BEATI

PETRI CANISII

SOCIETATIS IESU

EPISTULAE ET ACTA

VOL. VI

BEATI

PETRI CANISII

SOCIETATIS IESU

EPISTULAE ET ACTA

COLLEGIT ET ADNOTATIONIBUS ILLUSTRAVIT

OTTO BRAUNSBERGER

EIUSDEM SOCIETATIS SACERDOS

VOLUMEN SEXTUM

1567—1571

CUM APPROBATIONE REVMI ARCHIEP. FRIBURG. ET SUPER. ORDINIS

FRIBURGI BRISGOVIAE

B. HERDER

TYPOGRAPHUS EDITOR PONTIFICIUS

MCMXIII

ARGENTORATI, BEROLINI, CAROLSRUHAE, MONACHII, VINDOBONAE, LONDINI, S. LUDOVICI

Imprimi potest

Julius Vanvolxem S. J.
Vice-Provincialis

Imprimatur

Friburgi Brisgoviae, die 24. Augusti 1912.

✠ **Thomas**, Archiepps

Protestatio editoris.

Ut legibus ab Urbano VIII. summo pontifice 13. Martii 1625, 5. Iunii 1631 etc. latis ac decretis Sacrae Rituum Congregationis satisfiat, editor profitetur, quaecumque in hoc volumine narrantur de hominum illustrium virtutibus, miraculis, revelationibus, et si quae alia referuntur, quae naturae vim et condicionem excedere videantur, ita se velle intellegi, ut a privata tantum auctoritate profecta et humana tantum fide digna esse censeantur, nisi a sancta ecclesia approbata sint.

Typis Herderianis, Friburgi Brisgoviae

PRAEFATIO.

Quid qua ratione in hoc volumine positurus sim, in prooemio, ex instituto meo, dicam. Hic autem ex animo gratias ago clarissimis archivorum et bibliothecarum praefectis, qui codices librosque humanissime mihi in usum tradiderunt multis locis, imprimis Augustae Vindelicorum, Coloniae, Cracoviae, Londini, Monachii, Romae, Vindobonae. Profiteor quoque, me Reverendissimo D. Doctori Nicolao Paulus et multis Societatis Iesu Patribus, maxime R. P. Francisco Ehrle et RR. PP. Augustino Bringmann, Hippolyto Delehaye, Bernardo Duhr, Petro Tacchi Venturi, Francisco Van Ortroy, plurimum debere pro auxilio, quod saepe amanterque mihi tulerunt.

Infirmitate quadam oculorum impediebar, quominus primorum capitum (p. VII—LXVI) et postremi indicis (p. 757 sqq) plagulas ipse corrigerem.

Exaten (Neerlandiae), 20. Septembris 1912.

Editor.

I.

CONSPECTUS

totius voluminis et index chronologicus epistularum eius.

Pag.

PRAEFATIO v

I. Conspectus totius voluminis et index chronologicus epistularum in eo positarum vii

II. Prooemium voluminis sexti xiv

III. Tabulae chronologicae vitae Canisii ab 1. Augusti 1567 ad exitum anni 1571 xxxiii

IV. Catalogus librorum, ex quibus saepius in hoc volumine testimonia proferuntur xlviii

V. Descriptio codicum quorundam manu scriptorum, in hoc volumine saepe adhibitorum liii

VI. Explicatio signorum et notarum („abbreviationum") saepius occurrentium lxiii

VII. Epistulae a Canisio et ad Canisium datae 1567—1571 . 1

1470. Can. S. Francisco Borgiae praep. generali S. J., Oeniponte 5. Aug. 1567 1
1471. Can. P. Aloysio de Mendoza S. J., Oeniponte sub 5. Aug. 1567 . . 2
1472. P. Mart. Leubenstain rect. coll. ing. Can., Ingolstadio in. vel med. Aug. 1567 2
1473. Ferdinandus II. archidux Can., Oeniponte 1.—18. Aug. 1567 . . 3
1474. Can. Ferdinando II. archiduci, Oeniponte 2.—18. Aug. 1567 . . 3
1475. P. Franc. Antonius S. J. Mariae imperatricis contionator Can., Vindob. sub 10. Aug. 1567 4
1476. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 12. Aug. 1567 (I) 6
1477. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 12. Aug. 1567 (II) 10
1478. Can. P. Hier. Natali visitatori S. J., Oeniponte 12.—16. Aug. 1567 . 12
1479. P. Dom. Menginus S. J. rect. coll. mon. Can., Monachio med. Aug. 1567 13
1480. P. Paul. Hoffaeus S. J. contionator monac. Can., Monachio med. Aug. 1567 13
1481. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 16. Aug. 1567 . 13
1482. Can. P. Ant. Vinck S. J. provinc. Rheni, Oeniponte (?) med. (?) Aug. 1567 17
1483. Can. P. Nic. Lanoio S. J. rect. coll. oenip., Oeniponte med. fere Aug. 1567 18
1484. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 18. Aug. 1567 . 18
1485. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 23. Aug. 1567 . . 20
1486. P. Leon. Kessel S. J. rect. coll. col. Can., Colonia sub 23. Aug. 1567 . 21
1487. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 27. Aug. 1567 . 23
1488. P. Franciscus Turrianus S. J. Can., Roma med. Iul. — exeunt. Oct. 1567 31
1489. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Ingolstadio 1. Sept. 1567 . 32
1490. P. Ant. Vinck S. J. provincialis Rheni Can., Moguntia sub 4. Sept. 1567 33
1491. C. Mart. Cromer canonico cracov., Pol. regis consiliario, Ingolst. 7. Sept. 1567 33
1492. Can. cardinali Stan. Hosio ep. varm., Ingolstadio 7. Sept. 1567 . . 36

Pag.
1493. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Ingolstadio 18. Sept. 1567 (I) 40
1494. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Ingolstadio 18. Sept. 1567 (II) 44
1495. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 20. Sept. 1567 . 49
1496. Can. P. Nic. Lanoio S. J. rect. coll. oenip., Monachio sub 23. Sept. 1567 51
1497. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Tusculo 23. Sept. 1567 . 52
1498. Polancus iussu S. Fr. Borgiae praep. gen. Can., Tusculo 23. Sept. 1567 57
1499. P. Theodoricus Canisius rect. coll. dil. Can., Dilinga sub 25. Sept. 1567 59
1500. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Monachio 25. Sept. 1567 . 62
1501. P. Conr. Swagerius S. J. Can., Alburgo (?) sub exitum Sept. 1567 . 65
1502. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Monachio 26. Sept. 1567 . 65
1503. Can. P. Nic. Lanoio S. J. rect. coll. oenip., Monachio sub 27. Sept. 1567 68
1504. Can. P. Onuphrio Panvinio O. Er. S. Aug., Dilinga 29. Sept. 1567 . 69
1505. P. Nic. Lanoius S. J. rect. coll. oenip. Can., Oeniponte sub 30. Sept. 1567 74
1506. Can. Friderico a Wirsberg episc. herbipolensi, inter m. Aug. et Dec. 1567 74
1507. Can. Magdalenae et Helenae archiducissis, inter m. Aug. et Dec. 1567 . 80
1508. Can. P. Hier. Natali visitatori S. J., Augusta initio m. Oct. 1567 . . 80
1509. Can. P. Leon. Kessel S. J. rect. coll. colon., Augusta 2. Oct. 1567 . . 80
1510. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 4. Oct. 1567 . 81
1511. P. Ant. Vinck S. J. provincialis Rheni Can., Moguntia sub 7. Oct. 1567 86
1512. Polancus iussu S. Fr. Borgiae PP. Th. et P. Can., Roma 11. (12.?) Oct. 1567 86
1513. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 12. (11.?) Oct. 1567 89
1514. Can. P. M. Leubenstain rect. coll. ingolst., Mon. vel Aug. Sept.—Nov. 1567 89
1515. P. Nic. Lanoius S. J. rect. coll. oen. Can., Oeniponte Oct. (sub finem ?) 1567 90
1516. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Monachio 22. Oct. 1567 . 91
1517. Petrus Aretinus S. J. Can., Mediolano sub fin. Oct. 1567 . . . 94
1518. P. Franc. Adurnius S. J. provinc. Longob. Can., Mediol. sub fin. Oct. 1567 95
1519. Can. P. Ioanni Polanco secretario S. J., Monachio 24. Oct. 1567 . . 95
1520. Frid. a Wirsberg ep. herbipol. Can., Herbipoli ex. Oct. — in. Nov. 1567 97
1521. Can. P. A. Vinck S. J. provinc. Rheni, Monachio ex. Oct. — in. Nov. 1567 97
1522. P. Ant. Kleselius S. J. Can., Oeniponte Oct. vel Nov. 1567 . . . 99
1523. Can. Andreae Fabricio, Ernesti ducis praeceptori, Monachio 4. Nov. 1567 99
1524. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 8. Nov. 1567 . . 106
1525. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Monachio 8. Nov. 1567 (I) 111
1526. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Monachio 8. Nov. 1567 (II) 115
1527. P. Theodoricus Canisius S. J. rect. coll. dil. Can., Dilinga med. Nov. 1567 118
1528. P. Alphonsus Pisanus S. J. theol. professor Can., Dilinga med. Nov. 1567 118
1529. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 15. (13.?) Nov. 1567 (I) 118
1530. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 15. Nov. 1567 (II) . 119
1531. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 15. Nov. 1567 (III) . 120
1532. C. Magdalenae et Helenae archiduc., Mon. vel Aug. med. vel ex. Nov. 1567 121
1533. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 23. Nov. 1567 . . 121
1534. Can. P. Roberto Clayssonio S. J. contionatori antverp., Augusta (?) inter Oct. 1567 et Ian. 1568 124
1535. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 4. Dec. 1567 . . 127
1536. Vener. Magdalena archiducissa Can., Oeniponte in. vel med. Dec. 1567 128
1537. Helena archiducissa Can., Oeniponte in. vel med. Dec. 1567 . . 129
1538. Can. Friderico a Wirsberg episcopo herbipolensi, Dilinga 9. Dec. 1567 129
1539. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 9. Dec. 1567 . . 131
1540. Fr. Io. Vicus S. J. rhetorices professor Can., Dilinga sub 10. Dec. 1567 136
1541. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 11. Dec. 1567 . . 137
1542. Fr. Ioannes Vicus S. J. Can., Dilinga 11. Dec. 1567 142
1543. P. Ger. Pastelius S. J. mandatu Can. S. Fr. Borgiae, Dilinga 11. Dec. 1567 142
1544. P. Alph. Pisanus S. J. theol. professor Can., Dilinga 12. Dec. 1567 . 143
1545. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 17. Dec. 1567 . 144
1546. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 17. Dec. 1567 . 146

Pag.
1547. Can. nomine S. Franc. Borgiae Magdalenae et Helenae archiducissis, Oeniponte inter 18. et 21. Dec. 1567 148
1548. Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 20. Dec. 1567 150
1549. Magdalena et Helena archiducissae Can., Oeniponte 19.—22. Dec. 1567 152
1550. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 22. Dec. 1567 . 153
1551. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 29. Dec. 1567 . 154
1552. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 3. Ian. 1568 . . 158
1553. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 16. Ian. 1568 . 160
1554. S. Franciscus Borgias praep gen. S. J. Can., Roma 17. Ian. 1568 . 161
1555. P. Leon. Kessel S. J. rect. coll. colon. Can., Colonia Ian. 1568 . . 162
1556. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 24. Ian. 1568 . 163
1557. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 28. (24.?) Ian. 1568 164
1558. Polancus nomine S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 31. Ian. 1568 165
1559. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 7. Febr. 1568 . 166
1560. P. Hieron. Natalis visitator S. J. Can., Lovanio 15. Febr. 1568 . . 168
1561. Card. Stanislaus Hosius ep. varm. Can., Heilsberga 18. Febr. 1568 . 169
1562. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga sub 24. Febr. 1568 169
1563. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Tusculo 28. Febr. 1568 . 169
1564. P. Nic. Lanoius rect. coll. oenip. Can., Oeniponte ex. Feb. — in. Mart. 1568 173
1565. Can. P. Nic. Lanoio rect. coll. oenip., Dilinga 1. Martii 1568 . . . 173
1566. P. Paul. Hoffaeus Germ. sup. viceprov. C., Mon. ex. Feb. — med. Mart. 1568 174
1567. Can. P. Nic. Lanoio rect. coll. oenip., Dilinga 9. Martii 1568 . . . 174
1568. Can. P. Paulo Hoffaeo viceprovinciali, Dilinga in. — med. Mart. 1568 . 175
1569. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 11. Martii 1568 . 175
1570. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 13. Martii 1568 . 175
1571. S. Franc. Borgias praep. gen. S. J. PP. Can. et Hoffaeo, Roma 16. Mart. 1568 177
1572. Can. S. Franc. Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 20. Martii 1568 . . 177
1573. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 22. Martii 1568 . 178
1574. Can. P. Nic. Lanoio S. J. rect. coll. oenip., Dilinga ex. Mart. 1568 . 179
1575. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Elvanga 5. Apr. 1568 . 179
1576. P. Georg. Bader S. J. rect. coll. herb. C., Herbipoli in. vel med. Apr. 1568 184
1577. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 10. Apr. 1568 . 186
1578. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 27. Apr. 1568 . 187
1579. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 1. Maii 1568 . 189
1580. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 15. Maii 1568 . 193
1581. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 22. Maii 1568 . 195
1582. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 1. Iunii 1568 . 198
1583. P. Theodoricus Canisius coll. dil. rector Can., Dilinga Mai. — Aug. 1568 200
1584. Can. Georgio II. Fuggero, Roma sub init. Iul. 1568 201
1585. P. Paul. Hoffaeus Germ. sup. viceprov. Can., Aug. (?) 13. Iulii 1568 . 202
1586. P. Theodoricus Canisius coll. dil. rector Can., Dilinga 13. Aug. 1568 . 202
1587. P. Paul. Hoffaeus Germ. sup. viceprov. Can., Augusta (14.? 21.?) Aug. 1568 208
1588. Can. Georgio II. Fuggero, Roma m. Aug. vel initio Sept. 1568 . . 211
1589. Can. nomine Thom. a Spaur coadiut. brixin. Elisab. a Spaur, aestate 1568 212
1590. Can. P. Paulo Hoffaeo Germ. sup. viceprov., Roma Aug. — Oct. 1568 . 213
1591. P. Paul. Hoffaeus Germ. sup. viceprov. Can., Augusta 4. Sept. 1568 . 214
1592. Can. P. Paulo Hoffaeo Germ. sup. viceprov., Roma sub ex. Sept. 1568 222
1593. P. Paul. Hoffaeus viceprov. Can., Oeniponte med. Sept. — med. Oct. 1568 223
1594. Cardinalis Io. Franc. Commendonus Can., Roboreto 6. Oct. 1568 . . 223
1595. Can. P. Paulo Hoffaeo viceprov., Roma in. Oct. — med. Nov. 1568 . 226
1596. P. Paul. Hoffaeus viceprov. Can., Oeniponte (?) paulo post. med. Oct. 1568 227
1597. P. Mart. Leubenstain rector coll. ing. Can., Ingolst. Iul. — Nov. 1568 229
1598. Can. P. Io. de Polanco secretario S. J., Roma exeunte Nov. 1568 . 229
1599. P. Nic. Lanoius rector coll. oenip. Can., Oeniponte 2. Dec. 1568 . . 230
1600. Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma in. Dec. 1568 230

		Pag.
1601.	P. Franc. a Rocca S. J. Can., Oeniponte inter ex. Nov. et med. Dec. 1568	234
1602.	P. Th. Canisius rector coll. dil. Can., Dilinga med. Nov. — ex. Dec. 1568	234
1603.	P. Greg. Roseffius superior aug. Can., Augusta med. Nov. — ex. Dec. 1568	235
1604.	Can. P. Ioanni de Polanco secretario S. J., Florentia 10. Dec. 1568 .	235
1605.	P. Ioannes Polancus secretarius S. J. Can., Roma 11. Dec. 1568 . .	236
1606.	Cardinalis M. A. Amulius Can., Roma ex. Dec. 1568 — med. Ian. 1569	238
1607.	Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 15. Ian. 1569	239
1608.	Polancus iussu Fr. Borgiae praep. gen. Hoffaeo et Can., Roma 22. Ian. 1569	242
1609.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 29. Ian. 1569 .	244
1610.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Oeniponte 3. Feb. 1569 .	249
1611.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 19. Feb. 1569 .	251
1612.	P. Thomas Gallus S. J. Can., Monachio inter 18. et 25. Feb. 1569 .	254
1613.	P. Dom. Menginus rector monac. Can., Monachio med. vel ex. Feb. 1569	255
1614.	Polancus iussu S. Fr. Borgiae praep. gen. S. J. Can., Roma 26. Feb. 1569	255
1615.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 26. Feb. 1569 .	258
1616.	P. Paul. Hoffaeus viceprov. Can., Oeniponte sub exitum Feb. 1569 .	262
1617.	P. Dom. Menginus rector monac. Can., Monachio sub init. Martii 1569	263
1618.	P. Thomas Gallus S. J. Can., Monachio circa init. Martii 1569 . .	263
1619.	Can. P. Dom. Mengino rectori monac., Augusta initio Martii 1569 .	263
1620.	Polancus iussu S. Fr. Borgiae praep. gen. S. J. Can., Roma 5. Martii 1569	264
1621.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 5. Martii 1569 .	265
1622.	Cardinalis M. A. Amulius Can., Roma ex. Feb. vel in. Mart. 1569 .	270
1623.	Ven. Magdalena archiducissa Can., Oeniponte in. — med. Mart. 1569 .	270
1624.	P. Alph. Pisanus S. J. professor univ. dil. Can., Dilinga 13. Mart. 1569	270
1625.	Can. Sociis Lovaniensibus, Augusta sub med. Mart. 1569 . . .	275
1626.	P. Dom. Menginus S. J. rector monac. Can., Monachio sub med. Mart. 1569	275
1627.	P. Thomas Gallus S. J. Can., Monachio circa med. Mart. 1569 . .	276
1628.	Can. PP. Paulo Hoffaeo et Nic. Lanoio S. J., Augusta c. med. Mart. 1569	276
1629.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 19. Mart. 1569 .	276
1630.	Polancus iussu Fr. Borgiae praep. gen. Can., Roma 20. (19.?) Mart. 1569	279
1631.	Can. P. Paulo Hoffaeo Germ. sup. viceprov., Aug. c. med. vel ex. Mart. 1569	284
1632.	Can. P. Ioanni de Polanco secretario S. J., Augusta 26. Martii 1569 .	284
1633.	P. Paul. Hoffaeus viceprov. Can., Oeniponte sub exitum Martii 1569 .	286
1634.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 2. Apr. 1569 .	286
1635.	S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 2. (3.?) Apr. 1569	291
1636.	P. Th. Galli fratres sororesque Can., Fridberga initio Apr. 1569 .	294
1637.	Vener. Magdalena regina Can., Oeniponte c. init. Apr. 1569 . .	295
1638.	Ferdinandus II. archidux Can., Oeniponte c. init. Apr. 1569 . .	295
1639.	Can. P. Ant. Vinck S. J. provinciali rhenano, Augusta 4. Apr. 1569 .	295
1640.	P. Thomas Gallus S. J. Can., Fridberga c. 6. Apr. 1569 . . .	296
1641.	Can. P. Thomae Gallo S. J., Augusta inter 6. et. 8. Apr. 1569 . .	297
1642.	P. Thomas Gallus S. J. Can., Fridberga c. 7. Apr. 1569 . . .	297
1643.	Can. P. Thomae Gallo S. J., Augusta 7. vel 8. Apr. 1569 . . .	298
1644.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 8. Apr. 1569 .	298
1645.	P. Paul. Hoffaeus S. J. Can., Oeniponte (in. vel med.?) Apr. 1569 .	300
1646.	Can. Leon. Pöreisenio coll. germ. alumno, Augusta 8.—15. Apr. 1569	300
1647.	Can. P. Thomae Gallo S. J., Augusta 9.—15. Apr. 1569 . . .	301
1648.	Can. cardinali Marco Ant. Amulio, Augusta sub 16. Apr. 1569 . .	301
1649.	P. Thomas Gallus S. J. Can., Fridberga 16. Apr. 1569 . . .	301
1650.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 16. Apr. 1569 .	302
1651.	P. Ant. Vinck provinc. Rheni Can., Colonia (?) med. vel ex. Apr. 1569	306
1652.	Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 22. Apr. 1569	306
1653.	Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 30. Apr. 1569	307
1654.	P. Leon. Kessel S. J. rector coll. colon. Can., Colonia in. Maio 1569 .	308
1655.	Can. P. Paulo Hoffaeo Germ. sup. provinc., Augusta sub 6. Maii 1569	308

Pag.
1656. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 7. Maii 1569 . 309
1657. Polancus iussu S. Fr. Borgiae praep. gen. S. J. Can., Roma 7. Maii 1569 316
1658. Can. PP. Th. Canisio, M. Leubenstain, D. Mengino, Aug. c. 7. Maii 1569 319
1659. Ferdinandus II. archidux Can., Oeniponte in. vel medio Maio 1569 . 320
1660. Can. Ferdinando II. archiduci, Dilinga (Augusta?) 7.—15. Maii 1569 . 320
1661. Can. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Dilinga (Aug.?) 7.—15. Maii 1569 320
1662. P. Paulus Hoffaeus provincialis Can., Oeniponte sub med. Maium 1569 321
1663. Gerw. Calenius typographus Can., Colonia in. Maii — in. Iun. 1569 . 321
1664. Mat. Cholinus typographus Can., Colonia in. Maii — in. Iun. 1569 . 322
1665. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 15. Maii 1569 . 322
1666. Can. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Dilinga (Aug.?) Maio (med.?) 1569 324
1667. Can. P. Thomae Gallo S. J., Dilinga exeunte m. Maio 1569 . . 325
1668. Can. P. G. Schorichio S. J. contionatori, Dil. med Mai. — med. Iun. 1569 325
1669. Can. Gerw. Calenio typographo colon., Dilinga in. — med. Iun. 1569 . 326
1670. Can. P. Ioanni de Polanco secretario S. J., Dilinga 11. Iun. 1569 . 326
1671. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 15. Iun. 1569 . 326
1672. Can. P. Leon. Kessel rectori coll. colon., Dilinga 18. Iun. 1569 . . 329
1673. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 23. Iun. 1569 . 333
1674. Io. Th. Spaur coadiutor brixin. Can., Brixina (?) sub in. Iul. 1569 . 339
1675. Can. Max. de Ilsung patricio augustano, Augusta 7. Iul. 1569 . . 340
1676. Can. Materno Cholino typogr. colon., Augusta 12. Iul. 1569 . . . 342
1677. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 13. Iul. 1569 . 344
1678. Can. Io. Th. a Spaur coadiutori brixin., Augusta 13. Iul. 1569 . . 348
1679. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Tusculo 21. Iul. 1569 . 352
1680. P. Io. de Polanco secretarius S. J. Can., Tusculo 21. Iul. 1569 . . 355
1681. Nicolaus Sanderus theol. prof. Can., Lovanio m. Aug. (?) 1569 . . 356
1682. Th. Canisius S. J. nomine Petri Can. Polanco, Dilinga sub 21. Aug. 1569 356
1683. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 28. Aug. 1569 . 357
1684. P. Franc. Turrianus S. J. Can., Roma inter in. Sept. et med. Oct. 1569 360
1685. Polancus iussu S. Fr. Borgiae praep. gen. Can., Tusculo 23. Sept. 1569 360
1686. Cardinalis M. A. Amulius Can., Roma (?) Aug. — Oct. 1569 . . 362
1687. Can. P. Petro Busaeo S. J. magistro colon., Augusta 27. Sept. 1569 . 363
1688. Can. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Augusta ante med. Oct. 1569 . 364
1689. P. Paul. Hoffaeus provincialis Can., Oeniponte c. med. Oct. 1569 . 365
1690. Cardinalis Otto Truchsess Can., Roma inter in. Oct. et in. Nov. 1569 . 365
1691. Can. P. Franc. Turriano S. J., Augusta paulo ante 29. Oct. 1569 . 366
1692. Martinus Eisengrein praep. passav. etc. Can., Ingolst. exeunte Oct. 1569 366
1693. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 29. Oct. 1569 . 367
1694. Can. Martino Eisengrein praep. passav. etc., Augusta 5. Nov. 1569 . 370
1695. P. Leon. Kessel S. J. rector colon. Can., Colonia in. vel med. Nov. 1569 373
1696. S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 26. Nov. 1569 . 373
1697. Can. card. Ottoni Truchsess ep. august., Augusta 1. Dec. 1569 . . 376
1698. P. Petrus Busaeus S. J. Can., Colonia exeunte a. 1569 . . . 383
1699. Can. P. Laurentio Surio O. Cart., Augusta (?) circa a. 1570 . . 383
1700. Can. Friderico a Wirsberg ep. herbip., Augusta (?) c. in. a. 1570 (?) . 383
1701. Can. P. Leon. Kessel rectori coll. colon., Augusta sub in. a. 1570 . 384
1702. Can. P. Petro Busaeo S. J. magistro colon., Augusta 8. Ian. 1570 . 384
1703. Can. P. Leon. Kessel S. J. rectori coll. colon., Augusta 15. Ian. 1570 . 387
1704. Can. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Augusta Ian. — Feb. 1570 . . 388
1705. Can. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Monachio c. med. Feb. 1570 . . 389
1706. Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 18. Mart. 1570 390
1707. Card. Otto Truchsess ep. augustanus Can., Roma Martio (?) 1570 . 395
1708. Can. Wendelinae vom Triest sorori, viduae, Augusta 7. Apr. 1570 . 395
1709. Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 8. Apr. 1570 . 398
1710. Can. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Augusta in. Apr. 1570 . . . 403

		Pag.
1711.	Can. Friderico a Wirsberg ep. herbip., Dilinga c. med. Apr. 1570	404
1712.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 14. Apr. 1570	404
1713.	Fridericus a Wirsberg ep. herbip. Can., Herbipoli 3. Maii 1570	404
1714.	Card. Otto Truchsess Can., Roma Mai. 1569 — Iun. 1571	408
1715.	P. Hier. Natalis S. J. assistens Can., Roma c. Iun. 1570	409
1716.	S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 17. Iun. 1570	409
1717.	Can. (?) Io. Hablizel O. S. B. abbati weingart., Augusta 30. Iun. 1570	410
1718.	Can. card. Ottoni Truchsess ep. august., Dilinga Apr. — Dec. 1570	412
1719.	Io. Rethius S. J. regens colon. Can., Spira c. Sept. 1570	414
1720.	Can. etc. P. Paulo Hoffaeo provinciali, Dilinga etc. autumno 1570	416
1721.	P. Hier. Natalis S. J. assistens Can., Roma c. Oct. 1570	417
1722.	S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 14. Oct. 1570	417
1723.	Can. P. Hier. Natali S. J. assistenti, Dilinga c. Oct. vel Nov. 1570	418
1724.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 8. Dec. 1570	418
1725.	Can. Ottoni et Gerardo Kaniss fratribus suis etc., Augusta 25. Dec. 1570	421
1726.	S. Franciscus Borgias praep. gen. S. J. Can., Roma 19. Ian. 1571	425
1727.	Can. Guilielmo (V.) Bavariae principi, Dilinga 27. Ian. 1571	426
1728.	P. Th. Canisius suo et Petri C. nomine S. Fr. Borgiae praep. gen. S. J., Dilinga 1. Feb. 1571	431
1729.	Can. P. Petro Busaeo coll. colon. magistro, Dilinga 5. Feb. 1571	434
1730.	Can. P. Leon. Kessel S. J. rectori coll. colon., Dilinga 25. Mart. 1571	434
1731.	Can. P. Hier. Natali S. J. assistenti, Dilinga vel Augusta c. Apr. 1571	435
1732.	Can. S. Franc. Borgiae praep. gen. S. J., Dil. et Aug. 20. et 23. Apr. 1571	435
1733.	Can. card. Ottoni Truchsess ep. august. etc., Augusta c. 23. Apr. 1571	440
1734.	Can. card. Stan. Hosio ep. varm., Augusta c. in. Maii 1571	440
1735.	Can. P. Ever. Mercuriano S. J. assistenti, Augusta 5. Maii 1571	440
1736.	Polancus iussu S. Fr. Borgiae praep. gen. Can., Roma 19. Maii 1571	442
1737.	Can. S. Francisco Borgiae praep. gen. S. J., Augusta 2. Iun. 1571	442
1738.	Polancus iussu S. Franc. Borgiae praep. gen. Can., Roma 2. Iun. 1571	444
1739.	Card. Stan. Hosius ep. varm. Can., Sublaco 11. Iul. 1571	445
1740.	Hier. Natalis vicarius gen. S. J. Can., Roma 12. Iul. 1571	446
1741.	Hier. Natalis vicarius gen. S. J. Can., Roma 21. Iul. 1571	448
1742.	Can. Ferdinando II. archiduci, Tirolis principi, Oeniponte 1. Aug. 1571	450
1743.	Can. P. Hier. Natali vicario gen. S. J., Oeniponte 1. Aug. 1571	457
1744.	P. Alphonsus Pisanus S. J. theol. professor Can., Dilinga 20. Aug. 1571	461
1745.	P. Hier. Natalis vicarius gen. S. J. Can., Roma 22. Aug. 1571	468
1746.	Card. Otto Truchsess ep. august. Can., Roma Iun. — Oct. 1571	470
1747.	P. Io. Rethius S. J. regens colon. Can., Colonia 30. Aug. 1571	470
1748.	Can. P. Hier. Natali vic. gen. S. J., Dilinga 1. Sept. 1571	475
1749.	Can. card. Stan. Hosio ep. varm., Dilinga (Oeniponte?) Iul. — Oct. 1571	478
1750.	Can. P. Leon. Kessel S. J. rectori coll. colon., Augusta 6. Sept. 1571	478
1751.	Can. Ferdinando II. archiduci, Oeniponte 25. Sept. 1571	479
1752.	Can. P. Hier. Natali vicario gen. S. J., Oeniponte 10. Oct. 1571	480
1753.	Can. P. Io. Rethio S. J. regenti colon., Oeniponte 13. Oct. 1571	483
1754.	P. Petrus Busaeus S. J. prof. theol. Can., Vindobona c. med. Oct. 1571	484
1755.	Card. Otto Truchsess Can., Roma sub med. vel ex. Oct. 1571	485
1756.	P. Hier. Natalis vicarius gen. S. J. Can., Roma 20. Oct. 1571	485
1757.	Can. P. Ever. Mercuriano assistenti S. J., Oeniponte 24. Oct. 1571	486
1758.	Card. Stan. Hosius ep. varm. Can., Roma 27. Oct. 1571	488
1759.	Can. P. Hier. Natali vicario gen. S. J., Oeniponte 8. Nov. 1571	489
1760.	P. Hier. Natalis vicarius gen. S. J. Can., Roma 24. Nov. 1571	491
1761.	P. Franc. a Rocca S. J. Can., Ferraria initio Dec. 1571	492
1762.	Can. Sociis vindobonensibus, Oeniponte post in. Dec. (?) 1571	492
1763.	Can. P. Paulo Hoffaeo S. J. provinciali, Oeniponte in. vel med. Dec. 1571	492
1764.	Can. P. Franc. a Rocca S. J., Oeniponte 12. Dec. 1571	493

Pag.
1765. P. Hier. Natalis vicarius gen. S. J. Can., Roma 15. Dec. 1571 . . 494
1766. Can. P. Guil. Elderen S. J. ducissae flor. confess., Oenip. c. 17. Dec. 1571 496
1767. Can. P. Hier. Natali vicario gen. S. J., Oeniponte 17. Dec. 1571 . . 496
1768. Can. Regimini Austriae sup. oenipontano, Oeniponte sub exitum a. 1571 499

VIII. Monumenta canisiana 505
A. Monumenta augustana 505
a) Varia, exceptis contionibus [mon. 911—918 sive aug. (a 1) ad aug. (a 8)] 505
b) Contiones [mon. 919—927 sive aug. (b 1) — aug. (b 9)] . 522
B. Monumenta dilingana [mon. 928—938 sive dil. (1) — dil. (11)] 533
C. Monumenta elvangensia [mon. 939—942 sive elv. (1) — elv. (4)] 543
D. Monumentum herbipolense [mon. 943 sive herb. (1)] . . 555
E. Monumenta ingolstadiensia [mon. 944—947 sive ing. (1) ad ing. (4)] 556
F. Monumenta italica [mon. 948—969 sive it. (1) — it. (22)] . 564
G. Monumenta monacensia [mon. 970—972 sive mon. (1)—(3)] 600
H. Monumenta oenipontana [mon. 973—1001 sive oen. (1)—(29)] 602
I. Monumenta ottingana [mon. 1002—1005 sive ott. (1)—(4)] . 641
K. Monumenta litteraria [mon. 1006—1064 sive litt. (1)—(59)] . 654
L. Monumenta varia [mon. 1065—1088 sive var. (1)—(24)] . 715

IX. Index alphabeticus eorum, quibus Canisius scripsit . . 753
X. Index alphabeticus eorum, qui Canisio scripserunt . . 755
XI. Index alphabeticus nominum et rerum huius voluminis . 757

II.

PROOEMIUM VOLUMINIS SEXTI.

I. Epistularum et monumentorum numerus. II. Editionis ratio. Archetyporum et autographorum multitudo. III. Epistulas qui a Canisio acceperint et ad eum dederint. IV. Praecipua capita: 1. Ecclesiae catholicae in Germania calamitates (clerus, principes, adversarii). Protestantium condicio peior. 2. Restauratio catholica Germaniae: Pius V.; Albertus V.; Ferdinandus II.; patricii; episcopi; res litteraria; catechesis; contiones; pietas; difficultates ex Indice et 5 %. 3. Societas Iesu; Averrhoismus; principum confessarii; contionatores et professores; S. Stanislaus; obsessiones daemoniacae; fabulae et maledicta; favores Pii V.; varia. 4. Canisius: Querelae; virtutes; laudes; ecclesia romana; prodigia.

Numeri arabici uncis inclusi, qui a capite IV. singulis fere sententiis addentur, ostendent, quibus libri paginis singula facta potissimum narrentur.

I. In hoc volumine continentur epistulae epistularumque summae 299 (n. 1470—1768); ex quibus sunt epistulae 161, epistularum, quae vel perierunt vel minoris momenti sunt, summae sive „regesta" 138. His accedunt acta sive monumenta canisiana 178 (n. 911—1088).

Epistularum (additis epistularum summis) paulo plus quam media pars a Canisio vel ipsius nomine mandatuque, reliquae ad Canisium datae sunt.

Ex 161 hisce epistulis (de summis hic nihil dico) erant, quod equidem norim,

nondum typis vulgatae fere 105,
integre vulgatae 11,
reliquae ex parte vulgatae.

Numerus igitur epistularum nondum vulgatorum in hoc volumine sexto longe maior est quam in quinto.

Epistularum earundem sunt

101 latinae,
57 italicae,
3 germanicae.

Ex actis sive monumentis erant, quod sciam,

nondum excusa 106,
ex parte excusa fere 12:

reliquorum pleraque ex libris antiquis rarisque exscripta sunt.

Praeterea ad epistulas et monumenta explicanda atque illustranda adhibitae sunt fere 600 adnotationes et additiones ex fontibus, quod equidem norim, nondum vulgatis depromptae.

II. Epistulas edendi rationem secutus sum eam, quam in prooemio voluminis superioris (Canisii Epistulae V xv) descripsi: Ipsius Canisii epistulas et omnes, quotquot nactus sum, et integras pono, nisi quod, propter causas illic (p. xvi) significatas, p. 85 141 403 pauca quaedam, punctis appositis, omitto; reliquarum vero epistularum partes aliquas vel omitto vel in regesta contraho, sicut in superioribus quoque voluminibus feci.

Maxima et gravissima huius voluminis pars commercio epistulari constituitur, quod Canisio cum S. Francisco Borgia Societetis Iesu praeposito generali et cum P. Ioanne de Polanco Societatis secretario erat. Hoc igitur epistularum genus iam non ponitur, ut in prioribus voluminibus, ex apographis recentibus vel imaginibus photographicis exscriptum; nam feliciter mihi contigit, ut iam ipsas epistulas (paucis exceptis) prae manibus haberem; quarum plurimae ipsius Canisii manu scriptae, reliquae ab ipso recognitae et subscriptae sunt. Borgiae autem et Polanci litteras ex publicis Societatis Registris eodem tempore scriptis mea manu exscripsi; quae Registra quantam fidem mererentur, ostendi *Can.* Epp. V xv.

III. Ut cognoscatur, cuius generis epistulae et monumenta, quae hoc volumen complectitur, sint, quibusque de rebus in iis agatur, primum quidem praecipua pono nomina eorum, qui litteras vel ad Canisium dederunt vel ab eo acceperunt: Sanctus Franciscus Borgias Societatis praepositus generalis; Venerabilis Magdalena Ferdinandi I. imperatoris filia; Ferdinandus II. archidux Austriae princepsque Tirolis etc.; Guilielmus Bavariae princeps (postea Guilielmus V. dux); cardinales: Marcus Antonius Amulius episcopus reatinus; Stanislaus Hosius episcopus varmiensis; Otto Truchsess de Waldburg episcopus augustanus; Fridericus de Wirsberg episcopus herbipolensis; Thomas de Spaur coadiutor episcopi brixinensis; Hieronymus Natalis Societatis primum visitator, deinde assistens et vicarius generalis: Everardus Mercurianus assistens praepositi generalis; Antonius Vinck praepositus provinciae S. J. rhenanae; Paulus Hoffaeus Germaniae superioris viceprovincialis et (postea) provincialis; Theodoricus Canisius Germaniae superioris viceprovincialis et universitatis collegiique dilingani rector; rectores collegiorum Societatis coloniensis, herbipolensis, monacensis, oenipontani; Franciscus Antonio S. J. contionator Mariae imperatricis; Georgius Fuggerus et Maximilianus Ilsung patricii augustani; Martinus Cromer canonicus cracoviensis regisque Poloniae consiliarius; Martinus Eisengrein praepositus passaviensis et ottinganus et theologiae in universitate ingolstadiensi professor; Maternus Cholinus senator et typographus coloniensis; Andreas Fabricius praeceptor Ernesti principis Bavariae et episcopi frisingensis; alii viri docti, ut

Onuphrius Panvinius O. S. Aug., Laurentius Surius O. Cart., Dr. Nicolaus Sanderus, Petrus Busaeus S. J., Alphonsus Pisanus S. J., Ioannes Rethius S. J., Franciscus Turrianus S. J.

IV. Volumen hoc a m. Augusto anni 1567 ad Decembrem a. 1571 procedit et plurima continet, quibus cum universae Germaniae historia ecclesiastica illustratur, tum rebus Societatis Iesu et maxime ipsius Canisii novum lumen affertur.

En praecipua capita:

1. Multis ecclesia catholica in Germania laborabat incommodis et malis. A clero incipiam. Canisius annis 1567 et 1568 queritur: Solos cardinales augustanum et constantienses synodos dioecesanas a concilio tridentino praescriptas habuisse, reliquos vero episcopos malle spectatores quam „actores" esse (38); ex principibus electoribus ecclesiasticis nullum decreta tridentina promulgasse (181); neque institui clericorum seminaria, etiamsi Germaniae valde necessaria sint (181); inclinare quidem episcoporum aliquot animos in eorum institutionem, sed capitula cathedralia ea in re impedimento potius quam adiumento esse (181); episcopis theologos et canonistas deesse (182), et ex illorum consiliariis plurimos esse lutheranos (182); apud maximam catholicorum partem sedem apostolicam auctoritate esse destitutam; eos autem, qui benevolis in eam animis sint, metuere et cavere, ne palam appareant singulari pontificis gratia florentes vel curia romana familiariter utentes (180); censuras quoque ecclesiasticas fere prorsus neglegi (181), et confessarios peccata non singillatim, sed „in genere" audire (78 182); parochos multos absolutionem pariter haereticis ac catholicis impertire (182); ipsos etiam parochos vix semel singulis annis peccata confiteri (182); ne ecclesiasticum quidem ordinem pravos mores emendare (182); omnium autem pessimos esse cathedralium ecclesiarum clericos; horum morbis neque pontificem, neque imperatorem posse mederi, quamquam ne hunc quidem multum vereantur (182).

Cavendum quidem est, ne huiusmodi relationes nimis amplificentur; Canisium enim „fere tristia" nuntiare consuevisse iam olim P. Natalis notavit (Can. V xxxvi); et complura a Canisio ita dicuntur, ut, si verba obiter inspexeris, iis omnes atque omnia comprehendi putes, sin autem accuratius ea expendas, ex rerum temporumque ratione cognoscas, ea ad solas regiones aliquot et aliqua hominum genera pertinere. Verumtamen sunt, quae nullo modo in dubium vocari vel excusari possint. Ita de Gebhardo Truchsess canonico augustano (qui aliquanto post ad protestantes transiturus et pro iis adversus catholicos bellaturus erat) non solum Canisius, sed etiam cardinalis Otto Truchsess patruus ipsius et alii pessima nuntiarunt: Gebhardus, cum diligenter institutus esset et per longum tempus pie vixisset, Augustae — pravis, puto, exemplis corruptus — neque ad templum neque ad capitulum adibat, profano vestitu, subdiaconatu iam initiatus, per urbem circumcursabat, 15 equos et suspectas aliquot mulieres secum habebat, vino ad ebrietatem usque indulgebat (365 379). Ipsum autem cathedrale capitulum adversus concilii tridentini decreta de reformatione facta protestationem quandam apud cardinalem interposuit (181); in parochorum dioecesis augustanae numero 30 apostatae erant, neque alii in eorum locum substitui poterant, quia nemo praesto erat (182). Quae cum ita essent, res tamen episcopatus augustani longe meliore loco quam reliquarum dioecesium esse Canisius censebat (182). Cui vicarius quidam generalis dixit: In episcopatu suo ne 10 quidem parochos exstare, qui non essent concubinarii (183).

In laicis quoque catholicis multa desiderabantur. Maximilianus II. imperator a. 1568, ut ex rei nummariae angustiis emergeret, Austriae inferioris baronibus et nobilibus concessit, ut cum hominibus ipsorum potestati subiectis in ipsis etiam ecclesiis „patronatus" sui Confessionem Augustanam libere exercere possent; et cum ea de causa a S. Pio V. cardinalis Commendonus ad illum legatus esset, Maximilianus eum indigne tractavit ac misere decepit (223/6 237/8); iam autem inde

ab a. 1566 Ferdinandus II. Tirolis princeps imperii civilis, quod episcopi tridentini habebant, maximam partem occupare studebat (225); simul Albertus V. Bavariae dux cum in alios religiosos tum in Societatis homines multum sibi sumendo potestatis (24/5 258), sodalium moderatoribus religiosis difficultates parabat (93 312 329 568); et magistratus civiles saepe, ecclesiastica immunitate neglecta, sacerdotes evocabant, de iis iudicabant, eos in vincula coniciebant; id enim et ex „patronatu" sibi licere et consuetudine permitti dicebant (195); in universitate autem ingolstadiensi professores iuris professionem fidei per Pium IV. praescriptam a promovendis exigere nolebant, timentes, ne, Lutheranis professionem detrectantibus, ipsi pecuniae ex promotione sibi provenientis iacturam facerent (46).

Molestiis atque iniuriis varii generis catholicos afficiebant protestantes; quarum pauca ponam exempla. In Stiria, Carinthia, Carniola permulti ex nobilitate invito Carolo archiduce Lutheranismum propagabant et eiusdem palam exercendi libertatem ab eo extorquere conabantur (367). Ulmenses, pacem religionis augustanam et imperatoris mandata spernentes, religioni catholicae ex urbe exturbandae operam navabant (340 379). Vindobonae ludimagister quidam „pueros symphoniacos" ecclesiae cathedralis Sancti Stephani ad catechismum Lutheri ediscendum verberibus cogebat (683[2]). Augustae Vindelicorum ministri protestantes ex templorum suggestibus tantopere in catholicos saeviebant, ut eos per reipublicae senatum ad modestiam servandam admoneri necesse esset (222 523). In Tiroli Elisabetha a Spaur matrona nobilis Thomae a Spaur propinquo suo et episcopi brixinensis coadiutori, qui eam ad errores lutheranos abiciendos hortatus erat, libello respondit mendaciis, calumniis, blasphemiis pleno (348). Multo etiam vehementius multorum animi commoti sunt facto Eduardi Thornaei iuvenis angli; hic, cum Calvinianus esset (id quod postea intellectum est), ventris fovendi gratia Societatem Iesu petiit et in ea, insigni sane simulatione, per duos circiter annos fidei catholicae et pietatis rarae speciem prae se tulit; qui cum tandem, simulatione deposita, Dilinga Lauingam ad Lutheranos confugisset, hi non solum sollemne instituerunt spectaculum, quo Thornaeus coram principe Palatino magnaque hominum multitudine religionem catholicam abiurabat et tetra in eam convicia effundebat (58/61); sed etiam ea de re libellum „Gratiarum actionis" et latine et germanice edendum curarunt, quo primatus pontificis, sacrificium missae, alia foedissime oppugnabantur (718). Alii quoque eius generis libri disseminabantur. Ita Ioannes Wigandus theologiae lutheranae in universitate ienensi professor et Lutheranorum ienensium superintendens, in „Refutatione" catechismi canisiani iterum a se edita Beatae Mariae Virginis invocatione abominandam perpetrari idololatriam docebat et monasteria omnia affirmabat esse lupanaria, in quibus ex pontificis vel dispensatione vel mandatu stupra fierent (696); et Iacobus Andreae praepositus tubinganus in „Gratulatione" Germanos certiores faciebat, contionatores catholicos Bavariae, velut Nasum, Lautherium, Eisengreinium, Iesuitas etc., cum Christum per passionem suam pro hominum peccatis satisfecisse dicerent, nihil nisi praestigias agere, per quas Lutheranis odium conflare vellent; neque enim in catechismo Canisii, ubi de peccatorum expiatione quaereretur, Christi passionem commemorari (673); Ioannes autem Marbach theologiae lutheranae professor argentoratensis in libro de miraculis composito asseverabat: Quidquid Ottingae Veteris (celeberrimo illo Bavariae loco) sub specie officiorum divinorum ageretur, cultum esse daemonis, et catholicos ea tenere ac defendere, quae ipsimet plane scirent falsissima et prorsus nefanda esse (652/3). Cum denique catholici aliqui „Anatomia Lutheri" in lucem emissa variarum illarum sectarum magistros expressissent corpus Lutheri dissecantes et inter se distribuentes (35/6), multo magis probrosa imago ex protestantium quorundam officina prodiit: Pontifex speciem suis indutus Iesuitas parturit, furiis obstetricum munere fungentibus (376).

Cum igitur cum catholicis male ageretur, etiam peius protestantes se habebant. Altenburgi in „religionis colloquio" Flaciani et Melanchthoniani per 14 hebdomadas de iustificatione inter se disputabant rabie magna, fructu nullo (342[5]). „Litibus et rixis delectantur" ministri illi, inquit Canisius; „sic paulatim e malis

Lutheranis deteriores Calvinianos accipimus, pestes scilicet exitiales omnis pietatis" (498). Quare Canisius litteris in patriam missis fratres sororesque exhortabatur, ut se in fide antiqua confirmarent considerando fructuum ex nova fide nascentium pravitatem (396 422); et in catechismi litteris dedicatoriis ad Guilielmum Bavariae principem datis asserebat: Bavariam eo ipso, quod et princeps et populus catholici essent, civili quoque prosperitate longe magis florere quam alias terras [1] (430).

2. In mediis cladibus ac calamitatibus restauratio catholica lento quidem, sed certo gradu progrediebatur.

Hanc urgebat simul et regebat Pius V. pontifex sanctissimus et Germaniae amantissimus. Hic a. 1568 Canisii et aliorum suasu Romae congregationem cardinalium instituit protestantibus ad ecclesiam reducendis (582/3); idem Commendonum cardinalem in Germaniam mittit, ut imperatorem ad religionis studium excitet et ecclesias visitet ac reformet (223 682); item per Canisium aliosque Societatis homines quaeri iubet viros fidos, per quos sedes apostolica de Germaniae rebus edoceri et gravia negotia expedire possit (176 196 589). Canisii rogatu episcopis Germaniae sacras tribuit facultates, quibus officii onera imminuantur (598); Catechismum Romanum in usum parochorum conscriptum per Hoffaeum et Canisium germanice vertendum curat (667); Calenio typographo coloniensi per Canisium commendato (330) privilegium concedit typographicum (685); efficit quoque, ut adversus Centuriatores Magdeburgenses, historiae ecclesiasticae depravatores, non solum Romae consilia conferantur (390 409), sed etiam in Germania per Canisium liber (de quo plura infra dicentur) conscribatur. Fortiter quidem Pius ecclesiae iura tuebatur; ut cum Ferdinando II. archiduci excommunicationem, si cardinali tridentino ablata non restitueret, comminaretur (245), et cum Canisii aliorumque rogatu, litteris per Canisium ad episcopum eystettensem missis, universitatem ingolstadinensem gravissime hortaretur, ut professionis tridentinae emittendae officio satisfaceret (166 191); attamen — id quod historicos usque adhuc paene fugisse videtur — facilis erat ad legum rigorem, cum iusta ei suppetebat ratio, in Germanorum gratiam temperandum. Ita, audito S. Francisco Borgia, permisit, ut in Germaniae universitatibus professio illa fidei privatim fieri posset (58): et cum Paulo Manutio grande privilegium dedisset, quo ipsi soli licebat Catechismum Romanum latine excudere, rogatus tamen a cardinali Truchsess prelum dilinganum ex eo privilegio excepit (616). Item, cum mulieres quascumque in virorum religiosorum domos intrare magnis poenis propositis vetasset, libenter concessit, ut collegia oenipontanum et monacense archiducissae et ducissae civitatum illarum ingrederentur (44 213). Cum denique constitutionem edidisset, qua, Officio parvo Beatae Mariae Virginis iam a se reformato, Officia antea quacumque lingua edita prohibebat, cardinali Truchsess dixit, Germanis catholicis liberum esse omnes precationum libros germanicos in posterum quoque retinere (485). Maiorem etiam

---

[1] In commentario quodam historico a. 1911 Berolini edito Canisius producitur testis contra Summum Pontificem Pium X. Cum enim in litteris encyclicis 26. Maii 1910 de Sancto Carolo Borromaeo datis dicatur, apud eos, qui Borromaei tempore ab ecclesia catholica defecerint, morum corruptionem et disciplinae eversionem exstitisse: ex quinto volumine Epistularum Canisii contrarium colligi; nam illam vitiorum labem Canisio in ea Germaniae parte, quae catholica manserit, se obtulisse (*Preussische Jahrbücher* CXLIII, Berlin 1911, 202—224). Eadem dein in complura folia periodica transcripta sunt; velut in folium menstruum „Evangelicorum" confoederatorum (*Evangelischer Bund* zur Wahrung der deutsch-protestantischen Interessen. Monatsblatt etc., 25. Jahrg. 1911, 46). Quae quam non recte dicantur, ostenditur in „Katholische Kirchenzeitung, vormals Salzburger Kirchenblatt", 51. Jahrg., Salzburg 1911, 497. Neque hoc loco vacat ea longius persequi; satis fuerit hoc in memoriam revocasse: Canisius a. 1567 Udalrico comiti de Helfenstein variis argumentis probavit, „quantum" protestantes, „ut in moribus, ita et doctrina Catholicis inferiores essent" (*Can.* Epp. V 784). Ita revera eum sensisse confirmatur etiam sexto hoc volumine.

admirationem movere possunt duo alia eius sive responsa sive constituta: Concilium Tridentinum „pluralitatem beneficiorum“ ecclesiasticorum gravissime prohibuerat; Pius vero, cum in Germania a canonicis non plus quam 3—4 mensium residentiam exigi ideoque 3—4 canonicatus ab iis simul haberi cognovisset, id iis, paucitate quoque clericorum Germaniae considerata, permisit (205[1]). In Bulla autem „Coenae“ excommunicationis poenam ipse pontifex irrogaverat omnibus, qui in iurisdictionis ecclesiasticae exercitium se ingererent; quod cum (ut iam dixi) in Germania etiam magistratus probi piique haud ita raro facerent, confessarii, quid de iis statuendum esset, anxie interrogabant; respondit Pius, re cum Francisco Borgia perpensa: Non habere se voluntatem illa lege complectendi eos, qui ecclesiae iuvandae, non damno afficiendae causa ita agerent; id igitur et cum confessariis et cum ipsis iudicibus esse communicandum (197).

In Germania ipsa Albertus V. dux et Ferdinandus II. archidux „columnas fidei catholicae“, ut cardinalis Commendonus dicebat (225), et „heroes catholicorum“ se praestabant, ut Canisius scripsit (37). Albertus enim, praecipuo administro utens Simone Thaddaeo Eck cancellario religionis studiosissimo (89 275), identidem „visitationes“ habebat, ut videret, num in Bavaria sua omnes essent catholici (311); nam si qui catholice vivere nolebant, Albertus eos abire pro potestate per imperii leges ipsi confirmata iubebat (25 311); calicis quoque eucharistici usum coercebat (380[3]); et de negotiis ecclesiasticis theologos probatos consulebat (380); iisdem facultatem legendi libros haereticos et potestatem absolvendi haereticos a sede apostolica petiit et impetravit (274); collegii autem germanici dotationem et pontifici et episcopis commendabat (290); Societati quoque Iesu valde favebat; unde factum est, ut a. 1570 collegium monacense 540 haberet discipulos (602); eodem fere tempore Albertus Sociis ingolstadiensibus integrum cursum philosophicum et paedagogii sive gymnasii, quod nunc vocamus, administrationem tradere statuit, ut iuventus — ita ipse dicebat — eosdem, per quos litteras disceret, „morum et pietatis magistros“ haberet (449). Nec minus strenue apud Tirolenses religio defendebatur. Canisius Ferdinandum II. laudat, quod „vi quadam“ suos in fide maiorum retineat (456); consiliariorum quoque constantiam catholicam praedicat (455/6); qui saepe in collegium oenipontanum veniebant, ut Socios de rebus sacris consulerent (15); in fundationis autem litteris collegio datis archidux sodalium scholas, contiones, mores laudibus efferebat (608); quibus nova ecclesia ipsius et nobilium tirolensium expensis aedificata est (603/4); Canisio denique Oeniponte degenti Ferdinandus et scriptorem suis sumptibus providit (625) et pecuniam ad libros emendos dedit (639). Nec silentio praeteriri debet Venerabilis Magdalena soror ipsius; quae, cum Oeniponte habitaret, pauperes aegrotosque diligenter adiuvabat (607) et Sociorum opera utebatur ad mulieres haeresi infectas vel vitam meretriciam agentes in viam salutis reducendas (607). Cum autem eadem „regina“ cum Helena sorore Halam transmigrasset et ibidem Societatis domum condidisset (408[1]), Hala, quae tunc civitatum tirolensium maxima erat (434), reginarum exemplis et Sociorum laboribus ex haeresi probe coepit emergere (619). Haec in praesens sufficiant oportet; plura enim de Bavaria et Tiroli postea dicentur.

Horum vestigiis alii proceres insistebant. Carolus archidux religionis in Stiria et Carinthia instaurandae causa collegium Societatis Graecii constituere in animum induxit (469). In Suebia autem terra bissingana ex Lutheranismo, in quem per Schärtlinum a Burtenbach vi pertracta erat, per Sociorum dilingensium contiones est educta (738). Iisdem annis Socii Germaniae, imprimis Canisius, ab Helvetiis catholicis invitabantur, ut apud ipsos seminarium quoddam clericorum vel, si id non placeret, collegium Societatis incoharent (238 362); et instantibus Sociis coloniensibus ea respublica identidem Geusios ex Belgio profugos urbe pellebat, quia Calvinismum clam per eam diffundebant (330 414); ad ferventem quoque religionis amorem Augustae catholici multi per paucos illos Socios, qui apud ipsos erant, inflammabantur; qui quamquam locum iusto collegio idoneum, canonicis quibusdam parum faventibus (223), nancisci non poterant (249), reditum eidem collegio iam

habebant paratum (227 621); et Fuggeri, patriciorum omnium ditissimi et nobilissimi, mire in pietate proficiebant (288 369¹); Georgius Fuggerus domum libris haereticis purgavit (270); Marcus Fuggerus nullum iam famulum, qui catholicus non esset, in aedes admittere statuit (291); Ioannes Fuggerus, eximius ille artium et litterarum fautor, cum primum Iesuitis valde inimicus fuisset, postea amicissimum se praebebat (248⁴ 259); uni ex iis totius vitae peccata confessus est (260¹ 267); flagellis ipse se caedebat (260¹). Fuggerorum domus paene monasteria esse videbantur; tam saepe domestici ad orandum congregabantur; sponte ieiunabant; sacramenta frequenter sumebant; multum stipis pauperibus largiebantur (291).

Ad ecclesiasticos principes transeo. Habita est a. 1569 Salisburgi synodus provincialis, in qua multa salubriter decreta sunt, velut de compluribus seminariis instituendis (335) et de doctrina christiana sedulo tradenda (682); cardinalis quoque Constantiensis, ut dixi, synodum habuit; cardinalis autem Augustanus Sociis dilinganis et novam domum exstruxit (204 534) et typographiam donavit (574); idem cardinalis a. 1568 tempore Quadragesimae ad praeposituram suam elvangensem cum Canisio accessit; Elvangae igitur cardinalis sacramentum confirmationis administrantis, pauperes stipe donantis, omnes cum caritate excipientis virtute, et Canisii contionibus aliisque laboribus apostolicis maior civium pars ex Lutheranismo ad fidem catholicam conversa est, reliqui autem solum vertere iussi sunt (183/93 543/54); eodem anno Herbipoli collegium Societatis paulo ante a Friderico de Wirsberg episcopo conditum 300 discipulos habebat, e quibus multi nobiles, multi canonici vel religiosi erant; episcopus ipse Sociis peccata confiteri solebat (384).

Iam ut a singularibus Germaniae regionibus ad universam Germaniam catholicam orationem convertam, eius res litterariae nonnihil capiebant incrementi. Onuphrius Panvinius, ordinis Eremitarum Sancti Augustini, praeclarum illud historiae ecclesiasticae lumen, Roma Dilingam complura ex operibus suis manu scriptis misit, ut cardinalis Truchsess ope typis exscriberentur; qua de re Canisius valde laetatus est; suam suorumque operam Panvinio obtulit; raros ei libros quaesivit (655) et consilia subministravit; ita prodiere Coloniae non solum Platinae „Vitae Pontificum" a Panvinio auctae, sed etiam aliqui ex libris Panvinii archaeologicis, velut „De ritu sepeliendi" et „De Coemeteriis urbis Romae" (69/74 168 654). Alius quoque liber et Canisio suadente Romae compositus et eodem iuvante in Germania excusus est; opus illud dico Francisci Turriani S. J. viri valde eruditi „De Hierarchicis Ordinationibus" (683). Longe etiam maioris momenti erat grande illud Laurentii Surii Cartusiani coloniensis opus „De probatis Vitis Sanctorum", cuius primi tomi his annis Coloniae editi sunt (386). Editionem „Canonum arabicorum" concilii nicaeni Alexandriae paulo ante inventorum Alphonsus Pisanus S. J. Dilingae praeparabat (219). Multum Germanis placebat P. Hieronymi Torrensis S. J. „Confessio Augustiniana"; quae a. 1569 iterum Dilingae typis est exscripta (333). Plurimum denique in Germania expetebantur „Epistolae Indicae"; quarum volumen novum, Natali et Canisio auctoribus per Ioannem Petrum Maffeium S. J. eleganti latinitate donatum, Dilingae in lucem emissum est (420); germanicam autem Epistolarum Indicarum editionem Philippus Doberainer canonicus Monachii vulgavit (402). Maximam autem utilitatem Germanis allaturum et compluriens deinceps prelum erat subiturum „Opus catecheticum" sive „Auctoritates Sacrae Scripturae et sanctorum Patrum, quae in Summa doctrinae Christianae Doctoris Petri Canisii citantur", per P. Petrum Busaeum S. J., Canisio iuvante, ad verbum exscriptae et Coloniae a. 1569—1570 quattuor voluminibus propositae (685).

Canisio ipsi Pius V. mandaverat, ut Centuriatores Magdeburgenses, de quibus iam dixi, aliqua ex parte refutaret; ille igitur primum omnium id curavit, ut a sancto illo pontifice singulari benedictione instrueretur et a S. Francisco Borgia praeposito generali orationibus et missarum sacrificiis adiuvaretur (138 165); idem deinde Borgias Canisio provinciali, ut scriptioni totus vacaret, primum quidem viceprovincialem, qui minimum per dimidium annum provinciam omnem regeret, adiunxit (118); postea autem eum provincialis officio omnino liberavit (293). „Laborem

plus quam vulgarem" (419) praestare et praeter Centuriatores reliquos quoque sui temporis haereticos, qui quidem maioris nominis essent, debellare Canisius volebat (419 436); idcirco plurima sanctorum Patrum et doctorum posteriorum scripta excerpebat, ac multorum protestantium et libros legebat et dicta permulta, novo apud catholicos exemplo, ad verbum exprimebat (437); verum ex quo tempore scribere coepit — ita Theodoricus eius frater suo et consiliariorum nomine Dilinga ad Borgiam scribit — „vix per horam bene valuit; numquam sibi satisfacit; paene se conficit" (682 699); nonnunquam caput aliquod, cum octies iam deciesve immutatum et transcriptum esset, denuo emendabatur (709); qua ratione et domesticorum et typographi patientia tentabatur (708 711). Timebant igitur Sociorum aliqui, ut opus exspectationi catholicorum satisfaceret (699 708); contra evenit: Primus ille „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis liber", qui de S. Ioanne Baptista erat, non solum doctissimis Societatis hominibus, sed etiam aliis perfectae eruditionis viris, ut Sirleto, Fontidonio, Copo vehementer probabatur; maxime autem cardinalis Hosius in eo laudabat doctrinam, iudicii aciem, modestiam, prudentiam; veterum ex eo splendere pietatem Patrum; dicendi genus melius esse quam in caeteris Canisii scriptis (444/7 710); quare Pius V. Canisium remuneratus est indulgentia plenaria, quae ei „ingenti consolationi" erat (489); Dilingae autem ipso anno 1571, quo liber prodierat, altera editio parari coepta est (475 713[1]). Hoc quoque notatu dignum est: Iam in eo erat, ut huic libro adderetur commentarius ille, quo Franciscus Turrianus pio quidem sed infausto consilio pseudo-isidorianas illas pontificum romanorum epistulas authenticas facere conabatur (171); sed tandem Canisius eo addendo ob rerum sermonisque diversitatem supersedit (368); itaque Turriani liber seorsim extra Germaniam excusus est (337[3]). Libenter deinde Canisius reliquam Centuriatorum refutationem, cui ineptum se esse pro sua modestia putabat, aliis cessisset (418 438 441); et Hoffaei provincialis, Canisii vitae metuentis, animus in id inclinabat, ut ille in posterum libellos scriberet germanicos simulque contionibus habendis occuparetur (700 711); verumtamen Hosii, ut videtur, potissimum opera (446 488) effectum est, ut Canisius Oeniponte (quo librorum copiam, 1500 pondo libras, Dilinga sibi advehendam curarat [624]), alteri illi Commentariorum libro, qui de Beata Maria Virgine futurus et a. 1577 in lucem proditurus erat, operam daret (476 494). Alios autem libros ab aliis componi ille cupiebat. Ita et P. Torrensem saepe ad primatum Petri reliquorumque pontificum vindicandum cohortabatur (715); et P. Gregorio Roseffio S. J. cathedralis ecclesiae augustanae contionatori suadebat, ut orationes de paenitentia, quas magna cum laude habuerat, typis describendas curaret (336); et Martino Cromero canonico cracoviensi commendabat, ut opera sua, denuo recognita, uno volumine comprehenderet (35); et sancto gaudio afficiebatur, cum audisset, P. Emmanuelem Alvarum S. J. librum Syntaxeos edidisse (481), P. Franciscum Toletum S. J. suos „Casus conscientiae" typis vulgare statuisse (490), P. Alphonsum Salmeronem S. J. in Commentario in Novum Testamentum conscribendo progredi (481); et cum P. Emmanuelis Saa S. J. Commentarios in Evangelia excusum iri accepisset, praepositos rogavit, permitterent, ut in Germania superiore vel in provincia aliqua vicina iidem typis exscriberentur (489). Circa idem tempus Canisius id agitare coepit, ut in Societate „scriptorum collegium" (ut Hoffaeus provincialis ait [624]) quoddam constitueretur; collegium, inquam; non quod ille domum scriptorum ab aliis Sociorum domibus distinctam sive separatam exstare voluerit; neque enim id ullibi invenio ab eo significatum; sed optabat, ut sodales aliqui deligerentur, quorum proprium munus esset adversus haereticos scribere (460). „Vix quidquam puto rectius ac praeclarius ad communem Ecclesiae profectum a Nostris institui ac peragi posse, praesertim in Gallia et utraque Germania, simul et Polonia, ubi nova scripta de religione plurimum valere solent et Catholicis vehementer afflictis maximam afferunt consolationem hoc tempore, quo haereticorum libri volitant et de medio tolli non possunt." Ita Canisius P. Natali uni ex praepositi generalis assistentibus scripsit (419); Mercuriano quoque assistenti hoc „scriptorum" constituendorum „sanctum institutum" commendavit (441). Neque surdis

auribus canebat. „Nihil calidius meditor", Hoffaeus scripsit provincialis (417); et Borgias praepositus generalis iam paulo ante Socios monuerat, optare se, ut eorum aliqui ad scribendum se accingerent, ita tamen, ut non adversus personas disputarent, sed gravi aliquo opportunoque argumento delecto errores sine contumeliis confutarent (222 417).

Doctrinae christianae tradendae studium iisdem annis revixisse ex eo collegeris, quod a. 1568—1571 in Germania (addito Belgio) Canisii catechismus minimum duodecies excusus est (668/72 677/9 694 696 703 706 708); catechismum „in rhythmos redactum", ut a pueris caneretur, Socii colonienses eidem miserunt (331). Synodi deinde salisburgensis et constantiensis et Commendonus cardinalis ecclesias Austriae visitans catechismum canisianum vel praescripserunt vel commendaverunt (662 682); et id quod maximi momenti erat, Albertus V. in Institutione scholastica a. 1569 edita praecepit, ut in omnibus Bavariae scholis, et latinis et germanicis, catechismus Canisii, isque solus, reiectis reliquis, iuventuti explicaretur (683). Ipse autem Canisius Dilingae tempus, quod ex scribendo contra Centurias ei supererat, in elementa fidei pueris rudibusque tradenda impendebat (539/40). Exterae quoque nationes per Canisium doceri volebant; ita synodus cameracensis constituit, ut parochi singuli catechismum eius secum tenerent (662); S. Carolus Borromaeus pueros archiepiscopatus mediolanensis eundem librum memoriae mandare iussit (665); in Societatis collegio romano magistri eum interpretabantur (666); Rotomagi in Gallia a. 1570 populo per Quadragesimam explicatus est, et 3000 exemplorum eius gallicorum vendita sunt (698); P. Iacobus Wujek S. J. polonice (695), P. Antonius Possevinus S. J. italice eum verterunt (704); excusus est ter Venetiis, bis Cracoviae, semel Braunsbergae, Lugduni, Parisiis; Arias Montanus vir valde eruditus eum Antverpia in Hispaniam ad Philippi II. regis secretarium misit (672); et quanto pretio singula exempla editionis Salmanticae factae vendenda essent, ipsum consilium regium definivit (694).

In sacro contionum ministerio tantum praestabatur, quantum per contionatorum • exiguum numerum licebat. Quod ad Societatis homines attinet, ii Oeniponte in templo parochiali ad populum (16 277), in ecclesia S. Crucis ad archiducem eiusque aulicos dicebant (247 458 621); Vindobonae in quinos suggestus sacros ascendebant (53[1]). Dilingae iuvenibus litterarum studiosis contionibus latinis professionem fidei tridentinam explicabant (144[1]). Augusta Fuggeri Borgiae scripserunt: Ecclesiam S. Mauritii paene desertam fuisse; ubi tamen P. Hoffaeus in ea initium dicendi fecisset, eam a populo frequentari coepisse (227); Canisium quoque, ibidem a. 1569 per sacram Quadragesimam contionantem, multi „magna cum laetitia et fructu spirituali" audiverunt (523). Monachii PP. Stevordianus et Schorichius in templis maximis contionabantur (92 278[4] 295[2]); quos ab auditoribus valde amari Borgiae Albertus dux testatus est (210/1); item de Stevordiano episcopus herbipolensis ad Borgiam rettulit: Eum in aede cathedrali omnium sibi animos conciliasse et cives Lutheranismo imbutos ad saniorem mentem felicissime reduxisse (405/8). Landishuti denique a. 1569 tempore Quadragesimae ad P. Schorichium audiendum diebus operosis hominum 4000—5000, diebus sacris 8000 confluebant (737).

Proinde mirum non est, pietatem apud catholicos incrementum cepisse. Germanicus precationum libellus a Canisio compositus quartam a. 1568 sortitus est editionem (668); quam brevi secuta est eiusdem Canisii Institutio germanica ad confessionis et communionis sacramenta rite suscipienda (680). Christophori quoque Madridii S. J. libellus ille latinus de frequenti communione in utraque Germania, superiore et inferiore, excusus est (677). Praeclarus autem liber, quo Hieronymus Cacciaguerra Oratorianus italus communionem frequentem collaudabat et disseminabat, per Philippum Doberainer, qui collegii germanici alumnus fuerat, germanice redditus et Dilingae in lucem editus est (677). Saepius igitur ad mensam eucharisticam accedere Oeniponte viri maiorum ordinum, praeeuntibus aliquot principis consiliariis, coeperunt (481[1]); ibidem nobiles fere omnes, civium multi Societatis sacerdotibus peccata confitebantur (481[1]). Monachii plurimi ex adulescentibus litte-

rarum studiosis octavo quoque die peccatorum confessionem faciebant (602); Dilingae confessarii tantum non opprimebantur iuvenum studiosorum peccata sponte confitentium multitudine; unde fiebat, ut morum licentia, quae in aliis universitatibus cernebatur, Dilinga abesset (541). Ibidem iubilaei tempore confessionem peccatorum totius vitae instituere non omittebant nisi paucissimi (541); Oeniponte autem ipse Ferdinandus archidux, ut iubilaei indulgentiam consequeretur, supplicationibus interfuit (612), communionem palam sumpsit, ieiunavit, stipem distribuit; quod exemplum tota fere eius regionis nobilitas imitata est (457). Iam etiam initium factum est importandi in Germaniam pictas imagines veteris illius simulacri Beatae Mariae Virginis Romae in basilica Sanctae Mariae Maioris collocati (Madonna di San Luca), cuius primum exprimendi facultatem S. Franciscus Borgias a S. Pio V. impetraverat (261 318). Circa idem tempus Itali experti sunt, imagunculas Sancti Ignatii coelitus opiferas esse, ideoque Germanis quoque eas miserunt (354); et litaniae lauretanae, cum medio saeculo XVI. in Germania fere nondum notae fuissent, a. 1570 in sacra aede ottingana iam musico cum concentu decantabantur (643). Eodem anno Canisius serta peccatoria — „Rosenkrentz“ ea ipse vocat — Noviomagum ad cognatos misit, monens, ut ea inter se distribuerent et ad liberos caeterosque heredes suo tempore transmittenda curarent (421); et Socii monacenses in „Litteris annuis“ narrarunt: Libro confraternitatis sacri Rosarii sexcentorum hominum nomina curavimus inscribenda; ita hanc rem „dissuetudine fere intermortuam paulatim resuscitamus“ (602).

Hic catholicae religionis profectus tanto pluris aestimandus est, quanto maiores ecclesiae praepositis, patronis, ministris superandae erant difficultates. Quarum aliquas recensebo.

Anno 1568 Sociorum Germaniae superioris congregatio provincialis S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Non parva nobis est difficultas exigendi et observandi ea, quae circa libros prohibitos Index eiusque regulae in Concilio Tridentino confectae praescribunt. Audivimus Summum Pontificem Pium IV. sub quo primo hic est Index promulgatus, expresse dixisse nolle se illum in Germania publicari. Neque Episcopi putant eundem in Germania posse observari“ (570). Austriae autem praepositus provincialis generalem certiorem fecit, Socios ea in re amplissimis facultatibus indigere; „non sumus neque in Italia neque in Hispania; Germania vero hac in re Indiis par est facienda“ (274). Iisdem de difficultatibus a. 1569 P. Alphonsus Pisanus hispanus, qui in universitate dilingana theologiam docebat, Canisii praepositi provincialis iussu commentarium sive responsum scripsit. „Intelleximus“, inquit Pisanus, „Galliam per Cardinalem Lotharingum impetrasse magnam moderationem Indicis a summo pontifice; ita etiam“ per cardinalem Truchsessium „ut Germaniae protectorem, qui novit quam difficile et impossibile sit talia servari in Germania, posset impetrari, ut soli illi excommunicarentur, qui legerent libros ex professo contra religionem tractantes, et qui ex professo legerent, non ad impugnandum, neque casu etc. sed qui notas haereses gaudent legere“; interim vero servanda esse censet Pisanus, quae commode effici possint; ita in episcopatu augustano biblia germanica, quae quidem catholica sint, permitti posse eo, quod cardinalis Augustanus illa, quae de iisdem in Indice praecepta sint, servari non posse pronuntiaverit; „confessarii in universum non sint scrupulosi in hoc genere; . . . si poenitens profert librum, qui non videtur nociturus, relinquat, praesertim ubi non putat obediturum. . . . Cum Clerus Germaniae haec non observet, non tenentur nostris credere populares communiter; cum sciolis et sacerdotibus durius agendum est“; . . . fideles „suaviter ad obedientiam sedis apostolicae ducantur“ (271/4). Haec adhuc ignota erant et memoratu digna esse videntur etiam propterea, quod P. Paulus Hoffaeus, qui paulo post provinciae Germaniae superioris loco Canisii a S. Francisco Borgia praepositus est, se Pisani sententiam approbare Borgiae significavit (286). Neque vero plane constat, quid apud Truchsessium et Pium V. Borgias effecerit; quem admodum religiose eam causam tractasse vel ex eo conici potest, quod brevi post litteris in Galliam missis sodales monuit: Si quis librorum haereticorum prohibitionem

ita interpretaretur, ut contionatoribus eorum lectionem licitam esse diceret, eum interpretationem prolaturum esse non solum periculosam, sed etiam voluntati pontificis prorsus contrariam (274). Caeterum factis evincitur, Socios in Germania prospexisse ac providisse, ut Index, quantum fieri posset, observaretur. Interdum enim integrae bibliothecae iis offerebantur „expurgandae"; quam libros tum suos tum aliorum expurgandi potestatem a Pio V. iis tributam esse certum est (267 598). Elvangae cardinalis Truchsess Canisii consiliis adiutus sancivit, ne quis libros haereticos venderet; si quos autem aliqui haberent, eos cardinalis ministris tradi debere (192); et cum Ferdinandus II. archidux in Tiroli librorum visitationes habuisset et libros haereticos, impuros, sediciosos abstulisset, Canisius scripto haec probavit atque laudavit; simul principis „regimen" oenipontanum exhortatus est, ut quam primum pro libris malis bonos afferendos distribuendosque curarent et bibliopolam, qui in posterum iisdem disseminandis operam navaret, arcesserent; litteris indiculum addidit librorum huius generis; quo non tantum suos suorumque, sed externorum quoque libros, ut Eckii, Eisengreinii, Emseri, Hofmeisteri, Surii etc. opera, commendabat (500); Albertus denique dux ipsum Indicem in usum monasteriorum Bavariae typis exscribi iussit, una cum catalogo bonorum „auctorum", qui ad iustam bibliothecam catholicam componendam sufficiebant (275); eodem anno per unum illum P. Schorichium (de reliquis nihil dicam) pueris donavit 2000 libellorum Evangelii; quorum editio nitida multisque ornata imagunculis Canisii cura Dilingae facta est (689).

Permanebat his annis difficultas illa de 5 %. Monachii eos Franciscani et Dominicani omnibus permittebant, Iesuitae permittere gravabantur (311 416). Pius V. bulla ineunte a. 1569 data censum „personalem" reprobavit; qua proscriptione contractus quoque „germanicus" teneri videbatur (287[3]). Proximo autem anno Romae Societatis theologi definierunt, 5 % sumi posse ab unoquoque, qui mercatori vel homini mercaturam in societate aliqua facienti pecuniam daret (390). Paulo post S. Franciscus Borgias quaestiones illas iterum pontifici proposuit; qui viduis quoque et pupillis 5 % certis cum condicionibus permisit (410). Ioannes Fuggerus homo opulentissimus causam Romae ipse persecutus est (369). Postea Pius V. cardinalem Commendonum, quem cum P. Francisco Toleto S. J. in Germaniam et Austriam mittebat, de 5 % fuggericis cognoscere et respondere iussit (416); neque vero annis, in quibus hoc volumen versatur, negotium hoc expeditum est.

3. Haec omnia de Germania catholica dicta sunt ita, ut magnam partem ad Societatem Iesu pertineant. Ad eandem multa quoque alia pertinent. Quae antequam enarrem, hoc, quaeso, ante oculos habeas: Canisius, cum de Societatis hominibus scribit, plerumque pro suo praepositi provincialis officio scribit, provincialis ad generalem; non ut quid bene agatur in provincia, ad hunc referat — id enim alii in „Litteris annuis" narrabant —, sed ut in necessitatibus et calamitatibus constitutus ad eum confugiat et, quid faciendum sit, quomodo incommoda arcenda, errata vitiaque emendanda sint, ex eo intellegat; idcirco plerique provinciae sodales ab eo paucis verbis vel ne verbo quidem commemorantur; tranquille enim vivunt et officio funguntur; de paucis vero aliis permulta scribuntur; hi enim pacem perturbant et muneri desunt. Ex his erant iuvenes illi Romae instituti, qui „divinum Averrhoem" laudibus extollebant (60 67 137 142) et de Sancto Thoma Aquinate (ipso hoc tempore per Pium V. in numerum Doctorum ecclesiae relato [137]) „contemptim" loquebantur (60 137); eorum unus, fuga capta, apostatae illi lauingano, quem dixi, se socium adiunxit (59 65); exhorruerunt haec Patres graviores et a praeposito generali petierunt, ut severe in omnes animadverteretur, qui quidvis defendere auderent a fide vel a „communi sententia scholarum" alienum, etiamsi Aristotelis vel aliorum quorumcumque auctoritate niteretur; provinciali autem amplam potestatem dandam esse eiusmodi homines e Societate eiciendi (67 569). Eadem de causa Borgias praecepit, ut in posterum, quicumque in Germania et Gallia Societati nomen dare vellent, in prima probatione professionem fidei tridentinam emitterent (57 87).

Aegri erant et corporibus et animis duo illi principum confessarii, qui Oeniponte Magdalenae et Helenae reginis a sacris confessionibus erant (16 107 246). „Aula“ enim iis nocebat (602 606). Quare Borgias praepositus generalis P. Nicolaum Lanoium provincialem Austriae Oenipontem (quamquam Mariam imperatoris uxorem id moleste ferre noverat [107]) venire iussum reginis ad confessiones excipiendas offerebat (107 149); et id quidem frustra est tentatum (169/70 611 615); hoc tamen imprimis Canisii semel atque iterum Oenipontem missi opera effectum est, ut confessarii haud ita saepe evocarentur, epistulae aulicae per manus rectoris transirent (150 611), minoris dignitatis feminae in ecclesia collegii peccata confiterentur (615), cibis, maxime lautioribus, cotidie ex culina aulae in collegium portandis modus poneretur (228 612 615). At novae exortae sunt tempestates, cum reginae Oeniponte Halam in virginum collegium a se conditum transmigrare et ibidem domum Societatis, ex quo confessarios evocare possent, instituere deliberassent (50 150 611). Socii haec a se admitti posse negarunt; sed reginae tantum inde dolorem hauserunt, ut earum valetudo in periculum adduceretur (152); se sine Societate vivere non posse dictitabant (153); Borgiae praeposito generali tum ipsae per litteras et lacrimas, tum Ferdinandus earum frater per cardinalem Commendonum tantopere instabant (161 617), ut is tandem et confessarios contionatoresque, dum reginae viverent, se provisurum, et Societatis domum se admissurum promitteret (170 318 618). Ne impedire quidem Canisius potuit, quominus in Bavaria Guilielmus princeps et Renata Lotharinga eius coniux Sociis peccata confiterentur; quamquam eo tempore „ordinarium officium“ confessariorum in ea aula Societatis sacerdotibus nondum est impositum (94 123 265); diligentia tamen sua Canisius id assecutus est, ut ex confessariis germanis a. 1565 in aulas florentinam et ferrariensem missis unus in Germaniam redire posset, alter certam redeundi spem haberet (16 492 497).

Ut ad Lanoium redeam: Is sanctus quidem erat vir; sed collegii oenipontani rector factus, duriorem tenacioremque et in se et in alios se praebebat; vestem pelliceam a Magdalena regina semel et iterum sibi missam semel et iterum ei remisit (605); vix cuiquam confidebat; paene omnia ipse praestare volebat (14 134): quare Canisium provincialem aliquando Oeniponte litem dirimere necesse erat, quem rectori intenderet minister ipsius; contendebat hic, Lanoii vitio hortum incultum et cibos „crassiores“ esse; eundem „thoraces“ sodalium non ex „Parchet“ (ut fieri solebat), sed ex „Zwilch“ crasso et „inflexibili et parum caloris continente“ fieri iussisse; ex quo vestitu Socii multum incommodi caperent etc. (155/9 613). Lanoius tamen paulo post, ut ipse petierat (210[2]), a rectoris officio remotus est (250).

Multum detrimenti clarioribus aliquot Societatis contionatoribus ex principum populique gratia oriebatur. P. Martinus Stevordianus Monachii interdum ex externorum conviviis, quae nimis amabat, bene potus revertebatur tamque hilaris, ut noviciis offensioni esset; nec tamen ilico Monachio avocari poterat; nam et ipse duci gratissimus (210) et eius contiones Monacensibus necessariae erant (92); missus est tandem Coloniam ad P. Leonardum Kessel egregium animorum medicum (363 388); ipse quoque Borgias praepositus generalis per litteras eum admonuit (122 315); neque vero hi multum cum eo profecerunt; proinde de eo ex Societate dimittendo — id quod ipse desiderabat (313) — consilia agitari coepta sunt (92/3 229 389); quae ad effectum deducta esse ex proximo huius operis volumine cognoscetur. Aliter de P. Georgio Schorichio, qui et ipse Monachii contionatorem agebat, actum est; hunc enim Romam miserunt non solum, ut theologiam melius disceret (24), sed etiam, ut „magis mundo moreretur“ (93); Roma autem saepe et imprudenter ad Monacenses scribebat; intra breve tempus epistulas accepit a duce 4, a ducis uxore 4, ab Eckio cancellario 3 etc. (96); inventa tamen et deinceps cum fructu servata est ratio eum in officio continendi; quam Borgias his verbis significavit: „Magna cum caritate tractetur et praepositos sibi fidere experiatur“ (241/3 325). Antonius vero Kleselius, cum ante Societatis ingressum alienae ab ecclesia catholica religionis fuisset (60[1]) et post ingressum aliquotiens in fide et oboedientia

erga ecclesiam vacillasset (60 83), Oeniponte, ubi archiducis contionator erat (247), clam aufugit, litteris ad archiducem relictis iisque adeo in ecclesiam et pontificem contumeliosis, ut Ferdinandus eum ad furcam quaereret, et Magdalena regina affirmaret, se suis manibus rogum incensuram esse, in quo ille esset comburendus (357/61); attamen Kleselius postea resipuit et in ecclesiae et archiducis gratiam rediit in eaque permansit; neque vero in Societatem denuo est receptus (622). His contionatoribus addam (quoniam huiusmodi domestica exempla posteris et documento et incitamento esse possunt) duos theologiae in universitate dilingana professores: Conradus Swagerius (83), cuius querelae et a Societate discessio in superiore volumine narrata sunt, tandem e Societate dimissus est (139); eius similis erat Thomas Gallus (140), qui omnibus collegiis molestum se praebebat, in Canisium provincialem impudenter se gerebat (147), in templo cum mulierculis ridebat ac nugabatur (258 275), Socios germanos in Germania servorum, non fratrum loco haberi conquerebatur (536); Eckius cancellarius homini dissuadebat, „ne tam sanctam sodalitatem“ desereret (275); Canisius placide modesteque ei scripsit (297/8); transeundi in Austriam, Lauretum, Romam opportunitas ei offerebatur (280); incassum frustraque omnia; nam specie iuvandi fratres sororesque inopes — quos Societas probe adiutura erat (319) — se segregavit (296/7), et minitatus se, si non dimitteretur, libellum adversus Socios conscripturum esse (297 302), dimissionis litteras tandem extorsit (319).

Pro his hominibus Deus Societati ipso hoc tempore alium donavit, qui multorum instar erat: Vindobana Dilingam ad Canisium provincialem a. 1567 nobilis iuvenis polonus venit, asseverans se, quantum ex ipso esset, iam diu Societati se dedisse, ad quam se divinitus vocatum esse sciret, et deliberatum sibi esse per orbem terrarum peregrinari, quoad portam aliquam inveniret, qua in Societatem reciperetur (4/6). Canisius, adulescentis constantia per multa experimenta probata (535), eum, ut ipse petierat, Romam ad Franciscum Borgiam misit cum litteris, quibus se „praeclara de illo sperare“ affirmabat (63/4); proximo autem anno in ipsa urbe Roma eum, exhortatione sacra ad Societatis novicios habita, quasi ad mortem praeparavit, quam ille duabus post hebdomadis sanctissime obiit; erat is Stanislaus Kostka; qui iam Sanctorum honoribus auctus per orbem terrarum colitur (585).

Caeteroquin, ut sapientissime iam olim dictum est, inter religiosas domos bonas et malas non hoc interest, quod in his peccatur, in illis non peccatur; sed peccata in malis domibus non curantur, in bonis animadvertuntur. Cuius animadversionis etsi complura iam posita sunt exempla, unum addi operae pretium fuerit: Cum Franciscus Borgias praepositus generalis P. Theodorum Peltanum theologiae in universitate ingolstadiensi professorem ad quattuor sollemnia Societatis vota nuncupanda admittere vellet, Canisius provincialis intercessit; Peltanum in virtute nondum tantum profecisse, quantum ad sollemnem illam professionem per Societatis constitutiones exigeretur (253 266); itaque professio Peltano dilata est (281 292). Pari cum cura Socii ad litteras serio tractandas impellebantur; ita Borgias permisit quidem, ut eorum aliqui ad gradus academicos promoverentur, sed prius videndum esse scripsit et severius quam clementius indagandum, num laureae maturi essent; quod nisi fieret, Societatis promotionibus nullam fore auctoritatem; ideo P. Schorichium contionatorem ducis Bavariae theologiae doctoratum sibi comparare volebat ita, ut is et usitatis temporibus et probe iusteque de scientia periclitaretur ac disputationes haberet; quod vero dux in eam promotionem 300 nummos aureos expendere vellet, eam pompam Sociis non convenire; id vero iis curandum esse, ut docti essent et doctrinam comprobarent (243 291[2]).

Negotium facessebant Sociis aliqui de familia fuggerica, in Societatem alioquin optime affecta maximeque benefica. Octavianus Fuggerus collegii germanici convictor morbo et studiorum litterariorum taedio laborare coepit (201 284); quare Canisius et Socii romani effecerunt, ut a parentibus revocaretur (211 588). Idem Societatis ingrediendae votum emiserat (163); sed quia erat inconstantia et animi levitate (177), a proposito abstitit et Societatis homines atque etiam ipsum Canisium accusavit, quod paene sibi imposuissent et vim quandam inferre conati essent (201 211).

Octavianus autem per Borgiam voto solutus est (592), Canisio praecipuo auctore, ut Octavianus ipse postea est fassus (201). Clero deinde saeculari se nomen daturum dixit (113 212 285/6); qua de causa Lovanium ad theologiae studia colenda missus est; sed ubi pater vita cessit, ipse omne consilium ecclesiasticum vitae genus amplectendi deposuit (286). Qui tamen postea vir egregius evasit et de patria, de Societate, de ecclesia tota optime meritus est.

Plurimum autem Sociis laborandum fuit in curandis feminis aliquot a daemonibus obsessis, quae in Fuggerorum domibus morabantur (218/22 255/7); acciderunt his stupenda quaedam, quae et per totam Germaniam vulgabantur et curiae romanae ipsiusque pontificis cogitationes occupabant. Certe si quis daemones vel nullos esse vel nihil hominibus nocere posse existimet, fabulas et deliramenta haec esse dixerit. Canisius vero id, quod iam a. 1564 fecerat, denuo faciendum esse censens, Augustae suggestum sacrum ascendit et fidelibus, quantam daemones in hominum corpora animosque haberent potestatem, et quibus rationibus sive expellendi sive repellendi essent, ex Sacra Scriptura et sanctorum Patrum libris ostendit; nam, ait ipse, eiusmodi res nunc in omnium ore sunt, atque oculis cernimus, homines per daemones oculorum, aurium, linguae usu privari et ea ore proferre, quae daemones dicere volunt; simul vero „novi pharisaei“ nobis maledicunt, perinde ac si Christus daemones per exorcistas ecclesiae expellere aut non posset aut non vellet (529/31). Exorcistae autem munus ipsi Canisio a. 1569 P. Hoffaeus praepositus provincialis iniunxit (399); oboediendum erat; itaque Canisius Annam de Bernhausen virginem nobilem apud Marcum Fuggerum et Sibyllam Eberstein uxorem eius morantem a compluribus daemonibus Augustae liberavit (399/401); unum deinde initio anni 1570 Ottingae Veteris in sacra aede Beatae Mariae Virginis ex ea eiecit; ottinganus autem hic exorcismus perillustris factus est; quem eodem anno in libro de aede illa mariana germanice edito Martinus Eisengrein, praepositus ottinganus et theologiae in universitate ingolstadiensi professor, vir magnae apud pontificem, imperatorem, homines doctos auctoritatis, accurate descripsit, ponendo nomina 14 testium, qui cuncta coram viderant, enarrando caerimonias, diaboli blasphemias, paenitentiam ei impositam etc. (641/51); Marcus Fuggerus eo prodigio ad melioris vitae studium pervenit (400) et Bernhusiae pater, cum tota vita lutheranus fuisset, catholicus effectus est (400). Factum adeo manifestum apertumque erat, ut ipse Marbachius theologus lutheranus catholicisque infensissimus eius veritatem profiteretur, nisi quod miraculum illud diabolicum, non divinum esse praetendebat (651). Aliam mulierem obsessam Ursula de Lichtenstein Georgii Fuggeri coniux per 7 fere annos mira patientia et caritate fovebat; sacram illa hostiam in pudendum locum iniecisse et daemoni per litteras suo sanguine scriptas se devovisse ferebatur (221); videtur autem Susanna illa (hoc enim ei nomen erat) compluriens liberata, compluriens denuo obsessa esse; neque enim ea res undequaque perspicua est (210 219). „Susanna vitra vorat“, scripsit Hoffaeus viceprovincialis a. 1568; daemon tentat nos; „utinam cum honore liberemur!“ (218.) Ursula demum, comitibus Ioanne Fuggero propinquo suo, Margarita Peutingera virgine patricia, Wendelino Völck confessario, Susannam Lauretum et Romam secum adduxit et S. Pio V. liberandam obtulit; pontifex autem, re semel tentata, Sociis commisit negotium; quo bis in ecclesia Sanctae Mariae „de Anima“ incassum acto, in templo „Pantheon“, cardinali Truchsess, S. Francisco Borgia, 14 aliis astantibus, daemon litteras illas restituere et ex muliere exire coactus est (374/6). Tertiam quandam mulierem obsessam — Catharinae nomen ei erat — Ioannes Fugger domi habebat. Haec cum a daemone videretur liberata esse, nonnunquam per 4—5 horas sensibus alienabatur; quo tempore Beatam Mariam Virginem secum loqui asserebat (255); et Canisius primum quidem aliqua credebat (289); sed brevi post, a praepositis monitus, sententiam mutavit; praesertim cum res eo devenisset, ut affirmarent, animas mortuorum in eam mulierem ingredi idque flagitare, ut exorcizarentur et absolverentur et ita e purgatorio liberarentur (334). Novum hunc „Pythagorismum“ Socii plane improbabant (335); at Ioannes Fuggerus et cum

eo Ursula Georgii Fuggeri uxor, quam dixi, „revelationes" illas, sacerdote quodam saeculari connivente (334), mordicus tenebant; quae etiam litteris consignabantur (255), in vulgus postea efferendae; neque plus ab iis impetrari poterat, quam ut se summi pontificis scitis omnia subiecturos esse sponderent (353/4 375 393). Pius igitur pontifex ipsos a daemone illusos esse pronuntiavit (376); simul de Susanna illa, quam supra dixi, Ursulam scripto (quod Romae acceptum cardinalis Truchsess clam Alberto V. misit) hortatus est, ut ea vel in matrimonio vel in monasterio aliquo collocata ac rebus ad vivendum necessariis instructa ad alia pietatis opera, quae reipublicae christianae maiorem utilitatem afferre possent, se converteret (393/4). Franciscus autem Borgias institutionem de ratione tractandi energumenos a se conscriptam Canisio et Hoffaeo misit, quae pontifici quoque monstrata ab eoque approbata esse omnino videtur et nunc primum typis vulgatur. Borgias haec, praeter multa alia, monet: Ante exorcismum curetur, ut „plane compertum sit, veram illam esse daemonis obsessionem"; neve daemoni fides habeatur, etiamsi bona dicere videatur; neve multum temporis in exorcizando absumatur; Sociorum est ex animis potius quam ex corporibus daemones eicere; propterea Ignatius nunquam exorcismos fecit (391/4). Maxime denique Canisio placebat, quod Borgias constituebat, ne Socii exorcizandi munus susciperent nisi praepositi provincialis permissu, neve is id permitteret nisi in magna necessitate (400). „Spero", inquit Canisius Borgiae scribens, „me nunquam amplius exorcistam futurum" (401). Idem in manuali quodam suo multa alia adversus daemonis vexationes remedia collegit, ut cotidianam coronae marianae recitationem, frequentem communionem, sacras peregrinationes, aquam sacratam, „Agnos Dei", invocationem angeli custodis etc. (715).

Haec ad daemonologiam vel, si ita dicere malis, ad theologiam mysticam spectant et sexto huic volumini propria sunt; illud vero cum reliquis voluminibus ei commune est, quod varias de Iesuitis fabulas habet. Augustae in domo aliqua fuggerica Iesuitam, qui famulae terrendae causa daemonis speciem induisset, noctu trucidatum esse et figuris in ligno incisis et versibus excusis vulgabatur (338). Item cum Romae Socii in egestate essent, eos illic annuum reditum 100 000 coronarum habere Alberto V. Bavariae duci narratum est (736). Neque magis verum erat, quod Roma ad Maximilianum II. imperatorem aliqui rettulerunt: Canisium aliosque Socios in ipsum apud Pium V. mala machinatos esse (237). Alii Canisium ad protestantes transisse iamque in eam sententiam aliquotiens pro contione dixisse narrabant; id quod per Franconiam tanta cum constantia et certitudine asserebatur, ut tandem Canisius Herbipolim episcopi rogatu veniret et ex templi cathedralis suggestu calumniam illam dilueret (185 555).

Omnium maxime Societatis hominibus ministri protestantes libris eo tempore editis maledicebant. Canisium scientem errores defendere semel atque iterum Ioannes Gnypheus scripsit (699). Sicut Turca, inquit Ioannes Wigandus, gladio corpora, ita Canisius catechismo animas occidit; nec nomine Iesu is aliter utitur quam ad homines decipiendos (696). Similiter ministri russiaci (Reuß) duce Simone Musaeo clamabant, in catechismo iesuitico doctrinam de iustificatione tradi turcicam et ethnicam; neque enim satisfactionis Christi in eo fieri mentionem (657). Lucae autem Osiandro Iesuitae sunt hypocritae, tyranni crudeles, Esauitae, Iesabelitae; eosdem Ioachim Westphalus sues impuras, Flacius denique Illyricus lupos rapaces, noctuas, vespertiliones, servos Antichristi vocant (402 692/3 697[1]). Ideo eos piis omnibus odio esse debere Ioannes Marbachius docet (653).

Haec a Sociis per facta, non per verba redarguenda esse Sanctus Franciscus Borgias praepositus generalis existimabat (199); neque tamen deerant externi, qui pro iis calamum sumerent; ita Benedictus Moreius hispanus contra Heshusii de Thornaei apostasia „Gratiarum actionem" Antverpiae „Brevem et veram Historiam" edidit (124/6), Iodocus Ravesteyn universitatis lovaniensis professor Canisii doctrinam de iustificatione a ministrorum antverpiensium et Flacii Illyrici criminationibus in duobus libris defendit (665), Adamus Walasser laicus dilinganus libro germanico edito, quantis iniuriis Societas a protestantibus afficeretur, demonstravit (339).

Insignem patronum Societati se praebebat Sanctus Pius V. pontifex. Ferebant quidem, eum Iesuitis cucullam monasticam induere statuisse; sed ipse sodalium vestitum planis verbis probabat (571[2]). Incommodabat certe Sociis praeceptum illud pontificis, quo ad professionem sollemnem scholasticis omnibus, antequam sacris ordinibus initiarentur, concedendam adigebatur (93 122 213 571); obsistebat etiam Pius imperatori, principibus bavaro et tirolensi, cardinali patriciisque augustanis, ab ipso petentibus, ut Dominicanorum suorum monasterium augustanum Sociis daret (172 191[4]); at simul pontifex multis rationibus declarabat, se Societatem amare eique fidere; ita Romae poenitentiariam basilicae S. Petri iis tradidit (440) et contiones in aedibus suis vaticanis per eos haberi iussit (282); eorum complures exercitui, classi, cardinalibus ad principes legatis adiunxit (282/3 445[1]); varias Societati vel tribuit vel confirmavit facultates ad Bullam Coenae (188 194 597), ad communicationem privilegiorum cum ordinibus Mendicantium (228 596), ad transitum ad ordinem cartusianum et alia pertinentes (167 269 609); et cum lege communi ex illa communicatione indulgentiae exciperentur, Pius has quoque cum Societate communicavit (596); praeterea, quod ad Germaniam attinet, Borgiae generali dixit: Si quae ibi essent deserta monasteria aliorum ordinum, se libenter Societati ea daturum (191[4]); et collegium coloniense Salentino archiepiscopo commendavit litteris Societati honorificentissimis (199); et cum Catechismum Romanum per Hoffaeum et Canisium germanice redditum Doctor quoque Ederus, laicus quidem, sed pius rerumque theologicarum peritissimus, vertere coepisset ideoque ipsi Socii pontifici proposuissent, ut exspectaretur, quoad duae illae versiones inter se comparari et, quae melior visa esset, typis exscribi posset, Pius Sociorum versionem sine mora excudi iussit; se enim his magis confidere quam Edero (58 109).

Multa, praeter ea, quae dixi, per hoc volumen sunt sparsa, quae vel omnino vel ex parte nova et ad historiam illorum temporum cognoscendam utilia sunt: Alia ad rem litterariam et scholasticam referuntur; velut cum doctissimi illius Francisci Turriani S. J. liber de hierarchicis ordinationibus, quamquam Romae a duobus theologis approbatus est, in Belgio tamen typis describi nequit, quia magistratus civilis eius regionis nullum librum theologicum excudi patitur, nisi ab aliquo ex theologis lovaniensibus probatus sit, Turriani vero librum etiam ii, qui Lovanii Societati maxime amici sunt, ut Iodocus Ravesteyn et Cornelius Iansenius „senior", probare gravantur (199); Ingolstadii auditores philosophiae pauciores sunt quam eiusdem „magistri"; quia enim ea universitas in magno est nomine et gloria, aliarum quoque scholarum discipuli eo veniunt, ut ad magistri gradum promoveantur (558); Oeniponte inferiorum scholarum pueri „virgis super nudum" caeduntur (90); quo citius provinciae Germaniae superioris contionatores et confessarii suppetant, ab Hoffaeo provinciali scholastici illi, qui vel valetudine vel ingenio minus praestant, Halam mittuntur ad brevem quandam theologiam audiendam; id quod Petrus Canisius et Theodoricus eius frater collegiique dilingani rector fieri quidem ad tempus censent; attamen breviora illa studia in universitatem dilinganam vel ingolstadiensem transferenda esse scribunt (432), ne, paucis illis scholasticis a plurimis, qui diutius studeant, seiunctis, „compendium iis adferat dispendium" (460). Alia ad disciplinam religiosam pertinent; ita rector monacensis laudatur, quia in sodalium aegrotorum gratiam aedificium exstruxit (92); Socii mortui (si clerici non sunt) sine vestibus sepeliantur (139/40); Hoffaeus provincialis pedibus Augusta Oenipontem et inde Monachium proficiscitur (459). Idem in Sociorum litteris res quasdam et personas nominibus secretioribus designari debere arbitratur (215/6 222); itaque ipse pro pontifice ponit „universitatem", pro Alberto V. Bavariae duce „secundam secundae", pro Ferdinando II. archiduce „dialecticam", pro Magdalena et Helena reginis „parva naturalia" (213); Franciscus autem Borgias praepositus generalis praecipit, ut in singulis Societatis domibus praeter „Litteras annuas" sit „Historia domus", qua domesticorum tum aequalium tum posterorum consolandorum et ad pietatem excitandorum gratia, quomodo domus incohata sit, et quid ei de rebus sive sacris sive profanis acciderit, narretur (168).

4. Haec omnia plus minusve canisiana sunt; multa quoque alia in hoc volumine de Canisio dicuntur; de quo nuper praeclarus vir Dr J. N. Jaccoud vere pulchreque scripsit: „C'est un de ces rares personnages qu'on peut montrer tout entiers sans crainte de les amoindrir et pour lesquels il n'ya rien à cacher“ (Revue de Fribourg, Fribourg en Suisse 1910, 631). Quare non dubito fateri, his annis contra Canisium prolatas esse querelas non solum eas, quas iam memoravi, sed etiam complures alias. Sacerdos ille iuvenis, qui ei scribendi contra Centuriatores adiutor datus erat, se Dilingae „inhumaniter ab eo tractatum“ esse dixit (714); et rector oenipontanus ad praepositum generalem detulit, Canisium provincialem, cum collegium visitaret, et temere iis, qui rectorem incusasset, credidisse et perperam eos, qui severitate indigerent, suaviter tractari iussisse (604/6); et complures in provincia aegre ferebant, quod provincialis externorum negotiis occupatus, collegia raro breviterque visitaret et pleraque eorum negotia Theodorico fratri committeret (564) nec facile iis, qui Theodoricum accusarent, aures daret (537 740); ipse autem Theodoricus generalem monuit, Petrum „valetudinis negligentiorem“ atque „in vigiliis et ieiuniis“ immoderatum esse; unde, ait, fit, ut eius „vox, dum contionatur post ieiunia et vigilias, parum grata sit et valde exilis“ (159 722).

Neque vero quisquam plura in Canisio vitia cernebat quam Canisius ipse. Legas, quaeso, epistulam, quam ille, praepositi provincialis officium iam depositurus, ad Borgiam generalem dedit (309); eximium est hoc virtutis et imprimis demissi animi monumentum; et verbis facta congruebant; Canisius enim quam primum collegiorum rectores certiores reddidit, Socios iam non sibi, sed Hoffaeo oboedire debere provinciali (320); ipse se eidem ad omnia paratum obtulit (310); Dilingam ab eo missus se, ut unus ex collegii illius praepositis scripsit, ultro citroque agi sinebat, ac si esset novicius (538). „Sentio“, inquit, Borgiae exeunte a. 1570 scribens, „quanto demum sit optabilius subesse quam praeesse“ (419). Neque id mirum videri poterat in Canisio; nam is semper oboedientiam egregie colebat. „Statuatur de hoc aliisque omnibus, quicquid visum erit obedientiae sanctae“ (81). „Erit mihi semper acceptissimum quicquid obedientiae sanctae visum fuerit“ (304). Oenipontanus quidem aër Canisio parum erat saluber, et libri illic erant pauci, theologi, qui de causis difficilioribus consuli possent, fere nulli; Canisius tamen, cum liberum ipsi esset, Dilingae inceptum Centurias refellendi laborem continuare vel Oenipontem ire ad solum contionatoris munus administrandum, Oenipontem profectus est ita, ut ibi et scriberet et contionaretur, idque propterea, quod eam deliberationem intellexerat praeposito generali omnium acceptissimam fore (443 458). Persuasum sane ei erat, oboedientibus Deum adesse. Ita, de 5 % Borgiae scribens: Novissimum, inquit, responsum romanum cum priore „non congruit“; „scio quibusdam ingratam molestamque fore eius exsecutionem; sed Christo duce superabimus has difficultates“ (287). Par erat in homine modestia, par prudentia et animi moderatio. Rogatus, ut Socios aliquos visitationibus in monasteriis aliorum ordinum habendis destinaret, eos destinare noluit (718). Arbiter autem ascitus in locum longe distantem accurrit et pacem inter matronam nobilissimam eiusque filios, quam proceres varii conciliare non potuerant, conciliavit (739); Ingolstadii quoque rixas in facultate philosophica exortas brevi tempore sedavit (40/5 560); et Romae Congregatio illa cardinalium germanica, quam supra dixi, cum severitatem in praelatos quosdam neglegentes adhibere in animum induxisset, Canisii suasu proposito destitit (583); atque cum Dilingae P. Turriani opus „De Hierarchicis Ordinationibus“ typis exscriberetur, Canisius in eo complura, quae Turrianus acerbius contra protestantes dixerat, mitigavit; Pater iste, inquit, Borgiae scribens, „non ita morderet et damnaret“, si in Germania esset; Societatis quoque nomen Turriani nomini apponere Canisius omisit, ne Societas theologis quibusdam catholicis, a quorum sententia ille discedebat, in odium veniret (337). Socios enim omnes Canisius magno prosequebatur amore; quo non solum aeternae eorum saluti prospiciebat, sed etiam eorum valetudinem curabat; idcirco, cum Natalis, vir hispanus, in collegiorum germanicorum visitatione praecepisset, ut in mensa omnes vinum cum aqua miscerent, Canisius praepositum generalem appellavit adversus

„duram legem" illam; vinum enim nostrum, ait, tenue est et aqua diluitur iam antequam apponatur (117 151).

Haec tamen Canisii facilitas longe aberat a nimia indulgentia, imprimis cum de fide catholica agebatur. Ita ille Oeniponte ipsa prima oratione, qua officio contionatoris aulici fungi incipiebat, Ferdinandum II. archiducem eiusque consiliarios admonuit, ut haereticos etiam vi adhibita ex Tiroli expellerent; id enim principum esse officium; nam puniri eos, qui nummos adulterarent et auctoritati civili maledicerent; multo vero peiores esse, qui fidem adulterarent et ecclesiasticae auctoritati maledicerent; et Sanctum Augustinum primum quidem suasisse, ut haeretici leniter atque clementer haberentur; verum postea eum, cum experiendo res didicisset, id postulasse, ut vi in eos ageretur (633 640). Una autem ex proximis contionibus Canisius adulatores principum serio vituperavit (638). Quod vitium ipse diligenter fugiebat; ut cum Martino Eisengrein theologiae professori ingolstadiensi, qui praeter unam ex parochiis ingolstadiensibus praeposituras habebat passaviensem et ottinganam, episcopatus labacensis a Carolo archiduce oblatus est; quaerenti enim Eisengreinio viro in Societatem valde benevolo, num episcopatum illum admittere deberet, Canisius respondit: Ne admitteret; videret potius, ut plurimis illis beneficiis officiisque, quibus oneraretur, se liberaret, quo melius unum administrare posset (370); eadem animi libertate cardinalem Truchsess hortatus est, ut tandem Roma in episcopatum suum augustanum reverteretur; neque scire se, quomodo cardinalis vel una hora placide dormire posset, tam multis ovibus vitio pastoris pereuntibus (412); admodum enim clare Canisius officii episcopalis sublimitatem et gravitatem perspiciebat; id ex institutione cognoscitur, quam Andreae Fabricio Ernesti Bavariae principis episcopique designati frisingensis praeceptori dedit ad iuvenem illum pietate et doctrina episcopo convenientibus imbuendum; quae praecepta etiam nunc ad clericos instituendos valde utilia esse possunt (99/105); eadem quasi supplentur et amplificantur consiliis per Canisium Friderico a Wirsberg episcopo herbipolensi ipsius rogatu ad eius „conscientiam iuvandam" datis; commendat ille episcopo, ut decreta tridentina studiose legat; virum iuris canonici peritum et confessarium sibi adiungat; de rebus episcopatus saepe cum viris probatis deliberationes habeat; synodi dioecesanae saltem initium aliquod faciat; caveat, ne ea sibi arroget, quae sedis apostolicae sint; novas constitutiones earumque similia, si quae Romae edita sint, sibi afferenda curet; facultates sacras a pontifice petat (75/9 129/31); hoc certe Canisio maxime cordi erat, ut episcopi Germaniae omnes „unionem cum pontifice maximo debitam" servarent (382).

Quid mirum, hominem tantae virtutis magna effecisse? Audi, quid de eo scripserit historicus anglus nostrae aetatis, qui catholicus non est: „To his energy and sweetness of character, to his tact and understanding of the needs of Germany, to his devoted and self-denying life, his resolve to shame the catholic ‚respectables' and to uphold the highest standard of morals, both in private and commercial life, was due a success which even among Jesuit victories is remarkable and has hardly a parallel in history" (*J. Neville Figgis,* Petrus Canisius and the German Counter-Reformation, in „The English Historical Review" XXIV, London 1909, 42—43).

Societatis moderatores, cum haec non ignorarent, virum valde magni faciebant; quare S. Franciscus Borgias praepositus generalis, cum Canisium provinciae administratione, quam ille longe diutius solito toleraverat et saepe deprecatus erat, tandem levaret, eximia cum laude decoravit (327); atque etiam cum Canisius in vitam privatam concessisset, saepe et Borgias et Natalis vicarius ipsius generalis eius sententiam in causis difficilioribus vel ipsi exquirebant vel per Hoffaeum provincialem novum exquiri iubebant (294 328 432 450 512/3 542 620 626); Hoffaeus item interdum, cum aliquid a generali peteret, Canisii auctoritate petitionem confirmabat. Valetudinem quoque illius sollicite curabant; itaque Borgias eum, ne nimio vitae rigore vires labefactaret, cum collegiorum, in quibus moraretur, rectoribus communicare iussit, quid paenitentiae susciperet (159); et cum provincialis munere solutus Dilingae scriptionem aggressus esset, Borgias ei licentiam dedit itinera faciendi, si quae valetudinis ipsius ratio exigere videretur (308 319). Natalis autem Borgiae

vicarius generalis ei mandavit, ut singulis mensibus, quomodo valeret, ad se scriberet (469). Idem Natalis Canisium Oeniponte habitantem rectorum oenipontani et halensis oboedientia exemit et solius provincialis imperio subiectum esse voluit (626). Apud plurimos autem catholicos magna eum gloria florere Adamus Walasser a. 1570 testatus est (691); indicio esse possunt epistulae his annis ab Amulio, Hosio, Truchsessio cardinalibus ad eum datae (223 238 279 362 445 488); et cum Augusti Saxoniae principis electoris ad catholicam ecclesiam reducendi spes affulsisset ideoque de theologo aliquo catholico ad eum mittendo ageretur, Hosius cardinalis Canisium caeteris omnibus ducebat ad eam legationem esse aptiorem propter eius pietatem, doctrinam, in controversiis fidei exercitationem (749).

Sanctus Pius V. a. 1568 Canisium sacra cardinalium purpura ornare animum induxit; de qua re Maximiliano II. imperatori procurator ipsius romanus scripsit: Canisius, ut audio, cardinales adit eosque rogat, efficiant, ut pontifex consilium illud deponat, malle enim se in privata vita manere (733). Caeterum romana ecclesia ea aetate vix amantiorem habebat filium magisque strenuum defensorem. Qui (ut hoc quoque addam) eodem illo anno 1568 Romae et saepe templa, oratoria, valetudinaria obiens, pietatis romanae exempla colligebat, et quanta Romae in peregrinorum, pauperum, infirmorum levationem praestarentur, singillatim adnotabat, et populares Romae degentes ad idem faciendum incitabat, quo postea revincere possent Germanos illos, qui Romae paulisper versati, nihil nisi improba et ignominiosa de rebus romanis in Germaniam referrent (578). Tribus autem annis post Canisius primum brevem illam „Confessionem" suam (postea saepe repetitam) typis vulgavit, qua Pius V. adeo delectatus est, ut, cum Canisii librum de Ioanne Baptista, priusquam vulgaretur, per Magistrum Sacri Palatii recognosci iussisset, Confessione lecta permitteret, ut liber ille sine mora ubilibet vulgaretur (447 711). En Confessionis illius particulam: „Quam alii blasphemi contemnunt et persequuntur romanam ecclesiam ac velut antichristianam exsecrantur, huius ego me civem esse profiteor; ab eiusdem authoritate nec latum unguem discedo; ob illius testimonium vitam et sanguinem profundere non recuso, nec alibi prorsus quam in eius unitate, Christi domini merita et sancti Spiritus dona mihi et aliis salutaria fore confido certoque persuasum habeo. Cum Hieronymo libere profiteor: Qui Petri cathedrae iungitur, meus est; cum Ambrosio, Ecclesiam Romanam in omnibus cupio sequi; eamque catholicae ecclesiae radicem et matricem cum Cypriano reverenter agnosco; ... cuius demum iudicio me scriptaque omnia mea non minus libenter quam reverenter subicio" (745).

Deus ipse, quam grata sibi haec viri pietas esset, ostendit; exeunte enim a. 1567 Canisium ex monasterii benedictino Ettal in Tirolim iter facientem miraculo quodam e vitae periculo eripuit (724), et a. 1568 eundem Anconae in templo cathedrali orantem singulari lumine caelesti illustravit (574).

III.

TABULAE CHRONOLOGICAE VITAE CANISII

ab 1. Augusti 1567 ad exitum a. 1571.

Quae ad libros Canisii et ad similes res litterarias spectant, cursivis sive italicis litteris descripta sunt.

Numeri uncis inclusi, qui singulis sententiis adduntur, ostendunt, quibus potissimum libri paginis singula facta copiosius narrentur.

C. = Canisius, Canisii etc.

1567	post m. Mart.	*Steph. de Malescot Parisiis (et Basileae), exemplo a Canisii Summa sumpto, catechismum calvinianum adversus Societatis catechesin edit* (659).
1567	Aug. 1.	Canisius praepositus provincialis **Oenipontem** advenit et collegium visitare incipit (6 156).
1567	inter 1. et 12. Aug.	Petrum Aretinum collegii credentiarium ex Societate dimittit (10).
1567	Ab 1. ad 19. Aug.	Cum Ferdinando II. archiduce ac Magdalena et Helena ipsius sororibus de Societatis collegio oenipontano ac de domo noviciorum Societatis et collegio virginum Halae instituendis agit (6/24 602/4).
1567	Aug. 5.	Ad Socios exhortationem sive orationem habet „de renovatione votorum" (?) (602).
1567	inter 1. et 19. Aug.	Cum P. Crispo et archiducem et eius vicecancellarium adit ac de templo Societatis amplificando cum iis agit (6 603).
1567	Aug. 15.	Die sacro Assumptionis B. M. V. sacrum faciente C. collegii sodales vota religiosa renovant (14).
1567	medio fere Aug. (16.?)	C. cum P. Lanoio collegii rectore **Halae** locum futurae domus Societatis inspicit (19).
1567	Aug. 19. (ut videtur)	**Oeniponte** in Bavariam proficiscitur (13).
1567	sub 21. Aug.	Per diem fere manet **Monachii**. Cum Iacoba et Anna ducissis et cum Eckio cancellario de negotiis variis agit (24/5).
1567	ab exeunte m. Iul. ad med. vel exeunt. Sept.	*Epistulas pontificum et imperatorum („collectionem avellanam"), quas P. Onuphrius Panvinius Augustinianus in Germania vulgare vult, a cardinali Truchsess censor constitutus, recognoscit et approbat* (656).
1567	sub 23. Aug.	**Augustam** venit (29).
1567	sub exeunt. Aug.	Tres adulescentes Romam in collegium germanicum mittit (32).
1567	exeunte m. Aug.	**Dilingae** S. Stanislaum Kostkam Vindobona profugum excipit, Societatis Romae impetrandae

		spe confirmat, interim in contubernio S. Hieronymi famulum agere iubet (534).
1567	ante 2. Sept.	**Ingolstadium** collegii visitandi gratia advenit (33).
1567	ab exeunte Aug. ad 19. Sept.	Scholam rhetoricae aufert; reliquas scholas collegii melius componit; Socios complures mutat (40/9).
1567	initio m. Sept.	*Cardinalis Sitticus Constantiae in synodo dioecesana C. catechismum commendat* (661).
1567	Sept. 7. et 9.	C. et Eisengreinius arbitri a duce constituti controversias in facultate artium inter Socios reliquosque professores exortas componunt. C. auctore Socii facultatis honoribus et oneribus se abdicant ita, ut solum docendi munus retineant (40/5 560).
1567	Sept. 9.	C. in aedibus Societatis professores facultatis artium praecipuos cenae adhibet (561).
1567	sub 10.—13. Sept.	Ad Socios sacras exhortationes habet eorumque confessiones generales excipit (48 562).
1567	Sept. 14.	Dom. XVII. post Pent. Socii vota religiosa coram C. praeposito provinciali renovant (48).
1567	sub med. Sept.	C. **Eystadium** (ad arcem S. Willibaldi) proficiscitur; cum Martino de Schaumberg episcopo et universitatis cancellario de fidei professione tridentina in universitatem inducenda, Bulla Coenae, confessariis agit (45/7).
1567	Sept.	*Terrae ruthenicae (Reuß) ministri lutherani „Confessionem" vulgant, in qua suos vehementer hortantur, ut a blasphemo illo C. catechismo caveant* (657).
1567	Sept. 19. (ut videtur)	C. **Ingolstadio** proficiscitur Monachium (48).
1567	sub 20. Sept.	**Monachii** collegium Societatis visitare incipit (65).
1567	sub 20. Sept.	*Catechismi Romani versionem germanicam a P. Paulo Hoffaeo factam recognoscere incipit* (48).
1567	Sept. 25.	Monachio ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem litteras dat, quibus ei commendat S. Stanislaum Kostkam Romam (cum duobus Societatis iuvenibus) proficiscentem, ut in tirocinium Societatis admittatur (63).
1567	inter 26. et 28. Sept.	Monachio Dilingam accersitus, redit **Augustam** (82[1] 84).
1567	Sept. 28.	Augustae Socios ex Italia missos excipit et per Societatis domos distribuit (82[1]).
1567	Sept. 28. vel 29.	**Dilingam** advenit (73).
1567	Oct.	*Tilemannus Heshusius in „Gratiarum actione" Basileae a se vulgata C. eiusque catechismo invidiam conflare conatur* (718).
1567	Oct.	*Maximilianus a Bergis archiepiscopus cameracensis in synodo dioecesana praecipit, ut singuli parochi in bibliotheca catechismum C. habeant* (662).

1567	Oct. 4.	C. Augusta P. Girulium in Belgium ad P. Natalem visitatorem mittit (80).
1567	Oct. (paulo ante med. mensem ?)	Cum P. Mengino rectore monacensi redit **Monachium** ad intermissam collegii visitationem (91).
1567	medio fere Oct. (ante d. 23.)	Excipit confessiones Sociorum monacensium; qui coram eo vota religiosa renovant (91).
1567	a medio fere Oct. ad med. fere Nov.	*Catechismum Romanum a P. Hoffaeo germanice versum una cum Hoffaeo recognoscit et corrigit* (94 113).
1567	Nov. 4.	Fabricium Ernesti ducis Bavariae futurique episcopi praeceptorem scripto docet, quomodo officio fungi debeat (99).
1567	Nov. 15. (13.)	S. Franciscus Borgias praepositus generalis iubet C. Germaniae superioris provincialem, omni provinciae administrandae cura P. Hoffaeo viceprovinciali permissa, per dimidium saltem annum soli Centuriarum Magdeburgensium refutationi operam dare (118/9).
1567	Nov. 21.	C. **Augustam** revertitur, ut, si opus sit, loco P. Roseffii aegrotantis in ecclesia cathedrali contionetur (127 522).
1567	Nov. 23.	Dom. ult. post Pent. in ecclesia cathedrali contionatur (522).
1567	inter med. Nov. et ineunt. Dec.	Domum Societatis augustanam visitat; Sociorum confessiones excipit (127).
1567	sub exeunt. Nov.	Tempore sacri iubilaei Socii coram C. provinciali vota religiosa renovant (127).
1567	Nov. 30.	Dom. I. Adv. C. in ecclesia cathedrali contionatur (?) (522).
1567	Dec. 3.	**Dilingam** venit (127).
1567	inter 4. et 10. Dec.	De Sociorum Augustae sustentandorum ratione rectius constituenda cum cardinali Truchsess agit (148 506).
1567	Dec. 11.	**Augustam** redit, comitantibus P. Theodorico Canisio et Fr. Vico (136 143 538).
1567	Dec. 11. vel 12.	Cum P. Hoffaeo viceprovinciali de provinciae rebus agit (131 148).
1567	sub 12. Dec.	Cum P. Francisco Rocca S. J. Oenipontem petit (730).
1567	Dec. 14.	Prope vicum Oberammergau Ambronem omnia longe lateque inundantem non sine periculo traicit, paganis mirantibus; in monasterium benedictinum **Ettal** divertit; vespere sacram ad monachos orationem habet (725).
1567	Dec. 15.	Dum per medias aquas equo vehitur, ex gravissimo vitae discrimine per hominem repente comparentem, repente evanescentem liberatur (728).
1567	Dec. 17.	**Oenipontem** advenit (146).
1567	Dec. 18. (ut videtur)	Magdalenam et Helenam archiducissas adit iisque litteras credentiales a S. Francisco Borgia praeposito generali sibi missas tradit (146).
1567	inter 18. et 21. Dec.	Borgiae nomine archiducissis varia, quae ad ministeria sacra ipsis praestanda, subsidia ab ipsis danda, domum noviciorum Halae condendam spectant, scripto proponit (148 155 611).

1567	inter 18. et 30. Dec.	Duos Socios inter se reconciliat; iudicem agit in negotio, quod collegii ministro cum rectore est; de collegii aedificiis et de novo contionatore ecclesiae parochialis instituendo cum principe et Sociis agit (155 612/4).
1567	inter 22. et 30. Dec.	Ab archiducissis complura frustra petit, aliqua impetrat, quae ad disciplinam religiosam collegii in tuto collocandam conferunt (155 611/4).
1567	Dec. 30.	Proficiscitur Augustam (611).
1566 ad 1569	—	*S. Carolus Borromaeus vicarios foraneos archiepiscopatus mediolanensis curare iubet, ut C. „Parvus Catechismus Catholicorum" italice versus pueris explicetur ab iisque ediscatur* (665).
1565 ad 1575	—	*In Societatis collegio romano (aliisque collegiis) C. „Parvus Catechismus Catholicorum" pueris litterarum studiosis explicatur ab iisque ediscitur* (666).
1568	—	*Codretti grammatica latina per C. in Germanorum usum accommodata cum Canisii catechismo minimo denuo editur Ingolstadii* (669).
1568	—	*C. „Parvus Catechismus Catholicorum" denuo latine editur Antverpiae, Coloniae, Venetiis* (670/1).
1568	—	*Canisio integrum librum recognoscente precationes ipsius germanicae Dilingae quartum eduntur, mutato titulo et addito catechismo minimo („Betbuch vnd Catechismus").*
1568	—	*Eduntur (?) Antverpiae C. „Summa" latina et Dilingae Canisii minimus catechismus germanicus* (671).
1568	—	*Summae canisianae versio italica per Tramezzinum Venetiis iterum excuditur et tum per Canisium tum per Tramezzinum Victoriae Farnesiae ducissae urbinati dedicatur* (670).
1568	—	*Lucas Osiander theologus lutheranus et contionator stugartiensis adversus C. catechismos Tubingae edit „Warnung vor der falschen Lehr . . . der Jesuiter"* (675).
1568	inter 2. et 15. Ian.	PP. Paulus Hoffaeus viceprovincialis et Theodoricus Canisius rector dilinganus Augustae cum Petro C. provinciali de rebus provinciae consilia conferunt (510/2).
1568	inter 2. et 15. Ian.	*C. Catechismi Romani per P. Hoffaeum germanice versi recognitionem absolvit* (510).
1568	post med. m. Ian.	Dilingam venit ibique refutationem Centuriarum aggreditur (510).
1568	Ian. 31.	Roma C. mittitur Breve a Pio V. ad episcopum eystettensem de fidei professione in universitate ingolstadiensi datum cum Bulla Pii IV. simulque mandatur, ut ea episcopo tradat vel tradenda curet (166).
1568	initio anni.	*Catechismi Romani versio germanica, iussu S. Pii V. a P. Hoffaeo facta et a C. recognita, Dilingae editur* (667).
1568	Mart. 13.	C. a S. Pio V. papa per S. Franciscum Borgiam praepositum generalem iubetur Romam referre nomina personarum, per quas sedes apostolica negotia gravia

		in Germania expedire vel rerum notitia instrui possit (176 196).
1568	sub 22. Mart.	Cum cardinali Truchsess ipsius rogatu et Sociorum suasu proficiscitur Elvangam (183).
1568	fere a die 23. Mart. ad 20. Apr.	Cardinalem Truchsess urbis praepositum et principem contionando, sacramenta administrando, consilia suggerendo in protestantibus reducendis, catholicis confirmandis, pauperibus solacio afficiendis adiuvat, operam conferente P. Antonio Guisano S. J. (183/93 543/54).
1568	Mart. 25.	Die Annuntiationis B. M. V. in templo S. Viti ex evangelio diei, quomodo eucharistia sumenda sit, docet (544).
1568	Mart. 28.	Dom. IV. Quadr. ibidem ex evangelio diei de sacra communione atque de oboedientia magistratibus ecclesiasticis praestanda dicit; dein mandatum quoddam cardinalis proponit (545/52).
1568	Mart. 31. (ut videtur)	Feria IV. (ut videtur) de sacramentis confirmationis et eucharistiae orationem sacram habet (545).
1568	Mart. et Apr.	Per Franconiam ferunt, C. ad Lutheri castra transisse (184).
1568	Apr. 2. (ut videtur)	F. VI. (ut videtur) C. ex sacro suggestu communionem sub una specie sumendam defendit (546).
1568	Apr. 4.	Dom. Passionis cardinalis Truchsess in Elvangenses sacramentum confirmationis confert (546).
1568	Apr. 4. (ut videtur)	C. (ut videtur) post prandium (?) e sacro suggestu docet, communionem non esse petendam sub utraque specie (546).
1568	Apr. 7. (ut videtur)	F. IV. (ut videtur), quibus potissimum erroribus vera de paenitentia doctrina obscuretur, e suggestu monet (546).
1568	Apr. 9. (ut videtur)	F. VI. (ut videtur) sacramentum confessionis defendit eiusque suscipiendi rectam rationem proponit (546/53).
1568	Apr. 11. (ut videtur)	Dom. Palmarum (ut videtur) de modo digne percipiendi sacram communionem contionatur (547).
1568	Apr. 15.	F. V. Coenae Domini de eucharistia pie sumenda et de prima parte passionis Christi contionatur (547).
1568	Apr. 16.	Die Parasceves passionem Christi (duabus contionibus, ut videtur) enarrat (547).
1568	Apr. 18.	Dom. Paschatis de Paschate sancte agendo et de fide contra protestantes confirmanda contionatur (547).
1568	Apr. 19.	F. II. Pasch. de corporum humanorum resurrectione dicit (547).
1568	Apr. 20.	F. III. Pasch. ex evangelio diei de Christi resurrectione et de peccatorum confessione contionatur: mulieri diviti ex Lutheranismo reductae eucharistiam sub una specie praebet (547 554).
1568	sub 22. Apr.	**Herbipolim** episcopi et Sociorum rogatu venit ad refutandos eos, qui ipsum ad protestantes defecisse affirmant (185 555).
1568	Apr. 25.	Dom. in Albis in ecclesia cathedrali de sancta ecclesia catholica contionatur (185 555).

1568	Apr. 26. vel 27.	Ut calumniatores refellat, contionem habet in pago quodam dioecesis herbipolensis (**Eifelstadt?**) (185).
1568	Apr. 29.	Augustae in congregationis provincialis (provinciae S. J. Germaniae superioris) actione I. deligitur C. (absens), ut cum P. Hoffaeo viceprovinciali et P. Lanoio seligat, quae congregationi proponenda, quae reicienda sint (566).
1568	Maii 1.	C. **Augustae** congregationi provinciali interesse incipit; in ea ipse procurator, qui Romam eat, P. Lanoius eius „substitutus" eliguntur (566).
1568	Maii 1., 2., 3., 4.	Congregationis (cui P. Hoffaeus viceprovincialis praeest) actionibus interest ab eaque varia negotia Romae in congregatione procuratorum et apud praepositum generalem tractare iubetur (566/72).
1568	inter 5. et 10. Maii	**Dilingae** C., Hoffaeus, consultores aliqui „informationem" de Sociis ad professionem admittendis conficiunt, per C. praeposito generali afferendam (601).
1568	sub 5. Maii	Cardinalis Truchsess, ut sibi Romam profecturo C. comes addatur, multis precibus impetrat (573).
1568	Maii 11. (ut videtur)	C. cum cardinali Dilinga discedit (574).
1568	Maii 24.	**Oeniponte** cum cardinali versatur (574).
1568	sub 24. Maii	Ex collegio oenipontano P. Merquitium secum Romam versus abducit (574).
1568	Ian.—Nov.	S. Pius V. cardinalem vult C. creare (731).
1568	initio m. Iun.	**Anconam** cum cardinali Truchsess venit. In templo cathedrali, dum in semet inquirit, singulari divino lumine illustratus vitam omnem in suae vilitatis cognitione fundare statuit (574).
1568	paulo ante 13. Iun.	Cum cardinali Truchsess **Lauretum** venit (575).
1568	Iun. 13.	Dom. SS. Trinitatis in aede mariana, cardinali sacris operante, ipsius hortatu latinam contionem de laudibus sacrae peregrinationis habet (575/6).
1568	Iun. 20. (21.?)	Cum cardinali Truchsess et P. Merquitio **Romam** advenit (576/7).
1568	Iun. 21. ad Dec. 1.	Romae versatur; per magnam huius temporis partem aegrotat. Aliquotiens (cum P. Polanco Societatis secretario) S. Pium V. adit. Per Societatis domos exhortationes sacras habet. Collegii germanici iuvenes ad pietatis et litterarum studia saepe excitat; templa et valetudinaria obeundo romanae pietatis et beneficentiae exempla colligit (208 211 237 578 584).
1568	Iun. 21. — Dec. 1.	Oratorium S. Philippi Nerii frequentat. Et a Philippo et a Baronio, Taurusio, Bordinio eius discipulis familiariter et honorifice habetur (579).

1568	circa init. Iul.	S. Francisco Borgiae praeposito generali instat, ut novos sodales in Germaniam superiorem mittat et sodalium aliquot ibidem ad sacerdotium promovendorum facultatem concedat (581).
1568	Iul. 23.	S. Pius V., C. consilia suggerente, congregationem cardinalium instituit, qui haereticos, imprimis protestantes Germaniae, ad ecclesiam reducendos curent (582).
1568	Aug. 1.	Societatis noviciis ad S. Andreae piam cohortationem faciens S. Stanislao Kostkae causam praebet mortis, quam is proxime obiturus est, praedicendae (585).
1568	Aug. 1.	PP. Canisius, Palmius, alii a cardinali Delphino ad cenam vocati, toto eo tempore de rebus pietatis loquuntur (584).
1568	inter 27. Iul. et 21. Aug.	Cardinalium congregatio haereticis reducendis instituta praelatis deviis severitatem adhibere statuit, sed C. suaviora suadente consilium mutat (583).
1568	Aug.	*Iacobus Andreae lutheranus in libello Tubingae edito C. calumniatur* (673).
1568	aestate	C. rogatu Thomae a Spaur coadiutoris brixinensis litteras conscribit, per quas Thomas Elisabethae a Spaur persuadere conetur, ut ex protestantismo ad ecclesiam catholicam redeat (212).
1568	Aug. exeunte	Graviter aegrotat (208 592).
1568	aestate et autumno	Cardinales adit et rogat, ut se in cardinalatu deprecando apud pontificem adiuvent (732).
1568	Oct. 2.	In domo professa Societatis incohatur „Congregatio Procuratorum"; cui C. interest procurator Germaniae superioris (589).
1568	Oct. 3.	Congregatio constituit, qua ratione „informationes" capiendae et sententiae dicendae sint (590).
1568	Oct. 6.	Omnium congregatorum consensu definitur: Congregationem generalem cogendam non esse. Congregatio procuratorum dimittitur (591).
1568	Oct. et Nov.	C. post congregationem (iussu S. Pii V.?) Romae manet (597).
1568	Nov. 22.	C. et Polancus S. Pium V. adeunt et ab eo Sociis et episcopis varias facultates impetrant ad irregularitates, peccata reservata, librorum expurgationem, beneficia simoniace comparata spectantes (597).
1568	Dec. 1.	C. cum Laur. Casalio fratre laico Roma in Germaniam proficiscitur (235).
1568	Dec. 9.	**Florentiam** advenit. Ibi Ioannam Ferdinandi I. imperatoris filiam eandemque Francisci Tusciae ducis uxorem salutat et in pietatis studio confirmat (235 599).
1568	post 10. Dec. (sub med. Dec.?)	**Bononiam** petit. In Societatis collegio paulisper subsistit (235 600).
1568	exeunte m. Dec.	**Ferrariae** Barbaram Ferdinandi I. imperatoris filiam eandemque Alphonsi Ferrariae ducis coniugem adit et in pietatis studio confirmat; frustra tamen ab ea petit, ut confessarium in Germaniam redire sinat (244 599).

1568	Dec. 25.	Diem natalem Christi in Societatis collegio ferrariensi celebrat (?) (600).
1569	—	*Dilingae prodit „Hortulus animae" germanicus (Hortuli a. 1563 a C. curati nova editio?)* (676).
1569	—	*Venetiis iterum C. „Summa" a Tramezzino latine editur* (678).
1569	—	*„Summae" versio germanica Coloniae rursus exculitur, per Henricum Fabritium recognita et aucta* (678).
1569	—	*C. „Parvus Catechismus Catholicorum" exeuditur latine Antverpiae (?), Buscoduci, Braunsbergae; germanice Ingolstadii* (679).
1569	—	*Liber „Warnung" etc. a Luca Osiandro adversus C. catechismos scriptus Tubingae iterum vulgatur* (675).
1569	—	*C. institutio ad sacramenta paenitentiae et eucharistiae rite suscipienda („Beicht vnnd Communion büchlein") Dilingae (ipso inscio?) editur* (680).
1569	Ian. 6.	C. diem Epiphaniae in Societatis collegio veneto agit (?) (244).
1569	initio Ian.	Venetiis Antonium de Capua nuntium pontificium et Michaelem della Torre episcopum cenetensem convenit (244).
1569	paulo post 6. Ian.	Paucos dies Venetiis moratus in Germaniam versus proficiscitur (244).
1569	paulo post 6. Ian.	Patavii in collegio Societatis paucos dies versatur (244).
1569	Ian. 18.	Oenipontem advenit (244).
1569	inter 22. et 29. Ian.	Cum P. Hoffaeo Germaniae superioris viceprovinciali de rebus provinciae confert; P. Lanoium rectorem oenipontanum officio levat; Hoffaeum ad tempus et rectorem agere et in parochia contionari iubet (246/50).
1569	Ian. 29.	P. Dyrsio Magdalenae reginae confessario pie morienti adest (245).
1569	Feb. 3.	Oeniponte abit (250).
1569	sub 5. Feb.	Monachium venit (601).
1569	Feb. vel Mart.	*Cardinalis Commendonus C. catechismum in visitationibus commendat* (682).
1569	Feb. 20.	Dom. Quinquag. C. Augustae in ecclesia collegiali et parochiali S. Mauritii contionari incipit, evangelium diei explicando et Bacchanalium recte laeteque agendorum rationem proponendo (524/7).
1569	Feb. 24. ad Apr. 8.	In templo S. Mauritii contiones quadragesimales habet (524/7).
1569	Feb. 23. — Apr. 9.	C. auctore in domo Societatis augustana per Quadragesimam „colloquia spiritualia" habentur (513).
1569	Feb. 24.	Die S. Matthiae Ap. C. in templo S. Mauritii de solacio ex evangelio diei hauriendo et de eiusdem falsa interpretatione per protestantes facta dicit (524).
1569	Feb. 27.	Dom. I. Quadr. ibidem legem ieiunii quadragesimalis defendit (524).
1569	circa init. Mart.	C. in agrum bissingensem a Lutheranis occupatum rogatu novi catholicique domini P. Rabenstein mittit ad homines illos ecclesiae restituendos (738).

1569	Mart. 1.	F. III. ad S. Mauritii, cur in posterum de passione Christi contionaturus sit, explicat (524).
1569	Mart. 3.	F. V. ibidem ostendit, Christi passionem fuisse omnium passionum gravissimam (524 529).
1569	Mart. 6.	Dom. II. Quadr. ibidem de evangelio diei et (ut videtur) de Christo in horto Gethsemani orante contionatur (525).
1569	Mart. 8.	F. III. ibidem de Christo prodito et deserto dicit (525).
1569	Mart. 10.	F. V. ibidem de Christo comprehenso dicit (525).
1569	Mart. 11.	*Plantinus Antverpiae novam editionem „Summae" canisianae absolvit* (677).
1569	Martio	*Provincialis synodus salisburgensis C. catechismum commendat* (682).
1569	Mart. 13.	Dom. III. Quadr. C. Augustae in templo S. Mauritii de daemonis in homines potestate obsessisque (ex evangelio diei) et de Christo ad Annam Caiphamque ducto dicit (525 529).
1569	Mart. 15.	F. III. ibidem de Christo in domo Caiphae plurima passo et de variis illis Christi patientis „processionibus" contionatur (525 531).
1569	Mart. 17.	F. V. ibidem de Iudae desperatione et de Christo apud Caipham capitis damnato dicit (525).
1569	Mart. 20.	Dom. IV. Quadr. ibidem de solacio ex evangelio diei capiendo dicit eodemque evangelio ad communionem paschalem commendandam utitur (526).
1569	Mart. 22.	F. III. ibidem de Christi patientis „processionibus" et maxime de eodem ad Pilatum Herodemque ducto dicit (526 532).
1569	Mart. 24.	F. V. ibidem de Christi in passione „silentio" et de Iudaeis eius mortem postulantibus dicit (526).
1569	Mart. 25.	Die Annuntiationis B. M. V. ibidem de Filio Dei homine facto et de Mariae laudibus dicit (526).
1569	Mart. 27.	Dom. Passionis ibidem de evangelio diei ac ratione sacri temporis contionatur et confessionem peccatorum commendat (526).
1569	Mart. 29.	F. III. ibidem de Christo flagellato et spinis coronato dicit (526 532).
1569	Mart. 31.	F. V. ibidem de Christo Iudaeis ostenso („Ecce homo") et de ultima Pilati sententia contionatur (526).
1569	Apr. 2. (3.?)	C., ut Centuriarum refutationi ex S. Pii V. mandatu vacare et nonnunquam contionari possit, per S. Franciscum Borgiam praepositum generalem officio provincialis omnino liberatur, P. Hoffaeo in eius locum substituto (293).
1569	Apr. 3.	Dom. Palmarum in templo S. Mauritii ex evangelio diei fideles ad communionem paschalem instituit (526).
1569	Apr. 5.	F. III. ibidem de Christo in montem Calvariae educto et de eius passione commiseranda dicit (526).
1569	Apr. 7.	F. V. Coenae Domini ibidem de praestantia sacrae eucharistiae et de eadem sub una specie sumenda contionatur (526).

1569	Apr. 8.	F. VI. in Parasceve ibidem de Christi cruce et de 7 verbis in cruce prolatis dicit (527).
1569	Apr. 10.	Dom. Paschatis ibidem de sacri diei praestantia eiusque recte agendi ratione (ex evangelio diei) contionatur (527).
1569	Apr. 11.	F. II. Pasch. ibidem de resurrectione mortuorum dicit (527).
1569	Apr. 12.	F. III. Pasch. ibidem iterum de resurrectione mortuorum dicit (527).
1569	inter 11. et 14. Apr.	**Dilingam** excurrit (304).
1569	Apr. 16.	**Augustae** versatur (302).
1569	Apr. 17.	Dom. in Albis in templo S. Mauritii de evangelio diei contionatur (527).
1569	paulo post 16. Apr.	Cum P. Theodorico Canisio **Monachium** petit (310).
1569	exeunte m. Apr.	Albertum V. Bavariae ducem adit. Ipsum et monachos contione P. Stevordiani offensos placat. De rebus collegiorum monacensis et ingolstadiensis cum duce eiusque consiliariis agit; deinde cum PP. Theodorico Canisio et Martino Stevordiano **Ingolstadium** proficiscitur (310/5).
1569	Maii 4.	Ingolstadii res collegii etc. curat (312/5).
1569	sub 6. Maii	**Augustae** litteras praepositi generalis, quibus provincialis officium in P. Hoffaeum transfertur, nactus statim eo munere se abdicat et se totum Hoffaeo permittit (309).
1569	Maii 7.	Augustae versatur (314).
1569	paulo ante med. Maium	Ursulam Fuggeram monendam curat, ut „revelationes" mulierum obsessarum „minoris faciat" (334).
1569	inter 8. et 14. Maii	**Dilingam** transmigrat, ut refutationi Centuriarum vacare possit (322).
1569	m. Maio (post 14.) vel Iun. (ante 23.)	*P. Io. Rastellus anglus C. a S. Francisco Borgiae praeposito generali socius datur ad Centurias refutandas* (323 334).
1569	Iun. 16.	C. Dilingae die octavo festi Corporis Christi (ad universitatem, ut videtur) „exhortationem" de missae sacrificio habet (540).
1569	Iun. 18.	*Coloniam praefationem mittit, quae Operi catechistico P. Busaei praeponi possit* (329).
1569	Iun. 19. (26.?)	Dom. III. (IV.?) post Pent. incipit doctrinam christianam pueris rudibusque diebus sacris explicare (540).
1569	inter med. Iun. et Sept.	*Gervino Calenio coloniensi privilegium typographicum a S. Pio V. impetrare studet* (330 685).
1569	a Maio ad Sept.	Cum scriptione vacat, rudes puerosque docet et confessiones excipit (538/41).
1569	inter Mai. et Sept.	A matrona valde nobili et eius filiis arbiter constitutus tridui itinere ad eos proficiscitur, pacem conciliat, rem catholicam iuvat (739).
1569	Iunio et Iulio	***Dilingae** ad P. Turriani librum „De Hierarchicis Ordinationibus" typis ibidem vulgandum operam confert, locos aliquos mitigando, postremum librum resecando etc.* (331 337 345).

1569	Iul. 7.	Augusta per litteras Georgium Ilsung Suebiae praefectum rogandum curat, ut catholicos, qui Ulmae misere opprimantur, imperatori commendet (341).
1569	inter exeunt. Iun. et med. Iul.	S. Francisci Borgiae mandatu, frustra tamen, Ursulam Fuggeram monet, ut sibi a falsis „visionibus" caveat (334).
1569	circa Aug. 21.	Dilingae levi morbo corripitur. Per Theodoricum fratrem Io. Gibbonum iuvenem anglum Sociis romanis commendat (356).
1569	Aug. 31.	*Coloniae apud Calenium absolvuntur 2 primi tomi „Authoritatum" Scripturae et Patrum, per Petrum Busaeum S. J. collectarum et verbis „Summae" canisianae subscriptarum* (687).
1569	inter Iul. et Oct.	*P. Francisci Turriani opus „De Hierarchicis Ordinationibus", C. suasu compositum, eodem operam conferente, Dilingae in lucem prodit* (683).
1569	circa med. vel exeunt. Sept.	C. iussu P. Hoffaei provincialis Augustam venit, ut aliqua ratione P. Völckii in Italiam profecti vices agat, confessiones excipiendo etc. (364/5).
1569	Sept. 23. (25.?)	Mandatu Hoffaei provincialis in Sociorum sacello domestico FF. Lakneri, Ziegleri, Balduini ad sacerdotium mox promovendorum tria vota sollemnia excipit (514).
1569	Sept. 24.	*S. Pius V. Gerrino Calenio, per C. sibi commendato, privilegium concedit ad Surii Vitas Sanctorum et Canisii Opus catechisticum („Auctoritates" etc.) excudenda* (685).
1569	sub exeunt. Sept.	Cardinalis Amulius a C. petit, ut in Helvetiam veniat ad collegium Societatis instituendum (362).
1569	Oct.	C. Augustae multas confessiones excipit et exorcismos a P. Völck Annae de Bernhausen puellae nobili adhiberi coeptos prosequitur (368).
1569	anno medio vel exeunte	*Primores hispani a C. petunt, ut Postillam componat* (384/5).
1569	inter Sept. et Dec.	*Centuriam Magdeburgensem XII. bis Romam ad cardinalem Truchsess mittit* (376/7).
1569	sub anni exitum	*Albertus V. dux C. catechismum in omnibus Bavariae scholis explicari iubet* (683).
1569 ad 1570	Oct. — Ian.	C. Augustae (in templo S. Udalrici, ut videtur) Annam de Bernhausen a 7 daemonibus obsessam per exorcismos a sex daemonibus liberat (400).
1569	sub finem Nov.	*Libros aliquot novos Romam ad cardinalem Truchsess mittit* (377).
1569	Dec. 16.	Augustae in Societatis sacello domestico mandatu Hoffaei provincialis FF. Fabricii, Lineri, Flaminii, Winsenii ad sacerdotium mox promovendorum professionem sollemnem (3 votorum) excipit (514).
1570	—	*C. „Summa" Salmanticae cum Philippi II. licentia latine editur* (694).
1570	—	*C. „Summa" („Parvus Catechismus Catholicorum"?) germanice editur Ingolstadii* (696).

1570	—	*C. „Parvus Catechismus Catholicorum" latine denuo editur Antverpiae et Cracoviae; idem a P. Iac. Wujek S. J. polonice versus editur Cracoviae* (694/5).
1570	—	*Ioannes Wigandus professor et superintendens lutheranus librum adversus C. catechismum a se scriptum denuo Ienae (et Basileae?) edit* (696).
1570	—	*Flacius Illyricus libro „Etliche Hochwichtige Vrsachen" edito C. catechismum acriter impugnat* (402 692).
1570	—	*C. Evangelia Epistulasque dierum sacrorum cum suo „Parvo Catechismo Catholicorum" Dilingae edit, multis imaginibus illustrata* (690).
1570	—	*C. catechismus germanice rursus editur Ingolstadii (et Dilingae?)* (696).
1570	initio Ian.	*Adamus Walasser 5 contiones a C. olim conscriptas Dilingae typis evulgat („Christenliche . . . Predig" etc.)* (388 690).
1570	Ian. 15.	*C. aliquot contionum suarum typis exscriptarum exempla Coloniam mittit* (388).
1570	Ian. 21.	Cum Marco Fuggero, Sibylla eius coniuge, Anna de Bernhausen virgine a daemone obsessa **Ottingam** Veterem (Altötting) advenit (642).
1570	Ian. 22.	In sacello B. Mariae V. Fuggeris Christi corpus porrigit. Ibidem Litanias Lauretanas palam recitat, exorcismum incipit, imaginem B. Mariae V. cervici puellae imponit (643).
1570	Ian. 23.	Ibidem daemonem atrociter furentem coram 16 testibus cogit, ut precationes recitet, B. M. V. laudet, puellam deserat. Exhortationem ad astantes habet. Calix a Fuggeris sacello donatur (645).
1570	Ian. vel Feb.	*Coloniae in typographia Calenii absolvuntur 2 postrema volumina „Authoritatum" per Busaeum Summae C. subscriptarum* (386 687).
1570	circa med. Feb.	C. **Monachii** perquirit, num P. Stevordianus contionator sit eo remittendus (389).
1570	Feb. et Mart.	*C. „Parvus Catechismus Catholicorum" gallice versus Rotomagi a P. Possevino explicatur et, ut videtur, Parisiis rursus excuditur* (698).
1570	inter exeunt. Ian. et in. Apr.	C. **Augustae** Annam de Bernhausen a 3 novis daemonibus obsessam per exorcismos liberat (ut videtur) (400 649).
1570	Mart. 29.	**Dilingae** in gratiam P. Casparis Haivodi S. J., postridie doctoris theologiae creandi, orationem habet (541).
1570	Apr. 7. et 8.	**Augustae** versatur (399).
1570	Apr.	*M. Io. Gnypheus (Augustae?) refutationem catechismi canisiani edit simulque adversus Canisium et sedem romanam 100 theses et „missam apostolorum" etc. vulgat* (698).
1570	Apr. (post 8.)	C. **Dilingam** revertitur ad librum adversus Centurias absolvendum (399 401).
1570	circa m. Maium	*C. rogatu ab Hoffaeo provinciali P. Guisanus Monachio Dilingam mittitur, ut (cum P. Rastello) C. in scribendo contra Centurias iuvet* (701).

1570	circa m. Iunium	C. ab Hoffaeo provinciali **Monachium** mittitur, ut suum animum recreet et P. Schorichii animum placet, inde Dilingam rediturus (602).
1570	in fine Sept.	*P. Rastellus C. in scribendo adiutor ab Hoffaeo provinciali Dilinga Halam mittitur* (700).
1570	Dec. 8.	*C.* **Dilinga** *scribens S. Francisco Borgiae praeposito generali vehementer commendat, ut in Germania, Gallia, Belgio scriptores de Societate constituantur* (419).
1570	Dec. 25.	**Augusta** Noviomagum ad fratres sororesque litteras, serta precatoria etc. mittit (421).
1571	—	*C. „Summa" latine rursus editur Antverpiae per Plantinum* (703).
1571	—	*C. „Parvus Catechismus Catholicorum" latine denuo vulgatur Coloniae et Parisiis, vlamice editur Antverpiae* (703 706).
1571	—	*Curante P. Possevino Lugduni C. „Parvus Catechismus Catholicorum" italice ab illo versus editur cum Posserini opusculo et eiusdem litteris dedicatoriis cum nomine Charitei Augustiniani datis* (704).
1571	—	*„Parvi Catechismi Catholicorum" canisiani epitome trilinguis (lat., gall., vlam.) Leodii editur* (706).
1571	—	*„Authoritatum" Scripturae et Patrum, quae in Summa C. citantur, a Busaeo collectarum et editarum tomi 3, omisso 4., Venetiis excuduntur* (707).
1571	—	Ioannes Marbach Lutheranorum argentoratensium caput libro de miraculis edito C. propter exorcismum ottinganum maledice impugnat (651).
1571	Ian. (et proximis mensibus?)	C. **Fridbergam** ad Renatam Guilielmi Bavariae principis uxorem periculose aegrotantem arcessitur (747).
1571	Ian. 27.	**Dilingae** versatur (431).
1571	Ian. 27.	*Novam „Summae" editionem dilinganam Guilielmo (V.) Bavariae principi dedicat* (426).
1571	Februario (?)	*C. „Summa" Dilingae in usum scholarum Bavariae editur (cum C. „Confessione")* (708).
1571	Apr. 20.	*C. Dilinga per litteras primi libri adversus Centuriatores a se scripti rationem praeposito generali reddit* (436).
1571	circa Apr. 23.	*Libri primi adversus Centurias a se scripti prima exempla (nondum plene excusa) Romam ad cardinalem Truchsess mittit, ut per eum liber praeposito generali tradatur emendandus et S. Pio V. offerendus* (439).
1571	Apr. 23.—28.	C. **Augustae** congregationi provinciali Sociorum Germaniae superioris interest (439 521).
1571	Apr. 25.	In congregatione C. (cum P. Pisano) eligitur ad „postulata" secernenda (521).
1571	Apr.—Iun.	Post congregationem propter infirmam valetudinem Augustae manet (444).
1571	8.—11. Maii	*Synodus buscoducensis singulos parochos catechismum C. habere iubet et contiones catecheticas ex eodem habendas commendat* (709).
1571	sub 20. Iun.	C. **Dilinga** cum P. Guisano discedit, ut Oeniponte Ferdinandi II. archiducis contionatorem agat (542/3).

1571	sub 26. Iun.	**Oenipontem** advenit, levi morbo per itineris festinationem implicitus (623).
1571	Iul. 1.	*Ferdinandi II. mandatu Balthasar Arnoldt C. adiungitur scriptor stipendio annuo per cameram tirolensem solvendo* (625).
1571	Iul. 20.	P. Hieronymus Natalis vicarius generalis Societatis C. a rectorum oenipontani et halensis oboedientia eximit (626).
1571	sub exitum Iulii	C. **Halae** Magdalenam et Helenam reginas invisit (459).
1571	Aug. 5.	Dom. IX. post Pent. **Oeniponte** primam contionem coram Ferdinando II. archiduce habens graviter eum hortatur, ut haereticos etiam vi coerceat (627 633).
1571	Aug. 10.	Die S. Laurentii in aula contionatur; dies festos Sanctorum defendit; Laurentii vitam et diei evangelium explicat (628).
1571	Aug. 12.	Dom. X. post Pent. evangelium diei in aula explicans spem atque timorem commendat et ad stipem pauperibus dandam etc. auditores excitat (628).
1571	Aug. 15.	Die Assumptionis B. Mariae V. huius sollemnitatis praestantiam declarat et ex evangelio diei ostendit, alios ad ecclesiasticam alios ad saecularem vitam a Deo vocari (628 635).
1571	Aug. 19.	Dom. XI. post Pent. in aula ex evangelio diei de fletu Christi et eversione urbis Ierusalem contionatur (628).
1571	Aug. 21.	Archiducis venia accepta cum P. Lanoio Dilingam ad P. Hoffaeum provincialem proficiscitur (476 543).
1571	Aug. 24.	Cardinalis Hosius Alberto V. Bavariae duci commendat, ut C. ad Augustum Saxoniae electorem mittatur eius ad ecclesiam reducendi gratia (748).
1571	sub 27. Aug.	C. **Dilingam** advenit (475).
1571	exeunte Aug. et ineunte Sept.	*C. Patris Saa censuram libri de S. Ioanne Baptista a se scripti cum censoribus dilinganis confert librique primae editioni extremam manum imponit* (475 478).
1571	paulo post 1. Sept.	Dilinga discedit (478).
1571	Sept. 6.	**Augustae** versatur (479).
1571	Autumno (Sept., ut videtur)	*„Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Liber primus“ (de S. Io. Baptista), adversus Centuriatores Magdeburgenses a C. iussu S. Pii V. scriptus, primum Dilingae in lucem prodit* (712).
1571	sub m. Sept. et Oct.	C. Patris Pastelii rectoris collegii oenipontani consultor ab Hoffaeo provinciali constituitur (626).
1571	Sept. 25.	**Oeniponte** exemplum libri a se de S. Io. Baptista scripti et Ferdinando II. archiduci dedicati eidem archiduci mittit (479).
1571	inter 7. Sept. et 10. Oct.	**Halae** cum Magdalena regina consilia confert (482).
1571	Oct. 10.	**Oeniponte** degit (482).
1571	Oct.	*Librum de Beata Maria Virgine adversus Centuriatores parat* (487).
1571	sub med. vel exeunt. Oct.	*S. Pius V. rogatu cardinalis Truchsess C. pro libro de S. Io. Baptista adversus Centuriatores scripto indulgentiam plenariam concedit* (489).

1571	Oct. 28.	Dom. XXI. p. Pent. et die SS. Simonis et Iudae C. in aula Ferdinandi II. archiducis de apostolis illis et de evangelio Dominicae contionatur (628).
1571	Nov. 1.	Die Omnium Sanctorum ibidem de Sanctis colendis invocandisque dicit et varia, quae contra dicuntur, refutat (628).
1571	Nov. 4.	Dom. XXIII. p. Pent. ibidem evangelium diei explicat et, quae a protestantibus contra cultum Sanctorum et contra purgatorium dicuntur, refutat (629).
1571	Nov. 11.	Dom. XXIV. p. Pent. et festo S. Martini die ibidem, Martini exemplo breviter proposito, ex evangelio Dominicae officium condonandi iniurias explicat et commendat (629).
1571	Nov. 12.	In sollemni pompa propter Turcas apud Echinadas insulas (Lepanto) victos ab Oenipontanis instituta in templo wiltensi (Wilten) coram archiduce contionatur (630 637).
1571	Nov. 18.	Dom. XXV. p. Pent. Oeniponte in aula archiducis ex evangelio diei „magistros novos“ principumque adulatores reprehendit ac magistratibus oboedientiam et externam et internam praestari debere docet (630 638).
1571	Nov. 25.	Dom. ult. p. Pent. et die S. Catharinae sacro ibidem ex evangelio Dominicae adversus protestantes fidem in fiducia collocantes dicit et recte credendi recteque Christum colendi rationem explicat, S. Catharinam in exemplum proponendo (631).
1571	Dec. 2.	Dom. I. Adv. ibidem, cur adventus institutus et quomodo agendus sit, definit (631).
1571	Dec. 9.	Dom. II. Adv. ibidem ex evangelio diei de duplici Christi adventu dicit et timorem Dei commendat (631).
1571	Dec. 16.	Dom. III. Adv. ibidem ex evangelio diei S. Ioannem Baptistam in exemplum proponit, opera paenitentiae laudat, magistratus ad fidei defensionem urget (631 639).
1571	Dec. 16.	**Halae** (Natalis vicarii mandatu) Magdalenae reginae persuadet, ut Ioannae sorori scribat, confessarium in Germaniam redire sinat (496/7).
1571	Dec. 20.	Mandatu Ferdinandi II. archiducis C. **Oeniponte** a camera tirolensi 60 floreni ad libros emendos dantur (639).
1571	Dec. 21.	Die S. Thomae Ap. C. in aula archiducis ex evangelio diei de ecclesiae desertoribus et fidei catholicae constantia contionatur (631).
1571	Dec. 23.	Dom. IV. Adv. ibidem ex evangelio diei de Christo in fidelium animos adveniente contionatur (632 640).
1571	Dec. 25.	Die Nativitatis Domini ibidem de diei illius sancte celebrandi ratione dicit (632).
1571	exeunte anno	Regimini oenipontano commendat, ut, libris pravis ablatis, multos libros bonos populo tirolensi distribuat eidemque bibliopolam sollertem provideat (500).

IV.

CATALOGUS LIBRORUM,

ex quibus saepius in hoc volumine testimonia proferuntur.

Propter spatii angustias non poterat fieri, ut omnium, quotquot huic volumini componendo adhibiti sunt, librorum tituli hic ponerentur; adhibiti enim sunt paene 550 libri; quare ii fere soli hic ponuntur, qui minimum quinquies memorabuntur; reliqui autem in ipso volumine suis locis ponentur.

Libri, qui operum manu scriptorum instar sunt neque apud bibliopolas veneunt, praeposito signo † notantur.

Numeris maioribus, in ipso hoc opere titulo libri vel nomini auctoris adiciendis, non capita nec paragraphi significabuntur, sed paginae vel columnae; cum autem primum numerus latinus, deinde numeri arabici ponentur, primo volumen sive pars operis, caeteris significabuntur paginae vel columnae. Minoribus numeris et litteris adnotationes indicabuntur.

Acta Sanctorum v. „Bernabaeus", „Gabutius".

Agricola, Ignatius, S. J., Historia Provinciae Societatis Jesu Germaniae Superioris quinque primas annorum complexa decades. Augustae Vindelicorum 1727.

Analecta Bollandiana. Tomus I—XXX. Paris, Bruxelles, Genève 1882—1912.

Annalen v. „Schrörs".

Archiv v. „Specht".

Arndt, Augustin, S. J., Der hl. Stanislaus Kostka. 2. Aufl. Regensburg 1905.

Astrain, Antonio, S. J., Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España. Tomo I. San Ignacio de Loyola 1540—1556. Madrid 1902. Tomo II. Laínez-Borja 1556—1572. Madrid 1905. Tomo III. Mercurian-Aquaviva [primera parte] 1573—1615. Madrid 1909.

Backer v. „De Backer".

Baronius v. „Laderchius".

[Bernabaeus] Vita [S. Philippi Nerii], Per R. P. Hieronymum Bernabaeum, Congregationis Oratorii S. Mariae in Vallicella dum viveret Praepositum, ex Processibus compilata, in „Actis Sanctorum Maii", Tomo VI., Antverpiae 1688, 524—649.

Boero, Giuseppe, S. J., Vita del Beato Pietro Canisio della Compagnia di Gesù detto l'Apostolo della Germania. Roma 1864.

[Borgia] Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae dux et Societatis Jesu praepositus generalis tertius. Tom. I—V. Matriti 1894 1903 1908 1911. (In „Monumentis historicis Societatis Iesu a Patribus eiusdem Societatis editis".)

Braunsberger, Otto, S. J., Entstehung und erste Entwicklung der Katechismen des seligen Petrus Canisius aus der Gesellschaft Jesu. (57. Ergänzungsheft zu den „Stimmen aus Maria-Laach".) Freiburg i. Br. 1893.

Bullarium Romanum. Bullarum, Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum Taurinensis editio locupletior facta. Tomi 24. Augustae Taurinorum 1857. — Augustae Taurinorum 1872.

† [Constitutiones Societatis Iesu] Examen et Constitutiones Societatis Iesu cum declarationibus. In „Institutum Societatis Iesu. Volumen secundum". Florentiae 1893 [p. 1—146].

[Cyprianus, Ernest. Sal.] Tabularium Ecclesiae Romanae seculi decimi sexti, in quo monumenta, restituti calicis Eucharistici, totiusque concilii Tridentini historiam mirifice illustrantia, continentur. Omnia ad fidem autographorum bibliothecae Gothanae diligenter exacta nunc primum cum annotationibus suis publicavit Ernestus Salomon Cyprianus, Theologiae Doctor, et protosynedrii Gothani praeses vicarius. Francofurti et Lipsiae 1743.

De Backer, Augustin, S. J., Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus. Nouvelle édition. Tome I. Liège-Paris 1869. Tome II. Liège-Lyon 1872. Tome III. Louvain-Lyon 1876.

[Dorigny, Jean, S. J.] La vie du Reverend Pere Pierre Canisius, de la Compagnie de Jesus. A Paris 1707.

Duhr, Bernhard, S. J., Die Jesuiten an den deutschen Fürstenhöfen des 16. Jahrhunderts. Auf Grund ungedruckter Quellen. Freiburg i. Br. 1901. (Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes. Herausgegeben von Ludwig Pastor. II. Band, 4. Heft.)

Duhr, Bernhard, S. J., Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert. Freiburg i. Br. 1907. (Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. Von Bernhard Duhr, S. J. I. Band.)

Eichhorn, Ant., Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius. 2 Bde. Mainz 1854 1855.

Examen v. „Constitutiones Societatis Iesu".

Fouqueray, Henri, S. J., Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression (1528—1762). Tome I. Les origines et les premières luttes (1528—1575). Paris 1910.

Franciscus v. „Borgia".

Franz, Adolph, Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. 2 Bde. Freiburg i. Br. 1909.

Gabutius, Ioannes Antonius, [Beati Pii Quinti] Vita, in „Actis Sanctorum Maii" Tomo I, Antverpiae 1680, p. 617—714.

Gassarus v. „Menckenius".

Goetz, Walter, Beiträge zur Geschichte Herzog Albrechts V. und des Landsberger Bundes 1566—1598. München 1898. (Briefe und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts mit besonderer Rücksicht auf Baierns Fürstenhaus. V. Bd.)

Graesse, Jean George Théodore, Trésor de livres rares et précieux. Tomes VII. Dresde 1859 1861 1862 1863 1864 1865—1867 1869.

Hansen, Joseph, Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542—1582. Bonn 1896. (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde XIV.)

[Harduinus, Io.] Conciliorum Collectio Regia Maxima, ad P. Philippi Labbei et P. Gabrielis Cossartii e Societate Iesu labores, studio P. Ioannis Harduini ex eadem Societate Iesu Presbyteri. Tomi 11 (volumina 12). Parisiis 1715.

Hartzheim, Iosephus, S. J., Bibliotheca Coloniensis. Coloniae 1747.

[Hartzheim, Iosephus] Concilia Germaniae. Coll. Ioannes Fridericus Schannat. Contin. et edd. P. Iosephus Hartzheim S. J., P. Hermannus Scholl S. J., Aegidius Neissen, Amandus Antonius Iosephus Hesselmann. Tomi 11. Coloniae Augustae Agrippinensium 1759—1790.

Hirn, Joseph, Erzherzog Ferdinand II. von Tirol. Geschichte seiner Regierung und seiner Länder. 2 Bde. Innsbruck 1885 1888.

Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland. 150 Bde. München 1838 ad 1912.

Hopfen, Otto Helmut, Kaiser Maximilian II. und der Kompromisskatholizismus. München 1895.

Hurter, H., S. J., Nomenclator literarius Theologiae catholicae. Tom. II, ed. 3, Oeniponte 1906. Tom. III, ed. 3, Oeniponte 1907.

Janssen, Johannes, Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. Freiburg i. Br. III. Bd., 17. u. 18. Aufl., bes. von L. Pastor 1899; IV. Bd., 15. u. 16. Aufl., bes. von L. Pastor 1896; V. Bd., 15. u. 16. Aufl., bes. von L. Pastor 1902; VII. Bd., 13.—14. Aufl., ergänzt und herausg. von L. Pastor 1904; VIII. Bd., 13.—14. Aufl., ergänzt und herausg. von L. Pastor 1903.

[S. Ignatius,] Constitutiones v. „Constitutiones Societatis Iesu".

[S. Ignatius,] Examen v. „Constitutiones Societatis Iesu".

[Indices] Die Indices Librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts gesammelt und herausgegeben von Fr. Heinrich Reusch. Tübingen 1886. (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart CLXXVI.)

† Institutum Societatis Iesu. 3 voll. Florentiae 1892 1893 1893.

[Katholik] Der Katholik. Zeitschrift für katholische Wissenschaft und kirchliches Leben. Dritte Folge. Bd. 1—35. Mainz 1890—1907.

Kröss, Alois, S. J., Der selige Petrus Canisius in Österreich. Wien 1898.

[Laderchius, Jacobus] Caesaris S. R. E. Cardinalis Baronii, Od. Raynaldi et Iac. Laderchii Congregationis Oratorii Presbyterorum Annales Ecclesiastici denuo et accurate excusi. Tomus XXXV. 1566—1567. Tomus XXXVI. 1568—1569. Tomus XXXVII. 1570 et 1571. Barri-Ducis, Parisiis, Friburgi Helv. 1880 1882 1883.

Litterae Apostolicae, quibus institutio, confirmatio, et varia Privilegia continentur Societatis Iesu. Antverpiae 1635.

Lossen, Max, Der Kölnische Krieg. Vorgeschichte. 1565—1581. Gotha 1882.

Mederer, Ioannes Nepomucenus, Annales Ingolstadiensis Academiae. Partes 4. Ingolstadii 1782.

Menckenius, Io. Burchardus, Scriptores Rerum Germanicarum, praecipue Saxonicarum. Tomus I. Lipsiae 1728.

Michel, L., S. J., Vie du Bienheureux Pierre Canisius, Apôtre de l'Allemagne et de Fribourg, d'après le P. J. Boero et des documents inédits, illustrée de nombreuses gravures. Société de Saint-Augustin 1897.

Michel, L., S. J., Vie de Saint Stanislas Kostka, Novice de la Compagnie de Jésus. Société de Saint-Augustin 1900.

Migne, J.-P., Patrologiae Cursus completus. Series Latina, tomi 221, Parisiis 1844 ad 1864. Series Graeca, tomi 161, Parisiis 1857—1866.

Monumenta historica Societatis Iesu a Patribus eiusdem Societatis edita. Matriti 1894—1912. Cf. „Borgia", „Nadal".

[Nadal] Epistolae P. Hieronymi Nadal Societatis Iesu ab anno 1546 ad 1577 nunc primum editae et illustratae a Patribus eiusdem Societatis. Tomus I II III IV. Matriti 1898 1899 1902 1905. (In „Monumentis historicis Societatis Iesu", de quibus modo dictum est.)

[Oddi, Longaro degli] Vita del Venerabil Servo di Dio il Padre Pietro Canisio della Compagnia di Gesù, scritta da Longaro degli Oddi della medesima Compagnia. In Napoli 1755.

Perini, Davide Aurelio, P., Agostiniano, Onofrio Panvinio e le sue opere. Roma 1899.
Pfleger, Luzian, Martin Eisengrein (1535—1578). Ein Lebensbild aus der Zeit der katholischen Restauration in Bayern. Freiburg i. Br. 1908. (Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes. Herausgegeben von Ludwig Pastor. VI. Bd., 2. u. 3. Heft.)
Prantl, Carl, Geschichte der Ludwig-Maximilians-Universität in Ingolstadt, Landshut, München. 2 Bde. München 1872.
Preger, Wilhelm, Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit. 2 Tle. Erlangen 1859 1861.
[Python, Petrus] Vita R. P. Petri Canisii S. J. Gallico Idiomate scripta a R. P. Ioanne Dorigny, nunc Latinitate donata, et multarum rerum accessione aucta, opera P. Petri Python ex eadem Societate. Monachii 1710.

Raderus, Matthaeus, S. J., De vita Petri Canisii de Societate Iesu, Sociorum e Germania primi, religiosissimi et doctissimi viri, bono rei Catholicae nati, libri tres. Monachii 1614.
Reiffenbergius, Fridericus, S. J., Historia Societatis Iesu ad Rhenum inferiorem. Tomus I. Coloniae Agrippinae 1764.
Reusch v. „Indices“.
Riess, Florian, S. J., Der selige Petrus Canisius aus der Gesellschaft Jesu. Aus den Quellen dargestellt. Freiburg i. Br. 1865.

Sacchinus, Franciscus, S. J., Vita B. Stanislai Kostkae Poloni e Societate Iesv, Ingolstadii 1609.
Sacchinus, Franciscus, S. J., De Vita et Rebus gestis P. Petri Canisii, de Societate Iesu, Commentarii. Ingolstadii 1616.
Sacchinus, Franciscus, S. J., Historiae Societatis Iesu. Pars tertia, sive Borgia. Romae 1649.
Schrörs, Heinrich, Der Kölner Buchdrucker Maternus Cholinus, in „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein“, Heft LXXXV, Köln 1908, 147—165.
[Schwarz, W. E.] Briefe und Akten zur Geschichte Maximilians II. Gesammelt und herausgegeben von W. E. Schwarz. 2 Tle. Paderborn 1889 1891.
Sommervogel, Carlos, S. J., Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Nouvelle édition. Bibliographie. Tom. I.—IX. Bruxelles-Paris 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1898 1900. Tom. X. par Pierre Bliard. Paris 1909.
Specht, Thomas, Geschichte der ehemaligen Universität Dillingen (1549—1804) und der mit ihr verbundenen Lehr- und Erziehungsanstalten. Freiburg i. Br. 1902.
Specht, Thomas, Die Matrikel der Universität Dillingen, in „Archiv für die Geschichte des Hochstifts Augsburg“ II. Bd., Dillingen a. D. 1909—1910.
Steinhuber, Andreas, Cardinal, S. J., Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom. 2. Aufl. 2 Bde. Freiburg i. Br. 1906.
Stetten, Paul von, Geschichte der Heil. Röm. Reichs Freyen Stadt Augspurg, aus bewährten Jahr-Büchern und tüchtigen Urkunden gezogen. Franckfurt und Leipzig 1743.
Stoeckius, Hermann, Forschungen zur Lebensordnung der Gesellschaft Jesu im 16. Jahrhundert. Erstes Stück. München 1910. Zweites Stück. München 1911.
Suau, Pierre, S. J., Histoire de Saint François de Borgia. Paris 1910.

Tacchi Venturi, Pietro, S. J., La vita religiosa in Italia durante la prima età della Compagnia di Gesù. Roma 1910. (Storia della Compagnia di Gesù in Italia. Vol. I.)

Turba, Gustav, Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania), herausgegeben von der historischen Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. III. Bd. Wien 1895.

[Ubaldinus] Vita et Miracula S. Stanislai Kostkae conscripta a P. Urbano Ubaldini, S. J.; excussit, auxit et in lucem edidit Augustinus Arndt, S. J., in „Analectis Bollandianis" Tom. IX 360—378, XI 416—467, XIII 122—156, XIV 295—318, XV 285—315, XVI 253—296.

Vochezer, Joseph, Geschichte des fürstlichen Hauses Waldburg in Schwaben. 3 Bde. Kempten 1888 1900 1907.

V.

DESCRIPTIO CODICUM MANU SCRIPTORUM IN HOC VOLUMINE ADHIBITORUM.

Ad huius voluminis epistulas actaque colligenda et illustranda adhibiti sunt fere 138 codices fasciculique manu scripti, qui in variarum terrarum archivis bibliothecisque 40 asservantur:

Augustae Vindelicorum (Augsburg) in archivis curiae episcopalis (2), urbis (1), nobilis familiae fuggericae (2);
Coloniae Agrippinae (Köln) in archivis ecclesiae parochialis B. M. V. in caelum assumptae (1) et studiorum fundatorum (4);
Cracoviae in bibliotheca universitatis iagellonicae (4) et in museo principis Czartoryski (2);
Dilingae in bibliotheca regia (3);
Eystadii (Eichstätt) in archivo curiae episcopalis (1);
Francofurti ad Moenum in bibliotheca urbis (2);
Frauenburgi in archivo episcopali (1);
Friburgi Helvetiorum in bibliotheca reipublicae (4);
Gothae in bibliotheca ducali (1);
Herbipoli (Würzburg) in archivo curiae episcopalis (1);
Londini in museo britannico (1);
Maihingae (Maihingen) in bibliotheca principum de Oettingen-Wallerstein (1);
Marburgi in archivo regio (1);
Moguntiae in bibliotheca urbis (1);
Monachii in archivis curiae archiepiscopalis (1) et ecclesiae S. Michaelis (1) et regni bavarici sive „Reichsarchiv" (12) et universitatis (1) atque in bibliothecis regia (4) et universitatis (1);
Oeniponte (Innsbruck) in archivo praefecturae caesareae (6);
Romae in archivo vaticano (4), collegii germanici (1), regni italici (1) et in bibliothecis vaticana (2) et nationali (1);
Septimancis (Simancas) in archivo generali regni hispanici (3);
in variis Societatis Iesu domibus (63);
Stugartiae in archivo regio (1);
Tongerloae (Tongerloo in Belgio) in bibliotheca canoniae praemonstratensis (1);
Vindobonae (Wien) in archivo aulae caesareae (1) et in bibliotheca palatina (2).

Praeterea perscrutanti mihi Societatis nostrae domos occurrerunt scripta quaedam, quae nec certo fasciculo vel codici erant coniuncta nec numero signata; quare separatis hisce foliis locum ascribere nequeo; quae tamen pauca sunt.

Codices describere omnes longum est; ideo hoc quidem loco eos fere nominatim recensebo, quibus saepius in hoc volumine utar; reliquos vero, ubi iis utar, nominabo et, quantum res feret, describam. Caeterum vide „Indicem alphabeticum nominum et rerum" in postrema huius voluminis parte ponendum; ibi enim nominibus urbium, in quibus codices illi (exceptis codicibus Societatis) asservantur, ultimo loco addetur v. g. „archivum regium", „bibliotheca universitatis" et adscribentur paginae eiusdem voluminis, quibus archivi vel bibliothecae illius codices (vel libri antiqui) erunt commemorati.

Codices omnes chartacei sunt et, exceptis codicibus Societatis Iesu, ab urbibus denominabuntur, in quibus nunc asservantur. In descriptione singulorum codicum verba prima, signis „ " inclusa, nomen sive notam significabunt illam, quae in hoc ipso volumine, post nomen urbanum, codici designando adhibebitur.

Ubi autem cuiuscumque codicis nomini vel notae nullum praepositum erit nomen urbanum (ut „colon.", „monac."), eo ipso significabitur, Societatem Iesu in codicis possessione esse.

1. Codices colonienses.

Coloniae in archivo studiorum fundatorum („Archiv des Verwaltungsraths der Studienstiftungen", „Archiv des Gymnasial- und Studienstiftungsfonds"); codices nunc in archivo historico urbis asservantur:

„Epp. ad Kess. I." („Epistt. ad Kessel. I."). Codex descriptus est in *Canisii* Epistulis I, p. LIII—LIV; cf. etiam V LXVIII.

„Epp. ad Reth." Descriptus in vol. III, p. LVIII—LIX.

„Litt. Epp. var." Descriptus in vol. I, p. LIV.

„Reth." Descriptus in vol. II, p. L.

2. Codex friburgensis.

Friburgi Helvetiorum in bibliotheca reipublicae et universitatis:

„Hist. coll. Aug." Descriptus in vol. II, p. LI—LII.

3. Codex londinensis.

Londini in museo britannico („British Museum").

„Eg. 1076." Descriptus in vol. V, p. LXIX.

4. Codex monacensis.

Monachii in bibliotheca regia („K. B. Hof- und Staatsbibliothek"):

„Lat. 1606." Descriptus in vol. I, p. LVII.

5. Codex romanus.

Romae in archivo collegii germanici:

„All. coll. Germ." Descriptus in vol. I, p. LVII—LVIII.

6. Codices Societatis Iesu.

Non repetam, quae *Can.* V LXX dixi de veteribus Societatis historicis (ut *Francisco Sacchino* S. J.), qui his codicibus, etiamsi eos forte planis non commemorent verbis, saepe sunt usi ad enarrandas res a sodalibus temporibus illis gestas; ego, si quem ex recentibus semel atque iterum huiusmodi codice usum esse novi, huius nomen hoc loco pono, facile confitens, ne hos quidem omnes mihi in notitiam venisse; reliquorum autem in singulis epistulis monumentisque mentionem faciam.

Multorum Societatis codicum signaturas, quas vocant, novissime immutatas esse comperi eo tempore, quo hoc volumen iam erat paene absolutum nec facile multa in eo corrigi poterant; quare plerorumque codicum signaturas retinui priores, quibus iidem in superioribus quoque huius operis voluminibus notati erant. Novam autem signandi rationem in proximis voluminibus sequar; et tabulas, quibus signaturae veteres in novas immutari et novae ad veteres reduci facile possint, in ultimo volumine, si Deo placuerit, ponam.

1. **„Antiqu. Ing."** („Antiqu. Ingolst."). Descriptus in vol. I, p. LVIII—LIX. Postea signatus est in dorso: „II 38".

2. **„Ass. Germ. Fund. I."** Descriptus est in vol. V, p. LXX. Novissime signatus est in dorso: „Germ. 118".

3. **„C. 1."** Codex in 2°, conglutinatus in tabulis ligneis corio albo obductis figurisque impressis. In dorso: Inscriptio vetus: „Congreg[atio- | num] | Decreta et | Responsa"; inscriptiones recentes: „Libri Archivi | Collegii | Dillingani. | XIII. N.¹ | *Prov. Ger.* | *Arch.* | C | 1". Incipit in pagina priore folii primi, non signati: „Liber 4. | † | Decreta Congregationum et | Responsa Praepositorum Generalium | pro gubernatione Rectorum"; terminatur p. 528: „Romae die XVIIJ^a^ Septemb. M.D.LXXVI. | Mandato R. P. Praepositi Generalis | Ant. Possevinus." Paginae signatae 569; praeterea pp. non sign. in initio 10 et in fine 1; ex medio fere codice folia 9 (paginarum 297—314) exsecta sunt; multa codicis folia prorsus vacua sunt. Codex saeculo XVI. conscriptus est in Societatis provincia „Germaniae superioris" (vide p. 114 134) atque, ut videtur, in huius provinciae collegio dilingano (vide p. 117) variis annis et variis manibus; in quibus comparent manus P. Theodorici Canisii (p. 23—28 106), Pauli Hoffaei (p. 478 in margine, p. 481 in infima parte), Ferdinandi Alberi (p. 487 in margine).

Continet plurima, quae ad Societatis homines instituendos et regendos pertinent: Regulas variorum officiorum; praecepta, decreta, responsa, epistulas, instructiones, ordinationes a S. Francisco Borgia, Everardo Mercuriano, Claudio Aquaviva Societatis praepositis generalibus fere inter a. 1568 et 1584 data; praecepta ab Oliverio Manareo visitatore, Paulo Hoffaeo provinciali etc. data; indiculos facultatum privilegiorumque, librorum etc.

Codice usus est *G. M. Pachtler* S. J., Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Iesu per Germaniam olim vigentes I, Berlin 1887; cf. p. XL—XLI.

4. **„Can. 31."** Codex in 4°, in fusco corio ligatus. Signatura recens in dorso: „Scripta | B. P. Canisii | X. G. a. | 31"; in pagina priore involucri adversi: „Ser. X. Fasc. G. a. | Canisiana 31."; in suprema fere parte paginae adversae folii primi, non signati: „Scripta V. P. Canisii 22. | Gorheim 22. Sept. 1860"; verba tamen numerique, qui verbum „Canisii" sequuntur, postea, linea transmissa, deleta sunt. Incipit, in pagina altera involucri adversi: „De sacramentis in genere"; terminatur in pagina priore involucri aversi: „vnd uberflussig genug gethon". Continet folia numeris signata 188 (vel potius 189; nam n. 59 bis positus est), et praeterea in initio 2 ff. non sign.

In pagina altera involucri adversi exstat indiculus argumentorum, quae in Codice tractantur, isque Canisii manu (Friburgi Helvetiorum inter a. 1580 et 1597, nisi fallor) scriptus; in f. 2 non sign. cernitur eorundem argumentorum indiculus recens isque copiosior; tertius argumentorum indiculus isque manu antiqua (et ignota) scriptus exstat in pagina priore involucri aversi. Continet commentaria contionum a Canisio

habitarum Elvangae fere a d. 23. Martii ad 20. Aprilis 1568 et Augustae Vindelicorum (in templo S. Mauritii) a. 1569 a Dominica Quinquagesimae usque ad Dominicam in Albis sive a 20. Februarii ad 17. Aprilis 1569; antecedunt contiones posteriore parte Quadragesimae et diebus paschalibus (Elvangae a. 1568 et alibi?) habitae et contio de SS. Petro et Paulo, quae Oeniponte post a. 1571 habita esse videtur (f. 42[b] ad 46[a]); Quadragesimale augustanum sequuntur contiones variae temporum incertorum, quarum maxima pars manibus oenipontanis (ut ex Cod. „Can. 51" intellegitur) scripta ideoque a. 1572—1580 habita esse videtur; ut de Petro Apostolo, de libro Job, de passione Christi; interposita et addita sunt alia quaedam, ut „Miscellanea de superbia" etc.

Canisius haud pauca ipse scripsit; pleraque dictavit, ita tamen, ut ea postea ipse multis rationibus emendaret, amplificaret, adnotationibus illustraret; contionum elvangensium magnam partem scripsit Antonius Guisanus sive Flander S. J., de quo infra p. 184 (f. 48[a]—77[a]; aliqua idem notavit f. 19[b] 35[b] 41[a] etc.); P. Guilielmus quoque Elderen S. J. aliqua scripsit, ut f. 153[b]—155[a] 166[a]—174[b]); item Balthasar Arnoldt Canisii scriptor oenipontanus (f. 45[b]).

Codex a Canisio ipso Friburgum Helvetiorum in Societatis collegium ab ipso incohatum illatus esse et mortuo quoque Canisio, usque ad Societatis suppressionem a. 1773 factam, eiusdem collegii fuisse videtur; cf. *Can.* II LVI.

5. **„Can. 51."** Codex in 2°, in fusco corio ligatus. Signatura recens in dorso: „Scripta | B. P. Canisii. | X. T, a | 51."; in pagina altera involucri adversi: „Scr. X. Fasc. Ta."; in pagina priore folii tertii, non signati: „Scripta V. P. Canisii 50 (Gorheim den 22. September 1860)"; quae verba postea, lineis transmissis, deleta sunt. Incipit in pagina priore folii primi, non signati: „Sermonum sequentium Jndex. Dominica prima Aduentus"; terminatur f. 394[b]: „de uictoria Dauid contra Goliath". Continet folia numeris signata: 2—394; praeterea aliquot non signata; e quibus tria in initio posita sunt. In folio primo, non signato, et proxima pagina exstat catalogus contionum codicis magnam partem ab ipso Canisio scriptus, isque duplex: primum enim per dies sacros, deinde per contionum argumenta dispositus est. Sequuntur contiones a Canisio Oeniponte annis 1571 (a die 5. Augusti) et 1572 (et proximis?) coram Ferdinando II. archiduce eiusque aulicis et Friburgi Helvetiorum inter a. 1581 et 1597 (in templo S. Nicolai, nisi fallor) habitae; quibus accedunt vel etiam intermixta sunt alia quaedam, ut contio Landishuti a. 1578 a Canisio habita (f. 362), sententiae ex aliorum scriptis excerptae, commentarii aliquot polemici et apologetici etc. Canisius multa ipse scripsit; contionum oenipontanarum maximam partem Balthasari Arnoldt, quem Ferdinandus archidux ipsi scriptorem locaverat (v. infra p. 625), dictavit et postea ipse recognovit; aliorum quoque manus in codice comparent, ut P. Guilielmi Elderen S. J. (f. 134[a]—135[b] 159[a]—160[b] etc.) et P. Sigismundi Ilsung S. J. (f. 364 369[b] etc.).

Codex a Canisio Oeniponte Friburgum Helvetiorum perlatus est; ubi perinde ac Codex „Can. 31" asservatus esse videtur; v. supra n. 4.

6. **„Def."** Descriptus in vol. IV, p. LXXVI. Signatus novissime: „Hist. Soc. 42".

[6 a.] „E. C. II." Vide infra n. 13.

7. **„G. C. 67."** Descriptus in vol. III, p. LXV. Signatus novissime: „Germ. 131".

8. **„G. Ep. VIII."** Descriptus in vol. V, p. LXXIII. Novissime signatus est in dorso: „Germ[a] 148. | Epp. 1567."

9. **„G. Ep. IX."** Signatura recens in dorso: „G. | Ep. IX | 1568." Signatura novissima (in eodem dorso): „Germ[a] 149. | Epp. 1568." Incipit f. 1[a]: „Admodum Reverende in christo pater. Pax Christi D. N. Ante tempus quo ex officio" etc.; terminatur f. 300[b]: „In Roma . † . † p. e. m." Codex non est conglutinatus; 2°; ff. sign. 1—300; praeterea in initio 2 ff. non sign., eaque recentia, in quibus epistularum codicis indiculus quidam scriptus est.

Continet epistulas a. 1568 ex Austria, Belgio, Bohemia, Gallia, Germania, Polonia a Societatis Iesu hominibus, maxime a praepositis provincialibus et a rectoribus col-

legiorum, Romam ad S. Franciscum de Borgia Societatis praepositum generalem datas; aliquot epistulae ad alios datae sunt, ut ad P. Everardum Mercurianum unum ex Borgiae „assistentibus“, et ad P. Ioannem de Polanco Societatis secretarium; accedunt litterae „annuae“ collegiorum braunsbergensis, cameracensis, coloniensis, herbipolensis, lovaniensis, monacensis, pragensis, treverensis etc. et alia quaedam monumenta; in eorum, qui litteras dederunt, numero sunt PP. Lambertus Auer, Theodoricus Canisius, Franciscus Costerus, Balthasar Hostovinus, Paulus Hoffaeus, Nicolaus Lanoius, Laurentius Magius, Franciscus Sunyer, Henricus Somalius, Hieronymus Torrensis, Antonius Vinck etc.; additae sunt litterae aliquot externorum, ut Ioannis Lentailleri O. S. B. abbatis aquiscinctiensis (Anchin, Anschain), Ioannis Pfister canonici frisingensis, Georgii, Marci, Ioannis Fuggerorum, Materni Cholini typographi coloniensis etc.

Codice usi sunt: *Al. Kröss* S. J., Der selige Petrus Canisius in Österreich, Wien 1898, 181; *Idem*, Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu I, Wien 1910, 59 241 242 etc.; *Bernh. Duhr* S. J., Paulus Hoffaeus, in „Zeitschrift für katholische Theologie“ 23. Jahrg., Innsbruck 1899, 612, et Die deutschen Jesuiten im 5%-Streit des 16. Jahrhunderts, ibidem XXIV 213; *Idem*, Die Jesuiten an den deutschen Fürstenhöfen des 16. Jahrhunderts, Freiburg i. Br. 1901, 37 78 81 etc.; *Idem*, Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I, Freiburg i. Br. 1907, 34 117 327 333 etc.

10. „G. Ep. X.“ Signatura recens in dorso: „G | Ep. X | 1569“; signatura novissima in eodem dorso: „Germ.ª 150. | Epp. 1569.“ Antea eum signaverant: „G. E. 1569 II.“ 2°. Codex non est conglutinatus: ff. sign. 1—393; praeterea 2 ff. recentia, in quibus epistularum codicis scriptus est indiculus; incipit f. 1ª (sign.): „Jhesus. Admodum Reuerende in Christo Pater etc. Pax Christi etc. Quae diuina sic annuente clementia“ etc.; terminatur f. 393ᵇ: „Possonio, P. Francesco antonio 27. de settembre.“ Continet „Litteras annuas“ domuum et collegiorum S. J. augustani, braunsbergensis, cameracensis, coloniensis, dilingani, dionantensis, duaceni, herbipolensis, ingolstadiensis, moguntini, monacensis, olomucensis, pragensis, pultuscensis, tornacensis, treverensis, vindobonensis, atque epistulas Alani Copi (Cope) theologi angli, Simonis Thaddaei Eck cancellarii bavari, Georgii, Ioannis, Marci, Octoviani Fuggerorum, Ursulae de Lichtenstein uxoris Georgii Fuggeri, hominum Societatis Iesu plurimorum; e quorum numero sunt Franciscus Costerus, Paulus Hoffaeus, Laurentius Magius, Antonius Vinck, praepositi provinciarum Germaniae inferioris, Germaniae superioris, Austriae, Rheni; his accedunt multi rectores collegiorum et alii sodales praeclari; ut Ioannes Acosta, Franciscus Antonius Mariae imperatricis contionator, Ioannes Iacobus Astensis, Georgius Bader, Henricus Blyssemius, Theodoricus Canisius, Balthasar Hostovinus, Leonardus Kessel, Dominicus Menginus, Bonaventura Paradinas, Theodorus Peltanus, Alphonsus Pisanus, Georgius Schorichius, Wenceslaus Sturmius, Franciscus Sunyer, Edmundus Tanner, Hermannus Thyraeus; epistulae pleraeque ad Sanctum Franciscum de Borgia Societatis Iesu praepositum generalem, aliquot ad P. Ioannem de Polanco Societatis secretarium, paucae ad alios datae sunt; plurimae earum autographae vel saltem archetypae, reliquae autem eodem fere tempore ex archetypis exscriptae sunt; paene omnes pertinent ad annum 1569.

Codice usi sunt: *Duhr*, Hoffaeus l. c. XXIII 613 629; 5%-Streit l. c. XXIV 214; Jes. an Fürstenhöfen l. c. 82 86 87 107 etc.; Geschichte der Jes. I 117 280 etc., et *Kröss*, Can. 186 188 etc.; Böhm. I 84 89 93 etc.; *X.-M. Le Bachelet* S. J., Bellarmin avant son Cardinalat, Paris 1911, 68—71.

11. „G. Ep. XI.“ Signatura recens in dorso: „G. | Ep. XI. | 1570.“; signatura novissima in eodem dorso: „Germ.ª 151. | Epp. 170“; 2°. Codex non est conglutinatus; ff. sign. 1—440; praeterea (in initio) 3 ff. recentia, in quibus epistularum codicis positus est indiculus, et (in fine) 7 ff. antiqua, quae non sunt signata. Incipit f. 1ª (sign.): „Annuae literae tanquam infame apud simplicem populum“ etc.; terminatur f. 7ᵇ (non sign.): „† Para el Padre Nadal solo. 1568/1571.“ Continet „Litteras annuas“ domuum et collegiorum S. J. augustani, braunsbergensis, coloniensis,

dilingani, halensis, herbipolensis, ingolstadiensis, lovaniensis, moguntini, monacensis, oenipontani, olomucensis, pragensis, pultoviensis, spirensis, tornacensis, treverensis, vindobonensis atque epistulas Ottonis Truchsess cardinalis episcopi augustani, Ioannis Baptistae Rubei generalis Carmelitarum, Lentailleri O. S. B. abbatis aquiscinctiensis (Anchin), Simonis Thaddaei Eck cancellarii bavari, hominum Societatis plurimorum; e quorum numero sunt Franciscus Costerus, Paulus Hoffaeus, Laurentius Magius, Antonius Vinck, praepositi provinciarum Germaniae inferioris, Germaniae superioris, Austriae, Rheni; his accedunt multi rectores collegiorum et alii sodales praeclari, ut Franciscus Antonius contionator Mariae imperatricis, Iacobus Avellaneda, Iacobus Acosta, Georgius Bader, Henricus Blyssemius, Ioannes Paulus Campanus, Theodoricus Canisius, Caspar Haivodus, Arnoldus Havensius, Balthasar Hostovinus, Leonardus Kessel, Nicolaus Lanoius, Ioannes Theodorus Macherentius, Bonaventura Paradinas, Theodorus Peltanus, Alphonsus Pisanus, Ioannes Rethius, Georgius Schorichius, Franciscus Sunyer, Stanislaus Varsevitius, alii. Epistulae pleraeque ad Sanctum Franciscum de Borgia Societatis Iesu praepositum generalem, aliquot ad P. Ioannem de Polanco Societatis secretarium, paucae ad alios datae sunt; complura alia scripta iis sunt adiuncta; epistulae plurimae autographae vel saltem archetypae, reliquae autem eodem fere tempore ex autographis vel archetypis exscriptae sunt; paene omnes pertinent ad annum 1570.

Codice usi sunt: *Duhr,* Jes. an Fürstenhöfen 10 24 83 etc.: Geschichte der Jes. I 117 456 etc.; *Kröss,* Can. 187; Böhm. I 90 105 122 etc.; *Le Bachelet* l. c. 73—75.

12. „G. Ep. coll. I.“ Inscriptio recens in dorso: „EPISTOLAE. | GERMANIAE. | 1571. | G. Ep. coll. | I.“ Signatura novissima (in dorso): „Germ. | 133.“ Antea eum signaverant: „G. E. 1571“ vel „Epp. Germ. 1571.“ Incipit f. 1ª (sign.): „Jhesus. Pax christi. Reuerende admodum Pater. Relaturus T. P. nostrorum officiorum“ etc.; terminatur folio proximo post 416 (non sign.): „Pultouia. Padre Francesco sunier 28. di Genaro“; 2°; conglutinatus charta densa; ff. sign. 1—416; quibus interposita sunt multa folia non sign.; praeterea ff. non sign. in initio 14 et in fine 2; ex 14 illis foliis aliqua vacua sunt; in reliquis duo cernuntur catalogi epistularum codicis, unus antiquus et valde brevis, alter recens, in quo summae quoque breves singularum epistularum sunt.

Continet epistulas maximam partem archetypas (aliquae ex suis archetypis eodem tempore exscriptae sunt), quae fere omnes a. 1571 Romam ad supremos Societatis moderatores (S. Franciscum Borgiam praepositum generalem et eius adiutores) missae sunt ex Austria, Badenia, Bavaria, Bohemia, Polonia, Rhenana aliisque Germaniae regionibus a multis Societatis hominibus, ut B. Petro Canisio, PP. Francisco Antonio, Lamberto Auero, Iacobo Avellaneda, Georgio Badero, Henrico Blyssemio, Ioanne Paulo Campano, Theodorico Canisio, Ioanne Hasio, Paulo Hoffaeo, Leonardo Kesselio, Nicolao Lanoio, Laurentio Magio, Dominico Mengino, Theodoro Peltano, Alphonso Pisano, Iacobo Pontano, Gregorio Roseffio, Petro Skarga, Francisco Sunerio, Hermanno Thyraeo, Francisco Toleto, Hieronymo Torrensi, Antonio Vinckio, aliis. Accedunt litterae a S. Pio V. ad Mariam imperatricem datae, epistulae Francisci de Mendoza comitis de Monteagudo et Martini Eisengrein, litterae annuae collegiorum coloniensis, herbipolensis, ingolstadiensis, olomucensis, pragensis, spirensis, treverensis, vindobonensis, scripta alia.

Codice usi sunt: *Duhr,* Hoffaeus l. c. XXIII 614 etc.; 5%-Streit l. c. XXIV 215 etc.; Gesch. d. Jes. I 260 383 555 etc., et *Kröss,* Can. 187 188 etc.; Böhm. I 62 etc.

[12a.] „G. Sup. 98.“ Vide infra n. 16.

13. „Germ. 70.“ Inscriptio recens in dorso: „Germania: | Gallia. | Polonia. | 14. Augusti .1569. | 26. Iulii 1573.“ Signatura novissima in dorso: „Germ. | 108“. Incipit f. 1ª (sign.): „Lione P. Euerardo“; terminatur f. 258ᵇ (sign.): „et aux peres Assistens“; 2° min.; conglutinatus in ligno; ff. signata 1—258; ff. non sign. in initio 1 et in fine 8; quae vacua sunt; praeterea in initio eorum, ad quos epistulae

codicis datae sunt, catalogus (ff. 6) sive index alphabeticus, isque recens; in quo locus quoque et tempus singularum epistularum notata sunt.

Continet exempla eodem fere tempore scripta epistularum fere 872, quas a 14. Augusti 1569 ad 26. Iulii 1573 S. Franciscus Borgias et Everardus Mercurianus Societatis praepositi generales, P. Hieronymus Natalis eiusdem Societatis vicarius generalis, P. Ioannes de Polanco Societatis primum secretarius, deinde vicarius generalis dederunt ad praepositos provinciales Aquitaniae (Edmundum Augerium et Claudium Matthaeum), Austriae (Laurentium Maginm), Flandriae (Franciscum Costerum et Balduinum ab Angelo), Franciae (Edmundum Haium et Oliverum Manareum), Germaniae superioris (Paulum Hoffaeum), Rheni (Hermannum Thyraeum et Antonium Vinck), Siciliae (Hieronymum Domenech), ad Everardum Mercurianum praepositi generalis assistentem et provinciarum gallicarum visitatorem, ad multos alios ex Societatis sacerdotibus; velut ad Franciscum Antonium Mariae imperatricis contionatorem, Andream Avantianum, Iacobum Avellanedam, Robertum Bellarminum, Petrum Canisium, Hannibalem Codrettum, Guilielmum Creittonium, Gasparum Haivodum, Balthasarem Hostovinum, Ioannem Maldonatum, Ioannem Marianam, Theodorum Peltanum, Alphonsum Pisanum, Antonium Possevinum, Gregorium Roseffium, Petrum Skargam, Franciscum Sunerium, Edmundum Tannerum, Stanislaum Varsevicium etc. Accedunt epistulae ad cardinales et episcopos datae; ut ad cardinales Georgium Armeniacum (d'Armagnac) episcopum tolosanum, Carolum Borbonium archiepiscopum rotomagensem, Carolum Guisium (de Lotharingia) archiepiscopum rhemensem episcopumque metensem; ad episcopos Gerardum de Hamericourt audomaropolitanum (St.-Omer), Fridericum de Wirsberg herbipolensem (Würzburg), Guilielmum Prusinowsky olomucensem (Olmütz), Valentinum Herborth premisliensem (Premysl), Nicolaum Psalmaeum sive Pseaume, O. Praem., verdunensem, Valerianum Protassewicz vilnensem; item ad principes, ut ad Mariam imperatricem, Carolum IX. Galliae regem et Elisabetham eius uxorem, Ferdinandum II. archiducem, Magdalenam et Helenam reginas (archiducissas), Albertum V. Bavariae ducem, et ad viros nobiles vel doctos, ut Alanum Copum, Simonem Thaddaeum Eckium, Martinum Eisengrein, Ioannem Fuggerum, Theodorum Lindanum, Franciscum de Mendoza comitem de Monteagudo, Ioannem Iacobum Rabum, alios. Epistularum pleraeque vel paene omnes a Societatis fratribus laicis transcriptae esse videntur; certe apographa haec ipsorum Borgiae, Mercuriani etc. iussu in ipsorumque usum facta sunt ita, ut eorum „Registrum", quod vocamus, constituerent.

Codice usi sunt: *Duhr*, 5%-Streit l. c. XXIV 215; Jes. an Fürstenh. 10 87 etc.; Gesch. d. Jes. I 492 653 657 etc.; *Le Bachelet* l. c. 67—70 72 etc.; *H. Fouqueray* S. J., Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression (1528—1762) I, Paris 1910, 428 490 510 etc.

14. „**Germ. 71.**" Inscriptio recens in dorso : „Germania | Gallia | Polonia. | 10. Iulii 1571 | 24. Iulii 1573." Signatura novissima (in dorso) : „Germ. | 109." Incipit f. 1^a (sign.) : „Ihesus .1569. Ordenaciones Vniuersales que ha hecho" etc.; terminatur f. 119^b (sign.) : „abunde concedat. Romae XV Julij 1573"; 2^0 min.; in tabulis ligneis conglutinatus; ff. sign. 1—121 126, non sign. in initio 1; hoc f. et 3 ff. ultima vacua sunt; praeterea in initio eorum, ad quos epistulae codicis datae sunt; catalogus (6 ff.) sive index alphabeticus positus est, in quo singularum codicis epistularum tempus et locus notata sunt, argumentis quoque earum saepissime breviter additis.

Continet Registrum epistularum, quas P. Hieronymus Natalis Societatis vicarius generalis, P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius et vicarius generalis, Everardus Mercurianus Societatis praepositus generalis a 10. Iulii 1571 ad 15. Iulii 1573 dederunt tum ad plurimos sodales, ut ad P. Balduinum ab Angelo praepositum provincialem Flandriae, Edmundum Haium provincialem Franciae, Paulum Hoffaeum provincialem Germaniae superioris, Laurentium Magium provincialem Austriae, Hermannum Thyraeum et Antonium Vinck provinciales Rheni, PP. Stephanum Aratorem,

Lambertum Auer, Iacobum Avellanedam, Robertum Bellarminum, Petrum et Theodoricum Canisios, Franciscum Costerum, Gasparum Haivodum, Leonardum Kesselium, Ioannem Maldonatum, Theodorum Peltanum, Alphonsum Pisanum, Gregorium Roseffium, Georgium Schorichium, Petrum Skargam, Henricum Somalium, Franciscum Sunerium, Franciscum Toletum, Hieronymum Torrensem, Stanislaum Varsovium etc., tum ad varios proceres virosque doctos, ut Mariam imperatricem, Carolum archiducem Stiriaeque principem, Albertum V. Bavariae ducem, cardinalem Ottonem Truchsess episcopum augustanum, Danielem Brendel principem electorem archiepiscopumque moguntinum, Iacobum ab Elz principem electorem archiepiscopumque treverensem, episcopos Franciscum Richardot atrebatensem (Arras), Remigium Driutium brugensem (Bruges), Fridericum a Wirsberg herbipolensem, Guilielmum Lindanum, ruraemundanum, abbates aquiscinctiensem (cf. supra p. LVII) et fuldensem (Balthasarem a Dernbach O. S. B.), Philippum et Octavianum Fuggeros, Nicolaum Elgardum, Iacobum Pamelium etc. Accedunt complura alia scripta. Epistulae variis manibus transscriptae sunt, earumque complures P. Ioannis Polanci manu sunt emendatae.

Codice usus est *Le Bachelet* l. c. 76—77.

[14a.] „Germ. 108." Vide supra n. 13.
[14b.] „Germ. 109." Vide supra n. 14.
[14c.] „Germ. 118." Vide supra n. 2.
[14d.] „Germ. 131." Vide supra n. 7.
[14e.] „Germ. 133." Vide supra n. 12.
[14f.] „Germ.ª 148." Vide supra n. 8.
[14g.] „Germ.ª 149." Vide supra n. 9.
[14h.] „Germ.ª 150." Vide supra n. 10.
[14i.] „Germ.ª 151." Vide supra n. 11.

15. **„Germ. 183."** Ita novissime signatus est Codex „E. C. II.", quem descripsi *Can.* V LXXI—LXXII. Huic descriptioni haec addo: Codex ligatus est in charta condensata. Inscriptio in dorso: „Germ. | 183 | EPISTOLAE | V. P. | PETRI CANISII | Ab ANNO 1566 . AD 1584." In initio praeter indicem epistularum, quem l. c. dixi, exstat „Index Epistolarum huius Voluminis" manu P. Iosephi Boero S. J. scriptus (2°; 2 pp.), qui tamen in epistula 4. Decembris 1567 data terminatur; sequuntur 4 ff. vacua. Codex terminatur (n. 312, p. 2): „Ista igitur est totius itineris Narratio. Laus Deo semper, Bque V. Mariae"; sequuntur 2 ff. vacua.

In hoc codice, relicta priore signatura („E. C. II."), novam („Germ. 183") in posterum sequi statui, eo consilio, ut hac quoque ratione lectores monerem, me iam non imaginibus photographicis ex codice expressis, sed ipso illo codice uti.

[15a.] „Germ. Sup. 44." Vide infra n. 17.

16. **„Germ. Sup. Fund. I."** Codex in 2°, conglutinatus charta densata. Inscriptio recens in dorso: „Germ. Su. | fundat. | I." Signatura novissima in dorso: „G. Sup. | 98". Incipit in pagina priore folii 2 (ex ff. antiquis), non signati: „German. super. 1706. Fundationes et Contractus nobiliores" etc.; terminatur in pagina altera folii paenultimi (olim signati 384): „Sed a Reuerendissimo Nuntio de portia reiectum. A."; ff. signata 1—425 384 425 [bis]; praeterea in initio 3 ff. antiqua non sign.; quibus praeposita sunt 3 ff. recentia non sign., in quibus monumentorum indiculus scriptus est, additis brevibus eorum summis.

Continet diplomata, litteras publicas et privatas, pacta, constitutiones etc., quae spectant fundationem et dotationem collegiorum S. J. in Germania superiore conditorum: Augustani, brigensis, bruntrutani, constantiensis, dilingani, ensishemensis, utriusque friburgensis (brisg. et helv.), landishutani, mindelhemensis, solodorani; accedunt aliqua ad disciplinam, studia litterarum, convictores etc. pertinentia; quae monumenta fere annos 1559—1704 complectuntur; eorum alia archetypa, alia apographa sunt.

17. **„GSC 66."** Descriptus in vol. I p. LIX; cf. etiam vol. IV p. LXXVIII. Signatura novissima: „Germ. Sup. 44."

[17a.] „Hist. Soc. 42." Vide supra n. 6.

18. „Ital. 67.“ Codex in 2⁰ min., conglutinatus charta densata. Inscriptio antiqua in dorso: „Epistolae | Italiae | 1567 | 1568 | 1569“; inscriptio novissima in dorso: „a | Ital. | 67.“ Incipit f. 1ᵃ (sign.): „Ihesus . pax christi. Molto Reuerendo in christo Padre. Facendo instancia l'Illustrissimo Cardinal Amulio“ etc.; terminatur f. 295ᵃ: „de Frascada 16. de 7ᵇʳᵉ 1569“; ff. sign. 1—295; praeterea non sign. in initio 2 et in fine 1.

Continet registrum epistularum a S. Francisco Borgia Societatis Iesu praeposito generali vel eius mandatu a P. Ioanne de Polanco Societatis secretario Roma et Tusculo (Frascati) inter 4. Ianuarii 1567 et 16. Septembris 1569 ad multos Italiae tum proceres tum Socios datarum, ut ad cardinales S. Carolum Borromaeum, Ioannem Franciscum Commendonum, Alexandrum Farnesium, Ioannem Moronum, Gabrielem Paleottum etc., ad episcopos asculanum, bergomensem, brixianum, foroliviensem, hydrantinum (Otranto), Montis regalis (Mondovi), nolanum, soranum, spoletanum, syracusanum, alios; item ad duces Sabaudiae, Florentiae, Atriae, ducissam Nuceriae, viceregem neapolitanum etc.; potissimum autem ad plurimos provinciarum et collegiorum Societatis per omnem Italiam praepositos, rectores, sodales alios, ut Robertum Bellarminum, Ioannem Petrum Maffaeum, Ioannem Marianam, Antonium Possevinum, Petrum Ribadeneiram, Alphonsum Salmeronem etc.; accedunt epistulae aliquot in Germaniam vel Belgium ad P. Hieronymum Natalem etc. missae. Epistularum pleraeque italicae sunt, reliquae fere hispanicae; aliquot epistulas Polancus sua manu in codicem transcripsit; reliquae paene omnes ab uno librario (P. Francisco Petrarcha?) scriptae sunt.

Ex hoc codice typis exscriptae sunt epistulae aliae (eaeque multae) in „Epistolis P. *Alphonsi Salmeronis*“ II, Matriti 1907, 137—141 153—155 158—159 etc., aliae in *Le Bachelet* S. J., Bellarmin 59—62 etc.

19. „Rom. 78ᵇ.“ Codex formae maximae (codicibus, qui „in folio“ vocari solent, altero tanto maior), conglutinatus in charta densata. Inscriptio novissima in dorso: „Rom. | 78ᵇ“ |; inscriptio paulo antiquior, ibidem: „Catalogus. | Roman. — Tvsciae. | Venet.—Lombard. | 1559—1572. | B.“ Incipit f. 1ᵃ (sign.): „Catalogi Collegiorum Italiae ab anno MDLI.“ etc.; terminatur f. 241ᵃ: „Coadiutor temporale et per cio è entrato“; ff. sign. 1—241; praeterea ff. non sign. in initio 1 et in fine 3.

Continet catalogos personarum, officiorum etc. inter a. fere 1559 (1551?) et 1577 scriptos, qui spectant potissimum quidem domos Societatis romanas (cum collegio germanico et seminario romano), deinde autem alia quoque collegia italica, ut florentinum, foroliviense, genuense, lauretanum, mediolanense, parmense, patavinum, perusinum, senense etc.; accedunt indiculi varii, ut sodalium Roma in varias terras missorum vel mittendorum, mortuorum, epistulae a collegiorum rectoribus Romam missae etc.; cernuntur manus PP. Iacobi Lainii (f. 207), Ioannis Polanci (f. 2 3 17 100 etc.), Oliverii Manarei (f. 123—124 135 155 etc.), Vincentii Bruni (f. 174—175) etc.; additum est apographum novum catalogi romani anni 1576.

[19 a.] „II. 38.“ Vide supra n. 1.

7. Codices vindobonenses.

a) Vindobonae (Wien) in archivo aulae caesareae („K. K. Haus-, Hof- und Staats-Archiv“).

„Rom. Corr. 30.“ Inscriptio recens in dorso: „Rom. Corresp. | 30. | 1568“; inscriptio recens in pagina adversa involucri anterioris: „Rom, Correspondenz f. 30. | Berichte der kaiserlichen Gesandten | aus Rom 1568“; incipit f. 2ᵃ (sign.): „Sacra Cesarea Maesta. Doppo le lettere scritte alla Maesta Vostra allj XXVII del passato“ etc.; terminatur f. 891ᵇ: „28 Januarij 1569“; 2⁰; ff. sign. 892; praeterea in initio et in fine 1 f. non sign. Continet epistulas plurimas, quas Prosper ab Arco caesareus apud pontificem romanum orator et Galeatius Cusanus („Galeazzo Cusano“) Maximiliani II. caesaris procurator sive secretarius romanus ad eundem

imperatorem Roma a d. 3. Ianuarii ad 26. Decembris 1568 dederunt; quibus additae sunt (f. 889—891) litterae autographae a Francisco de Mendoza (comite de Monteagudo) Roma 25. Decembris 1568 ad eundem datae; epistularum pleraeque et autographae et italico sermone scriptae sunt; nonnullae vero latinae sunt et manu ignota scriptae, ab Arco tamen ipso subscriptae. Huius epistulae prima, Cusani litterae altera codicis parte comprehenduntur; utrisque autem interpositae sunt plurimae rerum novarum relationes sive „Avisi" eiusdem anni 1568, ab Arco et Cusano una cum ipsorum epistulis ad eundem imperatorem missi; quarum relationum pleraeque quidem Roma de rebus romanis et pontificiis scriptae sunt; aliae autem ex variis Italiae, Galliae, Germaniae, Hispaniae partibus datae sunt; accedunt relationes latinae de „consistoriis" a S. Pio V. pontifice habitis et litterae monumentaque quaedam varii generis; in epistularum Arci et Cusani tergis fere brevissimae earum summae a secretariis vel consiliariis caesareis scriptae sunt.

Codice usi sunt *W. E. Schwarz,* Briefe und Akten zur Geschichte Maximilians II., 1. Teil, Paderborn 1889, 79 sqq.; 2. Teil, Paderborn 1891, XII sqq., et *O. Braunsberger,* Pius V. und die deutschen Katholiken, Freiburg i. Br. 1912, 101.

b) Vindobonae in bibliotheca palatina („K. K. Hofbibliothek").

„7447." Codex in 12°, inclusus in charta densata; signaturae recentes, in pagina exteriore involucri adversi: „7447", et in p. 1 folii 1 non signati: „Ms. Hist. 7447. W. 500 Kr."; incipit f. 1^a sign.: „Reisen von herrn phillip Eduard Fugger. Le troisiesme Voyage" etc.; terminatur f. 64^b: „Adi 27 morse la moglie di Hans Jörg ödt"; ff. sign. 65, quorum complura vacua sunt; praeterea in initio 2 et in fine 6 ff. non sign. Codex litteris valde parvis et linguis qua gallica, qua latina, qua italica, qua germanica ab anno (ut videtur) 1560 ad 1569 scriptus est manu Philippi Eduardi Fugger (1546—1618) filii natu maximi Georgii II. Fuggeri patricii augustani, comitis de Weissenhorn et Kirchberg etc. et Ursulae de Lichtenstein. Philippus postea Augustae Vindelicorum et religionem catholicam et rem litterariam egregie adiuturus erat; hoc autem tempore studiorum vel aliarum rerum causa morabatur in variis urbibus, imprimis Bononiae, Romae (in collegio germanico), Augustae Vindelicorum, Antverpiae.

Codex continet: 1. Itinerarium quoddam, quo Fuggerus itinera a. 1560—1568 per Germaniam, Italiam, Belgium a se facta describit, notando tempora, loca, locorum inter se distantias, alia (f. 1^a—10^b). 2. Ephemerides sive diarium rerum vel a se gestarum vel per orbem terrarum — imprimis locis, quibus ipse tunc morabatur — factarum, a m. Maio 1560 ad Decembrem 1569 incl. (f. 17^a—50^b). 3. Indiculum hominum (maxime sodalium S. J., nobilium, magistrorum, famulorum), „quos ego alias cognouj" Romae, Bononiae, Patavii, Venetiis, Dolae in Burgundia, Ingolstadii, Tibure, Antverpiae (f. 54^a—60^a): quibus nominibus nonnunquam aliquae adnotationes biographicae additae sunt. 4. Alia quaedam, ut carmina aliquot brevia, breve necrologium. Pauca quaedam in codice notis secretioribus scripta sunt. In diario plurimae leguntur summae breves epistularum ad Philippum Eduardum datarum, maxime earum, quas Octavianus ipsius frater Augusta ex domo paterna et Roma ex collegio germanico, cuius erat convictor, miserat.

Complura ex hoc codice primum typis vulgavit *P. Piccolomini,* Ricordi d Filippo Eduardo Fugger, Estratto dall' Archivio Storico Italiano, Serie V, Tomo XLII, Firenze 1908, p. 1—15. Ex eodem codice paucula posita sunt in *Can.* Epp. V 733.

VI.

EXPLICATIO

signorum et notarum („abbreviationum") saepius occurrentium.

Sicubi signum * in adnotationibus et explicationibus comparebit, indicabit, editorem fonte uti nondum (quod ipse quidem norit) edito. Si quae autem ex ipsis litteris monumentisque canisianis nunc primum in lucem erunt emissa, id ex hoc ipso intellegi poterit, quod post exempla manu scripta, ex quibus sunt typis transscripta, liber non erit indicatus, quo iam vel integra vel ex parte vulgata sint.

Notabitur:

Signo — —, aliquid in ipso fonte deesse;

punctis appositis (. . .), aliquid ab editore omitti;

uncis quadratis [ ], aliquid ab editore suppletum vel additum esse;

typis latius dispositis, Canisium aliosve non suis, sed ipsius sacrae Scripturae verbis loqui.

„Autographum" = quod auctor sua manu scripsit.
„Archetypum" = quod auctore dictante vel mandante scriptum est.
„Commentarium" = scriptum, quo epistula vel contio etc. primum est praeparata vel adumbrata (Konzept, brouillon, minuta).
„Librarius" = qui epistulam etc. vel auctoris mandatu eodemve dictante scripsit, vel ex autographo, archetypo etc. transcripsit (secretarius, scriptor, scriba, copista).
2° = in folio; & = et; &c = et.

Notae quaedam a Canisio aliisque ad complura et satis diversa vocabula significanda adhibentur; attamen quid singulis locis significent, ex ipsa oratione et maxime ex iis, quae notas illas proxime tum antecedent tum sequentur, dignosci poterit. Similiter intellegetur, utrum v. g. „P." significet „Pater" an „Patris" etc. Hic verba fere solo casu recto, quem vocamus, ponuntur.

a. = annus.
A. = Altezza, Annus.
AA = Altezze.
Act = Actus Apostolorum.
adn., adnot. = adnotatio.
Agg = Prophetia Aggaei.
Am = Prophetia Amos.
Ant. = Antonius.
ap. = apographum.
Apc = Apocalypsis B. Ioannis Apostoli.
apogr. = apographum.
arch., archet. = archetypum.
art. = articulus.
Aufl. = Auflage.
aug. = augustanus.
autogr. = autographum.

B. = Beatus.
b. m. = beatae memoriae.
B. M. V. = Beata Maria Virgo.
B. P. N. = Beatus Pater Noster.
Bd = Band.
Br. = Breisgau.

c. = caput.
C. = Canisius, Caput.
C. V. = Celsitudo Vestra.
Caes. = Caesareus.
can. = canon.
Can. = Canisius.
Can. I, II etc. = Beati Petri Canisii S. J. Epistulae et Acta, Volumen primum, secundum etc.

cap. = caput.
Card. = Cardinale, Cardinalis.
Cart. = Cartusianus.
Catal. = Catalogus.
CC. VV. = Celsitudines Vestrae.
Cel. = Celsitudo.
cf. = confer.
chariss. = charissimus.
clar. = clarissimus.
Cod. = Codex.
Col = Epistula B. Pauli Ap. ad Colossenses.
col. = coloniensis, columna.
coll. = collegium.
colon. = coloniensis.
Congr. = Congregatio.
Congr. Or. = Congregatio Oratorii.
1 Cor, 2 Cor = Epistula B. Pauli Ap. ad Corinthios prima, secunda.
corr. = correctum.
crac. = cracoviensis.
Ct = Canticum canticorum Salomonis.

D. = Divus, Doctor, Domina, Dominatio, Dominus, Dottore.
d. = dies, divus etc. (ut D.).
D. D. = Doctores, Dominus Doctor.
D. N. = Dominus Noster.
D. V. = Dominatio Vestra.
D. V. R. = De Vostra Reverentia.
DD. = Doctores, Domini, Dottori.
Dec. = Decas, December.
decr. = decretum.
dil., diling. = dilinganus.
dist. = distinctio.
Dn = Prophetia Daniel.
Doc., Doct. = Doctor.
Dom. = Dominatio, Dominica, Dominus.
Dr — Doctor, Dottore.
Dt = Liber Deuteronomii.
Dt. = Durchlaucht.

E. = Ewer.
E. E. = Ewere Erwurden.
e. g. = exempli gratia.
E. L. = Ewer Liebden.
E. V. = Excellentia Vestra.
ead. = eadem.
Eccle = Ecclesiastes.
Eccli = Ecclesiasticus.
ed. = edidit, editio, editus.
ed. nov. = editio nova, novissima.
edd. = ediderunt.
eiusd. = eiusdem.
el. = electio.
elv. = elvangensis.
eod. = eodem.
ep. = epistula.
Eph. = Epistula B. Pauli Ap. ad Ephesios.
Epp. = Epistulae.
Epp. *Nadal* = Epistulae P. Hieronymi Nadal S. J.
Er. = Erbar.
1 Esr, 2 Esr = Liber primus Esdrae, Liber Esdrae secundus.
Esth = Liber Esther.
etc. = et caeteri.
Ex = Liber Exodus.
Ex. = Examen.
Ew. = Ewer, Erwurden.
excl. = exclusive.
Ez = Prophetia Ezechielis.

F. = Frater, Furstlich.
f. = folium.
Fasc. = Fasciculus.
fer. = feria.
FF. = Fratres.
ff. = folia.
ffl. = floreni.
fl. = florenus.
Fr. = Frater.
frib., friburg. = friburgensis.
Frt., Frtl. = Furstlich.
Für. = Fürstlich.

Gal = Epistula B. Pauli Ap. ad Galatas.
Gio. = Giovanni.
Gn = Liber Genesis.
Gn. = Gnaden.
goth. = gothanus.

H. = Heilig, Heylig.
Hebr = Epistula B. Pauli Ap. ad Hebraeos.
Heil. = Heiligkeit, Heylig, Heylighkeit.
Hist. = Historia.

I. = Iesus.
i. = im, in.
i. e. = id est.
Iac = Epistula catholica B. Iacobi Ap.
Idt = Liber Iudith.
Ier = Prophetia Ieremiae.
Ill. = Illustris, Illustrissimus.
incl. = inclusive.
ing., ingolst. = ingolstadiensis.
inscr. = inscriptio.
Io = Evangelium secundum Ioannem.
Io. = Ioannes.

1 Io, 2 Io etc. = Epistula B. Ioannis Ap. prima, secunda etc.
Io. B. = Ioannes Baptista.
Ion = Prophetia Ionae.
Is = Prophetia Isaiae.
it., ital. = italicus.
Iud = Epistula catholica B. Iudae Ap.

Kay. = Kayserlich.
kzr. = kreuzer.

L., l. = liber, libro, Licentiat, Lieb.
l. c. = loco citato.
Lc = Evangelium secundum Lucam.
lib. = liber.
libr. = librarius.
litt. = litterarius.
londin. = londinensis.
Lv = Liber Leviticus.

M. = Maestro, Magister, Maximus.
m. = mensis.
M. S. = Manu Scriptus.
1 Mach, 2 Mach = Liber primus Machabaeorum, Liber secundus etc.
Mai. = Maiestas.
mai. = maior.
Mant. = Mantissa.
marg. = margine.
Max. = Maximus.
May. = Mayestet.
Mc = Evangelium secundum Marcum.
me: = memoria.
med. = medius.
Mich = Prophetia Michaeae.
min. = minor.
mon. = monacensis, monumentum.
monac. = monacensis.
monum. = monumentum.
ms. = manu scriptus.
Mt = Evangelium secundum Matthaeum.

N. = Noster, Nostro.
n. = numerus.
N. P. G. = Nostro Padre Generale.
N. S. = Nostro Signore, Nuestro Señor.
Nm = Liber Numeri.
nr. = numerus.

O. Carm. = Ordo Carmelitanus.
O. Cart. = Ordo Cartusianus.
O. Er. S. Aug. = Ordo Eremitarum Sancti Augustini.
O. F. M., O. Fr. Min. = Ordo Fratrum Minorum.
O. Min. reg. obs. = Ordo Minorum regularis observantiae.
O. P., O. Pr., O. Praed. = Ordo Praedicatorum.
O. Praem. = Ordo Praemonstratensis.
O. S. Aug. = Ordo Sancti Augustini.
O. S. B. = Ordo Sancti Benedicti.
oblitt. = oblitteratus.
oen. = oenipontanus.
om. = omissus, omittit.
ott. = ottinganus.

P. = Padre, Pars, Pater, Paternità, Paternitas, Petrus.
p. = padre, pagina, pars, pater.
P. D. = Padre Dottore, Pater Doctor.
P. gr. = Patrologia graeca.
P. lat. = Patrologia latina.
P. M. = Pontifex Maximus.
p. m. = piae memoriae.
P. N. = Padre Nostro, Pater Noster.
P. R. = Padre Reverendo, Pater Reverendus, Paternità Reverenda, Paternitas Reverenda.
P. T. = Paternitas Tua.
P. V. = Paternità Vostra (Vestra), Paternitas Vestra.
pag. = pagina.
par. = pars.
1 Par, 2 Par = Liber primus Paralipomenon, Liber secundus Paralipomenon.
Pent. = Pentcoste.
1 Petr, 2 Petr = Epistula B. Petri Ap. prima, secunda.
Phil = Epistula B. Pauli Ap. ad Philippenses.
Pont. Max. = Pontifex Maximus.
PP. = Padri, Papa, Patres.
pp. = paginae.
Provin. = Provincialis.
Prv = Liber Proverbiorum.
Ps = Liber Psalmorum.

R., r. = Responsum, Reverendo, Reverendus, Reverentia, Reverenza, Romanus.
R. D. = Reverenda Dominatio, Reverendus Dominus.
R. P. = Reverenda Paternità, Reverenda Paternitas, Reverendo Padre, Reverendus Pater.
R. P. D. = Reverendus Pater Doctor.
R. P. G. = Reverendus Pater Generalis.
R. P. N. = Reverendo Padre Nostro, Reverendus Pater Noster.
R. P. T. = Reverenda Paternitas Tua.
R. P. V. = Reverenda Paternità Vostra (Vestra), Reverenda Paternitas Vestra.
R. T. = Reverentia Tua.

R. V. = Reverentia Vestra, Reverentia Vostra, Reverenza Vostra (Vestra).
ref. = reformatio.
Reg., reg. = regula.
1 Rg, 2 Rg etc. = Liber primus Regum, Liber secundus Regum etc.
Rom = Epistula B. Pauli Ap. ad Romanos.
Rom. = Romanus.
rom. = romanus.
Röm. = Römisch.
RR. = Reverendi.
RR. PP. = Reverendi Padri, Reverendi Patres.
RR. VV. = Reverentiae Vestrae, Reverentie Vestre, Reverenze Vostre.

S., s. = Sacer, San, Sanct, Sanctissimus, Sanctitas, Sanctus, Sant, Santità, Santo, Sessio, Signore, Signoria, Societas, Su, Suo, Suus.
s. a. = sine anno.
S. D. N. = Sanctissimus Dominus Noster.
S. Cels. = Sua Celsitudo.
S. J. = Societas Iesu.
s. l. = sine loco.
s. l. et a. = sine loco et anno.
S. P. = Salutem Plurimam, Sanctissimus Pater, Sanctus Pater, Summus Pontifex.
S. P. D. = Salutem Plurimam Dicit.
S. R. = Sua Reverentia, Sua Reverenza.
S. R. E. = Sancta Romana Ecclesia.
S. R. M. = Sacra Regia Maiestas.
S. S. = Sanctitas Sua, Santità Sua, Sua Sanctitas, Sua Santità, Sua Signoria.
saec. = saeculum.
Sap = Liber Sapientiae.
Ser. = Series.
Sereniss. = Serenissimus.
Sess. = Sessio.
sig. = sigillum.
sign. = signatus.
SJ = Societas Iesu.
Soc. = Societas.
sq. = sequens.
sqq. = sequentes.
SS. = Sancti.
SS. AA. = Sue Altezze.
SS. CC. = Suae Celsitudines.

T., t. = Tomus, tuus.
T. P. = Tua Paternitas.
T. R. = Tua Reverentia.
T. R. P. = Tua Reverenda Paternitas.
temp. = tempus.
1 Thess, 2 Thess = Epistula B. Pauli Ap. ad Thessalonicenses prima, secunda.
Thr = Threni, i. e. Lamentationes Ieremiae prophetae.
1 Tim, 2 Tim = Epistula B. Pauli Ap. ad Timotheum prima, secunda.
Tit = Epistula B. Pauli Ap. ad Titum.
tit. = titularis, titulus.
Tob = Liber Tobiae.
Tom. = Tomus.
tract. = tractatus.

u. = und.

V., v. = Venerabilis, verbum, vester, vide, von, vostro.
V. C. = Vestra Celsitudo.
v. g. = verbi gratia.
V. P. = Vestra Paternitas, Vostra Paternità, Vuestra Padernidad.
V. R. = Vestra Reverentia, Vostra Reverenza.
V. R. P. = Vestra Reverenda Paternitas, Vostra Reverenda Paternità.
V. S. = Vostra Signoria.
var. = varius.
Ven., vener. = venerabilis.
vers. = versus.
Vol. = Volumen.
VV. = Vestri, Vostri.
VV. CC. = Vestrae Celsitudines.
vv. = verba.
vv. sqq. = verba sequentia.

Zach = prophetia Zachariae.

VII.

EPISTULAE A CANISIO ET AD CANISIUM DATAE
1567–1571.

1470. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 5. Augusti 1567.

Ex archetypo (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 202 (f. 323 et sq. non sign.). Canisius sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit.

Nomine Georgii et Ursulae Fugger eum rogat, ut Philippum ipsorum filium Augustam cum aliquo ex Sociis remittat, et ut eidem praeceptorem provideat et equorum custodem. P. Mendoza.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Dominus Georgius Fuggerus una cum uxore grauiter aegrotare pergit, et nunc literas ad filium[a] Philippum mittit, quibus iubet illum quam primum Augustam proficisci[1]. Qua de re tractauit mecum sedulo, illudque in primis postulauit, ut P. Tuam[b] suo nomine rogarem de filio huc commode remittendo. Pergratum illi foret, si Philippus ducem e nostris unum acciperet, praesertim ex Patribus in Germaniam hoc anno mittendis. Deinde maiorem in modum rogat, ut quaeratur isthic et inueniatur aliquis uir probus, grauis, industrius et expertus, qui non solum Augustam usque, sed etiam longius eidem Philippo possit adiungi, uelut fidus Custos ac tutor. Haberet idem honestum satis salarium, futurus tamen gratior, si Germanicae linguae peritus esset: sin minus, Jtalum quoque ferent[c], saltem Augustam usque. Tertium adiungi cupiunt, si opus esse uideatur, qui curam equorum habeat, siue is pedibus conficiat iter (come un staffiero) siue proprium etiam equum ipse habeat. Nam de sumptibus, quos conuenientes esse putabimus his proficiscentibus duobus uel tribus, nolunt nos sollicitos esse. Jllud praecipuum est, ut tota Philippi profectio ex uoluntate et judicio nostrorum patrum pendeat, sicut Philippo scribitur, et ego ad P. Aloysium scribens repeto. Nam potest ille fortasse non ineptus

a) *Sequitur* Filip, *oblitteratum.* b) *Sequitur* ip, *oblitt.* c) *C. ipse 3 verba sqq. in margine addidit; atque* usque *posuit pro* quoque, *quod primum scripserat.*

---

[1] Philippus Eduardus Georgii II. Fuggeri et Ursulae a Lichtenstein filius natu maximus Romae in collegio germanico inter convictores versabatur.

uideri ad hanc Philippi profectionem foeliciter dirigendam[1], si ita uisum erit P. Tuae, quam iterum rogo optimj parentis et sanctae matris[a] Fuggerae nomine, ut dictus Philippus commodum ducem et comitem ad hoc iter secure et sine periculo instituendum cito assequatur, neque nimium libertati suae in[b] hoc reditu relinquatur. Haec scribo Oeniponti, occupatus in Visitatione Collegij meque cum nostris commendo sacrificijs et precibus P. T. in Christo JESV domino nostro. Oeniponti 5º Augusti 1567. Seruus in Christo P. Canisius.

† Al Molto Reuerendo in Christo Padre il Padre Francesco de Borgia, Preposito Generale della Compagnia del Giesù.

Jn Roma.

Borgias Canisio respondit 23. Septembris 1567.

1471. CANISIUS **P. ALOYSIO DE MENDOZA S. J.** Romae agenti. Oeniponte sub d. 5. Augusti 1567.

Vide epistulam superiorem, p. 1.

1472. P. MARTINUS LEUBENSTAIN S. J. rector collegii ingolstadiensis CANISIO, praeposito provinciali Germaniae superioris. Ingolstadio ineunte vel medio fere Augusto 1567.

Ex Lanoii litteris autographis. G. Ep. VIII f. 197[a].

De controversiis academicis Sociorum ingolstadiensium etc.

P. Nicolaus Lanoius S. J. rector collegii oenipontani Oeniponte 30. Septembris 1567 Romam ad S. Franciscum de Borgia praepositum generalem rettulit: Ingolstadio sibi missum esse ad coqui officium administrandum „Christophorum“[2]*; hunc autem „duritia sui capitis et praefracta ceruice“ novo Ministro*[3] *cotidie in culina molestias parare; deinde Lanoius addit: „Eiusdem plane ingenij sunt Sigismundus quidam germanus*[4] *et Balthasar Saxo*[5] *. . . quorum prior nuper huc cum literis Jngolstadiensium ad P. Prouincialem venit, iussus hic manere ut tempore renouationis studiorum gubernationem infimae Classis susciperet, sed id factum non est quoniam P. Prouincialis illum cum esset Monachij*[c] [6] *hinc reuocauit et alter cum a nobis iudicaretur ad munus penultimae classis subeundum ob nimiam iuuentutem et corporis imbecillitatem tum maxime ob capitis duritiem iudicijque mirabilem proprietatem [ineptus]*[d] *remissus fuit cum dictis literis (quia hic non inuenerunt P. Prouin.,*

a) *Sequitur* nomine, *oblitt.* b) *Hoc v. (ab ipso C., ut videtur) supra versum scriptum est.* c) *In autogr. sequitur* ad, *oblitt.* d) *Hoc vel simile v. supplendum esse ostendit ipsa res.*

[1] P. Aloysius (Ludovicus) de Mendoza (cf. *Can.* IV 313—314) et a. 1563/64 et a. 1566 cum cardinali Truchsess Roma Augustam venerat (*Can.* IV 312 520 588; V 216).

[2] In * *Catalogo* collegii ingolstadiensis exeunte a. 1566 conscripto in numero fratrum laicorum ponitur „Christophorus Saldorfensis“ coquus (GSC 66 f. 406[a]—408[b]).

[3] P. Georgio Crispo; cf. *Can.* V 89[3].

[4] Significatur, puto, „Sigismundus Myller“ sive „Miller“, ex dioecesi augustana ortus, a. 1566 Monachii in Societatem admissus; de quo * *Catalogus* monacensis m. Octobri 1567 conscriptus haec habet: Eum e noviciorum numero esse et „in ultima classe docere“ (GSC 66 f. 385 409[a]—412[a]).

[5] Balthasarem Zugerum significari patet ex ipsa hac Lanoii epistula; de Zugero v. *Can.* V 112[1] et infra, ep. n. 1499 1502.

[6] Sub d. 21. Augusti eum revocasse videtur; v. infra, ep. n. 1487.

quem Monachij inuentum cupiebant nostri Jngolstadienses ad tractandum illic cum Dominis Consiliarijs ducalibus de suis controuersijs[1] *academicis) Monachium, hic missus nobis paulo ante fuerat quasi iam post suscepta exercitia spiritualia omnino emendatus esset et mutatus in virum alterum, sic enim a P. Theodorico*[2] *videbatur commendarj.*"

1473. FERDINANDUS II. archidux, princeps Austriae superioris CANISIO. Oeniponte inter 1. et 18. Augusti 1567.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. VIII f. 193[a].

De collegii oenipontani auditoriis.

P. Nicolaus Lanoius S. J. rector collegii oenipontani Oeniponte 23. Septembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec rettulit de rebus a Canisio praeposito provinciali Oeniponte 1.—18. Augusti 1567 (quo tempore is collegium visitabat) cum Ferdinando II. archiduce, Tirolis Austriaeque anticae principe tractatis: „Essendo il P. Nostro Prouinciale nel mese d' augosto nella visita di questo Collegio et trattandose per scritti col Signore Archiduca nostro di diuerse cose, della translatione di questo Collegio, et della casa di nouitij in Hala, fece S. Alteza intendere[a] *che desiderano di dare le scuole nostre alli Franciscani*[3]*, saluis tamen saluandis et oltra di questo come consultando domandauo come et doue si potrianno edificare et parare altroue, nuoue, Li fu risposto che comprandose ui vna casa grande coniunta a questa habitatione et chiesa nostra, si potrianno accommodare buonae scuole, Non passo questa cosa inanzi.*"

1474. CANISIUS **FERDINANDO II.** archiduci, Austriae superioris principi. Oeniponte inter 2. et 18. Augusti 1567.

Collegio oenipontano bona auditoria parari posse, si aedes quaedam amplae et collegio coniunctae emantur etc. Plura vide in epistula superiore (n. 1473).

Fortasse Canisius per has litteras id quoque petiit (cf. infra p. 8), quod ab aliquo ex Sociis oenipontanis in Commentario „De ortu et progressu Collegij Oenipontani" circa initium a. 1568 Romam ad S. Franciscum Borgiam misso[4] commemoratur: „Aedificij Collegij antea promissi fundamenta Caesar locari iussit anno 1562. Progressus autem aedificij tardior est postea consecutus, et in hunc usque diem erecti tantum parietes exteriores in circuitu citra tectum, multaque intus inabsoluta cernuntur. Dederunt interim operam Serenissimae Reginae, . . . ut aere suo latus unum fabricae tecto cooperiretur. Demandauit et Archidux Ferdinandus architecto suo ut, sicut D. Canisius Prouincialis postulauit, alterius quoque lateris bona pars hoc anno exaedificetur, ac deinde reliqua fabrica cumprimum fieri poterit absoluatur. Scholae in quibus nostri docent non intra limites habitationis nostrae, sed in uicino Monasterio Franciscanorum hactenus manent" (ex archetypo; Ass. Germ. Fund. I f. 5[b]—6[a]). De hac aedificatione cf. *Duhr*, Jes. I 607—610, et Dr *Karl Lechner*, Geschichte des Gymnasiums in Innsbruck I, Innsbruck 1907, 11—12.

a) *Hoc v. a Lan. supra versum scriptum est.*

[1] De his (de professione fidei tridentina exigenda, philosophia tradenda etc.) ad Canisium scripsisse videntur; v. *Can.* V 493 723 839.

[2] Canisio rectore dilingano.

[3] Haec auditoria in monasterio S. Crucis, quod Ferdinandus I. imperator Franciscanis „de Observantia" dederat, erant; v. *Can.* V 526—527.

[4] Commentario annus ascriptus non est; mentio autem fit in eo litterarum fundationis a Ferdinando II. „nunc recens" datarum et sacelli, quod Sociorum „domui adhaereat". Litteras ille dedit 23. Septembris 1567; sacellum demoliti sunt vere a. 1568 (*B. Duhr* S. J., Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I, Freiburg i. Br. 1907, 189 608).

1475. P. FRANCISCUS ANTONIUS S. J. Mariae imperatricis contionator aulicus CANISIO. Vindobona circa d. 10. Augusti 1567.

Ex libro „Vita B. Stanislai Kostkae Poloni e Societate Iesu, Autore *Francisco Sacchino*, Societatis eiusdem Sacerdote“, Ingolstadii 1609, 14—22. Eadem fere sunt in eiusdem *Sacchini* „Historiae Societatis Iesu Parte tertia“, Romae 1649, l. 4, n. 42—57. Sacchini relationem transcripserunt vel ea usi sunt *Matth. Raderus* S. J., De vita Petri Canisii, Monachii 1614, 126—129, alii multi.

Stanislaum Kostkam, Societatis studio Vindobona profugum, commendat.

De Stanislao Kostka, a. 1550 Prasnici (Prassnysch, Prasnysz, oppidum Masoviae, nunc imperii rossiaci) nobilissimo genere orto, a. 1564 Vindobonam, ut per Societatis homines ad litteras et pietatem institueretur, a parentibus misso, P. Franciscus Sacchinus († 1625), insignis ille Societatis Iesu historicus[1], *haec, praeter alia, narrat: Eum, divino motum instinctu, Societatem petisse. Verum „Prouinciali Austriae Laurentio Magio stabat sententia, nisi bonam a Parentibus veniam impetraret, nequaquam admittere. Nam praeter quam quod Societati fere moris non est adolescentes suae institutioni creditos, aggregare sibi Parentibus insciis; non magno ante tempore haud modica Viennae tempestas extiterat Nouitiorum causa receptorum. cui tempestati, qui vim ac robur dederant, ij tum pollebant plurimum. Ad haec, cum Poloniae regnum iam prospere nostris hominibus aperiretur, atque in eo Ioannis Stanislai parentis, ac gentis Kostkae*[a] *magna esset potentia, apparebat, . . . facile suscitari tragoedias posse, quae ingens gloriae diuinae cursui impedimentum offerrent*[b] *[?]. Et confirmabat ingenue Stanislaus optime sibi suorum cognitam voluntatem, ac sensum: nec dubium, quin ij, non solum negaturi veniam, si peteretur, sed acerrime pugnaturi contra essent, si rem alicunde rescirent. Haec faciebant, vt quanquam vehementer Prouincialis Petitoris virtutem probaret, suspiceretque constantiam, amplioris tamen boni studio tam sancti eum voti compotem nullo faciendum modo putaret. . . . Vnde fiebat vt [Stanislaus] inops consilij cunctas versaret in partes animum, in omnes occasiones intentus. Erat tunc Viennae Franciscus Antonius, natione Lusitanus, clarae virtutis, ac doctrinae sacerdos, qui recens ex Italia venerat: magnoque nomine ad Mariam Austriacam Maximiliani Caesaris coniugem, Italosque et Hispanos, Nationis vtriusque lingua conciones habebat*[2]. *Hunc Stanislaus, vt nihil intentatum relinqueret sedulo adit“ ab eoque consilium petit. Iam plus quam duos annos se a praeposito provinciali frustra Societatem flagitare; periculum esse, ne brevi in Poloniam redire cogatur neve, si in Societatis proposito perseveret, ibidem in vincula coniciatur. Deliberatum igitur sibi esse, nisi Antonius aliter censeat, alias adire provincias tamdiuque*

a) *Correxi ex* Koskae, *quod est in libro.* b) *Sic; corrigendum esse videtur:* afferrent.

---

[1] Cardinalis *Iosephus Hergenröther* de eo: „Ein ausgezeichneter Historiker“ (Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte III[3], Freiburg i. Br. 1886, 295[1]); *Leopoldus von Ranke:* „Von den jesuitischen Historikern überhaupt wohl der ausgezeichnetste“ (Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten III[10], Leipzig 1900, 114*). *Eberardus Gothein* de eo et de P. Nicolao Orlandino S. J.: „In der Mitteilung der Thatsachen sind sie vollständig und zuverlässig“ (Ignatius von Loyola und die Gegenreformation, Halle 1895, 6).

[2] Franciscus Antonio (1535—1610) plus quam 30 annos Mariae, Philippi II. regis sorori et Maximiliani II. imperatoris uxori, Vindobonae primum, dein Matriti a sacris contionibus fuit; libros quoque nonnullos composuit, ut „Avisos para soldados y gente de guerra“; qui liber excusus est Matriti a. 1590, Bruxellis 1597, Antverpiae 1605 etc.; item egregiae virtutis famam consecutus est (*C. Sommervogel*, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus I, Bruxelles-Paris 1890, 442—443; VIII 1665. *Io. Nadasi* S. J., Annus dierum memorabilium Societatis Iesu I, Antverpiae 1665, 91. *Ant. Francus* S. J., Annus gloriosus Societatis Iesu in Lusitania, Viennae Austriae 1720, 88—89).

peregrinari ac perseverare pulsando, quoad alicubi tandem ostium ex voto pandatur. „Franciscus Antonius, qui et fama, et iam sua experientia virtutem adolescentuli aetate maturiorem norat, planeque videre sibi in ea[a] *[?] videbatur d e x t e r a e e x c e l s i*[1] *opus, multis Deo factis precibus, demum respondit, sperare se, si Augustam ad Canisium superioris Germaniae Prouincialem, vel ad extremum, Romam ad Franciscum Borgiam Generalem Praepositum pergeret, ab eorum alterutro receptum iri. Nullam enim formidaturos inuidiam, si adolescentem post tam longam peregrinationem, tam procul domo, et omnium rerum egenum suscipiant.“ Paulo igitur post Stanislaus „acceptis ex Francisco Antonio ad Canisium, et Borgiam literis iter ingreditur“.*

Franciscum Antonium Stanislao litteras commendaticias ad Canisium tradidisse affirmat etiam P. *Urbanus Ubaldini* S. J., qui, a. 1662 ad gerendam urgendamque in curia romana causam canonizationis Stanislai tum ab Ioanne Paulo Oliva Societatis praeposito generali, tum ab Ioanne Casimiro Poloniae rege constitutus, Stanislai vitam conscripsit ex multis purisque fontibus historicis haustam. Qui haec addit: „Nec praeterire vellem tenorem litterarum adnectere, quas secum tulit a Francisco Antonio datas, nisi eas nescio quo fato quispiam loco suo sustulisset, memoria tantum quod fuissent relicta“ (Vita et miracula S. Stanislai Kostkae, ed. *Aug. Arndt* S. J.: Analecta Bollandiana XI, Bruxelles 1892, 437 439). Illa autem epistula, qua Antonius Borgiae commendabat Stanislaum, Roma in Hispaniam translata esse videtur; eam enim ex Stanislai vita hispanice a P. *Gabriele de Aranda* S. J. Hispali a. 1678 edita exscripsit *L. Michel* S. J., Vie de St. Stanislas Kostka, Société de Saint-Augustin 1900, 67—68; eandem posuerat etiam P. *Bartholomaeus de Alcazar* S. J., Chrono-Historia de la Compañía de Jesús, en la provincia de Toledo II, Madrid 1710, 185 (*C. Sommervogel* S. J., Bibl. I 442). Quam epistulam cum 10. Augusti 1567 datam esse constet, eodem fere tempore illam quoque datam esse censendum est, quam Antonius Canisio misit. In idem tempus conveniunt etiam reliquae temporum rationes; nam Stanislaus ipso illo d. 10. Augusti Vindobona aufugisse videtur (cf. *Michel* l. c. 66).

Caeterum, quid Canisio de Stanislao scripserit Antonius, colligi potest tum ex verbis Sacchini, quae modo posui, tum ex litteris annuis collegii vindobonensis, Vindobona 1. Septembris 1567 a „*Wolfgango Pyrringer*“ S. J. „ex commissione R. P. Rectoris“ datis; quarum verba posuerunt *Ubaldinus*, Anal. XIV 301—302, et *Michel*, Stan. 75—77 (gallice).

Tradunt, Stanislaum Augustam Vindelicorum P. Francisci Antonii suasu petisse (*Sacchinus*, Stan. 20. *Ubaldinus* l. c. XI 437), inde autem, cum Canisium Dilingae versari comperisset, Dilingam statim adisse ibique Antonii litteras eidem tradidisse (*Ubaldinus* l. c. 440—441). Constat vero Canisium ab 1. ad 19. Augusti Oeniponte, sub 21. Augusti Monachii, 27. Augusti Augustae, 1. Septembris Ingolstadii fuisse; attamen fieri poterat, ut intermedio tempore ad dies aliquot Dilingam excurreret, vel ut Augusta Ingolstadium petens per Dilingam transiret. Caeterum vide infra, mon. dil. (2).

Addam pauca ex vita Stanislai a RR. PP. Hagiographis Bollandianis paucos ante annos reperta, quae et omnium prima est et maximae est auctoritatis; ipso enim a. 1568, quo Stanislaus Romae vita decessit, conscripta est ibidem a P. *Stanislao Varsevitio* S. J., viro prudentissimo et veritatis amantissimo, qui cum regens cancellariae regni Poloniae fuisset et episcopatum aliasque dignitates sibi oblatas recusasset, Societatem Iesu ingressus, cum S. Stanislao Romae in eadem domo tirocinii usque ad eius mortem familiariter versatus est. Ita igitur *Varsevitius* de Stanislao: „Inscio fratre ac paedagogo[2] et clam omnibus convictoribus, Domino Deo se commendans, Vienna pedes egreditur, ac solus . . . itineri se Augustam ad

a) *Sic; corrigendum esse videtur:* eo.

[1] Ps 76, 11.

[2] Paulo Kostka et Ioanne Bylinski (Bilenski) (*Ubaldinus* l. c. 430—431).

R. P. Canisium committit. Sperabat enim se ab eo, ut in Societatem admitteretur, impetraturum; quod si ibi non obtinuisset, se domum non reversurum, sed peregrinam et mendicam vitam tamdiu, quod receptus esset, acturum ... Cum isthic P. Canisium non invenisset ... [Dilingae] ad mensas humillime servivit" (Vita S. Stanislai Kostka auctore *Stanislao Varsevitio*, edd. Hagiographi Bollandiani, Bruxellis 1895, 16—17).

1476. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. (Epistula prior.)

Oeniponte 12. Augusti 1567.

Ex archetypo (2°; 3½ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 203 (f. 324 325). Canisius sua manu litteras emendavit iisque nomen („Seruus" etc.) subscripsit. Epistula usus est *Al. Kröss* S. J., Der selige Petrus Canisius in Österreich, Wien 1898, 178—179.

Collegium visitat; cum archiduce ac reginis agit de scholis alio loco constituendis, collegio Halam, quo reginae migrabunt, transferendo, incommodis auferendis. Reginae se Sociis confessariis et contionatoribus carere posse negantes, Halae domum noviciorum Societati condere cogitant. Socii curam collegii virginum halensis suscipere posse non videntur.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Sunt 12 dies, quos Collegio huic uisitando coepi impendere non sine labore molestiaque[1]. Nam praeterquam quod apud fratres domi sit abunde quod corrigatur et reformetur, nouum nobis negotium dedit Jllustrissimus Archidux Ferdinandus eiusque Sorores[2]. Jlle quidem proposuit mihi de mutanda schola; quam enim hactenus habemus, Monasterio Franciscanorum adijciendam iudicat[3]: ac de totius etiam Collegij huius in alium locum translatione nobiscum agere coepit. Nos uero in hac tractatione duo praecipue obseruanda putauimus: alterum, ut in his rebus aequabiles et indifferentes animos nostros comperiret: alterum, ut Paternitatis tuae iudicio et potestati sua libertas[a] authoritasque constaret. Quamquam nihil difficultatis aut damni metuimus, sed in lucri parte potius deputamus, si schola noua in locum a nobis designatum transferatur; ut hac etiam ratione templum nostrum, quod nimis angustum est[4], amplificetur. Coeterum

a) *Sequitur* constaret, *oblitt.*

---

[1] Canisius 1. Augusti Oenipontem advenerat; v. infra, mon. oen. (1).

[2] Ferdinandus II. Tirolis et Austriae anticae princeps ac Magdalena et Helena eius sorores.

[3] Monasterio S. Crucis, in quo auditoria illa erant; v. supra p. 3.

[4] De hoc sacello (cf. *Can.* III 704) in **Commentario* „De ortu et progressu Collegij Oenipontani" (v. supra p. 3) refertur: „Domui nostrae templum, sed non ualde amplum adhaeret, cuius usus nostris quoque destinatus manet" (l. c. f. 5b). De eodem P. *Nicolaus Lanoius* collegii rector Oeniponte sacro die Pentecostes (18. Maii) 1567 S. Francisco Borgiae praeposito generali *scripsit: „Hoggi nel tempo della prima 2a terza et quarta messa, questa capella era tanto piena di gente, che li sacerdoti senon con grande difficolta poteuano intrare per dire messa et li fratelli non si potetero communicare ni alla seconda (secondo il solito) ni alla 3a per la medesima raggione" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 181b). Sacra haec aedes vocabatur „Ecclesia ad Saluatorem"; ita P. *Georgius Crispus* S. J. in professione religiosa Oeniponte 22. Iulii 1571 facta et ab ipso subscripta (Germ. 1, f. 328).

difficilius est illud consilium de toto Collegio hinc transferendo Halam, id est, in uicinum Oppidum, quod sex uel septem miliaribus Jtalicis ab hoc loco distat, et Reginis hinc anno futuro migraturis, nouum domicilium dabit[1]. Qua de causa cogitari coeptum est, nostros illic suum habere Collegium, et iuuentutem instituere posse: ita opus non fore[a], quosdam e nostris[b] separatim habitantes, eisdem Reginis ad quotidianum usum Sacrorum adesse. Etenim Reginae cum sibi persuasum habeant prorsus, se non uelle, nec posse sine nostris Confessarijs et Concionatoribus uiuere[2], modis omnibus hoc agunt, ut qualicunque ratione quidam e nostris Halam suo tempore transferantur. Vbi satis ego declaraui, Jnstituto nostro repugnare, si pauci[c] [?] Sacerdotes, ut primum optabant et sperabant, ipsis Halae adiungerentur[c] [?]. Probauit etiam hoc Archidux, qui ut Sororibus faceret satis, de transferendo hinc illuc Collegio, ut dixi, cogitat, et adhuc nobiscum deliberat. Qua occasione factum est, ut scripto quodam complexi simus utriusque partis rationes, quae suadent ac disuadent hanc fieri translationem. Jdque libenter fecimus, ut uaria huius Collegij incommoda, quae ex parte templi, scholae, habitationis, victus et aeris offerunt sese, maiore cum uenia principi proponeremus, et si ille nos quidem hoc loco manere uellet, haec ipsa grauamina, quae Collegij Oenipontani progressum hactenus retardarunt, aut mitiganda tandem, aut depellenda curaret. Expectamus igitur iam responsum Principis, in[d] euentum utrunque parati, sed ita ut paternitatis tuae sententia, priusquam aliquid mutetur, intercedat. Curabimus easdem rationes, quae in oblato Principi scripto continentur, isthuc quoque mitti, ut res tota rectius intelligi ac iudicari possit: de qua nobis etiam cupimus cito responderi.

Quod ad Reginas attinet, aegre ferrent illae totius Collegij huius translationem, ut me praesente Fratri Principi aperte dixerunt, ne ipsarum causa spiritualis fructus depereat, quem per nostros Dominus Oeniponti non obscure operatur. Jgitur eo nunc animos applicant, ut Halae nobis et huic Prouinciae domus Nouitiorum extet in qua simul ipsae suos habeant Confessarios atque Sacerdotes. Huic domui sumptus offerunt et promittunt ad 1000 florenos, quotannis et in perpetuis redditibus numerandos. Nec deest occasio parata Monasterium quoddam Halae uacuum nostris applicandi; cuius Monasterij templum et pro-

a) *A C. ipso, ut videtur, correctum ex* esse. b) *Duo vv. sqq. a C. in margine addita sunt.* c) *Aut sic corrigendum est ex* adiungeremus, *quod est in arch., aut paulo supra* paucos *ponendum pro* pauci. d) *Sequitur* utr, *oblitt.*

---

[1] Vide supra p. 3.

[2] P. *Nicolaus Lanoius* S. J. rector oenipontanus Oeniponte 13. Aprilis 1567 Borgiae de Tiroli (res, puto, scribendo pro ingenii sui ratione aliquantum exasperans) *scripsit: Est „totalmente desolata et abandonata di sacerdotj, et quelli liquali in essa si ritrouano sono ignorantissimi Concubinarij et moltj apostati di qualche religione“ (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 179[b].)

uentus, qui ad 400 uel 500 florenos annuatim assurgunt, facile[a] obtineremus[1]. Putabamus igitur, P. Tuam huic Reginarum proposito et instituto non repugnaturam[b], nisi conditiones graues adderent, praesertim cum duobus aut tribus sacerdotibus illae uelint esse contentae, seque promittant dictae domus Fundatrices et dotatrices fore, licet fratres Archiduces ad sumptus nihil contribuerent[2]. Hic uero disputatum est inter Archiducem et Sorores, quae hoc fundamenti loco habent et allegant, Societatem nostram ipsis et Austriacae domui non denegaturam, quod alibi permitti alijs potest et solet, ut Nouitiorum domus scilicet instituatur, cuius nos utilitatem[c] illis quoque proposuimus, Verum Archidux hoc ueretur, ne fratres consilium[d] de domo ista constituenda improbent, quos idcirco primum consulendos putat. Deinde quosdam offendi posse suspicatur, habitationi Virginum Nouitios istos esse uicinos: idque nec honori sororum, nec integritati nostrae satis congruere. Respondent uero alij[e], ab hac uicinia nihil esse periculi. Nostros enim in loco non ualde uicino et in ueteri Monasterio habitaturos, ac nimiam inter ipsas Reginas[f] et nostros familiaritatem facile caueri posse. Jn eadem sententia sumus et nos, et uidemus Archiducem nunc consentire sororibus, tantum si fratrum consensus accedat, quos non dubitamus hanc sororum uoluntatem facile approbaturos esse. Jgitur ita demum res definita est, ut si Collegium hoc Halam non transferatur, Reginae domum illic Nouitiorum habeant atque sustentent, his tribus conditionibus adiectis: primum si Paternitatis tuae accedat authoritas, ad quam etiam Princeps hoc nomine scribere statuit: deinde si Fratres Archiduces id nobis faciendum esse suadeant, ut omni penitus suspitione apud illos societas liberetur: ac postremo si nihil a nobis Halae postuletur, quod Jnstituto nostro aliqua ex parte repugnet. Promisi ego tum Archiduci, tum sororibus hanc meam in scribendo operam, et rogo, ut de[g] P. Tuae sententia breui certiores reddamur.

Praecipua difficultas, quae in hoc negotio domus Nouitiorum sese offert, illa mihi esse uidetur, quod Reginarum animus eo tendat, ut nostrorum Sacerdotum utantur opera et directione in sua noua domo multarumque piarum[h] et Nobilium Virginum habitatione pie et religiose constituenda. Vellent illic sine Monastico habitu, non tamen sine regulari quadam disciplina, et fortasse sub unius etiam Matris Spiri-

a) *Ita corrigendum esse ex* facie, *quod librarius posuit, res ipsa clare ostendit.* b) *Quattuor vv. sqq. a C. ipso in margine addita sunt.* c) utilitem *arch.* d) *Sequitur* hoc, *oblitt.* e) *Ita C. ipse correxit ex* sorores. f) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* g) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* h) *Sequitur* Vi, *oblitt.*

---

[1] Monasterium Salvatoris („Zu unserm Herrn") significat, quod virginum ordinis S. Augustini fuerat (*J. Hirn*, Erzherzog Ferdinand II. von Tirol I, Innsbruck 1885, 104).

[2] Hoc nomine non solum Ferdinandus et Carolus archiduces comprehendi videntur, sed etiam Maximilianus II. imperator; is certe Magdalenam et Helenam sorores et consiliis et pecuniis adiuvabat (*Hirn* l. c. II 460—463).

tualis obedientia, uiuere. Locus ad huiusmodi institutum satis aptus, et templum opportunum illis nunc aedificatur. Jtaque non uacat difficultate, ut arbitror[a], huiusmodi foeminas partim Virgines, partim Viduas, neque prorsus seculares, nec etiam ex professo regulares, ex nostris pendere Confessarijs, et ex illorum praescripto, quod Reginae desiderant, nouum hoc Collegij genus, saltem in spiritualibus, gubernari. Quod si res infoeliciter succederet, aut aliquod scandalum[b] nasceretur, aduersus Jesuitas multorum[c] linguae et calami facile acuerentur, nec parum esset difficile, paulatim et praecipue post Reginarum obitum, aptos e nostris homines reperire, quibus hoc munus Confessarij tuto committeremus. Qua in re uideo etiam decretum Jnstituti nostri proprium et necessarium nobis obstare[1], maioremque difficultatem aestimo, quia Reginae non solum dum ipsae supersunt, sed etiam post mortem suam, hoc domicilium Virginibus pijsque personis alendis destinatum, perpetuum esse uolunt. Jn quo ipsarum domicilio et templo, quod templum[d] magnifice quidem extruere, et nostris postea donare constituunt, praeter unum et alterum Confessarium, etiam Concionatorem ad manum esse cupiunt: caetera, quae ad cantum et cultum diuinum celebrandum spectant, per pueros et Cantores alios conficienda curarent[e]. Planius autem scribet P. Dirsius, quas conditiones a nobis hic postulent obseruari. Quidquid autem Paternitati Tuae hac in parte uisum fuerit, nos etiam facile probabimus. Et quoniam uix anno toto Halae[f] absoluetur hoc domicilium, quod ipsis Reginis et sociis Virginibus construi diximus, negotium urgere noluimus, nisi audita prius Paternitatis Tuae sententia. Reginas hoc uehementer mouet ad nostros unice amplectendos in hoc suo instituto, quod certo intelligant, ex Religiosis et secularibus Clericis in Germania uix ullos reperiri posse, quibus aeque ac nostris, tuto fidant, et quos diu[g] ferre possint Confessarios. Vnde illud audacter affirmant, si nostri discederent, se committere non posse, quin discedentes etiam insequerentur, ut sine quibus se et conscientias suas male habituras non dubitent. Oret pro nobis et illis Paternitas Tua dominum, cuius uoluntas in omnibus fiat[2].

Oenip[onti] 12 Augusti 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito [Generali] Societatis JESV. Romae.

Borgias Canisio respondit 23. Septembris 1567.

a) *Sequitur* ad, *oblitt.* b) *In arch. corr. ex* schandalum. c) *Hoc v. ab ipso C. supra versum scriptum est.* d) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* e) *Duodecim vv. sqq. a C. in margine addita sunt.* f) *Sequitur* non, *oblitt.* g) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] „Homines . . . huius Societatis . . . non debent curam animarum, neque item mulierum religiosarum, vel aliarum quarumcumque suscipere, ut ordinarie illarum confessiones audiant vel ipsas regant" (*Constitutiones* S. J. P. 6, c. 3, n. 5).

[2] Cf. Mt 6, 10; 26, 42; Act 21, 14 etc.

1477. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. (Epistula altera.)

Oeniponte 12. Augusti 1567.

Ex archetypo (2°; 2 pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183, n. 204 (f. 326 et sq. non sign.). Canisius litteras recognovit iisque sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit.

Aretinus, Cartusiam petens, votis est solutus. P. Girulius prorsus vult in Belgium et ad propinquos proficisci. Magistri rhetoricae. Jacobus Genuensis in Italiam ire cupit. Frequentes Sociorum mutationes. Dilingae Fr. Vicus, nisi mores emendaverit, dimittendus esse videtur; num magister creandus? Fr. Michonis. Novi professores.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Agam de quibusdam huius Collegij Fratribus, ut illis et nobis rectius in domino consulatur, accedente P. Tuae iudicio et sententia, de qua cupimus reddi certiores.

Tractaui cum Petro Aretino iterum, sed nihil effeci, adeo obstinate suum defendebat propositum in amplectendo ordine Carthusiano, ad quod annis ab hinc aliquot[a] semper aspirauit[1]. Jnterea neque Superioribus in obedientia, neque Fratribus in Charitate debita fecit satis. Jgitur usus sum tandem in illum potestate mihi concessa, ut a Votis absolutum illum dimiserim, sicut et Rector[2] magis illi et nobis expedire iudicauit.

P. Rubertus annum hic egit praeceptorem Rhetoricae Classis, et moram fert impatienter, quod hinc non illico in Germaniam inferiorem abire sinatur[3]. Respondi ego, P. Visitatorem[4] iussisse, ut hinc non discederet nisi potestate a P. N. Generali prius accepta, qui ad me quoque scripserit, ut ex Rhenensi uel Belgica Prouincia successorem illius acciperemus, antequam ipsum dimittamus, praesertim in hac Rhetorum penuria, qua nostra laborat Prouincia, unde M. Rainerum, P. Gerardum et Matthaeum Polonum[b], qui tres Rhetoricam nobis erant professuri, hoc anno dimittere cogimur[c][5]. [P]atrem uero

a) *In arch. corr. ex* aliquod. b) *Correxi ex* Rainerus, Gerardus, Matthaeus Polonus. c) *C. ipse 8 vv. sqq. in margine ascripsit et inter vv.* acciperemus *et* antequam ipsum *inserenda esse significavit; existimo tamen eum illa vel loco, quo supra posita sunt, vel post* laborat Prouincia *ponere voluisse.*

[1] De hoc collegii oenipontani fratre laico cf. *Can.* V 470 776. Aretinus Oeniponte abiit, ad Cartusiam non adiit; sed confessus est, desiderium illud fuisse „tentationem", non Dei vocationem. De qua re plura infra.

[2] P. Nicolaus Lanoius.

[3] *Polancus* mandatu Borgiae Lanoio Roma 15. Iulii 1567 de PP. Roberto Girulio leodiensi (v. *Can.* V 260 457) et Iodoco Carcaeneo (v. *Can.* III 592) *scripserat: „Se il maestro Roberto si manda nela Prouincia del Rheno per utilità di quella, pare giusto diano ricompensa di esso, hor sia il Padre Giodocho o altro, pur come si uoglia che uadi detto maestro Roberto, il Padre Prouinciale Canisio, ueda di acordarsi col Prouinciale del Rheno, al quale etiam di quà si raccomandara la ricompensa" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 45[b]).

[4] Hieronymum Natalem.

[5] FF. Rainerus Fabricius et Matthaeus Michonis Romam, P. Gerardus Lapidanus in novum collegium herbipolense profecturi erant; v. *Can.* V 457 502.

An[t]onium Prouintialem[1] negare nobis huiusmodi successorem: Jgitur illum ut Paternitati tuae scriberet sum hortatus; nam ante studiorum renouationem[2] illum hinc dimitti non posse dixi. Queritur de illius inconstantia P. Natalis, ut qui iam Parisios, iam in Rhenensem, iam in Belgicam Prouinciam, adeoque ad suos cognatos proficisci non cupit modo, sed etiam mordacibus et minacibus literis urgere contendit. Conatus sum saepe illum ad moderationem animi et puriorem obedientiae praestandae uoluntatem adducere: sed uideo graues naturae impetus et natiuam mentis instabilitatem sanis nostris Consilijs repugnare, ut seipsum aegre uincere, et bene monentibus parere possit. Esset quidem illius opera huic Collegio, saltem ad annum unum, ualde opportuna, sed carere tamen illo malumus, quam prorsus renitentem et ab hoc loco abhorrentem diutius retinere. Jdem iudicium est P. Rectoris, qui huiusmodi praeceptorum imbecillitatem miseriamque[a] deplorat. Expectat interim ipse et P. Rubertus Paternitatis Tuae responsum. Mihi sane non placet illius affectus, quem ad iuuandos amicos immodicum prodit, non tam Religionis quam propinquitatis flagrans amore, et nimium abundat in suo sensu[3]. Promisi tamen me non impediturum, quo minus abeat, si ita uisum erit Tuae Paternitati. Nouit illum satis P. Euerardus[b][4]. Reliqua de illo Rector scribet.

Jacobus Genuensis a P. Natali relictus fuit Prouinciae nostrae, ut in ea literis humanioribus operam daret[5]. Vixit apud nos hactenus pie et Religiose, ut alijs etiam fuerit aedificationi. Scripsit autem ad P. Polancum proxime, confirmans quod nobis quoque significauit, utilius consultiusque uideri sibi, in Jtalico Collegio, et praesertim Romae, sua studia persequi. Nos uero illius studia promouere magis quam impedire uolumus et debemus, secuturi statim, quidquid Paternitas tua de illo mittendo uel retinendo constituerit. Nec dubito, quin animum et ipse in utramque partem paratum habeat.

Transtuli quosdam ex hoc Collegio Fratres, partim ut P. Rectori id consulenti, partim ut Collegij huius tranquillitati, et ipsorum quo-

a) *In arch. corr. ex* misereatur. b) *Quinque vv. sqq. ab ipso C. addita sunt.*

---

[1] Antonium Vinck provincialem rhenanum.

[2] Haec sub m. Octobrem vel Novembrem futura erat; cf. *Can.* II 438[2] 443[2].

[3] Rom 14, 5.

[4] Mercurianus, Borgiae pro Germania et Gallia „assistens", qui Germaniae inferioris praepositus provincialis fuerat.

[5] Iacobum Genuensem, sub medium a. 1565 Romae in Societatem admissum, Borgias m. Augusto 1566 in Germaniam superiorem miserat, ut P. Natali visitatori in scribendo et aliis rebus operam praestaret; est enim, inquit ipse *Borgias* 23. Iunii 1566 Natali scribens, „molto buono et discreto et buon scriptor, esercitato nel ufficio di secretario". Exeunte a. 1566 inter novicios collegii monacensis comparet, ubi etiam P. Michaelem Marium magistrum noviciorum adiuvare a Natale iussus erat (* *Catalog.* monac. exeunte a. 1566 scriptus, in GSC 66 f. 409^a—412^a. Epistolae P. *Hieronymi Nadal* S. J. III, Matriti 1902, 200 224 296 331). Iacobum hunc etiam „Iacobum de Leuanto" vocatum esse intelliges, cum epistulas 23. Augusti 1567 a Borgia ad Canisium et 18. Septembris 1567 ab hoc ad illum datas inter se contuleris.

que frat[rum] utilitati facerem satis. Jta factum est, ut intra 10. uel 11. menses 16. ex hoc loco fratres per p. Natalem et me alio traducti fuerint, utque huc alij et alij subinde mittantur. Verum haec tanta mutatio non potest Collegio non detrimenti aliquid adferre, et morbis praesentibus remedium minus solidum praebet. Qua de re alibi fusius.

Joannes Anglus, quem hinc amouere[a] et Dilingam transferre necesse fuit[1], ne Dilingáe quidem Rectoris[2] patientiam exercere praetermittit. Huius ingenium satis difficile reperimus, et qui aliquando deliquium patitur. Quod si monitus et correctus idem esse perget[b], dubito sane, an dignus uideri debeat, qui in hoc corpore diutius tolleretur. Judicet autem P. Tua, si retinendus erit: optaremus illum Dilingae Rhetoricam profiteri, cum alius nobis non suppetat, et dignum iudicaremus Magistri laurea, si P. Tua illum a nostris Dilingae sinat promoueri. Matthaeum[3] Polonum cito in Vrbem mitti cupit Rector, ut nostris esse molestus desinat. Expectant interim Jngolstadij et Dilingae Professores Philosophiae ob aegrotos alios. Dominus JESVS nobiscum, cui commendari[c] cupimus a P. Tua et patribus alijs uehementer.

Oeniponti 12[d] Augusti 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Si litteras archetypas inspexeris, hoc videbis: Canisius iis aut d. 12. aut 16. Augusti ascribi volebat; nam alter numerus ex altero correctus est, ita tamen, ut, uter prius scriptus sit, non appareat. Manu autem romana, quae eiusdem fere temporis esse videtur, inscriptioni adnotatum est: „1567 Jspruch P. Canisio Prouinciale 12 d'Agosto"; res quoque ipsae, quae scribuntur, et maxime litterarum exordium magis conveniunt cum epistula superiore, quam 12. Augusti datam esse constat, quam cum proxima, quae certo data est 16. Augusti.

Borgias Canisio respondit 23. Septembris 1567.

1478. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI** Societatis visitatori.
Oeniponte inter 12. et 16. Augusti 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra p. 13.

Canisius Oeniponte 16. Augusti 1567 sic scripsit S. Francisco Borgiae praeposito generali, ex quo acceperat, collegium herbipolense a Societate iam admitti eidemque collegio rectorem praeponendum videri P. Georgium Bader: „De collegio quidem Herbipolensi ad P. Visitatorem uaria scripsi, ut is coram de his cum Prouintiali Rhenensi conferret."

a) ammouere *arch.* b) *In arch. corr. ex* esset pergeret. c) Commendare *arch.* d) *Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.*

[1] Ioannes Vicus sive Wick; v. *Can.* V 469. [2] P. Theodorici Canisii.
[3] Michonis, Dilingae degentem.

1479. P. DOMINICUS MENGINUS S. J. rector collegii monacensis CANISIO. Monachio sub medium m. Augustum 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra n. 1484.

Facultatem petit cum Anna ducis uxore in Lotharingiam eundi.

Canisius Oeniponte 18. Augusti 1567 Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec rettulit de PP. Dominico Mengino collegii monacensis rectore et Paulo Hoffaeo eiusdem collegii contionatore: „Ego cras iter ingrediar . . . Monachium. Jnde scribunt ad me, Rectorem P. Dominicum ualde rogari ab uxore Principis in Lothoringiam statim profectura, ut ipse itineris comes adsit. Petit et D. Paulus una cum Rectore, ut hanc proficiscendi potestatem non denegem: rediturum ipsum esse statim cum Ducissa Monachium: eiusque rei multus adferunt rationes. Videbo ipse coram, quid fieri conueniet. Rector multis iam mensibus in patriam Lothoringiam discedere multis modis optauit, nunc uero discedendi occasionem egregiam sibi putat oblatam, eamque minime negligendam esse."

Ut ex Canisii litteris Augusta 27. Augusti 1567 ad Borgiam datis intellegitur, Anna Alberti V. Bavariae ducis uxor profectura erat in Lotharingiam (Nanceium [Nancy]? Hoc certe Lotharingiae caput erat) cum Guilielmo (V.) filio maximo; qui sibi desponderat Renatam Caroli III. Lotharingiae ducis sororem, ex Francisco duce et Christiana Daniae regis filia prognatam.

1480. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. contionator monacensis CANISIO. Monachio sub med. m. Augustum 1567.

Vide epistulam superiorem.

1481. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 16. Augusti 1567.

Ex autographo (2°; 3 pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183, n. 205 (f. 329 330); litterarum inscriptio non est ipsius Canisii manu posita. Litterarum particula ex autographo transcripta est in Epp. *Nadal* III 764[1]. Iisdem usus est et earum particulam germanice vertit *Kröss*, Can. 179. Posuit etiam particulam (ex Kröss) *B. Duhr* S. J., Die Jesuiten an den deutschen Fürstenhöfen des 16. Jahrhunderts, Freiburg i. Br. 1901, 74, et Jes. I 688.

Collegia herbipolense et dilinganum. Archidux multa proponit deliberanda. Vota renovata sunt. Collegium turbatur. Rector levandus est officio; nec tamen in eius locum substituendus rector ingolstadiensis. Animarum fructus. Sacerdotibus aula reginarum nocet. Confessarii ex italicis aulis avocandi. P. Merquitii contiones et ingenium. Minister. Scholarum difficultates. Reginae virginum collegio nimium petunt.

† Pax Christi admodum Reuerende Pater.

26 Julij a P. T. datas accepi[1]. Alligatas autem Prouintiali Rhenensi et P. Visitatori reddendas curabo. Habebit suas etiam Reuerendissimus Herbipolensis[2], et gaudeo huius collegium tandem admissum et comprobatum esse. Dabimus illi Rectorem Georgium[3], sed magno cum incommodo Collegij Dillingensis, cuius Rector[4] debilis

---

[1] Vide *Can.* V 526.

[2] Vide quae ex his Borgiae epistulis ad P. Antonium Vinck, ad P. Hieronymum Natalem, ad Fridericum a Wirsberg episcopum datis posita sunt *Can.* V 526 712—714.

[3] Bader; de quo v. *Can.* V 359. [4] Theodoricus Canisius.

hoc bono Ministro, cui alius substituj non potest a nobis, misere destituitur. Fiat autem superiorum voluntas. Et de collegio quidem Herbipolensi ad P. Visitatorem uaria scripsi, ut is coram de his cum Prouintiali Rhenensi conferret: scribam etiam ad P. T. aliquando, sed cum plus erit otij, et post acceptum P. Natalis responsum commodius, ut arbitror.

Alias quae Principi Bauariae, D. Eiseingreinio et P. Paulo inscribuntur[1], cum hinc discessero, mecum in Bauariam feram. Discedam uero propediem Christo duce, nisi quod Archidux[2] meum hactenus discessum impedit, cum alia et alia inijcit deliberanda et iudicanda nobis, ut de collegij huius et scholae translatione, de domo nouitiorum, de habitatione noua sororum etceteris. Quibus de rebus cum aliquid certius erit ab illo responsum, P. T. certiorem in tempore faciemus, nec illius sententiam anteuertemus.

Heri[3] uota renouarunt fratres me sacrificante, et confessiones omnium excepi, cumque praecipuis de collegij huius tranquillitate saepius diebus his 14 deliberaui. Ac primum illud fateri cogor, maiores turbas in alio huius prouintiae collegio, pluresque difficultates non reperiri[4]. De his Rector[5] saepe scripsit ad P. T. ut eas repetere necesse non sit[6]. Grauis est ac permolesta Rectori haec functio, qui sane in hac aetate (statim enim erit sexagenarius) maiorem quietem multis modis merebatur. Ego re tota saepe perpensa, commodius praesidium firmiusque remedium his praesentis collegij morbis et tempestatibus dari non posse[a] duco, quam ut Rectorem alium hic instituamus, et P. Lanoium illi superintendentem[7] adiungamus. Vt enim Rector P. Lanoius idem maneat, multa prohibere uidentur, quorum alias feci mentionem. Abhorret eius animus, ad quietem adspirat senex; coercere non potest acriores naturae impetus, toties oblata sibi occasione rixandi et agendi seuerius, in hac tanta fratrum incuria, negligentia, morositate. Pauci ferre possunt hoc illius imperium, plurimi de illius rigore, cholera, tenacitate et rusticitate conqueruntur, alioque propterea transferri vellent. Non ferunt facile, quod in uictu et uestitu, ut dicunt, ita mortificari debeant. Durior etiam aegrotis uidetur, et in horto colendo plus aequo exercet sese, Nullus illi facile satisfacit, nulli fidere dicitur, et dum aliorum etiam infirmorum ministerijs per se fungi vult, perturbat magis quam iuuat oeconomiam[8]. Credo memoriam bono et sancto seni non fidelem esse, uiresque tum

a) *Sequitur* sentio, *a C. oblitt.*

---

[1] Alberto V. duci, Martino Eisengrein universitatis ingolstadiensis professori, P. Paulo Hoffaeo collegii monacensis contionatori. [2] Ferdinandus II.

[3] Die Assumptioni Beatae Mariae Virginis sacro.

[4] De his vide etiam infra, mon. oen. (3)—(5). [5] P. Nicolaus Lanoius.

[6] Cf. *Can.* V 773 775—779.

[7] De hoc officio v. *Can.* III 260[1] et maxime Epp. *Nadal* IV 425—433.

[8] De his querelis vide etiam infra, mon. oen. (3) (8).

corporis, tum animi magis magisque debilitari[a]. Jgitur ut caetera praeteream, iustam mihi causam adferre uidetur, cur literis ad P. T. datis postulauerit, hoc se onere liberari tandem, et alium loco suo subrogari. Jdem et ego suadeo prorsus, non solum illius uelut emeriti militis gratia, verum etiam quod ad conseruandos in offitio et quiete fratres huius collegij sic fieri conueniat, nisi magnum aliquod periculum et scandalum expectare uelimus.

Verum probare non possum consilium ab eodem P. Lanoio antea propositum, nunc uero mutatum, de Rectore Jngolstadiensi[1] huc transferendo. Is etenim apud huiusmodi satis capitosos[2], praesertim sacerdotes, parum efficeret: minorem uero apud Dominos hic usque praesentes et magnates obtineret authoritatem, cum Latine loqui nec possit, nec ausit, et ab exterorum quidem consuetudine abhorrere soleat: nec praebere possit consilium, quod hic a Rectore accipi saepe necessum est, tum propter sacerdotum nostrorum in conscientiae casibus imperitiam, tum ob exteros, qui cum dignitate praecellant, non raro nostros consulunt, et in his Domini de Regimine, ut appellant. Quare bonum et doctum hic Theologum adesse prorsus conuenit, nulloque modo in hac uberi messe, quae nulli alij collegio apud magnates et diuites obtingit, P. Dirsio, P. Joanni Saxoni, P. Paulo, P. Georgio[3], id est, Germanis Theologis, fidere possumus et debemus.

Putabam igitur, P. Lanoium superintendentis loco hic retinendum, et Rectorem alium instituendum esse, qui difficili hoc loco, ubi multae fratribus tentationes suggeri solent, opem collegio et consolationem adferret. Jd nisi fiat, graues saepe turbas et querelas fratrum[b] experientur superiores, et poenitenda uidebitur administratio, dum caput hoc tali loco non congruit, et ministri cum capite conuenire non possunt, P. Lanoijo manente. Videat igitur P. T. quem nobis Rectorem dare possit, si huic collegio bene consultum cupit, quod certe negligendum non est, tum ob fundatoris Caesaris[4] et filiorum ac filiarum eius ingentia erga nos merita: tum ob inclytam superioris Austriae, quae huic Archiduci subest, prouintiam in Catholica Religione conseruandam, tum ob conciliatos hic nobis animos plurimorum, in quibus multa Deus per nostros, et praeclara quidem, operatur.

a) *Sequuntur vv.* mirum non est, *a C. oblitt.* b) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

---

[1] P. Martino Leubenstain; de quo cf. *Can.* V 348[5].

[2] Capitosus = obstinatus (*C. du Cange,* Glossarium mediae et infimae Latinitatis, ed. a Leop. Favre II, Niort 1883, 139).

[3] M. Septembri 1567 Oeniponte P. Ioannes Dirsius erat „Catechista germanicus in Templo, Praefectus Scholarum, Confessarius externorum et Reginae Magdalenae, Aulae sacrificus"; P. Ioannes Merquitius sive Saxo „Concionator Parrochiae et Confessarius externorum"; P. Paulus Hetzcovaeus „Confessarius externorum et quorundam domesticorum, Praefectus Sacelli nostri, Confessarius Reginae Helenae et Aulae sacrificus"; P. Georgius Crispus (Kraus) „Minister, Confessarius externorum, lector Euangeliorum in schola" (* *Catal.* oenipont. m. Septembri a. 1567 scriptus. GSC 66 f. 391[a]).

[4] Ferdinandi I.

Quod ad sacerdotes huius collegij spectat, doleo illos in spiritu et spiritualibus exercitijs parum institutos et uersatos esse. Reginalis aula, ut saepe scriptum est, nostros deteriores reddit, sicut et Ferrariae etc. tantoque difficilius consulam ego, vt Halae nostri qui expetuntur, Reginis et Reginali collegio, quod extruitur, uel promittantur, uel addicantur. Jdem consilium P. Natalis esse uideo, qui sacerdotes Germanos ab Jtalicis aulis abstrahendos consulit per qualemcunque occasionem[1]. Nihil autem praescribo P. T. cuius uoluntati et iudicio lubens me subijcio semper. Tantum causas[a] [?] morborum, qui nostros perdunt, ostendo, illudque difficillimum fore dico, vt his aulis alligatos uel obnoxios, in obedientia et disciplina Societatis nostrae propria contineamus.

P. Joannes Saxo magna cum laude contionatorem hic praestat[2]: sed nisi Deus adsit illi potenter, multum negotij dabit et sibi, et superioribus in hac naturae suae admodum inconstantis, turbulentae et furibundae imbecillitate. Vnde tum illi, tum nobis metuere possumus, cum non semel minatus sit abitum suum, et difficile sit reperire, qui fugienti substitui queat in contionando. Notum est Romae illius ingenium Saxonicum, quod vtinam aduersus graues tentationum procellas mediocriter in offitio conseruare possemus, ut illi non praeualeat inimicus[3]. Juuet hunc filium uere debilem P. T. suis et alienis precationibus quaeso.

Ego Rectori nonnulla, quae ad meliorem perturbati huius collegij statum pertinent, in scriptis relinquam, nouumque dabo ministrum, sed satis illum apud exteros occupatum, P. Georgium[4]: ut aliqua saltem ex parte fratribus consulatur. Sed opus est interim remedio, ut dixi, solido magis. Quod ad scholam attinet, quia plures 150 scholastici non colliguntur, et hactenus classes omnes ad Rhetoricam usque suos professores tenent, magna nostris difficultas obijcitur in exhibendis hoc loco magistris, ut quibus exiguum auditorium datur, in humani-

a) *Vel* causam*; nam alterum ex altero correctum est. Epp. Nad. habent* causam.

---

[1] P. Laurentius Hermanutius Ferrariae Barbarae ducissae, P. Guilielmus Elderen Florentiae Ioannae ducissae a sacris confessionibus erant (*Can.* V 353).

[2] P. *Nicolaus Lanoius* collegii rector Borgiae *scripsit Oeniponte 29. Iunii 1567: „Le prediche del P. Sassone piacceno a tutti et le lodano molto . anchora il Signor Arciduca ilquale l'ha sentito alquante uolte, anchorche habbia il suo predicatore vn domenicano il quale suole predicare nel monasterio di questi Franciscanj. Sed non placet Regi neque Satrapis [cf. 1 Rg 29, 6] et ha detto questi giorni .S. Alt. che essendo espedito et partito dalla corte il monacho, fara tal uolta predicare il P. Sassone, si questo fosse, besognaria che Maestro Crispo supplesse nella chiesa parochiale alhora jl chè saria molto ingrato al populo. La causa ha ben inteso la P. V. per altre nostre" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 184[a]). P. Michael Eck (Echtz) Ferdinandi contionator exeunte a. 1568 Vindobonam arcessitus et contionator Maximiliani II. imperatoris constitutus est (*O. H. Hopfen,* Kaiser Maximilian II. und der Kompromißkatholizismus, München 1895, 295 298 307. *Hirn* l. c. I 255[1]. *Coel. Wolfsgruber* O. S. B., Die k. u. k. Hofburgkapelle, Wien 1905, 95).

[3] Ps 12, 5. [4] Crispum.

tate praesertim atque Rhetorica. Successorem M. Roberti[1] nullum reperimus, nisi quod se paratum ipse dicit, ut suppleat locum alterius, qui ad Rhetoricam in alia prouintia docendam a P. T. cum coeteris cito uenturis mittetur. Rhenensis prouintia nullum dabit.

Adiunctae sunt P. Dirsij literae, quibus responderi cupimus mature. Archidux in sororum gratiam[2] commendaturus erat hoc negotium suis literis ad fratres[3] datis. uerum ego rectius fore duxi, vt sententiam P. T. primum acciperemus. Moleste ferent Reginae, si repulsam patiantur: sed plus postulare uidentur, quam nobis aequum sit. promittere uolunt e nostris totum collegium suum[4] pendere perpetuo. Commendo me sacrificijs et precib. P. T. in Christo Jesu domino nostro. Oeniponti 16 Augusti 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito [Generali] Societatis JESV. Soli. Romae.

Una cum his litteris Canisius Romam misit *epistulam a P. *Lanoio* collegii rectore eodem die ad Borgiam datam; in qua ille: „Jn questa non scriuero altro seno del negotio di Mastro Roberto[5] Leodiense secondo che hieri fu concluso che jo facessi, Jl caso è questo che in ogni modo vuole partirsi per l'alemagna bassa, jl chè concede V. P. dicendo pur chè saria giusto si se facesse ricompensa a questa Prouincia dalla Prouincia del Rheno se ui agiutasse .M. Roberto. Jl Prouinciale rhenense essendo auisato dal nostro di tale iustitia commutatiua, ha risposto che non vuole Roberto[6]. Onde resta questo Collegio senza lettore greco et senza retorico, partendosi M. Roberto, et non hauendo (come dice) jl P. Prouinciale nostro altro in sua Prouincia per substituire. Maestro Christophoro ziegliero non tienne tanta dottrina ni grauita ouer autorita per insegnare nella Classe suprema secondo che li nostri dicono. Onde è parso al P. Prouinciale et alli nostri Consultorj che jo representassj questa necessita alla P. V. accioche vedesse si non si potria far scambio di M. Roberto cum alchuno di quelli che si mandaranno alla Prouincia del rheno o di fiandra il quale fossi bastante per leggere rhetorica in OEniponto" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 188[a]).

Borgias Canisio respondit 23. Septembris 1567.

1482. CANISIUS **P. ANTONIO VINCK** provinciae rhenanae S. J praeposito. Oeniponte (?) medio fere (exeunte?) m. Augusto 1567.

Ex Vinckii autographo. G. Ep. VIII f. 321[b].

Episcopo herbipolensi litteras fundationis remittet.

P. Antonius Vinck S. J. provinciae rhenanae praepositus Moguntia 5. Septembris 1567 Francisco Borgiae praeposito generali scripsit de prioribus illis litteris fundationis collegii herbipolensis, quas iussu Friderici a Wirsberg episcopi Romam missas Borgias approbare noluerat (v. Can. V 364 405): „Il R. P. canisio mi scriue che ha riceuuto quel instrumento lo quale il Reuerendissimo desideraua che li fusse restituto et si lo mandara cum la prima commodita."

---

[1] Girulii; v. supra p. 10.
[2] Magdalenae et Helenae. [3] Maximilianum II. et Carolum.
[4] Collegium virginum Halae condendum; v. supra p. 7. [5] Girulio.
[6] Canisium cum P. Antonio Vinck ea de re m. Iunio Herbipoli egisse conicio; cf. *Can.* V 709—711.

[illegible]

[illegible]

[illegible] **P. NICOLAO LANOIO S. J.** [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

fratribus, quia aedes nostrae [illegible] domicilio et templo suo magis sunt vicinae. Idem Rectori[1] et mihi visum est expedire, cum super [illegible] sitam inquirentem, ubi nos et altera platea inter nostrum templum et Monasterium intercedat[1]. Quanto [illegible] hac de re proprias a me scribi [illegible] ad Paternitatem Tuam, quam rogo humiliter et enixe, ut in hac [illegible] praebere consensum, ac proprius annuere. Adiecit hoc [illegible] de [illegible] Dominicana, sibi non placere nomen hoc loco usurpandum, quod multos etiam ex foris fratres[2] audientes possit offendere; Verum de re ipsa se nihil dubitare. Ergo igitur tam principe quam Reginarum nomine, ut hanc piam et honestam petitionem admittat et confirmet Paternitas Tua, atque de re literas mittat vel ad me, vel ad P. Rectorem.

Egimus cum Reginis etiam, quarum [illegible] et [illegible] nunc nimis repugnare possent, quam in proximis hoc literis. Ut enim scriptum adiunctum ostendet, tolerabiles nobis conditiones proponunt, neque postulant aliquid ut arbitror, quod Instituto nostro adversetur, si vero hic repulsam paterentur, neque nostrorum opera possent Halae uti, ut aperte fatentur, nihil cum fratribus novi Monasterij et Templi, quae maximis quidem constant sumptibus, vellent habere commune, quod nec velint, nec possint a nostris et nostrorum praesentia penitus esse disiunctae. Nec dubito, quin Paternitas Tua id, ut illis facile impetraturi, si fortassis exciperet aut postularet aliquid, modo quod praecipuum est, de nostris Halae commoraturis annuat. Spero sane, domum hanc Novitiorum, quocunque tandem nomine appelletur, huic Provinciae ac toti Germaniae Superiori ingens praesidium et publicum commodum allaturam esse, domino auxiliante. Grave aliquin et incommodum difficile nostris Collegijs foret, suis in sumptibus Novitios alerent, quemadmodum hoc tempore satis experimur, quo nec locum quidem Novitijs idoneum Monachij aut alibi reperimus, praesertim si plures a nobis debeant sustentari. Illud expresse [illegible] a nobis Halae propter hanc Novitiorum domum impetrandum non esse, ut Princeps ea etiam in parte annuit. Cum praesertim duae tresve sacerdotes ad ministeria spiritualia in Reginarum templo, quod quidem et nostrum erit, abunde esse satis. Admittunt hoc etiam

[illegible]

[1] P. Nicolaus Lanoy [illegible].

[2] [illegible] Reginae [illegible] 1. Aprilis 1580 [illegible]

[3] Maximilianus II. [illegible]

Reginae, quae[a] tamen probarent, ut diebus saltem festis illic a nostris Missa caneretur, sicut Viennae fieri solet magna cum populi aedificatione[1]. Respondi consultius mihi uideri, ut suum illae sacellanum haberent proprium in cantu exercendo, Qua in re uideo illas etiam nobis, si rem urgeamus, non repugnaturas esse. Dici uix potest, quae quantaque ornamenta huic templo donare, et nobis deinde applicare cogitent[b], quia nullis uolunt sumptibus parcere in hoc suo Templo splendide fabricando et exornando. Quod ad nostram futuram Halae[c] habitationem attinet, puto nihil ante meum reditum constituendum esse, et satis erit mense Martio uel Aprili de fabricando consultare in quem modum domus illa si admittetur, Nouitijs[d] et sacerdotibus nostris fabricanda sit[e]. Oro Christum dominum, ut in suam gloriam hoc negotium dirigat, et domum Nouitiorum Prouinciae nostrae concedat per hanc commodam, quae nunc offertur, et aegre postea offeretur, occasionem.

Ego cras iter ingrediar, Christo duce, Monachium. Jnde scribunt ad me [*etc., ut supra p. 13*].

Expectamus certi aliquid de fratrum ad nos ex Vrbe profectione, et Christum rogamus, ut illorum uiam prospere dirigat, nosque simul Christo commendari cupimus sacrificijs et precibus Paternitatis Tuae et totius Societatis. Oeniponti 18 Augusti 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Borgias Canisio respondit 20. et 23. Septembris 1567.

1485. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 23. Augusti 1567.

Ex commentario; in margine, eadem manu: „Augusta Padre Canisio". Germ. 67 f. 58[a].

Iacobus de Levanto Romam remittatur; cui alii adiungi poterunt; sin minus, absque festinatione veniat.

Pax Christi. Molto Reuerendo in christo Padre[f].

Perche (come intendo) il fratello Jacomo di Leuanto[g][2] non é molto necessario in Germania, sono più[h] cause perche ritorni in Jtalia[i]. La Reuerenza V. potra inuiarlo quà quanto prima et se hauera da mandar à Roma alcuni nouitij ó altro che debbe uenir[k] se li potranno dar

a) *Sequitur* hoc, *oblitt.* b) *In arch. corr. ex* cogitant. c) *Hoc v. a C. in margine additum est.* d) *Sequitur* fab, *oblitt.* e) *Ita in arch. correctum est ex alio v., quod iam non potest legi.* f) *In posterum ponam:* Pax *etc.; cf. Can. V 1a.* g) *In comm. sequuntur vv.* ha poca occupatione, et oltra di, *oblitt.* h) *Ita in comm. correctum est ex* giuste. i) *Sequuntur vv.* doue é aspettato, *oblitt.* k) *Ita in comm. correctum est ex* nouitij de quali ha licenza.

[1] Vindobonae in ecclesia collegii missa a Sociis cantabatur, sonantibus organis, non solum cantu gregoriano, sed etiam figurato (Epp. *Nadal* II 496; IV 285 621). Plura v. apud *Duhr,* Jes. I 443.

[2] De Iacobo de Levanto sive Genuensi v. supra p. 11.

in compagnia[a], et se non, uenga pian piano con la gratia del Signore perche quì è aspetatto, et non essendo questa per altro, dirò solo che si sono hauute sue lettere[b] die 5 d'Agosto, alle quali si respondera. Mi raccomando molto nelle orationi et sacrificij di V. R. et della sua Prouincia[c]. Di Roma li 23. di Agosto 1567.

[D. V. R. sieruo en Christo Francisco[d].]

Ex hoc epistulae commentario eiusque lectionibus variantibus colligi potest, quanta cura et diligentia huiusmodi epistulae Romae compositae sint.

Canisius Borgiae respondit 18. Septembris 1567 (epistula altera).

1486. P. LEONARDUS KESSEL S. J. rector collegii coloniensis CANISIO. Colonia 23. Augusti (vel paulo post) 1567.

Ex litterarum commentario vel apographo eodem fere tempore scripto. Cod. colon. „Epp. ad Kess. I" f. 173. Particulam ex eodem commentario posuit *Ios. Hansen*, Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542—1582, Bonn 1896, 557[3].

Catalogus Panvinii. Comes de Helfenstein. Professio P. Rethii. Archiepiscopus officio cedet. P. Dionysii labores mosaetraiectenses. Spes de Philippo II. Dux Albanus. Calvinianorum fuga. P. Natalis. Medicus dilinganus.

ihesus. Admodum R. in Christo Pater.

Pax Christi. Decimanona Augusti recepi[1] literas V. R. scriptas 29 Iulij cum catalogo librorum Onofrij, quem sequenti die cum copia conuersionis Comitis detuli ad P. Surium[2] cum R. P. N. Antonio Vinck qui tunc nobis adfuit ex inferiori Germania ad nos reuersus sequenti septimana[3] profecturus Maguntiam cum P. nostro Doct. Rhetio, vt ibidem suam faciat professionem: nam Colonienses tantae gratiae adhuc non videntur capaces. Ita visum fuit Patribus, ne, vt dici solet, excitemus crabrones[4].

a) *Sequitur* securamente, *oblitt.* b) *Quattuor vv. sqq. supra versum scripta sunt.* c) *Haec commendatio, cum in Borgiae et Polanci epistulis semper eadem fere sit, in posterum omittetur.* d) *Sic vel similiter* (De V. R. *etc.*) *S. Franciscus Borgias epistulis et hispanicis et italicis nomen subscribebat; cf. e. g. Epp. Nadal III 13 53; Sanctus Franciscus Borgia III, Matriti 1908, 719. In posterum haec non supplebuntur.*

---

[1] De Kesselio vide *Dr. Theresiae Virnich* egregium commentarium „Leonhard Kessel, der erste Obere der Kölner Jesuiten-Niederlassung", in „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein" 90. Heft, Köln 1911, 1—37.

[2] Catalogum librorum, quos P. Onuphrius Panvinius O. Er. S. Aug. (de quo v. *Can.* V 523[2]) quaerebat, et relationem de comite Udalrico ab Helfenstein ad ecclesiam reducto scriptam detulit in Cartusiam ad P. Laurentium Surium; v. *Can.* V 532 781 790.

[3] 24.—30. Augusti.

[4] Coloniae Sociis et in universitate et extra eam complures erant aemuli; accedebat quod eorum sodalitatem senatus urbis nondum ita plane agnoverat ordinem religiosum (cf. *Duhr,* Jes. I 38—45). Caeterum, consilio mutato, P. Ioannes Rethius Coloniae in „Camera aurea" templi S. Ursulae 28. Augusti 1567 professionem sollemnem quattuor votorum fecit. Vinck iam ante a. 1558 vota sollemnia professus erat (*Hansen* l. c. 557. *Jos. Hartzheim* S. J., Bibliotheca Coloniensis, Coloniae 1747, 196. Epp. *Nadal* II 51 60). De Rethio cf. *Ios. Klingenberg,* Das Marzellen-Gymnasium in Köln 1450—1911, Köln 1911, 37—57.

Omnia hic in bona pace sunt. Dicitur resignare Reuerendissimus suum Episcopatum[1]. Deus concedat nobis alium talem, qualem haec tempora requirunt. Literas ad sororem V. R. per Doct. Henricum mittam sicut soleo: qui adhuc Traiecti agit cum magno fructu[2]: et ibidem mansurus quantum intelligo vsque ad aduentum Regis, qui indies expectatur. nam multae naues profectae sunt illi obuiam[3]. Dux Albanus iam Bruxellas venit[4] per Lotthringiam. Haeretici magno numero fugiunt et capiuntur. Multi per muros se Buscoducis demiserunt, in vestitu mulierum et aurigarum: Omnes sunt in magno timore et tremore[5]: nam [castigatio][a] videtur futura acris, vt posteris sint exemplo, ne posteriora deteriora fiant prioribus[6]. R. P. Natalis Antwerpiae expectabit aduentum Regis: vbi etiam duo castra dicuntur erigi.

Medicus Dauentriensis ante aliquot septimanas profectus est Dilingam cum coniuge sua, cui et nostras dedimus literas ad Rectorem Dilingensem[7]. Videtur vir admodum bonus. Ambrosius Apothecarius, suadebat illi vt Coloniae maneret vbi habere[8] — —

Epistulae huic, a quo ad quem quando data sit, in commentario non adnotatur. Ex Codice autem, in quo commentarium exstat, et potissimum ex ipsis rebus, quae in epistula dicuntur, intellegitur, eam Colonia a P. Leonardo Kessel collegii rectore d. 23. Augusti (vel paulo post) a. 1567 datam esse ad Socium aliquem in Germania superiore degentem. Qui non erat P. Theodoricus Canisius; hic enim in tertia persona, ut dicere solemus, commemoratur. Neque dubito equidem, quin Kessel scripserit Petro Canisio; hic enim P. Onuphrium Panvinium O. Er. S. Aug. et in libris raris quaerendis et in ipsius scriptis evulgandis adiuvabat; v. infra, mon. litt. (1); idem etiam alias Kesselii opera interposita Noviomagum ad Wendelinam sororem scripsit; v. *Can.* V 336.

a) *Hoc vel simile v. ut suppleatur, res ipsa plane exigit.*

---

[1] Fridericus a Weda archiepiscopus, quia fidei professionem tridentinam facere nolebat, a Pio V. confirmationem impetrare non poterat; qui cum capitulo quoque dissidebat et die 25. Octobris 1567 officio cessit (*M. Lossen*, Der Kölnische Krieg. Vorgeschichte. Gotha 1882, 3—4).

[2] De his litteris ad Wendelinam, Godefridi vom Triest consulis noviomagi viduam, datis v. *Can.* V 531. P. Henricus Dionysius Mosaetraiecti (Maastricht) contionabatur; v. *Can.* V 326[1].

[3] Notum est Philippum II. hanc Belgarum exspectationem fefellisse.

[4] Ferdinandus Toletanus Albae dux, summus armorum per Belgium praefectus a Philippo II. constitutus, 22. Augusti 1567 Bruxellas ingressus est (*Famian. Strada* S. J., De bello belgico I, Antverpiae 1649, l. 6, p. 356. *Barth. Fisen* S. J., Sancta Legia P. II, Leodii 1696, 363).

[5] Tob 13, 6. Ps 54, 6. 2 Cor 7, 15. Eph 6, 5 etc.

[6] 2 Petr 2, 20; cf. Mt 12, 45. [7] P. Theodoricum Canisium.

[8] In *„Jmpedimentis Collegij Dilingensis", quae, anno non ascripto, manu P. *Pauli Hoffaei* S. J. scripta sunt, affirmatur: „Nullum habent, nec habere facile possunt medicum quo tamen saepe indigent" (Germ. Sup. Fund. I f. 214). Quare a. 1564 opera medici lauingensis eiusque lutherani uti coeperunt (*Can.* IV 478). In *„Litteris annuis" autem collegii dilingani 1. Octobris 1567 datis Fr. *„Antonius Flander"* (Guisanus) S. J. de cardinali Truchsess haec refert: „Prouidit Vniuersitati de doctore medico" eoque arcessito „e Germania Belgica viro Catholico et

In eodem illo Codice coloniensi (Epp. ad Kess. I f. 175[a]) exstat commentarium litterarum a Kesselio Colonia sub m. Augustum a. 1567 datarum, quae sic incipiunt: „Maguntia recepimus hanc sarcinam mittendam ad V. Reuerentiam, cui inclusa sunt etiam scripta p. Petri Fabri piae memoriae, quae mihi V. Rev. reliquerat" (*Hansen* l. c. 551). Ad quem datae sint litterae, in Codice notatum non est. Eas ad Canisium datas esse censet *Hansen* (l. c. 550). Id quod sane rationes aliquae suadent; ita constat, Canisium et Kesselium a. 1544, cum Coloniae degerent, Psalmorum commentarios habuisse, quos Beatus Petrus Faber, primus ex S. Ignatii sodalibus, Moguntiae dictaverat (*Can.* I 144). At Canisii amicis moguntinis satis notum erat, eum in Germania superiore versari; si quam ergo sarcinam ipsi mittere volebant, eam, puto, non Coloniam perferendam curabant, sed Francofurtum, Dilingam, Augustam etc. Atque in postrema litterarum parte (quam Hansen non posuit), Kessel ita *scribit: Spes est, cardinalem Ottonem Truchsess episcopum augustanum nacturum esse archiepiscopalem sedem coloniensem. Quod si factum erit, „Doctor Henricus Dionysius esset nobis admodum necessarius, nam est Reuerendissimo augustano notus et familiaris; spero quod R. V. non denegabit illum nobis, quia tunc bene sperandum erit de Collegio Coloniensi". Neque vero Canisii erat, Dionysium sive concedere, sive „denegare"; nam is ex collegio dilingano, cuius rector fuerat, et ex tota provincia Germaniae superioris, cui Canisius praeerat, iam initio a. 1565 redierat Coloniam (v. *Can.* V 54); a. 1567 Traiecti ad Mosam (Maastricht) et Leodii versabatur (*Hansen* l. c. 548 552). Quare existimo Kesselium scripsisse P. Hieronymo Natali Societatis visitatori in Belgio degenti (Epp. *Nadal* III 496—535); hic certe potestatem habebat Dionysii ex provincia Germaniae inferioris sive belgica in provinciam rhenanam (in qua collegium coloniense erat) transferendi; constat etiam, Natalem scripta quaedam Fabri habuisse (l. c. IV 5 6 636—639 647—648); quae fortasse Coloniae reliquit aut a. 1562 (l. c. II 96—97) aut m. Aprili a. 1567 (l. c. III 431).

1487. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 27. Augusti 1567.

Ex archetypo (2°; 5 pp.; in p. 5 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 207 (f. 443 444 445); Canisius sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit. Borgias huius epistulae mentionem fecit in litteris Tusculo 21. Septembris 1567 ad P. Hieronymum Natalem visitatorem datis (Epp. *Nadal* III 526).

Liber P. Turriani. P. Schorichius diutius Romae theologiae studere poterit. Bavariae dux, religionem diligenter vindicans, in Socios plusculum sibi sumit, P. Hoffaeum in Bavariam inferiorem mittere vult. Rectoris monacensis peregrinatio lotharingica cum Guilielmo duce. Catechismi Romani versio. Dissensio Ingolstadii in facultate artium orta. Thornaci apostasia; timores de aliis; remedia. Difficultates in fundatione collegii herbipolensis compertae. Promotiones.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater etc.

Postremo accepi Romae datas[a] 15 et 26[b] Julij, cum alijs a Procuratore Generali[1] missis, et cum alligato libro Doctoris Torres[2], eumque curabimus Antuerpiae, ut spero, diligenter et eleganter excudi, sicuti dignus esse uidetur.

a) *Sequitur* 2 *vel* 7, *oblitt.* b) *VV.* et 26 *supra versum scripta sunt.*

probo, assignatis eidem in stipendium annuum .200 florenis" (ex exemplo eiusd. temp.; G. Ep. VIII f. 247[b]).

[1] P. Ferdinando Solier; v. *Can.* V 509—510.

[2] P. Francisci Turriani S. J. „De Hierarchicis Ordinationibus ministrorum Ecclesiae Catholicae, adversus schismaticas vocationes Ministrorum et Superintendentium"; v. *Can.* V 509.

De statu Oenipontani Collegij, deque mutando Rectore D. Lanoyo satis multa scripsi, priusquam Oeniponto discederem. Jnde, Christo duce, perueni Monachium, ubi diem unum haesi, Augustam et Jngolstadium properans. Postea enim commodius fore duxi Monachiensi Collegio uisitando meam operam dari. Monachij uero tria confeci maxime. Ac primum quidem de patris Scorichij reditu ad nos prorogando, sicut Paternitas Tua suis literis ad Jllustrissimum Principem et D. Paulum datis[1], fieri desiderabat. Visum est enim D. Paulo, ut ego meam operam huic negotio bene transigendo interponerem, praesertim apud Principis Matrem et Vxorem[a] [2], cum ipse Princeps alio sit profectus. Qua de causa egimus etiam cum Cancellario[3], qui literas P. Tuae Principi inscriptas aperuit. Jmpetrauimus autem unum idemque responsum ab utraque dicta ducissa et Cancellario, nimirum P. Scorichium diutius Romae ad studia persequenda detineri posse, idque Principi etiam non displiciturum[b] sperant[c], modo ille non alio, quam in Bauariam, sicut P. Natalis coram promisit, ex Vrbe mitteretur. Adiecit Cancellarius, se in hanc quoque sententiam Principi esse scripturum, ut hoc anno idem Scorichius non reuocaretur. Caeterum difficile fuerit, Principi eam eximere persuasionem, qua cum in alios Religiosos omnes, tum in nostros etiam putat licere sibi plusculum statuere, ubi Religionis causa tuenda et promouenda est in Bauaria. Hic aegre patitur sibi leges dari modumque praescribi, sed legitimum iudicat, nostrorum praesertim operam suae ditioni, cum ita necesse est, paratam offerri ac tribui. Proinde monuit etiam, et a me postulauit Cancellarius Principis nomine, ut aliquando Doctorem Paulum in alia quaedam Bauariae loca[4] a Duce mitti sinerem, ubi Theologi opem ad haereticos conuertendos uel instruendos necessariam habent: nec tamen diuturnam illius a Monachio absentiam fore, sed ad duas tantum aut tres hebdomadas: interea quempiam e nostris alium D. Pauli loco Concionatorem Monachij[5] posse substitui. Nos difficultates hic opponebamus, sed quae apud Principem et Aulicos non adeo magnum pondus habent. ut aliquot dierum laborem optimo Principi, quod ad Religionem uindicandam attinet, honeste denegare posse uideamur. Qua de re nuper etiam paucis monui, cum isthuc mitterem scriptum Rectoris Monachiensis[6] et in calce illius responsum Cancellarij

a) *Ita in arch. correctum est ex* Filiam. b) dispiciturum *arch.* c) *In arch. corr. ex* speramus.

---

[1] Harum epistularum, quarum una ad Albertum V. Bavariae ducem, altera ad P. Paulum Hoffaeum S. J. data est, partes positae sunt in *Can.* V 509—510. Dux Aiblinga (Aibling) 6. Iulii 1567 denuo Borgiae scripserat, ut P. Georgium Schorichium (qui Romae theologiae studebat) Monachium remitteret; se iam misisse eius viaticum (*Aug. Theiner,* Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl unter Johann III. etc. II, Augsburg 1839, 172—173).

[2] Iacobam Badensem et Annam Austriacam; cf. *Can.* V 323.

[3] Simone Thaddaeo Eck. [4] In Bavariam inferiorem (*Can.* V 527).

[5] In templo Eremitarum S. Augustini (*Can.* V 325 439[4]).

[6] P. Dominici Mengini (*Can.* V 527).

de hoc ipso negotio. Quare maiorem in modum rogo, ut P. Tuae sententiam accipiamus, quid in his ac similibus euentibus, cum extraordinaria quaedam nobis onera ad tempus imponuntur, his difficillimis temporibus respondere[a], nostrisque permittere debeamus. Laudandus est profecto zelus huius Principis, qui nullum in Germania sibi parem habet, dum quotannis duas iubet in tota Bauaria institui Visitationes, et sectarios profligari[b], hac etiam lege proposita, ut qui Catholicus esse nolit, mutet solum, ac Bauariam egrediatur[1]. Hic adiungam quod nuper Caesaris primus fere Consiliarius[2] Viennae dixit, cum de Collegio Viennensi apud fidum quemdam nostrum amicum sermo incidisset. Vt alias saepe, ita tum etiam de Jesuitis grauiter est conquestus, quod de Austria non melius mererentur, in qua unum duntaxat Concionatorem fouerent: alios si quos fortassis haberent, in alias Prouincias mitterent, et aliarum Prouinciarum maiorem, quam Austriae tot modis afflictae utilitatem promoverent, Neque se domui Austriacae et Caesari gratiores declararent post tot accepta beneficia et in hac summa Concionatorum Catholicorum penuria, quae Austriam uel maxime premit, et lupis in Cathedra pestilentiae[3] grassantibus passim dilacerandam exponit. Breuiter, dolebat ille Concionatores ex Austria subinde[c] [?] mitti, et missos uix unquam redire, ut D. Lambertum, D. Paulum, P. Gregorium[4], D. Christianum[5], P. Martinum[6], P. Canisium etc. Faxit dominus, ut plures habeamus operarios non solum in Austria, quae uix paucos habet Catholicos reliquos, sed etiam in Germania et Europa uniuersa.

Dixi de confecto P. Scorichij negotio, nisi quod responsum Principis expectandum est, et de postulato D. Paulo, ut aliquando in Bauariam ad promouendam Religionis causam a Duce mittatur. Dicam nunc etiam de Rectore P. Dominico[7], quem postremo scripsi ad eam profectionem expeti, quae nunc a Ducis filio seniore[8] ad salutandam sponsam[9] Lotoringam Ducissam est instituta. Graues causas uidebam, ne huic Rectori negarem, quod magnopere desiderabat, et Ducissa[10] postulabat, nostrique suadebant, ut permitterem eundem Rectorem paucis septimanis abesse, et rem curare patriam. Fateor, mihi et D. Paulo nunquam placuisse, quod suum in patriam discessum Rector

a) *Sequuntur vv.* et permi, *oblitt.* b) *In arch. corr. ex* profligandos. c) *Ita quidem videtur legendum esse hoc v., quod ex arch. paene evanuit.*

---

[1] Cf. *Al. Knöpfler,* Die Kelchbewegung in Bayern unter Herzog Albrecht V., München 1891, 160 201—202 205[1]. Albertum V. hoc iure, quod etiam ex imperii legibus (v. *Can.* V 244[5]) habebat, serio usum esse intellegitur etiam ex monumentis comitiorum a. 1568 Monachii habitorum (Der *Landtag* im Herzogthum Baiern, gehalten zu München im Jahre 1568, s. l. 1807, 56 114 125 143).

[2] Ioannes Udalricus Zasius? Cf. *Can.* IV 981—982. [3] Ps 1, 1.

[4] PP. Lambertum Auer, Paulum Hoffaeum, Gregorium Roseffium.

[5] P. Christianum Rivium sive Halverium significari puto; cf. *Can.* II 304[6] 762; III 719[4]; IV 199[5]. [6] Stevordianum. [7] Mengino lotharingo.

[8] Guilielmo (V.). [9] Renatam; v. supra p. 13. [10] Anna.

tandiu et tam anxie urserit, sed cum multa et grauia concurrerent, satius fore duximus, illius profectioni aliquid indulgere, quam renitendo grauioris tentationis periculum expectare. Jnterea uero D. Paulus Vicerectorem aget, qui non dum Catechismi Romani uersionem absoluit; cui tamen operi, cum ego Monachium rediero, manum supremam, ut spero, ambo imponemus, sicut Pontifex Maximus fieri decreuit[1].

Praeterea Monachij me commonuit Cancellarius Ducis de noua dissensione, quae nostris Jngolstadij cum alijs in facultate Artium Professoribus intercessit. Nam[a] pars una aduersus alteram publice coram Gymnasij huius Professoribus ac Rectore[2], ac deinde missis etiam ad Principem literis[b], coram eius Consiliarijs coepit contendere, ita ut in[c] nostris etiam maior modestia desideretur. Nostri suam tuentur causam, ut professoribus alijs eiusdem facultatis non inferiores uideantur sed aequentur penitus[d], et caeteros incusant quodammodo, quod non bona fide tractent pecunias, neque sincere cum Candidatis agant etc.[3] Respondi ego, me libenter de tota causa cogniturum Jngolstadij, cum hactenus, (quod miror) me non admonito, in hac lite processerint longius quam conueniebat, meque inuenturum dixi rationem aliquam litis componendae, quo ad eius fieri posset, ac postea in reditu me responsurum Cancellario de toto negotio eiusque successu. Scribam ad P. Tuam de omnibus, quae sese mihi obtulerint in illa causa, quae uidetur utrinque non probandis affectibus partium implicari. Vellem sane nostros in huiusmodi rebus, quas sine superiorum uoluntate instituunt, et cautiores et moderatiores esse.

Fuit hoc loco apud me Rector Dilingensis[4], et grauem horrendumque casum exposuit de pertinaci errore et haeresi Edouardi Angli, quem antea semper modestum prae caeteris et obedientem sumus experti[5]. De quo casu diligenter isthuc Rector ipse perscribet[6]. Dolemus hoc tantum scandalum inter fratres incidisse, et spiritum infidelitatis in hac Prouincia tantum apud nostros ualuisse, ut fratrem

a) *Sequitur* alij, *oblitt.* b) *Sequitur* quor *vel simile v., oblitt.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.* d) *In arch. corr. ex* poenitus.

[1] Canisius sub autumnum a. 1566 a Borgia constitutus erat censor versionis germanicae Catechismi Romani, quam P. Hoffaeus iussu Pii V. faciebat (*Can.* V 307).

[2] Raphaele Ninguarda professore iuris (*I. N. Mederer,* Annales Ingolstadiensis Academiae I, Ingolstadii 1782, 300 303 305).

[3] De hac controversia v. infra, mon. ing. (1).

[4] P. Theodoricus Canisius.

[5] In * *Catalogo* collegii dilingani Dilingae 31. Decembris 1566 conscripto refertur: „Edouardus Thorn, Anglus, ex comitatu Northamptoniae", annos natus est 24; Societatem ingressus a. 1565, vota scholasticorum fecit Monachii 6. Iunii 1566. „Hactenus in Nouiciatu uixit, nunc Rhetoricae studet" (GSC 66 f. 404[a]). „Vota scholasticorum" illa fuisse vota „devotionis", quae novicii saepe nuncupant, non vota religiosa scholasticorum „approbatorum" patet vel ex eo, quod Thorn nondum duos annos in Societate fuerat (v. *Can.* V 511). Minus accurate aliqua de eo protulit *Gius. Boero* S. J., Vita del Beato Pietro Canisio, Roma 1864, 315.

[6] Vide quae ex hac relatione sub ipsas has litteras proponentur.

illum, quem ad me profectum putabant, insignis haereticorum Concionator Dilingae uicinus iam sibi uendicet[1], illeque[a] ab haereticorum bestijs dilaceratus esse[2] uideatur. Hoc tristi et horribili casu admoneri nos puto, ut saeuere prohibeamus disputationes et contentiones omnes inter fratres de controuersijs Religionis, quas timemus huic Edouardo ualde nocuisse. Monemur etiam hoc exemplo, non abs re fore, si non solum a professoribus, sed etiam a fratribus nostris omnibus, praesertim in Germanicis et Gallicis Collegijs, exigamus eam fidei professionem, quam Pontifex Maximus in sua Bulla praescripsit[3]. Praeterea hinc excitor ad P. Tuam rogandam, ut Rector Parisiensis[4] peculiarem rationem habeat M. Simonis[5] Leodiensis, qui utinam Dilingae nunquam fuisset, nec semina quaedam impietatis fratrum quorundam animis iniecisset. Testabitur de illo Matthaeus[6] Polonus, quem diutius sibi retinendum Rector Dilingae non putauit, et qui tum de[b] fide tum de[c] moribus Romae admonendus seduloque probandus uidetur, ut ueterem hominem[7] exuat tandem. De illo etiam scribet Rector Dilingensis[8], quem nondum corpore satis firmum habemus, et cuius imbecillitati magis metuam, cum abibit Minister P. Georgius ad Collegium suum Herbipolense[9].

Hic iam adferam difficultates, quae mihi sese offerunt circa idem Collegium Herbipolense, quando ita iubet P. Tua, ut meam quoque sententiam dicam[10]. Prima difficultas est, quod Reuerendissimus Herbipolensis post confectum negotium fundationis[11], monuerit tandem, futuro Collegio nostro hoc onus annexum esse, ut ex annuis prouentibus ad annos decem 40, ni fallor, floreni pendantur et conferantur ad communem illam contributionem[d] [?], quae toti Clero Herbipolensi eiusque Collegijs et Monasterijs indicta est, ad soluenda nimirum debita totius ditionis iam diu ante contracta. Altera et maior est difficultas, quod ab eodem Episcopo post dictam transactionem admoniti sumus[e], ex eiusdem Collegij nostri prouentibus quotannis deberi florenos

a) *Ita in arch. correctum est ex* putabant, iam prorsus amisisse et. b) c) *In arch. corr. ex* ne. d) *Ita legendum esse videtur hoc v., quod ex arch. paene evanuit.* e) *Sequuntur vv.* de alio, *oblitt.*

[1] Tilemannus Heshusius lutheranus, contionator Wolfgangi Palatini principis neoburgensis; qui cum Wolfgango Lauingae (Lauingen) prope Dilingam versabatur; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Cf. Ps 73, 19; Ez 4, 14 etc.

[3] Professionem fidei tridentinam, a Pio IV. a. 1564 praescriptam; v. *Can.* IV 654. [4] P. Edmundus Haius.

[5] Damerii; de quo *Can.* V 260 448 455 469; vide etiam, quae sub ipsas has litteras dicentur. [6] Michonis.

[7] Col 3, 9. Eph 4, 22. Rom 6, 6.

[8] Scripsit 1. Septembris 1567; vide quae sub ipsas hasce litteras dicentur.

[9] P. Georgius Bader huic collegio destinatus erat rector; v. supra p. 13.

[10] Borgias ita iussisse videtur litteris 26. Iulii datis; quae iam non exstant.

[11] Canisius et P. Antonius Vinck provincialis rhenanus exeunte m. Iunio 1567 Herbipoli cum Friderico a Wirsberg episcopo herbipolensi et Franciae orientalis duce de fundatione illa constituerant; v. *Can.* V 504.

300 et eo amplius, Franciscanis uicinis numerandos [1]. Ego me prorsus opponebam his[a] tantis et insolitis oneribus, quae nostri ferre non possent: repugnare literas[b] fundationis, P. N. Generalem non facile consensurum: pugnare haec cum more[c], disciplina et libertate nostri instituti: in tempore nos admoneri oportuisse de his incommodis et difficultatibus[d] annexis ueteri Monasterio, quod nobis ad usum Collegij integrum et liberum consignandum esset. Jurabat Episcopus, et credo uerum esse, sibi nunquam in mentem uenisse horum grauaminum. Addebat se libenter daturum operam, ut haec ipsa onera paulatim, praesertim quod ad contributionem faciendam in 10. annos attinet, Collegio adimerentur, quod eius fieri posset: nihil tamen certi promittebat. Prouincialis Rhenensis[e] iudicabat, satis esse de principalibus cum[f] bono Episcopo nos conuenisse: de alijs post nostrorum aduentum rem posse transigi. Episcopum facile assensurum, ut haec obstacula remouerentur, cum iacta essent semel Collegij fundamenta. Ego haec ipsa scripsi ad P. Visitatorem, meos illi scrupulos aperiens, et consilium petens, imo etiam admonens, ut de his coram ageret cum P. Antonio Prouinciali, sicut illum Leodij iam egisse confido [2]. Superest et tertia difficultas ex parte Concionatoris, qui etsi in contractu ipso non est adiunctus, nec adiungi potuit, ut necessario a Societate donetur: tamen[g] ita propositus et Reuerendissimo commendatus uidetur, ut certa illi spes relicta sit, nos ex instituto daturos illi, qualem optat idoneum in summa Æde concionatorem. Jd uero mihi perdifficile[h] fore uidetur, praesertim si p. philippus Widemstadius [3] aut similis alius[i] illic instituendus Ecclesiastes, eo in loco linguam, uocem, uires[k] et facultates desideratas non[l] adferret, eorumque non satisfaceret expectationi. Verum de his ita meam explico sententiam, ut illi Collegio quod sane cupio promoueri, nullum per me fiat praeiudicium, neque opus bonum breui iam inchoandum impediatur. Dominus in suam gloriam omnia [4].

Judicat mecum Rector Dilingensis, dignos esse promotione P. Raibenstein Dilingae, et P. Arboreum Jngolstadij, ut[m] ad Licentiae gradum

a) *Sequitur* et, *oblitt.* b) *In arch. corr. ex* literis. c) *Sequitur* et; *quod postea oblitteratum esse videtur.* d) dificultatibus *arch.* e) *Sequitur* ita, *oblitt.* f) *Hoc v. supra versum scriptum est.* g) *Sequitur* qui *vel simile v., oblitt.* h) perdificile *arch.* i) *Sequitur* qui, *oblitt.* k) l) m) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] Canisium, quod ad nummorum solvendorum numerum attinet, memoria nonnihil fefellit; frumenti, vini, pecuniarum, quae Minorum Conventualium monasterio herbipolensi quotannis a monasterio S. Agnetis (quod Clarissarum fuerat, iam autem Sociorum erat) dabantur, pretium universum erat 50 florenorum; praeterea oeconomo, qui bona monasterii S. Agnetis administrabat, fere 50 floreni dabantur; subsidium autem annuum, quod proximis 10 annis belli sive solvendi aeris alieni causa pendi oportebat, 200 florenorum erat. Ita Herbipoli 5. Novembris 1567 P. *Vinck* Borgiae *scripsit (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 159).

[2] P. Vinck paulo ante medium m. Augustum Leodii cum P. Natale egit (Epp. *Nadal* III 514).

[3] Widmanstadt; v. *Can.* V 502 506. [4] Cf. *Can.* V 18[3] 430.

in Theologia suscipiendum examinentur et admittantur. Petimus igitur, ut hanc promouendi facultatem P. Tua nobis et illis concedat.

Commendamus nos Prouinciamque nostram diuinae gratiae per sacrificia et preces P. Tuae et totius societatis in Christo JESV domino nostro, qui suam nobis gratiam augeat semper. Augustae 27. Augusti 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia, Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

In hac epistula maxime notatu digna sunt, quae de collegii dilingani fratribus quibusdam, tristia sane, proferuntur. Quae quo melius intellegantur, aliqua pono ex variis litteris dilinganis huius temporis exscripta. Ac primum quidem de Fr. Matthaeo Michonis P. *Georgius Bader* collegii minister Dilinga 12. Iunii 1567 Borgiae *rettulerat: Eum ante sex fere menses Ingolstadio Dilingam venisse. „Reprehensus, superbe et arroganter respondet, nec Superiorem loqui permittit: quod equidem sepissime sum expertus in absentia P. Rectoris[1]. et [?] praesertim semel coram P. Prouinciali et alijs patribus cum immodestissime effutiret; nolo audire tot uerba; dic vno uerbo quid uelis . etc. . . . De uotis nostrae Societatis etiam male sentit[2]. putat enim ea neminem obligare; idque propterea quod Superiores habeant nescio quam intentionem (ut ait) quando quis ad uota admittitur" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 131ᵃ). De eodem Matthaeo ac de Fr. Simone Damerio ipse P. *Theodoricus Canisius* rector dilinganus Dilinga 1. Septembris 1567 Borgiae *scripsit: „Jnter alios M. Simonis familiares primus semper visus est Matheus Polonus, qui nullis monitis vel poenis ab alterius consuetudine auelli potuit. . . . Missus porro hinc est Matheus Romam ante octiduum, cum tribus adolescentibus. qui ad Collegium germanicum a patre prouinciali mittuntur[3]. Hoc vnum addam, pluribus hoc loco suspectum in fide se reddidisse Matheum propter modos loquendi haeresim sapientes . . . Pridie tamen quam a nobis discederet Matheus, signa aliqua poenitentiae declarauit, et boni animi argumenta fratribus reliquit. . . . Ardet desiderio immodico philosophiae audiendae." In iisdem litteris factum illud Fr. Eduardi Thorn angli sic narratur: „Non latet P. T. quid de M. Simone Leodiensi ante paucos menses patres huius Collegij scripserint, quam scilicet ille inquietus, difficilis etc. fuerit, quam etiam circa fidem suspectus. Post eius discessum nescio quae animorum quorundam perturbatio subinde domi notata sit, eorum praesertim qui M. Simoni familiariores visi erant. Coeperunt hi quaestiones nonnunquam in conuentu fratrum mouere de rebus ad fidem pertinentibus, et parum honorifice de eis loqui, caute tamen vt aperte notari non possent. Tandem, ipso Assumptionis Deiparae festo proxime elapso[4], propter frequentes praeceptorum in scholis mutationes visum est non abs re fore, si plaerique etiam qui in Collegio agerent, fidei professionem iuxta Bullam pij .IIII publice in nostro sacello facerent. Conuenerunt in sacellum omnes, lecta est Bulla et Doctores[5] primi in eam iurarunt, deinde praeceptores. Ventum est ad Eduardum Anglum qui ante biennium plus minus in Societatem in hac prouincia receptus fuerat, et annum probationis Monachij magna cum satisfactione expleuerat; reliquum vero tempus partim Jngolstadij partim hoc loco Rhetoricis studijs impenderat, tanta quiete, humilitate et obedientia exteriori,

---

[1] P. Theodoricus Canisius infirmae valetudinis causa aliquamdiu Augustae moratus erat (*Can.* V 474—475).

[2] Societatis vota simplicia sive „vota scholasticorum" significari videntur; cf. *Can.* II xxvi.

[3] De his v. infra p. 32. [4] 15. Augusti.

[5] Doctores theologiae; qui erant PP. Theodoricus Canisius, Alphonsus Pisanus, Thomas Gallus.

vt perfectioribus iam connumeraretur. Hic ergo Eduardus de professione cum alijs facienda monitus, palam protestatus est se bona conscientia eam facere non posse, Rogatus causam, dixit alio loco se eam explicaturum. Vocaui itaque eum paulo post ad cubiculum meum vbi Theologi alij aderant, petita est causa, Respondit se iurare non posse in venerationem imaginum, obedientiam pontificis etc. Actum est cum illo suauiter multis rationibus. Verum pertinacem inuenimus. Jussus est in cubiculum secedere, dati ei sunt libri Catholici, egerunt singuli fere Theologi cum eo priuatim multas horas quotidie et viua voce, et scripto, Sed is pertinacior indies reddebatur; et rationes nullas admittebat, hoc vnum respondens, suum spiritum aliter sibi testari, et omne tormentorum se genus prius experiri velle quam a suis opinionibus recederet. Habuit autem phrases loquendi nostri temporis haereticis plane conformes. Vnde quaesitus, vbinam haec didicisset, Respondit, semper ita se credidisse, et certum se esse de veritate, quicquid tandem definiret pontifex, Concilium vel alia hominum congregatio etc. Tandem cum videremus obstinatum esse hominem, nec vlla ratione flecti posse, misimus eum ad p. prouincialem, Monachij tunc agentem. Verum ille, relicto p. prouinciali, ad vicinam huic oppido ciuitatem haereticam, nomine Lawingam [1], deflexit, vbi ab haereticis concionatoribus, vt habet rumor hic sparsus, benigne susceptus est [2], et nouae cuiusdam fidei professionem ibidem facturus dicitur. Et hic finis est huius Angli, qui si haereticus fuit semper, vt ipse ait, insignem profecto praestitit tot mensibus hypocritam, Commendamus illum P. T. et aliorum patrum et fratrum precibus, si forte eius aliquando misereatur Dominus" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 136). Haec relatio confirmatur et suppletur *litteris, quas P. *Thomas Gallus* S. J. theologiae in universitate dilingana professor Dilinga 1. Novembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam dedit. Ita enim ille: „Cum quodam die omnes ad Sacellum nostrum ad profitendam fidem ex Bulla pontificis conuocaremur, ecce vnus quem alteram Collegij idaeam venerabantur, coram omnibus non cum minimo fratrum scandalo proclamat, se non tenerj ea quae ignorat fidej protestatione confiterj, nec se credere quod pontifex quemuis ad hoc posset obligare, et cum eum Pater Rector in cubiculo postea me etiam praesente examinaret, nullum in eo fidej fundamentum compertum fuit, cum quo solo in cubiculum per triduum incluso, vt ad saniorem rediret mentem, Pater Pisanus, Pater Gasparus [3] qui ej primo antea exercitia dederat, M. Ricardus [4] Hibernus egerunt." Postea „eum nescientibus alijs sine adiuncto socio ad Patrem Prouincialem" dimiserunt, „qui tunc Monachij degebat" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 142^{b}).

Atque (ut hoc argumentum prosequar) Dilinga 4. Septembris 1567 P. *Theodoricus Canisius* Borgiae *scripsit: „Nudiustertius, qui fuit secundus septembris, conuocata est tota ciuitas Lawingana haeretica, quae mille passus hinc abest, ad maiorem aedem illius loci, vbi praesente Duce Palatino Vuolfgango Lutherano cum sua aula, et aliquot concionatoribus haereticis, habita primum est concio germanica ab haeretico, deinde Eduardus Anglus publice instituto societatis latina lingua tum Catholicae religioni renunciauit, et in specie praecipuos articulos haereseos Lutheranae professus est. Subsecuta est alia concio germanica, qua societas insigniter est traducta, et professio Angli haeretica, germanico idiomate populo est explicata. Subsecuta est absolutio a peccatis et communio sub vtraque, omnia more haeretico et lingua vernacula. Jnterfuerunt tres ex Theologiae studiosis, quos hinc iussu Cardinalis misimus, vt acta referrent" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 135^{a}). Atque ipse *Tilemannus Heshusius* Wolfgangi ducis contionator aulicus Neoburgo 14. Septembris 1567 Ioachimo Mörlino Lutheranorum „episcopo Sambiensi" scripsit: „Sec. Septembris Jesuita Edvardus Thornaeus Anglus, qvi Dillingae in collegio propter veritatem custodiae traditus

---

[1] Lauinga (Lauingen), oppidum unius horae spatio ab oppido dilingano distans, imperio Wolfgangi Palatini, ducis neoburgensis et patroni Lutheranorum, subiecta erat.

[2] Adiit M. Georgium Codonium, qui Lauingae Lutheranorum parochum agebat; v. infra, mon. var. (3). Aderat fortasse etiam Tilemannus Heshusius; v. supra p. 27.

[3] Haivodus. [4] Fleming.

fuit Lavingae in praesentia Illustrissimi nostri Principis Domini Wolffgangi et Ludovici Comitis Ottingensis et freqventissimae multitudinis publice Jesuitarum blasphemias revocavit et abjecit, ac nostram confessionem est amplexus. Itaque per me publice et solenniter est absolutus. Publica gratiarum actio pro hac conversione Edvardi nunc est sub prelo." Epistulam integram posuit *Ioh. Georg. Leuckfeld,* Historia Heshusiana, Quedlinburg und Aschersleben 1716, 71[u].

Magis etiam singillatim *Heshusius* in libro illo „Gratiarum actio" [de quo infra, mon. var. (3)] haec narravit: 2. Septembris 1567, cum Eduardus „per dies quatuordecim . . . et modestiam in moribus probasset: et priuato examini subiectus, de praecipuis articulis nostrae fidei, pie et recte ex uerbo Dei respondisset: et submisse petiuisset, ut ad societatem nostrae Ecclesiae admitteretur: magna hominum multitudo ... in templo Lauingano conuenit. ... Concione ad populum per pastorem habita, Eduardus in genua procumbens ad altare, et Deo et Ecclesiae supplex est factus. Quia uero idiomatis nostri Germanici ignarus est", latina oratio ad eum habita est. In qua hoc etiam dictum est: „Fatendum omnino est, Iesuitas blasphemias atroces in Deum euomere, dum omnem fiduciam in suis collocant operibus: Christi beneficia pedibus conculcant: idola sua inuocant: aspernando Dei uerbum, Deo omnem derogant authoritatem." Deinde Eduardus iussus est ad octo quaestiones respondere; quarum prima haec erat: „Eduarde frater, agnoscisne et doles ex animo, te apud Iesuitas fuisse in magno errore, quo iram Dei et damnationem meruisti?" Respondit ille: „Agnosco, et deploro, me apud Iesuitas crassis erroribus fuisse implicitum"; deinde ille „absolutus" est et „coenam dominicam" sub utraque specie sumpsit. Wolfgangus dux eum „in tutelam et patrocinium suscepit", alumnis, quos in schola lauingana fovebat, adiunxit, „munere amplo donauit" (Gratiarum actio 41—43 47 49 52—55).

Epistulis Theodorici Canisii in Thornaei facto narrando usus est *Franc. Sacchinus* S. J., Hist. S. J. III, l. 3, n. 125—127. Qui haec addit: „Inquirendo eo ventum est, vt comperiretur, cum procul patria, egestas vagum premeret; sacrilego e simulatione quaestu inito, haud quaquam pietatis, sed ventris causa religiosae militiae dedisse nomen." De qua re plura infra, ad ep. n. 1534.

Borgias Canisio respondit 23. Septembris 1567.

1488. P. FRANCISCUS TURRIANUS S. J. CANISIO.

Roma inter medium m. Iulium et exeuntem m. Octobrem 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, n. 1525.

De libro „De Hierarchicis ordinationibus" a se scripto.

Canisius S. Francisco Borgiae praeposito generali Monachio 8. Novembris 1567 (litteris prioribus) ita scripsit de P. Francisci Turriani S. J. libro „De Hierarchicis ordinationibus ministrorum Ecclesiae Catholicae, adversus schismaticas vocationes Ministrorum et Superintendentium", qui medio m. Iulio 1567 Roma ad Canisium missus erat, ut ipso curante vel Dilingae vel Antverpiae typis exscriberetur (Can. V 509): „Mitto censuram D. Pisae de opere nouo P. Francisci Turriani . . . Audio D. Emanuelem et D. Ledesmam legisse, correxisse et approbasse hoc opus, sicut ad me scripsit Author."

De PP. Emmanuele Sa et Iacobo Ledesma theologiae doctoribus v. *Can.* II 97[2] 353[1]; V 183 792. Franciscus Torres (Torrensis, Turrianus) Herrerae in Hispania 1504 (1509?) natus, insignis tum philosophus tum theologus, graecae linguae peritissimus, bibliothecarum perscrutator indefessus, cum in familiis cardinalium Ioannis Salviati et Hieronymi Seripandi vixisset et concilio tridentino theologus pontificius aliquamdiu interfuisset, a. 1566 Romae Societati Iesu nomen dedit († 1584). Inde „ex domo societatis Iesu" 12. Iulii 1567 cardinali Stanislao Hosio *scripsit: „Libri nostri de ordinationibus hierarchicis proficiscuntur ad Canisium edendi, sed nondum ad eum peruenerunt. Fortassis cum editi erunt, prius in Polonjam ad te mittentur, quam huc ad nos" (ex autographo, quod exstat Cracoviae in museo principis

Czartoryski, Cod. 1608, p. 315—318). Turrianus plurimos libros vel edidit vel ipse conscripsit, ob quos „fidei defensor et propagator acerrimus" merito a *Ioanne Croeselio* universitatis ingolstadiensis bibliothecario illorum temporum aequali vocatus est (Elogia in duas diuisa partes, Ingolstadii 1584, 390). Atque, etsi artis criticae leges nonnunquam neglegebat, scriptis tum historiam ecclesiasticam tum iuris ecclesiastici disciplinam egregie adiuvit. De eius libris v. *Sommervogel*, Bibl. VIII 113—126; *H. Hurter* S. J., Nomenclator literarius Theologiae catholicae III[3], Oeniponte 1907, 281—284.

1489. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Ingolstadio 1. Septembris 1567.

Ex archetypo (2°; 3/4 p.; in p. 4 inscr. et particula sig.), Germ. 183, n. 208 (f. 358 et f. non sign., quod est pone f. 362). Canisius sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit. In extremis versibus complures litterae evanuerunt.

Adulescentes in collegium germanicum mittuntur. Canisius collegium visitat.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater etc.

Agit gratias Paternitati tuae Dominus Eisengrainius[a], cuius famuli duo, boni illi quidem et studiosi adolescentes, Joannes et Leonardus Germani[1], iam isthuc peruenerint, credo. Est uterque non solum in Rhetoricis, sed etiam in graecis non male uersatus, et ad philosophiam audiendam habilis uideri potest. Ego reliquos misi quatuor, sicut Paternitas tua mihi permisit, Abraamum[2] Monacensem a nostris probe institut[um] in Rhetorica Classe, M. Joannem Damianum Confluentinum Theologiae hic auditorem et eius nepotem, qui anno superiore isthuc missus fuit[3], et praeterea Vitum[4] hunc Brixinensem[b], magnae quoque spei adolescentem et ualde studiosum. Recipiunt hi tres se facturos, quae ad obseruandas in Collegio Germanico leges pertinent, parati etiam sacris ordinibus initiari, nec sine superiorum facultate in Germaniam regredi[5]. Putamus omnes uere Catholicos, et partim philosophicis, partim Rhetoricis studijs aptos esse satis: quibus adiunget Reuerendissimus Cardinalis Augustanus fortasse quartum, cuius alias mentionem feci[6]. Plures ego non mittam hoc anno Germanos, ne praescriptum mihi numerum excedam. Priorum dux[c] est Matt[he]us[7] Polonus frater e Dilinga missus, de quo Rector[8] ipse plura scripserit et ego aliq[ua] indicaui[9]. Nunc uersor in huius Collegij difficili uisitatione, ac de illo quidem breui plura. Christus in suam

a) *Ita in arch. correctum est ex* Eisengrenius. b) *Sic; sed scribendum fuerat* Gamundiensem; *vide quae de Vito sub ipsas has litteras dicentur. Canisii animo hic obversatus esse videtur „Vitus Brixinensis" (Liner) Societatis novicius sive scholasticus, a. 1566 Monachio Romam missus; v. Can. V 337.* c) *Ita in arch. correctum est ex* duo.

[1] Ioannes Herderus et Leonardus Pöreisenius. Dr. Martinus Eisengrein, qui Ingolstadii theologiae professor et ecclesiae S. Mauritii parochus erat, eorum mittendorum facultatem a Borgia, Canisii opera interposita, petierat (*Can.* V 491). De his et de reliquis 4 adulescentibus vide, quae sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Parstorffer. [3] Petrum Damianum dicit; de quo *Can.* V 328.

[4] Miletum. [5] Vide *Can.* V 501 524.

[6] Cardinalis Truchsess adiunxisse videtur Matthaeum Reitter (*Can.* V 527).

[7] Michonis. [8] P. Theodoricus Canisius. [9] Vide supra p. 27 29.

gloriam nostros conatus dirigat, suaque gratia nos augeat in hac sancta uocatione per sacrificia et preces paternitatis tuae ac totius societatis, quibus humiliter nos Domino commendamus. Jngolstadij Kalendis Septembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Ut ex antiquissimo collegii germanici * *Catalogo* intellegitur, in collegium admissi sunt a. 1567 11. Octobris „Joannes Herderus alias Bauannus [Baumannus?] Rotuueilensis Sueuus" et „Abrahamus Parstorffer Bauarus Monachensis"; 12. Octobris „Vitus Miletus Gamundianus Sueuus Dioecesis Augustanae Acolytus", 24 annos natus; 27. Octobris „Leonardus Pöreisenius Oettingensis Bauarus"; 9. Novembris „Matthaeus Reitter Augustanus". Manu autem recenti in Catalogo notatum est, Herderum 31. Augusti 1569, Parstorfferum a. 1570 „propter valetudinem", Reitterum a. 1573 ex collegio discessisse (Cod. rom. „All. coll. Germ." p. 20 21). Reitter postea in episcopatu spirensi curae animarum diligenter incubuit. Miletus (ex Schwäbisch-Gmünd ortus, usque ad 1. Iunii 1575 in collegio versatus [l. c. p. 21], mortuus a. 1615) catholicae religioni Erfordiae instaurandae et contionando et scribendo faustissimam operam navavit (*Andr. Steinhuber* S. J., Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom 1^2, Freiburg i. Br. 1906, 78 217 288).

1490. P. ANTONIUS VINCK provinciae rhenanae Societatis Iesu praepositus CANISIO. Moguntia sub 4. Septembris 1567.

Ex Vinckii ad Borgiam epistulis autographis. G. Ep. VIII f. 321^b 324^a.

Rogat eum, ut Sociis Roma Herbipolim profecturis mittat episcopi viaticum.

P. Antonius Vinck provinciae rhenanae Societatis Iesu praepositus de collegio, quod proxime Herbipoli impensis Friderici a Wirsberg episcopi a Societate instituendum erat, agens, ita S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit Moguntia 4. Septembris 1567: „Adesso ho scritto al R. Padre Pietro canisio accio che mandi alchuni denari a Roma a conto di questa prouintia." Et 5. Septembris 1567: „Ho scritto al R. P. Canisio lo quale ha hauuto dal Reuerendissimo Herbipolense ducati .50. per viatico delli nostri li quali haueuano di venir al suo collegio, accio che quelli mandi a buon ricapito alla .R. P. V. a conto di questa prouintia, poi che di quella prouintia sua non ha di andar ad Herbipoli si non il R. P. georgio[1]*, spero che il R. P. canisio lo fara presto."*

1491. CANISIUS **MARTINO CROMER** cathedralis ecclesiae cracoviensis canonico et Poloniae regis consiliario. Ingolstadio 7. Septembris 1567.

Ex archetypo (2°; 2 pp.; in p. 4 inscr. et sig.), ipsius Canisii manu subscripto, quod exstat Cracoviae in bibliotheca universitatis iagellonicae, Cod. Nr 28 („Cromeri epistt."; v. *Can.* I LIV—LV), n. 6. Epistula primum typis exscripta est (ex archetypo) in „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland", herausgeg. von *F. Hipler*, 20. Jahrg., Braunsberg 1888, p. 118—119.

Iuvenis polonus. Et Cromerum et se consolatur, quod ipsi variis laboribus a scribendo abstrahantur. Cromerum, ut scripta sua recognita et in unum volumen collecta denuo evulget, hortatur. Dolet Hosium libros non edere. „Anatomiam Lutheri" mittit.

[1] P. Georgius Bader; iverunt tamen etiam aliquot alii; de qua re infra dicetur.

Jhesus.

Pax Christi nobiscum aeterna Colendissime Domine etc.

Veni his diebus Ingolstadium, et accessit me Johannes Velitius Polonus, quem tua mihi dignitas amicis literis commendauit. Adolescentem hac commendatione dignum puto, qui in primo quidem congressu mihi non parum satisfecit, et de quo nostri etiam hoc loco cupiunt bene mereri, praesertim ut praestantiae tuae et mihi simul gratificentur [1]. Caeterum agnosco amicam expo[stu]lationem, cum meum in scribendo silentium arguis, nostrasque literas petis frequentiores. Ego uero multis et longis peregrinationibus grauibusque laboribus ita distrahor, ut ne Augustae quidem diutius Cathedrae [2] potuerim inseruire, et nunc uno in loco non multum haeream. Nam hac aestate, ut caetera omittam, Herbipolim, Moguntiam, Wormatiam [3], Spiram, Argentinam [et] Haganoam [4] peragraui [5], non mea quidem uoluntate, sed aliorum, qui Religioni be[ne] consultum uolunt, authoritate permotus. Proinde nihil ego mirandum d[uxe]rim, si literas dignitatis tuae rarius accipiam, et in respondendi munere mihi [et] amicis non faciam satis. Cur autem ego non amem, non uenerer Dominum meum Cromerum, de patria, de Regno, de Religione tamdiu, tamque praeclare meritum [6], et qui se mihi quamuis immerenti perhumanum semper ostendit? Credo autem hoc pietati tuae mecum esse commune, ut ambo a libris et otio literario uel inuiti abstrahamur. Quid uero tum postea? si nostro incommodo aliorum et praesertim patriae et Ecclesiae publicum commodum rite promouemus. At si non succedit euentus [a] bonis conatibus, nostra quidem nos consolatur conscientia: nec sinet Christus labores pie susceptos suis fraudari praemijs, et erunt aliqui fortasse, qui hoc exemplo nostro aut iuuentur, aut admoneantur, quid hoc tempore bonos optare et moliri deceat expediatque.

De tuis lucubrationibus ita iudico, rem Ecclesiae utilem fore, si quae in sacris hactenus edidisti, primo quoque tempore in lucem recognita edas, et in uolumen unum omnia conijcienda cures. Sic extarent orationes tuae uar[ijs] in locis habitae et scriptae, et quatuor adiungerentur Colloquia cum alijs, quae contra Orichouium scripsisti,

a) *Ita ex* conatus, *quod est in arch., correctum est in Pastoralbl., idque, ut equidem censeo, omnino recte.*

---

[1] Cf. *Can.* V 495—496.

[2] Contionatoris cathedralis officio m. Iulio 1566 per P. Natalem visitatorem levatus erat (*Can.* V 288 572).

[3] PP. Canisius et Vinck, cum 5. et 6. Iulii 1567 Moguntia Spiram proficiscerentur, per Wormatiam (Worms) transisse videntur; cf. *Can.* V 854.

[4] Hagenoa (Hagenau), urbs libera Alsatiae inferioris, anno 1565 protestantismum susceperat. Austriaci tamen, qui ibi praefectum („Landvogt") Alsatiae aliosque officiales habebant, catholicam religionem conservare et instaurare studebant.

[5] Vide *Can.* V 504 521—522.

[6] Vide *Can.* I 458[2].

ac forte domi etiam habes latitantia[1]. Rogo te Clarissime Domine Cromere, hoc pio labore tuam uenerandam senectam illustres, sanctoque studio huiusmodi, deuinctiorem[a] tibi reddas posteritatem. Multis et praeclaris quidem honoribus in utraque Rep: tot annis functus es, neque uulgarem prudentiam in sacris et prophanis longa tibi peperit experientia. Quo minus tibi molestum, plaerisque uero lectoribus fructuosum erit, tua scripta, ut dixi, coniuncta et elaborata in unum uolumen coniecta nobis et Ecclesiae uelut munus extremum[b] palam extare[c]. Erit hoc etiam testimonium tuae fidei et Catholicae pietatis: ut intelligant Poloni et exteri tuum de Religione iudicium, quod non potest apud multos non multum ualere. Miraberis fortasse, me hoc libere postulare, quod per occupationes praestare non possis, nec deesse hodie scio calumniatores, emulos, obtrectatores, quorum censuras uix liceat effugere. Sed ego meam dixi sententiam, boni publici et Ecclesiae iuuandae studio excitatus, speroque fore, ut amori in te meo aliquid largiaris ad multorum utilitatem Christique gloriam promouendam. Nollem sane id alijs accidere, quod Illustrissimo D. Cardinali nostro[2] usuuenire intelligo, cum reprehendunt, illum a scribendis edendisque libris supersedere, postquam dignitas illi maior accessit. Quanquam hanc ego censuram mihi non sumo defendendam, qui plane arbitror, amplissimum Dominum Warmiensem serijs[d] publicisque negotijs occupatum nihil intermittere, quod ad Religionis causam tuendam et illustrandam spectare cognoscit. Deum opt. max. precor, gratiam ut suam nobis ad Ecclesiam[e] fulciendam et promouendam augeat, nosque in utroque homine saluos ad sui sancti nominis gloriam tueatur. Jngolstadij 7. Septembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

Adiunxi anatomiam Lutheri docto carmine illustratam, et ingeniose confictam: etsi non omnes hoc spectaculi genere delectentur. Cupio idem exemplar ad Illustrissimum dominum Cardinalem nostrum perferri, meque illius amplitudini reuerenter commendari.

Clarissimo Viro Domino Martino Cromero, Serenissimi Regis Poloniae Consiliario, Canonico Cracouiensi, patrono. Cracouiae.

a) deuinciorem *arch.* b) *Sequuntur vv.* dare atque relinquere, *oblitt.* c) *Ita in arch. correctum est ex* circumferri. d) sacris *Pastoralbl.* e) *Scriptum erat* Ecclesiam Dei; *ex quo correctum est* Ecclesiam suam; *tandem* suam *quoque oblitteratum est.*

[1] Anno 1566 Coloniae tres „Sermones“ synodales Cromeri cum aliquot contionibus ab eo habitis typis exscripti erant (*A. Eichhorn,* Der ermländische Bischof Martin Kromer, in „Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands“ IV, Braunsberg 1869, 116—117). De Cromeri „Dialogis“ atque „Orechovio, sive de conjugio et coelibatu sacerdotum commentatione“ vide *Can.* II 277[6]; III 24[1] 317[1]. Cromeri „Opera omnia“ sive corpus illud librorum omnium a Cromero scriptorum, quod Canisius vulgari cupiebat, nunquam, quod equidem norim, vulgatum est. Cromeri humeris paulo post impositum est difficillimum munus administratoris et coadiutoris (1569—1579) ac postea episcopi (1579—1589) varmiensis.

[2] Stanislao Hosio episcopo principi varmiensi, cum Cromero et Canisio iam inde a multis annis amicitia iuncto; de cuius scriptis v. *Can.* V 94—95.

In epistulae pagina quarta (manu Cromeri, nisi fallor) notatum est: „1567 1. decembr." [epistula tradita sive recepta est].

„Anatomia Lutheri", quam Canisius cum his litteris Cromero et Hosio misit — in epistula ad Hosium data vocatur „depicta Lutheri Anatomia" (infra p. 39) —, nescio num eadem sit atque illa, de qua in actis cathedralis capituli vratislaviensis refertur: „Anno 1568. Veneris die 2. Iannarii actum de suspensa pictura in ecclesia referente anatomiam Martini Lutheri, quod illud Wratislavienses graviter tulissent" etc. (*Aug. Kastner,* Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau I, Neisse 1858, 104). Mansfeldia 17. Novembris 1567 Hieronymus Mencelius et Cyriacus Spangenberg Lutheranorum ministri cum comitibus Mansfeldiensibus questi sunt, episcopum pragensem (Antonium Brus a Muglitz archiepiscopum) et Ingolstadienses scripta fallacia et imagines probrose pictas („lugenschrifften vnd lestergemelde") vulgasse (*Heinr. Rembe,* Der Briefwechsel des M. Cyriacus Spangenberg I, Dresden 1887, 43—44). Atque ingolstadienses illas imagines idem *Spangenberg* in contione, quam 11. Octobris 1567 de Martino Luthero habuit, ita descripsit: „Hie mus ich noch eines Stücks gedencken, das sich newlicher zeit diß Jar hat zugetragen, da sich die verstockten Papisten an des Luthers Lere nicht rechen noch der abbrechen können, greiffen sie seine Person mit Schandgemälden an. Wie denn die Sew Papisten zu Jngolstad den Luther blos vnd nackend auf einen Schlachttisch gemalet vnd herumb falsche vnd rechtschaffene Lerer gestellet: Da steht Caluinus vnd stösset ime ein Spiess durchs Herz, Zwingel hewet den Kopf ab, Viretus erwürget in mit einem Strang. D. Jacobus Andreä vnd D. Eberus schneiden in mitten mit einer Sege von einander, geben das obertheil den Sacramentirern vnd das ander lassen sie den vnsern: Philippus[1] stehet auch dabey vnd siehet dem Handel zu. Mich haben sie hesslich genugsam gemalet: als ob ich dem Luther den linken Schenkel abfressen wollte: Der gut alt Herr Sarcerius seliger, desgleichen der Herr Gallus vnd Jllyricus sind schimpflich genug daneben gebildet mit giftigen grewlichen Gotteslesterischen Versen. Damit die Gottlosen besessenen Leute ire Thorheit an Tag geben" (*Rembe* l. c. 43³).

Aliqui ex catholicis hac ratione se tueri volebant adversus protestantes; hi enim tum in foliis singularibus, tum in sacris bibliis aliisque libris, tum in ecclesiarum parietibus, altaribus, fenestris multas imagines ad ecclesiae catholicae infamiam ponebant; inter quas eminent sordidissimae illae imagines papatus, quas Lutherus versibus a se instructas anno 1545 in lucem emisit (*Joh. Janssen,* Geschichte des deutschen Volkes VI¹⁵⁻¹⁶, Freiburg i. Br. 1901, 39—54). Anno 1562 Canisius Augusta ad Hosium miserat „foedas imagines" Ratisbonae pictas, in quibus „extremum Ecclesiae contemptum declarabant aduersarij" (*Can.* III 527; cf. etiam III 409).

Protestantes Iesuitas „Anatomiae" illius auctores habuisse videntur. Prodiit in lucem libellus „Des Ehrwirdigen . . . M. Lutheri . . . Triumph und Verantwortung wider die gottlosen Schmehschrifft der newen Münch, der Jesuiter, welche sie unter dem Titel ‚Anatomia Lutheri, ausgesprengt haben. 1568". 8⁰ (*British Museum* . Catalogue of Printed Books, Iesaias-Ilium, London 1889, col. 47).

1492. CANISIUS cardinali **STANISLAO HOSIO** episcopo principi varmiensi. Ingolstadio 7. Septembris 1567.

Ex archetypo (2⁰; 2½ pp.; in p. 4 inscr. et sig.), cui Canisius ipse nomen („Seruus" etc.) subscripsit. Cod. goth. „383" f. 182ᵃ—183ᵇ. Epistulam ex archetypo primus vulgavit *E. S. Cyprianus,* Tabularium Ecclesiae Romanae seculi decimi sexti, Francofurti et Lipsiae 1743, 448—450. Particulas (ex Cypriano) posuit *E. Reimann,* Forschungen zur deutschen Geschichte XI, Göttingen 1871, 33³ 35³; plura, eaque germanice versa (ex eodem Cypriano) *Flor. Riess* S. J., Der selige

¹ Melanchthon.

Petrus Canisius, Freiburg i. Br. 1865, 369, et *Paul. Drews,* Petrus Canisius, Halle 1892, 123—124. Epistula usus est etiam *A. Eichhorn,* Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius II, Mainz 1855, 298.

Mali in peius proficiunt. Desunt sacerdotes. Tirolis et Bavariae principes „Catholicorum heroes" sunt. Contionator caesareus. Synodi dilingana et constantiensis. Reliqui episcopi nihil agunt. Protestantium theologi inter se rixantur. Calvinianismus amplificatur. Catholici segnes sunt; clerus non reformatur. Hosio collegium braunsbergense commendat; eum rogat, ut Societati suam libertatem permittat et scriptis ecclesiam iuvet. Anatomia Lutheri.

Jhesus[a]. Pax Christi sempiterna nobiscum.

Reuerendissime et Jllustrissime Domine etc.

Valetudine aduersa superioribus mensibus laboraui[1]. Accesserunt postea peregrinationes meae Moguntiam et Argentinam usque: haerendum etiam fuit Herbipoli et Oeniponti aliquantisper[2]. Praetereo reliquas occupationes, quae non sinunt uno me in loco diu uersari: eiusque rei testem fide dignum citare possem Jllustrissimum Dominum Cardinalem Augustanum[3] et alios viros bonos, si longiore quidem defensione mihi opus esset apud humanissimum simul et amplissimum mihi patronum Dominum meum Cardinalem Warmiensem. Eum nunc in primis oro et obsecro, ut silentium hoc meum et in scribendo tarditatem boni consulat, suaque ueteri et saepe mihi probata beneuolentia me quanuis absentem et tacentem prosequi pergat. Quid autem ego de Germania nostra scribam ignoro, nisi quod mali proficiant in peius[4], et bonorum Ecclesiae Catholicae Ministrorum penuria id faciat, ut Orthodoxi Religionis suae causam aegre conseruent atque defendant. Habemus interim Dei benignitate duos, et praecipuos illos, Catholicorum Heroes, Dominum Ferdinandum Archiducem Oeniponti nunc imperantem, et Dominum Albertum Bauariae Ducem: utrunque sane dignum, quem amplitudinis tuae literae aliquando commendent, et in hoc praeclaro suae pietatis instituto confirment. Bono Citardo, cui de Calice tanta cura fuit, nullum adhuc in Cathedra Caesarea[b] successisse uidemus, etsi Catholici nonnulli adhuc expetantur[5]. Augustana Synodus a suo Praesule tam laboriose, quam sumptuose

a) *Hoc v. et 9 sqq. non sunt apud Cypr.* b) Coesarea *arch.*

[1] Vide *Can.* V 437 635. [2] Vide *Can.* V 504—508, et supra p. 6—20.

[3] Ottonem Truchsess. [4] 2 Tim 3, 13.

[5] P. Matthias Cythardus O. Pr. (de cuius „cura" illa cf. *Can.* IV 982) Vindobonae 30. Octobris mortuus est. In *Litteris annuis collegii vindobonensis Vindobona 1. Septembris 1567 datis *„Wolfgangus Pyrringer"* S. J. narrat: Nostri „interfuere cum aliorum fructu et aedificatione supremae luctae Citardi, qui et Ferdinando seni, piae memoriae, et huic Maximiliano Jmperatoribus a Sacris concionibus fuit, eoque in officio, tam excellens fuit, ut tota Germania parem reperire uix quisquam possit" (ex archetypo, a Pyrr. subscripto; G. Ep. VIII f. 40a). Contionabatur quidem in aula imperatoris tum ante Cythardi mortem tum postea etiam Urbanus Austriacus (Pfaffstetter, Sagstetter); at hic simul episcopus gurcensis et administrator episcopatus vindobonensis erat; quare haud ita saepe, puto, dicere poterat; dicebant aliquando etiam alii, ut P. Dionysius a Rain O. Fr. Min. et P. Laurentius Magius S. J. (*Wolfsgruber,* Hofburgkapelle 94 605).

mense Junio celebrata, foelicem habuit exitum. Nam et Synodus Tridentina illic admissa, et reformatio quaedam instituta, multaque alia praeclare tum deliberata, tum constituta fuerunt[1]. Jn eodem labore uersatur et nunc Jllustrissimus Dominus Cardinalis Constantiensis[2]. Reliqui fortasse spectatores quam actores esse malunt[a]: adeo nullus ad Synodum celebrandam accingit sese, reclamet licet Pontifex Maximus cuius consilijs et mandatis uere Apostolicis utinam obtemperaretur[b] [3]. Coeterum de aduersarijs nihil fere possum adferre. Witembergenses ab Electore et Principe suo Saxone iussi responderunt, quid de Brentiana Vbiquitate sentirent: et Germanice responderunt, cum Principe Wirtembergensi[c] [4] hoc agendum esse, ut Brentianum et Schmidelianum Dogma, quod in suas Ecclesias et scholas ipsi non poss[ent][d] inducere, non serperet latius, quia subtilitate magis quam ueritatis pondere niteretur, et neque scripturae sano sensui, neque Lutheri magisterio satis consentaneum esset[5]. Jta pulchre inter Witembergenses et Wirtembergenses Theologos conuenit cum in alijs, tum in hoc genere Controuersiarum. Pergit interim grassari Caluinismus, cum nihil fere sit promptius, quam Ecclesiae Catholicae desertorem Lutheranum alterius etiam sectarij Religionem ample[cti][e] et in[f] errorem deteriorem prolabi. Jllud interim non possumus non grauiter deplora[re,][g] Catholicos nostros tot modis afflictos et oppugnatos nihil serio cogitare de placan[da][h] ira Dei, quae nobis extrema minatur, et de reformatione Cleri, qui nec su[os][i] ferre morbos potest, nec ulla uult remedia sibi applicari: et de coniungendis demum animis ad p r o e l i a d o m i n i[6] contra Philistaeos gerenda sustinendaque. Sed nouit pietas tua recte cum illis agi non posse, qui suae V i s i t a t i o n i s t e m p u s n o n a g n o s c u n t[7], et non redeunt[8] ad d o m i n u m p e r c u t i e n t e m in his grauissimis p l a g i s[9], quarum ipsi nobis authores et confirmatores esse uidemur. Det meliora Deus.

a) *In arch. ita correctum est ex* maluerant. b) *In arch. corr. ex* ottemperaretur. c) *Ita corrigendum esse ex* Witembergensi, *quod est in arch., res ipsa ostendit; v. infra, adn. 4. Ita correxit etiam Cypr.* d) e) *Supplevi ex Cypr.* f) *Hoc v. supra versum scriptum est.* g) h) i) *Supplevi ex Cypr.*

---

[1] De hac synodo Dilingae a cardinali Truchsess habita v. *Can.* V 635—638.

[2] Haec synodus a cardinali Marco Sittico ab Hohenembs habita est Constantiae ab 1. ad 5. Septembris 1567 (*Ios. Hartzheim* S. J. et *Herm. Scholl* S. J., Concilia Germaniae VII, Coloniae 1767, 419—585).

[3] Ita e. g. Pius V. clerum dioecesis frisingensis ad synodum habendam adhortatus erat litteris Roma 28. Februarii 1567 datis; quas edidit *Franc. Goubau*, Apostolicarum Pii Quinti Pont. Max. epistolarum Libri quinque, Antverpiae 1640, 30—32.

[4] Cum Christophoro duce wurttembergensi.

[5] De hac controversia v. *Can.* IV 351—352. Vitembergenses (Wittenberg) anno 1564 vulgaverant „Censuram theologorum de disputatione Iohannis Brentii et Iacobi Andreae de Majestate Christi" (*Heinr. Heppe,* Geschichte des deutschen Protestantismus in den Jahren 1555—1581 III, Marburg 1857, 102). In qua ea ipsa dicuntur, quae Canisius hic profert.

[6] 1 Rg 25, 28. [7] Lc 19, 44. [8] Cf. Am 4, 8—11.

[9] 2 Par 21, 14. Is 19, 22 etc.

De Collegio Braunsbergensi rogo et moneo, ut tua dignitas illud sibi commendatum esse sinat, eiusque primordia paulatim ad meliorem progressum duce Christo, prouehat; nec grauiter interim ferat[a], primis annis optatum deesse successum, hoc praesertim loco et tempore turbulento. Scio a nostris maioribus isthuc fuisse perscriptum, ut M. Petrus Phae[b] alio mitteretur, ubi rectius ille et loqui, et intelligi posset[1], rebusque nostrae societatis suam operam daret. Hoc institutum graues profecto causas habet, ut sperem amplitudinem tuam aegre laturam non esse, quod Praepositi nostri pro ratione Societatis huius rite administrandae, proque disciplina eius legitime conseruanda, suum ius in nostros exerceant, illosque libere uocent, mittant ac remittant, sicut ipsi ad maiorem Dei gloriam et commune Societatis nostrae bonum conducere arbitrantur. Qua in re sapientissimum Praesulem admonere mihi necesse non est, quem rogo tantum enixe, ut maiores nostri sentiant, hoc sibi in gubernandis nostris apud Celsitudinem tuam licere, quod alibi passim licet citra exceptionem, quodque aliquando non tam eorum uoluntas, quam praesens necessitas aut maioris utilitatis ratio uel inuitos facere cogit[2]. Scripsi ad Dominum Cromerum, simulque misi depictam Lutheri Anatomiam, quae Celsitudini tuae quoque commonstraretur, si fortasse hoc spectaculo non perperam inuento, oblectabitur[3]. Deum Jmmortalem rogo, ut amplitudinis tuae conatus in sui nominis gloriam et ad Communem Ecclesiae utilitatem prosperare dignetur. Expectant[c] et optant plaerique, ut Reuerendissimus Dominus Warmiensis non solum in Episcopatu, sed etiam in Cardinalatu rem Catholicam scribendo illustret ac augeat. Jdem et ego cuperem sane uehementer propter communem Ecclesiae et lectorum utilitatem. Jngolstadij pridie Natiuitatis Beatissimae Virginis Matris. 1567[d].

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendissimo in Christo Patri et Jllustrissimo Domino Domino Stanislao Hosio Cardinali et Episcopo [Warmiensi] Patrono amplissimo.

Inscriptioni manu eiusdem temporis (Stanislai Rescii manus esse omnino videtur) adnotatum est: „Redditae 2 Febrva. 1567. Responsvm 18 Febrva. Heilsbergae.“ Ubi annum 1568, non 1567, significari patet.

a) *Sequitur* his, *oblitt.* b) *Cypr. haud recte:* Phal. c) *Ita in arch. correctum est ex* Expectent. d) *Quae sequuntur, a Cypr. omissa sunt.*

---

[1] P. Petrus Fabe (Phae), ex dioecesi treverensi ortus, contionator destinatus erat cathedrali ecclesiae herbipolensi (*Can.* V 474 697. Epp. *Nadal* III 449 473). Eum in Varmia, cum contionaretur, non ab omnibus (initio saltem) intellectum esse ex ipsius Hosii testimonio constat (*Can.* V 138).

[2] Hosius litteris Heilsberga 1. Maii 1567 Romam missis graviter cum P. Ioanne de Polanco Societatis secretario questus erat, quod braunsbergense suum collegium in gratiam collegii herbipolensis spoliaretur (Epp. *Nadal* III 792—793. *Eichhorn*, Hosius II 297).

[3] De hac „Anatomia“ v. supra p. 36.

1493. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. (Epistula prior.)

Ingolstadio 18. Septembris 1567.

Ex archetypo (2°; 3½ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 209 (f. 359 360). Canisius sua manu litteras emendavit iisque nomen („Seruus" etc.) subscripsit.

Collegium visitat. Canisius, controversiae in facultate artium ortae arbiter admissus, adiuncto sibi D. Eisengrein, animos inter se conciliarit et Sociis persuasit, ut solo docendi munere contenti essent. Thornaei apostasia; disputandi licentia coerceri debet. Rectoris dilingani labores nimii. Novi rectores creandi. P. Merquitius. Papa archiducissis clausurae legem relaxavit.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Sunt dies fere 14, quos in hoc uisitando Collegio transegi[1]. Prima et praecipua difficultas, quae hic sese nobis obijcit, est controuersia uetus inter nostros duos[2] et alios Professores in Artium Facultate. Nostri reliquis Collegis[a] per omnia aequari uolebant, suumque ius multis rationibus defendebant aduersus alios, qui nostros a rationibus dati et accepti, et a rebus pecuniarijs submouere conabantur. Putabant enim nostri, se ratione juramenti, quo Facultati Artium obstricti sunt[3], hoc curare[b] debere, ut praeter ius et[c] aequum ab alijs nihil committeretur. Hinc natae sunt in hoc Professorum Collegio contentiones et suspitiones amarulentae, dum utraque pars suam tuetur sententiam: reliquis Professoribus hoc obijcientibus, non conuenire nostris, qui Religiosi sunt, ut secularibus negotijs et rebus pecuniarijs implicarentur. Multoque grauius illos habuit, quod non obscure a nobis de peculatu et furto coram Senatu publico incusari, uel saltem utcunque perstringi, uiderentur. Nostrorum causam egit M. Carolus consentiente sibi Socio P. Henrico Arboreo, qui senior eo est in eadem Facultate. Jtaque maiorem inuidiam sibi conflauit idem M. Carolus Vrsinus, cui rationum pondera non defuerunt in agenda causa tum uiua uoce, tum scripto priuatim et publice[d]. Ego uero cum ex Oeniponto uenissem Monachium, cognoui primum offensos esse animos Consiliariorum Principis[4], quod nostri religiosae simplicitatis obliti, cum reliquis Collegis ita rixari et contendere uiderentur. Primum enim in Collegio dicto Professorum, deinde

a) *In arch. ita correctum est ex* Collegij. b) *In arch. corr. ex* iurare. c) *Sequitur v. oblitteratum, quod iam legi non potest.* d) *In arch. corr. ex* puplice.

---

[1] Canisius haec verba non d. 18. Septembris, quem epistulae extremae ascripsit, sed paulo ante scripsit; vide, quae sub ipsam hanc epistulam dicentur.

[2] P. Henricum Arboreum et Fr. Carolum Ursinum; hic physicam (aristotelicam), ille logicam tradebat (**Litterae* annuae ingolstadienses, 1. Septembris 1567 datae; G. Ep. VIII f. 204[a]).

[3] „Juro, quod commodum Facultatis Artium . . . procurare, incommodum prohibere . . . volo" (Juramentum Recipiendi in Consilium Facultatis Artium, praescriptum in „Statutis" a. 1472 universitati ingolstadiensi a fundatore datis: *I. N. Mederer*, Annales Ingolstadiensis Academiae IV, Ingolstadii 1782, 80); vel hoc, vel simile iusiurandum etiam hoc tempore, puto, iurabatur.

[4] Inprimis Simonis Thaddaei Eckii cancellarii, qui apud Albertum V. ducem auctoritate plurimum valebat.

uero in Senatu Vniuersitatis, ac postremo coram ipsis Consiliarijs haec lis agebatur, et utriusque partis extabant libelli, priusquam ad me quidquam de tota causa relatum esset. Vnde rogaui Cancellarium, liceret ut mihi causam Jngolstadij cognoscere, illuc enim iam profecturus essem, et hoc negotium inter partes componere quo ad eius fieri posset. Placuit Cancellario consilium, qui alioquin Principis nomine suas partes erat interpositurus. Nec minimam huiusmodi turbarum causam praebuit, quod nostri uelut examinatores Candidatorum non paterentur, eam pecuniae portionem, quae ipsis ex ueteri more debebatur, ad reliquos Professor[es] hoc lucrum ambientes redire: sed postularent eandem pecuniam sibi numerandam restitui Candidatis[1]. Cum iam uenissem Jngolstadium, exacerbatos utrinque Professorum animos offendi, et scripta, quae inter se mutuo agitabant, contentiosa legi: neque solum in alijs, sed etiam in nostris maiorem modestiam desideraui. Tum moleste tuli hanc tragediam in hunc locum adductam esse, me prorsus inconsulto et inscio, neque rationem haberi humilitatis et modestiae, qua nos alijs praelucere debebamus. Admisit autem pars utraque me uelut mediatorem et arbitrum. Adiunxi mihi D. Eisengranium[2], ut maior accederet authoritas in lite componenda. Hic scriptis pugnarunt iterum, et primum omnium a M. Carolo postularunt alij, ut non solum unius Professoris, sed etiam totius Facultatis laesum honorem restitueret, aut ea, quae publice obiecerat coram Senatu Professorum, publice reuocaret. Mitigauimus igitur ardentes animos, et M. Carolum excusauimus: ac deinde, ut mutuae esset offensae sincera condonatio, iuuante Christo effecimus[3]. De reliquis articulis, qui in controuersiam ueniebant, multis egi cum nostris, et ostendi rationem hanc confirmandae in posterum concordiae optimam fore, si argumentis praetermissis, iuri suo, quo alijs in facultate pares censebantur, libere et sponte renunciarent, curamque omnem Facultatis administrandae Collegis illis permitterent, ita, ut solo docendi munere contenti essent. Haec uia ut simplex et secura esse uidebatur, ita tollebat etiam semina discordiarum et nostros ad in-

---

[1] „Statuimus et ordinamus, ut quisque baccalaureandorum sexaginta denarios, magistrandus vero dimidium florenum examinatoribus aut tentatoribus suis ante tentaminis aut examinis finem salarii nomine solvere teneatur, de qua quidem pecunia commune inter se prandium poterunt habere residuo nihilominus inter eos aequis portionibus distribuendo" (Statuta facultatis artium sub a. 1519 reformata: *C. Prantl,* Geschichte der Ludwig-Maximilians-Universität in Ingolstadt, Landshut, München II, München 1872, 157). *S. Ignatius* autem constituerat: „In gradibus... magisterii Artium ... tria observentur: ... tertium, ut quemadmodum gratis docet, ita et ad gradus Societas gratis promoveat. ... Videat etiam Rector, ne Magistris vel ullis aliis de Societate, sibi aut Collegio pecuniam aut dona quaevis ab ullo, pro re quavis in ipsorum utilitatem facta, accipere permittat" (Constitutiones S. J. P. 4, c. 15, n. 4).

[2] Martinum Eisengrein professorem theologiae et parochum ecclesiae S. Mauritii.

[3] Die 7. Septembris; ut ipsa „*Acta* Facultatis" habent. Quid de huius controversiae compositione in illis Actis narretur, v. infra, mon. ing. (1).

stituti sui propriam modestiam ac simplicitatem reuocabat[a], nostrosque multis laboribus parum fructuosis et grauibus oneribus liberabat. Omitto rationes alias huc accedentes, quae nostris etiam persuaserunt, hanc uiam eligi et retineri oportere. Jgitur altero[b] die[1], cum iterum partes conuenissent, D. Eisengranio et[c] me[d] simul praesente, suam nostri dixere sententiam, iuri suo renunciantes, et hoc sibi soli[e] [?] reseruantes, ut in munere profitendi pergerent more suo, nihilque aliud oneris uel iuris in Facultate sibi[f] seruarent. Quae sententia Professoribus alijs, ut inexpectata, ita etiam dura et molesta uisa est: unde rogarunt ne hanc nostri facerent secessionem, sed in ipso Collegio remanerent[2]. Vbi productae sunt difficultates[g], quae nostros tantum non cogerent in[h] hac perstare[i] sententia, si firmam uelint habere spem perpetuae concordiae, et suis satisfacere conscientijs, suique Jnstituti memores esse. Aegre tandem obtinuimus, ut nobis consentirent, hac adiecta lege, si Consiliariorum authoritas accederet haecque nostra consilia comprobaret. Nunc obtinuimus[k] in Aula Principis, ut quod a nostris gestum est, confirmaretur[l]. Qua in re nobis profuit[m] D. Eisengranius et effecit, quae[n] desideramus, ut a personis et rebus huiusmodi contentiosis nostri prorsus inposterum abstinere, suoque instituto rectius uacare possint[3]. Neque committetur amplius, ut superioribus inscijs ad has lites nostri descendant, qui nescio sub quo praetextu boni communis in facultate promouendi, dum stricto iure aduersus Collegas uolunt agere, magnas sibi turbas excitarunt, aduersarios ueluti crabrones irritarunt, et in multorum reprehensionem inciderunt, uelut qui nimium sint anxij, curiosi, contentiosi in rebus ad se suumque institutum minus pertinentibus. Faxit Deus, ut his malis edocti, ab omni mali specie[4] caueamus, et ea, quae solida sunt, in spiritu et literis sincere sectemur atque promoueamus.

Rector Dilingensis[5] haud dubie scripsit in Vrbem de ter misero Edouardo Anglo, qui horrendum ostendit exemplum perfidiae et apostasiae, non contentus professionem fidei legitimam detrectare, nisi ad Haereticos confugeret, et illorum impietatem publice profiteretur, Catholicam uero Religionem et Societatem nostram coram omnibus in templo execraretur[6]. Tale scandalum a nostris nunquam, quod

a) *Sequitur* nosque, *oblitt.* b) *Ita (a C. ipso, ut videtur) in arch. correctum est ex* extremo. c) *Sequitur* me, *oblitt.* d) *Ita C. ipse correxit ex* per. e) *Sic arch.; corrigendumne* solis *vel* solum? f) *Sequitur* uendicarent, *oblitt.* g) dificultates *arch.* h) *Sequitur* hanc *vel simile v., oblitt.* i) *A C. ipso corr. ex* praestare. k) *Ita C. ipse correxit ex* urgemus. l) *Ita C. ipse correxit ex* confirmetur; *sequuntur vv.:* quantumuis alij, ne id fiat, sua coeperunt consilia conferre nostrosque in facultate sua retinere contendunt. Sed promisit suam nobis operam; *quae vv. a C. oblitterata sunt.* m) *Haec 5 vv. a C. in margine ascripta sunt.* n) *Ita C. correxit ex* efficiet, spero, quae.

[1] Die 9. Septembris, ut Acta habent.

[2] In „gremio“ et, si res ita ferret, in „consilio“ sive „senatu“ facultatis; vide quae de hoc „gremio“ etc. exponentur infra, mon. ing. (1).

[3] De Alberti V. litteris 19. Septembris 1567 huius rei gratia datis v. infra, mon. ing. (1).

[4] 1 Thess 5, 22. [5] P. Theodoricus Canisius. [6] Vide supra p. 29—31.

sciam, perpetratum fuit[a], et nunc celebri rumore iactatur. Ex his malis aliquid boni nos capere decet, ut nimirum praescindamus et arceamus libertatem in nostris disputandi et contendendi, praesertim de sacris: utque prouideamus, ne locum apud nos ullum habeat spiritus infidelitatis.

Rector Dilingensis breui suo Ministro P. Georgio destituetur, si Collegium Herbipolense instituetur[1]. Laborat interim supra uires, et immodicis curis se conficere uidetur in hac difficili Prouincia, quam sustinet ex parte trium Collegiorum Dilingae curandorum[2]. Jmponit etiam illi[b] Reuerendissimus onera quaedam extraordinaria, ut non possit ille non anxius et ualetudinarius esse. Vnde indiget subsidio Ministri, quem utinam illi reperire possem. Cogitabam utiliter[c] [?] futuram hanc mutationem, ut P. Georgius, si Herbipolim non mitteretur, Jngolstadij rectorem ageret: et P. Martinus[3], qui nunc rector est Jngolstadiensis, Dilingae Minister esset, et ab eo Rectore rectius institueretur. Deinde Rectorem Oeniponti R. Tua constituere posset P. Aloysium Mendoza quem scio illi Collegio multum[d] in domino esse profuturum[4], atque ita D. Lanoyum hoc insupportabili onere, cui modo succumbit, liberaremus, simulque fratribus illic sub hoc Rectore afflictis praesentem consolationem adferre possemus. Qua de re cogitet quaeso P. Tua suamque nobis opem tribuat in hac graui necessitate utriusque Collegij tum Jngolstadiensis, tum Oenipontani.

P. Joannes[5] Saxo Concionator male se gerit Oeniponti, ut illum alio transferre fortasse cogamur etsi nullum Concionatorem, quem illi substituamus, facile nobis liceat reperire. Respiciat nos Deus oculis misericordiae suae[6]. Miramur Pontificem Max. Reginis hoc indulsisse, ut ad nostrum Collegium iterum[e] ingredi possint[7]. Oret pro nobis P. Tua et curet quaeso de Rectoribus mutandis, ut dixi. Dominus nobiscum. Jngolstadij 18. Septembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Epistulae huic dies 18. Septembris ascriptus est; at Canisius eam iam aliquot diebus ante incohavit; in exordio enim affirmat: „Sunt dies fere 14, quos in hoc

a) *Quinque vv. sqq. ab ipso C. in margine addita sunt.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.* c) *Sic arch.; corrigendumne:* utilem? d) *Sequitur* opis, *oblitt.* e) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

---

1 P. Georgius Bader huic collegio destinatus erat rector; v. supra p. 13.

2 Collegium Societatis, quocum universitas ipsa coniuncta erat, atque contubernium S. Hieronymi, in quo et alumni pauperes expensis cardinalis Truchsess, et convictores suis sumptibus alebantur, significari videntur.

3 Leubenstain. 4 De hoc v. supra p. 2.

5 Merquitius parochialis ecclesiae oenipontanae contionator (*Can.* V 111[6] 473); cf. supra p. 16.

6 Cf. Ps 10, 5; 24, 16; 85, 16; Eccli 36, 1 etc.

7 Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

uisitando Collegio transegi"; in proximis vero litteris, quae et ipsae diem 18. Septembris sibi ascriptum habent: „Tribus", inquit, „fere septimanis in hoc uersor Collegio uisitandi causa"; atque in priore illa primum scripserat: „Nunc urgemus in Aula Principis, ut quod a nostris gestum est confirmetur ... promisit suam nobis operam D. Eisengranius et efficiet, spero, quae desideramus, ut" etc.; deinde haec ita mutavit: „Nunc obtinuimus in Aula Principis, ut ... confirmaretur. Qua in re nobis profuit D. Eisengranius et effecit, quae" etc.

Quod Canisius in postrema harum litterarum parte dicit: Mirari se, quod pontifex reginis collegii oenipontani iterum ingrediendi potestatem concesserit, reminiscaris oportet, Pium V. anno 1566 mulieres omnes, etiam „comitissas, marchionissas, ducissas" virorum religiosorum domos ingredi graviter vetuisse omnesque ingrediendi facultates antea concessas irritas esse iussisse. Quare Borgias Magdalenam quoque et Helenam archiducissas sive „reginas" ingressu arcendas esse censuerat (*Can.* V 356 501). Verum Oeniponte 30. Septembris 1567 P. *Nicolaus Lanoius* rector ad Borgiam *rettulit: „Per via del Cardinale Commendone le Regine hanno ottenuto confirmatione delli suoi priuilegij che haueuano auanti chè S. Santita per vna bolla prohibessi che le donne non intrassero li monasterij di religiosi o persone regolarj. Onde per questa fenestra entrano come prima loro . nel giardino et habitatione nostra. Patientia, ad tempus" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 196ª). Anno 1567 duo Commendoni nepotes scholas collegii oenipontani frequentabant (*Borgias* *Lanoio, Roma 2. Iunii 1567; ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 28ª).

Simili ratione sublatus est Canisii „scrupulus" (*Can.* V 470) de Iacoba Badensi Alberti V. Bavariae ducis matre et Anna Austriaca eiusdem uxore (reginarumque oenipontanarum sorore) in collegium monacense admittendis. De quibus P. *Paulus Hoffaeus* praepositus provincialis Oeniponte 16. Februarii 1570 Borgiae *scripsit: Annam aegerrime ferre, „quod id Reginae [Magdalenae] eiusque pedissequis liceat", sibi vero non liceat, cum ipsa collegii monacensis mater et „fundatrix" sit. „Addo etiam hoc, quod sine scrupulo in alia monasteria vtriusque sexus ingrediantur, licet raro" (ex autogr.; G. Ep. XI f. 209ª). *Borgias* igitur Hoffaeo * scripsit Roma 18. Martii 1570: „Si uederà con la prima commodità di dimandar la dispensa à S. Santità accio le Signore Duchesse possino entrare nel Collegio al modo che fu concesso alle Regine de Jspruch." Et *Roma 31. Septembris 1570: „Fù anche detto a sua Santità come l'Illustrissimo Duca diceua di uoler uenir al Collegio . etc., et che forse menarebbe la Signora Duchessa sua matre, et la serenissima sua moglie, et auanti che si passassi oltre, disse da se, che non poteuamo escusar ci de accettar li, et cosi dette la licencia con beneditione, la qual seruira non solamente in Monachio, mà etiam in Hispruch et Hala con questi signori grandi, benche quanto piu rare uolte entraranno sara meglio" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 76ª 124ª).

Borgias Canisio respondit 8. Novembris 1567.

1494. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. (Epistula altera.)

Ingolstadio 18. Septembris 1567.

Ex archetypa epistula (2⁰; $3^1/_3$ pp.; in p. 4 inscr.) et „Postscripto" autographo (in folio separato; 8⁰; 1 p.), Germ. 183, n. 210 (f. 361 362). Canisius sua manu epistulam emendavit et subscripsit („Seruus" etc.). In extremis epistulae versibus complures litterae iam quasi evanuerunt. Litterarum particula, quae de S. Stanislao est, posita est a *Ios. Boero* S. J., Storia della vita di S. Stanislao Kostka, Torino 1872, 82, et Can. 318—319 (italice), et ab *Aug. Arndt* S. J., Der heilige Stanislaus Kostka [2], Regensburg 1905, 93—94 (germanice), et *L. Michel* S. J., Vie du Bienheureux Pierre Canisius, Société de Saint-Augustin 1897, 323—324, et Stanislas 85—86 (gallice). Epistula usi sunt editores Epp. *Nadal* III 242[2].

Stanislaum Kostkam cum aliis Romam mittet. Collegium visitavit. Dissidium composuit. Cum episcopo eystettensi de fidei professione tridentina egit; variorum

excusationes; professio in universitate emitti vetita. Bulla Coenae. Confessarii. Concilii promulgatio. Professores aegroti. Rhetorica schola ablata, reliquae melius constitutae sunt. Socii mutati. Vota renovata. Societas universitatem iuvat. Iter monacense. Catechismi Romani versio. Renovatio votorum dilingana. Rector ingolstadiensis muneri impar est.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

23. Augusti datas accepi, quae tantum de fratre Jacobo Jenuensi[a] [?] Romam mittendo nos admonebant[1]. Mittetur igitur ille cum M. Reynero[2] paulo post, et his duobus adiungemus forte Stanislaum bonum et nobilem adolescentem Polonum, qui parentibus inuitis huic Instituto se[b] cupit dedicare[3].

Tribus fere septimanis in hoc uersor Collegio uisitandi causa. Ac primum curae mihi fuit componere dissidium, quod Professoribus Artium cum nostris duobus intercesserat, sicut alio scripto fusius explicabo[4]. Consequuti tandem sumus, quod optabamus[c], ut Consiliarij quoque Principis nostram probauerint sententiam, factamque inter hos professores concordiam et spontaneam[d] nostrorum secessionem ex dictae Facultatis Collegio. Jgitur docebunt nostri tantum Philosophiam[e], et nihil sibi cum alijs habebunt commune, quod ad externa negotia et facultatis illius administrationem turbulentam[f] attinet. Atque hoc modo non praesenti tantum et[g] periculosae altercationi, sed futuris etiam turbis, quae omnino expectandae fuerant, finem impositum esse gaudemus, Deoque gratias agimus de tota causa conciliata[5].

His diebus ad Reuerendissimum Eistetensem huius Gymnasij Cancellarium[h] et Episcopum[6] salutandum accessi, et cum illo diligenter egi de professione fide[i] quam Pius IIII publicarj[i] iussit, in hanc scholam introducenda. Nam p[ro]fessores hac se purgatione tuentur, quod huiusmodi Bulla Pontific[is] sibi ab Episcopo uel ordinario non fuerit publicata. Episcopus eandem adfert excusationem, seque mirari dicit, quod Pont. Max. propri[a] non mittit mandata de hac Bulla et publicanda, et obseruand[a][7]. Praeterea dicit, suam authoritatem

a) *Sic; scribendum fuerat, puto,* Genuensi; *v. infra, adn. 1.* b) *Hoc v. ab ipso C. supra versum scriptum est.* c) obtabamus *arch.* d) spontanea *arch.* e) *In arch. ita correctum est ex* Philosopiam. f) *In arch. corr. ex* turbulendam. g) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* h) *In arch. corr. ex* Cancellarij. i) *In arch. corr. ex* publicare.

---

[1] De Societatis fratre scholastico Iacobo de Levanto sive Genuensi v. supra p. 11 20. [2] Fabricio; de quo supra p. 10; cf. *Can.* V 433.

[3] Sanctum Stanislaum Kostkam dicit; v. supra p. 4—6.

[4] Hoc scriptum v. supra p. 40—42. [5] Plura v. infra, mon. ing. (1).

[6] Martinum de Schaumberg. Episcopi eystettenses sedem habebant in Arce Willibaldiana (Willibaldsburg), prope Eystadium in monte S. Willibaldi sita.

[7] P. *Hieronymus Torrensis* S. J. theologiae in universitate ingolstadiensi professor Borgiae Ingolstadio 5. Novembris 1567 *scripsit: „Jl reuerendissimo Stadiense Cancellario di questa vniuersita disse al .P. Canisio, marauigliar se molto como questa bulla et quella de la cena mai li sia stato intimata: et per questo par che indugia la promulgatione d' detta professione . . . a detto al padre prouinciale che uolontier la promulgaria, solamente lì fusse intimata di S. Santita o di suo metropolitano ouer dalcuno prelato dauthorita" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 215b).

in hoc Gymnasio parum ualetur[am][a] [?] ut Bullam maxime publicet, nisi rem urgeat magis Princeps Baua[riae,][1] cuius quidem Consiliarij alieni uideantur ab exigendo iuramento, quod Bulla requirit a Professoribus et promouendis. Timent, hac ratione libertatem Religionis in processu Jmperiali confirmatam uiolari[2], et offendi posse Principes Lutheranos. Tum Iurisperiti aegre ferrent hoc sibi lucrum eripi, quod colligunt ex promotione illorum, qui aliquando per omnia Catholici non sunt. Satis enim fore putant, illos[b] a promotione repelli, qui palam et scandalose haeretici esse noscun[tu]r[3]. Addunt, hanc Bullam nusquam in Germanico Gymnasio receptam esse, et rumor spargi coepit, eam in scholis quibusdam Jtalicis relaxatam esse. Vnde cum nostri in hoc Gymnasio diligenter urgerent, ut iuramentum secundum Bullae tenorem exigeretur a quibusdam, adeo non profecerunt, ut etiam noua lege cautum sit, in nulla facultate postulandum a quoquam promouendo dictum iuramentum, quandiu a Superioribus Bulla non insinuaretur et hoc loco publicaretur. Haec latius repetiui, ut uideat P. Tua negotij huius difficultatem: deinde, ut nostris consulat professoribus Theologis, an bona illi conscientia inter alios Professores publicis promotionis et electionis actibus possint interesse, ubi Bulla haec Pontificis non obseruatur, et fortasse periculum excommunicationis metui possit[4]. Et parum sane referret, imo nostris inuidiam singularem augeret, si[c] quoties opus erit, soli excipient nostri[d] contra electiones et promotiones, in quibus mandatum Pontificis negligitur. Putant nostri, expressa protestatione in huiusmodi casibus opus non esse, neque hoc exigi a Pontifice etsi uehementer cupiant, hanc fieri ab omnibus professionem in qualibet facultate[5]. Ego illud maximum

a) *Sic; scribere voluerat, puto:* ualituram. b) *In arch. corr. ex* illorum. c) *Sequitur* se, *oblitt.* d) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

---

[1] Ingolstadium in rebus civilibus Alberto V. Bavariae duci subiectum erat; universitatem Ludovicus dives Bavariae dux a. 1472 fundaverat.

[2] „Recessum“ comitiorum imperii Augustae a. 1555 habitorum sive „pacem religionis augustanam“, quam vocamus, significat; qua quid ea de re sancitum sit, v. *Can.* V 245—246.

[3] Cf. *Can.* IV 585. Ita etiam ducis consiliarii statuisse videntur (*Prantl* l. c. I 270).

[4] *Pius IV.* in Bulla Roma 13. Novembris 1564 data, „excommunicatione latae sententiae“ aliisque poenis propositis, constituerat, ne quem professores eligerent rectorem cancellariumve, neve quis gradum academicum reciperet, nisi qui ante electionem vel admissionem vel promotionem fidem catholicam verbis in ipsa Bulla praescriptis „palam et sollemniter“ professus esset; simul praeceperat, ut „desuper instrumentum publicum conficeretur“, et ut professionis rite factae accurata mentio in promotionis litteris sive diplomate fieret (*Bullarium* Romanum VII, Neapoli 1882, 323—327).

[5] P. *Martinus Leubenstain* rector ingolstadiensis Ingolstadio 30. Martii 1567 S. Francisco Borgiae *scripsit: Si professores Societatis promotionibus non intererunt, „omnes sine delectu, sicuti prius, docti et indocti Catholici et haeretici, libere promouebuntur, quod non solum in Bauaria fidei destructio erit, sed etiam magnae partis Germaniae, si quis enim est promotus in Catholica hac academia, facillime

impedimentum uidere uideor, quod huiusmodi Bullae et excommunicationes apud praecipuos dominos, quorum in publicando et exequendo[a] authoritate opus esset, non tantum ualeant, quantum sane ualere deberent, quia non sunt fundati supra petram[1]. Dominus nostri misereatur.

Egi praeterea cum Episcopo de Bulla Caenae domini publicanda, deque confirmandis nostris confessarijs. Sed parum uideor effecisse, nec puto urgendum Episcopum esse amplius, si difficilem se praebet in concedendis illis, quae secundum Concilium Tridentinum nobis concedere potest, praesert[im] quandiu idem Concilium non publicauit in hac Ecclesia[2].

Expectamus tot mensibus Professorem philosophiae, qui P. Arboreo in lectione succedat, cum[b] is amplius docere non possit, ut intelligatur[3]. Vnde M. Carolus Vrsinus[4] illius et suo nomine profitetur, et utranque lectio[nem] satis grauem sustinet, iamque coepit nonnihil corpore laborare. Per Christum rogo, ne cogamur nostros tam grauiter exercere. M. Paulus[5] Dilingae magis ac magis deficere

a) *In arch. corr. ex* exequendum; *3 vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* b) *Sequitur* hic, *oblitt.*

---

sub hoc praetextu quamcumque conditionem nanciscitur apud Catholicos, et ita occulte subintrant, et integra oppida peruertunt, vt experientia docet" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 209b).

[1] Mt 7, 25. Lc 6, 48; cf. Mt 16, 18.

[2] Ex decreto Concilii Tridentini (sess. 23, de ref. c. 15) necesse erat, ut Socii, si hominum saecularium confessiones excipere vellent, praeter iurisdictionem, quam summi pontifices iis delegaverant satis amplam, ab episcopis „approbationem obtinerent"; ita enim, privilegiis quibuscumque sublatis, Concilium de sacerdotibus omnibus, etiam regularibus, statuerat. Ideo Iacobus Lainius praepositus generalis Socios approbationem illam petere iusserat; simul tamen significaverat: Ubi Concilium promulgatum non esset, eius decretis oboediendi non esse officium. Quam sententiam iam admitti non posse monui *Can.* IV 475; ubi de tota hac causa plenius disserui. Hoc tantum addo: S. Pius V. m. Martio a. 1567 Franciscanis regularis observantiae concesserat, ut in foro conscientiae, quod vocamus, in posterum quoque omnibus privilegiis per summos pontifices sibi tributis uti possent, etiam illis, quibus per Concilium Tridentinum esset derogatum (*Emm. Rodericus* O. Fr. Min., Nova Collectio Privilegiorum Regularium, Venetiis 1611, 428). Qua concessione (per communicationem privilegiorum) etiam Societatis homines comprehendi censebant, qui in curia romana canonum periti erant (Epp. *Nadal* III 414). Praeterea Pius V. Bulla Roma 16. Maii 1567 data de Ordinibus Mendicantium (e quorum numero Societatem et fuisse et esse idem Pius V. litteris apostolicis 7. Iulii 1571 datis declaravit) decreverat: Tridentina illa de approbatione episcopali petenda lege Mendicantes a suis moderatoribus generalibus vel provincialibus ad fidelium confessiones excipiendas approbatos non comprehendi (Magnum Bullarium Romanum II, Luxemburgi 1727, 245 366); quamquam postea (6. Augusti 1571) hoc decretum revocavit (l. c. 368).

[3] P. Henricus Arboreus logices in universitate professor (pulmonibus, ut videtur) aeger erat (*Can.* V 363).

[4] Professor physices aristotelicae (*Can.* V 306[7] 724).

[5] Vizanus professor philosophiae (*Can.* V 462).

scribitur, ut nec suae lectioni diutius sufficere possit. Doleo quod cogar eandem cantilenam toties occinere, et de nostris miserijs conqueri.

Jn schola classem quartam hic abstuli, quae rhetorica erat, et pa[u]cos habebat studiosos[1], Tres uero classes meliore ordine collocatas rel[in]quam, mutatis illarum praeceptoribus. Studiosos Rhetorices hic aliquot e fratribus habebamus, quos Dilingam transtuli, ubi tum [in] spiritu, tum in literis maiores progressus in domino facturi uidentur.

Dominica superiore[a] [2] [?] post auditas meas exhortationes, et fa[cta] exomologesi, fratres omnes Vota sua renouarunt. Confirmet in eis et nobis Deus sanctam in hac vocatione gratiam. Quid praecip[ue] in hoc Collegio desit, ex adiuncta chartula plenius intelligetur. Cert[e] in profitendo nostri hanc scholam uehementer illustrant, magnumque in studiosis profectum faciunt, et singulari pollent authoritate.

Ego cras Monachium, duce Christo, discedam, ibique Fratres ex Vrbe uenturos expectabo, relecturus etiam Catechismum Romanum a D. Paulo[3] conuersum Germanice, et praeterea Collegium hoc uisitabo[b]. Dilingenses monui, ut Vota sua renouent Rectori[4] confitentes, cum ego tardius ad illos hoc anno possim accedere, et sperem ad Christi natalem me illis adfuturum[5]. Commendo me et collegium hoc Jngolstadiense sacrificijs et precibus P. Tuae in Christo JESV Domino nostro, qui suam nobis gratiam augeat semper. Jngolstadij 18. Septembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

P. Martinus[6] Rector Jngolstadij, uir simplex et [r]ectus[c] [7], ad hoc Rectoris munus aptus non uidetur multis nomi[nibu]s[d]: bonum interim Ministrum ageret in aliquo Collegio. No[n][e] audet Latine loqui et uersari cum exteris, non confessiones audire Germanorum vult, neque fratribus exhortationem facere sustinet. Natura durus, asper et indignabundus est, vt fratres illum metuant accedere, ideoque non lubenter sub illo uiuunt hoc loco. Tum erga me quoque nimis uehementem se praebere solet, seque interim conficit nimia sollicitudine et anxietate, dum neque sibi, neque alijs facit satis. Non[f] prosunt consilia, quae saepe illi praebuimus, ut mitius ageret, sibique et alijs parceret. Breuiter, bonus Minister esset, non Rector.

a) *Vel* superiori; *nam alterum ex altero correctum est.* b) *Ita C. ipse correxit ex* uisitaturus. *Sequitur:* Nam, *oblitt.* c) d) e) *Autographum hoc loco lacunam habet.* f) *Sequitur* profue, *oblitt.*

---

[1] De hac Sociorum ingolstadiensium „schola privata" v. *Can.* V 761 et infra, mon. ing. (2).

[2] Die 14. Septembris. [3] Hoffaeo.

[4] P. Theodorico Canisio.

[5] Ad breve tamen tempus Canisius haud multis post diebus Dilingam venit; v. infra, ep. n. 1510.

[6] Leubenstain. [7] Iob 1, 1; 2, 3.

Quare P. T. rogo, vt ne diutius patiamur fratres destitui necessario capite atque meliore Rectore, qui hoc loco cumprimis desideratur. Dominus JESVS nobiscum. Seruus in Christo

P. Canisius.

R. P. N. Generali[a] Soli[1].

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia, Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Borgias Canisio respondit 8. Novembris 1567.

1495. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 20. Septembris 1567.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Augusta Padre Canisio". Germ. 67 f. 65. Epistulam in compendium contractam posuit *Duhr*, Jes. an Fürstenhöfen 75, et Jes. I 191.

Cum Societatis instituto pugnat, per Socios vel collegium virginum halense regi, vel divina officia cantari in eiusdem templo. Quod Societati dandum non est. Canisius haec reginis explicabit et, num qua alia ratione Socii ipsis famulari queant, videbit.

Reuerende in christo Pater.

Pax. Ex literis .R. V. 18. Augusti datis, et ex scripto quodam P. Joannis Dirsij intelleximus Serenissimarum Reginarum[2] deliberationem et quidem de ipsarum mente quod sancta omnino sit minime dubitamus, et nostra societas si quid, saluo instituto, ad ipsarum obsequium, et consolationem prestare in Domino poterit (prout se debere agnoscit) perlibenter praestabit. Quia tamen sic inseruire proximorum spirituali profectui et consolationi debemus, ut nostri instituti obseruandi, rationem habeamus (quod si deserimus, nec de alijs nec de nobis ipsis bene mereri poterimus) dicam quid de hoc Halensi negocio, nobis in Domino uideatur.

Jmprimis quia serenissimarum Reginarum intentio eo ferri uidetur, ut collegium uel congregationem instituant Virginum, aut matronarum honestarum, quae pie ac religiose quamuis non sub disciplina monastica, uiuant, cuius dirigendae curam nostra Societas suscipiat, hoc animaduertendum est, nulla ratione fieri posse . pugnat enim cum nostris constitutionibus, atque instituto, quod non solum monialium, sed quarumlibet personarum peculiarem gubernationem et curam a nobis suscipi prohibet[3]. Cum autem Pater Dirsius scribat nihil sere-

a) *Sequitur* solum, *oblitt.*

---

[1] *S. Franciscus Borgias* a. 1565 vel 1566 *constituerat: „Consideretur quae seorsum scribi debeant, et an inter haec quae [quid?] notari oporteat quod [quae?] soli superiori destinatur [destinantur?] et talia includantur in alijs literis" (ex apogr. eiusd. fere temporis, in coll. ingolstadiensi scripto; Antiqu. Ingolst. f. 88[b]).

[2] Venerabilis Magdalenae et Helenae sororum (v. supra p. 9 17). P. Ioannes Dyrsius S. J. Magdalenae confessarius erat.

[3] Instituti locum illum v. *Can.* V 353[4]. „Particularem personarum, et praesertim foeminarum, curam nemo suscipiat; et quamvis pro confessarij munere, in

nissimas Reginas contra institutum nostrum a nobis exigere, speramus quod aequo animo sint accepturae, si curam hanc nostro instituto prorsus repugnantem recusemus. Posset alioqui R. V. eisdem, [de nostris][a] constitutionibus rationem reddere si opus esset; non enim sine magni momenti causis per literas Apostolicas nobis supplicantibus, cautum fuit, ne unquam foeminarum peculiarem curam societas nostra susciperet[1], quod et constitutio nostra postmodum confirmauit.

Quod ad nouum templum attinet, quod cum sacra suppelectile .SS. CC. aedificare, et ornare magnifice uolunt, et incorporari Societati (quae Hallae collegium, uel domum probationis in quodam alio monasterio aliquantulum remoto[2] sit habitura) imperent[b] [?], id sane expedire non uidetur. Primo quia collegium uel domus, haud dubie suum templum coniunctum habebit, quod ipsi satis erit. Secundo quia cum nouum templum coniunctum domui Reginarum cum suis matronis ac uirginibus sit futurum preter decorum nostrae Societati applicaretur. 3° quia contra morem societatis, ac procedendi rationem esset, ut nostri aliam Ecclesiam, ab habitatione sua remotam ad exercenda sua ministeria quotidie adeant, nec id magnis incommodis uacaret.

Cum ergo hanc esse Serenissimarum Reginarum intentionem uideamus, in domo[c] probationis Hallae constituenda, et templo applicando, ut haberent aliquos ex nostra societate qui tum in audiendis confessionibus, congregationis illius uirginum ac matronarum, tum in missis ac diuinis officijs cantandis, in suo templo operam suam praestent[3], cumque neutrum instituto nostro consonet, quin potius expresse repugnet, non uenit in mentem quid de fundatione ista, domus probationis dicere possimus, nisi quod Reginis de tanta beneuolentia et erga nos charitate ex animo gratias agimus quodque uehementer optamus ut iniri aliqua ratio possit, quo[d] [?] iuxta nostrum

a) *Haec vel vv.* de Societatis *supplenda esse ostendunt ea quae sequuntur.* b) *Corrigendum esse dixerim* cuperent. c) domino *ap.* d) *Sic; corrigendumne* qua?

---

uita spirituali eas instituat, nullius tamen obedientiam admittat": „Regulae Sacerdotum" reg. 15, in libello „*Regvlae* communes. Romae in Coll. Societatis Iesv. Anno M.D.LXVII" f. 10ª non sign. Postea huic regulae num. 19 ascriptus et aliqua eius verba, salvis omnino rebus, immutata sunt (*Institutum* Societatis Iesu III, Florentiae 1893, 15).

[1] „Quod nulli ipsorum ... curam Monialium, seu religiosarum quarumlibet personarum recipere teneantur, per litteras Apostolicas impetratas, vel in posterum impetrandas, nisi de hoc indulto et ordine Sociorum huiusmodi, expressam facientes mentionem, . . . de speciali gratia indulgemus": *Paulus III.* in litteris apostolicis Romae 18. Octobris 1549 datis (*Litterae* apostolicae, quibus Institutio, Confirmatio, et varia Priuilegia continentur Societatis Iesv, Antverpiae 1635, 44—45).

[2] In deserto illo monasterio Salvatoris; v. supra p. 8.

[3] „Nec obligationes ad Missas celebrandas, neque aliae huiusmodi admittantur" (Constitutiones S. J. P. 4, c. 2, n. 4; cf. P. 6, c. 3, n. 6 et C). Atque a. 1558 prima *Congregatio* generalis pronuntiavit: „Non nisi ex gravissima causa dispensandum esse a Praeposito Generali, ut Missa cantetur; et id tantum dominicis diebus et festis (decr. 39 post el. *Institutum* S. J. II 165).

institutum .SS. CC. possimus inseruire: et si V. Reuerentiae aliquid tale occurrerit, nobis significet. Precamur interim Dei bonitatem, ut earum et nostra omnia consilia et actiones ad gloriam suam dirigere, et sanctissimae suae uoluntati conformare dignetur. Romae 20. Septembris .1567.

Epistulam hanc praeter consuetudinem latine, non italice scriptam esse censeo eo consilio, ut maior quaedam ei esset auctoritas et ut facilius a Canisio Ferdinando II. archiduci consiliariisque oenipontanis ostendi posset. Eam Canisio missam esse una cum litteris 23. Septembris 1567 ad eundem datis intellegitur ex harum exordio (v. infra p. 52). Caeterum in Borgiae Registro germanico (Germ. 67 f. 59^b—60^b) exstat litterarum italicarum de eodem prorsus negotio Roma 13. Septembris 1567 a Borgia ad Canisium datarum apographum. Nec tamen hae litterae Canisio missae sunt; neque enim is in epistulis, quas ad Borgiam dedit, ullam earum mentionem facit; et in Registro apographum illud, lineis transmissis, oblitteratum est. Quodsi duas illas epistulas inter se contuleris, hoc cognosces: Idem habent exordium; eadem dicuntur de ecclesia illa reginarum; quod vero ad curam collegii illius vel congregationis virginum attinet, italica epistula hanc habet moderationem: „Se si intende che questo tal collegio debbia essere aiutato de i nostri in tanto, che uiuono le serenissime Regine, come nostro instituto lo comporta, si fara, non pigliando però cura altrimente che adesso la tengano, ma potranno sentir loro confessioni, et alle uolte dirli le messe, et predicarli perche nostre constitucioni non permettono particolar gouerno di donne ne monache ne secolari, et cosi la compagnia non potria pigliar tal assunto."

Quoniam 13. Septembris litterae ad Canisium missae non sunt, epistulis 20. et 23. Septembris 1567 ad eum datis adiunctae sunt, puto, communes litterae illae, de quibus in Cod. „Def." *notatum est: „1567 ... A 13. di settembre ordine sopra il dir le letanie ogni giorno, et si faccian discipline per alcune necessità importantj ad intention di N. P. et per tre mesj dureranno, à Jtalia, Francia, Germania et Spagna" (Messe et or. etc., in a. 1567).

Canisius Borgiae respondit 8. Novembris 1567.

1496. CANISIUS **P. NICOLAO LANOIO S. J.** rectori collegii oenipontani. Monachio sub 23. Septembris 1567.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. VIII f. 196.

P. Merquitius contionator Oeniponte avocetur in eiusque locum vel M. Guisanus vel alius substituatur.

P. Nicolaus Lanoius S. J. rector collegii oenipontani Oeniponte 30. Septembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec rettulit de „colloquio" die 27. Septembris cum Ferdinando II. archiduce Tirolisque principe habito, quo tractabatur de P. Ioanne Merquitio saxone S. J. parochialis ecclesiae oenipontanae contionatore (cf. supra p. 16): „Sabbato parlai al nostro Principe Jllustrissimo ... Jn quel colloquio mi disse il Principe che jo solicitassi apresso di V. P. che non si leuassi di quà il P. Saxone predicatore essendo come lui intendeua grato nel suo predicare al populo per non essere tanto aspero nel suo modo di procedere et cosi piu al gusto di Germanj, et questo ricercaua accioche non li fosse di bisogno di fare instantia appresso di V. P. in caso che lo volessi far passare altroue. Jo li rispose chè, non si leuaria di quà senza il beneplacito di S. Altez: como jo presumeuo. pero per la sua inconstantia, legierezza in suoi costumj, et presontione di esser grato, absque eo fortasse quod intrinsecus latet[1], parmi chè non potra perseuerare ni qua ni in qualunche luogo sia. Li dotti non lo stimano troppo quanto alla sua dottrina et preferiscono le prediche di Maestro Hermete[2] suo predecessore in questa

[1] Ct 4, 1 3. [2] Halbpaur; cf. *Can.* V 2[1] 404 855.

parte. Lui s' intriga con certe donne etiamdio principalj di questa corte. Reuerendo Padre, saria bene preuedere il pericolo et schiffare lo che potria acadere. Per vna minima cosa contraria al suo capo si turba di tal maniera che essendo in quella furia facilmente se ne fuggirebbe doue l' impeto lo transportaria. Jl P. Prouinciale questi giorni auantj che io questa vltima parlassi al Principe mi scrisse che saria buono di leuarlo et di mandare Maestro Antonio[1] *Fiandrese che adesso sta in Dilinga o vn altro. Jo li risposi che nullamente conueniua di fare la tal mutatione per duoi raggione, Prima per che M. Antonio é ancho lui di ceruello mirabile, presontuoso, et non sa ben la lingua todesca, ni a visto mai quasi cosa di theologia. 2º La tal mutatione offenderia grauamente li auditori, anche le regine*[2] *et (come dipoi si è inteso) jl Principe. Bisogna che prima si passi questa nouita, quia noua placent."*

1497. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Tusculo 23. Septembris 1567.

Ex apographo eodem fere tempore scripto; in margine, eadem manu: „Padre Canisio, di N. Padre". Germ. 67 f. 65^b—66. Complura huius epistulae capita, latine versa et aliquantum contracta, comparent in corpore illo „Responsorum" variis Societatis provinciis a primis quattuor praepositis generalibus datorum, quod exstat in Cod. monac. „Resp." (cf. *Can.* II LIII—LIV) f. 121^b—122^a.

P. Schorichius. P. Hoffaei aliorumque missiones. Canisius ipse statuet. Immerito Socii provinciae austriacae a consiliario illo caesareo reprehenduntur; nam plurimum laborant. Canisius de controversia ingolstadiensi cognoscet et statuet. Si cardinali placuerit, Thornaeus capiatur et in carcere vel per totam vitam, cum opus erit, detineatur. De haereticorum doctrinis ne disputetur nisi in exercitiis scholasticis. Fidei professio exigatur. FF. Damerius et Michonis. Praepositus generalis certior effici debuit de onere illo herbipolensi; quod omnino debet auferri; convictorum cura ne suscipiatur; dabitur contionator. Promotio PP. Rabenstein et Arborei; severius quam mitius de gradibus academicis agi debet, ne vilescant. Collegii dilingani rector et minister. Oenipontano rectori non superintendens, sed bonus addetur minister. Romā nec rector, nec minister, nec noviciorum magister, qui germanicae nationis sint, mitti poterunt, nisi ex Germania iuvenes ad ea munera idonei futuri Romam missi erunt. Confessarii florentinus et ferrariensis in aulis manere debent. Socii varii. Philippus Fugger. Socii Francofurto revocandi sunt. Augustae Socios non capituli, sed alia pecunia sustentari oportet; nec convictores ibi admittendi sunt, sed providendus magister externus.

Pax *etc.* Si sono riceuute diuerse lettere di .V. R. di .5. 12. 16. 18. et .27. de Agosto, si erano anche riceuute altre di .24. di Luglio.

Faro risposta à tutte conla presente; benche intorno al Collegio; o casa di probatione di Hala si scriue in altre lettere separate[a] [3].

Ci è stato grato si contentino quelli Signori di Bauiera[4] che si fermi qui piu a lungo il Padre Georgio scoriccio, et la missione che prettendono del D. Paulo[5] per alcuni giorni per la Bauiera, rimetto al giudicio di V. Reuerenza et cosi altre simili missioni circa le quali potra fare quello che in Domino li parera espediente.

a) *Sequuntur vv.* Al collegio, o casa di probatione, *oblitt.*

[1] Antonium Guisanum; de quo plura infra. [2] Magdalenam et Helenam.

[3] Vide supra p. 49—51.

[4] Consiliarii Alberti V. ducis, maxime Simon Thaddaeus Eck cancellarius; v. supra p. 24—25. [5] P. Pauli Hoffaei; v. supra p. 24—25.

Jn Vienna ordinariamente s' è tenuto un predicatore todesco et un' altro Jtaliano, et li nostri durano fatiche piu che mediocre in quel Collegio, tanto che per il peso di quelle molti sono morti, ò amalati; si che quel Consiglier dell' Jmperatore non so con quanta ragione si lamenta che non si sodisfaccia al nostro debito in quella Prouincia[1].

Quanto alli mastri de Jngolstadio andando[a] V. Reuerenza a uisitarli intendera meglio si han passato li limiti, ò non[2], et potra prouedere come li parera in Domino.

Jl caso di Eduardo Inglese[3], grandemente ci ha dispiaciuto, trattesi la cosa con l' Illustrissimo Cardinale di Augusta[4]. Quanto al ueder di pigliarlo prigione, si ben tutta la uita douessi finir in quella; et se non parera inconueniente à detto Illustrissimo Cardenal usesi[b] diligenza di hauerlo nelle mani: del resto pare bene non si tratti in conuersatione delli dogmi heretici, ne che presumma alcun de nostri di pigliar à defendere la parte lorò, eccetto quel essercitio che nelle schole è necessario per conto delli studij, accio li nostri siano armati nelle materie controuerse contra li heretici; si che V. Reuerenza potra metter questo in essecutione in sua Prouintia; et si scriuira ad altre il medesimo[5]. La professione dela fede si deue esseguire dalli nostri scholari come anche dalli esterni.

De Simon[6] Leodiense s' è datto auiso al prouincial di francia[7]; et di Matheo[8] Polono si hauera buona cura, il quale è gia arriuato à Roma.

S' è intesa la grauezza deli 300. fiorini l' anno che si deuono pagare alli frati franciscani dell' intrata del monasterio de Herbipoli, et l' altra de 40. fiorini per .10. anni[9], et conueneua hauer dato auiso di questa cosa, auanti che io hauessi fatto risposta al Vescouo[10], tutta uia poi che io presuponeuo la dotatione di mille et cinque cento fiorini quando li scrissi di accettar quel Collegio, non l' accettero d' altra sorte, et conuerra che prima che li nostri siano mandati à Herbipoli,

a) *In ap. sequitur alterum* andando. b) *In ap. sequitur* si, *oblitt.*

[1] Vide supra p. 25. Anno 1569 „super conciones per varia vrbis templa ferme septenas, binasque in Collegio tempore eodem Germanicam, atque Italicam, addita est in peramplo Gymnasio Latina, ad quam doctissimi quique conueniebant" (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 5, n. 83). [2] Cf. supra p. 26 40 45.

[3] Eduardum Thornaeum collegii dilingani novicium scholasticum significat, qui non solum ex Societate aufugerat, sed etiam a fide catholica palam et sollemniter (Lauingae) defecerat; v. supra p. 26—31 42—43.

[4] Ottone Truchsess.

[5] P. Hieronymo Natali visitatori in provincia Germaniae inferioris versanti Borgias ita scripsit Tusculo 21. Septembris 1567 (Epp. *Nadal* III 527—528. *Herm. Stoeckius*, Forschungen zur Lebensordnung der Gesellschaft Jesu im 16. Jahrhundert II, München 1911, 72—73).

[6] Fr. Simonem Damerium dicit; v. supra p. 27.

[7] P. Oliverio Manareo. [8] Michonis; v. supra p. 27 29 32.

[9] Vide supra p. 27. [10] Friderico a Wirsberg.

ò uero diano principio alli ministerij nostri si chiarisca questa partita col Reuerendissimo Vescouo, et non bastarebbe, che dicessi supplirebbe lui insino alla detta suma di mille è cinque cento fiorini perche è mortale, et se Dio disponessi di lui potrebbe mancar facilmente tutto quello ch aggionge all' intrata del monasterio; si che conuerrebbe che promettessi di sgrauarla di questi pesi, specialmente di quello delli .300. fiorini, quali si potrebbono metter sopra alcun' altra pezza che non è di credere mancara il modo di farlo al Reuerendissimo Vescouo se uorra trouarlo; finalmente se uolessi che questi .340. fiorini hauessi à pagare il Collegio de Herbipoli, et non promettessi lui di pagarli d'altra banda, non mi pare si debbia dar principio, mà col miglior modo che si potra differir la cosa insino à tanto che sia meglio assettata, et questo medesimo si scriue al padre Prouinciale del Rheno[1] dandoli anche auiso di non pigliar la cura delli Conuittori. Quanto alla speranza che hanno del predicatore, è manco inconueniente, presuposto, che non ui è obligo alcuno perche la Compagnia ha intentione di darglielo, et gia s' è mandato il padre Filippo Vuidmastadio dal Cardinal Warmiense, accio uengha ad ogni modo il padre Pietro Phae, et forse sara uenuto à quest' hora[2].

Del promouere al grado di licenciato in Theologia li Padri Rabasten et Arboreo, mi rimetto a V. Reuerenza . deuesi pur considerar in questi et nelli altri che si promuouono se siano sufficienti in modo che non perdano auctorità d' i gradi i nostri[a] [?], et più presto il restringere in questa parte, che dilatarsi mi par conueniente.

a) *Sic ap.; corrigendum esse videtur:* auctorità i gradi d' i nostri.

[1] *Borgias* Tusculo 25. Septembris 1567 P. Antonio Vinck provinciali *scripsit: „Per lettere d'Agosto del P. Canisio, intendo che quel Monasterio è grauato“ etc. „Mi maraueglio che sapendo questo V. R. quando ci dette auiso della risolution presa, col Vescouo, non m' habbia dato auiso, hauendo preso l' assunto di ragguagliarmi del successo di quel negocio“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 68[b]). Exstat Moguntiae in bibliotheca urbis Fasciculus saeculo XVI. scriptus: * *Ordinationes* P. N. de Wurceburg. Anno 67. 68. et 69“; ubi haec sunt: „Ex literis R. P. G. ad R. P. P. [i. e. Reuerendi Patris Generalis ad Reuerendum Patrem Prouincialem] circa collegium Herbip. excerpta. Anno 1567 . . . 25. 7[bris] Ex literis P. Canisij intellexit grauatum monasterium. Ac ita iubet (non obstante responso ad primam informationem) ne detur principium exercitiorum collegij donec haec difficultas soluatur: ut collegio libere soluantur 1500 fl. et quia mortales omnes, conueniret assignarj id quod monasterio deest super alium locum cum securitate“ (B. Lad. 11. Dd).

[2] *S. Franciscus Borgias* Cardinali Stanislao Hosio *scribit Roma 26. Iulii 1567: Se consilium cepisse P. „Petri Phae“ Braunsberga mittendi Herbipolim, ubi „Collegium necessario instituendum est“; ac cum cardinali satis non esse, ut in locum Patris Phae „P. Joannes Hastensis“ mitteretur, acceperit, brevi egregium virum „Patrem Philippum Widmanstadium“ missum iri. Et Roma 9. Septembris 1567: Cardinali litteras afferri per „P. Philippum Vuidmastadium“, qui „semper in Societate nostra, et de integritate morum et de spirituali profectu, egregium habuit testimonium“; eum substitui in locum P. Petri Phae, principiis collegii herbipolensis necessarii; tres alios Socios cum Widmanstadio venire (ex epistulis archetypis, a Borgia ipso subscriptis, quae exstant Frauenburgi in archivo episcopali, Cod. „D. 10“ n. 107; Cod. „D. 12“ n. 111).

Jl Rettor di Dilinga[1] si tiene per certo ha bisogno di buon Ministro, et essendo mandato di Roma il padre Gerardo[2], uedasi se lui potra supplire per il Collegio di conuittori in modo che detto Padre Rabasten possa esser Ministro nel Collegio nostro de Dilinga in caso che il padre Georgio[3] habbia d' andare in Herbipoli.

S' è inteso quello che scriue V. Reuerenza quanto al gouerno del Collegio di Hispruch[4], et perche in un Collegio picciolo il superintendente non pare si metterebbe senza contrauenire al Decreto dela Congregatione[5], et per che ad ogni modo si puo pensare che farebbe il medesimo, che essendo Rettore; più presto mi par conueniente si resti con nome di Rettor dandoli un buon Ministro et auisandolo li lasci fare le cose che sono proprie di Ministro.

Il mandar di quà un Rettor è Ministro, V. Reuerenza sa che non ci sono della lingua Todesca, et pur conuerrebbe fossino della medesima natione, et se di la non mandano piante che quì si possano alleuare et crescere; non si potranno di Roma mandar simili soggetti, et il medesimo intendo del maestro di nouitij che V. Reuerenza dice conuerrebbe mandare per Monachio, perche quello che ci era da mandare s' è mandato di quà quanto à Todeschi.

Li sacerdoti che stanno con le Regine in Fiorenza et Ferrara[6], non si possono leuare senza grandi inconuenienti, et di quello di fiorenza sappiamo che la Corte non lo guasta, come V. Reuerenza mostra temerlo; di quello di Ferrara ci informaremo, perche non sappiamo anche tal cosa, siben ci scriue alle uolte il Rettore[7].

Jl padre gioan[8] Sassone de Hispruch, uedasi di aiutarlo con destrezza il meglio, che si potra. Di mastro Roberto quello che si può fare di quà è scriuerli animandolo à restare ancora uno anno per fare il suo debito[9], non si leua pero a V. Reuerenza la facoltà se giudicassi, che non debbia restar in sua Prouincia, di mandarlo al Prouinciale[a] del Rheno, il quale se uolessi cambiarlo con altro idoneo di sua Prouincia, io l' hauerei charo, et anche glielo raccomandero.

a) *Ita corrigendum esse ex* in quella, *quae sunt in ap., intellegitur ex vv. proxime sequentibus.*

---

[1] P. Theodoricus Canisius.

[2] Pastelius; cf. *Can.* V 463. [3] Bader.

[4] Canisius commendaverat, ut quoniam P. Nicolaus Lanoius in collegio regendo et caeteris Sociis et ipse sibi gravis esset, alius rector crearetur, Lanoio collegii „superintendente“ constituto; v. supra p. 14.

[5] Anno 1565 secunda *Congregatio* generalis Societatis decreverat: „Non videtur officium Superintendentis vel nomen usurpandum in Societate, nisi ubi pro arbitrio R. P. Generalis necessitas vel magnitudo Collegii utrumque postulaverit“ (decr. 86. *Institutum* S. J. II 210). Caeterum cf. supra p. 14—15.

[6] PP. Guilielmus Elderen et Laurentius Hermanutius; v. supra p. 16.

[7] P. Fulvius Androtius.

[8] Merquitium; v. supra p. 16.

[9] Vide quae de P. Roberto Girulio sub ipsas has litteras dicentur.

Gia parti filippo fuggero, et andò in compagnia di esso il padre Philippo Vuidmastadio, et anche un' altro sacerdote chiamato etiam Filippo che V. Reuerenza ben cognosce[1].

Pietro Aretino uada con la pace d' Jddio[2], et Jacomo[3] genouese si aspettara in Roma, come lo uoleuano mandare. Del promuouere Joanne[4] Jnglese, presuposta la emendatione sua sta bene, et non altrimente.

Quanto alla andata del padre Dominico[5] Rettor di Monachio in Lorena, mi rimetto al parer di V. Reuerenza.

Di lasciar la Residencia de Franfordia gia ho scritto il mio parer, et anche inclinatione di animo, et così quantunque mi ho rimesso al padre Natale, piu presto credo si leuara che altrimente[6].

Mastro Ricardo[7] si spera potra seruire in Dilinga, o almeno in Jngolstadio, siben un poco lo proui il paese nouo.

Circa li nostri di Augusta non si[a] [?] puo dar sodisfattione, quel modo che si tiene di sustentarsi con la prouisione che si suol dare al predicatore di 400. fiorini, per che si ben li nostri non li piglino per la predicatione è da credere che loro lo danno per quella: D' altra parte si uede la importanza di tener lì un predicator catholico, et pero ci occorreua un mezzo et è che li nostri predichino pure come fin quì, mà non accettino li 400. fiorini, più presto uiuano delli .300. che da il Cardinale[8], o uero si anche questj si hauessero à lasciare secondo il conseglio del Rettor di Dilinga, uiuano de lemosine, (quali V. Reuerenza dice non mancaranno) li pochi che ui staranno lì, et cosi non accadera anche tener schole, et molto manco conuittori, benche sarebbe da desiderare che alcun mastro secolare catholico pigliassi tal assunto, accio li figlioli de nobili et altri cittadini catholici non fossino guasti da mastri[b] heretici. Scriua V. Reuerenza quel che gliene pare intorno a questo, perche tal modo di sustentar li nostri V. Reuerenza uede che ragioneuolmente non ci piace. Non occorre altro in risposta di quelle di V. Reuerenza se non raccomandarci *etc.* Di[c] frascati li .23. di settembre 1567.

a) *Sic ap.; corrigendumne* ci? b) mastir *ap.* c) *Sequitur* Roma, *oblitt.*

---

[1] Philippus Doberainer (v. *Can.* V 528[5]). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1567 notavit: „Settembre 6 hab Jch mein letz [Abschiedsmahl, convivium profectorium] geben. 9 bin Ich von Rom zogen ... Ottobre 11 Bin Ich gen Augspurg ankhommen" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 30[b]).

[2] In ordinem Cartusianum se transire velle dictitabat; v. supra p. 10.

[3] De Levanto; v. supra p. 11.

[4] Wick (Vicum); v. supra p. 12.

[5] Mengini; v. supra p. 13 25.

[6] De Sociis Francofurtum ad Moenum missis v. *Can.* V 522.

[7] Flemingus hibernus (*Can.* V 482[1] 523—524).

[8] Erravit hac in re Borgias; nam capitulum tantum 200 florenos, cardinalis Otto Truchsess 500 florenos dabant (v. *Can.* IV 32 33[1] 800). De hac difficultate cf. *Can.* V 537 606.

Ad Canisium praepositum provincialem aliqua ratione etiam spectabant duae *epistulae, quas Borgiae mandatu P. *Ioannes de Polanco* Societatis secretarius Tusculo (Frascati) 25. Septembris 1567 Oenipontem misit. In una P. Nicolao Lanoio rectori collegii de P. Georgio Crispo (v. *Can.* V 402 777) *scripsit: „L'ultime di V. Reuerenza sono di 28. di Luglio, per le quali auisa che al padre Giorgio Crispo non piace studiare la Theologia ne in Dilinga, ne in Jngolstadio, parendoli sempre che saria occupato in udir confessioni [1]. Se lui se inclinara à uenir à Roma qui non hauera tal impedimento, et quando se temessi con alcuna esperienza che Roma li fossi malsana, potrebbe rimandarsi; se pur lui non s'inclina, ò altro parera al padre Prouinciale, et a V. Reuerenza si potra scriuere al detto padre Prouinciale lo facci studiare senza hauer quel disturbo, che lui teme in Dilinga, o Jngolstadio." In altera P. Robertum Girulium leodiensem monet: „Perlatae sunt Romam T. Reuerentiae literae, quas ad P. N. Praepositum ac P. Euerardum [2], et ad me etiam dedisti; quarum omnium idem fere argumentum est, quod scilicet plures annos alios in Societate docueris, unde tibi ipsi consulere, Theologiae aliquot annos impendendo, uelles, idque Parisijs, quod animus potius in Galliam quam in Germaniam sit propensus." Amanter deinde Polancus Girulium rogat, ut eam curam maioribus permittat, et privatas rationes publicis postponat. „Si ergo P. Prouinciali uisum fuerit, tuam operam Oenipontano uel alij collegio suae prouintiae esse necessariam, uellet P. N. Praepositus, ut eidem alacri animo morem geras, et etiam hoc anno iuuentutem doceas" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 68^b—69^b).

Quae Borgias his litteris constituit: Omnes Societatis fratres scholasticos in Germania ad fidei professionem tridentinam faciendam adigendos esse, ea aliquanto post etiam magis amplificata sunt. In brevi enim quodam *Indiculo, qui „Quaedam a Patre nostro Praeposito Generali *Francisco de Borgia* in eius congregatione ad bonum Societatis regimen constituta" inscriptus est, haec sunt: „Die Jouis 14 Decembris 1570. Decretum est, ut in Prouincijs Galliae, et Germaniae proponatur Nouitijs protestatio fidei catholicae in ipsa prima probatione: Quod iuxta formulam motus proprij Pij Papae Quarti facere debebunt" (ex exemplo eodem fere tempore Romae in domo professa S. J. scripto; Cod. „Instit. 190", „Liber antiquus Viuaeuocis oracc." f. 60^b). Ita etiam plenius satisfactum est desiderio, quod Canisius per litteras illas suas (v. supra p. 27) expresserat.

Canisius Borgiae respondit 8. Novembris 1567.

1498. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Tusculo 23. Septembris 1567.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Agionta al Padre Canisio". Germ. 67 f. 66^b—67^a. Capitis illius, quod de professione fidei est, pars maxima latine versa exstat in Cod. monac. „Resp." (cf. *Can.* II LIII—LIV) f. 121^b—122^a.

Socii pontificem interrogarunt, num exspectandum esset, dum Dr. Eder suam Catechismi Romani versionem absolveret; ille tamen versionem Hoffaei statim excudi iussit; se enim Societati magis fidere quam Edero. Idem permisit, ut in Germania professio fidei tridentina fieret privatim. Scholaene cotidianae philosophicae in trium horarum spatium contrahendae?

Circa le centurie et protestatione di fede nelli graduandi si rispondera un' altra uolta. Siamo alli .23. di settembre et s' è

[1] *Polancus* in iisdem *litteris de Crispo scribit: „Si occupa in confessioni, et conuersione di donne di mala uita." Et de S. Francisco Borgia eiusque assistentibus: „Ci trouiamo al presente fuori di Roma, N. Padre et quelli della consulta."

[2] Mercurianum praepositi generalis pro Germania „assistentem".

parlato a sua Santita del catechismo uoltato in Todesco per il padre D. Paolo [1], et reuisto per V. Reuerenza auisandolo ancora che un altro [a] catholico in Austria haueua cominciato questa uersione [2], accio che uedessi se si haueua ad aspettar che si finischi per stampar la migliore, ma disse sua Santita che quantunque fussi l' altro piu eloquente (il che però non si sapeua) che lui si fidaua più di quella della Compagnia, et che cosi uoleua si stampasi quella del D. Paolo, dandosi all' Illustrissimo Cardinale di Augusta, accio lo facessi stampare.

Circa la profession di fede fù informata sua Santità della difficultà che ci era in far la fare, al modo che l' ordino .PP. Pio .IIIJ[to] et rispose che atessa la detta difficoltà in germania bastara si ben non si faccia publice . pur che priuatamente si facci in particolare de tutti li dogmi, conforme al motuproprio di Pio IIIJ[to] come gia si fece in Jngolstadio per maestro Carlo Vrsino [3].

V. Reuerenza tratti con suoi consultori [b] se sara ben ridur à .3. hore inclusa la repetitione le lettioni philosophiche fra la mattina et tardi, et scriua à N. Padre Generale quel che gliene pare [4].

Hanc epistulam a Polanco epistulae ab ipso Borgia praeposito generali ad Canisium datae adiunctam esse intellegitur ex verbis, quae in Borgiae Registro duabus hisce epistulis ascripta sunt: „Padre Canisio, di N. Padre“ et „Agionta al Padre Canisio“.

Una cum hac epistula missae sunt * litterae a *Polanco* Societatis secretario mandatu Borgiae Tusculo 23. Septembris 1567 ad P. Theodoricum Canisium rectorem collegii dilingani datae; in quibus Polancus: „Si sono riceuute diuerse lettere di V. Reuerenza di 25. di Giugno .3. et 17. di Luglio primo et 4. di settembre et in queste ultime si conteneua la historia di quel infelice Eduardo [5], del quale pare assai uerisimile che intrassi guasto, come lui istesso l' affirmo, non so si ad explorandam libertatem nostram quae est in christo Jesu [6], o in altro modo. Si scriue al prouinciale si consulti questo col Jllustrissimo Cardinale et se a lui parera che si possa con qualche occasione cauare di quel paese et pigliarlo prigione, che sarebbe da desiderare, et se in loco di mandarlo al prouinciale questo si hauessi fatto di serrarlo in una camera, et anche se bisognaua, ligarlo, non

a) *In ap. sequitur* catechismo, *oblitt.* b) consul *ap.*

---

[1] P. Paulus Hoffaeus S. Pii V. iussu Catechismum Romanum germanice verterat; v. *Can.* V 826.

[2] Dr. Georgius Eder aulae caesareae consiliarius (de quo v. *Can.* I 667[7]). *Hoffaeus* eum in * litteris Monachio 23. Iulii 1567 ad Borgiam datis „virum vere Catholicum et Societatis nostrae et notissimum et addictissimum“ vocat (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 229[a]—230[b]). Caeterum vide quae de Edero sub ipsas has litteras dicentur.

[3] Vide *Can.* V 524[7].

[4] P. *Theodoricus Canisius* universitatis et collegii dilingani rector S. Francisco Borgiae Dilinga 21. Novembris 1567 * scripsit: „Quod ad lectionum philosophicarum tempus, hoc loco obseruandum pertinet, visum est Consultoribus, retinendum esse morem antiquum, vt scilicet duabus legatur et totidem horis quotidie repetatur. Jn particulari aliquo, cui vires pro his laboribus desint, vt fiat dispensatio“ (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 145[b]—146[b]).

[5] Thorn. [6] Gal 2, 4.

sarebbe seguito lo inconueniente che poi segui, è ben s'intenda[a], che questo era nouicio come V. Reuerenza scriue et intratto come lui istesso aferma con quella mala dispositione, benche l'habbia coperta, come non è cosa nuoua la hipocrisia a simili persone, per l'auenire a tutti quelli che si accettano, conuerra proponere la protestatione di fede explicata, accio s'intenda l'animo d'ogni uno nelle cose della fede catholica. ... Della andata del Padre Gerardo[1] uerso Herbipoli .V. Reuerenza lo trattara col padre Prouinciale, se non l'ha fatto, et similmente il ridurre à tre hore le lettioni di Philosophia inclusa la repetitione, et trattata questa cosa etiam con li consultori, si scriua à nostro Padre quel che li pare à tutti ... di Matheo[2] germano fara il prouinciale quel che li parera, come anche de Vitto[3] germano" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 67).

Adiunxit *Polancus* praeterea *litteras, quas Borgiae mandatu eodem d. 23. Septembris 1567 Monachium ad P. Paulum Hoffaeum S. J. destinabat; in quibus de Catechismi Romani versione germanica a Doctore Georgio Eder incohata (v. supra p. 58) ita scribit: „Si sono riceuute due lettere di .V. Reuerenza di 2. et 23. di Luglio, et come ricerca per l'ultima s'è proposto à sua Santità che un'altra persona qualificata et catholica haueua cominciata la uersione del Catechismo, accio uedessi si uoleua si stampassi quella di V. Reuerenza gia finita per ordine suo, ouero si aspettassi che detta persona di Austria finisse la sua, accio si pigliassi quella che paresse piu conueniente, Il PP. uolse che la uersione di V. Reuerenza fossi data all'Jllustrissimo Cardinale di Augusta, accio la faccia stampare, et quanto all'altra uersione disse che gia haueua notitia di quella dal suo Nuncio[4], mà che siben la lingua di V. Reuerenza non fussi cosi elegante (dil[b] [?] che pero secondo il nostro raguaglio non penso credessi) uoleua si stampassi quella di V. Reuerenza perche più si doueua fidare di quella essendo de nostra Compagnia che del secretario[c] [?] etc. Li fu domandata la benedittione, et Jndulgenza plenaria semel in uita et etiam in mortis articulo per .V. Reuerenza et la concesse amoreuolmente . non ui sara pero pericolo di simonia perche le fatiche di V. Reuerenza haueranno altro premio da colui per cui amor principalmente sono prese, sed haec adijcientur uobis[5] dal suo Vicario" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 68[a]). *Hoffaeus* Monachio 2. Iulii 1567 de versione sua ad Borgiam *scribens: „Vnum", inquit, „optarem (quod me redderet vigilantiorem) vt R. P. Vestra efficeret, vt opere absoluto, donaret mihi Sanctissimus Dominus pro agone meo indulgentiam omnium meorum peccatorum plenarijssimam in forma optima, tum etiam participationem bonorum operum illorum omnium qui catechismum germanicum vel lecturj vel de eo quomodolibet auditurj sunt." In *litteris autem Monachio 23. Iulii 1567 ad Borgiam datis *Hoffaeus* „participationis" quidem illius mentionem non facit, petit vero „indulgentias plenarijssimas semel in vita et semel in morte" (ex autographis; G. Ep. VIII f. 229[a]—230[b]).

Canisius (Borgiae) respondit 8. Novembris 1567.

1499. P. THEODORICUS CANISIUS S. J. universitatis et collegii dilingani rector CANISIO. Dilinga sub 25. Septembris 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, n. 1502.

Canisius Monachio 26. Septembris 1567 Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem litteras misit, in quibus de Theodorico fratre universitatis et collegii dilingani rectore haec, praeter alia, referebat: „Scripsit ad me Rector Dilingensis tristes literas, quibus deplorat fugam et apostasiam secundi fratris, nimirum Balthasaris Zugeri Germani" etc.

a) *V. sequens in ap. supra versum scriptum est.* b) *Sic ap.;* il? c) *Sic; sribendum fuit potius:* consigliere; *v. supra p.* 58[2].

[1] Lapidano; cf. *Can.* V 709.
[2] Sayn, puto; v. *Can.* V 338—339. [3] Liner; v. *Can.* V 339 524.
[4] Melchiore comite de Biglia. [5] Mt 6, 33. Lc 12, 31.

Theodorici Canisii ad Petrum fratrem epistula perisse videtur; quid autem ille scripserit, ex Petri Canisii litteris ad Borgiam datis, quas modo dixi, conicere licet. Caeterum ad omnem hanc causam, quae certe et gravissima et funestissima erat, intellegendam iuvant multum tres *epistulae quas P. *Theodoricus Canisius* Dilinga ad Borgiam dedit; quare earum partes aliquas hic ponam. Ita igitur Theodoricus Canisius Borgiae Dilinga 4. Septembris 1567: „Eodem die" 2. Septembris „literas Jngolstadio accepi de aduentu M. Anthonij Kleselij[1]. . . . Nescio quid de hoc patre dicam, qui . . . arrogantis admodum iudicatur esse ingenij, nec cuiquam facile rei fidem adhibere dicitur, quam suo ipse intellectu non assequatur. Missus etiam dicitur Oeniponto ad p. prouincialem Balthasar Zugerus iuuenis Germanus qui duos annos philosophiam hic audiuit, et ne consuetudine praedicti M. Anthonij et Mathei[2] et quorundam aliorum prorsus hic corrumperetur, Oenipontum paulo ante hinc missus fuerat, agente tunc ibi P. Prouinciale, Sed ex familiaritate nimia M. Simonis[3] et praedictorum, a quibus diuelli non potuit, toxico isto pestifero infectum timeo. Nam cum ante biennium, quando ex vrbe missus est, modestissimum se praeberet, post conuersationem cum praedictis difficillimum experti sumus, et intolerabilem. Obfuit etiam huic non parum philosophia, sicut et M. Anthonio et M. Simoni, qui Auerroim supra modum extollentes[4], de Christianis philosophis, vt D. Thoma[5], contemptim admodum loquebantur: et mirum est quam importune vrserit M. Anthonius, vt relictis concionibus et Theologia totam aetatem in legenda et perscrutanda philosophia impendere ipsi liceret. Sparsus iam hic est rumor apostatasse etiam a fide M. Anthonium. . . . videt tamen Reuerentia T. quam graui nota laborare in medio Germaniae incipiat Societas. De Anglo diximus, fuisse nouitium, m e n t i t u m S p i r i t u i S a n c t o[6], et propterea a nobis eiectum esse" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 135^a).

De Kleselio idem P. *Theodoricus Canisius* Dilinga 1. Septembris 1567 Borgiae *scripserat: „Venio nunc ad P. Anthonium Kleselium, qui Anthonius Germanus communiter isthic vocabatur, Missus ille ad nos fuit ex vrbe ante biennium, relicto cursu, quem sub P. Achille[7] biennium audierat. Praestitit ille operam suam annum vnum in classe syntaxeos. Creatus post est Magister artium et sacris ordinibus est initiatus, sustinuitque annum totum concionandi munus, non sine magna laude et gratia. Naturae eius difficultatem et graues impotentis animi motus nihil attinet nunc describere . notus enim est passim eius agendi modus. Vixit tamen hoc loco

---

[1] De hoc v. *Can.* IV 21^4. In **Catalogo* dilingano 31. Decembris 1566 conscripto dicitur, eum esse annorum 24; „studet nunc Theologiae, estque ordinarius Concionator germanicus"; „est Diaconus" (GSC 66 f. 402^b). Paulo post sacerdotio initiatus esse videtur; „Magister et sacerdos Dilingae factus": **Historia* collegii dilingani sub a. 1573 scripta (Ass. Germ. Fund. I f. 47^b). P. *Paulus Hoffaeus* S. J. Oeniponte 19. Octobris 1568 Borgiae de eo *scripsit: „Ante fuit aduersae religionis, scilicet antequam ad nos venit" (autogr.; G. Ep. IX f. 148^b). Cf. etiam „Historiam Provinciae Austriae Societatis Jesu" P. I., authore *Antonio Sochero* S. J., Viennae Austriae 1740, l. 4, n. 122.

[2] Michonis; v. supra p. 27 29 32, et cf. *Can.* V 491.

[3] Damerii; v. *Can.* V 469.

[4] Averrois (Jbn Roschd) arabis (1126—1198), commentariis in Aristotelem scriptis magnam famam assecuti, philosophia, quae animarum immortalitatem negabat ac rationalismum et libertinismum fovebat, saeculo quidem XIII. a summis illis doctoribus scholasticis confutata et confecta erat, saeculo autem XV. aliqua ratione revixerat, maxime in universitate patavina. Averroisticam de „unitate intellectus" doctrinam Concilium Lateranense quintum a. 1512 sollemniter proscripserat.

[5] Aquinate. [6] Act 5, 3. Simulate tantum Societati se dederat.

[7] Gagliardo (Gagliardi) patavino (*Fr. Sacchinus* S. J., Historiae Societatis Iesu Pars secunda, Antverpiae 1620, l. 7, n. 5. *C. Sommervogel* S. J., Les Jésuites de Rome et de Vienne en M. D. LXI., Bruxelles 1892, x).

sic satis quietus, et inter Magistros praecipuum fere locum illi detulimus semper, vt in officio facilius retineretur. Fuit autem is M. Simoni, cum hic esset, quam familiarissimus, vt grauiter etiam a me sit reprehensus aliquando vterque ob intempestiua quae inter se miscebant colloquia. Nihil tamen aperte circa fidem notari in M. Anthonio a nobis potuit, quamuis a Lectionibus Theologicis semper alienum se ostenderit, Scholasticam Theologiam parui fecerit vel etiam nonnunquam irriserit, Conciones habendas inuitus plane cum superiore communicarit, imo maiori ex parte communicare neglexerit, Opiniones quasdam Theologicas pertinacius contra Doctores nostros propugnarit, De pontifice minus honorifice locutus subinde sit etc. Verum de his admonitus pertinaciam in eo non aduertimus" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 136^{b}).

De Zugeri autem facto *Theodoricus Canisius* aliquot hebdomadis post Borgiae Dilinga (tempore non ascripto) haec *rettulit: „Vtinam tristiora nunc non adderem. Balthasar Zugerus qui cursum philosophiae hoc anno absoluturus erat, post nimiam cum M. Simone Demerio, M. Anthonio Kleselio germano, Matheo Polono et Eduardo [1] Anglo familiaritatem, cum a patre prouinciale Jngolstadio Monachium cum Domino Martino Eysengrenio curru mitteretur [2], ille ex curru desiliens recta Lawingam, quae unius horulae itinere Dilinga abest, profectus est, et Eduardo Anglo se adiunxit, vbi nunc duodecim dies agit, ingenti cum huius Collegij nostri infamia. Scripsit autem vterque literas ad M. Anthonium Kleselium germanum, studiorum scholae nostrae praefectum et ordinarium concionatorem, quas ego Lawinga allatas heri intercepi [3]. Summa earum haec est. Conqueruntur initio, quod suam ipse a nobis defectionem procrastinet, praesertim cum ipse author eis fuerit vt nos desererent. Praedicant deinde Comitis Palatini [4] erga se liberalitatem, et Lutheranorum summam humanitatem. Extollunt conscientiarum suarum iam tandem inuentam tranquillitatem. Promittunt illi ad fugam humana praesidia. Suadent vt praetextu hebdomadariae iuambulationis se ad ipsos recipiat, cum vicinissimus Dilingae sit locus. Denique concludunt, vt coram perfidis JESVITIS, qui nec habent nec seruant fidem, prudenter dissimulet, papisticam seruitutem quamprimum excutiat, Antichristum relinquat, et in libertatem filiorum Dei emergat etc. Haec fere sunt propria ipsorum verba. Ad haec accedunt subinde nobiles et alij a palatino et contionatoribus huc missi, vt cum nostris, quos duo illi Apostatae minus Catholicos in hoc Collegio esse designarunt, per occasionem agant, et hinc abducant. Sumus iam bis has insidias experti. . . . Non possum autem pater post diligentem inquisitionem, alium quempiam de hac peste leuiter suspectum hoc loco nunc reperire. Quemadmodum vero alias scripsi, dux et antesignanus horum hominum habetur M. Simon Demerius Leodiensis, a cuius pestilenti conuersatione auelli non potuerunt sequentes: nimirum, M. Anthonius Germanus, Matheus Polonus, Balthasar zugerus germanus, et Eduardus Anglus, quamuis hic occultius et minus assidue cum illo egerit. . . . Defleuit hic Matheus multos dies discessum M. Simonis, nec eum apud fratres laudare cessauit. Notatum est praeterea in vtroque quod moribus essent

---

[1] Thorn sive Thornaeo. Perperam *K. H. v. Lang* duos illos apostatas, Thornaeum et Zugerum, „professores" vocat (Geschichte der Jesuiten in Baiern, Nürnberg 1819, 104); discipuli enim erant.

[2] Eisengrein paulo ante medium m. Septembrem Monachium profectus esse videtur; v. supra p. 41 45.

[3] *S. Ignatius* statuit, ut omnes qui Societatem ingredi vellent, „interrogentur, . . . num contenti sint, ut videantur litterae omnes, et quae ipsis scribentur, et quas ipsi aliis scribent, ei, cui huiusmodi munus commissum est, cura relicta, ut eas det, vel non det, quemadmodum in Domino nostro magis expedire iudicabit": Ita in „Examine" c. 4, n. 6; similiter in Constitutionibus P. 3, c. 1, B.

[4] Wolfgangi ducis bipontini et neoburgensis; cuius imperio Lauinga subiecta erat.

effaeminatis, et quos prophanorum poetarum lectio vnice delectaret, vt eam sibi omnibus exhortationibus domesticis[1] vtiliorem diceret M. Simon. Est praeterea hic Joannes[2] Anglus, qui Oeniponti graeca docuit et cursum philosophiae Romae sub patre Achille audiuit, hunc vidimus consuetudine M. Alexandri Saxonis[3] . . . vehementer in obedientiae simplicitate corruptum, et Auerroicis opinionibus pertinacius addictum. Nihil tamen circa fidem obseruatum est, Loquutus est autem aliquando irreuerenter de S. Thomae doctrina, et de id genus scriptoribus. Verum correptus meliora et promisit, et praestitit hactenus, et Rhetoricam nunc docet. . . . Vagatur nunc fama Apostasiae IESvitarum non solum Augustae, sed per magnam Germaniae partem, vt ex literis aliorum intelligimus, et opinio apud vulgum est, complures esse apud nos, qui breui Apostatas se declarabunt, quod omen diuina bonitas a nobis clementer auertat. Ad sacrificia, litanias, verberationes confugimus, vt Dominus tam exitiali nos peste liberet. Egeram, cum M. Anthonio Germano de Romana profectione, sed ille visus est initio ab ea nonnihil abhorrere, duas ob causas, altera fuit aër Romanus, qui eius valetudini olim obfuit, altera vero timor recidendi in tentationes priores circa fidem quas ex philosophico acumine, et disputationibus subtilioribus se contraxisse arbitratur magna ex parte. Nunc tamen cum et suam et Societatis famam periclitari videt, ob accessum et literas haereticorum, qui eius saluti insidiantur, videtur ad Romanum iter esse propensior, cupitque statim ad P. Prouincialem Monachij agentem mitti, vt res suas cum eo conferat. Jgnoscat mihi P. T. quod de rebus alijs ex more nunc non scribam: Turbae enim istae et animum et corpus infirmum ita afficiunt, vt debitis officijs vacare vix possim" (ex imagine photographica litterarum autographarum, quae exstant in „E. C. I" n. 183).

1500. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Monachio 25. Septembris 1567.

Ex apographo (A), quod sub a. 1860 Romae ex litteris archetypis (autographis), quae in domo probationis S. J. (S. Andrea a Monte Cavallo) servabantur, a P. *Iosepho Boero* S. J., scriptione paululum ad nostrae aetatis morem accommodata, exscriptum est. Germ. 183, n. 211. In summo folio manu Boeri notatum est: „L'originale di questa lettera fu dato con licenza del R. P. Roothaan al Noviziato di S. Andrea ed esposto nelle cappellette di S. Stanislao. G. Boero S. J." Boero in vitis B. Canisii et S. Stanislai epistulam vocat „autographam"; ita eam appellat etiam Ubaldinus, de quo paulo infra. Sed fortasse hoc solum significare illi volunt: Eam esse archetypam sive „originalem", quam vocamus (cf. *Can.* V LXXVI). Caeterum ex ipso Boeri apographo hoc satis certe colligitur: Canisius saltem nomen („Servus" etc.) sua manu scripsit. Apographum (B), saeculo XVII. vel XVIII. scriptum, cui nec locus nec dies ascriptus est, exstat Monachii in bibliotheca regia, Cod. Lat. 1606 f. 124^a. Pars (U) litterarum („Tertius mittitur Stanislaus" ad „Non dicam de Matthaeo" excl.) cum earundem inscriptione post medium saeculum XVII. ab *Ubaldino* (cf. supra p. 5) transcripta est ex archetypo („in autographo Canisii, quod Dilinga Monachium redux 25 septembris anno 1567 exaravit, a me lecta") in Vitam S. Stanislai ab ipso compositam et a P. *Aug. Arndt* S. J. primum editam (Analecta Bollandiana XI 443—444). Epistulae partes, maxime illam, quae de S. Stanislo est, posuerunt *Boero,* Can. 319—320, et Stan. 83—85 (italice, ex archetypo); *Riess* l. c. 370 (germanice, ex apographo B); *Eug. Séguin* S. J., Vie du Bienheureux Pierre Canisius, Paris 1864,

---

[1] „Convenit omnes exerceri, si aliquem Superior non eximeret, in concionibus domesticis, . . . de iis crebro tractantes, quae ad sui abnegationem et in virtutibus profectum et omnimodam perfectionem attinent; ad ea se invicem exhortando, et praecipue ad unionem et charitatem fraternam": *S. Ignatius,* Constitutiones S. J. P. 3, c. 1, n. 21. [2] Vicus (Wick).

[3] De hoc iuvene per Canisium ex Societate eiecto v. *Can.* V 469.

201 (gallice); *Michel,* Can. 324, et Stan. 86—87 (gallice); *Arndt,* Stan. 93—96 (germanice); *Duhr,* Jes. I 297 (germanice). Epistula usus est *Sacchinus,* Stan. 24—27, et Hist. S. J. III, l. 4, n. 59—61, et „De Vita et Rebus gestis P. Petri Canisii", Ingolstadii 1616, 245.

Duo Societatis iuvenes Romam ad litterarum studia mittit. Cum his Stanislaus Kostka, ut ipse desiderat, mittitur, qui Societatem invitis parentibus petit; is constantem se praestitit Dilingae et praeclaram praebet spem. Antea Romam iuvenis quidam Societatis morum causa, alii ad collegium germanicum missi sunt.

Pax Christi Admodum Reverende Pater.

Qui has perferent duce Christo, ex provincia nostra mittuntur. Primus est Iacobus[1] Genuensis isthic probe notus et a P. T. remitti iussus, sicut et ipse desiderabat, praesertim ut commodius operam studiis daret. Vixit apud nostros in duobus Collegiis[2], ut bonum obedientemque[a] fratrem decebat, sed futurus fortasse sanior in aere Jtalico.

Alter est M. Reinerus[3] Leodiensis, qui multis annis cum laude Rhetoricam docuit in collegio Monachiensi, imo et dialecticae principia non semel professus est. P. Visitator[4] hunc dignum iudicavit qui Romae philosophicum cursum audiret, et paulatim ad Theologiam applicaretur. Non desunt illi talenta, quibus uti possit ad res instituti nostri egregie promovendas: quietus et constans est in vocatione, quem alii facile ferre et amare possint ob singularem animi candorem et sinceritatem. Tantum hoc unum veremur, ne valetudinem[b] offendat, si diutius in Romano aere conversetur[c].

Tertius mittitur Stanislaus Polonus nobilis, probus et studiosus adolescens, quem Viennenses nostri novitium recipere ausi non fuere, ut ne familiam eius exacerbare viderentur[5]. Cum venisset ad nos, et cuperet explere votum diuturnum[6] (nam ante annos aliquot se Societati priusquam admissus esset, plane devovit) Dilingae in convictorum collegio fuit probatus ad tempus, seque in ministerio fidum, et in vocatione constantem semper praestitit. Optabat interim Romam mitti, ut a suis, quorum persecutionem metuit, longius abesset, maioresque progressus faceret in pietate. Inter novitios nostros nunquam vixit, quibus isthic poterit adhiberi, ut iustum tyrocinii sui specimen

a) bonum obedientem *B.* b) *B non recte*: valetudine. c) *Sic omnino videtur esse corrigendum ex* conservetur, *quod est in A.*

[1] De Levanto.

[2] Oeniponte et Monachii (Epp. *Nadal* III 245 270. *Can.* V 378 774).

[3] Fabricius (v. supra p. 10). Is a. 1625, 97 annos natus, Ingolstadii cum magna virtutis laude mortuus est (*Fr. X. Kropf* S. J., Historia Provinciae Societatis Iesu Germaniae Superioris Pars IV, Monachii 1746, Dec. 9, n. 274—277).

[4] Hieronymus Natalis. [5] Vide supra p. 4—6.

[6] Iam inde ab a. 1565 S. Stanislaus Kostka Societatem ingrediendi desiderium atque etiam propositum habebat (*Ubaldinus* l. c. XI 435—436. *Sacchinus,* Stan. 13). Atque in antiquo illo „Libro Novitiatus Romani" (cf. *Ubaldinum* l. c. 437) notatum est, eum Romae 28. Octobris 1567 „examinatum" haec, praeter alia, affirmasse: Se ante sex menses voto se obstrinxisse in Societatis ingressum (*Arndt* l. c. 103).

praebeat[1]; nos de illo praeclara speramus[a]. Neque moleste feret P. T. uti confido hunc iniussum accedere, non solum quia haec mittendi se obtulit occasio[b], verum etiam quod ipse nondum a nobis omnino receptus ita fieri desideraret[c].

Non dicam de Matthaeo[2] Polono nuper Dilinga misso, qui sine periculo diutius non poterat retineri, et qui nisi inter novitios spiritum Societatis nostrae diligentius imbibat, plus nobis damni quam commodi allaturus videtur, si tamen ille huic instituto aptus potest existimari. Venerunt cum illo Germani et studiosi adolescentes, quos ad Germanicum collegium admissos confido[3]. Unus postea est illos Romam usque consecutus, sed a me non commendatus[4], cum plures mittere non liceret quam praecedentes.

Commendo me sacrificiis et precibus P. T. omniumque patrum et fratrum. De aliis et scripsi et scribam alias. Monachii 25. Septemb. 1567. Servus in Christo P. Canisius[d].

Admodum Reuerendo in christo Patri Francisco Borgiae Praeposito Generali Societ: Jesu. Romae.

Hoc igitur testimonio P. Iosephi Boero, qui per multos annos Romae causas Beatorum et Sanctorum Societatis Iesu curavit et praepositis generalibus in Societate administranda adfuit († 1884), constat: Epistula haec inter annos 1829 et 1853 — hoc enim tempore R. P. Ioannes Roothaan Romae universae Societati praeerat — a corpore epistularum a Canisio ad praepositos generales datarum separata, in romanam probationis domum S. Andreae apostolo sacram perlata, ibi, ut a piis videri posset, exposita est in „sacellis S. Stanislai“ sive illis huius domus partibus, quae S. Stanislai sancta morte († 1568) consecratae, postea pulchre ornatae et divino cultui destinatae sunt. Ibi eam vidit praeclarus ille *Louis Veuillot:* „On nous a fait remarquer une lettre du vénérable Canisius, si vrai savant, si bon et si grand homme. Il adresse au général de la Compagnie et recommande à sa charité trois jeunes gens, un entre autres, nommé Stanislas, enfant de noble race, remarquable par son esprit et ses pieux sentiments. C'était Stanislas Kostka“ (Le Parfum de Rome l. 9, n. 6, tom. II, Paris 1862, 191). Epistula ibidem asservata est minimum usque ad a. 1870, quo Pedemontani Romam invaserunt[5]. Quonam postea asportata sit, non constat[6]. Annis 1907 et 1908 diligenter quaesita neque tamen reperta est.

Nescio, num duo illi Societatis iuvenes cum S. Stanislao ipso die 25. Septembris, quo epistula data est, Monachio discesserint; nam in *Catalogo collegii monacensis m. Octobri 1567 ab ipso P. *Dominico Mengino* collegii rectore scripto dicitur: „M. Renerus, romam profectus 1° oct.“ (GSC 66 f. 385). Canisius vero Augusta

a) *Sacchinus, Stan. 27, citatione quadam implicita, quam vocamus:* Tertium iis comitem Stanislaum adiunxit, laudans illum Generali Borgiae, ac praeclara de eo sperari significans. b) occasio sese obtulit *A U.* c) desiderarat *U. Quae sequuntur, usque ad inscriptionem excl., in B desunt.* d) *Quae sequuntur, desunt in A.*

[1] Stanislaum fere per mensem convictoribus inter epulas ministrasse testatus est in „processu beatificationis“ eius Ioannes Beyel sive Pelecius S. J., qui tunc Dilingae erat versatus (*Boero,* Stan. 79; cf. ib. 80—81).

[2] Michonis; v. supra p. 27 29 32. [3] De his v. supra p. 32.

[4] Matthaeus Reitter? Vide supra p. 32—33.

[5] Propterea etiam in posterioribus libri veuillotiani editionibus epistulae mentio desideratur; ut in editione octava (Paris-Bruxelles 1877) II 76—77.

[6] *Boero* anno 1872 scripsit: „Conservasi ancora l'originale di questa lettera“ (Stan. 83).

4. Octobris 1567 Borgiae scripsit: Eum eiusque socios missos esse Romam „superiore hebdomada"; quae erat 21.—27. Septembris; fortasse Canisio (26. vel 27. Septembris?) Monachio Augustam profecto, impedimentum aliquod intercessit, quo illorum profectio retardabatur.

Borgias Canisio respondit 8. Novembris 1567.

1501. P. CONRADUS SWAGERIUS S. J. CANISIO.

Alburgo (?) sub exitum m. Septembris 1567.

Denuo petit, ut per Societatis praepositos votis religiosis (votis simplicibus scholasticorum) solvatur; se infirma valetudine esse affirmat. Haec intelleguntur ex Canisii ad Borgiam litteris 4. Octobris 1567 datis; v. infra, n. 1510.

P. Conradus Swagerius (Schwägerl) S. J., homo superbus et turbulentus, cum Dilingae theologiam in universitate docuisset, m. Maio a. 1566 superioribus invitis in patriam abiit; neque ad Societatem redire volebat, sed identidem dimissionem a Canisio, Natale, Borgia petebat; v. *Can.* V 313 319 328 352 398.

1502. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu.

Monachio 26. Septembris 1567.

Ex archetypo (2^0; $3^3/_4$ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 212 (f. 385 386). Canisius sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit. Epistula usi sunt *Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 3, n. 128 129, *Boero,* Can. 317 (qui haud recte eam vocat autographam), *Michel,* Can. 323.

Ex Sociis dilinganis iam alter a fide defecit, iuvenis nullius fere bonae spei, intractabilis ingenii. Rumor est, etiam plures defectionem meditari. Rector valde anxius est. In posterum professio fidei identidem exigatur; catechismus explicetur; censores constituantur; contentiones, maxime quae recreationis tempore fiant, prohibeantur; exstirpetur Averroismus, qui Romae quoque multis Sociis nocuit; communes scholarum sententiae teneantur; dimittendi facultas provincialibus amplior detur. Socii constantes et theologi periti mittantur.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Absoluta Jngolstadiensis Collegij uisitatione, de qua postremo scripsi, huc me, Christo duce, contuli, ubi P. Rectoris ex patria reditum [1] priusquam discedam, expectabo [2]. Scripsit autem ad me Rector Dilingensis [3] tristes literas, quibus deplorat fugam et apostasiam secundi fratris, nimirum Balthasaris Zugeri Germani, qui cum Monachium ut in Classe doceret, missus esset, praeter omnem nostram expectationem ad uicinum Dilingae oppidum Lauingam se contulit, ubi Edouardus [4] haereticus publice factus degit, et in aedibus Lutherani Concionatoris [5] nunc ambo uersantur [6]. Fuit hic Balthasar Roma [a] missus ad nos ante biennium, et Dilingae philosophiam absoluit, M. Simoni et Mathaeo Polono [7] nimis familiaris, qui multum negotij

a) *Ita in arch. correctum est ex* Romae; *sequuntur vv.* cum alijs institutus, *oblitt.*

[1] P. Dominicus Menginus comitatus erat Guilielmum Alberti V. ducis filium natu maximum, cum hic in Lotharingiam proficisceretur ad salutandam Renatam sponsam; v. supra p. 13 25.

[2] Paulo tamen post Canisius consilium mutavit; v. infra, ep. n. 1510.

[3] P. Theodoricus Canisius. [4] Thorn; v. supra p. 26—31.

[5] Georgii Codonii? Cf. supra p. 30. [6] Plura v. supra p. 30—31.

[7] Fratribus Simoni Damerio et Matthaeo Michonis; v. supra p. 29.

saepe dedit superioribus, et ingenium prorsus periculosum ac naturam liberiorem ostendit. Multa tentata sunt in illo conseruando et restituendo: sed subinde ad ingenium redibat, et ualde difficilem simulque occultum se nostris praebuit, etsi magnos alioquin corporis animique dotes non praeseferat, et praeterea linguam habeat impeditam, ut concionari non posse uideatur. Dolemus tamen hanc nobis ouiculam a Sathana rursus abripi, et lupis custodiendam dari. Nunc rumor etiam spargitur, qui ab his duobus apostatis initium sumpsisse uidetur, Dilingae plures Jesuitas esse, qui similem defectionem meditentur; ut non parum hinc nostris metuat Rector, incertus de quo debeat suspicari, cum solus dominus norit qui sunt sui[1]. Timet, hoc facto Reuerendissimum[2] non posse non offendi, de cuius etiam honore agitur, quasi serpentes e nostris in sinu alat. Timet, multorum bonorum animos, qui de nostris meliora sperabant, non solum a nobis, sed etiam a re Catholica magis abalienari. Timet haereticos his exemplis abusuros ad nostros grauius perstringendos et infamandos, praesertim Catholicis in locis, ut nunc Augustae, Monachij et alibi passim fieri coepit. Jgitur fieri non potest, quin anxio sit animo Rector in hac graui et insolita tentatione praesertim quandiu timor ille perseuerat, ne fortasse plures in Collegio Dilingensi habeamus, qui, ut ferunt, occasionem expectant a nobis ad uicinos haereticos deficiendi. Quod periculum et scandalum Dominus clementer auertat.

Etsi uero iam ante scripsi, ex hoc mirabili iudicio Dei utilitatem aliquam nobis capiendam esse, ut cum tentatione prouentum faciamus[3]: tamen non erit abs re iterum explicare, quae mihi ueniunt in mentem de remedijs praeseruationis, ut sic dicam, ut Collegia nostra ab huiusmodi spiritu et peste praesente infidelitatis mature liberentur, illaesaque seruentur. Primum sit, ut initio dum ad Societatis institutum aliquis petit admitti, is accurate de rebus fidei examinetur, praesertim in Germanicis Prouincijs, utque idem[a] ad probationem non recipiatur, nisi facta prius fidei professione iuxta Bullam Pij IIII. Qui latinae linguae sunt imperiti, uersam hanc Bullam publice recitare possent. Secundum, quoties renouanda in his Collegijs Vota erunt[4], praecedat haec ipsa fidei professio: quae fortassis etiam a Theologo quodam fratribus aliquando utiliter explicaretur. Tertium. meliores apud nos fratres in scholis, si sunt discipuli, uel domi, si Nouitij, ad Catechismum audiendum accedant, ut sic in fide Catholica rectius confirmentur atque instituantur. Quartum. boni sint et perpetui quidem censores, qui modos loquendi et studia domesticorum, et de sacris disputationes[b] inter fratres diligenter obseruent ac referant

a) *Sequitur alterum* idem, *oblitt.* b) *Duo vv. sqq. in margine addita sunt.*

[1] 2 Tim 2, 19. [2] Cardinalem Ottonem Truchsess.
[3] 1 Cor 10, 13.
[4] Bis singulis annis renovanda erant omnibus, qui nondum vota sollemnia professi vel „coadiutores formati“ constituti essent; v. *Can.* IV 710[1].

ad Superiorem. Quintum. grauis poena proponatur et infligatur contentiosis, et ad disputandum alios impellentibus, praesertim recreationis tempore, ubi maior et liberior disceptantium contentio incidere solet de rebus tam sacris quam prophanis. Sextum. radicitus extirpetur infoelix lolium Auerroijcae philosophiae, quae non tam haereticos quam atheos e nostris quosdam fecisse putatur, ut hinc etiam nostri apostatae, qui cum Auerroijstis nimium uixere familiariter, non parum deprauati esse credantur. Et qui ex Vrbe hoc anno uenerunt, ingratos nobis fructus nunciant, quos attulerit plaerisque Auerroijca philosophia, dum sola illi duce ratione niti uolunt, et nullius fere hominis uel doctoris authoritatem reuerentur[1]. Prohibeat dominus, ut hunc fructum ex studijs philosophiae nostri colligant, cum ad haereses amplectendas nulla expeditior uia possit excogitari. Vtinam nulli unquam concedatur, ut suam uel alterius priuatam opinionem contra communem scholarum sententiam priuatim uel publice aliquis tueatur. Nunc diuinum Auerroem nominare quidam e nostris audent, et ex illo confirmantur in spiritu contradictionis, sicuti dicimus, et in contemptum[a] [?] scholasticae Theologiae: tum nescio quibus[b] nominibus infamant alios, qui receptam scholarum doctrinam sequuntur atque defendunt. Putarim ego publicum proponendum esse mandatum, quo seuere prohiberetur et extirparetur hoc semen, quod in Societatis nostrae agro succreuit, et in multis altas gessisse radices uidetur, dum huic Auerroijcae, ut dixi, philosophiae sunt uehementer addicti, et omnem ingenij iudicijque simplicitatem, nostris praecipue necessariam, exuunt[2]. Ac fortasse non esset abs re maiorem Prouincialibus facultatem dari[c], ut a corpore pestilentes ueluti partes quamprimum abscindant, si qui e nostris erunt, de quorum fide falsaque doctrina grauis haberi suspitio potest. V t i n a m enim a b s c i n d a n t u r, q u i nos in re tanti momenti c o n t u r b a n t[3]. Verum haec omnia non ut praescribam, sed ut optimo patri suggeram cogitationes meas, in medium attuli, et rogo, ut Societatis nostrae sinceritati, quae ex sana fidei doctrina in primis pendet, propter hos apostasiae lapsus, quos cernimus, rite consulatur, ac futuris etiam scandalis et lapsibus nostrorum, quoad eius fieri potest, obuiam eatur, Christo domino auxiliante. Oret pro nobis Paternitas T. et uideat, quaeso, quanti referat, in hanc Prouinciam mitti homines in fide et uocatione firmos, et tales nobis adesse Theologos, qui solidam nostris et alijs doctrinam proponant, quales utinam plures habere possemus in his Collegijs, ubi

a) *Sic; corrigendum esse videtur:* contemptu. b) *Sequitur* nesci, *oblitt.* c) *In arch. corr. ex* dare.

---

[1] Vide supra p. 60—61.

[2] Erant certe inter Averroistas saeculi XVI, qui aliquas tantum ex Averrois doctrinis admitterent vel philosophiam illam cum fide catholica conciliare conarentur; at hos conatus irritos fuisse, denuo ea ipsa confirmarunt, quae Romae et Dilingae his annis facta sunt. [3] Gal 5, 12.

nostri Sacerdotes, praesertim Confessarij, multis modis egent in sacris et in[a] conscientiae casibus bono et perito doctore et frequenti admonitore. Dominus nobiscum. Monachij 26 Septembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia, Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Quod Canisius in his litteris commendavit de philosophiae a Sociis discendae et docendae ratione, id sancitum est ab universa Societate in Congregatione generali proxima sive tertia, Romae a. 1573 habita (cui etiam Canisius interfuit), decreto 47: „R. P. N. Praepositus Generalis commendatum magnopere habeat, ut Praeceptores nostri, qui interpretantur Aristotelem, non nisi cum magno delectu interpretes eos legant, qui contra christiana dogmata impie scripserunt, et maxime ad ea impugnanda, quae christianae veritati adversentur; et ita Philosophiam interpretentur, ut verae Theologiae scholasticae, quam nobis commendant Constitutiones, ancillari et subservire faciant.“ Et planius etiam in Congregatione generali quinta, a. 1593—1594 habita, decreto 41, in „Regulis pro delectu opinionum pro Philosophis“ n. 2 et 3: „Aristotelis interpretes, de christiana Religione male meritos, non sine magno delectu, aut legant, aut in scholam proferant; caveantque, ne erga illos nimium afficiantur auditores. Eam ob rem nec Averrois (idem de huiusmodi aliis iudicium) digressiones in separatum aliquem tractatum conferant; et, si quid boni ex ipso proferendum sit, sine laude proferant; et, si fieri potest, id eum aliunde sumpsisse demonstrent.“ „Nulli sectae, ut Averroistarum, Alexandrinorum et similium, vel se vel suos addicant; nec Averrois aut caeterorum errata dissimulent; sed inde acrius eorum auctoritatem deprimant“ (*Institutum* S. J. II 228—229 274).

Caeterum *S. Franciscus Borgias* iam m. Novembri 1565 haec, praeter alia, *decreverat: „Nihil[b] defendatur uel doceatur, quod aduersetur uel deroget, uel minus fidei faueat, tam in philosophia quam in theologia[c]. Nihil[d] defendatur quod sit contra axiomata recepta philosophorum. . . . Nulla opinio defendatur contra Communem[e], inconsulto superiore et praefecto. Nulla noua opinio in philosophia aut Theologia introducatur, inconsulto superiore et praefecto“ (ex apographo eiusdem fere temporis, quod in collegio ingolstadiensi scriptum est. Antiqu. Ingolst. f. 90[b]; cf. etiam Epp. *Nadal* IV 50).

1503. CANISIUS **P. NICOLAO LANOIO S. J.** rectori collegii oenipontani. Monachio sub 27. Septembris 1567.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. VIII f. 197[a].

De defectione Fr. Zugeri.

P. Nicolaus Lanoius rector collegii oenipontani S. Francisco Borgiae praeposito generali Oeniponte 30. Septembris 1567 ita scribit de Balthasare Zugero (v. supra p. 65): „Proh nefas . iam scribit ad me P. Prouincialis ab vtraque religione catholica inquam et nostra defecisse et secutum diabolica Eduardj Angli[f] profectum esse Lauwingam.“

Sacchinus de Zugero notat: „Incertum an hic quoque simulatione semper fuisset vsus“, sicut usus erat Eduardus Thorn, „an ab Eduardo, siue aliunde corruptus: qui tamen duro, atque intractabili ingenio nihil de se vnquam bonae spei praebuerat“ (Historia S. J. III, l. 3, n. 128).

a) *Sequitur* rebus, *oblitt.* b) Nichil *ap.* c) thelogia *ap.* d) Nichil *ap.* e) Comunem *ap.*
f) *Videtur ita supplendum esse:* exempla *vel:* vestigia.

1504. CANISIUS **P. ONUPHRIO PANVINIO** ordinis Eremitarum S. Augustini theologo. Dilinga 29. Septembris 1567.

Ex exemplo, quod clar. D. Doctor *Henricus Schrörs* theologiae in universitate bonnensi professor ex archetypo sub a. 1897 a se invento exscripsit et humanissime mecum communicavit. Epistula archetypa exstat Romae in archivo vaticano, „Arm. XLV 42“ f. 50^a—51^b. Epistula ex archetypo primum edita est a *Schrörs* in „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein“ LXXXV, Köln 1908, 161—165.

Praefatio editoris. Epistulae huius pars extrema, in qua auctor nomen subscripsit, recisa est ita, ut tantum lineola aliqua supersit, idque, ut videtur, vitio illius, qui fasciculum illum conglutinavit; epistula ipsa manu ignota scripta est; neque tamen dubitari potest, quin Canisius epistulae auctor sit; Canisius saepe nomen solum subscribebat; epistulas ipsas dictabat (cf. supra p. 1 6 10 18 23); nonnunquam italice scribebat (*Can.* III 336; IV 579 732). Panvinium magni faciebat (*Can.* V 522—523); ad „Epistulas Pontificum et Imperatorum“, de quibus in his litteris ad Panvinium refertur, recognoscendas operam suam iam m. Aprili vel Maio a. 1567 obtulerat; eaedem m. Iulio 1567 per cardinalem Truchsess ei traditae erant. Cf. *Dav. Aur. Perini* O. S. Aug., Onofrio Panvinio e le sue opere, Roma 1899, 142, et infra, mon. litt. (1).

Canisius Augusta 4. Octobris 1567 Borgiae praeposito generali scripsit: „Redibo nunc ad uisitationem Collegij Monachiensis, a qua diebus aliquot me abstraxerunt negotia Dilingae peragenda“ (v. infra, ep. n. 1510). Omnis denique dubitatio tollitur per *epistulam a cardinali *Ottone Truchsess* Dilinga 2. Octobris 1567 ad Panvinium datam; ita enim ille: „Reuerendo Amico nostro amatissimo. Quando ci è comparsa la lettera di V. Paternità delli XVIIJ. del passato, si trouaua qui il Padre Canisio, col quale ragionammo à longo sopra quanto lei ci scriue delle sue opere da stamparsi, et della fede che desidera circa la reuisione delle Epistole di Pontefici. Onde è parso à S. Paternità di scriuere la qui alligata per la resolutione che se ne può pigliare. Et perche V. Paternità intenderà minutamente tutto quel che occorre, noi ci contentaremo refirirci alla predetta lettera. Questo solo non lassaremo dirle che se la ci inuiarà opera alcuna delle sue per mandare à quel Materno Colino libraro di Colonia, noi le faremo uolentieri recapitar' bene et fidelmente, per darle satisfattione, come anco desideriamo in ogni altro particulare che per noi si possa per commodo et benefitio della Paternità V.“ (ex archetypo, quod exstat Romae in bibliotheca vaticana, Cod. Vat. lat. 6412 f. 317—318).

Panvinii libros valde laudat; qui quia Dilingae excudi nequeunt, cardinalis cum Calenio typographo coloniensi egit. Qui Chronica et complures alios libros excudere nec tamen dimidiam partem lucri auctori dare vult; neque insigne istud Epistularum a pontificibus et imperatoribus datarum corpus (avellanum) facile suscipiet excudendum. Panvinius, quoniam Platinae vitas pontificum etc. Cholino typographo coloniensi tradere statuit, tradat; sed Calenius libros melius curat, et optandum est, ut unus eligatur typographus. Registrum Gregorii VII. Venetiis facilius edetur. Centurias cardinalis mittet. Canisius Panvinium obsecrat, ut quotiescumque potestas detur, Flacii Illyrici sedi apostolicae inimicissimi fraudes detegat. Canisius eiusque sodales libenter Panvinium iuvabunt. Epistulis pontificum scholia addantur.

Pax Christi.

Molto Reuerendo et Dottissimo Padre Onofrio. V. Paternita deue sapere come Monsignor' Illustrissimo et Reuerendissimo Cardinal d' Augusta ha conferito con me delle sue opere, le quali per la sua dottrina et diligentia singulare, sono tanto lodate per tutta la christianità, et utili alla Santa Chiesa Catholica che meritamente havemo da ringratiar' il Signor Dio authore d' ogni bene, et

riconoscere questo grande benefitio da V. Paternità. Hor quanto al negotio principale, mi rincresce che non si habbia la commodità di far' stampare queste sue preclare opere quì in Dilinga, come esse meritarebbeno, et questo massime per la colpa del povero stampatore [1] per la qual' cosa il detto Monsignor Illustrissimo come grande amatore della Paternità V. et di sue opere, ha negotiato con un' altro stampatore famoso et catholico in Colonia chiamato il Calenio, il quale poco tempo fà stampo li novi tomi delli concilii generali [2]. Questo è homo dotto et molto diligente in cose della stampa, et oltra cio molto catholico et molto volentieri stampa le cose ecclesiastiche. Adesso esso Monsignore tiene resposta dal detto Calenio, alqual mando prima la lista delle opere di V. Paternità dandoli ancora avviso del desiderio et gratitudine che V. Paternità desidera dal detto stampatore, et per dir' brevemente la somma della sua resposta è stata questa. Prima vorria fra le altre sue opere stampare volontieri Chronicum ecclesiasticum a Iulii Caesaris imperio etc. [3] Item tres libros contra historiam Magdeburgicam [4]. Jtem Chronicum universale [5] instar Carionis [6]. Et ancora XV libros rituales [7]. Perche quanto alle altre non li pare che sarebbeno tanto utili à se et alli lettori, almeno per la prima volta. Per il secondo desidera egli ancora sapere in spetie. Quid pro his honorarii loco sibi donari velit author, ne vuole obligarsi al comun' guadagno da dividerlo con l' authore, sia qual' si voglia, dicendo non esser' tal' usanza in niun' loco di Germania.

Per il terzo quanto alle opere delle epistole che V. Paternità ha mandate in Dilinga: vero è che sono cose dotte rare et sante,

---

[1] Sebaldus Mayer, ut aere alieno exiret, vel simili calamitate typographiam suam optime instructam a. 1560 vendiderat cardinali Truchsess; qui eam Mayero elocabat (*Thom. Specht*, Geschichte der ehemaligen Universität Dillingen, Freiburg i. Br. 1902, 66 67). Hoc tempore in Catechismo Romano tum latine tum germanice excudendo versatus esse videtur; cf. infra, mon. litt. (5) (12).

[2] De Gervino Calenio cf. *Can.* IV 1; V 444[11].

[3] Excusum est a. 1568 Coloniae a Cholino; vide quae sub ipsas has litteras dicentur. [4] De his v. *Can.* V 523.

[5] Chronologicum hoc opus, quod ab initio mundi usque ad a. 1562 perventurum erat, neque a Panvinio perfectum, neque unquam typis excusum est; exstat Panvinii manu scriptum in bibliotheca vaticana, Cod. Vat. lat. 6785 (*Perini* l. c. 104—106 196).

[6] Ioannes Carion (1499—1537) wurttembergensis primum a. 1532 adiuvante Philippo Melanchthone „Chronicam" germanicam edidit, qua universae historiae in unam seriem brevissime coactae erant; postea ipse Melanchthon, Carionis nomine servato, „Chronicon" eiusdem generis latino sermone composuit (1558 etc.). Uterque liber plurimum vulgatus est (*Ad. Stern* in „Allgemeine Deutsche Biographie" III, Leipzig 1876, 781).

[7] Horum librorum alii a Panvinio ipso ex S. Iustini, Clementis Alexandrini, S. Cypriani, aliorum operibus compositi, alii, ut varii „Ordines romani", ab eodem collecti sunt, eo consilio, ut, quomodo olim Christiani divina officia, maxime missae sacrificium et sacram communionem, fecissent et administrassent, cognosceretur. Librorum aliqui tantum typis exscripti sunt; eorum codices manu scripti exstant Romae in bibliotheca vaticana et Monachii in bibliotheca regia; v. *Perini* l. c. 153 ad 157 207—209; *Schrörs* l. c. 163[7].

et di molto utile alla Chiesa in questi tempi, per difendere la Religione catholica contra li nostri Adversarij[1]. Ma il stampatore vedendo l' opera tanto grande et suntuosa, et che molti anni bisognarebbe aspettare avanti che tali essemplari si smaltisserò, non mostra troppa affettione à volerla stampare, almeno nel principio; di modo che molto io ne dubito che queste epistole si possino far' stampar' presto, si come io desidero insieme con S. S. Illustrissima laquale retinera appreso di se dette epistole fin' tanto che V. Paternita ci dichiari meglio ogni cosa, et quelche desiderarebbe dal stampatore, per un' semel pro semper, perche S. S. Illustrissima farà poi rescriver' al detto stampatore tutto quello che lei respondera sopra di questo.

Quanto a Materno Colino che è ancora buono et catholico libraro di Colonia et amico di V. Paternità[2] stampi in nome di Dio il Platina ricognito[3], et il Chronico ecclesiastico[4], per[a] che lei cosi scrive

a) pej *arch.*

---

[1] Cardinalis Marcellus Cervinus, qui postea Marcellus II. papa fuit († 1555), in monasterio S. Crucis Fontis Avellanae codicem invenerat, quo multae veterum pontificum, imperatorum, aliorum epistulae etc. saeculis IV., V., VI. (368—553) datae aliaque eiusdem temporis monumenta in unum corpus collecta continebantur. Panvinius autem, huius codicis apographo a Cervino donatus, adhibito etiam codice aliquo vaticano eoque minus antiquo, composuit opus: „XXV. Pontificum Romanorum, VI. Imperatorum, aliquot praeclari nominis Sacerdotum, Virorum et Feminarum Clariss. Epistolae CCXL sinodales dogmaticae decretales et familiares recondita doctrina refertae, in Conciliorum Tomeis omissae Onuphrii Panvinii . . . argumentis illustratae“ (*Perini* l. c. 139—141). Merito et Panvinium et Canisium hanc „Collectionem Avellanam“ (ita enim postea ex ipso illo codice cardinalis Cervini appellata est) plurimi fecisse patet ex eo, quod nunc quoque plus 200 epistulae, quae in ea exstant, in nullo alio fonte comparent, atque ita per ipsam solam servatae sunt. Neque vero hoc Panvinianum opus unquam excusum est; immo etiam ipse codex manu scriptus Dilingamque missus aut periit, aut in tenebris delitescit (*Perini* l. c. 139 143 202). Caeterum Collectionis Avellanae (quam medio fere saeculo VI. factam esse censent) et ipse ille codex cervinianus, et codex eodem paulo antiquior, ut nunc censent (utrumque saeculo XI. ineunte scriptum esse existimant), et complures codices recentiores usque adhuc conservati sunt, et cum Collectionis epistulae paene singulae, ab aliis aliae aliis temporibus, incipiendo ab exitu saeculi XVI., editae essent, ipsa demum Collectio Avellana a. 1895 et 1898 duobus tomis ab *Ottone Guenther* Vindobonae edita est in „Corpore Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum“, vol. XXXV (*Friedr. Maassen,* Geschichte der Quellen und der Literatur des canonischen Rechts im Abendlande I, Gratz 1870, 787—792. *Guenther* l. c. I, II—LV).

[2] Cholini (qui in hoc opere saepissime iam commemoratus est) res gestas nuper copiose accurateque narravit *H. Schrörs,* Der Kölner Buchdrucker Maternus Cholinus, in „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein“ l. c. 147—161. Maternus ex familia coloniensi, non (id quod *Can.* II 134[4] scripsi) ex tigurina ortus esse videtur.

[3] Bartholomaei Platinae (Sacchi; 1421—1481) cremonensis librum „De vitis Summorum Pontificum omnium“ primum Venetiis 1479, deinde saepissime editum, Panvinius correxit, adnotationibus illustravit, et posteriorum pontificum vitis (a Sixto IV. ad Pium V.) auxit; qui liber Coloniae a. 1568 et postea saepe excusus est (*Perini* l. c. 119—121; 198—199); plura de eo sub ipsas has litteras dicentur.

[4] De hoc Chronico a Iulio Caesare ad Maximilianum II. imperatorem perducto v. *Perini* l. c. 122—123 199; de editione Coloniae a. 1568 facta sub ipsas has litteras dicetur.

à S. S. Illustrissima di haver' così resoluto di mandarli queste opere, et ancora alcuni altri trattatelli[1]: dirò pur ben questo, che mi pare sarebbe modo molto piu conveniente, eleggersi un' solo libraro in Colonia, che dui, massime per evitare quelle emulationi, che tra li librari facilmente sogliono nascere, et quasi han' gia cominciato. Io conosco l'un' et l'altro et li reputo boni et catholici, ma Calenio parmi sia piu exatto et ricco; però faccia pur V. Paternità secondo la prudentia sua quelche le parera meglio.

Quanto al libro delle epistole di Gregorio VII.[2] crederò che ancora non piacerà molto al libraro, massime se sarà molto grande, et penso che simili opere de Pontefici piu facilmente si potriano stampare et distrahere in Venetia, essendovi maggior' commodità di distribuirli et smaltirli per diverse regioni, come Italia, Franza et Spagna.

Adesso novamente sono uscite le dui centurie X. et XI. et Monsignor'[3] Illustrissimo procurarà che presto si mandino à V. Paternità come la desidera. Faccia Dio che V. Paternita et altri huomini dotti si oponghino à questi inimici tanto petulanti et fraudulenti della verita et pietà catholica fra li quali il principale adesso pare che sia Mathia Illirico, il quale non cessa con le sue calunnie obscurare et pervertere la verità in cose delle Historie ecclesiastiche, mandando sempre fuori novi trattati, come contra donationem Constantini, Contra translationem Imperii, Contra Primatum Petri[4], et molte altre cose

[1] De ritu sepeliendi mortuos. Interpretatio vocum quarundam. De stationibus. Plura sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Panvinius habuisse videtur Registri sancti Gregorii VII. pontificis (1073—1085) apographum saeculo XVI. scriptum; in quo apographo non omnes epistulae, sed sola pars quaedam earum exstabat (nunc Cod. „Vat. Ottobon. lat. 300" bibliothecae vaticanae). Registrum autem plenum atque archetypum, a Rainerio cancellariae pontificiae notario scriptum, adhuc exstat (Cod. „Reg. Vat. 2" archivi vaticani); quod primum Romae a. 1591 excusum, dein in Conciliorum corpora binianum, labbeanum, harduinianum etc. et in *Mignii* Patrologiam Latinam (CXLVIII) translatum, denique a *Philippo Jaffé* (Monumenta Gregoriana, Berolini 1865, 9—519) typis exscriptum est; qui tamen in eo errabat, quod existimabat, Gregorii registrum plenum sive maius perisse, neque superesse, nisi registrum quoddam minus ex maiore exscriptum. Vide quae ea de re scripsit *Guil. Peitz* S. J., Das Originalregister Gregors VII. im Vatikanischen Archiv (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-Hist. Klasse, 165. Bd, 5. Abh., Wien 1911, 5—219).

[3] „Ecclesiasticae Historiae" per Centurias digestae, per Matthiam Flacium Illyricum aliosque Lutheranos Magdeburgi incohatae, per Ioannem Oporinum Basileae excusae, Centuriae X. et XI. primum editae sunt hoc anno 1567 (*W. Preger*, Matthias Flacius Illyricus II, Erlangen 1861, 426—427 559).

[4] „De translatione Imperii Romani ad Germanos", Basileae 1566; „Verissima et utilissima legenda aut historia de S. Petri episcopatu vel papatu", Ratisponae 1567 (*Preger* l. c. II 564 565). Libro „de translatione" illa scripto Flacius adiunxit (fortasse seorsim quoque edidit) „Librum Lupoldi Babembergensis de Iuribus Imperii et Regni Rom." (*Preger* l. c. 564). Quo libro Lupoldus a Bebenberg saeculo XIV. „donationem Constantini" I. imperatoris S. Silvestro I. papae et ecclesiae romanae factam in dubium vocabat; quam apocrypham esse (circa medium saeculum IX. in Gallia conficta esse videtur) ne medio quidem saeculo XVI. ita planum erat; sub

pestilentissime in gran' pregiuditio della santa Sede apostolica. Credo che nissun' altro delli heretici vadi piu perseguitando la dignità et verità della chiesa Romana, quanto costui. Per l' amor' di Dio V. Paternità non manchi per omnem occasionem di mostrare le bugie del detto Illirico, et falsi fondamenti che suole ponere in sui libri, con mirabili fraudi et colori, ut etiam docti in errorem aliquando possint induci[1]. Prego il Signor Dio che conceda gratia et successo al santo zelo di V. Paternità per difendere la Chiesa, et autorità di San Pietro, et suoi successori, et ancora di dar' la luce alle cose tanto importanti delle Historie ecclesiastiche.

Io volontieri mi sforzaro con li nostri fratelli di servire et satisfacere à V. Paternita sia per rivedere alcune opere, ò per altro suo servitio che potrà da me desiderare. Et quanto alle epistole de Pontefici molto mi piaceno, ma molto utile saria che fussino aggiunti ancora alcuni scolii dove la verità catholica si conferma contra li Heretici. Dio N. Signore sia sempre con lei. Di Dilinga li 29. di settembre 1567. — —

Al molto Reuerendo in Christo et Dottisimo Padre Onofrio Panvino Theologo Augustiniano Amico mio observandissimo. In Roma.

Id quod his litteris a Canisio commendatum est Panvinio, eodem anno eidem commendatum est etiam ab *Antonio Augustino,* uno ex clarrissimis saeculi XVI. iurisperitis, qui tunc episcopus ilerdensis (Lerida), postea archiepiscopus tarraconensis fuit. Ita enim Augustinus Ilerda 11. Aprilis 1567 Panvinio: „Ho inteso che siete alle mani con le centurie di Luterani, portatevi da Valenthuomo, come sete, e metteteli i piedi sotto, che sono canaglia" (Antonii Augustini archiepiscopi tarraconensis epistolae latinae et italicae, nunc primum editae a *Ioanne Andresio,* Parmae 1804, 386).

Panvinium a Societatis Iesu hominibus tum romanis tum germanis adiutum esse intellegitur etiam ex variis aliis epistulis. Ita *Maternus Cholinus* coloniensis ille typographus 3. Mai 1567 Romam ad P. Ioannem de Polanco Societatis secretarium *litteras misit, quibus eum certiorem reddebat: Platinae de vitis pontificum librum a se excudi; gratum autem sibi fore, si Pii IV. et Pii V. vitas iis adiungere posset. „Scripsi pro ijs D. Onuphrio panuinio isthic, qui recepit se mihi satisfacturum. Negocium hoc meum praecor ... promoue apud D. Onuphrium" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 276; cf. *Schrörs* l. c. 158). *S. Franciscus Borgias* praepositus generalis Roma 15. Iulii 1567 Cholino *rescripsit: „Patrem Onufrium conueniendum curaui, ut mitteret ad te si quid habebat de Pij Pontificis .IIIJ. et de huius Pij .V. uita quod Platinae nunc excudendo adderetur, sed ille se iam semel atque iterum scripsisse ea de re significauit, et nunc etiam scripturum recepit; si ad me litteras miserit, ijs adiungam" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 47[a]; cf. *Schrörs* l. c. 158). Prodiit tandem liber: „Historia B. Platinae de vitis Pontificum Romanorum ... longe quam antea emendatior, doctissimarumque annotationum Onuphrii Panvinii accessione nunc illustrior reddita. Cui, ejusdem Onuphrii accurata atque fideli opera, reliquorum quoque Pontificum vitae, usque ad Pium V. Pontificem Max. nunc recens adjunctae sunt. Accessit eodem etiam auctore, Romanorum Pontificum Chronicon, longe quam antea emendatius atque completius. Alia quoque cum ipsius Platinae,

---

annum enim 1570 Franciscus Buratus canonistas 22, iurisperitos 73 nominatim recensuit, qui eam veram haberent (*Jos. Hergenröther,* Katholische Kirche und christlicher Staat I, Freiburg i. Br. 1872, 371).

[1] Cf. Mt 24, 24.

tum Onuphrii opuscula huic aeditioni nunc recens addita sunt. . . . Coloniae. Apud Maternum Cholinum. M. D. LXVIII"; 2° min.; pp. 565 98 28 31; praeterea ff. non sign. in initio 12 (addito tit.) et in fine 16. Panvinius librum Roma 1. Novembris 1567 S. Pio V. dedicat; 14 illae pontificum vitae ab ipso conscriptae comparent in p. 345 ad 465; sequitur „Chronicon"; deinde „De falso et vero bono, dialogi 3" aliaque Platinae opuscula; denique tria Panvinii opuscula, quorum 2. et 3. ex numero illorum „Librorum ritualium" sunt, quos supra p. 70[7] dixi; primum et secundum cum tertio ita Vitis pontificum a typographo adiuncta sunt, ut paene duo volumina ab iis distincta esse videantur; habent enim sua folia titularia, et suam paginarum signationem sive numerationem: „Onuphrii Panvinii Veronensis, Fratris Eremitae, *[sic]* Augustiniani. De ritu sepeliendi mortuos apud veteres Christianos, et eorundem coemeteriis liber. Coloniae. Apud Maternum Cholinum. M. D. LXVIII. Cum gratia et privilegio Caes. Majestatis"; 2° min.; pp. 28 (addito folio tit.). Sequitur: „Onuphrii Panvinii Veronensis Fratris Eremitae Augustiniani, Interpraetatio multarum vocum ecclesiasticarum, quae obscurae vel barbarae videntur. Item de Stationibus Urbis Romae, libellus. Coloniae. Apud Maternum Cholinum. M D LXVIII. Cum gratia et Privilegio Caes. Majestatis"; 2° min.; pp. 31 (addito fol. tit.); sequitur in 16 illis foliis non signatis, quae dixi, index rerum alphabeticus ad Vitas Pontificum pertinens. Librum vidi Romae in bibliotheca angelica.

Hoc igitur volumine continetur editio princeps praeclari illius „De ritu sepeliendi" libelli, quo Panvinius, scriptorum primus, de Christianorum coemeteriis, ac maxime de romanis, quae catacumbae vulgo vocantur, egit eorumque memoriam a tempore Leonis X. paene oblitteratam restituit, eorum nomina enumerando, loca designando etc. (*G. B. de Rossi*, La Roma sotterranea cristiana I, Roma 1864, 9—10).

Seorsim prodiit liber: „ONVPHRII PANVI- | NII VERONENSIS, FRA- | TRIS EREMITAE AVGVSTINIA- NI, CHRONICON ECCLE- | SIASTICVM. | A C. IVLII CAESARIS DICTA- | TORIS IMPERIO, VSQVE AD IMP. CAE- | SAREM MAXIMILIANVM II. AV- | strium, pium, felicem, perpetuum | Augustum. | *COLONIAE*, APVD MATERNVM CHOLINVM. | ANNO M. D. LXVIII. | Cum gratia & priuilegio Cæsareæ Maiestatis | in decennium"; 2° min.; pp. 144 et praeterea in initio 7 ff. non sign. (addito tit.); Panvinius in „praefatione" dicit, se per 15 fere annos in „Chronico" componendo versatum esse; antea quidem similes „indices" a se editos esse; sed hos parum accurate conscriptos esse; significat etiam, quibus fontibus tum manu scriptis, tum excusis usus sit, et ex quibus archivis res conquisiverit; deinde, servato diligenter temporis ordine, enumerat pontifices, imperatores, praecipuarum ecclesiarum episcopos, patres, scriptores ecclesiasticos, Sanctos, synodos etc., usque ad a. 1566. Librum vidi Romae in bibliotheca angelica.

1505. P. NICOLAUS LANOIUS S. J. rector collegii oenipontani CANISIO. Oeniponte sub 30. Septembris 1567.

Non posse (id quod Canisius Lanoio proposuerat) in locum P. Merquitii ad contiones in parochiali ecclesia oenipontana habendas Antonium Guisanum vel alium substitui; Guisanum enim ad id muneris non esse satis idoneum; praeterea fore, ut contionatoris mutatione et archiducis et reginarum et Oenipontanorum animi valde offendantur. Vide Lanoii epistulam supra p. 51 positam.

1506. CANISIUS **FRIDERICO A WIRSBERG** episcopo herbipolensi et Franciae orientalis duci.

Inter m. Augustum et Decembrem 1567.

Ex exemplo (A) — videtur esse apographum, idque eodem fere tempore scriptum — (2°; 4 ff.; $4^1/_2$ pp.; in p. 9 inscr.), eoque manu eadem sic inscripto: „Consilium Theologicum D. Doctoris Canisij"; quod exstat Herbipoli in archivo curiae episcopalis, Fasc. „Würzburg A. N° 14", n. 1[a]. Alterum exemplum (B), idque eodem fere tempore, sed alia manu scriptum, exstat ibidem, l. c. n. 1[b]. Litteras primus vul-

gavit *N. Reininger* (R), Die Weihbischöfe von Würzburg, in „Archiv des historischen Vereines von Unterfranken“ XVIII, Würzburg 1865, 177—182; qui, unde eas exscripsisset, non significavit. Easdem commemorat *C. Braun*, Geschichte der Heranbildung des Klerus in der Diöcese Wirzburg I, Mainz 1889, 114.

Rogatus aliqua proponit, quae ad episcopi „conscientiam iuvandam“ conferant: Legat decreta Concilii Tridentini, Catechismum Romanum etc. Adiungat sibi virum sacrorum canonum peritum et confessarium. Caveat, ne, quae sedis apostolicae sunt, sibi arroget, neve, quae excommunicatione puniuntur, committat; curet, ut sibi mittantur Bulla Coenae et decreta pontificia. De rebus dioecesis cum viris probatis consilia conferat. Quomodo clerici officia divina administrent, cognoscat. Caveat a nimia indulgentia pravoque hominum metu. Moderate studeat eos sanare. Confessarios monendos curet, maxime de casibus reservatis et de peccatis „enumerandis“. Haereticos ne absolvant alii quam ipse ipsiusque vicarius. Decreta aliqua tridentina, ut proscriptionem matrimoniorum clandestinorum, in usum inducat; speciem quandam synodi instituat. Facultates sacras a pontifice petat.

Consilium Theologicum ad conscientiam magni Praesulis et Episcopi cuiusdam Germani iuuandam, postulatum et propositum.

Calamitosa sunt nunc tempora, et pergraues morbi omnium fere Ordinum in Germania, quae fidem, pietatem, obedientiam, continentiam et Canonicam disciplinam omnem aut contemnit aut negligit. Eo magis aduigilandum est pastoribus, et in primis huic Antistitj, cui consulere iubemur, ut serio dictum sibi putet illud. Attendite uobis et Gregi uestro[1].

Primum igitur, in quibus rebus conscientiae suae. Deinde quomodo gregi subditisue suis attendere debeat, breuiter ac[a] simpliciter. quantum Domini Iesu gratia concesserit, per capita quaedam ostendetur.

Adsit uoluntas et studium intelligendi, quae sui ordinis et status sunt propria. Haec facile constabunt, si saepe subducat aliquid sibi temporis et ocij, ad legendos Canones sacrorum Conciliorum, jmprimis uero Synodi Tridentinae. Legat praeterea Concilium prouinciale Moguntinum[2] et Reformationem Cleri Ratisponae[b], per Cardinalem Campegium[3], et Augustae non sine consensu Caesaris et omnium

a) et *R*. b) Ratisbonae *R*.

---

[1] Ita Paulus apostolus monuerat pastores ecclesiae ephesinae (Act 20, 28).

[2] Mense Maio a. 1549 Sebastianus a Heusenstamm archiepiscopus moguntinus ecclesiasticae provinciae suae (ad quam etiam dioecesis herbipolensis pertinebat) concilium habuit. „Constitutiones Concilii Provincialis Moguntini sub ... Sebastiano Archiep. Mog. ... Anno Domini 1549 celebrati“ eodem anno Moguntiae a Francisco Behem excusae sunt (*Sim. Widmann,* Eine Mainzer Presse der Reformationszeit, Paderborn 1889, 84). Eaedem exstant apud *Hartzheim,* Concilia Germaniae VI 563—594.

[3] Hanc „Reformationem“ cardinalis Laurentius Campegius a Clemente VII. in Germaniam legatus Ratisbonae a. 1524 auctoritate apostolica ediderat et per totam Germaniam observari iusserat (*C. J. v. Hefele,* Conciliengeschichte, fortges. v. *J. Card. Hergenröther* IX, Freiburg i. Br. 1890, 374—385). Quae exstat apud *Io. Harduinum* S. J., Acta Conciliorum IX, Parisiis 1714, 1909—1918; *Hartzheim* l. c. 196—204; *Od. Raynaldum* Congr. Orat., Annales ecclesiastici t. XX, in a. 1524, n. 25—38.

Catholicorum statuum aeditam[1]. Legat quoque Cathechismum Romanum et similia, quae ad rectam rationem peragendi in Ecclesia cultus diuini, ad Catholicam administrationem Sacramentorum, et ad disciplinam Canonicam Clero et Episcopo necessariam maxime pertinent.

Graue crimen esse putet, neque per se cognoscere, quae sunt Episcopo ex iure Diuino et Canonico cognoscenda, neque ad manum habere bonum et peritum uirum, praesertim Canonistam, qui moneat subinde, de obseruandis et uitandis, circa functionem et iurisdictionem Episcopalem; Vnde fieri solet, vt Episcopi plerique multa committant, quorum rationem neque judici Christo, neque suis Ordinarijs praelatis[2] reddere queant, imo inexcusabili quadam iuris ignorantia ducti, potestatis suae limites excedunt, nec raro in censuras Ecclesiasticas incidunt periculose.

Habeat igitur sapientem et expertem Canonistam, et cum eo partiatur curas Episcopalis officij sui, gaudeat ab eo admoneri saepe, cum illo fidenter conferat de ijs, quae pertinent ad ordinationem Clericorum, ad Collationem beneficiorum, ad confirmationem parrochorum, ad uisitationem Ecclesiarum, ad reformationem grauiorum abusuum, praesertim qui cultum diuinum contaminant, et scandala publica secum trahunt. Talem uero Canonistam in Italia potius, quam in Germania inueniemus.

Habeat praeterea fidum Confessarium, cui suam conscientiam singulis mensibus aperire et iudicandam permittere possit. Ita fiet ut seipsum paulatim in quibusdam emendandis uincat facilius, et maiorem Dei gratiam sentiat ad munus suum rectius obeundum[a]. Qui Confessarius de multis admonebit commode, praesertim si doctus et non omnino uulgaris nimiumue familiaris fuerit.

Multa sanciuntur, et iam ante sancita sunt a Summis Pontificibus, quibus Episcopi omnes obedientiam et reuerentiam debent maximam. Fit tamen saepe numero, ut mandata et decreta Summorum Pontificum ab Episcopis ignorentur et negligantur: Vnde nec ad inferiores Episcoporum praelatos et pastores ea peruenire possunt. Quicquid autem inde periculi consequitur, in Caput Episcopi merito redundat, et illi debet imputari. Quare consultum erit prorsus, ut Episcopus libenter

a) *Quae sequuntur, usque ad* Multa *excl., neque in B, neque apud R exstant.*

[1] Canisius comitia imperii dicere videtur, quae a. 1547—1548 Augustae Vindelicorum a Carolo V. caesare habita sunt. „*Formula Reformationis* per Caesaream Majestatem Statibus Ecclesiasticis in Comitiis Augustanis ad deliberandum exhibita, et ab eisdem probata et recepta“ exstat apud *Joh. Christ. Lünig,* Des Teutschen Reichs-Archivs Partis generalis Continuatio, Leipzig 1713, 851—866. In hac „Formula“ aliqua quidem bene praecipiebantur; sed quia non tam ecclesiastica, quam civili potestate (cui ea in re ius nullum erat) praecipiebantur, nec Romae probabantur, nec Germaniae magnam utilitatem afferebant; cf. *Raynaldum* l. c. in a. 1548, n. 57, et *Janssen* l. c. III$^{17-18}$ 691.

[2] Archiepiscopis, summo pontifici etc.

inquirat et studiose intelligat de sanctionibus Pontificum, sicut Romae publicari solent.

Ex his uero Sanctionibus illae notandae sunt maxime, quae ad curam animarum et officium Episcoporum spectant, quaeque sententiam excommunicationis maioris habent annexam. Talis est Bulla Coenae Domini, ut uocant, aliaeque plures, quae ad Reuerendissimum D. Cardinalem Augustanum[1] frequenter adferuntur. Certe summo periculo sese obijciunt, et quasi contemnunt Christi Petrique Cathedram, qui dispensant, statuunt, ordinant in ijs, quae sibi reseruat Apostolica sedes, et quorum cognitionem, facultatem uel dispensationem ad se solam uult pertinere. Nec est censendus ille uere Catholicus qui poenam excommunicationis a pontifice Maximo latam uilipendit, et cum debet, non uult prorsus intelligere.

Recte faceret, si concilium hebdomodatim institueret ex ijs uiris quos probatiores agnoscit in suo Clero, cum his conferenda essent plaeraque tum ad disciplinam restituendam, tum ad praelatos et pastores iuuandos pertinentia. Non ita magno negotio multorum morbi paulatim emendarentur, si Episcopus cognosceretur serio aduigilare, saepe inspectores et obseruatores mittere, et paternam lenitatem cum iusta iudicis seueritate miscere.

Nunc plaerique non uigilant, quia uel dormit uel non curat, uel indulgere pergit Episcopus. Pauci rogantur, an et quomodo Breuiarium legant, quas in templo caeremonias obseruent, quomodo sacramenta ministrent, quam curam sacristiae uel sacrarij habeant. Haec uero absque omni graui motu illis inculcari et ab illis exigi[a] possent, qui sunt quidem[b] Catholici. Ad mores postea ueniretur.

Si quando grauiora incidant, quae permittenda, non sananda uel punienda uidentur, Consilium doctiorum[c] adhibeatur, neque statim Episcopus hoc sibi licere putet, ut in sacris aut dispenset, aut indulgeat, praesertim ubi non solum Episcopus, sed etiam princeps est.

Neque probandum illorum consilium putet, qui praesentibus rerum difficultatibus deterriti, nihil fere tentant, aut tentari uolunt, in Religione Catholica uindicanda, sed homines potius quam Deum timent, praepostere timidi, ubi Dei honos et Ecclesiae dignitas necessarium a nobis zelum requirit.

Hic igitur etsi extrema tentare remedia non attinet, moderata tamen experienda uidentur, sumptis nimirum initijs a rebus facilioribus, et coniecta in omnipotentem Deum animi fiducia, ut paulatim erigamus disciplinam quae apud Catholicos prolapsa, et saepe contempta iacet, ex supina prorsus negligentia praesulum.

Tradatur parrochis et Confessarijs modus, quem circa confitentes et poenitentes obseruent, ne alioquin si[d] caecus caecum[e] ducat[2],

a) *R haud recte:* exegi. b) *B R minus recte:* quidam. c) doctorum *R.* d) *Hoc v. non est apud R.* e) coecus coecum *R.*

[1] Ottonem Truchsess. [2] Lc 6, 39. Mt 15, 14.

Episcopus etiam peccatis communicet alienis[1]. In absoluendo nunc[a] erratur plurimum, dum nulla fere casuum (ut uocant) reseruatorum habetur ratio, et confitendi[b] ac enumerandi peccata mos apud plaerosque intermittitur[2].

Hoc periculum euitaretur, si uiua uoce admonerentur serio et tempestiue sacerdotes, quomodo hic se gerere et ab excommunicatione sibi suisque cauere debeant[3], quemadmodum directorium Polanci admonet[4].

Praeterea Vicarius Episcopi potestatem hanc, quae ad absoluendos haereticos attinet, tum Episcopo, tum sibi reseruare debebat[5]. Qua de re Decani omnes rurales, quos uocant, admonendi essent sedulo, ut inferiores parrochos non sinerent falcem[c] suam (quod aiunt) in messem[d] alienam mittere.

Ex Concilio Tridentino excerpantur, quae populo sunt proponenda, et ex eiusdem concilij mandato publicanda, ut ne illa diutius negligi uideantur, quae magni sunt sane momenti, praesertim de Coniugijs clandestinis abrogandis, et de gradibus cognationis et affinitatis spiritualis[6]. Sunt et alia, quae citra periculum ex eodem Concilio iniungi

a) *R perperam:* non. b) *R non recte:* confitenti. c) falsem *B R.* d) messam *B R.*

[1] 1 Tim 5, 22. [2] Cf. *Can.* IV 545. [3] Vide *Can.* V 414[5].

[4] Cf. „Breve Directorium ad confessarij ac confitentis munus recte obeundum. M. *Ioanne Polanco* Theologo Societatis Iesv authore", Lovanii 1576, f. A X[b]—A XI[a]. Polancus Societatis secretarius libellum hunc, S. Ignatii iussu conscriptum, in solorum Sociorum usum excudendum curare voluerat; sed Philippus Archintus pontificis in urbe romana vicarius effecit, ut in omnium usum vulgaretur; qui Romae a. 1554 primum excusus esse videtur; ante a. 1567 typis exscriptus erat Vindobonae, Antverpiae, Dilingae, Coloniae, Lovicii; deinde fere 40 editiones habuit (*Sommervogel,* Bibl. VI 939—944).

[5] *Concilium* Tridentinum haereticorum „in foro conscientiae" absolvendorum potestatem episcopis solis tribuerat ita, ut hi ne cum vicariis quidem generalibus eam communicare possent (sess. 24, de ref. c. 6). Attamen Pius IV. Brevi Roma 16. Aprilis 1564 dato Danieli Brendel archiepiscopo moguntino permiserat, ut in ipsius provincia ecclesiastica (ad quam episcopatus herbipolensis pertinebat) ipse et sacerdotes ab ipso „subdelegati" hominibus in haeresim lapsis post „abiurationem secretam" (nisi „abiurationem publice fieri" debere ipsi vel subdelegatis visum esset) plenam impertirentur absolutionem (*Valent. Ferdin. L. B. de Gudenus,* Codex Diplomaticus Anecdotorum, res Moguntinas, Francicas . . . illustrantium IV, Francofurti et Lipsiae 1758, 709—711). Et fortasse Fridericus singularem quandam potestatem a sede apostolica impetraverat. Praeterea hoc notandum est: Plurimi ea aetate in ea condicione erant, qua perpetuo impedirentur, quominus ipsi summum pontificem adirent et absolutionem ab eo peterent, ut pauperes, servi, infirmi, senes, mulieres, religiosi; poterat autem episcopus (ni fallor), „epikeia" quadam adhibita, censere: Hos neque reservatione illa tridentina, neque reservatione Bullae Coenae (si quae esset) comprehendi, atque ita sibi manere potestatem iure communi (c. 13, X 5, 39 etc.) episcopis concessam, qua eiusmodi homines et in foro conscientiae et in foro externo a peccatis reservatis tam ipsi quam per eos, quos ipsi delegassent, absolvere poterant; cf. *S. Alphonsi de Ligorio* Theologiam moralem l. 7, n. 84—90. Anno 1568 Canisius episcopis Germaniae a Pio V. facultatem impetravit satis amplam suam absolvendi potestatem per alios exercendi; v. infra, mon. it. (20).

[6] Sess. 24, de ref. matr. c. 1 2. Sacra synodus impedimentum cognationis spiritualis moderata erat sive contraxerat.

Clero et in usum Ecclesiae uerti possent, adeoque deberent ex officio Episcopali.

Caetera quae a Clero non facile obtinerentur, uideat Episcopus quo loco uelit habere. Si non potest Synodum solennem caelebrare, at faciem tamen eius aliquam retinere consultum esset: Ac praeterea[a] Pontifex maximus per literas moneri[b] posset de praecipuis causis, quae synodum et reformationem ac Concilij Tridentini executionem remorantur hoc tempore et difficillimo loco[1].

Fortasse prodesset aliud quoque scriptum in Vrbem mittere, quo comprehenderentur ea, quae petenda sunt ab Apostolica Sede ad gubernationem liberiorem et securiorem totius Ecclesiae, sicut circa monasteria et beneficia uacantia, circa excommunicatos, Apostatas, Jrregulares, ut in sacris possint admitti, circa simoniacos et relapsos. Jn his cautione[c] diligenti opus est, si canonum praescriptum et obedientiam summo pastori debitam sequi uelimus.

Postremo de subditis, quomodo illis Ordinarius habeat attendere, nunc monendi locus non est, et multa de hoc negotio scripta dedi Herbipoli post festum paschatis[2], quae nunc repetere non attinet.

Saluo semper iudicio melius sentientium[d].

Consilium hoc a Canisio Friderico episcopo herbipolensi datum esse intellegitur ex iis, quae dixi supra p. 74; ex extremo autem consilio cognoscitur, ipsum a Canisio non esse conscriptum simul cum „Thesibus", quas ineunte m. Aprili 1567 Herbipoli in usum eiusdem episcopi compositas posui *Can.* V 410—417, sed aliquanto post, eodem tamen anno, neque Herbipoli, sed alio loco. Canisius, cum initio m. Aprilis Herbipoli discessisset, exeunte m. Iunio denuo per aliquot dies ibidem moratus est (*Can.* V 504—508); fortasse hisce diebus consilium „postulatum" quidem est, sed ob temporis angustias „proponi" non potuit; neque ante m. Augustum Canisius tempus tranquillum, quo „propositioni" illi vacare liceret, nactus esse videtur; quare eum inter m. Augustum et Decembrem (Oeniponte? Augustae? Dilingae?) scripsisse conicio.

Dr. *N. Reininger* cathedralis ecclesiae herbipolensis canonicus a. 1865 de hoc Canisii „Consilio" et de eiusdem „Thesibus" et propositionibus, quas *Can.* V 410 ad 417 posui, ita scripsit: „Sie gelten uns" — clerum Franconiae dicit — „als eine kostbare Reliquie. Wenn auch der Inhalt dieser Actenstücke im Allgemeinen nur historischen Werth hat, so finden sich doch sowohl in den Rathschlägen, die er einem hohen Kirchenfürsten gab, als auch besonders in den genannten Thesen manche und ernste Wahrheiten, die zu allen Zeiten — auch in unseren Tagen — tief beherziget zu werden verdienen" (l. c. XVIII 177).

a) propterea *R.* b) monere *A B.* c) contione *A;* concione *B.* d) sentientum *R. Ibidem sequitur vel potius extremarum litterarum margini ascriptum est:* Consilium Theologicum D. Doctoris Canisii.

[1] Concilium Tridentinum synodos dioecesanas singulis annis haberi iusserat et, quid in iis agendum esset, significaverat (sess. 24, de ref. c. 2 4 10). Praeter Bullam Roma 26. Ianuarii 1564 datam, qua Pius IV. concilium confirmabat et episcopis omnibus, ut eius decreta observarent et observanda curarent, gravissime praecipiebat (v. *Can.* IV 474—475). Fridericus a Wirsberg Brevi Roma 23. Ianuarii 1566 dato per S. Pium V. singulariter iussus erat cleri mores reformare et concilii decreta diligenter observare (*Iac. Laderchius* Congr. Orat., Annales Ecclesiastici t. XXXV, Barri-Ducis, Parisiis etc. 1880, in a. 1566, n. 223).

[2] Sub initium m. Aprilis 1567; v. *Can.* V 410—417.

1507. CANISIUS ven. **MAGDALENAE** archiducissae Austriae et **HELENAE** sorori eius. Inter m. Augustum et Decembrem 1567.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. IX f. 136[a].

De Societatis templo oenipontano amplificando.

P. Nicolaus Lanoius collegii oenipontani rector Oeniponte 1. Aprilis 1568 Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec, praeter alia, refert: Canisium praepositum provincialem, cum a. 1567 primis mensis Augusti hebdomadis collegium oenipontanum visitaret, constituisse, ut templo Societatis amplificando opera navaretur. Deinde de PP. Georgio Crispo (qui in eodem collegio Ministrum agebat) et Ioanne Dyrsio (qui Magdalenae reginae a sacris confessionibus erat) haec narrat: „Ait Crispus P. Prouincialem opus ipsum Reginis commendasse etiam literis, et ipsarum primario confessario mandasse ut rem apud illas promoueret et literas sibi exhibitas esse.“

Societati a Ferdinando I. traditum erat templum S. Salvatoris, quod sub a. 1500 exstructum ad valetudinarium caesareum pertinuerat (*Lechner* l. c. [cf. supra p. 3] I 12[1]).

Fortasse Canisius Magdalenae et Helenae hoc negotium commendavit litteris, quas sub medium vel ineuntem m. Novembrem 1567 ab eo illis missas esse aliunde constat; equidem tamen has litteras ab illis, quibus de templo scribebat, diversas esse existimo.

Plura de hoc negotio v. infra, mon. oen. (2) (8).

1508. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI** visitatori Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum initio m. Octobris 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1510.

De P. Girulio, qui ad ipsum mittatur, iuvando.

Canisius Augusta Vindelicorum 4. Octobris 1567 ad S. Franciscum Borgiam Societatis praepositum generalem de P. Roberto Girulio, qui in collegio oenipontano rhetoricam docuerat (v. supra p. 10), scripsit: „Nunc mittimus P. Robertum Leodiensem ad R. P. N. Visitatorem, non tam[a] nostra quidem uoluntate, quam illius importunitate commoti, qui, ut saepe scriptum est, Oeniponti non potuit esse quietus, suumque iudicium authoritati superiorum submittere noluit[b]. Jgitur ne inuitum et repugnantem illum retineret P. Lanoyus, huc tandem misit, et ad P. Natalem porro mittendum eundem una mecum existimauit. Scripsimus de illo iuuando ad dictum P. Visitatorem, qui utinam hoc mirabile, et fortassis instabile, ingenium rite curare posset, domino auxiliante.“

P. Natalis hoc tempore in Germania inferiore (Lovanii, Antverpiae) versabatur (v. Epp. *Nadal* III 535). Canisius hanc epistulam fortasse adiunxit illi, quam Augusta 2. Octobris ad P. Kesselium dedit; v. infra, ep. n. 1509.

1509. CANISIUS **P. LEONARDO KESSEL S. J.** rectori collegii coloniensis. Augusta Vindelicorum 2. Octobris 1567.

Ex apographo vel summario eodem fere tempore scripto, quod exstat in Cod. colon. „L. Qu.“ (cf. *Can.* IV LXX) f. 121. Ex eodem apographo haec vulgavit *Hansen* l. c. 552.

— — Reuerendissimus Dominus Cardinalis Augustanus fortasse breui vester Archiepiscopus nominabitur. Pontifex et Caesar hoc cupiunt consentienter, Canonicorum expectatur consensus. — —

In codice huic litterarum parti vel summario haec superscripta sunt: „R. P. Canysius Augusta 2 Octob. anno 1567“. Valde autem verisimile est Canisium ad Kesselium scripsisse; huic enim litteras inscribere solebat, cum ad Socios colonienses

a) *In arch. sequitur* ex, *oblitt.* b) *Hoc v. a C. ipso in margine ascriptum est.*

scribebat; quodsi has litteras ad alium vel alios dedisset, id, puto, in codice notatum esset.

Kessel iam Kalendis Septembribus 1567 Colonia ad Borgiam *scripserat: „Noster Reuerendissimus dicitur resignare suum Episcopatum, et rumor hic est Illustrissimum Cardinalem Augustanum substituendum in locum ipsius" (ex archet.; G. Ep. VIII f. 278[a]). Cessit archiepiscopatu Fridericus a Weda (v. supra p. 22) die 25. Octobris. Cum vero in capitulo metropolitano vix quisquam esset, qui archiepiscopus „eligi" posset, S. Pius V. vehementer optabat, ut cardinalis Truchsess a capitulo „postularetur" archiepiscopus. Id quod etiam Maximilianus II. imperator capitulo, haud ita tamen diligenter, commendabat. Ipse cardinalis rem multum urgebat. Fefellit tamen Truchsessium — ex hoc, puto, Canisius Dilingae haec omnia accepit — spes, quam in canonicis ponebat: Hi a postulatione abhorrebant; 23. Decembris 1567 Salentinus ab Isenburg electus est (*Lossen* l. c. 18—21. *E. Reimann*, Friedrich von Wied, in „Forschungen zur deutschen Geschichte" XIII 364—366. *W. E. Schwarz*, Briefe und Akten zur Geschichte Maximilians II. 2. Tl, Paderborn 1891, 75).

1510. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 4. Octobris 1567.

Ex epistula archetypa (2°; 3 pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.) per ipsum Canisium recognita et subscripta („Seruus" etc.) et ex schedula ei addita (4°; 1 p.), quae, eadem manu scripta, et ipsa a Canisio subscripta est („Jdem" etc.); epistula exstat in Germ. 183 n. 213 (f. 278[2] et sq. non sign.); schedula est in Germ. 184 n. 184 (f. 299). Epistulae particulam, quae de S. Stanislao est, posuerunt *Daniel Bartoli* S. J., Della vita e miracoli del B. Stanislao Kostka l. 1, c. 8 (in editione Brixiae a. 1843 facta p. 90; prima editio facta est Romae a. 1670), *Ubaldinus* l. c. XI 444, *Boero* (qui haud recte affirmat, epistulam esse autographam), Can. 320, et Stan. 85—86 (italice), *Michel*, Stan. 87 (gallice), *Arndt* l. c. 97 (germanice).

Rectores oenipontanus et ingolstadiensis. Socii per Germaniam distributi. Regulae recognitae. Pia munuscula Borgiae. P. Klesel. P. Merquitio contionandi officium periculosum est. P. Swagerius, quem turpiter vivere ferunt, votis solvendus est. Missus est Romam Stanislaus cum Sociis. Fr. Vinck provinciali Lombardiae remissus est. Canisius Dilingae fuit, Monachium redibit. Catechismus Romanus. Casum conscientiae fuggericum mittit; Fuggeros laudat. Monumenta vitae S. Ignatii. Cardinalis, synodus, scholae constantienses. Contionator dilinganus. Archiepiscopus coloniensis.

Jhesus. Pax Christi Reuerende admodum in Christo Pater.

Literas ego nullas, nisi forte perbreues, P. T. duobus his mensibus accepi. Scripsi autem partim Oeniponti, partim Jngolstadij de multis grauibusque rebus, praesertim uero de mutatione Rectorum D. Lanoyi et P. Martini[1], quae ut fiat non mihi solum, sed etiam Rectori Dilingensi et D. Pisae consultum plane uideretur[2]. Jndicaui P. Aloisium[3] fortassis Oeniponti Rectorem posse institui: uerum ille rectius P. tuae quam nobis est cognitus. Statuatur igitur de hoc alijsque omnibus, quicquid uisum erit obedientiae sanctae.

---

[1] Et P. Nicolaum Lanoium, qui Oeniponte, et P. Martinum Leubenstain, qui Ingolstadii praeerat, officio levandos esse Canisius censebat; v. supra p. 14 48.

[2] P. Theodoricus Canisius rector dilinganus et P. Alphonsus Pisanus theologiae in ea universitate professor praepositi provincialis „consultores" erant; cf. infra, mon. var. (5).

[3] De Mendoza; v. supra p. 2.

Venerunt his diebus Augustam optati ex Vrbe fratres, et salui duce Christo uenerunt septem: nam octauus, qui philosophus fore dicitur, morbo correptus Patauij substitit[1]. Primi duo[2] cum[a] nouo Rectore[3], qui Dilingae minister erat, profecti sunt Herbipolim ad iacienda Collegij fundamenta. His adiunximus e nostris P. Gerardum Rhetoricae professorem et Jacobum Spirensem qui in humanioribus docere potest[4].

Reliqui a P. T. missi per Collegia nostra sunt distributi. P. Gerardus Pastelius Dilingae, Antonius[5] Brabantus Monachij, Vitus[6] uero Augustae ministrum aget. P. Oliua[7] Jngolstadij in tradenda philosophia P. Henrici Arborei supplebit locum. Matthaeus demum Oeniponti sua studia prosequetur[8]. Oramus Deum, ut singuli officiis[b] [?] suis[b] [?] et P. Tuae bonae expectationi faciant satis.

Accepimus ab his regulas communes et officiorum recens editas, atque, ut audio, a P. T. Romae publicatas[9]. Cupio scire, an priores regulae communes aliquem apud nostros locum, ut publice legantur[10], et exigantur, debeant retinere.

a) *Hoc v. in arch. supra versum scriptum est.* b) *Ob ea, quae proxime sequuntur, existimo ita corrigendum esse ex* officia sua, *quae sunt in arch.; poterat etiam scribi* officia sua exsequantur *vel* officia sua faciant *vel similiter.*

---

[1] P. *Gerardus Pastelius* S. J. Dilinga 7. Novembris 1567 Borgiae *scripsit: Sociis Roma in Germaniam missis Patavii Ioannem Paulum Olivam adiunctum esse; Robertum autem [Rochfort] Hibernum ibidem ob infirmam valetudinem ab iis relictum esse. „Siamo dopoi andati noi sette molto allegra et gagliardamente“ — duos equos Roma secum ducebant — „insino, a, Augusta, doue entrassemo a 28 di settembre e fussimo subito Dal R. P. Prouinciale spartiti, a me mi ha toccato Dilinga, doue per manchamento de altri che meglio lo farebbono, sono adesso Ministro, Prefetto della Chiesa, et schuole“ (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 139[a]).

[2] P. Edmundus Tanner hibernus et Fr. Ioannes Baptista romanus (Epp. *Nadal* III 509 526). De quibus plura infra, ep. n. 1521.

[3] P. Georgio Bader.

[4] P. Gerardum Lapidanum (v. supra p. 59) et Fr. Iacobum Ernfelder (v. *Can.* V 314[2]).

[5] „Antonius balduini brabantinus“ annos natus est „circiter 24.“; Societatem ingressus Romae 17. Novembris 1562, „vouit“ Neapoli 15. Augusti 1563; „absoluit philosophiae studium Romae“: **Catalogus* collegii monacensis a. 1567 conscriptus (GSC 66 f. 384[a]).

[6] Liner: v. supra p. 59. [7] De Fr. Ioanne Paulo Oliva v. *Can.* V 482[2].

[8] In **Catalogo* oenipontano anni 1568 comparet „Matthaeus Sain“ scholasticus et „credentiarius“ (GSC 66 f. 359[a]). De eo cf. *Can.* V 338—339.

[9] Significantur (cf. Epp. *Nadal* III 532) regularum a Borgia iussu secundae Congregationis generalis recognitarum exempla Romae in collegio Societatis a. 1567 typis exscripta. Quae accuratius describuntur a *Sommervogel,* Bibl. V 99, et ab *Ant. Astrain* S. J., Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España II, Madrid 1905, 434. Borgias has regulas 2. Iulii 1567 in collegio romano sollemniter promulgavit et commendavit (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 3, n. 95—97). „Regulae communes“ in hac editione tantum 40 sunt; „regulae communes“ autem, quae a. 1560 in collegio romano servabantur, et a. 1561 cum aliis regulis Vindobonae excusae sunt, numero sunt 60; e quibus complures admodum longae sunt (Epp. *Nadal* IV 68—69. *Astrain* l. c. II 429—432).

[10] Regulae initio singulorum mensium inter epulas legebantur (Epp. *Nadal* IV 449).

Agimus gratias Paternitati tuae singulares de pijs munusculis ad nos missis et reuerenter acceptis, quae libenter etiam alijs communicabimus [1].

Scripsit isthuc Rector Dilingensis de P. Antonio Klesselio, in quanto periculo uersatus sit, sollicitantibus illum ad defectionem apostatis nostris Edouardo et Balthasaro [2], quos iam non pudet in malitia perfidiaque sua gloriari [a] [3]. Jdem Klesselius ad se redijt, ut nihil illi hoc tempore metuamus, et cupit, ut sane potest, de Catholica Religione bene mereri. Visum est autem illi et nobis consultius, ut relicta ipse Dilinga Oenipontum traduceretur, eoque nunc missus est, cum egeant illic uehementer [b] post P. Roberti [4] discessum opera Sacerdotis. Putabat Rector Dilingensis, illum consulto in Vrbem esse mittendum: sed est debilior hic Pater, quam ut [c] huic longae profectioni uires pares possit adferre, et mallet ipse in nostra morari Prouincia, quam egredi, si per obedientiam liceat. Scripsi alias de P. Joanne [5] Saxone, cui ualde timemus in hoc munere Concionandi, quod magno su[o] incommodo et periculo sustinet, metuuntque nostri, ne ad Saxoniam suam repetendam consilia ille sua dirigat. Vnde non potest eo in loco non utilis esse nobis P. Klesselius, ut [d] alteri laboranti in utroque homine facilius iuuante domino succurramus. Faxit dominus, ut nulla posthac scandala per falsos fratres [6] et apostatas nostros in his Collegijs excitentur.

Audimus D. Conradum [7] nunc turpiter uiuere, ut eius impudicitiae fama boni offendantur. Judicet igitur R. Tua, uelitne talem a Votorum uinculis liberum renunciari, sicut ipse iterum et Consiliarij Principis [8] a me postulant uehementer. Adiunxi literas eiusdem Conradi, qui pergit ualetudinarius esse, ut etiam si uellet, in nullo, ut arbitror, ministerio nostrae Societatis facile collocaretur.

a) *In arch. corr. ex* gloriare. b) *Quattuor vv. sqq. a C. ipso supra versum scripta sunt.*
c) *Sic C. ipse correxit ex* quam. d) *Sequitur* facilius, *oblitt.*

---

[1] Borgias misit, puto, imagines vitae Christi et mysteriorum rosarii etc., Romae ipso curante excusas; cf. Epp. *Nadal* II 171—172; III 563; *Can.* IV 769.

[2] Eduardo Thorn et Balthasare Zuger; has Theodorici Canisii litteras vide supra p. 61—62.

[3] Ps 51, 3; cf. Ier 11, 15. [4] Girulii; v. supra p. 80.

[5] Merquitio parochialis ecclesiae oenipontanae contionatore; v. supra p. 16 43.

[6] 2 Cor 11, 26. Gal 2, 4.

[7] P. Conradum Swagerium Societatis desertorem; v. supra p. 65.

[8] Alberti V. Bavariae ducis (cf. *Can.* V 352). Sinistri illi rumores, qui de Swagerii moribus circumferebantur, veri fuisse non videntur. Certe is haud multo post cathedralis ecclesiae passaviensis canonicus creatus est, et Urbanus a Trennbach episcopus passaviensis, vir prudens disciplinaeque ecclesiasticae studiosus, eum 1569 secum et cum Bernardo Schwarz capituli cathedralis decano Salisburgi synodo provinciali, in qua Concilium Tridentinum promulgatum est, interesse iussit; cuius synodi decretis cum aliis subscripsit „Conradus Schwagerius S. Theologiae Doctor Canonicus Patavinus" (*Marc. Hansizius* S. J., Germania Sacra I, Augustae Vind. 1727, 630; II, Augustae Vind. 1729, 629. *K. Schrödl,* Passavia sacra, Passau 1879, 341).

Superiore hebdomoda misimus Romam[a] charissimos fratres Jacobum Genuensem, M. Reynerum Leod[i]ensem rhetoricae professorem, et Stanislaum Polonum bonum et nobilem adolescentem[1]. Nunc mittimus *[etc., ut supra p. 80]*.

Prouincialis Lombardicus[2] misit Oenipontum Fratrem Ioannem Vinch, qui, ut audio, Neapoli et Mediolani uixit[3]. Nos illum remittendum putauimus[b], cuius opera non indigeremus, et qui apud nos quietus futurus non uidebatur, cum ad patriam inuisendam aspiraret, homo nondum mortuus mundo[4], et[c] qui non sine periculo fortassis suae uocationis[d], ad amicos excurreret[5]: Qua in re meam ego conscientiam grauare nolui, sed tutius esse duxi illum a patria procul abesse, et sub obedientia sui Prouincialis uiuere, ad quem nunquam ego scripsi, ut aliquem ad nos mitteret.

Nondum redijt P. Dominicus[6] Rector Monachiensis ex Lotoringica profectione, nec male interim praeest D. Paulus[7]. Redibo nunc ad uisitationem Collegij Monachiensis, a qua diebus aliquot me abstraxerunt negotia Dilingae peragenda, illicque sum Rectorem et alios in domino consolatus, ut casus aduersos, quos apostatae nobis ingesserunt, fortioribus animis ferant.

Nondum D. Paulus finem fecerat uertendi Germanice Catechismum, et ecce nouus prodijt interpres, qui eundem librum Moguntiae uersum excudi curauit[8]. Videmur igitur, si nostram uersionem urgeamus, aut frustra laborare, aut Typographum nullum impetrare posse, cum prior quidem editio tantum quaestuosa sit, et sequenti Typographo spem lucri omnem adimat, ac fortassis etiam cum Caesareo priuilegio priori editioni donato pugnet. Qua de causa nos excusatos arbitror, quo minus in hoc opere progrediamur D. Paulus et ego, facturi alioquin libenter, quod Pontifex Maximus de huius Catechismi uersione et editione utrique nostrum iniunxit. Commen-

a) *Quattuor vv. sqq. in margine addita sunt.* b) *Sequuntur vv.* quod illius ope, *oblitt.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.* d) *Sequitur* ut, *oblitt.*

---

[1] Vide supra p. 63—65.

[2] P. Franciscus Adurnius (Adorno).

[3] In *Catalogo provinciae rhenanae S. J. m. Ianuario a. 1565 manu P. *Antonii Vinck* praepositi provincialis scripto (f. 6[b]) refertur, „Antonium Vinck“ fratrem laicum, ex „vertrijk pago di Brabantia“ (Vertryck vicus regni belgici, prope Lovanium situs) ortum, 21 annos natum esse; qui 10. Aprilis 1562 Treveris in Societatem admissus, initio a. 1565 in collegio moguntino ianitorem agebat. Eum nepotem fuisse Antonii Vinck provincialis, ex huius litteris quibusdam intellegitur.

[4] Cf. Gal 6, 14. [5] Cf. infra, mon. oen. (4).

[6] Menginus; v. supra p. 65[1]. [7] Hoffaeus.

[8] Eiusmodi versionem germanicam Catechismi Romani equidem nullibi invenio commemoratam. Certe Georgius Eder, cum Canisio curante Catechismum verti audivisset, vertendi labore a se suscepto (v. supra p. 58) cessit; id ex ipsius cognoscitur Ederi verbis, quae posui *Can.* I 668. Cf. etiam *St. L. Corvin v. Skibniewski,* Geschichte des römischen Katechismus, Rom u. Regensburg 1903, 69—70 142.

damus nos Paternitatis Tuae sacrificijs[a] et precibus in Christo JESV domino nostro. Augustae 4. octobris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

Jhesus.

Casus his adiunctus ad Dominos Fuggeros pertinet. ... Rogamus igitur, ut responsum ad casum dictum habere, et amicissimis dominis proponere possimus, qui certe multum[b] merentur de re Catholica, et digni sunt, quorum saluti tum Theologi tum Jureperiti consulant[1].

De historia B. P. N. Jgnatij nihil reperio in prouincia nostra, nisi scriptum Jtalicum, cuius author fuit P. Polancus, quod non puto Romae desiderari[2]. Dominus nobiscum.

Reuerendissimus Constantiensis absoluit suam Synodum[3], et constituit erigere scholam uocatis huc professoribus Louaniensibus. Miratur factum Reuerendissimus Augustanus[4], et ego non inuitus uideo, quod Societatis nostrae operam nullam requirat, etsi dubitem de scholae illius nouae progressu. Veniet autem Romam breui, ut audio idem Cardinalis.

P. Antonius Klesselius, de quo scripsi, Dilingae ualde gratus fuit Concionator Reuerendissimo, qui nunc cuperet illi alium e nostris substitutum habere. Dixi id[c] quidem nunc fieri non posse, cum Germanum nullum huic officio parem inueniamus. Conantur Pontifex et Caesar ut audio, apud Canonicos Colonienses efficere, ut hic Cardinalis in Archiepiscopum et principem electorem assumatur[5]. Fiat uoluntas domini[6].

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito Generali Societatis JESV.

Romae.

Postscripto huic tempus non est ascriptum. Sed ex ipsis rebus, quae in eo dicuntur, facile patet, Canisium scripsisse a. 1567 paulo post synodum constantiensem, cum P. Kleselius Dilinga discessisset, ipse Canisius Dilingae cum cardinali Truchsess egisset, Augustae „casum“ quendam accepisset Romam mittendum. Borgias autem

a) *Hoc v. supra versum scriptum est.* b) *Sequitur* be, *oblitt.* c) id id *arch.*

---

[1] „Die Fugger waren die größten Kaufleute ihrer Zeit; aber sie waren keine bloßen Geldmenschen. Der Gelderwerb diente bei ihnen höheren Zwecken“ (Dr. *Richard Ehrenberg,* Professor der Staatswissenschaften an der Universität Rostock, „Große Vermögen. Die Fugger“ etc., Jena 1902, 40).

[2] Cf. *Can.* V 510. Significantur, puto, litterae ad universam Societatem initio m. Augusti 1556 datae, quibus Polancus Ignatii virtutes, mortem, sepulturam enarrabat; v. *Can.* II 2.

[3] Cardinalis Marcus Sitticus ab Hohenembs Constantiae ab 1. ad 5. Septembris 1567 synodum dioecesanam habuit; v. supra p. 38[2].

[4] Otto Truchsess. Cardinalis Sitticus Constantiae collegium Societatis fundare voluerat (*Can.* V 420 451 528).

[5] Vide supra p. 80.

[6] Act 21, 14; cf. Mt 6, 10; 26, 42 etc.

Roma 8. Novembris ad Canisii epistulas 18. et 25. Septembris et 4. Octobris datas ac simul ad casum illum respondit (v. infra n. 1524); quae ostendunt, casum litteris 4. Octobris datis adiunctum esse.

Romae cum saeculo XVII. „processus canonizationis" Stanislai Kostkae ageretur, „Epistola originalis P. Petri Canisii scripta Augustae 4. Octobris anni 1567[a] directa B. Francisco Borgiae tum Praeposito generali" recognita, transcripta (ex parte), in tabulas relata est (*Congregatione* Sacrorum Rituum . . . Romana, seu Polona. Canonizationis Beati Stanislai Kostkae . . . Positio super dubio. An constet de validitate Processuum Romae, Posnaniae . . . confectorum, Romae 1669, 9).

Borgias Canisio respondit 8. Novembris 1567.

1511. P. ANTONIUS VINCK S. J. provinciae rhenanae praepositus CANISIO. Moguntia sub 7. Octobris 1567.

Ex Vinckii ad Borgiam litteris autographis. G. Ep. VIII f. 327[b].

Pro Fr. Ernfelder, in provinciam Rheni mittendo, Fr. Astensem mittit.

P. Antonius Vinck provinciae rhenanae praepositus Moguntia 7. Octobris 1567 Francisco Borgiae praeposito generali sic scripsit de Fr. Francisco Astensi, quem in Germaniam superiorem pro Fr. Iacobo Ernfelder spirensi in novum collegium herbipolense, quod provinciae rhenanae erat, a Canisio misso (de quo plura infra), ire iusserat: „Hoggi ho mandato vn magistro al R. P. Canisio, il Magistro Francesco astense, lo quale in Frisia ha insegnato la humanita, in recompensa del Jacobo spirense, lo quale non si troua bene in oeniponto, accio che si mandi in questa prouintia del Rheno doue speramo si trouara meglio."

Vinckium Canisio cum Fr. Astensi etiam litteras suas misisse satis certum est. In *Catalogo provinciae rhenanae m. Ianuario a. 1565 ab ipso *Vinckio* scripto affirmatur, Franciscum hunc, ex „astem" Brabantiae (Asten, pagus Brabantiae septentrionalis, regni neerlandici) ortum, 23 annos natum esse et in Societatem admissum esse Coloniae 19. Februarii 1563 (f. 5[b]). Astensis in Frisiam missus erat: unde 12. Aprilis 1567 Coloniam rediit (* *Catalogus* colon., m. Septembri 1567 scriptus: GC 67 f. non sign.).

1512. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis PP. THEODORICO et PETRO CANISIIS. Roma 11. (12.?) Octobris 1567.

Ex apographis eodem fere tempore scriptis epistulae et „Postscripti", quae exstant in Ital. 67 f. 22[b]—23[a] et Germ. 67 f. 72[a]. In margine apographi epistulae, eadem manu: „Dilinga P. Theodorico"; in margine apographi Postscripti, eadem manu: „Eidem P. Theodorico Canisio". Epistulae capita aliqua latine versa exstant in Cod. monac. „Resp." f. 99[b].

Animos defectione Zugeri afflictos solatur. Deus bona efficere potest etiam ex rebus malis. Mirum est, casus istos non accidere frequentius. Dilingano collegio daemon singulariter infensus est. Consuletur cardinalis, num Thornaeus et Zugerus capi et in custodiam mitti possint. P. Kleselius doctrinam proferet pravae illi, quam ipsi affingunt, contrariam; expendetur, num conveniat, ut aliquid scripto proferat; videndum, num alio mitti debeat. Professionem fidei, qui admittentur, facient; quam studiorum tempore renovabunt. De rebus fidei non disputabitur, nisi quantum controversiarum necessitas exiget. Infirmi in fide in alia loca mittentur; suspecti vel cum fidis comitibus ad provincialem mittentur, vel in cubiculum includentur. Praeposito generali provincia Germaniae superioris singulariter cordi est. Videndum est, num expediat, ut aliqui ad apostatas scribant; qui si resipuerint, in Italiam vel Galliam mitti poterunt.

a) *Ita corrigendum esse ex* 1564, *quod typographus posuit, res ipsa plane ostendit.*

S' é riceuuta quella di V. R. di[a] [1] per la quale [s' intese][b] l' affettione[c] [?] che li ha dato il successo di Balthasar Ziguero, et quello che dopo è seguito[2]; del tutto sia laudato Jddio N. Signore che sa cauar molto bene etiam de li mali et disordini nostri, et quantunque quì si sente come conuiene questa cosa, tuttauia più presto pare da marauigliarsene, che tanto rari siano questi casi, che di esser accaduti qualche uolta, et V. R. stia di bon animo et non si lasci troppo affligere con detrimento dela sua sanità corporale, ma faccia quello che potra dal suo canto per rimedio del passato, et cautella dell' auenire, uegliando, come lui[d] [?] dice lo fà sopra il suo grege[3], il che anche il P. Prouinciale douera fare sopra gli altri di sua Prouincia et spetialmente sopra quello di Dilinga, il quale pare con particolar odio oppugnato dal Demonio. gia fù scritto pochi dì fa intendendo il caso di Eduardo, che si trattassi con l' Illustrissimo Cardinale se ci saria modo di pigliarlo, et metterlo in prigione, et che se seguitassi il parer suo, poiche le circonstancie del paese .etc. li sono assai note, il medesimo s' intenda detto di Balthasar[4].

Circa il Padre Antonio[5] trouandosi in quella bona dispositione, che V. R. ha scritto, pare doueria predicar il contrario di quello che li è opposto publicamente, poiche è predicatore, non trattando di se, ma pigliando occasione di predicar la dottrina sana et catholica. si potra ueder anche se fossi espediente, che lui scriuessi, o non. Quanto à sua uenuta in queste bande, N. P. lo rimette al parer del P. Prouinciale che lo conferira con V. R., et parendoli si debbia ritener, et che non ui sia pericolo, si ritenga, si dubitasse, lo mandi in Jtalia, la uolta di Padoa doue si cominciano questo autunno li studij di Theologia, et doppò si uederà si deue uenir à Roma.

Quanto all' auenire, gia si è scritta la cura che si deue usare con quelli che si accettano, ricercando da loro la protestatione della fede esplicita, et anche si potrebbe questo rinouare al tempo deli studij, non conuerrebbe anche tollerar altre dispute in materia di fede, senon quelle che sono necessarie per farsi prattici nele materie controuerse con heretici; et se qualcuno se ritrouassi debole, o pericoloso, non si deue lasciare in Dilinga. et quando qualcuno anche fossi

a) *In ap. hic sequitur lacuna sive spatium vacuum; idem, puto, in ipso archetypo comparebat; v. infra, adn. 1.* b) *Haec vel similia supplenda esse intellegitur ex iis, quae sequuntur.* c) *Sic; corrigendum esse videtur* afflittione. d) *Sic; corrigendumne* lei? *vel* si?

[1] Epistulae Theodorici Canisii, quam Polancus hoc loco significat, tempus non est ascriptum; epistulam ipsam v. supra p. 61.

[2] Fr. Balthasar Zuger a Societate ad Lutheranos transgressus; rumor sparsus, in collegio dilingano etiam plures defectionem eandem meditari; liber ab Heshusio de Thornaei apostasia conscriptus; v. supra p. 31 61.

[3] Cf. Lc 2, 8.

[4] Et Eduardus Thornaeus et Balthasar Zugerus Lauingam fugerant; quae civitas subiecta erat imperio Wolfgangi Palatini ducis neoburgensis et patroni praecipui Lutheranorum. Caeterum vide quae sub ipsas has litteras notabuntur.

[5] Klesel; v. supra p. 62.

sospetto, conuiene usar diligentia in chiarir la cosa et trouandosi le difficultà che si sono trouate in Eduardo, non conuiene mandarlo, come lui si mandò, dal Prouinciale[1], ma ben accompagnato, ouero serrarlo in una camera.

Qui ua una lettera per il Padre Prouinciale alquale sarà anche questa come propria, V. R. gliela faccia uedere. et tenga per certo che N. Padre ha special desiderio di aiutar le cose di sua Prouincia et però non si manchi di dar auiso deli suoi bisogni con paura che lui sia stracco, se li scriue anche[a] che conuerrebbe[b] che V. R. hauessi per Ministro il P. Rebasten, o il P. Georgio[2]. accio non si trauagli troppo, il che N. Padre raccomanda specialmente, et che tenga bon conto con sua sanità, nelle orationi *etc.* Di Roma li .11.[c] [?] di Ottobre .1567.

[Per commissione di nostro .P. Preposito
de V. Reuerentia seruo in christo
Ioanne de Polanco.][d]

Quel che [è][e] [?] detto di far scriuere al P. Antonio qualche lettera à Baldassar, o Eduardo, s' intende se si può far in modo che si possa sperar giouamento, o edification, potrebbe anche forsa, scriuere il P. Gasparo[3] in inglese à eduardo, et qualcun altro de più amoreuoli al Balthasar, procurando retirarli ad saniorem mentem, et se non paressi spediente lassiarli le lettere in mano, uedasi se saria opportuno, che se le leggessino, per qualcuno mandato in Lauinga[f], come di quella banda è uenuto qualcuno in Dilinga, et questo seruirebbe accio che non tenessero coloro suo negocio per disperato, potrebbono anche uenire in qualche banda d' Jtalia, o di Francia, se uolessino far il suo debito, pur tutto questo serua di ricordo, et si faccia quel tanto che di là si giudicara più espediente. Di Roma li 11.[g] [?] di ottob. 1567.

In Codice illo „Def." (Diuersi ordini, in a. 1567) notatum est, 13. Octobris 1567 „P. Canisio" Roma missos esse „li casi riseruati della Compagnia"; significatur autem, nisi fallor, horum casuum indiculus ille, qui a. 1565 a secunda Congregatione generali Societatis confirmatus est; exstat in Epp. *Nadal* IV 468—469, sic inscriptus: „Casus, quorum absolutio reseruata est superiori domus vel collegii, et ab alio nisi de eius expressa licentia absolui nequeunt". Fortasse cum his casibus missa sunt etiam ea, quae „P. Canisio" 4. Octobris 1567 missa esse Codex, quem dixi, tradit (neque enim, ut saepe monui, temporis ratio in eo ita diligenter servata est): „Un capitolo sopra dei tempi delle uacantie, et chi le hà introdotte etc. et del modo di sotterar li defunti dela Compagnia". De Sociorum sepultura v. *Can.* V 347 356.

a) *In ap. sequuntur vv.* che in tanto, *oblitt.* b) *Sequitur* anche, *oblitt.* c) *Sic ap.; fortasse corrigendum est* .12.; *nam epistula proxima, Petro Canisio destinata et cum his litteris missa, d. 12. data esse videtur, quamquam et ipsi dies 11. in Registro ascriptus est; v. infra p. 89.* d) *Cf. Can. IV 9 l m; in posterum haec non supplebuntur.* e) *Vel hoc supplendum est, vel* fù, *vel* ho. f) Laudinga *ap.* g) *Sic; fortasse corrigendum est* 12 ; *v. supra, adn. c.*

[1] Vide supra p. 30.
[2] P. Ioannem Rabenstein vel P. Georgium Bader.
[3] P. Gaspar Haivodus Thornaei popularis.

Notandum, quam prudenter et moderate Polancus de Thornaeo et Zugero capiendis et in custodiam mittendis scribat. Cf. etiam *Constitutiones* S. J. P. 2, c. 4, n. 5; *Can.* II 33; Epp. *Nadal* IV 506—507 544.

Petrus Canisius Borgiae respondit 8. Novembris 1567.

1513. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 12. (11.?) Octobris 1567.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga, P. Canisio". Germ. 67 f. 72[a].

Canisius collegii dilingani rectorem invisat et consoletur. De eius ministro.

Pax *etc.* Due lettere di V. R. di .18. del passato si sono riceuute. alle quali non si farà risposta per questa, laqual si scriue particolarmente, per rispetto di quello che scrisse il Rettor de Dilinga[1], alquale si fa risposta[a] commune con V. R. et però questa sarà breue, dicendo che secondo li trauagli di quel Collegio, e bisogno di consolatione et aiuto che ha il P. Rettor, pare sarebbe conueniente che V. R. li uisitassi, et potendo dare per Ministro il P. Rabasten o Padre Georgio[2] al detto Padre Rettor che glielo dessi, gia che il P. Gerardo[3] è da credere potra aiutare nel Collegio di S. Hieronymo, et si ben si douessi mandare ad Herbipoli uno deli doi primi, l' altro forsa potrebbe far questo officio se gia non paresse à V. R. espediente ch' andassi in Jngholstadio per Rettore, uenendo il P. Martino Labastein[4], per Ministro à Dilinga, nel resto mi rimetto alla lettera scritta al P. Theodorico. tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li .12.[b] [?] di Ottob. 1567.

In Registro quidem his litteris dies 11. Octobris ascriptus est; sed ipse Canisius in epistula 8. Novembris 1567 data, qua ad eas respondet, die 12. Octobris eas datas esse affirmat.

1514. CANISIUS **P. MARTINO LEUBENSTAIN S. J.** rectori collegii ingolstadiensis.
Monachio vel Augusta inter exeunt. Sept. et ineunt. Nov. 1567.

Ex Torrensis autographo. G. Ep. VIII f. 215.

De Pii IV. Bulla Roma 13. Novembris 1564 data, qua fidei professio, quam tridentinam vocant, a singulis tum magistris, tum promovendis fieri iubebatur (Can. IV 654), P. Hieronymus Torrensis S. J. theologiae in universitate ingolstadiensi professor Ingolstadio 5. Novembris 1567 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Scrisse il .P. Prouinciale che il cancellario desideraua che il reuerendissimo Stadiense promulgasse detta bulla."

Canisius primis m. Septembris hebdomadis Ingolstadii degebat; sub medium m. Septembrem cum Martino de Schaumberg episcopo eystettensi universitatisque ingolstadiensis cancellario de professione illa in universitatem inducenda egit; Monachii deinde versatus est fere a 20. ad 27. Septembris et iterum a medio fere m. Octobri usque ad medium fere vel exeuntem m. Novembrem; v. supra p. 45 84, et infra, epp. nn. 1516 1525.

a) *In ap. sequuntur vv.* con una, *oblit.* b) *Ita corrigendum esse videtur; vide quae sub ipsas has litteras dicuntur.*

---

[1] Borgias litteras significat, quibus P. Theodoricus Canisius de Fr. Balthasaris Zugeri apostasia ad ipsum rettulerat; v. supra p. 61.

[2] Bader. [3] Pastelius. [4] Leubenstain rector ingolstadiensis.

Torrensis in iisdem *litteris: „Quanto ala vniuersita", inquit, „per gratia dil signore si ha rota la giaccia, si ha significato[a] ali senatori academici que noi dua coie il D. Theodoro[1] et io, li quali soli restiamo nel senato[2], di qua inanzi, non daremo il nostro suffragio nele promotioni o eletioni, se non con conditione, che il promouendo o eligendo prima faccia professione de la fede catholica secondo il Concil Tridentino et la bulla d' Pio .4. credo che alcuni dj senatori ci imittarano almancho il D. Boscio[3] et vn suo cognato." Et paulo infra de eadem fidei professione: „Jl D. Boscio la ha gia fatta qui in nostro Collegio."

Hoc quoque *Torrensis* in iisdem *litteris testatus est: „Ci ha consolati molto la resolutione, que potiamo in queste parte vsar dele faculta nostre ne le administratione de i Sacramenti, entre tanto che non si promulga il Concilio Tridentino." De qua re cf. *Can.* IV 473—476, et supra p. 47.

1515. P. NICOLAUS LANOIUS S. J. collegii oenipontani rector CANISIO. Oeniponte sub m. Octobrem (exeuntem?) 1567.

Ex Lanoii ad Borgiam epistula autographa. G. Ep. IX f. 190[a].

Fr. Geldrensem, quod discipulos severius tractet, non debere parvulis dari praeceptorem; horum enim nudas carnes virgis caedi oportere.

P. Nicolaus Lanoius rector collegii oenipontani Oeniponte 6. Ianuarii 1568 Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Maestro Gerardo geldrense fu mandato l' anno passato[4] dal P. Visitatore, a Monachio per riformarsi nella Casa di probatione, doue non si è spogliato troppo (come dicono li altri) dalla pelle sua vecchia; Jl P. Prouinciale lo rimando forse non hauendo altro nella sua Prouincia chi legesse qui nella classe quarta. La tornata sua non fu grata (come jo intesi) ne alli nostri ne alli forastieri, che lo conosceuano, per che haueua il nome di trattare troppo rigorosamente li suoi scolarj nella vltima classe, come anchora tratta quelli della quarta. Jo scrissi già alquante volte al P. Prouinciale che non era espediente che lui insegnasse a putti . li quali hanno di esser castigati con virge et sopra il nudo, . . . Auisai anchora auanti della renouatione delli studij del nostro parere quanto alla classe nella quale douea leggere, dicendo che piu tosto conueniua che fosse stato lui destinato di S. Riuerenza alla Classe terza laquale si daua a Jacomo pontano, giouanetto di .18. anni o incirca et di poco tempo, nella Compagnia. Jl motiuo del P. Prouinciale a fare questo fù per humiliare il detto Gerardo, il quale sapendo mediocramente il greco, fare versi, facilmente turbaria la scola et massime li altri maestrj per la sua presumptione, come ci fu risposto."

Oeniponte 10. Februarii 1566 P. *Ioannes Dyrsius,* qui collegio tunc praeerat, Borgiae praeposito generali *rettulit: Quintam classem regit „Gerardus Flander, diligenter quidem in scholis docet, sed indiget continuis calcaribus. Ad omnia est natura pigerrimus et difficilis" (ex autogr.; GSC 66 f. 394—395). P. Hieronymus Natalis m. Octobri 1566, cum collegium oenipontanum visitasset, Gerardum secum adduxit Monachium ibique cum noviciis vivere iussit (Epp. *Nadal* III 291). Cum quibus etiam nominatur („remissus Oeniponto ad probationem") in *Catalogo monacensi medio vel exeunte Octobri 1567 a P. *Dominico Mengino* rectore scripto (cf. supra p. 2[1]). De collegio dilingano P. *Thomas Gallus* Dilinga 1. Novembris 1567

a) *A Torr. corr. ex* detto.

[1] P. Theodorus Peltanus S. J. theologiae in universitate professor.

[2] Cf. supra p. 41—42 45.

[3] Ioannes Lonaeus Boscius medicinae et mathematices professor; de quo *Can.* IV 932—933.

[4] Annum 1566 significat; hoc enim Natalis collegium visitavit; toto autem a. 1567 extra Germaniam superiorem in provinciis Rheni et Germaniae inferioris versatus est.

Borgiae *scripsit: „In superioribus classibus Rhetoricae et Philosophiae . . . discipulj ob negligentiam Virgis amplius corrigendj non sunt" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 143[b]).

1516. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Monachio 22. Octobris 1567.

Ex archetypo (2⁰; $3^1/_3$ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 214 (f. 388 389). Canisius sua manu epistulam subscripsit („P. T." etc.).

Philippus Fugger. Doberainer. Fr. Rochfort. Rector monacensis in patriam alacrius, quam par erat, profectus, iam officio integre fungitur. P. Hoffaeus. Canisius collegium visitat. Catalogus etc. Rector suaviorem se praestare iussus est; idem de aedificiis bene meritus est et auctoritatem suam tuetur. P. Sterordianus contionator in intemperantiae vitium subinde recidit; nec tamen Monachio moveri potest; idem ex Societate dimitti vult. Per ducem licet P. Schorichio diutius Romae theologiae studere; qui ad virtutem instituendus erit. Elisaei Haivodi testamentum et sacerdotium. Noviciorum magister; minister. Catechismi Romani versio. P. Menginus ne constituatur Renatae ducissae confessarius.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende P.

Postremas Augustae scripsi de missis ad nos fratribus, quos et D. Philippus Fuggerus est insequutus cum D. Philippo Dobrainer, dum ego in huius Collegij uisitatione uersor. Et sani quidem illi omnes Augustam Dei gratia peruenerunt. Vnus tantum et[a] Hibernus M. Robertus[1] aegrotus Patauij dicitur substitisse, cuius etiam opera libenter carebimus, si ita uidebitur Paternitati Tuae in pbilosophica schola, ubi non adeo necessarius[b] fuerit.

Huc ueni comitatus Rectorem Dominicum[2], qui redierat primum ex Lothoringia patria, ad quam, ut scripsi alias, cum Bauarica Duccissa[3] non inuitus ante sex septimanas profectus fuit. Condonemus hoc ipsius imbecillitati, quod ad hanc profectionem plus aequo se propensum ostenderit, fortasse ut de suis in patria rebus statueret tandem: nunc sane quieto est animo, seque totum rebus illis expeditis ad Rectoratus munus prosequendum recepit, nec male uicem absentis suppleuit D. Paulus[4]. Ego quod mei est muneris, in excipiendis Fratrum Confessionibus et in renouandis per Vota illorum animis sum hactenus exequutus, et nunc pergo quae ad pleniorem Collegij uisitationem et disciplinam pertinent, Dei gratia promouere. Catalogum Fratrum et informationem Rectoris de praecipuis Collegij personis et rebus Rector his literis, ni[c] fallor adiunget[5]. Rector idem, ut spero, in quibusdam se naturamque suam nunc monitus uincet paulatim ac

a) *Tria vv. sqq. C. ipse supra versum scripsit, ut corrigeret, quae librarius scripserat:* et Anglus, ni fallor. b) *Sequitur* fuisset *vel simile v., oblitt.* c) *In arch. corr. ex* non.

---

[1] Rochfort; de quo plura infra.

[2] Menginum rectorem collegii monacensis.

[3] Anna uxore Alberti V. [4] Hoffaeus.

[5] Exstat adhuc hic *Catalogus, ab ipso *Mengino* scriptus (GSC 66 f. 385); ex quo intellegitur in collegio monacensi tunc fuisse 6 sacerdotes; 6 fratres scholasticos, ex quibus 4 in scholis docebant; 2 fratres laicos; 10 vel 11 novicios, quorum duo magistros agebant.

corriget, ut suauiorem et amabiliorem se praestet Fratribus, quos quidem in bona et quieta continet disciplina. Fuit hoc anno in aedificanda pro aegrotis nostris domo non parum impeditus, magnasque Collegio commoditates attulit alijs etiam aedificijs nouis, nouitque suam authoritatem domi et apud exteros egregie tueri. Nihil autem, uideo, quod hoc loco nos et fratres magis offendat quam boni patris Martini ad suum ingenium subinde redeuntis exemplum miserabile[1]. Egi iterum cum illo et propter illum cum Principis Cancellario amico et patrono fido[2], qui nonnunquam illum et grauiter quidem admonet, ut ab externorum conuiuijs, quibus nimium delectatur, temperet sibi[3], et maiorem temperantiae habeat rationem. Pollicetur ille nobis et Cancellario se ita facturum, sed oblitus promissi iam relapsus est saepe, ut illi tuto fidem dare nequeamus. Optaremus mutari ab illo habitationem, quocunque demum abiret: sed inuitus discedit, et dissuadent amici, ne gratissimum hunc omnibus Concionatorem, qui reliquos facile uincit, hinc abire siuamus, Principem et populum grauiter laturum putant, si abeat, et acciperet hinc fortasse uulnus Religio Catholica, quae tali propugnatore apud Monachienses potissimum eget, et haud facile commodiorem ille medicum alibi reperiret, quam hoc loco Rectorem habet, cuius etiam consilio, non parum saepe iuuatur in hoc suo morbo tam inueterato. Quare propter bonum commune[a] huius fratris imbecillitatem ferre cogimur, et solicite rogamus Deum, rogarique cupimus, ut absque scandalo grauiore nobiscum ille maneat, qui certe ex hac societate si dimitteretur, nec sibi, nec alijs diu profuturus esse uideretur. Verum hoc unum interim consultum putarem, ut Paternitas tua nobis pleniorem tribueret facultatem in illo uel dimittendo prorsus, uel ad Rhenensem Prouinciam transmittendo, licet illic non admodum sit gratus futurus, uel huic Principi penitus relinquendo, si aliquando ut metuimus, tam insolenter et exorbitanter ille se apud seculares gereret, sicut[b] coepit nonnunquam, ut magnum et apertum scandalum[c] inde uulgo nasci et nobis conflari uideretur. Dolendum est, quod uideant hic nouitij redeuntem illum quandoque male sobrium, et postea leuiusculum ac rjdiculum[d], qui turbas etiam domi possit excitare. Sentit Rector hanc sibi praecipuam esse crucem, quod illum utcunque in officio tenere debeat, qui nec sui compos, nec alicuius disciplinae capax aliquando esse consueuit, uelut furioso quodam mentis impetu

a) *In arch. corr. ex* communem. b) *Sequitur* aliquando, *oblitt.* c) *Ita in arch. correctum est ex* schandalum. d) *In arch. corr. ex* rediculum.

[1] Ex * Catalogo, quem dixi, intellegitur, P. Martinum Stevordianum eo tempore fuisse contionatorem in ecclesia collegiali Beatae Mariae Virginis, confessarium in templo Fratrum Eremitarum S. Augustini, „hortulanum".

[2] Cum Simone Thaddaeo Eck Alberti V. Bavariae ducis cancellario.

[3] Societatis praepositis cordi erat, ne sodales externorum conviviis, etiamsi ad ea essent vocati, interessent nisi raro et cum magna cautione (cf. *Stoeckius* l. c. I 16—17).

ageretur. De hoc patre multa saepe scripta esse scio, praesertim a P. Visitatore[1], qui offerendum et permittendum illum Principi esse suasit. Verum nollet ille facile huic seruire Principi, sed potius Archiepiscopum Salisburgensem a quo fuit expetitus, patronum adiret[2], si semel a nobis, (ut nunc[a] a me quoque desiderauit) et a Societate nostra prorsus dimitteretur. Dominus hunc patrem paulatim senescentem nobis tollerabiliorem, sibique gratiorem faciat, ut non solum alijs sed etiam sibi ipsi doctorem et Medicum praebeat salutarem. Notum est interim fere uulgo P. Martinum bonum mensae socium et hilarem esse conuiuatorem. Scribet de illo etiam Rector et D. Paulus, ut Paternitas Tua re tota bene perspecta nobis et huic Collegio rectius consulere possit.

Gaudeo admonitionem nostram apud Cancellarium hoc effecisse, ut P. Georgius Scorichius Romae possit hoc anno manere[3], quem uideo interim ab hoc Collegio satis abhorrere: sed non habet sane cur de Rectore et alijs hic patribus iuste queratur. Fiet ille paulatim, ut spero, Romae notior, et magis mundo mortuus[4], ut in simplicitate spiritus[5] Deo seruiat, et internam obedientiam praestet Christo auxiliante, quocunque tandem ille mittatur. Nuper uero scripsi, hoc Principi esse promissum et persuasum, non alio quam in Bauariam illum ex Vrbe mittendum esse.

Eliseus[6] Anglus[b] qui hoc loco inter Nouitios agit, iterum orat, ut certi aliquid isthic constituatur de forma Testamenti sui rite et legitime conscribenda, ut habeat quod sequatur exemplar nihilque in testamento postea desideretur. Posset idem cum annum agat 37. nec sit indoctus sacris initiari et patrimonij titulum adferre, si opus esset, Episcopo. Verum maiorem ex Vrbe lucem certamque sententiam expectamus de ordinatione nostrorum, quam dolemus tot iam mensibus impediri[7].

a) *Sequitur* eti, *oblitt.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

[1] Quid P. Hieronymus Natalis visitator a. 1566 de eo Romam ad Borgiam scripserit, vide in Epp. *Nadal* III 31 36 74 136 181—182 216 243 275 293—295. P. Dominicum Menginum rectorem *Natalis* eodem a. 1566 ita instituit: „P. Martini perfectio et obedientia curetur a P. Dominico: tractet illum familiarissime: ille est pollicitus se omnes regulas obseruaturum. ... Singularem habeat curam P. Martini, quem benigne consolabitur et in vocatione adiuuabit" (Epp. *Nadal* IV 234—236).

[2] Ioannem Iacobum Khuen de Belasy; v. *Can.* V 323 766.

[3] Cf. supra p. 24.

[4] Cf. Gal 6, 14; Col 2, 20; 3, 3. In ipso „examine" eorum, qui Societatem ingrediuntur, *S. Ignatius* exigit, ut „unusquisque eorum ... mundo ac proprio amori mortuus, Christo Domino nostro soli vivat" (Ex. c. 4, n. 7).

[5] Cf. Gn 20, 5; 3 Rg 9, 4; Sap 1, 1; 2 Cor 1, 12; Eph 6, 5 etc.

[6] Haivodus; is Societatem heredem constituerat bonorum, ea tamen ratione, ut testamentum illud ratum haberi non posset (*Can.* V 381 395).

[7] Pius V. a. 1567 constituerat, ne in posterum religiosus quispiam titulo paupertatis voluntariae ad sacros ordines admitteretur, nisi vota sollemnia professus esset; qua constitutione „coadiutorum formatorum" ordo paene ex Societate auferebatur et professionis sollemnis ratio in ea usitata immutabatur (v. *Can.* V 487).

Retinebimus P. Michaelem[1], qui Romae fuit, pro Nouitiorum Magistro, etsi ut saepe scripsi, meliorem et huic ministerio aptiorem, qui spiritualibus in rebus esset exercitatus, multum desideraremus. M. Anto[nium] qui cum alijs postremo missus est, hic Ministrum fecimus Collegij[2]: atque ita Rector plus temporis et ocij reperiet ad Nouitios in spiritu rectius promouendos, ut sua nimirum charitate et diligentia suppleat, quod Magistro Nouitiorum deesse uidetur, sicut ex ipsis etiam Nouitijs in hac uisitatione percepi. Admittam tres bonae spei iuuenes in hanc ipsam domum Nouitiorum[a].

Cogor hic diutius uersari propter Catechismum Romanum, quem una cum Doctore Paulo relego et corrigo Germanice uersum, si forte ad editionem libri sit ueniendum, uti sperare coepimus. Magnus hic fit apparatus ob futuras nuptias mense, ni fallor, Februarij inter Ducem Guilhelmum et Ducissam Lothoringam[3]. Cupio autem scire sententiam Paternitatis Tuae sit ne permittendum, ut P. Dominicus Rector et Lothoringus eiusdem Ducissae Confessarius fiat, si ad hoc munus ut putant, expetatur. Mallem ego nihil cum Aula nostris esse commune.

Oret pro nobis Paternitas Tua cuius sacrificijs et precibus nos et Prouinciam nostram domino semper cupimus commendari. Monachij 22 Octobris 1567.

P. T.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco de Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

S. Franciscus Borgias Canisio respondit 23. Novembris 1567.

1517. PETRUS ARETINUS Societatis frater laicus CANISIO.
Mediolano sub exitum m. Octobris 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, n. 1525.

Canisius Borgiae Monachio 8. Novembris 1567 (litteris prioribus) scripsit de Petro Aretino, qui Oeniponte collegii credentiarium egerat, mense autem Augusto 1567 a Canisio provinciali, quia se ad Cartusianos transire velle dictitabat, abeundi veniam impetraverat (v. supra p. 10): „Petrus Aretinus a nobis dimissus, cum Mediolanum uenisset, ad nostros redijt, et cum nostris modo uiuit, ut ipse scribit, et P. Prouincialis Adorno confirmat. Petit interim a nobis ueniam suae inconstantiae, et tentationem agnoscit de Carthusiano Jnstituto amplectendo.“

Lanoius rector oenipontanus Borgiae scripsit, P. Franciscum Adurnium praepositum provincialem Longobardiae Mediolani Aretino persuasisse, ut in collegio illo

a) *Sequuntur vv.* ille facile, *oblit.*

[1] Marium: cf. *Can.* V 473 496.

[2] In **Catalogo,* quem dixi (supra p. 91[5]), comparet „M. Antonius Balduini, minister, praefectus laboris et pannorum“.

[3] Renatam (v. supra p. 13). Nuptiarum sollemnia Monachii a d. 21. Februarii 1568 per 14 dies splendidissimo apparatu acta sunt (*Sigm. Riezler,* Geschichte Baierns IV, Gotha 1899, 581—584).

maneret; v. infra, mon. oen. (4). Etsi Canisius Aretinum sibi scripsisse planis non dicat verbis, id tamen ex tota eius oratione colligitur. Per litteras quoque Aretinus a Canisio petierat, ut sibi ad Cartusianos transire liceret (*Can.* V 499).

1518. P. FRANCISCUS ADURNIUS provinciae longobardicae S. J. praepositus CANISIO. Mediolano sub exitum m. Octobris 1567.

Vide epistulam superiorem (n. 1517), et cf. infra, mon. oen. (4).

1519. CANISIUS **P. IOANNI POLANCO** secretario Societatis Iesu. Monachio 24. Octobris 1567.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et partes sig.), Germ. 183, n. 215 (f. 400 et sq. non sign.).

P. Schorichius Roma ad P. Hoffaeum scripsit animo turbato et infenso. Quas litteras Canisius Hoffaeo non tradidit. Impediatur, ne ille tam saepe de plurimis rebus scribat.

† Pax Christi nobiscum Reuerende Pater.

Dum hic uersor in collegij uisitatione, allatae sunt literae P. Schorichij [1], Doctori Paulo [2], cuj inscriptae fuerunt, nondum redditae. Nam cum in meas forte manus primum venissent, libuit illas reserare ac legere, ut scirem quid in illis tractaretur [3]. Legi illas et relegi non sine admiratione, cum facile uiderem uarios et acerbos animi perturbati motus nusquam non admisceri, et ignorarem tamen veram propriamque causam huius tentationis, quae scriptorem epistolae anxium, et Doctori Paulo prorsus, ut uidetur, infensum tenet. Nec mihi persuadere possum uera esse, quae suspicatur et scribit de D. Paulo harum turbarum uelut authore. cum is constanter neget [a] a se scriptum huiusmodi aliquid, sicut ille fingit. Literas interim eidem D. Paulo monstrandas non putaui, sed satis fore duxi, si earum exemplum isthuc ego transcriptum mitterem, et R. T. relinquerem iudicandum [4]. P. Schorichius partim Germanice, partim Latine scripsit. Latina uerba non mutaui, sed tantum subnotata linea distinxi ab alijs, quae Germanica erant, ideoque fide bona sunt a me uersa [b] Latine. Judicium totum sit penes R. T. et P. N. Generalem, qui pro sua prudentia et authoritate nouerit hunc fratrem compescere, ut desinat hunc mundi spiritum [5] sequi, et nostris esse molestus. Scripsi de illo saepius et oraui, vt in scribendo cautius agere nostrisque parcere moneretur [6]. Pergit interim saepe suas mittere, alieno

a) *Sequitur* nihil, *a C. oblit.* b) *Sequitur* salute, *oblit.*

[1] Ex **Catalogis* romanis hoc tempore scriptis intellegitur, P. Georgium Schorichium (v. supra p. 24) Romae in collegio germanico unum ex „praefectis cubiculorum" („prefetti di camera") fuisse (Rom. 78[b] f. 67[a]). Hi praefecti alumnos convictoresque ecclesias obeuntes, rus excurrentes etc. comitari solebant (*Stoeckius* l. c. I 34). [2] P. Paulo Hoffaeo.

[3] Canisius praepositus provincialis ius potestatemque habebat id faciendi; v. supra p. 61[3]; cf. etiam Constitutiones S. J. P. 3, c. 1, B.

[4] Vide quae de hoc exemplo sub ipsam hanc epistulam dicentur.

[5] 1 Cor 2, 12. [6] Vide *Can.* V 323 346 362 387 474.

etiam nonnunquam sigillo vtens, et ueluti Martha turbatur erga plurima[1]. Nostri sedulo cauebunt, ne uel scribant uel moueant contra illum aliquid: idem ut faciat ipse maiorem in modum oramus. Nec arbitror uera esse omnia, quae narrat in hoc scripto: affectus perturbati ut credo, iudicium impediunt, nec sinunt uera eloqui omnia. Moneat nos tantum R. T. quo pacto nos gerere debeamus, ut et illum, si uidetur, nobis conciliemus, et propter illum apud aulicos et exteros non male audire cogamur. Commendo me et prouintiam nostram sacrificijs precibusque R. T. in Christo domino nostro. Monachij 24 Octob. 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendo in Christo patri, M. Joanni Polanco Secretario Societatis Jesu, patri meo. Roma.

Canisius una cum hac epistula Polanco misit apographum sive commentarium, quod in ipsa epistula memorat, sua manu scriptum et ita inscriptum: „Ex epistola P. Georgij Schorichij Romae scripta 4 Octobris 1567. ad D. Paulum Hoffaeum, sicut habet inscriptio". Ex quo commentario haec intelleguntur: Schorichius 4. Octobris 1567 *litteras conscripsit, quas P. Michaeli Mario destinabat; in quibus de P. Paulo Hoffaeo ita scribebat: „Misereatur Deus, quod Sathan ita se praebeat uersipellem. Ex intimo cordis mei affectu libenter ego rescripsissem D. Paulo ad epistolam eius ridiculam, contemptibilem et iracundam. Sed patres prohibuerunt." P. Paulus „contra omnem aequitatem conatur me perturbare, et prorsus e Societate extrudere. Sed spero illum citius quam me extrusum iri. ... Heri primum huc scriptum fuit[2]: Dicetis Domino Georgio, quod gratiosus Dominus et Princeps nunc primum desideret ipsum, cum eius superiores Monachij non possint eum ferre. . . . Mentiuntur quicunque dixerunt, aut scripserunt, me Patribus Monachiensibus meis litteris uel apud Jllustrissimum Principem, uel Ducissas aut alias personas quicquam detraxisse. ... Gratias interim ago D. Paulo, qui suis effecit litteris, vt annum adhuc vnum hic maneam. . . . Rogo dicas P. Paulo, scribas Canisio, significa P. Natali, ut finem huius miseriae imponant" etc. Has igitur litteras cum Schorichius conscripsisset, Polancus (qui eas legisse videtur) ei persuasit, ut animo mutato causam suam arbitrio praepositi generalis permitteret. Schorichius deinde litteras Mario primum destinatas P. Hoffaeo misit iisque alteras adiunxit litteras ad ipsum Hoffaeum datas, in quibus fatebatur, se „animo turbato" ad Marium ita scripsisse simulque Hoffaeum rogabat: „Simus in posterum amici, si fieri potest. ... A sex iam mensibus nemini in Bauaria scripsi, neque in posterum scribam. . . . Bene quatuor Jllustriss. Ducis propria manu subscriptas accepi literas, rursus ter a Cancellario[3], quater a Ducissis[4] et a Domina Schwartzenberg[5], tamen nunquam respondi." Canisius verbis „A sex iam mensibus" etc. in margine adnotavit: „Contrarium probari potest quod saepe scilicet scripserit" (G. Ep. VIII f. 117ª—118ª).

Ad hanc epistulam ipse S. Franciscus Borgias praepositus generalis respondit 15. Novembris 1567 (litteris alteris).

---

[1] Lc 10, 41.

[2] Monachio (ex aula Alberti V. Bavariae ducis?) externus aliquis ita Romam ad amicum vel amicos de Schorichio scripsisse videtur.

[3] Simone Thaddaeo Eck.

[4] Anna Alberti V. uxore et Iacoba eiusdem matre.

[5] Uxore Ottonis Henrici a Schwartzenberg, unius ex praecipuis ducis consiliariis.

1520. FRIDERICUS A WIRSBERG episcopus herbipolensis, Franciae orientalis dux CANISIO.

Herbipoli exeunte m. Oct. vel initio Nov. 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, n. 1525.

Canisius S. Francisco Borgiae praeposito generali Monachio 8. Novembris 1567 (litteris prioribus) de Friderico a Wirsberg episcopo herbipolensi scripsit: „Scripsit ad me ... Reuerendissimus ueluti non contentus praesente Concionatore D. Christiano, et meliorem expetens."

Societas, quoniam in ecclesia cathedrali sacer suggestus vacabat, episcopo spem fecerat contionatoris mittendi (v. supra p. 28). Destinatus est huic muneri P. Christianus Halverius (Rivius? Cf. *Can.* II 304[6] 473[1]); de quo P. *Antonius Vinck* provinciae rhenanae praepositus in * „Informatione" de provinciae sodalibus initio a. 1565 Borgiae missa refert: Eum natum esse „nella villa chiamata haluer nella terra della montagna" ducis clivensis imperio subiecta; eum 31 annos natum esse; eum m. Augusto a. 1558, cum Romae in collegio germanico degeret, in Societatem admissum esse, a. 1561 Vindobonae vota sollemnia professum esse („Informatione" f. 1[a]). Deinde Moguntiae et Francofurti ad Moenum theologiam tradidit (*Duhr*, Jes. I 106 412). Halverius, cum duobus sodalibus sub 10. Septembris 1567 Herbipolim advectus, ab episcopo iussus est „in aede B. Virginis" contionari. Ita quidem scribit, qui * „*Herbipolensis* Collegij Exordia" ibidem sub exitum saeculi XVI. narravit („Ass. Germ. Fund. I" f. 336[b]). Paucis annis post Fridericus Halverii contiones laudavit (*Duhr*, Jes. I 450[6]).

1521. CANISIUS **P. ANTONIO VINCK** provinciae rhenanae S. J. praeposito. Monachio exeunte m. Oct. vel initio m. Nov. 1567.

Ex Vinckii autographo (G. Ep. IX f. 196[a]—197[a]) et ex epistula, de qua infra, n. 1525.

Repetit ab eo viatica P. Edmundi Tanner etc., et quae Socii Dilinga Herbipolim missi aliquanto ante in profectione romana expenderunt. De herbipolensi dotatione.

P. Antonius Vinck provincialis rhenanus 10. Novembris 1567 ex collegio herbipolensi (quod provinciae rhenanae erat) Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Jo pensaua come per altre ho scritto[1] *che il Reuerendo padre Canisio haueria mandato 40 ò .50. scuti a Roma non*[a] *[?] sapendo che verriano alchuni di Roma per il collegio herbipolense et adesso il buon padre non solamente mi mette in conto il viatico del P. Emmundo*[2] *et Joan Baptista Romano*[3]*, ma anchora il viatico de Roma del P. georgio Bader et il suo compagno*[4] *come venessino di Roma adesso per il collegio Herbipolense doue il P. georgio piu che vn anno intiero ha trauagliato*

a) *Nescio an hoc v. omittendum fuerit; cf. supra p. 33.*

[1] Vide supra p. 33.

[2] „P. Emundus tanerus hybernus admissus est ad Societatis probationes Romae 9 Junij 1565. eodem anno ibidem emisit vota scholasticorum anno aetatis 40. missus est ad principium huius collegij, diebus festis et dominicis discipulis superiorum classium praelegit Euangelium": * Catalogus collegii herbipolensis 9. Decembris 1567 a P. *Antonio Vinck* scriptus (GC 67 f. non sign.). Tanner postea ob infirmam valetudinem ex Societate dimissus est; episcopus corcagiensis (Cork) a. 1574 creatus, fidei catholicae causa multas calamitates sustinuit; vita cessit a. 1579 (*Edm. Hogan* S. J., Ibernia Ignatiana, Dublinii 1880, 16 25. *Alph. Bellesheim*, Geschichte der katholischen Kirche in Irland II, Mainz 1890, 188—189 236).

[3] Hic frater scholasticus 2. Novembris 1556, cum 14. annum ageret, Romae in Societatem admissus erat; in variis Italiae collegiis litteras et humanitatem tradiderat (Epp. *Nadal* III 509—510).

[4] Fr. Iacobi Ernfelder; v. supra p. 86.

in quella prouintia, et il compagno il P. gerardo lapidano cliuense lo quale[a] *pure ha mandato per scarigare la prouintia sua di tal subietto, dio sa non lo so io . quanti anni ha che sia tornato di Roma, ho inteso che il Padre canisio lo ha menato di cliua gia tre anni sono ó incirca, et al mio parere, iudicaria meglio per la compagnia che tali persone restassino fuora della compagnia che dentro essendo*[b] *andati fuora di quella*[1] *et poco vtile in quella, et dio volesse non invtile tantum, ma damnose etiam alli altri cum loro essempij, io ho pregato*[c] *al R. P. canisio piu volte per amor di dio che non*[d] *lo mandasse, et pur l'ha mandato, et conta viatico come fusse venuto di Roma."*

Eadem epistula Canisius Vinckium monuisse videtur de difficultatibus, propter quas Borgias dotationem collegii herbipolensis a Friderico de Wirsberg episcopo oblatam admittere dubitabat (v. supra p. 53). Borgiae enim Monachio 8. Novembris 1567 (litteris prioribus) Canisius scripsit: „Ad P. Prouincialem Rhenensem scripsi de amouendis oneribus, quae tam sero detexit Fundator Collegij Herbipolensis."

Canisius ad Vinckium scripsisse videtur, cum ea, quae Borgias 23. Septembris 1567 de collegio herbipolensi scripserat, legisset; quae Borgiae litterae Canisio traditae non sunt ante 23. Octobris 1567; neque enim, cum 24. Octobris Polanco Societatis secretario scribit, eas commemorat; v. supra p. 95—96.

Vinck eadem illa epistula, qua de viaticis querebatur, dubitationem de dotatione ortam ex Borgiae animo auferre studebat; ita enim Borgiae *scripsit: „Al secondo giorno del presente ho riceuuto la lettera della R. P. V. nella quale per certe informationi li quali haueua hauuto del R. P. Canisio della grauessa del monasterio di santa[e] agnete [ordinò][f] [?] che non si passasse auanti in dar principio al collegio fin tanto che quella difficulta fusse risoluta, cosi alli .4. parlai cum il Reuerendissimo et significai che pensasse che quella difficulta fusse causa per la quale la R. P. Vostra non hauesse mandato lettera ò scritto autentico della accettatione del collegio etc. luoi subito mi disse che non hauesse pensiero ne sollicitudine di questo, (esser vero che il monasterio era grauato di alchuna summa la quale luoi ha promesso di dar alli Franciscani etc.) che luoi vuole dare la summa intiera al collegio come ha promesso di mille et cinquecento floreni dico . 1500, cosi mi pare che non si ha in questo caso di far difficulta, come auanti etiam io non haueua difficulta, hauendo al mio parere dato la resolutione quando nel estate eramo qua il R. P. canisio et io, il Reuerendissimo, quando propose et si parlo del detto caricho del monasterio, conforme all instrumento della fundatione nella quale coufessa che il monasterio non è sufficiente per la sustentatione del collegio et pero promette d' altra banda di proueder che bona fide si diano ogni anno al collegio li fioreni 1500. Dissi io a sua Signoria Reuerendissima che mai non haueuamo per questa causa domandato quanta intrata hauesse il monasterio essendo che doue quella manca Sua Signoria Reuerendissima prometteua di supplire la summa fin alli floreni 1500. et cosi ho trouato al presente che ad esso era stato satisfatto, et non haueua piu pensiero di questa grauetza."

Vinck Herbipoli ad Borgiam die quoque 5. Novembris 1567 *scripserat; ex quibus litteris haec cognoscuntur: Vinck cum sociis 23. Octobris 1567 Herbipolim advenit. Kalendis Novembribus multis civitatis locis promulgatum est edictum episcopi, quo nuntiabatur: Scholas collegii 17. Novembris apertum iri. Die autem 2. Novembris Vinckio allata est epistula, qua Borgias eum monebat: Se per Canisium de oneribus cum collegii dotatione coniunctis certiorem factum prohibere, ne, antequam onera illa sublata essent, scholae incoharentur. Vinck Borgiae respondit, Canisium, memoria lapsum, onera illa haud accurate notasse, iamque cum episcopo rem esse compositam (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 159).

a) *In autogr. sequitur v.* meno *vel* meco *vel simile, oblitt.* b) *Quinque vv. sqq. a V. in margine addita sunt.* c) *Quattuor vv. sqq. a V. supra versum scripta sunt.* d) *Sequitur* mi, *oblitt.* e) santo *autogr.* f) *Hoc vel simile v. supplendum esse intellegitur ex iis quae sequuntur.*

[1] Vide *Can.* V 836. Canisio P. Natalis visitator auctor fuerat, ut Lapidanum Herbipolim mitteret; v. Epp. *Nadal* III 473.

1522. P. ANTONIUS KLESELIUS S. J. CANISIO.

Oeniponte m. Octobri vel Novembri 1567.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. IX f. 190—191.

Non posse se diu Oeniponte degere; nam P. Merquitium alieno a se animo ac se ipsum paene otiosum esse.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector, cum Oeniponte 6. Ianuarii 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de rebus a Canisio Oeniponte a d. 17. ad 30. Decembris 1567 gestis refert, haec, praeter alia, narrat: „Jl P. Prouinciale ... fece alchune cose in questo Collegio per confirmare la quiete. Prima a sua instantia Merquitius et klesselius, essendo stati in Dilinga in qualche dissentione, si riconsiliorno esteriormente, promettendo, di non mostrar nella lor conuersatione segni di inimicitie o discordie il che pareua di fare il Merquitio, et di questo hauea scritto il klesselio al P. Prouinciale dicendo che per questa causa et per esser quasi otioso non poteua star longo tempo in questo Collegio.“

P. Ioannes Merquitius Oeniponte in ecclesia parochiali contionatoris munus administrabat. P. Antonius Kleselius sub initium m. Octobris 1567 a Canisio Oenipontem missus erat; v. supra p. 16 83.

1523. CANISIUS **ANDREAE FABRICIO** theologiae doctori, Ernesti principis Bavariae et administratoris episcopatus frisingensis praeceptori.

Monachio 4. Novembris 1567.

Ex apographo (A), quod, saeculo XVII. (ut videtur) scriptum (2°; 2½ pp.; in p. 4 inscr.), exstat Monachii in archivo regni bavarici, „Jesuitica in genere“ fasc. 13, n. 214. Alterum apographum (B), idque eodem fere tempore scriptum, exstat ibidem (fasc. 13, n. 214) in libello quodam (in 4°) non conglutinato, p. 20—24. Equidem suspicor, B transcriptum esse ex A.

Editoris praefatio. Ernestus, 17. Decembris 1554 ex Alberto V. Bavariae duce et Anna Austriaca Monachii ortus, vitae ecclesiasticae a parentibus destinatus erat; exeunte a. 1567 canonicus iam erat metropolitanarum ecclesiarum coloniensis, salisburgensis, treverensis et cathedralis ecclesiae herbipolensis (*Lossen* l. c. 73—77); praeterea m. Decembri a. 1566 a S. Pio V., rogatu Alberti ducis, cathedralis ecclesiae frisingensis „administrator in temporalibus“ constitutus erat, futurus eiusdem ecclesiae, ubi ad aetatem legitimam pervenisset, episcopus (*Can.* V 263—264); ac quae erat catholicae ecclesiae in Germania condicio ac bavaricae illius domus potentia et gloria, facile praesentiri providerique poterat, Ernestum etiam ad maiora esse ascensurum; ut postea evenit; Ernestus († 1612) enim episcopatui frisingensi adiunxit episcopatus leodiensem, monasteriensem, hildesiensem; coloniensis quoque archiepiscopus et elector creatus est. Alberto V. summae curae erat, ut hic filius bene institueretur; anno 1565 ei datus est praeceptor Iodocus Castner vir pius et doctus, qui postea Societatem Iesu ingressus est (*Friedr. Schmidt,* Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher, Berlin 1892, XLIV 437 438. *Can.* I 398[2]). Anno 1567, S. Pio V. auctore, Ernesti educatorem praeceptoremque agere coepit Andreas Fabricius. Andreas hic (Fabricii nomen ex avunculo eum tradunt accepisse, cum ex patre Matius vocaretur), Hodegiae (Hodège) prope Leodium natus, Leodii in ecclesia cathedrali canonicatum nactus erat et in universitate lovaniensi docuerat; anno 1567 a Pio V. cathedralis ecclesiae frisingensis canonicus creatus est; sub idem tempus Ernestus in aedes episcopales immigravit (*Lossen* l. c. 71—72 86—87). Fabricius aliquot composuit tragoedias pias et polemicas, ut „Samsonem“, qui a. 1568 in nuptiis Guilielmi V. et Renatae Lotharingae Monachii a collegii Societatis discipulis actus est (*K. v. Reinhardstöttner,* Zur Geschichte des Jesuitendramas in München, in „Jahrbuch für Münchener Geschichte“ III, Bamberg 1889, 70 155); maxime autem de theologia meritus est libro „Harmonia Confessionis Augustanae, doctrinae evangelicae consensum declarans“, Coloniae a. 1573 et 1587 edito; in quo.

ut inquit *Hurter*, „ostendit dissensum variarum editionum et auctorum hujus confessionis inter se et a fide antiquae ecclesiae singulisque articulis subjicit breves, sed sagaces solidasque animadversiones" (Nomenclator III³ 190). Fabricius († 1581) postea per complures annos in curia romana Alberti V. orator fuit; ab eodem praepositura collegialis ecclesiae vetero-ottinganae (Altötting) ornatus est (*Mederer* l. c. II 76. *M. Paquot*, Mémoires pour servir à l'Histoire litteraire des dix-sept provinces des Pays-Bas etc. VIII, Louvain 1766, 432—437).

Canisius a Fabricio rogatus eum docet, quomodo Ernestus princeps et episcopus efficiendus sit 1. probe catholicus; 2. pius; 3. doctus. Ad 1.: Cum haereticis commercium ne habeat; adversus haereses eius animus confirmetur; pontificem revereatur; bonum contionatorem audiat; libros bonos legat, malos ne domi ferat. Ad 2.: Confessarii ductum sequatur; diligens sit in breviario et sacris caerimoniis; divina meditetur; Sanctos colat; opera misericordiae faciat. Ad 3.: Latine loqui et scribere discat; certum ordinem servet. De reliqua disciplina et de aulicis legibus alii statuant.

Jhesus. Pax Christi Domini nobiscum aeterna.
Reuerende admodum Domine Doctor.

Praeclarum et amplum hoc est argumentum, cuius tractationem dignitas tua semel et iterum a me postulauit. Ego satis habebo breuiter ea notare capita quae praecipua mihi videntur, ut optimus Princeps ad amplissimum Ecclesiae munus administrandum destinatus, primum Catholice, deinde pie, ac demum etiam docte ad summam summi DEI gloriam instituatur.

Vt Catholicae fidei et Religionis solida ille iaciat fundamenta, in primis est elaborandum. Huc autem conferet magno studio illum ab his auocare, qui parum catholici esse videbuntur, nec alios quidem in illius aula versari, quam qui probatae sunt fidei et Religionis. Nihil igitur cum Sectarijs aut de vera fide suspectis commune habeat, nec illos ad colloquium, et multo minus ad familiaritatem admittat. Solis catholicis fidat, eorumque sinceritate et zelo in rebus fidei defendendis cum primis gaudeat. Haereticos vero veluti pestes habendos et execrandos intelligat; illorum odium quoddam concipiat ex teterrimis fructibus, quos aetas nostra et superior in Schismaticis et Haereticis experta est [1]. Cognoscat absurdiores haereticorum errores, qui passim hodie sparguntur et saepe cum ratione ipsa pugnant. Judicare norit de tot ac tantis sectarum dissensionibus ac pugnis. Habeat explorata capita quaedam, quae Catholicum pectus aduersum Sectarios iure confirmant, nimirum de authoritate S. Matris Ecclesiae, quam qui non audiunt, pro Ethnicis esse ducendos [2]; de capite Ecclesiae Christique Vicario Pontifice Maximo cuius authoritatem in primis reuereatur, de quo etiam reuerenter et sentiat et loquatur. Praeterea [a] de Concilijs generalibus, de traditionibus, Patribus et Scholasticis Doctoribus. Caeterum de his rectius paulatim intelliget, cum vere catholicum et ingenio suo aptum habuerit et saepe audierit Concio-

a) *Ita B;* prae *A.*

[1] Vide quae de hoc Canisii consilio sub ipsas has litteras dicentur.
[2] Cf. Mt 18, 17.

natorem, cum et subinde vel didicerit vel legerit Catholicos Authores, inter quos illi commendari possunt Hieronymus contra Haereticos disputans[1], Cyprianus, Cyrillus Hierosolymitanus, Vincentius Lirinensis, et qui sunt huius generis Ecclesiae propugnatores. Tum ex nostri temporis Authoribus familiarem sibi reddat lectionem, locorum communium Eckij[2] et Perionij[3], Catechismum Romanum, et Card. Hosij latine et Germanice [scripta][a] [?][4] magnifaciat .et libenter legat. Juuabitur etiam si Staphili scripta[b] contra Schmidelinum[5], et Hosij contra Brentium[6] euoluat aliquando. Discat timere censuras Ecclesiae, et praesertim excommunicationem, unde nullum etiam vel prohibitum vel suspectum Authorem et librum domi ferat[7]. Haec et alia id genus plura non parum momenti adferent ad Catholicam generosi adolescentis Institutionem.

a) *Hoc vel similia (*Hosij libros latine et Germanice editos*?) supplenda esse docet res ipsa.*
b) *Ita B;* Scriptum *A; cf. infra, adn. 5.*

---

[1] Canisii animo obversati esse videntur maxime Libri „adversus Helvidium", „adversus Iovinianum", „contra Vigilantium", quibus Hieronymus perpetuam virginitatem Beatae Mariae, ieiunia ecclesiastica, cultum Sanctorum, coelibatum clericorum, paupertatem monachorum defendebat.

[2] De Ioannis Eck (Mair) professoris ingolstadiensis „Locis communibus adversus Lutheranos" v. *Can.* II 771[1]; IV 618.

[3] Ioachim Perionius sive Perion O. S. B. († sub a. 1560) theologiae et linguarum antiquarum in universitate parisiensi professor Parisiis a. 1549 edidit „Topicorum theologicorum libros duos", quibus doctrinam catholicam ex sacra Scriptura et sanctorum Patrum libris demonstrabat.

[4] Potissimum significantur, puto, hi libri Hosii: „Confessio fidei catholicae" (de qua v. *Can.* I 510[3]; II 888 etc.); „De expresso Dei verbo" (*Can.* II 898); „Dialogus de eo, num calicem laicis, et vxores Sacerdotibus permitti, ac diuina officia uulgari lingua peragi fas sit" (l. c.). Confessionem Ioannes a Via (Ingolstadii 1560), librum de expresso Dei verbo Leonardus Haller (Ingolstadii 1559), Dialogum ipse Canisius (Dilingae 1559) germanice verterant (*Nic. Paulus* in „Historisch-politische Blätter" CXXI, München 1898, 765).

[5] Fridericus Staphylus (de quo *Can.* I 557[1]) adversus Iacobum Andreae sive Schmidelinum lutheranum edidit: „Defensionem pro trimembri Theologia Martini Lutheri" (Dilingae et Parisiis 1559; Nissae 1560); „Vortrab zur Rettung des Buchs: Vom rechten, wahren Verstand des göttlichen Worts" (Ingolstadii 1561); „Nachdruck zu Verfechtung des Buchs vom rechten wahren Verstand des göttlichen Worts, und Von der teutschen Bibelverdolmetschung" (Ingolstadii 1562). „Vortrab" et „Nachdruck" a. 1563 a Laurentio Surio O. Cart. latine edita sunt (*Joh. Soffner,* Friedrich Staphylus, Breslau 1904, 126—131 148—158; cf. etiam *Can.* III 772—773).

[6] Librum a Stanislao Hosio primum a. 1558 Coloniae editum: „Verae, Christianae, Catholicaeque Doctrinae solida Propugnatio, vna cum illustri confutatione Prolegomenorum, quae primum Ioannes Brentius aduersus Petrum a Soto Theologum scripsit, deinde vero Petrus Paulus Vergerius apud Polonos temere defendenda suscepit"; de quo v. *Can.* II 894—897.

[7] In „Indice tridentino" Romae 24. Martii 1564 a *Pio IV.* approbato edictum erat (Reg. X): „Si quis libros haereticorum, vel cuiusuis auctoris scripta, ob haeresim, vel ob falsi dogmatis suspicionem damnata, atque prohibita, legerit, siue habuerit, statim in excommunicationis sententiam incurrat" (Index Librorum prohibitorum, Coloniae 1564, f. B[b]—B 2[a]).

Sed parum fuerit illum, qui Ecclesiastica dignitate caeteros debet praecellere, maiorum suorum exemplo Catholicum esse: multo magis refert ac necesse est illum simul pium existere et pietatis exemplo alijs praelucere. Quod ut paulatim Duce Christo fiat, habeat in primis pium et prudentem animae suae medicum: Patrem Confessarium loquor, cui saepe certisque anni temporibus conscientiam suam aperiat et gubernandam permittat: cuius etiam consilijs in rebus praesertim grauioribus, libenter vtatur. Deinde preces vel Horas Canonicas quotidie recitare nunquam omittat, etiamsi domi non versaretur, magnumque piaculum ducat, — —[a] Ecclesiasticum Antistitem Beneficium sine officio, vt vocant, possidere, et Ecclesiam statis fraudare suffragijs[1]. Libenter templum adeat, ac templi amet ornatum. In templo reuerenter oret, et honestam ministrorum disciplinam ac diligentem vsum ceremoniarum probet ac exigat studiose. Vtatur pijs quoque libellis saepenumero, vt sunt Hortulus animae[2], pharetra diuini Amoris[3], libellus de Imitatione Christi, meditationes Tauleri de passione Domini[4], libelli Ludouici Blosij[5], et qui sunt eius generis alij, praesertim vero meditationes, manuale et soliloquia[b] [?] D. Augustini[6]. Ad haec Immortalem DEVM prae oculis habere, et summam illius tum bonitatem, tum justitiam considerare discat; Sed et singularem Reuerentiam diuinae et aeternae maiestati, praesertim in cubiculo, praestare non omittat, flexis in hoc genibus, exstructo altari, et recitatis, praesertim mane et vesperi, precibus cum omni pietate et sub-

a) *Sic; archetypum, quo tempore transcribebatur, hoc loco vel lacunam vel unum alterumve verbum, quod legi non poterat, habuisse videtur.* b) *Vel* soliloquium; soliloquiu *A B; v. infra, adn. 6.*

---

[1] In Concilii Lateranensis V. sessione IX., 5. Maii 1514 habita, *Leo X.* Bulla reformationis „Supernae dispositionis arbitrio" edita (§ 38) clericos omnes, qui beneficium ecclesiasticum haberent, serio, gravibus poenis propositis, commonefecerat, ut satisfacerent officio, quod ex veteri ecclesiae consuetudine iis erat, recitandi horas canonicas sive officium divinum (*Bullarium* Romanum V 612).

[2] De „Hortulis" v. *Can.* IV 251. Anno 1563 Canisius eiusmodi Hortulum Dilingae edendum curaverat; v. l. c. 991—995.

[3] Hunc librum Ioannes Iustus Lanspergius, Cartusianus coloniensis et Canisii amicus, ediderat; v. *Can.* II 680[3].

[4] Liber „De vita et passione salvatoris nostri Iesu Christi piissima exercitia" a Ioanne Taulero O. Praed. († 1361) conscriptus quidem non est, sed cum eius nomine circumferebatur; primum typis vulgatus est a Laurentio Surio O. Cart. Coloniae a. 1548.

[5] Sanctissimus et doctissimus vir Ludovicus Blosius O. S. B. (1506—1566) abbas laetiensis (Laetiae, Liessis, in Gallia) multos libros libellosque ad pietatem excitandam et confirmandam pertinentes conscripsit, ut: Paradisum animae fidelis, Psychagogiam seu animae recreationem, Sacellum animae fidelis, Institutionem spiritualem, Margaritum spirituale etc.

[6] Pius hic liber Soliloquiorum (incipit: „Cognoscam te Domine, Cognitor meus"), quem a philosophicis illis „Soliloquiorum libris duobus" per S. Augustinum conscriptis probe distingui oportet, olim quidem, perinde ac „Meditationes" illae et „Manuale", cum Augustini nomine circumferebatur; nunc vero inter omnes convenit, tres hosce libros spurios esse; qui medio aevo compositi esse videntur.

missione. Praeterea in cultu Sanctorum et potissimum Deiparae Virginis, pius adolescens exerceat sese, suosque Patronos in Sanctis Apostolis, vel Confessoribus et Virginibus Beatis habeat[1], vt horum intercessionibus apud Christum omnis gratiae fontem adiuuetur. Nec parum proderit[a], diebus praesertim festis, quorundam Sanctorum, et praesertim Episcoporum et Doctorum Ecclesiae historias illi vel audiendas vel legendas proponere. Ad quam rem in promptu habeat vitas a Lipomanno collectas[2], librum exemplorum Maruli[b] [?] et eiusdem Euangelistarium[3], Martyrologium et quae sunt eiusdem argumenti. Nec erit abs re, ut pietatem et misericordiam proximo tribuendam ad se maxime pertinere sciat. Monendus igitur et eo adducendus erit, ut ex animo faueat miseris viduis orphanis atque pauperibus. Hos precantes libenter admittat: nonnunquam illis manu sua largiatur aliquid, causam illorum commendet alijs, pro illis si potest, apud patrem intercedat, et varijs misericordiae operibus, quae Christianum Principem et pium Antistitem maxime decent, inde a pueritia se deditum esse declaret.

Reliquum est, vt doctum etiam illum, neque solum Catholicum et pium faciamus. Habeatur ergo cura, vt solida doctrinae iaciat fundamenta, qui paulatim ad grauiora studia est adducendus. Regulas Grammaticae teneat, latine loqui et scribere quotidie discat, et interdum certet cum alijs in exercendo stilo, qui optimus dicendi magister existit. Aliquando ex Germanica lingua vertat quaedam latine et contra, ut in vtraque lingua fiat exercitatior. Tantum probatos et Catholicos etiam in minoribus artibus legat Authores. Studia non habeat vaga sed ordinaria, vt sciat quid, quibus horis discendum vel legendum sit ex praescripto praeceptoris. Is vero magnam adhibeat curam, vt dies in horas apte distributus illi varias et vtiles adferat occupationes, et serio exigat ab adolescente, ut suo quidque loco et tempore fiat, nullumque illiberalis[c] otij et frustrarij[d] [?] vanique studij locum relinquat. Omitto caetera quae ad morum et vitae disciplinam

a) *In A B sequitur* vt; *quod auferendum esse intellegitur ex v.* proponere, *quod paulo infra sequitur; nisi malis ad* proponere *adiungere* curemus *vel* studeamus *vel aliquid simile; id quod mihi haud ita placet.* b) *Sic A B; corrigendum videtur* Marulli; *v. infra, adn. 3.* c) *Hoc v. deest in B.* d) *Aut hoc (cf. Du Cange III 620), aut* frustranei *ponendum esse puto pro* frustranij *et* frustanei, *quae sunt in A et B.*

---

[1] Canisium menstruum illum Sanctorum cultum aliqua ratione significare puto, de quo *Can.* IV 804 806, et *B. Duhr* S. J. in „Stimmen aus Maria-Laach" LXXVIII, Freiburg i. Br. 1910, 296—297.

[2] Aloysius Lipomanus sive Lippomani (1500—1559) episcopus primum veronensis, deinde bergomensis „Historias de vitis Sanctorum cum Scholiis" 8 voluminibus collegerat (Venetiis et Romae 1551—1560). Cf. *Pietro Tacchi Venturi* S. J., Storia della Compagnia di Gesù in Italia I, Roma-Milano 1910, 111—112.

[3] Marcus Marullus († 1524) patricius spalatensis „De bene beateque vivendi exemplis" ex sacra Scriptura petitis libros 6 (Parisiis 1513, Anversae 1601) et „Evangelistarium de fide, spe et caritate" libris 7 (Coloniae 1529 1532) conscripserat (*Hurter*, Nomenclator II[3] 1361—1362).

spectant. Nam haec Aulica vita leges quasdam peculiares exigit et Principum educatio, praesertim in Germania, multa complectitur, in quibus difficile sit aliquid aut mutare aut corrigere. Valeat hic mundi huius sapientia[1], et quod parentes nostri Principis volunt obseruari, non est quod ego aut improbem aut corrigam. Alij rectius de officio disciplinae et vitae vestrae Aulicae iudicabunt.

Plura non addam, nisi quod Deum opt. maximum precor, ut nostro Principi suam augeat gratiam, nostraque consilia in sui nominis gloriam et ad communem utilitatem conuertat. Tua interim humanitas hanc operam meam, qualis qualis est, boni consulat, ac pro me Dominum precetur, rogo.

Monachij 4. Nouembris. 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

Reuerendo Admodum et Doctissimo Viro Domino Andreae Fabro[a] [?] Leodinensi Sacrae Theologiae Doctori Frisingae in Aula Principis.

Mirum videri potest Canisium in his litteris suadere et monere, ut Ernestus princeps et episcopus haereticorum „odium quoddam concipiat" (supra p. 100). Alia certe Canisius in familiaribus ad Socios litteris commendabat; ut cum Augusta 11. Martii 1559 Lainio praeposito generali scriberet: „Iesuitarum odio flagrant omnes sectarii; his affingunt horrenda; fortasse a verbis et contumeliis brevi ad flagra et vulnera deventuri. Utinam eos impensius diligamus ob charitatem, quam illi traducunt nos per calumniam: digni sunt certe, qui etiam persequentes amentur propter Christi sanguinem et amorem, tum quia plerique nescientes peccant"; et Augusta 15. Octobris 1560 P. Nicolao Goudano S. J.: „Gratuletur mihi R. T. quod ab haereticis haereticus, imo et haeresiarcha scribar. . . . Quid facias? Amemus persequentes et calumniantes" (*Can.* II 373 745). Atque Beatus *Petrus Faber*, primus ex decem illis primis S. Ignatii sociis, qui Canisium in Societatem Iesu admisit et ab eo „alter pater" habebatur (*Can.* I 9), in epistula sive institutione Matrito 7. Martii 1546 de modo recte curandi haereticos ad Lainium data primo loco hoc statuit: „Quien quisiere aprovechar á los herejes de este tiempo, ha de mirar tener mucha caridad con ellos y de amarlos in veritate, desechándose de su espíritu todas las considerationes que suelen enfriar en la estimacion dellos" (Cartas y otros escritos del B. P. *Pedro Fabro* I, Bilbao 1894, 296). Cum autem a. 1564 Canisius praepositus provincialis Germaniae superioris primam in provincia „missionem" publicam sive „popularem" („Volksmission"), quam vocamus, institueret, missis in Bavariam inferiorem, haeresibus infectam, aliquot Sociis, hi praeter praecepta ab ipso Canisio et ab Alberto V. data potissimum illam Fabri epistulam sequebantur; ita P. *Georgius Schorichius* in litteris, quas, missione functus, de eadem iussu Canisii ad Lainium praepositum generalem dedit, planis verbis rettulit, monens simul, ut Fabri epistula a Germanis diligenter legeretur (*Can.* IV 726—727). Si igitur Canisius in praeceptis Fabricio datis ab hac haereticorum diligendorum lege nonnihil recedebat, singularis quaedam suberat causa. Agebatur de illo haereticorum genere, quod in aulas principum catholicorum, atque etiam episcoporum, irrepebat atque ipsos etiam principes, maxime eos, qui vel aetate, vel ingenio infirmiores erant, circumveniebat et sensim ab ecclesia abstrahere conabatur; ita Hermannum Wedanum archiepiscopum coloniensem Martinus Bucerus monachus apostata protestantem effecerat; ita Sebastianus Phauser sacerdos apostata id consecutus erat,

a) *Ita quidem A B; sed existimo corrigendum esse* Fabricio; *nam, etsi hic haud multo ante in Bavariam venisse videtur, vix tamen credi potest Canisio eius nomen ignotum fuisse.*

[1] 1 Cor 3, 19.

ut Maximilianus II. rex neque plene catholicus neque omnino lutheranus esset; ita Gerardus Veltius specie quidem sacerdos catholicus, re autem contionator protestans, animum Guilielmi ducis Cliviae ab ecclesia catholica avertere studuerat. De huiusmodi hominibus *Canisius* multis post annis: „Nullum", inquit, „peruersorum hominum genus, et Deo magis exosum, et Ecclesiae pestilentius esse arbitrabor, quam haereticorum doctorum, quos Petrus magistros mendaces et sectas perditionis introducentes[1] appellat, et de quibus diserte Paulus pronuntiat, Haereticum hominem post vnam et secundam correptionem deuita, sciens quia subuersus est huiusmodi, et delinquit, cum sit proprio iudicio condemnatus"[2] (Notae in Evangelicas Lectiones, quae . . . festis Sanctorum diebus . . . recitantur, Friburgi Helvetiorum 1593, 59). Obversabantur etiam, puto, Canisio hanc institutionem scribenti ante oculos episcopi quidam Germaniae, qui catholici quidem fuerant, sed pro sua socordia et ignavia etiam in illis dioecesium partibus, quae civili quoque ipsorum imperio subiectae erant, haeresum magistros impune grassari passi erant; ut in episcopatu vratislaviensi Iacobus a Salza et Balthasar de Promnitz. Caeterum Canisius exigit, ut Ernestus episcopus „concipiat" haereticorum „odium quoddam"; verbo autem „quoddam" odium illud moderari videtur ita, ut non tam in homines haereticos, quam in ipsorum haereses odium geratur. Quidquid autem Canisius significare voluerit, parvum id est et leve, si cum „Reformatorum" in catholicos odio conferatur; ita Martinus Lutherus libris in vulgus emissis, non privatis tantum epistulis, christianos omnes, non unum tantum principem, excitabat, ut „manus lavarent in sanguine" pontificis et cardinalium, ut episcopos ex Germania expellerent, monachos et clericos tollerent, papistas omnes exsecrarentur et probris maledictisque vexarent (*Janssen* l. c. II 117 220 242—246 610. *Idem*, Ein zweites Wort an meine Kritiker, Freiburg i. Br. 1883, 72—77). Martinus Bucerus in „Dialogis" Augustae Vindelicorum a. 1535 editis suadebat, ut, si quae civitas a vera fide defecisset, princeps etiam mulieres puerosque omnes, qui in ea degerent, atque ipsas etiam pecudes trucidaret (*Nic. Paulus*, Die Strassburger Reformatoren und die Gewissensfreiheit, Freiburg i. Br. 1895, 12—13).

Ea quoque memoratu digna sunt, quae Canisius scribit de Ernesto non solum ad latine loquendum scribendumque instituendo, sed etiam in germanica lingua exercitando. Haec certe cum docendi ratione Societati saeculo XVI. usitata congruebant; quam a patrii sermonis usu cultuque nequaquam alienam fuisse ostendit *Herm. Stoeckius,* Die Pflege der Muttersprache in der Gesellschaft Jesu, in „Monatsschrift für höhere Schulen", herausgegeben von *R. Köpke* und *A. Matthias,* 10. Jahrg., Berlin 1911, 88—103.

In Fabricii animum haec Canisii praecepta certe penetraverunt. „Dr. Fabricius", inquit *Lossen* (l. c. 116), „hatte bei der Erziehung des Prinzen sicherlich ein hohes Ideal vor Augen; einen Kirchenfürsten wollte er aus ihm machen, ähnlich dem Mailänder Erzbischof Karl Borromeo: ernst im Wesen, streng in den Sitten, dem Gebet und der Askese ergeben, selbst rechtgläubig und auch gegen andere ein Eiferer für die Erhaltung und Ausbreitung der römisch-katholischen Kirche." Neque vero Fabricii conatus admodum prospere successerunt. Nam Ernesti ingenium, quamquam multis rationibus insigne erat, valde tamen erat ad nugas et voluptates propensum; accedebant prava exempla; ita Ernestus postea fidem quidem catholicam tenebat defendebatque, moribus autem erat longe aliis quam qui catholico convenirent episcopo (*F. Stieve,* Die Politik Baierns 1591—1607 I, München 1878, 324—345).

Caeterum haec una Canisii epistula sufficere mihi videtur ad refellenda ea, quae *Hermannus Schell* de Canisio scripsit, opponens eum Iacobo Lainio praeposito generali et maiori (ut ipse censet) parti sodalium, qui a Lainii tempore in Societate vixerunt: „Dabei wird . . . übersehen, daß . . . die Gegenreformation vielleicht viel wirksamer und ruhmvoller nach der Methode eines Peter Canisius durchgeführt worden wäre, als nach derjenigen, welche die Oberhand in der Gesellschaft gewann,

---

[1] 2 Petr 2, 1. [2] Tit 3, 10 11.

noch während Canisius auf der Höhe des Lebens stand, und welche seit dem zweiten Ordensgeneral Laynez als Ausdruck der jesuitischen Auffassung von Christentum und Kirche gilt" (Die neue Zeit und der alte Glaube, 2. Aufl., Würzburg 1898, 13).

1524. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 8. Novembris 1567.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „Augusta, o Dilinga, P. Canisio". Germ. 67 f. 76[a]—77[a]. Epistulae particula, latine versa, exstat in Cod. monac. „Resp." f. 122[b]—123[a]. Aliam epistulae particulam (eam, quae de S. Stanislao est) posuerunt *Ubaldinus* l. c. XI 444; *Michel*, Stan. 87 (gallice); *Arndt*, Stan. 100 (germanice). Epistula usi sunt: *Sacchinus*, Can. 248—249; *Kröss*, Can. 179—180; *Duhr*, Jes. an Fürstenhöfen 75, et Jes. I 686; *P. Suau* S. J., Histoire de S. François de Borgia, Paris 1910, 435 452.

In locum rectoris ingolstadiensis, qui Dilingae studia absolvere debet, P. Peltanus substituatur. Alia officia dilingana. Rectori oenipontano animus addatur; idem monebitur, ut suis se accommodet et opera utatur ministri; cui agendi suavitas commendatur. Unus ex reginarum confessariis monetur, ut virtutis exempla praebeat. Canisius efficere studeat, ut reginae, confessarii delectu Societati permisso, P. Lanoium admittant vel saltem rarius confessarios ad colloquia arcessant munusculisque donent. Socii Roma missi. Canisius sero difficultates dotationis herbipolensis indicavit. Socii nondum illuc debuerunt mitti; Fr. Ernfelder. Lectio regularum. Contionator oenipontanus non debet commutari cum vindobonensi inscio provinciali Austriae; feminarum commercio ille abstineat. P. Girulius. Fr. Vinck. Fr. Michonis. Stanislaus Kostka. P. Swagerius dimittatur. Pontifex Catechismi Romani versionem ab Hoffaeo factam excudi vult, non ederianam. Casus fuggericus. Contionator dilinganus. Romae ad helvetiorum militum etc. confessiones excipiendas semper 2 Socii germani adesse debent. Remedia adversus haeresim; provincialis, cum periculum imminet, sodales dimittere potest. Mittetur, qui Sociis casus conscientiae tradat eosque ad pietatem instituat. Cur Canisius Ingolstadii effecit, ut Socii in universitate iuribus cederent, ita ut iam neque haereticorum promotionem impedire neque fidei professionem exigere possint? Cur scholas imminuit?

Pax *etc.* Si sono riceuute le lettere di V. R. di 18. et 25.[a] [?] di settembre[1] et 4. di ottobre et quanto ala mutatione delli Rettori, quel che mi pare che opportunamente si potrebbe fare, sarebbe leuar di Jngolstadio il P. Martino[b] [2], acciò potessi studiare in Dilinga quel che li manca deli suoi studij, et in suo luoco potrebbe farsi Rettor, il Dottor Theodoro Peltano, il quale ha prattica assai di quella Vniuersità, et collegio, et è da credere haueria auttorità, et forsa anche potrebbe far sua lettione, benche si mostra essere alquanto straccho di leggere: con questo il P. Rebastein[c] [?], potrebbe far l' officio di Ministro, et allegerir molto il Padre Theodorico canisio[3], gia che il Padre Gerardo[4] hauerà cura del Collegio di .S. Hieronymo.

a) *Scribendum fuit, puto:* 26.; *v. infra, adn. 1.* b) *Ita in ap. alia quadam manu (posteriore?) correctum est ex* Canisio. c) *Vel* Rabastein; *alterum ex altero correctum esse videtur.*

---

[1] Borgias, etsi breves illas Canisii litteras, quas 25. Septembris datas FF. Iacobus de Levanto et Reinerius Fabricius ad eum pertulerant (v. supra p. 63), iam acceperat, hac tamen epistula, ut ex ipsa intellegitur, non tam ad illas respondet, quam ad eas, quas 26. Septembris datas Canisius per tabellarium ei misit; vide supra p. 65. [2] P. Martinum Leubenstain collegii rectorem.

[3] Rectorem dilinganum. [4] Pastelius.

Jl Collegio d' Hispruch non pare sarebbe prouisto sufficientemente se si mandassi di là il P. Martino[1], ma quel che per adesso pare conueniente è, consolare et animare il P. Lanoy[2], à portar quel suo peso, al quale io scriuo di quà, si accomodi in quello che potrà, salua la disciplina religiosa de nostro instituto alli suoi. et che adoperi il P. Georgio Crispo Ministro, in tutte le cose che bonamente potrà fare per mano di esso, si scriuera anche [à][a] lui di proceder[b] con fortezza et suauità, poiche anche l' notano, come anche[c] [?] al Rettor d' alquanto aspero.

Circa li confessori delle Regine, si scriuerà à uno di loro, essortandolo al procedere esemplarmente[3], et anche à V. R. si scriue una lettera separata, acciò gliela possa far uedere[4], et tuttauia giudico sia espediente che V. R. parli alle due Regine, et specialmente ala maggior[5], procurando farle cappaci, che debbono contentarsi de che la Compagnia faccia elettione del Confessore, che giudicarà più al proposito per seruirle, in Domino, et potrà laudare le bone parti del P. Dottor Lanoy per tal effetto, et la intencion mia in leuarlo di Austria, doue era Prouinciale et gratissimo all' Jmperatrice[6], fù che potessi[d] seruir in questo officio à SS. AA. parendomi molto al proposito per la auttorità et santità sua, quando non se li potessi questo persuadere, almeno si faccino cappacci, che non conuiene à nostri religiosi andar tanto spesso, à palazzi etiam santi[e], come si reputa il suo, et cosi che quanto manco uolte andaranno là, sarà meglio, et quanto manco carezze li faranno in mandarli le cose che ordinariamente mandano per il uitto et uestito, tanto meglio loro guardaranno la uita commune et il nostro instituto, et tanto meglio potranno seruir et aiutar loro nel spirito, quanto essi saranno più aiutati, et acciò uedano che V. R. li parla per mia parte, forsa andarà qui una mia lettera per la Regina Madalena in credenza, acciò V. R. quando andarà là, gliela presenti[7], procurando che da lei non intendano cosa alcuna li doi confessori.

a) *Hoc supplendum esse res ipsa ostendit; cf. paulo infra:* „si scriuerà à uno". b) *In ap. sequitur* anche, *oblitt.* c) *Hoc quoque* anche *supervacaneum esse videtur.* d) *Sequitur* con, *oblitt.* e) *Sequitur* ne, *oblitt.*

---

[1] Leubenstain; v. supra p. 48.

[2] P. Nicolaum Lanoium rectorem oenipontanum; cuius epistula 30. Septembris 1567 data Borgiae animo obversabatur. Lanoii epistulam v. infra, mon. oen. (3).

[3] P. Ioannes Dyrsius Magdalenae, P. Paulus Hetzcovaeus Helenae a sacris confessionibus erant. Borgiam Dyrsio scribere voluisse colligitur ex Lanoii litteris, quas dixi supra, adn. 2.

[4] Epistulam 15. Novembris 1567 ad Canisium datam significat; quam v. infra, n. 1530.

[5] Magdalenae.

[6] Maria imperatrix a. 1565 Borgiam per litteras rogaverat, ne Lanoium ex Austria avocaret (Epp. *Nadal* III 45).

[7] Has litteras, 15. Novembris 1567 datas, v. infra, mon. oen. (6).

Ci è stato grato intendere che siano arriuati li 7. fratelli sani, et l' 8uo cio é Roberto[1] hiberno atto à leggere il corso, speramo sarà dopoi gionto, perche un pezo fà, habbiamo hauuto noua si era rihauuto in Padoa.

Del mandar alcuni in Herbipoli, mi accorgo che non haueua riceuuto V.[a] [?] R.[a] [?] certe lettere nostre, doue si auisaua, del suspender questa andata de i nostri insin' à tanto che fossino spianate quelle difficoltà circa l' entrate, de quali V. R. ci auisò, più tardi che hauerei uoluto[2], non pensauamo anche haueriano mandato là Jacomo[3] Spirense, poiche hanno bisogno de suggietti simili nela sua Prouincia[4].

Le regole communi prime non accade leggerle publicamente, bastano quelle che cominciano Summa Sapientia[5], con le ultimamente[b] reuiste et stampate communi[6].

De Socii alicuius animo curando et iuvando.

Del P. Gioan Sasso[7], conuerrá hauer bona cura, ma il cambio di esso con quel altro predicatore di Vienna[8], non pare si debbia fare, senza esser di accordo prima col Padre Prouinciale di Austria[c 9]. et in questo mezo non deue conuersare con persone che li possono far danno, specialmente donne.

Si darà auiso al P. Natale, che dia aiuto al P. Roberto[10], et al Prouinciale di Lombardia[11] si dimandarà la causa, perche habbi mandato nela Superiore Germania il Fratello Gioanne[12] todesco.

Mattheo polono[13], scriue quì una lettera per il P. Theodorico[14], quale ci parse conuenire, perche si accadessi [si potessi][d] mostrarla a qualcuno di fuora, un' altra scrisse quà più particolare, cui copia si manda quì . et V. R. la potra mandar al P. Theodorico, et seruirà per li domestici che à V. R. et à lui pareranno, de lui si tiene quà bona speranza, et attende à sua probatione.

a) *Ita conicio corrigendum esse ex* nostra lettera; *quae verba in ap. perperam posita esse intellegitur ex vv. proximis.* b) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* c) *Quae sequuntur, usque ad* donne *incl., in margine addita sunt.* d) *Haec vel similia ut suppleantur, exigunt vv. sqq.*

---

[1] Rochfort. [2] Has Borgiae litteras v. supra p. 53.

[3] Ernfelder; v. supra p. 86.

[4] *Borgiae* has missiones haud ita placuisse intellegitur ex *epistula quoque Roma 8. Novembris 1567 ab eo ad P. Antonium Vinck provincialem rhenanum data; ita enim ille: „Disse il uero il P. Natale, che uscito d' una Prouincia non é piú superiore di quella, dela prouision di gente per Herbipoli pare l' habbia fatta il P. Canisio, mandando alcuni suggietti" etc. (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 78b—79a).

[5] Hae vocari solent „Summarium Constitutionum" ; v. *Can.* V 844[1].

[6] De „regulis communibus" v. supra p. 82[9].

[7] De P. Ioanne Merquitio parochialis ecclesiae oenipontanae contionatore scribit: v. supra p. 43 51.

[8] P. Georgio Scherer (*Can.* II 559). [9] Laurentio Magio.

[10] Girulio; v. supra p. 17 57. [11] P. Francisco Adorno.

[12] Vinck; v. supra p. 84.

[13] Fr. Matthaeus Michonis, Dilinga Romam missus; v. supra p. 64.

[14] Canisio.

Arriuò anche à Roma il Fratello Jacomo Genouese, con Maestro Reynerio[a], et Stanislao polono[b], tutti sani[1].

Vista la dispositione del Dottor Conrado[c] [2], pare sia bene, licenciarlo[d], se cosi pare[e] à V. R. alla quale mi rimetto.

Al Papa[3] si era parlato di un altro interprete del cathechismo in todesco[4], et li era parso che ad ogni modo uenessi in luce la translatione del Padre D. Paulo[5], et così molti dì sono, se li é scritto[f] la mettessi in stampa, et s' il cathechismo fù distinto in capitoli, come di quà se dette auiso, con questo et con l' approbatione del PP.[6] dela quale potrà dar testimonio l' Illustrissimo Cardinal d' Augusta[7] (et forsa si procurarà un Breue) potrebbe essere che uoluntieri, fossi ricercata questa opera, et cosi anche uoluntieri stampata.

Quì ua la resolucion di quel caso che V. R. ricercò, per quelli Signori nostri amici[8].

Del dar successore all' Illustrissimo[g] Cardinale del P. Antonio Kleselio[h] nel predicare[9], V. R. sa quel che puó fare, in Roma habbiamo tanta carestia de gente dela nacion todesca, che solo il P. Georgio Schoricchio, habbiamo sacerdote, et pur per predicar[i] et confessar quelli della Guardia del PP.[10], et anche per altri todeschi, siamo ricercati, et sarebbe spediente, che sempre ui fossino quì alcuni, al meno doi Sacerdoti todeschi che studiassino, V. R. se potra mandar commodamente alcuni [, li mandi][k].

Li rimedij, contra la peste dell' Heresia, che potrebbe attacarsi alli Collegij nostri, quali V. R. ha scritti[11], pareno boni, et li Prouinciali hanno gia facoltà di cacciare, quando é periculum in mora[12], del resto cura si tiene di mandar gente ferma in Germania, conuiene anche che di là il Prouinciale l' habbia, de conseruar nela bontà quelli che si mandano, et di aiutar in quella et anche nella dottrina, li suggietti, poi che ce bona comodità per la Philosophia et Theologia,

a) Reyneyrio *ap.; v. supra, p. 63.* b) *Hic in margine manu posteriore, antiqua tamen, notatum est:* Quest' è l' Beato.„ c) Connado *ap.* d) *Tria vv. sqq. postea a libr. addita sunt.* e) *Septem vv. sqq. in margine addita sunt.* f) *Ita in ap. correctum est ex* parlato. g) *Sequitur* sacce, *oblitt.* h) *In ap.* Kselio *correctum est ex* Keselio. i) *Sequitur* à, *oblitt.; 2 vv. sqq. supra versum scripta sunt.* k) *Haec supplenda esse ex vv., quae antecedunt, facile colligitur.*

---

[1] S. Stanislaus Kostka, cum comitibus (v. supra p. 63) 25. Octobris 1567 Romam pedibus ingressus, 28. Octobris in domo Professorum numero noviciorum ascriptus est (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 61—63. *Arndt* l. c. 100—103. *Michel,* Stan. 280—281. *Analecta* Bollandiana XI 447—448).

[2] P. Conradi Swagerii; v. supra p. 83. [3] S. Pio V.

[4] D. Georgius Eder Catechismum Romanum germanice vel verterat vel saltem vertere coeperat; v. supra p. 58—59.

[5] P. Pauli Hoffaei. [6] Pontificis.

[7] Otto Truchsess a Waldburg. [8] Pro Fuggeris; v. supra p. 85.

[9] P. Antonius Kleselius, qui Dilingae in ecclesia parochiali contionatoris munere functus erat, Oenipontem paulo ante erat missus; v. supra p. 83 85.

[10] Helvetios milites dicit, qui pontificis corpus domumque custodiebant.

[11] Supra p. 66—67. [12] Vide supra p. 67, et *Can.* V 104.

in Dilinga et Jngolstadio, et per le lettere d' humanità, in Monachio et Jspruch;

Del mandar alcun Dottore, per instruttione[a] deli nostri in casi di conscientia et nell' spirito[b], si farebbe uoluntieri potendosi, et andamo pensando di qualcuno per l' anno che uiene, mi pare però che il P. D. Torres[1], potrebbe far bon officio in questa parte, se le lettioni d' Jngolstadio li dessino loco.

Si è uista la risolucion che prese V. R. di far che li nostri d' Jngolstadio, rinunciassino le raggioni sue, per le quali erano eguali alli altri nela facoltà di Philosophia et Theologia[2], et pare secondo questo che non s' impacciarano in altro, che in leggere sue lettioni, et che non potranno impedire la promotion deli heretici, ne anche esigere da loro la protestatione[c] [?] distinta dela Fede catholica, dela quale fù scritto questi giorni passati, che il PP. si contentaua si facessi priuatamente[3]. anche si scriue de Jngolstadio che si sono leuati di là, tutti li scholari[4], oltre che le cinque classe si sono ridotte à tre, hauero piacer [di][d] [?] intendere le raggioni[e] che mossero à far tal mutatione, et se la cosa fù consultata con li consultori et s' era anche di questo parere il P. Natale, et se si pensa che di tutto questo restarà sodisfato il Duca[5].

Perche pare si graua il Rettor d' Jspruch de tante persone difficili come là si mandano, mi pare debbia V. R. aduertire à questo, perche in uero quel luogo pare che ricerca bona gente per molti rispetti, et anche procure V. R. consolare al P. Lanoy, in tutto quello che si potrá, perche pare habbia un peso difficile, e bisogno di essere animato à portarlo .etc. et con questo ho risposto alle lettere di V. R. nelle cui orationi et sacrificij[f] et di tutta sua Prouincia molto in Domino mi raccomando. Di Roma li 8. di nouembre 1567.

Eodem die S. Franciscus Borgias per P. *Polancum* secretarium ad P. Nicolaum Lanoium rectorem collegii oenipontani *epistulam dedit, ex qua haec, quia ad Canisium quoque spectant (v. supra p. 43), pono: „Gia che il scropolo dela prohibitione del Papa non può impedire le serenissime Regine d' entrare nel Collegio nostro, hauendoli data licentia uedasi se per altra uia si potessino persuadere in bon modo al non entrare al meno in casa, come s' intende ui entrano sin al choro et come crediamo con tutta la sua fameglia“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 77[b]).

Ipse *S. Franciscus Borgias* Roma eodem illo d. 8. Novembris 1567 P. Paulo Hoffaeo S. J. collegii monacensis contionatori de Iacobo Rabo superintendentis ulmensis filio ex lutheranismo converso (v. *Can.* V 294 829) *scripsit: „Il Maestro

a) instuttione *ap.* b) *Sequitur* forsa, *oblitt.* c) *Sic; corrigendum esse videtur* professione; *v. infra, adn. 3.* d) *Vel* à *vel* in? e) *Ita in ap. correctum est ex* la raggione; *sequitur* di, *oblitt.* f) *Sequitur* tutti, *oblitt.*

[1] P. Hieronymus Torrensis theologiae professor in universitate ingolstadiensi.

[2] In sola artium facultate, non in facultate theologica iuribus aliquot cesserunt; v. supra p. 40 45, et infra, mon. ing. (1).

[3] Professionem fidei tridentinam a Pio IV. praescriptam significat; v. supra p. 58.

[4] Societatis fratres scholastici.

[5] Albertus V. Bavariae dux.

Jacomo Rabo, haueriamo caro fossi raccomandato à V. R. come anche al Padre Canisio Prouinciale in quello che bonamente si potrà far per lui" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 78[b]). *Philippus Eduardus Fugger* collegii germanici convictor in *Ephemeridibus anni 1567 de ipso et de Dr. Ioanne Pfister canonico frisingensi (v. *Can.* IV 619; V 392) notavit: „Martio 27 Ist der Rabus vons Pfister belaittung vnndt der Lucio wider gen Rom kommen ... Aosto 24 ... Jn questo tempo anchora si parti Rabo ... per Allemagna" (ex autogr.; Cod. vindob. „7447" f. 29[b] 30[b]).

Canisius Borgiae respondit 9. et 11. Decembris 1567.

1525. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. (Epistula prior.)

Monachio 8. Novembris 1567.

Ex archetypo (2°; 4 pp.), Germ. 183 n. 216 (f. 401 402). Canisius sua manu litteras subscripsit („P. T." etc.). Litteris usus est *Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 3, n. 129.

Canisius de negotio halensi cum reginis aget; quibus duos confessarios concedi oportebit; caeteroquin Societatis leges servandae sunt. Apostatae illi haud facile poterunt comprehendi. Professio fidei facta est. Fr. Michonis. P. Kleselius. Dotatio herbipolensis; episcopo alius detur contionator. Studiis arcendi, qui immodestius ea urgent. Minister et regens dilingani. Rectores oenipontanus et ingolstadiensis. Octavianus Fuggerus ad vitam ecclesiasticam se parare debet. Noricius. Catechismi Romani versio valde operosa est. Censura in librum P. Turriani; hic debuit communes sententias sequi et moderatius scribere. Carmen pro Societate; libri contra eam. Contionatores augustanus et alii.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Accepi multum diuque desideratas literas P. Vestrae quae partim 20 et 23[a] Septembris, partim 12 Octobris datae fuerunt. Ac prioribus quidem de Halensi negotio cum Reginis [1] conficiendo tractabatur. Erit mihi curae, ut blande scriptis ad easdem Reginas literis P. Vestrae sententiam confirmem atque defendam nosque liberem hoc graui onere, quod et ego credo nostris minime convenire: etsi uerear graues in Reginis non defuturas perturbationes[b], cum senserint sua vota nullum apud nos pondus habuisse. Mihi uero non uenit in mentem, qua ratione alia Reginis iuxta nostrum quidem Institutum inseruire possimus, nisi ut pergamus illis duos, ut hactenus, Confessarios tribuere [2], qui tamen maiore suo incommodo quam commodo hanc illis seruient seruitutem [3]. Nihil erit opus huc mittere, quod Paulus Pontifex IIJ constituit, ne gubernandarum foeminarum cura nostris incumbat [4]. Satis enim erit rem ipsam exponere. Dominus hoc negotium bene uertat, in quo non minorem difficultatem ex parte Confessariorum, quam Reginarum expecto. Superest haec unica uia, ni fallor, ut si domus probationis Halae constitui debeat, quocunque tandem nomine uocetur, nihil a nobis exigatur, quod ad gubernationem foeminarum, praesertim post mortem Reginarum, attinet, ne

a) *In arch. ex* 20 *correctum est* 23, *et vv.* 20 et *supra versum sunt scripta.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

[1] Magdalena et Helena; v. supra p. 49.
[2] PP. Ioannem Dyrsium et Paulum Hetzcovaeum.
[3] Is 14, 3. Ez 29, 18. [4] Vide supra p. 50[1].

alioquin obseruanda Instituti Regula[1] uioletur. Verum de hoc proponendo nihil agam, nisi id uisum erit P. Vestrae.

Legi quae scribi uoluit P. Vestra non solum ad me, sed etiam ad Rectorem Dilingensem[2] de horrendo lapsu Eduardi, et, qui illum secutus est, apostatae Balthasaris[3]. Vterque non facile ad Reuerendissimi Cardinalis ditionem redibit, in qua comprehendi et carceribus mancipari possit[4]. Professi sunt iam omnes eam fidei formulam, quae pectus Eduardi uenenatum tandem prodidit[5]. Collegium Dilingense post hanc, ut sic loquar, euomitionem et eiectionem membrorum putridorum quasi sanitatem et iucundam tranquillitatem recepit, Dei gratia. Abscissum ab hoc corpore Simonem[6] Leodiensem esse non tam ipsi, quam nobis quidem gratulor. Matthaeus[7] Polonus isthic, ut spero, facile cognoscetur, et cognitus serio impelletur, ut graues naturae impetus in obedientiae simplicitate componat, et maturiorem spiritus grauitatem assumat. Nunc sollicite curamus, ut P. Antonio Klesselio, quem transtulimus Aenipontum, probe consulatur, et statim intelligemus, sitne consultius illum in Prouincia retinere, aut Patauium, ut scriptum est, mittere.

Ad P. Prouincialem Rhenensem[8] scripsi de amouendis[a] oneribus, quae tam sero detexit Fundator Collegij Herbipolensis[9]. Spero autem eundem Prouincialem serio acturum, ut ante principium scholae haec impedimenta tollantur, ac de certae dotationis prouentibus annuis cum Reuerendissimo illo definiatur, quemadmodum ad eundem scripsit P. Vestra. Scripsit ad me idem Reuerendissimus ueluti non contentus praesente[b] [?] Concionatore D. Christiano[10], et meliorem expetens, quem utinam illi per P. Petrum Phae largiri possemus[11]. Nos huic Herbipolensi Collegio non ineptos dedimus operarios P. Georgium[12] Rectorem, P. Gerardum[13] Cliuensem[c] Rhetorem, M. Jacobum[14] Spirensem et hunc idoneum quoque professorem. Amisimus etiam P. Robertum[15] Leodiensem, quem a nobis diutius retineri[d] non potuisse semel ac iterum scripsi. Dubito equidem, an studijs applicandi sint eiusmodi,

a) *Ita in arch. correctum est ex* ammouendis. b) *Vel* praesenti*; alterum ex altero correctum esse videtur.* c) *Hoc v. in margine additum est.* d) *In arch. corr. ex* retinere.

---

[1] Vide supra p. 49[3]. [2] P. Theodoricum Canisium.

[3] Eduardi Thorn et Balthasaris Zuger; v. supra p. 53 58.

[4] Terram dicit episcoporum augustanorum vel praepositorum elvangensium (utrumque officium cardinalis Otto Truchsess tenebat) imperio civili subiectam (cf. supra p. 53). P. *Theodoricus Canisius* Dilinga 21. Novembris 1567 Borgiae *scripsit: „Nihil aliud auditum est hactenus, quam eos Lawingae . . . etiamnum haerere. Quaesita est ratio illos reuocandi: sed eae loci et temporis adsunt circumstantiae, vt tuto vix quicquam in hoc genere experiri nobis liceat" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 145[a]).

[5] Professionem fidei tridentinam.

[6] Damerium. [7] Michonis. [8] Antonium Vinck.

[9] Fridericus a Wirsberg episcopus; v. tamen supra p. 98.

[10] Halverio; v. supra p. 97. [11] Vide supra p. 28 39. [12] Bader.

[13] Lapidanum. [14] Ernfelder. [15] Girulium.

qui tam immodice urgent studia sua, digniores fortasse, qui alijs officijs ad mortificationem maxime spectantibus applicarentur. Statuet autem de illo D. Natalis, ad quem uoluit proficisci.

Multae sunt causae, ob quas P. Rabenstein ex Collegio Hieronimijano[1] in nostrum, ut sit Minister, transferendus non uidetur: Vnde Ministerium hoc P. Gerardo[2] Louaniensi commissum est, et speramus illum P. Rectori in his tantis et perpetuis laboribus non parum subsidij allaturum.

Quod ad Rectorem Oenipontanum[3] attinet, qui gregem nunc satis numerosum, nimirum fratres 23. uel 24, habet, scripsi meam sententiam, cur illum bonum senem in hac graui aetate liberandum, et fratres sub illo magis recreandos putem. Eadem est fere ratio de Rectore Jngolstadiensi[4]. Fiat interim quod Paternitati Tuae uidebitur, quae sola huiusmodi morbis mederi posse uidetur. Nos in hac imbecillitate praestabimus, fauente domino, quod ferent nostrae uires quanuis exiguae.

Augustam saluus peruenit Philippus Fuggerus, quem P. Philippus[5] Oeniponti reliquit, ut arbitror. Octauianus Philippi frater a parentibus per literas admonetur, ne cogitet de discessu, sed ut se paret ad officium Ecclesiastico uiro dignum in doctrina et moribus Romae, utque totum se submittat Patribus gubernandum[6].

Petrus Aretinus *[etc., ut supra p. 94]*. Post illum dimissus est a nobis Michael[7], qui ex hoc Collegio profugerat, ac deinde ad probationem admissus, inconstantem se praebuit, ut facile uideremus illum literarum rudem et cerebrosum huic instituto non conuenire.

Visitabo Rectorem Dilingensem, cum hinc discessero, nimirum post correctionem Catechismi Romani, quem omnino in lucem edi curamus, sicut Pont. Max.[8] postulat. Multum est nobis negotij in hoc opere corrigendo, quod D. Paulus[9] non sine magno labore uertit Germanice: Vehementer oro, ut in posterum, si fieri queat tale opus[a] et onus

a) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.*

---

[1] Dilinganum illud contubernium iuvenum dicit, quod P. Ioannes Rabenstein regebat. [2] Pastelio. [3] P. Nicolaum Lanoium.

[4] P. Martino Leubenstain. [5] Widmanstadius; v. supra p. 28 56.

[6] Octavianus Georgii Fuggeri et Ursulae de Lichtenstein filius et collegii germanici convictor se ecclesiasticum vitae genus suscipere velle dixerat. De qua re plura dicentur infra, epp. nn. 1584 1588. Vindobonae exstant „Hieronymi de Gregoriis" S. J. „Dictata seu lectiones in octo libros Physicorum Aristotelis", incipientes a d. 20. Octobris 1567, „exceptae ab Octaviano libero barone de Fugger, iis vero litterarum formis exaratae, quae Plautinus Pseudolus gallinam scripsisse dicat" (Cod. n. 10488 [Philos. 399] chartaceus saec. XVI. in 8°). Ita quidem „Tabulae Codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, edidit *Academia Caesarea Vindobonensis*" VI, Vindobonae 1873, 196.

[7] Platt, ex dioecesi eystettensi ortus, Ingolstadii 22. Decembris 1563 in Societatem admissus (* *Catalogi* monac. exeunte a. 1566 et medio vel exeunte Octobri 1567 scripti; GSC 66 f. 385 409—412). [8] S. Pius V. [9] Hoffaeus.

nostris humeris, nimium alioquin certe grauatis[a], non imponatur, propter quod alia propius[b] ad Institutum et officium nostrum [spectantia][c] [?] facile negliguntur. Fiat autem domini uoluntas[1] in nobis.

Mitto censuram D. Pisae[2] de opere nouo P. Francisci Turriani[3], quod iam Antuerpiam misimus excudendum, sed ita, ut P. D. Natalis eandem censuram legeret prius, ac de tota operis editione iudicaret. Audio D. Emanuelem[4] et D. Ledesmam legisse, correxisse et approbasse hoc opus, sicut ad me scripsit Author. Cuperem ego sane, quod ab homine nostrae Societatis editur, in eo nihil esse propriae[d] opinionis, nullamque doctrinam a communi schola discrepantem, sicut iubet regula[5], et maiorem quoque modestiam et moderationem. Verum hoc nolim ad Authorem ipsum efferri, quem in Christo diligo propter singularem doctrinam atque uirtutem, et cui author ipse fui ad hoc opu[s] conscribendum. Commendo me et Prouinciam nostram omnem sacrificijs et precibus P. Vestrae, P. Assistentium, ac totius Societatis in Christo JESV Domino nostro. Adiunxi Carmen Poetae Jngolstadiensis[6], quod opponitur uirulento libro Tilmanni Heshusij contra nos Laugingae edito, et quo simul insigne[e] factum Eduardi apostatae magnifice praedicatur[7]. Exijt alius quoque liber contra JEsuitas editus Parisijs[8], alius etiam Basileae[9]. Sudes in oculis[10] haereticorum est hoc

a) *Sequens v. supra versum scriptum est.* b) *In arch. corr. ex* proprius. c) *Hoc v. vel* pertinentia *supplenda esse omnino videntur.* d) *In arch. corr. ex* proprij. e) *Sequitur* rei *vel simile v., oblitt.*

[1] Act 21, 14; cf. Mt 6, 10; Lc 22, 42 etc.

[2] P. Alphonsi Pisani theologiae in universitate dilingana professoris.

[3] „De Hierarchicis ordinationibus ministrorum Ecclesiae"; v. supra p. 31.

[4] Sa; cf. supra p. 31.

[5] „Idem sapiamus, idem, quoad eius fieri possit, dicamus omnes, iuxta Apostolum. Doctrinae igitur differentes non admittantur, nec verbo . . . nec scriptis libris": *S. Ignatius* in Constitutionibus S. J. P. 3, c. 1, n. 18; quae verba etiam in Societatis „Regulas generales" sive „Summarium Constitutionum" relatae sunt (reg. 42). Idem *Ignatius* statuit: „Novae opiniones admittendae non sunt: et, si quis aliquid sentiret, quod discreparet ab eo quod Ecclesia et eius Doctores communiter sentiunt, suum sensum definitioni ipsius Societatis debet subiicere" (Constitutiones l. c. c. 1, O).

[6] Significatur, puto, Philippus Menzelius († 1613) sandseensis, qui in universitate ingolstadiensi a. 1568 professor Poëtices constitutus est, a. 1571 „poëta laureatus" creatus est, a. 1574 medicinam tradere coepit (*Mederer* l. c. I 311 329; II 207), vir Sociis amicissimus, qui postea *Canisii* Opus Marianum carminibus ornavit (De Maria Virgine, Ingolstadii 1577, f. **7[a], p. 233 354 etc.).

[7] Vide supra p. 31 et infra, mon. var. (3).

[8] Stephani de Malescot „Catechesis"; de qua infra, mon. litt. (3). Ferunt, anno 1565, nullo tamen ascripto tempore, prodisse Parisiis: „Complaincte des escolliers contre les nouveaux violateurs des lois surnommez Jesuites" (*Catalogue* de l'Histoire de France V, Paris 1858, 557).

[9] Nescio, num Canisius libellum illum famosum significet, quem Basileae a. 1565 in lucem prodisse alii scripserunt (Reissender *Jesuiter Wolff*, s. l. 1610. fol. non sign. [cf. *Can.* I 529[3]]. *Pilatus* [Dr. *Victor Naumann*], Der Jesuitismus, Regensburg 1905, 366). Caeterum cf. infra, mon. litt. (3).

[10] Ios 23, 13.

nostrum Jnstitutum. Benedictus Deus, qui nos istorum Ecclesiae hostium insectatione dignos reddit. Dominus illuminet coecos[1]. Monachij 8. Nouembris 1567.

P. Gregorius[2], qui foeliciter hactenus Augustae concionatur, expuere sanguinem coepit, ut a concionando etiam coeperit supersedere. Commendamus illum precibus P. Vestrae. Nullum ego reperio, quem in Augustana Cathedra substituere possim, et nescio an conueniat me retrudi in pistrinum illud si huius boni patris opera prorsus destitueremur. Languet etiam P. Joannes[3] Saxo Oeniponti: et petit Reuerendissimus Cardinalis Augustanus Germanum a nobis Concionatorem[4]. Juuet nos Christus.

P. T. indignus filius P. Canisius.

Quod Canisius Borgiam his litteris monuit: Optare se, ut in libro „De Hierarchicis ordinationibus“ a P. Francisco Turriano composito esset „maior modestia et moderatio“, id a Borgia neglectum non est. Hic enim, cum Roma 30. Martii 1568 in Belgium ad P. Hieronymum Natalem Societatis visitatorem litteras daret, de Turriani libro haec, praeter alia, notavit: „Non sarebbe forse inconueniente moderar almeno certe parole troppo mordenti contra gli heretici, già che stando lui nella Compagnia, più presto conuerrà s'accomodi al modo di quella in questa parte, che al zelo che mostraua, essendo secolare, con simili parole de acerbe reprehensioni“ (Epp. *Nadal* III 576). Caeterum Natali haud ita placebat, quod Canisius Turriani librum Sociis belgis miserat, ut ipsi eum excudendum curarent; Lovanio enim 15. Februarii 1568 Borgiae scripsit: „Jl Padre Canisio hauerebbe potutto farlo stampare con maggior facilità“ (ex archetypo, quod est in Cod. „EN“ [v. *Can.* V LXXII] n. 197; etiam in Epp. *Nadal* III 566).

Borgias Canisio per Polancum respondit 20. Decembris 1567.

1526. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. (Epistula altera.)

Monachio 8. Novembris 1567.

Ex archetypo (2°; 1⅓ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.). Germ. 183 n. 217 (f. 403 et sq. non sign.). Canisius sua manu litteras subscripsit („P. T.“ etc.).

Rectores mutandi sunt. Canisii consultores et admonitor; ipse veniam petit. Qui sint constituendi „professi“, qui „coadiutores formati“. Abrogetur, quod P. Natalis constituit: Ut in mensa vinum aqua misceretur.

Jhesus. Pax Christi nobiscum admodum Reuerende Pater.

Quoniam huius Prouinciae Collegia sunt a me per Dei gratiam utcunque uisitata: paucis indicare uisum est, quae ad foeliciorem eiusdem Prouinciae gubernationem conferre posse uidentur. Non repeto, quae scripsi de mutatione duorum Rectorum[5] nimirum Oeniponti et Jngolstadij: faciat P. Tua quod in Domino iudicauerit expedire, sed credo tamen mutationem illam utrique Collegio profuturam.

---

[1] Ps 145, 8.
[2] Roseffius cathedralis ecclesiae augustanae contionator.
[3] Merquitius parochialis ecclesiae oenipontanae contionator.
[4] Pro parochia dilingana; v. supra p. 85.
[5] PP. Nicolai Lanoii et Martini Leubenstain.

Quod ad Prouincialem attinet, habebit ille sibi consultores Rectorem Dilingensem[1], qui praeterea eiusdem admonitor[2] esse queat, et D. Pisam, si hos admiserit et confirmauerit P. Tua de quorum confirmatione maturius ego debebam scribere: sed negligentiae et obliuionis culpam agnoscens, ueniam peto.

Possent in Prouincia[a] nostra quidam non indigni uideri, ut ad Professionem quatuor votorum[3] admitterentur, P. Gaspar[4] Anglus Theologiae Licentiatus, P. Joannes Rabenstein Germanus et P. Gregorius Rossephius[b].

Ad Professionem trium votorum non inepti uiderentur P. Martinus Laubenstein Germanus, et P. Dominicus Menginus Lothoringus, qui sunt Rectores Jngolstadij et Monachij. His[c] adiungi posset[d] P. Henricus Arboreus.

Coeterum vota Coadiutorum spiritualium non male profiterentur, ut arbitror, P. Wendelinus Volchius Germanus, P. Georgius Crispus Germanus, P. Theobaldus Stoz Germanus, P. Gaspar Obergasser Germanus, ut omnes hi Coadiutores spirituales formati efficiantur[5]. His adiungo P. Michaelem Marium.

Sunt et Coadiutores temporales, qui nuncupatione Votorum formati esse possunt, Gasparus Zelosus, Godefridus Flander, Jacobus Leodiensis, Petrus Flander[6].

De quibus omnibus uisum est mihi et Rectori Dilingensi P. Vestram commonefacere, ut ad professionis altiorem gradum, quod hactenus in Prouincia nostra factum non est, recipiantur[7], modo suum addat

a) *Ita in arch. correctum est ex* Collegia. b) *Sequuntur vv.:* qui ambo Licentiati quoque Theologiae ex authoritate, ni fallor, P. Visitatoris creari possent. His annumerare licet P. Henricum Arboreum. *Haec vv. a C. oblitterata sunt.* c) *Ita C. correxit ex vv.* Huic uel priori loco, *quae a libr. posita erant.* d) *Sequuntur vv.:* quem dixi, *a C. oblitt.*

---

[1] P. Theodoricum Canisium. [2] De hoc munere v. *Can.* II 737[3].

[3] De professis votorum sollemnium (4 et 3) ac de coadiutoribus formatis (spiritualibus et temporalibus) Societatis v. *Can.* II 515[4]; III 77[2] 760[3]; IV 754[8].

[4] Haivodus.

[5] De P. Caspare Obergasser v. *Can.* II 521[2] 876[1]; *Duhr,* Jes. I 57[3] 188[1]. In * *Catalogo* collegii monacensis 1. Ianuarii 1565 scripto de ipso refertur: „Fere toto tempore rexit infimas classes; ... nouit conuersarj cum simpliciore plebe eamque optime tractare et iuuare ualet in cantu ac libenter, et cum fructu concionatur in pagis, satis etiam aptus est ad audiendas Confessiones plebis." Ex * Catalogo monacensi m. Octobri 1567 a P. *Mengino* rectore conscripto intellegitur, Casparem eo tempore Monachii fuisse „Lectorem Catechismi in templo" collegii, „confessarium ordinarium templi, praefectum templi et ultimae classis" (GSC 66 f. 376 385). Reliqui, quos Canisius hic nominat, satis noti sunt.

[6] In * *Catalogo* oenipontano exeunte a. 1566 scripto comparet: „Gaspar Zelosus", patria pedemontanus, 40 fere annos natus; in Societatem intravit Romae a. 1557; in collegio ingolstadiensi „cocus et ianitor, et interdum infirmarius" fuit; Oeniponte „suttoriam exercet". De Fr. Godefrido Flandro sive Hannartz v. *Can.* V 92[1] 166[1]. De FF. Iacobo Biruva (Birura) leodiensi et Petro Cortenbach (Gurtenbach) flandro cf. *Can.* IV 460–461.

[7] In provincia Germaniae superioris nondum (nisi fallor) evenerat, ut quis vota coadiutorum publica emitteret. Tria vota sollemnia a. 1561 in collegio vindo-

calculum et hos praesentatos confirmet P. Vestra cuius iuditio semper parebimus.

De scholasticis approbatis, ut moniti sumus, ratio habebitur [1].

P. Visitator [2] inter alia nobis constituerat, ut quilibet in mensa uinum aqua misceret. Videmus autem illud aegre a nostris impetrari posse, non quia uinum immodice sumant, sed quia ualde dilutum et tenue bibunt, quod priusquam apponatur, etiam aqua solet temperari. Qua de re contulit mecum Prouincialis Rhenensis [3], qui et ipse putat [a] hanc uini et aquae mixtionem a singulis in mensa non adeo rigide exigendam cum tale uinum sepe bibatur, quod Medici permittunt febricitantibus: nonnulli etiam uno sint uini poculo uel cypho [b] contenti. Judicabit autem Paternitas Tua, uelitne Germanos ad hanc duram, ut ipsis uidetur, legem redigere [4]. Dominus nobiscum. Monachij 8. Nouembris 1567.

P. T.

filius indignus

Petrus Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

In his litteris notatu digna sunt, quae Canisius de Sociis vinum aqua miscere a P. Hieronymo Natale visitatore iussis scribit. In *Natalis* certe „Instructionibus" ita praecipitur: „Vinum, antequam apponatur mensae, misceri poterit aqua, prout validum fuerit, et est vtile hoc fratribus vt ita fiat; quantum vero aquae sustinere possit, id iudicabit rector; et adiungent tamen singuli aquam, cum bibent" (Epp. *Nadal* IV 606). Ex collegio moguntino, quod provinciae rhenanae erat, *Natalis* 20. Februarii 1567 Borgiae scripsit: „Perchè mi pare hauer' di andar' con suauità, specialmente per hauer' sentito alchuna difficoltà, non mia, dirò qui breuemente alchune cose che mi pare a me hauersi d'ordinare, et tamen non le ho ordinate. La prima è che, essendo la consuetudine insino qua in Germania che li nostri mettano vn poco d'acqua al vino et assai poca, perchè sono comunmente picoli vini, qui mai l'hanno fatto, et mi parerebbe che si faccese." Ad quae *Borgias* Roma 22. Martii 1567 respondit: „L'acqua si metta nel uino in ogni modo, benchè potrà esser pocca, considerate le circunstantie, che così è usanza della Compagnia, et massime essendosi introdutta in altre parti della Germania" (l. c. III 387 419—420). Attamen *Natalis* m. Augusto a. 1567 in collegio dionantensi (Dinant), quod erat provinciae Germaniae inferioris sive flandricae, hoc tantum constituit: „Consulat Pater prouincialis generalem, an debeant miscere aquam vino" (l. c. IV 357). Caeterum confer de hac mixtione *Can.* III 220.

Borgias Canisio respondit 17. et (per Polancum) 20. Decembris 1567.

a) *Sequitur* non, *oblitt.* b) *Sic, pro* scypho; *idque saepius; cf. Epp. Nadal IV 265 et Du Cange l. c. II 687.*

---

bonensi (quod eo tempore huius provinciae erat) coram Canisio professus erat P. Carolus Grim; quattuor vota sollemnia professi erant complures; ut a. 1561 (Augustae coram Canisio) PP. Alphonsus Pisanus et Theodoricus Canisius (*Can.* III 668 669 760).

[1] Vide *Can.* V 511. [2] Natalis. [3] P. Antonius Vinck.

[4] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

1527. P. THEODORICUS CANISIUS S. J. collegii universitatisque dilinganae rector CANISIO.

Dilinga medio fere m. Novembri 1567.

Ex Theodorici C. ad Borgiam litteris autographis. G. Ep. VIII f. 145^{b}.

P. Theodoricus Canisius S. J. rector collegii dilingani et unus ex Petri Canisii praepositi provincialis „consultoribus" Dilinga 21. Novembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec, praeter alia, rettulit, notans, se „tanquam Consultorem prouincialis" scribere: „De modo sustentandi nostros Augustae, scripsimus nostras sententias ad p. prouincialem superioribus diebus."

De huius sustentationis cum instituto Societatis Iesu componendae difficultatibus v. supra p. 56. Ex Theodorici verbis, quae posui, hoc quoque (quod caeteroquin ipsa quoque ratio exegisse videtur) cognoscitur: Sententiam scripsit non solum Theodoricus, sed etiam P. Alphonsus Pisanus theologiae in universitate dilingana professor; qui et ipse Canisii praepositi provincialis consultor erat; v. supra p. 116.

1528. P. ALPHONSUS PISANUS S. J. theologiae professor CANISIO. Dilinga medio fere m. Nov. 1567.

Vide epistulam superiorem, supra n. 1527.

1529. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. (Epistula prima.)

Roma 15. (13.?) Novembris 1567.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „Augusta Padre Canisio". Germ. 67 f. 81^{b}—82^{a}. Epistula usi sunt *Sacchinus*, Can. 248, et *Michel*, Can. 337[1].

Cum Canisius adversus Centuriatores scribere a pontifice iussus sit neque simul provinciam regere possit, ipse nomen quidem provincialis retineat, provinciae autem administratio penes viceprovincialem sit. Quia P. Theodoricus Canisius multum infirmus erat et eius opera Dilingae necessaria est, viceprovincialis constituitur non hic, sed Hoffaeus. Canisius sibi locum deliget, Hoffaei facta observabit eique consilia, si rogatus erit, suppeditabit.

Pax *etc.* La settimana passata si è scritto in risposta delle sue insin' à 4. di ottobre ch' erano le ultime. Quello che al presente ho da scriuere, è, considerando l' obedientia del summo Pontifice[a], circa quel tratatto contra le centurie[1], et che realmente non può V. R. attendere al gouerno dela Prouincia et insieme al detto tratatto, mi è parso con conseglio di questi Padri[2], esser conueniente scaricar V. R. di questo peso del gouerno[b] almeno per un mezo anno, nelquale etiam ripossera alquanto dele fatiche et sollicitudini che tanti anni ha continuato, non lasciando però il nome de Prouinciale per adesso, benche si suspenda l' esecution del officio.

a) *In ap. sequuntur vv.* quanto al scri, *oblitt.* b) *Sequitur* per, *oblitt.*

[1] Borgias 31. Maii 1567 S. Pii V. auctoritate Canisio mandaverat, ut adversus Lutheranorum Historiam illam ecclesiasticam per centurias digestam et Magdeburgi editam, dum plenior refutatio operis pararetur, cito, ceteris Sociis iuvantibus, componeret librum haud ita magnum, quo historicis illis credi non posse demonstraret, exemplis aliquot patefaciendo, quantopere res narrando depravarent etc. (*Can.* V 480).

[2] Patres „assistentes" suos significat; cf. *Can.* V 266[4].

Jn questo mezo si é pensato di far un Viceprouinciale, il quale habbia tutta l' autorità de V. R. et facci l' officio intieramente che farebbe essendo Prouinciale il che li sará come credo più facile hauendo gia uisitato V. R. tutta la Prouincia. Si era pensato che questo Viceprouinciale doueua essere uno de doi, cioe il P. Theodorico Canisio, o il D. Paulo Offeo, perche qualsi uoglia di loro, ci pare sarà sufficiente, ma perche il P. Theodorico è stato tanto indisposto, che non conuiene aumentarli il peso, et d' altra parte é tanto necessaria l' opera sua in Dilinga, che non ci accorggiamo qual successore se li potessi dare, mi ho risoluto di far Viceprouinciale il D. Paulo offeo, il quale con bona gratia del Duca di Bauiera[1], non credo si saria transferito in Dilinga, ma non sarà contra sua uoluntà pigli questo assunto il quale non li leuarà poter predicare alli suoi tempi nelli stati di Bauiera, V. R. adunche li mandi l' inclusa lettera, doue li dò questo assunto[2], et anche scriua alli Rettori delli suoi Collegij, che facciano ricorso in tutte le cose al detto Padre come se V. R. stessi fuori de la Prouincia senza che li diano molestia alcuna con sue lettere, et cosi V. R. eleggera il loco che li parerà conueniente per attendere à quel tratatto, et per un poco de riposso, lasciando fare l' officio commesso al P. Paulo, benche osserui come la fa, per darmi à me auiso, et à lui quando lo ricercassi[a], conseglio, et quelli ricordi che li pareranno conuenienti à gloria d' Dio, sforzandosi etiam di animarlo, acciò porti allegramente questo peso, et non essendo questa per altro effetto, [non diro altro][b] [?] se non che ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 15.[c] [?] di nouembre 1567.

In Registro quidem dies 13. Novembris his litteris ascriptus est; sed in epistulis 9. et 11. Decembris 1567 datis, quibus Canisius Borgiae respondet, tantum litterae 8. et 15. Novembris datae commemorantur; et epistulae ad Hoffaeum datae, quae his ad Canisium litteris (ut ex ipsis intellegitur) „inclusa" est, dies 15. Novembris in Registro est ascriptus. Fortasse epistula 13. Novembris adumbrata ideoque cum huius diei ascriptione in registrum relata, die autem 15. Novembris reapse data et ad Canisium missa est; qui dies sabbatum erat; sabbatis autem eiusmodi litterae Roma mitti solebant.

1530. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. (Epistula altera.)

Roma 15. Novembris 1567.

Ex apogr. eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 82.

Sodales oenipontani disciplinam observent singulariter necesse est propter hominum, quibuscum conversantur, condicionem. Canisius ea de re ad Borgiam referet.

a) *In ap. sequuntur vv.* o la charità, *oblitt.* b) *Haec vel similia (*non resta altro*) supplenda esse facile patet; cf. Can. IV 504 641 748.* c) *Ita corrigendum esse videtur ex* 13., *quod est in ap.; vide quae sub ipsas has litteras dicuntur.*

[1] Alberti V.; Hoffaeus hoc tempore in collegio monacensi erat contionator templi Eremitarum S. Augustini (quo etiam Socii utebantur), confessarius eiusdem templi, admonitor et consiliarius rectoris (* Catalogus collegii m. Oct. a. 1567 a P. *Mengino* rectore scriptus; GSC 66 f. 385).

[2] Hanc epistulam v. infra, mon. var. (4).

Pax *etc.* Benche in ogni loco dela Prouincia di V. R. desidero che li nostri si portino in tal modo nell' osseruantia delle nostre regole et disciplina religiosa, che non manco con l' esempio suo che con la predicatione et ministerio de sacramenti diano edificatione alli prossimi, specialmente desidero questo nel collegio nostro de Jspruch, perche trattando con le persone che trattano [1], à loro pare più necessario questo ricordo che ad altri, però V. R. ne habbia particolar cura, et anche mi auisi come la fanno tutti, perche io non deuo mancar di tener particolar conto con detto Collegio, d' altre cose si scriuerà un' altra [a] uolta, et mi raccomando molto nelli sacrificij et orationi di V. R. *etc.* Di Roma li 15. di Nouembre. 1567.

Borgias 8. Novembris 1567 Canisio mandaverat, ut Oenipontem proficisceretur ibique, praeter alia negotia, id curaret, ut aliquis ex sodalibus illis — P. Ioannem Dyrsium significasse videtur — virtutis exempla caeteris praeberet; se Canisio ea de re seorsim scripturum, ut ipse epistulam sodali illi monstrare posset (v. supra p. 107). Huius igitur rei gratia Borgias epistulam, quam modo posui, ad Canisium dedit. Ex ea hoc quoque cognoscitur: Borgias, quamquam provinciae Germaniae superioris administrandae curam hisce diebus in P. Hoffaeum transferebat, oenipontana tamen negotia ab ipso Canisio tractari volebat. Idem planis verbis expressit P. *Polancus* Societatis secretarius, cum mandatu Borgiae Roma 25. Novembris 1567 P. Nicolao Lanoio rectori collegii oenipontani *scriberet: „Quantunche il P. Canisio sia allegerito per questi mesi della esecution del suo officio, se li è pur raccomandato tratti per se stesso quel che s' appertiene alle serenissime Regine, per l' autorità che crediamo habbia con loro (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 87[b]).

1531. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. (Epistula tertia.)

Roma 15. Novembris 1567.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Augusta P. Canisio". Germ. 67 f. 82[b]—83[a].

Romae curabitur, ut P. Schorichius in epistulis scribendis rectum modum habeat; cui ut P. Hoffaeus amanter scribat, optandum est. Pontifex, quamquam de moguntina illa Catechismi Romani versione per Borgiam certior factus est, Breve tamen cardinali Truchsess mittet, quo eum monebit, ut versionem Hoffaei a Canisio recognitam ipse quoque cognoscat, et si placuerit, typis exscribendam curet, significans, eam et pontificis iussu factam et ab eodem approbatam esse. Ita versio ista alteram auctoritate vincet et facile emptorem inveniet.

Si è riceuuta quella di V. R. che trattaua delle lettere del Padre Georgio Schoricchio insieme con [b] la copia de altra per il P. D. Paulo [2], et quà si uederà di far l' officio conueniente, et di là il P. D. Paulo conuerrà li scriua amoreuolmente come io l' auisai 8 dì fà. Parlai [c] un dí di questa settimana [3] al Papa dela translatione del cathechismo

a) *In ap. sequitur* cose, *oblitt.* b) *In ap. sequitur* quella *vel simile v., oblitt.* c) *Sequuntur vv.* questa settimana, *oblitt.*

[1] Significantur Ferdinandus II. archidux et Tirolis princeps, Magdalena et Helena ipsius sorores, consiliarii „regiminis" et „camerae" Austriae superioris, aulici.

[2] P. Hoffaeum dicit. De his epistulis v. supra p. 95—96.

[3] 9.—15. Novembris.

fatta in Maguntia[1], et tuttauia li parse ben di scriuer un Breue all' Illustrissimo Cardinal d' Augusta[2] nel quale li dicessi come haueua commesso alli nostri questa uersione, desiderando fossi fidele .etc. et che ha inteso esser finita per il P. D. Paulo, et reuista per V. R., et che si persuade starà qual conuiene, tuttauia commette à S. S. Illustrissima interpona il suo giudicio et quando anche li parerà stia bene, la facci stampare, come cosa fatta di commissione di S. Santità et approbata per lei .etc. Con questo et con la distintion di capi e di credere hauerà più autorità questa uersion de l' altra, et che li libri si spediranno bene . il Breue si è dato à fare al secretario di S. Santità[3] et si mandarà come sia spedito, et perche di questa materia si è scritto un' altra uolta, non dirò altro, se non che la Copia di questo capitolo sarà ben si mandi al P. D. Paulo, tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 15.[a] di nouembre 1567.

Canisius Borgiae respondit 11. Decembris 1567.

1532. CANISIUS **MAGDALENAE** et **HELENAE** archiducissis Austriae. Monachio vel Augusta sub med. vel exeunt. m. Nov. 1567.

Ex epistulis ad Borgiam, de quibus supra p. 111, et infra, ep. n. 1550.

Canisius Monachio 8. Novembris 1567 S. Francisco de Borgia praeposito generali scribens, de eiusdem epistula 20. Septembris 1567 ad se data haec notat: Epistula illa „de Halensi negotio cum Reginis conficiendo tractabatur. Erit mihi curae, ut blande scriptis ad easdem Reginas literis P. Vestrae sententiam confirmem atque defendam nosque liberem hoc graui onere, quod et ego credo nostris minime convenire.“ Canisium has litteras reapse scripsisse colligitur ex eiusdem epistula Oeniponte 22. Decembris 1567 ad Borgiam data; in qua narrat: Scripto reginis tradito „repetij sententiam p. tuae, quam et antea literis huc missis explicaueram, de Hallensi negotio, quod nimirum Societati nostrae non conueniret“ etc.

Quid eo de negotio Borgias senserit, magis singillatim explicatum est supra p. 49—51. Vide etiam infra, ep. n. 1548.

Magdalena et Helena Canisio respondisse videntur sub ineuntem vel medium m. Decembrem 1567.

1533. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 23. Novembris 1567.

Ex apogr. eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio“. Germ. 67 f. 83.

Fr. Rochfort dignus est, quem Socii libenter secum retineant; cum eius opera non erit necessaria, theologiae studebit. P. Stevordiano Borgias scribet; qui ex Societate, ut duci famuletur, dimitti non debet. Elisaei Hairodi testamentum; qui ad sacerdotium titulo patrimonii promoveri non debet. Si quos ordinibus sacris initiari necesse erit, eorum nomina mittantur; iidem, ut praecepto satisfiat, primum professionem, trium saltem votorum, emittent. Noviciorum magister. Si ducissa lotharinga P. Menginum sibi petierit confessarium, deliberari poterit, num id officium suscipi

a) *In ap. corr. ex* 9.

---

[1] Catechismi Romani versionem germanicam significat; v. supra p. 59.

[2] Ottoni Truchsess.

[3] Iulio Pogiano, puto (*Iulii Pogiani* Epistolae et Orationes, ab *Hieron. Lagomarsinio* S. J. editae II, Romae 1756, LVIII—LIX). Breve hoc scriptum esse non videtur.

debeat; neque tamen interim eadem, si peccata confiteri voluerit, repellenda erit; nam omnium confessiones Socii excipiunt. Canisius, cum litteras, quibus administratio provinciae P. Hoffaeo imponitur, acceperit, curabit, ut is, quae modo constituuntur, exsequatur; Borgiam Canisius interdum, quomodo refutatio Centuriarum procedat, certiorem faciet.

Pax *etc.* Se riceuettero quelle di V. R. di .22. del passato, per le quali scriue che uoluntieri si priuarebbono dell' opera di Mastro Roberto[1] Hiberno, Se questo s' intendeua à tempo[a], si poteua detto fratello mandar in altra parte, et per esser bono et dotto, merita esser uoluntieri tenuto, et l' opera sua in più cose al suo tempo si potrà impiegar, in questo mezo che non è necessaria, et lui forsa hà di bisogno di ristorar le forze, habbiasi bona cura de lui, et potrà in Dilinga, o Jngolstadio, sentir la Theologia, in questo mezo si uederà doue debbia andare.

Quanto al P. Martino io li scriuo un poco di mia mano, uederemo s' l' aiutarà[2], non mi pare bene per adesso il darlo al Principe[3], se qualch' altra cosa occorressi di là quanto ala persona di esso più conueniente, mi si dia auiso.

Circa Heliseo Anglo, si uederà quì la forma del testamento qual pare più al suo proposito, et si mandarà; il promouerlo al sacerdotio sub titulo patrimonij, non conuiene, pare anche sia troppo nouicio, per trattar cosi presto dela sua promotione alli ordini sacri[4].

Parendo à V. R. che sia inconueniente più che mediocre differir la promotione alli ordini sacri nella sua Prouincia scriua le persone che li pareno mature in quella, per tal promotione, presuposto che prima debbano fare professione almeno de .3. uoti, secondo l' ordine già dato[b] [5].

a) *Ita in ap. correctum est ex* ad tempus. b) *Sequuntur vv.* per il, *oblitt.*

---

[1] Robertus Rochfort ex Hiberniae comitatu „Wexford" ortus, a. 1564 Romae Societatem ingressus, 1567 studiorum gratia Dilingam missus, postea 4 vota sollemnia professus est et in Hibernia inter frequentia vitae discrimina (in vincula quoque coniectus) multum laboravit; mortuus est Ulissipone a. 1588 (*Edm. Hogan* S. J., Distinguished Irishmen of the sixteenth Century, London 1894, 17—19; *Idem*, Ibernia Ignatiana [v. supra p. 97[2]] I 30).

[2] Hanc Borgiae epistulam P. Polancus Societatis secretarius 6. Decembris 1567 Monachium ad P. Paulum Hoffaeum viceprovincialem misit, ut hic eam P. Martino Stevordiano (cf. supra p. 92) tradendam curaret (Germ. 67 f. 88[a]).

[3] Alberto V. Bavariae duci.

[4] Vide supra p. 93. Mense Octobri 1567 Elisaeus Haivodus Monachii in Societatis tirocinio versabatur et „infirmarium" collegii agebat (* *Catalogus*, de quo supra p. 116[6]).

[5] De hoc S. Pii V. praecepto v. *Can.* V 487. *Borgias* Roma 22. Decembris 1567 P. Oliverio Manareo praeposito provinciali Franciae *scripsit: „Accio si possano promouer alli ordini sacri li nostri, secondo l' ordine di S. Santità conforme al Concilio, doueranno prima far professione, . . . et bastarà sia di tre uoti, perche dopoi la potranno far di 4, quelli che si trouaranno idonei, secondo le constitutioni" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 96[a]).

Non si trouando chi sia più al proposito che il P. Michaele[1] per li nouicij, faccia lui l' officio, aiutato dal P. Rettor[2], o come meglio parerà in Domino.

Quando la Signora Principessa uenuta di Lorena[3], ricercassi il P. Domenico[4] per confessor, all' hora si potrà consultar se si douerà pigliar tal assunto, se pur in questo mezo uolessi confessarsi da lui, non se li può ne deue negare, poiche tutti confessiamo, altra cosa sarebbe[a] pigliar come ordinario tal officio.

Se all' arriuo di questa, hauuessi riceuuto V. R. un' altra mia doue li scriuemo[b] se scaricassi almeno per mezo anno dela esecution dell' officio del Prouincial, et ha mandato al P. D. Paulo Hoffeo mie lettere, per le quali li ho imposto, questo peso, sarà bene mandarli questa stessa lettera, o la sustancia di quella, accio lui metta in esecutione le cose scritte. S' altre lettere quì andaranno, V. R. li faccia pur hauer ricapito, et ci auisi qualche uolta del progresso che si fà in quel tratatto contra le centurie, per rispetto del quale[c] ho scaricato V. R. dela fatica[d], et cura, benche non del nome, ne del officio. tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 23. di Nouembre .1567.

Una cum his litteris a Borgia complures aliae epistulae ad Canisium missae sunt, ut per ipsum cum iis, ad quos datae erunt, communicarentur. Missa est:

1. *Epistula Roma 23. Novembris 1567 a *Borgia* ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem data, in qua Borgias de P. Martino Leubenstain scribit: „Se il P. Prouinciale Canisio non hauessi eseguito il dissegno che ultimamente li ho scritto, di mandar il P. Martino Rettor d' Jngolstadio in Dilinga per studiar sua Theologia, et far Rettor di quel Collegio il P. Dottor Theodoro Peltano, V. R. lo potrà eseguire, trattando la cosa con detto Padre Prouinciale, et à tutti doi, cioè P. Martino et P. Theodoro, si toccarà un moto di questo, benche il far molte mutationi, non conuiene, quando si possono bonamente euitare. . . . D' alcune altre cose ho scritto al P. Prouinciale per questa uolta, lui credo, mostrarà la lettera .V. R. farà quel che à lui si scriue“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 83^b—84^a).

2. *Epistula a P. *Ioanne de Polanco* Societatis secretario mandatu Borgiae Roma 23. Novembris 1567 ad P. Martinum Leubenstain rectorem ingolstadiensem data, in qua Polancus de mutationibus a Canisio Ingolstadii factis (v. supra p. 48) sic scribit: „Circa le mutationi de classi et scholari, è di credere che il Padre Prouinciale hauerà hauuti boni motiui, et V. R. con representar quel che sente, satisfa anche al suo officio“ (ex apogr. eiusd. temp.; l. c. f. 84^b).

3. *Epistula ab eodem *Polanco* mandatu Borgiae Roma 23. Novembris 1567 ad P. Theodorum Peltanum theologiae in universitate ingolstadiensi professorem data; in qua Polancus: „Vedendo“, inquit, „N. Padre quel che scriue V. R. di hauer tanto tempo letto, et di qualche inclinatione che mostra per l' attione, andando à predicare .etc. ha pensato che forsa riuscirebbe ben che V. R. pigliassi l' assunto di Rettor, nell' istesso collegio d' Jngolstadio, doue tiene auttorità, et è cognosciuto di longo tempo, questa cosa la trattarà con V. R. il P. Canisio, ouero il P. Paulo[5],

a) *In ap. sequitur alterum* sarebbe, *oblitt.* b) scriueno *ap.* c) *Sequitur* V. R., *oblitt.* d) *Sequuntur vv.* benche non del, *oblitt.*

[1] P. Michael Marius; cf. *Can.* V 38⁷ 496.
[2] A. P. Dominico Mengino rectore monacensi.
[3] Renata, Guilielmo ex Alberti V. filiis maximo natu desponsata.
[4] Menginum. [5] Hoffaeus.

et se potessi insieme leggersi la lettione theologica, trattando di cose gia altre uolte lette, non saria difficoltà in risoluer questo punto, ma per il dubio che si tiene de chi sodisfarà alla lettion Theologica, se dice che trattarà questo con un deli detti Padri" (ex apogr. eiusd. temp.; l. c. f. 85[a]).

4. *Litterae communes a *Polanco* nomine Borgiae Roma 23. Novembris 1567 ad omnes Germaniae superioris rectores (dilinganum, ingolstadiensem, monacensem, oenipontanum) datae, quibus iidem iubebantur de rebus, de quibus rectores cum praeposito provinciali agere solerent, proximis sex mensibus non cum Canisio provinciali, sed cum Hoffaeo viceprovinciali agere etc. (ex apogr. eiusd. temp.; l. c. f. 84[a]).

Canisius Borgiae respondit 17. Decembris 1567.

1534. CANISIUS **P. ROBERTO CLAYSSONIO S. J.** contionatori antverpiensi.

Augusta Vindelicorum (?) inter m. Octobrem 1567 et Ianuarium 1568.

Ex Natalis epistula archetypa (a P. Didaco Jimenez S. J. scripta, ab ipso Natale subscripta). Cod. „EN" (cf. *Can.* V LXXII) n. 199. Natalis epistula ex eodem archetypo vulgata est in Epp. *Nadal* III 571—573.

Rogat eum, ut scriptum, quo Thornaei apostasia narratur et Societas defenditur, excudendum curet.

P. Hieronymus Natalis Societatis visitator Antverpia 25. Martii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Mando alla P. V. vn libreto che hà fatto stampare qui vn Benedetto Morejo, il quale dice esser Spagnuolo et molto amico della Compagnia in Spagna; è sopra il caso di quel Anglese di Dilinga[1]. *Ritornando io da Cambray, trouai in Louanio vn scritto di questa historia, ch' il Padre Canisio haueа mandato accio si facesi stampare; il che à me non parue, specialmente hauendo il Padre Claysonio*[2] *(à chi fù indrizzato) detto à l Plantino che era opera del Padre Canisio; et non mi pareua conueniente che nisuno della Compagnia scriuese simil libro. Dipoi venendo quà hò trouato, che questo Morejo, il quale intese dalli nostri in Louanio questa historia, la faceua stampare, et non puotendo persuaderli, che uuolesi impedire questa impressione, essendo luj, come pare, persona di rispetto; hò ottenuto che à l meno non si publicasi per di quà se non in Alamagna, doue per esser' accaduto il caso, sarà piu à proposito. Hò uoluto auisare di questo alla P. V. accio sapi come pasa il negotio, se forse alcuno lo vuolesi attribuire alla Compagnia. Et etiam*[a] *perche puotrebbe esser che li heretici rispondino contra la Compagnia mi è parso mandare il libreto, acciò la P. V. parendoli, lo facci vedere dalli nostri Dottori, et da alchuni altri, et giudicarlo in ogni cosa, et mandarmi le syndicationi loro, perche se li heretici rispondono, siamo preparati per scriuer' cosa che sia nostra, et non maggior' diligenza che costuj."*

Natalis, ut ipse ait, scriptum hoc Lovanii invenit, cum Cameraco eodem rediret; rediit autem 8. Februarii 1568 (Epp. *Nadal* III 564). Antverpiae fuit 10. Octobris 1567 (l. c. 535). Puto autem Canisium hoc scripto respondere voluisse ad Tiiemanni Heshusii pro Thornaei apostasia „Gratiarum actionem", m. Septembri vel Octobri 1567 vulgatam (v. supra p. 31). Quare existimo eum inter m. Octobrem 1567 et Ianuarium 1568 Clayssonio scriptum misisse.

Prodiit igitur liber: „BREVIS ET | VERA HISTORIA | DE QVODAM, QVI NON ITA | PRIDEM FACTVS EST IN | SVEVIA EX PSEVDOCATHO- | LICO,

a) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

[1] Eduardus Thorn collegii dilingani novicius scholasticus m. Augusto 1567 Lauingae palam ad Lutheranismum transierat; v. supra p. 26—31.

[2] P. Robertus Claryssone (de quo *Can.* IV 528) Antverpiae contionatorem agebat (Epp. *Nadal* III 547 550 593). „Exiguo corpore concionator ingens" (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 2, n. 47).

CONFESSIONIS AV- | GVSTANÆ NEOPHYTVS. | *Cum Compendiaria apologia.* | AVCTORE | BENEDICTO MOREIO. | ANTVERPIÆ, | Ex officina Christophori Plantini. | M. D. LXVIII"; 16°; pp. sign. 64 (addito folio titulari). In pagina aversa folii titularis est brevis summa privilegii regii, Bruxellis a. 1568 ad tres annos Plantino pro hoc libello concessi.

In praefatione *Moreius:* „Quum Louanium", inquit, „his diebus venissem, vt nonnunquam soleo, et Patres Societatis Iesu salutassem, quam ego Societatem vehementer amo, ac suspicio, propter eximiam illorum Theologorum tum pietatem, tum doctrinam; propter singularem etiam quam huic calamitoso seculo afferunt vtilitatem; quibus cum summa ab Hispania vsque mihi semper intercessit familiaritas. Rogo, vt valetis Patres mei? quomodo se habent res vestrae in superiori Germania? . . . Quid igitur intelligitis de superiori Germania? Sunt item res illic prosperae, (inquiunt.) . . . fit non contemnendus fructus, nisi quod audimus, turbam excitatam in Sueuia, aduersus Dilingenses, de quodam nouitio, qui deserto tyrocinio defecit ad Protestantes, non ita dudum. Ibi ego rem studiose peto mihi exponi, narrant (vt solent) modestissime, absque vlla verborum vel acerbitate, vel amplificatione, puram historiam[1]. Exarsi (fateor) zelo; discedo ab illis Patribus commotus; coepi tamen ego animum meum postea solari, quid noui est, si vnus aliquis nouitius in tyrocinio suas operas non probet, et dimittatur? vel quid adeo mirum, si aliquis deficiat a nouitiatu, ac fugiat? non potest hoc fraudi esse Societati, atque adeo hoc solet esse saluti religiosis ordinibus. Hinc igitur deponebam zelum: illinc tamen non potui. Insultabitne propterea quidam, non solum in optimos Patres, sed in Ecclesiam simul Catholicam?[2] hoc ferri non potest: accipio calamum; vt aliqua ex parte et animo meo satisfacerem et zelo. Verum duo mihi obstiterunt: vnum, temporis angustia; erat enim in foribus Francfordiensis mercatus[3]; nec poteram ante illud tempus iustae actioni operam accommodare: alterum, quod libellum illius insultatoris non habebant Patres; neque alibi potui inuestigare. Non fui tamen his difficultatibus deterritus; nec mea mediocritate ingenij: fretus causae bonitate" . . . (p. 3—5). Praefationem sequitur „Historia"; ubi de Eduardo Thorn haec narrantur: „Venit in Belgium adolescens mendicus quidam Caluinianus, hoc biennio opinor. Hic cum propter egestatem, ne inter haereticos quidem et suos, vel ex stipe vitam sustentare, et grammatices studia tueri posset, induxit in animum, sibi omnia maleficia licere; vt deprauat ac peruertit bonam etiam naturam haeresis. Induit igitur personam iuuenis Catholici, pij, modesti; esse se exulem propter Catholicam fidem in animo conseruandam, effingit: multa passum ab haereticis, vix ab eorum manibus elapsum; conijcere licet alia, quae poterant causam inopis, et exulis, ac si velis Confessoris, commendare; et certiorem fucum facere. Sunt Louanij, vt in multis Germaniae ciuitatibus, Socij Iesuitae. . . . Quos ego homines scio studiosis egenis bene consulere solere, ad suam etiam societatem recipere nonnunquam, non quibus leuiter fidem habeant ex verbis, sed quorum examinare ingenium soleant diligenter ac prolixe ex factis. . . . Ad hos igitur peruenit hic adolescens, collo ad pietatem Catholicam contorto: hos existimauit idoneos, vbi pietatem ementiretur, et sua studia consummaret. Persuadet bonis Patribus; mittitur in Germaniam superiorem; exercetur in nouitiatu[4]; probat acta sua; destinatur ad studia, etiamdum nouitius, Dilingam. Omni hoc tempore, singularem haeretici hominis impudentiam atque impietatem cognosce. Horum Patrum est institutum, vt qui sacris non sunt initiati, octauo quoque die Catholice fateantur Sacerdoti peccata, et sacram Synaxim accipiant: hic Caluinianus nunquam hoc institutum intermisit. Sunt multa virtutum opera,

[1] Ex Canisii relatione eam acceperant, ut Natalis testatur; v. supra p. 124.

[2] Tilemanni Heshusii ministri lutherani „Gratiarum actionem" Basileae a. 1567 excusam significat; v. supra p. 31, et infra, mon. var. (3).

[3] Francofurti ad Moenum proximae librorum nundinae futurae erant primis duabus hebdomadis m. Aprilis.

[4] Monachii; v. supra p. 26[5] 29.

quibus religiose solent tyrones exerceri; erat tam alta huius simulatio, vt haec omnia non solum praestaret, sed alijs nouitijs praeiret exemplo; et laudem apud suos praefectos mereretur. Extorsit item nouitio sibi vt extra ordinem liceret, vota (vt vocant) simplicia nuncupare [1]; sancte etiam deuouere, perpetuo se in obedientia illius Sodalitij futurum [2]. Quid facies tantae peruersitati? Quod si Christus Iesus his bonis Patribus non prospexisset commode; eorum impensis studia absoluisset iste impostor; et malitiam ad finem vsque consummasset. qua in re Dei benignitatem ac prouidentiam contemplari libet: Fiebat fidei professio, quam tamen non erat hic facturus, sed qui ad gradus scholasticos, vel ad docendum essent promouendi. Attamen vel quod aliquid illis Patribus suboluisset suspicionis, vel quod instinctu aliquo interno ducti essent; dixerunt vt nouitius iste etiam, fidei Catholicae professionem faceret [3]. Hic vero incipit vlcus aperire tandem; abijcit personam; fatetur haeresim, atque obstinationem. Prodit quod diu intus latuerat; nunquam videlicet se fuisse in nouitiatu Catholicum; nunquam non retinuisse fidem, quam ex patria attulerat; nihili se facere doctrinam Conciliorum, Patrum, Ecclesiae Romanae; se spiritu Dei esse edoctum: notae sunt reliquae haereticorum animorum deprauationes. Hunc igitur cum ex instituto retinere non possent, ad Doctorem Canisium dimiserunt; vel ad meliorem mentem reuocandum, vel e sodalitio reijciendum. At ille iam totus efferatus, et conscientiae suae impatiens, deficit ad Confessionistas [4], nec ad Canisium peruenit" etc. (p. 7—10). Sequitur „Apologia" Societatis Iesu et totius ecclesiae catholicae; ex qua haec tantum pono: Iesuitae dilingani, cum in Thornaeo se nihil proficere intelligant, eum „mittunt ad eum, per quem sciebant, Christum multos Ecclesiae hierarchicae restituisse: poterant alioqui a suo collegio pestilentem nouitium expellere; maiori illum beneficio prosequi non potuerunt. At Daemon, qui semper timidus est, vt semper victus, exhorruit Canisium; noluit praedam e manibus suis elabi; quod metuebat futurum, si in manus Canisij incidisset. Nouum consilium machinatur veterator; iam amplius non possum decipere istos pessimos homines, Papistissimos nebulones: age; decipiamus per hunc Caluinianum vicinos Protestantes; his illudamus: nam illud certum est, hunc non deserturum suum Caluinum; non suam simulationem: cum autem apud hos in literis profecerit, erit mihi idoneus satelles, ad meas artes, non Caluinismi solum, sed atheismi etiam exercendas" (p. 14—15).

Moreii verbis ea, quae ex Canisii aliorumque epistulis supra posui, illustrantur et supplentur, maxime quod ad Thornaei simulationem attinet; et verisimile est, Socios lovanienses, qui cum Moreio haec communicarunt, ea potissimum accepisse ex relatione illa a Canisio conscripta et Lovanium missa; quae postea perisse videtur.

Romanis Societatis theologis liber Moreii non displicebat. Ita enim *S. Franciscus Borgias* Roma 27. Aprilis 1568 P. Natali respondit: „S' è uisto qua quello scritto composto per Benedetto Morejo, et non par male, anzi bene; et già che non è d' huomo de' nostri, tanto manco obligo habbiamo d' impedir che sia publicato" (Epp. *Nadal* III 580). Postea liber paene in oblivionem venit. Usus sum exemplo, quod olim erat collegii S. J. treverensis et nunc exstat Treveris in bibliotheca urbana; alia exempla sunt Moguntiae in bibliotheca urbis et Friburgi Brisgoviae in bibliotheca universitatis.

---

[1] Vota „devotionis" (cf. *Can.* II 375[4]); haec qui nuncupant, novicii manent, non efficiuntur religiosi neque „fratres scholastici approbati"; v. *Can.* V 511.

[2] Vota devotionis iisdem verbis quibus vota religiosa scholasticorum nuncupantur; atque ita, qui vovet, promittit „obedientiam perpetuam in Societate Iesu"; promittit etiam, se Societatem „ingressurum, ut vitam in ea perpetuo degat"; atque votorum exemplum scriptum Societatis praeposito tradit (*Constitutiones* S. J. P. 5, c. 4, n. 4 6).

[3] Professionem tridentinam, quam vocant; vide quae de hoc mandato accuratius referuntur supra p. 29—30.

[4] Lauingam ad Lutheranos sive „Augustanae Confessionis" homines venit; v. supra p. 30.

1535. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 4. Decembris 1567.

Ex archetypo (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 218 (f. 294 et sq. non sign.). Canisius sua manu nomen subscripsit („Seruus" etc.).

„Cathedra" augustana. Votorum renovatio; iubilaeum. Difficultates dilinganae; severitatis exempla. Collegium herbipolense.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Cum male haberet Augustae P. Gregorius, Cathedram repetij Augustanam[1]. Sed misertus est nostri dominus[2], et eundem P. Gregorium sanitati et nobis restituit, intercedente cura et studio singulari Jllustrissimi D. Cardinalis[3]. Ego igitur cum fratrum omnium confessiones excepissem, et illi uota sua Jubilaei sacri tempore[4] innouassent, heri primum huc accessi, ubi meam etiam operam uideo necessariam esse, propter uarias difficultates neque leues Fratrum tentationes, de quibus alias fortasse commodius plura scribentur. Hoc unum addam, necessarium prorsus uideri, ut plura seueritatis et timoris exempla in hac Prouincia extent, nimirum submotis et reiectis illis, qui saepe multumque moniti et correcti, etiam sibi et alijs deteriores esse pergunt, multumque negotij bonis exhibent[a] Rectoribus. Fortasse non omnes credunt Romae, eum Prouinciae nostrae statum esse, quem indicamus aliquando, et uix libere audemus proponere, ne rem potius exagerare, quam ueritatem dicere uideamur. Pudet etiam nos Superioribus isthic molestos esse, qui nostras querelas minus libenter sentire dicuntur. Precor dominum, ut adsit nobis in his difficultatibus, ut alios etiam aegrotos curare, et Rectores misere laborantes consolari possimus.

Nihil dicam de Collegio Herbipolensi, cuius laeta principia prouehat Deus. Plura de illo scribit P. Prouincialis Antonius[5]. Commendo me et Prouinciam hanc omnem sacrificijs Paternitatis Tuae et Patrum Assistentium. Dilingae 4. Decembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

Epistula haec notatu digna est, quia in ea mentio fit iubilaei cuiusdam, quod neque in Bullario Romano, neque in Annalibus Ecclesiasticis Baronii a Laderchio continuatis, neque in Actis Sanctorum (ubi S. Pii V. acta ponuntur) commemoratur; idem deest in corpore Iubilaeorum, quod vulgavit *Eusebius Amort* Can. reg. Lat. in libro „De origine, progressu, valore, ac fructu Indulgentiarum", Augustae Vind. et Graecii 1735, I 79—126.

a) exibent *arch.*

[1] Canisius 21. Novembris Augustam venit; ubi pro P. Gregorio Roseffio in ecclesia cathedrali contionatus est 23. et fortasse 30. quoque Novembris: v. infra, mon. aug. (b 1).

[2] 2 Rg 24, 16. 4 Rg 13, 23. 1 Par 21, 15. Ps 29, 11; 102, 13 etc.

[3] Cardinalis Truchsess eum Dilingam portandum curaverat; cf. supra p. 115.

[4] De hoc iubilaeo vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[5] Vinck; cf. supra p. 97—98.

Exstat autem Augustae Vindelicorum in archivo curiae episcopalis folium separatum idque amplissimum et ad genus foliorum illorum pertinens, quae muris affigi et ad res promulgandas adhiberi solent; continet edictum germanicum a cardinali *Ottone Truchsess* episcopo augustano Dilinga 7. Novembris 1567 datum: Otto toti episcopatui promulgat versionem germanicam bullae a *S. Pio V.* Roma 16. Octobris 1567 datae, qua hic iubilaeum omnibus fidelibus offert eo consilio, ut Deus regna christiana ab infidelium, qui iam ingentes copias, maxime navales, adversus ea parare dicantur, potestate defendat et in fide catholica conservet atque haereses ab iis avertat; monet eos igitur, ut, ubi bulla in ipsorum notitiam venerit, diebus Mercurii, Veneris, Sabbati eiusdem vel proximae hebdomadae ieiunent, ut simul Deum precentur stipemque pauperibus largiantur, ut Dominica proxima, animis poenitentiae sacramento antea lustratis, sacram eucharistiam sumant. Confessariis omnibus per episcopos suos approbatis potestatem dat fideles eosdem peccatis omnibus atque etiam iis, quae per Bullam Coenae reservata sint, solvendi, omnes quoque censuras poenasque iis condonandi; praeterea indulgentiam plenariam illam, quae anno iubilaei concedi solet, concedit. Episcopis praecipit, ut in dies illos ieiuniorum precationes communes et supplicationes sive processiones indicant et bullam per parochos promulgandam curent. Addit cardinalis, se praecepisse, ut Dilingae proxima Dominica sive d. 9. Novembris bulla per parochum promulgaretur, eadem hebdomade ieiunia et supplicationes publicae instituerentur, 16. Novembris populo sacra eucharistia praeberetur; simul mandat, ut in ecclesia cathedrali et reliquis templis similia quam primum fiant.

Mirum est, quod P. *Martinus Leubenstain* collegii ingolstadiensis rector in *litteris Ingolstadio 5. Ianuarii 1568 ad S. Franciscum Borgiam datis ait: Iubilaeum concessum esse „pro rege Galliae" (Carolo IX., quem Hugonotti plurimum affligebant); huius certe in bulla Pii V., ut a cardinali Truchsess promulgata est, nulla fit mentio. Leubenstain haec quoque refert: Ingolstadii primum Socios, deinde populum iubilaei gratiam sibi comparasse; eius rei causa die 21. Decembris 1567 sive Dominica IV. Adventus 200 homines in Societatis ecclesia ad mensam eucharisticam accessisse: multo plurium confessiones a Sociis esse exceptas; illorum plerosque totius vitae peccata esse confessos (ex autographo; G. Ep. IX f. 141[b]). Augustae iubilaeum promulgatum esse puto vel die 16. Novembris 1567 vel die 23., quae erat Dominica ultima post Pentecosten.

Borgias Canisio respondit 3. Ianuarii 1568.

1536. Venerabilis **MAGDALENA** archiducissa Austriae CANISIO.
Oeniponte sub ineunt. vel med. m. Decembrem 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, n. 1546, et ex Cod. friburg. „Hist. coll. Aug." (v. *Can.* II LI—LII) p. 13.

P. Dyrsium S. J. confessarium suum laudat etc.

Canisius a S. Francisco Borgia Societatis praeposito generali iussus Magdalenam et Helenam archiducissas ipsius nomine rogare, ut Magdalena pro P. Ioanne Dyrsio, Helena pro P. Paulo Hetzcovaeo P. Nicolaum Lanoium admitterent confessarium vel saltem duos illos confessarios rarius in aulam arcesserent et raro vestibus cibisque donarent (v. supra p. 107), ipso die 17. Decembris 1567, quo eius rei gratia Oenipontem venerat, Borgiam monuit: Cras adibo Reginas. „Video negotium mihi et illis difficile fore, praesertim ob literas illarum paucis ab hinc diebus ad me datas."

*Verisimile est, ad has Magdalenae et Helenae reginarum litteras spectare ea, quae anno fere 1595 P. Matthaeus Raderus S. J. in *„Annalibus" collegii Societatis augustani de PP. Dyrsio et Hetzcovaeo earundem confessariis (hos enim ab eo significari ex ipsis Annalibus intellegitur) scripsit: „Extant geminae duarum Reginarum Epistolae, vtriusque manu scriptae ad Canisium, quibus illi pro tam egregiis conscientiae moderatoribus, rerumque coelestium doctoribus immortales gratias retulerunt,*

eamque ob caussam corporis sui afflictione flagrisque coelestem sese clementiam esse imploraturas, vti Numen Canisio tantum beneficium compensare velit, quando ipsae non possent."

1537. HELENA Austriae archiducissa CANISIO.
Oeniponte circa ineunt. vel med. m. Decembrem 1567.

Vide epistulam n. 1536.

1538. CANISIUS **FRIDERICO A WIRSBERG** episcopo herbipolensi et Franciae orientalis duci. Dilinga 9. Decembris 1567.

Ex apographo eodem fere tempore scripto (2°; 2 pp.) et sic inscripto in p. 1: „Quaedam excerpta ex literis D. Petri Canisij", et in p. 4: „Excerpta quaedam ex literis D. Petri Canisij confessarios et absoluendj licentiam ab [haeresi] concernens" *[sic]*; quod apographum exstat Herbipoli in archivo curiae episcopalis, Fasc. „Würzburg. A. N° 14" n. 6.

Ad „casum" respondet: Episcopus a pontifice iubilaeum petat; quo multa poterunt „suppleri". Confessarii moneantur: Episcopum cum ipsis suam haereticorum absolvendorum potestatem communicare non posse. Episcopus omnes per confessarios ab haeresi absolutos communi absolutione ab excommunicatione liberet, et curet, ut confessarii singulos ad peccatorum absolutionem denuo petendam adducant. Mittit Canisius et promulgari cupit decretum de matrimoniis clandestinis.

— —[1] Addam nunc de proposito mihi Praelati casu, quem Amplitudo tua cognouit, et a me voluit iudicari. Non repetam varias, quae in hoc negotio sese nobis et sapientibus offerunt, difficultates. Optarem ego vehementer, vt si publicatio Jndulgentiarum, vel Jubilaei, vt vocamus, isthic, sicut Augustae nuper, facta non sit, Praelatus idem huius quidem Apostolicae gratiae statim quaereret et acciperet salutarem communicationem[2]. Nam ex hoc nobis oblato Ecclesiae thesauro multa suppleri possunt, quae perperam a Praelato in sacris commissa, vel ommissa fuerunt. Supersunt autem adhuc duae difficultates, quae non alibi, quam istic auferri, dictique Praelati cura et opera quam primum submoueri debent. Altera est ex parte Confessariorum: altera vero difficultas ex parte aliorum, qui sunt ab ijsdem Confessarijs in casu haeresis perperam absoluti.

Quod igitur ad huiusmodi Confessarios attinet qui volente et sciente Praelato, complures ab haeresi et excommunicatione maiore passim absoluerunt, illud in primis curandum est, vt intelligant tandem, in posterum ab hac absoluendi potestate, quam non habent, sibi prorsus abstinendum esse, neque vllum Confessarium ab haeresi rite absoluere sine noua et spetiali facultate Pontificis Maximi. Potest quidem Episcopus pro authoritate sua haereticum per seipsum et Vicarium suum[3] absoluere, sed hanc suam in absoluendo facultatem aliis, quibus ipse vult, communicare non potest, praesertim in casibus, quos vocant, Pont. Max: reseruatis.

[1] Fortasse Canisius hoc praefatus erat: Se ante aliquod tempus Herbipolim misisse consilium, quod episcopo, quo is melius et sibi et episcopatui consulere posset, dare iussus esset; quod consilium v. supra p. 75—79.

[2] De hoc iubilaeo v. supra p. 127—128.

[3] Vicarium generalem, quem dicimus, significat.

Caeterum quod ad alios a dictis Confessarijs non malitiose, sed ignoranter absolutos attinet, est horum quoque Conscientijs a Praelato consulendum, vt quos constat ab excommunicatione et peccatis absolutos non fuisse, sicut falso id sibi persuaserunt. Vbi hoc medium et remedium Praelato superesse videtur, vt is absentes illos iam ante a suis illegitime absolutos et inscios, ab excommunicatione maiore liberet, liberosque pronunciet.

Vnde intentione animi sui ad omnes illos quantumuis procul absentes conuersa dicat. Vos, qui a meis Confessarijs in hac Diocesi ob casum haeresis intra certum tot annorum spatium absolutionem inualidam accepistis, absoluo omnes et singulos a sententia maioris excommunicationis, in quam propter haeresim incidistis, in quantum possum et valeo, Jn nomine Patris et Filij et Spiritus sancti. Amen.

Quoniam vero satis non est, praedictos absentes ab excommunicatione, in casu haeresis liberari, nisi praesentes etiam a peccatis reliquis absoluantur: curet idem Praelatus, vt Confessarij omnes, praesertim Parochi, cum primum poterunt, et maxime tempore Paschatis, rationem peculiarem illorum, quos antea perperam absoluerunt, habeant, eosque praeparent etiam ac promoueant, ad absolutionem de peccatis suis omnibus petendam[1]. Aliam certe simpliciorem viam, re cum Sapientibus collata, non reperio, et spero hanc ipsam Praelato bene conanti non prorsus difficilem fore Domino auxiliante, qui suam nobis gratiam semper augere dignetur, tuamque celsitudinem[a] diu Ecclesiae sanctae conseruet.

Adjunxi Decretum sacri Concilij Tridentini, quod cupio vehementer in Ecclesia Herbipolensi aeque ac Augustensi vbique publicari, vt Coniugia clandestina, quae tot pariunt in vulgo turpitudines et scandala[b], prorsus e medio tollantur, et Sancto Matrimonio suus demum honos restituatur[2]. Dilingae 9. Decemb. Anno 1567.

a) cesitudinem *ap.* b) sandala *ap.*

---

[1] Ex his litteris cognoscitur, Canisium rigorosiorem illam sententiam secutum esse, quae ita habebat: Ne illos quidem haereticos per quosvis sacerdotes ab episcopo delegatos absolvi posse, qui perpetuo impedimento (ut nihil dicam de iis qui ad tempus impediebantur) prohiberentur, ne summum pontificem ipsi adirent; in qua condicione certe miserrimis illis temporibus plurimi ex haereticis dioecesis herbipolensis erant. Idem etiam ineunte saeculo XVII. theologi aliqui iique graves sentiebant, ut *Thomas Sanchez* S. J. († 1610), Opus morale in praecepta Decalogi l. 2, c. 13, n. 37 (tom. I, Lugduni 1615, 132), et *Martinus Bonacina* († 1631), De Censuris in communi disp. 1, q. 3, punct. 2, n. 4 (Opera omnia I, Lugduni 1678, 352); alii hoc saltem affirmabant: Eiusmodi absolutionem non esse tutam; ita *Dominicus a Soto* O. Pr. († 1560), Commentarii in Quartum Sententiarum dist. 22, q. 2, art. 3 (tom. I, Venetiis 1570, f. 405[b]). Caeterum cf. supra p. 78[5]. Ego Canisii sententiam pono, nec tamen ulla ratione iudico.

[2] Decretum illud „Tametsi“ (sess. 24, de ref. matr. decr. 1) dicit, quo matrimonia, quae aliter quam coram parocho et duobus tribusve testibus inirentur, irrita esse iubebantur.

Fortasse Canisius has litteras inscripsit Antonio Reschio O. Pr., qui Herbipoli theologiae professor et episcopus auxiliaris sive suffraganeus erat, vel Balthasari ab Hellu cancellario; certe tamen ipsi Friderico episcopo eas potissimum destinabat.

1539. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 9. Decembris 1567.

Ex archetypo (2°; 3½ pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183 n. 219 (f. 295 296). Canisius sua manu litteras emendavit iisque nomen („Seruus" etc.) subscripsit.

Canisius et Hoffaeus cum Magdalena regina agent. P. Peltanus ad regendum ineptus; quare ingolstadiensis rector in munere persistat, Peltanus vero moneatur, ut docendo utilem se praebere pergat. Dilingana officia; novae aedes; rectoris infirmitas. Scholae Ingolstadii commode sublatae et auferendae; in facultate artium Sociis nihil esse debet commune cum collegis. Professio fidei cum in Germania et Belgio neglegatur, Ingolstadii ne privatim quidem facile fiet. Socii mutati. Canisius rectoris oenipontani ingenio querulo se accommodat.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Dilingae accepi literas P. Vestrae 8. et 15. Nouembris datas una cum alijs ad Reginam Magdalenam et D. Paulum[1] scriptis. Misi etiam Herbipolim literas adiunctas et inscriptas P. Antonio[2] Prouinciali. Statui uero, quam primum hinc Oenipontum Christo duce proficisci, et cum dicta Regina tractare, quae in mandatis mihi dedit P. Vestra. Vnde in transitu simul commodius agam cum D. Paulo, quam per literas de huius Prouinciae administratione[a] [3], quam ego perlibenter in illius uel alterius humeros deponam, cum id primum commode licebit.

Quod ad mutationem Rectoris Jngolstadiensis attinet, uidetur Consultoribus[4] et mihi, saluo iuditio P. Vestrae et Patrum Assistentium, multo esse consultius, in hoc munere nunc retineri Rectorem antiquum[5], quam nouum D. Peltanum substitui, ut qui iam ante ad Rectoratum Oenipontanum expetitus, a gubernandi munere se prorsus alienum ostendit[6], et a studijs lectionibusque quotidianis aegre admodum posset abstrahi, qui praeterea turbulento est ingenio praeditus, et ad disciplinam Collegij Religiosam exigendam et promouendam parum sane aptus uidetur[7]. Multos saepe motus uehementes in illo et propter

a) *In arch. ita correctum est ex* administrationem.

---

[1] Hoffaeum; de his epistulis v. supra p. 107 119. [2] Vinck.

[3] Hoffaeus, Germaniae superioris „viceprovincialis" ad tres minimum menses a Borgia constitutus, Monachii degebat.

[4] PP. Theodorico Canisio et Alphonso Pisano; v. supra p. 116.

[5] P. Martinum Leubenstain. [6] Vide supra p. 106 123.

[7] P. *Martinus Leubenstain* collegii rector sub a. 1566 de eo ad P. Hieronymum Natalem visitatorem *rettulit: „Pollicitus est saepe prouinciali et viceprouinciali se sponte semper velle interesse oneribus, vt ipsi vocant, vniuersitatis, hoc est Consilijs, promotionibus, conuiuijs, Ecclesiasticis officijs, propter quam promissionem superiores liberarunt P. Pisam ab istis, vt ad libitum intersit, cum tam difficilis ad ea omnia sit: hac tamen hyeme rarius fere interfuit, quam alter. Cum autem alter saltem adesse deberet, fit vt saepe nullus adsit, propter quod male audimus, maxime apud eos, qui iustas causas agunt apud senatum academicum. ... Ad ecclesiastica officia tarde venit, et cito discedit. Solet confabulari in officio missae,

illum in hoc Collegio cogimur experiri, et causam habet Rector de illo saepe querendi[a], quod prae caeteris omnibus difficilem, concitatum et acerbum se praebeat[1], idemque sum ego non semel expertus. Cupit interim, ut saepe dixit et scripsit, a profitendi munere liberari, in quo tamen solo suum talentum utiliter exerceri[b] [?] posse uidetur ad aedificationem[2]. Vnde nihil ego de Rectore mutando statuam, nisi secus iterum P. Vestrae uideatur, sed hunc ipsum potius iudico ad tempus[c] retinendum, qui nunc etiam quam ante, rectius habere uidetur. Hoc si P. Vestrae placebit, respondendum puto D. Peltani literis, ut pergat suum explicare talentum in munere profitendi, et quieto animo accommodet sese Rectori, eique simul et superioribus in Domino faciat satis.

Rector Dilingensis[3] probat operam sui Ministri P. Gerardi[4], quem ego illi necessarium esse iudico. P. Rabenstein a Collegio Hieronymiano et cura nouae fabricae[5], quae toto anno non absoluetur, uix potest abstrahi, nec esset commodus Minister huius Collegij, ut ante sumus experti. Oro igitur, ut in his duobus nulla mutatio interponatur, praesertim cum uterque suo muneri, et tam exteris, quam nostris satisfaciat. Habet interim Collegium Dilingense curas et occupationes maximas, egetque talibus operarijs, qui Rectorem ualetudinarium, et saepe nimis anxium, subleuent.

Sustulimus Jngolstadij Rhetoricam, eamque supremam Classem non modo sine Principis[6] offensione, sed etiam magno nostrorum commodo, qui paucis admodum discipulis praeceptorem Rhetoricae praebere debebant. Placuit hoc factum Consultoribus, praesertim cum intelligerent[d] P. Natalis hanc esse sententiam, ut si quidem commode fieri posset, tota etiam inferior illa schola Jngolstadij tolleretur, cum ad eam retinendam ex parte Societatis nulla sit obligatio, sicut etiam Cancellarius[7] Principis Bauariae fassus est[8]. Accedit summa incommoditas, quam nostri eo loco in sua schola ferre coguntur propter Classes Vniuersitatis contiguas, ad quas nostri studiosi solent excurrere, ut illic liberius agant, et nostram effugiant disciplinam. Obligatur interim Collegium Jngolstadiense ad professores in Theologia

a) *In arch. corr. ex* quaerendi. b) *Sic arch.; corrigendumne* exercere? c) *Sequens v. a C. ipso supra versum scriptum est.* d) *In arch. (a C.?) corr. ex* intelligeremus.

sicut seculares professores. Quando ingreditur templum D. Virginis, recta it ad suum locum deputatum, sine aspersione aquae benedictae, insalutato uenerabili sacramento, et ita properat, vt socius, nisi uelit eum relinquere, cogatur idem facere. Quod puto a multis notari. Et quando de istis omnibus rogatur respondet reliquos professores ita facere" (ex autogr.; GC 67 f. 468[a]).

[1] Cf. *Can.* III 307 585; IV 14 129 177 513 684; V 109 716 725; Epp. *Nadal* III 298. [2] Rom 15, 2. 1 Cor 14, 3 26. Eph 4, 29.

[3] P. Theodoricus Canisius. [4] Pastelii (*Can.* V 14[3]).

[5] Collegii Societatis; v. *Can.* V 368[1]. [6] Alberti V. Bavariae ducis.

[7] Simon Thaddaeus Eck.

[8] Cf. *Caec. Gomez Rodeles* S. J., Monumenta paedagogica Societatis Iesu, Matriti 1901, 774 785.

et Philosophia Gymnasio seu Vniuersitati suppeditandos, sicut in literis ipsis fundationis expressum habemus [1]. Et haec obligatio satis magnum onus nostris adferre uidetur. Et iudicant Sapientes, nostris in Facultate Artium ibidem professoribus consultum esse, ut propter rationes multas et graues a me iam ante scriptas [2], nihil sibi commune habeant cum Professoribus alijs, praesertim ob [a] querelas et contentiones, quae inter illos mutuo serebantur, nec facile unquam euitari potuissent. Semel nostri [3] urserant, ut Bulla Professionis Fidei [b] his, qui Candidati essent Artium [c], proponeretur [4]. Vnde a Collegis alijs accusati sunt coram tota Vniuersitate, et lex tum lata est, ne quisquam Professorum, de hac Professione Fidei exigenda faceret mentionem [5]. Sed nec Louanij, nec in alijs Gymnasijs Catholicis, quae alicuius sunt nominis in Germania [6], fortasse nec in Gallia, suscipitur et exigitur haec professio a promouendis. Quare non uideo, quomodo id impetrari possit, ut saltem priuatim uel occulte haec ipsa professio Jngolstadij [d] suum usum et cursum habeat, praesertim quamdiu ab Ordinarijs ordinarie illa non publicatur. Vnde doleo nostros hac in parte praestare non posse, quod pie Pius V. postulat [e]. Causatur Episcopus Eistettensis Jngolstadiensis academiae Cancellarius, Bullam sibi nondum promulgatam esse [7].

a) *Ita C. ipse correxit ex* ad, *quod librarius posuerat.* b) *Sequitur* ab, *oblitt.* c) *Sequitur* exi, *oblitt.* d) *Hoc v. ab ipso C. supra versum scriptum est.* e) *Sententiam sequentem (usque ad* promulgatam esse *incl.) C. sua manu inseruit.*

---

[1] De his litteris 8. Decembris 1563 datis v. *Can.* IV 939.

[2] Vide supra p. 40—42, et cf. infra, mon. ing. (1).

[3] P. Henricus Arboreus et Fr. Carolus Ursinus philosophiam tradebant; vide supra p. 40[2].

[4] Vide *Can.* V 524[7] et supra p. 45—47.

[5] Mense Novembri 1567 maior senatus academici pars apud Albertum V. ducem vehementer instabat, ne professio tridentina in universitatem induceretur (*Prantl* l. c. I 271—272).

[6] In universitate vindobonensi hisce annis nulla ex facultatibus (praeter theologicam) Bullam illam Pii IV. curabat (*Rud. Kink,* Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien I[1], Wien 1854, 318). Friburgi Brisgoviae urgente Ferdinando II. archiduce universitas 4. Decembris 1567 statuit professionem tridentinam exigere; quam singuli tum professores tum officiales emiserunt, uno tantum, quod iam abiturus esset, eam renuente (*Heinr. Schreiber,* Geschichte der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau II, Freiburg 1859, 36). De eadem professione in universitatibus coloniensi et dilingana recepta v. *Can.* V 37 171 682. Lapsus quoque est Canisius, cum in universitate lovaniensi professionem fidei tridentinam emitti negaret (v. infra, ep. n. 1557). Dilingana universitas nondum in Germania nomen assecuta esse videtur; a. certe 1561 Canisius affirmaverat: „Repelluntur, qui Dilingae promoti sunt“ (*Can.* III 144).

[7] P. *Martinus Leubenstain* collegii rector Ingolstadio 5. Ianuarii 1568 S. Francisco Borgiae *scripsit: Societatis homines et omnes amicos eorum, maxime autem doctorem Martinum Eisengrein, optare, id efficeret Borgias, ut summus pontifex episcopo eystettensi (Martino a Schaumburg) bullam Pii IV „intimaret“ eiusque promulgationem praeciperet, atque ita fortasse Eisengreinii „hortatu“ Canisium Borgiae esse scripturum (ex autogr.; G. Ep. IX f. 141[b]).

Nec miretur P. Vestra scholasticos nostrae societatis, qui erant quatuor uel quinque Jngolstadij, bona ex parte a me alio esse translatos, nimirum Robertum[1] Anglum, qui Classem gubernat Oeniponti, Valentinum[2] Germanum et Richardum Anglum[3], qui partim ad curandam ualetudinem partim, ut rectius in spiritu et literis sub meliore Rectore progressus facerent, Dilingam traducti fuere. Vnum praeterea, qui septem annos in Classe docuerat, ad Classem philosophicam Dilingae applicaui, utpote Joannem Holonium[4]. Matthias Viennensis Monachij in schola praeceptor necessarius fuit[5]. Non puto P. Vestrae displicere, ut Prouincialis huiusmodi fratres eo transferat, ubi Societati magis usui esse, et progressus tum in doctrina, tum in spiritu maiores facere uidentur, et praesertim ubi ad hanc translationem inuitant exempla et occasiones illorum, qui destruunt magis quam aedificant[6] iuniores.

Eadem fere mihi ratio fuit plaerosque mutandi Oeniponti, nisi quod forte nimium indulsi P. Rectori[7], qui subinde alios et alios petit, uel acceptos diu retinere nequit, suas plaerumque texens querelas, ut illi satisfacere difficile admodum uideatur. Scripsi de illo alias[8], bonum quidem et sanctum et uehementem aliquando senem esse, eumque nunc necessarium uideri ad plaerosque Sacerdotes illic rectius

---

[1] „Ardrenum“, de quo *Can.* V 54[1] (* *Catalogus* ingolstadiensis exeunte a. 1566 scriptus; GSC 66 f. 406[a]—408[b]).

[2] Oth (*Can.* V 423[3]).

[3] Richardus „Story“ sive „Storaeus“, „ex patria Salisburiense“ (Salisbury) — ita ipse ait — ortus, Tornaci a. 1564 in Societatem admissus, Ingolstadii 24. Iunii 1566 vota scholasticorum emiserat; qui a P. *Natale* „buen hijo y ábil“ vocatur (Epp. *Nadal* II 580; III 183). Ingolstadii exeunte a. 1566 „humanitati“ studuerat; Dilingae sub finem a. 1567 (annos „20 plus minus“ natus) rhetoricae operam dabat (* *Catalogi* ingolst., de quo supra, adn. 1, et diling. 1. Nov. 1567 scriptus; GSC 66 f. 382[b]). Storaeus postea (annis circiter 1580—1593) in sacra aede lauretana confessarius Anglorum fuit; tandem, cum ter in Hungaria militibus austriacis cum Turcis dimicantibus operam praestitisset, a. 1600 Vindobonae mortuus est (*H. Foley* S. J., Records of the English Province of the Society of Jesus VII[2], London 1883, 1388).

[4] De „Ioanne Holonio Verdunensi“, a. 1561 Colonia ad Canisium misso (*Can.* IV 171 513[1] 596[1]), * *Catalogus* ingolstadiensis 1. Ian. 1565 scriptus haec habet: Natione Lotharingus, „natus in oppido, quod uulgo Circoux nominant“, Societatem ingressus Coloniae a. 1558, in collegio coloniensi „humanioribus litteris“ studuit; dein in collegio ingolstadiensi rhetoricae operam dedit ac pueris „elementa“ tradidit; nunc ibidem „humaniores literas“ docet simulque logicam „in scholis Academiae“ audit (GSC 66 f. 372[b]).

[5] Matthias Lakner (de quo *Can.* IV 648[1]) hoc tempore Monachii „praeceptor secundae classis fuit“ (* *Catalogus* monac., de quo supra p. 119[1]). Tres ex scholasticis, qui exeunte a. 1566 Ingolstadii degebant, a Canisio ibidem manere iussi erant: Petrus Deckius, Wolfgangus Vietor, Christophorus Rosenberger; m. Octobri a. 1567 Deckius „lector secundae classis“, Vietor „praeceptor infimarum duarum classium et Catechista Germanicus“, Rosenberger „auditor supremae classis“ erat; cuius classis „moderatorem“ agebat „M. Leonardus Boschius“ (* *Catalogi* ingolst. exeunte a. 1566 et Oct. 1567 scripti; GSC 66 f. 388—408).

[6] Cf. 2 Cor 13, 10. [7] Nicolao Lanoio. [8] Vide supra p. 14—15.

in officio continendos: sed utinam aptiorem inueniremus alium ad fratres in spiritu et disciplina promouendos. Ego[a] quandiu in hoc manebo munere, et praesertim cum breui uenero Oenipontum, me libenter illi totum accommodabo, eumque in hac graui functione consolari studebo, si Dominus iuueri[t] per sacrificia et preces P. Vestrae et P. Assistentium, quibus me humiliter in Christo commendo, simulque omnibus et singulis precor cum anno nouo nouam et efficacem domini benedictionem, ut Societatis nostrae negotijs optime consulere pergant. Dilingae 9. Decembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito [Genera]li Societatis JESV. Romae.

Quae Canisius in his litteris Borgiae commendat de Societatis scholis inferioribus Ingolstadio prorsus auferendis, egregie illustrantur *Commentario manu P. *Pauli Hoffaei* S. J. scripto, quod exstat in „Germ. Sup. Fund. I" f. 155; Hoffaeus nec locum nec tempus ascripsit; ex ipso autem commentario satis certe colligitur, eum scripsisse Ingolstadii inter exeuntem a. 1563 et medium fere a. 1564, cum collegii illius rector esset. Praecipua commentarii capita pono:

„Quod Collegio Jngolstadiensi sit auferenda schola inferior in qua classes hucusque quatuor vel quinque conseruantur . ex rationibus probatur consequenter:

1. . . .

2. progressus eiusdem scholae multas hactenus habuit et adhuc habet difficultates, tum ex parte professorum nostrorum qui aegre possunt reperiri vtcunque sufficientes: tum ex parte scholarum aliarum Jngolstadiensium, in quibus Magistri propter scholam nostram non sine causa videntur conqueri, cum pueros etiam ad cantandum in Ecclesijs parochialibus obtinere non possunt, sicut etiam Parochi conqueruntur[1]: tum ex parte professorum Vniuersitatis, qui de auditoribus sibi per nos sublatis vel imminutis saepe conqueruntur, magnaque contra nos aemulatione propterea feruntur.

3. Exiguum fructum ex hac schola reportant studiosi, praesertim in superioribus classibus, et in his pauci versantur, nec diu retineri possunt, cum easdem fere lectiones scholae Vniuersitatis libentius audiant ob libertatem illam quae alijs studiosis vniuersitatis satis conceditur.

4. Saepe contentiones et pugnae oriuntur inter studiosos vniuersitatis et scholae nostrae, vt aliquando ad Rectorem Vniuersitatis sit nobis confugiendum, Et aegre coerceri potest[b] aliorum puerorum petulantia, qui nostrae scholae iuuenes perturbant ac probris insectantur. 5. . . .

6. Accedit quod studiosi nostrae scholae non modo prae caeteris negligantur, sed etiam infestos sibi habeant[c] professores Vniuersitatis, qui volunt illos sujs[d] astringi legibus quemadmodum caeteros qui a Rectore Vniuersitatis solent inscribi.

7. Demum licet nonnulli bonae spej adolescentes vtcunque sint a nostris bene instituti, paucissimi tamen ad bonam frugem perueniunt et plerumque nobis a parentibus vel alijs[e] ante tempus abripiuntur, aut sponte nos deserunt, propter vicina studia Vniuersitatis quae sub eodem fere tecto tractantur. . . .

8. . . . Speramus autem, quod in hac causa praecipuum est, a principe[2] et consiliarijs eius[f] impetrari posse, vt nostris auditis rationibus illi patienter ferrent

a) *Sequitur* illi, *oblitt.* b) *Ita H. correxit ex* et aegre coerceri possit. c) *Ab H. corr. ex* habent. d) *Ita H. correxit ex* volunt suos. e) *Duo vv. sqq. ab H. in margine addita sunt.* f) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

[1] Cf. *Can.* II 9[5] 12. [2] Alberto V. duce.

hanc scholae ablationem, et suam praeterea in hoc apponerent autoritatem, sine qua non putamus hic aliquid esse immutandum."

Borgias Canisio respondit 17. et 28. (24.?) Ianuarii 1568.

1540. FR. IOANNES VICUS S. J. rhetoricae in universitate dilingana professor CANISIO. Dilinga sub 10. Decembris 1567.

Ex Pisani epistula autographa. G. Ep. VIII f. 147[a].

Neque praefecto studiorum, neque aliis praepositis obsequi vult.

P. Alphonsus Pisanus S. J. theologiae in universitate dilingana professor Dilinga 10. Decembris 1567 haec rettulit de Canisio praeposito provinciali et de Fr. Ioanne Vico, qui ad id usque tempus in ea universitate rhetoricam tradiderat (v. supra p. 12): „Decretum est, ut discedente hinc P. R. prouinciali, quod cras futurum putatur, secum ducat Johannem Anglum Augustam, ut ibi ad tempus maneat, et hoc collegium liberetur a periculo, quod per eius modum procedendi patiebantur aliqui fratres. Obfirmato siquidem animo non uult parere praefecto studiorum[1]*, et alijs ordinationibus superiorum in collegio, quamuis, quando ei imponitur poenitentia, libenter eam facit, sed ita ut postea glorietur generosi animi esse contemnere poenitentias. Hoc sui animi firmum propositum scripto jndicauit patri prouinciali, et verbo, et opere, addens se ita facere propter Deum, quem solum habeat Dominum, et non curare aliorum judicia. Praeerat is classi Rhetoricae."*

P. *Theodoricus Canisius* collegii dilingani rector S. Francisco Borgiae *scripsit Dilinga 10. Decembris 1567: „Venit ad hoc Collegium proximo Junio Joannes Vicus Anglus iussu P. Prouincialis, propterea quod Oeniponti minus esset quietus, et cum suo Rectore conuenire non posset. Cum autem necessariam hoc loco occupationem non haberet, iussus est philosophiae priuatim operam dare, si forte in hoc genere Collegio paulo post prodesse posset. Verum paulatim deprehendimus illum Auerroicis opinionibus[2] prorsus addictum, et in ijs praedicandis admodum diligentem, ita vt iudicaremus non conuenire, vt classis philosophica tali ingenio regenda traderetur." Tradita igitur est Fr. Richardo Flemingo[3]. Vicus autem scholae rhetoricae praefectus est. „Coepit autem in hac classe aegre ferre quod iuxta morem huius Academiae praefectus studiorum exigeret rationem absentiae a discipulis, et in dyscolos animaduerteret, dicens hac ratione praeceptoribus fieri iniuriam, neque plenam illis in discipulos relinqui iurisdictionem etc. et addens, se non posse hoc loco manere, nisi praefectus studiorum a sua schola abstineat. Hanc vero suam tentationem, non superioribus sed fratribus identidem inculcauit, hortans etiam vnum ex praeceptoribus alijs, vt in suam descenderet sententiam.... Jnterim corporale exercitium post multas monitiones non fecit. Scutellas cum murmure lauit[4].... Jniuriam ... sibi factam

---

[1] P. M. Gerardus Pastelius, „Minister, Praefectus scholarum et sacelli": **Catalogus* dilinganus m. Novembri 1567 scriptus.

[2] De his v. supra p. 60 67.

[3] „M. Richardus Flemingus, lector logices": (**Catalogus*, de quo supra, adn. 1).

[4] De „exercitatione corporali", quam valetudinis gratia S. Ignatius fieri volebat (Constitutiones S. J. P. 3, c. 2, n. 4), v. *Can.* V 718—720. In „Ordine culinae" a P. *Hieronymo Natale* Societatis visitatore composito ita praecipitur: „Post prandium et coenam, transacta media hora prioris quietis, vnus vel duo vel plures fratres, prout opus fuerit et frequentia collegii patietur, vestiti saccis ex lino crasso ab anteriori parte cum manicis, destinentur ad scutellas abluendas et discos etc., atque hi mutentur suis diebus. Comprehendantur autem in his per vices suas, non solum sacerdotes, sed omnes etiam superiores, neque vllus excludatur, nisi cui notabile damnum afferet illud exercitium, ex praescripto medici; hoc vero facient dimidia hora." Attamen idem *Natalis* ineunte a. 1567 in collegio moguntino constituit: „Debet haberi ratio, ne professores, qui grauem et continuam habent occupationem

[dixit], quod M. Richardus sibi in philosophia docenda esset praelatus, cum talenta maiora ad eam rem sibi a Deo tradita esse videret. Post prohibitionem de Auerroe laudando factam, ipse et illum et eius sequaces publice coram nouis Logicis commendauit, et D. Thomae alijsque philosophis praetulit. Minus reuerenter de summo pontifice loquutus est tanquam inconsideratius D. Thomam in Sanctorum Doctorum numerum retulisset[1]. Denique communis pene fuit domesticorum querela, inordinatam esse et valde grauem fratribus, eius conuersationem propter aculeos et prophanam quandam libertatem. Quare post aduentum p. prouincialis ad tollenda haec incommoda, publice Joannis Angli culpa tempore coenae dicta est, generatim tamen et, quoad fieri potuit, moderate, iussusque est pro satisfactione fratrum se flagellare[2]. Acquieuit ille, sed ita vt nihilo melior ex hoc remedio factus videatur: sed perinde vt antea in suis opinionibus pertinax: vti partim ex verbis eius partim ex scripto p. prouinciali oblato iudicare licuit. Ne ergo pusillum hunc gregem[3] scandalizare pergeret, visum est p. prouinciali et Consultoribus[4] Augustam eum hinc ablegare, vt illhic paternitatis tuae, ad quam scribere instituit, sententiam expectet" (ex autographo; G. Ep. VIII f. 150).

Mirum esse non potest, Sociorum dilinganorum animos Vici sermonibus offensos esse; nam *S. Ignatius* de scholis Societatis praeceperat: „In Theologia legetur vetus et novum Testamentum, et doctrina scholastica divi Thomae" etc. (Constitutiones S. J. P. 4, c. 14, n. 1). Idem *Ignatius* in „Regulis servandis, ut cum orthodoxa Ecclesia vere sentiamus" (n. 11), quas in suo „Libro Exercitiorum" proponebat, theologiam scholasticam commendaverat et doctores scholasticos magnis laudibus extulerat; in qua laudatione primo loco posuerat S. Thomam (Institutum S. J. III 499). Quod autem ad summum pontificem attinet, P. *Natalis* visitator Socios in „Instructione" quadam „De modo loquendi" tradita ita *monuerat: „De Papa et Ecclesia Rom: [loquendum] summa animi et verborum[a] omnium reuerentia atque obseruatione cum summa honoris praedicatione et laude" (ex apographo eiusdem temporis; Cod. „XV. A" f. 130a—131a).

1541. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 11. Decembris 1567.

Ex litteris archetypis et, quod ad postremam partem attinet, autographis (2°; 3½ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 220 (f. 298 299). Canisius sua manu litteras emendavit; extremam partem (incipiendo a „Cum hucusque scripsissem") ipse scripsit et subscripsit. Epistulae particulam italice vertit *Boero,* Can. 321; eadem usi sunt *Sacchinus,* Can. 246—247, et *Michel,* Can. 363.

a) *Ita corrigendum esse puto ex* rerum, *quod in apographo est.*

---

in scholis, in domesticis exercitiis occupentur, nisi si quae ad corporalem exercitationem vel leuiorem occupationem excipientur; non videtur enim consultum ut legant ad mensam vel lauent scutellas, nisi diebus dominicis et festis, quibus haec poterunt prestare" (Epp. *Nadal* IV 337 604).

[1] *S. Pius V.* bulla Roma 11. Aprilis 1567 data constituerat, ut festus dies S. Thomae Aquinatis in tota ecclesia „quemadmodum sanctorum quatuor Ecclesiae doctorum festivitates" „celebraretur" (*Bullarium* Romanum VII 564—565).

[2] „Culpae dicantur ex suggestu . . . Flagellationes, quas dicimus disciplinas, quae fieri solent in refectorio, . . . fiant super dorsum, nec durent vltra psalmum De profundis . . . Sacci praeterea parandi ex tela nigra, ad dorsum ita aperti, vt libere possit exerceri flagellatio, vbi publice fit": P. *Hieronymi Natalis* visitatoris instructio „De mortificatione et poenitentiis" (Epp. *Nadal* IV 544—545).

[3] Lc 12, 32.

[4] PP. Theodoricus Canisius et Alphonsus Pisanus consultores praepositi provincialis (v. supra p. 116), idem Pisanus ac PP. Caspar Haivodus et Thomas Gallus consultores rectoris erant (* *Catal.* dilinganus m. Nov. 1567 scriptus).

Adversus Centuriatores scripturus S. Pii benedictionem et S. Francisci Borgiae preces petit. Potestatem quoque petit libros emendi. Provinciae administrationem libenter transferet in optimum P. Hoffaeum. Catechismi Romani versio. Zoannettus. P. Swagerius. Sacerdos germanus, qui Romam mitti queat, non suppetit; avocandi sunt ex aulis confessarii. P. Kleselius. P. Merquitii difficile ingenium. PP. Torrensis et Pisani laudes. Confessio Augustiniana. Vacationes. Fratres sine vestibus sepelientur. P. Gall perperam queritur de rectore aliisque. Fr. Vicus cum oboedientiam recusando Dilinganos perturbet, Augustae versabitur, quoad Borgias de eo statuerit.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Quando ita uisum est Pontifici Maximo et P. Vestrae, quibus omnem et reuerentiam, et obedientiam debeo, ut in opere difficili Centuriarum posthac meam operam ponam[1], supplex in primis peto ad hoc institutum rite incipiendum et prosequendum S. D. N. benedictionem et gratiam singularem, qua confirmatus ego rem tam arduam et meis humeris inparem foelicius aggredi, et his bonis Sanctitatis eius Votis satisfacere possim. Deinde P. Vestrae preces pro me peculiares in hunc ipsum finem offerri Domino cupio et peto uehementer. Liceat etiam mihi quaeso[a], ex pecunijs[b] prouintiae nostrae[c] eos emere codices, qui ad hanc lucubrationem historicam non pauci, neque uulgares necessarij fore uidentur. Ego diligenter interim id obseruabo, quod postulat P. Vestra, ut negotia Prouinciae mihi cordi esse non sinam, sed retento[d] solo nomine ad tempus, nouum Prouincialem[2] Rectores omnes integrum sibi uendicabunt. Quod ut cito fiat nunc ad D. Paulum Hoffaeum propero, confirmaturus libenter illi P. Vestrae sententiam, et hoc totum munus, quod ego tot annis non sine molestia meorum Superiorum[e] indignus plane tuli, in illum bonum et sapientem Patrem primo quoque tempore reiecturus. Quicquid autem apud illum effecero, breui scribam in Vrbem: hoc unum nunc addens, quod nondum ille uerterit Germanice librum quartum Catechismi Romani[f], nec absoluere quidem possit ante Christi Natalem aut[g] Epiphaniam[3] ob frequentes, quae interea illi habendae sunt, in templo[4] conciones, cum sit ordinarius Monachij Concionator.

Quod ad editionem dicti Catechismi attinet, placet Reuerendissimo Cardinali[5] ut D. Pauli uersio, quae propter elegantiam quoque sermonis laudatur, in lucem exeat cum priuilegio et authoritate. Addetur igitur operi quod iam sub praelo est, praefatio et commendatio eiusdem Cardinalis scripta nomine[6].

a) *In arch. sequitur* siue, *oblitt.* b) *In arch. ita correctum est ex* pecunia. c) *Ita C. sua manu correxit ex* nostris. d) *Hic* mih *supra versum scriptum, deinde autem oblitteratum est.* e) *Sequuntur vv.* ut uereor sane, *oblitt.* f) *Sequitur* qui, *oblitt.* g) *Ita (a C., ut videtur) correctum est ex* uel.

[1] Vide supra p. 118.

[2] P. Paulum Hoffaeum, quem Borgias ad sex minimum menses „viceprovincialem" Germaniae superioris constituerat et Canisii loco totam provinciam regere iusserat; v. supra p. 118—119 124.

[3] Ante 25. Decembris 1567 vel 6. Ianuarii 1568.

[4] In templo Eremitarum S. Augustini; v. supra p. 119[1].

[5] Ottoni Truchsess.

[6] De hac editione Dilingae a. 1568 vulgata v. infra, mon. litt. (12).

Commendaui literas D. Zoanneti nostris Jngolstadij, ut illius desiderio satisfiat[1].

D. Conradum[2] breui fortasse missum faciam, ut ne illius peccata nobis imputentur.

Vtinam haec Prouincia Germanum Sacerdotem et confessarium Romam posset mittere. Desiderabamus nos, in hac tanta penuria operariorum remitti nobis alterum Confessarium e duobus Germanis, qui sunt Florentiae atque Ferrariae[3]. Monachij uno atque altero egerent confessario: tantus est soepe concursus poenitentium. Ex Oeniponto facile sinerem in Vrbem reuocari unum et alterum Confessarium Reginarum[4], aut P. Klesselium. Sed putat Rector[5] pauciores illic sacerdotes esse non posse, idemque Klesselius abhorret, nescio quo modo, ab Jtalia repetenda: et erit illius usus nobis fortasse in Cathedra necessarius propter P. Joannem Saxonem[6], de quo nihil nobis audemus certi polliceri, et timere magis quam sperare cogimur ob graues naturae illius impetus et ingentes difficultates, de quibus puto alias scriptum esse.

D. Torres liberari facile non potest eo munere, quod Jngolstadij cum laude obit in profitendo[7], etsi gratior illic fuerit D. Pisa, cuius desiderio multi etiam in Aula Bauarica tenentur. Molitur idem D. Torres alteram et pleniorem editionem Confessionis Augustinianae, quae Germanis lectoribus admodum satisfacit[8].

De casibus reseruatis exemplar ad nos ante misit D. Natalis[9]. De uacationibus respondebitur, quam primum fieri poterit, quid apud nos obseruetur[10]. Curabitur etiam, ut fratres, qui moriuntur,

---

[1] Franciscus Zoanettus (de quo *Can.* III 557; IV 208) nobilis bononiensis, cum diu in universitate ingolstadiensi ius tradidisset, autumno a. 1564 Bononiam redierat; ubi sacrorum canonum professor in universitate institutus est (*Mederer* l. c. I 291). [2] Swagerium; v. supra p. 83.

[3] PP. Guilielmus Elderen et Laurentius Hermanutius ibi Ioannae et Barbarae ducissarum confessarii erant; v. supra p. 16.

[4] PP. Ioannem Dyrsium et Paulum Hetzcovaeum Magdalenae et Helenae reginarum confessarios. [5] P. Nicolaus Lanoius.

[6] Merquitium contionatorem ecclesiae parochialis; v. supra p. 16 43.

[7] P. Hieronymus Torrensis loco P. Alphonsi Pisani (Dilingam translati) theologiam in universitate docebat (*Can.* V 437).

[8] Torrensis a. 1567 adversus protestantium „Confessionem Augustanam" Dilingae ediderat „Confessionem Augustinianam", qua omnia doctrinae catholicae capita a protestantibus reiecta ex S. Augustino ipsiusque verbis proferebantur (*Can.* V 216 817).

[9] De his casibus in Societate reservatis v. *Can.* V 754.

[10] P. *Paulus Hoffaeus* viceprovincialis Augusta 15. Ianuarii 1568 Borgiae *scripsit: Vacationum tempus in provincia Germaniae superioris ultimis duobus annis fuisse aut d. 13. Iulii ad 15. Augusti aut ab octava SS. Petri et Pauli (6. Iulii) ad festum S. Laurentii (10. Augusti); ita tamen ut in classibus inferioribus (addita rhetorica) singulis fere diebus tum ante, tum post prandium una schola haberetur; aliquid tamen in ea re exstare varietatis, maxime propter universitatem dilinganam (ex autographo; G. Ep. IX f. 151^a—153^b).

et Clerici non sunt, sine uestibus et ad morem aliorum Collegiorum sepeliantur[a] [1].

Scripsit isthuc D. Thomas suas queremonias[b] [2] [?], nec desinit molestus esse bono Rectori [3] pro ingenij sui uehementia atque duritie, ut difficile sit admodum illum ferre, dum suo iuditio nimium fidit, et ad maiorem libertatem aspirat, sicut fere iam ante D. Conradus aspirabat [4]. Jnclusi schedulam Rectoris manu scriptam de illius conditionibus et moribus. Ego uidere non possum causam ullam, cur[c] ab hoc superiore et alijs, de quibus queritur, ita sit alienus[d]. Ostendit interim inditia bonae uoluntatis et quod cupiat de proximo bene mereri [5]. Vbicunque autem fuerit, satis negotij daturus uidetur suo superiori. Det nobis Dominus maiorem Vocationis et miseriae nostrae cognitionem.

De Joanne [6] Anglo maiores hic turbas audiri et uideri doleo. Coactus illum huc transtuli ex Collegio Oenipontano, quia cum Rectore Lanoyo frequens erat illi contentio, et fratres offendebat [7]. Egit hic dimidium annum, et sui similis esse pergit non sine multorum offensione: timori est superioribus, cum adeo durum et obstrepentem se praebeat admonitus atque correctus. Jngenium elatum et seditiosum uidetur, in quo regnat spiritus contradictionis, et subinde se cupit a domesticis et usitatis ministerijs eximi. Mihi necessarium uidetur, ut P. Vestra bono huic et prudenti Rectori pleniorem tribuat facultatem illum dimittendi, aut Romam remittendi, si ita pergat perturbare Collegium, Superiores negligere et offendere fratres. Romam non inuitus ibit, ut intelligo. Praeest alioquin Rhetoricae Classi, et cum fructu discipulorum docet: sed cauendum est, ne serpentes in sinu alere, et propter unum multos domesticos in discrimen adducere uideamur. Nimium est ille D. Thomae familiaris. Oret pro nobis et indignis filijs P. Vestra.

a) *In arch. corr. ex* sepelliantur *vel* sepellientur. b) *Sic arch.; corrigendum esse videtur* querimonias. c) *A libr. corr. ex* ut. d) *Sententia sequens, usque ad* mereri *incl., in margine addita est.*

---

[1] Cf. *Can.* V 346—348. Clerici in vestibus ordinis sui, monachi in vestibus religiosis sepeliebantur. Fideles autem reliqui medio aevo atque etiam proximis saeculis (ut XV.), in Gallia saltem, in amiculo aliquo ferali sive sudario involvebantur vel in illud insuebantur (*Arth. Murcier,* La sépulture chrétienne en France d'après les monuments du XVe au XVIe siècle, Paris 1855, 17—22. *Steph. Beissel* S. J., Ein illustrirtes Gebetbuch des XV. Jahrhunderts, in „Zeitschrift für christliche Kunst" II, Düsseldorf 1889, 84—86).

[2] Has P. Thomae Galli theologiae in universitate dilingana professoris querimonias v. infra, mon. dil. (3). [3] P. Theodorico Canisio.

[4] *Gallus* Dilinga 13. Decembris 1567 ad Borgiam *litteras dedit, in quibus, multis querimoniis adversus eos, qui in Germania superiore Sociis praeessent, prolatis, petebat, ut „quam citissime" in aliam aliquam Societatis provinciam mitteretur (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 162).

[5] Ita *Gallus* Dilinga 1. Novembris 1567 Borgiae *scripserat: „Consolatio mea hic maxima haec est, vt 30 pauperes quorum mihi curam commiserunt, in pietate et studijs proficere suo tempore curem" (ex autogr.; l. c. f. 143[b]).

[6] Vico. [7] Vide supra p. 136.

Cum hucusque scripsissem . obtulit mihi nouum scriptum hic Anglus, de quo collectos Consultores audiui. Visum est omnibus, vt ipsi quoque scribent, diutius inter nostros ferendum non esse, qui tot signa daret inobedientiae, et praesentibus nunc superioribus opponeret sese[a], praescribens leges, quas ipse uellet contra receptum huius academiae morem inducere, et multis modis excipiens contra communem regularum obseruationem. Voluit praeterea suam causam a P. Generali tantum iudicari, et aperte praesefert amarulentiam aduersus[b] tres e nostris sacerdotes, ut alij aperte cernunt. Breuiter obedientiae spiritum post admonitiones et poenitentias nullum hic exhibiturus uidebatur, et periculum erat, ne pergeret suis murmurationibus infestare et corrumpere fratres, qui non possunt non mirari et dolere, hunc vnum tam insolenter et praefracte agere, et communes leges negligere. Quocirca uisum est omnibus et mihi, ut mecum ille discederet, et Augustae maneret tantisper, dum statueret de illo P. T. ad quam speciosa fortasse ille scribet, sed vtinam uera omnia. Fit interim ingenti cum detrimento studiorum et gymnasij huius, quod cogimur huiusmodi peritum alioquin Rhetorem hinc ablegare: sed praestat vnum amittere, quam multos perdere: nec dubito, quin collegio huic[c] optata redibit tranquillitas hoc Dauo[1] sublato, cuius salutj utinam in aliena prouintia uel Romae consuli posset.

Adiunxi casus quosdam. . . . Dominus nostri misereatur[2], et admittat sacrificia et preces P. T. quae pro nobis offeret, uti spero. Dilingae 11 Decemb. 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito [Genera]l[i] Societatis JESV. Romae.

Sacchinus, ubi has litteras commemorat (Can. 246—247), ita narrat: Canisius ad Centurias Magdeburgenses refutandas „sacrificia, et preces in eam rem, proprias a Praeposito Generali cum Societatis, tum nominatim ipsius petiit. Ad haec per eundem Praepositum a summo Pontifice benedictionem singularem, plenamque ex Apostolica indulgentia condonationem rogauit". Nec vero potest neque ex Canisii litteris, neque ex Borgiae responso (respondit hic ad eam Canisii petitionem 24. Ianuarii 1568) colligi Canisium praeter benedictionem pontificiam petisse etiam indulgentiam plenariam; confudisse videtur Sacchinus petitionem benedictionis a Canisio refutationem Centuriarum aggrediente factam et petitionem indulgentiae plenariae a P. Hoffaeo Catechismum Romanum germanice vertente factam (de qua supra p. 59). Neque Societatis preces Canisius petiit (id quod aliqua ratione *Boero* quoque [Can. 321] et *Io. Dorigny* S. J. [La Vie du reverend Pere Pierre Canisius, Paris 1707, 296] affirmarunt); sed Borgiae preces „offerri Domino cupiebat".

Borgias Canisio respondit 17. et 24. Ianuarii 1568.

a) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* b) *Sequitur* tot, *oblitt.* c) huius *autogr.*

---

[1] Iuvene nasuto et correctionis impatiente; v. *Can.* III 473[4].

[2] Ps 66, 2; 122, 2 3 etc.

1542. FR. IOANNES VICUS S. J. CANISIO.

Dilinga 11. Decembris 1567.

Vide supra p. 136 et infra p. 142—144.

1543. P. GERARDUS PASTELIUS collegii minister studiorumque praefectus mandatu Canisii **S. FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 11. Decembris 1567.

Ex autographo (2°; 1½ pp.). G. Ep. VIII f. 153.

Fr. Vicus praepositis praesentibus devotum se simulabat, absentibus male dicebat, de S. Thoma temere loquebatur, Averroistas commendabat, privilegia sibi arrogabat, poenitentiam sibi impositam aegerrime ferebat etc. Quare Canisius eum Augustam secum abduxit. Frater quidam mittatur.

† Pax Christi molto Reuerendo in Christo Padre.

Per ordine del P. Prouinciale riferisco a V. P. quello che questi di passati è accaduto intorno a Maestro Giouanni Anglo[1] Mastro qua della Rhetorica, il quale molti di sono ha cominciato molto a deuiare dal uero modo di procedere nella Compagnia prima in andare molto riseruato et simulato con li suoi superiori immediati monstrando a loro molto buona cera et di dietro lamentandosi molto et parlando male di loro, cercando anchora di muouere gli altri a simile effetto 2° in parlare molto incautamente[a] di Santo Thomaso d'Aquino et altre cose simili 3° in parlare molto fauoreuolmente di Auerroe et suoi sequaci[2] et questo con alcun scandalo et pericolo delli astanti et contra graui et publiche admonitioni del P. Rettore[3] in questa materia 4° in fuggire li ordini di casa et usare priuilegij non concessi anzi negatili espressamente dal superiore 5° che hauendogli il Padre Prouinciale per questi et altri simili difetti dato una penitentia[4] si è dimonstrato molto perturbato, come se gli fussi stato fatta grande iniustitia, (essendo pure questi suoi mancamenti publici et riferiti da molte persone al superiore) anzi dimonstrando maggior alterezza che prima et affermando chiaramente al P. Prouinciale con parole et con scritto assai secolare che non è per leggere, ne per fare altra cosa se non gli concedono quello che dimanda cioe (per usar le sue parole) domi omnem temporis opportunitatem[b] in studijs, et non habere praefectum scholae. Jntanto che communi consilio ha parso alli padri che [non][c] [?] sia cosa sicura, per la Vniuersita, ne per il collegio (nel quale lui molto familiarmente trattaua con alcune persone con puoco aiuto loro[5]) anzi ne anche per se stesso lasciarlo piu nella schuola et Collegio di Dilinga et cosi il Padre Prouinciale se lo ha

a) *Sequuntur complura vv. (*delle cose della fede come si trouano nei libri*??), quae postea oblitterata sunt.* b) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* c) *Hoc v., nisi fallor, suppleri vel posse vel etiam debere colligitur ex verbis sequentibus.*

---

[1] Fr. Ioannem Vicum dicit. [2] Vide supra p. 60 62 137.

[3] Theodorici Canisii.

[4] Canisius ei praeceperat, ut (in refectorio coram sodalibus) se flagellaret; v. supra p. 137.

[5] Ex horum numero erat P. Thomas Gallus; v. supra p. 140.

menato seco in Augusta[1] doue gli ha dato piena liberta di scriuere a V. P. tutto quello che uorra. Molte altre cose particolari si sariano da scriuere in questo negotio, ma per non far tanto longa la querela et gia d' altri l haura inteso le lasso a dietro con pregare molto a V. Paternita si degni con li suoi sacrificij et orationi aiutarci, et ancora con mandarci si e possibile, Federico Fiamengo[2] del quale qui habbiamo molto di bisogno. Di Dilinga alli XI di Decembre 1567.

D. V. Reuerenda P.

seruo et figliuolo indegno

† Gerardo Pastelio †.

1544. P. ALPHONSUS PISANUS S. J. Scripturae sacrae in universitate dilingana professor CANISIO. Dilinga 12. Decembris 1567.

Ex autographo (2°; 3/4 p.; in p. 2 inscr. et reliquiae sig.). G. Ep. VIII f. 148.

Fr. Vicus, Dilinga fauste abductus, vel ex Societate eiciatur vel in custodiam tradatur. P. Gallus Vici adiutor in aliam provinciam mittatur.

ihesus. Reuerende admodum in Christo pater.

Pax christi etc.

Liberatum quidem est collegium nostrum a spiritu Infidelitatis per dei gratiam[3], sed pergit nihilo minus spiritus schismatis et sedicionis deuastare uineam domini[4]. Et latuerat quidem utcumque spiritus iste nequam[5] hactenus, sed quotidie prodit se magis ac magis. Sit nomen domini Benedictum[6], qui non sinit has pestes diutius latere in perniciem fratrum. Quae semina hic reliqverit socius P. V.[7] ex literis P. Gerardj[8] poterit intelligi. Plane immenso dei beneficio factum est, ut nulla mora in ea profectione fuerit interposita. Magnae alioquin tragediae nobis impendebant.

Cauendum ne peiora accidant in alijs collegijs. Scimus enim ex varijs Rumoribus animum[9] in Seditione obfirmatum, et de sua uocatione desperantem, et ad vindictam contra societatis patres se parantem, ita ut forsan praeter eiectionem ex societate non existimem quicquam valiturum aliud remedium, nisi forte carceris. et hec de primo.

Eius vero Coadjutorem[10] ego capaciorem semper existimaui, sed quaedam per patres et fratres ad me peruenerunt, quae clare indi-

---

[1] Hoc ipso die 11. Decembris; v. infra, ep. n. 1544.

[2] Fridericus „Flander" sive „Brabantus" sive „Delphtensis" (Delft, nunc regni hollandici urbs) Roma in Germaniam missus, in collegio oenipontano m. Maio a. 1568 coquum agebat; ibidem 8. Septembris 1570 vota „coadiutorum temporalium formatorum" emisit (Codd. G. Ep. VIII f. 144[b]; VI 35 f. 31[b] 60[a]; GSC 66 f. 359[a]).

[3] Vide supra p. 112.

[4] Is 5, 7; cf. Ps 79, 15; Ier 2, 21; Mt 20, 1 etc.

[5] 1 Rg 16, 14. Act 19, 12; cf. Mt 12, 45 etc.

[6] Iob 1, 21. Ps 112, 2. Tob 3, 13. Ps 71, 17 etc.

[7] Fr. Ioannes Vicus, quem Canisius 11. Decembris Dilinga secum abduxerat Augustam; v. supra p. 141.

[8] Pastelii. [9] Vici.

[10] P. Thomam Gallum; v. supra p. 140, et infra, mon. dil. (3) (4).

cant uix ei ullum futurum remedium in nostra prouincia, siquidem cum superioribus est contentio majoribus, non solum minoribus, et ita obfirmata, ut jam videatur callum obduxisse, et omne vnguentum respuere. Retracto itaque id quod meis consilijs hactenus suggessi de ipso, et id vnum judico procurandum quod ipse interdum coram fratribus erumpens significat se cupere, nempe ut in aliam prouinciam migret, erit siquidem vtilis in ministerio vbicumque erit sine hac tribulatione, bonus alioquin pater[1]. Particulares historias ex quibus hae deducuntur conclusiones, enarrat suis literis P. Gerardus ex parte. id addiderim praedictis forsan remedium hoc esse properandum, sicut factum est in primo. Et uiderj mihi saluo judicio .s. obedientiae has meas literas et P. Gerardi de eodem, esse quamprimum Romam transmittendas ad P. Generalem nostrum. Sit dominus nobiscum, Amen.
F. 6. Dom. 2e Aduentus[2] 1567 Dilingae

filius in Christo

† A. Pisanus †.

ihesus. Reuerendo admodum in Christo patri doctori Petro Canisio praeposito prouinciali Societatis Jesu in Superiori Germania. Augustae, uel vbicumque fuerit.

Canisius huic inscriptioni sua manu ascripsit: „De Ioanne Anglo et D. Thoma Dilingae", atque ipsas litteras — id quod Pisanus petierat — Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem misit.

1545. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 17. Decembris 1567.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Sup. Germania P. Dottor Canisio, Prouinciale". Germ. 67 f. 90b.

Qui quibus cum condicionibus professionem 4 vel 3 votorum facere debeant; qui in numerum coadiutorum spiritualium formatorum asciscendi sint; qui exspectare debeant.

Il Padre Gaspar[3] Anglo si può far professo de 4. uoti[4], aspettando pur un poco.

---

[1] De ipso P. Pisano P. *Theodoricus Canisius* rector Dilinga 21. Novembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam *rettulit: „Diebus Dominicis latine concionatur in Academia, partim Euangelium partim professionem fidei, vt a pio IIIJ edita est, docens, non sine aedificatione multorum" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 145—146).

[2] Die 12. Decembris. [3] Haivodus.

[4] De votis professorum et coadiutorum v. supra p. 116. *Iulius III.* in Bulla Roma 21. Iulii 1550 data constituerat: „Proprij cuiusque gradus iudicium, et officiorum discretio ac distributio tota sit in manu Praepositi Generalis, . . . vel eorum quos ipse sibi ea cum auctoritate substituerit" (*Litterae* apostolicae etc. 61). Et *S. Ignatius* praeceperat: „Praepositus Generalis per se et per alios admittere . . . poterit eos, qui ad Institutum Societatis ei idonei videbuntur; sive ad probationem, sive ad professionem, sive in Coadiutores formatos, vel Scholasticos approbatos admittendos censeat" (Constitutiones S. J. P. 9, c. 3, n. 1). Quo autem tempore professio facienda esset, neque litteris pontificiis, neque constitutionibus Societatis definitum erat; atque *Concilium Tridentinum* planis verbis significaverat, nolle se praecepto ea de re a se dato Societatem comprehendere (sess. 25, de reg. c. 16).

Il Padre Gioan Rabastein finiti li studij si accetti à professione anche de 4. uoti.

Il Padre Gregorio Rosseffio, simile. se pur li manca qualche cosa deli suoi studij.

Il Dottor Theodoro peltano, si faccia anche professo de 4. uoti.

Del Padre Henrico Arboreo, informi V. R. si è sufficientemente dotto in Theologia, perche essendo tale si potrà anche accettare à professione de 4. uoti.

Il Dottor Thomas gallo, farà similmente profession de 4. uoti.

Il Padre Domenico [1] Rettor di Monachio, se potessi finir li suoi studij, si potrebbe dopoi farsi professo de 4. uoti, non potendo seguitar li studij, farà profession di 3. uoti.

Del Padre Theobaldo [2], informi V. R. qual sia suo talento quanto alle lettere, et se potessi essere, doueria studiare [a], non potendo V. R. ueda se li parerà, si accetti à profession de .3. uoti.

Il Padre Michael mario, facciasi coadgiutor spirituale.

Il Padre Gasparo [3] tirolense idem.

Il Padre Gerardo pastelio, seguiti li studij.

Del Padre Vuandelino [4], informi V. R. che talento mostrà per li studij.

Al Padre Martino Steuordiano, Padre Dirsio, Padre Gioan sassone, P. Paulo confessore dela Regina Helena [5] conuerrà aspettare, et io scriuo in particolar ad ogniun di loro, quel che mi pare. nelle orationi *etc.* Di Roma li 17. di Decembre 1567.

Borgias hanc epistulam cum aliis quibusdam ad P. Hieronymum Natalem visitatorem misit, ut hic, numquid in ea haud bene haberet, videret ac deinde ad Canisium eam mitteret. Ita enim in *Borgiae* litteris Roma 20. Decembris 1567 Antverpiam ad P. Natalem „Visitator nelle Prouintie d' Alemagna et Francia della Compagnia di Giesù" datis praecipitur: „Per quattro lettere che qui nanno drizate alli quattro Prouintiali di Germania uedera .V. Reuerenza quello che ci è parso quanto allo accettar à Professione ò per Coadiutori spirituali le persone in dette lettere nominate. Tuttauia hauendole .V. Reuerenza uisitate poco fà se li paressi qualche cosa differente circa alcuno di questi, potra auisar al Prouincial suo suspenda la essecutione di quel che io li scriuo insino à tanto, che .V. Reuerenza mi dia auiso, et io li [b] torni à scriuer sopra il medesimo; et potrà mandar cosi ad ogniuno delli Prouintiali la sua lettera, aggionta la ecceptione di qualcuno se li paressi debbia suspendersi. Et per che sono molto pochi Professi [ne]lle dette Prouincie .V. Reuerenza quanto prima li mandi le mie, accio possano fare alcuni" (ex archetypo, ipsius Borgiae manu subscripto, quod est in „EB" [cf. *Can.* V LXXI] n. 220, f. 73; etiam in Epp. *Nadal* III 549).

a) *Quae sequuntur, usque ad* Il Padre Michael *excl., in ap. postea addita sunt.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] Menginus. [2] Stotz.

[3] Obergasser; v. supra p. 116[5]. [4] Völck.

[5] PP. Ioannem Merquitium et Paulum Hetzcovaeum significat.

1546. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 17. Decembris 1567.

Ex archetypo (2°; 3 pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183, n. 221 (f. 340 341). Canisius sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit.

Tractatio cum reginis difficilis. P. Hoffaeus viceprovincialis. Catechismi Romani versio. Centuriarum refutatio difficilis. Omnes Fr. Vici discipuli scripto et interpositis minis petierunt, ut ille sibi restitueretur; eius promissa. P. Gallus „formidabilis". P. Sammarayr, ingrato et inutili, concedendum est, ut extra Societatis domus victum sibi lautiorem quaerat. P. Haivodo amanter scribenti apostatae petulanter responderunt. De Sociis augustanis sine salario sustentandis.

Jhesus. Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Hodie primum huc accessi, cras aditurus[a] Reginas[1], ut iussit P. Vestra. Video negotium mihi et illis difficile fore, praesertim ob literas illarum paucis ab hinc diebus ad me datas. Quidquid autem effectum fuerit, breui nunciabo. Dominus bene prosperet nostros conatus ad suam gloriam.

Accepi 23. Nouembris datas, et suas reddidi D. Paulo[2] Viceprouinciali, qui uisus est aegre hoc nouum munus admittere, tum propter solitam pusillanimitatem, tum propter officium contionandi[3]. Scribet ipse de suo animo fusius in literis adiunctis. Jntellexerunt Rectores omnes hunc sibi Prouincialis loco consulendum et audiendum esse. Conueniemus Augustae ambo post ferias Epiphaniae[4], ut rectius a me instruatur de statu Prouinciae ac praecipuis difficultatibus Collegiorum. Jnterea postremam partem Catechismi Romani Germanice uertendo et corrigendo perficiet, ac frequentes conciones habebit. Jnterea et ego conficiam hoc loco et Dilingae negotia mea, ut postea liberius ad opus Centuriarum ingens accedam solius obedientiae praestandae causa, et scio uarias mihi molestias et difficultates non paucas hic[b] exhauriendas esse. Dominus bene uertat. De progressu operis suo tempore monebo, ut postulauit P. Vestra.

Quod ad Joannem[5] Anglum attinet, uisum est Rectori Dilingensi[6] et mihi, post scriptas literas alias diutius illum retinendum esse Dilingae, etsi nobis ualde displiceat hoc ingenium satis periculosum. Discipuli eius omnes ab illo ipso subornati, ut putamus, scriptum quoddam Rectori obtulerunt, quo praeceptorem sibi restitui tam seuere postularunt, ut minarentur, se alio migraturos, nisi uoti compotes redderentur. His literis subscripserunt singuli in Rhetorica classe. D. Pisa plura scribet de eodem Joanne et eius coadiutore, quem Doctorem

a) abiturus *arch.* b) *Ita in arch. correctum est ex* hinc.

---

[1] Magdalenam et Helenam. [2] Hoffaeo; v. supra p. 119 123.

[3] Monachii in templo Eremitarum S. Augustini, quo collegium quoque Societatis utebatur, contionator erat.

[4] Post 6. Ianuarii 1568.

[5] Vicum rhetoricae in universitate dilingana professorem; v. supra p. 136 140.

[6] P. Theodorico Canisio.

Thomam[1] intelligit. Vterque nobis est formidabilis, quia saepe moniti magis ac magis offendunt fratres. Habeat quaeso anxius Rector in re tanta necessariam consolationem, praesertim si illius authoritatem pergant negligere. Augustae idem Joannes meliora mihi promisit: alteri metuo magis, qui neque cum Prouinciale[2] sua conferre uult, neque Rectorem audit, sed ad patrem Generalem dicit se scribere. Dominus adsit Collegio Dilingensi.

Habemus Augustae P. Balthasarem[3] Bauarum, qui annis aliquot docuit Pragae, et ad nos a P. Visitatore[4] missus fuit curandae ualetudinis causa. Jn multis Collegijs uixit difficilis et ingratus nostris ob solitas querimonias et anxias curas de uictu suo. Est interim ociosus, quem exercere non possumus in re seria, et capitosus paruique iudicij in rebus agendis. Cupit interim extra Collegium alibi uersari, ut quod a nostris obtinere non potest, in patria uel alio in loco paret sibi ualetudinario. Sperat enim non defuturam sibi conditionem in monasterio uel apud Nobilem, ut uictum sibi commodum et lautiorem adipiscatur. Visum est Doctori Lanoyo[5] et mihi, P. Vestram nostris rem ualde gratam et utilem esse facturam, si eundem plane missum facere et ablegare possimus, cum nostris permolestum esse soleat de inuito bene mereri, et continuis illius querelis obtundi, praesertim cum nulla in re Societati nostrae usui esse posse uideatur.

Paruimus consilio P. Vestrae missis P. Gaspari[6] Angli literis amanter scriptis Eduardo Apostatae. Respondit autem ille simul et Balthasar ex oppido Lutherano, quod est Dilingae proximum[7]: respondit inquam uterque petulanter, et uelut de hac sua perfidia gloriantes, et nobis coecitatem exprobrant. Habemus igitur cur uicem illorum infoelicium doleamus, et posthac cum illis neque per scriptum, neque per nuncium agamus, quandiu ita praefracti fuerint et obstinati, quos mortuos Christus solus ad uitam reuocare potest[8].

---

[1] Gallum theologiae scholasticae in eadem universitate professorem. Pisani epistulam v. supra p. 143. [2] Cum ipso Petro Canisio.

[3] Sammarayr (Samereyer); de quo *Can.* II 561[1] 674; V 494[6]. P. *Paulus Hoffaeus* viceprovincialis Oeniponte 7. Iunii 1568 de Ottone Henrico comite in Schwarzenberg summoque per Bavariam praefecto ad Borgiam *rettulit: „Est Comes quidam in Bauaria dictus Schwarzenberg, P. Canisio optime notus et magnus societatis fautor, is literis ad me datis, petit P. Balthasarem ad 3. aut 4. menses in suum castrum quod 4. miliaria distat a patria Balthasaris, aitque sibi factam spem a P. Prouinciali habendi vel hunc P. Balthasarem vel alium." Addit Hoffaeus, Balthasarem „valetudinarium", „valde indoctum", „simplicem" esse (ex autogr.; G. Ep. IX f. 160[b]). [4] P. Hieronymo Natale.

[5] P. Nicolao Lanoio rectori oenipontano. [6] Haivodi.

[7] Lauingae versabantur Eduardus Thorn et Balthasar Zuger.

[8] *Hoffaeus* Borgiam in *litteris, quas modo dixi (supra, adn. 3) monuit: „Superioribus diebus scripsit mihi Rector Dilinganus Balthasarum apostatam Laubingua Dilingam venisse, ob impudentiam a senatu Aulico uocatum, ibi multa contra fidem et religionem nostram petulanter effutiuisse . . . Balthasar metu Principis Wolfgangi a Dominis Dilinganis sine correctione dimissus est."

Commendo me sacrificijs et precibus P. Vestrae et patrum Assistentium in Christo JESV Domino nostro.

Quod ad sustentationem nostrorum Augustae spectat, egi Dilingae cum Reuerendissimo Cardinali, qui serio scripsit ad quosdam Canonicos de ratione inuenienda, ut nostri sine salario, quod hactenus Contionatori[1] penditur, Augustae nutriantur[2]. Qua de re plura scribentur, cum erit aliquid certius constitutum. De reliquis posthac mihi scribendum non puto, cum satis sit a D. Paulo mihi iam substituto perscribi, quae ad hanc prouinciam spectant. Sed uix tamen ante dies quatuordecim ad hoc munus se poterit quiete integreque transferre. Dominus nobiscum. Oeniponti 17. Decembris 1567.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Prae-[posito G]enerali Societatis JESV. Romae.

Misit Canisius una cum hac epistula, ut ex ipsa cognoscitur, Romam *litteras a P. *Paulo Hoffaeo* viceprovinciali Monachio 15. Decembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam datas; in quibus eum de PP. Martino Leubenstain et Theodoro Peltano ita monebat: „Quae R. P. V. scribit de Rectore Jngolstadiensi P. Martino et P. Peltano vt nimirum hic Rectoris curam suscipiat, hoc putat P. Canisius et difficile et non satis commode posse fieri[a]: . . . nec ego indicarem hanc commutationem Collegio illi expedire. tum audio P. Martinum bono esse animo circa officij curam retinendam, vti habeo ex P. Prouinciali" (ex autographo; G. Ep. VIII f. 234[b]).

Quod ex superioribus Canisii litteris colligebatur (v. supra p. 131), id hisce Canisii et Hoffaei epistulis confirmatur: Canisius Dilinga Oenipontem proficiscendo cum Hoffaeo coram egit, sive per Monachium transiit, sive Hoffaeum Augustam arcessivit; Monachium, puto, ire volebat (v. supra p. 113); sed est aliquid, quod eum consilium mutasse suadeat; v. infra, mon. var. (6).

Borgias Canisio respondit 17. Ianuarii 1568.

1547. CANISIUS ven. **MAGDALENAE** archiducissae Austriae et **HELENAE** sorori eius.

Oeniponte inter 18. et 21. Decembris 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1550.

Praepositi generalis nomine ipsis haec proponit: Pro PP. Dyrsio et Hetzcovaeo P. Lanoium confessarium admittant, vel saltem videant, ne cum disciplinae detrimento duo illi confessarii rebus aulicis plurimum occupentur neve cibi lautiores cotidie in collegium mittantur. Societatis instituto non congruit, ut Socii Halae in collegio feminarum sacra administrent; eadem tamen Societas gratias agit, quod reginae ibidem novicios alendi piam habebant voluntatem.

Canisius Oeniponte 22. Decembris 1567 Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem litteras dedit, in quibus de Magdalena et Helena sororibus archiducissis ita ad eum refert: Sciebam „illis permolestam fore narrationem eorum, quae P. Vestrae nomine declarare debebam[3]. Visum est autem Patribus, ut post

a) *Hoc v. ab Hoff. supra versum scriptum est.*

[1] P. Gregorio Roseffio cathedralis ecclesiae contionatori.

[2] Litteras Dilinga 10. Decembris 1567 a cardinali Ottone Truchsess ad Wolfgangum Rhemium canonicum ea de re datas v. infra, mon. aug. (a 2).

[3] Vide supra p. 49 107.

oblatas P. Vestrae literas[a] [1], *scriptum proponerem, et*[b] *in eo causam totam illis commodius explicarem. Jd ego feci non sine consilio et iudicio P. Rectoris et Ministri*[2], *qui scriptum prius lectum approbauerunt. Praefatus sum autem, ut boni consulerent, a nobis ea proponi, quae ad ipsarum profectum et instituti nostri rationem, tum ad utriusque partis in diuino seruitio, salute animarum et aedificatione proximi promotionem non parum opportuna et conducibilia uiderentur. Considerarent in hac re potius rem ipsam et piam nostram intentionem, quam naturales affectus, si fortasse alicubi in narrando essemus ingrati uel molesti: cupere nos interim hoc admonendi officio gratitudinem illis, uelut matribus de nobis optime semper merentibus*[3], *testificari, simulque Deo et proximo, praesertim uero illis, qui nostrae sunt Societatis, et secundum eius Jnstitutum irreprehensibiles uiuere debent, satisfacere. Nulla uero ratione magis et melius, nos*[c] *Deo et proximo inseruire posse, quam si permittamur secundum nostras Constitutiones sincere et strenue procedere, nosque hoc loco cum alijs Collegijs conformiter gerere*[d], *nec in his, quae uocationis nostrae sunt propria, facile dispensare, sicut hactenus tamen*[e] *in quibusdam fuit dispensatum.*

„Adiunxi primum exempli loco[f] *de Confessarijs duobus hucusque donatis*[4] *non sine prudentium admiratione, et quorundam animorum perturbatione. Rogare nos igitur, ut sepositis affectibus ipsae iudicium et libertatem huiusmodi Confessarios instituendi et mutandi permittant*[g] *nostrae Societati, cuius quidem superior rectius nouit, quid Confessarijs ipsis, si aliquando transferendi essent, expediat magis, et qui conscientijs ipsarum uelit et possit, instituto bono et idoneo Confessario, rite prouidere. Vbi repetij P. Vestrae consilium de P. Lanoyo huc ex Austria destinato, qui spiritualis et peritus illarum pater esse posset; Confirmaui etiam, quae P. Natalis de hoc ipso negotio tum suo tum P. Vestrae nomine ante annum cum illis ipsis tractauerat*[5].

„Quod si hoc ipsum propter multas et graues causas ab ipsis rogantes obtineremus, multa quidem, quae nunc, dum duo manent Confessarij, consequi cernuntur, incommoda euitarentur. Sin minus hoc nobis concederent, tum nos uehementer orare, ut quandiu P. Vestrae aliter uisum non erit, ijdem Confessarij[h] *non toties in aula uersarentur, neque ab aulicis foeminis uocarentur, et negotijs ad Jnstitutum nostrum non pertinentibus non tantopere occuparentur: sed ad poenitentiae sacramentum et ob res grauis tantum momenti ad colloquium expeterentur nostri Sacerdotes.*

„Rogaui praeterea, ne adeo sollicitae essent in parandis et quotidie offerendis cibis lautioribus, quam quae[i] *[?] paupertati nostrorum congruant: rectius ipsas de nostris merituras, si omnes sub una et eadem disciplina instituti nostri propria sinerent sustentari, neque personarum delectum facerent in his, quae ad corpus curandum spectant*[6]. *Ad haec monui, ne uellent Sacerdotes nostros*[k] *in uarijs*

a) *In arch. sequitur* post *vel simile v., oblitt.* b) *Duo vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.* c) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* d) *Ita C. ipse correxit ex* uiuere. e) *Duo vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.* f) *In arch. corr. ex* loca. g) *In arch. corr. ex* permitterent. h) *Sequuntur vv.* non sine quorundam offensione, *oblitt.* i) *Sic; scribendum fuisse videtur:* qui. k) *Sequitur* ita, *oblitt.*

---

1 Has v. infra, mon. oen. (6).

2 PP. Nicolai Lanoii et Georgii Crispi.

3 Lanoio rectori oenipontano P. *Joannes Polancus* Societatis secretarius mandatu Borgiae Roma 20. Decembris 1567 *scripsit: „Si è inteso la limosina che han fatta le Serenissime Regine di ornamenti di Chiesa, al collegio di Padoa. Dio N. Signore gli lo remeriti“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 94^b).

4 P. Ioannes Dyrsius Magdalenae, P. Paulus Hetzcovaeus Helenae a sacris confessionibus erant.

5 De hac re cf. Epp. *Nadal* III 270—271 276, et *Can.* V 775, et infra mon. oen. (7) (9) (12).

6 Singulis diebus unum ferculum pro universo collegio, 4—5 pro P. Hetzcovaeo mittebantur; v. infra, mon. oen. (7).

templis ita distrahere, et a nostro saepe templo, cum sunt poenitentibus necessarij, ad aulam et Confessiones aulicarum auocare, nulloque modo permittere, ut Confessarij nostri extra Sacellum Aulae exciperent in cubiculis Confessiones. Ostendi etiam, rectius cum nostris agi posse, si non toties literas aulicas acciperent, omniaque consilia sua cum Rectore ipso conferrent, priusquam respondeant uel procurent et promittant aliquid. Praeter haec omnia rogaui, ut quae per alios, et maxime Sacellanum expediri possunt, nostris apud externos agenda non committantur, qui nimis diu saepe solent abesse, et odiosa uel non necessaria quandoque curare, ut ab alijs etiam possint reprehendi.

„De his omnibus admonendas et rogandas Reginas putaui P. Vestrae nomine, hoc unum urgens maxime, ut si de nostris, deque hoc Collegio bene mereri uelint, ne sinant eos contra regulas et simplicitatem instituti nostri in praedictis agere, et disciplinam domesticam dissoluere[a]*. Postremo repetij sententiam p. tuae, quam et antea literis huc missis explicaueram, de Hallensi negotio, quod nimirum Societati nostrae non conueniret, siue spectemus curam Religiosarum personarum nostris illic demandandam, siue communicationem nostrorum et earumdem foeminarum in eodem templo quotidianam, siue domum nostram*[b] *et habitationem uicinam Reginali Collegio adiungendam. Rogare nos igitur, ne a nobis postulare pergerent, quod saluo instituto praestare non possemus: praesertim cum alia etiam accedant incommoda utrinque consideranda, si nos illius templi cultusque diuini curam et administrationem integram suscipere et sustinere uellemus*[c]*. Egi tamen gratias totius nostrae Societatis nomine, quod pro sua singulari in nos beneuolentia et liberalitate templum et domum propriam nobis offerre, et nostros alere Nouitios uoluerint, simulque nos omnes et operam nostram in his, quae uocationi nostrae non repugnant, obtuli. Haec summa fuit scripti, quod a nostris comprobatum Reginis ego, uelut P. Vestrae Commissarius, offerendum ac proponendum putaui.“*

Quam bene Canisius his litteris S. Francisci Borgiae cogitationem voluntatemque assecutus sit, colligitur ex hoc eiusdem *Borgiae* * decreto, quod, anno non ascripto, in codicem quendam collegii ingolstadiensis (Antiqu. Jngolst. f. 90) saeculo XVI. relatum est: „Vt ministerium Societatis nostrae ita proximis impendatur, vt infirmioribus, et alijs quibuscunque sinistrum quid cogitandi occasio, quoad fieri potest, adimatur, decreuimus, ne extra [domus nostras][d] [?] ulli ex nostris sacerdotibus colloquium protrahere cum foeminis quantumuis spiritualibus, et sanctis, nec eas in domibus earum, uel ubicunque fuerint, uisitare, nec literas, aut munera vlla (etiam quae deuotionis aliquid habere videantur) ad eas mittere, uel priuato nomine ab eisdem aliquid (praeter elemosinas, quas ad collegia, uel ecclesias mittant) accipere, uel ullam demum cum eis familiaritatem habere liceat. Jn templis autem earum Confessiones, quam breuiter fieri potest, audire, et eisdem aegrotantibus etiam sacramenti poenitentiae beneficium impendere (si opus erit) adhibito socio, licebit. Ex ordinatione R. p. Generalis, huic decreto subscripsi Joan. de Polanco.“

Magdalena et Helena Canisio statim responderunt; v. infra, ep. n. 1550.

1548. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 20. Decembris 1567.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio“. Germ. 67 f. 94.

Praepositus generalis de Sociis, quos „professos“ vel „coadiutores formatos“ efficiendos esse Canisius censebat, iam constituit; quae litterae P. Natali mittuntur, per ipsum Canisio mittendae. Quos Canisius censebat temporales coadiutores formatos esse creandos, ipse creare poterit, et si quos alios maturos esse iudicarit, praepositum generalem monere poterit. De vino aqua commiscendo praepositus statuet.

a) *Ita C. ipse correxit ex* impedire. b) *Hoc v. supra versum scriptum est.* c) *Ita in arch. correctum est ex* uelimus. d) *Vel:* collegia.

Negotium oenipontanum. Scriptum est, ut P. Fahe Herbipolim mitteretur. Quod Canisius iis, qui de litterarum studiis importune praepositis instent, potius sui ipsorum vincendorum studium convenire dicit, recte dicit; neque tamen lex, quae ad omnes pertineat, dari potest. P. Roseffii valetudo.

Pax *etc.* Si son riceuute quelle di V. R. di .8. del passato, et insin à tanto che si risponda ad altre de nostro Padre che non haueua V. R. riceuuto all' hora si scriuerà in breue di quelli che V. R. propone per professi et coadgiutori [1], che già N. Padre ha fatto risolucion [2], ma prima che uenga alle mani di V. R. si è mandata al P. Natale, come anche quelle delle altre Prouincie [a] che lui ha uisitate [3], lui [b] mandarà à V. R. sua parte, quando l' hauera uista, et aggiongerà il parer suo, se qualche cosa li occorrera circa alcun particolare [c], quì credo andarà incluso il plico per detto P. Natale, V. R. glielo mandi. ma quanto alli coadgiutori temporali nominati per V. R. li potrà accettar quando uorrà, et se altri judicassi anche maturi potrà dar auiso à N. Padre General.

Quanto alla difficultà di mescolar l' acqua col uino, guardesi la regola, che rimette questo al parer del superior [4].

Stamo [d] aspettando quel che hauerà [e] fatto V. R. con le Regine [5], quanto alli confessori et casa de probatione di Hala. del mandar in Herbipoli il P. Pietro Phae, si è scritto assai caldamente in Polonia, mandando in suo loco il Padre Filippo Vuidmastadio [6].

Che conuenghi piu presto il studio dele mortificationi, che dele lettere, à quelli che molto sollicitano per quelle, spesse uolte sarà cosi, benche è difficile far generali regole in cose di questa qualità.

Ci rallegriamo in Domino, intendendo che il Padre Gregorio predicator di Augusta, sia rissanato, et che s' intenda che quel sangue che sputaua non era del petto, sia laudato Jddio N. Signore. tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 20. di Decembre .1567.

His litteris praeter epistulas Natali destinatas, de quibus Polancus scribit, etiam alia scripta adiuncta sunt. Nam in Cod. „Def.“ *notatum est, 20. Decembris 1567 „P. Canisio“ missam esse „formulam Congregationis Prouincialis, et le regule Procuratoris generalis“ (Diuersi ordini etc., in a. 1567). De formula illa plura postea dicentur.

a) *Ita in ap. correctum est ex* Prouinciali. b) *In ap. sequitur* la, *oblitt.* c) *Sequitur* V. R., *oblitt.* d) *In ap. corr., ut videtur, ex* Sto. e) *Sequitur* negotiato, *oblitt.*

---

[1] Vide supra p. 116.

[2] Hanc v. supra p. 144—145.

[3] Provincias Austriae, Rheni, Germaniae inferioris significat.

[4] Nunc quoque in „Instituto“ Societatis „dispensatori“ praecipitur: „Vinum in mensa ponendum aqua temperabit, ubi et quantum Superiori videbitur“: Regulae Dispensatoris n. 2 (*Institutum* S. J. III 154).

[5] Magdalena et Helena.

[6] Vide supra p. 112. P. Fahe expetebatur ad contiones in ecclesia cathedrali habendas.

1549. Ven. **MAGDALENA** Austriae archiducissa et **HELENA** eius soror CANISIO. Oeniponte inter 19. et 22. Decembris 1567.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra p. 153. Epistula usus est *Kröss*, Can. 181.

Ne de confessariis mutandis se monere pergat; parcendum esse suae sive virtutis sive valetudinis imbecillitati. Nec se meruisse, ut Socii Halae nihil officii sibi praestare vellent; ita et sumptus irritos fore et fratres suos offensum iri et se ludibrio esse futuras. Alia sibi esse promissa. Sacerdotibus saecularibus se fidere non posse. Denuo domum noviciorum offerunt.

Canisius Oeniponte 22. Decembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem rettulit, se, quae Magdalenae et Helenae archiducissis proponere ab ipso iussus esset, scripto proposuisse, admonendo eas de confessariis et de cibis ac de collegio halensi etc. (v. supra p. 107). „Sed", inquit Canisius, „dici non potest, quam illis molesta haec fuerit admonitio, eamque magno luctu et acerbis querelis contra me iteratis sunt prosequutae; praecipue autem[a]*, quod moderari non possent affectus, cum de mutandis confessarijs, ut dixi, admonerentur, quodque spem illis omnem Hallensis Collegij erigendi eriperemus. Ac senior quidem nullam ferre mentionem potest de mutando Confessario suo*[1]*, simulque cum sorore per literas precata est, per Deum et Judicium extremum, quam maxime potuit*[b]*, obsecrans, ut de confessarijs mutandis admonere desisteremus, neque grauissimum ipsarum maerorem ex hac admonitione collectum, et cum aliquo sanitatis periculo coniunctum, augeremus. Fatentur interim bonum quidem fore, si*[c] *hanc ipsae perfectionem essent consecutae, ut mutatione Confessariorum nihil prorsus commouerentur, et Societatis nostrae iuditio hac in parte starent:* sed quoniam, *inquiunt*, hanc perfectionem nondum attigimus, nec fieri posse uidemus, hac in re naturam ut ipsam in nobis superemus, maiorem in modum propter Christum rogamus iterum P. Generalem, ut parcat nobis, quae sumus peccatrices, bonique consulat in hac causa nostram imperfectionem, nobisque parumper indulgeat. Sumus ambae sorores in hac corporis imbecillitate non diu uicturae, neque ad senectam peruenturae[2], et proculdubio citius moriturae, si pergat P. Generalis his tristibus nuncijs perturbare nos, quae summam confidentiam post Deum in hac ipsius societate defixam habemus. Dolemus interim, quod has graues animi perturbationes, quae sanitati nostrae officiunt, moderatius ferre non possimus.

Quod ad Hallense institutum spectat, nunquam putabamus fore, ut Societas nobis optatam consolationem et opem spiritualem omnem negaret, praesertim cum absque obligatione[d], Societatis ministeria in nouo illic templo expetamus. Jgitur tot tantique sumptus in fabricam

a) *In epistula Canisii sequuntur vv.* ut arbitror, *oblitt.* b) *Ita C. ipse correxit ex* potest c) *Ita C. correxit ex* ut. d) *In ep. C. corr. ex* obligationem.

[1] Magdalenae a sacris confessionibus erat P. Ioannes Dyrsius; Helenae confessiones excipiebat P. Paulus Hetzcovaeus.

[2] Utraque mortua est Halae, Helena a. 1574, Magdalena a. 1590.

collati fructum nullum adferent, sed cogemur huic toti instituto coram fratribus[1] renunciare, idque non sine fratrum[a] contra Societatem concitatione et aliorum offensione fiet, multis etiam idcirco irridentibus, quod ab hoc opere praeclaro, quod passim in orbe celebratum est, tandem destiterimus. Speramus autem et confidimus, his et alijs incommodis ex imperfectione et desertione huius fabricae secuturis, P. Generalem, praesertim post magnifica[b] eius promissa nobis ante facta, consilium et opem praesentem allaturum esse. Quid uero magnum est, ut quidam Societatis Hallae nobis faciant, quod alibi solent? Habeant et retineant suam apud nos quoque libertatem: sed seruiant interim ad Dei gloriam et salutem animarum Hallae, missas celebrando, concionando, confessiones excipiendo. Neque meruimus ita prorsus, ut putamus, destitui opera Societatis, neque credimus fore, ut cum alijs in domino iuuandis libenter inseruiatis, tam seuere nobiscum agatis. Extant nobis literae P. Generalis, quibus paternam et spiritualem opem atque consolationem a Societate nobis non defuturam pollicetur[2]. Priusquam uero careamus opera uestra, amicos omnes libentius relinquemus[c]. Nec uitio uerti nobis potest, quod in hac tanta bonorum ministrorum apud Germanos penuria, et publica Ecclesiae necessitate, confugiamus ad uos, et cum alijs[d] sacerdotibus secularibus fidere non possimus[3], uestra ministeria requiramus. Confidimus igitur et rogamus, ut missas faciatis difficultates, et necessitati nostrae consulatis, neque recusetis Domum Nouitiorum a nobis institui, unde ministros aliquot et operarios in templo nostro nouo habeamus.

Haec argumenta Reginae suis maxime scriptis urgent, uerbisque pluribus prosequuntur: nec ualde mouentur rationibus nostris, quae ab [in]st[itut]i nostri ratione et obligatione petuntur[e]."

Num Canisius ex Magdalenae et Helenae litteris ipsa earum verba transcripsit? Reginae, vel potius Magdalena suo et sororum nomine, germanice scribebant etiam ipsis praepositis Societatis generalibus (cf. *Can.* IV 949 950). Duabus epistulis germanice ad Lainium datis ipsa Magdalena versionem latinam adiungendam curavit (*Can.* IV 949 950); at Canisius germanice sciebat. Quare eam suo sororisque nomine Canisio germanice scripsisse, hunc autem eius verba latine reddidisse opinor.

1550. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 22. Decembris 1567.

Ex archetypo (2°; 5 pp.; in p. 6 inscr.), Germ. 183 n. 222 (f. 342 343 344). Canisius sua manu litteras emendavit iisque nomen („Seruus" etc.) subscripsit. Litteris usi sunt *Boero,* Can. 326—327 (qui eas „autographas" minus recte vocat), et *Kröss,* Can. 181.

a) *Tria vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* b) *In ep. C. corr. ex* magnificam. c) *In ep. C. corr. ex* relinqueremus. d) *Duo vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* e) *Sequitur* maxime, *oblitt.*

---

[1] Maximiliano II. imperatore, Ferdinando II. et Carolo archiducibus.

[2] At v. g. *Iacobus Lainius* praepositus generalis litteris Roma 2. Ianuarii 1565 datis omne obsequium „Nostrae Professioni conforme" ipsis promiserat (*Can.* IV 949).

[3] Vide *Can.* IV 949[1], et supra p. 7[2].

Reginis Canisii monitiones permolestas fuisse. Hic Borgiam rogat, ne patronas omni ope destituat. De refutatione Centuriarum.

Jhesus. Pax Christi et foelix annus,
admodum Reuerende in Christo Pater.

Postremo scripsi huc me uenisse, ut uoluit P. Vestra et praecipue quidem ob Reginas[1], a quibus ego non immerito mihi metuebam, cum scirem illis permolestam fore narrationem eorum, quae P. Vestrae nomine declarare debebam[2]. Visum est *[etc., ut supra p. 148]*. Sed dici non potest *[etc., ut supra p. 153]*. Vnde g[raue][a] [?] [no]bis fuit in hac causa certare, neque adhuc uideo finem consiliorum, nostris interim admodum desiderantibus eam reperiri posse uiam, ut non omnino afflictas, et omni Societatis nostrae[b] ope destitutas bonas patronas reijcere uideamur. Christum rogo, ut in suam gloriam uertat omnia per sapientiam Paternitatis Vestrae cuius benignum responsum expectant. Commendamus nos et causam totam sacrificijs et precibus P. Vestrae ac patrum Assistentium in Christo JESV Domino nostro. De alijs plura breui, cum habuero certiora[c]. Oeniponti 22 Decembris 1567.

Ante Christi Natalem uel nouum annum uix potero ad quietem et studia me componere, ut P. Tuae uoluntati de Centurijs faciam satis. Dominus nobiscum.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praeposito [Genera]li [S]ocietatis JESV. Romae.

Borgias Canisio respondit 17. Ianuarii 1567.

1551. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 29. Decembris 1567.

Ex epistularum Borgiae et Polanci apographis eodem fere tempore scriptis, quae sunt in Germ. 67 f. 106[a] 107, et ex schedula ipsius Canisii manu scripta (8°; 1 p.; in p. 2 inscr.); quae exstat in Germ. 183, f. non sign., inter f. 342 et 343. Epistula usus est *Kröss*, Can. 181.

Apud archiducissas aliquid effectum esse de confessariis. Ministri adversus rectorem collegii querimonias mittit; rectorem in variis rebus haud recte se gerere.

S. Franciscus Borgias Societatis praepositus generalis P. Nicolao Lanoio collegii oenipontani rectori Roma 5. Februarii 1568 scripsit: „Ho riceuuto le lettere del P. Prouinciale Canisio di 29. di Decembre fatte in Jspruch, et quelle di V. R. di .6. di Gennaio. non ho hauuto certa lettera del serenissimo Arciduca Ferdinando, laquale mi auisò il P. Canisio, mi doueua scriuere; qui ua una mia credentiale per s. A.[3] *laquale V. R. uista et serrata gliela dara, et dopoi in secreto*

a) *Hoc vel simili verbo lacunam, quae in archetypo est, supplendam esse collegeris ex iis, quae antecedunt (v. supra p. 153) et quae proxime sequuntur.* b) *Sequitur* de, *oblitt.* c) *Ita in arch. correctum est ex* plura in adiunctis literis; *v.* breui *ab ipso C. scriptum est.*

[1] Magdalenam et Helenam. [2] Haec v. supra p. 49—51 107.
[3] i. e. per sua Altezza.

et priuatamente, li dia V. R. informatione come io giudico conuengi per il seruicio d' Iddio N. Signore et delle serenissime regine sue sorelle, che la Compagnia nostra habbia libertà, di poterli dare quelli confessori che giudicarà essere più al proposito loro. . . . Tengo anche rispetto à che li mei fratelli meglio si conseruino, nel spirito di sua uocatione religiosa, et gia che mandando due uolte il P. Canisio à loro AA.[1] *non ho potuto persuaderle, si contentino della mutatione, mi è parso douer informar almeno di questo il serenissimo Arciduca suo fratello, perche se cosa alcuna manco conueniente dipoi succedesse, io desidero essere appresso Iddio et appresso SS. AA. escusato." Easdem litteras P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius significat, cum Roma 31. Ianuarii 1568 mandatu Borgiae Canisio scribit: „N. Padre ha riceuuto le lettere di V. R. scritte in Jspruch, in questa sua ultima uenuta"; proxima septimana ad eas responsum iri.*

Canisii litterae perisse videntur; attamen ex Borgiae epistula Roma 7. Februarii 1568 data, qua ad eas responsum est, colligi potest, quid Canisius scripserit.

Exstat adhuc schedula ipsius Canisii manu scripta et soli Borgiae destinata, quam Canisius his litteris adiunxit. Quae sic habet:

Effectum est tandem apud R.[2] ut promittant se non daturas occasionem nostris aduersus regulas instituti et proximi aedificationem in aula procedendi. Deinde consentiunt, vt unus confessiones aulicarum omnium excipiat, ne sint duo[3], ut hactenus, idque concedit senior[4] idcirco libentius, quod speret ob hoc minus difficultatis futurum Patribus, vt vnum P. Dirsium Confessarium retineat sibi, cui saltem sola confiteatur: nec uideo rationem ullam ab eo proposito illam dimouendi.

Adiunxi scriptum P. Ministri oblatum P. Lanoio Rectori[5], de quo suas adfert querimonias, nec omnino uanas, ut ex alijs audio[6]. Nimium horti cura delectatur, et saepe hortulanum se potius quam Rectorem praestat. Video illi non ualde gratam fuisse monitionem meam in ultima Visitatione scripto fraterno comprehensam et illi soli relictam[7]. Pergit concitatioris naturae motibus ferri, ut difficile sit illi obsecundare: sibi et alijs rigidior ac tenacior, tum circa culinariam rem immodice sollicitus esse solet, neque fidit Ministro, qui facile illum in externis, si uellet, non sine prudentia debita subleuaret.

---

[1] Nescio, utrum Borgias significare voluerit, Canisium a. 1567 et m. Augusto et m. Decembri mandatu suo cum reginis egisse, an putaverit eum, cum circa 20. Decembris 1567 eas adisset, Oeniponte discessisse, sed paulo post redisse et sub 29. Decembris denuo cum iis egisse.

[2] Magdalenam et Helenam reginas significat.

[3] PP. Ioannes Dyrsius et Paulus Hetzcovaeus. [4] Magdalena.

[5] P. Nicolao Lanoio collegii oenipontani rectori.

[6] Hoc P. Georgii Crispi scriptum sub ipsas has litteras proponetur.

[7] Vide supra p. 16 18.

Conqueritur nimium in suis literis ad Superiores datis: multorum morbis facile mederetur, si suauiter admoneret, et humanius tractaret nostros, ac minus studij poneret in horto, qui multas hic fouet tentationes, et in scribendis literis ad diuersa loca. Cupio hunc bonum Patrem aut prorsus emeritum militem hic adesse, aut cum maiore charitate et patientia fratres gubernare. Alioquin parum efficiemus in hoc collegio tranquillando, in quo sunt praecipui naturae concitatioris et uehementioris. D[ominus] [nob]iscum.

Jdem P. Canisius.

† Soli admodum Reuerendo P. N. Generali[1].

Adiunxit Canisius huic epistulae, ut ex schedula ipsi adiuncta intellegitur, *litteras a P. *Georgio Crispo* collegii oenipontani ministro paulo ante Canisii adventum (id ex Lanoii litteris constat) ad P. Nicolaum Lanoium rectorem datas. Lanoius ipse Crispum monuerat, ut scriberet, et scriptum Canisio, cum is hoc tempore Oeniponte versaretur, tradiderat [v. infra, mon. oen. (8)]. Caeterum etiam ipse Crispus in litterarum exordio significat, optare se, ut ipsae et cum Canisio provinciali et cum Borgia praeposito generali eiusque „assistentibus" communicentur. Litteras maximam partem hic pono; nam tum Canisii epistulae per eas multum illustrantur, tum de ipso Canisio nova quaedam in iis narrantur. Ita igitur Crispus scribit: „Reuerende in Christo pater, Cur, licet mutuus inter nos semper sit amor, nec ea de re dubitare ullo pacto possim, non tamen par sit plaerisque in rebus inter nos consensus, propter frequentes fit causas. Quas (ut Deus nouit) non expostulandi gratia aut calumniandi profero scriptoque trado, sed ut uel remedium a patribus Romanis aut Prouinciali (quibus eas exhiberi ex animo cupio) inueniatur, uel hinc ego [in] alium locum, ubi quietiori animo Deo seruire possim, transferar. ... Primo puto ego[a] mentem patrum nostrorum esse, et commune bonum ita exigere, ut hortum habeamus amoenum, et ad honestam fratrum recreationem aptum, in quo defatigati studiorum molestia, animi commode relaxentur, non solum longo per hortum cursu, sed etiam amoena loci dispositione, qualis in Religiosis improbari non possit. Hoc patres Romani suo docent exemplo, qui hortum magno pretio emptum non sine sumptibus ad recreationem fratrum accommodasse, sicque conseruare dicuntur. Exoptat et P. Prouincialis, qui Reuerentiae V. me praesente dixit, ut in horti cura consilio hortulani aulici iam ab officio defuncti amici nostri integerrimi utatur, quod tantum abfuit a Reuerentia V. fieri, ut etiam ipsum per se contemnat, nihil eum ea in re scire asserens, etsi Jmperatori Ferdinando 2º[b] omnium Charissimus fuerit hortulanus, singularibusque ab eo muneribus affectus." [2] Hortum esse „immundiorem et minus dispositum, quam cuiusque rustici in medijs siluis habitantis"; eum, quia non colatur, longe pauciores fructus reddere, quam reddere posset. „2º quod ego patrum mentem esse puto, et ita in Constitutionibus haberi intelligo, ut in uictu nostro sit communis mundities et praeparatio[3], qualis apud sutores et sartores usitata est, et hanc, prout a P. Prouinciali in mandatis accepi, semper quaero, eaque fratres contentos uideo. Vestra uero Reuerentia semper

a) *Sequitur* esse, *oblitt.* b) *Sic; scribendum fuit* 1º; *v. infra, adn. 2.*

[1] De litteris „Soli" inscriptis v. supra p. 49[1].

[2] Ferdinando I. imperatori († 1564) urbs oenipontana singulariter grata caraque fuerat (*Can.* III 170).

[3] „Socii omnes ... in iis, quae ad victum, et vestitum, et cetera exteriora pertinent, honestorum Sacerdotum communem et approbatum usum sequentur": Formula Instituti Societatis Iesu a *Iulio III.* 21. Iulii 1550 approbata (*Litterae* apostolicae etc. 67). „Ratio victus ... communis sit": *Constitutiones* S. J. P. 6, c. 2, n. 16.

quaerit aliquid agere circa cibum uel contra munditiem, uel contra communem consuetudinem, ut tamen placeat, ut et alieni, et peregrini apparatus saporisque [sit] [?], et cum male cedit, per coquos sese purgat, ex quo factum est, ut nunquam quietum Coquum habuerit, et siue haec, siue alia sit causa, scit Reuerentia V. hanc P. Prouincialis hinc abeuntis certam uoluntatem fuisse, ne deinceps in culinam sese immisceat, sed designata fercula communi arte parari patiatur[1]. Offendor autem grauissime, cum aduerto[a] Coquum dispensatoremque a Reuerentia V. contra me excitari, meque in hoc, quod (Deus scit) propter communem pacem tranquillitatemque ex obedientia facio, tot calumnijs uerborumque iniurijs affici. Et cum audio, quod in hac re Prouincialem non curet, qui non possit circa haec Rectori praescribere. Non autem unquam Reuerentia V. questa est, nec ut spero, conqueri potest, quod uel in sumptuositate, uel in copia, uel in simili re alia excesserim. ... Paulo post, quam ministri officium ad me delatum fuerat, conueni cum quodam ex patribus nostris magnum quemdam amicum nostrum, prudentem etiam uirum, qui intelligens, quod munus[b] mihi iniunctum fuerat, dicebat se multum P. Lanoyum diligere, nec praeter id in eo requirere quod omnes sibi subditos suo metiretur pede, omnibusque id, quod suo robusto et in hoc enutrito stomacho conueniret, proponeret, et similiter in reliquis rebus, quam par est, duriorem sese exhiberet, hortabaturque me, ut patris duritiem, quantum possem, lenirem, ne tandem debilitate nostrorum uires collaberentur. ... 3º in uestitu puto patrum mentem esse, ut communi consuetudine[c] societatis procedatur. Videtur autem Reuerentia V. semper rusticitatem quandam in ea parte ambire, ut cum nuper pro parchet, quo ut uulgari materia societati nostrae cum rusticis ac mechanicis[d] usitatissima, propter leuitatem, caliditatem, tum propter pretij uilitatem fieri solent toraces[2], emit crassum, inflexibilem, grauem et parum caloris continentem Zwilch, non uiliori sane pretio, maxime si tincturae pretium accedat, quam parchet habere potuisset[3]. Ex quo fit, ut fratres praeter hoc, quod eius materiae inflexibilitate ad quasuis corporales exercitationes, ineptiores reddantur, et ex pondere illius materiae magna melancholia ac taedio afficiantur, et ita tetrici, ac si cilicio induti forent. Nec sane putarem sacerdotem tali torace[e] indutum ullo pacto brachia[f] eleuare posse, aut saltem non sine periculo." Multa a rectore constitui aliis non consultis; „ex quo fit, ut saepe paulo post mutanda sint, ut factum est in templo de sedibus confessionum, circa quas iam crebra facta est mutatio, hocque effectum, ut aemulis praebeatur irrisionis occasio, honestis uero poenitentibus, ut in nullas sedes ingredi uelint, sed in sacristia cum magna nostra molestia audiri se petant". Ipsum etiam ministrum collegii a rectore aliquando vel vix admitti et audiri, vel ambiguum tantum auferre responsum; eundem a rectore „mendacem, delicatum, superbum etc." appellari. „V. Reuerentia semper tendit ad extrema. Primo enim in nullo uult condescendere, licet facile ingratum euentum conijcere possit; postea uero nimis laxat habenas, ut P. Joannis[4] Vitae modus et alia testantur." „Videre licet nimis crebras mutationes circa fratrum cubicula siue studendi loca et officia." Res saepe non esse suis locis collocatas; ita libros bibliothecae, „instrumenta hortensia", „vasa culinaria", idque rectoris vitio fieri. „Si

a) *Ita in ap. correctum est ex* aduertor. b) mumus *ap.* c) *In ap. corr. ex* communi mentem esse. d) *Sequitur* conueni, *oblitt.* e) tornace *ap.* f) *Hoc v. ab ipso C. in margine additum est.*

---

[1] Dubium esse non potest, quin Crispus significare velit, Canisium, cum Oeniponte visitatione collegii absoluta sub 19. Augusti 1567 abiret, ita statuisse; cf. supra p. 14—20.

[2] Thoraces (*Can.* IV 349). Thorax = munimentum quodvis, quo pectus tegitur (sive ferreum sit, sive laneum, sive lineum etc.).

[3] Parchend, Barchent = pannus linoxylinus sive ex lana de ligno textus (gallice „futaine", anglice „fustian"). Zwilch, Zwillich = pannus bilix (gallice „coutil", anglice „ticking").

[4] Merquitii.

isthaec confusio me tantum respiceret, non dubitarem ego Rectori simpliciter obediendum, et contrarias tentationes ex diaboli insidijs promanare; nunc uero cum communem Collegij statum concernat, et P. Prouincialis hinc abeuntis mens contrarium a Reuerentia V. expetiuerit, mecumque consenserit, imo his in rebus me confirmauerit (omnia enim fere haec[a] [ei] significaui) et conscientiae stimulis impeditus, nunquam in Reuerentiae Vestrae sententiam descendam, nisi patrum nostrorum intercesserit decisio. Dissimulare prout hactenus feci, ad tempus potero, approbare istud proprium regimen non potero. Nec tamen per Dei gratiam propterea contumax existam, cum aliud non quaeram, quam quietum Dei seruitium communemque tranquillitatem. . . . Spero autem Reuerentiam V. rem tandiu in eo statu, in quo P. Prouincialis reliquit, relicturam, donec aliud responsum ab eo acceperit, egoque hinc auocatus fuero" (ex apogr. eiusd. temp.; G. Ep. VIII f. 200 201). Plura de hac controversia v. infra, mon. oen. (3) (7) (8) (14).

1552. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 3. Ianuarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine epistulae, eadem manu: „P. Canisio Prouinciale"; in margine „Postscripti": „al P. Canisio". Germ. 67 f. 97[a]—98[b]. Epistula usus est et particulam eius (germanice) posuit *Kröss*, Can. 181; eadem usus est *Duhr*, Jes. an Fürstenhöfen 76.

P. Roseffius in contionando pectori parcat. Canisius reginis persuadeat, ut P. Lanoium admittant confessarium; PP. Dyrsius et Hetzcovaeus alio mittentur. Sin autem id impetrari non poterit, Borgias de remediis minus suavibus cogitabit. Interea curandum, ne duo illi in aula versentur, nisi confessionum gratia; efficiendum etiam, ut reginae iis blandimenta dare desinant, et, si quid ciborum dare velint, toti dent collegio. Oeniponte P. Roseffius contionator et rector esse poterit, Canisio Augustae residente. Canisius, cum nimium ieiunet et vigilet, idque etiam cum detrimento vocis, collegiorum, in quibus deget, rectoribus earum rerum rationem reddet. Fides habetur Canisio, de provinciae calamitatibus scribenti. P. Kleselius.

Pax *etc.*

L' ultima di V. R. è di 4. di Decembre passato. per laquale intendiamo che il P. Gregorio[1] sia rissanato in modo che può attendere ala sua cathedra di Augusta, dil che ringratiamo Jddio N. Signore, è però bene auuertire che non si metta[b] trauaglio sopra le sue forze, et forsa nel modo di predicare se fossi auisato, si potrebbe moderare, de sorte che non si temessi di far troppo uiolentia al suo petto. Gia si é scritto che quantunche V. R. lasciassi al P. D. Paulo[2] la cura di sua Prouincia per mezo anno, acciò potesse meglio attendere à quel scritto contra le centurie secondo l' ordine di S. Santità che tuttauia conueneua[c] per se stesso il negocio d' Jspruch, hora adesso repeto il medesimo, et mi pare che V. R. uenghi ad ogni modo in Jspruch, et dando quella mia lettera credenciale che ho scritta, ala Regina Maddalena[3], procuri da seno far l' officio che li ho raccomandato[4] persuadendo à lei et ala Regina Helena si con-

a) *In ap. sequitur* omnia, *oblitt.* b) *In ap. sequitur* il, *oblitt.* c) *Sic; supplendum esse videtur* curasse *vel simile v.*

[1] Roseffius cathedralis ecclesiae augustanae contionator.
[2] Hoffaeo; cf. supra p. 118. [3] Hanc epistulam v. infra, mon. oen. (6).
[4] Borgiae nondum allatae erant litterae Oeniponte m. Decembri 1567 datae, quibus Canisius eum certiorem faciebat, se id officium Oeniponte praestitisse; v. supra p. 148—154.

tentino de confessarsi con quella persona che la Compagnia giudicarà esser piú conueniente per tal ministerio, mostrandoli come questo conuiene alle conscientie loro, et alla mia, et anche à quelle delli istessi confessori[1], et potendosi ottener questo punto, che si rimettono alla Compagnia come il douer lo uuole, il mio dissegno è che sia uno il confessor de tutta dua, et che questo fossi il P. Lanoy[2], cui età, dottrina, autorità, et santità, conuiene molto più per far tal officio, che le parti delli doi altri che le confessano, et cosi il mio dissegno sarebbe ottenuto[a] questo punto gia detto, che si rimettano alla Compagnia et piglino per confessor il P. Lanoy, che li altri doi confessori si mandassino fuora d' Jspruch, et se V. R. con gran difficultà potessi ottenere questa mutatione de confessori, ouero à fato, non li potessi persuadere, io sarò sforzato di pensar in altri mezi manco suaui, ma non scriuerò di quelli insin' à tanto che V. R. mi auisi di ciò, et in questo mezo li doi confessori che adesso sono, si ueda che non pratichino nel palazzo dele Regine, se non quando le hanno à confessare, specialmente con le lor donne, quanto si uoglia sante, che oltra del confessarle, non conuiene habbino altra conuersatione con loro, et si ueda ancora che le Regine si astengano di far le carezze che sogliono in[b] cose del uitto et uestito deli loro confessori[3], et se uogliono far bene al Collegio, lo faccino in commune, et in quel modo che più spediente sarà all' istesso Collegio.

Quanto al P. Gio: Sassone[4], quà si dissegnaua leuarlo d' Jspruch, uenendo in suo loco il P. Gregorio d' Augusta, il quale potrebbe essere predicator et Rettor et in tanto che V. R. sarà disocupato del gouerno, potrebbe far residencia in Augusta, questi dissegni però nell' esecutione saranno posteriori, et in primo loco si douera procurare che si rimettano, le Regine alla Compagnia come ho detto[c] et auanti che V. R. si parta d' Jspruch mi auisi et aspetti risposta.

Auerta V. R. che é notato di trauagliarsi troppo, in degiuni et uigilie, doue procede anche che se li guasta la uoce per il predicare, oltra il detrimente[d] [?] che ne riceue sua persona[5], ad ogni modo uorrei che V. R. si moderasse in questo, et che in ogni Collegio doue si trouarà, dia al Rettor conto di queste cose, et habbia rispetto al suo conseglio che in questa parte li darà. D' altre cose si scriue al

a) *In ap. sequitur* gia, *oblitt.* b) *Sequitur* mandar, *oblitt.* c) *Quae sequuntur, usque ad* Auerta *excl., in margine addita sunt.* d) *Sic; corrigendum esse videtur:* detrimento.

---

[1] Magdalena P. Ioanni Dyrsio, Helena P. Paulo Hetzcovaeo peccata confitebantur.

[2] P. Nicolaus Lanoius rector collegii oenipontani.

[3] Vide infra, mon. oen. (3) (7) (9).

[4] Significatur P. Ioannes Merquitius parochialis ecclesiae oenipontanae contionator.

[5] Canisium ita notaverat ipse P. Theodoricus Canisius, eius ex patre frater et collegii universitatisque dilinganae rector; v. infra, mon. var. (5).

P. Paulo [1], per non dar trauaglio à V. R., solamente li dirò che non si deue persuadere che in Roma non si creda, ciò che V. R. scriue del stato [di] [a] sua Prouincia, perche si crede pur', et [b] quantunche diano trauaglio le cose di là, conuiene pure saperle, et far la prouisione che si potrà [2]. Con tanto ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li .3. di Gennaio. 1568.

Jl P. Antonio [3] non pare stia tanto bene in Jspruch, quanto starà in Jtalia, et però V. R. lo mandi à Padoa, doue questo anno si è instituito studio di Theologia nel Collegio nostro, et hauerà bona occasion di aiutarsi.

Eodem illo d. 3. Ianuarii 1568 *Borgias* etiam ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem *litteras dedit; quibus eum iubebat brevi Dilingam ire; P. Thomam Gallum secum questum esse, quod Socii dilingani nihil praestarent in hominum animis ex Societatis instituto iuvandis; quod Sociis germanis praepositi non fiderent; quod ipse, cum rectoris esset consultor, ad consultationes ex multo tempore non esset arcessitus; quod [P. Gerardus Pastelius] studiorum praefectus nimius esset in auctoritate sua interponenda. P. Casparum quoque Haivodum aliqua ad se detulisse. Videret igitur Hoffaeus cum his et cum P. Theodorico Canisio rectore, quid factu opus esset, idque per rectorem exsequeretur; „finalmente procuri V. R. aiutar et consolar quel Collegio, il che anche si è sforzato à fare il P. Prouinciale Canisio, mà certe cose pare si potranno meglio rimediar per altra mano che la sua“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 98[a]). Haivodus, ut „consultoris“ officio satisfaceret, haec praecipue scripserat: Iamdiu in universitate „nullam promotionem magistrorum fuisse“ eaque de causa plurimos adulescentes Dilinga abire; in collegio autem Societatis senem quendam habitare. Plura de Galli et Haivodi querelis v. infra, mon. dil. (3).

1553. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 16. Ianuarii 1568.

Ex epistulae a Borgia datae apographo, de quo infra, n. 1563.

De domo probationis Halae instituenda, archiducissarum confessariis, P. Merquitio.

S. Franciscus Borgias Tusculo 28. Februarii 1568 Canisio scripsit: „Ho riceuuto quella di V. R. di .16. del passato insieme con diuerse raggioni per pigliar l' assunto dela casa di Probacion di Hala.“

Canisii litterae perisse videntur. Quid ille scripserit, colligamus licet non solum ex Borgiae epistula, quam modo dixi, sed etiam ex epistula Augusta 15. Ianuarii 1568 ad Borgiam data per P. *Paulum Hoffaeum* viceprovincialem, in qua Borgias planis verbis ad has Canisii praepositi provincialis litteras remittitur; ita enim Hoffaeus *scribit: „De Collegio Oenipontano varia et grauia nobis retulit R. P. Prouincialis. Quod ad Confessarios Reginarum attinet, a quibus illae nolunt auelli, facile sinerem et ego illos cum suis Reginis abire et manere in nouo Halae Collegio, cum parum de illis, si manserint, sperare posse videamur [4]. Collegium ipsum Reginarum quae volunt dari sibi praeter Confessarios Concionatorem, magnas habet

a) *Hoc v. supplendum esse facile patet.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] Hoffaeo viceprovinciali; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Canisius 4. Decembris 1567 Borgiae scripserat: „Fortasse non omnes credunt Romae, eum Prouinciae nostrae statum esse, quem indicamus aliquando.“ . . . Superiores „nostras querelas minus libenter sentire dicuntur“ (v. supra p. 127).

[3] Kleselius (Klesl); Canisius hunc pro Merquitio contionatorem constitui posse censuerat; v. supra p. 139.

[4] Vide supra p. 139.

annexas difficultates, nec videtur nostris humeris satis conuenire, vt cum illis foeminis nostrj saepe versentur. Optarem itaque bonum reperiri modum vt bonis Reginis aliqua saltem ex parte dum viuunt, fieret satis, propter illarum et fratrum [1] merita, et ne pergant suis querelis et lachrymis nos obtundere: qua de re plura ex literis P. Prouincialis. P. Joannes [2] Saxo seipsum, P. Rectorem [3] et Collegium Oenipontanum satis affligit, nec diu in hoc concionandj munere versaturus videtur, et si vellet etiam, non tamen expediret, sicut ex alijs literis nostrorum P. V. satis intellexit. Probo igitur sententiam P. Provincialis et Rectoris, vt hic bonus Pater non diutius quam ad festum vsque Paschatis [4] in eo loco et munere maneat, praesertim cum et ipse libenter alio iret, et nobis Princeps [5] facultatem tribuat illum auocandj. Nisi autem Romae curetur, non video vbi possit a nobis iuuarj. Successorem illius vnicum habemus P. Antonium Glesselium [6], qui hactenus Oeniponti se quiete et modeste gerere dicitur" (ex autographo; G. Ep. IX f. 151ª—153ᵇ).

1554. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 17. Ianuarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga, o P. Canisio". Germ. 67 f. 100ª. Epistulae summam posuit *Duhr*, Jes. an Fürstenh. 77; eiusdem partem maiorem posuit *Suau* l. c. 435—436 (gallice).

Canisium iubet Oenipontem cum novis litteris, quas ipsi mittit, redire et reginis haec proponere: Praeposito generali quidquid ipsis solacio non est, multum displicet. Attamen a divino famulatu alienum est eas suos sibi confessarios retinere; atque ipsaemet fatentur sanctioris esse consilii, ut confessarii delectus Societati permittatur. Quare Borgias eas denuo rogat, aut, quem Societas dederit, admittant, aut sibi permittant, ut imperatori et archiduci rem omnem exponat; iam enim sinistri audiuntur rumores. Quod ad halense negotium attinet, reginis gratum esse debet, si Societas institutum suum observat. Ipsae, quantumvis sanctae sint et Societatis amantes, maximas in mutando confessario Societati difficultates opponunt, et cum se in rebus sacris per Societatem regi velle dicant, nolunt se eidem accommodare. Quid sperandum de integro virginum collegio? Quare Societas iam inde ab initio eius generis officia recusavit.

Pax *etc.* Ho riceuuto quelle di V. R. de 9. 11. 17. et 22. del passato et per l' ultima uedo l' officio che ha fatto con le serenissime Regine . dopoi che si scrisse [a] la lettera alla quale V. R. risponde [7], si era di nouo scritto, passando qualche cosa più innanzi, et perche la cosa mi preme, scriuerò anche di nouo, et pregaro V. R. [b] se sarà partito d' Jspruch sia contento de tornare, con questa mia lettera che di nuouo mando in credenza [8], et dica alla prima Regina Madalena, che à me mi dispiace molto tutto quello che non è sua consolacione, et della serenissima sua sorella [9], perche la Compagnia nostra desidera di cuore seruirle et consolarle, ma che uedendo che non conuiene al seruicio diuino, et che SS. AA. confessano, esser di [c] meno [d] [?] perfettione uoler loro confessor particolare, che se si lasciasse

a) *Duo vv. sqq. in ap. supra versum scripta sunt.* b) *Sequitur* che, *oblitt.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.* d) *Vel* menor; *obscurius scriptum est.*

[1] Maximiliani II. imperatoris, Ferdinandi et Caroli archiducum.
[2] Merquitius parochialis ecclesiae contionator. [3] Nicolaum Lanoium.
[4] Id 18. Aprilis futurum erat. [5] Ferdinandus II. [6] Kleselium.
[7] Litteras 23. Novembris 1567 a se datas Borgias dicere videtur; quas vide supra p. 121—123.
[8] Hanc epistulam v. infra, mon. oen. (10). [9] Helena.

à elettione de la Compagnia nostra[1], che io supplico di nuouo S. A. che si contenti d' una di doe cose, ò d' accettar il Confessore che la Compagnia li darà, hor sia il P. Lanoy, hor il P. Gregorio d' Augusta[2], hor altro[a], òuero per scarico di mia conscientia mi dia licentia S. A. che io possi renderne ragion di questo all' Jmperatore suo fratello[3], et anche all' Arciduca Ferdinando, poiche gia comincia à sentirsene qualche rumore di poca sodisfattione, et non uorrei uenessi sopra la Compagnia poiche lei non ha colpa, et si ben sia fatica à V. R. far questo uiaggio, et officio di nuouo, à me mi pare che importa tanto la cosa, che se ne habbia di hauer pacientia.

Circa la cosa di Hala, io son nel proposito medesimo che prima[b] cio è che desidero che SS. AA. si seruano dela Compagnia ma secondo il nostro instituto, et non contra quello[4], et amando SS. AA. tanto la Compagnia nostra, come l' amano per sua charita, deue esserli molto grato, che noi siamo osseruatori del nostro instituto, consistendo in tal osseruatione il ben essere di nostra Compagnia. potranno anche in particolar uedere, quanto saria cosa conueniente che la Compagnia pigliassi assunto perpetuo, di hauer cura, di quel loco de Vergini, che uogliono fare in Hala, poiche etiam con SS. AA. essendo di quella santità che sono, e di quella amoreuolezza uerso nostra Compagnia duramo tal difficultà in mutarli un confessor, uolendo anche darli un altro più conueniente, et come si persuaderiamo noi de guidar secondo il diuin seruicio perpetuamente tal Congregatione poiche SS. AA. dicendo uolersi gouernar per nostra Compagnia nele cose spirituali, non si pieghano à quello che noi giudichiamo esser più conueniente, questo dico accio s' intenda la raggion che mosse la Compagnia al principio à serrar la porta per tali assunti, d' altre cose si scriuera d' aparte, ne altro dirò in questa se non che ci raccomandiamo *etc.* di Roma li 17. di Gennaio 1568.

Has litteras P. *Ioannes de Polanco* Societatis secretarius significavit, cum Roma 17. Ianuarii 1568 P. Theodorico Canisio „rectori dilingano" *scriberet: „Quì ua una lettera per il Prouinciale Canisio" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 101[a]).

1555. P. LEONARDUS KESSEL S. J. rector collegii coloniensis CANISIO. Colonia m. Ianuario (ante d. 27.) 1568.

Ex archetypa Kesselii ad Borgiam epistula. G. Ep. IX f. 231.

Kessel Colonia 26. Ianuarii 1568 Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem hoc, praeter alia, rettulit: „Scripsi Reuerendo Patri Canisio, vt velit curare, vt per Reuerendissimum Cardinalem Augustanum commendemur nostro Reuerendissimo: Nam putamus nostrum Reuerendissimum per Cardinalem Augustanum petiturum a Sede Apostolica suam confirmationem."

a) *Ita in ap. correctum est ex* laltro. b) *Sequitur* perche, *oblit.*

[1] Vide supra p. 152. [2] P. Gregorius Roseffius; v. supra p. 9[1].
[3] Maximiliano II.
[4] Quid Societatis instituto ea de re sanciatur, v. supra p. 9[1] 49[3].

Die 23. Decembris 1567 Coloniae archiepiscopus coloniensis a capitulo metropolitano electus est Salentinus comes ab Isenburg, eiusdem capituli subdecanus et collegialis capituli S. Gereonis decanus. Quem a pontifice per cardinalem Truchsess confirmationem petiturum esse Kessel ideo, puto, existimabat, quod cardinalis ille in curia romana „protector germanicae nationis" erat. In *Litteris* annuis collegii coloniensis Colonia 24. Augusti 1568 datis narratur, cardinalem Truchsess Salentino collegium coloniense „plurimum commendasse" (*Hansen* l. c. 561).

1556. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 24. Ianuarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 102.

Mandat ei, ut ex Ursula Fuggera et, si fieri possit, ex Georgio eius marito quaerat, quo loco sit Societatis intrandae consilium ab Octaviano filio captum.

Pax *etc.* Sabbato passato si e fatta risposta alle lettere di V. R. ne altro al presente li dirò, intorno à quello. si mandará la sua al P. Paulo[1], al quale si scriue d' altre cose, et anche le sue si mandino al Prouinciale del Rheno[2], sopra il suo Collegio de Herbipoli et Spira.

Quello che principalmente mi moue à scriuir questa, è che vorrei, che V. R.[a] s' informassi, et dopoi me informassi, dell' animo della Signora Vrsola Fughera, quanto ala risolucione di quella persona, sopra laquale V. R. hebbe commissione de parlarli[3], et s' anche si potessi intendere del suo marito qualche odor di questo, hauerò piacere d' intenderlo, perche ce qualche causa che mi moue à desiderarlo, specialmente quanto ala Signora detta Vrsula, et non essendo questa per altro effetto, tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 24. di Gennaio .1568.

Dubium esse non potest, quin „persona illa" fuerit Octavianus, Georgii Fuggeri et Ursulae Lichtensteiniae filius et collegii germanici convictor; qui Sociis significaverat, se in Societatem ingredi velle (*Can.* V 274 378 386); atque etiam — id quod ex Philippi Fuggeri verbis, quae statim ponam, cognoscitur — votum ingrediendi Societatem nuncupaverat. Verumtamen *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1567 diei 7. Novembris haec de Octaviano fratre adnotavit: „Scrisse una lettera mio fratello[b] 1° . . . 2° che prattichi la soa uscita[4] al manco per il settembre . pigliassi in agiutto il .P. Canisio, la sorella[5], et quando il cardinale d' Augusta uerra che esso sollicitarebbe con il monsignor stesso il negocium." Et in 9. Novembris: „9 Mio fratello mi scrisse un' altra lettera 1° che la sua facenda del uoto fuit ad tempus, et che sta si libero hora come io, ne habbi di quello pensiero alcuno piu, ne di prender stato alcuno ecclesiastico." Et notavit 3. Ianuarii 1568: Octavianum sibi Roma scripsisse, „che non cerca esser chiamato a casa per esser ecclesiastico". Deinde: „Gennaro 17 Scrisse mio fratello . . . due parolle in Latino sopra di cio ch' io scrissi de uotis, de Jmpressione contraria parentum, et che gli piaceua ch aueuo pigliato in agiutto il Canisio per il suo negocio" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 31[a] 32).

a) *In ap. sequitur* mi, *oblitt.* b) *Ita Philippus ipse correxit ex* Hebbi una lettera di mio fratello.

---

[1] Hoffaeo; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.
[2] Antonio Vinck. [3] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.
[4] Ex collegio germanico egredi cupiebat.
[5] Sidoniam Isabellam (natam a. 1543) Philippi et Octaviani sororem, uxorem baronis Villinger (Fillinger).

S. Franciscus Borgias eodem illo d. 24. Ianuarii 1568, quo Canisio scripsit, *litteras dedit ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem: quibus eum, praeter alia, iubebat cognoscere, num conveniret P. Balthasarem Sammarayr (v. supra p. 147) ex Societate dimitti; id enim per litteras Augusta (ubi Sammarayr degebat) ad se datas commendari; scriberet etiam sibi, num illius „reducendi" sive emendandi spes esset. Deinde de P. Gregorio Roseffio domus augustanae superiore Hoffaeum monet: „Jl P. Gregorio scriue si mandano persone poco atte à quella sua casa, per esser infermi di corpo et spirito, V. R. ueda se la cosa stà cosi, et proueda et me auisi, come meglio in Domino li parerà, ma questo et quanto si appertiene, al stabilimento di quella casa, s' hauerà à trattare col P. Prouinciale, oltra l' istesso P. Gregorio" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 102^b—103^a).

Praeterea vel cum his vel cum paulo superioribus litteris in Germaniam superiorem missa esse videtur *„Formula", de qua *Borgias* Roma 23. Ianuarii 1568 P. Antonio Vinck provinciae rhenanae praeposito *scripsit: „Quì si manda la formula che si ha di tener nela congregatione prouinciale . potra essere il Procurator in Roma per tutto settembre" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 101^b—102^a). *S. Ignatius* praeceperat: „Saltem unus ex singulis" Provinciis Societatis venire debet „tertio quoque anno, et ex Indiis, quarto, electus Professorum et Rectorum illius Provinciae suffragiis, ad certiorem multis de rebus faciendum Praepositum Generalem" (Constitutiones S. J. P. 8, c. 2, B). Et anno 1565 secunda Societatis *Congregatio* generalis decreverat (decr. 19 post. el. et 67): „Tertio quoque anno veniant simul ex omnibus Provinciis Procuratores, qui Professi quatuor votorum et viri maxime idonei sint, a Congregatione provinciali electi, et habeant ius suffragii simul cum Assistentibus et ipso P. Generali, qui duo suffragia et qualitatem praecedendi habebit, ad decernendum: an cogi debeat Congregatio generalis, nec ne." . . . „Congregationes provinciales fiant . . . tertio quoque anno ad Procuratores eligendos, qui destinandi sunt ad P. Generalem, etc." (*Institutum* S. J. II 199 208). Huiusmodi igitur congregationes a. 1568 in singulis Societatis provinciis haberi oportebat.

Canisius Borgiae respondit aut epistula 11. Martii data, aut 20. Martii data, aut utraque epistula.

1557. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 28. (24.?) Ianuarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 103^a.

Officia dilingana. In universitate lovaniensi professio fidei emittitur; de eadem pontifex episcopo eystettensi scripsit. Canisio Centuriarum refutationem auspicaturo benedictio pontificia impetrabitur; eundem praepositus generalis sacris sacrificiis et precibus adiuvabit; libri stipe potius vel alia ratione, quam gravando provinciam, comparandi sunt. P. Klesel. Nova editio Confessionis Augustinianae.

— —[a] Giudicando V. R. che non si deuano rimouere delli suoi officij il P. Gerardo ministro ne il P. Rabastein[1], non ordinarò io di quà cosa in contrario.

La profess. di fede, che V. R. troua difficile di fare, et dice non si fà in Louanio[2], etc. Lei sappia che siamo informati, che si fà

a) *Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.*

[1] Dilingae P. Gerardus Pastelius collegii minister et studiorum praefectus erat, P. Ioannes Rabenstein contubernium S. Hieronymi regebat.

[2] Fidei professionem tridentinam significat; v. supra p. 89.

pur in Louanio. al Vescouo Aistetense[a] ha scritto S. Santità un Breue, sopra questa professione come lo ricordo V. R.[1]

Per dar principio al scriuere contra le centurie, si domandarà la benedition al Papa, et io aiutarò con le messe et orationi che ricerca[2].

Li libri necessarij[3], se si potessino hauere, senza grauar la Prouincia d' elemosine, o per altra uia, sarebbe meglio.

Del Cleselio gia fù scritto, si mandassi à Padoa[4].

Della noua edition dela confession Augustiniana[5], con li primi che uerranno si potrebbe mandar un libro, et con tanto ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 28[b] [?] di Gennaio 1568.

Librarius, qui hanc epistulam Romae in Borgiae Registrum transcripsit, in exordio primum scripserat: „pax christi. Molto Reuerendo in christo Padre"; deinde autem haec verba oblitteravit; idem in extrema epistula primum scripserat: „Di Roma li 28. di Gennaio 1568"; deinde ex „28." correxit: „24."; ex qua re collegeris hanc epistulam instar „Postscripti" cum superiore (supra p. 163) coniunctam esse. Sed equidem malim dicere, diem 24. Ianuarii epistulae ascribi non debuisse; nam Borgias in ea dicit, Pium V. episcopo eystettensi de professione fidei scripsisse; hoc autem Breve 28. Ianuarii datum est (v. infra p. 166). Quare coniecto, hanc epistulam datam quidem esse die 28. Ianuarii, missam vero Roma ad Canisium cum Polanci litteris 31. Ianuarii datis, quibus ipsum Breve pontificium adiunctum est (v. infra p. 166). Sabbatis sane Roma in Germaniam epistulas mittere solebant, non aliis diebus; dies autem 24. et 31. Ianuarii a. 1568 sabbata erant.

Canisius Borgiae respondit aut epistula 11. Martii data, aut 20. Martii data, aut utraque.

1558. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 31. Ianuarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 106[a]. Epistula usus est *Schrörs,* Annalen d. hist. Ver. f. d. Niederrhein LXXXV 159.

Tempus non erat consiliorum de Canisii epistula conferendorum. Interea Canisio ad archiducissas non est redeundum. Adiungitur Breve ad episcopum eystettensem de fidei professione Ingolstadii facienda datum cum Bulla Pii IV.; quae Canisius episcopo aut ipse aut per alios tradet. P. Panvinii epistulae ad Cholinum.

pax *etc.* N. Padre ha riceuuto le lettere di V. R. scritte in Jspruch, in questa sua ultima uenuta[6]. et perche non ui è stato tempo di consultarle, si diferira la risposta alla settimana seguente, in questo mezo, non accaderà che V. R. si moua, del loco et occupationi sue, si ben li è stata scritta ultimamente una lettera di tornar a negociar

a) Aestentense *ap.* b) *Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.*

[1] De hoc S. Pii V. Brevi v. infra p. 166.

[2] Canisius hanc benedictionem hasque preces sacras 11. Decembris 1567 petierat; v. supra p. 138.

[3] Libros ad Centurias refutandas necessarios dicit; v. supra p. 138.

[4] Vide supra p. 160. [5] Vide supra p. 139.

[6] Litteras 29. Decembris 1567 datas potissimum dicit; v. supra p. 154.

con le Regine[1], perche quando quella si scrisse non si sapeua, di questa 2ª uenuta per conto[2] loro.

Quì si manda un Breue, per il Vescouo Aistetense, insieme con una copia della Bolla di PP. Pio .IIIJ. intorno alla profession di fede di quelli d' Jngolstadio[3], V. R. gliela farà dare per se stesso, ó per il Padre Paulo[4] Viceprouinciale ò come li parerà, credo mandarò quì la copia del Breue.

Se andaranno quì alcune lettere del P. Onufrio, per Materno Colino[5], V. R. di gratia li[a] faccia hauer ricapito, et con tanto N. Padre et tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 31. di Gennaio .1568.

Adiunctum est huic epistulae, ut ex ipsa intellegitur, ipsum Breve Roma 28. Ianuarii 1568 a S. Pio V. ad Mauritium a Schaumberg episcopum eystettensem eundemque universitatis ingolstadiensis cancellarium datum, quo pontifex episcopo mandabat, apud uuiversitatis rectorem et alios, ad quos id pertineret, efficeret, ut, sicut Pii IV. de professione fidei decretum „in multis aliis Universitatibus catholicis in consuetudinem adductum" esset, ita ea quoque universitas, „quae Dei benignitate catholica mansit, ac multos egregios catholicae fidei Propugnatores tulit", idem „inciperet observare". Quibus verbis simul refutabatur id, quod senatus academicus m. Nouembri a. 1567 Alberto V. duci scripserat: Non videri id fuisse pontificis consilium, ut etiam universitas ingolstadiensis, de re catholica multis rationibus bene merita, eo decreto comprehenderetur (*Prantl* l. c. I 271). Brevi, ut ex ipso cognoscitur, additum erat „exemplum authenticum" ipsius decreti sive Bullae a Pio IV. Roma 13. Novembris 1564 datae (v. supra p. 46[4]). Ac quoniam Breve obsignatum erat, Polancus eiusdem apographum, quod Canisio usui esse posset, adiungere voluit. Breve typis exscriptum est a *Mederer* l. c. IV 322.

1559. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 7. Februarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio". Germ. 67 f. 108[b]—109[a]. Epistula usus est *Schrörs* l. c. 159.

Canisius Oenipontem iterum ne redeat, sed Centuriarum refutationi operam det. Cum archiducis litterae allatae erunt, videbitur, quid faciendum sit. P. Merquitius Romam ne mittatur, antequam Canisius id explicaverit, quod scripserat: Illum de fidei capitibus in controversiam vocatis haud bene sentire; nam si pertinaciter errabit, Romae necesse erit eius nomen per Socios deferri; sin autem ex ignorantia controversiae alicuius erraverit eamque doceri volet, Romae iuvari poterit. Canisio licet in Centuriarum refutatione opera P. Kleselii uti. Quod autem Canisius librorum haereticorum legendorum licentiam dari cupit PP. Haivodo et Rabensteinio, ut per ipsos quoque adiuvetur, Canisius eam facultatem ipsis tribuet ita circumscriptam, ut ipsi visum erit. Epistulae P. Panvinii etc.

Pax *etc.* Questi giorni passati, premendo quel negocio d' Jspruch, ho scritto à V. R. tornassi à far qualche officio non sapendo per all' hora, come lei era ritornata la 2ª uolta là, ma intendendo questo

a) *In ap. sequitur* man, *oblit.*

---

[1] Cum Magdalena et Helena archiducissis; v. supra p. 161.

[2] Borgiam (et Polancum), quod ad Canisii profectionem oenipontanam attinet, nonnihil errasse monui supra p. 158[4].

[3] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur. [4] Per P. Paulum Hoffaeum.

[5] Maternus Cholinus aliquos ex libris P. Onuphrii Panvinii O. Erem. S. Aug. praeclari illius historici typis exscribebat; v. supra p. 73, et infra p. 168.

.8. dì sono auisai, non si mouessi V. R. insin' al riceuer altre mie lettere, hora li dico, che consultando la cosa, et considerandola più, mi son risoluto che V. R. non torni, mà che attendi à quel suo scritto contra le centurie, ne uorrei darli impedimento con altri negocij. L' Arciduca[1] non mi há scritto, almeno no hò riceuuto le lettere, quando le riceuerò, se uederà quel che si hà di fare.

Del mandar à Roma, quel Padre che predica in Jspruch[2], non si faccia prima che V. R. dechiari quel che hà scritto de che non hà boni sensi in certe cose controuerse, perche se ui fossi qualche error fermo, ce metteria in pericolo di douerlo denunciare[3], si è ignorantia di qualche controuersia[a], con uoluntà di esser insegnato, si potrebbe aiutar quì.

Quanto al P. Antonio[4] io mi rimetto à V. R. se li parerà tenerlo seco, per aiutarsi in leggere ò scriuere, ò quel che li parerà di più, nel negocio delle centurie, perche non dubito che aiutando lui, sarà molto aiutato dalla compagnia di V. R.

Quanto alla facoltà di leggere scritti de heretici, che V. R. uorrebbe per li Padri Gaspar[5] Inglese et Gioanne Rabastein, acciò l' aiutino anche nel negocio contra le centurie, io mi rimetto à V. R. quale li potrà dare autorità, limitandola come in Domino parerà espediente.

Credo andaranno quì alcune lettere del P. Honufrio[6] et forsa per il P. Natale, et per il Prouinciale dela Jnferior Germania[7]. V. R. li[b] darà bon ricapito, et con tanto ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 7. di Febraro. 1568.

, Dilingam, quo Canisius, ut refutationi Centuriarum Magdeburgensium vacaret, paulo post medium m. Ianuarium (ut videtur) a. 1568 venerat [v. infra, mon. aug. (a 3)], una cum his litteris missa est *epistula a P. *Ioanne Polanco* Societatis secretario mandatu S. Francisci Borgiae ad P. Theodoricum Canisium universitatis collegiique illius rectorem Roma 7. Februarii 1568 data; in qua ille: „Circa il Dottor Thomaso gallo", inquit, „si è scritto al P. D. Paulo[8], che ueda informandosi de V. R. di aiutarlo, N. Padre hà inteso la causa per la quale, manco uolte si è chiamato alla consulta[9], se con la diligentia del P. Prouinciale presente et de V. R. et anche con la uisita del P. Paulo, non si dessi qualche bon assetto, alle cose sue et di Gioanne[10] Jnglese, all' hora bisognerà trattare, d' altri mezi, come mutationi .etc. . . .

a) *Sequuntur vv.* si deue, *oblitt.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

[1] Ferdinandus II. princeps Tirolis.

[2] Ioannem Merquitium saxonem parochialis ecclesiae contionatorem; v. supra p. 161. [3] Officio sacrae inquisitionis.

[4] Klesel; P. *Ioannes Polancus* Roma 5. Februarii 1568 P. Nicolao Lanoio rectori collegii oenipontani *scripsit: „Circa il P. Antonio [Klesselio] N. Padre si rimette al P. Prouinciale Canisio, al qual scriue de lui, il simile dico del P. Gio: Sassone." Ipse autem *S. Franciscus Borgias* Roma 30. Martii 1568 P. Paulum Hoffaeum viceprovincialem *monuit: „Circa il P. Antonio d' Jspruch, mi rimetto à V. R. insieme col P. Canisio, se si hauessi à mandar à studiare, forsa in Padoa, ò quì in Roma, lo potrebbe far meglio che in Germania" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 108[a] 127[a]). [5] Haivodo.

[6] P. Onuphrii Panvinii; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[7] P. Francisco Costero. [8] Hoffaeo viceprovinciali.

[9] Vide supra p. 160. [10] Fr. Ioannis Vici; v. supra p. 146—147.

Jl Padre D. Solier, procurator generale, tiene anche cura di sollicitar quel negocio della confirmatione [1] il quale per rispetto delli ministri, è andato lento" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 108[b]).

In Cod. „Def." *notatum video, in Germaniam superiorem (Dilingam ad Canisium praepositum provincialem, puto) missam esse constitutionem sive ordinationem illam 7. Februarii 1568 datam, quae Societatis historiae commodissima futura erat. Eam italicam posuit *G. M. Pachtler* S. J., Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Iesu per Germaniam olim vigentes I, Berlin 1887, 343; ego eandem latinam et paulo ampliorem pono ex apographo, quod, saeculo XVII. vel XVIII. ab aliquo Societatis homine scriptum sicque inscriptum: „1568. Jn Jan: Prouincialibus", nunc exstat Monachii in archivo regni bavarici, „Jesuitica in genere 316" f. 127[b]—128[a]. Ita igitur *S. Franciscus Borgias* vel ipsius mandatu P. Ioannes Polancus praepositis provincialibus: „Vestra Reuerentia scribat Rectoribus, vt pro aedificatione et solatio eorum qui nunc sunt et in posterum futuri sunt, et pro alijs bonis effectibus, habeant in singulis Collegijs librum vnum, in quo principium et origo talis Collegij scribatur faciendo mentionem rerum alicuius momenti, quae euenerunt, vel euenturae [a] sunt in progressu illius, tam in spiritualibus quam in temporalibus, qua in re hic ordo seruabitur, ut antequam quidquam libro inscribatur, extrahatur vel annotetur in charta per se vel separata, quod videbitur esse dignum memoria, vsque dum Prouincialis ad Collegium visitandum appulsus, videat quid scriptum sit, et cum eius voluntate et sententia libro inscribatur, et custodiatur. Hisce enim principijs id facere leue est et facile, deinceps vero desiderabitur et facile non esset."

Missae praeterea esse videntur Dilingam, ut inde Canisio curante Coloniam perferrentur, litterae a P. Onuphrio Panvinio O. Er. S. Aug. ad Maternum Cholinum typographum et bibliopolam coloniensem datae, quarum mentionem idem *Cholinus* facit, cum a. 1568 (diem non ascribit) Colonia ad P. Ioannem Polancum *scribit: „D. Onuphrium" a se petisse, ut, ubi Platinae „Vitas Pontificum" a se amplificatas et „Chronicon Ecclesiasticum" suum excudisset, eorum librorum exempla quam plurima Romam mitteret; ideo se ex librorum nundinis, superiore Quadragesimae tempore habitis, vas libris Panvinii oppletum Romam misisse simulque librorum pretia indicasse; cum autem interea Panvinius vita cesserit, petere se a Polanco, ut cardinalibus Borromaeo, Farnesio, Altaempsio singula tradat exempla (ex autographo; G. Ep. IX f. 233). Panvinius Panormi m. Aprili 1568 mortuus est. De libris illis a Cholino excusis v. *Perini* l. c. 119—123 198—199; cf. etiam supra p. 69—74.

1560. P. HIERONYMUS NATALIS Societatis Iesu visitator CANISIO. Lovanio 15. Februarii 1568.

Ex Natalis ad Borgiam epistula, a P. Didaco Jimenez S. J. scripta, ab ipso Natale subscripta. „EN" n. 197. Natalis epistula ex eodem archetypo typis exscripta est in Epp. *Nadal* III 564—567.

Mittit litteras praepositi generalis de professionibus etc.

Natalis S. Francisco Borgiae praeposito generali Lovanio 15. Februarii 1568 scripsit: „Hoggi hò riceuutte le lettere nelle quali la P. V. auisa alli Prouinciali di quelli che puotriano esser professi, et subito hò fatta loro risposta, rimandando ad ogn' uno le sue: ogni cosa mi par bene."

Borgiae epistulae, quas Natalis dicit, ad praepositos provinciales Austriae, Germaniae superioris et inferioris, Rheni datae erant (v. supra p. 145). Eam, qua Canisio destinata erat, v. supra p. 144—145.

a) Euenenturae *ap.*

---

[1] Confirmationem pontificiam dicit fundationis collegii dilingani, a cardinali Truchsess factae; v. *Can.* V 620—623 625—627.

1561. Cardinalis **STANISLAUS HOSIUS** episcopus princeps varmiensis CANISIO. Heilsberga 18. Februarii 1568.

Litterarum Ingolstadio 7. Septembris 1567 a Canisio ad Hosium datarum (supra p. 37) inscriptioni manu eiusdem temporis (Stanislai Rescii manus esse omnino videtur) adnotatum est, Canisio esse „Responsvm 18. Febrva. Heilsbergae“.

1562. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga circa 24. Februarii 1568.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. IX f. 135ᵃ.

De negotio Magdalenae et Helenae archiducissarum.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector Oeniponte 1. Aprilis 1568 Borgiae scripsit: De Magdalenae et Helenae archiducissarum „negotio“ (Borgias iis loco PP. Dyrsii et Hetzcovaei ipsum P. Lanoium constituere volebat confessarium; domum quoque, quam Societati Halae offerebant, recusabat; v. supra p. 150) Canisium a se consultum ita 9. Martii respondisse: Scripsi ante dies 14 ad Patrem nostrum varias difficultates quae in hoc negotio toto dignae sunt magna consideratione. Excusaui quoque R. T. vt ne inuitis duabus personis obtruderetur et suasi ut nulla fiat mutatio priorum Confessariorum, nisi certo constet de successore quem ego quidem reperire non possum. Dubito sane an Romae ponderentur causae momenta quae vix possunt ex literis percipi.

Borgias Canisio respondisse videtur 13. Martii 1568.

1563. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Tusculo 28. Februarii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.: in margine, eadem manu: „Dilinga Padre Canisio“, et in margine „Postscripti“, eadem manu: „Postscripta“. Germ. 67 f. 113ᵇ—114ᵃ. Epistula usi sunt *Kröss*, Can. 182, et *Duhr*, Jes. an Fürstenhöfen 78—79.

Conceduntur reginis, salva Societatis libertate, in tempus vitae ipsarum duo confessarii; quorum alter Halae etiam contionatorem aget, oenipontanis quoque Sociis interdum, si placuerit, contionantibus. Poterunt iidem confessarii etiam feminarum, quae de reginarum contubernio erunt, confessiones excipere etc. Attamen reginis significandum est, Socios post ipsarum mortem curam contubernii illius non esse suscepturos; id enim cum Societatis lege, quam etiam Pius V. probavit, pugnaret. Domus probationis, si quam reginae Societati Halae fundare voluerint, opportuno tempore incohabitur; interea Halae confessarii cum fratre laico versabuntur. Sodales omni ex parte idonei, qui Oenipontem mitti possint, praesto non sunt; orandus est Deus, ut quae desunt, ipse suppleat; brevi tamen P. Vaz mittetur. Ad P. Hoffaeum scribitur. Romae P. Turrianus in epistulis pontificiis adversus Centuriatores defendendis, et si qua alia in re poterit, iuvabit Canisium; cui labor immodicus est cavendus. Socii romani propter rei pecuniariae angustias statuerunt nullum in locum sodales mittere, nisi inde viaticum esset provisum. Mittitur confirmatio collegii herbipolensis.

Pax *etc.* Ho riceuuto quella di V. R. di .16. del passato insieme con diuerse raggioni per pigliar l' assunto dela casa di Probacion di Hala, et quel che mi pare intorno à questo negotio, è che alle Regine non possiamo, ne douiamo mancar di dar li doi

confessori [1], fra li quali essendo l' uno il Padre Dirsio, potrà lui stesso predicare, — benche alle uolte d' Hispruch potrebbe alcun predicatore andar à far alcun sermone s' accadessi, et questo del dar doi confessori, s' intende in uita loro, et liberamente come nostro instituto lo comporta, et non pigliando cura obligatoria di quel ridotto di donne che saranno insieme con le Regine, quali pero como l' altre di sua casa, liberamente etiam potranno li medesimi doi confessori confessarle, et aiutarle nelle cose spirituali, senza discostarsi del nostro instituto. Doppo la uita delle dette serenissime non accade che pensino che la Compagnia nostra pigliara assunto di quel ridotto di donne, ne manco di confessarle per ordinario se saranno in quel medesimo loco, perche gia sarebbe pigliar cura di donne contra il nostro instituto approuato etiam in questa parte nominatim per la sede Apostolica et per questo istesso Pontifice [2], intendo del non pigliar cura di donne.

Hor quanto alla fundation perpetua che le Regine uorrebbono fare in Hala, hor sia nella sua uita, hor doppo quella, io mi contentaro di accettarla se sara casa di probatione, et di darli principio quando la Compagnia hauera il modo, et le cose saranno disposte. Jn questo mezzo se si passaranno .SS. AA. in Hala, haueranno li doi confessori con qualche Coadiutore forsa che li accompagnj [a] et aiuti, col tempo si potra trattar della fundatione, laquale non so se uorranno fare nel medesimo loco che loro habitaranno insieme con sua chiesa, o uero altroue, intendo nel medesimo loco che habitaranno doppo la uita lorò, et leuandosi di detta casa le donne che stanno in lor Compagnia. basta se si darà conueniente loco, et dotatione in una parte, o altra s' accettarà detta casa, et in questa materia non mi [b] è parso espediente si sottoscriuano Cardinali [c] [?] alcuni [c] [?], il che pare .V. Reuerenza accenna nella sua lettera.

Della gente che .V. Reuerenza uorrebbe uedere in Hispruch compita di quelle buone parti, che si possono desiderare, io ancora lo uorrei, et finalmente facendo quel che potremo, conuerra pregar N. Signore supplisca li mancamenti di nostra debolezza; tuttauia spero mandar questa primauera il padre Marcello Vaz, il quale potra essere lettor buono di Theologia, et casi di conscientia, accio possi aiutare la Prouintia della superior Germania [3].

a) *In ap. corr. ex* accompagnino. b) ni *ap.* c) *Sic ap.; corrigendum esse puto:* conditioni alcune *vel* contratti alcuni. *Epistula, qua Canisius ea de re cum Borgia agebat, perisse videtur.*

[1] P. Ioannes Dyrsius Magdalenae, P. Paulus Hetzcovaeus Helenae a sacris confessionibus erant. Quid Borgias tandem reginis de confessionibus, contionibus, missis etc. promiserit, vide in eius litteris Roma 3. Maii 1570 ad Hoffaeum provincialem datis, quae exstant in opere *„Sanctus Franciscus Borgia“* V, Matriti 1911, 428—429.

[2] Hanc Societatis constitutionem (v. supra p. 9 [1]), a Paulo III. probatam (v. supra p. 50 [1]), per S. Pium V. litteris publicis sive decreto generali, quod dicimus, confirmatam esse nusquam est compertum. Quare sic censeo: Pius, cum de singulari aliquo negotio ageretur, eam sibi placere significavit.

[3] Marcellus Vaz, circa a. 1530 in Portugallia natus, a. 1549 in Societatem admissus, a. 1553 in collegio eborensi (Evora) degebat; sub m. Octobrem a. 1563

De gl' altri punti, per non dar occupation a V. Reuerenza si scriue al padre Viceprouinciale[1].

Mi son ralegrato di ueder che .V. Reuerenza comincia ad attendere alle Centurie, di qua credo li dara qualche buon aiuto il Padre .D. Torres[2], intorno a un loco che lascio quel scrittor Jnglesse, il quale questi di ha scritto contra le centurie assai bene[3], cio è delle lettere delli Pontifici che stanno al principio delli Concilij, alli quali prettendono leuar credito li scrittori delle Centurie[4], et s' in altre cose potra aiutar il detto Padre lo fara, oltre quelli della Prouintia de V. Reuerenza, non si affatichi pero .V. Reuerenza troppo con pregiuditio di sua sanita, bastara che facci quel che puo buonamente et con tanto ci raccomandiamo *etc.* Di[a] Frascati li 28. di febraio. 1568.

Quantunche s' è fatta risolution di mandar il padre Marcello, et forse anche un buon coadiutor, cio è Federico, si aspettara pur il uiatico per lui, o comissione di pigliar a cambio quel che sara necessario, perche il stretto bisogno et molti debiti che quì ci premono, ci ha fatto pigliar risolutione di non mandare a parte nessuna gente, senza che di quella si proueda di uiatico[5].

Quì ua la confirmatione del Collegio Herbipolense[6]. V. Reuerenza per charita la mandi al prouintiale del Rheno[7].

Canisius has Borgiae litteras Oenipontem ad P. Nicolaum Lanoium collegii illius rectorem misit; v. infra, ep. n. 1574.

1. S. Franciscus Borgias his litteris Canisium certiorem facit, se etiam ad P. Paulum Hoffaeum viceprovincialem scribere. Qua epistula ad complura capita,

a) *Sequitur* Roma, *oblitt.*

Antverpiam missus, 1. Novembris 1564 professionem sollemnem quattuor votorum coram P. Oliverio Manareo (Parisiis, ut videtur) emisit. Theologiam in universitate dilingana per breve tempus docuit; sub a. 1573 in Indias orientales profectus, theologiae professor in collegio goano (Goa) fuit; ubi circa a. 1576 mortuus esse videtur (Epp. *Nadal* II 439 592. *Litterae* Quadrimestres II, Matriti 1895, 252—253. *Specht,* Univ. Dill. 286. *Sommervogel,* Bibl. VIII 509—510).

[1] Vide quae ex his litteris ad P. Hoffaeum datis sub ipsam hanc epistulam ponentur.

[2] P. Franciscus Turrianus S. J. Romae degebat; de quo supra p. 31—32.

[3] Nicolai Harpsfeldii († 1582) „Dialogi“ Antverpiae a. 1566 per Alanum Copum editi significantur; v. *Can.* V 480[2].

[4] Qui omnium primus Acta conciliorum collecta typis vulgavit, Iacobus Merlinus canonicus parisiensis (Parisiis 1523 et 1536, Coloniae 1530), in voluminis initio posuit corpus illud canonum pontificiarumque epistularum, quod sub nomine S. Isidori episcopi hispalensis circumferebatur (*C. J. v. Hefele,* Conciliengeschichte I², Freiburg i. Br. 1873, 74—75). At iam saeculo XV. cardinalis Nicolaus Cusanus atque, ut videtur, etiam cardinalis Ioannes de Turrecremata O. Pr. de „Isidoro“ illo dubitabant; initio saeculi XVI. Erasmus Roterodamus censura eum perstrinxit; deinde „Decretalibus pseudo-isidorianis“, quas nunc vocamus, Centuriatores Magdeburgenses ad auctoritatem summorum pontificum evellendam uti conati sunt. Neque tamen perdoctus ille P. Turrianus, qui Romae auctoritate multum valebat, sibi persuadere poterat, eas falsas esse; qui etiam, haud fausto sane consilio, ad eas vindicandas a. 1572 librum edidit; de quo plura infra dicentur.

[5] Flandrum sive Delphtensem; de quo supra p. 143.

[6] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur, n. 2.

[7] P. Antonio Vinck.

de quibus ipse Canisius ei scripserat, respondit et aliqua, quae ad ipsum Canisium pertinebant, significavit; quare partem epistulae hic pono. Ita igitur *Borgias* Hoffaeo Tusculo 28. Februarii 1568 *scripsit: „Quantunque non conuenghi abbandonar il pergolo d' Augusta per l' importantia del seruitio che si puo fare a Dio N. Signore in quella, tuttauia in due cose mi risoluo. Vna che siano auisati quelli Signori Canonici, che noi non possiamo, ne douiamo accettare quella eleemosina data per conto delle prediche [1], perche directamente è contra il nostro instituto, et cosi loro molto manco saranno tenuti a darla, et realmente non si accetti per tal conto quella prouisione. L' altra cosa è che noi anche non uogliamo esser obligati a predicar in quella cathedra d' Augusta, mà liberamente et secondo nostro instituto daremo predicator per detta cathedra, quando et come ci parera conueniente per il diuino seruitio et aiuto spirituale della citta, et queste due cose siano significate alli signori canonici, prima pero si conferiscano con l' Illustrissimo Cardinale [2]. ... S' è uisto il disegno che si fà di far' un Collegio della Compagnia nel monasterio de predicatori [3], et quantunque il santo zelo di quelli che lo trattano ci da edifficatione, non pare che in modo alcuno la Compagnia nostra debbia intromettersi in tal manegio, L' Illustrissimo Cardinal si giudicara questa cosa essere espediente, la potra trattare, sempre pero significando che nostra intentione non è di far alcuna cosa in diminutione o pregiuditio d' altra Religione, se pur giudicara S. S. Illustrissima con quelli Signori d' Augusta che per conseruar il diuino culto, et aiutar le cose della Religione catholica in Augusta, sia importante la fundation de un Collegio nostro, et questo non si puo fare di nuouo per che forse non lo permetterebbe la città d' Augusta, essendo per la maggior parte heretica, benche in uno delli luoghi gia fatti delli catholici (quale è il detto monasterio) lo permetta, all' hora potra representar questo Monsignor Illustrissimo à Sua Santità [4] massime se anche per altra uia si uedessi non si poter aspettar dal Clero la fundation de tal opera ne dalli secolari, et forse parera all' hora a Sua Santità che si tornasi a fiorire in Augusta la Religione de i predicatori, in tal caso se li habbia a rendere il suo monasterio, pur di questa materia non diro altro, se non che noi senza il beneplacito di Sua Santità non intrariamo in tal luogo, ne anche uoluntieri senza consenso delli istessi Religiosi, o capi loro. ... Circa il dottor Thomasso Gallo [5], io mi rimetto a V. Reuerenza hauendolo trattato col padre Canisio, et con li suoi consultori, se lo uogliono ritener nella sua Prouintia, hor sia in Hispruch, hor in altro luogo, sperando di poterlo aiutare, hor mandarlo nella Prouintia d' Austria al Padre Lorenzo Maggio [6] perche potrebbe essere li desse [7] il Dottor Zeydel [8], ouero alcuno per qualche classe di Rhetorica, o humanita, come V. Reuerenza lo dice, et di quà si raccomanda al Padre Lorenzo, che in caso che se li mandi detto Padre Thomasso, mandi ricompensa. Si presupone però che V. Reuerenza habbi usato li mezzi che potra per curar quella infirmità che mostra detto Padre. ... Li padri Guilliermo et Lorenzo che stanno in Fiorenza et Ferrara non si possono leuare di là senza molto mala sodisfattione di dette Regine [9]. ... Jl Rettor de Jngolstadio dice che li è stato prohibito

---

[1] Capitulum cathedrale quotannis 200 florenos dare consueverat (*Can.* V 537 546).

[2] Ottone Truchsess.

[3] Aliqui ex Fuggeris aliisque patriciis augustanis id, favente cardinali Ottone Truchsess, agebant, ut Dominicanorum monasterium augustanum, in quo pauci sacerdotes haud sine victus difficultate versabantur, in Societatis collegium, damno Dominicanis compensato, converteretur; v. *Can.* IV 763—765; V 47 50, et *Duhr*, Jes. I 379.

[4] S. Pio V. [5] Vide supra p. 143 147. [6] Praeposito provinciali Austriae.

[7] Collegio dilingano, ubi Gallus docebat.

[8] P. Ioannem Seidl; v. *Can.* II 353[2]; Epp. *Nadal* II 567—568.

[9] PP. Guilielmus Elderen et Laurentius Hermanutius Ioannae et Barbarae archiducissarum confessarii (v. supra p. 16). Utrumque etiam germanice contionandi officio in aula fungi testatur *Polancus* *litteris Roma 11. Ianuarii 1569 ad P. Lanoium datis (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 205[b]).

dal Padre Prouintial, non diano predicatore, siben siano ricercati per la città [1], uorrei mi auisasi .V. Reuerenza di quel che sente, quà imaginamo che sia la causa il prettendere che ci sia data libera nostra chiesa" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 115).

2. Misit *Borgias* ad Canisium cum his litteris, ut ex ipsis cognoscitur, etiam diploma Roma 6. Februarii 1568 datum, quo fundationem collegii herbipolensis a Friderico de Wirsberg episcopo litteris Herbipoli 27. Iunii 1567 datis factam sollemniter admittebat et confirmabat (excusum est a *Fr. X. v. Wegele,* Geschichte der Universität Wirzburg II, Wirzburg 1882, 62—64 55—59). Attamen *Borgias* P. Antonium Vinck provincialem rhenanum iam 23. Ianuarii 1568 de hac fundatione, qua monasterium S. Agnetis collegio attribuebatur sive „uniebatur" (v. *Can.* V 712), *monuerat: „Del Collegio de Herbipoli, mandarò la confirmatione come V. R. la ricercha, ma prima che si mostri al Reuerendissimo Vescouo hauerò caro siano le cose necessarie assettate conforme à quello che già fù scritto. . . . Quando si scriuerà al Vescouo se li ricordarà il procurar la confirmatione, pur quà teniamo la supplicacion dela unione gia spedita, nel fine del Pontificato di Pio .IIIJ. et anche l'habbiamo ottenuta gratis, che non fù pocha gracia" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 101ᵇ).

3. Verisimile est, Borgiam praeterea his litteris adiunxisse nuntium, quem **Indiculus* quidam saeculo XVI. in collegio dilingano scriptus et „Communia omnibus Prouinciis ex Vi: uo: oraculis" (i. e. ex vivae vocis oraculis pontificiis) inscriptus (Cod. „C. 1" p. 485) habet his enuntiatum verbis: „Pius V. 16. Februarii 1568: ‚Jn quadragesima et diebus consequentibus totius anni, nostri in propria Ecclesia uel domo indulgentias consequuntur quae ijsdem diebus in stationibus Vrbis consequerentur modo uisitent quinque altaria uel in uno quinque psalmos uel quinque alias orationes, qui legere nesciunt, dicant.'" De „indulgentiis stationum" v. *Can.* IV 30².

1564. P. NICOLAUS LANOIUS S. J. rector collegii oenipontani CANISIO. Oeniponte exeunte Febr. vel initio Martii 1568.

Ex Lanoii ad Borgiam litteris autographis. G. Ep. IX f. 135ᵃ.

De litteris a S. Francisco Borgia ad archiducem datis.

Lanoius Oeniponte 1. Aprilis 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scribens haec notat de litteris, quas Borgias de negotio Magdalenae et Helenae archiducissarum (v. supra p. 154) ad Ferdinandum II. ipsarum fratrem dederat: „Literas P. V: 6. Februarij ad me datas .18. eiusdem accepi quibus adiunctae erant et aliae ad Jllustrissimum Principem nostrum per me illi reddendae. Hinc tunc forte aberat S. Cel. et paulo ante ad nuptias junioris Principis Bauariae Monachij celebrandas sese contulerat [2]. Jnterea vero dum Princeps abest, consulo P. Prouincialem Canisium, sciscitans ex ipso, quid facto opus sit, praesentandaene sint mox reuerso Principi literae .P. V., an potius differendum donec P. V. de toto negotio Reginarum et Confessariorum paulo exactiorem cognitionem accipiat et quo in cardine res ipsa versetur plenius fortasse intelligat."

Canisius Lanoio respondit 9. Martii 1568; v. infra p. 174.

1565. CANISIUS **P. NICOLAO LANOIO S. J.** rectori collegii oenipontani. Dilinga 1. Martii 1568.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. IX f. 136ᵃ.

Lanoius Oeniponte 1. Aprilis 1568 ad Borgiam praepositum generalem haec rettulit de collegii templo, cuius amplificandi gratia Canisius

---

[1] Has P. Martini Leubenstain rectoris litteras v. infra, mon. ing. (3).

[2] Guilielmus (V.) Alberti V. ducis filius maximus cum Renata Lotharingiae ducis sorore sollemnia nuptiarum celebravit 21. Februarii 1568; v. supra p. 13.

praepositus provincialis m. Augusto a. 1567, Lanoio invito, P. Georgium Crispum pecunias colligere iusserat [v. supra p. 6, et infra, mon. oen. (2)]: „De fabrica autem et collecta sic instituta sic ad me Calendis Martij scripsit P. Prouincialis. Gaudemus feruere animos in templo vestro amplificando et collectam crescere per P. Georgium, cuius interim patientiam nonnulli fortasse exercitabunt, aut verbis aut factis."

1566. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO.

Monachio exeunte Febr. vel paulo post init. Martii 1568.

Ex Hoffaei ad Borgiam epistulis autographis. G. Ep. IX f. 169^a 170^a.

Hoffaeus, cum Monachio 20. Februarii 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de provinciae rebus ac maxime de domuum singularum difficultatibus rettulisset, haec addidit: „Quae autem his difficultatibus remedia adhiberi possint, de hoc ego nondum habeo cogitationes satis digestas: digeram, et P. Prouinciali proponam ac tum quid vtrique nostrum videatur ad P. V. perscribam. Non intelligo satis causas cur haec Prouincia prae omnibus videatur esse afflictissima: sed etiam de hoc alias." Ac Monachio 17. Martii 1568 Hoffaeus Borgiae de Canisio (Dilingae degente) scripsit: „Scripsi P. Prouinciali meam speculationem de ratione consulendi necessitatibus horum Collegiorum: is nondum respondit, vt de vtriusque ac Consiliariorum sententia nondum respondere possim vti me facturum sperabam hac vice."

1567. CANISIUS **P. NICOLAO LANOIO S. J.** rectori collegii oenipontani. Dilinga 9. Martii 1568.

Ex Lanoii autographo. G. Ep. IX f. 135^a.

De negotio archiducissarum. De templo amplificando.

Lanoius Oeniponte 1. Aprilis 1568 ad Borgiam praepositum generalem rettulit: Allatas sibi esse litteras a Borgia de negotio archiducissarum (v. supra p. 154) ad Ferdinandum II. datas; hunc autem Oeniponte abfuisse; interea se ex Canisio praeposito provinciali quaesivisse, utrum litterae principi, ubi primum is redisset, tradendae essent an exspectandum, donec ad Borgiam accuratius scriptum esset. „Nono autem" die m. Martii „ad me scripsit, in haec verba. Venio ad causam principalem. Cum Principe nihil tractandum puto Reuerentiae T. nisi acceptis ex vrbe literis quae de ratione tractandj maiorem lucem praebeant. Nam scripsi ante dies 14 *[etc., ut supra p. 169] haec ille. . . . Et rursus jdem .9. eiusdem ita scribit.* Non potest mihi non esse gratum quod apud vos Domus Dei[1] fautores liberales et ministros diligentes habeat etiam si aliqua pars veteris hospitij minuatur. *sic ille.*"

Ferdinandus II. archidux 6. Februarii 1568 ecclesiae collegii amplificandae (cf. supra, ep. n. 1565) locum ita designaverat, ut necesse esset septentrionalem collegii sive veteris illius valetudinarii caesarei (cf. *Can.* III 166 698) partem destrui (*Lechner* l. c. I 12). Lanoius vero atque etiam ipse Canisius optaverant, ut moderatior quaedam aedificandi ratio institueretur; v. infra, mon. oen. (2).

---

[1] Gn 28, 17 22. Ios 9, 23. 2 Par 3, 3. Mt 12, 4. Mc 2, 26 etc.

Lanoius ad ea, quae Canisius ipsi de amplificatione illa Kalendis Martiis (v. supra, ep. n. 1565) et 9. Martii scripserat, in epistula Borgiae missa, quam modo dixi, haec notavit: „Ex his facile colligat P. V. an Rector Œnipontanus in negotio huius fabricae nouae violator extiterit subordinationis in fabricando seruandae. Js certe oblatum saepius aurum dum esset Rector Collegij Viennensis repudiauit ne Regi Ferdinando fundatori (ad quem subsidij causa si necessum esset recurrere malebat) iniuriam facere videretur. Jdem procul dubio erat a solo Principe auxilium amplificandi templi postulaturus nisi tot impedimentis fuisset exclusus atque praeuentus."

1568. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris viceprovinciali. Dilinga inter ineuntem et medium m. Martium 1568.

Ex Hoffaei autographo. G. Ep. IX f. 170[a].

Hoffaeus Monachio 17. Martii 1568 Borgiae praeposito generali scribens, de P. Thoma Gallo et Fr. Ioanne Vico (in universitate dilingana hic rhetoricam, ille theologiam dogmaticam tradebant) haec notavit (cf. supra p. 146): „Quod ad D. Thomam Gallum et Jo. Anglum, satis quieti modo sunt vti ex vtroque et ab vtroque P. Canisio accepi."

Petrus Canisius hoc tempore in collegio dilingano, cui Theodoricus frater eius praeerat, refutationi Centuriarum operam dabat; v. supra p. 138.

1569. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 11. Martii 1568.

Ex apographo, de quo infra, ep. n. 1577.

Borgias Roma 10. Aprilis 1568 Canisio scripsit: „Si sono riceuute quelle di V. R. di 11. et 20. del passato."

Utraque epistula perisse videtur; quid autem Canisius scripserit, colligas licet ex litteris Borgiae, quas dixi.

1570. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 13. Martii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio". Germ. 67 f. 116[b].

Borgias ad litteras reginarum et archiducis non respondebit, antequam intellexerit, num illi in responso nuper dato acquiescant. Pontifex, cum mandatum illud (de investigandis hominibus, quibus sedes apostolica negotia committere tuto posset) daret, singulariter memoravit Canisium; nec tamen huic eius rei gratia neque refutatio Centuriarum intermittenda neque alio eundum est; supplebit, si quae deerunt, viceprovincialis. Pontifex constituit, ut soli provinciales Societatis id officium praestarent; hos enim collegia visitando rem dissimulare posse. P. Vaz creabitur doctor, quo maiore auctoritate in Germania docere queat. Neque tamen cum fratre laico proficiscetur, antequam ex Germania viatico sit instructus.

Pax *etc.* Del negotio appertenente alle Serenissime Regine hò scritto pochi giorni sono[1], à quella lettera mi rimetto, et benche hò riceuuto una dell' istesse Regine Madalena et Helena[2], et anche un' altra del serenissimo Arciduca Ferdinando, potria essere differissi la risposta insin' à tanto che ueda se si contentano con quello che ultimamente hò scritto, come mi pare se doueriano contentarsi[a],

a) *In ap. sequitur* credo *vel aliud v., oblitt.*

[1] Vide supra p. 169. [2] Has litteras v. infra, mon. oen. (12).

V. R. potria far intendere questo al Padre Lanoy, acciò s' intenda la causa per la quale si è differita la risposta.

— —[a] Il Papa[1] nominò V. R. in particolare per tal effetto, ma non per disturbarla della sua occupatione, nel negotio delle centurie, bastarà che lei scriua quello che si ricordarà ò di nuouo intenderà senza mouersi, per tal conto del suo loco[2]. et potrà supplire il Padre Viceprouinciale[3], nelli luogi per doue passara, ò doue si fermarà uisitando, gia che parse bene à S. Santità che li Prouinciali nostri, senza deputar altri facessino questo officio perche lo potrebbono far dissimulatamente attendendo à uisitar li suoi Collegij, et cosi questa lettera si potrà comunicare al P. Dottor Paulo[b]. ne in altro mi stendero per questa se non raccomandarci *etc.* Di Roma li 13. di marzo .1568.

Il P. Marcello[4] pigliarà hoggi nel collegio nostro il grado di dottore in Theologia, acciò possa essercitar con più autorità questo ministerio di leggere in Germania. non faccio pur conto si muoua ne lui ne il compagno coadgiutor[5] di queste bande, insin' à tanto che di là si proueda del uiatico, perche già questo ordine si è[c] dato[6], et conuiene osseruarlo. di Roma ut supra[d].

Facile cognoscitur, has litteras in Registrum Borgiae germanicum a librario romano non esse relatas integras; in initio enim capitis secundi, ante verba: „Il Papa nominò V. R." etc. ponendum fuit mandatum, quod pontifex Sociis et nominatim Canisio dederat. Omissum autem est aut, quia pontifex mandatum quam secretissimum esse volebat, aut quia idem mandatum ex „communibus" erat; eiusmodi enim mandata vel in librum separatum referebantur, vel in Registrum quidem transcribebantur, sed semel tantum, linea aliqua et verbo „commune" („commune ai Prouinciali") vel simili in margine appositis: existimabat fortasse librarius, se hoc mandatum ea, quam dixi, ratione iam posuisse in apographo epistulae provinciali Austriae vel Rheni etc. missae; sed perperam ita existimabat, atque ita omissum est; ego saltem mandatum non vidi; neque tamen id admodum aegre tuli; nam ex epistula Elvanga 5. Aprilis 1568 data, qua Canisius Borgiae respondit, satis intellegitur, S. Pium V. mandasse, ut qui Societatis provinciis praepositi essent (in Germania saltem), diligenter investigarent et Romam referrent nomina personarum, quibus sedes apostolica res gravis momenti curandas committere vel per quas negotiorum aliarumve rerum notitia instrui posset; nominatim autem, ut videtur, pontifex, quae in clericis vitiosa essent et offensionem haberent, cognoscere volebat.

Aliud quoque mandatum cum his litteris Canisio missum est, idque a *S. Francisco Borgia* de procuratoribus datum, quos singulae Societatis provinciae in congregationibus electurae erant (v. supra p. 164): „A di 13. di marzo .68. si mandò l' ordine che li procuratori uengino instrutti et portino li conti et credito per pagar quello che deueranno. Austria, Superior Germania. Rheno, Jnferior Germania. Francia." (Cod. „Def.", Diu. ordd. in a. 1568).

a) *Vide infra, adn. 2.* b) *Sequuntur in ap. versus* $2^1/_2$, *qui ita sunt oblitterati, ut legi iam non possint.* c) *In ap. sequitur alterum* gia. d) *Ita in ap. correctum est ex* di Roma li 13. di.

[1] S. Pius V.

[2] Ex his verbis intellegitur, in Registrum Borgiae hanc epistulam non esse integre transcriptam; ante verba enim „Il Papa nominò" etc. aliqua poni debuerunt; caeteroquin vide quae sub ipsam hanc epistulam dicentur.

[3] P. Paulus Hoffaeus. [4] Vaz; v. supra p. 170.

[5] Fridericus Delphtensis: v. supra p. 171. [6] Vide *Can.* V 409.

1571. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO et P. PAULO HOFFAEO.

Roma 16. Martii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio o Padre Paulo Hoffeo Viceprouinciale". Germ. 67 f. 119ᵇ.

Mittitur P. Vaz ad theologiam casusque explicanda et ad contiones habendas etc. Qui Porticum nuntium apostolicum Oenipontem usque, si non longius, comitabitur. Mittetur etiam Fr. Delphtensis.

Il portator di questa sarà il P. Dottor Marcello Vaz [1], ilqual si manda per leggere qualche lettione di Theologia o casi di conscientia, o l' uno et l altro secondo che parera espediente, forsa anche in essortationi che s' haueranno à fare in latino, et in confessioni aiutarà sua parte. si [a] manda più presto che si dissegnaua, per la commodità della compagnia del Reuerendissimo nuncio che ua in Polonia, col quale si accompagnarà almeno insin' à Ispruch [2], spero che del esempio et charità et dottrina di questo Padre restarà la Prouincia aiutata et V. R. ne hauerà consolatione, et perche lui è lettera uiua, non dirò altro se non che tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 16. di marzo 1568.

nostro fratello Federico [3] coadgiutore se ne andarà presto di là piacendo à Iddio, per che non li è stato commodo mandarlo con questa compagnia.

1572. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu.

Dilinga 20. Martii 1568.

Vide supra, ep. n. 1569, p. 175.

Nescio an cum his litteris ad Borgiam missa sit *epistula, quam ad eundem Augusta 27. Martii 1568 P. *Wendelinus Völck* S. J. dedit; ubi is de Octaviano Fuggero collegii germanici convictore (v. supra p. 163) scribens: „Et V. Paternitati Romae", inquit, „et suis parentibus Augustae uisus est illudere. . . . Si bonus Octauianus non esset tam lenis atque uolatilis ingenij, ut parentes certam aliquam spem possint concipere, ipsum in aliqua Religione perseueraturum, facile haberet suorum consensum" (ex autogr.; G. Ep. IX f. 143). Octavianum postea virum evasisse egregium, de republica et ecclesia optime meritum, satis notum est.

a) *In ap. sequitur* è, *oblitt.*

---

[1] De hoc v. supra p. 170 176.

[2] Roma 18. Februarii 1568 S. Pius V. ad Sigismundum Augustum Poloniae regem litteras dedit, quibus eum certiorem faciebat, nuntium apostolicum in Poloniam a se mitti Vincentium a Porticu protonotarium (lucensem; postea is archiepiscopus ragusanus creatus est); v. *Pogiani* Epistolas IV 388—389, et *Laderchium,* Annales ecclesiastici, in a. 1568 n. 148. *Borgias* in litteris Roma 11. Februarii 1568 ad P. Laurentium Magium provincialem Austriae datis eum „molto amoreuole et anche benemerito di nostra Compagnia" vocat; ex iisdem litteris intellegitur, eum a Borgia frustra petisse, permitteret, ut in ea legatione theologus aliquis de Societate se comitaretur (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 110ᵃ).

[3] Delphtensis; v. supra p. 143 171.

1573. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 22. Martii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio". Germ. 67 f. 120a.

Mittitur Fr. Delphtensis, quia Dilingani instant et provincia fratribus laicis eget; is cerevisiam bibendo bene habebit. Mittitur cum eo Mauritius Dilinganus, qui in collegio germanico officia humilia praestando praepositis se probavit et in numerum fratrum laicorum admissus est; is ubi in tirocinio aliquot menses egerit, in quovis collegio rebus domesticis operam navare poterit.

Pax *etc.* Vedendo la fretta che danno quelli di Dilinga per hauer questo Federico[1], et la carestia de Coadgiutori, ch' s' intende essere nella Prouincia di V. R. si manda detto Federico il quale sarà portator dela presente: è un bonissimo Coadgiutor, et si ben quì hà patito certa indispositione che sà il P. Gerardo[2], pur quella passata subito, hà continuato à fare i suoi ufficij, et gia assai più rare uolte li accade, et andando à paese fresco massime col beuer Ceruosa, si spera starà bene con l' aiuto diuino.

Si manda insieme con lui mauritio natiuo di Dilinga, doue anche hà studiato qualche poco nelle nostre schole, et uenendo à Roma, et desiderando intrar nella Compagnia s' é posto in preuia probatione nel collegio germanico doue hà seruito d' ufficij di humiltà con molta sodisfattione delli superiori et perche lui é più presto inclinato alli seruicij esteriori, che à lettere per le quali non mostra ingegno, si è reputato debbia essere admesso per Coad. temporale, dil che lui se contenta, et però si manda oltre di far compagnia à Federico acciò si accetti nela casa di probatione di Monachio, doue stando alcuni mesi, poi potrà seruire di buon Coad. in ogni Collegio dela Prouincia. Prima di loro arriuarà il Padre Marcello come speramo. Tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 22. di marzo 1568.

Nescio an Fridericus Canisio etiam attulerit **Litteras* communes, de quibus in Codice „Def." notatum est: „A di 19. di marzo .68. si mandó una poliza sopra li direttorij, dottrine christiane etc. à Genoua P. Adorno, Venetia Rettor, Napoli Rettor, Sicilia P. Domenech, Vienna Rettor, Parigi P. Oliuerio, Aquitania P. Annibale Vicepro., Superior Germania P. Canisio, Rheno P. Antonio Vinch, P. Costero, Sardegna P. Pignas" (Diu. ordd., in a. 1568). De „Directorio" in usum confessariorum a P. Ioanne Polanco conscripto v. supra p. 78[4]; nomine „Doctrinae christianae" significari puto Catechismum aliquem admodum parvum eumque a Socio aliquo paulo ante conscriptum, Romae excusum; nam in eodem Codice (l. c. in a. 1568) *haec sunt: „A di 27. di decembre 67. si diede auiso delle dottrine christiane fatte et stampate quanto numero ne uolessero. P. Adorno, P. Rodriguez, P. Salmeron, P. Domenech, P. Piñas". Cf. etiam *Tacchi Venturi* l. c. I 294—300.

De Vazii, Friderici, Mauritii viatico *Borgias* Hoffaeo viceprovinciali Roma 30. Martii 1568 *scripsit: „Sarà per tutto intorno à 42. ducati, et non hauendo mandato questo uiatico, si mandi quanto prima, che per il bisogno dela Prouincia sua, s' è dispensato in un ordine dato; che nissuno si mandi di Roma, senza che prima si mandi il uiatico" [3] (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 127b).

---

[1] Fridericum Delphtensem fratrem laicum: v. supra p. 143 171.

[2] P. Gerardus Pastelius collegii dilingani minister.

[3] Vide supra p. 171.

1574. CANISIUS **P. NICOLAO LANOIO S. J.** rectori collegii oenipontani. Dilinga sub exeuntem m. Martium 1568.

Ex Lanoii autographo (G. Ep. IX f. 135b) et Canisii archetypo (Germ. 183 n. 224).

De rebus Magdalenae et Helenae reginarum.

Lanoius in litteris Oeniponte 1. Aprilis 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem datis, cum de rebus inter Magdalenam Helenamque reginas ac Societatem tractatis et tractandis varia scripsisset (quae v. supra p. 173), haec addidit: „Vbi quae de Confessarijs et negotio halensi supra commemorata sunt, perscripsissem, litteras P. V. a P. Canisio mihi missas accipio quas de ijsdem rebus ad eundem 28 Februarij dedit.“ Canisium, cum has Borgiae litteras (quas posui supra p. 169) Lanoio mitteret, suas ad eundem litteras adiunxisse satis certum est; atque dubitari vix potest, quin has ipsas Canisius significet, cum Elvanga 5. Aprilis 1568 Borgiae scribit: „Quod ad causam Reginarum et Confessariorum spectat, certiorem reddidi P. Lanoyum de sententia V. Paternitatis, et meam illi operam obtuli, ut quae ad eosdem confessarios Reginis promittendos uel relinquendos attinent, scripto Germanico transigam, si hoc illi consultius uideatur. Scribet ille quoque ad Paternitatem tuam, uti spero.“

Borgias tandem certis cum condicionibus concesserat, ut reginae, etiam cum Oeniponte Halam abissent, confessariorum, quos de Societate habebant, opera uterentur, Magdalena P. Ioannis Dyrsii, Helena P. Pauli Hetzcovaei: v. supra p. 170.

1575. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Elvanga 5. Aprilis 1568.

Ex archetypo (2°; 3⅛ pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183 n. 224 (f. 230 231). Litteras scripsit (Canisio dictante, ut videtur) P. Antonius Guise sive Flander S. J. (v. *Can.* II 279[5]); Canisius sua manu nomen („Seruus“ etc.) subscripsit. Litterarum particulam germanice versam posuit *Janssen* l. c. V 15–16 192; iisdem usus est *Sacchinus*, Can. 253—254, et Hist. S. J. III, l. 4, n. 190—191, et, ut videtur, *Boero*, Can. 329.

Res oenipontanae et halenses. Congregatio provincialis. Pii V. de „personis describendis“ mandatum; in Germania etiam boni verentur curiae romanae familiaritatem profiteri; episcopus herbipolensis; difficulter inveniuntur, quibus pontifex negotia committere possit. Ex episcopis pauci concilium tridentinum in synodo promulgarunt; capitulum augustanum apud cardinalem protestationem interposuit. Seminaria clericorum, Germaniae valde necessaria, non instituuntur; obsistunt potius, quam adiuvant capitula. Cleri inscitia; sacramenti paenitentiae et censurarum ecclesiasticarum neglectus; apostatae in parochiis; medicinae taedium; cathedralium ecclesiarum pernicies; halberstadiensis episcopatus periculum. Episcoporum consiliarii lutherani. Concubinatus. Principum catholicorum in ecclesias iniquitates. Episcopatus bambergensis exitium. Canisius Elvangae cardinalem Truchsess per 4 hebdomadas in haereticis reducendis adiuvat, contionando, sacramenta administrando, consulendo; adest ei P. Antonius Guise.

† Pax Christi nobis aeterna Admodum Reuerende in Christo Pater.

13 Martij datas accepi, aliasque colligatas uicinis duobus Prouincialibus[1] misi. Quod ad causam Reginarum et Confessariorum spectat, certiorem reddidi P. Lanoyum *[etc., ut supra, ep. n. 1574]*. Scribet ille quoque ad Paternitatem tuam, uti spero. Forte conueniemus breui

[1] PP. Laurentio Magio et Antonio Vinck provincialibus Austriae et Rheni, vel P. Vinck et P. Francisco Costero provinciali Germaniae inferioris.

in congregatione prouinciali[1], P. Lanoyus et ego, post Pascha nimirum, et de hoc negocio, ac totius Collegij statu una cum P. Viceprouinciali[2] conferemus.

Graue est, quod a Prouinciale uel Viceprouinciale fieri iubet Pont. max. in describendis illis personis. Praestabitur tamen, ut par est, sancta obedientia: etsi uereor quod initio res non ita commode succedet. Nunc aliquid tantum indicabo de praecipuis difficultatibus, quae in hoc toto negocio se mihi offerunt non reticendae, ut de statu similium personarum, de quibus erit scribendum, rectius isthic iudicetur. Vix ullos hic reperire licet, qui lubenter se prodant, ac uideri uelint in peculiari esse gratia Pont. maximi, ne hinc sibi apud plaerosque odium et inuidiam conflent. Memini ad Reuerendissimum Herbypolensem[a] a Pio IIII. ni fallor, fuisse perscriptum, ut nominaret ex canonicis suis quosdam digniores, qui alijs praeferri et ecclesiasticis munijs augeri posse uiderentur[3]. Non ausus est id facere bonus Episcopus, ut ex illo uideor intellexisse: tantus est pudor et metus Germanorum, etiam qui bene uolunt Apostolicae sedi, ne aliquid efferant uel perscribant, atque hinc nimium familiaritatis, et praxis Romae habere uideantur. Cuius rei aliam ego causam non uideo, nisi quod Pontificis nomen et autoritas suam apud plaerosque etiam Catholicos gratiam amiserit, quodque perpauci zelum religionis declarare dignentur, et priuata potius, quam publica curent, in hoc miserando statu religionis. Vnde difficile sit reperire, quibus Apostolica sedes res grauis momenti expediundas committat, aut a quibus certior fiat de statu rerum praesenti aut alijs negocijs. Cupio igitur hac de re pluribus et explicatius admoneri, quales isthic expetantur, et propter quae negocia curanda nominandi sint atque deligendi. Credo Ecclesiasticos homines, nobiles, theologos, iureperitos non uulgares, et in rebus gerendis utcunque uersatos intelligi: sed maiorem lucem expecto.

Vbi praeterire non possum meliorem ac ditiorem Germanici Cleri partem in Ecclesijs Cathedralibus collocari, de quibus ego multa et

a) *In arch. corr. ex* Hyperbypolensem.

---

[1] Vide supra p. 164. [2] Paulo Hoffaeo.

[3] Pium IV. Friderico a Wirsberg episcopo herbipolensi ita scripsisse equidem non comperi. Puto autem Canisii animo obversatas esse litteras Roma 23. Ianuarii 1566 a *S. Pio V.* ad Fridericum datas; in quibus pontifex: „Illud quoque“, inquit, „diligenter ac sedulo curare te volumus, ut notitias habeas clericorum, non solum civitatis, sed etiam dioecesis tuae, quos constet esse Catholicos, quique vitae, et morum honestate, et doctrina, ad serviendum Deo et huic Sanctae Sedi sint idonei: ac delectu quodam eorum cum fide, et sine acceptione personarum habito, nobis indicem, sigillo tuo obsignatum et manu tua subscriptum, cum eorum nominibus et locis ubi habitant, mittas. Nos enim, ut communis omnium parens, proborum virorum, ubicumque sint, rationem habere decrevimus, et eorum opera uti, cum occasio oblata fuerit, ad eas res, quae ad Dei, et hujus Sanctae Sedis obsequium pertinebunt.“ Litteras integras posuit *Laderchius* l. c. in a. 1566 n. 223.

grauia scripsi ante menses aliquot, cum a Reuerendissimo Argentinensi domum redijssem[1]. Hactenus obtineri non potuit, ut Concilium Tridentinum ab Electoribus Archiepiscopis[2] et alijs ordinarijs in Synodis publicaretur: nisi uno et altero fortassis excepto, ut Augustano, et Constantiensi[3]. Quid Constantiae sit a Canonicis[a] impetratum, non satis noui. Augustae quidem usi sunt protestatione contra Ordinarium, ne primi uideantur in recipiendis Concilij Tridentini decretis de reformatione[4].

Negligitur optimum institutum de seminarijs erigendis, quod in Germania quidem ad conseruandam et promouendam religionem uel maxime necessarium foret. Vellent Episcopi quidam, ut Augustanus, Eychstetensis, et pauci alij scholas[b] et seminaria instituere; sed ab Ecclesijs suis Cathedralibus impediuntur magis, quam adiuuantur[5]. Jnterea uero summa est in clero, ipsisque pastoribus rerum sacrarum ignorantia: de censuris Ecclesiasticis nulla fere habetur ratio: Poeni-

a) *Sequitur* sit, *oblitt.* b) *Sequitur* erigere, *oblitt.*

[1] Die 23. Iulii 1567; epistulam v. *Can.* V 513—519.

[2] Praeerant archidioecesi coloniensi Salentinus ab Isenburg (paulo ante electus), moguntinae Daniel Brendel ab Homburg, trevirensi Iacobus ab Eltz.

[3] De synodis dioecesanis a cardinalibus Ottone Truchsess et Marco Sittico Dilingae et Constantiae a. 1567 habitis v. supra p. 38. Praeter hos concilium promulgaverant a. 1565 archiepiscopi Maximilianus a Bergis cameracensis et Fridericus Schenckius a Tautenburch ultraiectensis in synodis provincialibus Cameraci et Traiecti habitis et cardinalis Stanislaus Hosius episcopus varmiensis in synodo dioecesana Heilsbergae habita (*Hartzheim*, Concilia Germaniae VII 57—148. *Eichhorn*, Hosius II 168—172). Ab Erasmo quoque a Limburg episcopo argentoratensi idem concilium aliqua ratione promulgatum esse videtur; v. *Can.* V 520.

[4] In synodo dilingana d. 18. Iunii 1567 *Christophorus a Freyberg* cathedralis capituli augustani decanus et *Wolfgangus Andreas Rhem* eiusdem canonicus et „cellarius", quos capitulum procuratores miserat ad synodum, *„sollemniter protestati sunt": Sibi a capitulo ita mandatum esse: „Si ... sensus illius Professionis et iuramenti eousque extenderetur et intelligeretur, ut per eandem omnia et singula ipsius Tridentini Concilij Decreta constitutiones et ordinationes vna recipi acceptari et iuramento affirmari deberent Vt eandem professionem quoad hunc sensum aliter et alio modo eorum nomine Juramento non affirmaremus Nisi quatenus huiusmodi decreta ... priuilegijs, statutis, exemptionibus, ordinationibus et consuetudinibus honestis et laudabilibus ecclesiae et Capituli Augustani et iuribus omnium quorum interest aut quomodolibet interesse poterit illibatis et saluis fieri posset, Quodque Sanctissimus Dominus noster Pontifex Maximus ac Jllustrissimus Princeps Elector Dominus Archiepiscopus Moguntinus Metropolitanus noster suo tempore exposcente ita necessitate, sufficienter et plene de ijs omnibus informari, suaeque Sanctitatis declaratio et moderatio desuper humiliter peti et impetrari queat" (ex Actorum synodi apographo eodem fere tempore scripto et a duobus notariis subscripto, quod exstat Augustae Vindelicorum in archivo curiae episcopalis, Fasc. „Diöcesan-Synode v. Dillingen 1567" n. 4, f. 15[b]—16[a]).

[5] De capitulo augustano v. *Can.* IV 930; V 7 46—47 607, et maxime *Specht*, Univ. Dill. 62—66. Martinus a Schaumberg episcopus eystettensis a. 1564 Eystadii, ut concilii tridentini decreto satisfaceret, seminarium clericorum sive „Collegium Willibaldinum" condiderat (*J. G. Suttner*, Geschichte des bischöflichen Seminars in Eichstätt, Eichstätt 1859, 13).

tentiae et Confessionis Sacramentum plane neglectum iacet. Satis est Confessarijs, ut in genere, non in specie confitentes audiant, et absoluant[1]: tum Pastores, qui omnes fere sunt concubinarij publici, et aeque haereticos atque Catholicos absoluunt, uix toto anno semel confiteri solent. His diebus unum reperi, qui fassus[a] est se septendecim annis peccata sua non esse confessum, cum interim pastor esset. Serio deliberarunt inter se uiri sapientes et docti, quid Episcopo faciundum esset, in corrigendis aut profligandis huiusmodi concubinarijs, apostatis, excommunicatis, quorum plena nunc sunt omnia in oppidis et pagis germanicis. Jn dioecesi quidem Augustana, quae longe[b] melius habet quam reliquae, inueniuntur ut audio, ex apostatis 30, qui curam pastoralem sustinent. Responderunt tandem illi de quibus dixi: Non posse haec mala sine certo periculo statim[c] corrigi. Si enim profligarentur, desertum omnino iri Ecclesias, et ne nunc quidem reperiri, qui omnibus parochijs praeficiantur: Tales autem aegrotos esse, qui nullam Episcopi medicinam laturi uideantur, si iuris remedia uelit adhibere. Haec mihi dicuntur, ut Ecclesiarum Germaniae status, qui satis deplorari non potest, rectius isthic intelligatur. Nulli uero morbi clericorum grauiores, quam in Ecclesijs Cathedralibus conspiciuntur. Nec uideo quid Pont. max. praesidij possit adferre. cum eius monitio et Concilium Tridentinum nihil apud istos habere ponderis uideatur. Pluris isti Caesarem[2], quam Pontificem faciunt, licet minor etiam Caesaris au[c]toritas esse coeperit, quam antea: quod illi potentiam tali loco dignam deesse arbitrentur. Pergunt interim Lutherani Principes Episcopos et eorum iurisdictionem magis ac magis sibi subijcere, suoque fisco applicare bona Ecclesiasticorum, et Episcopatuum, ex quibus proximis annis[d] perierunt, Archiepiscopatus Magdeburgensis, Episcopatus Nunburgensis et Merspurgensis, periclitatur et Halberstatensis[3]. Jta uires Ecclesiasticorum, quae Catholicos hactenus in Germania utcumque conseruarunt, in praedam sacrilegorum, et in utilitatem haereticorum abripiuntur.

Jn Episcopis nostris hoc ego deploro maxime, quod nullos apud se Theologos habeant, et Canonici iuris peritos: plaerosque uero Consiliarios Lutheranos, talesque mittunt[e] Spiram, ut assessores fiant

a) *Ab ipso librario ita correctum est ex* fas. b) *Ita libr. correxit ex* longj. c) *Hoc v. supra versum scriptum est.* d) *A libr. corr. ex* proximo anno. e) *Sequitur* ad, *oblitt.*

---

[1] Cf. *Can.* IV 545 562—563. [2] Maximilianum II.

[3] De episcopatu naumburgensi v. *Can.* IV 608[1]; de magdeburgensi *Can.* III 360[2], de merseburgensi *Can.* V 174[3]. Halberstadii (Halberstadt) capitulum a. 1566 Henricum Iulium, Iulii ducis brunsvico-guelpherbytani filium (qui duos tantum annos natus erat et patrem habebat lutheranum), episcopum sibi postulaverat ea cum condicione, ut ille catholice educaretur, et ut proximis 12 annis dioecesis per capitulum administraretur (*Janssen* l. c. IV [15—16] 528—529); quam postulationem cum Pius V. reiecisset, Henricus Iulius episcopatui vi et fraude intrusus impositusque est et gregem catholicum sensim ad Lutheri partes traduxit.

Camerae Jmperialis[1]. Jta nuper fecit Episcopus Bambergensis et Monasteriensis[2], ut hodie mihi narrauit quidam, ex ipsis, ut puto, assessoribus.

Verum de his nunc generatim dixerim, ut maiorem habeat occasionem Paternitas Tua nos admonendi, si quid nobis aliquando sit Romam scribendum, an uero sufficiat in specie tantum annotare de hac illaue persona, eiusque uicio uel scandalo, cum alioquin hic uicijs et scandalis clericorum et religiosorum abundemus, et iam usitatus etiam sit et communis ubique Sacerdotum concubinatus. Dixit mihi Vicarius quidam Episcopi, non esse sibi decem pastores in toto Episcopatu, qui hoc uacent crimine. Igitur de quibus maxime uicijs perscribi debeat, nondum satis intelligo. Principes et Comites Catholici magnam quoque uim adferunt Ecclesijs et monasterijs, ut suam rem augeant magno Ecclesiae et Ecclesiasticae iurisdictionis detrimento. Quod malum adeo nunc est usitatum, ut immedicabile uideatur, quia nulla habetur ratio censurarum Ecclesiasticarum, et iusto Dei iudicio[3], sic a laicis clerus uidetur affligi. Atque utinam non inde breui sequatur totius religionis in Germania horrendum exitium, praesertim cum stertunt ita pastores in hac summa tempestate. Vt intelligo, male admodum agitur cum Episcopatu bambergensi, inualescentibus illic lupis pro pastoribus, et clero magis rem militarem, quam Ecclesiasticam exercente. Verum haec satis erit semel indicasse, ut Paternitatis tuae, uel Pont. mentem, de his omnibus plenius intellectam exequi ualeamus.

Reuerendissimus Dominus Augustanus, ante 14 dies ad hanc Praeposituram suam Elwangensem recepit sese, ac Dylingae rogauit prius[a], ut sibi uellem adesse[4], propter haereticos huius oppidi in uiam reuocandos. Visum igitur fuit Patribus Dylingae, ut hanc piam operam tali patrono diebus 14 darem, et aliquot hoc loco conciones haberem[5].

a) pruis *arch.*

[1] Summo huic imperii iudicio „assessores" (qui tunc erant numero 16) ab imperatore et imperii ordinibus „praesentabantur".

[2] Vitus a Würzburg et Ioannes ab Hoya.

[3] 2 Mach 9, 18. Rom 2, 5. 2 Thess 1, 5.

[4] Cardinalis Otto Truchsess iam inde ab a. 1552 (1553) erat praepositus capituli elvangensis (Ellwangen, nunc oppidum regni wurttembergici); quod a. 1460 ex monasterio benedictino in collegium canonicorum saecularium mutatum, 12 canonicos nobiles, 10 fere „vicarios" habebat; praepositi elvangenses simul erant principes, quorum imperio oppidum ipsum et terra vicina (20 000—25 000 hominum) parebant; quae praepositura ad episcopatum augustanum pertinebat, praeter ipsum collegium canonicorum; id enim „exemptum" erat. In urbe sub a. 1524 unus ex parochis et contionator collegii protestantium doctrinas disseminare studuerant; sub a. 1565 ibidem 40 ex civibus protestantes fuisse traduntur (*Giefel* in „Diözesan-Archiv", herausgeg. von *E. Hofele* I, Stuttgart 1884, 4. *Al. Seckler*, Vollständige Beschreibung der gefürsteten Reichs-Propstei Ellwangen, Stuttgart 1864, 131—135).

[5] Canisius Socios dilinganos consuluit, quia verebatur, ne refutationis Centuriarum, quam pontifex maximus ei imposuerat, interpellatio contra oboedientiam esset. De eius contionibus elvangensibus v. infra, mon. elv. (1)—(4).

Curatum est interim ut singuli haeretici examinarentur, et admonerentur sedulo, tum priuatim, tum publice. Concionatus est illis etiam ipse Reuerendissimus et uere patrem ac pastorem se illis ostendit, etsi exiguum fructum tantae charitatis in illis hactenus experiamur. Putabam uero me hinc statim ad studia dylingensia rediturum, transactis diebus quatuordecim, sed nunc eidem Reuerendissimo negare non possum tantundem temporis, quod ad Pascha usque [1] ualde cupit, huic populo a nobis impendi concionando, et Sacramenta administrando, et quotidiana consilia suggerendo, in rebus tum Cleri, tum populi huius rectius [a] constituendis. Et sunt morbi sane graues qui bonorum egeant opera medicorum hoc loco: qui ab haereticis est circumseptus. Peto igitur mihi ueniam dari, quod hoc mense non progrediar in opere centuriarum, praesertim urgente sic Reuerendissimo ut haec parata messis, in qua concionibus nostris fructum pollicetur, a nobis non negligatur. Adest interim mihi P. Antonius [2] Flander, et utilis quidem ad hoc meum ministerium, et simul Centuriarum opus promouendum. Commendamus nos ambo s[a]crificijs et precibus Paternitatis tuae ac totius nostrae Societatis in Christo Je[su] Domino nostro, qui suam nobis gratiam semper augeat. Elwangae 5. Aprilis 1568.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco Borgia Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

Harum litterarum partem praecipuam et maximam, qua, quam alieni ab apostolica sede sint Germanorum animi, quamque misere cum Germaniae ecclesiis agatur, a Canisio enarratur, S. Franciscus Borgias Romae transcribendam curavit et S. Pio V. tradidit. Id ex epistula Roma 22. Maii 1568 data, qua Borgias Canisio respondit, intellegitur. Ad ultimum litterarum caput Borgias Canisio iam die 27. Aprilis 1568 respondit.

1576. P. GEORGIUS BADER rector collegii herbipolensis CANISIO.

Herbipoli ineunte vel medio m. Aprili 1568.

Ex *Peraxyli* epistula vel archetypa vel eodem fere tempore transcripta. G. Ep. IX f. 189[a]. Ex eadem epistula germanice haec vertit *Duhr*, Jes. I 832. Epistula usus esse videtur *Sacchinus*, Can. 255—256, et Hist. S. J. III, l. 4, n. 192—193; eadem usus est *Braunsberger*, Katech. 94.

Canisium ad protestantes transisse fertur. Episcopus instat, ut rumoris exstinguendi causa ipse Herbipolim veniat.

Petrus Peraxylus S. J. [3] *in Litteris annuis collegij herbipolensis, Herbipoli 10. Septembris 1568 datis, haec narrat: Herbipoli* „sparsus fuit alius falsus quidem, sed tamen a multis propter graues et nobiles

a rectuis *arch.*

---

[1] Pascha futurum erat d. 18. Aprilis.

[2] Huic gentilicium nomen erat „Guise"; plura de eo v. *Can.* II 279[5]. Corrigendum est *Can.* V 635 782 818, ubi ille vocatur Antonius Flander sive „Balduinus".

[3] „M. Petrus paraxilus Buscoducensis Brabantinus Lector Rhetorices": Catalogus collegii herbipolensis 9. Decembris 1567 a P. *Antonio Vinck* S. J. praeposito provinciali scriptus (GC 67 f. non sign.).

eius auctores creditus rumor, Reuerendum P. Petrum Canisium deserta fide catholica ad confessionem Augustanam defecisse, quam rem multi et sermone et literis ausi sunt confirmare. Ferebantur iam aliquot ab ipso habitae conciones, quibus suum declararet animum, et ad Caesaream Maiestatem[1] *transmissae, quae sane res non in mediocre discrimen famam nostram apud plerosque summos alioquin fautores adducebat. Jncipiebant enim his permoti rumoribus non parum de nostrorum constantia dubitare, cui tamen periculo sapientissimo inito concilio clementissimus noster princeps*[2] *occurrit. Scripsit ipsemet ad Scholasticum summi templi*[3]*, rectoremque collegij*[4] *scribere curauit ad R. P. Canysium, qui tum temporis non procul aberat*[5]*, rogauitque vt ad paucos saltem dies Herbipolim veniret. Venit igitur et octauo die post festum Paschae concione habita in summo templo et alia sequenti die*[6] *in quodam pago*[7] *coram quibusdam haereticis [qui]*[a] *praecipui huius rumoris auctores putabantur, de industria per Reuerendissimum praesulem conuocatis, inustam sibi falso infamiam facile deleuit."*

Pagum, in quo Canisius coram haereticis illis contionatus est, conicio fuisse Eifelstadt (olim Eivelstadium), quod est parvum Franconiae inferioris oppidum, duas horas Herbipoli distans; nam in **Relatione,* quae „Herbipolensis Collegij Exordia" inscripta, ibidem ab aliquo Socio sub exitum saeculi XVI. conscripta est, in a. 1568 narratur, P. Christianum Halverium S. J. (qui tunc Herbipoli cathedralis templi contionatorem agebat) saepe contionatum esse „Eiffelstadij, quod oppidum Herbipoli vicinum Haereseon contagio parum tunc sanum habebatur" (Ass. Germ. Fund. I f. 339[a]).

Ecclesiae adversariis haud inusitata erat haec ratio virorum catholicorum doctorumque auctoritatem labefactandi: Spargebant eos catholicae doctrinae falsitate perspecta ab eadem deflexisse; ita saeculo XVI. actum est de Ioanne Mensing Dominicano, Ioanne Hoffmeister Augustiniano, Ioanne Winzler et Conrado Kling Franciscanis, aliis (*N. Paulus,* Der Augustinermönch Johannes Hoffmeister, Freiburg i. Br. 1891, 250—256; *idem* in „Histor.-polit. Blätter" CXI 596, et in „Katholik", 74. Jahrg., Mainz 1894, I 56[2] 159; *idem,* Die deutschen Dominikaner im Kampfe gegen Luther, Freiburg i. Br. 1903, 31[2]); similiter postea actum est de Ioanne Mabillonio Benedictino (*Suitb. Bäumer* O. S. B., Johannes Mabillon, Augsburg 1892, 225—227). Caeterum cf. infra, mon. herb. (1).

a) *Arch. hoc loco lacunam habet.*

---

[1] Maximilianum II.

[2] Fridericus a Wirsberg episcopus princeps herbipolensis, qui paulo ante Societatis collegium herbipolense condiderat.

[3] Ioannem Egolphum a Knöringen (*Ign. Gropp* O. S. B., Collectio novissima Scriptorum et rerum Wirceburgensium, Francofurti 1741, 717).

[4] P. Georgium Bader.

[5] Versabatur Elvangae (v. supra p. 184). *Sacchinus* (litteris Guisani vel ipsius Canisii usus?): „Canisius", inquit, „post confirmatum populum, iam Hospitalium quoque, aliarumque pijs dicatarum vsibus domorum familias caelesti doctrina, et poenitentiae sacramento solabatur, ac recreabat: cum Herbipolim . . . aduocatur" (Hist. S. J. III, l. 4, n. 192).

[6] Contionatus est igitur m. Aprilis diebus 25. et 26. vel certe 27.; nam 1. Maii Augustae erat; v. infra, ep. n. 1579.

[7] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

Fridericus episcopus 19. Maii 1568 monasterium S. Agnetis eiusque bona sollemniter Societati tradidit, astantibus Antonio Reschio O. Pr. episcopo ipsius suffraganeo et Ioanne Egolpho a Knöringen templi cathedralis scholastico (qui paulo post episcopus augustanus electus est); „ambo", ut in „Exordijs", quae modo dixi (l. c. f. 338[b]) affirmatur, erant „summi iam inde ab exordio Collegij Societatis amici atque patroni".

1577. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 10. Aprilis 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine epistulae, eadem manu: „Dilinga P. Canisio"; in marg. Postscripti, eadem manu: „Eidem". Germ. 67 f. 131[b]—132[a].

Expendetur, num P. Natalis in Germaniam venire debeat; qui, cum provincia Franciae eius opera valde indigeat, in hanc, si ingredi poterit, ingredietur. Cardinalis Augustani profectio romana. Socii romani non negligent, quae de Octaviano Fuggero relata sunt; aliqua ipsi iam noverant. P. Turrianus Centuriarum partem illam, qua epistulae pontificum impugnantur, refutandam sibi sumpsit; quod argumentum cum multum laboris exigat, ab Alano Copo omissum est. Epistulae. Veniet P. Vaz cum 2 fratribus; Vazii equus; exspectantur viatica.

Pax *etc.* Si sono riceuute quelle di V. R. di 11. et 20. del passato, et quanto à la uenuta del Padre Natale nela Superiore Germania si considerera quello che sia più espediente. et se potrà intrare in Francia, sicuramente, non lasciara di farlo per il bisogno che ha quella Prouincia[1].

Se Monsignor Illustrissimo d' Augusta[2] uerra à Roma, fatta Pasqua, bisognera pregar Jddio N. Signore li dia bon uiaggio, et si serua molto di quello.

Circa le cose di Ottauiano[3], si hauera aduertenza, et quà si sapeuano alcune cose di la qualità di quelle che si scriuono, Dio N. Signore in tutti augmenti suo spiritu et gratia. Il P. D. Torres, attende ad una parte assai importante delle centurie, cio è quella che oppugna le epistole de Pontefici che si trouano neli concilij[4], perche quel alano copo[a] che adesso ha scritto contra dette centurie[5], lasciò questo argumento, per ricercar particolar fatica, si che di questa parte saranno aiutate le fatiche di V. R. nelle cui orationi *etc.* Di Roma li 10. di Aprile 1568.

a) copto *ap.; v. infra, adn. 5.*

[1] P. Hieronymus Natalis S. J. a. 1566 in provinciis Germaniae superioris et Austriae, a. 1567 in provinciis Rheni et Germaniae inferioris „visitatoris" officio functus erat. Ac Canisius quidem a. 1567 a Borgia petierat, ut Natalem in Germaniam superiorem reverti sineret vel iuberet; ipse vero Borgias vehementer optabat, ut ille ex Belgio, ubi primum absque discrimine fieri posset, in Galliam ad provincias Franciae et Aquitaniae visitandas proficisceretur (Epp. *Nadal* III 574 579 594). Cum Hugonotti initio a. 1568 adversus Carolum IX. regem denuo bellassent, 23. Martii 1568 pax inita erat; verum huius condicionibus Calvinistae non stabant.

[2] Cardinalis Otto Truchsess.

[3] De Octaviano Fuggero collegii germanici convictore scribit; v. supra p. 177.

[4] De Decretalium pseudo-isidorianarum apologia a P. Francisco Turriano S. J. scripta v. supra p. 171[4].

[5] Harpsfeldii librum ab Alano Copo editum significat; de quo supra p. 171[3].

L' incluse per il[a] Prouinciale del Rheno[1] V. R. facci hauer ricapito, et cosi anche quelle de Jspruch se quí andaranno.

Auanti di questa forsa arriuara [il P. Dottor Marcello Vaz con][b] li fratelli Federico et Mauritio[2], li mancò il cauallo al detto Padre nela strada, et lo rimandò à Roma, d' Ancona, li è stata mandata commissione che si proueda ò in Padoa, ò Bologna, et credo hauerà lasciato per tale impedimento la Compagnia del nuncio[3], dil che si da auiso, perche non sarà il uiatico precisamente come era stato scritto[4], ne noi sappiamo quanto hauera preso in Padoa, o Bologna.

Del Padre Viceprouinciale[5] non si è riceuuto prouisione alcuna, si pigliara di quella quando uerrà cio che bisognera.

Nescio an una cum hac epistula Canisio missae sint binae illae ***Litterae* communes, de quibus in Cod. „Def.“ notatum est: 1. „1568 ... A 29. di marzo ordine sopra le messe et orationi per Francia etc. à Jtalia, Francia et Germania solamente“ (Messe et or., in a. 1568). 2. In Germaniam superiorem missum esse sub 30. Martii 1568 „capitulum“, quo praecipiebatur, ne Romam epistulae nisi certis cum condicionibus mitterentur (Diuersi ordini etc., in a. 1568). Praeceptum pono ex apographo, quod eodem fere tempore in collegio ingolstadiensi a Socio aliquo scriptum est: „Decretum Patris nostri de modo scribendi literas 30 Martij 1568. Nissuno deue scriuere ad altri particolari della Compagnia in Roma se non con questi conditioni. La prima, che le cose siano edificatiue in modo che se possano leggere si bisognera etiam nel Refectorio: et cose che non uogliano siano publicate, non lo scriuano. La seconda, che diano le sue lettere à uedere, à qualche uno che sarà deputato per il Rettore: et se non pareranno buone le lettere, sappiano che se hanno a straciare. La terza che se diano a serrar' al Superior, accio lui le mandi nel plico suo, ò del P. Prouinciale, et di qua si hauera la medesima cura“ (Antiqu. Ingolst. f. 104[a]).

1578. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 27. Aprilis 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio“. Germ. 67 f. 135[b]. Epistulae particulam (ex eod. apogr.) posuit *Duhr*, Jes. I 379[5].

De mandato pontificis responderi non potest, antequam ipse consultus sit. Non decet Socios instare, ut Dominicanorum monasterium Societati detur; sin autem cardinalis vel sua sponte vel patriciis augustanis urgentibus instabit, curandum, ut testetur, Socios rem non sollicitare. P. Natalis Franciam et Aquitaniam visitare ac Septembri Romam advenire debet ad congregationem procuratorum. Canisius recusare non potuit, quae Elvangue ab ipso praestari cardinalis voluerat. Mittitur nova Bulla Coenae; qua facultas hominum haeresi solvendorum a Sociis non aufertur. Exspectatur responsum reginarum.

a) *In ap. sequitur* Rheno, *oblitt.* b) *Haec supplenda esse cognoscitur ex verbis, quae proxime sequuntur, et ex Borgiae litteris 16. Martii 1568 datis; v. supra p. 177.*

---

[1] P. Antonio Vinck.

[2] Missi erant in Germaniam superiorem Fridericus Delphtensis et Mauritius Dilinganus fratres laici (v. supra p. 178). *Borgias* P. Hoffaeo *scripsit Roma 26. Iunii 1568: „Mala riuscita hà fatta Mauritio, il quale però l' haueua fatta bona nel collegio germanico. Dio N. Signore l' aiuti“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 155[a]).

[3] Vincentii a Porticu; v. supra p. 177[2]. [4] Vide supra p. 178.

[5] P. Paulo Hoffaeo.

Pax *etc.* S' è riceuuta la lettera di V. R. di 5. del presente fatta in Elvuanga, alla quale non accadera risposta insin' à tanto che si conferisca con quello che ha dato la commissione[1].

Del monasterio de dominicani, ilquale uorrebbono quelli Signori applicare ad un Collegio dela Compagnia con autorità del Papa[2], solamente dirò che non uorrei che alcuno de nostri facessi instantia per tal effetto, et s' Illustrissimo Cardinale da sestesso, ò uero spinto dalli Signori Augustani, trattassi di tal cosa, uorrei che insieme facessi fede che la Compagnia nostra non muoue[a] ne manco sollicita per tal cosa, perche sarebbe indecente à noi.

Il P. Natale, non potrebbe uenire, per adesso à la Superiore Germania[3] perche li conuiene attendere à la uisitatione dela Francia et Aquitania, et per tutto settembre piacendo à Jddio, trouarsi in Roma, per esser quello il tempo che si hanno à congregare quì li Procuratori di tutte le Prouincie[4].

Nel negocio dele centurie, procedera V. R. quando potra, gia che all' Jllustrissimo Cardinale non ha potuto negare quelli giorni, che ha ricercati per sua Prepositura[5].

Quí si manda una bolla in coena Domini, quale però non ci leua la facultà di assoluere [ab haeresi][b 6].

Tuttauia sto aspettando se piace à le Regine quella risolutione ultimamente mandata, per far risposta à la lettera dela Regina Madalena[7], nelle orationi *etc.* Di Roma li 27. di Aprile .1568.

Missum est Canisio cum his litteris, ut ex ipsis intellegitur, exemplum novae Bullae „Coenae“ (cf. *Can.* V 488). S. Pius V. eam constitutionem, ut *Antonius Gabutius* ipsius biographus narrat, „non solum in Urbe Roma, sed per universum etiam Christianum orbem et edici jussit et conservari“; atque „omnibus sacras confessiones excipientibus imperavit, ne absolverent eos, qui constitutionem ipsam violassent“ (Vita l. 3, c. 1, in *Actis Sanctorum* Maii I, Antverpiae 1680, 651; *Laderchius* l. c. in a. 1568 n. 20 21). Quare — liceat mihi hoc statim adiungere — Roma iussu S. Francisci Borgiae „a di 12. di giugno .68. si mandò un capitolo sopra la bolla in coena domini, accio li nostri la tenghino in pratica .etc. Austria, Superior Germania, Rheno, Fiandra, Francia, Aquitania, Lombardia, Toscana, Napoli, Sicilia“ (Cod. „Def.“, Diu. ordd. in a. 1568). Borgiae tamen cordi erat, ut Sociis in posterum quoque homines non solum ab haeresi, sed etiam ab aliis peccatis in ea bulla recensitis absolvere liceret. Ita *Borgias* Roma 26. Aprilis 1568 rectori collegii billomaei

a) *In ap. corr. ex* sollicita. b) *Haec duo vv. supplenda esse intellegitur ex litteris eodem die a Borgia ad P. Hoffaeum viceprovincialem datis; in quibus haec sunt: „Quì si manda qualche bolla in coena Domini, à Dilinga et Jspruch et Augusta si mandano le sue, non ci si leua però la facultà di assoluere ab haeresi“ (ex apogr. eiusd. temp.: Germ. 67 f. 136b). Vide etiam, quae sub ipsas has litteras dicentur.*

---

[1] Cum S. Pio V. pontifice; v. supra p. 180.

[2] Vide supra p. 172. [3] Cf. supra p. 186. [4] Vide supra p. 164.

[5] Canisius cardinalis Truchsess rogatu Elvangam iverat ad contionandum et ad sacramenta administranda; v. supra p. 183.

[6] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[7] Epistulam, quam venerabilis Magdalena suo et Helenae sororis nomine Oeniponte 9. Februarii 1568 ad Borgiam dedit, v. infra, mon. oen. (12). Hic iis respondit Roma 20. Maii 1568; quae litterae ponentur infra, mon. oen. (13).

*scripsit: „Quí si manda una Bolla in coen. Domini, la quale è uscita questo anno con alcune aggionte sopra quelle del' anni passati, non mancharemo però di dire una parola al Papa con la occasione per uedere se li piacera, che i nostri possino assoluere d' alcuni altri casi, in fuora di quello dela haeresia. . . . La facultà di assoluere neli casi di heresia che habbiamo non si leua per la bolla in coena Domini, perche espressamente habbiamo supplicato non fossi per quella derogata, et ci fù concesso" [1] (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 132^b).

Praeterea his litteris adiuncta est *epistula Roma eodem die (27. Aprilis) 1568 a *Polanco* mandatu Borgiae ad P. Theodoricum Canisium data, in qua ille de litteris fundationis collegii dilingani per cardinalem Truchsess datis haec refert: „Dela fundatione del collegio di Dilinga . . . no so che mai si habbi potuto spedire la confirmatione insin' adesso quì in Roma, senza che ci mettano inanzi difficultà alcuna, ma solamente credo che la longhezza spauenta li ministri, che non bastorno sollicitationi fin adesso per loro" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 137^b).

1579. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 1. Maii 1568.

Ex fontibus variis, quos perspicuitatis gratia infra, suo quemque loco, ponam.

Res Elvangae a cardinali Truchsess et a Canisio gestae: Catholici confirmati; haeretici alii reducti, alii abire iussi; pauperes adiuti sunt. Canisii profectio herbipolensis. P. Hoffaeus in viceprovincialis officio, quo optime fungitur, est confirmandus. Principes proceresque a pontifice petunt, ut Augustae monasterium Dominicanum in Societatis collegium immutetur; quam rem Socii non attingunt. Professio fidei tridentina in universitatem ingolstadiensem inducta est.

S. Franciscus Borgias Roma 15. Maii 1568 scripsit Canisio: „Alle lettere di V. R. et del P. Viceprouinciale si rispondera un' altra uolta se hoggi non si potranno consultare à tempo" (v. infra, ep. n. 1580); et P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris viceprovinciali: „Si sono riceuute le lettere di V. R. di 21. del passato et primo del presente" (vide infra p. 190). Idem Borgias Roma 22. Maii 1568 Canisio scripsit: „Fù riceuuta quella di V. R. fatta in Eluanga à cinque di Aprile, et l' altra di ritorno in Augusta al primo di Maggio" (v. infra, ep. n. 1581). Atque exstat quidem adhuc prior illa epistula (v. supra p. 179); ea vero, quam Canisius Kalendis Maiis dedit, perisse videtur. Aliqua tamen ratione, quid Canisius scripserit, colligi potest ex Borgiae litteris 22. Maii datis, praesertim si hae cum Canisii epistula 5. Aprilis data conferantur.

Suppetunt etiam alii fontes. Franciscus Sacchinus S. J. praeclarus ille Canisii biographus romanus, cum Canisium cardinalis Ottonis Truchsess episcopi augustani et praepositi principisque elvangensis rogatu Sociisque dilinganis suasoribus Elvangam ad animas Quadragesimae tempore iuvandas profectum esse ex eiusdem Canisii epistula 5. Aprilis 1568 ad Borgiam data (v. supra p. 183) rettulisset (epistulam ipsam non commemoravit), haec addidit: „Extitit sane dignum opera illa pretium. Mensis vnius spatio praeter confirmatos Catholicos, amplius viginti Haeretici abstracti ab erroribus suis, et ad orthodoxos reducti.

---

[1] Cf. Epp. *Nadal* III 595.

Multorum expiatae conscientiae, et pauperum inprimis in publica hospitali aede degentium. Verum Canisius in commemoranda totus est virtute Cardinalis, de se se reticens: cum tamen dubium nequaquam sit, quin rerum ab illo quoque gestarum pars non modica ipsimet, vel vt autori, vel vt adiutori debeatur. Lauisse pauperibus propalam pedes in templo: iisdem discumbentibus domi ministrasse: tum singulos etiam donatos stipe dimisisse[1]*: Oppidum circumiisse quaeritantem inopum domicilia, suaque manu eis praebuisse inopiae leuamenta: aegrotos inuisisse item haud inani manu: alios demum omnes e populo concione, alloquio, re, exemplo mirifice recreasse: pertinaces in errore ad vertendum solum compulisse: sanxisseque inposterum, ne cui inquilino Eluangam pateret accessus, nisi qui Catholicam fidem rite professus esset"*[2] *(Can. 254—255). Satis perspicue Sacchinus significat, haec ex Canisii ipsius relatione hausta esse; sin autem Sacchini verba cum Borgiae litteris 22. Maii 1568 ad Canisium datis contuleris, iam dubitare vix poteris, quin Canisius 1. Maii 1568 ad Borgiam haec rettulerit. Ita enim Borgias 22. Maii Canisio scripsit: „Si è rallegrato assai il Papa quando ha inteso le nuoue di Eluange, che V. R. scriue al principio di maggio, Dio uolessi che in molte bande della Germania si facessi quello che si è fatto lì (cf. infra, ep. n. 1581).*

Ex iisdem Borgiae litteris haec colliguntur: Canisius 1. Maii 1568 Borgiae rettulit, se Herbipolim ivisse, ut rumores de apostasia sua sparsos exstingueret (v. supra p. 185); scripsit etiam de P. Paulo Hoffaeo in officio viceprovincialis confirmando (Borgias medio m. Novembri 1567 eum iusserat minimum 6 menses id officium administrare; v. supra p. 118); ad quod epistulae canisianae caput spectant, quae Borgias Hoffaeum Roma 15. Maii 1568 monuit: „V. R. si uede che uoluntieri lasciarebbe il peso suo, ma quelli della sua Prouincia et specialmente l' istesso Padre Prouinciale giudicano che doueria portarlo più alla lunga, per la sodisfattione che li da il gouerno fin quì, tuttauia N. Padre raccomandera la cosa à Jddio, et li pare che V. R. per questo mezo facci bon animo per quello che si risoluera" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 141b).

Hoc denique ex Borgiae litteris cognoscitur: Canisius 1. Maii Romam hoc quoque rettulit: Proceres augustanos, Albertum V. Bavariae ducem, Ferdinandum II. Austriae archiducem epistulis Romam missis monasterium Dominicanorum augustanum Societati impetrare conatos esse. Exstat etiamnunc schedula (Germ. 184 f. 62a) Canisii manu

[1] Cardinalem haec pauperibus pro vetere ecclesiae consuetudine feria quinta in Coena Domini (quae eo anno erat 15. Aprilis) praestitisse conicio.

[2] Ex ipsa imperii lege a. 1555 sancita, quam „pacem religionis augustanam" vocant, praepositi principes elvangenses ita agendi ius habebant (v. *Can.* V 244). Caeterum cardinalem, antequam severe ageret, magna usum esse humunitate et clementia ostendunt etiam ea, quae Canisius ipsius mandatu Elvangae 28. Martii 1568 ex sacro suggestu protulit; v. infra, mon elv. (2).

scripta ab ipsoque Romam missa, qua is haec ipsa narrat ac deinde de fidei professione in universitatem ingolstadiensem inducta ita scribit, ut equidem sic dicere non dubitem: Etsi huic scripto, quando cui missum sit, non est adnotatum, certum tamen est, Canisium hanc schedulam epistulae 1. Maii 1568 ad Borgiam a se datae (quae iam perisse videtur) adiunxisse. Ita igitur Canisius:

Mittunt Augustani vna cum Reuerendissimo nostro[1] litteras ad Jllustriss. D. Granuellanum, eique diligenter commendant causam collegij Augustae nostris erigendi, de quo scripsi alias[2]. Princeps Bauariae et Archidux Austriae suas quoque literas ad Pont. Max. datas adiungunt. Scribit et Reuerendissimus hoc nomine ad Pont., ut sinat monasterium Dominicanorum in collegij usum transferrj. Si annuet Pontifex, iam obligarunt sese multi Barones[3] et opulenti ciues ad collegij sustentationem ac dotationem. Si non annuet propter Dominicanos, ut ego uereor fore, habet tamen quo se purget Societas nostra, quod sine nobis hanc telam alij texant, quodque nihil adimatur Dominicanis, quibus aliud et opulentius quidem offertur monasterium[4]. F i a t autem D o m i n i u o l u n t a s[5].

Agimus deo gratias, quod Reuerendissimus Eistetensis acceptis Pontificis literis[6], offitium suum Ingolstadij est executus tandem,

[1] Cardinali Ottone Truchsess.

[2] De Antonio Perenotto cardinali de Granvella *Polancus* P. Gregorio Roseffio S. J. superiori domus augustanae Roma 27. Aprilis 1568 *scripsit: „Ci si mostra molto beneuolo, et amico uecchio di N. Padre Generale ... lui mostra bona uolunta di farci fauore et gratia" (apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 137[a]); idem ex duabus epistulis ab ipso Granvellano eodem hoc a. 1568 datis cognoscitur; quamquam tradunt, eum a. 1569 dixisse, „que les Jésuites empièdtent là où ilz peulvent" (*Edm. Poullet,* Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565—1583 III, Bruxelles 1881, 203 206 604).

[3] Imprimis aliqui ex Fuggeris.

[4] *Albertus V.* Bavariae dux Monachio 6. Februarii 1568 S. Pio V. *scripsit: Permitteret, ut Augustae Societatis hominibus traderetur monasterium dominicanum, „in quo nunc quatuor tantum religiosi supersunt, qui ob ipsius monasterij reddituum tenuitatem vix vnde viuant habent"; curaturum se, ut religiosi illi in monasterium Dominicanorum landishutanum (Landshut), quod „locupletius" ac paene desertum esset, reciperentur „commodeque sustentarentur". Alberto *Michael Bonellus* O. Pr. cardinalis Alexandrinus iussu pontificis Roma 2. Iunii 1568 *respondit: Duci morem geri non posse; neque enim Dominicanis „bonorum aut rationum aut dignitatis imminutionem" inferri debere; immo pontificem duci commendare, ut eos, quacumque ratione posset, protegeret: „nam etsi praeclara haec Jesuitarum Societas pro doctrina, instituto, et opera sua digna est, cuius caussa boni, et pij omnes, omnia quae honesta sint, et velint, et faciant, non tamen ea est, cui bona adempta ijs, qui et antiquitate, et meritis antecedunt attribuenda videantur" (ex apographis eiusdem paene temporis, quae sunt Monachii in archivo regni bavarici, Cod. „Jesuitica, Augsburg N. 826" f. 265 269—270; utraque epistula usus est *Car. Schellhass,* Nuntiaturberichte aus Deutschland 1572—1585 IV, Berlin 1903, XXIV—XXV). Attamen eodem fere tempore P. Antonio Vinck provinciali rhenano *S. Franciscus Borgias* *scribere potuit: „Quando ui fossino alcuni monasterij abbandonati de Frati, et doue ha cessato la disciplina religiosa, V. R. intenda che sua Santità ci ha significato che applichara uolentieri questi tali à nostra Compagnia" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 66 f. 7[a]).

[5] Act 21, 14; cf. Mt 6, 10; 26, 42 etc. [6] Vide supra p. 166.

consentiente simul et Principe. Vnde non solum professio fidei professoribus legitime promulgata est, sed hi quoque omnes eam amplexi sunt, et receperunt, se nullum alium praeterquam Catholicum, ad lauream promotionis admissuros esse[1].

Quae Canisius his et superioribus litteris (v. supra p. 184) narravit de religione catholica Elvangae per cardinalem Truchsess instaurata, egregie illustrantur *mandato ipsius cardinalis manu scripto (2°; 4 pp.), quod insertum est Codici saeculo, ut videtur, XVI. exeunte vel XVII. composito et sic ab ipso auctore inscripto: „Beschreibung. Waß im Fürstlichen Archiuo zu Elwangen Denckwürdigs de rebus gestis Herrn Cardinals Othonis Hochseeligister gedechtnus, von Zeit Derselben Regierung biß vf Jrer Furstlichen Gnaden absterben, alhie so wol in spiritualibus, alß auch temporalibus sich befunden, nach ordnung der Jaren verfast. Durch D. Carl Kiblern Fürstlichen Rath vnd gewesten Cantzlern zu Elwangen"; Codex nunc asservatur Stugartiae (Stuttgart) in archivo regni wurttembergici („Haus- und Staatsarchiv"), sign. „7. 17. 213"; mandatum exstat ibidem f. 29^b—30^b; typis exscriptum est a Dr. *Giefel* in „Diözesan-Archiv", herausgeg. von Dr. *Eng. Hofele,* 1. Jahrg., Stuttgart 1884, 10; ubi tamen res potius, quam ipsa Ottonis verba posita, et complura omissa sunt. Tempus ab Ottone ascriptum non est; res tamen ipsae, praesertim si cum Canisii epistulis conferantur, omnino suadent, ut affirmetur Ottonem m. Martio vel Aprili a. 1568 haec praecepisse. Canisius hoc tempore, ut ipse scribit (v. supra p. 184), Elvangae „quotidiana consilia", cardinali petente, „suggerebat, in rebus tum Cleri tum populi" elvangensis „rectius constituendis". Ita igitur cardinalis *Otto Truchsess:*

„Ernstlich firsehung onuerzuglich zu thuen.

1 Erstlich der Neuwen burger halb, Das keiner hinfir eingenommen werd Er jurier dann, das er well Catholisch leben in allen stucken und puncten in Religions vnd burgerlich sachen, vnd das auff dise ain sonderlich auffsehen gehabt.

2 Zum anderen das zu österlichen zeytt, die so das Jurament schon gethon oder reuers gegeben mererthaiils die Catholisch beycht vnd Communion vnderlassen, vnd vermainen si seijen nit schuldig allain zu Ostern zu Communicieren, vnd wann Osteren kommen so thuend si es nitt wenn si es schon zusagen, von ainer ostern zu der andern. Darumb ist vnser befelch das statthalter und Rä[the] sich all jar beij dem pfarrer erfaren welche dis vnderlassen, und die selbige darzu halten die beiicht und communion auff ain bestimbten gwissen tag onnachleslich zu erstatten. oder sein straff daruber zu leijden.

Das man gestracks ob den reuersen hallte.

3

3 Es soll ain Lutherischer Teutscher Schuelmaister zu Elvangen sein, der mueß glatt geurlaubt werden.

vnd soll man ain Catholischen auffnemen vnd wir wellen gern was an der besoldung erschiessen[2].

4

4 Ain einsehen zu haben der verbotten sectischen vnd Lutherischen biecher halb, Aldo nitt fayl zu haben, nit zu kauffen oder zuuerkauffen vnnd die sos haben gen hoff zu vberantworten bey straff[3].

---

[1] Martinus a Schaumberg episcopus eystettensis et universitatis cancellarius professionem tridentinam Ingolstadii 23. Martii 1568 per duos consiliarios eodem missos rectori et senatui academico promulgavit; Albertus V. dux litteris Monachio 14. Martii 1568 datis academicos episcopo obsequi iusserat (*Mederer* l. c. I 313: IV 319—323. *Prantl* l. c. I 272—273).

[2] Ludimagister Elvangae constitutus est vir quidam, qui Dilingae a. 1567 protestantismum abiuraverat; v. *Can.* V 789.

[3] Hoc praeceptum cum illis convenit, quae de libris haereticis cardinalis a. 1567 in synodo dioecesana dederat: v. *Can.* V 638.

5

5 Ain erfarunng zu nemmen mitt den Hayligen Pflegern[1] was si einnembt vnd außgebenn haben, Jtem was si im vorrath haben.

6

6 Das Gebott der feyrtagen halb wirt nitt gehalten, Das volck laufft auß der kirchen auff den Marckt vnd arbaiitt in den heusern haimlich vnd offenlich als schuester, schneider, Ladenmacher, Siber, sargenschneider [?][a], kibler, kieffer, Morgens und abents.

.7.

7 Man kan mitt weltlichen vnd gaystlichen bezeugen Das offtermals ein praedicant gen Elwangen in des hansen fuchsen hauß kombt, aldo die ongehorsame communiciert.

Jtem das och gemelter hans fuchs in seinem vnd ains anderen burgers hauß seiner religion mererthajls alle feyrtag auß der postill Luthers predigt den ongehorsamen.

Den praedicanten soll man fahen vnd gefencklich her schicken.

Der postill halb soll man och den grundt erfaren vnnd es weren [?] vnss die straff beuor behalten.

8

8 Nota das im Gottsacker der Schinder on verzug von stundt an aussgeschafft werde, vnd ain andrer bestelt zu der grebnus sambt ainer zuebueß, die wellen wir gern erstatten.

.9.

— Ob dem Fasten mandat in allen puncten zu halten und Sonderlich dem Flaisch essen weder burgeren noch frembden.

Welcher wirt das vbertrett soll onnachlesslich gestrafft werden.

Nota der krancken Personen halb ain ordnung zu machen, das vber ain Mettzger allain nitt Flaisch außgeb, vnd solchs mitt vorwissen, ordnung vnd maß.

Jtem das kain Krancken erlaubt werde Flaijsch zu essen er hab dann dess ain schrifftliche vnderschriben kundtschafft vom Pfarrer, und das der selben aller namen [verzeichnus][b] [?] in ainer ordenlicher registratur beij der Cantzleij all Jar gemacht werde.

10

Das der helffer[2] sich aigenthlich bessere oder geurlaubt werde, und ain ander an sein statt [genommen werde][c]."

1580. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 15. Maii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 141[a].

Re cum assistentibus collata definitum est: Provinciales non posse eligi procuratores; atque ita provincialibus aliquot responsum est; quare Canisius a profectione romana tum per Centuriarum refutationem tum per provincialis officium liberatur.

Pax *etc.* Alle lettere di V. R. et del P. Viceprouinciale[3] si rispondera un' altra uolta se hoggi non si potranno consultare à tempo, solamente sara questa per dar auiso, che il Prouinciale non può esser eletto per procuratore, secondo che quà si è risoluto nela consulta,

a) *Sequitur iterum* ladenmacher. b) *Hoc vel simile v. supplendum esse videtur.* c) *Vel* komme *vel aliquid simile.*

[1] Cum iis, qui bona ecclesiastica administrant.
[2] Sacerdos, qui parochum adiuvat (capellanus, vicarius).
[3] Pauli Hoffaei; v. supra p. 189.

et cosi fù dato auiso ad alcuni Prouinciali che di ciò dubitauano[1], in modo che oltra l' impedimento dele centurie[a], V. R. sara escusato[b] per essere Prouinciale[c] et non essendo questa per altro ci racommandiamo *etc.* Di Roma li 15. di Maggio .1568.

Ita igitur praepositus generalis, auditis patrum „assistentium" sententiis, interpretatus est, quae de procuratoribus eligendis in decretis secundae congregationis generalis praescripta posui supra p. 164. *Iulius III.* in Bulla Roma 21. Iulii 1550 data ita de praeposito generali statuerat: In rebus, „quae non ita magni momenti sunt, idem Praepositus adiutus quatenus ipse opportunum iudicabit, fratrum suorum consilio per seipsum ordinandi et iubendi quae ad Dei gloriam et commune bonum pertinere in Domino videbuntur, ius totum habeat, prout in Constitutionibus eisdem explicabitur" (*Litterae* Apostolicae etc. 62). Anno deinde 1581 quarta Societatis *Congregatio* generalis (decr. 19) „declaravit": „Praepositum Generalem auctoritate sua ordinaria Constitutiones et decreta generalia declarare posse; nec tamen eas declarationes habere vim legis universalis, sed valere tantum ad praxim bonae gubernationis, cum Congregationis generalis, cuius est leges condere, sit etiam eas hoc modo declarare" (*Institutum* S. J. II 251). Cur autem Borgias provinciales eligi posse procuratores negaverit, *Sacchinus* his verbis enuntiat: „Siue vt minus interturbaretur Prouinciarum administratio, siue vt incorruptius de necessitate cogendae Congregationis [generalis] iudicaretur: dum non ij, quorum in manu administratio est, sed alij iudicant" (Hist. S. J. III, l. 4, n. 121).

Canisius 1. Maii 1568 Augustae Vindelicorum a congregatione provinciali electus erat procurator; id quod eodem die Hoffaeus atque, ut videtur, etiam ipse Canisius ad Borgiam rettulerunt; v. infra, mon. it. (1) (2). Ac *S. Franciscus Borgias,* cum litteras, quas modo posui, ad Canisium daret, dubitabat, num ipso illo die 15. Maii tempus sibi suppeteret ad duas illas epistulas cum assistentibus expendendas; attamen id temporis nactus est; nam eodem die Hoffaeo *scripsit: „Si sono riceuute le lettere di V. R. di 21. del passato et primo del presente. L' elettione del Padre Prouinciale per procuratore era bona, se li Prouinciali potessino essere eletti, ma il contrario s' é qua in consulta risoluto, tuttauia si dira una parola al Papa, per boni rispetti, et si fara secondo l' ordine di Sua Santità"; cf. supra p. 189.

Hoffaeus in epistula 1. Maii 1568 data hoc quoque petisse videtur: Cum in Bulla Coenae absolutio eorum, qui in iurisdictionem ecclesiasticam temere se ingessissent vel eius exercitium turbassent impedissentve, summo pontifici esset reservata, videret Borgias, ut S. Pius V. pontifex eam absolvendi potestatem cum Sociis Germaniae superioris communicaret. Ita enim *S. Franciscus Borgias* in *litteris, quas supra dixi, Hoffaeum monuit: „Quanto alla giurisdittione ecclesiastica [Sua Santità] ci ha dato che in ogni Prouincia di Germania siano nominati 4. che possano assoluere quelli che hauessero incorso in tal caso[2] et fra questi 4. uno é il P. Prouinciale, altro V. R. il 3º il P. Lanoy, il 4º pareua douesse essere il P. Peltano, si scriue pur al P. Canisio che se li pare più spediente che sia il P. Gregorio in Augusta, li[d] dia auiso[3]. Senza questa declaratione et concessione noua di Sua Santità poteuano anche adoperar li nostri priuilegij antichi auanti la publicatione di questa Bolla, fra li quali era la facultà di assoluere delli casi in Bulla coenae Domini in Germania, et questa facultà haueuano[e] quelli che usano

a) *Ita in ap. correctum est ex* centuree. b) *In ap. corr. ex* iscusato. c) *Sequuntur vv.* d' altre cose, *oblitt.* d) *Sic ap.; ci?* e) *In ap. sequuntur vv.* li Prouinciali et, *oblitt.*

---

[1] P. Antonio Vinck provinciali rhenano *Borgias* Roma 23. Ianuarii 1568 *scripsit: „Quà si è considerato se il Prouinciale sia legibile per il Procuratore et non ci pare esser stata tale la intention dela Congregacion" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 101[b]—102[a]). [2] Vide Epp. *Nadal* III 595.

[3] Significatur P. Gregorius Roseffius; neque tamen equidem comperi Borgiam Canisio de eo scripsisse.

l' officio di Rettore et Prouinciali et ce impetrò questo medesimo Papa la tal facultà à 24.[a] [?] di Luglio 1564.[1] da Papa Pio IIIJ., et poi essendo papa ci ha confirmato in genere ogni cosa per suoi predecessori ò per se stesso concessa[2], di modo che V. R. adoperi per se la gratia che li è stata fatta, et per li altri adoperera ó hauera adoperato, la commune che ce data per altri, tuttauia si domandara al Papa per l' auenire qual sia sua uoluntà se uorra che interuengano li consiglieri .etc. doue si tratta di cose ecclesiastice ad aedificationem fidei[3] et Religionis" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 141). *Hoffaeus* Borgiae Monachio 22. Februarii 1568 *scripserat: „Solent Consiliarij aulicj citare sacerdotes, eos iudicare, contendentes pro tribunali audire, in carcerem conijcere etc. si quaeras an habeant facultatem a potestate Ecclesiastica, nullam norunt: praescriptionem huius facti et iura patronatus citant" (ex autogr.; G. Ep. IX f. 165[a]). Cf. etiam *J. Schlecht*, Felician Ninguarda, in „Römische Quartalschrift" V 65 80 124.

Ad easdem litteras spectant, quae in Cod. „Def." *notata sunt ita: „A di 15. di maggio .68. si mandò una commune sopra la bolla in coena domini che non deroga alli nostri priuilegij etc.[4] alli seguenti luoghi. P. Natale, Superior Germania, Austria, Rheno, Fiandra, Francia, Aquitania, Lombardia, Toscana, Napoli, Sicilia" (Diu. ordd., in a. 1568). Attamen, ut ibidem (l. c.) est *notatum: „A di 12 di giugno .68. si mandò un capitolo sopra la bolla in coena domini, accio li nostri la tenghino in pratica etc. Austria, Superior Germania, Rheno, Fiandra, Francia, Aquitania, Lombardia, Toscana, Napoli, Sicilia."

Eodem die 15. Maii 1568 *Borgias* P. Nicolao Lanoio rectori collegii oenipontani, qui 1. Maii a Congregatione provinciali Germaniae superioris electus erat „substitutus" procuratoris Romam mittendi [v. infra, mon. it. (1)], *scripsit: „Della casa di probatione in Hala, poi che V. R. uerra per procuratore à Roma, (se gia non uenessi l' istesso Padre Prouinciale Canisio) si trattara più in particolare" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 142[a]).

Canisius, antequam Borgiae litterae Dilingam vel Augustam perlatae essent, iam, puto, cum cardinali Truchsess in Italiam abierat; v. infra, mon. it. (3).

1581. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 22. Maii 1568.

Ex apographo eiusdem temporis. Germ. 67 f. 143[b]—144[a].

Elvangensium Canisii litterarum pontifici tradita est pars illa, quae ad pontificis mandatum pertinet; Canisius personas et universim et singillatim ita designabit, ut pontifex in ecclesia germanica regenda adiuvetur. Quid de laicis in res ecclesiasticas se ingerentibus cum pontifice tractatum sit, ad P. Hoffaeum scribitur; Canisius, quid de iisdem censeat, scribat. Socii romani nesciunt, num quid de monasterio Dominicanorum Societati tradendo effectum sit; Societas id negotium non attingat oportet. Pontifex valde gavisus est, cum ex Canisii litteris accepisset, quid Elvangae gestum esset. Recte Canisius rumorum sinistrorum exstinguendorum gratia Herbipolim venit. De P. Hoffaeo in officio viceprovincialis confirmando deliberabitur. Canisius Centurias confutare perget neque de romana profectione cogitabit. P. Menginus.

Pax *etc.* Fù riceuuta quella di V. R. fatta in Eluanga à cinque di Aprile, et l' altra di ritorno in Augusta al primo di Maggio. si

a) *Sic ap.; scribendumne fuit 23.? Vide infra, adn. 1.*

[1] Vide *Can.* IV 601—602; ubi dies 23. Iulii ponitur.

[2] Vide *Can.* V 166. [3] Eph 4, 29.

[4] *S. Franciscus Borgias* Roma 30. Ianuarii 1571 P. Adalberto Bauzek S. J. *scripsit: Habbiamo „la communicatione di gratie de mendicanti, li quali doppo 'l Concilio, et non ostante quello, hanno le sue gratie reualidate auctoritate Apostolica" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 150[b]).

dette a sua santità[1] una copia delli capi della prima che si appartengano alla commissione per lui data[2], la qualità delle persone delle quali si ha di dare informatione V. R. lo potra colligere del fine che in questo caso si tiene. e cosi procedera come in Domino li parera nel particolare et nel generale, hauendo l' occhio à dar tale informatione che dia lume per il gouerno della Chiesa in quelle bande à gloria d' Iddio et aiuto delle anime. d' alcune cose si è scritto al P. Viceprouinciale[3] trattate col Papa intorno à quelli secolari che se ingeriscono nelle cose ecclesiastice. V. R. tenga quella lettera per propria e scriua anche quel che gliene pare, specialmente circa li prefetti delli monasterij.

Scriue V. R. che quelli Signori Augustani hanno scritto all' Illustrissimo Cardinale Granuela et anche l' Illustrissimo Duca di Bauiera con l' Arciduca Ferdinando, sopra il monasterio de domenicani[4], et mostra desiderare [di][a] [?] [sapere][b] [?] che cosa ne sia seguita. quà non sappiamo cosa alcuna ne à noi ci conuiene sollicitar tal negocio anzi stare discosto, del' impacciarci in esso, et però non occorre niente da dire in questo caso.

Si è rallegrato assai il Papa quando ha inteso le nuoue di Eluange, che V. R. scriue al principio di maggio[5], Dio uolessi che in molte bande della Germania si facessi quello che si è fatto lì.

Ha fatto ben V. R. di arriuar in sin à Herbipoli per leuar quelli rumori quantunche assai pochi[c] [?] probabili, ma forsa il rumor sara stato utile per occasione del frutto che ne seguito[6].

Del P. Viceprouinciale si uedera quel che sia spediente circa la[d] [?] probatione[e] [?] dell' officio[7]. V. R. attenda alle centurie come ha cominciato, senza far conto di uenir altrimente à Roma, non potendo li Prouinciali essere procuratori[8].

Quanto al Rettor di Monachio, gia si è scritto del dissegno che ci era di mandarlo in Francia[9], ne altro occorre dir di nuouo in questa, se non che raccomandiamoci *etc.* Di Roma li 22. di Maggio .1568.

a) b) *Haec vel similia vv. ut suppleantur res ipsa exigere videtur.* c) *Sic ap.; corrigendum esse puto:* poco. d) e) *Corrigendum esse videtur:* circa l' approbatione*; vel:* circa la prolungatione*; v. supra p. 190.*

---

[1] S. Pio V. [2] Vide supra p. 180—183.

[3] Paulo Hoffaeo. Hanc epistulam v. infra, post ipsas has litteras.

[4] De his epistulis, quibus Fuggeri, Albertus V. dux, alii Dominicanorum monasterium augustanum Societati impetrare conabantur, v. supra p. 191.

[5] Vide supra p. 189—190.

[6] Canisium ad protestantium castra transisse ferebant; plura v. supra p. 185.

[7] Vide supra p. 190. [8] Vide supra p. 193.

[9] *Borgias* Roma 27. Aprilis 1568 Hoffaeo *scripserat: P. Dominicum Menginum (lotharingus is erat) a se, quam primum fieri posset, in Galliam arcessitum iri; summam enim Galliae necessitatem exigere, ut quotquot de Societate gallice scirent, eo mitterentur; alias quoque esse causas, propter quas non expediret, ut Menginus coram Renata Guilielmi ducis uxore in ipsius aedibus gallice contionari pergeret (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 136[a]). *Albertus* vero dux Aiblinga 6 Iulii 1568 a Borgia petiit, ut Landishuti Guilielmo filio Hoffaeus a contionibus

Missa est Canisio una cum his litteris, ut ex ipsis intellegitur, *epistula, quam *S. Franciscus Borgias* Roma 21. Maii 1568 ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem dederat; simul Canisius iussus est epistulam legere et observare perinde ac si ad ipsum data esset; quare eas saltem epistulae partes hic ponam, quas ad Canisium quoque spectare patet: „Hieri à 20. del presente si representò al Papa quel che V. R. scriue di quelli Signori de Alemagna, li quali dicono de ingerirsi nelle cose spirituali, con bon fine, cio è di promouere et defendere la Religione et cose ecclesiastice perche li Vescoui ò non hanno l' autorità che doueriano, ò non la essercitano, et se li dimandò se quando à edificatione et non à destruttione[1] si accorge il confessore che se ingeriscano in cose simili, se li può assoluere, e se incorrono le censure della Bolla in coena Domini[2], et dopo molte cose dette et udite. Sua Santità disse . che quando realmente giudicano ò s' impacciano, delle cose ecclesiastice detti Signori con bon fine, cioè di aiutare, non di pigliare quello che non è suo. non uuole de incorrano in quelle censure, si che V. R. potra auisare li confessori di sua Prouincia et anche li istessi Signori con chi li occorrera trattare per se ò per altri, li facci auisare in qual modo intende Sua Santità che loro non incorrono le censure, quando s' ingeriscono in cose ecclesiastice cio è per aiuto di quelle. Si è anche rappresentato al Papa, come nelli monasterij tutti infuora de mendicanti si suole mettere un prefetto di parte del principe, per auisare li monachi ò Abbate loro, et dimandarli conto nelle cose temporali, etc.[3] et in questa parte dice Sua Santità due cose; la prima che osseruino li nostri se ce qualche persona nela Germania Superiore fra li ecclesiastici alla quale si potessi commettere tale assunto, et V. R. auisi se qualcuno ò alcuni li pareranno tali, La 2ª che in questo mezzo si dissimuli con loro, purche solamente auisino et domandino conto, ma non usurpino authorità di comandar alli Religiosi, bastando l' admonirli et referir anche le cose che conuenessi al loro Superiore. . . . Il P. Canisio non uerra altrimente à Roma ma in suo luoco il P. Lanoy" (ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Padre Paulo Hoffeo Viceprouinciale". Germ. 67 f. 142).

Si cum postremis hisce verbis ea, quae de Canisii profectione romana Roma 15. Maii 1568 a Borgia ad Hoffaeum scripta sunt (supra p. 194), contuleris, hoc coniectabis: Borgiam ex S. Pio V., utrum Canisius Romam venire an domi Centurias refutare deberet, quaesivisse atque hoc tulisse responsum: Praestare, ut ille domi maneret. Ideo *Borgias* etiam P. Nicolaum Lanoium rectorem oenipontanum Roma 21. Maii 1568 de itinere romano certius *monuit, quam paulo ante monuerat (v. supra p. 195): „Parmi che di nuouo uisitara V. R. limina Apostolorum, poiche non uenendo il P. Canisio, tochara à lei questa fatica, della quale ci rincresce, ma ben ci consolaremo di ueder V. R." (ex apographo eiusdem temporis; Germ. 67 f. 143b).

Canisius, antequam Borgiae epistulae Augustam vel Dilingam perlatae essent, cum cardinali Truchsess ipsius rogatu et P. Hoffaei viceprovincialis hortatu Romam versus abierat; v. infra, mon. it. (3).

---

et Renatae uxori illius Menginus „propter Gallicae linguae peritiam" „a sacris officiis" essent. „His duobus probatissimis viris nascentis aulae salus committi rectissime poterit" (*Theiner*, Schweden II 172—173).

[1] 2 Cor 10, 8; 13, 10. [2] Vide supra p. 194—195.

[3] Ita e. g. de monasterio benedictino Ebersberg (quod a. 1596 collegio Societatis monacensi traditum est) *Guilielmus IV.* Bavariae dux consiliariis frisingensibus Monachio 11. Maii 1549 *scripsit: Se non posse permittere, ut monasterio suo ebersbergensi novum praelatum eligendum curarent; res enim illius propter malam bonorum administrationem pessime habere („des vbeln Haushaltens wegen im grossen abfal, vnnd vnuermugen gewachsen"); ideo se monasterio eidem administratorem constituisse (ex archetypo, ab ipso Guilielmo subscripto, quod exstat Monachii in archivo curiae archiepiscopalis, „Klöster, Ebersb., Jesuiten").

1582. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 1. Iunii 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga Al P. Canisio". Germ. 67 f. 147[b].

Advenit Romam Fr. Zacharias. Ad P. Natalem mittendae sunt adnotationes, in librum P. Turriani factae. Canisio scribendum est, num ipse cum P. Natale sentiat, Moreii apologiam adversus lauingensem libellum editam amplificari debere; cui sententiae Borgias haud multum favet.

Molto Reuerendo in christo Padre. Hoggi è arriuato Zacaria[1] in Roma secondo che V. Reuerenza l' ha mandato, ouero il Padre Viceprouinciale[2]. Tutti haueremo a caro l' aiuto et consolation sua in Domino, et la procuraremo.

Scriue il Padre Natale, che quelli[a], [?] che[b] [?] non hanno l' Annotationi, che si fecero in Dilinga del D. Torres, V. Reuerenza gli faccia mandar vna copia, acciò si possino assettare li luoghi, che al P. Natale pareranno[3].

Scriue detto Padre che gli pare saria bene locupletar, et ristampar vn libretto di Benedetto Moreggio, ch' è come Apologia[c] d' vn altro che qualch' vn haueua scritto in Lauuinga: sopra quel Jnglese[4]. V. R. potrà auuisare detto Padre Natale quel che ne sente, perche [non][d] ci riscaldiamo troppo in questa materia et perche alla giornata si scriue à V. R. per uia di Venetia òuero al P. Viceprouinciale non mi stendero in questa, raccomandandomi *etc.* Di Roma il primo di Giugno .1568.

Perche credo che la detta apologgia del detto Benedetto Moreggio l' hauera V. R. di là, non gliela mando, la inclusa per Jspruch si mandi à ricapito.

a) b) *Ut vel* quelli, che *vel saltem alterum hoc* che *omittatur, res ipsa exigere videtur; v. infra, adn. 3.* c) *In ap. sequuntur vv.* sopra conti vn' a, *oblitt.* d) *Hoc v. supplendum esse intellegitur ex epistula, quam Borgias eodem die ad Natalem dedit; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.*

[1] „Johannes Zacharias Confluentinus", „ingeniosus", „natus hebraeus", Societatem 1. Martii 1562 ingressus, eius vota 1. Maii 1562 nuncupavit; Monachii magistros scholarum inferiorum, ubi opus sit, adiuvat, atque etiam Clenardi grammaticam graecam in schola explicat; ita * *Catalogus* monacensis, 1. Ianuarii 1565 scriptus. P. *Dominicus Menginus* rector monacensis in collegii * Catalogo m. Octobri 1567 scripto „M. Johannem Zachariam" vocat „lectorem primae classis et magistrum tonorum" (GSC 66 f. 376[b] 385). Eum a. 1568 in collegio romano logicae studuisse intellegitur ex eiusdem collegii * *Catalogo* (Rom. 78[b] f. 63[a]).

[2] P. Paulus Hoffaeus.

[3] In P. Francisci Turriani S. J. librum „De Hierarchicis Ordinationibus", quem auctor vel in Germania superiore, vel Antverpiae excudi cupiebat, P. Alphonsus Pisanus theologiae in universitate dilingana professor aestate vel autumno a. 1567 „censuram" scripserat (v. supra p. 23 31); idem fortasse alii Dilingae fecerant. *Natalis* autem Lovanio 30. Aprilis 1568 Borgiam monuerat: Censuras illas sibi missas non esse; complura in libro emendanda esse; in iisdem litteris repetierat, quae iam 5. Martii 1568 Lovanio scripserat: Turriano appendicem quandam conscribendam esse, qua demonstraret „la autorità delle constitutioni apostoliche di Santo Clemente; et l' autorità ancora delle opere di S. Dionysio Areopagita, imperochè spessissime uolte si citano questi doi santi" (Epp. *Nadal* III 569 592). Vide etiam, quae sub ipsas has litteras dicentur.

[4] Vide, quae sub ipsas has litteras dicentur.

Borgias huius epistulae mentionem fecit in litteris eodem illo die 1. Iunii 1568 ad P. Hieronymum Natalem datis; is librum a Moreio de Eduardi Thornaei a Societate ad Lutheranismum apostasia editum (v. supra p. 124) denuo edere volebat, ita tamen, ut, Thornaei historia et Societatis apologia resectis, potissimum de fidei doctrinis dissereretur (Epp. *Nadal* III 587—591 619). Sic igitur *Borgias*: „Quanto al restampar, quel libro di Benedetto Moreggio. locupletando etc. al P. Canisio si scriue, acciò dica il suo parere, et lo scriua a V. R., poichè conosce bene l' humori di Germani. Tuttauia qua ci pareua quest' occupatione per li nostri poco conueniente, quali con li fatti insino adesso hanno confutato più utilmente che con simili libri le calumnie de gl' heretici. Quando si scriuesse di proposito contro li dogmi de gl' heretici, sarebbe vn' altra cosa" (l. c. 602). Itaque Natalis consilium illud prorsus deposuit (l. c. 619). Memoria autem digna sunt, quae de praeclaro illo Nicolao Saunders theologiae in universitate lovaniensi professore (cf. *Can.* V 238) P. *Franciscus Costerus* S. J. praepositus provinciae Germaniae inferioris Cameraco 30. Iunii 1568 ad Borgiam *rettulit: „Hispanus quidem moraeus nomine libellum contra Hesshusium pro Societate scripserat in apostatam Eduardum Anglum, is quia modo abest, suscepit Anglus quidam Doct: Sanderus nomine, officium tuendae Societatis contra Hesshusium, cuius libellum iam habet quem Moreus non viderat cum in ipsum scriberet, spero libellum edi posse ad nundinas Francfordienses" (ex archetypo, Costeri manu subscripto: G. Ep. IX f. 252ᵇ). Ne hoc quidem consilium ad effectum deductum esse videtur; neque enim eiusmodi scriptum in Sanderi libris comparet.

Quod autem attinet ad P. Francisci Turriani S. J. „De Hierarchicis Ordinationibus" scriptum, quod Canisius in Germaniam inferiorem, ut Antverpiae excuderetur, miserat (supra p. 23), hoc consilium ad irritum redactum est; neque enim in Belgio (id quod Natalis semel atque iterum monebat; v. Epp. *Nadal* III 569 592) magistratus regii ullum eius generis librum typis exscribi patiebantur, nisi ab aliquo ex universitatis lovaniensis doctoribus theologis approbatus esset. Hi Societatis quidem hominibus benevolos et amicos se praestare solebant (l. c. III 569). Attamen P. *Franciscus Costerus* Germaniae inferioris praepositus provincialis Lovanio 20. Maii 1568 Borgiae *scripsit: Se iussu P. Natalis librum Turriani Iodoco (Ravesteyn) Tiletano doctorum lovaniensium „seniori" et „Cornelio Jensenio" (Iansenio, „seniori"), designato episcopo gandavensi, recognoscendum tradidisse; sed tum his tum tertio cuidam theologo (Sandero?) librum displicere neque typis exscribendum videri; eum igitur in Belgio vulgari non posse; suadere se, „vt remittatur ad P. Canisium, vt illic sine his scrupulis possit imprimi" (ex archetypo, a Costero subscripto; G. Ep. IX f. 264ᵃ). Eadem *Natalis* eodem die ad Borgiam rettulit; se denuo cum Iansenio, „che è il più facile", acturum; sed certe necesse fore, multa ex doctorum illorum sententia immutarentur. „Resta che la P. V. scriua al P. Canisio, o al P. Antonio Vinch, acciò lo faccino stampare in vna di quelle prouincie"; hanc rationem sibi maxime probari; librum ante librorum nundinas autumnales excudi posse, „facendo V. P. che si scriua a loro con diligentia, et ordinandogli che lo faccino: alioqui dubito se lo faranno" (Epp. *Nadal* III 599—600). Borgias tandem d. 5. Iulii, audito — id dubium esse vix potest — Canisio die 20. Iunii Romam advecto, constituit, ut liber cum omnibus tum Sociorum, tum professorum lovaniensium censuris in Germaniam superiorem et inde Romam mitteretur, ubi auctor degebat; qui si ad censuras illas se accommodare vellet, librum excudi posse; sin autem nollet, eum esse reiciendum (l. c. 616).

Canisio una cum his litteris missum est, ut ex *Cod. „Def." (Diu. ordd., in a. 1568) intellegitur, exemplum Brevis Roma 21. Maii 1568 ad Salentinum ab Isenburg archiepiscopum coloniensem et imperii principem electorem dati[1], quo *S. Pius V.* Societatem Iesu summis laudibus extollebat et Salentinum hortabatur, ut eiusdem collegium coloniense sibi quam commendatissimum haberet; Breve vulgatum est a *Laderchio* l. c. in a. 1568 n. 106, *Lagomarsinio* in Pogiani Epistolis IV 423—426,

---

[1] In Codice „Def." perperam dicitur, Breve ad electorem treverensem datum esse.

Frid. Reiffenbergio S. J., Historia Societatis Jesu ad Rhenum inferiorem I, Coloniae Agrippinae 1764, Mant. 47—48.

Caeterum Canisio, in Italiam iam profecto, hae litterae tradi non potuerunt; v. supra p. 197.

1583. P. THEODORICUS CANISIUS S. J. universitatis et collegii dilingani rector CANISIO.

Dilinga inter m. Maium et Augustum 1568.

Ex epistula autographa 13. Aug. 1568 data, de qua infra, ep. n. 1586.

Theodoricus Canisius Dilinga 13. Augusti 1568 Romam ad Petrum Canisium epistulam misit; quam sic exorsus est: „Superioribus diebus semel atque iterum ad R. T. de Gubernatoris Academici munere scripsi. Speramus id negotij Reuerentiae T. cordi futurum et breui conficiendum, vtpote ex quo pax et tranquillitas huius loci non minima ex parte pendeat.“

Iulius III. in bulla 6. Aprilis 1551 data, qua collegium S. Hieronymi dilinganum dignitate privilegiisque universitatum ornabat, constituit, ut episcopi augustani per se vel per vicarios suos generales in omnes academicos „omnimodam tam civilem quam criminalem et mixtam iurisdictionem exercere“ possent (*Specht*, Univ. Dill. 611). In * *Capitulis* autem, quae de universitatis cura per Societatem suscipienda inter cardinalem Ottonem Truchsess et S. Franciscum Borgiam a. 1563 Romae constituta erant (cf. *Can.* IV 74 312[6] 332—334), haec *sunt: „Collegium [Societatis] et illius pro tempore Rector, non habebunt ullam iurisdictionem in externos scholasticos, nec ciuilem, nec criminalem coerciuam. Habebunt quidem directiuam in omnes, in his quae ad literas, et bonos, piosque ac Christianos mores attinent; plena autem Jurisdictio coerciua quo ad ipsos externos erit Illustrissimi et Reuerendissimi Cardinalis ... et ... eius ... successorum“ (ex exemplo ab Ottonis librario scripto et ab ipso Ottone recognito; Germ. Sup. Fund. I f. 311[b]). Deinde a. 1564 cardinalis decrevit, ut universitatis rectori, qui de Societate esset, adiungeretur „gubernator“ externus, electus et confirmatus a rectore, a quo etiam loco moveri posset; qui gubernator rectoris vice fungeretur maxime in administranda iurisdictione academica, sive civili, sive criminali, quam vocant, „adversus delinquentes libere procedendo“, universitatis iura et privilegia tuendo, rectori operam praestando, „quoties“ ille „ita opus esse putabit ad studiosos omnes in officio melius continendos“ (*Can.* IV 926). Anno autem 1568 Cornelius Herlen ab Rosenthal, qui a. 1564 primus „gubernator“ creatus erat, officio cessit et Augustae ad S. Mauritii canonicatum nactus est (*Specht* l. c. 48).

Ad alterutram vel aliquam ex his Theodorici Canisii epistulis spectare videntur, quae Borgiae mandatu *Polancus* Roma 10. Augusti 1568 ad Theodoricum *scripsit: „L' Jllustrissimo Cardinale d' Augusta, ha desiderio assai che le cose della Vniuersità et collegio de Dilinga si stabiliscano, ma alcuni punti ci ha detto ultimamente si haueriano à riuedere, tenendo rispetto mi pare à maggior sodisfattione del suo Capitulo; non si manchera di hauerne cura“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 167[b]). Unum autem ex capitibus fundationis dilinganae, quae vel hoc tempore vel paulo post recognita et immutata sunt, ad litterarum fundationis partem postremam pertinet; ibi enim in scriptione Dilingae a. 1566 facta (*Can.* V 625—626) cardinalis dixerat, se „S. Sanctitati humiliter“ supplicare, „quod ex plenitudine suae potestatis obliget ad omnia supradicta, non solum meos successores, sed etiam capitulum ecclesiae meae cathedralis imperpetuum (quae abundat quidem, laus Deo, diuitijs, summam uero, proh dolor, penuriam in personis idoneis ad regimen animarum, et ministeria ecclesiastica grauiter patitur)“. Deinde in illorum verborum locum haec substituenda esse *Petrus Canisius* sua manu *notavit: „Rogo insuper cum summa submissione et diligentia S. D. N. pro tempore existentem, vt huic meae uoluntati certaeque sententiae, quae in Communem Germaniae et praesertim diocesis meae utilitatem ad Dei Opt. Max. gloriam tendit, pro sua benignitate et aequitate fauere,

ac eandem nostram mentem apud successores nostros et Capitulum ipsum commendare dignetur, quantum opus fore iudicabit" (ex commentario litterarum; Germ. Sup. Fund. I f. 340b).

1584. CANISIUS **GEORGIO II. FUGGERO** baroni in Kirchberg et Weissenhorn patricio augustano. Roma circa initium m. Iulii 1568.

Ex Philippi Fuggeri autographo. Cod. vindob. 7447 f. 36a—37b. Horum scriptorum partem ex eodem autographo posuit *P. Piccolomini*, Ricordi di Filippo Eduardo Fugger, in „Estratto dall' Archivio Storico Italiano", Serie V, tomo XLII, Firenze 1908, 11—12.

Quod vitae genus Octavianus filius suscipere velit. De eius in Societatem ingressu. Eum vestitum habere aulicum.

Philippus Eduardus Fugger, Georgii II. Fuggeri et Ursulae de Lichtenstein filius natu maximus, in suis Ephemeridibus haec Augustae notavit de Octaviano fratre collegii germanici convictore, qui, cum primum affirmasset, se Societatem ingredi velle (id quod parentes, si magis constantem se praebuisset, facile ei permisissent; v. supra p. 177), deinde clero saeculari se nomen daturum dixisset, tandem in eo quoque consilio vacillabat et ex collegio egredi cupiebat (v. supra p. 163): „Luglio 1568 ... 17 Mi scrisse mio fratello: 1º ... 2. si lamenta della Compagnia etc. et di Canisio etc. che lo uorrebbono far entrar nella compagnia, et che si marauiglia mandino Raymondo [1] per il suo male essendo che lui stesso quasi s' habbi roinato il stomacho per il mangiare. 3º che per questi astrittioni de Padri, sii stato sforzato a scriuerlo al signor Padre, et che Canisio uuol che uenendo gli fratelli, sij leuato esso dal collegio, 4º che il Cardinale Granuela stesso habbi detto che piu tosto andarebbe in Fiandra, che esser Vicerè di Napoli, che il Canisio disse che gli parenti non stauano troppo bene con Granuela, ma non fu cosi etc. 5º che esso s' accorge bene, et per detti d' altri etc. ch' io ho fatto il contrario, nella sua causa etc. [2] et similia. 7º che ha parlato col Cardinale d' Augusta [3], chi lo domandò dal mangiar del collegio, 8º di Michaele Mayer [4] dalquale si guarderà" etc. ... Augusto 1568 ... 21 Mi scrisse mio fratello. 1º un lungo discorso, sopra gli capelli, che gli da il signor padre ogni giorno, et principalmente adesso sopra quella lettera, che esso gli scrisse circa il entrar nella Compagnia, et che non pensa di partirsi di Roma, secondo le congietture che fà, è lungo in questo ... 5º che adesso eran uenute lettere dal signor padre doue gli cridaua che si uestiua come cortegiano etc. questo scrisse al padre il canisio. che gli sij stato concesso un camerino di sua posta, che ogniuno, et il medico dice si parti di Roma, se non uuol guastarsi. vltimo che il Scorrichio sij andato per sottoministro alla casa." [5]

Octavianus disciplinam collegii germanici aegro ferebat animo et, quod ad vitae genus ipsi in posterum suscipiendum attinet, vacillabat et claudicabat; votum fecerat ingrediendi in Societatem; postea propositum mutavit; his litteris questus est, se a Canisio ad Societatem allici; mense vero Iunio a. 1569 *Philippus Fuggerus* de eo in *Ephemeridibus notavit: „21 Frater [scripsit mihi] di Louayna, Come il padre Canisio fu quello che procurò l' absolutione sua a uoto, con conditione che restaria grato alla compagnia et che il p: Aloysio [di Mendoza S. J.] n' era stato buon mezo" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 45). Vide etiam infra, ep. n. 1588.

---

[1] In collegium germanicum venturi erant Antonius et Raimundus, Octaviani fratres natu minores; v. infra, ep. n. 1588.

[2] Vide supra p. 163. [3] Ottone Truchsess.

[4] Is Romae Marci et Ioannis Fuggerorum negotia curabat.

[5] P. Georgius Schorichius ex collegio germanico (v. supra p. 95[1]) in domum professam Societatis missus esse videtur.

1585. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO. Augusta Vindelicorum (?) 13. Iulii 1568.

Ex Hoffaei autographis, quae sunt in G. Ep. IX f. 144b 145a, et ex litterarum Borgiae apographo eod. temp. scripto, quod est in Germ. 67 f. 172b.

Visitationis collegiorum a se habitae rationem reddit.

Hoffaeus Augusta 1. Maii 1568 ex congregatione provinciali (v. supra p. 194) S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Visitabo post hanc Congregationem Collegia vt melius possim suo tempore Procuratorem informare." Eodem die a congregatione procurator, qui Romam ad praepositum generalem iret, electus est Canisius [v. infra, mon. it. (1)]. Huic Hoffaeus Augusta 4. Septembris 1568 scripsit: „Post visitationem meam et saepe et multa ad Reuerentiam V. scripsi, ac vtinam accepisset omnia: hactenus autem nihil accepi responsi." Epistulae illae perisse videntur; unam autem earum significat, nisi fallor, Borgias, cum Roma 4. Septembris 1568 Hoffaeo scribit: „Doppo l' ultime di V. R. di 13. di Luglio, alle quali si fece risposta, per il P. Canisio, con tutto il raguaglio[a] della uisita" etc.

Hoffaeo ad hanc epistulam non Canisius, sed ipse, ut videtur, *Borgias* respondit. Ex quo *responso, Roma 10. Augusti 1568 dato, intellegitur, Hoffaeum in scribendo notis secretioribus usum esse. Sic enim Borgias: „Si è riceuuta quella di V. R. de 13. del passato, che é intesa quella zifra, della quale quì non ci era memoria, et forsa per essersi mandata un' altra più fresca, potra V. R. mandar la copia delli nomi." Ex eodem responso aliqua, quae ad Canisium quoque pertinent, addo: De Fr. Paulo Veggiano sive Vizano (cf. *Can.* V 462[4] 498), qui Dilingae philosophiam docebat, Borgias scripsit: „De Maestro Paulo Viggiano, ci dice il P. Canisio che sta molto male, et essendo cosi sara ben rimandarlo in Jtalia, e si uedera di mandar di quà alcun altro, per leggere il corso." De collegii autem ingolstadiensis scholis inferioribus (quae privatae sive ab universitate seiunctae erant): „Circa le schole de Jngolstadio, si è considerato quel che V. R. scriue, et anche il P. Peltano[1], et quì si è udito il P. Canisio, et considerato un decreto della Congregatione generale, il quale raccomanda se si potran leuar le schole dela Gramatica, ò uero le inferiori in Jngolstadio bonamente, si leuino[2], mi é parso finalmente conuerrebbe leuarle se con bona gratia et senza scandalo del Principe[3] si potrà . perche la Compagnia è assai grauata de schole nela superior Germania et ancora che queste si leuino, (alle quali non habbiamo obligo)[4] resteranno doi di Theologia et doi di philosophia, et si potrebbe far conto, di far in Jngolstadio un seminario de nostri Artisti[5], come in Dilinga de Theologi, et in Monachio et Jspruch de humanisti" (ex apographo eiusd. temp.; Germ. 67 f. 167b).

1586. P. THEODORICUS CANISIUS universitatis collegiique dilingani rector CANISIO. Dilinga 13. Augusti 1568.

Ex autographo (2°; 3 pp.; in p. 4 inscriptio alia manu posita est et reliquiae sigilli apparent). G. Ep. IX f. 154 155.

Quid agendum est de iuvenibus nequam, qui ex universitate quidem recedunt, in oppido vero manent? Collegia sodalibus, qui contionentur et doceant etc., indigent.

a) raguglio *ap.*

---

[1] P. Theodorus Peltanus theologiae in ea universitate professor.

[2] Hoc decretum, a. 1565 a secunda congregatione generali Societatis latum, vide in *Can.* V 761.

[3] Alberti V. Bavariae ducis.

[4] „Initium scholae huius nullam habuit obligationem, sed ex mera nostrorum voluntate profectum est, neque principe Bauariae, nec uniuersitate Jngolstadiensi id postulante": Ita *Hoffaeus* in *Commentario, de quo supra p. 135.

[5] Societatis fratres scholasticos significat, qui philosophiae studebant.

His parandis Dilingae seminarium instituitur; Canisio Romae curandum est, ut cardinalis Truchsess subsidia provideat. Respondendum de feneratione et de pluralitate beneficiorum; impetranda facultas de irregularitate; aliquid certi constituendum est de universitatis regendae ratione, de „praecedentia", de magistris ex regulis ordineque domestico eximendis, de „regente". „Confessionis Augustinianae" editio altera. Liber P. Turriani. Rumores bellici. Helfensteinii et Truchsessii, iuvenes litterarum studiosi. Salutationes.

†

IESUS

Admodum Reuerende in Christo pater, pax Christi etc.

Superioribus diebus semel atque iterum ad R. T. de Gubernatoris Academici munere scripsi[a]. Speramus id negotij Reuerentiae T. cordi futurum et breui conficiendum, vtpote ex quo pax et tranquillitas huius loci non minima ex parte pendeat[1]. Occurrit autem circa hanc ipsam materiam aliud dubium, quod non semel nos hoc loco torsit. Accidit, ex studiosis aliquem esse rebellem et legum praeuaricatorem: non redit ille ad Vniuersitatis scholam, renunciat Vniuersitatis priuilegijs, interim vagatur per oppidum et quos potest corrumpit ex alijs. Praefectus ciuitatis ait non se eum posse aut velle ciuitate prohibere, nisi enormis alicuius criminis reus conuincatur, quod politicas rationes perturbet. Quid hic Rectori vel Gubernatori agendum? praesertim quando eiusmodi dyscoli nobiles sunt vel Ecclesiastici. quorum parentes nostram disciplinam parui faciunt, vel etiam seueriori nostra animaduersione, licet iusta, grauiter offenduntur. Accedit quod hi dyscoli plaerumque magnis sint debitis hoc loco obstricti, ob quae a suis creditoribus abire non sinantur: parentes autem solutionem in multos saepe menses differunt. Vnde siue maneant, siue abeant, negotium nobis et molestiam pariunt: vel enim alios corrumpunt vel creditores fallunt, vel parentes nobis reddunt infensos etc. Optamus per sapientiam Reuerendi p. Generalis et aliorum patrum has nobis in posterum[b] difficultates et similes alias tolli, praesente isthic iam[c] Reuerendissimo[2].

Nouit praeterea Reuerentia T. graues huius prouinciae in habendis et parandis idoneis operarijs necessitates. Nam cum quatuor sint Collegia[3], quae Concionatoribus, Confessarijs, professoribus etc. perpetuo opus habeant, nullum extat hactenus horum operariorum

a) *In autogr. hoc v. supra versum scriptum est.* b) *Haec 2 vv. a Th. C. supra versum scripta sunt.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] Vide supra p. 200. *S. Ignatius* monuerat, universitatibus Societatis id commodissimum fore: „Si Scholasticus aliquis rebellis, vel sic offendiculi causa aliis esset, ut non solum scholis eum, sed etiam civitate expelli, vel in carcerem coniici conveniret; ut certiores facti iustitiae ordinariae administratores, id statim exsequerentur. Et ad hoc et similia a Principe vel a suprema potestate huiusmodi facultatis scriptum habere testimonium oportebit" (Constitutiones S. J. P. 4, c. 11, B).

[2] Cardinali Ottone Truchsess episcopo augustano; huius imperio, ut saepe dictum est, oppidum dilinganum etiam in rebus civilibus subiectum erat.

[3] Dilinganum, ingolstadiense, monacense, oenipontanum.

verum seminarium. Nouitij Monachium quidem mittuntur: sed vnde iustus eorum numerus sustentetur, modus necdum repertus est satis commodus[1]. Deinde, vt maxime nouitios sustentandi adesset occasio, non continuo necessitatibus nostris consultum esset: Nam non tam Nouitijs quam bonis egemus operarijs. Hi autem neque Monachij, neque Oeniponti neque Jngolstadij parari possunt propter incommoda multa, quae nostrorum in studijs bonos progressus ibidem remorantur, vt nouit Reuerentia T. Dilingae commodior forte locus esset ad instituendum eiusmodi operariorum seminarium, propter Collegij noui amplitudinem[2], et tam professorum quam lectionum ordinatam varietatem. Verum angustiam rei familiaris nosti pater, quae vt summum, 28 personas fouere potest, ex quibus plaerique sunt officiales, vt supra decem scholasticos alere sine incommodo non possimus. Habet haec res P. Viceprouincialem[3] et nos omnes solicitos. Nam nisi tempestiue prospiciatur, breui Collegia omnia in magnas redigentur angustias, cum Jtalicum et aliarum prouinciarum auxilium non magnopere deinceps sperandum videatur. Videntur Patres in hanc venisse sententiam, vt hoc loco collocent ad 40, partim operarios partim scholasticos. et vt pro tanto fratrum numero nouum aedificium ad D. Michaëlis[4] instruam, monitus sum a patre [Vic]eprouinciali. Ego ne prouinciae desim, praeparo omnia; sed quis necessarios in tantum fratrum numerum sumptus sit facturus, necdum video, praeter vnum Christum Dominum, qui r e g n u m suum q u a e r e n t i b u s, a d i j c e r e etiam h a e c[5] solet. Ne tamen humana etiam media temere praetereamus: occurrebat inprimis, Reuerendissimum Cardinalem ante discessum non semel significasse, quod primo quoque tempore huic Collegio 3000 florenorum assignare decreuisset: deinde cum ea forte res difficilior ei videretur, paulo ante discessum promisit se effecturum vt sui officiales vna angaria solutionem pecuniae nobis debitae praeuenirent[6], quod tamen factum non est. Quid si Reuerentia T. oportunitate oblata causam nostram ex his principijs efficaciter aliquando promoueret? et illud etiam efficeret, vt pro instruendo[a] necessarijs supellectilibus nouo aedificio pecuniolam aliquam liberalis Maecenas nobis donaret? Nam ab oeconomo, soluendis alijs debitis plus satis grauato, difficillimum nobis est etiam valde necessaria, nedum Collegio commoda omnia extorquere. Ego ne singulis diebus oeconomo[7] molestus esse cogar, qui nihil, etiam

a) instruenda *autogr.*

---

[1] Quid P. Hieronymus Natalis visitator ea de re a. 1566 constituerit, v. *Can.* V 842—843 846.

[2] Hoc aedificium, quod cardinalis a. 1565 exstruere coeperat, ipso a. 1568 absolutum est (*Specht,* Univ. Dill. 61).

[3] Paulum Hoffaeum.

[4] Die 29. Septembris „Dedicatio S. Michaëlis Archangeli“ agitur.

[5] Mt 6, 33. Lc 12, 31.

[6] Singulis angariis (angariae = quattuor tempora, quae vocamus) quarta pars pecuniae annuae solvebatur. [7] Cf. *Can.* V 15.

minimum, soluit, nisi praemonitus et rogatus, multa sponte mea parari iubeo, sperans optimum patronum, in rebus Collegio necessarijs, clientulis non defuturum. Et quidem quod ad supellectilem et alia necessaria attinet, quorum certiorem non feci oeconomum, propter causas dictas, ego ad 100 coronatos facile iam expendi. Sufficit nobis quod Dominum oeconomum in rebus alijs, quae magnas summas conficiunt, promptum habeamus: dat enim diligentem operam vt Murarij et Lignarij hoc autumno praecipuam operis partem absoluant. Spero me habiturum isthic et diligentem procuratorem, et munificentiorem patronum, in hac qualicumque necessitate, quae eo ,mihi grauior videtur, quod eam[a] non[b] necessitatem, sed auaritiam alij[c] interpretentur, sed quibus in tanto aedificio, tantoque fratrum numero opus sit facile intelligunt sapientes. Quicquid tandem pro Dilingensibus vel pro huius prouinciae potius seminario hoc loco instituendo Reuerentia T. impetrauerit, maximi beneficij loco id habebimus. Jnterim debita aliqua conflabimus, in Domini bonitate sperantes.

Optamus autem vnice ne Reuerendissimus huc scribens, nostra causa suorum officialium quempiam perstringat, ne infirmos eorum animos magis exacerbari contra quietem nostram contingat.

Quae de vsuris, pluralitate beneficiorum in nostris Canonicis et alijs[1], etc. saepe nos dubia exagitarunt, cupimus a Reuerentia T. isthic diligenter proponi, et plene resolui. Egemus etiam maxime facultate dispensandi circa irregularitatem quae ex peccato aliquo nascitur, propter frequentes casus excommunicationum quibus sacerdotes implicari contingit in Germania, etc. Celebrans autem in excommunicatione irregularis fit[2]. Dubitant tamen Doctores aliqui ex nostris, an sine noua facultate dispensare possimus hac in re, propter amplissimas facultates a Paulo 3º Societati concessas[3].

a) *Hoc v. a Th. C. supra versum scriptum est.* b) *Sequuntur vv.* non ab alijs, *oblitt.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] De pluralitate beneficiorum ecclesiasticorum per Concilium Tridentinum gravissime proscripta v. *Can.* V 201—202 376 848. P. *Hieronymus Natalis* testatus est: „Die 6 mensis Octobris 1568. Concessit summus pontifex Pius quintus, me supplicante, ... ut in Germania unus possit plures canonicatus possidere, cum audiret ex me residentiam non requiri uel exigi in illis ecclesiis nisi aliquot mensium" (Epp. *Nadal* III 644). Quod autem ad „usuram" attinet, *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus de Octaviano fratre, qui Romae versabatur, notavit: „Ottobre 1568 ... 12 Mio fratello scrisse ... che gli padri della Compagnia in augusta hanno fatto scriuer per il Iohan Fuccaro al loro fattore, che ricerchi di .S. Santita che si possi pigliar .5. per cento et fa molto lungho discorso che facino male" (Cod. vindob. 7447 f. 39[b]).

[2] Hoc ex Decretalibus Gregorii IX. (l. 5, tit. 27) constat: Sacerdos excommunicatus, si missam celebrat, eo ipso (nisi ex „excommunicatis toleratis" sit et necessitate vel alia ratione sufficienti excusetur) irregularis ex delicto censurae per exercitium sacri ordinis violatae fit. Canisius 22. Novembris 1568 a Pio V. Sociis facultatem impetravit in hac irregularitate dispensandi; v. infra, mon. it. (20).

[3] At Paulus III. in bulla Roma 18. Octobris 1549 data facultatem quidem in plerisque irregularitatibus dispensandi concesserat, ita tamen, ut non cum omnibus

Optaremus etiam tandem aliquando certi aliquid circa gubernationem, cerimonias et exercitationes huius Academiae constitui, nam hactenus confusam quandam et mistam variarum Academiarum traditionem et consuetudinem sequi videmur. Nam neque ab antecessoribus in hoc loco, neque a societate hactenus certa ratio gubernationis constituta est. Regulas praeceptorum, scholasticorum, tam externorum quam societatis, praefecti studiorum etc. auide iam pridem expectamus.

Declarandum praeterea videtur ad vitanda incommoda, quae paulatim experimur, quis ordo in praecedendo inter professores seruandus sit: nimirum an ea in re ratio aetatis in gradu magisterij seu Doctoratus, an ratio professionis sit habenda, hoc est, an in publicis actibus potiorem locum habere debeat, qui altiorem disciplinam profitetur, vt physicus prae logico: an qui priori loco et tempore gradum suscepit, etiamsi inferiorem praelegat disciplinam. Jtem an praefectus studiorum omnes alios praecedat, exempli gratia, P. Marcellus [1], iam praefectus, Doctorem Pisanum, antiquiorem alioqui etc.

Adhaec explicandum videretur a Patre Generali diserte, quibus in rebus professores scholarum ordinarie a communibus Regulis [2] et ordine domus sint eximendi. Nam difficultates nobis afferunt, philosophi maxime, qui a prima mensa [3] pene semper abesse volunt: tum ab exercitijs corporalibus sese subtrahunt [4]. scriptores ex fratribus habere volunt: lectos suos sternere, cubicula verrere, grauantur, tardius vesperi incumbere, mane plus alijs dormire etc. solent. Allegant, Romae hanc libertatem et maiorem etiam professoribus constare. Mihi vero haec res insueta est, et religiosae disciplinae, meo iudicio, nonnihil aduersa, propter exemplum. Nam quisque professorum putat se in suis lectionibus non minus altero sudare; vnde infert quisque, sibi etiam licere, quod [a] alteri permitti videt. Vnde tandem perturbatur domus [b] reliqua, dum fratres alij, tanquam professorum famuli,

a) *Sequitur* cuiuis, *oblit.* b) *Sequitur* alia, *oblit.*

dispensari posset, sed cum iis tantum, qui vel de Societate essent, vel sub eius „obedientia, disciplina, et correctione pro tempore degerent" (*Litterae* Apostolicae etc. 40 48). Quod autem ad dispensandum cum externis attinet, dixerit quis fortasse, Societatem, cum iam inde ab initio privilegiis mendicantium uti potuisset (id quod S. Pius V. a. 1571 plane enuntiavit; cf. *Litteras* apostolicas etc. 120), uti potuisse facultate, quam ordini Minimorum Sixtus IV. et Iulius II. a. 1474 et 1506 concesserant (*Bullarium* Romanorum Pontificum V, Augustae Taurinorum 1860, 214 432). Quae quam vere et certe dicantur (de illo tempore loquor, non de hac aetate), alii viderint; certe Theodoricus Canisius eiusque sodales ea non noverant.

[1] Vaz; cf. supra p. 177. [2] De his v. *Can.* V 719—720.

[3] De mensis prima et secunda v. *Can.* III 680[3].

[4] De „exercitiis corporalibus" v. supra p. 136[4]. P. *Hieronymus Natalis* visitator a. 1563 rectorem collegii vindobonensis monuit: Cubiculum „uerrant ipsi sacerdotes, sibi sternant lectos; hoc etiam intelligitur de confessario domus, concionatore, de professoribus theologiae, nam de aliis res committitur superioribus". Nonnunquam tamen aliqui non omnino quidem, sed aliqua ex parte excipiebantur (Epp. *Nadal* IV 274 337 413 604).

omnia curare coguntur, et suorum studiorum iacturam facere. Cupimus hac in re lucem, nam dissimulare multa cogor, vt paci seruiam et delicatorum quorundam consulam infirmitati.

Non abs re etiam foret, si isthinc officium Regentis Collegij Sancti Hieronymi[1], a Reuerendo p. Generali approbatum habere possemus, vt sciatur quae sit Regentis a Rectore dependentia, et quod Regentis erga nostros secum habitantes, erga conuictores eorumque patronos, erga ministros externos etc. munus, et quanta potestas: denique quid per se et quid non possit. Video enim tempore ista cogitanda esse, vt tentationes et pericula, quae tali loco facile se offerunt, praeueniantur: et Rector suo muneri non desit, vel limites etiam suos non[a] transgrediatur. Difficilem experior Regentem in admittendis nostris fratribus, vt cubiculis praesint: causatur sumptus: Aliquid tamen impetrabimus. Temporalium cura quiètem spiritus non raro perturbat.

Quod ad Collegij statum attinet, valemus sic satis, Christo gratia, excepto Roberto[2] hyberno, qui his diebus Jngolstadio huc redijt. Typographus in 3º libro Augustinianae nunc versatur. Expectamus Tubingensem contra Augustinianam confessionem censuram[3].

D. Turriani liber[4] necdum allatus est Antuerpia. Suspicor bella impedire, quorum magni sparguntur rumores, non solum in Flandria, sed et in Saxonia et Gallia. Dominus sit nobiscum.

Dicuntur viri nobiles hinc suos auocare filios vel minus libenter huc mittere, propter eiusmodi vulgatos rumores. Certe Comes ab Helffenstain hanc ob causam suos Jngolstadium missurus putatur[5]: et de nepotibus quoque Cardinalis Domino philippo et D. Georgio nescio quid spargitur[6]. Multum haec res nostris scholis incommodabit, quae mediocriter alioqui florent.

a) *Hoc v. a Th. C. supra versum scriptum est.*

---

[1] Dilinganum hoc iuvenum studiosorum contubernium sive convictum P. Ioannes Rabenstein S. J. regebat.

[2] Rochfort; v. supra p. 122[1].

[3] Sebaldus Mayer Dilingae secundam editionem „Confessionis Augustinianae", a P. Hieronymo Torrensi S. J. primum ibidem a. 1567 vulgatae, excudebat (cf. supra p. 139). Quid Iacobus Andreae praepositus tubingensis a. 1568 in libro „Gratulation" etc. contra „Confessionem" scripserit, v. infra, mon. litt. (20).

[4] „De Hierarchicis Ordinationibus"; v. supra p. 199.

[5] Udalricus IV. (XVII.) comes ab Helfenstein (a. 1567 ex protestantismo ad fidem catholicam reductus) a. 1568 Udalricum (V.) et Rudolphum (V.) filios ex universitate dilingana in ingolstadiensem migrare iussit (*Can.* V 783[7]. *Mederer* l. c. I 308. *H. F. Kerler*, Geschichte der Grafen von Helfenstein, Ulm 1840, 151—152).

[6] Hi Georgii IV. a Waldburg filii natu minimi et cardinalis Ottonis cognati neque tamen nepotes erant; Philippus (natus a. 1550) iam erat canonicus ecclesiarum cathedralium argentoratensis, constantiensis, coloniensis; Georgius (natus a. 1555) et ipse vitae ecclesiasticae destinatus erat; uterque usque ad a. 1570 Dilingae mansit (*Jos. Vochezer*, Geschichte des fürstlichen Hauses Waldburg in Schwaben II, Kempten 1900, 814; III, Kempten u. München 1907, 446 511—519).

Quod superest Reuerende pater me cum tota Dilingensi familia etiam atque etiam Reuerentiae T. Sanctis precibus et sacrificijs commendo. Jgnosci autem mihi peto, quod importunior forte sim in negotijs proponendis. Vrget enim me partim necessitas, partim commoditas. quam, praesente isthic Reuerentia T., oblatam mihi video. Non scribo autem ad Reuerendissimum Cardinalem, quod rationem Magnatibus scribendi non teneam: et per Reuerentiam T., suo loco et tempore rectius omnia transigi posse iudicem. Salutatum perquam reuerenter ex me cupio Reuerendum P. nostrum Generalem, R. P. Polancum, R. P. Euerardum, R. P. Benedictum palmium, R. P. Madridium, P. Sebastianum Rectorem [1], Doctorem Emanuelem [2], Doctorem Ledesmam, P. Scorichium, P. Merquitium, Matheum [3] Polonum, Zachariam [4], Baptistam coquum, caeterosque charissimos patres et fratres omnes. Vale Reuerende pater. Dilingae 1568. 13 Augusti.

Mitto initium Augustinianae, plura missurus paulatim.

Reuerentiae T. filius in Domino JESV
Theodoricus Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Doctori Petro Canisio Societatis IESV per superiorem Germaniam Prouinciali. Romae [a].

Quae Theodoricus his litteris quaerebat de universitatis contuberniique dilingani regendi ratione, de „praecedentia", de professoribus ex regulis aliisque officiis eximendis, per Petrum Canisium praeposito generali proposita sunt; qui quid responderit, v. infra, ep. n. 1600, et mon. it. (19). Item per eundem effectum est, ut aliqua a pontifice concederentur, quae Theodoricus frater hisce litteris significaverat esse necessaria; v. infra, mon. it. (20).

1587. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO.

Augusta Vindelicorum m. Augusto (14.? 21.?) 1568.

Ex litterarum Borgiae et Polanci apographis eod. temp. scriptis; Germ. 67 f. 172[b] 176[a].

De magistris mittendis. De rectoribus mutandis. De exorcismis augustanis.

Borgias per Polancum Hoffaeo scripsit Roma 14. Septembris 1568: „Prima di rispondere alle lettere che V. R. ha scritto diffusamente al P. Canisio, li faccio sapere" etc. Atque exstant quidem adhuc litterae copiosae, quas Hoffaeus Augusta 4. Septembris 1568 ad Canisium dedit (v. infra, ep. n. 1591); neque tamen probabile est, has tam cito Romam perlatas esse, ut ibidem ante d. 15. Septembris consilia de iis conferri et responsum conscribi posset; immo, si eas cum Borgiae epistulis 4., 9., 25. Septembris 1568 ad Hoffaeum datis contuleris, intelleges, Borgiam pro Canisio 25. Septembris ad eas respondisse. Antegressae autem sunt alterae, quarum Borgias primam mentionem facit 4. Septembris 1568, cum ad Hoffaeum de Canisio scribit: „Perche il detto Padre sta in principio della conualescentia d' una infirmità non leggiera che ha patito, si aspetteranno alcuni giorni, accio trouandosi lui con più forze

a) *Petrus Canisius sub hanc inscriptionem notavit:* Quaestiones de gubernatione.

---

[1] PP. Everardus Mercurianus et Benedictus Palmius ex „assistentibus" S. Francisci Borgiae praepositi generalis erant; P. Christophorus Madrid domui professae cum „ministri" nomine praeerat. P. Sebastianus Romei (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 148) a. 1554—1568 collegii romani rector erat.

[2] Sa. [3] Michonis. [4] De hoc v. supra p. 198[1].

possa esser presente alla consulta, et dopoi si fara particolar risposta doue occorrera." Censeo igitur has Hoffaei ad Canisium litteras medias fere fuisse inter eas, quas 13. Iulii, et eas, quas 4. Septembris ad eum dedit, ideoque medio circiter Augusto vel paulo post (die 14.? 21.?) datas esse.

Litterae ipsae non supersunt; quid autem Canisio scriptum sit, colligi potest ex Borgiae epistulis, quas modo dixi. Sic igitur *Borgias* ad Hoffaeum *scripsit Roma 4. Septembris 1568: „Fra 8, ó 10. giorni partira di Roma piacendo à Jddio, il P. Georgio Schoriccio, non si potendo più resistere alla instancia che fa il Signor Duca di Bauiera[1], et andara insieme con lui il fratello Raynerio[2] accio nella lectione di Rhetorica possa aiutare la Prouincia trouandosi anche lui più sano de quà, adesso ha uoluto fermarsi alcuni giorni nela casa de probatione[3] per maggior aiuto suo, et speriamo in Dio N. Signore la fara bene, andaranno anche mastro Gio: beiel[4], et mastro Jacomo[a][5], tutti doi thedeschi li quali stauano gia nel 2? anno della probatione, studiando però nel collegio, et parte per loro sanità, che non era troppo ferma quì, benche mediocre, parte accio possano seruire in Germania, è parso à detto Padre Canisio si mandassino, son gioueni molto buoni et aiutati nel spirito, et al tempo che andaranno in Jspruch, saria forsa bene che V. R. si trouassi lì per diuiderli, Credo bastara il uiatico che il Duca mandò al P. Georgio per tutti 4" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 172[b]). Die autem 14. Septembris 1568 Borgiae mandatu *Polancus* Hoffaeo *scripsit: Die 13. Septembris Roma in Germaniam superiorem profectos esse P. Georgium Schorichium et M. Reinerium; „uanno ancora insieme Maestro Giouanni Viger[b][6] [?] et Maestro Iacomo thudeschi, atti à far schole et molto boni fratelli, et aiutati in spirito, si manda etiam il fratello Gio: battista sartore[7] accio possa seruire del suo officio et de infermiero, la ricercato nominatim il P. Canisio, e se li è dato non senza scomodo di questa Prouincia per esser molto bon suggietto. . . . Hor quanto alle mutatione de suggietti, pare bene che il

a) *In ap. haec 3 vv. bis posita sunt.* b) *Sic; sribendum fuisse videtur* Beyel *vel* Pelecyo; *v. infra, adn. 4.*

---

[1] Vide quae sub ipsas hasce litteras dicentur.

[2] Reynerius Fabricius, qui a. 1567 a Canisio cum S. Stanislao Kostka ex Bavaria Romam missus erat (v. supra p. 63 109[1]).

[3] Ad S. Andreae.

[4] „Ioannes Beyel Vlmensis" Dilingae a. 1566 magister artium liberalium et philosophiae factus, ibidem a. 1567 in Societatem admissus et Romam missus erat (*Thom. Specht,* Die Matrikel der Universität Dillingen I, Dillingen a. D. 1909—1911, 52. * *Catalogus* dilinganus 1. Nov. 1567 datus; GSC 66 f. 383[a]). „Beylius" sive „Pelecyus", ut ipse sua manu notavit, Romae ad S. Andreae 8. Septembris 1567 primum vota (devotionis, quae vocantur) nuncupavit (Cod. II 42 p. 49). Pelecyus († 1623) postea et docendo et contionando et scribendo rem catholicam plurimum adiuvit (*Kropf* l. c. [cf. supra p. 63[3]] n. 311—313. *Sommervogel,* Bibl. VI 441—445).

[5] Iacobus Rem brigantinus (Bregenz, caput terrae „Vorarlberg") circa a. 1546 natus, a. 1563, si non ante, Dilingam studiorum causa missus (*Franz Hattler* S. J., Der ehrwürdige P. Jakob Rem, Regensburg 1881, 11 13), a. 1566 ibidem in Societatem admissus et 12. Augusti Romam missus (ex autographa Theod. Canisii ad Borgiam *epistula, Dilinga 19. Sept. 1566 data), m. Ianuario 1567 degebat „in parte domus professae pro Nouitijs separata" (* *Catalogus* coll. romani a. 1567 scriptus, Rom. 78[b] f. 48[v]); 20. Iulii 1567 prima vota nuncupavit, 14. Septembris studiorum causa in collegium romanum transmigravit (*Hattler* l. c. 302 303). Rem († 1618) postea vir sanctissimus factus et de sodalitatibus B. M. V., imprimis in universitatibus dilingana et ingolstadiensi, praeclare meritus est.

[6] Ioannes Vegerus flander (*Can.* V 524[2]) ? Missus est cum Remio Ioannes Beyel germanus.

[7] Ioannes Baptista Calaber; de quo vide, quae sub ipsas has litteras dicentur, n. 2.

P. Gerardo [1] ministro de dilinga, si mandi per Vicerettor in Jspruch, hauendo però autorità piena di Rettor, e se [si][a] [?] uedera bon successo nel gouerno, se li dara ancora nome pieno di Rettor. Jl P. D. Lanoy [2] conuerra resti per adesso in Jspruch perche la sua uenerabile uechaia, sara necessaria non solamente per ornamento del collegio, et per darli autorità con quelli di fuora, ma anche per aiutar con conseglio il nouo Vicerettor, alquale sara consultor et admonitor insieme, e se li paressi necessario à V. R. dar auiso [b] de alcuna cosa, lo potra fare, per esser professo et non esserlo il Vicerettor, non stara à obedientia di esso ne anche sara lui superiore di esso benche conuiene [c] sia tratatto et riputatto come padre de tutti nel collegio. Gia che pare necessario far cosi, per la charestia de suggietti, il P. Martino [3] uada in Augusta per l' officio che faceua il Padre Vandelino [4], et detto Padre Vandelino si faccia Rettor de Jngolstadio, et questa sara occasione per leuar [d] [?] in bon modo [e] accio cessino li essorcismi cominciati in Augusta, et un' altro non usi [f] [?] farlo senza dar auiso à N. Padre alquale però V. R. dara [g] auiso se altrimente la intendono là [5]. . . . Restando il P. Scorichio in Monachio, et il P. Martino Steuordiano [6], non accadera resti il P. Thomaso gallo, per non assuefar quelli Signori ad hauer tanti predicatori, essendoui carestia in altri luoghi. . . . N. Padre sta infermo de terzana" [7] (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 176).

Hic duo notanda esse censeo:

1. Apparet, haec a S. Francisco Borgia magnam partem de Canisii consilio decreta esse. Ad id accedebant preces et petitiones *Alberti V.* Bavariae ducis. Is 6. Iulii 1568 ex „Castro suo Aiblingensi" Borgiae scripsit: „Fructus illos, quos uberrimos subinde apud nos faciunt Reverendae tuae Paternitatis homines, viri sane et doctrina et vita clari, plurimum nobis gratulamur. Horum enim opera, tum quod haeretica contagione infectum erat, magna ex parte restitutum est, tum quod in officio utcumque manserat, ita confirmatum, ut de illo nullum amplius sit periculum. . . . Reverendo viro, nobis dilectissimo Magistro Georgio Schoritio invisendae Urbis facultatem alia ratione dari nolebamus, quam ut certo tempore rediret et Monachiensi nostro populo, a quo propter eruditionem et integritatem mirifice complectitur, diutius praeesset Sacrorum dispensator. Quem quidem ejus reditum datis aliquot literis nostris, ac Viatico misso, urgere voluimus, et jam Reverendae tuae P. authoritate promotum cupimus vehementer. Quin et Magistrum Martinum Steuordianum, cujus in concionibus et aliis sacris functionibus summa quoque hic

a) *Hoc v. vel* se *ut suppleatur, res ipsa exigere videtur.* b) *Ita in ap. correctum est ex* paressi necessario dar auiso à V. R. c) *In ap. sequuntur vv.* se li faccia. d) *Scribendumne fuit* leuarlo? e) *Sequitur* il, *oblitt.* f) *Corrigendum esse puto:* osi. g) dar *ap.*

---

[1] Pastelius; v. supra p. 136[1].

[2] P. Nicolaus Lanoius denuo petierat, ut rectoris oenipontani officio levaretur (*Polancus* *Lanoio, Roma 18. Septembris 1568; apogr. in Germ. 67 f. 177[b]).

[3] Leubenstain rector collegii ingolstadiensis; v. supra p. 106 113.

[4] P. Wendelinus Völckius (Volkius, Völck) ineunte a. 1567 in Societatis domo augustana „ministrum" et „confessarium" agebat (*Can.* V 377[2]).

[5] Margarita puella (de qua plura infra) per Völckium a daemone, qui eam obsederat, exorcismis in aede SS. Udalrici et Afrae factis a. 1568 liberata est. Susannam quoque (Rosmann, Roschmann?), quae apud Ursulam Fuggeram erat (cf. *Can.* IV 806—807 1043), a Völckio exorcizatam esse colligitur ex Hoffaei litteris 4. Septembris 1568 ad Canisium datis. *Philippus Eduardus Fugger* in *Ephemeridibus (augustanis) a. 1568 mensi Iulio haec adnotavit: „Jn questo tempo commincio la facenda con la Susanna" (Cod. vindob. 7447 f. 36[b]).

[6] Attamen Borgias vehementer optabat, ut per ducem liceret Stevordianum Monachio avocari; v. infra, ep. n. 1596.

[7] *Polancus* Roma 19. Octobris 1568 rectori collegii lovaniensis *scripsit: „N. P. Generale de un mese è mezo in quà incirca si è amalato et quasi ogni di ha la febre" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 184[a]).

laus est, notae et celebri admodum cathedrae suae diutius prodesse exoptamus. Horum enim amborum opera et pietate principaliores duas Cathedras[1] in hac Civitate nostra ornari plurimum constat, et assuetus jam populus illorum doctrina et monitis feliciter ducitur" (*Theiner*, Schweden II 172—173; ubi huic epistulae perperam pro a. 1568 ascriptus est a. 1567).

2. Ipse Canisius a praeposito generali impetravit, ut provinciae superioris Germaniae restitueretur optimus Fr. Ioannes Baptista Calaber sive Italus (*Can.* IV 459 461). Is a. 1564 ex Italia in Germaniam missus, a. 1565 propter scabiem, qua correptus erat, remissus, primum Florentiae, deinde Laureti versatus est (*Can.* V 32 53 376. Epp. *Nadal* III 365 419). *Natalis* visitator Spira 12. Decembris 1566 Borgiae de eo scripsit: „Mi hanno detto, Padre, questi che ultimamente venero da Roma, che . . . sta sano, et desidera ritornare in Germania, doue era molto a proposito, molto utile, et di grand' edificatione" (Epp. *Nadal* III 348). Itaque *Polancus* Roma 6. Octobris 1568 Lauretum *litteras misit Calabro inscriptas, in quibus haec dicuntur: „Jntendendo N. P. G. la bona uoluntà uostra di seruir Dio N. Signore in Germania concesse al P. Prouinciale Canisio che lo ricercaua che andasti in bon hora, et gia che hauerete nelle cose della sartoria aiutato il Collegio doue sete stato, potete quanto prima partirui la uolta di Padoa, et con la compagnia o uero nel modo migliore che potette, passarete oltra à Trento, et Jspruch, et li aspettarete la tornata del P. Dottor Canisio, o uero farete quel che ui dira il P. D. Paulo Viceprouinciale di Germania, et questa lettera stessa ui seruira di patente, accio neli collegij per doue passarete, et anche nell' istessa Prouincia di Germania doue sete mandato, intendano che andate per la santa obedientia et ui accettino come fratello charissimo. Dio N. Signore ui accompagni, et ui tenghi in sua protettione, raccomandandoci anche noi nelle orationi uostre" (ex apogr. eiusd. temp.; Ital. 67 f. 158).

1588. CANISIUS **GEORGIO II. FUGGERO** baroni in Kirchberg et Weissenhorn, patricio Augustano.

Roma m. Augusto vel ineunte Septembri 1568.

Ex Philippi Fuggeri autographo. Cod. vindob. 7447 f. 38. Particulam ex eodem autographo posuit *Piccolomini* l. c. 13.

Suadet ei, ut Octavianum filium Roma domum redire iubeat. Quodnam is habeat vitae propositum etc.

Philippus Eduardus Fuggerus Augustae in Ephemeridibus suis haec de Octaviano fratre, qui Romae in collegio germanico convictor erat, notavit (cf. supra p. 201): „Septembre 1568 ... 18. [mihi scripsit] 1º che nostri fratelli[2] eran arriuati gli 15. a Roma, con il suo precettore hans fischer qual poi torno con lui per Augusta. 2º che il Canisio era stato molto ammalato et gia .2. uolte hauea scritto al signor padre che leuassero mio fratello da Roma, et ancora il generale con 11ci ragioni, dequali conta alcunj." [3]

Canisius circa initium m. Septembris ex gravi illa infirmitate convalescere coeperat (v. supra p. 208). Mense Octobri a. 1568 *Philippus Fuggerus* in Ephemeridibus *scripsit: „.9. Mi scrisse mio fratello .1º ... .2º che adesso il Canisio et omnes alij gli facino carezze accio taci etc. 3º mi domanda conseglio se debbi uenendo in

---

[1] Harum una erat in ecclesia collegiali Beatae Mariae Virginis (quae nunc metropolitana est); alteram aut in templo S. Petri fuisse censeo, aut in templo Augustinianorum, ubi Societatis homines contionatoris officium tenebant. Stevordianus exeunte a. 1567 ad Beatae Virginis, ineunte a. 1569 ad S. Petri contionabatur (**Catalogi* monacenses; GSC 66 f. 385).

[2] Antonius et Raimundus; v. supra p. 201.

[3] Franciscus Borgias praepositus generalis 4. Septembris 1568 ea de re litteras per Polancum secretarium ad Georgium Fuggerum dandas curavit; ipse quoque et ad Georgium et ad Ursulam eius uxorem scripsit; v. infra, mon. it. (14).

augusta significare alliciamenta collegij ad societatem .2º si ancora del mangiar debbi far motto, et che hanno hauuto a male l' intender che mio fratello habbi detto et lamentato del mangiar del collegio" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 39ª).

Quod Canisius Georgio Fuggero per has litteras commendaverat, paulo post ad effectum deductum est. Nam *Philippus Fuggerus* in eodem illo *Diario notat: 26. Octobris 1568 „parti mio fratello da Roma . . . Nouembre 1568 . . . 29 Ist mein brueder oktauian gen augspurg ankhommen". Deinde m. Decembri a. 1568 (Philippus tunc Antverpiae morabatur): „7 . . . mi scrisse mio fratello di Augusta", qua ratione Roma Augustam esset profectus; „che la sera uenne in augusta doue la mattina seguente il signor padre gli diede la mano, et fin' hora non gli hauea parlato alcuna parolla, essendo ancora stizzato con lui". Et a. 1569 m. Februario: „22 frater che pare che il Signor padre lo uogli mettere in Corte del Ducca di bauiera[1], ma esso uorrebbe piu tosto cercare stato Ecclesiastico ac meum petit consilium" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 39ᵇ 40ª 42ª). Autumno vero eiusdem anni Octavianus Philippo scripsit: Nolle se fieri ecclesiasticum; solius patris gratia se usque ad id tempus ecclesiasticis studiis operam navasse (de qua re plura dicentur infra). Unde patet iis quidem in rebus Octaviano plene credi non posse.

Recte *Paulus Piccolomini*[2] notat: Non nihil quidem in collegio germanico, ut ipse *Franciscus Sacchinus* S. J. (Hist. S. J. III, l. 4, n. 156 157) fateatur, interdum „administrationem claudicasse"; attamen Octavianum Fuggerum fuisse „convittore irrequieto . . . . . . Si deve tener conto dell' indole e delle tendenze di Ottaviano Fugger nell' apprezzare quanto riferisce a carico dei suoi educatori e dello stesso Canisio, accusato apertamente . . .; non è poi superfluo ricordare come in età più virile beneficasse largamente quegli stessi Gesuiti, di cui si lagnavo tanto quand' era scolaro, e che gli rendevano la pariglia" (l. c. 7—8).

1589. CANISIUS nomine Ioannis Thomae a Spaur coadiutoris brixinensis
ELISABETHAE A SPAUR. Roma aestate a. 1568.

Ex Canisii epistula 13. Iulii 1569 data (infra, ep. n. 1678) intellegitur, eum aestate a. 1568 rogatu Ioannis Thomae a Spaur commentarium sive litteras quasdam conscripsisse, quibus idem Ioannes Thomas Elisabethae persuadere conabatur, ut ex protestantismo ad fidem catholicam rediret. Plura vide in Canisii epistula, quam modo dixi.

Elisabetha filia (nisi fallor) Ioannis Iosephi liberi baronis ab Eck (Egg, Egk) et Marthae baronissae a Madrutio (Madruzzo) Ioanni Gasparo baroni a Spaur (quae familia ex nobilitate Tirolis meridionalis erat) nupserat; Martha autem illa soror fuisse videtur Catharinae Madrutiae, matrimonio iunctae Udalrico a Spaur; ex quorum filiis erat Ioannes Thomas a Spaur; hunc Christophorus cardinalis Madrutius, episcopus princeps tridentinus et brixinensis, coadiutorem sibi adiungendum curaverat, per quem episcopatum administraret brixinensem; Christophorus enim Romae degere solebat; postea tamen (1578—1591) ipse Ioannes Thomas fuit episcopus brixinensis (*Gabr. Bucelinus* O. S. B., Germania topo-chrono-stemmato-graphica II, Ulmae 1662, f. X 3; III, Francofurti ad Moenum 1672, p. 27).

Eckios — hi in Carniola (Krain) sedem habebant — aut omnes aut aliquos fuisse lutheranos vel ex eo collegeris, quod a. 1537—1590 quattuor ex iis in universitate tubingana litteris studuerunt (*Joh. Loserth*, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert, Stuttgart 1898, 112²). Elisabetha certe lutheranismi valde tenax erat. Gasparum quoque maritum eius cum protestantibus sensisse constat; cui Christophorus cardinalis Madrutius a. 1565 minitatus erat, se effecturum, ut ex principatu tridentino ex-

---

[1] Alberti V.

[2] De romano hoc historico praematura morte abrepto († 1910) cf. *Archivio* della R. Società Romana di Storia Patria XXXIII, Roma 1910, 507—508.

pelleretur, si eucharistiam catholico ritu sumere recusaret (*Hirn* l. c. I 136). Fortasse Canisius cum Elisabetha verbis quoque egit, cum exeunte m. Maio 1568 Romam petens per Oenipontem transiret [cf. infra, mon. it. (2)]; erat illa ex numero feminarum nobilium, quae in arce Ambras prope Oenipontem sita cum Philippina Velsera, Ferdinandi II. archiducis uxore, nonnunquam versabantur (*Hirn* l. c. II 334).

1590. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris viceprovinciali. Roma inter exeunt. m. Aug. et ineunt. Oct. 1568.

Ex Hoffaei epistulis autographis. G. Ep. IX f. 139 176[a].

De sodalibus ad sacros ordines promovendis.

Cum S. Pius V. a. 1566 interdixisset, ne quis religiosus ad sacros ordines promoveretur, antequam sollemnem professionem fecisset (Can. V 487), P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris viceprovincialis petierat (ut videtur), ut ea in lege cum aliquot sodalibus suis Romae dispensaretur. De qua dispensatione Oeniponte 18. Octobris 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit: „Vide me magnum errorem commisisse: plane ex literis P. Canisij intellexeram, habere me facultatem promouendi ex quadam dispensatione tres fratres ad sacros ordines, sine praecedente professione, solamque illorum bonitatem et aetatem nullam admittere dispensationem. Jtaque curaui de aliorum consilio ad subdiaconatum promouerj Antonium Balduinum, Matthiam Viennensem, et Wolfgangum Arcularium[1], quem postremum tamen vix aptum iudico ad professionem hoc tempore. Christophorus Ziglerus noluit hoc anno initiarj[2]. Videat nunc P. V. quomodo error meus atque etiam ego castigandus sim."

Eandem Canisii epistulam romanam Hoffaeus significare videtur, cum Augusta 17. Decembris 1568 Borgiae scribit: „Quid ego secutus sim in promouendis tribus fratribus ad subdiaconatum, indicabit epistola P. Canisij ad me data, quae clare dicit tres promoueri ex dispensatione posse, nec aliud exigit quam vt in casibus conscientiae instituantur, alios vero citra professionem nullos promoueri posse."

In prioribus illis litteris, Oeniponte datis, *Hoffaeus* haec de cardinali Truchsess *addidit, proceres quosdam secretioribus nominibus denotans: „Vtinam Reuerendissimus Augustanus tam facile impetret ab Vniuersitate[3] vt citra professionem nostrj in sacerdotalem numerum pro necessitate venire possint, quam facile ab eadem Germaniae gubernator impetrauit vt parua naturalia[4] in hanc Classem[5] toties ingrederentur. Non egebat Christj vinea istis p. naturalibus, sacerdotibus operarijs eget[6]: vix est qui fame pereuntibus panem frangat[7], aut frangere velit." [8]

S. Franciscus Borgias, antequam alteras illas Hoffaei litteras (quibus ipsa Canisii epistula adiuncta fuisse videtur), accepisset, Hoffaeum graviter vituperavit. Sic enim ad eum Borgiae mandatu *Polancus* Roma 17. Novembris 1568 *scripsit: „Quanto alli tre ordinati senza hauer fatta la professione debita secondo l' ordine che diede il Pontefice, pare à N. Padre che s' è fatto grande errore . et non uuole che in modo alcuno procedano più oltra negli altri ordini[9], se prima non habbino

---

[1] De Balduino v. supra p. 82; de Matthia Lakner (Lackner) viennensi v. *Can.* IV 648[1]; de Arculario (Vietore, Fabro) *Can.* V 719[2].

[2] De hoc v. *Can.* III 494—495, et supra p. 17; a. 1568 Oeniponte in prima classe docebat (* *Catalogus* oenipont. a. 1568; GSC 66 f. 359[a]).

[3] *Polancus* Societatis secretarius supra hoc verbum scripsit: „papa" (Pio V.).

[4] *Polancus* notavit horum librorum aristotelicorum nomine designari „Reginas" (Magdalenam et Helenam archiducissas).

[5] *Polancus:* Collegium. Quid cardinalis impetraverit, v. infra, ep. n. 1591.

[6] Cf. Mt 20, 1—16; Lc 10, 2 etc. [7] Cf. Is 58, 7; Thr 4, 4.

[8] In eadem epistula Hoffaeus Maximilianum II. imperatorem „Rectorem", Ferdinandum II. archiducem „Dialecticam", Albertum V. Bavariae ducem „secundam secundae" (S. Thomae) vocat (l. c. f. 176[b] 177[b]).

[9] Diaconatum et sacerdotium significat.

fatto la professione. et de più che Wolfango hercolario[a] in niuna maniera faccia professione, ne pigli ordine. Sapia ancora V. R. che alcun' altra persona che simplicemente et per imprudentia haueua fatto simil cosa, ha hauuto da N. Padre bonissima penitenza. ma si contenta che V. R. in penitentia dica tre giorni li 7. salmi[1], et al fine delicta quis intelligit? ab occultis meis munda me[2]; benche si persuade che questa cosa è stata per pensar, che lo poteua fare, et non per malitia o inobedientia alcuna. per tanto V. R. intende la mente di S. Santità et di N. Padre che non si promoua alcuno senza professione et licentia" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 193).

Nescio an vel cum his vel cum aliis Canisii litteris Hoffaeo missa sint duo illa Borgiae praecepta, quae circa id tempus in omnes Societatis provincias missa esse notatum est in antiquo illo Codice „Def.": „A 3. di Agosto ordine accio ogni collegio per ogni mese dicessi tre messe per S. Santita et questo per un anno, cessando quelle che si soleuano dire ogni settimana[3] dapertutto. A 26. di settembre ordine che si dicessero le letanie[4] ogni di per tre settimane per aiuto dei Catholici di Fiandra et Francia. et ogni Sacerdote dicesse una messa à tal intentione et li fratelli una corona da pertutto" (Messe et orr., in a. 1568).

1591. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO. Augusta Vindelicorum 4. Septembris 1568.

Ex autographo (2°; 3 pp.; in p. 4 inscr. et pars sig.). G. Ep. IX f. 145^a—146^b.

Sodales mittendi. Candidati et novi sacerdotes. Litterae diligenter custodiendae. Canones arabici concilii nicaeni per P. Pisanum vulgandi. Fr. Vicus. Reginae collegium oenipontanum saepe ingrediuntur. „Zipherae". Ingolstadii scholae „particulares" tollentur. Expedit, ut noviciatus Monachii, scholasticorum seminarium Dilingae constituantur. Sociorum mutationes. Oeniponte schola rhetoricae auferenda est. Dilingana fundatio vivo cardinali absolvenda est; estne eadem Augustam transferenda? Metuendum Dilinganis est ex capitulo cathedrali. P. Merquitii epistulae ad „beatas". Novicii ex tirocinio educendi. Socii infirmi. Socii germanice et cum veris nominibus suis adversus haereticos scribere debent. Contubernium oenipontanum. Vita S. Ignatii. Bulla Coenae. Energumena.

† Admodum Reuerende in christo Pater Pax Christj etc.

Post visitationem meam et saepe et multa ad Reuerentiam V. scripsi, ac vtinam accepisset omnia: hactenus autem nihil accepi responsi. Egemus vno aut altero bono coco qui valeat in curandis infirmis, vno aut altero qui praestantes sint in literis humanioribus praesertim in graecis et poësi. Quod si Vlmensis[5] ille non melius habiturus sit hac hyeme quam hactenus, reducat eum R. V. si voluerit: sciat tamen Collegia satis esse grauata, nec paucos deesse qui in societatem accipi cupiant. Hoc anno habebimus[b] etiam sat multos sacerdotes posteaquam R. V. effecerit apud N. Patrem et apud Reuerendissimum[6] vt isti tres extra tempora ordinari possint

a) *Sic; scribendum fuit:* Arculario. b) *Ab Hoff. ipso corr. ex* habemus.

[1] Psalmos poenitentiales quos vocant; cf. *Can.* IV 991[1].
[2] Ps 18, 13. [3] Cf. *Can.* V 503.
[4] Litanias Omnium Sanctorum; cf. *Can.* V 279—280.
[5] Ioannes Beyel sive Pelecyus; v. supra p. 209.
[6] Apud S. Franciscum Borgiam praepositum generalem et apud cardinalem Ottonem Truchsess episcopum augustanum.

Augustae[1], alioquin ante Pascha vix eorum vllus ad sacerdotium perueniet: probe instituentur[a].

R. V. quaeso habeat curam mearum literarum ne in Scyllam incidant: nouit enim iam longo vsu hominum quorundam ingenia[2].

Cum isthuc venerint Canones Nicaeni D. Pisani, eorum habeat R. V. bonam curam, non solum vt cito perlegantur et iudicentur etc. sed etiam vt illis[b] commendatio aliqua vel papalis vel Cardinalitia in fronte praefigatur, putamus enim fore opus vtilissimum in Germania, cupimus autem cito quoque remittj[c][3].

Accepi a Patre nostro binas 6 Julij et 10 Augusti datas: hic ad vtrasque respondeo. Joannes Anglus laeto animo accepit Patris nostrj literas: bene satis habet, creatus est artium Magister de consensu Patris nostrj, et praeerit hoc anno suae classi Rhetoricae, more solito[4].

Jstae beatae Oenipontanae impetrarunt per Reuerendissimum apud Papam quod diu optarunt, nimirum vt possent nobis in Collegio esse molestae quoties volunt, volunt autem saepe: meliorem tamen spem nobis fecerat Pater noster, sed. Haec ad literas 6. Julij[d][5].

Exemplum Zipherarum hic mitto quae nuper isthic intellectae non sunt. Aliquando casus exigeret, vt de singulis quoque Collegiorum

a) instituuentur *Hoff.* b) *Ab H. corr. ex* eorum. c) *Vide infra, adn. 3.* d) *Vide infra, adn. 4.*

---

[1] De fratrum scholasticorum ad sacros ordines extra tempora promovendorum facultate Societati concessa v. *Can.* II 261^2 300. Post legem illam a S. Pio V. a. 1566 latam necesse erat illos primum aut ad professionem sollemnem a praeposito generali admitti, aut singulari dispensatione a pontifice donari; v. supra p. 93^7.

[2] Hoffaeus metuebat fortasse, ne litterae in manus P. Georgii Schorichii inciderent; v. supra p. 95—96.

[3] Significantur 70 illi canones „arabici“ oecumenicae synodi nicaenae; de quibus plura sub ipsam hanc epistulam dicentur. P. *Ioannes Polancus* Societatis secretarius in huius capitis margine *scripsit: „venghino, et si giudichera“.

[4] *Polancus* in *litteris mandatu Borgiae Roma 6. Iulii 1568 Dilingam ad Fr. Ioannem Anglum sive Vicum (v. supra p. 146) missis: „Accepit“, inquit, „P. N. Praepositus literas illas quas 14. maij dedisti, quibus aliquo modo conqueri uideris, quod ea quae sepulta [*ap.:* sequuta] iam fuerant aut esse debuerant denuo in memoriam reuocata tibi, et obiecta fuerint, Significas etiam te timere ne in offensionem P. prouincialis huius modi uerbis incidas; frater charissime bono queso animo esto, et potius sollicitus sis ne qua in parte officio charitatis in Societatem nostram et obedientiae in superiores desis“ etc. (ex apogr. eiusd. temp.; ubi „prouincialis“ a libr. correctum est ex „Viceprouincialis“. Germ. 67 f. 160^a).

[5] „Beatae“ illo tempore, maxime in Hispania, vocabantur mulieres, quae praeter caeteras pietatem colebant (*Du Cange* l. c. I 613). Caeterum vocabulo „Beatus“ iam veteres scriptores latini pro appellatione sive substantivo, ut dicere solemus, utebantur (*Thesaurus* linguae latinae, ed. auctoritate Academiarum Germ. II, Lipsiae 1900—1906, 1919). *Borgias* Roma 6. Iulii 1568 Hoffaeo *scripserat: „Si uedera di dar ricordo all' Illustrissimo Cardinale d' Augusta, che non dimandi per le serenissime Regine quella licentia d' entrar nelli Collegij ogni uolta che uorranno, et si ben lo domandassi, forsa non li sarebbe concesso per il Papa“ (ex apogr. eiusd. fere temp.; Germ. 67 f. 160^b—161^a). Videtur igitur facultas, quam Magdalena et Helena reginae a. 1567 per cardinalem Commendonum a S. Pio V. impetraverant (supra p. 44), non tam ampla fuisse, ut earum desideriis plene satisfieret. *Polancus* in margine *notavit: „curabitur“.

personis similes essent zipherae correspondentes, quod facile effici posset, impositis etiam alijs Ciuitati et Collegio nomjnibus etc.[a] [1] ... Mundo fidere non possumus[b]. Sed etiam sigilla et superscriptiones[c] (excepto primo[d] literarum plico seu operculo) in tali casu alia et diuersa esse possent, vtrobique nota. Rectores possent etiam alia principum et magnatum nomina fingere (sed nimium aliquando sapio[2]) idem de nostris officijs dixerim etc.

Vehementer mihi probatur quod scholae particulares Jngolstadij tolli debeant[e] [3]: videbo quomodo id paulatim effecero saltem ex parte: at nunc Princeps[4] ibi est: eius expecto discessum antequam camerinam moueam: equidem plus timeo hac in parte nostros quam aulicos apud quos tamen haud dubie magnam venabor inuidiam; norunt enim me illorum studijs diu fuisse contrarium[5]: interim mauult R. V. spectator esse quam actor.

Quod autem Pater noster societatis seminarium per omnia Collegia ita spargere velit, vt Monachij et Oeniponti sint humanistae[6], Jngolstadij artistae, Dilingae theologi, hoc ni fallor vt hactenus, frustra tentabitur. Domus Nouitiorum Monachij non fert seminarium: vt autem illa domus Halam transferatur ego non facile suasero, vt ante scripsi etc. De oeniponto scribam inferius, in alijs magis probo sententiam Dilinganorum, quam ad me scriptam his adiunxi[7]. Sumque in eadem sententia vt ante, nimirum vt Oenipontanis et Jngolstadianis[f], singulis 18 personae sufficiant, et illi Monachiensibus, hi Dilinganis quotannis aliquid contribuant, et plenum satis seminarium Dilingae, plenam etiam domum probationis facile alemus Monachij[g]. Sed hac de re alias fusius egi.

Quod P. Theodoricus[8] de M. Paulo (breui Jngolstadium transferendo) Vegiano scribit[9], idem etiam mihi probatur: eius loco mittam Dilingam M. Jo. Paulum oliuam si Jngolstadianos habuero propitios[10]. Haec ad literas 10 Augusti datas.

Prima Classis Oenipontana nunquam fuit plene rhetorica sed paulo plus quam humanitatis, habuit tamen Praeceptorem Rhetorem.

a) *Vide infra, adn. 1.* b) *Sequuntur vv.* Sed etiam sigilla, *ab H. oblitt.* c) *Sequuntur vv.* sub pr, *ab H. oblitt.* d) *Sequens v. ab H. in margine additum est.* e) *Vide infra, adn. 3.* f) *Ab H. corr. ex* Jgolstadianis. g) *Sequens v. ab H. in margine additum est.*

---

[1] Vide supra p. 213. *Polancus* in margine scripsit: „mittantur cifre communes germaniae". [2] Cf. Eccle 7, 17; Rom 12, 3.

[3] Vide supra p. 202. *Polancus* in *margine: „fiant"; neque tamen dubium esse potest, quin scribere voluerit: „fiat", i. e. tollantur.

[4] Albertus V. Bavariae dux. [5] Vide supra p. 135.

[6] De Societatis iuvenibus scholasticis scribit; v. supra p. 202.

[7] Cf. supra p. 204. [8] Canisius rector dilinganus.

[9] De hoc v. supra p. 47—48. Quid de seminario dilingano Borgiae visum sit, sub ipsas has litteras dicetur, n. 3.

[10] P. Oliva (cf. *Can.* V 482) Ingolstadii ineunte m. Octobri 1567 erat „Lector Dialectices in academia et Poëseos in scholis nostris, Confessarius Italorum" (* *Catalogus* ingolstad. eo tempore scriptus; GSC 66 f. 388 389).

Nunc in illa prima[a] vix duo aut tres (vt Rector[1] scribit) manent, abeunt enim alij, vbi Rhetoricum studium alibj[b] finire possint, quamquam cum ego ibi essem, vix in vniuersum 7. numerauj, tanta est ibi raritas externorum, taceo de locj et aëris incommoditate tum etiam annonae caritate. Hanc ob causam voluisset Rector tollere nomen classis Rhetoricae et retinere tantum pro suprema, classem humanitatis: ego suasi, vt Patrem nostrum de hac mutatione informaret, et responsum expectaret[2]. Velim autem vt Pater noster annueret, vt Rhetorica classis tolleretur et probaret supremam classem humanitatis. sed responsum esset maturandum, nam circa S. Lucae[3] erunt studiorum renouationes. Posset etiam mihi responderi, si Rectoris informatio isthuc cito non veniret.

Posteaquam isthic adest Reuerendissimus noster[4], posset ac deberet serio cum eo tractari de fundatione Collegij Dilinganj: profecto clare iste Bibliopola[c] et Scholares[d] Augustani dicunt quod non simus illos habiturj valde propitios post obitum Mercatoris[e] illius etc.[5] Et licet Reuerendissimus inuocet Caesarem et nostrum Ducem[6] etc. considerandum tamen isthic erit quid sperandum, quid metuendum nobis sit. A Domo[f][7] Jlla nil nobis sperandum, multum metuendum. Turpe foret si illinc pelleremur. Vtinam transferrentur nostrj Augustam, cum illa speranda sua fundatione, forte non deessent qui commodam domum darent[g] vel etiam aedificarent: hoc Mercatore viuo, commode et cum honore[h] hoc fieret. Bone Deus, parum facimus in isto angulo.

Saxo Marquitius habet mirabile sigillum, quo ad bertas[i] [?][8] vtitur et nescio quos alios: haec scribo in secreto[9].

a) *Vide infra, adn. 2.* b) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* c) d) e) *Vide infra, adn. 5.* f) *Vide infra, adn. 7.* g) *Tria vv. sqq. in margine addita sunt.* h) *Sequens v. ab H. supra versum scriptum est.* i) *Sic; cf. infra, adn. 8.*

---

[1] P. Nicolaus Lanoius. [2] *Polancus* in *margine: „resti, se vogliano".

[3] Circa d. 18. Octobris. [4] Cardinalis Truchsess.

[5] *Polancus* supra verbum „Bibliopola" *scripsit „decanus", et supra verbum „Scholares" scripsit: „Canonici", et verbo „Mercatoris" inscripsit: „Praelati"; unde cognoscitur, Hoffaeum secretioribus hisce verbis Christophorum de Freyberg cathedralis capituli augustani decanum, eiusdem capituli canonicos, cardinalem Truchsess significasse.

[6] Maximilianum II. et Albertum V.

[7] *Polancus* supra hoc verbum scripsit „capitulo".

[8] Hoffaeus, sicut canonicos vocat „scholares" (v. supra, adn. 5), ita et hoc loco et alibi „beatas" sive foeminas pietatem singulariter colentes (cf. supra p. 215[5]) vocat „bertas" (v. infra, ep. n. 1621); ut Helenam reginam etc. P. Ioannem Merquitium saxonem (v. supra p. 83) Canisius Oeniponte secum Romam adduxerat, ut eius mores emendarentur; v. infra, mon. it. (6).

[9] De Merquitio *S. Franciscus Borgias* iam 6. Iulii 1568 Lanoio rectori oenipontano *scripserat: „Non si giudica espediente, habbia questa communicatione di lettere, con quelle deuote di palazzo, e se accadessi parlar anche alla Regina Madalena, accio sia più impedita questa communicatione di lettere, con crediti de pigliar danari quanti uorra, come intendiamo, li han dato per troppo charità, saria ben far tal officio benche di quà si usara etiam diligentia per l'auenire, acciò in questa et in ogni altra cosa si aiuti" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 160[a]).

Cogit necessitas et suadet vtilitas, vt ex Nouitiatu educamus aliquos fratres vnum aut alterum mensem citius quam finierint Nouitiatum, sed securi et tam probati sunt modo, quam probatos eos post probationis legitimum finem sperare possimus: non itaque contra decretum aut Patris nostrj mentem nos acturos metuo [1].

M. Robertus [2] Hjbernus aliquandiu sanitatis causa Jngolstadij fuit, sed cum peius valeret, coactus fui eum Dilingam reuocare, vbi non recte habet: expecto autem responsum, an paulatim per Rhenana Collegia Louanium versus, vna cum P. Vincentio [3] mitti possit, vbj sperat ob patriae propinquitatem se restaurari posse: scit R. V. nunquam eum in Germania (vti nec P. Vincentium) postquam ex Jtalia infirmus venit, bene valuisse.

Reuerende Pater, tempus videtur postulare, vt Societas calamum stringat contra haereticos solito frequentius: profecto ipsi non tacent: astuti sinunt etiam nos latinizare, ipsi coram plebecula pernitiose germanizant magno sane suo cum foenore. Cur non plura scribimus germanice pater, an non latinorum librorum nimis magna pro doctis copia? Sed esset tamen praescribenda regula examinandorum librorum qui Societatis nomine euulgari debent [a]: vt autem ficto vel alieno nomine nostra edantur, nec tutum videtur, nec bonam habet speciem, et tandem discitur cum maiore scandalo, quis sit aut fuerit autor: potius nil exeat, nisi bene probatum. Quis autem scholastica intelligit?

Annales [4] Oenipontanae nescio quid de instituenda domo conuictorum insinuant: certe pare s' habbia d' andar' con piedi di piumbo.

Vitam P. Jgnatij ego libenter vertam germanice [5]. Vbi manent explicationes in bullam coenae Dominj? Egregie daemones nostram patientiam exercent: vtinam cum honore liberemur. Susanna [6] vorat vitra. Ora pro nobis Pater Reuerende. Augustae 4. Sept. 1568.

R. V.

filius in Christo Paulus Hoffaeus.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Nostro Francisco Borgia [So]cietatis JESV Praepo[sito gene]ralj etc. Vel . Reuerendo P. Canisio etc. Romae.

a) *Sequitur* non *aut* nam, *ab H. oblitt.*

---

[1] Secunda *Congregatio generalis* Societatis a. 1565 decreverat, ut in singulis provinciis domus probationis instituerentur, „utque biennio et bene probarentur Novitii, non litterarum, sed mortificationis ac profectus spiritualis studio vacando: in secundo tamen anno possit a Provincialibus ex commissione Generalis circa studium dispensari, habita ratione personarum, locorum et temporum" (decr. 14 post elect.; *Institutum* S. J. II 197). Quid Hoffaeo de hoc capite a Borgia responsum sit, sub ipsas hasce litteras dicetur, n. 3. [2] Rochfort; v. supra p. 122[1].

[3] Pouuel anglo (de quo *Can.* IV 648[6]); de quo in collegii ingolstadiensis **Catalogo* exeunte a. 1566 scripto notatur: „ad Ptisim omnino declinare videtur" (GSC 66 p. 406—407). [4] Litterae annuae.

[5] P. Petrus Ribadeneira S. J. vitam S. Ignatii Borgiae iussu scribebat (v. *Can.* V 510); quae primum edita est latine Neapoli a. 1572. [6] Cf. supra p. 210.

Apparet Hoffaeum hac inscriptione hoc tantum significare voluisse: Epistulam Borgiae vel Canisio per tabellarium tradendam esse. Ipse autem Hoffaeus epistulam non ad Borgiam, sed ad Canisium dedit; hunc enim alloquitur atque appellat; Borgias vero ab eo verbis „Pater noster" utpote tertia persona (quam vocamus) commemoratur.

1. Epistula haec singulariter digna est memoratu, quia in ea primum comparent canones arabici concilii nicaeni. Oecumenica synodus nicaena (prima, a. 325 habita) praeter symbolum et decretum synodale edidit 20 canones ad disciplinam ecclesiasticam spectantes; qui in ecclesia et orientali et occidentali semper noti erant; iidem iam ante medium saeculum XVI. non solum latine, sed etiam graece (Parisiis a. 1540 per Ioannem Tilium episcopum) typis exscripti erant (*Hefele* l. c. I² 282 359. Histoire des Conciles par Ch. J. Hefele, éd. par *H. Leclercq* O. S. B. I, Paris 1907, 503—528). In aliquibus vero terris orientalibus ferebant, non 20, sed 80 (84) canones a concilio editos esse; epistula quoque circumferebatur latina a S. Athanasio et Aegyptiorum episcopis ad Marcum papam data (eam spuriam esse nunc apud omnes constat), qua Athanasius affirmabat: Nicaeae primum a Graecis 40 „capitula" graece et a Latinis 40 latine „dicta esse", deinde autem patribus concilii placuisse, ut ex 80 illis „ad formam septuaginta discipulorum, vel totius orbis terrae linguarum septuaginta" 70 fierent (*Migne*, P. gr. XXVIII 1445—1446). Ac P. *Ioannes Baptista Elianus* sive *Romanus* S. J. Alexandriae, quo a. 1561 a Pio IV. legatus erat (v. *Can.* V 272⁴), in codice quodam arabico bibliothecae patriarchalis 80 illos canones nicaenos repperit, qui deinceps „canones arabici" vocati sunt; hos Romae a PP. Eliano et Francisco Turriano, adiuvantibus Orientalibus aliquot, latine versos, P. Alphonsus Pisanus per Turrianum accepit; idcirco Pisanus putabat, se 70 illos canones nactum esse, qui in epistula pseudoathanasiana memorantur. Novissime autem clar. Dr. *Osc. Braun* 73 canones syriacos, qui arabicorum illorum valde similes sunt atque primae synodi nicaenae auctoritatem et ipsi prae se ferunt, Romae repperit; qui eos vel exeunte saeculo IV. vel ineunte V. (a Maruta Persarum episcopo, ante a. 420 mortuo?), vel saltem ante a. 490 compositos esse, et ex iis arabicos illos profluxisse censet. Hoc apud omnes constat, neque syriacos illos, neque arabicos canones revera nicaenae synodi esse; neque tamen negari potest eos ad disciplinam ecclesiarum orientalium cognoscendam multum valere (*C. J. Hefele,* Die Akten der ersten allgemeinen Synode zu Nicaea, in „Theologische Quartalschrift" XXXIII, Tübingen 1851, 41—80. *Osc. Braun,* De Sancta Nicaena Synodo. Syrische Texte des Maruta von Maipherkat, Münster i. W. 1898, 20—25). *Polancus,* mandatu Borgiae, ad litteras P. Theodorici Canisii rectoris 1. Iulii 1568 datas respondens, Roma 10. Augusti 1568 *scripsit: „Ce stato charo intendere fossino raccolti per il Padre Pisa quelli 70. canoni del Concilio niceno, V. R. procuri ci siano mandati quà" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 167ᵇ). De editione a Pisano a. 1572 facta (quam editiones Turriani et Ecchellensis secutae sunt) suo loco dicetur.

2. Ea quoque, quae Hoffaeus de daemonibus illis scribit, paulo accuratius considerentur oportet; futurum enim erat, ut proximis annis Canisius ipse negotio illi implicaretur; quod Sociis valde molestum fuisse (cf. supra p. 210) vel ex hoc ipso intellegitur, quod Lutheranis causam praebebat Catholicos, imprimis Societatis homines, irridendi atque calumniandi. Exempli causa pono *locum ex „Annalibus Augstburgensibus" *Achillis Pirminii Gassari* (Gasser) medici augustani et eorum temporum aequalis (cf. *Can.* III 609¹); sic igitur is scripsit de P. Wendelino Völckio S. J. et de duabus puellis, quibus Wendelinus a. 1568 exorcismos adhibebat (una earum erat Susanna, altera Margarita vocabatur; v. supra p. 210, et infra p. 221, et *Ign. Agricolam* S. J., Historia provinciae Societatis Iesu Germaniae Superioris I, Augustae Vindelicorum 1727, Dec. 3, n. 187—189): „Nostris peccatis, et cum primis ingratitudine populi erga Euangelium, ita promerentibus, omnino per Vrbem Augstburgensem, noua Loiolanorum secta inualuit tanta superstitione hypocrisique, vt mensibus Iunio ac plus minus quoque sequentibus, miras praestigias, Vuendelino

Bietigkaimense[1] potissimo coniuratore, cum duabus insanis puellis (.utpote hypochondriacis et hystericis conuulsionibus, insanoque amore perdiu iam laborantibus.) in domo Georgij Fuggeri, vxore eius Vrsula (.quae proselytos semper facere omnibus modis contendebat.) ita instante, horrendis exorcismis, pro stabiliendis inuocatione Sanctorum, adoratione panis Eucharistici, poenitentiae sacramento, et merito operum nostrorum, perfricta fronte exercere neutiquam erubuerint: Idque initio inter priuatos parietes, paucis et his domesticis saltem praesentibus, dein idoneis alijs quoque admissis, tam diu factitarunt, donec sibi probe instructi uiderentur, Tum actus illos in Dominicastrorum fanum bis, ad Vlrychianum templum quater, et demum in ipsum Chorum episcopalis ecclesiae quoque, tanquam illustriora theatra, publice transferre pro sua confidentia ausi fuere, ac quoties nefandis superstitionibus modo hunc modo alium cacodaemonem eiectum dicerent (nam astantium nemo vel minimo signo aliquem expulsum aut aufugientem animaduertere potuit) subinde tamen fabulam eam pro arbitrio, et ad quamcumque liberet horam renouantes, idem semper quod antea non sine fraudis suspitione apud fascinatos repetere non sunt neque Deum neque homines veriti. Quo ad tandem XVIJ Augusti ciuiles Consules, uulgi murmure permoti, Medicis suis adfectas puellas dijudicandas demandassent[a], reuera ne et naturali modo essent melancholicis symptomatibus obnoxiae, an uero demonijs obsessae. Ibi cum diabolicis illis coniurationibus non omnes interesse voluissent, neque etiam pro artis oportunitate illas examinandi occasionem habere potuissent, nihil opereprecij praestitere: Monachi ergo illi non monachi, eos qui tenebras magis quam lucem amabant[2], in erroribus inueteratis non solum ad ludibrium confirmare, sed etiam falsis signis dementare ultra biennium, etiam in alijs puellis apud Hansum Fuggerum, perrexerunt. Fassi sunt autem immundi illi spiritus, quorum plus minus quadraginta vel solam Susannam (.de qua etiam ante quinquennium diximus[3]...) torquebant, sibi nomina, plane tali negotio conuenientissima esse, quae tamen latine non facile expresseris, uidelicet Hennenflygeli, Rappenfûssi, Hundskopfij, Hanenkopfij, Heudexi, Seelendiebi, Rossstrecki, Hellhundi, Pauli Krattzeri, et quod omnium, tanquam dignum talium actionum epiphonema, turpissimum est, ..." [b 4] [?]. Ita habet Annalium exemplum illud, quod exstat in bibliotheca vaticana, Cod. Pal. lat. 913 p. 674—675; in quam bibliothecam saeculo XVII. illatum est ex bibliotheca heidelbergensi; cui obvenisse videtur ex testamento Udalrici illius Fuggeri, qui, cum a fide catholica defecisset, Heidelbergae sedem fixit et post mortem Gassari eius sibi bibliothecam comparavit. Edidit quidem eosdem „Annales" *Io. Burchardus Menckenius* vir protestantium partibus addictus et „Pontificiis" parum favens (Scriptores Rerum Germanicarum, praecipue Saxonicarum I, Lipsiae 1728, 1317—1954); at is codice usus est bibliothecae ducum saxo-gothanorum, quem breviorem quam palatino-vaticanum esse ex ipso, quem modo posui, loco conieceris (nisi Menckenius de industria aliqua omisit); desunt certe (ut de aliis lectionibus variantibus nihil dicam) apud Menckenium (l. c. 1920—1921), quae palatinus habet de „ingratitudine populi erga Euangelium" [lutheranum], de „nefandis superstitionibus" etc. Caeterum germanicam quandam Annalium Gassarianorum versionem iam exeunte saeculo XVI. vulgaverat *„Wolffgangus Hartmannus"* minister protestantium ebersbacensium (Eberspach) in „Dritter vnd letster Theil. Der Weitberuempten Keyserlichen ... Reichsstatt Augspurg in Schwaben, Chronica", Basel 1596; ubi locus ille (cum codice gothano fere congruens) est p. 112—113.

a) demandasset *Pal., Menck.* b) *Vide infra, adn. 4.*

---

[1] Bietigheim, oppidum wurttembergense. Ipse *Völckius* P. Hieronymo Natali visitatori affirmavit, se ortum esse „ex oppido Besigkain" (Besigheim) in ducatu wurttembergensi sito (Epp. *Nadal* II 589); duo haec oppida parvo spatio inter se distant.

[2] Cf. Io 13, 19. [3] Vide *Can.* IV 806—807.

[4] Sequitur verbum obscenum.

Divulgabatur autem circa ipsum hunc a. 1568 a Lutheranis *libellus manu scriptus et a *Christophoro Iacobello* lutherano, augustani „hospitalis civici parocho" (ita eum appellat *Gassarus* apud *Menckenium* l. c. I 1925) compositus, cui hic fere titulus erat: „Jesuitterische Hanndlung, Teuffels Beschworung, vnd austreibung, vnd was sich darneben, zwischen Innen, der Frawen Georg Fuggerin, vnnd dem Predigcannten jm Spittal verloffen vnd zugetragen hat, M. D. LXVIII." Ubi refertur, ex famula quadam Georgii Fuggeri, a septem daemonibus, quorum alius alii successerit, per Doctorem Simonem Scheibenhart (parochum ad S. Mauritii) liberata, 25. Iunii 1568 per P. Wendelinum (Völck) in templo Dominicanorum, Georgio Fuggero et aliis fere ducentis astantibus, octavum daemonem eiectum esse; qui se „Hellhundt" vocari affirmaverit et, a Wendelino coactus, narraverit, puellam illam varia peccata admisisse; puellam quoque ipsam, cum daemon eiectus esset, eadem confessam esse. Haec, inquit *Iacobellus*, relatione („Neue Zeittung") quadam sparsa sunt; in qua praeterea narratur: Exorcismi illius lutheranum quoque ministrum quendam adfuisse spectatorem; atque hunc continuo Ursulam Fuggeram adisse ab eaque petiisse, ut puellam quoque suam, quae et ipsa obsessa esset ideoque in valetudinario custodiretur, per Iesuitam illum liberandam curaret; Völckium autem animum ad opem ferendam paratum obtulisse. Verumtamen, inquit *Iacobellus*, haec falso narrantur, „jst ain teuffelische, faiste, Batzete, vnnd recht Iesuitterische lugen". Se nequaquam exorcismum illum spectasse; Ursulam vero Fuggeram in valetudinarium venisse et effecisse, ut Maria — id ei nomen erat — invita potius quam libenti animo in aedes fuggericas transmigraret; ibi autem Völckium exorcismos ei adhibuisse, Iacobello (Fuggerae invitatu) praesente quidem, sed puellam obsessam esse negante; postea vero Mariam, minis et vi adactam, lutheranismum abiurasse et catholicam fidem professam esse; Iesuitas autem toti „ministerio evangelico" illusisse et exorcismos ex domesticis parietibus in omnes ecclesias transtulisse (ex libelli exemplo, eodem fere tempore scripto, quod exstat Maihingae [Maihingen] in bibliotheca principum de Oettingen-Wallerstein [1], Cod. „III [Deutsch] 2." f. 7).

Ita quidem Iacobellus Lutheranus acerrimus, qui Matthiae Flacii partes sectabatur et cum reliquis Lutheranorum ministris augustanis tantopere dissidebat, ut tandem officio cedere ipsorum opera per magistratus cogeretur (*Gassarus*, Annales, apud *Menckenium* l. c. 1928—1929). Multae certe fabulae de Iesuitis eo tempore disseminabantur (cf. supra p. 185). Hoc tamen etiam ipse P. *Matthaeus Raderus* S. J., inter a. 1594 et 1598 scribens, de Susanna in *Annalibus Augustani Collegii (cf. *Can.* II LI—LII) narravit: Eam, cum Ursulae Georgii Fuggeri uxori famularetur, daemoni se devovisse devotionisque litteras suo sanguine scriptas eidem tradidisse, deinde ad mensam eucharisticam accessisse et sacram hostiam, ex ore extractam, „in locum pudendum" coniecisse; quod ubi fecisset, statim eam a daemone esse obsessam; Ursulam autem re cognita, quid faciendum esset, ex Wendelino Völckio confessario quaesivisse (Cod. friburg. „Hist. coll. Aug." p. 38—42; cf. etiam *Agricolam* l. c. I, Dec. 3, n. 226). Hoffaeus viceprovincialis id negotium tractabat, consulendo etiam viros doctos; exstat adhuc *epistula Dilinga 23. Augusti 1568 a P. *Alphonso Pisano* S. J. theologiae in ea universitate professore Augustam ad Hoffaeum missa, quae paene tota de obsessione diabolica et de exorcismis est; acturum se dicit Pisanus de diabolo „contra diabolum, qui tantum negocium nobis facessit"; ac primum quidem de „Maria" obsessa (de qua plura paulo infra dicentur) disserit, deinde de „Susanna" illa, quae „publice vexatur tam diu ab hoste, et laceratur corpore, et laceratio visa fuit in S. Vdalrico a populo"; postea, utrum unus diabolus ab altero eici possit necne, quaerit (ex autographo, quod exstat Augustae Vindelicorum in archivo urbano, „Kath. Wesensarchiv" L 472).

[1] Aliud exemplum exstat Augustae Vindelicorum in bibliotheca urbana (*A. Stauber*, Das Haus Fugger, Augsburg 1900, 128—129). Bernae (Bern) quoque in bibliotheca urbis eiusdem libelli apographum asservatur: Catalogus Codicum Bernensium (Bibliotheca Bongarsiana). Ed. *Herm. Hagen*, Bernae 1874, 203—206.

Ingolstadio quoque (6. Septembris 1568) Augustam ad Hoffaeum a Socio aliquo *litterae latinae eaeque satis longae (5 pp.) missae sunt, quibus ad 10 quaestiones de obsessione et de exorcismo propositas respondetur; litterarum autem auctor — nomen exsectum est — fuisse videtur aut P. *Hieronymus Torrensis*, aut P. *Theodorus Peltanus;* uterque in universitate theologiam tradebat (ex autogr., quod exstat Augustae l. c. L 395). Protestantium autem augustanorum ministri ea opportunitate tam copiose ad catholicos impugnandos utebantur, ut ipsum rei publicae senatum auctoritatem interponere necesse esset. Sic enim *Paulus von Stetten* „senior", qui et ipse ex protestantibus erat, codice usus, in quem senatusconsulta referebantur, in a. 1568 (tempus, puto, aestivum sive menses Iunium, Iulium, Augustum fere significans) narrat: „Die Jesuiten, ... sonderlich P. Wendelin, nahmen damalen mit zwey angeblich besessenen Mägdlein anfangs in privat-Häusern, nachgehends aber öffentlich in denen Kirchen unterschiedliche Arten von Beschwörungen vor. Weilen aber solches so wohl auf denen Evangelisch- als Catholischen Cantzeln zu Controvers-Predigten Anlaß gab, und hieraus leichtlich mehrere Widerwärtigkeiten hätten entstehen können, als wurde denen Jesuiten bedeutet, dergleichen Actus hinfüro in der Stille und bey geschlossenen Thüren vorzunehmen, die Evangelische Prediger aber erinnert, sich auf der Cantzel bescheiden zu halten" (Geschichte der Heil. Rôm. Reichs Freyen Stadt Augspurg, Franckfurt u. Leipzig 1743, 582).

3. Ad complura huius epistulae capita non ipse Canisius, sed, eo consulto, *S. Franciscus Borgias* *respondit, litteris per Polancum Roma 25. Septembris 1568 ad Hoffaeum datis. Ex quibus haec tantum pono: „Si mandano qui certe zifre più uniuersali che quelle che V. R. ha mandate, et conforme à quelle potra scriuere ciò che li parera ... Se tornara più commodo far in un locho il seminario delli scholari, che in diuersi, come V. R. mostra sentirlo et il P. Rettor detto [1] lo mostra con molte raggioni, facciasi in bon hora, parendo anche cosi à quelli che hanno meglior uoto in questo caso nela Prouincia. ... Quanto al cauare l uno ò doi mesi auanti il tempo ordinario del nouiciato intendiamo che uuole dire auanti d' un anno che quì dopo che sono stati un anno, et tal uolta più in probatione nela casa mandandosi pur al Collegio à studiare, stanno sotto un altro maestro de nouicij insin' al biennio adempito, non perche li si possono guardare tutte le regole del nouiciato, ma perche si tiene special cura dell' aiuto loro spirituale, et la formula di questo 2º nouiciato si mandara un' altra uolta. ... Del scriuere contra li heretici, pare in questi tempi sara utile, ma non gia contrastare con li heretici, massime ignobili fra loro, quali uorrebbeno lustrarsi con simili contentioni, ma più presto pigliando alcun argumento graue et al proposito di quello confutando senza ingiurie li errori loro, et per questo effetto pare ben sia solleuato alcuno ò alcuni delli Theologi nostri occupati nelle lettioni, quali si giudicaranno più atti per scriuere, et come si potra hauer commodità di mandar successore, si mandara con l' aiuto diuino" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 179^b—180^a).

1592. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris viceprovinciali. Roma circa exitum m. Septembris 1568.

Ex Hoffaei autographo. G. Ep. IX f. 177^b.

Collegium dilinganum Augustam transferri non posse.

Hoffaeus Oeniponte 18. Octobris 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit:

„Summopere mihi placet Collegium Dilinganum, sed certe locus hactenus placere non potuit[2], . . . et videtur conandum esse, fundatore[3]

[1] P. Theodoricus Canisius rector dilinganus.

[2] Cf. *Can.* V 381 626[5]. [3] Cardinali Truchsess.

adhuc viuente, vt Augustam dictum collegium transferatur. Hic vero mihi Reuerendus P. Prouintialis haec verba obijcit:

Vtinam solidius extaret Collegij Dilingani fundamentum, quod nescio quomodo dicat R. T. recte Augustam posse transferrj; nam Romae audire nolunt de Monasterio praedicatorum ad nostros applicando, et Senatus non permittit, multoque minus Clerus, vt collegium habeamus Augustae."

Canisius his verbis respondisse videtur ad ea, quae Hoffaeus de collegio dilingano transferendo ad ipsum scripserat 4. Septembris (v. supra p. 217). Hoffaeus opinabatur Augustae nec senatum, nec clerum impediturum esse, quominus collegium conderetur; id ipse in litteris 18. Octobris datis significat; at Canisium ea de re rectius sensisse eventus probavit.

Nescio num Canisius Hoffaeum his litteris etiam de contionibus Augustae habendis monuerit; v. infra, ep. n. 1595.

1593. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris vice-provincialis CANISIO. Oeniponte inter med. Sept. et med. Oct. 1568.

Ex Hoffaei ad Borgiam ep. autographa. G. Ep. IX f. 148b.

Hoffaeus Borgiae scripsit Oeniponte 19. Octobris 1568: „Reginae meditantur de contionatore pro Hala vt scripsi P. Canisio."

Magdalena et Helena reginae id, nisi fallor, agebant, ut Halae in templo parochiali aliquis de Societate contionandi munere fungeretur.

1594. Cardinalis **IOANNES FRANCISCUS COMMENDONUS** pontificis ad imperatorem legatus CANISIO. Roboreto 6. Octobris 1568.

Ex apographo, quod a. 1887 Londini in museo britannico exscripsi ex apographo antiquo (saec. XVII. vel XVIII.), quod ibidem exstat in Cod. „Eg. 1078" (de quo *Can.* V LXIX) p. 366—368 353—354.

A pontifice ad Maximilianum II. legatus, ut eum ad concessionem protestantismi revocandam inducat, dolet, quod imperator eam legationem impedire conatur; miserum est, principum infidelium oratores semper cum honore excipi, legatos vero pontificis non semel esse reiectos. Ipse modo Oenipontem proficiscitur, ubi cum archiduce et Bavariae duce, praecipuis fidei columnis, de multis rebus consilia conferet, paratus, pro Dei causa vel ipsam mortem obire. Oeniponte ab aliquot annis, Vindobonae autem novissime aliqui praesentis vitae commodis studentes salutem publicam detrimento afficiunt. Canisius Deum pro Commendono orabit; et si legato aut Vindobonam eundum censuerit aut Oeniponte haerendum esse iudicarit, cardinalem Truchsess vel ipsum pontificem monebit.

Molto Reverendo Padre.

Qual sia la voluntà dell' imperatore intorno a questa legatione commessami da N. Signore sarà già noto alla Paternità V. per il corriero spedito dalla Maesta S. Cesarea, et intenderà anco gl' officii, che cosi ne farà il Signor ambasciator [1], le commissioni del quale se

---

[1] Maximilianus II., cum ingenti aere alieno premeretur et novis pecuniis indigeret, Vindobonae die 18. Augusti 1568, quo comitia ordinum Austriae inferioris incohabantur, baronibus et nobilibus („Herren und Rittern") cum condicionibus quibusdam concessit, ut et ipsi et omnes ipsorum ditioni subiecti in arcibus et oppidis et vicis et templis, quae in ipsorum potestate vel „patronatu" essent, Confessionis Augustanae liberum exercitium haberent. Qua re cognita S. Pius V. cardinalem

bene a me non sono note, mi vo pero imaginando che siano, chè egli debba dimostrar a N. S. che molto meglio, et con molto maggior frutto si possa trattare con quelli populi senza la presenza d' un legato Apostolico, et insieme assicurar S. Beatitudine della buona mente dell' imperatore et della buona speranza, che hà di condur da se le cose a servitio di Dio, dove un legato gli potrebbe disturbar i disegni suoi. Io non ne essamino le cagioni che possono haver indotto a questa deliberatione S. Maestà, la quale non dubito che si muova con intention buona et catolica, perchè a me ciò non tocca, essendo l' officio mio d' obbedir a S. Santità et esseguire come ministro quello che mi è imposto. Non posso già fare, che non mi doglia nel cuor di vedere ridotte a termine le cose della religione, che si giudichi di potterle trattar meglio senza l' intervento, non che senza l' auttorità del Vicario di Dio, et che s' introduca costume frà Principi che ricevendosi senza eccettione gl' ambasciatori anco degl' Infideli solamente a quelli di cotesta Santa Sede siano apposte difficultà, et che già più volte a dì nostri habbiamo veduto refutare i legati Appostolici [1], il che quanto gran segno sia dell' ira di Dio, mi si è tutto hoggi cavalcando per questi monti rivolto per la mente con infinito dolore dell' infelicità di questi tempi, nel qual dopo la speranza che hò nella misericordia di Dio mi consola il tener per fermo che qualunche deliberatione piglierà, sarà a la Beat. sua, come a vero suo servo, inspirata [a] dallo Spirito Santo. Questa ferma credenza mia, frà [b] [?] che m' humilio tanto alla bontà di S. Beatitudine che non ardisco quasi discorrere ne cercar quello, che sia meglio et più espediente

a) inspirato *ap.* b) *Sic ap.;* fa?

Ioannem Franciscum Commendonum prope Veronam morantem iussit cum potestate legati a latere ad imperatorem adire eique persuadere, ut eam concessionem revocaret. Sed Commendono eodem die, quo Verona in Germaniam versus profectus erat, festinus a caesare nuntius cum litteris occurrit, quibus is magnopere cardinalem rogabat, ne longius progrederetur; ostensurum se enim pontifici maximo, quam non opportune eo tempore legatus aliquis ad se mitteretur. Reapse Maximilianus II. et ad Pium V. in eam sententiam 30. Septembris 1568 scripsit, et Prospero ab Arcu (Arco) oratori suo romano, ut idem verbis copiosius pontifici exponeret, mandavit. Interea Commendonus, misso ilico Romam, qui ex pontifice, quid faciendum esset, quaereret, longius processit, ita tamen moderans iter, ut qui missus erat, ad Oenipontem se assequeretur (*Laderchius* l. c. in a. 1568, n. 82. *Schwarz,* Briefe und Akten I 121 123. *Hopfen* l. c. 144 293—294. La vie du Cardinal Jean François Commendon. Par *M. Fléchier,* Evêque de Nisme, Paris 1695, 274—289).

[1] Anno 1561 Fridericus II. Daniae rex Commendoni legationem rustice reiecit (*Can.* II 149[1]). Eodem anno Elisabetha Angliae regina Hieronymo Martinengo abbati, quem Pius IV. ad eam miserat, prorsus interdixit, ne in insulam traiceret (*Raynaldus,* Annales Ecclesiastici, in a. 1561, n. 51. *G. Burnet,* The History of the Reformation of the Church of England II, ed. *N. Pocock,* Oxford 1865, 649—660). Anno 1564 Pius IV. cardinalem Ioannem Moronum ad Ferdinandum I. legare statuerat; sed Ferdinandus, ut pontifex consilio desisteret, effecit (Colección de *Documentos* inéditos para la Historia de España CI, Madrid 1891, 79. *I. v. Döllinger,* Beiträge zur politischen, kirchlichen und Cultur-Geschichte I, Regensburg 1862, 562).

in questo negotio, m' é venuto solo in pensiero, che approvando la Santità S. le ragioni che allega l' imperatore, si potrebbe forse considerar, se fin tanto che se ne vedesse qualche successo, fosse a proposito ch' io mi fermassi con qualche pretesto in Ispruch, perche forse non saria di poco momento la vicinanza del legato. Io per questo rispetto, et per ritrovar il duca di Baviera, che deve trovarsi coll' Arciduca Ferdinando questa setimana[1] hò pensato esser molto meglio che ancor io mi ci ritrovi per fare con questi doi Principi che sono le principali colonne della fede catolica in Germania quell' officii che saprò a servitio del presente negotio, et spero che 'l Signore Dio haverà voluto con questa occasione della lettera dell' imperatore, che mi richiede che io mi fermi darme più commodo tempo da esser con questi Principi et far con essi molti ragionamenti sopra molte cose. Io farò quel poco che potrò, et che mi concederà il Signor Dio ch' io faccia a servitio suo, et come altre volte mi ricordo haver detto in Germania a V. Paternità[2] piglierò in bene ogni accidente che avvenga, et con certezza, che Dio non abbandonerà mai la sua Chiesa, et con fermo proponimento di metter la vita, se lo richiederà il bisogno. Ma la Paternità V. sá molto bene a quante difficultà io son sottoposto; gli sono noti, et in Ispruch già alcuni anni, et in Austria ultimamente i modi tenuti da alcuni et gl' impedimenti posti ai negotii, et quanto questi tali officii et arti usate per particular passione habbiano nocciuto a la causa publica in varii tempi et in varii lochi, et faccia il Signor Dio, che anco questo non venga dalli medesmi maestri[3]. A me tocca pregare la divina S. Maestà che muti lor mente et gl' illumini a stimar manco quest' interessi

---

[1] 3.—9. Octobris. Albertus V. Bavariae dux Oeniponte d. 11. Octobris ad Philippum II. scripsit (*Walt. Goetz*, Beiträge zur Geschichte Herzog Albrechts V. und des Landsberger Bundes 1556—1598, München 1898, 419).

[2] Augustae Vindelicorum a. 1566 inter comitia imperii? Cf. *Can.* V 229—253.

[3] Et ex aulicis Ferdinandi archiducis, et ex magistratibus sive officialibus tirolensibus, et ex nobilibus complures protestantismum plus minusve profitebantur. Praeterea catholici quoque consiliarii haud raro iurisdictionem ecclesiasticam sibi arrogabant vel episcopos in eius exercitio impediebant (*Hirn* l. c. I 134—138 280—290). Praecipue autem Commendoni animo eo tempore obversatum esse puto gravissimum dissidium, quod inter Ferdinandum archiducem et cardinalem Ludovicum Madrutium (Madrucci) episcopum principem tridentinum ortum erat: Ferdinandus iam inde ab aliquot annis maximam partem potestatis civilis, quam episcopi tridentini in episcopatum illum habebant, sibi sumere volebat, ac m. Septembri 1568 milites comparare coepit, qui Tridentum vi occuparent (*Hirn* l. c. I 291—297. *Schwarz* l. c. I 128—129. *Jos. Hirn,* Der Temporalienstreit des Erzherzogs Ferdinand von Tirol mit dem Stifte Trient, in „Archiv für österreichische Geschichte“ LXIV, Wien 1882, 411—420). Concessionis autem Vindobonae protestantibus factae auctorem praecipuum esse ferebant Ioannem Udalricum Zasium vicecancellarium; eundem de pontifice omnique clero contumeliose contemptimque loqui et scribere dicebant (*Friedr. Wimmer,* Vertraulicher Briefwechsel des Cardinals Otto Truchsess mit Albrecht dem Fünften 1568—1573, in „Archiv für die Pastoral-Conferenzen im Bisthume Augsburg“ II, Augsburg 1850, 526 537. *Hopfen* l. c. 277 283 284).

della vita presente, che alla fine non sono altro che miserie, et a lasciare una volta da parte questi diabolici officii che cosi possono chiamarsi, non potendo esser fatti se non per suggestione del Demonio. Prego quanto posso la Paternità V. a ricordarsi di me nell' orationi et sacrificii suoi, et a pregar particularmente Dio che inspiri a S. Beat., a[a] [?] qual sarà meglio delle due deliberationi, overo che io vada alla Corte, o che m' intertenga in Ispruch affine che S. Santita potesse vedere, prima ch' io uscissi di Germania, il successo delle cose d' Austria. Quando alcun di questi consigli paresse buono alla Paternità V., la lo potria communicare con Monsignor Illustrissimo d' Augusta[1] et anco con N. S., ch' io sono et sarò pronto ad obbedire a quanto commanderà S. Beatitudine. Dio conservi la Paternità V. nella sua Santa gratia.

Di Rovere di Trento ali VI. d' Ottobre 1568.

Roboretum (Roveredo, Rovereto), oppidum tirolense inter Veronam et Tridentum ad Athesin (Etsch) situm, ab Italis olim „Rovere" vocabatur (*M. A. Baudrand,* Geographia II, Parisiis 1681, 175).

Apographo antiquo inscriptum est: „Canisio"; a Commendono autem epistulam datam esse et ex ipsis rebus intellegitur, quae in ea proferuntur, et ex indiculo (p. 5), qui in codicis londinensis parte postrema comparet.

Antequam hae litterae Canisio traditae essent, S. Pius V. decrevit, ut Commendonus Vindobonam peteret, eaque de re Maximilianum II., litteris 9. Octobris 1568 datis (*Schwarz* l. c. I 123), certiorem fecit. Commendonus sub exitum m. Octobris Vindobonam advenit (*Wimmer* l. c. 524). Inde litteras Romam misit, quibus Canisii operam denuo requirebat; v. infra, mon. it. (21); cf. etiam mon. it. (15).

1595. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris viceprovinciali. Roma inter ineunt. m. Oct. et med. Nov. 1568.

Ex Hoffaei autographo. G. Ep. IX f. 139.

De contionibus augustanis et „instructione" oenipontana.

Hoffaeus Augusta 17. Decembris 1568 S. Francisco Borgiae scripsit: „Bis ad me scripsit P. Canisius ut Augustae in S. Mauritio concionarer: coepi prima Dominica aduentus[2]: nunc intelligo Oenipontum mihi abeundum et ibi concioner quicquid dicant Mauritiani. . . . Promisit . . . P. V. instructionem, quam apud Archiducem[3] sequerer, sed ea instructio remansit Romae, et ad meas manus non venit. ... Et cum etiam P. Canisius scripserit ab ea instructione mihi pendendum esse, sine ea Oenipontum ire mihi tutum non est. ... Dei gratia Padre non rompiamo adesso con gli Fuggerj, saltem donec P. V. accipiat ab ipsomet P. Canisio literas de totius rei statu ... Audio P. Canisium redire."

Ecclesia S. Mauritii, quae collegialis simul et parochialis erat, prope domus illas fuggericas sita erat, in quibus Marcus et Ioannes Fuggeri habitabant (*Christian Meyer,* Chronik der Familie Fugger vom Jahre 1599, München 1902, 68 78), et ad „patronatum" Fuggerorum pertinebat; qui et parochi et contionatoris „praesentandorum" ius habebant (*Agricola* l. c. I, Dec. 3, n. 184. *Stauber* l. c. 16).

Ioannes igitur *Fugger* (suo et Marci fratris nomine) Augusta Vindelicorum 17. Iulii 1568 Michaeli Mair procuratori suo romano de Doctore Simone Scheibenhart

a) *Sic ap.; omittendumne hoc* a? *an prius illud?*

[1] Cardinalis Truchsess Romae morabatur; v. supra p. 201.
[2] 28. Novembris. [3] Ferdinandum II.

ecclesiae S. Mauritii parocho et contionatore *scripsit: ... „Lieber Mair Michel, Dieweil Doctor Simon wie jr wusst, Alters vnnd schwachhait halben, den predigtstul zu Sanct Moritzen, lenger nit versehen kan, haben wir jme auff sein hoch anhalten bewilliget, jne desselbigen zu bemuessigen. Wie wir nun hinvndwider nach gefragt, kinden wir kainen taugenlichen Prediger daher bekomen, dann wie jr selb wusst, leget sich vnser Teutsche[a] gaistlichait laider, wenig auff das Predigampt. dardurch wir verursacht worden . vnns vnnder dem orden der Jesuiter zu bewerben, die geben fur, das one des Cardinals vnd Generals jres ordens[1], kainer sich zu ainigem dergleichen Ampt begeben kind, jst hier auff an euch vnnser Bitt jr wollen von vnsertwegen bej jr furstlichen Gnaden[2] jntercediern, dieselbig vnderthenigst anlangen, das sy zu ainem solchen Christlichen werk, ain gnedige bewilligung geben, vnnd vnns ainen taugenlichen dises orden erlauben wöllen.“ *Idem* eidem 7. Augusti 1568 *scripsit de P. Paulo Hoffaeo: „Wir haben D. Paulum furgeschlagen, wann der selbig zubekomen were der Predigtstul etc. gnugsam versehen, Nun werden wir aber bericht, Das ainer mit namen herr Georgius scherer[3] auch aus der Jesuiter orden, von Wien wegk komen soll, der hat alda ain zeit lang geprediget, wirt vnns fast beruemet, Da wollen bej jr furstlichen Gnaden von vnsertwegen anhalten ob wir denselbigen bekomen kinden, Der were vns schier lieber, als doctor Paulus, jr erhalten aber disen oder den andern, so sein wir zufriden“ (ex apographis eiusd. temp., quae exstant Augustae in archivo fuggerico, Cod. „1568. Herrn Hannsen Fuggers aigen Copierbuech angefanngen a dj 13 december Anno etc. 67ten. Nº 8“ f. 58b—59a 70b).

„Georgius Fugger . Marcus Fugger . Joannes Fugger“ Borgiae Augusta 18. Decembris 1568 de Hoffaeo scripserunt: „R. P. D. Paulus summe ab omnibus Catholicis desideratus, hoc aduentu concionatorem apud nos, in Ecclesia S. Moritij agere coepit, et hoc breui tempore, Deo Optimo Maximo concedente, tantum suis laboribus effecit, quod Ecclesia, quae ante penitus quasi derelicta erat, tanto hominum concursu modo frequentetur, ut“ etc. Quare „loco totius comunitatis“ ipsi gratias agunt Borgiae eumque rogant, ut Hoffaeum laborem illum prosequi patiatur. „Curam omnem et diligentiam adhibebimus, ut T. P. reipsa experiri et intelligere debeat, negotium illud, extruendi scilicet in hac Vrbe Collegij, summe nobis cordi esse“ (ex litterarum [germanice, puto, scriptarum] exemplo latino, Borgiae misso; G. Ep. IX f. 147a). Anno 1568 „duos nobiles Fuggeros domum, ac sumptus ad vigintiquinque [Socios] sustinendos detulisse“ affirmat *Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 190. *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus: „Februarius 1569. 1. Ex Augusta frater [Octavianus scripsit] ... in Augusta si farebbe una chiesia et casa per loro, che habbi entrata da 1500 fl. l'anno“ (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 42a).

1596. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO. Oeniponte (?) paulo post med. Octobrem 1568.

Ex litterarum Polanci apogr., eod. temp. scripto. Germ. 67 f. 189b—190a).

De promotionibus, privilegiis Mendicantium, P. Stevordiano, confessariis reginarum oenipontanarum, Sociis ingolstadiensibus scholas tollere recusantibus, Dialectica Monachii sublata, P. Sammareyer comiti Schwartzenberg concesso, eodem patre et fratre laico quodam dimittendis.

P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius Roma 6. Novembris 1568 ad Hoffaeum scripsit: „Ad alcuni punti di lettere de V. R. scritte al P. Canisio, risponderò in breue per questa.“

a) *Ita in ap. eadem manu correctum est ex* sich die.

[1] Cardinalem Ottonem Truchsess episcopum augustanum, qui eo tempore Romae degebat, et S. Franciscum Borgiam significat.

[2] Cardinalem Truchsess dicit.

[3] De P. Georgio Scherer S. J. v. *Can.* II 559.

Hoffaei litterae perierunt; quid autem ille scripserit, ex Polanci epistula intellegitur. Sic igitur *Polancus*: „il fratello henrico che sta in dilinga si potra promouere al magisterio con doe altri [1], quanto alli priuilegij de mendicanti, à noi communicati, non si usi de alcuno senza expresso ordine di Roma, et dechiaratione de quali si possa usare, et questo medesimo si è scritto ad altre Prouincie [2].

Circa il P. Martino Steuordiano, si aspetta risposta di quello che si è scritto à V. R. et di parola raccomandato al P. Georgio Schorichio, il che conuerrebbe metter in esecutione [3].

Quelli Padri de Jspruch [4] insin' à Pasqua, conuerra tolerarli, aiutandoli però, et procurando che le Regine non li mandino quelle carezze superflue de cibi che sogliono, come gia haueua promesso la Regina Madalena [5]; per la Pasqua che si haueranno di mandare li doi, con le Regine [6], si fara qualche prouisione piacendo à Dio.

Circa le schole de Jngolstadio, scriue V. R. che ha patito repulsa, et benche si piglia per modo di gioco, tuttauia fra superiore et inferiori, quali sono quelli de Jngolstadio à V. R. non pare si habbia à pratticar questo linguagio, poiche l' officio loro è obedire, tuttauia si desidera intendere che causa habbino dato per non leuarle [7];

La lettione dialetica di Monachio, è stato bene leuarla, benche dopo Pasqua, se parera à V. R. concederli, qualche compendio di dialettica, parendoli capaci li auditori, lo potra fare;

Il P. Balthasar come sara finito il tempo, per il quale fù concesso, si reuochi et se si sara ben diportato, si potra ritener in casa, per ueder si fara il debito suo, et quando non lo facessi V. R. lo potra mandar libero fuori dela Compagnia aiutandolo ad hauer qualche conditione bona, et questo medesimo si potra far subito senza altra proua, se sj intendera che non si è diportato bene con quel conte [8].

Con christophoro coco aenipontano [9], si faccia un' ultima proua, come chi da la estrema untione, usando de alcuni rimedij gagliardi, et se non si emendera V. R. uditi li suoi consultori, si risolua et lo potra mandare con Dio, de altre cose scriuera il medesimo Padre Canisio."

---

[1] Henricus Hördt sive Winsenius, de quo *Can.* IV 501 (* *Catalogus* dilinganus 1. Novembris 1567; GSC 66 f. 382ª—383ª). Is 25. Octobris 1569 una cum Iacobo Rem S. J. Dilingae magister artium creatus est (Cod. diling. „Acta ac. Dil." p. 77).

[2] Cf. supra p. 205 [3]. *Polancus* mandatu Borgiae Roma 30. Decembris 1570 P. Ioanni Baptistae Perusco * scripsit: „È vero che la Compagnia nostra tiene facoltà conforme a quella della Religione de Mendicanti . ma a nostro modo, cioe per uia del General il qual non da ad ogni uno ogni facoltà" (ex apogr. eiusd. temp.; Epp. It. 1569—1571 f. 201ª). Cf. *Can.* IV 472.

[3] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[4] PP. Ioannem Dyrsium et Paulum Hetzcovaeum, Magdalenae et Helenae reginarum confessarios, significat.

[5] Vide infra, mon. oen. (7).

[6] Halam, ubi reginae collegium illud virginum conditurae erant.

[7] Vide supra p. 216. Collegium ingolstadiense 9. Octobris 1568 vulgavit vel saltem vulgare voluit „Catalogum lectionum et exercitationum" in quattuor „classibus" suis, quarum prima esset „in Rhetoricis", 11. Octobris incohandarum. Catalogum posuit *Pachtler* l. c. I 212—214.

[8] „*Othenricus Comes in Schwartzenberg,* liber Baro in Hohen Landsperg, Randeccij Dominus etc. summus per Bauariam Praefectus etc." * litteris publicis Monachio 21. Decembris 1568 datis testatus est „P. Balthasarem Samereyer S. J." „ex superiorum suorum voluntate per aliquod tempus in domo et familia nostra" fuisse atque munere optime functum esse (ex archetypo, quod exstat Romae in archivo regni italici, „Arch. dei Gesuiti, Lettere 1548—1573").

[9] De Christophoro „Saldorfensi" fratre laico v. supra p. 2. Hoc tamen loco potius dixerim significari Christophorum Amschamer; de quo infra, ep. n. 1621.

Polancus his litteris Hoffaeum monet, ut respondeat de P. Martino Stevordiano (quem Albertus V. Bavariae dux Monachii contionatorem retinere omnino volebat; v. supra p. 210); neque dubium est, quin Polancus *litteras significet, quas *Borgias* Roma 23. Septembris 1568 ad Hoffaeum dedit; ubi ille: „Sopra il P. Martino conuiene usar libertà in trattar col canceliero [1] et anche col Signore Duca, che si contenti che detto P. Martino uenghi à Roma, o uero uadi à Colonia accio sia aiutato nela persona sua, perche la Compagnia nostra hauendo da render conto de lui à Dio, si sente obligata in conscientia à farlo cosi, et quando non si contentassi Sua Eccellenza la Compagnia sara sforzata à lasciarlo et separarlo da se, per le ragioni che V. R. li potra dire, et all' hora se lo uorra pigliar per predicatore [lo pigli] [a] o lo lasci come meglio li piacera“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 177[b]).

1597. P. MARTINUS LEUBENSTAIN S. J. rector collegii ingolstadiensis CANISIO.

Ingolstadio inter Iulium et Novembrem 1568.

Ex epistula ad Polancum, de qua infra, ep. n. 1604.

Canisius Florentia 10. Decembris 1568 P. Ioanni de Polanco Societatis secretario scripsit: „Respondendum est Ingolstadiensibus, possint ne plures mittere studiosos ad Germanicum collegium anno sequenti. Nam litteris ad me datis hoc quaesierunt.“

1598. CANISIUS **P. IOANNI DE POLANCO** secretario Societatis Iesu.

Roma exeunte m. Novembri 1568.

Ex apographis epistularum Polanci, de quibus infra, epp. nn. 1605 1607.

Aliqua ei commendat de Fuggeris collegii germanici convictoribus et de Bonaventura Paradinas futuro magistro noviciorum etc.

Polancus Canisio scripsit Roma 11. Decembris 1568: „Circa il memorial à me lasciato ho cominciato à far quel che V. R. mi lasciò raccomandato et hauero cura del resto.“ Et Roma 15. Ianuarii 1569: „Del memoriale che V. R. mi lasciò, hauero cura sia eseguito, cio è quanto alli doi fratelli Fuchari, Bonauentura. etc.“

Antonius (natus a. 1552) et Raimundus (natus a. 1553) filii Georgii II. Fuggeri et Ursulae de Lichtenstein a. 1568 Augusta Romam missi erant, ut in collegio germanico „convictores“ essent (*Steinhuber* l. c. I² 74). Eos 17. Septembris 1568 advenisse notat *Hier. Nappi* S. J. in *Annali del Seminario (cf. *Can.* IV 316) p. 60—64. Collegium eo anno 260 adulescentes nobiles habebat (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 156). Nomine autem „Bonaventurae“ significatur Bonaventura Paradinas, quem S. Franciscus Borgias praepositus generalis domui probationis monacensi magistrum noviciorum destinaverat, „primo vere“ Roma mittendum (v. infra, ep. n. 1600). De eo haec referuntur in *„*Elogiis* Hominum Illustrium qui in Prouincia Superioris Germaniae vixerunt et obierunt cum existimatione perfectionis et sanctitatis religiosae“ (a. 1581—1649), saeculo XVII. conscriptis: Segobia (Segovia, Hispaniae urbs) ortus, Romae „magister domus Marci Antonii Cardinalis Columnae senioris“ constitutus est; deinde ibidem 23. Iunii 1566 Societatem ingressus, „P. Alphonso Ruizio Cordubensi“ noviciorum magistro [2] tirocinium peregit; a. 1569 in Germaniam superiorem

a) *Haec supplenda esse ostendit res ipsa.*

---

[1] Simone Thaddaeo Eck.

[2] Non Cordubae, ut *Ign. Agricola* S. J., Historia Provinciae S. J. Germaniae Superioris, Pars secunda, Augustae Vindelicorum 1729, n. 368, scribit, sed Romae is tunc magister noviciorum erat (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 1, n. 55; l. 2, n. 16; l. 4, n. 15).

missus, a. 1584 quattuor vota sollemnia professus, 5. Octobris 1595 Monachii vita functus est, annos natus 62 (Cod. „Iesuitica Fasc. 11. No. 196½" p. 6—7, Monachii in archivo regni bavarici). Paradinas ab a. 1569 usque ad mortem (praeter 3 annos, quibus collegii ingolstadiensis rector erat) magistri noviciorum officium primum Monachii, deinde (ab a. 1578) Landsbergae summa cum prudentiae et pietatis laude administravit (*Agricola* l. c. II n. 367—378. *Duhr*, Jes. I 64³ 530—535).

Ex posterioribus epistulis (ut n. 1611) cognoscitur Canisium hoc „memoriali" Polanco hoc quoque commendasse: Curaret, ut mox sibi mitteretur P. „Ioannes Anglus", qui in Centuriis refutandis se iuvaret. In * *Catalogo* domus S. J. augustanae Augustae a. 1569 scripto dicitur: „P. Ioannem Rastellum Anglum", dioecesis glocestrensis [Gloucester], 40 annos natum esse; idem Romae m. Aprili 1568 in Societatem receptus, ibidem ad S. Andreae vota nuncupavit; „missus inde Dilingam agit hic cum P. Canisio quem iuuat in studijs. est doctus satis etiam in linguis, italicam callet mediocriter, bonus ad confessiones audiendas, prudens ad gubernandum" etc.; in * *Catalogo* autem collegii halensis Halae a. 1571 scripto dicitur, eum a. 1567 Romae admissum, a. 1568 vota nuncupasse; „ualet in lectione sacrarum literarum, quas nunc etiam Halae profitetur" (GSC 66 f. 356ᵃ 390ᵃ). Eius avum fuisse tradunt perdoctum illum et religiosissimum Ioannem Rastellum (Rastell, Rastall), qui Elisabetham sororem Beati Thomae Mori martyris matrimonio secum coniunxerat. Alter igitur ille Ioannes Rastellus, cum Vincestriae et Oxonii litteris studuisset et circa a. 1555 sacerdotium suscepisset, religionis causa in Belgium abiit, ubi a. 1560—1567 libros aliquot adversus Anglicanos anglice edidit; a. 1577 Ingolstadii (id quod suo loco uberius narrabitur) victima caritatis occubuit (*Foley*, Records VII² 638—640. *Jos. Gillow*, A literary and biographical History or bibliographical Dictionary of the English Catholics V, London-New York s. a., 390. *Agricola* l. c. I, Dec. 4, n. 263).

1599. P. NICOLAUS LANOIUS S. J. rector collegii oenipontani CANISIO.

Oeniponte 2. Decembris 1568.

Ex litterarum Polanci apographo eodem tempore scripto. Germ. 67 f. 205ᵃ.

P. Ioannes Polancus Societatis secretarius Roma 11. Ianuarii 1569 ad Lanoium scripsit: „Alcune lettere di V. R. si sono riceuute del settembre et altre senza data . le ultime de 2. di decembre erano drizate al P. Canisio, et perche lui stesso più diffusamente rispondera o hauera fatto risposta in presentia, non accadera dir altro deli ricordi che in sua lettera ueneuano."

Canisius sub Kalendas Decembres a. 1568 Roma in Germaniam versus profectus erat; v. infra, ep. n. 1604.

1600. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma initio m. Decembris 1568.

Ex apographo a. 1587 scripto. Cod. „B 10" f. 9ᵃ—12ᵇ.

Editoris praefatio. Congregatio procuratorum, cui Canisius pro provincia Germaniae superioris intererat, Romae 2.—6. Octobris 1568 habita est. Postea procuratores separatim cum praeposito generali eiusque assistentibus negotia tractarunt, quae cuique sive a congregatione provinciali sive a singularibus provinciae Sociis commissa erant. Exstat autem adhuc scriptum, quo S. Franciscus Borgias „actis Congregationis Prouincialis" Germaniae superioris respondit; hoc post ipsa acta ponetur infra, mon. it. (19). Exstat praeterea corpus quoddam responsorum Romae eodem tempore datorum; quae responsa praecipue ad alias provincias spectare videntur: eorum aliqua infra suis locis ponentur. Exstat denique scriptum Polanci nomine signatum, quo varia comprehenduntur responsa ad quaestiones, ad quas Romae proponendas Canisius potissimum inductus esse videtur epistulis a

PP. Theodorico Canisio universitatis dilinganae rectore et Paulo Hoffaeo Germaniae superioris viceprovinciali inter medium m. Augustum et exeuntem m. Octobrem Romam missis (v. supra p. 202—228). Horum responsorum alia, puto, aliis temporibus data sunt; quo tamen certiora ac firmiora essent, Polancus Borgiae mandatu ea uno complexus est scripto; idem, ut videtur, Canisio Roma iam in Germaniam versus profecto, scriptum illud, quia tempus ante non suppetebat, Florentiam misit, ut ibi in Canisii manus veniret; nam ille in litteris, quas Roma 11. Decembris 1568 Florentiam ad Canisium misit: „Se li mandano", inquit, „anche quelle resolutioni ultimamente fatte." Scriptum hoc, quamquam epistula non est, hoc tamen loco ponitur, quia Canisio perinde ac si epistula esset, missum est, et quia ad sequentes epistulas planius intellegendas usui esse potest.

Quid Canisio Germaniae superioris et provinciali et procuratori Romae a praeposito generali responsum sit 1. de contionatorum mutatione; 2. et 3. de „ordine sedendi"; 4. de professorum exemptionibus; 5. de regente dilingano; 6. de universitatis dilinganae disciplina; 7. de promotionibus; 8. de scholis ingolstadiensibus; 9. de professionibus; 10. de magistro noviciorum; 11. de Canisii profectione herbipolensi; 12. de P. Kleselio; 13. de reginarum in collegium ingressu; 14. de Canisii provincialatu; 15. de matrimoniis clandestinis.

Quaedam a P. D. Canisio Prouinciali Superioris Germaniae proposita sunt, quibus, quae sequuntur responsa fuerunt.

Primo proposuit an expediret concionatores ultra triennium uno in loco retinerj. Responsum est, non esse regulam de huiusmodi mutatione faciendam, sed significetur eis, hoc esse propositum P. N. Generalj, ut ita seruetur, et etiam mutentur crebrius si uideatur.

II. An qui profitentur aliquas disciplinas, ordine ipsarum sedere debeant in publicis actibus, an potius ordine antiquitatis in Societate[1], Responsum est in publicis actibus disciplinarum, domi vero antiquitatis ordinem esse seruandum; inter graduatos autem, qui publicis actibus intersunt, antiquiores in eodem gradu minus antiquiores[a] [?] praecedere: qui autem superiores tenent gradus, praecedent eos qui ad inferiores tantum sunt promoti.

III. An Praefecti studiorum praecedere debeant alios Professores in publicis actibus. Responsum est: quod quatenus Praefecti sunt praecedere Professores non deberent in actibus huius modi, sed fieri expediret eundem Praefectum, qui et Cancellarius est in nostris Vniuersitatibus[2], et tunc merito praecederet Professores.

IV. Quibus in rebus lectores ordinarie eximi a communibus regulis et alijs oneribus debeant. Responsum est: quod nulla in re ordinarie debeant eximi officij ratione; ad prudentiam autem

a) *Sic ap.; corrigendum esse videtur:* antiquos.

---

[1] Huius et quattuor sequentium quaestionum proponendarum auctor Canisio fuit Theodoricus ipsius frater idemque universitatis collegiique dilingani rector; v. supra p. 200—207.

[2] Cancellarii „sit munus, generale Rectoris instrumentum esse ad studia bene ordinanda, et disputationes in actibus publicis dirigendas, et ad discernendum, an sufficiens doctrina sit eorum, qui ad actus et gradus (quos quidem ipsemet dabit) sunt admittendi": *S. Ignatius,* Constitutiones S. J. P. 4, c. 17, n. 2; cf. etiam c. 13, n. 4; c. 15, n. 1.

Superioris pertinebit, ut eos, quos communia onera ferre non posse uiderit, aliorum subleuari curet auxilio, et aliqua regula eximi, et ita Romae fit.

V. Quam habeat dependentiam Rector S. Hieronymj[1] a Rectore Collegij et Vniuersitatis Dilingensis. Responsum est quod omnimodam habere debeat in officij sui administratione, et scribatur Viceprouincialj[2], ut hunc ordinem tanquam congruum ad gubernationem utrique significet; nullam tamen diffidentiam de Rectore S. Hieronymj ostendat.

VI. Quod attinet ad modum gubernationis, ceremoniarum et exercitationum in Vniuersitate Dilingensj, quid praescribitur. Responsum est: Vt faciant quod hactenus fecerunt, donec aliquid aliud eis praescribatur.

VII. De promouendis ad gradus, quid licebit Prouincialj? Responsum est: satis esse uideri quod hactenus est concessum, ut scilicet ad necessitatem tantum praelegendi publice liceat ipsi aliquot promouere: Vbi talis necessitas non fuerit, consulat Praepositum Generalem[3].

VIII. Quid de lectionibus Grammatices et literarum humaniorum in Collegio Jngolstadiensi statuendum? Responsum est: quod reprehendendj quidem sint illi, qui in hoc negotio Scholarum, aliter quam Obedientiae ratio postularet, processerunt, et locuti sunt[4], nihilominus in posterum, omissa classe Rhetorices, reliquae, quae ad Humanitatem et Grammaticam pertinent, retinendae sunt.

IX. Quid de Professionem emissuris? Responsum est: Expectandum P. Canisij aduentum, ut eorum Professiones admittat.

X. Quid de Magistro Nouitiorum Domuj probationis Monachiensi prospiciendo? Responsum est: quod Bonauentura[5] prius ad Sacerdotium promotus, et in his quae ad Nouitiatum pertinent, exercitatus, primo uere Monachium mittendus est.

XI. Num Herbipolim P. Canisius se conferre possit? Responsum est: quod licebit ei ire uel non ire, prout uiderit ad DEJ gloriam expedire, potius tamen uidebatur, quod in sua prouincia[6] ipsum manere oporteret.

XII. Quid de Kleselio?[a][7] Responsum est: ut conferat P. Canisius cum Viceprouincialj ac P. Lanoyo eius Rectore an iuuarj possit in

a) *In ap. ita correctum est ex* Kesselio.

---

[1] Huic iuvenum studiosorum convictui P. Ioannes Rabenstein S. J. cum „regentis“ nomine praeerat.

[2] P. Paulo Hoffaeo.

[3] De facultate ab Iulio III. concessa, qua scholastici, qui de Societate erant, a praeposito generali vel „de eius licentia“ ab inferioribus praepositis ad gradus academicos promoveri poterant, v. *Can.* III 45[2].

[4] De hac re v. supra p. 132 228. [5] Paradinas; v. supra p. 229.

[6] Collegium herbipolense ad Societatis provinciam rhenanam pertinebat.

[7] P. Antonius Klesel Oeniponte in ecclesia parochiali contionatorem agebat; v. supra p. 161.

Germania uel Italia: quod si uideretur eum non posse iuuari, dimittendum esse, suauiter tamen et amanter cum illo agendum esse, sed et clare.

XIII. Quid de ingressu Serenissimarum Reginarum in Collegium?[1] R. est: Patrem Viceprouincialem esse admonendum de eo moderando.

XIIII. An P. Canisius cum nomine tantum, an etiam cum auctoritate Prouincialis, sit in Germaniam remittendus[2]. R. est: Eum et re et nomine Prouincialem redire, sicuti et fuit hactenus; et quidem per aliquod breue tempus, dum executionj mandantur quae Romae sunt constituta, exercebit ipse Gubernationis munus, per P. tamen Viceprouincialem: postea se recipiet ad scribendum, et omnino committet Viceprouincialj administrationem Prouinciae. Si quid tamen in re aliqua grauj ipsi uideatur omnino fieri debere, poterit eidem iniungere, uel Romam si uidebitur scribere, sicut et Viceprouincialis eum in huiusmodi grauibus rebus poterit consulere.

XV. Quid de clandestinis matrimonijs, cum decretum Concilij publicatum non sit Jngolstadij, authoritate ordinarij[3], sed tantum Principis[4]. Responsum est: quod decretum illud uim quidem suam habet, etiamsi non sit publicatum authoritate Ordinarij[5], a quo tamen ad cautelam, posset consensus curari: Et hoc Ingolstadium scribendum est.

Ex commissione P. Praepositi

Joannes de Polanco.

Inter haec responsa nullum est, quod magis mirum videri possit, quam ultimum; hoc enim edicitur decretum Concilii Tridentini, quo matrimonia clandestina sive aliter quam praesente parocho et duobus tribusve testibus contracta irrita esse iubentur, „uim suam habere, etiamsi non sit publicatum authoritate Ordinarij", sed „tantum Principis". Refert quidem *Aegidius Maria Giulii* S. J. († 1748), quem Benedictus XIV. ob iuris canonici peritiam magni faciebat et ad opus „De Synodo dioecesana" conficiendum adhibebat: „S. Congregatio Concilii ... Senatui Coloniensi sciscitanti, an menti Tridentini factum esset satis per Decreti publicationem non in Ecclesia Parochiali, sed voce Praeconis in Platea Civitatis, respondit: ‚affirmative'." Ita testari cardinalem Robertum Bellarminum († 1621) in „annotationibus" ipsius

[1] Magdalena et Helena reginae a S. Pio V. facultatem impetraverant collegium oenipontanum, quotiescumque ipsis visum esset, ingrediendi; qua facultate cum frequentius uterentur, Hoffaeus viceprovincialis cum Canisio per litteras conquerebatur; v. supra p. 215.

[2] P. *Paulus Hoffaeus* viceprovincialis ad Borgiam Augusta 17. Decembris 1568 scripsit: „Audio P. Canisium redire, tempus est vt P. V. ex animo obsecrem me ab hac gubernandi cura liberet: aut si id fieri hoc tempore non potest saltem clare perscribat quid agere debeam, quid agere sine P. Canisio non possim" (ex autogr.; G. Ep. IX f. 140[a]).

[3] Martini a Schaumberg episcopi eystettensis. In **Historia* collegii Ingolstadiensis S. J. affirmatur in dioecesi eystettensi Concilium Tridentinum a. 1575 nondum fuisse promulgatum (Cod. eystett. „Hist. coll. Ing." [v. *Can.* II LI] p. 23 24).

[4] Alberti V. Bavariae ducis.

[5] Vide quae de hoc responso sub ipsas has Polanci litteras dicentur.

manu decreto illi ascriptis[1] (In Causa Ipren. Visitationis Sacrorum Liminum. Disceptatio prima § 5, n. 31, in libro „S. D. N. Benedicti XIV. Declaratio super matrimoniis inter protestantes et catholicos", Coloniae 1746, 239). At *Salvator Pallottini* testatur Congregationem Concilii „in Coloniensi" illa causa 2. Martii 1580 omnino aliter respondisse („non dicitur publicatum, si tantum dictum fuerit in publico"): Collectio omnium Conclusionum et Resolutionum Congregationis Cardinalium S. Concilii Tridentini Interpretum VII, Romae 1880, 127. Et certum est, saeculo XVIII. ita iudicatum esse, praesertim cum diligentissime expenderetur, num in Hollandia decretum illud rite promulgatum esset (*Io. Fort. de Zamboni*, Collectio declarationum Sacrae Congregationis Cardinalium S. Concilii Tridentini interpretum IV, Atrebati 1868, 154—155). Concilium sane Tridentinum ipso illo decreto „Ordinariis omnibus praecipit, ut, cum primum potuerint, curent hoc decretum populo publicari, ac explicari in singulis suarum dioecesium parochialibus ecclesiis. . . . Decernit insuper, ut huiusmodi decretum in unaquaque parochia suum robur post triginta dies habere incipiat, a die primae publicationis, in eadem parochia factae, numerandos" (sess. 24, de ref. matr. c. 1). Quare emin. cardinalis *Petrus Gasparri* monet: „Ubi decretum Tridentinum publicatum non est, certe parochus ad hanc publicationem devenire nequit, inconsulto Ordinario; secus, attentis Concilii verbis, probabilius putamus promulgationem nullam esse, eaque non obstante, clandestina matrimonia adhuc valere" (Tractatus canonicus de matrimonio II, Paris 1891, 99).

Atque alii prorsus asseverant decreti huius promulgationem irritam esse, nisi de episcopi dioecesani singulari mandato fiat; ut clar. P. *Fr. X. Wernz*, Ius decretalium IV, Romae 1904, 223. Poterat certe ipse summus pontifex parochis ingolstadiensibus eam promulgationem praecipere; ac sicut superiores pontifices ducibus Bavariae (ut episcoporum quorundam socordia et ignavia suppleretur) complures facultates privilegiaque ecclesiastica dederant, ita, nisi fallor, etiam Pius V. Alberto V. committere poterat, ut decretum illud per parochos Bavariae promulgandum curaret; at ea promulgatio non „tantum Principis", sed summi pontificis auctoritate facta esset.

1601. P. FRANCISCUS A ROCCA S. J. studiorum praefectus CANISIO. Oeniponte inter exeunt. Nov. et med. Dec. 1568.

Ex litterarum Polanci apographo, de quo supra, ep. n. 1599.

Polancus Roma 11. Ianuarii 1569 Lanoium rectorem oenipontanum de P. Francisco a Rocca (cf. Can. III 494—495) monuit: „Al P. Francesco Rocha si potra dire, che una lettera che scrisse al detto Padre Canisio, et in absentia sua à N. Padre si è uista, et che la risposta gliela dara il medesimo Padre Canisio presente, et sarebbe più opportuna con li fatti, se si potessi[a] *prouedere, che con le parolle." Vide etiam infra, ep. n. 1603.*

1602. P. THEODORICUS CANISIUS S. J. collegii dilingani rector CANISIO. Dilinga inter med. Nov. et exeunt. Dec. 1568.

Ex litterarum Borgiae apographo eodem tempore scripto. Germ. 67 f. 207[a].

Borgias P. Theodorico Canisio Roma 13. Ianuarii 1569 scripsit: „Si sono riceuute alcune lettere di V. R. di 9. di ottobre et 12. di nouembre, et alcune altre per il P. D. Canisio." Vide etiam infra, ep. n. 1603.

a) *In ap. sequuntur vv.* che non, *oblitt.*

---

[1] Liber, in quo Bellarminus sua manu decretis tridentinis interpretationes a „Cardinalibus sacri concilii tridentini interpretibus" datas ascripserat, Romae in bibliotheca collegii romani asservabatur (*Sommervogel*, Bibl. I 1247—1248).

1603. P. GREGORIUS ROSEFFIUS S. J. domus augustanae superior CANISIO.

Augusta Vindelicorum inter med. Nov. et exeunt. Dec. 1568.

Ex litterarum Polanci apographo eodem tempore scripto. Germ. 67 f. 207^b.

P. Ioannes Polancus Societatis secretarius ad Canisium scripsit Roma 15. Ianuarii 1569: „Perche gia credo riceuera V. R. questa in Germania, non li mandero alcune lettere per lei scritte dali Padri Lanoy, Theodorico, Gregorio et Rocha, sperando che loro stessi diranno in presentia ciò che scriueuano."

1604. CANISIUS **P. IOANNI DE POLANCO** secretario Societatis Iesu.

Florentia 10. Decembris 1568.

Ex autographo (2⁰ min.; 1 p.; in p. 4 inscr. et reliquiae sigilli), Germ. 183 n. 225 (f. 63 et sq. non sign.).

Canisii iter. Ducis uxor. Adiuranda mater rectoris ingolstadiensis; ipse admonendus. „Casus". Virgo obsessa. Fundatio dilingana. Officium gubernatoris.

† Pax Christi Reuerende Pater.

Nono tandem die huc ex Vrbe perueni [1]. Christo gratia, qui comitem [2] et me hoc difficili tempore et itinere saluum hucusque conseruauit. Frequentes imbres hic me diem unum et alterum forte detinebunt, postea Bononiam ingrediar iter, Venetijs autem cupio. si per tempus licebit, Christi celebrare natalem: illuc mitti poterit. si quid R. T. ad me mittendum habebit. Ducissa hic est puerpera [3]. In literis Rectoris Jngolstadiensis [4] est, quod egeat responsione propter scrupulum, quem adfert illi mater, ni fallar, prorsus egena, ut opem filij requirere uideatur. Qua de re nouit et P. Natalis. Opto, Rectori hac in parte aliquid responderi, simulque moneri illum, ut iam decretum est, de maiore obedientiae simplicitate praestanda in his, quae a superioribus definiuntur [5]. Praeterea respondendum *[etc., ut supra p. 229]*.

Saluto reuerenter P. Euerardum [6], et oro, vt ad me mittat sententias Theologorum de casu usurario, quem dederat quibusdam examinandum. Deinde curet quaeso communibus fratrum precibus deo

---

[1] Canisius 1. Decembris Roma abierat; v. infra, mon. var. (11).

[2] „Missi ex Vrbe in alia loca . . . 1568: . . . Jn Prouinciam Superioris Germaniae . . . Laurentius coadiutor comes P. Canisij." Anno 1567 „Laurentius Italus" in collegio romano „infirmorum Praefectus" fuerat (* *Catalogi* in Rom. 78^b f. 54 56). In * Catalogo quodam a P. *Paulo Hoffaeo* scripto frater hic laicus vocatur „Laurentius Casalius Romanus" (Cod. „VI. 35" f. 83^b). Mortuus est in collegio monacensi 10. Iunii 1596 („Defuncti in Collegio Monacensi 1567—1772" f. 2^b. Cod. lat. 1973 bibliothecae regiae monacensis). *Polancus* in folio aliquo *notavit: „per il padre Canisio maestro Josepho de s. Juliano per Lector, per Coadjutor Lorenzo infirmiero, aiutar al padre Canisio eduardo inglese"; deinde linea transmissa ea delevit (autogr.; Rom. 78^b f. 88^a).

[3] Ioanna, Ferdinandi I. imperatoris filia et Francisci de Medicis ducis florentini uxor. Canisius eam adiit et in pietatis studio confirmavit; v. infra, mon. it. (22).

[4] P. Martini Leubenstain.

[5] P. Paulo Hoffaeo viceprovinciali scholas inferiores ex collegio ingolstadiensi auctoritate praepositi generalis auferre volenti obstitisse videtur; v. supra p. 232.

[6] Mercurianum; qui S. Francisci Borgiae praepositi generalis „assistens" pro Germania erat.

commendari causam afflictae apud Augustanos Virginis [1], de qua monui illum aliquando, seque recepit se [a] [?] ita facturum.

Quod ad Cardinalem [2] Augustanum attinet, cupio scire successum et exitum de literis fundationis collegij Dilingensis.

Quo confecto negotio, apud Romanam curiam urgendum erit, ab ipso, ni fallar, Cardinale, ut consensus Pontificis impetretur, et literae principales expediantur, quae multis iam annis desideratae fuerunt. Praeterea Rector Dilingensis expectat et petit munus Gubernatoris in illa Vniuersitate proprium describi a nostris, et a Reuerendissimo Fundatore comprobari. De hoc autem Gubernatoris offitio multa intelligentur ex literis eiusdem Rectoris, quas penes Reuerentiam T. esse confido [3].

Commendatus esse cupio sacrificijs et precibus R. T. et Patrum Assistentium, ac totius Romanae domus in Christo JEsu domino nostro.

Florentiae 10 Decemb. 1568. Habeatur quaeso cura puerorum Fuggericorum [4].

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendo Patri, M. Joanni Polanco, Theologo Societatis Jesu, patri charissimo. Romae.

Polancus Canisio respondit 15. Ianuarii 1569.

1605. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu CANISIO. Roma 11. Decembris 1568.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Venetia P. Canisio". Ital. 67 f. 176b.

Roma Vindobonam relatum est, Canisium apud pontificem mala in imperatorem machinatum esse. Polancus vero respondet: Id false dici; se enim, quotiescumque Canisius pontifici locutus sit, cum illo fuisse. Canisio valetudo curanda est.

Pax *etc.* Questa è per auisare V. R. che stiamo con desiderio di saper noua di lei, perche non l' habbiamo hauuto dopo la sua partita di Roma, se li mandano anche quelle resolutioni ultimamente fatte [5].

Circa il memorial *[etc., ut supra p. 229].*

Di Vienna ci hanno scritto che qualcuno haueua dato auiso che si era fatto alcun mal officio contra l' Jmperator appresso il Papa, nominando in specie V. R. fra le [b] [?] altrè [c] [?] [6]. io rispondo che mi son trouato con lei le uolte che ha parlato al Papa, et che siano certi che mai ha fatto mal officio alcuno, anzi che tutti ci siamo molto

a) *Sic autogr.; at alterum hoc se supervacaneum est ideoque omittendum fuit.* b) c) *Sic ap.; corrigendum esse videtur:* li altri *vel* gli altri.

[1] Mariae (de qua supra p. 221)? Annae Bernhauser (de qua plura infra)? Catharinae (de qua infra)? Hae omnes a daemonibus obsessae esse videbantur.

[2] Truchsess. [3] De his P. Theodorici Canisii litteris v. supra p. 200.

[4] Antonii et Raimundi; v. supra p. 229.

[5] Vide supra p. 231—233. [6] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

consolati dela bona risolutione di Sua Maiestà etc. questo per auiso, V. R. attenda à conseruarsi sano, nelle cui orationi et sacrificij N. P. Generale et tutti ci raccomandiamo. Di Roma li 11. di decembre .1568.

Epistula vindobonensis, quam Polancus in his litteris commemorat, a P. Francisco Antonio S. J. Mariae imperatricis contionatore data erat; cui *Polancus* Roma 11. Decembris 1568 *respondit: „Si è riceuuta una de V. R. di 9. del passato, per laquale scriue esser comparse certe lettere in Vienna et sparsosi un certo rumore de certo mal officio fatto in Roma, appresso il PP.[1] contra la Maestà Cesarea, et fra li altri si nominaua anche il P. Canisio, et si diceua anche qualcun altro dela Compagnia hauessi fatto il medesimo. et come è cosa propria dele bugie cascar presto, cosi questa puo essere sia gia cascata prima che arriui la presente, ma V. R.[a] tenga per certo et cosi può auisar l' Jllustrissimo Legato[2], che ne il P. Canisio ne alcun altro[b] de noi ha fatto mal officio alcuno, contra sua Maestà si ben à tutti molto ci rincrebbe quella noua che li giorni passati uenne de permettersi la confessione augustana[3], ma questo operaua in noi solamente la diligentia di pregar Dio N. Signore li mettessi rimedio, ilquale tanto più desiderauamo quanto più affettione hauemo al seruitio di sua Maestà[c] et cosi anche singularmente ci siamo consolati[d], quando intendemo essersi disfatte queste nuuole, col bon et Christiano zelo de sua Maestà. Jl Padre Canisio sono parechi di che è tornato la uolta di Alemagna, et pur il tempo che ui stete in Roma, una gran parte ui stete amalato, parlò alcune uolte al Papa, ma à tutte credo essermeci trouato presente, et so[e] che non ha fatto alcun mal officio, etiam al tempo di quella noua che à tutti ci affligeua, et de altri de nostri sono anche sicuro che non l' han fatto; il procurar s' intenda chi sono li scrittori di queste nouelle, sarebbe cosa più decente ad un altro che à noi, cui officio è seruir al ben commune in quello che possiamo senza pero far danno ne à questo ne à quello, è da credere che altri haueranno hauuto cura de informarsi de tali nouellieri, dio li perdoni et aiuti tutti noi“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 201[b]—202[a]. Cf. *Duhr,* Jesuiten an Fürstenhöfen 14). Ad haec *Antonius* Vindobona 12. Ianuarii 1569 *respondit: „Quanto al negocio del Jllustrissimo Cardenal legato, ya no hay mas que hablar, por que la mentira se descubrio, y aun algunos de los authores della. y el Cardenal bien satisfecho estaua, sino que le dolia y pesaua que mezclassen la Compagnia en cosa tan odiosa, y que pudiera alterar de manera la Magestad Cesarea, que no huuiera la legation el buen effecto que N. S. ha sido seruido de darle“ (ex autogr.; G. Ep. X f. 15[a]). Cardinali Commendono Maximilianus II. 18. Novembris 1568 dixit: Se pontificis voluntati morem gerere statuisse; iam domum remissos esse, qui „Agendae“ protestantium componendae causa Vindobonae congregati fuissent; neque in Austriae superioris comitiis Lentiae (Linz) proxime habendis quidquam de religione tractatum iri (*Cyprianus,* Tabularium 486. *Hopfen* l. c. 300—301. *Gust. Turba,* Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe III, Wien 1895, 461—462). Commendonus haec et credidit et ad Pium V. rettulit. Is cum similia etiam ex Melchiore Bilia nuntio suo vindobonensi et ex Prospero ab Arcu Maximiliani II. oratore romano accepisset, magnopere laetatus et Brevi 1. Decembris 1568 ad imperatorem dato eum ad constantiam hortatus est (*Wimmer* l. c. 530—531. *Goubau* l. c. 105—107). Sed Martinus Eisengrein, Maximiliani II. contionator et Canisii amicus, iam 5. Novembris 1568 Vindobona Monachium litteras miserat, quibus se timere significabat, ne Vindobonenses cardinalem deciperent, quo citius eum ad abeundum moverent (*Hopfen* l. c. 296); deinde 25. Novembris 1568 Ioannes Micheli orator venetus Vindobona duci suo

a) *In ap. sequitur* sap, *oblitt.* b) *Sequitur* manco, *oblitt.* c) *Sequitur* ma, *oblitt.* d) *Sequitur* che, *oblitt.* e) *Sequitur* non, *oblitt.*

[1] Apud S. Pium V. [2] Cardinalem Ioannem Franciscum Commendonum.
[3] Vide supra p. 223—226.

scripsit, imperatorem nobilibus protestantibus aliqua de religionis suae exercitio secreto promisisse; ita sibi nuntiatum esse (*Turba* l. c. 465); et 26. Novembris 1568 *Albertus V.* Bavariae dux ad cardinalem Truchsess Romae morantem de fide illa Commendono data scripsit: „Got welle das es von herzn gee, vnd ernnst seie, de quo multum dubito“ (*Wimmer* l. c. 529). Reapse Maximilianus fidem fregit: Lentiae 7. Decembris 1568 nobilitati Austriae superioris clam eandem pollicitus est protestantismi libertatem, quam Austriae inferioris proceribus concesserat; ad „Agendam“ conscribendam Davidem Chytraeum lutheranum arcessivit; qui cum 19. Ianuarii 1569 Cremsam (Krems) advenisset, latere iussus est, quoad Commendonus Vindobona discessisset (*Hopfen* l. c. 146—148. *Turba* l. c. III 459². *Luz. Pfleger,* Martin Eisengrein, Freiburg i. Br. 1908, 156—157. *Fr. Dom. Häberlin,* Neueste Teutsche Reichs-Geschichte VII, Halle 1779, 516—524. *Mor. Ritter,* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreißigjährigen Krieges I, Stuttgart 1889, 404—405).

1606. Cardinalis **MARCUS ANTONIUS AMULIUS** episcopus reatinus CANISIO.

Roma inter exeuntem m. Dec. 1568 et medium m. Ian. 1569.

Ex apographo et ex autographo, de quibus infra, epp. nn. 1607 1611.

Eum hortatur, ut Socios in Helvetiam mittat ad seminarium instituendum etc.

P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis Roma 15. Ianuarii 1569 haec ad Canisium (lingua italica) rettulit: Ex Helvetiorum pago aliquo prope Tigurum sito Romam ad cardinalem Amulium litterae missae sunt, quibus duo tresve Societatis homines petebantur ad seminarium, quod ibi condere vellent, regendum et ad opem catholicis contra haereticos ferendam; quare cardinalis instabat, ut contionator aliquis ad menses aliquot eo mitteretur (v. infra, ep. n. 1607). Canisius autem in epistula, qua Borgiae Augusta 19. Februarii 1569 respondebat: „Scripsit ad me quoque“, inquit, „Cardinalis Amulius, ut mittamus operarios Heluetijs Catholicis, et pium illorum institutum in constituendo seminario promoueamus. . . . Adiunxi literas Jll. Cardinalis Amulij, quibus respondere nolui, nisi re prius collata cum P. T. . . . dimidium collegium“ postulant. . . . „Non tam expetunt contionatorem, quam seminarij directorem, nisi fallar.“

Aliunde hoc constat: Cum Helvetii foederati Aquis Helvetiis (Baden) conventum haberent, 29. Septembris 1568 pagi catholici inter se constituerunt, ut academia, quam condere statuissent, intra ipsos foederatorum fines (cardinalis Altaemps episcopus constantiensis eam Constantiae condi cupiebat) conderetur; locum autem ad id institutum idoneum censebant esse Ruperti villam (Rapperswyl); simul hoc, praeter alia, decreverunt, ut Melchior Lussi Subsilvaniae praetor („Landamann nid dem Wald“) Romam ad Petrum Canisium aliosque Iesuitas scriberet eosque rogaret, ut scholae illius curam susciperent (Die Eidgenössischen Abschiede aus dem Zeitraum von 1556 bis 1586. Bearbeitet von *Joseph Karl Krütli.* Der amtlichen Abschiedesammlung Band 4, Abth. 2, Bern 1861, 403). Friburgi quoque et Lucernae, cum de sede academiae deligenda ageretur, mentio facta erat (*Jos. Schneuwly,* Projets anciens de hautes études catholiques en Suisse, Fribourg 1891, 27. *Th. v. Liebenau,* Rückblicke auf die Projekte betreffend Gründung einer katholischen Hochschule der Schweiz, in „Katholische Schweizer-Blätter“ II, Luzern 1886, 353—355). Ac verisimile est, hoc iam tempore etiam de collegio Societatis Lucarni (Locarno)

condendo actum esse; id quod a. 1570 et 1571 serio tractatum esse constat (*Jo. Ge. Mayer,* Das Konzil von Trient und die Gegenreformation in der Schweiz II, Stans 1903, 44—45. *Schneuwly* l. c. p. 32, n. 79 81). *Franciscus Borgias* certe Roma 5. Martii 1569 rectori collegii mediolanensis *scripsit: „Si è inteso il dissegno dell' Jllustrissimo Cardinale Borromeo, de far qualche principio di collegio in quelli paesi de suizari, et di hauerne 4. delli nostri quali potessino aiutarli lauorando in quella uigna bisognosa de operarij . . . haueriamo molto charo de poter seruire al Cardinale per modo di missione ad tempus, con li operarij che ricerca, ma al presente realmente non ne habbiamo ne dela lingua Jtaliana, ne dela todesca" (ex apogr. eiusd. temp.: Ital. 67 f. 209[b]).

Canisius in epistulis a. 1569 de hac Helvetiorum petitione identidem scribit, neque tamen unquam dicit Helvetios eius rei causa sibi scripsisse; unde equidem hoc colligo: Mutato consilio, Melchior Lussi non ad Canisium ipsum scripsit (ut primum iussus erat), sed cardinalem Amulium per litteras rogavit, ut Borgiam et Canisium ad sodales mittendos urgeret.

Canisius Amulio respondit circa 16. Aprilis 1569.

1607. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 15. Ianuarii 1569.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 207[b].

Cardinalis Truchsess mandat, ut rectoris ingolstadiensis mater in valetudinario ab insanientibus seiungatur. Idem rector reprehenditur, quod oboedientiae officio defuerit. Paulus superintendentis protestantis filius cum tribus aliis adulescentibus Romae ad ecclesiam reductis in collegium germanicum sunt recepti; eodem unus duove alii mitti possunt. P. Mercurianus de „casu" etc. scribet, maxime autem de fundatione collegii dilingani; de qua inter cardinalem et Societatem iam convenit. Interdici non debet, ne quid dialecticae in schola rhetoricae Monachii tradatur; Canisius, quando id incipiendum sit, constituet. Borgias haud bene valet. Cardinali Amulio Canisius, quod ad ipsum non adisset, a Polanco excusatus est. Ad eundem cardinalem ex Helvetia scripserunt, ut duos tresve Societatis homines sibi impetraret; videbunt Canisius et Hoffaeus, num qui „per modum missionis" iis concedi possint; quod si fieri non poterit, ita se excusabunt, ut litterae cardinali monstrari possint.

Pax *etc.* A una lettera di V. R. scritta in Fiorenza à X. di Decembre non ho fatta prima risposta, aspettando intendere doue l' hauessi à drizare, et perche gia *[etc., ut supra p. 235].*

Si è procurato con l' Illustrissimo Cardinal d' Augusta, facessi che la madre del Rettor d' Jngolstadio[1] fossi collocato[a] [?] fra le persone sauie di quel hospitale, et non fra le matte, et potra essere uada con questa la lettera che ha promessa, benche non habbiamo saputo dire doue sta quel hospitale, se non che crediamo che sia in Augusta, ò in altra de sue terre, quello manca per sodisfar in questa parte a la conscientia del P. Martino, V. R. lo supplira, à lui si scriue etiam quel altro punto che accenna V. R.[2]

a) *Sic ap.; corrigendum esse videtur* collocata.

[1] P. Martini Leubenstain; de hoc negotio v. supra p. 235.

[2] Huius epistulae pars sub ipsas has litteras ponetur.

Come si han riceuuto nel Collegio germanico 4, che v. R. sa, che non pensauamo [1] non so quanti altri si potranno riceuere, me informaro et auisaro V. R., quando pur uenessi uno o doi boni suggetti, mi persuado non li manchara luoco.

Quella risolutione del caso usurario, spero mandara presto il P. Euerardo [2] se non ua con questa; et lui anche rispondera alli altri capi che li toccano, et specialmente sopra la fundatione del Collegio de Dilinga sopra la quale siamo d' accordo con l' Illustrissimo Cardinale [3].

Del officio di Gouernatore si è scritto al P. Theodorico canisio, come anche de altri diuersi capi al P. Paulo, et perche da loro istessi potra v. R. intendere cio che se li scriue et credo le lettere porta questo medesimo Corriero, non mi stendero in questa [4].

Del memoriale *[etc., ut supra p. 229]*.

Quà pareua che una lettione de dialettica, nell' istessa classe dela Rhetorica, et come parte di quella, non si doueria prohibire in Monacho per diuerse cause, V. R. potra ordinare si faccia, al suo tempo, se al principio dell' anno non si giudicassi espediente, non mi stendero in altro per questa, N. P. Generale ita tuttauia amalato, speramo pur il bon tempo de la prima uera con l' aiuto del Signore lo risanara, lui si raccomanda *etc.* Di Roma li 15. di gennaro 1569.

Hò fatta la scusa col Cardinale Amulio, de non lo uisitar V. R. et questo mi fa ricordare de un' altra cosa per lui raccomandata.

Di certo canton deli Suizeri uicini à Zurich, li hanno scritto ricercando doi ò tre di nostra Compagnia per drizar un seminario che li uogliono fare [5], et per dar aiuto ali catholici contra li heretici uicini, et instando il Cardinale che per alcuni mesi si mandassi qualche predicatore, li è stato detto si scriuerebbe à V. R. accio lei et il P. Paulo uedessino se potriano dare un par di persone per modum missionis, V. R. scriua, una lettera [a] ò [b] capitulo che se li possa mostrare al Cardinale mostrando bona uoluntà et penuria di gente, se non potranno [c] pigliar quello assumto come li habbiamo significato temere.

Gia si ha mandato il Cardinale quella lettera sopra il negotio dela madre del Rettor d' Jngolstadio et ua quì.

a) *Haec 2 vv. in ap. deleta, deinde restituta sunt.* b) *In ap. hoc v. supra versum scriptum est.* c) potanno *ap.*

---

[1] *Polancus* Roma 22. Ianuarii 1569 rectori collegii vindobonensis *scripsit: „Paulo figliuolo del superintendente de Pransuigh [= Braunschweig?] con tre altri quali lui aiutó, et quí si son redotti ala Religion catholica, si accettó nel collegio germanico, doue stanno al presente tutti 4" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 212[b]). Nescio an hic Paulus fuerit famosus ille Paulus Florinus sive Florenius, qui a cardinali Commendono commendatus in numerum convictorum collegii germanici circa hoc tempus (a. 1570, ait *Steinhuber* I[2] 75) ascitus est.

[2] Mercurianus; v. supra p. 235. [3] Ottone Truchsess.

[4] Vide quae ex his epistulis PP. Theodorico Canisio et Paulo Hoffaeo inscriptis infra, sub ipsas has litteras, ponentur.

[5] De hoc Helvetiorum catholicorum consilio v. supra p. 238.

Huic epistulae, ut ex ipsa intellegitur, adiunctae sunt *litterae a *Polanco* mandatu Borgiae et suasu Canisii (v. supra p. 235) Roma 15. Ianuarii 1569 datae ad P. Martinum Leubenstain rectorem collegii ingolstadiensis, qui una cum consultoribus suis Hoffaeo viceprovinciali scholas inferiores ex eo collegio auctoritate Borgiae auferre volenti obstitisse videtur. „L' ultime lettere di V. R.", inquit Polancus, „sono di 2. di nouembre col catalogo et informatione etc. et quanto ale schole, si é uisto cio che scriue V. R. et li padri suoi consultori, et perche nel negotio principale porta la risolutione il P. Canisio Prouinciale, non accadera dir altro, ma quanto al modo che si è tenuto, ben auisaro V. R. et li detti consultori, che si è desiderato in loro più[a] rispetto alli superiori loro immediati, et più esattione nel resignarsi[b] ala obedientia di quelli, et sara ben supplir questo diffetto per l' auenire con maggior diligentia di far il debito religioso in questa parte" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 207^b—208^a).

Tabellario, qui duas hasce epistulas Roma secum abstulit, traditae esse videntur etiam binae litterae, quas Polancus Borgiae mandatu ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem et P. Theodoricum Canisium collegii dilingani rectorem dederat; id ex ipsis Polanci ad Petrum Canisium litteris colligi licet; certo autem hoc ex iisdem cognoscitur: Aliqua ex iis, quae Polancus cum Hoffaeo et Theodorico Canisio communicabat, ad Petrum quoque Canisium spectabant; praecipua hic pono. Roma 12. Ianuarii 1569 *Polancus* Hoffaeo *scripsit: „Si son riceuute quelle di V. R. di 20. et 26. di nouembre et 17. di decembre et quanto al negotio del Padre Martino[1], N. P. si rimette ala risposta fatta al P. Canisio. . . . Domanda V. R. che cosa hauera da far il P. Scorichio, et come si hauera di portar con lui al ritorno suo di Lansuto[2], et si risponde in una parola che lui sta à obedientia, et si deue procedere con lui come con figliolo d' obedientia. ben raccomanda .N. Padre à V. R. che si proceda con lui amoreuolmente, et con dimostration di confidenza, et che non solamente V. R. lo faccia cosi, ma anche il Rettor di Monachio[3], perche in questo modo si crede seruira lui piu à Jddio N. Signore et al ben commune. domandara anche V. R. suo parer sopra questo al P. Canisio. . . . Quanto à quelli d' Jngolstadio intercedendo V. R. accio non se li dia penitentia[4] quello che occorre scriuere, é, che V. R. tratti la cosa col detto P. Canisio, et facciano come meglio in Domino li parerà. . . . Del Padre Baldasar[5] dara la risolution il P. Canisio, col qual etiam potra V. R. trattar del D. Thomaso Gallo se forsa saria bene predicassi in Jspruch, ouero altroue nela Prouincia et quando paressi douersi mandar fuora di quella, pare che in Austria per predicar et leggere, potrebbe essere di qualche utilità. ... Del Padre Kleselio portò risolutione il P. Canisio" [6] (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 206). Idem *Polancus* Roma 13. Ianuarii 1569 P. Theodorico Canisio *scripsit: „Rispondero ad alcuni capi et prima quanto à quello del Gouernator dela Vniuersità[7] cui autorità deue essere quanta conuenghi per la bona administratione del officio commesso, lasciando pur à noi la gubernatione diretiua dell' Vniuersità, circa li studij et disciplina scholastica et dei costumi, et

a) *In ap. sequitur* esatto, *oblitt.* b) *Ita in ap. ipso correctum est ex* esattione nela obedientia.

[1] Stevordiano; v. supra p. 229.

[2] P. Petrus Schorichius Landishuti per sacrum adventum coram Guilielmo Alberti V. Bavariae ducis filio natu maximo contiones habuerat; plura v. infra p. 243.

[3] P. Dominicus Menginus. [4] Cf. supra p. 228.

[5] Sammarayr; v. supra p. 228. [6] Vide supra p. 232—233.

[7] Polancus capita significat epistularum a Theodorico Canisio ad Borgiam et ad Petrum Canisium datarum; de gubernatore universitatis dilinganae Theodoricus ad Petrum fratrem scripserat (v. supra p. 203). Idem P. *Theodoricus Canisius* Dilinga 7. Ianuarii 1569 Borgiae *scripsit: „Habet Academia nouum nunc Gubernatorem, virum magnae autoritatis, et nostrae Societatis studiosissimum" (ex autogr.; G. Ep. X f. 139). Academiae gubernator a. 1568—1591 erat Thomas Seld eystettensis († 19. Ianuarii 1591), iuris utriusque doctor (*Specht,* Univ. Dill. 279).

anche la facultà di escludere delle schole quelli che il Rettor giudicassi douersi escludere, (senza forza però, perche douendosi usar forza il gouernator la usara). ci si deue lasciare à noi ancora la correttion solita nelle nostre schole; et lasciando le cose predette ala giurisdittion nostra, à tutte le altre cose ciuili et criminali si estendera l' autorità del gouernatore, pur che la esserciti secondo li priuilegij della Vniuersità, citra poenam sanguinis, et li scholari non saranno sottoposti ad alcun altro giudice in fuora del gouernatore, il quale depende del ordinario, in questo modo che detto ordinario con autorità apostolica dia giurisdittione al gouernatore, la quale il gouernator esercitara neli subditi dela Vniuersità, secondo li priuilegij di essa, salue le cose dette. V. R. uenga poi ali particolari et faccia una formula di tutto quello che sentira esser conueniente trattandolo prima con li suoi consultori, et la mandi quà accio sia uista, et si potra metter l' ultima mano. . . . Tratti anche V. R. deli tre corsi [1] col P. Canisio et P. Paulo, accio s' intenda quà il parer de tutti" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 207).

Canisius Borgiae respondit 19. Februarii 1569.

1608. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis P. PAULO HOFFAEO S. J. Germaniae superioris viceprovinciali (et P. PETRO CANISIO provinciali).
Roma 22. Ianuarii 1569.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „P. Paulo Hoffeo". Germ. 67 f. 213.

Hoffaeus, ut Fuggerorum desiderio satisfaciat, per Quadragesimam Augustae in aede S. Mauritii contionari debet. P. Schorichio auctoritas ad contionandum erit maior, cum theologiae doctor factus erit; Ingolstadii igitur ille eum gradum, publice disputando etc., sibi comparabit. Et Hoffaeus et rector monacensis amorem fiduciamque Schorichio exhibeant (salvo oboediendi officio) oportet; quod nisi fecerint, nihil cum eo proficient; Romae id experientia cognitum est. Borgias infirmus est.

Pax *etc.* La settimana passata fù scritto à V. R. compiacessi à quelli SS. Fuchari, et altri dela Città, fermandosi in Augusta insin' ala Quaresima, adesso si raccomanda il medesimo, et perche all' hora non essendo tradotta la lettera de detti Signori Fuchari non li rispose N. Padre lo fa al presente, v. R. ueda la lettera, et glie la potra dare con auisarli dela comissione di N. Padre se prima non la fatto [2].

Quà si è inteso che seruirebbe assai per la autorità dela predicatione che il Padre Georgio Scoruccio [3] si graduassi in Theologia, et cosi N. Padre si contenta che lui faccia li atti suoi secondo la usanza deli promouendi in Jngolstadio, et cosi al medesimo si scriue, V. R. potra dar ordine in quel collegio che quando andara là, lo accettino alli atti publici, et V. R. et anche il Rettor di Monachio [4], mostrino amor et confidenza à questo padre, perche cosi lo animaranno al seruitio diuino et dela Compagnia. altrimente haueranno

---

[1] De scholis artium sive philosophicis; v. supra p. 58⁴ 59.

[2] Vide quae ex his Borgiae litteris sub ipsam hanc epistulam ponentur.

[3] Significatur P. Georgius Schorichius, a. 1568 Roma in Bavariam remissus (v. supra p. 209); vide quae ex Polanci litteris ad eum datis sub ipsam hanc epistulam ponentur.

[4] P. Dominicus Menginus.

gran fastidio con lui, con poco frutto, et in questa parte potra V. R. credere, che l' habbiamo cognosciuto et che questo modo de diportarsi con lui, è il migliore, et al Rettor di Monachio glielo raccomandi molto V. R. et con questo si intende che l' obedientia non patisca detrimento la quale lui deuera guardare intieramente come bon religioso, et se hoggi non si scriue al P. D. Canisio Prouinciale questa seruira ancora per lui, al quale si è scritto 8. di sono, N. Padre Generale sta ancora infermo, et si raccomanda *etc.* Di Roma li 22. di Gennaro 1569.

Canisio Polancus eo die non scripsit; ideo hae litterae — id quod ex ipsis intellegitur — non ad Hoffaeum solum, sed etiam ad Canisium pertinebant.

His litteris, ut ex ipsis patet, duae aliae epistulae additae sunt:

1. Ipse *S. Franciscus Borgias* Roma 22. Ianuarii 1569 Fuggeris ad litteras 18. Decembris 1568 datas *respondit; certiores eos faciebat se, ut ipsorum desiderio satisfaceret, P. Hoffaeo mandasse, ut proxima Quadragesima Augustae in templo S. Mauritii contionatorem ageret; simul eos laudabat, quod Augustae collegium Societatis condere in animum induxissent; „del canto dela Compagnia nostra, secondo nostre deboli forze non mancharemo d' aiutar detta opera“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 212[b]—213[a]).

2. Eodem die 22. Ianuarii 1569 Borgiae nomine *Polancus* Roma *respondit ad *litteras 7. Decembris 1568 datas a P. *Georgio Schorichio,* qui per sacrum adventum Guilielmo Alberti V. ducis filio natu maximo contionabatur Landishuti, deinde autem Monachium reversurus erat: „Non mi marauiglio“, inquit *Polancus,* „che [queste conuersationi et fauori aulici] li siano graui . . . .V. R. . . . fara ben de retirarsi (come mostra desiderarlo) quanto bonamente si potra dela conuersatione dell' Aula, perche cosi hauera anche maggior autorità per il seruicio diuino, quando andara piu rare uolte da quelli Signori. . . . Quanto al promouersi al grado del dottorato, quà è parso, non saria se non bene, facendosi però nel modo conueniente cio è precedendo li atti publici alli suoi tempi[a] in Jngolstadio, perche cosi con maggior autorità per la predicatione del uerbo diuino si pigliarebbe il grado rispondendo bene nelli essami che si faranno, o dispute[b], et accio habbia v. R. piu tempo de studiare et prepararsi sara bene differire questa promotione, qualche tempo, accio nel' essame si truoui tanto piu instructo, et di questa cosa si scriuera alli padri Prouinciale et Viceprouinciale ne conuerra per questo faccino spesa di 300. ducati quei Principi, perche le pompe non fanno per noi, ma si ben la dottrina, et conueniente dimostratione di quella“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 213[a]. Cf. *Duhr,* Jes. an Fürstenh. 106—107). Reapse valde optandum erat, ut Schorichius theologiae doctor crearetur; sic enim ipse *Schorichius* Oeniponte 22. Ianuarii 1569 Polanco *scripsit de Alberto V. duce et Guilielmo principe etc.: „Il Duca il Principe li Signori tutti et communiter omnes me uocant Doctorem et scribunt tanquam ad Doctorem: ego centies millies dixi declaraui et aperte monstraui me non esse doctorem: ma con tutto questo non mi posso liberare . il Duca et li Signori dicano che e necessario che io habbia questo nome: per esser predicator et confessor del Principe . ma li altri Dottori nostri: Jmo Padri et fratellj se fanno non pocha burla di me: non credino che io tal nome non desidero . altro rimedio non trouo se non che .V. R. procuri a presso il Padre General che mi mutti da questa prouinza: il che mi basto obtinere senza dispiezer All Principe“ (ex autogr.; G. Ep. X f. 106[b]).

Canisius Borgiae respondit 19. Februarii 1569.

a) *Ita librarius correxit, quae prius posuerat:* publici di tempo. b) *Quae sequuntur, usque ad* instructo *incl., ipsius Polanci manu in margine addita sunt.*

1609. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 29. Ianuarii 1569.

Ex archetypo (2°; 4½ pp.; in p. 6 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 226 (qui numerus poni debuit, neque tamen positus est), f. 92 93 94. Canisius litteras sua manu emendavit et subscripsit („Seruus" etc.). Apographum saeculo XVII. vel XVIII. scriptum exstat in Cod. monac. „Lat. 1606" f. 145[a]—146[b]; in quo tamen capita aliqua omissa et complura verba perperam immutata sunt; velut cum „isthic" pro „illic", „exposui" pro „exposuit" etc. posita sunt. Epistula usus est eiusque partem germanice versam posuit *Riess* l. c. 383 (qui haud recte affirmat eam 9. Ianuarii 1569 datam esse). Eadem usus est *Duhr*, Jes. an Fürstenhöfen 80.

Canisius Venetiis et nuntium apostolicum et episcopum cenetensem convenit. Socios in Cyprum mitti cupiunt. Rector pataviensis. Dissensio inter cardinalem Tridentinum et Ferdinandum archiducem; excommunicatione archiduci proposita animi offenduntur; religio periclitatur. Rumores bellici. Magdalenae reginae confessarius pie vita cessit. Iam unicus aulae confessarius erit. Socii ad aquas mittendi. Negotium halense. Hoffaeus Oeniponte et rectorem aget et in parochia contionabitur. P. Kleselius in aula contionatur; Canisius ei timet. Ipse collegia inviset et Augustae contionabitur. Fuggerorum liberalitas et diligentia. Centuriarum refutatio. Provinciae administratio.

Ihesus. Pax Christi et foelix annus admodum Reuerende Pater.

Absolui tandem iter Oenipontum usque 18. Januarij, et saluus eo cum Laurentio[1] fratre perueni. Christo JESv semper sit gratia. Paucis uero diebus, postquam Ferraria sum profectus, Venetijs et Patauij substiti, debeoque gratias nostrorum, qui illic uersantur, erga me charitati et humanitatj singulari[2]. Venetijs conueni Reuerendissimum D. Nuntium[3] et Reuerendissimum D. Ceneda[4], qui me ambo sunt amanter amplexi, ac retinere diutius uoluerunt. Prior inter coetera contulit mecum de nostris in Regnum Cipri[a] mittendis, sicut et Venetus quidam Patritius literis isthuc datis petiuisse dicitur[5]. Qua de re iudicabunt Romae patres, et facient haud dubie, quod ad maiorem Dei gloriam pertinere intelligent.

De Patauiensi Rectore, qui nunc est[6], hoc unum dicam, non leues ab illo causas adferri, ob quas cupiat Rectoratum in alium et Collegio, et seminario[7] utiliorem transferri. Nouit ea de re satis

a) *In arch. corr. ex* Cipriae *vel* Ciprid.

[1] Casalio; v. supra p. 235.

[2] Et Ferrariae, et Venetiis, et Patavii collegium Societatis erat. De rebus Ferrariae a Canisio gestis v. infra, mon. it. (22).

[3] Apud Venetos Petrus Antonius de Capua episcopus hydruntinus (Otranto) hoc munere fungebatur (*Laderchius,* Annales ecclesiastici, in a. 1568 n. 50).

[4] Michael della Torre episcopus cenetensis (Ceneda) ex Gallia, ubi pontificis nuntium egerat, Romam redibat (*Laderchius* l. c. n. 165. *Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 138).

[5] Mocenicus (Mocenigo)? Vide *Can.* V 197.

[6] Rector collegii pataviensis iam inde a m. Octobri a. 1565 erat P. Paulus Candi; qui initio a. 1568 Patavio discessit, cum P. Curtio Androtio (Androzi) curam collegii cum nomine „vicerectoris" commisisset; neque ante m. Septembrem a. 1569 Patavium rediit. Haec ex R. P. *Petro Tacchi Venturi* S. J. accepi.

[7] Scholas significare videtur, in quibus Societatis fratres scholastici ad litteras et imprimis ad theologiam instituebantur; cf. supra p. 160.

P. Benedictus[1], et praeterea loci illius P. Prouincialis[2], ut opus non sit mitti a me falcem (ut aiunt) in messem alienam. Crediderim equidem, permagni referre ad promouendam eam Prouinciam, ut idoneus et grauis Rector Patauiensi Collegio praeficeretur, sicut hic, qui fuit ante Minister, optat ex animo, quia sua non est sorte contentus, ut ipse mihi significauit.

Cum uenissem Oenipontum, inuitus cognoui dissentionem ueterem inter Cardinalem Tridentinum et Archiducem Ferdinandum magis et magis ardere, nec parum hic animos exacerbari ob allatas Pont. Max. literas, quibus Archiduci sententia excommunicationis infligendae denunciatur[3]. Quae res Catholicos etiam non solum affligit et offendit, proh dolor[a], sed etiam contemptum aliquem nominis et authoritatis Pontificiae multis adferre uidetur. Timent, ne sathan ex his turbis maiores excitet flammas quam restingui facile possint, neue multorum religio, qui hactenus Catholici fuerunt, perturbetur grauiterque periclitetur. Nos Deum sollicite rogamus, et isthic rogandum quoque putamus, ut componat hos motus inter duos Principes, priusquam ad apertum bellum ueniatur. Res longius progressa est quam oportebat, et de salute non solum Principis, sed etiam totius Prouinciae agitur, neque expedit amplius irritare crabrones hoc tempore, quo aduersus Ecclesiam haeretici nouas et ingentes colligunt copias non solum e Germania, sed etiam ex Dania et Suetia educendas. Quare putant Hispanis et Gallis non defuturum hoc anno plurimum negotij, ut sese et Belgas contra tot hostes impios tueantur. Verum ad nostra propius.

Offendi praeterea Oeniponti P. Dirsium Reginae Magdalenae confessarium grauiter decumbentem, qui post multorum mensium aegritudinem fractus atque confectus, post accepta Ecclesiae Sacramenta, post datum suae pietatis praeclarum specimen coram fratribus, magna cum omnium aedificatione spiritum hodie Deo reddidit creatori. Viuat Christo beatus per sacrificia et preces totius Societatis, quibus illum

a) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.*

---

[1] P. Benedictus Palmius, Borgiae pro Italia assistens, collegii patavini rector, deinde (1559—1565) provinciae longobardicae, ad quam collegium illud pertinebat, provincialis fuerat (*Sacchinus*, Hist. S. J. II, l. 2, n. 71; l. 3, n. 28; III, l. 1, n. 34).

[2] Franciscus Adurnius (Adorno).

[3] De hac dissensione v. supra p. 225[3]. *Pius V.* iam inde a m. Iunio 1568 et litteris datis et Scipione Lancellotto auditore in Tirolim misso litem componere conatus erat (*Hirn*, Temporalienstreit l. c. 420—424). Idem Roma 31. Decembris 1568 ad Ferdinandum II. archiducem novas litteras dedit, quibus querebatur, eum „quotidie novas iniurias novaque praeiudicia“ ecclesiae tridentinae inferre; simul principem obtestabatur, ut „reservata sibi actionum suarum actione“, cardinali Ludovico Madrutio episcopo tridentino ecclesiae illius „possessionem liberam eo modo restitueret“, quo a centum annis fuisset. „Si vero (quod minime putamus) pertinacius in tua sententia tibi manendum putaveris, ipso tuo facto excommunicationem incurres, cuius quidem excommunicationis declarationi, nisi eam Ecclesiam in integrum restitueris, nos, pro nostro pastorali officio, deesse non poterimus.“ Integrae litterae exstant apud *Laderchium* l. c. n. 77.

cupimus ex more commendari. Mirum dictu, quantam illius decumbentis curam semper habuerit Regina Magdalena, quam diligens fuerit in parando illi uictu quotidiano, et in exhibendis medicamentis preciosissimis. Nec fratri quidem Germano maiorem fidem et charitatem exhibere potuisset. Nunc magni beneficij loco ducimus, quod contenta esse uelit eodem confessario, quo utitur soror [1] cum reliquis foeminis Aulicis, P. Paulo [2] scilicet quamquam et ille pergit esse ualetudinarius, longamque uitam non promittit, et saepe cogitur a sacris abstinere, mittendus post paucos menses iterum ad thermas cum P. Georgio [3], ut medici suadent: quibus fortasse Rectorem Dilingensem [4] adiungemus, ut aqua thermarum salutari suam et ipse fulciat imbecillitatem.

Quod ad D. Paulum Hoffaeum [5] attinet, non illum reperi, ut putabam, Oeniponti, sed his diebus primum accessit, semel et iterum a Principe huc euocatus. Jgitur nondum exposuit, quae in mandatis habet de Collegio Halensi, ad quod nostri expetuntur [6]. Jmo Regina [7] monuit et rogauit, nulla ut mentio fieret de hoc negotio, quoniam luctum sibi nollet [a] augeri: cum satis affligat mors confessarij. Sed expectamus occasionem Archiducem conueniendi, qui utinam boni consulat, suum et sororum desiderium a nobis non approbari.

Postquam cum eodem D. Paulo multis egi de statu Prouinciae nostrae, tandem in hanc sententiam ambo uenimus, huic Collegio maxime laboranti rectius consuli non posse, quam si hoc loco ipse maneat, sicut et in Vrbe fuit constitutum, ad festum usque Paschatis [8]. Primum enim ob uarias et graues multorum querelas mutandus est statim Rector [9], quem nonnulli diutius ferre non possent, et multis de causis expedit, hoc rectoris munus, ex quo reliqua fere dependent, ad tempus saltem eidem P. Paulo demandari. Jta non exiguos hic motus comprimi, et bonum ordinem disciplinae Collegij ualde distracti et perturbati imponi posse confidimus, Deo adiuuante. Postea uero qui Rector instituetur, rebus Collegij per D. Paulum bene constitutis, proculdubio minus laborabit: Et non solum fratres, sed etiam Sacerdotes habebunt rectius, qui alium Rectorem minoris quidem authoritatis non tam commode sustinerent. Jnterea non deerit P. Lanoyo, ubi se exerceat hoc loco, praesertim in excipiendis multorum etiam externorum, qui ad nostros saepe solent accedere, et fratrum confessionibus. Dignus est sane senex iam sexagenarius, qui ut ipse tamdiu desiderauit, publicis munijs aliquando defungatur, et ad maiorem tranquillitatem ueniat, uelut emeritus miles.

Deinde D. Hoffaeus non solum utilis, sed etiam Collegio huic necessarius uidetur, ut parochiali Cathedrae huius oppidi praesit con-

a) *Sic in arch. correctum est ex* nollent.

---

[1] Helena. [2] Hetzcovaeo. [3] Crispo (Kraus).
[4] P. Theodoricum Canisium. [5] Germaniae superioris viceprovincialem.
[6] Vide supra p. 169—170. [7] Magdalena.
[8] Id futurum erat 10. Aprilis. [9] P. Nicolaus Lanoius.

cionator. Nam qui hactenus illic egit concionatorem, P. Theobaldus[1] scilicet ob uaria incommoda, quae sumus experti, non potest eo loco retineri, et deseritur plane ab auditoribus. Doleo interim P. Antonium Klesselium, me quidem absente, concessum esse Principi[2], ut sit illi aulicus concionator, quem in Parochiam reducere non possumus, ut iam duos exhibere concionatores cogamur. Agemus tamen cum Principe, ut intelligat, hoc utrunque munus et onus diu a nobis non posse sustineri, etsi ueremur perdifficile fore, ut alium ipse quaerat et inueniat aulicum concionatorem, praesertim cum P. Antonius in hoc munere placeat admodum, et satisfaciat omnibus, ut uix ullus antea. De quo nunc aliud consilium non reperiebamus, quam ut ad pascha usque hoc loco retineretur, cum illius opera sit nobis, ut dixi, necessaria. et iam non inuitus maneat, fortasse quia uidet se placere satrapis[3], et sentit Rectoris fore mutationem. Non desunt interim, quae in eodem merito desiderantur[a] [?], et ob quae illum prorsus amotum cupiamus. Sed tempus non fert, ut remedia seueriora in illo experiamur. Juuet illum dominus sub nouo Rectore, ut secundum uocationem suam recte procedat[4], et sicut coepit, errantes[b] quosdam ad uiam ueritatis[5] reducat.

Ego uero, ut non sim ociosus, hinc progrediar ad inuisenda reliqua collegia, si faueat Dominus: et deinde Augustae transigam Quadragesimam, futurus fortasse concionator apud D. Mauritium loco D. Pauli[6], qui magni referre putat, ut eam Cathedram non deseramus, praesertim cum D. Fuggerorum summam in nos beneuolentiam et liberalitatem experiamur. Donant enim mille aureos nummos in structuram templi Romani, sicut adiunctae ipsorum literae testabuntur[7], et extrema quaeque tentant ad erigendum et dotandum nobis Augustae Collegium, non modica pecuniae summa in hunc ipsum usum modo collecta. Tantum patienter ferant necesse est Canisium, cum haud dubie illis D. Paulus[c] esset gratior[d] et eloquentior. Spero interim Paternitatem Tuam non moleste laturam esse, quod in centurijs ad Pascha usque minus laborem, impeditus nimirum duplici munere, concionandi

a) *Sic; corrigendumne* desiderentur? b) *Ita correxi ex* ad errantes. c) *In arch. sequitur alterum* illis, *oblitt.* d) *In arch. sequuntur 2 vv.* (ut puto, *nisi fallor*), *oblitt.*

[1] P. Theobaldus Stotz, ex pago Zusmerhausen (Zusmarshausen, in Suebia bavarica) ortus, autumno a. 1558 in collegium germanicum, tempore quadragesimali a. 1559 Romae in Societatem admissus, ibidem philosophiae cursum absolvit et per $1^1/_2$ annos theologiam audivit; a. 1563 Brixinae in ecclesia cathedrali contiones habuit, quae auditoribus haud ita multum placebant; deinde Monachii confessiones excepit, graecas litteras tum audivit tum tradidit, catechismum explicavit etc. (**Catalogus* monacensis a. 1566, in GSC 66 f. 409[a]. Epp. *Nadal* II 584. *Can.* II 305[3]; IV 233 398).

[2] Ferdinando II. archiduci. [3] 1 Reg 29, 6.

[4] Cf. 1 Cor 7, 20—24; Eph 4, 1—16 etc.

[5] Sap 5, 6; cf. Tob 1, 2; Ps 118, 30; 2 Petr 2, 2.

[6] Hoffaei; v. supra p. 226 227.

[7] Vide quae ex Fuggerorum epistulis sub ipsas has Canisii litteras ponentur.

Augustae et simul Prouinciam administrandi. Nam etsi uehementer optarem D. Paulum, uti foeliciter coepit, ita progredi in Prouinciae huius administratione, tamen difficilius illi hoc futurum uideo, cum absit a caeteris Collegijs longius, et non solum in Cathedra, sed etiam hic domi habeat abunde quod agat in hoc collegio bene constituendo. Cogor igitur quanuis inuitus, ad antiquum redire munus, sed ut spero et opto, non diutius quam ad pascha usque. Postea enim, si Paternitati Tuae placebit, et mihi ad centuriarum laborem, et D. Paulo ad Prouinciae administrationem redire licebit, misso nimirum huc[a] P. Wendelino[b] [1] uel alio, qui Rectorem agat Oeniponti, si dominus uoluerit[2] et annuerit Paternitas Tua cuius precibus nos et nostros maxime commendamus in Christo JESv domino nostro[3]. Oeniponti 29. Januarij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Admodum Reuerendo in Christo Patri [Fra]ncisco a Borgia [Praepos]ito Generali Societatis JESv. Romae.

Misit Canisius Borgiae una cum his litteris, ut ex ipsis intellegitur, epistulam Augusta 12. Ianuarii 1569 a Ioanne Fuggero (ut videtur) scriptam et tum ipsius tum Ursulae Fuggerae manu subscriptam, in qua cum Borgia haec communicantur: „Literas paternitatis uestrae XIII Septemb. Romae ad me Vrsulam Fuggeram datas cum eiusdem uberiorib. mandatis P. Georgius Schorichius ad nos pertulit, omniaque sibi commissa summa fide et diligentia exposuit. Quibus cognitis quanquam ipsi cum tota familia et nomine Fuggerorum summam P. V. gratificandi voluntatem habeamus, tamen faciendum non putauimus ut hanc P. V. peticionem reliquis necessarijs nostris hoc tempore indicaremus, ne forte institutum illud grauius P. V. non ignotum hinc aliquid impedimenti acciperet, aut ei quidpiam hac contributione detraheretur. Jtaque inter nos collacione facta florenos mille collegimus ad usum a P. V. indicatum conuertendos, eosque cuicunque illa uoluerit uel hic, uel Romae annumerari curabimus." Huic epistulae Canisius adiunxit litteras germanicas easque manu ipsius Ursulae Fuggerae 12. Ianuarii 1569 ad Borgiam datas, quibus illa se Borgiae et Societatis „filiam oboedientem" profitebatur et se libentissime stipem illam mittere asserebat[4] (ex autographis; G. Ep. X f. 90 92). Anno 1568 Romae Alexander cardinalis Farnesius ad domum professam Societatis aedificare coeperat templum sanctissimi Nominis Iesu; situm ipse emerat Borgias magno aere, quod per litteras fere emendicabat ex amicis (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 4, n. 141 142).

Dubito, num Canisius litteris suis adiunxerit etiam *epistulam communem, quam *Georgius, Marcus, Ioannes Fuggeri* Augusta 19. Ianuarii 1569 ad Borgiam dederunt et sua quisque manu subscripserunt. Quidquid sit, epistulae partem hic pono, quia ad Canisii litteras illustrandas valde utilis est: „Wir sezen", inquiunt

a) *Hoc v. ab ipso C. supra versum scriptum est.* b) *Duo vv. sqq. a C. ipso supra versum scripta sunt.*

[1] Völck. [2] Iac 4, 15. 1 Cor 4, 19; cf. Eccli 39, 8.
[3] Rom 6, 23. 1 Cor 15, 31.
[4] *Hoffaeus* Augusta 15. Ianuarii 1569 Borgiae *scripsit: „Fuit hic P. Schoritius, subsidium Romanum vrsit, sola Domina Vrsula et D. Joannes Fugger (noster ante inimicissimus, nunc factus ob exorcismos totus et integer [noster] ad admirationem vsque) 1000 florenos ad extructionem templi Romani offerunt: scribunt ambo ea de re ad P. V. Schoritius literas habet. Jdem nos sine Schoritio cum maiore aedificatione efficere poteramus: sane Schoritius reliquit hic aliquid foetoris, V. P. s'informi ab Augustanis nostris" (ex autogr.; G. Ep. X f. 88b).

illi, „in kainen zweiuel, Eur Ew. haben vor disem genugsam vernomen, was gutten vleiß, wir neben anndern mer Catholischen alhie bisher furgewandt, ain Collegium der Societet, in diser Statt auffzurichten, Es hat aber in vil weg nit allain bey den Gaistlichen alhie von denen wir kain gaistlichen platz vmb gelt, noch geltswerth bekomen mögen, Sonnder auch bey ir haylichait[1] dhinnen erwunden, das vnns dieselb das prediger Closter, so one das alhie zergeet, weder gar noch thails, zu solchem vnnserm fürnemen eingeben wöllen, kunden nit annderst gedencken, dann Gott der herr hab es nit gewöllt, oder es sonnst, auff disen weg nit fürgeen sollen ... So hab wir ... die sachen auff nachvolgenden weg bedacht, Als Nemlich das wir ain ortt in der Statt kauffen, Darauff ain Collegium, sampt ainer zimlichen kirchen mochte gepawet werden, vnnd dasselb von ainem Er: Rhat, der Steur, wacht, vnd vmbgelts befreiet machten, Doch dagegen ain zimlich schutzgelt geben, wie dann Sanct vlrich[2], vnd andere Gaistliche ortt merer, Doch das den fundatorn, vnnd in kunfftiger Zeit den verordneten Administratorn, vber solch Collegium (wie dann hier vber beharliche schrifften vnnd ordnungen in meliori forma sollen hernach auffgericht werden) die verwaltung vnnd Administration allerdings soll frey vnnd vorbehalten sein, wie dann in ettlichen vnnsern Stifftungen dergleichen beschehen, Also das die Societet, damit gar nichts zuthon haben soll, Vnnd steen hierauff mit ainem Ehr: Rhat alhie schon in handlung, ain solche freiung außzubringen, vnnd nachmaln mit dem ersten, das Collegium inns werck zurichten." Deinde Borgiam denuo rogant, ut P. Hoffaeum Augustae manere iubeat (ex archetypo; G. Ep. X f. 95).

Borgias Canisio per Polancum respondit 26. Februarii 1569.

1610. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 3. Februarii 1569.

Ex autographo (2°; 1 1/5 pp.; in p. 4 inscriptio, eaque ignota manu scripta, et pars sig.), Germ. 183 n. 227 (f. 98 et sq. non sign.).

Contiones Oeniponte habendae. Negotium halense. Canisii profectio augustana. Rectoris officium in P. Hoffaeum translatum. „Tentationes" P. Galli. P. Schorichius negotiis aulicis se immiscet et Guilielmi principis confessarium agit. Timendum, ne Socii pecuniam pro templo romano colligendo Societatis libertatem imminuant. Novicius quidam eiusque mater. Provincia per Hoffaeum administranda.

† Pax Christi admodum Reuerende Pater.

Nullas accepit ex Vrbe D. Paulus[3] duobus abhinc mensibus: nullas et ego, nisi quas Veneti patres dederunt[4].

Tractatum est cum Archiduce[5], qui contentus uidetur uno concionatore, cum intelligit praesentem Societatis necessitatem, quam opposuimus. Postulat interim, ut quem damus, sibi aulaeque suae inseruiat, et permittit relinqui[a] a nobis cathedram parochialem, in qua sumus hucusque contionati[6]. Non displicet nobis conditio, sed negamus diutius quam ad festum usque paschatis[7] retineri hoc loco

a) *Ita C. correxit ex* relinquit.

[1] S. Pium V. dicunt (v. supra p. 191[4]). Anno 1568 Fuggeri eorumque amici, spe monasterii dominicani adipiscendi sublata, tum a canonicis templi S. Mauritii, tum a Iacobo Köplin O. S. B. abbate monasterii SS. Udalrici et Afrae locum impetrare frustra conati esse traduntur (*Agricola* l. c. I, Dec. 3, n. 184).

[2] Monasterium benedictinum. [3] Hoffaeus.

[4] Polanci litteras 11. Decembris 1568 ad se datas significare videtur; v. supra p. 236. [5] Ferdinando II.

[6] Vide supra p. 246—247. [7] Ad 10. Aprilis.

posse D. Paulum: ille uero tempus exigit longius, quo contionetur idem D. Paulus in parochia, et interea de successore eius in cathedra sperat prouideri posse. Verum hac de re tantum egit nobiscum princeps per Cancellarium[1], sicut et de collegio Hallensi, nihil uero conclusum est hactenus. P. Paulus postea scribet aliquid certius, ego hinc Augustam hodie statuj proficisci Domino adiuuante.

Jgnoscat mihi P. T. quod[a] citra moram longiorem, quae multos in discrimen adducebat, liberaui P. Lanoium Rectoratus onere, quod inuitus et cum aliorum tentatione hactenus ille sustinebat. Jnstitutus est iam Rector a me D. Paulus, qui necessariam huic collegio quietem et renouationem adferet, eritque simul ad pascha usque contionator. Optabat hanc quoque mutationem Regina[2], quod ex nostris cognosceret, P. Lanoium non satis aptum esse gubernationi et rei familiari bene administrandae.

Scripsit D. Paulus ad P. T. de D. Thoma Gallo hinc reuocando, scripsit et ipse de mutanda prouintia. Rogo vt exaudiatur isthic, et quamprimum Romam euocetur, ubi Germanis suam dare operam poterit, ijsque tentationibus facile liberabitur, quas haec nostra prouintia multas illi suppeditat, et in quibus illi non possumus opem adferre[3].

Scriptum etiam audio de P. Schorichio, quem serio literis P. T. admonendum puto, ut omnino redeat ad cathedram collegij Monachiensis post paschales ferias[4], ut praeterea se minus inmisceat aulicis negotijs, in quibus nescio quomodo, non sine aliorum inuidia et reprehensione, uolutatur. Salutari iam coepit doctor, aulicus contionator et Consiliarius Principis, sic enim a Duce ipso nuncupatur, estque natura liber et praeceps ad tractanda secularia, nullo etiam consulto superiore, citra cuius facultatem iam coepit Ducis Guilhelmi esse[b] Confessarius. Hoc onus in alium ego cuperem reiectum esse propter

a) *Ita C. correxit ex* si. b) *Sequitur* contionator, *a C. oblitt.*

[1] In „Regimine“ Austriae superioris officium cancellarii usque ad a. 1579 tenebat Christophorus Klöckler (Klekler); v. *Hirn,* Ferd. II. I 463; *Can.* III 169[2] 339; IV 947 etc.

[2] Magdalena.

[3] *Hoffaeus* Borgiae Augusta 17. Decembris 1568 *scripsit: „D. Thomas dicitur proxime vix octo auditores habuisse in concione Monachij: ... coepit etiam cum Monachiensi Rectore [P. Dominico Mengino] certare vti fere Dilingae: miras adfert glossas suae vocationis, vultque facere quod ipse iudicat ad maiorem Dej gloriam esse, non quod iubet obedientia si cum ipso idem non sentiat“ (ex autogr.; G. Ep. IX f. 140[a]).

[4] Landishuti coram Guilielmo principe contiones quadragesimales habiturus erat (*Duhr,* Jes. an Fürstenhöfen 107). *Hoffaeus* Borgiae Augusta 15. Ianuarii 1569 *scripsit: „Altra volta hora auiso V. P. acciò s'informi ab aljs, vtpote Monachiensibus, aut saltem hanc curam commendet P. Canisio, quomodo Schoritius in aula et alibi agat. ... [P. Thomae Galli] loco posset concionari P. Schoritius qui non videtur sinendus in aula nec parum, nec multum, quicquid etiam Princeps turbetur: sed hic consulat P. Vestra P. Canisium“ (ex autogr.; G. Ep. X f. 88[b]).

uaria, quae inde[a] [?] sunt nobis metuenda, incommoda[b]. nec opus est, nostros hac occasione, cum in aulis unus ita versatur, magis inuidiosos et exosos reddi Bauaris.

De re pecuniaria scribet ipse Schorichius, quid non solum Augustae, sed etiam apud Reginas effectum sit in gratiam Romani templi exaedificandi[1]. Faxit Deus, ut haec pecuniae postulatio et largitio non obsit Societati ad suam libertatem retinendam apud magnates, quibus fortasse difficilius erit negare, quod ipsi uicissim a nobis expectant et postulant, praecipue contionatores, qui ab Archiduce, Reginis, Bauaro[2] et Augustanis desiderantur.

Adiunctae sunt literae ad nouitium Joannem Jacobum Oenipontanum a matre missae: tranquillam illam utcumque reddidi, pauca tantum a filio sibi responderi postulat, et ego ut id fiat rogo.

Maiorem in modum oro, ut primis literis mentem suam declaret P. T. de P. Doc. Paulo, ut post pascha pergat si non prouintialis, at saltem viceprouintialis esse. Alioquin ad Centuriarum confutationem redire non potero, et faciet ille[c] cum laude, ut hactenus, proculdubio huic muneri satis[d], F i a t d o m i n i u o l u n t a s[3] in nobis, qui gratiam nobis suam augeat per sacrificia et preces P. T. ac totius etiam Societatis. Oeniponti 3 Februarij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri Francisco a Borgia Praepo[sito Gener]ali Societatis Jesv. Romae.

Borgias Canisio per Polancum respondit 26. Februarii 1569.

1611. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 19. Februarii 1569.

Ex litteris autographis (2⁰; $2^1/_4$ pp.; in p. 4 inscriptio manu ignota posita et pars sig.) et schedula adiuncta (4⁰; $^1/_5$ p.), quae et ipsa autographa est. Germ. 183 n. 228 (f. 72 et sqq. non sign.).

Canisius et contiones in se suscepit, et provinciae administrationem; hanc tamen brevi in P. Hoffaeum reicere cupit. Centuriarum refutatio. Mater rectoris ingolstadiensis. Casus. Scholae. Socii, qui apud Helvetios seminarium instituant, praesto non sunt. P. Gallus ex patria avocandus est; qui a Canisio suaviter tractatur. Professiones differendae; P. Peltanus professione dignus esse non videtur. Borgiae valetudo. Magister noviciorum. De seminario Helvetiorum provinciali rhenensi scribendum?

† Pax Christi Jesu aeterna nobiscum,

Admodum Reuerende Pater.

Augustam ueneram Oeniponto, cum redditae sunt mihi literae P. T. in Januario scriptae[4]. Accepi et alteras, quibus concedebatur

a) *Aut ita legendum, aut oblitterandum esse videtur v., quod hoc loco obscurius scriptum est.* b) *A C. ipso corr. ex* incommodum. c) *Quae sequuntur, usque ad* huic *excl., a C. in margine addita sunt.* d) *Sequuntur vv.* cum primum Rectorem alium, quem ut spero, reperiemus, hoc loco illi post pascha substituerimus, *oblit.*

[1] Cf. supra p. 248. [2] Alberto V. duce.

[3] Act 21, 14; cf. 1 Mach 3, 60; Mt 6, 10 etc.

[4] Has v. supra p. 239—240.

D. Fuggeris, ut optauerant, Doctor Paulus contionator[1]. Has illis non exhibebo, quoniam ut scripsi, pro P. Hoffaeo nunc habent non inuiti Canisium[2], cogente nimirum Oenipontani collegij necessitate, vt Doc. Lanoio Rector, et P. Theobaldo[3] contionator ibidem[a] substitueretur. Vnde in me suscepi hoc onus iterum, et contionandi, et prouintiam gubernandi ad festum usque paschatis, mihique persuadeo, P. Tuam consilio huic non refragraturam, quando uia non fuit alia, simul Augustanis et Oenipontanis rite consulendi. Placet interim sibi P. Paulus in Rectoratu, et sperat fore, vt hanc retineat in alpibus conditionem, quia cupit sic effugere prouintiale pistrinum, uti uocat, relicto mihi prorsus hoc onere. Sed rectius constituet P. T. quae nouit ad Centurialem laborem[4] esse mihi redeundum. qua de re iam ante scripsi satis.

Rector Jngolstadiensis[5] gratias agit de missis ad se literis Jllustrissimi Cardinalis[6] in gratiam afflictae matris, et iam curatum est, vt negotium sedulo expediatur, sicut ille desiderauit.

Nondum accepimus promissam nobis definitionem Theologorum de usurario casu isthic a nobis proposito. Multi expectant auide certam sententiam[b], et haerent hic nostri Confessarij.

Monachij restituetur lectio Dialectica in Rhetorica classe, sicut concedit P. T.

Scripsit ad me quoque Cardinalis Amulius, ut mittamus operarios Heluetijs Catholicis, et pium illorum institutum in constituendo seminario promoueamus[7]. Etsi uero magnas hic uideo difficultates objici, quia non facile illi[c] capiunt hoc Germanicum idioma, quia nobis[d] non se offerunt ea doctrina et prudentia et grauitate praediti, quam illa requirit prouintia, quia singulari contionatorum penuria nunc laboramus, ut omittam alia id genus impedimenta, quae isthic magis uelim expendi: tamen vnum fortasse dare possemus D. Thomam Gallum, sed non excellentem eum concionatorem, et nescio quam aptum

a) *Sequitur* alius, *a C. oblitt.* b) *Quinque vv. sqq. a C. postea addita sunt.* c) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* d) *Ut supra, adn. c.*

---

[1] Cf. supra p. 227.

[2] Canisius in templo S. Mauritii contiones habebat (v. supra p. 247). P. *Paulus Hoffaeus* viceprovincialis Oeniponte 18. Octobris 1568 Borgiae *scribens, cum contionatoris oenipontani officium in P. Gregorium Roseffium cathedralis ecclesiae augustanae contionatorem conferri posse significasset, haec addidit: Augustani „libenter recipient P. Canisium, cuius in concionando vices facile geret D. Thomas [Gallus] ijs saltem diebus, quibus Pater Canisius vacabit curis prouintiae, donec deus aliter prouideat: facienda est enim ex necessitate virtus. Sed totum hoc consilium mihi non placet, et videtur nimis violentum" (ex autogr.; G. Ep. IX f. 176[b]—177[a]).

[3] Stotz; v. supra p. 247.

[4] Centuriarum Magdeburgensium refutationem significat.

[5] P. Martinus Leubenstain.

[6] Ottonis Truchsess; de hoc negotio v. supra p. 235 239 240.

[7] Vide supra p. 238 240.

rebus gerendis in Heluetia. Cogimur hunc Monachio transferre Augustam ad tempus, tum quia non placet in Cathedra Monachiensibus, tum quia molestus et illic esse coepit fratribus, dum pergit esse sui similis. Cum nuper esset apud me, suasi profectionem illi in Austriam, ut literis P. T. Doctori Paulo fuit significatum, et sperabam gratam illi fore prouintiae mutationem. Respondit autem, sibi non placere, vt ex hac patria prouintia [1] discedat alio, superesse amicos pauperes, quibus cupiat subuenire. Proposuit igitur [a], si a votis posset absolui [2], uel extra collegium uiuere in honesta conditione apud magnatem: id sibi futurum ostendit gratius, quam si ad prouintiam aliam destinaretur. Hinc uidere licet huius Patris in sua vocatione imbecillitatem, de qua nonnunquam ille cum alio etiam imbecillo fratre nimis luculente tractauit, ut certe solet alia quoque spargere uenena [b], sicut intelligo. Veremur igitur huic Patri, et ab illo pluribus fratribus, neque scimus, quo illum transferre possimus, postquam Jngolstadij, Dilingae et Monachij ferri non potuit miser. Augustae maiorem sentiet libertatem, quam illius ingenio congruat: et hic tamen illum tantisper ferre cogemur, donec eius literis quas nuper misit, a P. T. respondeatur [3]. Nos putaremus ita respondendum esse, ut statim intelligeret, se uocari Romam, ut antea scripsi, secutus D. Pauli sententiam, uel se ad Heluetios mitti, si aliquis huc erit mittendus. Nam ingens illi periculum imminet, simulque fratribus, qui cum eo uersantur, si diu relinquatur in prouintia nostra, ubi patriam et amicos tenet. Ago cum illo suauissime, ut dicat me timere ab ipso, imo audet dicere, se iam exceptum a iure obedientiae mihi praestando. Videat quaeso [c] P. T. ut huic scandalo, si fieri potest, quamprimum serijs literis ad illum datis occurrat [d], ne propter unum tota prouintia torqueatur amplius.

Commissum erat mihi munus excipiendi uota eorum, qui ad professionem [e] admittendi sunt. Liceat autem rogo, sicut et nostri consulunt, rem in aestatem differre, ut post pascha primum de faciendis probationibus singuli admoneantur [4]. Tantum de D. Theodoro Peltano ualde dubitant quidam, expediatne illum alijs quatuor uota professuris iungere [5]. Nec enim cum Rectore suo [6] aut alijs conuenire solet, et facile abuti posset altiore gradu, suamque augeret in uiuendo libertatem, qua [f] bonos domi et foris offendit saepe. Dubium sane, an conueniat

a) *Ita C. ipse correxit ex* fecit et mentionem. b) *Sequitur* no nun *vel* nonnunquam, *oblitt.* c) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* d) *A C. corr. ex* occurratur. e) *A C. corr. ex* professiones. f) *Ita C. correxit ex* quae.

---

[1] Fridberga (Friedberg), ex Bavariae superioris oppido prope Augustam sito, ortus erat; v. *Can.* V 145[5].

[2] Romae 6. Ianuarii 1561 „vota scholasticorum" simplicia nuncupaverat (* *Catalogus* dilinganus 31. Decembris 1566 compositus; GSC 66 f. 402[a]).

[3] Vide supra p. 147 172.

[4] De his probationibus sive „experimentis" v. *Can.* II 396[1] 613[2] 684.

[5] Is in universitate ingolstadiensi theologiam docebat; de eius indole et moribus cf. supra p. 131—132.

[6] P. Martino Leubenstain.

huiusmodi turbulentos, qui alijs non cedunt, et non paucos offendunt in quotidiana conuersatione, ad tantum gradum assumi. Judicent de illo Patres: quid mihi securius et Societati vtilius uideatur, satis indicatum est. Dominus in suam gloriam omnia[1].

Dolemus non melius esse P. T. quod ad ualetudinem spectat, Deumque rogamus, ut salutare sentiat sibi uernum tempus.

Non repetam de Magistro nouitiorum et M. Joanne Anglo[2], ut ad nos recta mittantur. Sunt in uia fortasse, monebitur hoc loco Velserus, ut statim reddi curet isthic viaticum, quod abeuntibus dabitur.

Commendo me et prouintiam hanc omnem sacrificijs et precibus P. T. in Christo Jesu domino nostro[3]. Augustae 19 Febru[a]rij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius manu propria.

Adiunxi literas Jll. Cardinalis Amulij, quibus respondere nolui, nisi re prius collata cum P. T. Nam ut promittam aliquid ex prouintia nostra, non uideo qui fieri possit, et est onus pergraue, cuius gratia nostros mitti uolunt, dimidium scilicet collegium postulantes[4]. Deinde ad seminarium instituendum nostros adhiberi, nescio quam sit consultum[5]: neque possent tam pauci praestare, quod ad rem tanti momenti spectat, ut ego arbitror. Credo satis fore, si agatur isthic cum dicto D. Cardinale[a], [v]t necessarias [ex]cusationis nostrae [ca]usas audiat. cui scribam lubens, cum sententiam P. T. cognouero. posset fortassis ad prouintialem Rhenensem quoque scribi, Non tam expetunt contionatorem, quam seminarij directorem, nisi fallar, eoque difficilius hic Heluetijs possumus gratificari.

Jdem P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri P. Francisco Borgia Praeposito Generalj[b] So[cieta]tis JEsu etc. Romae.

Borgias Canisio per Polancum respondit 19. Martii 1569.

1612. P. THOMAS GALLUS S. J. CANISIO.

Monachio inter 18. et 25. Februarii 1569.

Malle se responsum praepositi generalis exspectare Monachii quam Augustae. Plura v. infra, ep. n. 1615.

a) *Sex vv. sqq. a C. in margine addita sunt; ex quibus aliquot litterae iam quasi evanuerunt.*
b) Genegeralj *arch.*

[1] De hoc „epiphonemate" cf. *Can.* II 115[4]; III 528; IV 512 683; V 18 430.

[2] De PP. Bonaventura Paradinas et Ioanne Rastello v. supra p. 229 230.

[3] Rom 6, 23. 1 Cor 15, 31.

[4] Septem decemve Socios significare videtur; cf. *Can.* IV 405[1].

[5] Anno 1565 secunda congregatio generalis Societatis decreverat, ne seminaria clericorum, si quae episcopi Societati tradere vellent regenda, admitterentur, nisi ex dispensatione praepositi generalis, neve is ea in re dispensaret, nisi cum condicionibus a congregatione ipsa in eodem decreto constitutis (decr. 18 post el.; *Institutum* S. J. II 198).

1613. P. DOMINICUS MENGINUS S. J. rector collegii monacensis CANISIO. Monachio sub med. vel exeunt. m. Februarium 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1615.

Canisius Augusta 26. Februarii 1569 S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de P. Thoma Gallo monuit: Monachio „scribunt illum in templo ridere et nugari solere cum suis mulierculis, vt alia praetermittam"; cf. supra p. 253, et infra, ep. n. 1615.

1614. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 26. Februarii 1569.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „Augusta P. Canisio". Germ. 67 f. 223ᵇ—224ᵃ. Epistula usus est *Duhr*, Jes. I 732.

Praefatio editoris. Quo facilius harum litterarum caput illud, breve quidem, sed grave, quod de energumenis est, intellegatur, haec notanda esse videntur: S. Franciscus Borgias, ut Canisium ea de re serio admoneret, adductus est epistulis a P. *Paulo Hoffaeo* viceprovinciali ad ipsum datis. Ille enim Borgiam de Canisio provinciali, qui Roma Augustam rediens Oenipontem petebat (cf. supra p. 244), et de Susanna reliquisque puellis, quae Augustae pro obsessis habebantur et a P. Wendelino Völck S. J. aliisque exorcizabantur (ut de Maria illa; cf. supra p. 221), sic *monuit Augusta 15. Ianuarii 1569: „Puellae quae hic exorcizari solebant, videntur vtcunque liberatae a multo tempore, Deo laus. Altera[1] tamen ad 4 aut 5 horas saepius rapi solet, ita vt sit plane insensibilis: multas tum ait se visiones habere, quae scripto concipiuntur. Mihi cum visiones istae suspectae videantur, Patrj Canisio diiudicandae seruantur. Js Pater a P. V. moneri posset vt nil earum approbet quin saltem huius Prouintiae Doctores[2] suam dederint censuram an euulgandae sint (hoc enim agunt) ne sapientes forte sinistre de nobis iudicent quorum in istis visionibus fit mentio. A d. Virgine[3] aiunt omnia proficisci: ego fictum angelum lucis[4] esse credere malo hactenus[a]." Et Augusta 22. Ianuarii 1569: „Monendus est P. Canisius vt in causa obsessarum non sit nimium indulgens cum nostro grauamine: multum temporis teritur, et non nostro modo proceditur" (ex autographis; G. Ep. X f. 88ᵃ 93ᵃ; germanice versa apud *Duhr*, Jes. I 732). Addo locum ex *Achillis Pirminii Gassari* medici augustani illorumque temporum aequalis „Annalibus Augstburgensibus" sive augustanis exscriptum; quamquam enim Gassarus, utpote homo catholicis infensissimus, plena fide haudquaquam dignus est, eius tamen verba aliquid utilitatis adferre possunt. Ita igitur ille in a. 1569: „Cum iam sepissime Katharina Gůtlebia Hansi Fuggeri vxoris[5] pedissequa Enthusiasmo correpta fuisset, ac suis multa fanatica fantasticaque, de coelo, inferno, et animabus in illis existentibus, et praesertim de beata virgine (sub cuius ceruleo pallio se

a) *In autogr. sequitur* sed, *oblitt.*

---

[1] Catharina? Vide quae sub Hoffaei verba ex Gassari Annalibus ponentur.

[2] Potissimum significare videtur PP. Hieronymum Torrensem et Theodorum Peltanum, theologiae in universitate dilingana professores, PP. Alphonsum Pisanum et Marcellum Vaz, qui eandem Dilingae tradebant, P. Nicolaum Lanoium Oeniponte degentem.

[3] A Beata Virgine Maria.

[4] „Ipse enim satanas transfigurat se in Angelum lucis." 2 Cor 11, 14.

[5] Elisabethae Nothhaft de Weissenstein, quae a Canisio (a. 1561) ex protestantismo ad ecclesiam reducta esse videtur (*Can.* II 663—665). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus: „Martius 1569 . . . 8 frater [Octavianus scripsit] ex augusta ... Che in casa del Signor Giouanni una serua si sij jnspiritato" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 42ᵇ).

semper in extasi contectam aiebat.) post paroxismos, quos Herus ad lubitum inducere poterat, recitasset: tandem nimijs astantium questionibus super talibus rebus defatigata et obtusa, plura fingere vel edocta noluit, vel non potuit: Quare statim superstitiosi in cacodemonem, qui scilicet praeluberet, ne amplius archana Dei, et quae ad promerendam uitam aeternam pertinerent loqueretur, causam reijcientes, curarunt ut 21 dicti Martij die tertium misera ea puella per d: Scheibenhartum coniurata sit [1], ipsiusque exorcismis ab immundo eo spiritu liberata credatur uersum primum psalmi 67 illi in aurem dicendo" [2] (ex Annalium exemplo vaticano [cf. *Can.* IV 807], Cod. „Pal. lat. 913" p. 677).

Quae P. Hoffaeo committuntur, Canisius vel integre vel ex parte exsequetur; epistulam Bavariae duci destinatam leget et duci mittet; neque timebit, ne Societas stipem petendo libertate necessaria privetur. De exorcismis caute atque prudenter dicet agetque, consulendo doctores theologiae. Ex P. Roseffio cognoscet, num quid perperam factum vel dictum sit a P. Schorichio.

Pax *etc.* Dopo una lunga espettatione, hauemo riceuuto le lettere di V. R. di 29. del passato, et 3. del presente. . . .

Non rispondero per adesso à tutti li punti delle ultime lettere di V. R. ma che [a] ringratiamo Jddio N. Signore che l' habbia condotto saluo in tempi assai forti d' inuernata, d' altre cose che in questa potrei dire mi scusaro di farlo con la inclusa per il P. Paulo, laquale V. R. uedera [3], et poi che lo uole allegerire dela esecutione del gouerno per questa Quaresima, lo eseguira in parte o in tutto come meglio li parera in Domino, uedera anche la lettera per l' Illustrissimo Duca di Bauiera [4], et gliela potra mandar serrata, et non tema V. R. che si ben si trattassi, de hauer alcuna elemosina di esso [5], si perdera la libertà di far le cose che conuengono per il seruitio d' Jddio et nostro instituto.

Circa li essorcismi [6], usati con quelle persone spiritate in Augusta, V. R. stia sopra di se, all' approuar o improuar cio che si è fatto et

a) *Hoc v. in ap. supra versum scriptum est.*

[1] Doctor Simon Scheibenhart ecclesiae S. Mauritii canonicus et parochus erat; plura de eo v. *Can.* IV 807[3]; et cf. supra p. 221 226—227.

[2] „Psalmus Cantici ipsi David. Exsurgat Deus, et dissipentur inimici eius, et fugiant, qui oderunt eum, a facie eius" (Ps 67, 2). In gothano quoque illo Codice, ex quo *Menckenius* hos Gassari „Annales" typis exscripsit (l. c. I 1924), haec de „Catharina Guetlebia" (ita Menckenius) relatio posita est, ita tamen, ut non solum in plurimis verbis, sed etiam in rebus aliquot a Codice palatino-vaticano discrepet; velut de versu illo Ps 67, 2; neque enim narratur, Scheibenhartum eo adversus daemonem usum esse; sed affirmatur: Ioannem Fuggerum Catharinae eum „insusurrando", pro lubitu „paroxismos" illos „cum stupiditate totius corporis illi inducere" potuisse. Catharinae autem „confessarii . . . astute curarunt, ut misera ea puella XXI. die Martii tertium per Doctorem Scheibenhardum coniurata, a quinque immundis spiritibus liberata fuisse putetur". Quae pene ad verbum germanice vertit *Hartmann* l. c. 125; rei summam posuit *Stetten* l. c. 587.

[3] Vide quae ex hac epistula ad P. Paulum Hoffaeum viceprovincialem data sub ipsas has litteras ponentur.

[4] Ex hac epistula ad Albertum V. a Borgia data sub ipsas has litteras aliqua proferam.

[5] Pro Societatis templo romano; v. supra p. 248 251.

[6] Vide huius epistulae praefationem.

debbia farsi in questa parte, et sara ben per tale effetto consultar li dottori di sua Prouincia.

Quanto al P. Georgio [1], V. R. intenda dal P. Gregorio [2] se alcun' cosa ha fatto o detto che non stessi bene, quando stette in Augusta, accio N. Padre sia auisato, o per lettere di V. R. o del medesimo P. Gregorio. non mi posso estendere in altro al presente, senon in raccomandarci *etc.* Di Roma li 26 di Febraio .1569.

Una cum his litteris, ut ex ipsis intellegitur, Canisio missae sunt * epistulae Roma 26. Februarii 1569 a Polanco mandatu Borgiae ad P. Paulum Hoffaeum et ab ipso Borgia ad Albertum V. Bavariae ducem datae; Canisius autem iussus est utramque epistulam legere et quae ad Hoffaeum viceprovincialem scripta essent, perinde ac si ad ipsum Canisium scripta essent, habere eaque vel omnia vel ex parte exsequi. Quare praecipua huius epistulae capita hic pono: Il „Padre Canisio ... ci auisa ... che V. R. in doi mesi, non haueua riceuuto lettere di Roma, et pur lei sappia che si è scritto diuerse uolte, dando le lettere al Cardinale [3] ma forsa che non le manda tutte per uia di Venetia ma de la posta del Jmperatore [4] quale è più incerta. Fra le altre cose si era [a] scritto doi uolte, che N. Padre uoleua compiacere alli Signori Fuggeri, quanto al predicar di V. R. à santo Mauritio in Augusta, insin' à Pasqua, ma gia che V. R. hauera cominciato à far questo in Jspruch, non credo [b] sara à tempo l' auiso, andando peró il P. Prouinciale [5] haueranno grande occasione de contentarsene quelli Signori. ... Non sappiamo doue si possa mandar il P. Vincentio Jnglese [6] per conto di sua sanità, non hauendo luoco alcuno in Jnghilterra, ne sapendo che nela Jnferiore Germania si trouara meglio, oltra che li patiscono gran pouertà alla quale non se conuengono simili pesi, si che è necessario l' aiutino nela sua Prouincia come meglio si potra. Molto ci obliga la charità de la Signora Vrsula et del Signor Gioan Fuggero, quali han uoluto dare tanto bon aiuto, per la nostra Chiesa di Roma. ... Circa la persona che trattò di questa elemosina [7], se tiene V. R. alcune cose in particolare, delle quali conuenghi dar auiso, lo dia à N. Padre et anche à lui stesso, quando et come meglio li parera, et non perda V. R. l' animo de gouernar et aiutar detta persona, perche si giudica che ha fundamento di bona uoluntà, et per farla andar inanzi in ogni bene, si tiene certo li giouara più la demostration di charità et confidenza, che alcun' altra cosa, salua sempre la integritá dela uocatione et instituto. ... Del collegio che uogliono fare quelli Signori della Familia Fuggera [8], si è scritto anche à loro, laudando il bon animo che tengono, et mostrando de parte dela Compagnia bona uoluntà di accettarlo et proueder di gente quando sia fatto [9]. ... Del D. Thomas gallo, fù scritto che si mandassi nela Prouincia di Austria, et anche à lui stesso, fù drizato una lettera, et fù dato auiso al Prouinciale di Austria [10]. dil predicare in suo luoco il P. Georgio [11] in Monachio, facciasi come meglio li parera in domino al P. Prouinciale et à V. R. quali si haueranno à ricordare di quello che ha scritto N. Padre [12] il che non credo sia contrario niente à questo. ... Hauera charo N. Padre d' intendere si è uero che il P. Peltano, o alcun altro deli nostri d' Jspruch, habbia scritto

a) *Hoc v. supra versum scriptum est.* b) *In ap. corr. ex* pare.

[1] Schorichio; v. supra p. 248[4].
[2] P. Gregorius Roseffius domus augustanae superior erat.
[3] Truchsess. [4] Maximiliani II. [5] Canisius.
[6] Pouuel sive Powell; cf. *Can.* IV 648[6], et supra p. 218.
[7] P. Georgius Schorichius eam collegerat; v. supra p. 248 251.
[8] Collegium augustanum dicit. [9] Vide supra p. 249.
[10] P. Laurentio Magio. De Gallo v. supra p. 241 250 252.
[11] Schorichio. [12] Vide supra p. 241—243.

al Signor Duca[1] o alli suoi ministri[2], circa le schole de Jngolstadio[3], s'intenda peró senza far rumore ... si scriuera al P. Leonardo[4] sopra l'accettare il P. Martino[5], Solo resta preghar Jddio N. Signore, dia sua gratia, et spirito à V. R. per attendere alla predicatione con molto frutto, et fatto la Pasqua al gouerno dela Prouincia, hauendo in questo mezo assetatto le cose del collegio oenipontano" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 223). Per litteras autem ad Albertum V. datas *Borgias* ad huius epistulam 7. Ianuarii 1569 datam respondet; a duce „protectionem et benignum fauorem" exigit „non in his tantum quae ad temporalia, et externa conseruanda, sed in his etiam quae ad disciplinam et integritatem nostrae uocationis tuendam pertinent". Si ad Sociorum „spirituale auxilium mutatio aliqua nobis necessaria uidebitur uel concionatorum, uel lectorum, eam aequi et boni consulere E. V. dignabitur, ... dummodo alij eorum loco pro ut optime a nobis fieri poterit, substituantur." Ita in Sociorum Ingolstadio avocatorum locum eos, qui iis inferiores non sint, substitutos esse. De iuvenibus, qui Ingolstadii una habitaverint quidem, sed apud alios atque alios cibum sumpserint, experimento compertum esse, id multum incommodi habere neque incommodum fructu compensari (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 222^b—223^a).

Canisius Borgiae respondit 2. Aprilis 1569.

1615. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 26. Februarii 1569.

Ex autographo (2°; 2$^1/_6$ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 229 (f. 73 et sq. non sign.).

P. Gallus quamprimum Romam arcessendus aut dimittendus est. Fuggeri iam paene impetrarunt a senatu, ut sibi scholam instituere liceret; hanc Societati tradent; quod consilium nondum prodiderunt. Ioannes Fuggerus Sociis ex inimico amicissimus effectus et ad praeclaram morum mutationem adductus est. Oeniponte P. Hoffaeus archiducis reginarumque animos placavit. Femina a daemone obsessa. Ursula Fuggera imaginis B. M. V. a S. Luca pictae exemplum sibi pingi cupit. Raimundus et Antonius Fuggeri in collegio germanico serio in officio contineri debent.

† Pax Christi Jesu nobis aeterna,

Admodum Reuerende Pater.

Ante dies octo scripsi de D. Thoma[6], iterumque rogo maiorem in modum, ut quoniam nouas excitauit turbas, et foeminis etiam fit nimium familiaris, aut donetur Heluetijs, aut hinc reuocetur in Vrbem, aut quod ego tutissimum putarim, votorum vinculis omnino liberetur. Nam ubicumque fuerit, non poterit hoc ingenium superioribus non permolestum, et alijs etiam noxium esse, natura quidem indomabilis et seditiosus mihi uidetur. Scribunt illum in templo ridere et nugari solere cum suis mulierculis, vt alia praetermittam. Promiserat se rediturum statim Augustam, ut proxime indicaui: nunc mutata sententia scribit se malle Monachij Romanum expectare responsum[7], etsi non contionetur amplius. Ferre illum Rector[8] cogitur in hac sua libertate, qua nostros perturbat, ne maiores turbae excitentur, et ad

---

[1] Alberto V. [2] Simoni Thaddaeo Eckio etc.
[3] De hoc negotio v. supra p. 232. [4] Kessel rectori collegii coloniensis.
[5] P. Stevordianum; cf. supra p. 229.
[6] De P. Thoma Gallo, qui in collegio monacensi morabatur; v. supra p. 252.
[7] Cf. supra p. 250 253. [8] P. Dominicus Menginus.

extrema ille deueniat. Liberemur ergo hac quaeso cruce, et uel serio reuocetur in Vrbem, etsi dubito, an vocatus etiam prouintiam relinquere uellet, uel omnino dimittatur, qui non procul[a] a phrenesi abesse uidetur. Tristis haec commemoro de Doctore, quem nobis oneri maximo futurum prouideo, si retineatur. Sed spero P. Tuam nobis non defuturam in hac necessitate, vt ne propter unum plures e nostris offendi pergant atque corrumpi. Dominus gratiam nobis suam contra istos miseros largiatur. Vt a nobis adiuuetur, nulla quidem est ratio in promptu: ut alibi curetur aeger, optamus, sed suadere non possumus.

Jmpetratum est fere a Senatu, nam primarij Augustae consenserunt, vt Domini Fuggeri hoc loco scholam publicam suis sumptibus instituant, et illic professores alant, qui gratis doceant iuuentutem. Expectatur modo consensus inferioris Senatus, quem putant huic instituto minime repugnaturum[1]. Ita liberum erit deinde Fuggeris, quemadmodum a Senatu Augustano petiuerunt, aedes coemere, solum et locum liberum acquirere, et praeter scholam nobis collegium et templum inde a fundamentis extruere. Putant sumptus quinquaginta mille florenorum huic operi sufficere non posse: certoque mihi persuadeo, bis tantum impendendum esse, ut simul accedat collegij dotatio. Sunt primarij quidam, ut alias isthuc scriptum est, qui contribuere cupiant ad hoc institutum promouendum[2], quod momenti putant esse maximi ad restituendam hic Catholicam religionem. Prudenter interim hoc egerunt et agunt Fuggeri, vt non statim prodant nostros, qui sint futuri collegij professores: ita enim Societati maiorem conflarent inuidiam apud plerosque, et hoc suum institutum executioni demandare non possent, neque Senatus annueret[b]. Nunc uero potestas omnis professores deligendi, instituendi, fouendi Fuggeris conceditur et concessa manet, Senatus ipsius authoritate. Qui Fuggeri nobis pollicentur[c], se postea in literis fundationis et dotationis expressuros omnia, quae nostro instituto congruunt. Jnterea non ingratum P. T. fore puto, vt sinamus eos omnem mouere lapidem ad emendum locum aliaque structurae futurae necessaria instruenda. Fiunt haec praecipue singulari cura et studio Domini Joannis Fuggeri, qui paucis ab hinc mensibus ita nobis est conciliatus, licet antea uel maxime a nobis alienus uideretur, ut noctes ac dies in hoc collegio constituendo

a) *Sequitur* ab, *a C. oblitt.* b) *Sequuntur vv.* unquam postea, *oblitt.* c) pollicetur *autogr.*

---

[1] Respublica augustana a „senatu minore" (Kleiner Rath), qui 45 hominum erat, administrabatur; ex hoc senatu 6 magistri civium sive consules et 7 consiliarii sive senatores „intimi vel arcani" deligebantur; ex senatoribus intimis 2 erant praetores urbis („Stadtpfleger"); penes quos summa rerum potestas erat (Historie des Regiments in des Heil. Röm. Reichs Stadt Augspurg, v. *Dav. Langenmantel* u. *Jak. Brucker*, Augspurg 1734, ad pag. 280). Hoc tempore ex senatoribus illis 23 erant catholici, 22 protestantes (*Stetten* l. c. 583 587). Senatus hic Fuggerorum spem fefellit; satis enim plane iis significavit, se non permissurum, ut Iesuitae in urbe docerent (*Agricola* l. c. I, Dec. 3, n. 220).

[2] Ex horum numero erant Ilsungi (Ilsung).

versetur, nihilque magis illi cordi sit. Benedictus Deus, qui non solum illi hunc Societatis amorem impertit, sed etiam admirandam uitae morumque correctionem in eo palam ostendit Augustae. Et quoniam nostros tam amanter complectitur, ijsdemque suam concedit conscientiam [1], nuper etiam promittens et offerens isthic nouum amplumque munus ad templi noui structuram [2], dignus mihi uidetur, cui non desimus in suppeditando contionatore [3]: etsi dubitem quamdiu volet P. T. me hoc loco uersari, si ad Centurialem scriptionem reuertar a paschate. Doctorem Paulum Oeniponti pergratum esse intelligo [4], praesertim apud Archiducem [5] et sorores, quae utcumque modo placatae sunt, neque cupiunt amplius nostros ipsarum collegio alligare, sed hoc potius rogaturae uidentur, vt post suam mortem possint locum et templum suum, quod mirifice ornabunt, in collegium Societatis transferre [6]. Qua de re luculentius breui plura scribentur.

Eiusdem Domini Joannis nomine rogatam uelim P. T. ut Missae et orationes aliquot recitentur isthic et per nostros alibi, pro foemina recens obsessa ab improbo spiritu [7], eamque in suis ille [a] tenet aedibus, et pro eius salute nihil non tentat, homo factus iam pene religiosus, et in precando sedulus admodum, quem Dominus primum ad saniorem mentem commouit per nostrorum exorcismos, et miracula, quae sunt ad multorum salutem Augustae consecuta [8]. Multum quoque

a) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

[1] Ioannes II. Fuggerus (1531—1598), Antonii I. Fuggeri filius, Marci III., Hieronymi, Jacobi III. Fuggerorum frater, 1560 Elisabetham Nothaft a Weissenstein († 1582) uxorem duxerat (* *Tabulae* genealogicae Fuggerorum, quae exstant Augustae in archivo fuggerico. *Stauber* l. c. 145 185. Cf. *Can.* III 16 20 72 etc., et supra p. 227). Hans Fugger, inquit *Georgius Lill*, „hatte einen klaren Verstand, der ihn, wie aus allen seinen Briefen hervorgeht, schnell und richtig die Dinge beurteilen ließ". . . . „Sein Wirken läßt ihn als denjenigen erscheinen, der wohl von allen Fuggern am meisten für Kunst und Künstler getan hat" (Hans Fugger und die Kunst, Leipzig 1908, 2 19). *Philippus Eduardus Fuggerus* in * Ephemeridibus de Octaviano fratre notavit: „Decembre anni 1568 ... 7 ... mi scrisse mio fratello di Augusta ... che il Signor Giouan Fuccaro ha fatto la confessione generale, fa discipline [i. e. ipse se flagellis caedit], fernet" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 40[b]).

[2] Ioannes Fugger a. 1574—1597 redditum annuum 60 000 fere florenum habebat (*Lill* l. c. 8).

[3] Ad templum S. Mauritii; v. supra p. 226—227.

[4] P. Paulus Hoffaeus ibi ad tempus rectorem et parochiae contionatorem agebat.

[5] Ferdinandum II.

[6] Vide quae de halensi hoc Magdalenae et Helenae reginarum negotio sub ipsas has litteras dicentur.

[7] Catharina; de qua supra p. 235—236.

[8] Canisius potissimum mira quaedam significare videtur, quae a. 1568 in „Margarita" quadam, quam P. Wendelinus Völck in templo S. Udalrici exorcizavit, accidisse ferebantur; haec ex „M. S. Collegii Augustani" copiose narrantur ab *Agricola* l. c. I, Dec. 3, n. 187—189. Eadem, si rerum summam spectes, exeunte saeculo XVI. P. *Matthaeus Raderus* S. J. rettulit in suos * „Annales Augustani Collegii"; qui ibidem affirmat: „Nostri prouinciam [Margaritae exorcizandae], multis assiduisque precibus fatigati, aegre tandem suscipiunt"; daemonem in templo

promouit eius conuersionem Domina Fuggera[1], quam nunc matris loco ueneratur, et cui libenter paret. Haec orat P. T. unice, vt ne grauetur[a] facultatem dare pictori, quem per Augustanum quendam isthic offeret, ad imaginem Deiparae Virginis, sicut in sacello[b] D. Andreae domique nostrae[2] uisitur, quamprimum delineandam et exprimendam[3]. Etenim cupit uehementer, hoc ueluti thezauro gaudere, cum sit honorandae Deiparae semper addictissima studiosissimaque. Quare confido fore, ut Germania nostra non sine fructu uideat et seruet hanc imaginem a D. Luca primum expressam[c][4], si eam semel acceperit haec nostra potius mater quam fautrix, in colenda quidem pietate hic omnes antecellens. Dominus nos tueatur in suam gloriam per sacrificia et preces P. T. et totius Societatis, quibus nostram prouintiam vnice commendamus. Augustae 26 Februarij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Quod ad Fuggeros duos qui isthic degunt[5], attinet, petit hoc Pater eorum, vt sexto quoque mense mittantur huc rationes de sumptibus, quos impendunt in collegio Germanico, et praeterea ut in offitio contineantur, adhibita, si sit opus, magna Patrum seueritate. Habeat eos quaeso sibi commendatos P. Polancus.

† Admodum Reuerendo Patri, P. Francisco Borgia, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

a) *Sequitur* hanc, *a C. oblitt.* b) *Sequitur* uisitur, *oblitt.* c) expressa *autogr.*

S. Udalrici a P. Wendelino Völckio, adiuvantibus P. Gasparo Obergasser S. J. et Fr. Ioanne Volckio S. J., pulsum esse; se autem, ait *Raderus*, ex Ioanne Volckio († 1613) ea omnia accepisse (Cod. frib. „Hist. coll. Aug.“ p. 32—38). Cf. etiam supra p. 219—222.

[1] Ursula a Lichtenstein uxor Georgii II. Fuggeri.

[2] Societatis tirocinium ad S. Andreae in Monte Quirinali et Societatis domum professam ad S. Mariae a Strata sitam significat.

[3] Romae in Basilica Sanctae Mariae Maioris antiquissima imago Beatae Mariae Virginis colitur (saeculo V. vel VI. ex constantinopolitana illa imagine Mariae „Hodogetriae“ expressa? Cf. *Steph. Beissel* S. J., Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters, Freiburg i. Br. 1909, 72—75 78—80); quam imaginem a S. Luca Evangelista pictam esse ferebant. S. Franciscus Borgias autem a S. Pio V. pontifice impetraverat, ut sibi liceret (id quod antea nemini fas fuisse ferunt) huius imaginis exempla exprimenda curare (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 5, n. 296. *Suau* l. c. 414). Quorum exemplorum unum m. Iulio huius anni per Beatum Ignatium de Azevedo S. J. Catharinae reginae Lusitaniae misit, monens eandem, „que es una de las más señaladas cosas que pueda tener una reyna deuota de la madre de Dios“ (*Sanctus Franciscus Borgia* V 112—113). De simili exemplo per S. Pium V. eidem B. Ignatio de Azevedo dato v. *Alb. Pimentel,* Historia do Culto de Nossa Senhora em Portugal, Lisboa [1899], 220—221.

[4] Aliquot annis post *Canisius* imaginem illam in templo S. Mariae Maioris positam vocavit „imaginem Lucae Euangelistae, siue illam quidem eius manu affabre elaboratam, siue ex ea quam ipse fecit ad viuum expressam“ (De Maria Virgine incomparabili, Ingolstadii 1577, l. 5, c. 22, p. 697).

[5] Antonius et Raimundus, Georgii II. Fuggeri filii, in collegio germanico convictores erant; v. supra p. 229 236.

Quae de rebus per P. Paulum Hoffaeum Oeniponte effectis a Canisio referuntur, commode illustrantur *litteris ab ipso *Hoffaeo* Oeniponte 20. Februarii 1569 ad Borgiam datis: „Jnueni hic“, inquit Hoffaeus, „R. P. Canisium qui omnia apud Archiducem et Reginas expedienda in me reiecit et abijt Augustam vbi meo loco in S. Mauritio concionaturus est. ... Princeps ... contentus est vt ego tantum vsque ad Pascha in Parochia concioner, quemadmodum mihi vna cum rectoratu hoc imposuit P. Canisius ... post pascha vero cogetur ipsemet Parochus[1] in Parochia concionarj. ... Arbitror confecta omnia esse quae P. V. mihi commendauit, Deo laus. ... Quo ad domum Halensem contentus est Princeps et similiter reginae vt Societas nullam habeat curam spiritualem virginum sed vt nuda Confessarij officia obeat. 2º vt nihil nostrj occupati sint in templi cura sed vt alios homines ipsae habeant qui externum cultum administrent. 3º vt Societas post vitam Reginarum nullam penitus virginum curam habeat sed tantum excipiat earum confessiones non in Reginarum sed in Societatis templo. 4º placet etiam vt nostrj non proxime habitent ad ipsarum aedes, sed ad eam distantiam quae suspicione omnj careat quae a loci vicinitate oriri posset.“ Placet praeterea, „vt post Reginarum mortem Societas habeat et totam ipsarum domum et templum, migrantibus virginibus in aliquam viciniam si quae superuixerint, nullas enim praeter 12 vel 14 quas habet Regina alias assumere vult“. Exigunt autem, ut Societas paulatim vel uno vel duobus vel tribus annis „collegiolum“ 15 vel 18 vel plurium Sociorum Halae instituat, sive novicii in eo degant, sive scholae habeantur; quod collegiolum ipsi Socii omnino libere administrabunt (ex autogr.; G. Ep. X f. 109). Ita *Hoffaeus* plus, quam sperare ausus erat, consecutus est; Augusta enim 15. Ianuarii 1569 Borgiae *scripserat: „Spero me sequente hebdomade iturum Oenipontum vbi certam expectabo offensionem principum, vt fit, dum non impetrabunt quae volent. hactenus illis albae gallinae filius fuj, imposterum P. Canisius et ego versabimur in eodem praedicamento. P. V. oret“ (ex autogr.; l. c. f. 89[a]). Caeterum vide Ferdinandi II. archiducis litteras, Oeniponte 30. Martii 1569 ad Borgiam ea de re datas, apud *Lud. Rapp,* Königin Magdalena von Oesterreich, 2. Aufl., Brixen 1899, 58—61.

Borgias Canisio per Polancum respondit 19. Martii 1569.

1616. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO. Oeniponte circa exitum m. Februarii 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1621.

P. Gallum dimittendum esse. De P. Schorichii doctoratu.

Canisius praepositus provincialis, Augusta 5. Martii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scribens, haec, praeter alia, de P. Thoma Gallo notat: „Doctor Paulus [Hoffaeus] existimat, nihil esse melius, quam vt cum bona gratia homo, *ut inquit,* hactenus incorrigibilis, *saltem ad duos tresue annos extra societatem, ac sine societatis nomine uiuat, eique redeundi fiat spes, si Societas existimet conuenire, ut postea recipiatur. Ac* tria *inquit,* mala in homine potissima sunt. Primum, quod sibi ipse praescribit limites sui instituti. Deinde si citra uel ultra cogas illum, statim omnem abijcit obedientiam, et

---

[1] Christophorus Gampasser (*Hirn* l. c. I 89 237). *Hoffaeus* Borgiae Augusta 27. Maii 1570 *scripsit: „Habet Parochia iam bonum et gratissimum Parochum quique videtur forte plus in concionibus valere aut non minus quam Rector“ collegii idemque „in templo“ archiducis contionator (Gerardus Pastelius), quem archidux iussit se absente in parochia contionari (autogr.; G. Ep. XI f. 183).

quaeritur, a nemine se cogi posse contra limites instituti, neque ulli tum homini, nisi suo iudicio parere uult. Postremo, si intra obedientiae praescripta retineri debeat, metuendum, ne breui simus habituri hominem mente captum, qui cathenis arceri debeat. Nec putarim consultum, vt hoc infirmo aliam prouintiam grauaremus. *Sic ad me scripsit P. Paulus."* *Eandem hanc Hoffaei epistulam significare videtur Canisius, cum in litterarum romanarum, quas dixi, primo capite copiosius explicat, cur non solum sibi, sed etiam Hoffaeo P. Georgius Schorichius haud ita facile creandus esse videatur doctor theologiae. Vide infra, ep. n. 1621.*

1617. P. DOMINICUS MENGINUS S. J. rector collegii monacensis CANISIO. Monachio circa initium m. Martii 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1621.

Canisius praepositus provincialis Augusta 5. Martii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scribens, hoc, praeter alia, ad eum rettulit de P. Thoma Gallo (cf. supra p. 258): „De illo scribunt Monachienses, et communi omnium nomine rogant, vt alio ille mittatur, quia perturbet pacem collegij, et offendat exteros nimia sua cum foeminis familiaritate, et prae se contemnat, atque contemni faciat alios confessarios."

Canisius Mengino respondit paulo ante d. 6. Martii 1569.

1618. P. THOMAS GALLUS S. J. CANISIO.
Monachio circa initium m. Martii 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1621.

De P. Thoma Gallo Canisius praepositus provincialis litteris Augusta 5. Martii 1569 datis haec, praeter alia, ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem rettulit: „Redeo ad P. Thomam, qui literas adiunctas mittit, meque rogat maxime, vt responsum illi quamprimum impetrem."

1619. CANISIUS **P. DOMINICO MENGINO S. J.** rectori collegii monacensis. Augusta Vindelicorum initio m. Martii 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1621.

Canisius praepositus provincialis in litteris Augusta 5. Martii 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem datis rettulit Socios monacenses a se petivisse, ut P. Thomam Gallum Monachio, ubi parum recte se gereret, avocaret (v. supra p. 258); deinde haec addidit: „Respondi ego, non posse illum alio transferri ante acceptum ex Vrbe responsum, patienter interim illum ferendum, et si opus sit, suauiter admonendum esse." Ad monacensem hanc Canisii epistulam spectare videntur etiam ea, quae hic in litteris illis romanis his verbis significat: „Multum negotii nobis exhibetur Monachij" propter mulierculas pietatem singularem prae se ferentes, „quae multas horas in templo nostro nugando cum nostris conterunt. Scripsi iam semel ac iterum de hoc abusu tollendo, propter quem nostri etiam male audiunt, et honestae personae iustas querelas obtendunt."

Harum litterarum suarum Canisius etiam in epistula 19. Martii 1569 ad Borgiam data mentionem fecit: v. infra, ep. n. 1629.

1620. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 5. Martii 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Augusta P. Canisio". Germ. 67 f. 227.

Socii pro Madrutio cardinali et Ferdinando archiduce inter se dissidentibus Deum orabunt eosque ad concordiam hortabuntur. Quae Canisius de contionibus Oeniponte et Augustae habendis et de rectoratu oenipontano constituit, bene constituta sunt; quaerendus est, qui Oeniponte rector esse possit. P. Hoffaeus post Pascha ad provinciam sive cum provincialis sive cum viceprovincialis nomine regendam redibit. Canisius dein iterum aggredietur Centuriarum refutationem. Contiones in parochia oenipontana. Licebat P. Schorichio Guilielmi principis confessionem excipere; neque vero ordinarius eius confessarius constitui debet nisi per praepositos; Schorichio caritas exhibenda est.

Pax *etc.* Rispondero alle lettere di V. R. di 29. di Gennaio et 3. di Febraio, si è riceuuto l' auiso dell' andata deli nostri in Cypro, et dela necessità di Rettore in Padoua, et anche del pericolo dela discordia, fra il Cardinale di Trento [1] et l' Arciduca Ferdinando, quel che à noi tocha in questa parte è preghar Dio N. Signore per loro, et quando ci fossi l' occasione animarli ala concordia, il medesimo potranno far li nostri di là.

Se non ha fatto il P. Paulo Hoffeo l' officio che li [fù][a] [?] raccomandato sopra la casa di Hala [2], lo fara al suo tempo, quando parera à V. R.

Si é inteso come resta il P. Paulo per questa Quaresima in Jspruch per predicare et gouernare quel collegio, et sta bene insin' à Pasqua al qual tempo lui tornara al [b] gouerno dela Prouincia et in questo mezo conuerra andar pensando di là chi sara atto per Rettor di quel collegio, poiche conueneua liberar di tal peso il P. Lanoy [3].

Sta bene anche gia che il P. Paulo resta in Jspruch, que V. R. faccia questo officio [4] in S. Mauritio di Augusta, per il frutto che se ne deue sperare molto [c] bono, et anche per sodisfar al debito che habbiamo ali Signori Fuggeri, massime hauendoli N. P. promesso il P. Paulo.

Ben si uede che predicando V. R. la Quaresima non potra attendere all' opera delle Centurie, massime douendo anche gouernar la Prouincia, bastara che dopo Pasqua, cominci ad attendere et non sara poco finir quel argumento contra la prima centuria circa personas, et quando V. R. hauera finito questa parte dia auiso, auanti di passar all' altra [5].

a) *Vel hoc v. vel similia, ut* era stato, *supplenda esse videntur.* b) *Sequuntur vv.* suo officio, *oblitt.* c) *In ap. hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] Ludovicum Madrutium. De his dissidiis v. supra p. 225 [3] 245.

[2] Cf. supra p. 170. [3] Cf. supra p. 210.

[4] Officium contionatoris significat; v. supra p. 252.

[5] Magdeburgenses illos Lutheranos in primam historiae ecclesiasticae partem sive in primam „Centuriam" multas magnasque „corruptelas verbi Dei invexisse" Canisius ostendere volebat in personis et rebus „ad apostolica tempora et statum

Si dimandarà à N. P.[1] se il P. Paulo continuera nel gouerno, con titulo di Viceprouinciale, o uero di Prouinciale, come V. R. lo scriue.

Ci rallegramo che si contenti de un predicator il Serenissimo Arciduca[2], ma conuerra che per la Pasqua si contenti che il P. Paulo, attenda à far l' officio suo, et se tuttauia bisognassi predicar nela Parrochia lo potra far il predicator suo[3] ò altro.

Al P. Scorichio se li scriue uenghi fatte le feste á Monachio[4] et quì ua la lettera, non pare inconueniente che habbia confessato[5] il Principe, come poteua confessare altri, benche per esser confessario ordinario, conuerebbe che l' obedientia l' ordinassi, et nela passata si è scritta[a] [?] à V. R. come si giudicaua conuenessi trattar questo Padre perche mostrandoli amore et confidenza, sara meglio ogni cosa. non occorre dir in questa altro, senon *etc.* Di Roma li 5. di Marzo 1569.

Canisius Borgiae respondit 2. Aprilis 1569.

1621. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 5. Martii 1569.

Ex autographo (2°; 3 pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 230 (f. 74 75).

Borgiae epistulae. P. Schorichius haud facile ad doctoratum promovendus est; praepositi suaviter eum tractant. P. Peltanus professione dignus esse non videtur. Duo fratres laici. Librorum prohibitorum expurgatio Sociis multum negotii facessit. Provincialis officium. Canisius dubitat, utrum P. Völckium Augustae, ubi Fuggerorum confessarium agit, relinqui an collegio oenipontano praefici oporteat. PP. Theodoricus Canisius, Pisanus, Torrensis iuvandi. Theodoricusne constituendus provincialis? Bellum contra haereticos. P. Gallus dimittendus. Nefas est Socios monacenses in templo cum mulierculis nugari. P. Salmeron.

† Pax Christi nobis aeterna Admodum Reuerende Pater.

Scripsit ad D. Joannem Fuggerum Paternitas T. sed non reddidimus ei literas[6] ob factam hic mutationem contionatoris, de qua[b] saepe monui, ne frustra Doctor Hoffaeus, qui nunc Oeniponti Rectorem agit, Fuggeris promitti uideatur[7]. Deinde idem P. Paulus communicauit mecum consilia sua, et vtrique nostrum uisum fuit, P. Schorichio non statim reddendas esse literas, quae ad illum de suscipiendo Doctoratu ex Vrbe mittuntur[8]. Reddemus autem eas a paschate, si P. T. in

a) *Sic ap.; corrigendum esse videtur* scritto. b) *Sequitur* potissi, *oblitt.*

---

ecclesiae primitivae pertinentibus", de quibus illi potissimum tractaverant; v. infra, mon. litt. (44).

[1] S. Franciscus Borgias iam inde ab aestate a. 1568 febribus graviter afflictabatur (*Suau* l. c. II 138—140).

[2] Ferdinandus II. [3] P. Antonius Kleselius S. J.

[4] Schorichius Landishuti coram Guilielmo principe contiones quadragesimales habebat. [5] Cf. supra p. 250.

[6] De his litteris v. supra p. 243.

[7] Loco P. Pauli Hoffaei ipse Canisius Augustae ad S. Mauritii contiones quadragesimales habebat; v. supra p. 252.

[8] Harum litterarum partem v. supra p. 243.

hoc suo proposito perstiterit, nostra prius accepta sententia. Putamus hic non facile ad gradus illum admittendum, qui suis et aequalibus, et superioribus, utpote Rectori, Prouintiali et Viceprouintiali[1] male facit satis. Deinde si doctrina spectanda est, indignus Doctoratu uidetur, multoque doctiores habemus alios, qui certe illi non forent postponendi in hac ipsa prouintia. Ad haec non adeo gratus est in contionando auditoribus, ut isthic fortasse narratum est: et incertum prorsus, an qui saepe peccat in Grammatica, dum loquitur et scribit, authoritatem boni Doctoris possit defendere. Praeterea libertatem illam, qua nunc multos domi et foris offendit, augebimus homini nimium aulico, et proinde minus religioso, quem omnino cupimus, ut scriptum est alias, a paschate domi contineri, et praefici cathedrae, misso P. Martino Coloniam[2]. Postremo male successit nobis cum plaerisque Doctoribus Germanis, et timemus fore, ne huius noui Doctoris exemplo quidam perturbentur e nostris, cum tales uiderint promoueri, aliosque aptiores negligi. Verum si aliter uisum erit P. T. mittemus eum ad examinatores Theologos, vt laurea insigniatur. Tantum hoc petimus, ut sicut P. T. iubet nos illi fidere, sic vicissim fidat et nobis, qui suauiter et dissimulanter cum illo agimus, et plus illi subinde indulgemus, quam salua conscientia et charitate fratrum facere posse uideamur. Tantum abest, ut confidentiam et amorem illi nostrum denegemus[3]. Jngemiscit Rector, et notant alij, quod secundum libertatem et spiritum huius mundi[4] non sine periculo ille uersetur, et ambulet in mirabilibus super se[a][5]. Sed odiosam narrationem omitto[b], amo non accuso fratrem, sed cui timeo, si nouus honos Doctoratus accedat.

Jta quod ad P. Peltanum attinet, designatus fuit ille quidem, ut vnus esset e professuris quatuor uota Societatis: sed P. Paulo et mihi prorsus uidetur res in illo differenda, qui hunc professorum ordinem dedecoraret facile, et quem hactenus, ut breuiter dicam, indomabilem ualdeque capitosum sensimus, et qui cum Rectore suo[6] non potest conuenire[7].

a) *Sequuntur 10—15 vv. quae ita sunt lineis transmissis oblitterata, ut vix legi possint (*et nimium aulis aulicisque uacet*?). Canisium ipsum haec vv. oblitterasse conieceris ex sententia proxima.* b) *Sequitur v. ita oblitteratum, ut legi non possit.*

---

[1] PP. Dominico Mengino, Petro Canisio, Paulo Hoffaeo.

[2] „Cathedram“ sive munus contionatoris Monachii in templo S. Petri (vel in templo Eremitarum Sancti Augustini?) hoc tempore P. Martinus Stevordianus administrabat; cf. supra p. 211[1].

[3] Quadragesimalis abstinentiae rigorem Canisius Schorichio relaxavit: v. infra. mon. var. (12).

[4] 1 Cor 2, 12. [5] Ps 130, 1.

[6] P. Martino Leubenstain. P. Theodorus Peltanus Ingolstadii in universitate theologiam docebat.

[7] Professi quatuor votorum, inquit *S. Ignatius,* sunt „in Societate praecipui“ (Constitutiones P. 5, c. 1, A). Ideo „non alii, quam spiritus et doctrinae selectae viri, et multum diuque exercitati, et in variis probationibus virtutis et abnegationis

Christophorum coquum[1] a nobis petiuit Rector Senensis[2], sub quo uixit antea: mittemus illum igitur ad[a] hunc ipsum, si liceat per T. P. uti speramus.

Quid si Fridericum aeri patrio restituamus? iam tertio enim relapsus est in ueterem morbum Oeniponti[3], et a multis aegre continetur, cum uis morbi eum uelut phreneticum facit. Commendamus illum sacrificijs et precib. P. T. et plurium.

Scire cupimus, quomodo satisfacere liceat illorum desiderio, qui multos libros nobis adferunt, et aliquando integram bibliotecam, ut repurgentur illi, et per nos expungantur quae sunt obliteranda[4]. Ea res totum requireret hominem, qui multis mensibus non posset singulos expurgare codices, praesertim in Patribus et humanioribus literis. ita nunc foedata sunt omnia, et Biblia quoque: tum noui subinde libri prodeunt qui castigatione indigeant. Vtinam facilis reperiri uia queat, vt Jndex librorum uetitorum hac in parte obseruetur. multum sane negotij hinc Confessarijs bonis exhibetur.

Quoniam arbitror plane, Paternitati Tuae placiturum, vt P. Hoffaeus post pascha uel omnino fiat Prouintialis, cui sane muneri optime faciet satis, uel priori loco Viceprouintialis restituatur, tempus admonet, ut de nouo Rectore, qui praesit Oeniponti, deliberetur. Et quidem optaremus, P. Wendelinum[5] illic Rectorem institui, cum non reperiamus commodiorem: sed Augustae nunquam ille magis necessarius fuit. Pendent ex illo Fuggericae familiae, confessarius est D. Georgij, D. Joannis et D. Hieronymi Fuggeri[6], magnumque robur et praesidium adferet collegio nouo, quod quamprimum hic extruere parant. Nullum dabimus Augustanis quidem aut chariorem, aut vtiliorem, ut arbitror. Dubito igitur, conueniatne bonis Patronis, tantaeque messi bonum Patrem adimere, et multorum hic animos illum transferendo perturbare. Interim permagni refert, Oeniponti Rectorem eo loco dignum praefici, cum inter magnates et aulicos et Senatores illic nostri uersentur, sitque cum Reginis[7] non minimum negotij futurum,

a) *Sequitur* ill, *oblitt.*

---

sui ipsorum, cum omnium aedificatione et satisfactione perspecti, ad professionem admitti debent" (l. c. P. 10, n. 7).

[1] In *„*Libro* Professionum" collegii S. J. ingolstadiensis sub a. 1572 notatum est „Christophorum Amschamer Salisburgensem" Societatis vota primum nuncupasse Senis (Siena) a. 1561 die natali Christi (Cod. n. 270 bibliotheca universitatis monacensis f. 26[a]).

[2] Rector collegii senensis (ut ex R. P. *Petro Tacchi Venturi* S. J. cognovi) a 1. Februarii 1569 usque ad exitum a. 1570 fuit P. Alphonsus Sgariglia.

[3] Anno 1568 in **Catalogo* collegii oenipontani inter fratres laicos comparet „Fridericus Brabantus, Coquus" (GSC 66 f. 359[a]). De hoc „Friderico Delphtensi" v. etiam supra p. 143[2], et *Can.* IV 372.

[4] Vide quae de hac re sub ipsas has litteras dicentur. [5] Völck.

[6] Hieronymus (1533—1573) filius Antonii I. Fuggeri et Annae Rechlinger ac frater Marci III., Ioannis II., Iacobi III. Fuggerorum erat.

[7] Magdalena et Helena.

etiamsi migrent Halam, quod ante annum uix futurum putarim. Hic igitur haeremus, cum nullum habeamus P. Wendelino aptiorem, tantumque Rectoris munus non conuenire uideatur P. Gerardi humeris[1], qui Dilingae Rectori, gymnasio et vtrique collegio est utilissimus.

Veniebat autem in mentem, subueniendum esse Rectori Dilingensi, qui pergit esse ualetudinarius, et conficitur curis collegij simulque seminarij et gymnasij[2], dignus certe qui aliqua ex parte subleuetur una cum D. Pisa et D. Torrez[3]. Hos enim tres uideo cum P. Lanoio tot annis laborasse fideliter, ac de Societate nostra tam bene meritos esse, vt in posterum illis gratiam facere, et solita onera remittere congruat, priusquam nobis et Societati omnino inutiles fiant, quod breui sane fore multa probant, Sed si opprimendi sunt, quoniam desunt alij successores, fiat voluntas Domini[4] et P. T. quae prouintiae nostrae necessariam quaeso rationem habeat, et si potest, penuriae operariorum succurrat. Cogitabam et illud, fortasse frater melius haberet, si factus Prouintialis subinde mutaret locum, et curaret tantum generatim collegia: D. Paulus interim Dilingae Rectorem ageret. Sed quis tum Augustae Mauritianus erit contionator? nam hunc locum quem indignus ego teneo[a], et qui D. Paulum expectat, deserere non licebit, si Fuggerorum retinebimus beneuolentiam ad collegium promouendum. Ego uero aegre potero simul et scriptorem contra Centurias, et contionatorem alterum Augustae praebere, ut satis norunt prudentes. Verum de his expecto iudicium et sententiam T. P. Deumque precor, vt hanc tueatur prouintiam, quae contra haereticos quidem bellum non leue, et praecipuum fortasse inter Societatis nostrae prouintias omnes, iam sustinet, eoque magis adiuuanda et promouenda in Christo uidetur.

Redeo ad P. Thomam[5], qui literas *[etc., ut supra p. 263]*. De illo scribunt Monachienses *[etc., ut supra p. 263]*. Ego uero iam ante scripsi, dimitti plane posse hominem, qui nec libenter hinc recedet, neque diutius sine magno malo nostro retineri potest.

Multum negotij nobis exhibetur Monachij propter Bertas, ut ille uocat[6], quae multas horas in templo nostro nugando cum nostris conterunt. Scripsi *[etc., ut supra p. 263]*. Agam seuere cum nostris, nec patiar hoc scandalum, propter quod nituperatur nostrum et Societatis ministerium[7]. P. Martinum[8] omnino post pascha Coloniam abire cupio, et quosdam alio transferre oportebit.

a) *Quinque vv. sqq. a C. in margine addita sunt.*

[1] Canisium hac in re de P. Gerardo Pastelio collegii dilingani „ministro" recte sensisse paucis annis post rerum eventus probavit.

[2] Contubernii S. Hieronymi et universitatis.

[3] P. Alphonsus Pisanus Dilingae et P. Hieronymus Torrensis Ingolstadii theologiam tradebant.

[4] Act 21, 14; cf. Mt 6, 10; Lc 22, 42 etc. [5] Gallum.

[6] P. Hoffaeus „beatas" sive feminas pietatem singulariter colentes ita appellabat; v. supra p. 217. [7] 2 Cor 6, 3. [8] Stevordianum.

Commendo me et miserias nostras Dei gratiae per sacrificia et preces P. T. et Patrum isthic omnium Assistentium, quibus accessisse iam audio P. D. Salmeronem[1], quem una cum alijs in Christo plurimum saluto. Augustae 5 Martij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri, P. Francisco Borgiae, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

In hac epistula diligentiore explicatione indigent ea, quae Canisius scripsit: Plurimos libros afferri Sociis „expurgandos", ita ut multis mensibus non possent singuli castigari etc. Quae res ita se habet: In „Indicis" tridentini, a. 1564 per Pium IV. editi, „Regulis" haec constituta erant: „Versiones scriptorum, etiam ecclesiasticorum, quae hactenus editae sunt a damnatis auctoribus, modo nihil contra sanam doctrinam contineant, permittuntur. Librorum autem Veteris Testamenti versiones viris tantum doctis et piis judicio episcopi concedi poterunt. . . . Si quae vero annotationes cum hujusmodi, quae permittuntur, versionibus vel cum Vulgata editione circumferuntur, expunctis locis suspectis a facultate theologica alicujus universitatis catholicae aut inquisitione generali, permitti eisdem poterunt, quibus et versiones" (Regula III). „Libri illi, qui haereticorum auctorum opera interdum prodeunt, in quibus nulla aut pauca de suo apponunt, sed aliorum dicta colligunt, cujusmodi sunt lexica, concordantiae, apophthegmata, similitudines, indices et hujusmodi, si quae habeant admixta, quae expurgatione indigeant, illis episcopi et inquisitoris una cum theologorum catholicorum consilio sublatis aut emendatis, permittantur" (Reg. V). „Libri quorum principale argumentum bonum est, in quibus tamen obiter aliqua inserta sunt, quae ad haeresim seu impietatem, divinationem seu superstitionem spectant, a catholicis theologis inquisitionis generalis auctoritate expurgati, concedi possunt. Idem judicium sit de prologis, summariis seu adnotationibus, quae a damnatis auctoribus libris non damnatis appositae sunt" (Reg. VIII). Deinde in catalogo auctorum, qui regulas sequitur, complures praescribuntur expurgationes; velut de Erasmi Roterodami „Adagiis". „Ex editione, quam molitur Paulus Manutius, permittentur; interim vero, quae jam edita sunt, expunctis locis suspectis judicio alicujus facultatis theologicae universitatis catholicae vel inquisitionis alicujus generalis, permittantur" (Die *Indices* librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts, gesammelt und herausgegeben von *Fr. Heinrich Reusch*, Tübingen 1886, 247—249 259). S. Pius V. Roma 19. Novembris 1570 ad P. Thomam de Manrique O. Pr. Sacri Palatii magistrum litteras, quas „Motu proprio" vocant, de libris purgandis dedit. „Ordinem servandum . . . in purgandis libris catholicorum" olim in folio separato excusum, qui eo tempore a Manriquio compositus esse videtur, denuo typis exscripsit *Ios. Hilgers* S. J. in „Zentralblatt für Bibliothekswesen" XXVIII, Leipzig 1911, 122. Societatis autem hominibus Pius V., cum Romae inquisitoris generalis officio fungeretur, de libris expurgandis varias facultates concesserat, ex quibus hae potissimum ad rem praesentem spectant: Ut sodales „a Superiore deputati ad emendandos libros eorum, qui ad ipsos Religiosos vel in scholis, vel extra illas recurrere solent, facultatem haberent, quando auctores boni essent, vt Augustinus, Hieronymus, et similes, sed haberent praua scholia, vel malas annotationes; aut cum auctor, et impressor[2] impij essent, sed non libri; aut

[1] P. Alphonsus Salmeron provinciae neapolitanae S. J. praepositus a. 1569 iussu S. Pii V. Romae in palatio apostolico coram ipso pontifice contiones quadragesimales habuit (Epistolae P. *Alphonsi Salmeronis* I, Matriti 1906, xvii; II, Matriti 1907, 184 835).

[2] Haec imprimis ad „Indicem" Pauli IV. (a Pio IV. abrogatum) spectant, cuius editio Romae a. 1559 facta catalogum habet „Typographorum, e quorum officinis

cum Ethnici existerent auctores, sicut Cicero, et alij similes, sed haberent scholia, annotationes, vel quid eiusmodi, propter quod prohibiti essent, donec purgarentur, deletis tamen erroribus, et nomine auctoris, vel impressoris mali: Nec non quod ipsi Religiosi non solum libros suos, quos in suis Collegiis vel Domibus haberent, sed etiam scholasticorum, qui ad eiusdem Societatis scholas confluerent, quorum auctores Ethnici, quamuis alioqui boni essent, sed propter scholia, vel annotationes, aut commentaria, vel impressorem, in Indice prohiberentur, emendare possent, si ad id a Praeposito Generali per se ipsum, vel per alios deputati forent, et suis scholasticis vtendo relinquere possent, deletis tamen erroribus, et nominibus auctorum prohibitorum" (*Litterae* apostolicae etc. 138—139. Cf. *Can.* II 605 689—690; III 114—115. Librorum purgandorum facultas, ab eodem, cum inquisitor generalis esset, 30. Ianuarii 1559 Societati concessa, primum ad verbum typis exscripta est in *La Civiltà Cattolica,* A. 56 II, Roma 1905, 51[2]). Eiusdem generis facultates[1], quas 22. Novembris 1568 „viuae uocis oraculo" sive dedit sive confirmavit, v. infra, mon. it. (20). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus a. 1569: „29 [Martii. Scripsit Octavianus] Frater ex augusta . . . che il signor padre [Georgius II.] ha leuato gli libri heretici di Casa" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 43[a]).

S. Franciscus Borgias Canisio respondit 2. Aprilis 1569.

1622. Cardinalis **MARCUS ANTONIUS AMULIUS** episcopus reatinus CANISIO.

Roma exeunte Februario vel ineunte Martio 1569.

Vide infra „Postscriptum" epistulae 19. Martii 1569 a Canisio ad Borgiam datae (ep. n. 1629) et cf. supra p. 238—239.

1623. Venerabilis **MAGDALENA** Austriae archiducissa CANISIO.

Oeniponte inter ineuntem et medium m. Martium 1569.

Vide infra, ep. n. 1629.

1624. **P. ALPHONSUS PISANUS S. J.** theologiae professor in universitate dilingana CANISIO. Dilinga 13. Martii 1569.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 2 inscr., reliquiae sigilli, aliqua a PP. Canisio et Natale ascripta; de quibus infra). G. Ep. X f. 138.

Interrogatus respondet de Indice: Cardinalem Lotharingiae pro Gallia magnam eius moderationem impetrasse; similia cardinalem Augustanum impetrare debere; velut ne excommunicentur qui libros haereticos legant, ut eos impugnent; ut librorum „expurgatio" inter universitates distribuatur aut catholicis singulis permittatur. Interim autem aliquibus cum condicionibus libros Scripturae et controversiarum germanicos, Novum Testamentum Erasmi etc. concedi et expurgationem privatis permitti posse. Confessarios non debere scrupulosos esse.

---

diversorum haereticorum opera prodiere"; quorum nomina hoc sequitur praeceptum: Opera omnia, „quaecunque typis, arte vel industria praedictorum et similium impressorum libros haereticorum imprimentium posthac excusa fuerint, inter prohibita habeantur" (*Reusch,* Die Indices etc. 206—208).

[1] *Borgias* rectori collegii ferrariensis Roma 25. Iunii 1569 *scripsit: „Si dimandò al Papa facessi constare dela facultà che haueuamo di emendar li libri de nostri scholari quali hanno scholij ò commentarij, ò altre cose prohibite, dando testimonio un Cardinale et cosi habbiamo un testimonio del Cardinale alessandrino. Se V. R. uuole una copia di quello se li mandera" (ex apogr. eiusd. temp.; Ital. 67 f. 259[a]).

Ihesus, Reuerende admodum in Christo pater,
sit semper nobiscum, Amen.

Voluit Reuerendus P. Rector[1], ut ego Responderem ad propositiones de Indice librorum prohibitorum, utpote Doctoralia, cum ipse ad Rectoralia esset Responsurus.

Et primum quidem hoc occurrebat, intelleximus Galliam per Cardinalem Lotharingum impetrasse magnam moderationem indicis a summo pontifice[2], ita etiam per Reuerendissimum nostrum, ut Germaniae protectorem[3], qui nouit quam difficile et jmpossibile sit talia seruari in Germania, posset impetrari, ut soli illi excommunicarentur, qui legerent libros ex professo contra religionem tractantes, et qui ex professo legerent, non ad jmpugnandum, neque casu etc. sed qui notas haereses gaudent legere[4].

De purgandis etiam libris[5], propter rei difficultatem posset supplicari, ut liceat catholico lectori cuiuis delere, quae contra fidem catholicam esse intellexerit ab ijs, qui docent in Vniuersitatibus catholicis etc. aut ut huiusmodi labor purgandorum librorum, qui est infinitus, diuideretur inter Academias, alioquin parum aut nihil in hac parte facturas, si illis non injungitur.

Interim autem dum haec impetrantur, seruari poterunt, illa quae commode fieri possunt, et in primis Biblia vulgaria, ut non legantur in Germania, Editionis Catholicae, memini me audisse a Reuerendissimo nostro[6], id non posse seruari in Germania. Quo dicto mihi uidetur dedisse facultatem, ut in suo Episcopatu legantur[7]. Quare

---

[1] Theodoricus Canisius.

[2] Quid Carolus Guisius archiepiscopus rhemensis (Rheims) et sedis apostolicae per Galliam legatus impetraverit, nescio; nec quidquam huius generis exstat neque in synodi provincialis exeunte a. 1564 Rhemis ab eo habitae (v. *Can.* V 643[4]) „statutis" sive decretis, quae quidem vulgata sunt (multa enim deesse videntur, ut notat *Harduinus,* Acta Conciliorum X 478), neque apud *Fr. A. Zaccaria,* Storia polemica delle proibizioni de' libri, Roma 1777, 147—162, neque apud *Heinr. Reusch,* Der Index der verbotenen Bücher I, Bonn 1883, 343—344.

[3] Cardinalis Otto Truchsess episcopus augustanus, qui protector germanicae nationis apud sedem apostolicam constitutus erat (*Can.* V 174[7]), hoc tempore Romae morabatur.

[4] *Index* Pii IV. haec habebat: „Si quis libros haereticorum vel cujusvis auctoris scripta ob haeresim vel ob falsi dogmatis suspicionem damnata atque prohibita legerit sive habuerit, statim in excommunicationis sententiam incurrat. Qui vero libros alio nomine interdictos legerit aut habuerit, praeter peccati mortalis reatum, quo afficitur, judicio episcoporum severe puniatur": Regula X (Die *Indices* etc. 251).

[5] De hac purgandi ratione v. supra p. 267 269.

[6] Cardinali Truchsess; cf. *Can.* IV 744; V 37.

[7] In *Indice* Pii IV. statutum erat: „Judicio episcopi aut inquisitoris stetur, ut cum consilio parochi vel confessarii Bibliorum a catholicis auctoribus versorum lectionem in vulgari lingua eis concedere possint, quos intellexerint ex hujusmodi lectione non damnum, sed fidei atque pietatis augmentum capere posse; quam facultatem in scriptis habeant. Qui autem absque tali facultate ea legere seu habere praesumpserit, nisi prius Bibliis ordinario redditis, peccatorum absolutionem percipere non possit": Regula IV (Die *Indices* etc. 248).

in hoc si quis Consilium petat, dicerem et consulerem obedientiam, sed si non faceret, non examinarem, non urgerem, si de illo confiterentur, suae illos conscientiae relinquerem in hac parte. jdipsum dico de libris Controuersiarum, defendentibus catholicam fidem in lingua vulgari[1].

Quod ad Ferum, Lorichium Wicelium[a] et similes attinet, cum Catholici sunt autores, et libri, quamuis in quibusdam errent, contentus essem monere, ut caute legantur, et si fieri posset, jndicaret Confessarius, in quibus articulis hi autores aberrare soleant, quos non scio esse vnquam prohibitos[2].

a) *Hoc v. a Pis. supra versum scriptum est.*

---

[1] De his idem, quod de Bibliis vulgari lingua scriptis statutum est, observari iubet Indicis Pii IV. Regula VI (l. c. 249); cf. *Can.* IV 744; V 37.

[2] Ioannes Ferus sive Wild (1495—1554) suebus, ordinis Minorum de Observantia, insignis contionator moguntinus praeclarusque fidei catholicae defensor, plurima tum germanice tum latine conscripsit, eaque potissimum homiletici et exegetici generis; ex quibus multa inscio auctore vel ipso mortuo typis vulgata sunt; quare mirum non est, quod eius libri — verbis utor *H. Hurter* S. J. (Nomenclator II³ 1489) — „haud pauca continent quae minus accurata et haereticis faventia rigidorum censorum reprehensionem incurrerint"; ita eius commentarium in Evangelium Ioannis a. 1551 Sorbonna in „Indice" suo posuit et a. 1554 Dominicus a Soto libro Salamanticae edito multis rationibus vituperavit; denique Clemens VIII. Indice romano a. 1596 edito omnia eius opera, paucis exceptis, prohibuit, „donec emendarentur" (*Nic. Paulus,* Johann Wild, Köln 1893, 68—78. Die *Indices* etc. 559. *Jos. Hilgers* S. J., Der Index der verbotenen Bücher, Freiburg i. Br. 1904, 520). Georgius Wicelius sive Witzel „senior" (1501 [vel 1503]—1573) saxo, Lutheri et Melanchthonis discipulus, ex sacerdote catholico minister lutheranus effectus, sed brevi post ecclesiae reconciliatus, pro ea libros fere 100 (catecheticos, polemicos, asceticos) conscripsit, in quibus tamen nonnunquam nimis multa protestantibus concedebat (v. *Can.* I 588³); neque tamen unquam eius nomen in Indicem romanum relatum est, nisi quod a. 1590 in Indice Sixti V., qui vim legis nunquam habuit, prohibita sunt „Georgii Wiccellii opera, quae scripsit, dum haereticus fuit; reliqua vero ... quamdiu ... recognita non fuerint" (Die *Indices* etc. 484). Quod denique ad Lorichium attinet, quia Gerardi et Reinhardi Lorichiorum Hadamariorum libri omnes in Indice Pii IV. plane prohibiti sunt (l. c. 263 277), Iodocus autem Lorichius nondum quidquam ediderat, equidem censeo dubitatum esse de Ioanne Lorichio Hadamario († 1569), Reinhardi Lorichii ex fratre nepote, qui a. 1543 Marburgo Ingolstadium venit, ubi litteras graecas docuit et, si non diutius, usque ad a. 1552 mansit, postea autem miles et Guilielmi Arausionensis principis secretarius evasisse et in Gallia sub Colignio pro Hugonottis pugnasse fertur; qui, praeter alia, haec scripsit: „Iobus, patientiae spectaculum, in Comoediam et Actum Comicum redactus", Marpurgi 1543 1547 et Francofurti ad Moenum 1544 1548; „Aenigmatum libri III", Francofurti ad Moenum 1545; „Iureconsulti. Catalogus Iureconsultorum" carmine descripti, Basileae 1545; „Grammatices Latinae Commentarii", Ingolstadii 1551 1570; librum quoque „Ecclesiasticum" Ingolstadii a. 1544 versibus comprehendisse fertur (*Chr. Gottl. Joecher,* Allgemeines Gelehrten-Lexicon II, Leipzig 1750, 2532—2533. *Mederer* l. c. I 231. *Prantl* l. c. II 494. *F. W. E. Roth,* Die Gelehrtenfamilie Lorichius aus Hadamar, in „Centralblatt für Bibliothekswesen" XI, Leipzig 1894, 380—383). Clemens VIII. Indice a. 1596 edito omnes Ioannis Lorichii libros prohibuit (Die *Indices* etc. 558). Lorichii Grammatica latina a. 1560 a sodalibus collegii monacensis discipulis explicabatur (* *Theodoricus Canisius* Iacobo Lainio praeposito generali, Monachio 25. Martii 1560; autogr.; G. Ep. I f. 120).

Permitterem etiam, ut quiuis suos libros purget ab occurrentibus erroribus, sed ijs permitterem, in quibus judicarem non esse periculum, ut inde aliquid contagionis contrahant, et monerem, ut si quid dubitarent delendum esset, nec ne consulerent Confessarium. Nouum Erasmi testamentum videtur non esse permittendum in vniuersum loquendo, sed quibusdam posset concedi quibus videretur non esse nociturum [1], idque quasi ex dispensatione concessa societati pro his, qui patres consulunt [2].

Clingius prohibendus videtur in eo libro quj ex Philippo Melanctone magna ex parte consutus est [3].

Confessarij in vniuersum non sint scrupulosi in hoc genere, sed interrogent poenitentes an habeant libros haereticos aut legant, in genere, non descendendo ad hunc vel illum, et tunc si poenitens profert librum, ex cuius lectione posset ei detrimentum sequi, illum prohibeat, vel purget, sin alium, qui non videtur nociturus, relinquat, praesertim vbi non putat obediturum, et norint Confessarij non omnes qui legunt libros prohibitos esse excommunicatos [4], sed qui legunt tantum haereticos quos norunt esse haereticos, et quando scienter legunt, scientes esse sub excommunicatione prohibitum [5]. Cum enim Clerus Germaniae hec non obseruet, non tenentur nostris credere populares communiter: Cum Sciolis et Sacerdotibus durius agendum

[1] Erasmus Roterodamus cum a. 1516 Basileae rogatu Ioannis Frobenii bibliopolae Novum Testamentum graece, codicibus usus paucis parumque bonis, praecipitanter ederet, una cum eo versionem eius edidit latinam, eamque ex ipsa hac recensione graeca factam, qua vulgatam illam versionem emendare et sermonis puritate elegantiaque ornare volebat. Opus, Leoni X. dedicatum ab eoque Brevi 10. Septembris 1518 dato laudatum, plus quam 200 editiones habuit et, exemplo funesto potius quam fausto, vulgatae versionis auctoritatem imminuit (*Fr. Kaulen*, Geschichte der Vulgata, Mainz 1868, 319—322). Cum autem Indice Pauli IV. omnia Erasmi opera prohibita essent, Indice Pii IV. prorsus prohibita non sunt nisi Colloquia, Moria, Lingua, Matrimonii institutio, De esu carnium, Paraphrasis in Matthaeum versio italica a Tomitano facta. „Caetera vero opera ipsius, in quibus de religione tractat, tamdiu prohibita sint, quamdiu a facultate theologica Parisiensi vel Lovaniensi expurgata non fuerint“ (Die *Indices* etc. 183 259). De „Adagiis“ v. supra p. 269.

[2] Cf. *Can.* II 689—690; III 115 125.

[3] Conradus Clingius sive Kling thuringus Erfordiae et Minorum Conventualium guardianum egit et contionando plurimos catholicos in summo fidei discrimine versantes confirmavit multosque protestantes ad ecclesiam reduxit; eo mortuo († 1556) editi sunt complures libri latini, quos nondum plene castigatos reliquerat (eos recenset *Nic. Paulus*, Conrad Kling, in „Katholik“, 74. Jahrg., I 160—163), iique „doctrinae non sanae de justificatione faventes“ (*Hurter* l. c. II[3] 1435). Quare Indice a Caspare Quiroga generali per Hispaniam inquisitore a. 1583 Matriti edito plene, in Indicibus autem Romae a Sixto V. a. 1590 (cf. supra, p. 272[2]) et a Clemente VIII. a. 1596 compositis, „donec expurgarentur“, prohibiti sunt (Die *Indices* etc. 399 471 544; cf. etiam *Hilgers* l. c. 520). Quodnam autem ex Clingii operibus a Pisano notetur, ignoro. Utrum „De Securitate conscientiae Catholicorum ... libri duo“ (Coloniae 1563), in quorum priore fidei capita inter catholicos et protestantes controversa inter se opponuntur? An „Liber unus, continens Confutationes Mendaciorum adversus Librum Imperii, vulgo Interim, editorum“ (Coloniae 1563)?

[4] Vide supra, p. 271[4]. [5] Cf. *Can.* IV 588.

est, nam priores simplicitas et autoritas suorum sacerdotum excusat, qui tamen nobis credunt, suauiter ad obedientiam Apostolicae Sedis ducantur, et tantum ab illis petant Confessarij, quantum putant se commode posse obtinere, ne deterriti nostros fugiant, est postea peius agant, nec temere negetur absolutio. Commendo me sacrif. et orationibus Augustanorum omnium. Dilingae, Dom. 3ª 4gesimae[1] 1569.

filius in Christo

† Alphonsus Pisanus.

† Reuerendo admodum in Christo patri Doctori Petro Canisio Societatis Jesu per Germaniam superiorem prouinciali praeposito. Augustae Rhetiae.

Canisius has litteras Oenipontem ad P. Paulum Hoffaeum viceprovincialem misit, ut et ipse et P. Nicolaus Lanoius, quid de ea re sentirent, secum communicarent. Hoffaeus igitur se cum Pisano sentire ipsis Pisani litteris ascripsit (v. infra, ep. n. 1633). Deinde vel Canisius, vel — id quod mihi magis probatur — Hoffaeus, qui Germaniam superiorem cum praepositi provincialis potestate administrare paulo post coepit, Pisani epistulam Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem misit; ibi autem P. *Hieronymus Natalis,* Borgiae „assistens pro Hispania" (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 128), hoc ei *ascripsit: „† est vtilis"; et ipse *Borgias* Tusculo 23. Septembris 1569 Hoffaeo ad ipsius litteras m. Augusto datas haec, praeter alia, *rescripsit: „Si è riceuuta la lettera del P. Pisa circa li libri prohibiti et si uedera quello che si potra impetrare" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 11b). *Borgiam* hoc negotium valde religiose tractasse collegeris ex epistula Tusculo 30. Iulii 1569 ab eo ad P. Everardum Mercurianum (qui Roma in Galliam Societatis visitator missus erat) data; in qua: „La interpretatione", inquit, „che fanno quelli che V. R. scriue della bulla in coena Domini quanto alli libri heretici prohibiti ad altri, ma non alli predicatori, è non solamente periculosa, ma chiaramente contraria alla intencion del pontifice; et però sarà ben auisare, quando ci sarà occasione, a chi tal opinion seguitassi" (*Sanctus Franciscus Borgia* V 137).

Facultas autem legendi libros prohibitos ab ipsis Germaniae Sociis valde desiderabatur; ita P. *Laurentius Magius* praepositus provincialis Austriae Borgiae *scripsit Vindobona 5. Ianuarii 1569: „De petita facultate ad legendos libros haereticorum pare molto necessario, che la P. V. conceda ampla facoltà al provinciale (et non ad altri) di poter' concedere il legere secondo che uederà essere bisogno, et espediente, et di potersi substituire gli Rettori in questa cosa; altrimente si passano molte difficoltà, per occorrerci passim necessità di trattar' queste cose con questa gente, non essendo in Italia, ne in spagna quelli, che sono in Germania." Et Vindobona 22. Novembris 1569 idem *Magius* et de hac et de aliis facultatibus Borgiam *monuit: „Quanto alle facoltà ample per Germania conuiene hauerle, et ricordisi la P. V. che si hà di far' conto di questi paesi, come delle Jndie" (ex autographis; G. Ep. X f. 13a 70b).

Alberto V. Bavariae duci cardinalis *Otto Truchsess* Roma a. 1568 *scripsit: „So hatt ir Hayligkhait bewilligt die facultatem legendi libros haereticorum vnd absoluendi dero probierten Theologis zu geben" (ex autogr.; Cod. „Augsb. Hochst. II. C/5 n. 91" f. 383, Monachii in archivo regni bavarici). „Probatos" autem „theologos" suos *Albertus* *litteris eodem anno Romam ad Ottonem missis vocaverat doctorem Michaelem Bentium parochum straubingensem, doctorem Georgium Lautherium contionatorem aulicum canonicumque monacensem (ad B. M. V.), D. „Tobenreiner Decanum B. M. V. zu Matiskhouen", „D. Jonam adler" contionatorem aulicum (ex commentario, l. c. f. 370b).

[1] i. e. 13. Martii.

Index librorum prohibitorum a Pio IV. editus iussu *Alberti V.* Bavariae ducis aestate vel autumno a. 1569, ut ex ducis decreto Monachio Kalendis Octobribus 1569 dato et Indici praeposito cognoscitur, in usum monasteriorum Bavariae Monachii excusus est una cum „Indice selectissimorum Authorum, ex quibus integra Bibliotheca Catholica institui recte potest". In horum autem auctorum numero sunt „Cunradus Clingius", „Franciscus Turrianus", „Georgius Vvizelius", „Ioannes Ferus", „Ioannes Lorichius Hadamarius"; item „S. Biblia germanica, ex translatione Eckhij et Dietenbergeri. Item nouum Testamentum Embseri", „Directorium Confessionum" [Ioannis Polanci S. J.], „Epistolae Indicae et Iapanicae"; item ex iis, qui de controversiis fidei germanice scripserunt (praeter eos, quos iam dixi) „Gaspar Schatzgerus", „Ioannes Hofmeister", „Martinus Eysengreinius", alii, immo etiam „Contra Augustanam Confessionem scripta Catholicorum omnia" (*Librorum* Authorumque S. Sedis Apostolicae, Sacrique Concilij Tridentini authoritate prohibitorum. Itemque eorum. Ex quibus integra Bibliotheca Catholica institui recte possit. Indices duo, Monachii 1569, f. L 3ª L 4 Mª M 2 M 3ª M 4ª). Valde autem probabile est, de hoc „Indice" Canisium a consiliariis bavaris consultum esse.

1625. CANISIUS **SOCIIS LOVANIENSIBUS.**

Augusta Vindelicorum sub medium m. Martium 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1629.

Canisius Augusta 19. Martii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali ita scripsit de P. Francisci Turriani opere manu scripto „De Hierarchicis Ordinationibus", quod Socii belgae ibidem typis vulgare frustra conati ideoque ad Canisium remittere a Borgia iussi erant (v. supra p. 198): „Scripsi Louanium, et expecto responsum de libro D. Torrez, neque cessabo, donec certi aliquid habeam, ubi tandem ille reperiatur."

1626. P. DOMINICUS MENGINUS S. J. rector collegii monacensis CANISIO.

Monachio sub medium m. Martium 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1629.

P. Galli furiae et nugae. Canisius ab eo accusatus.

Canisius Germaniae superioris praepositus provincialis Augusta 19. Martii 1569 ad S. Franciscum Borgiam Societatis praepositum generalem de P. Thoma Gallo Monachii degente (v. supra p. 258) haec rettulit: „Grauis et frequens de illo querela est in collegio Monachiensi, ut[a] uix possim nostros consolari, qui[b] dolent sibi cum illo rem esse, cuius furias et ferociam timere coguntur. Accusauit me apud D. Cancellarium, ut scribunt, causam scire non possum[c], superioribus obtrectat, pergit cum foeminis in templo confabulari non sine scandalo, idque factum proterue defendit, etsi semel et iterum prohibuerim sacerdotibus omnibus, ut hac infamia, quae nostris ea de causa inuritur, hoc sacro tempore saltem sese liberarent."

Vide supra p. 258—259. Quicquid querelarum Gallus adversus Canisium protulit apud Simonem Thaddaeum Eckium Alberti V. cancellarium, huius certe animus haud multum motus est; nam Monachio 5. Aprilis 1569 *Eckius* Gallo ad litteras ad se datas *respondit: Se ei vehementer suadere, ne „tam sanctam sodalitatem desereret", et serio commendare, ut praepositis oboediret (ex apographo eiusd. temp., a P. Theodorico Canisio scripto; G. Ep. X f. 237).

a) *Sequitur* me, *a C. oblitt.* b) *Ita in autogr. correctum est ex* quia. c) *A C. corr. ex* possunt.

1627. P. THOMAS GALLUS S. J. CANISIO.

Monachio circa medium m. Martium 1569.

Vide infra, ep. n. 1629.

1628. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris viceprovinciali, et **P. NICOLAO LANOIO S. J.**, Oeniponte versantibus. Augusta Vindelicorum circa medium m. Martium 1569.

Canisius Germaniae superioris praepositus provincialis litteras Dilinga 13. Martii 1569 a P. Alphonso Pisano S. J. theologiae in universitate illa professore ad se datas (quae positae sunt supra p. 271) Augusta Oenipontem misit iisque sua manu in pagina altera (sub inscriptionem) haec ascripsit: Legant et iudicent P. Doc. Oeniponti suasque perscribant Augustam sententias circa difficultates istas ex Indice Rom. natas.

„Doc." sive theologiae doctores eo tempore in collegio oenipontano non erant nisi Hoffaeus et Lanoius.

Quid Hoffaeus responderit, v. infra, ep. n. 1633.

1629. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 19. Martii 1569.

Ex autographo (2°; 2¼ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 231 (f. 76 et sq. non sign.).

P. Gallus indignus esse videtur professione. Magdalena regina petit, ut P. Hoffaeus rector relinquatur Oeniponte; is vero provincialis vel viceprovincialis esse debet. Oenipontani aëris insalubritas; ingenia dura; quis rector futurus? In halensi collegio admittendo caute agatur oportet. Nequaquam expedit, ut P. Merquitius iterum Oenipontem veniat; Patri quoque Kleselio ibi timent. Praepositis nemo maiores molestias parat quam contionatores. Ne promittatur novus contionator. Simonis Damerii mors funesta. Alexander Saxo a Iacobo Andreae abductus.

† Pax Christi Jesu nobis aeterna, Admodum Reuerende Pater.

Nondum accepi quicquam literarum ex Vrbe, quibus mihi ad uarias e Germania missas responderetur. Sed spero breui aliquid nobis adferendum esse.

Quod ad P. Thomam Gallum attinet, respondet ille acceptis[a] P. V. literis, mihique scribit, se non ante pascha discessurum Viennam, excusans temporis incommoditatem et uictum Quadragesimalem[1]. Vtinam uero post pascha discedat statim. Nam grauis et frequens de illo querela est in collegio Monachiensi *[etc., ut supra p. 275]*. Nunc scribit ad me idem Doctor Thomas, isthic constitutum esse, ut se paret ad professionem quatuor votorum. Ego tantum hoc dicam, me rogare et percupere, vt qui sunt ad supremum gradum Societatis

a) *Sequitur* V., *a C. oblit.*

[1] At Societatis praepositi cum sodalibus in communi illa lege ecclesiastica, qua per totam Quadragesimam carnes, ova, lac, caseus, butyrum prohibebantur, dispensare poterant (v. *Can.* II 254²). Praeterea in Germania (ut nihil dicam de consuetudine legitima) civitates aliquae dispensationem a sede apostolica impetraverant, ut Ingolstadium de butyro (*Can.* III 645) et Augusta Vindelicorum de ovis, lacte, caseo, butyro (*Stetten* l. c. 222—223). Cf. etiam infra, mon. var. (12).

eligendi atque assumendi, meliorem sui profectus significationem ostendant, et ea praestent quae requirunt nostrae Constitutiones[1]. Verum P. T. interim pro suo statuat iudicio, cum quibus putet dispensandum: fiat hoc saltem rogo sine graui scandalo, quod hic prorsus metuo sequuturum.

Scripsit ad me Regina Magdalena petens et consulens, ut post pascha relinquatur D. Paulus[2] Rector Oeniponti: placere illum ualde Archiduci fratri[3], non posse a nobis deseri cathedram parrochialem, in qua ipse contionatur, fabricam collegij reliquam rectius ita promoueri eodem manente Rectore. Quae rationes omnes me non adeo mouent, vt negligendas putem rationes prouintiae nostrae, quae P. Paulum Prouintialem, aut certe Viceprouintialem requirunt, si Rector Dilingensis[4], qui languere pergit, mihi non substituetur, sicut antea monui. Solum in ea difficultate uersamur, quod Rectorem alterum Oeniponti constituendum non reperiamus. Scripsi enim de P. Wendelino[5], quam incommode ab Augustanis, hoc praesertim rerum statu, possit abstrahi. De se D. Paulus haud dubie Romam scripsit, qui neque diffitetur, se metuere ualetudini suae ab aere Oenipontano, uelut quem insalubrem coepit experiri. Jdem uero multi nostrorum sentiunt, quos male sanos, et breuioris etiam uitae, in illo collegio cernimus: et posthac maiore opus erit cautione, vt inde plaerique subinde alio transferantur, si recte illis consultum esse uelimus. Fatetur interim P. Paulus experientia doctus, proterua in eo collegio capita domanda[a] esse nostrorum, qui seuero indigeant Rectore, qualem ipse non facile possit inuenire, ac proinde sibi magis necessarium uideri, vt ipse diutius Rector illic perseueret, ac difficilem admodum eius collegij administrationem ad meliorem disciplinam reducat. Qua de re statuat quaeso P. T. certi aliquid, neque solum Oenipontanis, sed etiam prouintiae consulat, ut meliorem habeant superiorem collegia, egoque redire possim ad iniunctam Romae mihi scriptionem[6].

Hoc unum addam: Archiducem isthuc missurum aliquem, qui collegium illud Reginale et Hallense uelit offerre totumque tradere societati[7]. Rogo, ut ne facile accipiatur conditio, sed caute et lente procedatur in negotio, quod etsi prima fronte speciosum appareat, miras tamen adfert difficultates atque molestias nostris, qui sunt eo in loco commoraturi. Nec uideo, quomodo possit hic obseruari decretum 2ae congregationis de collegijs citra necessitatem non multiplicandis[8].

a) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

---

[1] Haec v. supra p. 266[7]. [2] Hoffaeus. [3] Ferdinando II.
[4] P. Theodoricus Canisius. [5] Völck; v. supra p. 267.
[6] Centuriarum magdeburgensium refutationem significat.
[7] Vide supra p. 262.
[8] „Propositum fuit: an multiplicitas Collegiorum per aliquod tempus moderanda esset ... 12 Iulii [1565] sic res constituta est: In primis placuit in posterum

Scriptum est Florentia, rediturum ad nos breui P. Joannem[1] Saxonem, et Oeniponti futurum iterum. Non desideramus illum Pater, sed obtrusum ferre cogemur, vtinam uero cum illius fructu, quem nimium nouimus eo in loco non esse sanandum, nisi a Deo miraculum fiat[2]. Jngratus erit nostris illius reditus, et ipsi ualde, ut metuo, periculosus. Multo nunc est gratior P. Antonius[3], quam ille fuit, sed de hoc quoque diu retinendo timemus. Verum has cruces ex parte contionatorum nostra inprimis prouintia, vt nulla fortassis alia, cogitur experiri. Nulli sunt molestiores superioribus, quam P. Martinus[4], P. Schorichius nunc Lanzutae contionator et Confessarius Principis[5], P. Antonius. Sed probanda est hoc modo patientia superiorum, et ferenda fortasse pars aliqua eius maledictionis, quae Germaniae nostrae peculiariter inflicta videtur, ut nubes desint ad conficiendam pluuiam, quae terram aridam et sterilem humore gratiae imbuat atque perfundat[6]. Si tamen veniet Merquitius, non habebit P. Paulus necesse diutius contionari.

Ne promittat quaeso P. T. facile Archiduci, ut praeter aulicum contionatorem, etiam parrochialem dare cogamur. Jam ante promisit nobis, se curaturum, vt post pascha externus aliquis D. Paulo in cathedra succedat, idque facile nos effecturos confido, si nihil isthic in contrarium statuatur. Expectant Reginae[7] suum quoque contionatorem Halae peculiarem e nostris. Rogo pater, ne huiusmodi oneribus prouintiam grauari permittamus. Vnum si dederis, retinent eum mordicus, et ilico praescribunt[8]. Vtinam cum foeminis nihil nobis negotij foret, nisi dumtaxat in confessione et sacramentorum administratione.

Scripsi Louanium *[etc., ut supra p. 275]*.

Misereatur Deus M. Simonis Leodiensis non ita nuper inter suos occisi, quem uotis liberaueramus[9]. Jnfelicius adhuc agi uidetur cum

---

moderationem adhiberi; et . . . rogaverunt R. P. Generalem Praepositum, et serio commendaverunt, ut potius applicaret animum ad roboranda et ad perfectionem adducenda Collegia iam admissa, quam ad nova admittenda; et, si quae admittenda existimaret ex iis, quae offerrentur, eiusmodi essent, et eis in locis" etc.: Decr. 8 post el. (*Institutum* S. J. II 195—196).

[1] Merquitium; v. supra p. 83 161 167. [2] Cf. Nm 26, 10; 1 Rg 14, 15.

[3] Kleselius contionator aulicus Ferdinandi II. archiducis.

[4] In *Catalogo collegii monacensis initio a. 1569 a P. *Dominico Mengino* rectore scripto affirmatur, P. Martinum Stevordianum in templo S. Petri contiones habere (GSC 66 f. non sign. post f. 384).

[5] Guilielmi. [6] Cf. Dt 32, 2; 3 Rg 8, 35; Is 5, 6; Ier 3, 3 etc.

[7] Magdalena et Helena.

[8] Id est (nisi fallor): Titulum sive ius eum habendi praetendunt; cf. Totius Latinitatis Lexicon, ed. ab *Aeg. Forcellino,* emend. a *Ios. Furlanetto,* III, Patavii 1830, 659.

[9] Significatur Simon Damerius sive Demerius (supra p. 27 29). *Sacchinus* (qui eum minus recte appellat „Simonem Emrium"): „Cum in Societatem ipsam", inquit, „calamum stringere multa minitans statuisset, iamque epistolam exarasset

M. Alexandro Saxone, quem nos quoque dimisimus: nam ad Lutheranos defecisse, et Tubingam abiturus dicitur, vt ex Doctore Catholico fiat haeresum et impietatis magister. Hanc praedam abstulit Smedelinus Ecclesiae[1]. Egregiam uero laudem etc. Oret pro nobis P. T. cui nos et prouintiam nostram in domino commendamus. Augustae 19 Martij .1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Adiunxi literas Domini Cardinalis Amulij alteras, nam priores isthuc quoque misi. non ausim ego respondere quicquam, nisi cognita prius P. T. uoluntate, ut sciam, quid negandum aut promittendum illi et Heluetijs uideatur. Ego mihi non facile persuaderi sinam, breui tempore confici posse, quod desideratur: nec uideo aliquem huic aptum negotio, nisi forte P. T. placeat, cum huius prouintiae iactura mitti P. Paulum Hoffaeum, aut me quamuis indignum. De mea uero sententia pluribus ante scripsi[2]. Optarem interim apud D. Card. Amulium excusari, ne putet ex aliquo contemptu meum prouenire silentium[a], uelut iudicium illius et uoluntatem omnino negligam superbus, qui nolim causae piae fauere.

† Admodum Reuerendo in Christo patri P. Francisco Borgia, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

1630. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 20. (19.?) Martii 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Augusta P. Canisio". Germ. 67 f. 234a—235a.

Non probatur, quod Canisius Borgiae litteras Fuggeris non tradidit; iam novas tradet. Bavariae dux rogatur, ut pecuniam ad templum romanum conferat; eidem iam ante scriptum est, ut Societati sodalium regendorum libertatem permitteret. Canisii contiones. P. Gallus, si in Austriam ire noluerit, moneatur, ut Lauretum vel etiam Romam se conferat; quodsi noluerit, extra collegia vivere iubeatur, neve tamen votis solvatur. Probationes et P. Peltani professionem differri licet. PP. Rastellus et Paradinas venient. Cardinali Amulio Societas se excusat, quod sodales in Helvetiam non mittat. Valde placet, quod Fuggeri scholam constituent. Canisius post pascha omnino debet Centuriarum refutationi operam impendere. Romam veniet, qui

a) *Sequitur* et, *a C. oblit.*

---

adeo probrosis refertam mendacijs, vt nulla impudentior ab Haereticis exisse diceretur; in hominem inimicum incidens Louanij repentino occisus est" (Hist. S. J. III, l. 5, n. 99). P. *Ioannes Nadasi* S. J. in *libro „Tristes Annuae Desertorum Societatis Iesu" Romae sub a. 1661 scripto haec addit: „In ponte Leodiensi a conuiuio redux, ante fratris praesentis oculos est confossus ab ijs, qui uel illum, uel eius fratrem adulterij cuiusdam habebant suspectum" (Cod. „Hist. Soc. 4", in a. 1565, n. 2).

[1] Iacobus Andreae, quem Schmidelinum saepe vocabant, a. 1568 a Christophoro Wurttembergae duce ad Iulium ducem brunsvico-guelpherbytanum, qui lutheranismum in terram suam inducere volebat, missus erat; a. 1568—1570 Germaniam septentrionalem peragrabat eo consilio, ut inter theologos lutheranos pacem et concordiam conciliaret (*Janssen* l. c. IV [15—16] 365—368).

[2] Vide supra p. 252—253.

de Ferdinandi archiducis et reginarum negotiis agat. Libenter permittitur, ut B. M. V. a S. Luca pictae exempla, quae Societas habet, pro Ursula Fuggera describantur et pingantur. Antonii et Raimundi Fuggerorum ratio singularis habetur; eorum expensae; placetne, ut Raimundus a chirurgo quodam curetur? Leonardus Pöreisen germanici collegii alumnus de matris propinquorumque salute sollicitus est; cum aliquis ex Sociis in eam terram venerit, eos iuvare studebit. Iacobus Kraus patrimonio se abdicet. Borgias convalescit. Viaticum Romam mittatur. Remittitur Roma Cornelius Sibenbirger scholae praeceptor futurus. Salmeron contionatur coram pontifice; qui et exercitui suo gallico et classi hispanicae Socios adiunxit.

Pax *etc.* Si son riceuute quelle di V. R. di 19. et 26. del passato. et per le prime auisa non darebbe le lettere alli Signori Fuchari, doue se li concedeua il P. Paulo [1] per Santo Mauritio, ma non pare che era inconueniente darle, perche doue V. R. predica non si hanno loro à dolere della absentia del P. Paulo, et si mostra pur per le lettere che si è fatto conto della loro domanda, et per altra parte se li è scritto il medesimo presuposto le prime lettere. Qui andara una lettera per il Signor Giouanne et altra per la Signora Vrsula Fuggera, quali uiste V. R. le dara o fara dare [2], si scriue anche al Padre Schorichio mandandoli una lettera che lui ha ricercato de nostro Padre per il Duca sopra li siti dela Chiesa [3], altra se li è scritta prima al medesimo Duca sopra lasciar ala Compagnia il gouerno libero delli suoi [4] in modo che per conto di reprensentarli questa bona opera non si lasciara di far et scriuere tutto quello che conuerra nelle cose che più importano.

Desideriamo felice successo ala predication di V. R. cioè molto frutto à gloria diuina [5].

Circa il dottor Thomaso [6], aspettaremo che risposta fara ad una lettera che io li ho scritto, mi duole che par stia piu [a] inanzi et più publica quella sua infirmità che si pensaua, se lui non sara andato o non uorra andare in Austria, V. R. li dica che lo desideriamo in Loreto, per doi effetti, l' uno per hauer li qualche Padre thodesco, il quale possa sodisfare alle persone di sua lingua che li concorrono [7]. l' altra per leggere una lettione de casi di conscientia, et à queste due cose lo reputamo lui atto, et se uolessi anche arriuar insin' à Roma, sara ben uenuto, quando ne anche uoglia fare [questo] [b] V. R. li potra dire che se uadi fuori dei collegij di sua Prouincia, senza licentiarlo ne liberarlo de uoti, uenga lui si uorra per la licentia.

a) *Hoc v. in ap. supra versum scriptum est.* b) *Hoc vel* quello *omnino videtur esse supplendum.*

---

[1] Hoffaeus; v. supra p. 251—252.

[2] Vide quae de his epistulis sub ipsas has litteras dicentur.

[3] Ex hac epistula a S. Francisco Borgia ad Albertum V. Bavariae ducem data aliqua sub ipsas has litteras ponentur.

[4] Vide supra p. 258.

[5] Canisius Augustae ad S. Mauritii contiones quadragesimales habebat; de quibus v. infra, mon. aug. (b 2) (b 3). [6] Gallo.

[7] Collegii lauretani sacerdotes peregrinorum ad sacram illam aedem concurrentium confessiones excipiebant; cf. supra p. 134[3].

Circa il differir le probationi di quelli che han di esser professi per dopo Pasqua, si può fare, et il P. Theodoro peltano si potra trattenere, et per tal effetto se li dara la lettera che quì ua restando pur la risolutione di sua professione come prima[1].

Li padri Gio: inglese et nouo maestro de nouitij[2] si mandaranno subito fatta Pasqua, piacendo à Dio, et si dara auiso di quello che si spendera per loro uiatico.

Si rimanda la lettera del Cardinale Amulio[3], appresso il quale fara V. R. sua scusa, come di quà anche si è fatta, et si fara di nuouo.

Ci siamo rallegrati in domino che li Signori Fuggeri habbino impetrato dal Senato di drizar la schola publica[4] et non solamente la Compagnia li lasciera fare come dice V. R. ma l' hauera molto charo.

Passata la Pasqua si ben V. R. debbia attendere alle centurie, potra forsa stare in Augusta, et quando non si possa far l' uno et l' altro, non si manchi di attendere alle dette centurie essendo cosa raccomandata da S. Santità[5] et il P. Paulo potra forsa fare quello officio del predicare in Augusta, et ad ogni modo la promessa fatta alli Signori Fuchari[a] è insin' à Pasqua.

Quanto ala dimanda dele Regine et dell' Arciduca, pare che ha negociato assai bene il P. Paulo, ma perche intendiamo che uerra qualcuno à negociar di queste cose, à Roma[6], all' hora si pigliara qua risolutione.

Le messe che V. R. domanda ad instantia del Signor Gioan Fuggero, si diranno uoluntieri per quella persona uessata dal demonio[7].

Si uerra quel pittor delqual V. R. scriue che uorrebbe cauar un ritrato della imagine di nostra donna, di quella di Santo Andrea, o di quella dela capella di nostro Padre in casa, ad instantia della Signora Vrsula Fuggera[8], uoluntieri glielo lasciara N. Padre cauare, et se anche uolessi che alcun pittor bon di Roma lo caui, si dara ordine lo faccia, et la pittura si potra mandar in Augusta.

Si dara auiso al Rettor del collegio Germanico[9] che si mandino li conti di quello che si spende per Antonio et Raymundo Fuggero, ogni sei mesi, loro stanno bene et si tiene particular cura di loro, et si é offerto un chirurgico del Cardinal di Ferrara[10] nostro amico de

a) *Ita in ap. correctum est ex* fatta insin' à Pasqua.

---

[1] Vide supra p. 253 266.

[2] Ioannes Rastellus et Bonaventura Paradinas; v. supra p. 229—230 254.

[3] De Sociis in Helvetiam mittendis scripserat; v. supra p. 238.

[4] Vide supra p. 259. [5] A S. Pio V.

[6] Hoffaeum effecisse, ut huius legationis consilio desisterent, idque Borgiae gratissimum fuisse intellegitur ex *Polanci* *litteris Roma 30. Aprilis 1569 ad Hoffaeum datis (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 251^a).

[7] Catharina; v. supra p. 260. [8] Vide supra p. 261.

[9] P. Tarquinio Rainaldo S. J. (*Steinhuber* l. c. I^2 87—88).

[10] Hippolyti Estensis. Chirurgo huic nomen fuisse „Maestro Giuliano" intellegitur ex *Philippi Eduardi Fuggeri* *Ephemeridibus (Cod. vindob. 7447 f. 44^a).

curar Raymundo di quel suo male, ma intendasi prima dalli Signori suoi padri si se contentano che si facci tal cura.

Leonardo periseney[a] il quale sa V. R. che tiene qualche cura delli detti Antonio et Raymundo et tiene li boni propositi che V. R. sa[1], tiene sollicitudine dela sua madre et parenti, heretici, quali stanno in una terra di Bauaria, chiamata Oettinghe[2], s' accadessi che alcuno de nostri andassi per la Bauaria come altra uolta andò il P. Schorichio[3], ben sarebbe che hauessi qualche cura di aiutar li detti parenti nela Religione, et tanto più è raggioneuole questo, essendo stato la madre bona catholica un tempo, et essendo stato pocho aiutata dal suo figliuolo che all' hora era heretico.

Di Monachio scriue à nostro Padre Iacomo Chraas[b], che per sua quiete uorrebbe spogliarse del suo patrimonio, qual pare sia di ualuta di seicento fiorini, N. Padre si contenta lo faccia[4], et quanto al modo si rimette à V. R. se lo fara, o ueramente al P. D. Paulo se gia sara tornato al gouerno fatta Pasqua, et V. R. sara occupato nelle centurie, et se li parera che la dispositione che lui uuole fare [sia bona][c] [?], la potra approuare, o V. R. o lui, quando altro li paressi potra anche dar auiso.

N. Padre ua migliorando nela sanità, Dio laudato, et mi ha detto dopoi che cominciai à scriuere, che si potria mandare il uiatico per il mastro de nouicij et per il P. Gio:[5] Jnglese, che gia V. R. potra sappere quanto li bisognera, et se l' auanzassi alcuna cosa lo riporteranno, si rimanda anche Cornelio[6] finito il nouiciato, et essendo stato un pezzo nel collegio, perche non mostra troppo attitudine à studij sottili, et tamen è molto bon giouane et potra seruir bene in una classe bassa, et quando non hauessino bisogno de lui nela Superiore Germania si potrebbe mandare à quella di Austria.

Qui passano bene le prediche del P. Salmeron auanti il Papa, il qual manda cinque de nostri con la gente italiana che manda in

a) *Sic librarius (italus vel hispanus); qui scribere debuit* Pöreisen; *v. infra, adn. 1.* b) *Sic; scribendum fuit* Kraus *vel* Crusius; *v. infra, adn. 4.* c) *Haec vel similia supplenda esse cognoscitur ex vv. proximis.*

---

[1] De „Leonardo Pöreisenio Oettingensi Bauaro" 27. Octobris 1567 in collegium germanicum admisso v. supra p. 32—33; is propositum habuisse videtur ingrediendi in Societatem.

[2] Oetting, nunc Altötting et Neuötting, in Bavaria superiore, ad utramque ripam Oeni.

[3] Cf. *Can.* IV 519 672 etc.; V 38.

[4] In * Catalogo Sociorum ab ipso P. *Paulo Hoffaeo* scripto notatum est, „Iacobum Crusium Bambergensem" Ingolstadii a. 1568 ab Hoffaeo in Societatem admissum esse (Cod. „VI. 35" f. 52[b] 81[b]); et *Crusius* ipse in * „Libro Professionum" collegii dilingani sua manu testatus est, sibi nomen esse „Iacobo Kraus", et se 7. Augusti 1569 „Monachij in Choro Nouitiorum" primum simplicia Societatis vota nuncupasse (Cod. „II 42" p. 51). De bonorum abdicatione in Societate praescripta v. *Can.* II 413[2] 512—513.

[5] Rastello. [6] Sibenburger; de quo v. *Can.* V 378.

Francia contra li hugonotti[1], uanno anche altri quattro con le galere, et fra loro il P. Prouinciale romano[2]. tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 20.[a] [?] di Marzo. 1569.

In registro quidem dies 19. Martii huic epistulae a librario ascriptus est; sed „20." pro „19." scribendum fuisse conicio ex Canisii responso autographo (v. infra. ep. n. 1650); ibi enim affirmatur epistulam 20. Martii datam esse.

S. Franciscus Borgias una cum his litteris, ut ex ipsis intellegitur, duas *epistulas Fuggeris destinatas misit, mandans Canisio, ut eas lectas iisdem traderet vel tradendas curaret; earum una a *Borgia* Roma 19. Martii 1569 ad Ioannem Fuggerum data est: Borgias ad litteras communes a Ioanne et Ursula Fuggeris ad se missas (v. supra p. 248) respondens eorum laudat prudentiam et iis gratias agit pro 1000 illis florenis, „quali tutti o quasi tutti intendo siano de V. S." Altera epistula idem *Borgias* ad litteras, quas Ursula Fuggera seorsim ad ipsum dedit (v. supra p. 248), respondet: Ursulam valde laudat simulque monet: „Il lator di questa sara il P. Canisio Prouinciale, al quale scriuo de alcun' altra cosa che lui stesso dira intorno à Raymundo" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 235). Contionum augustanarum in neutra epistula fit mentio.

Praeterea litteris ad Canisium datis — hoc quoque ex ipsis cognoscitur — adiunctae sunt duae aliae *epistulae: Harum una ab ipso *S. Francisco Borgia* Roma 20. Martii 1569 ad Albertum V. Bavariae ducem, altera Borgiae mandatu a *Polanco* 19. Martii 1569 ad P. Georgium Schorichium S. J. contionatorem monacensem data est; in illa Borgias duci haec exponit: Romae Societatem templum et „exiguum et incommodum et quod ruinam minetur" habere; cardinalem autem Farnesium novi templi exstructionem in se suscepisse, dummodo Societas „situm convenientem daret". Itaque, etsi domus professa Societatis nullos reditus habere possit et Societas Romae „aere alieno et familia numerosa" gravetur, tamen domus aliquas coemptas esse a Sociis „fere 12000 aureorum intra aliquod tempus soluendorum"; huius autem pecuniae partem quidem aliquam Romae impetratam esse, maiorem vero partem superesse colligendam; ea igitur de causa Socios, sicut alios principes et patronos rogaverint, ita etiam ab Alberto aliquid subsidii petere. *Polancus* Schorichio scripsit, ut duci has litteras traderet „dopo la Pasqua, o come li parera" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 233^b—235^b).

Eodem illo die 19. Martii 1569 *Polancus* Borgiae mandatu ad P. Hoffaeum *litteras dedit; in quibus de P. Antonio Kleselio, Ferdinandi II. archiducis contionatore oenipontano, aliqua dixit, quae Canisium quoque spectabant; sic enim ille: „Ci rallegramo che il P. Antonio dia sodisfattione à V. R. et che speri dopo Pasqua si diportera anche bene continuando le prediche del Principe, N. Padre si rimette in questo alla R. V. insieme col P. Prouinciale, ma li pare bene stiano à uedere come si diporta nelle prediche, et che qualche uolta si mande qualcuno che osserui .etc. il tutto con desterità come V. R. lo sapra fare" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 236^a).

Canisius Borgiae respondit 16. Aprilis 1569.

a) *Ita corrigendum esse puto ex 19., quod est in ap.; vide quae proxime sub ipsam hanc epistulam dicentur.*

[1] Missi sunt ad aegrotorum valetudinem et totius exercitus animos curandos PP. Curtius Amodaeus, Rudolphus Florius, Franciscus a Sancto Germano cum fratribus laicis Laelio Sanguineo et Mario Gentili (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 5, n. 42).

[2] Christophorus Rodericius provincialis romanus et Michael Spes Societatis sacerdotes cum fratribus Francisco Brione et Alphonso Brauo a Pio V. rogatu Ludovici Requesensis praeceptoris maximi Castellae adiuncti sunt classi, quam is sub auspiciis Ioannis Austriaci granatensium turbarum causa in Hispaniam deducebat (*Sacchinus* l. c. n. 43).

1631. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris viceprovinciali.

Augusta Vindelicorum circa med. vel exeunt. m. Martium 1569.

Ex Canisii ad Borgiam litteris autographis, de quibus infra, ep. n. 1634.

Canisius Augusta 2. Aprilis 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali de P. Paulo Hoffaeo, qui tunc collegium oenipontanum regebat, scripsit: „Quod ad D. Hoffaeum attinet, scripsi ad illum, confirmans P. V. mandatum, ut post pascha recipiat in se totam prouintiae huius administrationem, quam ego hucusque sustineo."

De mandato illo Borgiae v. supra p. 264.

1632. CANISIUS **P. IOANNI DE POLANCO** secretario Societatis Iesu.

Augusta Vindelicorum 26. Martii 1569.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 2 inscr. et particulae sig.), Germ. 183 n. 232 (f. 77).

5°/₀. *Imago B. M. V. Octavianus Fuggerus ecclesiasticum vitae genus elegit et Lovanii litteris studebit. Rector oenipontanus constituendus est P. Völck; curandum igitur, ut Fuggeri aliique boni consulant, quod ipsorum confessarius avocetur.*

† Pax Christi nobis aeterna Reuerende Pater.

Expectamus adhuc Theologorum de suspecto lucro sententiam, et miramur, nihil tamdiu mitti, cum praesertim Confessarij priore responso R. T. [1] contenti, non optima fide putentur hic absoluere confitentes.

Notum est, permultum deberi Dominae Vrsulae Fuggerae, quae cum Deiparae Virgini[a] sit deuotissima, maiorem in modum rogat, germanam eiusdem Jmaginem, quae apud nostros extat[2], isthic sibi depingi. Cuius rei cura Michaeli Mayer Augustano, qui procuratorem isthic Fuggerorum agit, demandata est, illique satisfaciat quaeso R. T. cum rogauerit. Nam scribit se aliquoties passum esse repulsam, cum de hac ipsa Jmagine[b] uidenda et exprimenda rogaret.

Melius nunc agitur cum Octauiano Fuggero, cui parentum austeritas magnum et efficax praebuit medicamentum. Actum est cum illo, quam uitae conditionem uellet amplecti. Constitutum est tandem ab eo, de statu ecclesiastico deligendo et statim aggrediendo. Placet parentibus deliberatio, qui breui mittent eum Louanium, ubi studijs uacet quam Romae, diligentius. Credo iam illum poenitere neglectorum in urbe studiorum, quia nullum isthic studiorum sibi propositum finem scopumque certum habebat. Gaudemus quod paulatim ad se redeat, cum a parentibus tam dure tractetur, vt domi manere cogatur, seque in multis debeat circumcidere et abnegare[3].

a) *A C. sic est correctum ex* Virginem. b) *Sequitur* exp, *a C. oblitt.*

---

[1] Vide *Can.* V 486—487 530—531.

[2] Exemplum vel potius exempla imaginis Beatae Mariae Virginis a S. Luca, ut ferebant, pictae; v. supra p. 261.

[3] Vide quae de hac Octaviani Fuggeri causa sub ipsas has litteras dicentur.

Placet P. Paulo et alijs Consiliarijs[1], nouum eligi et institui Rectorem Oeniponti, P. Wendelinum Populum[2] scilicet, nullumque commodiorem in hac[a] prouintia possumus reperire. Quare maiorem in modum rogamus, ut Patris N. Generalis nomine scribatur Dominae Vrsulae Fuggerae de P. Wendelino facto Rectore, idque necessarias ob causas, ut propterea non solum ipsa mutationem hanc boni consulat, sed etiam alijs amicis comprobet: non defuturum interim alium, qui illius loco succedat in munere Confessarij[b]. Eadem de re scribatur ad illum quoque, vt sciat se legittime et serio institui et ad hoc munus accersiri authoritate P. N. Generalis. Non enim deerunt hoc loco tentationes et difficultates, quae hanc mutationem et translationem adamati Patris quibusdam acerbam efficient, ut uehementer egeamus expressa P. N. sententia, quam expostulantibus nobiscum amicis opponere possimus. Nec uideo qui possit Doc. Paulus ab Oenipontanis migrare, nisi P. Wendelinus[c] acceptis ex Vrbe literis primum adeat Oenipontum, ibique iuuetur nonnihil ab eodem P. Paulo circa illius collegij administrationem. Magni muneris loco accipiemus, cum hoc effectum reddiderit R. T. cui duos Fuggeros filios[3] mater uere religiosa commendat. Ora pro me Pater chariss. cui fateor me permultum debere. Augustae 26 Martij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendo in Christo Patri, M. Joanni Polanco Theologo et Secretario Societatis Jesu, patri chariss. Romae.

Quae Canisius Polanco his litteris de Octaviano, Georgii II. Fuggeri et Ursulae de Lichtenstein filio, rettulit, illustrantur et supplentur per varias epistulas ab Octaviano Augusta Vindelicorum ad *Philippum Eduardum* fratrem datas, quas hic in *Ephemeridibus commemoravit. Ita igitur Philippus: 1569 m. Martio „1 Frater ex augusta . . . che il P. Canisio parlerà al signor padre che cj dij ogn' anno un tanto accioche potiamo mesurare le spese conforme al dato ... 8 frater ex augusta ... che esso porta spada, et che il signor Joannj è molto affectionato a noi per amor della signora madre, et che cercheran beneficij per luj . . . 15 . . . che il signor padre lo uuol mandare o a Padoua o a Louayna . . . 22 Frater ex augusta: Che non uuol esser tale come gli Canonicj in augusta die sich gewaichte Edelleut haissen et che un' anima d' un Canonico apparse doppo la morte ad un altro dicendogli: si non fuissem de numero Canonicorum, non essem de numero damnatorum"[4]. Maio: „3 frater ex augusta: 1º che il signor padre non uoleua nominargli un tanto per l' anno che spendesse, ma a me (per auiso d' un altro) daria, et consentirebbe che potessi tener un Cauallo . . . che partirebbe fra .10. giornj per louayna etc." (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 42 43[a] 44[a]). Patri autem Polanco *Octavianus Fuggerus*

a) *Ita C. correxit ex* hoc; *sequitur* collegio, *a C. oblitt.* b) *Sequitur* si *vel* se, *oblitt.* c) *Sequitur* ex, *oblitt.*

[1] P. Paulo Hoffaeo et aliis praepositi provincialis consultoribus (PP. Theodorico Canisio et Alphonso Pisano; v. supra p. 116).

[2] Germanice: „Völck".

[3] Raimundum et Antonium, Georgii et Ursulae filios, collegii germanici convictores.

[4] Homines illius aetatis in narratiunculis huius generis nimis credulos se praebuisse iam saepe monui.

Augusta 2. Aprilis 1569 *scripsit: „Ci è stato molto da fare auanti che si aquietasse il Signor Padre . quale ha molto scorocciato meco. Pur al presente sta quieto et placato. . . . Io mi son risoluto volere essere ecclesiastico, qual cosa molto ha piaciuto alli Signori Parenti, è altri della Casa. . . . Mi fara anchora grande piacere se mandera quella Bolla in Cena Domini. Con le altre quale mandera al .P. Canisio si come ho dato Comissione à Maestro Luigio Olgiatto credo che V. R. gia lo sappera, insieme con la sopra scritta quale debbi fare à quello conto [?] per Magistro Cristoffero Raspergero." [1] Se a patre Lovanium missum iri, „acioche senti qualche pochetto di Theologia positiua". Societati Iesu se semper quantumcunque posset auxilii et favoris praestaturum esse (ex autogr.; G. Ep. X f. 99ª—100ª). *Polancus* Roma 22. Maii 1569 Lovanium ad Octavianum *litteras misit, quibus ei commendat „non lasciar la bona consuetudine de confessarsi et comunicarsi ogni 8. giorni"; monet eum etiam, ut tam modice vivat, „che auanzi qualche commodità de far elemosina ali poueri"; negat autem ullum Bullae Coenae exemplum Canisio missum esse, „perche quella del anno presente, è la medesima del passato, senza alcuna diuersità" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 258ᵇ). In mensem igitur Maium a. 1569 *Philippus Eduardus Fuggerus* haec *notavit: „12 Jst mein brueder Octauian, sambt dem bechler vndt 2 dienern, von Augspurg gen Löuen verruckt"; quo advenit 24. Maii; proximo autem mense Bechlerus equo vectus est Augustam. „31. [Maii scripsit frater] Da louayna . . . che tiene sempre la gratia di esser intorno preti et frati, suoi commensali" etc. Octavianus — ut semel hanc causam absolvam — studiis theologicis haud multum delectabatur; id ex proximis eius epistulis colligitur; et *Philippus Eduardus Fuggerus* *notavit in m. Iunium a. 1569: „7 Di Louayna frater . . . che gli 600 fl. R: erano pochi per l'anno" [2], et cum m. Augusto a. 1569 Georgius ipsorum pater mortuus esset, in m. Septembrem 1569: „14 Frater di Louayna . . . che lui non desidera esser ecclesiastico, et quello che fece fu per compiacer al signor padre" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 44 47ᵇ).

1633. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis CANISIO. Oeniponte sub exitum m. Martii 1569.

P. Paulus Hoffaeus viceprovincialis, a Canisio praeposito provinciali de difficultatibus ex Indice librorum prohibitorum ortis sententiam rogatus, Oeniponte, ubi ad tempus rectorem collegii agebat (v. supra p. 252), litteras, quibus P. Alphonsus Pisanus theologiae professor in universitate dilingana 13. Martij 1569 de iisdem difficultatibus Canisio sententiam explicaverat, eidem Canisio Augustam remisit iisque haec ascripsit: Placet Hoffaeo haec sententia D. Pisani. *Pisani litteras vide supra p. 271—274.*

1634. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 2. Aprilis 1569.

Ex autographa (A) epistula (2°; 2¼ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), quae est in Germ. 183 n. 233 (f. 78 79). Monachii in bibliotheca regia (Cod. lat. 1606 f. 107) exstat earundem litterarum apographum saeculo XVII. vel XVIII. scriptum (B); cuius lectiones variantes hic pono, non quod ad ipsa Canisii verba cognoscenda quidquam conferant, sed ut exemplo aliquo intellegatur, qua fide epistulae canisianae in codicem illum monacensem transcriptae sint. Epistulae particulas, ex apographo monacensi germanice versas, posuit *Riess* l. c. 385—386. Eadem usi sunt: *Michel,* Can. 343[1]; *Steinhuber* l. c. I² 49 90; *Duhr,* Jes. I 732.

---

[1] De hoc v. *Can.* III 48⁴ 203.

[2] Georgius Fugger 600 florenos rhenenses in singulos annos ei assignasse videtur.

Nova de 5% sententia eaque a priore discrepans. Post pascha loco Canisii provinciam reget P. Hoffaeus; qui etiam rectorem oenipontanum adiuvare debet; deinde Augustae contionatorem aget; huius muneris molestiae. Canisii labor litterarius. Num Helvetiis contionator mittendus? Fuggeri Augustae collegium parant; iidem mores emendarunt, duce Ursula Fuggera femina sanctissima. Daemon per Ursulam eiectus; daemonis dicta; Ursulae in Societatem amor. Contiones landishutanae. Cardinalis Commendonus Monachii populo sacram eucharistiam tribuit. Collegium germanicum per Albertum V. ducem pontifici commendatur; de eodem collegio in synodo salisburgensi agitur; convictores nobiles. Confessariorum penuria, eaque ex pontificis praecepto quodam orta.

† Pax Christi Jesu nobiscum Admodum Reuerende Pater.

Accepi datas in urbe 26 Februarij et 5 Martij[a], quibus alligatae fuerunt quaedam ad P. Viceprouintialem[1], et aliae ad Principem Albertum[2] cum illis ad P. Schorichium: cum postremis etiam allata est Theologorum de suspecto lucro sententia, quam nostris collegijs indicabimus. Scio quibusdam ingratam molestamque fore hujus nouae, quae cum priore ad nos missa non congruit[b], sententiae executionem. Sed Christo duce superabimus has ex parte Confessariorum atque confitentium, difficultates[3].

Quod ad D. Hoffaeum attinet, scripsi ad illum, confirmans P. V. mandatum, ut post pascha recipiat in se totam prouintiae huius administrationem, quam ego hucusque sustineo ex causis illis iam ante perscriptis. Solum in eo dubitamus[c], quando ille possit ex[d] Oeniponto discedere. Nam P. Wendelinum[4] Rectorem instituere[e], et hinc amouere non licebit commode, nisi allatae sint prius huc literae, quibus locum mutare cogatur, ut ad P. Polancum proxime scripsi[5]. Deinde propter

a) *In B omissa sunt vv. sequentia, usque ad* confitentium difficultates *incl.* b) *Ita C. ipse correxit ex* missa fuit. c) *A C. corr. ex* dubitabmus. d) *Hoc v. in B omissum est.* e) constituere *B.*

[1] P. Paulum Hoffaeum; v. supra p. 257.

[2] Bavariae ducem; v. supra p. 258.

[3] Hanc sententiam non repperi; ex *epistula tamen Monachio 2. Iunii 1569 a P. *Georgio Schorichio* S. J. ad P. Ioannem Polancum data satis intellegitur, Roma in hanc sententiam scriptum esse: „.5. per cento non esser licito". Ad quae Schorichius haec notavit: „Questi Germani non vogliono capir come a loro non sia licito pigliar .5. fiorini per cento, essendo che nell' stato della chiessa si da .7. 8 9 et ancho 10 scudi" (ex archetypo; G. Ep. X f. 189[a]). Sententiae autem illi causam praebuisse puto Bullam Roma 19. Ianuarii 1569 datam (*Bullarium* Romanum VII 736—738), qua S. Pius V. „censibus sive annuis redditibus creandis constituendisve" condiciones severiores et sollemnia quaedam constituebat (proscribendo censum personalem etc.); hac enim „contractus germanicus" ille (cf. *Can.* IV 568—569), si non vere proscribebatur, videri tamen poterat esse proscriptus; cf. *E. Van Roey,* Le Contractus germanicus, in „Revue d' histoire ecclésiastique III, Louvain 1902, 929—930). *Borgias* ad Hoffaeum provincialem Roma 24. Maii 1569 *scripsit: „Quanto ala risolution ultimamente mandata di Roma sopra il pigliar 5. per cento, V. R. potra auisar dele difficultà che tengono accio si possano considerare" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 264[a]). De tota hac controversia cf. *B. Duhr* S. J., Die deutschen Jesuiten im 5%-Streit des 16. Jahrhunderts, in „Zeitschrift für katholische Theologie" XXIV, Innsbruck 1900, 209—248, et Jes. I 713—730.

[4] Völck. [5] Vide supra p. 285.

Archiducem[1] et[a] fabricam nouam collegij et templi Oenipontani fortasse consultum erit, P. Paulum[2] non statim a paschate uel post aduentum P. Wendelini discedere, sed eundem aliquo tempore in collegio rite gubernando iuuare. Qua in re faciet ipse pro sua prudentia, sed ut simul tamen prouintiam, licet illic ad tempus maneat, meo loco administret.

Quod ad me spectat[b], cogar ni fallar, Augustae manere tantisper, donec P. Paulus huc reuertatur, et Mauritianae praesit cathedrae, quam deserere non facile[c] possumus. Sed uideo et sum expertus incommodum, quod inde redit ad prouintiae administratorem, cum uni est cathedrae alligatus, et in ea contionari debet festis diebus omnibus. Ego ad collegium aliquod secedam, si placet P. T. et ad scriptionem tamdiu intermissam redibo, ut absoluam opus incoeptum[d][3] Deo propitio. Caeterum expecto, quem ad Heluetios mitti uelit P. T. si tamen mittet aliquem ex hac prouintia, quae nunc duos amittit contionatores, D. Thomam[4], qui post pascha se profecturum dicit Viennam, et P. Martinum[5], quem breui spero, mittemus Coloniam. Jgitur non ausim ad Cardinalem Amulium scribere quicquam, quamdiu de uoluntate P. T. ambigo, quid illi et Heluetijs uelit de nobis polliceri[e]. Nam plus illi postulant, quam nos praestare possumus in hac inopia personarum, ut alias indicaui, nisi omnino secus P. T. uideatur.

Causa collegij Augustani nondum ad plenum Senatum relata est, nec referri poterit ante pascha, ut audio, etsi praecipui faueant Fuggerorum instituto. Quid autem his Fuggeris respondendum, qui tam serio postulant, ut contionatorem e nostris retinere possint? quando nullum alium licet in D. Mauritio reperire. Multum illis omnino debemus, et facient proculdubio breui plurimum ad collegium hic instituendum atque dotandum, iamque magna in illis facta est uitae et morum emendatio, praeeunte et duce Domina[f] Vrsula, cuius admirabilem sanctitatem permulti nobiscum et sentiunt, et praedicant. Consolatur nos et alios multis modis, et ad proximi salutem promouendam nihil non tentat, in perfectione uitae spiritualis multum iam[g] exercitata. Promittit illi saepe Dominus breui futuram Ecclesiae reformationem, et de societatis nostrae successu, atque cum ipso Pont. Max.[h] uera coniunctione magnam nobis fiduciam praebet. Mirum, quantam obedientiae simplicitatem et perfectionem praestet ac doceat domi, Deiparae Virgini sic addicta atque deuota, ut nos facile pudefaciat. Vidi meis nuper oculis, daemonem ab illa profligari, praesentibus etiam

a) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.* b) attinet *B.* c) facile non *B.* d) perfectum *B.* e) *In B omissa sunt, quae sequuntur, usque ad* Causa collegij *excl.* f) *In A sequitur* Fug, *oblitt.* g) *Hoc v. omittitur in B.* h) et cum isto summo Pontifice *B.*

[1] Ferdinandum II. [2] Hoffaeum.
[3] Refutationem Centuriarum magdeburgensium.
[4] Gallum. [5] Stevordianum.

alijs fide dignis. Ac multa tum locutus est per obsessam daemon, quae certum est ab homine fingi non potuisse. Coactus a crucifixo, ut aiebat, inter coetera quae pronuntiabat, maritum D. Vrsulae[1] admonuit sedulo, vt abijceret libros impuros, sicut mox ille fecit, et[a] alia secreta prorsus[b] prodidit, quae mulierculae in mentem venire nunquam potuissent. Omitto signa horribilia, praedictiones et admonitiones, quas idem teter spiritus attulit, multisque modis fecit nobis fidem, Deiparam Virginem suis effecisse precibus, ut[c] obsessa per[d] Vrsulam dictam a tetro hoste et hospite liberaretur[2], quemadmodum paucis illa uerbis aperte prolatis effecit. Haec propterea dixerim, quod minime[e] contemnenda putem Dei dona, quibus haec pia matrona decoratur, et quae cum animarum conuersione atque profectu singulari quotidie coniungi cernimus. Habet apud se pias et spiritualibus studijs ualde addictas foeminas, quibus uere matrem atque Martham sese praestat in summa mentis et simplicitate, et puritate seruiens Domino[f][3]. Faciam interim lubens, quod monet P. T. ut cum Patribus alijs conferam ea, de quibus circa exorcismos dubitandum uenit, et spero illis in posterum non ualde opus fore, etsi nunc solito plures obsessos Augustae uideamus[4]. Credat mihi P. T. singularem hanc Vrsulae gratiam a Deo dari, vt gustare uideatur spiritum nostrae societatis, quam illa miris modis et amat, et colit, et obseruat, certoque sibi[g] promittit breui fore, vt intimam donet ei Dominus cum P. T. coniunctionem, et ad eam referre cupit acta hic omnia de spiritibus, sicut et ipsam admonuit Dominus[5]. Haec longius exposui, vt[h] Dei ancilla, quae nobis mater hactenus in Christo fuit, rectius isthic cognoscatur, et Deus in ea praedicetur, pro qua etiam preces expeto[i] totius nostrae societatis, ut hoc electum suum organum illustrare et regere pergat Spiritus sanctus[k].

a) *Sequitur* unum *vel simile v., a C. oblitt.* b) *Sequitur v. a C. oblitteratum, quod iam legi non potest.* c) *In A sequitur* illa, *oblitt.* d) *In B sequitur* D. e) quod non *B.* f) *Supra v.* Domino *in A manu ignota scriptum est* Credat. g) *Hoc v. in B omissum est.* h) *Sequitur* haec, *a C. oblitt.* i) expecto *B.* k) *Quae sequuntur, usque ad* De P. Schorichio *excl., in B omissa sunt.*

---

[1] Georgium II. Fuggerum.

[2] Catharina (v. supra p. 255). At (id quod infra patebit) Ursula, mulier caeteroquin multis solidisque virtutibus ornata, hac in re nimis credula suaeque sententiae nimis tenax erat et se delusam esse postea cum magno suo dolore experta est. *Matthaeus Raderus* S. J. in * Vita quidem Canisii Augustae a. 1611 manu scripta de Ursula ex „Annalibus Augustanis" notavit: „Postremo eo sanctitatis peruenisse dicitur, ut ex humanis corporibus impuros spiritus expulisse feratur, quod quia testatum non reperio in medio relinquo" (Cod. 1355, MSS. Gesuit., p. 32; Romae in bibliotheca nationali); in Vita vero Canisii a. 1614 Monachii excusa (p. 92—93) haec prorsus omisit.

[3] Mulier quaedam Martha nomine excepit Dominum „in domum suam" et „satagebat circa frequens ministerium" eius. „Martha ministrabat" Iesu: Lc 10 38 40; Io 12, 2.

[4] Cf. infra, mon. aug. (b 7).

[5] Ursula paulo post eius rei gratia Romam profecta est; de qua re infra dicetur.

Domino Tiburtio redditam esse pecuniam scribit P. Euerardus[1].

Debebant nobis Romae, cum discederem. Soluemus autem statim, cum intellexerimus, quantum addiderit P. Franciscus Petrarcha in uiaticum M. Bonauenturae[2], quem post pascha expectabimus.

De P. Schorichio scribet P. Gregorius[3], pergit is Lanzutae[a] contionari.

Reuerendissimus D. Commendonus nunc est Oeniponti[4]. Fuit idem cum Principe Monachij, ubi populo non exiguam consolationem et aedificationem attulit, cum in templo nostro ducentis propemodum sacram Eucharistiam porrexit. Princeps agit et urget serio, ut collegium Germanicum non solum Pont: Max. commendetur, sed etiam necessarijs instruatur sumptibus Germanorum, ad multos illic studiosos et futuros in hac messe operarios quotannis alendos. Qua de re iam in Vrbem scriptum est a Principe[5], et consultatur etiam in synodo Salisburgensi, quae hoc tempore celebratur[6]. Nos magni faciendum putamus hoc medium atque remedium, nec ullum apparet efficacius, ad Religionem Catholicam in Germania tum conseruandam[b], tum restituendam. Confirmet Christus hoc pium institutum[c].

Credo P. T. non improbaturam, si assentiamur nobilibus atque diuitibus uiris, qui suos filios aut nepotes ad Germanicum collegium cupiunt destinare, eosque curabunt[d] alendos[e]. Mittet breui fortasse suum puerum Marschalcus Ducis Bauariae[7]: dixi ut faceret pro sua commoditate. Nam in Vrbem quoque scripsit, hanc petens gratiam, sed fortasse literae non sunt redditae.

Vehementer egemus in hac prouintia Confessarijs, et nouos facere sacerdotes non possumus, nisi quos professione dignos putamus[8]. Hinc magna subsequuntur incommoda, quae vtinam ratione aliqua possent auerti. Vrget nos conscientia, ut non iudicemus eos ad ordines admittendos, qui etiamsi boni sacerdotes et coadiutores spirituales fore uideantur, tamen non recte augent numerum professorum.

Commendo me plurimum sacrificijs et precibus P. T. ac Patrum isthic omnium, quibus precor sanctum et felix pascha in Christo Jesu domino nostro[9]. Augustae 2 Aprilis .1569.

Seruus indignus P. Canisius.

a) Lanzhutae *B.* b) apparet ad religionem Catholicam efficacius in Germania conseruandam *B.* c) *Quae sequuntur, usque ad* Commendo me plurimum *excl., in B omissa sunt.* d) *Ita C. correxit ex* curare *vel simili r.* e) *In A sequitur* Romae, *oblitt.*

---

[1] Mercurianus. [2] Paradinas. [3] Roseffius; cf. supra p. 257.

[4] De cardinalis Commendoni legatione v. supra p. 223[1] 237—238.

[5] Albertus V. dux 18. Martii 1569 Romam ad cardinalem Truchsess scripsit, ut pontifici id commendaret negotium (*Goetz,* Beiträge V 469).

[6] Synodus haec provincialis Salisburgi a 14. ad 28. Martii 1569 habita est.

[7] Carolus a Fraunberg, nisi fallor (*Goetz,* Beiträge V 333[3] 441[4] 471[2]).

[8] Propter Pii V. legem aut praeceptum; v. supra p. 93[7].

[9] Rom 6, 11 23; 8, 39. 1 Cor 15, 31. Eph 3, 11 etc.

† Admodum Reuerendo in Christo patri, P. Francisco de Borgia, Praeposito generali[a] Societatis Jesu. Romae[b].

Quae Canisius in his litteris dicit: Fuggeros „brevi plurimum facturos esse ad collegium Societatis Augustae instituendum atque dotandum, iamque magnam in illis factam esse vitae et morum emendationem", ea illustrantur *Litteris annuis domus Societatis augustanae, Augusta 31. Augusti 1569 a P. *Wendelino Völck* S. J. datis; certum enim est Fuggeros (praecipue saltem) et maxime Ioannem Fuggerum (cf. supra p. 260) significari, cum narratur: „Quidam primarij Catholici uiri, impense hoc anno fauere Societati coepere, qui antea non solum alieni, uerumetiam inimici et persequutores[1] nobis fuerant. Fecit illos diuina bonitas ex Saulis Paulos." Deinde de viris catholicis et nobilibus, qui Augustae collegium condere statuerint, dicitur: „Mirum uidere est in horum aedibus mutationem, quae comparatione superiorum temporum quasi monasteria uideri queant, quotidie collecta in unum orationis locum uniuersa familia, recitantur laetaniae, praesentibus Dominis. Saepe extraordinaria ieiunia, frequentissimae confessiones, communiones, peregrinationes, largissimae eleemosynarum exercentur distributiones" (ex exemplo archetypo; G. Ep. X f. 86[b] 87[a]). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus haec de Bechlero uno ex familiae suae ministris et de Marco Fuggero notavit: [October 1569] „25 Bechler aus Augspurg [schreibt] ... das her Marx kain lutherischen meer jm haus haben will" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 49[a]).

Polancus secretarius mandatu S. Francisci Borgiae Canisio respondit 7. Maii 1569.

1635. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 2. (3.?) Aprilis 1569.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine: „Augusta P. Canisio". Germ. 67 f. 241[a]—242[a]. Epistula usus est *Sacchinus*, Can. 262.

P. Schorichius fortasse, cum studendum et tentamen subeundum esse intellexerit, doctoratus suscipiendi proposito cessabit. P. Peltano tertius annus probationis dandus est; ne tamen viri animus turbetur, reliquae quoque professiones differantur. Christophorus et Fridericus fratres laici. Librorum purgandorum munus subeundum non est cum magna temporis iactura; de qua re pontifex consuletur. Cum Canisius Centurias refutare et nonnunquam contionari debeat, provinciae regendae onere omnino levatur; tametsi autem P. Theodoricus Canisius ad id officium valde aptus est, magis expedire visum est, ut P. Hoffaeus provincialis nominaretur; Canisius tamen Sociorum in Germania superiore vicinisque provinciis degentium quasi pater esse perget. Hoffaei erit collegio oenipontano rectorem providere. Ne austerius cum P. Gallo agatur neve Socii cum feminis diutius loquantur. Coloniensis P. Stevordiani profectio Kesselio rectori commendetur.

Pax *etc.* Si é riceuuta quella di .V. R. di 5. del passato, per la quale si intende come non fù data la lettera sua al P. Georgio Schorichio, per conto di quella clausula del dottorato, la quale si é moderata nel modo che V. R. uedera, sotto la data medesima[2]. V. R. gliela faccia hauere insieme con un altra per lui del dottor Fister[3],

a) *In A sequitur* de, *oblit.* b) *Haec inscriptio non est in B.*

---

[1] Esth 9, 2; cf. 1 Tim 1, 13.

[2] Polanci ad Schorichium litterae, quas posui supra p. 243 n. 2, potius hoc loco ponendae fuerunt; nam verba illa, quae Polanci manu in registro addita esse ibidem, adn. b, monui, non ad priorem, sed ad alteram hanc earum scriptionem pertinere omnino videntur.

[3] Ioannis Pfister canonici ecclesiae cathedralis frisingensis; cf. *Can.* IV 493[2] 619; V 483 509.

che quà restò, per smenticarsi, si differira secondo questo ordine il grado si ben si animassi lui à pigliarlo precedendo il studio et essame, et forsa se li passara questa uoluntà uedendo che li ha di costar .etc. et perche V. R. dice che sono altri nela Prouincia più sufficienti, uorrei esser auisato quali siano.

Circa la professione del Dottor Peltano, si puo differire ma anche insieme quella delli altri, per non li dar occasion à lui di trauaglio di mente, si potra in questo mezo attendere ad aiutarlo col 3° anno di probatione qual ricercano nostre constitutioni finiti li studij[1], et con dimostratione di charità se li dica sinceramente in quali cose ha di procurar di aiutarsi, di quà li fù scritto poco fa à questo medesimo proposito, et le bone qualità di quel Padre et antiquità et ciò che ha seruito nela Compagnia à Dio N. Signore meritano che si tenga conto con lui.

Christophoro coco uorrei intendere per qual causa essendo lui bono et sano, et dela lingua todescha, non uogliono tener per alcun officio in Germania[2], auisi etiam V. R. si crede potria seruire in Austria, o Polonia, doue hanno gran carestia de coadgiutori, et bisogno de alcuni seruitij de homini forti.

Federico[3] ollando, si potrebbe prouare in alcun altro Collegio, come si trouarebbe, et inanzi di mandarlo nel paese, uorriamo intendere se li haueria il modo di poter stare, et attendere à sua sanità, perche se[a] li hauessi di dar di quà qualche aiuto, non uorriamo si manchassi di aiutarlo.

a) *Sic; addendum fuisse videtur alterum* se.

---

[1] „Antequam Professi futuri professionem . . . emittant, duo anni experimentorum et probationum expleantur: et in Scholasticis, studiis absolutis, . . . tertius alius annus . . . in variis probationibus . . . exigetur.“ „Illi ad Professionem idonei habebuntur, quorum vita diuturnis ac diligentibus probationibus a Praeposito Generali . . . perspecta valde et approbata fuerit. Ad hoc autem conferet illis, qui ad studia missi fuerunt, . . . ultimae probationis tempore in schola affectus diligentius se exercere, et in rebus spiritualibus et corporalibus, quae ad profectum in humilitate et abnegatione universi amoris sensualis, voluntatis et iudicii proprii, et ad maiorem cognitionem et amorem Dei conferunt, insistere“ (*Constitutiones* S. J. Ex. c. 4, n. 16; P. 5, c. 2, n. 1).

[2] De Fr. Christophoro Amschamer salisburgensi (v. supra p. 267) P. *Paulus Hoffaeus* provincialis ad Borgiam Augusta 4. Novembris 1570 *scripsit: „Est in hac Prouintia quidam frater germanus Christophorus quem R. P. Canisius aliquando Senis abduxit, vbi asellum agebat: non inuenio aptum laborem pro ipso in vllo Collegio: valet autem ad crassos labores et est murator, et ad alia vix vtilis: si non esset contra P. V. mitterem illum in vrbem proxima quadragesima vt laboraret in aedificio templi: expectabo responsum: iam enim pluribus annis in singulis Collegijs singulisque pene officijs frustra illum probauj, et nisi Romae in fabrica occupetur, iudico illum e Societate dimittendum, quod ipse tamen aegerrime ferret“ (ex autogr.; G. Ep. XI f. 200[a]). Christophorum post a. 1571 ex Societate dimissum esse intellegitur ex antiquo **Libro* Professionum ingolstadiensi (cf. supra p. 267[1]) f. 26[a].

[3] Delphtensis sive Brabantus: v. supra p. 267.

Quanto al purgar li libri, non pare si debbia pigliar assunto, alquale non si possa sodisfare, o non senza grande perdita di tempo, quà si uederà con la occasione de dir una parola à S. Santità [1] per intendere sua mente circa li tali.

Hauendo V. R. ad attendere fatta Pasqua, à scriuere contra le centurie, mi è parso conuenghi sgrauarla [a] intieramente dela sollicitudine et distrattione del gouerno dela Prouincia il che tanto più pare necessario perche V. R. non potra facilmente lasciar di predicar alle uolte, il P. Theodorico Canisio à tutti ci pare tenghi molto bone parti per esser Prouinciale ma gia che il P. Paulo [2] ha cominciato et con bon successo, et anche lui ha bon talento, Dio laudato, per tal officio et per alcuni altri rispetti giusti et ragioneuoli, pare che lui per adesso debbia essere Prouinciale et cosi ua quì la patente con una lettera accio V. R. gliela dia, fatta la Pasqua, et si scarichi del peso che tanti anni ha portato, benche sempre ha di restare come Padre de tutti nela Superiore Germania et anche nele uicine Prouincie.

Quanto al prouedere di Rettor per il collegio de Jspruch, si potra lasciar la cura al nouo Prouinciale al quale si da qualche ricordo come uedera nela lettera che quì ua per esso.

Al Dottor Thomaso [3], si scriue etiam la inclusa, et se li dara se non hauessino le altre gia scritte fatto lo effetto che si desideraua di condurlo in Austria, ò in Loreto, se questo non bastara, sempre saremo à tempo per la licentia. Jn questo mezo pare bene si proceda senza austerità con lui et questo raccomandi V. R. al P. Paulo, et anche il prouedere non si trattenghino li nostri in Monachio ne altroue più di quello che la necessità ricerca, con le donne quanto si uoglia sante [4].

Dell' andata del P. Martino [5] à Colonia, mi rimetto à quello che altre uolte si è scritto. V. R. lo potrebbe raccomandare al P. Leonardo [6], et si accadera anche lo faremo di quà, ne altro li diro per questa se non che io mi trouo meglio, Dio laudato, et perche questa arriuara alla Pasqua, prego Dio N. Signore gli la dia molto bona, in suo santo seruitio con tutta sua Prouincia. Di Roma li 2. [b] [?] di Aprile .1569.

Canisius, Augusta 7. Maii 1569 ad has Borgiae litteras rescribens, eas 3. Aprilis datas esse dicit; sed dies 2. Aprilis, qui in Registro et his litteris et epistulae ad Hoffaeum datae, quam infra dicam, ascriptus est, mihi quidem magis probatur; nam 2. Aprilis sabbatum erat; sabbatis autem tabellarii Roma proficisci consueverant.

Borgias una cum his litteris, ut ex ipsis patet, Canisio misit *epistulam Roma 2. Aprilis 1569 ad P. Paulum Hoffaeum a se datam; in qua haec, praeter alia, scribebat: „Mi é parso conueniente gia che V. R. doueua hauer la fatica di gouernar la Prouincia per allegerir il P. Prouinciale Canisio che hauessi ancora l' officio et

a) *In ap. sequuntur vv.* à fatto, *oblitt.* b) *Corrigendumne est:* 3.? *Vide quae sub ipsas has litteras dicuntur.*

[1] Pio V. [2] Hoffaeus. [3] Gallo. [4] Vide supra p. 263 268.
[5] Stevordiano. [6] Kesselio collegii coloniensis rectori.

nome di Prouinciale, perche con tanto maggior autorità potra gouernar, et il P. D. Pietro Canisio sara tanto[a] più libero de ogni sollecitudine per poter attendere alla obedientia del Papa et al ben commune in scriuere et predicare, et hauendo portato questo molesto peso tanti anni era cosa giusta sgrauarlo almeno per alcun tempo, benche per la charità sua et esperienza che tiene dele cose et persone di Germania, giouara il suo conseglio nele cose d' importanza et V. R. sempre li tengha quel rispetto et osseruanza et amore che come à Padre de tutti li nostri nela Superiore Germania et altre uicine Prouincie se li deue." Caeterum *Borgias* Hoffaeum ad onus, quod his verbis ei imponebat, suscipiendum iam duabus hebdomadis ante praeparaverat; ita enim Polancus Borgiae mandatu Roma 19. Martii 1569 ei *scripserat: „Quanto al desiderio che ha V. R. de non tornar al Prouincialato, ho paura[b] non potra esser sodisfatto, perche fatta Pasqua, il P. Canisio si douera retirare per scriuere, et tutto il gouerno liberamente pare à N. Padre lo debbia V. R. hauere, et speriamo sara con molto bon frutto, et etiam con sodisfattione de nostri, forastieri, et dara Dio nostro Signore gratia à V. R. di pigliar questa faticha per amor del ben commune, con bon animo" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 236^b 242^a).

Nescio prorsus, quam rationem habeat id, quod *H. Boehmer* coniectat: Canisium per Societatem a. 1569 a provinciae administratione remotum esse, „wohl weil der Apostel der Deutschen dem deutschen Kaiser zu sehr ergeben war" [1] (Die Jesuiten, 2. Aufl., Leipzig 1907, 69).

Canisius Borgiae respondit 7. Maii 1567.

1636. P. TH. GALLI FRATRES SORORESQUE CANISIO.

Fridberga initio m. Aprilis 1569.

Ex supplicatione ad Borgiam missa eaque archetypa, quae exstat in G. Ep. X f. 239, et ex Thomae Galli litteris, de quibus infra, ep. n. 1640.

Petunt, ut P. Thomae fratri suo per Societatem liceat sui curam suscipere.

P. Thomas Gallus Fridberga 6. Aprilis 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem hoc, praeter alia, rettulit: Se 26. Martii fratrum sororumque videndorum causa in patriam venisse; hos autem a se repertos esse in magnis miseriis constitutos ob eamque rem „supplicationem" mittendam curasse tum ad Borgiam, tum ad Canisium. Atque haec quidem periit; ex illa autem conici potest, quid Canisio scriptum sit; exstat enim eius exemplum archetypum, a Gallo d. 8. Aprilis per Canisium Borgiae missum (cf. infra, ep. n. 1640); nec locus nec tempus ei ascripta sunt; nomina autem subscripserunt vel potius per scribam aliquem subscribenda curarunt Marcus, Apollonia, Ioannes, Iacobus, Anna, Magdalena, Margarita, asserentes, se omnes in agro fridbergensi („jn Fridperger landgericht") degere atque Ioannis Galli gagernensis („Hannsen Gallèns von Gagerns" [2]*) filios, parentibus vero destitutos et miserrimos esse. In ipsa autem supplicatione haec fere dicuntur: Ante sex circiter annos Ioannes Gallus mortuus est; mortuae sunt etiam tres deinceps eius uxores; itaque liberi in magnam redacti sunt inopiam. Modo tamen Thomas eorum frater comparuit. Quem principis [Alberti V. Bavariae ducis] magistratus fridbergensis citavit et serio monuit, ut fratribus sororibusque victum provideret; id enim ipsius esse officium. Illi autem, cum Thomam in Borgiae quidem famulatu,*

a) tanta *ap.* b) *Sequitur* che, *oblitt.*

---

[1] „L' Ordre lui avait déjà, en 1569, enlevé sa charge, probablement parce que l'apôtre des Allemands était trop dévoné à l'empereur allemand" (*H. Boehmer*, Les Jésuites, Ouvrage traduit de l'allemand avec une Introduction et des Notes par *Gabriel Monod*, Paris 1910, 109).

[2] Vel „Gagenns". Gagers vicus est in Bavaria superiore prope Scongam (Schongau) situs.

haud tamen omnino eidem addictum esse[1] *(„jn dienst, jedoch nit gar incorporiert") acceperint, Borgiam rogant, permittat, ut de inopia sua per Thomam sublevanda sibi caveatur.*

1637. Vener. **MAGDALENA** regina, Austriae archiducissa CANISIO.
Oeniponte circa initium m. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1644.

Canisius Augusta 8. Aprilis 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Scripsit iterum ad me Regina Magdalena, indigne ferens P. Paulum Oeniponti non diutius relinqui." Ad easdem Magdalenae litteras, puto, spectant, quae Canisius in eadem epistula paulo infra notat: „Queritur et Regina, quod rectius putet se meritam de societate, quam ut repulsam patiatur, cum petit Halae unum e nostris contionatorem."

Canisius desiderabat, ut P. Paulus Hoffaeus aliquanto post pascha (quod 10. Aprilis futurum erat) Augustae suo loco contionatorem ad S. Mauritii ageret; ipse enim refutationi Centuriarum, quam Pius V. ei mandaverat, vacare volebat; v. supra p. 288; cf. etiam infra, ep. n. 1650.

1638. **FERDINANDUS II.** archidux, princeps Tirolis et Austriae anticae CANISIO. Oeniponte circa initium m. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1644.

Canisius Augusta 8. Aprilis 1569 Borgiae praeposito generali de Ferdinando II. Tirolis principe et de P. Paulo Hoffaeo rettulit: Ad me „scripsit et Archidux postulans, ut saltem ad Pentecostem usque Pater illic maneat, quoad confectum sit negotium Hallense". Fortasse ad easdem Ferdinandi litteras ea quoque pertinent, quae in Canisii epistula paulo infra dicuntur: „Queritur Princeps Oeniponti, duos contionatores Augustanis et Monachiensib. concedi, sibi uero negari."

Cur Canisius provincialis Hoffaeum Oeniponte, quamprimum fieri posset, avocare voluerit, v. supra p. 288. De negotio collegii virginum et domus Societatis Halae instituendae v. supra p. 262. Societatis homines hoc tempore contiones habebant Augustae in ecclesia cathedrali et ad S. Mauritii, Monachii in templo augustiniano, quod iuxta collegium erat, et praeterea in templis Beatae Mariae Virginis et S. Petri[2], Oeniponte in aula archiducis et in ecclesia parochiali; parochiales vero has contiones, quas usque ad id tempus P. Hoffaeus habebat, in posterum quoque a Sociis haberi posse negabant; v. supra p. 262 278.

1639. CANISIUS **P. ANTONIO VINCK** provinciae rhenanae Societatis Iesu praeposito. Augusta Vindelicorum 4. Aprilis 1569.

Ex Vinckii litteris autographis. G. Ep. X f. 261^{b}.

Herbipolenses instare, ut P. Stevordianus sibi detur contionator.

P. Antonius Vinck provinciae rhenanae Societatis praepositus Colonia 4. Maii 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit: „Jl Reuerendo P. Pietro Canisio per lettere sue delli 4 d' aprile mi scriue come il Cancellario et Scholastico di Herbipoli, gli hanno fatti instantia, accio che mandasse, per predicatore il .P. Martino Steyuordiano ad Herbipoli."

---

[1] Cf. supra p. 253[2].

[2] *Antonius Balduinus* S. J. in *Litteris annuis monacensibus, Monachio 1. Octobris 1568 datis: Duos „contionatores ordinarios" habuimus; quorum alter in templis B. M. V. et S. Petri, alter in nostro dicebat (ex archetypo; G. Ep. X f. 161—162).

Dubitari vix potest, quin ipse quoque Fridericus a Wirsberg episcopus princeps herbipolensis per Balthasarem ab Hellu cancellarium suum et Ioannem Egolphum a Knöringen capituli cathedralis canonicum scholasticumque Stevordianum a Canisio petierit; confer Friderici litteras 3. Maii 1570 ad Canisium datas, infra n. 1713. Fridericus iam a. 1565 Stevordianum petierat (*Can.* V 179).

Quid Vinckius Canisio responderit, v. infra, ep. n. 1651.

1640. P. THOMAS GALLUS S. J. CANISIO.

Fridberga circa 6. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1644, et ex Galli ad Borgiam litteris autographis, quae sunt in G. Ep. X f. 238.

In patria fratres sororesque repperit utroque parente orbatos et ad paupertatem redactos. Quos cum miseriis levare debeat, in Societate manere non potest.

Canisius Augusta Vindelicorum 8. Aprilis 1569 Romam ad S. Franciscum Borgiam Societatis praepositum generalem epistulam misit, in qua haec, praeter alia, referebat: „Binas ad me literas dedit D. Thomas Gallus, postquam ex Monachiensi collegio digressus, die nimirum 25 Martij, simulauit se profecturum in patriam hoc animo, vt confectis illic rebus ex praescripto P. T. statim a paschate Viennam nauigaret. Jn hunc finem datum est illi viaticum Monachij. Patriam uero habet Augustae proximam, pagum scilicet abiectum [1]*, et defunctorum parentum numerosam sobolem paupertate laborantem illic inuenit. Mirabar ego, cur nihil aut scriberet, aut nuntiaret mihi, cum Augustae uicinus esset, misique bis fratrem ad illum inuitandum. Iuuentus tandem respondit, se mecum acturum per literas, quibus adiunxit alias* [a] *ad T. P., easque nunc mitto, et ad Rectorem Monachiensem* [2] *quocum grauiter, sed non aeque satis, expostulauit* [b]*. Exposuit autem mihi suorum necessitatem, atque penuriam, quibus alendis operam dare cogeretur: se Viennam non posse progredi, nec placere sibi conuictum fratrum in collegijs.“ Binae quidem illae Galli litterae perierunt; quid autem prioribus Canisio scripserit, plenius colligi potest ex Galli epistula Fridberga 6. Aprilis 1569 ad Borgiam data, quam illis idem Gallus adiunxit, ut per Canisium Romam mitteretur: Negat Gallus, se „in Societate amplius aut suam aut proximi salutem posse consequj“. Die 25. Martii Monachio profectus, „sequenti die in patriam veni, reperi autem ibidem septem fratres et sorores omnibus parentibus destitutos, quorum nonnullj octauum et nonum annum nondum attigerunt, in omni rerum inopia vitam misere agentes, nullum consanguineorum refugium amplius habentes, neque me amplius agnoscentes* [c]*, postquam duodecim integris annis me neque viderunt neque num in viuis essem sciuerunt, vbi itaque me illorum fratrem esse cognouerunt, summo eiulatu et lamentatione se ad genua mea proiecerunt, me sane ad lachrymarum profusionem vna cum ipsis vberrimam commouentes, rogantes amore Christi, vt illis loco parentum subuenirem, atque ex miseria quam ob infirmitatem parentum post meum discessum incurrerant subleuarem. Cum uero dicerem (nouit Deus quanto animj dolore) me solum aduenisse vt viderem quomodo ageretur cum ipsis, non* [d] *autem integrum mihi esse ob aliam obligationem, vt uel illis subsidio essem in rebus externis* [3]*, uel etiam diutius in patria remanerem, hinc multo maiorj animj dolore et lachrymarum profusione me in iudicium Fridbergi vocarunt, atque suam paupertatem publico instrumento testibus iuratis et publica authoritate confirmato, protestati sunt, meque iudicis comminatione, vt illis succursum promitterem compulerunt* [e]*, eaque de causa vt fieret V. R. Paternitatis bona venia et pace, supplicationem et ad V. R. Paternitatem et P. Canisium confici curarunt, quam ej cum*

a) *Sequuntur vv.* quae his sunt adiunctae, *a C. oblitt.* b) *Quae sequuntur, usque ad* in collegijs *incl., a C. in margine addita sunt.* c) *Hoc v. a G. in margine additum est.* d) *Sequitur* uero, *a G. oblitt.* e) *Sequitur* eaq, *a G. oblitt.*

[1] Fridbergam (Friedberg). [2] P. Dominicum Menginum.

[3] Perperam Gallus hoc dixit; nam Societas et poterat et parata erat eos iuvare; v. infra ea, quae dicentur post ep. n. 1657.

exemplarj solum instrumenti admitto, nam non commodum fuisset[a] *propter*[b] *sigillum exterius appensum ipsummet mittere, Patri tamen Canisio de omnibus scripsi ea qua potuj humanitate, et illud ej legendum obtulj, vt sic per ipsum testificatum relinquerem rem sic se se habere, non tamen cum ipsemet accedere uoluj, ad euitandas contentiones, et pericula maiorum perturbationum." Quare denuo petit, ut Societatis votis solvatur. Vide etiam infra, ep. n. 1642; quae enim illic dicuntur, ex parte has quoque Galli litteras spectant.*

1641. CANISIUS **P. THOMAE GALLO S. J.**

Augusta Vindelicorum inter 6. et 8. Aprilis 1569.

Eum hortatur, ne Societatem deserat. Plura v. infra, ep. n. 1642.

1642. P. THOMAS GALLUS S. J. CANISIO.

Fridberga circa 7. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1644.

Superiores accusat. Se „apologiam" scripturum esse minatur. Societatem sibi semper commendatam fore. Cur eam relinquere velit.

Canisius Augusta 8. Aprilis 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali rettulit: P. Thomam Gallum Fridberga, ex patria sua, „binas ad se litteras dedisse"; ac priorum summam brevem hanc fuisse: Fratrum sororumque inopiam sibi levandam esse eamque ob rem se in Societate manere non posse (v. supra p. 296). Deinde Canisius haec addit: „Postea cum modeste monuissem, ne facile sequeretur ista separationis et defectionis consilia, neue propter pietatis in amicos praetextum falli se sineret, sed ut potius conscientiae, famae et obedientiae superioribus debitae rationem haberet, seque omni excommunicationis periculo liberaret[1]*, ualde commotus ille modesta commonitione respondit, culpam omnem ut reijceret in huius prouintiae superiores*[2]*, simulque minaretur nobis editurum se contra nos Apologiam, qua nostros publice insectaretur. Hic ego tantum hoc rescripsi, me Romam ipsius literas esse missurum, meque probare quod scriberet, societatem sibi commendatissimam fore, quam in aeternum omni animi reuerentia ubique obseruare uellet,* sicut R. Patri Generali in omnibus *inquit,* meis literis promisi. *Caeterum ad querelas et accusationes, quas istiusmodi homines facile fingunt, nolui descendere, cum uiderem hominem ita contra nos concitatum esse, ut placari non posse uideatur. Tria uero capita sunt, quae potissimum urget, vt factum et suam a nobis separationem excuset. Primum, quod consanguineis hac extrema inopia laborantibus deesse nec uelit, nec possit. Deinde quod non sinatur hactenus in societate suo satisfacere zelo ad profectum animarum, sed potius impediatur. postremo quod idem periculum sit ipsi metuendum in Austria, ubi nec integris uiribus possit*[c] *consistere. Addit et quartum illud, se societati non aliter*[d] *obstrictum esse uinculo simplicium uotorum*[3]*, quam ut*

a) *Sequitur* ipsum, *a G. oblitt.* b) *Sequitur* siggill, *a G. oblitt.* c) *A C. corr. ex* posset. d) *Sequitur* adscrictum, *a C. oblitt.*

[1] Paulus III. in Bulla Roma 18. Octobris 1549 data praepositis generalibus concesserat, ut eos, qui votis simplicibus scholasticorum Societati astricti ab eadem defecissent, excommunicare „per se vel alios" possent. Pius vero IV. die 26. Novembris 1565 constituerat, ut iidem Societatis apostatae excommunicationem „ipso facto incurrerent"; morte tamen abreptus erat, antequam huius constitutionis publicas dedisset litteras; quas deinde dedit S. Pius V. Roma 17. Ianuarii 1566 (*Litterae* apostolicae etc. 41 96—105).

[2] Petrum Canisium provincialem, Paulum Hoffaeum viceprovincialem, Theodoricum Canisium rectorem dilinganum, Dominicum Menginum rectorem monacensem; v. supra p. 140 144 147 160 262, et cf. *Can.* V 464[4] 495.

[3] De falsis horum votorum interpretationibus, quae primis Societatis temporibus nonnunquam proferebantur, v. *Can.* II xxvi.

bona fide experiatur, num in eadem et proximo et sibi iuxta talentum acceptum prodesse ualeat, in qua societate tunc remanere teneatur, si experientia sincerae fidei doceat (utar enim illius uerbis) se et suam et[a] aliorum in ea quaerere posse salutem." *Caeterum verisimile est aliqua ex iis, quae a Swagerio scripta esse Canisius affirmat, ad priores illius litteras pertinere, de quibus supra p. 296.*

1643. CANISIUS **P. THOMAE GALLO S. J.**
Augusta Vindelicorum 7. vel 8. Aprilis 1569.

Ad novissimas eius litteras placide respondet. Plura v. supra, ep. n. 1642.

1644. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 8. Aprilis 1569.

Ex autographo (2°; 2 pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 234 (f. 80 et sq. non sign.).

De P. Galli litteris et de turbis Monachii ab eo excitatis; Borgiam Societati benefacturum esse, si eum dimittat. Magdalenam reginam et Ferdinandum archiducem queri, quod contionatores sibi non concedantur; neque vero hos facile concedi debere. Sitne P. Theodoricus Canisius viceprovincialis constituendus? De P. Crispi morbo et professionis desiderio.

† Pax Christi nobis aeterna admodum Reuerende Pater.

Binas ad me literas dedit D. Thomas Gallus *[etc., ut supra, epp. nn. 1640 1642].* Caetera intelliget P. T. ex illius literis, quibus adiunxit germanicas duas suorum consanguineorum. Jn prioribus testimonium est publicum, P. Thomam Gallum, (qui Canonici Juris doctor illic appellatur, nulla mentione facta societatis) legitime natum esse cum coeteris fratribus et sororibus septem nunc inopia grauatis. Jn alteris dicitur idem P. Thomas Canonici iuris doctor, sed nulla quoque fit mentio societatis, sed tantum Generalis, in cuius seruitio sit ipse P. Thomas, non tamen plane incorporatus, sic enim ad uerbum loquuntur Germanice dicti fratres et sorores. Summa petitionis est, ut P. T. certos ipsos faciat, P. Thomam ad subleuandam ipsorum inopiam grauem bona uenia curam et operam fraternam suis posse praestare libere [1].

Qua in re quicquid P. T. placuerit, illi significandum curabo, etsi necesse fore putem, vt proprijs literis ad illum datis admoneatur. Hoc adiungam, me nunc ualde confirmari in ea sententia, quam de illo scripsi saepe, etsi nihil sit responsum hactenus. Deinde sciat[b] P. T. quod iam ante tractarit, cum Monachij foret, de relinquenda uocatione, et ausus est Cancellario[2] hunc suum animum patefacere, qui postea dixit Rectori[3], se omnino dissuasisse coram, ne disiungeret sese a socìetate. Praeterea Dilingae et Monachij sumus experti, male cum nostris agi, quos ipse adiungit sibi familiares, qui multum negotij

a) *Sequitur* suorum, *a C. oblitt.* b) *In autogr. sequitur* R., *oblit.*

[1] De duabus hisce epistulis germanicis vide etiam supra, epp. nn. 1636 1640.
[2] Simoni Thaddaeo Eck, Alberti V. Bavariae ducis cancellario.
[3] P. Dominico Mengino rectori collegii monacensis.

postea exhibent superioribus, et uelut toxico quodam infecti, simplicitatem et obedientiam exiguam praestant. Monachij cupiuerunt omnes hunc discedere, quod in domo et templo saepe nouas turbas nostris excitaret. Spero haec postrema fore, quae de illo scribam ego. Si plane illum P. T. uotorum uinculis liberauerit, ut antea quoque suasi, magnum, ut credo, beneficium non solum nobis, sed et toti societati praestabit[a]. Verendum est alioquin, ne homo furiosus contra nos acuat calamum, et nostros palam accuset ac infamet, ad se factumque suum excusandum. Nouit dominus, et magno certe malo experti sunt multi, quid[b] societati prosit, tamdiu tollerari hoc genus hominum[c], quod natura turbulentum et seditiosum est. Dominus autem in suam gloriam uertet omnia.

Scripsit iterum ad me Regina Magdalena, indigne ferens P. Paulum[1] Oeniponti non diutius relinqui: scripsit et Archidux[2] postulans, ut saltem ad Pentecostem usque Pater illic maneat, quoad confectum sit negotium Hallense. Nunc eiusdem P. Pauli sententiam expecto, quid praestare uelit et possit, praesertim cum breui sit iterum aggressurus prouintiae administrationem[d], nisi P. Theodoricum[3] ualetudinarium huic offitio deputare uelimus, ut paululum se recreet ex tot molestijs Dilingae sustinendis. Scripsi de P. Wendelino[4] Oenipontum profecturo, sed expectamus primum literas P. T. quibus hinc euocetur, vt facilius ab Augustanis ualde illum amantibus possit abstrahi.

Credo diligenter obseruandum esse, si bene consultum uelimus huic prouintiae, ne facile promittatur contionator ulli petenti. Nam semel concessum reuocare difficillimum experimur. Queritur Princeps Oeniponti, duos contionatores Augustanis[e] et Monachiensib. concedi, sibi uero negari. Queritur et Regina, quod rectius putet se meritam de societate, quam ut repulsam patiatur, cum petit Halae unum e nostris contionatorem. Rogo Pater, ne posthac simus faciles in concedendis uel promittendis contionatoribus, quorum nunc maior erit raritas, cum P. Martinus abeat, quem abijsse uellemus[5], et D. Thomas[6] tam turpiter deserat uocationem. Dominus nobiscum perpetuo. Commendo me plurimum sacrificijs et precib. P.[f] T. cui sanctum pascha[7] ex animo precor. Augustae 8 Aprilis 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Desperatam putant medici ualetudinem P. Georgij Crispi, qui P. Dirsium cito secuturus uidetur. Petit autem et rogat pro consolatione sua, ut ante mortem in ordinem et numerum professorum

a) *Quae sequuntur, usque ad* excusandum *incl., a C. in margine addita sunt.* b) *Sequitur* proficiat, *a C. oblitt.* c) *A C. corr. ex* hominis. d) *Quae sequuntur, usque ad* Dilingae sustinendis *incl., a C. in margine addita sunt.* e) *Duo vv. sqq. a C. in margine addita sunt.* f) *A C. corr. ex* R.

[1] Hoffaeum; v. supra p. 295. [2] Ferdinandus II.; v. supra p. 295.
[3] Canisium universitatis collegiique dilingani rectorem.
[4] Völck; qui collegii oenipontani rector erat designatus; v. supra p. 285.
[5] P. Stevordianus Coloniam discessurus erat; v. supra p. 268 288.
[6] Gallus. [7] Hoc 10. Aprilis futurum erat.

referatur. Dixi me scripturum ad P. T. ut honestius excusarem, minoremque molestiam adferrem afflicto. Faciet autem P. T. quod iudicauerit magis expedire.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri, P. Francisco de Borgia, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

Polancus mandatu Borgiae Canisio (ex parte) respondit 7. Maii 1569.

1645. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. Germaniae superioris viceprovincialis (provincialis) CANISIO.

Oeniponte (ineunte vel medio?) m. Aprili 1569.

Ex epistulis ad Borgiam, de quibus supra, ep. n. 1644, et infra, epp. nn. 1650 1656.

Canisius Augusta 7. Maii 1569 Borgiae haec, praeter alia, rettulit: P. Paulum Hoffaeum m. Aprili (ineunte vel medio?) Oeniponte ad se „scripsisse", „ab Oenipontano collegio se abesse non facile posse". Fortasse Hoffaeus iisdem litteris ea, quae Canisius de rebus oenipontanis et halensibus diebus 8. et 16. Aprilis 1569 ad Borgiam scripsit, vel omnia vel ex parte cum Canisio communicavit.

1646. CANISIUS **LEONARDO PÖREISENIO** alumno collegii germanici. Augusta Vindelicorum inter 8. et 15. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1650.

Canisius Augusta 16. Aprilis 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit de Leonardo Pöreisenio, qui Romae in collegio germanico alumnus erat et simul Antonii et Raimundi Fuggerorum eiusdem collegii convictorum curam aliquam agebat (v. supra p. 282): „Adiunxi literas Domino Card. Amulio a me scriptas. . . . Jam ante scripsi Leonardo Oettingensi, qua ratione matrem eius ex haeresi rectius eripiendam putem, neque negligemus occasionem admonendi foeminam, si tempus fauerit. Eaque de re cum P. Schorichio tractabitur[1]*. De Raimundo Fuggero ad eundem scripsi, gratum eius fore parentibus*[2]*, quicquid tentauerit medicus in eo puero curando, ut natiuo suo morbo liberetur."*

Quid his Canisii litteris effectum sit, colligi potest ex *epistula, quam P. *Ioannes Polancus* Societatis secretarius Roma 13. Maii 1569 ad P. Paulum Hoffaeum provincialem dedit: „Jl portator dela presente", inquit ille, „é Leonardo alunno del collegio germanico e persona de molti boni desiderij etiam di perfettione"; huic matris in rebus ad animam et ad corpus spectantibus iuvandae gratia in patriam eundum est; unde autumno Romam revertetur „per seguitar li suoi studij et metter in essecutione li suoi boni desiderij" [ingrediendi in Societatem, nisi fallor]. Hoffaeus igitur eum sibi commendatum habeat, „et intenda che ha dato occasione à questa andata una lettera del R. P. Canisio, il quale non dubito hauera per raccomandato questo bon giouane". Qui P. Schorichio quoque commendari debet (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 254[b]).

---

[1] Is nonnunquam in regiones Ottingae (Altötting, Neuötting) finitimas ad contionandum excurrebat; cf. *Can.* IV 516 580 672 724 etc.; V 38.

[2] Georgio et Ursulae. Georgius aliquid excepit; v. infra, ep. n. 1650.

1647. CANISIUS **P. THOMAE GALLO S. J.**
Augusta Vindelicorum inter 9. et 15. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1650, et ex autographo, de quo infra, ep. n. 1649.

Canisius 16. Aprilis 1569 Borgiae praeposito generali ad ipsius epistulam 20. Martii per Polancum ad se datam respondens: „Misi", inquit, „ad D. Thomam Gallum ea, quae scripsit P. T. nimirum ut Lauretum ob causas duas, aut Romam quoque ob votorum solutionem proficiscatur, si nolit Viennam adire" (v. supra p. 280). Gallus autem Canisio Fridberga 16. Aprilis 1569 scripsit: „Accepi literas V. R." etc.

1648. CANISIUS cardinali **MARCO ANTONIO AMULIO** episcopo reatino. Augusta Vindelicorum sub 16. Aprilis 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1650.

Excusat se, quod in Helvetiam Socios non mittat.

Canisius Augusta Vindelicorum 16. Aprilis 1569 ita ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit de Helvetiis catholicis, qui seminarium sive Rupertivillae, sive Friburgi, sive Lucernae (sive Lucarni?) condere et Societatis hominibus regendum tradere volebant, et de cardinali Marco Antonio Amulio, qui eorum rogatu Roma ad Canisium scripserat, ut eius rei gratia contionatorem aliquem in Helvetiam mitteret (v. supra p. 238): „Adiunxi literas Domino Card. Amulio a me scriptas, quae si placebunt P. T. obsignatae illi tradantur licet. Certe ut saepe indicaui, plus idem Cardinalis a nobis postulat, quam exiguitas nostra ferat hoc tempore. Spero interim nos apud eundem excusatum iri, praesertim cum Heluetij non satis in hoc instituto scholae conuenire dicantur, quicquid sibi nobisque Cardinalis promittat."

De hoc negotio cf. etiam „Nuntiaturberichte aus der Schweiz seit dem Concil von Trient". 1. Abteilung: Die Nuntiatur von Giovanni Francesco Bonhomini I, bearb. von *Fr. Steffens* u. *Heinr. Reinhardt,* Solothurn 1906, 21 26—27.

1649. **P. THOMAS GALLUS S. J.** CANISIO.
Fridberga 16. Aprilis 1569.

Ex autographo (2°; ½ p.); Canisius in altera pagina sua manu scripsit: „† Scriptum Doc. Thomae Galli ad P. Canisium Prouintialem". G. Ep. X f. 350.

Nolle se vel in Italiam proficisci vel denuo Romam scribere. Aes alienum a se contrahi. Se, si votis non solvatur, „publice protestaturum".

† Pax Christi etc. Reuerende in Christo Pater.

Accepi literas V. R. Miror sane et plusquam miror, quo nam animo petant[1], ut in Jtaliam iterum me conferam, cum uix sanus inde recesserim. Aliud nec in conscientia, nec ullo iure facere queo aut debeo, quam ut ego illorum amplius non curem literas, sed me purgatum reddam publica protestatione, non scio nec inuenio quid ulterius illorum gratia facere deberem, cuperem tamen scire ex V. R.

[1] Qua ratione S. Franciscus Borgias praepositus generalis id a Gallo petierit, v. supra p. 280.

num in hoc patrum responsum ad meas et meorum literas expectare deberem, ut si benigne petitioni meae annuere et meorum consulere aegestati et paupertati[a], manum a scribendo retraherem, protestor namque Deum me hoc non nisi coactum facere. Nouit etiam V. R. neque meis neque mihi possibile fore, ut diu sic haeream, debita enim contraho, unde autem illa soluam non procuro. Ad Patres Romanos amplius non scribam, nec modo uacat, singula enim iam scripsi et illis exposui, maioremque quam iure debeo, pacientiam cum illis habui: scribat itaque illis V. R. hanc animi mei sententiam, me sicut iure possum, et ex conscientia debeo, Votorum solutionem petere, et quam inique in hoc mihi suum denegent consensum, publica protestatione debere omnibus confirmatum reddere. Quid V. R. in hoc uideatur faciendum, mihi die lunae[1] significabit apud quendam parentem meum, quem ad uos mittam. Fridberg .16. Aprilis. orationibus V. R. et omnium me commendo.

V. R.

Seruus in Christo

Thomas Gallus.

Canisius has litteras Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem misit; quid de illis senserit, v. infra, ep. n. 1650.

1650. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 16. Aprilis 1569.

Ex litteris autographis (2°; $2^1/_3$ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), quae exstant in Germ. 183 n. 235 (f. 81 82), et ex schedula (16°; 1 p.), quae et ipsa autographa est et ibidem foliis 81 et 82 est interposita. Litterarum particula (ex eodem autographo) posita est in Epp. *Nadal* III 811. Iisdem litteris usus est *Sacchinus*, Can. 262.

Canisius Monachium ibit templi romani etc. causa. Novi Socii. P. Hoffaeus per aestatem Oeniponte maneat oportet. Rector oenipontanus. Canisius ex consultorum sententia provincialem agere perget; qua tamen functione libentissime cedet. Rectoris dilingani virtus. P. Gallus munus parochiale vel simile petiit tum ab Eckio, qui eum serio admonuit, tum a capituli cathedralis decano; qui et ipse eum repellet. Etiam PP. Stevordianus et Schorichius conquesti sunt de superioribus suis. Neque vero „libertas germanica" illa concedenda est, tametsi nonnunquam dissimulari necesse est. Negotium halense P. Hoffaeo committatur. P. Flaminius. Provincia sacerdotum penuria laborat. Raimundi Fuggeri curatio.

† Pax Christi Jesu nobis aeterna.

Admodum Reuerende Pater.

Accepi 20 Martij datas cum his, quae P. Schorichio et Principi scribebantur. Ac breui fore confido, vt ad me veniat idem Pater, quocum agam de omnibus. Reddidi suas etiam D. Ioanni Fuggero et Dominae Vrsulae. Curabitur statim ab illis, ut promissa iam ante

a) Voluerint *vel simile v. hic supplendum esse facile patet.*

[1] 18. Aprilis.

pecunia Romae persoluatur in noui templi gratiam[1]. Nondum constat, quando Bauariae Princeps et Reginae[2] suam partem uelint contribuere. Breui proficiscendum erit[a] mihi Monachium, ubi de mente[b] Principis certiores reddemur, quid circa binas literas ad illum ex Vrbe scriptas nobis uelit concedere.

Adiunxi literas Domino Card. Amulio *[etc., ut supra p. 301]*.

Jam ante scripsi Leonardo *[etc., ut supra p. 300]*.

Gratus nobis erit aduentus P. Joannis Angli et Magistri nouitiorum una cum Cornelio fratre[3]: quos omnes huc saluos peruenire Christo duce speramus.

Vrget Archidux cum sororibus[4], ut P. Paulus[5] Oeniponti diutius haereat, cuius etiam consilium petunt in Hallensi negotio, et cuius operam complures expetunt ad munus in parochia contionandi, sicut P. Lanoius nuper isthuc perscripsit. Deinde difficile fuerit, P. Wendelinum[6] Augustanis eripere, et Oeniponti Rectorem instituere. Habet ea res non exiguas hoc tempore difficultates. Non parum effecerimus, si Mauritianam cathedram hactenus occupatam, bona quidem amicorum venia relinquamus. Qua in re nunc multum laboro. Notarunt Consultores[7] alia etiam impedimenta, ex quibus concludunt, P. Paulum nusquam rectius hac aestate, quam Oeniponti posse uersari, siue contionetur etiam, siue non. Quod autem ad prouintiae huius superiorem spectat, consultum fore censent, Paternitatis T. sententiam atque responsum expectari, priusquam hoc me munere abdicem, illudque transferam in humeros P. Pauli, ut qui diutius, ad Autumnum scilicet usque, Rector Oeniponti debeat perseuerare, ac deinde satis tempestiue collegia uisitare et ad priorem administrationem redire possit. Caeterum in Autumno[c] putant P. Gerardum[8], qui necessarius nunc Minister est Rectoris Dilingani[9], Oenipontum posse mitti, et ibidem Rectorem agere multo rectius, quam P. Wendelinum, aut quemuis alium. Haec sententia Consultorum effecit, vt ad maiores motus euitandos pergam in prouintia sic administranda, quousque responderit de animo suo P. T. Nec omittam interim Centurijs perficiundis operam dare[d], quantum ego quidem potero per occupationes, Scribent et ipsi Consultores, vt isthic de re tota rectius concludatur. Tantum bono publico

a) *Sequuntur vv.* P. Paulo aut, *a C. oblitt.* b) *A C. corr. ex* mentis. c) *Ita C. ipse correxit ex* Augusto. d) *Sex vv. sqq. a C. in margine addita sunt.*

[1] Templum dicit, quod Romae iuxta domum professam Societatis exstruendum erat; v. supra p. 248.

[2] Albertus V. et Magdalena et Helena archiducissae.

[3] Adventuri erant P. Ioannes Rastellus, P. Bonaventura Paradinas, Fr. Cornelius Sibenburger.

[4] Ferdinandus II. cum Magdalena et Helena reginis.

[5] Hoffaeus. [6] Völck.

[7] Consultores praepositi provincialis erant PP. Theodoricus Canisius et Alphonsus Pisanus (v. supra p. 116). Horum litterae una cum hac epistula Borgiae missae sunt; v. infra, ep. n. 1653.

[8] Pastelium. [9] P. Theodorici Canisii.

consulatur oro in Christi gloriam: erit mihi semper acceptissimum, quicquid obedientiae sanctae uisum fuerit, statimque deponam graue onus, cum placuerit P. T. magnas etiam gratias Christo et superiori dicturus.

Nunc uenit Augustam Rector Dilingensis, ut paulum sese recreet, sicut suasit medicus. Fui autem his diebus Dilingae[1], et didici, quanti referat, talem Rectorem praeesse duobus collegijs[a], tum seminario atque toti gymnasio[2]. Hinc optare quidem, sed non suadere audeo, vt ex eo Rectore fiat prouintiae administrator, ut cui nullum idoneum successorem liceat substituere, ut arbitror plane. Dominus in suam gloriam uertat omnia, et praesenti nostrae consulat necessitati per T. P. ac Doct. Natalem, ut qui res prouintiae nostrae sibi maxime perspectas tenet.

Misi ad D. Thomam Gallum ea, quae scripsit P. T. nimirum ut Lauretum ob causas duas, aut Romam quoque ob votorum solutionem proficiscatur, si nolit Viennam adire[3]. Respondit autem literas adferenti fratri nostro, neque Austriam, neque Jtaliam sibi placere. Praeterea scripsit ad me miser ea, quae his adiuncta mitto[4], ubi se prodit, de Romano superiore et summo capite, deque votorum suorum obligatione male prorsus iudicare. Mitto etiam scriptum Domini Cancellarij Bauarici[5], cui profecto debemus, quod[b] tam pie et serio admoneat hominem, vt ad se et vocationem suam redeat errans frater[6]. Et cum Cancellario quidem semel et iterum egit, sed frustra, nihil eorum obtinens, quae desiderauit, nimirum ut parochiali curae uel Ecclesiasticae functioni in Bauaria praeficeretur a Principe. Hodie misit ad nos Decanus Ecclesiae Cathedralis huius[7], et exposuit, Doct. Thomam quinquies ad se uenisse (nunquam autem nos vicinos inuisit) et maiorem in modum rogare, vt ad suam et suorum inopiam subleuandam in vicinis Ecclesijs pastor ruralis esse possit: Qua de re postulauit idem Decanus nostram sententiam, utpote non satis fidens homini ordinis sui desertori, et fratres, imo et superiores accusanti. Respondimus autem modeste, Doctorem hunc cum esset Monachij, authoritate P. T. missum esse Viennam, et nos illi propterea dedisse

a) *Duo vv. sqq. a C. in margine addita sunt.* b) *Ita C. ipse correxit ex* quia.

[1] Inter 11. et 16. Aprilis; nam diebus 10. et 11., quae erant Dominica et Feria II. Paschatis, Augustae ad S. Mauritii contionatus est; v. infra, mon. aug. (b 2).

[2] Universitatem significat. Ipse *Theodoricus Canisius* Dilinga 7. Ianuarii 1569 ad Borgiam *scripsit: „Conuictorum Collegium florere pergit. . . . Bene etiam se habet pauperum studiosorum domus, cui superintendit P. Georgius Minister. . . . Habemus et Medicum proprium, qui non minus doctus quam pius est, quem in gratiam Academiae, et praesertim Societatis, alit Reuerendissimus Cardinalis“ (ex autogr.; G. Ep. X f. 139). De medico cf. supra p. 22.

[3] Vide supra p. 280. [4] Haec v. supra p. 301.

[5] Simonis Thaddaei Eck; v. supra p. 275.

[6] Cf. Iac 5, 19 20. [7] Christophorus de Freyberg.

pecuniam in viaticum: qui cum postea digressus esset ad suos, miserit literas Romam, totamque causam suam exposuerit superiori, cuius consilium et iudicium uidebatur expectaturus: nunc demum hoc ex Vrbe scribi, vt si recuset Viennam petere, Lauretum uel Romam adeat: nam in mea potestate non esse situm, sicut et illi antea dixi, vt vota illi remittantur. Decanus hac responsione contentus, promisit se apud illum admonitionem interpositurum, nihilque concessurum, ne alioquin Reuerendissimum Ordinarium[1] aduersum se prouocet. Doleo interim quod idem Decanus affirmauit, venisse iam antea P. Martinum[2] et P. Schorichium ad se, qui ambo sint et ipsi conquesti de suo superiore[3], et hoc modo Germanos gubernandi, quasi cum his agatur seuerius, et plusculum Germanis indulgeri oporteat. Sed diligentibus Deum ad bonum omnia[4]. Certe magni refert, vt libertas ista Germanica, quae multis placet, nostris neque in principio, neque in medio suae vocationis permittatur ne plures alioquin habeamus Schorichios, Chunrados[5], et Thomae dicto similes. Neque tamen ignoro, in Germanis quaedam esse dissimulanda, ut quando P. Schorichius leues etiam suspiciones exaggerat, et scribendo stomachatur, et opponit sese Rectori atque superiori[6]. Jn his uincit saepe sancta patientia, est et monitio nonnunquam necessaria, praecipue vero Dei gratia illuminante et nos dirigente indigemus.

Quod ad petitionem Archiducis et sororum eius attinet, res tota committatur quaeso P. Paulo Hoffaeo, qui iam decreuit Oeniponti tantisper haerere, donec absoluatur aliquid de Hallensi collegio a Reginis instituendo, sicut Archidux postulat.

Dignus uidetur M. Richardus[7] Hybernus Dilingae professor philosophiae, qui sacerdotum numerum augeat. Nam et Romae Theologiam audiuit, et a philosophia fortasse ad sacra transibit studia breui. Valde nos premit sacerdotum Germanorum raritas, praesertim Monachij et Oeniponti. Possemus quidem ad sacerdotium quosdam admittere, sicut est Romae concessum, sed scholarum ratio non patitur, vt a studijs abstrahantur, et ad discendam aliquam theologiae partem, traducantur, priusquam ex professis fiant, et sacerdotes ordinentur.

Commendo me plurimum sacrificijs et precibus P. T. ac Patrum isthic omnium, Dominus nobiscum. Augustae 16 Aprilis .1569.

Seruus in Christo P. Canisius[a].

a) *Quae sequuntur, in schedula scripta sunt.*

---

[1] Cardinalem Ottonem Truchsess. [2] Stevordianum.

[3] Petrum Canisium provincialem potissimum significari opinor.

[4] Rom 8, 28. [5] Swagerios.

[6] PP. Dominico Mengino rectori monacensi et Petro Canisio praeposito provinciali.

[7] Flaminius sive Flemingus; de quo v. *Can.* V 482[1] 523, et *Hogan,* Ibernia Ignatiana I 26—27.

Placet D. Georgio Fuggero, tradi suum filium Raimundum a Medico curandum modo is ferrum seu ignem et potiones non adhibeat, sed sicut quidam scripsit, vnctionibus dumtaxat vtatur.

Jdem P. Canisius.

† Admodum Reuerendo Patri, P: Francisco Borgiae Praeposito generali Societatis IESV. Romae.

Borgias Canisio per Polancum respondit 30. Aprilis et 7. Maii 1569.

1651. P. ANTONIUS VINCK S. J. provinciae rhenanae S. J. praepositus CANISIO. Colonia (?) circa med. vel exeunt. Aprilem 1569.

Ex Vinckii ad Borgiam litteris autographis (G. Ep. X f. 261^b) et ex Canisii epistula autographa, de qua infra, ep. n. 1672.

P. Stevordianus mitti non debet, nisi ex praepositi generalis mandato; timendum enim est, ne disciplina per eum detrimentum capiat. Canisius eum votis solutum episcopo herbipolensi vel aliis mittat; sin minus, ipse eum adiuvet.

P. Antonius Vinck rhenanae Societatis provinciae (ad quam collegium herbipolense pertinebat) praepositus Colonia 4. Maii 1569 ad Borgiam praepositum generalem scripsit: R. P. Canisius 4. Aprilis per litteras me certiorem fecit, herbipolensis episcopi cancellarium et cathedralis illius capituli scholasticum sibi institisse, ut P. Martinum Stevordianum sibi mitteret contionatorem. „io gli ho resposto che in nessuna maniera lo mandi, sensa particolar ordine di V. R. P., il detto .P. martino a questa prouintia, per che mi raccordo gia duoi anni sono et piu come il R. P. canisio anche alhora voleua mandarlo a questa prouincia, et alhora scrissi alla .P. V. pregando che quello non fecesse, per che temeua che per esso si introdurria grand dissolutione in questa prouintia, per causa delle conditioni et costumi li quali ha, non l' esplicaro per che penso che siano troppo cognosciute da .V. P., et dalli altri RR. Padri assistenti massime dal R. P. nadal, et per tanto anchora humilmente prego la R. P. V. che non voglia dar licentia, che il detto P. Martino venga a questa prouintia, la quale fin qua per la gratia di dio è in assai buona disciplina conseruata . . . a me pareria piu conueniente che il .P. martino fusse liberato delli voti, et dalla compagnia, et dato predicatore al Reuerendissimo Herbipolense, ó altro si il .P. Canisio desidera esser liberato del P. martino, et si non, tengalo et l' adgiuti come meglio potra, et si ne serui d' esso." Hoc ipsum Vinckii „responsum" Canisius significare videtur, cum Dilinga 18. Junii 1569 ad P. Leonardum Kessel collegii coloniensis rectorem scribit: „Reuerenter saluto P. Prouintialem, eique gratias ago de scripto ad me responso."

1652. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 22. Aprilis 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Augusta P. Canisio". Germ. 67 f. 248^b.

P. Rastellus mittitur ad Canisium, ut eum adiuvet, imprimis in Centuriis refutandis. Canisius neve se neve Rastellum nimis fatiget. P. Hoffaeus iam et re et nomine provincialis est.

Pax *etc.* Questa è solamente per accompagnare il P. Gio: Jnglese[1], ilquale ua per aiutare V. R. nele cose spetialmente che si appertengono alla scrittione contra le centurie, della quale desideriamo ueder V. R. spedito quanto prima si potra et questo dela prestezza non si dice per desiderar si affatichi troppo V. R. anzi il contrario si desidera, cio è che non si affatichi troppo se stesso ne anche il compagno detto, ma questa breuità di tempo uorriamo nacessi dela breuità dell' opera et dell' essere V. R. disocupato, et libero de[a] li negocij del gouerno et per questo si è fatto conto de far Prouinciale re et nomine, il P. D. Paulo[2], de altre cose si scriuera con li corrieri, solo resta che N. Padre et tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Roma li 22. di Aprile 1569.

Eodem illo die 22. Aprilis 1569 *Polancus* mandatu Borgiae ad P. Paulum Hoffaeum provincialem *scripsit: „Li portatori di questa sono il P. Bonauentura Paradinas, (il quale fara l' officio di maestro de nouicij molto ben con la diuina gratia per la esperienza che quì hauemo) et il P. Gio: Jnglese il qual si manda per aiuto del Padre D. Canisio, ne la scrittione contra le Centurie, et è persona di molta uirtù et dotta et potra anche giouar la prouincia forsa in altre cose, il 3º è Georgio Leodiense subdiacono il quale si manda per aiutar nell' officio di ministro in Dilinga, o jn Jngolstadio, ò in Jspruch doue parera meglio à V. R., . . . il 4º è nostro fratello Eduardo Jnglese fratello del detto Padre Giouanne, il quale trouandosi mal in questo aere per conseglio del medico si manda in Germania, è molto uirtuoso et dotto et se guarira bene sara utile operario“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 248ª). Georgius ille „Leodiensis subdiaconus“, cuius in posterum frequens fiet mentio, nescio an idem sit atque ille „Georgius Rhedrius“, a. 1566 Societatem ingressus, qui in antiquo quodam *„*Catalogo* I Personarum Societatis Iesu in Provincia Superioris Germaniae“ comparet („Jesuitica in genere No 199“ p. 2, Monachii in archivo regni bavarici). Hoc certum est: Vocabatur Rhotarius vel Rotarius (*Catalogus Sociorum, qui sub Hoffaeo provinciali in Germania superiore fuerunt, ab ipso *Hoffaeo* scriptus. Cod. „VI. 35“ f. 79ª). Romae 25. Martii 1569 in manibus P. Everardi Mercuriani professionem trium votorum fecerat (Catalogus romanus, in Epp. *Nadal* III 710[2]; **Liber* votorum „les. 71m“ f. 6ª, Monachii in archivo regni bavarici). Augustae Vindelicorum m. Septembri 1569 sacerdotio initiatus est (Catalogus *Hoffaei,* quem modo dixi, f. 68). *S. Franciscus Borgias* in litteris 2. Aprilis 1569 ad Hoffaeum datis eum dixerat esse „molto bona persona et attiua, il quale nel collegio Germanico, Seminario et nel nostro Collegio ha dato molto bon conto di se“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 242). „Edouardus Rastellus“ sua manu in **Libro* votorum collegii dilingani notavit, se Societatis vota primum Romae a. 1569 „2º Februarij (nisi fallor)“ nuncupasse (Cod. „II. 42“ p. 56).

1653. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 30. Aprilis 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio“. Germ. 67 f. 252ª.

a) *Sequuntur vv.* altre occup, *oblitt.*

---

[1] P. Ioannem Rastellum; v. supra p. 230. [2] Hoffaeum.

Omnino debent litterae P. Hoffaeo tradi, quibus ille provincialis constituitur; qui tamen ad tempus Oeniponte manere poterit. Canisius et contra Centurias scribere et in contionibus mauritianis perseverare poterit. Quodsi valetudinis ratio exiget, ut peregrinetur, id prorsus facere debebit. Borgias Lauretum petiturus est.

Ad altri punti si risponderà un' altra uolta. questa sarà solamente per auisare, che si sono riceuute le lettere de 16 del presente di V. Reuerenza con altre delli P. Theodorico et Pisa [1] . et tutta uia pare à N. P. conueniente si diano le lettere patenti al P. Paolo [2] et che lui faccia l' officio di Prouinciale . quantunche per li bisogni de Jspruch si trattenghi di la un pezzo et quanto à la cathedra mauritiana pareua che V. Reuerenza potrebbe far l' officio della carità cominciato non ostante la inscrittione [a] [?] con [a] [?] le centurie . et perche gia con li quattro mandati de Roma si è scritto al P. Paolo come Prouinciale [3] non pareua fosse gia cosa libera il differire, niente dimeno quando l' esercitio corporale et uisite di un loco à l altro conuerranno per la sanità corporale di V. Reuerenza doura farle ad ogni modo et tener conto particolar con conseruarsi sano. questo scriuo jn breue perche auanti che arriui la presente potrebbe gia fossi [b] [?] fatto quello che si tocca di mandar le sue patenti al P. Paolo. N. P. G. pensa partirse questa settimana per Loreto [4]: si raccomanda *etc.* Di Roma li 30 di Aprile 1569.

Canisius Borgiae respondit 15. Maii 1569.

1654. P. LEONARDUS KESSEL S. J. rector collegii coloniensis CANISIO. Colonia ineunte m. Maio (et ineunte m. Iunio?) 1569.

Ad Canisium scribit de „Authoritatibus Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum" a Canisio ipso in „Summa Doctrinae Christianae" breviter memoratis et a P. Petro Busaeo S. J. ad verbum exscriptis, quas Gerwinus Calenius (v. supra p. 70) Coloniae typis vulgare velit. Eundem Canisium ad privilegium typographicum Calenio a S. Pio V. impetrandum admonet una cum P. Laurentio Surio Cartusiano coloniensi [qui in eiusdem Calenii officina typographica „Vitas Sanctorum" a se collectas typis exscribere volebat; v. infra, mon. litt. (31)]. Kesselii litterae perierunt; de quibus vide plura infra, in ep. n. 1672.

1655. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris praeposito provinciali. Augusta Vindelicorum circa 6. Maii 1569.

Ex epistulis ad Borgiam, de quibus infra, epp. nn. 1656 1665.

Canisius litteris Augusta 7. Maii 1569 datis primum quidem Borgiae praeposito generali gratias egit, quod se officio praepositi provincialis Germaniae

a) *Corrigendumne* la scrittione contra? *Vel* la occupatione con? b) *Corrigendumne* potrebbe essere gia fossi? *Vel* potrebbe gia essersi?

---

[1] PP. Theodorici Canisii et Alphonsi Pisani consultorum; v. supra p. 303.
[2] Hoffaeo. [3] Vide supra p. 307.
[4] *Polancus* *scripsit ad P. Edmundum Augerium S. J. Roma 9. Maii 1569: „N. Padre Generale é andato à Loreto, secondo il suo uoto, essendo mediocremente rissanato"; et ad P. Laurentium Magium S. J. Roma 14. Maii 1569: „N. P. G. ando à Loreto ex uoto et assai ben disposto Dio laudato" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 254ᵇ).

superioris levasset et in suum locum P. Paulum Hoffaeum substituisset; deinde autem scripsit: „Ad nouum P. Prouintialem scripsi rogans, ut de me libere statuat, me libenter, duce Christo non minus quam alium subditum, esse pariturum. Tum quaecumque ad collegia singula pertinent, diligenter ei perscripsi, ut norit statum omnem prouintiae, et praesentibus prouideat incommodis pro sua quidem sapientia.“ Item se causam P. Martini Stevordiani contionatoris Monachio amovendi (v. infra p. 310) Hoffaeo „sedulo exposuisse“. Dilinga autem 15. Maii 1569 Canisius ad Borgiam de Hoffaeo scripsit: „Literas ad illum et meas et Romanas“, quibus provincialis officio ornabatur, „misi“.

Canisius, cum praepositi provincialis officio cessisset, Hoffaeo provinciali novo ea quoque scripta tradidit, de quibus P. *Ioannes Polancus* Societatis secretarius Hoffaeo Roma 7. Martii 1570 *scripsit: „Con l' ultime di V. R. di 31 di gennaro uenne un scritto come tauola di uarie scritture delle quali V R uuol intendere qual cosa li obligbi, et qual cosa tenga autorità di traditione. A questo gli respondo prima che fra le scritture dette non u' i è nissuna che si debba riputar constitutione ne traditione equiualente à constitutione et questo si intende dal primo che comincia Religio Societatis et del secondo che comincia finis et scopus . et del 3º che comincia hec minima . potrà ben dire il P. Canisio da chi hà riceuuto queste informationi, et altre seguenti, com' è la 4º che comincia hec noua . et è utile benche non di piu autorità che le precedenti. Il 5º che comincia quiuis non sappiamo ne intendiamo bene che cosa sia, Ma ben si sà non essere cosa autentica, ne anche il 6º che comincia ex proemio quamuis. Del 7º che è il modo di scriuere, et comincia si come nella prima, questo solo dirò che non ci è altro modo approuato di scriuere senon quello che si mandò in latino fatto dopo la congregatione. L' ottauo che comincia gerit Christi personam, è instruttione. Il nono che è l' offitio del visitatore se è l' ultimo che si mandò tiene autorità. De tutto il resto che seguita una risposta sola basta, et è che le vltime cose mandate per nostro padre doppo la Congregation generale hanno autorità le altre non hanno obligatione alcuna ma possono seruire di ricordi con libertà“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 67[a]).

Quid Hoffaeus Canisio responderit, v. infra, ep. n. 1662.

1656. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 7. Maii 1569.

Ex autographo (2º; 3¼ pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183 n. 236 (f. 96 97). Litteris usus est et complura ex iis ad verbum expressit *Sacchinus*, Can. 263—264. Earundem caput primum posuerunt: *Boero*, Can. 336—337 (italice ex autographo versum); *J. M. S. Daurignac*, Histoire du Bienheureux Pierre Canisius, Paris 1866, 316—317 (gallice ex Boero); *Michel*, Can. 337—338 (gallice).

Gratias agit Borgiae, quod provincialis officium transtulerit in P. Hoffaeum; cui se totum permittit. Monachii et Ingolstadii varia se negotia collegiorum curasse. P. Gallum Societatis desertorem beneficium ecclesiasticum venari. Monachii animos offensos esse per P. Stevordianum pro contione Franciscanos de 5% reprehendentem. Se cum duce egisse de eo Monachio avocando, de P. Schorichio officio protestantium de fide interrogandorum liberando, de mutationibus faciendis etc. Stevordianum dimittendum esse. De convictu ingolstadiensi, patronis monacensibus, tragoedia, stipe pro templo romano petenda, P. Schorichio aliisque ad gradus academicos promovendis, P. Peltano ab oboedientia rectoris exempto, fratribus laicis, studiis Dilingae a se resumendis, contionibus templi S. Mauritii, re pecuniaria, libro P. Turriani.

† Pax Christi Jesu nobis aeterna.

Admodum Reuerende Pater.

Scribo has ultimas Prouintialis indignus. Maximas uero gratias ago Diuinae bonitati et P. T. me tandem hoc onere, quod annis fere

14 sustinui, liberatum esse, eumque successorem dari[1], quem sum expertus et meliorem, et sapientiorem, et aptiorem huic difficili prouintiae pro dignitate administrandae. Hoc vnum interim non possum a P. T. non precari, vt pro ijs quae tot annis ego contra offitij mei rationem persaepe commisi et praetermisi, poenitentiam non leuem iniungat absoluto. Deinde maiorem in modum peto, ut suis precibus nouam mihi mentem[2] impetret a Deo, vt rite cognoscam et aestimem digne gratiam modo mihi factam, in qua me totum colligere, et quod misere hactenus neglexi, aliqua ex parte compensare possim. Ad nouum P. Prouintialem scripsi rogans, ut de me libere statuat, me libenter, duce Christo non minus quam alium subditum, esse pariturum. Tum quaecumque ad collegia singula pertinent, diligenter ei perscripsi, ut norit statum omnem prouintiae, et praesentibus prouideat incommodis pro sua quidem sapientia. Nec dubito, quin haec Praepositi mutatio non solum mihi solatio, sed etiam alijs uoluptati et commodo futura sit in Christo domino nostro[3]. Jpsi honor, decus et gloria[4].

Cum vero idem P. Paulus, antequam P. T. literas 3° Aprilis datas[5] accepissem, ab Oenipontano collegio se abesse non facile posse scriberet, sum ipse profectus Monachium et inde Jngolstadium, vt plaeraque componerem, quae ad profectum illorum collegiorum spectabant. Habui comitem in hoc itinere Rectorem Diligensem[6], quod suaderet ita medicus ualetudinario, vt peregrinando sese recrearet, atque ualetudinem confirmaret. Monachij sic satis habent omnia post discessum Doc. Thomae[7], qui nullam nobis praebet spem uitae melioris, neque sollicitus est, uti dicit, de votorum suorum solutione, uel de Pontificis excommunicatione in apostatas lata[8], sed se tantum expectare testatur testimonium a nobis conscriptum, quo se apud exteros tueatur. Venatur interim conditionem, ut ecclesiastico benefitio se et suos alere possit. Princeps et Cancellarius Bauaricus[9] pollicentur, nobis nihil admonentibus, se huic Doctori nihil in Bauaria concessuros: tantundem promisere illi curam parochialem ambienti Canonici Augustani[10]. Nunquam hic Pater Cardinali nostro[11] placuit, sicut neque D. Chunradus[12], cum ambo Dilingae uiuerent, etsi de illorum moribus nihil compertum haberet. Solet enim in huiusmodi personis agnoscendis et iudicandis non fallax esse diuinator.

Praecipua mihi cura Monachij fuit, vt P. Martinum[13] inde transferrem, qui post meum ex Jtalia reditum peius habuit solito, qui nec ipse Monachij manere uoluit diutius, cum se Principi et alijs ingratum in contionibus esse cerneret. Nam grauiter multos offendit, perstringens

---

[1] P. Paulum Hoffaeum. [2] Cf. Ez 11, 19; 18, 31; Eph 4, 23 etc.
[3] Rom 6, 11 23. 1 Cor 15, 31 etc.
[4] Rom 16, 27. 1 Tim 1, 17. Apc 5, 13 etc. [5] Vide supra p. 291.
[6] P. Theodoricum Canisium. [7] Galli. [8] Vide supra p. 297[1].
[9] Albertus V. et Simon Thaddaeus Eck. [10] Vide supra p. 304.
[11] Truchsess. [12] Swagerius. [13] Stevordianum.

Franciscanos multis illic charos, et ordines omnes mendicantium, quos pro contione taxarat, et a quibus ipse uicissim publice fuit reprehensus. Causam nouae turbae dedit materia de usuris a P. Martino tractata, sed immodestius, et in qua reprehendit eos quos dixi, uelut coecos duces coecorum[1], qui sunt eo vitio contaminati[2]. Per hanc occasionem egi cum Principe seniore[3] coram, et placaui monachorum offensos animos, ut promiserint se nullum amarulentiae signum esse daturos amplius, sed se hoc condonaturos P. Martini uehementiae. Princeps uero mecum egit familiariter, cui cum proposuissem de abducendo mecum P. Martino, de cuius discessu iam ante fuerat constitutum, rogauit statim, quo illum destinare uellemus. Respondi, quod Herbipolim ire cuperet, ubi se gratum fore satis cognouerat ex Episcopi Herbipolensis[4] Consiliarijs, qui illum amanter inuitarant: sed nihil de eo adhuc nobis definitum esse[a]. Princeps uero dixit, placere quidem sibi, ut P. Martinus ad tempus abesset, sed quod optaret eius reditum ad Quadragesimam, quia notus et gratus esset Monachij contionator. Vbi respondi, non defuturum nobis contionatorem alium, si redire ille non posset eo tempore. Monui etiam de successore P. Schorichio, qui Monachij mansurus esset[5], et quem optaremus quiete vacare suae ualetudini, ut quam saepe sentit afflictam, nec utile uideri, vt idem in examinandis haereticis, qui proscribuntur et eijciuntur, occuparetur. hinc societatem nostram augere sibi multorum odium, et maiorem fructum impediri posse, quem cupiamus in Bauaria promouere[6].

a) *Sequuntur vv.* ubi commoraretur, *oblitt.*

---

[1] Mt 15, 14; 23, 16 24. Rom 2, 19; cf. Lc 6, 39.

[2] P. *Georgius Schorichius* S. J. Monachio 2. Iunii 1569 P. Ioanni Polanco *scripsit: „Il Duca s' era vn poco sdegnato contra il P. Martino, per hauer predicato .5. per cento no esser licito, et massime a frati di .S. Francesco. Dominico et altri ... Franciscani in queste vande tengono esser licito coram deo ... et non fanno scrupulo veruno" (ex archetypo; G. Ep. X f. 189[a]). Felicianus Ninguarda O. Pr., cum m. Februario a. 1574 Monachii monasterium Franciscanorum Observantium visitaret, disciplinam in eo religiosam vigere cognovit (*K. Schellhass,* Akten zur Reformthätigkeit Felician Ninguarda's, in „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven ... herausgeg. vom K. Preuss. Hist. Institut in Rom I, Rom 1898, 247—248; cf. etiam *Parth. Minges* O. F. M., Geschichte der Franziskaner in Bayern, München 1896, 73—74 94—95).

[3] Alberto V. [4] Friderici a Wirsberg.

[5] Schorichium sub initium m. Iunii pro Stevordiano in templo collegii sive augustiniano contionatoris munere fungi coepisse intellegitur ex eiusdem *Schorichii* *litteris, quas modo dixi.

[6] Albertus V. iure per pacem religionis augustanam confirmato superioribus iam annis interdum usus erat: Eos, qui catholicam religionem profiteri pertinaciter recusarant, ex Bavaria exire iusserat. Anno autem 1569 idem copiosius et acrius praestare coepit. Ita — id quod haud scio an usque adhuc ignotum fuerit — P. *Georgius Schorichius* S. J. in *litteris, quas supra (adn. 2) dixi, haec narrat: Quadragesimae tempore Landishutum ad Guilielmum „principem iuniorem" perlatum est mandatum patris, ex quo ille magnum gaudium cepit: Mandavit Albertus, ut

Praeterea egi gratias principi, quod confirmare uoluerit literis authoritatem eam, quae superioribus nostris ad suos in Bauaria gubernandos libera esse debet, praesertim circa personarum mutationem, cum ita res postulat. Respondit autem, quod ad mutationem contionatorum et professorum[a] spectat, hoc incommodum accedere, ut qui noui succedunt, non aeque ac priores, placeant, cum sint minus perspecti atque commendati: nec minorem quidem rationem a nobis habendam esse gymnasij ueteris Jngolstadiensis, quam scholae Dilingensis, de cuius conseruatione non pauci dubitarent. Concludebat demum, se hoc desiderare, ut non nisi se praemonito, fiant mutationes in transferendis nostris quos habet Bauaria, contionatoribus atque professoribus. Respondi ego, me scripturum de eius voluntate ad P. T. quae iam ante scripsit, mutationes huius modi non facile, neque sine causis, quae momentum habeant, futuras esse[1]. Demum inter alia praedixi fore, vt Doc. Paulus rediret ad gubernationem prouintiae, me ad scriptionem reuocari Pontificis authoritate.

Nunc ad P. Martinum redeo, cui omnino dissuasi, ne Herbipolim peteret, cum Colonia esset illi designata. Videbam enim Franconiam ad sanandos Patris huius morbos obesse, intelligebam non placere illum Rectori[2], praeuidebam[b], etiamsi uellent nostri, ex eo illum loco amoueri non posse, nisi cum Episcopi, Cleri et populi quadam perturbatione. Hic mihi primum bonus frater ualde contradixit: deinde annuit, sed ita, vt constans in hac maneat sententia, se Coloniam nec posse, nec uelle progredi. Plenus est suspitionibus, parum honoris hinc sibi accessurum, quod ita transferatur, re ueluti male gesta, et qui retrudi debeat in pistrinum, et suspectus esse possit plaerisque. Quicquid autem promitteremus et admoneremus, nihil effici potuit, sed conclusit tandem, se in Vrbem esse scripturum, et Jngolstadij quidem, ubi nunc haeret, P. T. responsum expectaturum. Jnterfuit his consilijs Rector Jngolstadiensis[3] et Dilinganus, qui norunt, quantis laboribus mihi constiterit cum hoc fratre agere Monachij et Jngolstadij.

a) *Sequuntur vv.* qui sunt Jngolstadij, *oblitt.* b) *Sequitur* illum, *oblitt.*

---

quotquot Landishuti consiliarii, senatores, cives de fide suspecti essent, per decanum et Schorichium interrogarentur; quod cum a paschate per multos dies factum esset, compertum est alios eucharistiam sub utraque specie sumere velle, alios tempus ad deliberandum petere, alios malle exsulare quam inter missam communionem sumere vel papae oboedire: „Vedendo adunche il Principe la dificultà de la cosa, mi mando al improuisto a Monachio al suo Signore Padre con vna luonga relacione la qual hò letto al Padre Canisio, et al suo fratello, imperocche l' vno, et l' altro era alhora in Monachio." Dux deinde Landishutanis praecipere statuit, ut quisquis catholicus esse nollet, et urbe et terra excederet. Eandem severitatem Monacensibus adhibere statuit. Ad quam cum Schorichii operam sibi depoposcisset, is eam detrectavit, quod Monachii doctores theologiae praesto essent, ut Ioannes a Via, Georgius Lautherius, Ionas [Adlerus] etc. (l. c. f. 191[b]—193[a]). Monachii haec quaestio habita est a 27. Iunii ad 6. Augusti 1569 (*Riezler* l. c. IV 547).

[1] Cf. supra p. 123. [2] P. Georgio Bader.

[3] P. Martinus Leubenstain.

Dicam uero simpliciter, quid ego sentiam, scribet et P. Prouintialis, quid sibi uideatur de toto negotio, quod illi sedulo exposui. Putarim cito respondendum P. Martino, ut ne maneret in hac prouintia, ubi locum habere non poterit, praeterquam Monachij, nisi Principem uelimus grauiter offendere. Monachium uero illius morbos alit et fouet uehementer. Quoniam uero non expedit, inuitum illum in aliam mitti prouintiam, ab omnibus autem abhorrere uidetur prouintijs, donari posset Principi Bauariae, sicut aliquando uisum quibusdam fuit[1], aut, ut mihi uidetur, dimittendus esset prorsus e societate. Nam quod ipse cupit et scribit[2], vt contionatorem ad tempus agat Salisburgae, et interea uiuat sub obedientia, periculosum fore censeo tum ipsi, qui hac libertate futurus uidetur multo deterior, tum nobis, in quorum capita redundabit[3] facile, quicquid ille peccauerit, qui nomen et titulum gerit societatis. Compatior sane bono fratri, quem diuinant omnes tum in corpore, tum in animo pessime habiturum, cum primum auulsus erit ab hoc corpore. Quin et ipse perniciem suam hinc secuturam praeuidet ac fatetur. Sed non intelligo, qui possit diutius a nobis retineri, qui se praebet tot modis incorrigibilem, qui toties ad scandala relabitur, qui plenus est diffidentiae spiritu[4], ut dicat, se non posse in hac vocatione manere, et obseruare regulas, qui demum sic indulget carnis libertati, vt in externa honestate[a] et disciplina non possit conseruari. Doleo interim quod illius discessus multorum offendet animos, cum Bauaria celebriorem non habuerit contionatorem aliquot ab hinc annis. Verum nullam uideo spem reliquam, in sanandis morbis huius[b] ueteratis, praesertim cum prorsus nutet in fundamento vocationis. Haec satis de mea quidem sententia.

Jmpetraui quoque Monachij, vt conuictores nostros in domo Jngolstadiana dimittere liceat, sicut P. T. postulauit[5]. Fauent nobis iuniores Principes[6], amat societatem inprimis Cancellarius, cui multum debemus. Tragoediam egerunt scholastici coram Principe, et feliciter quidem. Rector[7] diligenter suo fungitur munere, quem admonui, vt P. Schorichium tractet suauiter ac dissimulanter . de illo autem plura fortasse P. Prouintialis.

Literas P. T. Principi scriptas de re pecuniaria, quae in templum nouum conferatur, P. Schorichius reddet opportune, simulque commendabit causam Principi diligenter, apud quem certe ualet gratia. Eidem Patri secundas tradidi, nam priores quae de promotionis gradibus agebant, ut sum iussus, laceraui. Caeterum non accepi alteras a

a) *Duo vv. sqq. a C. in margine addita sunt.* b) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

---

[1] Ita visum erat a. 1566 P. Hieronymo Natali visitatori; v. Epp. *Nadal* III 294—295 et *Can.* V 767.

[2] Vide quae ex Stevordiani epistula sub ipsas has litteras ponentur.

[3] Ios 2, 19. [4] Eph 2, 2; cf. ib. 5, 6. [5] Vide supra p. 258.

[6] Guilielmus, Ferdinandus, Ernestus, Alberti V. filii.

[7] P. Dominicus Menginus.

D. Pfistero scriptas ad eundem, quarum facta est mentio [1]. Animaui autem P. Schorichium, ut Monachij se colligat, et quicquid otij consequi potest, ad studia repetenda et prosequenda conferat, atque ita sensim se praeparet ad futuram promotionem, cum visum erit superioribus.

Aptiores ad promotionis gradus mihi uidentur P. Rabenstain, P. Caspar [2] Anglus, P. Gerardus [3], P. Henricus Arboreus, M. Richardus [4]. sed egent plaerique maiore studio, quidam etiam ex his impediti Marthae offitio [5].

Scribet Doc. Peltanus ad P. T. ut mihi promisit, seque abhorrere dicit a professione 4 uotorum, postquam legit Constitutiones [6]. Visum fuit P. Paulo, ut Rectorem eius [7] liberarem summa cruce, quam sustinebat in illo gubernando, utque sinerem, occulte P. Peltanum exemptum esse, quia nisi suae libertati relinqueretur, quies collegij non posset conseruari. Egi cum illo suauiter Jngolstadij, reseruans eius morbos medico sapientiori.

Christophorum cocum experimur admodum difficilem, an uero sit alio transferendus, praesertim cum Senenses illum repetant, P. Prouintialis iudicabit, sicut et de Friderico nunc Oeniponti degente [8].

Cogitaui Dilingam petere, ubi maiorem studiorum uideo commoditatem mihi fore. Persuasum est Fuggeris, vt bona uenia sinan[t] me renuntiare huic cathedrae [9]. De alijs certiorem reddam P. Prou[in]tialem.

Accepi literas de reddenda Velseris pecunia, quae isthic numerata et accepta fuit. Peto veniam, quod non miserim antea, cum ignorarem, quanta summa opus esset, et quot equi emerentur. Curabitur, vt soluatur summa debita. De centum aureis, quos adfert Anglus [10], P. Prouintialis decernet.

Gaudeo inuentum et allatum huc opus esse P. Francisci [11], quod etiam typis excudetur Dilingae, sed prius correctum a Patribus, ut est Romae constitutum. Dominus Jesus P. T. diu nobis conseruet, cui me commendo supplex, et iterum ueniam peto, quod [a] saepe munus iam depositum male administrauerim [b]. Augustae 7 Maij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo patri, P. Francisco Borgia, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

a) *Sequitur* eam *vel simile v., oblitt.* b) *Ita C. correxit ex* administrauj.

---

[1] De his epistulis v. supra p. 283 291.
[2] Haivodus. [3] Pastelius. [4] Flaminius.
[5] i. e. domesticis curis et ministeriis; cf. supra p. 289[3].
[6] Cf. supra p. 266[7] 292[1]. [7] P. Martinum Leubenstain.
[8] De Christophoro Amschamer et Friderico Delphtensi fratribus laicis vide supra p. 143 228 267 292.
[9] Sacro suggestui templi S. Mauritii.
[10] P. Ioannes Rastellus anglus.
[11] Turriani „De Hierarchicis Ordinationibus"; v. supra p. 198 275.

Canisius Borgiae una cum hac epistula *litteras P. *Martini Stevordiani,* quarum in ea mentionem facit, misisse videtur; ita autem Stevordianus ad Borgiam Ingolstadio 4. Maii 1569 scripsit: „Duodecim ni fallor iam anni elapsj sunt, Reuerende pater, ex quo coepi persentiscere varias, et graues mentis perturbationes, et inquietudines, a quibus me hactenus liberare non potui, quae adeo graues fuerunt, vt etiam ante tempus canos contraxerim, hanc autem perturbationem non parum auxit p. paulus Hoffaeus, quj dum viceprouincialem ageret, in haec verba ad me scripsit, p. Martine, nisj Monachio discedas, dimitteris a Societate, quod cum illustrissimus princeps intelligeret, aegerrime tulit, literasque commonstrauit, in quibus Reuerenda P. T. suae Celsitudini, et me, et p. Schorichium concessit . quare literae p. pauli nullum robur habere potuerunt, vt inde recederem. Modo vero venit Monachium R. P. Canisius Prouincialis, qui omnem mouit lapidem, vt me Monachio abstraheret, quod et fecit, illustrissimo nostro principe annuente, ea tamen lege, vt reuoluto anni spacio, redeam, proponebat P. Canisius quonam proficisci mallem, respondi, Herbijpolim[a], quod et ipsj placuit, sicque Monachiensibus ualedixi, et Herbijpolim[b] [?] me concionatorem acturum dixi, Cum autem ingolstadium peruenissemus, mutata sententia, me Coloniam mittere voluit, a qua profectione cum animus maiorem in modum abhorreret, appellaui ad R. P. T. petiuique hic ingolstadij remanere tantisper, donec responsum a R. P. T. accipiam. Ratio quae me permouit, haec est; videor mihi intelligere p. Canisium, nihil intendere aliud, quam vt prorsus me a superiori germania amoueat atque in partes inferiores tanquam abortiuum, et inutilem hominem retrudat, vt iam tertio redeam ad primam probationem, relicto concionandj talento. Ego ingenue id fatebor R. P. T. me spiritum Societatis omnino perdidisse, nec videre modum, aut rationem vllam illum recuperandj, deficio in dies magis ac magis et crescunt animi perturbationes." Rogat deinde Borgiam, sibi permittat, ut experimenti faciendi gratia per annum Salisburgi archiepiscopo [Ioanni Iacobo Khuen a Belasy] operam praestet; ubi se apud P. Felicianum [Ninguardam O. P.] sibi amicissimum habitare posse sperat. Ita quidem Stevordianus; aliter vero P. *Paulus Hoffaeus* praepositus provincialis sentiebat; hic enim Oeniponte 20. Iunii 1569 Borgiae *scripsit: „Audio Principem Bauariae omnibus modis conari vt redeat Pater Martinus Monachium: vrget idem Rector et Schoritius, sed nec P. Canisio nec mihi placet: consultum videtur vt P. V. relinquat in prouintia potestatem hominem e societate dimittendi si res postulet[c]. Rhenani nullo modo volunt P. Martinum" (ex autographis; G. Ep. X f. 116ª 217ª). *S. Franciscus* autem *Borgias* Stevordiano ad litteras, quae modo positae sunt, respondit: „P. Canisius amat te sicut et nos omnes in domino nec [in] inferiorem Germaniam relegatum cupit, sed ad tempus cum P. Leonardo[1], ut cum amico et P. spirituali, iucunde simul et cum fructu versari expetit, quod et mihi certe multum probatur ... nec solius P. Canisij, sed communis illi nobiscum haec sententia est, quod ad secessum aliquem, quam maxime opportunus sit locus Coloniae. Non cogeris autem coloniae haerere, nisi quamdiu ipse uoles et renouatis uiribus spiritualibus redire licebit in Superiorem Germaniam, et Herbipoli etiam ad tempus si placuerit, subsistere." Deinde P. Antonio Vinck provinciae rhenanae praeposito *Borgias* Roma 27. Iunii 1569 *scripsit: Iustis de causis Coloniam a se mitti Stevordianum; qui si provinciam rhenanam detrimento afficeret, Vinckio permitti, ut in Germaniam superiorem eum remitteret; sin autem ille Herbipolim migrare vellet, id ad tempus ei concedendum esse, nisi forte aliis damno esset; quodsi damno esset, ad Hoffaeum eum remitti posse (ex harum duarum epistularum apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 270 278ᵇ; ex priore plura posuit gallice *Suau* l. c. 467—468).

Borgias Canisio respondit 15. Iunii 1569.

a) *Sequuntur vv.* vt et*, a Stev. oblitt.* b) *Sic; scribendum fuisse videtur* Herbijpoli. c) *Quae sequuntur, ab Hoff. in margine addita sunt.*

---

[1] Kessel, rectore collegii coloniensis; cf. *Can.* V 90 193 210.

1657. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 7. Maii 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 67 f. 252ª—253ᵇ.

P. Pastelius. Fr. Rotarius. Placet Canisium Augustae manere; ibi enim simul et litteris operam navare et contionando ad S. Mauritii Fuggeris gratificari poterit. Revelationibus, quas Ursulae Fuggerae factas esse Canisius scripsit, haud ita facile fides tribui debet; Fuggera ipsa hortanda est, ut ab illusionibus daemonis sibi caveat; cui securius erit ea facere, quae in Dei honorem et hominum utilitatem cedant. Viatica et aliae res pecuniariae. Peropportune et a Bavariae duce et in synodo salisburgensi de collegio germanico iuvando agitur; in quod ne mittatur quisquam, antequam Socii romani moniti responderint; brevi mittentur collegii regulae. Quinam ad ordines sacros idonei sint, significetur; tametsi eos primum tria vota sollemnia nuncupare oportet. P. Schorichium Canisius monebit de stipe pro templo romano a duce et a reginis petenda. Raymundi Fuggeri morbo medicus admovebitur. De imagine B. M. V. exprimenda agi coeptum est. Collegium halense iam est admissum. Hoffaeus in locum Canisii provincialis substitutus. Canisii valetudini expediet, ut interdum ex urbe excurrat. Idem P. Gallo litteras, quibus ex Societate dimittitur, tradet. Flaminius.

Pax *etc.* Si son riceuute le lettere de V. R. di 2. et 16. del passato, et per la difficultà che V. R. mostra de rimouere il P. Vendilino[1] di Augusta, et qua prima mi parse se intendeuano si era fatta la risolutione ala quale tandem pare s' inclinano anche di là, cio è che il P. Gerardo[2] stessi in Jspruch, et per aiuto del P. Rettor di[a] Dilinga[3] si mandò di qua nostro fratello Georgio Leodiense il quale si fara sacerdote alle prima 4. tempora che occorreranno[4].

Del restar v. R. in Augusta, pare sia molto conueniente per che senza mancare al suo studio necessario per quel che scriue, potra sodisfar ala cathedra di S. Mauritio, quantunque N. Padre non ha promesso continuatione delle prediche che[b] [?] oltra la Pasqua, ma etiam che non ui sia promessa, per quello che si deue à quelli Signori[5] pare si debbia fare quel che si puo.

Si è inteso quel che V. R. scriue di quella persona amoreuole et benefatrice[6], quanto ale reuelationi che ha hauute dela riforma dela Chiesa, et boni successi dela Compagnia et unione col Pontifice .etc. et quantunque leggiamo nela Scrittura prophetias nolite spernere[7] et la purità et zelo santo di quella persona fa che tanto più fede si possa dare alle sue cose, pur conforme al conseglio del medesimo Apost. nolite omni spiritui credere[8] conuiene star sopra di se al credere et la detta persona anche pare debbia essere admonita à non rendersi facile à credere siano tali reuelationi d' Iddio,

a) de di *ap.* b) *Sic ap.; an hoc* che *delendum est?*

[1] Völck. [2] Pastelius. [3] Theodorici Canisii.
[4] Georgius Rotarius; v. supra p. 307.
[5] Fuggeris; v. supra p. 226 243 268.
[6] De Ursula Fuggera; v. supra p. 288—289. [7] 1 Thess 5, 20.
[8] Hoc tamen non est S. Pauli, sed S. Ioannis, 1 Io 4, 1.

anzi prouar li spiriti an ex deo sint[1]. et non esser troppo dedita à simili riuelationi ne se transfiguret angelus sathanae in angelum lucis[2]. se troua qualche attaco de curiosità o estimation di se, o mancamento di uera humiltà, et quello che non puo mancare, et doue non si può errare, è l' attendere ale bone et sante operationi ad honor diuino et aiuto de i prossimi, et l' obligo che ce uerso detta persona fa che questo si scriua tanto più alla distesa quantunque preghiamo Jddio nostro Signore che quella riformatione successo et unione riesca come à detta persona dice esserli riuelato.

Dell' andata del P. Bonauentura, P. Gioanne, et fratelli Georgio et Eduardo[3] gia si è scritto, se pigliorono 130. scudi per loro, et in effetto non bastorono, et alcuni de più si sono spesi, massime intrando il uiatico del fratello Cornelio[4] in detta summa et non si pagando quì per li scudi se non à rispetto d' undici giulij, ualendo il scudo d' oro più gia auisai per altra[5] che intorno à 75. scudi d' oro d' una elemosina offerta à Roma ha N. Padre applicato ala Superiore Germania specialmente per il uiatico di Eduardo et le spese che fara ala Prouincia se la sua indispositione durera qualche tempo.

Ci ha dato V. R. una bona noua auisandoci come l' Jllustrissimo Duca di Bauiera[6], tratta da seno non solamente che il Collegio germanico sia raccomandato al Papa, ma anche aiutato di là, et che di cio si tratti ne la Synodo Salisburgense, che certo sarebbe da desiderare che quiui ui fossi un gran Seminario de operarij todeschi per dentro et fuori dela Compagnia. tuttauia accio si tengha loco preparato per quelli che uerranno, auanti di mandare alcuni, pare à N. Padre si debbia scriuere et aspettar risposta, massime in questo tempo che il collegio sta tanto pieno, si manderanno anche un di questi giorni le regule stampate di detto collegio germanico accio si possa dare informatione à quelli che uorranno uenire, et l' habbino ancora quelli che li uogliono mandare[7].

Essendo necessarij confessori per la Prouincia conuerra siano representati quelli che pareranno atti per pigliare li ordini sacri, et si ben debbiano essere professi di tre uoti prima che siano promossi[8]

---

[1] 1 Io 4, 1. [2] 2 Cor 11, 14; 12, 7.

[3] PP. Bonaventurae Paradinas et Ioannis Rastelli, FF. Georgii Rotarii et Eduardi Rastelli; v. supra p. 307. [4] Sibenburger.

[5] Hanc epistulam Polancus ad P. Hoffaeum dederat. [6] Albertus V.

[7] Praeter collegii constitutiones ab ipso S. Ignatio a. 1552 conscriptas eo tempore exstabant regulae, quae, cum praeter „alumnos" etiam „convictores" recipi coepti essent, compositae erant („probabiliter", inquit Schröder) a P. Laurentio Magio (rectore ab anno 1556—1561); exstabant praeterea novae constitutiones, quas P. Iosephus Cortesonius collegii rector a. 1564—1567 conceperat sive adumbraverat. Constitutionum (per P. Ant. Possevinum) emendatarum summa quaedam brevis sive collegii „prospectus" Romae typis exscriptus est a. 1573 (*Frid. Schroeder* S. J., Monumenta quae spectant primordia Collegii Germanici et Hungarici, Romae 1896, 55—77). [8] Vide supra p. 122[5].

non si lasci per questo di representare chi sara idoneo per li ordini, perche N. Padre considerata la informatione si risoluera[a] à quello che giudicara espediente, et benche questo si doueua scriuere al P. Prouinciale Paulo[1] già che ha dato occasion la lettera di V. R. bastara che lei li mandi questo capitolo.

Andando N. Padre General à Loreto mi lasciò fra le altre memorie che se scriuessi al P. Schorichio sopra quelle limosine[2] intendendo del Duca di Bauiera et delle Regine, io non li scriuero pur questa uolta, ma V. R. si hauera commodità potra far l' officio, benche spero non si sara smenticato tornato che sara di Lanzuta dopo la Pasqua.

Raymundo Fuggero si cominciara à curare dimane piacendo à Jddio, senza fuoco ne ferro.

Vn di questi giorni uenne à casa l' Agente deli Signori Fuggeri[3], hauendo io sollicitato che si lasciassi uedere per conto di quella Jmagine, et restammo che il di seguente uerrebbe con un certo pittor uenuto di Germania, ma non è più uenuto, et subito che uerra li faranno uedere la Jmagine[4] et io li ho offerto che si uuole un altra simile gliela faremo fare al medesimo pittore che ha fatto quella di N. Padre se lui non uorra alcun' altra. questo dico perche v. R. intenda che non si è mandato la imagine che la causa non é dela parte nostra, et hauendosi di portar in Germania, sara bene forsa che si faccia in tella più presto che in tauola, pur in questa parte si ha di sodisfare al desiderio de chi la ricerca.

All' Arciduca et Regine sue sorelle[5] si é fatta risposta concedendoli il collegio di Halla al modo che lo ricerchauano, et perche si é scritto del tutto al P. Paulo[b] per mano del Cardinale di Augusta, non replicaro il medesimo[6]. quello che quà se risolse era anche il parere

a) *In ap. sequitur* di, *a libr. oblitt.* b) *In ap. sequitur v., quod ita oblitteratum est, ut iam non possit legi.*

---

[1] Hoffaeo.

[2] Pro templo Romae apud domum professam Societatis exstruendo; vide supra p. 283.

[3] Michael Leonardus Mair sive Mayer (Cod. „1569 Herrn Hannsen Fuggers Copier Buch .№ 9" [Augustae in archivo fuggerico] f. 55[a] 71[b]. Cod. vindob. 7447 f. 45). Cf. supra p. 201 226.

[4] Imaginem Beatae Mariae Virginis expressam ex illa, quam a S. Luca pictam esse ferebant et Romae in ecclesia Sanctae Mariae Maioris asservabant; vide supra p. 261.

[5] Borgias ea de re Roma 29. Aprilis 1569 epistulas duas (unam sua manu, alteram manu aliena) ad Ferdinandum II. archiducem, Roma 30. Aprilis 1569 unam ad Magdalenam et Helenam reginas dedit; quas ex latino sermone in germanicum versas edidit *Rapp* l. c. 61—67.

[6] *Polancus* Roma 30. Aprilis 1569 P. Paulo Hoffaeo ad eius litteras 1. Martii 1569 datas *respondit: „La risolucion di nostro Padre é, contentar questi Signori in tutto quello che domandano essendo le cose come sono fattibile senza contrauenir al nostro instituto in modo che si accettara il Collegio in Hala come à V. R. pare. ... Circa la fundacione di questo collegio ouero casa di probatione futura, non dubitamo che faranno queste Signore quello che potranno, per lasciarla bona, et la

del medesimo P. Paulo et P. Lanoy, si potra trattener lì il P. Paulo qualche tempo, si ben habbia la cura dela Prouincia et faccia alcuni scorsi fuora secondo che il bisogno lo ricercara.

La settimana passata ho scritto benche in breue la risolution di nostro Padre sopra il scaricar V. R. per adesso, del peso dela Prouincia accio si mandassino al P. Paulo la patente et lettere sopra questo negotio.

Ha fatto bene il Rettor de Dilinga di uenir in Augusta per ricreatione sua et aiuto dela sanità, et alle uolte credo conuerra che V. R. faccia il medesimo, di andar in una parte o altra, per il medesimo effetto, quantunque la residentia ordinaria sia in Augusta.

Si son uisti li scritti del D. Thomaso gallo, et ancora quello del Signor Cancellario[1], il quale pare ha fatto ben l' officio suo, ma quanto al Thoma uedera V. R. la risolution che se li manda per la inclusa quale V. R. li potra far dare poi che sta uicino ad Augusta[2], et il parer di V. R. et de altri de la Prouincia che allega ha resa più facile la dimissione.

Circa maestro ricardo[3] hiberno, penso che quando si mandò di quà, si mandò con animo di farlo promouere al sacerdotio, perche credo era gia in sacris, tuttauia per conto dela professione si scriuera à N. Padre á Loreto et come si habbia risposta subito si dara auiso. altro non occorre dir in questa se non raccomandarci *etc.* Di Roma li 7. di Maggio 1569.

Una cum hac epistula, ut ex ipsa intellegitur, Canisio missae sunt *litterae Roma 7. Mai 1569 a *Polanco* mandatu S. Francisci Borgiae ad P. Thomam Gallum S. J. datae; in quibus Polancus: „P. N. Praepositus Generalis“, inquit, „mihi iniunxit ut scriberem R. T. sibi quidem non uideri causam esse sufficientem ad eam dimissionem quam postulat, fratrum ac sororum aegestatem, quibus alia ratione quae ipsis fortasse utilior et T. R. securior et decentior est, subueniri poterat“; attamen ob „alias causas“ dimissionem istam concedit (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 253[b]).

Canisius Borgiae respondit 23. Iunii 1569.

1658. CANISIUS **PP. THEODORICO CANISIO, MARTINO LEUBENSTAIN, DOMINICO MENGINO,** rectoribus collegiorum Societatis Iesu dilingani, ingolstadiensis, monacensis.

Augusta Vindelicorum circa 7. Maii 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1665, et ex litterarum Schorii apographo (A) eodem tempore scripto, quod exstat in G. Ep. X f. 213[a]. Pars illa litterarum Schorii, quam pono, iam posita est (S) a *Sacchino,* Can. 263.

De P. Hoffaeo novo praeposito provinciali.

---

chiesa si accettara di presente poi che tal é la diuotion loro, et anche la casa di esse dopo la uita sua. ... Il comprar, come v. R. dice, altra casa bella et commoda, vedasi si sera espediente ouero affittarla, o pigliarla in altro modo“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 251[a]).

[1] Simonis Thaddaei Eck; v. supra p. 275.

[2] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur. [3] Flaminio.

Canisius Dilinga 15. Maii 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit de P. Paulo Hoffaeo (tunc Oeniponte rectoris officium, quoad collegio rector constitueretur, administrante), quem Borgias Germaniae superioris praepositum provincialem in Canisii locum paulo ante substituerat (v. supra p. 293): „Literas ad illum et meas et Romanas misi, tum Rectoribus omnibus de nouo superiore iam instituto significaui." Ac Fr. „Georgius Schorius" (Schornius, Schoran) S. J. in litteris annuis collegii ingolstadiensis, Ingolstadio 6. Septembris 1569 datis, haec ad eundem S. Franciscum Borgiam rettulit: „Visitauit nos etiam mense Maio R. P.[a] *Canisius, qui omnibus pietatis, obsequij, charitatis dedit exempla, cunctosque*[b] *his literis, quas post discessum suum remisit*[c]*, quibus se officio, quo annis quatuordecim functus erat, abdicabat, atque R. P. Paulum tuae R. P. uoluntate, et mandato Praepositum Prouincialem declarauit, uehementer commouit."*

1659. FERDINANDUS II. archidux, Austriae superioris princeps CANISIO. Oeniponte inter ineuntem et medium Maium 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1665.

Canisius Dilinga 15. Maii 1569 ad S. Franciscum Borgiam scripsit de contione parochiali, quam Oeniponte ab aliquot mensibus P. Paulus Hoffaeus habebat (in aula archiducis P. Antonius Kleselius contionabatur; v. supra p. 283): „Scripsit ad me Princeps Ferdinandus ualdeque contendit, ut in posterum duos illi contionatores praebere pergamus Oeniponti, siue maneat, siue discedat nouus P. Prouintialis. Respondi, ad eundem P. Prouintialem hoc pertinere negotium, qui sit de eo coram acturus."

1660. CANISIUS **FERDINANDO II.** archiduci, Austriae superioris principi. Dilinga (Augusta?) inter 7. et 15. Maii 1569.

Vide epistulam superiorem, n. 1659.

1661. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris praeposito provinciali. Dilinga (Augusta?) inter 7. et 15. Maii 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1665.

Dissuadet ei, ne duos contionatores Oenipontanis concedat.

Canisius Dilinga 15. Maii 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit: Ferdinandum II. archiducem, cum per litteras a se petisset, ut in posterum quoque duo contionatores Oenipontanis darentur, a se remissum esse ad P. Hoffaeum (v. supra, ep. n. 1659). „Monui autem Patrem de mea sententia, non consultum uideri scilicet, ut hoc grande et perpetuum onus, quod nostris imponere uolunt ceruicibus, in nostros tollamus humeros, sed satis fore, si quemadmodum antea, ita nunc etiam vnum habeant contionatorem Oenipontani: periculum esse, ne breui Clesselius uel sponte, uel coacte

a) Maio P. *S.* b) exempla. Cunctos *S.* c) remissit *A.*

discedat: tum difficilius etiam futurum, vt bonum substituamus aulicum contionatorem: habendam praeterea rationem esse loci, quem nostri ut insalubrem metuant, et pauci diu sine incommodo ualetudinis ferre posse uideantur. Verum satis sit meam indicasse sententiam: iudicium omne sit penes P. T. et Prouintialem, cui fidenter commisi et committam omnia, quae ad procurandam hanc prouintiam spectant."

1662. P. PAULUS HOFFAEUS Germaniae superioris praepositus provincialis CANISIO. Oeniponte sub medium m. Maium 1569.

Ex Hoffaei ad Borgiam litteris autographis. G. Ep. X f. 114[a]. Iisdem litteris usus est earumque partem germanice versam posuit *B. Duhr* S. J. in Zeitschrift für katholische Theologie XXIII 613 et Jes. I 784.

Rogat eum, ut provincialis munus administrare pergat.

Hoffaeus Oeniponte 23. Maii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Binas accepi a P. V. quarum priores agunt de nouo officio mihi imposito, posteriores vero de admisso Collegio Halensi. Plus satis me hoc nouum onus aliquandiu contristauit: sed sperare me tamen facit quod vltimis literis ad P. V. scripsi quando de mutandis personis agerem et simul indicarem satis incommode me hinc discedere posse si quo casu noster concionator[1] *non recte se gereret: quamobrem etiam nostrj nildum sciunt de hac noua cura quod sperem illam progressum non habituram: et propter Jesum Christum et prouinciae salutem rogo suppliciter R. P. V. mutet animum et non cogat me ad onus hoc quod mihi et animae meae ruina futurum uidetur, multisque summum grauamen, quj senserunt quam molestum et acerbum sit sub hoc meo Pharaonico imperio sudare. Hac spe fretus non videor posse prouinciae negocia aggredj, quod etiam R. P. Canisio scripsi eumque rogauj vt vsque ad aliud ex vrbe responsum se non subtrahat a prouinciae cura."*

1663. GERWINUS CALENIUS typographus et bibliopola coloniensis CANISIO. Colonia inter initium Maii et initium Iunii 1569.

Ex Canisii autographo. Cod. colon. „Epp. ad Kess. I" f. 201.

De „Authoritatibus" excudendis, pecunia persolvenda etc.

Canisius Dilinga 18. Iunii 1569 ad P. Leonardum Kessel S. J. collegii coloniensis rectorem ita scripsit de Gerwino Calenio typographo coloniensi (v. supra p. 70), qui „Authoritates Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum" a Canisio in catechismo (Summa Doctrinae Christianae) breviter memoratas et a P. Petro Busaeo S. J. ad verbum expressas (v. infra p. 323) typis vulgare volebat: „Accepi quaterniones a M. Gerardo[a] *missos bis, hoc est, prima et tertia uice, nam secundo loco missos non accepi. . . . Spero autem isthuc iam allata esse, quae M. Gerardo*[a] *querenti respondi. Numerata est P. Theodorico fratri meo*[2]

a) *Scribendum fuit:* Gerwino; *vide quae sub ipsas has litteras dicentur.*

[1] P. Antonius Kleselius in aula Ferdinandi II. archiducis contionabatur; de quo v. supra p. 247 278.

[2] Rectori universitatis collegiique dilingani.

pars pecuniae, de qua idem scripserat una cum Materno Cholino[1]*: sed reliquum non soluit Augustanus bibliopola*[2]*, de quo Maternus ad me scripsit, utpote qui diem clausit extremum.*"

Canisium nomine „M. Gerardi" lapsu quodam memoriae sive calami significasse M. Gerwinum Calenium satis certo cognoscitur ex iis, quae Canisius in litteris ad Kesselium datis, quas dixi, de privilegio pontificio impetrando etc. scribit; v. infra, ep. n. 1672.

1664. MATERNUS CHOLINUS senator et typographus coloniensis CANISIO. Colonia inter initium Maii et initium Iunii 1569.

Vide epistulas nn. 1663 1676.

1665. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 15. Maii 1569.

Ex litteris autographis (2°: 1¼ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), quae exstant in Germ. 183 n. 237 (f. 139 et sq. non sign.), et ex schedula (8°; 1 p.), quae est et ipsa autographa et exstat ibidem, folio 139 adiuncta. Epistula usi sunt *Sacchinus*, Can. 262; *Boero*, Can. 336; *Braunsberger*, Katechismen 138; *Michel*, Can. 337[2].

De novo provinciali creato Socios certiores fecit. Gratias agit. Dilingam migravit. Cura valetudinis et pietatis. Socii augustani contionum mauritianarum onere levati sunt. Laboris litterarii socius. Fundatio collegii. „Authoritates" catechismi per Socios colonienses edendae; iubilaeum apud eosdem promulgandum.

† Pax Christi nobis aeterna,
Admodum Reuerende Pater.

Accepi litteras P. T. quibus confirmat suam sententiam, ut in offitio successorem habeam P. Paulum[3], eique reddi iubet literas iam ante missas de hac mutatione. Ego uero hac confirmatione non expectata, munus hoc libenter deposui, literas ad illum et meas et Romanas misi, tum Rectoribus omnibus de nouo superiore iam instituto significaui[4]. Atque iterum Deo et .P. T. gratias ago, quod me indignum tam patienter hucusque in administratione prouintiae tulerint, iamque tandem hoc graui onere liberarint, illo quidem substituto, qui possit et haud dubie uelit rectius hoc fungi munere. Nunc igitur me recepi Dilingam, ubi studijs, ut scripsi, commodius uaco.

Quod ad munus contionandi Augustae susceptum attinet[5], satisfeci D. Fuggero[6], vt bona eius venia discesserim, illeque mauult externum, ut inquit, quam nostrorum unum in sua fouere cathedra: quin externum quoque conduxit Ecclesiasten, tantum si consensus

---

[1] De hoc typographo coloniensi v. supra p. 71 168.

[2] Multum commercii erat Canisio cum Georgio Willer (de quo *Fr. Kapp*, Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert, Leipzig 1886, 134 479 480, et *Can.* IV 250 478 781—782; at vide infra p. 330[3]).

[3] Hoffaeum. [4] Vide supra p. 308 319.

[5] Ecclesiae collegialis S. Mauritii sacrum suggestum significat; cuius „patronatum" Fuggeri habebant; v. supra p. 226.

[6] Ioanni? Marco? Ioanni certe haec res maxime curae fuerat; v. supra p. 227, et infra p. 323[1].

accedat Principis Bauariae[1], quem expectat. Vnde gaudent nostri uehementer, hoc onere, quod perpetuum esse primum quidam uolebant, nos commode et cum gratia liberatum iri, ut nihil sit necesse in Mauritiana posthac cathedra nos laborare.

Scripsit ad me Princeps *[etc., ut supra p. 320]*. Monui autem Patrem *[etc., ut supra p. 320]*.

Habeo gratiam, quod P. T. tam humaniter agit mecum, et admonet de curanda ualetudine, deque mutando subinde loco animi recreandi causa. Vtinam internum hominem ego rite curare et promouere possem, adiutus praesertim precibus T. P. quibus me commendo maxime.

Judocus et Cornelius heri uenere Dilingam duce Christo[2]. P. Joannem[3] Anglum expecto, ut socium studiorum, quia grandis mihi restat uia[4], ut expediam quod institui, et egeo subsidijs in hac imbecillitate. Dominus nobiscum.

Gaudemus de facta cum Cardinale et fundatore nostri collegij[5] stipulatione, et speramus dotationem subsecuturam. Dilingae 15 Maij .1569.

R. P. T.

Jndignus filius Pet. Canisius[a].

Colonienses nostri magna cura collegerunt, et ex parte iam ediderunt scripturae et Patrum authoritates, quae in Catechismi nostri marginibus annotantur[6]. Sic enim uiri boni desiderabant, ut in lectorum et contionatorum gratiam separatim et integre transcripta ea loca[b] seu testimonia circumferrentur. Petunt insuper, ut collectoris nomen, nempe M. Petri Busaei nostri[7], praefigatur operi, et ego id

a) *Quae sequuntur, in schedula scripta sunt.* b) *Sequitur* circumferrentur, *oblitt.*

---

[1] Alberti V. Ioannes Fuggerus conducere volebat Iacobum Feucht († 1580) ex Pfullendorf Suebiae superioris oppido ortum (qui postea episcopus suffraganeus bambergensis fuit et contionibus scriptisque ecclesiam egregie iuvit); qui cum eo tempore Ingolstadii in ecclesia Beatae Virginis parochi adiutorem („Helffer") ageret et tum duci tum universitati parochiaeque in officia praestanda se obstrinxisset, *Ioannes Fuggerus* Augusta 10. Maii 1569 suo fratrumque (Marci, Hieronymi, Iacobi) nomine Alberto V. *scripsit, permitteret, ut Feuchtii opera ipsi uterentur. Quod cum Albertus fieri posse negasset, *Ioannes Fuggerus* per *litteras Augusta 23. Maii 1569 datas Feuchtium rogavit, ut alium contionatorem, qui in parochia quoque administranda Doctorem Simonem [Scheibenhart] iuvare posset, sibi provideret; ad id enim ipsum operam suam obtulisse (ex epistularum apographis eodem tempore scriptis, quae exstant Augustae in archivo fuggerico, Cod. „Herrn Hannsen Fuggers Aigen Copier Buch . . . N° 9" f. 44ᵃ 47).

[2] Cum Cornelio Sibenburger Roma discessit Iodocus Gripeius sive Griperius coloniensis; qui in Societatis provinciam rhenanam missus est (Germ. 67 f. 244ᵃ Rom. 78ᵇ f. 63ᵃ).

[3] Rastellum. [4] 3 Rg 19, 7. [5] Ottone Truchsess.

[6] De „authoritatibus" hisce, „Summae Doctrinae Christianae" annotatis vide *Can.* V 804.

[7] P. Petrus Busaeus noviomagus in collegii coloniensis catalogo a. 1569 conscripto vocatur „consultor [rectoris], catechista in superioribus classibus" (*Hansen* l. c. 785). De quo plura dicentur infra, in mon. litt. (31).

impetrem a P. T. ut bona venia fieri queat. Rogo itaque cum P. Leonardo [1], vt hanc gratiam illi et operi faciat P. T. cui etiam spero non displiciturum, ut breuem praefationem adiungam, lectoremque moneam de antidoto ex Patrum sententijs adductis accipiendo contra sectariorum calumnias, qui hoc ipsum Catechismi opus saepe ac multum oppugnant.

Queruntur etiam ijdem Colonienses, populum fraudari hactenus publicatione Jubilaei postremi [2], cum et Archiepiscopo, qui sit confirmatus, et Suffraganeo, qui sacros conferat ordines, omnino destituantur [3]. Cuperent igitur aliquam isthic rationem inueniri, ut legitime publicaretur hic Jubilaeus Coloniae, ubi magnum fructum ad multos inde rediturum sperarent.

Jdem indignus P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo patri, P. Francisco de Borgia, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

S. Franciscus Borgias Canisio respondit 15. Iunii 1569.

1666. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** Germaniae superioris provinciali. Dilinga (Augusta?) m. Maio (circiter medio?) 1569.

Ex Hoffaei autographo. G. Ep. X f. 114[b].

De P. Schorichio contionatore.

Hoffaeus Oeniponte 23. Maii 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit de P. Georgio Schorichio S. J., qui (Landishutae, ut videtur) cum Guilielmo (V.) principe versabatur (v. supra p. 311): „Nisi P. V. proprijs literis P. Schoritium ad cathedram Monachiensem reuocet ego nil amplius effecero quam P. Canisius, quem P. Schoritius satis audacter increpauit: an sic deceat, ego nescio: tantumdem, ni amplius, ab eodem mihi expectandum esse gratulando mihi scribit R. P. Canisius. Aulam sequitur, et vt ait P. Canisius, facit hoc de consensu P. V. Nunquam melius ego hominem rexero, quam si permittam quaecunque volet, id si fiet, aulicum potius quam religiosum nobis praebebit. Cupio sane scire quibus modis tractandus sit: experti enim sunt omnes, hominem quietum seruari non posse nisi ei integrum sit quae volet, facere.“

---

[1] Kessel collegii coloniensis rectore.

[2] Iubilaeum anni 1566 (de quo *Can.* V 568) Coloniae m. Octobri 1566 promulgatum erat (*Hansen* l. c. 537). Num significatur iubilaeum, quod a. 1567 a cardinali Augustano promulgatum esse probavi supra p. 128? An S. Pius V. iubilaeum, quod sub exitum a. 1568 ad Dei opem Galliae regno impetrandam Romanis concesserat (*Laderchius,* Annales eccl., in a. 1568 n. 167), ad alias quoque regiones extendit? Coloniae iubilaeum promulgatum est m. Octobri a. 1571 (*Hansen* l. c. 612[2]).

[3] Salentinus ab Isenburg, 23. Decembris 1567 archiepiscopus electus, ne sacerdos quidem erat. Ioanne autem Pennario episcopo suffraganeo a. 1563 mortuo, designatus est (si non ante, certe a. 1568) suffraganeus Theobaldus Craschel parochus ad S. Albani et theologiae professor; qui tandem 8. Septembris 1574 consecrationem episcopalem suscepit (*Petrus Merssaeus Cratepolius* O. F. M., Electorum Ecclesiasticorum Catalogus, Coloniae 1580, 141 153. *Lossen,* Kölnischer Krieg, Vorgesch. 34 44. *Hansen* l. c. 564).

Quia Canisius in epistula 15. Maii 1569 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem data huius negotii nullam facit mentionem, equidem dixerim has litteras posteriores esse illis, quas inter 7. et 15. Maii 1569 ab eo ad Hoffaeum datas esse dixi supra p. 320.

P. *Georgius Schorichius* sub ipsum exitum m. Maii Monachii in templo Societatis (vel potius Eremitarum S. Augustini) contionatoris munere fungi coepit (vide supra p. 311[2]); unde 26. Iulii 1569 P. Ioanni de Polanco Societatis secretario *scripsit: „Illud vnicum cupio vt in nostra Societate moriar quod tamen Pater Canisius sibi de me non promittit qui reliquis in Collegijs me perditum predicauit, sicuti .P. Magister Steuordianus ad me scripsit. Sane Pater antequam hoc uerificetur: ego nudis pedibus sine vllo uiatico ad Vestras Paternitates romam me conferam et ibi sub Obedientia deo dante sepeliar. Varias quidem sustinui tentationes, sed circa Vocationem Deo laus nullas. Jmo ad gloriam Dei indies magis me iste sanctus viuendi modus consolatur. Vnde autem Canisio Patri mihi obseruando tales de me orte sint suspitiones plane ignoro. Spero breui P. D. Paulum rem compositurum." Reapse *Hoffaeus* rem composuit; qui Oeniponte 17. Augusti 1569 Borgiae *scripsit: „P. Schoritium amicum reliqui" Monachii; ipse autem *Schorichius* Monachio 11. Augusti 1569 Polanco haec de Hoffaeo *narravit: „R. P. Prouincialis ad nos uenit ... omnes meas molestias, et conceptas animi perturbationes sepeliui; ... me amat, et vti caeteros diligit" (ex autographis; G. Ep. X f. 117—118 196[a] 231[a]).

1667. CANISIUS **P. THOMAE GALLO S. J.**

Dilinga exeunte m. Maio 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1673.

Canisius Dilinga 23. Iunii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Scripsi ad D. Thomam Gallum, misique scriptum P. T. ut sciat se religione uotorum absolui."

De epistula, qua Polancus Societatis secretarius nomine Borgiae Gallum certiorem faciebat, ipsum votis (simplicibus scholasticorum), quibus Societati se astrinxerat, liberari, v. supra p. 319. Praeterea Borgias publicas quoque litteras, quibus id ipsum testatum faciebat, dedisse videtur; quas, nisi fallor, P. *Paulus Hoffaeus* provincialis significabat, cum Augusta 22. Iunii 1570 Borgiae *scriberet: „Jste D. Thomas Gallus Apostata nil curat a votis absolutionem, quam P. V. illi anno superiori misit, et adhuc Augustae seruatur. An ergo Reuerendissimus Ratisponensis ob excommunicationem hominis et receptorum eius, monendus sit, nam Ratisponae dicitur esse?" (Ex autogr.; G. Ep. XI f. 187[a].) *Borgias* autem Roma 5. Augusti 1570 Hoffaeo *respondit: Convenit episcopo illi (Davidi Koelderer) significari, quo loco Galli res sint (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 109[a]). Postea tamen Gallus ad bonam frugem se recepisse videtur. Anno enim 1579 Ratisbonae canonicus ad S. Ioannis fuit (*Mederer* l. c. II 54). In eadem urbe aliquamdiu parochum et „summum poenitentiarium" egit. Anno autem 1584 ibidem capituli, quod „Veteris Capellae" vocatur, decanus erat (Chronica domestica Ioannis Wolf Freymann, edita a *Fel. Ios. Lipowsky,* Urgeschichten von München II, München 1815, 630).

1668. CANISIUS **P. GEORGIO SCHORICHIO S. J.** contionatori collegii monacensis.

Dilinga inter med. Maium et med. Iunium 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1673.

Canisius Dilinga 23. Iunii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit de stipe, quam Borgias pro templo Romae apud domum professam Societatis exstruendo ab Alberto V. Bavariae duce impetrare

studebat (v. supra p. 283): „P. Schorichius coram et per literas a me fuit admonitus, vt causam Ecclesiae Romanae iuuandae, quod ad structuram attinet, Principi commendaret.“

Ipse *Schorichius* Monachio 2. Iunii 1569 P. Ioanni Polanco Societatis secretario *scripserat: „La lettera per la elemosina di Roma non se ha datto al Duca, perche non pareua al P. Canissio si dasse alhora, . . . et ancho non pareua al .P. Canissio che io alhora dasse la lettera dil P. General al Duca, per hauer esso de trattar con il Duca il negotio dil P. Martino, pur il venerdi sequenti spero di darla, et il sabbato auisaro .V. R. del tutto, par che le nozze che quà la domenica si faranno vogliano anchora impedir che non si puossa dar questa lettera, perche la testa dil Duca vuol vn hora quieta, altrimente non si fara niente“ (ex archetypo; G. Ep. X f. 189). Caeterum cf. supra p. 313.

1669. CANISIUS **GERWINO CALENIO** typographo coloniensi.
Dilinga inter ineuntem et medium m. Iunium 1569.

Vide supra, ep. n. 1663.

1670. CANISIUS **P. IOANNI DE POLANCO** secretario Societatis Iesu.
Dilinga 11. Iunii 1569.

Ex litterarum Polanci apographo, de quo infra, ep. n. 1680.

Polancus Tusculo 21. Iulii 1569 Canisio scripsit: „Vna lettera di V. R. di 11. mi mandò di Pauia Stefano Engelmaier“ etc. Hac epistula Canisius hunc iuvenem commendasse videtur, ut in collegium germanicum admitteretur. Plura vide in Polanci litteris, quas modo dixi.

1671. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO.
Roma 15. Iunii 1569.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio“. Germ. 67 f. 267[b]—268[a]. Primum epistulae caput (usque ad „nela detta administratione“ incl.) latine vertit *Sacchinus,* Can. 264—265, et ex Sacchino posuerunt: *Dorigny* l. c. 316—317 (gallice, non totidem tamen verbis translatum); *Boero,* Can. 337—338 (italice); *Riess* l. c. 386—387 (germanice); *Michel,* Can. 338 (gallice); *Suau* l. c. 460—461 (gallice); eodem usus est *Petr. Python* S. J., Vita R. P. Petri Canisii, Monachii 1710, 264—265.

Ratio, qua Canisius in provincialatu deponendo usus est, Romae magnopere probata est. Item virtus, qua Canisius per 14 annos eam sarcinam, non praetermittendo reliqua Societatis ministeria, pertulit, et Borgiae et iis, qui ante eum erant, praepositis valde satisfecit. Alacritas, qua oboedientiam novo provinciali detulit, reliquis Sociis incitamento erit ad oboediendum. Quare tantum abest, ut Borgias poenam ei irroget, ut speret Deum ipsius labores large esse remuneraturum. Canisius de Stevordiano optime egit. Oenipontanis unus contionator sufficit. Societas contionibus mauritianis libera sit, dummodo ne offendantur Fuggeri. Canisius Augustam redibit, si forte salutis publicae ratio id exegerit. Pontifici id tantum propositum fuerat, ut ex Centuriis aliqua colligerentur in librum, per quem existimationem illae amitterent. P. Rastellus. P. Turriani libri. Opus catechisticum. Iubilaeum promulgetur more usitato. Borgias melius valet. P. Olira, quamdiu in Indiis septentrionalibus versabitur, non debet aegre ferre, quod non mittitur in orientales.

Pax *etc.* Ho riceuuto quelle di V. R. di 7. et 15. di maggio per le quali ho inteso come haueua mandato le lettere et patente de Prouincial al P. Paulo Hoffeo, et circa il modo che ha tenuto V. R. in lasciar

questo peso, solamente li dirò ch' è stato con molta nostra sodisfatione et edificatione, come anche il modo di portarlo 14. anni, con tanta patientia nele continue fatiche del gouerno senza lasciar li altri ministerij proprij del nostro instituto, et con tanto bon zelo, integrità et prudentia, ci haueua ali mei predecessori et à me molto sodisfato et edificato, et quantunque il nouo Prouinciale et altri tutti dela Prouincia sua et delle uicine habbino à tener V. R. per Padre et molto benemerito di loro et de tutta la Compagnia nostra, specialmente nela Germania, tuttauia ci siamo rallegrati di ueder la prontezza et humiltà con la quale V. R. offerisce la sua obedientia al nouo Prouinciale, perche de tali esempi non puo essere che non si edifichino molto tutti quelli che son stati tanto tempo sotto la obedientia di V. R. et tanto più si confermino nela bona uoluntà che hanno di obedire con ogni perfettione alli Superiori suoi, di quà uedera V. R. che non accadera aspetti la penitentia che dimanda per li deffetti commessi nell' administratione del officio suo. anzi spero io in Dio N. Signore li dara molto copiosa rimuneratione dele sante et fruttuose fatiche per suo seruicio prese nela detta administratione.

Del dottor Thoma[1] non accade scriuer altro ne anche del P. Martino Steuordiano à V. R. senon laudar l' officio fatto intorno ala persona di esso col Principe[2], il resto si scriuera al nouo Prouinciale[3].

Di quelli che V. R. tocca che potriano promouersi ali gradi, et del P. Peltano, et anche di christoforo coco, si scriuera al medesimo P. Paulo, al qual etiam si scriuera che pare basti un predicator ordinario per Jspruch.

Che si contentino quelli Signori Fuggeri de star senza predicator dela Compagnia à Santo Mauritio, sarebbe da[a] hauerlo charo purche non restassino con qualche mala sodisfattione, uerso la compagnia nostra la quale deue gratitudine alli beneficij da loro riceuuti.

La residentia in Dilinga de V. R. ben credo sara commoda per conto del scriuere, se pur il rispetto del ben commune ricerchassi l' assistentia di V. R. in[b] Augusta, non dubitamo dela sua charità che uoluntieri si fermera lì[4], ben li auiso quanto al scriuere contra[c] le centurie, che la intention del Papa non é gia stata che si scriuessi contra tutte quelle perche questa opera sarebbe molto longha et ricercarebbe una gran fatica et tempo, ma che raccogliesi V. R. alcuni absurdi di dette opere deli quali si facesse un libro atto à leuar il

a) *In ap. sequitur* desiderare, *a libr. oblitt.* b) *Sequitur* Dilinga, *oblitt.* c) *Ita in ap. correctum est ex* di *vel* da *vel simili v.*

---

[1] Thomam Gallum dicit; v. supra p. 310.

[2] Alberto V. Bavariae duce; v. supra p. 311—312. [3] Paulo Hoffaeo.

[4] Roma 24. Maii 1569 *Borgias* Hoffaeum *monuerat: „Del P. D. Pietro Canisio di nouo si scriue quello che gia fù scritto che sua residentia in Augusta sarebbe conueniente, doue potrebbe essere superiore alli altri et hauer commodità di scriuere et anche alle uolte predicare in Santo Mauritio“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 264[a]).

credito à quelle, et in questo modo oltre il sodisfar ala mente del Papa, con la prestezza del tempo, tanto prima potrebbe V. R. essere spedito di questa fatica et occupationi, per attendere[a] ad altre del diuino seruicio, crediamo gia sara con V. R. il P. Gio: inglese[1], il quale lo aiutara in quello che potra accio con tanto manco fatica, si faccia questa scriptione.

Il P. Torres si contenta che quel tratatto suo in defension dele lettere de pontifici[2], si metta insieme con questo nouo che V. R. ha scritto, ma laltro uenuto de Fiandra[3], pare li sarebbe più grato si stampassi da per se.

Non pare inconueniente alcuno si metta il nome del P. Pietro Buseo in quella opera che si aggionge al cathechismo de V. R. se altro à lei non paresse.

Del modo di publicar il giubileo in colonia non occorre via alcuna[b] meglior che l' ordinaria[4], che là si potra tentare.

Jo mi trouo meglio di sanità, Dio laudato dopo la tornata mia di Loreto[5] et mi raccomando *etc.* Di Roma li 15. di giugno 1569.

ad una del P. D. Pisa, non si risponde adesso, ma lo saluto molto come anche al Padre Marcello Vaz, et al P. Gio: Paulo Oliua al quale si potra dire che intanto che sta nell' Jndie settentrionali[c], si potra contentare si ben non si mandi alle orientali[6]. Di Roma li 15. di giugno 1569.

Quod *Borgias* in hac epistula dicit, se ad Hoffaeum scripturum esse: id praestitit 16. Iunii 1569; *scribit autem (praeter alia): P. Canisius quidem significare videtur, P. Peltanum ab oboedientia rectori (P. Martino Leubenstain) praestanda eximendum esse; ego vero censeo eum eximi non debere. Ipsi deinde Hoffaeo mandat, ut praepositi provincialis officium bono animo suscipiat. „Non hauendo publicato l' officio suo insin' adesso, lo publichi al nome d' Iddio nostro Signore o lo lasci publicare al P. D. Canisio. ... Detto Padre Canisio per sua humiltà et uoluntà di dar bon esempio mostra hauer caro di star sotto l' obedientia del nouo Prouinciale, et quantunque io l' accetto cosi, tuttauia raccomando molto à V. R. lo tratti come à padre con la amoreuolezza et rispetto che si conuiene, et nele cose d' importanza intenda il suo parêre, benche ha di fare V. R. liberamente l' officio suo." De P. Martino autem Stevordiano contionatore monacensi, quem Albertus V. dux

a) *Sequitur* a, *oblitt.* b) *Ita corrigendum esse omnino videtur ex* dia alcuno, *quae sunt in ap.* c) *Sequitur* ch, *oblitt.*

---

[1] P. Ioannes Rastellus.

[2] De hoc P. Francisci Turriani libro v. supra p. 171[4].

[3] De Hierarchicis Ordinationibus; v. supra p. 275.

[4] Per episcopum dioecesanum vel eius vicarium? De hoc iubilaeo v. supra p. 324.

[5] Socios romanos 24. Maii 1569 Borgiae reditum exspectasse intellegitur ex *Polanci* *epistula eo die ad P. Acostam data (ex apogr.; Germ. 67 f. 263[a]).

[6] Exstant adhuc *Olivae* duae *epistulae autographae, quarum una Dilinga 12. Iunii 1569 ad Borgiam, altera Dilinga 23. Iunii 1569 ad Iacobum Mironem (Miron), unum ex Borgiae assistentibus, data est: Denuo petit, ut per praepositum generalem sibi liceat in Indias evangelii gratia proficisci; neque tamen se ita scribere eo, quod in Germania invitus maneat; „libenter hic sum, et ero Deo adiuuante, quamdiu .S. obedientia uoluerit" (G. Ep. X f. 142 147).

abire quidem Canisii rogatu passus erat, sed ad contiones quadragesimales reposcerat (v. supra p. 311), Borgias: „Il P. Canisio", inquit, „ha parlato col principe in Monachio et tuttauia lui desidera che non si mutino li predicatori et professori senza auisarlo prima. V. R. ueda si potra aiutare accio che il Signor Duca lasci sua libertà ala Compagnia" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 268). At *Hoffaeus* Dilinga 9. Iulii 1569 Borgiae *rescripsit: „Mittam P. Martinum Coloniam . . . nec opus erit interrogare Principem an ei placeat, nec decere videtur vt inposterum tantopere illi nos subijciamus si bonas rationes audire nolit circa personarum mutationes: itaque vbi necessitas nos coget contra affectum eius aliquid facere posthac, V. P. si volet, mihi committat: quamquam aiunt eum dixisse, nolle se amplius quicquam vel a P. Canisio vel a me petere sed tantum a V. P. a qua acceperit semper placita responsa, Canisium vero et me esse ipsi semper contrarios" (ex autogr.; G. Ep. X f. 149ª). Deinde Borgiae *scripsit Ingolstadio 28. Iulii 1569 idem *Hoffaeus:* „P. Martinum Steuordianum Coloniam misi post peractam confessionem generalem et multis lachrymis emissa seu renouata vota"; et *Ingolstadio 22. Iulii 1569 ipse *Stevordianus:* „Hanc mihi impositam obedientiam, multo lubentissime, et ex animo amplector, daboque operam (Christo propitio) vt nouo, ac meliori spiritu in posterum sim in Societate nostra versaturus. . . . Quod vero cum patre Canisio difficilem me prebuerim, et a coloniensi profectione abhorruerim, id meae asscribendum est imperfectioni, quapropter supplex a R. P. T. veniam peto" (ex autographis; G. Ep. X f. 216ª 218ª).

1672. CANISIUS **P. LEONARDO KESSEL S. J.** rectori collegii coloniensis. Dilinga 18. Iunii 1569.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 2 inscr. et pars sig.); inscriptio manu aliena posita est. Cod. colon. „Epp. ad Kess. I" f. 201. Litterarum capita aliquot posuerunt *Hansen* l. c. 568—569 (latine) et *Braunsberger,* Katechismen 138 (germanice).

Opus catechisticum. Calenio privilegium typographicum a pontifice impetrare studebit. P. Surius. Cholinus bibliopola coloniensis. Mors bibliobopolae cuiusdam augustani. Theodoricus frater. Wendelina soror. Gaudet Geusios expelli. Librum B. Io. Fisher quaerit. P. Rethius. Libri Osorii et Turriani. Catechismus rhytmicus. Concilii Tridentini receptio. PP. Vinck et Thyraeus. Centuriarum refutatio.

†

Pax Christi nobis aeterna Reuerende Pater.

Accepi quaterniones [1] a M. Gerardo [2] missos bis, hoc est, prima et tertia uice, nam secundo loco missos non accepi, nec scire possum, vbi haereant. Promisi autem alias, me huic operi additurum praefationem, sicut suasistis: eam nunc mitto, sed fortasse tardius. Vobis interim sit liberum eam uel supprimere, uel mutare [3]. Titulum libri simul ostendo, si meliorem non reperitis. Nam in his rebus facile cedam prudentibus fratribus, praesertim chariss. M. Gerardo, cuius beneuolentiam et diligentiam iam sum expertus, ut multum ei debeam

---

[1] Operis, quod inscribitur „Authoritates Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum" (in Canisii „Summa" memoratae); quas „authoritates" P. Petrus Busaeus S. J. Coloniae collegerat (v. supra p. 321). Postea opus illud „Opus catechisticum" vocare consueverunt.

[2] M. Gerwinum Calenium, qui „Authoritates" typis exscribebat, significat; v. supra p. 321.

[3] Nonnihil, puto, immutata et cum Busaei nomine excusa est; v. infra, mon. litt. (31).

cum reliquis lectoribus, quib. haec sententiarum copia ullum adferet, ut procul dubio adferet, emolumentum, domino adspirante. Faciam quod P. Surius[1] uobiscum admonet, ut Pontifici Maximo[2] Typographus tam fidus et pius commendetur. Quicquid autem effectum Romae fuerit, reddam uos ilico certiores, cum responderint de gratia concessa priuilegij. Spero autem isthuc iam allata esse, quae M. Gerardo querenti respondi. Numerata est P. Theodorico fratri meo pars pecuniae, de qua idem scripserat una cum Materno Cholino: sed reliquum non soluit Augustanus bibliopola, de quo Maternus ad me scripsit, utpote qui diem clausit extremum[3]. Scatulas autem ad sororem[4] esse transmissas gaudeo.

Christo gratias agimus, Senatum isthic pro veteri zelo rem Catholicam propugnare, et profugos Religionis ergo excludere diligenter. Conseruet illis Christus hanc immortalem gloriam, quam cum paucis Imperij ciuitatibus habent communem[5].

Rossensis martyr ille sanctus contra Willenum scripsit, et librum isthic ante multos annos editum uidi. utinam liceat eum hoc loco per uos accipere. Quentel illum excudit, et breuis est plane. Miror illius authoris opera simul non edi. Sed nos ad legendum propter D. Petrum, non ad excudendum, hunc desideramus libellum[6].

Adiunxi pro D. Rhetio[7] quaedam Germanica, quae nouerit ipse pro sua in me charitate boni consulere, et fortasse quibusdam, si placuerit, communicare.

---

[1] P. Laurentius Surius Cartusianus coloniensis; cuius „Vitae Sanctorum" ex Calenii officina in lucem prodituerae erant.

[2] S. Pio V.; de privilegio typographico ab eo concesso v. infra, mon. litt. (31).

[3] Georgius Willer „senior", cuius opera Canisius nonnunquam utebatur, ante a. 1593 mortuus non est (*K. Steiff*, Willer, in „Allgemeine Deutsche Biographie" XLIII 269). Francofurtum ad Moenum Augusta ad librorum mercatum venerunt (praeter Willerum) a. 1565 et 1566 Ioannes Burtenbach, a. 1565, 1566, 1568 Sebastianus Rosenblatt (*Heinr. Pallmann*, Sigmund Feyerabend, in „Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst", N. F. VII, Frankfurt 1881, 128 132).

[4] Wendelinam Canis Godefridi vom Triest viduam significari puto; vide supra p. 22.

[5] Lutherani, Calviniani, Anabaptistae, imprimis plurimi „Geusii" ex Belgio pulsi Coloniam irrepserant et ibidem domos locaverant ac scholas et conventicula clam habebant; quos senatus ex urbe exire edicto 6. Aprilis 1569 edito iussit; per singulas quoque parochias, ubinam Geusii eorumve similes habitarent, quaesitum est; quod vero ad eorum expulsionem attinet, res haud ita serio est acta (*Hansen* l. c. 567—577).

[6] Canisius, quae Centuriatores de S. Petro apostolo scripserant, singulari ratione refellere volebat; v. infra, mon. litt. (44). De B. Ioannis Fisher libro, quem huius rei gratia quaerebat, vide quae sub ipsas has litteras dicentur, n. 1.

[7] Ioanne Rethio S. J. regente gymnasii trium coronarum coloniensis. *Hermannus Hamelmannus* sacerdos apostata de urbe Colonia sub a. 1568 scripsit: „Magni sunt hodie ibi Papistae et Papistarum Patroni, D. Rethius et D. Franciscus [Costerus], Jesuitae, cum toto in Bursa coronarum nova Collegio Jesuitico" etc. (Opera genealogico-historica, ed. *E. C. Wasserbach*, Lemgoviae 1711, 1340—1341).

Nunc excusus est liber nouus Osorij contra Haddonem Anglum, excuditur autem nunc D. Torrensis opus, quod Belgae remiserunt, contra sectarios. Ita Dilingense prelum Catholicis non sine fructu sudat[1]. Speramus Coloniae quoque libros vtiles edi pro Religione, et pacata uobis esse omnia Dei benignitate.

Reuerenter saluto P. Prouintialem, eique gratias ago de scripto ad me responso[2], sicut et P. Hermanno[3], qui literis munusculum adiecit pro sua ueteri in me beneuolentia. Lubens uidero Catechismum in rithmos redactum, quem audio pueris ad cantandum proponi[4]. Vtinam Coloniensis Ecclesia sic synodum Tridentinam, sicut Treuirensis, amplectatur, habeatque confirmatum antistitem[5].

Versor nunc in opere conscribendo, quod iniunxit Pont. Max. eoque Dilingae maneo propter studiorum commoditatem . commendo autem hunc meum laborem sacrificijs et precibus R. T. et omnium fratrum in Christo domino nostro. Dilingae 18 Junij 1569. Salutat uos Rector[6] plurimum.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendo in Christo Patri Leonardo Kessel Praeposito eorum qui sunt Societatis IESV. Coloniae in Collegio trium Coronarum.

Haec epistula memorabilis est propter res bibliographicas, quae in ea tractantur.

1. Quod ad „Willenum“ attinet, dubium non est, quin Canisius significet Lutheranum illum (Flacium Illyricum?), qui cum „Vlrici Veleni“ („Welleni“, „Willeni“) „Minhoniensis“ („Monhoniensis“, „Minoriensis“) ficto nomine (*Jöcher* l. c. IV 1503) libellum, nec loco nec anno ascriptis, a. 1520 edidit sic fere inscriptum: „In hoc libello ... probatur, Ap. Petrum Romam non venisse nec illic passum, proinde satis frivole et temere Rom. Pont. se Petri successorem jactat et nominat“ (*Reusch*, Der Index II 234). Germanicae libelli editiones factae sunt minimum quattuor; ex quibus una („Jn disem buchlin wirt mit mancherlay tapffern vrsachen klärlich bewert, das ... Petrus gen Rom nicht kom̃en“ etc., s. l. et a.) Augustae a. 1521 in lucem prodiit (*Em. Weller*, Repertorium typographicum. Die deutsche Literatur im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts, Nördlingen 1864, 224—225, n. 1959 1960). Italica

---

[1] Vide quae de libris Dilingae excusis dicentur sub ipsas has litteras, nn. 2 3 4.

[2] De P. Antonii Vinck provinciae rhenanae praepositi „responso“ v. supra p. 306.

[3] P. Hermannum Thyraeum rectorem collegii treverensis significari existimo.

[4] Dubitari non potest, quin Canisii catechismus significetur, isque aut medius aut minimus (germanicus, nisi fallor).

[5] De Salentino archiepiscopo coloniensi electo v. supra p. 81. Iacobus (III.) ab Eltz, archiepiscopus treverensis electus 7. Aprilis 1567, post fidei professionem tridentinam emissam a Pio V. confirmatus pallioque ornatus, 19. Aprilis 1569 consecratus est. Concilium Tridentinum eius mandatu Treveris „in refectorio dominorum Canonicorum, ut vocant“ 19. Ianuarii 1569 promulgatum et, canonicis metropolitanae ecclesiae recusantibus, „a Praelatis in urbe acceptatum“ esse narratur in „*Gestis* Trevirorum“ (edd. *I. H. Wyttenbach* et *M. Fr. I. Müller* III, Augustae Trevirorum 1839, 45). Ipse autem Iacobus 21. Aprilis 1569 Treveris in magno abbatum et sacerdotum conventu aliqua concilii capita promulgavit, et eiusdem concilii exempla ipsius sumptibus excusa in omnes, qui aderant, distribuit (*Christoph. Browerus* et *Iac. Masenius,* Antiquitatum et Annalium Trevirensium libri XXV, t. 2, Leodii 1670, 405).

[6] P. Theodoricus Canisius.

quoque eius versio („Trattato nel quale con certissimi ragioni" etc., s. l. 1566) in lucem emissa est (*Preger,* Flacius II 565). Hunc igitur libellum sicut in Germania Ioannes Cochlaeus et Ioannes Fabri O. Pr., in Italia autem Gregorius Cortesius O. S. B. redarguerunt, ita in Anglia refutavit doctissimus vir Ioannes Fisher (natus circa a. 1469) episcopus roffensis (Roffa, Rochester); qui postea (a. 1535), quia de Henrici VIII. in rebus ecclesiasticis primatu iusiurandum dare recusabat, illius iussu Londini occisus est (a Paulo III. a. 1535 cardinalis creatus, a Leone XIII. a. 1886 in Beatorum Martyrum album relatus; cf. *T. E. Bridgett* C. SS. R., Life of Blessed John Fisher, London 1890, xvii—xx 6—7 354—360; Vie du Bienheureux Martyr Jean Fisher [ed. par *Fr. Van Ortroy* S. J.], in „Analecta Bollandiana" XII 210—211). Fisherii liber Antverpiae a. 1522 editus esse traditur cum hac inscriptione: „Convulsio calumniarum Ulr. Veleni Minhov. quibus Petrum nunquam Romae fuisse cavillatur" (*Thomas Tannerus,* Bibliotheca Britannico-Hibernica, Londini 1748, 281). Coloniae autem a. 1525 et 1527 tres alios Fisherii libros curante Ioanne Host (Horst) de Romberch kyrspensi O. Pr. ex officina Petri Quentelii prodisse constat (*Paulus,* Die deutschen Dominikaner 140); quare verisimile est „Convulsionem calumniarum" quoque circa id tempus Hostii opera interposita Coloniae excusam esse. „Convulsionis" brevem summam posuit *Reinhold Baumstark,* John Fisher, Freiburg i. Br. 1879, 168—170; cf. etiam *Matth. Lecler,* De Romano Sancti Petri episcopatu dissertatio historica, Lovanii 1888, 6—16. Quod denique Canisius de Fisherii „operibus simul edendis" in optatis sibi esse significat, id a. 1597, de latinis saltem operibus, effectum est: „R. D. D. Ioannis Fischerii, Roffensis in Anglia Episcopi, Opera, Quae hactenus inueniri potuerunt, omnia . . . Wirceburgi Apud Georgium Fleischmannum. Anno CIↃ. IↃ. XCVII" (2°; coll. 1772 et ff. non sign. 16); ubi „Convulsio Calumniarum Vlrichi Veleni Minhoniensis" etc. est col. 1299—1371. Prodierunt etiam „The English Works of John Fisher, Bishop of Rochester . . . Now first collected by *John E. B. Mayor,* M. A., Part I" (Early English Text. Society, Extra Series, XXVII), Londini 1876 (*Gillow* l. c. II 269—270).

2. Canisius in hac epistula Coloniensibus quasi in exemplum proponit „prelum Dilingense" (a cardinali Truchsess a. 1568 Sociis dilinganis donatum, ab his autem Sebaldo Mayer typographo insigni elocatum; v. *Specht,* Univ. Dill. 66—67); hoc enim prelum „Catholicis non sine fructu sudare". Quod autem ad Osorii librum attinet, Hieronymus Osorio olissiponensis (de quo *Can.* IV 222[5]) „Epistolam ad Elisabetham Angliae reginam" de religione conscripserat, quae a. 1563 latine Parisiis et Lovanii, deinde anglice et gallice Antverpiae, Parisiis, Lugduni vulgata est. Osorio autem Gualterus Haddon (1516—1572) buckinghamensis, quem professoris munere in universitatibus cantabrigiensi et oxoniensi functum Elisabetha regina „magistrum libellorum supplicum" constituerat, respondit, „Gualtheri Haddoni pro reformatione anglicana epistola apologetica ad Hieronymum Osorium" Londini a. 1565 vulgata (*Tannerus* l. c. 367. *J. G. Th. Graesse,* Trésor de livres rares et précieux V, Dresde 1864, 59). Adversus hanc vero epistulam Olissipone a. 1567 in lucem emissa est Osorii responsio (*Graesse* l. c. *Nic. Antonius,* Bibliotheca Hispana nova I, Matriti 1783, 594); quae una cum eiusdem epistula ad Elisabetham, a. 1563 a Polanco ad Canisium missa (*Can.* IV 222 227), Dilingae denuo excusa est: „Domini Hieronymi Osorii, Episcopi Sylvensis in Gualterum Haddonum, Magistrum libellorum supplicum apud clarissimam Principem Helisabetham Angliae Reginam, de Religione libri tres. Praefixa est eiusdem amplissimi atque doctissimi viri epistola, ad eandem Principem, admirabili cum eloquentia tum pietate conscripta, quam idem Haddonus temere et confidenter oppugnandam suscepit. Opus eruditissimum et nunc primum in Germania editum. Dilingae Ex officina Sebaldi Mayer, Anno 1569. Cum facultate Ordinarij"; 16°; ff. 210, addito titulari, et in fine 1 fol. non sign. Librum vidi Treveris in bibliotheca urbis.

3. Post Osorii librum Dilingae typis exscriptus est P. Francisci Turriani S. J. liber „De Hierarchicis Ordinationibus", cui Canisius multum laboris et curae impenderat; plura v. infra, mon. litt. (30).

4. Eodem anno 1569 vel post Osorii librum vel — id quod mihi quidem multo magis probatur — ante eum Dilingae excusa est „Confessionis Augustinianae", quam Canisio hortante et adiuvante P. Hieronymus Torrensis S. J. primum a. 1567 ibidem ediderat (v. *Can.* V 818), editio secunda eaque valde amplificata: „Confessio Augustiniana in libros quatuor distributa, et certis capitibus locorum theologicorum, qui sunt hodie scitu dignissimi, comprehensa: ex omnibus B. Aurelii Augustini libris in vnum opus bona fide ac studio singulari redacta per D. *Hieronymum Torrensem*, Societatis Iesv Theologum, et Academiae Dilinganae Professorem. Secunda editio non solum emendatior, sed etiam tertia parte iam auctior et locupletior. ... Cum gratia et Priuilegio Caes. Maiest. Dilingae apud Sebaldum Mayer. M. D. LXIX." In folio ultimo: „Impressum Dilingae. De licentia Reverendissimi Ordinarii et aliorum legittimorum Superiorum"; 2°; ff. sign. 284; praeterea ff. non sign. in initio 18 (addito titulari) et in fine 33. In „Ratione secundae editionis ad Lectorem" data Torrensis refert: „Desiderabant a nobis viri docti et pij, vt ex aliorum quoque antiquissimorum Patrum Ambrosij, Hieronymi, Gregorij immensis voluminibus vel ad marginem saltem consensum adnotaremus, quod non erat futurum ita difficile, sed quia Hieronymianam magna iam ex parte collectam nouimus atque propediem in lucem similiter exituram speramus[1]: existimamus multo id esse conducibilius, singulorum patrum singulas confessiones per otium cudi, atque mendacissimis nostri temporis haereticorum confessionibus opponi" (f. β 5[b]).

1673. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 23. Iunii 1569.

Ex autographo (2°; 2½ pp.; in p. 4 inscr., alia manu posita, et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 238 (f. 141 142). Litterarum pars exigua edita est in Epp. *Nadal* III 813; earundem partem maiorem germanice posuit *Duhr*, Jes. I 732—733.

Contiones augustanae. Canisii in Centuriis refutandis labores; eius socius. Ioannes et Ursula Fugger parum audiunt Canisium aliosque, monentes, ne credant mortuorum animas in corpora ingredi viventium etc. Pecunia pro templo romano. Collegio germanico subsidia synodus salisburgensis dare noluit, Bavariae dux providere studet. Seminaria. Nobilium filii Romam mittendi. Imago B. M. V. Societatis desertores. Rector oenipontanus. Contiones a P. Roseffio edendae. P. Turriani liber exculitur, Societatis nomine praetermisso et locis acrioribus mitigatis. Eiusdem pro canonibus apostolicis etc. liber. Litterae indicae.

† Pax Christi nobis aeterna, Admodum Reuerende pater.

Veniet huc breui Pater Prouintialis[2], cum quo agam coram, vbinam uelit me cum nostris habitare. Augusta quidem discessi, ratus Paternitati Tuae placiturum, quod cum bona uenia Fuggerorum onus Mauritianae cathedrae, cui iam alligati uidebamur, deposuissem. Et spero non defuturum externum, quem ijdem Fuggeri commodiorem sibi putarent, in hac cathedra[3]. Dilingam uero ob[a] studia, quae mihi de caetero tractanda sunt, petendam putaui, quod plures illic Theologos et maiorem librorum copiam reperiam. Praeterea existimo P. Prouintialem non grauatim ad Mauritianam cathedram rediturum, si Fuggeri unum e nostris petant contionatorem. Sed Rectores iudicant, sicut et ego, non expedire, vt alicui Cathedrae sit alligatus Prouintialis, sicut Fuggeri postulant plane. Quod si aliter de me statuerit

a) *Ita, ut videtur, C. correxit ex* ad, *quod primum scripserat.*

[1] De his „Confessionibus" cf. *Can.* V 820.

[2] Paulus Hoffaeus. [3] De hac re cf. supra p. 323[1].

P.[a] T. uel P. Prouintialis, mutabo facile locum, et studiorum[b] commoditatem nunc mihi praesentem deseram. Jnterea progrediar in opere Centuriarum, quod magnam properationem aegre prorsus admittit, tum propter ingenij mei tarditatem, tum ob rerum in eo tractandarum cum talibus aduersarijs difficultatem. Ago autem gratias P. T. quod collegam in studijs mihi dederit P. Ioannem[1] Anglum, qui habet mecum satis, in quo exerceat sese. Non committam, ut hoc labore nimium grauetur, curabo et ipse Christo duce, ut in studijs modus obseruetur, quanquam experior non exiguam mentis contentionem[c] requiri ad rem tantam colligendam, digerendam et expoliendam[d]. Adsit nobis diuina bonitas per sacrificia et preces T. P. ut obedientiae sancte per me satisfieri, et opus incoeptum intra annum absolui possit.

Admonuerunt Augustae nostri[2] Dominam Fuggeram[3], sicut postulauit P. T. Jn eandem fere sententiam curaui et ego, priusquam Augusta discederem, illam ipsam admoneri, ut minoris faceret nouum et inauditum hoc genus reuelationum, quibus etiam nimium iam credere coepit D. Joannes Fuggerus[4]. Vix diuilli[e] [?] se sinent a nimia credulitate, quam uisionibus et apparitionibus muliercularum tribuunt, nisi a Pont. uel Sede Apostolica damnari sentiant hoc genus reuelationum, quas ob speciem uariae pietatis adiunctam, a spiritibus malis immitti non posse confidunt. Ita Principi Bauariae, cum P. Schorichium Augustam misisset ad haec melius exploranda et simul improbanda, responderi curarunt[5]. Nos ueluti haec diuina humano captu metiamur, non ualde respicimur et audimur in hoc negotio, quod saepe nobis displicere, et per se ualde periculosum esse commonuimus. Habent alium Theologum, cuius authoritate niti pergunt, ut credant etiam, hominum mortuorum animas redire in uiuentium corpora, sicut mulierculae quaedam a spiritibus malis obsessae fortiter asseuerant. Petunt in his animae subsidium a uiuis, vt ex purgatorij, imo et fortassis inferni poenis liberentur: seque liberatas esse postea confitentur. Nos

a) *Ita C. correxit ex* R. b) *Sequitur* conditione, *a C. oblitt.* c) *Ita C. correxit ex* contionem. d) *Ita C. correxit ex* expoliandam. e) *Sic; at scribendum fuit (nisi fallor):* diuelli.

---

[1] Rastellum.

[2] Potissimum significari videntur P. Gregorius Roseffius domus augustanae superior et P. Wendelinus Völck.

[3] Ursulam de Lichtenstein uxorem Georgii Fuggeri.

[4] Is astrologiam quoque colebat; a qua eius animum avertere P. Gregorius Roseffius S. J. (qui a. 1570 ei a confessionibus esse coepit) frustra conabatur (*Lill* l. c. 26—27). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1569 notavit: „29. [Martii] Frater ex augusta ... Vn altro scriue che quella che fu indemoniata in Casa del signor Giouannj Fuccaro fu un' anima di Vn Canonico qual ammazzo uno in Certe nozze, et era stato gia 75 annj ch' era morto“ (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 43[a]). Caeterum vide, quae de huius generis fabellis monui supra p. 285[4].

[5] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

plane hoc genus reuelationum improbamus, et nouum Pythagorismum reijcimus [1].

De sumptibus, quos in itinere nostri huc ex Vrbe proficiscentes, consumpserunt, reddet rationem P. Prouintialis.

P. Schorichius coram et per literas a me fuit admonitus, vt causam Ecclesiae Romanae iuuandae, quod ad structuram attinet, Principi [2] commendaret. Expectat occasionem, ut dicit, commodiorem, et metuit rem non optime cessuram, cui tamen auspicandae causam ipse primum dedit. Nunc forte scripserit, quid sit effectum.

Doleo, Principis huius consilium apud Episcopos in synodo Salisburgensi nihil profuisse, cum ab illis peteret subsidium ad collegium Germanicum isthic promouendum. Statuerunt ipsi quatuor erigere seminaria sine opera Societatis [3]. Ego nobis gratulor [a], et opto, vt sine nobis regnent [4], sed exiguum huius decreti fructum expecto. Princeps uero idem Bauarus ex animo fauet Germanico collegio, et fructum eius intelligit: ideoque scripsit ad Cardinalem Augustanum, et ni fallar, ad Pont. Max. ut aliquod futurae contributionis initium Romae instituatur, fauente nimirum et cooperante Sanctissimo D. N. [5]

Scire cupimus, liceat ne diuitum et nobilium filios, qui ad Germanicum collegium recipiantur, suisque sumptibus alantur, a nobis mitti, cum urgent amici. Scripsi nuper, M. Godefridum Zoti Oenipontani filium ita prorsus decreuisse, vt sequenti autumno ad collegium redeat Germanicum. Deinde sunt duo iam ante commendati a P. Schorichio filij Bauarorum dominorum, de quibus responsum fuisse credo, quod libere in uiam se darent [6]. Est quartus Augustanus summi

a) *Sequitur* quod, *a C. oblitt.*

---

[1] Pythagoras († sub a. 500 a. Chr.) et Pythagorei docuerunt: Hominum mortuorum animas in aliorum hominum atque etiam in brutorum corpora migrare; ibi autem eas posse aut purgari expiarique aut ita se gerere, ut in tartarum detruderentur vel in alia corpora transferrentur (*Ed. Zeller*, Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung I⁵, Leipzig 1892, 449—454. *I. Döllinger*, Heidenthum und Judenthum, Regensburg 1857, 230 291—292. *Leonh. Atzberger*, Die christliche Eschatologie, Freiburg i. Br. 1890, 132—135).

[2] Alberto V. duci; v. supra p. 326.

[3] In ea synodo (cf. supra p. 290) constituerunt, ut seminaria clericorum ad concilii tridentini praescriptum Salisburgi, Frisingae, Passaviae, Ratisbonae, Brixinae quamprimum conderentur (Constit. 60, c. 1—3, apud *Hartzheim*, Concilia Germaniae VII 230 378—380, et *Flor. Dalham* O. Schol. Piar., Concilia Salisburgensia, Augustae Vind. 1788, 528—530).

[4] 1 Cor 4, 8.

[5] Albertus dux, epistulis 18. Martii et 18. Iunii 1569 Romam ad cardinalem Truchsess datis, Pio V. commendaverat, ut collegio germanico reditum annuum tribueret et magistratus catholicos ad idem faciendum hortaretur (*Goetz* l. c. 468—469. *Steinhuber* l. c. I² 90).

[6] In P. *Hieronymi Nappi* S. J. *„Annali del Seminario" (v. *Can.* IV 316) narratur, 19. Octobris 1569 in collegium germanicum hos venisse convictores: „Christophoro Viestseki [*alio loco* „Viestseschi"; Wildenstein?] Todesco", „Christophoro Guglielmo De Fonisegh [Fraunberg? Cf. supra p. 290[7]; Königsegg?] Todesco", „Elia

Senatoris nepos, cui bona spes[a] a nobis facta est iam antea, quod in eodem loco reciperetur[b], cum sit ualde modestus, et nostris Dilingae probatus[1].

Miramur in mora esse ciuem illum Augustanum Romae, quominus Pictor accedat, qui optatam a Fuggeris Deiparae imaginem in lino depingat[2]. Admonui hac de re Fuggericos.

Scripsi ad D. Thomam Gallum, misique scriptum P. T. ut sciat se religione uotorum absolui[3]. Nondum respondit bonus uir, de cuius castitate, sicut et D. Chunradi[4], nobis molesta referuntur. Jta fere fieri solet, ut in spiritu deficientes[5], et uocationem suam relinquentes[c][6], carnis opera[7] sequantur, maioraque scandala excitent, quam complures alij.

De confessoribus et sacerdotibus huic prouintiae necessarijs[8] deque rebus alijs collegiorum curam omnem reliqui, ut par est, P. Paulo[9], qui Oeniponti Rectorem sibi substituit P. Gerardum[10]. speramus autem illum propter Visitationem huc breui esse uenturum.

P. Gregorius hortatu meo coepit conscribere contiones, quas in publicum edat Germanice, de poenitentia scilicet, sicut eas Augustae magna cum laude habuit. Confirmet eum[d] quaeso P. T. in hoc pio proposito: nos libenter addemus operam, ut nihil nisi probatum edatur[11].

a) *Duo vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.* b) *Sequuntur duo vv.* (cum accederet *[?]), a C. oblitt.* c) relinquentis *autogr.* d) *Ita C. correxit (ut videtur) ex* cum.

Rumpmulich [Rumpmilch] Todesco", „Volfango Guglielmo D'Aluer [d'Alber?] Todesco"; pridie autem eius diei „Gottifrido Zotti [Zott] Todesco" in collegium redisse; hunc enim, cum 4. Novembris 1565 primum venisset, 13. Septembris 1568 inde domum esse reversum (Annau I 52 65 66 68; II 221). De Zotto v. *Can.* V 3. Is 19. Martii 1565 Dilingae in album universitatis relatus erat (*Specht,* Matr. 48).

[1] Nescio num significetur Carolus nepos Christophori Peutinger patricii augustani, qui 1553—1576 unus ex duobus illis „urbis procuratoribus" („Stadtpfleger") erat, penes quos summa potestas erat (*Langenmantel-Brucker* l. c. Anh. 1). Carolus Dilingae 2. Octobris 1564 matriculae universitatis inscriptus et 15. Maii 1571 magister philosophiae factus, a. 1572 ibidem in Societatem Iesu admissus est (*Specht,* Matr. 46; Univ. Dill. 474[2]). An significatur Ioannes Henricus Rehlinger augustanus, qui 24. Novembris 1564 matriculae dilinganae inscriptus est (*Specht,* Matr. 46)? Henricus Rehlinger a. 1556—1575 urbis augustanae procurator fuit (*Paul von Stetten* iun., Geschichte der adelichen Geschlechter in Augsburg, Augsburg 1762, 109—112).

[2] Vide supra p. 318. [3] Vide supra p. 325.

[4] Swagerii. Dubium tamen est, num rumores illi fuerint veri. Certe uterque brevi ad bonam frugem redisse videtur; de Swagerio v. supra p. 83[8], de Gallo supra p. 325. Hic iam a. 1574 Ratisbonae „Poenitentiarii" officium habebat (*Schellhass,* Akten IV 40).

[5] Cf. Gal 3, 3; 5, 16—18; Iac 1, 4 etc.

[6] Cf. 2 Tim 1, 9; Hebr 3, 1; 2 Petr 1, 10 etc.

[7] Gal 5, 19; cf. Rom 8, 13. [8] Cf. supra p. 290 305. [9] Hoffaeo.

[10] Pastelium; v. supra p. 303.

[11] In P. Gregorii Roseffii S. J. cathedralis ecclesiae augustanae contionatoris *„Elogio"*, medio saeculo XVII. vel paulo ante scripto, narratur: „Non deerat, qui uerba de ore concionantis in chartam referret, et accepto pretio pagatim distribueret. Nonnemo eadem typis committebat; quae etsi Gregorius pro suis non agnosceret", hominibus tamen placebant. ... „Integram paene bibliothecam elucubrauit, et suamet

Poterit ea in re multum prodesse Germanis, quorum eloquentiam est assecutus.

Commendo me plurimum sacrificijs et precibus P. T. in Christo domino.

Bona pars libri D. Turriani iam excusa est[1]: petimus nouam ab eo praefationem ad Reuerendissimum D. Cardinalem Augustanum, uel amicum alium. Loca quaedam acriora mitigauimus, et praetermisimus nomen Societatis nostrae, ut minus inuidiae subire cogamur tum apud Theologos, a quorum sententia quandoque discedit; tum apud sectarios, quos in Germania praesens non ita morderet atque damnaret, ueluti sedens pro tribunali[2]. Sed spero illum boni consulturum hanc libertatem nostram, quae P. T. authoritate nititur, et bono etiam publico seruit. Si uelit excudi reliquam partem in Centurias paratam de primis Pontificibus, fortasse consultum fuerit, vt meo scripto illa coniungantur, utpote cum ad eundem finem tendamus. Sin mauult ea separatim edi, dubito sane, an facile sit[a] apud nos Typographum inuenturus[3]. Sed rectius de his P. Natalis et D. Turrianus iudicauerint, quos ambos in Christo reuerenter saluto. Tardius hoc Turrianum opus prodit, quoniam breui abhinc tempore missum ad nos est Antuerpia, ubi cunctis inscijs delituit[4] diu. Dominus Jesus nobiscum.

Literas Jndicas Latine uersas hic edituri fueramus, sed repetijt eas P. Natalis, promittens maiorem diligentiam in corrigendo. Quare mandet quaeso P. T. ut semel et cito absoluatur hoc opus, quod iam Latine coeptum est excudi et recudi, neque a paucis desideratur[5].

Dilingae 23 Junij .1569. Seruus et filius indignus
Petrus Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patrj nostro, Francisco Borgia Praeposito Generali Societatis JESV. Romae.

a) *Duo vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.*

manu conscripsit" („Elogia", Cod. „Iesuitica Fasc. 11 N. 196½" ; Monachii in archivo regni bavarici). Neque vero ullam contionem ipse Roseffius evulgasse videtur; satis autem multae manu scriptae adhuc asservantur, maxime in bibliothecis caesarea (palatina) vindobonensi et regia monacensi (v. *Sommervogel*, Bibl. VII 137—138; cf. etiam *Fr. Ant. Veith*, Bibliotheca Augustana V, Augustae Vind. 1789, 182—198; VI, ib. 1790, 211).

[1] Vide quae de hoc libro P. Francisci Turriani („De Hierarchicis Ordinationibus" etc.) sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Mt 27, 19. Io 19, 13. Act 12, 21; 25, 6 17. *Borgias* iam litteris 27. Aprilis 1568 Roma in Belgium ad P. Hieronymum Natalem visitatorem missis monuerat: „Circa il libro del dottor Torres, lui si contenta che V. R. lo accommodi come meglio le parerà, per la edificatione che si pretende delli prossimi, et per la decentia della Compagnia." Similiter *Polancus* quoque Roma 15. Maii 1568 eidem scripserat (Epp. *Nadal* III 580—581 594—595). Haec „accommodatio" tandem facta esse videtur Dilingae.

[3] „Francisci Tvrriani Societatis Iesv, Aduersus Magdeburgenses Centuriatores pro Canonibus Apostolorum, et Epistolis Decretalibus Pontificum Apostolicorum Libri Quinque" primum Florentiae a. 1572, deinde Parisiis et Coloniae a. 1573 excusi sunt (*Sommervogel*, Bibl. VIII 116—117). [4] Vide supra p. 275.

[5] Rogatu PP. Natalis et Canisii Borgias a. 1566 Ioanni Petro Maffaeo S. J. mandaverat, ut Epistolas Indicas latine verteret, Dilingae excudendas (*Can.* V 807—811).

Quae Canisius his litteris ad Borgiam rettulit de P. *Georgio Schorichio* S. J. a principe Bavariae Augustam ad Fuggeros, ut res „spirituum" et „melius exploraret et simul improbaret", misso, scriptis quibusdam ipsorum Fuggerorum et Schorichii explicantur et illustrantur. *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1569 de Octaviano fratre notavit: „Gennaro ... 20 Ex augusta frater: ... che il processo della susanna non sij communicabile ancora essendo negato al Duca di Bauiera" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 41[a]). Et ipse *Ioannes Fuggerus,* praeter Susannam (v. supra p. 219) Catharinam (puto; v. supra p. 255 289) commemorans, Alberto V. Bavariae duci *scripsit Augusta 23. Februarii 1569: „Die schrifften die zwaj besessnen Medlen betreffend, hab jch vor disem wol empfangen, vnnd sollen E. Furstlichen Gnaden seiner Zeit, wann man die gantze Acta, zusamen gebracht, alle handlung vor menigclich vernemen. ... Alssdann soll ... auch dero hilff vnnd Rhat damit gepflegt werden, dann es jn der wharhait ain wunderwerk Gottes, denen vil wunderlicher die es gesehen, als die dauon hören" (ex apographo epistulae curante ipso Fuggero scripto; Cod. „1569. Herrn Hannsen Fuggers Aigen Copier Buch N° 9" f. 21[b]—22[a]; Augustae in archivo fuggerico). Deinde de Guilielmo duce, Alberti V. filio natu maximo, cui Ioannes Fuggerus amicitia coniunctus erat plurimosque nummos mutuos dabat (*Lill* l. c. 38), P. *Georgius Schorichius* S. J. Monachio 2. Iunii 1569 ad Polancum Societatis secretarium *scripsit: „Heri e uenutto il Duca Wilhelmo di Fripper [Friedberg] è hoggi in publica uia mi ha incontrato pigliandomi per la mano, mi disse Venette doman a bonora da me, ui dico cosse grande, che se spargano contra dj Voi altri in Augusta dallj haeretici: Hormai diceua saria bon che se facesse fine con la coniuratione delli spiriti, ma doman vi diro il tutto" (ex autogr.; G. Ep. X f. 193[b]—194[a]). In numero autem „rerum grandium", quae contra Socios Augustae a protestantibus disseminabantur, eam praecipuam fuisse censeo, quam *Adam Walasser* ulmensis, laicus († 1581), qui fere ab a. 1551 usque ad mortem Dilingae morabatur (*N. Paulus,* Adam Walasser, in „Katholik", 75. Jahrg. II 452—453), in libello „Von dem grossen gemainen Laster der Nachreder vnd Verleumbder" (Dilingen 1570) his verbis narravit: „Man hat bey einem Jar her im Truck lassen außgehn etlich Brieff mit Figuren vnd Reimen, von einem Jesuiter, der zu Augspurg in einem Fuggerischen Hauß soll erstochen sein, nach dem er sich hab in eines Teufels gestalt verkôrt, vnd ein Weibsbild erschrôcken wôllen etc. Von disem wirdt nit allein ein Figur vnnd Bildnuß für die augen gemalet, sonder auch ein langes geschwetz in Reimen gefaßt, darbey weitleuffig beschriben, von allerley vmbstend, welche sich bey solcher geschicht solten verlauffen haben. Solche Brief seind zu Franckfurt, zu Meintz, zu Würtzburg, zu Augspurg vnd vast allenthalben außgebrait vnd verkaufft worden" (f. CII[b]). Ipsum quidem libellum hunc famosum frustra quaesivi; exstat tamen Monachii in bibliotheca regia (Cod. Germ. 4813; 4°) apographum eius, idque saeculo XVI., ut videtur, scriptum (f. 13—16); ex quo intellegitur libellum inscriptum fuisse: „*Warer bericht,* wie ain Jesuiter in Teufelsgestalt oder claider angethan, ain Euangelische magd, vom Christlichen glauben, zu der Papstler oder Jesuiterey, abzuschreckhen, sich vnterstanden, erstochen worden. Geschehen zu Augspurg. Anno 69". Herus, in cuius domo ancilla illa degebat, non nominatur, „Weil Jn on das schier ieder kenndt"; Iesuita, qui ne ipse quidem nominatur, noctu daemonem simulans eam nonnunquam terret; illa autem cum rem silentio tegere iussa sit, famulo tamen cuidam, „welcher Jr nit wenig war holdt", eam prodit, et hic Iesuitam gladio confodit. Carmen his verbis terminatur:

„Welchem nu diß als ist nit gnueg,
Zuuerstehn der mönchen betrug,
Der wird sein leben lang nit klug." [1]

---

[1] Anno 1572 in domo Iacobi Fuggeri haec accidisse affirmatur, ut audio, in *Relatione,* quae exstat Augustae in bibliotheca urbana, Cod. ms. in 2° Nr. 38 f. 542 543.

Similiter *Achilles Pirminius Gassarus*, qui eo tempore Augustae vivebat, in a. 1569 scribit: „Constans fama per totam apud nos ciuitatem, ista aestate volabat (.quae mox etiam aliunde huc literis picturisque perlata est.) Loiolanum quendam horrendi cacodaemonis larua indutum, in Fuggeranis aedibus a seruo quodam gladio peremptum fuisse: Nam diu terriculamento eo seductor ille, familiam ibidem in Papistica superstitione retinuerat, ac cum iam ancillam quandam interdiu persuasionibus in fide expugnare non potuisset [1], nocte silente eam praedicto dolo aggressus, dignam facti mercedem accepit.“ Attamen Gassarus haec addit, quae in homine ecclesiae catholicae, imprimis autem Societati Iesu inimicissimo notatu valde digna sunt: „Quanquam ipsum [Iesuitam] non interfectum, sed male sauciatum aufugisse multi adfirment, nonnulli autem totum factum pernegent: Posteri forsan certius veritatem cognoscent olim.“ Ita quidem „Annalium Augstburgensium“ Codex palatino-vaticanus (cf. supra p. 220) p. 677; neque vero haec sunt in Annalium editione *menckeniana* (cf. supra p. 220); *Hartmannus* quoque, cum chronicon augustanum ederet, haec vel ignoravit, vel de industria omisit (cf. supra p. 220). „Veritatem cognovit“ sane „certius“ atque etiam certissime *Adam Walasser* laicus, Dilingae degens; qui a. 1570 scripsit: „Bin auch in disem Jar nit ein mal zu Augspurg personlich gewesen, hab allerley bericht eingenommen, vnd die vmbstend von diser lautbarn Histori wissen vnd hören wöllen. Entlich aber hab ich souil vernommen, daß ich mit gutem gewissen sagen vnd schreiben kan, will auch das mit disem geschribnen werck offenlich vor Gott vnd aller Welt, freymůtig vnnd vngebetten bezeugt haben, es sey ein lauter erdichte Fabel, vnd vnwarhaffte erlogne Schmachred. ... Wer mir in disem nit glauben will, der ziehe selbs gen Augspurg, frage vnd erforsche in allen Fuggerischen Heusern, ob je dergleichen, wie man sagt vnd schreibt, bey jnen geschehen oder erfaren sey worden. Man frage auch die Geistliche vnd Weltliche Oberkeit inn derselben stat, ob ein Jesuiter in disen zweyen oder dreyen Jaren daselbst gestorben oder begraben sey worden, dieweil sunst kein Todter, ohn derselben Oberkeit vorwissen, da kan vnnd muß zur erden bestattet werden. Jtem man erinnere sich doch des Namens, wie der erstochen Jesuiter gehaissen hab, wer vnd von wannen er sey gewesen. Summa es ist kein schein vnnd wenigst warzeichen diser erdichten Histori zuerfinden“ (f. CIII^{b}). Eadem iisdem verbis affirmantur in „Schwert des Geists, Oder Entdeckung des newen Euangelions, Auß des Hochwürdigsten Herrn Cardinals Stanislai Hosii Büchern gezogen, vnd durch *Adam Walasser* in Truck geben. Mit angehenckter widerlegung etlicher erdichter Schmachschrifften“, Ingolstatt 1572, f. 48^{b}—49^{b}. Iam autem circa medium mensem Martium anni 1569 Antverpiae *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus notaverat Octavianum fratrem Augusta sibi scripsisse: „Che il collegio in augusta andaua molto lentamente jnanzi per gli hereticj, di quali predicatori alcunj habbin detto male nel pergolo del signor Giouannj Fuccaro et andando per la strada, alcuno gli habbi tirato sasso arrieto“ (ex autogr.; l. c. f. 42^{b}).

Borgias Canisio 21. Iulii 1569 et ipse et per Polancum respondit.

1674. IOANNES THOMAS A SPAUR cardinalis Madrutii episcopi brixinensis coadiutor CANISIO.

Brixina (?) circa initium m. Iulii 1569.

Ex Canisii litteris 13. Iulii 1569 ad Ioannem Thomam datis cognoscitur hunc circa initium m. Iulii 1569 apologiam protestantismi, quam Elisabetha a Spaur scripto cuidam Canisii (v. supra p. 212) opponendam curarat, illi misisse ex eoque quaesivisse, num apologiam illam refutare vellet, et quid de muliere illa agendum esse censeret. Plura vide in Canisii litteris, quas dixi, infra, ep. n. 1678.

---

[1] Mariam illam in aedibus Georgii Fuggeri versantem significare voluisse videntur; de qua supra p. 221.

1675. CANISIUS **MAXIMILIANO DE ILSUNG** patricio augustano in aula Maximiliani II. imperatoris versanti.

Augusta 7. Iulii 1569.

Ex apographo recenti, eoque sub a. 1890 a R. P. Bernardo Duhr collato cum autographo, quod exstat Vindobonae in bibliotheca palatina, Autogr.-Sammlung XXXVI 47. Epistulae brevem summam posuit *Riess* l. c. xx.

Praefatio editoris. Quo facilius, quae in hac epistula de rebus ulmensibus dicuntur, intellegi possint, haec noto: Initio saeculi XVI. Ulmae (Ulm), quae tunc erat libera imperii urbs (nunc ad regnum wurttembergicum pertinet), catholici habebant pulcherrimum illud templum parochiale Beatae Mariae Virginis (quod „Ulmer Münster" vocant), monasteria ecclesiasque Fratrum Praedicatorum, Fratrum Minorum, Canonicorum regularium S. Augustini, hospitia sacellaque tum Benedictinorum monasterii Augiae divitis (Reichenau) et monasterii Ochsenhusani (Ochsenhausen) tum Equitum teutonicorum, monasteria aliquot mulierum etc. Anno autem 1531 senatus urbis, a Samio, Bucero, Oecolampadio, Blarero ministris zwinglianis concitatus, in templo primario altaria omnia (numero plus quam 50) evertenda et multas statuas, tabulas pictas, alia praecipuae artis opera diripienda, conscindenda, dissipanda curavit. Similiter de ecclesiis monachorum actum est; quare Dominicani omnes, Franciscani paene omnes ex urbe discesserunt (*Leonardus Widmann* [† 1557], Chronicon Ratisbonense, in „Die Chroniken der deutschen Städte" XV, Leipzig 1878, 105—106. *C. Th. Keim*, Die Reformation der Reichsstadt Ulm, Stuttgart 1851, 236—263 416—419. *Janssen-Pastor* l. c. III $^{17-18}$ 244—246). Anno deinde 1536 respublica ex Zwinglii castris ad Lutherum transiit; et cum a Carolo V. imperatore in bello smalcaldico et in comitiis augustanis (1546—1548) ad missam in templo primario instaurandam et legem „Interim" observandam coacta esset, a. 1552/53 magna civium pars denuo Lutheranismum amplexa est, et a. 1554 a senatu est decretum, ut in templo primario officia divina solo ritu lutherano fierent, ecclesia vero Minorum penes catholicos maneret. At Ludovicus Rabus (de quo *Can.* V 829—830), postquam a. 1556 Lutheranorum ulmensium superintendens parochusque creatus est, id continuo molitus et a. 1569 tandem consecutus est, ut senatus pecunia, qua sacerdotes catholici sustentabantur, solvenda in posterum supersedere statueret et ipsam ecclesiam catholicam clauderet (*Chr. Fr. v. Stälin*, Wirtembergische Geschichte IV, Stuttgart 1870—1873, 387—389 756—757). Quo facto senatus ipsas imperii leges aperte violabat; nam „pace religionis" a. 1555 inter Catholicos et Lutheranos Augustae inita, eodem anno in „recessu" comitiorum promulgata, annis 1557, 1559, 1566 in recessibus illorum comitiorum confirmata id planis verbis sancitum erat, ut in urbibus liberis imperii, in quibus utraque religio ab aliquo tempore vigeret, in posterum quoque utraque incolumis permaneret neve una pars alteram ea in re turbaret vel impediret (art. 14, in „Beiträge zur Reichsgeschichte 1553 bis 1555, von *Aug. Druffel*, ergänzt und bearbeitet von *Karl Brandi*", München 1896, 743). Idcirco Maximilianus II. imperator senatum ulmensem severe reprehendit (*Albr. Weyermann*, Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm I, Ulm 1798, 429). Neque tamen Rabi studia deferbuere. Anno 1576 Ratisbonae in comitiis imperii catholici ordines questi sunt: Ab Ulmensibus contiones catholicas prohibitas esse; eosdem mandata caesarea, quibus usum sacramentorum caerimoniasque catholicis restituere semel atque iterum iussi essent, neglegere atque immo in catholicos religionem suam exercentes gravibus multis aliisque rationibus animadvertere; in domo autem teutonica sacerdotem ante altare sacra veste (casula) exutum et per vias publicas in custodiam ductum esse (*Franc. Burgkardus [Andr. Erstenberger]*, De Autonomia, München 1593, f. 95^{b}. *Christ. Lehmann*, De pace Religionis Acta publica I, Franckfurt am Mayn 1707, 165—166). Anno 1596 sacra catholica Ulmae duobus locis fiebant: in monasterio wengensi (Kloster zu den Wengen), quod erat canonicorum Augustinianorum, et in domo ordinis Teutonici

(*Martin Crusii* Schwäbische Chronick, übers. von *J. J. Moser*, Franckfurt 1733, II 440. *M. Erzberger*, Die Säkularisation in Württemberg, Stuttgart 1902, 340).

Adulescentem de vitae aulicae periculis monet et ad religionis constantiam exhortatur. Georgium, eius patrem, rogat, ut imperatori catholicos commendet, qui Ulmae contra ius fasque a Lutheranis opprimantur.

Pax Christi Iesu nobis aeterna
Chariss: Domine Maximiliane.

Gratulor tibi felicem ex Italia reditum ad nos et majorem in modum peto, ut pro tua prudentia dispicias, quo pacto inter nobiles et primarios viros hoc tibi sit tempore moderate cauteque vivendum [1]. Experieris haud dubie varios ventos, nec leves procellas atque tempestates in te saepe ac multum irruentes. Quare quo te amo impensius eo diligentius monere pergam, ut quod aliis perniciem frequenter attulit, cum in aula viverent, id Christo duce majorem usum rerum, et fructum aliquem priorum studiorum praebeat tibi, praesertim quamdiu optimi parentis jussu in hoc novo vitae genere uersaberis [2]. Nec dubito interim, gratas esse tibi Musas et spero te non ita diu a legum studio abfuturum, ut quod in praeclara philosophia didicisti, peritus Legis absolvas Christo Opt. Max. auxiliante.

Ad generosum dominum Georgium patrem tuum non scribo, partim ne occupatissimum interpellem, partim quod scribendi otium desit. Saluto illum officiose, meamque operam vobis addico, quos obseruo, si ullos alios, ob avitae religionis ingenuum cultum et sinceram professionem, in qua diuina bonitas hanc vestram familiam diu florentem conseruet Ecclesiae. Hoc unum abs tuo patre et patrono meo etiam atque etiam peto, rationem ut habeat Catholicorum Ulmae, et illorum afflictam causam Caes. Mai. accurate commendet. Vix credas, qualem quantamque uim inferant sectarij Catholicis eo loco; subducunt salaria, quibus alebantur sacerdotes, minantur se non passuros amplius sacrificium cultumque diuinum et quicquid Catholico ritu in templo, quod unicum nostri tenent, geritur: Rabus, homo plane seditiosus inflammat

---

[1] Georgium Ilsung a Tratzberg patricium augustanum, Maximiliani Ilsung patrem, Ferdinandus I. Romanorum rex a. 1550 Suebiae praefectum („Landvogt") constituerat et Maximilianus II. imperator a. 1566 magnis privilegiis instruxerat; idem a. 1566 in animum induxerat Fridericum et Maximilianum filios in collegium germanicum convictores mittere; atque ipsa hac Canisii epistula verisimile efficitur Maximilianum proximis annis ibidem philosophiae aliquamdiu operam dedisse. Idem m. Maio 1571 Romae fuit et a Pio V. Breve impetravit, per quod cathedrali capitulo augustano commendabatur, ut collegio Societatis Augustae aedificando locum quendam suum tribueret (ex Borgiae ad Hoffaeum et Roseffium *epistulis, quarum apogr. sunt in Germ. 70 f. 172ᵃ—173ᵃ). Maximilianus postea et ipse officium praefecti Suebiae administravit; idem Ferdinandi II. et Caroli archiducum consiliarius fuit (*P. v. Stetten* iun., Adeliche Geschlechter 109—112. Epp. *Nadal* III 170—171. *Can.* III 574; IV 904—906 1036).

[2] Maximiliani II. imperatoris aula mensibus Iunio et Iulio a. 1569 Vindobonae, a medio fere m. Augusto usque ad exeuntem m. Octobrem Posonii (Pozsony, Pressburg, in Hungaria) fuit (*Turba* l. c. III 477 482³ 488²).

animos Magistratuum ad hanc diuexationem Catholicae partis: neque solum iura diuina, negliguntur sed neque Imperij decreta, neque Caes. Mai. uoluntas et authoritas apud istos quod aequum et justum est, obtinent. Quod si dissimuletur magis, et istorum non reprimatur audacia, audebunt et aliae civitates, quae non procul absunt, eandem experiri tyrannidem et Catholicis uim inferre, et sacra nostra omnia conculcare. Id vero ne fiat, quemadmodum Sathan per suos electos ministros magis magisque conatur, sit domino parenti curae propter eum zelum, quem libenter tribuit Religioni et matri communi debet Ecclesiae.

Bene uale in Christo, et inter scorpiones fac probe armatus atque munitus incedas[1], optime Maximiliane. Augustae. 7 Julij 1569.

Tuus in Christo P. Canisius.

† Nobili adolescenti Domino Maximiliano Jlsingo amico majorem in modum observando.

Jn aula Caes. Maj.

1676. CANISIUS **MATERNO CHOLINO** senatori reipublicae coloniensis, bibliopolae typographoque. Augusta Vindelicorum 12. Iulii 1569.

Ex apographo (2°; 2 pp.), quod saeculo XVI. vel XVII. scriptum esse videtur. Can. 56 f. non sign.

Cholino gratias agit. In Transsilvania Arianismus instauratur. Novi in dies errores nascuntur. Protestantes alii alios persequuntur. Populum magistratus impediunt, quominus ad ecclesiam redeat. Colonienses tamen in fide constantes sunt.

Pax Christi nobis aeterna humaniss. domine Materne[2].

Habeo gratiam quod pro veteri beneuolentia et charitate in me tua numerandam curaris pecuniam, quam partim dominus suffraganeus Herbipolensis[3], partim augustanus bibliopola iam extinctus[4] nobis reddidit, Cupio tibi vicissim quacunque in re possim gratificari, Nihil hic noui est admodum. Wittenbergenses Theologi cum Jenensibus conuenire non possunt, augentur eorum simultates vtrinque[5], Surgunt

---

[1] Cf. Ez 2, 6; Lc 10, 19.

[2] Maternus Cholinus a. 1562—1586 de senatu reipublicae coloniensis erat. De eo cf. *Schrörs* l. c. 151—161, et *Fr. Hipler,* Die deutschen Predigten und Katechesen der ermländischen Bischöfe Hosius und Kromer, Köln 1885, 137—140 163—177.

[3] Antonius Reschius O. Pr.; v. supra p. 186.

[4] Ioannes Burtenbach? Sebastianus Rosenblatt? Vide supra p. 330[3].

[5] Inter theologos universitatis vitembergensis, qui, Melanchthonis placita sequentes, moderatum quendam Lutheranismum tradebant, et theologos universitatis ienensis, qui rigidum illum Flacii Illyrici Lutheranismum defendebant, pacis conciliandae gratia auctoribus Augusto Saxoniae principe electore et Ioanne Guilielmo Saxoniae duce Altenburgi m. Octobri 1568 colloquium de religione incohatum est; quod, cum 14 hebdomadas de iustificatione acerrime disputassent, m. Martio 1569 abruptum est ita, ut — *Ioannis Dominici Häberlin* historici protestantis verbis utor — „die Zwietracht und das Lästern, nach demselben, weit grösser wurde, als vorher" (l. c. VII 587; similiter *Janssen* l. c. IV [15—16] 361—362, et *K. A. Menzel,* Neuere Geschichte der Deutschen seit der Reformation II, Breslau 1854, 439).

itaque Ariani noui, quorum extat disputatio publice[a] habita coram Transiluaniae principe, praecipue[b] [?] fuerunt actores Franciscus Dauidis et Georgius Blandiata[c], disputatum est albae Juliae horrendis cum Blasphemijs[1], et propugnata sunt haec Samosatenica Ariana et Eunomiana[d] dogmata[2], quae piae mentes et aures non possunt non execrari, non tres personas esse diuinitatis, non filium et spiritum sanctum esse personas diuinas, non filium dei ab aeterno genitum de persona patris, non alium Christum et dei filium esse, quam qui sit homo conceptus et natus de Maria Virgine, Jgitur non cessat Sathan[e] sua venena spargere, et nouas inducere sectas per jmpios homines, qui cum Christi[f] corpus omni ex parte deturparunt, et nihil in Ecclesiae doctrina integrum nobis reliquerunt, nunc ad caput ipsum oppugnandum, Christumque diuinitate sua spoliandum, vires et artes suas iterum experiuntur. Jn haec miseranda tempora, que impune alunt omnem impietatem reseruauit nos Deus, vt iam neque Verbo dei, neque sanctae Ecclesiae suus constet honos, sed priuata scripturae interpretatione, et praetoria authoritate sacra omnia pro cuiusque libidine, abripiantur, inuertantur, corrumpantur; Jdque fieri necesse est vbi catholicis[g] authoribus obscuri scriptores sese ipsi praeferunt et virgulam vt vocant Censoriam, Jn omnes quantumuis probatos patres sumunt arrogantque sibi, et nullum ferre[h] iudicem legitimum volunt[3]. Videmus interim quam pulchre conueniat inter[i] istos qui de verbo dei tantopere

a) puplice *ap.* b) *Sic ap.; sed legere malim* praecipui. c) *Sic; scribendum fuit* Blandrata *vel* Biandrata*; v. infra, adn. 1.* d) Euroniama *ap.* e) *A libr. corr. ex* Sallan. f) *Hoc v. a libr. in margine additum est.* g) Chatolicis *ap.* h) i) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

---

[1] Franciscus Davidis, Claudiopoli circa a. 1510 natus, sacerdos apostata (ut videtur), Vitembergae ad theologiam institutus, in Transsilvania primum quidem (ab a. 1556) Lutheranorum superintendens, deinde autem Calvinianorum superintendens (ab a. 1564) et Ioannis Sigismundi Zapolyae principis Transsilvaniae contionator aulicus erat; tandem (sub a. 1568) primus exstitit „episcopus“ sive superintendens Unitariorum sive Socinianorum, qui imprimis SS. Trinitatis mysterium reiciebant († 1579); qua in re praecipuum adiutorem habebat Georgium Blandratam (Biandrata) medicum pedemontanum, primum a fide catholica ad Calvinismum transgressum et aliquamdiu in Polonia versatum; qui deinde (ab a. 1563) in Transsilvania versabatur et Ioannis Sigismundi principis medicum agebat. Post disputationem Albae Iuliae (Fehérvár, Weißenburg, postea Karlsburg) per 10 dies habitam etiam ipse Ioannes Sigismundus princeps et maior nobilitatis pars Antitrinitarismum professi sunt.

[2] Paulus Samosatenus (saec. III.) Iesum Christum neque verum Deum neque aeternum, sed solum hominem esse docuerat, in quo Dei sapientia habitaret. Eunomius († ca 395) non solum cum Arianis omnibus negaverat filium Dei eiusdem substantiae atque Patrem esse, sed etiam affirmaverat eum ne similis quidem esse substantiae.

[3] „Franciscus Dauid . . . disputans aliquando cum Caluinistis, Scripturae ab ipso ad suae opinionis defensionem allata loca ex SS. Patrum sensu et auctoritate interpretanda esse dicentibus, Profecto suaues, inquit, homines estis, qui vultis vt apud me Patrum valeat auctoritas; quam si Papistae vobis opponant, statim dicitis, homines illos fuisse, et errare potuisse“ (*Florimundus Raemundus* [† 1603], Historia de ortu, progressu, et ruina haereseon huius saeculi l. 4, c. 7 [Coloniae 1614, p. 530]).

gloriantur, et quales subinde motus ac tumultus concitent in sua parte, Nunc Philippi[1] libros audio multis in Saxoniae locis concremari et aboleri penitus, etiam quae ad grammaticam[a] spectant. Alibi non feruntur Codices Flaccianorum, Alicubi Adiaphoristae[2] damnantur et[b] eijciuntur. Jnualescit interim[c] Caluinianismus, et Arianismus Anabaptismus[d] [?][3]. Nec desunt principes qui alant noua monstra, dum quisque talem vult audire praeconem, qualem ipse probat maxime. Populus ad has tot sectarum et confessionum formas nauseat, sed Magistratuum vis et resipiscendi pudor impedit plurimum, quo minus a[e] Sathanismo ad Catholicismum[f] errantes redeant. Gratulor ergo[g] Reipublicae Coloniensi, quae perpetuam conseruatae religionis auitae laudem tenet, neque locum praebet[h] aut hospitium sectarijs[4]. Bene vale in Christo, et rem Catholicam[i] vt soles confirma et promoue vir humanissime, mihique in Christo Charissime semper, Augustae 12 Julij anno etc. 69.

Seruus in Christo Pet. Canisius.

Humanissimo viro, domino Materno Cholino senatori Coloniensi amico singulari.

1677. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 13. Iulii 1569.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 239 (f. 95 et sq. non sign.). Litterarum partem germanice vertit *Duhr*, Jes. I 733.

Hoffaeus provincialis. Contionator. Refutatio Centuriatorum. Excursiones. P. Turriani opus „De Ordinationibus" excuditur, omisso libro postremo. Eiusdem scriptum pro Canonibus Apostolorum etc. Fuggeris non est concedendum, ut P. Völck eos in peregrinatione comitetur. Illorum falsae „visiones".

† Pax Christi Jesu nobis aeterna.

Admodum Reuerende Pater.

Reuerenter accepi, quod ad me[k] scripsit in Junio P. T. eique gratias ago singulares, quod Patrem nostrum Prouintialem[5] in suo

a) gramaticam *ap.* b) *Sequitur* ex, *a libr. oblitt.* c) Jnterim *ap.* d) *Sic ap.; sed fortasse legendum* Caluinianismus, Arianismus et Anabaptismus. e) *Hoc v. supra versum scriptum est.* f) Chatholicismum *ap.* g) *A libr. corr. ex* ei. h) *A libr. corr. ex* bene *vel simili v.* i) Chatolicam *ap.* k) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

[1] Melanchthonis.

[2] Ita a Lutheranis rigidis ii vocabantur, qui cum Melanchthone censebant aliqua religionis capita esse indifferentia, in quibus proinde pacis gratia catholicis aliisque adversariis aliquid concedi posset; ut caerimonias quasdam, cultum Sanctorum.

[3] Ita v. g. a. 1570 in Palatinatu rhenano complures inventi sunt Calvinianorum ministri, qui Arianismum colebant, et a. 1567—1574 ducatum clivensem Ioannes Wilhelmsen Anabaptistarum „rex" eiusque satellites rapinis et caedibus perterrebant (*Gottfr. Arnold,* Kirchen- und Ketzer-Historie II, Schaffhausen 1741, 1125—1136. *B. G. Struve,* Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie, Franckfurt 1721, 214—235. *Janssen* l. c. IV [15—16] 281. *Rob. Scholten,* Die Stadt Cleve, Cleve 1879, 592). [4] Vide supra p. 330.

[5] Paulum Hoffaeum. Borgiae litteras v. supra p. 326.

confirmet munere, meque illi subiectum esse sinat. Plus satis ego indignus hoc offitium gessi, eoque nunc magis me cupio colligere, ne ingratus uidear in hac optata uacatione. Pergo in Centurijs laborare: uisum est autem Patribus, vt paulisper ab hoc opere diuerterem, et Augustam excurrerem. Hic offendi, Dominis Fuggeris contionatorem proprium contigisse, ut etiamsi uellemus, locus non detur in cathedra Mauritiana. Placet ergo Patribus, ut Dilingae, quo statim Christo duce reuertar, coepta prosequar studia. Neque tamen illi loco sic affixus ero, vt sicuti monet P. T. non Augustam alioue sim profecturus, si uel Patrum uoluntas, uel charitatis exercitandae ratio sic postulauerit. Faxit dominus, ut quod prae manibus est opus, mature simul et feliciter confici possit: satis quidem negotij datur mihi ad haec, qualiacunque sunt, elucubranda. Sed iuuabunt hic P. T. preces apud Dominum, uti spero.

Excusum breui habebimus totum opus D. Turriani[1], sed postremum et tertium librum, qui de sacrificio tractabat, omnino praetermisimus. Jd authori dictum esse non cupimus, antequam rationes mittamus graues, quae hoc nobis consilium necessario praebuerunt. Rogo autem uehementer, vt D. Turrianus ad suum absoluendum opus, quod meo adiungetur[2], serio excitetur, dato etiam illi, si sit opus, bono scriptore, ut saltem ad sequentem autumnum scripta omnia, quae huc pertinent, accipiamus.

Expectant Domina Vrsula, et D. Joannes[3] de P. Wendelino[4] responsum, seque parant ad iter, de quo scripsit alias una cum ipsis P. Prouintialis[5]. Aegre inuenietur, qui succedere possit discedenti P. Wendelino in hac messe operarius: an uero expediat illum tali peregrinationi committi, dubito sane una cum P. Prouintiale. Non minimam suae peregrinationis causam esse dicunt, vt de suis uisionibus et miraculis Romae conferant cum P. T. cuius mentem coram explicui D. Vrsulae, sicut ad me perscriptum fuit. Sed uideo, quicquid hac in parte dicamus, aut sentiamus, non ita multum ponderis apud istos habere. Timere cogimur, quod aliqua ex parte desit illis humilitas et prudentia debita,. quodque cordatiore indigeant Confessario[6]. Redijt nunc Vienna D. Marcus frater Joannis: eum speramus nobiscum facilius conuenire posse, et procuraturum etiam felicius, quae ad causam collegij[7] spectant. Princeps Bauariae[8] probat, quod non

---

[1] P. Francisci Turriani librum „De Hierarchicis Ordinationibus"; v. supra p. 314.

[2] „Pro Canonibus Apostolorum, et Epistolis Decretalibus" etc. (v. supra p. 337[3]). Neque tamen hoc opus libro Canisii est adiunctum.

[3] Ursula de Lichtenstein uxor Georgii Fuggeri, et Ioannes Fugger.

[4] Völck.

[5] Vide quae ex Hoffaei epistula sub ipsas hasce Canisii litteras proferentur.

[6] P. Wendelinum Völck iis eo tempore a sacris confessionibus fuisse intellegitur ex Hoffaei litteris, quae ponentur infra, post ep. n. 1693; vide etiam supra p. 267.

[7] Collegium Societatis Augustae condendum significat.

[8] Albertus V. dux (vel Guilielmus eius filius); v. supra p. 338.

consentiamus istis, qui credunt, mortuorum animas in obsessorum ingredi corpora, ut purgatorij poenis liberentur. Qua de re natus est rumor ingratus Catholicis, et sectarijs ludibrij loco habitus[1]. Dominus Jesus in gloriam suam haec uertat omnia, nosque ad solidiorem profectum spiritus adducat per sacrificia et preces P. T. et totius Societatis in Christo Jesu domino nostro[2]. Augustae 13 Julij, 1569.

Seruus et filius indignus
Petrus Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo patri, P. Francisco Borgiae, Praeposito Generali Societatis Jesu, Romae.

Ad harum litterarum caput illud, quod de Fuggeris est, intellegendum valde iuvat P. *Pauli Hoffaei* praepositi provincialis *epistula, quam Canisius ipse in eo capite commemorat; quare illius partem hic pono. Ita Hoffaeus Augusta 2. Iulii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit de Sibylla ab Eberstein atque Ursula a Lichtenstein, Marci et Georgii Fuggerorum uxoribus: „Cumprimum Augustam veni, importunis precibus et lachrymis me adorsae sunt Dominae vxores Marcj et Georgij Fuggerorum, dicentes habere se vna quidem nobilem virginem[3], altera famulam[4], quas omnino putarent obsessas, sed de hoc tamen non nisi paucis constare: has non posse se externis sacerdotibus credere, partim quod illi tres alias obsessas curarent, partim quod hoc[a] facerent certis quibusdam modis qui sunt obnoxij magno scandalo simul et periculo, quod est verissimum[5]: rogare itaque se propter Christum, vt permitterem P. Wendelinum[6] earum curam habere eique modos et tempora praescriberem, nolle se illi vt ante cum alijs virginibus quicquam molestas esse, et cauere[b] uelle vt ob coniurationes nil domi[c] nostrae impediatur. Ego importunitate motus, cum mihi praesupponerem Paternitatem V. tantis matronis benefactricibus, futurisque fundatricibus[7], vti speramus[d], honestam et necessariam petitionem non facile negaturam, malui errare concedendo quam negando. Jtaque

a) *Ita Hoff. ipse correxit ex* id. b) c) *Sequens v. supra versum scriptum est.* d) *Sequuntur vv.* non facile, *ab H. oblitt.*

---

[1] *Borgias* iam die 16. Iunii 1569 Roma ad Hoffaeum *scripserat: „Ci si scriue esserui grande rumore sopra cio fra li Augustani (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 268b). Caeterum cf. infra p. 347.

[2] Rom 6, 11 etc.; cf. supra p. 290[9].

[3] Annam a Bernhausen; de qua plura infra dicentur.

[4] Susannam; v. supra p. 210.

[5] Antequam Rituale Romanum editum (a. 1614) et receptum esset, energumeni valde diversis rationibus exorcizabantur: erant, qui eorum genas et latera percuterent; alicubi exorcistae obsessorum membris, in quibus daemon inesse putabatur, os apponebant, verba quaedam sacrae Scripturae recitantes; nonnunquam obsessos in cupa, quam aqua sacrata impleverant, collocabant; alii aliter agebant (*Ad. Franz,* Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter II, Freiburg i. Br. 1909, 568 570 572). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1569 de Simone Scheibenhart: „14 [Iulii scripsit mihi Octavianus] frater ex Louayna. . . . Come il dottor Simone congiuraua gli Spiriti ch' erano nella massara de la Höruuartin molto ridicolosamente, altri mi scriuono, che l' auo Raymondo era apparso commandando certe cose a suoi figliuoli" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 45b—46a). Sibyllam Hörwarth patriciam augustanam virginitatis votum, Sociorum opera adiutam, et emisisse et per 32 annos in aedibus suis religiosissime servasse narrat *Agricola* l. c. I, Dec. 3, n. 186.

[6] Völck. [7] Collegii augustani.

annuj vt P. Wendelinus duarum curam gereret, sed secreto, semel in hebdomade, noctu nunquam, et tantisper donec a P. V. responsum haberem an progrediendum nec ne, et vt hoc responsum aequo animo amplecterentur: placuit. Nunc vellem vt P. V. non negaret, nam reuera nullus apud externos est, qui citra scandalum obsessos curet: sunt autem dictae personae obsessae[a] a multis annis filiae nostrae confessionis, quas iccirco externus curare nollet vt fit. Alterum est, resciuj D. Joannem Fuggerum et Dominam Vrsulam coniugem Dominj Georgij Fuggerj cum vtriusque coniugis illorum consensu[1] statuisse per Lauretum Romam peregrinari et secum ducere aliquot virgines quarum duae creduntur obsessae[2], cupiuntque vt P. Wendelinus sit comes, quod Dominus Joannes scripto a P. V. hodie petiturus videtur, mecumque ea de re acturus hodie. Hic rogo P. V. vt neget ej hanc petitionem et dissuadeat simul ne Romam petant, partim[b] nam eorum desiderium profectum videtur ex periculosis reuelationibus seu inspirationibus (quibus mihi etiam circa alias res misere et periculose seducj videntur,) partim quod Domina vrsula est valetudinaria[3], partim quod secum trahunt obsessas cum magno grauamine et etiam periculo ne dicam scandalo, partim quod non videtur decere nec aedificatiuum esse vt societatis sacerdos tot virginum sit comes quotidianus praesertim per Jtaliam, et qui donum non habet liberandj etc. partim quod incommodissime P. Wendelini praesentia hic carebimus: nullum enim illi sufficere possum: postremo etiam ne illorum periculosis reuelationibus patrocinarj videamur: et optarem vt P. V. hinc occasionem acciperet et Dominum Joannem paterne moneret, ne tam facile daemonibus crederet, qui se damnatas animas fingunt, quas externus quidam absoluit sacramentaliter et communjcat in personis obsessis, et quarum oracula consuluntur vti fere apud diuinos fit: et D. Joannes absorptus est nimia credulitate: hauddubie manet illum magna vel humiliatio vel deceptio, quod absit: Domina vrsula ipsum confortat, et meo iudicio nimium sibi sumit: eoque ventum est vt suo iudicio suisque inspirationibus plus credant quam omnibus Ecclesiae doctoribus, taceo quod istae fictae animae turpissime diffament viuos et mortuos, sub falso praetextu poenitentiae assumendae: et eiusmodj diffamationes curauit Dominus Joannes scripto concipi, easque conuocatis aliquot[c] primarijs viris Augustanis, eis ipsemet praelegit, qui non obscure notare potuerunt D. Joannem absorptum esse zelo non secundum scientiam[4] et non mediocriter deceptum. V. P. quaeso habeat sibi hanc Fuggerorum familiam commendatam ne ex deceptione cadat, posteaquam tam bene de societate mereri studet." His litteris *Hoffaeus* parvam *schedulam adiunxit, in qua haec notabat: „Aiunt D. Joannem et Dominam Vrsulam habere ex inspiratione vel relatione[d] [?] sathanae grauiter in corpore puniendum esse qui impedierit quo minus P. Wendelinus sit comes in vrbem. Ego mihi non timerem" (ex autographis; G. Ep. X f. 101[a]—102[a]).

Ad idem fere tempus et fortasse ad eandem quoque Ioannis Fuggeri nimiam credulitatem spectare videntur ea, quae de Canisio aliisque Sociis augustanis *Lucas Geizkofler* (1550—1620) unus ex praecipuis Fuggerorum augustanorum consiliariis circa a. 1590 in sua autobiographia narravit. Is, cum de variis rebus ante et circa medium saeculum XVI. gestis scripsisset, haec addidit: „Es thaten auch damalen die Herrn Fugger sich nit so sehr der Papistischen als der Lutherischen (das ist recht katholische Christen) wegen ihrer gueten qualität und getreuen Dienst

a) *Hoc v. supra versum scriptum est.* b) *Hoc v. hoc loco ab H. supra versum scriptum est; sed scribere voluisse videtur:* nam partim. c) *Ita H. correxit ex* aliquod. d) *Sic; volebatne scribere* reuelatione?

[1] Ioannis uxor erat Elisabetha Nothhaft de Weissenstein; cf. *Can.* III 663—665.

[2] Harum una erat Susanna; de qua plura infra dicentur.

[3] *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1569: „18 [Augusti, scripsit mihi Octavianus] Frater di Louayna, che la signora madre è tanto assidua nelle reuelationi delle sue pute che non dorme quasi niente" (ex autogr.: Cod. vindob. 7447 f. 46[b]). [4] Rom 10, 2.

gebrauchen, durch welche sie zu merklichem segen und aufnehmen, ansehen und reichthum kommen. Die Jesuiter waren damalen zu Augsburg noch nit eingenistet, aber hernach, als ihnen ihr intent gelungen, haben sie nit gefeiert, den Herren Fugger einzubilden, daß sie sich der lutherischen Diener entschlagen sollen, welche zu Zeiten ihr seufzen und klagen nit unterliessen, wenn sie zusammenrechneten, daß etliche hunderttausend Gulden den Jesuitern angehenkt und doch gleich kein Dank oder genügen bei ihnen gespürt wurde, wenn man ihnen schon auf einmal zu dreissig und vierzigtausend Gulden und sunst anderes mehr an geld und geldeswert geschenkt oder noch schenkete. Unter andern Jesuitern zu Augspurg haben sich derselben Zeit etliche unterstanden, aus einer besessenen Fuggerischen Magd einen Teufel auszutreiben und von vielen Particularsachen zu befragen, sonderlich aber, ob sie wisse, welche unter den Fuggerischen Dienern lutherisch seyen. Darauf sie geantwortet, es seyen Michael Geizkofler [1] und Sebastian Zach, aber sie würden doch wiederum katholisch (i. e. papistisch) werden, weil sie im Papstthum das ist von einem geweihten katholischen Meßpriester getauft worden und solche eltern gehabt, die dem Haubt der Kirche noch nit beharrlich oder öffentlich widersprochen. Als nun beiden dise reden fürkommen und ihnen aus jesuitischer anstiftung allerley widerwärtigkeit zu ihrer versuchung und harter ausrichtung begegnet, seind sie nur desto eifriger und beherzter in ihrer Religion worden" (*Adam Wolf*, Lucas Geizkofler und seine Selbstbiographie, Wien 1873, 22—23). Parva certe huic testimonio inest auctoritas; nam Lucas ille Geizkofler et catholicis inimicissimus et — id quod Adam quoque Wolf, quem modo dixi, notavit — in rebus narrandis parum diligens erat; attamen hoc ex hisce verbis colligi potest: Canisio eiusque sodalibus in ipsis etiam aedibus Fuggerorum adversarios potentia praeditos fuisse.

1678. CANISIUS **IOANNI THOMAE BARONI A SPAUR**

cardinalis Christophori Madrutii episcopi brixinensis coadiutori.

Augusta Vindelicorum 13. Iulii 1569.

Ex autographo (2°; 2⅓ pp.; in p. 4 inscr. et sig.), quod exstat Oeniponte in archivo praefecturae caesareae, Brixner Archiv, L. 10, Nr. 12, Litt. P. Litterarum summam posuit *Franc. Ant. Sinnacher*, Beyträge zur Geschichte der bischöflichen Kirche Säben und Brixen in Tyrol VII, Brixen 1830, 750—751. Iisdem usi sunt *Hirn* l. c. I 144 et *Kröss*, Can. 190—191.

Neque decet neque prodest vel Canisium apologiam protestantismi, quam Elisabetha a Spaur conscribendam curavit, refutare vel Ioannem Thomam cum ea muliere amplius disputare. Thomas potius Catechismum Romanum ac libros quosdam Nasi et Fabri ei mittat et coram cum ea agat.

†

Pax Christi Jesu, Reuerendissime Domine, nobis adsit aeterna.

Reuerenter accepi literas tuae dignitatis, et his alligata scripta legi, quemadmodum a me fuit postulatum [2]. Doleo et ego sane vicem eius matronae nobilis, cuius causa superiore anno laboraueram [3], et cuius in falsa doctrina pertinaciam merito sane pietas tua deplorat, cupiens illam, uelut errantem ouem [4], ad uerum Christi ouile reduci.

---

[1] Michael Geizkofler, Lucae frater idemque protestantismi sedulus cultor et Sabastiani Phauseri (cf. *Can.* I 524—527 536[4]) amicus, circa a. 1565 Augustae apud Marcum, Ioannem, Iacobum Fuggeros summus aerarii praefectus sive quaestor fuisse traditur. [2] Vide supra p. 339.

[3] Elisabetham baronissam ab Eck Ioannis Gaspari baronis a Spaur uxorem significat; de qua supra p. 212—213.

[4] 1 Petr 2, 25; cf. Ps 118, 176; Is 53, 6 etc.

Ac prudenter sane dubitauit amplitudo tua, sitne respondendum eius Apologiae, quam scripto meo iussit opponi a sectarijs. Nam facile fieri potest, vt sit foedus ille labor plurium artificum, qui totum fere annum in hac pertexenda tela collaborasse uidentur. Mihi sane de re tota cogitanti non leuia ueniunt in mentem, eoque permouent, vt prorsus existimem, huic haeretico scripto, quod mendacijs, calumnijs, sarcasmis et impijs doctrinis plane scatet, responderi a me non oportere. Primum enim non est ex fratris[1], qui hunc tenet in Ecclesia locum, dignitate, vt de rebus tanti momenti per se, uel per alium cum decepta et peruicaci pugnet foemina. Nihil hoc sit aliud, quam sacrum panem offerre canibus[2], et margaritas ante porcos[3] spargere. Deinde periculum hoc nobis metuendum uenit, ne deteriores reddamus huiusmodi crabrones, cum iterum scripto nouo irritabuntur. Videmus enim, quam maligne accipiat et peruertat in priore scripto ea, quae omnes modestiae limites egressa, contemnit ac ridet more sectae, cum tamen nihil recte possit opponere, uel iuste in meo scripto reprehendere. Accedit, quod pessime de hac matrona merituri uideamur, si contrarium scriptum conficiatur, quoniam elatiorem et praefractiorem eam reddemus, quae uideri uolet quouis Catholico Theologo doctior, et eadem ratione qua coepit, perget hoc saxum voluere. Simulat se suo marte hoc quicquid est scripti, confecisse, neque suam permittit laudem authori, quem constat in scriptis aduersariorum et Theologorum non male uersatum esse. Quis uero sane mentis cum foemina tam gloriae auida, quam ueritatis inimica contendat? quis ex quauis disputatione fructum speret? ubi praesertim illa, ne minimam quidem partem eorum, quae nunc defendit, aut intelligit, quod mihi certo persuadeo, aut huiusmodi ratiunculis confirmare posset. Proinde quicquid respondebitur, in manus aduersariorum haud dubie perueniet statim, quos nimio sane honore afficit dignitas tua, si eos ad disputationem euocat, uel ad responsionem excitat noua scripti huius confutatione. Jndigni sunt sane, quibuscum litigemus, praesertim tali foemina uel spectatrice, uel iudice. Maior uerbi diuini et Catholicae doctrinae apud nos reuerentia esse debet, quam ut de fidei nostrae mysterijs cum apertis Ecclesiae hostibus dimicemus. Monuit Tertullianus, et praecepit Apostolus Paulus fugiendas istas esse pestes[4], neque ad disputationem descendendum[5] cum ijs, qui Ecclesiam totam

---

[1] Ioannes Thomas Elisabethae frater consobrinus fuisse videtur; v. supra p. 212.

[2] Cf. Mt 7, 6; 15, 26; Mc 7, 27. [3] Mt 7, 6.

[4] „Haereticum hominem post unam et secundam correptionem devita: sciens, quia subversus est, qui eiusmodi est, et delinquit, cum sit proprio judicio condemnatus“: Tit 3, 10; cf. 2 Tim 2, 23.

[5] *Tertullianus* de haereticis scribit: „Scripturas obtendunt, et hac sua audacia statim quosdam movent; in ipso vero congressu firmos quidem fatigant, infirmos capiunt, medios cum scrupulo dimittunt. Hunc igitur potissimum gradum obstruimus non admittendi eos ad ullam de scripturis disputationem.“ Id quod variis rationibus probat et explicat; deinde sic concludit: „Constat ratio propositi nostri definientis

damnant, qui sacramenta contemnunt integra, qui damnatos tuentur errores, qui doctrinam veritatis et summos Ecclesiae magistratus blasphemant[1], et iam sedent in cathedra pestilentiae[2], quemadmodum probat Augustinus[3]. Quocirca minime consultum et honestum puto, ut rationes rationibus refellantur, et contentiosae tribuatur occasio de sacrosanctae fidei nostrae mysterijs apud suos nugandi atque ridendi, ut hoc hominum genus facere solet. Cupio rationem haberi causae, quam hac scribendi ratione non promouemus: neque negligenda est ut dixi, personae authoritas, quae apud istos facile uilescat, si pergat amplitudo tua, uelut per alium subornatum Theologum, disputare. Breuiter, maiora ego incommoda quam commoda secutura praeuideo, nisi mutemus hanc formam agendi, quam semel tamen tentasse nihil obfuit, cum hinc illa nimium prodiderit sese, suosque morbos grauissimos, quibus laborat, facile commonstrarit.

Ego uero magis ad rem fore ducerem, si dignitas tua serio declaret suis literis mentem sorori, quod ualde miretur suam et Catholicam admonitionem apud illam tam parum ualuisse, ut omnino sibi persuadeat, se prorsus[a] in posterum nihil habiturum cum illa commune, quae tam improbe sentiat et loquatur de nostra uera ueteri et orthodoxa religione, in qua sit ipsa Christo renata[4] simul et educata. Quod ad scriptum ipsum longum attinet, non opus esse hoc fuco, vt se dicat eorum quae ne intelligit quidem, autricem: potuisse autem scriptorem ipsum, quisquis est, oleum et operam rectius collocasse, quam ut uirulento calamo Catholicos insectaretur, suamque sororem tot nouis erroribus ac foedis doctrinis iam olim damnatis imbueret atque confirmaret. Proinde nisi missum uelit facere hoc genus fermenti[5] soror, intelligat uelim, amplitudinem tuam, quod sui est muneris, esse facturam, neque sororis loco habituram illam, quae ab auita et orthodoxa religione tam turpiter defecerit, suamque defectionem nunc uelit defendere, perinde ac si doctricis et disputatricis personam induerit, solaque plus uelit amicis omnibus sapere[6]. Hoc contentionis et disceptationis studium amicis et cognatis et bonis omnibus iure summo displicere, quod illa neque honoris, neque generis, neque sexus ratione habita, se sinat ab istis impostoribus tam misere falli, suamque conscientiam

a) *Sequuntur vv.* ab eius consuetudine, *a C. oblitt.*

non esse admittendos haereticos ad ineundam de scripturis provocationem": De praescriptione haereticorum c. 15 37 (Florilegium patristicum, ed. *Ger. Rauschen* IV Bonnae 1906, 27 52. *Migne,* P. lat. II 33—34 61).

[1] Cf. 1 Tim 6, 1; 2 Petr 2, 2; Iud 8. [2] Ps 1, 1.

[3] „Accommodatius accipitur cathedra pestilentiae, perniciosa doctrina": *S. Augustinus,* Enarrationes in Psalmos, in Ps 1, n. 1 (*S. Aur. Augustini* Operum Tomus quartus. Opera Monachorum O. S. B. e Congr. S. Mauri, Parisiis 1681, col. 1. *Migne,* P. lat. XXXVI 67).

[4] Cf. Io 3, 3; 1 Petr 1, 23; Tit 3, 5.

[5] Cf. Mt 16, 6 11; 1 Cor 5, 6—8; Gal 5, 9.

[6] Eccle 7, 17. Rom 12, 3.

istis permittat, qui uerbo Dei petulanter et cum totius Germaniae pernicie magis ac magis abutuntur.

Quod si praeterea iudicabit sapientia tua non inutile fore, vt mittatur ad illam aliquid lectu dignum de Religione, non abs re fuerit, mitti Catechismum Romanum Dilingae excusum, et Centuriam tertiam Nasi de corruptis Lutheri biblijs, et Joannis Fabri librum von dem rechten weg[1]. Hos aliosque pios codices ego illi vtiliores fore arbitror, quam disputationes quaslibet, unde insolescunt istiusmodi, quibus familiaris est spiritus (ut quidam uocant) contradictionis. Nec erit difficile, si voluerit pietas tua, vt commemorati libri Germanice excusi et utcumque colligati emantur Augustae, et hinc Brixinam importentur. Jdque facile curauerit M. Christopherus, quem gaudeo isthic in contionandi munere uersari, et cui salutem opto ex me dici plurimam[2]. Haec sunt, quae respondere uisum est humaniss. literis amplitudinis tuae: oro autem maiorem in modum, ut boni consulantur omnia. Remitto scripta per puerum, quae accepi, meque dignitati tuae, ueluti singulari societatis nostrae Patrono, accurate commendo. Reuerenter etiam salutatum ex me cupio R. D. Suffraganeum[3]. Christus Opt. Max. dignitatem tuam Ecclesiae diu sospitem et utilem seruet. Augustae 13 Julij 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Posset fortassis moneri soror, ut aliquando, et cum primum fieri posset, ad Catholicum locum accederet, et in eo colloquium de reli-

---

[1] Significatur a Canisio: 1. Catechismi Romani versio germanica, quae accurate describetur infra, mon. litt. (12). 2. Ioannis Nasi (1534—1590) franci, a. 1552 ex lutheranismo ad ecclesiam catholicam reducti, polemici acerrimi, qui hoc tempore Ingolstadii guardianus Franciscanorum de observantia fuisse videtur (plura de eo infra), „Tertia Centuria Das ist, Das dritte Hundert, der gedoppelten Euangelosen warhait, betreffendt. D. Luthers lehr vnd dolmetschung der Bibel, auss ernstlichem ansuchen vnd begeren D. Andres Schmidleins in truck geben. Wie Salomon spricht. Pro. 26. Antwort dem Thoren nach seiner narrhait, auff das er sich nicht für klug halt. Durch F. Ioann. Nass"; in fine libri: „Getruckt zu Ingolstatt, durch Alex. Weissenhorn"; sine anno (8°; ff. 267); liber denuo editus est a. 1568, 1569, 1570 (*Joh. Bapt. Schöpf* O. Min., Johannes Nasus, Bozen 1860, 73; libri brevis summa est ibidem 18—19; cf. etiam *Janssen* l. c. V [15—16] 401—415). 3. Ioannis Fabri sive Schmidt O. Pr. (1504—1558; de quo *Can.* I 711[2]) „Der recht Weg. Welche weg oder strass der glaubig wandeln oder gehn soll, das er komme zu der ewigen rug und frieden: Auß den Worten des Propheten Hieremie: Standt auff die Strassen, cap. 6, geprediget. Durch D. Johann Fabri von Hailbrun . . . MDLIII". Dilingae, apud Sebaldum Mayer; 4°; ff. 147; liber denuo excusus est Dilingae a. 1554, 1556, 1557, 1566 et Coloniae (per Tilmannum Bredenbach latine versus) a. 1563 (*Paulus*, Deutsche Dominikaner 251—253).

[2] Christophorus Rastperger (Rasberger) brixinensis (ex St Andrae prope Brixinam ortus), Sociorum ingolstadiensium discipulus, a. 1561 Canisii opera in collegium germanicum admissus (*Can.* III 48 62 192[5]), a. 1564 matriculae universitatis dilinganae inscriptus (*Specht*, Matr. I 47), in cathedrali ecclesia contionabatur; quod officium usque ad mortem († 14. Maii 1571) tenuit (*Sinnacher* l. c. VII 580—581).

[3] Blasium Aliprandinum (*G. Tinkhauser*, Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Brixen I, Brixen 1855, 32).

gione haberet cum amplitudine tua. Neque dubito, quin ex eo colloquio plus fructus, quam ex quouis scripto caperet propitio Christo. Quamquam uerear, aegre admodum illam posse sanari, quamdiu maritum et locum illum a fide nostra prorsus alienum [1], retinebit, et in medio luporum [2] uersabitur.

† Reuerendissimo in Christo patri ac Domino, Domino Joanni a Spaur, Coadiutori Ecclesiae Brixinensis, Patrono singulari, Zu Brixen.

Quid his litteris effectum sit, non liquet. Anno 1570 Matthias Wertwein cancellarius brixinensis iussus est Elisabethae ad fidem catholicam reducendae quam maximam operam dare; at illa Deo magis quam hominibus oboediendum esse respondit. Circa idem tempus Elisabethae pater ipsi eiusque marito proposuit, ut molestiarum vitandarum gratia in Carniolam venirent et in una ex possessionibus ipsius considerent; incertum tamen est, num Elisabetha eo venerit; eius certe maritus maluit catholicus fieri et in patria manere (*Sinnacher* l. c. VII 751. *Hirn* l. c. I 136—137).

1679. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Tusculo 21. Iulii 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Dilinga P. Canisio". Germ. 67 f. 285b—286b. Litteris usus est *Duhr*, Jes. I 732.

Canisio licet Dilingae habitare; Fuggerorum benevolentia conservanda est. Etsi aliquae mortuorum animae Dei famulis visae sunt et ab iis petierunt precationes etc., nequit tamen affirmari eas in aliorum corpora ita ingredi, ut ea informent vel daemonum more obsideant; et personae obsessae multa proferunt, quae falsa sunt. Quodsi Fuggera suavi ratione non poterit adduci ad sententiam mutandam, instandum erit, ut eam papae iudicio submittat. Iuvenes in collegium germanicum mittendi. P. Roseffii contiones vulgari poterunt, cum Canisius et Hoffaeus eas recognoverint.

Ho riceuuto quella di V. R. di 23. del passato. per la quale intendo le occupationi di V. R. intorno alle centurie, et poiche il luoco de Dilinga li piace per le commodità che hà de libri et persone con chi ragionare et altre cause, io mi rimetto à V. R. et se potra lasciar stare la residentia di Augusta, benche haveriamo caro si conseruassi la beneuolentia di quelli Signori Fuggeri, il che si raccomandara etiam al P. Paulo [3] Prouinciale et V. R. di sua parte lo procuri.

Circa le reuelationi di quella Signora tanto benemerita [4], ci ha dato quel che V. R. scriue non pocha sollicitudine per la charità particulare delaquale li siamo debitori, et come cosa che preme l' hauemo fatta raccomandare à Jddio N. Signore nelle messe et orationi della Compagnia nostra di Roma et di Frascati, conuerrebbe che con suauità et desterità si procedessi con detta Signora allaquale non si può ne deue negare che ad alcuni serui d' Iddio sono apparse alcune anime et li hanno dimandato suffragij etc. Con questo intrar neli corpi di altri informandoli, o uero al modo che li demonij sogliono tenere obsessi li corpi, non è bona ne sana dottrina, et le spiritate

---

[1] Num in Carniola versabatur? Vide supra p. 212. [2] Mt 10, 16.
[3] Hoffaeo. [4] Ursulae Fuggerae; v. supra p. 334.

si bene alcune cose dicano uere, è certo che dicano anche molte false essendo il demonio quello che in loro parla, qui mendax est[1] .etc. et se con bone parole non si potessi persuadere quella persona à lasciare l' eccesso in queste reuelationi, saria bono essortarla da seno à scriuere li suoi concetti et motiui al Papa[2] come supremo dottore dela Chiesa, et Vicario de christo nostro Signore sottomettendosi al suo giudicio accio non uenessi con abbondar troppo nel suo senso[3] à dar in qualche errore molto pregiudiciale all' anima propria et col scandalo etiam di quelle di molti. La copia di questo capitolo si mandara etiam al P. Prouinciale benche non so si andara insieme con queste lettere, perche desidero che anche lui et gli altri nostri de Augusta quali si reputano atti per tal effetto se ci adoprino.

Quelli nobili che V. R. dice cio e godofrido zotto, con doi altri bauari, et altro Augustano[4], uenghano in bon' hora, et s' anche parera à V. R. che uengha uno ó doi altri sia in bon hora, et non si dice liberamente che si mandino quelli che di là parera sino[a] [?] atti, perche conuiene[b] che ui sia luoco per loro, ma si faccia[c] [?] ordinariamente quando alcuno lo ricerca, et di qua anche si potra scriuere, quando ui sara luoco per algun numero di più, perche desideriamo siano li Todeschi perferiti alli altri nel collegio germanico[5].

Mi pare bene siano publicate quelle prediche del P. Gregorio[6] de poenitentia se pareranno à V. R. et al Padre Prouinciale atte per uscir in luce et conuerrà che tutti due le riueddano à cui giudicio mi rimetto[7].

a) *Corrigendum esse videtur:* siano. b) *Sequitur* siano, *oblitt.* c) *Sic;* si scriua? si faccia dimanda?

---

[1] Io 8, 44. [2] S. Pio V. [3] Rom 14, 5.

[4] In collegium germanicum venturi erant; v. supra p. 335.

[5] Eo tempore non solum convictores (qui suis expensis vivebant neque ad ecclesiasticum vitae genus adigebantur) ex variis nationibus in collegium admittebantur, sed etiam in numerum alumnorum (qui gratis alebantur et sacris ministeriis suis temporibus in patria obeundis se obstringere debebant) praeter Germanos Angli, Dani, Sueci asciscebantur (v. *Steinhuber* l. c. 1² 19 29 52). *Ioannes Paulus Castellinius* Roma 28. Aprilis 1571 Simoni Thaddaeo Eckio Alberti V. cancellario *scribit: Se Patribus collegii germanici solvisse 24 coronatos „pro semestri prouisione Bartholomaei Vischer, et totidem etiam pro Ladislao Mörtin“; praeterea pro eorum vestitu aliquid solvendum fore. Stephanum vero Simonem, qui ex „alumnis Serenissimi Ducis“ tertius sit, cum collegio germanico aptus non sit, notarii cuiusdam „copistam et sollicitatorem“ factum esse (ex autogr.; Monachii in archivo regni bavarici, „Hochstift Augsburg, 4. Serie II, n. 92“ f. 424).

[6] P. Gregorii Roseffii, qui in cathedrali ecclesia augustana officio contionatoris fungebatur; v. supra p. 336.

[7] *Borgias* Hoffaeo provinciali Tusculo 17. Augusti 1569 *scripsit: „La facultà che V. R. desidera di far imprimere de alcuni trattati de nostri nela sua Prouincia, si concesse al P. Canisio, et cosi anche si concede à V. R. con approbatione però del Prouinciale et del P. Canisio detto, et d' un dottor de Dilinga et altro d' Jngolstadio, et cosi non accadera mandar li trattati à Roma“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 3ᵇ).

Di quello che si appertiene al libro per il D. Torres[1], già si è fatta risposta et delle lettere dell' Jndia ne hà cura il P. Natale[2]. non occorre dirli altro senon che ci raccomandiamo *etc.* Di Frascati li 21. di Luglio 1569.

Octo diebus post, id est 29. Iulii 1569, *Polancus* Societatis secretarius mandatu Borgiae Tusculo ad Hoffaeum dedit *litteras, ex quibus huc exscribam partem aliquam, quae ad Canisium quoque pertinebat et sine dubio cum eo per Hoffaeum communicata est. Ita igitur Polancus: „Qui si mandano à V. R. li capitoli doue uedera quello che Dio N. Signore opera contra le uessationi del demonio con le imagini di N. Padre Ignacio di S. me: mediante la fede di quella persona della quale parla il Rettor di Siena[3]. Se quelle donne che di quà si chiamano obsesse hauessino una fede simile potrebbe essere che senza tante cose come di là usano, Dio nostro Signore l' aiutassi, si trouaro alcune di quelle imagini le mandarò, et quando non, la stampa, ce in casa[4] . per cauare delle altre . questo sia detto per un ricordo, et Dio uolessi che quelle Vergini che se uogliono mettere in peregrinaggio[5], aiutandosi con questo rimedio piu facile, sparagnassino tal fatica.“ Ipse autem *Borgias* Tusculo 29. Iulii 1569 Hoffaeo *scripsit: „Quanto al negocio del quale V. R. dice mi haueria scritto il Signor Giouanni Fuchero, ho riceuuto due lettere et la risposta à lui si fa molto in breue, rimettendosi a quello che V. R. li dirà, et quando pur lei non potessi, potra mandar questa al P. Gregorio[6] con la instruttione che li parera di più accio lui faccia l' officio. Non m' é parso douer consegliar niente all' una parte ne all' altra, à queste persone tanto benemerite, perche sendosi fatta la proua che di quà non danno quel credito alle persone che li parlano non uedendo che altri possino hauer maggior autorità in Germania appresso loro, uedo che potria essere la uia di sanare qualsiuoglia infirmità che ui fossi nelle menti la suprema autorità che troueranno doue pretendono andare, et perche anche ci sono dell' inconuenienti assai nela uenuta non mi bastarebbe l' animo di laudargliela ne essortarli à quella, ho ben fatto dire molte messe e si faranno anche per l' auenire molte orationi pregando la diuina bontà li dia suo spirito et lume in ogni cosa. Circa il P. Vendelino hauerei caro che V. R. con gli megliori modi et più suaui che potesse li facessi capaci che non conuiene li accompagni, se li potria ben concedere s' accadessi li accompagnassi insin' à Jspruch, per tornarsene poi in Augusta, in Ferrara etiam troueranno ricapito per le confessioni[7], et se piacessi più à loro il P. Gulielmo[8] che sta in Firenze, potrebbe uscirli all' incontro à Ferrara, et accompagnarli etiam

---

[1] P. Francisci Turriani „De Hierarchicis Ordinationibus“; v. supra p. 337.

[2] Vide supra p. 337.

[3] Senis Iacoba a Prato notae probitatis virgo effigie Ignatii, ex typo in aerea lamella exciso edita, multis gravibusque daemonum vexationibus liberata erat; cuius rei fidem publici scribae litteris consignatam P. Alphonsus Sgariglia collegii rector Romam miserat; plura posuit *Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 5, n. 64—67. De variis hominibus, qui per S. Ignatii imagines a daemonum vexationibus liberati sunt, vide *Acta Sanctorum* Iulii VII, Antverpiae 1731, 791 799 804 809.

[4] Cf. *Can.* IV 769.

[5] P. *Matthaeus Raderus* S. J. in collegii augustani *Historia manu scripta hoc (inter a. 1594 et 1598) narrat: [Ursulae Fuggerae vel P. Völckio eius confessario] „multa mouenti conantique significatur, non posse, nisi Romae, daemonem pelli“ (Cod. friburg. „Hist. coll. Aug.“ p. 38—42).

[6] Roseffio superiori domus augustanae.

[7] Ibi P. Laurentius Hermanutius S. J. Barbarae ducis uxori aliisque Germanis a confessionibus erat; v. supra p. 172[9].

[8] Elderen, qui Florentiae Ioannae ducis uxori a sacris erat confessionibus; v. supra p. 172[9].

più oltra, et detto Padre Gulielmo è stato alla lunga confessore della Signora Vrsula, alquale haueua lei particular diuotione; se non bastassi questo ó altro mezzo per sodisfarli, non mi pare si debbia rompere con loro, et quantunque sia molto scomodo, non so come poterli negare il P. Vendelino, non uengha però insieme con loro sempre, ma inanzi ó dietro, qualche giornata, in modo che se ritroui presente, doue loro uorranno confessarsi, ò aiutarsi dell' opera sua et suppliscasi come meglio si potra al mancamento che fara sua absentia in Augusta" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 287b—288b).

1680. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu CANISIO. Tusculo 21. Iulii 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Eidem", i. e. Canisio (v. supra p. 352). Germ. 67 f. 287a.

Dr. Engelmaier in numerum alumnorum collegii germanici admittetur. Regulae iis, qui admitti volent, proponendae mittentur. Pecunia pro templo romano.

Pax *etc.* Vna lettera di V. R. di 11. del passato mi mandò di Pauia Stefano Engelmaier Philosophiae et I. V. doctor significando per una sua il bon desiderio che ha di studiare Theologia nel collegio germanico per pigliar poi gli ordini sacri[1]: ho parlato à N. P. G.[2] et si contenta di accettarlo essendo raccomandato da V. R. et parendo suggetto atto al seruicio d' Iddio, credo s' intenda che habbi di stare fra quelli che non pagano à sue spese, et cosi si è scritto à Roma che uenendo, lo accettino.

Le regule per quelli che si hanno di accettare nel collegio germanico si è scritto le mandino à V. R. accio quando qualcuno pretende di uenir quà sia informato di cio che conuiene.

Fa bene V. R. di sollecitare il P. Schorichio à far quell' officio che si ha di fare per conto della Chiesa nostra col Signor Duca[3], et con far del nostro canto quel che si puó, quanto al sucesso ci rimetteremo ala uoluntà d' Jddio nostro Signore.

Alle lettere del 8. Maii già si fece risposta. Qui ua una per nostro fratello Eliseo[4] et altra per Godofrido Zotto[5], doue si risponde à una sua[a] e se li dice uenghi à suo piacere. tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Frascati li 21. di Luglio 1569.

a) *Sequitur* che, *oblitt.*

---

[1] In antiquissimo * *Catalogo* collegii germanici notatum est, 1. Novembris 1558 in collegium receptum esse „Stephanum Englmayr Viennensem Austriacum"; cui cardinalis *Andreas Steinhuber* S. J. ex *Codice „Libro di varie cose" adnotavit, eum 2. Octobris 1559 ex collegio esse dimissum (Cod. rom. „All. coll. Germ." p. 11).

[2] Francisco Borgiae praeposito generali.

[3] Schorichium Borgias iusserat ab Alberto V. Bavariae duce stipem petere pro novo Societatis templo romano; v. supra p. 248 313 335.

[4] Haivodo; v. supra p. 122.

[5] Ex his *litteris 21. Iulii 1569 a *Polanco* ad Godefridum (v. supra p. 335[6]) datis cognoscitur, eum in collegium germanicum redire ibique versari voluisse, quoad studia theologica absolvisset (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 285b).

1681. **NICOLAUS SANDERUS** theologiae in universitate lovaniensi professor CANISIO. Lovanio m. Augusto (?) 1569.

Ex epistula Dilinga circa 21. Augusti 1569 a Theodorico Canisio nomine Petri fratris ad Polancum Societatis secretarium data (infra n. 1682) colligitur, Petro Canisio a Nicolao Sandero (Sanders, Saunders) insigni illo theologo anglo, Lovanii degente, qui a. 1566 in comitiis augustanis cum ipso ad cardinalem Commendonum adiuvandum operam coniunxerat (Can. V 238 584—589), commendatum esse Ioannem Gibbonum iuvenem anglum. Plura vide infra, ep. n. 1682.

1682. P. THEODORICUS CANISIUS S. J. rector collegii dilingani nomine Petri Canisii fratris **P. IOANNI DE POLANCO** secretario Societatis Iesu. Dilinga circa 21. Augusti 1569.

Ex autographo (2°; $^1/_8$ p.; in p. 2. inscriptio, quae alia manu posita est, et pars sig.). G. Ep. X f. 148.

Ioannem Gibbonum iuvenem anglum commendat.

Admodum Reuerende pater, Jncidit in aduersam valetudinem hodie R. p. Canisius, quam tamen neque periculosam neque diuturnam fore speramus; Cupiebat autem praesentium latorem, rogatus ab amicis Anglis, Reuerentiae T. commendare[1], quod cum ipse proprijs literis iam non possit, ego eius nomine quantum possum et debeo Charitati patrum hunc Christi seruum[2] commendo, et praesertim Reuerentiae T. quae speciali amore hos pro Christo exules complecti consueuit. Vale Reuerende pater et pro nobis ora.

R. T. filius in Domino IESV

Theodoricus Canisius.

† Reuerendo in Christo Patrj M. Ioannj de Polanco Secretario Generali Societatis Iesv. Romae.

Inscriptioni huius epistulae manu tertia eaque romana, quae Polanci vel saltem eiusdem fere temporis esse videtur, adnotatum est: „1569 Dilinga Joannes Anglus 21 Augusti". Ipsam autem Theodorici Canisii epistulam in eadem pagina antecedunt litterae Dilinga 21. Augusti ab „Joanne Anglo" sive Rastello S. J. ad Polancum datae: Commendat ei „Ioannem" iuvenem, qui eas ipsas litteras ipsi allaturus est; hunc enim „Dominus quidam Nicolaus Anglus, doctor Theologiae, dilectus Patri Turriano in Concilio Tridentino, et Patri Canisio atque alijs in proximis Augustanis Comitijs, quo uocatus Jllustrissimi Commendoni literis uenerat[3], . . . mihi seorsim triginta pene iam annis etiam charissimus" valde laudavit; ipse quoque egregium illum iuvenem optime novit. Quodsi haec cum Polanci epistula 23. Septembris 1569 ad Petrum Canisium data contuleris, iam dubitare non poteris, quin Canisius Polanco commendaverit Ioannem Gibbonum sive Gibbons, circa a. 1544 prope Wellas (Wells) in Anglia natum; is, cum aliquamdiu in universitate oxoniensi litteris studuisset, Lovanium venit, ubi a Nicolao Sandero theologiae in universitate illa professore popularique suo adiutus est; deinde cum 7 annos Romae in collegio germanico fuisset et a Gregorio XIII. canonicatu bonnensi (Bonn) instructus esset, sub a. 1578 Societati Iesu nomen dedit; postea Treviris et theologiam docuit et collegium rexit (*Foley*, Records IV 480—484. *Gillow* l. c. II 437—439. *Steinhuber* l. c. I² 82—83); scriptis quoque libris ecclesiam catholicam adversus Anglicanos defendit (*Sommervogel*, Bibl.

[1] Ioannem Gibbonum, a Doctore Nicolao Sandero Canisio commendatum, significat; de quo plura sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Gal 1, 10. Iac 1, 1. Iud 1 etc. [3] *Can.* V 238 576 584—589.

III 1402—1404), et a. 1589 cum magna virtutis laude vita cessit (*Reiffenberg* l. c. I 286—287. *J. Morris* S. J., The Troubles of our Catholic Forefathers related by themselves II, London 1875, 19—21).

Polancus Petro Canisio respondit 23. Septembris 1569.

1683. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 28. Augusti 1569.

Ex autographo (2°; $1^1/_3$ pp.; in p. 4 inscr., alia manu posita, et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 240 (f. 145 et sq. non sign.). Litterarum particulam germanice posuit *Kröss*, Can. 183.

P. Rocca. P. Kleselii apostasia. Ferdinandus II. et Albertus V. fere soli principes catholici sunt. P. Hoffaeus. Fuggeri de apparitionibus parum credunt Sociis. Georgii Fuggeri pia mors; eius filii. Ursulae Fuggerae peregrinatio lauretana. Confessarius Augustanorum.

† Pax Christi Jesu nobis aeterna.

Admodum Reuerende Pater.

Quod ad P. Franciscum de Rocca spectat, quoniam de illo iubeor meam dicere sententiam, etsi haberet ille satis Dilingae, quod pro captu suo disceret de munere boni Confessarij, tamen illi permittendum puto, ut Lauretum aut Romam excurrat, nimirum ad maiora incommoda euitanda, quae saepe cum inuiti retinentur, consequi cernimus [1]. Premit nos interim non leuis penuria, ut saepe scriptum est, sacerdotum, quos paulatim plures fore speramus.

Jntellexit P. T. de nouo apostata Klesselio, quem alij Caluinianum, alij Anabaptistam [a] fore, aut nunc etiam esse, suspicantur [2]. Nullus hactenus ex alijs desertoribus [b] instituti aut cecidit grauius, aut scandalum nocentius excitauit. J g n o s c a t illi et nobis clementissimus D e u s [3]. Tantum hic duo uel tria mihi ueniebant in mentem, de quibus P. T. iudicet ac statuat. Primum hic ingens foedusque lapsus admonere uidetur, vt ne tamdiu sustineamus aliquem, postquam semel in fide suspectum se reddidit . sed ut mature fermentum hoc e medio tollatur, quod plures plaerumque corrumpit [4]. Alioquin dum uni parcimus, multos in praesens discrimen adducimus, et huiusmodi pestem uerae fidei spargimus, magis quam tollimus. Secundum est, non abs re fore, si maior accedat cura in Germanis nostris circa fidem et religionem solidius et diligentius instituendis. Ad quam rem conferret plurimum, Theologos nobis dari plures et probatiores, etiamsi ex Hispania euocarentur. Egemus enim horum opera non solum propter nostros, ut dixi, sed etiam quod prouintiam uix ullam esse

a) *Correxi ex* Anapabtistam, *quod est in autogr.* b) *A C. corr. ex* desortibus.

---

[1] De hoc v. *Can.* III 494 et plura infra, mon. var. (6). *Borgias* Hoffaeo Tusculo 8. Iulii 1569 *scripsit: „Hauerei caro d' intendere se reputa inconueniente il P. Canisio che escha fuori dela Prouincia potendosi essercitar neli casi di conscientia in Dilinga mediocremente" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 283b).

[2] Vide qua ehac de apostasia sub ipsas has litteras dicentur.

[3] Ion 3, 9. [4] Cf. 1 Cor 5, 6 7; Gal 5, 9; Mt 16, 5—12 etc.

putem, cui sint haeretici magis infensi et infesti, et ex qua plus momenti queat adferri ad confirmandam in Germania causam Catholicae Religionis. Haec non retinet alios Principes quam duos, Archiducem Ferdinandum et Albertum Bauariae Ducem. Quomodo autem in Austria nunc agatur, non attinet dicere[1]. Jn Episcopis neruus ad tuendam Religionem necessarius deest, et hi duos principes quos dixi, uel maxime intuentur. Tertium et postremum est, quoniam Oeniponti malus odor ex hoc foedo lapsu relinquitur, bonosque discruciat, consultum erit fortasse, P. Prouintialem[2] illic a Cathedra non facile discedere, cum doctrina et authoritate gratiaque polleat apud magnates. Nec enim satis fore putarim, vt Rector in hoc uersetur illic munere, qui nunc primum coepit in contionando sese exercere[3]. Sed omnia penes iudicium P. T. esse et manere uolo.

Misi ad P. Prouintialem literas ex Vrbe acceptas, vt uideat, qua ratione consuli possit Fuggericis in hoc graui negotio, de quo respondit P. T.[4] Vtinam plus fidei tribuerent nostrorum consilijs, neque tam facile fiderent istis apparitionibus et responsis spirituum. Profectus est collegij huius Rector[5] Augustam, et intelliget statum omnem negotij. Dilingensis contionator nunc Fuggericam occupat Augustae cathedram, ut nullus nostrorum ad eam amplius desideretur[6].

Monebunt alij credo, sed et ego meum praestabo in monendo munus, quod certe debeo Domino Georgio Fuggero bene merito semper de hac nostra societate. Js intra triduum ex hac uita migrauit, postquam a P. Wendelino non multo ante, sacram synaxim accepisset[7].

---

[1] Maximilianus II. a. 1568 dominis et equitibus Austriae infra et supra Anisum liberum augustanae confessionis exercitium pro ipsorum arcibus, domibus, terris rusticis, ecclesiis (ad ipsorum patronatum pertinentibus) concesserat; qui concessionis limites egressi multis modis catholicos vexabant et spoliabant. Aestate anni 1569 David Chytraeus theologus lutheranus Maximiliani II. iussu in eorum usum „Agendam" conscripsit (*Janssen* l. c. IV $^{15-16}$ 451—454). In Stiria quoque, Carinthia, Carniola plurimi ex nobilitate, multi ex civibus graeciensibus lutheranismum sequebantur eundemque in dies magis propagabant (*Leop. Schuster*, Fürstbischof Martin Brenner, Graz u. Leipzig 1898, 123—125. *Loserth* l. c. 119—140).

[2] Paulum Hoffaeum.

[3] *Hoffaeus* Oeniponte 20. Iunii 1569 Borgiae *scripserat: Se modo Oeniponte abire, rectorem ibi relinquendo P. Gerardum Pastelium (autogr.; G. Ep. X f. 116[a]).

[4] Has litteras v. supra p. 352. [5] P. Theodoricus Canisius.

[6] Sacrum suggestum ecclesiae collegialis S. Mauritii dicit; v. supra p. 322.

[7] Die 25. Augusti (*Chr. Meyer* l. c. 50) mortuus „ex apoplexia", ut *Philippus Eduardus Fuggerus* *notavit (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 47[a]). P. *Wendelinus Völck* S. J. in *litteris annuis domus augustanae, Augusta 31. Augusti 1569 datis: „Ut assiduis", inquit, „infirmitatibus per multum temporis afflictatus fuit, ita continuos ad maiorem pietatem et animi deuotionem stimulos habuit, ut testantur frequentes eius confession. et communiones. Iam iam migraturus ex hac uita cum linguam ad loquendum amplius mouere non posset, erectis in coelum manibus quasi subridens animam creatori laetus reddidit. A multis annis fautor is et benefactor atque unus e parentibus Societatis fuit, unus ex praecipuis fundatorib. futuri collegij" (ex archetypo; G. Ep. X f. 87[a]).

Huius animam creatori cupio per nos commendari[1], vt haud dubie faciet P. T. Nec dubito[a], quin filiorum duorum[2] in Germanico collegio cura sit nostris diligens futura semper. Bona Fuggera[3], quae nunc uidua esse coepit, ad Lauretanam profectionem magis adspirat, quam antea, cui proficiscenti P. Wendelinum adfuturum comitem audio. Putant quidam, P. Prouintialem in ea fore sententia, ut Augustam ueniam ego, et locum P. Wendelini absentis suppleam[4]. Quicquid autem ille constituerit, etiam neglectis studijs aggrediar libens. nam Confessarij munus Augustae integrum requirit hominem, et Marthae offitium operosum[5] iniungit. Fiat Domini uoluntas[6] in nobis. Commendo me quam possum submississime, sacrificijs et precibus P. T. in Christo Jesu domino nostro[7]. Dilingae 28 Augusti .1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patrj Francisco Borgia Praeposito Generalj Societatis IESV. Romae.

Uberiore quadam explicatione indigent, quae in his litteris de P. Antonio Kleselio dicuntur. Is, cum in fide vacillasset (v. supra p. 61 83), resipuit; id quod „miraculo quodam" effectum esse ipse affirmavit (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 5, n. 98). Deinde Oeniponte Ferdinandi II. archiducis contionator nominatus est. Unde P. *Paulus Hoffaeus* 20. Iunii 1569 Borgiae *scripsit: „P. Antonius hactenus recte se gerit, et in hesterna concione egregie se explicauit quod catholice dictum et intellectum velit, quicquid hactenus obscure dixisse visus est, Dominus ipsum conseruet" (ex autogr.; G. Ep. X f. 116[a]). Postea vero ex ipso sacro suggestu ea protulit, quae auditorum animos vehementer offendebant (*Kröss,* Can. 183). De eo *Hoffaeus* Borgiae *scripsit Oeniponte 17. Augusti 1569: „Oeniponto discessit a nobis, qui non erat ex nobis[8], nimirum Antonius kleselius haereticus nescio an Anabaptista magis quam Caluinista: de eius discessu accepi Monachij . . . discessit autem clam relictis et missis litteris ad Rectorem et Archiducem cuj contra papam haereticas scripsit: sed archidux hominem nebulonem appellauit, velletque comprehendere: abest vero Archidux longe . . . vellet Regina[9] hominj apostatae manibus suis rogum accendere." Et Oeniponte 12. Septembris 1569: Archidux, qui ex Suebia rediit, „vult inquirere apostatam ad furcam: vtitur interim concionatore D. Jona[10] isthic noto et aliquando nostro"; ipse autem Hoffaeus „in parochia" contionatur. Et *Oeniponte 4. Octobris 1569: „Regina nostrum et Bauariae principem mouebit vt hominem inquirant ac capiant: audio nostrum Principem voluisse hominem in foro sine mora et impedimento suspendere si ipsum habuisset" (ex autographis; G. Ep. X f. 118[a] 122[a] 130[b]).

Borgias autem Hoffaeum Roma 13. Novembris 1569 *monuit: „Jn caso che quell' Apostata fossi preso per sua altezza, qualsiuoglia punition che gli dessi da se non solicitato da noi: pare se douria aprouar se ben fossi prigionia perpetua ò altro" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 33[b]). Deinde *Hoffaeus* Borgiae Oeniponte 11. Decembris 1569 *scripsit: „Nondum constat satis vbi lateat" (autogr.; G. Ep. X f. 124[a]). Attamen (ut rei exitum adiungam) *Kleselius* 13. Novembris 1570 *epistulam (loco non ascripto) ad P. Henricum Blyssemium collegii pragensis rectorem dedit dolore

a) *A C. corr. ex* dubio.

---

[1] 1 Petr 4, 19. [2] Antonii et Raimundi.
[3] Ursula de Lichtenstein Georgii vidua; v. supra p. 347.
[4] Vide infra, mon. dil. (5). [5] Cf. Lc 10, 38—41; Io 12, 2.
[6] Act 21, 14; cf. Mt 6, 10; 26, 42 etc.
[7] Rom 6, 11 23; 8, 39. 1 Cor 15, 31. Eph 3, 11 etc.
[8] 1 Io 1, 19. [9] Magdalena. [10] Adler; v. *Can.* V 70—72.

et pudore plenam: „Ad R. T. tanquam ad primum salutis portum confugio,... quod quondam veluti infans in Christo recens natus, a te spirituali Patre spirituali alimonia enutritus sum." Apostasiam suam detestatur; ecclesiae reconciliari cupit; Blyssemium, ut ea in re se iuvet, obsecrat; imprimis eum rogat, ut „ad Patres siue Romanos, siue Petrum Canisium et Paulum Hoffaeum, qui me discedente in Prouincia superioris Germaniae primi fuere, quam citissime scribas, hunc meum animum exponas, et quid faciendum sit ab ipsis rescias, simulque meo nomine roges, ne se difficiles hac in parte praebeant". Per nuntium, qui epistulam Blyssemio affert, 4 nummos aureos eidem mittit, „ne expensis in nuncios faciendis grauetur Collegium.... Et quoniam ipsemet hic nuncius vlterius proficisci non potest oro ne sit molestum aliquem alium quaerere qui vsque ad P. Canisium proficiscatur. Jnde enim si opus fuerit, facile in Vrbem litterae mitti poterunt" (ex apographo per Blyssemium ad S. Franciscum Borgiam misso; G. Ep. XI f. 87[a]). Itaque, inquit antiqua illa collegii dilingani **Historia*, Kleselius „redijt in viam, et Pragae, vt nobis scriptum est, coram Archiepiscopo, legato Apostolico, virisque primarijs Catholicam fidem denuo professus est nec tamen in Societatem receptus" (Cod. friburg. „Hist. coll. Dil." [cf. *Can.* IV LXXII] f. 5[a]). Postea, inquit *Sacchinus*, „libellum" quoque in errorum „detestationem, et commendationem Catholicae sapientiae scripsit, et vulgauit: eandemque deinceps strenue defendens, ac praedicans, ad senectam vsque perseuerauit" (Hist. S. J. III, l. 5, n. 105; cf. etiam *Socherum* l. c. l. 4, n. 130).

Borgias Canisio per Polancum respondit Tusculo 23. Septembris 1569.

1684. P. FRANCISCUS TURRIANUS S. J. CANISIO.

Roma inter ineuntem m. Septembrem et medium Octobrem 1569.

Ea, quae pro Canonibus Apostolorum et pro „Epistolis Decretalibus Pontificum Apostolicorum" adversus Centuriatores Magdeburgenses scripsit, Canisio mittit, ut ea typis exscribenda curet. Simul eum monet, efficiat, ut prioribus duobus libris „De Hierarchicis Ordinationibus" a se scriptis, qui Dilingae excudantur, tertius „De sacrificio" adiungatur. Plura v. infra, ep. n. 1693.

1685. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Tusculo 23. Septembris 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Augusta P. Canisio". Germ. 70 f. 10. Epistulae particulam gallice vertit *Suau* l. c. 452.

P. Rocca pedes cum modico viatico in Italiam mittetur. Kleselii facinus. Ignatius dicebat, sibi gratius esse, si homo malus Societate egrederetur, quam si bonus eam ingrederetur. Neque tamen eiusmodi homines diu ferendi erunt. Quidquid Canisius commendavit, Hoffaeo curae erit; idem Oeniponte morabitur. Fuggeri. Canisius aut Dilingae manere aut Augustae scriptionem prosequi nec confessarium agere debet. Gibbonus in collegium germanicum recipietur.

Pax *etc.* Si e riceuuta quella di V. R. di 28. del passato. doue scriue il suo parere circa la uenuta del P. Francesco di Rocha[1], et pare il medesimo sente il P. Prouinciale[2] per un'[a] anno, et N. Padre si contenta, et si scriue al P. Prouinciale lo mandi pur à piede et con uiatico ben moderato, et passato un' anno nel quale senta et pratichi li casi de conscientia, hauera di ritornare.

Circa il Klesselio, quà non ci ha dato troppo admiratione il suo fatto, secondo le premisse che si erano notate in lui, Dio li habbi

a) *In ap. sequitur* altra, *a libr. oblitt.*

[1] Vide supra p. 357. [2] Paulus Hoffaus.

misericordia, quanto alla Compagnia nostra, mi ricordo che N. P. Jgnacio di santa memoria diceua hauer più charo, di ueder andar fuora un suggietto cattiuo, che di entrare un buono, conuiene pur per l' auuenire tener aduertenza à quello che scriue V. R. di non tolerare alla lunga gente simile, et si raccomanda al P. Prouinciale con quello di più che V. R. ricorda, et lei stessa faccia questo officio di auisarlo, il stare di detto Prouinciale in Jspruch, pare molto opportuno per le ragioni che V. R. scriue, et lui ancora ui è inclinato.

Si è raccomandato à Jddio nelle orationi et sacrificij della Compagnia l' anima del Signor Georgio Fuggero, del resto che V. R. scriue dela Signora Vrsula, solo ci resta il preghare Iddio nostro Signore la guidi et anche al Signor Gioan Fuggero; delli figliuoli[a] che stanno nel collegio germanico si è hauuto e si hauera bona cura[1].

Jl stare di V. R. in Augusta per far officio di confessore non pare à N. P. G. ma che uenga il P. Mario[2], o etiam [?][b] alcun altro e si fermi V. R. in Dilinga attendendo all' opera cominciata[3], ò se uenessi in Augusta, non sia per fare l' officio di confessore, ne per lasciar l' assunto detto di scriuere, et cosi al P. Prouinciale si da anche auiso, N. P. Generale et tutti ci raccomandiamo *etc.* Di Frascati li 23. di Settembre 1569.

Quel[c] giouane Jnglese chiamato Gion gibbone, si procurera sia riceuuto nel collegio germanico[4].

In *epistula ad Hoffaeum, quae in his litteris commemoratur, *Borgias* (Tusculo 23. Septembris 1569) eum monet: „Jl P. Canisio, non pare si debbia leuare de Dilinga, per far l' officio che faceua il P. Vendelino, ma che attenda à scriuere, et in luoco di detto P. Vandelino, potra mandare il P. Mario, o P. Theobaldo[5], o chi li parera a proposito, et si ben fossi[d] espediente la uenuta del P. Canisio in Augusta, non sia per far l' officio di confessore, ne per hauer occupationi che li impediscano il scriuere.“ Iterum *Borgias* Hoffaeum *monuit Roma 28. Octobris 1569: „Se bisognerà ch' l P. Canisio stia in Augusta per boni et importanti rispetti, sia in bon hora, ma non si deue occupar in offitio di confessor come per altra si è scritto, se non fossi di qualche persona di rispetto, un' altro potrà essere confessore piu ordinario, come fù acennato del P. Mario, et si uederà quanto prima si potrà di rimandar il P. Vendelino.“ Et *Roma 13. Novembris 1569: „Il .P. D. Canisio già che stà in Augusta è ben se gl' habbia rispetto accio sia quanto manco si potrà impedito nell' assunto che gl' è stato racomandato di scriuere.“ P. Gregorium quoque Roseffium augustanae domus superiorem *Polancus* mandatu Borgiae Roma 14. Novembris 1569 *monuit: „Si son riceuute due lettere di V. R. de 6. et 22. del passato, per le quali[e] s' intende l' occupatione del Reuerendo P. Canisio, al quale conuiene tener tutto il rispetto che si può de non impedirlo nell' offitio del scriuere, spetialmente doue alcun' altro potrà supplire, et se qui non se gli scriuerà V. R. lo saluti molto da parte de N. P. G. et de tutti noi, et anche il P. Giouan Anglo suo Compagno“ (ex apographis eiusd. temp.: Germ. 70 f. 11[b] 22[b] 34 37[a]).

a) figliuolo *ap.* b) *Obscurius scriptum est.* c) *Antecedunt vv.* pax Christi, *a libr. oblitt.* d) *Ita in ap. a libr. correctum est ex* douerebbe. e) *Correxi ex* la quale, *quae sunt in ap.*

[1] Antonium et Raimundum, Georgii et Ursulae Fugger filios, significat.
[2] Michael Marius; v. supra p. 123.
[3] Refutationi Centuriarum Magdeburgensium. [4] Vide supra p. 356.
[5] Stotz.

1686. Cardinalis **MARCUS ANTONIUS AMULIUS** episcopus reatinus CANISIO.

Roma (?) inter medium Aug. et med. Oct. (exeunte Sept.?) 1569.

Ex epistula ad Borgiam, de qua infra, ep. n. 1693, et ex autographo Hoffaei, quod est in G. Ep. X f. 123[b].

Eum rogat, ut in Helvetia collegium instituat.

Canisius Augusta 29. Octobris 1569 Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Ex adiunctis intelliget P. T. quid a me postulet Jllustriss. Cardinalis Amulius." P. Paulus autem Hoffaeus provincialis Oeniponte 11. Decembris 1569 Borgiae scripsit: „Opinor P. V. intellexisse ex P. Canisio de profectione Heluetica: a Cardinali Amulio res profecta est, cuius literarum copiam ad R. P. Canisium datam[a] hic mitto."

Litterae quidem Amulii perierunt. Ex aliis tamen fontibus, quid Amulius a Canisio petierit, colligi potest. Mense Martio a. 1569 Melchioris Lussy (v. supra p. 238) prudentia et diligentia effectum erat, ut iam posset pro certo haberi, mox fieri posse, ut Societatis collegium helveticum, quod ab aliquot annis multi desiderabant (v. *Can.* V 48), catholicis cantonibus operam conferentibus, protestantibus non obsistentibus, Locarni per cardinalem Carolum Borromaeum institueretur (*Rich. Feller*, Ritter Melchior Lussy I, Stans 1906, 132—139). Die autem 28. Iunii 1569 *Polancus* Societatis secretarius mandatu Borgiae ad P. Antonium Vinck S. J. provincialem rhenanum *scripsit: „Delli cinque cantoni de Sgisari catholici hanno fatto instancia per hauer alcuni dela Compagnia nostra per drizare un Seminario catholico in una delle sue terre quali fossi come un bastione contra le heresie de Berna, et intendendo che la Compagnia nostra non pigliaua questo assunto, ci hanno poi ricercato di dar principio à un Collegio in detto luoco, et han fatto instancia per uia del cardinale Amulio il quale etiam ha adoperato l' autorità del Papa[1], S. Santita però essendo informata si contenta che per adesso non si mandi collegio, senza che prima si ueda la casa et cose necessarie, per tal effetto, et ex consequenti il modo di sustentar un collegio che ui sarebbe. Ma si ben ogni cosa fossi in ordine, non conuerrebbe però non hauendo gente più che tanta pigliar tal assunto, ma si era pensato che forsa ò qui in Roma nel collegio germanico o uero di là si trouarebbeno alcune persone catholiche et da bene, quale etiam hauessino pratica de nostre schole et case de conuittori, quali potriano aiutare il detto Seminario de Suizeri, ma per poter pigliar informatione certa dela dispositione dele cose domandaua instantemente il Cardinale amulio che si mandassino doi de nostri de Moguntia ò di doue fossi piu commodo per ragionare con quelli Eluetij catholici et uedere la dispositione come ho detto per seminario et collegio, et quanto di sopra si è detto cioè di mandar alcuni seculari eruditi .etc. accio hauendose informatione certa d persona che intendi nostro instituto, se potessi uedere si è cosa di farne dissegno, o non, et quelli doi che si mandassino potrebbono poi ritornarsene essendosi fermati alcune settimane per aiuto et consolatione spirituale di quella bona gente, V. R. ueda si hauera la commodità di poter mandare simili persone, et potendo bonamente farlo N. Padre l' hauera caro, non uuole però si discomodino li collegij" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 281). Vinck nondum quidquam ea in re praestiterat, cum *Borgias* Tusculo 10. Septembris 1569 ei *scripsit: „Adesso si potra tratenere questa cosa insin a tanto che si dia altro auiso" (ex apographo eiusd. temp.; Germ. 70 f. 5[a]). Deinde Amulius Canisium per litteras adiit. At *Hoffaeus* provincialis Borgiam Oeniponte 12. Octobris 1569 *monuit: „Jntelligo R. P. Canisium euocandum esse breui in Heluetiam erigendi noui Collegij causa: id vero valde difficulter fieri poterit hac hyeme, partim ob itineris difficultatem, partim quod p. Canisius non

a) *Sic; scribendum fuit, nisi fallor:* datarum.

[1] Pii V.

poterit in absentia P. Wendelini deserere afflictam familiam Fuggerorum [1], et instat Aduentus et postea Quadragesima, quae tempora ita occupabunt P. Gregorium [2], vt non poterit se externis communicare, nec ego quenquam habeo qui P. Canisio substitui potest, taceo quod hac hyeme nihil singulare in Heluetia effici, multum vero Augustae negligi possit. Rogo itaque P. V. non consentiat vt ante Pascha ista profectio suscipiatur. Et si istud Helueticum Collegium huic Prouintiae incorporandum erit (quod ignoro) vellem ego post Pascha simul cum P. Canisio illuc ire, bonas ob causas, spero enim a paschate me a concionandj munere liberum hic fore. Jnterea posset P. V. scripto agere cum Heluetijs de conditionibus et statu futurj Collegij, nosque suo consilio dirigere, quid cauendum quid curandum etc. post Pascha" (ex autogr.; G. Ep. X f. 120^{a}). *Polancus* autem mandatu Borgiae Hoffaeo *scripsit Roma 13. Novembris 1569: „Dell' andata del P. Canisio in paese di Aluetij qui non sapiamo cosa alcuna, ne per quest' inuernata, ne per l'Anno che uiene ne accaderà che lui si muoua senza ordine di N. P. se già non hauessi ordine del Papa il che non si crede. perche S. Santità crediamo ci lo farebbe intendere prima de ordinar tal cosa. V. R. auisi qual mottiuo ne habbia ò il P. Canisio, ò lei, per scriuer tal cosa, ò chi gl' ha dato tal ordine." Et ipse *Borgias* Hoffaeo Roma 26. Novembris 1569 *scripsit: „Questa si manda per uia dell' Jllustrissimo Cardinale [3] specialmente per doi effetti. Vno è dell' andata del P. Canisio à li heluetij; che come gia si è scritto non si deue fare se non ui fossi comandamento del Papa, il quale non si è fatto quà ne manco si uede esser fatto di là per le lettere del Cardinale Amulio, il quale solamente essorta .etc. Quà intenderemo meglio la cosa come sta et auisaremo di quello che conuerra" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 34 44^{a}).

1687. CANISIUS **P. PETRO BUSAEO S. J.** magistro in gymnasio trium coronarum coloniensi [4]. Augusta Vind. 27. Septembris 1569.

Ex huius litterarum partis apographo subobscuro; cui adiunctum est testimonium, quo P. *Winandus Weidenfeld* S. J. Embricae (Emmerich) 20. Aprilis 1651 testatur, has litteras ex autographo, quod in collegio Societatis embricensi apud rectorem asservetur, transcriptum esse. Apographum exstat Coloniae in archivo studiorum fundatorum, Cod. „Litt. Epistt. var." (de quo *Can.* I LIV) f. 2^{b}.

PP. Dionysius et Stevordianus. Protestantismus apud Colonienses.

— — Commendari cupimus R. P. Leonardo, P. Rhetio et P. Dionysio, cuius labores in his [pere]grinationibus Ecclesiae vtiles esse non dubitamus [5]. Confirmet Dominus quod bene [coepit] in P. Martino [6], cuius literae nobis aedificationi fuere. Ora pro me Chariss. M. [Petre] cum fratribus et Patribus omnibus Collegij vestri, quod Christus in suam gloriam tuea[tur.] Scimus lupos ouili Coloniensi non parum insidiari [7]

---

[1] Familiam dicit Marci Fuggeri mariti Sibyllae ab Eberstein, quae secum habebat nobilem puellam Annam Bernhauser a daemone obsessam; cf. supra p. 346.

[2] Roseffium cathedralis ecclesiae augustanae contionatorem. [3] Truchsess.

[4] Hic a. 1569 Coloniae, praeterquam quod rectoris „consultorem" agebat, in superioribus scholis gymnasii trium coronarum catechismum explicabat (*Hansen* l. c. 785), Canisii „Summam Doctrinae Christianae" illustrabat „Authoritatibus Sacrae Scripturae" etc.; v. supra p. 323 et infra, mon. litt. (31).

[5] Significantur P. Leonardus Kessel collegii coloniensis rector, P. Ioannes Rethius gymnasii trium coronarum regens, P. Henricus Dionysius, qui modo Mosaetraiecti, modo Leodii degens in utraque civitate maximo cum fructu contionabatur et Mosaetraiecti collegium Societatis praeparabat (*Hansen* l. c. 552 554 556. *Reiffenberg* l. c. I 142—143).

[6] Stevordiano; v. supra p. 329. [7] Cf. Mt 7, 15; Io 10, 12; Act 20, 29.

et seminari [?][a] zizania[1]. Tanto [magis] oramus dominum vt locum sanctum[2] vobis non sinat prophanari. Raptim Augustae 27 Sept. 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Erudito Patri M. Petro Busaeo Theologo Societatis IESv Coloniae.

1688. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** praeposito provinciali Germaniae superioris.

Augusta Vind. paulo ante medium m. Octobrem 1569.

Franciscum Borgiam praepositum generalem sibi scripsisse de refutatione Centuriarum Magdeburgensium „propter confessarii munus" loco P. Wendelini Völck Augustae administrandum „non intermittenda, sed potius maturanda". Vide infra, ep. n. 1693.

Hoffaeus Borgiae Oeniponte 12. Septembris 1569 *scripsit: „Voluntatem P. V. satis intellexi de peregrinatione P. Wendelinj in vrbem: tentaui quidem apud Dominum Joannem Fuggerum illam absens impedire, sed cum mihi scriberet ipse et Domina Vrsula literas duriusculas, simulque vrgerent instantius adiunctis etiam quibusdam minis occultis, ne institutam peregrinationem dicti Patris impedirem, nolui amplius frustra repugnare: sed sentient interim Augustani difficultates non modicas, eritque opus vt R. P. Canisius aliquid in se oneris suscipiat. ... Erit vero meo et aliorum iudicio necesse vt P. V. ad Natalem Dominj huc remittat P. Wendelinum: grauamur enim sic satis ob hominum penuriam, qui prodesse alijs possunt" (autogr.; G. Ep. X f. 122[a]). De eadem peregrinatione *Achilles Pirminius Gassarus*, qui hoc tempore Augustae medicus urbis erat, in „Annalibus Augstburgensibus" haec *narrat: „Septembre instituit raro Matronarum exemplo peregrinationem, Vrsula Liechtenstainensis, Georgii Fuggeri nuper adeo defuncti uidua, ad osculandum scilicet Rhomani Pontificis pedes, visitandaque Apostolorum, nec non Lauretanae Mariae limina, Iterque XVIJ die, duodecim onustis mulis sequentibus ingressa, praeter Susannam[3] suam ueterem alumnam, quam obsessam daemonijs, et alteram quandam ancillam, quam plures defunctorum animas, spiritumque propheticum in se habere credebat[4], nec non Vuendelinum Loiolanum ipsarum confessorem, comites habuit Johannem Fuggerum adfinem et Margretham Peutingeriam[5] ciues" (Cod. Pal. lat. 913 bibliothecae vaticanae, p. 678. Eadem fere sunt apud *Menckenium* l. c. I 1925—1926; desunt autem prorsus apud *Hartmannum*; cf. supra p. 220). Quae num omnia ita, ut Gassarus scribit, se habuerint, alii diiudicent. *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus notavit: „September 1569 ... 17 Jst mein F: muetter sampt hern Hansen von Augspurg nach la madonna di Lorento vnndt Rom in .15. pferdt starck, verruckt, pater uuendelinus cum ipsa" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 48[a]). Fuggeros abiisse „stupentibus ad eam rem ciuibus Augustanis, eamque profectionem habentibus coelestis cuiusdam prodigij loco", narrat *„Andreas Scotus"* S. J. in domus augustanae *Litteris annuis, Augusta 17. Septembris 1570 ad Borgiam datis: „Adiunctus fuit", ait ille, „peregrinationis comes, de voluntate R. T., quidam ex patribus nostris, qui earundem personarum in itinere Germanicas exciperet confessiones et quarundam rerum praesens R. T. reddere posset rationem" (G. Ep. XI f. 179—180).

a) *Verbum obscurius scriptum;* crescere? superseminari? *Cf. Mt 13, 25.*

---

[1] Cf. Mt 13, 24—30. Anabaptistae, Lutherani, maxime autem Calviniani ex Belgio pulsi Coloniae habitabant, scholas, conventicula, contiones habebant, imagines in catholicos contumeliosas per urbem disseminabant (*Hansen* l. c. 567—576).

[2] Lv 6, 16 26 27; 10, 13. Ps 23, 3; 67, 6. Act 6, 13 etc.

[3] Cf. supra p. 218—220 255—257.

[4] Catharinam, ut videtur; v. supra p. 255—257 289 334—335.

[5] Divitem hanc nobilemque feminam a. 1568 votum perpetuae virginitatis emisisse narratur in *Historia collegii augustani a P. *Matthaeo Radero* S. J. scripta (Cod. friburg. „Hist. coll. Aug." p. 31). Plura apud *Agricolam* l. c. I, Dec. 3, n. 186.

1689. P. PAULUS HOFFAEUS S. J. praepositus provincialis Germaniae superioris CANISIO.

Oeniponte circa medium Octobrem 1569.

Scribit ei, ut pergat Augustae et confessarium et exorcistam agere; neque enim alium sibi suppetere, quem in locum P. Wendelini Völck, cum Ioanne et Ursula Fuggeris Romam missi, substituere possit. Plura vide infra, ep. n. 1693.

Hoffaei litterae perierunt; quid autem hic Canisio commiserit, planius intellegitur ex eius *epistulis ad Borgiam praepositum generalem datis; ita enim *Hoffaeus* Oeniponte 18. Octobris 1569: „R. P. Canisius Augustae est, sed tantum tamen non occupatus quantum erat P. Wendelinus; sed etiam sanitatem ipsius promouet, quando non continuo studijs incumbit, et interdum auocatur. Video grauiter D. Marcum[1] accepturum si in medijs afflictionibus a P. Canisio deseratur. . . . Obsecro P. V. intelligat totius negotij Canisianj et Fuggerianj statum a P. Wendelino, quem vtinam ad Natalem Dominj remitteret." Et Oeniponte 8. Novembris 1569: „R. P. Canisius non successit P. Wendelino in officio ordinarij confessoris, qui non nisi Fuggericos aliquot audit, ordinarius vero est P. Balthasar[2]. P. Canisius tamen curat quandam nobilem virginem obsessam[3] in aedibus Dominj Marcj, nec consultum videtur vt Dominum Marcum in tanta necessitate deserat, quamquam in suo opere conscribendo nonnihil iccirco impediatur, et optandum esset vt P. Wendelinus tanto citius rediret" (ex autographis; G. Ep. X f. 128[a] 132[b]).

1690. Cardinalis **OTTO TRUCHSESS** episcopus augustanus CANISIO.

Roma inter ineuntem Oct. et ineuntem Nov. 1569.

Ex epistula Canisii, de qua infra, ep. n. 1697, et ex Theodorici Canisii autographo, quod est in G. Ep. X f. 104.

Canisius Augusta 1. Decembris 1569 cardinali Truchsess scripsit: „Scribo tardius ad amplitudinem tuam. ... Reuersus autem his diebus Augustam, binas offendi literas tuae dignitatis, quibus priusquam respondeam" etc. Cardinalis epistulae perisse videntur; quid autem is scripserit, ex Canisii litteris, quas dixi, colligi potest. Eandem epistulam Theodoricus quoque Canisius collegii dilingani rector significare videtur, cum Augusta 19. Novembris 1569 Borgiae praeposito generali scribit: Ut oppido dilingano contionatorem daremus, instanter a nobis et cardinalis litteris et „Senatus aulicus" eius verbis petierunt.

Ex Canisii litteris, quas dixi, intellegitur, cardinalem cum Canisio questum esse de Gebhardo Truchsess nepote (qui postea ad protestantes transiit), Augustae tunc agente. De quo aliqua addo ex *epistulis autographis eodem fere tempore a cardinali *Truchsess* Roma ad Albertum V. Bavariae ducem datis; haec enim utilia sunt et ad Truchsessii epistulam canisianam, quae iam non exstat, supplendam, et ad Canisii responsum, quod infra, ep. n. 1697 ponetur, illustrandum. Sic igitur cardinalis scribit 29. Octobris 1569: „Jch wirt bricht wie mein Vetter Gebhard Thumher ain ongaystlich schiessen gehalten vnd das darauff mein herr Hertzog Ferdinand och gwest." Quodsi reapse Gebhardus male se gessit, id cardinali valde displicet. „Dann ich wolt das in dem namen Gottes die gaystlichen sich in weysen vnd geberden geschicklich hielten, und nitt also versoffen pohleris ongeschickt vol und Toll weren. Jch bins hoch erschrocken, vnnd bekimmert mich nitt wenig. Es will kain gluck mer beij den Thuemherren sein[4]. . . . Das mein vetter sich onpfeffisch

---

[1] Fuggerum. [2] Sammarayr.

[3] Annam Bernhauser, de qua multa dicentur infra, mon. ott. (1)—(4).

[4] *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1569: [Es schreibt October 4] „Bechler aus Augspurg . . . wie herr Gebhart leerne Kachelöfen vnndt fenster . . . einbrechen, vndt wie [er] . . . grosse vnfläterey angefangen" (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 48[b]).

gehalten ist mir vast layd.“ Utinam dux Gebhardum serio admoneat et vituperet! „Solchs wurde mer ansehen haben dann wan ich ain gantz Biechel schribe vnd mecht bey disem onerfaren gropen Jungen Delpel vil erschiessen.“ Et 19. Novembris 1569: „Jch kan auß sonderm vertrawen E. L.[1] onangezaigt nitt lassen das mein brueder selig[2] vnd ich allen muglichen fleyss fir gewentt domitt sein sun mein Vetter Gebhard zum Gaystlichen standt wol erzogen wurde, Der hatt sich ain zeytt lang der massen gehalten das nitt klaine hoffnunng seint halb gwest, vnd ist gar eingezogen, gaystlich und Gottzferchtig mitt beharlicher innerlicher vnnd eusserlicher erzaignung mitt Frequentation der sacramenten Confessionis ac Communionis, mitt gaystlichen klaidern und wandel[a]. Aber yettzt zu Augspurg ains mals hatt sich in beharliche fillerey, weltlich klaydung, reytterischen vngaistlichen wandel wider alle mass begeben vnnd schwirmbt hin und wider in der statt, Thuett wie ain onbesinneter mensch, welchs [?] mich hochbekimmert, Sonderlich die weyl bey im kain warnung hilfft er mir och auff meine schreiben kain antwurt gibt, sonder auff seinem firnemen beharret mitt allerlaij onweyß.“ Ideo dux velit ei „ain starcke hefftige erinnerung thuen, das er von seinem onwesen abstande, vnnd seinem Gaystlich brueff darin er schon subdiaconus ist nach settze“. Item 3. Decembris 1569 ducem rogat, ut Gebhardum ita admoneat. „Er ist gar weltlich klaydt, helt 15. pferdt, reytt in hosen und Wammes durch die statt, gatt wider in die kirchen noch in das Capitel, sagt er wille in krieg, hatt in wenig wochen 300. gulden verzert, ist stattigs truncken, hatt liederlich gesinnd beij im onbekante Westphaelinn.“ Deinde 7. Ianuarii 1570: „So sag ich E. L. grossen danck von wegen der gnedigen warnung die si schrifftlich an mein Vetter her Gebharden gethon“ (Cod. „Hochstift Augsburg 4. Serie II, n. 92“ f. 165ᵃ—166ᵇ 181ᵃ—182ᵇ 187ᵇ 204ᵃ; Monachii in archivo regni bavarici).

1691. CANISIUS **P. FRANCISCO TURRIANO S. J.**

Augusta Vindelicorum paulo ante 29. Octobris 1569.

De libris pro Canonibus Apostolorum epistulisque pontificum et de sacrificio a Turriano scriptis. Vide ep. n. 1693.

1692. MARTINUS EISENGREIN praepositus passaviensis et ottinganus, theologiae professor etc. CANISIO.

Ingolstadio exeunte m. Octobri 1569.

Consulit eum, num episcopatum labacensem sibi oblatum admittere, et num apud Carolum II. archiducem religionis in Austria interiore iuvandae gratia aliquamdiu morari debeat.

Eisengreinii epistula perisse videtur; ex aliis autem fontibus cognoscitur, quibus de rebus ille scripserit; earum summam hic pono, quia ad epistulam quoque n. 1694 intellegendam necessaria est. Martinum Eisengrein (de quo *Can.* III 321⁶ 684⁶; IV 493) Vindobona Ingolstadium arcessitum Albertus V. Bavariae dux sub a. 1562 parochum ecclesiae S. Mauritii, a. 1563 consiliarium suum et praepositum mosburgensem (Moosburg), a. 1564 theologiae professorem in universitate, a. 1567 praepositum ecclesiae collegialis ottinganae (Altötting) constituit; praeterea S. Pius V. instante Ioanne Udalrico Zasio vicecancellario Maximiliani II. imperatoris praeposituram cathedralis ecclesiae passaviensis (Passau) in eum contulit (*Pfleger,* Eisengrein 13 14 75); mosburgensi tamen praepositura Eisengrein a. 1569 se abdicavit. Eodem anno Carolus II. archidux et Austriae interioris sive Stiriae, Carinthiae, Carniolae, comitatus Goritiensis princeps ei episcopatum labacensem (Laibach) obtulit, qui Carniolam, Stiriam inferiorem, Carinthiam inferiorem complectebatur. Hic

a) *Vel hic vel supra post* Gottzferchtig *supplendum esse videtur* gwest.

---

[1] i. e. Ewer Liebden (caritati vestrae).

[2] Guilielmus II. sive „iunior“ Truchsess a Waldburg.

certe insigni episcopo valde indigebat; nam res religionis ibi pessime habebant. Archidux enim, quamquam ipse vere catholicus erat, in aula multos protestantes alebat. Austriae interioris nobilitas paene omnis, urbium cives multi lutheranismum sequebantur; urbis labacensis, quae Carniolae caput est, senatus totus erat lutheranus. Clerus magna parte bonorum privatus erat, et, id quod longe peius erat, multi ecclesiastici concubinatu aliisque vitiis laborabant. Initio a. 1569 in Carinthiae et Carniolae conventibus ordines se novam illam religionem deserere posse negaverant. De conventu ordinum Stiriae in ineuntem m. Novembrem 1569 indicto multum timebatur; volebant illi archiducem urgere, ut protestantismi libertatem omnibus concederet, „Agendam“ lutheranam conscribendam curaret etc. (*Pfleger* l. c. 80—81. *Loserth* l. c. 138—151 158. *Steinhuber* l. c. I² 336—337. *Jos. Schmidlin,* Die kirchlichen Zustände in Deutschland vor dem Dreißigjährigen Kriege I, Freiburg i. Br. 1908, 33—35). Cupiebat sane Eisengrein pro suo religionis studio his malis mederi; sed simul dubitasse videtur, num tantis difficultatibus superandis vires suae pares essent. Accedebat, quod Albertus V. dux in gravibus religionis negotiis Eisengreinii opera uti solebat; ut cum a. 1563 et 1564 Vindobonae de calice laicorum, a. 1564 Salisburgi de concilio provinciali, a. 1566 Romae de episcopatu frisingensi Ernesto principi dando et in comitatu hagensi de Lutheranis ad ecclesiam reducendis ageretur; multas quoque ecclesiarum visitationes dux Eisengreinio committebat (*Can.* IV 499³ 614 981; V 263—264. *Pfleger* l. c. 28). Quare praevideri poterat, Albertum haud facile abeundi veniam ei concessurum esse. Itaque Eisengreinii animo alterum quoque consilium obversabatur; quod et ipsum Canisio proponebat: Poterat ad aliquod tempus in Stiriam proficisci, ibi protestantibus Graecii congregatis rationes conturbare, Carolo archiduci opem ferre, Graecii et Labaci collegiis Societatis instituendis viam parare, dioecesi labacensi probum episcopum providendum curare; iamque eius rei causa oculos coniecerat in viros aliquot, quos Canisio nominabat: Henricum Scribonium metropolitanae ecclesiae pragensis praepositum (cf. *Can.* I 599¹); Martinum Gerstmann cathedralis ecclesiae vratislaviensis custodem eundemque cancellarium olomucensem (cf. *J. Jungnitz,* Martin von Gerstmann, Breslau 1898, 7 16), qui postea episcopus vratislaviensis fuit; cathedralis ecclesiae olomucensis praepositum, quem apud Hosium propius cognoverat; maxime autem Hieronymum comitem Rosdracevium (Rozdrazéwski, Rozdrazow) cathedralis ecclesiae vratislaviensis praepositum (*Jungnitz* l. c. 41—42 451. *Can.* V 44⁹), qui postea episcopus cuiaviensis (Kujavien, Leslau) fuit. Plura vide apud *Pfleger* l. c. 83—84 et infra, ep. n. 1694.

1693. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 29. Octobris 1569.

Ex autographo (2⁰; 1¹/₈ pp.; in p. 2 est etiam inscr. et pars sig.), Germ. 183 n. 241 (f. 88). Litterarum particula est in Epp. *Nadal* III 813—814; iisdem usus est *Sacchinus,* Can. 269.

P. Turriani opus pro Canonibus Apostolorum et liber de sacrificio. Canisii liber adversus Centuriatores. Ipse totus est in confessionibus et exorcismis. Superiorum voluntati se permittit. Ioannis Fuggeri dubia et errores. Cardinalis Amulii litterae.

† Pax Christi Jesu nobis aeterna

Admodum Reuerende Pater.

Accepi 23 Septembris datas. Hodie uero perlata sunt ad me scripta P. Torrez siue Turriani, cui ante paucos dies respondi, atque iterum dici cupio, posteriorem scriptorum partem nondum esse mihi redditam [1], fortasse quod Reuerendissimi Domini Cardinalis Augustani

[1] Scripta dicit, quibus P. Franciscus Turrianus (Torres) S. J., vir caeteroquin doctissimus, infausto sane consilio, refutandos sibi sumpserat Centuriatores Magde-

nepotes aegritudine Venetijs intercepti, nondum ad nos peruenerint[1]. Jtaque priorem partem dumtaxat accepi, eamque nostris Theologis relegendam et iudicandam offeram statim. Jnitium editionis hoc quidem anno aegre uidebimus. Sapientes quidam suadent, opus hoc meo commiscendum non esse, sed separatim potius edendum ob argumenti et styli dissimilitudinem. Qua in re quicquid effecerimus, re cum Patribus nostris deliberata, spero id P. T. non displiciturum[2].

Admonet idem P. Turrianus, ut prioribus libris duobus de hierarchica ordinatione scriptis, tertius de sacrificio adiungatur. Respondi autem illi, serius hanc admonitionem huc esse missam, dispersis eius excusi operis non paucis exemplaribus[3]. Deinde ad P. Natalem rationes complures et graues, ut putamus, perlatae sunt, ob quas non expediat scriptum illud de sacrificio in lucem prodire, nisi multis in locis retexatur atque mutetur. Quare arbitramur P. T. mentem non esse, vt liber ille cum aliqua Societatis nota et doctorum reprehensione sic prodeat: in quo tam multa desideramus, ut existimemus optimum, aut supprimi[a] scriptum, aut ab authore ipso recognosci, quicquid hoc est operis. Mittemus autem illud, cum primum a nobis fuerit postulatum.

Quod ad meum opus[4] absoluendum attinet, crescunt hactenus occupationes Augustae, quibus reuocor a studijs. Possem illud sane Dilingae, ut arbitror, paucis mensibus absoluere, ac deinde operae pretium foret, me nonnullis mensibus Dilingensi adesse prelo, vt rectius in lucem exeant[b] omnia. Scripsi autem Patri nostro Prouintiali[5], quid iudicet P. T. de scriptione scilicet propter Confessarij munus non intermittenda, sed potius maturanda[6]. Respondit ille, ut pergam hoc loco et Confessarij, et Exorcistae munus obire, cum alium in locum P. Wendelini[7] non possit substituere: se interim in Vrbem scripturum et acturum de hoc ipso negotio. Quare maiorem a P. T. lucem ex-

a) *Ita C. correxit ex* supprimend. b) *A. C. corr. ex* exirent.

---

burgenses ea in parte, qua Canones Apostolorum et „Epistolas Decretales Pontificum Apostolicorum" (quas pseudo-isidorianas nunc vocant) ab iis auctoribus, quorum nomina prae se ferunt, scripta esse negant.

[1] Carolus, puto, et Christophorus, qui Guilielmi iunioris, fratris cardinalis Ottonis Truchsessii de Waldburg, filii erant (*Vochezer* l. c. III 7 14 53). *Philippus Eduardus Fuggerus* in *Ephemeridibus anni 1569: [Ianuarii die] „25 Ex augusta frater [Octavianus mihi scripsit] che gli Truchses nepoti del Cardinale d' augusta sono entrati nel collegio [germanico] . . . [Iunio] 7 Di Louayna frater . . . che gli nepoti del Cardinale d' augusta non uogliano piu stare in collegio, . . . doue ogni cose si stringono per conto delle regole." Die igitur 30. Augusti duos illos Truchsessios Roma in Germaniam esse profectos. Qui, ut idem Fuggerus notat, Bononiae, antequam Romam mitterentur, litteris studebant (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 40[a] 41[b] 45[a] 47[a]).

[2] Et Borgias Canisio commendaverat, et ipse Canisius optaverat, ut libro, quem ipse contra Centuriatores scribebat, hoc Turriani scriptum adiungeretur; v. supra p. 171 186 337 345.

[3] Vide infra, mon. litt. (30). [4] Refutationem Centuriarum.

[5] Paulo Hoffaeo. [6] Vide supra p. 361.

[7] Völck, cum Fuggeris in Italiam profecti; v. supra p. 364.

pecto, et me totum uoluntati superiorum permitto, siue me Confessarium hic manere, siue ad absoluendum opus incoeptum Dilingam redire iubeant. Vtinam redeat huc mature P. Wendelinus, et hanc prouintiam liberet tam graui munere et onere, quod in expellendis daemonibus semel ab eo susceptum, deserere non posse uidemur. Fuggeri isti tum absentem, tum praesentem unum e nostris occupant satis, ac duos postulant operarios, qui satis habent[a] cum illis negotij[1].

Speramus autem et optamus admodum, vt Dominus Joannes Fuggerus isthic proponat dubia sua, quae illum et nos merito torquent in possessione bonorum, et exercitio negotiationum. Liberandus etiam est prorsus errore, quem imbibit et defendit mordicus de animabus mortuorum, adeoque damnatorum hominum, quae rursus in aliena migrent corpora, et poenis peccatorum suorum per[b] exorcistam eximantur. Expediret prorsus, huc D. Vrsulam cito reuerti, vt suorum curam necessariam gereret, idem de Domino Joanne iudicant sapientes.

Ex adiunctis intelliget P. T. quid a me postulet Jllustriss. Cardina[lis][c] Amulius[2], cui non respondebo, nisi certior fiam prius de mente P. [T.]. Scripsit, ut puto, eadem de re P. Prouintialis.

Commendo me et Augustanam hanc messem sacrificijs et preci-[bus] P.[d] T. in Christo Jesu domino nostro[3]. Augustae 29 Octob. 1[569.]

Jndignus in Christo seruus P. Ca[nisius.]

† Admodum Reuerendo in Christo patri, P. Francisco Borgia, Praeposito generali Societatis Jesu. Romae.

Quae Canisius de Fuggeris scribit, confirmantur *litteris Oeniponte 8. Novembris 1569 ab *Hoffaeo* ad Borgiam datis. „Principes", inquit ille, „personae aliquot hic et in Bauaria[4] haud parum offensae sunt, quod Domina Vrsula in causis spirituum in Germania neminem audire voluerit, sed Romam pro sapientia ire maluerit: et certo ha perso gran credito, et existimant quod habeat superbissimum spiritum. Ego quidem conatus sum ipsam purgare: sed principes obijciunt, excusari eam non posse, nam inquiunt, nos ipsi ac nostrj coram audiuimus ipsam et Dominum Joannem periculose de animabus disserentes: nec possunt capere quo colore nostrj ipsam absoluerint et communionem dederint dum cum omnium iudicijs pugnaret. Haec scribo R. V. P. vt bonam matrem saniorem remittat, ac simul instruat P. Wendelinum quid in posterum facere debet, vt maiorem tueatur autoritatem in regendis istis duabus personis." Idem *Hoffaeus* Borgiam Oeniponte 11. Decembris 1569 *monuit, ne Fuggeris nimium concederet. „Valent Domina Vrsula et D. Joannes in persuadendo . . ., trahunt suum Confessarium quo volunt" (ex autographis; G. Ep. X f. 124[a] 132[a]).

Borgias Canisio respondit 26. Novembris 1569.

a) *A C. corr. ex* habeant. b) *Sequuntur vv.* sacerdotem uel, *a C. oblitt.* c) *Epistula a bibliopego in codicem inserta est tam inepte, ut postremi illius versus integre legi non possint.* d) *A C. corr. ex* R.

---

[1] P. *Wendelinus Völck* in *Litteris annuis Augusta 31. Augusti 1569 datis affirmat: „Cum illustribus personis in hac ciuitate nobis maxima conuersatio est, qui sua authoritate alios ad religionem et meliorem frugem trahunt, qui et utuntur nostrorum consilio grauissimis in rebus. Penderent ex nostrorum patrum beneplacito omni in re, nisi multa prudenter patres subterfugerent" (ex archetypo; G. Ep. X f. 86 87). [2] Vide supra p. 362. [3] Rom 6, 11 23 etc.; v. supra p. 209[9].

[4] Magdalena et Helena reginae et, puto, Ferdinandus II. archidux, Albertus V. Bavariae dux, Guilielmus filius eius.

1694. CANISIUS **MARTINO EISENGREIN** ecclesiarum cathedralis passaviensis et collegialis ottinganae praeposito, theologiae professori in universitate ingolstadiensi. Augusta Vindelicorum 5. Novembris 1569.

Ex autographo (2°; pp. $2^1/_4$; in p. 4 sigillum et inscriptio, quae tamen manu longe posteriore posita esse videtur; ea autem folii huius pars, in qua inscriptio manu Canisii vel manu alia quidem, eius tamen temporis aequali, posita erat, perisse videtur; priori huic inscriptioni ascriptum erat: „Ex archivo"); epistula asservatur Monachii in archivo regni bavarici, Jesuitica in genere, Fasc. 13, No 214. Epistulae apographum saeculo XVIII. scriptum exstat in Cod. monac. „Lat. 1606" f. 105^a—106^a. Epistulam paene integram germanice vertit *Pfleger*, Eisengr. 81—82 (cf. ib. 161) breves eius summas posuerunt *Riess* l. c. 391 et *Duhr*, Jes. I 87.

Interrogatus Eisengreinio suadet, ut potius praeposituram Ottingae Veteris retineat, quam episcopatum labacensem suscipiat, cuius difficultatibus superandis vix par sit. Item, ut officia imminuat, imminuta religiosius administret. Eum tamen ad tempus in Stiriam ire posse. Optat, ut Ottingani reformentur cultusque B. M. V. apud eos instauretur.

†

Pax Christi nobis aeterna,

Admodum Reuerende Domine.

Festinus Ingolstadiensis aurigae discessus facit, vt pro negotij magnitudine respondere ad ea non possim, quae dignitas tua mihi tum diligenter, tum amanter, tum copiose perscripsit[1]. Vtinam uero sim ego, qui aliquid uel consilio, uel iudicio et prudentia praestare possim, maxime ubi de re grauissima, et saepe a sapientibus iudicata, iterum deliberatur. Verum enimuero quando ita postulat ac quodammodo imperat Magnificentia tua, quam ex animo quidem et amo, et obseruo, breuiter de summa negotij dicam, quae post preces ad Deum fusas ego quidem praecipua duco.

Ex duobus ueluti capitibus iudicium propositae causae pendere sentio, primum quidem ex eo, an a Praepositura sit hoc tempore transeundum ad oblatum Episcopatum[2]: deinde si non sit transeundum, qua ratione suspiciones et obtrectationes hominum commodius possint euitari, ut amicorum et absentium beneuolentia retineatur. De primo capite sic iudico, quemadmodum sapientia tua se iudicare scribit, praeponderare scilicet rationes, quae ad retinendam et ornandam in Bauaria Praeposituram hortantur. Qua de re Princeps Albertus ea dixit, quae magnum sane momentum apud sapientes omnes merito habeant, etiamsi Bauaria suum Praepositum minoribus beneficijs sibi deuinctum teneret[3]. Ego uero hanc vnam rationem adiungo, etsi fortasse non omnibus ea

---

[1] Vide supra p. 366.

[2] A praeposituris ottingana (Altötting) et passaviensi (Passau) ad episcopatum labacensem (v. supra p. 366); ex proximis autem epistulae verbis colligitur, potissimum significari praeposituram ottinganam; quae certe magni erat momenti propter sacrarium Beatae Mariae Virginis maximis eius beneficiis per Germaniam celeberrimum; passaviensis vero praepositura et parvi laboris et exigui reditus fuisse videtur; cf. *Pfleger* l. c. 75.

[3] De beneficiis, quae imprimis Albertus V. dux in Eisengreinium contulerat, v. supra p. 366—367.

sit placitura: Inter duas uocationes consulte retinetur prior tantisper, donec accedat alius, qui sub poena peccati ut Theologi dicunt, posteriorem nobis imponat, praesertim cum incertum est pror[sus,][a] an [maior vtilitas] nobis et Ecclesiae ex uocatione et cond[itio]ne posteriore sit consecutura. Igitur etiamsi maiorem in modum exoptem, ut optimo Principi[1] et prouintijs eius Austriacis hoc difficillimo et afflictissimo tempore consulatur, tamen author esse nolim, vt ob incertam, quam animo fingimus, utilitatem, certis et praesentibus[b] periculis amicus obijciat sese, praesertim ubi tam altas iecit radices Sathanismus, et nullum praebet subsidium uicinia, et optari potius quam sperari possunt praesidia reliqua, quibus uel maxime opus esset ad instaurandam in tali Ecclesia religionem, simulque disciplinam ecclesiasticam. Quod si aliter visum est doctis et prudentibus uiris, agnosco zelum illorum in iuuando Principe Carolo, in conseruandis reliquijs Israëlis[2], in parte Austriae Christo et Ecclesiae uindicanda. Sed chara est mihi salus Domini Eiseingreinij, quem Deus Bauariae bonum et utilem operarium, ac nunc etiam Praepositum dedit: sit ille contentus quaeso sua quam duxit, coniuge, non [des]erat facile vocationem[3], praesentem messem, quae repurgatione et cultura diligenti eget[4], non sic negligat, vt ad futuram nimis incultam et asperam transeat, nisi omnino sentiat, subeundo martyrio pectus infractum et uires pares adesse. Et quoniam coepi meum animum libere prodere, hoc etiam adijcere non uerebor, ne quicquam caelem amiciss. uirum, me quidem ex animo desiderare, ut pietas tua sic rationes instituat suas, ut imminuat, et non augeat sibi sarcinas, quae grauare conscientiam infirmi corporis[5] possint. Sarcina non leuis est parochia Mauritiana et duplex Praepositura[6]. Non dicam, quae subinde accedant onera extraordinaria, quae forte multos Eiseingreinios exercere, et ab optimis sanctissimisque studijs retardare possent[7]. Hic serio meminerimus quaeso, quid pro-

a) *Quae hic et infra uncis quadratis includuntur, suppleta sunt ex apographo, de quo supra dixi.*
b) *Sic C. ipse in margine correxit pro* immensis, *quod prius scripserat.*

[1] Carolo II. archiduci, Stiriae, Carinthiae, Carniolae, Goritiae principi; vide supra p. 366. [2] 2 Par 34, 21. Ier 6, 9. Ez 9, 8. Mich 2, 12 etc. [3] Cf. 1 Cor 7, 20.

[4] Clerus ottinganus concubinatu aliisque morbis laborabat; oppidum autem et urbes vicinae rerum novarum studio infecta erant, quod pro eius temporis ratione communione sub utraque specie potissimum significabatur et alebatur; v. *Pfleger* l. c. 75—76. [5] Interdum magnis podagrae doloribus vexabatur (*Pfleger* l. c. 65—70).

[6] Concilium tridentinum, antiquam disciplinam instaurando, constituerat, ut singuli ecclesiastici uno beneficio contenti essent, et si qui plura haberent, unum retinerent, reliqua dimitterent (sess. 24, de ref. c. 17; cf. sess. 7, de ref. c. 4 5); cum Germanis tamen ea in lege saepe dispensari oportebat, quia et ecclesiastici suppetebant pauci et multa beneficia exiguos habebant reditus paucorumque mensium residentiam exigebant; cf. *Can.* V 201—202.

[7] De his occupationibus v. supra p. 366—367; Eisengrein Vindobonam annis quoque 1567 et 1568, a Maximiliano II. imperatore arcessitus, venerat; illo, ut cum ipsius consiliariis de rebus religionis ageret; hoc, ut coram imperatore contiones haberet. Ad scribendum quoque, maxime ad „Postillam“ edendam, a duce urgebatur; cf. *Pfleger* l. c. 57—59 112.

prium antistitis, contionatoris, Theologi et sacerdotis munus exposcat, quantique referat, nos pauca rite administrare potius, quam circa multa imperfecte uersari. Magna et multa sunt ea talenta, quae charitati tuae Deus Opt. Max. concredidit, et ad Ecclesiae suae commodum iubet expendi[1]. Sed fit saepe, nesc[io] quomodo, vt cum de alijs bene mereri studemus, quae Christus inprimis requirit, quae conscientia mille testes[2] suggerit, quae saluti nostrae uel maxime congruunt, ea in postremis habeamus. Quae omnia non alio sane spectant, nisi ut fidum amicum in admonendo declarem, et meum simul timorem ostendam, qui sollicitum tenet, cum cogito, alia Dei quam mundi esse iudicia, summoque in periculo eos uersari, qui praeeminentem in Ecclesia locum tenent, et de multis animabus Christo iudici rationem sunt breui reddituri. Interea cupio, Deum pijs tuis adesse conatibus, vt Ottingenses errantes in uiam redeant, et nobilis ista Praepositura, pietatis Catholicae praeclara fiat officina. Hic forte locum habeat Christi sententia, qui se a diuino opere ne parentum quidem studio[a] abstrahi passus est, Quid est inquit, quod me querebatis? An nesciebatis, quia in his qu[ae] Patris mei sunt, oportet me esse[3]. Sed omitto contionari. Blosium contionatorem saepe ut audias etiam atque etiam rogo[4].

Non licet in altero capite diu immorari, nam literae sunt obsignandae hoc tempore, quo discedit auriga. Non mihi displicet Magnificentiae tuae sententia de legatione ad Principem Carolum suscipienda, si Dominus Albertus eam imponat[5]. Euentus docebit, quid apud Principem efficiant sana consilia, quae Legatus et suo, et domini sui nomine suggeret. Vtinam deligatur Labbaccensis Episcopus ex his, qui commemorantur[6], isque uelit et possit se murum opponere pro domo Israël[7]. et collapsam fidei sinceritatem illis restituat prouintijs, quae multis et probatis egent operarijs[8]. Qua de re non possum agere pluribus, illud extremum rogans, vt Magnificentia tua quam[prim]um hac molestissima sollicitudine liberet sese, neque diutius in hoc biuio haereat. Apud Ducem Albertum et eius Cancellarium[9] plura et oportuna consilia reperientur, quibus Princeps Carolus in auita fide confirmetur suisque consulat prouintijs, praesertim si

a) *Hoc v. a C. in margine additum est.*

[1] Cf. Mt 24, 14—30.

[2] Proverbium „Conscientia mille testes“ memoratum iam est a *Quintiliano*, De institutione oratoria l. 5, c. 11.

[3] Lc 2, 49.

[4] Ludovici Blosii O. S. B. (1506—1566) religiosissimi illius abbatis laetiensis (Liessis, in Gallia), quem S. Ignatius plurimi faciebat, opera ascetica in unum corpus collecta a. 1568 Lovanii prodierant (*Hurter* l. c. I² 43). Huncne significat Canisius? An, qui Ottingae contionabatur, Blosius (Laurentius) vocabatur?

[5] De hac legatione v. supra p. 367.

[6] Horum nomina v. supra p. 367.

[7] Ez 13, 5.

[8] Cf. Mt 9, 37 38; Lc 10, 2.

[9] Simonem Thaddaeum Eck.

fratres[1] hoc studium orthodoxum prouehant magis quam impediant. Sed non omnium est fides[2]. Dominus in suam gloriam uertat omnia. Reuerenter et amanter salutatum ex me cupio D. Laurentium, qui Deiparae Virginis cultum isthic instauret quaeso, vt Ottingenses hoc tanto thezauro rectius uti et frui norint[3]. Ego nonnunquam si dominus faueat, isthuc excurram Religionis ergo, sed ante futuram aestatem non uacabit uereor[4]. Dominus Magnificentiam tuam diu nobis et Ecclesiae incolumem seruet. Augustae raptim 5 Nouembris 1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

Admodum Reuerendo viro Domino Martino Eyseingreinio praeposito Patavensi et Ottingensi, praestanti Theologo et patrono suo Zu Ottingen.

Canisius Eisengreinio, quod persuadere volebat, aut non persuasit, aut saltem non statim persuasit; nam ille anno quoque proximo episcopatum labacensem suscipere meditabatur; sed res tandem sic evenit: Eisengrein in Bavaria mansit; ne ad tempus quidem in Stiriam profectus esse videtur; cuius rei haec causa fuisse videtur, quod Albertus V. dux abeundi veniam ei non dedit (*Pfleger* l. c. 82—84).

1695. P. LEONARDUS KESSEL S. J. rector collegii coloniensis CANISIO. Colonia ineunte vel medio Novembri 1569.

Vide infra, ep. n. 1703.

1696. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 26. Novembris 1569.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Pietro Canisio". Germ. 70 f. 44.

Libri excudendi non sunt, nisi ad pietatem excitandam idonei erunt. Canisius non debet ita occupari, ut a scribendo impediatur. Fuggerorum reditus. Ioannis Fuggeri quaestiones. Canisius neque cardinalis Amulii neque similibus litteris loco movebitur; Borgias de collegio helvetico pontificem interrogabit.

Pax *etc.* Si è riceuuta quella di V. R. di 29. del passato, et quanto s' appertiene all' opera del P. D. Torres[5] si risponderà un' altra uolta quando la cosa sarà trattata con lui. È certo che non conuiene che si stampi libro alcuno ne suo ne di altro che non si pensi sarà con edificatione della Chiesa et della Compagnia.

Le occupationi di V. R. in Augusta si desidera non siano tante come quelle di fuora che impediscano il scriuere notabilmente, crediamo però che fatto il natale[6] torneranno questi Signori Fuggeri et il

---

[1] Maximilianus II. imperator et Ferdinandus II. archidux princepsque Tirolis.

[2] 2 Thess 3, 2; an subobscure Maximilianum II. significat?

[3] Qui m. Ianuario a. 1570 Ottingae contionatorem ecclesiae collegialis agebat, ab ipso Eisengreinio „Ludovicus Schinweiß" vocatur (*Mart. Eisengrein,* Vnser liebe Fraw zu Alten Oetting, Jngolstatt 1571, f. 134b).

[4] Excurrit m. Ianuario 1570; v. infra, mon. ott. (2).

[5] P. Francisci Turriani librum de sacrificio missae significat; v. supra p. 368.

[6] Post d. 25. Decembris proximosque dies.

P. Vendelino[1] in modo che V. R. sarà allegerito. Benche in questo mezzo si desidera anche che il P. Balthassar[2] ó alcun' altro solleui V. R. quanto si potrà, di quelle occupationi doue può essere solleuato.

Quanto alli dubij del Signor Giouanne si hauera anche cura di rissoluergli, et non pare gia ci sarà faticha in trattar di quello delle Anime de Defunti, perche pare tiene la cosa per rissoluta[3].

Si è uista la lettera che l' Illustrissimo Cardinale Amulio scriue a V. R. et se gli rimanda qui, non habbiamo notitia alcuna di questo Collegio di Heluezi[4] ne S. Santità[5] hà comandato cosa alcuna per se ne per mezzo del Cardinale che scriue a V. R. non si moua per questa lettera ne per altre simili senza comandamento di S. Santità cui mente qua si procurarà intendere et all' hora si scriuerà à v. R. et al P. Prouinciale[6] quel che bisognerà ne altro al presente gli diró se non che se gli racomandiamo *etc.* Di Roma alli 26. di Nouembre 1569.

Hae litterae multum illustrantur et supplentur per ea, quae cardinalis *Otto Truchsess* de Ursula a Lichtenstein vidua Georgii Fuggeri et Ioanne Fuggero et Susanna illa, Ursulae famula a daemone obsessa, *scripsit ad Albertum V. Bavariae ducem Roma 14. Ianuarii 1570: „Souuil die frauw Fuggerin Wittfrauw, und Hern hansen antrifft ist es der mehrerthayl beschehen das si zu Loreto unnd hie die loca sancta und Reliquias haben zu besuechen wellen ex deuotione, vnd darnebenn Rhatt zesuechen eines besessens Medlins halb wie es mecht erledigt werden welchs mitt kurtze nitt mag bricht werden, will all ding lassen abschreiben vnd E. L. im hochsten gechaim zu schicken. Si send vor weyhenechen die fraw Fuggerin und H. Hans (doch on die besesne) bey Bapt. Hayligkhait gwest[7]. der hatt ir ain gnedigiste audiens geben mitt vil benediction Pater noster[8] und Agnus Dei[9] unnd hatt si fast gern gesehen. Der Herr von Granduella[10] helt Si alle im hauß auff und ain aigne Tafel. Si ist gar gottzforchtig und on vnderlaß besuecht si die Khirchen, und der hayligen greber." Et *Roma 11. Martii 1570: „Die Fuggerisch sach ist dermassen ergangen das auß der Bapst. Hayligkhait befehl das Medlin zwaymal in der Teutschen Kirchen[11], und ainmal alla Rotunda genant[12] beschworen, Aldo ist der böss feijnndt durch die Priester Societatis Jesu auß ir Hayligkayt sonderm gwalt Souuil beschworen worden das er erstlich, hatt herauss geben ain Schrifft so er von des Medlins hannd geschriben gehabt darin si sich im hatt ergeben gehabtt[13], die Selb schrifft hab ich vnd vil gesehen vnnd man hatts in ainem gesegneten feur verbrent sambt noch ainem vierthayl ains Teffelin so der Teuffel och widerbracht vnd ist das Medlin wider ledig worden vnnd also gesundt von hinnen

[1] Ioannes et Ursula Fuggeri cum P. Wendelino Völck Romae degentes; vide ea, quae sub ipsas hasce litteras dicentur.

[2] Sammarayr. [3] Vide ea, quae sub has litteras dicentur.

[4] Vide supra p. 362 369. [5] Pius V. [6] Paulo Hoffaeo.

[7] Ursulam matrem 21. Decembris apud Pium V. fuisse *notavit *Philippus Eduardus Fuggerus,* Ephemerides, l. c. f. 50[b].

[8] Serta vel grana precatoria dicit, eaque, puto, a pontifice sacrata ita, ut indulgentiae iis coniungerentur (v. *Can.* IV 27—28). *Gassarus* *scribit, illum a. 1570 Ioanni Fuggero „multorum annorum et dierum indulgentias, super precatorijs quibusdam ex Hebeno ut credunt tornatis corollis concessisse" (Annales Augstburgenses, Cod. lat. 1 bibliothecae regiae monacensis p. 596).

[9] De his v. *Can.* I 771[8]. [10] Cardinalis Antonius Perrenot de Granvella.

[11] S. Maria dell' Anima. [12] La Rotonda, Pantheon, S. Maria ad Martyres.

[13] Vide supra p. 221.

weg kommen. Was ich weytter fir schrifften deselb betreffend bekommen kan will ich E. L. schicken bey nechster Post.“ Et *Roma 1. Aprilis 1570: „Der Fuggerin halb so bold ich kan schick ich E. L. die vbrige schrifften so noch in der Bapst. Hayligkhait handen sendt“ (ex autographis, quae exstant Monachii in archivo regni bavarici, Cod. „Hochstift Augsburg, Corresp. 1569—71, T. IV“ f. 209[b] 247[a] 275[a]). De iisdem exorcismis romanis P. *Matthaeus Raderus* S. J. inter a. 1594—1598 haec posuit in sua *„Historia collegii augustani“ manu scripta: P. Wendelino Völckio Ursulae Fuggerae confessario „multa mouenti conantique significatur, non posse, nisi Romae daemonem pelli“ ex Susanna illa. Romam igitur petierunt Ursula Fuggera, „Johannes Fuggerus, qui hodie etiam nunc superest“, Wendelinus cum Susanna. „Pontifex Maximus, Pius quintus, ut Daemonem pellat, appellatus, rogatusque, ut opem perditissimae afflictissimaeque puellae ferat, Daemonisque fugandi laborem suscipiat; Quaerit curiose, uti decebat, caussam, initia, progressum totius rei Pontifex, ut occupata, ut deuota, ut deuinctaque scripto daemoni fuerit. Causas omnes expedire conscii uix audebant, ueriti, ne Puella rogo flammisque imposita, exureretur, quod de Chirographo, et sacra hostia[1] iam intellexerat, grauissimeque Christi iniuriam doluerit[a] [?]: Jlli per imbecillitatem aetatis et iudicij, inductam fatentur. Pontifex, rem ancipitem, dubiamque ratus, tentata semel adiuratione[2], curam Societati cum amplissima potestate permittit. Wendelinus iam de scripto sanguine exarato recuperando extorquendoque propemodum desperat, cum res duobus etiam socijs, et potissimum Germano, e Rheni prouincia, Romam ante aliquot annos profecto, committitur, homini plane bono, priscaque simplicitate, et singulari uitae innocentia plurimum commendato. Js in aede Mariae Rotundae praesentibus 17. uel 16. testibus, Romae hostem acerrime agressus ita pressit, ut chartam scriptumque, quamuis aegre, expresserit. Fit enim iudicio summi Numinis, ut qui sua uoluntate, a DEo auctore et parente, nefarie desciscunt, nunquam aut raro aegreque se ab hoste expediant, et in gratia apud DEVM reponantur. Extrema certe omnia sunt Romae tentata in hac causa; tanto saepe terrore locum, ubi urgebatur, impleuit Daemon, ut totis artubus contremiscerent, seseque in fugam darent, qui spectatores uel adiutores aderant. Sed ui tandem suprema compulsus, sublimem puellam tulit, dilaniauit vnguibus, torsitque atrocissime, et chartam seu Chirographum teterrima inuolutum fasciola, spectantibus et horrentibus qui aderant, extremum in angulum templi abiecit, quam Wendelinus sustulit, manumque, et uerba agnouit; Viderunt eandem Otho Cardinalis, P. Borgia Generalis, et alij. Rogatus, ubi id reseruasset tamdiu, nominauit in Germania locum“ (Cod. friburg. „Hist. coll. Aug.“ p. 38—42. Cf. etiam *Sacchinum*, Historiae Societatis Jesu Pars tertia, l. 6, n. 11, et *Agricolam* l. c. I, D. 3, n. 227—230). De eadem illa Susanna in **Litteris* annuis domus S. J. augustanae Augusta 17. Septembris 1570 datis narratur: „Energumena puella, per“ Fuggeros „adducta Romam cum biennium et eo amplius Augustae nostris laboriosum creasset negotium, a Daemonis infestatione curata, plane incolumis ad nos reuersa est“ (ex archetypo; G. Ep. XI f. 179[a]—180[a]). Quod autem ad falsam illam Ionnnis Fuggeri de hominibus mortuis opinionem attinet, cardinalis *Otto Truchsess* Alberto V. Bavariae duci *scripsit Roma 11. Martii 1570: „Her hanns fugger soll wol ain irrische opinion der abgestorbnen seelen halb gehabt haben, daruon ist ales durch die Theologos gewisen worden also daß er weder mir noch der Bapst: Hayligkhait daruon nichs hatt firgebracht, Es ist ain alte verdampte haeresis et

a) *Scribendum fuisse videtur:* doluerat; *nisi malis paulo supra pro* intellexerat *legere* intellexerit.

---

[1] Chirographum, quo se daemoni devovebat, suo sanguine scripserat et sacram hostiam post communionem ex ore deprомptam „in locum pudendum“ iniecerat; v. supra p. 221.

[2] *Laur. Surius* in „Commentario brevi rerum in orbe gestarum“ Coloniae a. 1566 a se edito narrat, eodem anno Romae 5 mulieres a daemonibus occupatas Pii V. benedictione et precibus sanatas esse (p. 824).

sunt mera mendacia ac illusiones demonum qui fingunt se esse animas defunctorum, sed re vera non sunt.“ Et *Roma 22. Aprilis 1570: „Jch hab bisher in der Fuggerischen Sachen nichts weytters von Bapstl. Hayligkhait bekummen kinden. Allain das ir Hayligkhait muntlich befollen. Es seyend lautter Diabolicae Jllusiones das die Gaister di leitt dohin bereden wellen als ob Gott durch si welle guttz wurcken, Dann Gott hab vnd brauch ander mittel zu waren offenbarunngen vnd nitt die Teuffel, denen soll man nitt glauben, vnnd si hayssen schweigen etc.“ (ex autographis, quae exstant Monachii, l. c. f. 247[b] 280[a]). Caeterum S. Pius V. — ita in *Litteris annuis augustanis, quas modo dixi, affirmatur — Fuggeros „non nisi ingenti instructos spirituali indulgentiarum, reliquiarumque thesauro, in Germaniam redire permisit“ (l. c.). P. Völck quoque „Imagini et rosarij“ in „buona prouisione“ secum abstulit (*Polancus rectori ingolstadiensi, Roma 18. Martii 1570; apogr. in Germ. 70 f. 74[b]).

1697. CANISIUS cardinali **OTTONI TRUCHSESS DE WALDBURG** episcopo albanensi et augustano, Germaniae apud sedem apostolicam protectori. Augusta Vindelicorum 1. Decembris 1569.

Ex autographo (2°; 3¼ pp.; in p. 4 inscriptio quoque et reliquiae sigilli et haec verba, manu ipsius, puto, cardinalis Ottonis scripta, cernuntur: Stanislaus Reska), Germ. 183, n. 242 (f. 113 114). Epistulae particula vulgata est in Epp. *Nadal* III 814. Litteris usi sunt *Janssen* l. c. IV [15—16] 459[1] et *Steinhuber* l. c. I[2] 49.

Epistulae cardinalis. „Imagines foedae.“ Novi libri Romam missi. Reformatio monasterii S. Ursulae. Vicarius generalis et poenitentiarius officio levandi sunt. Comes de Helfenstein et comitatus wisensteigensis. Ulmenses caesaris de catholicis mandatum spernunt. Gebhardus Truchsess Augustae dissolute vivit; alii nepotes. Calixtinis bavaris templum assignatum est; Romae curandum, ut unius speciei communio retineatur. Theologorum seminarium ingolstadiense. Contiones dilinganae. In Germania episcopi sedibus vacantibus coadiutores episcopis provideri debent. Romae sacerdotes pro Germania instituantur.

† Pax Christi nobis aeterna,

Jllustriss. Domine Patrone.

Quod scribo tardius ad amplitudinem tuam, partim absentiae meae, partim afflictae ualetudini uelim adscribi[1]. Reuersus autem his diebus Augustam, binas offendi literas tuae dignitatis, quibus priusquam respondeam, de missis libris aliquid dicam. Jmagines foedas post mercatum Francfordiensem[2] cito distraxerunt mercatores, et accessit fortasse Senatus authoritas, qui uetuit, ne publice uenderentur picturae et imagines in plaerosque magistratus prorsus contumeliosae. Quare non licuit hoc infame chartharum genus aut reperire hoc loco amplius, aut isthuc ut optabam, mittere[a]. Bis uero misi Centuriam

a) *A C. corr. ex* amittere *vel* omittere.

[1] Inter 6. et 30. Novembris Dilingae (et Wisensteigae?) fuisse videtur (cf. infra, p. 379[2]). Exeunte m. Augusto Dilingae morbo tentatus erat; v. supra p. 356.

[2] Francofurti ad Moenum mercatus vernus sive quadragesimalis 15 diebus ante Pascha, autumnalis 9. Septembris incohabantur; uterque autem 15 dierum erat. Ita quidem Ioannes da l' Herba magister cursorum a Genuensibus Romae constitutus in libro „Itinerario delle poste“ Romae a. 1563 edito (*Jos. Rübsam* in L'Union Postale XIV, Berne 1889, 97). Anno 1569 imagines disseminabantur ligno incisae et carmine illustratae, quibus „Suitarum, qui se Iesuitas vocarent“ adventus indolesque illustrarentur: Papa, specie suis in pulvino cubans, Iesuitas parit, ecclesiasticis precantibus et furiis obstetricia praestantibus etc. (*Janssen* l. c. VI [15—16] 45).

duodecimam[1]. Joannes qui recens hinc una cum mulione discessit, inter alios libros adferet Confessionem Augustinianam[2], librum Turriani[3] et duos de haereticis omnibus editos[4]. Alterum horum reddi cupio P. Hieronymo Natali, qui semel et iterum hoc uoluit opus ad se mitti. Doctor Ederus contraxit Cathechismum Romanum, ut scholis liber rectius inseruiret[5]. Hunc etiam librum adiunxi, si fortasse isthic uisus non est, quandoquidem similem aliquem Romae puto desiderari.

De Monasterio Vrsulano[6] dicent haud dubie coram Augustani nostri, quos tandem incolumes Romam peruenisse gaudemus[7]. Nimium lente et frigide tractari negotium puto. Vicarius[8] etiam taedio affectus, responsum Romanum expectat. Jnterim negligentia nostra, ut uereor, morbos istarum non sanat, sed auget, ac difficilius reddit[a]

a) *A C. corr. ex* redditur.

---

[1] Haec „Centuria" magdeburgensis ipso hoc anno 1569 in lucem prodierat (*Can.* III 29).

[2] Editionem secundam huius libri a P. Hieronymo Torrensi S. J. editi cardinali attulisse videtur; de qua v. supra p. 333.

[3] P. Francisci Turriani S. J. librum „De Hierarchicis Ordinationibus"; de quo v. infra, mon. litt. (30).

[4] Prodierant: Bernardi de Lutzenburgo O. Pr. „Catalogus haereticorum omnium pene" etc., Coloniae 1522, 1526, 1529 etc., Parisiis 1524, Campidonae a. 1537 etc. excusus (*M. Blum*, Bibliographie Luxembourgeoise I[1], Luxembourg 1902—1908, 52); Guilielmi Lindani (cf. *Can.* II 71[3]) „Tabulae vigentium nunc atque grassantium passim haereseon", Coloniae 1558, Antverpiae 1559, 1562 etc. excusae (*M. A. H. Willemsen*, De Werken van Wilhelmus Lindanus, in „Limburg's Jaarboek" II, Roermond 1895, 208—212); item, ut alios eius generis libros omittam (*Hurter*, Nomenclator II[3] 1395), Alphonsi de Castro O. Min. Obs. „Adversus omnes haereses", Parisiis 1534, 1565 etc., Antverpiae 1568 (*Nic. Antonius* l. c. I 17); Ioannis Fabri O. Pr. „Fructus quibus dignoscuntur Haeretici, Eorum quoque nomina" etc., Ingolstadii 1551 et Vindobonae s. a. (ante a. 1570; *Paulus*, Deutsche Dominikaner 246[4]); num eo quoque tempore iam editus erat Gabrielis Prateoli (1511—1588) „De vitis, sectis et dogmatibus omnium haereticorum", postea Coloniae 1581 et 1605 excusus (*Hurter* l. c. III[3] 306)?

[5] Georgius Eder (de quo supra p. 58[2]) a. 1569 Coloniae apud Calenium edidit librum „Catechismus catholicus qui antea quidem ex decreto Concilii Tridentini, Pii V. iussu, ad Parochos praecipue scriptus: nunc vero pio Ecclesiae iuvandae studio in compendium redactus, ad captum iuventutis christianae sic partitus est et accommodatus, ut in scholis etiam pueris utiliter proponi queat. Per G. Eder". De quo plura *N. Paulus*, Reichshofrath Dr. Georg Eder, in „Historisch-politische Blätter" CXV 27—28.

[6] Monasterium S. Ursulae augustanum non erat virginum Ordinis Sancti Benedicti, ut habet *Schellhass*, Nuntiaturberichte IV xxii, sed virginum Dominicanarum. *Philippus Eduardus Fuggerus* Antverpiae in *Ephemeridibus anni 1569 notavit: „4 Ex augusta frater [Octauianus mihi scripsit] . . . delle Monache di Santa Vrsula come erano insolente et che una di quelle al primo giorno del' anno salto fuori etc." (ex autogr.; Cod. vindob. 7447 f. 41[a]).

[7] P. Wendelinus Völck, Ioannes et Ursula Fugger, Margarita Peutinger; vide supra p. 364.

[8] Episcopatus augustani vicarius generalis erat Ioannes Schencking, Dr. iur. utr. (*Plac. Braun*, Die Domkirche [zu Augsburg] und der hohe und niedere Clerus an derselben, Augsburg 1829, 173—176).

negotium ob hanc tantam procrastinationem, quae in Ordinarij contemptum multorumque scandalum magis magisque indies uergit. Quare constituendi sunt Commissarij[a] statim, ut mihi uidetur, ad hoc monasterium serio uisitandum, ut scripsit Vicarius, simulque prouidendum, ut contra rebelles istas religiosi iugi impatientes uia quadam compendiaria procedatur, quemadmodum antea monui.

Videt ac audit Vicarius, se non placere satrapis[1], multosque conqueri de sua in puniendis Clericorum excessibus lenitate. Grauatur etiam multitudine negotiorum in vtroque munere tum[b] Vicariatus, tum Officialatus. Quare non moleste ferret, ut arbitror, si amplitudo tua[c] illi significaret de altero munere ac onere illi adimendo, cum ad quietem etiam maiorem adspirare mihi uideatur. Sed cum D. Cornelio[2] tractandum esset prius, ut Vicariatum in se transferri pateretur, cum primum alter hoc munus uellet deponere. Hac ratione melius quidem Ecclesiae Augustanae consuleretur.

Ex praecipuis Officialibus est Poenitentiarius, quem diutius ferre non potest pietas tua, nisi cum onere et periculo grauissimo conscientiae suae. Miratur D. Cornelius, tantum munus tali seni committi, et sane praestaret nullum quam prorsus ineptum esse Poenitentiarum, qui ad grauioribus casibus Clerum et populum debeat absoluere[3]. Verum haec mala nimium inueterata minus curantur.

Quod ad negotium Comitis attinet[4], potestas eius penes dignitatem tuam adhuc manet integra, siue consentiat Praepositus resignationi, quod sane consultum foret, siue non consentiat hoc tempore. Habet quaedam Comes, quae in Secretario et eius filio non probet, praesertim offensus istis uiolentis principijs, in quibus nescio an abusi fuerint authoritate et facilitate D. V. Jllustrissimae[5]. Nos Comitem corporis

a) *Sequitur* quorum, *oblitt.* b) *Sequitur* Vicarij, , *oblitt.* c) *Sequitur* illi, *oblitt.*

[1] 1 Reg 29, 6.

[2] Herlen a Rosenthal, qui, cum universitatis dilinganae rector et gubernator fuisset, a. 1568 Augustae collegialis ecclesiae S. Mauritii canonicus factus erat (*Can.* III 283).

[3] Poenitentiarii munus uni ex „vicariis chori" cathedralis committebatur. P. *Hoffaeus* Augusta aestate (8. Iulii?) 1570 Romam ad S. Franciscum Borgiam *scripsit: „Paenitentiarius hic obijt" (ex autogr.; G. Ep. XI f. 190[a]). Augustae in archivo curiae episcopalis exstat (ut Reverendus D. *Leopoldus Riedmüller* eiusdem archivi praefectus humanissime mihi scripsit) apographum litterarum publicarum 31. Martii 1571 datarum, quibus Magister Ioannes Adelgaiss inauguratur poenitentiarius; id enim officium vacare coepisse „per obitum quondam Christophori Lautzlerss qui illud novissime exercebat".

[4] Udalricus IV. comes de Helfenstein, statim ubi a. 1567 PP. Petri Canisii et Ioannis Rabenstein opera ex lutheranismo ad ecclesiam catholicam reductus est, comitatum suum wisensteigensem (Wiesensteig), quem sub a. 1555 vi ab ecclesia catholica abstulerat, eidem restituere coepit (*Can.* V 317—323 452—454 779—790).

[5] Wisensteigae ecclesiae collegialis S. Cyriaci praeposituram, cuius conferendae potestas penes episcopos augustanos erat (*Plac. Braun*, Geschichte der Bischöfe von Augsburg III, Augsburg 1814, 453), m. Augusto a. 1571 tenebat Doctor (Guilielmus?) Kellner sive Khelner (*Cardinalis *Truchsess* Alberto V., Roma 18. Augusti 1571;

morbo satis afflictum quacunque ratione possumus, consolamur, et ne collabatur aedificium, quod in illo Comitatu nondum est satis confirmatum, et quotidie non parum oppugnatur a sectarijs falsisque fratribus[1], cogimur omnem inire modum ad neophytos istos suauiter stabiliendos atque conseruandos. Jdem quaeso faciat pietas tua, neque suspicetur aliter, quam secreto admodum cum eodem Comite a nobis actum esse[a], cum spem illi bonam fecimus de fauore et opera celsitudinis tuae in hac re probe et amice transigenda[b][2].

Redijt[c] huc comes Suickerus[d] [?] Helffenstain ab Vlmensi tractatione, in qua Caesaris erat[e] Legatus[f]: redijt autem re prorsus infecta[3]. Mire obstinatos reliquit Vlmenses, qui Caesaris authoritatem et mandatum serium reiecerunt, nullamque libertatem Catholicis promiserunt. Sic erigunt cristas aduersarij, et paulatim aeque seculares, sicut ecclesiasticos magistratus plane contemnent. Hi fructus ex mutata religione, et ex admissione sectariorum, necessario consequuntur.

Scribet de nepote Gebhardo D.[g] Georgius sacellanus[4] copiose, quo in statu res illius Augustae versentur[5]. Vtinam huc ille[h] nunquam peruenisset, rectius enim anima et corpus eius haberet, cum nunc in vtroque homine sit aeger, qui medicum corporalem adhibet, sed non minus eget spirituali. Consultum puto, vt nisi respondeat, non facile ad illum scribat amplitudo tua, vt expectetur maior temporis oportunitas, quo plenius ad se redeat, et illos audiat, a quibus recte pieque admonetur. Jlluminet eum Christus[6], cum uelut caecus oberrare uideatur, nec agnoscere uel se, uel morbum, uel medicinam aut medicum. Est tenax propositi sui, ut uereor, nec ea praeditus

a) *Sequitur* que *(*quam? quum?*), a C. oblitt.* b) *A C. corr. ex* transifigenda. c) *Duo vv. sqq. ex autogr. tantum non evanuerunt.* d) *Vel* Sueckerus*; sequitur* ab, *oblitt.* e) *Ita corrigendum esse ex* erit, *quod in autogr. est, res ipsae ostendunt; cf. infra, adn. 3.* f) *A C. corr. ex* Legatum. g) *Sequitur* Gregorius, *a C. oblitt.* h) *Sequitur* nondum, *a C. oblitt.*

---

autogr., Monachii in archivo regni bav., Hochst. Augsb. 4. Ser. II, n. 92, f. 495[a]). Cardinalis autem secretarius a. 1561 et 1564 vocatur Bartholomaeus Khellner (*Can.* III 670; IV 894). Ex *Philippi Eduardi Fuggeri* *Ephemeridibus cognoscitur, aestate anni 1568 comiti Helfensteinio datos esse „Hectorem Wegman augustanum" et Christophorum „Fischer", qui in collegio germanico (cf. *Can.* III 450; V 760) ad litteras instituti erant (l. c. f. 36[b] 59[a]).

[1] 2 Cor 11, 26. Gal 2, 4.

[2] Ipsum Canisium m. Novembri 1569 cum comite Wisensteigae (vel Dilingae?) egisse ea, qua ille hic utitur, narrandi ratione probabile efficitur; paulo autem ante m. Octobrem P. Ioannes Rabenstein Wisensteigae cum comite egisse videtur; v. infra, mon. var. (14).

[3] Swicardus, ex Georgio Udalrici IV. fratre ortus (*Can.* V 781—782), Maximiliani II. nomine Ulmensibus mandaverat, ut catholicis civibus templum Fratrum Minorum et sacramentorum caerimoniarumque liberum usum restituerent, quae ipso hoc a. 1569, pace religionis violata, iis ademerant; v. supra p. 340.

[4] Georgius Miller, puto (*Can.* III 656. *Eisengrein* l. c. [v. supra p. 373[3]] f. 134).

[5] Gebhardus Truchsess (v. *Can.* V 325[6]) Augustae morabatur, ut satisfaceret „residendi" officio, quod ut cathedralis illius ecclesiae canonicus habebat; de eius moribus v. supra p. 365.

[6] Eph 5, 14; cf. Io 1, 9.

gratia, ut possit seipsum uincere, et cathenas quibus constrictus est, rumpere. Vix mutaturus uidetur animum[a], sed omnia tentaturus, ut secularem pompam et aulicam[b] uitam ad tempus experiatur, quantumuis id sumptuosum et periculosum tali sit Canonico futurum. Sed quid facias obstinato? aut certe quidem fascinato. Habet pietas tua iustam causam orandi dominum pro nepotibus, ne degenerent magis ab omni suorum maiorum spectata uirtute atque sinceritate[1].

Princeps Bauariae nouos deputauit Consiliarios ex Theologis suis[2], eorumque sententia permissum est, vt tolerentur haeretici, qui tantum uelint esse Calixtini, usu nempe calicis in communio[ne] contenti. Datum his templum est tribus miliaribus a Monachio dissitum, in quo sub utraque specie[c] sumant communionem[3]. Ego inprimis non arbitror hoc factum Sanctissimo D. N.[4] placiturum, etsi praetendatu[r] facta iam antea permissio a Pio quarto Pon. Max.[5] Deinde docti sumus experientia, nouatores hac indulgentia et conniuentia Principis multo reddi deteriores, saepe perturbari etiam et offendi Catholicos, quos in Bauaria uel maxime conseruare et promouere oportebat. Quare maiorem in modum rogo, vt de hoc tollendo scandalo, quod Bauaricae nobilitati admodum officit, et de ritu unius speciei duntaxat in Bauaria retinendo, consilia isthic statim capiantur. Vnam si Bauariam studiose non defendimus, nihil fere orthodoxum uereque Catholicum nostra seruat Germania, sed statim parebunt omnia sectarijs. Qua in re

a) *Tria vv. sqq. a C. in margine addita sunt.* b) *Ita C. correxit ex* aulae *vel* aulacam. c) *Correxi ex* spicie.

---

[1] Fridericus, qui filiorum ex Guilielmo II. cardinalis Ottonis fratre ortorum maximus erat (1546—1570), potum nimis amabat. Caroli, Christophori, Ferdinandi, qui natu minimi erant, cardinalis una cum comitibus Friderico ab Öttingen et Ioachimo a Fürstenberg tutelam gerebat. Ac Ferdinandus quidem cathedralium ecclesiarum coloniensis et herbipolensis canonicus factus est; cum vero Gebhardus, iam archiepiscopus coloniensis imperiique princeps elector constitutus, incestis nuptiis Agnetem a Mansfeld sibi iunxisset, Carolus quoque et Ferdinandus a fide defecerunt et fratrem in bello, quo archiepiscopatum Calvinismo mancipare conabatur, adiuverunt; Ferdinandus exercitus neerlandici miles Buscoduci occisus est (*Vochezer* l. c. III 2 53 73 132).

[2] Sebastianum Pfersfelder ecclesiae S. Petri monacensis decanum, et Dr. Ioannem a Via, Dr. Ionam Adler, Dr. Georgium Lauther, Casparem Frankh, P. Georgium Schorich, contionatores aulicos. Quibus novem fere consiliarii accedebant (*Knöpfler* l. c. 161. *Max v. Freyberg,* Pragmatische Geschichte der bayerischen Gesetzgebung und Staatsverwaltung seit den Zeiten Maximilian I. III, Leipzig 1838, 181—182).

[3] In pago sive oppidulo Schwaben. Haec tamen communio — id quod Canisius ignorasse videtur — iis solis permittebatur, qui parocho schwabensi facultatem a suo cuiusque parocho scriptam allaturi essent; neque facultas illa aliis quam iis, quorum fides a theologis illis Alberti V. ducis iam tentata erat, dari poterat; qui etiam primae peccatorum confessionis causa aut theologos eosdem aut Franciscanos aut Iesuitas adire iubebantur, quod ii soli facultate absolvendi ab haeresi praediti essent; praeterea promittere debebant, se officia divina contionesque frequentaturos et libros bonos lecturos esse. Ita ex illius temporis monumentis *Knöpfler* l. c. 161—162. Ex quibus refelluntur, quae odiose scripta sunt a *Pet. Phil. Wolf,* Geschichte Maximilians I. und seiner Zeit I, München 1807, 32—33.

[4] Pio V. [5] De hac v. *Can.* IV 575 621—622.

faciat quaeso Germaniae protector[1], quod suo muneri congruum, et Bauaris iam esse necessarium res ipsa testatur. Jn Austria idem est fere status religionis, qui apud Saxones cernitur: in Bauaria multi dubitant et uacillant, quos authoritas Ducis et timor nonnihil continet in officio, vt hinc Catholici uelint uideri, etsi faueant sectarijs. Quare bonus animandus est Princeps, vt pergat ardenti zelo tueri causam Religionis, neque remittat quicquam aut relaxet de legibus Ecclesiae, si saluam uelit apud subditos pacem et obedientiam. Jngolstadij statuit erigere collegium, siue Theologorum seminarium, vt habeat ministros et sacerdotes in Bauaricis Ecclesijs necessarios. Verum abeunt anni, priusquam haec sancti instituti fundamenta surgant in altum[2].

Quod ad[a] contionatorem Dilinganum attinet, nouit [?] amplitudo tua [?] nos [?] eum [?] aluisse semper[b] in collegio et Vniuersitate, et aliquando quidem Germanice, aliquando Latine nostros illic contionatos fuisse: nunc adhuc D. Pisa et P. Caspar Anglus uicissim hoc funguntur munere[3]. Hactenus in parochia contionatorem dedimus P. Rabenstain, qui nunc ad tempus aderit Sereniss. Reginis[4] in hospitio nouo Halae, et suam illis operam cogitur dare, cum alium nullum aptiorem reperiamus. Anno superiore per Quadragesimam ego D. Fuggeris apud D. Mauricium laboraui, sicut et ante me alius per Aduentum[5]. Hac ratione libenter, cum possumus, Dominis et fautoribus ad tempus inseruimus, sed citra ullam obligationem, neque nostros sinimus uni loco uel cathedrae alligari, cum praesente contionatorum inopia certe laboremus. Ex quibus facile cernitur[c], quam sit difficile nobis certi aliquid polliceri pro cathedra Dilingana, quae ordinarium requirit contionatorem. Posset autem introduci aliquis ex alumnis, quemadmodum P. Rabenstain suis literis nuper indicauit; tantum hoc Vicario committatur, vt ijsdem alumnis de titulo beneficij prouideatur, cum sunt subdiaconi et diaconi ordinandi[6]. Circumspiciemus interim, vt reperiatur aliquis Dilingae contionator, etsi communis haec omnium querela est.

a) *Octo vv. sqq. ex autographo adeo evanuerunt, ut legi non possint nisi satis difficulter.* b) *Sequitur* aliquem, *a C. oblitt.* c) *A C. corr. ex* carnitur *vel* cornitur.

---

[1] De hoc cardinalis Truchsess officio v. *Can.* V 174[7].

[2] Collegium hoc „Albertinum“ sive „Convictus S. Ignatii Martyris“ a. 1576 conditus est (*Duhr,* Jes. I 297).

[3] P. *Theodoricus Canisius* Borgiae *Dilinga 7. Ianuarii 1569: P. Alphonsus Pisanus „Dominicis diebus latine studiosis concionatur“; P. Caspar Haivodus [latine] „festiuis diebus, praeter Dominicos, concionatur“ (autogr.; G. Ep. X f. 139).

[4] Magdalenae et Helenae.

[5] Fuggerorum, ecclesiae S. Mauritii augustanae patronorum, rogatu ibi P. Paulus Hoffaeus per Adventum anni 1568, Canisius per Quadragesimam huius anni 1569 contionati sunt; v. supra p. 227 252.

[6] Quoniam ius ecclesiasticum ab omnibus, qui ad ordines sacros (incipiendo a subdiaconatu) promoveri velint, „titulum ordinationis“ sive cautionem exigit de iusta ipsorum sustentatione dandam, Canisius commendabat, ut alumnis illis beneficia ecclesiastica providerentur, ex quorum fructibus vivere possent.

contionatores et pastores bonos ubique deesse. Extrudat Dominus operarios in messem[1] Germanicam.

Non est nunc scribendi otium de medijs ad Germaniam restituendam, aut etiam in religione Catholica mediocriter conseruandam conuenientibus. Deinde nihil a me potest adferri rectius, quam quod Jllustrissimi Cardinales D. Commendonus et D. Warmiensis[2] longo rerum usu edocti sapientissime iudicabunt. Quod ad S. sedem Apostolicam attinet, (nam quid nobis de brachio, ut vocant, seculari polliceamur, non intelligo) uehementer optarim, huic summo incommodo prouideri, vt sedes Episcopales non ita diu misereque desertae iacerent. Diabolicum hoc esse opus arbitror, vt Episcopi aut non statim eligantur et instituantur, cum opus est, aut electi et instituti non conseruentur in officio, praesertim[a] vt vnionem cum Pont. Max. debitam seruent. Omne malorum genus in Ecclesias uacantes ut uocant, agminatim irrumpit, neque potest sine gubernatore nauis non maxime periclitari. En Viennensem Ecclesiam tot annis uacantem, en Labbaccensem multasque alias Westphalicas, ut omittam alias, non dicam quorum culpa nobis abreptas, et Lutheranis principibus foede subiectas. Hinc ego maximam ouibus inferri stragem puto, cum nulla pastoribus relinquitur sedes, et lupis apertum manet ostium, ut passim sedes et[b] ecclesias occupent Episcopales. Obstruatur quaeso haec fenestra, per quam Sathanismus omnis irrumpens, clericorum ordines, et Ecclesiarum iura, et monasteriorum bona mox abripit, et quicquid uero Christo tollit, mox nouo applicat Antichristo. Verum de his aliorum isthic iudicium esto. Duo haec ego magni esse momenti dixerim, si rem Germanicam in meliorem statum uelimus adduci: primum quidem, vt ex prouentibus ecclesiasticorum alerentur selecta iuuenum ingenia, et ex his boni operarij in Germanicam messem bona fide Romae formarentur[3]. Alterum uero, ut Episcopi, Coadiutores mature acciperent[4], uel ubi nulli sunt, a Pont. Max. instituerentur, aut si prohibent hoc quidam, vt Ecclesiarum uacantium titulj[c] quibusdam tamen applicarentur, ne sic omnino liceat Harpijs in Christi Ecclesiaeque nidis omnino regnare, nullo fere contradicente. Sed haec sapienti Patrono, cui nouum sanctum et felicem annum precor a Christo paruulo[5]. Augustae postridie D. Andreae Apostoli .1569.

Seruus in Christo P. Canisius.

a) *Ita C. correxit ex* praeseruetur *vel* praeseruentur. b) *Sequitur v. vel verbi pars, a C. oblitt.* c) *A C. corr. ex* titulus.

---

[1] Mt 9, 38. Lc 10, 2.

[2] Stanislaus Hosius episcopus varmiensis; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[3] In collegiis romano et germanico.

[4] Hoc Canisius iam a. 1566 et 1567 commendaverat; v. *Can.* V 169 174 515.

[5] Die 27. Novembris inceperat sacrum Adventus tempus, quo animi ad Christi natalem celebrandum praeparantur.

† Reuerendissimo in Christo patri et Jllustrissimo Domino, D. Otthoni Cardinali et Episcopo Augustano Germaniae Protec[tori,][a] Patrono ampliss. Romae ad manus proprias.

Cardinalis Otto Truchsess, ut iam dixi, dorso huius epistulae inscripsit: „Stanislaus Reska"; Rescius (Reszka) autem cum cardinali Hosio, qui eum sibi secretarium delegerat, ipsis hisce diebus Romam venerat (*Eichhorn* l. c. I 2—3); qui Roma 4. Decembris 1569 Martino Cromero de Hosio scripsit: „Hic in aedibus Card. Augustanī decumbit" (*Cyprianus* l. c. 580—582).

1698. P. PETRUS BUSAEUS S. J. CANISIO.

Colonia exeunte a. 1569.

Admonet et consulit eum de libris quibusdam P. Francisci Turriani S. J. et P. Onuphrii Panvinii O. Er. S. Aug. Coloniae excudendis et de locis aliquot Catechismi in novo opere „Authoritates Sacrae Scripturae" etc. immutandis. Plura (quia epistula ipsa iam non exstat) vide infra, ep. n. 1702.

1699. CANISIUS **P. LAURENTIO SURIO** Cartusiano coloniensi.

Augusta Vindelicorum (?) circa a. 1570.

Ex Hasii autographo. „Epistt. ad Rad. I" n. 48, c. 23.

Promissi cuiusdam relaxationem petit.

P. Ioannes Hasius S. J. (de quo v. Can. V 661—662) Embrica sub a. 1613 P. Matthaeo Radero S. J. Monachii vitam Canisii scribenti commentarium quendam rerum a Canisio gestarum, quem ipse congesserat, misit; in quo haec, praeter multa alia, de Canisio referebat: „Cum Laurentio Surio contubernali suo, et non raro etiam amanuensi, (vt ex ipso Surio audiui) pactum quoque inierat, vt quam alter eorum religionem ingrederetur, eandem alter complecteretur etiam. Jtaque circa annum Domini 70. P. Petrus Canisius, a P. Surio, huius promissi relaxationem petijt, vt bonus Surius religiose subridens mihi dixerit, En scrupulo adhuc mouetur, non possum certum annum exprimere; sed de re sum certus, fui enim multis annis, dum Coloniae viuerem, P. Surio admodum familiaris; discessi autem mense Septembri anni 74. Colonia Herbipolim; ex quo tempore Surium amplius non vidi; qui erat societati nostrae addictissimus, et de eius profectu, si non magis, certe non minus, quam de sui ordinis, gaudebat."

Canisius et Surius iuvenes Coloniae, cum in ea universitate litteris studerent, in domo Andreae Herll de Bardwick canonici ad S. Gereonis sub Nicolao Eschio praeceptore pietatisque magistro vivebant. Cartusianam deinde vestem Surius Coloniae sumpsit 23. Februarii 1540; Societati autem Canisius nomen dedit Moguntiae 8. Maii 1543 (*Can.* I 17 37 75 101).

1700. CANISIUS **FRIDERICO A WIRSBERG** episcopo principi herbipolensi.

Augusta (?) circa initium a. 1570 (?).

Ex apographo, de quo infra, ep. n. 1713.

Fridericus a Wirsberg episcopus herbipolensis Herbipoli 3. Maii 1570 Canisio scripsit: „Redditae sunt nobis binae literae tuae, diversis tem-

a) *Haec verbi pars ex autogr. evanuit.*

poribus ad nos datae, quarum alteris ad liberalem piamque institutionem atque sustentationem eorum, qui sub Societatis tuae signis hic militant, copiose nos adhortaris.“ Quae litterae perisse videntur.

Societatis collegium herbipolense, cui praeparando Canisius operam maximam navaverat, per 17 Societatis homines 27. Octobris 1567 incohatum erat; quod rei familiaris inopia primis illis annis laborasse facile credi potest; nam magnam partem sustentabatur frumentis aliisque bonis monasterii S. Agnetis, quae per oeconomum pro Societate administranda episcopus susceperat; ea autem administratio difficilis erat (v. *Can.* V 431—432 432[1]). Episcopi quoque aerarium per bella et clades erat exhaustum, et ipse episcopus parcus fuisse videtur (v. *Can.* V 128; *Braun*, Heranbildung des Klerus I 153—154). Attamen *Petrus Peraxylus* (Eyndhouts) S. J. in *Litteris annuis collegii, Herbipoli 10. Septembris 1568 datis, narrat: Socios iam esse 23, discipulos circiter 300, „quorum multi nobilium Franconiae sunt filij“, haud pauci capitulorum urbanorum canonici et vicarii, alii religiosi urbis herbipolensis aliorumque locorum Franconiae; accedere, quod et ipse episcopus et cathedralis ecclesiae scholasticus (Ioannes Egolphus a Knöringen) Societatis sacerdotibus peccata confiteantur.

1701. CANISIUS **P. LEONARDO KESSEL S. J.** rectori collegii coloniensis. Augusta Vindelicorum circa initium a. 1570.

De operibus quibusdam PP. Francisci Turriani S. J. et Onuphrii Panvinii O. Er. S. Aug. Vide epistulam proximam; illae enim litterae perisse videntur.

1702. CANISIUS **P. PETRO BUSAEO S. J.** collegii trium coronarum coloniensis magistro. Augusta Vindelicorum 8. Ianuarii 1570.

Ex archetypo, a Canisio recognito et subscripto (2°; 1 p.; in p. 2 inscriptio et pars sig.), Cod. colon. „Litt. Epistt. var.“ (v. *Can.* I LIV) f. 168. Epistulae particulas ex archetypo posuerunt *Braunsberger*, Katech. 139[5], et *Hansen* l. c. 587[5].

P. Turriani opus pro Epistulis Decretalibus. Epistulae Gregorii VII. a Panvinio collectae. Primores hispani a Canisio petunt, ut Postillam scribat. Quomodo in opere catechistico loci de conceptione immaculata B. M. V. et de virtute orationis immutandi sint. Opera B. Ioannis Fisher. Surii Vitae Sanctorum. Gebhardus Truchsess. Noviomagus sub Lindano episcopo. Propinqui.

Pax Christi et foelix annus tibi Charissime Frater. Placet mihi diligentia tua in admonendo. Scripsi autem proxime P. Leonardo[1], intercessisse aliquid, quo minus ad Calenium liber D. Torrensis modo mitti possit; mittetur uero alias, cum ab authore fuerit absolutus[a] [2]. Scripsi etiam de epistolis Gregorij septimi ab Onophrio collectis, et eidem Calenio, ni fallar, traditis[3]. Postulant enim ex vrbe vt hoc totum opus, quod uarijs scatet erroribus, primum Augustam ad me, ac deinde Romam remittatur, neque typis modo excudatur.

Semel et iterum Louanio et Antuerpia sum admonitus de libro conficiendo quem hispani magnates exoptant. Etsi uero pium illorum

a) *Busaeus in margine notavit:* De Torrensis libro.

[1] Kessel rectori collegii coloniensis.

[2] Gerwino Calenio typographo coloniensi excudendum tradere volebant (ut ex his verbis cognoscitur) ea, quae P. Franciscus Turrianus S. J. Romae pro „Epistolis Decretalibus Pontificum Apostolicorum“ conscripserat; v. supra p. 337.

[3] De hoc opere ab insigni illo P. Onuphrio Panvinio O. Er. S. Aug. († 1568) relicto v. supra p. 72.

desiderium probem, tamen nihil audeo polliceri, praesertim qui tot modis impedior in opere Centuriali, quod prae manibus habeo, tandem absoluendo. Precor dominum, vt uires ac otium praebeat mihi, sicut uoluntatem donauit, ad opus huiusmodi postillare breuiter ac rite conficiendum. Cupio autem ex te scire, quorum authorum commentarijs in hoc genere maxime delecteris ac vtendum sentias" [a] [1].

In appendice Catechismi vbi locus de B. Virgine mutandus occurrit, ego sic legi uellem [b], Excepta interim beata et immaculata Virgine Maria Dei genitrice, quam hoc loco vbi de peccato originali agitur, non comprehendimus [2]. Nam Xysti papae constitutiones quae citantur a synodo, Jurisperitis magis quam Theologis, nedum alijs, notae sunt . satis erit illas ad marginem indicasse, hoc modo: Jn extrau. comm. lib. 3. de reliq. et uener. Sanct. [c] [3]

a) *Bus. in marg.:* De euangelijs. b) *Bus. in marg.:* De b. virgine in appendice. c) *Sequuntur vv.:* Quod ad Augustini sententiam attinet, eam hoc modo mutandam sentio. *Quae deinde (ab ipso C., puto) oblitterata sunt.*

---

[1] Ferdinandus I. imperator iam a. 1562 in famoso illo „Libello reformationis" a Concilio Tridentino postulaverat, ut „Postillam" conscribendam curarent, qua parochi ad evangelia e sacro suggestu explicanda uti deberent (*Can.* III 732). Canisius tandem a. 1591 et 1593 Friburgi Helvetiorum „Notas in Evangelicas Lectiones" 2 voluminibus vulgavit; quae „Notae" sacerdotibus non solum ad pie precandum, sed etiam ad contionandum valde utiles futurae erant: v. *Riess* l. c. 485—487.

[2] Ita habet „Appendix de hominis lapsu et iustificatione secundum sententiam et doctrinam Concilij Tridentini" in „*Authoritatum* Sacrae Scripturae" etc. [cf. supra p. 323 et infra, mon. litt. (31)] „Parte quarta", Coloniae 1570, 814. In „*Summa* Doctrinae Christianae" Coloniae a. 1566 a Canisio edita (f. 199[b]) eadem Appendix hanc habet lectionem variantem: „quam, vbi de peccato originali a Patribus agitur, non est existimandum ab eis comprehendi". *Concilium* Tridentinum ita constituit: „Declarat haec ipsa sancta Synodus, non esse suae intentionis comprehendere in hoc decreto, ubi de peccato originali agitur, beatam et immaculatam Virginem Mariam, Dei genitricem; sed observandas esse constitutiones felicis recordationis Xysti Papae IIII. sub poenis in eis constitutionibus contentis, quas innovat" (sess. 5, decr. de pecc. orig.).

[3] „*Summa*" l. c. de Sixto IV. nihil habet; „*Authoritates*" vero l. c. in margine: „Vide extrauag. comm. lib. 3. de reliq. et venerat. Sanct." Hoc autem loco in Corpore Iuris Canonici inter Decretales „Extravagantes communes" capitibus 1 et 2 proferuntur constitutiones a *Sixto IV.* Romae 27. Februarii (alias: 1. Martii) 1477 et 4. Septembris 1483 datae, quarum priore festum Conceptionis B. M. V. pie acturis indulgentiae tribuuntur, altera edicitur: Si qui audeant asserere, eos, qui Beatam Virginem ab originalis peccati macula praeservatam esse dicant, haereticos esse vel graviter peccare, vel eos, qui festum Conceptionis eius agant, peccare, vel eos, qui eam cum peccato originali conceptam esse dicant, haeresis crimen vel peccatum grave committere; illos eo ipso excommunicationem incurrere (*Harduinus*, Acta Conciliorum IX 1493—1496). Exstat praeterea constitutio alterius huius valde similis, eaque a *Sixto IV.* anno Incarnat. Dom. 1482 (sine die) edita, qua ii quoque, qui de sola spirituali conceptione sive sanctificatione Beatae Virginis a romana ecclesia festum agi asserant, excommunicatione plectuntur; quae constitutio in Corpus Iuris non recepta exstat apud *Io. Bapt. Confettium*, Privilegiorum Sacrorum Ordinum Collectio, ed. 4, Venetiis 1610, 83—84. Caeterum haec adnotatio marginalis neque ab ipsis concilii Tridentini Patribus addita est, neque in omnibus decretorum tridentinorum editionibus legitur (ut abest a „Canonibus, et Decretis" etc., Antverpiae 1565,

Quod ad Augustini sententiam de oratione mutandam attinet, non uideo cur scrupulosi esse uelimus, praesertim vbi non agitur de re controuersa neque de negotio magni momenti vti fateris. Exempla scripturae quae citantur nota sunt, et breuius non possunt explicari, quare locum hunc relinquendum puto, et adscribendum in margine, ubi Augustinus de oratione similia proponit exempla, et deinde adscribatur etiam in lib. ser. ad fratres in Erem. Pluribus enim in locis similia quedam exempla sunt apud Augustinum. Neque dicitur in textu exempla adducta ex Augustino peti, si tantum colon ponatur post verbum comprobat[a], et mox ita legatur. Nimirum orante Moyse, si tamen hec mutatio est necessaria[1].

Accepimus quaternionem primum operis Catechistici[2], quod a multis probari gaudeo[b]. desunt autem adhuc quedam ex quaternionibus illis anterioribus, si ea nobis possunt communicari. Gratum feceris indicando, quid Coloniae in sacris excudatur, et an Rossensis opera non tamen coniunctim aedantur[c][3]. Expectamus de sanctis Opus Suri-

a) *Huic v. linea subducta est.* b) *Bus. in marg.:* Quaternio primus. c) *Bus. in marg.:* Rossensis opera.

---

f. 13[b], et Lovanii 1567, col. 19); sed multas eiusmodi annotationes per Ioannem Soteallum theologum et Horatium Lutium iuris consultum factas typographi postea addiderunt; velut Antverpiae a. 1570 Plantinus etc.

[1] „*Summa*“ l. c. f. 165[a] habet: „Quibus exemplis uim Orationis et fructum colligemus? Iacobus Apostolus, vt orationis virtutem explicaret exemplo, ita scripsit: Elias homo erat similis nobis, passibilis: et oratione orauit, ut non plueret super terram, et non pluit annos tres, et menses sex. Et rursum orauit, et coelum dedit pluuiam, et terra dedit fructum suum. Pluribus exemplis Augustinus rem eandem comprobat: Orante Mose et Samuele vincuntur a Iudaeis hostes Amalechitae atque Philistaei. Orans Hieremias confortatur in carcere. Orans Daniel inter Leones exultat. Orantes tres pueri in fornace tripudiant. Orans de cruce Latro inuenit paradisum. Susanna per orationem inter senes falso accusantes defenditur. Stephanus orans in caelum suscipitur, et inter lapidantes pro Saulo exauditur.“ In margine loci quidem illi sacrae Scripturae et „Hieron. contra Vigilantium“ memorantur, neque tamen, ubi Augustinus illa habeat, dicitur. *Busaeus* autem (Authoritates l. c. p. 218), cum in ipsa responsione nihil immutet (relictis verbis „comprobat: Orante“ etc.), in margine locis Scripturae in Summa positis aliquot alios addit, et ad verbum „Augustinus“ adnotat: „Aug. serm. 22. ad fratres in eremo“, et post „Hieron. contra Vigilantium“ ponit: „Augu. serm. 1. et 4. de sanctis“; deinde (p. 234—235) pro more suo post responsionem Scripturaeque locos has Patrum sententias ad verbum exprimit. Atque ex illo quidem „Sermone ad fratres“ (*Migne*, P. lat. XL 1271—1272) — quem olim cum Augustini nomine aliqui circumferebunt, iam autem eius non esse omnes fatentur — exempla illa Ieremiae, Danielis, 3 puerorum, latronis, Susannae, Stephani in „Summam“ paene ad verbum transcripta esse facile patet. Deinde ex „Sermonibus de Sanctis“ 1. et 4. (alias sermone supposit. 215 et serm. 382) profertur exemplum S. Stephani pro Saulo orantis (*Migne*, Patr. lat. XXXIX 2146 1686); quamquam Maurini editores sermonem 1. suppositicium esse, 4. „speciem centonis prae se ferre“ censent.

[2] „Authoritatum“, quae postea „Opus catechisticum“ inscriptae sunt; v. infra, mon. litt. (31).

[3] De operibus Beati Ioannis Fisher episcopi roffensis v. supra p. 330—332.

anum[1], et optamus Theologicam scholam uobis esse florentem. Veniet istuc nepos Reuerendissimi nostri Cardinalis[2] et promittit vitam correctiorem, quam vtinam praestet adiutus opera vestra[a]. Nouiomagenses nostros sub nouo Episcopo rectius habituros spero in religione[3]. De sororibus et amicis nihil audio, nepotes uero istic uersantes etiam atque etiam charitati tuae commendo, et vere pios esse percupio[4]. Ora pro me frater, et saluta in Christo domesticos. Dominus nobiscum perpetuo. Augustae octauo Januarij. 1570.

Seruus in Christo P. Canisius.

Reuerendo patri, M. Petro Busaeo Theologo Societatis Jesu. Coloniae in noua bursa Coronarum.

Busaeus huic litterarum inscriptioni sua manu ascripsit: „Acceptae feria 5 prius Pascha [i. e. 23. Martii] rescriptum".

1703. CANISIUS **P. LEONARDO KESSEL S. J.** rectori collegii coloniensis. Augusta Vindelicorum 15. Ianuarii 1570.

Ex archetypo, ab ipso Canisio recognito et subscripto (4°; 1 p.; in p. 2 inscr. et pars sig.), Cod. colon. „Epp. ad Kess. I" f. 203. Epistulae mentionem fecit *Hansen* l. c. 587[5]. Particula epistulae germanice posita est apud *Braunsberger,* Kat. 147.

De Operis catechistici versione germanica. Contiones suas proxime excusas mittit.

Pax Christi nobis aeterna.

Reuerende Pater.

Post menses duos, quae mense Nouembri scripsistis, accepi vna cum literis quae ex patria scribebantur. Respondi autem nuper .P. Buzeo, vt opus non sit eadem repetere de quibus ille rogabat. Caeterum non impediam quo minus nouum opus conficiatur, in populi gratiam, quemadmodum D. Calenius desiderare uidetur[5]. Sed dubito tamen an Patrum sententiae si uernacula lingua reddantur, quod est perdifficile, aeque sint gratae et vtiles futurae lectori, sicut cum Latine

a) *Bus. in marg.:* Nepos cardinalis.

---

[1] Anno 1570 (m. Martio, ut videtur) Coloniae ex officina typographica Gerwini Calenii prodiit tomus primus operis „De probatis Sanctorum historiis" a Laurentio Surio Cartusiano coloniensi compositi (*Hartzheim,* Bibl. 221).

[2] Gebhardus Truchsess, qui metropolitanae ecclesiae coloniensis canonicatum habebat; v. *Can.* V 325 et supra p. 365 379.

[3] Insignis vir Guilielmus Lindanus dioecesis ruraemundanae, ad quam Noviomagus tunc pertinebat, primus episcopus a. 1569 primum Noviomagum venit, sacramentum confirmationis, quod ab 100 annis ibi non erat administratum, administravit, complura salubriter constituit (*Jos. Habets,* Geschiedenis van het Bisdom Roermond II, Roermond 1890, 142. *G. A. Meijer* O. Pr., Katholiek Nijmegen, Nijmegen 1904, 41).

[4] In studiosorum contubernio, quod Socii colonienses regebant, m. Augusto 1568 quinque Canisii nepotes degebant (*Hansen* l. c. 562).

[5] Gerwinus Calenius typographus coloniensis desiderasse videtur, ut „Authoritates Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum" in Summa Canisii prolatae sive P. Petri Busaei Opus catechisticum (v. supra p. 323) ex latino sermone in germanicum verteretur.

repetuntur. Fortassis etiam prolixitas operis non paucos offendet. Ad uulgi quidem captum liber magis accommodaretur, si ex tot tamque longis Patrum testimonijs quae citantur, praecipua capita colligerentur et confirmarentur, et scopus Catechisticae doctrinae sedulo retineretur.

Aedite sunt nuper Conciones quedam ante multos annos a me conscriptae et in hanc nouam formam vt uidetis euulgatae [1], nisi forte illas prius accepistis [a]. mitti in patriam [2] possunt, si uolueritis. Nunc quia plura non licet cogor abrumpere meque uestris omnium praecibus Domino commendare. Is gratiam nobis suam confirmet augeatque semper, vt ipsi hoc anno fideliter inseruiamus. Augustae .15. Januarij .1570.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendo in christo Patri Leonardo Kessel Louaniensi, Praeposito eorum qui sunt Societatis IESV. Coloniae in noua Bursa Coronarum.

1704. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** praeposito provinciali Germaniae superioris.

Augusta Vindelicorum m. Ianuario vel ineunte Februario 1570.

Ex litterarum Polanci apographo eodem fere tempore scripto et ex Hoffaei epistula autographa. Germ. 70 f. 60[b] et G. Ep. XI f. 207[b].

P. Stevordianum non esse in Germaniam superiorem revocandum.

P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis Roma 24. Ianuarii 1570 P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris provinciali sic scripsit de P. Martino Stevordiano S. J. contionatore monacensi, qui a. 1569, Alberto V. Bavariae duce et Simone Thaddaeo Eck eius cancellario praecipuoque consiliario consentientibus, ad tempus Coloniam, ut sub P. Leonardo Kessel mores emendaret, inde Herbipolim ad contiones in ecclesia cathedrali habendas, ut Friderico a Wirsberg vehementer id petenti satisfieret, missus erat (v. supra p. 329) — utrumque collegium ad provinciam rhenanam, quam P. Antonius Vinck regebat [3], pertinebat —: „Quanto al Padre Martino, uedasi che non si manchi del nostro debito, quanto alla promessa fatta all' Jllustrissimo Duca, con mala sodisfatione sua, ò delli suoi principali ministri, del resto V. R. si potra acordare co' l Prouinciale del Rheno, il qual non douerà, con danno de sua prouintia ritenerlo, et senza danno, uoluntieri lo

a) *Sex vv. sqq. ab ipso C. litteris inserta sunt.*

---

[1] Adamus Walasser a. 1570 Dilingae edidit „Christenliche vnd wolgegründte Predig von den vier Sontagen im Aduent, auch vonn dem heiligen Christag . . . Durch . . . Herrn D. Petrum Canisium"; Canisium libelli huius exempla aliquot cum his litteris Kesselio misisse ex his verbis intellegitur; plura v. infra, mon. litt. (33).

[2] Noviomagum ad Canisii propinquos.

[3] *Vinck* Moguntia 13. Octobris 1569 Borgiae *scripserat: „Del P. martino steijuordiano scrive il P. Leonardo come si porta bene et quanto posso giudicare gia hauera nel settembre fatto li essercitij spirituali et finiti almanco auanti di questo giorno. Jl Reuerendissimo Herbipolense fa grandissima instantia accio che vadi la, credo che circa tutti santi et per l' aduento si trouara la in quella cita doue non vorria che fosse molto tempo, essendo la conuersatione di quella gente assai periculosa per il detto P. Martino . . . sarria bene de poi il Nadal di la si passasse" (ex autogr.; G. Ep. X f. 256[a]).

riteneranno, per sodisfar al Vescouo d' Herbipoli." *Ad quae Hoffaeus Oeniponte 9. Februarii 1570 Borgiae rescripsit: „Rem contuli cum R. P. Lanoyo: ambo in hac sententia sumus, vt bonus P. Martinus Romam vocetur suauissimis litteris: diu de Societate bene meritus est, videturque capitis debilitatem ex laboribus contraxisse in Societate; itaque ex charitate videtur iuuandus quibuscumque modis.... Humiliter vero rogo P. V. hac vice cito ante Pascha ipsi scribat eumque reuocet Romam.... Suadent etiam P. Canisius et P. Leonardus ne in hanc Prouinciam recipiatur quod illi nimirum vtj nec nobis non sit profuturum."*

1705. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** praeposito provinciali Germaniae superioris. Monachio circa medium m. Februarium 1570.

Ex Hoffaei litteris autographis. G. Ep. XI f. 212a.

P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris provincialis Oeniponte 28. Februarii 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit de P. Martino Stevordiano S. J. contionatore monacensi, rogatu Friderici a Wirsberg episcopi herbipolensis ad tempus Herbipolim contionum in ecclesia cathedrali habendarum gratia misso (v. supra p. 329), de P. Antonio Vinck provinciali rhenano, de P. Georgio Bader collegii herbipolensis rectore etc.: „Scripsit Reuerendissimus Herbipolensis superioribus diebus ad me, cuius literas ad R. V. hic mitto vt possit iudicare quid de P. Steuordiano sit statuendum. Vtrinque sunt contrarij affectus: Episcopus vult omnino retinere hominem: sed P. Anthonius Vinck et Rector cupiunt omnino auocari P. Martinum, et P. Martinus abhorret ab herbipoli vti R. V. ex ipsiusmet literis intelliget, quas etiam mitto. R. P. Canisius transiuit Monachium ac mihi scribit ... nec Principem nec Dominos instare vt redeat. Statuat igitur R. P. V. ex his quod in Domino iudicauerit expedire." In iisdem litteris Hoffaeus de Stevordiano notat: „Ob templi [cathedralis herbipolensis] vastitatem ... videtur abhorrere ab illo loco."

Borgias igitur episcopo herbipolensi, Roma 25. Martii 1570 ad ipsius litteras 11. Februarii 1570 datas respondens, de P. Stevordiano *scripsit: „Ego quidem paratus sum ad obsequendum D. V. Reuerendissimae et ita eundem hortor ad perseuerandum isthic in ministerio praedicationis. si autem ualetudinis eius ratio non feret ut in templo cathedralis Ecclesiae propter eius amplitudinem concionetur", episcopum rogat, ut ei licentiam alio proficiscendi concedat. Eodem die ipsi Stevordiano *Borgias* *scribit: „Reuerendissimus Episcopus herbipolensis ... optat R. tuam in concionandi munere ... perseuerare, et binis litteris ea de re serio ad me scripsit"; optandum certe esse, ut Stevordianus desiderio illi satisfacere possit; „quodsi ipsa experientia docuerit conciones summi templi propter eius amplitudinem ualetudini" ipsius „ualde officere", episcopum „haud dubie" alio eundi facultatem concessurum esse; „tentandum erit tamen prius an Reuerendissimo Herbipolensi obsequi sine discrimine ualetudinis" possit; sin autem reapse non possit, Oenipontem ei proficiscendum esse. Denique Hoffaeum *Borgias* Roma 17. Iunii 1570 *monuit (non solum Albertum V. Bavariae ducem et Simonem Thaddaeum Eck ipsius cancellarium, sed etiam Ferdinandum II. archiducem Tirolisque principem commemorans): „Del P. Martino Stiuordiano, gia si è scritto altre uolte, facciasi quel che V. Reuerentia scriue, nelle cui mani rimetto tutto quello, che a lui tocca, Hor lo uoglia mandar a Monachio con le condittioni che ha scritto al Cancelario [1], hor a predicar all' Arciduca, hor a Roma, hor a Herbipoli, hor licenciarlo, et ueda ben quel che fa, e tengassi conto in primo loco co 'l Duca di Bauiera, e doppo lui con l' Herbipolense" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 79b 93b).

---

[1] *Hoffaeus* Borgiae Augusta 27. Maii 1570 *scripserat: „P. Steuordianus a Cancellario nomine Ducis Bauariae instanter Monachium repetitur" (ex autogr.; G. Ep. XI f. 183).

1706. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 18. Martii 1570.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Pietro Canisio". Germ. 70 f. 75ª. Particulam posuerunt *Michel,* Can. 343[1], et *Duhr,* Jes. I 734—735 (germanice).

Congregatio quaedam cardinalium ea, quae adversus Centurias scribuntur, curat. Quid Canisius ea in re praestitit? Is iam ne horam quidem impendet energumenis. Ad provincialem tum de energumenis, tum de 5 % scriptum est.

Pax *etc.* Quantonque non ci è lettera di V. R. per N. P. Generale allaquale si debbia risposta, hò uoluto scriuergli questa, parte per salutarla (massimè che arriuarà al tempo dellà Pasqua [1], quale Jddio nostro Signore gli dia buona) parte per dirgli che il Cardinal Commendon desidera sapere à che termine si troui V. R. nel suo libro contra delle Centurie, perche quà s' è instituito una congregatione di Cardinali, et frà l' altre cose hanno hauuto cura di questo che si scriue quanto alle Centurie, forsa da uarie persone, si che V. R. darà auiso di quello che hà fatto [2]. Ben s' intende che gl' hà dato impedimento il stare in Augusta, per l' Absentia del P. Vendelino [3], et tanto piu dandoli da fare queste benedette energumene [4], Ma gia cessarà questa occupatione à fatto, parte per il ritorno del detto P. Vendelino, parte perche si è scritto al P. Prouinciale del modo di procedere con dette energumene, accio non si perda tanto tempo, et quanto allà persona di V. R. non conuerrà perda hora alcuna in tale occupatione, quale non è propria del nostro instituto, et potrebbe impedirne altre molto migliori, et più utili al ben commune. Del resto perche il P. Prouinciale communicherà cio che se gl' è scritto in questa matteria et quanto à censi [5] con V. R. non diro altro in questa *etc.* Di Roma li 18. di marzo 1570.

Hae Polanci litterae adiunctae sunt Romae *epistulae eodem illo d. 18. Martii 1570 ab ipso *S. Francisco Borgia* praeposito generali ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris provincialem datae; qua ille Hoffaeum sic monebat: „Poco fà fu scritto a V. R. diffusamente sopra l' energumene, portò anche il P. Vendelino rissolutione delli cinque per cento: l' uno, è l' altro mi pare si communichi al P. Canisio al quale si scriue quì una lettera, et altre ad altre persone, V. R. li faccia hauere buon ricapito" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 75ªª).

Quod igitur ad 5 % attinet, *Borgias* eidem Hoffaeo Roma 17. Martii 1570 scripserat: „Circa il pigliar cinque per cento, saluo capitale et lucro, il Padre Vendelino

---

[1] Pascha futurum erat 26. Martii.

[2] S. Pius V. 23. Iulii 1568 congregationem cardinalium instituit, qui haereticos et imprimis protestantes Germaniae ad ecclesiam reducendos curarent; huius igitur congregationis iussit esse cardinales Truchsess, Bordesieram, Granvellanum, Commendonum; v. infra, mon. it. (9). Neque vero Commendonus ante m. Decembrem a. 1569 eius congregationis conventibus interesse poterat; nam a m. Maio 1568 ad Decembrem 1569 Roma aberat (*Schwarz* l. c. II xv[1]). Commendono autem auctore pontifex a. 1567 Canisio mandaverat, ut Centurias refutaret (*Can.* V 480 522).

[3] Wendelini Völck, Romam cum Fuggeris profecti; v. supra p. 364.

[4] Imprimis Anna Bernhauser; v. supra p. 365 et infra, mon. ott. (1)—(4).

[5] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

porta uno scritto con la sottoscrittione di quattro ò cinque de nostri Theologi, La cosa è questa, che si può far quel guadagno da qualsiuoglia, con tanto che si diano gli dennari à persona, che ò sia mercante, ò che exerceat mercaturam in societate[a]. Quanto alli pupilli, et uedoue, et persone miserabili non è ancora la cosa risoluta, come habbiamo la rissolutione, si mandarà." [1]

De „energumenis" autem *Borgias* in iisdem *litteris Hoffaeum ita docuerat: „Jn queste .5. carte sottoscritte di mia mano appartenenti alli energumeni, uederà V. R. quel che io sento, et quel che conuiene osseruar in questa matteria, et la conferirà co 'l P. Canisio l' un' è l' altro, et se haueranno dubbio alcuno, mi potranno consultar [2], s' intende però che l' exequtione si facci con suauità secondo le persone a chi la cosa tocha; et per dechiarar doi[b] cose delle dette carte, l' una apertenente al numero delli exorcismi, ch 'l Papa hà[c] dato significatione, che non intende siano doi ò tre precisamente, Ma che si lascia alla discretione del superior di poter vsarli, secondo le circonstantie, et in questo io mi rimetto al parer di V. R. ò de chi hauerà sua commissione, l' altra è che quando ultimamente fu significato à S. Santità che di nuovo si daua alcun credito intorno[d] alle cose passate, sopra Susanna [3], l' hebbe per male, et mostrò risentirsene. Ma di questo piu particolarmente pensamo scriuerà l' Illustrissimo Cardinal d' Augusta" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 69a).

Theologorum quidem illorum de 5% sententia, quam Völckius Sociis germanis attulit, frustra a me quaesita est; neque tamen id valde est dolendum; nam Borgias ipse scripti illius praecipua capita cum Hoffaeo communicavit (supra p. 390). Ne litterae quidem illae de energumenis scriptae Borgiaeque ipsius manu subscriptae exstare videntur; exstat vero Monachii in archivo regni bavarici („Jesuitica in genere, Fasc. 13, n. 223" f. 40a—41b) earum sive apographum sive summarium (4°; 2½ pp.) saeculo XVI. vel XVII. a Socio aliquo in provincia Germaniae superioris scriptum et ab eodem sic inscriptum: *„Responsa R. P. N. *Francisci Borgiae* circa Energumenam Augustanam Anno 1570 7 Martij data"; quo „Energumenae" nomine a librario illo aut Susannam illam aut Annam Bernhusiam significatam esse (cf. supra p. 365) censeo; quamquam Borgiam energumenos quoscumque spectasse et ex ipsius verbis, quae modo posui, et ex *litteris a P. *Paulo Hoffaeo* Hala 4. Aprilis 1570 ad Borgiam datis patet; in quibus Hoffaeus de PP. Petro et Theodorico Canisiis, Gregorio Roseffio domus augustanae superiore, P. Wendelino Völck scribit: „Jnstructionem de Energumenis accepi quam ego toto corde sum amplexus, fuitque aeque gratissima atque desideratissima: de ea nunc Canisiorum etiam sententiam expecto: communicauj etiam illam P. Gregorio tanquam superiori P. Wendelinj" (autogr.; G. Ep. XI f. 251a). Quoniam autem Canisius, quid de ea „instructione" sentiret, cum ipso quoque Borgia, litteris 8. Aprilis 1570 datis, communicavit, „responsa" illa hic ponenda esse existimavi. Hoc unum praemoneo: Qui ea transcripsit vel — id quod mihi magis probatur — aliquis alius alio ea ordine disponenda esse censuit; quem, singulis responsis suum numerum ascribendo, constituit; deinde, eo consilio abiecto numerisque paene omnibus immutatis, novum ordinem instituit; ego posteriores illos numeros priore loco ponam iisque priores uncis quadratis inclusos addam. En responsa:

a) *Sequuntur vv.* quia Mercator, *oblitt.* b) *Tria vv. sqq. in ap. supra versum scripta sunt.* c) *Sequitur* dechiarato, *oblitt.* d) *In ap. sequuntur vv.* à Susanna, *oblitt.*

---

[1] Hanc v. infra, post ep. n. 1716.

[2] *Borgias* P. Theodorico Canisio rectori dilingano *Roma 18. Martii 1570: „Si è riceuuta quella di V. R. di 12. di gennaro, et un' altra senza data che trattaua del negotio delle energumene. ... Quanto alle energumene, si è scritto diffusamente al P. Prouinciale et lui conferira la cosa col P. Canisio et con V. R." (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 73b—74a).

[3] Vide S. Pii V. responsum, quod sub has ipsas litteras postremo loco (germanice) ponetur.

„9 [9]. Nihil plane cum daemone agant, s.[1] loquantur, nisi per uim et coactionem ex exorcismo. — 10 [11]. Nihil credant, nisi sint aperte ad illud coacti daemones, nec cogant nisi per exorcismum probatum a sede Apostolica[2]. — 11 [10]. Ad nihil cogant aliarum rerum, nisi quae necessariae sint ad eiectionem. — 15 [12]. Si quid dicat daemon quod ad reformationem morum attineat, ne credant. — 18 [13]. Si quid dicat in laudem s. DEI, s. B. V. Mariae, s. societatis, s. omnino cuiusquam, ne propterea credatur, quod ipse dicat, sed tacere iubeatur. — 19 [14]. Si quid male de aliquo loquatur, s. futurum praedicet[a] [?], s. alioquin absens, s. occultum, ne credatur. — 13 [15]. Si quid minetur, ne timeatur. — 14 [16]. Si quid dicat esse necessarium s. utile ad liberationem energumeni, ne credant, nec faciant. — 16 [17.] Si quid dicat Energumenus se uidisse s. sibi esse reuelatum, ipsi non credatur: neque uero si quid dicat superiorum rerum obsessus ita accipiatur tanquam a bono spiritu sit profectum, seu duo sint in daemoniaco spiritus, unus bonus, alter malus, quod non contemnendi est periculi. — 17 [18]. Neque si quid consulat etiam rei optimae, id faciant propterea. sequantur uero in agendis ius DEI, Ecclesiae, et rectae rationis dictamen, non daemonis subdolam et fallacem uoluntatem et iudicium. — 20 [19]. Denique quidquid dixerit, nisi coactus aperte ex exorcismo, et ad finem eiectionis diaboli, eius rei nullam habeant rationem, et quoad eius fieri poterit, obliuiscantur, quasi nihil sit, seu res sit pernitiosa. Atque adeo in iis omnibus, quae ex uerbis et formula exorcismi non est necessarium interrogare[3], si quid ipse per se, s. quauis occasione interrogatus dixerit, iubeatur per exorcismum tacere. — 4. Ante exorcismum curent omni industria ut plane compertum sit ueram esse illam daemonis obsessionem, et celebrentur missae, fiant orationes et ieiunia, et eleemosynae et alia pia opera, quae omnia ad liberationem obsessi referantur. — 7 [6]. Curetur, ut, quo tempore fit exorcismus, eodem etiam missae celebrentur ad efficaciam exorcismi adiuuandam et promouendam. — 8 [7]. Jn exorcismo timor omnis daemonis abijciatur, constantia uero et magnanimitas cum profunda humilitate induatur in christo. deinde quasi ex imperio diuinae uirtutis agatur, est enim uictus daemon a christo, scit se esse uictum, pro uicto se gerit, nihil potest, nisi qua ex parte a nobis illi fiunt uires, quacunque ratione, s. si a Deo aliquid illi permittitur ad nostrum exercitium et utilitatem. — 5 [4]. Si non abigatur paucis aliquot exorcismis

a) *Sic;* praedicat?

---

[1] Hoc „s.“ et hic et infra semper = „sive“ vel „seu“.

[2] Ea aetate alii in aliis terris usitati erant exorcismi iique, sive quod ad verba, sive quod ad ritus attinebat, valde inter se diversi; qui vel in Missalibus similibusque libris liturgicis consignati, vel in peculiares „Exorcismorum“ libros congesti erant (*Ad. Franz* l. c. II 559 579). „*Rituale Romanum*“ autem, in cuius Titulo X. capite 1. „De exorcizandis obsessis a daemonio“ praecipitur, primum editum est a. 1614 a Paulo V., neque eo anno ita propositum est, ut proprie esset lex omnes obligans (cf. *Can.* II 780[1]). P. *Paulus Hoffaeus* provincialis Augusta 9. Iunii 1570 Borgiae *scripsit: „Exorcismos promissos expectamus, qui tamen iam a multo tempore non fuere exercitati, sed nec opus fuit“ (autogr.; G. Ep. XI f. 186[a]).

[3] „Signa obsidentis daemonis sunt: ignota lingua loqui pluribus verbis, vel loquentem intelligere; distantia, et occulta patefacere; vires supra aetatis seu conditionis naturam ostendere; et id genus alia, quae cum plurima concurrunt, majora sunt indicia. Haec autem ut magis cognoscat, post unum aut alterum exorcismum interrogat obsessum, quid senserit in animo, vel in corpore, ut sciat etiam, ad quaenam verba magis diaboli conturbentur, ut ea deinceps magis inculcet ac repetat. ... Necessariae vero interrogationes sunt, ut de numero et nomine spirituum obsidentium, de tempore quo ingressi sunt, de causa, et aliis huiusmodi. ... Jubeatque daemonem dicere an detineatur in illo corpore ob aliquam operam magicam aut malefica signa, vel instrumenta, quae si ... alibi extra corpus fuerint, ea revelet. ... Moneatur etiam obsessus, ut tentationes suas omnes Exorcistae patefaciat“: *Rituale Romanum* Tit. X, c. 1, n. 3 4 15 20.

daemon, ne anxie agatur, quasi necessarium sit per exorcismos eiici daemones; nescimus enim causas reconditas, cur uelit obsessum affligi DEVS. — 6 [5]. Neque tamen si ille s. alius N. occuparet, s. rediret, multum operae s. temporis in ea re consumant, sed paucis exorcismis finem sollicitudini faciant, et obsessum Domino commendent, ac benignitate in illum utantur. — 12 [20]. Si quid det daemon, s. aliqua ratione a daemone sit profectum, id comburatur statim. — 2. E nostris nullus exorcizet, nisi consulto et approbante[a] Prouinciali. — 3. Jn Energumenis nihil temporis ponatur, nisi in eorum confessionibus audiendis, et agendis exorcismis, reliqua colloquia uitentur omnino. — 1. Non fuit hactenus exercitium exorcismorum usitatum in Societate, neque illud unquam (quod sciatur) Pater Jgnatius exercuit, neque est a nobis expetendum, nec nisi in magna necessitate[b] usurpandum. Est enim nostrum officium et uocatio ut ab animis potius daemones eiiciamus quam a corporibus[1]. — Appendix. Duplex est ratio qua possunt daemones cogi, una a Sanctis hominibus qui DEI peculiari quadam reuelatione et uirtute illos adigunt s. ad ueritatem aliquam dicendam, s. ad deserendum eum quem obsident et uexant. Et haec ratio actionis uel coactionis non est a nobis usurpanda: priuilegia enim Sanctorum admiratione et laude digna sunt, non imitatione, ne arrogantiae et temeritatis argui possimus, et in pericula et illusiones incidamus. Alia est ratio cogendi daemones per Ecclesiasticos exorcismos, quam exercere possunt Exorcistae et superioris ordinis clerici, utilius presbyteri: hi enim ex praescripto probati exorcismi a sede Apostolica agere debent."

Ipse quoque *S. Pius V.* Ursulae Fuggerae de obsessorum causa respondit; cuius responsi exemplum cardinalis Otto Truchsess Roma ad Albertum V. Bavariae ducem clam misit 4. Februarii 1570, ut ex eius *litteris eo die ad ducem datis intellegitur (autogr.; Cod. „Hochstift" etc. [ut supra p. 378[4]] f. 219[a]). Exstat adhuc Monachii in archivo regni bavarici (Personenselekt Fugger, Karte 91) exemplum (versio germanica) eodem tempore scriptum huius *responsi prudentia et clementia pleni, quo ea magnam partem confirmantur, quae Canisius Ioanni et Ursulae Fuggeris iam ante eorum iter romanum persuadere conatus erat. Brevitatis tamen gratia scriptum illud mihi contrahendum esse putabam: Pontifex Ursulam Fuggeram laudat, quod Susannam 7 iam annos a daemonibus vexatam toto eo tempore magna caritate prosecuta est, quod Lauretum et Romam peregrinata est, quod ipsa „alles der gaistlichen Obrikhait haimgstellt, vnnd sich derselben gehorsame vnderworffen hat, Dieweil aber gar schwerlich zuerkhennen ist, wann dergleichen böse gaister die warhait zuesagen gedrungen werden (.demnach Jr aigenschafft ist zue liegen.) So sollen die Jhenigen, so die beschwören wölln, sich wol bedenckhen vnd fürsehen, das sy nit liederlich betrogen werden, wie gmainelich Pflegt zue bschehen. Sich derhalben hüeten vor vberflüssigem oder fürwitzigen fragen. ... Vnnd vermaint Jr Hayligkhait man möchte die Junckhfraw noch ain oder zway mal beschwören, auff weg vnnd maß, wie solche beschwerungen bej der Römischen Kirchen Jm Prauch seind, vnd Jn allweg gar nicht auff das sehen, so der Teuffl gelogen hat, noch demselben

a) *Sequitur* superiore, *a librario oblitt.* b) necessite *ap.*

[1] *Polancus* mandatu Borgiae Roma 22. Decembris 1565 ad collegii bononiensis rectorem scripsit: „Quanto al exorcizar' gl' indemoniatj nonci pare tanto al proposito farlo in publico, come in luogo retirato, ne ci fidamo dele exortationi deli tali, àla penitenza perche cosa buona nonsi hà da sperare di tale exhortatore se non fusse per accidens" (ex apogr. eiusd. temp.; Ital. 67 f. 107[a]). Et P. *Hieronymus Natalis* S. J. vicarius generalis Roma 25. Augusti 1571 vicerectori collegii mutinensis (Modena) *scripsit: „Circa gli essorcismi ... V. R. saprà come N. P. Generale l' anno passato scrisse ad un Prouinciale in questa materia che l' officio della compagnia era cacciar il demonio delle anime, che à cacciarlo dei corpi non hà tal consuetudine, et si sa per esperienza, che si perde piu che si guadagna in attendere à questo, atteso il maggior frutto che si può fare in altri essercitij della Compagnia" (ex apogr. eiusd. temp.; Epp. It. 1569/71 f. 258[b]).

ainichen glauben geben, oder von dem so er sich vernemmen lassen, das wenigst dabej handln, Doch soll man vor der beschwörung, starckh betten vnnd fasten, vnnd mit demuet vnnd forcht deß bösen gaists Hoffart demmen vnnd zerknischen. ... Da nun der Junckhfrawen, durch das gewonlich gebett nit geholffen werde, so sej es darfür zuachten, das Jr dise straff auss Gottes schickhung vnnd verhengknus, oder das sy sich Jn rechter andacht desto mehr yebe, zue geschickht sey, da sy anderst warhafftig besessen ist.“ Susannae autem pontifex permittit, ut sibi confessionis de tota vita faciendae causa confessarium eligat, qui eam ab omnibus peccatis absolvere plenaque indulgentia donare, „Sy auch von dem glübdt, so man sagt sy auß eingeben deß bösen gaists gethon soll haben, Nemblich der Keuschait vnnd kutten halber, so sy vnder andern Jren täglichen klaidern tragt, entbinden möge, Darauff mag nun die fraw Fuggerin Jr Junckhfraw wider haim Jn Jr vatterlandt mit sich fiern, vnnd sy mit Almuesen, vnnd anderer Notturfft versehen, vnnd Jr, da sy selbst darzue genaigt ist, vnnd es mit rechtem willen begert, Jn ain Closter helffen, Oder da es Jr mehr zue heuraten liebt, Sy mit aim heuratguet vnnd ainem Mann versehen, sich damit allso derselben Jn dem Namen deß Allmechtigen Gottes quit machen, vnd entladen, Auff das sy die fraw fuggerin sollichen mhue vnd gfahr mug hinfüran frey, vnnd vberhoben sein, vnnd mit mehrer Rhue andern hailsamen gottsäligen werckhen destbas ausswartten.“

Ut negotium hoc semel absolvam: P. *Paulus Hoffaeus* provincialis *scripsit S. Francisco Borgiae Hala 4. Aprilis 1570: Ioannes et Ursula Fuggeri cum P. Wendelino Völck reliquisque Roma Augustam redeuntes „omnes mihi valde humiliter sunt locutj: suos errores sponte fassi sunt: sed certe Domina mater non est ea quae fuit ante, nec satis compos mentis, nec satis affecta bene erga P. Wendelinum“. Et Augusta 13. Maii 1570: „Mater posteaquam redijt huc, magna laborauit in hunc diem vsque necessitate spiritualj, quam nondum attinet specificare: multum illi multas ob causas debemus: rogo itaque P. V. dignetur ipsam per Societatem precibus nostrorum commendare diligenter.“ Et Augusta 27. Maii 1570: „Dominus Joannes non parum se subducit post reditum nobis parum familiaris, videt se a daemone et muliere deceptum, sibi rectius sapere vult. ... De Matre iterum scribo: Si sciret P. Vestra quo in statu versaretur, condoleret ac curaret eam Societati serio commendari. Mihi soli nunc fidit suaque mihi communicat, quamdiu durabit, ignoro. Ter illi adfui. ... P. Wendelinus Monachij adhuc inter nouitios exercetur, eum amplius confessorem habere noluit.“ Et Augusta 9. Iunii 1570: „Quo ad illam personam, cuius errores et illusiones proxima hebdomade isthuc scripsi, laus Deo, res habet mediocriter, ... hesterna die eam communicauj: rogat obnixe, vt P. Vestra pro se vnicum sacrum Deo offerre velit pro gratiarum actione et confirmatione in bono proposito. Ei designauj Confessarium P. Gregorium [1], ita visum est magis in Domino expedire. Conseruet illam Dominus: cognati valde ex hoc laetantur. Sit Dominus benedictus. Dabo operam vt in maiore humilitate et timore conseruetur.“ Et Augusta 1. Iulii 1570: „Mater illa vtcunque bene habet laus Deo ac die crastino accipiet Jubilaeum, me celebrante, ipsamque communicante.“ Et Augusta 8. Iulii 1570: „Domina illa Mater bene habet, quoad spiritum, sed corpore satis male, in omnibus sese obedientem praestat, laus Deo.“ Et Oeniponte 5. Septembris 1570: „Mater optime habere dicitur.“ Et Monachio 17. Iannarii 1571: Corpore „nondum optime valet ... preces nostras implorat ... obedit“ (ex autographis; G. Ep. XI f. 181ᵃ 184 186ᵃ 188ᵇ 189ᵃ 251ᵃ 291ᵃ; G. Ep. coll. I f. 283ᵇ). Ursula postea in patriam Tirolensem rediit et a. 1579 Bauzani (Bolzano) mortua est. De ea *Matthaeus Raderus* ex „annalibus Augustanis“ haec profert: „Constat eam ad extremum vsque spiritum in pietatis et virtutis studio constantiam coluisse, rebusque mortalibus vsam tantum, non abusam fuisse“ (Can. 93).

---

[1] Roseffium domus augustanae superiorem et cathedralis ecclesiae contionatorem.

1707. Cardinalis **OTTO TRUCHSESS DE WALDBURG** episcopus augustanus CANISIO. Roma m. Martio (?) 1570.

Ex apographo, de quo infra, ep. n. 1709.

Canisius Augusta 8. Aprilis 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Ad me scripsit Illustrissimus Dominus Cardinalis Augustanus, se isthic daturum operam, ut e Nostris duo uisitationis per hunc Episcopatum instituendae officio deputentur.“ Cardinalis autem epistula perisse videtur.

1708. CANISIUS **WENDELINAE VOM TRIEST** sorori, viduae Godefridi vom Triest consulis noviomagi.
Augusta Vindelicorum 7. Aprilis 1570.

Ex autographo (2°; 2½ pp.; in p. 4 inscr. et particulae sigilli).

Sororem laudat, quod pacem cum fratribus sororibusque servet. Propinquos ad concordiam exhortatur. Iis gratias agit, quod in fide catholica constantes sint, eosque rogat, ut in eadem liberos famulosque conservent, memores piorum parentum, oboedientes magistratibus et ecclesiasticis et civilibus, considerantes fructuum ex novis doctrinis nascentium pravitatem. Sororem liberorum prosperitatem nimis quaerere; caelestia magis quam terrena quaerenda, peccata saepe confitenda, in Deo confidendum ac gaudendum esse. Propinquos a nimio pecuniarum studio revocat iisque Dei timorem et sacramentorum frequentiam commendat, vitae brevitate et divinorum iudiciorum severitate propositis.

† Jesu Christi gnad vnd frid sey vnd bleibe bey uns allen am leib vnd seel,

Liebste schwester Wendel, ich sag Gott dem almegtigen lob vnd danck, das jr sampt vnseren lieben brüdern vnd schwestern im friden met einanderen lebet[1]. Das selbig ist ain freud im hymmel, vnd ein benedeyung auff erden[2], ist auch ewer nutz vnd sterckung, so jr den friden verlieret, so gebet ir statt dem bosem feind[3], so betrübt jr die heilige Engelen[4], so verderbt vnd verkleinert jr euch selbs an allen güter[5]. Derhalben sorget vnd luget uber alle ding, das ir alle, alte vnd iunge, den friden lieb habet[6] vnd fürderet, im friden einig vnd bestendig bleibet, und vil lieber allen schaden leidet, dan das jr sollet vnder einanderen greinen, zörnen vnd zancken. Jm friden wölle vnd müss Got woenen[7] vnd herschen, die kinder des fridens[8] sein die rechte kinder Gottes in diser welt, vnd in dem ewigen Vatterlandt.

Zum anderen kan ich Got meinem herren nit genugsam dancken darumb, das jr bißhieher Gott dem hymmelischen vatter vnd seiner Christenlichen Kirchen so getrew seijet bliben, Das thewre kleinot des waren glaubens habt jr bewaret, vnd seyet bestendig gewesen in der geferlichen zeit allerlei schwerer anfegtung[9]. Derhalben ich euch

---

[1] Canisius a. 1565, cum Noviomagi versaretur, discidia et dissensiones, quae inter propinquos fuerant, sustulerat; v. *Can.* V 659.

[2] Cf. Ps 28, 11. [3] Eph 4, 27. [4] Cf. Is 33, 7. [5] Cf. Ps 33, 11.

[6] Zach 8, 19. [7] Cf. Ps 75, 3. [8] Lc 10, 6.

[9] Anno 1566 Calviniani Noviomagi, cum de senatu urbis aliqui iis palam faverent, alii meticulosi frigidique essent, palam contionati et ecclesiae S. Ioannis potiti erant; at eodem anno populus catholicus eos urbe pulerat (*Meijer* l. c. 37—41).

allen von hertzen dancksage vnd bitte emsiglich, jr wöllet auch ewere kinder und haußgesinn auff disen regten vnd Catholischen weg füren vnd erhalten. Gedencket an vnseren frommen, weißen vnd Gottseligen Elteren, welche alle in disem alten, vnd nit in dem newen falschen gelauben jren geist haben Gott auffgeben[1], Gedencket an eweren Gaistlichen vnd weltlichen Obersten vnd Regenten, den seit jr vor Gott vnd der welt schuldig gehorsam zu laisten, wen sie euch auff die eynigkait vnd warheit des Catholischen, alten vnd eintregtigen glaubes weysen, Gedencket auch der vnseligen, erschreckeligen vnd verderblichen fruchten, die ye lenger, ie mehr auß dem newen Sectischen wesen erfolgen, vnd auch bey euch sein gesehen vnd gespüret worden. Wee in ewigkait allen trewloßen vnd abtrünnigen Christen, welche wöllen mehr vom glauben wißen, dan jr Seelsorger vnd hirten, welchen sie, als die schafflein, sollen vnderthan vnd gehorsam bleiben.

Was nun ewere kinder belanget[2], wölle ich itzunder ewch nit ermanen, das jr fur sie vnd jre leibliche notturft sorget, Dan ichs darfur halte, jr thut jm so vil, vnd sorget uber die maßen im dem zeittlichem, vnd mögt euch etwan derhalben vol versundigen, das jr so gar änxtig vnd bekommert seit der Kinder halben, Liebste schwester thut ewch selber gewalt, vnd folget dem altem Adam[3] nit, der abwendet ewer hertz von Gott vnd geistlichen dingen, vnd verblendet offt das gewißen mit großem schaden, Die dorner ersticken den guten samen[4], vnd verderben vil Christen vnder dem schein, das die synlicheit vnd naturliche lieb gegen den kinderen, die vnweise Eltere betriegt vnd verfüret. Halt still einmal, vnd sorget mehr fur das geistliche dan fur das zeittliche. Es wirts ewch noch gar leid sein, das jr mit ewerem grossem schaden die kinder versorget, vnd die edle zeit so offt verlieret der Creaturen halben. Peiniget euch nit so sehr, vertrawet Gott von hertzen, vnd velasset[a] [?] euch nit so fast auff die menschliche anschleg vnd mittel. Vatter vnd mutter seind ja schuldig fur die kinder zu arbeiten vnd zu sorgen. Das sol a[ber ge]schehen mit grosser bescheidenhait, mit gantzem vertrawen zu Gott, mit vnbekommerten hertzen, vnd vilmehr domit die kinder Gottfurchtig vnd gehorsam, dan reich vnd gewaltig werden. Derhalben demutiget euch vor Gott[5], vnd beichtet offt dem priester, domit euch vergeben werde diese onnottige vnd schadliche sorgfeltigkeit, da

a) *Sic; corrigendumne* verlasset?

---

[1] Proxime significat Iacobum Canisium patrem suum et Aegidiam van Houweningen Wendelinamque van den Bergh eius uxores; cf. *Can.* I 7—9 34—35; II 148.

[2] Anno 1566 filia quaedam Wendelinae mortua erat (*Can.* V 331); vivebat Iacobus Wendelinae filius (*Can.* V 326 334 444—448). Qui autem vel quot praeter hos liberi ei fuerint, mihi quidem ignotum est.

[3] Cf. 1 Cor 15, 45—50.

[4] Cf. Mt 13, 7 22; Mc 4, 7 18 19; Lc 8, 7 14.

[5] Eccli 13, 9. Idt 8, 16. Iac 4, 10.

durch jr den Gottsdienst vnd friden des hertzen versaumet vnd verlieret. Seyet frölich in dem Herren[1], vnd befellet jm die sorge[2], so die welt vnd das gut mitbrencket. Saget offt in eweren anfechtungen, O seel warumb betrübstu mich[3], o welt warumb beanxtu mich, Jch wil dir itzunder kein statt geben, Jch vertrawe Gott meinem herren[4], der wirdest alles zum besten schickken. Vmb das ewig, vnd nit vmb das zeittlich bin ich erschaffen vnd erlosset worden. Dis alles aber sag ich darumb, das ich grosse sorg trage der lieben freund halben, welche so tieff sich in das zeittlich einlassen, vnd dem gelt fast nach trachten, darneben aber auff jre gewissen nit grosse achtung geben, vnd fur vnd fur mit den blinden Weltkinder nichts anders suchen vnd lieben, dan das leiblich, sichtbarlich vnd vergenglich ist, O liebe erwelte freund, Got beghert mehr von euch, und vor alle ding wolle er von euch mit rechtem Christenlichem hertzen geforchtet, gedienet vnd geehret sein. Er wirdt euch allen vergelten nach ewerer arbeit[5], und ist kain außnehmer der personen[6]. Derhalben bitt ich freundlich, das jr di weltliche sorge vnd freude messiget, vnd ewere gewissen offt reiniget, domit jr kunnet in dem zeitlichen auch nach dem geist leben[7], und nit allein das geistliche, sonder auch das ewig bald uberkommet. Jch begheere nit, das jr gar kleinmutig werdet, ich wille auch nit, das jr so leichtferdig vnd vermessend darhin lauffet, vnd auff die gutigkait Gottes sundiget. Die forcht Gottes ist euch allen hochuonnöten, das ir auß betrachtung ewerer sunde vnd der gerechtigkeit Gottes in sorgen lebet, vmb gnaden bettet, die heilige sacrament offt begheret vnd annehmet. Wollan der ewig Vatter wöll es euch zu verstehen geben, das jr in der welt lebet vnd onveronreiniget[a] von der welt bleibet, das jr frölich seyet, vnd Christlich darbey wandlet, das jr das zeittlich besitzet, vnd dasselbig nit onordenlich liebet, Gedencket, wie kurtz vnd eytel diß leben seij, vnd was streng vrtheil, was schwere pein bald darauff erfolgen, wan wir vns nit recht zu Gott bekeren, vnd diese gnadreiche kurtze zeit mehr im zeittlichen, dan in geistlichen dingen verlieren. Aber Got kan stercke gnad geben, das jr liebe vnd lust habet zu einem Gottseligen, eingezogenen vnd vn[stre]fflichen wandel, Den heiligen Geist bitt ich von hertzen, das er ewre hertze reinige vnd erleuchte[8] zum allen gute, vnd das jr auch fur beide ewere brüdere bettet. Doctor Theodoricus vnd ich sein durch Gottes gnad gesundt, vnd lassen euch

a) *Ita corrigendum esse ex* veronreiniget, *quod est in autogr., satis liquet.*

---

[1] Ps 36, 4; 103, 4. Phil 3, 1; 4, 4 etc.
[2] Cf. Ps 54, 23; 1 Petr 5, 7. [3] Ps 41, 6; 42, 5.
[4] Ps 10, 2. Is 36, 7 etc.
[5] Cf. Prv 24, 12; Ps 61, 13; Mt 16, 27; Rom 2, 6.
[6] Act 10, 34; cf. Dt 10, 17; 2 Par 19, 7; Rom 2, 11 etc.
[7] Rom 8, 4. [8] Ez 16, 13. Act 15, 9. Eccli 2, 10.

alle trewlich grüßen. Der Herr Jesus gebe seinen heiligen segen euch vnd allen eweren kinderen sampt der gantzen freundschafft. Amen. Datum zu Außpurg am siebenden tag Aprilis 1570.

Ewere eltiste broider

Doctor Petrus Canisius.

Der ehrsamen frawen vnd wedwe wendel von Triest, meiner lieben getrewen schwester. Zu Nymmegen.

Quod Canisius his litteris Wendelinam et per eam reliquos fratres sororesque ad fidei catholicae constantiam adhortatus est, incassum non est adhortatus; novissime enim per tabulas genealogicas demonstratum est, complures ex familiis, quae nunc in Neerlandia nobilitatem catholicam constituunt, a Gisberto, uno ex Petri Canisii fratribus, originem ducere; velut Ruys de Beerenbrouck, de Kuyper, Van Ryckevorsel; quibus accedunt von Twickel atque alii. Cf. *L. van Miert* S. J., Canisiana VIII, in „De Studiën, Jaarg. 43, D. 75, Nijmegen 1911, 713—725.

1709. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 8. Aprilis 1570.

Ex apographo, saeculo XVII. scripto. Cod. monac. „Lat. 1606“ f. 149a—150b. Epistulae partem (nonnihil immutatam) protulit *Python* l. c. 268; partes quoque aliquas posuit *Riess* l. c. 389 391 (germanice); particulam posuit *Michel,* Can. 343 (gallice), partem maiorem *Duhr,* Jes. I 735. Eadem usus est *Sacchinus,* Can. 269—271, et Hist. S. J. III, l. 6, n. 89.

Ne concedantur cardinali Socii ad dioecesim visitandam. Collegium dilinganum. Liber contra Centurias; iter coloniense. Ipse virginem nobilem a daemonibus liberavit. Praecepta de exorcismis. Socii vix unquam exorcistas agant. Num daemones nunquam interrogandi?

Pax Christi nobis aeterna

adm. Reuerende Pater.

Quoniam ad me scripsit Illustrissimus Dominus Cardinalis Augustanus [1], se isthic daturum operam, ut e Nostris duo uisitationis per hunc Episcopatum instituendae officio deputentur; hoc solum indicare uolui, mihi quidem propter multas et graues causas non uideri consultum, ut hoc arduum et inuidiae plenum onus nostris humeris imponatur, etiamsi Congregationis decreto uetitum non esset [2]. Deinde quoad Collegij Dilingani dotationem firmam spectat, oramus Dominum, ut fundator suis promissis satisfaciat [3]; et res huius Collegij magis

---

[1] Otto Truchsess de Waldburg.

[2] In congregationum generalium Societatis decretis, quae quidem typis exscripta sunt, eiusmodi prohibitio non exstat. Sed *Paulus III.* in bulla Romae 18. Octobris 1549 data Sociis concesserat, „quod nullus ipsorum correctionis, seu visitationis, vel inquisitionis officium, monasteriis, vel ecclesiis, seu quibuscumque personis impendere ... teneantur“ (*Litterae* apostolicae etc. 44). Et P. Hieronymus Natalis Societatis visitator a. 1566 Socios provinciae Germaniae superioris eiusmodi visitationes facere planis verbis vetuerat; v. *Can.* V 845—846.

[3] Cardinalis litteris fundationis promisit, se, quamprimum fieri posset, collegio dilingano certos reditus annuos provisurum esse, qui 3000 florenum rhenanorum futuri essent; interim autem se saltem „dimidiatum collegium“, quod 2000 florenum annuorum habeat, „stabilire“ affirmat; ideo se collegio florenos annuos 600 solvendos

cordi habeat, praesertim in his, quae ad Vniuersitatis rectam gubernationem, et Gubernatoris officium pertinent[1]. Sunt octo iam dies, quod P. Wendelinus[2] ad nos rediit cum alijs prospere, Christo sit gratia. Nunc igitur ad intermissa studia reuertar ego, quae apud Augustanos multis modis impediebantur; et ad Centuriarum laborem absoluendum si Christus adfuerit, totum me Dilingae componam. Pudet me interim ac piget, in hoc opere tamdiu uersari, et multorum fallere exspectationem, quibus utinam aliqua ex parte satisfacere possit, temeritas[a] [?] mea. Tentabo Dilingae sitne Typographo commodum ut absolutum tandem opus praelo suo subijciat. Si uero aut nollet, aut potius non posset necessarios operi praebere sumptus[3], peto P. V. sententiam, liceatne mihi migrare Coloniam et exspectare illic tantisper, dum opus hoc, me quidem ut optarim Correctore typis excudatur. Nam alibi commodiorem Typographum aegre consequar. Sequar autem P. V. sententiam per omnia.

Quemadmodum Pater noster Prouincialis[4] iniunxerat loco M. Wendelini absentis egi hoc loco exorcistam unius Virginis nobilis[5], et adfuit

a) *Sic ap.; sed legere malim:* tenuitas.

---

a republica augustana, 400 solvendos ab urbe Memminga, 400 solvendos a praefecto schonechensi (Schöneck, Schönegg) „nomine Episcopatus Augustani“ „una cum suo capitali“ dare dicit et se reliquos 600, quoad alia assignare possit, „de sua bursa“ daturum promittit; promittit quoque, se „ministris“ seminarii S. Hieronymi certoque alumnorum episcopalium numero alendis et aedificiis templi academici, quod exstructurus sit, ipsiusque universitatis instaurandis certos reditus comparaturum, interim autem ministros alumnosque illos ex sua „bursa“ sustentaturum esse (ex apographo recenti, quod exstat Dilingae in bibliotheca regia, MSS. Stempfliana Nr. III (2) 15; cf. etiam *Specht*, Univ. Dill. 61). His litteris dies quidem 25. Aprilis 1569 ascriptus est; ex iis autem, quae Borgias Roma 17. Iunii 1570 ad hanc epistulam rescripsit (v. infra, ep. n. 1716), et ex verbis quibusdam Hoffaei, quae ponentur infra, mon. aug. (a 7), paene collegeris, ne medio quidem a. 1570 eam fundationem plene confirmatam certamve fuisse.

[1] In **Litteris,* quas dixi, statuitur: Universitatis „iurisdictio coercitiva civilis vel criminalis ... remanebit penes Ordinarium, et Rector quidem collegii Societatis, qui simul et universitatis rector erit, perpetuo jus habebit praesentandi Ordinario gubernatorem, qui hanc dictam iurisdictionem exerceat. ... Cura porro circa cantum, officia ecclesiastica et ceremonias peragendas non imponetur societati, sed gubernator vel alius a societate eligendus eam exercebit, rectore „superintendentiam“ gerente.

[2] Völck.

[3] Sebaldus Mayer, qui officinam typographicam universitatis conduxerat, inops erat vel certe facultatibus non abundabat; v. *Specht,* Univ. Dill. 66—67.

[4] Paulus Hoffaeus; v. supra p. 365.

[5] Annae de Bernhausen, quam Sibylla ab Eberstein Marci Fuggeri uxor pedissequam secum habebat; v. infra, mon. ott. (2). Bernhusii de nobilitate suebica et wurttembergensi erant (*Vochezer* l. c. I 126 208; II 635 809; III 538 609). Anna filia fuisse videtur Georgii de Bernhausen, eaque vel ex Margarita de Breitenstein prima uxore vel ex Dorothea de Neuhausen uxore altera nata; neque ipsa viro nupsisse videtur (*Gabr. Bucelinus* O. S. B., Pars tertia Germaniae topo-chrono-stemmato-graphicae, Francofurti ad Moenum 1672, S. R. I. Princ. etc. Stemmata p. 89). Caeterum vide, quae sub ipsam hanc epistulam dicentur.

Deus mihi ad decem[a] [?] ex illa daemones profligatos[b] [?][1]; nec uideo hinc quidquam incommodi accidisse, sed multos Dei[c] [?] gratam[c] [?] aedificationem retulisse, et Patrem ipsius Virginis tota uita Lutheranum nunc factum esse Catholicum[2], ipsumque patremfamilias Dominum Marcum Fuggerum ad melioris uitae studium peruenisse. Finem uero exorcicandi[d] [?] feceram cum allata sunt scripta P. V.[e] quibus multa praecepta exorcistae traduntur[3] eaque P. Wendelino ut post hac diligenter obseruet, commodaui[f] [?]. Saluo interim meliore iudicio, expertus mihi uideor uaria in personis obsessis accidentia, ut forte difficile sit certis regulis comprehendi omnia, quae perpetuo circa Energumenos tum fugienda, tum obseruanda sunt. Illud magnopere probo, ut nostri ad hoc munus uix unquam a Prouinciali admittantur, sicut P. T. optare mihi uidetur; atque ut admissi ab omni daemonum caueant illusione, et praescriptis utantur regulis, quo ad eius fieri possit. Manet interim apud quosdam hoc dubium, an malitiae et fraudulentiae daemoniacae semper sit adscribendum, cum adiuratus ab Exorcista daemon uel inuitus fatetur, aut nuntiat aliquid, quod ad Dei gloriam et salutem animarum pertinet. Et num ita contemnenda sint, quaecunque respondet adiuratus daemon exorcistae, ut sit existimandum daemonem Diuinae uoluntatis nuntium et interpretem nobis esse non posse. Non dico isthaec in excusationem curiose sciscitantium, aut daemonis testimonia requirentium, uel ut oppugnem instructionem ad nos missam; sed ut intelligam de quolibet exorcista, debeatne sic alligatus esse nudis Exorcismorum formulis, ut nihil praeterea sciscitari, uel agere possit[4], praesertim cum daemon[g] ipse fatetur, se non posse profligari atque migrare, nisi primum exponat, quae ad Dei gloriam cogitur exponere. Ac de Virgine quidem quae mihi obtigit longe aliam rationem esse [uideo][h] [?] quam de Susanna[5] isthic utinam perfecte liberata. Nam Virgo quae pietatis est amans graues cum daemone[i] conflictus multo sustinet tempore, et uisibiliter illam orantem et nocte dieque uigilantem[k][6] infestat Daemon, cui se se illa ipsa confidenter opponit, nisi quod multum animanda sit contra spiri-

a) *Sic. Num corrigendum est* septem? *Vide infra, adn. 1.* b) *Sic; corrigendumne* profligandos? c) *Sic ap.; sed legendum esse videtur aut* Deo gratam, *aut — id quod mihi magis probatur —* Dei gratia. d) *Sic ap.; quod corrigendum videtur:* exorcizandi. e) s. *ap.* f) comodaui *ap.; sed scribendum fuisse videtur* commendaui. g) doemon *ap.* h) *Hoc v. vel simile* (puto? censeo?) *hic supplendum esse videtur.* i) doemone *ap.* k) *Correxi ex* morantem; *v. infra, adn. 5.*

[1] Septem daemones a Canisio profligatos esse affirmant complures illorum temporum aequales; quae tamen cum numero 10 huius epistulae componi posse videntur; v. infra, mon. ott. (2).

[2] 18. Novembris 1571 in matricula universitatis dilinganae inscriptus est „Joannes Conradus a Bernhuser“ (*Specht,* Matr. I 79).

[3] Vide supra p. 392—393.

[4] Canisius ipse m. Ianuario 1570 Ottingae, cum Annam Bernhusiam exorcizaret, daemonem interrogaverat; v. infra, mon. ott. (2).

[5] Vide supra p. 221.

[6] Canisii animo illud Salvatoris obversabatur: „Vigilate, et orate, ut non intretis in tentationem“ (Mt 26, 41. Mc 14, 38).

tum tristitiae et pusillanimitatis. Verum haec omnia sic a me dicuntur, ut saluum maneat semper iudicium P. T., cui me per omnia submitto, nunquam futurus, ut spero, amplius exorcista.

Sed tamen[a] [?] Superioribus rem totam committo, meque humiliter commendo Sacrificijs P. V.[b] in Christo Jesu Domino nostro[1]. Augustae Octauo Aprilis 1570.

P. V.[c]

Indignus Filius

Petrus Canisius.

Adm. Reuerendo in Christo Patri P. Francisco a Borgia Praeposito Generali Soc: Jesu, Patri nostro Colendissimo. Romae.

De nobili illa virgine Anna a Bernhausen, quam Canisius a se „exorcizatam" scribit, P. *Ignatius Agricola* S. J. narrat: Eam fuisse „moribus caetera probam, uno improbabilem vitio, quod vel a primae educationis neglectu vel consortio cum servulorum faece contraxerat, paene antequam vitii gravitatem agnoscere videri posset. Dicta fere omnia, absque ullo veri falsique discrimine, ut fidem inveniret, dejerando firmare consueverat." Ideo eam, cum 9 annos nata esset, a quattuor daemonibus obsessam esse; tribus autem annis post tres alios daemones illis accessisse. Unde „perpetua Virginis cruciamenta; perpetui tota in domo tumultus ac terrores. Utrique malo averruncando Anna in ... Sancti Udalrici Aedem adducitur ...; adhibentur ... sacrae adjurationes ... Cacodoemonum seni migrare coguntur" (l. c. I, Dec. 3, n. 221). Septimum Canisius Ottingae Veteris expulit; postea tres alii daemones Annam obsedisse, per Canisium vero ex ea eiecti esse videntur; de qua re agetur infra, mon. ott. (2).

Caeterum Canisius prudentissime egit, cum eo officio se liberare conaretur; nam exorcismis istis Sociorum adversarii augustani ad invidiam iis faciendam usi sunt; velut cum cathedrale *Capitulum Augustanum* Augusta 18. Iulii 1573 Doctori Andreae Riparolo procuratori suo romano de Sociis augustanis (potissimum PP. Guilielmum Elderen et Wendelinum Völck significans) *scripsit: Quod Augustae laici aliquot capitulo invito monasterio Sanctae Crucis ad Iesuitas transferendo sedulam navant operam, aliqui eo fieri putant, quod „isti, a suis vxoribus alijsque per paucis mulieribus illis affinitate et cognatione iunctis, ac a Jesuitis ita persuasis, eo sint inducti, ut ipsis Jesuitis pro Monasterio laborent. Jd quod tanto uidetur uerisimilius, cum constet, adeoque in hac Augustana ciuitate notorium sit, Jesuitas se puerilibus istis, sed interim tamen diuitibus mulierculis callide admodum et subtiliter, quanquam tamen quandoque per modos uetitos[d] mirabiliter insinuasse; dum eis uix rudimenta ac infima quaeque principia sanctissimae religionis Christianae intelligentibus, aut etiam pro infirmitate sexus capientibus, arcana fidei misteria, ipsosque Theologiae apices tradiderunt, eoque deuenerunt siue incogitantiae, siue alius illiciti conaminis, ut et easdem mulierculas non solum adiurationibus Demonum interesse sinerent, sed et eas inducerent, ut ipsae, Demones quoque illos adiurare, et ex hominibus, Apostolorum more, eijcere conarentur. Quae adiurationes tametsi in se tam a Jesuitis, quam istis mulierculis frustra aliquoties in publico tentatae sint Ecclesiae loco, tamen cum scandalo multorum, imo omnium atque risu plus quam Sardinio[e] tam Catholicorum quam haereticorum, sine effectu in uanum abierunt: adeo ut ista nimia religio, taliaque conamina tandem a Pientissimae memoriae Pio V. Pont. Max: hominibus istis in posterum interdicta fuerint" [2] (ex apogr. eiusd. temp.; Cod. monac.

a) *Sic ap.;* tantum? b) S. *ap.* c) S. *ap.* d) *Ita in ap. correctum est ex* utiles. e) *Sic; scribendum fuit* Sardonio.

[1] Rom 6, 11 23; 8, 39. 1 Cor 15, 31. Eph 3, 11 etc.

[2] Pius hoc solum praecepit, ut, cum Susannae illi iam saepe exorcizatae denuo unum duosve exorcismos adhibuissent, exorcizandi finem facerent; v. supra p. 393.

„Augsb. Domk.“ [v. *Can.* II LII—LIII] p. 330—332). Ita illi canonici; quorum verbis facta Sociorum depravari ostendi potest ex ipsis protestantium narrationibus [cf. supra p. 220—222 et infra, mon. ott. (4)]. Iterum, longe tamen moderatius, eadem commemoravit idem *Capitulum* cum *Ioanne Egolpho a Knöringen* episcopo in „Memoriali“ secreto, Augusta et Dilinga 4. Septembris 1574 ad oratores quosdam suos dato, quod adhuc archetypum Augustae in archivo episcopali exstat (cf. *Can.* IV 863) et ex eodem archetypo in *„Anti-Mangoldo“* I, Amstelodami et Ulmae 1784, 317—324, ex apographo et commentario monacensibus a *Schellhass* l. c. IV 191—198 typis vulgatum est: „Waß sie auch in ettliche Priuatheüser alhie für vnrhue in verhörung der Beicht dessgleichen mit vermainten oder[a] vnnottwendigen exorcismis quarundam mulierculárum angericht, das wessten[b] wir in specie anzuzaigen“ (ex archetypo, quod modo dixi).

Caeterum ad hanc rem aliqua ratione pertinent, quae de Sociis *Philippus Dobereiner* theologiae doctor et canonicus monacensis notavit in litteris ex sacro monte andecensi (Andechs) 25. Martii 1571 datis, quibus libellum suum „Sendtschreyben vnd warhaffte zeytungen. Von auffgang vnd erweiterung des Christenthumbs, bey den Hayden inn der newen welt“ (München 1571) Doctori „Wolfgango Andreae Räm von Khötz“ collegialis ecclesiae S. Mauritii augustanae praeposito et cathedralis ecclesiae augustanae canonico dedicabat: „Die weil dise würdige Vâtter, vnsern vnchristlichen wercken zuwider, vnd vnser Vngottselig leben nit gut wôllen haissen, da müssen sie nit allain von den Gotlosen ketzern, an wôlchen es nichts news, daß sie die Diener vnnd wahren nachuolger Christi, veruolgen, Sonder auch von vilen, welche die von der Societet befůrdern, vnd jhres grossen nutzs halben, so sie in dem weingarten des Herrn, zu aller frommen Christen trost, schaffen, in ehren halten solten, auff der hawt, wie man sagt, geschützt werden, vnd jhnen, dieweil der Neidthart jre hertzen verblendt, vnd das vrthel der vernunfft entnommen, jetzt die, jetzt jhene gesellen seyn müssen, so doch, wann mans fragt, sie das wenigest nit, genugsame vnd satte vrsachen, jres bôßwilligen gemůths vnd bezůchtigung, mit warhait kůnden fůrbringen“ (l. c. f. a VI[b]—a VII[a]).

Ipso autem hoc anno 1570 *Matthias Flacius Illyricus* ex Canisii aliorumque Sociorum exorcismis causam confinxit novorum conviciorum in Societatis homines et catholicos omnes effundendorum: „Wie denn jetzt die Jebusiter zu Auspurg thun, was sie der Teuffel aus einer besessenen vnd beschwornen leret.“ Es „wütet vnd tobet jetzt aber mal der leidige Antichrist ... durch die Mirackel der Jesuiter, so jetzt zu Augspurg vnd anderswo sich die Teuffel auszubannen, vnd sich die Todten, wie man fürgibt zuerwecken vnterstehen. Denn ich wil setzen, das sie auch in der Warheit vnd mit der That die Teuffel ausbannen, Wie auch zur zeit Christi vnd der Aposteln etliche Verfürer thaten. ... So ist doch ... klar vnd offenbar, das solche Mirackel vnd Wunderzeichen, nicht Zeichen oder Zeugnus sein, der heilsamen vnd ewigen Göttlichen warheit Gottes, Sondern nur der Lügen des leidigen Satans. Darumb so sollen Gottsfürchtige Christen ... erkennen vnd lernen, das solche wunderzeichen, rechte warhafftige Merckmal vnd Zeichen des leidigen Antichrists, vnd seiner verdampten Ketzereyen, vnd des erschrecklichen Grewels des Antichrists sind. ... Als gar newlich haben sie ein Meidlein, oder den Bösen Geist in jm beschworen, da hat er jnen geantwortet, er wölle nicht ausgehen, es were denn, das das Meidle gnug thete, oder bezalete für jre Sünde. Da haben sie lang mit jm gehandelt, getheidiget, vnd jm entlich gewilliget, sie wöllen dem Meidle zu vnterschiedenen zeiten fünffhundert streiche geben, damit es also für seine Sünde gnug thue. ... Die Jesuiter zu Augspurg wöllen mit Mirakeln vnd Austreiben der Teuffel beweisen, das die Papisterey recht sey. Wer sich nu durch Christum vnd seine trewe Aposteln nicht wil für solchen Verfürern vnd zuuor geweissagten vnd verdampten Teuffels Mirakeln warnen lassen, der mage jnen vnd jren Teuffelischen vnd verfürischen Mirakeln nur getrost gleuben, Er hat die rechten Meister für, vnd leufft auff dem rechten Weg, zu dem Ewigen verderben“ (Etliche Hochwichtige Vrsachen vnd Gründe, warumb das sich alle Christen von dem Antichrist ... ab-

a) und *Anti-Mangoldus*. b) wissen *Anti-M.*

sondern sollen, s. l. 1570, f. 𝔅 2ᵃ 𝔈 3ᵇ—𝔈 4ᵃ 𝔈 8ᵃ 𝔉 7ᵇ—𝔉 8ᵃ). Flacius hic exorcismos, quos PP. Canisius et Völck faciebant, cum exorcismis aliorum, qui de Societate non erant (v. supra p. 221 346), in unum confundit. Et ut nihil dicam de horum exorcismorum interpretatione temeraria et cum ipso Evangelio pugnante (cf. Mt 12, 22—29), commenticium certe est, puellam aliquam 500 verberibus a Iesuitis caesam esse. Quanquam enim ex plurimis illis valdeque diversis exorcizandi rationibus ea aetate usitatis una in eo erat, quod obsessorum genae et latera percutiebantur (v. supra p. 346[5]), in puellis haec ratio pericula animorumque offensiones habebat; quare si in iis usurpabatur, ab illis usurpabatur, quos P. *Hoffaeus* provincialis significabat, cum Borgiae scriberet: Se Sociis, ut exorcizarent, permittere, quia externi id non sine „scandalo" facerent (v. supra p. 346). Caeterum in eodem libro Flacius ipsos quoque ministros Lutheranorum augustanos adeo reprehendit ac momordit, ut omnes, solo Iacobello illo (v. supra p. 221) excepto, libellum adversus eum scriptum praepositis rei ecclesiasticae traderent (*Gassarus* l. c. I 1928—1929). Quae remedia obsessis commendanda et applicanda esse censuerit Canisius, v. infra, mon. var. (1).

Borgias Canisio respondit 17. Iunii 1570.

1710. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** praeposito provinciali Germaniae superioris. Augusta Vindelicorum initio m. Aprilis 1570.

Ex Hoffaei autographo. G. Ep. XI f. 217ᵇ 218ᵇ.

Romae de 5 % non esse ita responsum, ut Fuggerorum quaestiones solvi possent. De P. Völckii itinere helvetico.

P. Paulus Hoffaeus S. J. praepositus provincialis Germaniae superioris Oeniponte 16. Aprilis 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Nondum videre potuj sententiam theologorum de 5. pro 100 [Romae P. Wendelino Völck a praeposito generali traditam, ut eam in Germaniam superiorem perferret; v. supra p. 390]. Hoc vero R. P. Canisius ad me scribit: De vsurario contractu aliter scribitur ex vrbe, aliter narrat P. Wendelinus, vt aeque videatur incertus de re transigenda sicut antea: qua de re suspensos teneri animos, neque adhuc constituj aliquid certi posse, nescio quam sit nobis alijsque consultum. Quae Romani patres in suo scripto declarant, parum aut nihil ad communem contractum pertinere videntur. Quid vero de contractibus et commertijs Fuggericis? nihil propositum, nihil excussum Romae fuisse miror, idque mihi fierj videtur singulari fraude Sathanae . . . *Haec P. Canisius . . . Jta scribit R. P. Canisius:* P. Wendelinus in Heluetiam cum D. Joanne proficiscetur, cum is voluerit: sic enim P. N. Generalem illi promisisse audio. Ea peregrinatio secunda erit, sed an postrema, nescio, Dominus bene vertat. *Haec ille Pater. Sed [P. Wendelino Völckio] Augusta carere non potest discedente P. Canisio Dilingam ad finiendum et imprimendum opus centuriale."*

P. *Hoffaeus* Borgiae Oeniponte 4. Octobris 1569 *scripserat: „Rogo P. V. ut audito Domino Joanne Fuggero, reddat ipsum capa[cem] circa contractus pecuniarios, nosque certi aliquid habeamus quomodo cum ei[usmodi] hominibus secure procedendum sit: spero etiam P. Wendelinum diserte nostras [ne]cessitates et pericula circa dictum casum propositurum" (ex autogr.; G. Ep. X f. 130ᵇ). *Borgias* autem scripsit Hoffaeo *Roma 13. Novembris 1569: „Gia arriuò il P. Vandelino come anche il Signor Giouan fugiero et Signora Vrsula, et si uederà di nuouo circa li censi loro quel che si potrà far. il tornar detto P. vandelino auanti questi Signori

con quali è uenuto credo sarà molto difficile, et poco conueniente." Et *Roma 24. Ianuarii 1570: „Jl Padre Vendelino, non uedo, come si possa mandare, prima che tornino il Signor Giouan, et Signora Vrsula, il che sarà, come intendo, dopò Pasqua. . . . Si son riceuuti quelli trattati de vsura, et si è scritto assai diffusamente sopra quello dei censi et del pigliar cinque per cento, et auanti, che si partano questi Signori Peregrini forse haueranno rissolutione intiera delli dubij suoi" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 34[a] 61[a]). Völckius cum Fuggeris Augustam rediit circa 31. Martii; v. supra p. 399.

1711. CANISIUS **FRIDERICO A WIRSBERG** episcopo principi herbipolensi. Dilinga circa medium m. Aprilem 1570.

De P. Martini Stevordiani (Herbipoli in templo cathedrali aliquamdiu contionati) discessu Societatem purgare studet et ab episcopo, si quid iniuriae in eo discessu esse iudicet, veniam petit. Plura vide infra, in ep. n. 1713; nam Canisii litterae perisse videntur.

Timebat sane Canisius, ne eo facto episcopi animus vehementer commoveretur. „Erat in Friderico optimo licet et cupidissimo salutis suorum Principe, quidam iracundiae impetus, cui difficile in senili iam aetate imperaret"; simul tamen in eodem „erat facilitas ingenij et offensionum obliuio": Ita **Herbipolensis* Collegij Exordia, ibidem circa exitum saeculi XVI. conscripta (Ass. Germ. Fund. I f. 338[b]). Cf. etiam *Can.* V 710; eodem spectant, quae narrantur apud *Wegele* l. c. I 126[3].

1712. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 14. Aprilis 1570.

Ex apographis eiusd. temp. Germ. 70 f. 93[a] et Epp. It. 1569/71 f. 138[a].

Borgias Roma 17. Iunii 1570 Canisio scripsit: „Risponderò per questa a due di V. R. di 8. et 14. d' Aprile doue dá raguaglio delle fatiche sue nell' opera delle Centurie." Posterior tamen haec epistula periit; qua Canisius potissimum, quantum in Centuriis refutandis laborasset, ad Borgiam rettulisse videtur. Ex priore autem illa epistula hoc quoque conicio: Canisium 14. Aprilis de P. Laurentio Hermanutio S. J., qui Ferrariae Barbarae Ferdinandi I. imperatoris filiae et Alphonsi II. ducis uxori a sacris confessionibus erat, ea Borgiam monuisse, quae is litteris Roma 24. Iunii 1570 datis P. Fulvio Androtio collegii illius rectori significarit: „Questa serà per auisarla, che de Germania si è scritto alle uolte ne ha bisogno di consolatione il P. Lorenzo per alcune melancolie che li danno notabil molestia."

Borgias in iisdem litteris haec de Hermanutio *statuit: „Se qualche uolta bisognassi far qualche uscita fuor di Ferrara a qualche Collegio uicino, ó, doue a V. Reuerenza paressi, et lui si consolassi se li potria dar licenza, et V. Reuerenza quando starà in Ferrara . . . procuri tenerlo consolato in Domino." Caeterum vide infra, ep. n. 1716.

1713. **FRIDERICUS A WIRSBERG** episcopus herbipolensis et Franciae orientalis dux CANISIO. Herbipoli 3. Maii 1570.

Ex apographo, quod (interpungendi ratione ad nostrae aetatis rationem accommodata) a. 1896 exscriptum est ex archetypo (ipsius Friderici manu, ut videtur, subscripto; apud inscriptionem cernuntur reliquiae sigilli), quod exstat in archivo quodam privato, „Cart. sel. n. 4" f. 208—210.

Nihil timendum esse de Sociorum herbipolensium inopia; se in eos liberalem et fuisse et fore. Frustra vero se a praepositis petisse, ut P. Stevordianum, qui contionando cives a Lutheranismo revocare coepisset, Herbipoli manere paterentur. Ne Petrum quidem Fahe venisse. P. Halverium ad contionandum urbi non sufficere. Ideo aut Stevordianum remitti aut Canisium ipsum venire debere.

Fridericus Dei Gratia Episcopus Herbibolensis[a] et Francie Orientalis Dux.

Venerabilis sincere dilecte. Redditae sunt nobis binae literae tuae, diversis temporibus ad nos datae, quarum alteris ad liberalem piamque institutionem atque sustentationem eorum, qui sub Societatis tuae signis hic militant, copiose nos adhortaris[1]: alteris praecipitem patris Martini[2] discessum, quo potes colore excusas simulque offensam, si quam ea res animi nostri erga uos commutationem attulisset, deprecaris. Respondebimus ad ambas. Et primum quidem, quod ad cohortationem illam tuam attinet, ita ab animo parati fuimus semper, ut quum piae institutionis curam exercitationemque Sociis tuis mandauerimus, ad liberalitatem erga ipsos ostendendam non solum incredibiles horum tristissimorum temporum difficultates, sed nos ipsos etiam uicerimus. Et sane ad frugalem honestamque uictitandi rationem quod attinet, nihil passi sumus ipsis hactenus deesse, uestiendi quoque cura nuper in nos suscepta, ut nemo nisi ingratissimus nostraque beneficentia indignus, de necessariis ad tuendam uitam subsidiis conqueri iure possit. Quare ita tibi persuadeas quo tuae Societatis homines in excolenda instituendaque iuuentute nostra diligentiores alacrioresque perspexero, hoc nos luculentiora liberalitatis (quae hactenus illis nunquam clausa fuit) signa edituros, ut non tam nos hortatum te esse, quam currentem, quod aiunt, incitasse uideare.

Ex patris Martini discessu nihil dissimulamus nos magnum dolorem cepisse, eoque acerbiorem, quod is cum huius nostrae Ecclesiae maximo incommodo coniunctus sit, quem sane dolorem ex animo nostro ne adhuc quidem abstergere possumus. Scripseramus superiore mense Februario Romam ad Societatis vestrae Generalem[3] et ad prouincialem Oenipontanum[4], quas literas summa celeritate perlatas redditasque esse, nobis certo constat. Summa illarum literarum fuit, ut P. Martinus ob Germanici idiomatis, quod in hac Prouincia usurpatur, promptam elocutionem, et quod ipsius conciones a ciuibus nostris, praua opinione Lutheranismi corruptis, cupidissime diligentissimeque audirentur, laudibusque in coelum ueherentur, hic nobis ad docendum populum relinqueretur[b]. Non multo post eadem de re ad prouincialem P. Antonium Vink[5] accurate scripsimus, quarum literarum exemplar cum ipsius responsione his inclusum accipies. Caeterum

a) *Sic, ut videtur, archetypum; scribendum autem fuit* Herbipolensis. b) relinqueratur *arch.*

---

[1] Vide supra p. 383—384.

[2] P. Martinus Stevordianus, qui de Societatis „provincia Germaniae superioris“ erat, a. 1569 Monachio ad tempus Coloniam, inde, ut Friderici episcopi desideriis satisfieret, Herbipolim (Würzburg) ad contiones in templo cathedrali habendas missus erat; v. supra p. 329 388.

[3] De his litteris ad S. Franciscum Borgiam datis v. supra p. 389.

[4] Ad P. Paulum Hoffaeum, Oeniponte eo tempore degentem.

[5] P. Antonius Vinck provinciae Societatis rhenanae, ad quam collegium herbipolense pertinebat, praeerat.

nec Generalis nos dignatus est responso ullo[1] et prouincialis Oenipontanus etiam per Cancellarium nostrum[2] identidem scriptis alteris literis de rescribendo admonitus, securus omnium rerum hucusque mussitauit: quod nescio cuius contemptus et uilipendii speciem habet, nostrumque animum non leuiter pupugit. Ita enim de uobis meriti sumus, ut non solum rescribendi obsequium non desiderare, quin imo omnia summi studii et amoris officia peculiari quodam iure nostro de uobis polliceri nobis debebamus. Nolumus colligere omnia, quae tu acutissime perspicis. An tenes adhuc memoria, quid inter nos, antequam Collegii huius fundamenta iacerentur, praesente prouinciali D. Anth. Vincken, quid de P. Petro Fagio pactum conuentumque sit?[3] quibus tum amplis promissis, quaque expectatione rei ex sententia conficiendae animum nostrum impleuisti? Fore nimirum, ut a lectissimis concionatoribus ex tuae Societatis hominibus semper essemus parati, vestrorumque amborum iudicio destinabatur iam nominatus P. Fagius, qui concionatoris partes susciperet. Verum ille, elusa spe nostra, non Vuirzburgum, secundum pacta conuenta, sed in ultimam Sarmatiam, et inde nuperrime Romam uestro imperio abire iussus est[4]. In quo, quantum a fidei datae formula promissorumque constantia discessum sit, me tacente intelligis. Rursus tua commendatione adductus est huc a prouinciali P. Anthonio Vink Pater Martinus eo potissimum consilio, ut juxta D. Christianum[5] communicato docendi labore, uineam Diui Chiliani[6] plantaret. Incredibile autem dictu, quo animorum ardore et applausu ipsius P. Martini conciones ab omnium ordinum hominibus exceptae sint, ut si ex Societatis tuae hominibus fructum adhuc aliquem cepissem, is sane pulcherrimus uberrimusque ex P. Martini ingenio, pietate et eloquentia ad vniuersam hanc Ec-

---

[1] Borgiae epistula 25. Martii 1570 data episcopo nondum erat allata; v. supra p. 389. [2] Balthasarem ab Hellu.

[3] Canisius et Vinck a 25. ad 30. Iunii 1567 Herbipoli cum Friderico de collegii institutione egerant (*Can.* V 505—508 709—711).

[4] Et Borgias, et Natalis Societatis visitator, et ipse Canisius annis 1566 et 1567 serio conati erant efficere, ut P. Petrus Fahe (Vahe, Phae), exeunte a. 1564 ex collegio coloniensi in Varmiam ad contionandum missus (*Can.* IV 796), inde Herbipolim veniret (*Can.* V 367 387 396 401 429 474 etc.). Cum vero Fahe non solum Braunsbergae, sed etiam Elbingae, ubi religio in summo discrimine erat, optimam cardinali Hosio operam praestaret, ille a. 1567 et 1568 valde instabat, ne inde avocaretur (*Duhr,* Jes. I 434). Hic autem in morbum gravem incidit (Epp. *Nadal* III 812); venenum ab adversariis ei ministratum esse ferebant; „remittente paululum dolore viscerum", inquit *Reiffenberg* (l. c. 37), „Romam petiit". Unde rediit in Germaniam; *Hoffaeus* enim Oeniponte 16. Aprilis 1570 Borgiae *scripsit: „P. Petrus Phaë Spiram iam abijt, ita volente P. Vinckio" (autogr.; G. Ep. XI f. 218b); 15. Ianuarii 1572 Moguntiae mortuus est (*Hansen* l. c. 613[4]).

[5] P. Christianum Rivium Halverium (ex Halver Westphaliae oppido ortum?) S. J. (*Hansen* l. c. 552. *Duhr,* Jes. I 450[6] 475. *Sommervogel,* Bibl. IV 57 et II: VI 1805; IX 455).

[6] Episcopi et martyris († a. 689?), apostoli Franconiae orientalis et patroni episcopatus herbipolensis.

clesiam redundaret, nostrique ciues nouam quasi lucem sibi affulgere crederent, qua corruptarum persuasionum tenebrae efficacissime dispellerentur.

Quem[a] dum ad prouinciam (ut dicitis) suam impotenti imperio ad quorundam suggestiones retrahitis, quid aliud quam e medio sanctissimarum actionum cursu ipsum transuersum agitis, nosque laborum et sumptuum nostrorum expectationisque fructu optato orbatis, nisi commentitia illa Prouinciarum descriptio pluris apud uos est, quam huius Ecclesiae salus et aedificatio, nostraque expectatio. Sane, nisi pietas et integritas vestra mihi perspectior esset, suspicarer equidem bono an malo studio fieret, vt si quis huc e uestris uenerit, nostro iudicio probatus nobisque gratus et acceptus, illum statim a nobis abstrahendum censeatis, quemadmodum cum P. Martino et nuper adeo cum P. Benedicto factum est[1]. Quare quod hanc laetitiam, quam ex p. Martino cepimus, solidam esse passi non estis, quod nobis fructum laboris et sumptuum, ut ciues nostros, Lutheranismi pestifera lue correptos, ad sinceritatem catholicae Religionis traductos non aspiceremus, inuidistis, quod ea quae uix coaluerant, ita temere conuellenda putastis. Quod uixdum nascentia sub hoc coelo christianae catholicae Religionis a P. Martino sparsa[b] semina proculcastis, nihilque apud uos preces nostrae aut merita ualuerunt magno profecto in dolore et moerore versamur, quem auget, quod uestra causa apud Capitulum nostrum pudefieri nos necesse est, quod concionatorem, qui huius Ecclesiae auditorio satisfaciat, post tantos sumptus effusos, non habeamus[2]. Etsi enim diligenti et fideli opera doctoris christiani utimur, tamen quod homo Belga huius gentis Francicae linguam exacte non calleat, minore etiam fructu et approbatione concionatur. Vt igitur afflictae huius Ecclesiae statui consulatur, utque publice et priuatim nos dignitatem nostram, uos Societatis auctoritatem et gloriam conseruetis, omnino a te contendimus, pro tua auctoritate efficias, ut

a) *Duodecim vv. sqq. in arch. linea subducta est.* b) Sarpsa *ap.*

[1] De P. Benedicto Kirchhoff cochimensi (v. *Can.* V 260) in * *Catalogo* Sociorum, qui 30. Septembris 1568 in provincia rhenana vivebant, ipsius P. *Antonii Vinck* praepositi provincialis manu scripto, haec sunt: „Moguntia missus est herbipolim vt legat lectionem theologicam aptam sacerdotibus et clero illius Ciuitatis, exercebitur etiam in concionibus"; et in eiusdem provinciae * *Catalogo* 15. Novembris 1569 dato dicitur, eum Herbipoli „lectorem theologiae" et confessarium esse et „in pagis concionari"; in * *Catalogo* vero 13. Decembris 1570 dato ab ipsoque *Vinckio* provinciali scripto Kirchhoff primo loco ponitur in indiculo eorum, qui sunt „dimissi ex collegijs; habebant vota simplicia, a quibus liberati sunt" (G. C. 67 n. IV V VI). 14. Iunii 1570 ex collegio coloniensi „con buona gratia" abiit: **Vinckius* Hoffaeo Spira 9. Augusti 1570 (ex autogr.; G. Ep. XI f. 115[a]).

[2] Neque Canisius, neque Hoffaeus provincialis, neque Menginus rector monacensis desideraverat, ut Stevordianus, urbe Herbipoli relicta, in provinciam Germaniae superioris rediret. Borgias quoque praepositus generalis eum, si per valetudinem liceret, Herbipoli manere iusserat. Ipse vero Stevordianus inde discedere voluerat; v. supra p. 389.

P. Martinus quamprimum hic sese rursus sistat, in quo nullius propositae difficultatis exceptionem admittam, ut[a] [?] tu ipse hoc uerno coelo huc te conferas, qua in re et Ecclesiae huic pulcherrime consulueris, et expectationi nostrae tuisque promissis satisfeceris et senectam hanc nostram, tot calamitatum[b] huius seculi concursu prope fractam, incredibili molestia et difficultate leuaueris, uulnus denique, quod in P. Martino hinc abstrahendo, animo nostro profundius, quam quisquam credat, inflictum est, nullis mitioribus fomentis, quam restituendo eundem P. Martinum uel tuo ipsius ad nos aduentu curaueris. Vale. Datae in ciuitate nostra Herbipoli, tertia Maii, Anno millesimo quingentesimo septuagesimo.

Idem Fridericus D.[c] [?] M.[c] [?]

Venerabili, nobis sincere dilecto, D. Petro Canisio, Societatis Iesu Doctori Theologo, Augustae Vin[de]licorum nunc agenti.

Optimus ille episcopus, etsi Societatem sincero amore amplectebatur multisque favoribus afficiebat, eius tamen institutum haud plene intellegebat. Ita ex *litteris a *Francisco Borgia* praeposito generali Roma 17. Iunii 1570 ad P. Georgium Bader rectorem herbipolensem datis intellegitur, eum sodalibus aliquot oblatis beneficiis ecclesiasticis persuadere conatum esse, ut in contionibus habendis sacramentisque administrandis ita, ut ipse vellet, se gererent et ita eos, ut oboedientiae religiosae deessent, invitasse. Et de causa illa P. Stevordiani contionatoris idem *Borgias* Roma 9. Maii 1570 P. Antonio Vinck provinciali rhenano *scripsit: „Da desiderar sarebbe che il Vescouo pigliassi altro modo di procedere uerso di noi se uuole che la Compagnia nostra uoluntieri si sforzi di seruirlo et aiutarlo conforme al nostro instituto" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 87ª 94ᵇ).

Hoffaeus Borgiae Augusta 13. Maii 1570 *scripsit: „P. Steuordianus est Jngolstadij quem Rector Herbipolensis ad nos remisit antequam Episcopus accepisset literas P. Vestrae qui missis legatis denuo ipsum petijt sed frustra: abhorret enim Pater ille ab illo loco vbi se vidit ingratum superioribus loci fuisse" (ex autogr.; G. Ep. XI f. 181ª).

Caeterum „a di 26. di gennaro 1570. si ordino che si dicessero le messe che sogliono dirsi per li fundatori uiuenti, per il Vescouo di Herbipoli come Fundator uiuo d' un collegio nella sua città dapertutto": Ita **Catalogus* ille praeceptorum romanorum (Cod. „Def.", Messe, in a. 1570). De missis reliquisque precationibus, quae pro fundatoribus Deo offerebantur[1], v. *Can.* III 353; V 270.

1714. Cardinalis **OTTO TRUCHSESS** episcopus augustanus CANISIO. Roma inter m. Maium 1569 et Iunium 1571.

Canisius Oeniponte 1. Augusti 1571 P. Hieronymo Natali de cardinali Truchsess Romae degente scribit: „Solebat ad me subinde scribere". Canisius autem tempus significare videtur, quo ipse Dilingae sedem habebat, quamquam inde saepe Augustam excurrebat; quod tempus erat fere a m. Maio 1569 ad Iunium 1571. Plura v. infra, in ep. n. 1743.

a) *Legendumne vel* aut *vel* nisi *vel* ni *vel* nisi ut? b) calomitatum *arch.* c) *Sic ap.; legendumne* P. M. *(= Propria Manu)? An* D. Fr. *(= Dux Franconiae)?*

[1] Eadem a. 1571 fieri iussa sunt pro Magdalena regina eiusque sorore, pro cardinali Hosio eiusque capitulo varmiensi, pro cathedrali capitulo spirensi, collegiorum halensis, braunsbergensis, spirensis fundatoribus (**Catalogus* l. c.).

1715. P. HIERONYMUS NATALIS S. J. assistens Hispaniae CANISIO. Roma circa m. Iunium 1570.

Ex apographis eiusd. temp., Germ. 70 f. 93ª 109ª.

De „casu usurario“; de libris emendis.

S. Franciscus Borgias praepositus generalis S. J. scripsit Roma 17. Iunii 1570 Canisio, quaestionem, puto, de 5%, vel similem sibi propositam significans: „Circa[a] il scritto del caso usurario il P. M. Natale ha scritto, ouero scriuerà quel che si puo scriuer di qua.“ Eadem epistula, ut videtur, Natalis Canisium rogavit, ut in usum Sociorum romanorum libros quosdam emeret; sic enim Borgias Roma 5. Augusti 1570 P. Hoffaeo provinciali de Fr. Joanne Zacharia S. J. Roma in Germaniam remisso (v. supra p. 198) scripsit: „Delli 20. ducati dati a zaccaria co'l Compagno ho scritto si dessino al P. Canisio per comprar libri secondo la lista mandata dal P. Natal.“

1716. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 17. Iunii 1570.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio“. Germ. 70 f. 93ª. Particulam epistulae germanice posuit *Duhr*, Jes. I 735.

Canisii liber adversus Centuriatores absolvatur. Pontifex alios quoque scribere iussit. Cardinalis Augustanus visitatores non petiit. Dilingana dotatio curatur. De energumenis Borgiae praecepta observanda sunt; si quid difficultatis occurrerit, Romam referri poterit. Profectio coloniensis. Ad confessarium remittendum uxor ducis ferrariensis adduci vix poterit; solacio tamen ille afficietur. Canisius, si qua peregrinatione valetudinis causa indigebit, eam faciat.

Pax *etc.* Risponderò per questa a due di V. R. di 8. et 14. d' Aprile doue dá raguaglio delle fatiche sue nell' opera delle Centurie et par molto bene si espedisca assetando le cose che ha raccolte, accio come siano reuiste di la si stampino del che si è parlato etiam al Papa, et li par bene. di qua si è dato assunto ad alcuni altri per S. Santità di attender à quest' opera[1]. si starà a ueder la riuscita.

L' Illustrissimo Cardinal d' Augusta non ha ricercato niente quanto nello andar a uisitar il suo Vescouato, et se a caso ricercassi seruirà l' auiso di V. R.

La confirmatione e forma di dottatione di Dilinga si procura tuttauia[2].

Delli energumeni non ostante quello che V. R. scriue si giudica debba osseruarsi cio che fu ordinato[3], se qualche difficoltà si trouassi si potrebbe dar auiso di quella in particolar.

a) *In ap. antecedit alterum* Circa, *a libr. oblitt.*

---

[1] Centurias, S. Pio V. mandante vel iuvante, refutare iam coeperat Guilielmus Eisengrein (*Can.* V 90⁸ 480²). Ad eandem refutationem operam conferre iussus erat P. Alphonsus Salmeron S. J., et, ut videtur, P. Iacobus Ledesma S. J. (*Can.* V 792—793); item P. Franciscus Turrianus S. J. (v. supra p. 337). Sub idem tempus vel paulo post Centurias refutare iussi sunt Franciscanus quidam hispanus, qui Romae in monasterio Arae Coeli habitabat et „Fra Luisi“ vocabatur, et Casellius, vir doctus isque rossanensis (*Ios. Schmid* in „Historisches Jahrbuch“ XVII 82—83). De Alano Copo cf. *Can.* V 480². Anno 1571 sub cardinali Hosio eidem rei operam dabant alii quoque viri docti, ut Sanderus, Medina, Latinius; consulebantur praeterea externi complures, ut Sigonius, Genebrardus, Guilielmus Lindanus etc. (*Eichhorn*, Hosius II 463—464). [2] Vide supra p. 398. [3] Vide supra p. 392.

Se per conto del stampar quel libro[1] paressi espediente far un scorso fino a Colonia non si reputarebbe inconueniente qui.

Circa *[etc. ut supra p. 409]*.

Si uederà di scriuer al P. Lorenzo in Ferrara[2], e di consolarlo [in][a] Domino, perche del rimandarlo in Germania sarebbe cosa molto difficile di persuader alla Serenissima [Du]chessa. Non occorre altro se non che qui si desidera hauer noua, che V. R. stia con sanita, [et s]e per quella bisognassi far qualche essercitio saria ben farlo doue piu si consolassi massime dentro della prouincia et se per conto del stampar quel libro[b] paressi espediente far un scorso fino a Colonia non si riputarebbe inconueniente qui doue tutti si raccomandiamo *etc.* Di Roma li 17. di Giugno 1570.

Una cum his litteris *S. Franciscus Borgias* in Germaniam superiorem misit *epistulam Roma 17. Iunii 1570 ad P. Paulum Hoffaeum provincialem a se datam; quae ex parte ad Canisium quoque spectabat; sic enim in ea Borgias constituit de recognitione sive censura, quam ex legum ecclesiasticarum praescripto Canisii librum subire necesse erat: „Circa il libro del P. Canisio se li scriue ueda di espedirlo, et come sia reuisto di la stamparlo in Dilinga, ò, Colonia, ò, come parerà piu espediente, ueda pur V. R. le censure delli altri, et se si accordano, et V. Reuerenza con loro potrà stamparsi il libro accomodando quel che di la giudicheranno douersi accomodar, se non si accordassino V. Reuerenza mandi le tali censure a Roma, dico quelle doue son pareri diuersi." In eadem epistula *Borgias* de 5%, de quibus Canisius quoque eum interrogaverat (v. supra p. 369), haec rescripsit: „Quanto alli contratti, che si dubitaua se fossino usurarij delli .5. per cento . . . e stato dimandato il suo parer al Papa, il qual oltra l' escusar le Rep. che fanno queste leggi escusa anco le persone miserabili come pupilli, e uedoue, se in tal modo sono miserabili, che non hanno industria per inuestir li suoi danari in qualche possessione, ò altra cosa che li dia alcun honesto frutto, ma se hauessino industria per collocar detti suoi danari fruttuosamente in alcuni leciti, et honesti guadagni, non li pare che li Confessori li debbiano assoluere se daranno li suoi danari per .5. per cento ò simil frutto salua la sorte sua principale, et quanto al nome de mercatore, che s' intende quello, che sapia, et possa conuertir in sua utilità li danari suoi. V. R. lo pigli, come ho detto per tale effetto" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 93ᵃ—94ᵃ).

1717. CANISIUS (?) **IOANNI HABLIZEL O. S. B.** abbati monasterii weingartensis. Augusta Vindelicorum 30. Iunii 1570.

Praefatio editoris. Litteras, quae sequuntur, typis vulgavit P. *Gerardus Hess*, monasterii weingartensis Ordinis Sancti Benedicti (Weingarten, in Suebia, nunc regni wurttembergici) monachus et eo tempore prior, in suo opere „Prodromus Monumentorum Guelficorum seu Catalogus Abbatum Imperialis Monasterii Weingartensis", Augustae Vind. 1781, 282—283. Ibi enim de rebus gestis Ioannis Hablizel marchdorfensis abbatis (1567—1575) scribens, in a. 1570 has litteras posuit, sic praefatus: „Eodem quoque anno II. Kalendas Julii a Petro Canisio Societatis Jesu litteras accepit, quarum apographum hic habes." Hess autem eas litteras vel potius earum „apographum" hausisse videtur „ex Ephemeridibus P. Christophori

a) *Hic et in versibus sqq. apographum lacunas habet.* b) *Sequitur* li, *oblitt. (ut videtur).*

[1] Refutationem Centuriarum a Canisio conscriptam; v. supra p. 399.

[2] Laurentio Hermanutio, Barbarae, uxoris Alphonsi II. ducis ferrariensis, confessario; v. supra p. 404.

Raittner postea Abbatis nostri coaeui scriptoris" (l. c. 272[a]). Ac facile fieri poterat, ut Canisius Ioanni abbati notus carusque esset; constat enim, eum aestate a. 1563, auctore Ilsungo caesareo Suebiae praefecto, multa amplaque Suebiae monasteria perlustrasse in iisque contionatum esse (*Can.* IV 1036—1038); et si iuvenis ille Tydichius, qui per has litteras commendatur, probus diligensque erat, Canisius sane ad eum commendandum paratissimus erat. Verumenimvero litterae hanc habent subscriptionem: „Petrus Canisius D. Societatis Jesu Theologus haereticaeque Prauitatis per Germaniam Inquisitor manu propria"; nec vero unquam alias is haec litteris subscripsit; immo ne poterat quidem ea subscribere; nam certum est eum inquisitorem non fuisse; neque verisimile est, nomen inquisitoris temere additum esse neque per Raittnerum (1545—1590), qui homo erat valde pius (*Hess* l. c. 298—299), neque per Hessium († 1802), qui historiam serio graviterque colebat (*A. Lindner* in „Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner-Orden", 3. Jahrg., II. Bd., Würzburg-Wien 1882, 276—277), neque per typographum; nam typographi errata in extremo volumine diligenter correcta nec tamen haec verba emendata sunt. Accedit alia difficultas: Multa litterarum verba atque etiam totum illud dicendi genus a Canisio alienum est; neque Canisius, ut eiusmodi iuvenem commendaret, tanta superlatione veritatis usus esset nec tantas vocum turbas fudisset. Bruschii et Ziegleri et humanistae similes ita scribere poterant, Canisii vix poterant. Quare censeo has litteras non a Canisio datas, sed vel ab ipso Tydichio vel ab aliquo alio optimi illius abbatis decipiendi causa confictas et Canisii nomine fraudulenter ornatas esse.

Tydichium iuvenem, qui iam carminibus editis ecclesiae insignem operam praestiterit, abbati commendat, ut eum ad litterarum studia absolvenda adiuvet.

Reuerende Praesul, Verbi sinceriorisque Ecclesiae nostrae defensor ac Pater optime!

In vltima mundi hujus senecta, qua omnia ad vltimam metam procedere, ac jam jam corruere videntur, Deus Ecclesiam suam sanctumque suum coetum mirabili potentia ac diuinitate a multiuariis Haereticorum telis venenatisque Dogmatibus illesam ac incontaminatam conseruat, idque in diuinis praesertim, quae singulari diuinoque spiritu excitat, Ingeniis operatur. Videt enim, quanta dulcedine perniciosa Aduersariorum tela, quibus Ecclesiam suam inuadunt, exasperata sint. Quibus vt praeueniat, doctrina ac pietate praeclaros vbique Viros, quos Ecclesiae suae Praefectos[a] constituit, quique diuino spiritu inflati[b] [?] Ecclesiam suam veraci verbo a crudelibus Haereticorum Doctrinis protegunt, eligit, ac diuina sua Clementia exsuscitat. Inter quos Ecclesiae nostrae Defensores numerandus doctissimus hic Adolescens Joachimus Tydichius Berlinensis, Artium ac Philosophiae Magister, praesens Litterarum mearum ostensor, loci honorisque plurimum meretur, qui licet aetate adhuc juuenis, multum tamen Ecclesiae Catholicae saluti scriptis suis manifestissima Lutheranorum mendacia aperiendo, elegantissimis nempe Versuum concinnitatibus passim in Germania aeditis inseruiuit[1]. Quem venerandum Adolescentem

a) *Ita Hess ipse l. c. in „Erratis" correxit ex* praefactos, *quod typographus l. c. 283 posuerat.*
b) *Sic;* afflati*?*

[1] Tydichium, Hispania, Italia, Gallia, Anglia peragratis Gedani (Danzig) munere aliquo urbano functum, deinde Rigae in Livonia centurionem militum praesidiariorum fuisse tradunt et praeter „Proverbia" aliquot alia scripta vulgasse ferunt (*Jöcher* l. c. IV 1374). Exstant „Ioachimi Tydichii Berlinensis, Poetae, Extemporaneorum Carminum Libri duo, quorum prior Ecclesiasticorum, posterior vero Ciuium quorundam clarorum, et incolarum Antverpiensium, complectitur Encomia, aeternae posteritati et immortali memoriae consecrata" etc. (Antverpiae, apud J. Verwithaghen. 1573; 4°); „Liber Proverbiorum Salomonis, Carmine Elegiaco Redditus Autore Joachimo Tydichio, Berlinensi, Marchita, Poeta Laureato . Gandavi Flandrorum, Apud Gislenum Manilium . . . 1573" (8° min.; libellus dedicatus est Gisleno Temmerman. abbati S. Petri, litteris Duaco datis; exstat etiam exemplum, quod habet litteras

propter ejus Summam modestiam, probitatem, pietatem, ac Excellentem doctrinam; inter reliquos doctos Catholicae nostrae Veritatis Defensores vnice paternitati tuae commendo, quem praedictum Magistrum Joachimum, si vel Conditionis genere apud te honesto gratificari, vel beneficiorum tuorum liberalitate, quae fidelem Praesulem decet, clementer adjuuare poteris, illud vel Matris nostrae Ecclesiae nomine, cui hic Defensor constitutus es, facere ne dedigneris, submisse a te peto, atque contendo. Est enim dignus hic Adolescens, vt clarissimorum Virorum ope et auxilio ad honestum studiorum suorum finem adjuuetur. Ipse denique ne vel tua vel aliorum magnificorum Praesulum beneficia ipsi collata vana sed operaria[a] sint, summa gratitudine efficiet. Hac in re mihi et honesto huic adolescenti inseruies, perpetuo me tibi amore deuincies, sicque[b] [?] huic doctissimo studioso, alumno nostro promptus (ceu spero) fueris, Ecclesiae nostrae saluti multum gratificaberis, Deo autem Summo te Carissimum exhibebis. Qui Reuerendam Paternitatem tuam diu nobis incolumem seruet, in Ecclesiae suae triumphum et rerum publicarum conseruationem. Datae Augustae Rhetiae 2. Kalend. Julii Anno Redemtionis MDLXX.

Reuerendae Paternitati tuae in omnibus deditissimus
Petrus Canisius D. Societatis Jesu Theologus
haereticaeque Prauitatis per Germaniam Inquisitor manu propria.

1718. CANISIUS cardinali **OTTONI TRUCHSESS DE WALDBURG** episcopo augustano etc.

Dilinga inter m. Aprilem et Decembrem 1570.

Ex *Sacchino,* Can. 272—273. Qui sic praefatur: „Regresso ab Vrbe Vendelino [Völckio S. J. m. Aprili 1570; v. supra p. 399] Augustam, retulit se Dilingam ad lucubrationes suas Canisius ... Non tamen animarum causas omnino destituerat, sed et impensa subinde opera et consiliis, et vitae suae iuuabat exemplis, et literis etiam more sanctorum Doctorum, inprimisque Hieronymi scriptitandis: ex quarum vnis caput adscribi res postulat, quo Cardinalem Augustanum ad reuisendam suam Ecclesiam (nam Romae degebat) hortatur: vt appareat personarum insignium amicitias, quam non in suam, et ipsorum perniciem per corruptrices assentationes, sed tantum in commune bonum libertate Christiana foueret, atque adeo quo merito eidem Cardinali vere sapienti, ac pio, tam carus, ac venerandus esset.“ Exstat in Cod. monac. „Lat. 1606“ (cf. *Can.* I LVII) f. 109[a] eiusdem litterarum partis apographum a P. *Petro Hugone* S. J. († 1657) scriptum et sic inscriptum: „Anno 1570. Ad Illustrissimum et Reuerendissimum Dominum D. Othonem Cardinalem Augustanum“; quod apographum ex Sacchino exscriptum esse videtur. Litteras deinde vel earum particulas posuerunt *Python* l. c. 284—285; *Longaro degli Oddi* S. J., Vita del Venerabil Servo di Dio il Padre Pietro Canisio, Napoli 1755, 210 (italice); *Riess* l. c. 391—392 (germanice); *Duhr*, Jes. I 87—88 (germanice) etc.

Cardinalem hortatur, ut Roma in episcopatum suum revertatur.

— — Quod ad Augustanam Ecclesiam attinet, multi mecum exoptant reditum tuae Celsitudinis, et grauissimas quidem ob causas, sicut et ante scripsi. Peius cum hac agitur Ecclesia, quam istic vel credatur, vel intelligatur: et interim tot, tantisque sarcinis grauat suam conscientiam Episcopus, vt mirer sane quomodo quietum somnum capere

a) *Sic;* operosa? b) *Sic;* sique?

dedicatorias ad Rem. Driutium episcopum brugensem); Versus aliqui latini a Tydichio compositi in C. Julio Caesare (1563) et in Thesauro rei antiquariae (1579) ab Huberto Goltzio editis: *Bibliotheca Belgica* I. Ser., T. XXIV, Gand-La Haye 1880—1890, t. 7 8.

possit, praesertim vbi tot animarum millia pereunt, et ob Pastoris absentiam oues, simulque Pastores inferiores periclitantur. Ignoscatur mihi quaeso[a] libere dicenti, quod sentio, quia amo Dominum meum Cardinalem Othonem, cui prae omnibus debeo. Mallem sane illum absque hoc Episcopatu viuere, quam solo Episcopatus titulo gaudere, et oues tam negligenter pascere, quarum lana victitat. Alij spectent emolumenta temporalia, et amplos quaerant honores: ego futurum cito iudicium[1], et reddendam acceptae uillicationis rationem[2], et paratas poenas malo dispensatori[3] considero, simulque timeo vehementer. Dominus Iesus aperiat oculos nobis, vt debitam Pastoralis, et Episcopalis officij rationem intelligamus, nosque diligentius ad spiritualia restituenda, et promouenda accommodemus. — —

Fortasse Canisius per hanc epistulam ad litteras respondit, quibus cardinalis ei significaverat, se operam daturum, ut duo de Societate dioecesim augustanam visitare iuberentur (v. supra p. 395). Admonitio haec similis est iis, quae in Canisii epistulis 21. Martii 1558 ad eundem cardinalem et 5. Novembris 1569 ad Martinum Eisengrein praepositum ottinganum datis leguntur (*Can.* II 228—230; supra p. 371). Alias quoque cardinalis Truchsess a Canisio monitus est; v. *Can.* II 295—296; IV 32; V 8 74; id quod ipse a Canisio petebat; cf. *Can.* IV 410 814; V 8; boni quoque consulebat huius viri monitiones; v. *Can.* IV 32; V 74. Neque iustae monendi rationes Canisio deerant. Concilium enim tridentinum tum „pluralitatem“ beneficiorum ecclesiasticorum prohibuerat (v. *Can.* V 201—202), tum, gravissimis propositis poenis, „declaraverat“, omnes episcopos, „etiam si Sanct. Rom. Eccl. Cardinales sint, obligari ad personalem in sua Ecclesia, vel Dioecesi residentiam, ubi injuncto sibi officio defungi teneantur, neque abesse posse, nisi ex causis et modis“ ab ipso concilio recensitis (sess. 23 de ref. c. 1; cf. sess. 6 de ref. c. 1). Otto autem, cum praeter episcopatum augustanum et praeposituram elvangensem (ut nihil dicam de aliis eius officiis beneficiisque; de quibus cf. *Can.* II 229[1]) suburbicarium illum episcopatum albanensem haberet et „protector nationis germanicae“ apud sedem apostolicam esset, m. Maio 1568 ex dioecesi augustana Romam discesserat [cf. infra, mon. it. (3)]; unam tamen ex praecipuis huius profectionis causis eam fuisse puto, quae in additionibus Chronici Truchsessiorum pappenhemiani his verbis significatur: „Unterdessen war der Cardinal sowohl durch die grossen Stiftungen zu Dillingen, als durch die vielfältige andere nothwendige Gebaüde dergestalt in Schulden auf das neue gerathen, dass er für nothwendig fand, sich wiederum auf eine Zeit von seinem Bissthum zu entfernen, um sich hierdurch der aufgewandten Unkosten zu erholen, einen Vorrath von Früchten zu sammeln, und mit solchen sodann die aufgelauffenen Schulden wiederum abzuführen“ (Herrn *Matthaeus von Pappenheim* Chronik der Truchsessen von Waldburg, durch Anmerkungen, Zusäze ... erlaütert, Memmingen 1777, 116). Neque dubium est, quin cardinalis cum S. Pii V. pontificis venia et dispensatione Romae manserit; ibidem 2. Aprilis 1570 „per optionem“ ex albanensi episcopo sabinensis factus et 3. Iulii 1570 ex sabinensi ecclesia ad praenestinam translatus est; archisodalitatis quoque „sanctissimae Trinitatis Convalescentium de Urbe“ patrocinium suscepit (*Alph. Ciaconii* O. Pr. Vitae, et res gestae Pontificum Romanorum et S. R. E. Cardinalium, ab *Aug. Oldoino* S. J. recognitae III, Romae 1677, 695. Cardinalis *Otto* * Alberto V. duci, Roma 15. Aprilis et 8. Iulii 1570; epistulae autogr. l. c. [v. supra p. 366] f. 268[b] 311[b]).

a) quaeso mihi *H.*

[1] Cardinalis 2. Aprilis 1573 mortuus est.
[2] Lc 16, 2.
[3] Cf. Lc 12, 42—48; 1 Cor 4, 1 2.

1719. P. IOANNES RETHIUS S. J. regens gymnasii Trium Coronarum coloniensis CANISIO. Spira circa m. Septembrem 1570.

Ex apographo eiusdem fere temporis (2°; p. 1), cui haec superscripta sunt: „1570. ad P. Canisium, P. Rethius pro Coloniensibus“; in pagina altera manu eadem scriptum est: „Exemplar epistolae, quam Spirae scrip[si] ad R. P. Doctorem Petrum Canisi[um] in mense Octobri Anno 1570 Pro Coloniensibus“; verba tamen „in mense Octobri“ vel ab ipso librario, vel a Rethio oblitterata sunt; et ipse Rethius haec ascripsit: „An uerba aliqua mutata fuerint, non satis recordor“; Cod. colon. „Epp. ad Reth.“ (cf. *Can.* III LVIII) f. 164. Ex eodem apographo epistulam typis exscripsit *Hansen* l. c. 581—584. Eius particulam germanice posuit *Duhr*, Jes. I 764.

Geusii ex urbe coloniensi exire iussi sunt. Cum vero proceres protestantes senatui ea in re vehementer obsistant, Canisio curandum est, ut proceres catholici atque ipse etiam Canisius ei animum addant.

Reuerende Pater, multo tempore Coloniae, et nunc etiam Spirae [1] in hoc laboramus [a], vt fides Catholica conseruetur Coloniae. Deus spero in coelo mihi mercedem reddet. Quot enim perijssent animae, si in ampla illa ciuitate locum obtinuissent haeretici impietates suas exercendi. Sathan, et indefessi ministri eius multas sanctae illi ciuitati hactenus struxerunt insidias. Sed nunquam putatur maius defectionis fuisse periculum, quam vltimis hisce temporibus per profugos ex Belgica Geusios [2]. Non defuerunt qui timerent magnam et pessimam mutationem, si paulo diutius illis Coloniae manere licuisset. Verum laus sit Deo et Sanctis eius, per Consules [3] et Senatores praesentis anni nocentissimi illi hospites expulsi sunt [4]. At, bone deus, tu ex alto illis auxilium praesta: quot et quales viri se illis intra et extra Coloniam opposuerunt. Legati multi protestantium: nonnulli etiam principes protestantes in Geusiorum fauorem ad Senatum ausi fuerunt scribere, minaces quoque literas [5]. Diligentiores sunt filij tenebrarum filijs lucis in generatione sua [6]. Nisi Catholici principes et Respub. ad perseuerantiam in fide se inuicem deinceps exhortentur, nostra

a) laboravi *Ha.*

---

[1] Rethius Colonia auctoribus P. Leonardo Kessel rectore eiusque consultoribus Spiram profectus erat, ut cum P. Antonio Vinck provinciae rhenanae praeposito de rebus collegii coloniensis consilia conferret (*Hansen* l. c. 584).

[2] Hi sacerdotes molestiis afficiebant, religioni catholicae maledicebant, pacem publicam turbabant, urbis libertatem in discrimen adducebant (Das Buch *Weinsberg*, Kölner Denkwürdigkeiten aus dem 16. Jahrhundert, bearb. v. K. Höhlbaum II, Leipzig 1887, 202—203. *Lossen* l. c. 163—165 178—182).

[3] Consules rem publicam gerentes erant (a 24. Iunii 1570 ad 24. Iunii 1571) Philippus Gail et Henricus Kannengiesser (*L. Ennen*, Geschichte der Stadt Köln V.-A., Düsseldorf 1880, 470).

[4] Sub medium m. Augustum 1570 Colonienses edicta adversus Geusios promulgata serio exsequi coeperunt; tandem eorum fere 2000 abire coacti sunt (*Reiffenberg* l. c. 114. *Hansen* l. c. 578 607. *Ed. Simons*, Kölnische Konsistorial-Beschlüsse, Bonn 1905, 20).

[5] Scripserunt senatui consiliarii et legati ordinum protestantium Spirae in comitiis imperii congregati, Fridericus III. Palatinus princepsque elector, Ioannes Georgius Palatinus, Reichardus Palatinus Simmeranus, Philippus landgravius Hassiae, Carolus marchio Badensis, Guilielmus princeps Auriacus (*Hansen* l. c. 582).

[6] Lc 16, 8.

socordia et pusillanimitate audaciores facti quid non tentabunt hostes Ecclesiae. Illi interim quos aggrediuntur minis et fulminibus eorum territi, dum ab alijs non animantur, nimium forte de Catholici hominis zelo remittunt. Rogo itaque R. P. T. supplex propter Christum, Ecclesiam, et paucas Catholicorum reliquias quae adhuc sunt in Germania: vt R. P. T. impetrare velit a Cardinale Augustano[1], Archiducibus Austriae[2], Ducibus Bauariae[3], Administratore[a] Frisingensi[4], et a quibuscunque alijs principibus Catholicis[b] R. P. T. potest, literas exhortatorias ad Consules et Senatum Coloniensem, quibus gratulentur illis, quod a maximo periculo in quo fuerunt liberati sunt, vt in posterum mature magis caueant, permaneantque ij qui hactenus semper fuerunt, nempe sanctae Rom. Ecclesiae fideles filij[5]: ne[c] timeant aduersarios: custodiant ciuitatem mundam ab omni praua doctrina et cet. Ab Hosio etiam obtineatur quaeso, Cromero[6], Edero[7], et alijs viris doctis, vt ea ad Colonienses scribant, quae possint ipsos contra minas haereticorum in fide orthodoxa patrum suorum confirmare. In hoc R. P. T. Deo Opt. Max. gratum obsequium et Sanctae Coloniae piae nutrici tuae[8] summum praestiteris beneficium: praesertim si etiam ipse ad Colonienses tuos quibus operam contra Bucerum et eius socios olim non denegasti[9], nunc literas, prout tempori et negocio conuenire videbitur, dare dignatus fueris: nos interim et Catholici omnes toto tempore vitae nostrae pro te Deum et sanctos Colonienses[10] orare debemus. — —

Rethius Spiram venit aut m. Augusto (post d. 6. Augusti) aut Septembri a. 1570; Coloniam autem rediit 14. Octobris 1570 (*Hansen* l. c. 584[3] 586). Cum igitur in apographo, ut supra dixi, mensis October oblitteratus sit, et cum Rethium m. Septembri similes litteras dedisse constet (*Hansen* l. c. 583[2]), Rethium Canisio m. Septembri scripsisse existimo.

Canisii et operae ab ipso catholicae religioni navatae *Colonienses* paulo ante publicam quasi mentionem fecerant. Cum enim Philippus II. per Ferdinandum ducem

a) Administrare *ap.* b) *Tria vv. sqq. apud Ha. desunt.* c) non *Ha.*

---

[1] Ottone Truchsess a Waldburg.

[2] Carolo Stiriae, Carinthiae etc. principe et Ferdinando II. principe Tirolis etc.

[3] Alberto V. et Guilielmo (V.) filio eius natu maximo.

[4] Ernesto filio Alberti V. et administratore episcopatus frisingensis.

[5] Sigilla maiora urbis coloniensis hanc habebant in marginibus inscriptionem: „Sancta Colonia Dei gratia Romanae Ecclesiae fidelis filia"; de qua re v. *Can.* V 162[3].

[6] Cardinalem Stanislaum Hosium et Martinum Cromerum, quem Pius V. m. Iunio 1570 Hosii in episcopatu varmiensi coadiutorem cum iure successionis nominaverat (*Eichhorn* l. c. II 378). [7] De Georgio Eder v. supra p. 58[2].

[8] Canisius a. 1536—1546 Coloniae litteris studuerat, sacros ordines susceperat, primos vitae religiosae (in Societate) annos egerat (*Can.* I 68—233 657—674).

[9] De legationibus ad Carolum V. imperatorem, Georgium Austriacum episcopum leodiensem etc. a Canisio iuvene a. 1545—1547 pro Coloniensibus, quos Hermannus Wedanus archiepiscopus apostata per Martinum Bucerum aliosque ab ecclesia avellere conatus erat, susceptis v. *Can.* I 162—245 674—677.

[10] SS. Tres Reges Magos, S. Gereonem cum sociis, S. Ursulam cum sociis, S. Severinum, S. Cunibertum.

Albanum 4. Martii 1570 omnes terrarum suarum belgicarum et burgundicarum magistros studiososque „bonarum artium“ ex omnibus universitatibus exteris (romana excepta) revocasset et in solis universitatibus lovaniensi et duacensi litteris operam dare iussisset (*Reiffenberg* l. c. I 139. *Hansen* l. c. 578[1]), urbis coloniensis clerus (secundarius), universitas, cives per legatos ab Albano petere statuerunt, ut palam ediceretur, universitatem coloniensem eo interdicto non comprehendi; in *„Instructione“ autem, quam 20. Maii 1570 oratoribus dederunt, eos hoc, praeter alia, duci in memoriam revocare iusserunt: „Quod huius Academiae Alumni egregie, vtiliterque ijs in rebus, quae Religionem Catholicam concernebant, suam operam Ecclesiae Christianae nauarint. Nam in sacri Jmperij Comitijs atque Colloquijs praestantissimos viros tam suo Coloniensi quam Treuirensi Archiepiscopo coeterisque Principibus adiunxerunt, qui curarent ne quid vniuersa Respub. ab haeresibus caperet detrimenti. Quantum enim D. Gropperus, Billicus, Candidus, Rhedanus, Cannisius, Delphius, Blanckfort, et reliqui tam in illis Colloquijs, Comitijsque, quam Concilio Tridentino vniuersae Ecclesiae profuerint, publica eorum Colloquiorum et Concilij Acta testarj docebunt“ (ex apographo eiusd. temp., quod P. Ioannes Rethius faciendum curavit; Cod. colon. „Epp. ad Reth.“ f. 119[b]).

1720. CANISIUS aliique theologiae doctores in provincia Germaniae superioris degentes **P. PAULO HOFFAEO S. J.** praeposito provinciali.

Dilinga etc. autumno a. 1570.

Ex Hoffaei autographo, G. Ep. XI f. 193.

De 5%.

P. Paulus Hoffaeus S. J. praepositus provincialis Germaniae superioris 21. Octobris 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Mitto hic meorum Doctorum responsiones ad quasdam meas quaestiones quae ex vltimo Romano responso mihi ortae sunt de 5. pro cento.“ Et Petri Canisii, et reliquorum (Theodorici Canisii, Alphonsi Pisani, Hieronymi Torrensis etc.) responsa perisse videntur.

De romano illo responso v. supra p. 403. *Borgias* Hoffaeo Roma 7. Aprilis 1570 *scripserat: „Quanto alli cinque per cento, di nuouo si parlò al PP. accio S. Santità lo facessi studiare per farne qualche risolutione, et cosi dette la commissione di farlo, et si farà piacendo à Dio, et fatta Pasqua si potra scriuere ciò che risulterà“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 166[a]). Societatis homines germani certe dubitationibus huius generis in magnas angustias agebantur. Ita P. *Dominicus Menginus* collegii monacensis rector P. Nicolao Lanoio, qui a provincia Germaniae superioris Romam missus erat procurator, Monachio 25. Iulii 1571 *scripsit: „Vtj antea rogauj, ita nunc rogo humiliter, quid nobis sit faciendum de 5. pro 100 quos hic concedunt alij religiosi[1] auertentes a nobis totum populum etc. ... O vtinam fauorabiliter istis miseriis respondeatur (autogr.; G. Ep. coll. I f. 295[a]). *Hoffaeus* Oeniponte 17. Iunii 1571 Borgiae *scripsit: „Curauj moneri Fuggericos vt suas rationes de 5. pro 100 proponant: dederunt negocium hoc cuidam Doctori Juris, cuius scriptum hic mitto: et tandem tolerabile et bonum responsum expectamus“ (ex autogr. G. Ep. coll. I f. 371 372). Ad quae P. *Hieronymus Natalis* Roma 20. Iulii 1571 *respondit: „Del negocio de cinco per cento de li Signori Fucari ha uoluto il papa che il Cardinal Comendone Legato à li imperator et ali Re di Polonia col quale va il Padre Toleto presa informatione in quella banda risponda quello che meglio li parera . et io ho dato in scrito quello che qua si sentiua .V. Reuerentia li potra scribere ala Corte del emperatore etc.“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 71 f. 9—10). Et idem *Natalis* vicarius generalis Roma 2. Ianuarii 1572 P. Franciscum Toletum (v. *Can.* IV 465[1]

[1] Franciscani; v. supra p. 311.

*monuit: „Encomiendo a V. R. que con el Jllustrissimo legado se acuerde resoluer aquel caso de quinque pro centum en Germania como ala partida se lo rogue, y despues he escrito" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 71 f. 48ª). Plura in proximo volumine dicentur.

1721. P. HIERONYMUS NATALIS S. Francisci Borgiae praepositi generalis assistens pro Hispania CANISIO.

Roma circa m. Octobrem 1570.

Ex apographo epistulae canisianae, de quo infra, ep. n. 1724, et ex Hoffaei autographo, quod est in G. Ep. XI f. 201ᵇ.

De Societatis theologis, qui contra haereticos scribant, constituendis.

Canisius Dilinga 8. Decembris 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Quod ad constituendos alicubi e Soc: Scriptores attinet, qua de re multis respondi P. Natali, rogo Dominum" etc. Quid autem Natalis ex Canisio quaesierit, colligitur ex litteris ab Hoffaeo provinciali Augusta 4. Novembris 1570 ad Borgiam datis; ita enim ille: „Cum superiore hebdomade Dilingae essem, obiter ex R. P. Canisio cognouj P. Vestram cupere vt in Germania hac Superiore esset senatus theologorum qui contra haereticos scriberent etc."

Hoffaeus in litteris, quas dixi, haec *addit: „Jn eam rem R. P. Canisius et P. Pisanus magis quam Rector [1] et ego affecti erant: at re melius pensitata miro in eandem rem affectu trahor, nec quicquam modo calidius meditor: Deum precor vt prosperum et citum euentum videamus ad maiorem Christj gloriam: sed proxima hebdomade hac de re exactius, nam video sumptibus opus esse, quos si Princeps Bauariae [2] fecerit aut facere volet, non dubito quin P. V. rem ad effectum promouebit." Deinde Monachio 22. Decembris 1570 Borgiae *scribit: „Expecto laetum responsum de instituendo Senatu theologorum qui contra Haereticos scribant" (ex autogr.; G. Ep. XI f. 278ᵇ). Ad quae *Borgias* 29. Ianuarii 1571 *respondit: „Quanto al Senato, che V. R. chiama de Theologi gia si è scritto, che senza tal nome, et senza far rumore, o apparenze, mi piaceua il dissegno, et l' aiuto che si potrà dar di qua si darà volontieri" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 146ª).

Sub idem tempus (a Natale vel Polanco?) Canisio missa esse videntur, quae in *Catalogo* praeceptorum Roma ad Socios missorum his verbis significantur: „1570. ordine di raccomandare li nostri, accio N. Signor li guardi dalla pestilenza, P. Canisio, P. Euerardo, Francia, Aquitania, Austria, Rheno, Lombardia et Toscana, Napoli et Sicilia" (Cod. „Def.", Messe etc., in a. 1570).

1722. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 14. Octobris 1570.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Pietro Canisio". Germ. 70 f. 129ª.

Gaudet, Canisii libros praelo maturos esse. Ita eum contionibus habendis aliisque libris minore cum labore scribendis vacare, et Societatem eius opera melius uti posse. De operis exemplis Romam mittendis et de Canisii valetudine.

— — Ho informatione che .3. libri, che V. Reuerenza ha scritto contra le centurie [3] gia stanno in buoni termini di potersi publicare, delche mi son ralegrato, si per il ben commune, qual si spera di

[1] P. Theodoricus Canisius. [2] Albertus V. dux.

[3] De S. Ioanne Baptista, de B. Maria Virgine, de S. Petro apostolo; v. infra, ep. n. 1724.

quelli ne seguira, si etiam perche V. Reuerenza resti libero hauendo gia sodisfatto all' ubbidienza del Papa[1] significata per il Cardinal Commendone[a] [2] et cosi tanto meglio potrà attendere alla predicatione et a scriuere etiam altre cose che li costaranno manco fatica, e fastidio, è saranno forsa non manco utili, e finalmente la Compagnia se ne potrà meglio preualere in ogni occorrenza dell' opera di V. Reuerenza. quando detti .3. libri siano stampati . serà ben ne habbiamo qualche copia per poter mostrar a S. Santità se accaderà, et al Cardinal Commendone, e per uederla ancora noi, et qualche uolta sarà ben anco di auisarci di sua sanità, et cio che piu li piacera. Nelle *etc.* Di Roma li 14. di Ottobre 1570.

Borgias, ut has litteras ad Canisium daret, adductus est epistulis P. Pauli Hoffaei provincialis et P. Theodorici Canisii rectoris dilingani; qui illud scribendi contra Centurias genus illi minime convenire, potius autem ad contionandum et ad faciliores libellos scribendos eum adhibendum esse affirmabant; v. infra, mon. litt. (42).

Canisius Borgiae respondit 8. Decembris 1570.

1723. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI S. J.** uni ex praepositi generalis assistentibus. Dilinga circa m. Oct. vel Nov. 1570.

Copiose ei respondet de Societatis scriptoribus in Germania superiore constituendis; v. supra p. 417 et infra, ep. n. 1724.

1724. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 8. Decembris 1570.

Ex apographo saeculo XVII. scripto. Cod. monac. „Lat. 1606" f. 147[a]—148[b]. Epistulae (ascripto d. 8. Septembris) particulas germanice posuerunt *Riess* l. c. 392 393 et *Janssen* l. c. IV[15—16] 413.

De suo adversus Centuriatores libro. „Plus quam vulgaria!" Valde se demittit. Hoffaeum et Theodoricum Canisium laudat. Gaudet se iam a praepositi officio liberum esse. De „scriptoribus" constituendis, visitatore, Indicis litteris.

Pax Jesu et felix annus,

Admodum Reuerende in Christo Pater.

Accepi literas P. T. quibus me indignum cohortari dignatur ut opus edendum absoluam, eoque scribendi labore perfunctus, ad alia studia quae sunt huius instituti magis propria transeam[3]. Optarim sane libro finem impositum esse, qui sub meis excrescit manibus, et grauiores adfert labores et angores, quam fortasse multi arbitrentur. Ignoscat mihi Diuina bonitas et P. T. quod obedientiam hac in parte tardius praestem, et neque mihi, neque Superioribus faciam satis, dum[b] hoc saxum infeliciter uoluo; tam sum ego miser ac ineptus plane scriptor, qui certe multorum precibus ad Deum pro me fusis egeo. Quod ad editionem attinet, sequenti mense Januario proelo subiicietur opus. et fortasse ante Festum diem Paschatis[4] non absoluetur in

a) *In ap. sequuntur vv.* et cosi restarà libero, *a libr. oblit.* b) dun *ap.*

[1] S. Pii V. [2] Vide *Can.* V 480—481.

[3] Vide supra p. 417. [4] 15. Aprilis.

Typographia. Vt autem sit felix editio, maiorem in modum rogo, commendari totum hoc institutum Deo sacrificijs et precibus P. T. ac aliorum qui Romae versantur e Nostris. Non solum aduersus Centuriatores sed et alios Nouatores bellum ingens hoc in opere suscepi, ut plenior saepe et necessaria sit confutatio. Spero Dei bonitate et fauente P. T. fore ut sequenti aestate labor hic omnis exitum consequatur, absolutis nimirum his, quae sunt prae manibus, modo de praecipuis illis Personis et Sanctis noui Testamenti Joanne, Maria et Petro in quibus ornandis, et aduersus haereticos defendendis cupio laborem plus quam uulgarem meum exstare, alij de alijs et melius et uberius tractent; quam uero id sit laboriosum si iisdem insistant uestigijs, docebit illos experientia. Fateor interim a me saepe ac grauiter esse peccatum, dum nimiam in his admitto sollicitudinem, et me ipsum fortasse affligo plus quam res ipsa postulet, sicut morosa et scrupulosa quaedam ingenia quae sibi aegre satisfaciunt, et saepe suos mutant sensus, facere consueuerunt[1]; propitius autem mihi sit Dominus per P. T. a qua supplex peto horum ac totius anni erratorum condonationem, simulque poenitentiam pro illis expiandis in Domino.

De Prouinciae huius gubernatione hoc solum addam, feliciter nobiscum agi, quibus P. T. dedit optimum et prudentissimum Prouincialem P. Paulum[2], qui paulatim ut spero sua supplebit diligentia, quod mea singulari negligentia tot annis omissum et commissum fuit. Nec habeo quod reprehendam in huius Rectore Collegij[3], qui suo etiam munere probe fungitur. Sentio mi Pater quanto demum sit optabilius subesse quam praeesse. Vtinam sim gratior Deo et Superioribus, qui tanto et meis humeris impari onere me tandem liberarunt[4]. Quod ad constituendos alicubi e Soc: Scriptores attinet[5], qua de re multis respondi P. Natali, rogo Dominum Jesum, ut hoc maximi momenti et publicae utilitatis negotium, per P. T. feliciter inchoet promoueatque, uix quidquam puto rectius ac praeclarius ad communem Ecclesiae profectum a Nostris institui ac peragi posse, praesertim in Gallia et utraque Germania, simul et Polonia, ubi noua Scripta de Religione plurimum ualere solent, et Catholicis uehementer afflictis maximam adferunt consolationem hoc tempore, quo hereticorum libri uolitant, et de medio tolli non possunt. Nec dubito quin P. T. inueniat facile quosdam e Nostris, qui praeclare et magno cum fructu in hoc scribendi labore uersari uelint, et possint, quoniam uideo singulari Dei munere, utramque Germaniam operariorum augeri numero[a],

a) nummero *ap.*

---

[1] Cf. infra, mon. litt. (42) (43) (53) (56) (58).
[2] Hoffaeum. [3] P. Theodorico Canisio.
[4] Officium praepositi provincialis Canisius significat, quo a. 1556—1569 functus erat; cf. supra p. 293—294.
[5] Vide supra p. 417.

et permultos ad hoc accedere institutum, non abs re fuerit fortasse, Vicarium[a] [?] aliquem praesertim P. Euerardum quem[b] [?] exspectamus[b] [?] huc destinari a P. T. ut eo magis iuuentur Prouinciales ad sua Collegia rectius et cum maiore lumine simulque spiritu gubernanda[1]. Verum de hoc obiter, et ob communem profectum harum Prouinciarum, quae satis iuuari non possunt, in uia Diuini seruitij, et egent subinde aliqua renouatione. Breui prodibunt Jndicae literae diligenter excusae[2]. Mittemus illas in Vrbem, sicut et Exemplaria nostri libri, cum erit opportunum, sicut monuit P. T., cuius precibus unice cupio semper Domino commendari, qui felicem annum tribuat toti Societati, eiusque Superioribus. Dilingae Octauo Decembris[c] 1570.

P. T. indignus filius

Petrus Canisius.

Admodum Reuerendo in Christo Patri P. Francisco Borgiae Praep: Gen: Patri suo Colendissimo. Romae.

In epistulae apographo, quo usus sum (epistula ipsa non iam exstat), dies 8. „Septembris" ei ascriptus est; scribendum autem fuisse „Decembris", cum ex ipsa epistula, tum maxime ex litteris 19. Ianuarii 1571 datis intellegitur, per quas Borgias ad hanc epistulam respondet; nam is plane affirmat, eam 8. Decembris 1570 datam esse.

Editio „Indicarum literarum", quam Dilingae brevi prodituram esse indeque Romam missum iri Canisius scribit, digna certe est, quae hoc loco singulariter commemoretur. Canisio enim valde cordi fuerat, ut haec editio pararetur; ad quam et ipse et P. Natalis multum curae contulerant; v. *Can.* V 44 266 807—811, et supra p. 337. Liber ita est inscriptus: „RERVM | A SOCIETATE | IESV IN ORIENTE GE- | STARVM AD ANNVM VSQVE | à Deipara Virgine M. D. LXVIII, commen- | tarius Emanuelis Acostæ Lusitani, | recognitus, & latinitate | donatus. | *ACCESSERE DE | IAPONICIS REBVS EPISTO- | larum libri IIII, item recogniti, & in | latinum ex Hispanico sermo- | ne conuersi.* | DILINGÆ | Apud Sebaldum Mayer. | Anno M. D. LXXI. | Cum priuilegio Cæsareo & Supe- | riorum facultate." 16°; ff. sign. 228, et praeterea ff. non sign. in initio 8 (addito tit.) et in fine 4. Folium titulare sequuntur litterae dedicatoriae, Roma 17. Novembris 1570 a *Ioanne Petro Maffeio* S. J., viro et latine et italice scribendi peritissimo, ad cardinalem Ottonem Truchsess datae; in fine libri „Index locorum Indiae" etc. et „Index eorum, a quibus Epistolae missae sunt", alphabeticus. Ex litteris dedicatoriis intellegitur, et Commentarium Emmanuelis de Costa (a Costa, S. J., 1543—1604; v. *Sommervogel*, Bibl. II 1504—1505; IX 127), et Epistolas Iaponicas a Maffeio latine versas esse; atque hae (1548—1564) quidem longe maiorem libri partem constituunt (f. 53[a]—228[b]) et a Maffeio, ut ipse fatetur, aliqua ex parte „circumcisae castigataeque" sunt; in quibus sunt 2 epistulae Sancti Francisci Xaverii (f. 59[a]—73[b]). Libri exemplum exstat Monachii in bibliotheca regia.

a) *Sic ap.; sed legendum esse puto:* Visitatorem; *visitatorem certe mitti cupiebat Can.; cf. supra p. 186 188.* b) Euerardum Mercurianum? Euerardum quem exspectabamus? *Cf. infra, adn. 1.* c) Septembris *ap.; vide quae sub ipsas has litteras notantur.*

---

[1] P. Everardus Mercurianus, Borgiae „assistens" pro Germania et Gallia, qui ante praepositus provincialis Germaniae inferioris fuerat, mandatu Borgiae a medio fere a. 1569 usque ad ineuntem vel medium a. 1571 Societatis provincias gallicas visitabat (*H. Fouqueray* S. J., Histoire de la Compagnie de Jésus en France I, Paris 1910, 485—490).

[2] Vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

1725. CANISIUS **OTTONI** et **GERARDO KANISS** fratribus suis et ipsorum sororibus Noviomagi habitantibus.

Augusta Vindelicorum 25. Decembris 1570.

Ex „Studiën. Tijdschrift voor Godsdienst, Wetenschap en Letteren". Jaarg. 40, D. 69, Amsterdam 1908, 373—376; ubi *L. van Miert* in „Canisiana VI." has litteras posuit ex autographo, quod Boscoduci ('s Hertogenbosch) in familia quadam religiose asservatur (autographum, ut ex editore accepi, est in 2°; 2½ pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sigilli rubri; epistula usu detrita est ita, ut aliquot locis, quos editor uncis quadratis inclusit, vix vel ne vix quidem legi possit). „Canisiana VI." seorsim quoque excusa („Overgedrukt uit de Studiën") exstant.

Se et Theodoricum fratrem memores esse ipsorum, etsi raro iis scribant. Serta precatoria mittit, quae inter se distribuant et liberis heredibusque aliquando tradant; „Agnum Dei" iis addit. Fratres sororesque hortatur: ut in catholica fide romanaeque ecclesiae oboedientia constantes sint et ad eadem liberos famulosque instituant neve ullum novae fidei sectatorem secum habitare patiantur; a vitiis abstineant et in plurimis illis, quibus implicentur, negotiis terrenis semper Dei gloriae suaeque saluti aeternae studeant; pacem mutuumque amorem servent; pro parentibus mortuis sollemnia anniversaria cum stipis largitione fundent; in liberis educandis diligentissimi sint. Ad mortem se parent. Amicos et cognatos suo et Theodorici nomine salutent.

Jesu Christi unsers aller liebsten Heeren und Hailands gnad, frid und segen, sampt ainem guiten seligen newen jar am leib und Seel, sey euch allen und jedem zu vor.

Ersamen, lieben und getrewen Bruider und Schwesteren.

Ich kan nit underlassen, euch allen samptlich und sonderlich mit disem meinen schreiben ainmal haim zu suchen und zu begruissen, domit ich meine gebürliche schuldige lieb und trew euch, als meinen liebsten und nechsten freunden und blutverwante beweise. So werdet jr auch herauss[a] wissen und verstehen, das ich sampt unserm lieben bruder Doctor Derrich Kaniss[1] noch im leben sein, und ewer nit vergessen, onangesehen das wir weit und wern von ain anderen wonen, und wenig ainer dem anderen zuschreibet. Ich dancke aber Gott dem hymelischen Vatter, das er uns biss hie herr so gnedig und barmhertzig ist, und noch die zeit vergunt, das wir diss newe jar in seinem heiligen namen anfahen und zu unserm hail brauchen mögen. Dweil aber in dem zeittlichen jr reicher und vermöglicher seyet, dan ich armer, so hab ich euch alle verehren wollen mit einem geystlichen newen jar, oder mit ettlichen Pater noster[2] oder Rosenkrentz, welche jr mit disem schreiben entpfahen werdet. Verhoffe und bitte euch freundtlich, jr wollet das klain schenckken im guten an und auff nehmen, und under euch fridlich alles ausstheilen, und darbey meiner, ja Gottes gedencken, auch solche Patter noster auff ewere kinder und erbe

a) *Ita pro* herausz *scribere malebam, et similiter infra* Kaniss *pro* Kanisz *etc.; nam cum neerlandico quidem scribendi more magis congruit geminum illud* s *scribi* sz*; ego autem in hoc opere semper secutus eram morem germanicum.*

---

[1] P. Theodoricus Canisius rector universitatis collegiique dilingani.

[2] De hoc nomine v. supra p. 374[8].

kommen lassen. Ist auch ain Agnus Dei[1] under den Patter noster gelegt, und sol meiner Eltisten schwester Wendel zu gestelt werden [ode]r einer anderen nach jrem wolgefallen.

Dweil ich [ab]er itzunder bey funffzig jar alt bin, und als ewer eltister bruider, zum guiten euch zu weissen und zu ermanen mich schuldig erkenne, so wölle ich met kurze mein willen und gute meinung bruderlich und trewlich euch anzaigen und euch allen zu wolffart nicht versweichen, versehe mich auch genzelich, jr werdet meine ermanunge gar nit verachten. So ermane und bitte ich ernstlich auch[a] [?] alle und jede bruider und schwestere, das jr lasset euch vor alle dingen befolhen sein die recht Christenliche bestendigkait in ewerem waren alten Catholischen glauben, darinne unsere frommen ersamen und loblichen Elteren seliglich gestorben sein[2]. Zu disem glauben der uns allein gerecht und selig machet in der einigkeit und gehorsam der heiligen Catholischen Roemischen Kirchen, weiset alle zeit ewere kinder und haussgesinn und lasset kainen bei euch wonen. der dem[b] [?] newen jrr[igen] falschen Glauben bekent oder folget. Er soll ewer feindt seyn, wer nit ewers alten christenlichen glaubens sein und bleiben wolle, kain frid und einigkait, kain lieb und trew wirt gefunden, wo man vilerlei glauben zulasset, und die schäfflin sich nit regieren lassen von jren geistlichen Hirten und prelaten der christenlichen Kirchen, wie solches auch Christus ernstlich befolhen[3].

Zum anderen bitte und ermane ich trewlich, das jr in dem waren glauben seyet Gottesforchtig, und gedencket, was der almegtig Gott von euch wirdt forderen in der stundt ewers absterbens, als er müsset verrechnen und verantworten alle ewere vorige thun und lassen, wie j r n u n s e h e t, a l s o w e r d e t j r a l s d a n e i n s c h n e i d e n[4], n a c h e w e r e n w e r c k e n w i r t m a n e u c h b e l o n e n[5], und e i n j e d e r w i r t e n t f a h e n s e i n e s L e i b s l o h n, e r h a b e g u t e s o d e r b o s s e s gedacht, geredt oder g e w i r c k e t[6]. Derhalben liebe freundt bedenckt offt das letze stundle[7], und bereit euch in der Zeit der gnaden[8], domit jr h a b e t ain guiten gewissen s c h a t z im H y m m e l[9], und a i n g u i t e s g e w i s s e n[10] in euch selber. Jr habet vil zeittlicher sorgen und gescheffften, ir trachtet offt nach geld und guit, wie der Welt brauch ist, mit Weiber und kinder, mit nachtbar und freunden habt jr teglich zu schaffen. Es ist aber alles vergenglich und kurtz,

a) *Sic; legendumne* euch? b) *Sic; sed malim legere* den.

[1] De cereis figuris sacratis, quae „Agnus Dei" vocantur, v. *Can.* I 771[8]. Canisio et Agnos et serta precatoria per Fuggeros et P. Völckium Roma allata esse existimo; v. supra p. 374 376.

[2] Iacobus Kanis († 1543) eiusque uxores Aegidia van Houweningen († inter a. 1522 et 1530?) et Wendelina van den Bergh († 1557).

[3] Cf. Mt 16, 18 19; 18, 18; 28, 19 20; Lc 10, 16; Io 21, 15—17 etc.

[4] Gal 6, 8 9. [5] Ps 61, 12. Mt 16, 27. Rom 2, 6. Apc 22, 12.

[6] 2 Cor 5, 10. [7] Cf. Eccli 7, 9. [8] Cf. Is 49, 8; 2 Cor 6, 2.

[9] Mt 6, 20; 19, 21. Mc 10, 21 etc. [10] Hebr 13, 18. 1 Petr 3, 16.

es ist aitel und nichts, wan jr nit alles zu Gottes ehr und zu der Seele hail richtet und Gottes wille und gebott vor alle ding setzet, auch wan jr die tödtlich sunde, als drunckenhait, fressen, sauffen, geitzichkeit, onbarmhertzigkeit, ungedult, Gottslesterung, zorn, neidt, untrew, nachred, unzucht und dergleichen andere laster nit hasset und meidet. Jn summa, Gottesforcht ist euch allen von nöten, domit jr ewere arme Seelen nit ewiglich verdammet bey diser leichtwerdigen, untrewen, falschen und bedrieglichen Welt, darjnne vil beruifft, und wenig ausserwelten[1] gefunden werden. Lasset den grossen hauffen leben, sterben und verderben bey der falschen sicherhait, dweil sie allein mit glauben und vertrawen wollen selig werden. Bleibet jr fast und bestendig in der Gottesforcht, und glaubet Christo dem Herren und richter, der nach seiner verhaizung ai[nem jed]em vergelten will nach seinen verdiensten[2].

Furs dritten [w]olt ich gern sehen und raten, das jr under ainanderen recht brüderliche liebe und schwesterliche trewe allezeit ainer dem anderen beweisset und bezalet, wie jr dan vor Gott und der Welt schuldig seyet. Gebet kain statt dem zorn und unwillen, dem geitz und begirlichkait, halt euch wie liebe gelitt eines leibs[3], und seyet eintrecktig als die liebe kinder Gottes[4], welche bey der eynigkait und liebe am meesten erkennet und probieret werde[5]. Kainer habe das gelt und guit zu lieb, das er wolte darumb zancken und haderen, die lieb sol bestendig und auffrechtig sein im herzen mundt und werck, heimlich und offentlich, domit jr kinder der[a] [?] fridens[6] vor Gott haissen und sein möget.

So vil aber unsere geliebte Eltern belanget, welche uns nach Got, das flaisch, blut, leib, leben, gelt und gut verlassen haben mögte ich [g]ern hören das jr under einanderen euch beschlossen hettet, einen jartag zu stifften mit einer Spend, domit jr und ewere kinder ain stetig gedechtnuss hielt fur alle abgestorbene in unserem geschlegt, sonderlich aber fur unsere geliebte Elteren, und das Gott dem almechtigen zu lob, jrer Seelen zu nutz, und euch allen zu einer jarlichen ermanung, das jr ewere schuldige danckbarrigkait mit dem werck erzaichet, auch ewere kindere ermanet, das sie nach eweren absterben destomehr fur Vatter und Mutter betten[7].

Dweil auch die junge Welt gar böss und strefflich ist, und vil mehr böses dan gutes sehet und höret allenthalben, so ist euch von nöten, das jr ernstlich ewere kinder vom bosen abziehet, sie in grosser

a) *Sic; sed malim legere* des.

---

[1] Mt 20, 16. [2] Mt 16, 27.

[3] Cf. 1 Cor 12, 12—27; Eph 4, 25 etc. [4] Eph 5, 1.

[5] Cf. Io 13, 35; Eph 5, 1 2 etc. [6] Lc 10, 6.

[7] Anniversarium hoc fortasse Noviomagi in ecclesia Fratrum Praedicatorum fundatum est; anniversarium enim „M. Iacobi Canisii“ ibi circa a. 1595 habebatur (*L. van Miert* l. c.).

zucht und forcht auffziehet, und mit ewere exempel sie haltet und weisset zu aller Gottesforcht in disem[a] [?] bosen letzen und verkerten zeiten[1]. Dan vil Elteren verdammen sich und jre kinder in ewigkait, darumb das sie nachlessig sein und seumig in der zucht, und die kinder mehr zu der welt, dan zu Gott auffzihen und weissen, auch sie nach dem fleisch[2], und nit der Seelen nach lieb haben, und mit jrem leben sie mehr zu der sundt, lust und bracht, dan zu der erbarkeit, Gottesforcht und gehorsam auffziehen. Wollan das alles habe ich auss bruderlichem herzen hie wöllen euch furhalten und anzaigen, domit ich meinem ampt nach, euch vatterlich und bruderlich ermane, auch das jr ursag habet, der sachen fleissiger nach zu trachten, und ein seliges newes Jar itz anzupfahe in Christo Jesu unserem herren und Seligmacher[3]. Lasset uns alle gedencken, jn dem Jar werden wir auss disem Jamerthal beruifft werden, das wir vor dem Richtstul Christi erscheinen[4], dweil wir doch kain tag und stund gewiss haben[5]. Seyet dan liebe brüder und schwester gewarnet, bereit euch bey zeiten[6], die Zeit ist hie kurtz[7], die vergeltung aber ewig. Gott gebe uns verstant[8] und willen, das wir unseren christenlichen standt alle recht halten, und seliglich beschliessen, und mehr das gaistlich, dan das zeittlich lieben und suchen. Ich bitte euch endlich das jr [au]ch mir und meinem bruder Doctor Derrich gruss[en wo]llet alle freundt und blutverwanten. Got gebe euch und eweren kinder seine gnedigen Segen am Leib und Seel im leben und sterben Amen.

Geschrieben zu Auspurg am XXV tag Decembris 1570.

Ewer eltester und gutwilliger Bruder

Doctor Petrus Canisius.

Den ersamen und geliebten Ott und Gerart Kaniss, meinen sonderlingen lieben bruidern, auch allen jre und meinen freundtlichen schwesteren, M. Jacob Kanijss seliger kinderen

Zu Nymmegen.

De Gerardo, Gisberto, Ottone, Canisii fratribus, v. *Can.* V 660—661. Gerardum a. 1568, 1571, 1572, 1574 etc. Noviomagi unum ex scabinis urbis („schepen") fuisse et Gisbertum ibidem a. 1574 magistrum confraternitatis Sancti Michaelis („Ellendige broederschap") fuisse et a. 1574 et 1575 aliqua per emphyteusim habuisse patet ex monumentis illius temporis. Otto vero a. 1570/71 Arnhemii (Arnhem) habitasse videtur; nam constat eum a. 1568 per ducem Albanum huius urbis scabinum institutum esse et a. 1576 ibidem consulem sive magistrum civium fuisse (*L. van Miert* S. J., Canisiana VII., in „Studiën" Jaarg. 42, D. 74, 198—200). Num Canisius in harum litterarum inscriptione lapsu quodam sive memoriae sive calami „Ott" posuit pro „Gijsbert"? Ex sororibus autem Petri Canisii (de quibus *Can.* V 335)

a) *Sic; legendumne* disen?

[1] Cf. 1 Tim 4, 1; 2 Tim 3, 1—7; 2 Petr 3, 3 4 etc.
[2] Rom 8, 4 5 13. 2 Cor 5, 16; 10, 2 3 etc.
[3] 2 Petr 1, 11; 2, 20; 3, 18. [4] 2 Cor 5, 10. Rom 14, 10.
[5] Cf. Mt 25, 13; Lc 12, 46. [6] Cf. Mt 24, 43 44; Lc 12. 40 etc.
[7] 1 Cor 7, 29. [8] 2 Tim 2, 7.

a. 1570/71 Wendelina vidua Godefridi vom Triest (v. supra p. 395) et Aegidia uxor Theodori van Rijswijck et Elisabetha uxor Ioannis Verheyen sive Verheiden coctoris et Iacoba, quae inter a. 1561 et 1572 Hermanno a Rijswijck nupsit, (et Gertrudis uxor Cornelii Udem?) Noviomagi degebant (*Van Miert* l. c. 196—197 201—202).

Notatu dignum est, Canisium hic scribere „Gerart Kaniss", „Jacob Kanijss"; id quod novo argumento nobis esse potest, hanc familiam nomen „Canisiorum" non ex „Hondt", „op den Hont", „Huntjens" etc., sed ex „Kaniss", „Kanis", „Kanees" (cf. *Can.* I 69 75 110 657 etc.) derivasse. Cf. etiam *J. Kleijntjens* S. J., Canisiana. Oorsprong van den familienaam Kanis, in „Limburg's Jaarboek" XIV, Sittard 1908, 185—202.

1726. SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS praepositus generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 19. Ianuarii 1571.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 70 f. 140a.

Gaudet, Canisium in Centuriarum refutatione multum esse progressum; Romae nondum ita profecerunt. Cum multum referat, in Germania, Gallia, Polonia contra haereticos scribi, curabitur, ut Socii aliquot ei scriptioni vacare possint. P. Mercurianus per Germaniam transire nequit propter procuratores provinciarum Romam venturos. P. Kleselius excommunicationibus et irregularitate liberabitur.

Si son riceuute quelle di V. R. di .8. del passato, doue ci da raguaglio de che[a] l opera sua quanto alle centurie[b] sta in buoni termini per uscir presto in luce, et non pensi V. R. sia poco hauersi espedito cosi presto di tal fatica perche so che molte persone graui si sono qui congregate un tempo fa per trattar di questo soggetto[1] medesimo et non stanno tanto inanzi d' un pezzo, anzi stampandosi l' opera di V. R. potrebbe essere li leuasse la fatica in buona parte.

L' importanza che V. R. dice esser grande di scriuere nelle Prouincie di Germania et Francia, et Polonia contra gl' heretici si tiene anco qui per tale, et hauendo comoditá di poter disocupar alcuni delli Lettori nostri di Germania che sarebbono piu atti al scriuere mandando altri in loco loro procurarò di farlo.

Il P. Euerardo[2] non credo potrà passar per Germania al suo ritorno di Francia, perche si finirà sua uisita in quello di Tolosa, Auignon, et altre parte d' Aquitania uicine all' Jtalia, et douerá trouarsi in Roma per tutto Maggio, che è il termino designato per li Procuratori delle Prouincie[3].

Quanto al Cleselio si scriue al Rettor del Collegio di Praga[4] l' assolua delle scomuniche incorse, et quanto alla dispensatione sopra l' irregularitá si procurará d' ottenerla[5], et con tanto *etc.* Di Roma li 19. di Genaro 1571.

a) *Ita in ap. librarius correxit ex* quel *vel simili v.* b) *In ap. sequitur* dell, *a libr. oblitt.*

---

[1] Vide supra p. 390 409.

[2] P. Everardus Mercurianus Societatis provincias gallicas, quae erant Francia et Aquitania, visitabat; v. supra p. 420[1].

[3] „Congregatio procuratorum" a. 1571 ex Constitutionum Societatis praescripto habenda erat; v. supra p. 164. [4] P. Henrico Blyssemio

[5] P. Antonius Klesel S. J. Oeniponte non solum a Societate defecerat, sed etiam haeresim professus erat et ita ipse se infamem reddiderat; v. supra p. 357.

1727. CANISIUS **GUILIELMO (V.)** Bavariae principi, Alberti V. ducis filio natu maximo. Dilinga 27. Ianuarii 1571.

Ex „Summa Doctrinae Christianae. Auctore D. Petro Canisio. In vsum scholarum inclytae Bavariae", Dilingae 1571, f. 2—7 non sign.; cf. infra, mon. litt. (52). Eaedem litterae positae sunt in compluribus aliis eiusdem libri editionibus, ut in „Summa" etc., Coloniae 1573, f. A 6^a—A 11^a; in „Summa" etc., Coloniae 1576, f. A 6^a—A 11^b; in „Summa" etc., Coloniae 1577, f. A 6^a—A 11^a.

Editoris praefatio. Anno 1569 Albertus V. dux, qui Bavariam a. 1550—1579 rexit, mandavit, ut in omnibus Bavariae scholis sive latinis sive germanicis Canisii catechismi maior et minor explicarentur; v. infra, mon. litt. (29). Quare Canisius catechismum maiorem sive „Summam Doctrinae Christianae" a se recognitam et amplificatam a. 1571 in usum scholarum bavaricarum Dilingae denuo edidit et Guilielmo Alberti filio natu maximo dedicavit. Guilielmus (1548—1626) Sociis magistris pietatis utens orandi assiduitate, peccatorum horrore, paenitentiae studio, oboedientia erga sedem apostolicam, beneficentia in pauperes adeo excellebat, ut „religiosi" („der Fromme") cognomen adipisceretur; idem et litteras et artes, imprimis musicam, egregie amabat atque fovebat. Liberalitate autem in Societatem Iesu Guilielmum IV. avum (qui a. 1508—1550 Bavariae imperavit) et Albertum V. patrem non solum aequabat, sed etiam multum superabat, pulcherrimo S. Michaelis templo magnificoque collegio Monachii exstructis, sede ottingana constituta, plurimis reditibus attributis etc. Idem, cum a. 1579—1598 cum Guilielmi V. ducis nomine Bavariae res publicas ipse administraret (a. 1597 exeunte Maximiliano I. filio regnum cessit), id assecutus est, ut Monachium „Roma Germaniae" efficeretur; simul religioni catholicae in Stiria, Badenia, Franconia instaurandae et confirmandae magnam operam navavit et maximis laboribus archiepiscopatum coloniensem ecclesiae catholicae servavit.

Catechismum suum, catholicis probatum, a protestantibus impugnari. Neque tamen se iis respondere, praesertim cum causa sibi sit cum omnibus catechismis catholicis communis, et cum P. Busaeus „Authoritatibus" editis catechismum eundem illustrarit. Nec vero se impedire velle, quominus vel Catechismus Romanus vel eius compendia catechismo suo praeferantur. Recte tamen complures de eodem argumento scribere. Guilielmum dignum se praebere Guilielmo IV. avo. Bavariae principes in fide catholia constantes esse; ideo Bavariam in rebus et sacris et profanis longe melius quam alias terras habere. Guilielmum Christophori Clavii librum mathematicum laete excepisse.

ILLVSTRISSIMO PRINCIPI AC DOMINO D. GVILHELMO, Rheni Palatino, et vtriusque Bauariae Duci, Patrono benigniss.

Petrus Canisius

S. P. D.

COGOR HOC LOCO repetere, quod sum iam ante testatus, Illustrissime GVILHELME Princeps, me uidelicet Viennae primum, quod ita postularet Serenissimus Caesar FERDINANDVS, hoc quicquid est operis, in lucem edidisse, ac editionis illius exemplar Coloniae postea recognouisse, ut quaedam in illo tum pleniora, tum illustriora ad publicam utilitatem efficerentur[1]. Cuius quidem operae qualiscunque demum illa fuit, nondum me sane poenitet, sed clementissimo DEO, qui

---

[1] Canisius haec testatus erat in praefatione „Summae Doctrinae Christianae" a se recognitae et Coloniae a. 1566 a se editae (*Can.* V 159—163): quam Summam primum a. 1555 Vindobonae iussu Ferdinandi I. Romanorum regis, qui paulo post imperator electus est, ediderat (*Can.* I 522 752).

perennis bonorum fons est omnium, hoc nomine gratias ingentes ago, quod superiori editioni simul et recognitioni maiorem adhuc successum tribuerit, quam ego uel optare, uel expectare ausus fuissem. Nam et Principum maximorum edicta, et doctissimorum hominum testimonia [1], et primariorum Gymnasiorum sententiae, et plurimorum tum domesticorum, tum externorum suffragia saepe multumque declarauerunt, sibi doctrinam huius libri catholicam et orthodoxam probari, talemque uideri Catechismum, qui tum ad docendum, tum ad discendum in templis et scholis esset accommodatus, omniumque manibus utiliter euolueretur, et idcirco in uarias etiam linguas non temere conuerteretur [2]. Quae nobis praesenti loco dicuntur, non ut ipsi nostra iactemus, quod est in primis odiosum, neque ut hominum fauorem et gratiam in hoc genere uel aucupemur, uel magnifaciamus, id quod a pia simplicitate ducimus alienum: sed quod praesentem ueritatis confessionem a nobis exprimat atque adeo extorqueat aduersariorum maledicentia, ut id quod res est, quodque publice constat, id ad Dei gloriam non possimus non proferre, palamque profiteri. Nec enim ignoramus, quam late pateat, quantamque obtineat uim praeceptum illud Apostolicum, quo iubet Paulus, doctorem Ecclesiasticum bono esse testimonio [3] commendatum, suamque famam ob docendi ministerium et Ecclesiae aedificationem [4], quo ad eius fieri potest, integram conseruare. Vix autem uel ego uerbis consequi possem, uel alius quisquam credere, quam uirolento studio meum hoc institutum oppugnarint illi, qui hac aetate quiduis potius, quam Catholici et dici et esse contendunt. Quibus enim calumnijs et autorem et opus non onerarunt? quot libris ultro citroque conscriptis hunc unum Catechismum non sunt petulantissime insectati? [5] nihil ut illis molestius accidere uideatur, quam quod cernant uel inuiti, ex hac ipsa institutione suum lac praeberi paruulis Ecclesiae [6], et hoc uelut Christianae doctrinae compendio et praeceptores plaerosque simul et dis-

---

[1] Vide *Can.* I 753—754; III 787 789 790; IV 727 1006; V 799 801 825, et supra p. 323, et infra, mon. litt. (6) (9) (10) (29) (35) (49).

[2] Versus erat ex sermone latino in anglicum, gallicum, germanicum, hispanicum, hungaricum, italicum, polonicum, vlamicum; cf. *Can.* I 640[3]; II 606[4]; III 788 789; IV 1006 1010; V 476 800—802 822, et infra, mon. litt. (8) (15) (24) (37).

[3] 1 Tim 3, 7. [4] 1 Cor 14, 12; cf. Rom 15, 2 etc.

[5] Canisium scientem contra manifestam veritatem bellum gerere, catechismo suo animas occidere, Turcis viam parare, Christi intercessionem abolere, eius passionem irritam efficere, lapidum adorationem commendare, doctrinam de iustificatione proferre ethnicam etc. affirmabant ministri lutherani mansfeldienses, megalopolitani, ruthenici (Reuß), Iacobus Andreae, Martinus Chemnitius, Matthias Flacius Illyricus, Nicolaus Gallus, Ioannes Gnypheus, Tilemannus Heshusius, Philippus Melanchthon, Lucas Osiander, Petrus Paulus Vergerius, Ioannes Wigandus, Ioannes Zanger, theologi protestantes (quamquam non singuli ea omnia dicebant); v. *Can.* I 605; II 800—801 915—918; III 806 809 811; IV 998—999 1020—1021 1025—1027; V 91 795—797, et infra, mon. litt. (2) (9) (20) (21) (34) (39) (41).

[6] Cf. 1 Cor 3, 1 2; Hebr 5, 12 13.

cipulos de pietate Catholica utiliter instrui atque admoneri. Ego uero hactenus me libenter compressi, ut istiusmodi obtrectatoribus nihil responderem, eoque silentio me sapientibus comprobaturum spero, quod Apostolico canoni faciam satis. Nam aequissime canit illud Paulus, REDIMENTES tempus, quoniam dies mali sunt[1]: qui praeterea Ecclesiastico doctori hanc legem sapientissime tulit, SERVVM Dei non oportet litigare[2]. Atqui rerum omnium pretiosissimum tempus utique non redimerem, imo uero perderem, si horas in depellendis istorum oblatrantium calumnijs, et in meris saepe nugis refellendis collocarem. A litibus uero et altercationibus temperare sibi uix possit, qui ad contumeliosum et tragicum hoc scriptorum genus, quod ita nouis plaerumque litibus, sicut Salamandra igne, pascitur[3], uelit descendere, ac stultis interdum secundum suam stultitiam respondere[4]. Accedit quod in scriptis aduersarijs, quae uulgi tantum iudicio subijciuntur, nihil propemodum adferri cernam, in quo magis hic liber, quam reliqui a Catholicis hactenus editi Catechismi, incusetur atque reprehendatur: ut propterea non magis unius quam totius Ecclesiae causam communes illi infestique Catholicae religionis inimici impugnare uideantur. Adhaec omni respondendi labore me iam leuarunt, opinor, Colonienses, qui nuper admodum e probatissimis quibusque Patribus testimonia collegerunt, et horum autoritate atque consensu totum hoc opus adeo illustrarunt, nihil ut sane ad confirmandam libri doctrinam aptius adferri, atque ad profligandam simul contradicentium uanitatem oportunius excogitari potuisse uideatur[5]. Qua in re utilem sane iamque a multis praedicatam operam nauauit Petrus Busaeus, qui pro sua singulari eruditione assiduoque studio omnes Catechismi partes ex ueneranda illa antiquitate sic exornauit atque communiuit, ut de diuini uerbi concionatoribus et de Catechistis, omnibusque Christianae pietatis et doctrinae studiosis hominibus optime meritus esse existimetur. Neque uero ignoro, Catechismum extare Romanum, rara uero quidem illum eruditione refertum, ac dignissimum plane, qui non solum prae reliquis omnibus

---

[1] Eph 5, 16; cf. Col 4, 5. [2] 2 Tim 2, 24.

[3] *„Ὅτι δ' ἐνδέχεται μὴ κάεσθαι συστάσεις τινὰς ζῴων, ἡ σαλαμάνδρα ποιεῖ φανερόν· αὕτη γάρ, ὥς φασι, διὰ πυρὸς βαδίζουσα κατασβέννυσι τὸ πῦρ": Aristoteles,* De animalibus historiae l. 5, c. 20, n. 13. „Multi autem", inquit B. *Albertus Magnus,* „sequentes Iorach Philosophum, dicunt quod hoc animal vivit in igne: et hoc est falsum nisi pro tanto" etc. (De animalibus l. 25, n. 47). Saeculo quoque XVI. vigebat fabula Salamandrae ignibus vescentis. „I have maintained that salamander of yours with fire any time" etc.: *W. Shakespeare,* King Henry IV. P. 1, Act. 3, Sc. 3 (Works, ed. *Al. Dyce* IV[4], London 1881, 263). Plura in *„The Encyclopaedia Britannica"* XXI[9], Edinburgh 1886, 205, et *J. V. Carus u. W. Engelmann,* Bibliotheca Zoologica II, Leipzig 1861, 1076—1078.

[4] Prv 26, 4.

[5] Opus dicit „Authoritatum Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum" etc., a P. Petro Busaeo S. J. Coloniae 1569—1570 editum; v. supra p. 323, et infra, mon. litt. (31).

in pretio habeatur, sed in quotidiano etiam atque perpetuo Ecclesiae usu retineatur. Caeterum cum is liber nonnullis et difficilior, et prolixior uideretur, quam qui ad rudiorum intelligentiam esset accommodatus, Parochis quippe conscriptus est, non pessime quidem illi cogitarunt, qui totum opus in epitomen, aptamque methodum ad scholarum usum, contrahendum iudicarunt. In quo genere nunc scripta quaedam compendia circunferuntur et commendantur, quibus per nos quidem sua constet gloria [1]. Nec enim uel prohibemus uel inuidemus, quin quod ab illis optimis uiris est editum, operi nostro etiam anteponatur. Verum enimuero alij alijs quemadmodum in cibis, sic etiam in libris et authoribus delectantur, et usus rerum magister docet, doctrinae a uarijs traditae collationem haud parum prodesse studiosis, ut hinc saepe multis acuatur iudicium, ueritasque ipsa et rectius perspiciatur, et certius confirmetur, modo quae adferuntur, ad fidei Catholicae analogiam haud male conueniant, et ab authoritate sanctae matris Ecclesiae, quae columna et firmamentum ueritatis in Dei uerbo dicitur [2], nulla ex parte discedant. Atque huc pertinet, quod sapienter admonuit Augustinus, utile nimirum esse, plures libros a pluribus fieri diuerso stilo, non diuersa fide, etiam de quaestionibus eisdem, ut ad plurimos res ipsa quae orthodoxe tractatur, peruenire possit [3].

Visum autem est mihi [a], cum hac noua libri editione, quae in usum scholarum inclytae BAVARIAE parabatur, nouam coniungere praefationem, eamque tibi generosiss. Princeps inscribere: partim ut opus quod sub tui nominis auspicijs in publicum prodit, illis reddatur commendatius, ad quorum perueniet manus: partim ut officium quoque meum hac occasione declarem, quod Bauaricae domui uestrae si ullus ex nostris alius, ego quidem in primis debere me confiteor. Sunt enim anni modo plus minus uiginti, quod in spectabili academia uestra Ingolstadiana et Theologum et Ecclesiasten coepi agere [4],

a) miht *ed. princ.*

---

[1] Significatur imprimis Georgii Eder „Catechismus catholicus", de quo supra p. 377 [5]; qui iterum editus est a. 1570 Coloniae cum hac inscriptione: „Compendium catechismi catholici" (*N. Paulus* in „Historisch-politische Blätter" CXV 27 [1]); eodem anno eundem germanice versum („Kurtzer Catholischer Catechismus" etc.) Henricus Fabricius cathedralis ecclesiae spirensis parochus Coloniae edidit (*P. Bahlmann*, Deutschlands Katholische Katechismen bis zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts, Münster 1894, 52—53). Eodem quoque anno Augustae Vindelicorum in aedibus Georgii Willeri venale erat „Compendium Catechismi Concilij Tridentini, authore Augustino Ferentillo I. V. D. cum Indice copiosissimo. Venetijs, ad candentis Salamandrae insigne" a. 1570 in 8° vulgatum (Librorum novorum ... *Catalogus* ..., Francofurti ad Moenum 1570, f. A 3 [b]). [2] 1 Tim 3, 15.

[3] „Utile est, plures [libros] a pluribus fieri diverso stilo, non diversa fide, etiam de quaestionibus eisdem, ut ad plurimos res ipsa perveniat: ad alios sic, ad alios autem sic": *S. Augustinus*, De Trinitate l. 1, c. 3, n. 5 (*S. Aur. Augustini* Operum Tomus octavus, opera Monachorum O. S. B. e Congr. S. Mauri, Parisiis 1688, col. 752. *Migne*, P. lat. XLII 823).

[4] Exeunte a. 1549 haec incepit; v. *Can.* I 48 296 [2] 312 691.

uestramque interim in nostrae Societatis homines insignem liberalitatem ac illustrem munificentiam multis in rebus ipse cognoui et sum pro mea quidem parte frequenter expertus. Memini sane, cum primum in Bauariam uenissem, quo me fauore ac studio exceperit auus ille tuus clariss. idemque Princeps optimus D. GVILHELMVS, cuius tibi nomen diuinitus impositum fuisse arbitror, cum eiusdem uirtutes heroicas et Catholicam in primis pietatem hactenus tam feliciter sis imitatus. Et est sane, cur mecum boni omnes agnoscant et agnoscendo singulares DEO OPT. MAX. gratias agant, eam Bauariae Principibus felicitatem coelitus contigisse, ut prae alijs tam multis et magnis heroibus suam in orthodoxa fide synceritatem, in uera pietate constantiam, in recta subditorum gubernatione sapientiam integram atque perpetuam hucusque conseruarint. Quo etiam factum est, ut ijdem non modo sese familiamque suam, sed et amplissimam ditionem ab eo Euangelio, quod uiri sanctissimi, planeque Apostolici LVCIVS et RVPERTVS in Bauariam primi intulerunt[1], diuelli et abstrahi ratione nulla paterentur. Cum qua conseruatae religionis puritate illas dotes, illa praemia mirabiliter coniunxit Deus, quae aliae prouinciae Bauaris inuidere possunt, uendicare autem sibi, ut plane arbitror, aeque non possunt: siue spectes in fide et religione consensionem, siue in sacris aedibus stabilitatem animaduertas, siue uirtutem et miracula Dei per Sanctos adhuc operantis intuearis[2], siue antiquae nobilitatis splendorem requiras, siue Ecclesiastici politiciue ordinis amplitudinem, fortunasque consideres, siue monasteriorum multitudinem et integritatem quaeras, siue subditorum erga suos principes reuerentiam obedientiamque perpendas, siue demum publicae pacis communisque tranquillitatis diuturnitatem animo uerses. Praeclara sunt haec et diuina procul dubio munera, quae pij omnes ut gratis animis praedicant, sic eo libentius etiam Bauariae gratulantur, quod in illa, uelut in fertilissima terra Gessen, filios Israel ab impijs Aegyptijs segregatos colligat Deus, et collectos tranquille gubernet ac tueatur, multisque modis sua coelesti illos benedictione dignetur[3], ad clauum interim

---

[1] Lucius, si non ante, certe iam inde a saeculo IX. Sanctorum cultu honorabatur et Rhaetiae apostolus vocabatur; de quo multa narrantur; velut eum Britanniae regem fuisse, a Timotheo Pauli apostoli discipulo fide christiana imbutum esse, primum dioecesis curiensis (Chur in Helvetia) episcopum fuisse, martyrium subiisse. Sanctus autem Rupertus primus episcopus salisburgensis (Salzburg) saeculis VII. exeunte et VIII. ineunte (vel, ut alii existimant, iam inde a saeculo VI.) apud Bavaros religioni christianae et instaurandae et propagandae egregiam operam navabat.

[2] Ea imprimis significat, quae Deus per Beatam Virginem Mariam Oltingae Veteris (Altötting) patrabat; deinde aliorum quoque Sanctorum miracula; velut ea, quae invocato Sancto Leonardo abbate patrabantur Tuntenhusiae (Tuntenhausen) in Bavariae superioris vico (*Can.* III 643. *P. Canisius,* De Maria Virgine incomparabili, Ingolstadii 1577, l. 5, c. 18, p. 668).

[3] Cf. Gn 45, 9—11; 46, 34; 47, 1—6 27; Ex 9, 25 26.

sedente Iosepho sapientissimo, cuius uirtus et industria in communi summaque calamitate depellenda, Reipublicae sic profuit, ut non modo fratrum esset Dominus[1], sed et mundi saluator[2] publice salutaretur. Caeterum ut eo unde sum digressus redeam, quandoquidem ego tot iam annis una cum hac exigua nominis IESV Societate familiae uestrae inseruio, meque cum nostris omnibus illi penitus obstrictum agnosco, facere non potui Illustrissime Princeps, quin recentem hanc operis editionem tali tantoque Patrono nuncuparem, ac meam in illum obseruantiam hoc qualicunque testimonio publice declararem. Precor igitur etiam atque etiam, ut quemadmodum antea opus Christophori Clauij nostri mathematicum hilari fronte excepisti[3], sic librum hunc Catechisticum, quem reuerenter ad te mitto, eadem excipias humanitate, et nostros demum tibi familiaeque tuae uniuersae pro tua in nos summa beneuolentia perpetuo commendatos et charos esse sinas. Dominus IESVS te incolumem, domum uestram beatam, religionem uero Catholicam in Bauaria sartam atque tectam diutissime conseruet. Dilingae VI. Calendas Februarij, Anno post Christum natum M.D.LXXI.[a]

1728. P. THEODORICUS CANISIUS S. J. collegii dilingani rector suo et Petri Canisii nomine **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Dilinga 1. Februarii 1571.

Ex autographo (2°; 2½ pp.; in p. 4 inscr. et pars sig.). G. Ep. coll. I f. 259 260. Epistula usus est *Kroess*, Can. 193.

Hoffaeus provincialis fratres aliquot studiis longioribus minus idoneos Halam misit, ut provinciae sacerdotibus egenti brevi succurreret etc. Quam rem Canisii censent perpetuam non esse debere; nam nimis gravatum iri provinciam, et iuvenes minus solide institutum iri. Statuendum quoque esse, ubi omnes scholastici rhetoricam audire debeant, ubi philosophiam etc.

a) M. D. LXXVI *„Summa" Coloniae 1577 edita, f. A 11a; id quod non Canisio auctore, sed typographi errore positum esse puto.*

---

[1] Gn 27, 29; cf. Gn 44, 7 16 etc.

[2] Gn 41, 45.

[3] Christophorus Clavius sive Clau, Bambergae a. 1538 natus, Romae a. 1555 Societatem ingressus, ibidem, cum 20 annos mathematicam docuisset, a. 1612 mortuus, „alter Euclides" et unus ex praecipuis calendarii sub Gregorio XIII. restitutoribus restitutique calendarii defensoribus, primum ex multis illis, quae composuit, operibus, quod erat „In Sphaeram Ioannis de Sacro Bosco Commentarius", Romae a. 1570 apud Victorium Helianum primum editum (*Sommervogel*, Bibl. II 1212), Guilielmo dedicavit. Qui cum a. 1581 eundem librum a se recognitum Romae (apud Dominicum Basam) denuo ederet, novas ad eundem Guilielmum litteras dedicatorias Roma 18. Septembris 1581 dedit; in quibus ait: Se „ex certis Auctoribus cognovisse", commentarios „illos etiamnum inchoatos, ac rudes, gratos tanto viro, ac iucundos accidisse". Itaque, „qui recens nati Duci nato dicati sunt, ijdem aucti, et locupletati, eidem opibus aucto, et potestatis insignibus decorato consecrantur" (*Christophori Clavii* In Sphaeram Ioannis de Sacro Bosco Commentarius. Nunc quinto ab ipso Auctore hoc anno 1606. recognitus, Romae 1606, f. † 2b).

† IESVS

Admodum Reuerende in Christo pater, pax Christi etc.

Literas T. P. 13 decembris Anni 1570 datas, accepi. Communicaui autem cum R. P. Petro Canisio Halense negotium, de quo admoneri T. P. a me voluit[1]. Quantum ego ex sermonibus et modo procedendi R. P. Prouincialis colligere potui[2] hactenus scopus eius esse videtur iste, vt prouinciam hanc concionatoribus et sacerdotibus egentem, compendio quodam iuuare possit. Sunt autem plaerique ex fratribus maturae iam aetatis et bonis talentis praediti, sed philosophiae et Theologiae necessaria cognitione destituti; qui si ad Academias mittantur, multis annis, priusquam cursus harum scientiarum peragant, ibi haerere cogentur, non sine magno Collegiorum personis egentium incommodo. Sunt item alij, qui ad grauiora illa studia, quae in Academijs tractantur, minus sunt idonei, sed mediocribus iuuari solent. Vt ergo et horum imbecillitati, et prouinciae necessitati consuleretur, nouam istam studiorum rationem inijsse videtur p. prouincialis, vt scilicet habito fratrum et patrum delectu faciliorem et breuiorem illis tam philosophiae quam Theologiae cursum tradi curet, quatenus scilicet futuris Confessarijs et Concionatoribus satis sit. Jntelligo, Titelmanni Dialecticam nunc tradi quatuor auditoribus[3].

Alios vero octo, ni fallor, tam scripturae sacrae, quam controuersijs et casibus conscientiae operam dare. Casus docet pater Joannes Rabenstain Rector. Scripturam uero et Controuersias explicat P. Joannes Rastellus Anglus, ex vrbe in auxilium P. Canisij missus[4]. Vix puto ex auditoribus praedictis vnum esse vel alterum, qui ad exactiora studia multum sit idoneus, tum ob pauciora naturae dona in hoc genere, tum ob infirmiorem corporis valetudinem. Alius etiam scopus P. Prouincialis esse videtur, nimirum vt Halae seminarium quoque sit Superiorum huius prouinciae, audio enim, qui ibi sunt, vicissim in

---

[1] Borgiae mandatu *Polancus* Societatis secretarius his *litteris (Roma datis) eum monuerat: „V. R. di gratia auisi N. P. che le pare de i scholari passati in Hala dal P. Prouinciale senza però dirlo a nissuno saluo al P. Pietro Canisio informando che cosa si pretende, che odano, et quanto tempo, et della capacità de i suggetti" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 140[a]).

[2] De collegio halensi, m. Decembri a. 1569 incohato, P. *Paulus Hoffaeus* Germaniae superioris praepositus provincialis 21. Octobris 1570 Borgiae *scripsit: „Posui Halae octo theologos simplices, qui in Academijs tempus perdebant, quod non haberent suis ingenijs aequalia studia"; qui illic „priuatim" sacram Scripturam, controversias, „casus" audient; eodem misit „quatuor simplices philosophos"; quare nunc 20 Socii Halae degunt (ex autogr.; G. Ep. XI f. 192 193). Cf. etiam *Duhr*, Jes. I 554.

[3] Francisci Titelmans sive Titelmann (ca 1498—1537) belgae a Fratribus Minoribus regularis observantiae ad Capucinos transgressi „De consideratione dialectica libri VI. Aristotelici Organi, Coloniae 1546, Parisiis 1554, Lugduni 1547, 1551, 1565 etc. editi (*Ang. Eberl* O. Cap., Titelmann, in „Wetzer und Weltes Kirchenlexikon" XI², Freiburg i. Br. 1899, 1779—1780).

[4] Vide supra p. 230 334.

domesticarum rerum administratione exerceri. Atque haec ad ea, quae scire cupiebat T. P., forte suffecerint. Adijciam tamen quae R. P. Canisius suggessit, quae nec mihi abs re esse videntur. Probatur inprimis illi hoc Reuerendi P. Prouincialis institutum, propter necessitatem praesentem. Caeterum non existimat, esse consultum, vt haec res sit perpetua vel diuturna, tum quod nimium prouincia grauari videatur quaerendis et inueniendis tot philosophiae et Theologiae idoneis doctoribus, qui pro Jngolstadio et Dilinga vix haberi nunc possunt: tum quod Academiae Societatis, quae duae sunt in hac prouincia, commodis auditoribus[a] hac ratione destituantur, nam externi serio vix student, tum etiam quod minor est nostrorum profectus, quando sociorum eiusdem studij consuetudine carent, praeterea turbatio forte aliqua in plaerisque sequetur, qui ex professo grauioribus illis disciplinis vacare, quam obiter tantum eas delibare optarent. Denique paucos habebimus solide doctos Theologos[b] [1]. Cum autem et Jngolstadij et Dilingae praeter philosophiae et Theologiae cursum, nunc etiam Scripturae sacrae, Casus conscientiae et Controuersiae doceantur, facile erit vel in vtraque vel in alterutra harum Academiarum rationem inire, qua etiam[c] debilioribus istis ingenijs consulatur, quibus aliquando prodest subtiliora quaedam audisse, etiamsi non assequantur perfecte omnia. Fuerit etiam fortasse bonum, certi aliquid de studijs nostrorum scholasticorum aliquando statuere, quo scilicet loco Rhetores, quo Philosophi, quo item[d] Theologi nostri simul[e] debeant institui. nam in singulis facultatibus excellentiores praeceptores audire nostri deberent, quales non solent vno eodemque loco vt plurimum reperiri[2] [f]. . . .

Quod superest Reuerendae P. T. sanctissimis sacrificijs et orationibus etiam atque etiam in Domino nos commendamus. Dilingae 1° Februarij 1571.

T. P. filius in Domino
Th. Canisius.

Admodum Reuerendo in Christo Patri nostro Francisco, praeposito Generali Societatis IESV Romae.

Petri Canisii animus magis quam in scholas domesticas inclinabat in scholas externorum discipulorum a Sociis halensibus instituendas. De qua re *Hoffaeus* Borgiae Oeniponte 8. Iulii 1571 *scripsit: „Audio Senatum Halensem velle petere vt Halae vnam aut alteram classem aperiamus. Putat P. Canisius, P. Rector et ego, omnino Senatui gratificandum, vt sic eorum animos nobis conciliemus dum Reginae viuunt, quibus defunctis, ingrati hospites essemus si ciuitas nihil a nobis commodi

a) *Duo vv. sqq. a Th. C. supra versum scripta sunt.* b) *Vide infra, adn. 1.* c) d) *Hoc v. a Th. C. supra versum scriptum est.* e) *Haec 2 vv. a Th. C. supra versum scripta sunt.* f) *Quae sequuntur, omittuntur, quia ad Theodoricum tantum Canisium pertinent. Caeterum vide infra, adn. 2.*

---

[1] *Polancus* (ex Borgiae sententia, ut omnino videtur) his verbis in margine haec *adnotavit: „Pare ben cio che dicono i Canisii, et se vi è alcuno ingenioso fra loro, vada a dilinga o ingolstadio."

[2] *Polancus* in margine, ut supra, *notavit: „Al Padre Paulo, che questo si è pensato, et dica come si puo essequire."

haberet. P. V. significet suam voluntatem" (ex autogr.; G. Ep. coll. I f. 374[a]). „Est Hala", inquit idem *Hoffaeus,* Oeniponte 1. Martii 1569 Borgiae *scribens, „populosa et negociosa et maior Oeniponto, primaque Tyrollensis ciuitas quae coepit in fide nutare, habuitque nobilem Heresiarcham concionatorem" [Urbanum Regium] (ex autogr.: G. Ep. X f. 112[a]). Anno 1569 „assignatae nostris aedes Schnebergianae, futurae tantisper pro Collegio, dum reginae morerentur, et propriae ipsarum aedes, ut conventum erat, nobis obvenirent. Comparatae sunt 2600 florenis, omni supellectili instructae a Reginis; fuissent majori pretio, nisi infestae fuissent a lemuribus et spectris, quae tamen sacris adjurationibus ejecit P. Nicolaus Lanoius Rector Oenipontanus": *„*Excerpta* ex Historia Collegij etc. Decenn. prim." p. 1 (Monachii, in archivo regni bavarici, „Jes. Hall Fasc. 71 N. 1344"). Ac *Reinerius Fabricius* S. J. in *„Annalibus Provinciae Germaniae Superioris" Ingolstadio 26. Septembris 1571 datis: „Bibliothecam nouis libris instructissimam Collegio donarunt Reginae, cui ex Bibliotheca Halensi, quam in usum ciuitas nostris dedit, et simul ex ueteribus ijsque optimis libris aliunde comparatis, non parua facta est accessio" (ex archetypo; G. Ep. coll. I f. 187—192).

1729. CANISIUS **P. PETRO BUSAEO S. J.** collegii coloniensis magistro. Dilinga 5. Februarii 1571.

Ex huius litterarum partis apographo subobscuro, eoque circa a. 1651 descripto ex autographo, quod erat Embricae in collegio S. J. Apographum exstat in Cod. colon. „Litt. Epistt. var." f. 2[b] (cf. supra p. 363). Primam sententiam ex eodem apographo posuit *Hansen* l. c. 591[4].

— — Gratulamur augeri vobis numerum studiosorum et messem spiritualem quae Colo[niae] postularet integrum esse ac bene dotatum Collegium[1]. — Ora pro me charissime fra[ter] et saluta plurimum P. Leonardum[2], P. Rethium, P. Hermetem[3], cuius concionibus gratu[lor,] omnesque fratres et Patres, quibus felicem annum Christus tribuat in vtroque ho[mine.] Salutant vos P. Rector[4], M. Winsenius[5] et reliqui. dilingae 5º Febr. 1571.

Seruus in Christo P. Canisius.

Reuerendo Patri M. Petro Busaeo Theologo societ: IESv in Collegio trium Coronarum Coloniae.

1730. CANISIUS **P. LEONARDO KESSEL** rectori collegii coloniensis. Dilinga 25. Martii 1571.

Ex litterarum (litterarum partis) canisianarum apographo subobscuro, eoque circa a. 1651 exscripto ex autographo, quod tunc Embricae in collegio Societatis asservabatur (cf. supra p. 363), et ex epistularum Rethii commentariis ab ipso Rethio scriptis; quae commentaria sunt in Cod. colon. „Reth." (v. *Can.* II L) 2, f. 3[a]—6[b]; apographum autem illud est in Cod. colon. „Litt. Epistt. var." f. 2[b]. Eadem ex parte vulgata sunt ab *Hansen* l. c. 593 602.

[1] Collegium reditus habebat paucos eosque propter belgicas sediciones parum certos (*Hansen* l. c. 700).

[2] Kessel collegii rectorem.

[3] P. Hermetem Halbpaur (de quo *Can.* II 390[2]) significat (*Hansen* l. c. 598).

[4] Theodoricus Canisius.

[5] Henricus Winsenius sive Hördt; de quo supra p. 228.

— — Audio de Principe Bauaro in Archiepiscopum isthic eligendo bonam esse spem[1]. Fiat domini [gratia,][a] [?] vt patronus vestro etiam detur Collegio, quod certe percupimus videre fundatorem[b] [?]. [Ora] pro me Chariss. Pater et semel quaeso sacrificium pro meis studijs offer domino apud [S.] Vrsulam. Saluto reuerenter omnes Patres et fratres Collegij. — Dilingae 25 Martij [1571.][c]

Seruus in Christo P. Canisius.

Admodum Reuerendo in Christo P. Leonardo Kessel Praeposito eorum[, qui] sunt Societatis IESv Coloniae.

Vel hanc vel superiorem ad Busaeum (v. supra, ep. n. 1729) epistulam Canisii P. Ioannes Rethius S. J. coloniensis gymnasii „trium coronarum" regens significat, puto, cum Colonia 3. (30.?) Augusti 1571 P. Iacobo Avellanedae S. J. Vindobonae in „aula Imperatoris" versanti scribit: „In Domino gauisus sum, ac non immerito, ob ea quae R. Patres, D. Franciscus Antonius[2], et D. Petrus Canisius de zelo Catholicorum Principum[3] alias scripserunt." Item hanc Canisii epistulam dicere videtur Rethius, cum Colonia 30. Augusti 1571 Canisio scribit: „Recte R. T. meliora sperat", si catholici non solum hostes arcebunt, sed etiam templum Domini aedificabunt etc.; plura vide in ipsis Rethii litteris, infra, ep. n. 1747.

Annus quidem in apographo epistulae canisianae adeo evanuit, ut legi vix possit; sed „1571" scriptum fuisse colligitur ex temporum ordine, qui in folio illo codicis servatur. Hansen quoque hunc annum posuit.

1731. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI S. J.** uni ex praepositi generalis assistentibus. Dilinga vel Augusta m. Aprili (?) 1571.

Canisius Natali circa m. Aprilem (exeuntem?) a. 1571 scripsit; qua epistula eum rogasse videtur, ut librum adversus Centuriatores a se scriptum, quem iam Romam missurus esset, legeret et, quid in eo emendandum esset, se moneret; vide infra, ep. n. 1736 et mon. litt. (55) (57).

1732. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu.

Dilinga 20. Aprilis 1571 et Augusta 23. Aprilis 1571.

Ex epistula archetypa, manu P. Antonii Guisii S. J. scripta manuque Canisii („Seruus" etc.) subscripta (2°; 3½ pp.; in p. 4 inscriptio quoque manu Canisii posita est), et ex schedula autographa Canisii (8°; ⅓ p.); quae exstant in Germ. 183 n. 243 244 (f. 262 263 et sq. non sign.). Prioris litterarum partis (usque ad „Cardinalis Varmiensis, alijque" incl.) apographum (B) saeculo XVII. scriptum exstat in Cod. monac. „Lat. 1606" f. 152. Maiorem epistulae partem (ab initio ad „Caeterum de distribuendis" excl.) ex archetypo posuit *Sacchinus* (S), Can. 274—278. Eandem

a) *Vel* voluntas, *quod v. supplendum esse censuit Hansen.* b) *Vel* fundatum, *ut legit Ha.*
c) *Vide quae sub ipsam hanc epistulam dicuntur.*

[1] Salentinus ab Isenburg archiepiscopus (v. supra p. 324) nec fidei professionem tridentinam facere nec consecrationem suscipere volebat. Quare de eo removendo vel ad abdicationem adducendo et de Ernesto principe (v. supra p. 99) in eius locum substituendo iam inde ab a. 1569 agebatur (*Lossen* l. c. 95—102. *Hansen* l. c. 593[2]).

[2] Hic Praga 3. Aprilis 1571 Rethio scripsit de rebus a Maximiliano II. imperatore pro ecclesia et Societate gestis (*Hansen* l. c. 594—595).

[3] Alberti V. Bavariae ducis; Ferdinandi II. archiducis et Tirolis etc. principis; Caroli archiducis et Stiriae etc. principis.

partem ex Sacchino, multis tamen verbis omissis, transcripsit *Python* l. c. 269—271. Epistula usi sunt eiusque particulas posuerunt *Dorigny* l. c. 325—326 (gallice); *Riess* l. c. 393 (germanice); *Boero*, Can. 343—344 (italice); *Michel*, Can. 366—367 (gallice) etc.

Rationem reddit libri primi adversus Centuriatores a se scripti, qui est de Ioanne Baptista. Cur alios quoque haereticos impugnaverit. Cur multa Patrum testimonia congesserit et saepe haereticorum verba protulerit. A pontifice indulgentiam petit, a praeposito generali paenitentiam accipere paratus. Multa collegit ad B. M. V. defendendam. Petit, ut liber suus Romae emendetur. Libentissime a scriptione cessabit. Bibliopola augustanus, cuius impensa liber editur, eum ante nundinas autumnales vulgare non vult. Ad cardinalem Truchsess eius exempla mittuntur. Congregatio provincialis.

† Pax Christi nobis aeterna, admodum Reuerende Pater.

En primitias operis mei[1], quas tarde quidem, sed utinam mature satis edam. adeo nihil satis elaboratum contra istiusmodi sectarios hoc tempore, et in tali argumento conscribi et edi posse arbitror. Ac primum[a] quidem a Pat. tua supplex ueniam peto, quod fortasse praeter mentem et scopum illorum, qui operis huius conficiendi authores mihi fuere, laborem mihi auxerim, fusiusque tractarim propositum argumentum[2]. Nec enim satis habui, cum solis Centuriatoribus dimicare, sed et complures alios, praecipuos quidem huius aetatis sectarios in medium quoque pertraxi, et per occasionem impugnandos putaui, uere ut hoc opus de corruptelis uerbi Dei inscriberetur[3]. Deinde res ipsa monebat alios non praeteriri[b], quorum sententias, errores et uerba Centuriatores aemulantur: ne alioquin illi frustra incusarentur in his, quae cum alijs communiter docent, maleque sentiunt. Prodest etiam haec qualiscumque collatio sententiarum in uerbo dei interpretando, ut rectius cognoscatur confusio et absurditas et impietas opinionum, quas nobis inuehunt aduersarij. Et spero futurum, ut soepe[c] lector ex hoc opere, quendam animi horrorem induat, prorsusque detestetur tot ac tantas istorum abominationes, quas in Euangelica historia[d] tam impudenter admiscent. Sed fortasse prolixius egi de solo Joanne: Sit ita ut hic mihi plusculum indulserim, dum undique arripio, quae argumenti propositi affinitas, et haereticorum uanitas suppeditabat. Jllustraui ut spero, Joannis historiam, adiunctis ubique testimonijs Patrum,

a) plurimum *B.* b) non praeterire alios *B.* c) saepe *B S.* d) *Sequitur* isti *vel simile v., oblitt.*

---

[1] Significat „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Librum primum, in quo de . . . Ioannis Baptistae historia evangelica . . . pertractatur", Dilingae per Sebaldum Mayer excusum; cf. infra, mon. litt. (57).

[2] S. Pius V. id unum per Borgiam Canisio mandaverat, ut adversus Centuriatores Magdeburgenses, dum plenior eorum refutatio pararetur, cito componeret libellum, quo non posse iis credi ostenderet, exemplis aliquot demonstrando, quantum inter se ipsi pugnarent, quam absurda proferrent etc. (*Can.* V 480—481 et supra p. 390).

[3] Ita impugnat (praeter Centuriatores) Iacobum Andreae (Schmidelinum), Ioannem Brentium, Martinum Bucerum, Ioannem Calvinum, Martinum Lutherum, Georgium Maiorem, Philippum Melanchthonem, Erasmum Sarcerium, Udalricum Zwinglium.

ut sciant haeretici, nobis non deesse arma, quibus in huiusmodi personis Euangelicis cum Ecclesia celebrandis et contra nouos Theologos defendendis utamur. Habeo non minorem nunc mihi paratam supellectilem ad Mariae Deiparae historiam uindicandam et expoliendam. Etsi[a] quosdam haec probationum offendet copia, non deerunt spero, qui probent diligentiam in Dei sanctis glorificandis, praesertim, quando nunc maxime nihil non mordent in istis et labefactare conantur haeretici, ut multis Catholicis uirulentia sua negocium facessere uideantur. Erunt praeterea Romae, ut uereor, qui me dicant immodicum fuisse in citandis haereticorum uerbis et cumulandis sententijs, sicut[b] nemo fortasse, quod sciam equidem, in hoc genere accuratius fecit. Verum intelliget Jllustrissimus D. Cardinalis Varmiensis[1], alijque[c] uiri sapientes in his regionibus bene uersati fatebuntur, haec remedia Germaniae nostrae morbis hodie grassantibus conuenire, simulque hac ratione Catholicam doctrinam in multis confirmari, et nouatorum impietatem stultitiamque[d] manifestius prodi et fortius dissipari. Verum non est cur ego me et librum hunc nouum[e] excusem, aut defendam pluribus, Deum imprimis rogo ut immensa bonitate gratiaque sua suppleat, quod in hoc opere toto conficiendo a me uel admissum, uel praetermissum est male. Si uero ad S. D. N.[2] liber est peruenturus, nihil desidero magis, quam pro meis peccatis et negligentijs plenariam indulgentiam impetrari. Tua uero Paternitas iure suo quamlibet mihi iniungat poenitentiam, ea me dignum esse nunquam dubitabo.

Nunc paucis indicabo, quid in primis circa hanc primam operis partem cupiam obseruari, ut ad reliqua, si progrediendum erit mihi, munitior[f] uia sit, et rectius ad Dei gloriam omnia conficiantur. Primum uehementer oro, aliquem ex Theologis designari lectorem simul et censorem operis uniuersi, qui sedulo annotet, et in charta[g] separatim excerpat, quibus in locis mutatione aliqua opus esse uideatur. Mihi non displicebit, si ex Patrum iudicio quaedam isthic in margine corrigantur, priusquam liber alijs exteris communicetur. Quod si multa ex opere tollenda, uel integrae paginae resecandae uiderentur, cupio ea de re[h] statim admoneri, quia nondum liber in publicum prodijt, nec prodibit fortasse ante menses aliquot, ut postea dicam. Ex qua nostrorum censura et diligentia in relegendo libro hunc quoque fructum colligam spero, ut admonitus ab illis in posterum sciam, quae mihi potissimum in reliquis uel obseruanda uel cauenda esse uideantur. Liberum[i] certe admonitorem expecto atque desidero, paratus non solum patienti sed etiam alacri gratoque complecti pectore quicquid contra meam scriptionem fuerit iudicatum. Quod si ex

a) Et si *B S.* b) sic vt *S.* c) *Hoc verbo B terminatur.* d) *Sequitur* for *vel simile v., oblitt.* e) *S haud recte:* meum. f) erit, mihi munitior *S.* g) *Ita in ipso arch. correctum est ex* chartas. *S:* annotet, in chartaque. h) *Hoc v. supra versum scriptum est.* i) *Ita in ipso arch. correctum est ex* Librum.

[1] Stanislaus Hosius episcopus varmiensis; qui Romae versabatur; cf. supra p. 383. [2] Pium V.

hoc qualicumque gustu futuri operis iudicium fiet, non operae precium uideri, ut diutius ego in hoc pistrino uerser, qui coram Deo et Pat. tua profiteor, me ad hoc tantum sustinendum onus[a] multis modis indignum ac imparem esse, praesertim si cum alijs doctioribus Theologis conferar, nemo suspicetur quaeso, me grauatim hoc accepturum esse. Imo uero praeclare mecum actum iri putabo, si post hunc librum primum editum cessare iubear, et alijs tradam lampada, qui rem tantam pro dignitate uelint et possint absoluere. Nec enim ignoro alios uocationis meae proprios esse labores, quibus maiore fortasse cum fructu gustuque spiritus hoc tempus, quod[b] molestissimis studijs tribuo, possim accommodare, quando ita obedientia sancta permittet.

Caeterum de distribuendis quatuor libris, qui mittuntur, faciet Paternitas tua, quae suggeret Dominus. Pergratum erit munus, si Cardinalis noster Jllustrissimus Augustanus[1] uolumen unum, quod soepe desiderauit, acceperit. Mitto autem hos libros ruditer colligatos, partim ut allatori minorem sarcinam adferant, partim ut isthic statim religentur uenustius, et nostrae quidem Prouinciae sumptibus, priusquam exteris offerantur. Qua in re nihil dubito, quin Patres in medium optime consulent, quod magis e re fore putabunt. Plura uero mittemus exemplaria, si haec prima placebunt: nec ego ad reliqua edenda progrediar, nisi nouum mandatum accesserit, et Paternitas tua iudicauerit, uel ob Pont. Max. uel ob utilitatem aliquam, ut secunda et tertia pars de Maria et Petro in lucem exeant. Hoc si futurum est, habebo satis quod laborem sequenti autumno et hyeme, hoc est, ad festum usque Paschatis[2], si Dominus erit mihi propitius[3], praesertim suffragantibus hic precibus nostrae Societatis, quibus me permultum egere soepe sensi.

Ne autem quenquam offendat, huic libro deesse[c] nomen authoris et nuncupatoriam epistolam, quae Alberto Bauariae duci inscribetur[4], et generalem de uerbo Dei eiusque corruptelis, et Centurijs nouis praefationem. Haec propterea nunc praetermittuntur, quod gratificandum fuerit Augustano Bibliopolae[5], qui cum sumptus huius editionis faciat, non permittit integrum librum excudi et uendi, ante mercatum autumnalem[6]. Veretur enim, ne pecuniae suae et lucri

a) *Ita (ab ipso C.?) correctum est ex* opus. *S tamen habet* opus. b) *Sequitur* his, *oblitt.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.*

[1] Otto Truchsess de Waldburg episcopus augustanus et praenestinus, Germaniae apud sedem apostolicam protector, iam inde ab a. 1568 Romae morabatur; v. supra p. 413. [2] Id 6. Aprilis futurum erat.

[3] Nm 14, 18; cf. 1 Rg 24, 7; 26, 11; 2 Rg 23, 17; Ps 98, 8 etc.

[4] Canisius aut postea consilium mutavit, aut — id quod mihi longe magis probatur — hoc loco scribendo mendum fecit; nam et librum Ferdinando II. archiduci dedicavit, et 1. Septembris 1571, cum id P. Natali significaret, se idem „et alias indicasse" notavit; v. infra, ep. n. 1742 1748 1751.

[5] Georgio Willer „seniori", puto; v. supra p. 330[3] et infra, mon. litt. (57).

[6] Is Francofurti ad Moenum m. Septembri futurus erat.

iacturam faciat, si liber interea ut fieri solet, ab alijs alicubi recudatur, praesertim cum satis crassis characteribus uideatur expressus, ut in minorem formam redigi facile possit[1]. Reliqua Procurator noster coram exponet[2]. Faxit Dominus, ut aliqua ex parte satisfacere possim superioribus meis, simulque tueri ualetudinem in hisce laboribus. Oret pro me semper Paternitas tua ac optime ualeat in Christo Jesu Domino nostro[3]. Dilingae 20 Aprilis. 1571.

Seruus et filius P. Canisius.

† Visum est P. N. Prouintiali[4] consultius fore, si haec exemplaria procuratori non committerentur, sed faciliore uia et breuiore tempore isthuc recta mitterentur ad Jllustriss. D. Cardinalem Augustanum. Hunc igitur per literas moneo, ut nullum exemplar cuiquam offerat uel ostendat, nisi accedente primum consensu et authoritate P. T. sicut constitutiones nostrae praescribunt[5]: fortasse nonnulla in his corrigenda esse per nostros. Praeterea peto ab illo, ut P. T. offerat exemplar S. D. N. utque solum exemplar unum asseruet ipse ex quatuor, tria igitur permittat P. T. plura quidem ad illum mitti posse postea. Atque haec ego de mutatione consilij, quod literis alijs explico. Conuenerunt hoc loco Patres, ut prouintialis congregatio celebretur[6]. Commendo me iterum sacrificijs et precibus P. T. P. Assistentium et totius societatis in Christo domino nostro. Augustae 23 Aprilis 1571.

Jndignus filius P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri P. Francisco Borgiae Praeposito generali Societatis nominis JESV. Romae.

De hac Canisii epistula bene notavit *Sacchinus* (Can. 273—274): „Luculenter edocebit, . . . quantum aliorum iudiciis tribuendum sit, qui digna luce, et appro-

---

[1] Nullis paene legibus ea aetate auctorum, editorum, typographorum iura protegebantur; idcirco illi „privilegia typographica“ sibi comparabant; quorum tamen vis saepe maior non erat quam principum vel magistratuum, qui ea dederant, sive potentia sive bona voluntas; et interdum ad privilegiorum vim eludendam satis erat, quod liber alio typorum genere minoreque charta excudebatur (*Kapp* l. c. 748). Liber Canisii, a. 1571 in 4° editus, a. 1572 ab eodem Sebaldo Mayer et — ut equidem censeo — eiusdem Georgii Willeri impensa in parvo 8° excusus est (*Sommervogel*, Bibl. II 674).

[2] Socium dicit ex Societatis instituto proxime a provincia Germaniae superioris eligendum, ut Romam eat ad provinciae res praeposito generali enarrandas et provinciae negotia curanda; cf. supra p. 164.

[3] Rom 6, 11 23 etc.; v. supra p. 290[9]. [4] Paulo Hoffaeo.

[5] Libri „edi non poterunt in lucem sine approbatione atque consensu Praepositi Generalis. ... Intelligi oportet, a nemine librum ullum sine examinatione et approbatione speciali Praepositi Generalis, ut dictum est, publicari debere. ... Qui talento praeditus ad scribendos libros communi bono utiles eos conscriberet; in lucem edere non debet aliqua scripta, nisi prius Praepositus Generalis ea videat et legi ac examinari faciat“: *Constitutiones* S. J. P. 3, c. 1, n. 18; P. 4, c. 6 O; P. 7, c. 4, n. 11.

[6] Vide supra, adn. 2, et infra, mon. aug. (a 8).

batione Doctorum edere inducat animum"; et *Boero* (Can. 343): „Sarà sempre un monumento insigne della sua profondissima umiltà."

Polancus Societatis secretarius Canisio ad has litteras respondit 19. Maii et 2. Iunii 1571.

1733. CANISIUS cardinali **OTTONI TRUCHSESS** episcopo augustano et praenestino etc. Augusta Vindelicorum circa 23. Aprilis 1571.

Quattuor exempla Libri primi Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Romam ad eum mittet. Plura vide in „Postscripto" epistulae superioris.

1734. CANISIUS cardinali **STANISLAO HOSIO** episcopo principi varmiensi. Augusta Vindelicorum circa initium m. Maii 1571.

Ex Hosii litteris 11. Iulii 1571 ad Canisium datis colligitur, hunc Augusta paulo post congregationem, qua Germaniae superioris Socii P. Nicolaum Lanoium elegerant provinciae apud praepositum generalem „procuratorem" (v. supra p. 439), ad Hosium epistulam dedisse (per Lanoium ipsum Romae ei tradendam?), qua Lanoium commendabat et cardinalem rogabat, ut librum de S. Ioanne Baptista adversus Centuriatores a se scriptum (v. supra p. 436) legeret; cum vix dignum esse, qui vulgaretur; valde dubitare se, num sibi in scribendo progrediendum esset; neque se poenam negligentiae recusare.

1735. CANISIUS **P. EVERARDO MERCURIANO S. J.** uni ex praepositi generalis assistentibus. Augusta Vindelicorum 5. Maii 1571.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 245 (f. 203 et sq. non sign.). Litterarum particulam posuerunt *Boero*, Can. 344, et *Michel*, Can. 367; iisdem usus est *Janssen* l. c. IV $^{15-16}$ 413.

Optat, ut Mercurianus veniat visitator. Timet, ne P. Lanoius in Poenitentiaria vaticana haerere debeat. Libri sui censuram petit, libenter a scriptione cessaturus. Scriptorum institutum commendat. Lanoium laudat.

† Pax Christi nobis aeterna Admodum Reuerende Pater.

Gratulamur Galliae, quae tamdiu complecti potuit Reuerentiam T. eiusque consilijs adiuuari[1]. Dolemus uicem[a] nostram, quod hactenus frui non licuit optata praesentia R. T. Deumque precamur, ut chariss. Patris aduentu refici et recreari aliquando possimus. Nam Visitatoris praesentia, ut P. Procurator exponet[2], non posset rebus nostris non prodesse, certoque confidimus fore, ut quae gratia modo Galliae contigit, ea Germaniae quoque Patrum nostrorum beneficio tribuatur. Ac de Procuratore modo id solum dicam, non sine metu illum a nobis mitti, quod putent nonnulli, muscipulas in Poenitentiaria noua esse paratas, quae huiuscemodi Patres facile capiant, bonosque pisces uelut reti pertractos aegre dimittant[3]. Sed rite constituent omnia nostri

a) *Sequitur* nostr *vel* noster, *a C. oblit.*

[1] Vide supra p. 420[1].

[2] Nicolaus Lanoius, 25. Aprilis a provincia Germaniae superioris procurator electus; v. infra, mon. aug. (a 8).

[3] S. Pius V. a. 1570 „Poenitentiariorum minorum", qui in basilica S. Petri venientium undique Romam confessiones patrio cuiusque sermone exciperent, collegium vaticanum Societati tradiderat (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 6, n. 1—8; *Sanctus Franciscus Borgia* V 356—357 371—373). Quare *Franciscus Borgias* praepositus generalis Hoffaeo Roma 21. Octobris 1570 *scripsit: „Della persona del P. Dottor

maiores, qui proculdubio intelligunt, boni senis Lanoy praesentiam multis in huius prouintiae locis tantum non necessariam esse, ut hinc reditum senioris nostri omnes expetere uideantur.

De meo libro, quem isthuc editum misi [1], non possum non metuere censuram Romanam, quam scio non esse uulgarem, sed [a] exactam atque exquisitam. Cur uero metuam damnari hoc meum opus, quod perlibenter abrumpam ac in alium quemuis conijciam, qui rectius in hoc amplo difficilique campo uersetur? Habetis iam specimen siue stultitiae, siue [b] inscitiae meae. Jnnuite tantum, ut a molesto labore supersedeam. en paratissimum sentietis, qui non sine fastidio cum istis immanibus Christi Ecclesiaeque hostibus hoc bellum gero. Tantum Reuerentiam T. per Christi amorem rogo, libere ut moneat de ijs, quae aut cauenda, aut emendanda erunt, si progredi debeam in hac difficili conflictatione, quae mihi magno certe labore constat.

Orsa est noua tela de constituendis in hac prouintia scriptoribus [2], ut coram intelliget R. T. Promoueat quaeso sanctum institutum, ut habeat quosdam e nobis Ecclesia non solum contionatores, sed et scriptores idoneos hoc tempore, quo plurimum proficitur bona et commoda scriptione, ut rite cognoscit R. T.

De alijs coram narrabit omnia Procurator, quem non attinet commendare multis, cum sit maior exceptione. Salutari ex me cupio P. omnes Assistentes, P. Polancum, P. Emanuelem [3], P. Madridium et reliquos in Christo patres et fratres. Meminerit mei quaeso R. T. in suis sacrificijs, et commendatam sibi pergat habere nostram Germaniam, quae fert aegre tam diu abesse suum Assistentem. Dominus in gloriam sui nominis omnia [4]. Augustae 5 Maij 1571.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo Patri, P. Euerardo Mercuriano, Assistenti et Theologo Societatis Jesu, patri suo. Romae.

Quod Canisius Mercuriano scribit, orsam esse novam telam de constituendis in provincia Germaniae superioris scriptoribus, nescio utrum ea „tela" Canisio plene placuerit, an is optaverit, ut scriptores illi potius in provincia rhenana constituerentur (quae Sociis magis abundabat) vel saltem aliqui ex eius sodalibus illius rei gratia in Germaniam superiorem mitterentur. *Paulus* enim *Hoffaeus* Germaniae superioris provincialis Augusta 12. Maii 1571 Francisco Borgiae praeposito generali de P. Hermanno Thyraeo, quem provincia rhenana Romam miserat procuratorem, *scripsit:

a) *Ita C. correxit ex* sex *vel simili v.* b) siuae *autogr.*

Lanoi ne haueria bisogno questa nostra Penitentiaria di Roma per l' età, uirtu, dottrina et lingue di esso, et è un loco proprio per persone molto strache hauendo fatiche molto moderate." Et *Roma 29. lanuarii 1571: „Non si tratta di leuar il P. Lanoy dalla sua Prouincia poi che a V. R. pare sia in quella tanto necessario" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 129[b] 147[a]).

[1] „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Librum primum" adversus Centuriatores Magdeburgenses aliosque haereticos scriptum significat; v. supra p. 436.

[2] Vide supra p. 417, et quae sub ipsas has litteras dicentur. [3] Saa.

[4] Cf. Ps 78, 9; caeterum de hac dicendi ratione Canisio usitata v. *Can.* V 18^3 430.

„Audio quod Procurator Rhenanus habeat in mandatis vt in causa Theologorum qui contra Haereticos scripturi sunt, frigidam suffundat: audiui eius rationes quae sane nil habent ponderis. P. V. perstet in bona sententia, rem auspicetur, haec Prouintia libenter periculum faciet, nec metuet aduersarios, sed illos potius metuere faciet, interim scribant alij in alijs Prouintijs quantum volent, futurum est, Christo prosperante, vt res sit in hac prouintia optimum habitura[a] successum. P. Canisius eam rem Rhenanis proposuit[b], me inscio, quod mihi displicuit . sciebam enim quod alij pro hac Prouintia aemulari non soleant, praesertim si id fiat cum iactura personarum suarum" (ex autographo; G. Ep. coll. I f. 208ᵃ). Caeterum vide, quid Canisius eo de instituto 1. Augusti 1571 ad P. Natalem scripserit, infra, ep. n. 1743.

1736. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu nomine S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 19. Maii 1571.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 70 f. 172ᵃ.

Liber adversus Centurias P. Natali valde probatur. Si quid visum erit notandum, scribetur. Canisius reliquis libris operam dabit ita, ut valetudini parcat.

Si è riceuuta una di V. R. di 20. del passato, ma non uenne insieme con quella il libro [1]. quello però hieri ci mandò l' Illustrissimo Cardinale di Augusta [2]. essendo N. P. G. [3] partito il di medesimo a Tiuoli per alcuni giorni, Non ci mandò piu che un libro, ma con auisar, che presto uerrebbe un' altro che ci saria mandato. Jl P. Natal, come hauea riceuuto una lettera di V. R. et aspettaua detto libro con desiderio, subito l' hebbe alle mani, et questa mattina mi ha detto, che hauea letto credo da .60. fogli, et gli contento molto quel che ha letto, et cosi è da credere contentarà quel che resta, et à lui, et agli altri, che lo leggeranno. La settimana che uiene pjacendo a Dio si potrà scriuere qualche cosa di piu, et se alcuno auiso occorresse douersi[c] dar a V. R. si darà. L' Illustrissimo Cardinale Osio potra ueder il secondo uolume, ouero copia, che ci ha promesso l' Illustrissimo Augustano, perche questo primo non uscirà facilmente dalle mani de nostri. V. R. attenda con buon animo a dar perfettione alli seguenti libri, accio possano uscire in luce, non si affaticando però troppo, ne smenticandosi di sua sanità. Di Roma li 19. di Maggio 1571.

1737. CANISIUS **SANCTO FRANCISCO BORGIAE** praeposito generali Societatis Iesu. Augusta Vindelicorum 2. Iunii 1571.

Ex autographo (A) (2°; 1 p.; in p. 2 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 246 (f. 220 et sq. non sign.). Apographum (B) saeculo XVII. (?) scriptum exstat in Cod. monac. „Lat. 1606" f. 151. Litterarum partem germanice versam posuit *Riess* l. c. 421. Iisdem usi sunt *Sacchinus*, Can. 278 (qui eas ad P. Polancum datas esse putabat), et *Michel*, Can. 343.

a) *Ab Hoff. corr. ex* habiturum. b) *Sequuntur vv.* quod mi, *ab H. oblitt.* c) *Sequitur* darsi, *oblitt.*

---

[1] Canisii „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis" adversus Centuriatores Magdeburgenses liber primus: v. supra p. 436.

[2] Otto Truchsess; v. supra p. 439.

[3] Franciscus Borgias praepositus generalis.

Libenter a scribendo cessabit. Indulgentiam petit. Oeniponte contionatorem aget simulque in scriptionem incumbet, quamquam id difficile ipsi erit.

† Pax Christi nobis aeterna.

Admodum Reuerende Pater.

De libris iam isthuc allatis non repetam. Persisto in eadem sententia, mihi sane gratissimum fore, ut difficile hoc scribendi munus et onus aptiori cuicumque a S. D. N.[1] committatur. Nihil ego pro meis quidem laboribus uel expecto, uel peto aliud, quam ut Jubilaei gratiam[2] pro uitae meae correctione et innouatione per intercessionem T. P. consequi possim.

Nunc solum scribo, ut explicem animum meum in his, quae de me scripsit P. T. ad P. N. Prouintialem. Cum illa mihi legenda dedisset[3], meamque rogasset sententiam, re in Domino considerata, hoc me facturum obtuli, quod innuit P. T. sibi placere, nimirum ut studijs relictis, uel Augustae, uel in[a] Alpibus[4] operarium et contionatorem dei gratia praestem. Aut si studijs erit simul uacandum et contionibus, quod aliquam adferet mihi difficultatem, dixi me hac etiam in parte superioribus meis pariturum, etsi tarde ita conficiam reliqua, ut uereor, si porro edenda plura uidebuntur. Nihil dicam amplius, nisi quod doleam, me sicut alios, in utroque foro, ut sic dicam, non esse uersatum[b], sed aegre posse simul ad Cathedrae Oenipontanae, quam P. Prouintialis mihi deputauit, et inchoatae scriptionis ministerium[c] incumbere. Tentabo tamen libens, confisus obedientiae sanctae uirtute, et in ea spe constitutus, ut aut in scribendo cessandum, aut tarde progrediendum sit. Opto certe illa quae ad messem spiritualem pertinent, praesertim in hac prouintiae nostrae necessitate, positis omnibus procurare, nihilque me ad hoc uel animat, uel impellit magis, quam quod superiorum uoluntati et propensioni uidear magis satisfacere posse. Oret pro me Dominum P. T. cuius de toto libro[d] primo[5] iudicium et correctionem expecto. Augustae pridie S.[e] Pentecostes 1571.

Seruus in Christo[f] et filius,
Petrus Canisius.

† Admodum Reuerendo[g] in Christo patri P. Francisco Borgiae, Praeposito generali Societatis Jesu, Patri nostro. Romae.

P. *Henricus Winsenius* S. J. Monachio 27. Iunii 1571 P. Leonardo Kessel rectori coloniensi *scripsit de Canisio: „Augustae hucusque post congregationem

a) *B perperam:* uel Augustae uelim. b) *B perperam:* non asseueratum. c) *Hoc v. deest in B.* d) *Sequitur* meo, *a C. oblitt.* e) *Hoc deest in B.* f) *Duo vv. sqq. in B desunt.* g) *Hoc v. in B deest.*

---

[1] S. Pio V.; qui Canisium contra Centurias Magdeburgenses scribere iusserat.

[2] Indulgentiam plenariam; cf. supra p. 59.

[3] De variis epistulis ea de re a Borgia ad P. Paulum Hoffaeum provincialem datis v. infra, mon. oen. (16).

[4] Augustae in ecclesia cathedrali (loco P. Gregorii Roseffii) vel Oeniponte in aula Ferdinandi II. archiducis; v. infra, mon. oen. (16).

[5] Librum de S. Ioanne Baptista contra Centuriatores scriptum significat.

prouincialem ibidem factam est moratus ob incommodam qua vtebatur etsi non grauem valde, valetudinem" (ex autogr.; Cod. colon. „Epp. ad Kess. I" f. non sign.). Attamen Canisius, si non saepius, certe sub medium m. Iunium Dilingam ad dies aliquot rediit: v. infra, mon. dil. (10).

Canisio ad hanc epistulam respondit P. Hieronymus Natalis Societatis vicarius generalis 21. Iulii 1571.

1738. P. IOANNES DE POLANCO secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis CANISIO.

Roma 2. Iunii 1571.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 70 f. 174ª. Epistula usus est *Sacchinus*, Can. 278—279.

Mittuntur, quae P. Saa in Canisii librum notavit. Cardinalis Hosius libri laudat doctrinam, perspicuitatem etc.; imprimis veterum doctorum pietatem in eo splendere dicit; ac quod ad dicendi vim politumque sermonis genus attineat, reliquos omnes Canisii libros hoc libro superari ait; maxime autem „Confessio" et Hosio et Polanco placet. Nec quidquam Hosius notavit nisi de aliquibus rebus, ut de locustis, Canisium breviorem esse potuisse. Deliberabitur, num liber pontifici tradendus sit. Borgias, Polanco comite, in Hispaniam et Lusitaniam proficisci debet.

Alla lettera di V. R. di 20. di Aprile fece N. P. G. risposta in genere[1]. Doppo quello, che occorre dir è, che 'l libro di V. R. e stato uisto dall' Illustrissimo Varmiense[2], et anco da parte di N. P. fu dato a ueder al P. D. Emanuel[3], cui obseruationi si mandarà con questa. Ha pur letto con gusto, et deuotione sua quest' opera, et per quel che si intende molto gli piace, et cosi crediamo piacerà agl' altri nostri, quando lo uederanno. Al Cardinale Varmiense andai heri a parlare, accio mi dicesse quel che gli pareua, et se hauea osseruato alcuna cosa mi auisasse, accio anchor noi auisassimo V. R. affirmò non hauer notato cosa alcuna che gli dispiacessi, et laudò grandemente l' opera della dottrina, della perspicuità, della modestia, del giudizio et prudenza, dell' ingegno, et acutezza, et sopra tutto della pietà, laqual dice resplendere in questa opera, come negl' antichi Dottori, Lauda anco molto l' eloquenza, et stilo, che non gli pare altra cosa che habbia uisto di V. R. simile in questa parte, et sopra tutto non finisse di laudar quella confessione di fede, laqual [mi][a] fece leggere, et mi parse anco come a lui non meno pia, che dotta et di molta sostanza[4], et breuità, del tutto sia ringratiato Dio N. Signor a quo omne bonum. Doppo questa diligentia del reueder si considerarà se si ha da dar al Papa, Non lasciarò di dir però, che diceua il Cardinale detto, che in alcune cose poteua esser un poco piu breue V. R. come in quella materia delle locuste[5], ma finalmente

a) *Hoc apographi loco macula atramenti est.*

[1] Die 19. Maii 1571; v. supra p. 442.

[2] A cardinali Stanislao Hosio. Qui 11. Iulii 1571 Canisio de hoc libro scripsit; v. infra, ep. n. 1739. [3] Saa.

[4] Hanc Confessionem v. infra, mon. var. (20).

[5] Centuriatores aliique novatores, ut Melanchthon, Lossius, Strigelius, hoc sibi aliisque persuadere conabantur (quamquam non omnino asseveranter rem profere-

il tutto gli pareua bene, et quantunque N. P. G. se ne parta per Spagna, et Portogallo, mandato dal Papa[1], il qual io accompagnarò, con la gratia del Signor, il P. Natal hauerà buona cura di tutto quello, che resta, et d' auisar V. R. della strada anco N. P. facilmente potrà intendersi con tutte le Prouincie. Di Roma 2. di Giugno 1571.

1739. Cardinalis **STANISLAUS HOSIUS** episcopus princeps varmiensis CANISIO. Sublaco 11. Iulii 1571[2].

Ex apographo eiusdem fere temporis, manu ignota scripto; in margine, eadem manu: „Patri Canisio Societatis Iesu. Sublaci 11 Julij 1571". Cod. „61" bibliothecae universitatis cracoviensis, fasc. IV, f. 4^b^.

P. Lanoii virtus. Canisii liber et Hosio et aliis valde placet. Canisius debet de Maria quoque et Petro scribere; quae ipsis etiam protestantibus proderunt.

— — Nicolaus Lanoius[3] fuit mihi pridem commendatissimus . nam semper hominem propter insignes dotes quibus eum Deus cumulat[a] plurimi feci. Sed habeo tamen quod de illo quaerar, Ex quo tempore uenit Romam semel tantum ad me diuertit nec postea mihi visus est. Alius uero quidam tibi non ignotus cum quo maior mihi familiaritas intercessit per totos tres annos vix unas litteras ad me dedit. qua re potuit alius offendi sed ego tamen aequo tuli animo praecipue cum legissem Joannem Bap. ab illo conscriptum[4]. ex quo cognoui

a) *A libr. corr. ex* commendat; *2 vv. sqq. a libr. in margine addita sunt.*

---

bant): „Ἀκρίδας" sive „locustas" illas, quibus S. Ioannem Baptistam in deserto pro cibo usum esse Matthaeus (3, 4) et Marcus (1, 6) evangelistae testantur, non fuisse notissimum illud insectorum genus, quo vesci et Israelitis per legem mosaicam plane licebat et illarum regionum hominibus pauperibus nunc quoque usitatum est, sed speciem quandam cancrorum maritimorum eamque lege veteri prohibitam; Ioannem igitur in iis edendis „libertate evangelica" usum esse; quae interpretatio commoda erat ad legem ecclesiasticam abstinentiae et rigorem disciplinae monasticae impugnanda. *Canisius* vero rationibus ex Scriptura, libris Patrum, verborum usu petitis (Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Liber primus, Dilingae 1571, f. 55^a^—73^b^) eam falsam esse ostendit; id quod nunc, quod sciam, omnes Scripturae interpretes sentiunt (*I. Knabenbauer* S. J., Commentarius in quatuor S. Evangelia I 1, ed. 2, Parisiis 1903, 128—130).

[1] S. Pius V. ad repellendos et opprimendos Turcas Cypro insula paene potitos christianorum principum foedus stabiliri cupiens, duas instituit legationes, alteram ad Philippum II. et Sebastianum, Hispaniae et Lusitaniae reges, ac deinde ad Carolum IX. Galliae regem, alteram ad Maximilianum II. imperatorem et Sigismundum Augustum Poloniae regem; illam Michaeli Bonello cardinali „Alexandrino", sororis suae nepoti, hanc cardinali Ioanni Francisco Commendono mandavit; utrique comites de Societate adiunxit, Bonello S. Franciscum Borgiam, Commendono P. Franciscum Toletum (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 7, n. 4. *Suau* l. c. 501—502).

[2] Hosius a. 1571 a medio fere m. Iunio ad medium Septembrem animi corporisque recreandorum gratia Sublaci (Subiaco) in monasterio S. Benedicti versabatur (*Eichhorn,* Hosius II 459).

[3] Is m. Maio 1571 a Sociis Germaniae superioris Romam ad praepositum generalem missus erat „procurator"; v. supra p. 440.

[4] Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Librum primum, adversus Centurias Magdeburgenses iussu Pii V. scriptum (sed nondum in lucem emissum); v. supra p. 436—439.

quibus fuerit cogitationibus immersus. quae mentem illius ab omni nostri cura prorsus auocare uidebantur. Quo minus autem ille sibi placet hoc magis multis viris doctis et pijs qui librum hunc legerunt et mihi quoque placet. Absit autem ut supprimatur, opus tam pium quod insignem fructum legentibus adferre potest quin tu potius perge quemadmodum coepisti ac Mariam quoque et Petrum Ioanni adiungito . nam haec non solum a catholicis uerum ab ipsis etiam haereticis absque magno fructu legi non poterunt quae scribuntur a te, cum illis non solum doctrinam ueram et pietatem insignem et quam ego primam orationis virtutem esse iudico magnam perspicuitatem[a] cum non mediocri persuadendi vi coniunctam inesse videamus. Foelix est haec obedientia quae te ad laborem istum suscipiendum compulit. Quod non recusare te poenam[b] scribis alia poena quae tibi pro meritis tuis iniungi possit non video quam ut absoluas praeclaras istas cogitationes tuas et Joanni Mariam atque Petrum addas. uerum ita prior ut Joannes in lucem prodeat. hanc ergo tibi poenam iniungerem . si quid in te potestatis haberem. nunc autem penes quos haec potestas est eos vt id facerent admonui quod etiam fecisse puto. Bene vale . et quae poena decernitur in te eam alacri animo suscipe. — —

1740. P. HIERONYMUS NATALIS Societatis vicarius generalis CANISIO. Roma 12. Iulii 1571.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Al Padre Canisio". Germ. 71 f. 5^b^—6^a^.

Borgias Natalem constituit vicarium; primum tamen provinciales mutavit. Deus pro Natali orandus. Socii operam dederunt, ne Canisii liber recognoscendus traderetur Magistro sacri palatii; qui per annum eum erat secum retenturus. Cum cardinales Hosius et Sirletus etc. librum esse optimum pontifici essent testati, hic eum sine mora vulgari iussit. Aliqua in eo facile poterunt emendari. Locus Cypriani.

Hauendo intesso lla[c] Reuerentia Vestra da partita d' N. Padre è che mi á lasciato qui in loco suo[1]. so che hauera compassione d' me ggia Veccio et molto inferiore á simille carico é pero li prego mabbi tanto piu per raccomandato nell' sui sancti sacrificij et oratione, et il medessimo domando al' padre Teodorico[2]. N. P. auanti d' partirse ha fatto muttatione d' Prouinciali[d] [Prouedendo cioe per la

a) *A libr. corr. ex* iudico perspicuitatem magnam. b) *A libr. corr. ex* recusare poenam te. c) *In ap. ita correctum est ex* della. *Caeterum totum hoc apographum (quod a fratre aliquo laico Societatis, eoque hispano vel lusitano, scriptum esse videtur) valde mendosum est; cuius menda praecipua hic vel corrigentur vel saltem notabuntur.* d) *In ap. sequitur* etc. ut supra. *Quare ea, quae sequuntur, uncis quadratis inclusa, supplevi ex apographis eodem tempore scriptis epistularum a Natale datarum Roma 10. Iulii 1571 ad P. Hoffaeum (usque ad* Sicilia *incl.) et ad P. Vinck (usque ad* Mathei *incl.); quae apographa sunt in Germ. 71 f. 3 4.*

---

[1] *Natalis* 10. Iulii 1571 P. Hoffaeo *scripsit, Franciscum Borgiam praepositum generalem Roma 30. Iunii in Hispaniam profectum (v. supra p. 445[1]), sibi curam Sociorum in Germania, Gallia, Italia degentium demandasse (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 71 f. 4^a^—5^b^); cf. etiam *Sacchinum*, Hist. S. J. III, l. 7, n. 12; l. 8, n. 11; ubi Natalem planis verbis vocat „vicarium generalem" Societatis.

[2] Canisio.

Prouincia Romana vnita con quella di Toscana il Padre Alphonso Ruiz, per Sicilia jl Padre Hieronimo Domenech, per Fiandra il Padre Balduino ab Angelo, per quotesta del Rheno il Dottor hermano Tireo, per la Francia il Padre Emondo hayo et per la Aquitania il padre Claudio Mathei] et ha uoluto che restassero jl Padre Pheo[a], et jl Padre Manggio[b] [1].

Mi era contristato temendo che il libro de V. R. venesi in mano dil Mastro Sacri palatij[2] per esser reuisto dalquale si serebbe cauato con difficolta in longo tempo per molte altre occupationi che ha[3], et forsa non si hauerebbe auuto in manco de vn anno, il che prouidendo noi abbiamo fatto far officij gagliardi[c], in pero che li[d] Reuerendissimi Varmiense, et Sirleto[4] insieme con un gran doctor Spagnolo chiamato Fontiduennas[5] hanno fatto gran testimonio a sua Santita, di auer visto questo libro, et di esser molto buono, et douersi stampare senzza dimora. Il Papa mostrandosi molto fauoreuole et liberale ha detto vogliamo[e] che s' stampe, o in Roma, o altroui senzza [piu uederse dal mastro][f] sacri palatij ne altri, di modo che l' opera sara molto celebre, et cosi piu facilmente poterunt transigi censurae ultimo loco ad uos transmissae[6]. V. Reuerentia facci gratia al Signore dil talento che li ha dato per molto seruirlo. Non habbiamo potuito in sin adesso auere dal Cardinal Sirleto quel loco di Sant Cypriano, Spero che si auera per potersi mandare con l' prima occasione. non occorre altro per questa. *etc.* De Roma 12 de gliuglio .1571.

Natalis eodem illo die 12. Iulii 1571 P. Nicolao Lanoio Germaniae superioris procuratori (v. supra p. 440) reditum paranti dedit *„Memoriale", in quo haec, praeter

a) *Sic; scribendum fuit:* Hoffeo. b) *Sic; scribendum fuit:* Maggio. c) gagliardo *ap.* d) il *ap.* e) vegliamo *ap.* f) *Haec supplevi ex Natalis ad Hoffaeum litteris, quas supra dixi; ubi Natalis eadem de re scribit.*

---

[1] PP. Paulus Hoffaeus et Laurentius Magius, praepositi provinciales Germaniae superioris et Austriae.

[2] P. Thomas Manrique (Marriques) O. Pr. a. 1565—1573 id officium administrabat (*Iac. Quétif* et *Iac. Échard,* O. Pr., Scriptores Ordinis Praedicatorum II, Lutetiae Parisiorum 1721, XXI).

[3] Concilium Lateranense V. in sessione X., 4. Maii 1515 habita, prohibuit, ne libri excuderentur, nisi primum „examinati" et „approbati" essent; et Romae per pontificis vicarium et magistrum sacri palatii id praestari iussit (*Harduinus,* Acta Conciliorum IX 1779—1781). Ad reliqua autem magistri illius officia, quae ad contiones coram pontifice habendas, consilia theologica danda etc. spectabant, Pius V. bulla Romae 29. Augusti 1570 data novum addidit: In basilica S. Petri „praebendam theologalem" instituit eamque, maxime doctrinae S. Thomae Aquinatis tradendae gratia, officio magistri sacri palatii coniunxit (*Bullarium* Romanum VII 841—845).

[4] Cardinales Stanislaus Hosius et Guilielmus Sirletus. Epistulas ea de re ab Hosio ad Pium V. et ad cardinalem Truchsess datas v. infra, mon. litt. (55).

[5] Petrus de Fuentidueña sive Fontidonius († 1579) Canisium noverat Tridenti, ubi sub Pio IV. cum Petro Gonzalez de Mendoza episcopo salmanticensi concilio interfuerat; postea canonicus salmanticensis et archidiaconus albensis (Elvas, Lusitaniae urbs) fuit (*Hurter,* Nomenclator III[3] 99; cf. etiam *Can.* IV 337).

[6] Vide supra p. 444.

multa alia, ei mandantur: „Al Padre Maestro Canisio li dirà la sodisfattione che si tiene grande del suo libro, et speranza delli altri; et lo salutarà strettamente de mia parte" (ex commentario, a P. Didaco Jimenez scripto; G. C. 67 f. 249).

1741. P. HIERONYMUS NATALIS vicarius generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 21. Iulii 1571.

Ex apographis eodem tempore scriptis litterarum Natalis et „Postscripti" earum; in margine, eadem manu: „Padre Canisio" et „Agiunta a quella del padre Canisio". Germ. 71 f. 4b—5a 11b.

Laudat Canisii oboedientiam. In praesens satis erit, si Canisius contionabitur et libro de S. Ioanne edendo reliquisque duobus emendandis operam dabit, eamque labore valde moderato. De cursu philosophico et paedagogio Ingolstadii per Socios curandis quid sentiat, Romam scribet, postquam Sociorum sententias intellexerit.

La settimana passata scrisi[a] a la Reuerentia V. ancor che breuemente per penuria di tempo etc. in questa diro quelo che mi occorre circa la sua scrita nela viglilia di pentecoste[1]. Et quanto al esser grauato la Reuerentia V. et non scriuer piu per adeso ci pare che attenda ala editione del libro de santo Juanne, et ale emendatione deli altri duo[2], tanto piu hauendo pigliato[b] l' asumtto de predicare al Serenissimo principe[3] dil che molto mi son ralegrato nel Signore vedendo il buon animo con che la Reuerentia V. s' é offerta et ha pigliato questa impresa, et gia se sa la sua santa preparatione de animo et obedientia con laquale offerice di far luno é laltro in sieme cioe scribere et predicare, ma uogliamo che il padre canisio per lungui tempi [resti][c] [?] sano acio meglio s' afatiche con la diuina gratia nel seruitio del Signore. Si che per adesso bastara attendere al ministerio Euangelico, et ala edittion di quelli libri; Et ancora in questo riceuero molto gran contenteza, et consolatione, intendendo che V. reuerentia si tempera molto nelle sue fatiche[d], et cosi si lo raccomando quanto posso . poi che si trauaglia piu come V. Reuerentia ben sa in lungo tempo pian piano che in breue molto in freta. Nel resto mi remeto a quello che il Padre Prouincial dira a V. Reuerentia[4] il quale sempre procura di consolarla in il Signore. Il Padre Lanoi partì ali 12. di questo et da lui intendera .V. Reuerentia le altre cose particolare di Roma. Non altro per questa. il Signor sia con noi *etc.* Di Roma . li 21 de Luglio 1571.

Circa il negocio della Academia de Jngolstadio[5] non trouo che V. Reuerentia abbia scritto il suo parere a N. P.[6] et primo potra

a) *De huius apographi mendis idem dicendum est, quod dictum est supra p. 446 c.* b) *In ap. sequitur* auendo, *oblitt.* c) *Hoc vel simile v. a libr. omissum esse omnino videtur.* d) fatichi *ap.*

[1] Vide supra p. 443.

[2] Libros de B. Maria Virgine et de S. Petro significat, quos Canisius contra Centuriatores parabat; v. supra p. 438.

[3] Ferdinando II. archiduci.

[4] Vide infra, mon. oen. (17), litt. (56).

[5] Vide quae de hoc negotio sub ipsas has litteras dicentur.

[6] Francisco Borgiae praeposito generali.

ragionar di quello col Padre Lanoy passando, et aspetar che il Padre Theodorico [1] et il Padre Pisa li mandino le sue sententie con le copie dela Resolutione del Senato aulico et de l' emendatione che sopra di quella fece nostro padre Generale le quale io ho mandato à detto Padre [2] et visto tuto V. Reuerentia col parer loro me mandara insieme il suo et dil Padre Lanoy, quel' che si ha de uedere principalmente è suponendo le emendatione di N. P. Generale s' occorre altra cosa circa quella risolutione etc.

Harum litterarum mentionem fecit P. *Nicolaus Lanoius* S. J., cum Augusta 30. Augusti 1571 Natali *scriberet: „Nella lettera che l' altra volta scrisse la R. V. al P. Canisio sopra di l' assunto della faculta delle Arti et del Pedagogio in Jngolstat, si faceua mentione che Lanoyo anchor dicessi con li altri il suo parere" etc. (ex autographo; G. Ep. coll. I f. 220ª). Negotium autem illud „facultatis artium et paedagogii" sive philosophiae scholastico modo per „cursum" quendam 2—3 annorum et grammaticae, litterarum humaniorum, rhetoricae in paedagogio sive gymnasio, quod nunc vocamus, tradendarum sic habebat: Quia superioribus annis multi harum disciplinarum studiosi ob „confusam studendi rationem" (cf. *Can.* V 715 723) aliasque rationes in litteris et pietate parum profecerant, et quia cum Sociis, qui in universitate docebant, reliqui professores saepe discordabant, Albertus V. dux a. 1570, expertus, Bavariam — ita ipse in litteris a. 1571 ad Borgiam praepositum generalem datis affirmat — „restitutae avitae pietatis magnam partem Societati debere", et existimans, academiae ingolstadiensi „optime consultum" fore, „si juventus morum ac pietatis Magistros eos simul haberet, quos eruditionis ac Doctrinae Patronos tam utiles esset experta", per Simonem Thaddaeum Eck cancellarium suum et Martinum Eisengrein vicecancellarium universitatis (qui ducis consilium valde probabant) cum Sociis agere coepit, „ut Paedagogii Academici, ac Philosophici cursus curam et solicitudinem in sese reciperent" (*Mederer* l. c. IV 324—325). Qua de re *Borgias* Paulo Hoffaeo provinciali Roma 31. Septembris 1570 *scripsit: „S' é uista la richiesta fatta per il signor Cancelario et il signor Eisengrenio de parte dell' Illustrissimo duca, sopra il pigliar l' assumpto dela facolta della philosofia, et lettere di humanità"; quae Socii usque adhuc libere, non „per obligo" tradebant; permittitur igitur Hoffaeo, ut proximo anno rei periculum faciat, ita tamen, ut et Sociis et externis sua constet libertas; deinde, si rem cum aliorum emolumento et sine magno sodalium detrimento fieri posse visum erit, de „perpetuo assumpto" agi poterit. Et in eandem fere sententiam Borgias Hoffaeo iterum *scripsit 25. Novembris 1570 (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 70 f. 123ᵇ 136). Itaque, cum inter Eisengreinium, cui dux 20. Octobris 1570 supremam universitatis curam cum nomine „inspectoris" vel „patroni" dederat (*Pfleger*, Eisengr. 86. *Mederer* l. c. II 328 331), Eckium, Hoffaeum, professores externos (quibus ducis consilium valde displicebat) multa consilia collata essent, Monachii 30. Ianuarii 1571 „ad mandatum" ducis ab Erasmo Vendio sive Vendt uno ex praecipuis ducis consiliariis, viro valde religioso et litterarum amantissimo (*K. v. Reinhardstöttner* l. c. [v. supra p. 99] IV 57 62—64 138), datus est senatus aulici „recessus" sive „resolutio" germanica, qua, quid iuris, quid officii ea in re rectori universitatis, senatui, Societati, professoribus reliquis, studiosis esset, accurate definiebatur (exstat apud *Mederer* l. c. IV 326—333; cf. etiam infra, ante ep. n. 1744). Quam „resolutionem" ab Hoffaeo Romam missam ibique à Socio aliquo latine redditam et numeris distinctam cum *Franciscus Borgias* praepositus generalis legisset, Roma 7. Aprilis 1571 ad Hoffaeum *litteras misit, quibus eum, quae in illa immutanda esse censeret, singulatim docebat; haec, quia com-

---

[1] Theodoricus Canisius.

[2] Theodorico; id ex *Natalis* *litteris 21. Iulii 1571 ad P. Alphonsum Pisanum datis intellegitur (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 71 f. 11ᵇ).

modius paulo infra (ante ep. n. 1744) ponentur, hic omitto; epistulam *Borgias* sic terminavit: „Tutte queste cose sarà ben che V. R. le mostri alli Padri Petro et Theodorico Canisio, et che oltra di loro intenda il parer del P. Lanoy, et degli altri suoi consultori" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 166).

Lanoius, quid hac de re cum Canisio contulerit, in litteris ad Natalem datis, quas supra memoravi, his verbis declarat: „Jl .P. Canisio mi ha mostrato et letto obiter, la lettera la quale nel nome del Signor Duca fu mandata al P. nostro [1], et la censura di sua Paternita [a] circa di quella, et oltra di questo habbiamo noi duoi notato et mutato alchuni punti et cose, in quella censura per ridure tutto il negotio a certi terminj vn puocco piu conuenientj a l' una et a l' altra parte. Diffare et totalmente leuare il disegno del l' assumto (come forsi alchuni giudicano che si dobberia fare) non pare che adesso si possa fare senza grande turbatione del Duca et delli Signori etc. Pure essendo anchora la Compagnia libera [b] et in probatione di quel peso insin' al mese di Marzo (come io intendo) bisogna che si tenga forte per retenere la sua libertà religiosa muniendosi anchora contra le calumnie che nel futuro se li potrianno intentare li aemulatorj, come verbi gratia, doue si dice nella lettera ducale che li nostri professori siano huomini graui [2] etc. vbi fortasse respicitur ad barbam et reliquum hominem exteriorem potius quam ad interiorem etc. sed de his et alijs P. Canisius (et reliqui doctores) ad cuius censuram me remitto."

Canisius Natali respondit 1. Septembris 1571.

1742. CANISIUS **FERDINANDO II.** Austriae archiduci, Suebiae principi, comiti tirolensi etc. Oeniponte 1. Augusti 1571.

Ex editione principe (1) operis, quod inscribitur: „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Liber primus: In quo de sanctissimi praecursoris Domini Ioannis Baptistae historia euangelica, cum aduersus alios huius temporis sectarios, tum contra ... Centuriatores pertractatur. Authore D. *Petro Canisio* Societatis Iesu Theologo nunc primum editus", Dilingae 1571, f. a 2^a—b 4^b. Eaedem litterae, paululum tamen emendatae, in eiusdem operis editione secunda (2) exstant (Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Liber primus: ... ab Authore D. *Petro Canisio* ... nunc primum recognitus et auctus, Dilingae 1572, f. a 2^a—b 2^a). Quae deinde a Canisio locis haud paucis immutatae in editione tertia (3) (Commentariorum de Verbi Dei corruptelis, Tomi duo. Prior de ... Ioanne Baptista ... disserit ... D. *Petro Canisio* Societatis Iesu Theologo, tum Authore, tum Recognitore, Ingolstadii 1583, f. a 2^a—a 4^b) positae et in quarta (4) (Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Tomi duo ..., Lugduni 1584, f. * 2^a—* 3^b) repetitae sunt.

Nihil fere magis est nocivum quam sacrarum Scripturarum prava interpretatio. Ita Novum Testamentum depravarunt Centuriatores, suam, non maiorum sententiam secuti. Id quod Canisius ex Sancti Ioannis Baptistae historia evangelica illustrat, aliorum quoque haereticorum habens rationem. Ferdinandi I. imperatoris, et religione et prudentia et morum honestate insignis, imaginem plane veram Ferdinandus archidux refert. Consiliarii quoque eius excellunt fidei constantia. Optime Ferdinandus et errantes ad ecclesiam reducere studet, et fideles in officio retinet.

a) *Ita Lan. ipse correxit ex* la sua censura. b) *Hoc v. a Lan. supra versum scriptum est.*

---

[1] Recessum vel „resolutionem", quam modo dixi, a Lanoio significari cognoscitur ex verbis, quae paulo infra sequuntur; v. adn. 2.

[2] *Recessus* sic habet: „Daneben sy die Vätter Vleiß thuen sollen, damit sy den Cursum mit ansechlichen geschickhten Leuten, sovil jederzeit müglich sein wirdet, versehen, die tauglichen und angenehmen Professores nit zu baldt verkehren oder ändern" etc. (*Mederer* l. c. IV 330—331). Aliqui ex Societatis magistris ingolstadiensibus iuvenes (imberbes?) erant; velut Carolus Ursinus (cf. *Can.* V 306[7]) philosophiae professor.

SERENISSIMO | ET ILLVSTRISS. PRIN-|CIPI AC DOMINO, D. FERDINAN-|DO Austriae Archiduci, Sueuiae Prin-|cipi, Burgauiae Marchioni, Tyrolis | et Habspurgi Comiti etc. patro-|no ampliss. benignissimoque | Petrus Canisius | Theologus | S. P. D.

QVEMADMODVM in rebus humanis nihil est, FERDINANDE Princeps Illustrissime, verbo dei secundum Catholicae fidei regulam atque interpretationem intellecto, et ad verae pietatis studium accommodato praestantius, bonorumque animis iucundius, et magis Ecclesiae salutare: ex hoc enim diuino semine in hominum animos[a] insperso laetissima virtutum omnium seges exoritur, et fructus vberrimi sane proferuntur[1]: ita vicissim nihil fere comperias, quod eodem verbo Dei perperam accepto, et ad impuros animi motus explendos detorto perniciosius, ad sanctissimaeque religionis disciplinam labefactandam ac dissoluendam opportunius, ad tetras denique impiarum opinionum pestes in Rempub. Christianam importandas vehementius esse possit. Ego vero cum ipse mecum diligentius cogitarem, quanta esset, his praesertim temporibus, multorum in sacris literis peruerse tractandis atque corrumpendis vel licentia, vel insania, et quanti hinc malorum fluctus ac tempestates Christianum orbem obruerent, totamque Christi Ecclesiam ex omni parte concussam exagitarent, operae precium me facturum putaui, si omne meum studium eo potissimum conferrem, vt multiplices verbi Dei corruptelas, quae hac aetate nostra quam latissime patent, inuestigarem, et quantum quidem per occupationes liceret, literis consignatas in lucem aspectumque proferrem. Quam ad rem inprimis me permouerunt vt noui, sic petulantes plane scriptores ij, qui ab historia illa sua Ecclesiastica per Centurias edita id nominis, vt Centuriatores dicerentur, vulgo sunt consecuti. Etenim in horum voluminibus, quae illi sane multa et ingentia conscripserunt, non pauca videre licet, quae ob insignes locorum noui testamenti et historiae Euangelicae deprauationes, partim iustam indignationem, partim vero commiserationem pijs omnibus non mediocrem merito adferant. Quis enim de Christiana rep. bene sentiens, aequo animo ferre possit, audacissimos homines Dei verbum sic interpretari, vt omni antiquitate contempta, et communi doctorum iudicio saepe repudiato, veritatem Euangelicam, qua nihil nobis antiquius esse debebat, ad sectas nouas contra veteris Ecclesiae doctrinam corroborandas, et ad praua dogmatum instituta confirmanda, omni abiecto pudore rapiant, malitioseque conuertant? Quem autem non misereat, tam multos, praesertim rudiores, ex istorum authorum impuris lacunis aquas minime salutares haurire, et pro antidoto exitiale venenum bibere: neque solum horas bonas in huiusmodi Centurijs malis euoluendis perdere, verum etiam Christianae pietatis et fidei magnum

a) animis *3 4*.

[1] Cf. Mt 13, 3—23; Mc 4, 3—21; Lc 8, 5—15.

facere detrimentum? Iam vero quoniam Centuriarum libri syluam et materiam confutandi amplissimam continent, et ex ijs infinitae propemodum corruptelae possunt ostendi[a], satis nobis in praesentia fore videbatur, si maxime honoratas Euangelij personas, de quibus tractatio institueretur nobis proponeremus, quasque ab istorum iniurijs, quantum in nobis esset, diuina ope confisi, vindicare conaremur[b]. Inter has vero primum Ioanni Baptistae locum tribuimus, de quo tam multa et admiranda nobis Euangelij scriptores tradiderunt, quemque Christus ipse caeteris mortalibus illustri praedicatione longe anteposuit[1]. Eius autem non solum eximiam vitae innocentiam et sanctitatem ab istis maleuole oppugnatam defendimus, sed et caetera quae de illo in sacris literis perscripta, ab istis vero insigniter deprauata sunt ex Patrum magis quam nostra sententia, voluimus interpretari. Neque enim nos fugit quam praeclare dixerit, suoque exemplo Christianos omnes admonuerit Basilius vere magnus, cum ad Antiochenam Ecclesiam ita scripsit: *Πίστιν δὲ ἡμεῖς οὔτε παρ᾽ ἄλλων γραφομένην ἡμῖν νεωτέραν παραδεχόμεθα, οὔτε αὐτοὶ τὰ τῆς ἡμετέρας διανοίας γεννήματα παραδιδόναι τολμῶμεν, ἵνα μὴ ἀνθρώπινα λογίζωνται τὰ τῆς εὐσεβείας ῥήματα, ἀλλ᾽ ἅπερ παρὰ τῶν ἁγίων πατρῶν δεδιδάγμεθα. ταῦτα τοῖς ἐρωτῶσιν ἡμᾶς διαγγέλλομεν*[2]. Hoc est: Nos vero fidem neque ab alijs scriptam, nobis nouitiam admittimus, neque ipsi mentis nostrae germina siue cogitationes tradere audemus, vt verba religionis[c] humana commenta esse non existimentur: verum quae a sanctis Patribus edocti sumus, ea interrogantibus nos annunciamus. Etsi vero cum primum huic operi manus admouerem, plane constitutum habebam, grauiores duntaxat Centuriatorum errores indicare; tamen in progressu non potui non mutare consilium, propterea quod re ipsa conperirem, plaeraque ab illis adferri[d], quae[e] cum multis[f] essent communia, quaeque ab alijs sectarum magistris male accepta ipsi peius imitarentur. Quare huc etiam deducti sumus, vt ad scriptores alios nouos, qui Catholicam doctrinam multis modis oppugnant, et aeque sicut[g] Centuriatores, spreto Ecclesiae iudicio, verbi diuini et Euangelij nomine sibi maximopere[h] blandiuntur, subinde digrederemur. Horum ego sententias inter se comparatas, saepenumero diuersas, nonnunquam plane contrarias, de Ioanne autem nostro mira quaedam et inaudita[i] effutientes, et[k] historiam demum[l]

a) proferri *3 4*. b) videbatur fore, si ad maxime honoratas Euangelij personas nos conuerteremus, easque diuina ope confisi vindicandas nobis proponeremus *3 4*. c) religonis *1*. d) quod eos re ipsa comperirem, plaeraque adferre *2 3 4*. e) quae illis *2*; quae ipsis *3 4*. f) *In 3 4 addita sunt vv.:* aeque coecutientibus. g) et perinde ac *3 4*. h) tantopere *3 4*. i) *In 3 4 addita sunt vv.:* sed et ridicula prorsus commenta et sensa. k) nec minus *3 4*. l) *Hoc v. non est in 3 4.*

[1] „Amen, dico vobis: non surrexit inter natos mulierum maior Ioanne Baptista“: Mt 11, 11.

[2] Ep. 140 (alias 60) n. 2. In editione a monachis O. S. B. maurinis facta eadem sunt verba, praeterquam quod pro *λογίζωνται* positum est *ποιήσωμεν*, et pro *πατρῶν* scriptum est *Πατέρων*; ad *ποιήσωμεν* autem editor maurinus haec adnotat: „Ita septem mss; unde miror legi in editis *λογίζωνται*“ (*Migne*, P. gr. XXXII 588).

Euangelicam tot modis deprauantes inueni, vt eas quidem stultitias non potuerim non breuiter annotare, et adhibita quadam censura lectori proponere, vt ita demum possent omnes de istorum malis artibus et corruptelis Euangelicis certius iudicare[a]. Quamobrem factus est hic liber aliquanto maior, quam fore initio putabamus, propterea quod praeter excerptas varijs e scriptoribus nouis corruptelas, quae praetereundae non videbantur, argumenti propositi occasio huc nos inuitaret, quasique pertraheret, vt identidem loca e sacris literis cognata intersereremus, et his graues nouatorum errores ac foedas deprauationes aliqua ex parte coargueremus. Fateor equidem in hoc tam lato argumenti genere, quod nescio an quisquam antea scribendo sit persequutus, nonnulla contractius, alia copiosius a nobis explicata videri posse: sed quoniam de corruptelis verbi Dei, et non de Ioanne tantum nobis propositum erat scribere, haudquaquam ab instituto nostro alienum putauimus, si rem varijs e scripturarum testimonijs auctiorem redderemus, et prout sese daret occasio, de corruptelis incidentibus iam breuius, iam fusius dissereremus. Tanto autem minus operae huius nos poenitet, quod speremus aliquem vsum et fructum inde[b] consecuturum, partim ad purum putum Dei verbum[c] rectius accipiendum et meliore fide tractandum in Ecclesia, partim ad sathanicas istorum technas accuratius deuitandas et fortius debellandas, qui pro diuinis eloquijs suas ipsorum cogitationes atque[d] somnia passim venditant imperitis. Si enim antehac vnquam, nunc vel maxime videmus effectum, quod Apostolus Paulus in haec ipsa procul dubio tempora prospiciens, haud sine prophetico spiritu, futurum ita praedixit: ERIT tempus, cum sanam doctrinam non sustinebunt: et a veritate quidem auditum auertent, ad fabulas autem conuertentur[1]. Nam vere fabulosum[e] ac friuolum habendum est, quicquid vafri homines veterisque pietatis hostes ad corrumpendam diuinae veritatis synceritatem admiscent, quicquid pro suo priuato sensu, ad communem Ecclesiae sensum et consensum eludendum excogitant, quicquid nouorum falsorumque dogmatum inuehunt ac praetextu verbi commendant atque defendunt. Vt hinc merito illis queat opponi[f], quod olim Propheta dixit regius: Narrauerunt mihi iniqui fabulationes, sed non vt lex tua. Et illud: Tempus faciendi Domine; dissipauerunt legem tuam, quodque in eodem psalmo idem ille canit: Respondebo exprobrantibus mihi verbum[2]. Verum[g] paulo

a) censura commonere Lectorem, ne malis istorum artibus et corruptelis Euangelicis sibi patiatur illudi *3 4*. b) poenitet, quanto magis confidimus vsum inde et fructum aliquem *3 4*. c) verbi *1*. d) cogitationes meraque *3 4*. e) *In 3 4 sequitur* commentitium. f) dogmatum verbi Diuini praetextu et tegmine commendatum, iudici populo dictitant, scriptitant et inculcant. Vt hinc merito illis Orthodoxus opponat *3 4*. g) *Quinque vv. sqq. non sunt in 3 4.*

---

[1] 2 Tim 4, 3 4.

[2] Ps 118, 85 126 42. Recte *Canisius* postea pro verbis „Propheta regius" posuit „Orthodoxus" (v. supra, adn. f); neque enim huic psalmo nomen Davidis

post Lectorem pluribus admonebimus, quousque istorum progressa sit impietas, qui ex Dei verbo, non suum modo, sed et, si libere dicendum est, Sathanae verbum efficere non reformidant[a].

Ego vero has operis nostri primitias, qualescunque demum illae iudicabuntur, nulli sane libentius, quam tibi, Serenissime Princeps, offerendas dedicandasque putaui: teque etiam atque etiam rogo, vt me Catholicis, hoc est, legittimis[b] armis cum coniuratis Catholicorum hostibus depugnante, non modo spectator intentus, sed fidus etiam patronus adesse non graueris. Tantum enim est nomen tuum, tantaque authoritas, vt quod patrocinio tuo commendatum est, aduersus aemulorum latratus et insultus sese facile tueatur. Nam praeter[c] ingenij tui vim ac praestantiam singularem, quam[c] in administratione Reip. non obscure demonstras, et praeter heroicam animi fortitudinem, qua res et labentes erigis, et arduas difficilesque moderaris[d], eo generis etiam et natalium splendore cohonestatus es[e], vt[f] [1] nobiliores et illustriores in imperio[g] Principes nullos habeamus. Noti sunt aui, noti proaui tui ex Austriaca stirpe progeniti, quos partim Catholica religio, partim probata vitae morumque integritas, partim bellica virtus[h] in tantum culmen euexit, vt permagnam Europae partem sibi subiecerint, et aliquot iam seculis sacrum Rom. Imperium summa cum laude gubernarint. Nihil dicam de optimo et aequissimo laudatissimoque Principe et Imperatore D. FERDINANDO patre tuo[i], cuius mortem velut communi parente orbata Germania luxit atque[k] deplorauit[2]. Ac fuit ille quidem felix, si hoc nomen mortalibus vere potest contingere, felix inquam, non a subiugatis hostibus, quos etiam tyranni ferocissimi saepenumero sibi subiecerunt[l]: non a reportatis amplis spolijs, quae cupidissimos et rapacissimos homines delectare quidem possunt, explere autem et satiare nullo modo: sed a vera et orthodoxa religione, quae ad bene beateque viuendum inprimis pertinet, semper integre conseruata, et ab ea prudentia, qua difficillimum ruentis imperij statum mirifice sustentauit, et ob vitae synceritatem, quam et optimus Rex, et clarissimus Imperator ita perpetuo praestitit, vt non solum apud vicinos, quibus maximae fuit venerationi, sed etiam apud exteros et immanes Turcas laudem et gloriam sibi maximam conciliarit. Huius tu nomen auspicatissime nobis refers, et

a) reformidant, sequens mox ad Lectorem praemonitio demonstrabit *3*. b) legitimis *4*. c) *Hoc v. non est in 3 4.* d) obscure cunctis ostendis, et animi heroica fortitudine res labentes erigis. et arduas pace belloque moderaris *3 4*. e) *Hoc v. non est in 3 4.* f) *Vide infra, adn. 1.* g) Germania *3 4*. h) *In 3 4 addita sunt vv.:* et singularis in imperando dexteritas. i) gubernarint. His heroibus adiungi meretur, quem honoris gratia nomino, aequissimus laudatissimusque Rex et Imperator D. FERDINANDVS, parens tuus *3 4*. k) ac merito *3 4*. l) subegerunt *3 4*.

---

inscriptum est, neque in versione LXX, neque in vulgata, neque in Masorah; nec, quis eum composuerit, aliunde cognosci potest.

[1] Canisius in posterioribus editionibus (1572, 1583, 1584) haec verba inseruit: „praeter te fratresque tuos". Ferdinandi fratres erant Maximilianus II. imperator et Carolus archidux idemque Stiriae, Carinthiae, Carniolae etc. princeps.

[2] Ferdinandus I. imperator 25. Iulii 1564 mortuus est.

virtutes partim aemularis strenue, partim ad viuum quodammodo exprimis, si praesertim quotidianam in te sobrietatem, si clementiam singularem et incensum auitae religionis studium consideremus. Quibus sane rebus id consequeris, vt magni paruique te suspiciant, tantumque tibi authoritatis deferant, quantum boni omnes in summo Principe venerantur atque colunt. His accedit iudicij solertia, quam cum in te saepe alias, tum vero maxime, quo tempore serenissimo patri tuo tibique a sacris concionibus essem[1], facile animaduerti. Adeo dextere ac perite inter casta et impura, inter orthodoxa et adulterina dogmata potes discernere atque diiudicare. Nam et spiritualis vnctio, quae Catholicum pectus de omnibus creditu necessarijs haud difficulter docet[2], abunde suppetit tibi, qui veteris religionis es tenacissimus custos. Tu vero ipse[a] nihil habes antiquius, quam matri venerandae Ecclesiae, non solum de scripturis diuinis testanti, sed etiam genuinum earum sensum interpretanti credere[b], eiusque decretis et authoritati obtemperare. Siquidem ex rege sapientissimo Salomone praeclare didicisti, ad filiorum Dei officium vel maxime pertinere, vt non modo patris aeterni disciplinam obseruent, verum etiam Ecclesiae matris legem non deserant, et[c] a muliere aliena[3] improbaque pellice, quae typum haereseos gerit fucoque meretricio[d] multis imponit, magnopere sibi caueant prospiciantque[4]. Proinde nulla in parte Catholici dogmatis claudicas[5], sed quod optimi Principis proprium esse debet, integram verae fidei et Ecclesiasticae traditionis regulam inuiolate custodis, neque tibi quicquam cum Ecclesiae desertoribus negotij esse potest. Pridem enim intelligis, quantum detrimenti atque periculi Resp. capiat, vbi libera nouae impietati sunt diuersoria: recteque iudicas, a tuis[e] prouincijs, quae Catholicum nomen profitentur hactenus, alienum prorsus esse oportere, vt[f] cum suo Principe in religione[g] discrepent, et in varias de fide opiniones atque sententias distractae diuulsaeque, grauissimis, vt fit alibi, seditionibus diuexentur[h] [6]. Praetereo insignem grauitatem et raram sapientiam paremque

a) custos. Vnde *3 4*. b) fidem habere *3 4*. c) *In 3 4 sequitur* idcirco. d) meritricio *1*. e) custodis, maiorum sacra instituta sedulo defendis, a religionis nouandae studio et consuetudine semper abhorres. Iampridem enim intelligis, quantum inter veterem et nouam fidem intersit, et quam dispares fructus ab vtraque, vt ita dicam, arbore colligantur. Tum praeclare iudicas, tuis *3 4*. f) hactenus, vt indecorum, ita et perniciosum fore, si *3 4*. g) in Orthodoxa doctrina *3 4*. h) vt alibi passim euenit, seditionibus exagitentur *2*; opiniones sententiasque distractae, id quod libet, in sacris quoque sibi licere arbitrentur *3 4*.

---

[1] Canisius Vindobonae Ferdinandi I. Romanorum regis contionatorem egit a. 1553—1555; Pragae coram Ferdinando II. archiduce (qui loco Maximiliani fratris Bohemiae regnum administrabat) a. 1555 et 1556 compluries orationes sacras habuit (*Wolfsgruber* l. c. [v. supra p. 16[2]] 69 605. *Can.* I 438 548 613 747 768).

[2] Cf. 1 Io 2, 20; 2 Cor 1, 21.

[3] Prv 1, 8; 2, 16. [4] Cf. Prv 7, 4—27.

[5] 3 Rg 18, 21. Ps 17, 46. Hebr 12, 13.

[6] Canisius his verbis subobscure terras significat, quibus Maximilianus et Carolus, Ferdinandi fratres, imperabant: Bohemiam, Austriam inferiorem (infra et supra Anisum), Stiriam, Carinthiam etc.; v. supra p. 223[1] 238 367.

in religione Catholica propugnanda constantiam illorum, quos multis tu populis gubernatores, consiliarios ac praesides lectissimos praefecisti[1]. Taceo, quam crebro diligenterque cures, vt in viam redeant, mentemque saniorem induant[a], quos nouandae religionis insana libido velut ex curriculo recto detorsit, ac fermentum istud deprauatae doctrinae[2] in morbum lethalem coniecit, vt nisi illi vi quadam in officio contineantur, neque suae saluti, nec Reip. tranquillitati consulere, sed velut morbidae oues vicinum etiam pecus contagione sua inficere, sanisque adhuc membris praesentem luem affricare posse videantur. Ac pluribus quidem ego virtutes tuas, Ornatissime Princeps, possem commemorare, cum[b] vitae tuae rationes non solum Oeniponti, quod oppidum Tyrolensis ditionis tuae caput est, verum etiam in vrbe Pragensi, vbi cum totius regni Boëmici potestate multis annis laudabiliter praefuisti[3], probe cognitas habeam[c] et exploratas. Verum et[d] ego, vt ipse nosti, ab adulandi vitio sum alienus, et praesens locus non permittit in tuis me laudibus longius euagari[e], quae alium profecto et eloquentiorem et vacuum magis encomiasten requirunt. Quod superest hanc exiguam nominis IESV Societatem, quam beneuole fuisti semper complexus, in tuam fidem reuerenter committo, simulque Deum[f] Opt. Max. ex animo precor, tanti vt patroni studia pro religione et Reip. vtilitate suscepta ad sui sancti nominis gloriam[4] bene fortunet, eumque nobis et Ecclesiae Catholicae sospitem diu conseruet. Oeniponti[g], Calendis Augusti, Anno a salutifero partu quingentesimo septuagesimo primo supra millesimum.

Laudes, quibus Canisius Ferdinandi archiducis pietatem extollit, inanes non erant. Constat enim multis argumentis, non solum ipsum Ferdinandum ex animo catholicum fuisse, sed etiam eundem serio contendisse, ut omnes imperio suo subiecti vere essent catholici (v. *Hirn*, Ferd. II. I 158—278). Exempla addam aliquot: P. *Paulus Hoffaeus* S. J. Oeniponte 23. Maii 1569 Francisco Borgiae praeposito generali *scripsit: „Mitto catalogum eorum qui flagitant Romae inscribi in societatem Rosarij apud Mineruam.“[5] Cui *Borgias* Roma 16. Iunii 1569 *rescripsit: „Si è dato ordine si scriuano nela compagnia del Rosario quelli che V. R. mandò cui numero tanto copioso ci da edificatione.“ Et cum Hoffaeus similes catalogos Oeniponte 12. Septembris et 4. Octobris misisset (quartum catalogum 11. Decembris misit), *Borgias* Roma 28. Decembris 1569 ei *scripsit: „Si è riceuuto il catalogo di quelli che desiderano scriuersi nella Compagnia del rosario, et s' è dato ordine siano scritti, et la loro deuotione ci edifica molto, et spetialmente quella del serenissimo Arciduca.“ De eodem archiduce *Hoffaeus* Monachio 14. Februarii 1571 Borgiae *scripsit: „Ob

a) suscipiant *2 3 4*. b) *In 3 4 sequuntur vv.:* plerique vna mecum. c) habeant *3 4*. d) *Hoc v. non est in 3 4*. e) laudibus prolixiorem esse *2 3 4*. f) a Deo *3 4*. g) *Quae sequuntur, in 3 4 non sunt.*

---

[1] In Austriae superioris „regimine“ et „camera“, quae Oeniponte erant, viri erant valde probi et catholici; ut Georgius ab Helfenstein regiminis praefectus, Sebastianus Zott eiusdem consiliarius, Christophorus Klöckhler eiusdem cancellarius etc. (*Can.* III 165[2] 169—170 339 354 700; IV 310 580; V 45 788 etc.).

[2] Cf. Mt 16, 6 11; 1 Cor 5, 7 8 etc.

[3] Vide supra p. 455[1]. [4] Ps 78, 9.

[5] Templum et monasterium significat „Sanctae Mariae supra Minervam“, quod est Patrum Praedicatorum.

infausta et periculosa tempora pulcherrimum edictum fecit Archidux etsi satis Episcopale, in quo vetat non solum peccata, sed etiam omnes ritus Bachicos, choreas etiam in nuptijs: instituit hebdomadarias processiones, hortatur ad poenitentiam, Missam quotidianam, preces et nescio quae alia" (ex Hoffaei autographis, quae sunt in G. Ep. X f. 115[a] 122[a] 123[a] 123[b] et in G. Ep. coll. I f. 282[a], et ex epistularum Borgiae apographis eodem fere tempore scriptis in Germ. 67 f. 268[a] et Germ. 70 f. 23[a]). *Reinerus Fabricius* S. J. in *Litteris annuis provinciae Germaniae Superioris Ingolstadio 26. Septembris 1571 datis de rebus oenipontanis haec, praeter alia, narrat: „Jubilaeum bis hoc anno populo propositum magna deuotione est celebratum: Voluit nimirum, et Jllustrissimi Principis nostri celsitudo et uniuersa pene cum eo nobilitas Regionis, supplicationibus interesse, Jeiunationibus dare operam, diuidere pauperibus pecunias, denique sacrae communionis palam fieri particeps" (ex archetypo; G. Ep. coll. I f. 290[b]).

1743. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI** vicario generali Societatis Iesu. Oeniponte 1. Augusti 1571.

Ex autographo (2°; 3 pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 247 (f. 364 365). Litteris copiose usus est *Sacchinus,* Can. 283—285; quem secuti sunt *Dorigny, Boero, Riess* etc.; iisdem litteris usi sunt *Michel,* Can. 343, et *Kröss,* Can. 187 188.

Ei gratulatur et oboedientiam promittit. Laudes libri de Ioanne Baptista. Quam multa scriptioni suae impedimento sint Oeniponte. „Censura" Patris Saa. Reginae petunt, ut Hoffaeus provincialis itinera pedibus facere vetetur. Cardinalis Truchsess. Visitator. Scholasticos, qui Halae „compendio" instituuntur, Dilingae vel Ingolstadii studere praestat. Mittantur magistri contionatoribus instituendis. Constituantur scriptores. Turriani opus. Socii gladiis armati.

Pax Christi JESV nobis aeterna.

Quandoquidem Pont. Max. uisum est, P. N. Generalem ob res graues alio mittere[1], et simul successoris ac Vicarij eius factam electionem confirmare, nihil dubitamus, utrumque a Domino factum esse[2], et diuinae ordinationi eius laeti gratias agimus. Faxit aeterna bonitas, quae hoc nouum onus imposuit R. T. ut ad nominis sui gloriam[3] labores eius prosperet, totamque societatis administrationem multis efficiat salutarem. Ego certe hoc audito nuntio sum recreatus, et chariss. Patri non possum non gratulari, quod sperem hac occasione fore, ut[a] nostrae prouintiae, sicut et multis alijs, praeclare consulatur. De me nihil dicam aliud, quam quod ex animo cupiam novo superiori per omnia obsequi, et singulari obedientiae studio compensare id, quod scio et doleo saepe a me praetermissum atque neglectum esse, praesertim quo tempore Visitatorem apud nos egit R. T.[4] cui ego multum saepe negotij et molestiae attuli. Propitius mihi sit dominus[5].

a) *Sequitur* instituti, *a C. oblitt.*

[1] De S. Francisco Borgia cardinalem Michaelem Bonellum in Hispaniam et Lusitaniam comitari a S. Pio V. iusso v. supra p. 445[1].

[2] Ps 117, 23. Mt 21, 42. Mc 12, 11. [3] Ps 78, 9.

[4] Annis 1555, 1562—1563, 1566.

[5] 1 Rg 24, 7; 26, 11. 3 Rg 21, 3; cf. Lc 18, 13 etc.

De libro meo quem nonnulli Romae legerunt, et cum Pont. Max. comprobare dicuntur[1], habeo sane cur doleam, cum cogito quam sim indignus et impar ego ad ista conficiunda, quotque miserias et imperfectiones adiungam labori, cum in eo uersor[a]. Parum sane moueor oblatis quorundam Cardinalium[2] laudibus: utinam Domino et superioribus meis in re tanta possim facere satis. Atque ut uerum fatear, optabam certe hoc onere liberari, ne opus esset in scriptione progredi, atque[b] ut ego possem rectius inseruire uocationi meae pro more nostrorum. Accedunt et impedimenta quaedam, de quibus obiter dicam, ut R. T. filio suo imbecilli consulat. Destituor magna librorum commoditate, quam Dilinga suggerebat: implicor contionandi laboribus, iam donatus Archiduci[3]: uix hic 15 degimus, eoque plus negotij datur in hoc oppido, quod propter Principis praesentiam uarias exhibet nobis occupationes[c]. Procul absum a Patribus Theologis, quos Dilingae ad manus habebam, quorum utebar consilijs atque censura saepe. Neque fauet admodum aer Oenipontanus, qui multis noxius esse solet. Praeuidebam haec incommoda priusquam huc migrarem, sed dissimulanda et negligenda esse duxi, cum uiderem P. N. Generalem huc esse propensum, ut ego P. Alexandro[4] in cathedra succederem, et Archiduci hoc loco inseruirem. Faciam id sane libens, quamdiu suppetent uires per Dei gratiam: sed uereor me lente progressurum in scriptione, quae sola hominem integrum postulare uidetur. Jn his montibus obedientia duce mori paratus sum: tantum indico difficultates, quae ad molestissimam cum[d] aduersarijs pugnam se accingenti offerunt, ut R. T. de omnibus iudicet pro sapientia sua, utque me purgatum isthic habeat, si fortasse pars secunda de Maria tarde in lucem prodeat.

De censura libri ad me missa inprimis ago gratias R. T. et D. Emanueli[5], qui tantum laboris absumpsit in annotandis omnibus, nec dubito, quin plura potuerit corrigere, si commodum illi fuisset. Faciam autem quod monuit R. T. ut annotationes et censuras illius referam ad censores in hac prouintia constitutos, eorumque supremum sequar iudicium. Cum autem deformitatem quandam operi adferat, si tot in locis mutetur editio[6], fortasse rectius fuerit, ut a me nihil edatur in posterum, nisi prius Romae corrigantur et approbentur omnia. quod si fiat, multo quidem tardius ad editionem uenietur.

a) *Ita C. correxit ex* uerser. b) *Sic C. correxit ex* sed. c) *Sic C. correxit ex* occupationibus. d) *Sequitur* ad, *oblitt.*

---

[1] Commentariorum de Verbi Dei corruptelis librum primum (de S. Ioanne Baptista) adversus Centuriatores a se scriptum significat; v. supra p. 444—447.

[2] Stanislai Hosii, Guilielmi Sirleti, Ottonis Truchsess; v. supra p. 438 447.

[3] Ferdinando II.

[4] Höller; v. supra p. 443 et infra, mon. oen. (16).

[5] Saa; v. supra p. 444.

[6] Sebaldus Mayer typographus dilinganus iam paene omnia typis exscripserat; v. supra p. 438.

Sed ut ille dixit, sat cito, si tantum bene[1]. Breui mittam priores quaterniones libri editos[2]: oro D. Emanuelem, ut suam de illis quoque censuram cito ad me mittat, ut statim post ad recognitionem uenire liceat, priusquam liber in multa exemplaria transfundatur. Si Romae liber excudendus est, expectent quaeso exemplar a me castigatum: etsi non petam ego ut Romae haec uelint edere, quae Aquilonaribus seruiunt magis. Sed ignoscat mihi R. T. quod haec minima tam multis prosequar.

Adfui his diebus Halae Reginis[3], quae cupiuerunt hoc perscribi ad R. T. se rogare, ut prohibeatur P. N. Prouintialis[4] iter pedibus conficere, cum proxime ex Augusta Oenipontum et Halam pedes uenerit debiliusculus, et postea Monachium redierit pedestri itinere. Tum alias saepius ita pedibus obambulat, etsi non sit firmae ualetudinis, et aliquando febriculam sentiat. Sperat Regina Magdalena se quod petit, facile consecuturam ob communem prouintiae utilitatem, quae ex superioris sanitate quodammodo dependet. Qua in re nescio an suo satisfaciat muneri Admonitor, Rector scilicet Dilinganus[5].

Consultum putarim admoneri Jllustriss. D. Cardinalem Augustanum[6], ut saepius ad Rectorem Dilinganum scriberet, uix enim semel scribit toto[a] anno, et non respondet eius literis: itaque suspensus manet Rectoris animus in rebus magni saepe momenti. Solebat ad me quidem subinde scribere, sed non de his, quae Rector petebat, quaeque prodesse possent utrique collegio et Vniuersitati Dilingae. Vtinam de fundatione serio ille deliberaret, suaque promissa seruaret tandem. Miror nondum expeditum esse instrumentum illud fundationis, quod Pont. Max. confirmaturum sperabamus[7].

De hac prouintia dicam pauca, quae ad illius commodum desiderarim, salua semper superiorum meorum authoritate. Primum

a) *A C. corr. ex* tota.

---

[1] „Scitum est illud Catonis: sat cito, si sat bene" etc.: *S. Hieronymus,* Ep. 66 (alias 26) n. 9 (Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae, rec. *Isidor. Hilberg* I [Corp. Scr. Eccl. Lat. Vindob. LIV], Vindobonae et Lipsiae 1910, 659. *Migne,* P. lat. XXII 644).

[2] In his (ff. 22 non sign.) erant libri titulus, litterae dedicatoriae ad Ferdinandum II. archiducem (v. supra p. 450), „praemonitio" de corruptelis Verbi Dei: cf. infra, mon. litt. (57). [3] Magdalenae et Helenae. [4] Paulus Hoffaeus.

[5] P. Theodoricus Canisius. *S. Ignatius* constituit: „Habeat Societas, cum Praeposito Generali, et idem cum inferioribus fieri posset, aliquem, qui, accedens ad Deum in oratione, postquam divinam bonitatem consuluerit et aequum esse id iudicaverit, cum modestia debita ac humilitate, quid sentiat in ipso Praeposito requiri ad maius obsequium et gloriam Dei, admonere teneatur"; eam autem „providentiam" pertinere 1. „ad res externas, vestitus, victus et expensarum quarumlibet ad personam Praepositi spectantium", 2. „ad corporis curam", 3. „ad animam eius" (Constitutiones P. 9, c. 4, n. 1—4). *Hoffaeus* Oeniponte 31. Ianuarii 1570 de Theodorico admonitore suo ad Franciscum Borgiam generalem *scripsit: Eum esse „optimum Monitorem" (ex autogr.; G. Ep. XI f. 206[a]).

[6] Ottonem Truchsess, Romae morantem.

[7] Vide supra p. 189 236 et infra, mon. aug. (a 7).

optarim mitti ad nos Visitatorem, qui de toto collegiorum statu coram disceret ac iudicaret[1]. Secundo uellem rectius consuli studijs illorum, qui Halae institui coeperunt partim in Theologia, partim in philosophia[2]. Vereor ne compendium quod illis quaeritur, dispendium adferat. Maiore cum quiete et fructu proficerent in studijs, ni fallor, Dilingae uel Jngolstadij, satisque esset huic prouintiae, duobus in locis grauiora studia ex professo tractari, et simul nostri melius haberent[a] apud multos in ijsdem studijs uersantes. Non habent Halae Theologos nisi P. Rabenstain et M. Joannem[3] Anglum: uterque ad tradendam Theologiam nescio quam utilis et[b] idoneus uideri possit. Sed eadem de re ante annum scripsit isthuc Rector Dilinganus et suo et meo nomine, cum ita iuberet P. N. Generalis. Tertio, quia uehementer nos premit inopia contionatorum, ualde consultum putarim huic[c] necessitati consuli, praesertim uno atque altero Theologo ad nos misso, si fieri posset[d], a quo illi commode instituerentur qui futuri sunt contionatores. Deinde Rhenensis prouintia sic egregijs personis abundat, ut pro sua charitate subinde donare nobis aliquos posset[e]. Qua de re utinam moneatur isthic nouus Prouintialis[4].

Quod ad scriptores constituendos attinet, efficiet spero aliquid R. T. cum praesentibus isthic procuratoribus[5], ut paulatim conferant aliquid ad hoc institutum rite promouendum. Et apud Hispanos P. N. Generalis coram non minus quam per literas permultum fortasse promouerit. Nihil dubium, quin utilem nauarent operam Ecclesiae, si qui apti ad rem tantam destinarentur: nostra prouintia primum locum libenter exhibebit. Sed occurrunt interim graues necessitates, quae nostros ab ordinarijs laboribus liberos esse non sinunt, et eae sunt Patrum imbecillitates, ut tantum fortasse fastidij aut nolint, aut non possint in quotidianis studijs deuorare. Non repetam alias a me scripta pluribus. Christum rogo, ut per R. T. hoc tam praeclarum et his prouintijs utile institutum serio prouehat.

Scire cupio, an aliquid ediderit P. Turrianus, et quando sit edendum opus eius contra Centuriatores[6].

Commendo me plurimum sacrificijs et precibus R. T. in Christo Jesu domino nostro[7]. Oeniponti Kal. Augusti 1571.

Seruus in Christo P. Canisius.

a) *Sequitur* in, *oblitt.* b) *Sequitur* suffici, *oblitt.* c) *Sequitur* rei, *oblitt.* d) *Ita C. correxit ex* poterit; *9 vv. sqq. ab eo in margine addita sunt.* e) *A C. corr. ex* possent.

---

[1] Cf. supra p. 440. [2] Vide supra p. 432.

[3] P. *Ioannes Rabenstein* Hala 1. Ianuarii 1570 Romam *scripsit: P. Ioannes Anglus sive Rastellus cotidie mane per horam evangelium Matthaei interpretatur; post prandium alternis diebus Rabenstein Ioannis Bunderii O. Pr. „controversias" („Compendium rerum theologicarum" etc.) et Rastellus „Caietani Casus" (Thomae a Vio O. Pr. „Summulam peccatorum") explicant (ex autogr.; G. Ep. coll. 1 f. 390).

[4] P. Hermannus Thyraeus; v. supra p. 447. [5] Cf. supra p. 439.

[6] P. Franciscus Turrianus Florentiae a. 1572 edidit hoc opus (Pro Canonibus Apostolorum, et Epistolis Decretalibus Pontificum etc.); v. supra p. 337[3].

[7] Rom 6, 11 23 etc.; v. supra p. 290[9].

Fortasse non esset abs re maiorem esse conformitatem in nostris peregrinantibus, quorum nonnulli cum gladijs ad urbem[1] proficiscuntur, id non probatur in hac prouintia, sed optant maiorem uidere simplicitatem. Judicabit autem R. T. cui hoc fiducialiter dixerim.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri, D. P. Hieronymo Natali, Vicario P. N. Generalis societatis JESV. Romae.

Natalis Canisio respondit inter 20. et 25. Augusti 1571.

1744. P. ALPHONSUS PISANUS S. J. theologiae professor in universitate dilingana CANISIO. Dilinga 20. Augusti 1571.

Ex autographo (2°; 1½ pp.). G. Ep. coll. I f. 271.

Praefatio editoris. Haec Pisani epistula intellegi nequit, nisi ei praeponatur ea *litterarum 7. Aprilis 1571 a *S. Francisco Borgia* praeposito generali Societatis ad P. Paulum Hoffaeum provinciae Germaniae superioris praepositum datarum (vide supra p. 449) pars, qua Borgias suum proferebat iudicium de „resolutione aulica" Alberti V. Bavariae ducis mandatu Monachio 30. Ianuarii 1571 data, qua „cursus" philosophicus et „paedagogium" sive gymnasium in universitate ingolstadiensi in posterum per Societatem administrari et curari iubebantur, ita tamen, ut reliqui quoque universitatis professores, magistratus, studiosi multum in ea re potestatis et libertatis haberent (cf. supra p. 449). Litteras exscripsi ex apographo eodem fere tempore Romae duabus scripto manibus, quarum una (A) ipsum litterarum corpus scripsit, altera (B) aliqua correxit et nonnulla addidit, ut inscriptionem et numeros singulis capitibus in margine adiunctos; quod apographum exstat in G. Ep. coll. II f. 298; quocum contuli apographum a tertio aliquo (C) eodem fere tempore scriptum, quod est in Germ. 70 f. 166. Cum autem Borgias Hoffaeum saepe ad „resolutionis" illius versionem latinam Romae factam, quam litteris suis adiunxerat, remiserit, hanc vero versionem ego non repererim, Borgiae litteris in adnotationibus praecipuos subiungam locos resolutionis germanicae eosque exscriptos ex *Mederer,* qui eam l. c. IV 326—333 integram vulgavit. Sic igitur Borgias Hoffaeo scripsit:

„Prima di cominciar diro che V. Reuerenza [ueda][a] se si potria passar bene, senza che li nostri si trouassino ne i consegli dell' Vniuersita o, almeno che non si trouassino se non in quelle consulte doue si tratano cose apertenenti alla Religione. ... Quanto alla risolutione Aulica circa il corso, et Pedagogio ... alcune cose ci occur-

a) *Hoc v. supplevi ex C.*

---

[1] Romam. Sociis provinciae rhenanae *Natalis* visitator m. Ianuario a. 1567 praeceperat: „Qui in equo iter faciunt, non ferent arma: peditibus potest concedi paruum hastile aut aliquid simile" (Epp. *Nadal* IV 332). „In den Berichten der Novizen", inquit *Duhr,* „sowohl aus der oberdeutschen als auch aus der rheinischen Provinz wird bemerkt, daß man sie für Juden oder Wiedertäufer hielt, weil sie unbewaffnet nur mit einem Stock reisten" (Jes. I 580[4]). Et de fratre laico, qui collegii pragensis „dispensatorem" agebat, P. *Laurentius Magius* Austriae praepositus provincialis Praga 20. Iulii 1567 Borgiam praepositum generalem *interrogavit, „se gli si deue concedere la spada, quando uà lontano di quà una giornata, ò mezza per seruitio del collegio. altrimente è tenuto per Anabaptista (per che tali heretici non portano arme) et passa pericolo, come intendo" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 66[b]). Quare a. 1568 Romae in prima „Congregatione Procuratorum" (cf. supra p. 164) a *Borgia* responsum est: „Vt non sit vsus armorum in itinere: hic tamen Superior potest dispensare, sed tunc habitus, quo de Societate esse cognoscerentur, ferendus non esset" (ex apogr., saeculo XVI. in Germania superiore scripto; Cod. „C 1" f. 2[b]—3[a]).

1 reua douessino[a] mutarsi, che son le seguenti . doue dice ad Suae Celsitudinis petitionem[b] cum sui Superioris generalis consensu, et approbatione[c] recepto[d], Si doueria aggiongere per modum probationis[1].

2 Poco di sotto doue dice Commodius et utilius esse poterit, dica, fore iudicauerint[2].

3 Doue dice, et impellantur, questo si doueria leuar, et forse bastaria dire[e] non impedire, et che li permettano liberamente andare, Benche poi nell' essecutione si douerra far che li nostri lettori essortino ad andar a quelle lettione li suoi discepoli[3].

4 Poeseos, et Graecarum litterarum[4], le lettioni de Greco, et Poesia; se parera alli nostri fin a qualche termini douersi legger nel pedagogio, pare bene che possano farlo.

5 Tam diligentem in ea tuenda[f] operam nauando etc. pare in loco di questo[5], et le parole, che seguono bastaria si dicesse che si sforze la Compagnia di far questo officio di legger tanto ben come suole in altre vniuersità.

6 Nunc initio etc. conuerria sapessimo come riusci quello primo essame[6].

7 Quello che dice che il Rettor possa mandar quelli che li pareran alle faculta superiori si auertà che si non fosse ben affetto potria diuertir li scholari del Pedagogio, et Corsi di Filosophia, et auisino qual remedio sarebbe da pigliar in tal caso, et si sarebbe spediente che al Rettor fosse dato un aggiunto da parte del

a) douessimo *A*. b) petitione *A C*. c) approbationis *A C*. d) recetu *C*. e) *Hoc v. a B supra versum scriptum est; apud C non est.* f) tuendam *A C*.

---

[1] „Unnd anfangs, bleibts nochmalen bey deme, wie Ir Frtl. Gn. hievor bevolhen, und die Vätter der Gesellschafft Jhesu, auff Irer Frtl. Gn. beschehen gnedigs Ersuchen, mit Vergunstigung und Guethaissen Ires Generals also zu verrichten bewilliget haben: Nemblich daß sy die Vätter den Cursum Philosophicum und das Paedagogium allerdings zu Inen nemen, dieselben baide nach Irem Rath und Guetachten dermassen anstellen, wie es der Jugent am besten und nuzlichisten sein möge" (*Mederer* l. c. IV 327).

[2] Vide supra, adn. 1 („am besten" etc.).

[3] In „Resolutione" post verba superiora (adn. 1) proxime dicitur: „Jedoch solle dieselb Anordnung in allweg dermassen beschehen, damit die Auditores von andern nothwendigen publicis Lectionibus Philosophicis nit allain abgehalten, sonder auch durch sy die Vätter zu vleissiger Besuchung derselben ein jeder nach Gelegenheit vermanet, und getriben werden" (l. c. 327—328).

[4] „Also wellen aber auch hiedurch Ir. Frtl. Gn. etliche andere nothwendige, und der hohen Schuel ruhemliche Professiones und Praelectiones in Facultate Artistica, als da seind Ethices, Mathematices, Poeseos und Grecarum literarum mit nichten abgeschafft haben" (l. c. 328).

[5] „Die Oratoriam mügen die Vätter einem tauglichen gelehrten Professorn aus Irem Mitl befelchen und dabey Fleiss thuen. Weil dise Universitet unter andern diser Lection und viler trefflichen Oratorn halben in Rhuem gewest, dass sy noch dabey bleibe" (l. c. 328).

[6] „Dieweil auch in deme, wie die Scholaren Irer Studien halben jetzt anfangs und fürter examiniert und die Classes verthailt werden sollen, guette Beschaidenhait ze halten, damit die Ingenia von disem hailsamen Werckh nit abgeschreckt, oder auch die Eltern und Obern offendiert werden: solle dasselb Examen jetzt anfangs, und dann hinnach wochentlich in Gegenwart der Universitet verordneten Patronen und Vicecanzlers Herrn Brobsts Eysengreins, durch der vier Faculteten Decanos, und ainen aus der Gesellschafft Jhesu, dene die Vätter selbst darzue fürzenemmen haben, dermassen beschehen, dass die Studiosi in aller Guette und Senfftmüettigkhait Irer Studien halben, wie weit sy nutzher darinen proficiert, und was sy vorthin an die Handt ze nemmen gedenckhen, angesprochen, volgendts den Jungen, die solcher Anlaitung und Ordnung wol bedürffen, ire Pläz oder Classes gewisen, dahin sy auch von Rector und Rathe, im Fahl sich einer oder mehr widersezen wolten, von Obrigkhait wegen gehalten sollen werden" (l. c. 328).

Patrone, et altro da parte della Compagnia et quanto a quelli che saran mandati alli nostri conuerrebbe lasciar far à loro . se saran mandati alle facolta superiori quelli che han cura potran disponere.

Qui iustam aetatem attigerunt, qui ancora si auuerti come si prouedera accio 8
non si faccino infrequenti li corsi andando li scholare a suo piacer[a] alle lettioni publice [1].

Qui occorreua un mezzo, et é, che quelli che hanno a udir Theologia scholastica et medicina siano obligati a udir il Corso, non gia quelli che han da udir Leggi, et Canoni, se non paresi che anco li tali doueriano sentir la Dialetica al meno per esser piu suegliati nelli studij piu superiori perche altrimenti soli li fanciuli sono sforzati a[b] venir da nostri.

Di soto doue dice[c] sua iurisdittio etc. se esplique che li nostri sono essenti 9
di quella [2].

Artium Doctores, aut Professores, vedasi che se intenda dell[d] Ethico, Mathe- 10
matico, Poeta, et Greco, Auxilium ulterius querere possint, Addatur, A Rectoris et 11
patrum Superioribus, in sino al Summo Pontifice per che debbono li nostri[e] ritenere sua liberta religiosa, Si potria tamen aggiongere che si fida .S. A. che appresso li nostri valerà sua auttorità et gratia [3].

Maturos, ac doctos homines [4] . basta dir idoneos. 12

Clementer mandat [5]. Si potria meglio dir commendat. 13

a) *Ab A ita correctum est ex* piacere. b) *Ita C;* da *A.* c) *Sequitur* di, *oblitt.* d) *Ita ab A correctum est ex* delli. e) *Sequuntur vv.* ualera sua auttorita et gratia, *ab A scripta; B haec oblitteravit et scripsit:* ritenere *etc., usque ad* gratia *incl.*

---

[1] „Wer bey seinen Jahren, und also geschaffen ist, dass er des Paedagogii nit bedarffe, der mage mit Rath der Examinatorn in oder ausser dem Cursu hören, was sein Gelegenhait erfordert. Gleichfalls sollen die Scholarn, so zu kheinem Gradu in Philosophia studieren wöllen, item auch diejenigen, so alsbald nach Irer Ankhunfft majores Facultates anzetretten vorhabens, an den Cursum mit nichten gebunden, und dergleichen Studiosis frey sein, den Ethicum, Mathematicum, Graecum, Poëten und Oratores, Ires Willens, neben den majoribus Studiis ze hören“ (l. c. 328—329).

[2] „Dass Rector und Rathe der Hohenschuel Ir Jurisdiction, Ehr und Ansehen, sowol gegen denen in Cursu und Paedagogio als andern imatriculirten Scholaren ... ungeschwecht behalten“ (l. c. 330).

[3] „Dass ... die Doctores und Professores der dreyen hohen und auch der Artisten Facultet sovil deren ausserhalb des Paedagogii und Cursus jedesmals bey der Universitet sein werden, mit Irem Lesen, profitiren, und andern nuzlichen Uebungen den Statuten und Reformation gemäss verfahren sollen und mügen, wie hievor, im Fall auch einer oder mer aus der Vätter verordneten Professorn in Cursu oder Paedagogio den Sachen nit recht thäten, es were mit Dociern oder anderen, darzue Rector und Rathe billich zu reden hetten, mügen sy des gegen Ihr der Vätter Rectorn wol andten, und abzestellen begern, oder dasselb, im Fall nit Wendung beschehen wolte, umb gebürlich Einsehen, wie sy wissen und bey der Universitet in schweren Fällen herkhomen, weitter bringen“ (l. c. 330).

[4] „Daneben sy die Vätter Vleiss thuen sollen, damit sy den Cursum mit ansechlichen geschickhten Leuten, sovil jederzeit müglich sein wirdet, versehen, die tauglichen und angenehmen Professores nit zu baldt verkehren oder ändern“ (l. c. 330—331).

[5] „Da sy, wie es . . . unser genediger Fürst und Herr hiemit gnediglich bevilcht, Ihre Auditores sonderlichen des Cursus in anderer Professorn Lectiones, die Inen den Jungen, tauglich seindt, vleissig schickhen: desshalben sich auch die weltliche Professores Artium Irer Stunden halben, jetzt alsbaldt anfangs nach Rath des H. Patronen und Vicecanzlers mit ihnen den Vättern dahin vergleichen sollen, dass je ain Thail den andern nit Hinderung sonder vilmehr Befürderung thue, und die Jugent auch mit untreglicher Arbait nit geschwecht, oder vom Weg getriben werde“ (l. c. 331).

14 Si qui denique studiosi maiores facultates. Doueria esplicarsi fuor di quelli che han da sentir Theologia et Medicina per li quali facolta conuerrebbe finir il Corso [1].

15 Stipendarij, et Alunnij [a]. Saria buono intender [b] che cosa é quella che si ordeno al Signor Eisengrenio [2].

16 Juniores Canonicos, si explichi che parla delle ordinationi circa li Corsi et Pedagogi [3].

17 Cooptari postulent. Piu presto si dica, uelint [4].

18 Ac Patrum sibi compassione .etc. Piu presto [c] si dica charitate et iuxta suum institutum [5]. Pare doueria agiongersi che nessuno sia promosso al Magisterio nell' arti se non a udito il Corso."

Interea Eisengreinius patronus resolutionem senatus aulici in universitate promulgaverat, et Socii sub m. Martium a. 1571 cursum et paedagogium ad annum, ut rei periculum facerent, curanda susceperant (*Prantl* l. c. I 323. *Duhr*, Jes. I 59 854—855. *Pfleger* l. c. 90—94). De qua re P. *Theodorus Peltanus* S. J. theologiae in universitate professor Ingolstadio 20. Augusti 1571 Natali *scripsit: „Paedagogium, in quo quinque distinctis classibus, tribus grammaticis, vna rhetorices, et vna rursum humanioris literaturae traduntur triuialia, et vniuersus philosophiae cursus assignatus est nostris. ... Fuit haec res diu multumque a nostris desiderata, frustra, sedulo tamen, ante quinque aut sex annos a R. P. T. Patre Canisio et Lanoyo tentata et expetita, et saepius interea temporis a nobis commendata et inculcata, sed vsque ad praesentem annum impetrari non potuit. Obnitebantur enim studijs nostris non solum Academicj omnes, sed nonnullj etiam ex nostris, quodcunque tandem ipsos mouerit" (ex autogr.; G. Ep. coll. I f. 246[a]).

Quid sentiat de „resolutione", qua Alberti V. ducis consiliarii universitatis ingolstadiensis cursum philosophicum et paedagogium sive gymnasium Sociis tradi-

a) Alumnij *C.* b) *Hoc v. a B supra versum scriptum est.* c) *Duo vv. sqq. non sunt apud C.*

[1] „Welche dann aus dem Cursu majores Facultates studieren wolten, und dessen von iren Obern, oder den verordneten Examinatorn Bevelch oder Erlaubnus hetten, ob sy gleich den Cursum nit allerding zum Ende gebracht, sollen sy dannoch an irem Vorhaben nit gehindert, oder laider iren Willen zu Complierung des Cursus genöthiget werden" (l. c. 331).

[2] „Wie es dann insonderhait mit Ihrer Frtl. Gn. und anderer Stipendiariis und Alumnis in und ausser der Collegien ze halten, und daß nemblich die vor allen andern Scholaren dem Paedagogio und Cursui unterworffen sein sollen, das ist dem Patrono und Vicecanzlern H. Brobst Eysengrein vor der Zeit ins Werckh ze richten, und mit allem Ernst darob ze halten bevolchen, bey dem es auch nochmalen bleibt. Und denen werden gleich ze halten sein diejenigen, so von anderen Herrschafften, zu geistlichen Studien verlegt" (l. c. 331).

[3] „Gleichfalls die jungen Thuembherrn, sy haben sonderbare Praeceptores oder nit, sovil deren majores Facultates nit studiren, sollen ohne Mitl, unter dise neue Ordnung gezogen, bis sy zu merern Studien tauglich gemacht werden" (l. c. 331).

[4] Hoc loco dicitur, daß „die Vätter der Gesellschafft Jhesu ... den Rathe der Artisten Facultet mit Personen aus irem Orden nit übersezen, sonder derselben aufs maist zwen Professores darein verordnen wellen, mit denen die andern Artisten weder überstimmet, noch belestiget seind" (l. c. 333).

[5] Dicitur de Sociis, „daß sy umb die Promotiones und Praesidentias nit Gelt nemmen. ... Damit aber auch desshalben unter Inen den Collegis Artisticae Facultatis desto weniger Eyfer und Verdachts geursacht werde, und gleichwol die Scholaren dises der Vätter mitleidlichen Nachsehens genüessen, aber doch auch die andern weltlichen Professores hierdurch nit verhast gemacht, soll jetzt die alte Tax der Promotionen dahin geringert werden, dass die Promovenden merer nit geben, als davon sy die andern Artisten ir Gebürnuß, wie von Alter her haben khinden" (l. c. 333).

derunt, multum tamen ea in re potestatis et libertatis reliquis academicis permittentes; et quid sentiat de adnotationibus a Borgia praeposito generali resolutioni illi additis. Resolutione illa causam nequaquam definitam esse.

ihesus

Sit nobiscum. Reuerende admodum in Christo Jesu pater.

in his nil aliud scribam quam judicium de translatione scholae Ingolstadiensis in nostros, quod Reuerentia V. simul cum sua Censura primo quoque tempore debet Romam mittere ex ordinatione Reuerendi P. Vicarij[1]. Simul cum duabus Copijs (quas vocant) quas et simul cum literis ad Reuerentiam V. mitto. Altera est senatus aulici resolutionis de eadem translatione, altera est epistolae Reverendi P. Generalis ad Reuerendum P. provincialem de eadem materia[2]; quorum scriptorum ordinem sequendo, judicarem, ut infra.

primo non ita anxios nos esse oportere de huius aulicae resolutionis forma, Intelligo enim illam non esse admissam per omnia a Reuerendo p. provinciali[3], Sed fuerunt tantum litterae a Domino Vendio[4] conceptae ad Senatum Academicum Ingolstadiensem, Germanicae quas postea quidam ex nostris vertit Romae in latinum, propterea etiam, ut apparet Reuerendus p. provincialis suis Consultoribus hec non proposuerat consideranda, quia non erat vltima conuentio hec inter Societatem et aulicos, alioquin non sum ego expertus in Societate Superiorem, qui tantum vtatur opera consultorum, quantum vti solet P. N. provincialis.

2um tribus primis annotationibus Reuerendi P. Generalis signatis his cifris .1. 2. 3.[5] omnino consentio, et praeterea occurrit, circa verba Resolutionis aulicae, jnter 1. et 2. vbi dicitur; ut patres Societatis cursum philosophicum, et paedagogium plane sibi sumant[6]; His verbis repugnare, quae postea in eadem resolutione habentur, scilicet[a] numero 10° quod debeant in facultate artium externi simul cum nostris habere suffragium, ut antea habebant[b] [7], antea enim externi habuerunt suffragium ad gubernandum philosophiae et paedagogij studiosos, quod jam non deberent habere, ad euitandas perpetuas inter illos et nostros dissensiones, et ut impleatur, quod hic dicitur, ut Societas cursum et paedagogium plane sibi sumat[c]. non enim plane sibi sumet[d], si alij habebunt suffragium gubernationis[e] nostrorum jmpeditiuum.

3um vbi dicitur, cifra 4, poeseos et grecarum litterarum[8], videbatur posse manere in vniuersitate externum poetam insignem, qui componeret poemata publica, vbi opus esset, ut ab hoc onere Societas

a) *Duo vv. sqq. a P. supra versum scripta sunt.* b) *Sequitur* quia *vel* quod, *a P. oblitt.* c) *Ita P. correxit ex* sumant. d) *Ita P. correxit ex* sument. e) *A P. corr. ex* gubernandi *vel simili v.*

[1] Vide supra p. 449. [2] Vide supra p. 461. [3] Paulo Hoffaeo.

[4] Ab Erasmo Vendt ambergensi (1532—1585); de quo supra p. 449.

[5] Vide supra p. 462.

[6] „Allerdings zu Inen nemen" (v. supra p. 462[1]). Allerdings = omnino, per omnia, plane (*Jac. Grimm* u. *Wilh. Grimm*, Deutsches Wörterbuch I, Leipzig 1854, 221).

[7] Vide supra p. 464[4]. [8] Vide supra p. 462[4].

liberaretur, posse etiam manere, non solum ad tempus, sed semper, sicut praedictum poetam, ita et professorem graecum, qui doceret Homerum et alia difficiliora, ut nostri tantum docerent Grammaticam graecam, et aliqua faciliora, sic enim facilius Societas provideret lectiones graecas.

Circa signorum numerum 5.um [1] plane consentio annotationi Reuerendi p. Generalis [a].

4.um vbi dicitur, cifra .6. [2], nunc initio, occurrit, quod cum visitationi Ingolstadiensis Collegij nuper adfuerim cum Reuerendo p. provinciali [3] intellexi. Rem ita hactenus fieri [b], Cum recipiuntur studiosi in Vniuersitatem, non adsunt [c] nostri eorum examini, et fere nec patronus Dominus Eysengrinus [4], qui et Vicecancellarius est, adfuit hactenus [d], sed tantum 4. decani facultatum cum Rectore [5], qui [e] dispiciunt, an studiosus, qui examinatur, sit pro cursu aut paedagogio nostrae curae commisso, an non, Si non judicant esse pro cursu aut paedagogio, nil dicitur nostris, Si contra, tunc mittunt ad P. Raynerium [6] praefectum paedagogij, qui nouo examine facto, videat, ad quam paedagogij partem sit mittendus. Hactenus autem paucos miserunt ad nostros, Excusauit autem se de hoc coram me Dominus Eysengrinus dicens se non interfuisse cum decanis et quod pauci hoc tempore studiosi noui Ingolstadium venerint.

5. vbi dicitur, cifra .7., a Rectore et Senatu videretur omnino curandum, ut aliquis ex nostris in primo examine, cum studiosus ad Vniuersitatem recipitur, cum Rectore et Decanis et Vicecancellario interesset, ne illi auertant studiosos a nostra jurisdictione [7], cum aliquis ex Decanis esset Societatis, ille sufficeret, cum [f] nullus nostrorum esset decanus, adhibendus esset saltem praefectus paedagogij M. Rainerus. Sic etiam prouideretur, ei, quod circa num. 8. expetitur in annotatione Reuerendi P. Generalis [g], cui annotationi ego plane consentio, etiam circa id quod dicitur, de juris auditoribus [8].

a) *Tota haec sententia a P. in margine addita est.* b) *Sequitur* ut, *oblitt.* c) *Ita P. correxit ex* adfuerunt. d) *Hoc v. a P. supra versum scriptum est.* e) *Sequuntur vv.* intellecto an studia, *oblitt.* f) *Sequitur* non, *oblitt.* g) *Quae sequuntur, usque ad* auditoribus *incl., a P. in margine addita sunt.*

---

[1] Vide supra p. 462.

[2] Vide supra p. 462.

[3] *Hoffaeus* *Natali Ingolstadio 16. Augusti 1571: „P. Pisa mecum est in visitatione consiliarius" (ex autogr.; G. Ep. coll. 1 f. 245[a]). *Borgias* P. Laurentio Magio provinciali Austriae Tusculo 5. Augusti 1569 *scripserat: „Del menar alla uisita uno delli consultori sarebbe conforme all' ordine dato nell' ufficio del prouincial quando uisita; mà doue questo non si potrà bisognera hauer pacientia et far come si puo" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 290[b]).

[4] Martinus Eisengrein; v. supra p. 462[6].

[5] Rector tunc erat Iacobus Feucht parochus ad B. Mariae Virginis (*Mederer* l. c. I 327); cf. supra p. 323[1].

[6] Fabricium S. J. (*Mederer* l. c. I 326); de quo supra p. 63[3].

[7] Vide supra p. 462[6].

[8] Vide supra p. 463.

Inter numerum 8. et 9. vbi est linea subducta [1], dicitur priuatas lectiones ita jnstituendas, ne discipulis publicas lectiones audiendi occasio adimatur . id nunc in visitatione intellexi male seruari, et nominatim, in Collegio nouo [2], vbi ex more majorum deberet fieri repetitio lectionum publicarum, esse quendam, qui non Repetit, sed legit, eadem hora, domi, qua nostri in scholis.

7.um Inter numerum 8 et 9 vbi ducta est linea, et in margine asteriscus*, occurrit [3], quod nuper in visitatione intellexi paucos esse respectu praecedentis temporis scholasticos Ingolstadij, Cuius paucitatis tres referebantur causae, prima Annonae caritas, 2.a morbus quidam, qui ibi hac aestate grassatus est, 3.a translatio noua cursus et paedagogij ad Jesuitas.

8um tribus annotationibus sequentibus numero scilicet 9. 10. 11.o ego consentio [4], et addo, potestatem ibi concedi numero 10. professoribus artium, ut antea, quod repugnare, et quod inter primum et 2.um numerum supra dictum fuerat, scilicet repugnare potestati absolutae nostrorum in cursu et paedagogio supra monui 2° puncto nostro [5].

9um quinque sequentibus annotationibus Reuerendi P. Generalis scilicet num. 12. 13. 14. 15. 16. omnino consentio [6].

10.um numero 17 vbi dicitur, patres Societatis non cupere minui facultatis artium senatum sui ordinis hominibus [7], addendum esset, nisi quatenus [a] liberant omnino patres societatis, ipsos externos facultatis senatores omni labore et cura circa gubernationem cursus philosophici et paedagogij [b], nil tamen detrahentes eorum emolumentis et honoribus.

11um vltimae annotationi num. 18. [8] consentio.

12. occurrit, quod circa principium litterarum Reuerendi P. Generalis ante praedictas annotationes commendatur ut nostri si fieri posset, liberentur a Consultationibus Academiae, nisi vbi ageretur causa religionis. Contra quod, nuper jnstitutum est, ut Patronus et Vicecancellarius, dominus Eysengrinus habeat secum quosdam consiliarios, quorum vnus est P. Peltanus qui quauis hebdomada conueniunt, ut

a) *Sequitur* eos, *oblitt.* b) *Sequuntur vv.* non tamen, *oblitt.*

---

[1] In „copia" sive exemplo „resolutionis aulicae", quod Pisanus his litteris adiungebat. Significatur autem ille resolutionis locus, quo sancitur, „dass ... das Privatlesen, also angestelt, daß den Discipeln die Gelegenhait, publicas Lectiones ze hören, nit abgeschnitten werde, wie der Universitet Statuta und jüngste Reformation auch mitbringen" (*Mederer* l. c. 329).

[2] In collegio sive seminario georgiano (Georgianum); cf. *Can.* I 340² 346 718. Huius regens a. 1570 factus est Rudolphus Clenck (de quo *Can.* IV 17), qui in universitate theologiam „positivam" tradebat (*Andr. Schmid,* Geschichte des Georgianums in München, Regensburg 1894, 95).

[3] Cf. supra p. 462³ 463. [4] Vide supra p. 463.

[5] Vide supra p. 465. [6] Vide supra p. 463—464.

[7] Vide supra p. 464⁴. [8] Vide supra p. 464.

videatur ad syndici cuiusdam relationem, qui nam ex professoribus non suis temporibus lectionem habuerint, et quaerunt ab eis, causas cur non legebant, quas si judicant insufficientes, detrahitur illis pars salarij, hec res habetur valde odiosa, et reijcitur communiter culpa in patrem Peltanum, et ita societas redditur exosa [1]. Ideo Reuerendus P. Provincialis jussit P. Peltanum scribere ad Reuerendum p. Vicarium de hac re, et petere eius consilium aut consensum. Dilingae 20 Augusti.

seruus et filius in christo
† Alphonsus † Pisanus.

Haec epistula non solum confirmatur, sed etiam aliqua ratione amplificatur *litteris, quas idem P. *Pisanus* Augusta 1. Septembris 1571 ad Natalem dedit; quarum partem hic pono: „Quoad res Ingolstadienses, scripsi ego de illis ad R. P. Canisium, ut P. V. ordinauerat, ut ille omnia huc pertinentia ad P. V. mitteret. Caeterum ipse paulo post uenit Dilingam, et totus in suo libro occupatus, voluit ut ego Romam mitterem. Mitto itaque in primis has, simul etiam alias, quas ad R. P. Canisium scripseram, in vtrisque enim quid de Ingolstadiensibus censeam habetur, et in alijs quidem percurro singulas Annotationes R. P. Generalis, in his summatim dicam, quid videatur. primo quidem non probo, quod obaudiui Rectorem Dilinganum judicare, nempe ut societas non admittat hanc scholarum translationem, quod difficile videatur in eadem prouincia duas haberi Academias, hoc, inquam, non probo, nam et in alijs prouincijs Societas duas habet Academias, et Dilingana Academia nondum est fundata et adhuc sub judice lis est an Societas eam retinebit. ... 4º operae precium esset translationem illam scholarum sic fieri, ut omnes qui ad studium Theologiae Juris vel Medicinae non ueniunt, ad nostrorum jurisdictionem pertineant, ita ut ab alijs facultatis magistris eorum gubernatio non perturbetur, quod fiet, si alij suffragium non habeant. Non enim placent illae exceptiones, de studiosis adultioris aetatis, et de his qui proprios habent paedagogos etc. hoc enim praetextu facile fiet, ut pauci ad nostros veniant. 5º et postremo, si id obtineri non potest, non tamen ob id omittenda est hec translatio, ne videatur ludus puerorum, cum tantis Ceremonijs semel fuerit publice admissa, sed juxta ea quae in literis ad R. P. Canisium scripsi poterit tolerari. ideo eas simul cum istis mitto" (ex autogr.; G. Ep. coll. I f. 221[a]).

Natalis Roma 20. Octobris 1571 *rescripsit: Se duo haec scripta accepisse. „Et mi piace la sententia et raggionj de V. R. ogni cosa si considerara maturamente" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 71 f. 39[b]).

1745. P. HIERONYMUS NATALIS Societatis vicarius generalis CANISIO. Roma 22. Augusti 1571.

Ex apographo eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 71 f. 26. Epistula usus est *Sacchinus,* Can. 285.

Canisius in scriptionem non incumbet, nisi quod libros iam paratos emendabit. Oenipontem missus est necessitate urgente. Liber de S. Ioanne Dilingae excudendus

---

[1] Dux 20. Octobris 1570 Eisengreinium patronum sive „inspectorem" fecerat, qui suo nomine suaque auctoritate academicos custodiret ac moderaretur; simulque constituerat, ut ille officii adiutores sibi adiungere posset ex „gremio" universitatis P. Theodorum Peltanum theologiae professorem, Nicolaum Everardum iuris professorem, Wolfgangum Zettelium (Zettel) camerarium: qui etiam, cum ipsi impedimentum aliquod occurrisset, eius vice fungi possent et deberent (*Prantl* l. c. II 302). Hos autem adiutores ipse Eisengrein impetrasse videtur, quo facilius odiosum illud officium administrare et dominandi speciem fugere posset (*Pfleger* l. c. 87).

est. Cardinalis Augustanus. Hoffaeo praeceptum est, ne itinera pedibus faceret. Canisius singulis mensibus, quomodo valeat, scribet. Institutum „scriptorum" a Borgia commendatum est. Collegium graecense. P. Turriani liber.

Ho riceuuto quella della R. V. del primo di questo, et come hauera inteso per altra mia non acade che per adesso stia con solicitudine del scribere, ma solo attenda ad emendar quelli 3. libri fatti, neli quali come io intendo non ci [è][a] [?] altro da fare ecceto[b] che emendarli[1]. et si altro sara V. R. mi auisi. La andata sua in Spruch è stata ordinata da N. P. G.[2] per necessita.

Il suo libro come hauera uisto per la mia non si ha di stampar in Roma se non la. Del scriuere piu spesso al[c] Rector de Dilinga[3] si dara ricordo al Reuerendissimo Augustano[4].

Del non andar a piede se è auuertitto al P. Prouinciale[5]. Le altre cose tocante alla Prouincia che V. R. scriue si considereranno, et si procurara che si facinno quelle che potranno farsi in assentia di nostro padre G. et prego la V. R. che ogni messe mi scriua della sua sanita della quale tenghi cura et mi dia qualche buen auisi etc. La cosa delli scritori contra heretici fu molto raccomandata di N. P. G. nella sua partita et etiamdio alli[d] [?] procuratori[d] [?] di quella[d] [?] prouincia[d] [?] de Spagna[6].

A instantia del Serenissimo Arciduca Carolo si è accietato[e] il Collegio di Grass[7] con 2000 fiorini d' intrata, aiutando quella prouincia et ancora questa[8].

Il Dottor Torres se ne sta in Fiorenza facendo la[f] sua impressione . non sapemo se hà finito ò in che termino stia[9]. Non altro . — —

a) *Vel hoc supplendum vel pro* ci *scribendum est* c' è *vel* cè; *caeterum cf. supra p. 446*b. b) cetto *ap.* c) *In ap. sequitur alterum* al. d) *Natalis scripsit aut* al procuratore di quella prouincia *aut, id quod longe magis probabile est,* alli procuratori di quelle prouincie; *nam ad congregationes procuratorum (v. supra p. 164) singulae provinciae non mittunt nisi singulos procuratores; v. infra, adn. 6.* e) cietato *ap.* f) le *ap.*

---

[1] Libros de S. Ioanne Baptista, Beata Maria Virgine, S. Petro significat; at Canisius longe aberat, ut secundum et tertium iam paene paratos haberet; vide infra ep. n. 1748. [2] A Francisco Borgia praeposito generali.

[3] P. Theodorico Canisio. [4] Cardinali Ottoni Truchsess, Romae degenti.

[5] Hoffaeo; vide quae sub ipsas has litteras dicentur.

[6] Procuratores dicit, qui sub medium a. 1571 a singulis Societatis provinciis (europaeis) Romam ad congregationem procuratorum missi erant; ex hispanicis autem provinciis elegerant procuratorem: Aragonica P. Franciscum Boldo; Boetica P. Ioannem Plaça rectorem granatensem; Toletana P. Didacum Carrillo (ex *Actis Congregationum Provincialium, quae exstant in „Congr. 41" f. 46b 67a 154b—155a); Castellana autem quem elegerit, non invenio. Cum autem Carrillus, antequam ex Hispania egressus esset, vita cessisset, eius loco Romam venisse videtur P. Ioannes Emmanuel de Leon, quem congregatio ei substituerat.

[7] Graecium (Graz) significat; quae Stiriae est caput; aedes quoque archidux sodalibus providebat; cf. *J. Sygański* S. J., Listy Ks. Piotra Skargi F. J. z lat 1566—1610, Kraków 1912, 17—18.

[8] Societatis provincias austriacam (ad quam Graecium pertinebat) et Germaniae superioris significat; de huius collegii initiis v. *Duhr,* Jes. I 163—164.

[9] De hoc P. Francisci Turriani libro v. supra p. 337.

Epistulae huic in registro (Germ. 71) nec locus nec tempus ascripta sunt; ex ipso tamen registri loco, quo posita est, colligi potest, eam Roma circa d. 22. Augusti datam esse; ex litteris autem 10. Octobris 1571 datis, quibus Canisius ad eam respondit, intellegitur, eam ipso illo 22. Augusti esse datam.

Praeceptum, quod *Natalis* reginarum et Canisii rogatu Hoffaeo provinciali dedit, 21. (vel 22.) Augusti 1571 his verbis expressum est: „V. R. andando de un Collegio al altro et per la Prouincia vada a caualo, et procuri conseruar la sanita per il seruigio del Signore tanto piu esendo questa necessaria alla faticha del suo officio" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 71 f. 26[a]). Plura vide apud *Duhr,* Jes. I 795.

1746. Cardinalis **OTTO TRUCHSESS DE WALDBURG** episcopus praenestinus et augustanus CANISIO.

Roma inter m. Iunium et Octobrem 1571.

Ex Theodorici Canisii autographo. G. Ep. coll. I f. 274[b].

De ecclesia collegio dilingano a se exstruenda.

P. Theodoricus Canisius universitatis collegiique dilingani rector Dilinga 11. Octobris 1571 P. Hieronymo Natali Societatis vicario generali de cardinali Ottone Truchsess episcopo praenestino et augustano, Romae degente, scripsit: „Scripsit ad R. P. Canisium semel et iterum Reuerendissimus noster, cupiens[a] exemplar futuri templi nostri ad se mitti, propterea quod ad eius structuram primo quoque tempore inchoandam totus sit propensus. Nos fundationem mallemus: sed cum frustra illam vrgeamus, acceptandum videtur, quicquid vltro Reuerendissimus offert, ne vtrobique frustremur. Ego mea importunitate, vt architectus ad nos veniret et templi spacium designaret, necdum extorquere apud officiales potui. Pergam tamen vrgere, ne Reuerendissimj voluntati desimus."

Cardinali Truchsess a. 1573 Romae mortuo, templi dilingani aedificandi consilium depositum vel dilatum est usque ad a. 1610, quo fundamenta posita sunt ecclesiae Beatae Mariae Virginis in caelum assumptae, quae ab Henrico de Knöringen episcopo augustano aedificata et a. 1617 consecrata, hodie quoque exstat (*Jos. Braun* S. J., Die Kirchenbauten der deutschen Jesuiten II, Freiburg i. Br. 1910, 126—127).

1747. **P. IOANNES RETHIUS S. J.** coloniensis gymnasii trium coronarum regens CANISIO.

Colonia 30. Augusti 1571.

Ex litterarum commentario, quod, ipsius Rethii manu scriptum, exstat in Cod. colon. „Reth." (v. *Can.* II L) 2 (Epp.) f. 5[a]—6[a]. Earundem litterarum brevem summam posuit Rethius in suis „Ephemeridibus", in a. 1571 (ex apographo sub a. 1620 scripto; Cod. colon. „Reth.", Eph. f. 50[b]). Particulas litterarum ex commentario exscripsit *Hansen* l. c. 603[1].

Principes protestantes senatui scripsisse, ut Geusiis locum relinqueret. Efficiendum esse, ut imperator etc. eundem in religionis constantia confirment. Mortuum esse Godefridum Gropperum, virum optime meritum. Se scriptum mittere, quo, quid episcopi praestare debeant, a se demonstretur. Principes protestantes convertendos, libros catholicos iis dedicandos esse. De Surii „Vitis Sanctorum" et de compendio germanico ex iis et „Opere catechistico" faciendo.

Reuerende in Christo Pater, adhuc nobis uigilandum est contra Guseos, ne iterum irrepant, qui expulsi sunt, et ut pauci, qui remanserunt, amoueantur. Non enim dormit malus daemon. Circa festum natiuitatis S. Ioannis Baptistae, quando pro more Consules et Senatores mutantur, tres Principes electores, Saxo, Palatinus, et Brandenburgicus, ad Senatum literas dederunt, uolentes sectarijs Coloniae locum

a) *In autogr. sequitur* sibi, *oblitt.*

relinqui[1]. Sed (benedictus Deus[2].) nihil impetrarunt. Magistratui occasionem dederunt scribendi ad Caesarem[3]. Vtinam nunc Caesar zelum Coloniensium in retinenda religione antiqua sibi placuisse declaret. Vna ipsius, quantumuis parua, epistola magnos animos bonis adderet. Si quem in aula habes, qui in hac re iuuare queat, nunc piae nutrici tuae[4] deesse noli. Archiduces Austriae Ferdinandus et Carolus nondum ullas exhortatorias literas Coloniam miserunt[5]. Godefridum Gropperum athletam fortem et in hoc certaminum genere exercitatum ante paucos dies mors nobis abstulit. Rogo pro anima eius Deum precare. Licet non Theologus, sed Iurisperitus esset, optime tamen de re Theologica meritus, et amicus Societatis nostrae fuit[6]. Recte R. T. meliora sperat, si Catholici praesentibus malis edocti, non solum una manu gestarent gladium ad hostes arcendos: sed et altera tenerent lapidem ad aedificandum templum Domini, quemadmodum Israelitas patriae restitutos fecisse scimus[7]. Verissimum id est, et ut fiat Deus rogandus. Notaui aliquando pauca, et R. T. mitto[8]: sed puto quod pauca haec ad aedificandam domum Domini[9] multum conferrent, si Episcopis persuasa essent. Praesertim, si et ratio aliqua inuenta fuerit, Protestantes Principes et Magistratus conuertendi: sequeretur illos simplex populus[10]. Saepe mihi in mentem uenit, si uiri docti libros ijs dedicarent catholicos, anne ad emolliendos eorum animos id ualeret? Forte enim legerent, et inter legendum Deus in mentibus operaretur: non ita saltem ueritatem agnitam auersarentur, ut nunc dogma, quod ignorant, oppugnant. Surij [tom]us tertius de

---

[1] Haec epistula, cui principes electores Augustus Saxo, Fridericus III. Palatinus, Ioannes Georgius Brandenburgensis suis manibus nomina subscripserant, iam die quidem 24. Aprilis data erat; senatui vero coloniensi tradita est 16. Iunii 1571 (*Hansen* l. c. 597[3] 602).

[2] Gn 14, 20. Ps 17, 47; 65, 20. 2 Cor 1, 3. 1 Petr 1, 3 etc.

[3] Die 29. Iunii 1571 Maximilianum II. rogaverunt, ut se tutaretur, si forte a Geusiorum patronis impugnarentur (*Hansen* l. c. 597[3]).

[4] Cf. supra p. 415.

[5] Rethius iam m. Septembri 1570 Canisium rogaverat, ut eiusmodi litteras a Ferdinando et Carolo dandas curaret (v. supra p. 415). De litteris imperatoris impetrandis Rethius 30. Augusti 1571 ad Patrem quoque Iacobum Avellanedam S. J. Mariae imperatricis confessarium scripsit (*Hansen* l. c. 602—603).

[6] *Hermannus a Weinsberg* coloniensis illorumque temporum aequalis in diario notat, eum 10. Augusti 1571 mortuum esse; item scribit, eum „ordinarium in jure canonico primum“ (in universitate coloniensi) atque archiepiscopi coloniensis et ducis iuliacensis consiliarium fuisse (*Höhlbaum*, Buch Weinsberg II 220). Ipse autem *Rethius* in *„Ephemeridibus“: „10 Augusti Mortuus est Gropperus senior, . . . Pater Godefridi Gropperi iunioris scholastici s: Gereonis“ (Cod. colon. „Reth.“, Eph. f. 50[a]).

[7] Cf. 2 Esr 4, 15—23.

[8] Haec post ipsam hanc epistulam ponentur.

[9] Agg 1, 2; cf. 1 Esr 6, 3 etc.

[10] Vide, quae de Augusto Saxoniae principe electore convertendo hoc ipso anno tentari coepta sunt, infra, mon. var. (23).

Sanctis sub prelo est[1]. Opus R. T.[2] expectamus. Inuenerit nunc spero R. T. qui ex uitis sanctorum, et authoritatibus catechisticis[3] in linguam germanicam uertant, quae seruire et prodesse populo possunt. Optime hac uersione multis consuleretur. Talis enim patrum in doctrina consensus, et in uita sanctitas efficaciter animos penetrat, et immutat. Ora pro me Deum R. Pater, ac Doctorem Theodoricum[4], caeterosque patres et fratres ex me saluta plurimum. Salutat R. T. Rector Collegij R. P. Leonardus Kesselius. Coloniae . anno Christi 1571 . die 30. Augusti.

R. P. T. seruus in Christo
Ioannes Rethius.

Reuerendo in Christo Patri, Doctori Petro Canisio Theologo Societatis IESV. Dilingam.

Ex hac epistula intellegitur, Rethium una cum ipsa Canisio misisse aliqua de ratione „aedificandae domus Domini" a se „aliquando" conscripta, quae ipse „episcopis persuaderi" cupiebat. In „Ephemeridibus" quoque *Rethius* notavit: „30 Augusti [1571] scripsi D: Petro Canisio ... Misi praeterea illi scriptum meum de officio Episcopi; forte aliquibus Episcopis talia persvadebit" (ex apographo ca a. 1620 scripto: Cod. colon. „Reth.", Eph. f. 50[b]). Quaerenti autem scriptum illud mihi occurrit in Cod. colon. „Epp. ad Reth." (v. *Can.* III LVIII—LIX) f. 125[a]—126[b] Commentarius (A) a librario, cuius opera Rethius saepe utebatur, scriptus (2°) et manu ipsius *Rethii* in pag. 4 sive in dorso sic inscriptus: „† De officio Episcopi transmissum R. P. Petro Canisio". Exstat praeterea ibidem (f. 195[a]—196[b]) exemplum (B) huius commentarii, quod eadem manu atque prius illud scriptum est et manu ipsius *Rethii* in dorso sic inscriptum: „Consilium meum, quomodo Episcopi possent iuuare ecclesiam seu germaniam, datum Reuerendissimo et Illustrissimo Domino Ernesto ex Ducibus Bauariae Administratori Frisingensi, uice ualedictionis, Coloniae, die 3. Aprilis, anno 1571". Incipit autem: „† Reuerendiss. et Jllustriss. Domine, amore Dei rogo perpendas cum consiliarijs tuis vbi commodum fuerit, an ne de populo Christiano plures seruarentur animae, quarum nunc pro dolor multae pereunt: et anne qui praesunt facilius Domino Deo suo satisfacerent: minusque scandalj et querelarum superesset. Si" etc. Reliqua eadem sunt atque in exemplo altero, praeter lectiones variantes, quae infra ponentur. Atque alterum hoc exemplum typis exscripsit *Reiffenberg* l. c. I 153—154; qui tamen perperam affirmat, idem scriptum esse „Rethii manu"; nam solam inscriptionem hic posuit. Caeterum haec facile intelleguntur: Rethius scriptum m. Aprili Ernesto destinatum m. Augusto nonnihil expolivit, imprimis iis verbis, quae soli Ernesto congruebant, expunctis, ita ut com-

---

[1] „De probatis Sanctorum Historiis, partim ex Tomis Aloysii Lipomani, doctissimi Episcopi, partim etiam ex egregiis manuscriptis Codicibus, quarum permultae antehac nunquam in lucem prodiere, nunc recens optima fide collectis per F. *Laurentium Surium* Carthusianum. Tomus tertius. Complectens Sanctos mensium Maii et Iunii. Coloniae Agrippinae, Apud Geruinum Calenium et haeredes Quentelios, Anno M. D. LXXII. Cum priuilegio Pii V. Pontificis Maximi, et Caesareae Maiestatis in decennium." 2°; pp. 882 et praeterea in initio ff. 18 (addito titul.) et in fine f. 1 non sign. Surius, cum tomum primum S. Pio V., secundum cardinali Ottoni Truchsess dedicasset, tertium hunc dedicavit cardinali Marco Antonio Amulio, „Reatinensis Episcopatus Administratori perpetuo".

[2] Librum de S. Ioanne Baptista.

[3] Opus „Authoritatum Sacrae Scripturae" etc. sive „catechisticum" a P. Petro Busaeo editum significat; de quo supra p. 323 387.

[4] Canisium.

mentarius a Canisio aliis quoque episcopis ostendi posset. Exstat praeterea in eodem Codice (f. 127[a]—128[a]) tertium scriptum, idque ab eodem illo Rethii librario curatum et manu *Rethii* in dorso sic signatum: „Quomodo in Germania possint iuuari Episcopi et eorum subditi". Quod non episcopo, sed alicui Societatis sodali destinatum esse patet; incipit enim: „Admodum Reuerende in Christo Pater, circa illud, Quomodo iuuari possint in Germania Episcopi, et eorum subditi, haec occurrunt" etc.; et de episcopis haec, praeter alia, dicuntur: „Prodesset, si nobilium suorum filios recte apud nostros curarent institui." Huius igitur commentarii capita praecipua germanice posuit *Duhr,* Jes. I 766, libro usus *Iosephi Hansen,* qui (l. c. 772—773) integrum commentarium latine edidit, ratus, hunc ipsum a Rethio Canisio esse missum (non illum, quem infra ponam); Rethium autem lapsu quodam memoriae vel calami verba „De officio Episcopi transmissum R. P. Petro Canisio" eo loco, quo poni non debuissent, posuisse. Neque tamen equidem id affirmare ausim. Nam „de officio episcopi" scriptus est alter ille commentarius magis etiam quam is, qui ad socium illum datus est; quamquam enim in hoc quoque de officio episcopi multa eaque iisdem paene verbis atque in illo dicuntur, alia tamen eaque valde gravia de officiis curiae romanae (pontificis, nuntiorum apostolicorum) dicuntur. Neque verisimile est, sodalem illum, cui Rethius scripsit, Canisium fuisse; nam Rethius eum appellat: „Admodum Reuerende in christo pater"; ita autem eo tempore a Rethio praepositus generalis Societatis et praepositus provinciae rhenanae appellabantur; velut in epistulis 27. Septembris 1570 et 5. Decembris 1570 ad S. Franciscum Borgiam et ad P. Antonium Vinck datis (l. c. f. 175 182); Canisium vero Rethius in ipsis, quas modo posui, litteris „Reuerendum in Christo Patrem" vocat, idque recte; neque enim Canisius eo tempore vel provincialis vel rector erat. Quod denique Rethius sic commentarium terminat: „Si quid non satis bene [scripsi], veniam mihi dari peto", viro scripsisse videtur, cuius imperio ipse erat subiectus; quem virum fuisse conicio aut Vinckium aut (id quod mihi magis probatur) Borgiam; qui Romae ea curare poterat, quae de nuntiis, de collegio germanico etc. a Rethio proponebantur. Ita igitur *Rethius:*

„† Reuerendissime et Jllustrissime Domine, rogo amore Christj Reuerendissimam et Jllustrissimam Clementiam tuam, vt vbi commodum fuerit considerare digneris[a], num ad Catholicae religionis conseruationem in Germania conduceret:

1[b] Si Episcopi cogitent se Episcopos, et qualem vitam ac sollicitudinem dignitas illa requirat.

2 Si crebro sint cum fratribus suis[1] in choro. Non absint a concionibus. Homines enim sunt et ipsi: non minus admonitione et institutione illa indigent, quam populus. Non alia ratione commodius efficient, vt Canonici ad templa veniant, et religiose ibi omnia cum aedificatione persoluant. Quod si fiat, in templis mundicies, et ornatus debitus custodietur. Quin et populus magna tunc frequentia, et singulari cum pietate ad conciones, et diuina officia accurret.

3 Sj curent, vt iuniores Canonici in aliqua domo simul habitent, sub piorum hominum cura, et Catholica ac[c] Canonica institutione. Dum enim ex senioribus quidam sunt incorrigibiles, et iuniores nimia libertate pereunt, ac[d] per malos paedagogos corrumpuntur: mirum non est, si populus ab eorum templis abstineat, et ad haereses traducatur.

4 Si in aula et consilio habeant non seculares tantum Dominos, sed in pari numero Theologos et Ecclesiasticos viros, prudentes, pios et zelosos, qui periclitantibus sciant compatj, qui Dei gloriam, animarum salutem, et Ecclesiae incolumitatem rebus omnibus anteponant: qui ipsos iuuent in causis Ecclesiasticis[e]: vt illj in ne-

a) *Octo vv. sqq. in A a librario signata sunt linea subducta.* b) *In B non sunt numeri* 1 2 etc. c) *Ita in A librarius correxit ex* et; atque *B.* d) *Ita in A libr. correxit ex* et; et *B.* e) *Ita in A libr. correxit ex* Ecclesiasticorum.

[1] i. e. cum ecclesiarum cathedralium canonicis etc.

gotijs secularibus seu politicis. Alioquin recte forte[a] officium principis facient, sed negligent munus Episcopi: quod tamen praecipuum est.

5 Si non assumant nec in aulam, nec ad vllum officium, nisi Catholicos et probos. Etenim cum non omnia per seipsos Episcopj faciant, si officiales seu ministri malj fuerint, quanta mala fient?

6 Si ordinandis non cito manus imponant[1]: sed prius bene dispiciant an idonei sint.

7 Si Ecclesiarum et iuuentutis rationem habeant, vt nusquam idonei Pastores, Praelati, Concionatores, et Ludimagistrj desint.

8. Si secundum canones[b] serio celebrent Dioecesanas Synodos[2]: hisque ipsimet Episcopi intersint.

9 Si crebro per seipsos, aut alios viros prudentes, zelosos, ac[c] tales qui non quae sua sunt quaerant, sed quae Jesu Christj[3], Dioeceses visitent, vt noscant vultum pecoris suj[4], et qua in re oues Pastoris[d] ope indigeant.

10 Si habeant supernumerarios aliquot Concionatores, eruditione, zelo, prudentia, charitate, rerum temporalium contemptu, ac alijs virtutibus insignes, qui proficiscentes per dioecesim[e] loco Episcopi, defectus Praelatorum et Pastorum suppleant.

11 Si dent operam, vt Clerus et populus vna cum ipsis seruent decreta Tridentinj Concilij[f].

12 Si Episcopi sint Moecenates[g] doctorum et piorum hominum. Siquidem Mecoenates si sint, non deerunt Flacci Marones[5]. Sic nec pij et[h] docti deerunt operarij in vinea[6] domini, si liberalitate Episcoporum ad id praeclara ingenia excitentur.

13 Si erigantur seminaria ampla, iuxta decretum concilij Tridentini[7]. Jn quibus vtinam tot alantur bonae spei iuuenes, quot sunt Parochiae in Episcopatu. Habitis fidelibus et aptis operarijs agri Dominici meliora speranda forent[i].

14. Si nobilium suorum filios catholice et pie curent institui, quo tandem possint et velint Ecclesiae prodesse.

15 Si vitas sanctorum Episcoporum per P. Laurentium Surium collectas studiose legant[8]. Considerabunt forte quales olim fuerint Episcopi, qui Germanos et[k] gentes alias[l] ad fidem Christianam perduxerunt, et cogitabunt quid se facere oporteat[m].

a) *Hoc v. suppleri ex B.* b) *In B sequuntur vv.* bis in anno, *oblitt.* c) *Ita libr. in A ex* et *correxit;* et *B.* d) *In A B sequitur* sui; *quod tamen in A oblitteratum est.* e) diocoesim *B.* f) Consilij *A.* g) Mecoenates *B.* h) *Ita in B libr. correxit ex* nec. i) *In A ipse Rethius ex* erunt *ita correxit;* erunt *B.* k) *In A hoc v. supra versum scriptum est.* l) alias gentes *B.* m) *In B hoc loco in margine addita sunt haec:* Si in difficultatibus ad summum Pontificem Christi in terris vicarium recurrant; *quae tamen deinde, linea transmissa, oblitterata sunt.*

---

[1] 1 Tim 5, 22.

[2] „Synodi dioecesanae quotannis celebrentur": Concilium *Tridentinum* sess. 24, de ref. c. 2. Idem a. 1215 praeceperat Concilium Lateranense quartum. Immo iam complura ex conciliis antiquis, ut antisiodorense (Auxerre) anni 585 (c. 7) et toletanum anni 693 (c. 7) constituerant, ut minimum semel singulis annis synodus dioecesana haberetur. Cf. *Benedictum XIV.*, De synodo dioecesana l. 1, c. 6, n. 2 3, et *J. Forget,* Conciles, in „Dictionnaire de Théologie catholique" III, Paris 1908, 637—638.

[3] Phil 2, 21. 1 Cor 13, 5. [4] Prv 27, 23.

[5] „Sint Maecenates, non deerunt, Flacce, Marones": *M. Val. Martialis,* Epigrammaton l. 8, n. 56, v. 5.

[6] Mt 20, 1; cf. Mt 10, 10; Lc 10, 2; 1 Tim 5, 18 etc.

[7] Sess. 23, de ref. c. 18.

[8] Editi iam erant Coloniae a. 1570 et 1571 a P. Laurentio Surio O. Cart. operis „De probatis Sanctorum Historiis" tomi 1 et 2, primos 4 anni menses comprehendentes (*Hartzheim,* Bibl. Col. 221).

16 Sumptus in hanc rem non deerunt, si iusta opum fiat distributio: et tantum in haec et[a] alia Episcopi officia impendatur, quantum ad conseruandum statum Principis. Si ratio habeatur fundationum, stipendiorum et contributionum, quae ex defunctorum testamentis, et viuorum liberalitate in studiosos passim fiunt. Huic instituto deseruirent bona Ecclesiasticorum decedentium sine testamentis. Si in hunc vsum consensu summj Pontificis ad tempus applicentur bona illa Ecclesiastica, quae propter personarum paucitatem distrahuntur, et nescio in quem vsum Ecclesiae parum vtilem conuertuntur. Huc pertinerent etiam prouentus non Residentium[1], quod summus Pontifex credo libenter approbaret: ita tamen, vt nihil eorum, quae fundatores fieri voluerunt, omittatur, sed per illos qui sunt in seminario suppleatur. Si bona Ecclesiae non in alium vsum, quam Ecclesiae vtilem expendantur. Si denique Episcopi Patres et sustentatores velint esse pauperum. Nihil enim deesse poterit Eleemosynarijs: Beati misericordes, quoniam misericordiam consequentur[2].

17 Valde tardatum est. Jndefesso labore, continuata diligentia, magna dexteritate, et exemplari vita opus est: et inprimis diuino auxilio. Sed si velimus tantum ex animo facere officium, et seruare animas, Christus sua gratia numquam deerit. Jn difficultatibus ad summum Pontificem Christi in terris Vicarium recurrendum esset.

Reuerendissime et Jllustrissime Domine rogo per Dei filium Christum Jesum haec in bonam partem accipe[b]. Dolebam passim perire[c] animas, quas communis Dominus, saluator et Judex noster pretioso sanguine[3] suo[d] mercatus est[e], quas tamen hac, aut similj diligentia seruari posse sperarem. Vtinam opem ferrent[f] omnes, qui possunt et debent.

Canisius Rethio respondit 13. Octobris 1571.

1748. CANISIUS P. HIERONYMO NATALI vicario generali Societatis Iesu. Dilinga 1. Septembris 1571.

Ex autographo (2°; 2 pp.; in p. 4 inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 248 (f. 272 et sq. non sign.).

Primum adversus Centuriatores librum emendat; secundum et tertium absolvere magni erit laboris. Contiones oenipontanae. Cursus philosophici et gymnasii plena cura Ingolstadii a Societate detrectanda est. Aut saltem denuo cum duce agi debet, maiorem petendo libertatem et potestatem. PP. Torrensis et Pisanus.

Pax Christi JESV nobis aeterna,

Admodum Reuerende Pater,

Accepi R. T. literas 21 Julij datas. Nunc Dilingae paucis diebus dego, ut cum censoribus conferam P. D. Emanuelis annotationes, quae conferent ad nouam libri editionem, quam parat typographus Dilinganus[4]. Praefationem duplicem in totum opus[5] nunc tandem ediderunt:

a) *In B sequitur* alij, *oblitt.* b) Jesum in bonam partem haec vice valedictionis accipe *B.* c) Doleo passim negligi et perire *B.* d) pretioso suo sanguine *B.* e) *In B non sunt 9 vv. sqq.* f) ferant *B.*

---

[1] Canonicorum aliorumque, qui apud ecclesias suas non „resident"; unde fit, ut beneficiorum fructus, „praesentias", similia percipere nequeant; cf. *Can.* V 202 408.

[2] Mt 5, 7. [3] 1 Petr 1, 19.

[4] Adnotationes Romae a P. Emmanuele Saa in Canisii librum de S. Ioanne Baptista contra Centuriatores Magdeburgenses scriptum factas significat; qui liber iam Dilingae a Sebaldo Mayer excusus et proxime vulgandus erat (v. supra p. 438). Nova illa editio a. 1572 in lucem prodiit.

[5] Vide infra, mon. litt. (57).

oro autem P. Emanuelem, ut hos residuos quaterniones[a] corrigat, sicut in alijs fecit, quos antea misimus.

Hortatur me R. T. ad emendationem duarum partium de Deipara Virgine et Apostolo Petro. Sed opus est labore non modico, ut pars utraque prius absoluatur, ac postea emendetur. Hic annus mihi non suffecerit ad secundam partem absoluendam, et intercurrunt impedimenta, quae superioribus literis attigi[1]. Contionandi munus non potest mihi non facessere negotium: sed faciam tamen quod possum, et sicut postulat R. T. labores et studia moderabor Domino auxiliante. Permisit autem Princeps, ut huc excurrerem, quod Viennae nunc intersit fratris Caroli nuptijs[2], eique dedicaui opus, ut et alias indicaui[3].

Quod ad academiae Jngolstadianae institutum nouum attinet, contuli de illo cum P. Theodorico[4] et D. Pisa, cuius[b] uidi literas[5]. Prior enim iam ante misit in urbem scriptum responsum, cuius aliquam summam intellexi. Mea sententia nunc est, quae fuit antea, cum rogarer a P. Prouintiale[6], non facile nobis suscipiendum et adeundum esse munus et onus, quod circa poedagogium et cursum Philosophicum Princeps Albertus offert. Hinc nostris magna conflata est inuidia, neque cessabit facile communis querimonia reliquorum professorum Jngolstadij. Nec impetrabimus unquam uereor, vt debita et necessaria societati nostrae libertas constet siue apud Principem et senatum eius aulicum, cuius uoluntate reguntur omnia, siue apud Rectorem et professores alios Vniuersitatis, quibus nimium nostri se conformare iubentur atque coguntur. Nec uidere possum, quem felicem et solidum ex hac mutatione fructum speremus in auditoribus, si maior et legitima professoribus nostris non erit potestas in gubernatione, sed promiscua erit authoritas, et minor nostrorum numerus tum in examinando, tum in facultate tota, ut uocant, artium[7]. Nostris etiam non expedire iudico, ut hac occasione fiant liberiores, minusque Rectori collegij et simplicitati obedientiae deferant, sicut saepe antea sumus experti. Praeterea perquam difficile fuerit huic prouintiae, duo sustinere gymnasia[8], et utrique loco idoneos praebere lectores quolibet anno. Jngolstadij facilis[c] et frequens erit querimonia, non satis maturos et aptos in-

a) *Sequuntur 2 vv. oblitt., quae iam legi non possunt.* b) *Sequitur* adiunxi, *a C. oblitt.* c) *Sequitur* excitabi, *a C. oblitt.*

---

[1] Vide supra p. 443 458.

[2] Carolus archidux, Stiriae, Carinthiae etc. princeps, Vindobonae 26. Augusti 1571 cum Maria Alberti V. Bavariae ducis filia sollemni ritu matrimonium iniit; cuius frater Ferdinandus, Tirolis etc. princeps (cuius contionatorem aulicum Canisius Oeniponte agere coeperat), 23. Augusti Vindobonam advenit; unde ante 3. Septembris abisse non videtur (*Friedr. Hurter*, Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern I, Schaffhausen 1850, 181—188).

[3] Vide supra p. 451. [4] Canisio. [5] Has vide supra p. 465—468.

[6] Paulo Hoffaeo. [7] Vide supra p. 462[6], 464[4].

[8] Provincia Germaniae superioris praeter ingolstadiense gymnasium habebat gymnasium dilinganum.

stitui professores, quos deinde mutari uel auocari, ut solent, molestissime ferent. Fauet modo nostris utcumque D. Eiseingreinius[1] Vicecancellarius, penes quem summa est authoritas: eo autem absente uel moriente difficile sit parem reperire Patronum, qui nostros tueri uelit ac possit contra tot aemulos. Quocirca confirmo P. Theodorici sententiam, detrectandum hoc onus esse potius quam suscipiendum Jngolstadij, neque propter incertum fructum in auditoribus externis, nostros multis periculis, et grauioribus fere laboribus, quam perferre possimus, exponendos esse, praesertim cum difficile sit ab istis tum aulicis, tum academicis obtinere integras conditiones, quae nobis ad scholam Jngolstadij iuuandam simul et reformandam sunt prorsus, ut censeo, necessariae.

Sed si aliter uisum erit superioribus, qui gratificandum fortasse putant bono Principi, ne conceptam illius de nobis piam expectationem fallamus, et molestum uidebitur, ni fallar, P. Prouintiali, referre pedem, et oblatam amittere occasionem in hoc collegio promouendo: si inquam[a] suscipienda sit haec prouintia, ut nonnulli[b] putant, duo quaedam adhibenda remedia putarim. Alterum est, nihil ut promittatur Principi post exactum annum probationis[2], nisi coram agatur cum aulico Senatu Monachij de praecipuis difficultatibus, quas P. N. Generalis in suo ad P. Prouintialem responso indicauit[3], nostrisque libertas debita impetretur. Alterum ut si mittendus esset Visitator anno sequenti, sicut confido, in hanc prouintiam, per se ille transigat negotium una cum P. Prouintiale, et uiua uoce potius quam scripto tractentur omnia, priusquam annuat P. Prouintialis. Jnterea uero scribi poterit ad P. Prouintialem, ut difficultates praesentes et si quae aliae metui possunt, in scriptum unum colligat, et rursus, remedia illis adhibenda commonstret[c], re collata cum Consiliarijs. Optarim uero maxime, ut res tota de integro tractaretur cum Principe, neque super fundamentum hoc caducum et imperfectum, hoc est super scriptum Senatus aulici aedificaretur[4]. Siquidem non magnae authoritatis illud esse audio, et suo tantum authori magis quam principi tribuitur. Jntelligo etiam, inferiorum classium pueros nunc abuti sua libertate, quam in gymnasio Jngolstadiano experiri coeperunt, neque fieri posse puto, ut mediocriter in offitio contineamus classium superiorum auditores, nisi nostris maius competat ius gubernandi, magisque sint illi exempti ac liberi a statutis, ut uocant, Vniuersitatis. Nec erit abs re fortasse,

a) *Ita C. correxit ex* si uero. b) *Ita C. correxit ex* ut omnes. c) *Quattuor vv. sqq. a C. in margine addita sunt.*

---

[1] Martinus Eisengrein universitatis patronus, vicecancellarius, professor.

[2] Mense Martio a. 1571 Societas „per modum probationis" cursum philosophicum et paedagogium sive gymnasium ad annum susceperat curanda; v. supra p. 464.

[3] De his S. Francisci Borgiae litteris v. supra p. 461—464.

[4] De hac „resolutione", ab Erasmo Vendt ducis consiliario composita, vide supra p. 449 461 465.

si P. Torrensis[1] per literas R. T. moneatur, de toto statu scholae et praesentis gubernationis omnia perscribere, ut maiore luce rerum accepta de conuenientibus remedijs aptius iudicetur.

Ego hinc cito discedam Oenipontum, ducturus mecum D. Pisam, qui Halae collocatur ad curandam ut credo ualetudinem potius quam ad profitendum. Superest ut me totum R. T. sacrificijs precibusque commendem in Christo JESV domino nostro[2]. Dilingae Kal. Septemb. 1571

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri, Doc. Hieronymo Natali generali Vicario Societatis IESV, patri suo. Romae.

Quod Canisius hac epistula commendat: Efficiendum esse, ut Hoffaeus provincialis denuo difficultates, quae cursui philosophico et gymnasio per Societatem Ingolstadii curandis occurrant, scripto colligat et earum remedia ducis consiliariis proponat, id sub finem a. 1571 effectum est. Hoffaeus in litteris illis (quae, satis copiosae et per 20 capita distinctae, ponuntur a *Prantl* l. c. II 267—270) complura eaque gravia commemorat, quae in Canisii epistula postulantur; velut cum petit, ut Societas magistros mutare possit; ut religiosa libertas privilegiaque ipsi sint salva; ut sodales, si quid deliquerint, per Societatis praepositos corrigi possint et debeant; ut plures Sociorum, quam aliorum, sint „de consilio facultatis artium"; ut primo novorum studiosorum tentamini semper aliquis de Societate intersit; ut Societati ad discipulos coercendos et puniendos amplior detur potestas etc.

Canisium circa idem tempus alteras quoque litteras ad Natalem dedisse collegeris ex *litterarum Roma 22. Septembris 1571 a Natali ad Hoffaeum datarum apographo eodem tempore scripto, quod est in Germ. 71 f. 34[a]; hoc enim ita habet: „Il P. Pietro Canisio mi scriue della penuria de lettori che se patisce in quella Prouincia . li rispondo" etc. Neque vero eiusmodi litterae a Petro Canisio datae exstant; neque Natalem ea de re eidem scripsisse compertum est. Sin autem apographum, quod dixi, cum epistulae a Natale ad Theodoricum Canisium rectorem dilinganum eodem die datae apographo ibidem (f. 34[a]) posito contuleris, facile deprehendes, librarium pro „Pietro Canisio" scribere debuisse „Teodorico Canisio".

Natalis Canisio respondit 20. Octobris 1571.

1749. CANISIUS cardinali **STANISLAO HOSIO** episcopo varmiensi.

Dilinga (Oeniponte?) inter m. Iul. et Oct. 1571.

Ex Hosii litteris 27. Octobris 1571 ad Canisium datis colligi potest, Canisium (ut ad Hosii litteras Sublaco 11. Iulii 1571 ad se datas responderet) inter exeuntem m. Iulium et ineuntem Octobrem Hosio per litteras gratias egisse de auxilio, quod sibi in negotio libri de Ioanne Baptista edendi praestitisset, ab eoque petisse, ut, quid in eo aliisque libris emendandum esset, sibi significaret; plura v. infra, ep. n. 1758.

1750. CANISIUS **P. LEONARDO KESSEL S. J.** rectori collegii coloniensis.

Augusta Vindelicorum 6. Septembris 1571.

Ex litterarum (litterarum partis) canisianarum apographo subobscuro, eoque circa a. 1651 exscripto ex autographo, quod tunc erat Embricae apud rectorem collegii S. J.; apographum autem illud est Cod. colon. „Litt. Epistt. var." f. 2[b]. Particulam ex eodem apographo posuit *Hansen* l. c. 603[1].

---

[1] P. Hieronymus Torrensis S. J. theologiae in universitate ingolstadiensi professor.

[2] Rom 6, 11 23 etc.; v. supra p. 290[3].

— — De collegio vestro, sitne progressurum an imminutionem aliquam et mutationem passurum, audio dubitari [1]. Sed non patientur vt spero, sancti Patroni Ecclesiae [Coloni]ensis [2], vt quod a Patre nostro M. Petro Fabro [3] non sine lacrymis est isthic sem[inatum,] [4] id infeliciter exeat. — Augustae 6 Sept. 1571.

Seruus in Christo P. Canisius.

Reuerendo in Christo Patri M. Leonardo Kessel, praeposito eorum, qui sunt Societatis IESv Coloniae in Bursa coronarum.

1751. CANISIUS **FERDINANDO II.** archiduci, Suebiae principi etc. Oeniponte 25. Septembris 1571.

Ex libello periodico „Katholische Blätter aus Tirol", 23. Jahrgang, Innsbruck 1865, 393—394; ubi has litteras edidit *Ludovicus Rapp* sacerdos historicusque tirolensis, significans, autographum Oeniponte in archivo praefecturae caesareae (Statthaltereiarchiv) exstare; id quod, sive editoris personam, sive epistulae in libello illo positae rationem spectes, facile credi potest; dolendum tamen est, Rappium non significare, quo archivi illius loco litterae illae inventae sint, sed id unum affirmare: Eas esse „unter der ungeheuern Masse von Acten, die dort im Laufe der Jahrhunderte sich aufgehäuft haben". Quare eaedem a. 1911 Oeniponte diligentissime quidem, sed frustra quaesitae sunt.

Libri a se de S. Ioanne Baptista adversus Centuriatores scripti et archiduci dedicati exemplum mittit, optans, ut liber et ad catholicos consolandos, et ad adversarios ecclesiae reconciliandos, et ad archiducis gloriam amplificandam utilis sit. Collegium oenipontanum commendat.

Durchleuchtigister Fürst, Gnedigister Herr!

Ewr. Fn. Dt. [5], seind mein vnterthenigiste gehorsamiste diensten vnnd gebett alzeit zuuor.

Auß allerley vrsachen, die vnnöttig hie lang zu erzellen, hab ich diß beiligente neueß buech [6] sambt anderen Exemplaribus nit belder vberkhomen, vnnd Ewr. Frn. Dt. vberschickhen khünnen. Dieweil aber Gott der Almechtig mich vnwürdigen souil begnadet, das ein mal diß Opus an das Liecht verfertiget, vnnd hinfüro offentlich khan außgebraitet werden, hab ich meiner verheißung nach, dasselbig khainem andern Patrono, dann Ewr. Frn. Dt. aigentlich dediciern vnnd zuschreiben wellen, dar von ich ihn der Lateinischen vorred mein mainung weitter erkhlere [7]. Bitte derhalben mit gantzer vnterthenigkheit, das Ew. Fn. Dt. als mein alter günstigister vnnd getreuester Patron, ihr

---

[1] De collegii coloniensis difficultatibus pecuniariis, academicis etc. v. *Can.* V 143 445, et supra p. 21, ac *Duhr,* Jes. I 38—41.

[2] S. Petrus Apostolus, SS. Tres Reges Magi, SS. Ursula et Sociae Virgines, SS. Gereon et Socii Martyres.

[3] Vide *Can.* I 98—175 668—674. [4] Cf. Ps 125, 5.

[5] i. e. Ewrer Furstlichen Durchlaucht (principali serenitati vestrae).

[6] „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis librum primum" (de S. Ioanne Baptista) contra Centuriatores Magdeburgenses scriptum et Dilingae a Sebaldo Mayer a. 1571 primum excusum; v. infra, mon. litt. (57).

[7] Litteras hasce dedicatorias ad Ferdinandum II. datas v. supra p. 450—456.

solche mein gethone dedication sambt dem gantzen werkh, vnnd darauff diße geringe verehrung mit dißem eingebundtnen vnnd geschenckhten Buech gnedigist welle annehmen, vnnd ihr wolgefallen laßen. Gott der Almechtig gebe sein heiligen Segen vnnd wolfart darzu, daß mein fürgenomne mühe vnnd arbeit für die gantzen Catholischen Kirchen vnnd Religion nicht sey vergebenß geschechen, vnnd nicht allein den Catholischen zu guetten vnnd trost, sonder auch den widerwertigen zu ermanung vnnd bekherung, auch Ewr. Frn. Dt. zu sonderlichem lob vnnd ehr geraiche. Will hiemit Ewr. Frn. Dt. mich geringen sambt vnserem gantzen Collegio insonderheit als vnserem genedigsten Maecenati vnnd Patrono, mit gantzem vertrauen commendiret vnnd befolchen haben, vnnd bitten sambtlich Gott den Almechtigen, das er Ew. Frn. Dt. ihn seinem schutz gnediglich vnnd glückhselig erhalte.

Datum Jnsprugg am fünff vnnd zweintzigisten Septembris, Anno ihm ain vnnd siebentzigisten.

E. F. D.

Vnderthenigister Caplan
vnd prediger
Doctor Canisius.

1752. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI** vicario generali Societatis Iesu. Oeniponte 10. Octobris 1571.

Ex autographo (2⁰; $1\frac{1}{2}$ pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183 n. 249 (f. 366 et sq. non sign.).

P. Thyraeus. Ipse libenter et contionatorem et scriptorem aget. Zotti infirmi. Censura libri de S. Ioanne eiusque exempla. Libri PP. Salmeronis et Alvari. „Scriptores“. Epistulae Indicae. P. Hoffaeus. P. Elderen ex aula revocandus. P. Stevordianus.

† Pax Christi JESV nobis aeterna,
Admodum Reuerende Pater.

Accepi literas R. T. 21 Augusti ad me datas, ac eo quidem fere tempore, quo hac transijt cum suis socijs P. Prouintialis Rhenensis, qui multa de urbe nobis iucunda narrauit [1].

Quod ad reliquos duos libros edendos [2] attinet, annus unus mihi non suffecerit, ut prorsus arbitror, ad illos et expoliendos et absoluendos. Quoniam autem ita uisum est maioribus, ut hoc loco simul Scriptorem et Ecclesiasten agam, etsi scripserim alias de nonnullis difficultatibus, quae hic se mihi offerunt, tamen utrumque onus non defugio, Christumque mihi adfuturum spero per Patrum meorum sanctam et prudentem in omnibus gubernationem, cui ego inprimis et uolo et debeo confidere. Tantum oret pro me dominum R. T. quae nouit filij sui ueterem imbecillitatem.

---

[1] P. Hermannus Thyraeus, a Societatis provincia rhenana procurator Romam missus et deinde a Borgia provincialis constitutus; v. supra p. 441 447.

[2] Libros de B. Maria Virgine et de S. Petro dicit, quos adversus Centuriatores parabat; v. supra p. 419 438.

Reuerenter[a] salutat Reuerentiam Tuam D. Sot amicus collegij et societatis praecipuus[1], totusque podaggicus[b] et epilepticus. Rogat praeterea, ut nihil desit filio Godefrido Romae, ut nuntiant, decumbenti, de quo scire cupit quid sperare possit, quidque faciundum iudicent Patres[2]. Miratur ex parte, illum inter nostros diutius non uersari, neque intelligit, an sit illi tutum, cum exteris Romae uitam agere ualetudinemque curare. Pauca si bonus parens de filio rescierit, magnam certe capiet uoluptatem.

Librum nostrum[3] Romae non recudi facile fero, sed oro interim .P. Emanuelem, ut mittat ad me censuram prioris partis quae postremo fuit edita . nisi fortasse nouis apud D. Petrum contionibus ille sic impeditus est, ut hanc mihi operam porro praestare non possit[4]. Jllustriss. Cardinalis Augustanus[c][5] multa operis exemplaria sibi iussit aduehi: uellem ex his donari quaedam R. T. ut pro suo arbitratu illa distribuat inter nostros.

P. Salmeronem audio in opere suo egregios progressus facere, quod periucundum est nobis, qui non dubitamus illum praeclara scripturum pro summa ingenij sui foecunditate[6]. Reliquam partem de literis Jndicis Latine uersam ingenti cum desiderio expectamus[7]. Doctam syntaxim a Lusitano conscriptam uidimus[8]. Vtinam pergat

a) *Ita C. correxit ex* reuenter. b) *Ita C. corexit ex* podargicus *vel* podragicus. c) *Hoc v. a. C. in margine additum est.*

---

[1] Sebastianus Zott de Pernegg consiliarius „regiminis" Austriae superioris Oeniponte constituti (cf. *Can.* IV 582[4]; V 5). In antiqua illa **Historia* collegii oenipontani haec narrantur in a. 1565: „Studium apud nobiles homines creuit in sacra synaxi frequentius adeunda, cuius rei duces se inprimis praebuerunt D. Zottus et D. Mechelius, quibus deinde socium se adiunxit Cancellarius Klecklerus" (Cod. „Hist. coll. Oen." p. 4—5). *Reinerus Fabricius* S. J. in * Litteris annuis Germaniae Superioris Ingolstadio 26. Septembris 1571 datis de Sociis oenipontanis: „Et primaria nobilitas pene omnis . . . nobis confitetur, et plerique ciuium, non alios libentius quam nostros sibi Confessarios eligunt" (ex archetypo; G. Ep. coll. I f. 290[b]).

[2] Hic m. Octobri a. 1569 in collegium germanicum denuo venerat convictor (v. supra p. 335[6]).

[3] De S. Ioanne Baptista.

[4] De hac censura v. supra p. 475. P. Francisco Toleto S. J. in Poloniam cum cardinali Commendono misso (v. supra p. 416), eius loco P. Emmanuel Saa contiones ad Pium V. pontificem habere iussus erat (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 7, n. 17).

[5] Otto Truchsess, Romae degens.

[6] P. Alphonsus Salmeron hortatu S. Francisci Borgiae et multorum aliorum a. 1569 Neapoli suos in Novum Testamentum commentarios prelo parare coeperat; qui tandem, ipso a. 1585 ibidem mortuo, Matriti a. 1597—1601 voluminibus 16 primum evulgati sunt (Epistolae *Salmeronis* I xxiv—xxxiii; II 187 191 202. *Gius. Boero* S. J., Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone, Firenze 1880, 121—123. *J. Eug. de Uriarte* S. J., Catálogo razonado de Obras anónimas y seudónimas de Autores de la Compañía de Jesús pertenecientes á la antigua Asistencia Española II, Madrid 1904, 505—508 532).

[7] Vide supra p. 337.

[8] „De constructione octo partium orationis, liber Emmanuelis Alvari, Lusitani, e Societate Jesu, cum explicationibus Auctoris ejusdem" primum Venetiis apud Michaelem Tramezzinum a. 1571 editus. Emmanuel Alvarez (1526—1582), ex in-

ille uel alius reliqua istarum artium praecepta tam commode tradere: magna hinc accedet scholis commoditas, maiorque nostris paratur authoritas passim ad maiorem Christi gloriam.

Gratus agnosco diligentiam R. T. quod promouere studeat negotium scriptorum aliquando constituendorum [1], ut contra spiritus haereseon exerat se spiritus societatis ad Ecclesiae utilitatem collatus hoc tempore, sed nondum manifestatus medio scriptionis, quod spero magni fore momenti.

Obseruabitur a me diligenter, ut sicut iubet R. T. mittam posthac menstruas [2]. Expectamus hic P. Prouintialis [3] aduentum, qui ad res collegij huius rectius componendas proderit, uti spero. Agit gratias Regina Magdalena, quod sit monitus P. Prouintialis, ut sine iumento non proficiscatur [4]. P. Guilhelmus Eldrensis, qui Florentiae degit, eandem Reginam orat, ut reuocari possit in Germaniam, quod se ingratum esse putet Principi Florentino [5] et nescio propter quae alia. Nouerit autem R. T. quid consulte fiat. Regina cuperet illum remitti, si Ducissae consensus accederet, ipsaque Confessarium e nostris alium, licet Jtalum, ferre uellet. Haec quoniam mecum soror Ducissae contulit, obiter uolui commemorare, ut res tota sit Romae apertior.

Timemus, ne male habeat P. Martinus [6] Monachij, ubi Bauarici postulant illum restitui cathedrae: rectius fortasse cum illo et nobiscum actum fuisset, si iuxta sententiam R. T. Treuiros recta petijsset. Verum haec superioribus fidenter ego committo, meque totum R. T. sacrificijs et precibus commendo in Christo JESV domino nostro [7].

Oeniponti 10 Octob. 1571. Reuerenter saluto Patres.

Seruus in Christo
Pet. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri, P. Hieronymo Natali, Vicario generali Societatis JESV. Romae.

Quae Canisius in his litteris de P. Guilielmo Elderen significat, illustrantur *epistula a *S. Francisco Borgia* praeposito generali Roma 29. Ianuarii 1571 ad P. Nicolaum Lanoium S. J. data; sic enim ille scribit: „Quanto al P. Lorenzo Confessor della Duchessa di Ferrara [8] molto charo haueriamo, che potesse suauemente retirarsi da quel ufficio et Paese, et il medesimo si desidera del P. Guglielmo di

---

sula Materia (Madeira) ortus, Societatem a. 1546 ingressus, postea ad „syntaxim" illam alios libros grammaticos adiunxit; quae grammatica latina saepissime in multis terris excusa, in multas quoque linguas (etiam in iaponicam) versa est (*Sommervogel,* Bibl. I 224—245; VIII 1615—1620).

[1] Vide supra p. 417. [2] Vide supra p. 469. [3] Pauli Hoffaei.

[4] Vide supra p. 459, 470.

[5] Cosimo de Medicis magno duci Etruriae, vel (id quod mihi magis probatur) Francisco filio eius natu maximo; cuius uxori Ioannae Austriacae P. Elderen a sacris confessionibus erat: vide quae sub ipsam hanc epistulam dicentur.

[6] Stevordianus; v. supra p. 389. [7] Rom 6, 11 23 etc.; v. supra p. 290[9].

[8] Barbara Ferdinandi I. imperatoris filia a. 1565 Alphonso II. Ferrariae duci nupserat; cui eodem anno P. Laurentius Hermanutius S. J. datus erat confessarius; v. *Can.* V 118.

Fiorenza, perche sappiamo il bisogno, che ha la Germania de operarij di sua lingua, et gia, che queste Serenissime Regine debbono intendere, et anco parlar la lingua Jtaliana pare potriano passar senza li suoi Confessori thodeschi, perche si li dariano altri delli Collegij doue stanno, o, delle Prouincie molto soffitienti. Il modo di poter ottener questo pure sarebbe, che la Serenissima Regina Madalena ben informata per alcuno de nostri facesse l'ufficio con sue sorelle di Ferrara, et Fiorenza, pregandole si contentassero di rimandar li lor Confessori in Germania, seruendosi d'altri, come è detto di sopra, ilche oltre la consolatione de i Confessori Thodeschi, et dell' utile della Compagnia si crede sarebbe molto grato alli lor mariti. V. R. adunque trattando questo co 'l suo Prouinciale ueda se potrà aiutar per l'essecutione" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 147).

Natalis Canisio respondit 24. Novembris 1571.

1753. CANISIUS **P. IOANNI RETHIO S. J.** regenti gymnasii trium coronarum coloniensis. Oeniponte 13. Octobris 1571.

Ex archetypo a P. Antonio Guisano S. J. scripto (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et pars sig.); Canisius sua manu nomen („Seruus" etc.) subscripsit, „postscriptum" inscriptionemque posuit. Cod. colon. „Epp. ad Reth." f. 197 198. Maiorem epistulae partem ex eodem archetypo posuit *Hansen* l. c. 606; litteris usus est *Duhr*, Jes. I 766[4].

Colonienses in Geusiis pellendis iuvabit. Collegio coloniensi inopi Deus fundatorem providebit. Germania remedia a Rethio proposita vix ferre posse videtur. Vitae Sanctorum germanicae. Praefatio in opus Vegae.

Pax Christi nobis aeterna

Reuerende Pater.

Hodie mihi redditae sunt literae tuae, ac ijsdem adiunctae, quae Viennam et d. Fabricio[1] reddendae sunt . dolemus sanctam urbem a Goeseano fermento nondum satis expurgatam[2] esse, et libenter uestros promouebo conatus, ut Coloniensis magistratus in suo officio sanctoque zelo confirmetur. Non dormitat profecto Sathan, sed more suo pergit huic praeclarae et semper Catholicae reip. uarijs modis insidiari. Nunc audio Collegium uestrum rectius habiturum, sicut nouus Prouincialis, cum hac nuper transiret, coram significauit[3]. Fauet uobis P. Vicarius[4] magnique referre merito putat, ut non dissoluatur hoc opus, quod Coloniae P. Leonardus[5] hucusque per singularem Dei gratiam prouexit atque conseruauit. Non sinet diuina bonitas uestram perire operam, quam feliciter hoc difficili tempore et in magna rei familiaris angustia praestitistis. Fauent haud dubie sancti[a] patroni Colonienses[6] huic instituto, et efficient tandem, ut optatus ueniat patronus atque fundator Collegij, cum patientiae sanctae fundamenta solide iacta esse uidebuntur.

a) *Hoc v. u C. huic sententiae postea insertum est.*

---

[1] Doctori Andreae Fabricio Ernesti Bavariae ducis praeceptori (de quo supra p. 99) scripisse videtur (*Hansen* l. c. 593[2] 614[2] 771[1]). Rethii litteras vide supra p. 470.

[2] Cf. 1 Cor 5, 7.

[3] P. Hermannum Thyraeum significat; v. supra p. 441 447.

[4] Hieronymus Natalis vicarius generalis S. J. [5] Kessel.

[6] Horum nomina v. supra p. 479.

Prudenter multa notastis, quae ad restituendam in Germania religionem, praesertim apud Principes, usum non exiguum habere possent [1], nisi et temporis obstaret malitia, et iratum dei numen nescio quam rerum Germanicarum perturbationem minari uideretur. Faciamus interim quod officij nostri est proprium, et conseruemus has qualescunque reliquias Israelis [2] in misera babylone [3], quae ob sectarum et abusuum confusionem, uix medicas manus ferre posse uidetur. Nondum inuentus est qualem optatis idoneus ad exempla sanctorum colligenda Germaniceque uertenda. Res enim eget iudicio singulari et otio quoque commodo illius, qui uelit et possit hac in parte se uulgo accommodare [4]. Ora pro me Dominum Reuerende P., et ex me saluta P. Leonardum cum fratribus omnibus. Oeniponti 13. Octob. 1571.

Seruus in Christo P. Canisius.

Mitto ad Calenium praefationem in opus Wegae, et eam a uobis cupio legi atque iudicari, priusquam edatur [5].

† Reuerendo Patri, Doct. Joanni Retzio Theologo et contionatori societatis Jesu Coloniae in Bursa trium Coronarum.

Inscriptioni Rhetius adnotavit: „Recepi XI. Nouemb."

1754. P. PETRUS BUSAEUS S. J. theologiae professor in universitate vindobonensi CANISIO.

Vindobona circa medium m. Octobrem 1571.

Ex Busaei epistula ad Kesselium autographa. Cod. colon. „Epp. ad Kess. I" f. 273.

P. Petrus Busaeus S. J. (v. supra p. 323), iussu S. Franscisci Borgiae praepositi generalis et Antonii Vinck provincialis Colonia (16. Iulii) in Austriam profectus, Vindobona (quo 9. Augusti advenit [Hansen l. c. 607¹]) 21. Octobris 1571 ad P. Leonardum Kessel collegii coloniensis rectorem litteras dedit, quibus haec, praeter multa alia, cum eo communicabat: „Ordinariam lectionem" Novi Testamenti in universitate habendam „suis humeris esse impositam"; se infirmae valetudinis esse; se operibus Sanctorum Patrum similibusque libris comparandis operam dedisse neque tamen ea nancisci potuisse. „Proinde scripsi ante dies aliquot P. Canisio me promissis meis non solum de editione Vegae [6], sed etiam de appendice Catechismi authoritatibus illustrando, et secunda editione authoritatum catechisticarum non posse satisfacere." [7]

Plura vide apud *Braunsberger,* Kat. 144.

---

[1] Vide supra p. 472—475.

[2] 2 Par 34, 9. Ier 6, 9; 31, 7. Ez 9, 8. Mich 2, 12 etc.

[3] Ps 136, 8; cf. Gn 11, 9; Is 48, 20; Apc 16, 19 etc.

[4] Vide supra p. 472, et cf. *Duhr,* Jes. I 767.

[5] Canisius praefationem vel potius dedicatorias ad Ernestum Bavariae principem litteras praeposuit praeclaro illi operi „De Iustificatione Doctrina universa" ab Andrea de Vega († 1560) segoviensi, O. Min. reg. obs., conscripto, quod a. 1572 Coloniae ex officina Gervini Calenii emendatius prodiit; quae litterae in huius operis vol. VII ponentur. Cf. *Hurter* l. c. II³ 1390—1392; *Sommervogel,* Bibl. II 675.

[6] De hoc opere v. supra adnot. 5.

[7] „Appendicem de hominis lapsu et iustificatione secundum sententiam et Doctrinam Concilij Tridentini" dicit, quam Canisius a. 1566 novae editioni „Summae Doctrinae Christianae" a se compositae addiderat (*Can.* V 804). In opere „Authori-

1755. Cardinalis **OTTO TRUCHSESS** episcopus augustanus et praenestinus CANISIO.

Roma sub medium vel exeuntem Octobrem 1571.

Ex Canisii epistula Oeniponte 8. Novembris 1571 Romam ad P. Hieronymum Natalem Societatis vicarium generalem data intellegitur, cardinalem Ottonem Truchsess inde inter medium et exeuntem mensem Octobrem anni 1571 ad Canisium litteras dedisse, quibus eum certiorem faciebat: Romam iam allatum et Natali quoque traditum esse integrum librum (typis exscriptum) a Canisio de S. Ioanne Baptista adversus Centuriatores scriptum (v. supra p. 439), et S. Pio V. a se persuasum esse, ut Canisio in laboris praemium indulgentiam plenariam tribueret; eundem pontificem Germanis permisisse, ut post bullam quoque de Officio Beatae Mariae Virginis a se editam catholicos hortulos sive libellos precatorios, qui vernacula lingua consripti essent, retinere possent.

De hac gratia a Truchsessio germanicae nationis apud sedem apostolicam protectore Germanis impetrata haec notari oportet (quae ad sequentium quoque epistularum rationem atque vim intellegendam necessaria sunt): Pius V. Romae 11. Martii 1571 bullam dederat, qua haec, praeter alia, monet: Editionibus Officii sive Horarum Beatae Mariae Virginis multa inserta esse, quae supervacanea, incerta, aliena, superstitiosa sint; ideo se Officium illud per viros pios doctosque correctum Romae excudi iussisse et omnibus, „qui ad recitationem officii B. Mariae teneantur et obligati sint“, „in virtute sanctae obedientiae interdicere“, ne alia editione utantur (paucis quibusdam exceptis), reliquos autem, qui „non aliqua obligatione teneantur“, „in Domino hortari“, ne aliis editionibus latinis in posterum utantur. Editiones vero linguis vernaculis factas iam omnes omnino prohiberi; ideo omnia earum exempla inquisitoribus afferri deberi „absque spe illarum unquam recuperationis“; latinas denique editiones iis tradendas esse, ut emendentur; contionatores et confessarios praecepta illa cum fidelibus communicare ab iisque servanda curare debere (*Bullarium* Romanum VII 897—901). Canisius ipse a. 1563 Dilingae ediderat „Hortulum Animae. Der Seelen Garten“, in quo Officium Marianum germanice positum est; ac verisimile est, eum eodem anno Hortulum illum ibidem latine quoque edidisse (*Can.* IV 991—995). Deinde a. 1571 Dilingae ex eadem illa officina typographica Sebaldi Mayer, a cardinali a. 1568 universitati collegioque dilingano donata, prodiit (in 12°): „Officium B. Mariae virginis, vnser lieben Frauwen curß, wie jn andechtige Christen durch das gantze Jar zu beten pflegen. Jtem zween ander kurtze Curß, von dem heiligen Geist vnd vom heiligen Creutz. Mit angehenckter Letaney von vnser lieben Frauwen zu Loreto, vnd von der gemeinen Letaney“ [1]; ita quidem „*Catalogus* eorum librorum, qui post vernales Francofordienses nundinas anni M. D. LXXI. ad autumnales vsque . . . prodierunt“, Francofurti ad Moenum 1571, f. 𝔇ᵇ.

1756. **P. HIERONYMUS NATALIS** vicarius generalis Societatis Iesu CANISIO.

Roma 20. Octobris 1571.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „P. Canisyo“. Germ. 71 f. 39[a].

Libri de S. Ioanne folia prima allata non sunt. Canisius laboribus moderetur. Quae de paedagogio scripsit, expendentur. P. Torrensis de eodem scribet.

Non uenero con la lettera di V. R.ª del primo di Settembre li quaternioni residui che in quella scriue, mandaua per esser reuisti del

a) *Quattuor vv. sqq. in ap. supra versum scripta sunt.*

---

tatum Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum, quae in Summa . . . citantur“, Coloniae a. 1569—1570 a Petro Busaeo edito, haec appendix „authoritatibus“ eiusmodi non est illustrata; v. infra, mon. litt. (31).

[1] Litaniae Omnium Sanctorum significantur. De Litaniis Lauretanis vide infra, mon. ott. (2) (4).

P. Dottor Emanuel[1]. Mi piace molto che la R. V. temperi come mi scriue li trauagli suoi, et molto li raccomando che lo faccia cosi per piu poter seruire Dio nostro Signore.

Ho uisto il parere di V. R. circa il negocio de la Academia de inglostadio[2], et il tutto si considerara bene con la diuina gracia ne si concludera cosa alcuna senza consultare N. P. Generale[3], et con ordine suo.

Al P. Dottor Torres scriuo come V. R. m' auisa che mi dica il suo parere de re tota etc.[4]; et per questa non occorre altro *.etc. Se li scrisse le noue di N. P.* Di Roma li 20. di Ottobre 1571.

Res illas novas ad S. Franciscum Borgiam (S. Pii V. iussu cum cardinali Michaele Bonello in Hispaniam profectum; v. supra p. 445[1]) spectantes, quas a Natali per has litteras cum Canisio communicatas esse librarius in codice notavit, eas fere fuisse dixeris, quas idem *Natalis* Roma 19. Octobris 1571 P. Francisco Sunyer S. J. *significavit: „De N. P. Generale sappiamo che alli 26. di Settembre, hera noue legue apreso ala corte del Re Catholico[5] et sua Magesta haueha data significatione de gran contentezza della sua venuta etc.[6] Dimandando a un figliolo de nostro padre[7] mandato da sua magesta insino a Barcelona, et ritornato da lei[a] alcuni giorni auanti molto menutamente dela sanita et ben' esser di nostro padre et di certe febre che hebbe per la via[b] s' erano stato grande et se li haueano cauato molto sangre, se la podraga era stata grande, se andaua in letica etc., dil che molto ringratiamo nostro signore[c] sperando in sua diuina magesta che de si buoni principij resulteranno cose di gran seruigio suo et ben della sancta Chiesa etc." (ex apographo eiusd. temp.; Germ. 71 f. 38^b). Cf. *Dan. Bartoli* S. J., Della vita di S. Francesco Borgia Libro terzo (Opere, vol. XXI), Torino 1825, c. 8, p. 52—63.

1757. CANISIUS **P. EVERARDO MERCURIANO** uni ex assistentibus S. Francisci Borgiae praepositi generalis Societatis Iesu.

Oeniponte 24. Octobris 1571.

Ex autographo (2°; 1 p.; in p. 4 inscr. et partes sig.), Germ. 183 n. 250 (f. 367 et sq. non sign.).

Liber de S. Ioanne Baptista. Multi constituuntur „scriptores". Visitatio. Ipse contionatur et de B. M. V. scribit. Zottus. Turcae victi.

† Pax Jesu Christi nobis aeterna,

Admodum Reuerende Pater.

Praelegit mihi P. Clauissonius[8], quae[d] significari uoluit R. T. cuius et charitati, et beneuolentiae erga me singulari gratias ingentes ago.

a) *Tria vv. sqq. in ap. supra versum scripta sunt.* b) *Quae sequuntur, usque ad* letica etc. *incl., a libr. in margine addita sunt.* c) *In ap. sequuntur vv.* per che, *a libr. oblitt.* d) *Sequitur* mihi, *oblitt.*

[1] Saa. Natalis prima folia libri de Ioanne Baptista a Canisio scripti significat: v. supra p. 459, 476.

[2] De paedagogio etc.; v. supra p. 448 476. [3] Franciscum Borgiam.

[4] Huius epistulae, Roma 20. Octobris 1571 ad P. Hieronymum Torrensem theologiae in universitate ingolstadiensi professorem datae, apographum eodem tempore scriptum exstat in Cod. „Germ. 71" f. 39^b.

[5] Haec Matriti tunc erat (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 7, n. 133).

[6] Philippus II. ei scripsit (*Sacchinus* l. c. n. 127).

[7] Ferdinandum de Borgia (*Suau* l. c. 506—507).

[8] Robertus Clayssone sive Clayssonius (de quo *Can.* IV 528).

Quid alij de nouo libro [1] sentiant, non adeo magni refert, modo Patribus meis utcumque sit satisfactum. Audacter me commisi pelago, et irritaui non paucos crabrones: iuuer quaeso R. T. precibus, ut uitem scopulos, et saluas merces ad portum perducam afflante uento prospero. Si plures mecum hic nauigarent, minore negotio et meliore successu, nisi fallor, haec tota uelitatio conficeretur. Sed curabunt Patres suo tempore, nihil dubito, ut quod minimus ego rudi coepi minerua, pro ipsa rei dignitate, et secundum piorum expectationem mature promoueatur solideque perficiatur [a] Christo auxiliante. Magnum sane et communem Ecclesiae profectum hinc ego secuturum arbitror, cum e nostris Theologis multi scriptores constituentur. Ac Gallicanam profectionem a R. T. cum fructu multorum peractam esse non possumus diuinae bonitati non gratias agere [2]. Vtinam uero Germaniae quoque nostrae talis contingat uisitator, qui coram spectet, iudicet, constituat omnia in his collegijs atque prouintijs, ut vocationi nostrae ad maiorem Dei gloriam satisfaciamus. In specie nihil dicam de statu rerum nostrarum, sit ea cura penes P. Prouintialem [3] aliosque Rectores, qui pro ratione sui muneris diligenter isthuc cuncta perscribunt. Ego contionatorem aulicum hic praesto Principi [4], sed vtinam fructus optatus et in aulis rarus consequatur imbecillum operarium: scribo etiam aliquid de Deipara, tardius autem quam uellem, ut exitum laboris nondum prouidere possim [5]. Mitto nunc literas parentum ad Oenipontanum adolescentem, R. T. non incognitum, et a nostris auulsum, ut audio [6]. Speramus interim illum in offitio esse, et coepta studia persequi, et parentum expectationi respondere. Sin aliter ille se gerit, quam par est, percupiunt parentes ad se scribi, qua ratione illi rectius possit esse prospectum. Recreauit omnes Catholicos uehementer, quod nuntiatum est de noua in mari nostris parta et diuinitus concessa victoria, quam diuturnam Christus et Ecclesiae suae felicem esse uelit [7]. Ora pro me Pater, tuumque Canisium iuua. Oeniponti 24 Octob. 1571.

Seruus in Christo P: Canisius.

† Admodum Reuerendo Patri, P. Euerardo Mercuriano Assistenti et Theologo societatis JESV. Romae.

a) *Ita C. correxit ex* maturo promoueant solideque perficiant.

---

[1] Librum de S. Ioanne Baptista adversus Centuriatores a se scriptum significat.

[2] Vide supra p. 420[1]. [3] Paulum Hoffaeum.

[4] Ferdinando II. archiduci. [5] Vide supra p. 420 425.

[6] Godefridus Zott filius Sebastiani Zott, consiliarii regiminis Austriae superioris, cum in collegio germanico convictor fuisset, ob infirmam valetudinem et alias rationes ex eo exierat; v. infra p. 491.

[7] Classes hispanica, veneta, pontificia S. Pii V. opera inter se coniunctae apud Echinadas insulas sive Naupactum (Lepanto) sub Ioanne Austriae duce (Don Juan d'Austria) 7. Octobris 1571 de classe turcica clarissimam victoriam reportarunt; quam Pius V. et eo ipso tempore, quo pugnabatur, coelitus cognovit, et rosarii mariani precibus, quae eo die in universa ecclesia recitabantur, impetratam esse censuit. Qua quidem victoria Christiani longe minus, quam par erat, usi sunt; hoc tamen sunt consecuti, ut Turcarum ab eo tempore iam multo minor esset terror.

1758. Cardinalis **STANISLAUS HOSIUS** episcopus princeps varmiensis CANISIO. Roma 27. Octobris 1571.

Ex litterarum commentario, a Stanislao Rescio Hosii secretario conscripto; idem in commentarii margine notavit: „Petro Canisio. 27. Octob. 1571". Commentarium exstat Cracoviae in bibliotheca universitatis iagellonicae, Cod. 160. fasc. 25, f. 39.

Canisius S. Ioannem Baptistam praeclare defendit; idem is de B. Maria Virgine praestet. Libri Sanderi et Turriani. Canisii libros ipse pontifex probavit.

— — Ego[a] vero ita iudico . nos tibi potius gratiam hoc nomine debere . quod praeclaris lucubrationibus tuis . oppugnatam ab haereticis religionem Christianam vindicare contendis . Sanctissimique Christi praecursoris Ioannis vitam incontaminatam . cui Centvriatores tenebras offvndere impie[b] contendvnt, docte eleganter et efficaciter defendis[c] [1]. Tantvm abest . vt tv nobis aliquid te debere cogites . quod labores tvos candide ivdicemus . alijsque stvdiose commendemus. Non solvm doctrina[d] quae in hoc[e] libello[f] tvo singularis elucet[g] sed et pietas qvam[h] legentes admirantvr, hanc tibi gratiam apud omnes parant . vt sine commendacione cuiusquam. et ametvr avthor operis . et opus ipsvm tanta aviditate legatvr a plvrimis[i], Quod si pari quoque[k] stvdio incvbueris[l] vt irrogatas purissimae virgini labes atque sordes ab istis[m] tenebrionibus abstergas, facies sane rem tva pietate dignam . cuius tibi mercedem gloriosam retribuat Christus iudex ivstus in illa die[n] [2]. Habes[o] huius institvti tvi[p] praeclaros συνεργους[q] . qui Centvriatorvm blasphemias et impvra mendacia doctissimis lvcvbrationibus suis[r] confodiunt et iugvlant . dvm alter visibilem in Ecclesia Christi Monarchiam tvetur[s] [3] . alter vero tuus in Christo frater[t] Franciscus Torrensis noster Canones apostolorvm et epistolas Pontificvm[u] longo volvmine doctissime[v] defendit et efficaciter[w] [4]. Vterque autem sic scripsit . vt quisquis ita se rem habere non videat coecus, qui videat . nec laudet, ingratus . qui vero laudanti relvctaretur . insanus haberi merito possit. Nolo autem tantvm mihi svmere[x] . quantvm tv mihi permittis . vt

a) *Antecedit* Accepi, *ab ipso Rescio oblitt.* b) *Hoc v. R. supra versum scripsit.* c) *Ita R. correxit ex* contendunt, a lingva praeclare sane. d) *Sequuntur vv.* sed et pietas tva singvlaris, *a R. oblitt.* e) *Super* in hoc *a R. 2 alia vv. scripta, postea vero oblitterata sunt.* f) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* g) *Quattuor vv. sqq. in margine addita sunt.* h) *Sequitur alterum* quam. i) *Sequuntur vv.* Nec poteris, *oblitt.* k) *Hoc v. supra versum scriptum est.* l) *Sequuntur vv.* in defensionem Sanctisssimae Deigenitricis Mariae, *oblitt.; in quorum locum R. 11 vv. sqq. in margine substituit.* m) *Sic R. correxit ex* sordes adversus istos. n) *Sic R. correxit ex* cuius tibi merces gloriosa reponetur in coelis. o) *Sequitur* duos, *oblitt.* p) *Sic R. correxit ex* tvi institvti. q) *Sequitur* Nicolau, *oblitt.* r) *Duo vv. sqq. in margine addita sunt.* s) *Corr. ex* defendit. t) *Ita correctum est ex* alter tibi non ignotus frater in Christo tuus. u) *Sequuntur vv.* sic defen, *oblitt.* v) *Corr. ex* sic w) *A R.* et efficater *[sic!] correctum est ex* vt qui contra rem ita se habere. x) *Sequitur* et, *a R. oblitt.*

---

[1] In „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Libro primo" Dilingae a. 1571 edito; v. supra p. 436. [2] 2 Tim 4, 8.

[3] Nicolaus Sanderus (de quo *Can.* V 238 et supra p. 356) hoc ipso a. 1571 Lovanii edidit „De visibili monarchia Ecclesiae libros VIII"; qui postea Antverpiae quoque et Parisiis editi sunt; v. *Hurter* l. c. III³ 168.

[4] Primae huius libri a P. Francisco Turriano S. J. scripti (libri titulum vide supra p. 337³) editioni, quae Florentiae facta est, annus 1572 ascriptus est; quare dixeris, aut Hosium librum vidisse manu scriptum, aut hunc, maximam saltem partem, iam a. 1571 excusum esse.

libros[a] abs te in lucem emissos ivdicem corrigam et pvniam[b]. Iam illi vicarij Christi iudicium svbiervnt[1]. cui ea potestas[c] e celis data est. cuius te sentenciae stare decet. nec dvbitare. vtrum placitvrae sint alijs lvcvbrationes tvae. quae Christi ipsius in terris vicario placuerunt. Tv modo vt coepisti in vinea domini[2] laborare[d] ne desinas scripto verbo et opere. dabit Deus vires laboranti. qui volvntatem dedit. Quem ego precor vt[e] tibi vitam det quam mereris et conservet animvm quem dedit. — —

Locus quidem huic epistulae in Codice non est ascriptus; omnino tamen verisimile est, eam Roma datam esse.

Hac epistula illustrantur etiam ea, quae *Hosius* circa 6. Novembris 1571 P. Alphonso Salmeroni, „mandatam" a summo pontifice scribendi „provinciam" ipsi gratulato, respondit: „Interea tamen, quibus ea provincia mandata non fuit, et qui longius absunt: Petrus Canisius, Nicolaus Sanderus, Franciscus praeclare provinciam hanc obierunt, quorum scripta cum legeris, non dubito, quin ea sis vehementer probaturus" (Epistolae P. *Alphonsi Salmeronis* II 264).

1759. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI** vicario generali Societatis Iesu. Oeniponte 8. Novembris 1571.

Ex autographo (2°; 1¹/₅ pp.; in p. 4 inscr. et pars sig.), Germ. 183 n. 251 (f. 368 et sq. non sign.). Litteris usus esse videtur *Sacchinus*, Can. 278.

Commentarii P. Saa. Indulgentia Canisio a Pio V. concessa. Victoria de Turcis reportata. Fuggerus. „Casus" P. Toleti. Scriptores. Dubitationes de Iubilaeo et de „Hortulis" latinis. Hortuli germanici a pontifice permissi.

† Pax Christi JESV nobis aeterna,

Admodum Reuerende Pater.

Quoniam audio, D. Emanuelis opus in lucem proditurum[3], illudque non facile in Germaniam importaretur, oratam cupimus R. T. ut liceat nobis illud in hac aut uicina prouintia recudendum curare, ut pluribus in Domino sit emolumento. Expectamus eiusdem D. Emanuelis censuram in primam partem nostri operis, quod iam absolutum acceperit R. T.[4] sicut ad me scribit D. Cardinalis. Huic gratias debeo, quod a Pont. Max. impetrarit mihi plenariam Jndulgentiam, quae mihi non potest ingenti[f] non esse consolationi[5]. Faxit dominus, ut

a) *Sequitur* tvos, *oblitt.* b) *Sequuntur vv.* Hoc enim eorvm est. qui, *a R. oblitt.* c) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* d) *Ita R. correxit ex* pergere. e) *Sequuntur vv.* te nobis Ecclesiaeque svae divtissime servet incolvmem, *a R. oblitt.* f) *Hoc v. a C. supra versum scriptum est.*

---

[1] Qua ratione S. Pius V. librum de S. Ioanne Baptista approbaverit, v. supra p. 447. Cf. etiam infra, mon. litt. (55).

[2] Is 5, 7; cf. Mt 20, 1—16; 21, 28 etc.

[3] P. Emmanuelis Saa scholia in quattuor Evangelia; v. *Can.* V 2⁴.

[4] Dilingae huius libri de S. Ioanne Baptista adversus Centuriatores scripti iam secunda parabatur editio; v. supra p. 475.

[5] S. Pius V. Canisio pro libro contra Centuriatores iussu suo scripto rogatu cardinalis Ottonis Truchsess indulgentiam hanc concessit; qui aliquanto ante P. Paulo Hoffaeo pro Catechismi Romani versione germanica mandatu suo facta eandem gratiam tribuerat (v. supra p. 59). Quae gratia certe plurimi aestimanda erat; nam *Polancus* Roma 6. Aprilis 1567 P. Iosephum Blondum S. J. *monuit: „Questo

absoluam reliqua eiusdem operis, in quo subinde dormitare uideor ob impedimenta contionum et aliarum occupationum. Catholici maiorem in modum recreantur, cum audiunt felicem successum belli naualis, in quo mirabiliter nostris adfuerit Deus, cui summas debemus gratias ob loetam et insperatam hanc uictoriam [1]. Transijt hac nuper Antonius Fuggerus, breui petiturus Louanium, ut audio [2]. P. Toledum audio sub prelo habere casus conscientiae [3]. benedictus Deus, qui per T. R. nostrorum scripta in lucem extrudit, et paulatim, ut spero, ad scriptores constituendos uiam [a] parat [4]. Scire cupio, an ualeat publicatio Jubilaei uel indulgentiae plenariae, cum Ordinarij tarde promulgant mandatum Pont. Max. et aliquando dimidium annum expectant, quod cum ipsa mente Pont. omnino pugnare uidetur [5]. Deinde quod ad hortulos attinet, noua lex Pont. nos dubios reddit, an de omnium manibus excutiendi sint ueteres in hoc genere libelli latini, sicut Romanus hortulus postulare uidetur [6]. Nam quod ad Germanicos hortulos attinet, scribit D. Cardinalis, permittere Pontificem Germanis, ut in lingua uernacula suos Catholicos libellos retinere possint, quorum alioquin usus Jtalis uidetur ademptus. Jndicet nobis quaeso R. T. quid nobis et fratribus hac in re faciundum sit. Nunc ego nihil habeo quod scribam aliud, nisi quod percupiam me R. T. sacrificijs et precibus Domino commendari, et ex me praeterea R. P. officiose salutari.

a) *C. hoc v. posuit pro* accedit, *quod scripserat.*

Pontifice ua molto ritenuto nel Concedere Jndulgentie" (ex apogr. eiusd. temp.; „Epistt. 71, 1565—1567" f. 322[b]); similia a. 1569 ad Venetos *Paulus Tiepolo* ipsorum orator romanus rettulit (*Eug. Albèri,* L'Italia nel secolo decimosesto IV, Firenze 1858, 173).

[1] Victoriam de Turcis reportatam; v. supra p. 487.

[2] Antonius (II.) Georgii (II.) Fuggeri filius Romae in collegio germanico convictor fuerat; v. supra p. 281 359.

[3] Hoc Francisci Toleti († 1596) opus primum editum est Lugduni a. 1599 („Summae, De instructione Sacerdotum libri septem: De peccatis liber vnus" etc.); deinde saepissime denuo editum, variis quoque rationibus amplificatum est (v. g. „Summa casuum conscientiae" etc., Coloniae 1599). Vide *Sommervogel,* Bibl. VIII 70—77; IX 876; cf. etiam *Hurter* l. c. III[3] 254—255.

[4] Cf. supra p. 417 425 460.

[5] Oeniponte in archivo praefecturae caesareae („Pestarchiv XVIII. 29") exstat exemplum typis descriptum Bullae Romae apud S. Petrum 8. Septembris 1571 a S. Pio V. datae (quae in Bullario Taurinensi deest), qua indulgentia iubilaei offertur fidelibus omnibus, qui ter ieiunent, stipem pauperibus largiantur, sacramenta confessionis et communionis suscipiant, Deum, ut bello adversus Turcas faustum concedat exitum, diligenter orent; Romae per vias urbis 13., 15., 16. Septembris sollemnes supplicationes habitum iri, quibus pontifex interfuturus sit; similes autem supplicationes ab omnibus episcopis habendas esse. Bullae partem posuit *Laderchius* l. c. in a. 1571, n. 88.

[6] Vide supra p. 485. Novae Officii Beatae Mariae Virginis editioni romanae praeposita esse videtur aut ipsa illa constitutio, aut eius summa quaedam; perinde atque „*Officio* Beatae Mariae Virginis" Antverpiae 1622 excuso eiusdem constitutionis „Summarium" satis copiosum praepositum est (f. *5[a]—*6[b]).

Expectamus P. Prouintialis[1] aduentum. Dominus JESVS nobiscum. Oeniponti 8 Nouemb. 1571

Seruus in Christo P. Canisius.

† Admodum Reuerendo in Christo Patri, D. Hieronymo Natali, Vicario generali Societatis IESV. Romae.

Natalis Canisio respondit 15. Decembris 1571.

1760. P. HIERONYMUS NATALIS vicarius generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 24. Novembris 1571.

Ex apographo eiusdem temporis; in margine, eadem manu: „P. Canisio". Germ. 71 f. 45^a.

Godefridus Zott et diligenter studet et bis singulis mensibus sacramenta suscipit; qui linguae italicae, libertatis, valetudinis gratia ex collegio germanico egressus est. P. Saa Canisii scripta recognoscere iam non potest. Canisii liber avide legitur. Litterae iaponicae. P. Elderen remittitur. Idem efficiendum de P. Hermanutio.

Ho riceuuto quella di V. R. delli 10. di Ottobre, et quanto a Gottefriede Soth[2] potra V. R. dir al suo padre che lui sta bene et studia, et è deli buoni discepoli della Theologia che si confessa et comunica due uolta al mese, ha uoluto star fuora del Collegio germanico per imparar la lingua Italiana, et per hauer un poco de piu libertà et far essercitio[3] et curar la sanita come par li conueneua, V. R. rendera le mie salutationi al Signor Soth suo padre.

Il Padre Emanuele[4] non ha uisto la seconda editione della prima parte del libro de V. R.[5] ne la puo uedere per molte occupationi che ha oltre a quella delle prediche del Papa[6], Il Cardinale d' Agusta[7] mi hà datto doi essemplari di quella et ci sono stati gratissimi, et sono letti da i nostri con auidità.

Le lettere del Giapone che restauano di tradorsi in latino furono finite essendo qui il Procuratore di Francia[8], et asi furono date a lui per farle stampare in Parigi[9]. di la potrano dimandar alcune essem-

---

[1] *Pauli Hoffaei.* Qui Augusta 7. Novembris 1571 Natali *scripsit: „Discedo hinc Oenipontum, quo vt veniam vrget P. Canisius" (ex autogr.; G. Ep. coll. I f. 232^a). Exstat adhuc (Can. 7 f. 41) a *Canisio* ipso in brevem summam contracta ipsiusque manu scripta *„Prima exhortatio P. Pauli Oeniponti 1571" („Quae obseruanda tempore uisitationis. Expurgare, Jnnouare, Patefacere et petere." „Non esse mirandum institutum Visitationis" etc.).

[2] De Godefrido Zott; v. supra p. 481.

[3] „Exercitia corporalia", velut ambulare et equitare. [4] Saa.

[5] De S. Ioanne Baptista; v. supra p. 459, 475.

[6] Vide supra p. 481[4]. Bibliorum quoque editioni corrigendae Saa cum aliis a. 1569 a Pio V. designatus erat (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 5, n. 41). [7] Otto Truchsess.

[8] P. Edmundus Haius rector collegii parisiensis („claramontani"). *Fouqueray* l. c. I 490—492.

[9] Versio haec, a Ioanne Petro Maffaeo (Maffei) S. J. (v. supra p. 420) facta, edita est cum hac inscriptione: „Emanvelis Acostæ Lvsitani historia rervm a Societate Iesv in Oriẽte Gestarum ad annum vsq: a Deipara Virgine M.D.LXVIII, recognita, et latinitate donata. Accessere de Japonicis rebvs epistolarum libri III, item recogniti, et in latinum ex Hispanico sermone conuersi. Et recentivm de rebvs Indicis epistolarum liber vsque ad annum 1570. Parisiis, Apud Michaëlem Sonnium, M.D.LXXII" (*Sommervogel* l. c. V 294).

plari per stampar in Germania, oueramente se li mandaremo di qua . non occorre altro per questa . se non che mi raccomando *etc.* Di Roma li 24. di Nouembre 1571.

— —[a] il medessimo effetto si desidera et s' ha da procurar ancora per il P. Lorenzo[1] . ma sia giuditio di V. R. se l' hauera da tratar adesso da lui o no.

Ex hocce „Postscripto" haec intelleguntur: Qui epistulam hanc in registrum transcripsit, ex neglegentia aliqua omisit, quae aut in ipso corpore epistulae, aut proxime post illud, ante verba „il medessimo" etc. posita erant. Ex epistulis autem superioribus (v. supra p. 482) et ex litteris Canisii 17. Decembris 1571 ad Natalem datis (ubi is „Literas", inquit, „R. T. 24. Nouembris datas, et ijs alias P. Guilhelmi adiunctas, his diebus accepi" etc.) intellegitur Natalem scripsisse: P. Guilhelmum Elderen Florentia, ubi Ioannae ducissae confessarius fuerat, Roma arcessitum, in Germaniam a se remitti ex causis, quas ipse Elderen Magdalenae reginae in epistula litteris Natalis adiuncta significasset; cf. etiam infra, ep. n. 1765.

Canisius Natali respondit 17. Decembris 1571.

1761. P. FRANCISCUS A ROCCA S. J. collegii ferrariensis sodalis CANISIO. Ferraria initio m. Decembris 1571.

Ex Canisii litteris Oeniponte 12. Decembris 1571 ad Roccam (de quo supra p. *357) datis intellegitur, Roccam Ferraria per comitem Scipionem (Fiescum?), qui cum Alphonso II. Ferrariae duce Vindobonam petens per Oenipontem transiturus erat, Canisio epistulam misisse, qua comitem illum ei commendabat eumque certiorem faciebat, se propter infirmam valetudinem in Germaniam redire non posse. Plura vide infra, in Canisii epistula, quam dixi (n. 1764).*

1762. CANISIUS **SOCIIS VINDOBONENSIBUS.**

Oeniponte paulo post initium (?) m. Decembris 1571.

Ex Canisii litteris, quas modo (ep. n. 1761) dixi, cognoscitur, eum comiti Scipioni (Fiesco?) Vindobonam petenti epistulam eo perferendam dedisse, quae Sociis vindobonensibus (P. Emerico Forslero collegii rectori? P. Petro Busaeo? Cf. supra p. 484) ab ipso destinata erat. Plura v. infra, ep. n. 1764.

1763. CANISIUS **P. PAULO HOFFAEO S. J.** praeposito provinciali Germaniae superioris.

Oeniponte ineunte vel medio m. Decembri 1571.

Ex autographa ad Natalem epistula, Germ. 183 n. 254 (f. 234 et sq. non sign.).

Canisius Oeniponte 10. Ianuarii 1572 P. Hieronymo Natali Societatis vicario generali de Ferdinando II. archiduce et de P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris provinciali scripsit: „Princeps noster de migrando in Sueuiam dicitur cogitare, meque ante hunc terraemotum[2] admonuerat[b], quod cupiat me sibi comitem esse aestate uentura, cum suam ditionem Sueuiam perlustrabit. Scripsi ea de re P. Prouintiali ante mensem, ut scirem eius iudicium, sed nihil respondit hactenus.

a) *Vide quae sub ipsas has litteras dicuntur.* b) *Ita C. correxit ex* admonuit.

---

[1] Pro P. Laurentio Hermanutio, qui Ferrariae confessarium Barbarae ducissae agebat; v. supra p. 482 et ea, quae sub has litteras dicuntur.

[2] Urbs locaque ei vicina primum 4. Ianuarii 1572, deinde saepe terrae motibus convulsa sunt; de qua re plura in proximo volumine dicentur.

Ego me totum permittam arbitrio superiorum, qui pro sua prudentia de me studijsque meis in Domino statuent."

Austria superior, cui Ferdinandus II. imperabat, praeter Tirolim complectebatur Austriam anticam (Vorderösterreich), ad quam multae terrae suebicae pertinebant, ut urbes Constantia, Villinga, Rotenburgum ad Nicrum, Ravensburgum, marchionatus burgaviensis (Burgau), Brisgovia, comitatus hauensteniauus etc.; v. *Hirn* l. c. I 59—61.

1764. CANISIUS **P. FRANCISCO A ROCCA S. J.** collegii ferrariensis sodali[1]. Oeniponte 12. Decembris 1571.

Ex autographo (2°; 3/4 p.; in p. 2. inscr. et reliquiae sig.), Germ. 183 n. 252 (f. 369 et sq. non sign.). Litterarum apographum (saeculo XVII. scriptum?) exstat in G. Ep. coll. 1 f. 492.

Aegrotum solatur. Scipio comes (Fiesco?). Contiones. Libri. Annonae caritas. Collegiorum prosperitas.

† Pax Christi nobis aeterna dilectiss. frater

Etsi redeunte ad nos P. Lanoio[2] intelleximus, charitatem tuam morbo impeditam ad nos uenire non potuisse, tamen putabamus languorem illum de quo scribis, non adeo diuturnum molestumque fore. Quando autem diuinae uoluntati sic uisum est, ut seruum suum hoc mortificationis genere probet, atque ad meliora praeparet charismata[3], feramus frater hanc crucem[4], et uirgae domini corpus subijciamus[5], et pro singulari tanti patris munere habeamus, quod hac ratione uisitemur atque humiliemur. Nouit ille quid suis electis congruat, ac singulis attemperat medicamenta aegrotis conuenientia, ut demum sanos illos recipiat in aeterna tabernacula[6]. Felices qui huius uisitationis tempus grati agnoscunt[7], debitumque ex ea fructum colligunt in patientia[8], quae sola perfectum opus[9] facit.

Quod ad Comitem Scipionem[10] attinet, iam iam cum suo Duce[11] discessurus obiter me salutauit literasque tuas reddidit, in reditu fortasse agam cum illo familiarius . at nihil miror, aulicos istos alijs curis et uoluptatibus distractos, nostro contubernio non admodum delectari, nam spinis inhaerent[12] et mundo seruiunt. Monui tamen illum, ut Viennae nostros inuiseret, ac per illum quoque scripsi.

Ora pro me Dominum, ut in hac aula uelut spinosa messe[12] fructum aliquem reperiam contionator. Lente procedit scriptio . de Joanne

---

[1] De hoc v. supra p. 357, 360.

[2] P. Nicolaus Lanoius Roma ex congregatione procuratorum Oenipontem redierat 17. Augusti 1571; v. infra, mon. dil. (11).

[3] 1 Cor 12, 30. [4] Cf. Mt 10, 38; 16, 24; Mc 8, 34; Lc 9, 23 etc.

[5] Cf. Iob 21, 9; Ps 88, 13 etc. [6] Lc 16, 9. [7] Lc 19, 44.

[8] Lc 8, 15. [9] Iac 1, 4.

[10] Fiesco? Certe Scipio comes de Fiesco hisce annis de bonis quibusdam recuperandis litem habebat in aula imperatoris; v. *Turba* l. c. III 411[2] 542[4] etc.

[11] Alphonsus II. Estensis, Ferrariae dux, a 16. Decembris 1571 ad 10. Ianuarii 1572 Vindobonae in aula Maximiliani II. imperatoris moratus est (*Turba* l. c. III 521[4]).

[12] Cf. Mt 13, 7 22; Lc 8, 7 14; Ier 4, 3.

baptista liber est editus . de Maria Deipara contra sectarios uindicanda nunc paratur aliquid. Felicem annum precor P. Fuluio, qui de me Ferrariae meritus est optime [1], et P. Laurentio [2], quem suis literis hic adiunctis compellat cognatus. Quicquid autem eidem respondere uoluerit, ad me mittat. responsum autem eius desideratur. Salutant R. T. Oenipontani et Hallenses fratres plurimum. P. Lanoius Jngolstadij [3], D. Pisa non Dilingae, sed Halae nostros iuuat [4]. Ingens frumenti hic est caritas, sed nihil tamen Deus deesse sinit seruis suis. Florent studia, ut antea nunquam Jngolstadij, ubi 30 e nostris aluntur. Et Dilingae schola frequens est. Placebit forma, quies, profectus collegiorum, cum redieris Christo duce. Cura interim ualetudinem, et mone patres fratresque Ferrarienses, ut suis precibus me conatusque meos [a] Deo commendent, ac in utroque homine [5] Domino loeti seruiant in hac sancta uocatione. Oeniponti 12 Decemb. 1571.

Seruus in Christo P. Canisius.

† Reuerendo Patri M. Francisco a Rocca sacerdoti societatis IESV. Ferrariae.

1765. P. HIERONYMUS NATALIS vicarius generalis Societatis Iesu CANISIO. Roma 15. Decembris 1571.

Ex litterarum ad Canisium datarum apographo (et regesto sive summa brevi) eodem tempore scripto, quod est in Germ. 71 f. 48ᵃ (in margine, eadem manu: „P. Canisio"), et ex similibus epistularum ad Magium et ad Hoffaeum datarum apographis (regestis), quae sunt in Germ. 71 f. 37ᵇ—38ᵃ 47ᵇ.

Patri Elderen confessario mandatum est, ut in Germaniam proficisceretur. Qui abeundi licentiam a Ioanna ducissa impetrabit. Magdalena regina Ioannae rem commendabit. Indulgentiae vim habere incipiunt, cum promulgantur. Bulla illa ad solum Officium B. Mariae V. spectat; Socii autem, qui ordinem sacrum non habent, in iis videntur numerandi, qui Officio illi recitando astringuntur lege; quae tamen facile iis relaxari potest. Iidem veteribus libris uti possunt, donec novi afferantur.

In Registro praepositorum generalium de P. Natalis vicarii generalis epistula sub 15. Decembris 1571 ad Canisium data haec sunt notata: „P. Canisio. Del negotio del Padre Guiglielmo ut supra al Padre Prouinciale folio proximo." Ibi autem (f. 47ᵇ) positae sunt litterae Natalis 15. Decembris 1571 ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris praepositum provincialem datae; ex his igitur eam partem

a) meus *autogr.*

[1] Canisius exeunte m. Decembri 1568, Roma in Germaniam rediens, per Ferrariam transierat [v. infra, mon. it. (22)]; ubi P. Fulvius Androtius collegio Societatis praeerat (*Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 6, n. 44).

[2] Hermanutio confessario Barbarae ducissae; v. supra p. 482, 492.

[3] „Superintendens" collegii erat (**Hoffaeus* Borgiae, autumno a. 1571, in G. Ep. coll. I f. 230ᵃ; Cod. eystett. „Hist. coll. Ing." p. 11).

[4] P. Alphonsus Pisanus „Consiliarius et Admonitor Rectoris, Consiliarius Prouincialis, . . . docet sacram scripturam priuatim": **Catalogus* collegii halensis pro a. 1572, a P. Ioanne Rabenstein rectore scriptus (G. C. 67 p. 265—267).

[5] i. e. et corporibus et animis.

minoribus litteris descriptam et uncis quadratis inclusam subiungo, quae negotium P. Guilielmi spectat; caeterum ex ipsis huius partis verbis intellegitur, Canisio eadem scripta esse ita, ut mutarentur ea, quae ut mutarentur, ipsa negotii ratio exigebat.

[Jl Padre Guillermo [1] si parti hieri di quà, con instruttione mia et risolutione che hà di andarsene [a] in Germania come ultimamente scrisi à V. Reuerentia, per le cause che luj hà scritto alla Regina Magdalena: con la quale V. R. fara [b] come gia fu scritto officio per se, se si troua in Jnspruch, se non per lettere acio che [c] in ogni modo scriua per impetrar la licentia dalla Principesa. Alla quale luj la dimandarà semplicemente dicendo che vorrebbe andare [d] in Germania et che io li ho data licentia et [e] hauendo quela dimandata se li dimandasi se hà da ritornare; risponderà che farà quello che li sarà ordinato dalla obedienza et caso che la principesa li facese difficoltà [f] imo se luj giudicarà in re praesenti che la farà, li ha dà dire [g] lasciando questo primo modo, che e necessario che luj vadi per negotij importanti ch' io li hò commesso dà tratare li con V. R. et col Padre Canisio; et [h] arriuando in Fiorenza dirà che và di passagio; per seruire S. A. et la sua corte queste feste de Natale; et dipoi andarsene: Luj va animato et con speranza d' ottenere la licenza senza che la Principesa si risenta molto; del che gia hà alcunj indicij; perche quando a .S. A. fù data [i] certa lettera della Regina Magdalena che trattaua di questo; non rispose niente; et parlandoli luj: dise si vi andarete, hauerò pacientia: et essendosi trattenuto quà, quasi vn mese, lej non l' hà dimandato; imo [k] li hà scritto vna voltà, senza dirli niente di questo; di modo che speramo che .S. A. [l] si contentara di dar questa licentia col officio che farà la Regina magdalena [m]. Jl quale se non fusi fatto quando arriuarà questà, s' hauerà a procurare si facci primo quoque tempore, et cosi scriuo al Padre Canisio che lo facci luj in absentia di V. R. ma non lasci pero [n] di scriuere alla Regina Magdalena, come hò detto]

Quanto alla publicatione de indulgentie quando si fà tardo come V. R. mi scriue per una di otto di Nouembre [2]. Non è da dubitare se non che à die legitime publicationis tenet [o] ancora che s' hauesi saputo prima perche questo è per accidens, et è legitima publicatione quando si fa per li Superiori.

Sequitur: „*Quanto al recitar l' officio della madona li nostri etc. come al prouinciale di sopra, et a quello d' Austria* [p], *alli 6. d' ottobre fo. 37.*" *Quod vero ad litteras 15. Novembris 1571 ad Hoffaeum provincialem datas (illae enim prioribus illis verbis significantur) attinet, in Registro de hoc earum capite hoc unum est notatum:* „*Del recitar l' officio della Madona li nostri, come al P. Canisio infra.*" *Laurentio autem Magio praeposito provinciali Austriae Roma 6. Octobris 1571 a Natale hac de re scripta sunt, quae hic subiungo:*

a) *In ap. a libr. corr. ex* andare. b) *Quattuor vv. sqq. in ap. supra versum scripta sunt.* c) *Quinque vv. sqq. supra versum scripta sunt.* d) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* e) *Tria vv. sqq. supra versum scripta sunt.* f) *Quae sequuntur, usque ad* la farà *incl., in margine addita sunt.* g) *Quattuor vv. sqq. supra versum srcipta sunt.* h) *Sequuntur vv.* cosi adesso, *oblitt.* i) *Sequuntur vv.* la lettera, *oblitt.* k) *Ita in ap. a libr. correctum est ex* et. l) *Quae sequuntur, usque ad* col officio *excl., a libr. in margine addita sunt.* m) *Ita libr. correxit ex* officio di sua sorella. n) *Ita in ap. correctum est ex* ma però lei non lasci. o) tenit *ap.* p) Austriale *ap.*

[1] Exeunte a. 1565, cum Ioanna, Ferdinandi I. imperatoris filia et Magdalenae reginae soror, Francisco, Cosimi de Medicis Etruriae ducis filio, nuberet, P. Guilielmus Elderen S. J. a provincia Germaniae superioris ei ad tempus concessus erat confessarius (*Can.* V 118).

[2] S. Pius V. Romae 8. Septembris 1571 indulgentias iubilaei fidelibus, ut divinam opem bello turcico impetrarent, obtulerat; v. supra p. 490 [5].

[Quanto al recitar del officio dela madonna legendosi bene la Bola che il Papa ha fatto [1] si uede primo non esser prohibiti gli ortuli ò altri libreti da recitare [a] orationi etiam volgarj senon cheli che hauerano l' officio della madona [b] che non sarano secondo il modo di questo nuouo che Sua Santita ha fatto emendare. Di modo che tutti li altri libri d' oratione [c] restano come prima [d] col giudicio del ordinario ò de Dottori Theologi [e] secondo il indice [f] [?] [2]. 2º li nostri che non hanno ordine sacro, pare che si contengono tra quelli li quali per obligo recitan l' officio dela Madona [3]. Tametsi [g] apud nos huius officij commutatio, et facilis sit et usitata [4]. 3º ne per questo deuono di lasciar di dire l' officio per li libreti antiqui in sino che si trouarano di questi nuoui a uendersi come dice la Bolla.] — —

Has Natalis litteras 15. Decembris 1571 datas esse intellegitur ex Canisii epistula 10. Ianuarii 1572 data, qua Canisius ad eas respondit.

1766. CANISIUS **P. GUILIELMO ELDEREN S. J.** confessario reginae Ioannae uxoris Francisci de Medicis ducis.

Oeniponte sub 17. Decembris 1571.

Ex apographo litterarum Natalis, eodem fere tempore scripto. „Epist. Italiae 1571—1573" f. 46ᵃ.

P. Hieronymus Natalis Societatis vicarius generalis Roma 28. Ianuarii 1572 P. Guilielmo Elderen S. J., quem ex aula florentina in Germaniam cum bona reginae Ioannae venia redire posse et Natalis et Canisius (cum ipso Elderen) cupiebant, haec scripsit: „Ho hauuto lettere del P. Canisio nelli quali mi dice che la Regina Maddalena consente alla andata di V. R. in Germania, et che pensano anzi sano che la signora principesa di Fiorenza se ne contentara ancora. con questa sara una della Regina, et un altra del Padre Canisio per V. R." Quid quando Canisius Guilielmo Elderen scripserit, ex litteris proximis (n. 1767) colligi potest.

1767. CANISIUS **P. HIERONYMO NATALI** vicario generali Societatis Iesu.

Oeniponte 17. Decembris 1571.

Ex autographo (2º; 1½ pp.; in p. 4 inscr. et particulae sig.), Germ. 183 n. 253 (f. 37 bis et sq. non sign.). Litteris usus est *Kröss,* Can. 195.

Magdalenae reginae persuasit, ut Ioannae sorori scriberet, confessarium in Germaniam redire sineret. Apud ducissam vero ferrariensem id difficilius erit. Ne italum quidem illis Societas det confessarium. Zottus. Borgiae per Germaniam transitus. Saxoniae elector theologos vi ad concordiam adegisse fertur. Caesar aegrotat.

† Pax JESV Christi et felix annus Admodum Reuerende Pater.

Literas R. T. 24. Nouembris datas, et ijs alias P. Guilhelmi adiunctas [5], his diebus accepi. Heri uero Halam profectus, nam antea

a) *Tria vv. sqq. in ap. supra versum scripta sunt.* b) *Quae sequuntur, usque ad* emendare *incl., in margine addita sunt.* c) *Sequuntur vv.* etiamdio in volgare*; quae postea oblitterata sunt.* d) *Sequuntur vv.* posteasi tenere, *oblitt.* e) *Tria vv. sqq. in margine addita sunt.* f) *Ita, ut videtur, correctum est ex* indicium *vel* iudicium, *quod primum scriptum erat.* g) *Ita in ap. correctum est ex* Tamen sit.

---

[1] De hac S. Pii V. bulla v. supra p. 485.

[2] Potissimum significare videtur regulas Indicis tridentini VI. et X. (*Index* librorum prohibitorum, Coloniae 1568, f. A 7ᵃ—A 8ᵇ).

[3] Quid de his in Bulla illa constitutum sit, v. supra p. 485.

[4] Quid S. Ignatius de Officio Beatae Mariae Virginis et de facultate eiusdem in alias preces sacras commutandi statuerit, v. *Can.* V 296; cf. ib. 846.

[5] His litteris P. Guilielmus Elderen Magdalenae reginae significabat, cur a praepositis ex aula florentina, ubi Ioannae reginae Francisco de Medicis matrimonio iunctae confessarium egerat, in Germaniam redire iussus esset, et simul petebat, ut ipsa apud sororem se societatemque ea de re purgaret; v. supra p. 492, 495.

non licuit, iniunctum mihi negotium cum Regina Magdalena contuli, ac fauente Christo confeci. Scribit igitur illa sorori, ut sinat abire Confessarium, sicut superiores eius magnis de causis iudicant expedire, nihilque dubitat, hoc eidem facile persuaderi posse, cum et ipsa scripserit dolens uicem Confessarij, et iudicans illum alibi rectius in utroque homine habiturum esse. Mittet igitur cum uoluerit R. T. literas adiunctas Reginae Florentiam, ut inde Ducissa cognoscat, sororem nobis consentire, ut Confessarius auocetur. Qua in re societati nostrae multum gratulor, hunc nempe rumpi funem, quo illi aulae[a] non sine discrimine alligati esse uidebamur. Jdem uero ut alibi quoque fiat, maiorem in modum exopto, et paulatim non sine societatis nostrae communi fructu spero futurum esse. Quod autem ad P. Laurentium[1] spectat, re cum nostris collata uisum est in domino, apud Reginam hoc quidem tempore de illius migratione tacendum esse, ut ita commodius negotium postea transigatur, cum ita uoluerint superiores. Fortasse non abs re fuerit, Ducissae Ferrariensis animum praetentari, ut ad Confessarium suum dimittendum ratione aliqua praeparetur. Nam coram didici satis[2], illam a mutatione huius quem tenet, Confessarij[b] admodum abhorrere, ac propterea si consensum illius exquirere uoluerimus, dubito certe, an sororis Magdalenae literis obstinatus eius animus possit expugnari. Animaduerti autem Reginam nostram sic affectam esse, ut cupiat suis sororibus, quae apud Jtalos uersantur, ex nostris concedi Confessarios saltem Jtalos, si eos petant. Qua de re nihil mihi agendum duxi, nisi superiorum sententiam primum intellexissem, et cupio quidem, ut neque Florentina neque Ferrariensis Princeps dimisso Germano, Jtalum confessarium e nostris nullum petant in posterum. Si uero petent, iudicium omne sit penes R. T. ac P. N. Generalem[3], quid magis fieri conueniat hoc tempore.

Agit gratias R. T. Dominus Zotus[4], quod aliquid de filio[5] respondeat, et orat praeterea luculentius nuntiari, expediatne hunc adolescentem extra collegium Germanicum ita morari. Jtem uideaturne[c] mutasse animum, quem prius declarauit, in hoc societatis instituto amplectendo[d]. Postremo quid iudicent Patres ex parte loci et studiorum, illius ualetudini et ingenio magis conuenire. Cupit enim bonus pater, cui multum sane debemus, consilium nostrorum, qui Zotum isthic norunt, perspectum habere, imo et sequi, cum filius illi non per omnia faciat

a) *Sequitur* alligati, *a C. oblitt.* b) *Sequitur v. a C. ita oblitteratum, ut iam legi non possit.* c) *Sequitur* aptus *vel simile v., a C. oblitt.* d) *Hic in margine aliqua manu ignota, obscurius tamen, notata sunt, quae ad responsum Canisio dandum spectasse videntur; postea tamen, linea transmissa, oblitterata sunt.*

---

[1] P. Laurentius Hermanutius Ferrariae Barbarae reginae, uxori Alphonsi II. ducis, a sacris confessionibus erat.

[2] Canisius exeunte m. Decembri a. 1568 Ferrariae fuerat; v. infra, mon. it. (22).

[3] Franciscum Borgiam.

[4] Sebastianus Zott regiminis oenipontani consiliarius.

[5] Godefrido; v. supra p. 491.

satis. Quibus de rebus auide responsum expectat, ut certi aliquid de filio statuere possit, praesertim in hac ualetudine uehementer afflicta. Fortasse Rector collegij Germanici [1] si admoneatur, ad propositas quaestiones facile respondebit.

Expectabimus editionem Gallicanam de historia Japponensi [2]. Gratias Christo agimus, qui P. N. Generalem ad aulam Regiam saluum adduxit [3], et speramus fore, ut in Gallia quoque feliciter cum D. Legato uersetur, imo ut etiam per Germaniam ex Gallia Romam duce Christo reuertatur. Magnae quidem consolationi nobis foret tanti Patris aduentus in prouintijs omnibus Germanicis.

Narrauit Lutheranus de nouo conciliabulo haereticorum, quos Elector Augustus ex Wittenbergensi et Jhenensi schola in eisdem conclusit aedibus, hac etiam addita interminatione, quod egredi prohibebuntur, quamdiu non composuerint dissidium hoc uetus religionis, quo tota Saxonia, imo et Germania misere diuexatur [4]. Egregium scilicet artificium ad concordiam religionis inter illos constituendam, qui etiam litibus et rixis delectantur, seque mutuo tot iam annis rabiosissime prosciderunt. Jstorum uero dissensio auget nobis Caluinismum, cuius caput in Germania notum est: sic paulatim e malis Lutheranis deteriores Caluinianos[a] accipimus, pestes scilicet exitiales omnis pietatis. Dolent Catholici, quod audiunt haud sine periculo Caesarem laborare [5]. Sed haec obiter, si fortasse adhuc R. T. de rebus Germanicis libenter audit. Commendamus nos plurimum sacrificijs et precibus R. T. et

a) Caluininianos *autogr.*

---

[1] P. Ludovicus Gagliardi (*Steinhuber* l. c. I[2] 88).

[2] De hac editione, Parisiis a. 1572 in lucem emissa, v. supra p. 491[9].

[3] Borgias 30. Septembris 1571 cum cardinali Michaele Bonello Pii V. legato Matritum ingressus erat (*Suau* l. c. 512).

[4] Nescio quam vere Lutheranus ille haec narraverit. Num significabat „colloquium" iussu Augusti Saxoniae electoris et Ioannis Guilielmi Saxoniae ducis Altenburgi a. 1568/69 inter theologos vitembergenses et ienenses habitum? Quod „acriter" et frustra habitum esse affirmat *Gassarus* l. c. I 1924.

[5] Mense Aprili 1572 Maximilianus II. († 1576) valetudinis gratia aquis ebersdorfiensibus (Ebersdorf) utebatur (*Turba* l. c. III 528[3]). *Maximilianus* *litteris Praga 16. Februarii 1571 datis omnes Societatis domos in Germania sitas liberavit „ab omni onere recipiendi cuiuscunque generis hospites"; significabat autem milites, „stipendiarios", aulicos, principum ministros, advenas sive „saeculares" sive ecclesiasticos; quam gratiam se concedere affirmat, „praesertim cum" Socii „in sacris atque divinis officiis rite ac pie obeundis, in conservanda et propaganda per verbi Dei praedicationem, Sacramentorum administrationem et alia pietatis officia Catholicae Ecclesiae doctrina atque disciplina necnon in educanda et erudienda iuventute egregiam operam impendere soleant" (ex totius diplomatis apographo antiquo, quod exstat Marburgi in archivo regio: „Acta Vndt Handelung . . . zu Fulda wegen der Religion vndt Jesuiter zugetragen". Cf. etiam *Duhr*, Jes. I 850—851). *Franciscus Hurtadus de Mendoza* comes de Monteagudo, hispanus apud Maximilianum II. orator Vindobona 23. Septembris 1571 Philippo II. regi scripsit: Imperatorem secum questum esse de religiosis quibusdam italis; „que si no eran los observantes de San Francisco y los de la Compañía, todo lo demás era de gran perdicion" (Colección de Documentos inéditos etc. CX, Madrid 1894, 305).

Patrum omnium Assistentium in Christo Jesu domino nostro[1], qui felicem annum societati et Ecclesiae suae largiatur.

Oeniponti 17 Decemb. 1571

R. T.

Filius Petrus Canisius.

Admodum Reuerendo in Christo Patri Doc. Hieronymo Natali Vicario generali Societatis IESV, patri nostro. Romae.

Natalis Canisio respondit 26. Ianuarii 1572.

1768. CANISIUS **REGIMINI AUSTRIAE** superioris oenipontano.

Oeniponte sub exitum a. 1571.

Ex autographo, quod exstat Oeniponte in archivo praefecturae caesareae (Statthaltereiarchiv), Ferdinandeum, Religionssekten in Tirol etc. n. 237 f. 155. Litteras, priore parte germanice versa, edidit *L. Rapp* in „Katholische Blätter aus Tirol" 23. Jahrg., Innsbruck 1865, 395 409—411. Iisdem usus est *Kröss,* Can. 191—192.

Praefatio editoris. Quoniam per terras catholicas doctrinae protestantium maxime disseminabantur libris libellisque, qui clam iis inferebantur, magistratus catholici sui esse officii ducebant, in eam rem invigilare et malo remedium afferre per viros delectos, qui in singulis regionibus pravos libros explorarent et ex hominum manibus tollerent. Quod autem ad Tirolim attinet, prima eiusmodi „visitatio librorum" incohata est a. 1569 in ea parte, quae in rebus ecclesiasticis ad archidioecesim salisburgensem pertinebat. Delegati sunt a Ioanne Iacobo Khuen de Belasi archiepiscopo quinque viri, quibus praeerat Sigismundus Fridericus Fuggerus (Ioannis Iacobi Fuggeri filius) metropolitanae ecclesiae canonicus, a Ferdinando autem archiduce P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani sodalis et Doctor Rumel et Thomas Kribl, quorum uterque de „regimine" oenipontano erat. Hi igitur exeunte a. 1569 Rattenbergae (Rattenberg), Haediopoli (Kitzbühel), Kufstenii (Kufstein) singulos iusserunt libros suos omnes sibi afferre; in quibus nonnulli quidem inventi sunt catholici, ut Passionalia, Thomae a Kempis Imitatio Christi etc., multi autem acatholici, ut opera Lutheri, Zwinglii, Flacii Illyrici, Oecolampadii etc. Aliae autem librorum visitationes in aliis Tirolis regionibus deinceps paene usque ad Ferdinandi II. mortem († 1595) habitae sunt. His accedebant contiones a Sociis ea de re habitae. Ita *Agricola* haec narrat: Halae „suggestum conscendit quinta a nostro ingressu die secunda Adventus Dominica [4. Decembris 1569] Pater Ioannes Rabenstein, tantamque vim prima statim concionantis facundia, fervorque habuit, ut ea adhuc luce libri variarum haereseon lue pestilentes, ducentorum facile aureorum pretio, comportati, et luculentis flammis absorpti fuerint" (l. c. I, Dec. 13, n. 216). Neque tamen satis erat pravos libros auferri; catholicos in eorum locum substitui oportebat; nam complures de vulgo bona fide magnoque pretio eiusmodi biblia, postillas etc. sibi emerant; et si catholicos libros non accipiebant, timendum erat, ne denuo haereticos sibi compararent. (*Hirn,* Ferd. II. I 182—193). Quare a. 1570 P. *Lanoius* Christophorum Kloeckhler regiminis oenipontani cancellarium *monuit, „Epitomata seu minores Postillas Nauseae" 1 floreno emi posse[2], et proxime Dilingae evangelia

---

[1] Rom 6, 11 23 etc. (v. supra p. 290[9]).

[2] Fridericus Nausea (1480—1552) episcopus vindobonensis Lipsiae a. 1539 edidit „Catholicarum in totius anni tam de tempore quam de Sanctis Evangelia Postillarum et Homiliarum Epitomen, sive Compendium"; cuius libri versio germanica Ingolstadii edita est a. 1554 et 1566 et 1573; editio anni 1566 sic est inscripta: „Des Hochwirdigen . . . herren Friderich Nausea . . . Epitome oder Compendium, das ist ain außzug oder ain kurtze verfassung der Catholischen vnnd Christlichen predig vnd außlegung auff die Evangelia . . . auß lateinischer sprach inn die Teutsche gezogen, durch M. Christofferum Schweher in der Kunigklichen statt Böhmischen

epistolasque dierum sacrorum satis eleganter opera Canisii excusa esse[1]. „Consultationem“ autem, quam modo ponam, a Canisio in ipsa urbe oenipontana scriptam esse collegeris ex hoc ipso, quod nec locus nec tempus ei ascriptum est, et quod Canisius, cum eam scriberet, librorum catalogum ab aliquo regiminis oenipontani homine scriptum in manibus habebat eique complura librorum nomina addebat; Oenipontem autem Canisius transmigravit m. Iunio 1571. Haec quoque ex ipsa consultatione intelleguntur: Canisius eam non composuit, cum primum libri haeretici ablati sunt; sed paulo post scripsit, idque antequam Oeniponte praesto esset „bibliopola, qui sedulo curaret catholicos libros invehi“ in Tirolim. Quam curam consiliarii a. 1572 Gallo Dingenauer commiserunt (*Hirn* l. c. I 400—401). Quare Canisium circa exitum a. 1571 scripsisse puto.

Merito libros pravos per magistratus e medio tolli. Pro his autem bonos dari debere, eosque pro rata parte. Ideo quam primum Monachio et Dilinga plurimos esse afferendos. Providendum quoque esse bibliopolam. Indiculum librorum distribuendorum adiungit.

Consultatio in causa librorum, qui authoritate principis Tyrolensibus quibusdam ablati sunt.

Iusta proculdubio causa est libros haereticos, impuros, seditiosos et ad legentium offensionem, praesertim in sacrosanctae religionis negotio, pertinentes e medio tollendj atque suppremendi. Qua in re officium suum, Deo, Ecclesiae subditisque debitum praestat Magistratus.

Videtur aequitati consentaneum, ut boni libri suis dominis e uestigio restituantur: boni inquam, quales in catalogo librorum non pauci reperiuntur[2]. Praeterea ut quorundam cessent querimoniae et offendicula, non diutius differenda uidetur restitutio, si qua omnino futura est, ut multis est fortasse promissum.

Jam in restituendo consultum uideri potest, vt plures et meliores libri restituantur eis, quibus plures ereptos esse constat. Praeterea ut quaedam seruetur proportio, uelut contraria contrarijs curanda essent. Exempli loco sit. Qui solum precatorios aut Euangelicos dedere libros ab haereticis editos, uicissim eiusdem argumenti libris donentur Catholicis. Qua in re opus erit industria et prudentia uiri libros distribuentis.

Si singulis reponendum est aliquid pro libris Magistratui traditis, de prohibitis loquor, magna certe Catholicorum librorum supellex erit comparanda. Si uero quibusdam tantum satisfaciendum, quod fortasse non sine aliorum, qui nihil accipient, scandalo fiet, constituatur certi aliquid, quibus maxime sit ex libris aliquid conferendum. Adiunctus est Catalogus librorum, qui quamprimum Augustae et Monachij conquiri et emi possent. Nam exiguus uidetur illorum numerus, quorum meminit cathalogus, quem ego uidi triplicis tantum generis esse, conflatus scilicet ex Episcopi Merspergensis et Nauseae postillis[3].

Budweiß“; editio autem anni 1573 (cum praefatione Martini Eisengrein): „Kleine Postill Friderici Nauseae“ etc. (*Jos. Metzner*, Friedrich Nausea, Regensburg 1884, 54. *Pfleger*, Eisengr. 129). [1] Huius editionis descriptionem v. infra, mon. litt. (32).

[2] Librorum a Tirolensibus ablatorum catalogum a delectis illis viris vel eorum mandatu conscriptum dicit.

[3] Catalogum dicit, quem paulo infra litteris cursivis sive italicis ponam („*Verzaichnuß deren Püecher*“ etc.).

Optarim et suaserim uehementer, ad manum nobis esse Bibliopolam, qui sedulo curet Catholicos libros in has Principis ditiones inuehi, atque per omnia spargi oppida. Jd nisi fiat, perpetua erit populi querela et malorum excusatio, quod non suppetant libri, se hoc emere quod offertur: et praeterea minus necesse habebit Magistratus libros pro subditis emere et procurare.

Saluo meliore iudicio sapientum

rogatus respondit P. Canisius.

Verzaichnuß deren Püecher so die Furstliche durchlaucht zu außwechßlung der Sectischen, ainer Regierung zuestellen lassen,

Des Bischoffen zů Mörspurgs grossen Postill[1] *27*

Des Nauseae grossen Postill[2] *6*

Des Nauseae klainen Postill . . . . *31*[3]

Neben den obgemelten kundten noch andere buecher nutzlich gekauffet werden, als die folgenden

Georgij Lautherij allerley Tractatus oder Buechlen zu Munchen ausgangen[4],

Polnische Confession durch den Herren Hosium[5],

---

[1] Michaelis Helding (1506—1561) langenenslingensis, episcopi merseburgensis et contionatoris praeclari, contiones editae sunt a Philippo Agricola: „Postilla. Das ist Predige und außlegung nach Catholischer lehre aller Sontäglichen Evangelien mit etlichen den fürnembsten Festen . . . Durch . . . Michael Weylandt Bischoffen zu Mersenburgk geprediget" (Moguntiae 1565; 2⁰); deinde, multis Heldingii contionibus ab eodem Agricola adiunctis: „Postilla . . . jetzo . . . gemehret und gebessert" (Moguntiae 1568; 2⁰). Plura vide apud *N. Paulus*, Michael Helding, in „Katholik" 74. Jahrg. II 494—497.

[2] Centuriae IV. homiliarum (primum Coloniae a. 1530, praeter quartam, excusae), a. 1540 quintam nactae editionem; quarum duas primas Nausea ipse germanice vertit: „Predige Euangelischer wahrheit, vber all Euangelien" etc.; quae Moguntiae excusae, Coloniae a. 1535 editae sunt (*Metzner* l. c. 31 43).

[3] Vide, quae de prima hac indiculi parte monui in praefatione.

[4] Georgius Lautherius ehingensis (qui Ingolstadii parochus ad B. Mariae V., deinde Monachii Alberti V. ducis contionator et consiliarius ibidemque collegialis ecclesiae Beatae Mariae Virginis primum canonicus, deinde praepositus ac cathedralium quoque ecclesiarum frisingensis et passaviensis canonicus fuit; v. *Mederer* l. c. I 267 272—273) Monachii apud Adamum Berg edidit a. 1569 „Ableinung der vermainten Gratulation D. Iacobi Andreae, als sollen die Prediger vnd Lehrer im Hertzogthumb Bayern Luthrisch worden sein"; a. 1570 „Weiterer Außführlicher vnd Christlicher Bericht von dem ampt der H. Meß"; a. 1571 (sine nomine auctoris) „Drey Christliche Predigen" (*Reinhardstöttner* l. c. IV 121 170).

[5] Stanislai Hosii „Confessio fidei catholicae christiana", auctoritate episcoporum Poloniae Piotrcoviae in synodo provinciali a. 1551 congregatorum conscripta, iam inde ab a. 1553 saepe excusa erat, Cracoviae, Dilingae, Moguntiae, Vindobonae etc.; quae editiones recensentur in opere „Stanislai Hosii Epistolae", edd. *Franc. Hipler* et *Vinc. Zakrzewski* II, Cracoviae 1886 1888, 1007—1008. Germanica autem „Confessionis" versio („Confession, das ist ein Christliche Bekantnuß des catholischen Glaubens" etc.) ab Ioanne a Via („zu Wege") cathedralis ecclesiae vormatiensis contionatore facta et a Weyssenhorniis a. 1560 Ingolstadii excusa est (l. c. II 1008).

Der Römische Catechismus[1]
Das newe Testament Emseri[2]
Euangelijbuechle zu Dillingen getruckt[3]
Opera Martini Eiseingrein allerley[4],
Große vnd kleine Catholische Betbuecher,
Vergiß mein nit[5].
Catholische Catechismi allerley
Dobreiner allerley buecher[6]
Loci communes Eckij vnd Hoffmesteri[7].
Buecher von der heiligen Meß
Laurentij Surij allerley buecher[8]

---

[1] De „Catechismi Romani“ sive „Tridentini“ editionibus latina et germanica, Dilingae a. 1567 et 1568 factis, v. infra, mon. litt. (5) (12).

[2] Hieronymus Emser ulmensis (1477 [vel 1478]—1527) Georgii Saxoniae ducis secretarius primum a. 1527 germanicam suam Novi Testamenti versionem, ut versionem a Luthero factam exploderet, ediderat.

[3] De his v. infra, mon. litt. (32).

[4] Martinus Eisengrein (de quo supra p. 366) Ingolstadii ab a. 1562 haud paucas edebat contiones similesque libellos germanicos, quibus fidei catholicae capita in controversiam vocata, ut quae sunt de traditionibus, operibus bonis, merito Christi, sacramento confessionis, cultu Sanctorum, suffragiis mortuorum etc., explicabat et defendebat; quorum librorum complures, per Laurentium Surium, Tilmannum Bredenbachium etc. latine versi, Coloniae et Ingolstadii excusi sunt; quibus ipso a. 1571 accessit Eisengreinii liber „Vnser liebe Fraw zů Alten Oetting“, de quo infra, mon. ott. (2). Plura vide apud *Pfleger*, Eisengr. 124—129.

[5] Dilingae a. 1563 in lucem emissus est „Vergissmeinnicht, ein sehr geistlich und christlich Büchlein“ (8°; exstat Monachii in bibliotheca regia, Ascet. 5030. 8° et Catech. $\frac{501}{2}$ 8°).

[6] Philippus Doberainer (de quo *Can.* V 3—4) Ioannis Iusti Lanspergii O. Cart. „Pharetram divini amoris“ a. 1563 germanice ediderat: „Ein edels Schatzbüchlein der Gottlichen liebe“; deinde a. 1570 ediderat Dilingae apud Sebaldum Mayer „Conclave animae. Ein geistlichs Schatzkämmerlin“ etc. (ex libris Ludovici Blosii O. S. B.) et Monachii apud Adamum Berg „Der Caluinisten Kehrab“ ac „Regiment vnnd Artzney büchlein wider das schädlichest gifft der ketzerey“; anno autem 1571 ibidem Epistolarum Indicarum versionem in lucem emiserat: „Sendtschreyben vnd warhaffte zeytungen. Von auffgang vnd erweiterung des Christenthumbs“ etc. (*Reinhardstöttner* l. c. 168—169).

[7] De „Locis communibus“ Ioannis Eck latinis et germanice versis v. *Can.* IV 618. Ioannes Hoffmeister egregius ordinis Eremitarum Sancti Augustini contionator et scriptor a. 1547 Ingolstadii „Locos communes Rerum theologicarum, quae hodie in controversia agitantur“ primum vulgavit; qui liber deinde ante a. 1570 minimum novies denuo editus est, Ingolstadii, Antverpiae, Parisiis etc. (*Paulus*, Hoffmeister [v. supra p. 185] 388).

[8] Laurentius Surius O. Cart. iam inde ab a. 1545 Coloniae multos libros vulgaverat: Opera Theodorici a Stratis O. Cart., Ioannis Tauleri O. Pr., Henrici Susonis O. Pr., Ioannis Fabri O. Pr., Ioannis Rusbrochii, Michaelis Helding, Ioannis Gropperi, Friderici Staphyli ex germanico vel belgico sermone in latinum transtulerat; Conciliorum decreta et acta a. 1567 4 voluminibus comprehenderat; S. Leonis Magni opera a. 1568, De probatis vitis Sanctorum Tomos I et II a. 1570 et 1571, „Commentarium brevem rerum in orbe gestarum ab anno MD.“ etc. a se compositum a. 1566 et iterum 1568 ediderat (*Hartzheim*, Bibl. 219—221. *Can.* V 532).

Zu Ingolstat, Dillingen, Mentz, Cölln vnd München findt man getruckt dergleichen vil guiter trefflichen Catholischen buecher.

Magistratus oenipontani consilium Canisii secuti sunt; constituerunt enim, ut, quotiescumque libri pravi auferrentur, boni pro iis darentur, iique pauperibus gratis, ditioribus dimidia saltem pretii parte. Ferdinandus II. archidux Augusta ex officina libraria Georgii Willeri suis impensis multa biblia multasque postillas curavit afferenda. Anno 1573 in regione quadam Oeni inferioris eodem fere tempore 300 libri distributi sunt: Catechismi, libelli precationum, libri Eckii, Eisengreinii, Gropperi, Hosii, Nauseae etc. Cardinalis quoque Andreas Austriacus, Ferdinandi filius, aliquanto post in libris donandis valde liberalem se praebebat. Arcessitus quoque est ad libros excudendos et disseminandos (id quod iam dixi) Gallus Dingenauer; qui cum exspectationi archiducis non satisfaceret, a. 1577 in eius locum suffectus est Ioannes Baur sive Agricola typographus dilinganus, homo dexter et sollers, qui amplam instituit tabernam librariam (*Hirn* l. c. I 190—191 400—402).

Optime quoque haec omnia illustrantur *Indiculo librorum, quem *Dingenauer* ille circa a. 1572 regimini vel camerae oenipontanae tradidit, omnes illos libros (qui sunt 438!) Rattenbergam portandos esse significans, et, quanta eorum pretia, cum conglutinati forent, futura essent, singillatim referens (cf. *Zeitschrift* für katholische Theologie XIV 730[2] et *Braunsberger,* Kat. 168). Indiculum exscripsi ex exemplo archetypo vel autographo (2°; 4 pp.), quod (nec loco nec tempore ascriptis) exstat Oeniponte in archivo praefecturae caesareae (Ferdinandeum, Relig.-Sect. Nr. 237 f. 155). Haec autem praemoneo: Titulus prior („Verzaichnung" etc.) in archetypi pagina 4 vel quasi in eius dorso scriptus est. Floreni (ffl) autem in Tirolensium usu tunc erant „rhenenses"; qui 60 crucigeros (Kreuzer, kzr) habebant.

„Verzaichnung deren Biecher die ihnn kheren gehen Rattenberg.
Verzeichnet was dise nach volgente Biecher kosten werden gebunden.
wie volgt etc.

6	Postil Merspurckh in medion	folj[1] .	ffl	19	kzr	15
6	Postil Buchingers[2] in	folj .	ffl	18	kzr	—
6	Postil Naseae[3] in	folj .	ffl	18	kzr	—
6	Postil Naseae in	4° .	ffl	8	kzr	—
30	Testament Emssers[4] in	8° .	ffl	28	kzr	—
6	Hortulus animae[5] in	8° .	ffl	.5	kzr	40
100	Euangelj Canisij[6] in	16° .	ffl	23	kzr	20
28	Beicht vnd Communion[7] in	12° .	ffl	9	kzr	30

[1] In forma, quam „folio" vocant; quae tamen est mediae magnitudinis („mediân" = medianus = mediae magnitudinis; de formis librorum dicebatur; vide *Fr. L. K. Weigand,* Deutsches Wörterbuch II, Gießen 1860, 126). De his „Postillis" v. supra p. 501.

[2] Michael Buchinger colmariensis († paulo ante a. 1575) a. 1570 Moguntiae apud Franciscum Behem ediderat „Postilla oder Außlegung der Sontäglichen Evangelien" etc., et „Postilla oder Außlegung der Evangelien, so . . . von den Heiligen Gottes gepredigét werden" (*N. Paulus,* Michael Buchinger, in „Katholik" 72. Jahrg. II 206—209).

[3] Sic! De Nauseae Postillis maiore et minore v. supra p. 499[2] 501[2].

[4] Vide supra p. 502[2]. [5] Cf. supra p. 485 496.

[6] Cf. supra p. 502.

[7] „Beichtbüchlein, wie ein Mensch Christlich vnnd wol für Gott vnnd dem Priester beichten sol. Auch wie man sich zum Sacrament des Altars bereiten sol. Gedruckt zu München. 8°. 1571": *Catalogus* eorum librorum . . . Quos libros ex officina Willeriana Augustae, quilibet sibi comparare potest", Francofurti ad Moenum 1571, f. 𝔇 2[a]. De „Beicht vnnd Communion büchlin" Dilingae a. 1569 edito v. infra, mon. litt. (26). Exstabant certe alii quoque huius generis libelli.

29 Bettbiechlin Canisij[1] in	12°	fl 12	kzr 32
28 Catechismus[a] Canisij	12°	fl 4	kzr 48
50 Catechismus[b] Canisij klain	16°	fl 2	kzr 32
20 Schatzbiechlin[2]	12°	fl 12	kzr —
20 Nachuolgung Christj	12°	fl 12	kzr —
25 Von vier letzen dingen des menschen	12°	fl 8	kzr 20
20 Berich vnd erklärung von der Communion[3]	8°	fl 8	kzr —
38 Fabrj betbiechlin[4]	12°	fl 10	kzr 38
20 kunst wolzusterben[5] in	8°	fl 13	kzr 20
	Summa	213 fl	kzr 45

Gall Dingenawer
Buchtruckher."

a) Catechismunis *arch.* b) Catechisimus *arch.*

[1] Cf. supra p. 485 et infra, mon. litt. (13).

[2] Vide supra p. 502[6].

[3] De hoc libello, a Philippo Doberainer edito, plura dicentur infra, mon. litt. (22).

[4] P. Ioannis Fabri O. Pr. (de quo *Can.* I 711[2]) libellus „Vil schöner andechtiger und christenlicher Gebet auß hl. Schrift und dem hl. Augustin zusammengetragen" (12°) primum Dilingae a. 1550 in lucem emissus erat. De variis eiusdem editionibus v. *N. Paulus,* Johann Fabri von Heilbronn, in „Katholik" 72. Jahrg. I 26.

[5] Adamus Walasser (de quo *Can.* III 791—792) Dilingae primum a. 1569, deinde 1570, 1572 etc. edidit „Kunst wol zu sterben. Ein . . . Büchlin auß H. Schrifft unnd alten bewerten Lehrern . . . gezogen" (*N. Paulus,* Adam Walasser, in „Katholik" 75. Jahrg. II 458).

VIII.

MONUMENTA CANISIANA.

A.

MONUMENTA AUGUSTANA CANISII.

a) Varia, exceptis contionibus.

911 sive **aug. (a 1).** A mense Septembri 1566 ad Septembrem 1567.

Ex exemplo archetypo. G. Ep. VIII f. 266a—267a. Litterarum particulam posuit *Schellhass* l. c. IV xxiii[5].

Canisius provincialis Augustae Socios ad pietatem excitat etc. Novicium admittit.

In „Litteris annuis" domus Societatis augustanae, Augusta Vindelicorum 16. Septembris 1567 datis, haec de P. Hieronymo Natale et de Canisio praeposito provinciali referuntur: R. P. Visitator antequam Germaniae inferioris partes peteret, multa pro sua prudentia constituit utilia et necessaria hic degentibus, qui semper fere hoc anno septem fuimus, Sacerdotes tres, reliqui laici. Jdem fecit R. P. noster Prouincialis; nam ut singulari amore afficitur erga Augustam, ita etiam sepe transeundo exhortationibus ad digne ambulandum in ea uocatione, ad quam miserante Domiuo uocati sumus[1], paterne nos adhortatus est, omnium insuper confessiones Generales audiuit, uotaque nostra benigne suscepit.... Recepit P. Prouincialis hoc loco in Societatem iuuenem bonae indolis.

In iisdem *litteris haec narrantur: „Missus hinc pro Spirensi uinea M. Hermes[2] Concionator, in eius locum autem substitutus a P. Visitatore quidam P. germanus ex Vrbe ueniens[3], timebamus hanc mutationem minus gratam fore Augustanis: verum (Christo laus) adeo foeliciter res cecidit, ut tale auditorium in Catholica[a] [?] Ecclesia a multis annis uix uisum fuerit, quale modo uisitur maxima Catholicorum Consolatione, qui indies meliora sperant. Sparsus est rumor, ut fieri assolet in initijs, et fama nostri Patris per Ciuitatem celebrata, simulque timor incussus Concionatoribus haereticis, qui 14 esse solent. Vnde concitatissimis animis populum pro Concionibus hortari uidentur sibi a Jesuitis ut cauere uelint. Jmpostores enim et omnium fallacissimos esse, qui suis technis et argutijs propediem purum Dei Euangelium euersuri sint, nisi tempestiue illorum conatibus obsistatur." Inter eos, qui ex protestantismo ad ecclesiam catholicam redierunt, eminent civis quidam dives et „uir quidam iuuenis", cuius pater, ex monacho contionator protestantium effectus, Augustae degit, „emeritus miles haeretici exercitus[4].... Jllustrissimus

a) *Corrigendum fortasse:* Cathedrali.

[1] Eph 4, 1; cf. 1 Cor 7, 20. [2] Halbpaur. [3] Gregorius Roseffius.

[4] P. Roseffii opera ad ecclesiam rediit Daniel, Ioannis Matschperger (Mattsperger) augustani, qui Lutheranorum Augustae ad S. Annae ministrum egerat, filius († 1607) Daniel aliquanto post cum nomine „Christophori Mariani" in Societatem intravit

Bauariae Princeps[1] cum ad thermas proficiscens hac transiret summum templum una cum coniuge adijt maximaque cum consolatione Catholicorum concionem et rem sacram audiuit. Postmodum alijs diebus unum ex nostris ad Pallatium accersiri iussit ut rem diuinam ipso praesente perageret[2]. . . . Nihil hic dicam de illustrissimi Cardinalis nostri liberalitate, qui diu nostram incommodam habitationem aegro tulit animo, tandemque prospexit nobis de commodiori: assignauit quippe nobis aedes sui nepotis[3] amplas, quas patricij exedificare et scholis ornare suis cupiunt sumptibus. . . . Vtinam illucescat, Christi gratia, ille dies, quo Societati liceat Scholam hic publicam constituere et de pluribus bene mereri."

912 sive **aug. (a 2). OTTO TRUCHSESS DE WALDBURG** cardinalis, episcopus albanensis et augustanus, imperii princeps WOLFGANGO RHEM cathedralis ecclesiae augustanae canonico et collegialis ecclesiae S. Mauritii praeposito. Dilinga 10. Decembris 1567.

Ex apographo, saeculo XVI., ut videtur, scripto (2°; 6 pp.) et sic inscripto: „Copi Herrn Otto Cardinalss Schreibens an Probst Remen zue augspurg . vß Rom . [sic!] vom 10 Decembris. Anno 1567. Wegen der Jesuiter wie solche gen Augspurg gebracht"; exstat Augustae Vindelicorum in archivo curiae episcopalis, fasc. „Augusta Civitat. Colleg. PP. Soc. Jesu. Introducirung etc." Has litteras in summam quandam contractas posuit *Plac. Braun*, Geschichte des Kollegiums der Jesuiten in Augsburg, München 1822, 12—13. Earundem mentionem fecit *Schellhass*, Nunt. IV xxiv[3].

Cardinalis Socios Augustam induxit ad contionandum et sacramenta administranda; id quod ipsi optime fecerunt. Iam autem Rhemius de mandato illo Sociis a supremo eorum moderatore misso certior factus est per Canisium; qui etiam tria „remediorum" genera ei proposuit, ex quibus aliqua Rhemio placuerunt. Quare, cum prorsus necesse sit aliquos Socios Augustae manere, inter cardinalem et capitulum constitui debet, ne in posterum salarium contionatoris Sociis detur (id quod cum eorum instituto pugnat), fundatio aliqua iis libere et sine pactionibus offeratur. Quodsi forte aliquando Augustae vel non erunt vel officia non praestabunt, bona illa in alios transferri patientur. Dentur igitur a cardinali in posterum quoque 500 floreni cum lignis, a capitulo 200 cum domo pro 3—4 sacerdotibus. Rhemius Sociorum arcessendorum primus suasor fuit. Ipse Socios et Socii ipsum multum amant.

Vnnsern günstlichen gruss . vnnd was wir liebs vnnd guetz vermögen tzuuor altzeit, würdiger lieber getrewer.

Nachdem Jnn vnnserm Gaistlichen berueff, vnnss billich nichts hochers angelegen ist, dann fürnemblich vmb die vnnss beuolchne schäflin, trewlich zesorgen, vnnd nit wenig daran gelegen, das Jnn der Stat Augspurg . Taugenliche . gelerte . exemplarische Prediger . sonnderlich Jnn vnnser Mueter der Thumbkirchen, stetigg seijen.

Derhalb wir auss lauter wolmainender trewhertzigkhait, Ja auch mit ewerm sonndern guetachten, vnnss bearbait, etliche auss der

---

Ingolstadii ethicam et casus conscientiae explicavit, Monachii rector collegii fuit; deinde ex Societate egressus in universitate herbipolensi magna cum laude theologiam moralem tradidit (*Duhr*, Jes. I 188[1]. *Mederer* l. c. II 126. *Ant. Ruland*, Series et Vitae professorum SS. Theologiae qui Wirceburgi docuerunt, Wirceburgi 1835, 36—42). [1] Albertus V. dux.

[2] Anno 1566 ex senatoribus urbis 24 catholici, 21 protestantes erant; 7 illi, qui „Consilium sanctius" (den Geheimen Rat) constituebant, omnes erant catholici (*C. J. Wagenseil*, Versuch einer Geschichte der Stadt Augsburg II, Augsburg 1820, 201).

[3] Gebhardi Truchsess; v. *Can.* V 494 545.

gesellschafft Jhesu . gehn Augspurg zepringen . nit allain zum predigen, sonnder auch mit beichthörn, Messlesen, vnnd das Sacrament . Communioniss Corporiss Christi, dar zueraichen . vnnd andere Christenliche exercitia zue yben, dardurch der sündig mensch zue warer reuhe vnnd besserung . seines lebens komen müge.

Welches dann vnnsers erachtens, mit nit wenig frucht, bisshero gotseligklich vnnd wohl erschossen, vnnd wa man mit ernst darzue thut, noch mehr frucht von Jnen . zue hoffen were.

Nun aber werdt Ir . vonn dem würdigen hochgelerten . D: Canisio Prouincial Irer Societet vernomen haben [1], wass Sy vonn Rhom Irer vnderhalltung halb, vonn Jrem Obersten . für ein beuelch empfangen [2], Derhalb dann der Herr Canisius, mit euch Conuersiert vnnd trewerlay remedia fürgehallten . welche Jr euch zumthail gefallen lassen, vnnd vnnss fürtzuhallten guetgeacht,

Dar Jnn haben wir vnnss ersehen, vnnd hallten Jnn allweg darfür, dass vnnsers Stiffts, vnnd sonderlich Jnn der Stat Augspurg eusserste onuermeidenliche notturft, erhaische, etliche diser loblicher vnnd Gotseliger gesellschafft zuhaben vnnd zubehallten . vnnd desshalb sehe vnnss für guet ahn, das wir alss Ordinarius, vnnss mit einem Thumb-Capitul dahin verglichen, das forthin, nit sollt dess bisshero geraicht Salarium, für die Predicatur Jnn der Thumb Kirchen Jerlich also bezallt werden. Dieweil solche Conditionierte pacten dem Jnstituto vnnd Profession societatis Jesu zuewider . vnnd Sij Jre Gaistliche Ministeria alss Messlesen, Predigen, Beichthörn, vnnd Sacramentum Communionis Corporis et Sanguinis Christj zueraichen, vnnd andere Christenliche nutzliche werckh, gar frej . ohn alle zeitliche vergeltung zuuerrichten schuldig seindt [3], vt gratis dent, quae gratis acceperunt [4], Exemplo Paulj, qui gratis voluit Euangelisare [5], licet alioquin dignus sit operarius mercede sua [6], et qui Euangelio seruit possit de Euangelio viuere [7]. Sed non obligatur.

Damit nun di Societet nit genetigt sey diser Jnstitution halb, sich von Augspurg zethon. auch nit getrungen werde, wider Jr gewissen vnnd Regel, lenger zehandlen . wie Sy dann von anfang her, vnnd nacher offtermahls sich desshalb vnnd allweg beclagt haben, vnnd sich auch dessn Jetzt widerumb Jr oberster hoch beschwert, vnnd stetig beclagt, Namblich dass Sy mit nemung dergleichen Salarij zue Augspurg, wie bisshero beschechen, wider der Societet Ordnung vnnd

---

[1] Mense Octobri vel Novembri 1567; v. infra, adn. 2.

[2] S. Franciscus Borgias praepositus generalis litteris 23. Septembris 1567 ad Canisium datis monuerat, ne Socii augustani in posterum 200 florenos illos annuos admitterent, quos capitulum cathedrale pro salario contionatoris iis dare consuevisset; aliam victus rationem ipsis esse quaerendam; v. supra p. 56.

[3] Vide *Can.* V 194^2 394^2 710^6.

[4] Mt 10, 8; cf. *Constitutiones* Societatis Jesu P. 6, c. 2, n. 7.

[5] 2 Cor 11, 7. [6] Lc 10, 7. 1 Tim 5, 18; cf. Mt 10, 10.

[7] 1 Cor 9, 14.

gewonhait gestrackhs handlen, vnnd sich dar Jnn mehr saeculares sacerdotes quam Religiosos Societatis Professores ertzaigen, welchs Jnn die Harr nit sein kündte [1].

Derhalb hielten wir für rathsam . dass mit verainigung eines Ordinarij vnnd Thumb-Capituls . ain gewisse freiwillige Donation [a] [?] vnnd fundation dermassen bescheche, vnnd der Societet apliciert wurde, wie all andere fundationes, vnnd donationes [b] [?], derselben Societet, Jn allen ortenn, pflegen offeriert tzue werden, Namblich das man nit Pacissciert oder begert, quid pro quo, sonder was man Jnen geben will, dasselbig Jnen vmb lauter Gotswillen frej ohn Pacten gibt, vnnd zue aignet, mit diser fester hoffnung, vnnd getroster zuuersicht dass Sy Jnn crafft vnnd Obligation Jrer [c] gethoner profession vnnd Vocation . hingegen mehr mit gewissen nutzlichen werkhen. Jnn Jren obgemelten gaistlichen Ministerijs thuen, vnnd sich danckpar Jnn alweg erweisen werden, allss wann sich [d] [?] gleich mit vilen Conditionen vnnd pacten Jnn worten oder schrifften sollten verbunden sein, darfur wellen wir gern selbs bürg sein . wo vonnotten.

So ist auch der Societet gar nit zuewider . das Jmfahl dass die Jrige tzue Augspurg nit wern . oder offtgemelte Ministeria nit verrichteten . das alsdann solche beschechne Donation [e] [?] vnnd Incorporation . von einem Ordinario vnnd Thumbcapitul wider reuociert, auffgehept, vnnd nach Jrem gefallen anderstwohin, nach Jr notturft, transferiert werde.

So dann nun wir allss der Ordinarius, vnnd ein Thumb-Capitul vnnss diser fundation halb vergleichen sellen. So will vnnsers erachtens hoch vonnetten sein, das man sich dessn berathschlage, vnnd aigentlich vergleiche,

Erstlich ainer gewisser beharrlicher habitation, dar Jnn Sy Jr wonung vnnd studia haben mögen,

Zum andern einer gnuegsamer notturfftiger vnderhalltung . an Jerlichem einkhommen.

Dieweil dann dass Predigampt Jm Thumb, nit ring, vnnd vber die Ordinarj Predigen Jm aduent, vnnd Jnn der fasten, grosse arbait, also das zuuerrichtung derselben . sampt den fürfallenden Ministerien dardurch das volckh [zue] [f] [?] Christenlicher zucht, vnnd die abgefallne zue der ainigkhait der Catholischen kirchen widergebracht . ainem allain nit müglich . also das etlich mithelffer vnnd diener dartzue hochst von netten, vnnd zum wenigsten 3 oder 4 wesenlich Priester sein sellen, zue welcher notwendiger vnderhalltung . nit weniger dann wie

a) *Sic; corrigendumne* Dotation? b) *Sic;* dotationes? c) *In ap. sequitur alterum* Jrer. d) *Sic; corrigendum videtur:* Sy. e) *Sic;* Dotation? f) *Hoc vel simile v. dixeris esse supplendum.*

[1] Poterat initio familia Societatis augustana pro principio quodam collegii litteris tradendis destinati haberi; collegia autem — ea quoque, quae „incohata" tantum sunt — ex Societatis instituto reditus possidere possunt (cf. *Can.* III 674—676; IV 36); sed spes scholarum Augustae condendarum magis magisque evanescebat.

bisshero von mir 500. sampt zimblicher beholtzung, vnnd von einem Thumb-Capitul 200 gulden sampt der beharrlichen behausung . geraicht vnnd gegeben werden kan, welche vnnsers bedunckhens . zue einem sollichen hochnutzlichen werckh . fast wohl angelegt seind, vnnd wo sollichs ein mahl recht sollt stabiliert werden, so wirt man augenscheinlich befünden, das mit Gotes gnad vil frucht Jnn mehr weg tzue Gotes lob vnnd dess loblichen Stiffts nutz darauss entstehn mag.

Dieweil dann Jch zue euch desshalb Jnsonderhait ain vertrawen hab, waiss auch das Jr der erst anmaner gewest, damit der herr Canisius vnnd volgends etlich mehr auss diser Societet gehn Augspurg kommen. wie lieb auch Jr Sy, vnd Sy euch haben, So bit Jch euch Per viscera misericordiae[1] Jesu Christj . wolt mein wolmainendt notwendig bedenckhen, Derhalb zue hertzen fürnn, vnnd wohl betrachten, auch nichts dann die Ehr Gotes vnnd dess Stiffts vnnd Stat Augspurg notturfft betrachten . vnnd vnnss hilff vnnd rath geben, auch anweisung thon . wie dise sachen mechten bei einem Thumbcapitul verhoffenlich erhallten werden,

Dass erman, bit, beger, suech vnnd verhoff jch allweg. Jr sollt mich hier Jnn nit lassen . vnnd vnnss alle direction ad obtinendam tam Justam Petitionem schrifftlich vnnd mundtlich anzaigen,

Welches euch bei Got dem Allmechtigen gewiss ain reiliche[a] [?] belonung, bei der welt vnnd dem[b] [?] Menschen ein Ewig lob, vnnd bei mir ain hochen verdienst gewiss bringen würt,

Wellen also ewer willfarige antwurt . hilff vnnd beistand . gewertig sein, vnnd erbieten vnnss aller warhaffter danckbarkhait,

Hiemit bewar euch Got, der Allmechtig vor allem vbel . vnnd verleiche euch alle wolfart, Datum zue Dillingen den 10 tag Decembris 1567.

Dubitari vix potest, quin cardinali harum litterarum dandarum auctor fuerit Canisius, qui hoc ipso tempore Dilingae versabatur (v. supra p. 135 141). Cardinalis a. 1565, cum collegium dilinganum fundare et decreta tridentina exsequi vellet, Alberto V. Bavariae duci *scripsit (Augusta 7. Septembris): Der „Probst Raem regiert das ganz Capitel, macht Conspirationem und hindert all's guten“ (ex autogr.; Cod. „Augsb. Hochst. II[b]/5 n. 91“ f. 94[b], Monachii in archivo regni bavarici).

913 sive **aug. (a 3).** Inter 2. et 15. Ianuarii 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 151[a]—153[b].

Canisius cum P. Hoffaeo versionem Catechismi Romani absolvit. Iidem et P. Theodoricus Canisius de Sociorum rebus consilia conferunt. Augustae de sustentandi ratione nondum quidquam immutandum videtur; amici in monasterio Dominicanorum collegium instituere volunt. Sociis ingolstadiensibus praecipiendum est, ne quid de professione fidei tridentina agant nisi consulto provinciali; episcopus eystettensis a pontifice monendus, ut eam in universitate, secreto tamen, emittendam curet.

a) *Sic;* reichliche? b) *Sic;* den? denn?

[1] Lc 1, 78.

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris viceprovincialis 15. Ianuarii 1568[1] *Augusta Vindelicorum (quo Petrus Canisius provincialis, Oeniponte 30. Decembris profectus, sub d. 2. Ianuarii advenerat) ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec, praeter alia, rettulit:* Augusta haec scribo quo accessi ad R. P. Prouincialem vt Catechismo Romano extremam manum imponeremus[2], quod etiam Deo laus factum est: quae causa fuit vt Pater non potuerit animum ad Centurias applicare hactenus: sed Dilingam abibit ibique illas serio est aggressurus Domino adiuuante. Contulimus autem Augustae praesente etiam D. Theodorico[3] de praecipuis totius Prouinciae difficultatibus, (Dominus me adiuuet, impar ego sum illis ferendis) et de alijs etiam de quibus admonuit P. Vestra posterioribus literis ad P. Prouincialem datis.

Ac primum quod ad sustentationem nostram in Augustana domo attinet: hic desideraremus eos vel ex certis prouentibus vel ex eleemosinis commode acceptis sicut postulare videtur P. V.[4] ali posse: ita vt propter munus concionandj, salarium sicut hactenus tum a Reuerendissimo tum a Canonicis non acciperetur[5], qua in re multum laborauit Reuerendissimus Cardinalis[6], qui sane et ipse cuperet vt Canonicj nostros secundum instituti sui rationem procedere sinerent, ac propterea neque pro salario, neque ratione eleemosinae pecuniam nostris assignarent ac penderent. Admonitj sunt etiam de hoc praecipuj Canonicorum a nostris, sicut et prius a Patre Natali[7], etsi aegre intelligant minusque probent, vt nostrj citra obligationem vllam accipiant pecuniam sicut in alijs Collegijs accipere solent, gratis interea et libere in vinea Domini laborantes. Nam Canonicj solum a nobis Concionatorem, non plures hic operarios minusque Collegium postulare videntur, parum etiam fauentes hactenus Societati, sicut Reuerendissimus saepe conquerj solet. Nos vero collata re inter nos omnes et expensis omnibus omnino iudicamus non esse nostris hanc cathedram Augustanam vllo modo deserendam, non tam propter Canonicos, qui nostram exercent patientiam, quam propter multiplicem et publicam huius primariae in Jmperio Ciuitatis, vtilitatem ac necessitatem. Videmus autem hactenus nostrorum operam D o m i n o c o o p e r a n t e[8]

---

[1] Scripsit quidem Hoffaeus „1567“; sed eum non 15. Ianuarii 1567, sed 15. Ianuarii 1568 hanc epistulam dedisse patet ex ipsis rebus, quas in ea cum Borgia communicabat; atque hoc tempus antiqua quoque manu romana in tergo epistulae notatum est.

[2] Versionem germanicam dicit, quam ipse facere, Canisius recognoscere a S. Pio V. a. 1566 iussi erant; v. supra p. 26 113.

[3] P. Theodorico Canisio rectore collegii dilingani. [4] Vide supra p. 56.

[5] Cardinalis Truchsess 500 florenos, capitulum cathedrale (pro salario contionatoris) 200 florenos dare consueverant (*Can.* IV 33[1]).

[6] Vide supra p. 506—509.

[7] Christophorus a Freyberg et Wolfgangus Rhem; v. *Can.* III 674—675; V 544—545; supra p. 506. [8] Mc 16, 20.

hic multis multum profuisse, et imprimis Patrem Gregorium [1] non minore cum fructu quam applausu hic nunc Euangelizare, vt hinc Catholicj multum sibi gratulentur. Quod autem ad sustentationem nostrorum attinet non putauimus nunc aliquid esse immutandum, sed expectandum responsum P. V. de toto negocio: occurrunt enim hae difficultates. Primo respondit nobis Reuerendissimus, quod Canonici velint sicut et ipse pecuniam, quae hactenus ratione cathedrae nostris numerabatur, velut meram et liberam eleemosinam in nostros Augustae conferre, et Prouincialj permittere libertatem illius vtiliter collocandae. Secundo videmus nostros Augustae nonnihil vereri, si ex corrasis eleemosinis, quas putant collectu paulatim difficiles apud Augustanos fore, se et domum debeant sustentare, praesertim cum nullum fere Collegium tot sumptus extraordinarios faciat, et frequentiores hospites ferre cogatur, multisque sit opus ad amplas et ruinosas aedes vtcunque conseruandas [2]. Est praeterea non magna laus Augustanorum a liberalitate, nullusque vsus eleemosinarum sicut in Jtalia, imo et prohibita est publica mendicitas [3]. Tertio dedit occasionem Domina Fuggera [4] vt primarij viri in hac rep. iam serio deliberarint de Collegio nostris erigendo, ad quam rem delegerunt sibi Monasterium Praedicatorum: quod si a Pont. Maximo [5] in hunc vsum, quod sperant, impetrent, vellent nostros eo transferre, et e nostris Scholam illic constituere, sicut ex scriptis adiunctis clarius intelligetur. Res nunc in eo versatur, quod conquiruntur literae Jllustrissimi Ducis Bauariae et Archiducis Austriae et Reuerendissimi Cardinalis [6] commendatitiae, vt hoc Collegij institutum minorem Romae habeat difficultatem. Existimamus autem ad conseruationem et propagationem catholicae religionis Augustae nullum vel commodius vel efficatius medium reperirj posse: et esset hoc Augustanum Collegium haud dubie et maximum et praecipuum in Prouintia. Hoc igitur negocio pendente, non videtur aliquid innouandum circa domus huius sustentationem. De Schola in his aedibus constituenda, nunc desinunt agere Augustanj. . . . Augentur interim variae pugnae inter professores *[universitatis ingolstadiensis]* propter professionem fidej [7]; et veremur ne nostrj hanc causam nimium vrgeant suaque vehementia causam bonam reddant deteriorem. Quare consultum putatur vt P. V. literis nostrj professores illic admonerentur vt in huiusmodj nihil facile tentarent, nisi re prius collata cum suo

---

[1] Roseffium cathedralis ecclesiae contionatorem et domus augustanae S. J. „superiorem".

[2] In aedibus Gebhardi Truchsess habitabant; v. supra p. 506.

[3] Cur et qua ratione senatus augustanus id prohibuerit, exponit *M. Bisle,* Die öffentliche Armenpflege der Reichsstadt Augsburg, Paderborn 1904, 5—12 79—90.

[4] Ursula a Lichtenstein uxor Georgii Fuggeri; v. *Can.* V 9 546—547, et supra p. 172 188 191[4].

[5] S. Pio V.

[6] Alberti V., Ferdinandi II., cardinalis Truchsess.

[7] Professionem fidei tridentinam significat, quam Pius IV. emitti iusserat; cf. supra p. 46 90 133.

Prouincialj qui violentos in illis motus saepe cogitur experirj, vt inde alij externi ac etiam aulici parum aedificentur. Cupiunt interim boni vehementer, et res ipsa, si promouenda est, exigit, vt Pontifex literas mittat ad Reuerendissimum Eychstatensem [1] qui est Vniuersitatis huius Ordinarius et Cancellarius, eumque moneat de hac ipsa fidej professione in vniuersitatem introducenda [a]. Jdem enim cupit ipse Reuerendissimus suamque pollicetur operam in publicanda Bulla Jngolstadij, si tamen proprijs literis a Pontifice ad hoc vrgeatur. Posset tamen hoc addi quod satis erit vt dicta professio in loco secreto et non publice fiat. Hac ratione et non alia putant hanc grauem inter Professores contentionem componj posse [2].

S. Franciscus Borgias P. Hoffaeum viceprovincialem Roma 30. Martii 1568 *monuit: „Delle cose di Augusta, se si hauessi à far mutatione alcuna in cose importanti, si douerà trattar col P. Canisio, ben si può però far ordine al P. Vandelino [3], che non stia tanto longo tempo con quelle Signore Fuggere, et che attenda più alla casa, et essortar anche al P. Gregorio [4] di attendere un poco à quella; de nostro Charissimo fratello Vitto [5], scriue V. R. che anda come coadgiutor temporale . questa non deue esser gia la intentione del P. Canisio, et molto più conto facciò io de lui, che questo, tenendolo atto à cose maggiori" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 126[b]).

*„Responsum" de Sociorum Augustae sustentandorum ratione, quod Hoffaeus a se et a Canisiis exspectari scribit, Hoffaeo a *Borgia* missum est Roma 23. Septembris 1568: „Parse espediente in Domino et conforme alla purità che ricerca nostro instituto non accettar niente dal capitolo Augustano per conto della predica che si fa nel domo, con qual si uoglia titolo ò nome che si dia, ò di elemosina ò di stipendio essendo che consta si da et si accetta per conto della predica, quando adunche sara il tempo che loro faranno il pagamento solito, non si accetti, ma se li dica che la compagnia nostra li serue uoluntieri in aiuto del ben commune, ma che secondo l'instituto nostro non possiamo accettare per nostri ministerij stipendio ne elemosina alcuna, e si ben fin quì si è accettato quel che si è dato, non per il ministerio del predicare ma per aiuto della sustentatione di quelli nostri che erano in Augusta, non pare espediente accettarlo più perche pare tal continuatione sia tacitamente accettar questo per quello, con questo restaremo noi più liberi di predicar lì in tanto che parera espediente et non più, non riceuendo quel premio che si suol dare alli predicatori, con qual si uoglia titulo che lo diano." Postea tamen Borgias sententiam moderatus est; nam eius mandatu *Polancus* Roma 18. Martii 1570 P. Gregorium Roseffium S. J. domus augustanae superiorem sic *monet: Stipem, quam canonici dant, admitti licet, dummodo ne ad amussim tanta pecunia pro stipe detur, quanta antea propter contiones dabatur; sed „poco piu o meno" detur, ne unum pro altero dari videatur; ea quoque admitti possunt, quae a Fuggeris dantur, „perche si bene habbino rispetto alle fatiche de i nostri, se fanno l'eleemosine libere, et intendendo che noi non le pigliammo per nostri ministerij, ma per subuentione de i nostri bisogni, se possono da loro et da qualsiuoglia altri accettare" (ex

a) introducendam *autogr.*

---

[1] Martinum a Schaumburg.

[2] Paulo post S. Pii V. et Martini episcopi industria effectum est, ut Ingolstadii eam professionem palam emittere inciperent; v. supra p. 165 191—192.

[3] *Hoffaeus* Borgiae *scripserat, Wendelinum Völck diutius in aedibus fuggericis haerere (ex autogr.; G. Ep. IX f. 168[b]).

[4] Roseffium.

[5] Liner; v. supra p. 59 82.

apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 178, Germ. 70 f. 74[b]). Fr. *Andreas Scotus* S. J. in *Litteris annuis domus augustanae, 17. Septembris 1570 datis affirmat: „Resignatis licet, quos ante possidebamus, redditibus, eleemosynam sufficientem, eam non quaerentes accipimus" (ex archetypo; G. Ep. XI f. 180[a]).

914 sive **aug. (a 4).** **A m. Februario ad Aprilem 1569.**

Ex archetypo. G. Ep. X f. 86[a].

Per Quadragesimam Canisio auctore „colloquia spiritualia" habentur.

P. Wendelinus Völck S. J. in Litteris annuis domus augustanae Augusta 31. Augusti 1569 datis haec, praeter alia, refert: Septem numero sumus, qui in hac Augustana messe, Societatis hoc anno gessimus nomen: tres Sacerdotes, reliqui coadiutores. Scholas more Collegiorum non habemus: ad uisitandos eos qui in uinculis detinentur, per inferiores urbis magistratus, penes quos eius rei peculiaris potestas est, non admittimur. . . . Student omnes Regulis et institutis Societatis pro sua quisque uirili facere satis: ad quam rem haud mediocriter contulerunt, et R. P. Prouincialis exhortationes, et a R. P. Petro Canisio, posteaquam is ex urbe ad nos redijt, per quadragesimam instituta spiritualia colloquia.

Tempore sacrae Quadragesimae, quae eo anno a d. 23. Februarii ad 9. Aprilis erat, Canisius Augustae degens provinciam Germaniae superioris cum praepositi provincialis potestate regebat; quo in officio aliquanto post P. Paulus Hoffaeus ei successit (v. supra p. 293). De „spiritualibus colloquiis" v. *Can.* V 778—779 et *Stoeckius* l. c. II 65. De iisdem P. *Laurentius Magius* provincialis Austriae Vindobona 9. Februarii 1569 Borgiae *scripsit: „Nelli collegij di questa prouincia si fanno certe collationi spirituali tre uolte la settimana nel tempo di ricreatione come ordinò il padre Natale, et non è senza alcun' frutto . intendo che costì non si fanno più . desidero sapere quello, che par' meglio si faccia, poi che alcuni sogliono sentirui difficoltà" (ex autographo; G. Ep. X f. 28[a]). Ad haec *Polancus* mandatu Borgiae Roma 12. Martii 1569 *respondit: „Le collationi spirituali che si fanno tre uolte la settimana si potranno trattenere come à V. R. parera, conuenir, et diaci auiso, come riescono, et de qual materia trattano et in qual modo" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 227[b]).

915 sive **aug. (a 5).** **Aestate a. 1569. 23. (25.?) Septembris et 16. Decembris 1569.**

Ex fontibus infra indicandis.

Canisius de aliquibus fratribus scholasticis ad professionem et ad sacerdotium promovendis sententiam dicit. Septem scholastici, ut sacerdotio initiari possint, provincialis iussu Augustae coram Canisio professionem emittunt.

Cum provincia Germaniae superioris sacerdotibus indigeret, et ex Pii V. praecepto ii soli, qui professionem sollemnem emisissent, sacerdotio initiari possent (v. Can. V 487), S. Franciscus Borgias praepositus generalis Roma 24. Maii[1] *1569 de Fratribus Matthia Lakner, Antonio Balduini, Christophoro Ziegler P. Paulo Hoffaeo praeposito provinciali scripsit:* Del far professi quelli tre Matthia, Antonio et Christophoro, da poterli promouer al sacerdotio presuposta la necessità di loro promotione, sia in bon hora, parendo cosi anche al P. Canisio, conueneua pure dar auiso dele parti loro se di quà si haueua à mandare alcuna risolutione *(ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 264[a]). Hoffaeus autem Borgiae Augusta 2. Iulii 1569 scripsit:* Nondum mihi satis

[1] Hunc diem ponendum esse pro 24. Aprilis, quem Borgiae registrum habet, ex ipso illo registro intellegitur.

constat an aliqui promouendi sint ad professionem et quando: puto P. Canisium nosse mentem P. V. quam prosequar *(ex autogr.; G. Ep. X f. 102ᵃ).*

Antonius autem Guisanus S. J. in collegii dilingani Litteris annuis Dilinga 16. Augusti 1570 datis narrat: Ex veteranis sex solitarijs primum meditationibus, dein mortificationibus varijs, iuxta Constitutionum nostrarum normam exerciti [1], et Augustam ad suscipiendos sacros ordines missi, solennem ibi trium votorum professionem D. Petro Canisio sacrificante aedidere: ex quo tempore sacerdotes Dilingae decem et quatuor habemus *(ex apogr. eiusd. temp.; G. Ep. XI f. 225 226).*

In „Libro Professionum et Votorum" collegii ingolstadiensis Antonius Balduinus, Brabant: *sua manu scripsit, se* in manibus R. P. D. Petri Canisii *sollemnem trium votorum professionem fecisse Augustae 25. Septembris 1569 (Cod. „270" bibliothecae universitatis monacensis, f. 10ᵇ). In Libro quoque Professionum collegii monacensis* Antonius Balduinus Becanus *sua manu scripsit, se eam professionem emisisse 25. Septembris 1569 Augustae* in Sacello sancti Georgij... In manibus Reuerendi Patris Petri Canisij *(Cod. „Jesuitica 71ᵐ" f. 6ᵃ, Monachii in archivo regni bavarici). Idem autem* Antonius Balduinus *in „Libro Professionum Collegii Dilingani" sua manu testatus est, se eam professionem fecisse Augustae 23. Septembris 1569* Jn Sacello S. Georgij *(p. 21). P. Paulus autem Hoffaeus Germaniae superioris praepositus provincialis inter a. 1570 et 1581 Romam ad supremos Societatis moderatores omnium provinciae suae professorum et coadiutorum formatorum catalogum misit, eumque sua manu scriptum et suo nomine subscriptum; in quo dicitur:* P. Matthiam Lackner sacerdotij causa *professionem trium votorum 23. Septembris 1569 Augustae* in Sacello Domus nostrae *et in manibus P. Petri Canisii fecisse, et eodem die PP. Christophorum Ziegler et Antonium Balduini* sacerdotij causa in Templo S. Lamberti [2] *eandem professionem in Canisii manibus fecisse* [3] *(GSC 66 f. 365). Praeterea exstant duae schedae, una Lakneri, altera Ziegleri manu scripta, quibus uterque testatur, se 23. Septembris 1569 coram Canisio „in sacello domus nostrae Augustanae" eam professionem fecisse; exstat quoque scriptum Balduini, quo hic sua manu notat, se Augustae „in sacello Sancti Georgij" 23. Septembris 1569 eam professionem fecisse (Germ. 1 f. 278—281).*

Deinde in eodem Libro Professionum monacensi (f. 6ᵇ) Vitus Liner... Jn Sacello S. Georgij. Jn manibus Reuerendj Patris Petri Canisij *Augustae 16. Decembris 1569 eandem professionem a se factam esse sua manu scripsit. Idem ibidem eodemque die a se factum esse in eodem libro (f. 6ᵇ) notavit* Reynerius Fabricius Leodiensis. *Qui eiusdem professionis* jn manibus R. P. Doctoris Petrj Canisij *a se emissae verba in ingolstadiensi quoque Libro Professionum posuit (f. 10ᵃ). Praeterea se eam professionem Augustae in sacello domus Societatis, S. Georgio sacro, 16. Decembris 1569 fecisse suis manibus in Libro Professionum dilingano (p. 21) scripserunt* Vitus Liner, Richardus Flaminius, Henricus Winsenius.

Idem confirmatur quattuor schedis, quibus illi singuli suis manibus vota illa scripserunt (Germ. 1 f. 288—294), et P. Hoffaei Catalogo (l. c. f. 365ᵃ), quem modo dixi; ibi enim affirmatur, quattuor illos Socios eo die sacerdotij causa *coram Canisio tria vota professos esse.*

Canisius ea vota mandatu P. Pauli Hoffaei praepositi provincialis excepit; ita enim S. Franciscus Borgias praepositus generalis Hoffaeo Roma 28. Octobris 1569

---

[1] De his exercitiis experimentisque v. *Can.* II 683—684.

[2] Dubitari vix potest, quin Hoffaeus memoriae vel calami lapsu hoc templum quod aedibus episcopalibus coniunctum Sociorumque usui a cardinali Truchsess traditum erat (*Can.* IV 816), posuerit pro sacello S. Georgii, in aedibus canonicalibus (Gebhardi Truchsess), in quibus Socii tunc habitabant, sito.

[3] Eos 23., non 25. Septembris professos esse ex eo quoque collegeris, quod sacri ordines „Quattuor Temporibus" conferri solent; Quattuor autem Tempora mensis Septembris eo anno erant diebus 21., 23., 24.

* *scripserat:* Quelli che hanno da far la professione, s'intende la faccino in mano di V. R. come prouintial se la faranno do lei si trouarà, se altroue la douessino fare V. R. designarà in cui mani là faccia *(ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 22ᵇ).*

916 sive **aug. (a 6).** A m. Septembri 1569 ad Aprilem 1570.

Ex archetypo. G. Ep. XI f. 179ᵃ—180ᵃ. Eodem usus est *Sacchinus*, Can. 271.

Fr. „Andreas Scotus" (Kock) S. J. in litteris annuis domus S. J. augustanae, Augusta 17. Septembris 1570 datis, de Canisio (a m. Septembri 1569 ad Aprilem 1570 Augustae morato; v. supra p. 365 399) narrat: De Doctore Petro Canisio hoc tantum dico, illum excipiendis ciuium confessionib. prouehendis per exhortationes suas multis ad altiora, gratum omnibus post se, syncerae humilitatis charitatisque odorem reliquisse.

917 sive **aug. (a 7).** M. Iunio 1570.

Ex autographo (2°; 5 pp.; in p. 6 inscr. et reliquiae sigilli). Germ. Sup. Fund. I f. 28ᵃ—30ᵇ.

Canisius dissuadet, ne in praesentia a capitulo cathedrali augustano domus Societati propria petatur; iuvenes enim, qui in capitulo sint, Societati parum favere; cardinalem quoque propter universitatem dilinganam id improbaturum; obstare Societatis constitutiones; hominum animos offensum nec quicquam impetratum iri. Hoffaeus vero provincialis censet: Ilico, dum canonici quidam senes in vita sint, et domum et templi S. Ioannis usum petenda esse; conatum successurum esse propter patriciorum favorem, penuriam contionatorum etc. Cardinali fundationem dilinganam haud ita cordi esse; eundem optare, ut domus, in qua et ipse educatus sit et Socii iam habitent, eorum propria efficiatur. Borgias praepositus generalis et Truchsess cardinalis Hoffaeo assentiuntur.

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris praepositus provincialis Augusta Vindelicorum circa 22. Iunii 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali hunc misit commentarium a se compositum:

† Admodum Reuerende in Christo Pater. Pax Christi etc.

Scio P. Vestram cordi habere messem Augustanam, iccirco quae sequuntur, cordacius scribo. Non videtur decere nec expedire Societatem hic esse nisi stabilem, perpetuam, eamque liberam habeat habitationem, siue pro Collegio, siue pro domo professa, quae mihi hoc tempore magis placeret, nisi Fuggeri sua nos liberalitate vellent beare. At talis habitatio hoc quidem tempore non nisi ab aliquo Capitulo videtur obtineri posse. Rogo itaque P. V. dignetur mihi liberam potestatem cum Capitulo B. Virginis[1] de habitatione perpetua practicandi dare[a]. Vt autem P. V. meum procedendi modum intelligat et tanto se facilius in hanc aut illam partem resoluat, dignetur meam simplicitatem quae hic sequitur, legere.

Pro parte negatiua.

Primum argumentum protulit R. P. Canisius (et existimo eius fratrem[2] in eadem sententia esse, nihil enim volo celare). Js ait inscio Cardinale nihil tentandum esse[3], Cardinalem vero nunquam consensurum vt Capitulum nobis habitationem perpetuam donet et quidem duas ob causas. 1° quod velit Cardinalis ad fundationem Collegij Dilinganj Capituli consensum procurare, sed hunc consensum

a) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.*

---

[1] Cum capitulo cathedralis ecclesiae.

[2] P. Theodoricum Canisium rectorem collegii dilingani. Petrus Canisius eo tempore Dilingae habitasse videtur; facile tamen Hoffaeus eum Augustam arcessere poterat; nisi — id quod mihi magis probatur — eum scripto sententiam proferre iussit.

[3] Cardinalis Otto Truchsess Romae morabatur; v. supra p. 413.

impediri posse si capitulum turbaretur petitione Domus Augustanae. 2° timeret Cardinalis, ne si Augustae in nostra habitatione Schola erigeretur, iacturam non modicam faceret Vniuersitas Dilingana ob locj vicinitatem.

Secundum, quod P. Canisius obiecit, hoc est. Habet Capitulum iuuenes homines qui Societatem tantum non oderunt, mundo potius quam religioni dediti; hi cum nos abesse quam adesse malint, nunquam suffragabuntur pro nobis .etc.

Tertium eiusdem. Forte Capitulum rem esse facturum, sed nunquam tamen citra obligationem, quod velimus ei perpetuo idoneum Concionatorem dare, quod est contra constitutiones [1].

Quartum. Nepos Reuerendissimi Cardinalis [2], cuius nunc aedes occupamus, spacio quatuor annorum ad hunc suum Canonicatum non redibit; itaque cum hoc spacio quiete possimus nostram habitationem inhabitare, non videtur Capitulum ante necessitatem perturbandum esse .etc.

Quintum, non habet Capitulum vltra 12. domos, et tamen habet 40. canonicos, difficile ergo erit, vt nos [a] domum habere propriam possimus ex duodecim.

Sextum, metueret forte Capitulum ne si scholas aperiremus, Capitularis schola cantorum periret.

Septimum, Nepotis Reuerendissimi domum non darent quia cogerentur Nepoti restituere plus minus 1000 florenos, quo pretio (vt fit) illius vsui haec domus ad vitam est relicta.

Octauum, non videtur decere, vt nos ipsi ex professo contendamus a Capitulo domum habere, cum nostrae Constitutiones id non videantur ferre, cumque sapientes ob hoc studium habendi videantur offendi posse. Si quae alia sint argumenta, fere in haec incident aut non erunt maioris difficultatis.

Pro parte affirmatiua.

Fundamenti loco dico, tantum non esse certissimum, quod Capitulum Societatis opera difficillime carere posset ob nimiam penuriam idoneorum concionatorum, qui Societati cum populi aedificatione hoc misero tempore possent succedere: idque Capitulum probe nouit, et experientia docet. Deinde valde metuere debet Capitulum, ne Societas Augustam deserat, metuere inquam non solum ab haereticis, sed etiam a catholicis, quibus Societas est charissima: si enim Patritij cognoscerent Societatem a Capitulo ob miseram et vilem habitationem deserj, hoc non solum valde scandalosum, sed etiam multum Capitulo periculosum esset, et nec Patritiorum gratiam facile recuperaret, et hinc acciperent haeretici magnam occasionem et licentiam nocendi, hoc praesertim tempore quo Comitia nil boni Catholicis promittunt [3]. Jmo tentarent Patritij potius omnia quam Societatem dimitterent et magnas ob causas, quas ipsimet bene norunt. Et sit hoc fundamentum ceu prima ratio cur videatur de perpetua habitatione cum Capitulo tractandum esse.

2º Jam vndecimus annus agitur quo hic concionamur, tempus est, vt finita hac probatione, propriam nobis domum et hortum ac meliorem vicini templi S. Joannis [4] vsum [b] tradant, si Societatis opera semper vti velint (nunc enim satis nos ipsos et ipsi nos norunt) ne tandem haec mora nobis pariat quod accidit Coloniensibus [5].

a) *Sequitur* vnam, *ab H. oblitt.* b) *Sequitur* nobis, *ab H. oblitt.*

---

[1] Cur Canisius id cum Societatis constitutionibus pugnare censuerit, v. *Can.* V 394—395 771[2]. [2] Gebhardus Truchsess cathedralis ecclesiae canonicus.

[3] In imperii comitiis Spirae a 13. Iulii 1570 ad 11. Decembris 1570 habitis catholici ordines timidos se praebebant, protestantes vero audacter se gerebant et plane significabant, se paratos esse ad Hugonottos, Geusios, protestantes germanos armis, etiam spretis imperii legibus, adiuvandos (*Janssen* l. c. IV [15—16] 306—309 315).

[4] Templum parochiale S. Ioannis Baptistae prope cathedralem ecclesiam situm significat; cf. *Can.* IV 403[5].

[5] P. *Ioannes Rethius* S. J. Coloniae 20. Octobris 1573 Caspari Groppero nuntio apostolico testatus est: „Post tot annorum duros toleratos labores necdum Societas

3º Si nos tacemus, tacebunt et ipsi semper, vt sunt astuti, qui haud dubie sic cogitant: Age taceamus, contineamus Jesuitas inter spem et metum, et dabunt nobis semper optimum concionatorem: si enim habitationem illis donemus perpetuam, haberent ipsi quod vellent et nobis darent eos saepe concionatores quos nollemus[a]. Jtem tacendo augebitur[b] apud sapientes suspicio quod meditemur nescio quae magna, quae cupiamus tam longis obsequijs venari, cum, meo quidem iudicio, sapientes potius aedificaremus, si simpliciter peteremus habitationem, quam nemo non iudicabit aequissimam omnique auaritia carentem petitionem. Stante enim hoc fundamento quod Societatem semper hic concionari volent, quis non iudicet dignum et iustum esse vt hic quemadmodum alij Religiosi, quemadmodum etiam nos alijs in locis, habeamus perpetuam ac propriam habitationem? Et si eam non postulemus, quis non suspicetur quod praeter necessariam habitationem nescio quid amplius auare et cupide aucupemur! Haberet ergo simplex et aperta petitio honestatem, silentium vero suspicionem pessimam.

4º Viuunt hoc tempore adhuc in Capitulo duo aut tres primarij viri senes qui nobis non omnino male volunt vt videtur, quique probe norunt Capituli et concionatoris necessitates, sed eorum vita breuis est et incerta. caeteri sunt iuuenes, qui parum curare videntur quorsum tandem res exeat. Jtaque si quid a capitulo obtinendum est, nunc senioribus adhuc viuis conandum est, qui rei necessitate cognita[c] possunt suos iuniores reddere aequitatis capaces[1]: cum senes defecerint, poterunt iuniores etiam cum risu nos[d] explodere. Sane R. P. Canisius ausus est confirmare, quod si Capitulum etiam hoc tempore aliquem ex nostris Apostatam[2] venari posset, qui idoneus esset concionator, facilime abijcerent societatem; et idem ego prorsus sentio. Quare igitur Societati non prouidemus tempestiue ne fiamus tandem fabula haereticis?

5º Cum ergo valde sit incertum quid ob peccata, futura contingentia pariant, cumque Collegia nostra hominibus egeant qui fundatoribus faciant satis, cum etiam non desint in Germania[e] Principes qui[f] perpetuas fundationes offerant, minime decere videtur vt apud Capitulum incertam spem tanto precio emamus, et certa pro incertis deseramus, ijsque seruiamus, qui necessitate magis quam charitate ducti, in suis hospicijs nos[g] aegre tolerant, et interim illos negligamus qui Dei consilio et charitate erga nos ac proximum moti, nostram operam efflagitant, et aut fundatores sunt aut etiam maiores esse cupiunt. Agendum ergo videtur cum Capitulo de perpetua habitatione.

6º Non possemus nos honeste satis excusare apud Principes Fundatores[3], si obijcere nobis vellent, quod est procliue, cur huic Capitulo, a quo ne habitationem quidem petere audemus, optimos demus concionatores, fundatoribus vero nonnisi vel tentatos[4] vel non satis ad concionandum aptos. Nec equidem miror cur Archidux tam molestus nobis sit ac merito offendi possit, et suspicari, non satis recte nos agere his vndecim annis, quod incertissimae spei causa plura faciamus in gratiam Capituli, quam Collegiorum Fundatorum, interim Collegijs afflictis ob personarum idonearum

a) *Ab H. corr. ex* vellemus *(?)*. b) *Ab H. corr. ex* agebitur. c) d) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* e) *Sequitur* vbi, *oblitt.* f) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* g) *Sequitur* vel, *ab H. oblitt.*

---

publico consensu in Coloniensem civitatem et academiam recepta est neque hactenus suis legibus vivere et privilegiis gaudere permissa" (*Hansen* l. c. 655).

[1] Ex horum numero erant Christophorus a Freyberg decanus et Wolfgangus Andreas Rhem cellarius; cf. *Can.* II 397 835; III 272; V 544, et supra p. 304.

[2] Societatis desertorem.

[3] Albertum V. Bavariae ducem, Ferdinandum II. archiducem, Magdalenam et Helenam sorores eius, cardinalem Ottonem Truchsess, Danielem Brendel archiepiscopum et electorem moguntinum etc.

[4] Ut PP. Stevordianum, Schorichium, Kleselium, Merquitium; v. supra p. 92 161 305 357 389 etc.

penuriam haud absque aliquo dedecore fundatorum, qui tamen omnia bene interpretarentur (fauent enim omnes messi Augustanae) si modo non viderent nos nimium incertam aleam cum Capitulo iacere, a quo nihil sola spe et expectatione haberi posse omnes sapientes iudicant, nisi ipsum alio modo aggrediamur. Sed haec ratio incidit cum quinta praecedente.

7º Accedit etiam hoc, quod si hic perpetuam habitationem firmaremus, augesceret etiam messis, terrerentur aduersarij magis: Nunc vero cum videamur tantum esse mercenarij hospites, vagi et certam sedem non habentes, ac facile expulsibiles, merito cogitare possunt nolle se nobiscum communicare, quod ignorent quamdiu hic moraturi simus, qui neque per senatum, neque per Fuggeros, neque per Capitulum stabilem locum procurare possimus.

8º Multo etiam magis conforme est religiosae nostrae paupertati, si certum ac perpetuum nobis locum procuremus, quam si sic permaneamus: hoc enim in statu pro mercede videmur seruire satis sordide et ijsdem fere condicionibus obligatorijs hic concionari et manere, quibus praedecessores concionatores seculares, qui accipiebant sua stipendia, seruiebant ad incertum tempus, et in aliena habitatione.

9º Dum P. Gregorius[1] concionatur, optima est occasio hanc causam promouendi, omnibus enim et potissimis de capitulo gratissimus est, et si quid impetrari poterit, ipse ad hoc erit et aptissimum et volentissimum[a] instrumentum.

10º Forte iccirco Capitulum hactenus propriam habitationem nobis non dedit, quia tacuimus, et vt alij praedecessores contenti fuisse videmur hac incerta sorte: et meo iudicio non possumus ipsum merito culpare: in promptu enim excusationem haberet ac in nos culpam reijceret et dicere posset, Cur tacuistis? Cur consilia ac necessitates vestras non proposuistis, vti alijs fundatoribus proponere soletis? Jgitur res tentanda est in Domino.

11º non desunt honesti ac suaues modi in hac causa procedendi, qui etiam carent omnj suspicione auaritiae: neque enim ipsorum aurum neque argentum sed necessariam tantum habitationem petimus et vsum vicini templi[2] quo ipsi nonnisi rarissime vtuntur: proponendi vero et tractandi modos postea subijciam.

Solutio argumentorum negatiuae partis.

Primum ita soluo et quidem facile. Si nos bonis modis et cum bona voluntate Capituli domum obtineamus, non video cur Capitulum contra fundationem Dilinganam exacerbari debeat. Jmo ego magis dubito de Cardinalis facultate fundandi (stantibus consuetis eius modis procedendi) quam de consensu Capituli[3]. Sed esto turbetur Capitulum, si tamen Cardinalis serio fundare possit aut velit, nil eum plane Capitulum impedire potest, et videtur Capituli consensus tantum pertinere ad bene esse[4]. Tum sane miserum esset iactum fundamentum Collegij Dilingani si ab alienis scilicet a Capitulo magis quam a Fundatore pendeat. Et ego non immerito suspicor Reuerendissimum fugas quaerere et suae morae honestam causam texere vt ob consensum[b] Capituli tardius fundet. Tum etiam, si detur Capitulo potestas haec, tantumque ei tribuatur vt ex ipsius consensu pendeat ista fundatio, capti erimus et suspendet non solum Cardinalem in fundatione, sed nostram quoque spem vtrobique Augustae et Dilingae inaniter extrahet. Quam facile enim est, vt cogitent. Age vero, nostrum consensum aucupatur Cardinalis pro fundatione Dilingana, hunc ergo si suspensum tenemus, belle impediti erunt non solum Dilingani, sed etiam Augustani habitationem petere non audebunt, hoc quidem metu, ne nos conturbent etc. Jtaque Reuerende Pater videtur mihi in Domino, cum istis astutis capitibus tempestiue esse agendum et quidem aperte, ne nostra mora vtramque tandem spem amittamus vnico metu inutili. Praeterea

a) *Sic; volebatne scribere:* valentissimum? b) *Sic H. ipse correxit ex* texere per consensum.

[1] Roseffius familiae S. J. augustanae superior et cathedralis ecclesiae contionator.
[2] S. Ioannis; v. supra p. 516[4].
[3] Cardinalis nimium expendere solebat; cf. *Can.* V 7 8 15 31 46.
[4] Vide tamen *Can.* IV 315.

ipsemet Reuerendissimus cum in Vrbem abiens [1] domi nostrae Augustae (in qua domo educatus est [2]) pranderet, aperte ac laete professus est ideo se dedisse operam, vt hanc domum inhabitaremus, eam tandem aliquando perpetuam possideremus, et in illa etiam temporis successu Scholam habere possemus: nec est verisimile quod tam pium affectum mutarit. etc.

Ad secundum respondeo: Si iuniores hoc tempore tam mali sunt, quo viuunt adhuc meliores senes, quid futurum postea? an tunc suffragabuntur nobis? Si neque nunc [a] audemus impetrare, nec tunc poterimus impetrare, semper in incerto haerebimus cum metu eiectionis etiam.

Tertio argumento ita respondeo. Quando Capitulum ad hanc solam condicionem descenderit, efficiemus cum Diuino auxilio vt nostrj instituti capax reddatur, posteaquam Capitulum magis eget nostra opera, quam nos eius habitatione. Et si maxime capax fieri non posset, non erit difficile ex Vrbe responsum petere et expectare. Et quidem quoad vsum templi S. Joannis, possemus etiam in eo post meridiem exercere aliquem futurum concionatorem vel in catechismo vel alia facili pomeridiana concione, si videretur: est autem templum bene capax.

Quartum argumentum nihil habet roboris sed fugae tantum causa fictum esse videtur. Nepos ille [3] si bonus esse volet, flectetur facile nunc [b] a Cardinalj vt nobis hanc habitationem relinquat quam ipse meo iudicio nunquam vellet ob vetustatem inhabitare. Si malus esse volet, vti metuunt plaerique [4], quid ergo in quadriennium expectabimus, quaue spe? Nec decere videtur, vt post vndecim annos patiamur nos [c] in alios quatuor absque vlla spe meliore suspendi, praesertim cum interea valetudinarij Senes mori, multique miseri casus accidere possint qui nobis duriorem obicem postea [d] ponerent ad consequendam habitationem perpetuam.

Quintum est leue. Si habitationibus egent, cur [e] aliquot iam lustris plures elocarunt secularibus? Et numquid eadem difficultate stante, tenentur vnam ex duodecim aedibus concionatori tradere, vti factum est semper? Jmo etiam eam domum quam nunc inhabitamus, multis annis nullus Canonicus inhabitauit, sed Caluinistae cuidam locata fuit seculari.

Sextum habet inanem metum: De scholis enim nullam nunc attinet facere mentionem: et possent etiam huius rei fieri capaces, praesertim si profiteamur nolle nos vllum Capitularem scholasticum in Scholas nostras suscipere. Tum si capaces fieri non possent, de domo professa ageremus, quae Scholas non fert.

Septimum. Vtinam in ea pecunia sola esset difficultas: modo enim locum seu fundum donent, non deerunt qui non solum 1000 soluant sed tantum etiam quantum valet totum aedificium.

Octauum nil opponit quod pugnet cum Constitutionibus. Stante enim hoc, quod Augustae simus et semper manere ac concionari debeamus, vt omnes boni cupiunt, merito petimus, (et non aliter atque alibi.) vt nobis stabilis atque perpetua habitatio assignetur, quam secure inhabitare possimus.

Confido itaque in Domino, contrarijs argumentis nihil obstantibus, quod P. V. contenta erit, vt hoc negocium pro Christj gloria et Societatis commodo alacriter et precibus adiutus aggrediar. Si nil effecero, etiam nil nocebo Societati, et facile efficiam vt hoc in casu potius capitulum in metu relinquatur, quam nos. Et sane si tam inhumanos se praeberent, tamque sua ipsorum commoda ac bonam famam [f] negligerent (essent enim commendatissimi toti catholico populo, si hanc gratiam

a) *Sequitur* de, *ab H. oblitt.* b) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* c) *In autogr. sequitur alterum* nos. d) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* e) *Sequitur* illas, *ab H. oblitt.* f) *Sequitur* rel, *ab H. oblitt.*

---

[1] Cardinalis m. Maio 1568 Romam profectus est; v. infra, mon. it. (3).

[2] Otto 25. Februarii 1514 ex Guilielmo seniore Truchsessio de Waldburg et Sibylla comitissa de Sonnenberg natus erat; eius autem pater a. 1518 a republica augustana praeses rusticus („Landvogt") constitutus erat (*Vochezer* l. c. II 139).

[3] Gebhardus Truchsess. [4] Vide supra p. 365 379.

Societati facerent)[a] merito deserendi essent, et non foret nobis difficile in alio loco Augustae cathedram bonam inuenire, et talem habitationem conducere alienis sumptibus qualem hactenus incoluimus, id est alienam, hocque nobis quiescentibus efficient Patritij.

Modi proponendi rem Capitulo.

Primum paucissimis sed formalibus ac suauibus verbis proponerem, Vndecim annos nos hic in ipsorum seruitio esse, et notos nunc satis; si nos perpetuos esse volent, tum nos egere perpetua habitatione, nam Societas perpetua est: me itaque hanc nostram necessitatem et legitimam insinuationem ipsorum charitati et prudentiae pensitandam relinquere et responsum expectare paternum.

Secundo, Si ad arbitrium non responderent, Aliter et nonnihil fortius sic vrgerem. Plures ob causas difficile nobis esse Collegijs nostris neglectis, tam incertos diutius hic manere: itaque paterne considerarent rem et gratiosiora responderent.

Tertio[b] aperte proponerem eas rationes quae viderentur ad causam promouendam facere, eosque suspensos relinquerem quid acturi essemus, si petitionem negarent. Jnterim Patritios etiam monerem, viderent quid agerent, nobis post tot annorum seruitia his turbulentis ac minacibus temporibus securum non esse sic haerere in incerto, et propriam Societatem negligere etc.

Fiat uoluntas Dominj[1] et S. obedientiae.

Animum meum satis applicauj fortiter.

† Pro Domo Augustana. Reuerendo Patrj Nostro Generalj. Romae.

Huic quidem scripto tempus non est ascriptum; in *litteris tamen Augusta 22. Iunii 1570 ad Borgiam datis *Hoffaeus:* „Mitto“, inquit, „P. Vestrae scriptum meum de procuranda domo Augustae: quaeso P. V. permittat vt istorum hominum animos tentem, quorum facio mentionem.“ Et Augusta Kalendis Iuliis 1570 *Hoffaeus* eidem *scripsit: „Misi proxime quid sentirem de domo Augustae procuranda: sum in eadem sententia, crescit animus.“ Item alia *epistula, eaque paulo post, ut videtur, data: „Sum in eadem sententia ad procurandam domum . . . R. P. Canisius omnino putat quod non sinent nos discedere etc.“ (ex autographis; G. Ep. XI f. 187[a] 188[a] 190[a]). *Borgias* igitur, relicta Canisii sententia, Hoffaeo Roma 29. Iulii 1570 *respondit: „Del procurar casa propria in Augusta, . . . ci pare molto bene, et cosi potrà V. R. al nome di Dio cominciar a negotiar, et non sarà questo contro la uolontà del Cardinale[2] come qualch'uno[3] dubitaua, perche l'hauerà molto caro, come ci ha detto, et agiuterà la cosa al modo che potra, se li è pur detto che non si ricercaua da S. S. Jllustrissima agiuto de danari per tal conto. Il minacciar di uscir li nostri di Augusta, non pare si debbia far poi che in altri lochi li nostri potriano agiutar il ben commune si ben fossi fuori del domo. Non lasciaro anco di raccordar a V. Reuereuza che stando qui il Signore Gio. Fuchero trattò con lo Jllustrissimo Cardinale d'un certo loco commodo che certi Religiosi haueuano in mezzo della Città il qual loro haueriano dato con hauer un'altro del qual all'hora si parlò che era di certo Abbate[4], si ben mi ricordo, et non accaderia altro consenso, che il loro, et del Vescouo. non so se quella pratica sia andata inanzi, che per esser loco già Ecclesiastico non potrebbe esser impedito da quelli della Città“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 105[a]). Itaque Hoffaeus capitulum rogare cum eoque agere coepit; neque tamen quicquam profecit; canonici enim rem differebant ac procrastinabant. De qua re plura posuit *Schellhass,* Nunt. IV xxvi—xxviii.

a) *Quattuor vv. sqq. ab H. in margine addita sunt.* b) Terto *autogr.*

[1] Act 21, 14; cf. Mt 6, 10; Lc 22, 42 etc. [2] Truchsess.

[3] Canisius; v. supra p. 515—516.

[4] Domos quasdam significare videtur, quas monasterium benedictinum SS. Udalrici et Afrae — abbas ei praeerat Udalricus Köplin — in urbe habebat; cf. *Agricolam* l. c. I, Dec. 3, n. 185.

918 sive **aug. (a 8).** A 23. ad 27. Aprilis 1571.

Ex congregationis actis authenticis, Romam ad Franciscum Borgiam praepositum generalem missis, quae exstant in Cod. „Acta Congregat: Provincialium 1567. 68" f. 175ª—176 bis b. Actorum apographum, quod a. 1587 pro provincia Germaniae superioris scriptum est, exstat in Cod. „B. 10" p. 13—15. Quo apographo usus esse videtur *Agricola* l. c. I, Dec. 4, n. 9.

Canisius Augustae congregationi provinciali Sociorum Germaniae superioris interest. Eligitur ad „postulata" secernenda.

Congregatio provincialis, quae a Sociis Germaniae superioris ex praescripto constitutionum Societatis a. 1571 habenda erat (v. supra p. 164), incohata est Augustae 23. Aprilis 1571. Convenerant P. Paulus Hoffaeus praepositus provincialis, „P. D. Petrus Canisius", PP. Nicolaus Lanoius, Alphonsus Pisanus, Theodoricus Canisius rector dilinganus, Hieronymus Torrensis, „Gregorius Rossephius Superior Augustanus", Caspar „Heuuodus", Theodorus Peltanus, Henricus Arboreus „Vicerector" ingolstadiensis, Gerardus Pastelius rector oenipontanus, Ioannes Rabenstein rector halensis, Dominicus Menginus rector monacensis. Secretarius congregationis electus est P. Rabenstein, eique socius additus est P. Pastelius. Deinde decretum est, ut d. 25. Aprilis mane eligeretur, qui provinciae procurator Romam ad praepositum generalem esset profecturus. Itaque eo die electus est primum „ad plura medietate suffragia" P. Lanoius, deinde „substitutus" eius P. Haivodus. Eodem d. 25. Aprilis „duo ex primarijs Patribus deputati sunt, uidelicet R. P. D. Petrus Canisius, P. D. Alfonsus Pisanus qui una cum R. P. Prouinciali ex ijs rebus quas singuli adferrent, eas tantum seligerent quae dignae essent ut Congregationi dijudicandae proponerentur. Placuit Congregationi ut omnes ante secundam horam pomeridianam diei sequentis res suas ad deputatos Patres discernendas adferrent." Diebus igitur „4ª et 5ª Congregationis" (26. et 27. Aprilis) de rebus illis deliberatum et, quid praeposito generali proponendum esset, statutum est. Deinde die sexto (28. Aprilis), num congregatio generalis habenda esset, expensum, et congregatio provincialis absoluta est.

Decretorum vel potius „postulatorum" Romam missorum numerus magnus non erat. Quorum fere praecipua haec erant: Rogetur generalis, ut officiorum regulas illas, quae adhuc desunt, mittat; petatur quoque facultas „vnas tantum annales Prouinciae nomine conscribendi" pro singulorum collegiorum litteris annuis. Praeterea Lanoius „30 dubia nostrorum circa cerimonias missae" Romam secum abstulit. Romae autem responsum est de regulis: Mittentur, ubi editae erunt (typis eas exscribere volebant); et de litteris annuis provinciae: „Placet ut ob diuersas causas et utilitates id deinceps ubique fiat." Ita *Lanoius* sua manu *notavit (l. c. f. 179ª).

Ad haec monumenta pertinent etiam acta congregationis provincialis Augustae ab 28. Aprilis ad 4. Maii 1568 a Sociis Germaniae superioris habitae; quae tamen, quoniam cum rebus in Italia a. 1568 a Canisio gestis maxime coniuncta sunt, ponentur infra, in monumentis italicis, mon. 948 949. Praeterea ad haec monumenta aliqua ratione spectant mon. 931 932 1046 1065 1081 1085.

b) Contiones.

919 sive **aug. (b 1).** Ab 21. ad 30. Novembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 145b.

Canisius Augustam revertitur, ut pro P. Roseffio contionatoris munus in ecclesia cathedrali administret. Contionatur 21. (et 30.?) Novembris.

P. Theodoricus Canisius collegii dilingani rector Dilinga 21. Novembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec de P. Gregorio Roseffio cathedralis ecclesiae augustanae contionatore rettulit: Sanguinem aliquoties expuit: sed sperant medici praesens non adesse periculum, cum probabiliter colligant, non ex pectore sed ex capite et faucibus haec sanguinea sputa deriuari. Agit is pater nunc Dilingae, nam Reuerendissimus noster [1], intellecto P. Gregorij morbo, Medicum suum [2] statim Augustam misit, et paulo post lecticam, qua huc aduectus est, nobis plane inscijs. Voluit autem Cardinalis in sua patrem aula viuere vt maiorem eius valetudinis curam habeat, cum, vt ait, supremus noster a P. T. constitutus sit infirmarius. Redijt ergo, ni fallor, Augustam pater prouincialis, vt, si opus sit, absentis concionatoris locum suppleat. Spes est ad Dominicam aduentus [3] posse reuerti Augustam P. Gregorium, quando hebdomadatim nostris quater est concionandum.

P. Roseffius iam ante d. 8. Novembris et sanguinem exspuere et contionando supersedere coeperat (v. supra p. 115); contiones autem habere debuit 9., 16., 23. Novembris, qui dies dominici erant, et 11. Novembris sive die S. Martini (cf. *Can.* III 617). Ac Canisius quidem iam 8. Novembris deliberare coeperat, num sibi in sacrum illum suggestum redeundum esset (v. supra p. 115); Dilinga 4. Decembris Borgiae scribit: „Cum male haberet Augustae P. Gregorius, Cathedram repetij Augustanam"; statim tamen addit: „Sed misertus est nostri dominus, et eundem P. Gregorium sanitati et nobis restituit" (v. supra p. 127). Neque die 21. Novembris dilingani Socii (qui Augusta sane haud procul aberant) certo cognoverant, Canisium Augustam redisse; ex qua re colligitur, eum neque 11. neque 16. Novembris Augustae fuisse. *Philippus* autem *Fuggerus* Augustae in suis *Ephemeridibus notavit: [1567] „Nouember . . . 21 ist her Canisius alhie ankhommen" (Cod. vindob. 7447 f. 31b). Quare satis certum est, Canisium 23. Novembris, quae erat Dominica ultima post Pentecosten, in cathedrali ecclesia orationem sacram habuisse; fortasse 30. quoque Novembris ibidem dixit.

920 sive **aug. (b 2).** A 20. Februarii ad 17. Aprilis 1569.

Ex cardinalis Truchsess epistula archetypa ipsiusque manu subscripta, quae exstat in Cod. gothano „Nr 383" (v. *Can.* IV LXXII) f. 241b, et ex litterarum annuarum exemplo vel archetypo vel eodem tempore descripto, quod est in G. Ep. X f. 86a. Truchsessii epistulam ex archetypo vulgavit *Cyprianus* l. c. 493.

Canisius Augustae in ecclesia S. Mauritii, ut Fuggerorum desiderio satisfiat, contiones quadragesimales aggreditur et magno cum fructu habet. In eum contionatores protestantes tam vehementer populum incitant, ut a magistratu reprehendantur.

Cardinalis Otto Truchsess episcopus augustanus Roma 29. Martii 1569 cardinali Stanislao Hosio episcopo varmiensi scripsit: Canisius noster Roma iam profectus est, Deique uerbum magno cum fructu Augustae praedicat. *Et P. Wendelinus Völck S. J. in domus S. J. augustanae litteris annuis Augusta 31. Augusti 1569 datis cum de sacro suggestu ecclesiae cathedralis, quem P. Gregorius Roseffius S. J. ad-*

---

[1] Cardinalis Otto Truchsess.

[2] Famianum Massarium de Gallesio? Cf. *Can.* V 309 380.

[3] Prima Dominica Adventus futura erat 30. Novembris.

ministrabat, dixisset, haec quoque ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem rettulit: Praeter hanc cathedram aliae duae praecipuae concionatoribus nostris oblatae sunt, S. Mauritij et S. Crucis[1]: de quarum priore scriptum fuit a primarijs huius ciuitatis[2] ad Illustrissimum Cardinalem Patronum nostrum et T. R. Paternitatem: Praefuit illi per Aduentum R. P. Paulus Hoffaeus, nuper creatus Prouincialis, magna cum laude et omnium satisfactione, qui cum ob alias non minoris momenti occupationes, concionandi laborem continuare non posset, successit in eius locum per insecutam proxime quadragesimam, R. P. Petrus Canisius, qui ut Augustanis omnibus ex superiorum temporum uarijs laboribus gratissimus erat, ita magna cum laetitia et fructu spirituali a multis est auditus. Conceperant catholici quam maximam spem ingentis cuiusdam, in communi religionis causa, profectus, cum uiderent Societatis patres diuersis ijsdemque amplissimis in locis haereticis concionatoribus, qui catholicos hic numero longe superant[3], tanquam fortissimos antagonistas, per singulos pene dies in acie stare oppositos. Neque uero spes ea bonorum fefellit animos, id quod abunde testantur haereticorum praeter solitum acerbae conciones, quibus illi populum dehortabantur, audire eos homines, qui fascinare solerent homines suis dictis. Tam importuni erant homines improbi, ut coactus sit magistratus accire eos ad se, et modestiam indicere, qui sane nisi tam prouidus esset, saepius iam contra nos plebis animos excitassent ad seditionem.

Exorcismi quoque, quos Socii Augustae haud sine fructu faciebant, contionatoribus illis causam praebebant iisdem maledicendi; v. supra p. 222 339.

921 sive **aug. (b3).** A 20. Februarii ad 17. Aprilis 1569.

Canisius Augustae in templo S. Mauritii a Dominica Quinquagesimae ad Dominicam in Albis singulis hebdomadis fere ter contionatur, Christi passionem enarrando etc.

Contiones, quas a Canisio anno 1569 tempore sacrae Quadragesimae Augustae in ecclesia S. Mauritii habitas esse constat (v. supra mon. 920), exstant omnes (una duabusve exceptis, de quibus infra in 11. et 12. Aprilis dicetur) in Codice „Canisiana 31“ f. 77^{b}—151^{b}, maximam partem (usque ad f. 149^{a}) scriptae ab ignoto quodam; qui iis f. 77^{b} inscripsit: „Contiones quadragesimales et primo de Dominica quinquagesime. Auguste 1569“. Canisium contiones dictasse ex variis colligitur mendis in Codice occurrentibus; velut cum scriptor pro „hos illis“, quae scribere debuit, scripsit (Canisii verbis haud recte intellectis) „hostiles“ (l. c. f. 198^{b}), et pro „silentio“ posuit „excellentia“

---

[1] Haec ecclesia Canonicorum regularium S. Augustini erat. De ecclesia collegiali et parochiali S. Mauritii v. supra p. 226—227.

[2] Marco et Ioanne Fuggeris; v. supra p. 226.

[3] Anno 1570 Augustae 15 contionatores protestantes fuisse testatur *Achilles Pirminius Gassarus* medicus augustanus isque lutheranus et eorum temporum aequalis (Annales Augstburgenses, apud *Menckenium* l. c. I 1928—1929).

(l. c. f. 122[a]), et pro „fidei“ scripsit „filij“ (l. c. f. 107[a]) etc. Caeterum Canisius ipse haec commentaria recognovit, emendavit, amplificavit, breves summas multis earum capitibus ascripsit, alia iis adnotavit. Dixit igitur, ut ex Codice cognoscitur, incipiendo a Dominica Quinquagesimae fere ter singulis hebdomadis: die Dominica, diebus Martis et Iovis sive feriis III. et V.; Paschatis quoque diebus primo et secundo et (ut videtur) octavo sive Dominica in Albis contiones habuit. Potissimum autem passionem Christi singillatim proposuit considerandam; praeterea ex sacrorum dierum evangeliis et temporum rationibus de Filio Dei homine facto, sacramentis confessionis et communionis, laudibus Mariae Virginis, precatione, Bacchanalibus, obsessis, resurrectione mortuorum dixit.

Sequuntur contiones in Codice notatae. Dominica Quinquagesimae (20. Februarii 1569). „Solum nunc morabor circa Euangelium“ Dominicae (Lc 18, 31—43) „et meo more tres partes mihi proponam explicabo[a] [?]. Primo quidem quomodo et quare Christus praedicat suam hic passionem et non hoc semel, sed sepius[b]. 2° quid nobis cogitandum praebeat Cecus Barthimeus, tam mirabiliter a Christo non solum in oculis sed etiam in corde illuminatus. 3° quomodo probi possint et debeant seruare Jr[c] fasnacht, ut sint coram Deo et mundo irreprehensibiles et rectum faciant transitum ad initium sanct: quadragess.“ (l. c. f. 80). Vide etiam infra, mon. aug. (b 4) (b 5).

„Jn festo .S. Mathie“ (24. Februarii). „Dicam 1 quomodo Christianae mentes multiplicem haurire possint consolationem ex Euangelio“ diei; „2 quomodo praesens mundus rationes iustas non habet se et suos errores excusandi et tuendi per quasdam sententias hic positas“ (ex Canisii autographo; l. c. f. 85[a]).

„Dominica prima Quadragessime“ (27. Februarii). Legem ieiunii quadragesimalis defendit et eius adversarios refellit (l. c. f. 85[b]—87[a]).

„Feria 3[a] post inuocauit“ (1. Martii). „Non plura dicam de Euangelio sed aggrediar materiam, circa quam statui posthac uersari, per quadragessimam, praesertim in hebdomada concionando: Materia erit de sancta et amara passione Christi. Vnde nunc tractabo de causis me mouentibus, ad hanc materiam predicandi et uobis proponendi. Cause sunt triplices, nempe propter Christum, et eius honorem 2° propter nos et vtilitatem nostram. Tertio propter ecclesiam et eius ordinationem, quae meum propositum confirmat“ (l. c. f. 88[b]).

„2[a] Concio de passione Domini. Quoniam proxima dominica hoc idem Euangelium legitur et praedicatur, non puto necessarium, vt diu maneam in expositione.“ Ritus autem augustanus illius temporis hoc habebat singulare, ut evangelium mulieris chananaeae (Mt 15, 21—28) et Dominica II. Quadragesimae et feria V. post Dominicam I. Quadragesimae legeretur (*Fr. H. Hoeynck*, Geschichte der kirchlichen Liturgie des Bisthums Augsburg, Augsburg 1889, 55). Unde cognoscitur, Canisium feria V. (quae tunc erat 3. Martii) dixisse; id quod eo facilius credi potest, quod Augustae in parochia cathedrali, quae parochiae mauritianae proxima erat, contiones quadragesimales haberi solebant singularum hebdomadum feriis II., IV., VI. (v. *Can.* III 618; IV 829—833; V 550—552). „Conueniens erit scire, an Christi passio grauior et acerbior fuerit, quam aliorum sanctorum et iustorum. . . . Respondeo, non quicquam dubitandum sed pro certo habendum, Christum maiora et grauiora, passum, quam reliqui[d], unquam passi aut patientur vsque ad finem mundi“ [1] (l. c. f. 91[b]—92[a]). Vide etiam infra, mon. aug. (b 6).

a) *Sic;* proponam explicandas? b) *Ita C. sua manu correxit ex* quomodo nobis et huic mundo seruiat prophetia Christi, de sua passione praedicentis. c) *Sequitur* Christenliche, *oblitt.* d) reliquos *libr.*

[1] „Quidam dicunt fuisse uulnera, 6 millia, 6 centa, 66“: l. c. f. 92[a].

„Dominica Reminiscere“ sive II. Quadr. (6. Martii). „Cur multi orant et nihil impetrant a Deo hoc tempore . . . De Euangelio Cananeae . . . Habemus autem hic non solum Christi opus sed etiam Chananeae[a] considerare, non solum[b] magnam et mirabilem fidem in corde gessit, sed et[c] aperte comprobauit“ (l. c. f. 94ª 95ᵇ).

„Tertia Concio de Passione, declarando textum de horto et captiuitate.“ . . . „Propositio, dicam breuiter[d] primo, de discipulis, quid nobis dent considerandum 2° quomodo meditanda[e] persona Christi, am ölberg, cum sua tristitia 3 quid nos exemplo suo doceat“[f] (l. c. f. 97ᵇ). „Declarationi“ huic tempus ascriptum non est; quam ipso illo die 6. Martii sive Dominica II. Quadragesimae, qua evangelium diei a Canisio ex suggestu explicatum esse constat, habitam et cum explicatione illa unam contionem constituisse conicio et ex ratione temporum sive dierum, quibus superiores contiones habitae sunt (feria V. post Cineres, Dom. I. Quadr., fer. III., fer. V.), et ex serie proximarum contionum; neque Canisio inusitatum erat diebus Dominicis de sacri diei evangelio vel liturgia ita dicere, ut simul aliud aliquod argumentum antea explicari coeptum, velut praeceptum aliquod Decalogi, tractare pergeret (cf. *Can.* III 619; IV 822—824). Accedit, quod Canisius 1. Martii 1569 auditoribus dixit, se in posterum „praesertim in hebdomada“ de passione contionaturum esse; quare non solis diebus operosis, sed etiam sacris de ea aliquid protulisse videtur.

„Quarta Concio de passione.“ De Christo per Iudam prodito, a discipulis deserto, ab inimicis comprehenso (l. c. f. 100ª—103ᵇ); habita, ut videtur, fer. III. sive 8. Martii.

„Quinta Concio de passione.“ Quas utilitates Christi comprehensio et captivitas fidelibus afferant (l. c. f. 103ᵇ—104ª); habita, ut videtur, fer. V. sive 10. Martii.

„Dominica oculi“ sive III. Quadragesimae (13. Martii). Evangelium diei „mihi dat occassionem hoc loco, dicendi et tractandi, de Sathana, et eius potestate . . . 2° Dicam de obsessis, et alijs a Demone arreptis et uexatis, 3° Quomodo sit resistendum demoni, et quibus medijs et armis expellatur hostis“ (l. c. f. 105ª). In eadem contione, ut videtur, Canisius egit „De domo Anne et Caiphe“. „Dicam 1 cur Christus uoluerit duci ad spirituales iudices et Regentes Judeorum. 2 quid considerandum dent illi iudices, 3 de negatione et conuersione S. petri.“ „Annas et Caiphas, erant spirituales iudices, vel magistratus, quos Christus docuit honorandos plusquam seculares, subijciens hos illis[g], in religione, et volens, iudicari omnes a spiritualibus[h] dominis, in dubijs circa religionem. . . . Hoc non considerant multi principes et magistratus qui nunc sibi arrogant iudicium de religione, et mutant multa, in spiritualibus“ etc. (l. c. f. 108ᵇ). Vide etiam infra, mon. aug. (b 7).

„7ª Concio, de ductione Christi ad Caipham et Pilatum.“ „Dicam primo quid Christus nocte passus sit in domo Caiphe, quod in proxima concione non potui explicare. 2° quomodo meditandae sint processiones uarie, et eductiones, quas expediuit tempore suae passionis, 3° Quomodo Christus coram Pilato et Herode, fuerit falsse accusatus“ (l. c. f. 110ᵇ—111ᵇ). Contio habita esse videtur fer. III. sive 15. Martii. Vide etiam infra, mon. aug. (b 8).

„Serm. octauus.“ „Dicam 1° Cur magnifacienda passio Christi suscepta pro nobis in domo Cayphe. 2 quid sentiendum de iudicio sacerdotali contra Christum pronuntiato, an in eo errauerint, dicentes, reus est mortis. 3 Cur duci uoluit a Judaicis iudicib. ad aethnicos“ (l. c. f. 114ª—115ª). „De Jude desperatione, et exitu.“ „Breuitas temporis, in proxima concione prohibuit, quod non licuerit tractare, de infoelici morte iude proditoris“[i] (l. c. f. 115ª). Haec etsi in Codice propositionem et enarrationem „sermonis octavi“ sequuntur, in eius tamen initio dicta esse puto; neque ita raro accidebat, ut Canisius ea ratione commentaria contionum scriberet; ut cum exordium pone ipsum contionis corpus ponebat. Contio habita esse videtur fer. V. sive 17. Martii.

a) Chananea *libr.* b) *Ita libr. correxit ex* considerare quae. c) *Ita libr. correxit ex* in corde conceptum. d) *Hoc v. ab ipso C. additum est.* e) *Ita corrigendum esse omnino videtur ex* meitanda, *quod libr. posuit.* f) *Ita C. ipse correxit ex* ölberg, et in captiuitate et domo Anne. g) *Sic C. correxit ex vv.* subijciens hostiles, *quae libr. scripserat.* h) spirituales *libr.* i) protidoris *libr.*

„Dominica Laetare“ sive IV. Quadragesimae (20. Martii). „Dicam 1° quomodo Euangelium, magnam det[a] nobis consolationem tempore tribulationis et neccessitatis corporalis et spiritualis, 2° quomodo proponat consideranda tria genera personarum et per ea commonstret[b], formam, nos praeparandi, ad Pascha ut cibet nos Christus pane coelestj“ (l. c. f. 117[b]).

„Serm. nonus. De domo Pilati et Herodis.“ „Dicam primo de gengen Christi utiliter meditandis“; haec verba ipse Canisius ascripsit; et in ipso commentario contionis a librario illa denuo (brevius tamen) posita sunt, quae de Christi „processionibus“ scripta erant in commentario „contionis septimae“. Sequitur consideratio rerum a Pilato et Herode sive bene sive male gestarum (l. c. f. 118[b]—121[b]). Sermonem fer. III. sive 22. Martii habitum esse puto. Vide etiam infra, mon. aug. (b 8).

„De Silentio[c] Christi, serm. 10.“ „Dicam 1. cur Christus tam parum in passione loquitur, et quo longius eo sepius tacet.“ „De populo iudeorum Christi mortem postulantium“ (l. c. f. 122[a] 123[a]). Contio fer. V. sive 24. Martii habita esse videtur.

„Jn Festo annunciationis“ Beatae Mariae Virginis (25. Martii). De Filio Dei homine facto, de Mariae dignitate et praestantia, de laudibus ei tribuendis dicit. Ubi haec, praeter alia, notat: „Quotidie mane et vesperi, pulsatur ad Aue Maria“; „nunquam solemus dicere pater noster, nisi adiuncto Aue Maria“. „Sectae . . . non ferunt Pulsum Aue Mariae . . . non audent orare Aue Maria . . . Mutarunt Salue regina“ (l. c. f. 124[b]—126[a]).

„Dominica Passionis“ (27. Martii). De evangelio diei et de sacri temporis ratione contionatur. „Breuem exhortationem de confessione“ addit (l. c. f. 126[b]—129[a]).

„Serm. vndecimus. De flagellatione Christi.“ [1] Incipit: „Charitas vestra potest adhuc meminisse partium principalium, quas hactenus circa passionem[d] Christi tractauimus, et expediuimus[e], Der siesse vnd milte heer Jesus[f] am grunen donnertag post vltimam et gnadenreichen aventmal“ etc. De corona quoque spinea Christi capiti imposita et de Christo Barrabae postposito contionatur (l. c. f. 129[b]—132[b]). Canisius fer. III. sive 29. Martii haec dixisse videtur. Vide etiam infra, mon. aug. (b 9).

„Serm. 12. Ecce homo, et de iudicio ultimo Pilati“ (l. c. f. 132[b]—135[a]); habitus, ut videtur, fer. V. sive 31. Martii.

„De Dominica Palmarum“ (3. Aprilis) „uide supra“; quibus verbis Canisius significasse videtur, se eo die rursus habuisse contionem in priore Codicis parte (l. c. f. 22[a]—24[a]) scriptam, quam (ut videtur) a. 1568 Elvangae „Dominica Palmarum“ (11. Aprilis) mane habuerat de evangelio diei, explicans, „quomodo Euangelium hoc seruiret communicantibus“.

„Serm. 13. De eductione et crucifixione Christi.“ Canisius adversus protestantes demonstrat, laudandos esse, qui „passionem et mortem Christi deplorent“ [2]; deinde ostendit, „cur Christus elegerit sibi crucem et in illa uoluerit vitam suam finire et mundum redimere“ (l. c. f. 125[b]—140[a]). Sermo habitus est fer. III. sive 5. Aprilis.

„In Die Coenae Dominj“ (7. Aprilis). „Dicam 1° quomodo Christus in vltima coena“ altaris „instituit sacramentum, suisque uerbis et factis docuit hoc magni esse

a) de *libr.* b) commonstrat *libr.* c) *Ita libr. ipse correxit ex* excellentia. d) *Ita C. ipse correxit ex vv. a libr. scriptis:* meminisse, quid hactenus de passione. e) expetiuimus *libr.* f) *C. ipse vv. sqq. in margine addidit.*

---

[1] Ad eundem sermonem pertinere videntur, quae ab eodem scriptore notata sunt in Cod. „Can. 26“ f. 42[a]; ubi etiam dicitur: „Accepit 5 millia uulnerum teste Bonauentura.“

[2] Erasmus Roterodamus Christi mortem non deplorandam, sed adorandam esse affirmavit. Quae sententia et protestantibus germanis placuit, et, inquit *Alphonsus Salmeron* S. J., „in multa Catholicorum loca serpere coepit“ (Commentarii in Evangelicam Historiam, et in Acta Apostolorum t. X, tract. 35, Coloniae 1604, 284).

faciendum. 2° Cur Christus non debeat offendi disputatione et contentione de Sacramento, sed [Christianus debeat] contentus esse et indubitatus se uerum et totum Christum accipere sub una specie" (l. c. f. 140).

„Serm. 14. Vltima contio de passione Christi in die parasc." (8. Aprilis). Cur Christus crucem elegerit ad passionem absolvendam. De 7 verbis in cruce ab eo prolatis (l. c. f. 142ª—143ª).

„De S. Festo Paschatis" (10. Aprilis). „Dicam primum, cur anteponi possit et debeat omnibus festis, et summa deuotione ab omnib. celebrari. 2 quomodo die recht Ostertag wil gehalten sein, ut fructum adferat 3 quomodo exemplum Mariarum [1] in hoc festo sit expendendum" (l. c. f. 143ᵇ 146ª).

„fer 2 post pascha" (11. Aprilis). „De causis resurrectionis mortuorum" (l. c. f. 147). Ad eandem contionem spectasse videntur, quae eadem manu in Codice „Can. 26" f. 46ᵇ—47ᵇ scripta sunt „De resurrectione Christi et mortuorum" reliquorum, quorum resurrectio „assimilari possit" resurrectioni Christi, et „De resurrectione malorum".

„Alia tractatio de resurrectione. Incepimus heri tractare de resurrectione mortuorum, quae fiet in fine mundi" etc.; „haec materia bene consideranda est, . . . prodest haec tractatio ut maioris faciamus corpora nostra" etc. Ita eadem illa manu est in „Can. 26" f. 47ᵇ—48ª. Quare Canisium haec (et partem rerum, quas pridie tractare voluerat nec tamen potuerat?) tractasse censeo 12. Aprilis sive feria III. Paschatis; haec enim ea aetate dies festus „ex praecepto" erat, nec Canisius eo die contionem omittere solebat; v. *Can.* III 617; IV 834; V 569.

„Jn octaua Paschatis" (17. Aprilis). De evangelio diei (Io 20, 19—31). „Euangelium hoc nos consolatur et docet. 2 excludit errores huius temporis graues. 3 dat cogitandum de uita aeterna" (Can. 31 f. 149ª—151ᵇ). Manus, qua huius contionis prior pars (commentarium) scripta est, ab illa, qua reliquae contiones scriptae sunt, diversa est; eadem autem videtur atque illa, qua Canisii „exhortatio" 16. Iuni 1569 Dilingae habita scripta est; v. infra, mon. dil. (6); Canisius ipse deinde scripsit „Summam contionis" et indicem sive catalogum „Errorum hodie communium" etc.

922 sive **aug. (b 4).** 20. Februarii 1569.

Ex contionis commentario, ab ipso Canisio recognito. Cod. „Can. 31" f. 77ᵇ.

Canisius Augustae ad S. Mauritii contionum quadragesimalium initium faciens auditores magna cum modestia, animi demissione, pietate alloquitur.

Canisius a. 1569 Augustae in ecclesia collegiali et parochiali S. Mauritii contionandi initium fecit die 20. Februarii sive Dominica Quinquagesimae, quae sacrum tempus Quadragesimae proxime antecedit. Quam contionem sic exorsus est: Jn principio huius Concionis hodierne, debeo me et uos commonere, Deum esse solum institutorem huius muneris, uerum patrem familias mittentem operarios [2] continenter. 2° qui dat uirtutem seminatorem [a] [?] et fructum semini, et benedictionem terrae [b] [3]. Et me licet indignum operarium in hanc uineam missit ut eijciam Euangelicum rete [4]. Hoc dat mihi occassionem ut cum timore et solicitudine hoc magnum et arduum opus aggrediar. Et [c] orem ex animo non solum pro me ipso sed etiam pro omnibus qui me sunt hoc loco audituri et dicam cum propheta psalmo 66 Deus misereatur nostri et benedicat nobis illuminet

a) *Sic libr.; corrigendum esse videtur:* seminatori. b) *Ita C. sua manu, incipiendo a* debeo me, *in margine scripsit; libr. ita scripsit:* non possum obliuisci solum esse Deum, qui dat virtutem Euangelisandi et fructum Verbi suj praedicatj in audientibus operatur et praedicationis officium ad gloriam sui nominis, ad aedificationem Ecclesiae et ad salutem animarum instituit et ordinauit. c) *Sequuntur vv.* cum Dauide, *oblitt.*

[1] Cf. Mc 16, 1—10; Mt 28, 1—10; Lc 23, 55 56; 24, 1—11; Io 20, 1—18.
[2] Mt 20, 1—7.
[3] Cf. Gn 49, 25; 1 Cor 3, 6—7; 2 Cor 9, 10; Hebr 6, 7 etc.
[4] Cf. Mc 1, 16—20; Lc 5, 1—11; Io 21, 1—11.

uultum suum super nos et misereatur nostri ut cognoscamus in terra[a] viam tuam et in[b] omnibus Gentibus salutare tuum[1]. Nisi enim[c] dominus aedificauerit domum[d] in vanum laborant qui aedificant eam[2]. Nisi Dominus messis[e 3] benedicat[f], frustra seret[g] Seminator, et terra non dabit fructum[4]. Neque enim qui plantat[h] est aliquid neque qui rigat sed qui incrementum dat Deus[5], unde etiam christus Sine me nihil potestis facere[i 6]. Quod cum ita sit et nos ad hoc opus gratia et ope Dei singulariter egeamus. Admoneo uos omnes serio, sicut et Paulus admonuit Ephesios suos, ut per medium uestrae charitatis et orationis impetretis mihi a Deo[k] gratiam et virtutem ad annunciandum Euangelium[7] sine metu et cum fructu et sicut decet ephes: 6.[8] Jtem ut non obstante mea imbecillitate[l] et indignitate. Deus pro sua bonitate acceptare velit meum laborem, et bonam voluntatem in omnibus sequentibus concionibus[m] ut deus aperiat nobis ostium sermonis ad loquendum mysterium Christi ut manifestem[n] illud ita ut oportet me loqui Col. 4[9] wie ich das reden muss. vt pure omnia referantur ad honorem diuinae maiestatis, ad testimonium christianae veritatis[10] ad instructionem consolationem et emendationem omnium qui me sunt audituri. Spero interim et peto uos omnes nunc et in posterum uelitis me patienter ferre. Et quod a me dicetur ex bono animo, non in malam partem accipiatis[o], non praecipites ad iudicandum zu tadlen et damnandum, sed ad rogandum audiendum. Et si aliquando quaedam a me dicta displicerent, ut me libere aloquamini et fraterne admoneatis, Nam ut Paulus inquit alter alterius onera portatis[p] [?] et sic adimplebitis legem[11].

923 sive **aug. (b 5).** 20. Februarii 1569.

Ex contionis commentario ab ipso Canisio recognito. Can. 31 f. 81[b]—82[a].

Qua ratione licitum et laudandum sit, homines tempore Bacchanalium laete convivari. Pauperes commendat.

Canisius in contione, quam Augustae in ecclesia Sancti Mauritii a. 1569 Dominica Quinquagesimae sive 20. Februarii habebat, haec, praeter alia, „de Bachanalibus" (quae tunc habebantur) auditores monuit: Probi possunt hoc tempus laete transigere vnd fasnacht halten. Nam scriptura etiam proponit exempla sanctorum se et suos honeste recreantium, ut Joseph cum fratribus Genesis 43[12], ut Job cum filijs[13], et Tobie cum amicis suae tribus[14]. Jgitur non solum licet sed etiam est laudabile his diebus, gaudere specialiter primo in testimonium quod non simus ex Judeis Hipocritis qui ante sua ieiunia exterminant[q] facies suas[15] et fingunt se tristes. Christus iubet

a) *Libr. supra haec vv. scripsit:* auff erden. b) *Libr. supra hoc v. scripsit* vnder. c) *Sequitur* ipse, *oblitt.* d) *Sequitur* frustra, *oblitt.* e) mesis *libr.* f) *A libr. corr. ex* benediceret *vel simili v.* g) *A libr. corr. ex* laborat. h) plandat *libr.* i) *C. ipse scripsit in margine:* So ist nun weder etwas der do pflantz noch der do begeuss, *et sub ipsum hunc versum:* der es wachsen magt. k) *Tria vv. sqq. a libr. in margine addita sunt.* l) imbelicitate *libr.* m) *C. ipse in margine primum scripsit:* ut sciam quomodo oporteat loqui; *deinde haec oblitteravit et ea scripsit, quae sequuntur (*ut deus *etc.), usque ad* reden muss *incl.* n) *A. C. corr. ex* manifestetur. o) *Quae sequuntur, usque ad* audiendum *incl., ab ipso C. in margine addita sunt.* p) *Corrigendum esse videtur aut* portate *(quod est in Vulgata), aut* portabitis. q) exteminunt *libr.*

[1] Ps 66, 2 3. [2] Ps 126, 1. [3] Mt 9, 38; Lc 10, 2. [4] Ps 84, 13. [5] 1 Cor 3, 7. [6] Io 15, 5. [7] 1 Cor 9, 14. [8] Cf. Eph 6, 19 20. [9] Col 4, 3 4. [10] Io 5, 33; 18, 37. [11] Gal 6, 2. [12] Cf. Gn 43, 16—34. [13] Cf. Iob 1, 4 5; 42, 11—13. [14] Cf. Tob 2, 1 2. [15] Mt 6, 16.

nos ungere capita et lauare faciem[1], ut uideamur laeti. 2º hoc[a] gaudium potest, et debet referri, ad faciendam pacem cum offensis fratribus, quae debet praecedere sacrificium, postea faciendum[2], Jgitur in signum reconciliationis etiam veteres habuerunt conuiuium hoc tempore. 3º Multi cibi[b] supersunt, qui non possunt facile conseruari vsque ad pascha[3], vel abundant in domo, et de illis non solum amici sed etiam pauperes bene tractantur, sicut dominus praecepit, cum facis conuiuium voca debiles claudos caecos etc., et Beatus eris, quia non habent retribuere tibi, retribuetur enim tibi in resurrectione iustorum[4].

924 sive **aug. (b 6).** 3. Martii 1569.

Ex contionis commentario, quod Canisio dictante scriptum, postea ab eodem recognitum est. Can. 31 f. 100.

Imagines figurasque montis olivarum et cultum Christi in eo orantis commendat.

Canisius in contione, quam Augustae Vindelicorum in ecclesia S. Mauritii a. 1569 tempore sacrae Quadragesimae (8. Martii, ut videtur) de passione Christi habebat, auditores monuit: Antiqui[c] curarunt pulsari, Anxt Christi, magni fecerunt, den ölberg, curantes illum pingi et fabricari, ex[d] ligno vel lapide, et sic admonebant, se et alios maxime simplices et pueros ut sepe recordarentur, eorum quae Christus egit et passus est. Et reuera mirum est, quomodo nouus mundus ferre potest[e] et debet in scriptura, tot imagines et similitudines[f], et signa externa, et tamen ferre non possunt, in honorem Christi, et in testimonium Euangelice veritatis, et in commodum fidelium vt[g] Christus depingatur, orans in monte[5] . . . Quare commendo vobis montem olíueti, et exercitia quae Christus illic fecit.

925 sive **aug. (b 7).** 13. Martii 1569.

Ex contionis commentario, ab ipso Canisio recognito et emendato. Can. 31 f. 105a—108a.

Nunc quoque homines a daemone obsideri eorumque corpora pessime tractari; cur Deus id permittat; peccatum grave longe peius esse obsessione.

Canisius Dominica III. Quadragesimae sive 13. Martii a. 1569 cum Augustae in templo S. Mauritii sacrum suggestum ascendisset et evangelium diei, quod erat illud Lc 11, 14—28: „Et erat ejiciens daemonium", auditoribus proposuisset, pronuntiavit se dicturum de satana eiusque potestate, de obsessis et aliis a daemone vexatis, de ratione daemoni resistendi eumque expellendi. Ad hanc materiam tractandam, me inducit, quod uideam et audiam, multos de hac materia disputare, nec parum[h] ambigere, nec deesse phariseos nouos, qui et hodie Christum

a) *Ita libr. ipse correxit ex* ob. b) *Ita libr. correxit ex* Multa. c) *Quattuor vv. sqq. ab ipso C. addita sunt.* d) *Ita vel libr. vel ipse C. correxit ex* in. e) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* f) *Sequuntur vv.* tot picturas, *oblitt.* g) *Hoc v. supra versum scriptum est.* h) *Ita C. sua manu correxit ex* et.

---

[1] Mt 6, 17. [2] Cf. Mt 5, 23 24.

[3] Toto sacrae Quadragesimae tempore, ne Dominicis quidem diebus exceptis, fideles carnibus vesci vetabantur; atque etiam ova, caseus, butyrum, lac per se quidem prohibebantur; quamquam haec facilius permittebantur; v. *Can.* III 75—76 373 645; IV 1016, et supra p. 276[1]. [4] Lc 14, 13 14.

[5] Cf. Mt 26, 36—44; Mc 14, 35—42; Lc 22, 39—46; Io 18, 1.

blasphemant[a], quasi[b] non velit aut non possit, etiam expellere demones, praesertim[c] per suos et Catholice ecclesie ministros[1]. . . .

Quoad obsessos attinet, nullus dubitare potest, nec debet, demonem, in antiquo et nouo testamento, in multorum corpora[d], penetrasse, diu illic mansisse, et magnam, et miserabilem potestatem, exercuisse, imo adhuc, exercere, sicut ante oculos uidemus, nec potest esse maior Tyrannus[e], quam qui suos subditos[f] tam male tractat, auferens illis potestatem intus, et foris, jmpediens oculos, ne uideant, aures ne audiant, linguam ne loquantur, vel ut dicant tantum quae ipse[g], velit, Mutat imagines, et phantassias, impedit vsum rationis, uulnerat, proijcit et impellit ad pessima, sicut ad submerssionem, ad praecipitia[h] ad suspendia, ad blasphemias[i], Non relinquit illis sepe quietem, noctu et die, ut merito compatiantur omnes conspectatores.

Sed certe permittit Deus, Sathanam in corpus hominis intrare essentialiter, et illum uexari corporaliter. De omnibus obsessis, non potest assignari certa causa in particulari, nam illa soli Deo nota est, qui s c r u t a t u r c o r d a e t r e n e s[2], et qui juste facit, cum permittit, bonos vel[k] malos a Demone obsideri, imo etiam infantes recens baptisatos Teste Augustino lib: 22 de Ciuitate Dei Cap. 22[3].

Communiter autem experientia docet, Deum raro permittere hanc potestatem nisi propter peccata quaedam enormia[l] hominis, Sicut uidemus in Saule, superbo et inuido, et inobediente, quem sepe demon accipiebat[4], et ita Cipryanus dicit, Demonibus dari potestatem, aduersus nos vel[m] ad paenam cum delinquimus, uel ad gloriam cum probamur, sicut de Job factum uidemus[n] [5].

2° Permittit hoc Deus, propter parentes filijs maledicentes et quassi diabolo addicentes, quod graue peccatum est, qui repugnant, Charitati.

3° Ob inuocantes, vel desiderantes, aduenire diabolum, vel nomen eius sepe in vsu habentes,

4° Ad terrorem aliorum, ut magis cognoscant iustitiam Dei, flagelantis hominem propter peccatum, et permitentis hominem non solum corporaliter sed etiam sepius spiritualiter in anima possideri, et in° demonis potestatem redigi, Sic p o s t b u c c e l a m, i n t r a u i t

a) plasphemant *libr.* b) *Sequitur* nolit, *a libr. oblitt.* c) *Tria vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.* d) *Sequitur* intrasse, *oblitt.* e) Tyrranus *libr.* f) subtitos *libr.* g) *Sequitur* uelit, *oblitt.* h) *Ita libr. correxit ex* praecipitium. i) plasphemia *libr.* k) vel uel *libr.* l) enorma *libr.* m) *Hoc v. libr. supra versum scripsit.* n) *Libr. in margine scripsit:* Cyprianus, de demoniaca vapulante. *Cf. infra p. 531*[5]. o) ni *libr.*

---

[1] Cf. Lc 11, 15 16. [2] Ps 7, 10. Apc 2, 23; cf. Ier 17, 10; 1 Par 28, 9 etc.

[3] Sancti Aurelii *Augustini* episcopi De Civitate Dei Libri XXII, rec. *Em. Hoffmann* II, Vindobonae 1900, 638. *Migne,* P. lat. XLI 786.

[4] Cf. 1 Rg 16, 14—23; 18, 10; 19, 9. Neque tamen omnes sacrae Scripturae interpretes Saulem a daemone obsessum esse censent; de qua re plura dixi *Can.* IV 875[2].

[5] *S. Cyprianus,* De oratione dominica n. 26 (*Migne,* P. lat. IV 555). De Iob vide Iob 1, 8—22; 2, 1—10; 42, 7—16.

Sathanas in Judam[1], ad exequendam perditionem, quia Judas tentationi consentiebat. Jta quilibet peccans mortaliter obsidetur a demone, quod est peius, quam a mille demonibus corporaliter tantum possideri vel uexari. Imo sic homo, diabolus esse dicitur per imitationem[a], diabolice malicie, vnde de[b] Juda dicit Christus, Nonne, Ego uos 12 elegi, et unus ex vobis diabolus est[2],

5° Ad defensionem uere fidei[c], et ad distinctionem, uere ecclesie, in[d] qua manet potestas a Christo data, ad demones expellendos[e][3].

6° Ad maiorem purgationem peccatorum, et probationem electorum, et ad augmentum meritorum.

7° Ad ostendendam, hominis etiam fidelis misseriam, et demonis, terribilem potestatem, ut magis homines, ad Deum conuertantur eiusque gratiam querant, et implorent[f], Sicut illi, qui demoniacos ad Christum attulerunt[4], ex fide, timore, et charitate.

Cyprianus, de Lapsis, ponit demoniacam factam quia tempore persecutionis defecit, et obsessa lacerauit linguam dentibus, et sui carnifex esse coepit, doloribus ventris[g], et viscerum cruciata[5].

Canisius his verbis et confirmavit et aliqua ratione supplevit ea, quae de obsessis Augustae in ecclesia cathedrali a. 1564 Dominicis III. et IV. Quadragesimae sive 5. et 12. Martii dixerat; v. *Can.* IV 869—886.

926 sive **aug. (b 8).** 15. et 22. Martii 1569.

Ex contionum commentariis a Canisio dictatis et ab eodem recognitis. Can. 31 f. 111[a] 118[b]—119[a].

Canisius Augustae e sacro suggestu fidelibus commendat, ut „processiones" a Christo in passione factas pie meditentur. Peregrinationem quoque terrae sanctae et morem ad 9 ecclesias vel 9 altaria adeundi commemorat.

Canisius, cum a. 1569 Augustae Vindelicorum in ecclesia S. Mauritii contiones quadragesimales, quas vocamus, haberet, auditores (15. Martii, ut videtur) monuit: Notandae sunt[h] tristes et dolorosse processiones quas fecit Christus in principio suae passionis, facere coactus est, et quas omnes fideles cum magna compassione, cogitare deberent[i], et presertim inter peregrinandum, et eundum, Prima fuit, a loco circa hortum usque ad Annam 2[a] a domo Anne 3[a] a Caiphe vsque ad praetorium Pilati[k] 4[a] a praetorio vsque ad aulam Herodis, 5[a] ab Herode rursus ad Pilatum, 6[a] ex praetorio usque ad montem caluarie, Tales passiones, dant intelligenti plura cogitanda, quam scripta sunt, ab Euangelistis, Nam primo quantum ad personam Christi attinet, haud dubie, exhibuit se ille inter eundum, mitt thrauerigen Hertzen, mitt nider geschlagen augen, mitt Junckfreulicher schamm[l], mitt diemietigen

a) initationem *libr.* b) *Hoc v. a libr. supra versum scriptum est.* c) *Ita corrigendum esse ex* filij, *quod libr. posuit, ea quae sequuntur ostendunt.* d) ni *libr.* e) *Ita libr. correxit ex* expellendas. f) implorant *libr.* g) ventres *libr.* h) *Hoc v. supra versum scriptum est.* i) *Ita libr. correxit ex* debebunt. k) *Ita libr. correxit ex* Pilatum. l) schamn *libr.*

[1] Io 13, 27. Cf. *Can.* IV 884—885. [2] Io 6, 71.

[3] Cf. Mt 10, 1 8; Mc 16, 17; Act 16, 18.

[4] Cf. Mc 1, 32—34; Lc 4, 40 41.

[5] „Ab inmundo spiritu inmunda correpta laniauit dentibus linguam quae fuerat uel pasta inpie uel locuta . . . ipsa sui carnifex extitit nec diu superesse postmodum potuit, dolore uentris et uiscerum cruciata defecit": *S. Cyprianus,* De lapsis c. 24 (Opera, ed. *Guil. Hartel* [Corp. Scriptt. Eccl. Latt. III, 1], Vindobonae 1868, 254 *Migne,* P. lat. IV 499).

ongesicht, mitt gebunden Henden, non obstante, quod esset r e x r e g u m[1], gaudium coeli, Sol iustitiae, iudex uiuorum et mortuorum, 2° Spectandum, ducentes ministros, et dominos eorum, pleni erant, ira, inuidia, odio, cupientes se uindicare iam diu, aduersus eum, nihil boni illi optantes, sed cupientes, per se, et alios saeuire contra illum, sicut suum pessimum Latronem, non se potentes satiare, omni opprobrio, contemptu, derissione schmach, scheltwort, schendung, verachtung, pein, vnd spott, Conducti creduntur fuisse, pecunia[a], ad Christum maxime affligendum, et perdendum[b], Nihil illustrius[c] [?], dominis, quos mallicia, excecarat, et qui neque Deum, neque homines timebant[2], nihil vanius, peruersius et insolentius, ministris, qui ex commissione dominorum, [Christum vexabant][d]. *Et paulo post (22. Martii, puto) in alia ex contionibus illis quadragesimalibus:* Nolo credere, aliquem hic esse, tam durum et insensibilem, cuius[e] cor non penetret, cum recte cogitet secum, quomodo Christus dominus et redemptor eius, tam dolorosos et graues peregit[f] transitus[g] et processiones in principio suae passionis. *Deinde Canisius „processiones" supra memoratas recenset, omissa tamen sexta, et haec notat:* Cur bonum, hos Christi transitus et processiones notari et sedulo meditari 1° arguitur nostra superbia initium omnis peccati ut noscamus iudicemus[h] et arguamus nostram uanitatem et superbiam, quod gaudeamus ire et curramus ad falsa mundi gaudia, ad conuiuia, choreas, spectacula. 2 quod procedamus ornati et inflati cupidi laudis[i], 2°[k] ut discernamur a Judeis gaudentib. et furentib. Excitat nos ad Christianam compassionem, cum recte ponderamus, personam Christi, tam nobilem *etc.*[l] non frustra est, vt legimus de .D. Virgine quod sepe uisitarit haec loca sancta, a Christo sanctificata, 2° quod multi ex deuotione petierint terram sanctam ad honoranda illa loca in quibus, s a l u t e m nostram Dei filius tanto labore o p e r a t u s e s t[3], 3° Hinc ornamenta Sacerdotis, amictus, alba, cingulum[4] 4° Hinc visitationes nouem templorum, et altarium a pijs usitate *etc.*[5]

Ita Canisius. Qui pium exercitium „Viae crucis" sive „stationum" viae dolorosae neque in his neque in reliquis contionibus per eam Quadragesimam habitis commemoravit; attamen „processionum" illarum cultu a Canisio commendato exercitium „viarum crucis", quae iam aliquibus locis institutae erant, praeparabatur et amplificabatur. Caeterum 6 processiones a Canisio propositae iam satis tunc notae erant; plerique tamen primae praemittebant processionem a loco cenae ultimae ad hortum, ita ut 7 essent stationes; alii 9 vel 10 ponebant.

927 sive **aug. (b 9).** 29. Martii 1569.

Ex contionis commentario a Canisio dictato et postea ab eodem recognito. Can. 31 f. 132.

Queritur, militum mores esse pessimos. Veteres Helvetios laudat.

Canisius in contione sub exitum m. Martii (29. Martii, puto) 1569 Augustae Vindelicorum in templo S. Mauritii habita, cum de militibus romanis, qui Christum in ipsius passione illuserunt, dixisset, haec addidit: Nota peiores nunc esse milites a quibus maxime Christus inhonoratur inter et super omnes alios, Quale illorum

a) precunia *libr.* b) pertendum *libr.* c) *Sic libr.;* industrius*?* d) *Haec vel similia supplenda esse res ipsa ostendit.* e) *Sequitur* non, *oblitt.* f) *Ita C. ipse correxit ex* fecit. g) *Duo vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* h) iudemus *C.* i) *Ita C. sua manu correxit ex vv. a libr. scriptis:* superbia, quod sepe imus super plateas, inflati, ornamus, impura, et foedita corpora, uideri et laudari volumus, contemnimus alios, et nihil minus cogitamus quam ut imitemur Christum, in hac sua humilitate. k) *Septem vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.* l) *Quae sequuntur, a libr. in margine addita sunt.*

[1] 1 Tim 6, 15. Apc 17, 14; 19, 16. [2] Cf. Lc 18, 2 4. [3] Ps 73, 12.

[4] De mystica hac interpretatione v. *Jos. Braun* S. J., Die liturgische Gewandung, Freiburg i. Br. 1907, 710—719.

[5] De his visitationibus v. *Car. Al. Kneller* S. J., Geschichte der Kreuzwegandacht, Freiburg i. Br. 1908, 113.

desiderium? habere peccuniam, per fas et nefas, in ocio uiuere, et cum aliorum iniuria ditescere, 2° quae illorum prudentia, carnem et sanguinem uendere uili precio, et se ipsos facere peccudes et uilius vitam uendere, quam emi possit[a] bos uel equus 3° quae illorum oratio, fluechen vnd schelten, aufheben[1] Christo seine wundn vnd[b] Sacramentn, meineidig[c] vnd treylos sein, 4° Quis illorum uictus? ex furto et raptu uiuere, et plus a pauperibus quam a diuitibus accipere, 5° Quae illorum vita? nulla fides, pietasque uiris, qui castra sequuntur. Tempore prosperitatis, vol vnd thol sein, in aduersitate male dicere Deo, murmurare contra superiores, mala[d] [?] agere contra amicos et inimicos, reputare proximum pro iumento, nullam habere conscientiam, laete gloriari in malo. 6° Quis illorum successus, lamb vnd kröppel wern, die wunden Zaichen halten[e], ad omnia bona inhabilem esse, verderben leut vnd landt, opprimere pauperes, occidi a Turcis, nullam referre uictoriam. Et[f] mercedem accipiunt[g] a demone. *In margine autem Canisius sua manu notavit:* Non dico de omnibus. S. Martinus[2]. Centurio Cornelius[3], Naaman[4]. Felices Heluetij ob laudem simplicitatis antique. 2 libertatis 3 operosi 4 non serui principum, 5 concordes in religione 6 amati et honorati a principibus[5].

Ad haec monumenta pertinent etiam aliqua ratione mon. 988 1038.

B.

MONUMENTA DILINGANA CANISII.

928 sive **dil. (1).** A m. Septembri 1566 ad Octobrem 1567.

Ex exemplo archetypo. G. Ep. VIII f. 245[a]—248[a].

Canisius ad Socios dilinganos dicit eosque omnibus in rebus iuvat.

Fr. „Antonius Flander" (Guise) in Litteris annuis collegii dilingani Dilinga 1. Octobris 1567 datis haec refert: Vota de more bis renouata, collationes, exhortationesque spirituales, iuxta Societatis consuetudinem, cum a duobus Collegij nostri Theologis[6], tum a Reuerendis Patribus, Prouinciali atque Rectore[7] non intermissae. Nam et R. Prouincialis ad omnes Collegij necessitates summa sollicitudine semper praesto est.

Flander in his litteris haec quoque *refert: Dilingae 25 Socii degunt, ex quibus sunt 10 sacerdotes, 4 fratres laici; caeterorum alii magistros, alii scholares agunt. In universitate tres de Societate „professores theologi" docent, quorum 2 sunt doctores, unus licentiatus; atque hic (Haivodus) „casus conscientiae" explicat; ex

a) *Sequitur* vitulus, *oblitt.* b) *Hoc v. libr. supra versum scripsit.* c) *Ita C. ipse correxit ex* ein eidig, *quod libr. scripserat.* d) *Verbum hoc obscurius scriptum est.* e) *Sequitur* in, *oblitt.* f) *Sequuntur vv.* accipitur a *vel similia, oblitt.* g) *Sequitur* ad, *oblitt.*

---

[1] Tollere, abolere, irrita facere (*Grimm,* Wörterbuch I 665—666).

[2] S. Martinus episcopus turonensis († circa a. 400) complures annos in exercitu romano militaverat.

[3] Cornelius cohortis italicae, quae Caesareae erat, centurio; qui laudatur in Act 10, 1—35.

[4] Naaman princeps militiae Hazaelis regis Syriae; de quo 4 Rg 5, 1—27; Lc 4, 27.

[5] Helvetios saeculorum superiorum Canisius potissimum significare velle videtur.

[6] Theologiae professores et doctores erant primum PP. Conradus Swagerius et Hieronymus Torrensis, deinde PP. Thomas Gallus et Alphonsus Pisanus; quibus accedebat P. Caspar Haivodus theologiae licentiatus.

[7] Petro et Thedorico Canisiis.

reliquis unus partem secundam Magistri Sententiarum (Petri Lombardi), alter Pauli ad Corinthios epistulam alteram interpretatur[1]; his auditores sunt fere 26. Catechismus explicatus est in scholis superioribus latine, in inferioribus germanice. Convictores adsunt fere 90, „ex his plaerique nobiles"; his accedunt „36, qui pauperes Clerici S. Hieronymi appellantur", „plaerique prouectae aetatis"; his cardinalis Truchsess stipem praebet, ut aliquando, si velint, parochias suscipere possint administrandas. P. Rector ob infirmam valetudinem 4 menses collegio abfuit. Vacationum tempore 7 ex fratribus vacarunt sacris exercitiis. Cardinalis in novi collegii exstructionem „9000 aureos" expendit; quod 60 Socios capere poterit; „addita non cubiculis minus quam communibus in locis ferrea hypocausta". „Cardinalis nunc in eo est, vt sacellum domesticum, quod intra Collegium illud est, maximis impensis exornet, ad quod et reliquias integri corporis ex Societate Vndecim milium virginum, Moguntia Dilingam nuper sub antiquissimis literarum testimonijs atque sigillis, a Reuerendissimo Moguntino[2] transmissum, nobis dono dedit." „Est et Vniuersitatis in aula, ingens et artificiosa cum multis signis atque imaginibus machina erecta, ad cuius altare Cardinalis ipse pontificalibus amictus, saepenumero sacris operatur, et de manu sua communicantibus, plenarias indulgentias Apostolica auctoritate ad id sibj concessa elargitur."

929 sive **dil. (2).** Exeunte m. Augusto 1567.

Ex Vita S. Stanislai Kostkae S. J. a P. *Urbano Ubaldino* S. J. († 1664) scripta, quae a P. *Augustino Arndt* S. J. vulgata est in „*Analectis* Bollandianis" IX—XVI (XI 442—443), et ex „Vita B. Stanislai Kostkae Poloni e Societate Iesu, autore *Francisco Sacchino,* Societatis eiusdem Sacerdote", Ingolstadii 1609, 24.

Canisius Sanctum Stanislaum Kostkam Vindobona profugum Dilingae excipit, Societatis Romae impetrandae spe confirmat, interim in contubernio S. Hieronymi famulum agere iubet.

Ubaldinus epistulam ponit, quam a S. Stanislao Kostka Dilinga Vindobonam ad „Ernestum" m. Augusto vel Septembri a. 1567 missam esse significat. In ea Stanislaus „perillustrem ac magnificum Dominum ac amicum observandissimum" illum certiorem facit, se iam „sanum medium iter confecisse". Tandem superatis tot malis, Dilingam perveni, ubi a patribus Societatis amantissime susceptus, ibidemque R. P. Provinciali praesentatus, a quo opem[a] [?] desideratae admissionis obtinui. Mi Erneste, si scires quantis gaudiis animi gestio! inter cacabos et scopas caelum mihi est. Rogo te, ubi praesentem epistulam acceperis, ora, ut me pluribus afflictionibus, crucibus Iesus meus dignetur amare et inter sanctos suos servos peccatorem servulum habere. Et tu mi Erneste, sis constans in tua sancta vocatione. Ego ad limina apostolorum non obliviscar tui.

Ubaldinus (de quo supra p. 5) hanc epistulam videtur ducere veram. Falsam vel valde dubiam eam esse censuit P. *Pouget* S. J. (Vie de Saint Stanislas Kostka, Toulouse 1855, 81[1]), motus non tam sermonis genere, quo scripta est, quam tempore, quod ei invenit ascriptum; quod tempus contra historiae fidem esse facile

a) *Sic; corrigendumne* spem?

---

[1] P. *Theodoricus Canisius* rector 21. Novembris 1567 Borgiae *scripsit: Bis singulis hebdomadis a P. Pisano priorem ad Corinthios epistulam, a P. Haivodo casus conscientiae, quater singulis hebdomadis a P. Gallo theologiam scholasticam explicari. Universum auditorum academicorum numerum ad 300 non pervenire (ex autographo; G. Ep. VIII f. 145). [2] Daniele Brendel.

patet. *Boero* in vita S. Stanislai (cf. p. 72—82) epistulae ne mentionem quidem fecit, sive quod eam falsam habebat, sive quod eam non noverat.

Hagiographi Bollandiani a. 1894 censuerunt, rem nondum tantum maturitatis cepisse, ut aliquid certi definiri posset (Analecta Bollandiana XIII 190).

Certiora sunt, quae posuit Franciscus Sacchinus Societatis historicus laudatissimus (cf. supra p. 4[1]*) in vita Stanislai primum Ingolstadii vulgata anno 1609, interiectis inter libri editionem et Stanislai peregrinationem germanicam non plus quam 42 annis. Ita Sacchinus de Stanislao:* Demum ab longa peregrinatione sospes ad Canisium peruenit. Vbi ille vir sapiens, ac sanctus, Germaniaeque Apostolus ex ordine causam viae cognouit, viditque ardorem, ac submissionem, quibus Peregrinus pro impetranda Societate certabat, vehementer indolem, et vocationem probauit: praeterquam quod et tantum exhaustum laborum, et emicans in vultu pietas, et verba nescio quid vltra annos, et humanam imbecillitatem spirantia, fidem perspicue faciebant, sortis eius adolescentem ab sancto Spiritu agi. Itaque bonam ostentat spem. Interim tamen, siue vt amplius de virtute eius periculum faceret, siue vt specularetur, num quid propinqui mouerent, tantisper Dilingae humiles vulgo labores suscipere, et seruilia tractare opera, Conuictorum in aedibus iubet.

Breviter haec repetita sunt ab eodem *Sacchino* in „Historiae Societatis Iesu Parte tertia“, Romae a. 1649 edita: „Demum ab longa peregrinatione sospes ad Canisium Augustae non inuentum, Dilingam peruenit. Vehementer placuit Canisio indoles“ etc. (l. 4, n. 59).

P. *Matthaeus Raderus* in prima illa Vitae canisianae *adumbratione sive recensione, quam Augustae Vindelicorum a. 1611 absolvit: „Viuit“, inquit, „hodie nobiscum Augustae Iacobus Pontanus suis lucubrationibus toto notissimus orbe, qui Stanislaum Dilingae nouit“ (De Vita Petri Canisii p. 43. Romae, in bibliotheca „Vittorio Emmanuele“, Mss. Gesuit. Cod. 1355). In Raderi autem Vita canisiana typis exscripta haec sunt omissa. De Pontano cf. *Can.* V 298—299. In **Catalogo* dilingano 31. Decembris 1566 conscripto Pontanus inter Societatis scholasticos comparet (GSC 66 f. 402[a]—404[b]). Lapsus est vero *Ubaldinus*, cum scriberet: „Ioannes Peletius non exiguae in Societate Iesu auctoritatis vir . . . anno 1606 fidem fecerat, se beatum Stanislaum omni auxilio destitutum et sine nummis Dilingam venientem novisse“ (Analecta Bollandiana XI 440—441). Hoc enim tempore Ioannes Pelecyus sive Beyel ulmensis Romae in tirocinio Societatis versabatur; quod ingressus erat 3. Maii 1567 (*Michel*, Stan. 286). Ipse *Pelecyus* postea in *Libro professionum collegii dilingani notavit, se Societatis vota primum nuncupasse 8. Septembris 1567 Romae „apud S. Andraeam“ (v. supra p. 209[4]). Idem notatum est in **Libro* professionum collegii ingolstadiensis (Cod. 270 bibliothecae universitatis monacensis, f. 34[a]). Fortasse Ubaldino legendum fuit „Dilinga“ pro „Dilingam“; quamquam ne hoc quidem plene mihi satisfacit. Corrigenda certe sunt, quae dixi supra p. 64[1].

Ex iuvenibus, qui a. 1567 in collegio dilingano litteris studebant, duo, Eduardus Thorn et Balthasar Zuger, fere ipsis hisce diebus non solum a Societate, sed etiam ab ecclesia catholica defecerunt (v. supra p. 29 61). Vehementem tamen dolorem, quo Canisii praepositi provincialis animus per homines illos afficiebatur, divina providentia aliquantum temperare voluit; eodem fere tempore in collegium dilinganum venit, indeque per Canisium Romam missus Societati nomen dedit iuvenis, qui instar plurimorum futurus esset; Stanislaus, dico, Kostka, qui, cum a. 1568 purissimam vitam sanctissima morte cumulasset, a. 1602 a Clemente VIII. „Beatus“ dictus, a. 1726 a Benedicto XIII. in Sanctorum album relatus est.

P. *Ignatius Agricola* S. J. anno 1727 testatur, „vigere adhuc in contubernio Divi Hieronymi Dilingano Beatissimi Hospitis cultum ac venerationem, veluti Tutelaris incolae; asservari reliquias, aram in Sacello Domestico a quotidianis precatoribus frequentari, multaque ad Divum vota fieri, multa exsolvi" (l. c. I, Dec. 3, n. 181).

Hoc quoque memoratu dignum est: Iam anno 1570, qui erat annus a Stanislai morte secundus, *Gregorius Samboritanus* eius vitam carmine (distichis latinis) conscripsit, Stanislao Slomowski archiepiscopo leopolensi dedicavit, Cracoviae apud Stanislaum Scharffenberg edidit. In quo libello de Stanislao Dilingam ad Canisium profecto haec narrantur (Divi Stanislai Costuli, Poloni, Vita, Per V. Gregorium Samboritanum scripta . . . Excusum Opusculum Crac: . . . M. D. LXX. Nunc autem, nempe Anno D. M. DC. XXXIV. iterum recusum, in Officina Andreae Petricouij, S. R. M. Typographi, p. 9—10 12):

„His igitur pernox instructus COSTVLVS armis,
Commendans Domino, seque suosque Deo:
Clam socijs, clam fratre suo, fidoque Magistro,
Moenibus euadit nocte, Vienna, tuis.
Ac pedes Augustam peregrinus tendit ad vrbem,
Quae de Vindelica nomina gente refert.
Illic Canisium Sociorum degere Patrem,
Narrabat Puero Fama, manere, leuis.
COSTVLVS hunc Patrem supplex orare volebat,
Vellet eum Socijs annumerare suis.
Ipsum in Sancto miserans inscriberet Albo,
Mendica statuit viuere velle stipe:
Tamque diu cunctas petiturum gressibus vrbes,
In quibus est Socij Regula sancta chori:
Donec ad optatum pertingere quandoque portum,
Cum Socijsque locum posset habere pijs. . . .
Tutior inde venit longo sudore Dilingam:
Confouit puerum clara Dilinga pium."

930 sive **dil. (3).** 1. Novembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 142^a—144^b.

P. Gallus apud praepositum generalem non solum rectorem dilinganum multum incusat, sed etiam queritur, quod Canisius provincialis germanos Socios caeteris postponat ac suam sententiam pro nihilo ducat.

P. Thomas Gallus (Gall, bavarus) S. J. theologiae scholasticae in universitate dilingana professor et P. Theodorici Canisii rectoris dilingani „consultor" (v. supra p. 30 137[4]). Dilinga 1. Novembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem epistulam misit longissimam — 5½ paginas in folio, quod vocamus, habentem —, quibus collegii dilingani res atris pingebat coloribus et maxime adversus rectorem graves proferebat querelas: Nihil praestari ad civium vel vicinorum animas iuvandas, synodo dioecesanae a cardinali habitae solos PP. Petrum Canisium et Alphonsum Pisanum, se neglecto, adhibitos esse; se ad P. Pisani „priuatas lectiones Casuum, tempore vacationis audiendas, virtute et nomine obedientiae impulsum[1] esse"; in omnibus paene rebus se PP. Pisano et Haivodo postponi. Communis inter fratres querela et murmur exoriri et palam etiam exaudirj coepit, Germanos in Germania non vt fratres aut Societatis membra et ministros agnosci, sed vt seruos emptitios et abiectissimos quosdam tractarj. *In scholis multa perperam agi.* Ego quamuis huiusmodj similia multa, ex quibus nihil unquam bonj sperandum est, videam, tamen

---

[1] Publicam casuum conscientiae scholam in universitate habebat P. Caspar Haivodus (* *Catalogus* dilinganus, m. Novembri 1567 scriptus).

ne verbum quidem dicere, uel Rectorj, uel Patrj Canisio[1] ausim, statim enim quam saepissime ad eiusmodi responderunt, num Superioribus meis prudentior apparere uelim? an uero existimem, eos qui tam diu rexerunt in Societate, non plura ex longa experientia prouidere posse, quam ego, nullius vsus et iudicij, queam excogitare aut apprehendere. Vnde cum traderent Patrj Georgio[2] Ministro Vicerectoratum, serio ej iniunxerunt, vt nulla ratione, me cum quoquam uel discipulo, uel alio agere permitteret, nec sibj ordinem gubernandj a me praescribj pateretur, sed solum Patrem Pisanum et Gasparum, quos consulendj gratia accederet, haberet, ex quo factum est vt a tempore Paschatis, licet Consultorum regulas tradidissent mihi, nunquam tamen ad Consilium uel vocarint, uel admiserint.

In iisdem litteris *Gallus* *refert: „Discipulj Theologiae ordinarij, nunquam fuerunt vltra 16, quandoque uero multo pauciores. . . . Nouem externis hoc anno Cursus incipitur, quibus tres ex fratribus sunt adiunctj[3]. . . . Per biennium nulla Magistrorum facta est promotio."

Caeterum, quod Gallus de promotionibus scribit, confirmatur *litteris, quas P. „*Gaspar Hoywodus* Anglus", ab ipso P. Theodorico Canisio rectore monitus, Dilinga 8. Novembris 1567, ut „consultoris" officio satisfaceret, ad S. Franciscum Borgiam dedit; ita enim Haivodus: „Studiosi plurimi hanc scholam deserunt et ad alias se conferunt: cuius rei praeter peccata nostra nullam aliam causam jnvenio, quam quod jam diu nulla hic promotio magistrorum fuerit . titulorum avidi sunt. Multi sunt qui gradum magisterij jam diu expectant." In iisdem litteris *Haivodus:* „De illo sene externo", inquit, „qui jnter nos jn hoc collegio suis sumptibus vivit, plura scriberem nisi jam certo scirem Reuerendum Patrem Prouincialem de illo scripsisse. vir bonus est et valde quietus, sed consultores Rectoris de admittendo illo jnterrogati, omnes judicarunt non posse fieri per nostras constitutiones, sine consensu et dispensatione Reuerendae Paternitatis tuae" (ex autographo; G. Ep. VIII f. 141[a]). Significari autem puto Cornelium Herlen a Rosenthal universitatis „gubernatorem"; qui a. 1568 Augustae Vindelicorum canonicus collegialis ecclesiae S. Mauritii creatus est (*Can.* III 283). Petrum Canisium ea de re ad Borgiam scripsisse compertum mihi quidem non est.

931 sive **dil. (4).** A die 3. ad 12. Decembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 154.

Canisius Dilingae Fr. Vicum ad meliora consilia reducere frustra conatur; Augustam secum eum abducit, comitante rectore; ubi Vicus emendationem promittit ideoque redire permittitur. P. Gallus, Vici patronus, animum prae se fert a Canisio totaque provincia alienum.

P. Theodoricus Canisius S. J. collegii dilingani rector Dilinga 18. Decembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de collegii sui rebus haec, praeter alia, rettulit: Videtur haeresi[4] schisma, nec id occultum, successisse, cuius duo censentur auctores: primarius dicitur D. Tho: Gall: Secundus vero Ioann. Vico Anglus[5]. Vsi sunt autem hactenus hi duo eodem hypocausto, et sua non sana inter se communicarunt consilia. Erupit tandem res in apertam inobedientiam. Nam Anglus plane noluit praefectum studiorum[6] ferre, nec in placrisque alijs rebus acquiescere. Habuit autem Doctorem illum, vt ex diuersis didicimus, causae suae patronum, qui etiam alios praeceptores ad murmurandum contra eundem praefectum

---

[1] Petro Canisio provinciali. [2] Bader.

[3] Cursum philosophiae et fratres scholasticos Societatis significat.

[4] FF. Eduardus Thorn, Balthasar Zuger, Simon Damerius ac P. Antonius Klesel vel eam tenuerant vel ad eam inclinaverant; a quibus omnibus collegium superioribus mensibus liberatum erat; v. *Can.* V 455; supra p. 60—62 99.

[5] De P. Thoma Gallo et Fr. Ioanne Vico vide supra p. 136—144.

[6] P. Gerardus Pastelius id officium administrabat.

concitauit, quamuis frustra, nam reliqui suae vocationis memores rem omnem superioribus aperuerunt. Non cessauit interim Doctor ille suas tentationes fratribus communicare, et se prorsus alienum declarare non solum a superioribus huius Collegij, quibus in faciem, etiam publice, contradicit, cum nulla adsit alioquin occasio: verum etiam a prouinciali [1] totaque hac prouincia. Displicent illi pene omnia, tempus in scholis se iamdiu perdere conqueritur, quod in iuuandis animis vtiliter collocare posset. Ego loqui illi non audeo[a], quod vix audiat tria verba, quin loquentem magnis clamoribus (vt est cholericus) interrumpat. Jn docendo quantum potest vocem contendit, vnde frequenti obnoxius est catarrho, propter immoderatam corporis calefactionem. Ceperat ergo frequentibus vti pharmacis: quae minus commoda eius valetudini iudicabam propter assiduitatem. Quin potius vt causam morbi tolleret et tam studia quam vocem temperaret, ex consilio medici consulebam: sic enim fore vt et laborem ferret diutius, et communi cum alijs cibo, quo nunc abstinet, vteretur. Haec ille ex me non satis aequo animo visus est audire. Vnde vt clamoribus finem facerem, dixi vt scripto posthac sua proponeret, vel per D. Pisam Rectoris admonitorem, quae vellet libere significaret. Venit interim huc, ante dies 14 pater prouincialis, qui examinato negotio cum obstinatum videret Anglum, Augustam eum secum abduxit, me comitante, vbi multis cum Anglo actum est, et eo tandem res adducta, vt ille emendationem vtcumque promitteret: atque ita mecum huc redijt. Jnterim vero dum ego cum Anglo absum nouas turbas audio a D. Tho. excitatas, qui causam Angli, abducti Augustam, defendebat, et alia non bona inter fratres spargebat. Pater prouincialis cum adesset [2], nihil fere egit cum isto, quod eum a se alienum videret, et quod is diceret nihil se habere patri communicandum: iam enim se omnia Romam perscripsisse ad P. T. [3] a qua responsum expectaret. Ego igitur cum Augusta cum Anglo redijssem et perturbatos fratrum animos reperissem, aliudque remedium non inuenirem ad sedandum hoc incendium, ordinaui D. Thomae scripto, in virtute sanctae obedientiae, ne contra cuiuscumque superioris personam vel ordinationem coram alijs loqueretur, praeterquam superioribus vel Confessario, idque sciens et volens. Expectabimus successum rei, et P. T. responsum . . . Sex dies sunt ex quo Augusta huc redij, quo tempore satis quiete hoc loco viximus, Christo gratia, et duo illa capita humilius se gerere videntur.

932 sive dil. (5). A m. Maio ad Octobrem 1569.

Ex *Sacchino,* Can. 265—266, et ex *Winsenii* litteris archetypis, quae sunt in G. Ep. X f. 136[a]; quae ex Winsenii litteris ponuntur, maximam partem apud Sacchinum quoque (l. c. 266—267) exstant. Ex Sacchino haec transcripserunt (sive ipsa verba, sive solas res ponendo) *Dorigny, Riess, Boero, Michel* etc.

Canisius, provincialatu levatus, Dilingae Sociis praeclara virtutum exempla praebet; pueros rudesque docet; confessiones excipit. Ad tempus Augustam abit, ut confessarium agat.

P. Franciscus Sacchinus S. J. Societatis historiographus in Canisii vita haec narrat de eodem Canisio a. 1569 m. Aprili praepositi provincialis officio per S. Franciscum Borgiam liberato et sub medium Maium Augusta Dilingam, ut Centuriarum Magdeburgensium refutationi a S. Pio V. ipsi commissae vacaret, transgresso (v. supra p. 293 322): Obedientiam ita capessiuit, non modo vt inferioribus se omnibus aequaret, sed vt tractandum, ducendumque, et versandum non secus, atque vltimum nouitiorum praeberet: quod Dilingani Collegij Minister

a) audio *autogr.*

[1] A P. Petro Canisio provinciae Germaniae superioris praeposito.

[2] Adfuit a d. 3. ad 11. Decembris.

[3] Vide supra p. 536.

(eo enim Canisius secesserat) quotidiano vsu cognoscere se, experirique testabatur. *Id autem Sociis romanis per litteras testatus esse videtur Georgius Rotarius S. J., aestate a. 1569 Roma in Germaniam superiorem missus (Hoffaeus Borgiae, Oeniponte 17. Augusti 1569; G. Ep. X f. 117—118); hic enim a P. Theodorico Canisio rectore dilingano in litteris Augusta 19. Novembris 1569 ad Borgiam datis collegii dilingani minister vocatur (ex autogr.; G. Ep. X f. 104).*

In Litteris autem annuis collegii dilingani, Dilinga Kalendis Octobribus a. 1569 datis, Fr. Henricus „Vinsenius" (Winsenius) S. J. de Canisio Dilingae morato indeque circa medium vel exeuntem m. Septembrem Augustam ad tempus profecto (v. supra p. 364) narrat: Pijs fratrum studijs, non minima accessio facta est . . . ex praeclaris seniorum patrum in omni virtutum genere exemplis, praesertim autem ex Reuerendi P. Doctoris Petri Canisij religiosissimo apud nos conuictu. Postquam enim is Pater difficillimo se praepositi Prouincialis munere, quod plus minus 14. annos, in hac Germania nostra praeclare sustinuit, ob grauissimas alias a Summo Pontifice sibi demandatas occupationes, Superiorum nutu abdicauit, mirum quanta submissione, charitate, familiaritate nobiscum uersetur et agat. Nihil illi perinde gratum et iucundum accidere potest, atque tempus omne, quod necessarijs studijs suffurari potest, puerorum ac rudium tam priuatae quam publicae institutioni impendere, domesticisque nostris necessitatibus, praesertim in excipiendis Germanorum confessionibus, alacriter inseruire; Non ita pridem, cum Augustanam domum Confessarij penuria laborare, suamque operam ad tempus desiderari intellexisset, non grauatim neglectis, quas hic habebat, necessarijs commoditatibus, eo statim se contulit, ubi etiamnum magno animarum multarum commodo, moratur.

Eramus, inquit *Winsenius,* hoc anno Dilingae sodales „ut plurimum" 45; e quibus 8 sacerdotes, 10 professores, 20 „studiosi diversarum facultatum", 7 fratres laici.

Canisium, cum provincialis officio se abdicasset, et Dilingae et Augustae „ministri" officium habuisse scribit *Car. Henr. de Lang,* Geschichte der Jesuiten in Baiern, Nürnberg 1819, 94. At haec perperam, immo falso affirmantur.

Agricola, monumentis fortasse, quae iam non exstant, usus, ita dilinganam hanc Canisii vitam describit: „Communem ubique vivendi ordinem, communia ministeria culinae ac triclinii prensans, in victu nihil, nihil in vestitu singulare admisit, quin viliora semper ambiit. Erga Theodoricum Domus Rectorem licet Fratrem, ea submissione ac reverentia se gessit, ut tyro haud posset magis: Cum ratio, legesve cessationem a scriptitando indicerent, sola mentis corporisque refocillatio erat confitentibus aures dare, dare sacras instructiones rudibus, explicare Catechesin, aliorumque vices dicendi e suggestu supplere, cum interim haud modicum temporis surriperent plebeii, ac nobiles, qui in animae negotio consilia petitum ventitabant" (l. c. I, Dec. 14, n. 7).

933 sive **dil. (6).** 16. Iunii 1569.

Ex Cod. „Can. 32" f. 105a—106a.

Canisius Dilingae de missae sacrificio „exhortationem" habet.

Exstat commentarium ab ignoto scriptum et a Canisio recognitum multumque amplificatum, cui Canisius sua manu haec inscripsit: 1 Exhortatio de Missa in octauo

Sacramenti 1569. *Incipit:* Propositum est mihi, ut[a] uobis charitatis opus ostenderem hoc tempore id est facerem aliquam exhortationem ad dei gloriam et communem profectum audientium. Volo igitur alias meas ocupationes seponere. Et in nomine Domini aliquid tentare, ut et ego debitam charitatem proximis exerceam[b], et proximi occasionem habeant de Deo et spiritualibus rebus audiendi, discendi et cogitandi. Non occurrit melior ad tractandum materia quam de Missae[c] sacrificio, et adhuc me incitat[d] primo festi et octauae huius ratio. . . . Dicam primo de dignitate huius sacramenti quanti sit faciendum ab omnibus 2º quare nunc ita negligatur et contemnatur.

Canisium Dilingae die 16. Iunii 1569, qui eo anno erat dies octavus festi Corporis Christi, dixisse colligitur ex exhortationis inscriptione; dixisse autem videtur ad academiam sive universitatem. Caeterum ex numero „1", quem in inscriptione posuit, collegeris, eum complures eiusmodi exhortationes habuisse vel saltem habere voluisse.

934 sive **dil. (7).** 19. (26.?) Iunii 1569.

Ex Canisii autographo. Can. 32 f. 106b—107b.

Canisius Dilingae doctrinam christianam explicare incipit.

In uno ex Codicibus, in quibus Canisius contiones suas et varia, quae ipsi ad contiones utilia esse possent, notare solebat, haec ipsius manu scripta sunt: 1 exhortatio Catechistica 1569 ad pueros. Jntentio nostra est, posthac dieb. festis tractare aliquid in usum puerorum et simplicium. Nullus miretur nos incipere uersari cum Kinderlehre, quasi sit puerile simplex inutile et frustraneum institutum, et res parui momenti. *Deinde Canisius 6 „causas mouentes" ad eam institutionem suscipiendam recenset et 8 „quaestiones" cum suis responsionibus earumque explicationibus ponit; quae ad christiani hominis nomen et ad eiusdem signum, quod est signum crucis, explicandum spectant.*

„Catechistica exhortatio" haec in Codice proxime sequitur homileticam „exhortationem" de missa 16. Iunii 1569 a Canisio Dilingae habitam; quare eam vel proxima Dominica (quae erat 19. Iunii) vel octo diebus post sive 26. Iunii habitam esse conicio. Cf. etiam supra p. 539.

935 sive **dil. (8).** 17. Augusti 1569.

Ex apographo eiusdem temporis. Germ. 70 f. 3 aa.

Praepositus generalis optat, ut Canisius Dilingae sodales in confessionibus studiosorum excipiendis adiuvet; id quod magno cum fructu facturus sit.

P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis P. Theodorico Canisio rectori universitatis collegiique dilingani scripsit Tusculo 17. Augusti 1569: A tutti ci da consolatione quello che scriue V. R. del bon progresso dela schola dilingana, et non conuerrebbe che in modo alcuno, mancassino confessori per li scholari, et oltra di quelli doi che V. R. dice attendono à confessarli, pare anche à N. Padre che il D. Canisio doueria alli bisogni anche aiutare poiche adesso hauera più tempo, et se li potriano mettere per le mani alcuni scholari di bona jndole, accio con sua commodità li confessassino, perche oltra di ministrar questo ministerio tanto proprio de sacerdoti di nostra Compagnia, con sua charità[e], industria et autorità si crede darebbe aiuto spirituale[f] non mediocre à molti.

a) *Sequitur* aliquod, *a libr. oblitt.* b) exerceant *libr.* c) Missa *libr.* d) *Ita C. correxit ex* incidat, *quod libr. posuerat.* e) *In ap. sequitur* et, *oblitt.* f) *In ap. sequitur alterum* spirituale.

Fr. *Henricus Winsenius* S. J. in *Litteris annuis collegii dilingani, Dilinga 1. Octobris 1569 datis, narrat: Iuvenes in universitate litteris studentes „ad Sacramentorum frequentationem tam sunt faciles et prompti, ut nullo etiam cohortante, tantum non obruantur confitentium multitudine Patres Confessarij, qui in multam etiam noctem usque ijs audiendis occupati tenentur. Hinc uero fit, ut quae in alijs passim Academijs, proh dolor, adolescentum licentia cernitur, hoc loco aditum non facile inueniat, non eam legum seueritate, sed Christi potius timore excludente atque proscribente. Jubilaei tempore, quod ad tranquillitatem Reipub. impetrandam hoc anno promulgatum fuit [1] . . . paucissimi" fuerunt „in tota Vniuersitate, qui non totius uitae accuratam sua sponte confessionem" facerent. „Conuictores, qui . . . in Collegio, quod D. Hieronymi uocant, sub disciplina Societatis uiuunt", habent septem „ex nostris inspectores, quos cubiculorum praefectos uocant. . . . Legibus uiuunt Collegij Germanici, quod in Vrbe extat. . . . Sunt hi in frequentandis Sacramentis et in omni pietatis cultu, reliquis studiosis longe diligentiores, magisque assidui. . . . Exercentur crebrius in declamationibus siue Latinis, siue Germanicis. Habentur apud eos peculiares subinde exhortationes. . . . Est alia congregatio pauperum quorundam studiosorum, qui etsi non uno loco adhuc habitent, certis tamen horis quotidie ad precandum, sumendum cibum, repetendas lectiones, discendum cantum Ecclesiasticum, et id genus alia, conueniunt. Sunt numero 30. Habent a Reuerendissimo Cardinale non contemnendam eleemosynam quottannis. Praeest illis unus ex nostris fratribus, qui praeterquam quod mores eorum et studia curat diligenter, operam etiam dat ut conquisitis hinc inde eleemosynis, nihil illis in uictu uel uestitu desit. Jn his admittendis, magnus habetur delectus, habetque summi beneficij loco, qui post diuturnam probationem huic societati adiungi meretur. Solent autem isti Dominicis ac festis diebus, deuota uocum modulatione in Academiae sacello, quo studiosi omnes conueniunt, diuina decantare officia" (ex exemplo archetypo; G. Ep. X f. 136).

Caeterum *Polancus* in litteris, quas supra dixi, de Centuriarum Magdeburgensium refutatione a Canisio iussu Pii V. suscepta *scribit: „Ci rallegriamo che il P. D. Canisio stia bene et attenda alle sue centurie" (Germ. 70 f. 3b).

936 sive **dil. (9).** Ab Octobri 1569 ad Augustum 1570.

Ex apographo eiusdem temporis. G. Ep. XI f. 225 226.

Canisius Dilingae in promotione P. Haivodi orationem habet. Idem de corruptelis protestantium scribit.

„Antonius Guisanus" S. J. in collegii dilingani Litteris annuis Dilinga 16. Augusti 1570 datis haec, praeter alia, narrat: Collegium vniuersum, quod ad mores et gubernationem attinet ad exemplum idaeamque Collegij Romani, quo ad eius fieri potest, componitur. . . . Calendis Octobris lectionum renouatio instaurata est. . . . Dein trina promotione, Philosophiae Magistri complures creati, Baccalaureus Theologiae vnus, quatuor Licentiati, vnus Doctor. De Doctore dicam aliquid. Js est P. Gasparus Haiuodus[a], Concionator Academicus: magna huic celebritate honor decretus fuit: Nam et D. Petrus Canisius eloquentem, in eius gratiam pridie orationem habuit, et D. Alphonsus Pisanus, summa gratia et aedificatione examen[b] e cathedra, siue, vt nos Germani loquimur, vesperias[2] adiunxit: postero vero die, quo collata laurea est, omnia nihilominus solenniter peracta, quae pro vniuersitatis consuetudine solent. . . . Quod ad D. Petrum Canisium pertinet, qui iam multos menses nobiscum commoratur, non cessat ille moliri semper aliquid in Ecclesiae defensionem atque

a) Hainodus *ap.* b) vexamen *ap.*

---

[1] De hoc iubilaeo v. supra p. 324[2].

[2] De his „vesperiis" v. *Can.* I 712[2]. Ex *„Actis"* universitatis dilinganae cognoscitur (id quod clar. D. Dr *Thomas Specht* universitatis historicus humanissime mecum communicavit), Haivodum 30. Martii doctorem theologiae creatum esse.

augmentum: modo librum scribit de corruptelis Euangelicis [1], in quo egregie, quantum suspicor, orbi Christiano Euangelicorum varias fraudes, et profanas impietates aperiet.

Dilingae, puto, P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris provincialis aestate anni 1570 cum P. Theodorico Canisio collegii rectore et P. Petro Canisio de negotio illo cardinalis Truchsess et Memmingensium (Memmingen) protestantium (cf. supra p. 398[3] et *Specht,* Univ. Dill. 12—13) egit, de quo agere * iussus erat a *Borgia* praeposito generali, Roma 25. (15.?) Aprilis 1570: „Quest' è solamente per auisare, che intendiamo dello Illustrissimo Cardinale di Augusta, che la communità di Membinghen si uuol affrancare di quel censo che paga al Collegio di Dilinga, dando per tale effetto .8000. fiorini lequali conuerrebbe inuestire in altra entrata, et dice S. S. Illustrissima che saria forse bene, che lui le pigliassi, et consignassi certa entrata al Collegio laqual penso stia sopra 'l suo Vescouato con consenso del suo Capitulo. Saria bene, che V. R. s' informassi dal P. D. Pietro Canisio, D. Theodorico, che gli ne pare di questo, et quando lei si firmasi in Ispruc potrebbe mandar questa lettera a detti Padri, accio diano auuiso di quel che sentono in questo negotio" [2] (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 82[a]). *Hoffaeus* deinde Augusta 4. Novembris 1570 Borgiam *monuit: Cathedrale capitulum affirmat, reditus collegii dilingani bona esse ecclesiastica, quae ab episcopo „ipsis inconsultis" Societati assignata sint; at „se consuli debuisse" (v. *Can.* III 242[1]). Propterea collegium in periculo versatur. „Aliquando nostrj Dilingani credebant his malis occurri posse, si nimirum futuri Episcopi non confirmarentur si quid contra Collegium Dilinganum moliti fuissent aut promitterent in sua creatione quod moliri vellent: at ne Pater Canisius quidem nunc hanc cautelam tanti facit, cum experientia doceat quod plaerique Episcopj Germani Romanam confirmationem nihil curent, nec videantur magni facere etiam excommunicationes, praesertim quando sunt principes imperij.... Jtem hoc esse contra omnia pericula praesens remedium si Papa et Caesar omnia confirmarent, in suam tutelam susciperent, et constituerentur vicini Principes executores: At ne hoc quidem consilium amplius probatur P. Canisio, mihi vero multo minus, plus enim habet hoc periculj et inuidiae quam praesidij." Debemus ergo capitulum nobis reddere benevolum eiusque consensum impetrare (ex autogr.; G. Ep. XI f. 200[a]).

937 sive **dil. (10).** Circa 20. Iunii 1571.

Ex autographis. G. Ep. coll. I f. 268[a] 274[a]; G. Ep. coll. II f. 169[a].

Canisius Dilinga, multis pietatis exemplis praebitis, Oenipontem migrat.

P. Antonius Balduinus S. J. pro suo „consultoris" officio (v. Can. III p. 100[1]) P. Hieronymo Natali Societatis vicario generali Dilinga 2. Ianuarii 1572 scripsit: Hoc anno migrauit hinc OEnipontum R. P. Petrus Canisius, cuj dum hic ageret adeo durum se Pater Rector [3] praebuit, vt fuerimus coactj impetrare a Patre Prouinciale [4] vt eum hinc amoueret, quamuis non sine nostro dolore, multa enim pietatis et humili-

---

[1] Librum adversus Centuriatores reliquosque novatores.

[2] Augustani quoque solutione 600 florenorum annuorum (cf. supra p. 398[3]) se liberare volebant; „summa Capitalis", inquit *Theodoricus Canisius,* Dilinga 31. Iulii 1570 Romam *scribens, „est 12000 florenorum" (autogr.; G. Ep. XI f. 228[a]). Cui *Borgias* Roma 26. Augusti 1570 *suasit, ut Romae emerent „censi ben sicuri a .7. per cento, ouero a .7. e mezzo, et insino a .8." (apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 113[b]).

[3] Theodoricus Canisius. At quae Balduinus de eo scribit, credi vix possunt; neque enim vel Hoffaeus provincialis vel alius quispiam, quod equidem norim, similia protulit. An Balduinus aliique Theodorici vitio fieri putabant, ut Canisius in scribendo adversus Centurias plurimum se fatigaret? [4] Paulo Hoffaeo.

tatis exempla nobis praebebat, in discessu autem suo, postquam suam culpam publice flexis in refectorio genibus deprecatus esset, omnium pedes est exosculatus[1].

P. Theodoricus Canisius collegii dilingani rector de Petro fratre scripsit S. Francisco Borgiae praeposito generali Dilinga 6. Iulii 1571: R. P. Canisius cum socio sacerdote ante dies 16 Oenipontum est profectus, vt Archiduci[2] concionetur. *Et Natali vicario generali Dilinga 11. Octobris 1571:* Reuerendus P. Canisius cum socio Patre Anthonio[3] Flandro Oenipontum migrauit.

938 sive **dil. (11).** 21. Augusti 1571.

Ex autographo. G. Ep. coll. I f. 220[a].

Canisius cum P. Lanoio Oeniponte Dilingam proficiscitur.

P. Nicolaus Lanoius S. J. Augusta 30. Augusti 1571 P. Hieronymo Natali Societatis vicario generali scripsit: A . 17 de questo arriuaj à Jnsprug essendo partito di Roma a 11. di Luglio. . . . Jo mi parti d' Jnsprug col' Padre Canisio a 21 del medesimo il quale hauea licentia del Archiduca Ferdinando di non predicare mentre che S. Excellentia saria absente per le nozze del suo fratello Carolo[4], et venessimo insieme a trouare il .P. Prouinciale in Dilinga doue staua anchor occupato nella visita del Collegio et arriuammo li il giorno inanzi alla renouatione delli voti.

Dilingae vota religiosa coram P. Paulo Hoffaeo praeposito provinciali a Sociis renovata esse videntur circa d. 28. Augusti. Canisius autem proximis diebus ibidem paene totus erat in cura libri de Sancto Ioanne Baptista a se scripti et Dilingae a Sebaldo Mayer maximam partem iam excusi; cui extremam manum imponebat; simul censuram libri a P. Saa Romae factam cum censoribus conferebat, ut secundae libri editioni utilis esset; v. supra p. 468 475.

Ad monumenta haec dilingana pertinent etiam aliqua ratione mon. 917 966 1006 1010 1017 1018 1022 1027 1031 1033 1035 1037 1043 1047—1049 1056—1058 1061—1063 1069 1077 1080 1081 1084.

C.

MONUMENTA ELVANGENSIA CANISII.

939 sive **elv. (1).** A d. 25. Martii ad 20. Aprilis 1568.

Canisius Elvangae 12—14 contiones habet; evangelia dierum sacrorum explicat; passionem et resurrectionem Christi enarrat; animos ad sacramenta confirmationis, confessionis, eucharistiae pie suscipienda parat; communionem sub una specie, non sub utraque petendam esse demonstrat.

Canisius sub d. 22. Martii 1567 cum cardinali Ottone Truchsess episcopo augustano ac praeposito principeque elvangensi Dilinga Elvangam venit ibique eum per quattuor hebdomadas in protestantibus

---

[1] De eiusmodi „paenitentiis", quae vel sponte, probantibus tamen praepositis, suscipi, vel ab iisdem iniungi poterant (*Constitutiones* S. J. Ex. c. 1, n. 6; P. 6, c. 3, n. 1), vide *Can.* V 455[3].

[2] Ferdinando II. [3] Guisano.

[4] Vide supra p. 476[2].

ad ecclesiam reducendis, catholicis confirmandis, pauperibus solacio afficiendis adiuvit, contionando, sacramenta confessionis et communionis administrando, cotidiana consilia subministrando. Jd ex Canisii litteris intellegitur (v. supra p. 183 189). Quaerenti mihi elvangenses hasce contiones Canisii occurrit inter Codices contionum canisianarum Codex, signatus „X. G. a“ et „Canisiana 31“, in cuius f. 51[a] manu illius temporis scriptum est: „De mystico sensu Euangelij ad Elwangenses“; ibidem f. 55[a] Canisius ipse scripsit: „Dicam capita doctrinae in historia obseruanda Eluangensibus“; maxima autem pars contionum, quae in hanc Codicis partem relatae sunt, scripta est eadem manu, qua scriptae sunt Canisii litterae Elvanga 5. Aprilis 1568 ad S. Franciscum Borgiam datae (v. supra p. 179); accedit, quod in contionum indiculo, quem ipse Canisius in pagina aversa involucri adversi posuit, scriptor ille vocatur „M. Antonius“; scribit autem Canisius 5. Aprilis 1568 ad Borgiam, Elvangae „P. Antonium Flandrum“ sive Guisanum sibi „adesse“ (v. supra p. 184).

Cum Canisius Dilinga hunc Codicem secum Elvangam asportaret, iam in primam Codicis partem relatae erant complures contiones quadragesimales et paschales, eaeque maximam partem manu ignota scriptae, manu Canisii emendatae et suppletae; quas ubi quando Canisius primum habuerit (Augustae a. 1564? Herbipoli a. 1567?), non constat; sin autem eas cum contionibus elvangensibus, quae quasi secundam Codicis partem constituunt, contuleris, facile deprehendes, Canisium his adumbrandis priores illas adhibuisse; atque etiam nonnumquam, cum laborum multitudine et gravitate impediretur, quominus Elvangae novam contionem componeret vel incohatam absolveret, priores illas contiones sive integras sive ex parte repetisse videtur; ideo Guisani quoque manus compluries ibidem cernitur; qui v. g. aliqua adnotat vel addit f. 19[b] 35[b] 36[b] 37[a] 41[a]. Praeterea autem aliquae contionum elvangensium partes a Canisio et Guisano scriptae exstant in Codice „Can. 26“ f. 38[a]—45[b].

Iam contionum elvangensium argumenta et si quid aliud in iis notatu dignum visum erit, ipsius Canisii verbis, quantum fieri poterit, ponam; aliqua ex contionibus excerpta singulares ob causas post argumentorum seriem seorsim transcribam.

1. „De annuntiatione b. Virginis“ (25. Martii). „Propositio. Multa et praeclara possent tractari circa hoc Euangelium [Lc 1, 26—38], sed breuitatis gratia vnum tantum mihi proposui ex eo capere, quomodo seruiat nobis ad monstrandum uerum modum communicandi, considerando tres personas Christi Gabrielis et Mariae, quae praecipue illic describuntur. Spero nullum in malam partem accepturum, quod pro simplicibus tracto id quod uidetur hoc tempore magis utile.“ Haec ab ipso Canisio scripta sunt; sequitur pars prima, quae de Christo est, eaque manu P. Guisani scripta (Can. 31 f. 46[b]—48[a]); reliquae partes hoc loco desunt; quas Canisius hausisse videtur ex contione de eodem argumento superiore tempore habita (l. c. f. 19[b]—21[b]); quam etiam P. Guisanus inscripsit: „De Annunciatione b. Virginis“ (l. c. f. 19[b]).

Canisius ipse in commentario huius contionis: „Quomodo“, inquit, „sunt pij maiores usi hoc Euangelio? . . . mane et uesperi cum pulsaretur ad Aue Maria Tunc

iuuenes et senes in uera fide conuertebant se ad Deum Deique gratiam nobis factam iuxta hoc Euangelium 2 humiliabant se usque ad terram orantes deuote Aue Maria, cogitantes de dulci colloquio quod fuit inter Mar. et Ang." etc. (l. c. f. 47[b]). Et in margine paginae (l. c. f. 47[a]): „25. Martij Mundus creatus. Christus conceptus"; de qua re cf. *Can.* III 794.

2. „Dominica Laetare" sive IV. Quadrag. (28. Martii), qua recitatur historia 5000 virorum 5 panibus et 2 piscibus satiatorum (Io 6, 1—15): „Propositio Dicam de hoc Euangelio, Primum[a] breuiter quae ad historiae summam spectant quomodo dat occasionem cogitandi de nostro Paschate et Paschali cibo, ut etiam nos a Christo recte cibemur in deserto huius mundi et ueram benedictionem Christi ex benedicto pane consequamur. 2º tractabo quomodo ex hoc Euangelio hauriamus exhortationem et doctrinam hoc tempore nobis salutarem et necessariam, si uolumus obedientiam deo et superioribus debitam exercere et persoluere. laisten. 3º indicabo paucis, quae mihi sunt in mandatis data, hoc loco proponenda ex parte Superioris Reuerendissimi"[1] (l. c. f. 48[b]). Explicat deinde evangelium. „Haec secundum literam. sed tempus non patitur, ut hic diu immoremur, et facile possunt haec et similia in postillis legi, uel ex alijs concionibus intelligi. Meum propositum est ex hoc Euangelio quaedam capita extrahere, quae hoc tempore digna sunt consideratione, et non solum uobis, sed etiam toti huic oppido ad profectum temporalem, spiritualem et aeternum conferre possunt." Curandum, „ut simus ex populo dei magno", et „ut habeamus uerum signum nos esse de populo Dei, et Christi benedictionem ad nos pertinere in temporalibus et spiritualibus. Hoc signum autem est, quod regi nos sinimus a Praepositis ordinarijs a Christo constitutis" (l. c. f. 51[b]—52[a]); deinde Canisius, quid cardinalis Truchsess sibi mandaverit, explicat; quae v. infra, mon. elv. (2); cf. etiam mon. elv. (3).

3. „De Sacramento Confirmationis." . . . „De quo pauca mihi dicenda sunt, propter eos, qui dominica proxima sunt hoc[b] Sacramentum accepturi. 2º propter patrinos, qui debent offerre et testes adesse, 3º propter simplices qui non sunt instructi de hoc Sacramento. 4º propter Neochristianos, qui parum curant, et indigne scribunt et loquuntur de hoc Sacramento, contemnentes et blasphemantes quod non intelligunt[2], uel nolunt intelligere. Cogor autem breuiter de hac materia me expedire, ut plus temporis habeam tractandi de summo Sacramento altaris, de quo incipiam hodie aliquid dicere, uelut ponens fundamentum, cui superstruam in sequentibus concionibus, ad gloriam dei, et communem fructum audientium" (l. c. f. 55[b]—56[a]). Explicationi sacramenti confirmationis Canisius praeposuisse videtur brevem illam „De sacramentis in genere" doctrinam, quae P. Guisani manu scripta exstat in Codicis initio (f. 1[a]—2[a]).

Ubi autem, qua ratione confirmationis sacramentum recipiendum sit, exponit, haec, praeter alia, monet: „Confirmandus [Confirmatus] . . . portet ligaturam, quam depositam comburat, nec lauet caput intra 7. dies." Patrini „mundam habeant fasciam, et gestari curent duobus diebus priusquam deponatur" (l. c. f. 57).

Confirmationis explicatione absoluta: „Vt aedificemus", inquit, „non super arenam sed super petram[3] iacienda nunc tria fundamenta, quibus duae conciones superstruentur. Vna de Communione sub una, ob quas causas illa boni debeant esse contenti, etsi multi dubitent, disputent, et rideant: Altera de communione sub utraque, an sit consultum et necessarium Christiano ea uti." Primum igitur credendum est: Christum sacramentum altaris instituisse et eius conficiendi tractandique potestatem apostolis eorumque successoribus tradidisse; deinde in contentionibus de eodem sacramento novissime ortis id tenendum est, quod iam olim de eo credebatur, et quod non una aliqua provincia, sed universa sentit ecclesia (l. c. f. 59[b]—59[2a]).

a) *Sex vv. sqq. a C. ipso supra versum scripta sunt.* b) *Sequitur* loco, *oblitt.*

[1] Cardinalis Ottonis Truchsess. [2] Cf. 2 Petr 2, 12; Iud 10.
[3] Mt 7, 24—26. Lc 6, 48.

Contio habita est, paulo antequam Elvangae sacramentum confirmationis administraretur; hoc autem a cardinali in ecclesia collegiali Dominica Passionis sive 4. Aprilis 1568 administratum esse et ex ipsa contione colligere licet et aliunde constat (*Kibler* l. c. [cf. supra p. 192] f. 46[b]; cf. etiam *Giefel* l. c. 11). Quare equidem conicio eam feria IV. post Dominicam IV. Quadragesimae sive 31. Martii habitam esse.

4. „Jnductiua ad communicandum sub vna quae merito quemlibet in vsu et more Ecclesiae consolentur et confirment contra omnes suermeros“ [1] (hanc inscriptionem Canisius sua manu posuit). „Ab institutione et antiquitate“; est „signum fidei“, „signum obedientiae“, „signum charitatis“, „signum humilitatis“; „ab aduersarijs“ (l. c. f. 59[2a]—61[a]). Contio habita est fortasse feria VI. post Dominicam IV. Quadragesimae sive d. 2. Aprilis 1568.

5. „Vt promissioni meae satisfaciam et absoluam quod incepi de communione[a], repetam 1°[b] proxime dicta de communione sub una. 2 ponderabo rationes aduersariorum quibus probare uolunt[c] communionem sub vtraque esse necessariam omnibus ad salutem[2]. 3° quae praecipuae causae contendendi et urgendi calicem, quasi sine illo non possemus esse iusti et salui“ (haec omnia Canisius sua manu scripsit). Sequitur ipsa contio, eaque maximam partem a P. Guisano scripta (l. c. f. 61[a]—62[a] 63[b]—65[a]). Contionem habitam esse conicio Dominica Passionis sive 4. Aprilis 1568 post prandium; mane cardinalis Truchsess sacramentum confirmationis administravit atque ipse, puto, ad populum orationem habuit (v. supra p. 184 190).

6. „De poenitentia Contio 1. Cur agendum de poenitentia? 1 . . . 2 propter temporis rationem et ordinem Ecclesiae poenitentiam exigentis ab omnibus, ut seruetur praeceptum, probet seipsum homo[3]. Christus igitur lauit pedes discipulorum ante quam illis daret Eucharistiam[4]. Vae illotis accedentibus 1 Cor 11[5].“ Haec compendio quodam Canisius sua manu scripsit. Sequitur commentarium manu Guisani scriptum et sic inscriptum: „A quibus erroribus maxime cauendum uolenti poenitere“ (l. c. f. 65[b]—67[b]). Ad eandem contionem pertinet commentarium, quo compendium illud Canisii uberius proponitur et, qualem paenitentiam Deus exigat, explicatur; quod manu Guisani scriptum et „Prima concio de poenitentia“ inscriptum, exstat in Can. 26 f. 38[a]—40[b]. Eidem contioni amplificandae et expoliendae etiam prior illa „De paenitentia Concio prima“ adhibita esse videtur, quae exstat in Can. 31 f. 3[a]—5[b]. Canisium haec dixisse conicio feria IV. hebdomadae Passionis sive 7. Aprilis 1568.

7. „2ª Concio de poenitentia et confessione.“ Cui inscriptioni Canisius sua manu ascripsit: „Repetitio. Quid Confessio 2 ubi fundetur 3 retinendam esse in Ecclesia contra suermeros[6] 4 quae obseruanda[d] circa illam“. Atque haec est summa brevis ipsius contionis (l. c. f. 67[a]—69[a]). Caeterum satis perspicuum est, Canisium hanc contionem ex contionibus hausisse vel supplevisse, quas antea (1564? 1567?) Dominica Passionis et die Martis proximo habuerat; quae exstant l. c. f. 9[a]—13[b]. Oratio habita est, puto, feria VI. hebdomadae Passionis sive 9. Aprilis 1568. De qua vide etiam infra, mon. elv. (3).

a) *Sequitur* dicam, *oblitt.* b) *Sequuntur vv.* quae dixi, *oblitt.* c) *Sequitur* conseruandam, *oblitt.* d) *Ita C. ipse correxit ex* quomodo institue.

---

[1] Schwärmer, Schwarmgeist = homo qui fanatico errore ducitur, fanaticus, sectarius.

[2] *Canisius* iam aliquanto ante e suggestu *dixerat (vel dicere voluerat): „Ecclesiae hostes hodie nulla re magis cognoscuntur quam in vsu calicis“ (l. c. f. 29[b]).

[3] S. Paulus hanc probationem exigit ab iis, qui sacram eucharistiam sumpturi sunt, 1 Cor 11, 28.

[4] Cf. Io 13, 1—14. [5] Cf. 1 Cor 11, 27—30.

[6] Ex ipsa contione intellegitur, non fanaticos illos insanientesque Antitrinitarios, Schwenckfeldianos, Anabaptistas, Picarditas, quos potissimum „Schwärmer“ vocaveris, sed — potissimum saltem — protestantes significari.

8. „Contio die palmarum ad communicantes. Proposui tractare de sacramento, id est de modo digne illud percipiendi 1 quia laudabilis mos est simplices de hoc instruendi. 2 debitorem me agnosco petentibus, ut hoc bonum opus faciam. 3 necessarium puto ut sedulo talis fiat admonitio, ne indigne accedatur ad tantum sacramentum“ etc. Totum commentarium Canisii manu scriptum est (l. c. f. 152[a]—153[a]) atque ad hanc contionum seriem pertinere videtur, etsi extra eam scriptum est. Dies sive Dominica „Palmarum“ erat 11. Aprilis 1568.

9. „Quomodo historia die Jouis sancto admonet ut ad sacram. Euchar. bene praeparemur.“ Canisius hac ratione explicat, quae in ultima cena et in horto Gethsemane gesta sunt; commentarium ipse scripsit (l. c. f. 62[b]); quod ad hanc contionum seriem pertinere verisimillimum est. Canisium a. 1568 „feria V. in Coena Domini“ (quae erat 15. Aprilis) contionem habuisse in eaque primam partem passionis Christi explicuisse constat etiam ex commentario contionis proximae.

10. „Exordium in passione Christi . die Parasceues [16. Aprilis]. Qui Christianus est et Christianum sanguinem habet in corpore merito debet[a] se mutare, hunc diem agnoscere, sibi commendare et magni facere suum Carfreytag.“ „Propositio. Non repetam quomodo feria 4 uenditus a Juda Judeis. . . . De his dictum et actum est heri. Quid autem hodie mane factum?“ Totam Christi passionem enarrat (l. c. f. 69[b]—73[a]; cf. etiam l. c. f. 33[a]—37[b], ubi Guisanus multa in margine notavit); puto autem, eum duas contiones, unam mane, alteram post prandium habuisse; Guisanus enim in Can. 26 f. 45 posuit „Summam 2[ae] concionis de passione“, cum hac „Propositione“: „Dicam 1º quae mortem Christi in cruce reddunt ignominiosam et honorificam, 2º de 7 verbis, 3º de sepultura.“

11. „Notanda circa festum Paschatis“ (18. Aprilis). Pascha sancte celebrandum. „Confirmanda fides est contra sectarios multa mutantes in ordine Ecclesiae“ (Can. 31 f. 73[b]—75[a]; cf. f. 37[b]—40[b] 42[a]).

12. „Vsus doctrinae de resurrectione carnis nostrae.“ Hic „vsus“ ex parte explicatur in serie contionum elvangensium (l. c. f. 75); quae explicatio pars tertia fuisse videtur contionis „Feria 2[a] post Pascha“ (19. Aprilis) a Canisio habitae, de qua ipse Canisius sua manu notavit: „Dicam 1 quomodo configurabitur corpus [nostrum] corpori Christi[1] 2 quanta fiet mutatio in corpore 3 Quis usus“ (l. c. f. 40[b]—41[b]; ubi Guisanus quoque aliqua in margine notavit).

13. „Feria 3, Paschatis, Luc., 24“ (20. Aprilis). Ex evangelio diei festi (Lc 24, 36—47) et confirmat Christum resurrexisse, et demonstrat peccatores, si velint iusti effici, debere non solum credere, sed etiam peccatorum remissionem a Christi ministris petere (l. c. f. 76[a]—77[a]).

Canisius igitur Elvangae a die 25. Martii ad 20. Aprilis 12—14 contiones habuit; certum est eum dixisse die festo Annuntiationis Beatae Mariae Virginis sive 25. Martii, Dominica IV. Quadragesimae, quae erat 28. Martii, die aliquo operoso eiusdem hebdomadae (quem puto fuisse feriam IV. sive 31. Martii), Dominica Palmarum, feria V. in Coena Domini, die Parasceves, Paschatis Dominica ac feriis II. et III., qui erant dies 11., 15., 16., 18., 19., 20. Aprilis; reliquas contiones feria VI. post Dominicam IV. Quadragesimae, Dominica Passionis, feriis IV. et VI. eiusdem hebdomadae sive diebus 2., 4., 7., 9. Aprilis habitas esse conicio. In his contionibus Canisius evangelia dierum sacrorum explicavit; de sacramento confirmationis, quod cardinalis Truchsess proxima Dominica administraturus erat, dixit; communionem sub una specie, quam vocabant, defendit; communionem sub utraque

a) *Quinque vv. sqq. a C. supra versum scripta sunt.*

[1] Cf. Phil 3, 21.

non esse petendam demonstravit; paenitentiam commendavit; qua ratione ad sacramenta confessionis et eucharistiae digne suscipienda animos praeparari oporteret, docuit; Christi passionem et resurrectionem enarravit; corporum humanorum futuram resurrectionem explicavit et illustravit.

Dubium non est, quin Canisius has contiones habuerit in pulcherrima illa et amplissima ecclesia Sancti Viti, quae saeculo XII.—XIII. stilo romanico, quem vocant, aedificata, nunc quoque exstat; saeculis quidem XVII. et XVIII. multis rationibus immutata atque etiam novo suggestu sacro instructa est; sed habet adhuc egregias illas sex campanas sub a. 1545 Norimbergae fusas (earum minima a. 1877 conflata denuoque fusa est), quibus a. 1568 fideles ad Canisii contiones audiendas convocabantur (*K. A. Busl,* Die Stiftskirche und die Stiftsheiligen Ellwangens, Ravensburg 1864, 18—19 32—34. *Fr. Jos. Schwarz,* Die ehemalige Benediktiner-Abtei-Kirche zum heiligen Vitus in Ellwangen, Stuttgart 1882, 18—23. *P. Keppler,* Württemberg's kirchliche Kunstalterthümer, Rottenburg a. N. 1888, 83. *Eug. Gradmann* in „Die Kunst- und Altertums-Denkmale im Königreich Württemberg. Inventar. Jagstkreis I, Esslingen a. N. 1907, 104—128).

940 sive **elv. (2).** 28. Martii 1568.

Ex contionis commentario, a P. Antonio Guisano S. J. scripto, ab ipso Canisio recognito. Can. 31 f. 48^b 83^b—$54^{bis\,b}$.

Canisius mandatu cardinalis Truchsess e sacro suggestu Elvangenses monet: Cardinalis venit, ut ipsos in rebus tum sacris tum civilibus iuvaret. Gaudet multos in fide persistere et ecclesiae oboedire. Eos autem, qui dubitant vel errant, tamquam pater hortatur, ut ad ecclesiam redeant; ipse omnes clementer admittet ac fortasse etiam ad se arcesset.

Canisius Elvangae in templo S. Viti Dominica IV. Quadragesimae sive 28. Martii 1568 in exordio contionis, qua evangelium diei sive historiam 5000 virorum in deserto a Christo 5 panibus et 2 piscibus per apostolos satiatorum (Io 6, 1—15) explicaturus et ad Elvangenses accommodaturus erat, monuit, tertiam contionis partem in hoc fore: „Indicabo paucis, quae mihi sunt in mandatis data, hoc loco proponenda ex parte Superioris Reuerendissimi" sive cardinalis Ottonis Truchsess; qui, cum Elvangensium et episcopus et princeps esset, cum Canisio Elvangam venerat, ut ibi eos, qui a catholica ecclesia defecerant, ad eam reduceret, fideles autem in fide confirmaret et ad pietatem excoleret (v. supra p. 184 189). Ultima haec contionis pars in commentario per P. Antonium Guisanum inscripta est: „A persona Reuerendissimi". Canisius autem ipse in margine scripsit: „De animo et intentione Reuerendissimi cur adsit. Matt. 9. Videns turbas misertus est eis quia erant uexati et iacentes sicut oues non habentes pastorem[1]*. umbegetriben und zertrewet."*

Dixit igitur Canisius: Primum[a] quod huc uenerit Reuerendissimus et sua praesentia hunc locum[b] uisitet et ornet, nullam esse causam aliam putauimus, nisi ut se conformet exemplo Christi, summi pastoris[2]

a) *Sequitur* nullus, *oblitt.* b) *Sequitur* ornet, *oblitt.*

[1] Matthaeus evangelista haec narrat de Christo Mt 9, 36; cf. Mc 6, 34.
[2] Zach 13, 7. Io 10, 14. Hebr 13, 20. 1 Petr 5, 4.

et Episcopi[1], nimirum ut suas oues uisitet, suos oculos in eas subleuet[2], et se uerum, pium, et benignum erga illas exhibeat: easdem per se et suos ministros pascat et regat pacifice et feliciter, in temporalibus et spiritualibus, ut nullam querelam, nec defectum habeant.

2. Summopere desiderat in specie ut omnibus suis subditis obtingat salutare et felix pascha, et sui subditi non minus spiritualiter a Christo reficiantur in Ecclesia quam Israelitae corporaliter cibati et refecti a Christo fuerunt in solitudine[3], non procul ante pascha[4].

3º Ad hoc obtinendum putat pertinere, ut omnes sint uelut unus populus in Euangelio, habentes unitatem fidei[5] Christianae et obedientiam Ecclesiae Catholicae, ut eandem doctrinam fidei omnes confiteantur, uno corde et ore glorificent Deum[6], sicut unus et idem est panis[a][7], et paschalis agnus, quem omnes Christiani edunt Paschali tempore[8]. Sic enim Jsraelitae licet non essent eiusdem aetatis, generis, status et officij, tamen conueniebant omnes in confessione fidei et Christianae ueritatis[9], et unanimiter dabant gloriam Deo[10]. 2º Sinebant se regi ab Apostolis et illis obediebant contenti portione panis, quamuis modica[11] nullo murmurante, uel se opponente illis, quantumuis essent imperfecti et reprehensibiles ob defectum fidei et charitatis[12].

4º Non potest[b] non laetari uidens multorum in uobis constantiam et fidem fortem, qui cum ipso hoc periculoso tempore persistunt in unitate et synceritate antiquae fidei et obedientia Catholicae Ecclesiae. Nam ita Christus etiam haud dubie gratum habuit, et probauit, quod populus in hoc Euangelio triduo maneret secum[13]. 2º quod sequeretur per mare, et pergeret in solitudinem, ubi magnus erat defectus pecuniae, panis, et omnium uictualium[14]. 3º quod non curaret contradictionem et persecutiones et calumnias pharisaeorum: quod soliciti essent magis de cibo animae[c], quam corporis. Vnde nunc Reuerendissimus agit gratias Deo cum Paulo uidens bonorum in fide firmitatem, quod non sunt sicut arundines campi agitati[15], neque sicut pueri fluctuantes[d], schwimmende kinder von yedem wind der lehre umbefurt[16], sed sicut columnae[17] fundatae supra firmam

a) *Tria vv. sqq. a Guisano in margine addita sunt.* b) *Sequuntur vv.* cum Christo, *oblitt.* c) *Sequitur* corpo, *oblitt.* d) *Verba germanica, quae sequuntur, ab ipso C. in margine addita sunt.*

---

[1] 1 Petr 2, 25. [2] Io 6, 5; cf. Lc 6, 20.
[3] Cf. Mt 14, 20 21; Mc 6, 42—44; Lc 9, 17; Io 6, 11—14.
[4] Cf. Io 6, 4. [5] Eph 4, 13. [6] Cf. Rom 15, 6. [7] 1 Cor 10, 17.
[8] Cf. Ex 12, 1—11; 1 Cor 5, 7 8. [9] Cf. Io 6, 14.
[10] Lc 17, 18. Io 9, 24. Rom 4, 20 etc.
[11] Hoc dixit *Canisius* adversus eos, qui, non contenti pane eucharistico, calicem sacrum ab ecclesiae ministris postulabant. Ita in eiusdem contionis parte prima de Israelitis illis *dixerat: „Nemo dicit, cur mihi das panem tantum, et non etiam bonum calicem uel haustum?“ (L. c. f. 50[b].)
[12] Cf. Mt 14, 15—17; Mc 6, 36—38 etc. [13] Cf. Mt 15, 32; Mc 8, 2.
[14] Cf. Mt 14, 13—18; Mc 6, 31—38 etc. [15] Mt 11, 7. Lc 7, 24.
[16] Eph 4, 14. [17] Ier 1, 18. Gal 2, 9. Apc 3, 12.

petram[1], et sicut Petrus cuius fides non deficit[2], nec deficere potest. Hos igitur specialiter cupit in bono et sancto proposito esse confirmatos, et meminisse, quid Christus et Apostoli praedixerint de nouissimis temporibus, in quibus multi discedent a fide, et attendent spiritibus erroris et doctrinis daemoniorum[3]. 2, ut meminerint nullam esse[a] gratiam Dei, nullam uirtutem Sacramenti, nullum meritum boni operis[4], nullam iustitiam uel salutem hominis, nisi in una sancta et Catholica Ecclesia. Talem uero Ecclesiam esse non posse apud nouas, discordes et inter se dissectas sectas, quae uerbum Dei adulterant[5], in[b] doctrinae confessione et ordinatione instabiles [sunt] et ueteres damnatos errores tuentur, sed unam Catholicam et Romanam Ecclesiam esse, in qua tot milia martyrum sanguinem fuderunt. 2º cui tot sancti doctores clarum dederunt testimonium, 3º in qua semper una fides et concors doctrina durauit. 4º ubi haereses et portae inferorum numquam praeualuerunt[6] 5º in qua ordinaria successio et uocatio ab Apostolis usque ad nos durat. 6º in qua Deus fecit, et adhuc facit tot miracula irrefutabilia. 7º in qua Deus tot seculis fidem, unitatem, prosperitatem, disciplinam, probitatem et omne fere bonum apud omnes status et ordines conseruauit. Vae illis qui ex hac arca[7] exeunt, et se separant a Christi corpore, et nolunt esse filij matris, quae nos genuit in Christo[8], et cui promisimus in baptismo et iurauimus, quod Christo et ipsi uolumus esse fideles. Et de qua confitemur[c], quod credamus unam sanctam Catholicam Ecclesiam.

5º Videt et notat Reuerendissimus, quod hoc ipso loco sunt quidam in fide imperfecti et dubij, imo etiam oues errantes[9]: Vnde cupit cum Christo dubios[d] Thomas uisitare[e] et conuertere[10]. 2º cupit confirmare fratres[11] infirmos[12], et facere unum ouile[13], sicut Christus dicebat[f]: Alias oues habeo, quae non sunt ex hoc ouili, et illas oportet me adducere, et[g] uocem meam audient, fiet unum ouile, et unus pastor[14]. Vt autem hoc rectius fiat, cupit tanquam bonus et fidus pater omnia tentare media, et procedere cum illis in spiritu lenitatis[15], non utens statim potestate[16] et uirga, sed in charitate[17] uera illos admonere et instruere, ut redeant in uiam ueritatis et iustitiae[18], nec seipsos interimant. Admonet igitur illos omnes paterne et serio, ut cogitent

a) *Sequitur* salut, *oblitt.* b) *Hoc v. supra versum scriptum est.* c) *Sequitur* nos, *oblitt.* d) *Ita Guis. correxit ex* dubium, *quod scripserat.* e) *Sequuntur vv.* reducere 2º, *oblitt.* f) *C. ipse in margine scripsit:* Ioan 10. g) *Tria vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.*

---

[1] Mt 7, 25. Lc 6, 48. [2] Lc 22, 32. [3] 1 Tim 4, 1.
[4] Cf. Eccli 16, 15. [5] 2 Cor 2, 17; 4, 2. [6] Mt 16, 18.
[7] Cf. Gn 6, 14—22; 7, 1—24; Hebr 11, 7 etc. [8] 1 Cor 4, 15.
[9] 1 Petr 2, 25; cf. Ps 118, 176. [10] Cf. Io 20, 24—29. [11] Lc 22, 32.
[12] Cf. Rom 14, 1; 1 Cor 9, 22 etc. [13] Io 10, 16. [14] Io 10, 16.
[15] Gal 6, 1. [16] 1 Cor 9, 12. [17] 1 Cor 4, 21.
[18] Sap 5, 6. Eccli 34, 22. 2 Petr 2, 2.

ipsi secum exemplum populi in hoc Euangelio, qualem et quantam gratiam et benedictionem acceperint ex sua obedientia discipulis praestita, et quam laete uixerint ex uno pane benedicto cum magna et communi consolatione.

Cogitent ex aduerso, quam male illis semper acciderit, et qualem iram Dei senserint, qui fuerunt rebelles superioribus[a], et spirituale regimen perturbarunt. Maria soror Moysi quia murmurauit, nonne lepra percussa[b], Separata 7 diebus[c][1] Numer. 12[2], 2º Core, Dathan, Abyron a terra deuorati, descenderunt uiui in infernum[3], quia contradicebant Aaron et Moysi[4]. 3º Oza[d] morte percussus quia tetigit arcam[5] arrogans sibi officium sacerdotale. 4º mortis reus erat ozias Rex[6] qui contemnebat summum sacerdotem, et eius decretum, Deut. 17.[7] 5º Paulus tradit Sathanae Hymenaeum et Alexandrum, quia haeretici blasphemantes, 1 Timoth. 1.[8], et iubet omnes haereticos uitare[9], et nullam cum illis habere consuetudinem[e][10]. 2 Joan. Si quis uenit ad uos et hanc doctrinam non adfert nolite recipere in domum, nec Aue ei dixeritis[f][11].

Cogitent miserandum statum imperij, et quomodo in statu spirituali et seculari in peius abeunt omnia, Nullus Dei timor, nulla poenitentia, deuotio, fidelitas, charitas, honestas, disciplina, sed omnis iniquitas, impudentia, turpitudo, impietas passim inualescit, et semper maiores motus, contentiones, et mutationes expectandae. Non enim potest mentiri Christus omne regnum in se diuisum desolabitur, das mit jm selbst zertrennt wirt wust[g][12], praesertim ubi homines se separant ab Ecclesia, et in causa religionis habent inetlichen[h] [?] tzwidracht, Vnde sequitur communis perditio, domi et foris.

Cogitent nihil magis placere Deo et Christianos decere, quam unitatem spiritus[13], ut omnes habeant cor unum et animam unam[14]; nec unus currat huc, alius illuc[15], sed omnes uno ore et corde glorificent Deum[16]: eundem Dei cultum sub uno Principe et in eadem ciuitate habeant, sicut alioquin habent unum deum, unum redemptorem, unum spiritum, unum baptisma[17], unum coelum,

a) *Sequitur* uel, *oblitt.* b) *C. hic in margine scripsit:* Num 12. c) *Haec 3 vv. a C. ipso in margine addita sunt.* d) *C. lapsu quodam memoriae correxit* Ozias *ex* Oza, *quod Guis. recte scripserat; cf. infra, adn. 5.* e) *Sequuntur vv.* Cogitent miserandum sta, *oblitt.* f) *Haec vv., incipiendo ab* 2 Joan., *ab ipso C. in margine addita sunt.* g) *Haec vv. germanica a C. ipso supra versum scripta sunt.* h) *Sic Guis.;* unentlichen?

---

[1] Nm 12, 14. [2] Cf. Nm 12, 1—15. [3] Nm 16, 32 33.
[4] Cf. Nm 16, 1—34; Dt 11, 6; Ps 105, 16 17.
[5] 1 Par 13, 10; cf. 2 Rg 6, 6—8. [6] Cf. 2 Par 26, 16—23.
[7] Cf. Dt 17, 9—13. [8] 1 Tim 1, 20. [9] Tit 3, 10.
[10] Cf. Rom 16, 17; 2 Tim 3, 1—5. [11] 2 Io 10.
[12] Lc 11, 17; cf. Mt 12, 25. [13] Eph 4, 3. [14] Act 4, 32.
[15] Erant, qui ex terra elvangensi in pagos vicinos excurrerent ad contiones ministrorum protestantium audiendas etc. (*Giefel* l. c. 10).
[16] Cf. Rom 15, 6. [17] Eph 4, 4—6.

una biblia, unum symbolum, unam Ecclesiam, unum caput in spirituali et seculari statu.

Cogitent ex aduerso, quam sit Deo contrarium et Christianae uocationi ignominiosum, ut rumpant uinculum unitatis, ut uiuant inter se non sicut fratres unanimes [1] in domo, sed sicut canes et feles: non sicut oues obedientes [2], sed sicut lupi rapaces [3], dolosae uulpes [4], uel immundae sues [5], et rebelles ac seditiosi ciues.

Vt autem certo uideant omnes, quod Princeps, non seipsum, nec suam utilitatem, sed communem animarum salutem et huius oppidi profectum quaerat ac cupiat [6], statuit hic manere et gratam audientiam omnibus dare, qui in causa fidei aliquem errorem uel dubium habent. Si non ueniant, forte uocabit illos, ut ex parte sua nihil omittat, quod ad fidum, sollicitum, et benignum pastorem spectat. Aget autem cum singulis per se et alios [7] hoc modo, ut nullus possit queri, sed re ipsa sint experturi omnes, quod serio queratur gloria Dei et salus animarum. Spero igitur neminem fore tam [a] indiscretum et immorigerum — —

Hoc loco abrumpitur inceptus sermo; fortasse Canisius addidit: Cardinalem, si qui forte pertinaces futuri essent, tandem severitate in eos usurum esse; constat certe, eum ita egisse; v. supra p. 190—193.

Hoc sane ex *Canisii* verbis, quae posui, intellegitur: Eum Elvangae modestum et suavem se praebuisse. Ita etiam ipsius huius orationis parti secundae *praefatus est: „Peto, ut diligenter me audiatis, nec dubitetis, nihil hic spectari, quam purum Dei honorem, et uestrum omnium communem utilitatem, cuiuscunque fidei, conditionis, aetatis, status et officij sitis“ (l. c. f. 51ᵇ). Et in commentario contionis (2. Aprilis 1568, ut videtur, habitae), qua de communione sub una et sub utraque specie eucharistica ad Elvangenses dicere incipiebat, haec sibi *notavit: „Rogare auditores in primis ut malos affectus deponant nec se impediant in uerbo Dei et eius uero sensu .2° ut audiant patienter et mansuete 3? ut ponderent et quaerant, quae forte non intelligunt. 4? ut sinant se in charitate informari, potius quam iudicent et damnent“ (l. c. f. 59ᵇ).

941 sive **elv. (3).** 28. Martii et 9. Aprilis (?) 1568.

Ex contionum commentariis a P. Antonio Guisano S. J. scriptis et ab ipso Canisio recognitis. Can. 31 f. 50ᵃ 68ᵇ.

Elvangenses monet, ut sacramenta a sacerdotibus petant, etiamsi illi haud bene sint morati.

Canisius in contione Elvangae Dominica IV. Quadragesimae sive 28. Martii 1568 habita evangelium diei sive historiam 5000 virorum in deserto 5 panibus et 2 piscibus per Christum satiatorum ex evangelio Ioannis (6, 1—15) depromptam [8] *ad panem eucharisticum accommodans:* Est, *inquit,* satis credere, quod Christus dat hunc panem,

a) *Sequitur* crassi, *oblitt.*

[1] Cf. Phil 1, 27; 2, 2. [2] Cf. Io 10, 3 4.
[3] Mt 7, 15. Act 20, 29; cf. Io 10, 12. [4] Cf. Lc 13, 32.
[5] Cf. 2 Petr 2, 22. [6] Cf. 1 Cor 10, 33; 2 Cor 12, 14 etc.
[7] Ex horum numero Canisium fuisse certum est.
[8] Cf. Mt 14, 14—21; Mc 6, 34—44; Lc 9, 12—17.

et ad illum nos inuitat, et per illum nos uisitat et replet gratia? Opus est etiam hunc panem accipere per manus ministrorum, sicut populus hic accepit per manus Apostolorum, qui distribuerunt panem a Christo benedictum, sicut Christus illis iniunxerat[a][1]. Jta ministri Ecclesiae sunt dispensatores mysteriorum Dei[2], per quos Christus baptizat infantes, confirmat baptizatos, absoluit poenitentes et cibat communicantes: utens in hoc ministerio sacerdotum, quos uult loco suo audiri et honorari[3]. Nec opus est tales ministros aeque esse sanctos sicut Apostolos, idem est panis, idem Sacramentum, quod dat Judas et Petrus[4]. Erant Apostoli ualde imperfecti cum Christus uellet cibare turbam et reprehensibiles, quod magis spectarent pecuniam, quam Christi potentiam, non perfecte credentes Christum uelle et posse hoc facere miraculum[5], sed aeque uoluit Christus, ut distribuerent panem et cibarent populum, et exequerentur suam uoluntatem. Si minister est malus in uita[b], cogita quod sit sicut cophinus antiquus, in quo portatur bonus panis, sine tibi panem dari, et relinque cophinum[c]. Gute birren und epffel smecken wol auch aus dem holtzem schlechtem schussel genommen. Stultus est, qui contemnit aurum uel gemmam cum illud *[sic]* inuenit in luto. Cogita, sic Deum uelle, ut[d] honoremus etiam in malis ministris potestatem, quae solum a Deo est[6], et noli iudicare alienum seruum[7].

Similiter Canisius in contione Elvangae aliquanto post (9. Aprilis 1568, puto) habita, qua peccatorum confessionem a Christo institutam et in ecclesia retinendam esse demonstrabat (v. supra p. 546), hoc, praeter alia, protulit: Dicunt, multi sunt abusus in confessione, neque tutum est credere confessarijs. Sed multi abutuntur uino, nec tamen tu propterea uis[e] aquam bibere et uino abstinere. Confessio est sicut aqua per ciuitatem transiens, et multae sordes in eam influunt, et tamen utilis est, ad lauandum, coquendum, pinsendum.

Ita *Canisius* etiam in *contione, quam de peccatorum confessione superioribus annis vel habuit vel habere voluit: „Dico de Confessione. Bona est confessio si quis ea legitime vtatur et non curet alios ea male vtentes siue Ecclesiasticos siue seculares. Exemplum dare possum ein frischer[f] vnd reiner flöss . transeuntem per ciuitatem; abijcitur in illum uaria immundities stercora . miss[g] scherben holtz vnd stein. An propterea ex eadem aqua non debent brauen baden waschen vnd Kochen. 2º Nonne stultitia est abijcere das beschisne perlen, et prudentia est, margaritam von vnflaet reinigen vnd wert halten" (ex commentario manu ignota scripto; l. c. f. 12[b]).

a) *Sequitur* Nam, *oblitt.* b) *Sequitur* quo, *oblitt.* c) *Sequens sententia manu ipsius C. in margine addita est.* d) *Sequitur* per *vel* pro, *oblitt.* e) *Hoc v. ab ipso C. supra versum scriptum est.* f) *Duo vv. sqq. supra versum scripta sunt.* g) *Sequitur* vnd, *oblitt.*

---

[1] Cf. Mt 14, 19; Mc 6, 41; Lc 9, 16. [2] 1 Cor 4, 1.

[3] Cf. Mt 10, 40; Lc 10, 16; Io 13, 20.

[4] Cf. *S. Augustini* in Ioannis Evangelium Tractatum VI, c. 1, n. 7 8; locum posui *Can.* IV 558[4].

[5] „Ait autem ad illos: Vos date illis manducare. At illi dixerunt: Non sunt nobis plus quam quinque panes, et duo pisces: nisi forte nos eamus, et emamus in omnem hanc turbam escas": Lc 9, 13; cf. Mc 6, 36 37; Io 6, 7—9.

[6] Rom 13, 1; cf. Sap 6, 4. [7] Rom 14, 4.

His Canisii verbis confirmatur et illustratur, quod aliunde quoque constat: Multos ecclesiasticos Germaniae eo tempore in magno contemptu fuisse. Neque id mirum esse potest; cardinalis *Otto Truchsess* Dilingae in synodo dioecesana m. Iunio a. 1567 habita questus est, quod „Abbates, Praelati et Parochi" „compotationibus et ebrietatibus magnos et parvos saepe scandalizarent" (*J. A. Steiner*, Synodi dioecesis Augustanae II, Mindelhemii 1766, 378). Ita Ioannes Raitner parochus elvangensis, cum e sacro suggestu catholice dixisset, in publicis tabernis contra dixerat; semel atque iterum homines, qui eum vino vel ovi donaverant, peccata non confessos ad mensam eucharisticam admiserat, civis cuiusdam elvangensis filiam uxorem duxerat, ebriositati paene cotidie indulserat; anno tandem 1563 parochia eiectus est (*Giefel* l. c. 10—11).

942 sive **elv. (4).** 24. Aprilis 1568.

Ex autographo, quod est Monachii in archivo regni bavarici, Cod. „Augsb. Hochst. II. C/5 n. 91" f. 337.

Cardinalis Truchsess postridie sui ex praepositura sua elvangensi reditus Bavariae duci scribit: Ex 50 fere viris feminisque lutheranis 26 absolutionem petisse; divitem quandam mulierem primum pertinacem fuisse, deinde autem ex Canisii manibus eucharistiam sub una specie sumpsisse. Caeteros abire iussos esse, alios post 1 mensem, alios post 2, alios post 3 etc., ita tamen, ut bona primum vendere possent. Postrema Canisii contione reliquis ad fidem reductis duos alios additos esse. Canisium et contionando et alia officia praestando rem catholicam plurimum adiuvisse.

Cardinalis Otto Truchsess episcopus augustanus et praepositus elvangensis Alberto V. Bavariae duci haec, praeter alia, scripsit Dilinga 24. Aprilis 1568: Sonst bin ich erst gester von Elwangen her kommen. Aldo hab ich mitt Gotts gnad meins erachtens nitt wenig ausgericht, Nemblich auss ongefer 50. burgern und burgerin, so der neuwen secten angehangen 26. bekört, die sich haben absoluieren lassen.

Die vbrige seind all aussgeschafft nach und nach und inen von mir vergunt das irich zu uerkauffen oder do si nitt kauffleutt finden so hab ich mit dem Capitel gehandlet das man si sull ausslösen, domitt si nur hinweg kemen, das haben si danckbarlich angenommen.

Vnd haben ettlich auss inen nemblich die ersten ain monat zill nach Osteren, deren seindt sechs aber ain frauw darauss welche die reichischt, hatt sich sether bekört, und am Afftermontag nach Osteren [1] absoluieren lassen vnd vom Canisio das haylig Sacrament in ainer gestalt genommen.

Die vbrige haben in gleicher anzall alweg ir funpf zum wenigisten ire zil, Den ander, den tritten, vierten, funpften monat nach Osteren so lang biss si gar hinauss kommen, Man hofft aber wann die Redlisfiert hinauss kommen Es werden noch vil reuocieren und hier zwischen sich och bekören.

Gott hab lob und Danck Der fromb Canisius hatt gar vil nuttz mitt predigen und sonst aldo geschafft, und in seiner lesten predig zu den vorigen noch .2. bekört.

---

[1] Feria III. Paschatis sive 20. Aprilis.

D.

MONUMENTUM HERBIPOLENSE CANISII.

943 sive **herb. (1).** M. Martio et Aprili 1568.

Ex archetypo. Ass. Germ. Fund. I f. 337[b]—338[a].

Per Franconiam ferunt, Canisium ad Lutheri castra transisse. Qui Herbipoli, episcopo auctore, calumniam ipse diluit.

In relatione quadam, quae „Herbipolensis Collegij Exordia“ inscripta, sub exitum saeculi XVI. Herbipoli ab aliquo Societatis homine composita Romamque ad praepositum generalem missa est, haec narrantur in a. 1568: Ver iam processerat quando tota Franconia Haereticorum arte circumlatus rumor ibat P. Petrum Canisium, cuius et autoritas et nomen tum in Germania sane maximum erat, foedissimo apostasiae genere, Catholica deserta fide transijsse ad Lutheri castra. Cuius nuncij fama sic pectus Episcopi[1] effodit, nullam vt sibi quietem relinqueret cum nihil in praesentia occurreret, quo vanitatem rumoris conuelleret, Degebat ijs dieb. P. Canisius Elwangae oppido Augustanae Dioecesis Praepositura nobili, ibique concionibus ac reliquis officijs rem Christianam atque Catholicam sustentabat. Fridericus interea dum inuestigandi finem non facit, denique mendacio discusso, omnia de Patre explorata tulit; quare maximo delibutus gaudio renunciasse nostris vera non contentus, vt ruborem et dedecus etiam aduersarijs afferret, ipsum e vestigio Canisium Elwanga suo sumptu euocandum curauit, qui cum XII[a] [?] April. Wirceburgum accessisset[2], Dominica Quasimodo in aede primaria de S. Catholica Ecclesia pro concione ad populum dixit.

Praeter contionem Dominica „Quasimodo“ sive 25. Aprilis Herbipoli in ecclesia cathedrali habitam altera contio a Canisio 26. vel 27. Aprilis 1568 in pago quodam episcopatus herbipolensis (Eifelstadii?) habita est; v. supra p. 185.

Canisium ter ad frequentissimam contionem verba fecisse affirmat *Sacchinus*, Can. 255—256; id quod fortasse ex Canisii litteris 1. Maii 1568 datis, quae postea perierunt (v. supra p. 189), hausit. Idem *Sacchinus* litteris commentariisve eiusdem fere aetatis, puto, usus est, cum de contionum illarum argumentis haec referret: Canisius „apparet in suggestu: sacrosanctae se Romanae Ecclesiae filium, discipulum, defensorem profitetur. Aduersarios inanibus imaginibus, vanisque commentis, vt qui veritate non possent, grassantes, in eam, quam fecerant, deiecit foueam: ementitoque inuolucro palam explicato; simul totam eorum falsae doctrinae, ac figmentorum fabricam ante oculos ponit: vt nihil ex mendacio aliud lucrarentur, quam vt cognoscerentur, haberenturque mendaces“ (Hist. S. J. III, l. 4, n. 193).

Hoc Canisii factum postea a biographis nonnullis poetice amplificatum est; ut cum *Daurignac* scribit: „Un jour, on voit le Père Canisius parcourant les rues de Wurtzbourg et invitant le peuple à le suivre à la cathedrale. En quelques instants, toute la ville est avertie de l' arrivée subite du grand apôtre, et toute la population veut le voir et l' entendre. La cathédrale est trop étroite pour contenir la foule qui se presse, et le grand Canisius, encore tout couvert de la poussière du chemin, est en chaire“ etc. (l. c. 310).

a) *Vide infra. adn. 2.*

---

[1] Friderici a Wirsberg.

[2] Canisium Herbipolim ante 20. Aprilis non venisse certum est (v. supra p. 547). Volebatne historicus ille scribere „XXII. April.“ ?

Caeterum Dr *Franciscus Xaverius Himmelstein* (qui postea cathedralis ecclesiae herbipolensis praepositus fuit) in libro „Reihenfolge der Bischöfe von Würzburg“ (Würzburg 1843), cui ipse Georgius Antonius Stahl episcopus herbipolensis praefatus est, de Canisio scribit (p. 139): „Auch das Frankenland segnet sein Andenken und ehret ihn mit dankbarem Herzen als einen seiner Apostel.“

Ad monumenta Canisii herbipolensia pertinent etiam aliqua ratione mon. 1012 1023 1073.

E.

MONUMENTA INGOLSTADIENSIA CANISII.

944 sive **ing. (1).** 7. et 9. Septembris 1567.

Ex Codice „O I Nro. 4“ (qui Acta facultatis philosophicae sive „artisticae“ universitatis ingolstadiensis ad a. 1567—1690 pertinentia complectitur) p. 8—13. Exstat Monachii in archivo universitatis. Codice in hac controversia enarranda usi sunt *Prantl* l. c. I 232 atque (accuratius) *Mederer* l. c. I 306 et *Pfleger*, Eisengrein 86.

In controversias Ingolstadii in facultate artium exortas Canisius et Eisengreinius a duce constituuntur arbitri. Coram quibus Socii in collegarum gratiam redeunt et omnibus facultatis honoribus et oneribus se abdicant, solo docendi munere contenti futuri. Quae et a duce et a facultate approbantur, moderatione tamen adhibita. Canisius professores cenae adhibet.

Prooemium. Quo facilius haec universitatis ingolstadiensis acta intellegantur, hic pono *commentarium sive relationem de rebus facultatis artium ingolstadiensis sub m. Octobrem vel Novembrem 1564 conscriptum a P. *Alphonso Guttierez* sive *Pinedano* S. J. homine docto et singulariter pio, qui sub m. Maium a. 1562 ibidem logicam tradere coepit (*Can.* III 435) et in eo munere minimum duos annos perstitit; m. Martio a. 1565 ob infirmam valetudinem ex universitate abiit (*Can.* V 89); haud multo post e vita cessit (l. c. 221). Ex hoc enim commentario intellegitur, quam misere studia philosophica eo tempore Ingolstadii iacuerint, et quantas difficultates Socii, qui in universitate professores agebant, passi sint. Commentarium pono ex autographo, cui P. *Paulus Hoffaeus* S. J. adnotavit, P. Alphonsum Pinedanum logicae professorem ipsius auctorem esse (Germ. Sup. Fund. II f. 184^a—185^b); quo tempore compositus sit, ex ipsis rebus, quae in eo proferuntur, conici potest. Ita igitur Pinedanus de facultate artium sive potius de consilio (senatu) huius facultatis (hoc enim ab eo significari facile patet):

„Facultas promouendos examinat, eosque in baccalaureos et Magistros promouet, in statutis huc spectantibus aut omnibus aut plaerisque dispensare potest, stipendia philosophiae studiosis destinata, (quae sunt bene 24 et vltra) distribuit stipendiatorumque curam habet, Ab illis etiam ea auferre potest si non recte se gesserint. Jnde singulis semestribus artium decanus eligitur, inde statuta prodire debent eandem professionem concernentia, et eorum custodia atque obseruatio. . . . Ad haec pars est vna ex quatuor, quibus senatus academicus constat, vbi omnia negotia, et causae etiam ciuiles ad eandem Academiam pertinentia decernuntur. . . . Sunt autem nunc in praedicta facultate tantum tres, post aliquod tamen tempus nobis etiam exclusis quinque futurj [1]. Nam duo alij non ita pridem ad gremium sunt admissi.“ . . .

„Antea quam quis eo [i. e. in facultatem] recipiatur, in gremio aliquamdiu morarj solet, (Gremium vocant quoddam veluti praeambulum ad facultatem vbj non exercentur omnia illa facultatis munera sed ea tantum, quae ad promouendorum examen spectant, et hoc non tanta authoritate quanta ab ijs qui sunt facultatis, imo nec omni ex parte, vt ex examinibus quibus interfuimus deprehendimus. Ad hoc admittendus necessum est vt sit artium magister, vt semel publicis disputa-

[1] Quot et qui in senatum academicum et in consilium facultatis artium ex legum sive „statutorum“ praescripto recipi vel debuerint vel potuerint, vide *Can.* IV 569.

tionibus praesit, nullusque, vt finiam, id expetit, qui ad facultatem non aspirat). Jnde igitur ad facultatem ascenditur, prius tamen iterum publicis disputationibus praeesse necessum est, et legitimi thori testimonium ostendere, Non autem requiritur sit professor licet hoc multum ad rem faciat, quoniam professores id muneris, si caetera praestiterint, suo iure postulare possunt."

„Hic auditores sunt voluntarij, audiunt enim pro arbitratu qui volunt, quod quando et quamdiu volunt, nulla sunt exercitia literaria, nullus ordo, etenim simul dialecticam, philosophiam naturalem, moralem et nonnulli etiam Jurisprudentiam, alij Theologiam, alij Medicinam et ni fallor alij etiam Rhetoricem, Poësin imo et Grammaticam simul audiunt"; auditores „fere omnes sunt rudes ineptique"; „facillime deficiunt a scholis". Professores, praeter nostros, sunt quinque; e quibus unus grammaticam docet, eamque singulis diebus per unam tantum horam[1]; unus tradit „Poesin" [2], unus rhetoricen [3], unus philosophiam moralem [4], unus philosophiam naturalem [5]; atque hi duo „facultatis artisticae" sunt; quibus accedit venerabilis quidam senex, qui grammaticam tradit et collegarum sententiam sequi consuevit [6].

Inter hos tres dux et princeps est ille, qui ob ingenii et doctrinae magnitudinem apud totam universitatem multum valens nuper etiam utriusque iuris doctor est promotus [7]; neque tamen is diu Ingolstadii videtur esse mansurus. Duo illi philosophiae professores haud ita diligentes sunt in docendo et argumenta saepe mutant; unus nunc „Marsilium Hispanum [8] de concordia Aristotelis cum Platone" interpretatur; alter „Dialecticam Petri Rami Parisiensis" [9] explicare coeperat; at „secunda aut ad summum tertia lectione auditores defuere"; quare brevi post „tractationem de admirandis naturae secretis" orsus est; his duobus professoribus „auditores sunt paucissimi, vix assidui, (auspicia lectionum excipio) tres aut quatuor"; nos [10] semper plures habemus; atque nunc quoque, „scholis dissipatis" [11], 10—12 habemus, „qui si alios inspiciamus studiosissimi haberi debent". Ita fit, ut in scholis theologiae et medicinae pauci auditores sint iique „non idonei".

„Jn hac ciuitate tantus professoribus honor defertur, vt eorum minimus in templis et publicis actis etiam consules ciuitatis et sacerdotes omnes excepto parocho, qui ex priuilegio adhuc in sua ecclesia post Theologos locum tenet, antecedat."

„Nostri hic omnia paulatim reformare debent, quod facere extra facultatem constituti nequaquam possunt, quia alias nullam ad id habent potestatem coactiuam, nullamque authoritatem ad sanciendum ea, quae philosophica studia spectant. Caeterum difficultas in externis posita est, Hoc enim vnum nobis est impedimento quo minus fructum quem vellemus faciamus, Quoniam velimus nolimus habenda est externorum ratio, cum quibus vna Vniuersitatem moderamur. Jgitur si quis recte suo fungatur munere, timenda illi sunt odia, dissentiones, animi anxietates, molestiae et

---

[1] Wolfgangus Gotthardus, mortuus Ingolstadii 24. Novembris 1564 (*Mederer* l. c. I 224 291).

[2] Vitus Iacobaeus (*Mederer* l. c. I 265 272 310).

[3] Ioannes Albertus vel Guilielmus Wispeck (*Mederer* l. c. 294 318. *Can.* IV 733 1001—1002).

[4] Wolfgangus Zettel (*Mederer* l. c. I 224 293).

[5] Sebastianus Reisacher; cf. infra, adn. 7.

[6] Gotthardus.

[7] Sebastianus Reisacher philosophiae et iuris utriusque doctor; qui ipso anno 1564 Burghusium (Burghausen) discessit, ut ibi „regiminis ducalis assessorem" et consiliarium ageret (*Mederer* l. c. I 292 329).

[8] Significare volebat, puto, Marsilium Ficinum († 1499) florentinum, philosophum platonicum.

[9] Petrus Ramus († 1572), qui a. 1562 a catholica religione ad Calvinismum defecerat, singularem quandam philosophiam commentus, aristotelico-scholasticam vehementer impugnabat.

[10] Pinedanus logices scholam, quam ipse habebat, dicere videtur.

[11] Ob pestilentiam? Cf. *Can.* IV 509.

id genus alia, Jdque potissimum in examinandis approbandis reijciendisue ad promotionem aspirantibus, Paucissimi enim sunt aut fortasse nulli qui pro meritis insigniantur, Jam si quem reijeceris tibi succensebunt, permolesteque ferent, et forsan tua sententia non obtinebit, quum alij externi examinatores plures numero existant, et pauperes sint, qui proinde emolumentis ex promotione prouenientibus priuarj difficillime patientur. Sunt praeterea ijdem quadam nimia pietate ac misericordia praediti, quae iusticiam penitus obscurat et euertit, Hic praecipua difficultas consistit. Accedit huc non esse ita raram sicut in alijs facultatibus promotionem, imo vero singulis trimestribus Baccalaurei singulisque semestribus magistri creari solent adeo vt plures hic magistri euadant quam fuerunt discipuli et auditores [1]. Nam anno praecedenti viginti quatuor prima philosophiae laurea [2] insigniti fuerunt, cum tamen vt antea dixi, vix duo aut tres assidue sint auditores. Dicet ergo aliquis, si tam incertus est vtilitatis euentus, cum aliorum suffragia nostra excedant inconsultum videtur rem huiusmodi discriminibus subiectam aggredj. Huic ego respondeo. Vnius solum ex nostris praesentiam per dei gratiam plurimum apud illos valituram, etiamsi nec approbet aut reprobet nec quicquam loquatur, Non enim audebunt viri alioqui modesti et verecundj contra facultatis leges et rectam rationem aliquo e nostris praesente aperte facere. Quod si reniti velit et eorum sententijs se opponere nescio an eius authoritatem vllo modo contemnerent tum quia nostros plurimi faciunt, tum etiam quia in publicis promotionum actibus nec — — [a] habere nec illam particulam omnibus approbantibus proferre, nec in questionum ipso promotionis die ventilandarum charta nomen illius excudere fas esset, Quod tamen praetermittere et odiosum et indecorum esset. Et ne inexpertus loqui videar referam quid proxime praecedenti promotione alterius ex nostris professoris praesentia [3] acciderit, Alter enim tunc forte aegrotabat [4]. Jlli timentes se aliquid rigoris in eo experturos librum constitutionum secum adferunt et antequam singulorum sententias circa examinatos reprobandos aut approbandos Decanus peteret certa quaedam capita inde recitat, Vnum ex illis [b] propter quod vt existimo allatus est liber, continebat, rationem habendam esse spei futuri studij, Qua praesens defectus si quis fuerit debeat compensarj, et hoc vno perfugio ad quosuis admittendos vti videntur, Jlle vero postquam alij nullum se renuere propter spem futurorum progressuum responderant interrogatus benignius quam potuit dixit se non vidisse constitutiones nec huius Accademiae consuetudinem satis callere, nec facultatis esse, cui hoc munus proprium esse videbatur, et praeterea nouellum esse, ipsos vero in ea palestra veteranos diuque exercitatos. Adhec se nolle aut quemquam reijciendo laedere, aut ratione non bene perpensa admittendo suam conscientiam grauare, ac proinde eos rogare, ne suam sententiam re iam ab ipsis definita parum profuturam expectarent, totamque curam se in eos libenter reijcere (sic enim instructus erat a Reuerendo patre nostro Prouinciali [5], cum quia incerti eramus sicut et modo an facultatis simus futurj, tum ne initio duri videremur) illi contra vrgere vt quod sentiret libere proferret, ille adhuc se excusare et reniti quanto melius poterat, tandem vt consensum extorquerent ni fallor decreuerunt indoctiores quosdam vocandos seorsimque monendos ac reprehendendos, quod ita ignauiter studuissent, ac idcirco ni repulsam pati malint se in manibus Decani promissuros per annum strenuam operam philosophicis studijs impensuros. Quod confestim factum est, non sine magna candidatorum admiratione, eatenus enim nihil simile visum est, Duos praeterea coram alijs competitoribus laudandos qui caeteris doctrina excellebunt, Horum primus fuit Albertus Hunger, qui

a) *Sequuntur vv. aliqua obscurius scripta.* b) illius *arch.*

---

[1] *Pinedanus* iam dixerat aliquanto supra: Ob magnam universitatis ingolstadiensis auctoritatem „ex alijs locis pro gradibus huc confluunt".

[2] Baccalaureatu. [3] Ipsius Pinedani, puto.

[4] Vel P. Henricum Arboreum vel Fr. Ioannem Dominicum Facciardum significari puto; cf. infra p. 559[7].

[5] Petro Canisio.

hinc Romam profectus est[1]. His ita constitutis Decanus nostri responsum vrget, qui tamen dissimulans aliorum colloquijs interpositis nihil respondit, et ita res transacta est." . . .

„Ex parte nostra est vna alia difficultas nimirum loci et officij instabilitas. Jnterdum enim ex vno officio in aliud mutamur, Quod vt audio non solum facultatj, verum etiam toti Academiae et ipsi Principi vehementer displicet, sed hoc parum esset, nisi inde aliud proueniret, quod multo maius est, Etenim huiusmodi mutationibus fructum vel omnino, vel saltem magna ex parte impediri necessum esset. Antea enim quam quis eorum quibus opus est intelligentiam assequatur multum temporis elabitur, Quod si tunc illi discedendum foret, aut paulo post, nullus fructus emergeret. Addo quod non statim animorum beneuolentia et authoritas conciliatur quam magnopere referre ad nostrum institutum certum est." Posset quidem effici, ut dux Socios statim in facultatem recipi iuberet; neque dubium est, quin academici id facturi essent. Sed si ita ageremus, qua fronte postularemus a reliquis, ut universitatis leges servarent? Neque ea ratione Sociis reliqua, quibus indigent, tribuerentur, ut rerum experientia docet. „Duo ex nostris[2] ante annum in gremium recepti fuere et ante sex menses ad facultatem se recipi petiuerunt, admissique sunt, ea tamen lege vt prius [testimonium] legitimi thori ostenderent, in quo vno se dispensare non posse dixerunt, Vnde nisi id alteri[3] defuisset . . . ab eo tempore in eam recepti fuissent. Neuter tamen hactenus est receptus, quia etiam ille qui habet nondum ostendit, quoniam ita Sanctae obedientiae visum est. Jn reliquis magnam beneuolentiam et amicitiam nobis semper ostendunt, magnoque nos prosequuntur honore et reuerentia, maximoque etiam honori et vtilitati toti facultati nos futuros aiunt."

Haec ostendunt, Canisium iam aliquanto tempore ante a. 1567 paci potius in universitate ingolstadiensi servandae, quam Sociorum auctoritati ibidem amplificandae studuisse. Neque tamen ille impedire potuit, quominus difficultates etiam exacuerentur. Ita sane P. *Martinus Leubenstain* collegii rector Ingolstadio 1. Iulii 1567 S. Francisco Borgiae praeposito generali de P. Henrico Arboreo et M. Carolo Ursino logicae et philosophiae professoribus *scripsit: „Habuimus etiam litem quandam cum facultate artistica, externi enim qui in ea sunt hactenus omnia clam nostris impune fecerunt, clanculum promouendo, ... nostros fere in omnibus contemnendo etc. Hoc uero tempore cum essent examinandi magistrandi et M. Arboreus . . . esset sub cura medici, et M. Carolus iure deberet etiam examinare, sparserunt famam per oppidum, omnibus modo licere petere gradum, inuentam etenim rationem, qua Jesuitae omnes excluderentur. Quod cum iudicaremus cedere in infamiam non professorum nostrorum, sed totius Collegij, Coepimus, praeter alia, petere locum M. Carolo iure debitum, quem cum iudicante pleno senatu academico iam haberemus, sparserunt iterum nouam fabulam, eum scilicet tantum ex gratia admissum. Tunc et hoc, et alia quae hactenus semper desiderauimus ab illis extorsimus: nimirum quod M. Carolus iure suo sit examinator, quod cognoscant nostros sibi in omnibus aequalis potestatis cum ipsis, videlicet quod sunt in gremio, cum alijs, vt vocant, gremialibus, quod de facultate, eodem modo, vt reliqui : tertio vt teneantur, quotiescumque nostri petierint reddere rationem dati, et accepti : tandem vt nostri professores ipso facto, cum praestanda praestiterint, sint de facultate artistica, et qui inter quatuor seniores reperiuntur de consilio vniuersitatis, et alia nonnulla etiam huc spectantia. Et ista omnia quam primum referentur in acta partim vniuersitatis partim uero artisticae facultatis, vnde speramus in posterum sine difficultate nos magna pace fruituros, sicut cum theologis fruimur, semper enim hactenus cum istis hominibus fuit contendendum" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 211).

---

[1] In collegium germanicum (*Steinhuber* l. c. I[2] 78).

[2] P. Henricus Arboreus litterarum graecarum professor et Fr. Ioannes Dominicus Facciardus neapolitanus, professor physices (*Can.* IV 400[1] 441[9] 585 937).

[3] Facciardo (*Can.* IV 937). Attamen hic quoque, inquit *Pinedanus,* huiusmodi testimonium, si velit, „facile habere potest".

Facultas artium haec constituit 30. Iunii 1567; decrevit simul, ut restitueretur mos antiquus, quo consilium facultatis sex habebat senatores, atque ita Ursinus, cumprimum disputationi publicae praefuisset, in consilium reciperetur. At breves hae indutiae fuere. Aliquot hebdomadis post facultas cum duce de Iesuitis est conquesta (*Prantl* l. c. I 231), et bellum academicum ea, quam Canisius ipse descripsit, ratione (v. supra p. 26 40) exarsit.

De pace tandem inita haec in Actis facultatis artium iussu ipsius facultatis a M. Friderico Landauo (Landauer) „humanitatis professore" 7. Octobris 1567 notata sunt:

1567

Transactio et Compositio Controuersiae Jnter Artium Professores facta per Duos Arbitros infra scriptos, et a Serenissimo Bauariae Principe ad hoc designatos 9. Septembris Anno 1567.

Posteaquam inter Senatores facultatis Artium D. Mag. Vitum Jacobaeum Poëseos Professorem et pro tempore Decanum, Do. Mag. Vuolfgangum Zethelium Ethices, et M. Fridericum Landauum humanitatis Professorem, Atque Jnter Reuerendos Dominos de Societate Ihesu D. M. Henricum Arboreum logicae et D. M. Carolum Vrsinum physicae Professores, in ijs Causis, quae ad Rationes acceptorum et datorum Camerae eiusdem, quae ad pecunias ex promotionibus recipiendas atque ad Examinatorum Electionem pertinerent, nonnihil Controuersiarum exortum esset, et totum Negocium[a] prout gestum erat, ad Magnificos Dominos Patronos[1] Jn Aulam a Facultate Artium fideliter perscriptum, Illustriss. Princeps ac Dominus Dom. Albertus Bauariae Vtriusque Dux, Princeps et Dominus noster Clementissimus suo Rescripto, Magnifico D. Rectorj[2] atque Senatoribus serio Jniunxit, vt positis animj affectib. Disceptatores vtrinque audirent, atque postea non tantum audita Jn aulam referrent, sed etiam litis huius dirimendae viam quandam et rationem, si quae esse Judicaretur praescriberent.

Illustriss. itaque Princeps noster Senatus Relatione plenius informatus, Causam Controuersam ad priuatos Arbitros deuoluendam censuit. Proinde Reuerendis et Magnificis Viris D. Martino Eisengrenio Theologiae Licentiato, Oettingensi[3] Praeposito et apud Diuum Mauritium hic Parocho, Nec non Dom. Doctorj Petro Canisio Jesuitarum Prouincialj, omne hoc Controuersiae Genus demandauit, Vt illi ipsi suas partes Jnterponerent, atque Contentiones Jnter artium Professores natas quauuis ratione tollerent.

Qui duo Commissarij causa denuo[b] cognita ex mandato Principis omnem mouerunt lapidem, Vt discordes artium Professores Jnuicem reconciliarent, atque in Veterem gratiam restituerent. Quare rem ipsam demum aggressurj definita ab ipsis 7. die Septembris apud

a) *Sequitur idem v., oblitt.* b) *Sequitur* ex, *oblitt.*

[1] Simonem Thaddaeum Eck reliquosque consiliarios universitatis curam agentes.
[2] Raphaeli Ninguardae iuris professori (*Mederer* l. c. I 300).
[3] Altötting.

Jesuitas priuatim conuenerunt, vbi quoque tam Dominos de Facultate artium, quam Dom. de Societate supra nominatos praesto esse iusserunt.

Cum autem Actionis Exceptionisque Capita Arbitrj examinassent, primum Caput nonnihil Jniuriae prae se ferre visum est, quo Dominj de Facultate non parum se a Reuerendis Dominis de Societate Philosophiae Professoribus laesos esse conquerebantur. Quod cum vt primum, ita maximum videretur, Dominj Commissarij non sibi in negocio isto progrediundum existimarunt, priusquam Jniuriarum vel minima etiam suspicio remoueretur.

Quum vero Patres de Societate D. Arboreus et Vrsinus Neminem de Facultate a se Jniuria affectum esse ostenderent, nec vllam causam Jniuria dignam in aliquo agnoscerent, quin non nisi BONOS atque OPTIMOS VIROS quotquot de facultate essent, et iam iudicarent, et hactenus experti fuissent, dextris manibus Jnuicem iunctis atque mutuis amplexibus pristinam Vtrinque gratiam lubenter Jnierunt, cum tanta D. Commissariorum congratulatione, vt Negocium pene totum transactum videretur.

Quo facto discessum est, atque reliquorum Capitum, quae ad Cameram spectabant, discussio, Jn 9. Septemb. sequentem reiecta est. Quando quum solito loco conuenissent et Arbitrj et ij qui iam Jnter se coïerant, Reuerendj Domini de Societate M. Arboreus et Vrsinus suspicatj, Animorum illam Coniunctionem nudiustertius renouatam firmiorem non fore, quam si Discessionem a reliquis Artium Professoribus facerent. Jtaque contra Voluntatem Dominorum de facultate sua sponte omnibus se et honoribus et oneribus facultatis Philosophicae tam suo quam Posterorum omnium nomine exuerunt, Senatuque et Gremio facultatis prorsus abdicarunt, Vt scilicet cunctis et disputationibus praesidendj et promouendos examinandj molestijs essent posthac liberj, nec ad vllum aliud quam profitendj et legendj munus obligatj, atque ita neque ad Gremium nec Senatum Facultatis vllo modo reciperentur[1]. Hocque in praesentia D. Commissariorum protestatj sunt, et subsequentj Coena, cui omnes illos vna cum M. Alberto Hungero philosophiae Professore Jnteresse Dom. Canisius voluit, confirmarunt.

Coeterj tamen Collegae atque Artium Professores hanc Jesuitarum secessionem et a Scholae oneribus Jmmunitatem non prius ratam habuerunt, quam Jllustrissimj Principis nostrj Confirmatio et approbatio accessisset. Hoc etenim propter posteritatem quoque necessarium quodammodo videbatur. Sed cum Principi nostro Clementiss. ad retinendam Jnter Professores artium et Jesuitas Concordiam summopere placuisset, Reliquis Professoribus postea nulla ratione displicere vel debuit vel potuit.

---

[1] Canisio auctore Arboreus et Ursinus ita egerunt; v. supra p. 41—42.

Sequitur exemplum litterarum ab Alberto V. Monachio 19. Septembris 1567 ad facultatem ea de re datarum et schedulae ab eo iisdem adiectae. Deinde refertur, facultatem rogatu Sociorum 6. Octobris 1567 litteras ducis ita interpretatam esse: Ad actus, promotiones, disputationes doctorum et magistrorum sollemnes philosophiae professores, qui de Societate essent, perinde ac caeteros omnium facultatum professores invitandos esse; Dominicis vero Baccalaureorum Disputationibus vel Jnteresse, vel non Jnteresse libere poterunt, nec erunt ad has vlla ratione obstrictj. Si tamen vel vltro vel ad petitionem D. Decanj ad eas accedere et sua praesentia cohonestare velint, id D. Decano quidem Professoribusque gratum, Auditoribus vero vtile fuerit.

P. *Theodoricus Canisius* universitatis collegiique dilingani rector hanc Petri fratris tractationem significat, cum Dilinga 4. Ianuarii 1572 ad Socium aliquem Romae degentem *scribit: „Triennium plus minus est quando R. P. Canisius tunc Prouincialis, propter grauissimas inter nostros et externos professores, easque continuas dissensiones, in praesentia Academicorum, solenniter honoribus et oneribus facultatis Artium renunciauit, solis retentis lectionibus ordinarijs: ex quo tempore nostri quietissime vixerunt, et vna cum lectionibus suis, Theologiae seriam et vtilem operam dederunt. Hoc anno, quem probationis esse audiui, nostri, nescio cuius instinctu vel authoritate, priores honores et onera, quibus renunciatum iustis de causis solenniter erat, resumpserunt, et externorum denuo consilijs et conuentibus se adiunxerunt etc.“ (ex autographo; G. Ep. coll. II f. 167[b]).

Georgius Schorius S. J. in *Litteris annuis collegii ingolstadiensis 6. Septembris 1569 datis scribit: Ex 19 sodalibus 2 theologiam docuerunt, 2 philosophiam (unus librum de anima, alter logicam Aristotelis); philosophorum alter diebus festis magna auditorum frequentia „Libros metaphysicorum“ explicavit; in Sociorum „scholis priuatis“, quae numero sunt 4, discipulorum numerus valde auctus est; prima classis, in qua antea 10 vel summum 14 „perseverabant“, nunc 50 habet (ex apogr. eiusd. temp.; G. Ep. X f. 213).

945 sive **ing. (2).** **Paulo ante medium Septembrem 1567.**

Ex exemplo archetypo. G. Ep. VIII f. 204[a].

Canisius Socios ingolstadienses exhortatur eorumque vota excipit.

Fr. Leonardus Boschius S. J. in Litteris annuis collegii ingolstadiensis Ingolstadio m. Septembri 1567 datis haec, praeter alia, refert: Societatis nostrae more hoc anno vota iam iterum instaurauimus suntque adhibita quae eo tempore fieri solent praesente admodum R. P. Prouinciali D. Petro Canisio, cuius pia nos iuuandi studia, atque doctissimas pariter et feruentissimas exhortationes ad ea quae Societatis nostrae institutum requirit, plurimum nobis profuisse sentimus.

Haec si cum epistulis ad Borgiam 1. Iulii 1567 a P. Leubenstain et 18. Septembris 1567 a Canisio datis contuleris (v. supra p. 48 559), intelliges, votorum renovationem, quae Ingolstadii 14. Septembris 1567 coram Canisio facta est, significari, licet Boschii litteris dies 1. Septembris 1567 ascriptus sit.

In iisdem *Litteris haec referuntur: „Fauet his [catholicae religionis puritatem in urbe conservandi] conatibus Oppidj Arcisque Praefectus qui pro Catholica Ecclesia defendenda sese fortiter opponit, et in familia sua nel inter milites quenquam nisi probe Catholicum non fert.“ Collegium Socios habet 20 vel paulo plures, e quibus 7 sunt sacerdotes; 2 Socii theologiam in universitate tradunt; utrique fere 50 sunt auditores. Ex protestantismo ad ecclesiam reducti sunt duo Saxones theo-

logiae studiosi, quorum alter iam egerat contionatorem[1]. Convictores Sociis sunt fere 26. Scholarum Societatis pueri semel atque iterum tragoediam „de D. Ioan. Baptista coniecto in vincula et decollato“ palam egerunt. In „scholis priuatis“ Societatis 5 magistri 5 scholas rexerunt. Haec tamen medio m. Septembri vel paulo post a Canisio mutata sunt, sublata classe suprema, quae erat rhetorica (v. supra p. 48); atque duae infimae scholae unius instar fuisse videntur; certe in **Catalogo* ingolstadiensi ineunte m. Octobri 1567 conscripto „Wolfgangus Vietor“ vocatur „praeceptor infimarum duarum classium“ (GSC 66 f. 388 389). *S. Francisco Borgiae* haec non placuerunt; ita enim P. Paulo Hoffaeo viceprovinciali Roma 30. Martii 1568 *scripsit: „Circa le schole de Jngolstadio, ridotte à tre, per il Padre Canisio, non si mutino, insin' à tanto che la raggione s' intenda di hauersi cosi ridotte, et delli inconuenienti che ui sono nell' essere che al presente si trouano, perche l' hauer doi ordini ogni classe, non è cosa noua, anzi molto usata de Jtalia, et il numero de 150. non pare ricerchi più schole“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 126b).

946 sive **ing. (3).** M. Septembri 1567.

Ex Leubenstainii autographo, quod est in G. Ep. IX f. 141b.

Canisius prohibet, ne quis ex Sociis ingolstadiensibus sine ipsius permissu contionetur. De qua re illi cum praeposito generali queruntur.

P. Martinus Leubenstain S. J. rector collegii ingolstadiensis Ingolstadio 5. Ianuarii 15[68] S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: Sumus canes muti[2], quod multi pij, non sine moerore, aegerrime ferunt. Super haec omnia R. P. Prouincialis nuper sancte prohibuit, ne quis ex isto Collegio etiam rogatus sine eius speciali licentia concionetur; quod licet, ut pie credimus, non sine magna causa factum sit, quam nos ignoramus, et insuper raro petamur, non tamen parum omnes contristati fuimus, Deus breui nobis pristinam dignetur libertatem restituere, qua, vt putamus, hactenus abusi non sumus[3].

Borgias Roma 27. Aprilis 1568 *scripsit P. Paulo Hoffaeo viceprovinciali: „Poiche il P. Canisio, ordinò che non si predicassi in Jngolstadio, non sara stato senza cause sufficienti, se pur paressi che gia cessano, si potrebbe dar altro ordine acciò non se riceuessi detrimento nel seruitio diuino, il tutto però si tratti con detto Padre.“ Et *Leubenstainio: „Del predicare li nostri d' Jngolstadio quando fossero ricercati, il P. D. Paulo trattara la cosa col P. Canisio“ (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67 f. 135b—136a).

---

[1] Hic erat Caspar Franck (1543—1584), ex Ortrand Saxoniae oppido ortus; qui, cum in comitatu hagensi (v. *Can.* V 352) Lutheranorum contionatorem egisset, a. 1566 cum ipsis illis Lutheranis per Martinum Eisengrein ad ecclesiam reductus est; eodem anno Ingolstadium venit; ubi 25. Ianuarii 1568 fidei catholicae professionem palam sollemniterque fecit; postea theologiam in universitate docuit et multis libris conscriptis fidem pietatemque catholicam egregie defendit atque amplificavit (*Mederer* l. c. I 303 312; II 84—95. *Pfleger*, Eisengr. 28—29).

[2] Is 56, 10.

[3] Canisius id, puto, statuit, cum inter exeuntem m. Augustam et medium Septembrem collegium ingolstadiense visitaret (v. supra p. 32—48); certe non constituit ita, postquam initio m. Decembris a. 1567 Borgiae litteras accepit, quibus provinciae administrationem Hoffaeo permittere iubebatur (v. supra p. 118 138).

947 sive **ing. (4).** 1. Octobris 1567.

Ex antographo. G. Ep. VIII f. 213.

P. Peltanus queritur: Canisium negotiis externis impediri, quominus collegio ingolstadiensi provideat; Theodoricum eius fratrem paene provincialis partes implere.

*P. Theodorus Peltanus S. J. theologiae in universitate ingolstadiensi professor et rectoris collegii „consiliarius" (ut *Catalogus ingolstadiensis ineunte m. Octobri 1567 conscriptus habet [GSC 66 f. 388 389]) Ingolstadio 1. Octobris 1567, quoniam S. Ignatius consiliarios semel singulis annis de rebus collegii praeposito generali scribere iusserat (Constitutiones P. 4, c. 17, n. 7), S. Francisco Borgiae scripsit:* Tempus anniuersarium iam paene elapsum admonebat, ut pro officij mei ratione de collegij huius statu nonnulla ad V. P. V. perscriberem, verum quia de omnibus proxime ad V. P. V. perscriptum fuit[1], existimabam id, hoc praesertim tempore, non magnopere esse necessarium, vicit tamen V. P. N. Prouincialis iudicium. breuiter proinde V. P. V. haec . . . habeat . . . *[Collegio valde incommoda est]* crebra rectorum et superiorum permutatio. . . . Poterat forsan V. P. prouincialis crebrae huic mutationi vtcumque mederj, si tot curis et negotijs externis non distraheretur, raro per occupationes huc accedit, et tum etiam cum adest, vix minimam temporis partem rebus domesticis percognoscendis et componendis impendere potest, et quoniam ita impeditum et implicatum negotiorum turba se animaduertit, ut officio suo vix bene satisfacere queat, cogitur plaeraque iudicio atque consilio V. P. Theodorici Canisij[2] fratris sui constituere, qui cum inter visitandum non adsit, sed statum Collegiorum aliunde accipiat, fit vt nonnulla quandoque constituantur et permutentur, quae reliquorum Collegiorum rectoribus minus sunt commoda. minus quoque grata, fit praeterea ut non solum cogitetur, sed aperte etiam nonnunquam dicatur P. Theodoricum agere Praepositum Prouincialem, non P. Petrum Canisium, sunt tamen haec omnia leuia, et eiusmodj, quibus facillimo negotio possit mederj.

Ad ingolstadiensia Canisii monumenta pertinent etiam aliqua ratione mon. 913 966 1019 1030 1034 1043 1064 1069 1081.

F.

MONUMENTA ITALICA CANISII.

948 sive **it. (1).** Ab 28. Aprilis ad 4. Maii 1568.

Ex congregationis actis authenticis (A), a P. Marcello Vaz S. J. congregationis secretario scriptis (2°; pp. 7; in p. 8: „† Acta congregationis prouincialis Augustae habitae ad R. P. N. Generalem etc."); quae acta ipse Canisius, procurator a congregatione electus, paulo post Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem attulisse videtur. Exstant in Cod. „Acta Congregat: Provincialium 1567. 68" f. 285ᵃ—288ᵇ. Complures actorum loci temporum iniuria paene evanuerunt. Actorum apographum (B), quod a. 1587 pro archivo provinciae Germaniae superioris scriptum est, exstat in Cod. „B. 10" f. 1ᵃ—7ᵃ. Actis usus est *Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 4, n. 122.

---

[1] Per Canisium: v. supra p. 40 45. [2] Rectoris dilingani.

Provinciae Germaniae superioris congregatio Augustae habetur. Canisius provincialis deligitur, ut cum PP. Hoffaeo et Lanoio seligat, quae proponenda sint. Idem eligitur procurator, qui Romam eat, et ibidem proponere iubetur varia quae spectant ad dimittendi potestatem amplificandam, Societatis libertatem adversus principes defendendam, homines Roma mittendos, carcerem, sigilla, Averroismum, regulas, decreta tridentina, Indicem; iubetur etiam referre, quid suadeat, ut congregatio generalis cogatur, quid, ut differatur, et maxime, quid timendum sit de Societatis instituto per Pium V. immutando.

† De actis congregationis Prouincialis in superiori Germania habitae Augustae anno 1568.

Cum indicta fuisset congregatio prouincialis, a R. P. D. Paulo Hoffaeo Viceprouinciali eiusdem prouinciae, ad 28 diem mensis Aprilis supradicti anni, (erat enim Reuerendus P. Canisius alioquin Prouincialis, ob publica quaedam magni momenti negocia a Summo Pontifice ei demandata onere gubernationis eo tempore liberatus) cumque adessent Professi magna ex parte, et Rectores omnes [1], recte omnibus ex antiquitatis ordine dispositis, de quorum legitima uocatione, et iure suffragij nihil dubitabatur, in loco a Viceprouinciali designato celebrata est prima congregatio.

Primi diei prima actio.

Praedictus ergo Viceprouincialis post breuem praefationem de more habitam, quae sequuntur proposuit.

Primum decretum.

Vtrum conuocatio et congregatio ab eo facta legitima censenda esset. Omnium suffragijs legitimam esse statutum est.

2m decretum.

Vtrum Praefecti nostrorum qui Augustae agunt, praesentia ad dictam congregationem requireretur [2].

Omnium suffragijs statutum est non requiri, sed si quae uiderentur ab eo intelligenda, posse tunc uocari.

3m decretum.

primi diei 2a actio.

Quisnam uideretur eligendus secretarius. Omnium suffragijs statutum est, ut P. D. Marcellus Vasius prouinciam subiret.

4m decretum.

Qui nam uideretur eligendus secretarij adiutor. Ad plura suffragia statutum est, ut P. Dominicus Menginus Rector Monachiensis munus id haberet.

5m decretum.

Vtrum Reuerendus P. Petrus Canisius absens [3] eligi posset in nume[ro duorum primariorum Patrum, qui una cum

---

[1] Nomina eorum, qui congregationi interfuerunt, in postrema horum Actorum parte posita sunt.

[2] Domus augustanae superior erat P. Gregorius Roseffius; de hac re cf. supra p. 164.

[3] Canisius nondum redire potuerat ex Franconia, ubi episcopi et Sociorum rogatu atrocem illam calumniam (eum ad protestantes transisse ferebant) duabus

R. P. Viceprouincialj][a] seligerent, quae essent congregationi prouinciali proponenda, quae reijcienda:

Omnibus suffragijs statutum est illum posse eligi.

6m. decretum.

Quinam illi duo primarij Patres (de quibus proximo decreto facta est mentio) uiderentur eligendi.

Omnibus suffragijs Reuerendus P. P. Canisius, et Reuerendus P. Nicolaus Lanoyus electi sunt, et in locum Reuerendi P. P. Canisij, si abesset, D. Theodoricus Canisius Rector Dilinganus suffectus est.

7m. decretum.

Quisnam dies ad electionem Procuratoris[1] statui deberet; Tertius dies ab initio congregationis est statutus, et secundus ad informationem capiendam[b] datus.

8m. decretum.

Possentne Reuerendus P. P. Canisius et Reuerendus P. Paulus Hoffaeus Viceprouincialis inter alios in procuratorem eligi.

Pluribus suffragijs statutum est posse eligi[2].

Tertij diei actio 1a.

Tertio iam die ab incoepta congregatione, praesente Reuerendo P. P. Canisio, et Reuerendo P. Alfonso Pisano (qui initio congregationis iustis de causis interesse non potuerant) cum Reuerendus Pater Paulus Hoffaeus Viceprouincialis Reuerendum P. P. Canisium Prouincialem rogasset, essetne aliquid de officio sibi exceptum, quod fortasse impedimento esset, quo minus legitima congregatio censeretur:

Nihil omnino esse Reuerendus P. Prouincialis asseruit.

9m. decretum.

Capta iam informatione de procuratore substitutoque eligendo, sequenti die per scrutinium primum ad plura medietate suffragia Reuerendus P. P. Canisius in Procuratorem est electus.

10 decretum.

Cum Reuerendus P. P. Canisius electus Procurator deliberandum proposuisset congregationi, an iudicaret ne-

a) *Quae hic et infra uncis quadratis inclusa sunt, ex B suppleta sunt; ex A enim fere evanuerunt.*
b) *Hoc v. in margine additum est.*

---

contionibus, altera 25. Aprilis Herbipoli in ecclesia cathedrali, altera paulo post in pago quodam habita, refutaverat; v. supra p. 184.

[1] De hoc munere v. supra p. 164.

[2] Haud recte, saltem quod ad Canisium attinet, ita statutum esse S. Franciscus Borgias praepositus generalis eiusque assistentes definiverunt; v. supra p. 193 et infra, mon. it. (4).

gocium sibi a S. P. iniunctum[1] [non] impedire quo minus Procurationis prouinciae [mun]us subiret [; iudicatum est omnium suffragijs non impedire; huius rei testimoni]um a congregatione cum idem Pater petijsset, libenter annuit congregatio[2], idque hoc ipso decreto testatur.

11. decretum.

Paulo post cum ad electionem substituti in Procuratorem[3] descenderetur, per secundum scrutinium ad plura etiam medietate suffragia Reuerendus P. Nicolaus Lanoyus in Procuratoris substitutum electus est.

12. decretum.

Acta 4i. diei et aliorum ad finem usque congregationis.

Cum Reuerendus P. Viceprouincialis[4] monuisset ut quilibet ex Patribus congregatis ea quae ad Praepositum Generalem nomine Prouinciae mittenda iudicaret scripta ad ipsum, et delectos duos ex primarijs Patribus consultores discernenda referrent[a] [?] idque iam ipsi fecissent, uisum est eisdem tribus Patribus, ea quae sequuntur congregationi Prouinciali examinanda proponere.

1. Largiori potestate egere uidetur P. Prouincialis in purganda prouincia, ita ut uno die, si ita expedire uideretur, etiam plures simul e sua prouincia uel etiam societate pellat. v. g. suspectos de haeresi, seditiosos, qui seminant inter fratres discordias, manifeste inobedientes, quique insanabiles uidentur etiam multis adhibitis remedijs: tum etiam eos, quos Prouincialis, eius consultores, et omnes Prouinciae Rectores iudicant non habere spiritum Societatis. Videtur itaque magis illustranda pars illa priuilegiorum Prouincialis, quae ad hanc partem pertinet: Si quando enim huiusmodi homines magno cum prouinciae detrimento et temporali et spirituali tolerati sunt, eos tandem per P. N. Generalem e Societate expelli uidemus, sed multo minori cum fructu: relinquunt enim fere alios uitiorum suorum successores[5].

a) *Sic; corrigendumne:* referret?

---

[1] Pius V. summus pontifex Canisium iusserat Centurias Magdeburgenses refutare; v. *Can.* V 480.

[2] Testimonium sive litteras a P. Paulo Hoffaeo viceprovinciali ea de re ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem datas v. infra, mon. it. (2).

[3] Si, qui procurator electus erat, officio fungi non poterat, in eius locum „substitutus“ succedebat. [4] P. Paulus Hoffaeus.

[5] In Indiculo * „*Facultatum* quae Praepositis Prouincialibus ordinarie a Generali Praeposito communicantur“, a. 1566 Roma ad Canisium misso, haec comparet „dimittendi facultas“ (n. 2): „Habeat facultatem dimittendi eos qui in prima et 2a probatione ante emissa uota, uel eis emissis, uersantur, quos ipse uel eo inferiores admiserint, eos etiam qui in scholasticos approbatos admissi sunt in grauibus et urgentibus casibus, de his tamen Generalem admoneat post dimissionem; in ijs

2. Jnueniendus est modus aliquis conseruandae religiosae libertatis nostrae saltem in posterum, uti quoad gubernationem nostrorum a Principibus ne impediamur. Magna enim Societati nostrae uidetur inducta seruitus Monachij et Oeniponti, ut uix Societas etiam urgente extrema necessitate person[am p]ubli[cam e loco un]o in alium mutare possit. Nisi igitur [Prin]cipum in nostros liberior autoritas tempestiue reprimatur, et ferendis tot oneribus impares erimus, et nostros in officio continere uix poterimus. Videtur praeterea Romae cauendum, ne Principum petitiones facile admittantur, quae omnia ante fundationes facilius esset cauere.

3. Rogamus Reuerendum P. N.[1] ut memor afflictae huius prouinciae Germaniae superioris, quae in medio luporum[2] sita est, quaeque his annis propter apostatas a fide, et alios internos, externosque morbos haud sine graui, eoque publico scandalo multa est passa, uelit (uti solet) paterne nobiscum in posterum agere, atque in hanc prouinciam non nisi in utroque homine[3] solidos et idoneos, quoad eius fieri poterit, mittere. Cauere insuper, ut moderatae sint missiones, ne Collegia personis crebro ultro citroque mittendis, ut aliquando factum est, maiores quam possunt sumptus facere cogantur.

4. Quod si Prouincialis contra incorrigibiles et periculosos homines maiorem non sit habiturus, quam hactenus potestatem[4], uideat P. N. an carceris usus inducendus sit, ut hi rebelles et seditiosi comprimantur. Jnciderunt enim nonnulla iam quae alijs remedijs uidentur curari non posse.

5. Si quando Prouincialis uel Rector de sententia suorum Consiliariorum aliqua Collegiorum grauamina in vrbem scribat, precamur P. N. credat esse grauamina, et pro necessitate proposita citius solito in medium consulat.

6. Videat P. N. expediatne nouum et seuerum fieri mandatum, ut hi qui superiores non sunt, propria sigilla non habeant (siue Societatis sint, siue externorum) qui-

---

uero, qui nec graues, nec urgentes sunt, expectetur consulti Generalis responsum. Idem intelligatur de ijs, qui a Praeposito Generali sunt missi, uel ab eo admissi, et de benemeritis de Societate iuxta cap. primum const. 2ae par. et eius declarationem li: c. et decla. ca. 2i. par. 2ae li. b. et c." (ex exemplo archetypo; Can. 42 f. 105a).

[1] S. Franciscum Borgiam praepositum generalem.

[2] Mt 10, 16; cf. Lc 10, 3.

[3] In corpore et anima.

[4] Potestatem dimittendi significant; v. supra p. 567[5].

bus pro suo arbitratu ad sigillandas literas uti possint, sicut Romae et alibi fieri scimus, et uidemus[1].

7. Legem seueram fieri percupimus, eamque per totam Societatem publicari ne uel Auerrois. uel ullius alterius Philosophi opinio quae cum fide Christiana, uel cum scholarum communi doctrina, aliqua ex parte pugnet, defendatur uel confirmetur, [e]tiam ad mentem Aristotelis. Sed uel Aristotelem a fide [Chri]stiana non abho[rrere] doceatur[, uel si abhorret, confu]tetur: nec multis argumentis eum hoc uel illud quod cum fide pugnet sensisse ostendatur. Ab eiusmodi enim Auerroistis complures fidei morumque iacturam fecerunt[2]. Cupimus ergo haec ut incommoda uitemus, Concilium Lateranense sub Leone 10[3], et decreta Reuerendi P. N. de tenendis ac docendis opinionibus[4], per totam Societatem publicari et obseruari.

8. Cupimus ob eorum gratiam qui officiorum multitudine grauantur, regulam illam, quae est inter communes ultima de legendis singulis officiorum regulis, octauo quoque die, mitiorem fieri, quod aliae occupationes uix commode sinant, ut tot officiorum regulae tam crebro legantur[5].

9. Videtur expedire ut circa obseruationem Concilij Tridentini nobis cum alijs prouincijs, in quibus est, uel non est promulgatum conueniat, ut nimirum si quid sit seruandum, circa illud maior sit in prouincijs conformitas. Nam ex quatuor qui in nostra hac prouincia Episcopi sunt dioecesani duo tantum Concilium publicarunt[6]. Nec

---

[1] His verbis potissimum significari videtur P. Georgius Schorichius, qui Roma in aulam Alberti V. Bavariae ducis epistulas mittebat; v. supra p. 95—96; cf. etiam supra p. 217.

[2] Vide supra p. 60—62 67—68 136 142 357.

[3] De hoc decreto v. supra p. 60[1].

[4] De his vide supra p. 68.

[5] Ultima (40.) ex „Regulis communibus" olim (ante a. 1580) hoc, praeter alia, habebat: „Omnes qui peculiaria ministeria obeunt, regulas sui officij octauo quoque die relegant" (ex Regularum communium exemplo, quo Canisius olim utebatur; Can. 10 f. 76[b]).

[6] Ex provinciae domibus augustana et dilingana pertinebant ad episcopatum augustanum, ingolstadiensis ad eystettensem, monacensis ad frisingensem, oenipontana ad brixinensem. Cardinalis Augustanus concilii decreta sollemniter promulgaverat in synodo dioecesana Dilingae a. 1567 habita (*Can.* V 636—637). Martinus a Schaumberg episcopus eystettensis saltem professionem fidei tridentinam in universitate ingolstadiensi promulgaverat (v. supra p. 192[1]); fortasse concilium etiam per dioecesim promulgavit. Idem autem in dioecesi frisingensi, ubi capitulum et episcopus suffraganeus sacra, Ernestus Alberti V. ducis filius „temporalia" administrabant, et in dioecesi brixinensi, quam cardinalis Christophorus Madrutius per Thomam Spaur coadiutorem regebat, ante concilium provinciale a. 1569 Salisburgi habitum factum esse equidem negarim.

parua nobis insuper est difficultas exigendi, et obseruandi ea, quae circa libros prohibitos, Jndex eiusque regulae in Concilio Tridentino confectae praescribunt. Audiuimus S. Ponti. Pium quartum sub quo primo hic est Index promulgatus expresse dixisse nolle se illum in Germania publicari[1]. Neque Episcopi putant eundem in Germania posse obseruari.

Ex communi consensu uisum fuit Patribus omnibus, ut de supradictis difficultatibus, nomine prouinciae Procurator ageret, et responsum a Reuerendo P. N. Generali peteret.

13. decretum.

Cum inter alia congregationi proponenda id iam a Patribus propositum esset uideri aliqua a Concilio Trid. sess. 25 decreto de regularibus et monialibus definita, quae in hac congregatione animaduersione digna uiderentur; omnium suffragijs statutum fuit, ut Reuerendi Patres, D. Torres[2]. D. Alfonsus Pisanus, et D. Theodoricus Canisius re bene perspecta ad congregationem suam sententiam referrent; quod ipsi cum fecissent, iudicatum est, nihil ibi esse singulare, quod ad hanc congregatione[m magnopere pertineret][3].

Visum est etiam Patribus, ut iuxta formulam congregationis sibi praescriptam[4], rationes conferrent in utramque partem, quae suaderent uel dissuaderent, congregationem generalem hoc tempore celebrandam, uel non celebrandam esse. Ac pro parte quidem affirmatiua, hae quae sequuntur rationes ab illis sunt in medium allatae.

1. Necessitas prouinciae nostrae, quae post ultimam congregationem generalem Romae habitam[5], grauius quam antea laborauit, efficacibus quibusdam remedijs

---

[1] Hoc nullibi invenio testatum; ipse etiam Canisius hoc usque ad id tempus ignorasse videtur; nam si scivisset, haud adeo, puto, sollicitus fuisset de Indice in Germania observando.

[2] P. Hieronymus Torrensis.

[3] In **Indiculo* „Oraculorum vivae vocis" Societatis provinciis communium, saec. XVI. in collegio dilingano scripto, haec sunt: *Pius V.:* „Synodus Tridentina sessione 25. ca. 16. de regularibus, nihil impedit Societatem quo minus exercere et continuare ualeat quaecunque ad ipsius institutum pertinent, quo ad renunciationem, obligationem et coet." (Cod. „C. I" p. 486).

[4] In * „*Formula* Congregationis Prouincialis" a. 1566 Roma in provincias Societatis missa dicitur, in ea congregatione agendum esse etiam „de rationibus, quae mouere possunt, ut Generalis Congregatio celebrari debeat, uel non celebrari" (ex apographo eodem fere tempore in collegio ingolstadiensi scripto; Antiqu. Ingolst. f. 103a). Postea haec verba paululum immutata sunt.

[5] Haec (congregatio II.) a. 1565 habita erat; v. *Can.* V 752—761.

egere uidetur: ea uero non solum a P. N. Generali, sed etiam a congregatione noua generali commodius adferri posse uiderentur.

2. Ex parte aliarum prouinciarum similis forte utilitas, et necessitas hoc turbulento tempore facile sese offeret.

3. Jntelligimus Romae ardua quaedam negotia incidere, et noua onera nostris imponenda esse: quae totum Societatis nostrae corpus respiciant, et graues mutationes allaturae uidebuntur, nisi serio illis non solum a P. N. Generali, sed etiam a tota congregatione occurratur, cuius generis sunt[a] ne alij e nostris quam Professi sacris ordinibus initientur [1], et ut cantus ordinarius[b] in Societatem introducatur[c] et consimilia si quae sunt [2]. Et priusquam aduersus Constitutiones noua quaedam talia admittantur, in Constitutionibus ipsis cautum est, congregationem generalem indici et celebrari oportere .2 cap. 8. p. cum declaratione [3].

Vt uero maxime congregatio propter causas praedictas et similes alias indicenda uideretur, existimarunt tamen Patres ad prudentiam P. N. Generalis et aliorum Patrum Romae conuenientium id referendum, quo uidelicet tempore congregatio talis instituenda esset.

Rursum in partem negatiuam rationes[d] aliae his annexae proponebantur.

a) *Ita P. Vaz correxit ex* occurratur, quemadmodum. b) *Duo vv. sqq. a V. supra versum scripta sunt.* c) *Quinque vv. sqq. a V. supra versum scripta sunt.* d) *Hoc v. a V. supra versum scriptum est.*

---

[1] S. Pius V. paulo ante interdixerat, ne — id quod usque ad illud tempus factum erat — paupertatis titulo ii, qui simplicia tantum sive scholasticorum vota in Societate nuncupassent, ad sacros ordines promoverentur; v. *Can.* V 487—488.

[2] *Paulus III.* in ipsa prima Societatis approbatione, Romae 27. Septembris 1540 data, constituerat: „Socij omnes quicunque in sacris fuerint . . . teneantur singuli priuatim ac particulariter, et non communiter, ad dicendum officium secundum Ecclesiae ritum." Et iterum *Iulius III.* in Bulla Romae 21. Iulii 1550 data edixerat: „Ad dicendum officium secundum communem Ecclesiae ritum, sed priuatim, et non communiter vel in choro, teneantur" (*Litterae* apostolicae etc. 14 67). Itaque deinde *S. Ignatius* constituit: „Non utentur Nostri choro ad horas canonicas, vel Missas, et alia officia decantanda" (Constitutiones P. 6, c. 3, n. 4). Attamen S. Pio V. placuit, ut Socii choro uterentur, cantu tamen quantum fieri posset brevi et simplici; atque ita a. 1568, nova Breviarii editione in lucem emissa, Romae et in domo professa et in domo probationis (scholasticos eo onere pontifex ipse levaverat) chorus haberi coeptus est. Simplicia quoque Societatis vota abolere Pius V. aliquando cogitaverat (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 144. *Astrain* l. c. II 317—321). De vestitu quoque Societatis aliqui, si non hoc tempore, certe paulo post timebant; *Polancus* enim Tusculo 21. Iulii 1569 *litteris Monachium ad P. Bonaventuram Paradinas S. J. missis: „Li rumori", inquit, „dela cuculla non hanno fundamento alcuno ne per sogni, anzi il Papa intende ben che l' habito nostro é conueniente massime per li paesi settentrionali" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 287[a]).

[3] P. 8, c. 2, n. 2 et C.

1. Nostri Patres qui inter medios hic haereticos uersantur, paucique sunt, qui uel fratribus gubernando praeesse, uel populo concionando prodesse possint, incommodissime hoc afflicto tempore ex prouincia dimitterentur, sine magna Collegiorum et populi iactura. Nec facile Principum offensionem effugeremus, quae una ratio multis alijs prouincijs communis esse potest.

[2. Peric]ulo[sa iti]nera pr[opter] milites [et haereticos non facile] patientur, ut tuto Patres a tam longinquis regionibus Romam conueniant.

3. Grauamina quae in hac prouincia incidunt, solus P. Generalis de consilio suorum assistentium et procuratorum prouincialium utcumque fortasse leuare poterit.

4. Periculosum uidetur Societatem Romam hoc tempore congregare, quo praesenti Pontifici occasio dari possit[a], aliquid in Societatis nostrae praeiudicium innouandi, totamque Societatem per huiusmodi congregationem ad noua quaedam onera suscipienda strictius obligandi[1].

14. decretum.

Cum quaesitum esset ex Patribus, an alijs de rebus iudicarent in hac congregatione proponendum, uel tractandum esse: Omnium suffragijs definitum est, nihil aliud tractandum superesse uideri.

15. decretum

Postremo cum item quaesitum esset an placeret Patribus dissolui congregationem, ab omnibus responsum est, placere; atque ita dissoluta est die 4. Maij, id est, 6. post apertam congregationem.

Patrum autem, qui dictae congregationi interfuerunt nomina, haec sunt. Reuerendus P. D. Paulus Hoffaeus Viceprouincialis et praeses dictae congregationis, Reuerendus P. D. Petrus Canisius Prouincialis, Reuerendus P. D. Nicolaus Lanoyus Rector Collegij Oenipontani Professus, Reuerendus P. D. Alfonsus Pisanus ex Collegio Dilingano Professus, Reuerendus P. D. Theodoricus Canisius Rector Collegij Dilingani Professus, Reuerendus P. D. Marcellus Vasius Professus ex Collegio Dilingano, Reuerendus P. D. Hieronymus Torrensis Professus ex Collegio Jngolstadiensi, Reuerendus P. Dominicus Menginus Rector Collegij Monachiensis, Reuerendus P. Martinus Leubenstain Rector Collegij Jngolstadiensis.

Ego Marcellus a tota congregatione electus secretarius manu propria subscripsi.

a) *Corr. ex* posset.

---

[1] Vide supra p. 571[2].

Si ea, quae congregatio haec Canisium praeposito generali proponere iussit, cum epistulis, quas Canisius praepositus provincialis superioribus annis ad S. Franciscum Borgiam dedit, contuleris, facile videbis, haec omnia mire inter se convenire, et congregationis magnam partem ipsum Canisium fuisse. Quid autem Borgias Canisio responderit, v. infra, mon. it. (19).

949 sive **it. (2).** 1. Maii 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 144. Epistula usus est *Sacchinus*, Can. 256.

Canisius electus procurator se Romam ire posse negat ob scriptionem sibi iniunctam. Congregatio contra sentit et causam ad praepositum generalem defert.

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris viceprovincialis Augusta Vindelicorum 1. Maii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: Conuenimus omnes professi et Rectores Augustam ad Congregationem Prouincialem, vbi hodierno die in Procuratorem elegimus fere omnes Reuerendum P. Petrum Canisium nostrum Prouincialem. Js vero pro sua modestia ad hanc procurationem et profectionem credebat magnum se adferre post electionem impedimentum, si se excusaret per opus illud quod ex commissione S. Sanctitatis conficit contra Centurias. Caeterum Congregatio nullum hac in parte impedimentum esse vidit, quominus Procuratoris munus Romae obire, ac isthic in perficiendo opere commodius etiam laborare posset. Cum autem huius rej testimonium sibi dari cuperet, voluit Congregatio vt ego ea de re ad P. Vestram scriberem, quod etiam hic facio, ac expecto, num iudicet, opus illud tam accelerarj debere, vt loco R. P. Prouincialis electi Procuratoris, mitti debeat R. Pater Lanoyus, qui electus est in substitutum. Responsum statim P. Canisius expectat. . . . D. Marcellus Vaz incolumis aduenit et congregationi interest.

Labitur igitur *Agricola*, cum affirmat: Procuratorem a congregatione provinciali nominatum esse Canisium, „utpote, qui Romae jam versaretur“ negotiorum ecclesiae germanicae cum Pio V., Societatis cum Borgia tractandorum gratia (l. c. Dec. 3, n. 193). Agricolam secutus est *Boero*, affirmans: „Nominarono loro procuratore il P. Pietro Canisio, che già era in Roma“ (Can. 333).

950 sive **it. (3).** Inter 5. et 9. Maii 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 150ª. Epistula usus esse videtur *Sacchinus*, Can. 256—257.

Cardinali Truchsess Canisium comitem profectionis romanae petenti Hoffaeus viceprovincialis censet esse obtemperandum propter cardinalis commodum et Canisii adversus Centurias scribentis utilitatem.

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris viceprovincialis Dilinga 9. Maii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali de cardinali Ottone Truchsess episcopo augustano scripsit: Jl Reuerendissimo Cardinale fece grandissima instantia accio il P. Canisio l'accompagnasse à Roma. Jo con li Consultori [1] essaminassimo la cosa et

[1] Ex horum numero fuisse puto P. Theodoricum Canisium et P. Alphonsum Pisanum; Dilingae hic professor theologiae, ille rector universitatis et collegii erat. Roma 23. Septembris 1568 P. *Ioannes de Polanco* mandatu Borgiae Hoffaeo *scripsit:

vedendo non poterci negarlo al Reuerendissimo et anche experimentando che il Padre non potria commodamente finir' l' opera sua contra Centurias nella Prouincia per molti rispetti venimmo tutti in questa sententia, che al Reuerendissimo non fosse negata quella sua petitione honestissima, et ci persuademo che anche per altre cause V. P. sarà contentissima che il P. Canisio viene auant' il tempo[1], essendo in cio seruito molto al Reuerendissimo et anche à far progresso piu facile in quel libro contra le Centurie. Et credo gia hauerà inteso V. P. come il P. Canisio fu eletto in Procuratorem. Pur si hauemo manchato in questo, la maggior colpa sarà mia, et per cio domando perdono etc. Tutt' il resto intendera V. P. dal R. P. Canisio.

„Anno MDLXVIII. V. Idus Maias, Cardinalis Romam discedens, domi nostrae Sacrum audit, omnibusque data benedictione, et flexis in terra genibus valedicit. Donat Typographiam, quam a Sebaldo Mayer 800 florenis emerat, S. Hieronymi Collegio, et Academiae, idque confecto instrumento[2]. Donat nostro Collegio 13. capita Virginum de Societate S. Vrsulae, et tabulam magnam inauratam plenam reliquiarum.“ Haec „ex *Historia manuscripta Collegij Societatis Jesv Dilingae“ referuntur a P. *Ioanne Gamans* S. J. (1606—1684) in Cod. „G. 67“ (f. 147^a^), qui exstat in bibliotheca abbatiae tongerloensis O. Praem. (Tongerloo in Belgio). Cf. etiam *Specht,* Univ. Dill. 66. Cum Canisium iam aliquot mensibus ante Dilingae domicilium collocasse constet (v. supra p. 510), valde probabile est, ipsum quoque 11. Maii Dilinga abisse[3]. Monachii in archivo regni bavarici exstant Cardinalis *Truchsess* *litterae autographae Oeniponte 24. Maii 1568 ad Albertum V. Bavariae ducem datae (Cod. „Augsb. Hochst. II. C/5 n. 91“ f. 343). Canisius ex oenipontano collegio secum Romam abduxit P. Ioannem Merquitium (v. supra p. 161 208). Mense Iunio (ante 12. Iunii) cum cardinali Anconam venit; ubi cum in ecclesia cathedrali in se ipse inquireret, singulari lumine divino illustratus est[4], quo verum firmumque religiosae vitae fundamentum ei longe clarius monstrabatur, quam unquam ante erat monstratum: fundamentum autem erat suae vilitatis, divinae celsitudinis intima cognitio; cui consilia factaque omnia imponere novo firmissimoque decreto constituit. Illustrationem Canisius ipse in „Confessionum“ libro primo, sub a. 1570 composito, copiose et cum gratissimi animi sensu descripsit; verba hic non pono, quia posita iam sunt *Can.* I 29—31.

Sacchinus: Canisius, inquit, „in vrbem iter corripuit ab ipso ductus Cardinali Othone, vt simul cum Pontifice maximo quaedam de Germania iuuanda tractaret“ (Can. 256—257). Hoc ei consilium fuisse facile potest credi; atque aliqua ratione idem significatur in Hoffaei litteris, quas posui; hic enim dicit fore, ut Canisius, si ante tempus congregationi procuratorum constitutum Romam veniat, cardinali utilis-

---

„V. R. potra usar per consultori suoi li 4. che nomina, scilicet P. Lanoy. P. Theodorico [Canisio]. P. Pisano, et P. Dominico [Mengino]“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 179^a^).

[1] Borgias praeceperat, ut, qui procuratores provinciarum Romam venturi essent, m. Septembri venirent; v. supra p. 188.

[2] „Instrumentum“ hoc ipso illo d. 11. Maii 1568 datum est; v. *Specht,* Univ. Dill. 66.

[3] Ottonem paulo post medium m. Maium Romam profectum esse (Landsberga?) scribit *Goetz,* Beiträge 398[1].

[4] Id, cum Canisius coram sanctissimo Sacramento oraret, factum esse scribit *Oddi* (l. c. 200); nec vero Canisius hoc dixit. Oddium nonnihil amplificasse vel exornasse puto id quod scripsit *Dorigny:* „Il recherchoit avec soin devant Dieu, quelle étoit la voie la plus sûre“ etc. (l. c. 440). Oddium secutus est *Boero* (Can. 332).

simam operam praestet. Ex iisdem litteris cognoscitur, quam non recte affirment *Boero* (l. c. 331) et *Séguin* (l. c. 214), cardinalem a pontifice et petisse et impetrasse, ut Canisium secum Romam adducere sibi liceret. Erravit etiam *Agricola*, cum scriberet: Romam „discessit Cardinalis Mense Majo, quem aestate jam adulta secutus est Canisius" (l. c. Dec. 3, n. 193).

Riess quidem putat, Canisium semel atque iterum ad monasterium inzikofiense (Yntzkoffen, Inzigkofen), quod erat virginum ordinis augustiniani, adisse ibique eas exhortando sacramentaque administrando in fide et pietate confirmasse aut annis 1565 et 1566, aut ex itinere hoc romano, quod procurator electus fecit, eundo a. 1568, redeundo a. 1569 (Can. 384—385); ego tamen censeo, eum a. 1573, non prius, illic fuisse; id quod in proximo volumine explicabo.

951 sive **it. (4).** Sub medium m. Iunium 1568.

Ex libro „De Vita et Rebus gestis P. Petri Canisii, de Societate Iesu, Commentarii, . . . authore *Francisco Sacchino*" S. J., Ingolstadii 1616, 257 259. Sacchini narrationem secuti sunt biographi reliqui, ut *Dorigny* l. c. 309, *Oddi* l. c. 200, *Riess* l. c. 382.

Canisius Laureti contionatur.

P. Franciscus Sacchinus S. J. in vita Canisii narrat: Anno 1568 (m. Maio) Canisium „in vrbem iter corripuisse ab ipso ductum Cardinali Othone" Truchsess episcopo albanensi et augustano. Qui, vbi in Italiam ventum est, iter per agrum Picenum instituunt sanctissimam Laureti Deiparae Cellam veneraturi: cui et magnifica dona Cardinalis ferebat. . . . Salutata Laureti ingenti sensu Deipara, vbi et latinam concionem in sacrosanctae Trinitatis solemni[1], sacris operante Cardinali Othone, habuit, in vrbem sanctam peruenit.

Haec verba ex parte confirmantur et illustrantur *Litteris historicis collegii Societatis Iesu lauretani, Laureto 15. Ianuarii 1570 datis, in quibus *Antonius Casati* S. J. haec, praeter alia, narrat: „Quanto poi alle cose esteriori, s' offerisce prima la singolar beneuolenza, che 'l Reuerendissimo Cardinale d' Augusta, passando di quà, mostrò portarci, si come sempre hà mostrato uerso la compagnia: percioche di Germania andando a Roma, uenuto à questa Madonna Santissima, uolse domesticamente un giorno pranzare nel nostro Collegio con tutti li fratelli[2], uisitando gli amalati auanti, che si mettesse à tauola: et pransato c' hebbe, disse di uoler' egli seruir' alli fratelli, che restauano alla 2ª[3] et ne fece dimostratione, ma il Signore Gouernatore[4], il quale hauea fatto compagnia a Sua Signoria Reuerendissima, et pransato similmente quì, lo impedì. Volse udire due prediche una in lingua Germanica, nella nostra Capella, l' altra in Latino nella chiesa, de laudibus Peregrinationis, secondo il thema dato da Sua Signoria Reuerendissima" (ex exemplo archetypo; „Epistt. It. 1569" f. 87ᵇ). Fatear oportet, Sacchinum complura, quae a Casato non memorentur, proferre; attamen haec quoque factis, quae aliunde nota sunt, aliqua saltem ratione confirmantur. Otto Truchsess Paulo III. pontifice maximo (1534—1549) templi lauretani sacellum S. Ioanni Baptistae sacrum exornavit; Iulio III. pontifice (1550—1555)

---

[1] Diem festum Sanctissimae Trinitatis, qui eo anno erat 13. Iunii, significari censeo.

[2] Collegium lauretanum, ut ex iisdem litteris intellegitur, initio a. 1570 45 sodales habebat; 20 ex iis sacerdotes erant, 11 vel 12 fratres scholastici, reliqui laici; sacerdotum maxima pars „s' occupa nella Penitentiaria di questo santo luoco".

[3] De „secunda mensa" cf. *Can.* III 680³.

[4] Robertus Saxatellius (*J. A. Vogel,* De ecclesiis Recanatensi et Lauretana 1, Recineti 1859, 342).

vestem auream opere pretiosam et alia quaedam lauretanae Virgini dona tulit (*Horat. Tursellinus* S. J., Historia Lauretana l. 3, c. 11 19, apud *Pietro Valerio Martorelli*, Teatro istorico della Santa Casa Nazarena I, Roma 1732, 220—221 226). Idem Paulo IV. pontifice, cum a. 1556 per Lauretum transiret, in templo sacrum fecit et contionem audivit, in Societatis collegio sodalibus familiariter usus est (*Litterae* quadrimestres IV 581—582). Caeterum Sacchinus, ut iam monui (v. supra p. 4), historicus erat magnae diligentiae summaeque fidei, qui huiusmodi facta non confingere, sed, ut ex testibus acceperat, religiose proponere solebat. Eum igitur litteris sodalium lauretanorum Romam missis vel collegii lauretani historia aliqua manu scripta usum esse conicio.

Canisium in ipsa magnifica illa basilica lauretana contionatum esse satis certum est, licet a Sacchino planis non dicatur verbis (*Riess* minus accurate: „in der Gnadenkapelle"); *Python* orationem „ad Populum" habitam esse affirmat (l. c. 260); sed cum Sacchinus Canisium latine dixisse asserat, rectius cum *Boero* (l. c. 332) censueris eum ad clerum verba fecisse.

Canisius in *Codice, in quem multa, quae ad librum de B. Maria Virgine scribendum ipsi utilia esse possent, tum ipse referebat, tum per alios referenda curabat, haec sua manu scripsit: „De Lauretana aede. . . . Est hoc summae Dei genitricis meritis huic loco peculiare, ut qui tam sanctam piamque peregrinationem huc instituunt, eorum nullus Christiani officij partibus satisfecisse se putet nisi hinc confessionis et Eucharistiae sacramentis praemunitus ante discedat. Quin etiam illi ipsi qui quiduis pocius quam peccatorum confessionem cogitabant, cum primum in huius sacri templi uenere conspectum, sic intimis animi[a] permotionibus afficiuntur, vt celestis uisum[b] numinis non ferentes, uberrimo fletu crebrisque suspirijs confessione maculas abluant" (Can. 6 f. 21^a). Haec unde hausta sint, nescio; Canisius, qui compluries Laureti est moratus (*Can.* II 274; V 67 733), ea pro veris habuisse videtur.

952 sive **it. (5).** 20. (21.?) Iunii 1568.

Ex archetypo (A), ipsius Borgiae manu subscripto, quod exstat in „EB" n. 235 (f. 48). Exstat alterum exemplum (B), idque eadem manu scriptum ac superius illud (hoc quoque a Borgia subscriptum esse videtur; eius nomen postea resectum est), in „EB" n. 234 (f. 45). Epistula integra (ex B) primum edita est in Epp. *Nadal* III 615—618. Eadem usus est *Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 4, n. 127.

Canisius responsum romanum, quo provinciales deligi posse procuratores negatur, sero intellegit. Qui Romae etiam Centuriatorum causa moratur.

S. Franciscus Borgias praepositus generalis Roma 5. Iulii 1568 P. Hieronymo Natali Societatis visitatori scripsit: À Roma è uenuto il Padre[c] Canisio, eletto procuratore[d] di sua Prouincia. (perche si ben s' è scritto che questo non si poteua fare[e] [1], gia l' auiso lo pigliò in Jtalia). Vna delle cose che quì haueua à trattar', era del suo scritto contra le Centurie[f], et per quel che si è[g] uisto fin quì, si pensa riuscira bene, per quel che si pretendeua di leuar l' autorità[h] à quel libro, mostrando molti errori di quello chiaramente.

Cardinalis Truchsess Romam advenit aut 20. Iunii aut 21. Illum enim diem habent *„*Avvisi* di Roma", Roma 26. Iunii 1568 dati: „Jl Card. d' Augusta gionse Domenica matina per tempo in questa Città, et cosi si fuggi il fastidio delli molti incontri, che li sariano stati fatti se si fusse saputo il suo ritorno" (Cod. Vindob. „Rom. Corr. 30" f. 530^a). Et cardinalis *Marcus Antonius Amulius* Roma 22. Iunii

a) *Sequitur* prae, *a C. oblitt.* b) uisu *autogr.* c) padre *B.* d) Procurator *B.* e) non poteua farsi *B.* f) *Ita recte B;* censure *A; v. supra p. 573.* g) s' è *B.* h) leuar autorità *B.*

[1] Vide supra p. 193—194.

(„X. Calendas Iulii") 1568 sua manu cardinali Stanislao Hosio episcopo varmiensi *scripsit: „Illustrissimus Cardinalis Augustanus ante diem tertium ad urbem peruenit; Canisius noster nobiscum est" [1] (ex litteris archetypis, quarum partem postremam Amulius sua manu scripsit; Cod. cracov. „Czar. 1608" [v. *Can.* IV LXXI] p. 384). Prosper vero comes ab *Arcu* orator caesareus Maximiliano II. *scripsit Roma 19. Iunii 1568: „Jl Cardinal d' Agusta s' aspetta fra doj giornj"; et 26. Iunii 1568: eum 21. Iunii Romam advenisse (ex autographis; Cod. vindob. „Rom. Corr. 30" f. 235[b] 242[a]). Fere autem certum est, Canisium cum eo advenisse. Errat igitur *Dorigny*, cum Canisium exeunte m. Iulio Romam venisse scribit (l. c. 310).

953 sive **it. (6).** 20. (21.?) Iunii 1568.

Ex apographo eiusd. temp. Germ. 67 f. 160[a].

Canisius cum P. Merquitio Romam venit, Centurias refutaturus et procuratorem acturus.

S. Franciscus Borgias Societatis praepositus generalis Roma 6. Iulii 1568 P. Nicolao Lanoio S. J. rectori collegii oenipontani, qui 1. Maii Augustae in Germaniae superioris congregatione provinciali „substitutus" procuratoris electus erat (v. supra p. 567), scripsit: Venne il Padre Canisio con sanità et anche il suo compagno et è da sperare non perderanno il tempo, Il Padre Canisio attendera all' opera sua [2], et fara anche l' officio di procurator al suo tempo, benche non sia stata legitima in tutto la sua elettione, per esser lui Prouintiale. Quanto all' altro, alli principij si è usata ogni suauità, et se li è permesso anche scriuere.

Ex postremis hisce verbis atque ex *epistulis Roma 10. Augusti 1568 a P. Ioanne Polanco ad Lanoium et Augusta 4. Septembris 1568 a P. Hoffaeo viceprovinciali ad Borgiam datis intellegitur, Canisio Romam petenti in collegio oenipontano comitem adiunctum esse P. Ioannem Merquitium; qui Romam missus est, ut a variis periculis abesset et mores emendaret; v. supra p. 161 208 217.

Quomodo factum sit, ut Germaniae superioris Socii Canisium praepositum provincialem ad provinciae procurationem illam destinari posse existimarent, etiam clarius intellegitur ex *Borgiae* *litteris Roma 26. Iunii 1568 ad P. Hoffaeum datis; ex iis enim hoc cognoscitur: Ipse etiam P. Theodoricus Canisius rector dilinganus putabat, Petrum Canisium, postquam Borgiae iussu P. Hoffaeo viceprovinciali provinciam permisisset regendam, nomine solum provincialem esse, non auctoritate. Ita igitur Borgias: „Il Padre Canisio arriuò sano col suo compagno, et se arriuauano prima le nostre lettere per lequali si scriueua non uenessi, non potendo li Prouinciali per procuratori, si sparagnaua questa fatica, ma già ch' è uenuto, si trattera quì questa estate, et forsa bisognera dispensa accio possa trouarsi nella Congregatione come procurator della Prouincia poiche non solamente de nome ma de autorità[a] è stato Prouinciale sempre, si ben per alcun tempo fù scritto lasciassi à V. R. il gouerno di quella, questo dico in particolare, perche da lui stesso si è inteso che il suo fratello et forsa qualcun altro senteuano che solamente di nome fossi Prouinciale il che non è cosi, quando si hauera à sgrauar à fatto dell' autorità, si sgrauara anche del nome, il quale seruirebbe di poco essendo solo, e[b] se all' hora toccara à V. R. portar questo peso, spero le dara Dio N. Signore forze sufficienti per ben portarlo, come l' hà fatto fin quì, con titulo di Viceprouinciale" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 155).

a) *Ita in ap. correctum est ex* de fatti. b) *In ap. sequuntur vv.* che lui, *oblitt.*

[1] Cardinalis Amulius, qui Canisium magni faciebat, a. 1565—1570 bibliothecae vaticanae praeerat (*Il Manoscritto* Messicano Vaticano 3773, Roma 1896, 11 13).

[2] Refutationi Centuriarum Magdeburgensium.

954 sive **it. (7).** Annis 1565, 1568, 1573.

Ex libro „De vita Petri Canisii de Societate Iesu . . . Libri tres a *Matthaeo Radero* ex eadem Societate conscripti", Monachii 1614, 143—147.

Canisius Romae adulescentes collegii germanici ad virtutis et litterarum studia excitat; templa, oratoria, valetudinaria obit; pietatis exempla colligit; quanta in peregrinorum, pauperum, infirmorum levationem praestentur, observat et adnotat; Germanos Romae versantes, ut idem faciant, monet, quo postea in Germania adversarios Romam calumniantes refellere possint. Imprimis Oratorium S. Philippi Nerii frequentat; et ab ipso Philippo et a Baronio, Taurusio, Bordinio eius discipulis familiariter honorificeque habetur.

Praefatio editoris. P. *Ferdinandus Alberus* S. J. Claudii Aquavivae praepositi generalis pro Germania „assistens", Roma 4. Maii 1613 Augustam Vindelicorum ad P. Melchiorem Härtelium S. J. provinciae Germaniae superioris praepositum *litteras misit, in quibus haec, praeter alia, notabat de vita Canisii, quam Monachii P. Matthaeus Raderus prelo parabat: „P. Sebast. Paretarius . . . antea Vitam P. Canisij a P. Radero scriptam examinauit" (ex autogr.; „Epp. ad Rad. II" f. 46[a]). *Härtelius* autem Dilinga 1. Septembris 1613 Radero *scripsit: „Mitto notas in alteram censuram uitae P. Canisij p. m. vna cum literis P. Beretarij, cuius singularem animi demissionem, et promptum gratificandi studium cernere est. R. Vestra iuxta illas corrigat, quae correctione opus habent: addat, si quid noui transmissum" (ex autogr.; „Epp. ad Rad. I" f. 38[a]). Ita factum est, ut in Raderi libro a. 1614 Monachii typis exscripto comparerent Beretarii litterae satis amplae, quibus *Raderus* ita praefabatur: „Quid in vrbe gesserit Canisius, partim supra expositum est, partim Sebastianus Beretarius, qui hodieque Romae viuit et spectator adfuit, cum Romae Canisius esset, hisce verbis ad me ex vrbe perscriptis eleganter narrat." In ipsis igitur litteris Beretarius primum quidem res a Canisio Romae a. 1573 apud Societatis congregationem generalem et maxime apud Gregorium XIII. gestas enarrat; deinde autem haec addit:

Virtutem interim Canisii illustrabant Romae studium ardorque diuini honoris amplificandi, eaque diligentia, quam quoties ad Vrbem venit, pauculis illis Collegii Germanici reliquiis, quae tunc erant, quas tanquam sua viscera intimo animo complectebatur, aliisque eiusdem gentis nobilibus viris, ac studiosis adolescentibus excolendis adhibuit[1]; illos modo adiens, modo aduocans, ad pietatem et fidei Catholicae constantiam, et vt aduersus haereticorum mendacia, in hac verae religionis arce, sincera doctrina se munirent, hortabatur: tum diligentiam multam in multis et claris virtutum exemplis, ad pietatem ad exteras gentes promouendam, cognoscendis contulit. Frequentabat non tantum templa augustiora, sanctorum caelitum memoriis reliquisque veneranda, sed Oratoria etiam, et conuentus insigni pietate illustres, quibus Chri-

[1] Collegium germanicum ob rei familiaris angustias initio a. 1557 tantum 15—20, ab anno 1559 ad annum 1573, quo a Gregorio XIII. amplificatum et dotatum est, quotannis 20—30 iuvenes germanos alere poterat; praeter hos autem „alumnos" in aedibus collegii et sub Societatis disciplina ab anno fere 1560 complures, ab anno 1563 ad annum 1573 quotannis fere 200 degebant „convictores", iique ex variis nationibus orti, suis sumptibus viventes, in vitae genere eligendo omnino liberi; plurimi eorum nobiles erant; ex germanis convictoribus plerique Canisio vel auctore vel adiutore in collegium venerant; velut Octavianus, Philippus Eduardus, Antonius, Raimundus Fuggeri, Gervicus de Schwarzenberg, Christophorus et Carolus Truchsessii, Godefridus Zott etc. (*Steinhuber* l. c. I² 46 48—51 74—75). Anno 1568 convictores adfuisse 260 affirmat *Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 156.

stiana pietas magna hominum frequentia colitur, aut Christiana in egentes charitas magno exemplo exercetur. Inuisebat hospitales domos tum antiquas, et magnis vectigalibus fundatas, tum recentes piorum tantum liberalitate sustentatas, quantumque ex vtrisque boni ad homines promanaret, diligentissime adnotabat. Xenodochium sanctissimae Trinitatis admirabatur, multis saepe hominum millibus aduentantium large sufficiens, nullo alio vectigali, quam quotidianis piorum Eleemosynis, abunde suppetentibus; tum statis horis illustri spectaculo fuisse, e prima nobilitate multitudinem virorum et faeminarum, vtramque suo sexui seorsim inseruire, aduenarum pedes lauare, ministrare ad mensam, monita ad pietatem dare, qua animi comparatione, quaque religione sacra templa adeunda et vniuersa illa sacra expiatio foret obeunda [1], edocere, aliaque pietatis officia praestare, quae alii literis mandarunt: Et haec quotannis per sacros hebdomadae sanctae, et Paschae dies vsitata et vulgaria esse, quid praesens in Iubilaeo vidisset et sensisset? [2] Sodalitates praeterea piorum hominum, qui honestas, inopes tamen familias, quas pudor a mendicando deterret, collatis corrogatisque Eleemosynis sustentant [3]; alias, quae magnum Virginum numerum collata dote ad honesta adiuuant coniugia cognoscebat [4]. Tum pios coetus indagabat magno numero, frequentiaque diuina mysteria obeuntium, piosque conuentus celebrantium. In iis maxime frequentabat inclytam illam, atque inter magna vrbis lumina, clara luce collucentem venerabilem sacerdotum piorumque virorum congregationem Oratorij nuncupatam; multumque familiaritate vtebatur, B. Philippi Nerij institutoris, adhuc in humanis agentis, eiusque discipulorum, qui tum praeter caeteros florebant; Francisci Mariae Taurusii [a], Caesaris Baronii, magni alterius Ecclesiasticae antiquitatis luminis Ioannis [b] Francisci Boldrinii [c], quorum duo priores suis virtutibus, et vitae sanctimonia per multos annos sacra purpura illustrati, aeternis iam cum Deo

a) *In Raderi libro inter* Mariae *et* Taurusii *perperam komma positum est.* b) *In Raderi libro perperam:* luminis, Ioannis; *v. infra, p. 581.* c) *Sic; sed ponendum fuit:* Bordinii; *v. infra, p. 580.*

[1] Ad gratias iubilaei, indulgentias septem ecclesiarum, stationum etc. consequendas.

[2] Iubilaea Romae acta a. 1572—1608 recensentur ab *Eus. Amort* Can. Reg. Lat., De origene, progressu, valore, ac fructu indulgentiarum, Venetiis 1738, 87—93. Beretarius autem duo illa iubilaea magna et „ordinaria" significare videtur, quae Romae a. 1575 et 1600 acta sunt. Quam multa milia peregrinorum „Confraternitas Sanctissimae Trinitatis" iis annis in suo hospitio exceperit, et quam magna pietate iisdem Clemens VIII., cardinales, principes ibidem ministraverint, narrat *Theodorus a Spiritu Sancto* O. Carm., Tractatus historico-theologicus de Iubilaeo, Romae 1650, 56—64.

[3] De archiconfraternitate XII Apostolorum huius rei gratia S. Ignatio auctore sub Paulo III. incohata v. *Tacchi Venturi* l. c. I 674—676.

[4] Iam a. 1601 Camillus Fanucci edidit Romae librum „Trattato di tutte le opere pie dell' alma città di Roma" (Card. *Carlo-Luigi Morichini,* Degli Istituti di carità per la sussistenza e l' educazione dei poveri e dei prigionieri in Roma, ed. nov., Roma 1870, 39).

praemiis fruuntur; tertius Auenionensis Archiepiscopus, pari vitae integritate dignam tanto munere operam suae nauat Ecclesiae [1]. Vir igitur sanctus a viris sanctis, fama iam ante notus magno in honore habebatur: et vero ea hominis erat praesentia, et ea honeste faciei et totius vultus ad modestiam compositi dignitas, vt vel silente fama beneuolentiam et reuerentiam sibi conciliaret, oratio spiraret sanctitatem. Incredibilem apud hos, perpetuamque hominum frequentiam pietatis studia colentium obseruauit. Multos praeterea viros principes, tum Ecclesiastica dignitate insignes, tum nobiles Romanos commemorabat nominatim, quorum cum copiosas Eleemosynas, tum memoranda facta, insigniaque virtutum exempla recensebat. Haec pusillo tum gregi Collegij Germanici, alijsque studiosis Germanis adolescentibus exponebat eosque ad ista aliaque eiusmodi accurate indaganda et recognoscenda accendebat, vt se, cum in Germaniam redirent, oculatos testes Romanae pietatis exhiberent [2], aduersus impios latratus veritati obsistentium haereticorum, docebatque multorum Germanorum culpam, qui Romae diu versati, ad haec tanta, et tam illustri laude digna exoculati, ad improba tantum, et relatu indigna, quae de Romanis rebus in Germaniam perferrent, mentis aciem intenderent, et ad foeda vlcera, quae haereticorum fecerat impietas, ipsi vngues accederent. Et sane mirum non est in tanta Ciuitate, tanta omnium gentium colluuione, in feraci solo, faecundaque segete, herbas saepe noxias, et aliqua vitiorum semina succrescere. Querebatur igitur vir diuini honoris studiosissimus, quae naturae vitio in magna multitudine fieri solent, ea quodammodo ad instituta conuerti, et paucorum culpam in ciuitatem omnem conuerti: Ingentem vero laudum siluam, a tanta virtutum multitudine enatam praeteriri. Ita vir summe industrius nunquam de diuina causa promouenda, fideque Catholica constituenda cogitationem ponebat; et cum, quid ipse faceret, exponebat, quid ex illo imitari ipsi deberemus, docebamur.

---

[1] S. Philippus Nerius († 1595) Romae sub a. 1557 ad „S. Hieronymi a caritate“ parvam aedem sacram aedificaverat, quam „Oratorium“ vocabat; ibi et ipse et eius sodales, ut Taurusius (Tarugi, † 1608), Bordinius († 1609), Baronius († 1607), modo de moribus christianis, modo de vita Sanctorum et similibus argumentis cotidianas orationes habebant; sub a. 1563 complures eorum Pii IV. iussu ecclesiam S. Ioannis Baptistae, quae Florentinorum erat, administrare et in commune vivere coeperunt, Philippo ad S. Hieronymi manente. In Oratorio autem iam inde ab anno circiter 1559 Baronius Philippi iussu historiam ecclesiae ab adventu Christi usque ad saeculum XVI. populo enarrabat; qua per 30 annos septies repetita, eodem Philippo iubente insignes illos „Annales Ecclesiasticos“ edere coepit, quibus Centuriatorum Magdeburgensium „Historiam Ecclesiasticam“ refutabat (*Hier. Bernabaeus* Congr. Or., Vita S. Philippi Nerii c. 6, n. 61—64, in *Actis* Sanctorum Maii VI, Antverpiae 1688, 535—536. *Capecelatro-Lager*, Der heilige Philippus Neri, Freiburg i. Br. 1886, 109—110 153—154 204—212).

[2] Perdoctus vir *Ioannes Franciscus Lombardus* Roma ex aedibus cardinalis Sirleti 11. Novembris 1568 cardinali Hosio scripsit: „Roma siquidem satis diuersa ab illa, quae delitiis affluebat vanitatis, nunc vere spirat odorem sanctitatis“ (*Cyprianus*, Tab. 484—485).

Post collegium germanicum institutum Canisius Romae fuit annis 1557, 1558, 1565, 1568, 1573. Beretarium autem rerum, quas ab eo Romae gestas esse narrat, „spectatorem adfuisse" *Raderus* affirmat (l. c. 138); neque tamen verisimile est Beretarium, Florentia a. circiter 1540 ortum, ita adfuisse ante a. 1565, quo (16. Maii, ut ferunt) Romae Societatem ingressus est (*Sommervogel*, Bibl. I 1325—1326; VIII 1820). Maxime vero ab eo significari puto annos 1568 et 1573. Narrat certe *Antonius Gallonius* Oratorii sacerdos in Vita S. Philippi Nerii, quinto post ipsius mortem anno primum edita, a. 1568 copiosam hominum multitudinem Oratorium S. Hieronymi Caritatis frequentasse; et *Ioannes Rubeus*, ut idem Gallonius refert, in libro italico „Esamine" etc., quem a. 1569 Philippo dedicabat, testatur, se a. 1568 „frequentem clarissimorum virorum, atque omnium gentium" ad Philippum „confluentium concursum" admiratum esse (Vita Beati P. Philippi Nerii, Moguntiae 1602, 216—218). Ac Canisius, cum ineunte aestate a. 1568 Romam veniret, hoc, praeter alia, spectabat, ut ad librum, quo historiam ecclesiasticam Centuriatorum Magdeburgensium refutare a S. Pio V. iussus erat, conscribendum subsidia compararet; eorundem autem Centuriatorum refutandorum gratia S. Philippus Nerius iusserat Caesarem Baronium (qui ad S. Ioannis Baptistae Florentinorum habitabat) in Oratorio S. Hieronymi historiam ecclesiasticam auditoribus exponere (*Bernabaeus* l. c. c. 6, n. 61—63, in *Actis* Sanctorum l. c. 535—536. *Gener. Calenzio* Congr. Or., La vita e gli scritti del Cardinale Cesare Baronio, Roma 1907, 31—37). Bordinius quoque antiquitatem ecclesiasticam indagabat et calamo illustrabat (Marchese di *Villarosa*, Memorie degli Scrittori Filippini, Napoli 1837, 72—73).

Constat Sebastianum Beretarium († 1622) diu litteras et humanitatem tradidisse; ac cum eum, quid Canisius collegii germanici adulescentibus commendare solitus sit, tam copiose adeoque singillatim narrantem et in narrando denique ad id, ut in prima persona loquatur („quid deberemus, docebamur"), devenientem video, hoc mihi videor conicere posse: Beretarium eo tempore vel in collegio germanico munus aliquod administrasse, vel saltem aliis de causis in illud frequenter ventitasse. In „*Catalogo* omnium qui in Romano Collegio degunt hoc anno 1568" nominatur „M. Sebastianus Florentinus professor 2^{ae} classis grammaticae" (Rom. 78^b f. 63^b).

955 sive it. (8). Circa initium m. Iulii 1568.

Ex apographis eiusd. temp. Germ. 67 f. 160^a—161^a.

Canisius Romae praeposito generali instat, ut sodales in Germaniam mittat et Socios aliquot ad sacerdotium promovendi facultatem concedat.

S. Franciscus Borgias praepositus generalis Roma 6. Iulii 1568 scripsit ad P. Nicolaum Lanoium rectorem collegii oenipontani: Quanto al numero de sacerdoti che V. R. sente, esser minore di quel che conuerrebbe, supplira come potra il P. Viceprouinciale et quì il P. Prouinciale Canisio, tiene anche cura che si possano far alcuni sacerdoti di più, et già per questo hà hauuto licentia. *Et ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem:* Della prouisione di qualche suggetto per la Germania il P. Prouinciale ne ha cura assai di ricordarlo, et si uedera uerso il settembre quel che si potra fare, come anche delli Sacerdoti che di nuouo si haueriano à promouere nela Superiore Germania.

Quid Canisius effecerit, v. supra p. 208—211 213.

956 sive it. (9). 23. Iulii 1568.

Ex *Sacchino*, Can. 256—259, et Hist. S. J. III, l. 4, n. 128 129.

S. Pius V. congregationem cardinalium instituit, qui haereticos et imprimis protestantes ad ecclesiam reducendos curent. Canisius ex praecipuis huius consilii auctoribus est.

Franciscus Sacchinus in vita Canisii a. 1616 vulgata narrat, Canisium a. 1568 a Germaniae superioris congregatione provinciali Romam mis-

sum esse, ut ibi et ipsorum „procuratorem" ageret, et ad Centurias Magdeburgenses refutandas a libris doctisque viris subsidia peteret. Itaque in vrbem iter corripuit ab ipso ductus Cardinali Othone[1], vt simul cum Pontifice maximo quaedam de Germania iuuanda tractaret.... In vrbem sanctam peruenit, ipsi sanctissimo Pio quinto Pontifici expectatus, cupienti coram ex eo de rerum statu remedioque cognoscere. Nec exigua pars ipse fuit Canisius, vt Consilium quatuor Cardinalium constitueretur, quorum curae in iuuando Septentrione excogitandis viis idoneis, vrgendaque restitutione religionis per eas oras proprie vigilarent. *Idem Sacchinus in Historiae Societatis Iesu parte tertia sub a. 1622 absoluta de S. Francisco Borgia Societatis praeposito generali et de sodalibus in conventu illo procuratorum congregatis refert:* Cum ad Orientem, atque ad Occidentem propagationi fidei latissimam patefieri portam narrarent Pontifici Patres, atque peropportunas ad iuuandum Septentrionem eidem Canisius vias proponeret, multumque ijs rebus Pastor sanctissimus laetaretur; suggessere insuper videri optimum factu, si ipsius Sanctitas aliquot Cardinales designaret, qui in has tanti momenti curas peculiari attentione incumberent. Consilioque inter se habito, tum nouas excogitarent sanctae Fidei restituendae, ac propagandae rationes: tum recte consulta ad effectum perducenda curarent. Quod audiens Pontifex, id vero omnino faciendum affirmans, protinus nominare Cardinales, qui idonei viderentur, coepit. Ex quibus decimo Kalendas Sextiles[2] in sacro Senatu lectos a se quaternos promulgauit: Cardinalem Augustanum, qui paulo ante comite Canisio in Vrbem venerat: Bordesieram, Granuelanum, et Commendonum, qui Haereticis reuocandis ad fidem praeessent[3]: totidemque, qui Ethnicis conuertendis, adiecit. Marcum Antonium Amulium, Guilielmum Sirletum, Antonium Caraffam, et Alexandrum Cribellium.

Prosper ab Arcu orator caesareus Roma 24. Iulii 1568 Maximiliano II. imperatori scripsit: „Ha detto Sua Santita al cardinal d' Agusta che conferisca le cose di germania con il cardinale granvela et Cardinal della Bordigiera, et ancora con jl Cardinal Comendone quando si truouerá jn Roma, perche per molt' altre occupationi Essa non uj puo attendere" (ex autogr.; Cod. vindob. „Rom. Corr. 30" f. 273ᵇ—274ᵃ; etiam apud *Schwarz,* Briefe und Acten II XII; cf. etiam *Laderchium* l. c. in a. 1568, n. 206). In Societatis **Litteris* annuis Roma 31. Decembris 1568 datis ea de re haec narrantur: „Quia Societas non solum Catholicis prodesse studet, sed etiam in haereticis et Schismaticis ab errore reuocandis, et infidelibus ad Christi cultum traducendis multum operae ac studij ponit; vtrorumque bono apud Pont. max. consultum est. Et quo melius et facilius de rationibus conseruandae in septentrionalibus populis catholicae religionis agi posset; perfectum est, vt quatuor ex Cardinalibus huic rei praeficerentur, qui, cum opus fuerit, ad Pontificem referant, et quod decretum erit, quam diligentissime curent conficiendum[4]. Totidem Cardinales" etc. (ex

---

[1] Truchsess. [2] Die 23. Iulii.

[3] Philibertum Babou (Naldium) de la Bourdaisière episcopum antisiodorensem (Auxerre); Antonium Perrenot de Granvella archiepiscopum mechliniensem; Ioannem Franciscum Commendonum (de quo supra p. 223).

[4] Iam compluribus annis ante (a. 1560?) simile consilium Romae propositum esse ostendit *Schwarz* l. c. II XI—XII.

exemplo archetypo; Rom. 127, VIII, p. 3). Etiam planius ipse *S. Franciscus Borgias* Roma 2. Augusti 1568 P. Hieronymo Natali Societatis visitatori scripsit: „Il Papa ha fatto due deputationi di cardinali, che li haueuamo ricordate: vna per attendere alla riduttione delli heretici, etc. ... L' altra deputatione fu per la conuersione delli infideli ..., et già han cominciato le sue congregationi. Et di qua hauemo cominciato a darli alcuni ricordi [1], et alla giornata se li daranno." In eiusdem epistulae „postscripto" *Borgias* satis clare significat, priori illi „deputationi" sive congregationi imprimis res Germaniae cordi fuisse; sic enim scribit: „Con estas congregationes nueuas que Su Santidad ha echo de cardenales, para los negocios de Germania y de Indias, esperamos que de cada día se harán cosas importantes" (Epp. *Nadal* III 625 626).

Variis quidem impedimentis factum est, ut „Congregatio germanica" initio haud ita multa praestaret atque etiam brevi exstingueretur; attamen a. 1573, aucto cardinalium numero, revixit et usque ad a. 1600, si non diutius, Germaniam multis rationibus adiuvit (*Schwarz* l. c. II XIII—LII).

957 sive **it. (10).** Inter 27. Iulii et 21. Augusti 1568.

Ex exemplo archetypo. Cod. vindob. „Rom. Corr. 30" f. 644[b]. Litteras ex exemplo archetypo edidit *Schwarz* l. c. II XIV.

Congregatio haereticis reducendis instituta in praelatos devios severitatem adhibere statuit; Canisio vero remedia suavia suadente a sententia decedit.

In litteris sive nuntiis rerum novarum („Avvisi"), quos Maximiliano II. imperatori Roma Galeatius Cusanus procurator ipsius mittere solebat, exstat adhuc nuntius 21. Augusti 1568 datus, quo de congregatione illa cardinalium haereticis regionum septentrionalium reducendis instituta (v. supra, mon. 956) haec narrantur: Hauendo la congregatione de cardinali deputati sul trovar forma di ridure li heretici oltramontani, et massime li ecclesiastici alla fede catholica et obbedientia di questa Santa Sede, ordinato, che si proceda con rigore contra li prelati deuiati, et di gia fatti alcuni breui per questo, Dal Giesuita canisio Germano pratico, et dotto s' è allegato douersi procedere con lenità, et[a] piaceuolezza piu presto[b], perche questa uia è la fruttuosa per giouare et s' è allentato il modo decretato et s' attendarà[c] [?] a questo altro.

Cardinales illi (Truchsess, Granvellanus, Bordesiera) singulis diebus Martis congregationem habere iussi erant (v. supra p. 582); prima habita est die 27. Iulii (*Schwarz* l. c. II XII); hanc igitur secutae esse videntur similes congregationes diebus 3., 10., 17. Augusti. Paulo ante Kalendas Augustas cardinalis Truchsess Prospero ab Arcu oratori caesareo dixit, pontificem mandasse, ut de haeresibus „con modi dolci" auferendis ageretur (l. c. XIII). Ac cardinalis quidem *Zacharias Delphinus* Roma 11. Septembris 1568 de Scipione Lancellotto Rotae auditore, ad Maximilianum II. caesarem et ad Ferdinandum II. archiducem legato, caesari scripsit: „Li consultori del papa nelle cose di Germania li hanno fatto dare una commissione rigorosa, acio che per viaggio si informi delli difetti del clero et poi impetri dal[d] [?] V. M. il braccio seculare per castigarli" (l. c. XIV). Neque tamen haec verba cum nuntio illo 21. Augusti misso prorsus pugnare videntur; nam Delphinus sacerdotes, ille autem potissimum episcopos et abbates spectat. Caeterum recte monet *Schwarz* (l. c. XIV), inter Delphinum et Truchsessium haud ita bene convenisse. Cum Canisio Delphinus sermonem contulerat 1. Augusti 1568; v. infra, mon. it. (11).

a) *Sequitur* piazzeuo, *oblitt.* b) pui, presto *libr.* c) *Sic; corrigendum esse videtur:* attenderà. d) *Corrigendumne* da *vel* dalla?

[1] De huius generis consilio per Canisium dato v. infra, mon. it. (10).

958 sive **it. (11).** 1. Augusti 1568.

Ex apographo eiusd. temp. Cod. vindob. „Rom. Corr. 30“ f. 606ᵃ.

PP. Canisius, Palmius, alii a cardinali Delphino ad cenam vocati non loquuntur nisi de rebus piis.

Galeatius Cusanus Maximiliani II. imperatoris procurator romanus eidem mense Augusto 1568 relationem („Avviso“) misit „Di Roma li .VIJ. d' Agosto. 1568“ datam, in qua haec de cardinali Zacharia Delphino narrantur: Domenica [1] . . . la sera il Cardinal Dolfino dette da [a] [?] cena à San Pietro in Vincoli à don Benedetto Predicatore Papalino [2], à Don Pietro Canisio Alemanno, et ad altri doi Tiatini delli piu [b] celebri [c] [3] à carità, et ragionamenti spirituali tutto quel tempo che stettero insieme et la sera partì poco sodisfatto per Ferrara.

Canisium Delphinus a multis annis probe noverat; apostolici enim nuntii officium apud Ferdinandum I. a. 1553/54—1557 et 1560—1565 administraverat; cf. *Can.* I 478 514; III 471 etc.

959 sive **it. (12).** Ab exeunte m. Iunio ad exeuntem m. Novembrem 1568.

Ex *Sacchino*, Can. 260.

Canisius Romae Socios verbis exemplisque ad pietatem excitat.

Franciscus Sacchinus, cum res a Canisio Romae aestate et autumno a. 1568 gestas narrat, haec refert: Magnam Socij Romani ex conspectu tanti viri, et raris virtutum eius exemplis capiebant animo voluptatem, et alacritatem concipiebant ad imitandum. Idemque pia etiam adiungebat hortamenta linguae. Nam certatim inuitatus per domicilia nostra spirituales habebat homilias.

„Regulae Rectoris“ haec habent (n. 24): „Singulis, vel alternis diebus Veneris exhortationem Nostris, vel ipse faciat, vel aliquis alius, qui rationem nostri Instituti bene teneat, in qua agatur de observatione Constitutionum et Regularum, de fraterna charitate, humilitate, patientia, mortificatione et aliis virtutibus, praesertim de obedientia“ (*Institutum* S. J. III 110). Hoc autem praeceptum ipsis Societatis Constitutionibus (P. 3, c. 1, n. 21 28) nititur. *Natalis* visitator in suis „Instructionibus“: „Ordinarie“, inquit, exhortatio „fiat ante coenam, et duret per vnam horam vel circiter. . . . Fiant vero exhortationes admodum familiariter, absque omni affectatione sermonis, absque curiosis speculationibus, in synceritate cordis et simplicitate, deuote“ (Epp. *Nadal* IV 553).

Societas Romae tunc quinque habebat sedes: Domum professam, collegium romanum, collegium germanicum, seminarium romanum, domum probationis ad S. Andreae.

960 sive **it. (13).** Ab 1. ad 15. Augusti 1568.

Canisius Romae noviciis piam exhortationem faciens causam praebet Sancto Stanislao Kostkae martyrii desiderandi et mortis praedicendae.

1. P. Ioannes Polancus Societatis secretarius sua manu in Codice „Def.“ (Prov. Rom.; in a. 1568) de S. Stanislao Kostka Societatis no-

a) *Corrigendum esse videtur* la. b) pui *libr.* c) *Reliquam huius sententiae partem a librario romano mendose scriptam esse res ipsa ostendit. Integrumne ille archetypi versum omisit? Totum hoc apographum mendis abundat.*

[1] i. e. 1. Augusti.

[2] P. Benedicto Palmio S. J. (*Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 134).

[3] Utrum veri significantur Theatini sive sodales ordinis „Clericorum regularium“ a S. Caietano Thienaeo et Ioanne Petro Caraffa instituti, an homines Societatis Iesu? Quos ea aetate saepe „Theatinos“ vocatos esse constat (cf. *Can.* I 699). Alterum hoc mihi magis probatur.

vicio notavit: 1568 . . . A di 15. di Agosto fù raccomandata l' anima del F. Stanislao polono[a] defunto in santo Andrea di Roma à di sudetto 68. dapertutto.

Eiusdem Stanislai paulo amplior fit mentio in Litteris annuis Societatis, Roma 31. Decembris 1568 datis: Narratur, eo anno Romae 11 sodales vita excessisse. Multa essent, quae de singulis ad communem utilitatem proferri possent, praesertim uero de Stanislao Polono, adolescente animo ac uirtutibus, quam sanguine ac progenie nobiliori: etenim vt uita omnibus fuit praeclaro exemplo, ita mors singularem attulit aedificationem, verum missa haec facio, quod peculiari quadam epistola omnibus fuerit significata *(ex exemplo eiusd. temp.; Rom. 127, VIII, p. 10—11. Eadem posuit Ubaldinus l. c. XI 455).*

„Particulares" sive speciales has litteras Roma m. Augusto a. 1568 iussu S. Francisci Borgiae praepositi generalis ad Socios omnes dedit Iulius Fatius, qui eo tempore in domo probationis ad S. Andreae sita magister noviciorum erat. Earum autem exempla manu scripta (quorum pleraque latina fuisse censeo) perisse videntur; typis autem primus eas vulgavit P. Gabriel de Aranda S. J. in „Vida y milagros del B. Estanislao Kostka, de la Compañía de Jesus", Sevilla 1678; ubi Fatius haec narrat: Quando llegó este mes de Agosto, con ocasion de una platica[1], que hizo en este noviciado nuestro Padre Pedro Canisio, se encendió de manera en vivos deseos del martirio, y de salir desta vida, que contemplando el de San Lorenço la víspera de su dia, le dió un desmayo mortal, junto con calenturas *(l. c. p. 250).*

Iulius Fatius (Fatio, Fazio) neapolitanus, natus a. circiter 1537, in Societate gravissimis muneribus functus est; Genuae et Monte Regali (Monreale in Sicilia) rector collegii fuit, provinciis siculae, venetae, neapolitanae praefuit, Societatis secretarium sub Everardo Mercuriano praeposito generali per aliquot annos egit; anno 1596 sancto excessit obitu (*Gius. Ant. Patrignani* S. J., Menologio della Compagnia di Gesù, ed. *G. Boero* S. J. I, Roma 1859, 92—93. *Sommervogel,* Bibl. III 581—582; IX 314).

2. P. Franciscus Sacchinus (1570—1625) Societatis Iesu historicus in libro „Vita B. Stanislai Kostkae Poloni e Societate Iesv, Avtore Francisco Sacchino, Societatis eivsdem Sacerdote", Ingolstadii a. 1609 primum edito, haec narrat (p. 45) de morte, quam ille Romae in domo probationis ad S. Andreae condita a. 1568 obiit (cf. supra p. 4 109): Eius ex hac vita migratio, duo habuit singularia. Primum non vi naturali, sed diuino praeter ordinem iussu existimata est contigisse. Deinde, et praesensit eam, et praedixit Stanislaus, imo etiam impetrasse coniectura est. *Eadem prorsus sunt in eiusdem „Vitae" editione Ingolstadii a. 1611 facta (p. 47—48): Neque Canisii oratio sive exhortatio in his libris commemoratur. Verum in „Vita B. Stanislai Kostkae Poloni e Societate Iesu, Auctore Francisco Sacchino Societatis*

a) *Inter* Stanislao *et* polono *manu posteriore positum est:* Kostka.

[1] De sacris exhortationibus hisce mensibus per Societatis domos romanas a Canisio habitis v. supra p. 584.

eiusdem Sacerdote. Ab auctore recognita et aucta", Lugduni 1616, p. 56—59 Sacchinus haec addidit: Venerat per aestatem in vrbem Petrus ... Canisius.... Qui rogatus a Patribus, vt ad Tyrones Sancti Andreae aliquid piae cohortationis haberet, ipsis Augusti Kalendis [1], ab Professorum quoque domo, et Collegio vniuersis ad audiendum tantae auctoritatis, ac sanctitatis virum congregatis Nouitiis verba fecit: Orationis materia ex vernaculo vulgi in Italia verbo, quo se feriari eo die Augustum [2] dicit, desumpta. Quo verbo cum intelligant homines bona mensis eius exordia poni debere, vt salubriter totus, atque hilariter exigatur; inde Canisius disserens non Augustum modo, sed et menses omnes rite feriandi demonstraturum se optimam [a] viam: Ea est (inquit) si ad cuiusque mensis accessum quisque persuadeat sibi eum sibi mensem vltimum fore: atque adeo ita comparet sese, eoque modo rationes vitae suae componat, quemadmodum velit paratus in ipso vitae exitu deprehendi [3]. Quod plenum sapientia monitum cum inter se deinde Nouitij retractarent, Stanislaus sibi vero dixit opportune cecidisse; sibi proprie dictum, nam se eo ipso mense plane moriturum. Quae vox in praesenti, vt fit, non valde animaduersa; deinde cognita est vim praedictionis habuisse. *Narrat deinde Sacchinus, Stanislaum die 10. Augusti, qui sancto Laurentio martyri sacer est, in huius Sancti, qui ex more Societatis in menstrua sortitione ei obvenerat patronus [4], cultu levem contraxisse morbum.* Nec multo post cum Claudius Aquauiua (qui haec ipsa narrauit) et alij quidam decumbentem inuiserent, deque mali, vt erat, leuitate dissererent, dixit Stanislaus se a Beatissima coeli Regina per Patronum suum sanctum Laurentium institisse, vt ad se euocare ipso Assumptionis suae die vellet: atque adeo sperare se id, quod rogarat, impetraturum. *Ac reapse praeter omnium opinionem Stanislaum, sacramentis aliisque praesidiis ad mortem rite comparatum, die 15. Augusti 1568 hora post mediam noctem tertia exspirasse.*

Eadem iisdem paene verbis a *Sacchino* narrantur in „Historiae Societatis Iesu Parte tertia", quae a. 1622 ab eo absoluta (is certe annus praefationi ascriptus est), a. 1649 Romae in lucem emissa est (l. 4, n. 87—98). In Canisii quoque vita, anno 1616 Ingolstadii excusa, haec a *Sacchino* referuntur, brevius tamen, nisi quod Sacchinus ibi orationis a Canisio habitae argumentum paulo planius significat, scribens, illum dixisse „de modo, ac via qua se comparare quisque posset ad menses omnes quam bellissime feriandos, hoc est, optime, ac sanctissime transigendos" (p. 260). Sacchinum diligentissimum prudentissimumque historicum fuisse semel atque iterum monui. Qui in Vitae Stanislai litteris dedicatoriis ad Vladislaum Sigis-

a) optimum *typogr.*

---

[1] Hae Kalendae dies dominica erat.

[2] „Ferrare Agosto diciamo, quando, ad imitazione delle ferie augustali, il primo giorno di questo mese si fanno allegrie e conviti": Vocabolario degli Accademici della *Crusca* I[5], Firenze 1863, 323.

[3] Cf. *Thomae a Kempis* Imitationem Christi l. 1, c. 23, et *S. Ignatii* Exercitia spiritualia hebd. 2., modus posterior bene eligendi, reg. 3.

[4] De hoc Societatis more v. *Can.* IV 806.

mundum III. Poloniae regem (anno non ascripto) datis significat, eam „maxima, quam historia postularet, fide conscriptam“ a se esse (ita iam in prima „Vitae“ editione, Ingolstadii a. 1609 facta, f. A 2^b), et ubi de Stanislai morte agit: „Historiam“, inquit, „scribimus, non Panegyricum“ (ita in „Vitae“ editione lugdunensi, quam modo dixi, p. 59). Cum autem a. 1612 Romae nova libri editio pararetur, *Claudius Aquaviva* ille, quem Sacchinus in Stanislai morte enarranda testem produxerat (ut supra dixi), pro suo praepositi generalis officio (quod a. 1581—1615 administravit) libri in lucem edendi concessit facultatem per litteras publicas, Roma 10. Iulii 1612 datas; in quibus de Stanislao „tyrocinij sui commilitone“ hoc, praeter alia, affirmabat: „Quae de vita in Religione a Sancto adolescente acta in hoc libello, quem et nos vidimus, narrantur, ea non auditu solum, et aliorum communi fama, ac testificatione; sed pleraque etiam vsu, et experimento nostro, et oculati testes vera, ac certa esse sancte affirmare possumus“ (ex „Vita B. Stanislai Kostkae . . . auctore *Francisco Sacchino*“, Lugduni 1616, f. A 4^b—A 5^a).

Ad haec aliud accedit testimonium: Cum de Stanislao in album Sanctorum referendo Romae ageretur, P. *Urbanus Ubaldini* S. J. ruthenus a. 1662 et ab Ioanne Paulo Oliva Societatis praeposito generali, et ab Ioanne Casimiro Poloniae rege huius causae constitutus est procurator. Is vitam Stanislai scripsit; ad quam componendam, ut ipse asserebat (v. *Analecta* Bollandiana IX 360—370), praeter alios fontes adhibuit acta „processuum“ ab a. 1599 multis locis institutorum et Stanislai vitam manu scriptam, quam P. Iulius Fatius (de quo supra p. 585) a se a. 1568 conscriptam in Lusitaniam miserat (cf. etiam *Sacchinum*, Hist. S. J. III, l. 4, n. 104). Ubaldinus igitur ea, quae a Sacchino tum in Vita Stanislai tum in Historia Societatis scripta supra posui, repetit iisdem prorsus, si paucissima excipias, verbis, nulla re addita, nulla emendata (*Analecta* Bollandiana XIII 154).

Exstat apud *Georg. Schlosser* S. J. (Beati Petri Canisii S. J. Exhortationes domesticae, Ruraemundae 1876, 401—406) „Exhortatio pro principio mensis“ a Canisio habita; huius tamen argumentum ab eo, quod Sacchinus ponit, differt.

P. *Stanislaus Varsevitius* (Warschewizki) S. J., qui cum Stanislao Kostka usque ad eius mortem in domo S. Andreae familiariter vixit, in eiusdem vita a. 1568 scripta (de qua supra p. 5) satis copiose supremos ipsius dies describit, neque tamen orationis a Canisio habitae mentionem facit. Silet quoque de eadem oratione *Gregorius Samboritanus* in Stanislai Vita a. 1570 Cracoviae edita (v. supra p. 536).

Nomina noviciorum romanorum, qui a 25. Ianuarii 1566 usque ad 15. Augusti 1568 Societatem ingressi sunt, ponuntur a *Michel*, Stan. 285—287. Die 2. Aprilis 1568 Societatem Romae intravit Rodulphus Aquaviva, Ioannis Hieronymi Hatriae (Atri) ducis filius et Claudii Aquavivae nepos, qui a. 1583 in Indiis orientalibus (in peninsula Salsettarum) martyrium subiit et a. 1893 a Leone XIII. in Beatis numeratus est.

Praeter novicios maximam partem reliquorum sodalium in romanis Societatis domibus eo tempore viventium ad S. Andreae Canisii audiendi gratia convenisse asserit *Daniel Bartoli* S. J. in vita S. Stanislai, quae primum a. 1670 ab eo Romae edita est, l. 1, c. 12; qui ibidem Canisii orationem paulo copiosius refert quam Sacchinus (Della vita e miracoli del B. Stanislao Kostka Libri due, Brescia 1843, 130—132).

Canisium Stanislao sacramenta morientium praebuisse scribit clar. D. *Ant. de Waal*, Roma Sacra, München [1905], 475; id unde haustum sit nescio.

961 sive it. (14). 4. Septembris 1568.

Ex apographo eiusd. temp. Germ. 67 f. 172.

P. Polancus et Francisci Borgiae et suo et Canisii nomine Georgium Fuggerum monet, ut Octavianum filium ex collegio germanico avocet; illum enim et male valere et studiorum esse pertaesum et propterea fratribus exemplo nociturum esse. Canisium ex morbo nondum convaluisse.

P. Ioannes Polancus Societatis secretarius mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis Roma 4. Septembris 1568 ad Georgium Fuggerum patricium augustanum sic scripsit de Octaviano eius filio, qui in collegio germanico convictor erat (cf. supra p. 113): Per l' affettione particolare et obligo che N. Compagnia tiene al seruitio de V. S. et di sua casa, hauemo ragionato diuerse uolte col P. D. Pietro Canisio sopra il fatto del Signor Ottauiano figliolo de V. S. et per quanto possiamo intendere la residenza sua in Roma non gli è conueniente, perche quanto al corpo si troua mal sano, et secondo il parer de medici doueria mutar questo aere, et quanto all' animo non si applicha niente alli studij ne manco sta contento in tali essercitij di lettere, et douendo uenir adesso gli altri suoi fratelli [1], V. S. Jllustre puo considerare che non si animaranno troppo, con tal esempio domestico, si che ci è parso douer reppresentare a V. S. questa cosa accio ueda se sara espediente chiamarlo di Roma in Augusta, (come lui pare molto desideri), et intender da lui in presentia la intentione sua, et meglio risoluersi quel che conuiene far di lui, e se paresse à V. S. inconueniente che lui andassi in Augusta, per altri rispetti, lei consideri se conuerra farlo andare in altro luoco de Italia ò fuora di quella, quanto à noi ci trouarà parati V. S. Jllustre a seruirla hor uoglia che resti in Roma Ottauiano, hor non, et circa quel altro negocio suo spirituale alquale desideraua V. S. si procurassi tenerlo [2], si procurara di far quanto à noi sara possibile, et perche anche sara scritto all' Illustre Signora Vrsula [3] qualche cosa sopra questo, io saro tanto piu breue, non scriue il P. D. Canisio, perche ancora non si è riauuto della sua infirmità, il suo parer è pur il medesimo che hò scritto di sopra.

Eodem die *Borgias* P. Wendelino Völck S. J. Augustae degenti *mandavit. ut Georgio et Ursulae epistulas iis destinatas traderet eosque ad Octavianum revocandum et ipse permovere studeret; illum enim collegio germanico oneri esse; sin autem parentes eum ibi vellent manere, „noi haueremo pacientia, et faremo quello che potremo per aiutar lui et gli altri". Qua de re quo ocius, eo melius respondebitur, „accio se sara la uoluntà de suoi parenti che ritorni, lo possa fare in compagnia del Padre Canisio questo ottobre" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 172ᵇ).

962 sive **it. (15).** 25. Septembris 1568.

Ex apographo, quod a. 1887 Londini in Museo britannico exscripsi ex apographo antiquo (saec. XVII. vel XVIII.), quod ibidem exstat in Cod. „Egerton 1078" p. 335.

Cardinalis Ioannes Franciscus Commendonus, a S. Pio V. pontifice Maximilianum II. imperatorem adire et a Confessionis Augustanae libertate Austriacis concedenda dehortari iussus (v. supra p. 223), Verona 25. Septembris 1568 ad cardinalem Ottonem Truchsess de Waldburg Romae degentem litteras dedit, in quibus affirmat, se eam legationem magno animo aggredi; rogat autem Ottonem, ut se consiliis et sacris precibus adiuvet, atque etiam optare se dicit, ut Patres Societatis Iesu pro se Deum orent, imprimis Canisius, il quale mi duole che si trovi in questa occasione fuor di Germania.

963 sive **it. (16).** Circa initium m. Octobris 1568.

Ex apographo eiusd. temp. Germ. 67 f. 181ᵃ.

Cardinalis Commendoni procurator ex Polanco et Canisio quaerit, qui Vindobonae idonei sint ad consilia danda. Polanci responsum.

P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius cardinali Ioanni Francisco Commendono, a Pio V. Vindobonam ad Maximilianum II.

---

[1] Antonius et Raimundus; v. supra p. 211.

[2] Georgius optasse videtur, ut Octavianus ad genus vivendi ecclesiasticum amplectendum se compararet; v. supra p. 113 et infra, mon. it. (18).

[3] De Lichtenstein, Georgii Fuggeri uxori.

imperatorem legato (v. supra, mon. 962), scripsit Roma 2. Octobris 1568: L' Agente de V. S. Illustrissima ha uoluto intendere dal P. D. Canisio, et da me, chi sarebbeno atti in Vienna per poter seruirsene V. S. Illustrissima del parer loro, quando li piacessi ricercarlo, et di forestieri non cognosco altro di chi potessi dar raguaglio con qualche sicurtà se non del Dottor Martino Esengrenio [1], perche quello cognosco persona di molte bone qualità; *dentro della Compagnia nostra ad id aptos esse P. Emericum Forslerum collegii vindobonensis rectorem, P. Adalbertum [Bauzek], P. Franciscum Antonio „predicatore in palazzo, è assai grato alla Jmperatrice"; P. Laurentium Magium Austriae praepositum provincialem aptissimum quidem fore ad cardinalem iuvandum, sed in Polonia degere. Cardinali per Oenipontem transeunti P. Nicolaum Lanoium dicere posse „cio che sapra". Canisius seorsim procuratori Commendoni respondisse videtur.*

964 sive **it. (17).** 2., 3., 6. Octobris 1568.

Ex apographo eodem paene tempore in collegio Societatis ingolstadiensi (a P. Wendelino Völck?) scripto. Antiqu. Ing. f. 104ª—105ª. Actis copiose usus est *Sacchinus,* Hist. S. J. III, l. 4, n. 123—127.

Acta primae „congregationis procuratorum". Nomina. „Supplentur defectus." Canisius. Precationes. Ratio „informationum" capiendarum et suffragiorum ferendorum. Definitur: Congregationem generalem non esse habendam.

Acta in Congregatione prima Procuratorum Romae, An. M. D. LXVIII.

Romae 2ª die mensis Octobris An. Domini 1568. in Domo Professa Societatis conuenerunt Reuerendi Patres ad Congregationem Procuratorum conuocati iuxta Decretum 24mum 2ae congregationis [2], et sederunt, videlicet P. Euerhardus [3] Assistens, et Minister Domus, quem P. N. Generalis [4], propter infirmitatem decumbens in suum locum substituit, P. Mironus [5] et P. Benedictus Palmius, Assistentes; Procuratores uero Prouinciarum, videlicet P. Petrus Canisius Procurator Germaniae Superioris . P. Gouiernus [6] Procurator Prouinciae Toletanae: P. Georgius Serranus [7] Procurator Lusitaniae: P. Petrus de Ribadeneyra Procurator Romanae Prouinciae: P. Fuluius Androtius Procurator Lombardiae: P. Gaspar Fernandez [8] Procurator prouinciae

[1] Eisengrein Maximiliani II. rogatu Ingolstadio m. Augusto a. 1568 Vindobonam transmigraverat, ut contionatoris aulici apud ipsum munere fungeretur (*Pfleger* l. c. 59).

[2] Significatur *Congregationis* generalis secundae, a. 1565 Romae habitae, decretum illud, quod in actis eius manu scriptis numero 24., in corpore autem decretorum typis exscripto n. 19 signatum est: Cavetur, „ne ullum certum tempus praescribatur" congregationi generali habendae; „sed tertio quoque anno veniant simul ex omnibus Provinciis Procuratores, . . . et habeant ius suffragii simul cum Assistentibus et ipso P. Generali, qui duo suffragia et qualitatem praecedendi habebit, ad decernendum: an cogi debeat Congregatio generalis, nec ne" (*Institutum* S. J. II 199).

[3] Mercurianus. [4] S. Franciscus Borgias. [5] Iacobus (Didacus) Mirón.

[6] Michael Gobierno. [7] Serrano.

[8] „Gaspar Hernandius": *Sacchinus* l. c. n. 127.

Neapolitanae: P. Ludovicus Coudretus Procurator Aquitaniae: P. Maximilianus Capella, Procurator Germaniae Jnferioris. P. Hieronymus Ripalda Procurator Castellae. P. Josephus de Ayala Procurator Aragoniae: P. Alfonsus de Carate[1] Procurator Boeticae: P. Hurtadus[2] Procurator Austriae: P. Johannes Berchelius[3] Procurator Prouinciae Rheni: P. uero Emundus Ayus[4] Procurator Franciae morbo correptus in itinere peruenire non potuit. Pater uero Philippus Cassinus pro Sicilia uenit quidem, sed aegrotabat Domi: qui postea die assignata omnium consensu suum dedit suffragium.

Primo fuit propositum an legitima esset Congregatio: et uisa est omnibus legitima. Si qui autem defectus forte incurrissent suppleuit Congregatio in quantum potuit.

2° Propositum fuit an quae tractanda sunt in hac Congregatione ad plura suffragia simpliciter decernenda essent: an ad plura medietate[a]. Et uisum fuit plura suffragia medietate[b] requiri ad constituendum[c] Congregationem cogendam esse uel non cogendam, Ad reliqua uero plura suffragia simpliciter sufficere.

3° Fuit electus Secretarius Congregationis P. Petrus de Ribadenejra cui Socius adiunctus est P. Gaspar Fernandez.

4° Constitutum est ut pro Congregatione et negotijs in ea tractandis sacrificia, orationes, et mortificationes fierent ea tamen ratione quae Patri Praesidi optima uideretur.

5° Cum Congregatio constituisset diem certum praestituendum esse sententijs de cogenda uel non cogenda Congregatione dicendis, postea quartum ab incoepta Congregatione diem, quae 6ª Octobris erat, constituit ita ut illam diem anticipare posset, praeterire uero non posset.

Acta in 2ª die Congregationis.

Primo Die 3ª Octobris actum est de Jnformatione capienda antequam sententiae dicerentur. Et in primis statuit Congregatio ut omnes qui ius habent suffragij informationem petant.

2° Statuit petendam esse ab his tantum qui suffragij ius habent.

3° Statuit res de quibus capienda est informatio eas esse debere ex quibus rectum iudicium fieri possit An Congregatio Generalis cogenda sit an non. quae quidem res et in Constitutionibus Par. 8. cap. 2. et Par. 9. cap. 5.[5] [et][d] in 24. Decreto 2ae Congregationis generalis attinguntur.

a) b) *Ita in ap. correctum est (ab ipso Völckio, ut videtur) ex* mediate. c) constituendam *ap.*
d) *Hoc v. supplendum esse res ipsa, nisi fallor, ostendit.*

---

[1] „Alfonsus Zarates": *Sacchinus* l. c.; „Alonso de Zárate": *Astrain* l. c. II 279.
[2] „Hurtadus Petrius": *Sacchinus* l. c.; „Hurtado Pérez": *Astrain* l. c. II 373 376.
[3] Berkelius sive Berckelius; v. *Can.* III 559.
[4] Edmundus Haius (Hay); v. *Can.* III 525[1].
[5] In his capitibus significatur, congregationis generalis necessitatem oriri posse non solum ex morte praepositi generalis, sed etiam ex aliqua causarum illarum,

4º De modo autem interrogandi haec praescripsit Congregatio, ut nemo de hac re interroget sententiam eius a quo petit informationem: sed de rationibus illis et causis in utramque partem ex quibus recte iudicari possit cogendam esse uel non cogendam Congregationem generalem.

Qui petit informationem puram intentionem habeat, et Dei tantum gloriam et Societatis bonum spectantem: affectibus omnino uitiosis reiectis. Voluntatis autem propensionem neque prae se ferat, neque in hanc potius partem quam in illam, quoad eius fieri possit, inclinet: donec post informationem et orationem suo loco et tempore unusquisque statuat quam sententiam dicturus sit.

Cum informationem de hac re ab aliquo accipit seruet alteram aurem alijs et os Deo.

Si quis aliquid intellexerit, quod secretum requirat is praeterquam cum his qui suffragij ius habent silentium seruet memor charitatis.

5º De modo autem respondendi statuit Congregatio, ut nemo obtrudat informationem alteri non petenti: et quae de interrogantis intentione et uoluntate dicta sunt seruet interrogatus. Deinde ut tanquam de re speculatiua, uel omnino ad se non pertinente quid sentiat, praecise conetur explicare: neque solum mendacia sed etiam amplificationes rescindat: nihil temere dicat; sed omnia considerate, certa pro certis, dubia pro dubijs exponat, ut qui rationem Deo sit redditurus.

6º Postremo statuit Congregatio, ut singuli qui suffragij ius habent Missas de Spiritu Sancto die 6ª Octobris faciant: Deinde omnes conueniant, et orationem simul praemittant; in qua demum unusquisque apud se statuat quam sit dicturus sententiam de cogenda Congregatione, uel non cogenda eamque postmodum scriptam tradat.

Die 6ª Octobris, peractis Missis de Spiritu Sancto conuenerunt Patres in Sacellum R^di^ P. Nostri Generalis, et post orationem praestitutam dederunt scriptas suas sententias, qui ius suffragij habebant; cum P. N. Generali praesenti, et omnium sententijs publicatis, nemine discrepante statutum est, cogendam non esse Congregationem generalem. Et omnium consensu, eodem die dissoluta est Congregatio. In quorum fidem Ego Petrus Ribadeneyra Secretarius haec acta subscripsi meo

---

„propter quas Generalis a suo officio absolvi possit"; ut cum peccata quaedam commiserit; atque etiam fieri posse, ut in congregatione generali deliberari necesse sit „de rebus perpetuis ac magni momenti: quales essent, verbi gratia, Collegia vel Domus dissolvere, aut alio transferre; vel res admodum difficiles ad universam Societatem spectantes; vel rationem procedendi in illa pertractare"; posse tamen praepositum generalem, „adiutum communicatione, quam cum universa Societate habet" („per transmissas litteras, et personas, quae ex Provinciis venire debent"), et „eorum opera, qui cum ipso degent", „multa constituere sine Congregatione totius Societatis" (*Constitutiones* P. 8, c. 2, n. 1 2 B; P. 9, c. 5, n. 4).

nomine, et sigillo Societatis muniui. Jn aedibus Societatis Jesu Romae 6. Octob. 1568.

Petrus Ribadeneyra[a] Secretarius.

Plura de hac congregatione posuit *Sacchinus* l. c. n. 117—128.

965 sive **it. (18).** 30. Octobris 1568.

Ex apographo eiusd. temp. Germ. 67 f. 188ª.

Canisius propter infirmitatem nequit Roma cum Octaviano Fuggero Augustam redire. Octavianus voto Societatis solutus est, quia parentes id desiderabant.

P. Ioannes Polancus Societatis secretarius Roma 30. Octobris 1568 mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis P. Georgio Schorichio S. J. scripsit: Gia è partito di quà il Signor Ottauiano Fugero con li doi procuratori di Germania Jnferior et Rheno[1]. gia che non potete andar il padre Canisio per la indispositione sua corporale. V. R. potra dire al Signor Georgio et Signora Vrsula sua madre che la Compagnia ha procurato che lui uada libero di quel obligo che teneua; uisto quanto lo desiderauano tutti doi et specialmente il Signor suo Padre.

Octavianus Georgii Fuggeri et Ursulae de Lichtenstein filius, cum in collegio germanico convictor esset, votum Societatem ingrediendi nuncupaverat. S. Ignatius sanxerat, ne Sociorum discipuli in Societatem admitterentur, nisi parentum consensu (v. *Can.* III 369); et *S. Franciscus Borgias* per Polancum secretarium P. Bonaventuram Paradinas noviciorum magistrum monacensem Roma 18. Martii 1570 *monuit: „La regula del non accettar li scholari di nostre schuole senza uolontà di quelli che li mandano, si osserui, perche pare conueniente per il piu ben commune, et maggior seruicio diuino" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 74ª). Octaviani autem parentes eius in Societatem ingressum ideo permittere nolebant, quod existimabant, eum in illa non esse permansurum; v. supra p. 177.

966 sive **it. (19).** Inter 6. Octobris et 30. Novembris 1568.

Ex apographo (A), a. 1587 scripto. Cod. „B 10" f. 8ᵇ—9ª. Exstat praeterea primi capitis (quod de dimittendi facultate est) apographum (B) in epistula autographa Monachio 30. Martii 1574 a P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris provinciali ad Everardum Mercurianum Societatis praepositum generalem data; Hoffaeus hoc praefatur: „Petit P. V. ad se transmitti verba b. m. P. Borgiae quibus fecit potestatem Prouintialibus aliquos e societate dimittendi. Verba autem hic subijciam, magno" etc. G. Ep. coll. III f. 126ª.

S. Franciscus Borgias praepositus generalis ad petitiones sive postulata a congregatione Germaniae superioris per Canisium Romae proposita respondet: 1. de dimittendi potestate; 2. de libertate adversus principes tuenda; 3. de sodalibus mittendis; 4. de carceribus; 5. de „gravaminibus"; 6. de sigillis; 7. de opinionibus philosophicis; 8. de lectione regularum; 9. de decretorum tridentinorum observatione et de „Indice"; 10. de congregatione generali. Addit aliqua de provincia rhenana et de Canisii provincialatu.

Quae respondenda uisa sunt actis Congregationis Prouincialis Procuratorum in Superiorem Germaniam[b] [2].

Vsque ad 12m decretum nihil respondendum uidebatur.

Ad Primum quod in praedicto 12[c] decreto proponitur[d] de facultate Prouincialis ad dimittendos suspectos de haeresi; seditiosos; semina-

a) Rebadeneyra *ap.* b) *Indiculus Hoffaei (= B) sic incipit:* Magno consilio Patrum Assistentium in prima congregatione Procuratorum ad quaestionem nostrae Prouintiae responsa in hunc modum. *Quae in A sequuntur, usque ad* Ad Primum *excl., in B non sunt.* c) *Hic numerus non est in B.* d) proponebatur *B.*

[1] Cum PP. Maximiliano Capella et Ioanne Berkelio; v. supra p. 590.

[2] Haec acta v. supra p. 565—573.

tores discordiarum inter fratres; manifeste inobedientes; insanabiles post multa remedia adhibita; Visum est praeter Professos; Coadiutores formatos; et promotos ad Sacerdotium in Societate, communicandam esse potestatem Prouincialibus ad reliquos dimittendos a Societate, re Domino commendata et cum Consultoribus tractata[a]: Si Professis, Coadiutoribus formatis, et promotis ad Sacerdotium, tale quid accideret, possent Prouinciales eos mittere ad Generalem, uel ad peregrinandum, donec responsum a Generalj accipiant.

Ad 2dum: de conseruanda religiosa libertate nostra, ne in posterum, quoad gubernationem nostrorum a Principibus impediantur; Visum est id serio curandum esse. De ratione autem haec curandi, scriptum est P. Viceprouincialj[1] et uerbo commendatum P. Georgio Schorichio.

Ad 3tium: de mittendis in Superiorem Germaniam solidis et idoneis fratribus, placuit omnino id curari diligenter in posterum.

Ad 4tum: de carceribus responsum est, eos minus esse necessarios, si dimittendi potestas adsit, sed includi posse in cubiculum eos, qui huius modi sunt, et alia remedia adhiberi posse, demum ut alibi responsum est[2].

Ad 5tum . Vt propositis grauaminibus a Prouincialj uel Rectore, de sententia suorum consiliariorum fides habeatur et prospiciatur . etc. Responsum est, quod horum habebitur ratio.

Ad 6tum: de sigillis proprijs non habendis ab eis qui Superiores non sunt. Responsum est, quod Romae id curabitur, et ut in sua Prouincia curaret ipse, ne haberentur.

Ad 7mum: de quorundam philosophorum[3] opinionibus contra fidem non defendendis: Responsum est ut in Superiori Germania id ipsi curarent, et alibi etiam tantundem curabitur.

Ad 8uum: de tollenda obligatione legendi officiorum regulas octauo quoque die, non uisum est quidquam mutandum esse, sed si quis recte suorum officiorum regulas teneret, cum eo dispensarj posse a Superiore, ne octauo quoque die eas legere teneatur.

Ad 9num: de obligatione Conc: Trid: ubi non est publicatum: Visum est interrogandos esse iuris canonici peritos, et si opus esset, uerbum unum dicendum Pontifici, prius tamen examinandas esse literas Apostolicas, ab hoc ipso Pontifice in fauorem mendicantium editas[4]. De Indice uero librorum prohibitorum uidendas esse facultates, quas iam obtinuimus; et[b] [?] si quae petendae superessent a Summo Pontifice peterentur[c] [?][5].

a) re cum Domino et cum Consultoribus tractata *B.* b) *Ita A; corrigendum esse videtur* ut; *nisi paulo infra pro* peterentur *legendum sit* petentur. c) *Vide supra, adn. b.*

---

[1] Paulo Hoffaeo; cf. supra p. 229.

[2] Cf. supra p. 87—88. [3] Maxime Averroistarum; v. supra p. 60 67—68 136.

[4] Vide, quae de hac re sub ipsa haec responsa dicentur.

[5] Quae facultas 22. Novembris 1568 impetrata sit, v. infra, mon. 967.

Ad XIII Decretum de rationibus in utramque partem allatis circa Generalem congregationem cogendam, negotium hoc Congregationj Procuratorum reseruandum uidebatur; Ab illa etiam magno consensu constitutum est, cogendam non esse [1].

Commendetur [2] P. Prouincialj Rhenj [3], ut iuuet Superiorem Germaniam, aliquos operarios interdum mittendo. Responsum est: Fiat.

De dimissione sua ab officio Prouincialis agit ipsemet P. Canisius. Responsum est [a]: consulendum esse R. P. Generalem.

Franciscus.

Ex his responsis maxime notandum est nonum; ex quo cognoscitur, apud Societatis homines iam non ita certo constitisse id, quod Lainius praepositus generalis a. 1564 docuerat: Decretis concilii tridentini, ubi non essent promulgata, homines non teneri (*Can.* IV 474—476). Difficultas autem praecipua in decretis disciplinam spectantibus erat; velut cum concilium interdicit, ne regulares in ecclesiis, quae eorum ordinis non sint, sine licentia episcopi neve in sui ordinis ecclesiis contradicente episcopo vel non petita eius benedictione contionentur; et cum idem concilium constituit: Nullum sacerdotem regularem posse confessiones saecularium audire „nec ad id idoneum reputari", nisi ab episcopo „idoneus iudicetur et approbationem obtineat, privilegiis non obstantibus" (sess. 5, de ref. c. 2; sess. 23, de ref. c. 15; sess. 24, de ref. c. 4). Sociis vero Paulus III. et Iulius III., ut saepius dixi, a. 1545 et 1552 privilegium sive facultatem dederant ubique contionandi et quorumcumque confessiones excipiendi, episcoporum vel quorumvis aliorum „licentia desuper minime requisita" (*Can.* I 195—196 308[1]; IV 16). Atque Pius IV., cum 17. Februarii 1565 omnia privilegia concilio tridentino contraria pro nihilo duci iussisset (cf. *Can.* IV 475—476), postea tamen complura eius generis privilegia Societati vel constare iussit vel denuo dedit; idem fecit S. Pius V.; qui etiam Fratribus Minoribus „vivae vocis oraculo" concessit, ut „in foro conscientiae" ordinis sui privilegiis, quae cum concilii tridentini decretis pugnarent, uterentur (v. supra p. 47[2]). Praeterea Pius V. 16. Maii 1567 in ordinum „mendicantium" gratiam Bullam dedit, qua multa iis privilegia vel confirmabat vel denuo tribuebat; ut cum decreta illa tridentina, quae modo dixi, „de apostolicae potestatis plenitudine" ita „declarabat", ut liceret ipsis in suis ecclesiis omnino libere contionari, idque etiam contradicente episcopo (nisi ipse episcopus contionaretur), et ut lege approbationis episcopalis ad confessiones saecularium excipiendas petendae ipsi minime comprehenderentur, dummodo a suis moderatoribus generalibus vel provincialibus ad contionandum „deputati" et ad confessiones audiendas „approbati" essent (*Bullarium* Romanum VII 576—577; cf. etiam *Laderchium*, Annales ecclesiastici, in a. 1567 n. 32). Privilegia autem Mendicantium cum Societate iam ante exeuntem m. Martium a. 1567 (vivae vocis oraculo, puto) erant communicata [4] (Epp. *Nadal* III 412). Antonio autem Vinck provinciali rhenano *Borgias* Roma 29. Augusti 1570 *scripsit: „Quanto al dubbio che V. Reuerentia mostra nella participatione delli Priuilegij delli mendicanti, perche solamente parla de concessis, e non de concedendis cessa perche uno de

a) *In A sequuntur vv.:* Consulendum esse, *oblitt.*

---

[1] Vide supra p. 570—572.

[2] Neque hoc neque proximum negotium in actis congregationis provincialis memorata sunt.

[3] P. Antonio Vinck; cf. infra, mon. var. (9).

[4] Caeterum *S. Franciscus Borgias* Roma 14. Februarii 1568 P. Francisco Costero Germaniae inferioris provinciali per Polancum *scripsit: „Essendo publicato il Concilio Tridentino, è necessario che li nostri habbino dai Vescovi licencia di confessare, ma quella ottenuta, possiamo usare nostri priuilegij, et cosi s'intende del predicare fuora delle nostre Chiese" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 112[a]).

priuilegij de Augustiniani e qual si uoglia cosa, che sarà per l'auuenir concessa alli altri, sia anco concessa a loro, et di questo participamo anco noi" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 116[b]). Verumtamen *Pius V.* Roma 6. Augusti 1571 Bullam dedit, qua priorem illam ita temperabat, ut approbatione illa episcopali etiam regulares omnes indigere ediceret (*Bullarium* Romanum VII 938). Sociis autem a *Borgia* in „Congregatione procuratorum" aestate a. 1571 habita *responsum est: „Non possumus esse Confessarij nisi simus ab Episcopis approbati; Dixit tamen pontifex cuidam ex nostris, vt qui semel esset approbatus in vna diocoesi, in omnibus esset approbatus; et expectamus vt hoc nobis confirmet, ante quam confirmationem, nemo nostrum ea facultate vtatur" (ex apographo, saeculo, ut videtur, XVI. in collegio dilingano scripto; Cod. „C. 1" p. 4—5).

Praeterea vel per ipsum Canisium Roma redeuntem, vel per alios haud multo post in Germaniam superiorem perlatum est corpus quoddam variorum „Responsorum", idque sic inscriptum: „Ex responsis datis in Prima Congregatione Procuratorum. Anno 1568". Cuius adhuc exstant duo exempla, unum (A) inter a. 1569 et 1582, alterum (B) a. 1587 scriptum (Codd. „C 1" f. 2[b]—3[a]; „B 10" f. 12[b]—13[a]). Ex iis aliqua pono, quae ad Germaniam superiorem aliqua ratione pertinere videntur: „14.[a] Vt regulariter non eatur ad conuiuia externorum, nisi cum Superior id ualde conuenire viderit, et tunc cum socio bono et de modestia instructi ac cum Superioris dispensatione."[b 1] „16 Vt qui habent facultatem legendi libros haereticos, habeant illam tantum ad pugnandum cum haereticis, et vt Prouincialis possit eam facultatem suspendere vel restringere." „17 Vt nostri curent ne cogantur ire ad processiones, aut si id necesse fuerit, eant sine cruce inter clericos, non autem inter religiosos, et quam pauci ire possunt (ac eum locum teneant quem Episcopus assignauerit) processioni intersint, nisi catholicae religionis ratio aliquo in loco aliud suaderet, vbi multi sunt haeretici."[c 2] „18 Vt Confessarij non exeant sine socio: hoc tamen superior dispensare possit, sed non sine causa alicuius momenti."[d 3] „20 Vt in Missae ceremonijs seruetur ordo Romanus quantum consuetudo locorum feret, arbitrio Prouincialis."[e] „25 Vt non sit vsus armorum in itinere: hic tamen Superior potest dispensare, sed tunc habitus quo de Societate esse cognoscerentur, ferendus non esset."[f 4] „26 Vt nostri in Vniuersitatibus non iurent, nisi expresse dicendo, saluo nostro instituto vel obedientia."[5] „31 Vt possimus vti vestibus pelliceis interioribus, quae non videantur."[6] „33 Vt vestitus coadiutorum temporalium sia differente in portar piu corta la Sottana, et li mantelli incirca tre parti d'un palmo da terra, et non deue distinguersi nel colore, ne meno nella manifattura. Possono bene hauere le sue ueste grosse, quando lauorano, accio non imbrattino le sottane."

Hoc quoque congregatio provincialis Germaniae superioris Borgiae per Canisium significaverat: Incommodissimum esse, quod ex pontificis iussu nemo nisi sollemnia vota professus sacerdotio initiari posset (v. supra p. 571); idem congregatio austriaca

a) *Numeri decretis ascripti sunt tantum in A.* b) c) *Hoc resp. in A postea oblitteratum est; in B deest.* d) *Aliter B; v. infra, adn. 3.* e) *Hoc resp. in A oblitteratum est; in B deest.* f) *Hoc resp. non est in B.*

---

[1] Cf. *Can.* III 33[3] 136 219; IV 709 730; V 112 721 731 767 847.

[2] Cf. *Can.* V 534—535. „A di 27. di nouembre 68. si mandò l'auiso come la bolla del giubileo non ci obligaua ad andar alle processione et dir le litanie, ma che era come una esortacion etc. Lombardia . . . Superior Germania" etc. (* Cod. „Def.", Diu. ordd. in a. 1568).

[3] In altero illo apographo (B) legitur: „Superior potest dispensare, sed tunc habitus quo de Societate esse cognosceretur, ferendus non esset."

[4] Cf. Epp. *Nadal* IV 332 337; *Duhr* l. c. I 580—581; *Herm. Stoeckius,* Die Reiseordnung der Gesellschaft Jesu im XVI. Jahrhundert, Heidelberg 1912, 25—26.

[5] Cf. *Can.* IV 38—39 et supra p. 40.

[6] Huiusmodi vestem a Magdalena regina sibi missam P. Lanoius rector oenipontanus recusaverat; v. infra, mon. oen. (3).

significaverat; quae etiam censuerat pontifici supplicandum esse, ut propter sacerdotum penuriam regiones septentrionales ea lege eximeret. „Sed", inquit *Sacchinus*, „Francisco (cum desperaret exitum) modestius visum est in praesens nihil monere" (Hist. S. J. III, l. 4, n. 122 123).

Congregatio provincialis Aquitaniae per P. Ludovicum de Coudreto procuratorem *quaesivit: „An legj debeat in scholis Catechismus P. Canisij, an potius P. Emundj [Augerii], et an expediat vtj interpretatione catechismj Romanj. Responsum est vt quemadmodum hactenus est factum, ita fiat donec mittatur Romam catechismus maior et minor Latina et Gallica scriptus P. Emundj" („Acta congreg. provv. 1567. 68" f. 233[b]).

Quodsi pericula et incommoda, quae in superiore Germania, imprimis Oeniponte, Sociis ex frequenti cum piis mulieribus commercio oriebantur et Canisii animum multum affligebant (*Can.* V 346 et supra p. 150 275), spectaveris, vix dubitabis, quin Canisius vel solus vel cum aliis Borgiae praeposito generali auctor fuerit, ut m. Septembri a. 1568 *decerneret: „Vt extra Templum nulli ex nostris Sacerdotibus liceat colloquium protrahere cum faeminis, nec eas in domibus earum vel vbicunque fuerint visitare, nec literas aut munera vlla (etiam quae deuotionis aliquid habere videntur) ad eas mittere, vel priuato nomine ab illis aliquid (praeter eleemosinas quas ad Ecclesias vel Collegia mittunt) accipere; vel vllam demum familiaritatem cum eis habere liceat. Jn templis autem earum confessiones quam breuiter fieri poterit audire, et eisdem aegrotantibus etiam Sacramenti Paenitentiae beneficium impendere (si opus erit) adhibito socio licebit" (ex decretorum Borgiae indiculo, saec. XVI. scripto; Cod. „C. 1" p. 7).

Praeterea Canisium Roma ad Socios Germaniae superioris sive scripto sive verbis rettulisse puto de concessione, cuius exstat adhuc hoc *testimonium manu P. „*Ioannis de Polanco*" „ex commissione Patris nostri praepositi" „12 Maii 1568" scriptum et subscriptum: „10 Maii diximus summo pontifici, ab ipsius praedecessore obtinuisse nos[a] communicationem omnium gratiarum et[b] priuilegiorum quae ordinibus Mendicantium essent concessa, quod et ipse (scilicet pius V.)[c] confirmauerat, et quamuis inter gratias, comprehendi indulgentias, in fauorem relligiosorum eorundem concessas existimaremus, ad maiorem consolationem nostram fore, si S. Sanctitas declararet, hanc esse suam mentem, vt nostri fruerentur eisdem indulgentiis, quibus mendicantes frui possunt. tunc summus pontifex ait, cum gratiae ad instar aliorum aliis conceduntur, non comprehendi solent indulgentiae, sed eas ego vobis concedo, et benedictione data, in genere supponens communicationem gratiarum, eas concessit" (ex autographo; Cod. „Instit. 190" p. 15). Exstat praeterea apographum eodem tempore scriptum *litterarum publicarum, quibus Alexander tituli S. Ioannis ante portam latinam presbyter Cardinalis *Cribellus* nuncupatus Romae 5. Iunii 1568 testatur, „qualiter" Pius V. „uiuae uocis oraculo hodie nobis facto declarauit, et decreuit, ut" Societatis personae mendicantium indulgentiis omnibus „tam pro uiuis, quam pro defunctis" concessis „gaudere possint, ac quatenus opus sit, de novo concessit" (l. c. p. 15).

967 sive **it. (20).** 22. Novembris 1568.

Ex exemplo archetypo, Romae (a. P. Francisco Petrarcha S. J.?) scripto et manibus Canisii et Polanci subscripto, quod exstat in Cod. „Instit. 190" p. 17. In eodem Codice exstant duo apographa saeculo XVI. Romae scripta, quorum prius ex ipso archetypo eademque manu, qua ipsum scriptum est archetypum, exscriptum est („Liber antiquus Viuaeuocis oraculorum" f. 13[b]—14[b]. „S. R. E. Cardinales" f. 12[b]—13[b]). Aliqua ex exemplo illo archetypo summatim prolata sunt ab *O. Braunsberger* S. J., Pius V. und die deutschen Katholiken, Freiburg i. Br. 1912, 47 49 101.

Canisius et Polancus adeunt Pium V. Qui Canisio permittit, ut in Germaniam redeat; Sociis facultatem dispensandi in irregularitatibus quibusdam et libros pro-

a) *Sequitur* Facultatum, *oblitt.* b) *Sequitur* concessionum, *oblitt.* c) *Polancus hos uncos cum suis verbis supra versum posuit.*

hibitos expurgandi concedit, et potestatem absolvendi violatores libertatis ecclesiasticae amplificat; permittit, ut adulescentes beneficia simoniace comparata retineant, quoad sui iuris sint, et ut episcopi vicarios constituant ad peccata ipsis reservata remittenda.

P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius in Codice usui supremorum Societatis moderatorum destinato haec curavit scribenda de facultatibus per se et Canisium a S. Pio V. pontifice impetratis:

Die 22. Nouembris .1568[a] Cum P. Canisius et ego summum Pontificem adiremus post obtentam ab ipso, facultatem redeundi in Germaniam ac benedictionem[1], supplicauimus ut societati[b] concederet in septentrionalibus locis (quales sunt Germaniae et Galliae .etc.) facultatem dispensandi super irregularitate, cum illis qui in eam incidissent prop[terea qu]od[c] sacros ordines, irretiti[d] censuris exercuissent[2], pro ut illis accidit qui ob lectionem librorum haereticorum in excommunicationem incidunt[3], et suspensionem et nihilo minus celebrant. Id autem prout petebatur concessum est[e].

Deinde pro his qui ignoranter aut occulte perpetrata simonia, beneficia ecclesiastica obtinerent in praedictis locis, supplicatum est eidem Domino Nostro, ut ea[dem][f] retinere possent .etc. Visum est tamen suae sanctitati licet excusarentur qui ignoranter inciderant in Simoniam, cum tamen id[g] eis innotesceret, beneficia relinquere debere; sed cum peteremus quid nobis agendum esset cum adolescentibus qui sub patrum essent potestate, quorum opera forsan simoniace obtinuissent beneficia, quae sine eorundem consensu commode relinquere non possent, et an confessiones huiusmodi adolescentum audire possemus, non relictis beneficijs? Respondit, quod possemus audire huiusmodi iuuenum confessiones, quamdiu illi sub parentum essent cura, dummodo cum sui iuris et extra curam parentum essent, id facerent quod de iure deberent in huiusmodi beneficijs simoniace habitis[4]. Itaque quamdiu non possent libere relinquere propter parentum in eos autoritatem, concessit ut bona cum conscientia talia retinerent beneficia[h].

Tertio cum significaretur eidem summo Pontifici, nos in singulis collegijs ex ipsius concessione habere posse unum aliquem ex nostris, qui facultatem haberet absoluendi eos, qui incidissent in casum reseruatum in bulla coenae, propter uiolatam libertatem aut iurisdictionem

a) *Hic numerus supra versum scriptus est.* b) *Sequitur* nostrae, *oblitt.* c) *Hoc loco charta atramento maculata est; supplevi haec ex apographis, quae supra dixi.* d) *Ita in arch. correctum est ex* irretitis. e) *Sequitur* cum, *oblitt. Polancus huic facultati in margine ascripsit:* Facultas dispensandi super irregularitate. f) *Ut supra, adn. c.* g) *Hoc v. supra versum scriptum est.* h) *Polancus in margine huius facultatis scripsit:* de beneficiis simoniace obtentis.

---

[1] Medio m. Novembri 1568 Maximiliano II. Roma scriptum est: Ferunt, proximis feriis Nativitatis Domini 8 cardinales creatum iri, et in his Canisium; hic vero dicitur cardinales rogare, efficiant, ut pontifex id de se consilium deponat; v. infra, mon. var. (7).

[2] De hac irregularitate v. supra p. 205².

[3] De hac excommunicatione v. *Can.* IV 862.

[4] Vide *Can.* V 191¹ 215² 846.

Ecclesiasticam [1], sed accidere posse ut uel ille idioma poenitentis non teneret, uel abesset a collegio, et demum non posset uacare confessionibus huiusmodi, et ideo dignaretur concedere facultatem ut in singulis collegijs praeter illum unum, alius substitui posset cum oporteret, et id concessit sua sanctitas admonens, ut eligerentur personae discretae et ut exigeretur promissio iuratoria de non perpetuando tali delicto, quin potius ut si restituere possent illatum damnum id facerent [a], poenitentes huiusmodi [b] [2].

Quarto sine restrictione ad hanc uel illam Prouintiam, sed in genere supplicatum est, ut facultatem nostris concederet, a superiore deputatis, ad emendandos libros eorum qui ad nos uel in scholis uel extra illas recurrere solent, quando authores quidem boni sunt, ut Augustinus, Hieronymus .etc. sed habent scholia uel annotationes malas, aut cum author et impressor mali sunt, sed non [c] libri, aut cum ethnici sunt authores sicut cicero etc. sed habent scholia annotationes uel quid huiusmodi propter quod prohibiti sunt, donec purgentur [3] . concessit autem libenter huiusmodi facultatem purgandi libros praedictos, deletis erroribus et nomine etiam authoris mali aut impressoris [d].

Quinto cum proponeretur episcopos in locis septentrionalibus non commode posse absolutionem per seipsos impertiri subditis, qui in casus reseruatos incidissent [4], propterea quod illi non accederent ad episcopos, cum praesertim in remotis locis agunt, concessit ergo sua sanctitas ut possent huiusmodi episcopi deputare alios, quasi vicarios suos

a) *Duo vv. sqq. manu Polanci addita sunt.* b) *Vide infra, adn. 2.* c) *Sequuntur vv.* ea quae, *obliti.* d) *Pol. in margine:* facultas purgandi libros prohibitos.

---

[1] De hoc peccato per Bullam Coenae pontifici reservato et de facultate Sociis concessa v. supra p. 194. In *Congregatione* tamen Procuratorum Societatis a. 1571 Romae habita a S. Francisco Borgia *responsum est: „Consulti Doctores nostri responderunt, quod Bulla Coenae Romae publicata, etiam alibi obliget, sed tamen excusari in partibus [remotis? septentrionalibus?] multos ob ignorantiam, licet lex nos obliget“ (ex apogr. saec. XVI. scripto; Cod. „C 1“ p. 4—5).

[2] *Polancus* huic facultati in margine haec sua manu *adnotavit: „de facultate absoluendi ob violatam libertatem ecclesiasticam . videatur quomodo sit hoc obseruandum“. Difficile erat sane confessariis, eiusmodi iusiurandum exigere. Ideo in *„Facultatibus“*, quas „septentrionales“ vocabant, haec sunt: „Pius V. 2. Aprilis 1571. Praepositus Generalis in quavis Prouincia Germaniae potest designare duos in singulis collegiis ad eos absoluendos, qui ob uiolatam Jurisdictionem Ecclesiasticam in Excommunicationem Bullae Coenae Domini inciderunt, dum modo illi parati sint ad satisfaciendum, videlicet vt qui damnum dedit, restituat si potest“ (ex apogr. saec. XVI.; Cod. „C 1“ p. 482).

[3] De hac re v. supra p. 267—271 273.

[4] *Concilium Tridentinum* constituerat: „Liceat Episcopis . . . in quibuscunque casibus occultis, etiam Sedi Apostolicae reservatis, delinquentes quoscunque sibi subditos in dioecesi sua per se ipsos aut vicarium ad id specialiter deputandum in foro conscientiae gratis absolvere, imposita poenitentia salutari. Idem et in haeresis crimine in eodem foro conscientiae eis tantum, non eorum vicariis, sit permissum“: Sess. 24, de ref. c. 6. Fortasse similes condiciones sive moderationes facultatibus quoque absolvendi a casibus Bullae Coenae iungebantur.

quot[a] necessarios esse iudicarent[b], ut possent absoluere ab eisdem casibus, a quibus Episcopi per seipsos potuissent[c].

Petrus Canisius subscripsi
(.Jo de polanco).

968 sive **it. (21).** Sub exitum a. 1568.

Ex apographo, quod a. 1887 Londini in Museo britannico exscripsi ex apographo antiquo (saec. XVII. vel XVIII.), quod ibidem exstat in Cod. „Egerton 1078" p. 403.

Cardinalis Commendonus Canisium cum aliis adversus concessionem Confessionis Augustanae scribere cupit.

Cardinalis Ioannes Franciscus Commendonus S. Pii V. apud Maximilianum II. legatus (v. supra p. 223) Vindobona (sub exitum a. 1568, ut videtur) Romam ad cardinalem Ottonem Truchsess litteras misit, quibus significabat: Optandum esse, ut libellus conscriberetur, quo ostenderetur, non posse imperatorem salva religione liberum Confessionis Augustanae exercitium Austriacis concedere. Supplico V. S. Illustrissima che facendosi questa scrittura essa si adoperi, perchè si faccia una grave e considerata da persone intelligenti e di buon zelo, tanto legisti quanto theologi, fra li quali desiderarei che per l' infermità sua il padre Canisio havesse cura di distenderla.

Commendonus ab exeunte m. Octobri 1568 usque ad medium fere Ianuarium a. 1569 Vindobonae fuit. Canisius, cum ab exeunte m. Iunio ad initium m. Decembris Romae versaretur, per magnam huius temporis partem aegrotabat; v. supra p. 208 237.

969 sive **it. (22).** Inter med. Decembrem 1568 et ineuntem Ian. 1569.

Ex *Sacchino*, Can. 261, et ex autographo Canisii, quod est in Germ. 183 n. 257.

Canisius Florentiae et Ferrariae ducum uxores in pietate confirmat. Una ex iis confessarium in Germaniam redire non sinit.

P. Franciscus Sacchinus in Canisii vita de ipso Roma (1. Decembris 1568; v. supra p. 235) in Germaniam versus profecto haec narrat: Canisius . . . ex itinere Florentiae, Ferrariaeque Reginis, quas olim Oeniponti instituerat, salutatis, inque cultu religionis, ac virtutum suo statui conuenientium confirmatis, excitatisque, insequentis anni Ianuario iam inclinato in Germaniam venit. *Atque ipse Canisius Oeniponte 1. Februarii 1572 P. Hieronymo Natali vicario generali S. J. scripsit:* Quod ad P. Laurentium Ferrariae habitantem attinet, existimat Regina Magdalena difficilius fore, ut soror eius Barbara hunc sibi ualde charum abire permittat, etsi non dubito multis modis illi et nobis expedire, ut hic quoque funis aulicus abrumpatur. Egi coram aliquando cum eadem Regina Barbara, quae audacter se mihi opposuit, cum conarer eundem Patrem ita petentem prouintiae huic restituere. *Vide etiam supra p. 497.*

Barbara et Ioanna „reginae", Ferdinandi I. imperatoris filiae, antequam nuberent, cum Magdalena, Margarita, Helena sororibus Oeniponte vivebant (cf. *Can.* III

a) *Ita correctum est ex* quos. b) *Sic ex* iudicaret, *quod est in arch., corrigendum esse ostendit res ipsa.* c) *Pol. in margine:* Vt Episcopi possent deputare vicarios ad absolutionem etc.

228 948). Anno autem 1565, cum Ioanna Francisco Tusciae duci, Barbara Alphonso Ferrariae duci nuberent, Canisius praepositus provincialis Borgiae iussu utrique reginae confessarium germanum dedit, huic P. Laurentium Hermanutium, illi P. Guilielmum Eldrensem (v. *Can.* V 118). Quare facile credi potest, eum per Florentiam et Ferrariam transisse reginasque illas adisse. Caeterum ex ipsius Canisii litteris intellegitur, eum Florentiae 9. et 10. Decembris ac fortasse etiam proximis 1—3 diebus versatum esse, deinde Ferrariae fuisse, inde profectum „paucis diebus Venetiis et Patavii substitisse", 18. Ianuarii 1569 Oenipontem advenisse (v. supra p. 235 244). Ac *Polancus* Roma 12. Februarii 1569 Hoffaeo viceprovinciali *scripsit: „Del P. Prouinciale Canisio non ci da auiso alcuno V. R. ne habbiamo noua de lui dopo la partita sua di Venetia fatta la Epifania" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 217[b]). Quare sic conicio: Canisium sub medium m. Decembrem Bononiam petisse (hanc enim petere statuerat; v. supra p. 235) in eiusque urbis collegio paulisper substitisse, deinde natalem Christi (25. Decembris) in collegio Societatis ferrariensi, diem Epiphaniae (6. Ianuarii) in collegio veneto celebrasse, postea paucos dies in collegio patavino (cf. supra p. 244) mansisse, inde autem Oenipontem abisse.

Quid Barbara regina Ferrariae cum Canisio contulerit, aliquatenus conici potest ex duabus epistulis, quarum unam P. Georgius Schorichius S. J., alteram P. Ioannes de Polanco Societatis secretarius dedere. Sic igitur *Schorichius* ad Polancum *scripsit Ferraria 26. Septembris 1568: Ferrariae „Jllustrissima Ducissa" d. 26. Septembris „vltra duas integras horas circa res suas proprias mecum uaria contullit . de quibus omnibus[a] suo tempore vbi ad nos R. P. Canisius reversus fuerit fusius agam . sua enim Reuerentia multa potest in omnibus mihi declaratis" (ex autogr.; G. Ep. IX f. 133[a]). *Polancus* autem Schorichio ad binas litteras, alteras Florentia, alteras Ferraria datas, respondens Roma 30. Octobris 1568 de Magdalena et Helena reginis ac de PP. Ioanne Dyrsio et Paulo Hetzcovaeo S. J. earum confessariis *scripsit: „Quanto alle Regine Oenipontane, et il modo di uiuere di quelle .V. Reuerenza potra intendere se sono uere le cose che han dite in Ferrara de lauar li panni, cusire, cuginar etc. perche quà non haueuamo inteso niente di questo, et se fussi cosi conuerrebbe anche intendere se li confessori glie lo hanno consegliato, et all' hora si uedera se di quà si puo usar alcun rimedio" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 188[a]). Reginae m. Octobri 1568 aulam dissolverant, retentis tantum ex virginibus, quae ipsarum institutum sequi statuerant; ex eo tempore reginae ipsae curabant res domesticas praeter opera maxime operosa, quibus curandis duas famulas conduxerant (*Rapp* l. c. 71; cf. etiam *Duhr*, Jes. an Fürstenhöfen 81).

Ad italica Canisii monumenta spectant etiam mon. 1006 1010 1015—1017 1020 1021 1024 1028 1052 1055 1060 1071 1074 1075.

G.

MONUMENTA MONACENSIA CANISII.

970 sive **mon. (1).** 22. Octobris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 233[a].

P. Hoffaeus rectorem monacensem per Canisium collegium visitantem emendatum iri sperat. Eum de Canisio haud satis reverenter loqui.

*Monachio 22. Octobris 1567 (quo tempore Canisius provincialis collegium illud visitabat; v. supra p. 91) P. Paulus Hoffaeus, qui tunc contionatorem templi Eremitarum S. Augustini, confessarium eiusdem templi, rectoris „admonitorem et consiliarium" agebat (ita * Catalogus monacensis eodem tempore scriptus; v. supra p. 91[5]), „tanquam Rectoris Consultor" ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem litteras dedit, in quibus de P. Dominico Mengino collegii monacensis rectore haec, praeter alia, Borgiam monebat: Rectorem „in gubernando non parum valere", sed nimis sibi ipsum fidere, suae auctoritatis conservandae nimis studiosum esse, cum aliis durius agere,*

a) omnia *Schor.*

in cura corporis et ratione vestitus „videri sic satis delicatum“. De suo Prouinciali ac quibusdam alijs non satis reuerenter coram nonnullis suis fratribus amicioribus ac ita quidem loquitur, vt videatur [illo]s a reuerentia erga Prouincialem nonnihil alienare, aut certe hoc efficere siue studio siue casu, vt fratres illi non valde cupiant Prouincialem hic adesse. . . . Ego quidem tamen spero R. P. Prouincialem in hac visitatione effecturum, vt habiturj simus in posterum hunc nostrum Rectorem rectiorem.

Hoc constat: Canisius praepositus provincialis Menginum in ea visitatione serio hortatus est, ut „suauiorem et amabiliorem se praestaret Fratribus“ (v. supra p. 92). Mandatu Borgiae P. *Polancus* Roma 27. Aprilis 1568 Mengino *scripsit: „V. R. non pensi che alcun suo superiore habbi scritto di lei cosa alcuna che potessi leuarli il credito et beneuolenza de N. Padre preposito et li altri che la cognosciamo et amiamo molto in Domino, perche tanto il Prouinciale quanto il Viceprouinciale[1] l'hanno in bonissimo concetto. et si ben tutti gli huomini ordinariamente hanno alcun neuo, et li bisogna humiliarsi“ etc. (ex apogr. eiusd. fere temp.: Germ. 67 f. 137).

971 sive mon. (2). Initio Februarii 1569.

Ex autographo. G. Ep. XI f. 213.

Canisio Monachii scriptum excidit, quo lecto rector Hoffaeo provinciali succenset.

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris provincialis Oeniponte 28. Februarii 1570 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scripsit: Est quod suggeram R. P. V. Antequam R. P. Canisius Romam cum Procuratoribus iret, conuenimus Dilingae aliquot Patres consiliarij[2] et confecimus ad R. P. V. quandam informationem, tangentes et vitia et virtutes multorum qui designabantur ad professionem, addentes etiam qui ad 3. qui ad 4 vota viderentur apti: et consuluimus Reuerendae P. V. vt P. Dominicum ad 3. vota admitteret, explicantes etiam quosdam eius defectus: et hanc informationem ego propria manu ad R. P. V. tanquam tunc Viceprouincialis scripsi. Accidit postea vt P. Canisius ex vrbe rediret, et idem meum scriptum a P. V. confirmatum referret, verum cum esset Monachij excidit bono Patrj hoc scriptum (pars foelicitatis meae) et Augustam abiens, id Monachij reliquit; venit in manus P. Dominicj: agnoscit meam manum, videt[a] inter alia de se ad P. V. esse scriptum quod non magni videretur facere professionem 3 votorum: se diffamatum queritur: hinc multae lachrimae et auersiones quae etiam adhuc[b] manent alta mente repositae[c]. mihi in faciem obiecit: quid facerem! Videat nunc P. V. an sit admittendus ad 4. vota an ad 3. tantum. Est vir bonus, solidus, prudens, omnibus Dominis Bauaricis valde gratus, nec indoctus, nec malo ingenio, antiquus in Societate[d], de ea optime meritus. Vt autem relicto officio adhuc studeat, non videtur expedire.

Ex **Litteris* annuis collegii monacensis Kalendis Octobribus 1569 datis intellegitur, in eo collegio fuisse 29 Socios, et ex his 6 sacerdotes, 13 novicios fuisse; confessiones exceptas: tempore paschali 2190; diebus: Omnium Sanctorum 766; Assumptionis Beatae Mariae Virginis 450; Pentecostes 719 (ex apogr. eiusd. temp.; G. Ep. X f. 184). *Borgias* 23. Iulii 1569 Hoffaeum provincialem *reprehendit, quod P. Bonaventuram Paradinas Monachio avocare vellet, „mandando io una cosa molto chara in Germania ad instancia del P. Canisio all' hora Prouinciale et particularmente per questo officio di mastro de nouicij“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 288[a]).

972 sive mon. (3). Circa m. Iunium 1570.

Ex autographo. G. Ep. XI f. 189[a].

Canisius Monachium mittitur, ut animum recreet et P. Schorichium placet.

P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris provincialis Augusta 8. Iulii 1570 S. Francisco Borgiae praeposito generali de P. Georgio Schorichio, qui Monachii (in

a) *Duo vv. sqq. ab H. in margine addita sunt.* b) *Ab H. corr. ex* adhunc. c) repostae *H.* d) *Quattuor vv. sqq. ab H. supra versum scripta sunt.*

[1] P. Hoffaeus. [2] Convenisse videntur inter 4. et 10. Maii 1568; v. supra p. 574.

aula Alberti V. ducis, ut videtur) contionatoris officio fungebatur, scripsit: P. Schoritius mihi negocium facessit: manus eius contra omnes et omnium contra ipsum[1], non scio, come riuscerà: in aliam prouinciam affectauit, id nunc agitur. Misi R. P. Canisium recreationis causa Monachium et vt simul Patrem illum placaret, sed parum est effectum. Conqueritur non posse se cum quibusdam in Collegio viuere, ideo se mutationem meditari: sed ego existimo aliam esse causam: nimirum vehementer eius mores et modi displicent praepotentioribus aulicis[2], quorum in oculis non libenter versatur: condoleo bono Patrj ... Summa summarum Reuerende Pater, Aulae nostros perdunt et perditi nos fatigant, ac alia videtur ineunda ratio tandem cum Principibus ne turbent nostrum procedendi modum, quicquid etiam inde sequatur.

Caeterum collegium monacense florebat. „*Reynerius Fabricius*" S. J. in *Litteris annuis, Monachio 1. Octobris 1570 datis, narrat: Habemus plus quam 540 adulescentes litterarum studiosos; ex quibus plurimi singulis hebdomadis paenitentiae sacramentum suscipiunt. „Jn sodalitium Rosarij B. Virginis Mariae, sexcentas inscribi curauimus personas, et hanc rem religiosam admodum, veteribus Germanis valde vsitatam, dissuetudine ferme intermortuam, paulatim resuscitamus" (ex exemplo archetypo; Germ. 140 f. 274a).

Ad monacensia Canisii monumenta spectant etiam mon. 966 1034 1069 1081.

H.

MONUMENTA OENIPONTANA CANISII.

973 sive oen. (1). Ab 1. ad 18. Augusti 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 188a.

Canisius Oeniponte collegium visitat, vota excipit, cum archiduce eiusque sororibus agit.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector Oeniponte 16. Augusti 1567 S. Francisco Borgiae praeposito generali ita scripsit de Canisio, Ferdinando II. archiduce, Magdalena et Helena reginis (cf. supra p. 6—24): Jl P. Prouinciale arriuo quà il primo di questo con speranza di fare fine alla sua visita ordinaria di questo Collegio tra .6. o 8. giornj, ma trauenendo altri diuersi negotij dil Arciduca et delle Regine, la renouatione delli voti la quale si douea fare il di della festa di Santo Lorenzo sè differita insin all' assuntione[3], et pure non si sa si S. Altez. vorra retenirlo piu tempo per trattar ancho di cose che toccano alla riforma della religione. Altrimente propone di partirsi lunedi[4] per Monachio.

Exstat oratio sive „exhortatio" a Canisio ad collegii oenipontani Socios „de renovatione votorum" habita die 5. Augusti, anno incerto, ante a. 1580 (*Schlosser* l. c. 287—297). Eam hoc anno 1567 habitam esse verisimile est, praesertim cum constet Socios vota renovare voluisse d. 10. Augusti.

974 sive oen. (2). Inter 1. et 19. Augusti 1567.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 135b—136a.

Canisius Oeniponte a Ferdinando archiduce impetrat, ut Socii ad templum amplificandum pecunias colligere possint. Vicecancellarium quoque adit. Collectorem designat. Aedificandi rationem ampliorem Ferdinandus et Magdalena eius soror, moderatiorem Canisius et collegii rector probant. Rectori displicet, pecunias colligi.

---

[1] Gn 16, 12. [2] Simoni Thaddaeo Eck cancellario?

[3] Ex d. 10. in 15. Augusti dilata est. [4] Die 18.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector Oeniponte 1. Aprilis 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali ad litteras 20. Martii 1568 datas haec, praeter alia, rescripsit: P. V. ait se non satis intelligere quisnam sit modus huius Collectae quae fit pro ampliatione nostri templi [1], in qua re si petatur subsidium ab hoc vel illo particularj homine deuoto uel amico minus id decere censetur, et debebat consultari cum Prouinciali aut Viceprouinciali [2] ante executionem, quemadmodum et de ratione aedificandj ad seruandam subordinationem et decretum de fabricando [3]. Haec est illius puncti substantia. Verum (Reuerende Pater) initium et progressus huius nouellae fabricae sic habet (quemadmodum mihi nunc etiam retulit Crispus [4] totius rei melius quam ego conscius). Jn visitatione vltima [5] P. Prouincialis vna cum Crispo adijt Principem [6] et inter caetera illi proposuit augmentum huius templj petens hoc solum a .S. Cel. ut dignaretur permittere . nostros colligere hinc inde pro absoluenda huiusmodi structura pecuniam quandoquidem .S. Cel. non haberet facultatem per se solam id praestandj, sic mihi iam renarrat Crispus P. Prouincialis tunc fidus Achates, et in multis secretarius. Respondit Princeps, se de eo negotio cogitaturum. Jnterea vadit P. Prouincialis cum P. Crispo ad Vicecancellarium Principis hominem sibi notum [7] et illi exponit quod cum .S. Cel. de templo exedificando tractarat, mox ille sententiam nostrorum comprobat et promittit se effecturum ut res felix initium habeat et optatum progressum. Discessit P. Prouincialis, post cuius discessum vocat me dictus vicecancellarius . et ait sibi quosdam esse conquestos de nimia angustia templi nostri etc. et se de hoc egisse cum P. Canisio et se mirari ex qua conscientia vellet S. Cel. opus tam necessarium impedire, ac se paratum dixit ad contribuendum 100 fl., plus collaturus si facultates haberet ampliores. Ait Crispus P. Prouincialem, opus ipsum Reginis [8] commendasse etiam literis, et ipsarum primario confessario [9] mandasse ut rem apud illas promoueret et litteras sibi exhibitas esse. Reginae itaque tandem impetrarunt a fratre, ut locum inspiceret in quo posset fieri desiderata templi dilatatio, Non placuit area domus vicinae et ita sine resolutione discessum est. Duo tamen fecit in ea inspectione Princeps. Primum pollicitus est se daturum gratis lapides calcem et arenam nouae huic fabricae necessariam, Deinde ridens ait M. Georgium Crispum sibi videri fore non ineptum collectorem pecuniae colligendae. Vrgent itaque sine mora Reginae fratrem ut locum designet amplificandi templi. Cuius consilium est ut, non solum haec nostra aedificia vetera templo contigua, verumetiam pars atrij Collegij et quaedam cubicula adiuncta, dent locum structurae nouae. Patris Prouincialis et nostra sententia erat, ut haec ampliatio ad vitandas expensas non excederet latitudinem horum veterum aedificiorum, vtriusque modi aedificandi quantum ad locum sibi ideam fieri atque exhiberi fecit per suum architectum [10] .S. Cel. Sed maioris intercapedinis formula sola placuit, Quia vero dixeram satis fore si iuxta conceptum P. Prouincialis et nostrum fieret ista accessio, caepit aduersus me Prima [11] grauiter

---

[1] Templum sive sacellum S. Salvatoris dicit; quod, circa a. 1500 exstructum, ad valetudinarium imperatoris pertinebat; saeculo XVII. destructum est (*Lechner* l. c. I 12—15). [2] Petro Canisio aut Paulo Hoffaeo.

[3] Anno 1565 secunda Societatis *Congregatio generalis* decreverat (decr. 84): „Ad R. P. Generalem referenda videtur forma ac modus aedificiorum nostrorum construendorum" etc. (*Institutum* S. J. II 210). [4] P. Georgius Crispus.

[5] Haec a. 1567 Kalendis Augustis incohata, 19. circiter Augusti absoluta est; v. supra p. 6—19. [6] Ferdinandum II. archiducem.

[7] Vicecancellarius aulicus (Vizehofkanzler, Vizekanzler) erat Dr. Iacobus Holzapfl (*Hirn* l. c. I 274 469[3]; II 466).

[8] Magdalenae et Helenae, Ferdinandi II. sororibus.

[9] P. Ioanni Dyrsio S. J.

[10] Ferdinandus complurium architectorum opera utebatur; quorum nomina posuit *Hirn* l. c. I 387. Fortasse hoc loco significatur Paulus Uschall, de quo cf. *Can.* III 704—705 710. [11] Magdalena.

destomacharj, sicut fecit rursum cum intellexisset, me dixisse nolle nos exturbare omnino nostros vicinos sua domo, et posse nos ad tempus iterum restringi ac dormire ac studere in bibliotheca noua et in hypocausto magno nouo vacuo et alibj. Porro cum iam constaret de loco ubi haec noua fabrica pararetur, et in genere de futura collecta[a] constitutum esset, quaestio adhuc versabatur inter Primam, et sibi adhaerentes, quonam pacto deberet fieri haec collecta et cum mihi diuersos modos narraret designatus Collector[1], dixi non semel mihi non probari eam aedificandi ex collectis hinc inde pecunijs rationem cum Princeps solus obligatus [esset] [?] ex mandato Patris[2] templum Collegio aedificare et fore Principi dedecori huiusmodi mendicitatem. Secundo conatus sum Crispo dissuadere ne eam collectionis prouinciam susciperet quae tam multos esset habitura contradictores et oblocutores, verum cum videret se nimium stringi Crispus, obuertit sibi munus colligendae pecuniae ab Jllustrissimo Principe[b] exerte delegatum, et in hoc casu viderj Concilium esse supra Papam 3° [dixi] [?] mihi non videri ut extra tres Aulas has seu Domum Austriacam in hoc districtu tirolensi manentem[3], collectio sese deberet extendere et indecorum fore si passim etiam ab hominibus opulentis peteretur subsidium. Ne itaque crabrones iritarem malui silere ac cedere quam contentionibus deseruire, Potuisset ille tunc alia respondere . et quidem magis regia suum munus colligendi propugnare . si obiecisset mihi (uti nunc dixit) sibi a P. Prouinciali dum hic esset fuisse commissum.

Ecclesia haec, P. Crispo aedificationem curante et nobilitate oenipontana ipsoque Ferdinando archiduce maximam partem sumptuum (qui erant 3600 florenum) subministrantibus, proximis annis eo perducta est, ut 26. Iulii 1571 a Blasio Aliprandino auxiliari episcopo brixinensi cum titulo Sanctissimae Trinitatis consecrari posset (*Agricola* l. c. I, Dec. 13, n. 2 3. *Duhr*, Jes. I 608—610. *Braun*, Kirchenbauten II 11—14).

975 sive **oen. (3).** Ab 1. Augusti ad 30. Septembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 196a—197b.

P. Lanoius collegii oenipontani rector praeposito generali apologiam mittit adversus Canisium provincialem, qui in visitatione varia perperam constituerit: P. Merquitium pueri instar tractari iussit; at et ille et fratres laici quidam severe tractari debent. Natalis visitator, quae cotidie ex culina aulae mittuntur, pro cibis usitatis poni, non ultra eos apponi iussit. Magdalena archiducissa, cum Lanoius vestem pelliceam sibi ab ea missam admittere constanter renuisset, respondit se facturam, ut ad eam admittendam per Canisium cogeretur. Reginarum confessarii in cubiculo prandent cibis aulicis, vino neccarico; eorum alter, ut fertur, sibi liberam discedendi facultatem esse asseruit. Perperam igitur Canisius rectoris severitatem improbavit et iis credidit, qui reliquos ad murmurandum excitant. Oenipontem mittuntur, qui alibi ferri non possunt.

P. Nicolaus Lanoius collegii oenipontani rector Oeniponte 30. Septembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem litteras dedit, in quibus de rebus a Canisio praeposito provinciali m. Augusto a. 1567 in visitatione illius collegii gestis et constitutis varia notabat. Ac primum quidem de P. Ioanne Merquitio saxone S. J., parochialis ecclesiae oenipontanae contionatore, scribit: Jl P. Prouinciale ha hauuto d' fare con lui in questa Visita, et vuole che sia trattato da putto. Veramente non si puo trattare altrimente, però tal uolta quando dimanda vna cosa contraria a l' edificatione del prossimo o contra la

a) *Duo vv. sqq. a Lan. in margine addita sunt.* b) *Sequitur alterum* sibi.

[1] P. Crispus. [2] Ferdinandi I. imperatoris.
[3] Aulas Ferdinandi II., Magdalenae, Helenae dicere videtur.

salute propria, anchor che lui faccia molta jnstantia non se li debbe concedere [1]. credo jo, Jtem si alchun coadiutore temporale, ammonito di fare vna cosa, et questo piu volte, si non lo fa, anchor mj pare che l' asperita della riprehensione debbe alhora hauere il suo luogo (massime se il replicar et excusarse intrauienne) piu tosto che la dissimulatione. Jtem supposto che questa corte dia a questo Collegio certe cose quanto al mangiare et vestire . credo che per questo non si debba allargar in distribuirle superfluamente ben che si guardeseno alchune per alchun tempo, conformandosi alli altri Collegi della Compagnia. Et per questo volse il P. Natale che quel fercolo che si daua (et da anchora) ogni giorno dalla corte, non si desse di abundanza ma che fosse parte essentiale del fercolo ordinario, daremo di questa apologia nostra vn essempio fresco. Adesso la Regina Magdalena manda qua duoi veste di materia sottile et ligiere[a], fodrate di pelli buone. L' una per me et l' altra per il P. Paulo [2], pregando chè quella per me jo pigliasse et la vestesse in questi freddi sotto la mia sottana. Consenti che il P. Paulo hauesse la sua, ma feci riportar [la mia] alla[b] regina, presto la rimando con vna altra letterina, non dimeno non la pigliai ma rimandai indrieto, escusandomi prima per che non haueuo la consuetudine, et passando jo per ordine de la .S. Obedientia fuor di OEniponto non trouarei tal veste in vn altro Collegio. Onde mi saria vna croce di vsarme di cosa cosi fatta per vn puocco di tempo et ripugnante alla mia professione . diceua che per via del P. Canisio mi constringeria a pigliarla. Per queste delicatezze si sono fatti li Confessori [3] loro[c] tanto debolj di corpo et di spirito che non si potria credere. Adesso mangiano insieme nella camera del Primo et se li mandano dalla corte cibi alla sera et alla matina, et pare che li cibi collegiali gli faccia[d] [?] vna[e] [?] nausea, Jl Secondo non puo sentire piu nj gustare il vino di casa anchor che sia benissimo, et per questo la corte li ha mandato in vn vase del vino neccarico [4] il quale vienne de la Sueuia . et parmi che questi duoi a pocco pocco vanno discostandosi di fatto dalla vnità[f] [?] della Compagnia nostra, et mi fu detto questi giornj dun Padre che il primo [5] chiaramente, dice[g] che a sua posta poteua partirse dalla Compagnia

a) *Sic;* ligiera? b) feci riportara alla *autogr.* c) *Hoc v. supra versum scriptum est.* d) e) *Sic; corrigendumne:* gli facciano? f) *Verbum obscurius scriptum.* g) *A Lan. corr. ex* diceua.

[1] P. Lanoium, cum ad praepositum generalem scriberet, res nimis atris pingere consuevisse coloribus notavit P. Hieronymus Natalis visitator (Epp. *Nadal* IV 623). Neque dubium esse potest, quin Lanoius rector suis nimis parcum, severum, vehementem se praebuerit (v. *Can.* V 457 471 et supra p. 14 155 etc.). Caeterum vide, quae de PP. Merquitio et Crispo sub ipsas has litteras dicentur.

[2] Hetzcovaeo, Helenae archiducissae confessario.

[3] P. Ioannes Dyrsius confessarius Magdalenae et P. Paulus Hetzcovaeus confessarius Helenae.

[4] Nicer, germanice Neckar, fluvius Suebiae.

[5] Dyrsius.

et che lui non staua obligato di perseuerare in quella[1]. Volesse Jddio che questi gia nominati non hauessero parreci altri Compagni similmente non troppo ben fundati nella sua vocatione in questa Prouincia, Questo[a] è[b] il frutto della dissimulatione et indulgentia, Al principio non si essaminano ni tentano come ricercaria il douere, et si ben si ritrouano indisposti et pienj di catiuj humori, non se li applica la medicina, amara et purgatiua, et in questo modo, la malatia col' tempo diuenta incurabile, Onde fra tante aspere riprehensionj in questa visita tanto a bocca come in scritti il P. nostro Prouinciale, mi marauigliaj come era tanto vehemente per tradurmi a l' opposita parte, dicendo che li altri Rettori sono suauj et molto benigni verso di suoj et che jo solo sia aspero et crudele . concio sia chè non penso di hauer vsato troppo asperita di parole, doue la causa non lo ricercasse, come saria nelli casi posti di sopra, vbi malo nodo malus quaerendus est cuneus[2]. Sed et magis admiratus sum cur id statim tanquam oraculum quoddam videretur credere . quod tentatissimus quisque ab ipso interrogatus contra Rectorem obijceret. Querelas autem non miror istorum, quia qualis vnusquisque est talia et agit et loquitur. Vbi Aula suum spargit fermentum, tanta cum externis vtriusque sexus hominibus et in mensa et extra mensas praesertim cum aulicis mulieribus consuetudo, vbi qui columnae videntur[3] nullo bono exemplo fratribus praelucent immo vbi ipsi potius illis sunt murmurationis et sugillationis supremj authores cum ipsi ob rem leuissimam interdum palam obmurmurent et nescio quae[c] vocationj non satis consentanea[d] aut a modestia religiosa aliena[e] proferunt, vbi alter alterum domj ac foris preire et altero maior videri affectat, sj hi sunt nostri syndicj ac censores quibus tanta fides adhibetur, vnius censuram P. V. fortasse nunc mittam ut hinc de reliquis hac in parte coniecturam faciat. Mirabar[f] ego cur in[g] visitatione hac vltima tot dies abirent in examinandis et indagandis rebus[h] huius Collegij et praecipue tamen agebatur de moribus inordinatis et inusitata malaque gubernatione Rectoris. Nam tunc mihi dictum et obiectum est omnes fere cupere ex hoc Collegio maxime ob dictas causas emigrare. Nonnulli quos dixi iam columnas . dictitant eos huc solere ex alijs Collegijs huius

a) Questa *autogr.* b) *Sequitur* la, *a L. oblitt.* c) *Hoc v. a L. supra versum scriptum est.* d) *A L corr. ex* consentaneam. e) *A L. corr. ex* alienam. f) *A L. corr. ex* Mirabatur. g) *In autogr. sequitur alterum* in. h) rerum *autogr.*

---

[1] P. *Ioannes Polancus* Societatis secretarius mandatu Borgiae Lanoio Roma 8. Novembris 1567 ita ad haec *rescripsit: „Se si troua fundamento di quello che V. R. scriue hauer udito d'uno, che disse poteua à sua posta partirsi, conuerrà dar auiso particolare al P. Prouinciale et anche quà à N. Padre“ (ex apogr. eiusd. temp.; „Germ. 67“ f. 78ª).

[2] „Iuxta uulgare prouerbium malo arboris nodo malus cuneus requirendus est“: *S. Hieronymus*, Ep. 69 (alias 83) n. 5 (S. Eusebii Hieronymi Epistulae, Pars I, ed. *Isidor. Hilberg*, Vindobonae-Lipsiae 1910 [Corp. Scriptt. Eccl. Lat. LIV], 686. *Migne*, P. lat. XXII 657).

[3] Gal 2, 9.

Prouinciae mitti qui illis suis Superioribus minus sunt morigerj minusque in sua vocatione stabiles . cum in hoc loco non nisi modestiores et magis probatj sine detrimento perfectioris vitae ob varia incommoda habitare vix possint.

Quibus in periculis et difficultatibus aliqui ex collegii oenipontani sodalibus eo tempore fuerint, ostendunt ea, quae *Lanoius* rector ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de PP. Ioanne Merquitio sive Saxone et Georgio Crispo *rettulit Oeniponte 29. Iunii 1567: „Per mezzo del zelo della Regina Magdalena li nostri Merguitio et Crispo fanno frutto in duoi sorti di donne cioè in communi et dishoneste et in infette di heresia. Lei in conuersione et riduttione di tali persone rompe la prima giaccia et apre la porta persuadendole che trattino con li nostri et si dispongano alla confessione . et anchora li dimonstra con raggioni et argomenti communj l'errore nello quale stanno.“ Et Oeniponte 28. Iulii 1567: P. Georgius Crispus „restá tuttauia in questo Collegio occuppandosi in confessionj et visite di pouere persone et di amallati, et se ne adopera in questa parte quasi ogni di la Prima [1] et anchè in ritirare dalla vita mala diuerse donne cortesane et questa noua impresa ricercaua trauagli et fastidij in conseruarle, et di questo habbiamo auisato il P. Crispo che la tal cosa non riuscirebbe non essendo quà luogo di Conuertite come in Roma o in Palermo, o Tornaco, per poter racoglir et ritenere la tale preda [2]. Essendo finalmente auisata .S. Al. [3] di questo pio lauore feci hieri di notte dire alla Prima che nullamente conuenia che essa si intromesse in tal cosa et che anchora era per causare odio et mala fama alli Jesuitj. Credo che jl P. Prouinciale lo cauara di qua, per certi rispettj“ (ex autographis; G. Ep. VIII f. 184ᵃ 185ᵃ).

Ex numero feminarum, quae his annis venerabilis Magdalenae opera ex protestantismo ad fidem catholicam redierunt, fuisse puto Mariam a Zollern. Ita enim in antiqua collegii oenipontani * *Historia* de Magdalena, Margarita, Helena archiducissis narratur: Anno 1566 „partim harum exemplo, partim authoritate factum uidetur, ut nobiles matronae aliquot in fide aberrantes ad saniorem mentem et Ecclesiae gremium se receperint. Jn his fuit Jllustris Domina Maria Comitissa de Zolleren D. Sweichardi Comitis ab Helfenstein praefecti postea Tyrolensis vxor, quae magnos in Catholica pietate profectus fecit, ac in nostro templo quotidie fere uersari et de Collegio bene mereri coepit, donatis templo pretiosissimis ornamentis. Haec meliorem etiam maritum reddidit, et ad frequentem Sacramentorum usum adduxit, seque post Reginas nostris humanissimam et populo uerae pietatis exemplum praebuit singulare“ (Cod. „Hist. coll. Oen.“ p. 5).

P. *Ioannes de Polanco* Societatis secretarius mandatu Borgiae Lanoio Roma 8. Novembris 1567 *scripsit: „S' il Serenissimo Arciduca Ferdinando facessi mention di nouo di non leuar il Padre Gio: Sasso, se li potra dire che non si leuarà senza metter un altro che sia per sodisfare tanto ben come lui all' Auditorio . . . Del P. Gio: Sasso s' habbi bona cura, non li lasciando in modo alcuno conuersare con donne, quanto si uoglia conuertite, o sante, per preuenire li inconuenienti, più presto alcun altro si sforzi à raccoglier il frutto, che con le tali faranno le sue prediche, non farà poco di attendere á studiare sue prediche, et li altri officij di charità che li saranno imposti“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 77ᵇ).

Caeterum (ut iam dixi) difficultates et pericula ipse Lanoius suis parabat. Ita, ut eius rei novum ponam exemplum, fratres laicos collegii vestibus admodum brevibus

---

[1] Venerabilis Magdalena archiducissa.

[2] Romae pro meretricibus ad bonam frugem reductis, quae vota religiosa nuncupare vellent, cardinalis Iulius de Medicis (qui postea Clemens VII. papa fuit) monasterium S. Mariae Magdalenae, pro reliquis S. Ignatius domum sive „refugium“ S. Marthae condiderant; Panormi quoque iam ante a. 1557 simile refugium institutum erat (*Tacchi Venturi* l. c. I 361—364).

[3] Ferdinandus II. archidux.

inducbat; iidem, cum Societatis sacerdotes per vias urbis incederent, praeter Societatis consuetudinem eos pone comitari, ac si famuli essent, debebant. Ita enim P. *Fransciscus Antonio* S. J. Mariae imperatricis contionator S. Francisco Borgiae *scripsit Vindobona 30. Septembris 1567: „Quando passe por el collegio de Hispruch, halle algunos hermanos coadjutores Jtalianos tentados (y aun vno dellos me dieron que truxesse a vienna, y esta aqui consolado jn domino). y luego barrunte la causa de la tentacion, y era, porque los hazen andar con vna Sotanica tan corta que no les baxa de la rodilla! y los Padres consultores del Rector me dixeron, que esta era la causa, y que quando aquellos hermanos van fuera acompañar algun Padre, los hazen yr de tras y que por esto en la ciudad los llaman moços de los Jesuitas . y no me marauillo que come hombres que aun lleuan el contrapeso de la carne a Cuestas, sientan estas cosillas etc. y como tambien aqui me han dicho lo mesmo, el zelo me ha mouido a significarlo a v. P." (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 42ª).

Hoc tamen et Borgiae et Canisio et ipsi Lanoio solacio esse poterat, quod Oeniponte 23. Septembris 1567 *Ferdinandus II.* archidux et Tirolis princeps litteras publicas dedit, quibus collegii oenipontani fundationem a. 1564 a Ferdinando I. caesare factam confirmabat atque simul testabatur: Se expertum esse, „das sy die Ordensleuth de Societate Jesu zu allgemainer Seelen hayl vnd wolfarth, in pflantzung vnnserer alten Catholischen Christlichen Religion, auch aufertzüglung vnd lernung der Jugent, vnd versehung der Predikatur vil gueter frücht vnd nutzperkhaiten schaffen, derwegen wir zu Jnen besonders genedigen willen vnd zuenaigung tragen". Deinde a Ferdinando eorundem „wolhalten, Christenliches vnd gemain nutzliches guetes leben, wanndl, vnd wesen" laudantur (ex apographo, quod exstat Oeniponte in archivo praefecturae caesareae [Statthalterei-Archiv], Urbar. Docum. lit. A f. 41—43; etiam apud *Duhr*, Jes. I 189).

976 sive **oen. (4).** Ab ineunte m. Augusto ad ineunt. Octobrem 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 194ᵇ—195ª.

Aretinus frater laicus dum, facultate transeundi ad Cartusiam et viatico instructus, Oeniponte in Italiam redit, stipem in itinere colligit; idem Mediolani, ut in Societate maneat, ab Adurnio provinciali inducitur. Ille Oenipontanis mittit Vinckium fratrem laicum; quem in Flandriam ire volentem illi ad Canisium mittunt. At hic eum remittit Oenipontem, inde Adurnio restituendum.

P. Nicolaus Lanoius collegii oenipontani rector Oeniponte 20. Octobris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec, praeter alia, rettulit: Fr. Petrus Aretinus collegii credentiarius facultatem transeundi ad Cartusiam (cf. Can. V 499 776) a Canisio praeposito provinciali et per litteras petiit, et coram, cum ille Oeniponte adesset. Finalmente in questa vltima visita nel mese d augosto la hebbe et se ne ando dritto a Milano, doue fu persuaso dal P. Adorno [1] per restare et resto in luogo di Giouanni vinck [2] loquale ci mando per cuoco senza trattar altremente col Prouinciale nostro [3] ni con noi altri di tal permutatione. Onde essendo noi prouistj di cuoco et dicendo Joanne che non poteua patire il fuoco et che desideraua di andare in Fiandra per riscotere 50 ducati chè diede ad imprestito a vno suo paesante dodicj anni fà. Jo lo mandai con Maestro Gerardo [4] al P. Prouinciale, il quale lo trouo come lo trouassimo noi anchora, non molto al proposito per la Compagnia. Onde lo rimando in drieto [5] accio chè noi di qua lo rimandassimo al suo Collegio et Prouinciale. Jl che fecemmo. *De Petro Aretino Lanoius haec paulo infra addit:* Si la sua tentatione era causata del stare in questo Collegio, o nella Germania, poteua lui (come alchuna uolta fanno li nostri domandando qualche

---

[1] A P. Francisco Adurnio lombardicae provinciae Societatis praeposito.

[2] Vide supra p. 84³. [3] Petro Canisio.

[4] Cum P. Gerardo Pastelio, Roma in Germaniam superiorem remisso? Vide supra p. 82. [5] Sub exitum m. Septembris; v. supra p. 82¹.

mutatione de luoghi) dare ad intendere, alli superiori sui mediatj[1], il desiderio di stare in Jtalia in qualche Collegio o Casa della Compagnia, Lui teneua viatico a bastanza et non dimeno con la sua patente che li fecemmo di buona tinta, ricolse buona elemosina in Trento et fuora appresso del Cardinale[2] et altri Gentilhuominj come scrisse dal viagio suo al P. Dyrsio. Di questi duoi ho auisato il Prouinciale Adorno, ut probet hos spiritus si ex Deo sunt[3], nec tamen ob nostrum consilium cupimus arundines has quassatas confringi[4], sed ex ijs quae ipsi nos docuerunt cautione vtj.

Nescio an de hac Aretini inconstantia ad S. Pium V. relatum sit; *Polancus* certe Societatis secretarius *testatus est: „Cum alias Pater noster Praepositus me comitante Pontificem inter alia de tentatione quorundam ad Religionem Cartusiensium transeundi alloqueretur, visumque fuisset Suae Sanctitati (proprio enim motu id nobis obtulit) ut per quinque uel sex menses tales detinerentur in Societate, postquam transitum huiusmodi facere constituissent; ut probaretur hic spiritus, an ex Deo esset, nec ne; et si perseuerarent in uoluntate transeundi; ut tum demum eis permitteretur. Accidit ut ultima die Junij anno 1568. Ego eundem Summum Pontificem adirem, et cuiusdam ex nostris inconstantiam narrarem in eundo ad Carthusiam, et redeundo, et redegi in memoriam suae sanctitati remedium, quod nobis alias proposuerat; ut scilicet per quinque uel sex menses in Societate retineri possent, qui talem transitum expeterent, ut sic melius a quo spiritu mouerentur intelligi posset. Et denuo id probauit summus Pontifex confirmando quod prius concesserat (ex archetypo, cui Polancus sua manu subscripsit: „ita est (Ioannes de Polanco)". Cod. „Instit. 190", „Liber antiquus Viuaeuocis oraculorum" f. 13^a).

Vinckium denique illum, quem ad Societatis institutum parum idoneum esse et Canisius et Lanoius censuerant, P. *Ioannes Nadasi* S. J. significare videtur, cum in *„Tristibus Annuis Desertorum Societatis Iesu" (v. supra p. 278[9]) hoc narrat: „Piger quidam, et delicatus Winkius Coadiutor e Belgio Romam non semel profectus, tametsi ad labores iners admodum esset, stomacho tamen suo, cuticulaeque admodum erat addictus; unde notatum in eo est, illum ad officia domestica fuisse desidem uehementer; ad cibos uero palati tam accurati, ut nullus coquorum illi satis posse facere diceretur. Hic uenter hoc demum anno [1568] Societati oneri esse desijt, sed foris ad uilissima quaeque ministeria se lubens demisit, coactus necessitate miserrima in sudore uultus sui cibario pane atram famem, quotidianumque laborem solari" (l. c. in a. 1568 n. 2).

977 sive **oen. (5).** A 1. Augusti ad 20. Octobris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 194^b.

Canisius provincialis collegium oenipontanum visitans censet, Sociis mane unum quadrantem non sufficere ad lectos componendos animosque ad orationem parandos; quare alterum quadrantem iubet adiungi. Rector autem ex praeposito generali quaerit, num cum aliquibus liceat dispensari ita, ut alterum illum quadrantem pro tertia parte orationis cotidie faciendae adhibere possint.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector, Oeniponte 20. Octobris 1567 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem scribens, haec, praeter alia, de collegii eiusdem visitatione 1.—19. Augusti 1567 per Canisium praepositum provincialem habita notavit: Hactenus in hoc Collegio si daua solamente vn quarto di hora per leuarse, insin alla oratione, ma in questa visita, vltima il P. Prouinciale volse che si aggiungesse vn altro quarto, dicendo che vn quarto non bastaua per prepararsi, et in fare il suo letto. Jl che forse è vero nelli Collegij grandi massime

---

[1] Praepositis provinciali et generali, visitatori.

[2] Ludovicum Madrutium (Madruzzo) dicit, qui cardinalis Christophori Madrutii episcopi tridentini coadiutor erat.

[3] 1 Io 4, 1. [4] Mt 12, 20.

per quelli che sono li vltimj eccitatj et douendo fare il suo letto quando si leua ogniuno, Supposto dunque che ad alchunj basti vn quarto per leuarsi etc. si domanda si quel altro quarto non si potria espendersi in oratione come la terza parte del tempo che si debbe dare alla oratione matutina finiendola vn quarto d' hora auantj che si tocchi al fine della commune oratione? pero non facendo in questo legge anzi piu tosto dispensando con alcunj alli quali bastasse vn quarto auanti di fare oratione in commune.

Haec verba ostendunt, eo tempore Oeniponte cotidie (praeter missam et 2 examina conscientiae) tres horae quadrantes orationi (sive meditando sive aliter Deum precando) impensos esse (cf. *Can.* V 296). Nondum igitur in morem inductum ibi erat, quod Borgias exeunte m. Iunio commendaverat: Ut translato vespertino illo orationis quadrante in tempus matutinum per integram horam orarent; v. *Can.* V 503—504.

978 sive **oen. (6). SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS** praepositus generalis Societatis Iesu venerabili MAGDALENAE archiducissae Austriae. Roma 15. Novembris 1567.

Ex commentario, quod ab ignoto scriptum, a P. Ioanne de Polanco Societatis secretario emendatum est; in margine: „Oenyponti Serenissimis Reginis". Germ. 67 f. 82b. Epistula usus est *Duhr,* Jes. an Fürstenhöfen 76.

Canisium cum ipsa negotia quaedam suo nomine tractaturum esse.

Serenissima Domina, et in Christo obseruandissima.

Quaedam magni momenti ad Dei honorem et .CC.[a] .VV. obsequium et nostrae etiam Societatis spiritualem utilitatem, commisi Patri Doctori Canisio Superioris Germaniae Prouinciali Praeposito, cum C. V. tractanda, quia uerbo melius quam literis de eis agi potest[b]. Praecor C. V. ut[c] pro sua benignitate et erga nos charitate sic eum de hoc negocio tractantem audiat, ut me praesentem audiret. Et quae meo nomine dicet, uera prorsus esse credat. Rogabo interim Dei bonitatem ut eam mentem animumque in hac, et in rebus omnibus[d], det V. C., ut semper quod ad maiorem suam[e] gloriam futurum est, et intelligat et uelit, dignetur etiam V. C.[f] me et omnem Societatem ut sibi, ac serenissimae Familiae addictissimos[g] habere et consueto fauore ac beneuolentia[h] prosequi. Romae 15a. Nouemb. 1567.

Licet in Registro notatum sit, „Serenissimis Reginis" (Magdalenae et Helenae) hanc epistulam destinatam esse, Borgiam uni Magdalenae scripsisse dicendum est. Borgias sane 8. Novembris 1567 Canisio scripsit: „Forsa andarà qui una mia lettera per la Regina Madalena in credenza"; et Canisius 9. Decembris 1567 Borgiam certiorem fecit, se accepisse litteras „ad Reginam Magdalenam scriptas" (v. supra p. 107 131). Ex ipso quoque commentario, quod posui, patet, a Borgia unam ex reginis, non ambas, appellari (C. V. = Celsitudo Vestra); Magdalena autem natu maior erat; ex ipsa pendebant pleraque.

Quae negotia Canisio cum Magdalena tractanda fuerint, v. supra p. 49 107.

Canisius has litteras Roma ad se missas Magdalenae Oeniponte post medium m. Decembrem tradidit; v. supra p. 146—153.

a) *Ita in ap. correctum est ex* celsitudinum. b) *Sic Polancus sua manu correxit ex* literis tractari possunt. c) *Sequitur* eum, *oblitt.* d) *Sequitur* alijs, *oblitt.* e) *Ita Pol. correxit ex* Dei, *quod librarius scripserat.* f) *Ita Pol. correxit ex* et pergat V. C.; *idem primum correxerat:* dignetur etiam V. C. pergere; *deinde ultimum hoc v. oblitteravit.* g) additissimos *ap.; 2 vv. sqq. a Pol. supra versum scripta sunt.* h) *Ita Pol. correxit ex* charitate.

979 sive **oen. (7).** Inter 17. et 30. Decembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 190—191.

Canisius Oeniponte praepositi generalis nomine cum archiducissis agit. Magdalena cum suis Canisium totius negotii fere auctorem esse putat; sed tandem consentit, ut, quae P. Dyrsio peccata confitebantur, praeter ipsam, P. Hetzcovaeo confiteantur; neque tamen id promulgari vult ante iubilaeum. Rector de rei successu dubitat. Conveniunt etiam in haec: Confessarii haud ita saepe arcessentur negotiorum alienorum causa. Litterulae rectori tradentur. Ex Sociis unus cotidie in aula sacrum faciet. Loco ferculorum, quae singulis diebus mitti solent (unum pro collegio, varia pro P. Hetzcovaeo), in posterum alia subsidia, si libuerit, collegio dabuntur. Interea vero fercula per unum famulum, non duos, mittentur. Causa halensis, cum archiducissae Canisium suspectum arbitrentur, ad praepositum generalem defertur.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector Oeniponte 6. Ianuarii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: Jl P. Prouinciale nostro a .17. del passato venne a Jnsprug per trattar di parte di .V. P. di quel negotio aulico . et si parti di qua a .30. del medesimo per Augusta . et si trattò prima ad literam secondo quella instruttione et auiso di V. P.[1] Questa trattatione si faceua per scritti, d' una banda et di l' altra non senza trauaglio, tristitia, et sdegnj, presumendo et imaginando l' altra parte cio è la Prima[2] con suoi adherenti che il Commissario di questa causa[3] era .1. authore quasi di tutto il negotio. Non piacque alla Prima la propositione di contentarse con vn solo Confessore[4], se non forse quel solo fosse il suo, ben che finalmente non hebbe lei per male, che il Secondo sentisse le confessioni di tutte quelle persone che fin quj si sono confessate al Primo eccetta essa Prima . nientedimeno non si è anchor publicato il tal Jubileo[a] [?], non volendo la Prima, introdure questa nouita nel tempo che si attendono a guadagnar il Giubileo di S. S.[5] Vederemo che si farà per l' auuenire in questa parte. Nessuno sara sforzato a fare la tal mutatione, et si crede probabilmente che li capi principali non vorranno passare dal graduato a quello che non tienne grado in alchuna academia et anchora per conformarsi le membra al capo. Quanto al presente si e fatto accordio che li nostri non si chiamino da quelle persone principali et anche non principali tanto souuente come soleuano esser chiamati per negotij impertinenti; al officio et instituto delli nostri, et che le cartille che si mandano alli nostri vengano prima alle manj del Rettore et che si contentino quelle persone con vna messa ogni di delli nostri, Item che li fercoli che si mandano ogni giorno alla matina vno per il Collegio et diuersi altrj per

a) *Equidem conicio, hoc loco Lanoium iubilaeum, quod proxime commemoraturus erat, cogitantem, lapsu quodam calami scripsisse* Jubileo *pro* cambiamento *vel* stabilimento *vel* accordio *vel alio verbo, quod scribere voluit vel debuit.*

---

[1] Hanc Borgiae institutionem v. supra p. 107.

[2] Magdalena archiducissa. [3] Canisius.

[4] Cum Magdalenae P. Ioannes Dyrsius, Helenae sorori eius P. Paulus Hetzcovaeus a sacris confessionibus essent, Canisius nomine Borgiae archiducissis commendabat, ut pro illis ipsum Lanoium admitterent confessarium; v. supra p. 149.

[5] De hoc iubilaeo a S. Pio V. concesso v. supra p. 128 et infra p. 612.

il P. Hetzcouaeo, non si mandassino piu ma che se volessino loro dare qualche aiuto al Collegio, che si facesse in altro modo secondo che auisaua la P. V. Senza dubio egli è cosa odiosa et che da mal odore, al Collegio et a quelle persone, che quella pocca robba, portata da duoi seruitori passanti auanti et per la[a] [?] piazza[a] [?], del fratello[1], venga al Collegio, pur' adesso vno seruitore solo ci apporta detti quelli cibi insieme, Jl che hauesse potuto fare sempre come spesso habbiamo auisato.

Jn substantialibus donque non si è mutato niente di questo negotio.

Quanto tocca al futuro, et a l' habitatione noua sperata[2], non si è potuto determinare niente non volendo la parte stare alla definitione del Commissario come huomo suspetto a loro, come gia fu toccato di sopra. Onde quanto a questo si proponerà la cosa alla P. V.

980 sive **oen. (8).** Inter 17. et 30. Decembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 190—191.

Canisio discedente, Oenipontani ad gratias iubilaei percipiendas se parare incipiunt; archidux, sorores eius, homines plurimi sacris pompis intersunt. Multis paenitentiae et communionis sacramenta ministrantur in angusto illo templo Societatis. De novo collegii aedificio et templo consilia conferuntur cum Canisio; a quo duo Socii inter se, specie saltem, reconciliantur. Iudicem agit Canisius in lite, quae ministro cum rectore est. Varia quoque proponit vel statuit de contionatoribus, scriptionis adiutore, etc. Merquitii contionatoris mores.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector Oeniponte 6. Ianuarii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: Auanthieri si communico il populo di questa Cità per causa del Santo Jubileo[3], La settimana inanzi si ritrouo il Principe Jllustrissimo con sue Sorelle[4] et grandissima moltitudine di gente nelle processionj. Jn nostra capella quel giorno si communicorno quasi 400 persone, et si pensa che piu di .100. andorno a communicarse alle altre chiese non potendo hauer luogo appresso di noi in tanta strettezza, erano pur confessate alli nostri. Gran concorso sarebbe alle confessionj et communionj si la chiesa fossi capace la cui longezza è di 30 piedi solamente, la largezza di 24., essendouj vn altare, tre sedi a confessar et altri impedimenti. Jl choro e longo .12. piedj et largo similmente .12. doue nessuno puo stare nel tempo delle messe si non' il sacerdote col' suo Ministro . occupando l' altare et suoi cancelli quasi tutto il luogo. Gia scrissi alla P. V. come in questa noua fabrica[5] essendo

a) *Sic; conicio Lanoium scribere voluisse* il palazzo.

[1] Ferdinandi II. archiducis.

[2] Archiducissae Halae et collegium piarum feminarum et domum noviciorum Societatis condere volebant; v. supra p. 7 18 49 etc.

[3] Dies 4. Ianuarii dominica erat. De hoc iubilaeo v. supra p. 128.

[4] Ferdinandus II. archidux cum Magdalena et Helena sororibus.

[5] Societati collegium aedificabatur; cf. *Can.* V 342 776 et supra p. 3 7 80.

tanto capace si potria fare non solamente vna chiesa che bastasse ma anche scuole, et tutto questo senza detrimento veruno anzi con grande commodità nostra et ornato maggiore del luogo. Adesso li nostri giudicano che saltem o le scuole ouer la chiesa potria ritrouar luogo bastante nel detto edificio; benche vno di loro dice che a questo modo non si potriano essercitare le comedie essendo alhora la piazza del Collegio troppo stretta. Et questa materia fu, nel tempo de la detta commissione [1] disputata nella presentia del P. Prouinciale.

Jl P. Prouinciale oltra della sua commissione fece alchune cose in questo Collegio per confirmare la quiete. Prima a sua instantia Merquitius et Klesselius [2], essendo stati in Dilinga in qualche dissentione, si riconsiliorno esteriormente *[etc., ut supra p. 99]*.

Anchora sentj come giudice vn processo tra il Rettore et il nouo Ministro Crispo, et non era altro se non criminor te et criminor abs te, quia inter superbos semper sunt iurgia [3] etc. Et vn puoco auanti chè venesse in questa commissione il P. Prouinciale . ambiduoi si erano messi la seconda volta in colera per certe cose del modo di procedere . reprehendendo caldamente l' vno l' altro, ma non volendo che la contentione andasse piu inanzi et di male in peggio, dissj al Ministro che scriuesse tutto quello chè hauea nel cuore, Jl che fece replicando alchune obiettionj de l' anno passato, et quella carta diede il Rettor al P. Prouinciale [4] et anche la sua apologia accio potesse meglio giudicare pro et contra di tutta la causa.

Nella visitatione ordinaria nel mese Di Augusto, quando si trattaua di instituir vn altro Ministro, ricercai chè si substituisse al P. Hetzcoueo vn tal Ministro jl quale si volesse et potesse dar' a fare l' officio suo integramente et che nelle cose esteriori et facende del Collegio concordasse col Rettore. Jl primo punto vedeuo esser difficile nel P. Crispo essendo gia per vsanza assuefatto a trattare con forastierj, et delettandosi piu in escorsi frequenti che in stare et occuparsi nelle cose del Collegio. Nel secondo forse non tienne luj solo la colpa, quamuis enim in ijs quae satis audacter, ne dicam petulanter objjcit, non sim mihi valde conscius [5] non tamen in hoc me volo iustificare [6]. Causam meam videat Deus et iudicet [7] . et illi quorum est post Deum iudicare.

Jl P. Prouinciale anchora, promesse al P. Saxone [8] che dopoi di pasca [9] sara cauato di questo Collegio hauendo lui fornito alle prediche

---

[1] Negotia dicit, quae Canisius praepositus provincialis mandatu Borgiae inter d. 17. et 30. Decembris cum Magdalena et Helena tractaverat; v. supra p. 611.
[2] PP. Ioannes Merquitius et Antonius Kleselius.
[3] Prv 13, 10. [4] Has litteras v. supra p. 156—158.
[5] 1 Cor 4, 4. [6] Iob 9, 20. Lc 10, 29.
[7] 1 Rg 24, 16; cf. Ps 73, 22; Thr 3, 58.
[8] P. Ioanni Merquitio saxoni, parochialis ecclesiae contionatori.
[9] Hoc futurum erat d. 18. Aprilis.

della quaresima, et ha determinato di chiamare M. Antonio [1] todesco questo mese a Monachio per aiutarsene nella compositione di quel libro, contra l' hystoria magdeburgense, et poi rimandarlo qua per succedere al P. Saxone nel predicare, supposito che il P. Saxone hauera animo et forze per predicare etiamdio solo nella quaresima, la Domenica mercoredj et il venerdj come ha promesso et spera di fare, pero molto dubitiamo se li bastara l' animo et hauera voluntà, et la perseuerantia. Dicono alchunj delli nostri che hauendo predicato in OEniponto vn anno intero, non li auanza materia nelli suoi scritti portati d' Jtalia, Jl suo costume é di non poter applicarse al studio vnde li bisogna di vigilare il sabbato molto tardo et tal uolta infin alla mezza notte. Oltra di questo, la sua intemperanza et disordine li causa, spesso indispositione corporale oltra della spirituale et despera di poter predicare, come hoggi [2] è accaduto, Jtem per la sua legerezza et modo di conuersare pocco religioso si comincia a stimare manco appresso di quelli che meglio lo conoscono. . . .

Jl P. Prouinciale auiso l' archiduca di questo mal stare et promesse di mandare vn altro piu dotto cioè Maestro Antonio . et se ne contento .S. Altez. [3] Jo credo che satisfaria a tutti, et dicono li amici . si il P. Saxone sta cosi male per che non predica in suo luogo quello che l' altra uolta predico, Per queste raggioni et molto dubitando della perseuerantia del P. Saxone insin alla pasca, scriueremo al P. Canisio che non chiami a se il P. Antonio, hauendo auisato la P. V. che succedesse in tal officio al P. Saxone.

981 sive **oen. (9).** **A 17. Decembris 1567 ad med. Februarium 1568.**

Ex autographo. G. Ep. IX f. 192a—193b. Epistula usus est *Kröss,* Can. 181.

Canisii Oeniponte mandatu praepositi generalis cum Magdalena et Helena archiducissis agentis opera varia constituuntur de confessariorum delectu, confessionum excipiendarum locis, ferculorum per reginas Sociis dandorum ratione.

P. Nicolaus Lanoius S. J. collegii oenipontani rector Oeniponte 18. Februarii 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de rebus Oeniponte inter d. 17. et 30. Decembris 1567 a Canisio praeposito provinciali Germaniae superioris mandatu ipsius Borgiae gestis ita rettulit: La commissione del P. Prouinciale ha operato questo che tutte quelle gentil donne che si confessauano al primo [4] si confessano adesso al Secondo [5] . hauendo proposto la Prima [6] et concesso la libertá

---

[1] P. Antonium Kleselium; v. supra p. 83 139 161.

[2] Erat is dies Epiphaniae Domini.

[3] P. *Paulus Hoffaeus* viceprovincialis Borgiae Monachio 20. Februarii 1568 de Ferdinando II. archiduce *scripsit: „Principem audio dixisse P. Canisio facile se ferre posse vt P. Ioannes alio mittatur modo alium eius loco habeat qui possit satis facere populo, qui futurus est P. Antonius" (ex autographo; G. Ep. IX f. 168b—169a).

[4] P. Ioanni Dyrsio confessario Magdalenae archiducissae.

[5] P. Paulo Hetzcovaeo confessario Helenae archiducissae.

[6] Magdalena.

di passar a quello. Ma la Prima non ha seguitato lo tal essempio. Jtem si confessa la Prima nella sua Capella (laquale pero è [senza][a] stuffa) Jl che farebbono le altre tutte se il Secondo il Confessor loro potesse patire il freddo della Capella (come dice) et si la detta capella li fosse et a li altri tanto commoda come quella stuffa o sala calda; le altre donne di bassa qualitá hanno di confessarsi in questa chiesa nostra. . . . N. Lanoyo . . . non sa ben la lingua todesca per poter sentire confessionj; *per questa causa* rifiutorno il detto P. quando il P. Prouinciale in nome di V. P. lo propose . . . Quanto a quel fercolo quotidiano, non si è potuto abolire ne impedire, che non si mandasse. Auanti la visita del P. Natale l' anno .66. si mandaua, sera et matina, fece lui che non si mandasse seno vna uolta il dj. Jl che si è ottenuto et non piu. Et ordino che si computasse per vna parte della portione domestica, mettendo tanto manco carne o altra cosa al fuocco. Jl che si e sempre fatto. . . . Oltra di questo si mandaua distintamente non vn ferculo ma [4] o cinque per il P. Hetzcoueo alla mattina et alla sera; Nella commissione del P. Canisio fu ottenuto che non si mandassero tanti fercoli delle regine, ne per vn proprio seruitore ne tante pignatelle ma insieme col fercolo commune, et va perseuerando la cosa di questa maniera. Jtem si mandano duoi vitelle scorticate ogni settimana. Jl che non si soleua fare, ben che vn castrone o vna pecora.

Borgias Roma 5. Februarii 1568 Lanoio scripsit: Magdalenae instaret, ut cotidiana ciborum missione prorsus supersederet; sin autem id impetrari non posset, Lanoio curandum esse, ne quicquam vel minimum ciborum illorum duobus illis confessariis daretur; quod si reginae comperissent, ipsas cibos mittere cessaturas esse (Epp. *Nadal* III 807—808).

982 sive oen. (10). SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS

praepositus generalis Societatis Iesu venerabili MAGDALENAE archiducissae Austriae. Roma 17. Ianuarii 1568.

Ex apographo eiusdem temporis Germ. 67 f. 100[b].

Canisium denuo ad eam mittit eique commendat.

Serenissima Domina in Christo Obseruandissima.

Quamuis Pater Petrus Canisius nostrae Societatis in Germania Prouincialis, meo nomine allocutus fuerit C. V. quia tamen obseruantia, et charitas, quam eidem ac toti serenissimae familiae debemus, et officij mei ratio id exigebat, denuo eidem iniunxi ut OEnipontum rediret, et C. V. mentem meam explicaret . dignetur ergo V. C. eundem tanquam me praesentem audire, et sibi prorsus persuadeat, quod ex desiderio diuini seruitij et etiam C. V. quicquid meo nomine loquetur, profectum est, precor interim Dei bonitatem, ut CC. VV. [1] suae sapientiae lumine illustrare et spiritualibus suis donis indies magis ornare dignetur. Romae 17. Januarij .1568.

a) *Hoc v. vel* sanza *supplendum esse intellegitur ex iis, quae proxime sequuntur.*

---

[1] Magdalenam et Helenam sorores.

Etsi in Borgiae registro apographo, quod dixi, eadem manu ascriptum est: „Jspruch Reginis“, epistulam uni Magdalenae esse inscriptam dicendum est perinde ac dictum est supra p. 610.

Canisius, quoniam hac legatione oenipontana paulo post per Borgiam liberatus est (v. supra p. 165 167), hanc epistulam Magdalenae tradidisse non videtur.

983 sive **oen. (11).** 3. Februarii 1568.

Ex archetypo, quod exstat Romae in archivo vaticano, „Lett. di Princ. 26“ n. 70. Pars capitis, quod hic pono, ex archetypo vulgata est in Epp. *Nadal* III 807. Litterarum brevem summam posuit *Kröss*, Can. 181—182; iisdem usus est *Duhr*, Jes. an Fürstenh. 78.

Archidux cardinalem Commendonum rogat, ut apud Societatis praepositum generalem aliqua de negotio halensi efficiat.

Ferdinandus II. Austriae archidux et Tirolis princeps Oeniponte 3. Februarii 1568 Romam ad cardinalem Ioannem Franciscum Commendonum litteras misit, quibus ei haec exponebat: Magdalenae et Helenae sororibus suis deliberatum ac constitutum esse Halae vitam agere a rebus publicis remotam eandemque religiosam. Iisdem autem Oeniponte degentibus in rebus divinis rite perpetrandis et in sacramentis administrandis hactenus . . . per sacerdotes ex Collegio ordinis de Societate Jesu, hic existente ita seruitum et satisfactum est, vt ipsorum vitae integritate, et in sacris literis doctrina singulari, probe iam perspecta vehementer desiderent . etiam Halae prope locum habitationis suae, aliquot illorum uti Sacellanos et confessionarios suos praesentes habere. *Petere se igitur a cardinali, ut cum Societatis praeposito generali [S. Francisco Borgia] diligenter agat, ut is aliquot sodalibus oenipontanis eam licentiam et „dispensationem“ tribuat; separatam habitationem et reliqua omnia Halae iis provisum iri.* Quod negotium totum cum Reuerendus Pater, Doctor Petrus Canisius Praepositus Societatis Iesu, in superiori Germania, pro sua pietate et prudentia praesens, optime disponere et ordinare, nec non ibidem si consultum fuerit nouum Collegium nouitiorum ex his qui de Societate Jesu sunt, constituere et erigere possit, efficere curabit Dilectio vestra apud Generalem istum . vt Doctori illi Canisio liberam et plenariam circa hoc negotium disponendi facultatem concedat. *Rogare se, ut ea omnia concedantur saltem ad tantum temporis, quoad rerum experimentis per unum duosve annos captis Magdalenae eiusque sodalibus auctoritate pontificia certa vivendi ratio constituta sit.*

984 sive **oen. (12).** Venerabilis **MAGDALENA** archiducissa Austriae et **HELENA** soror eius SANCTO FRANCISCO BORGIAE praeposito generali Societatis Iesu. Oeniponte 9. Februarii 1568.

Ex Magdalenae autographo (2°; 1½ pp.; in p. 4 inscr. et pars sigilli). Cod. „Epistolae Principum 1565—1575“ n. 63. Epistula usus est *Kröss*, Can. 182.

Confidunt Borgiam, sicut sua et totius Societatis officia ipsis obtulit, ita sibi esse gratificaturum. Cum Canisio diu egerunt. Borgiam autem, animarum suarum patrem, rogant, permittat, ut Halae Societatis tirocinium instituatur, cuius Socii sibi auxilium solaciumque praebeant, libere tamen et omnino ea ratione, quam Socii

aliis quoque locis sequi solent. De sua autem vivendi ratione ipsae Halae primo anno experimentum facient. Borgias, si germanicae nationis calamitates et ipsarum pia consilia oculis conspiceret, severe ipsas non haberet. Ipsi et toti Societati demissis animis se commendant et cum Ferdinando fratre exspectant, clementer sibi responsum iri.

†

Erwierdiger in got vatter vnd her E E schreiben haben wier entfpangen[1] vnd nach lengs vernumben verhofen auch gantzlich zue E E sie werden vns wie sy sich dan mit sambt der ganzen societet erpieten vnser pit geberen vnd zue wilen werten darmit wier aber der sachen gebiser seint vnd vns auf E E verdresten megen haben wier nach langen hantlung so wier mit hern Canisy haben gehabt zue E E selber schreiben welen in gebiser hofnung vnd verdrauen E E wer das vnser pit nit abschlagen piten der halben E E als vnsern geistlichen vatter E E wel verwiligen vnd zuegeben das ein statlche wanung der nouiten in der societet iesu zue hal megen wanen vnd darina nach iern prauch vnd institut sein[a] [?] als wie an andern arten darvan wier auch ali geistlihi hilf vnd drast wie formals E E oft verheissen haben megen aber das an alij verpintung in welchen alen wier der societet institut nit welen fiergreifen sunter was die societet an ander arten zue der er gots vnd das naigsten nuz gepflegt zue hantln das sy das selbig auch disen[b] [?] alhie zue hal wie wier aber in vnser aignen haus oder versamblung leben vnd wandlen wern das kinen wier selber noch nit wisen sunter in dem ersten iar seint wier varhabens als gemach vnd gemach zue versuchen.

vnser heys pit an E E ist wel doch nit so peschwart vnd streng gegen vns sein sunter ain gebisi vatterlichi vnd gueti andwort geben wen E E solt recht wisen sicher hern vnd erfarn augenscheinlich wie es so erparmlih vnd elentklih in vnser deischen neizian zue get vnd wie wiers so dreilch meinen E E wurt vns solch kristlche vnd hochstinatwendigi pit nit abschlagen was wier in den hern iesu vermegen das welen wier alzeit der societet erzeigen welen vns hiemit in aller vnderdanigkeit E E vnd der gantzen societet alzeit pefolhen haben welen also mit sambt vnser her prueder Fertinant ein gebisi vnd gueti antwart erwarten Datums insprug den 9 Februari

E E

vnderdanige techter

madalena vnd

elena.

† Dem Erwurdigen in got hern vnd vatter Francisco de Borgio obrister vnd general der [ga]ntzen Societet iesu zue hanten.

Annus quidem huic epistulae a Magdalena ascriptus non est; sed alia manu antiqua (Romae, ut videtur) in epistulae pagina quarta annus 1568 positus est; atque

a) *Hoc v. obscurius scriptum est.* b) *Legendumne* duen?

---

[1] Borgiae litteras Roma 15. Novembris 1567 datas significat; quas v. supra p. 610.

in Codice, quem supra dixi (n. 62), hanc epistulam antecedunt litterae archetypae a Ferdinando II. archiduce ad Borgiam 8. Februarii „1568" datae, quas una cum hac Magdalenae epistula Romam missas esse certum est. Atque ad exeuntem a. 1567 et ineuntem 1568 spectant etiam ea, quae in Magdalenae epistula dicuntur.

985 sive **oen. (13). SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS** praepositus generalis Societatis Iesu Venerabili MAGDALENAE et HELENAE sororibus, archiducissis Austriae. Roma 20. Maii 1568.

Ex commentario, quod ab ignoto scriptum, a P. Ioanne de Polanco Societatis secretario emendatum est; in margine manu librarii notatum est: „Ispruch Reginis". Germ. 67 f. 142[a]. Epistulae summam posuit *Duhr,* Jes. an Fürstenh. 79.

Confessarii in posterum quoque ipsis conceduntur. De domo probationis halensi Canisius vel Lanoius aget.

Serenissimae Dominae in christo obseruandissimae.

Aegritudine satis diuturna occupatus, distuli responsum ad literas[a] CC. VV.[1] quas 9ª Februarij, OEniponti ad me dederant[2]. expectabam etiam ut quae paulo ante quam has literas accepissem, scripseram ad Patrem Canisium[3], VV. CC. significarentur, cum ibidem fere[b] responsum praedictarum literarum contineretur, iam autem uel per seipsum[4] uel per Patrem D. Lanoyum[5] mentem meam explicatam[c] esse existimo: nullum officium sane quod instituti nostri rationibus non repugnet, recusabit Societas nostra, pro uirili parte, vt[d] gratificari possit et aliquam spiritualem consolationem adferre CC. VV. Quod ergo attinet ad duos illos confessarios, quorum opera hactenus usae sunt[6], placet mihi ut OEniponti uel Halae, etiam in posterum[e], cc. vv. eis utantur, qui quidem in[f] rebus illis, quibus solet nostra Societas animarum profectum iuuare, omne obsequium CC. VV. impendant. De domo autem probationis[7], et[g] ijs quae ad fundationem illam pertinent, ore tenus Pater Prouincialis Canisius[h], uel Pater Lanoyus agent cum CC. VV. ideo non pluribus hic agam[i], sed precor Deum bonorum omnium authorem[k], in sua protectione semper habeat, et spiritualibus donis augeat indies. Romae 20. Maij . 1568.

His litteris *S. Franciscus Borgias* adiunxit *epistulam Roma 21. Maii 1568 ad Ferdinandum II. archiducem et Tirolis principem a se datam; in qua: „Quae literis", inquit, „suis et uerbis Reuerendissimi Cardinalis Commendoni mihi significauit .C. V. sibi grata futura esse, in gratiam serenissimarum sororum, ea curata iam sunt a me, . . . quamuis quid ego sentiam, ex Patre D. Petro Canisio, uel D. Nicolao Lanoyo, facile iam C. V. intelligere potuerit. Spero antequam hae literae OEnipontum perueniant, (quas ob aegritudinem differre oportuit) Serenissimas Reginas

a) *In comm. sequitur* AA., *oblitt.* b) *Hoc v. (a Polanco?) supra versum scriptum est.* c) *Ita Pol. correxit ex* significatam. d) *A Pol. corr. ex* cui. e) *Tria vv. sqq. a Pol. supra versum scripta sunt.* f) *Ita Pol. correxit ex* qui in. g) *Sequitur* illis, *oblitt.* h) Cansius *comm.* i) *Sequitur* me, *oblitt.* k) *Hic supplenda esse videntur vv.* ut CC. VV. *vel* ut easdem *vel similia.*

---

[1] Celsitudinum Vestrarum. [2] Has v. supra, mon. 984.
[3] Vide supra p. 169.
[4] Canisius d. 24. Maii 1568 Oeniponte fuisse videtur; v. supra p. 574.
[5] Collegii oenipontani rectorem.
[6] PP. Ioannem Dyrsium et Paulum Hetzcovaeum.
[7] Halae per archiducissas condenda; v. supra p. 150 170.

accepto responso, contentas fore, quamuis aliqua quae instituti nostri ratio minime ferre poterat, significanda etiam curauerimus, quae licet a nobis non fiant, dum ipsae uixerint, operam nostram et obsequium sibi nullo modo deesse experientur" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 143[a]).

Utramque epistulam *Borgias* P. Nicolao Lanoio S. J. collegii oenipontani rectori misit una cum *litteris Roma 21. Maii 1568 datis, per quas eidem mandabat, ut archiduci et reginis epistulas illas traderet; „si presupone che gia hauera mostrato alle serenissime Regine, quello che fù scritto al P. Canisio, et lui mandò la copia à V. R. doue se li offeriscono li suoi confessori" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 143[b]).

Reginis haec placebant; sic enim *Borgias* Lanoio Roma 6. Iulii 1568 *scripsit: „Ci siamo rallegrati che la risposta alle Serenissime Regine, li sia stata grata, et anche il modo della fundatione che si accennaua in Hala, staremo a uedere la riuscita" (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 160[a]).

Res halenses, quod ad reginas quidem attinet, proximis annis prospere successerunt. Ita factum est, ut cardinalis *Ioannes Franciscus Commendonus* Hala 6. Septembris 1571 Romam ad cardinalem Hieronymum Rusticutium (Rusticucci) referret: „Qui ho visitato le serenissime principesse Madalena et Helena, le quali nel monastero, che s' hanno edificato, vivono sotto il governo de' Jesuiti una santissima et religiosissima vita, et sono la salute di questa terra, la qual essendo tutta guasta da predicatori heretici, che ha havuti per il passato, hora si và ogni giorno reducendo, et per l' esempio di queste serenissime signore, et per la diligenza et predicationi de' Jesuiti" (ex apographo saeculo fere XVIII. scripto; Cod. londin. „Eg. 1078" p. 1218—1219).

986 sive **oen. (14).** 11. Ianuarii 1569.

Ex apographo eiusdem temporis. Germ. 67 f. 205.

S. Franciscus Borgias praepositus generalis P. Lanoium rectorem oenipontanum ad Canisium provincialem remittit in negotiis ad archiducem, reginas etc. spectantibus. Archidux ad contubernium iuvenum Oeniponte condendum non est urgendus, si Societati illud erit regendum. Lanoius, quae de variis rebus commendavit, cum Canisio et Hoffaeo tractabit. Canisius etiam 103 „admonitiones" illas leget.

P. Ioannes de Polanco secretarius Societatis Iesu mandatu S. Francisci Borgiae praepositi generalis Roma 11. Ianuarii 1569 ad P. Nicolaum Lanoium collegii oenipontani rectorem litteras dedit, quibus eum monebat:

Circa quello che si haueua de dir all' Arciduca intorno alla richiesta sua per le Regine sue sorelle[1], non accadera altra risposta, se non che il medesimo Padre Canisio, dira quel che si deue fare, et forsa anche il Padre Viceprouinciale[2] ne hauera qualche instruttione . . . Del Padre Klesselio, mi rimetto ali ricordi che porta il Padre Canisio[3]. Le difficultà sopra le schole, si potranno trattare col Padre Viceprouinciale, et aiutara anche il P. Prouincial Canisio, et se à loro paressi quel che V. R. acenna del ridur le schole à manco numero tuttauia si dara auiso à nostro Padre prima che si facci mutatione. . . .

Se il fare casa per scholari s' intende, pigliando la Compagnia l' assunto, di gouernarli al modo del collegio germanico etc. non credo N. Padre disposto ad accettarlo, et di quà seguita che non conuerrebbe sollicitar il Serenissimo Arciduca, per far tal opera, benche si forestieri potessino pigliar tal cura domestica, sarebbe una bona commodità per le schole[4].

---

[1] Ferdinandus II. archidux petierat, ut Halae in piarum feminarum collegio a Magdalena et Helena reginis instituendo Socii confessarios et contionatores ipsarum agerent, et ut Societas domum admitteret, quam eaedem reginae Sociis ibidem condere volebant; v. supra p. 260 262 277.

[2] Paulus Hoffaeus. [3] Vide supra p. 232 233.

[4] Collegium oenipontanum a. 1566 discipulos habuerat 120 (*Lechner* l. c. II 60—61).

Alcuni ricordi che da V. R. como quello delo case, di probatione, in Germania, nettar la Prouincia di persone che non sono al proposito per nostro instituto ne tengono animo di perseuerare, del modo di trattar li fratelli, nel uitto et uestito, del guardar la charità con li altri collegij, dell' aiutarsi delli medesimi artificij in diuersi Collegij, che insegnassino anche ad altri nostri, et dell' essercitar li nouitij nel predicar etc. V. R. lo tratti con li doi detti padri[1], perche come cose appertenenti al ben universale sara giusto pensino in quelle si ben in parte habbino cominciato a prouuedere.

Circa le cento et tre admonitioni . etc. in uero non sono poche, sara bene le[a] ueda il Padre Canisio et se li parera spediente che anche le[b] mandi à Roma[2]. Quanto ad altre cose del' autor dele admonitioni dica V. R. quel che sente al Padre Canisio, et potra prouedere quel che in Domino giudicara spediente.

987 sive oen. (15). 1569—1570.

Ex litterarum Borgiae apographo eodem tempore scripto, quod est in Germ. 70 f. 34^b, et ex Hoffaei autographo, quod est in Germ. Ep. coll. I f. 294^b.

Canisii de 2 Sociis ad vota admittendis sententia.

Franciscus Borgias praepositus generalis P. Paulo Hoffaeo provinciali 13. Novembris 1569 scripsit: Quanto all' acetare il P. Paulo Hetzcoueo alla professione de tre uoti, io mi rimetto al parer de V. R. quando haurà inteso quello de suoi Consultori et spetialmente del Padre Pietro Canisio. Ho ben molto caro che lui si diporti come conuiene[3].

Hoffaeus Monachio 1. Augusti 1571 P. Hieronymo Natali Societatis vicario generali scripsit: Emisit P. Georgius Crispus Oeniponti professionem 3. votorum, quam illi P. Canisius ante biennium impetrauit: exemplum mittam postea.

988 sive oen. (16). A m. Decembri 1570 ad Iunium 1571.

Ex epistulis autographis PP. Hoffaei et Blyssemii, quae sunt in G. Ep. XI f. 278^b et G. Ep. coll. I f. 157 195^b 205^a 211^a 282^a 372^a, et ex epistularum Borgiae apographis eodem tempore scriptis, quae sunt in Germ. 70 f. 147^a 164^b 165^a 169^a 172^a 173^b 176^b. Duabus ex his Hoffaei epistulis usus est *Kröss*, Can. 187.

Variis dubitationibus difficultatibusque sublatis inter Franciscum Borgiam generalem, Hoffaeum provincialem, Canisium, Ferdinandum archiducem tandem convenit, ut Canisius Oeniponte archiducis contionatorem agat. Consilium Canisium superintendentem collegiorum oenipontani et halensis constituendi primum proponitur, deinde relinquitur. Canisium in scriptionem quoque, archiduce opem praestante, incumbere posse. Deliberatur de eo „scriptoribus" adiungendo, provinciali faciendo, contionatore augustano instituendo. Magdalenae reginae timores de Canisio. Varia de PP. Kleselio, Lanoio, Leubenstainio, Höllero, Roseffio.

P. Paulus Hoffaeus provincialis Germaniae superioris Monachio 22. Decembris 1570 S. Franciscum Borgiam praepositum generalem sic monuit de P. Ioanne Merquitio (cf. supra p. 577), quem Ferdinandus II. archidux Oeniponte coram se contionari cupiebat, de PP. Gerardo Pastelio et Ioanne Rabenstein rectoribus oenipontano et halensi, de P. Henrico Arboreo vicerectore ingolstadiensi: Archidux ... urget ..., vt habeat P. Marquitium ad Pascha. Hoc scio si daremus illi R. P. Canisium contentis-

a) la *ap.* b) li *ap.*

---

[1] Canisio et Hoffaeo.

[2] Dubium esse vix potest, quin Lanoius ipse admonitiones hasce conscripserit.

[3] Magdalenae et Helenae reginarum is erat confessarius. In * Catalogo collegii oenipontani a. 1565 (1. Ianuarii, ut videtur) a P. *Ioanne Dyrsio* collegii rectore scripto haec sunt: „Paulus Hezcoueus", 28 annos natus, „diu docuit paruulos in ultimis classibus . . . Donum concionandi habet et regendi. prudens et pius. Doctus satis et ad studia aptus" (G. C. 67 p. 274).

simus foret: et rogo P. V. vt in hoc consentiat cum primum opus centuriale absoluerit P. Canisius, qui vehementer Archiduci multis in rebus prodesse poterit, vt bonus Princeps tot fluctibus obiectus cum suis prouintijs conseruetur . hoc humiliter peto a P. V. Sic R. P. Canisius Oenipontanum et Halensem Rectorem[1] iuuare et consolari poterit, P. vero Lanoyus Jngolstadianum qui auxilio eget facta hac studiorum mutatione, et scio id R. P. Lanoyo valde placiturum.

Cum autem eo ipso anno Ferdinando, contionatorem vehementer petenti, P. Alexander Höller (cf. Can. II 596²) ex Societatis provincia austriaca datus esset contionator (Cod. „Hist. coll. Oen." p. 7. Kröss, Can. 187), Borgias Hoffaeo Roma 29. Ianuarii 1571 respondit: Come l' Archiduca si contenta per quest' Jnuernata del P. Alessandro cosi potrebbe esser si contentasse per l' auuenire pigliando alla giornata piu affezione alle sua uirtù, et buone qualità, ma il dissegno che V. R. fa del P. Pietro Canisio il qual oltra del predicar all' Archiduca potesse aiutar li Collegij d' Jspruc, et Hala mi pareria conueniente potendosi metter in essecutione il che dico parte per l' occupatione del stampar il suo libro, parte, perche in Augusta intendo ha dato uno delli Signori Fuccari X. m. fiorini per comprar entrata per il Collegio[2] et si puo sperar, che andarà inanzi la fondatione et potrebbe esser che a V. R. paresse espediente, che detto P. Canisio predicasse a Santo Mauritio[3]. Ben mi pare, che in un loco, o, in un' altro sia bene, che predichi detto Padre non ostante l' occupatione dil scriuere, perche oltra 'l frutto de prossimi la uarietà delle attioni le potrà giouar per la sanità sua. Questo dissegno tutto del P. Canisio V. R. lo tenga secreto, et non lo dica al detto Padre ma mi scriua il suo parer. *Hae litterae nondum Hoffaeo traditae erant, cum hic de P. Antonio Kleselio, qui Oeniponte Ferdinandi II. contionator usque ad apostasiam suam fuerat, ex hac autem iam Pragae ad ecclesiam redierat (v. supra p. 360), P. Hieronymo Natali Borgiae „assistenti" Monachio 14. Februarii 1571 scripsit:* Vtinam Antonius redeat et extra Societatem Archiducalem cathedram recipiat, nunquam enim hactenus haereticam cathedram ascendit. . . . An autem R. P. Canisius ei offerri debeat expecto : posset nihilominus theologos contra haereticos iuuare[4] etsi non tam commode, sed si theologorum causa procedat, malim potius vocari P. Marquitium si non conueniat vt P. Antonius Kleselius ad conciones illas redeat. *Borgiae autem litteris, quas modo posui, acceptis, Hoffaeus eidem Augusta 3. Martii 1571 respondit:* Archiduci audio valde placere P. Alexandrum[5], Deus benedictus : sed tamen quia dixit[a] in illo tempore velle se vt[b] P. Joannes[6] Oenipontum veniat etiamsi olmutium[7] sit forte rediturus, vt[c] non frustra tam serio dixerit velle se[d] hunc et non alium etc. restat vt etiam haec tentatio suauiter eliminetur si fieri poterit. Jtaque nil nunc dico an R. P. Canisius Oeniponti concionari debeat quem malim vnum ex theologis scriptoribus aut Prouintialem esse : Nam vt Augustae in S. Mauritio concionetur opus non est, nec enim ipsum nec alium petunt Dominj Fuggeri hoc tempore, quos

a) *Tria vv. sqq. ab Hoff. in margine addita sunt.* b) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* c) *Sequitur* ita, *ab H. oblit.* d) *Ita H. correxit ex* velle vt vt.

---

[1] De P. Pastelio novo rectore oenipontano *Hoffaeus* Oeniponte 12. Octobris 1569 Borgiae *rettulerat: „Egregie se exercet et in catechizando, et S. Thoma praelegendo atque in gubernando collegio in quo habet non paucos eosque modestissimos fratres" (autogr.; G. Ep. X f. 129ᵃ).

[2] Ioannes Fugger? Cf. supra p. 248. Hieronymus Fugger (frater Ioannis [II.] et Marci [III.])? *Hoffaeus* Monachio 12. Septembris 1573 Everardo Mercuriano praeposito generali de Hieronymo paulo ante mortuo *scripsit: „Hactenus et ut speramus deinceps quotannis nobis reliquit eleemosinam 700 florenorum" (ex autogr.; Germ. 153 f. 203 204).

[3] De hac ecclesia aedibus fuggericis vicina et de Fuggerorum in eam patronatu v. supra p. 226—227.

[4] Hoffaeus sperabat fore, ut aliqui ex provinciae suae Sociis constituerentur „scriptores"; v. supra p. 417. [5] Höller. [6] Merquitius.

[7] In collegium olomutiense (Olmütz in Moravia).

intelligo esse ad fundationem paratos, sed locus liber adhuc deest. *Ad haec Borgias Hoffaeo Roma 7. Aprilis 1571 rescripsit:* Del poter offerir il P. Canisio al Serenissimo Archiduca mi rimetto a .V. Reuerenza perche mi par bene accio torni il P. Alessandro in Austria. *Et aliquanto infra:* Quel che di sopra hò detto di offerire il P. Canisio al Serenissimo Archiduca, si intenda che si hà di fare suauemente trattandolo prima con esso Padre Pietro Canisio, et contentandosi di quello, et quando hauessi ragioni che lo mouessino ad escusarsi, non uenendo lui, si potra offerire il P. Gregorio[1] al Arciduca, et potra il P. Canisio in suo luoco fermarsi in Augusta per predicare .etc. . . . Per Jngolstadio saria ben al proposito un Padre maturo et prudente, qual V. R. lo ricercha, et cosi mi è occorso, sarebbe al proposito il P. Dottor Lanoy, facendolo superintendente di quel collegio alquale hà mostrato qualche particolare inclinatione, et non patirebbero detrimento li collegij de Jspruch et Hala, se il P. Pietro Canisio pigliassi l' assunto di predicare al Serenissimo Arciduca, perche insieme potrebbe hauer superintendentia nelli doi detti collegij, et V. R. tanto più saria spedito per l' officio suo. *Attamen ea quoque quae Hoffaeus 14. Februarii Natali de Kleselio proposuerat (v. supra p. 621), Borgiae placuisse videntur; die enim 21. Aprilis 1571 Hoffaeo scripsit: Kleselium haeresim abiurasse et fidei professionem fecisse tanta cum pietatis significatione, ut omnes gaudio afficerentur; si igitur archidux, ut ille denuo in aula sua contionaretur, peteret, id concedi posse; eius rei causa se ad P. Henricum Blyssemium collegii pragensis rectorem ita scribi iussisse: Optare praepositum generalem, ut Kleselius ad Hoffaeum veniret, Societati satisfaceret, votis religiosis solveretur; quodsi archiducis contionator fieret, eo facilius P. Höllerum eo officio liberari posse. Respondit Borgiae Blyssemius Praga 13. Maii 1571:* Vltimas R. P. V. literas 21 Aprilis datas accepi, quibus scribitur, vt P. Anthonius Kleselius dirigatur Oenepontum, vt vbi foedo lapsu multos scandalizauerat, illic verum et euidens conuersionis suae testimonium dare possit, non solum scriptis, sed etiam verbo et exemplo ad spiritualem multorum aedificationem. Jtaque primo quoque tempore hanc R. P. V. sententiam ei significabo, nec diffido, quin eam sit libenter ac prompte sequuturus . . . Hactenus post conuersionem, fuit in patria[2] et in Monasterio Catholico, parochj vicem per omnia sustinuit . . . Nondum absoluit libellum germanicum, quem de conuersionis suae causis conscribit. Quem etiam vbi absoluerit, facilius P. Canisius in Bauaria corrigere ac praelo committere poterit ad germanorum aedificationem. *Borgias autem Hoffaeo iterum negotium hoc commendavit, Roma 19. Maii 1571 scribens:* Di Austria fanno grande instanza per rihauer il P. Alessandro tanto, che non credo si potrà far di meno di renderglielo, et il P. Martino non pare supplirà per il bisogno loro della casa di probatione et predicare[3], procuri V. R. adunque horsia conla uenuta del P. Cleselio hor del P. Canisio sparagnar questo P. Alessandro. *Deinde 26. Maii 1571 Borgias Hoffaeum rursus monuit, ut Höllerum in Austriam remitteret. Aliquot tamen hebdomadis post paulo uliter sensit; Roma enim 13. Iunii 1571 Hoffaeo scripsit:* Poi che 'l Serenissimo Arciduca Ferdinando non uuole lasciare per adesso il P. Alessandro, mi par bene, che 'l P. Martino uada in suo loco alla Prouincia d' Austria, et non si dia questa occupatione di predicar al detto Arciduca al P. Pietro Canisio, ma se 'l Cleselio fosse accettato da S. A. per Predicatore, in modo che se gli potesse leuar di mano il P. Alessandro conuerrebbe all' hora rimandarlo, et rihauer il P. Martino. *Quod autem ad Kleselium attinet, hic postea quidem in archiducis gratiam rediit adeo, ut eius confessarius esset (Hirn l. c. I 242² 347; II 518); hoc vero tempore consilium eum in sacrum suggestum aulae oenipontanae reducendi irritum factum est. Attamen de*

[1] Gregorium Roseffium cathedralis ecclesiae augustanae contionatorem.

[2] Ex Liebenthal Silesiae oppido ortus erat (*Can.* IV 21⁴).

[3] P. Martinum Leubenstain significari intellegitur ex *Hoffaei* * litteris Oeniponte 9. Iulii 1571 datis (autogr.; G. Ep. coll. I f. 363). P. Alexander Höller in collegio pragensi magister noviciorum et contionator fuerat (*Al. Kröss* S. J., Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu I, Wien 1910, 137 296).

Canisio Hoffaeus laetiora nuntiare poterat. Cum enim Augusta 12. Maii 1571 Borgiae scripsisset: P. Canisio crux foret Archiduci concionari, *ad eundem rettulit Augusta 8. Iunii 1571:* Quod P. V. vrget toties vt P. Alexander in Austriam redeat, et vt Archiduci offeratur vel P. Gregorius vel P. Canisius, visum quidem est meis patribus vt P. Gregorius Augustae relinquatur, et P. Canisius Oenipontum se conferat, qui etiam ad hoc paratum sese offert, et tametsi ego ex necessitate virtutem facere debeam, duo tamen magna hic incommoda incidunt, alterum quod P. Canisius non poterit adesse ijs qui contra haereticos scribent, de quibus ego nondum spem abiecj. Alterum quod non poterit suum Prouintialatum repetere sine offensione forte Principis. Et cum Princeps iam sibi confirmauerit P. Alexandrum, dubito an P. Canisium amplius volet: ibo [a], et animum eius disponere conabor. *Et Oeniponte 17. Iunii 1571:* Egi cum Archiduce vt P. Canisium acciperet et P. Alexandrum in Austriam remitti pateretur: annuit, licet multis praesertim Reginae et Cancellario [1] hoc displiceat, quod existimant populo minime satisfactum iri: sed hoc euentus docebit. . . . Poterit P. Canisius hic etiam scribere, et iuuabit illum Princeps, vtj pollicitus est: simul etiam P. Antonium Guisanum secum vt [b] adduceret ordinauj, qui ei in scribendo socius est. Non feret autem Regina P. Canisium Superintendentem [2]; cuius aduentum timet, etsi libenter videat vt Domino Fratri sit concionaturus, quem tamen populo non existimat etiam gratum fore. Scripsi autem ante mihi non videri nec meis consiliarijs vt bonus Pater propter curam Superintendentiae multis se exosum faciat, sibique alijsque multas molestias pariat. P. Vestra ordinet quae volet.

989 sive **oen. (17).** A 25. Iunii ad 16. Augusti 1571.

Ex Hoffaei autographis, quae sunt in G. Ep. coll. I 245[a] 294[b] 363 373—374 392[a], et ex litterarum Natalis apographo eodem tempore scripto, quod est in Germ. 71 f. 5[a]. Una ex Hoffaei epistulis usus est *Kröss,* Can. 187.

Canisius Oenipontem advenit, levi morbo ex festinatione implicitus. Simul adfertur librorum copia, 1500 pondo libras. Pridie quam Canisius primam contionem coram archiduce habere velit, huic rei per litteras romanas mora quaedam difficultasque affertur. Qua per Hoffaeum provincialem (qui Canisium Austriacis dare paratus est) sublata Canisius munus auspicatur.

P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris praepositus provincialis Hala 26. Iunii 1571 S. Francisco Borgiae praeposito generali de Canisio Dilinga Oenipontem arcessito (v. supra p. 443) scripsit: P. Canisius iam Oeniponti est et Archiducis [3] concionator erit, sed cauendum videtur ne tam cito vt alij concionatores inde auferatur, ne tot mutationibus Princeps tentetur, qui est formidabilis. Denuo repeto nec mihi nec alijs nec ipsimet P. Canisio probari vt sit horum duorum Collegiorum superintendens.

Verum sub d. 7. Iulii Hoffaeo allatae sunt litterae Borgiae, quibus mandabatur, ut P. Alexander Höller archiduci contionari pergeret, P. Martinus Leubenstain pro Höllero in provinciam Societatis austriacam mitteretur, Canisius contionando, ad tempus saltem, supersederet (v. supra p. 622). *Hoffaeus Oeniponte 8. Iulii 1571 Borgiae scripsit:* Jam Archidux acceptauit R. P. Canisium et cum bono viatico dimisit P. Alexandrum, Jam vbique hoc notum est, omnibus amicis valedictum est, P. Canisio plaerique gratulati sunt, et sibiipsi gratulatur Princeps de P. Canisio, qui tamen nondum concionatus est ob indispositionem, sed eius loco P. Alexander, qui iccirco iussus est a me Halae in itinere haerere donec [c] P. Canisius rectius valeret; sed sic nunc

a) *Ita Hoff. ipse correxit ex* eo. b) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.* c) *Sequitur* viderem, *oblit.*

[1] Magdalenae Ferdinandi II. sorori et Christophoro Klöckhler cancellario „regiminis" Austriae superioris.

[2] Collegiorum oenipontani et halensis; cf. supra p. 55.

[3] Ferdinandi II.

Dei gratia valet, vt cras concionari velit prima vice[1]. Et ecce adsunt literae P. V. quae vetant hanc permutationem, quae toties ante ex vrbe probata fuit licet a me hucusque extracta a festo Paschatis[2]. Nunc quid ego faciam? Misso equo hoc vespere reuocabo P. Alexandrum Hala vbi nauigium Viennam versus expectat, dabo operam vt Princeps aegre non ferat si P. Alexander per hos caniculares concionetur quasi P. Canisius interea in quiete huic aeri assuescere debeat. si hoc Principi probabitur, bene habet, si non probabitur sed intelligat P. Canisium pro valetudine bene concionari posse, sane tum mihi difficile erit nouam tragoediam cum isto formidabili Principe dénuo excitare, sed faciam quod voluerit. Jtaque P. V. citissime respondeat quid fieri debeat. Res ita habet: Re in vtramque partem a me prolixe disputata visum fuit meis consiliarijs et Patribus Augustanis[a] [3] et mihi. vt P. Martinus nullo modo in Austriam mitti deberet, quod ipse huic Prouintiae multo magis prodesse posset quam P. Alexander multas ob causas, et quod Austriacis P. Martinus tam gratus futurus non esset quam P. Alexander, sed vt iuxta voluntatem P. Vestrae (cuius litteras dictis Patribus ostendi) P. Canisius Principi offerretur, qui praeter conciones etiam haec duo collegia sua praesentia et consilijs iuuaret, sicque vtrique Prouintiae valde satisfactum iri atque etiam P. Vestrae et Principi, quod consilium P. Canisius libens acceptauit. Jtaque ne nimia mea mora nimium grauarem nostros Austriacos, percurri Oenipontum, rem apud Principem confeci, qui Canisium statim vocari iussit, quj aduenit, et simul aduecta[b] sunt tria magna vasa librorum quae dicuntur ponderare 15. centenarios, iamque aliquousque discessit P. Alexander. Haec suggero: Ego haec in secreto seruo, nulli quicquam ne P. Canisio quidem dixi: Si P. Canisius pergat indispositus esse, res erit expedita. Si autem firmiore erit valetudine (nimio cursu in itinere se fatigauit, accessit etiam nouus aër) vti iam esse coepit haereo quid eligam[c]. Habenda est ratio istius Principis, cum quo periculose pugnatur, ac cuj P. Canisius multum prodesse poterit misero: omnibus consideratis nullo modo perdere velim P. Martinum, hic enim si maneat, potero ni fallor parua facta alicubi mutatione habere Rectorem Jngolstadij, de quo alius scribam copiosius. Si autem P. Canisius hic maneat, vtile quidem hoc erit Principi et vtrique Collegio, sed hoc tamen incommode accideret, si alicubi constituendum esset collegium aliquod scriptorum contra haereticos, quamuis hoc incommodum fortasse P. V. non magnum videbitur. Timendum etiam est ne Princeps ob tam varias frequentesque mutationes sic tandem exacerbetur vt nihil nobis amplius fidere velit etc. V. P. cito statuat, et citissime quaeso rescribat: ego interim conabor quibus modis potero profectionem P. Alexandrj impedire: sed vnum hoc rogo vt P. Vestra Austriaco Prouintialj[4] me ob hanc iustam moram excuset[d]. En nunc mittit Princeps et quaerit, an non P. Canisius cras concionabitur: cui respondi quod non, si placeat, donec habeat firmiorem valetudinem.

Haec Hoffaeus in ipsa epistula dixit; deinde in folio separato addidit hoc: Postscriptum. Reuerende Pater. Cum toties ad me isthinc scriptum sit vt P. Canisium darem Archiducj, idque iam nomine P. V. factum sit, et bonus P. Alexander bis iam dimissus fuerit et valedixerit, et nunc bis[e] reuocatus sit, ac pene has mutationes nauseare et in suam Prouintiam desiderare incipiat, veni in hanc sententiam vt loco P. Canisij semel atque iterum adhuc concionetur. Tum si P. Canisius fidat suae valetudini, sique mihi aliud quam nunc in mentem non venerit, re Domino commendata dimittam P. Alexandrum. Si autem P. Canisius valetudini suae in montibus timeat, retinebo P. Alexandrum, sed tunc opto magis vt P. Martinus Leben-

a) *Duo vv. sqq. ab H. supra versum scripta sunt.* b) aduecti *autogr.* c) *Quae sequuntur, usque ad* misero *incl., ab H. in margine addita sunt.* d) *Quae sequuntur, usque ad* firmiorem valetudinem *incl., ab H. in margine addita sunt.* e) *Ita H. correxit ex* tertio.

[1] Contionari volebat, puto, 8. Iulii, quae erat Dominica V. post Pentecosten. Quare censeo, Hoffaeum has litteras 7. Iulii incohasse, 8. Iulii absolvisse.

[2] A d. 15. Aprilis.

[3] Gregorio Roseffio, Wendelino Völck.

[4] Laurentio Magio.

stein in mea Prouintia maneat, et potius P. Canisius in Austriam loco P. Alexandri mittatur: nam P. Martinus nostris necessitatibus magis vsui erit et de hoc expecto responsum R. V. non enim possum iudicare quod expediat P. Martinum ex prouintia dimittere qui nos in tam multis rebus iuuare potest, et denuo repeto, P. Canisium potius in Austriam esse mittendum. *Postridie autem eius diei (9. Iulii 1571) Hoffaeus iterum Borgiae scripsit:* Sciat P. V. quod sine magno grauamine carere non potero P. Martino Lebenstein, cum enim necesse sit prospicere Collegio Jngolstadiano de Rectore, cumque fortasse necessitas coget aliam inire rationem circa gubernationem Collegij oenipotani vti ex parte referre poterit P. Lanoyus [1], et cum ego meae Prouintiae curam habere debeam, aliter quam ante attendere volo, neque curabo quorundam tentationes, quamobrem velim vt necessariae personae mihi relinquerentur, et vt ego meis necessitatibus libere succurrere possim quod tamen fieri non poterit sine P. Martino. Verum finita visitatione scribam isthuc quid facto opus videatur, auditis his patribus. Jtaque repeto quod heri scripsi, nimirum si Patrj Alexandro hic haerendum sit, vt mihi P. Martinus non auferatur in Austriam, sed potius P. Petrus Canisius quo ego minus vti possum ad necessitatem huius prouintiae quam P. Martino, eritque gratior Austriacis quam P. Martinus: et expediret tandem plures ob causas vt duo patres Canisij separarentur. Mea tamen potior sententia haec est vt si P. Canisius hic satis bene se valiturum speret, concionetur Archiducj, et cito redeat in Austriam P. Alexander. *Res tandem ex Hoffaei sententia successit: P. Hieronymus Natalis Societatis vicarius generalis Roma 10. Iulii 1571 ei scripsit:* Mi sono molto alegrato che il Padre Canisio sia acettato al ministerio del predicare et il [a] [?] buon animo suo, V. Reuerenza per amor del Signore lo consoli et vedi che sia moderato molto nel trauaglio come [b] io liescriuo [2]. *Kalendis igitur Augustis 1571 Hoffaeus Monachio ad Natalem rettulit:* Existimo P. Alexandrum iam in Austriam redijsse et P. Canisium proxima Dominica [3] primam concionem habiturum esse coram archiduce: Deus bene uertat. *Et Ingolstadio 16. Augusti 1571 idem scripsit eidem:* P. Alexandrum intelligo iam in Austriam discessisse.

990 sive **oen. (18).** A 1. Iulii ad 22. Decembris 1571.

Ex Codice „Raittung De Anno 1571“ (f. 284b), qui est Oeniponte in archivo praefecturae caesareae.

Canisio per archiducem adiungitur scriptor stipendio per cameram tirolensem solvendo.

„Michael Linggahöl“ Ferdinandi II. archiducis consiliarius et camerae tirolensis magister („Kammermeister“) in codice dati et accepti („Raittung“) ad a. 1571 pertinente haec notavit: Ferdinandum Canisio concessisse, ut ad tempus uteretur opera scriptoris, cui annuum stipendium 80 florenorum a camera tirolensi solvendum esset („ainen schreiber ain Zeitlanng gegen achtzig gulden jerlicher besöldung, die jme von Tyrolischer Camer geraicht werden solle, zehallen gnedigist bewilligt“); ideo 1. Iulii 1571 Balthasari Arnoldt id scribendi munus („schreiberey“) mandatum eique 20. Septembris et 22. Decembris 1571 vicenos florenos datos esse.

a) *Sic ap.;* dil? del? b) me *ap.*

---

[1] *Borgias* iam Roma 7. Aprilis 1571 Hoffaeo de P. Gerardo Pastelio *scripserat: „Aduerta V. R. come da se al Rettor de Jspruch, che non sia facile ad andar à conuitti de forestieri, ne à menar tanti insieme quando hauessi di andare, et che tratti con piu rispetto di quello che hà fatto insin' adesso il P. Lanoy, del quale ci siamo qui acorti si ben lui non si lamenta, dimandili etiam si scriue à Roma alli tempi suoi, perche penso deue essere presso d' un anno che non hà scritto“ (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 70 f. 166a).

[2] Vide supra p. 448. [3] 5. Augusti.

991 sive **oen. (19).** 20. Iulii 1571.

Ex apographo eiusd. temp. Germ. 71 f. 9—10.

P. Natalis Societatis vicarius cum Hoffaeo provinciali sentit, Canisium non esse collegiorum oenipontani et halensis superintendentem constituendum. Natalis tamen Canisium a rectorum illorum oboedientia eximit; ille consilia dando iisdem collegiis prospicere poterit; rectores autem ei reverentiam praestare debebunt.

P. Hieronymus Natalis Societatis vicarius generalis Roma 20. Iulii 1571 P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris praeposito provinciali scripsit: Quanto à non hauere il Padre Canisio superintendentia deli duoi collegij [1] mi par bene quello che la Reuerentia V. scriue [2] tanto per che lui sera grato non esser grauato etc. come per altri rispetti . ma con tuto cio mi pare che lui nel' un Collegio e nel altro sia essento dalla obedientia delli [a] Rettori [3] et inmediato [b] [?] ala Reuerentia V. et benche non habi superintendentia [sopra] [c] [?] nesun collegio con iurisditione, potra tamen aduertire ala Reuerentia V. quello nel che li parera che si posinno agiutare li collegij, etc. et li rectori potran ricorrere a lui per consiglio et doueranno auerli riuerentia come a tanto buen Padre et .v. reuerentia lo ordine cosi et lo dica anchora al padre Canisio da parte mia perche a lui non scriuo altro di questo se non rimetendomi a quello che li dira la Reuerentia Vestra [4].

992 sive **oen. (20).** Aestate et autumno a. 1571.

Ex Hoffaei autographo (G. Ep. coll. I f. 223ᵇ) et ex litterarum Natalis apographo eodem tempore scripto (Germ. 71 f. 40ᵃ).

P. Paulus Hoffaeus praepositus provincialis Germaniae superioris Augusta 15. Septembris 1571 P. Hieronymo Natali vicario generali Societatis scripsit: Jn singulis Collegijs constitui 4. consiliarios . . . Oeniponti, P. Canisium, P. Ministrum qui est P. Georgius Rotarius, P. Crispum, P. Casparum [5] . . . Hos omnes dignetur R. V. confirmare. *Natalis eos confirmavit litteris Roma 20. Octobris 1571 datis.*

993 sive **oen. (21).** A d. 5. Augusti ad 25. Decembris 1571.

De orationum a Canisio Ferdinandi II. archiducis contionatore Oeniponte (et in canonia wiltensi) habitarum numero, loco, auditoribus, argumentis. Quanta cura eas paraverit.

Canisius, aestate a. 1571 Ferdinandi II. archiducis contionator institutus, a d. 5. Augusti ad 25. Decembris 18 fere orationes sacras habuit. Quarum unam habuit in templo canoniae wiltensis (Wilten), ordinis praemonstratensis, 12. Novembris; eo enim die mane ibidem archiduce, consiliariis, civibus oenipontanis astantibus gratiarum pro victoria de Turcis apud Naupactum reportata agendarum causa sacra sollemnia agebantur. Reliquas autem contiones Oeniponte habuit, eas-

a) dalli *ap.* b) *Scribendum fuisse videtur:* immediate soggetto. *Certe Natalis hoc volebat significare.* c) *Hoc vel* in *omnino videtur esse supplendum.*

---

[1] Oenipontani et halensis. [2] Vide supra p. 623.

[3] PP. Gerardi Pastelii et Ioannis Rabenstein. [4] Vide supra p. 448.

[5] „P. Gaspar Obergasser, . . . Chatechista nostri templi" (*Catalogus collegii oenipontani „pro anno 1572" a P. *Gerardo Pastelio* rectore scriptus; G. C. 67 p. 263—264).

que, puto, in pulcherrimo illo templo Sanctae Crucis, a Ferdinando I. imperatore exstructo et Franciscanorum Observantium monasterio coniuncto, quod principis aulicorumque sacro usui destinatum erat (cf. *Can.* III 167[1]; IV 265[1] 583[1]); ibi certe contionari solebat P. Michael Eck O. Pr., qui usque ad exeuntem a. 1568 archiducis contionator erat (v. supra p. 16[2]). Quare 25. Decembris 1571 contionem sic exorsus est: „Agnosco et fateor libere me insufficientem et . . . debiliorem esse et indignum tam sancto tempore in tam egregio loco apud tot magnos et egregios auditores de rebus tantis et [tam] admirandis dicere" (v. infra p. 632). Cum autem archidux Oeniponte aberat, Canisio licebat contionando supersederet; ita inter 19. Augusti et 28. Octobris (cf. supra p. 543) et Dominica ultima a. 1571 (v. infra p. 633). Diligenter eum contiones illas parasse cognoscitur ex Codice „Can. 51", in quem eorum commentaria referebat; haec plerumque Balthasari Arnoldt scriptori per archiducem sibi adiuncto (v. supra p. 625) dictabat; aliqua ipse scribebat; omnia diligenter recognoscebat, emendabat, amplificabat; in marginibus et varias orationum partes verbis „propositio", „applicatio" etc. distinguebat, et breves earum summas notabat, et multas res novas addebat; nonnunquam, cum orationem dictasset, aliquam eius partem denuo scribebat vel scribendam curabat; ita „Aliud exordium de S. Laurentio", „Aliud exordium" de Assumptione B. M. V., „Meliorem tractationem de Joanne" posuit (l. c. f. 12^{a} 20^{b} 64^{b}). Notandum quoque est, eo tempore in dioecesi brixinensi, ad quam civitas oenipontana pertinet, nonnullorum dierum sacrorum evangelia diversa fuisse ab evangeliis ritus romani; velut (id quod intellegitur ex „*Missali* secundum ritum ecclesie Brixinensis", Basileae apud Iacobum de Pforzheim a. 1511 edito) evangelium Dominicae primae Adventus; quod erat Mt 21, 1—9; in Missali vero Romano est Lc 21, 25—33.

Sequuntur contiones in Codice notatae. „Am Achten Sontag Nach Trinitatis" (5. Augusti). „Euangelium Math. 7. Attendite uobis a falsis prophetis."[1] In exordio Canisius dixit (vel dicere volebat, nam haec verba postea ab eo, linea transmissa, oblitterata sunt): „Jst in der khürchen Gottes nicht wirdigers, crefftigers, vnd selligers, dan das Predig ambt, wen man Jm treulich ausswartet, vnnd vmb Gottes wort nach rechten verstandt, dem volckh fürgibt, vnnd ercleret. Erwider aber, ist der gantzen Christenhait, nichts also schedlichs, alß wenn das Predig ambt, den falschen verfuerischen leerer beuolchen vnnd vertraut wirt." Et paulo post: „Scio"[a], inquit, „et fateor me imperfectum in sermone et impeditum mangelhafftig[b] in uoce, et libenter cederem alij gratiori auditorib. Sed quoniam sic uolunt superiores et ego me debitorem omnibus agnosco[2] ad seruiendum in uerbo dei, sic dicam cum petro bono piscatore Laxabo rete[3] in nomine tuo et rogo ut des segen und gedeyen dar zu." „Nun wellen wir aber bej solchem Euangelio nur zwej stuckh fürnemen vnnd handlen, Erstlich zu welchen Personen Christus dise worte gesprochen vnnd befolchen hat, Attendite a falsis prophetis. Zum andern, wie man die falschen Propheten auß ihren früchten erkhennen soll." Affirmat autem Canisius,

a) *Hoc v. et quae sequuntur ab ipso C. in margine inferiore folii addita sunt.* b) *Hoc v. ab ipso C. additum est.*

[1] Mt 7, 15. [2] Cf. Rom 1, 14. [3] Lc 5, 5.

Christum mandatum hoc dedisse primum praepositis ecclesiasticis, deinde magistratibus civilibus, denique christianis omnibus (Can. 51 f. 1^{a}—8^{a}). Cf. etiam infra, mon. oen. (22).

„Jn festo S. Laurentij“ (10. Augusti). Ostendit, cur dies festi Sanctorum instituti sint, et quomodo exemplum S. Laurentii et evangelium festi auditoribus ad vitam emendandam utile esse debeat (l. c. f. 8^{b}—13^{a}).

„Dominica 9ª post Trinitatis“ (12. Augusti). „Filij huius seculj prudentiores filijs lucis in generatione sua sunt.“ [1] „Propositio[b]. Demnach wöllen wir ietzunder das heütig Euangelium für die Handt nemen vnnd dise beide stuckhe darinne ersuechen, wie es vnnss dienen vnnd nutzen mag zu rechter[c] hofnung vnnd[d] forcht[e], damit wir nicht zu der rechten oder linckhen zuuil auß schreiten, sondern eben auf dem richtigen weg bleiben[f]. Postea wollen wir handlen das alles furnemist so Christus am letzen[g] gesetz vnd ernstlich befolhen in disem Euangelio, cum dicit, Facite uobis amicos [de mammona iniquitatis, ut, cum defeceritis, recipiant vos in aeterna tabernacula] [2]. Contionis exordio *Canisius* haec sua manu superscripsit: „Es geht zu, Gott erbarms, wers korn hat, der hat gelt auch, vnd wil noch von der armen schweiß vnd schweiß reich werden. Es sparen ietzt geistlich vnd weltlich nur hinder sich ins Mammons kasten. Niemandt erbarmt sich der armen, noch weniger des Gotsdienst“ (l. c. f. 13^{a}—17^{a}).

„Am tag der himelfart Mariae“ (15. Augusti). Primum breviter explicat evangelium diei (Lc 10, 38—42). Deinde dicit, sibi propositum esse, „anzuzeigen, . . . was daß gegenwertig Fest auf sie hab, vnnd wie man sie desselbige Christlich brauchen soll. Das letste aber von der Predig soll vnß erinnern, wie ein ieder Christ nach seiner berüeffung Christo dienen soll, nach dem Exempel Marthae vnnd Magdalenae.“ Atque ubi de huius festi „praestantia“, antiquitate, „fundamento“ agens, Mariae colendae varias rationes catholicis usitatas recenset, hanc quoque ponit: „Wir. . . . lassen leütten alle abent zu dem Aue Maria“ (l. c. f. 17^{b}—24^{a}). Cf. etiam infra, mon. oen. (23).

„Am 10 Sontag nach Pfingsten“[h]; contio vero habita est 19. Augusti sive Dom. XI. post Pent.; id et ea quae antecedunt et evangelium, quod a Canisio explicatur, ostendunt; id enim huic Dominicae et romano ritu et antiquo illo brixinensi assignatur. De evangelio diei (Lc 19, 41—44). „Nun wöllen wir aber nur zwey stuckhe auß disem Euangelio vnß furnemen, als nemlich was das weinen Christj auf sie hab, vnnd was ein frommer Christ lehrnen vnnd bedenckhen soll bej vnnd von der Jemerlichen erschröckhlichen zerstörung der Stadt Jherusalem“ (l. c. f. 24^{b}—29^{b}).

„Am 21. Sohntag de nuptijs et ueste nuptiali, concurrente festo Simonis et Judae“; i. e. Dom. XXI. post Pentecosten, quae eo anno erat d. 28. Octobris. Quomodo „Festum Apostolicum illustret Euangelium dominicae“, et quomodo eodem evangelio christiani in fide confirmentur adversus novos errores, boni solacio afficiantur, mali terreantur (l. c. f. 30^{a}—35^{a}).

„De cultu sanctorum et suffragijs pro defunctis.“ Die Omnium Sanctorum sive 1. Novembris. Adversus eos, qui „hunc Ecclesiae ordinem“ neglegunt, „abrogant, imo nos Catholicos propterea derident“ etc. „Dicam ergo primo warumb das wir alte Christgeleübigen vnß der Heiligen Gottess gern annemen mit feyrung vnnd ehr erbüettung vnnd anrüeffung 2. das wir auch Christenliche lieb vnnd threü vnsern abgestorbnen lieben eltern, wolthetern vnnd freundt, ja allen Christgeleübigen Seelen“ etc. . . „Quoniam habemus et experimur infoelicia tempora, in quibus quilibet

a) *Ita scriptor vel ipse C. correxit ex* 10. b) *Hoc v. a C. ipso in margine scriptum est.* c) *Ita C. ipse correxit ex* der. d) *Sequuntur vv.* tröstung, auch zu der, *oblitt.* e) *Sequitur* Gotteß, *oblitt.* f) *Quae sequuntur, ab ipso C. scripta sunt.* g) *Sequitur* befolhen, *oblitt.* h) *Sic perperam librarius; qui scribere debuit aut* 11 *pro* 10, *aut* Trinitatis *pro* Pfingsten; *id res ipsae exigunt.*

[1] Lc 16, 8. [2] Lc 16, 9.

credere, et disputare secundum suum caput, et maxime quia multj hodie inter pocula solent contra sanctos et cultum eorum garrire, Proponam praecipuas nouatorum obiectiones, vt veritas eo magis confirmetur[a] et falsitas detegatur" (l. c. f. 35[b]—39[b]).

„Euangelium de regulo Ioan. 4." (Io 4, 46—54). „De argumentis contra purgatorium." „Dicam primo circa hoc Euangelium, quomodo consideranda sit persona Regulj, vt exemplum eius nobis etiam hodie prosit ad emendationem vitae. 2. Quomodo succurrendum sit multis, qui[b] se Regulos ostendunt, id est, infirmos[c] in fide, quam hactenus habuit tota Christianitas de sanctis in Coelo et de animabus in Purgatorio . . . Sic absoluam Dei gratia quod coepj in proximo festo, sperando etiam nunc [Christum] posse facere quod olim fecit in Regulo, qui credidit et domus eius tota[1]. . . . Proponam igitur illorum mentem, cogitationes et argumenta et breuiter ex charitate respondebo sine omni contentione. Sj quis autem non erit contentus mea responsione libere veniat ad me et pleniorem accipiet informationem, quam illi humaniter praestabimus" [2] (l. c. f. 40[a]—43[b]). Contio igitur habita est Dom. XXII. post Pent. sive 4. Novembris.

„Jn festo S. Martini et Dominica XXI[d] de seruo debitore, Matth. 18." (Mt 18, 21—35). „Jn hoc anno sic accidit, vt nobis festum S. Martinj in praesentem Dominicam incidat"; contio igitur habita est Dom. XXIII. post Pent. sive 11. Novembris. „Nihil dicam de falsis Christianis, quj festo eius abutuntur, et cum in eo non Deo sed ventrj seruiunt commessando et bibendo, et magis in mensa quam in templo sunt diligentiores, bibunt tam inordinate, et gulose et insane, quasj vellent ex Martino Bachum facere vnnd der gantzen Kirchen spotten. Sed alia est intentio Ecclesiae . . . Tempus non permittit, vt nunc plura de S. Martinj exemplo et vita dicamus, Nunc[e] tantum Euangelium tractabimus[f], tria in illo consideraturj: 1. De vltimo dicto Christj, in quo summa totius Euangelij continetur[3]. 2. Jn quibus casibus[g] non obligatur Christianus[h], ignoscere proximo, sed libere potest contra illum[i] procedere cum castigatione. 3. Quid fidelem prouocare et mouere debeat, vt libenter et ex corde ignoscat proximo suo" (l. c. f. 44[a]—46[a]). Primum tamen Canisius ea dixit, quae librario post ipsum contionis commentarium dictavit et sic inscribenda curavit: „De Processione instituenda propter uictoriam in mari obtentam contra Turcas 7 Octob." [4] (l. c. f. 46[b]); ipse enim in margine notavit: „Priusquam procedam et [ad?][k] Euangelium dominicale mihi[l] [?] proponam". Sic igitur populum monuit: „Dieweil mir ist aufgelegt vnnd befolchen ihm namen ihrer Furstlichen Durchlaucht vnsers gnedigisten Herrn vnnd Fürstens[5], Eüer liebe hie anzuzeigen vnnd verkhündigen, das man als morgen früe wirdt ein Christliche Procession anstellen vnnd halten, darzu dann ein ieder sich verfüegen vnnd khomen soll ihn

a) *Tria vv. sqq. ab ipso C. addita sunt.* b) *Ita C. sua manu correxit ex vv. a libr. scriptis:* Quomodo multi hodie. c) *Ita C. correxit ex* infirmj. d) *Sic libr.; qui scribere debuit* XXIII. *[i. e. post Pent.]; cf. supra, p. 629.* e) *A libr. corr. ex* non. f) *Sequitur* et, *oblitt.* g) *Sequitur* Chr, *oblitt.* h) *Sequitur* nostr *vel simile v., oblitt.* i) *Sequitur* prod, *oblitt.* k) *C. primum scripsit* ad*; deinde, quasi corrigendo, supra versum scripsit:* et. l) *Hoc v. oblitterandum esse videtur.*

---

[1] Io 4, 53.

[2] Prodierat in lucem a. 1569 Tubingae „Disputatio contra Purgatorium . . . Praeside *Iacobo Heerbrando*", et a. 1570 Francofurti ad Moenum „Wider die alte, grobe lůgen der Papisten vom Fegfeuwer, welche die Jesuiter wider auff die Ban bringen, dreyer fürnemer Schrifften, Doctoris *Martini Lutheri, Philippi Melanchthonis* vnd *Joannis Brentij*" (Librorum novorum *Catalogus* a nuudinis autumn. 1569 ad quadrag. 1570, Francofurti ad Moenum 1570, f. 𝔄 2[a] 𝔇 4[b]).

[3] „Sic et Pater meus caelestis faciet vobis, si non remiseritis unusquisque fratri suo de cordibus vestris": Mt 18, 35.

[4] Victoriam significat, quam eo die classes hispanica, veneta, pontificia inter se coniunctae apud Echinadas insulas sive Naupactum (Lepanto) de Turcis reportarunt; v. supra p. 487[7].

[5] Ferdinandi II. archiducis.

die Pfarr kirchen [1], so bald e man wirt vmb 7 vhr [a] ohngefehr mit der grossen glockhen leütten, Daselbs aber wird ein frölichs vnnd herrlichs, Te Deum laudamus gesungen werden, vnnd als bald darauf wird die procession biß ghen Wilde [2] folgen, darbey dann auch ihr Furstliche Durchlaucht sampt ihren [b] Herrn Räthen vnnd Hofgesindt sih Personelich werden finden lassen. Zu Wilde aber wird man aber ein feines herrlichs stattlichs ampt der heiligen Meß singen [c] vnnd auch darbey predigen [d] ihn beywesen der gantzen [e] Burgerschaft alhie zu Jnsprugg [f], Vnnd das alles darumb, das man Gott dem Almechtigen Himlischem Vatter will vnnd soll sonderlichen lob vnnd danckh sagen der grosmechtigen wunderbarlichen vnnd vnerhörten neugeschenen Victorj halben, so vnser Christliche vnnd Catholische Armada auf dem Meer dermassen erlangt, vnnd erobert hatt, das billih alle Christenliche Hertzen darumb sich trösten vnnd ihn Gott frolockhen sollen [g], der vns vnd der gantzen Christenhait so grosse gnad ertzaigt, vnd ein solchen trutzigen blutgierigen feindt so gewaltiglich gesturtzet hat. Von der sachen will ih [h] aber ob Gott will [i], morgen weittleüfiger sagen. Jetzunder ermane ich euch alle vnnd yeden liebe Christen, das ihr Gott dem Almechtigen zu lob vnnd ehr, auch auß schuldiger gehorsame gegen eüer fürgesetzte oberkheit vnnd volgents auß gebürlicher Christenlicher [k] trew vnd danckhbarkheit, so ihr [l] billih ihn dem fal haben vnnd erzeigen solt, eüch gäntzlich befleißt morgen nicht zu arbeiten, auch [m] mit weltlichen geschaften nit vmbzughen [n], sondern allein dem Gottsdienst ihn der Khirchen außwartten vnd der obgemelten Procession beyzuwonen [o], vnnd also in Christj namen eüch ihn der Pfarrkirchen vnnd volgendts zu Wilden zu [p] versamlen, Daran werdet ihr ohn Zweifel niht allein der Obrigkheit, sondern auch Gott dem Almechtigen eüre schuldige gehorsame [q] vnd wolgefelligen dienst vnnd pfliht erzeigen.“

„Jn processione propter uictoriam supradictam“ . . . „Paucis exponam simplicibus, quomodo et quamobrem nos tantj facimus recens in marj factam uictoriam [r], vt nunc laetis animis [s] hic conuenerimus. 2. Quem fructum ex hac mirabilj victoria colligere et animo concipere debeamus [t]. Jch wil vnd mus es kurtz machen, horet ir nur mit fleiß vnd andagt“ (l. c. f. 47ᵃ—48ᵇ). Canisium hanc orationem 12. Novembris 1571 in templo canoniae wiltensis (Wilten) coram Ferdinando II. archiduce eiusque consiliariis et aulicis etc. de victoria apud Echinadas insulas de Turcis reportata habuisse cognoscitur ex eius oratione 11. Novembris habita, quam modo dixi. Quomodo Canisius victoriam illam enarraverit, v. infra, mon. oen. (25).

„Reddite quae sunt Caesaris caesarj.“ . . . „Exordium contionis dominicae penultimae“ ante Adventum; quae tunc erat XXIV. post Pent. sive d. 18. Novembris; ritus autem brixinensis ea Dominica („XXIII. post Trinitatis“) habebat evangelium numismatis census, Mt 22, 15—21. „Jn hoc audito Euangelio, quod verbis breue, sensu autem diues est, praecipue duo sunt consideranda: Primum est interrogatio legatorum, quos ad Christum miserunt Pharisaej . . . Alterum est, quid illis tandem Christus responderit“ (Mt 22, 15—22. Mc 12, 13—17. Lc 20, 20—26). In prima contionis parte Canisius auditores monet: „Multi adhuc reperiuntur“ pharisaeorum

a) *Hoc v. supra versum scriptum est.* b) *Ita C. ipse correxit ex* andern. c) *Ita correctum est (a C.?) ex* gesungen. d) *Ita (a C.?) correctum est ex* geprediget werden. e) *Sequitur* Burgs, *oblitt.* f) *Sequitur* vnn, *oblitt.* g) *Quae sequuntur, usque ad* gesturtzet hat, *ab ipso C. in margine addita sunt.* h) i) *V. sequens a C. ipso supra versum scriptum est.* k) *Duo vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* l) *Sequuntur vv.* ihn de, *oblitt.* m) *Ita C. ipse correxit ex* noch. n) *Ita C. ipse correxit ex* geschaften vmbgehn. o) *Ita C. correxit ex* beywonen. p) *Hoc v. C. supra versum scripsit.* q) *Duo vv. sqq. a C. ipso supra versum scripta sunt.* r) *Libr. perperam scripsit* historiam. s) *Sequuntur vv.* ad Dej no *vel similia, oblitt.* t) *Ita libr. correxit ex* teneamur. *VV. sqq. ab ipso C. in margine scripta sunt.*

---

[1] P. *Paulus Hoffaeus* S. J. provincialis Oeniponte 5. Septembris 1570 S. Francisco Borgiae *scripsit: „Tota ciuitas . . . vnicam habet parochiam“ (ex autogr.; G. Ep. XI f. 293ᵇ—294ᵃ).

[2] In canoniam wiltensem (Wilten), ordinis Praemonstratensis, prope Oenipontem sitam; quae nunc quoque floret.

illorum similes, qui „multo aliter loquuntur in ore, quam corde sentiunt ... tales fuerunt tempore Paulj et sunt hodie nouj magistrj, qui per dulces sermones et benedictiones, id est, per blandiloquentiam et assentationem seducunt corda innocentium[1] et simplicium, cum promittunt libertatem et salutem tantum credentibus, et volunt tantum consolarj, praedicare gratiam non poenitentiam. 2. Tales sunt mundj filij[2] ... 3. Tales reperiuntur etiam in Aulis" etc. In secunda autem parte Canisius ostendit, quid Christiani magistratibus tum sacris tum civilibus praestare debeant (l. c. f. 48ᵇ—50ᵇ).

„Dominica ultima in Catharinae festum incidente" sive Dom. XXV. post Pent. (25. Novembris). „Matth. 9." (evangelium ritus brixinensis). „Dicam de fide contra illos, quj volunt vnum et idem esse credere, et fidere. Et abutuntur sententijs Euangelicis, in quibus Christus saepe monet ad confidentiam aegrotos, quos in corpore sanos reddit. 2. Quomodo haec mulier in Euangelio [Mt 9, 20—22] multos Christianos arguit exemplo suo, et ad vitae correctionem[a] hortatur. 3. Sj tempus permittet, dicam aliquid de sancta virgine Catharina." Ita habet propositionis commentarium a librario, Canisio dictante, scriptum; cui deinde Canisius commentarium simile sua manu addidit; ubi secundam orationis partem sic enuntiat: „Dicam de Emorreissa, quomodo doceat nos uere credere et Christum cognitum colere" (l. c. f. 51ᵃ—55ᵃ).

„Dominica 1ª aduentus" (2. Decembris). „Quia uideo magnam esse ignorantiam multorum quj saepe[b] propterea etiam suum aduentum vel contemnunt vel paruj pendunt, quia non intelligunt, Volo Principio declarare, quare sit aduentus institutus[c] et semper magni habitus ... 2. Dicam de medijs, quae nobis [ab][d] Ecclesia proponantur consideranda et apprehendenda. Et circa hoc de Euangelio dicam." In caerimoniis sacri Adventus hanc quoque Canisius commemorat: Ecclesia „vtitur nigris vestibus" (l. c. f. 55ᵃ—57ᵇ).

„Dominica 2ᵈᵃ aduentus" (9. Decembris). „Dicam primo, cur bonum et vtile sit, proponi nobis[e] Christum et utrumque eius aduentum" (evangelium ritus brixinensis erat Lc 21, 25—33). 2. Quantum[f] „est terribilis prophetia de fine mundi et iudicio ultimo", et quomodo ex eo[g] „possumus et debemus discere uitam ducere timoratam" (l. c. f. 58ᵃ—60ᵇ).

„Dominica 3 aduentus" (16. Decembris). „Volo primum[h] circa hoc Euangelium [quod erat Mt 11, 2—11] tractare, quomodo Joannes pulchre seruiat ad[i] nostrum aduentum 2º quomodo uarios status moneat offitij et uocationis suae ut sciant quid ab illis exigat deus"[k]. In priore orationis parte Canisius „nouum mundum" refutat, cum hanc quaestionem, praeter alias, tractat: „Quid sentiendum de uita stricta et seuera Christianj siue in uictu siue in uestitu". In parte altera S. Ioannem Baptistam in exemplum proponit viris ecclesiasticis et imprimis contionatoribus, magistratibus, parentibus, christianis omnibus; vituperat eos, qui sunt[l] „glat und suckerprediger, die kunnen maisterlich smeychlen, haben lauter linde ol, aber kain scharffen wein fur die wunden"[3] (l. c. f. 61ᵃ—66ᵃ). De magistratibus v. infra, mon. oen. (28).

„Jn festo S. Thomae" apostoli (21. Decembris). De evangelio diei (Io 20, 24—29). 1. „Quomodo Thomas est typus illorum, qui domum Dei Ecclesiam[4] relinquunt uel extra eam uiuunt." 2. „Quomodo consulendum et opitulandum Thomae fratribus et sororibus." 3. „Quae nos Catholicos consolari et confirmare debeant, ut non egrediamur sed maneamus in domo Ecclesiae." In secunda orationis parte

a) *Sic corrigendum esse ex* correptionem, *quod libr. scripsit, omnino videtur.* b) *Sequitur* vel, *oblitt.* c) *Quattuor vv. sqq. ab ipso C. in margine addita sunt.* d) *Hoc v. supplendum fuisse intellegitur ex vv. proximis.* e) *Quinque vv. sqq. ab ipso C. scripta sunt.* f) *Novem vv. sqq. ab ipso C. scripta sunt.* g) *Septem vv. sqq. ab ipso C. scripta sunt.* h) *Tria vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* i) *Sequuntur vv.* nostrum Euangelium, *oblitt.* k) *Ita C. ipse correxit ex* et multa notabilia hoc tempore consideranda et facienda docet. 2. Dicam quomodo in hoc Euangelio admoneamur Christum et eius aduentum excipere in hora mortis, cum corpus et anima debent separari. l) *Quae sequuntur, usque ad* wunden *incl., ab ipso C. scripta sunt.*

---

[1] Rom 16, 18. [2] Cf. Lc 16, 8.
[3] Cf. Lc 10, 34. [4] Cf. 1 Tim 3, 15.

Canisius, obscure significans (nisi fallor) feminas quasdam ex nobilitate tirolensi, ut Elisabetham de Spaur (v. supra p. 212 348 et *Can.* III 654), quae de rebus theologicis disputabant, varios errores pertinaciter tenebant, protestantismum per Tirolim propagabant: „Nec solum", inquit, „Thomas habet fratres, sed etiam sorores valde similes, quae volunt etiam de rebus fidej scire et disputare, quia legerunt scripturas, et curiosae sunt, volentes docere, quae non didicerunt[1], et saepe sunt elatiores viris, licet non intelligant Pater noster, et solum sint in illo filiae matris Euae, quod sinant se per[a] curiositatem seducj[2], et magis credant serpentj, quam bono Angelo a Deo misso, et praecipue Paulo[b] iubentj mulieres tacere in Ecclesia[3] et audire, uiris obedientes[c][4] ac discere non disputare. Sunt sorores Thomae, non uolunt credere nisj comprehendant suo sensu mysteria fidej et sacramenta. Non dubium, quin Sathan per tales Euas adhuc noceat Adae et alijs, vt seducat corda innocentium"[5] (l. c. f. 66a—68b).

„Dominica 4. aduentus" (23. Decembris). „De aduentu Christj spirituali." „Circa hoc Euangelium [Io 1, 19—28] possent multa tractarj et cogitarj, vt" etc. „Ego vero libenter vellem aliquid vtilius dicere, et hoc breue frigidumque tempus melius expendere[d] et praecipue ad Christag nos praeparare. Dicam ergo, Primum, quomodo adhuc hodie impleatur dictum Joannis: Medius vestrum stetit, quem vos nescitis[6]. 2 Quomodo nobis hoc tempore seruire debeat illud: Parate viam Dominj, rectas facite semitas eius[7]. Postea faciam generalem exhortationem ad nostrum[e] [?] Christag." Cuius exhortationis saltem partem aliquam hic ponam: „Omnes Christianj iuuenes et senes, diuites et pauperes sit vobis commendatus der Christag, praeparate vos diligenter seruire nouo Regj, vnnd wartet ihm auf den dienst, helft ihm sein geburts tag herrlich vnnd brechtig halten, brecht eüch ab den süeßen schlaf, sthet auf ihn der Nacht, singet mit den Engeln Gottes frey Gloria in excelsis[8]. Ehret ihn mit gerainigten hertzen, die mit reu vnnd beicht sollen geseubert sein, verhindert euch nicht an der großen gnad, so das süeß Kindlein geben wird seinen getreuen Dienern vnnd gehorsamen Christen. Ja nembt das selbig Kindlein mit den armen eures hertzens wie der alte fromb Simeon[9], last euch speissen mit dem hochwürdigen Sacrament, das Christus auch ihn vnnd bey euch geboren werde, Euer Seeln sollen sein Bethleem, sein Khripp, sein Hauß vnnd Wohnung sein, damit ihr auch den rechten segen von ihme entpfachet vnnd mit der zarten Muotter vnnd Khindbetherin Maria ihn recht lieben vnnd loben mögt. Kheiner absönde sich von dem großen Abendmal, ich als ein Knecht des grösten Herrn berüeff vnnd lad euch alle sambtlich das ihr niht ausbleiben wellet, euch auch niht entschuldiget durch eure Dörffer, Ochsen, Weiber vnnd Kinder[10], Keiner versaumbe das edle vnnd khlostlich Abendmal, darinnen Christus der neugeboren Khünig khan zu theil werden, das er ihn ihm friden vnnd freude habt: wie die Engel Gottes vns gewinschet haben"[11] (l. c. f. 68b—72a). Cf. etiam infra, mon. oen. (29).

„Jn festo Christj natalitio" (25. Decembris). „Agnosco et fateor libere me insufficientem et me[f] [?] debiliorem esse et indignum[g] tam sancto tempore in tam egregio loco apud tot magnos et egregios auditores de rebus tantis et [tam][h] ad-

a) *Sequitur* se, *oblitt.* b) *Sequitur* vetantj, *oblitt.* c) *Sic C. ipse correxit ex* audire, non dis. d) *Quae sequuntur, usque ad* Cuius exhortationis *excl., a C. ipso in margine scripta sunt.* e) *Hoc v. obscurius scriptum est.* f) *Hoc vel simile v. a C. ipso supra versum scriptum est.* g) *Haec 2 vv. oblitterata quidem sunt a libr.; sed ea restituenda esse intellegitur (nisi fallor) ex vv. sqq.* h) *Hoc v. supplendum esse res ipsae ostendunt.*

1 Cf. Eccli 18, 19. 2 Cf. Gn 3, 1—6. 3 1 Cor 14, 34.
4 Cf. Gn 3, 16; 1 Cor 14, 34; Eph 5, 24; 1 Petr 3, 1.
5 Rom 16, 18. 6 Io 1, 26.
7 Is 40, 3. Mt 3, 3. Mc 1, 3. Lc 3, 4; cf. Io 1, 23. 8 Lc 2, 14.
9 Cf. Lc 2, 28. 10 Cf. Lc 14, 16—24; Mt 22, 1—10.
11 Cf. Lc 2, 14.

mirandis dicere. Solum me consolatur Jesus paruulus qui etiam vult ex ore infantium et lactentium[1] suam laudem annunciari[a] et magna Dei opera praedicari[b]. 2. Consolatur me angelus qui nunciat et pollicetur pacem omni homini[c] bonae voluntatis[2]. 3. Consolatur me festum hoc tam grandiosum, vt omnis lingua hodie non tacere, sed ad laudem suj saluatoris loquj, clamare et cantare debeat. hac fiducia fretus, mihj proposuj in hac concione tractare was vnser Christag auf sich hab, vnnd wie das er von vns angesechen vnnd groß geacht soll werden. 2. was der Christag sonderlich von vnss fordere, darmit er recht vnnd Christlich gehalten werde" (l. c. f. 72ª—76ª).

Dominica proxima (30. Decembris) Canisius contionatus esse non videtur; nam exstat quidem in Codice contionum tractatio partem evangelii huius Dominicae (Lc 2, 36—38) spectans, quam Canisius sua manu inscripsit: „De Statu uiduarum ob Annam Phanuelis dominica infra Natiuitatem"; quam tractationem sequitur breve „Exordium concionis"; huic tamen exordio manu librarii adnotatum est: „Deest reliqua pars concionis, et De festo circumcisionis ob absentiam Principis." Canisius igitur, cum in contione illius Dominicae paranda versaretur, certior factus esse videtur, archiducem Oeniponte discessisse vel proxime esse discessurum. Attamen ex exordii commentario pauca quaedam ponam, quia ad mores illius aetatis cognoscendos utilia sunt: „Celebramus octo dies laeta et grata memoria des neu geboren Christkhindle, hinc quotidie cantatur in templis: Verbum caro factum est. Jmo etiam puerj sciunt cantare in plateis, Der tag der ist so freudenreich, vt impleatur Prophetia Dauidis: Ex ore infantium et lactentium perfecistj laudem[3], Laudandj etiam sunt probj, quj hoc tempore solent in domo aliquid legere vel cantare in honorem natiuitatis" (l. c. f. 76ª—78ᵇ).

994 sive oen. (22). 5. Augusti 1571.

Ex contionis commentario a *Balthasare Arnoldt* Canisii scriptore (v. supra p. 625) scripto (ut videtur) et ab ipso Canisio recognito et emendato. Can. 51 f. 3ᵇ—4ᵇ.

Canisius Oeniponte in aula munere contionatoris fungi incipiens, magistratibus civilibus graviter, SS. Augustini et Hieronymi auctoritate utendo, commendat, ut ecclesiae hostes arceant, haereticos etiam vi pellant, eorum libros tollant; ex haeresibus enim discordias, seditiones etc. oriri.

Canisius Oeniponte, cum coram Ferdinando II. archiduce Tirolisque principe munere contionatoris aulici fungi inciperet, verba illa Christi „Attendite a falsis prophetis" (Mt 7, 15) explicans, primum quidem ecclesiasticis praepositis eam vigilantiam mandari ait. Deinde haec addit: „Wil man nun aber weiter bedenckhen die weltlichen obersten vnnd Regenten, so haben sie auch wol sie zu erinnern, das Christj befelch auch sie trefe vnnd dahin ermane, das sie ihreß obligenteß ampts vnnd verwalt sie recht vnnd Christenlich brauchen, Dann dieweil sie von Gott haben vnnd tragen daß schwerdt[d] die fromen damit zu beschützen, vnnd die besen zu straffen, wie Paulus lehrt[4], so wil Christus ihnen befolchen haben, das sie neben den Gaistlichen Heüpter wachen, sorgen vnnd[e] schaffen, das die einfeltigen schefle Christj vor den Welffen ohngeschediget vnnd frej bleiben[5], auch das Christj vnnd der kirchen feindt nicht sollen mit gemainen schaden des volckhs gelitten vnnd geduldet werden: dan sie haben ein mal zu bedenckhen das gleich der ware Christenliche glaub ein Muetter vnnd ein erhalterin ist alleß fridens, gehorsams, der einigkheit, zucht, erbarkheit vnnd allen guetenß ihn Geistlicher vnnd Weltlicher Politej, also ergegen ist der falsch vnchristenlich glaub ein wurtzel darauß allerlej zwispalt, vnfrid vnd rebellion, aufruer, frechhait vnnd muetwill erwachset. Es gehert welt-

a) annunciare *libr.* b) praediare *libr.* c) pacem omnimodae *libr.* d) *Sequitur* sie, *oblit.* e) *Sequitur* schafe, *oblit.*

[1] Ps 8, 3. Mt 21, 16. [2] Cf. Lc 2, 14. [3] Ps 8, 3; cf. Mt 21, 16.
[4] Rom 13, 3 4. [5] Cf. Io 10, 11—15.

licher oberkheit zu nicht ohn gestraft zu lassen, wenn man gelt vnnd müntz verfelschet. Wie soll man dan leiden die verfelscher Götlichs wort vnnd christenlicher lehr, zu verderbung viler thausendt seel, wer da schmechet vnnd schendet die oberkheit ist reus laesae maiestatis vnnd mag am leib vnd leben gestrafet werden vnnd[a] sol es dann ihnen geschenckhet werden, welche die Hochwirdige Sacrament verachten, leügnen vnnd verwerfen, Gott ihn seiner gesponß der kirchen, ihn den hailigen algemainen Concilien, ihn Gotseligen satzungen vnnd ordnungen widerstreben, vnnd auff kheine Christenliche ordnung der kirchen achten vnnd horchen, Die Oberkheit khan wol durch die finger sehen vnnd einreissen lassen die falschen lehrer, waß nutz aber darauß eruolget haben grosse herren vnd Potentaten zu vnserer zeit wol erfahren. Derhalben halt ichs mit dem heiligen Augustino der zuuor diser mainung gewesen, man sol die falsche lehrer ohn gestrafet lassen, vnnd die Christenliche sanftmüetigkheit gegen ihnen veben. Hernacher aber hat derselbig Augustinuß sie verendert vnnd gewaltigkhlich verthediget das die Christenlich oberkheit mag vnd sol sie ihres gewalts gebrauchen, wider solche aigen sinnige vngehorsame Christen die[b] mit falscher neuer lehr befleckhet sein, saget auch darneben er habe ihn der erfahrung also befunden das[c] die strengigkheit der weltlichen Herren vnnd Fürsten sej der Kirchen Gottes nützlich vnnd hailsam gewesen[1], gibt auch zu einem Exempel den khaiser Theodosium welcher mit sambt anderen Catholischen khaisern die auffgestandne khetzerej mit gewalt außgetilget[2] vnnd die vnchristenliche verfüerische büecher verbrennet vnnd verboten hat[3]. Vnnd daher gehert der feine spruch Hieronimj in cap. 5. Galat. Arrius ihn Alexandria vna scintilla fuit, sed quia non statim[d] restincta est, totum orbem flama eius populata est[4]. Quae est ista misericordia vni parcere et omnes in discrimen adducere."

Similiter eadem Christi verba Canisius interpretatus erat in contione, quam 23. Maii 1564 Augustae in ecclesia cathedrali habuit (v. *Can.* IV 852—853). Oenipontc autem magistratus iterum ad fidei unitatem conservandam haeresesque arcendas hortatus est 16. Decembris 1571; v. infra, mon. oen. (28).

In aliis quoque contionibus aulicis Canisius archiducem eiusque consiliarios de variis ipsorum officiis admonebat; ut cum 12. Augusti 1571: „Non prohibet", inquit, „Christus eusserlich fursehung thun, Sicut Joseph fur hungersgefahr thet ein furrhat am gedreit[5]. Jmo laudabile et magistratuum proprium studium est im fall der noth den armen mitthailen vnd naturliche mittel an die handt nehmen. Sic bonum est in kriegsfällen nach gegenwehr trachten, hulff vnd kriegs stewr zu samen legen, vnd den Kriegs leuten besoldung geben, aber nit von des armen schwaiß nit von dem Hauß Gottes auch nit warten biss auff die eussersten not. Jtem non agitur de pecunia facienda auß den geechmelzen Kelchen, auss geraubten Monstrantzen, auß der geistlichen guter vnnd spolierten Kirchen" (ex commentario contionis; Canisius hanc partem sua manu scripsit; Can. 51 f. 15ᵃ).

a) *Sequitur* solle, *oblitt.* b) c) *Sequitur* sie, *oblitt.* d) *Sequitur* restrinsa.

---

[1] *S. Augustini* Retractationum l. 2, c. 5; Ep. 93 (alias 48) c. 5, n. 17 18; 185 (alias 50) c. 6, n. 21—24; In Ioannis Evangelium tract. 11, c. 2, n. 13—14 (*Migne,* P. lat. XXXII 632; XXXIII 329—330 803—804; XXXV 1482—1483).

[2] Theodosium I. (379—395) significat; qui, ut ait *Augustinus,* „legem . . . generaliter in omnes haereticos promulgavit, ut quisquis eorum episcopus vel clericus ubilibet esset inventus, decem libris auri multaretur": Ep. 185 (alias 50) c. 7, n. 25 (*Migne,* P. lat. XXXIII 804).

[3] De Theodosio I. hoc equidem non vidi traditum, neque ab Augustino neque ab alio; exstat vero lex, qua Theodosius II. (408—450) a. 435 libros a Nestorianis adversus Concilium ephesinum (a. 431) scriptos „publice comburi" iussit (Codex Theodosianus, ed. *Gust. Haenel,* Bonnae 1840, l. 16, tit. 5, n. 66, col. *1572).

[4] „Arius in Alexandria una scintilla fuit; sed quia non statim oppressa est, totum orbem eius flamma populata est": *S. Hieronymus,* Commentariorum in Epistolam ad Galatas l. 3, c. 1 (*Migne,* P. lat. XXVI 430).

[5] Cf. Gn 41, 47—57.

995 sive **oen. (23).** 15. Augusti 1571.

Ex contionis commentario, ab ipso Canisio recognito et emendato. Can. 51 f. 23b—24a.

Canisius Oeniponte in aula archiducis contionem habens auditores monet: A Deo alii ad familiam regendam domumque curandam, alii ad vitam ecclesiasticam religiosamque vocantur. Haec certe vita melior est quam illa. Nec vero quisquam alterum contemnere debet ob vitae genus a suo diversum; neque enim scimus, quis Deo magis placeat. Magni refert unumquemque, ad quam vitam a Deo vocetur, intellegere et in ea persistere. Multi, quia id neglegunt, a Deo damnantur.

Canisius Oeniponte in aula Ferdinandi II. archiducis die Assumptionis Beatae Mariae Virginis sive 15. Augusti 1571 de evangelio sacrae diei (Lc 10, 38—42) haec, praeter alia, auditores monuit: „Wie khan ein frommer Christ diß Euangelium ihm zu nutz machen. 1. Wenn er sie erinnert es ghe eben mit den Gleübigen zu wie mit ihenen schwestern Martha vnnd Magdalena, hetten vnterschidliche berüeffung[a], die aine war zu der haußhaltung verordnet, Die andere oblag nur den geistlichen, also khünen wir niht alle Marthae, niht alle Magdalenae, sondern ob wir schon haben ein haupt, ein anfang, ein ende, ein leib[b][1] vnserer Christlichen berüeffung, so sein wir doch niht geleih meßig gelider vnnd haben vilerlej[c] gnaden, wirckhung vnnd eigenschaft[2]. Num quid omnes Apostoli?[3] et inter Apostolos; Num quid omnes Euangelistae, sicut Matheus et Joannes? Num quid omnes virgines, sicut Jacobus, Joannes et Lucas? also sechen wir wie das noch heutigs tag Christus hab ihn dem grossen hauß seiner kirchen allerlej[d] Empter Dienst vnnd Vocation, gleih wie er ihn Marthae hauß auch gefunden.

2. Wenn er gedenckht das gleih wie Martha vnnd Magdalena ihn der berüefung vnterschiden, Jedoch dem einigen Christo gedienet haben, von ihnnen vnnd außen, das also[e] auch Christus wil von vnß ihn was vocation wir ihmmer leben, angenommen vnd gehalten sein, ihn Summa, man mueß Christo dienen wir seien geistlich oder weltlich, er hats wol verdient, er hat vnß dar zu erschafen vnnd so theur erkhauft[4], das wir seine eigne leüth sein solten vnnd ihm dienen vnser leben lang. Non estis vestrj[f][5]. Et Luc. .1.[6]

3. So lehrnen wir auh hie wie wir Christo dienen sollen. . . .

4. Der ihn seiner berüefung ist, soll einen andern in seiner berüefung vngeihrret lassen, ihn nicht vrtheiln, datelen vnnd verachten. Dann hie wird Martha gestraft, das sie sih bedunckhen ließ, si hett es besser für, dann ihr schwester, Sie wer allein fac totum, Magdalena gieng nur müeßig dahin vnnd wer sorgloß, khündt nihts anders dann Predig heren vnnd betten, O wie vil brüeder vnnd schwestern hat dise murrete Martha, die sie vnter stehen allein ihren stand zu loben, vnnd ander Leüth außrichten vnnd verkhleineren, wolten nur Lazaros vnnd Marthas haben, wellen sonst niht leiden Magdalenas, Johanneß, Anthonios. Lassen sie bedenckhen es sej nihts mit dem eingezogenen khloster leben[g], mit den einsiedel; Es sey aber genueg Christo damit gedienet, das Martha hin vnnd her laufet, das sie den khinden vnnd Haußgesinde auß warte oder sonst die eußerliche werkhe der lieb vnnd barmhertzigkheit ihrem nechsten beweiset. Wie sagt aber Christus: Martha Martha du bist sorgfeltig vnnd bekhümerst dich mit vilen vnnötigen dingen[7] vnnd sorgen. Du hast wol ein guete meinung[h], dein Hertz aber ist zer theilt vnnd zer streüet, Du hasts niht vbel vor dir, aber du bist weit von dem besser theil. . . . Nolite ergo iudicare[8]. Die ehe Leüth[i] ver-

a) *Sequitur* wie, *oblitt.* b) *Haec 2 vv. supra versum scripta sunt.* c) *Sequitur* wirkhung, *oblitt.* d) *Sequitur* empten, *oblitt.* e) *Sequitur* wil, *oblitt.* f) *Tria vv. sqq. ab ipso C. addita sunt.* g) *Tria vv. sqq. supra versum scripta sunt.* h) *Ita correctum est a libr. ex* Mart. i) *Ita libr. correxit ex* Die edl ehliche.

[1] 1 Cor 12, 13 20 27. [2] Cf. 1 Cor 12, 14—27. [3] 1 Cor 12, 29.
[4] Cf. 1 Cor 6, 20; 7, 23. [5] 1 Cor 6, 19. 1 Petr 1, 18 19.
[6] Cf. Lc 1, 73—75. [7] Lc 10, 41. [8] Mt 7, 1. Lc 6, 37. 1 Cor 4, 5.

achten niht den Jungfreulichen stand, die weltlichen erheben sie niht vber die Geistlichen, Ein ieder ehre den andren ihn seiner[a] beruef, dann wir wissen niht wer Christo am meisten gefallet.

5. Merckhe das löblich sej niht den gueten sondern den bessten theil mit Magdalena zu erwehlen[1] vnnd Gott volkhomenlich dienen, ohn alle eußerliche sorg, ohn zeitliche gescheft[2]. Darumb sagen auch die Apostel: Non est aequum nos relinquere[b] verbum Dej et ministrare mensis, nos orationj et ministerio verbj instantes erimus[3]. Cur laudatur Anna? Lucae 2[4]. Darumb soll einer alezeit mit grosser Gottess forcht ein neuen stand annemen, vnnd drej dinge förchten: 1. Das er mit Dauid vleißig bethe: Domine vias tuas demonstra mihj[5]. 2. Consilium a sapiente perquire[c][6]. Thob. 4. 3. Consule[d] conscientiam, quo te trahat Spiritus. Multj vocantur ad partem optimam[7], sed vocatj non veniunt[8], aut venientes retro cedunt. Hinc multi seculares damnantur, quia noluerunt secundum vocationem esse spirituales, et contra. Magni refert suam cognoscere vocationem et in ea perseuerare." [9]

Haud recte igitur affirmatum est: „Reformatores", imprimis Lutherus, primi docuerunt, homines ad varios illos vitae humanae labores, ut ad pueros educandos, domum regendam, cibos parandos etc. vocari a Deo, neque verbum „vocatio" hanc habet significationem nisi apud populos per „reformatores" institutos. Num Canisius, ut Tirolenses catholicos institueret, has sententias haecve verba a „reformatoribus" mutuatus est? Caeterum vide, quae scite hac de re disseruit *Henr. Pesch* S. J., Lehrbuch der Nationalökonomie II, Freiburg i. Br. 1909, 723—727. Memoratu digna sunt etiam, quae Canisius hic notat: Posse aliquem, qui in vitae genere minus sancto constitutus sit, Christo magis placere, quam alterum in sanctiore constitutum; et sicut aliqui a Deo damnentur, cum ad ecclesiasticam vitam vocati divinam voluntatem neglexerint, ita „contra" quoque fieri, ut homines damnentur, quia ecclesiasticum vitae genus susceperint, cum ad aliud a Deo vocati essent.

996 sive **oen. (24).** A m. Octobri 1571 ad Ianuarium 1572.

Ex litterarum Natalis apographis eodem fere tempore scriptis, quae sunt in Germ. 71 f. 39[b] 40[a] 50[a], et ex Pastelii autographo, quod est in G. Ep. coll. I f. 377[a]. Pastelii epistula usus est *Kröss*, Can. 188.

Natalis vicarius generalis rectori et provinciali commendat, videant, ut Canisius bene valeat et scribendi studio moderetur. Is recte valet.

P. Hieronymus Natalis Societatis vicarius generalis Roma 20. Octobris 1571 P. Gerardo Pastelio collegii oenipontani rectori scripsit: Questa scriuo per aduertire a V. R. habbi cura della sanità et trattamento del Padre Canisio come si deue; benche non dubito che lo fà cosi. Et di piu mi auisi senza dir niente à luj, se afflige molto se stesso, ò il suo compagno[10], per il souerchio trauagliare; nelche hò paura non facci excesso; et tal uolta quando mi scriuerà mi auisi della sua sanità. *Idem Natalis eodem die scripsit P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris provinciali:* La sanita del P. Canisyo, et la cura delli suoi trauagli che non siano eccessiui etc. so che è molto a cuore a V. R. io la raccomando ancora al padre Gerardo. Qua ci

a) *Sic libr. correxit ex* seinem. b) *Ita in comm. correctum est ex* derelinquere. c) *Ita correctum est ex* perquirere. d) *Ita correctum est ex* Consulere.

---

[1] Lc 10, 42. [2] Cf. Mt 19, 21. [3] Act 6, 2 4.
[4] Cf. Lc 2, 36 37. [5] Ps 24, 4. [6] Tob 4, 19.
[7] Lc 10, 42. [8] Cf. Lc 14, 15—24. [9] Cf. 1 Cor 7, 20.

[10] „P. Antonius Guisanus, Flander, . . . adiuuat P. Canisium in suo opere et Rectorem in concionando": * „Catalogus . . . Collegij Oenipontani . . . pro anno 1572" ab ipso *Pastelio* scriptus (G. C. 67 p. 263—264). P. Guisanus cum Hoffaeo provinciali conquestus erat, se a Canisio, cum is primum adversus Centuriatores librum scriberet, „inhumaniter tractatum fuisse"; v. infra, mon. litt. (58).

pareua buon modo d' aiutarlo in questa parte che V. R. conferat consilia de conseruanda ualetudine eius cum Patre Theodorico[1] per quem familiarius poterit admonere Patrem Canisium. *Pastelius igitur rector oenipontanus Oeniponte 17. Decembris 1571 haec ad Natalem rettulit:* Jl P. Canisio fin adesso sta assai bene et come pare meglio che a Dilinga, se ne ha tutta quella cura che si puo, quanto al suo libro[2] va molto adagio per hauer egli da fare assai nelle prediche et alcun altre cosette estraordinarie. *Ad quae Natalis Pastelio respondit:* Ho molto a caro che il P. Canisio si ritroue tanto ben como V. R. significa in quel Collegio et cosi di nuouo glielo raccomando.

997 sive **oen. (25).** 12. Novembris 1571.

Ex contionis commentario, quod Canisius Balthasari Arnoldt scriptori dictavit et deinde ipse recognovit, et ex „Notandis circa uictoriam" ab eodem Arnoldt (Canisio, ut videtur, dictante) scriptis. Can. 51 f. 47ᵃ—48ᵇ 394ᵇ. Commentario usus est *Braunsberger,* Pius V. etc. 112—113.

Canisius in sollemni pompa propter Turcas apud Echinadas insulas (Lepanto) victos ab Oenipontanis instituta in templo wiltensi coram archiduce pro contione dicens singillatim enarrat, quam grandis et portentosa ea fuerit victoria.

Cum Oenipontem nuntiatum esset, classem christianam sub Ioanne Austriaco (Don Juan d' Austria) 7. Octobris 1571 apud Echinadas insulas sive apud Naupactum (Lepanto) de classe turcica magnam reportasse victoriam, 12. Novembris 1571 mane iussu Ferdinandi II. archiducis consiliarii, aulici, cives cum principe ipso in urbis ecclesiam parochialem ad gratias Deo agendas convenerunt; cantatus est hymnus „Te Deum laudamus"; deinde sollemni pompa extra urbem in templum canoniae wiltensis (Wilten), ordinis Praemonstratensis, processerunt, ubi missa magna cum sollemnitate cantata et a Canisio oratio habita est. Ex cuius orationis commentario a Canisio dictato et recognito complures excerpsi sententias, quibus victoriae illius ratio singillatim et accurate enarratur; valde enim verisimile est, eas a Canisio haustas esse ex fontibus historicis iisque fide valde dignis; relationes dico ad archiducem missas; fortasse praeterea Roma vel aliunde Sociis oenipontanis allatae erant epistulae Sociorum, qui sacra faciendi gratia classem comitati erant eique illo die pietatis adiumenta praebuerant (Sacchinus, Hist. S. J. III, l. 7, n. 39—41). Ita igitur Canisius: Deus voluit dominica die 7 Octob. humiliare ... hostes, quj ... tam laete plenis velis et remis in magno clamore nauigauerunt, et certo confidebant de victoria ...; nostrj postquam per confessionem et poenitentiam cum Deo [se] reconciliassent, et iuxta piam exhortationem Generalis decreuissent, solum propter Christj nomen et honorem, die schlacht zu thuen ..., spem omnem in Deo viuo posuerunt. ... cum primum nostra Armada ad classem Turcicam venit, mutat se ventus, sedatur mare vnnd blasset daher ein guetter lufft von Siriaco[a] [?] windt, et iactat omnem fumum in oculos et naues hostium, vt nostrae naues tanto melius agantur, et aduersarij neque videre, neque nostris commode resistere[b] potuerint. ... Tot et tam armatae naues hostium, so wol besetzt mit frischem khriegsvolckh über die ordinarj anzal, et quae multis modis [nostras] vicerunt numero, opibus, potentia et prouisione, tamen finaliter se dedere coactae sunt, et valde paucis exceptis occupatae, vel combustae, vel submersae, vel destructae vnnd geschossen sein ...; Dei opus, quod ex tot millibus Turcarum, neque media, neque[c] quarta pars potuerit effugere, imo quod et Generales et praecipuj capitanij, et Baschae vulneratj et occisj sint vno tantum vix euadente, nempe Vchialj[3], Solten wol hundert vnnd achtzig Galeen[d] erlegt worden sein, non dicam, quot millia Turcarum erwürget, et rursus gefangen sein ... Opus Dei fuit, quod 14 Galeen[e], quae fugerant etiam post hanc victoriam sint comprehense a nostris,

a) Scirocco? b) *In comm. sequitur alterum* commode. c) *Sequitur* tertia, *oblitt.* d) e) *Sic; scribendum fuit:* Galeern.

[1] Canisio rectore collegii dilingani, qui Petri Canisii frater ex patre erat.

[2] Librum de Verbi Dei Corruptelis adversus Centuriatores secundum sive de Beata Maria Virgine scribebat; v. supra p. 487 494.

[3] „Uluch Ali" is nunc vocatur.

et inuenti praeterea aurum, argentum, clenodia et magni thesauri, mit allerley prophand, Büchsen, geschütz, waffen, buluer, schiffrüstung etc.[a] frumentum biscoet, speiß vnd dranck . . . quod Christianj captiuj animum acceperint pugnandj contra Turcas, et nostros iuuerint ad hanc victoriam . . . Dei opus fuit, quod nostrj temporis Catholicj, supra omnem spem et expectationem bonorum in quatuor horis talem victoriam obtinerent, . . . qualem hactenus non reperimus scriptam in omnibus Chronicis et historijs . . . Tantus hostis post tot victorias exaltatus et insolens factus . . . confunditur ab vno exercitu Christiano, ab vno Generalj Austriaco, qui suam fidem publice confessus est, quando accepto crucifixo omnes milites ad fortem pugnam hortatus est, idque in consideratione Jhesu Christj crucifixj.

De eadem victoria Canisius in eodem Codice complura notavit, quae et ipsa contioni illi habendae ab eo adhibita esse satis perspicuum est; eorum aliqua ponam: Deus dat uictoriam ad confirmandum suas promissiones quas fecit in fide orantibus, sicut multa millia Christianorum nunc orarunt pro foelice successu huius exercitus et supplicationes instituerunt [1]. Dat uictoriam ad consolationem et confortationem multorum pusillanimium, qui timent soepe ita Deum nobis Christianis iratum esse ut nulla sit spes aliquid proficiendi contra Turcam quicquid etiam tentent Christiani, frustra putant fieri sumptus et expeditiones contra hostem tam crudelem et alterum Attilam. . . . Quid faciendum nobis ob hanc uictoriam. Quidam se inebriant, alij ignes faciunt uel emittunt bombardas uel edunt alia signa laetitiae publice, quibus etiam simplices admonentur de re noua bene transacta. Verus usus *etc.*

998 sive oen. (26). 18. Novembris 1571.

Ex contionis commentario a Canisio dictato et recognito. Can. 51 f. 50[b].

Canisius adulatores principum valde reprehendit, simul tamen auditores exhortatur, ut magistratibus, etiamsi forte mali sint, propter Deum et ex animis reverentiam, amorem, oboedientiam praestent.

Canisius Oeniponte in contione, quam 18. Novembris 1571 in aula Ferdinandi II. archiducis habebat: Homines pharisaeis illis (Mt 22, 15—18. Mc 12, 13—15) similes, inquit, reperiuntur in Aulis, qui norunt egregie suos dominos laudare et fauorem sibj comparare adoratione[b], etiamsj saepe contra conscientiam loquantur, et malum pro bono commendent, et proximum saepe laedant, hj saepe sunt nocentiores in sua laude quam apertj inimicj in vituperatione, vnde dictum est: Melius est a sapiente corripj, quam stultorum adulatione decipj [2]. Quid enim aliud faciunt tales adulatores quam quod et sibj et alijs nocent, sunt fratres Judae . . ., qui reddunt alios ad peccandum audaciores, et quasi pertrahunt[c] aues in rete sicut aucupes [3], sunt sicut scorpiones, qui facie blandiuntur, sed cauda pungunt, et sicut apes, quae mel gerunt in ore, sed aculeis pungunt a parte posteriori. Meliora sunt vulnera diligentis, quam fraudulenta oscula odientis [4]. Talibus igitur est respondendum exemplo Christj: Quid me tentatis hypocritae? [5] Illorum retia sunt perrumpenda, illorum verba contemnenda, sicut Vlysses audire noluit cantum Syrenum, habentium[d] in mari faciem muliebrem et dulcissime can-

a) *Quinque vv. sqq. a C. ipso addita sunt.* b) *Sic; corrigendum esse videtur:* adulatione. c) *Sequuntur vv.* pisces et, *oblit.* d) habentes *libr.*

---

[1] De precationibus supplicationibusque ipso illo die 7. Octobris a sodalitatibus rosarii mariani institutis v. supra p. 487[7]. In **Libro* praeceptorum Sociis a supremis ipsorum moderatoribus datorum haec eo tempore notata sunt: „1571. A 21. di Luglio ordine sopra il dir ogni settimana ciascun sacerdote una messa, et li fratelli far oratione et raccomandare nelle messe et orationi la vittoria contra il Turco etc. Prouincia Romana, Lombardia, Napoli et Sicilia, Austria et superior Germania, Rheno et Fiandra, Francia et Aquitania“ (Cod. „Def.“, Messe etc. in a. 1571).

[2] Eccle 7, 6. [3] Cf. Ier 5, 26; Am 3, 5. [4] Prv 27, 6.

[5] Mt 22, 18; cf. Mc 12, 15; Lc 20, 23.

tantium, et audientes inducentium in somnum, quos sopitos in mare demergunt[1]. Habet enim suum venenum blanda adulatio. Adulatores sunt Diabolj ioculatores, qui laetificant hominem in his, quae nihil sunt, Plus nocet lingua adulatoris, quam manus persecutoris[2], Filj mj sj te lactauerint peccatores, ne acquiescas eis[3]. Sunt Diabolj proditores, vt Judas, qui Christum sub specie osculj et amicitiae tradidit[4]. Sunt duplices, sicut Joab[a], amice salutans Amasam, et dicens: Salue mj frater[5], 2 Reg. 20. Et interim occidit illum occulte gladium educens.

In eadem vero contione Canisius auditores de officiis quoque, quae principibus aliisque magistratibus praestare deberent, serio graviterque monebat: Jn quibus debemus reddere Caesarj et magistratuj? . . . Verbum Dej non vult nos esse sicut infideles subditos, qui tantum coacte seruiunt suis dominis, et ex timore non amore, et forinsecus tantum, sicut faciunt et infideles[b]. Jta multj hodie magnos titulos Principj tribuunt, et tacite aliquando male precantur, et nihil boni de illo sentiunt vel dicunt. Alij honorant capite nudo et genu flexo, sed in animo non amant sed odiunt magistratum, nunquam orant pro illo, et paratiores [sunt] ad suspicandum, calumniandum, quam ad excusandum ea quae ordinantur vel fiunt a superioribus. Quomodo igitur honorandj? Jn animo quidem, vt illos tanquam Dej vicarios et ministros supremos agnoscas et colas vbicunque fueris[c], siue bonos, siue malos, siue regimen iuste, siue iniuste einhaben[d], diuinam ordinationem eamque bonam[e] vtilem et necessariam esse[f] et manere, licet nequam sit qui portat gladium[g6] considerando. 2. Vt libenter in bonam partem accipias quod ab illis mandatur vel additur[h] [?], sj non est omnino contra Deum, quia debes illis fidelitatem et reuerentiam interiorem, et ex illa compassionem et amorem in ipsorum tribulationibus, tentationibus et necessitatibus, quia nusquam illis desunt cruces[i], 2 magnam habent obligationem ad bonum publicum promouendum 3[k] indigent multiplicj gratia Dej, hoc praesertim tempore.

999 sive **oen. (27).** 15. et 20. Decembris 1571.

Ex Codicibus „Geschäfft von Hof Anno 1571" (f. 287[b]) et „Raittung De Anno 1571" (f. 284[b]—285[a]), qui sunt Oeniponte in archivo praefecturae caesareae. Codice „Geschäfft" etc. usi sunt *Hirn* l. c. I 243 et *Kröss*, Can. 188.

Ab archiduce Canisio 60 floreni ad libros emendos dantur.

Exstat adhuc litterarum a Ferdinando II. archiduce Oeniponte 15. Decembris 1571 datarum apographum eodem fere tempore scriptum; per quas litteras Ferdinandus regimini et camerae Austriae superioris mandat, ut statim P. Petro Canisio ad emendos libros aliquot catholicos („etlicher katholischer Bücher") eorumque pretium solvendum 50—60 florenos per cameram tirolensem numerandos curent. Et Michael Linggahöl camerae eiusdem magister in suo Codice dati et accepti (v. supra p. 625) notat, se ex concessione illa archiducis 20. Decembris 1571 Canisio „zu erkhauffung vnnd bezalung etlicher Catholischen Puecher" 60 florenos dedisse.

1000 sive **oen. (28).** 16. Decembris 1571.

Ex contionis commentario, a Canisio dictato et recognito. Can. 51 f. 65[b].

Canisius docet: Magistratibus nihil magis cordi esse debere, quam ut fides defendatur, haereses arceantur, vacillantes confirmentur.

a) *Sequitur* Joseph, *oblit.* b) *Ita C. ipse correxit ex* licet intus murmurent. c) *Quae sequuntur, usque ad* einhaben *incl., ipsius Canisii manu in margine addita sunt.* d) *Sequitur* nec, *oblit.* e) *Hoc v. ab ipso C. supra versum scriptum est.* f) *Octo vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* g) Aladium *C.* h) *Sic libr.; corrigendumne* aeditur *vel* edicitur? i) *Sequuntur vv.* et maiorem habent, *oblit.* k) *Ita in comm. correctum est ex* et.

[1] *Homerus,* Odyssea 12, 37—54; 23, 326.

[2] „Plus persequitur lingua adulatoris, quam manus interfectoris": *S. Augustinus,* Enarratio in Psalmum LXIX, v. 5 (*Migne,* P. lat. XXXVI 869). [3] Prv 1, 10.

[4] Cf. Mt 26, 47—57; Mc 14, 43—46; Lc 22, 47—54. [5] 2 Rg 20, 9.

[6] Rom 13, 4.

Canisius in contione, quam 16. Decembris 1571 (quae erat Dominica III. Adventus) Oeniponte in aula Ferdinandi II. archiducis principisque tirolensis de S. Ioanne Baptista discipulos ad Christum mittente (Mt 11, 2—11) habebat, principem eundem eiusque consiliarios sic monuit: Joannes noster etiam hodie docet magistratus omnes, vt secundum suam vocationem subditis tribuant solicitudinem et diligentiam in his quae ad fidem pertinent, vtque infirmos in fide [1] vel per se vel per alios sanare curent et praecipuam semper curam habeant conseruandae verae fidej, et defendendae contra hostes ... Nunc saepe nihil curatur, etiamsi cognoscamus et videamus in domo, in ciuitate, in regione multos peruersos et peruertentes alios, contentiosos, praefractos, ceruicosos, quj audent disputare, contemnere et ridere totam Ecclesiam [a] et tot errantes oues [2] imo animas Christianas seducj. Hoc non est Joannis zelum habere [b], non est ad Christum mittere [3] et infirmos sanare, imo est aperire ianuam, vt quilibet [c] fere credat quod velit, quod bonj offendantur, et simplices peruertantur, et pax publica laedatur, et variae haereses ac sectae inualescant. Vnde tam [d] multos habemus nunc, sicut arundines agitatas [e] [4] et pueros fluctuantes [5], quibus debent superiores prouidere, vt in domo Christj maneant [f], ad viam veritatis [6] reducantur et in via sana confirmentur. Sj Joannes adesset, haud dubie reprehenderet, quod superiores non magis cordj haberent [g] statum religionis, vnitatem fidej [7] et debitum zelum, sicut nostrj maiores habuerunt communem populum ab Herode et haeresj defendendj, ne zizania seminentur in medio triticj [8]. *In margine deinde Canisius sua manu haec, praeter alia, notavit:* Nullum damnum grauius, nullum uenenum pestilentius, nulla pestis uerderblicher, quam falsae doctrinae dare locum et permittere homines uiuere et perire in sua perfidia. Nulla peccata magis Deum offendunt quam quae pugnant contra fidem et obedientiam Ecclesiae. Nihil perturbat bonam politiam et communem pacem magis quam dissensio in religione (l. c. f. 61ª—66ª).

Similiter Canisius dixerat Oeniponte 5. Augusti 1571; v. supra p. 663.

1001 sive **oen. (29).** 23. Decembris 1571.

Ex contionis commentario, a Canisio dictato et recognito. Can. 51 f. non sign., quod est inter f. 69 et 70.

Canisius Oeniponte ex sacro suggestu fideles hortatur, ne noctem Natalis Domini sive intemperantia sive superstitionibus quibusdam polluant.

Canisius Oeniponte die 23. Decembris 1571, quae erat Dominica IV. Adventus, cum ex sacro suggestu fideles ad Natalem Domini pie agendum exhortaretur, haec, praeter alia, eos monuit: Rogo et admoneo omnes, ... vt non imitentur falsos Christianos, quj multos et graues abusus circa tale festum committunt et turpiter se gerunt tam sancto tempore. Quidam non verentur nocte natalitia ludere et leuitates exercere cum primum ex templo veniant, illico [h] incipiunt seruire [i] ventrj zu fressen vnnd zu schlemmen et in sequentibus festis multo magis daemoni placent et seruiunt quam Christo propter crapulam et ebrietatem, lasciuiam et impudicitiam, choreas. Sic in carne finiunt, quod in spiritu inceperunt [9], quasi ridentes totam Ecclesiam. Alij habent et exercent suas superstitiones, obseruant vmbram, auscultant sj sonum in stabulo audiant, et nescio quas alias vanas curiosas obseruationes ad-

a) *Octo vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* b) *Duo vv. sqq. ab ipso C. supra versum scripta sunt.* c) *Sequitur* uere, *oblitt.* d) *Ita C. correxit ex* Tam. e) agitatos *libr.* f) maneat *libr.* g) haberet *libr.* h) *Ita omnino videtur corrigendum esse ex* illic, *quod posuit libr.* i) sentire *libr.*

[1] Rom 14, 1. [2] 1 Petr 2, 25: cf. Ps 118, 176; Is 53, 6 etc.
[3] Cf. Mt 11, 2 3; Lc 7, 19. [4] Mt 11, 7. Lc 7, 24. [5] Eph 4, 14.
[6] Tob 1, 2. Ps 118, 30. Sap 5, 6. 2 Petr 2, 2. [7] Eph 4, 13.
[8] Mt 13, 25. [9] Cf. Gal 3, 3.

hibent in nocte illa sanctissima. Vnde diligenter moneo fideles omnes vt sibj caueant vor solchem aberglauben vnnd solchen vnützen, schedlichen gewonheiten vnnd weibische erdichtung vnnd Kindische anschleg.

Ad oenipontana Canisii monumenta pertinent aliqua ratione etiam mon. 937 938 953 1061 1063 1069 1081.

I.

MONUMENTA OTTINGANA CANISII.

1002 sive **ott. (1).** 23. Ianuarii 1570.

Ex archetypo. G. Ep. XI f. 179a—180a.

Canisius Ottingae Veteris Annam Bernhusiam a daemone liberat.

De Anna a Bernhausen virgine nobili, quam Augustae Sibylla ab Eberstein Marci Fuggeri uxor pedissequam domi suae alebat, Ottingae Veteris (Altötting) per Canisium 23. Ianuarii 1570 a daemone liberata (v. supra p. 399 et infra p. 647) Fr. „Andreas Scotus" (Kock, Coli) S. J. in Litteris annuis domus augustanae Augusta 17. Septembris 1570 datis narrat: Antequam „energumena puella" per Ioannem Fuggerum et Ursulam Fuggeram Romam perducta, incolumis rediret, in primaria et nobili domo alia similiter mulier, diu multumque a Daemone vexata et afflicta, a suo patrefamilias, comitante vno e nostris patribus, ad aedem sanctissimae virginis magnis frequentibusque miraculis claram adducta, (cum fuisset adhibitus ante exorcismus, et sanctissimae virgini preciosus cum alijs arae ornamentis, oblatus calix.) ipsa quoque ab omni daemonis infestatione, libera effecta est atque immunis.

1003 sive **ott. (2).** 21.—23. Ianuarii 1570.

Martinus Eisengrein praepositus ottinganus et vicecancellarius ingolstadiensis in libro a. 1571 germanice edito haec, 16 testes nominando, narrat: Canisius Ottingam Veterem (Altötting) advenit cum Marco Fuggero et Sibylla eius coniuge et Anna de Bernhausen puella nobili 17 fere annorum, octavum iam annum a daemone obsessa, cui Beata Maria Virgo Augustae praedixit ipsam (a 6 daemonibus iam liberatam) a septimo eoque ultimo in sacello suo ottingano liberatum iri, si se calicem sacrum munus allaturam polliceretur. In sacello Litaniae Lauretanae decantantur. Postridie mane Marcus cum uxore in sacro sacello per Canisium Christi corpore reficitur. Post prandium ad sacellum reditur; adsunt 15 et plures. Recitantur variae preces. Canisio Litanias Lauretanas recitante daemon puellam misere torquet. Canisius daemonem ad quaestiones aliquas respondere cogit. Imagine B. M. V. ad caput puellae applicata daemon Matrem Christi meretricem, Canisium canicidam vocat etc. Die 23. Ianuarii precationes repetuntur. Litaniis Lauretanis in furorem actus daemon puellam discruciat; quae animo relicta Matrem Dei cum angelis sibi visam esse affirmat. Tandem daemon coactus preces recitat, terram osculatur, B. Mariam V. laudibus extollit, puellam deserit. Canisius adstantes ad paenitentiam exhortatur.

Doctor Martinus Eisengrein collegialis ecclesiae ottinganae praepositus et universitatis ingolstadiensis vicecancellarius (cf. supra p. 366 477) a. 1571 primum edidit libellum (non doctis, sed populo scriptum): „Vnser liebe Fraw zů Alten Oetting. Das ist, Von der Vralten Capellen vnser Lieben Frawen vnnd dem Für. Stifft S. Philip vnd Jacob zů Alten Oetting. . . . Durch Martinum Eisengrein, der hailigen Schrifft L: Propst zů Alten Oetting, vnd der hohenschůl zů Jngolstat Vicecantzler.

Gedruckt zu Jngolstatt, Durch Alexander Weissenhorn. Anno M.D.LXXI" [1]. *Eisengrein librum litteris Ingolstadio 6. Ianuarii 1571 datis dedicavit consulibus („Burgermaister"), camerariis, consiliariis „der Fürstlichen Stätt, Burckhausen, Braunaw, Schärding, Oeting, Ried, etc. Rentampts Burckhausen, im Hochlöblichen Hertzogthumb Nider-Bayern". In hoc igitur libro (f. 125ᵇ—135ᵇ) haec ille posuit:*

Das vierzehend Capitul. Ain warhafftige Historia, vnnd treffenliches Wunderzaichen, von ainem Jungkfråwlin, wölches mit dem bösen Gaist besessen, vnd in vnser lieben Frawen Capellen zů alten Oeting dises nåchstuerschinen 70. jar, am 23. tag Januarij, in beysein viler ehrlicher leut, gnådigklich daruon entledigt worden.

Den 21. Januarij dess nåchst verschinen 70. jars, der mindern zal [2], ist der Wolgeborn Herr, Herr Marx Fugger, Freyherr zů Kirchberg, vnd Weissenhorn etc. sampt jrer Gnaden Gemahel [3], vnd dem Ehrwürdigen, Gaistlichen vnnd Hochgelehrten Herrn Petro Canisio, der H. Schrifft Doctorn, auss der Geselschafft Iesu etc. gehn alten Oeting, zů abent spat, ankommen, vnd ain Jungkfråwlin, vom Adel, ohngefårlich bey 17. jaren alt, Anna von Bernhausen genannt [4], wölche biss in die acht jar mit dem bösen Gaist besessen gwest, mit sich gebracht, der tröstlichen hoffnung vnd zůuersicht, das an disem weitberůmbten, Hochhayligen ort, auss den gnaden Gottes vnd fürbitt der hochgelobten Jungkfraw Mariae, das arme maidlin, von dem bösen feind gnådigklich solte entlödiget werden: Dann auch eben disem Maydle, höchst gedachte Jungkfraw Maria selbst zůuor zů Augspurg erschinen, vnd jr geoffenbaret, das in jrer Capell [5] zů alten Oetting, diser böse Gaist von jhr aussgetriben werden solte. Seyen demnach, also bald sie von dem Wagen abgestanden, darmit in Gottes namen,

[1] 16⁰; ff. sign. 185, et in initio 16 (addito tit.) non sign.; in pagina altera folii titularis imago B. M. V., cui haec subscripta sunt: „S. Maria Mater Dei, ora pro nobis miseris peccatoribus, nunc et in hora mortis, Amen"; post litteras dedicatorias brevis summa capitum totius libri; in fine libri (f. 185ᵃ): „Visa et approbata sunt haec capita a Decano Collegij Theologici in, Catholico Gymnasio Ingolstadiensi." Sequuntur „Errata". Prima 5 capita, quibus sacrae capellae et peregrinationis origines proponuntur, ex Ioannis Turmair sive Aventini († 1534) „Annalibus Boiorum Ducum" et „Historia Oetingae" (in quibus libris multa fabulosa esse nunc constat) hausta sunt. Eisengreinii liber denuo editus est Ingolstadii 1581, 1588, 1598, 1613 (*Pfleger*, Eisengr. 76—77 128—129).

[2] Id est anni 1570; numerum enim maiorem („die mehrere zahl") constituit saeculum (XVI. sive 15[00]); cf. *Grimm*, Wörterbuch VI 2224—2225.

[3] Sibylla comitissa ab Eberstein; cf. supra p. 346.

[4] Vide supra p. 399⁵. *Boero* haud recte affirmat, cum Anna parentes ipsius Ottingam venisse, et daemonem, Augustanis peregrinis in sacram aediculam vixdum ingressis, furere coepisse (Can. 342).

[5] Sacrae aedis sive capellae B. Mariae V. ottinganae descriptio et historia exstat in „Die Kunstdenkmale des Regierungsbezirkes Oberbayern, bearb. v. *G. v. Bezold*, *B. Riehl, G. Hager*" III, München 1905, 2379—2406. Cf. etiam *Arsac. Landgraf* O. Cap., Geschichte der uralten Wallfahrt zu Unserer Lieben Frau in Altötting", Altötting 1899, 16—22.

ain gůter anfang der sachen gemacht wurde, stracks in die haylig Capellen vnser lieben Frawen, da dan die herrlich Laetania Lauretana de B. Maria virgine, andåchtigklich figuriert worden, gegangen, vnnd als dann, nach verrichtung solliches, widerumb zů Hauss kehrt.

Des andern tags aber, wôlcher ware der 22. Januarij, hat man zůr sachen selbst, Nåmlich der erlôdigung des Jungkfråwlins gegriffen: Vnd zů morgens vor mittag, hat gedachter Herr Marx Fuggar, sampt derselben Gemahel vnnd andern gefårten, inn der offt bemelten vnser lieben Frawen Capell, jhr Gebett vmb erlôdigung des Megdlins andåchtigklich verrichtet: Jn der Mess, deren zwů auff ainander gelesen wurden: das leyden vnd sterben Christi des Herren, auch sein gnadenreiches, überflüssiges verdienst, durch wôlches wir erlôset worden, betrachtet, Auch darauff, mit vorgehnder Beycht, das Hochwürdig Sacrament des Leibs vnd Blůts Christi nach Catholischem brauch, auss hånden Herren Doctoris Canisij, andåchtigklich empfangen.

Nach mittag, als man in der Capell widerumb zůsamen kommen, Hat vorgedachter Herr Doctor Petrus Canisius, in beysein, 14. 15. vnd mehr personen [1], angefangen mit dem besessnen Jungkfråwlin allerlay sprach zůhalten, Vnnd sunderlich sie zů erinnern, was jhr vor klainer zeit zů Augspurg, durch die Můtter Gottes, inn ainer Ohnmacht, offenbaret worden, Nåmlich, Das in diser jhrer Vralten Capellen allhie zů alten Oetting, wann sie sich mit ainem Kelch andåchtigklich hin verspreche, Der Sibende bôse Gaist, wôlchen sie noch bey jhr hette (dann andere Sechss schon von jhr aussgefahren,[2]) auch solte aussgetriben werden. Demnach wolten sie im Namen Gottes, der sachen ainen glücksåligen anfang machen: Fiel also Herr Canisius auff seine Knie nider, gleichssfals andere alle so gegenwertig wahren, Schreyen samptlich vnnd seufftzeten zů Gott vnnd seiner werden Můtter, jnnigklichen, das disem armen Jungkfråwlein gnad erzaiget, vnnd es von dem bôsen Gaist entlôdiget wurde.

Die Fraw Fuggarin vnd das Jungkfråwlin knieten zů vordrist in der Capellen: Die andern aber allenthalben herumb: Da sprach Herr Canisius mit lauter stimme die offen Beycht [3], das Vatter vnser, Aue Maria vnd andere schône Gebett, Vnnd alle so darbey waren, sprachen nach: Wie sie aber die Letaney von vnser lieben Frawen alle mit ainander, gantz andåchtigklich zů betten angefangen, Da fieng der Teuffel auch also bald an zů murren, vnd wolte in seinem sinn kurtzumb nit leyden, das man spreche, Haylige Jungkfraw Maria, du Můtter Gottes, Bitt Got für vns [4]: Hat auch durch das Maydlin ge-

---

[1] Horum nomina ab Eisengreinio paulo infra ponentur.

[2] Hos sex Augustae ad SS. Udalrici et Afrae pulsos esse affirmat *Raderus* l. c. 158.

[3] Notissimam illam precandi formulam dicit, quae incipit: „Ich armer sündiger Mensch bekenne" etc.

[4] *Matthaeus Raderus* S. J., ubi Eisengreinii relationem latine reddit (rectene?): „Recitantur deinde sanctissimae Virginis Litaniae : responsant omnes; ‚Sancta Virgo,

redt vnd ausstruckenlich gesprochen, Er wôlle es nit thûn: Vnd darauff das arm Mensch zů ruck nider geworffen: Also hat Herr Fuggar gar darnach das Maydlin genommen, vnd in sein schoss vor dem Altar nidergesetzt, vnd auff der rechten seytten bey jhme, Jst Herr D. Canisius, auff der lincken aber, die Fraw Fuggarin, sampt noch ainem Priester gesessen, wôlche alle, ahn dem Jungkfrâwlin genůg zůhalten gehabt.

Vnd hat Herr Canisius den Gaist angefangen zů beschwören, vnd vnder andern Exorcismis, so er gebraucht, jhme auch, ohngefärlich mit volgenden worten, zůgesprochen: Jch gebeüte dir, du schalckhafftiger, bôser, ohnrainer Gaist, Jn dem namen Gottes vnnd seiner werden Mûtter, das du mir jetzunder wôllest sagen, wie vil du noch gesellen bey dir vnnd mit dir habest, vnd wa du herkümmest[1]: Hierauff hat der bôse gaist, auss dem mund des Maidlins, aber nit wie sunst jhr natürliche sprach war, sunder mit ainer groben vnnd schier mannlichen stimb, als wann etwa ainem Athem zerrinnet, das er es gleich mit gewalt herauss trucken müsse, geantwortet, Er hab kainen gesellen mehr bey sich, sunder er sey der sibendt vnnd letst, darumb müsse er so vil leyden: Er hab jhre anschlâg wol gewisst, wann man jhne daher bringe, so müsse er aussfaren, vnnd alle sachen sagen, Darumb wôlle er das Maydlin wol gnûg peynigen.

Fragt jhn der Herr Canisius, wie offt er sie noch peinigen wôlle: Darauff antwortet er, Noch 24. mahl: Siben mal von wegen jrer Vatter vnd Mûtter: Siben mal von wegen jrer Herrschafft: Vnd fünff mal von wegen des gantzen Fuggarischen geschlechts: Vnd mehr fünff mal, dann also sey es jhme befolhen worden.

Hat auch also bald darauff, das arm Maydle, bey der mitte genommen, in die hôhe auffgehebt, vnd ohngestûmblich wider nider gestossen, Auch also jâmmerlich gerecket vnd gestrecket, das gemelte fünff personen gnůg an dem menschen zůhalten gehabt, das er es nit erstossen hat: Vnd solches hat er siben mal auff ainander gethon.

Wann man dann ain altes Hültzes Maria bild, so noch inn der Capellen hanget[2], dem Maydlin hinderrucks auff den Kopff gehalten,

---

Mater Dei, ora pro nobis'" (Can. 160). Haec certe invocandi et respondendi ratio a nostris „Litaniis Lauretanis" earumque recitandarum ratione nunc usitata paululum diversa est. Caeterum cum ipse quoque *Canisius* affirmet, se tunc „Lauretanam Litaniam coram aliis recitasse" (De Maria Virgine incomparabili, Ingolstadii 1577, 668), et cum eae ipsae Litaniae, quae nunc passim Lauretanae vocantur, Dilingae a. 1558 et denuo a. 1566 et 1571 (paucis lectionibus variantibus) cum nomine litaniarum lauretanarum („Letania Loretana" etc.) typis vulgatae sint (*N. Paulus* in „Zeitschrift für kath. Theologie" XXVI 576 580, et infra, mon. 1005), dubitari nequit, quin Litaniae, quas nunc vocamus „Lauretanas", a. 1570 Ottingae recitatae sint.

[1] „Necessariae vero interrogationes sunt, ut de numero et nomine spirituum obsidentium, de tempore quo ingressi sunt, de causa, et aliis huiusmodi": *Rituale* Romanum tit. X, c. 1. De exorcizandis etc. n. 15. Caeterum de exorcismorum illius temporis varietate v. supra p. 346[5].

[2] Vide, quae de hac imagine dicentur infra, mon. ott. (3).

hat der bôse feind, alle gegenwertige, auss jhrem Mund angespien, vnnd mit lautter stim offtermalen geschrien, Lass mich gehn du Hůr, wie trittest du mich so hart: Hat auch den D. Canisium offt ainen Hundsschinder genennt: Wôlcher jhme ain mahl geantwortet, Jch wil dich teüffelischen Hund schinden: Vnnd jhne weyter gefraget, wann er aussfahren wôlle: Hat der Teüffel geantwortet, vnnd begert, man solle jhne nun aussfahren lassen: Aber Canisius sprach, solches stünde nicht bey jhme, sunder inn dem gewalt Gottes, vnd seiner werden Mûtter: Hat der Teüffel gesagt, Nun morgen so wil ich aussfaren, Aber zůuor müsse ich sie noch zů zwölff malen, wie ich gestern vorgesagt hab, Peynigen.

Als nun derselbig tag, wôlcher war der 23. Januarij, verhanden, vnnd man die gantze früzeit in der Kirchen bey dem Gottsdienst, mit ernstlichem Gebett andâchtigklich volbracht hette, Jst man zů mittemtag, vmb die Ailfft stůnd, widerumb inn der hayligen Capell zůsamen kommen, Vnnd weil das Jungkfrâwlin sich fein vernünfftig erzaiget, Hat man schier den gesterigen Processum widerumb für die hand genommen: Dann alle so disem Actu beygewonet, dem Herren Canisio etlich Christliche Gebet vnd die Letaney nachgesprochen, Da der laydige Teüffel abermaln nit leyden wôllen, das man sprechen solle, H. Jungkfraw Maria bitt Gott für vns, vnd weil sie es, ohngeachtet seines zorns, nichts desto weniger vort sprachen, Ist er dermassen ergrimmet, das er das Maydlin, wôlches neben der Fraw Fuggarin gekniet, mit grossem geschray zůruck hindersich geworffen hat, das Herr Fuggar verursacht worden, das Maydle, wie des andern tags zůuor auch beschehen, widerumb für sich, in sein schoss zůsetzen, darmit es desto besser gehalten werden môchte. D. Canisius fangt auch abermals ahn, dem teüfel ernstlich zů zůsprechen: Aber der vnrain Gaist gibt nichts darumb, jha treibt nur das gespôt drauss, biss auf die 12. stůnd: Da er widerumb angefangen das arme Maydlin, also jâmmerlich zů martern vnnd zů peynigen, das es alle die so darbey gewesen, nicht ohn grosses mitleyden, entsetzen vnd trähern [1] jhrer augen, angesehen vnnd bekennet haben, es wâre nit müglich gewesen, er hette das Maydlin gleich zům ersten mahl in Tausent stuck zerschmettert, Wa es nicht Gott, vnnd sein werde Mûtter, in sunderhait behûtet hetten.

Vnd als er disen seinen tyrannischen můtwillen, mit dem armen Jungkfrâwlin, inn angesicht aller deren so darbey gewesen vnnd den gantzen handel mit hertzleyd angesehen, Siben mahl auff ainander vollbracht, Jst das Mensch vor grosser marter vnd peyn, in ainer Ohnmacht, ohngefârlich bey ainer vierthail stůnd gelegen, Als sie aber widerumb zu jhr selbst kommen, hat man sie gefragt, Was jhr gemanglet, vnnd wa sie gewesen sey: Darauff sie gar gůtlich vnd gleichsam

---

[1] Id est Thränen (*J. A. Schmeller*, Bayerisches Wörterbuch, bearb. v. *G. K. Frommann* I, München 1872, 659).

inn der still geantwortet, Wie jhr die Mûtter Gottes sampt zwayen Engeln erschinen sey, vnd der ain Engel jhr angezaiget hab, der Teuffel werde sie noch zû fûnff mahlen peynigen, Als dann solle man jhne nicht weytter fragen, Sunder wann er solches vollbracht, Solle man jhme befelhen, das er nider knie, fünff Vatter vnser vnnd fünff Aue Maria spreche, vnnd die Erden zû ainem Warzaichen, vor mânigklich, Siben mahl kûsse, Auch der Mûtter Gottes, wôlche er zum hôchsten geschândet vnnd gelâstert hat, ainen widerrûff thûn solle.

Auff solches des Jungkfrâwlins anzaigen, ist yedermann also bald auffgestanden, vnd hat Herr Canisius dem teüfel auch gebotten aufzûstehn, vnd mitten in die Capel zûtretten, daselbst das Gebet, Jtem den widerrûf, vnnd was jhme dann von Gott aufferladen wahre, ohnuerzügenlich zûuerrichten, Das hat er (wiewol er ongern daran kame) doch letstlich thûn mûssen: Jst derhalben auffgestanden, das Angesicht von dem Altar zû der Thüren gewendet, Aber Doctor Canisius hat jhme darumb zûgeredt, vnnd aufferladen, Er solle sich gegen dem Altar keren, Wôlchem Priesterlichem gewalt vnnd befelch er sich wol nicht widersetzen mügen, sunder sich also bald darauff gegen dem Altar gewendet, Aber auss dem Maydlin gantz jâmmerlichen, mit lauter stimme, anfangen zû schreyen, O wehe, O wehe, O wehe, meiner grossen peyn etc. Hat auch darneben vermeldet, Es sey kain Teüffel in zwaintzig jaren also gemartert vnnd gepeiniget worden als er.

Nach dem nun yedermann das arme, geplagte Jungkfrâwlin, von disem bôsen Gaist gern entlôdiget gesehen, Hat jhme Herr Doctor Canisius widerumb mit ernst zûgesprochen vnnd gesagt, So thûe was dir befolhen ist du bôser Gaist, vnnd gib Gott vnnd seiner Mûtter die Ehr etc. Darauff hat der Teüffel dem Maydlin jhre Arm Creütz-weiss aussgespannet, vnnd ehe dann er angefangen zû Betten, zûuor zû den vmbstâhenden gesprochen, Secht zû jhr Christen, wir teüffel mûssen Gott vnnd seiner Mûtter gehorsam sein, vnnd jhr wôllet jhme nicht gehorsam sein: Jst darauff auff die Knie nider gefallen, vnd also, mit aussgespanten Armen, zûm fünfften mal das Vatter vnser gebettet: Vatter vnser der du bist inn Himmeln: Jn die erst wunden des Erlôsers vnd sâligmachers CRISTI IESV, Dann dise wort hat er ahn ain yetzweders Gebett inn sunderhait gehencket, vnnd also das Vatter vnser biss zû end gesprochen. Gleichsfals auch das Aue Maria: Da er dann als er gesagt, Du bist voller gnaden, dise wort darzwischen gesetzt, Dein genad vnnd Barmhertzigkait sey mit allen denen, die da seyen in disem würdigen Gotshauss, vnnd letstlich mit disem anhang beschlossen, O Maria du Mûtter Gottes, Bitt Gott für sie.

Also hat er das Vatter vnser vnnd Aue Maria zûm fünfften mal gesprochen, vnnd allwegen obuermelte wort entzwischen gesetzt.

Nach verrichtung solches, hat der bôse Gaist ahngefangen, die Mûtter Gottes auff das hôchst zû preysen vnd zû loben, Jhr auch so hohe, gewaltige vnd herrliche Tittul, mit gantz zierlichen worten,

gegeben, das alle so darbey wahren, sich nicht genůgsam darüber verwundern kundten: Doctor Canisius aber hat jhme, im Namen des Allmächtigen Gottes, mit ernst befolhen, Er solle aussfahren, die zeit sey nun verhanden: Hat jme der teüffel trutzlich geantwortet, Jch můss zůuor die Erden siben mal kůssen: Wôlches jhme vergünnet war: Vnnd nach dem ers geküsset hatte, fragt jhn Doctor Canisius, warumb er solches thete: Darauff er geantwort, Der Můtter Gottes zů Ehren, hab ich es thůn můssen, darumb das ich sie also gelåstert hab.

Nach solchem hat er das Maydlin in die hôhe auffgehebt, vnd jåmmerlich geschrien, vnnd nach langem geschray, als jhme gebotten wahre, das Maydlin zůuerlassen, ohngefårlich zwischen zway vnnd drey vhr, nach mittag, aussgefahren: Dem Allmächtigen Gott vnnd seiner werden Můtter, sey, für dise grosse gnad vnnd gůtthat, ewig Lob, Ehr vnnd danck gesagt: Wie dann fleissige dancksagungen vnnd einbrünstiges Gebett, von yedermånnigklich so darbey wahre, Gaistlich vnnd Weltlich, nicht ohn seufftzen vnnd waynen trewlich vnd andächtigklich verrichtet wahre: Doctor Canisius that auch, zů denen, so inn der Capell gegenwertig wahren, ain feine Christliche vermanung zůr Bůss vnd besserung des Lebens: Vnd erzôhlet vnder andern, wie es zůgegangen sey, das dises Maydlin, mit dem bôsen Gaist sey besessen worden, Nåmlichen, das sie auff ain zeit geschworen, vnnd solche wort freuenlich gebrauchet haben solle, Oder der Teüffel fůhr mich hin, Da seye nach sollichem Schwur, der Teüffel, sampt noch dreyen gesellen, auch bôsen Gaistern, von stundenan inn sie gefahren, Vnnd vber drey jahr hernach, seyen noch drey darzů kommen: Darab jme billich jedermann ain exempel nemmen solle, sich vor dergleichen fråuenlichen, ohnnützen, vnd leichtfårtigen worten zů hůten. Herr Marx Fuggar aber, sampt seiner G. Gemahel, haben Gott vnnd seiner werden Můtter, der Hochgelobten vnnd allzeit Gebenedeyten Jungkfraw Mariae, zů lob vnnd danck, für dise grosse gnad, so inn diser hayligen Capellen, dem armen Jungkfråwlin widerfaren, Ain vberauss schônen, gantz Silberinen vnnd verguldten Kelch, sammt ainer Paten geopffert, vnnd zů der Kirchen geschenckt: Da es dann, ad perpetuam rei memoriam, fleissig auff gehalten wirdt[1].

Dise Historia, wie ich sie yetzo nachainander erzôhlet, Hab ich (wiewol ich mich dazůmahl zů alten Oetting hielte) durch schwåre leibs kranckhait, mit wôlcher ich behafft ware[2], verhindert, gleichwol selbst nit gesehen, Seyen aber sonst souil ansehlicher, ehrlicher leut darbey gewesen, die es alles selbst mit jren augen gesehen, vnd jren ohren gehôrt haben, vnnd warhafftige zeugknuss hieruon geben

---

[1] Vide, quae de hoc calice dicentur infra, mon. ott. (3).

[2] Eisengrein interdum magnis podagrae doloribus vexabatur (*Pfleger,* Eisengrein 65—70).

künden, das billich von kainem menschen hieruon solle gezweiffelt werden. Dann erstlich, nach dem Wolgebornen Herren, H. Marxen Fuggar, Freyherrn zů Kirchberg vnd Weissenhorn etc. sampt jhrer G. Gemahel, vnnd derselben Diener vnd Dienerin, seyen bey disem erzölten Actu gegenwertig gewesen, nachuolgende Personen.

Erstlich der Ehrwürdig vnd Hochgelehrt Herr Petrus Canisius, der H. Schrifft Doctor. auss der Gesellschafft JESV etc.

Der 2. der Ehrwürdig Herr Georg N:[1] ettwa dess Cardinals zů Augspurg Caplan, vnnd jetzo Canonicus zů S. Moritz daselbst.

Der 3. Herr Erhardus Planck, der freyen künst Magister, Custos vnd Canonicus zů alten Oeting.

Der 4. Herr Mathias Jan, Artium Magister, vnd Canonicus zů alten Oting.

Der 5. Herr Jacob Schwartz, Canonicus zů Matickhofen[2].

Der 6. Herr Ludouicus Schinweiss, Stifftprediger zů alten Oeting.

Der 7. Herr Michael Aurbach, Canonicus bey der alten Capellen zů Regenspurg.

Der 8. der Edel vnd Vest Christoff Awer von Bůlach vnd Odeltzhausen.

Der 9. Christophorus Kirner, Artium Magister, auch Båpstlicher vnnd Kayserlicher Notarius, vnd Hofrichter zů alten Oeting.

Der 10. ist Albrecht Pamhawer Fürstlicher Gegenschreiber[3] zů alten Oeting.

Der 11. Hanns Krafft, Burger vnd dess Raths zů Jngolstatt.

Der 12. Andreas Angerer, Fürstlicher Ainspennig[4] zů Jngolstatt.

Der 13. Joannes Saltzhuber, Organist zů alten Oeting.

Der 14. Joannes Knab, ain Student von Jngolstatt.

Der 15. Joannes Theodoricus Broll von Stůtgart, ain Student.

Der 16. Leonhard Lamprucker von Dorffen.

Dise vnnd andere mehr haben solches alles, wie ich es beschriben, mit augen gesehen: Was will man dann vil laugnen vnnd löstern? Es ist doch so clar als die mittäglich Sonn, vnd kan kaines wegs vernainet werden, das dises treffenliche Wunderzaichen, inn offtgemelter vhralten, vnnd hayligen vnser lieben Frawen Capellen, zů alten Oeting also geschehen sey: Die zeugen so darbey gewesen, vnd es selbst gesehen, sein Gott lob noch alle verhanden: So ist das Jungkfråwlin, wölches auss gnaden Gottes vnnd hilff Mariae, von dem bösen Feind entlediget worden, auch noch im leben: Lobt vnd preiset Gott, vmb seine werde Můtter, für dise grosse jhr bewisne gnad.

---

[1] Miller; v. supra p. 379.

[2] Mattighofen (nunc pagus Austriae superioris).

[3] Contrascriba (contrôleur).

[4] Curator viarum vel vectigalium etc., equo utens (*Schmeller-Frommann* l. c. II 673). Saeculo XVI. hoc genus hominum publicae quoque disciplinae curandae et nuntiis cito ferendis occupabantur (*Riezler* l. c. VI 158).

Ita quidem *Martinus Eisengrein.* Qui deinde demonstrat, daemonem illum eiectum esse per Deum, et eos refutat, qui fortasse dicturi sint, unum daemonem per alios daemones esse eiectum. Dominus, inquit, daemones eicit „durch mittel seiner lieben Mûtter vnnd anderer Hayligen. Er bezeugts doch selbst mit claren Worten, da er dort spricht, D i e z a i c h e n a b e r d i e d a f o l g e n w e r d e n, d e n e n d i e d a g l a u b e n, s e i n d i e, J n n m e i n e m n a m e n w e r d e n s i e T e ü f f e l a u ß t r e i b e n[1] etc. Vnnd widerumb, w a r l i c h w a r l i c h s a g e i c h e u c h, W e r a n m i c h g l a u b t, d e r w ü r d t d i e w e r c k a u c h t h û n d i e i c h t h û, v n d w ü r d t g r ö s s e r e d a n n d i s e t h û n."[2] . . . „Was die Hayligen in dem fahl für zaichen thûn, nimpt Christo nichts, sunder gibt jme nur, Dann er Christus thût sie selbst: Gleichwol durch seine Hailigen." Idem deinde exemplis ex Augustino, Rufino, Socrate, Sozomeno etc. prolatis illustrat (l. c. f. 135^{b}—147^{a}).

Haec longius prosequi non mihi vacat. Unum tamen moneo: Martinus Eisengrein (cf. supra p. 366) vir erat et doctissimus et probissimus et honoratissimus; S. Pius V. eum comitem aulae lateranensis creavit eique potestatem fecit mitra, annulo, pedo, reliquis ornamentis pontificalibus utendi; Maximilianus II. imperator eum et Vindobonam arcessivit, ut contionatorem suum ageret, et comitem palatinum constituit; Albertus V. Bavariae dux eum praepositum ottinganum et superintendentem universitatis ingolstadiensis nominavit et aliis honoribus ornavit; Carolus Stiriae archidux episcopatum labacensem ei obtulit (v. supra p. 367; *Iac. Irsing* S. J., D. Virginis Oetinganae Historia I, Monachii 1663, 62—66; *Pfleger* l. c. 58—86). Praeterea haec Eisengreinii narratio (ut nihil dicam de Canisii litteris 8. Aprilis 1570 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem datis; v. supra p. 399) paucis annis post probata et defensa est tum a *Iacobo Rabo* ducis Bavariae contionatore monacensi (Christlicher vnd wolgegründter Gegenbericht von Mirackeln vnnd wunderzaichen, Dilingen 1573, f. 109^{a}—142^{b}), tum ab ipso *Petro Canisio* (De Maria Virgine incomparabili, Ingolstadii 1577, 667—669); atque etiam ipse Ioannes Marbach protestantium argentoratensium minister libro a. 1571 edito daemonem eiectum esse concessit, quamquam diabolica fraude id factum esse affirmavit; de qua re infra, mon. ott. (4).

Dubitari tantum potest, utrum ultimus ille daemon, qui, reliquis Augustae eiectis, Ottingae eiectus est, septimus fuerit an decimus. Septenarius numerus, quem *Eisengrein* († 1578) posuit, neque ab eo, qui proximam huius libri editionem curavit, neque a *Rabo* neque ab ipso *Canisio* locis, quibus horum uterque de Eisengreinii relatione scribit, neque a *Matthaeo Radero,* Eisengreinii historiam latine reddente (l. c. 158), neque ab *Irsingio* (l. c. I 186) improbatus est. Eundem numerum Augustae apud protestantes recitatum esse conieceris ex *Gassari* „Annalium" loco, quem paulo infra ponam. At Borgiae *Canisius* 8. Aprilis 1570 scripsit: „Adfuit Deus mihi ad decem ex illa daemones profligatos [profligandos?]" (v. supra p. 399—400). Dicerem: Canisium ipsum scripsisse vel scribi iussisse „septem"; ut autem in apographo saeculo XVII. scripto (autographum vel archetypum perisse videtur) esset „decem", factum esse vitio librarii, similiter atque in apographo litterarum 8. Decembris 1570 a Canisio ad Borgiam datarum (hoc in eodem est Codice atque illud) manifesto errore pro „Decembris" positum est „Septembris" (v. supra p. 420). Sed *Sacchinus* historicus ille gravissimus et in Vita Canisii: „Monuerim", inquit, „et Canisium, et literas a Prouincia tempestate eadem scriptas, decem numerare expulsos Daemones, cum alij non nisi numerent septem" (Can. 271), et in Historia Societatis eundem numerum posuit (Hist. S. J. III, l. 6, n. 89). Viditne Sacchinus Canisii autographum et litteras annuas provinciae Germaniae superioris? Annuae augustanae nullum habent numerum (v. supra p. 641). An Anna post iter ottinganum, inter exeuntem mensem Ianuarium et ineuntem Aprilem 1570, a tribus novis daemonibus obsessa et per

[1] „Mar. 16", i. e. Mc 16, 17.

[2] „Ioh. 14", i. e. Io 14, 12. Per Christum daemones eiectos esse iam paulo supra dixerat.

Canisium liberata est? Haec etsi cum Sacchini relatione (Can. 270) componi non possunt, cum Canisii litteris 8. Aprilis datis non pugnant, immo per eas confirmantur; scribit enim de Anna *Canisius:* „Cum daemone conflictus multo sustinet tempore, et uisibiliter illam . . . infestat Daemon" etc. (v. supra p. 400); et *Hoffaeus* provincialis Oeniponte 5. Septembris 1570 Borgiae *refert: „Jn domo D. Marcj Fuggeri raro exorcismus sed occultus habetur" (autogr.; G. Ep. XI f. 251ᵃ). Ibi autem Bernhusia degebat.

Quidquid tandem sit, *Matthaeus Raderus* S. J. anno 1614 testatur, „Annam ab ingrato hospite liberatam, Catholicam pietatem ac religionem in omnem reliquam vitam constantissime coluisse" (Can. 167). Eadem iisdem paene verbis affirmantur in **Historia* collegii augustani (Cod. friburg. „Hist. coll. Aug." p. 49).

De exorcismo hoc ottingano suo more, odiose videlicet et parum accurate, scribit *Achilles Pirminius Gassarus* medicus augustanus illius temporis aequalis. Eius verba pono primum ex „Annalium Augstburgensium" exemplo monacensi: „Jnterea petierat ex voto ueteres oenipontes, ubi ab antiquo Marianum idolum pertinaciter colitur, Marcus Fuggerus . . . cum Sybilla comitissa Eberstainense conjuge, oblatoque aureo calice, Annam Bernhausensem Wirtembergensem ipsorum pedissequam, a septimo et extremo daemonio (nam domj jam preculis, jejunijs, multis verberibus, et exorcismo sex ejectos putabant) quo in octauum annum torta ferebatur, Canisij Lojolanorum provincialis gubernatoris imperio liberatam tandem esse jactant." Ita, ut dixi, Codex „lat. 1" bibliothecae regiae monacensis, p. 596: quocum, hoc quidem loco, omnino congruit Annalium editio ex Codice gothano a *Menckenio* facta (l. c. I 1928). Exemplum autem romanum (olim heidelbergense), quod a Gassaro recognitum esse videtur, haec habet: „Interea profectus ad veteres Oeni pontes in Boiariam ad Marianum idolum, ex voto fuit Marcus Fuggerus, ciuitatis nostrae arcanus consiliarius, cum Sibilla comitissa Eberstainense coniuge: Vbi peractis Papisticis expiationibus, XXIJ et sequente Ianuarij diebus, Annam a Bernhausa, Vuirttembergensem, ipsorum pedissequam, a septimo et extremo daemonio (nam domi iam preculis, ieiunijs et plurimis verberibus [1] sex eiecerant.) quo in octauum annum torta ferebatur, Canisij Loiolanorum prouincialis gubernatoris, praestigijs impijssimis tandem liberatam esse iactant" (Cod. „Pal. lat. 913" p. 582, in bibliotheca vaticana). Neque vero Canisius eo tempore provincialis erat (v. supra p. 309).

Paulus von Stetten urbis augustanae historicus posterior, in facto ottingano narrando Eisengreinio, Radero, Sacchino, Irsingio neglectis unum Gassarum sequitur (l. c. p. 590—591). Mirum quoque est, quam temere rem narret *A. Stauber:* „Als 1570 der Jesuit Petrus Canisius aus einer Magd des Markus, Anna Bernhauserin, sieben Teufel austrieb, machte dies auf den frommen Mann gewaltigen Eindruck; zum Danke wallfahrtete er mit seiner Gemahlin nach Altötting, zur schwarzen Mutter Gottes, der er einen kostbaren goldenen Kelch weihte" (Haus Fugger 128). *Hartmannus* vero in „Chronico" augustano rem silentio texit (cf. supra p. 220).

1004 sive **ott. (3).** 1571.

De imagine B. Mariae V. in parvo „Altari Canisiano" posita et de „Calice Canisiano", quae Ottingae Veteris asservantur.

1. *Martinus Eisengrein* praepositus ottinganus a. 1571 exorcismos, quibus mense Ianuario a. 1570 in sacello Beatae Mariae Virginis ottingano Anna de Bernhausen per Canisium a daemone ipsam obsidente liberata est, enarrans affirmat: S. Mariae imago antiqua et lignea, quae adhuc in sacello illo exstat („hanget" [2]), a tergo ad puellae caput admota in eoque sustentata est („auff den Kopff gehalten"); v. supra p. 644. Quamquam autem, quis id fecerit, ab Eisengreinio non dicitur, ex ipsis

[1] Socios verberibus usos esse credi non potest; v. supra p. 346[5] 403.

[2] Hanget = manet, asservatur (*Grimm* l. c. IV² 446 447), an suspensa est, pendet? Poterat certe illa lucernae instar esse suspensa.

rebus intellegitur, aut ab ipso Canisio aut eius iussu aut saltem eo probante id factum esse; Canisium ipsum imaginem applicasse traditio est saltem medio saeculo XVII. antiquior, ut paulo infra patebit. Hanc igitur imaginem asserunt esse illam ipsam, quae nunc cernitur in altari parvulo collocata, quod Canisii nomine designatum („Canisiusaltärchen“) asservatur Ottingae Veteris in thesauro sacri sacelli, ecclesiae parochiali (olim collegiali) SS. Philippi et Iacobi adiuncto. Est autem ea imago (Beata Maria Virgo stans et puerum Iesum in manu sinistra gestans) ex ligno quercus haud ineleganter sculpta neque plus quam 0,25 m alta; quam circa a. 1515 a Matthaeo Kreniß sculptam esse nuper a *Phil. M. Halm* demonstratum est (Die Türen der Stiftskirche in Altötting und ihr Meister, in „Die christliche Kunst“, herausgeg. v. d. Gesellschaft für christliche Kunst, 1. Jahrg., München 1904/05, 121—142). Hoc autem signum in thesauri ottingani „inventario“ a. 1645 scripto vocatur „unser lieben Frauen Uhrallt hilzene Bildtnus, welche P. Petrus Canisius der Societet Jesu 1570 einer besessnen Freyle, Namens Anna von Pernhausen, alss er den besen Geist ausgetriben, an das Haubt gehebt“. Postea, ut dixi, idem signum positum est in parvo illo pulchroque altari „Canisiano“, saeculo (ut videtur) XVII. ineunte in Germania ex materia nucea fuscaque sculpto et ebeno argentoque ornato, quod (inter a. 1636 et 1645, ut videtur) sacro sacello dono datum est a Wolfgango Sebastiano de Höhenkirchen et Maria de Rabenstein (propinqua PP. Ioannis et Wolfgangi de Rabenstein franconum? Cf. *Can.* III 519 et *Agricolam* l. c. II, Dec. 6. n. 28—34), eidem a. 1583 matrimonio iuncta (*Kunstdenkmale* l. c. I³ 2373). Exstat autem imago altaris apud *J. B. Mehler*, Der selige Petrus Canisius, 5. Aufl., Regensburg s. a., 95); imaginem antiqui illius simulacri mariani posuit *Halm* l. c. 133.

2. *Martinus Eisengrein* hoc quoque narrat: Marcum Fuggerum cum uxore, ut pro Anna de Bernhausen a daemone liberata Deo gratiam referrent, Ottingae calicem perpulchrum eumque argenteum et deauratum[1] cum patena obtulisse ac donasse; qui ibidem „ad perpetuam rei memoriam“ diligenter asservetur (v. supra p. 647). Nec dubium esse potest, quin hic calix sit ille idem, qui nunc cum nomine „Calicis Canisiani“ (Canisiuskelch) in thesauro ottingano asservatur; est is autem 0,22 m altus et, ut ex tessera apposita cognoscitur, Augustae factus; in eius pede rotundo et caelato cernuntur nomina Iesu et Mariae, lilia et cruces sive stellae (signa coniugum illorum), inscriptio haec: „MARIAE : DEIPARAE : DICATVS : A : D : MARCO : FVGGERO : ET : CONIVGE : SYBILLA : CATHOLICAE : PIETATIS : ERGO : M. D. LXX.“ Inscriptionem Ottingae a. 1888 ipse ex calice transcripsi; reliqua paene omnia referuntur in *Kunstdenkmale* l. c. I³ 2377. Parvam imaginem posuit *Mehler* l. c. 9. Cf. etiam *Landgraf* l. c. 169.

1005 sive **ott. (4).** 1571.

Ioannes Marbach libro de miraculis edito multis contumeliis et calumniis doctrinam catholicam afficit et acerrime Eisengreinii librum de sacra aede B. Mariae V. ottingana, imprimis autem Canisii exorcismum in eo descriptum sugillat: Catholici pessima fide, quae ipsi norunt esse horrendos errores tetrasque abominationes, tenent atque defendunt. Canisius daemonem Ottingae eiecit diabolica, non divina virtute: Eisengrein et Canisius cum daemone in id conspiraverunt, ut eo portento plebem deciperent. Iesuitae omnibus Christianis odio esse debent. Sacra omnia, quae Ottingae Veteris fiunt, idololatriae sunt, quibus homines in tartarum pertrahuntur.

Ioannes Marbach (1521—1581) lindaviensis (Lindau), qui olim Vitembergae Martini Lutheri convictor fuerat, Argentorati autem a. 1545 „parochus“ constitutus, ab a. 1549 theologiam docebat et ab a. 1552 magistratui ecclesiastico (Kirchenkonvent) praeerat, a. 1571 edidit: „Von Miradeln vnd | Wunderzeichen. | Wie man sie auß vnnd nach Gottes | Wort,

[1] Eum aureum fuisse affirmat *Gassarus* (apud *Menckenium* l. c. I 1928).

für waar oder falsch, erkeñen soll. | Sampt Grundtlicher widerlegung des | Wunderzeichens, so vor einē Jar Canisius, | wie er vermeint, an einem besessnen Jungfrewlin gewür= | cket, wie solches L. Martin Eysengrein, im Bůch des | Tittel, Vnser L. Fraw zů Alten Oetting, sehr | prächtig beschreibet. | Allen froṁen Christen, sonderlich im Beyer | landt vnnd zů Augspurg, zů sonderm trost vnnd sterckung | jhres waaren recht vhr alten Christlichen Glaubens, wider | des Antichristischen Bapstumbs, diser zeit durch die | Mammelucken vnnd Jesuiten, ernewte | Abgötterey, geschriben. | Durch H. Johann Marbach der H. Schrifft | Doctor, zu Straßburg. | M.D.LXXI."

Tituli versus 1, 2, 5, 6, 11, 12, 17, 18 et verba „L. Martin Eysengrein", „Vnser L. Fraw zů Alten Oetting", „Jesuiten" rubra sunt; 4°; ff. non signata 52 (addito titulari); nec locus nec typographi nomen ascriptum est. Liber a Marbachio honestis piisque Christianis in Bavaria et Augustae Vindelicorum viventibus dedicatus est.

Marbach hoc libro admodum verboso potissimum impugnat librum a Martino Eisengrein a. 1571 Ingolstadii de sacra aede Beatae Mariae Virginis ottingana editum, quem descripsi supra p. 641: omnium autem maxime a Marbachio impugnatur ea libri eisengreiniani pars, qua de nobili familiae fuggericae puella ibidem per Canisium a daemone liberata agitur (v. supra p. 642).

Primum quidem, inquit, persuadere mihi non poteram, „das die Jesuiten, so vnuerschampt sein, vnd in dem grossen Liecht der geoffenbarten vnd erkandten Göttlichen warheit, sich nicht schemen, förchten vnd entsetzen solten, solch alt verlegen ding vnd nun von vielen jaren her, überzeugte vnnd erwissene Superstition, recht teuffelische gespenst vnnd betriegerey wider auffs new herfür zůsůchen vnd an tag zůbringen, vnd solches vnder dem schein vnd nammen, das solche gauckeley, vnd teuffels gespenst, sollen der warheit jrer jetzigen lehre, vnd Gottesdienst ein gewisse erweisung vnd bezeugung sein". Deinde de Papistis scribit: „Ist diß nit ein erschröckliche verstockung vnd blindtheit, weil sie wol wissen, das jre jetzige lehre vnd Gottesdienst, dem hellen, klaren, außgetruckten Gottes wort stracks zůwider ist, dannocht gleichwol weder könden noch wöllen sich demůttigen, Gott die ehre geben, vnd jhre bissher geübte scheutzliche jrrthumbe erkennen, sonder viel mehr mit höchstem fleiß dahin trachten vnd arbeiten, wie sie sich bey allen jren greweln, vnd bewüßten sünden handthaben, jnen newe farben anstreichen, sie vermäntlen, vnd entschuldigen" (f. *III^a^—*IIIJ^a^). Haec posui, ut specimen darem. Neque enim vacat omnia persequi. Hoc tantum addo: Marbach Eisengreinio concedit, reapse Ottingae per Canisium daemonem esse eiectum. „So viel dann vns belanget, wöllen wir dem Scribenten gern glauben, das es ein warhafftige Hystoria, vnd darzů auch ein wunderzeichen sey. Dann teuffel von den besessnen leuten außtreiben, ist allwegen får ein wunderwerck gehalten worden" (f. i IV). Quia autem, ait Marbach, Papistarum et Iesuitarum doctrina diabolica est, eorum miracula non possunt non esse diabolica (f. a^a^—b II^a^). Deinde Scriptura iubet rerum agendarum initia a Dei solius invocatione duci; canisianum autem miraculum ex „Laetania Lauretana" coeptum est; quam „laetaniam" *Marbach* ad verbum exprimit ex libello, qui, ut ipse quidem ait, sic inscribitur: „Officium Beatae Mariae uirginis Das ist, Ordnung der Letaney an vnser L. Frawen zů Loret Teütsch mit Keiserlicher Maiestat Freyheit getruckt zů Dillingen durch Sebaldum Meyer 1571". Ita ipse Marbach; qui deinde (quasi sui ipsius oblitus) litanias ita incipit:

„Kyrie eleison, Christe eleison
Kyrie eleison, Christe eleison } Erhöre vns.
Christe

Gott Vatter von Himmel,
Gott Sohn, erlöser der welt. } Erbarme dich vnser."
Gott Heyliger Geist,

Et ita terminat: „Kônigin aller Heiligen Bitt Gott fůr vns. Jesu Christe des lebendigen Gottes Sohn, verschon vnser. Jesu Christe des lebendigen Gottes Sohn, Erhôre vns. Jesu Christe des lebendigen Gottes Sohn, Erbarm dich vnser“ [1] (f. I IVa—IIIa). Neque tamen dubitat inde colligere: „Wie thumm, fråffel ist dann Eysengrein vnnd die Jesuitische gesellschafft, das sie der H. Jungfraw Maria, mit der Laetania Lauretana de B. Mariae uirgine, Gottes eigen ehre vnnd werck dörffen zůeignen, das sie doch nit hat, vnd damit Gott, vnnd den Herrn Christum der selbigen, so viel an jnen gelegen vnderstehen zůberauben“ (f. nb). Item singulas historiae illius partes excutit suisque adnotationibus illustrat: velut cum scribit (cf. supra p. 645): „Der teüffel heisset Canisium ein Hundschinder, Canisius den teüffel ein Hellischen Hund. Wirdt beydes waar sein. Dann es ist wie man sprich gurr oder gaul, gehôren beyde zůsamen, das sie einander in abgrund der Hellen schinden vnnd schaben, wie sie beider seits verdienet haben, vnnd sonst wol werdt seind“ (f. x IJa). „Welches alles vnfelbare anzeigungen vnd Argumenten sind, das Eysengrein, Canisius vnnd der teuffel, mit einander, wie man spricht, vnter einer deckin ligen, zů gleich ein kůche seyen, vnd es zůuor, die leutt zů åffen, vnd zůbetriegen vberlegt haben“ (f. ʒ IVa). Iusto quoque capite *Marbach* docet, „was von der newen Sect deren, die sich selber, Herren von der gesellschafft Jesu, nennen, zůhalten, vnd warumb sie nit vnbillich von allen rechten eifferigen Christen gehasset werden“ (f. 𝔉 IIb—𝔊a). Tandem de daemone notat, „das er sich nun auffs new“ in den Jesuiten „reget, vnnd durch jren Furnemesten Rabbi Canisium, den leutten, die der warheit vberdrüssig worden, gern ein Papistischen rechten andacht machen, vnd seine alte nun mehr verlegne Zotten, vnd affenspiel zeigen, vnd weisen wolte . . . da der gewaltige Rabbi mit seiner beschwerkůnst, welche Eysengrein den Priesterlichen gewalt nennet, zů alten Oettingen in Beyern von einer Jungfrawen, den bôssen Geist außgetrieben, dermassen lecherlich, vnd tölpisch, das sich dise vermeinte Heiligen leutt, dafur sie von meinglich gehalten, vnnd angesehen sein wöllen, billich schemen solten, da anderst noch ein blůtstropffe der Scham, vnd Ehren in jhnen were, etc.“ (f. 𝔏 IIJa). De sacra autem peregrinatione ottingana *Marbach* hoc se demonstrare opinatur: „Das der gantze Oettingische Gottesdienst, so in der alten Capellen vnser Lieben Frawen geůbt wirdt, falsch vnnd anders nichts als eine abschewliche Abgôtterey seye, durch den die menschen von Gott, vnd seinem Heiligen wort, dem teuffel zů, ins ewig verderben gefůrt werden“ (f. ** IJa).

Tantas contumelias atque calumnias tam agresti sermone Marbach ausus est proferre non tantum adversus Canisium reliquosque Iesuitas, sed etiam adversus Martinum Eisengrein, virum non solum in magnis dignitatibus ecclesiasticis constitutum — erat enim cathedralis ecclesiae passaviensis et collegialis ecclesiae ottinganae praepositus, theologiae professor in universitate ingolstadiensi etc. —, sed etiam ab imperii principibus magnopere honoratum; nam eum Maximilianus II. imperator comitem palatinum, Albertus V. Bavariae dux consiliarium et universitatis ingolstadiensis superintendentem fecerant (*Pfleger*, Eisengrein 71—86). Sed en: Eisengrein iuvenis Vindobonae ex protestantismo ad ecclesiam catholicam redierat; ministri autem protestantes eiusmodi „mammeluccos“ (ita eos vocabant) singulariter oderant. Accedit, quod Marbach unus ex acerrimis durissimisque lutheranismi propugnatoribus erat; qui neminem ferebat, qui aliter atque ipse sentiebat; ideo rei-

[1] In Litaniis Lauretanis, quae a Marbachio proferuntur, Beata Virgo Maria eadem habet nomina, quae nunc in iisdem Litaniis habet (etiam „Hilff der Christen“); eodem quoque ordine ea posita sunt; hoc tantum interest: Desunt (praeter tria illa nomina novissima „Mater boni consilii“, „Regina sine labe originali concepta“, „Regina sacratissimi Rosarii“) haec nomina: „Mater Creatoris“, „Mater Salvatoris“, „Vas honorabile“; pro „Mater purissima“, „Virgo veneranda“, „Virgo praedicanda“ dicitur: „Allergůttigste Můter“, „Ehrwůrdige Můter“, „Lobwůrdige Můter“. Caeterum suspicor, libellum dilinganum, quo Marbach usus est, illum ipsum esse, cuius titulum accuratius quam ille posui supra p. 485.

publicae argentoratensi praecipuus auctor fuit, ut et Calvinianorum sacra prohiberent et (monasteriis aliquot exceptis) Catholicorum officia divina abolerent; qua abolitione et pacta cum episcopo facta et ipsa imperii lex pace religionis augustana sancita manifeste violabantur [1] (*Paulus*, Straßburger Reformatoren [cf. supra p. 105] 70—78 82 93).

Canisius tum ad Marbachii librum tum ad theses quasdam ab Argentoratensibus postea editas breviter respondit in opere „De Maria Virgine incomparabili", Ingolstadii 1577, 667—669. Iusto autem libro a. 1573 Marbachium refutavit et Eisengreinium Canisiumque defendit Iacobus Rabus argentoratensis, ad fidem catholicam ex lutheranismo reductus, Bavariae ducis contionator („Christlicher vnd wolgegründter Gegenbericht" etc.); de quo plura suo tempore dicentur.

„Man kann", inquit *Pfleger* (l. c. 78), „aus Marbachs Bemühung entnehmen, daß dem Altöttinger Vorgang im protestantischen Lager eine große Bedeutung zugemessen wurde."

Ad ottingana Canisii monumenta spectat etiam mon. 1065.

K.

MONUMENTA LITTERARIA CANISII.

1006 sive litt. (1). A m. Decembri 1566 ad Septembrem 1567.

Ex cardinalis Truchsess epistulis archetypis, quae exstant Romae in bibliotheca vaticana, Cod. Vat. lat. 6412 f. 253—254 261—262 266—267 272 279 289—290 294 298. Aliqua ex epistularum capitibus, quae pono, ex eodem Codice posita vel memorata sunt a *Perini* l. c. (v. supra p. 69) 141—143 et a *Schrörs* l. c. (v. supra p. 69) 152—163.

Cardinalis Truchsess P. Onuphrii Panvinii Augustiniani libros prelo subicere vult in Germania, per Socios aliquot recognitos; Canisius, Panvinii amantissimus, operam suam offert ad „Epistolas pontificum" (collectionis avellanae) recognoscendas. Idem Panvinio opera quaedam providere studet. Cardinalis Calenium coloniensem ad Panvinii libros edendos permovere cogitat. Canisius Panvinii purgandi gratia testimonium scribere paratus est, quo nihil in „Epistolis" suspectum esse affirmabit.

Cardinalis *Otto Truchsess* episcopus princeps augustanus Onuphrii Panvinii veronensis, ordinis Eremitarum S. Augustini sacerdotis, archaeologi et historici praeclari (v. *Can.* V 523[2]) scripta illa, quae typis nondum erant vulgata, in Germania vulgare in animum induxit. Ille igitur librorum suorum tum editorum tum non editorum indiculum m. Novembri a. 1566 misit ad cardinalem. Qui, cum censores romani Panvinii scripta recognoscere nonnihil morarentur, 5. Decembris 1566 ei scripsit: Curaturum se, ut recognoscerentur in Germania „da certi nostri Padri del Jesù assai dotti et sufficienti" (*Schrörs* l. c. 162). Idem cardinalis *Truchsess* Dilinga 13. Februarii 1567 Panvinio scripsit de corpore illo epistularum saeculis IV., V., VI. a pontificibus, imperatoribus, aliis datarum (collectione avellana), quod Panvinius prelo

---

[1] Anno 1887 *Guilielmus Horning* protestantium argentoratensium minister ad S. Petri („Jung Peter") veritus non est, libelli huius marbachiani capita denuo typis exscribere, quod essent „Proben von Marbachs schriftstellerischer Thätigkeit im Kampfe gegen das Papstthum, die den Glauben, den Liebeseifer, sowie die Schlagfertigkeit eines vom römischen Joch befreiten alten Straßburgers uns vorführen": Dr. Johann Marbach, Straßburg s. a. [1887], 100 (Selbstverlag).

paraverat (v. supra p. 71[1]), ac de opere „De primatu Petri et Apostolicae sedis potestate" (quod a Panvinio conscriptum, tandem a. 1589 cura cardinalis M. Antonii Colonnae ex parte editum est; v. *Can.* V 523[2]): „Le Epistole de Papi et Jmperatori le quali intendiamo esser' gia rescritte, saranno riceuute da noi con molto piacere, per darle quanto prima alla stampa, promettendoci noi che habbino à essere di molto util lettione alli buoni Catholici di questa Natione, et giouare forse ancora alli altri men buoni. Scriuemo al Cardinal Colonna sopra il libro de Primatu Petri, raccomandandole la speditione che se le ricerca, ma in tutti li modi che V. Paternita mandarà detto libro, non mancaremo di farlo riuedere con diligente cura, et dal Padre Canisio, et da altri in modo, che V. Paternita non harà da uenire in dubio alcuno che si stampi mal' corretto." Dilinga 27. Martii 1567 cardinalis *Truchsess* Panvinium certiorem reddit, se Ioanni Paulo Castellinio („Castellini") procuratori suo romano mandare, ut pecuniam Epistulis illis transcribendis expensam suo nomine restituat; Panvinius, ubi Epistulas emendaverit, eas Castellinio tradet Dilingam quamprimum mittendas; de opere „De Primatu Papae" scripto idem faciet.

Denuo *cardinalis* Panvinio scribit Dilinga 17. Aprilis 1567: „Reuerendo Amico nostro amatissimo. Poiche V. Paternità non ha fatto stampare altre opere che quelle delle quali La ci da nota nella sua ultima di 29. del passato, non ci occorre replicarle altro, se non che aspettaremo con desiderio, che ci mandi quella de Primatu, subito che l' harà recuperata dal signore Cardinal Colonna, et racconcia come dice uoler fare, insieme con il libro delle Epistole. Si troua hora qua il Padre Canisio il quale hauendo inteso quanto V. Paternità ci scriue intorno alle dette sue opere, ne ha preso piacer grande, et offertosi anco uolentieri à uederle auanti si diano alla stampa. Sì che quando V. Paternità si trouerà qualche cosa in ordine, non potrà far' meglio che tener' questa uia, poiche quella di Roma le riesce così lenta, et non dubiti nel resto che si farà usar' tutta la diligentia et sollicitudine che sia possibile. Non potemo fin hora darle speranza nessuna di quelle Vite de Pontefici, et altri libri che desidera, non essendosi possuto intendere doue siano stampati; et ne hauemo dato nota di essi al Padre Canisio, il quale ci ha promesso usarci la parte sua della diligentia, perche Ella possi hauerli, et seruirsene per cose tanto utili come quelle per le quali V. Paternità li brama. Con che ci raccomandiamo et offeriamo à lei sempre."

Idem eidem Dilinga 8. Maii 1567: Priorem illam illius corporis Epistularum partem nondum sibi esse allatam. „Intanto sappia che il Padre Canisio, si è offerto uolentieri à uolerle riuedere, et con ogni diligentia possibile, per la molta affettione che porta alle rare uirtù sue." Nunc cardinalis typographus (Sebaldus Mayer) in manibus habet „il Cathechismo latino et uolgare, qual' di commissione di S. Santità

facemo stampare" („Catechismum Romanum" dicit, in usum parochorum a S. Pio V. latine editum et eiusdem iussu a P. Paulo Hoffaeo S. J. germanice versum; v. supra p. 26 59); deinde Epistularum corpus ei excudendum erit; in qua re menses aliquot insumentur. Quae cum ita sint, cardinalis, quamquam, ut liber quoque de primatu scriptus Dilingae excudatur, desiderat, Panvinii arbitrio permittit, ut aut exspectet, aut librum Venetiis edendum curet. „Il Padre Canisio ha usato anch' egli diligentia scriuendo in molti lochi per hauer' luce di quelle opere che V. Paternità desidera, et in effetto ci ha resoluto che non si trouano."

Idem eidem Dilinga 22. Maii 1567: Corporis Epistularum, quod Panvinius Dilingae excudi cupit, tum „epistola dedicatoria" [1] tum index eodem perlata sunt; ubi autem ipse liber allatus erit, Canisio, quem post paucos dies Dilingam reversurum spes est, tradetur recognoscendus („a riuedere"); caeterum Panvinio nihil est dubitandum, quin cardinalis librum quam diligentissime excudendum curaturus sit. Et Dilinga 19. Iunii 1567: Epistulae pontificum nondum sunt allatae; quae, quamprimum fieri poterit, Canisio recognoscendae tradentur et deinde statim prelo subicientur; Panvinio scribetur, quid de libro sentiat Canisius, „il quale dice da hora rendersi certo, che non potrà essere se non cosa degna delle uirtù sue". Et Dilinga 24. Iulii 1567: Epistulae Dilingam perlatae et Canisio traditae sunt recognoscendae; de ipsius sententia Panvinius certior efficietur; sed typographus opus excudere gravatus est, quia nimis amplum et parum quaestuosum esset; quare cardinalis librum Coloniam ad typographum (Calenium), qui conciliorum editionem curavit, mittere et eundem ad reliquos quoque Panvinii libros excudendos permovere statuit; sed difficultatem parant, quae Panvinius de librorum pretio sibi solvendo proposuit.

Denique Dilinga 28. Augusti 1567 cardinalis *Truchsess* Panvinio scribere potuit: „Sono state tante le occupationi che fin' hora ha hauute il Padre Canisio, che non ha ancora possuto finire di riuedere il libro di V. Paternità delle Epistole de Pontefici, et finito che l' harà operaremo che le facci quella fede che lei mostra desiderare per sua iustificatione, che in detto libro non sia cosa suspetta." Deinde cardinalis, quia Panvinio ita placet, librum Coloniam mittet excudendum et typographo rem magnopere commendabit.

Ex postrema hac epistula intellegitur, Canisium hoc Panvinii opus non solum privatim pro sua in auctorem benevolentia vel pro suo litterarum sacrarum studio recognovisse, sed in eo recognoscendo censorem ecclesiasticum egisse; censores romani librum, ut videntur, approbare cunctabantur. Quid tandem de eo factum sit, v. supra p. 71[1].

---

[1] Epistula haec, a Panvinio Roma 1. Maii 1567 ad ipsum cardinalem Truchsess data, adhuc exstat et italice et latine scripta; verba italica posuit *Perini* l. c. 139—141.

1007 sive **litt. (2).** M. Martio 1567.

Ex libro „*Confessionschrifft.* Nach welcher bißhero in den Reusischen Kirchen, vermöge Heiliger Schrifft, Augspurgischer Confession, vnd des Hocherleuchten Teuren Mannes Gottes D. Martini Lutheri Schrifften, geleret worden. Jtzo aus wichtigen vnd erheblichen vrsachen repetiret vnd publiciret, Jhena M. D. XCIX.", p. 82—84.

Ministri ruthenici (Reuß) „Confessionem" edunt, in qua suos hortantur, ut a blasphemo illo et vulgatissimo Canisii catechismo diligenter caveant; in eo enim errores papisticos omnes impudenter defendi; iustificationis doctrinam proponi ethnicam, qua Christi meritum neglegatur; abominandum illud missae sacrificium defendi etc.

Mense Martio anni 1567 ministri Lutherani Rutheniae sive Reussiae (Reuß, pars Thuringiae) „Confessionem" subscripserunt et excudendam curarunt; qui liber, cum exempla omnia distracta essent, a. 1599 denuo, addita nova praefatione novoque commentario, excusus est Ienae. Altera hac editione, ut supra monui, usus sum. „Confessio" ita est inscripta: „COnfeßionschrifft Etlicher Predicanten in den Herrschafften, Graitz, Geraw, Schönburg, vnd anderer hernach vnterschriebenen: Gestellet zu notwendiger Ablehnunge vieler erdichten Calumnien vnd Lesterungen, vnd dagegen zu erklerung vnd beförderung der Warheit, zu förderst aber wie ein jeder Christ, die jetzt schwebenden schedlichen Corruptelen vnd Jrrthume, nach dem heiligen Catechismo Lutheri erkennen, widerlegen vnd fliehen müge: Anno Domini 1567. Mense Martio." Liber 2. Martii 1567 Henrico medio et Henrico iuniori Reussiis („Reussen") fratribus et Wolfgango domino de Schönburg dedicatus est a ministris ecclesiarum in ipsorum terris exstantium et aliarum aliquot; subscripta sunt nomina 34.

Vehementer pastores illi in Iesuitas et nominatim in Canisium invehuntur et suos, ut a Canisii catechismo sibi caveant, hortantur: „Darumb sollen wir auch den Bapst, für den rechten Antichrist oder Widerchrist, so sich wider vnd vber Christum gesetzt vnd erhöhet hat 2. Thessal. 2. halten, vnd sein gantz Antichristisch Regiment, mit alle dem, darauff es gegründet, als dem heiligen Catechismo Lutheri, vnd GOTTES Wort widerwertig, straffen vnd verdammen, vnd dafür, als für dem Teuffel selbst, vns hüten. Dawider hat einer, Petrus Canysius genant, des Newen lesterlichen Ordens der Jesuiter (oder vielmehr Jesuwider) fünemer Rottmeister, einen Catechismum in offenen Druck außgehen lassen, Darinne er den alten Tandt, vnd Heidnische blindheit des Bapsts wider herfür bringet. Vnder andern aber fünemlich, die höhesten Artickel vnserer Christlichen Lehre schendtlich vnd lesterlich verfelscht. Denn Erstlich, so setzet er Sechsserley weise, wie man die sünde, büssen, oder vergebung der Sünden erlangen möge, Als 1. Durch das Sacrament der heiligen Busse. 2. Durch Allmosen. 3. Do man dem Nehesten seine Beleidigung verzeihet. 4. Da man den Bruder, welcher sündiget, gewinnet. 5. Da man viel liebet. 6. Da man ein zerknirschet Hertz hat. Da es aber gemeine geringe Sünden sein, mögen sie nach seiner Lehre, gereiniget werden, durch demütige Anklage seiner selbst, Durchs Vater vnser, durch Casteien, vnd dergleichen. Gedencket mit keinem Wort des Lembleins GOttes, welchs allein vnsere Sünde treget vnd büsset, Noch der Tauffe vnd des Abentmals des HErrn, Darin vns vergebung der Sünden gereicht vnd zugeeignet wird.

Darnach, Was den Artickel vnser Rechtfertigung anlanget, lehret er ausdrücklich, Wer für Gott gerecht vnd selig werden wolle, der müsse das böse meiden vnd hassen, vnd das gute thun, vnd dem anhangen. Gründet also vnser Gerechtigkeit auff vnsere eigene Werck, vnd mit nichten auff den Gehorsam, Verdienst vnd Blut Christi, wider die helle klare Schrifft, Rom. 1. 4. 5. etc. Wie oben nach der lenge gnugsam angezogen. Lehret von disem hohen Artickel nichts bessers, denn die Heiden, Tůrcken, vnd Jůden, Welche auch dafür halten, der Mensch sey vnd werde für Gott gerecht vnd selig, durch seine Tugenden vnd gute Werck. Noch wird dieser Catechismus mit hauffen gedruckt, in hohen Vniuersiteten öffentlich gelesen, lieb vnd werth gehalten.

Also billiget vnd bestetiget er auch darin die grewliche Abgötterey, von Anruffung der verstorbenen Menschen, Von Anruffung der Steinern vnd Höltzern Bilder vnd Götzen. Jtem, Heisset darinnen die Heiligen seine Helffer, Fürbitter vnd Patronen. Jtem, Zerreisset das Sacrament des Leibs vnd Bluts CHRisti, vnd wil den alten Kirchenraub der Papisten, welche den Leyen das Blut CHRisti im Abendmal gestolen, vnd entzogen, noch beschönen. Jtem, Verteidiget darinnen den Grewel aller Grewel, die verfluchte Gotteslesterung in der Opfermesse, Vnd in Summa, der alle grobe Jrrthume, Lůgen, vnd Lesterunge, wie sie im blinden Bapstumb getrieben worden, sich darin vnterstehet mit Gewalt vnd vnuerschempt zu vorteidigen, Alles zu wider diesem Heuptartickel, Ja, zu öffentlicher schmach vnd Vnehre vnsers einigen Erlösers vnd Mitlers Jhesu Christi, Mit des Namen er seinen Jesuitischen Orden schmücket, vnd doch nicht im wenigsten sich der Lehre vnd Ehre Jhesu Christi annimmet.

Vnd ob er wol, mit seinen Ordensbrüdern fürgibet, als wolle er die Jugendt, von Gott vnd der ewigen Seligkeit dadurch recht vnterrichten, So thut er doch darin nichts anders, denn das er alle Jrrthume, Lügen, Abgötterey, Lesterung vnd Grewel des verdampten Bapstumbs gantz vnuerschempt, gleich als were kein Buchstabe jemals wider diese grobe vnd stinckende Lügen vnd Lesterung geschrieben, wider herfür bringt, vnd die arme, vnerfarne, vnd vnuorsichtige Jugendt damit vergiffte vnd beschmitze. Für welchem vnuerschempten, Gotteslesterlichen Catechismo, sich jederman mag trewlich fürsehen, weil er ja so arg vnd schedlich ist, als der Bapst selbst, vnd seine Mißgeburt, das leidige Jnterim [1].

Was auch sonst die Papisten, Jnterimisten, vnd Jesuiter, mehr lehren vnd verteidigen, Als von dem Menschen nach dem Fall, das er sey nicht gantz zum guten erstorben. Jtem, von der Sünde, vom Gesetz, von guten Wercken, vom Gebet, von der Tauffe, vom Mißbrauch der Schlüssel, vom Abendmal des Herrn, von der Kirchen, von Menschensatzungen, von der Priester Ehe, von der Obrigkeit, vom Ehestandt, von der Helle, etc. Weil solches alles der Lehre des heiligen Catechismi, Augspurgischen Confession, Apologi, vnd Schmalkaldischen Artickeln, Gantz entgegen, vnd numehr den Christen nicht vnbewust, Dafür wird sich ein jeder, mit guten grundt heiliger Schrifft wissen zu rüsten vnd zuhüten."

Praecipuus huius Confessionis auctor fuisse videtur, qui primo loco eam subscripsit: „Simon Musaeus Theologiae Doctor, Geranae Ecclesiae Pastor, et adiunctarum inspector"; is autem indolis erat admodum rixosae, inquietae, turbulentae; Gerae fuit ab a. 1566 ad 1568; plus quam 3 annos nullo loco permansisse traditur [2].

Haec duo ministrorum illorum „Confessione" confirmantur: 1. In Canisii catechismo proponi veterem integramque doctrinam ecclesiae catholicae; 2. catechismum Canisii eo tempore valde vulgatum fuisse, in ipsis etiam universitatibus explicatum esse, magnae fuisse auctoritatis.

Caeterum catechismum Canisii atrociter illi calumniantur; ut cum iustificationem hominum modo ethnico et turcico, neglecto merito Christi, in eo explicari asserunt: cum in catechismo iam inde a prima eius editione affirmatum sit, iustitiae humanae auctorem atque consummatorem esse Christum; huius sanguine et morte peccatoribus vitam, sanitatem, virtutem praeberi; sine Christo neminem vel sapientem vel pium esse posse etc.; id quod uberius expositum est *Can.* IV 1026—1028; cf. etiam *Can.* V 795—797. Eadem *Canisius* in *contionibus identidem asseverabat; velut Augustae Vindelicorum in templo S. Mauritii 24. Februarii 1569: „Non est mens Ecclesiae ut sic honoremus et inuocemus sanctos sicut christum, cui data est soli omnis potestas in coelo et in terra [3], qui solus iustificat et saluat peccatores et sine quo nihil etiam sancti habere, facere, et iuuare possunt. Sed hono-

---

[1] De hoc v. *Can.* II 51[3].

[2] „Kaum hatte er irgendwo ausgepackt, so mußte er wieder einpacken": *Schimmelpfennig* in „Allgemeine Deutsche Biographie" XXIII 92.

[3] Mt 28, 18.

ramus et rogamus sanctos iuxta mentem[a] ecclesiae, ut ipsi nos commendent Christo et a Trinitate gratiam et gloriam nobis impetrent[b] suis precibus et meritis." Et ibidem 27. Martii 1569: „Ecclesia . . . docet iustos et obedientes filios, in suis ieiunijs, orationibus et operibus bonis factis uel faciendis non fidere, sed gloriari in cruce Christi[1], ut sciant nullum opus Deo gratum, vel homini salutiferum, nisi sit respersum Christi sanguine et fundatum in passione Christi" (ex contionum commentariis, ab ipso Canisio recognitis; Can. 31 f. 83[a] 127[a]).

1008 sive **litt. (3).** 1567 (post m. Martium).

Stephanus de Malescot, exemplo a Canisii „Summa" sumpto, catechismum calvinianum adversus Societatis catechesim edit.

„Iuris Divini ac verae Theologiae, adversus Iesuitarum personatae ac simulatae religionis Catechesim et sectam, et nuper in Gallia et Hispania, cum maximo totius Ecclesiae Christianae detrimento sparsam doctrinam: sacrarum literarum authoritatibus, doctorum Ecclesiae sententiis, Synodorum statutis, et Iuris ciuilis et Pontificij regulis, plena ac referta, a Stephano de Malescot Belarbonensi Theophilologo, nomine verae religionis omnium sacrarum literarum, totiusque Theologiae partes paucis continens edita Catechesis. Parisiis, Apud Dionysium Valesium. 1567." 8° min.; pp. sign. 211; praeterea in initio 8 et in fine 2 ff. non sign.; cum litteris dedicatoriis a Malescoto Parisiis 13. Aprilis 1567 datis „Piissimis Heroibus Friderico Comiti Palatino Sacri Imperij Electori[2], et Ludouico de Bourbon, Principi Condano[3], et Ioanni de Ferrieres Carnutensi vice Domino". Catechesis huius auctor „Summam" canisianam (quamquam Canisium nominatim non memorat) imitatus esse videtur; eius enim liber quaestionibus et responsionibus constat, quibus in margine auctoritates Scripturae, Patrum etc. similiter atque in „Summa" canisiana additae sunt. Litteras dedicatorias sequuntur brevia aliquot carmina, praefatio „ad Lectorem", quae et ipsa carmine est scripta, Index alphabeticus Doctorum Ecclesiae, Conciliorum etc., quibus „Iesuitarum deliria hoc in libro refutantur". Liber non est adeo virulentus, quod ad dicendi quidem genus attinet, ut multi alii, neque tamen auctor maledicendo semper supersedet; caeterum ex ipsis eius verbis intellegitur, Iesuitarum doctrinam aliam non esse ac doctrinam ecclesiae catholicae; ita e. g. scribit „de signo crucis externo vel materiali . . . more Ecclesiae Romanae aut Hypocritarum Iesuitarum praecepto" (p. 33). „Quid clarius dici potest aduersus Ecclesiae Romanae inueteratum errorem et Iesuitarum fictione sanctimoniae inuolutam (qua homines irretitos tenent) fallaciam?" (P. 88.)

Nescio an idem liber eodem anno Basileae quoque editus sit. In „Librorum novorum" a nundinis autumnalibus a. 1569 ad quadragesimales a. 1570 editorum etc. „*Catalogo*" willeriano (cf. supra p. 503[7]), Francofurti ad Moenum a. 1570 edito (f. A 2[b]), haec sunt: „1567. Catechisis Stephani de Malescot aduersus Iesuitarum personatae ac simulatae religionis Catechisin et sectam. Basileae . octauo."

1009 sive **litt. (4).** 1567—1569.

Canisius Francofurti ad Moenum Schwaygero canonico auctor est, ut Confessiones S. Augustini in compendium redigat.

Exstat liber: „DIVI AVRELII | AVGVSTINI HIP- | PONENSIS EPISCOPI | Confessionum libri XIII. in | Epitomen redacti, | PER | D. Ioannem Schvvaygerum Sultzba- | chium, Collegij ad D. Virginem |

a) iusta mente *libr.* b) impetrant *libr.*

[1] Gal 6, 14.

[2] Fridericus III. Palatinus praecipuus Calvinianorum germanorum patronus Societati Iesu infestissimus erat.

[3] Ludovico de Condé Hugonottorum antesignano.

Francoford. Scholasticum. | COLONIAE | Apud Maternum Cholinum. M.D.LXIX. | *Cum gratia & Priuileg. Cæs. Maiest.*" (12°; pp. 120 et praeterea in initio fol. titulare et 3 alia ff. non sign.).

In initio libri positae sunt litterae dedicatoriae, Francofurto ad Moenum 9. Aprilis 1569 ad „D. Lambertum Gruterum Venradium" doctorem theologiae et archiepiscopalis aulae moguntinae contionatorem datae, in quibus *Schwayger* ita scribit: „Libros D. Augustini, Vir ornatissime, quos Confessionum suarum inscripsit, a praeclaris viris saepius multum commendatos memini, ea potissimum ratione, quae sane exigua non est, quod tam ad Dei quam suijpsius cognitionem afferrent plurimum. Accessit tandem et reuerendi patris P. Petri Canisii Theologi hac nostra aetate excellentissimi iudicium, quod mihi profecto quasi instar omnium. Contigit namque ante biennium, ferme, cum Francofordiam forte fuerat ingressus, suam R. me (tunc eidem adhuc de facie ignotum, et aduersa laborantem valetudine) perquam humaniter inuisere: vbi inter alia praesentis instituti mentionem faciens, in eam sententiam praestantissimus vir ille proloquebatur: vtilem videlicet fore laborem, si quis praelibatos Confessionum D. Augustini libros in compendium redigeret. Hinc ego arrepta quasi occasione minime negligenda, serio tandem de ipso negotio cogitare coepi, quamuis ob alias non minus vtiles quam necessarias occupationes iam serius absolutum videamus. Porro plane persuasum omnibus esse debere puto, quidquid tanti viri calculo ecclesiae Dei proficuum censeatur, optato suo fructu nequaquam carere posse."

Ex litteris a P. Antonio Vinck S. J. provinciae rhenanae praeposito Spira 8. Iulii 1567 ad S. Franciscum Borgiam missis intellegitur, Canisium et Vinckium (cum P. Ludovico Bacrelio) Herbipoli 30. Iunii 1567 profectos, cum Francofurti ad Moenum „quasi per vn giorno" mansissent, Moguntiam 3. Iulii 1567 advenisse (*Can.* Epp. V 853). Quare conicio, eos 2. Iulii Francofurti fuisse, ubi duo Socii scholam habebant (v. *Can.* V 522²) et Societati singulariter favebant complures canonici, ut Iacobus Sutoris et Stephanus Weber (*Hansen* l. c. 373 466), maxime autem Ioannes Steinmetz sive Latomus (1524—1598) ecclesiae S. Bartholomaei decanus (cf. *Katholik* 1900, II 540—542); de quo in * „*Capitibus* praecipuis" ex Historia collegii moguntini sub initium saeculi XVII. excerptis refertur: „Per annos quadraginta . . . omnes Societatis homines, hospitio honestissimo gratis, imprimis autem Moguntinos bis quotannis nundinarum autumnalium uernaliumque tempore, idque in quamplurimos saepe dies recepit" („Ass. Germ. Fund. I" f. 354).

Ioannes Schwayger a. 1574 Canisii „Lectiones et Precationes Ecclesiasticas" germanice a se versas Coloniae edidit (*Zeitschrift* für kath. Theologie XIV 733).

1010 sive **litt. (5).** Aestate a. 1567.

Ex litteris archetypis Antonii Flandri, quae exstant in G. Ep. VIII f. 248ª, et cardinalis Truchsess, quae sunt in archivo vaticano, „Lett. di Principi 24" n. 23 25.

Catechismus Romanus latine Dilingae exeuditur, operam conferente Canisio.

S. Pius V. a. 1566 Catechismum Concilii Tridentini sive „Romanum, ad parochos" primum in lucem emiserat simulque, gravibus poenis propositis, interdixerat, ne quis praeter Paulum Manutium typographum romanum proximis quinque annis eum librum sive latinum sive in linguas vernaculas versum excuderet excusumve venderet (v. *Can.* V 362²). Attamen idem liber a. 1567 Dilingae Sociorum

cura excusus est. Ita enim *Antonius Guise* sive *Flander* S. J. in collegii dilingani Litteris annuis Dilinga 1. Octobris 1567 datis narrat: „Bullae Apostolicae, super executione Concilij Tridentini, Concilium quoque Tridentinum, Catechismus Romanus, alijque id genus Catholici librj, nostrorum opera sunt hoc loco excusi."

Id quomodo effectum sit, intellegitur ex litteris Dilinga 24. Ianuarii 1567 a cardinali *Ottone Truchsess* Romam ad cardinalem Ioannem Franciscum Commendonum missis; scribit enim Otto: Catechismum Romanum in Germania a probis omnibus cum gaudio exceptum esse. Se iam Romae per procuratorem suum (Ioannem Paulum Castellinium) libri excudendi facultatem petisse, sed nondum sibi esse responsum; ideo se a cardinali petere, ut ipse apud pontificem operam suam interponat, „che [Sua Beatitudine] uogli in ogni modo consentire che io possi far stamparlo Latino, si come si è compiaciuta concedere in Todesco, che ancora nel' Latino mi ualero del' opera del Padre Canisio in far' riuederlo, in modo che sia dato alla stampa senza menda ò, uitio alcuno". Se in ea petitione singulari dioecesis augustanae ratione moveri; velle enim se in sýnodo dioecesana mox habenda librum illum universo tradere clero. Die 27. Februarii 1567 Otto petitionem repetit et simul rogat: Si forte, id quod Commendonus aliqua ratione sibi significaverit, ex Manutii privilegio difficultates oriantur, efficiat saltem id cardinalis, ut Manutius quam primum quam plurima Catechismi exempla in Germaniam mittere iubeatur.

Cardinalis Truchsess facultatem, quam petierat, paulo post consecutus esse videtur; nam m. Iunio a. 1567 Dilingae in synodo dioecesana promisit: Curaturum se, ut Catechismus Romanus quam primum et latine et germanice Dilingae excuderetur (*Hartzheim*, Concilia VII 160). Caeterum Canisius proximis tribus mensibus paucos tantum dies Dilingae versatus est, multa autem alia loca occupatissimus peragravit; quare fieri vix poterat, ut ipse dilinganas illas Catechismi plagulas recognosceret et corrigeret. Attamen hoc certum est: Negotium hoc ei cordi erat, et auctoritate ipse sua — praepositus provincialis erat — utebatur ad typographum dilinganum per Socios illius collegii adiuvandum.

Prodiit igitur „CATECHISMVS | ROMANVS, | Ex decreto Concilij Tridentini, | AD PAROCHOS, | PII QVINTI | PONT. MAX. IVSSV | EDITVS, NVNC VERO PRI- | mùm in Germania cum Maiorum auto- | ritate, & permissu Pauli Ma- | nutij recusus. | *Accessit Præfatio ampliss. Domini Cardinalis* | *& Episcopi Augustani etc.* | DILINGÆ | Apud Sebaldum Mayer. | 1567". Supra verbum „Dilingæ" insigne cardinalis Ottonis Truchsess ligno incisum et verba SIC HIS QVI DILIGVNT comparent. 16⁰; pp. numeris sign. 935; praeterea in initio : fol. tit. et 3 ff. non sign., in quibus est „praefatio" cardinalis Truchsess; in fine : 29 ff. non sign., quae rerum „Indicem" alphabeticum habent. Praefatio Dilinga 29. Iunii 1567 data est; in qua cardinalis planis verbis affirmat, se a S. Pio V. peculiarem facultatem libri Dilingae excudendi impetrasse. Vidi libri exemplum, quod exstat Monachii in bibliotheca regia, Catech. 207. Liber, ut audio, est etiam Vratislaviae in bibliotheca universitatis.

Caeterum eodem hoc anno 1567 Coloniae quoque hic Catechismus prodiit ex officina Henrici Aquensis; v. *Bahlmann* l. c. [supra p. 429[1]] 51[124].

1011 sive **litt. (6).** M. Septembri 1567.

Ex libro „Constitutiones et Decreta Synodalia Civitatis et Dioecesis Constantiensis in Ecclesia cathedrali Constantiensi Kalendis Septembris et sequentibus diebus, Anno Domini M. D. LXVII. statuta, edita et promulgata" [Dilingae 1569] f. 15. Etiam apud *Hartzheim*, Concilia VII 464 465.

In synodo constantiensi praecipitur, ut rudimenta fidei vel ex catechismo Canisii vel ex libris Holthusii et Heldingii tradantur.

Cardinalis *Marcus Sitticus* episcopus constantiensis Constantiae initio m. Septembris 1567 synodum habuit dioecesanam; in cuius decretis haec, praeter alia, praecipiuntur (P. I, tit. 4, c. 4 5): Scholis in coenobiis, collegiis, parochiis institutis vel instituendis, „quicunque praefuturi sunt, ij discipulos suos fidei Rudimenta, Symbolum

videlicet Apostolorum, orationem Dominicam, Salutationem Angelicam, Decalogum, Ecclesiae praecepta, et formulam confessionis, latine et vernacule, iuxta formam Catechismi minoris Domini Petri Canisij [1], vel modi examinandi sacrorum ordinum candidatos, a . . . Domino Ioanne Holthusio, ludimoderatore Ecclesiae Augustanae [2], ad instar Catechismi per quaestiones digesti, doceant . . . Plurimos inopia prohibet, ne liberos in Scholis literarijs enutriant, quorum tamen salutis etiam habenda est ratio, cum et ipsi sint in Christi corpore et familia. Quamobrem diebus festis et maxime dominicis, Parochi peracto prandio, eam Iuuentutem, quae literas non didicit, pro cuiusuis aetatis captu et ingenio, eadem fidei rudimenta, iuxta praescriptum Catechismi quondam Reuerendi Domini Michaëlis Episcopi Mersenburgensis [3] vel praedicti Catechismi minoris Domini Petri Canisij, edoceant."

Plura de his praeceptis proposuit *I. G. Sambeth,* Die Constanzer Synode vom Jahre 1567, 1. Abth., in „Freiburger Diöcesan-Archiv" XXI, Freiburg i. Br. 1890, 51—60. Synodi decreta haud ita diligenter in effectum deducta sunt (*Frz. Jos. Schiffmann,* Die Anfänge des Schulwesens im Lande Uri, in „Der Geschichtsfreund" XXXIII, Einsiedeln 1878, 290—291). De qua re in proximis huius operis voluminibus plura dicentur.

Eodem anno 1567 mense Octobri Maximilianus a Bergis archiepiscopus et dux cameracensis Cameraci (Cambrai) synodum dioecesanam habuit; in qua (tit. 5, c. 2) praecepit, ut singuli parochi bibliothecam haberent „instructam libris non solum optimis, verum etiam Pastorali officio maxime accommodis"; in quorum numero posuit „Catechismum Petri Canisii" (*Hartzheim* l. c. VII 219).

1012 sive **litt. (7).** 1567.

Qua ratione in variis collegiis Societatis catechismus Canisii explicatus sit. In huius locum aliquos catechismum P. Augerii substituere voluisse.

Dubium esse non potest, quin Societatis homines in Germania ad doctrinam christianam explicandam catechismo Canisii paene ab ipsis collegiorum initiis usi sint [4] (cf. supra p. 427). Rei non probandae, sed illustrandae gratia hic aliqua pono:

1. In * *Catalogo* Lectionum Coloniae in gymnasio trium coronarum a Sociis habendarum, 1. Novembris 1567 dato, edicitur: Tribus classibus superioribus diebus sacris et diebus Veneris mane hora 6. „Catechismus major D. Canisij" sive Summa doctrinae Christianae explicabitur; post prandium hora 4. „pergetur in Catechismo". In Grammatices schola superiore diebus Veneris hora 6. „Catechismus praelegetur". In reliquis duabus classibus diebus Veneris hora 6. „Catechismus" explicabitur; hora 1. post meridiem „disputabunt istae duae Classes inter se exigendo, recitandoque doctrinam Christianam"; hora 4. Canisii „Catechismus paruus legetur" (Cod. „Hist. gymn. tr. cor." [cf. *Can.* I LIX—LX] f. 96b—97b).

2. *„Andreas Mayningensis"* S. J. in collegii spirensis primis * Litteris annuis, Spira 11. Augusti 1567 datis, refert, Socios iam tres instituisse scholas; in media schola explicari praeter „Ethymologiam Despanterii" et selectas Ciceronis epistulas Canisii „Catechismum parvum Catholicorum", in infima „rudimentorum libellum cum doctrina Christiana"; quibus verbis Codretti „Principia Grammatices" latinae cum Canisii catechismo minimo (cf. *Can.* IV 1025) significari puto (ex Mayningensis litteris archetypis).

---

[1] Canisii „Parvum Catechismum Catholicorum" significari puto.

[2] De hoc v. *Can.* IV 891.

[3] De hoc Heldingii catechismo v. *Can.* IV 851; V 825.

[4] „Nach Mainz wurden die Väter der Gesellschaft Jesu im Jahre 1561 durch Erzbischof Daniel berufen, und es ist gar nicht zu zweifeln, daß der Catechismus Petri Canisii bald als Lehrbuch in Mainz gebraucht wurde. Eine hierauf bezügliche Verordnung konnte, ungeachtet fleißiger Nachforschung, nicht aufgefunden werden": *Christ. Moufang,* Die Mainzer Katechismen, Mainz 1877, 73.

3. In collegii herbipolensis primo „*Catalogo* lectionum", quo scholarum initium in d. 11. Novembris 1567 indicitur, ita statuitur: „In Theologicis: . . . Veneris diebus singulis, sexta hora Dialecticae, Rhetoricae, et Humaniorum literarum auditoribus, Doct. Petri Canisii Christianae doctrinae summa, seu Catechismus accurate explicabitur: Reliquarum vero Classium discipulis, tempore eodem parvus Catholicorum Catechismus. . . . In Etymologia: . . .[Hora post meridiem] prima, parvus Doct. Petri Canisii Catechismus rudi et vulgari modo explicabitur. . . . In Grammatices Classe infima: . . . [Mane hora] nona, Catechismum parvum lingua vulgari prius a Praeceptore explicatum discent, et recitabunt, pias Precationes memoriae mandabunt. . . . Lectiones et Exercitationes Communes: . . . [Sacris diebus] vespertinarum precum officio, et Catechismi Germanici intersint explicationi. Erit autem cura praecipua, ut doctrina Christiana et bonis moribus pueri instituantur" (*Wegele* l. c. I 118—121. *Pachtler* l. c. I 208—211).

Quoniam in hoc catalogo a Sociis „Summae" canisianae explicatio in theologicarum institutionum numero ponitur, noto, ab externis quoque eum librum nonnunquam ad theologos instituendos adhibitum esse. Ita Coloniae 19. Septembris 1579 de Gebhardo Truchsess, qui archiepiscopus coloniensis electus erat, coram Ioanne Baptista Castagna nuntio apostolico *Cunerus Petri* episcopus leovardiensis (Leeuwarden) testatus est: Ante 12 annos, cum ipse Lovanii ecclesiae S. Petri praeesset, Gebhardum cum Christophoro fratre et M. Adriano Alblacensi (qui modo canonicus duacensis et doctor theologiae esset) domi suae per plus quam duos annos habitasse; Adrianum Gebhardo „cathechismum Canisii" explicasse; Gebhardum in universitate in theologorum scholas ivisse eorumque disputationibus interfuisse (*J. Hansen* in „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv von Köln" 20. Heft, Köln 1891, 64).

4. Neque tamen Canisii catechismus eo tempore in Germania Sociis omnibus ita placebat, ut eum reliquis omnibus potiorem haberent. P. *Laurentius Magius* S. J. provinciae austriacae praepositus *litteris Vindobona 3. Decembris 1567 datis ex S. Francisco Borgia praeposito generali quaesivit, num Sociis vindobonensibus liceret catechismum P. Edmundi Augerii S. J. (de quo v. *Can.* IV 1012) germanice vertere et in locum catechismi canisiani substituere; neque enim dubium esse, quin catechismus Augerii pueris, maxime parvulis et rudioribus, longe maiorem utilitatem allaturus esset quam catechismus Canisii (ex autographo). *Borgias* Roma 30. Ianuarii 1568 *respondit, se, quid agendum esset, consideraturum esse (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 104[a]). Augerii liber germanice versus esse non videtur.

1013 sive **litt. (8).** 1567—1568.

Canisii catechismus ante a. 1571 anglice vertitur. Nec tamen recte affirmatur, catechismum anglicum, qui a. 1567/68 Lovanii excusus est, versionem esse catechismi canisiani. Conscripsit illum, adhibitis catechismis Soti et Canisii, Laurentius Vaux.

P. *Antonius Possevinus* S. J., qui Canisium summi faciebat eiusque catechismos diligenter disseminabat, in litteris dedicatoriis 15. Ianuarii 1571 datis, quas (cum nomine Andreae Charitei Augustiniani) opusculo „Instruttioni alla dottrina Catolica' et alla pieta" Lugduni a. 1571 edito praeponebat, affirmavit, Canisii catechismum iam anglice quoque esse versum; v. infra, mon. litt. (47). Ac P. *Augustinus de Backer* S. J., cum catechismi canisiani versiones anglicas recenset, ponit hanc: „A Catechisme or a Christian Doctrine necessarie for Chyldren and the ignorant people, (Lovan 1567). 16°" (Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus, Nouv. édit. I, Liège-Paris 1869, 1058). Ex libro Backeri haec transcripsit *Sommervogel*, Bibl. II 630. Uterque addit, versionis exemplum exstare Londini in Museo Britannico. Quare dubium non est, quin ipsorum animis obversatus sit libellus, qui in Musei catalogo typis exscripto inter Catechismos anonymos ita comparet: „A Catechisme; or, a Christian doctrine, *etc.* B. L. *[Louvain 1568].* 16°. Imperfect; wanting leaves 2, 3, 100 and 107. C. 36. a. 35" (*British Museum.* Catalogue of printed Books. Cat—Caw, London 1885, 15). Titulus sane catechismi illius anglici titulis

complurium catechismorum germanicorum Canisii similis est; ita minimus Canisii catechismus a. 1568 Dilingae excusus est cum hac inscriptione: „Catechismus, in kurtze Frag vnd Antwort gestelt, für die gemainen Layen vnd junge Kinder sehr dienstlich“ (*Braunsberger*, Katechismen 110[4]). Eadem quoque capita catechismus anglicus quae canisianus habet, eaque eodem ordine disposita atque in Canisii „Summa doctrinae christianae“. Attamen certum est, catechismum anglicum conscriptum esse a Laurentio Vaux (Vaulx, de Vallibus), qui a. 1519 vel 1520 in Anglia, prope Backrod, natus, a. 1542 sacerdotio initiatus, a. 1558 collegialis ecclesiae mancestriensis (Manchester) decanus constitutus, paulo post, Elisabetha regina catholicos vexante, Lovanium cum aliis Anglis tum ecclesiasticis tum laicis fugit, ibi scholam habuit et (a. 1572) ordinem canonicorum regularium S. Augustini ingressus est, inde a. 1580 Gregorii XIII. mandatu in Angliam rediit, Londini sub a. 1585 fidei confessor in vinculis mortuus est (*Thom. Graves Law*, Remains Historical and Literary connected with the Palatine Counties of Lancaster and Chester. Vol. 4. New series, Manchester 1885, VII—LXXXV. *Bede Camm* O. S. B., Lives of the English Martyrs II, London 1905, 364—365 503). Exemplum libri a Vauxio compositi, quod in Museo Britannico asservari modo dixi, folio titulari caret; in ultimo autem folio, ut a. 1908 ex R. P. *Heriberto Thurston* S. J. accepi, duas habet approbationes; una ad ipsum catechismum pertinet et a „Cunero Petri pastore S. Petri“ Lovanii 20. Aprilis 1567 data est; altera ad libellum de ecclesiae caerimoniis ab eodem auctore compositum et catechismo adiunctum spectat et ab eodem Cunero Petri Lovanii 20. Aprilis 1568 [sic!] data est. Oxonii autem in bibliotheca bodleiana exstat huius libri exemplum Antverpiae a. 1574 „apud Johannem Foulerum, Anglum“ excusum, in cuius folio titulari affirmatur, a „Laurence Vaux“ librum compositum et editum esse (*Law* l. c. LXXXVII). Postea quoque liber aliquotiens excusus est; ut Leodii a. 1583; in cuius editionis praefatione *Vaux* haec posuit: „What I haue set furth in this litle booke, the grounde and substance I haue collected and translated out of the Scripture, and generall Councells, out of the bookes of D. Petrus de Soto, and D. Canisius, addinge here and there some sentences of the auncient Fathers“ (ex editione curante *Th. Graves Law* in „Remains“, volumine, quod supra dixi, denuo excusa p. 7). Si porro canisianum catechismum cum anglico contuleris, facile cognosces, eos, quod ad rerum explicandarum rationem attinet, multis locis inter se convenire, multis inter se discrepare.

Rem duobus exemplis illustrabo, ponendo responsa primum ex catechismo germanico *Canisii* a. 1563 Dilingae cum titulo „Kurtze Erclärung der fürnemsten stuck des wahren Catholischen Glaubens“ excuso, a. 1881 Moguntiae per *Christophorum Moufang* (Katholische Katechismen des sechzehnten Jahrhunderts in deutscher Sprache 559—594) recuso (p. 561 573), deinde ex *Vauxii* catechismo, quem dixi, Leodii a. 1583 rursus excuso, Mancestriae a. 1885 per *Thomam Graves Law* (l. c. 1—77) recuso (p. 1 25).

[Canisius:]	*[Vaux:]*
„Wer ist und soll ein Christ genant werden?	„VVhom doe ye call a Christian Catholike man?
Der nach empfangnem Tauff die hailsame lehr Jesu Christi, des wahren Gottes und menschen, in seiner kirchen und versamlung bekennt, und nit anhanget einichen secten, spaltungen, oder irrigen lehr, so wider die Christliche lehr und Catholische Kirch streben.“	HYm that hath receaued the Sacramente of Baptisme, vvhereby he is made a member of the Catholike Church, and doth professe in harte, vvord, and deede, the vvholsome doctrine of Jesus Christ and of the catholik Church, and doth not consente nor agree to any strang sects, or opinions, that the Catholike Churche doth disalovv or condemne.“
„Was ist und heist die Liebe?	„VVhat is Charitie?
Die Liebe ist ein gnadreiche, von Gott eingegossne tugent, durch welche wir	CHarity is a vertue geuen from God, by the keeping whereof (as Christ sayed)

Gott den Herren, als das höchst gut, umb sein selbs willen, unsern nechsten aber umb Gottes willen recht und Christlich lieb haben. Zwar wer nit liebet, ob er schon glaubet und hoffet, so bleibt er doch im tod: wer aber bleibt in der liebe, der bleibt in Gott, und Gott in ihm, wie S. Johannes lehret." we shal possesse euerlasting lyfe in the kingdome of heauen." *In margine:* „Mat. 22. Luc. 10. Mat. 19."

1014 sive **litt. (9).** Annis 1567 et 1568.

Catechismi canisiani de peccatis expiandis doctrina a Flacio Illyrico impia dicitur, a Ravesteinio professore lovaniensi defenditur.

Anno 1566 Antverpiam a protestantibus arcessiti sunt Matthias Flacius Illyricus et aliquot alii Lutheranorum germanorum ministri; horum mandatu et nomine Flacius a. 1567 in lucem emisit „Confessionem Ministrorum Iesu Christi, in Ecclesia Antverpiensi, quae Augustanae Confessioni adsentitur" (*Preger* l. c. II 290). In eo libro Flacius, similiter atque a. 1565 in libro „De sectis" fecerat (*Can.* V 796), catechismi canisiani de peccatis expiandis doctrinam impiam et ethnicam esse asseruit, quod nulla in ea Christi vel sanguinis Christi mentio fieret, omnia hominum operibus, nihil Christi passioni tribueretur etc. Eodem vero a. 1567 Iudocus Ravesteyn tiletanus theologiae in universitate lovaniensi professor Lovanii edidit librum: „Confessionis sive Doctrinae, quae nuper edita est a Ministris, qui in Ecclesiam Antwerpiensem irrepserunt, et Augustanae Confessioni se assentiri profitentur, succincta Confutatio". Ostendit Ravesteyn, auctorem „Confessionis" catechismi canisiani sententiam mutilasse, omittendo, quae de „Christo Jesu" a Canisio dicuntur. Flacius se purgare conatus est in libro „*Defensio* Confessionis Ministrorum I. Chr. ecclesiae Antwerpiensis, quae A. C. adsentitur, contra Iodoci Tiletani varia sophismata" Basileae a. 1567 edito (*Preger* l. c. II 566). Opposuit ei *Ravesteyn* librum: „Catholicae Confutationis prophanae illius et pestilentis Confessionis (quam Antuerpiensem Confessionem appellant Pseudo ministri quidam) contra varias et inanes cauillationes Mat. Flacci Illyrici, Apologia seu defensio" (Lovanii 1568). Ibi Ravesteyn iustum caput, idque „De Iesuitis" inscriptum, in id impendit, ut doctrinam illam Canisii defendat eamque a Flacio „studiosa malitia" tractari demonstret; tandem ita perorat: „Haec cum ita sint, cernis Christiane frater, nec Iesuitas, viros religionis instaurandae studiosissimos, nec me, sententiam aliquam peregrinam, aut nefariam sophisticen, gloriam Christi obscurantem, in Christi ecclesiam inducere: sed sanam doctrinam, quae ab ipso iam ecclesiae exordio in ea tradita est . . . tueri ac propugnare" (Apologia seu defensio f. 225^b—234^a).

1015 sive **litt. (10).** 1565—1575.

Ex libris: „Acta Ecclesiae Mediolanensis a *Carolo Cardinali S. Praxedis* Archiepiscopo condita", Mediolani 1599, 795—796, et „Monumenta paedagogica Societatis Jesu quae primam Rationem Studiorum anno 1586 editam praecessere. Edd. *Caecilius Gomez Rodeles*" S. J. etc., Matriti 1901, 203—204 208—210 231—234 392—394 402—414 424.

S. Carolus Borromaeus curari iubet, ut Canisii catechismus pueris explicetur et ab iisdem ediscatur. In Societatis collegio romano (aliisque collegiis) idem proponitur.

1. Cardinalis *Carolus Borromaeus* archiepiscopus mediolanensis edidit institutionem „Instruttione à i Vicarii Foranei" inscriptam, qua vicariis illis (quos decanos vel archipresbyteros alibi vocant) mandat: Videant, ut magistri in scholis primum quidem libellos doctrinae christianae („libretti di dottrina christiana") in archiepiscopatu usitatos per pueros ediscendos curent. „E poi se vi parerà che essi Maestri siano idonei e sufficienti a questo, farete che dichiarino a suoi scolari il

Catechismo del Padre Canisio, e glie lo facciano anchè imparare a memoria, e recitare fra loro spesse volte, massime le feste.“ Quem catechismum cum pueri probe intellexerint, ad Catechismum Romanum interpretandum magistri, qui ad id idonei visi erunt, progrediantur licebit.

Significatur a S. Carolo Canisii „Parvus Catechismus Catholicorum“ italice iam compluriens editus (v. *Can.* III 788; IV 1009 1025; V 802). De doctrinae christianae libello Mediolani tunc multum usitato, qui „Interrogatorio“ vocabatur, cf. „Biografia di San Carlo Borromeo del Professore *Antonio Sala*, corredata di note e dissertazioni illustrative da *Aristide Sala*“ (Diss.), Milano 1858, 62—90, et *Tacchi Venturi* l. c. I 295—296.

Tempus quidem „Instructioni“ non est ascriptum; ex iis tamen, quae S. Carolus de Catechismo Romano et de concilio suo provinciali (primo) dicit, cognoscitur eam a. 1566—1569 datam esse. Cf. etiam „*San Carlo Borromeo* nel terzo Centenario della Canonizzazione“ Anno I, n. 9 (Milano 1909), 142—146.

2. P. *Iacobus de Ledesma* S. J. (v. *Can.* V 183[6]), qui fere ab a. 1558 usque ad mortem († 1575) Romae in collegio Societatis magister et diu praefectus quoque studiorum erat, ibi complures conscripsit „ordines“ sive „rationes studiorum“, quamquam institutiones hasce, variis impeditus laboribus, plene absolvere vel perpolire non poterat. Quibus et praeclara illa „Ratio Studiorum“, quae a. 1586 edita et deinde in totam Societatem inducta est, praeparabatur, et, quomodo primis Societatis temporibus litterarum studia instituta sint, ostenditur; nam collegium romanum multorum aliorum collegiorum, quae per totum terrarum orbem exstabant, principium quoddam erat et exemplar.

Ledesma igitur in „Ordine et Ratione Studiorum septem classium humaniorum litterarum“ de quinta classe notat: „Libri sunt : grammatica collegii Romani, et Ciceronis epistolae familiares, et doctrina christiana paruula; atque cum eam didicerint, catechismus Canisii; quibus nunc utimur . . . Bis in hebdomada, die martis et sabbathi, recitant doctrinam christianam.“ In 4. classe „libri sunt . . . cathechismus Canisii paruus . . . Semel in hebdomada, scilicet die sabbathi, vesperi, recitant catechismum Canisii inter alia.“ Et in Ordine quinque classium, „trium Grammaticae, et Humanitatis, et Rhetoricae“, quartae classi assignatur „Doctrina christiana bis in hebdomada, et cum eam sciunt, paruus Canisii catechismus“, tertiae „Catechismus Canisii bis in hebdomada“, secundae, quae est humanitatis, idem „semel in hebdomada“. Deinde in commentario „de ratione et ordine studiorum collegii romani“: In 6. classe (quae est prima post infimam) diebus „martis, jouis et sabbati“ recitant doctrinam christianam parvam, qui eam nondum didicerunt, reliqui catechismum Canisii parvum. In 5. vel doctrinam vel catechismum Canisii recitant diebus „martis et veneris“. In quarta discunt catechismum parvum Canisii; „die veneris mane tertia hora, una cum aliis inferioribus classibus, intersunt lectioni doctrinae christianae . uel in classe, uel in ecclesia. . . . Diebus dominicis ac festis[a], saltem praecipuis, accedunt[b], statim post finem secundae recreationis a prandio, ad literaria exercitia, et deinde remittuntur ad doctrinam christianam audiendam una cum inferioribus classibus; vel in ipsamet classe exercentur in doctrina christiana, uel in ecclesia collegii, ad quam omnes accedent.“ Quae doctrina „per horam plus minus“ habebatur. In 3. classe, quae est suprema grammaticae, sabbato mane „recitatur etiam doctrina christiana[c] . parua ab iis, qui eam nesciunt, aut uero catechismus Canisii ab iis, qui sciunt paruam, forte catechismus Canisii latinus“. In secunda autem classe, „quae est humanitatis, seu rhaetorica inferior“, sabbato mane „recitant omnes matutinas lectiones, forte etiam lectionem vnam catechismi Canisii maioris“; quibus verbis Canisii „Summam“ significari satis certum est.

Socii romani a. 1565 catechismorum Canisii (Parvi Catechismi Catholicorum) tria milia, „Doctrinarum christianarum“ duo milia excudenda curarunt (*Can.* V 802). Quare verisimile est, Ledesmam inter a. 1565 et 1575 haec scripsisse.

a) *Duo vv. sqq. a Ledesma postea addita sunt.* b) *Quinque vv. sqq. a L. postea addita sunt.* c) *Quae sequuntur, usque ad* latinus *incl., a L. postea addita sunt.*

1016 sive **litt. (11).** 1568.

Canisium laudant Panvinius et Molanus. Hic eius Martyrologium commendat.

1. *Onuphrius Panvinius,* ordinis Eremitarum sancti Augustini, ecclesiasticae historiae lumen, in suo Chronico Ecclesiastico, Coloniae a. 1568 primum edito (de quo supra p. 74), in a. 1555 Canisium sic commemorat: „Stanislaus Hosius episcopus Varmiensis, Ioannes Gropperus Praepositus Bonnensis, postea Cardinales, Chunradus Brunus, Petrus Canisius, scriptores catholici“: *Onuphrii Panvinii* Veronensis... Chronicon Ecclesiasticum, Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1568, p. 142.

2. Eodem anno *Ioannes Molanus* (Vermeulen? Van der Meulen) insulensis (1533—1585) Lovanii Martyrologium Usuardi (cf. *Can.* III 793) cum adnotationibus doctissimis et copiosissimis vulgavit; in libri autem praefatione (c. 9) Molanus commemorat Martyrologium „Alemanicum, opera Adae Vvalasser et magni illius Germaniae Theologi et ecclesiastes[a] D. Petri Canisii Nouiomagensis“ a. 1562 Dilingae editum (de quo v. *Can.* III 791—797).

Molanus eodem loco: „Valde autem“, inquit, „optarim quod eorum exemplo etiam aliquis nostratium Belgico seu Germaniae inferioris, siue Flandrico, siue Gallico idiomate, conaretur populariter Martyrologium conscribere, ex Vsuardo et ad eum additionibus, et aliquando paulo fusius ex martyrum atque sanctorum probatissimis gestis“ (Vsvardi Martyrologium, ed. Opera *Ioannis Molani,* Lovanii 1568, f. A VII).

Molanus, a. 1570 professor theologiae in universitate lovaniensi creatus, postea etiam primus rector seminarii regii theologorum constitutus, complures libros composuit, quibus de historia ecclesiastica, imprimis de archaeologia sacra et de hagiographia insigniter meruit (*Franc. Sweertius,* Athenae Belgicae, Antverpiae 1628, 452. *Hurter,* Nomenclator I² 116—117. *B. Jungmann,* „Molanus, Johannes“, in Kirchenlexikon VIII 1730).

1017 sive **litt. (12).** Initio a. 1568.

Catechismi Romani versio germanica, iussu S. Pii V. a P. Hoffaeo facta et a Canisio recognita, Dilingae editur.

S. Pius V. per S. Franciscum Borgiam praepositum generalem mandaverat, ut P. Paulus Hoffaeus Catechismum Romanum ex latino sermone in germanicum verteret, Canisius versionem recognosceret. Quam recognitionem Canisius Augustae inter d. 2. et 15. Ianuarii 1568 absolvit (v. supra p. 510). Prodiit igitur haud multo post:

„Rômischer | Catechismus | Welcher auß beuelch | Bäpstlicher Hayligkeit, PII des fünff= | ten, nach hieuor gegebner Ordnung des haili= | gen jungst zů Triendt gehaltnen Concilij, an ein gan= | tze Christliche Gemain, vnd sonderlich an die Pfar= | rer vnd Seelsorger gefertiget worden. Vnd an | jetzo in Hoch= teutsche Sprach gebracht, | vnd zum erstenmal im Truck | außgangen ist. | Alles dem einfeltigen Leser zů gůt, von new= | em ordenlich vnd vnderschiedlich in vier thail, vnd der= | selben sonderbare Capitel, mit kurtzen lautern vor= gehenden Summarien außgethailet | vnd verfasset. | Dem allem nach ein Er=

a) *Sic; error typographicus; corrige:* ecclesiastae.

manung vnd erinnerung an | die Clerisey, von dem Hochwürdigsten Fürsten vnd Herrn, Herrn | OTHON der hailigen Römischen Kirchen Bischoffen vnnd | Cardinal zů Alban vnd Augspurg, Probst vnd Herrn | zů Elwangen ꝛc. vorgesetzt ist. | Mit Röm. Kay. Mayestet Freyheit." Versus 2, 3, 11, 12, 16, 21 et verba „Pii" et „Othon" rubra sunt. In infima parte folii ultimi: „Getruckt zů Dilingen durch Se= | baldum Mayer. | 1568."

4⁰; ff. sign. 439; praeterea in initio 8 ff. non sign. (addito titulari). Folium titulare sequitur admonitio („Erinnerung") a cardinali Ottone Truchsess episcopo augustano Dilinga 22. Februarii 1568 data (13 pp.) et imago concilii apostolici, quod vocamus, Hierosolymis habiti (1 p.); in extremo libro index rerum brevissimus. Cardinalis in „admonitione" (quae ad episcopatus augustani clerum universum, tum saecularem tum regularem, data est) iussum se esse affirmat a Pio V. pontifice efficere, ut Catechismus Romanus quam primum ex latino sermone in germanicum („in hochteutsche Sprach") verteretur; quis librum verterit, cardinalis non prodit. Idem suos omnes hortatur, contionatoribus autem et iis, quibus animarum cura commissa est, etiam praecipit, ut hunc catechismum „jnen für alle andere Catechismos lassen beuolhen sein"; ut eum prae manibus habeant, saepe legant, ex eo res fidei et pietatis tum ipsi discant, tum alios doceant. Caeterum patres concilii tridentini hunc catechismum conscribi iussisse „nit der mainung, alß wolten sie die jenigen damit verklainern vnnd verwerffen, welche vormals von gleicher materi in vilen vnnd mancherley gůten Tractetlin, zwar den frommen Catholischen nit zu klainem jhrem nutz vnnd vnderweisung, geschriben haben, die darumb auch wol würdig, daß sie mit fleiß gelesen, vnnd billich für gůt gehalten werden". Quos libros deinde planis verbis „Catechismi vnnd Lehrbůchlin" vocat. Neque dubium est, quin imprimis catechismos Petri a Soto et Canisii significet (v. *Can.* IV 1024; V 825). Hoffaeus non commemoratur.

Liber primis anni 1568 mensibus in vulgus prodisse videtur; P. *Theodoricus Canisius* S. J. Dilinga 21. Novembri 1567 S. Francisco Borgiae de „Catechismo Romano, a D. Paulo verso" *scripsit: „Hoc loco excudi coeptus est" (ex autogr.; G. Ep. VIII f. 145ᵇ).

Editionem hanc speciosam amplamque vidi Friburgi Brisgoviae in bibliotheca universitatis. Eadem exstat Berolini in bibliotheca regia et Coloniae in bibliotheca urbana (*Bahlmann* l. c. 51).

1018 sive **litt. (13).** 1568.

Canisio curante ipsius precationes germanicae Dilingae quartum eduntur, cum catechismo minimo et novo titulo.

Germanicus ille liber precationum „Betbuch" a Canisio compositus, cum una cum „Parvi Catechismi Catholicorum" canisiani versione (et amplificatione) germanica Dilingae primum a. 1560, deinde a. 1563, tertium a. 1564 editus esset (*Can.* IV 987—990 1015—1019), a. 1568 ibidem denuo excusus est, ita tamen, ut non iam „Parvus Catechismus Catholicorum", sed catechismi minimi editio germanica (de qua *Can.* II 885 887) ei iungeretur et nova haec editio novum quoque haberet titulum:

„Betbůch vnd | Catechismus. | Nach rechter Catholi= | scher form vnd weyß, jetz | zum vierten mal in truck | außgangen. | Durch | PETRVM CANISIVM | der H. Schrifft Doctor ꝛc. | gemehret vnd vast | gebessert. | Mit Röm. Kay. May. freyheit. | M.D.LXVIII." In extremo libro: „Getruckt zu Dilingen, durch Sebaldum Mayer".

Tituli versus 1, 2, 7, 8, 12 rubri sunt. In pagina aversa folii titularis: „Sit NOMEN tuum | Deus Israęl benedictū | in secula, Tob. 3."; deinde imago nominis

Iesu radiis cincta; cui haec subscripta sunt: „Dein Nam, O Gott | Israel, sey gebenedeyt | in ewigkeit, Tob. 3." 16⁰; ff. sign. 405; praeterea in initio 42, in fine 9 ff. non sign.

Fol. 𝔄 2ª—𝔄 2ᵇ: „D. Canisij Vorred. DIß Betbůch sammpt dem Catechismo wirt jetz zum vierten mal getruckt, vnd das, wie ich vernimm, auf anhalten viler gůthertziger menschen, die sich mit den vorigen editionen nit wol ersetigen können. So hab ich dise arbeit auf mich genommen, das gantze Bůch nun abermal zu vberlesen, besser zuordnen, zumehren vnd zu corrigiren" etc. Tempus praefationi ascriptum non est.

Fol. 𝔄 3ᵇ—𝔅 8ᵇ: „Ein gemayner Christlicher Kalender." Fol. 𝔈ª—𝔈 2ª: „Einlaytung in den volgenden Catechismum. Es will die zeyt, so voll Sünden" etc.

Fol. 𝔈 2ᵇ—𝔉 2ᵇ sequitur catechismus cum additionibus. Inscriptus est: „Catechismus Jn kurtze Frag vnd Antwort gestelt, für die gemainen Layen vnd junge Kinder sehr dienstlich"; titulo supposita est imago ligno incisa: In conclavi paterfamilias rem pecuniariam curat; mater stamina net; ex filiis alius librum legit, alius Deum precatur: alius in cunabulis est. Fol. 𝔈 3ª: „Anfang des Catechismi. Was Glaubens bist du? Ich bin ein Catholischer Christ. Wer ist ein Catholischer Christ? Der ist's, welcher nach empfangenem heiligem Tauff" etc. Fol. 𝔇 8ª: „Von bestitigung des wahren Catholischen Glaubens, nit allein auß bekentnuß der zweyen alten Symbolen der Kirchen, sonder auch durch klare zeugknuß der heiligen Schrifft bewert"; huic titulo supposita est Sanctissimae Trinitatis imago ligno incisa. Fol. 𝔉 2ᵇ: „End des Catechismi, sampt den angehenckten stucken." F. 𝔉 3ª incipit: „Ein recht Catholisch Betbuch." Fol. 405ª et 9 foliis proximis positum est: „Register oder Innhalt dises Betbuchs."

Singulae tum catechismi tum libri precationum paginae figuris marginalibus ornatae sunt; in libro precationum multae imagines ligno incisae cernuntur; cf. *Can.* IV 1015.

Unum tantum huius editionis vidi exemplum, idque sub a. 1886 Francofurti ad Moenum in bibliotheca clarissimi Ioannis Janssen († 1891); quod ubi nunc exstet nescio. Editionem posuit *Sommervogel,* Bibl. II 628.

1019 sive **litt. (14).** 1568.

Codretti grammatica cum Canisii catechismo Ingolstadii denuo editur.

Grammatica latina P. Hannibalis Codretti S. J., quam Canisius in Germanorum usum aliquantulum accommodatam a. 1556 Ingolstadii una cum sua „Summa Doctrinae Christianae . . . ad captum rudiorum accommodata" sive catechismo suo minimo excudendam curaverat (*Can.* I 592²), cum a. 1561 Dilingae (omisso tamen catechismo), a. 1564 Ingolstadii iterum cum catechismo minimo in lucem emissa esset (*Can.* III 774—775; IV 1025—1026), a. 1568 ibidem rursus in lucem prodiit: „PRINCIPIA | GRAMMATICES. | *Libellus plane nouus, et ad eius artis* | rudimenta plenè tum *tradenda,* | *tum percipienda, ut nullus* | *ferè alius, maxime* | *commodius [sic!] iu-* | *uentuti.* | INGOLSTADII EX- | cudebat Alexander | Vveissenhorn. | 1568."

In titulo versus 1, 2, 9, 10, 11 rubri sunt; 8⁰ min.; nec paginae nec folia numeris signata sunt; ff. 80 (addito titulari); praeterea in fine libri folium vacuum. Reliqua, imprimis catechismus, in hac editione eadem sunt atque in editione anni 1564; v. *Can.* IV 1025—1026.

Librum vidi Monachii in bibliotheca universitatis, Philol. 555. *Sommervogel* mentionem eius fecit Bibl. II 667.

1020 sive **litt. (15).** 1568.

Canisii Summa italice iterum editur per Tramezzinum. Quam ipse et Canisius Victoriae Farnesiae dedicant; cui et liber eiusque auctor probantur et Societas per Paulum III. ipsius avum plantata gratissima est.

Michael Tramezzinus typographus et bibliopola venetus, qui Canisii „Summam" per P. Angelum Dovitium (Dovitii, Dovizi) S. J. († 1564; v. *Can.* III 788; *Tacchi Venturi* l. c. I 299²) italice versam Venetiis a. 1560 vulgaverat (*Can.* II 606⁴), eam iterum italice edidit a. 1568: „SOMMA DELLA | DOTTRINA CHRI- | STIANA, CHIARA- | MENTE DESCRITTA | per uia d' interro- | gationi. | COMPOSTA DAL R. P. | M. Pietro Canisio Theologo | della compagnia di Giesu, & | da lui nouamente riue- | duta, & ampliata. | Co 'l priuilegio del sommo Pontefice, | & de ll' Illustrissimo Senato Veneto | per anni XX." In extremo libro: „IN VENETIA, | per Michele Tramezzino. | M D LXVIII."

16⁰; ff. sign. 243; praeterea in initio libri ff. non sign. 8 (addito titulari). Titulum sequitur privilegium a. 1555 a Iulio III. pontifice Tramezzino in decennium per omnes terras concessum ad varios libros sive latinos, sive italicos, sive ex linguis latina et hispanica in italicam versos, qui omnibus litterarum studiosis utiles futuri sint (nullus eorum nominatim significatur), excudendos et vendendos; sequitur alterum privilegium, idque a republica veneta 15. Ianuarii 1559 in 20 annos Tramezzino concessum in Summae canisianae versionem italicam intra fines eiusdem reipublicae excudendam et vendendam; privilegia sequuntur litterae italicae a Tramezzino ad Victoriam Farnese dalla Rovere ducissam urbinatem (de qua *Can.* II 302³; III 788) datae, quibus tempus non est ascriptum; litterarum brevem summam hic pono: Tramezzinus ducissae primam Summae italice versae editionem dedicavit; quam ei gratissimam fuisse magnumque solacium praebuisse novit. Iam autem liber, cum per Tramezzinum iterum excusus ac per ipsum auctorem amplificatus et emendatus sit, ducissae etiam magis placebit. Hanc igitur editionem ei dedicat libri auctor, dedicat etiam Tramezzinus; neque enim hic ignorat, quam propenso animo ducissa sit in praeclaram illam Societatem Iesu, quae ubique terrarum plurimum pro Deo et laborat et sustinet; atque ita putat honore et gloria crescere etiam Paulum III. pontificem ducissae avum („auolo"), per quem Deus Societatem Iesu in ecclesia plantavit. Canisius catechismi auctor ducissae valde gratus est („molto grato a lei"). Catechismus est f. 1—222; f. 222—223 conspectus rerum; deinde „appendix de iustificatione" (cf. supra p. 385²); f. 132ᵇ integram paene paginam occupat imago ligno incisa Christi cruci affixi; iuxta crucem Maria et Ioannes stant. Multae ex primis litteris imagunculis ornatae sunt; caeterum liber typis excusus est valde parvis.

Editionis exemplum vidi Pragae in bibliotheca monasterii Patrum Crucigerorum (sign. „IX K 21"). Eandem posuit, brevissime tamen, *Sommervogel*, Bibl. II 633.

1021 sive **litt. (16).** 1568.

Canisii „Parvus Catechismus Catholicorum" latine denuo editur (cum Calendario, officio Sapientiae aeternae, meditationibus) Antverpiae, Coloniae, Venetiis.

1. Ex officina Christophori Plantini typographi antverpiensis Canisii „Parvus Catechismus Catholicorum" quartum (cf. *Can.* V 822) prodiit a. 1568: „INSTITVTIONES | CHRISTIANÆ | PIETATIS. | SEV | PARVVS CATECHISMVS | CATHOLICORVM. | Auctore D. PETRO Canisio, So- | cietatis IESV Theologo. | ACCESSERE PRECES HORARIAE | de æterna DEI sapientia, IESV CHRI- | STO Domino nostro, cum piis quibusdam & | Christianis exercitationibus. | ANTVERPIÆ, | Ex officina Christophori Plantini. | M. D. LXVIII." Tituli versus 1, 2, 3, 13, 15 rubri sunt.

16⁰; ff. numeris signata 94; praeterea ff. non sign. in initio 8 (addito titulari) et in fine 1. In primis illis 8 foliis Calendarium positum est; in quo alia rubris, alia nigris litteris descripta sunt; singulis diebus antiquum nomen suum ascriptum est; e. g. „7. id. Iun." Catechismus terminatur p. 36; sequuntur testimonia sacrae Scripturae contra haereticos in promptu habendae; preces horariae de aeterna Dei Sapientia; meditationes cotidianae de virtutibus Christi; preces mane, vesperi, ante litterarum tractationem (Oratio S. Thomae „Creator ineffabilis" etc.) recitandae; precationes ante scholam recitandae (cf. *Can.* V 823); in extremo libro imago nominis Iesu ligno incisa comparet.

Librum vidi Dilingae in bibliotheca regia (sign. „XVIII. 1960"). Editionis mentionem fecit *Sommervogel,* Bibl. II 636. Cf. etiam *Braunsberger,* Kat. 150—151.

2. Coloniae quoque apud Maternum Cholinum idem liber a. 1568 rursus in lucem prodiit. Libri descriptionem pono, quae ab amico in Suecia degente mihi missa est: „INSTITVTIONES | CHRISTIANAE | PIETATIS | Seu | PARVVS | CATECHIS | MVS CATHOLICORVM | Auctore D. PETRO Canisio, Societatis | IESV Theologo. | Accessêre preces horariae de aeterna Dei | sapientia IESV CHRISTO Domi | no nostro, cum pijs quibusdam & | Christianis exercitationibus. | Coloniae. | Apud Maternum Cholinum. | M. D. LXVIII. | Cum gratia & priuilegio Caes. Majest."

In pagina aversa folii titularis: „Ad Christianum Lectorem. Vis cognoscere Christiane Lector" etc., „Christianorum pueris. Frustra Christicolae puer" etc. (v. *Can.* II 891); 12°; f. A 2 praefatio Canisii; f. A 3—A 6 edictum Ferdinandi I. imperatoris; f. A 7 De Calendario et eius commoditate admonitio; Calendarium (24 pp.); p. 1—55 Capita doctrinae Christianae; Preces horariae de aeterna Dei Sapientia etc. (28 pp.); Meditationes cotidianae iuxta ordinem dierum hebdomadae (35 pp.); Tetrastichon de nomine Iesu; Orationes in schola cotidie ante lectionem dicendae: Die Dominica etc. (5 pp.).

Editionis exemplum exstat Upsalae in Suecia, in bibliotheca universitatis (sign. 65./192). *Sommervogel* hanc editionem non novit.

3. Michael Tramezzinus typographus et bibliopola venetus Canisii „Parvum Catechismum Catholicorum", quem a. 1563 cum titulo „Catechismus Catholicus" ediderat (*Can.* IV 1007—1008), a. 1568 eodem modo inscriptum iterum vulgavit: „CATECHISMVS | CATHOLICVS, | Iuuentuti formandæ hoc sæculo quam ma | ximè necessarius. Auctore D. Petro | Canisio Doctore Theologo | Societatis Iesu. | ACCESSERE | *Preces Horariæ de æterna Dei sapientia* IESV | CHRISTO *domino nostro, cum piis* | *quibusdam & Christianis* | *exercitationibus.* | Venetijs Apud Michaelem Tramezinum." In extremo libro (f. 87ᵃ): „VENETIIS, | Apud Michaelem Tramezinum, | M D LXVIII."

In folio titulari nomen Iesu; ad cuius latus utrumque angelus Deum orans comparet; 16°; ff. sign. 87, addito titulari; in cuius pagina aversa eadem sunt disticha quae in editione anni 1563; sequitur praefatio ad pueros, ut ibidem; f. 3 Canisii praefatio ad lectorem; f. 4—6 privilegium illud „motu proprio" a Pio IV. (qui typographi vitio „Pius III." hic vocatur) Tramezzino concessum, quod ab ipso iam positum erat in eiusdem catechismi versione italica a. 1562 excusa (v. *Can.* III 788); f. 7 privilegium venetum idem quod in editione italica, quam dixi; f. 44ᵇ—64ᵃ Preces horariae de aeterna Dei Sapientia; f. 64ᵇ—87ᵃ Meditationes cotidianae, oratio S. Thomae ante litterarum tractationem dicenda; preces vespertinae.

Librum vidi Florentiae in bibliotheca nationali. Editionem memoravit etiam *Sommervogel,* Bibl. II 623—624; qui tamen minus recte eam in numero editionum „Summae" canisianae posuit.

1022 sive **litt. (17).** 1568.

Num a. 1568 Dilingae Canisii minimus catechismus germanice (seorsum) editus, Antverpiae eiusdem Summa latine excusa sit. Arias Montanus.

Carolus Sommervogel in numero „Catechismorum minorum" Canisii ponit: „Catechismus in Frag und Antwort gestellt für die gemeine Leyen und Kinder. Dillingen, 1568" (Bibl. II 655). Et *De Backer* S. J. (Bibl. I² 1061) primum eadem ponit, deinde, paulo infra: „Petri Canisii Catechismus in Frag und Antwort gestelt, für die gemeinen Leyen und Kinder. Dilingen, 1568, 16°". Librum nec De Backer nec Sommervogel prae manibus habuisse videtur; neque enim illi significant, quot paginarum vel foliorum sit. Hoc tamen constat: Ita fere Canisius inscripsit minimum catechismum suum germanicum, cum eum hoc ipso anno 1568 Dilingae libri precationum germanici a se compositi („Betbuch") editioni quartae adiungeret vel potius praeponeret (v. supra p. 669). Ac fieri poterat, ut prior haec pars etiam

seorsim in lucem emitteretur. Idem fortasse factum est a. 1563 de Canisii „Parvo Catechismo Catholicorum“ germanice verso et amplificato, qui eo anno Dilingae a Canisio secundae editioni illius libri precationum praepositus erat (v. *Can.* IV 990). Quaestionem ego dirimere nequeo.

Etiam magis dubium est, num a. 1568 Antverpiae Summa Canisii rursus excusa sit. Exstat certe Leodii in bibliotheca universitatis * Codex saeculo XVIII. scriptus et „Catalogus Bibliothecae minoris“ inscriptus; in quo (f. 61^b sign. recentis) in numero librorum collegii Societatis Iesu leodiensis (postea sublati) positus est „Catechismus Canisii . . . Antv. 1568“, isque ita est positus, ut (cum legeris quae antecedunt et quae sequuntur) „Summam“ Canisii significari dicas. At bibliographi eam editionem non norunt; quae ne mihi quidem usquam occurrit. Fortasse in bibliotheca illa exstabant Canisii „Institutiones Christianae Pietatis seu Parvus Catechismus Catholicorum“, qui a. 1568 Antverpiae excusus est (v. supra p. 670), vel Summa ibidem edita a. 1567 vel 1569; his enim annis eam Antverpiae excusam esse constat.

Doctissimus ille vir *Benedictus Arias Montanus* (de quo *Can.* IV 491[2]), cum 18. Maii 1568 Antverpiam Bibliorum polyglottorum Philipii II. mandatu edendorum gratia advenisset, inde (paulo post, ut videtur) per mercatorem flandrum prope Compostellam habitantem in Hispaniam misit „un Canisio“ sive unum catechismi canisiani (Summae a. 1568 Antverpiae excusae?) exemplum domino „Ioanni Manrique“ et alterum alii viro hispano. Id intellegitur ex Ariae litteris Antverpia 9. Novembris 1568 ad Gabrielem de Zayas Philippi II. secretarium datis, quae exstant in „Colección de Documentos inéditos para la Historia de España“, edd. Marqueses de *Pidal* y de *Miraflores* etc. XLI, Madrid 1862, 134.

1023 sive **litt. (18).** Vere anni 1568.

Ex autographo, quod exstat Romae in archivo regni italici, „Arch. dei Gesuiti, Lettere 1548—1575“.

Herbipoli catechismum Canisii Socii explicant, nobiles abhorrent.

P. Antonius Vinck provinciae rhenanae Societatis Iesu praepositus Moguntia 22. Martii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali scribit: Herbipoli in duabus infimis collegii scholis Socii singulis diebus parvum catechismum Canisii explicant discipulis, qui eum memoriae tradere iubentur [1]. Idem diebus Veneris in omnibus scholis faciunt. Diebus autem dominicis post prandium ipse collegii rector (P. Georgius Bader) Canisii catechismum in ecclesia interpretatur. Aliqui ex praecipuis Franconiae nobilibus Herbipolim venerunt et se paratos esse affirmarunt ad filios in scholas Sociorum mittendos, dummodo illis et catechismo et missa audiendis supersedere liceret; deliberatum enim sibi esse liberos in nova illa religione educare.

1024 sive **litt. (19).** 1. Maii 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 160—160ter.

Canisius Centuriarum refutandarum gratia Romam missus.

---

[1] Etiam in „Catalogo lectionum“ collegii ingolstadiensis 9. Octobris 1568 vulgato enuntiatur, in classe quarta sive infima cotidie hora 3. „Catechismum minorem D. Petri Canisii“ traditum iri; deinde de omnibus classibus statuitur: „Singulis diebus Veneris explicabitur Catechismus Catholicus D. Petri Canisii : prouectioribus quidem latine, aliis autem germanice. In quo etiam singulis diebus ad Mediam circiter horam, modo huius, modo illius Classis discipuli exercebuntur“ (*Pachtler* l. c. I 214).

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris viceprovincialis Oeniponte 7. Iunii 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec, praeter alia, rettulit de Canisio, quem Socii Kalendis Maiis Augustae in congregatione provinciali „procuratorem" elegerant (v. supra p. 566): Jnter alias causas cur P. Prouincialis in Procuratorem eligeretur haec vna fuit, vt nimirum commodius finiret Romae opus contra Centurias: in hac enim Prouincia fere nihil ei hac in parte auxilij ferri poterat, tum quia Doctores nostrj partim sunt nimium insufficientes, partim non solum nimium occupati verum etiam laboribus fracti et valetudinarij.

1025 sive **litt. (20).** Mense Augusto 1568.

Iacobus Andreae Lutheranorum tubingensium praepositus in libello „Gratulation" affirmat: Bavariae theologi, ut Eisengrein, Nasus, Lautherius, Iesuitae, iam cum Luthero docent, una Christi passione peccata omnia expiata esse. At illi per speciem tantum id tradunt, Lutheranos invidiosos facere volentes; nam in Canisii catechismo 9 modi recensentur peccatorum expiandorum, neque Christi passio in iis numeratur.

Iacobus Andreae sive Schmidelinus theologiae Lutheranorum doctor et Lutheranorum tubingensium praepositus („Probst") Tubinga 31. Iulii 1568 Marbachio amico scripsit: „Pfaffi in furores contra me convertentur, quos proximis duobus scriptis provocavi, et nunc aliud brevissimum ad Christianos in Bavaria adorno, quibus Lautherium[a], Concionatorem aulicum Bavaricum et Eisengrein adorior, et Ecclesiam consolor, quod ipsi quoque doctrinam nostram confirment, quos pudeat pontificia, nisi praetextu nostrae fidei, tueri." [1] Anno 1568 in lucem prodiit libellus: „Gratulation, | Das die Prediger | vnd Lehrer im Hertzogthumb | Bayern Lutherisch | worden. | D. Jakob Andree. | Getruckt zu Tübingen, | M. D. LXVIII." (4°; pp. xxviii et fol. titul.). *Iacobus Andreae*, libelli auctor, in praefatione gloriatur, se iam inde a multis annis cum magistris bavaris disputasse; mortuum iam esse Fridericum Staphylum; superesse autem reliquos: „die Jesuiter, D. Lautherius Hofprediger, Frater Naso[2], M. Eisengrein"; his accessisse recentes aliquot, ut Casparum Franck; „wölche zumahl alle mit einander sich der warheit des H. Evangelij widersetzen. ... Disen bin ich vnwürdiger Diener des H. Euangelij, nach der ringfügen Gab, mir von dem Allmächtigen verlihen, mit vnuerfälschtem wort Gottes biss daher begegnet, den grund vnserer Lehr, Glaubens vnd Bekanntnuß erwisen, vnd sie jres jrrthumbs nach notturfft überzeugt. Wölchs durch die gnad Gottes nicht übel, sonder (Gott sey Lob vnd Danck in ewigkeit gesagt) gantz wol gerhaten. Dann souil den Hauptartickel vnsers Christlichen Glaubens belanget, an dem all vnser Seligkeit gelegen . . . erklären sich ermelte Bayerische Lehrer alle mit einander, daß kein ander Werck seie, das vnsere Sünde, beides die Erbsünde, vnd die ein jeder in seinem leben begangen, dann das einig bitter leiden vnd sterben Christi, gebüsset vnd bezalet habe, Geben auch für, dass in der Bäpstischen Kirchen, wölche sie nennen die Catholisch Christlich Kirch, niemals anderst gelehrt noch geglaubt worden seie" (p. i—iii). Persuasum quidem sibi esse, „dass sie sollichs mir vnd allen Lehrern des H. Euangelij zů leid predigen vnd schreiben, vns dardurch bey jren Zuhörern vnd meniglich verhasset zu machen". Neque vero se in praesens cum iis litigare velle; quaerere se tamen ex aliis, num ipsi quoque illud credant; quaerere se id et ex inquisitoribus („Ketzermeister"), qui christianos comburi iubeant, et ex iis, qui

a) *Correxi ex* Lauchorum.

[1] *Io. Fechtius,* Historiae Ecclesiasticae Seculi XVI. Supplementum, Theologorum Epistolis constans, Francofurti et Spirae 1684, 279.

[2] Ioannes Nasus (Nas) O. Fr. Min.

in loca sacra migrent, et ex Cartusianis aliisque religiosis, et ex hominibus piis qui contiones de animabus purgatorii habitas audierint (p. VI). „Wölcher mit warheit vnnd zeugnuß seines Gwissens redet, daß Christus der Herr allein, mit seinem bitter leiden vnd sterben, hab alle vnsere Sünde gebüsset vnnd bezalet, der würdt sich auch nicht beschweren, dass er sage vnnd schreibe: Dass weder betten noch fasten, weder Allmûsen geben noch Wallfarten, weder Vigilien noch Seelmessen, weder Sibend noch Dreissigst, weder Jartag noch Ablassbrief, weder Münchs noch Nunnenorden, weder Cartheuser noch Bernarder, weder Franciscaner noch Dominikaner, noch einigs Werck das genennet werden mag, deßgleichen auch die qual vnnd marter im Fegfewr, vnnd was man den Todten nachthût, einiche Sünden büssen noch bezalen könne, sollen auch der meinung nicht geschehen, es soll auch der meinung kein Christ einich Werck thûn, soll sich auch darauff nicht verlassen, noch derselben sich vertrösten, dass darmit ein theil jrer Sünden kondt gebüsset oder bezalet werden, dann das einig bitter leiden vnd sterben Christi, hab es alles bezalet, vnd darfür gnûg gethon. Das, sprich ich, sollen D. Eisengrein, D. Lautherius, Frater Naso, C. Franck, vnnd die Jesuiter offentlich predigen, so wöllen wir glauben, dass es jr ernst seie“ (p. VIII—IX). At catholicos doctores contra et docuisse et docere. „Daß ich aller anderer geschweig, so haben die Jesuiter ein Catechismum durch den offentlichen Truck, mit grosser Freiheit außgebreitet, darinn vilerley Werck erzölet werden, mit wölchen die Sünde vor Gott abgetilget, vnd darfür gnûg geschehen möge, vnder wölchen keins ist, das leiden Jesu Christi. Dann also lautet die Frag der Jesuiter: Auff wölcherley weise werden die Sünden außgetilget? Antwort. Die Schrifft helt vns warlich vilerley weise für in der Christlichen Kirchen, wie dann auff mancherley Kranckheiten, auch mancherley Artzneien gehören. Darauff werden erzölt, 1. Das Sacrament der Bûß. 2. Allmûsen. 3° Dem Brûder so beleidiget, verzeihen. 4. Den Brûder bekeren. 5. Die Liebe. 6. Opffer eines zerknitschten hertzens. Jtem, Weywasser, etc. Da nun D. Eisengreins vnd D. Lautherij des Bayerischen Hofpredigers Lehr besteht, daß allein das Werck des gehorsams Christi alle Sünde gebûsset habe, so jrren die Jesuiter, wölche neunerley weise die Sünde zubüssen, in jrem Catechismo gelehrt haben vnd noch lehren. Vnnd werden sich die Jesuiter mit D. Eisengrein vnd D. Lautherio nicht vergleichen können“ (p. X—XII). Deinde *Andreae* notat: Sibi ita videri: Novos illos scriptores pontificios Christi meritum tantis laudibus extollere ad tempus tantum, donec homines ad pontificis imperata facienda reducantur.

At Andreae scripta illa catholicorum perperam interpretatus est. „Iesuitae“, Martinus Eisengrein, reliqui doctores catholici Christum unicum salutis auctorem esse nunquam affirmarunt ita, ut negarent, homines etiam ipsos paenitentiae dignos fructus facere suisque operibus vitam aeternam mereri debere. Ex altera vero parte iidem nunquam docuerunt, opera illa ex se ipsis eam habere virtutem; sed semper monuerunt: Eorum vim ex Christo esse; ea a Christo Patri offerri, per illum a Patre admitti; Dei erga homines tantam esse bonitatem, „ut eorum velit esse merita, quae sunt ipsius dona“ (Conc. Trid. sess. 6, c. 16 de iustif.). Calumniatur Andreae catechismum Canisii; in hoc enim plane asseritur, remissionem peccatorum hominibus „virtute dominicae passionis conferri“; Christum esse auctorem atque consummatorem iustitiae nostrae etc. In ipso illo responso, quod Andreae profert, Canisius tum iam inde a prima catechismi editione monuerat, „in Christo Iesu“ peccata expiari per sacramentum paenitentiae etc., tum a. 1566 in catechismo recognito et amplificato luculentius docuerat: Christum solum potuisse hominibus remissionem peccatorum mereri eorumque purgationem facere; pietatis officiis ipsius gratia editis peccata expiari. Vide, quae ex Canisii catechismo exscripsi *Can.* V 797.

Eodem anno 1568 Andreae adversus libros a Sociis dilinganis de conversione Udalrici comitis ab Helfenstein et a Caspare Franco de sua ipsius conversione editos Tubingae vulgavit libellum „Grundtliche Widerlegung der vermeindten Vrsachen, Darumb ettlich . . . zum verdampten Bapstumb abgefallen“ (*Enrico Stevenson Giuniore,* Inventario dei Libri stampati etc. II², Roma 1891, 330. *N. Paulus,*

Caspar Franck, in „Historisch-politische Blätter" CXXIV 554—557). *Daniel Tossanus* theologus heidelbergensis Ludovico comiti Witgensteinio Heidelberga 12. Septembris 1570 de Iacobo Andreae scripsit: „Memini saepe cum istum hominem intueor, illius Euripidei, qui impudentiam omnium morborum, qui in hominis animum cadunt, pestilentissimum esse scribit" (Clarorum virorum Epistolae, ed. *E. S. Cyprianus*, Lipsiae 1714, 161).

Paulum quoque Scheidlich a. 1568 adversus Canisii catechismum scripsisse („Kurze und einfältige Widerlegung des kleinen jesuitischen Catechismi Petri Canisii" etc.) affirmatur apud *Janssen* l. c. IV $^{15-16}$ 444 (I^{1-12} 415; I^{13} 427); at a. 1588 ille liber editus est; id quod suo tempore planius ostendetur.

1026 sive **litt. (21).** 1568 et 1569.

Lucas Osiander theologus lutheranus et contionator stugartiensis libro „Warnung vor der falschen Lehr der Jesuiter" ex catechismis Canisii demonstrare conatur, „daemonem papisticum", verbo Dei ex ecclesia expulsum, Iesuitarum versutia eam iterum invadere.

Anno 1568 et iterum anno 1569 adversus Canisii catechismum librum edidit vir ille lutheranus, qui in scribendo adversus Iesuitas, Zwinglianos, Calvinianos etc. ut fere nemo alius laboravit: Doctor *Lucas Osiander* (natus Norimbergae a. 1534, mortuus Stugartiae a. 1604), Andreae Osiandri sacerdotis apostatae et theologiae in universitate regiomontana professoris filius et sorori uxoris Iacobi Andreae (de quo supra p. 673) matrimonio iunctus; qui hoc tempore Stugartiae contionatorem aulicum et consistorii ecclesiastici consiliarium agebat et apud Ludovicum Wurtembergae ducem plurimum valebat.

En editio princeps: „Warnung, | Vor der falschen | Lehr, vnd Pharisei= | schen Gleißnerey | der Jesuiter. | Lucas Osiander, D. | Gedruckt zů Tübingen, bey | Vlrich Morharts Wittib. | M.D.LXVIII." 4⁰; pp. sign. 164 et fol. tit.

Editio altera: „Warnung, | Vor der falschen | Lehr, vnd Pharisei | schen Gleißnerey | der Jesuiter. | Lucas Osiander, D. Prediger | zů Stuttgarten bey Sanct | Lienhart. | Getruckt zů Tübingen, bey | Vlrich Morharts Wittib. | M.D.LXIX." 4⁰; pp. sign. 146 et fol. tit.

In libri praefatione *Osiander* affirmat: A daemone novum ordinem religiosum esse fundatum, „nämlich die newen Phariseer vnnd Heuchler", qui Iesuitarum vel hominum de Societate Iesu nomen perperam sibi arrogent. Simulatores isti singulare quoddam artificium didicerunt: Plurimum verbis Evangelicorum utuntur et perinde atque Evangelici loquuntur; at alias verbis notiones subiciunt. Ita cum de fidei capitibus controversis disserunt, non utuntur rudi illo loquendi genere papistico, quo priores papatus propugnatores utebantur, sed „sůchen die allerglimpffigste wort, so sie jmmer erdencken mögen, mit wölchen sie die Bäpstischen jrrthumb ferben vnnd verkauffen". Ne igitur istae vulpes callidae vel potius lupi rapaces simplicibus persuadeant, Iesuitarum doctrinam reliquorum Papistarum doctrina meliorem purioremque esse et ideo admitti posse, *Osiander* hoc libro demonstrare conatur, „daß durch die listigen Jesuiter, eben der vorig Bäpstisch Teuffel in die Christliche Kirch, (gleichwol in einer andern Jesuitischen Kleidung) sich einzudringen understehe, der zuuor mit dem geistlichen Schwert des Göttlichen Worts, auß dem Tempel Gottes aussgetriben worden" (ed. princ. p. 1—6). Hoc autem Osiander praestabit refutando Summam doctrinae christianae Leodii a. 1557 apud Lucam Bellerum excusam; „disen Catechismum, hat der Jesuiter Patriarch vnd Patron, Doctor Petrus Canisius, ein fürnemer Jesuiter, zusamen getragen". Idem Summam in compendium redegit, quod a. 1561 Antverpiae cum titulo Catechismi Catholici excusum est (l. c. f. A IVᵃ).

Quomodo Osiandro hic refutandi conatus successerit, hoc loco non vacat cognoscere. Haec tantum noto: Initio a. 1566 Coloniae in lucem prodiit Canisii Summa ab auctore „recognita et locupletata", in qua passionis Christi virtus, peccatorum expiandorum ratio, alia capita controversa planius et copiosius quam antea explicantur; Osiander vero hanc editionem aut non novit aut se non novisse fingit; utitur vero, ut ipse ait, editione Summae a. 1557 Leodii facta. Idem inhumano illo sermonis genere, quod in „prioribus papatus propugnatoribus" reprehendit, ad taedium usque loquitur. Ex Canisii catechismis colligitur, daemonem Iesuitis prorsus esse potitum (l. c. 69—70); ac licet pietatem prae se ferant ac pudicitiam, modestiam, animorum demissionem, mansuetudinem simulent, lupi sunt, qui ovium pellibus teguntur (l. c. 153—155). Quodsi hominum iustitiam ex Christi meritis et gratia repetunt vel fidei vim virtutemque laudibus extollunt, censendum est, „dass die Jesuiter dises nicht glauben, sonder allein solliches zum schein fürgeben"; item, daß sie, „was sie zuuor mit der einen Hand vns betrieglicher weise dargebotten haben, bald hernach selbig mit der andern Hand vns widerumb nemen vnd rauben.... So soll der Christlich Leser hierbey billich abnemen, was für verfluchte, Gottlose Heuchler vnd Spötter die Jesuiter seien, beide vnsers Herrn vnd Gottes, vnnd seines allerheiligsten Worts, ja auch der armen Christenheit. ... Was soll man nun von disen Phariseern, Heuchlern vnnd Gleissnern den Jesuitern halten? ... Daß sie der Teuffel gantz vnd gar eingenommen hab" (l. c. 22 25 51—52 66 69—70). Qui non debent „Jesuiter" vocari, sed „Jesu Wider, Jebusiter, Esauiter, Jesabeliter heissen, vnnd sich nennen, die von der Gesellschafft der Propheten Jesabel, das ist, der Baalspfaffen, oder, von der Gesellschafft der Phariseer, Samariter, vnnd anderer solchen Teuffels Aposteln, deren Bauch jr Gott ist, vnd jr Ehr zů schanden würdt" (l. c. 159).

Recte *Canisius*, cum 5. Augusti 1571 Oeniponte in aula Ferdinandi II. archiducis verba illa Christi Domini: „Attendite a falsis prophetis ... ex fructibus eorum cognoscetis eos" (Mt 7, 15 16), pro contione *explicaret, de Osiandro eiusque similibus notavit: „Jch will nit sagen, von den Newen schribenten, clamanten vnnd Bachanten mit waß giftigen lesterlichen vnnd hergerlichen worten sy ob vnß Catholische Lerer vnnd Prediger weisen, wie schendlich vnnd verächtlich sy vnns außschreyen, vnnd furgeben bej den gemainen man, verachten vnnd verdammen vnß in die hölle hinein. Vnnd eben bej sollichen früchten geben sy den verstendigen woll zu versteen, Ob sy guete Rechtschaffene Baumen[a], vnnd die ware Gottsellige Prophetten sein[b], Ja daß sy weder Christj, noch deß Euangelij gaist, lieb, art[c] vnd aigenschafft bej Jnnen haben[d]. Ey lieber bruider, es ist Christo umb ein anders gethan, er meinet etwas bessers mit dem Euangelio"[e] etc. (ex contionis commentario ab ipso Canisio recognito; Can. 51 f. 2[b]).

1027 sive litt. (22). 1569.

Dilingae „Hortulus animae" germanicus excuditur; quae videtur esse nova editio Hortuli a. 1563 a Canisio editi.

Graesse affirmat (Trésor III 374 [cf. supra p. 332]): Exstare libri „Hortulus animae suavissimis floribus refertus" Dilingae a. 1573 in 16° excusi multisque figuris in lignum incisis illustrati versionem germanicam ibidem a. 1569, anno non ascripto, in 16° excusam, partes 6 uno volumine comprehendentem, imaginibus ornatam. Quae nescio an sit nova editio libri curante Canisio a. 1563, anno non ascripto, Dilingae a Sebaldo Mayer in 16° excusi multisque figuris in lignum incisis illustrati: „Hortulus animae. Der Seelen Garten" etc., de quo *Can.* IV 990—994.

Fr. *Henricus Winsenius* S. J. in *Litteris annuis collegii dilingani, Dilinga 1. Octobris 1569 datis, haec testatur: „Jn auxilium et confirmationem reliquiarum catholici populi, nouos assidue, tam Latina, quam vernacula lingua, edi hoc loco

a) *Sequitur* sein, *oblitt.* b) *Hoc v. ab ipso C. postea additum est.* c) *Ita correctum est ex* liebht hart, *quae libr. scripserat.* d) *Quae sequuntur, ab ipso C. addita sunt.* e) *Ita C. ipse correxit ex* er suchet meinets besser, *quae primum scripserat.*

libellos curamus" (ex archetypo; G. Ep. X f. 137ᵃ). Idem Socii dilingani proximis quoque annis praestabant. In quorum libellorum numero ponendus est ille, qui in „*Catalogo* novo ex Nundinis vernalibus Francofurti ad Moenum, anno M. D. LXXII. celebratis" etc. (Francofurti ad Moenum apud Martinum Lechler 1572) f. D 4ᵃ his verbis significatur: „BEricht vnd erklerung von der Communion, daß es der erst anfangenden Apostolischen Kirchen vnd heiligen Lehrern gemeß, vnd den Christen heilsam sey, das hochwirdige Sacrament deß Altars offtmals Geistlich vnd Sacramentlich zu empfahen, Mit ableynung der gegenwürff. Durch D. Philippum Dobereiner, auß dem Hieronymo Cacciaguerra verdolmetscht. Getruckt zu Dillingen bey Sebald Mayr." Additur, libellum Dilingae a. 1571 in 8⁰ editum esse. „Buonsignore Cacciaguerra" ex religiosissimis illis erat sacerdotibus, qui Romae ecclesiam „San Girolamo della Carità" curabant et Sancto Philippo Nerio viam ad „Oratorium" fundandum parabant; Cacciaguerra sacrae communionis frequentiam amplificare studebat, edito italico de communione commentario („Lettera a Madonna Prudentia sopra la frequentatione della santissima comunione", Venetiis 1563, 1575 etc.; cf. *Tacchi Venturi,* Storia I 234). Eiusdem rei gratia P. Christophorus Madrid S. J. „Libellum de frequenti usu sacramenti Eucharistiae" conscripserat, qui primum a. 1556 Neapoli, deinde a. 1557 non solum Romae in aedibus Societatis Iesu, sed etiam Dilingae in officina Sebaldi Mayer, postea variis locis excusus est. Cum „Directorio" quoque confessionum a P. Ioanne Polanco conscripto (v. *Can.* I 450⁵; V 637 706 et supra p. 78⁴ 275) Socii hunc libellum coniungendum et per Germaniam vulgandum (Coloniae apud Maternum Cholinum 1560; Antverpiae apud Ioannem Bellerum 1564 et 1571 etc.) curabant (*Sommervogel,* Bibl. V 278—279; VI 940—941). In „*Catalogo* librorum" post „vernales Francofordienses nundinas anni M. D. LXXI." etc. editorum et aliorum quorundam librorum „non quidem novorum", sed novissime allatorum, qui Augustae in „officina Willeriana" venales sint (Francofurti ad Moenum, per Nicolaum Basse 1571) positum est (f. A 3ᵇ): „1554. Directorium ad confessarij et confitentis munus recte obeundum, M. Ioanne Polonco *[sic]* autore. Item de frequenti vsu Eucharistiae, D. Christophorus Madridius Venetijs."

1028 sive **litt. (23).** 1569.

Canisii „Summa" rursus latine editur Antverpiae et Venetiis.

1. Christophorus Plantinus, cum Canisii „Summam" a. 1566 et 1567 (et 1568? Cf. supra p. 672) excudisset, eam iterum typis exscripsit a. 1569: „SVMMA | DOCTRINAE | CHRISTIANÆ PER | QVÆSTIONES LV- | CVLENTER CON- | SCRIPTA, | Nunc demum recognita et locupletata, auctore | D. Petro Canisio, Societatis IESV Theologo, | vt ex eius noua Præfatione constabit. | *Accessit huic recognitioni auctoritas, decretū et priui | legium Ferdinandi Imp. & Philippi Regis Hisp.* | ANTVERPIÆ, | Ex officina Christophori Plantini. | M. D. LXIX | CVM PRIVILEGIO." Cum signo typographico Plantini. 16⁰; pp. 330, addito folio titulari; praeterea in postrema libri parte 10 ff. non signata. In pagina altera folii titularis summa brevis privilegii a Philippo II. Hispaniae rege a. 1566 Plantino in 4 annos dati, de quo *Can.* V 814; sequuntur Plantini litterae dedicatoriae a. 1566 ad Philippum II. datae, de quibus *Can.* V 814; Canisii litterae dedicatoriae ad Colonienses a. 1566 datae, quas posui *Can.* V 159—163; Ferdinandi I. et Philippi II. edicta a. 1560 et 1557 lata. Decem postrema libri folia indicem rerum alphabeticum habent; in pagina altera folii ultimi: „Antverpiae, excudebat Christophorus Plantinus, An. M. D. LXIX. V. Idus Martii". Responsiones typis cursivis exscriptae sunt, praeter locos sacrae Scripturae.

Editionem vidi Limburgi ad Laganam in bibliotheca seminarii episcopalis; eadem exstat Eremi Deiparae Matris (Einsiedeln) in bibliotheca monasterii benedictini et Monachii in bibliotheca universitatis. Eam breviter posuit *Sommervogel,* Bibl. II 624.

2. Michael quoque Tramezzinus bibliopola et typographus venetus eandem Summam latine iam a. 1558, 1559, 1563, 1565 (*Can.* IV 1004; V 799) et bis italice

(v. supra p. 670) a se editam a. 1569 rursus edidit latine: „SVMMA | DOCTRINAE | CHRISTIANAE, | PER QVÆSTIONES | luculenter conscripta; nunc de- | mum recognita & locupletata, au- | thore D. PETRO Canisio So- | cietatis IESV Theologo. ut ex | eius noua Præfatione constabit. | *Accessit huic recognitioni auctori-* | *tas, decretum, & priuilegium* | *Ferdinandi Imp. & Phi-* | *lippi Regis Hisp.* | Cum priuilegio summi Pontificis, & | Illust. Senatus Veneti ad annos XX." Cum signo typographico Tramezzini. In fine libri: „Venetiis, apud Michaelem Tramezinum, M D LXIX." 12°; ff. signata: 13—318 (pro „318" perperam positum est „218"); praeterea in initio fol. tit. et 12 ff. non sign., in fine 13 ff. non sign.; f. a 2ª—a 4ª Pii IV. privilegium typographicum (sine anno) Tramezzino in 10 annos (incipiendo a singulorum librorum excusione) datum ad excudenda et vendenda varia opera (quae non nominantur) nondum excusa eaque vel latina vel italica, e quibus alia ex latino sermone, alia ex gallico, alia ex hispanico in italicum versa sint; additur tamen haec condicio: Singula opera primum ab inquisitoribus et Romae a „Magistro Sacri Palatii" recognoscenda et approbanda esse (cf. *Can.* III 788); f. a 4ᵇ privilegium a republica veneta 10. Ianuarii 1566 Tramezzino in 20 annos ad Canisii Summam excudendam et vendendam datum; f. A 5ª—A 7ᵇ Tramezzini litterae dedicatoriae ad Robertum cardinalem de Nobilibus (v. *Can.* IV 1004—1005); sequuntur edicta Ferdinandi I. et Philippi II. ac litterae Canisii, de quibus supra (n. 1) dixi; catechismus terminatur f. 295ª; sequitur brevis eius conspectus; f. 297ª—298 carmen, de quo *Can.* V 825; deinde „Appendix de hominis lapsu et iustificatione" etc. (cf. supra p. 385); in postremis 13 foliis index rerum alphabeticus.

Librum vidi Romae in Bibliotheca Angelica; idem, ut accepi, exstat Mediolani in bibliotheca nationali (Brera) et Barcinone (Barcelona) in bibliotheca universitatis. Eundem breviter posuit *Sommervogel*, Bibl. II 624.

1029 sive **litt. (24).** 1569.

Maternus Cholinus versionem germanicam „Summae" canisianae ex Summa latina ab auctore emendata per Henricum Fabritium recognoscendam curat et Coloniae typis denuo vulgat.

Maternus Cholinus typographus et bibliopola coloniensis, cum a. 1563 „Summae" canisianae versionem germanicam typis exscripsisset, a. 1569 eandem versionem recognitam et locupletatam typis descripsit: „Catholischer | Catechismus, | Oder | Summarien Christlicher | Lehr, In Frag vnnd Antwort | der Christlichen Jugendt, vnnd allen | Einfeltigen zu nutz vnd heil gestelt, Durch | den Hochgelehrten Herren Petrum | Canisium, der heiligen Geschrifft | Doctorem, Societatis Iesu. | Vnd auß befehl der Röm. Keis. Ma= | yestat, in Truck erstlich verfertigt, Nun aber | mercklich gebessert vnd gemehret, Durch | obgemelten Herrn Doctorem | Petrum Canisium. | Cöllen, | Durch Maternum Cholinum. | M. D. LXIX. | Mit Röm. Key. Maye. Gnad vnd Freiheit." Versus 2, 3, 4, 11, 17 et in v. 8/9 verba „Petrum Canisium" rubra sunt; 16°; ff. 239, numeris non signata; post titulum litterae Canisii dedicatoriae a. 1566 ad Colonienses datae (*Can.* V 159—163), Ferdinandi I. edictum Vindobona 23. Aprilis 1556 latum (de quo *Can.* IV 1005), brevis rerum summa sive catechismi conspectus; praefatio Materni Cholini, qua is lectorem monet de Canisii „Summa doctrinae christianae" per ipsum auctorem recognita et locupletata (ac per Cholinum primum edita Coloniae a. 1566). „Und wie ich denn nun zum andern Mal auf Deutsch in Druck zu stellen fürgenommen, habe ich den würdigen und wohlgelehrten Herrn Henricum Fabritium ersucht und gebeten, daß er allgemeiner katholischer Kirchen zu Gutem und Gedeihen gemelten Katechismum wöll nicht allein nach dem Latein mit Fleiß übersehen, sonder auch allen Zusatz, damit er im Latein vermehret und gebessert, in's Teutsch übersetzen." Ita igitur factum esse. Praefationem sequitur imago ligno incisa: Christus puerulus cum cruce. Fol. Cc 7ª—Ee 8ᵇ appendix de iustificatione (cf. *Can.* V 804); quaestionibus de sacramento eucharistiae praeposita est pulchra imago ligno incisa: Sacra hostia in ostensorio posita et in altari collocata adoratur ab angelis; ante doctrinam de iustitia cernitur imago Christi cruci affixi mediique inter duos latrones.

Cholini igitur rogatu priorem illam versionem recognovit et ad novam „Summae“ editionem latinam accommodavit Henricus Fabritius aquisgranensis; qui ex ordine cartusiano propter infirmam valetudinem egressus, Spirae beneficium ecclesiasticum consecutus est; ab anno autem 1574 ad 1585 ibidem titularis episcopus davaliensis ac Marquardi ab Hattstein et Everardi a Dienheim episcoporum spirensium suffraganeus fuit; simul per aliquod tempus parochiam S. Crucis et sacrum suggestum ecclesiae cathedralis administravit. Per eundem hos quoque libros germanice versos esse ferunt: Laurentii Surii „Commentarium“ rerum suo tempore „in orbe gestarum“ a. 1568 Coloniae editum et „Catechismum“ ex Catechismo Romano Pii V. (per Georgium Ederum; cf. supra p. 429) excerptum (*Fr. X. Remling*, Geschichte der Bischöfe zu Speyer II 372 410. *Hartzheim*, Bibl. Colon. 118 340).

Libri exemplum vidi Londini in Museo Britannico. Editionem posuit *Sommervogel* l. c. II 628.

1030 sive **litt. (25).** 1569.

Canisii „Parvus Catechismus Catholicorum“ exeuditur latine Antverpiae (?), Buscoduci, Braunsbergae; germanice Ingolstadii.

„Parvi Catechismi Catholicorum“ canisiani quattuor memorantur editiones anno 1569 factae:

1. *Graesse* (Trésor II 36) ponit: „Institutiones christianae seu parvus Cat. Cathol. figuris aeneis P. van der Borcht. Antv., Chrph. Plantinus 1569, pet. in-8^0. Av. fig. en bois.“ Eadem fere habet *Sommervogel*, Bibl. II 656. *De Backer* quoque (l. c. I 1062) et *I. B. Reiser* (B. Petrus Canisius als Katechet in Wort und Schriften, 2. Aufl., Mainz 1882, 66) affirmant, a. 1569 Canisii catechismum Antverpiae curante Plantino a P. van der Borcht figuris illustratum esse. Qui omnes ex Graessio haec hausisse videntur. Quidquid autem sit de Canisii „Institutionibus“ a. 1569 per Plantinum denuo excusis, hoc certum est: Ante a. 1574 Plantinus Canisii catechismum illustrandum non curavit; aeneae autem illae figurae Petri van der Borcht a. 1589 ex Plantini officina primum prodisse omnino videntur. Haec accuratius demonstrantur apud *Braunsberger*, Kat. 157—160.

2. *Sommervogel* l. c. II 636 habet: „Parvus Catechismus Catholicorum, nunc integritati suæ restitutus, et singulari auctoritate Sac. Cæs. Maiest. editus. Auctore Petro Canisio. Sylvaducis, Ioan. a Turnhout, 1569, 12^0, dern. sign. DIIJ.“

3. Rev. D. Dr *Franciscus Hipler* praeclarus ille terrae episcopatusque varmiensis historiographus litteris Frauenburgo 3. Decembris 1889 datis me docuit, ex catechismi canisiani editionibus varmiensibus antiquissimam esse illam, quae Braunsbergae (ubi Societas iam inde ab a. 1565 collegium habebat) excusa est: „Parvus | Catechismus | Catholicorum. | Authore | Petro Cani- | sio S. | Iesu.“ „Brunsbergae 1569. Excudebat Ioannes Saxo.“ *Sommervogel* l. c. II 636 eundem librum commemorat, dicens eum in 16^0 esse. P. *Philippus Widmanstadius* S. J. in collegii braunsbergensis *Litteris annuis Braunsberga 20. Iulii 1569 datis narrat, Socios eo anno in varias episcopatus varmiensis urbes excurrisse ibique catechismos et alios libros pios dipartitos esse (ex archetypo; Germ. 140 f. 337—340).

4. Friburgi Helvetiorum in bibliotheca reipublicae exstant adhuc **Catalogi* antiquissimus et secundus (a. 1627 scriptus) bibliothecae collegii, quod olim (ab a. 1582) Societas Iesu ibi habebat; in utroque Catalogo notatum est, in bibliotheca asservari Canisii Catechismum Parvum cum precationibus et institutione ad poenitentiae et eucharistiae sacramenta rite suscipienda, eumque a. 1569 germanice in 12^0 Ingolstadii editum; ipse vero liber ex bibliotheca sublatus est; cuius ne Sommervogel quidem facit mentionem.

1031 sive **litt. (26).** 1569.

Canisii institutio germanica ad sacramenta poenitentiae et eucharistiae rite suscipienda („Beicht vnnd Communion büchlin“) Dilingae (ipso inscio?) excuditur.

Clar. D. *Tschech* seminarii magistrorum proscaviensis magister litteris Proscavia (Proskau) 26. Septembris 1903 datis humanissime certiorem me fecit, exstare hunc librum: „Beicht vnnd | Communion büchlin. | Das ist | Kurtzer, grundtlicher vnd | notwendiger Bericht von den | zweyen heiligen Sacramenten | der Büß vnd des Fron- leichnams Christi. | Durch PETRVM CANISIVM | der heiligen Schrifft Doctor, Thůmb- | prediger zů Augspurg etc. in Truck | geben, vnd jetzt abermal | gebessert vnd ge- | mehret. Mit. Röm. Kay. May. freyheit. | Getruckt zů Dilingen durch | Sebaldum Mayer. M. D. LXIX." Versus 1, 2, 4. 5, 15, 18 et in v. 9 verba „Petrvm Canisivm" rubra sunt: 12°: ff. 180 (addito titulari); f. 2—3 „Vorred zů dem Christlichen Leser".

Augustinus de Backer S. J. in bibliographia canisiana (Bibl. I² 1048) ponit: „Beicht und Communion Büchlein, das ist, Kurtzer gründlicher und notwendiger Bericht von den zweien Sacramenten der Buss und des Fronleichnams Christi. Dilingen, Io. Mayer, 1567, 16°, ff. 128". Eadem (ex De Backer) habet *Sommervogel*, Bibl. II 672. Atque hi duo hanc esse huius libelli a Canisio scripti primam (quam ipsi quidem noverint) editionem significant. Quam ubi viderint vel notatam invenerint, neque ipsi indicant, neque aliunde equidem scio. Hoc inter omnes convenit, a Canisio eiusmodi librum vulgatum esse. At labuntur certe De Backer et Sommervogel, cum eum a. 1567 Dilingae ex officina typographica Ioannis Mayer prodisse dicunt; eo enim anno Sebaldus Mayer typographiam dilinganam administrabat; quam administrationem (cf. supra p. 70¹) a. 1576 Ioanni Mayer filio tradidit (*Fr. X. Schild*, Die Dillinger Buchdruckerei und ihre Druckwerke im 16. Jahrhundert, in „Jahresbericht des Historischen Vereins Dillingen" 5. Jahrg., Dillingen 1892, 108). Accedit alia difficultas: Monachii in bibliotheca regia exstat „Beicht vnnd Communion Büchlein . . . Durch D. Petrum Canisium . . . zum letzten mal vbersehen vnd gebessert. Gedruckt zu Dilingen, durch Johannem Mayer. 1579" (12°; ff. sign. 178, non sign. 4). In huius libelli praefatione *Canisius* monet, sacramentorum confessionis et communionis susceptionem Christianis valde necessariam esse. „Demnach hab ich in meinem Betbůch, jetzt offtermals in Truck außgangen, auch vom Beichten vnd Communiciren, allen gůthertzigen Lesern zů gemainem nutz vnd wolfart in sonderheit handlen wöllen. Darauff aber ist vnder meinem Namen (ich waiß nit wie) ein sonders Beichtbůchlin außgangen, darbey auch von der Communion gesetzt, nit anders, dann wie es in vnserm großen Bettbůch auch zuuor ist angezaigt worden[1]: Vnangesehen daß ich zů der zeyt inn Welschland gezogen, von solicher edition zuuor nichts verstanden hette. Derhalben hab ich diß gantze Bůchlein wider vberlesen, vnd dise bayde Bericht von den zwayen jetztgemelten notwendigen hailigen Sacramenten, insonderhait gebessert" (l. c. f. A IIª—A IIIIª). At Canisius annis 1566 et 1567 semper in Germania moratus neque vel in Galliam vel in Italiam („Welschland") profectus est. Neque tamen existimo, libelli editioni illi, quae a. 1579 excusa est, primum praepositam esse praefationem hanc Canisii: nam cum Canisius aliis quibusdam praefationibus, ut praefationi „Parvi Catechismi Catholicorum" Coloniae a. 1561 a se editi (*Can.* III 777), annum ascribat, haec praefatio in editione, quam dixi, annum non habet; ea autem aetate haud raro typographi, cum editioni novae praefationem minus novam praeponerent, huius annum omittebant; atque — id quod maioris momenti est — in praefatione Canisius dicit, se libellum „iterum" recognovisse: in titulo autem dicitur, librum recognitum esse „postremum". Sic igitur coniecto: Libellus primum editus est Dilingae initio a. 1569 Canisio absente (qui m. Maio a. 1568 Dilinga in Italiam profectus, m. Ianuario 1569 inde in Germaniam abiit); editus, inquam, cum eius nomine, sed ipso inscio[2]; iterum deinde, ab ipso Canisio recognitus et praefatione instructus, in lucem prodiit a. 1576, typis Ioannis Mayer dilingani; et haec, puto, est editio, quam De Backer et (ex eo)

---

[1] Vide *Can.* IV 990 et *Braunsberger*, Kat. 132—149.

[2] Id eo quoque probabile est, quod in titulo libelli (maioris auctoritatis eidem comparandae gratia) Canisium contionatorem ecclesiae cathedralis augustanae vocant; quo officio iam a. 1566 omnino levatus est (*Can.* V 288 572).

Sommervogel protulerunt, posito tamen perperam anno 1567 pro 1576; tertia editio fuerit anni 1579. Fateor tamen, fieri etiam potuisse, ut prima editio a. 1565, Canisio diu Romae degente, excuderetur.

1032 sive **litt. (27).** A m. Ianuario ad Martium 1569.

Ex Magii autographo, G. Ep. X f. 24b, et ex litterarum Polanci apographo eodem fere tempore scripto, Germ. 67 f. 228a.

Aliqui optant, ut in Canisii catechismo praeceptis ecclesiae solutio decumarum et salutationi angelicae verba „Sancta Maria" etc. addantur, et ut „Salve Regina" ibidem ponatur. Id a praeposito generali permittitur.

P. *Laurentius Magius* praepositus provincialis Austriae Vindobona 27. Ianuarii 1569 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Alcuni non restano ben' contenti, che 'l Padre Canisio nel suo catechismo trà gli precetti della chiesa non ponga quello del pagar le decime. Item che nell' Auemaria non ui sia quel apendice, sancta maria ora pro nobis .etc. Item che non tenga la Salue regina; che per questi paesi pare inconueniente. Sarebbe buono, che la P. V. ordinasse, che se ui aggiungesse queste cose, come si stamperà più." Respondit P. *Ioannes Polancus* Societatis secretarius mandatu Borgiae Roma 12. Martii 1569: „Nel cathechismo del P. Canisio, se si hauessi di fare noua editione, V. R. potra far aggiongere quel che li manca, nell' orationi della madonna et far mentione di decime."

Quod ad Canisium ipsum attinet, is nunquam, quod equidem sciam, decumarum solutionem praeceptis ecclesiae in catechismo addidit [1]. Verba autem illa: „Sancta Maria, mater Dei, ora pro nobis peccatoribus. Amen" (omissis verbis: „nunc et in hora mortis nostrae") non solum in „Summae" canisianae editione recognita et amplificata (Coloniae 1566, f. 30a) leguntur, sed in ipsa iam eiusdem editione principe, a. 1555 Vindobonae in lucem emissa; item in editione a. 1560 Coloniae facta, in „Parvo Catechismo Catholicorum" a. 1561 Vindobonae edito etc. (*Braunsberger*, Kat. 88); item, ut praeter latinas hasce editiones germanicam quoque ponam, in Catechismi (medii) editione tertia a. 1564 per Canisium ipsum Dilingae curata (*Can.* IV 1015). *Michael Poldt* S. J. in collegii vindobonensis *Litteris annuis, Vindobona 30. Septembris 1569 datis: „Instituimus in Templo nostro catechisticum exercitium." Initio puerulus aliquis „e superiore loco" orationem dominicam et salutationem angelicam „clara voce inchoat, hunc tanquam praecentorem sequitur turba puerorum, ac puellarum ... Patres ac matres familias (quod aliquoties iam ipsi vidimus) in priuatis domibus eundem orandi modum, ante et post prandium, siue coenam obseruant. ... Nec omittitur appendix illa catholica germanis auribus alioquin insueta; Sancta MARIA mater Dei, ora pro nobis peccatoribus" [2] (ex exemplo archetypo; G. Ep. X f. 3a).

1033 sive **litt. (28).** 7. Ianuarii 1569.

Ex autographo. G. Ep. X f. 136.

Canisium, ni Centuriarum refutandarum labore liberetur, collapsurum putant.

---

[1] Erant qui dicerent, praecepta ecclesiae primum per Canisium in catechismos inducta esse. Sed Dr *Hafner* demonstravit, ea iam ante saeculum XVI. et collecta et vulgo proposita esse; Canisium tamen ea planioribus verbis et ordinatius proposuisse: „Die klarere, geordnete Formulierung ist auf Canisius zurückzuführen" (Zur Geschichte der Kirchengebote, in „Theologische Quartalschrift" LXXX, Ravensburg 1898, 99—131 276—295).

[2] In „*Libello* Agendarum, secundum antiquum vsum Metropolitanae Ecclesiae Salisburgensis" iussu Michaelis a Kuenburg archiepiscopi Salisburgi a. 1557 denuo excuso legitur: „Das aue Maria, oder Engelische gruss, Lu. 1. GEgrüsset seyest du Maria, vol genaden, der Herr ist mit dir, du bist Gebenedeyet vnter den weibern, vnd Gebenedeyet ist die Frůcht deines leibs, Jesus Christus, Amen" (f. 235b—236a).

P. Theodoricus Canisius collegii et universitatis dilinganae rector Dilinga 7. Ianuarii 1569 S. Franciscum Borgiam praepositum generalem ita monuit de Petro fratre, qui eo tempore ex Italia ad provinciam regendam et ad Centuriarum Magdeburgensium refutationem absolvendam (v. supra p. 244) in Germaniam revertebatur: „Jntelleximus Reuerendum P. Canisium in hanc prouinciam isthinc remitti: de quo hoc vnum P. T. significandum putaui, illius valetudini vehementer Centuriarum laborem obesse, et nisi propediem liberetur hoc onere, illum, multorum, qui pluribus annis eius ingenium et naturam explorata habent, iudicio, Reipublicae diu vtilem non futurum. Postquam enim laborem superiori anno hic coepit, eum vix vnquam sanum habuimus. Haec amore boni communis scribenda Consultores mei iudicarunt, obedientiae sanctae rem omnem integre permittentes."

1034 sive **litt. (29).** **Inter Februarium et Novembrem 1569.**

Canisii catechismus a cardinali Commendono visitatore et a synodo provinciali salisburgensi commendatur, in dioeceses salisburgensem, passaviensem, ratisbonensem inducitur, ab Alberto V. in omnibus Bavariae scholis explicari iubetur. Eiusdem catechismi in collegio monacensi tradendi ratio reliquis scholis latinis Bavariae imitanda proponitur.

Cardinalis Ioannes Franciscus Commendonus S. Pii V. legatus, cum mense Februario et Martio 1569 complures dioecesium passaviensis et salisburgensis ecclesias et monasteria visitaret, haec, praeter multa alia, praecepit: „Ut habeant curam animarum exercentes catechismum vel nuper a summo pontifice emanatum [1] vel illum P. Canisii" (*Mich. Mayr,* Cardinal Commendones Kloster- und Kirchen-Visitation etc., in „Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner- und dem Cistercienser-Orden" XIV [1893] 391—398 569).

Deinde in synodo provinciae ecclesiasticae salisburgensis, Salisburgi 14.—28. Martii 1569 habita, decretum est Constitutionis LIX. capite VII.: „Jubemus, ut [juventus] saltem festis diebus piis atque Christianis Catechismis . . . atque institutionibus Fidei, utpote a Petro a Soto, Canisio, Groppero, Merseburgensi, Dietenbergio et Catechismo Romano in compendium redacto [2], nec non ab aliis nonnullis orthodoxis viris utiliter conscriptis, exerceantur." Quae cum „latinitatis praeceptores" potissimum spectarent, eiusdem Constitutionis capite XI. mandatum est, ut „in Scholis Teutonicae linguae" eadem servarentur (*Hartzheim,* Concilia Germaniae VII 375 377. *Dalham* l. c. 525).

Tradunt, sub idem tempus Ioannem Iacobum Khuen a Belasi archiepiscopum salisburgensem a vicinis aliquot principibus, ut fidelibus meliorem institutionem christianam provideret, rogatum, cum episcopis quibusdam vicinis, imprimis cum passaviensi (Urbano a Trennbach) et ratisbonensi (Davide Kölderer), consilia contulisse et id, praeter alia, constituisse, ut ipsorum fidelibus communis esset catechismus minor Canisii, clericis autem Catechismus Romanus vel eius compendium ab Edero scriptum (*Matthias Rumpler,* Geschichte des Salzburg'schen Schulwesens. Neue, umgearb. Ausgabe von *Joh. Jak. Hochmuth,* Salzburg 1832, 55—56).

---

[1] Catechismum Concilii Tridentini sive Romanum, a S. Pio V. a. 1566 Romae editum.

[2] De catechismis Soti, Ioannis Gropperi, Michaelis Helding episcopi merseburgensis, Ioannis Dietenberger O. Pr. v. *Can.* I 205[1]; IV 851 1024; V 826; de Catechismo Romano per Georgium Eder a. 1569 in compendium redacto supra p. 377[5].

Eodem anno 1569 exeunte (cf. *Knöpfler* l. c. Act. 93[2]) *Albertus V.* Bavariae dux, in cuius terris pars haud exigua provinciae ecclesiasticae salisburgensis sita erat, institutionem scholasticam germanice compositam („Schul Ordnung") Monachii typis Adami Berg exscriptam[1] promulgavit, qua, praeter multa alia, haec in omnibus scholis Bavariae, sive latinis sive germanicis, observari iubebat: „Fürs ander, haben die Schul vnd Lehrmaister Doctor Canisij grossen vnd klainen Catechismum, inn baiden Lateinischen vnnd Teutscher sprachen, wöllichen weilendt der aller Christlichist Kaiser Ferdinandt, Gottseliger gedechtnuss, vnd die Kön: Wierde von Hispanien in allen Erblanden vnd gebieten der Jugent vorzulesen befolchen, den sollen sie nach gelegenheit der Knaben, verstands vnnd alters alle Sonn vnnd Feyertäg, zu morgens ehe man zu der Kirchen geht, lesen, aber sonsten keinen Lutherischen oder andern Sectischen Catechismum gebrauchen[2]. Wo aber in Stetten, Märckten, oder auff dem Lande, die Pfarrer vnd Seelsorger einen Catholischen Catechismum, selbs predigten, wie jnen wol gebürt vnd zusteht, da mögen die Schul vnd Lehrmaister dieselb Lection vnderlassen, Sie sollen aber die kinder fleissig zu solcher predig fiern, vnnd die fürnembsten notwendigisten puncten hinnach ausswendig lernen lassen, sie auch etwa inn der wochen desshalben examiniern, damit sie von deme, was zur seligkeit nötig, von Jugent auff guten bericht lernen" (*Schul Ordnung* der Furstenthumb Obern vnnd Nidern Bayerlands, München 1569, f. 𝔄 IIIJ[b]—𝔅[a]). Eidem institutioni scholasticae iussu ducis additus et reliquis scholis latinis Bavariae in exemplum propositus est „Index Lectionum, quibus in Ducali Collegio Societatis Iesv, Monachiensis iuuentus informatur"; in quo „Indice" haec sunt: „In Classe quinta . . . Christianae religionis elementa teneris animis inseruntur, atque ab ijsdem saepius repetuntur. . . . In Classe vltima. Tyrones recte orare ac legere discunt: deinde declinationes et coniugationes, vna cum minori Catechismo mandant memoriae. . . . Sexta cuiusque hebdomadae feria, prouectiores Latinum, rudiores Germanicum docentur Catechismum" (l. c. f. D IIIJ).

1035 sive **litt. (30).** Inter m. Iulium et Octobrem 1569.

Canisio curante P. Turriani S. J. opus „De Hierarchicis Ordinationibus" adversus protestantes scriptum Dilingae excuditur, compluribus rebus (Canisio auctore) vel omissis vel mutatis. Turrianus in praefatiuncula Canisium (cuius tamen nomen non ponit) laudat eiusque suasu se scripsisse significat.

Canisio instante compositus eodemque operam conferente a. 1569 post m. Iunium et ante Novembrem (v. supra p. 337 377) typis vulgatus est liber: „Francisci Turriani | DE HIERAR- | CHICIS ORDI- | NATIONI- | BVS MINISTRORVM EC- | CLESIAE CATHOLICAE, | ADVERSVS | schismaticas vocationes Ministrorum & Superin- | tendentium, ex Scripturis sanctis, ad Ca- | tholicos, libri duo antehac | nunquàm editi. | HABES HIC BENIGNE LECTOR VARI- | am & recon-

---

[1] Summam quandam huius institutionis, additis adnotationibus mordacibus, posuit *A. v. Bucher:* Sämmtliche Werke, herausgeg. v. *Jos. v. Klessing,* I, München 1835, 34—42.

[2] *Michael Poldt* S. J. in collegii vindobonensis *Litteris annuis Vindobona 30. Septembris 1569 datis narrat: „Nostri a Consule impetrarunt, vt Ludimoderator quidam, qui pueros symphoniacos Cathedralis Ecclesiae S. Stephani, catechismum Lutheri ad vnguem memoriae mandare, et sub vtraque specie communicare etiam virgis cogebat, [comm]uni senatus consensu ab officio deponeretur, cuius in locum nobis inscijs suffectus est Catholicus quidam liberalium artium Magister, noster quondam discipulus. Hic exploso Lutheri impio Catechismo, et Philippi Melan: Grammatica, catechismum P. Canisij et Despauterij Grammaticam pueris praelegit" (ex exemplo archetypo; G. Ep. X f. 3[a]).

ditam eruditionem, ex antiquissimis Patrum | tum Græcorum, tum Latinorum monumentis erutam: ha- | bes & solidam ex Propheticis & Apostolicis literis demon- | strationem, Ecclesiæ Lutheranæ & Caluinianæ Ministris concedi non posse, quam ipsi sumunt sibi, in Ecclesiasticis | munijs auctoritatem. Lege, qui venerandam & | veritatem & antiquitatem amas: le- | gisse nunquàm pœnitebit. | *Accessit index capitum quæ ordine proponuntur, tum locorum | scripturæ hìc explicatorum, & rerum toto ope- | re comprehensarum.* | Cum gratia & Priuilegio Cæs. Maiestatis. DILINGAE EXCVDEBAT SEBALDVS MAYER. | ANNO M.D.LXIX." In fine libri (pag. priore f. ultimi, non sign.): „*DILINGAE. EXCVDE- | bat Sebaldus Mayer.* | Cum facultate Superiorum."

4°; ff. sign. 149; praeterea in initio 12 (addito titulari) et in fine 10 ff. non sign.; in initio f. 2 et 3 (ex non signatis) praefationem, reliqua indices sive capitum summaria habent; in f. 149^b et 3 sqq. non signatis index locorum sacrae Scripturae, in $6^1/_2$ sqq. index rerum et nominum alphabeticus, in pagina ultima „Errata" posita sunt.

Praefationi nec locus nec tempus nec nomen ascripta sunt; quam non ab ipso Turriano, sed ab aliquo ex Sociis dilinganis (Canisio? P. Alphonso Pisano?) conscriptam esse intellegitur ex ipsis praefationis verbis; in eius postrema parte haec dicuntur: „Adiungendus erat his duobus libris tertius, qui de demonstratione sacerdotalis sacrificij Missae inscribitur, et alicubi ab eodem auctore citatur. Sed visum est quibusdam consultius fore, vt hoc argumentum, quod non aeque cum prioribus libris congruit, alij et proprio quidem magisque commodo, quod alias, si dominus voluerit, edetur, operi reseruaretur." Planius autem, cur liber ille tertius omissus esset, Canisius ad Borgiam rettulit (v. supra p. 368). Litterae dedicatoriae in libro non exstant.

Libri primi capiti primo praeposita est praefatiuncula, quae et ipsa quidem sine loco, tempore, nomine auctoris est, ea tamen verba habet, ex quibus pateat, ab ipso eam *Turriano* compositam esse. Dicit ille, se eum librum conscribere statuisse, quia Concilii Tridentini doctrinam de sacramento ordinis a Lutheranis et Calvinianis neglegi, immo iis „ludibrio et despectui esse" audiverit. „Accessit ad incitandum propositum meum suasio cuiusdam amici mei ualde pij, et eruditi, cuius nomen taceo, ne apud eos, ad quos hi libri mei proficiscentur, et aduersus quos scribimus, inuidiosius faciam. Satis est, si ipse intelligat de se dici, ut qui fuit mihi suasor ad scribendum, sit idem adiutor ad proficiendum. Id autem fiet, si quod ego scripsi, ipse si probauerit, alijs concionando tradat" (f. 1^b). Scripserat autem Polancus Societatis secretarius 15. Iulii 1567, cum hunc librum Roma ad Canisium mitteret: Eum a Turriano compositum esse instante ipso Canisio, et Canisium, si ipsi placuisset, eum Dilingae excudere posse (*Can.* V 509). Quare dubitari non potest, quin contionator ille „valde pius et eruditus", Turriano amicus, Lutheranis Calvinianisque exosus, cui librum auctor commendat, sit Petrus Canisius.

Canisius Dilinga 23. Iunii 1569 Borgiae de hoc libro scripsit: „Bona pars libri . . . iam excusa est. . . . Loca quaedam acriora mitigauimus, et praetermisimus nomen Societatis nostrae, ut minus inuidiae subire cogamur tum apud Theologos, a quorum sententia quandoque discedit, tum apud sectarios, quos in Germania praesens non ita morderet atque damnaret"; eam autem in mutando libro „libertatem" ipsius Borgiae praepositi generalis „authoritate niti". Quas mutationes, si non omnes, certe plerasque ab ipso Canisio factas esse valde verisimile est. Neque mirum est, quod Turriani dictio Canisio videbatur paulo mordacior esse; ut cum ille de protestantium ecclesia scribit: „Restat igitur, vt ea quam habent, sit spelunca

latronum[1], massa fermento corrupta[2], ouile scabiosum[3], schola pestilentiae[4], et in ministerio sacramentorum vt muscae mortuae in compositione vnguenti, sicut ait Salomon" [5] (f. 120ª). Alia theologis displicere poterant; ut cum affirmatur, Psalmum 33. „compositum esse prophetice in laudem Christi . . . velati specie panis et vini" in sacramento eucharistiae (f. 94ª), et Isaiam, cum de „redemptis a Domino" pronuntiat: „Laetitia sempiterna super caput eorum" (35, 10: cf. 51, 11), de „tonsura clericorum" prophetasse (f. 107ª).

Vsus sum huius operis exemplo illo, quod exstat Argentorati in bibliotheca universitatis (E i II).

1036 sive **litt. (31).** Inter m. Septembrem 1569 et Septembrem 1570.

Coloniae ex officina Calenii 4 voluminibus cum privilegiis Pii V. et Maximiliani II. prodeunt „Authoritates Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum, quae in Summa . . . Canisii . . . citantur", per Petrum Busaeum S. J. collectae, operam conferentibus ipso Canisio et Bartholomaeo Laurens.

1. „AVTHO- | RITATVM SA- | CRAE SCRIPTV- | RAE ET SANCTORVM | PATRVM, QVAE IN SVM- | ma doctrinę Christianę | DOCTORIS PETRI CANISII THEOLOGI | Societatis IESV citantur, & nunc primùm ex | ipsis fontibus fideliter collectę, ipsis Ca- | techismi verbis subscriptæ sunt, | PARS PRIMA | DE FIDE, SPE, | ET CHARITATE. | HIEREMIAE VI. | *Hęc dicit Dominus: State super vias, & videte & interrogate de semitis | antiquis, quę sit via bona, & ambulate in ea: & inuenietis | refrigerium animabus vestris.* | COLONIAE | *Apud Geruuinum Calenium & hæredes Iohannis Quentel,* | *Anno M. D. LXIX.* | Cum gratia & priuilegio summi Pontif. Pij V. Item | Roman. Imperatoris Maximiliani II. | in Decennium." 4°; pp. 523 et praeterea ff. non sign. in initio 22 (addito titulari) et in fine 22. In infima parte paginae posterioris folii titularis: „Approbatio huius libri. Hoc volumen iam recens typis excusum iudico magno fructu in manus multorum euulgandum Ego frater Theodoricus Buscoducen.[6] Sacrae Theologiae apud Colon. professor, et Apostolicus Inquisitor." Sequitur f. *A 2ª—*A 3ᵇ privilegium typographicum a S. Pio V. pontifice concessum per Breve ad „Gervinum Calenium, Typographum Coloniensem" (quem huius privilegii impetrandi gratia Canisius pontifici commendandum curarat; v. supra p. 330). Romae apud S. Petrum 24. Septembris 1569 datum et a „Cae. Glorierio" subscriptum: in quo pontifex: „Cum tu", inquit, „sicut accepimus, nonnullos de probatis Sanctorum historijs a Dilecto filio Laurentio Surio optima fide collectis, necnon alios Tomos seu libros dilecti filij Petri Canisij presbyteri seu religiosi Societatis IESV de doctrina siue Institutione Christiana inscriptos, vna cum certis Annotationibus nondum impressis, tua impensa imprimi facere desideres: Nos tibi, quem in excudendis huiusmodi Tomis seu libris graues impensas subire necesse est, ne ex beneficio omnibus Christifidelibus collato detrimentum aliquod sentias, opportune prouidere, ac te in tuo laudabili et Reipublicae Christianae perutili proposito confouere volentes, . . . Motu proprio . . . tibi Tomos seu libros praefatos per te vel alium seu alios imprimendi, et impressos vendendi licentiam et facultatem plenam et liberam Apostolica authoritate per praesentes concedimus." Deinde pontifex omnibus „impressoribus, librarijs, et mercatoribus", gravissimis poenis propositis, interdicit, ne eos libros „infra decennium proxime futurum ab illorum impressione computandum" sine Calenii licentia imprimant vel vendant[7]. Sequitur f. *A 4ª—*B 2ª „De huius operis ratione ac vtilitate praefatio

---

[1] „Matth. 21", 13; cf. Ier 7, 11; Mc 11, 17; Lc 19, 46.

[2] 1 Cor 5, 6. Gal 5, 9. [3] Cf. Io 10, 1. [4] Cf. Ps 1, 1.

[5] „Eccles. 10". „Muscae morientes perdunt suavitatem unguenti": Eccle 10, 1.

[6] Ordinis Praedicatorum; v. *Can.* II 721—722.

[7] Brevis huius apographum eodem tempore scriptum exstat adhuc Romae in archivo vaticano, Arch. Brev. Pius V. 1566—1572 f. 265 sqq.

Petri Busaei Nouiomagi", data Coloniae 15. Augusti 1569. „Amicus quidam noster", inquit *Busaeus*, „prudentia ac dignitate praestans, cum hunc Catechismum Doctoris Petri Canisij diu ac multum euoluisset, maiorem in modum optauit, vt quae varijs ex Patribus in illo collecta, breuiterque tradita continentur, aliquanto fusius, praesertim in rudiorum gratiam explicarentur. . . . Hoc postulauit maxime, vt ad verbum libro adscriberentur, quae partim ex sacris literis, partim ex Patrum monumentis petita, circa marginem duntaxat, vt fit, succincte indicabantur." Postea Busaeus mentionem facit eorum, „qui in hunc Catechismum scribere, ac virus acerbitatis suae euomere, cumque petulanti lingua et insano studio non desinunt insectari. . . . Hinc odia et furores aduersariorum, in libri huius Authorem ita debacchantium, vt omnis modestiae, charitatis et pietatis Euangelicae prorsus obliti esse videantur. Aegre ferunt inuidi homines, optimum Caesarem [1] in Austria hoc opus primum publicasse, tum Reges, Principes ac Magistratus maximos pro sua quidem authoritate curasse sedulo, vt hic Caesareus Catechismus publice doceatur : et in varias quoque linguas traductus, magno bonorum consensu simul et applausu passim excipiatur. Pergant igitur isti, sic secus fieri non potest, pergant inquam latrare atque mordere : rideant et contemnant, quod in Curijs prudentissimi Magistratus, et in Gymnasijs viri eruditissimi comprobarunt." Busaeus praefationem sic terminat: „Bene vale in Christo lector, et hunc laborem nostrum boni consule." [2] Deinde f. *B 2^a—*B 4^a „Admonitio ad Lectorem", qua ratione auctoritates illae in libro proferantur et maxime quaenam ex variis diversisque illorum librorum editionibus usurpatae sint. Sacrae Scripturae testimonia proferuntur ex editione Vulgatae per Ioannem Hentenium O. Pr. universitatis lovaniensis theologum curata et a. 1547 Lovanii, deinde compluriens Antverpiae excusa (cf. *Can.* V 746[3]). Patrum graecorum verba ex versionibus latinis ponuntur. Sequitur Busaeus fere novissimas editiones, ut in conciliis editionem Surii, in Cypriano „editionem Manutij Romanam [a Latino Latinio curatam], et correctionem Pamelij Antuerpianam", „in Ambrosio partim Basileensem iuxta correctionem Costerij [a. 1555], partim nouissimam Parisiensem Ioannis Gillotij Campani", in Hieronymi epistulis „Romanam editionem, et Mariani Victorij Reatini emendationes". „Meo quidem iudicio", inquit, „Sanctorum Patrum sententiae facilius intelliguntur, quando et antecedentia et consequentia simul ponuntur ob oculos." Laudat quoque Calenium typographum „diligentissimum et valde Catholicum" [3], qui id opus „plusquam quadruplici typorum varietate . . . excudere voluit. . . . Quod ad sententias ipsas attinet, dedimus sane operam, vt facta collatione diuersorum exemplarium, quae nancisci poteramus, quam emendatissime prodirent. Qua in re non parum nobis profuit, et veluti stimulos addidit singularis diligentia Bartholomaei Laurentis correctoris officinae Quentelianae [4] : cui etiam copiosum et egregium indicem singulorum Tomorum acceptum ferre debes. Neque enim facile patiebatur, vt quae mendum aliquod redolebant, licet ex ipsis fontibus descripta essent, typis committerentur, priusquam alijs codicibus inspectis, quoad eius fieri poterat, castigarentur. . . . Edimus nunc in lucem . . . priorem partem Catechismi, quae est de sapientia Christiana, duobus tomis comprachensam : daturi . . . propediem et alteram, quae est de iustitia Christiana, vno (vti existimamus) tomo cum Appendice de lapsu et iustificatione hominis, comprachendendam, qui sit ordine tertius." Fol. *B 4^b—*C 4^a „Catalogus summorum Pontificum, Conciliorum, Imperatorum, et Scriptorum Ecclesiasticorum, per centurias distinctus"; f. *C 4^b—*E^a „Encomia quorundam Patrum, quorum testimonia crebrius in hoc opere citantur"; f. *E^b—*E 4^a „Index, totius Catechismi ordinem et summam complectens : indicans item controuersias, quae in hoc libro . . . deciduntur"; qui index totum catechismum cum appendice, tribus tomis explicandum, complectitur. Post p. 523, in 22 foliis non signatis „Index Verborum ac Rerum, Sententiarumve . . . opella Bartholomaei Laurentis (vulgo Poin dicti)" alpha-

[1] Ferdinandum I.

[2] Vide, quae de hac praefatione paulo infra (p. 688) dicentur.

[3] De hoc v. supra p. 70. [4] De hoc plura dicentur infra n. 7.

betice „digestus"; sequuntur „Errata". In ipso libri corpore singulas catechismi quaestiones responsionesque magnis typis exscriptas sequuntur typis minoribus „Scripturae"; deinde typis etiam paulo minoribus „Patres"; in marginibus autem typis minimis posita sunt tum testimonia Scripturae et Patrum, ut a Canisio in ipso catechismo brevissime indicantur, tum breves summae testimoniorum ex Patrum libris a Busaeo exscriptorum, tum loci Scripturae et similia, quae in iisdem Patrum testimoniis occurrunt.

2. „AVTHO- | RITATVM SA- | CRAE SCRIPTV- | RAE ET SANCTORVM PA- | TRVM, QVAE IN CATECHISMO | D. Petri Canisij Theologi Societatis IESV citantur, & nunc | primùm ex ipsis fontibus fideliter collectæ, ipsis Ca- | techismi verbis subscriptæ sunt, | PARS SECVNDA | DE SACRA- | MENTIS ECCLESIAE. | B. AVGVSTINVS LIBRO XIX. CONTRA FAV- | stum Manichæum cap. 13. | Prima Sacramenta quæ obseruabantur & celebrabantur ex | lege, prænunciatiua erant CHRISTI venturi, & ideò ab- | lata sunt, quia impleta : & alia sunt instituta virtute ma- | iora, vtilitate meliora, actu faciliora, nu- | mero pauciora [1]. | *Coloniæ, apud Geruuinum Calenium & hære- | des Ioannis Quentel, Anno M. D. LXIX.* | *Cum gratia & priuilegio.*" 4°; pp. 514 (addito folio titulari); praeterea in postrema libri parte ff. non sign. 27; horum pagina prima habet „Errata"; reliquae (praeter ultimam, quae vacua est) „Indicem Verborum ac Rerum, Sententiarumve" alphabeticum, a „Bartholomaeo Laurentis (vulgo Poin dicto)" congestum. Indicem haec sequuntur verba: „Pridie Cal. Septemb. 1569". Quae ostendunt, 31. Augusti hunc tomum a typographis absolutum esse, et in mercatu librorum autumnali, qui mense Septembri 1569 Francofurti ad Moenum habebatur, duos hosce tomos venales fuisse.

3. „AVTHO- | RITATVM | SACRAE SCRIPTV- | RAE ET SANCTORVM PATRVM, | QVAE IN CATECHISMO DOCTORIS PE- | tri Canisij Theologi Societatis IESV ci- | tantur, & nunc primùm ex ipsis fontibus fideliter col- | lectæ, ipsis Catechismi verbis subscriptæ sunt, | PARS TERTIA. | DE PRIORI IV- | STITIAE CHRISTIANAE PAR- | te, quæ in fugiendis vitijs sita est : siue | DE PECCATIS: | ECCLESIASTICI XXI. | Quasi à facie colubri fuge peccata. | I. PETRI III. [2] | CHRI- STVS *semel pro peccatis nostris mortuus est, iustus pro iniustis, vt pec- | catis mortui, iustitiæ viuamus.* | COLONIAE | *Apud Geruuinum Calenium, & hæredes Ioannis Quentel,* | *Anno M. D. LXX.* | Cum gratia & priuilegio Summi Pontif. Pij V. & Imperatoris | Rom. Maximiliani II. in decennium." 4°; pp. 405 (addito folio titulari); praeterea in fine libri 12 ff. non sign.; in pagina altera folii titularis: „Petrus Busaeus ad Lectorem. Non ignoras optime Lector, has authoritates Catechisticas a nobis in tres partes siue tomos initio distributas fuisse, ita vt tertio tomo vniuersam tractationem de Iustitia . . . comprachendi posse existimaremus. Caeterum quia nunc depraehendimus, priorem partem dictae tractationis ad eam magnitudinem excreuisse, vt reliquam non admittat, nisi in volumine admodum incommodo : idcirco coacti sumus . . . hoc Catechisticum opus in quatuor tomos diuidere" etc. Post p. 405 in pp. 24 „Index succinctus rerum ac verborum", alphabetice „opella Bartholomaei Poin diligenter congestus"; in pag. ultima „Errata".

In „Librorum nouorum a nundinis autumnalibus proxime elapsis vsque ad has praesentes nundinas quadragesimales anni a Christi natiuitate M. D. LXX. partim nunc recens editorum, partim vel locupletatorum . . . *Catalogo*" (Francofurti ad Moenum 1570) f. A 4ª legitur: „Catechismi Canisij cum authoritatibus pars tertia de peccatis . quarto . Coloniae Geruinus Calenius".

4. „AVTHO- | RITATVM SA- | CRAE SCRIPTV- | RAE ET SANCTORVM | PATRVM, QVAE IN CA- | techismo Doctoris | PETRI CANISII THEOLOGI SOCIE- | tatis IESV citantur, & nunc primùm ex ipsis fontibus fide- | liter collectæ, ipsis

---

[1] Aliqua huius loci verba hic omissa sunt, salva tamen ipsa re; cf. *Corpus* Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXV, Vindobonae 1891, 510; *Migne,* P. lat. XLII 355.

[2] Rectius: 1 Petr 3, 18; 2, 24.

Catechismi verbis subscriptae sunt, | PARS QVARTA | DE ALTERA PARTE IVSTITIAE CHRI- | stianae, quae in bonis consectandis est posita, siue | DE BONIS OPERIBVS, VIRTVTIBVS, | Donis, Beatitudinibus, Consilijs, & Nouissimis. | II. PETRI 1. | *Satagite vt per bona opera certam vestram vocationem* | *& electionem faciatis.* IOANNIS V. | *Procedent qui bona fecerunt, in resurrectionem vitæ. qui verò ma-* | *la egerunt, in resurrectionem iudicij.* | COLONIAE | *Apud Geruuinum Calenium & hæredes Iohannis Quentel,* | *Anno M. D. LXX.* | Cum gratia & priuilegio Summi Pontif. Pij V. Item | Roman. Imperatoris Maximiliani II. | in Decennium." 4°; pp. 829; praeterea ff. non sign. in initio 4 (addito titulari) et in fine 44. Folium titulare sequitur Pii V. Breve idem, quod tomo I. praepositum est (v. supra p. 685); deinde in folio 4. aliquot SS. Patrum sententiae „in commendationem virtutis"; p. 813—829 „Appendix de hominis lapsu et iustificatione" (cf. *Can.* V 804); cuius „auctoritates" a Busaeo ad verbum expressae non sunt (tempore, puto, ipsum deficiente; v. supra p. 484); post p. 829 in pp. 87 non signatis „Index verborum ac rerum" alphabeticus, „opella Bartholomaei Laurentis sedulo congestus"; deinde „Errata"; pagina ultima vacua est. Dubitari vix potest, quin typographus hunc tomum ante librorum nundinas „autumnales" sive ante m. Septembrem 1570 absolverit.

5. Petrum Busaeum has „Authoritates" collegisse, disposuisse, edidisse omnino certum est. Petrus Busaeus sive Buys (1540—1587) noviomagus, Canisio propinquitate coniunctus (*Can.* I 544[3]), cum aliquamdiu in universitatibus lovaniensi et coloniensi litteris studuisset (*H. J. Allard* S. J., Canisiana V, in „Studiën" 57. D., Utrecht 1901, 28. *Hansen* l. c. 341), a. 1561 Coloniae in Societatem admissus, a. 1563 sacerdotio initiatus est (*Hansen* l. c. 463 779). Coloniae a. 1566—1567 decanus facultatis artium, a. 1568 theologiae professor in collegio Societatis fuit; in eodem collegio aliquamdiu magistrum noviciorum egit (*Hansen* l. c. 557 781 783 788). Anno autem 1571 in universitate vindobonensi Novum Testamentum explicare coepit (*Ant. Wappler,* Geschichte der theologischen Facultät der k. k. Universität zu Wien, Wien 1884, 378. *Hansen* l. c. 771[1]); in collegio autem vindobonensi hebraicas litteras tradidit; deinde a. 1584 a Claudio Aquaviva praeposito generali cum 5 aliis variarum nationum sodalibus Romae „Rationem studiorum" Societatis adumbrare iussus est: tandem Vindobonae regentem convictus iuvenum nobilium egit (*Socherus* l. c. 358), „vir", ut ait *Franciscus Sacchinus,* „pietate, doctrina, prudentia, exemplo mirus, vnicum perfugium domesticis, et externis, quidquid durum quidquid perplexum incideret" (Historiae Societatis Iesu Pars quinta sive Claudius I, Romae 1661, l. 7, n. 49).

6. Canisius 18. Iunii 1569 Sociis coloniensibus scriptum misit, quo et „titulum libri ostendebat", et „praefationem" ab ipsis petitam, a se promissam suppeditabat, permittens, ut tum titulum tum praefationem „supprimerent vel mutarent". Quod scriptum perisse videtur. In litteris autem 8. Ianuarii 1570 ad Busaeum datis librum non „Authoritates", sed „Opus Catechisticum" vocat (supra p. 386); quo nomine deinde liber et (ut iam dixi) in praefatione tomi III. editionis principis, et in titulo editionis recognitae annoque 1577 primum vulgatae notatus est. Deinde, quodnam praefationis Coloniensibus missae argumentum fuerit, Canisius ipse prodit, cum 15. Maii 1569 Borgiae scribit, in ea „lectorem" a se monendum fore „de antidoto ex Patrum sententijs adductis accipiendo contra sectariorum calumnias, qui hoc ipsum Catechismi opus saepe ac multum oppugnant"; quodsi praefationem Coloniae 15. Augusti 1569 a Busaeo primo tomo praepositam inspexeris, facile credes, eum magnam eius partem a Canisio mutuatum esse; ut quae dicuntur de Patribus per protestantes neglectis vel etiam reprehensis et de catechismo per eos oppugnato (cf. *Can.* I 216—219; III 639—640; V 28 159—160 563 786 794). Aliis quoque rationibus Busaeum a Canisio in eo opere componendo adiutum esse ex illius litteris facile colligitur (v. supra p. 385). Cf. etiam *Braunsberger,* Kat. 136—148.

7. Testatur Busaeus, de toto hoc opere praeclare meritum esse (corrigendo, copiosissimos indices congerendo etc.) Bartholomaeum Laurens, qui vulgo Poin dicebatur. Qui similia officia iam a. 1546 P. Henrico Gravio (Vermolano) O. Pr. in

operibus S. Ioannis Damasceni Coloniae apud Quentelium edendis praestiterat (*H. J. Allard* S. J., Canisiana, in „Studiën" L, Utrecht 1898, 250—251). Eius laudes celebrantur a *Petro Cratepoil* ipsius aequali († 1605), qui Coloniae in monasterio Minorum Conventualium vivebat: „Bartholomaeus Laurens Nouiomagensis, Coloniae typographiae in officina Quenteliana, quam multis annis tum rexit, tum illustrauit, praesens Corrector eruditissimus ac fidelissimus. Hic eruditionis suae solidae in vertendis et bonorum autorum commendandis scriptis multa posteris dedit argumenta, admodum senex anno domini 1577. obijt ac in summo templo sepultus" (Electorum Ecclesiasticorum Catalogus. Opera F. Petri Merssaei Cratepolij, Coloniae 1580, 156).

8. Busaei exemplo motus P. Franciscus Antonio S. J. (de quo supra p. 4²) P. Edmundi Augerii S. J. catechismum (v. supra p. 596) „auctoritatibus" Scripturae, Patrum etc. illustrare m. Augusto a. 1571 Vindobonae coepit (*Braunsberger* l. c. 148). Qui liber a. 1592 Matriti in lucem prodiit; eius titulum posuit *Sommervogel* Bibl. I 442.

9. Editionis huius coloniensis, a Busaeo curatae, exemplum vidi Pragae in bibliotheca universitatis (XXI. H. 64.). Eadem exstat Valkenburgi in bibliotheca collegii S. J. ignatiani et Monachii in bibliotheca universitatis. Eam posuit (haud prorsus accurate) *Sommervogel*, Bibl. II 439—440; cf. etiam *Braunsberger*, Kat. 136—143.

1037 sive **litt. (32).** 1569—1570.

Ex autographo Schorichii, quod est in G. Ep. X f. 231ᵇ, et ex autographo Lanoii, quod exstat Oeniponte in archivo praefecturae caesareae (Statthalterei-Archiv), Ferdinandeum, Relig. Secten in Tirol etc. N. 237.

Canisius Dilingae edit Epistulas et Evangelia dierum sacrorum cum parvo catechismo suo, eaque imaginibus illustrata.

P. *Georgius Schorichius* S. J. 11. Augusti 1569 Monachio, ubi superioribus hebdomadis mandatu Alberti V. Bavariae ducis una cum compluribus eius consiliariis ecclesiasticis laicisque in multos suspectae fidei homines inquisiverat (v. supra p. 311), ad P. Ioannem Polancum Societatis secretarium scripsit: „A quatuordecim diebus accepi ab haereticis vltra 125 volumina librorum haereticorum, et Dux suppeditat bonos libros pro malis, qua arte multi Catholici alliciuntur vt sua venena quae domi hactenus[a] latitarunt manifestent[b]. Miratur Dux Mirantur omnes Domini. Commissa est mihi cura vt curarem 2000. millia[c] Volumina euangeliorum pro puerolis[d]. Quia hic nihil habemus praeter Erasmi Versionem [1] aut Lutheri translationem. Sed id P. Prouincialis [2] et .P. Canisius suo tempore praestabunt." Canisium id praestitisse intellegitur ex relatione quadam composita a P. *Nicolao Lanoio* S. J., qui a. 1569 a Ferdinando II. archiduce iussus erat una cum duobus ipsius consiliariis cognoscere, quosnam libros Tirolenses archiducis imperio subditi haberent (*Hirn* l. c. I 183). Is enim ad Christophorum Klöckhler regiminis oenipontani cancellarium hoc, praeter alia, rettulit: „Excusa sunt nunc recens Dilingae cum sat elegantibus figuris

a) hanctenus *Schor.* b) manifestant *Schor.* c) *Sic; neque tamen dubitari potest, quin Schor. scribere debuerit aut* 2 millia, *aut* 2000., *omittendo v.* millia. d) *Sic; sed potius scribendum fuit:* puerulis.

¹ De Novo Testamento per Erasmum Roterodamum latine verso v. supra p. 273.
² Paulus Hoffaeus.

euangelia dominicarum et festorum aliorum totius annj vna cum suis epistolis opera D. Canisij."

Neque dubitari potest, quin a Lanoio significati sint libelli, qui sic inscribuntur: „EPISTO- | LAE ET EVAN- | *GELLA QVÆ DO-* | *minicis & Festis diebus, de* | *more Catholico in Tem-* | *plis recitantur.* | Accedit paruus Cate- | chismus D. PETRI | CANISII. | DILINGÆ | Apud Sebaldum Mayer. | *M.D.LXX.*"

Prima tria verba et „D. Petri Canisii" et annus rubra sunt; 16⁰; epistulae et evangelia sunt in ff. 220 (addito titulari); exscripta autem sunt (perinde atque in „*Lectionibus* et Precationibus Ecclesiasticis", Ingolstadii a. 1557 denuo editis; cf. *Can.* II 889) ex antiquo Missali Augustano (cf. *Can.* III 649: IV 818), non ex Missali Romano, ipso hoc anno 1570 a S. Pio V. edito. Sequitur catechismus; sed libri exemplum, quod nactus sum, mancum est nec plus quam 250 ff. habet; desunt vero circiter 12 ff. Liber neque praefationem, neque approbationem, neque indicem sive registrum habet. Plurimae in libro positae sunt imagines ligno incisae et dimidias fere paginas occupantes. Libri exemplum vidi Monachii in bibliotheca regia, Liturg. 322^{m}. An germanica quoque libri editio facta est?

Certe plurima huius libelli exempla et in Bavaria iussu Alberti V. et in Tiroli iussu Ferdinandi II. disseminata sunt; cf. supra p. 503.

1038 sive **litt. (33).** Initio a. 1570.

Adamus Walasser, libellum, in quem 5 contiones Canisii erant relatae, nactus, easdem sua sponte amicorumque suasu Dilingae typis exscribendas curat. Idem affirmat: Canisium a se rogatum esse, ut integram Postillam componeret; contiones illas Augustae in templo cathedrali magno cum fructu habitas esse; Canisium, apud catholicos clarissimum, ab adversariis multis contumeliis affici; similia reliquis Societatis sodalibus accidere.

„Christenliche vnd wol= | gegründte Predig von den vier Son= | tagen im Aduent, auch vonn dem heiligen | Christag, Dem gemainen Mann zulesen vnnd | zu hören vast nutzlich: zuuor nie im | Truck außgangen. | In Frag= stuck vnd antwort gestellt, Durch | den Ehrwürdigen vnd Hochgelerten Herrn D. | Petrum Canisium, SOCIETATIS | IESV Theologum. | Mit Röm. Kay. May. Freyheit | Getruckt zů Dilingen, durch | Sebaldum Mayer. | 1570." Versus 1, 2, 7, 8, 9, 10, 12, 13 et verba „Aduent" et „Christag" rubra sunt.

4⁰; ff. numeris signata 61; praeterea ff. non sign. in initio 2 (addito titulari) et in fine 1; in folio illo, quod titulare sequitur, posita est praefatio ab „Adam Walasser" data „Zu Dilingen im Aduent, Anno 1569"; f. 1^{a}—60^{b} contiones; in f. 61 et in pagina priore ultimi folii (non sign.) „Siben andechtige Gebett der lieben Ertznätter" etc. (Antiphonae maiores 17.—23. Decembris in Officio divino usitatae) et aliae quaedam precationes ad Adventum pertinentes. Singulis contionibus (quae numero sunt quinque) praepositum est evangelium sacrae diei antiquo illo ritu augustano[1] assignatum cum imagine ligno incisa et mediam fere paginam occupante, qua evangelium illustratur.

[1] In prima contione *Canisius*, de sacris caerimoniis toto Adventus tempore usitatis loquens, hoc quoque commemorat, „daß man die schwartze trawrige kleider sicht vnd tregt bey den Göttlichen ämptern, nemlich zur anzaigung vnd erinnerung des vorigen betrübten ellenden wesens, darinnen die sündige Welt stůnd, vnnd kein rechten trost vnd frewd haben konte vor der zůkunfft vnd erscheinung Christi, dieweil nichts anders zu derselbigen zeit so hefftig regiret, als die Sünd, der Tod, Gottesflůch, vnnd die verdamnuß" (l. c. f. 12^{b}).

In praefatione *Adamus Walasser* laicus ille dilinganus in scribendis edendisque libris diligentissimus (de quo *Can.* III 791—792 et *Karl von Reinhardstöttner*, Forschungen zur Kultur- und Litteraturgeschichte Bayerns II, München u. Leipzig 1894, 83—84) lectores monet: „Es ist zu meinen handen kommen ein geschribens Bůchlin, inn welchem etliche Predigen des Ehrwürdigen vnnd Hochgelerten Herrn D. Petri Canisij begriffen: dieselbigen haben andere sampt mir gelesen, vnd vast gelobt, auch würdig geschetzt, daß sie in Truck außgiengen. Der Author zwar, welcher sunst mit vilen geschefften beladen, hat sich diser edition nit vil angenommen, vileicht darumb, daß er vermaint, es seyen nun Postillen vnnd geschribne Predigen gar gnug vorhanden, vnd daß je lenger je mehr der newen Bůcher allenthalben vil getruckt werden. Jch waiß aber nit, ob solche newe Scribenten alle zur aufferbawung der Kirchen dienen. . . . Wolan, ich laß mich beduncken, dise wenig Predig seyen dermassen geschriben vnd gestelt, daß sie jrem Authori gar wol anstehn, vnd dem Leser vast gůten vnd gründtlichen Bericht von Christlicher Lehr vnd warheit geben mŏgen. Derhalben ich mich dann gern hab vnderstanden, Got zů lob, vnd vilen frommen Christen zutrost vnd hail, dises klein Predig bůchlin in Truck zugeben vnd außzubraiten. Wolt Gott wir hetten auch den andern Thail solcher Predigen, daß also ein gantze Postil D. Canisij gelesen möcht werden, wie ich dann denselben Author gebetten. Verhoff, es soll noch geschehen, daß was er nun wol vnnd löblich angefangen, er einmal auff viler gůthertziger Christen begeren außmache. . . . Warlich solche vnnd dergleichen Predig mehr seind nit ohn sonderlichs lob vnnd grosse frucht der Zůhŏrer vor wenig Jaren zu Augspurg im Thůmbstifft geprediget worden. Jch will aber den wolbekannten Author nit wider seinen willen loben, welcher sunst bey den Catholischen weit berhümpt, auch desto mehr lobs würdig ist, je mehr jhn die widersacher vnd verfolger der wahren vnd Catholischen Kirchen hassen vnd schelten. Solche widersacher aber (nach jrem unenangelischen brauch) pflegen niemand mehrer zuhassen, dann die besten vnnd fürnemesten Prediger vnd verfechter der Catholischen warheit. Vnd demnach mit grossem zorn vnd grimmen, toben vnd wüten, ja auch mit schmelicher lesterung, falscher erdichtung, vnd schendtlichem gemål kempffen vnd streitten sie offenlich wider die Ehrwürdigen Våtter, Prediger vnd Doctores der lŏblichen Societet Jesu."

Quinque hae orationes sacrae, magnam partem ex locis sacrae Scripturae conflatae, sermonis perspicuitate, dicendi vi et calore admodum aptae erant ad errores illorum temporum refellendos et ad cultus divini virtutumque studium in auditorum animis excitandum.

Canisius 15. Ianuarii 1570 aliquot huius libelli exempla Coloniam ad P. Kesselium collegii rectorem misit de eodemque notavit: „Aedite sunt nuper Conciones quedam ante multos annos a me conscriptae et in hanc nouam formam vt uidetis euulgatae" (v. supra p. 388).

Sommervogel praeter editionem a. 1570 factam alteram ponit, quae 1569 Dilingae facta sit (Bibl. II 672). Quam equidem nusquam vidi; et cum neque in titulo editionis a. 1570 factae, neque in eiusdem praefatione exeunte a. 1569 scripta prior quaedam editio memoretur, editionem anni 1570 „principem" equidem dixerim; fieri tamen poterat, ut aliquot eius exemplis, excudendi labore iam m. Decembri a. 1569 absoluto, annus 1569 typis ascriberetur.

Exstat adhuc Valkenburgi (Valkenburg, in provincia limburgica regni neerlandici) in bibliotheca collegii ignatiani S. J. libelli huius exemplum (cum aliis aliquot libellis in uno codice conglutinatum), quo ipse Canisius olim usus est; in cuius pagina ultima complura sua manu notavit, quae ad contiones habendas ipsi utilia esse possent. Alia libri exempla exstant Argentorati in bibliotheca seminarii maioris (A H f. 25), Monachii in bibliothecis regia et academica, Vratislaviae in bibliotheca universitatis.

1039 sive **litt. (34).** 1570.

Flacius Illyricus in libro „Etliche Hochwichtige Vrsachen" etc. Canisii catechismum, quo ipsam catholicam doctrinam proponi constet, acriter impetit, eo maxime,

quod Canisius hominum iustificationem non ex merito Christi repetat, sed ita de ea doceat ut Iudaei, Turcae, Tartari; Iesuitas esse blasphemos, servos Antichristi, lupos rapaces, noctuas, vespertiliones etc.

Anno 1570 Matthias Flacius Illyricus theologus lutheranus, qui propter ardens certandi studium multis locis expulsus, a. 1567 Argentoratum venerat (*Preger* l. c. II 296), librum edidit: „Etliche Hochwichtige Vrsachen vnd Gründe, warumb das sich alle Christen von dem Antichrist, vnd allem seinen Grewel der Verwüstung, auffs erst absondern sollen, Sampt etlichen andern nützlichen vnd heilsamen Schrifften vnd Vnterrichten. Durch *Matthiam Flacium Illyricum.* Anno M. D. LXX." (sine loco). Magna huius libri pars ad catechismum Canisii impugnandum spectat. En aliqua: De Societatis hominibus dicitur:

„In jrem Catechismo, da sie in einem eigenen Capitel, von dem hochnötigsten Artickel nach der lenge handeln, Nemlich, wie doch der Sünder seiner Sünde los werden, oder vergebung der Sünden erlangen möge, da erzelen sie gar viel vnd mancherley wege vnd stege, dardurch man dar zu komen möge. Aber dessen gedencken sie gar nicht, das Christus all vnsere Sünde auff sich genomen, oder vns mit seinem Blut abwasche, oder das wir von seinet wegen vergebung der Sünden bekomen, welches doch schier allein die gantze heilige Schrifft leret vnd treibet. Was ist aber das anders, denn Christum sampt allen seinen Wolthaten vnd Verdiensten gantz vnd gar begraben, vnd in ein entlichen vergeß bey den Christen bringen. Dergleichen in dem Capitel, da sie leren, was die Christliche Gerechtigkeit sey, sagen sie, es sey vom Bösen lassen vnd gutes thun, vnd zeigen nicht mit einer einigen Sylben an, das der gehorsam Christi, oder Christus, oder sein leiden vnd sterben, oder der Glaube, oder jrgend etwas solches vnsere Gerechtigkeit allein in Christum zu setzen vnd zu beschreiben pfleget. Solche Gerechtigkeit aber, die da stehet in ablassung vom bösen, vnd wirckung des guten, leren auch die Philosophi, Jüden, Türcken vnd Heiden, vnd ist eben die Gerechtigkeit vnserer Tugend vnd guten Wercke, darwider Christus vnd seine Aposteln stetz disputieren vnd predigen. Sonderlich aber Paulus. . . . Darumb so leren die Jesuiter in jrem fürnembsten Buch des Catechismi, nicht besser von vergebung der Sünde, vnd versünung mit Gott, auch von der Christlichen Gerechtigkeit, denn eben die Jüden, Türcken, Tattern, welches je offenbar vnd vnwidersprechlich ist, vnd ist jnen auch von vns mehrmal fürgeworffen worden, sie könnens auch nicht leugnen noch sich verantworten. Sie machen auch leider darmit einen guten Eingang dem Türcken, dem Mahomet vnd seinem Alcoran selbs in die Christenheit. . . . Furs erst so bezeuget das die greiffliche erfarung in dem Jesuitischen Catechismo, von welchem doch gar viel vnd grosse bullen zeugen, das darinne die rechte Bepstische Lehr verfasset sey, in welchem da man von den fürnemsten heuptartickeln handelt als wie ein Mensch seiner sünde los wird, Jtem, was doch die Christliche Gerechtigkeit sey, dadurch ein Mensch gerecht vnd Selig werde, Alda, sag ich, wird keines von den zweien hochnötigen stücken, vnd Wolthaten Gottes, dem Blut oder verdienst Christi zugerechnet, sondern beydes nur vnsern guten Wercken. Denn dieselbigen Gottlosen verfürer in gedachtem jrem fürnemsten Alcoran, erzelen viel wege vnd weise, wie man der sünden los wird, Aber das wir durch das Blut Christi von Sünden abgewaschen werden, wissen sie die armen Philosophischen blinden leiter gar nicht. . . . Weil wir aber oben haben etliche mal der Gotteslesterischen Jesuiter, welche die rechte geschworne, leibeigene Knechte des Antichrists sein, gedacht, So wöllen wir alhie etwas gar kürtzlich von zweyen fürnemsten Puncten der Christlichen Lere, aus jrem Gottlosen Catechismo anzeigen, auff das jederman sehe, wie gar ein Gotteslesterische Lere solche boshafftige Verfürer in die Christenheit einzufüren, sich auffs ernstlichst vnterstehen, vnd auff das sich jederman desto besser für solchen reissenden Wolffen hüten möge. . . . Ists nicht billich, das man . . . die Edele jugent mit solchen jren Tatterischen vnd Zigeunerischen Catechismis verfüre? Aber von solchen Gottlosen Jebusitischen vnd Heidnischen Verfürern auff einander mal, wil Gott, mehr. Wenn doch die tropffen so ehrlich weren, das sie etwas ge-

wisses, statliches vnd volkömliches von jrer Lere vnter jrem Namen liessen ausgehen? Aber die Jebusitische Fledermeuse vnd Ewlen schewen das Liecht" (f. C 5ᵇ—C 6ᵃ 𝔈 7 𝔎 3ᵃ—𝔎 3ᵇ 𝔎 6ᵇ—𝔎 7ᵇ).

Hic igitur Flacius Canisii catechismum, in quo, ut ipse ait, ipsam doctrinam catholicam proponi multis magnisque bullis testatum est, mordaciter impugnare pergit et calumnias, quas a. 1564 et 1565 latino sermone protulerat (cf. *Braunsberger*, Kat. 64—70), germanico recoquit, a Canisio neque remissionem peccatorum neque iustitiam christianam ex Christi merito vel sanguine repeti affirmans, cum Canisius iam inde a prima catechismi editione a. 1555 facta docuerit, remissionem peccatorum „virtute dominicae passionis conferri", Christum esse auctorem atque consummatorem sapientiae iustitiaeque nostrae; absque Christo neque sapientem quemquam esse posse neque pium etc. (v. *Can.* IV 1026—1028; V 795—797); eadem deinde Canisius etiam planius et copiosius proposuit in „Summae" recognitione primum Coloniae a. 1566, deinde Antverpiae 1566, 1567, 1568, Parisiis a. 1567, Venetiis 1569 edita; quam recognitionem Flacius ne anno quidem 1570 noverat! Vel potius ille fingebat se eam non novisse! In eodem libro Flacius, ut sacri caelibatus odium faciat, fabulam illam udalricianam, quam vocant, de multis milibus capitum infantium in lacu quodam inventis (*Ph. Jaffé,* Bibliotheca rerum germanicarum V, Berolini 1869, 114³; The *Month* CXI, London 1908, 311—313), a. 1553 a se prolatam, semel atque iterum repetiit (f. 𝔄 3ᵇ—𝔄 4ᵃ 𝔍 1ᵇ), quamquam iam a. 1558 a Ioanne Fabri O. Pr. cathedralis ecclesiae augustanae contionatore refutatus erat (*N. Paulus* in „Katholik", 72. Jahrg. I 113—114). Quam acer autem agrestisque Flacius in Canisio impugnando sit, non est, quod moneam.

Francofurtenses quoque amicos *Flacius* hisce annis incitabat, ut contra Societatem dicerent et scriberent. Ita Hartmanno Beyer contionatori lutherano scripsit 3. Ianuarii 1569: „Quid facitis contra Jesuitas et Schwenckfeldistas?" Et 25. Ianuarii [1569?]: „Charissime frater, expecto a te responsum de proximis literis . . . quid item contra Jesuitas paretis." Et 10. Iulii [1569?]: „Quid autem vos contra Jesuitas scribitis aut concionamini?" Et alia epistula, cui nullum tempus est ascriptum: „D. M. Reiterum hortator, ut strenue in suo opere contra Jesuitas pergat" (ex apographis recentibus; autographa exstant Francofurti ad Moenum in bibliotheca urbana, „Epp. ad Beyerum") [1].

Caeterum eodem illo libro *Flacius* non solum in SS. Franciscum Assisinatem et Dominicum maledicta coniecit, sed Lutheranorum quoque ministros augustanos tam acriter reprehendit, ut ipsi communes adversus eum litteras darent (*Gassarus* l. c. I 1928—1929). Longe aliter * *Canisius;* qui Oeniponte 21. Decembris 1571 pro contione de errantibus reducendis agens: „Non prosunt hic", inquit, „verba dura et increpationes acerbae, sicut nec prosunt rixosis mulieribus et iratis canibus, cum fiant etiam implacabiliores, S e r u u m igitur D e j non oportet litigare [2]. . . . Christus docet exemplo pastores et ministros, vt in spiritu mansuetudinis [3] instruant et admittant inimicos veritatis" (ex commentario a Canisio dictato et recognito; Can. 51 f. 67ᵃ).

---

[1] *Guilielmus Bidembach* Lutheranorum stugartiensium minister, cum a. 1568 adversus P. Hieronymi Torrensis S. J. „Confessionem Augustinianam" Tubingae „Consensum Iesuitarum et Christianorum in doctrina religionis" edidisset, eidem Beyero Stugartia 2. Septembris 1569 *scripsit, verbo „canum" Canisium, nisi fallor, significans: „Bavaria etiam pergit Deo et hominibus maledicere. Itaque valde metuendum est, ne Deus porcis grunnientibus et proterve subsultantibus Turcas aliquando Lanios immittat, aut totam haram subverti sinat. Expecto, quando etiam in me irruant Suitae : frendere enim et spumare quosdam audio sive apros sive canes : nec tamen venabulum, quod illis intento, excutient, donec spiritum et robur suppeditabit mihi Dominus" (ex apogr. recenti; autogr. exstat ibidem, Epp. Guil. et Balth. Bidd.).

[2] 2 Tim 2, 24. [3] 1 Cor 4, 21.

1040 sive **litt. (35).** 1570.

Canisii „Summa" latine Salmanticae cum Philippi II. regis licentia in lucem emittitur et pretio ab ipso consilio regio constituto venditur.

„SVMMA | DOCTRINAE | CHRISTIANAE PER | QVAESTIONES LVCV- | LENTER CONSCRI- | PTA, | Nunc demum recognita & locupletata, auctore | D. Petro Canisio, Societatis IESV Theologo, vt | ex eius noua Præfatione constabit. | *Accessit huic recognitioni auctoritas, decretum & priuile-* | *gium Ferdinandi Imp. & Philippi Regis Hisp.* | CVM LICENTIA. | Salmanticæ Excudebat Mathias Gastius. | M.D.LXX. | *Impensis Gasparis à Portonarijs.* | Esta tassado en real y medio." Ultima tria verba manu scripta sunt. In parte infima paginae postremae: „*SALMANTICAE* | *Typis Mathiae Gastij.* | *Anno 1570.*"

8° min.; ff. numeris signata 135; praeterea ff. non sign. in initio 12 (addito titulari) et in fine 9.

Folium titulare sequitur (2 pp.) „Licencia" Matrito 21. Novembris 1569 a Philippo II. Gaspari de Portonariis „mercader de libros vezino de Salamanca" concessa, „para que por esta vez podays hazer imprimir en estos nuestros reynos el dicho libro", i. e. el „Catechismo de Canisio"; „mandamos que la dicha impresion se haga del dicho libro original, que van rubricadas todas las hojas y firmado al fin de Iuan Fernandez de Herrera nuestro Secretario de camara de los que residen en el nuestro consejo, y que despues de impresso no se pueda vender ni venda sin que primero se trayga al nuestro consejo juntamente con el dicho original para que se vea si la dicha impression esta conforme a el, y se os de licencia para lo poder vender siendo ante todas cosas tassado eñl nuestro consejo el precio a que se vuiere da vender cada volumen . . . D. Cardinalis Segunt.[1] El Licenciado Menchaca. El Doctor Diego Gasco. El Doctor Durango. El Licenciado Pedro Gasco. El Licenciado Iuan Thomas." „Licentiam" sequuntur (4 pp.) Christophori Plantini litterae dedicatoriae ad Philippum II. 12. Iunii 1566 datae (v. *Can.* V 814); Canisii litterae (6 pp.) ad Colonienses (v. *Can.* V 159—163); edicta Ferdinandi I. 10. Decembris 1560 (5 pp.) et Philippi II. 16. Decembris 1557 (4 pp.) data; 9 ff. postrema „Indicem" rerum alphabeticum complectuntur.

Vidi exemplum libri, quod exstat Hamburgi (Hamburg) in bibliotheca urbana (P. N. I 66). Idem liber exstat Salmanticae in bibliotheca universitatis et Matriti in bibliotheca Sancti Isidori. Eius mentionem brevem fecit *Sommervogel,* Bibl. II 624.

1041 sive **litt. (36).** 1570.

Canisii „Parvus Catechismus" latine denuo editur Antverpiae et Cracoviae.

1. „INSTITVTIONES | CHRISTIA- | NÆ PIETATIS, | SEV | PARVVS CATE- | CHISMVS CATHO- | LICORVM. | Autore Petro Canisio Societ. | Iesu Theologo. | Preces horariæ de æterna | Dei . Sapientia. | ANTVERPIAE. | Ex officina Christophori Plantini. | CVM PRIVILEGIO. | M.D.LXX." Versus 1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 15 rubri sunt; accedit signum typographicum Plantini; tota inscriptio figuris hominum, florum, frugum in lignum incisis velut marginata est; 16°; pp. sign. 95; praeterea in initio 8 ff. non sign. (addito titulari). In initio libri Calendarium positum est; in fine cernuntur usitatissimae illae meditationes cotidianae de virtutibus Christi, preces ante litterarum tractationem recitandae etc.; cf. supra p. 670.

Librum vidi Antverpiae in Museo Plantiniano, sign. A 3053; quem posuit *Sommervogel,* Bibl. VIII 1976.

2. „*PARVVS* | CATECHI- | SMVS CATHOLI- | CORVM. NVNC PRI- | MVM INTEGRITATI SVAE RE- | *stitutus, & singulari authorita-* | *te Sacræ Cæsar. Ma-* | *iest. editus.* | Authore D. Petro Canisio, Docto- | re Theologo Societatis | IESV. | *Accessere Preces Horariæ, de æterna Dei Sapientia* | IESV CHRISTO *Domino nostro, cum pijs* | *quibusdam & Christianis exercitationibus.* | CRACOVIAE, | *In Officina*

[1] Didacus Spinosa episcopus seguntinus (Siguenza).

Matthæi Siebeneycher, | *Anno Salutis Humanæ.* | 1570." 16^0 (vel 8^0 min.); ff. non sign. 60, addito titul. (A I—H IV); f. A II Canisii praefatio, data Augustae m. Maio 1561; f. A III^a—A IV^b edictum Ferdinandi I., datum 10. Dec. 1560; f. A V^a—E III^b catechismus cum „Testimoniis Scripturae Sacrae". Sequuntur Horae et „Meditationes quotidianae" de virtutibus Christi.

Librum vidi Cracoviae in Museo principis Czartoryski, sign. XXIX. S. 79. $\frac{4722}{2}$. *Sommervogel* eum non posuit.

1042 sive **litt. (37).** 1570.

Canisii „Parvus Catechismus" a P. Iacobo Wujek S. J. polonice versus editur Cracoviae.

Canisii „Parvum Catechismum Catholicorum" Cracoviae apud Matthaeum Siebeneycher iam a. 1560—1567 aliquotiens latine editum (*Can.* V 800 823) ibidem edidit polonice a se versum Iacobus Wujek (Vujek) sive Vangrovecius († 1597), ca a. 1540 Vangroveco (Wągrowiec, Wongrowitz, nunc oppidum provinciae posnaniensis regni borussici) ortus, qui a. 1565 (1567?) Romae Societatem ingressus, postea collegiorum posnaniensis, vilnensis, claudiopolitani rector et Poloniae viceprovincialis fuit et libris asceticis polemicisque, maxime autem duabus „Postillis" et totius sacrae Scripturae versione polonica conscriptis de tota Polonia egregie meritus est (*Io. Wielewicki* S. J., Historici diarii domus professae S. J. Cracoviensis anni viginti [Scriptores Rerum Polonicarum VII], Cracoviae 1881, 237—239. *St. Załęski* S. J., Jezuiči w Polsče I, Lwów 1900, 710—717. *Sommervogel,* Bibl. VIII 1227—1242). Is igitur edidit libellum sic inscriptum:

„Maluczki Katechyzm Kościola powszechnego, albo nauka krześciańskiey pobożności przez D. Piotra Kanisiusza Theologa zebrania P. Jezusowego napisany a teraz nowo na polskie przełożony. Przydane są na końcu niektóre modlitwy. Cum gratia et privilegio S. R. M." In fine libri: „w Krakowie drukowano u Matheusza Siebeneychera roku MDLXX."

Id est: Parvus Catechismus ecclesiae catholicae sive Institutiones christianae pietatis a D. Petro Canisio theologo congregationis domini Iesu conscriptae et nunc recenter in linguam polonicam versae. Additae sunt in fine precationes aliquae. Cum gratia etc. Cracoviae excusae apud Matthaeum Siebeneycher a. 1570.

16^0. Libellus dedicatus est Annae Jagelloniae (Sigismundi Augusti Poloniae regis sorori de catholica religione in Polonia optime meritae [*Laderchius* l. c. in a. 1568 n. 150], quae postea uxor fuit Stephani Bathorii palatini Transsilvaniae et regis Poloniae). Editionis titulum et dedicationem descripsi ex *K. Estreicher,* Polnische Bibliographie (III. Abteilung, Band III). Jahrhundert XV. bis XVIII., Krakau 1896, 44; qui significare videtur, libri exemplum exstare in „Bibliotheca Kornickiana" (Kórnik, nunc oppidum borussicum, provinciae posnaniensis) eoque usum esse *Alexandrum Maciejowski* in Bibliographia polonica Cracoviae a. 1853 tribus voluminibus edita (cf. *Sommervogel* l. c. I xiii), III 436. Anno vero 1911 R. P. *Ioannes Sygański* S. J., cum librum illum quaereret, certior factus est, eum in bibliotheca kornickiana (quae nunc comitis Zamoyski est) iam non exstare, immo ne anno quidem 1896, quo Estreicher Bibliographiam edidit, ibidem fuisse, neque compertum esse, quo perlatus esset. Ne ullum quidem aliud libri exemplum usque adhuc repertum est. Editionem posuit *Sommervogel* l. c. VIII 1229.

Nescio, utrum haec versio (manu scripta) an alia catechismi canisiani versio an Catechismi Romani versio polonica (cf. *Can.* V 341^2) significetur a *Wenceslao Fabio,* Grodna 10. Iunii 1568 cardinali Stanislao Hosio de Sigismundo Augusto rege *scribente: „Catechysmum Polonicum, quem Jllustrissima D. V. mihi misit, nuper S. Maiestati sue dedi, Jnterrogabo, quomodo placeat versio" (ex autographo, quod est Cracoviae in Museo principis Czartoryski, Cod. 1609 p. 253).

1043 sive **litt. (38).** 1570.

Canisii catechismus germanice et Ingolstadii et (?) Dilingae editur.

1. *Augustinus de Backer,* ubi de Canisii „Summa“ agit, affirmat: „Le Catalogue Mermet (Grenoble 1863) cite sou le n° 1171 une traduction allemande datée de 1570“ (Bibl. I² 1057); et *Sommervogel,* „Summae“ versiones germanicas recensens, notat (ex De Backer, puto): „Une édition parut à Ingolstadt en 1570“ (Bibl. II 628); et Mediolani in bibliothecae nationalis (Brera) * *Catalogo* notatum est, bibliothecam in „X. V. 55“ habere Petri Canisii catechismum, germanice Ingolstadii a. 1570 in 12° editum; qui tamen liber a. 1911, ut ex litteris a R. P. *Georgio Fell* S. J. Mediolano ad me datis cognovi, reperiri iam non potuit. Rectene dicitur, „Summam“ germanice tunc editam esse? An denuo est editus „Parvus Catechismus Catholicorum“, qui a. 1569 Ingolstadii in lucem prodierat (v. supra p. 679)?

2. Dilingae a. 1570 Canisii catechismum editum esse intellegitur ex *Ioannis Gnyphei* libro „Widerlegung“ etc., de quo infra, mon. 1046.

Hic autem editionem germanicam Summae vel Parvi Catechismi Catholicorum significare videtur.

1044 sive **litt. (39).** 1570.

Ioannes Wigandus lutheranus Ienae (et Basileae?) denuo edit suam catechismi canisiani „Refutationem“ (calumniandi studio et sermonis feritate insignem).

Anno 1570 Ioannes Wigandus (1523—1587), qui unus ex praecipuis „Centuriatoribus Magdeburgensibus“ erat et eo tempore Ienae theologiam tradebat et lutheranorum superintendentem agebat, librum, quem a. 1556 Magdeburgi cum titulo: „Verlegung aus Gottes wordt, des Catechismi der Jhesuiten (Summa doctrinae Christianae genand)“ etc. ediderat (*Can.* I 604—605), rogatu et hortatu multorum Christianorum, ut ipse quidem ait, denuo recognitum edidit cum nova hac inscriptione: „Warnung vor dem | Catechismo D. CANI- | *SII,* des grossen Jhe- | suwidders. | Daraus die vngründe Bepstlicher | Lere zu erkennen. | D. Johannes Wigandus. | Gedruckt zu Jhena, durch Christian | Rhödingers Erben. | *M.D.LXX.*“

4°; ff. sign. 80, et ff. non sign. in initio 10 (addito titulari) et in fine 1; folium titulare sequuntur litterae dedicatoriae Wigandi (tempus iis ascriptum non est) ad Wolfgangum dominum de „Schönburg“ dominumque in „Glauchau“ et „Waldenburg“ (ff. 9); f. 1—6 praefatio ad lectorem; in 3 ultimis libri paginis index rerum.

Wigandus suam de toto Canisii catechismo sententiam his verbis comprehendit: Catechismus iste mutilus („gestümpelt“) docet „nur von einem theil Göttlichs worts, vnd zwar auch von demselben nicht allenthalben dem Glauben gemeß, nemlich vom Gesetz, Von dem Euangelio aber, weis vnd leret er nicht einen pfifferstiel. Vnd wenn man den Namen Christus aus dem Buche thete, damit doch nur ein ledig spiegelfechten getrieben wirdt, So ist es nicht viel besser, denn der Heiden Aristotelis, oder Ciceronis Bůcher von guten tugenden. . . . Der Tůrcke hewet seinem gefangenen hauffen mit den Sebeln nach den Kôpffen, vnd ist niemandt der sich nicht dafůr entsetzt, sonderlich die jm nahent sitzen, vnd sehen für augen, wie er mit Vngern vnd andern Lendern hat Tyrannisiret, Aber dieser Seelmörder, hat mit dem Buche sein Schwert gewetzet vnd gezucket, da hewet er nach den Seelen, dieselben ewig zu morden, vnd dem Teuffel zu einem Peutpfennig in die ewigen hellischen Fewerflammen zu vberschicken, Wer solte dafůr nicht erzittern, vnd fliehen, weil er gantze sohlen an füssen hette?“ (Fol. 10ᵇ 11ᵃ.) Et, ut singularia aliquot iudicia addam: Mariam Christi matrem „anruffen, entweder für eine Nothelfferin oder Vorbitterin, ist der grewlichsten Abgôtterey eine, die je auff erden komen ist, vnd ist ein gewiß merck oder schandtmal des Antichrists“. Quodsi Canisius nos hortatur, ut nos resque nostras Mariae commendemus, haec est „eine solche Gotteslesterung, dafür alle Menschen sich entsetzen, Himel vnd erden drüber Blitzen vnd Donnern solten“ (f. 18ᵇ—19ᵃ 20ᵃ). „Die Papistische Kirche verbeut die Ehe, gestattet vnzucht vnd Sodomiterey, Wie denn alle Münche vnd Nonnen, Klöster, Stiffte, Thůme, vnd wo

ein Papistischer Geistloser vnd Eheloser Schwarm wonet, sindt eitel Hurnheuser, kein Pfaffe ist, er mag viel Huren, aber keine Ehefrawen haben. Warumb? Denn Ehelich werden ist Gottes ordnung, Frey vnd one alle straffe Hurenleben führen, ist des Bapsts befehl oder Dispensation" (f. 28^b). Canisius a Wigando vocatur „ein Hiena vnd Beerwolff", „ein grober Tölpel, ja ein grewlicher Gotteslesterer". „Dieser Hündische Münch ... geht nicht allein wie ein CANIS, sondern viel mehr Cainisch mit der heiligen Schrifft vmb" (f. C 1^b 16^b 33^b). Denique in fine libri Wigandus fideles admonet, ut a novo stercore, quod daemon in ecclesiam Dei eiecerit, caveant, vitantes sectas monasticas: „Scapitziner", „Chietiner, so der Bapst Saulus IIII. erdichtet hat", „Jhesviten" (f. 77^a). Cf. etiam *Janssen* l. c. IV^{15-16} 441—443 et *Braunsberger*, Kat. 56—59.

Ferunt Wigandi librum eodem hoc anno 1570 Basileae quoque rursus editum esse, minore tamen forma et cum alia inscriptione: „Joannis Wigandi Wiederlegung des Katechismi Canisii.(Basel 1570) 12°": Ita *[M. Paquot,]* Mémoires pour servir à l'Histoire Litteraire des dix-sept Provinces des Pays-Bas etc. III, Louvain 1770, 189. Ex quo libro hausta esse videntur, quae dicuntur apud *De Backer*, Bibl. I^2 1064, et apud *Sommervogel*, Bibl. II 666.

Quanto graviora sunt crimina, quae Wigandus in Canisium eiusque catechismum congerit, tanto infirmiores sunt rationes, quibus ea probare conatur; ut cum monasteria omnia lupanaria, in quibus ex pontificis sive praecepto sive dispensatione stupra fiant, esse affirmat, rem ex fabula illa udalriciana (v. supra p. 693) demonstrat neque aliud, quod proferat, habet (f. 31^b). Sancta Maria Christi mater nos audire nequit; nam aures eius putrefactae et terra opertae sunt! (Fol. 19^b.) Quod denique ille Canisium blasphemum, animorum interfectorem, hyaenam, hominem praestigiis in lupum conversum (Beerwolff) esse scribit [1], ex viris acatholicis nostrae aetatis haud pauci longe aliter de eo senserunt; quorum iudicia posui *Can.* I $xviii^{8\ 9}$ xx xxi^5; II 864^1; III xxxv^1; IV 987^1; V 587—588 805 850—851. Caeterum Wigandus hoc tempore Flacio quoque Illyrico antea sibi amicissimo infestus esse eiusque „manichaeismum" libris thesibusque impugnare coepit, „nicht ohne die gegnerische Lehre durch Missdeutung und falsche Konsequenzmacherei zu entstellen", inquit *G. Kawerau* (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche XXI^3, Leipzig 1908, 272). Cum multis quoque aliis theologis protestantibus Wigandus palam rixabatur (*Nic. Hier. Gundling,* Vollständige Historie der Gelahrtheit II, Frankfurt u. Leipzig 1734, 2442—2444).

1045 sive litt. (40). Februario et Martio 1570.

Ex „Annalium" Possevini prima Decade, eaque saeculo, ut videtur, XVI. exeunte vel XVII. ineunte variis manibus (in quarum numero ipsius Possevini manus est) scripta multisque locis emendata. Cod. 297 p. 136—137. Hac Annalium parte copiose usus est *G. Fell* S. J., Pädagogische Schriften von Antonio Possevin S. J., Einleit. v (Bibliothek der katholischen Pädagogik, herausgeg. von *F. X. Kunz* XI, Freiburg i. Br. 1901, 313).

P. Possevinus Rotomagi catechismum Canisii explicat. Cuius libelli gallice versi (et denuo, ut videtur, excusi) plurima exempla disseminantur.

P. Antonius Possevinus S. J. in opere nondum excuso, quod inscripsit: „Annales quinquaginta annorum quos Sacerdos e Societate Iesu iussus est scribere ijs de Rebus ad quas missus fuit" (cf. *Sommervogel,* Bibl. VI 1092), Decade prima, libro tertio, cap. 8 narrat, se a. 1570 Rotomagi (Rouen) per sacram Quadragesimam (quae erat a d. 8. Februarii ad 25. Martii) contionatum esse: „Quattuordecim hominum millia

---

[1] Simili sermonis modestia utebatur *Ioachim Westphalus* islebiensis, „Pfarherr zu Gerbstädt, in der löblichen Graffschafft Mansfelt": „Vnfletige Sew sind auch die Jesubiter (mügen billich heissen Jhesu zu wider) oder die Jebusiter, Das ist: Contemptores, Conculcatos *[sic]*, die Gottes wort verachten vnd mit Füssen tretten" etc. Geistliche Ehe, Christi vnd der Kirchen seiner Braut, Eisleben 1568, f. ℜ V^b.

festis ac sollemnioribus diebus intererant concioni, minor numerus, sed tamen aliquot millium, profestis. . . . Haec cum ita se haberent, Pueris, et ijs, qui in custodijs publicis plus minus sexcenti asseruabantur, statuit Posseuinus tres hebdomadae dies pomeridianis horis addicere, ut feria secunda in una, feria quarta in altera Paroecijs; feria sexta ijs qui detinebantur in uinculis, operam daret. Sexies necesse fuit Parisios mittere, unde sexies unius Quadragesimae[a] tempore catechismus[b] Canisij Gallice[c] recusus fuit ac[d] [?] Rothomagum importatus. Passimque Plateas incedebant bibliopolarum famuli clamantes[e], En catechismum catholicum, quem docet concionator. Sic sibi quisque cum eum comparasset hilares, et feruidi (qui feruor ei potissimum genti tribuitur) comparebant in templis."

Sacchinus, litteris fortasse Possevini usus, haec narrat: Rotomagi tunc „multi per omnes Custodias distributi catechismorum libelli: aliquot etiam in medium ferrea appensi cathenula. Inter populum vero amplius eorum libellorum terna millia sparsa sunt. . . . In pueris catechesi instituendis, quod continenter faciebat [Possevinus], non modo illud profecit, vt ad orthodoxam pietatem rudis informaretur aetas; sed etiam, vt Haereticorum non pauci per eam instincti, edoctique remigrarent ad Ecclesiae Sanctae communionem" (Hist. S. J. III, l. 6, n. 52).

Parisiis Canisii „Parvus Catechismus Catholicorum" gallice versus cum approbatione theologorum sorbonnicorum a. 1565 editus est (*Can.* V 801); quam versionem a. 1570 rursum excusam esse ex Possevini verbis collegeris.

1046 sive **litt. (41).** M. Aprili 1570.

Num Gryphius contra Canisii catechismum scripsit? „Ioannes Gnypheus" Augustae (?) confutationem catechismi canisiani edit simulque adversus Canisium et sedem romanam 100 theses et „missam apostolorum et patrum" vulgat.

In *Martini Lipenii* „Bibliotheca reali theologica", Tomo I (Francofurti ad Moenum 1685) p. 256 commemoratur „Ioh. Gryphii Widerlegung deß Catechismi *Canisii*. Basel 8. 1570". Eadem habet *Io. Chr. Köcher*, Catechetische Geschichte der Paebstischen Kirche, Jena 1753, 67.

Apud *De Backer* autem (Bibl. 1² 1064) et apud *Sommervogel* (Bibl. II 666) ponitur „M. Joannis Griphei Widerlegung des Catechismi D. Canisii, welcher zu Dillingen im 1570 Jahr wider Christ, der Aposteln und Altvätter Lehr, aussgangen ist. 1570. 8°"

Quod ad „Ioannem Gryphium" attinet, idem *Lipenius* (l. c. 330) ponit: „Ioh. Gryphii Widerlegung der Jesuiter Lehre vom Sacrament in ihrer Confession zu Cöln auffgangen, etc. Marp. s. 1572"; praeterea habet (l. c. 539) „Ioh. Gryphaei Enchiridion Fidei Christianae. Görl. 8° 1583". Verum in eius libro multa parum accurate posita sunt.

Quidquid sit, dubium esse non potest, quin liber, quem Sommervogel cum nomine „M. Ioannis Griphei" posuit, a „M. Iohanne Gnypheo" editus sit cum hac inscriptione: „Widerlegung, | deß Herrn Doctoris Cani= | sij Jesuite Catechismi, welcher im | jar 1570. Zu bestattigen der fal= | schen Jesuiter lehr, vnder dem schein | deß Newen vnd Alten Testaments | außgangen ist, zu Dillingen, wider | Jesu Christi vnd der Aposteln lehr, | auch der Altuättern be= | zeugnussen, rc. | Item dawider steht hie, ein rechter Catechis= | mus, auß Gottes wort vnd Vättern. | Item hundert schließrede wider den Docto= | rem Canisium Jesuitam: Römischen | stul: vnd Meß. | Item wider Rom vnd Canisium, steht hie | der Apostel vnd Vättern erste Meß, | wie sie jetz die Teutschen halten. | Durch M. Johannem Gny= | pheum Frisium. | Im jar, 1570. Am 16. April." Sine loco. 16°; ff. sign. 71; praeterea in initio 16 ff. non sign. (addito titulari). Liber Augusta anno 1570 a „M. Iohan. Gnypheo Frisio, Weiland Hoffprediger zu Carlstein, vnd bey dem Durchleuchtigen Fürsten in Lyffland", dedicatus est Augu-

a) Quadrigesimae *arch.* b) *In Cod. ita correctum est ex* cathechismus. c) *In Cod. ita correctum est manu alia ex* Galliae. d) *Hoc v. manu illa altera supra versum scriptum est; num recte? Mirum certe est, catechismum tam brevi tempore tam saepe excusum esse.* e) *Ita altera manu correctum est ex* famuli qui clamabant.

stanis („Der Erbaren, Ehrsamen vnd tugenthafften jugent, der gantzen weitberümbten Keiserlichen Freystatt Augspurg, allen, vnd insonderheit den Sönen, Töchtern, Knechten, Megden, den Seuglingen vnd erzogenen, etc. Sampt einer ermanung an die Edlen, Ehrsamen vnd achtbaren eltern, Herren, Frawen vnd wolgelehrten Schulmeistern, etc.“); quibus litteris Gnypheus pueros hortatur, ut a Iesuitarum ecclesiis, scholis, libris caveant. Liber, quantum obiter eum inspiciendo intellegere poteram (neque enim vacabat diu eum legere), haud magni est momenti; caeterum quid sibi velit, longissimo eius titulo significatur. De catechismo Canisii germanice a. 1570 Dilingae edito, cui Gnypheus hunc librum opponit, v. supra p. 696. Hoc ex ipso libro cognoscitur: Canisius vulgo habebatur doctissimus („hochgelehrt“) vir (f. 1ᵇ 15ᵃ 17ᵃ); Gnypheus tamen eum vocat „ein vnuerstendiges kind“ et semel atque iterum (f. 1ᵃ 11ᵃ 11ᵇ 12ᵃ) affirmat, eum scribere „wider sein gewissen“ [1].

1047 sive **litt. (42).** A m. Maio ad Octobrem 1570.

Ex autographis. G. Ep. XI f. 183ᵇ 228ᵇ 291ᵃ 233ᵃ. Duabus ex his epistulis usus est *Krüß,* Can. 186.

Canisius in Centuriarum refutatione paene se conficit. Timent aliqui, ut exspectationi satisfaciat. Provincialis et rector generalem rogant, ut Canisium opus brevi vulgare et deinde aliis rebus operam dare iubeat.

P. *Paulus Hoffaeus* S. J. praepositus provincialis Germaniae superioris Augusta 27. Maii 1570 de Canisio Dilingae refutationi Centuriarum Magdeburgensium iussu S. Pii V. operam dante scripsit ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem: „Videtur omnino non solum expedire sed etiam necesse esse vt R. P. Canisius liberetur ab opere Centurialj, non enim se expedire potest, nimium intricatur, sibiipsi nunquam satisfacit, conficitur, melancholizat, optat sibi concedi vt qualecunque scriptum ex labore praeterito efficiat, et statim edat: nam tota Germania fere iam rem intellexit, expectat aliquod ingens opus posteaquam tanto tempore fuit Pater occupatus, et dicunt nostrj Dilinganj quod opus expectationi minime respondebit, et tanto minus quanto diutius differtur: taceo quod ne primam quidem centuriam integre impugnet, sed tantum de 4. personis [2] aliquas particulas attingat, omissis etiam controuersijs . vt ergo Patrem melancholizantem et nimium grauatum saepeque cum valetudine conflictantem conseruemus: ne etiam tam longo tempore Germanos et alios spe ingenti suspendamus et postea fefellisse videamur: necesse videtur vt P. Vestra moneat P. Canisium vt rem iam confectam concludat, vel aliquid inde excerpat, statimque in lucem emittat, et relinquat deinceps centurias, vacetque alijs libellis scribendis pro suo gustu etc. Jd si fiet potest

[1] *Ioannes Fischart* (ca 1550—1589), qui a. 1579 in poëmate „Binenkorb“ Canisium plurimis affecit conviciis, in „Nacht Rab oder Nebelkräh“, qui primus est ex eius libris et primum a. 1570 editus, universam quidem Societatem Iesu infamem invisamque plebi facere studet (*Janssen-Pastor* l. c. V 15—16 552—553), Canisium tamen nominatim solis duobus versibus commemorat (Nacht Rab, s. l. 1570, f. C 6ᵃ):

„Der Canis ist ein fein gesell,
Sein Catechismus gibt gefäll.“

[2] Praeter S. Ioannem Baptistam, B. Mariam Virginem, S. Petrum apostolum (v. supra p. 438) aut S. Paulum apostolum, aut ipsum Christum Dominum dicere videtur; v. infra, mon. 1049.

P. Canisius ad officium [1] redire, ego vero alicubi concionari, vti v. g. Oeniponti, vbi forte plebi et Regimini ero non ingratus . vtinam . aut R. P. Canisius poterit vel Archiducj [2] concionari, vel loco P. Gregorij [3] Augustae, ne P. Gregorius hic nimis diu haerere videatur: et esset forte hic vnus modus tentandi animos Augustanorum circa erectionem Collegij qua in re frigere valde mihi videntur: sed hoc fere egeret maiore consideratione." Dilinga autem 31. Iulii 1570 P. *Theodoricus Canisius* collegii rector ad Borgiam haec rettulit: „Reuerendus P. Canisius, vt potest, in opere Centuriarum progreditur. Absoluit librum vnum [4]. supersunt duo alij. Vtilius forsan posthac in libellis vulgaribus vernacula lingua aedendis versabitur: nam in erudito hoc scribendi genere, cui assuetus non est, supra modum sese macerat, et vix vnquam sibi satisfacit." Et iterum *Hoffaeus* provincialis Oeniponte 5. Septembris 1570 Borgiam monuit: Dilingae „nunc laboratur vt tres libri Centuriales [5] tandem a R: P. Canisio absoluantur, quem Patres iudicant non esse aptum huic scribendi munerj, sed occupandum potius in concionibus et scriptionibus libellorum germanicorum seu alicuius postillae etc. nimium et se et alios confecit bonus Pater, et nunquam tamen sibi satisfacit. Eius opere finito quod nunc in manibus censorum est, iudico illi ex vrbe imponendum esse vt impugnationem centuriatorum missam faciat, quod et ipsi ac nobis gratissimum erit." Deinde *Theodoricus Canisius* Dilinga 10. Octobris 1570 Borgiam certiorem fecit: „Reuerendus pater Canisius, si per valetudinem licebit, praecipuam instituti operis sui partem ad Natalem Domini absoluturus videtur."

1048 sive **litt. (43).** A m. Maio 1570 ad Februarium 1571.

Ex Theodorici Canisii et Hoffaei autographis, quae sunt in G. Ep. XI. f. 233[a] et G. Ep. coll. I f. 280[b], et ex epistularum Borgiae apographis eod. temp. scriptis, quae sunt in Germ. 70 f. 136[b] 155[a].

Canisii in scribendo adiutores. Querelae. Hoffaeus et Canisii.

P. *Theodoricus Canisius* S. J. universitatis collegiique dilingani rector Dilinga 10. Octobris 1570 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris provinciali scripsit: „Magna superioribus diebus personarum facta est a patre prouinciali mutatio: tredecim enim hinc auocauit, inter quos fuit P. Joannes Rastellus Anglus, socius laborum Reuerendi p. Canisij, et P. Christophorus Ziglerus; et tredecim alios reddidit." Qua re cognita *Borgias* Hoffaeo Roma 25. Novembris 1570 scripsit: „Intendo che' l Compagno che qui si era dato al P. Canisio per aiutarlo nell' opera sua si è mandato in Hala . auisi V. R. come si fece questo, et se il P. Canisio si contentò." *Hoffaeus* autem Borgiae Monachio 3. Ianuarii 1571 respondit. Ac primum quidem eum rogavit, ut provincialis munere, quo iam tres annos functus esset, se levaret; Canisium id officium suscipere posse. Deinde haec addidit de PP. Petro Canisio, Theodorico Canisio (rectore dilingano), Ioanne Rastello (Anglo), Antonio Guisano (Flandro): „Quod deinde attinet ad P. Joannem Anglum quem P. V. adiunxit P. Canisio vt ipsum iuuaret in opere cen-

---

[1] Praepositi provincialis. [2] Ferdinando II. Oeniponte habitanti.
[3] Roseffii. [4] De S. Ioanne Baptista.
[5] De S. Ioanne, B. Maria, S. Petro; v. supra p. 438.

turiali, cur ego hunc Halae posuerim priuato P. Canisio. Res ita habet, vt rem simpliciter explicem, Neque satis conueniebat P. Canisio cum P. Anglo, nec huic cum illo, et maluit P. Canisius iuuari a P. Antonio Flandro quem etiam ei Monachio Dilingam misi, vsusque est vtriusque opera ad aliquot menses. Scripsi deinde in fine Julij Dilingam necessitatem personarum explicans quod non possem vtrumque et Anglum et Anthonium diu Dilingae relinquere, obtulique vt P. Canisius alterum sibi eligeret, qui elegit P. Anthonium, cupiuitque vt etiam P. Anglum retinere posset vsque ad finem Septembris, quod etiam factum est, et ego sic processi quod etiam a Rectore iudicatum est P. Canisio expedire . quod si deinde P. Canisius suam opinionem mutauit, id ego cauere non potuj quamquam semper cupiam vtrumque P. Canisium consolarj et a me non solum facile impetrant quod petunt, sed offero etiam ipsis non raro liberamque illis relinquo potestatem faciendi quae ad suum leuamen optant etc. nolim itaque P. V. hac in parte solicitam esse.“ Haec *Borgiae* probata sunt; qui Hoffaeo Roma 26. Februarii 1571 rescripsit: „Quel che fu dimandato, di come s' era mutato il compagno dato al P. Canisio dandoli il P. Antonio in loco del P. Gio: Jnglese, fù solamente, per saperlo, non essendo riceuuto alcuno auiso sopra di cio, ma si crede, come anco si credeua prima, che la mutatione sarebbe stata ragioneuole.“

P. Rastellus a. 1569 Canisium (m. Septembri) Dilinga Augustam ad tempus transmigrantem secutus est; in * *Catalogo* enim domus augustanae a. 1569 scripto leguntur et „P. Petrus Canisius“, et „P. Ioannes Rastellus“, qui „iuuat Patrem Canisium in studiis“. Deinde in * *Catalogo* dilingano, Dilinga 1. Novembris 1570 Romam misso, comparent: „R. P. D. Petrus Canisius“ (nullo officio ascripto) et „P. Antonius Flander, Socius P. Canisij“ (GSC 66 f. 356 360).

1049 sive **litt. (44).** 1567—1571.

Quomodo Canisius opus adversus Centuriatores primum adumbraverit et composuerit (capita 5: de Ioanne Bapt., B. Maria V., Petro, Paulo, Ioanne et Iacobo App.). Altera compositio (libri 3: de Io. Bapt., Maria, Petro); liber de Iesu Christo. Canisii, P. Guisani etc. „Collectanea“ in librum de Maria.

Dilingae, ubi Canisius adversus Centuriatores primum librum „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis“ conscripsit et edidit, in bibliotheca regia, quae usque ad a. 1773 universitatis dilinganae cum collegio Societatis coniunctae erat, adhuc Codex asservatur (signatus in dorso: „Confessio scripta F.“), in quo et hic liber, et totum opus, quod Canisius adversus Centuriatores scribere in animum induxerat, adumbratum vel potius primo compositum cernitur, idque magnam partem ipsius Canisii manu est scriptum. Ita igitur *Canisius* opus inscribere volebat: „Censura in Centurias de Ecclesiastica Historia Magdeburgi contextas. Centuria prima de corruptelis uerbi Dei, quas Ecclesiasticae historiae scriptores Magdeburgici in suam primam Centuriam inuexerunt, vel Altera primae Centuriae pars contra Centuriatores Magdeburgicos de rebus et personis ad Apostolica tempora et statum Ecclesiae primitiuae pertinentibus“ (f. 94ᵇ). Et primum quidem Centuriatorum nomina ponere ac, cur illi fide digni non essent, ostendere volebat (f. 95ᵃ—103ᵇ). Deinde agere volebat capite primo de Ioanne Baptista (f. 104ᵃ—119ᵃ), „capite II.“ „de Maria sanctissima virgine matre“ (f. 119ᵃ—125ᵃ), capite III. „de Petro Apostolorum Principe“ (f. 125ᵇ—162ᵇ), capite IV. „de Doctore gentium Apostolo Paulo“ (f. 163ᵃ—171ᵃ), capite V. „de Ioanne et Iacobo Apostolis“ (f. 171ᵃ—173ᵃ). Singula autem capita varias complectuntur Centuriatorum sententias cum suis „censuris“, quibus Canisius, quantopere illi sacram Scripturam interpretationibus illis depravent, demonstrat.

Praeterea Societas Iesu habet Codicem (sign. „Can. 60“), qui idem Canisii opus continet, ita tamen, ut nec totius operis titulus nec praefatio vel praeambula posita sint; ipsum autem opus iam aliqua ratione amplificatum, aliqua contractum est: „Liber primus de Christi praecursore Ioanne Baptista“ sive „De Corruptelis Verbi Dei. Liber I.“ (f. 1ᵃ—31ᵃ), per capita 12 dispositus. „Liber secundus, de Sanc-

tissima Virgine Matre" sive „De Corruptelis Verbi Dei. Liber II." (f. 31[b]—56[b]); habet capita 7. „Liber tertius. De Petro Apostolorum Principe" sive „De Corruptelis Verbi Dei. Liber III." [a] (f. 56[b]—176[b]). „Concinnus tractandi ordo postulat, ut post Mariam sacratissimam virginem, et maximum virum Ioannem Baptistam de Petro dicere pergamus, ut qui personis alijs Euangelicis facile antecellit" [b] (f. 132[a] ad 176[b]); habet capita 24; e quibus c. 23. „De praerogativis et privilegiis, quae Apostolo Petro in sacris literis tribuuntur" est; in quo 22 privilegia recensentur (f. 132[a] ad 168[a]); c. 24 habet „praeconia et epitheta, quae magno consensu ecclesiae tam orientalis, quam occidentalis Apostolo Petro tribuuntur"; liber terminatur: „Verum de Apostolo Petro satis." [c] In singulis capitibus singulorum librorum primum quidem capitis argumentum ponitur; deinde, „Magdeburgenses" quid quo operis sui loco de eo scribant, dicitur; postea Canisii „Censura" profertur; praeterquam quod librorum tum primi tum secundi caput ultimum complura „figmenta" complectitur, brevioribus censuris ad singula adiunctis, et libri tertii capita 23. et 24. ad communem commentariorum sive tractatuum rationem sunt composita. Totum opus eadem manu, eaque ignota (P. Ioannis Rastelli? Cf. supra p. 230) continua serie diligenter et accurate est scriptum; Canisii autem manu multis locis emendatum et amplificatum est; Pater quoque Antonius Guisanus aliqua in libris primo (f. 3[a] 5[a] etc.) et secundo (f. 51[b] 52[a] etc.), plura in tertio (f. 168[b] 169 170[a] 171[b] etc.) addidit; per ipsum autem Canisium in libro tertio longe plura quam in reliquis duobus mutata et addita sunt. Praeterea in eodem Codice (f. 177[a]—215[b]) liber tertius exstat alia quadam ratione compositus, quamquam eiusdem librarii manu (alia foliorum serie) scriptus et a Canisio simili modo atque prior ille correctus et amplificatus est; praeterea in eius ultimis foliis (f. 214[a]—215[b]) manus P. Antonii Flandri (Guisani) et quarta quaedam (P. Ioannis Rastelli S. J.?) cernuntur (cf. Cod. II 42, p. 55). Incipit: „Inter Euangelicas personas, quas noui Testamenti scriptores celebrant, et a nobis celebrari volunt, haud video, quis excepta sacrosancta Virgine matre, et post Domini praecursorem Ioannem baptistam, laudatissimum virum, Simoni Petro rite anteponatur." Neque vero Codex plura quam 6 habet huius libri capita, et sextum, folio vel foliis aliquot abscissis, mancum est. Praefationem autem Canisius Friburgi Helvetiorum post a. 1582 (1586? 1587?) sua manu ita mutavit, ut iam pateat, eum hoc tempore librum de S. Petro, „quem ante complures annos confectum habebamus", „in lucem proferre" voluisse (f. 179[a]).

Alium quoque Societas habet Codicem (sign. „Can. 61"), in quo scriptus est „Liber Tertius de Iesu Christo mundi redemptore" sive „De Corruptelis Verbi Dei liber III." [d] Incipit (f. 1[a]): „Posteaquam de Ioanne Baptista et Maria virgine disseruimus, quantum huius quidem instituti ratio patiebatur, nunc ad agnum Dei ab eodem praecursore velut digito demonstratum, et ad filium hominis ex eadem Virgine matre in lucem hanc mortalem editum, rectus nos ordo perducit." Hic quoque liber ab eodem illo librario in eiusdem generis chartis eademque ratione ac tres illi libri, quos modo dixi, scriptus est, et capite ultimo (quod nonum est) perinde ac libri illi 1. et 2., „breuitatis" causa varios Magdeburgensium errores complectitur (f. 80[a]—96[b] et ff. 6 non sign.); huius tamen capitis folia aliquot in Codice desunt. Canisius paucissima in eo emendavit, nec Guisani manus in eo comparet; eum primitus libris 1. et 2. coniunctum fuisse ex ipsa, qua scriptus est, ratione intellegitur; quare puto, Canisium huius argumenti tractandi consilium paulo, postquam librum scripserat, abiecisse et in libri de Iesu Christo locum librum de Petro apostolo substituisse [1].

a) *Libri singuli priorem titulum (*de Christi praecursore *etc.) in capite ipsius tractationis, alterum* (De Corruptelis *etc.) in binorum foliorum supremis quibusque marginibus habent.* b) *Ita C. sua manu correxit ex* Inter Euangelicas personas, post *etc.* Petrus primas tenet, *quae librarius scripserat.* c) *Postremas libri sententias C. sua manu posuit, priore libri conclusione, quam librarius scripserat, C. (ut videtur) emendaverat, ita oblitterata, ut iam non possit legi.* d) *Hi tituli in hoc Codice eodem modo positi sunt, quo in altero illo, quem modo dixi, sunt collocati.*

[1] Ex Codicibus „Can. 60" et „Can. 61", qui antea signati erant „Scripta V. P. Canisii 49" et „Scripta V. P. Canisii 16", aliqua protulit *Rieß,* Can. 393—394.

Caeterum v. supra p. 307 701; unde cognoscitur, Canisio P. Ioannem Rastellum sub m. Maium 1569, P. Antonium Guisanum sub m. Maium 1570 operis adversus Centuriatores edendi datos esse adiutores; de Guisano v. etiam supra p. 184.

Exstat denique apud Societatem Iesu Codex in 4⁰ („Can. 6"), qui, ut recte in eius initio (f. 4[a]) manu antiqua notatum est, „Collectanea in librum de Maria" (cum aliis aliquot rebus) continet, eaque ex sanctis Patribus et ex scriptoribus antiquis recentibusque facta variis temporibus et variis manibus, in quibus est manus ipsius Canisii, maxime autem manus P. Antonii Guisani (cf. Can. 60 f. 214[b]—215[a]); qui a f. 1 ad 92 (quod ultimum est) plurima „Jn 2[um] Librum" (f. 16[a]) adversus Centuriatores collegit atque excerpsit; quem laborem iam a. 1571, si non ante, ab eo incohatum esse dixerim.

1050 sive **litt. (45).** 1571.

Canisii „Summa" Antverpiae a Plantino rursus editur.

„SVMMA | DOCTRINÆ | CHRISTIANÆ, | EX | POSTREMA RECOGNI- | tione Doctoris Petri canisii, | Societatis Iesv Theologi. | ANTVERPIÆ, | Ex Officina Christophori Plantini, | Typographi Regij. | M.D.LXXI."

16⁰; pp. sign. 392 (addito folio titulari), et in fine 12 ff. non sign.; in pagina altera folii titularis summa brevis privilegii Plantino a Philippo II. dati, de quo *Can.* V 814; sequuntur Plantini litterae dedicatoriae ad Philippum II., Canisii praefatio ad Colonienses, Ferdinandi I. et Philippi II. edicta (omnia ut *Can.* V 814), indiculus Patrum et Conciliorum, quorum auctoritates commemorantur, conspectus rerum; in fine libri appendix de iustificatione, „Auctoris confessio" (v. infra, mon. 1084), index alphabeticus rerum.

Librum vidi Mediolani in bibliotheca nationali (Brera); qui Matriti quoque in bibliotheca nationali exstat. Eum brevissime memoravit *Sommervogel,* Bibl. II 624.

1051 sive **litt. (46).** 1571.

Canisii „Parvus Catechismus" iterum editur Coloniae et Parisiis.

1. „INSTITVTIONES | CHRISTIANAE | PIETATIS | SEV | PARVVS CATECHISMVS | Catholicorum. | *Auctore* D. PETRO CANISIO, So | *cietatis* IESV *Theologo.* | ACCESSERE PRECES | Horariæ de æterna DEI sapientia IE- | SV CHRISTO Domino no- | stro cum pijs quibusdam & | Christianis exercita- | tionibus. | *COLONIAE.* | Apud Maternum Cholinum. | M.D.LXXI. | Cum gratia & priuileg. Cæs. Maiest." Versus 2, 3, 5, 9, 15 rubri sunt.

12⁰; pp. sign. 51; praeterea ff. non sign. in initio 10 et in fine 34; in initio Calendarium; deinde versus illi „Vis cognoscere" etc. et „Frustra Christicolae" etc. (cf. *Can.* III 777), Canisii praefatio Augusta m. Maio a. 1561 data (cf. *Can.* III 777), edictum Ferdinandi I. 10. Decembris 1560 latum (cf. *Can.* I 752—754); sequitur p. 1—42 catechismus; deinde Preces horariae, „meditationes" cotidianae de Christi virtutibus, preces scholasticae etc. (cf. *Can.* V 823).

Librum vidi Herzogenburgi (Herzogenburg in Austria inferiore) in bibliotheca Canonicorum regularium S. Augustini (XV. $\frac{F}{3}$6). Eiusdem brevem mentionem fecit *Sommervogel,* Bibl. II 636.

2. PARVVS | CATECHIS- | MVS CATHOLI- | CORVM, NVNC PRI- | mum integritati suæ restitutus, & | singulari auctoritate Sac. Cæs. | Maiest. editus. | *Auctore Petro Canisio.* | PARISIIS, | Apud Thomam Brumennium, in clau- | so Brunello sub signo Oliuæ. | 1571."

18⁰; ff. 32, addito titulari; in pagina altera folii titularis imago Christi medii inter duos latrones e cruce pendentis; f. 2 praefatio Canisii, Augusta m. Maio a. 1561 data; f. 27[a] „finis" Catechismi; sequuntur f. 27[a]—29[a] „Testimonia Scripturae sacrae contra haereticos in prompta semper habenda"; f. 29 tres sententiae S. Augustini; f. 30[a]—32[b] diploma Ferdinandi I. 10. Decembris 1560 datum; denique brevissima monitio de edicto Philippi II. a. 1557 lato (cf. *Can.* IV 1006).

Libellum vidi Parisiis in bibliotheca nationali, „D 27 758“. *Sommervogel* hanc editionem non posuit.

In collegii turnonensis (Tournon) *„*Visitatione*“, anno 1571 habita, haec referuntur: „Diebus veneris mane[a] in singulis Classibus per mediam horam recitant discipuli catechismum[b] ac repetunt et alia media hora[c] impenditur Jnterpretationi Catechismi. Et in duabus inferioribus catechismus P. Emundi gallicus [1], Jn alijs vero P. Canisij Paruus latinus“ (ex exemplo archetypo; Cod. „Gal. 58“ n. 14bis f. 413a).

1052 sive **litt. (47).** Anno 1571.

P. Possevino S. J. curante Lugduni Canisii „Parvus Catechismus“ italice ab ipso Possevino versus excuditur cum opusculo Possevini et litteris dedicatoriis ad Italos lugdunenses ab eodem, cum nomine tamen Charitei Augustiniani, datis, quibus cum magistratus lugdunenses, et Canisii contiones catechismique commendantur, tum ipsi Chariteo a Caluinianis seducto causa resipiscendi praebetur.

„INSTRVTTIONI | ALLA DOTTRINA | Catolica, & alla | pietà. | *Composte da, i, RR. MM. Pietro* | *Canisio, & Antonio Posseuino* | *della Compagnia di* | GIESV. | *IN LIONE,* | Per Michele Giouio. | 1571. | *Con permissione.*“ Cum signo sive insigni Societatis Iesu.

16°; pp. sign. 173; praeterea pp. non sign. in initio 5 (addito folio titulari) et in fine 1 (quae vacua est). In pagina aversa folii titularis conspectus brevis capitum libri; in proximis foliis positae sunt litterae dedicatoriae, de quibus infra dicetur; p. 3—63 Canisii „Parvus Catechismus Catholicorum“ sive „Institutiones Christianae Pietatis“ italice versae (cf. *Can.* III 788); p. 64—105 „Risposta alla lettera di vno habitante de Geneua, nella quale si danno alcuni auertimenti per leggere, et intendere rettamente la parola di Dio, et viuere secondo lei. Per il R. M. Ant. Posseuino, della comp. di Giesu“; p. 106—172 precationes; p. 173 catalogus librorum: „Libri buoni per conseruarsi in fede, et guardarsi dal peccato . . . Oltre quel che habbiamo nella sacra scrittura, ottimi sono gli infrascritti libri.“ Primo loco ponuntur „Dottrina Christiana di Pietro Canisio, Gio. Gersone dell' imitatione di Christo“[2]; sequuntur multi alii, velut „Guida de peccatori et Trattato della oratione di F. luigi granata[3]. Meditationi di santto Agostino“[4] etc.

Notatu valde dignae sunt huius libri litterae, quas supra dixi, dedicatoriae; quae sic incipiunt: „Alli molto magnifici S. Italiani, nella villa di Lione: *F. Andrea Chariteo* Fiorentino, Agostiniano, Predicatore Catolico, Verità, Penitenza et Pace“; terminantur: „In Lione .15. di Gennaio 1571.“ „Chariteus“ se Italorum Lugduni habitantium contionatorem esse significat; gravissimis verbis, quam misera sint tempora, describit; iam ad ipsum atheismum homines devenisse; terrenorum quoque bonorum magnam esse inopiam. „Negl' istessi cieli appariscono nuoui segni, nell' aria son veduti gran spaventi. . . . Tutti vogliono esser maestri, niuno vuole esser' discepolo, ogn' vn' vuole libertà di conscienza, et niuno sà quel' che si crede.“ Queritur deinde, quosdam tempore quidem belli ad ecclesiam catholicam redisse, modo vero, cum iam pacis sit tempus, iterum a summo pontifice et ab archiepiscopo lugdunensi (Antonio Albonio sive d' Albon) desciscere nec regi velle neque ab optimo illo „Mon-

a) *Hoc v. supra versum scriptum est.* b) *Sequuntur vv.* in singulis classibus. c) *Ita eadem manu correctum est ex* et quod superest temporis.

---

[1] P. Edmundi Augerii S. J. „Catechisme et sommaire de la religion chrestienne“ etc., Lyon 1563, 1564 etc. (*Sommervogel*, Bibl. I 633).

[2] Thomae a Kempis libellus De Imitatione Christi; v. *Can.* IV 251[6].

[3] P. Ludovici Granatensis O. Pr. (1504—1588) ascetae clarissimi „Guia de Pecadores“ (Salmanticae 1570 etc.) et „Libro de la Oracion y meditacion“ (Salmanticae 1567 etc.), qui libri in plurimas linguas versi sunt.

[4] Opusculum pium et utile, sed auctoris posterioris.

signore di Mandelot" gubernatore [1] neque a praeclaro illo „Monsignor Michele Arciero" praeside. Summum autem pontificem esse infallibilem, et fidem catholicam ab apostolorum doctrina ortam esse; id probari ex „questo breue, ma dottissimo Catechismo composto molti anni sono dal dottissimo et R. Padre M. Piedro Canisio, huomo che con la voce hà illustrato le tenebre alla Germania, et con la penna è stato et è vn gran lume della chiesa; non è stampato hora, ma molti anni sono, non pur in lingua Italiana, ma Latina, Francese, Spagnola, Inglese, Fiandrese, Germana, et Polona." [2]

Ita Chariteus; qui erat Ordinis Eremitarum S. Augustini, provinciae pisanae, coenobii Sancti Spiritus florentini (*J. F. Ossinger* O. Er. S. Aug., Bibliotheca Augustiniana, Ingolstadii et Augustae Vindelicorum 1768, 228). Quod autem ad hunc libellum praefatione „Charitei" munitum attinet, hoc facile patet: in eo edendo P. Antonii Possevini S. J. operam intervenisse; nam constat, Possevinum, a. 1570 rectorem collegii lugdunensis constitutum, mercatoribus italis Lugduni degentibus saepe contionatum esse, hosque eius contiones tanti fecisse, ut, cum Possevinum alio arcessitum iri audivissent, per litteras a S. Pio V. impetrarent, ut autumno a. 1571 Possevinus iuberetur Lugduni manere (*Sacchinus,* Hist. S. I. III, l. 7, n. 93; *Fouqueray* l. c. I 549); constat quoque, Possevinum catechismos Canisii magni aestimasse et per Sabaudiam Galliamque diligenter disseminasse (*Can.* III 778—779; IV 1009—1012; V 798—801; *Fouqueray* l. c. I 543 547; *L. Karttunen,* Antonio Possevino, Lausanne 1908, 42: et cf. supra p. 698). Ipse autem *Possevinus* in „* Annalibus" (v. supra p. 697), Decade prima, l. 3, c. 10 narrat: „Lugdunum Italus Augustinianus Monachus uenerat seque ipsum et Italos sic turbabat, ut iacta iam fidei, pietatisque fundamenta nutare posse uiderentur. . . . Quod ad periculum ab Augustiniano imminens amoliendum pertinebat, uisum est expedire, ut is in Posseuini familiaritatem alliceretur, allectus uinculo aliquo obstringeretur, ut si tamen delaberetur ad Caluinianos, (uti fecit, et postea redijt) esset, quo eius notaretur inconstantia, et apud Auditores decoquens redire non auderet [a] Lugdunum. Proponit ei Posseuinus se statuisse Canisij Catechismum, pro Jtalis Jtalice uertere, et curare edendum: dignitati, ac decori Augustiniano futurum, si libellum hunc ipse Jtalis dedicet [b]. Facturum se respondet sicque Epistolam praefigendam libello accipit a Posseuino. Jn ea mentio catholicae fidei ita habebatur, ut unicam esse constaret qua saluandi omnes sumus, seque ad mortem usque pro hac pugnaturum. Jnterea cum uir improbus mouisset omnem lapidem, quo Geneuam Augustinianus aufugeret, id ipsum, dato ei gradario, assecutus est. Jlle dum quasi in nouitiatu a Caluinianis traditur mulieri instituendus, Theologus licet fuisset, coepit et amicorum litteris, et epistola sua Canisij catechismo praefixa [c] quae in manibus Catholicorum terebatur, uictus item taedio Caluinianae Tyrannidis resipiscere. Reuocatus igitur remissus est in Jtaliam [d] non sine dedecore eorum, qui ipsum lactauerant, obice autem submoto a Diuina dextera, quae istud hominum genus facile eradicat. Tum Posseuinus in Aede Augustinianorum, qua Lucenses Jtali utebantur, et ad quam reliqui confluebant, tempore Aduentus Jtalicas habuit conciones, ut prorsus labem, quae ab Augustiniano fuerat aspersa, ex eorum animis eximeret" (Cod. „297" p. 144—145; Possevini narrationem ex eodem Codice breviter complexus est *Fell* l. c. [v. supra p. 697] 314).

Vidi libri exemplum Monachii in bibliotheca regia (Catech. 86.). Liber Lugduni quoque in bibliotheca publica exstat. Eius mentionem fecerunt *Sommervogel,* Bibl. VI 1064 (ubi pro „Lima" legendum est „Lione"), et *Fell* l. c. 314 [3].

a) *Ita in Cod. correctum est ex* non auderet redire. b) *Ita librarius correxit ex* dicet. c) *Hoc v. a libr. supra versum scriptum est.* d) *Duo vv. sqq. manu alia supra versum scripta sunt.*

---

[1] De Francisco de Mandelot v. *Sacchinum,* Hist. S. I. III, l. 1, n. 20 et *Fouqueray* l. c. I 463 469 472—474.

[2] Addi poterat versio hungarica; de qua *Can.* III 789; caeterum his verbis Canisii catechismus sive maior (Summa Doctrinae Christianae) sive minor (Parvus Catechismus Catholicorum) significari videtur; de versione hispanica v. *Can.* IV 1010; de polonica supra p. 695.

1053 sive **litt. (48).** 1571.

Canisii „Parvus Catechismus" vlamice Antverpiae editur.

Augustinus De Backer S. J., ubi Catechismi canisiani versiones recenset, haec habet (Bibl. 1² 1059): „Waerachtighe ende oprechte Ondervviisinghe inden Catholycke gheloove, notelick allen menschen te weten, ende seer profytelick om die ongheleerde ende ioncheyt te brenghen tot kennisse van hender salicheyt. Int licht ghestelt deur den Eer. Heere Peeter Canisius Doctoor inder Godtheyt, ende religieus vanden Gheselschappe vanden naem Jesus. T'Antwerpen, Ghedruckt by Christoffel Plantyn. M.D.LXXI, 24°, 8 ff. lim. pour le calendrier, pp. 53, goth., Titre et calendrier en rouge et noir." Eadem (omittendo tamen „goth." et verba sequentia) ponit *Sommervogel,* Bibl. II 632.

Et De Backer et Sommervogel vlamicam hanc Catechismi canisiani versionem (litteris gothicis sive germanicis descriptam) pro versione „Summae" habent; id quod equidem mihi persuadere non possum; immo sive libelli titulum foliorumque numerum considero, sive Summae editionem vlamicam a. 1565 Antverpiae editam (*Can.* V 800) et „Institutiones Christianae Pietatis" etc. a. 1566 et 1567 a Plantino excusas (l. c. 806 822) inspicio, dubitare non possum, quin libellus ille „Ondervviisinghe" etc. sit versio „Parvi Catechismi Catholicorum" canisiani.

1054 sive **litt. (49).** 1571.

„Parvi Catechismi Catholicorum" canisiani „Epitome" trilinguis.

In libello, qui inscriptus est „*Catalogus* novus ex Nundinis vernalibus Francofurti ad Moenum, anno M. D. LXXII. celebratis . . . Francofurti ad Moenum apud Martinum Lechler 1572", refertur (f. 𝔄 4ᵃ), in mercatu illo librario venalem fuisse libellum „Catechismi parui D. Canisij epitome, triplici idiomate, Latino, Gallico et Teutonico, in tenellae pueritiae gratiam excusa . quarto . Leodij. 1571". Quae ex hoc Catalogo deinde transcripta esse videntur in alios libros bibliographicos, ut in *Ioannis Clessii* „Unius seculi ejusque virorum litteratorum monumentis tum florentissimi, tum fertilissimi ab a. 1500 ad 1602, nundinar. auctumn. . . . elenchum", Francofurti ad Moenum 1602, I 97, et in *Antonii Possevini* S. J. Apparatum sacrum, Coloniae 1608, 342. Libellum in 16⁰ (non in 4⁰) „typis G. Morberii" Leodii a. 1571 excusum esse affirmant *X. de Theux,* Bibliographie Liégeoise I, Bruxelles 1867, 4; *De Backer,* Bibl. 1² 1061 (v. supra p. 663); *Sommervogel,* Bibl. II 644; et Sommervogel „teutonicum" illud idioma linguam vlamicam esse monet. Libellum nusquam repperi; quare nescio, utrum is sit ipse ille Catechismus minimus, quem Canisius primum latine a. 1556 edidit Ingolstadii (*Can.* II 885), an simile compendium.

Nescio an huic „Epitomae" faciendae causam praebuerit *Philippus II.* rex, cum 8. Augusti 1559 episcopis Belgii scriberet: Omnino necesse est, ab omnibus contionatoribus et parochis populo ex sacro suggestu proponi catechismum Canisii, „approuvé par ceulx de la faculté en theologie de notre université de Louvain, et par nostre charge nagaires fidèlement translaté en langue thyoise et franchoise, pour estre proposé à tous noz subgects comme bonne et saine doctrine": curandum quoque est, ut pueri eundem librum discant, et plane interdicimus, ne in ulla schola ullo alio libro eius generis utantur. „Et comme ledict cathécisme est assez long et prolix, ne pourra que bien convenir que vous faites colliger et extraire, par aucuns personnaiges doctz, sçavans et pieulx, ce qui sera le plus cler et facille, afin que lesdicts maistres d'escolle le puissent tant mieulx faire entendre et aprendre aux jeusnes enfans, pour, de leur enfance, les instituer en la vraye foy et traditions catholiques" (*L. P. Gachard,* Analectes historiques, XIIIᵉ Série n. 363, in „Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins", IIIᵉ Série, t. IX, Bruxelles 1867, 303).

1055 sive **litt. (50).** 1571.

„Authoritatum S. Scripturae" etc. per Busaeum Coloniae editarum tomi tres, omisso IV., Venetiis excuduntur et patriarchae dedicantur.

1. „AVTHORITATVM | SACRAE SCRIPTVRAE, | ET SANCTORVM PATRVM, | QVAE IN SVMMA DOCTRINAE CHRISTIANAE | DOCTORIS PETRI CANISII THEOLOGI | *Societatis* Iesv *citantur, & nunc primùm ex ipsis fontibus* | *fideliter collectæ, ipsis Catechismi uerbis subscriptæ sunt,* | PARS PRIMA. | DE FIDE, SPE, ET CHARITATE. | *VENETIIS,* | *Ex Bibliotheca Aldina. M. D. LXXI.*“ Cum Aldi signo typographico.

4°; ff. sign. 186 (addito titulari) et in fine 21 non sign.; f. 186 perperam signatum est „185“; f. 2^a—3^a litterae (quibus nec locus nec tempus ascripta sunt), per quas „Hieronymus Turrisanus“ „Ioanni Trivisano I. V. Doct. Venetiarum Patriarchae“ hunc librum „ex bibliotheca sua prodeuntem“ dedicat. Qui „ego“, inquit, „Venetijs natus, et a patre institutus in corrigendis, et publicandis optimis quibusque libris ex aedibus nostris“, tibi „omnia pene debebam ... Vere igitur hic tibi conuenit, pater amplissime, omnique laude maxime cumulate, ac de nobis optime merite, viri optimi, et religiosi, praeclarissimus liber“; f. 3^b posita est admonitio: „Petrus Busaeus ad lectorem. Non ignoras optime Lector“ etc., quae in primae editionis „Parte tertia“ (in pagina altera folii titularis) posita erat (v. supra p. 687); f. 4^a „De huius operis ratione ac vtilitate praefatio Petri Busaei Noviomagi“, „Coloniae Agrippinae Idibus Augusti, Anno Domini 1569“ data (cf. supra p. 685); f. 7^b—11^a „Catalogus summorum Pontificum“ etc. (ut supra p. 686); f. 11^b—15^a „Encomia“ etc. (ut supra p. 686); f. 15^b—16^b „Index“ etc. (ut supra p. 686); f. 17^a „Appendix de hominis lapsu“ etc. (indicantur eius capita 20); f. 17^b incipit Catechismus; in fine copiosissimus „Index rerum“ alphabeticus, $20^1/_2$ ff. non sign. complectens.

2. „AVTHORITATVM | SACRAE *[etc., ut supra n. 1]* | QVAE IN CATECHISMO DOCTORIS | PETRI CANISII THEOLOGI | *Societatis* IESV *[etc., ut supra n. 1]* | PARS SECVNDA. | DE SACRAMENTIS ECCLESIAE. | *VENETIIS,* | *Ex Bibliotheca Aldina. M. D. LXXI.*“ Cum signo typogr. aldino.

4°; ff. sign. 179 (addito folio titul.); praeterea in fine libri ff. non sign. 25; f. 179^b incipit index rerum alphabeticus; qui in pagina priore folii ultimi terminatur.

3. „AVTHORITATVM | SACRAE *[etc., ut supra n. 2]* | PARS TERTIA. | DE PRIORI IVSTITIAE CHRISTIANAE | parte, quæ in fugiendis vitijs sita est: | SIVE DE PECCATIS. | *VENETIIS, Ex Bibliotheca Aldina. M. D. LXXI.*“ Cum signo typographico aldino.

4°; ff. sign. 130 (addito titulari), et in fine libri 14 ff. non sign.; f. 130^b „TEERTII *[sic!]* ET VLTIMI TOMI, FINIS.“ Sequitur „Index rerum omnium“ alphabeticus, 21 paginas occupans; in fine: „Indicis tertij et vltimi Tomi, finis“; in proximis 3 pp. Petri Busaei (nomine eius non posito) „Admonitio ad lectorem“ illa, quae in editionis coloniensis volumine primo „praefationem“ sequitur (f. *B 2^a ad *B 4^a; v. supra p. 686); in paenultima denique pagina sententiae aliquot Patrum etc. leguntur.

In nullo horum voluminum comparet neque approbatio ecclesiastica neque privilegium typographicum. Quare equidem suspicor, typographum venetum eo ipso consilio tomo quarto (qui de bonis operibus, virtutibus etc. est) excudendo supersedisse, quod ea ratione se poenas gravissimas a S. Pio V. in privilegio Calenii propositas (v. supra p. 685) vitare posse censeret; id certe cum illorum temporum moribus congruebat (cf. supra p. 439[1]). Ne postea quidem tomus IV. huic editioni additus esse videtur; nam *Canisius* ipse a. 1577 scripsit: „Prior editio in quatuor partes seorsim excusas secabatur, tres autem solas, quas ego viderim, Venetus Typographus dedit“ (Opus Catechisticum, opera *Petri Busaei* S. J. illustratum, ed. 2., Coloniae 1577, f. a 4^b).

Vidi operis exemplum, quod exstat Valkenburgi (Valkenburg in Neerlandia) in bibliotheca Scriptorum S. J. (W. 3 [1]). Alia exempla exstant Veronae in bibliotheca publica, Cremonae in bibliotheca seminarii maioris, Neapoli in bibliotheca nationali, Barcinone (Barcelona) in bibliotheca universitatis. Editionem posuit *Sommervogel,* Bibl. II 440. Cf. etiam *Braunsberger,* Kat. 143—144.

1056 sive **litt. (51).** M. Ianuario 1571.

Ex autographo. G. Ep. coll. I f. 259 260. Eo usus est *Sacchinus*, Can. 273.

Dilingae liber primus adversus Centuriatores magno cum Canisii aliorumque labore excuditur. Num prospere?

P. *Theodoricus Canisius* S. J. collegii dilingani rector Dilinga Kalendis Februariis 1571 Romam ad S. Franciscum Borgiam generalem praepositum haec rettulit de „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis" a Petro Canisio fratre iussu S. Pii V. adversus Centuriatores Magdeburgenses scribi coeptorum libro primo, qui erat de S. Ioanne Baptista: „Excuditur iam primus liber R. P. Doctoris Canisij, cuius initium forte ad T. P. mittet R. P. Prouincialis[1] vt iudicetur isthic an et quomodo in alijs sit progrediendum[a][2]. Dubitant hic aliqui de solida eruditione libri, vt qui verbis magis, quam argumentorum neruis instructus putetur: timentque ne existimationi P. Canisij et Societatis apud doctos aliquid decidat. Judicant praeterea nonnulli, alienum esse satis huius Patris ingenium ab hoc genere scribendi, vt quod acumen potius scholasticum, quam dicendi copiam subinde postulet. Vexat se[b] interim bonus Pater, et supra vires, non se solum, sed et scriptores plures, exagitat[3], vt obedientiae, et Catholicorum, quae de opere hoc maxima est, expectationi respondeat: forte conueniret, non prius ad secundi libri aeditionem progredi, quam externorum de primo intelligatur iudicium, et a Patribus isthic primus iste[c] perlegatur, quamuis duo hac in re videam impedimenta, alterum est circa ipsum P. Canisium, qui primo quoque tempore liberandus videtur, quiescere autem ante finem huius operis non posse videtur: Alterum est circa typographum[4], qui ad totum opus continenter excudendum, videtur esse iam instructus."

1057 sive **litt. (52).** 1571 (m. Februario?).

Canisii „Summa" in usum scholarum Bavariae Dilingae editur cum litteris dedicatoriis ad Guilielmum principem et Canisii „Confessione".

Anno 1571 ex typographia universitatis dilinganae (v. supra p. 574) prodiit: „SVMMA | DOCTRI- | NÆ CHRISTIA- | NAE PER QVAESTIO- | NES CATECHISTICAS LVCVLEN- | TER TRADITA, MVLTIS IN LO- | CIS LOCVPLETATA, ET PO- | STREMO RECO- | GNITA. | AVCTORE D. PE- | TRO CANISIO SOCIE- | TATIS IESV THEO- | LOGO. | IN VSVM SCHOLA- | RVM INCLYTAE BA- | VARIAE. | DILINGÆ | Excudebat Sebaldus Mayer. | M.D.LXXI."

16°; ff. sign. 202; praeterea in initio folium titulare, in cuius pagina aversa insigne Societatis Iesu, ligno eleganter incisum, cernitur, et 7 ff. non sign., in quibus

a) *Vide infra, adn. 2.* b) *In autogr. sequitur* proinde, *oblitteratum.* c) *Hoc v. a Th. supra versum scriptum est.*

[1] Paulus Hoffaeus.

[2] P. *Polancus* Societatis secretarius — ex Borgiae sententia, ut patet — hic in margine notavit: „inprimase senza mandarse qua".

[3] P. Antonius Guisanus de eo questus est; v. infra mon. 1063.

[4] Sebaldum Mayer typographum dilinganum; v. infra, mon. 1062.

Canisii litterae dedicatoriae, Dilinga 27. Ianuarii 1571 ad Guilielmum Bavariae principem datae, comparent, et in fine libri 5 ff. non sign., e quibus prima 3 indicem, reliqua „Avtoris Confessionem" habent. Canisii litteras vide supra p. 426, „Confessionem" (quae in hac editione primum vulgata est) infra, mon. var. (20). Mandatum, quo Albertus V. Bavariae dux Canisii catechismum in omnibus scholis explicari iubebat, v. supra p. 683.

Pulcherrima haec editio multis adhuc locis exstat; velut Friburgi Brisgoviae in bibliotheca universitatis, Herbipoli in bibliotheca FF. Minorum Conventualium, Monachii in bibliothecis monasterii S. Bonifatii O. S. B. et FF. Minorum Un. Leon., Ratisbonae in bibliotheca provinciali (Kreisbibliothek), Augustae Vindelicorum in bibliotheca monasterii S. Stephani O. S. B.

1058 sive **litt. (53).** A m. Aprili 1570 ad Aprilem 1571.

Ex autographo. G. Ep. coll. I f. 264a.

Canisius in libro adversus Centuriatores edendo tantum non se conficit.

P. Theodoricus Canisius collegii dilingani rector Dilinga 11. Maii 1571 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: Reuerendus P. Canisius ante Pascha[1] primum librum contra Centurias absoluit, et typis iam excusus est, quamuis necdum euulgatus. Jmmensi fuit laboris rem hucusque perducere, et parum abfuit quin author cum socio[2] oneri succumberet. Vtinam felicius ad secundi libri aeditionem sese author accingat: cui si tam methodus et scholasticae doctrinae praesens memoria, post tot annorum in varijs negotijs occupationes, suppeteret, quam copiosum illi scribendi argumentum ministrant aduersarij, non equidem tanto in discrimine valetudo eius subinde versaretur. Nunc autem post octauam et decimam quandoque eiusdem rei mutationem, correctionem, descriptionem bonus pater sibi non satisfacit, sed identidem mutat omnia: vt necessarium plane videatur, si incolumem illum velimus, vel hoc illum labore leuare, vel rationem aliam illum ferendi inire.

1059 sive **litt. (54).** 8.—10. Maii 1571.

Ex *Hartzheim-Scholl,* Concilia Germaniae VII 721 723 729—730.

Synodus buscoducensis catechismos romanum et canisianum in usum inducit.

In prima synodo dioecesana episcopatus buscoducensis ('s Hertogenbosch), quae Buscoduci ab 8. ad 10. Maii 1571 sub *Laurentio Metsio* (de Mets), secundo huius dioecesis episcopo, habita est, haec, praeter multa alia, idem episcopus edixit: „In omnibus Ecclesiis Parochialibus non Collegiatis . . . Missa matutinalis inter [horam] quintam et sextam peragatur, sic tamen ut ultra sextam nunquam differatur. In qua optaremus, pro necessaria juventutis et ancillarum instructione, succinctam aliquam ex Catechismo Concilii Tridentini, aut Canisii, a Parochis, aut aliis a Nobis ad hoc admissis, de rudimentis Fidei et Religionis nostrae concionem fieri, potissimum autem tempore Quadragesimae : quae post Offertorium fieri poterit, et tum Sacerdos, ne populus in diversa distrahatur, nonnisi ea finita, in celebratione Missae procedat" (Tit. XI, c. 2). „Ut Parochi libros habeant officio Pastorali maxime accommodos ex quibus populum sibi commissum pie et Catholice instituant, ipsique illis legendis doctiores evadant; mandamus eisdem, ut singuli habeant Biblia Latina et Vernacula,

---

[1] Ante 15. Aprilis.

[2] P. Antonio Guisano; de cuius querelis v. infra, mon. litt. (58).

ac Decreta Conciliorum tam Generalis Tridentini, quam Provincialis Mechliniensis[1], et nostri Dioecesani: itemque ejusdem Concilii Tridentini, et Petri Canisii Catechismos, necnon Sanctorum Patrum, pro suo quisque modulo, aliquot libros: Homilias quoque" etc. (Tit. XVII, c. 11). Reliquos quoque Clericos „monemus, ut" sibi eosdem libros „pro sua quisque facultate comparent" (Tit. XIV, c. 3).

1060 sive **litt. (55).** Cardinalis **STANISLAUS HOSIUS** episcopus princeps varmiensis S. PIO V. Pontifici Maximo. Sublaco[2] 8. Iunii 1571.

Ex apographo eiusdem fere temporis, eoque manu ignota scripto; cui Stanislaus Rescius Hosii secretarius adnotavit: „Pio V. Pont: 8 Iunij 1571 Sublaci." Apographum nunc exstat in Cod. „61" bibliothecae universitatis cracoviensis, fasc. III, n. 2, pag. 2.

Eum rogat, ut Canisii de S. Ioanne librum ilico vulgari patiatur neve magistro sacri palatii tradat recognoscendum.

Beatissime Pater.

Librum Reuerendi patris Canisij legi quo centuriatorum errores et mendatia scripturarum deprauationes prauas etiam interpretationes[a] in una Sancti Joannis Baptistae historia pie et docte comprimis etiam eleganter magna cum perspicuitate quae mihi prima virtus orationis esse uidetur neque uulgari persuadendi vi refellit. Vellem saltem perorationem libri[3] quae breuis est legere Sanctitati Vestrae vacaret. proculdubio cum pietatem hominis, tum dicendi scribendique genus probaret. Legit idem opus Reuerendissimus D. Cardinalis Scirletus uir multiiuga lectione et non mediocri doctrina praeditus: Legit excellens Theologus Petrus Fontidonius Alanus quoque Copus[4] qui mecum est, legerunt et Patres Societatis JESV[5]: omnes uno ore probarunt uehementer: Nunc audio quod Sanctitas Vestra nihilominus a Magistro S. Palatij[6] de libro iudicium fieri uult, quod illius consilium[b] non potest non probari: sed cum is grauiter ex oculis laboret, ut in longum editionem huius libri sit extrahere necesse, qui certe maximum fructum legentibus adferre potest supplico Sanctitati Vestrae eorum ut exquirat iudicia qui legerunt et in his acquiescere dignetur nam periculum est ne grauem iacturam Typographus faciat si fuerit in longum tempus res extracta, ut ei librum absoluere et quos in eum

a) *Sex vv. sqq. in margine apographi addita sunt.* b) *A libr. corr. ex* iudicium.

[1] Antverpiae a Christophoro Plantino primum a. 1570 excusa sunt Decreta primi concilii provincialis, Mechliniae ab 11. Iunii ad 14. Iulii 1570 habiti; quae exstant etiam apud *Hartzheim-Scholl* l. c. VII 609—631, et apud *P. Fr. X. de Ram*, Nova et absoluta Collectio Synodorum Archiepiscopatus Mechliniensis I, Mechliniae 1828, 90—134. [2] Vide supra p. 445[2].

[3] „Authoris Confessionem" dicit (cf. supra p. 444); quam vide infra, mon. var. (20).

[4] De Fontidonio v. supra p. 447. Alanus Cope londinensis († ca. 1580), artium magister Oxoniae creatus, deinde ex Anglia fidei causa egressus, Romae canonicus basilicae S. Petri erat (*[Ch. Dodd,]* The Church History of England II, Brussels 1739, 62). De eius scriptis v. *Hurter*, Nomenclator III[3] 78, et *Can.* V 480[2].

[5] Emmanuel Saa etc.; v. supra p. 444 487.

[6] Thoma Manrique O. Pr.; v. supra p. 447.

excudendum sumptus fecit eos recuperare tam cito non liceat[1]. Deterrebitur etiam quominus quae reliqua scripserit Reuerendus Pater Canisius ea typis postea mandare uelit. Vtinam Canisij similes multos haberemus[a] qui pari foelicitate in hoc studium refutandi Centuriatorum errores incumberent. — —

Quid Hosius apud S. Pium V. effecerit, et a P. Hieronymo Natali narratur (v. supra p. 447), et ab ipso *Hosio;* hic enim Sublaco 21. Iulii 1571 Ottoni Truchsess cardinali augustano * scripsit: „Commendationem nostram Petro Canisio profuisse gaudeo, quanquam refragatum aliquandiu S. D. N. fuisse dicitur sed simul ut legit perorationem quam ut legeret petiueram vt primo quoque tempore liber in lucem prodiret non difficulter concessit. Ego uero minorem futuram fuisse iacturam existimo si Maronis Æneida perijssent quod minime ferendum esse cuidam visum est quam si liber iste Canisij longiori tempore suppressus esset quem non solum Catholicis uerum etiam ipsis haereticis (modo legere dignentur) ingentem fructum allaturum confido" (ex apogr. eiusd. temp.; Cod. „61" bibliothecae universitatis cracoviensis, fasc. IV f. 16[a]).

1061 sive **litt. (56).** 8. Iunii — 16. Augusti 1571.

Ex Hoffaei autographis, quae sunt in G. Ep. coll. I f. 211[b] 245[a] 363, et ex litterarum Natalis apographo eodem tempore scripto, quod est in Germ. 71 f. 5[a]. Prima ex Hoffaei epistulis usus esse videtur *Sacchinus,* Can. 273; secunda usus est idem, l. c. 282—283.

Canisius sua adversus Centurias scriptione et se in periculum vitae adducit et Dilinganos multum exercet. Praepositis curandum est, ne pontifex novum scribendi mandatum ei iniungat.

P. *Paulus Hoffaeus* Germaniae superioris praepositus provincialis Augusta 8. Iunii 1571 S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit: „Optassem vt P. Vestra saltem hoc anno suspendisset scriptionem P. Canisij reliquam contra Centurias: bona quidem scribit, sed nec ipsi nec alijs expedit vt solus ipse operis auctor sit: docuit experientia quid Dilingani passi sint[2], praeterquam quod semetipsum pene confecisset: et si P. V. velit bonum Patrem diu nobis esse superstitem, non sic occupetur circa grauium rerum scriptionem, vt solus autor sit, nunquam enim sibi satis facere potest: censores locum non habent ob frequentissimas mutationes: vexauit etiam typographum[3] satis: P. V. roget Dilinganos sententiam. Ego sic suaderem: Si in scribendo pergere debet, assignet illi P. Vestra tantum vnum triduum in hebdomade quo ei scribere et alios circa scriptionem occupare liceat contra centurias: reliquis diebus si volet, scribat libellos germanicos faciles tamen." Deinde Oeniponte 9. Iulii 1571 P. Hieronymum Natalem Societatis vicarium generalem monuit: „Cauendum videtur ne Pontifex[4] imponat P. Canisio nouam obedientiam pergendi ad duos reliquos libros, sed vt faciat Pater quod potest, et quidem valde moderate, alioquin

a) *A libr. corr. ex* habemus.

---

[1] Librum Dilingae excudebat Sebaldus Mayer sumptibus (ut videtur) Georgii Willer bibliopolae augustani; v. supra p. 438.

[2] De P. Antonio Guisano v. infra, mon. 1063. [3] Sebaldum Mayer.

[4] S. Pius V.

ob Pontificis mandatum se affliget scrupulis [, et] non supra vires laboret. Et velim mihi in hoc et alijs relinqueretur libera potestas disponendi cum personis meae Prouintiae, et vt hoc etiam sciat P. Canisius, cuius sanitati aliter consulendum est quam hactenus[a], nec tolerandum vt pro suo arbitrio se ita scriptionibus conficiat: eget directore, et vt Pontificis obedientia nullum illi scrupulum pariat: aut si id non placet, peto ac rogo vt plane exemptus sit a mea obedientia." Eodem paene tempore — Roma 10. Iulii 1571 — *Natalis* Hoffaeo scripsit: „Quanto al scriuer del Padre Canisio se le scriue che per adeso che non par che[b] si debi occupar in altro che nel predicare, et attendere ale edittione del libro de Sant Joanne, et alle emendatione delli altri duoi[1] et come hó detto à v. reuerentia vea che lui non strachi né se ne altri[c]." *Hoffaeus* autem Ingolstadio 16. Augusti 1571 ad Natalem rettulit: „P. Canisij vt haberetur optima cura Rectorj[2] ordinaui sollicite: faciam et ego charitati satis: timeo tamen ne scriptiones eius valetudinem affligant nimium."

1062 sive **litt. (57).** M. Septembri 1571.

Liber primus „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis", in quo de S. Ioanne Baptista agitur, a Canisio Dilingae primum editur.

Autumno (m. Septembri, ut videtur; cf. supra p. 479) anni 1571 in lucem emissus est: „COMMENTARIORVM | DE VERBI DEI CORRVPTELIS | LIBER PRIMVS: | IN QVO DE | SANCTISSIMI PRÆCVR- | SORIS DOMINI IOANNIS BAPTI- | STÆ HISTORIA EVANGELICA, CVM | aduersus alios huius temporis secta- | rios, tùm contra nouos Ecclesiasti- | cæ historię consarcinatores si- | ue Centuriatores per- | tractatur. | AVTHORE | D. PETRO CANISIO | Societatis IESV Theologo nunc | primùm editus. | PSALM. CXVIII. | Narrauerunt mihi iniqui fabulatio- | nes, sed non vt Lex tua. | *DILINGÆ,* | *Cum Priuilegio Cæs. Maiest. & facultate Superiorum,* | Excudebat Sebaldus Mayer. | M.D.LXXI."

4°; ff. sign. 364; praeterea ff. non sign. in initio 22 (addito titulari) et in fine 12; in pagina aversa folii titularis est imago ligno incisa (S. Ioannis Baptista in deserto, veste pellicea indutus et baculum librumque apertum tenens; circum ipsum in terra locustae et apes cum favo mellis) et „Epigramma ad Lectorem"; f. a 2^a—b 3^b Canisii litterae dedicatoriae ad Ferdinandum II. archiducem, Oeniponte 1. Augusti 1571 datae (quas v. supra p. 451); f. b 4^a— f 2^b „Ad lectorem, de corruptelis Verbi Dei fida praemonitio"; f. 1^a—2^b „In librum primum de corruptelis Verbi Dei, praefatio"; f. 363^b—364^b „Authoris Confessio" (de qua v. infra, mon. 1084), deinde eadem imago atque in pagina altera folii titularis cernitur; sequitur (13½ pp.) „Index locorum Scripturae Sacrae, quae potissimum hoc in libro tractantur", deinde (10 pp.) „Index rerum praecipuarum" alphabeticus et „Errata"; ultima pagina vacua est; approbationis ecclesiasticae litterae non sunt positae; liber typis magnis pulchrisque excusus est.

a) *Quae sequuntur, usque ad* pariat *incl., ab H. in margine addita sunt.* b) *Hoc v. omittendum fuisse videtur.* c) altre *ap.*

[1] Hi de Beata Maria Virgine et de S. Petro apostolo erant vel esse debebant (v. supra p. 438). Natalis litteras v. supra p. 448. [2] P. Gerardo Pastelio.

„Praefationem“ libri ante m. Augustum non esse excusam patet ex eo, quod in ea (f. d^b) dicitur: „Paucis abhinc mensibus accidit“ etc., et in margine additur: „Mense Iunio anni 1571. prope Heidelbergam.“

In pagina altera folii titularis hoc de Canisii libro „Epigramma ad Lectorem“ positum est (a *Philippo Menzelio* universitatis ingolstadiensis professore?):

„Quo maior nullus, quo non praestantior alter,
  Cui neque prisca parem saecla tulere virum:
Et quem veridico laudauit Christus ab ore,
  Supposuit sacrum cui Deus ipse caput:
Hunc violare tamen linguis petulantibus audent,
  Qui solam toties occinuere fidem.
Verum his egregia pietate Canisius obstat,
  Belliponte manu praelia sancta gerens.
Ergo vt praestigias, fraudes, mendacia noris,
  Vtque hamum fugias, quem tegit esca nocens,
Haec veneranda pio meditator scripta labore,
  Atque salutarem volue, reuolue librum.“

P. *Theodoricus Canisius* S. J. rector dilinganus Dilinga 6. Iulii 1571 Borgiae de Petro Canisio *scripsit: „Prodibit primus liber operis eius Centurialis ad Septembrem proximum: desideratur sola in eo praefatio“ (ex autogr.; G. Ep. coll. I f. 268^a). Reapse hic liber cernitur in „*Catalogo* eorum librorum, qui post vernales Francofordienses nundinas anni M. D. LXXI. ad autumnales vsque (quod ego sciam) in lucem prodierunt. Quibus pauci quidam sunt additi non quidem noui, sed hactenus in Bibliotheca Willeriana non visi. . . . Quos libros ex officina Willeriana Augustae, quilibet sibi comparare potest, Francofurti ad Moenum, per *Nicolaum Basse,* 1571“ (f. A 4^a).

„M. *Reynerus Fabritius*“ S. J. in *Litteris annuis provinciae Germaniae superioris, Ingolstadio 26. Septembris 1571 datis, de Societatis academia dilingana haec narrat: „Ex Typographia quam Academia hoc loco propriam habet, noui ut subinde in uulgus prodeant libelli, magna datur a nostris opera, quibus et haereticorum uires admodum debilitantur, et orthodoxorum insigniter crescit fides ac pietas [1]. Jnter alios editus est nuper primus liber R. P. D. Petri Canisij, contra centurias Magdeburgensium, quem de corruptelis uerbi Dei inscripsit, cuius libri secunda iam paratur aeditio speraturque ingens eius apud lectores fructus propter deterrimos et absurdissimos Haereticorum in eo detectos errores, et blasphemias eorum plus quam sathanicas in eo explicatas“ (ex archetypo, G. Ep. coll. I f. 189^b).

Ad huius operis propositum non pertinet enarrare, quid qua ratione Canisius libro illo praestiterit; id et copiose et docte exposuit *Riess,* Can. 392—420.

Vidi libri exemplum, quod exstat Monachii in bibliotheca regia, „Polem. 524 (4°)“. Alia exempla exstant ibidem in bibliotheca universitatis, Berolini in bibliotheca regia, Salmanticae in bibliotheca universitatis, Cracoviae in bibliotheca universitatis.

In libri exemplo, quod in bibliotheca monasterii cuiusdam vidi, folio titulari haec inscripta sunt: „Hunc librum Johannes Dreyling a Wagrain etc. possidet, ex dono ipsius autoris, Reuerendj admodum patris et consummatiss. Theologj, dominj Petrj Canisij, a quo pariter accepit Marianum opus.“ Ioannes Dreyling (Dreylingii ex clarioribus erant Tirolis familiis) inter a. 1570 et 1580 de „consilio aulico“ erat, quod Ferdinandus II. archidux Oeniponte ad res gestas „regiminis“ recognoscendas ex viris nobilissimis et gravissimis constituerat (*Hirn* l. c. I 468—469; II 375).

---

[1] Ibidem *Fabritius* de eadem typographia *scribit: „Varij praeterea Poetae ab omni obscoenitate purgati, in Scholarum gratiam hic sunt excusi.“ Et in *Catalogo* francofurtensi, quem modo dixi, in numero librorum a. 1571 excusorum posita est „Syntaxis Ioannis Holthusij Kempensis, Rectoris literarij ludi ecclesiae cathedralis Augustanae, facilis, breuis ac compendiaria. Dilingae, apud Sebaldum Mayer duodecimo“ (f. B 3^b).

Valkenburgi in bibliotheca collegii ignatiani S. J. exstat eiusdem libri exemplum in corio albo, figuris impresso, ligatum, in cuius folio titulari (manu „*M. Jacobi Humelii*") *notatum est: „† Anno domini 75 Eijstadij comp: a biblio: 48 kreutzer 7. Decemb. et compego .5. batzen" [dedi]. In charta autem folio titulari praeposita idem *Humelius* scripsit: Se 20. Ianuarii [15]76 hunc librum „gratitudinis et amicitiae ergo" Wolfgango Agricolae decano spaltensi (Spalt, oppidum Franconiae mediae, dioecesis eystettensis) donasse.

1063 sive **litt. (58).** 15. Septembris 1571.

Ex autographo; G. Ep. coll. I f. 224[a].

Librorum 2. et 3. a Canisio contra Centurias scribendorum confecta non sunt nisi pauca. Is neque sibi neque aliis parcit.

P. *Paulus Hoffaeus* S. J. praepositus provincialis Germaniae superioris Augusta 15. Septembris 1571 P. Hieronymo Natali vicario generali Societatis scripsit: „Scripsit R. V. ad me[1], P. Canisium a[a] suorum librorum compositione abstinere debere et tantum vacare emendationi secundi et tertij libri[2], vt rectius valetudini eius consuleretur et ipse concionibus (quae Principi[3] gratae sunt) commodius vacaret. At sciat R. Vestra secundum librum adeo nondum esse compositum, vt dubitem an infra annj spacium praelo aptari possit magnis laboribus: de tertio nil attinet dicere. R. Vestra videat quid agendum: P. Canisius suo more nec sibi nec alijs parcit, et mihi questus est eius socius P. Antonius[4], se in primo libro inhumaniter a Patre Canisio tractatum fuisse, neque leuamen sperat. Gratus quidem est eius labor, sed interim se enecat, et vt audio, ipsemet fassus est sibi in his libris emoriendum esse. Et ne hic Pater ante tempus nobis pereat, et ne ego ex affectu loqui videar, suadeo vt R. V. audiat Dilinganos et D. Pisanum, ac P. Antonium, qui labores eius norunt, ad quos concio et montes[5] accesserunt ad cumulandas illi difficultates."

1064 sive **litt. (59).** Anno 1571.

Ex autographo. G. Epp. coll. I f. 237[a].

PP. Hoffaeus et Canisius P. Torrensi instant, ut libros theologicos scribat.

P. *Hieronymus Torrensis* S. J. P. Hieronymo Natali vicario generali Societatis scripsit Ingolstadio 22. Novembris 1571: Se modo librum tertium sententiarum Petri Lombardi explicare; cotidie se in universitate theologiam tradere; nam Rudolpho quidem Clenck secum „alternandum" esse; sed is „alijs negocijs vacans . . . vix vllam habet lectionem"; praeterea se in Societatis collegio „collationi casus conscientiae", quae singulis hebdomadis habeatur, praeesse. „Hortati sunt me frequenter Reuerendus Pater Prouincialis[6] et P. Petrus Canisius ad scriptionem, praesertim

a) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.*

[1] Vide supra p. 712.

[2] De Verbi Dei corruptelis adversus Centuriatores; qui duo libri de Beata Maria Virgine et de S. Petro futuri erant.

[3] Ferdinando II. archiduci, Oeniponte Tirolim etc. regenti. [4] Guisanus.

[5] Alpes. Urbis oenipontanae situs valetudini Canisii curandae non erat valde opportunus; v. supra p. 217 277 321 458.

[6] Paulus Hoffaeus.

eorum quae in Augustiniana fuerunt promissa [1], et disputationis de Petri eiusque successoris primatu: sed video feriatum hominem ad haec requiri, mihi vero [a] post ordinarias occupationes nec tempus nec vires suppetere."

Ad litteraria Canisii monumenta pertinent etiam aliqua ratione monum. 913 936 949—953 968 988—990 1067 1068 1081—1084.

L.

MONUMENTA VARIA CANISII.

1065 sive var. (1). Circa a. 1563—1570 (?).

Ex Cod. „Can. 10" (Scr. X. K) p. 42—44; omnia eadem manu (ignota) scripta sunt, usque ad „praecipuum fere remedium"; reliqua ab ipso Canisio sunt scripta.

Canisius sibi comparat indiculum remediorum obsessis et eorum similibus applicandorum.

In libello quodam, in quem Canisius varia, quae sibi aliisve usui esse possent, vel ipse referebat, vel per alios referenda curabat, legitur „remediorum" hominibus obsessis eorumque similibus commendandorum vel applicandorum indiculus, ex parte ab ipso Canisio scriptus; cui annus quidem ascriptus non est; cum tamen inter a. 1563 (cf. Can. III 801) et 1570 Augustae complures obsessi vel aliter a daemonibus vexati Sociorum curae commissi sint, et cum ipsum Canisium ibidem a. 1569—1570 puellae cuiusdam obsessae curam gerere necesse fuerit, inter a. 1563 et 1570 haec scripta esse verisimile est. Utrum autem indiculus hic a Canisio compositus an ex aliquo libro vel scripto transcriptus sit, alii viderint.

Remedia personae obsessae commendanda. Quotidie sacrum audiat. Aqua benedicta se aspergat, quotiescumque daemonem cernit. Signum crucis valde saepe faciat. Agnum Dei [2] de collo portet. Saepe dicat: Vade Sathana [3]. per signum S. crucis [4], Jesus Nazar [5]: Jn principio [6], etc. Commendet se angelo proprio quotidie, praesertim mane et vesperi. Dicat quotidie rosarium. Procuret si potest tria fieri sacra De S. Antonio [7], quibus et ipsa intersit, et memoria

a) *Ita Torr. correxit ex* autem.

---

[1] *Torrensis* in litteris dedicatoriis „Confessionis Augustinianae" Dilingae a. 1567 primum a se editae (f. b 4ª) aliqua ratione promiserat, se refutaturum esse Guilielmi Bidenbachii et Lucae Osiandri theologorum lutheranorum „Piam responsionem" ad Sociorum dilinganorum theses de peccato originali, iustificatione etc., Tubingae a. 1566 editam; cf. *Can.* V 303—304 817—820.

[2] De his figuris cereis sacratisque v. *Can.* I 771⁸. [3] Verba Christi, Mt 4, 10.

[4] „Per signum Crucis de inimicis nostris libera nos Deus noster": *Breviarium* Romanum, Ant. 5. Laudum in festo Exaltationis S. Crucis (14. Septembris).

[5] „Iesus Nazarenus, Rex Iudaeorum": Inscriptio crucis Christi, Io 19, 19. „In nomine meo daemonia eicient": Mc 16, 17; cf. Act 16, 18.

[6] „In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum": Io 1, 1. Iam antiquitus initio evangelii secundum Ioannem, quod de Filio Dei homine facto est (Io 1, 1—14), singularem vim ad daemones arcendos et fugandos inesse existimabant; v. *Franz* l. c. II 57 58 88 91.

[7] S. Antonius Abbas plurimum valebat in daemonibus fugandis: *S. Athanasius,* Vita S. P. N. Antonii n. 5 6 8—13 39—41 etc. (*Migne,* P. gr. XXVI 845—851 853—863 899—904 etc.).

eius in memento specialiter habeatur. Jdem de S. Maria Magdalena institui potest[1]. Tres eleemosinae in honorem S. Antonij conferantur. Jn potum eius tres guttae imponantur aquae benedictae[2]. Peragantur aliquae peregrinationes, vel promittatur aliquid in loco celebri offerendum. Praecipue vero puram et plenam faciat confessionem, et multum se humiliet in hac vexatione. Jn fide et spe magna confirmetur, vt non dubitet de gratia Dei in hac pugna contra daemonem ipsi adfutura, praesertim si tentationes hostis detegat et reuelet, seque regi sinat a confessario. Petantur et preces bonorum pro tali persona. Probatus exorcismus adhibeatur ab Sacerdote.

Remedia[a] plura quae faciunt etiam ad maleficia depellenda. Confessio perfecta et integra peccatorum. Communio frequens et humilis. Auditio Missae deuota. Piae et feruentes orationes erga Deum, Virginem Matrem, proprium angelum, sanctos et angelos omnes. Aquae benedictae aspersio, quae et potui adhibeatur. Comestio salis[b] et panis benedicti, aliorumque ciborum a Sacerdote benedictorum[3]. Jn fronte[c], ore, pectore, in tergo et ante se vtatur frequenti crucis consignatione. Adhibeantur herbae benedictae vt palmae, etc. Frequenter nomen JESVS nominetur. Loci et habitationis fiat mutatio. Ad loca Sancta peregrinatio suscipiatur, ibique confiteatur. Fiant eleemosinae quaedam et ieiunia[4]. Curentur fieri sacra; et faciat sibi recitari benedictiones et exorcismos ecclesiae. Confugiat ad aliquem virum probum et peritum cui se commendet, et cui obsequatur per omnia. Jmponatur ei manus Sacerdotis qui dicat: pater noster, Symbolum, Euang: Joannis[5] etc. Absoluatur ab excommunicatione si propter illam est obsessus vel maleficiatus. Excommunicentur daemones et maleficia praesentia cum accensis candelis benedictis, et breui oratione praesentium ac etiam publica. Frequenter Satanae abrenunciet et seipsum exorciset. Saepe dicat Angelicam salutat: et suos patronos inuocet. Cum bonis et in Societate bona conuersetur. Bona loquatur et audiat. Summam det operam vt maneat et viuat in gratia Dei et charitate, quod est praecipuum fere remedium[d].

Remedia illis conuenientia, quorum membra per maleficia uel praestigias a debito usu, uel a coniugali debito reddendo impediuntur.

a) *Quattuor vv. sqq. (eadem manu) supra versum scripta sunt.* b) *Sequitur* benedicti, *oblitt.* c) *Sequitur* vel, *oblitt.* d) *Quae sequuntur, a C. ipso scripta sunt.*

[1] „Maria, quae vocatur Magdalene, de qua septem daemonia exierant": Lc 8, 2.

[2] In omnibus ad obsessos iuvandos institutionibus, quae ex medio aevo supersunt, copiosus usus aquae benedictae commendatur (*Franz* l. c. II 565; cf. etiam *Rituale* Romanum Tit. X, c. 1).

[3] Saepissime sacerdotes eiusmodi res benedicentes formulis utebantur, quibus nomine ipsius ecclesiae Deum rogabant, ut ab iis, qui eas pie usurpaturi essent, infestationes daemonum abigeret; cf. *Franz* l. c. I 127—129 260 270 503 etc.

[4] „Hoc autem genus [daemoniorum] non eiicitur nisi per orationem et ieiunium": Verba Christi Mt 17, 20; cf. Mc 9, 28.

[5] Id est initium huius evangelii; cf. supra p. 715[6].

Viuat persona in Dei gratia. Puram et perfectam instituat confessionem, ut purget conscientiam, et Deo se reconciliet.

Si quis turpi amore captus, a demone uel per maleficium uexetur. Instruatur ille ut insanum amoris morbum agnoscat et detestetur ob summas in eo calamitates. Moneatur a submissis amicis[a], personam dilectam eiusque mores esse vituperabiles, formam deformem etc. Occupetur in arduis rebus et officijs distractiuis. Reuocetur ad memoriam 4 nouissimorum[1]. Vocetur et medicus, qui remedia quaedam applicet, sicut Auicenna lib. 3.[2] et alij praescribunt. Ex praecedentibus remedijs quaedam adijciantur spiritualia.

Transferatur si licet, ad statum matrimonij.

1066 sive **var. (2).** **Sub medium vel exeuntem a. 1567.**

Ex autographo. G. Ep. IX f. 164[a].

Canisius non concedit, ut Socii monasteria visitent etc.

P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris viceprovincialis Monachio 22. Februarii 1568 ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem haec rettulit de Canisio praeposito provinciali ac de Ioanne Pfister cathedralis ecclesiae frisingensis canonico, qui initio a. 1567 Romae legatione Alberti V. Bavariae ducis functus erat ac complures S. Pii V. epistulas, quibus hic clerum ad synodum habendam, mores reformandos, seminarium instituendum hortabatur, in Bavariam pertulerat (v. Can. V 392 et Laderchium l. c. in a. 1567, n. 217—222): Non possum quin informem P. V. de Domino Pfisterio. Js cum ex Vrbe

a) *Sequitur* qui, *a C. oblitt.*

---

[1] „Quae dicuntur quatuor hominis nouissima? Haec videlicet: Mors, Iudicium, Infernus et Regnum caelorum": *Canisius,* Summa Doctrinae Christianae, Coloniae 1566, f. 188[a].

[2] Canisius, puto, non ipsum illum „Canonem Medicinae" ab Avicenna sive Jbn Sina persa (980—1037) arabice scriptum et a Gerardo Cremonensi post medium saeculum XV. in Italia latine editum legit, sed librum aliquem, in quo remedia illa Avicennae recensentur; ut notissimum illum „Malleum maleficarum", a. 1486 ab *Henrico Institoris et Iacobo Sprenger* Dominicanis compositum; ubi P. II, qu. 2, c. 3 („Remedia contra maleficiatos super amorem vel odium inordinatum") dicitur: „Super philocaptionem sine maleficio Auicenna septem remedia ponit, quando videlicet personam aegrotare facit, sed parum ista nostrae speculationi, nisi quantum mysticae animae languenti deseruiunt. Dicit enim lib. 3 quod ex variatione pulsus et ad nominationem amati, cum ibi radix aegrotationis habetur, tunc si lex sustinet, fiet copula per matrimonium, quia sic sanatur cum obeditur naturae. Aut fiat applicatio medicinalium, de quibus ibidem tractat et docet. Aut vt aegrotus amorem suum de dilecto per licita remedia ad aliud diligendum conuertat, quod priori praeeligere debet, et ita fugere praesentiam, quia sic distrahitur animus. Aut etiam si corrigibilis est, tribuletur, hortetur quod opus amoris est maxima miseria, vel dirigantur ad ipsum, qui quantum cum veritate et Deo possunt vituperent corpus et dispositionem dilecti, et mores cum transfiguratione facierum turpi seu difformi. Vel saltem vltimo, vt occupentur in rebus arduis, et distractiuis officijs. Reuera, sicut animalis homo per huiusmodi remedia sanatur, ad spiritualem singula capiendo interiorem hominem reformant" etc. : Malleus Maleficarum, auctore *Iacobo Sprengero* O. Pr., Francofurti ad Moenum 1580, 388.

redijt, magna eaque bona attulit desideria plurima in Episcopatu Frisingensi exequenda; et vt ad multa, nostrorum opera vti posset qui ad ipsum aliquando Frisingam accederent, vnaque secum Monasteria visitarent etc., accessit ad P. Prouincialem qui ei haec omnia negauit, quod virum desideriorum[1] male habuit.

Pfister deinde ab Hoffaeo quoque varia petebat, interposita etiam opera Simonis Thaddaei Eckii cancellarii monacensis. Borgias Pfistero 26. Iunii 1568 scripsit, non posse Societatem seminarii clericorum Frisingae instituendi vel regendi curam suscipere (*Duhr,* Jes. I 319—320).

1067 sive **var. (3).** Mense Octobri 1567.

Tilemannus Heshusius lutheranus „Gratiarum actionem" pro Thornaeo, Lauingae ex Societate ad protestantes transgresso, Basileae latine vulgandam curat. Qua utitur ad invidiam „Esauitis" et nominatim Canisio eiusque catechismo conflandam. Liber germanice versus excuditur Lauingae.

Lauingae 2. Septembris 1567 Eduardus Thorn Societatis Iesu scholasticus, qui aliquot hebdomadis ante a Societate et ab ecclesia palam defecerat, in coetum protestantium, Wolfgango Palatino duce neoburgensi, Ludovico comite oettingensi, populo frequentissimo astantibus, sollemniter receptus est. Inter ministros lutheranos, qui caerimoniae praeerant, primum locum tenebat Tilemannus Heshusius, ducis contionator aulicus (v. supra p. 30—31). Qui cum iam a. 1564 in libro „Trewe Warnung" Societatis Iesu homines et maxime Canisium vehementer impugnasset (Can. IV 1020—1022), hac opportunitate usus est ad eosdem novo libro traducendos:

GRATIA- | *RVM ACTIO PRO CON* | VERSIONE EDVARDI | THORNEI ANGLI, QVI RELI- | cta blasphema secta Iesuitarum, | uera confessione ad sanctam | Ecclesiam IESV Christi | filij Dei sese ag- | gregauit. | In qua inueniet Lector breuem & | solidam confutationem prę- | cipuorum errorum | Iesuitarum. | *Teste,* | TILEMANNO HESHVSIO. | BASILEAE, PER BARTHO- | *lomæum Franconem.*

16°; pp. 55 (addito folio titulari); annus ascriptus non est; liber m. Octobri a. 1567 in lucem prodiit; nam *Heshusius* Marbachio scripsit Neoburgo 30. Septembris 1567: „Secunda Septembr. publice abjecit Jesuitarum errores et blasphemias Eduardus Thorneus Anglus. . . . De illius conversione scriptum nunc est sub praelo." Et Neoburgo 26. Octobris 1567: „Mitto gratiarum actionem pro conversione Eduardi Angli Jesuitae" (*Fechtius* l. c. 254 256). Pauca ex libro excerpo: „Cooptatus fuit hic Eduardus Anglus, ab ijs qui blasphemae sectae et imposturae suae speciosum nomen societatis Iesu praetendunt, cum esset annorum 22. . . . Nomen suum Esauiticae societati primum dedit Louanij." . . . Deinde Dilingae professionem fidei tridentinam facere recusavit. Quare „ablegarunt eum ad Petrum Canisium, ut eius artificijs et praestigijs, uel ad errores pristinos reduceretur: uel maiore potestate et ratione aliqua, hostibus Euangelij perquam usitata, a studio inquirendi ueritatem plane reuocaretur. Quia uero inuocato Dei auxilio, et rebus secum diligenter expensis constituit, nunquam redire ad semel abiectas blasphemias Iesuitarum: sentiret etiam indies in se magis inflammari ueritatis desiderium: praeterea cogitaret, quibus periculis prudens et sciens sese obijceret, si ad Canisium, pontificiae idolomaniae acrem patronum, pergeret: relicta tota factione Iesuitarum, Lauingam uenit: et a pastore,

[1] Dn 9, 23; 10, 11 19.

reuerendo uiro, domino M. Georgio Codonio, sese in doctrina coelesti, ex ueris fontibus sacrae Scripturae institui petijt" (p. 8 9).

Deinde *Heshusius* se ex doctrina Iesuitarum capita quaedam notaturum dicit, quae Thornaeus ferre non potuerit, et simul testimonia Scripturae indicaturum, quibus ille convictus sit. Neque tamen alias deinde doctrinas profert Heshusius, quam eas, quae catholicis omnibus communes sunt et, eo quidem tempore, catholicis omnibus vitio vertebantur per Mathiam Flacium Illyricum et Martinum Chemnitium etc. Cf. *Duhr,* Jes. I 823—826. Ego pauca hic pono: In „blasphemo suo Cathechismo" — catechismum Canisii significat — iubent Iesuitae Sanctos invocari. „Neque hac insigni in Deum contumelia contenti, prorsus Ethnica caecitate et statuas coli uolunt" (p. 10—11); „idolomania" haec est; Iesuitae sunt „idololatrae". „Eadem uesania doctrinam de peccato corrumpunt, qua Legis iudicium mutilarunt et infregerunt" (p. 14); „reliquorum pontificiorum more ideo extenuant peccati labem, ut aditus illis sit facilior ad conuellendum amplissimum meritum Domini nostri Iesu Christi, et ad uenditandum operum suorum spurcissimas sordes" (p. 15). „Praestigias et blasphemias Iesuitarum" Thornaeus etiam deprehendit in ipsorum de iustificatione doctrina (p. 17); „expertus est, nihil futilius, nihil uanius, nihil ineptius esse" illa (l. c.); expertus est, nil „discriminis interesse, inter Ethnicorum crassissimam inscitiam, et Iesuitarum teterrimos errores. Cum enim in blasphema sua Catechesi iuuentutem instituere conantur, quibus modis peccata expientur, huiusmodi densissimas nebulas pro ueritate offundunt. Multos (inquiunt) huiusmodi modos . . . sacra Scriptura nobis in Ecclesia proponit"; quos modos proponit ex *Canisii* Summa (cf. „Catechismum sive Summam doctrinae christianae", Coloniae 1560, 200—220; neque enim recognita illa Summae editione, quae ineunte a. 1566 in lucem prodiit, utitur). Iesuitae „uniuersum beneficium filij Dei sepeliunt, et sanctum nomen eius abolent. . . . Flagitiose detorquent Esauitae, Scripturae dicta . . . Adeo ne satanae spiritus uos sacrilegos et impuros Iesuitas transuersos agit, ut audeatis sacrosanctam unigeniti filij Dei Domini nostri Iesu Christi passionem, contumelias, uerbera, sudorem, uulnera, maledictionem et mortem denique . . . pedibus conculcare, et foedissimo ore conspuere?" . . . Iesuitae Thornaeo „persuadere conabantur, . . . Pontificem Romanum et Concilia, ea authoritate esse, ut liceat illis Scripturam suo arbitratu exponere, . . . mutare sacramenta a filio Dei instituta". Perpetrant „tetram prophanationem et audacem mutilationem sacrosanctae coenae Dominicae" (p. 17—29). Pontificii „mortuos homines in sacrificio adorant". Iesuitae „exquisitissimis conuicijs Sacras literas (ut pote quae illorum ethnica idola, errores, blasphemias, scelera, et omnis generis abominationes redarguunt) proscindunt, et ab omnium oculis procul remouere conantur" (p. 30—31). Eduardus „euidenter animaduertit, Iesuitas et reliquos pontificiae idolomaniae patronos, uera esse satanae mancipia: qui ideo omnem Scripturae authoritatem euertere, et Dei uerbum aeternis tenebris obruere conantur, ut noticiam Dei inter homines penitus extinguant, Ecclesiam Christi (quae est columna ueritatis) excindant" (p. 33 41).

Adversarii igitur ore confirmatur id, quod Societatis homines affirmarunt (vide supra p. 30): Thornaeum, cum fidem catholicam profiteri renueret, imo eandem planis verbis infitiaretur, in Societatis collegio dilingano nequaquam crudeliter vel duriter habitum esse. Quod vero *Heshusius* significat: Thornaeum, cum in Societate versaretur, testimoniis Scripturae et sacris precationibus paulatim a doctrina catholica abductum esse: hoc aut ipsum Thornaeus, aut lectores ipse celavit: Thornaeus, ut ipse fassus est (v. supra p. 30), nunquam in Societate catholice sensit; ventris potius, quam veritatis studio in eam ingressus est; per duos annos egregium in ea hypocritam se praebuit. Mirum sane, quam inhumano et mordaci dicendi genere Heshusius utatur; neque tamen id alienum erat ab eius indole; ne cum ipsis quidem protestantibus pacem servabat; ideo ab iis et compluries loco pulsus et in famosorum illorum „theologorum litigatorum" („Streittheologen") numerum relatus est; cf. *Can.* IV 1020 1022. Quod tandem ad res ipsas attinet, non vacat singula persequi; quam non sit fide dignus, cum, quid Iesuitae doceant, enarrat, satis ostendunt ea, quae de

iesuitica iustificationis doctrina asserit; confer ea cum iis, quae ex Canisii Summa proposui *Can.* IV 1027; V 797, et v. supra p. 674 693.

Ne quidquam triumpho deesset, Heshusii liber germanice editus est Lauingae: „Danckſagung zu | GOTt für die bekerung Eduardi | Thornei auß Engelland bürtig, Welcher die | Gotteslesterische Sect der Jesuiter, offentlich | verworffen, vnd mit warer Bekantnuß zu | der Heyligen Kirchen JEsu CHristi | getretten ist. | In welcher der Leser finden wird, eine | kurtze vnd gegründte widerlegung, der für= | nembsten Jrthummen der Jesuiter. | Tilemannus Heshusius. | Gedruckt zu Laugingen, durch | Emanuel Saltzer, Anno. | M D LX VIJ." In extremo libro: „Verdeutscht Durch M. Johannem | Kleinaw Pfarhern zu Neuburg."

4°; ff. 50 non sign. Ioannes Kleinaw Lutheranorum parochus neoburgensis, qui librum germanice vertit, acidam rusticamque illam dicendi rationem diligenter retinuit. Mittitur Thornaeus Dilingam, „das er von Petro Canisio die Bäpstischen grewel vnd lugen, besser fassen vnd begreiffen solt"; notantur Canisii „listen vnd verschlagene Practiken" atque eius „Catechismus, der voller lesterung ist". Iesuitae volunt meritum Christi „vernichten vnd vmb stossen, Hergegen jre stinckende werck herfür ziehen"; eorum de iustificatione doctrina est „ein loser tand, ledig gedicht, schedliche lügen vnd grewliche lesterung", so daß „zwischen der Heyden grobe blindheit, vnd der Jesuiter schröcklichen Jrthumb gantz vnd gar kein vnderschied sey"; memorantur „die tollen Jesuiter", „jrer Abgötterey grundsuppe"; sie „vergraben das tewre verdienst vnsers Heilands Jesu Christi vnd tilgen seinen heiligen Namen auß"; „die gottlosen Esauiter"; „diese seelenmörder"; de poenitentia docent „gantz verwiret, scheußlich vnd lesterlich"; appellantur „jr schendlichen vnnd verdampten Jesuiter", „vnfletige Leute", „des leidigen Teuffels leibeigne" (f. B^a B III^a C^a D II^a—D IV^a E E II^b—E IV^b F II^b F III^a H^b).

Anno 1568 Ioachimus Mörlin novam edidit versionem germanicam libri heshusiani (*J. Döllinger,* Die Reformation I^2, Regensburg 1848, 545[224]; *Duhr,* Jes. I 291[4]).

Longe aliis armis Canisius protestantes impugnabat; fatetur *Aloysius Gautier,* theologus protestans: „Si sévère qu'il soit envers les hérétiques de toute nuance, Canisius sait parfaitement adopter, dans la controverse, le langage poli et les procédés courtois qui sont de mise entre savants" (Étude sur la Correspondance de Pierre Canisius de 1541 à 1560, Genève 1905, 75).

Si Lutherani sperabant Thornaeum ornamento sibi futurum, haec spes eos fefellisse videtur; neque enim, quid apud eos praestiterit, usquam invenio memoratum. Num brevi mortuus est? Num, sicut simulate tantum Iesuita fuit, ita etiam simulate tantum Lutheranus fuit?

1068 sive **var. (4).** **SANCTUS FRANCISCUS BORGIAS** praepositus generalis Societatis Iesu P. PAULO HOFFAEO S. J. collegii monacensis contionatori. Roma 15. Novembris 1567.

Ex apogr. eiusd. temp.; in margine, eadem manu: „Monachio . P. Paulo Offeo Viceprouinciale", Germ. 67 f. 82^a. Maiorem litterarum partem (ex eodem apographo) posuit *Duhr,* Zeitschrift für kath. Theologie XXIII, 611—612 et Jes. I 783 (germanice). Iisdem usus est *Sacchinus,* Can. 248.

Eum ad 6 minimum menses viceprovincialem constituit et pro Canisio, qui scriptioni vacare debeat, provinciam administrare et, ut Socii ad confessiones audiendas et ad contionandum instituantur, singulariter curare iubet.

Pax christi[a]. Reuerende in christo Pater.

Cum ex obedientia Summi Pontif. P. Prouincialis Canisius, in scriptione quadam ad commune bonum suscipienda, aliquandiu sit

a) *In ap. sequitur* Molto, *oblitt.*

occupandus [1], et a gubernationis onere subleuandus, visum est mihi Pater charissime hoc onus saltem ad sex menses tuis humeris esse imponendum; bono ergo animo plenam Prouinciae [Germaniae][a] Superioris gubernationem, ut Viceprouincialis sed cum eadem autoritate, quae Prouincialibus concedi solet, subibis, et quamuis P. Canisij, consilijs [uteris,][b] [?] (si quando id expedire iudicabis) a[c] te nihilominus pendere omnia quamdiu hoc fungeris munere, intelligas, id etiam Rectoribus P. Prouincialis significabit, ut nemo ad ipsum sed ad te omnes de ijs quae pertinent ad gubernationem Societatis, scribant, perinde atque si extra Prouinciam praedictus P. Canisius et extra officium Prouincialis ageret. Jnter caetera uero id prudentiae et charitati [tuae][d] commendatum uelim, ut quae ad profectum nostrorum tum in spiritu, tum etiam in litteris pertinent[e], quaeque ad operarios tum in audiendis confessionibus, tum in concionandi munere [instituendos][f] [?] pertinent, diligenter curentur. Precor autem Dei bonitatem ut tuo ministerio ad honorem et gloriam[g] suam uti tam in nostris quam in externis iuuandis, dignetur, et ad [id][h] [?] gratiam suam quam cumulatissimam largiatur[i]. Vale in Domino Jesu Christo; Romae 15. Nouemb. 1567.

Borgias has litteras misit ad Canisium, mandans, ut ipse Hoffaeo eas traderet; id quod Canisius praestitit; v. supra p. 119 146.

Etiam postquam provinciae administratio ex Canisio in Hoffaeum translata est, tum Hoffaeus, tum Borgias, cum quid gravius statuendum erat, statui non debere censebant nisi audito Canisii consilio. Huius rei argumenta iam posui complura (cf. supra p. 294 328 512 513 520 542 etc). Addam unum: *Hoffaeus* S. Francisco Borgiae praeposito generali Augusta Vindelicorum 1. Maii 1568 de P. Martino Leubenstain *scripsit: „De medicj consilio cogitur Pater Martinus Rector Jngolstadiensis aërem mutare et Jngolstadio discedere ad tempus: Cum itaque ipsemet ab hoc officio diu abhorruerit, et alij quoque eius consiliarij iudicent plures ob causas ad hoc Rectoris officium aptum illum non esse, scire cupio an si P. Henricus Arboreus (qui nunc illic Vicerectorem agit) ad eam gubernationem ita se accommodet vt eius modj vel mediocriter placeant Reuerendo P. Prouinciali ac mihi, coeterisque Consiliarijs, possimus illum annuente et confirmante Paternitate V. Rectorem Jngolstadiensem loco P. Martinj declarare" (ex autogr.; G. Ep. IX f. 144[b]). P. *Ioannes de Polanco* Societatis secretarius mandatu Borgiae Roma 15. Maii 1568 *respondit: „Mutandosi il P. Martino, per conseglio delli medici d' Jngolstadio, se il P. Enrico arboreo al presente vicerettor, sodisfaccessi al P. Prouinciale et à V. R. potra dar auiso à N. Padre accio lo confermi, et è meglio uengha questo auiso de dichiararlo per Rettor, perche tale è la consuetudine della Compagnia che non si mandi la confermatione del Generale, insin'à tanto che sia prouato il talento, etc." (ex apogr. eiusd. temp.; Germ. 67 f. 141[b]).

a) *Hoc v. (quod non est in ap.) supplendum esse facile patet.* b) *Hoc v. vel simile supplendum esse et ex tota hac epistula et ex Borgiae litteris 15. (13.?) Novembris ad Canisium datis (supra p. 119) colligitur.* c) *In ap. corr. ex* ad. d) *Deest in ap.* e) pertinet *ap.* f) *Hoc vel simile v. ut suppleatur, res ipsa exigere videtur.* g) *Sequitur* uti, *oblitt.* h) *Supplendum vel hoc, vel* istud, *vel simile v.* i) *Sequuntur vv.* Romae 15, *oblitt.*

[1] A S. Pio V. iussus erat adversus Centuriatores magdeburgenses scribere; vide supra p. 118[1]. P. Hieronymo Natali visitatori *Borgias* Roma 14. Februarii 1568 scripsit: „S'è desocupato il padre Canisio per atendere al scriuere contra le Centurie per ordine di sua santità" (ex archetypo, a Borgia ipso subscripto, „EB" n. 228 f. 34[a]; etiam in Epp. *Nadal* III 559—560).

1069 sive **var. (5).** 21. Novembris 1567.

Ex autographo. G. Ep. VIII f. 145b.

Theodoricus Canisius ad praepositum generalem refert: Petrum fratrem collegia bene visitasse; eundem nimium vigilare, ieiunare, laborare.

P. Theodoricus Canisius, collegii et universitatis dilinganae rector, Dilinga 21. Novembris 1567 ad S. Franciscum Borgiam Societatis praepositum generalem haec, praeter alia, „tanquam Consultor provincialis“ (cf. supra p. 116) de Petro fratre rettulit: Pater prouincialis vtilem hac aestate nauauit operam in visitatione Collegiorum, quae frequenti eius egent praesentia.... Circa personam patris prouincialis hoc praecipue occurrit, illum suae valetudinis, quam alioqui natura bonam habet, esse negligentiorem . immoderatus est in vigilijs et ieiunijs, quae fere quotidiana habet, et extraordinaria saepe, sine carnibus et piscibus etc. accedit deinde continua mentis occupatio, vt vix cibum quietus sumat, nedum recreationem sumpto cibo habeat. Videntur plaeraque ex priuata deuotione proficisci. Multum autem hisce rebus sese debilitat, praesertim vocem, quae dum concionatur post ieiunia et vigilias, parum grata est et valde exilis. Monitus hac de re saepe, videtur ex scrupulo non abstinere.

1070 sive **var. (6).** Diebus 14. et 15. Decembris 1567.

Ex commentarii a P. *Francisco Rocca* S. J. circa initium saeculi XVII. italice scripti (*Raderus* l. c. 247) versione latina eaque Germani alicuius manu saeculo XVII. (ut videtur) scripta (A), qua in Canisii vita scribenda et a. 1614 vulganda usus est P. *Matthaeus Raderus* S. J. (Cod. „Epistt. ad P. Matth. Raderum I“ [sign. „I 29“] f. 47a—48b), et ex eiusdem commentarii altera versione latina, eaque, ut omnino videtur, Romae conscripta (B) et ibidem a P. *Francisco Sacchino* S. J. in Canisii vita scribenda sub a. 1615 adhibita (Cod. „Germ. 183“ n. 312). Eundem commentarium italice posuit (C) *Boero* (Can. 323—326)[1], ita praefatus: „Mi farò a trascrivere a verbo a verbo la narrazione del fatto, che il medesimo P. Rocca minutamente distese di suo pugno.“ Videtur igitur Boero ipsum Roccae commentarium prae manibus habuisse, sive autographus is erat, sive Rocca dictante conscriptus; interdum enim Boerio accidit, ut scripta ab auctoribus dictata „autographa“ vocet; v. supra p. 65 81. Ego, si ipsum commentarium italicum nactus essem, hic posuissem; nactus non sum; neque ex Boerio eum transcribere placuit; nam ex una parte, si eum cum versione raderiana contuleris, hac — id quod etiam Raderus planis verbis affirmat — „prope ad verbum“ Roccae narrationem reddi videbis; ex altera parte Boero non solum pro more suo italicum Roccae sermonem ad loquendi scribendique rationem saeculo XIX. usitatam accommodavit, sed etiam, nisi fallor, aliqua omisit; ut extremam commentarii partem[2]. Commentario copiose usi sunt, ut supra dixi, et nonnulla ad verbum ex eo reddiderunt *Raderus* l. c. 240—247, et *Sacchinus*, Can. 249—253; gallice eum vertit *Séguin* l. c. 206—209. Multi quoque

[1] Boerii liber Romae editus est permittentibus non solum „S. P. A. Magistro“ et „Vicesgerente“ romano, sed etiam „S. F. Subpromotore“ in Sacra Rituum Congregatione (l. c. 510).

[2] In versione raderiana nihil fere ex italico Roccae commentario omissum esse videtur, nisi haec duo: Canisium, cum ex itinere in monasterium divertisset, voluisse etiam cibo corpus reficere (non tantum „parum requiescere“); atque eundem cum socio postridie mane facto sacro, antequam discederet, ientaculum sumpsisse. Quae ei, qui commentarium vertit, pietati excitandae minus apta, nisi fallor, videbantur.

ex reliquis Canisii biographis idem narraverunt factum, ex Radero vel Sacchino haustum, vel etiam ex Boerio (hunc secuti sunt *Michel*, Can. 326—329, et *Kröss*, Can. 180—181).

Praefatio editoris: Qui primus Canisii vitam typis descriptam in lucem emisit — Monachii a. 1614 id factum —, P. *Matthaeus Raderus* Societatis Iesu philologus et historicus insignis, in huius vitae capite illo, quod „Miracula Canisio vivo, mortuo patrata“ inscripsit (l. 3, c. 4): „Nec tacendum“, inquit, „iter facientem saepius ex ipso mortis discrimine esse ereptum. Quamuis enim pro Sociorum vsu viam nunquam solus ingrederetur, nihilominus ex interuallo nonnunquam sequutus, et sui ac suorum, omniumque praesentium oblitus, soliusque Dei memor, iumento vehens in auia abripiebatur, et flumina ingressus, non nisi per ignotos subito comparentes euanescentesque quos caelites fuisse non ambigimus, ex medijs periculis seruatus et in viam reductus est. De quo illustre testimonium extat P. Francisci Roccae, qui hodieque Romae viuit, et Canisij comes erat itineris illius, quod expono“ (p. 239—240). Narrat deinde, Canisium a. 1567 Augusta Vindelicorum Oenipontem petentem prope monasterium Ettal, cum iamiam aquis vallem inundantibus submergendus esset, per hominem ignotum, qui repente accurrerit, repente videri desierit, periculo liberatum esse; atque sic narrandi finem facit: „Haec prope ad verbum ex Epistola Roccae, ex Italico tralata, ostendunt, quam cordi fuerit Canisius Deo, singularem ad eum seruandum caelitem mittenti“ (p. 247). In corpore porro epistularum aliorumque scriptorum ad Raderum olim missorum inter monumenta, quae biographiae canisianae conscribendae gratia ab eo collecta esse patet, commentarius ille latinus (A), quem supra dixi, cernitur; cui, a quo quando compositus sit, non est ascriptum; factum narratur, quod modo memoravi; at narrationem primum alio quam latino sermone conscriptam, deinde latine redditam esse ipsa verba sermonisque genus produnt. Auctor „putat“, monasterio illi nomen „Ethal“ fuisse; fluvii nomen non ponit; „milliariis italicis“ viam quandam dimetitur; utrum a. 1566 an 1567 cum Canisio iter illud fecerit, dubitat; Canisium scribit „postea tot annis, et concionibus et scriptis libris, et bona sua conuersatione“ ecclesiae opem tulisse. En igitur (quis dubitaverit?) latina illa versio relationis a P. Francisco Rocca italice scriptae, quam Raderus dicit. In vita porro canisiana Raderus complura omisit, sermonem latinum valde emendavit, monasterium sine ulla dubitatione „Ettal“, fluvium „Ambronem“ (Amber, Ammer) vocavit. Quare sic conicio: Tum ipsa facti summa, tum duo haec nomina in Germania superiore hominum, maxime Sociorum, memoria conservata sunt et ad Raderi aures pervenerunt sive antequam Canisii vitam meditari coepisset, sive cum coepisset. Ille autem, cum initio saeculi XVII. vel aliquot post annis librum pararet, perinde atque litteris in Germaniam inferiorem datis, num quid ad Canisium spectans sibi suppeditare possent, quaesivit (*Can.* V 661—662), ita litteris Romam missis, ut per P. Roccam res certius et magis singillatim narraretur, petiit.

P. *Franciscus Sacchinus* Societatis et ipse historicus praeclarus anno postquam Raderi vita canisiana vulgata est, eandem vitam ipse quoque scripsit (excusa est a. 1616 Ingolstadii); Romae enim, ut ipse ait, plurima monumenta canisiana invenit, quae Radero prae manibus non fuerant (Can. 4). Factum Canisii ex periculo illo mire liberati multis verbis narrat; in qua narratione comparet „Franciscus Rocca: recens creatus Sacerdos, quo adiutore [Canisius] ad scribendum vtebatur . . .; cuius nos et ex ore, et commentario haec accepimus“ (Can. 249 253). Qui „commentarius“ videtur esse ille, quem supra p. 722 secundo loco nominavi (B); nam Romae servatus est, si non diutius, certe usque ad Societatis Iesu suppressionem (a. 1773); nunc quoque idem Canisii epistulis ad praepositos generales datis, quas a Sacchino ad Canisii vitam scribendam adhibitas esse certo constat, adiunctus est. Cum priore illo commentario rebus rerumque ordine plurimum congruit, verbis vehementer discrepat; brevior est; latinitate multum praestat. Censeo igitur hanc esse alteram quandam versionem relationis a Rocca italice scriptae eamque politiorem quidem, quod ad verba attinet, paulo minus autem accuratam, quod ad res ipsas. Notandum autem, a Sacchino absque ulla haesitatione fluvium illum Ambronem, monasterium

Ettal vocari, cum in commentario, quo ipse usus est, neutrum nomen, in commentario Raderi nomen tantum Ettal, idque cum dubitatione quadam, proferatur. Fortasse ex Raderi libro haec didicit; fortasse accepit „ex ore“ Roccae, de tota re diligentius meditati.

Roccam factum non statim, sed multis post annis, cum iam in Italiam redisset, litteris consignasse patet ex rebus, quas iam dixi. Quare mirum non est, aliqua de eius memoria dilapsa esse, alia minus accurate ab eo referri; ut cum asserit Magdalenam et Helenam archiducissas „monasterium“ nobilium virginum condere et novam mulierum „religionem“, quae a Societate regerentur, fundare voluisse; domum piarum virginum instituere volebant, quae monasterii quidem similis, sed verum monasterium non esset (v. supra p. 8). Caeterum hoc ipsum Roccae fidem conciliare debet, quod neque incerta pro certis venditare neque quicquam fingere vult.

Franciscus Rocca, sub a. 1541 Rochae contractae (Rocca Contrada sive Arcevia, in Marchia, Italiae centralis regione) natus, anno 1561 Laureti in Societatem admissus, 1562 in Germaniam superiorem missus (*Can.* III 494), 22. Maii 1567 in universitate dilingana „baccalaureus philosophiae“ creatus est (Cod. diling. „Acta ac. Dil.“ p. 77); eum eodem anno sacerdotio initiatum esse et a Sacchino, ut supra dixi, affirmatum, et iam ante in collegii dilingani **Historia* manu scripta memoriae proditum est (Cod. friburg. „Hist. coll. Dil.“ f. 5[a]). In **Catalogo* collegii oenipontani anno 1568 (medio vel exeunte?) scripto „P. Franciscus a Rocha“ vocatur confessarius Italorum, praefectus studiorum, praefectus templi, „Catechista latinus et explanator euangelij latinus in schola diebus dominicis et festis“ (GSC 66 f. 359[a]). Exeunte saeculo XVI. Romae in collegio Societatis confessarius et „minister“ fuit; et per aliquot annos in basilica S. Petri poenitentiarii officio functus est „pro lingua gallica“. Venerabili quoque Roberto cardinali Bellarmino S. J. multos annos, usque ad eius mortem († 1621), ac fortasse per totum tempus (1599—1621), quo ille cardinalis erat, a sacris confessionibus fuit (*J. J. von Döllinger* und *Fr. H. Reusch*, Die Selbstbiographie des Cardinals Bellarmin, Bonn 1887, 83 251; *J.-B. Couderc* S. J., Le Vénérable Cardinal Bellarmin II, Paris 1893, 323 357).

Roccam, cum monasterium illud „Ethal nocari putaret“, memoriam nequaquam fefellisse satis certum est ex iis, quae iam dixi. Congruunt praeterea eidem monasterio, quae de loci situ, regione, monachis a Rocca traduntur. Canisius, ut ipse testatur, anno 1558 a Placido Gall abbate ettalensi „humaniter exceptus“ et „sacris reliquijs donatus“ erat (*Can.* II 273). Monasterium ettalense (Ettal, in Bavaria superiore), ordinis S. Benedicti, in edito Alpium iugo, unde ad vallem Ambronis descenditur, anno 1330 a Ludovico Bavarorum principe et Romanorum imperatore conditum, a. 1803 suppressum, a. 1899 restitutum, ecclesiam habet singulari arte olim constructam, grandique hemisphaerio contectam, in qua iam inde a temporibus Ludovici imperatoris antiquissima Beatae Mariae Virginis statua marmorea ab admirandis in supplices beneficiis religiosissime colitur (*Gust. von Bezold* und *Berth. Riehl*, Die Kunstdenkmale des Regierungsbezirkes Oberbayern, München 1892, 614—628).

Canisius cum Rocca Augusta Oenipontem versus equo vehitur. Prope Ambrogaviam superiorem Ambronem omnia aquis inundantem traicit, paganis equitum audaciam admirantibus. Ad monasterium benedictinum Ettal divertit, ibique sacram orationem habet. Postridie, dum per aquas procedit, equo effusus et paene aquis mersus, educitur per hominem sive angelum repente comparentem, repente evanescentem.

P. Franciscus Rocca S. J. circa initium saeculi XVII. haec commentario italice scripto narravit:

[Versio A]	*[Versio B]*
P. Petrus Canisius anno 1566, uel 67 [b] [1], cum esset prouincialis So-	Anno 1566° siue 67.° [1] P. Petrus [a] Canisius cum Prouincialis esset Socie-

a) *Hoc v. in B supra versum scriptum est.* b) Il R. P. Pietro Canisio nell' anno 1567 *C.*

[1] Res gesta est anno 1567; vide quae sub ipsum hunc commentarium dicentur.

cietatis JESU in Germania superiore, iter fecit ex ciuitate Augusta Oenipontum ad uisitandum illud Collegium secundum consuetudinem, uel certe ad dandam ultimam resolutionem Serenissimis Reginis circa negotium Monasterij, quod dictae reginae desiderabant erigere, et in eo cum alijs nobilissimis virginibus inclusae DEO seruire, et simul dare principium nouae religioni foeminarum sub[b] gubernatione dictae Societatis[1]: et eius itineris me accepit socium. Discessimus ambo soli Augusta, uersus Alpes; et quia fuerant antea pluuiae, et etiam tunc adhuc durabant, non sine periculis et laboribus, maxime propter inundationem fluminum, equitabamus inter illos altissimos montes. Peruenimus tamen nihilominus per DEI gratiam ad Monasterium quoddam nigrorum Monachorum S. Benedictj[2]. Verum paulo antequam eo perueniremus, transeundum nobis fuit per fluuiolum quendam[3], paruum ordinarie, sed adeo tunc auctum per pluuias, ut ponte aquis contecto, uix uiderentur eiusdem pontis spondae, quae erant duae perticae seu ligna. Ab utraque autem pontis parte tantum erat aquarum, ut uideretur lacus. Ad istas aquas cum peruenissemus, dixit mihi P. Canisius, Pater uidetis illa duo ligna, in media aqua? per

tatis IESV Germaniae Superioris, discessus Augusta, contulit se Oenipontum[a] uersus, Collegium illud pro more uisurus, uel potius ad plenissime edocendas Serenissimas Reginas de rebus Monasterij, quod ijsdem mens erat erigere, in eoque una cum nobilibus Virginibus uitam agere seruiendo Deo, nec non et sub Societatis tutela nouam mulierum Religionem fundare[1], quo in itinere me sibi Comiten adiunxit.

Soli ambo Augusta discessimus uersus Alpes, et quia praecesserant pluuiae, nec adhuc cessabant, non sine discrimine, et molestia ob fluminum praesertim exundationem uastissimos illos inter montes equitabamus. Attigimus tandem, Deo fauente, Monasterium Monachorum[c] ordinis Sancti Benedicti[2], sed paulo ante quam peruenissemus, necesse habuimus flumen traijcere[3], quod pluuijs auctum ita eminebat ponti, ut spondae ipsius, duae solum trabes ad latera pontis defixae uix apparerent, praeter quam quod etiam ex pontis utraque parte tanta erat aquae copia, ut lacum praeseferret. Cum igitur apud has aquas essemus, ait mihi Pater Canisius, cernis duo illa ligna in medio aquarum? illac nobis est transeundum:

a) Henipontum *B.* b) *Sequitur v. oblitteratum, quod iam non potest legi.* c) Monacorum *B.*

---

[1] Canisius hoc iter suscepit non ut collegium visitaret (paulo ante id praestiterat), sed ut S. Francisci Borgiae praepositi generalis nomine Magdalenam et Helenam archiducissas certiores faceret, Societatem non posse in collegio piarum mulierum, quod ipsae Halae instituere volebant, (licet monasterium non esset) sacra administrare, atque ut alia quaedam cum ipsis tractaret; v. supra p. 107 146 610.

[2] Ettal; vide supra p. 724. In raderiana versione monachi ettalenses vocantur „nigri monachi S. Benedicti", ut significetur, eos ex eorum numero fuisse, qui „Benedictini" vulgo appellantur, non Cistercienses vel Camaldulenses vel Silvestrinos etc., qui cum et ipsi regulam S. Benedicti pro suo quique instituto observent, vestibus albis vel caeruleis utuntur.

[3] Ambronem (Amper, Amber, Ammer); vide supra p. 724.

medium ipsorum transeundum est. Ego, qui nunquam illud iter feceram, respondi, Pater quo uolumus ire? Committimus nos magno periculo. Sed Pater resolutus, habendo plus fiduciae in DEo, quam ego, respondit, non dubitate pater, nam ego hac transiui etiam alijs uicibus, et nullum est periculum, non dubitate; tantum pergite. Tunc ego nihil dico aliud, sed facio signum S. crucis, et dico intra me ipsum; Hic est meus Prouincialis, iubet me pergere, confidens in obedientia, pergam; et ita incipio ingredi illas aquas uersus illa duo ligna, et cum peruenissem ad pontem, qui erat ligneus, tantum aquae inueni, ut pertingeret usque ad uentrem equi, et P. Canisius me sequebatur. Et quia erat dies festus [1], integer quidam pagus non sine stupore stabat nos spectando [2]. Jn medio ponte meus equus pedem posuit supra magnum aliquem lapidem, erexit se, et statim demisit, non sine magno meo timore, qui illi insidebam, et si casu in vnam uel alteram partem aut latus cecidisset, actum fuisset de socio P. Canisij. Curaui postea ut Pater declinaret ab illo lapide, et ut superato ponte, et pertransitis aquis ueniremus ad illum pagum, ubi stabant omnes illi rustici [a], et reprehendentes omnes nostram audaciam dicebant; Vos fecistis vnam rem quam nos facere non fuissemus ausi. Peruenimus paulo

a) tutti quei contadini, nomini e donne *C.*

Ad hoc ego, cui iter illud plane erat ignotum, respondi, Pater quonam ire uolumus? periclitamur. At ille animatus, mihique multum in Deo fidentia praestans, subdit, Ne timeas, nota est mihi isthaec via, eamque tutam alias sum expertus, praeito. Tunc ego obmutescens, et Crucis signo me muniens, mecum ipse tacitus aiebam, a Prouinciali meo praeire iubeor, ibo igitur uirtute fretus Obedientiae: quare aquas ingressus, Patre Canisio uestigio insequente, ad pontem illum ligneum perueni, ubi eae adeo intumuerant, ut Equum pectore tenus attingerent: Et quia dies erat festus [1], Pagi adiacentis incolae nos stupentes intuebantur [2]. In medio pontis Equus, quem ipse conscenderam, forte super ingens saxum pedem firmauit, deinde uero repente se extulit, statimque submisit non sine sessoris discrimine, alioquin si in alterutram partem declinasset, actum erat de Socio Patris Canisij: quo circa effeci, ut Pater a scopulo illo diuerteret, atque ita ponte superato, aquisque traiectis, ad Pagum accessimus, ubi Pagani illi commorabantur, qui omnes una uoce nos tanta de audacia arguentes, dicebant, fecistis quod nos ausi tentare nequaquam essemus. Peruenimus itaque ad Monasterium, ibique Pater Canisius insigni beneuolentia et chari-

---

[1] Dominica III. Adventus, quae eo anno die 14. Decembris erat; vide supra p. 611.

[2] Significatur, puto, vicus Oberammergau (Ambrogavia superior), ad Ambronem situs et paulo plus quam horae intervallo a monasterio distans, ubi decimo quoque anno plurimis spectantibus passio Christi scenice agi solet; ab hoc vico etiam nunc via recta fert ad monasterium.

post ad Monasterium in quo receptus fuit P. Canisius ab Abbate[1] et Monachis magna charitate[a], et cum uellet Pater, postquam parum requieuisset[b], prosequi iter, dixit illi Abbas[c], quod eum nullo modo uellet eo die dimittere, eo quod impossibile esset transire uallem quandam duorum milliarium Germanicorum et eo amplius[d], cum tota plena esset profundis aquis, et quod rusticus quidam cum bono equo iuisset paulo ante ut transiret, et cum non posset, reuersus esset ad Monasterium: et quia illo die tempus bonum esset et serenum spirante Aquilone, futurum ut ea nocte imminutis aquis, sequenti die mane cum praedicto rustico securius eamus[e], et ita illa nocte mansimus in Monasterio. Et P. Canisius rogatus a bonis illis Monachis, habuit illis eo uesperi exhortationem cum satisfactione omnium. Sequenti mane dicto sacro[f] iter ingressi sumus uersus uallem, agentes gratias prius Abbati et[g] eius Monachis pro tanta charitate nobis exhibita. Rusticus tanquam illius regionis gnarus praecedebat, et nos sequebamur, et alacriter descendebamus ex illo monte satis alto in quo situm erat monasterium[h], quod puto uocari Ethal, cum dies esset[i] serena, et pulchra. Ad uallem . a .[k] cum uenissemus[2] aliud non apparebat quam aqua, et altissimi montes

tate ab Abbate[1], coeterisque Monachis exceptus est, et cum Patri animo sederet, post captam aliquantisper quietem iter prosequi, hoc tamen Abbas die illa se minime permissurum, affirmabat, quia impossibile esse, aiebat, Vallem traijcere aquis exuberantem, occupantem spatium duorum milliarium Teutonicorum, et amplius, nam cum Villicus quidam paulo id ante tentasset, ulterius progredi non ualens, reuertit in Monasterium, quare cum purgatissimum Coelum existeret, spiraretque Boreas, nocte illa imminuta fuisset aqua, atque ita sequenti die mane cum Villico tutius iuissemus, quibus auditis, remansimus in Monasterio. Vespere autem P. Canisius ab optimis Monachis rogatus, hortationem habuit summa omnium satisfactione et applausu: Deinde mane, facto sacro, actisque gratijs Abbati, et coeteris de insigni erga nos charitate uersus vallem arripuimus iter. Villicus itaque Regionis expertus praeibat, et nos eum laetissime sequebamur, e monte illo descendentes excelso satis, in quo Monasterium situm erat. vt ad vallem peruenimus[2], nihil aliud nobis obijciebatur, quam aquae undique, et montes eminentissimi, ex quibus eaedem non secus ac Torrentes abun-

a) con molta divozione e carità *C.* b) requeuisset *A;* riposato e presa la refezione *C.* c) l'Abate con tutti quei buoni monaci gli disse, che in nessun modo ci lascerebbero partire *C.* d) di due miglia almeno di quel paese, che potevano essere da otto delle nostre *C.* e) *Ita in A librarius ipse correxit ex* ituros. f) detta la messa e fatta la colezione *C.* g) *Hoc v. in A supra versum scriptum est.* h) *Quattuor vv. sqq. non sunt in C.* i) *Sequuntur 2 vv. oblitt.* k) *Sic; significari puto:* autem. *C habet* ma.

[1] Nicolao Streitelio sive Streitl (Catalogus Abbatum, in *Monumentis* Boicis VII, Monachii 1766, 228. *Ludov. Babenstuber* O. S. B., Fundatrix Ettalensis, Monachii 1694, 90—91).

[2] Haec vallis Loisa fluvio (Loisach) intersecatur; vide quae sub ipsam hanc relationem dicentur.

ex utroque latere, ex quibus montibus aquae decurrebant tanquam torrentes . fluuius qui erat inter illos montes, quamuis magnus[a] esset, non poterat discerni, quia omnia pontus erant, et in uia seu semita ordinaria currebant aquae ad uentrem equorum usque. Antecedente igitur rustico, uolebam ego ut P. Canisius eum sequeretur, et illum deinde ego. Sed uoluit[b] Pater ut ego irem in medio, confidens equo suo quem dicebat esse bonum et securum. Ego contra uoluntatem meam ibam in medio, quia timebam ne aliquid accideret P. Canisio, sicut postea accidit. Equitauimus ad tria aut quatuor milliaria Jtalica[c] per illas aquas satis prospere per DEI gratiam, et ego me solebam saepe uertere ut uiderem quomodo procederet P. Canisius. Sed vna uice uertens me uidi P. Canisium[d] fere totum aquis coopertum, vno pede in terra, et altero in stapede vnde illum non poterat extrahere, manibus autem tenebat habenas et ephippium[e] et ita haerebat non ualens adiuuari nec a se ipso nec a nobis, cum mihi diceret ille homo qui antecedebat ut me non mouerem ex equo, alias me subuersum iri antequam ad Patrem Canisium adiuuandum peruenirem, et ita credo futurum fuise, cum enim aquae essent profundae et ueloces, abripuissent et me et equum. In tali ergo angustia constitutus cum non possem inuenire remedium humanum, cum lachrymis illum DEO commendaui. Et ecce uideo a longe hominem procerum qui pedes nos antecedebat, et[g] prius a nobis uisus non

dantissime profluebant. Flumen, licet altum, quod montes interiacebat, distingui non poterat, namque omnia pontus erat, et ipsaemet uiam per regiam decurrentes aquae Equos ad aluum usque ambiebant. Praeeunte igitur Villico, dixi Patri Canisio, ut iuxta pergeret, ac subinde me assecl am haberet. At Pater econtra Equum suum periculo meliorem dictitans, id aleae me subire iussit. Feci inuitus, quod angerer, ne quid Canisio accideret, ut me docuit euentus. Cum iam in aquis tria, seu quatuor milliaria, Deo fauente, prospere emensi essemus, ego pro more ad Patrem Canisium uersus, uidi eum pene totum aquis opertum, pede terrae affixum, altero uero stapedi eatenus inhaerentem, ut auelli nequiret, manibus habenas, et selle caput prementem, atque ita omni prorsus humano destitutum auxilio, cum neque ipse se, neque nos ipsum aliqua ratione adiuuare possemus, quippe me monebat Villicus, ne incassum mouerer, quia ante quam ad Patrem Canisium peruenissem, futurus illi adiumento ipse submergendus essem, quod facile accidisset, credo, propter turgentem aquarum copiam. Quapropter cum[f] his in angustijs uersarer, et Patrem Deo lacrymis commendarem, Ecce tibi a longe uideo hominem statura procerum nos praeeuntem, quem nequaquam antea noueramus. Ipse clamo, eique annuo, ut ueniat, venit, ad Patrem accedit, haerentemque stapede exoluit, et equum, et equitem

a) grande *C.* b) *Sequuntur vv.* P. ut, *oblitt.* c) miglia delle nostre *C.* d) vidi il buon Padre *C.* e) *In A sequitur, eadem manu scriptum:* (Den sattelbogen). f) *In B sequitur* in, *oblitt.* g) *In A corr. ex* qui.

erat. Ego clamo, et nutu signum do ut ueniat: Venit, accedit ad patrem, pedem ei e[a] stapede extrahit, et vna cum equo ducit patrem ad prata. Tunc ego quoque ad[b] eadem prata accedo, descendo ex equo, amplector P. Canisium, et illi dico, Pater habebam compassionem cum RV. cupiebam eam adiuuare, sed quia non uidebam modum, commendaui illam DEO. Respondit mihi ita: Pater dico uobis, quod non fui unquam ita contentus, sicut tunc: et dicebam[c], Cupio dissolui, et esse cum Christo[1]. Homini autem illi (si tamen homo erat) qui eum ex aquis extraxit, dixit Canisius, Jn hospitio prandebimus simul, et postea dabimus uobis honorarium[e]. Respondit ille[f] hilari uultu nescio quid, tanquam bene haberent omnia quae Pater illi dixisset, et reposito[g] eo in equum[h], omnes ingressi sumus denuo in aquas, et praedictus homo qui uidebatur rusticus, per aliquod tempus uisus fuit a nobis, quod nos praecederet, sed cum essemus fere in fine aquarum, et prope hospitium[i], non est uisus amplius, et ego cogitaui tunc et postea, eum fuise angelum, missum a DEO ad liberandum sanctum illum Patrem[k], ut laboraret adhuc aliquot annos in uinea Domini et adiuuaret S. Ecclesiam in illis partibus Germaniae, sicut postea fecit tot annos, et concionibus et scriptis libris, et bona sua conuersatione[l]. Rationes quae me faciunt cogitare non hominem fuisse sed angelum,

simul ad prata continentia educit, quo mox et ego peruenio, descendo ex equo, Canisium amplector, Pater, aio, Vestrae Reuerentiae miserebar, quam cum adiuuare nequirem, modum ignorans, Deo commendaui. Respondit ille, se in huiusmodi discrimine insolitam percepisse iucunditatem, eaque saepius uerba animo reuoluisse, cupio dissolui, et esse cum Christo[1]. Deinde uersus ad hominem, cuius beneficio ex aquis extractus est, hodie, inquit, simul in hospicio prandebimus, et honorarium dabimus; hilari ille uultu nescio quid[d] subiunxit, similis approbanti dictum Patris Canisij. Exinde Patre denuo Equo imposito, iterum aquas ingredimur, et hominem praefatum, qui rusticum praeseferebat, aliquo temporis spatio praeeuntem etiam uidemus; sed cum aquis pene traiectis, iam prope hospitium essemus, nostris subductus est oculis. Hunc ego semper Angelum missum coelitus putaui, ad liberandum virum pietate insignem, ut adhuc per aliquot annos in vinea Domini laboraret, et in Alemanniae finibus fidem catholicam propagaret, quod sane eius tot annorum decursu post habitae conciones, et scriptorum monumenta peregregie testata sunt. Rationes, quibus adducor, ut credam, hominem illum non fuisse, sed Angelum, hae sunt: Prima, quia nonnisi in discrimine uisus. 2[a], quia cum non[m] am-

a) *In A corr. ex* ex. b) *Hoc v. supra versum scriptum est.* c) dicebat *A; sed corrigendum esse* dicebam *intellegitur tum ex verbis proxime antecedentibus, tum ex B et C (quod habet:* dicevo*).* d) *In B sequitur* resp, *oblitt.* e) la mancia *C.* f) *Sequuntur vv.* nescio quid, *oblitt.* g) *Sequitur* eum, *oblitt.* h) rimettendoci a cavallo *C.* i) non troppo lontano dall' albergo *C.* k) a liberare il P. Canisio *C.* l) *Quae sequuntur, non sunt in C.* m) *Hoc v. in B supra versum scriptum est.*

[1] Phil. 1, 23.

sunt 1[a] quod nunquam uisus est ante illud periculum. 2[a] quia non fuit postea amplius uisus a nobis[a] quando eramus extra periculum. 3[a] quia si fuisset homo non neglexisset prandium et honorarium sibi[b] promissum: nam[c] quamuis ille populus sit bonus, et praestet libenter obsequia, accipit tamen libenter honorarium, et suum haustum uini etc. Et haec est historia illius quod accidit in illo itinere.

plius periclitaremur, non comparuit. 3[a], si fuisset homo, prandium minime reliquisset, fortasse non esuriuit, nam etiamsi gens illa bona sit mente praedita, libenterque praestet officium, libenter tamen etiam accipit honorarium. Jlla igitur est totius itineris Narratio[d].

Scripsit quidem *Rocca*, anno 1566 vel 1567 haec facta esse; at nec Raderus nec Sacchinus annum 1567 ponere dubitant, idque recte; fuit quidem Canisius Oeniponte a. 1566 tum ineunte et medio m. Iunio, tum a d. 4. ad 22. Octobris (*Can.* V 345 772 773), neque tamen eo tempore archiducissis de collegio halensi „ultimam resolutionem dare" (cuius dandae gratia eum Oenipontem petisse Rocca dicit) poterat; ne diebus quidem Maii 12.—16. a. 1567, quibus rursus Oeniponte moratus est, eam dare poterat; necdum enim Roma missa erat. Dixeris factum contigisse m. Augusto; nam Rocca Canisium Oenipontem, ut collegium pro more visitaret, tunc petisse scribit; visitavit autem a d. 1. ad 19. Augusti 1567; verum aliunde constat, Canisium ante 29. Iulii Augusta non abisse, Kalendis Augustis Oenipontem advenisse; neque verisimile est, in tanta peregrinandi difficultate, quanta a Rocca quasi depingitur, mora etiam in monasterio facta, iter tam brevi tempore absolvi potuisse; neque dies vel 30. vel 31. Iulii eo anno sacer erat; „festum" autem fuisse diem, quo illi ad monasterium pervenerunt, Rocca affirmat. Praeterea Sacchinus scribit, eos „oriente iam hyeme" iter fecisse; id quod eum „ex ore" Roccae accepisse dixeris. Denique Rocca aliqua ratione ipse se emendat, cum dicit Canisium Oenipontem ivisse collegii visitandi causa „vel certe ad dandam ultimam resolutionem" de collegio halensi. Hanc archiducissis attulit (quamquam ipsae eam admittere noluerunt), cum post 10. Decembris 1567 Augusta Vindelicorum profectus 17. Decembris Oenipontem advenisset (v. supra p. 141—146). Ita igitur conicio: Canisius cum socio die 14. Decembris, quae eo anno Dominica III. Adventus erat, ad monasterium pervenit atque orationem sacram ad monachos habuit; die 15. Decembris, cum in monasterio pernoctasset, in gravissimum illud periculum venit ex eoque singulari ratione ereptus est.

Canisius in profectione illa per Monachium transire voluerat; nam 11. Decembris 1567 Dilinga ad S. Franciscum Borgiam scripsit, se ad P. Hoffaeum „properare"; qui occupatissimus degebat Monachii (v. supra p. 138). Ac satis certum est, illum paucis diebus post cum Hoffaeo coram egisse. Rocca vero Canisium Augusta „uersus Alpes" discessisse dicit, nullam Monachii mentionem faciens; neque ille, si Monachio Oenipontem ibat, per monasterium ettalense transire poterat; quare equidem vix possum dubitare, quin Hoffaeum Augustam ad se arcessiverit.

Labitur *Dorigny* (l. c. 299), quem sequuntur *Python* (l. c. 250) et *Daurignac* (l. c. 304), cum Canisium ad monachos non vespere diei, quo ad eos venerat, sed postridie mane cohortationem illam habuisse scribit. *Oddi* autem hominem, per quem Canisius liberatus est, iuvenem vocavit (l. c. 196 197); id quod in ipso historiae fonte non est; meminerat ille fortasse, angelos nonnumquam iuvenum specie visos esse (Tob. 5, 5 6; 2 Mach. 3, 26; Mc 16, 5).

Gravius est, quod et *Raderus* et *Sacchinus* de loco portenti illius errarunt; uterque enim asseveranter dixit, factum contigisse in eadem illa valle Ambronis,

a) *Sequitur* cum, *oblitt.* b) *Ita in A correctum est ex* illi *vel alio v.* c) *In A corr. ex* quum. d) *In B sequuntur vv:* Laus Deo semper, Beataeque Virgini Mariae. *Quae addita sunt, puto, vel ab eo qui hanc versionem fecit, vel ab eo qui eam transcripsit.*

per quam Canisius et Rocca pridie illius diei, Augusta venientes, transierant. Atque in Sacchino quidem erratum illud haud ita mirum est; nam et italus is erat et Raderi auctoritate moveri poterat, neque in versione B, quam ipse habebat, haec ita perspicue describuntur: in versione vero A, qua Raderus utebatur, primum quidem „fluviolus, parvus ordinarie" (talis sane est Ambro), deinde „fluvius magnus" (ordinarie) memorantur. Certe Canisium et Roccam, si ex monasterio ettalensi Oenipontem petebant, non in vallem Ambronis descendere, sed per vallem, quam fluvius Loisach intersecat, Augiam superiorem (Oberau) versus progredi necesse erat: hanc enim viam, ut ex reverendo Patre *Joanne Maria Pfättisch* O. S. B. earum regionum peritissimo accepi, iam veteres Romani muniverant: Augusta per vallem Lichi (Lech) ibant Scongam (Schongau); deinde transibant in vallem Ambronis (Ammer); tum Ambrogavia superiore (Oberammergau) in agrum ettalensem ascendebant; inde in vallem Loisae (Loisach) descendebant; ita Augiam superiorem (Oberau) et Parradunum (Pfarrkirchen) veniebant; inde Inutrium (Mittenwald) transibant et per vallem Isarae (Isar) adversa ripa procedebant Scarbiam (Scharnitz) usque; unde per Seefeldiam (Seefeld) Cireolam (Zirl), Cireola autem per vallem Aeni (Inn) Oenipontem proficiscebantur. Circa ipsum annum 1568 *Philippus Eduardus Fugger*, homo in peregrinando bene versatus, communem Augusta Oeniponte veniendi rationem sic *describsit: „Augspurg . . . Landsperg . . . Schongaw . Rottenburch [Rottenbuch] . Soya [Baiersoyen] . Amberga [Ammergau] . Partenkirch . Mittenwald . Seneld . Zürl . Inspruch." („Wie man gemaicklich von Augspurg zeucht gen Venedig"; ex autographo, Cod. vindob. 7447 f. 5b—6a.)

Saeculo XVIII. ettalense hoc prodigium ab „I. W. Baumgartner delineatum", a „Catharina Klauber" (quae de clarissima illa chalcographorum familia klauberiana erat) „sculptum" et Augustae Vindelicorum „excusum est"; in marginibus multae positae sunt figurae symbolicae, quibus significatur, Canisium fuisse pastorum ecclesiae „Canem fidelem". Tota autem haec imago iterum (ligno incisa) expressa est in *„Canisius-Stimmen"* XXXIII. Jahrg. (Freiburg i. d. Schw. 1910) 112—113 et *„Annales* du B. P. Canisius" XIIe Année (Fribourg en Suisse 1910) 56—57.

1071 sive **var. (7).** A m. Ianuario ad Decembrem 1568.

Ex autographo Philippi Fuggeri, quod exstat in Cod. vindob. 7447 f. 33a, et ex autographis Arci et Cuseani, quae sunt in Cod. vindob. „Rom. Corr. 30" f. 15 57b 127a 392b 603 778. Fuggeri scriptum ex eodem autographo posuit *Piccolomini* l. c. 9. Ex Arci et Cuseani epistulis complura germanice vertit *Braunsberger*, Pius V. etc. 101—102.

S. Pius V. viros doctos piosque variarum nationum creare volens cardinales, Canisium sacra purpura ornare in animum inducit. Ille cardinales rogat, efficiant, ut pontifex id consilium deponat.

Philippus Eduardus Fugger in Ephemeridibus haec notavit de Octaviano fratre, qui Romae in collegio germanico convictor degebat: MDLXVIII Gennaro 31 Scrisse mio fratello . . . che Maestro Argenti [1] gli hauea detto il papa uoler far Cardinale il Canisio, ma poi non riusci, ben' è uero che fece Cardinali.

Prosper comes ab Arcu caesareus apud S. Pium V. pontificem orator Maximiliano II. imperatori scripsit Roma 10. Ianuarii 1568: Per tutto jl mese di Febraro partiranno da roma circa XI Cardinalj, qualj un pezzo fa non sono stati alli loro vescouadi . . . jl mandar

---

[1] „Alessio d' Argento Spoletino" in Sociorum italorum **Catalogo* quodam his circiter annis scripto memoratur (Cod. „Rom 78b" 213); fortasse tamen hic a „Magistro Argenti" illo distinguendus est.

questi cardinali alli loro vescouadi, fa credere che sua santita habbi jn animo di far' una promotione de Cardinalj numerosa, Et di gia s' incomincia à ragionar' che fará la maggior parte dellj sotto nominati,

jn germania uogliono ch' elegga qualch' uno di questi tre, L' Arciuescouo di Treuiri, L' Arciuescouo di Salsburg [1], jl Canisio.

jn Spagna, jl presidente del consiglio regio, L' Arciuescouo di valenza [2].

jn Francia, il generale Cisterciense, jl vescouo di Sans [3],

jn Roma, Don Antonio Caraffa, jl Chiesa gia senatore di Millano [4], jl vescouo di Narnj [5], jl vescouo di Macerata [6], jl vescouo Mont'-Alto gia frate dell' ordine degli Minori [7], jl procurator' generale, ouero jl generale de frati di San Dominico [8], jl generale dellj frati di Santo Agostino, vn Don Paolo Teatino [9], L' Arciuescouo di Sorento [10].

Et Roma 14. Februarii 1568: Della promotione de cardinalj si parla diuersamente, Chi dice che sará alle cineri, Et chi dice alla pentecoste, L' Aldobrandino Auditor di Rota, Et jl Rusticuzzi Secretario di Sua Santita [11], sono ancor essi entrati, adesso in consideratione di sogetti atti al Cardinalato. *Et Roma 27. Martii 1568: Pontificem 24. Martii consistorium cardinalium habuisse in eoque dixisse: Iam creari a se cardinales Spinosam, Ecclesiam, Antonium Caraffam.* Et perche l' Abbate di Chiaraualle hora generale Cisterciense, s' era portato molto bene al Concilio dj Trento, et in Francia haueua sempre difeso la religione cattolica lo creaua medesimamente cardinale.

Galeatius Cusanus (Galeazzo Cusano) Maximiliani II. procurator sive secretarius romanus ad eundem scripsit Roma 7. Augusti 1568: Jl Papa presiste dicono talmente in far vna numerosa promotione de Cardinali che hà mandato in diuerse parti lettere per hauer uera informatione di huomini litterati, et di buona uita non uolendo hauer risguardo piu à Jtaliani, che ad oltramontani par che siano secondo il gusto suo. *Et Roma 13. Novembris 1568:* Si ragiona in Palazzo, che à Natale [12] prossimo .S. Santita farà otto Cardinali delli quali sei ne uengono nominati. Il primo fanno capo di lista, il Secretario di .S. Beatitudine [13]. Il Vescouo di Ceneda, ch' arriuo hiersira à Roma [14]. . . . Tornando alli nominati per noui Cardinali dico, ch' oltre li dui sudetti,

---

[1] Iacobus ab Elz et Ioannes Iacobus Khuen de Belasy.

[2] Didacus Spinosa (Espinosa) et Beatus Ioannes de Ribera.

[3] Henricus Socherius (de Souchier) et Nicolaus Pellevius (de Pelleve).

[4] Ioannes Paulus de Ecclesia. [5] Petrus Donatus Cesius sive Caesius.

[6] Hieronymus Melchiorius (Melchiori).

[7] Felix Perettus de Montealto, Ordinis Minorum Conventualium, episcopus Sanctae Agathae.

[8] Archangelus Blanchus et Vincentius Iustinianus.

[9] Paulus Aretius. [10] Iulius Pavesius O. Pr.

[11] Ioannem Aldobrandinum et Hieronymum Rusticutium.

[12] 25. Decembris. [13] Rusticutium.

[14] Michaelem a Turre (della Torre) episcopum cenetensem.

nominano Il Datario[1], Vescouo di Narni, il Generale de Frati di San Domenico[2] et Jl Canisio di la Congregatione de Jesuitj, il quale si dice che ha[uen]do inteso questo bisbiglio, uà à far officio con i Cardinali acciò pregano .S. Santita a non farlo, come quello che si contenta di star' nel suo stato priuato. Gli altri dui non si nominano etc. ma si stima ne saria uno il uescouo[a] di Bráanza[3].

Roma denique 8. Decembris 1568 Maximiliano II. Prosper ab Arcu scripsit: É[b] partito di qua jl Canisio, Et jl Vescouo di Ceneda sta per partire, Et perche l' uno et l' altro è jn predicamento d' esser' Cardinale alla prima promotione, si fa giuditio che Sua Santita non sia per far' promotione questo Natale.

Proxima tandem cardinalium „promotio" per Pium V. facta est 17. Maii 1570; qua creati sunt cardinales 15; in quorum numero erant Maffaeus, Pellevius, Cesius, Blanchus, Perettus, Aretius, Aldobrandinus, Justinianus, Rusticutius (*Ciaconius-Oldoinus* l. c. III 1038—1062). Michael autem a Turre cardinalis creatus est a. 1583 a Gregorio XIII., qui in S. Pii V. 1. Maii 1572 mortui locum proxime successit.

Quae Romae de Canisio cardinali creando narrabantur, ad Albertum quoque V. Bavariae ducem relata esse videtur; hic enim ex P. Georgio Schorichio S. J., Roma m. Septembri 1568 in Bavariam remisso, ineunte m. Novembri 1568 hoc, praeter alia, de Canisio quaesivit: „Num fieret Cardinalis?" (v. infra, mon. 1074). Equidem per Ioannem Paulum Castellinium, ducis procuratorem romanum, ea Monachium relata esse dixerim; hae tamen litterae a 1911 Monachii compluribus in archivis frustra quaesitae sunt. Quaesitum quoque eodem anno est Parisiis in archivo ministerii negotiorum externorum et Septimancis (Simancas) in archivo generali regni hispanici, num quid ea de re Roma oratores gallus et hispanus ad reges suos scripsissent, nec tamen quicquam repertum est: De cardinalibus quidem novis creandis *Ioannes de Zúñiga* orator hispanus 1. Septembris 1568, 12. Octobris 1568, 17. Decembris 1568, 19. Martii 1569 ad Philippum II.* rettulit, neque vero Canisii mentionem fecit („Estado" Legajo 906, f. 91—98 109; Leg. 907, f. 171; Leg. 911, f. 26).

Attamen hoc certum est: Pius V. Canisium sacra purpura ornare in animum induxerat. Id enim semel atque iterum affirmatur ab iis, quorum maxime intererat, ut huius rei veritatem cognoscerent; imperatoris dico oratorem et procuratorem romanos; et eos illa pontificis consilia bene intellexisse ex eo patet, quod plerique eorum, quos cardinales fore scripserant, paulo post facti sunt cardinales. Socherium Cisterciensem Pius V., ut ipse ait, cardinalem facere statuit eo, quod in concilio tridentino optime se gessisset et in Gallia semper religionem defendisset; Canisium quoque concilio tridentino optima officia praestitisse, et eundem in Germania semper religionem defendisse, ex omnibus huius operis voluminibus plane cognoscitur. Quaerebat Pius V. viros doctos piosque variarum regionum, quos cardinales constitueret; num Canisium non noverat?

Accedit, quod P. *Theodorus Petreius* sive Peeters (1567—1640), Cartusianus coloniensis, narrat: „Sunt quoque oculati ac fide digni testes, qui adfirmant, post obitum Pii V. in ipsius conclavi chartam quandam repertam, continentem nomina doctissimorum quorundam virorum, quos (si diutius supervixisset) in Cardinalium collegium cooptare voluisset. E quorum numero comprimis fuere P. Laurentius Surius et Petrus Canisius": Bibliotheca Cartusiana, Coloniae 1609, 305. Eadem, iisdem verbis, vitam Laurentii Surii († 1578) Cartusiani coloniensis enarrando, „ex

a) vesco *autogr.* b) *Ita Arco correxit ex* Sono, *quod primum scripserat.*

[1] Petrum Antonium Maffaeum.
[2] Vide supra p. 732[8].
[3] Iulianus de Alva († 1570) episcopus brigantiensis (Braganza).

Chronico Cartusiae Coloniensis" profert *Leo Le Vasseur* O. Cart., Ephemerides Ordinis Cartusiensis II, Monstrolii 1890, 144.

Hoc quoque facile credi potest: Canisium, sicut olim omnibus viribus contenderat, ne episcopus vindobonensis fieret (*Can.* I 436 478 500 568 602), ita hoc tempore cardinalatum diligenter esse deprecatum.

1072 sive **var. (8).** **6.** Iunii 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX f. 160—160[ter].

Hoffaeus queritur, Canisium a provincialis munere recedere.

P. Paulus Hoffaeus S. J. Germaniae superioris viceprovincialis, quem S. Franciscus Borgias praepositus generalis medio m. Novembri 1567 iusserat provinciae illius administrationem loco Canisii provincialis per 6 saltem menses gerere (supra p. 721), Oeniponte 6. Iunii 1568 ad Borgiam scripsit: Non pare s' habbia di fare gran conto di quello che il P. Prouinciale dice[1], quod nimirum ego possim aut debeam vltra praescriptum terminum in hoc officio perseuerare: potius enim dictus Pater hac in re suspectus esse debet, vt qui onere hoc leuari, me vero supra vires grauare velit.

Canisio officium praepositi provincialis Germaniae superioris onus fuisse gravissimum, plurimis cum dictis, tum factis, quae in hisce voluminibus posita sunt, probatur atque illustratur. Addo relationes duas de difficultatibus, quae de duobus provinciae huius sacerdotibus occurrebant:

1. P. *Franciscus Adurnius* provincialis Lombardiae Brixia 9. Iunii 1568 S. Francisco Borgiae praeposito generali *scripsit de P. Arnoldo Concho sive Conchio flandro (de quo v. *Can.* II 530; III 217; IV 641): „E Qua il padre Arnoldo fiamengho . venuto da turino a ritrouarmi . egli dice che non gli basta l' animo osseruar' le regole et far' la uita commune, et pur non vole andar' in Alemagna dal padre Canisio ma vorria uenir' da V. P. et non sta in ceruello, quando dice una cosa et quand' vna altra . star' qua non espedit, mandarlo in altri collegij non è douere perche saria aggruar' quello rettore et niuno lo uole . si che non volendo lui andar' in Alemagna dal padre Canisio credo che verra costa da V. P. et accettara la licentia dalla compagnia se bene et con lacrime si dole di questo ma da V. P. l' acetera con dargli jndrizzo da viuere" (autogr.; Epist. Italiae 1568, f. 135[b]—136[c]).

2. De P. Bartholomaeo Helvetio sive Bedula sive Bedra S. J. (cf. *Can.* II 58[4]; III 294) et de S. Carolo Borromaeo cardinali et archiepiscopo mediolanensi P. *„Leonettus" Clavonius* S. J. Mediolano 28. Ianuarii 1568 Borgiae *scripsit: „Questi giorni è uenuto à Milano per commission del Cardinale un prete[a] [?] Bartolomeo Betra di Val Leuentina di una terra chiamata Faido, luogo di Suizeri ma sottoposto nel spirituale all' Arciuescouado di Milano. Questo quando ando in uisita il Cardinale fu trouato al gouerno d' una cura, et perche parue à S. S. Reuerendissima et Illustrissima che fusse il migliore di quanti preti tiene in quelle parti, disegnaua di farlo Vicario foraneo . ma intendendo da lui che era della compagnia nostra, gli diede per alhora per modo di prouisione il carico senza il nome, et hora l' ha fatto uenire et me gli ha fatto parlare per esser informato di quanto si può ualer di lui et cosi trouo che costui entrò nella compagnia gia .15. anni, et ha studiato in Roma, poi fu mandato in Alemagna et del 1561 . si parti di vienna con licenza (come lui dice) del .P. Dottor Canisio[2], per andare à casa à souuenire il Padre et la madre et i fratelli che si ritrouauano in necessità, et uenne sino à Bologna con alcuni per la Compagnia, poi si uolto uerso Como doue dal .P. Tarquinio[3] hebbe una patente, la

a) *Vel* padre; pre *autogr.*

---

[1] Vide supra p. 190. [2] Petri Canisii praepositi provincialis.

[3] P. Tarquinius Rainaldus Comi Sociis praeerat; v. *Can.* III 222[3].

quale ho ueduta, et fu scritta di Nouembre del 61., et dice che con licenza de superiori ua à uisitar li parenti et far altri negotij pij, i quali espediti doura tornare in Spruch [1], et sono hora passati sei anni, che non è ritornato et non ha scritto, ma si scusa con dire che la necessità delli parenti l' ha trattenuto et che hauria ancora da starui due anni per puoter accommodar tutto, et se non ha scritto dice esser stato per narij accidenti, et specialmente per la peste ma che è stato sempre di buon' animo et fermo per la compagnia, et intende di far quel che gli comandera la P: V. R., et perche gli ho detto che scriua una lettera di tal sua uolontà, l' ha scritta, et quì inclusa si manda, et non so quel che contenga, ma in somma ha detto à me che uorria al tutto hauer licenza di star ancor due anni, et poter far cura, benche di questo ultimo faria anche senza, quando non si potesse altrimente, essendo che l guadagno che fa non è tanto del benefizio, che è solo di .40 ducati, quanto del insegnare, et tenere doctrinanti, et gli pare che oltre all' aiuto che da à i parenti può far molto bene in conseruare quei popoli dall' heresia, et guadagnar li persi come dice hauer fatto sino ad hora: Et il cardinale desidera che possa starui con buona conscienza non solo per questi due anni ma per sempre, il quale ho risposto che scriuero a V. P. R., la qual uedra quel che nel Signore sia espediente, et auisara quid agendum, acciò che S. S. Illustrissima et Reuerendissima sappia come gouernarsi." Addit *Clavonius:* Sibi ita videri: Bedram, quantumvis speciosa verba proferat, malle ex Societate dimitti, quam in ea manere; neque iam iustam exstare necessitatem curae propinquis per ipsum impendendae (ex autographo; „Epist. Italiae 1568" f. 94). Itaque *Polancus* *litteris 5. Martii 1569 mandatu Borgiae Mediolanum missis eum in Societatis collegium lauretanum transmigrare iussit; neque enim ei permitti posse, ut domum rediret et beneficia ecclesiastica cum cura animarum coniuncta haberet (ex apogr. eiusd. temp.; Ital. 67, f. 210ª). Bedra vero vicevicarius foraneus vallis leventinensis (Val Leventina) mansisse traditur usque ad a. 1573, quo Sanctus Carolus Borromaeus eum omnium vallium reliquorumque locorum ticinensium (Tessino) ad archidioecesim mediolanensem pertinentium vicarium generalem constituit (*Feller* l. c. [cf. supra p. 362] I 174). Exstant adhuc epistulae complures, quas „Prete Bartholomeo Pedra" (non ascriptis „S. J.") annis 1576—1579 de illius regionis rebus ecclesiasticis ad S. Carolum dedit (*Ed. Wymann*, Aus der schweizerischen Correspondenz mit Carl Borromeo, in „Der Geschichtsfreund" LIII, Stans 1898, 9 13 14 27; LIV, Stans 1899, 4).

1073 sive **var. (9).** 18. Octobris 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX, f. 176ᵇ—177ª.

Provincia Societatis rhenana praecipuos sodales a Canisio accepisse dicitur.

P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris viceprovincialis S. Francisco Borgiae praeposito generali scripsit Oeniponte 18. Octobris 1568: Rhenana Prouintia potissimos suos neruos habet a Prouincia P. Canisij. ab eo enim acceperunt D. Lambertum [2] Rectorem et concionatorem Moguntinum, Doctorem Hermannum [3] Rectorem et concionatorem Treuirensem, P. Georgium [4] Rectorem Herbipolensem et concionatorem, P. Hermetem [5] Rectorem et concionatorem Spirensem. Doctorem Christianum [6] Concionatorem, P. Gulielmum Limburgensem [7] Licentiatum et ni fallor Magistrum Nouitiorum, P. Magistrum Ludouicum [8] Philosophum et ni fallor Ministrum Herbipolensem. P. Jodocum [9] concio-

---

[1] Oenipontem: cf. *Can.* III 294. [2] Auer. [3] Thyraeum sive Dorkens.
[4] Bader. [5] Halbpaur. [6] Halverium. [7] Limburgium sive Brochens.
[8] Bachelium (Backlerium, Backalerium).
[9] Carcaeneum (Carcineum) sive Krepser.

natorem . etc. Ecce Reuerende Pater, quantam iacturam optimarum personarum R. P. Canisius facere voluit, tantum vt obedientiae faceret satis et succurreret Rhenanis, donec res illorum rectius haberent, ac donec nos maiore quam ipsi necessitate premeremur.

Hoffaeus haud ita raro contra sentiebat atque Canisius; et constat res ab Hoffaeo saepe nimis nigris coloribus depictas esse; v. *Duhr*, Ies. I 788.

1074 sive **var. (10).** Sub initium m. Novembris 1568.

Ex autographo. G. Ep. IX, f. 173ᵃ.

Bavariae dux P. Schorichium interrogat de Sociorum romanorum divitiis; de S. Francisco Borgia; de Canisii profectione, cardinalatu, scriptione.

P. Georgius Schorichius Roma, ubi per 2 annos pietatis et theologiae studiis vacaverat, m. Septembri 1568 in Bavariam remissus, Monachio 3. Novembris 1568 de Alberto V. Bavariae duce ad P. Paulum Hoffaeum Germaniae superioris viceprovincialem scripsit: Eo die quo .V. R. hinc discessit nihil cum Principe nostro egi, die uero sequenti me ad se hora .7. mane uocauit, et statim mihi profectionem Oenipontanam significauit, sed post mensem me reuersurum promittebat . deinde de Romanorum redditibus me serio interrogauit . asserebat enim nostros Romae vltra centum millia coronatorum pro singulis annis habere. Tertio uaria circa eruditionem, aetatem, et Vitam patris nostri Generalis [1] mihi proposuit, Denique de patre Canisio uaria quesiuit, utpote num breui uenturus esset [2]: num fieret Cardinalis, Cur tam tempestiue ad Congregationem profectus fuisset, Quid hoc tempore componeret [3], et huiusmodi uaria . his omnibus auditis pro ut potui ad singula paucis tamen respondi. . . . Quantum ad redditus nostros vix mihi credidit nostros Romae tum magnam experiri paupertatem. Feci tamen Illustrissimum Principem vtcumque capacem. Circa P. Generalem et Patrem Canisium protullj quae in domino noueram: consumpsi itaque solus cum Principe vltra integram horam.

Die 26. Iulii 1568 Romae cardinales Alexander Farnesius et Otto Truchsess magna cum sollemnitate primam posuerunt petram novae ecclesiae, quam Societatis domus professa habitura erat (Epp. *Nadal* III 616—617). At, ut *Borgias* Roma 6. Iulii 1568 ad P. Nicolaum Lanoium collegii oenipontani rectorem * scripsit, Farnesius templum quidem se suis expensis exstructurum esse promiserat, ita tamen, ut Societas aedificationi locum provideret; itaque Socii domos Hieronymi Altieri emerent necesse erat 5000 scutatum, „li quali si hanno di cercar di elemosine". Quare in omnibus Societatis provinciis nummi corrogabantur, et Schorichius a Bavariae duce stipem petere iussus est, et — ita *Borgias* in alteris quibusdam * litteris inquit — „intenderanno alcuni ancora, specialmente la Eccellenza del Signor Duca, che non è uero, quel si suona, de che in Roma siamo tanto ricchi, anzi molto poueri et indebitati" (ex apographis eiusd. temp.; Germ. 67, f. 160ᵃ 198ᵇ—199ᵃ). Neque tamen ante a. 1569 Schorichius de stipe illa cum duce egit: id ex eius * litteris Oeniponte 22. Ianuarii 1569 ad Polancum datis intellegitur (autogr.: G. Ep. X, f. 106ᵃ).

---

[1] S. Francisci Borgiae.

[2] Congregatio procuratorum Societatis Romae m. Octobri habita est; Canisius vero m. Maio Romam petiit; v. supra p. 574 589.

[3] i. e. conscriberet.

1075 sive **var. (11).** 30. Novembris 1568.

Ex apographo eiusd. temp.: Germ. 67, f. 197[a].

Canisii reditus in Germaniam. Sociorum mutatio. Confessio hieronymiana.

S. Franciscus Borgias praepositus generalis Roma 30. Novembris 1568 P. Paulo Hoffaeo Germaniae superioris viceprovinciali scripsit: Della mutatione de suggetti si potra aspettare il ritorno del P. Prouinciale Canisio, oueramente che altro si scriua di quà.... D. Mastro Ricardo[a] [1] [?] di mandarlo fura de Dilinga, lo trattara V. R. col P. Canisio in presentia, il quale si parte di Roma, piacendo à Dio, il primo di decembre.... Col medesimo Padre Canisio, o con li consultori, si trattara, si è espediente lasciar fare la confessione hieronymiana à quel Padre che la desidera fare.

„Confessio hieronymiana" illa similis futura erat „Confessionis augustinianae" a P. Hieronymo Torrensi S. J. primum a. 1567 Dilingae editae (*Can.* V 818), qua singulae doctrinae catholicae a protestantibus reiectae ipsis S. Augustini verbis ex eius libris exscriptis proponebantur. De P. Antonio Balduino sive Brabantino ad Borgiam *scripsit P. *Dominicus Menginus* rector collegii monacensis Monachio 24. Augusti 1569: „Mox aggredietur Hieronymianam confessionem", et *P. *Paulus Hoffaeus* viceprovincialis Augusta 25. Maii 1570: „Est quidam P. Anthonius Monachij qui egregie laborauit in conficienda confessione catholica ex Quatuor S. Doctoribus: breui rem conficiet, et Dilingae examinabitur et imprimetur" (ex autographis. G. Ep. X, f. 200[b]; G. Ep. XI, f. 184[b]). *Borgias* Roma 17. Iunii 1570 Hoffaeo de Balduino *scripsit: „Potrà stamparsi quella sua confessione Catholica" (ex apogr. eiusd. temp. Germ. 70, f. 93[b]). Neque tamen excusa est. Anno autem 1584 Confessionem Hieronymianam Coloniae edidit Cornelius Schultingh († 1604) theologiae in universitate coloniensi professor et collegialis ecclesiae S. Andreae canonicus (*Hartzheim*, Bibliotheca Colon. 66).

1076 sive **var. (12).** M. Ianuario vel Februario 1569.

Ex autographo. G. Ep. X, f. 193[b].

Canisius provincialis abstinentiae legem alicui relaxat.

P. Georgius Schorichius S. J. Monachio 2. Iunii 1569 Romam ad P. Ioannem Polancum Societatis secretarium litteras misit, quibus ei narrabat: Se superiore Quadragesima Landishuti coram Guilielmo principe (Alberti V. ducis filio natu maximo) de praeceptis ecclesiae contionatum esse; atque a Quadragesimae hebdomade secunda se cotidie dixisse; auditores sibi fuisse 4000—5000, diebus autem sacris 7000 ad 8000; se in ipsa principis arce habitasse. Sapra V. R. che non hó fatto si stretta quadragessima tutto il tempo che ho statto nella compagnia, come adeso, perche mi conueneua piu con fatti che con parole predicar il digiuno, benche il .P. Canissio, mi modero la cotidiana abstinenzia.

Guilielmus princeps pro sua pietate et religione leges ecclesiae diligenter observabat; per Quadragesimam autem non solum carnes, sed etiam ova et lacticinia (lac, butyrum, caseus) prohibebantur, nisi dispensatione vel legitima consuetudine legi communi ex parte derogatum esset (cf. *Can.* III 75[3]). Societatis tamen praepositus generalis cum Sociis ea in re et per se et per alios dispensare poterat (*Can.* II 254[2]); et Canisius provincialis a generali iussus erat P. Schorichium suaviter tractare eique caritatem et confidentiam exhibere (v. supra p. 242 265).

a) *Corrigendum esse videtur:* Roberto; v. *infra, adn. 1.*

[1] Scribendum fuisse puto „Roberto": nam Fr. Robertum Rochfort hibernum aegrotantem Hoffaeus valetudinis curandae gratia Dilinga in Belgium mittere cogitabat; v. supra p. 218.

1077 sive **var. (13).** Circa initium m. Martii a. 1569.

Ex apographo (2° formae rom.; 1 p.; in p. 4 inscr.) huius litterarum partis, quod Romae in aedibus cardinalis Ottonis Truchsess scriptum et ab hoc Sociis romanis traditum esse videtur; apographum inscriptum est: „Per lettere di Dilinga delli .16. d' Aprile 1569." G. Ep. X, f. 141 144. Litteris copiose usus est *Sacchinus*, Hist. S. J. III, l. 5, n. 96 97.

Canisius in agrum bissingensem sodalem mittit; per quem 400 homines ad ecclesiam reducuntur.

Exstat adhuc litterarum Dilinga 16. Aprilis 1569 datarum, quae ad cardinalem Ottonem Truchsess Romae morantem ab aliquo ex eius officialibus vel sacerdotibus dilinganis missae esse videntur, pars aliqua (ex germanico in italicum sermonem versa?); in qua haec narrantur de agro hohenburgensi sive bissingano, cuius caput erat pagus Bissingen, in Suebia haud procul Dilinga situs: Hauendo il Nobile et honoratissimo Caualiere Conrado de Bemmelberg figliuolo del Colonello Conradino de Hassia morto, comprato la Signoria di Bisignen due leghe lontano da Dilinga, qual teneua il Colonnello Schertle [1], hà posto la sua principale cura à ridurre li sudditi alla uera Religione Catolica et per questo con ordine del Reuerendo Padre Pietro Canisio hà chiamato il Reuerendo Padre Gioanni Rabenstain della Compagnia del Jesu, Regente del Collegio di Santo Hieronimo di Dilinga, et con prediche et con buone persuasioni senza forza uolontariamente più di .400. delli sudditi sopradetti sono stati conuertiti, et incorporati alla uera fede Catolica et tutti prontamente hanno fatto la professione della fede uera Catholica et giurato di restare fermi et constanti nella obedienza della Santa Chiesa Romana. Si spera ancora, che il resto, con tutto che siano ancora duri, si mollificaranno con il tempo, et in breue con la gratia di N. Signore Jesu Christo, et si ridurranno nello suo Santo Ouile contriti de loro errori, per la qual cosa non si manca di adoperare continuamente opportuni remedij con salutifera dottrina et informatione. Dio omnipotente ne sia perpetuamente laudato.

Haec narratio confirmatur atque etiam amplificatur *Litteris annuis collegii dilingani Dilinga 1. Octobris 1569 ab *Henrico Winsenio* (Hördt) S. J. datis. Is enim scribit: Vir quidam catholicus et dives, qui „ditionem quandam minime exiguam, sed ab haereticis annis plus minus 25. occupatam, numerata pecunia coëmerat", superiore tempore quadragesimali nostros eo accessivit; itaque duo missi sunt; ex quibus unus aliquot „contiones catechisticas" habuit; cum etiam in hominibus privatim instituendis et exhortandis multum laboratum esset, 400 fidei professionem tridentinam fecerunt et peccata confessi sunt. Atque aliquot quidem pertinaces fuerunt; paucis tamen mensibus, quibus nostri in ea regione versabantur, paene omnes ad ecclesiam redierunt (ex archetypo; G. Ep. X, f. 136^b—137^a).

---

[1] Sebastianus Schertlin a Burtenbach, notissimus ille militiae augustanae praefectus, cum a. 1557 agrum hohenburgensem 52 000 florenum a Waldemaro de Lobkowiz emisset, Bissingae sacrorum ministrum lutheranum constituerat et homines imperio suo subditos ad lutheranismum suscipiendum coëgerat (*Ant. Steichele*, Das Bisthum Augsburg III, Augsburg 1872, 586 600).

1078 sive **var. (14).** Inter m. Maium et Septembrem 1569.

Ex archetypo. G. Ep. X f. 137[a]. Idem paene ad verbum expressit *Sacchinus*, Can. 267—268. Quem secuti sunt *Dorigny, Riess* etc.

Canisius inter matronam nobilem eiusque filios pacem conciliat.

Fr. Henricus Winsenius S. J. in Litteris annuis collegii dilingani Dilinga Kalendis Octobribus 1569 datis haec narrat: Abest hinc itinere tridui nobilissima quaedam matrona, cui cum generosis filijs, pessime multos annos conuenerat, neque res, per diuersos et magni nominis arbitros ad concordiam unquam reduci potuerat. Visum est tandem utrique parti (nam Catholici sunt) Reuerendum P. Canisium euocare, eumque in hac caussa sequestrum constituere. Venit, pacem composuit, dissidiorum caussam pro uirili sustulit, Et multa in Ecclesiae Catholicae utilitatem, DEO iuuante, eo loco, perfecit.

Agricola: „Illustrissima", inquit, „inter Suevos Familia vulgatis scindebatur dissidiis. Mater a Filiis multas se passam injurias, filii in matre novercam omnia sibi attrahentem experiri se querebantur." Canisius arbiter utrinque constitutus, „ad matrem primum, deinde ad filios se confert, et audito, quid utrosque premeret, quid quererentur, ac postularent, tam dextre mutui amoris obstacula submovit, ut, quantam inter parentes liberosque esse decet, charitatem tam firmam, teneramque reduceret, et imposterum, velut nihil unquam contentionis intercessisset, quam conjunctissime viverent" (l. c. I, Dec. 14, n. 8). Haec verba utrum ad amussim cum re gesta congruant an potius eiusdem dicenda sint ornatus quidam oratorius, alii videant. In eo certe Agricola labitur, quod a. 1571 haec accidisse scribit.

Addo alium earundem Litterarum annuarum locum, ex quo fortasse quis coniecerit, Canisium, sicut a. 1566 Wisensteigae cum Udalrico IV. comite ab Helfenstein egerat (*Can.* V 317—318), ita sub m. Septembrem 1569 ibidem cum eodem egisse. Ego tamen malim dicere, P. Ioannem a Rabenstein id praestitisse; qui a. 1567 comitem et sollemniter in ecclesiam receperat et in comitatu ex lutheranismo ad catholicam religionem reducendo adiuverat (l. c. V 452—454 779—790). Ita igitur *Winsenius* Dilinga 1. Octobris 1569 *scribit: „Vnus ex patribus, dum ad Principem uirum aegrotantem, qui itinere unius diei et eo amplius aberat, a Superioribus nuper missus esset, praeter eximium fructum quem hinc et Princeps ipse in utroque homine, et Catholica Ecclesia, ex multorum bonorum, quae per haereticos subtracta erant, receptione accepit: Sanctimonialium etiam quarundam monasterio, quod in terris haereticorum situm, multos annos sacris officijs, sacramentorumque usu, magno bonorum omnium dolore, caruerat, insignis accessit consolatio. Opera enim quorundam latentium Catholicorum, aditus ad eas virgines [patri patuit,] qui auditis earum confessionibus, coelesti etiam illo pane eas reficiendas curauit" (ex archetypo; G. Ep. X f. 137[a]).

1079 sive **var. (15).** 1556—1569.

Ex autographo. G. Ep. coll. V f. 155[b]. Pleraque ex eodem autographo germanice vertit *Duhr,* Jes. I 785—786.

Canisius a Bavariae duce raro ad colloquium admittitur.

Cum in Germania superiore rumor esset, P. Paulum Hoffaeum praepositum provincialem per Everardum Mercurianum generalem alio missum iri, P. Theodorus Peltanus S. J. Augusta 23. Octobris 1576 de Hoffaeo et de Alberto V. duce ad Mercurianum rettulit: Dux Bauariae ... et multum potest, et multum quoque vult et principum more facile irritatur neque faciles habet aditus. P. Canisium nunquam fere

ad colloquium admisit, qui tamen prae caeteris idoneus, qui admitteretur, videri poterat; neque enim erat ille Hispanus, aut Gallus, aut Jtalus, qui apud plerosque Germanos principes sunt parum grati.... Cum R. P. Paulo uero tanta familiaritate agit et tractat etiam de negotijs maxime arduis, vt maiori vix possit.

Facile patet Hoffaeo praeposito provinciali hic opponi Canisium provincialem; Canisius autem a. 1556—1569 id officium tenuit.

1080 sive **var. (16).** 1565—1570.

Ex autographis. G. Ep. coll. I f. 255ª 257ª.

Duo Socii queruntur: Ut dilingani Socii oppidi eiusque viciniae curam neglegerent et tota provincia parum proficeret, factum esse Theodorici Canisii trepidationibus et Petri Canisii negotiis externorum occupatissimi in fratrem indulgentia.

P. Antonius Balduinus sive Brabantinus S. J. 28. Decembris 1570 Dilinga, ubi „professor physices et confessarius Germanicus" erat[1], *Romam ad S. Franciscum Borgiam praepositum generalem de anni vergentis rebus dilinganis „pro ratione officii sui" — videtur ergo unus ex rectoris consultoribus fuisse (cf. Can. III 100) — haec, praeter alia, rettulit:* Dolendum est, quod cum hic sint non pauci et satis idonei operarij, nullum tamen fructum ex proximorum salute colligi; sedemus enim hic in media messe otiosi quasi nullus nos conduxisset[2].... Causam huius sterilitatis ... nullam aliam inuenire potui quam scrupulosum ac meticulosum animum Patris Rectoris nostri Theodorici Canisij, qui semper hactenus impediuit ne ullum haberemus commercium nec cum Oppidanis nec cum vicinis pagis, quamuis ab utrisque frequenter tam ad concionandum, quam ad alia societatis munera praestanda simus inuitati, quapropter et Dilingani summo nos odio prosequuntur, quia se nullum a nobis fructum percipere dicunt, quin potius annonae ac omnium rerum caritatem per nos et discipulos nostros introduci.... Hanc eandem pusillanimitatem, fuisse causam, quare tota haec Prouincia tot annis tam parum profecerit, aliquoties percepi ab ijs qui statum huius Prouinciae optime nouerant. Quia scilicet R. P. D. Petrus Canisius dum Prouincialis munere fungeretur, infinitis externorum Principum negotijs occupatus, totam Prouincialem curam committebat Patri Rectori nostro, qui tamen propter animi angustias et rerum inexperientiam tanto oneri nequaquam erat idoneus, quare cum multa ipsius decreta paucis placerent, multi illi restiterunt, et ipse multis, cum autem pro remedio Reuerendum D. Petrum Canisium accederent, et de fratre suo conquererentur; ipse nullos audiebat, sed fratrem excusans, illos tanquam tentatos cum bonis poenitentijs a se dimittebat, nec unquam admonebat Patrem Rectorem nostrum aut aliorum querelas illi significabat, ut ipsemet Pater Rector mihi postmodum narrauit, ne scilicet illum contristaret, et hec causa fuit, quod huc usque fere plures

[1] Ita *Catalogus collegii dilingani, Dilingae 1. Novembris 1570 scriptus (GSC 66 f. 360ª). [2] Cf. Mt 20, 6 7.

hic defecerint quam profecerint. Sed cum nouo Prouinciale [1] pax est omnibus collegijs restituta.... Eodem tempore cum D. Petrus Canisius adhuc Prouincialis esset, Pater noster rector sibiipsi elegit officiales ex suis, ut admonitorem, syndicum etc., An non deberent officiales a Patre Prouinciali aut Consultoribus pariter constitui?

His querelis similes sunt illae quas „P. Gasparus Heivodus Anglus" Borgiae pro „officii sui ratione" Dilinga 8. Ianuarii 1571 scribens proferebat: Requieuisse videtur super hunc sanctum patrem Rectorem spiritus timoris, sed non fortitudinis [2]. atque vtinam praeter Deum, non hominem etiam nimium timeret. Perpetui timores eius et jncredibiles animi trepidationes quam multa, et quam magna bona his annis plurimis impedierint, et adhuc etiam aliquando jmpediant, vtinam tam facile esset hoc illi persuadere, quam nobis lamentabile est absque vllo remedio tam diu manifestissime cernere. Alter prouincialis [3] de illo se jnformari, difficillime patiebatur. Js vero qui nunc officio fungitur [4], bene hac de re jnformatus, et nobiscum sentiens, hactenus tamen nouus in officio fuit.

P. Theodoricus quidem Canisius iam m. Martio a. 1565 a S. Francisco Borgia universitatis collegiique dilingani rector constitutus erat et simul per multos annorum 1565, 1566, 1567 menses eiusdem Borgiae mandatu pro Petro fratre provinciam Germaniae superioris cum „viceprovincialis" nomine administraverat. Sed iuvenis ille Balduinus ex brevi tempore Dilingae morabatur. Qui in his litteris praeter eas, quas posui, querelas multas quoque alias adversus rectorem profert; idem de P. Alphonso Pisano, qui certe ex gravissimis collegii viris erat, queritur; et plus sane dicit, quam veritas patitur; nam et Dilingae in parochiali ecclesia Socii nonnunquam contionatores agebant, et in regionibus plus minus vicinis, ut in bissingensi, maihingana, elvangensi, wisensteigensi, aliqui eorum contionando et sacramenta administrando catholicos confirmabant, protestantes ad ecclesiam reducebant; vide *Can.* V 8 87 321 614 452—454 787—798, et supra p. 85 183—184 738. Quodsi plus illi non praestabant, id non ex solorum Canisiorum consiliis, sed ex P. Natalis visitatoris ac Lainii et Borgiae praepositorum generalium repeti debet praeceptis, quibus hi et Societati suam libertatem et universitati dilinganae eiusque studiis litterariis suum splendorem conservare volebant; v. *Can.* IV 382 398 638 650; V 50 et supra p. 109. De P. Haivodi indole mira morosaque v. *Can.* IV 460; V 633—635.

1081 sive **var. (17).** 1567—1571.

Canisius epistulas dictat. Scriptorem per varias urbes secum ducit.

Ex epistulis canisianis huius voluminis pleraeque ad supremos Societatis moderatores Romae degentes a Canisio datae sunt. Quae, quod ad scriptionis rationem attinet, valde inter se differunt: Ex anno 1570 non supersunt nisi duo apographa saeculo XVII. scripta (v. supra p. 398 418); tres epistulas habet annus 1568; quarum unam Canisio dictante scripsit Antonius Guisanus S. J., Canisii socius elvangensis (v. supra p. 179); reliquas ipse scripsit Canisius. Idem omnes epistulas annorum 1569 et 1571 scripsit, praeter duas, quarum unam a. 1571 Dilingae scribendam curavit per Antonium Guisanum, qui ei tunc ad Centurias refutandas datus erat adiutor (v. supra p. 435); de altera paulo infra dicetur.

Quod denique ad epistulas anno 1567 ab ineunte Augusto (ab hoc mense volumen hoc incipit) ad exeuntem Decembrem datas spectat, duas ipse Canisius scrip-

[1] Paulo Hoffaeo. [2] Is 11, 2 3. [3] Petrus Canisius. [4] Hoffaeus.

sit; reliquas, quae quidem multae sunt, dictavit scriptori cuidam ignoto, cuius opera, si non ante, certe iam ab eo tempore uti solebat, quo ex legatione pontificia per regiones Moeni et Rheni administrata in Germaniam superiorem rediit; prima enim Canisii suis restituti epistula Dilinga 14. Februari 1566 manu huius librarii scripta est. Usus est quoque Canisius eiusdem scriptoris opera, cum m. Ianuario a. 1569 ex Italia Oenipontem redisset, ibidem ad epistulam 29. Ianuarii scribendam, et ad inscriptionem epistulae 3. Februarii datae ponendam. Semper tamen Canisius epistulis, quas per aliorum manus scribebat, nomen ipse subscribebat; saepe etiam eas emendabat, et aliqua, quae graviora vel secretiora erant, sua manu addebat eaque vel ita, ut „Postscriptum" quod vocamus, ascriberet, vel ita, ut scedulam separatam adiungeret. Eratne Societatis homo scriptor ille? Equidem in id inclino, ut censeam, eum fuisse externum. Id certe Canisio, dum sodales idonei praesto non essent, mense Martio 1563 planis verbis a praeposito generali permissum erat (*Can.* III 128); et Dilinga 12. Octobris 1565 *Theodoricus Canisius* Petro fratri ex Italia redeunti scripserat: „Johannes Vlmensis amanuensis olim Reuerentiae T. expectat Reuerentiae T. aduentum Augustae. Ecclesiasticus fieri non vult, seruire tamen adhuc cupit Reuerentiae T." (*Can.* V 114).

Hoc quoque memoratu dignum est: Canisius, cum per priorem partem anni 1567 scriptoris opera usus esset Dilingae, eundem secum habuit eiusdem anni mense Augusto Oeniponte et Augustae, m. Septembri, Octobri, Decembri Ingolstadii et Monachii, m. Decembri Dilingae et Oeniponte.

1082 sive **var. (18).** 1570.

Henricus Pantaleon zwinglianus Canisium laudat. Eum a. 1566 in comitiis imperii magnam sibi auctoritatem comparasse.

Henricus Pantlin sive Pantaleon (1522—1595) theologus zwinglianus et theologiae, medicinae, philosophiae in universitate basileensi professor (de quo Can. V 851) suae „Prosopographiae Heroum atque illustrium Virorum totius Germaniae, Partem tertiam", quam latine a. 1566 Basileae ex officina „haeredum Nicolai Brylingeri" in lucem emiserat, postremis 3 mensibus anni 1569 germanice vertit et emendavit; quae proximo anno in folio, ut dicere solemus, edita est, sic inscripta: „Der dritte vnd letste Theil Teutscher Nation Heldenbuch . . . durch den Hochgelehrten Herren Heinrich Pantaleon . . . in Truck verfertiget. . . . Getruckt zu Basel, bey Niclaus Brylingers Erben, jm M.D.LXX. Jar." In hoc igitur libro, Basilea 10. Martii 1570 per Pantaleonem Ioanni Casimiro et Christophoro fratribus, Palatinis Rheni, dedicato, ea quoque, quae primum latine de Canisio dicta erant (v. Can. V. 850—851), per ipsum Pantaleonem et germanice versa et nonnihil mutata sunt (p. 469—470). Ex quibus ea omittam, quae de S. Ignatio et de Societate instituta [1] lateque per orbem terrarum diffusa narrantur (v. Can. V 850—851); reliqua autem sic habent:

Petrus Canisius ein Jesuit.

PEtrus ist zu Neüwmegen im Niderland[a] im 1524 jar erboren vnnd aufferzogen. Er was mit einem guten verstand begaabet, legt

a) *In margine:* 1565.

[1] „Sie tragen ein schlecht schwartze kleid an, vnd werden darumb Jesuiten genennet, das sie arm vnd durch jren hohen verstand an allen orten predigen, als wann sie vnserem heiland Jesu Christo nachuolgen": *Pantaleon* l. c. 470.

sich auff die spraachen vnnd künst, vnd lase embsig in heiliger geschrifft: damit er auch dieses dester kommlicher zu wegen bringen: begabe er sich in der Jesuiten Collegium, vnd name jren orden an sich. . . .

Als Petrus in diesem orden sehr zugenommen, vnd ein zeitlang zu Jngolstadt Professor Theologie gewesen, warde er von Cardinal Otten dem Bischoff zu Augspurg (der Jesuiten sonderbar gute freünd) berůffet, vnd in dem Thumb zu Augspurg prediger geordnet. Dieses ampt hat er angenommen, vnd mit sollichem eyffer versehen, das er bald weit bekandt worden: dann er was wol beredt, vnd mit grosser weissheit bezieret: desshalben er von dem Bapst zu Rom, vnd von Keiser Ferdinand sehr geliebet, darzu etliche mal für sie berůffet gewesen. Als auch der Reichsstag zu Augspurg im 1566 jar mit der Fürsten grossen anzaal gehalten, was Petrus zugegen, vnd bekame ein solliche authoritet, das sich auch die ausslendische ab jm verwunderet. Laur. Sur.

Quod Pantaleon affirmat: Ex Laurentio Surio Cartusiano coloniensi se haec accepisse: Id iam explicatum est *Can.* V 851—852. Complura certe a Pantaleone obscurius vel etiam falso dicuntur; velut cum Canisium a. 1524 natum esse asserit (natus est 1521). Hoc autem commemoratione dignum est: Pantaleon laudes, quibus Canisium a. 1566 ornarat, a. 1570 amplificavit; atque omnino nova sunt, quae ille refert de auctoritate Canisio a. 1566 in comitiis imperii augustanis (v. *Can.* V xx—xxi) etiam apud exteros conciliata: quae tanto maioris momenti sunt, quod Pantaleon alio eiusdem libri loco (p. 527) testatur, se ipsum comitiis illis interfuisse.

Addidit Pantaleon huic Canisii vitae imagunculam eius in ligno incisam eandem, quam a. 1566 in editione latina posuerat. Iam vero ostensum est *Can.* V 852, imaginem illam nequaquam esse veram. Eadem cum in volumine illo latino 12 quoque aliis varii generis „heroibus" apposita esset (quos recensui l. c.), in germanico quoque aliquibus eorum, ut Jacobo Wimphelingo, Leoni Judae, Tilemanno Heshusio, addita, ab aliis vero eorum, ut Thoma Witenbachio, Christophoro Longolio, Matthia Zellio, Adamo Siberio ablata est, aliis imaginibus in eius locum substitutis (l. c. 32 52 64 154 208 433 513); Canisii autem imago in volumine germanico donata est Beato quoque Rhenano „historico", Sixto Betuleio ludimagistro augustano, Georgio Aemylio „poëtae" mansfeldensi (l. c. 137 254 290).

1083 sive **var. (19).** 3. Ianuarii 1571.

Ex autographo. G. Ep. coll. I f. 279[a]. Ex quo hanc epistulae partem germanice vertit *Duhr*, Zeitschrift für katholische Theologie XXIII 613—614, et Jes. I 784.

De Canisio iterum provinciali faciendo.

P. Paulus Hoffaeus Societatis per Germaniam superiorem praepositus provincialis S. Francisco Borgiae praeposito generali Monachio 3. Ianuarii 1571 scripsit: Tempus est vt P. V. in memoriam reuocem elapsum proximo Decembri integrum triennium quo huius Prouintiae cura mihi imposita fuit: supplico itaque P. V. humiliter vt iuxta Constitutiones [1] me liberet quod et Prouinciae et mihi proderit. R. P. Canisius suum opus centuriale breui finiet, qui hoc officium potest recipere, ego vero occupari potero pluribus in rebus maxime in concionibus.

Quid *Hoffaeo* responsum sit, intellegitur ex eius *litteris Oeniponte 8. Iulii 1571 ad Borgiam datis, quibus ille simul subobscure (nisi fallor) significat, se in

[1] De „triennio" provincialium v. *Can.* V 220[1].

provincia regenda nonnihil impeditum esse eo, quod complura eius generis negotia ad Canisium quoque a Borgia delata sint: „Jntellexi", inquit *Hoffaeus*, „quod P. V. me ad aliquod tempus adhuc in hoc officio velit perseuerare. . . . Statueram referre quaedam praeterita grauamina : bonas ob causas mutauj sententiam : prius enim paulo aliter quam hactenus ad hoc officium me[a] componam : deinde si praeterita denuo incidant, sigillatim monebo P. V. vt caueat quae cauenda iudicauerit. Hoc tamen rogo, vt cum haec prouintia Christo efficiente (cui s o l i h o n o r e t g l o r i a [1]) dum ego officium gero, plaerisque in rebus melius habeat quam antequam ego hanc curam susciperem : sic etiam P. V. mihi deinceps non minus credat circa gubernationem quam ijs qui ante me huic officio hoc in loco praefuerunt. Addo alterum: Si quis ad P. V. posthac de huius Prouintiae gubernatione consilia sua priuata scribat, opto vt P. Vestra propter illa nihil in meis ordinatiunculis mutet, priusquam illa consilia ad me miserit meamque de illis sententiam cognouerit. Tertium quoque addo, expedire fortasse, vt quicquid meam Prouinciolam attingit, id tantum ad meam et non ad aliorum dispositionem ex vrbe deuoluatur : sciam enim ego dum res postulabit, cum alijs labores et curas partirj" (ex autographo; G. Ep. coll. I f. 373[a]).

1084 sive **var. (20).** Initio a. 1571.

Ex „Summa Doctrinae Christianae . . . postremo recognita. Auctore D. *Petro Canisio*" Dilingae 1571, ff. paenultimo et ultimo, non signatis (A); eadem „Confessio" denuo excusa est in „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Libro primo... Authore D. Petro Canisio", Dilingae 1571, f. 363[b]—364[b] (B); in „Summa . . . Auctore D. *Petro Canisio*", Coloniae 1573, f. V 1[a]—V 4[a] (C); in „De Maria Virgine incomparabili . . . Libris quinque . . . Autore D. *Petro Canisio*", Ingolstadii 1577, f. Yyy 3[b] ad Yyy 4[a] (D); et alias saepe. Germanice versa exstat apud *Riess* l. c. 419—420; *Braunsberger*, Kat. 95—96; cf. etiam *Duhr*, Jes. I 90—91.

Praefatio editoris: Saeculo XVI. a protestantibus post notissimam illam „Confessionem augustanam" multae editae sunt „Confessiones"; ut ab eorum ministris in Gallia degentibus („Confession de foy" s. l. 1559), a Scotis („The Confession of Faith" s. l. 1561), a contionatoribus comitatus mansfeldiensis („Bekendtnis der Prediger" etc. Islebiae 1560) et terrae ruthenicae sive reussicae („Confessionschrifft" etc. 1567 et Ienae 1599), a Calvinianorum ministris helvetiis et genevensibus („Confession", Genevae 1566), a Ioanne Anastasio („Bekanteníß" etc. s. l. 1561) etc. (*Graesse*, Trésor II 248—249; VII 200; *Can.* II 915; III 813 et supra p. 657). Canisio autem huius „Confessionis" scribendae hae potissimum erant causae: 1. Anno 1568 per Franconiam fama nuntiabat, eum palam ad protestantes transisse; 2. Alii ex eius adversariis, velut Melanchthon, Marbach, Gnypheus, in libris suis affirmabant, Canisium catholicam doctrinam tueri, quamquam eam falsam esse nosset (v. *Can.* II 918 et supra p. 185 652 699). Confessionem hic pono, quia pulchra est et, quanta fidei firmitate, in ecclesiam catholicam pietate, in apostolicam sedem oboedientia vir ille fuerit, luculenter ostendit. Quare ipso hoc anno 1571 et doctissimus ille cardinalis Stanislaus Hosius eam identidem laudabat, et sanctissimus ille pontifex Pius V. tantopere ea delectatus est, ut cum omnino in animum induxisset Canisii librum de Ioanne Baptista magistro sacri palatii recognoscendum, antequam ederetur, tradere, Confessione lecta pronuntiaret, eum ilico in lucem esse emittendum (v. supra p. 444 711).

Deo gratias agit, quod in ecclesia catholica educatus atque institutus est. Haereticos respuit. Sedi apostolicae se scriptaque sua subicit; gaudet se pro ea iniurias pati; pro ea mori paratus est. Deum rogat, ut adversariis ignoscat.

a) *Hoc v. ab H. supra versum scriptum est.*

---

[1] Rom 16, 27. 1 Tim 1, 17.

AVTORIS CONFESSIO.

CONFITEOR tibi Pater, domine caeli et terrae[1], creator[2] et redemptor meus[3], virtus[4] et salus mea[5], qui iam inde ab infantia me sacro pane verbi tui pascere, et cor meum confortare[6] non desijsti. Ne vero vagarer cum errantibus ouibus[7], quae sunt absque pastore[8], in domo Ecclesiae tuae me collegisti, collectum educasti, educatum conseruasti, et sub illis magistris atque pastoribus instituisti, in quibus te praesentem audiri[9], et vocem tuam obseruari domesticis omnibus praecepisti. Confiteor ore ad salutem, quicquid corde ad iustitiam ab orthodoxis atque Catholicis creditur[10]. Non noui[11] Lutherum, Caluinum respuo, haereticis omnibus dico anathema[12]: nihil mihi cum his commune esse volo, qui vnum non dicunt et sentiunt, eandemque fidei non tenent regulam cum vna sancta Catholica, Apostolica et Romana Ecclesia. Si quis vero Christum non solum in verbo scripto docentem, sed in Oecumenicis etiam synodis iudicantem, in Petri cathedra sonantem, et in Patribus testificantem audit ac sequitur, huic ego communione consocior, huius et fidem amplector, et religionem sequor, et doctrinam probo. Caeterum quam[a] alij blasphemi contemnunt et persequuntur Romanam Ecclesiam, ac velut Antichristianam execrantur, huius[b] ego me ciuem esse profiteor, ab eiusdem authoritate nec[c] latum vnguem discedo: ob illius testimonium vitam et sanguinem profundere non recuso, nec alibi prorsus, quam in eius vnitate, Christi Domini merita, et sancti Spiritus dona mihi et alijs salutaria fore confido, certoque persuasum habeo. Cum Hieronymo libere profiteor, Qui Petri cathedrae iungitur, meus est[13]. Cum Ambrosio, Ecclesiam Romanam in omnibus cupio sequi[14]; eamque Catholicae Ecclesiae radicem et matricem cum Cypriano reuerenter agnosco[15][d]. In ea vero fide atque doctrina con-

a) *Ita A C D;* Quam enim *B.* b) eius *B D.* c) non *D.* d) *In B D sequitur:* ‚in qua semper, vt Augustinus praedicat, Apostolicae cathedrae viguit principatus.

---

[1] Mt 11, 25. [2] Dt 32, 18. Eccle 12, 1. 1 Petr 4, 19 etc.
[3] Iob 19, 25. Ps 18, 15. [4] Ps 45, 2. [5] Ps 26, 1.
[6] Jdt 15, 11. Ps 26, 14.
[7] 1 Petr 2, 25; cf. Is 53, 6; Ez 34, 6; Ps 118, 176.
[8] 2 Par 18, 16; cf. Ez 34, 5 8; Mt 9, 36; Mc 6, 34.
[9] Cf. Lc 10, 16; Mt 18, 17. [10] Rom 10, 10.
[11] Iob 8, 18; cf. Mt 7, 23; Lc 13, 27. [12] Cf. 1 Cor 16, 22; Gal 1, 8.

[13] „Ego interim clamito: ‚si quis cathedrae Petri iungitur, meus est'": S. *Hieronymus,* Ep. 16 (alias 58), ad Damasum, n. 2 (S. Eusebii Hieronymi Epistulae, Pars I, rec. *Isidor. Hilberg* [Corpus Script. Eccles. Lat. Vindob. LIV], Vindobonae-Lipsiae 1910, 69. *Migne,* P. lat. XXII 359).

[14] „In omnibus cupio sequi Ecclesiam Romanam" : De sacramentis l. 3, c. 1, n. 5. Auctor tamen libri (qui *S. Ambrosius* esse videtur, licet Maurini id malint negare) hoc ipso loco Mediolanenses purgare studet, quod in baptismi caerimoniis lotionem pedum retineant, etsi romana ecclesia eam non habeat (Sancti Ambrosii Opera omnia, ed. *P. A. Ballerini,* IV, Mediolani 1879, 475. *Migne,* P. lat. XVI 433).

[15] *S. Cyprianus* S. Cornelio papae scribens (ep. 48 n. 3) romanam ecclesiam „ecclesiae catholicae matricem et radicem" vocat (Cypriani Opera, rec. *Guil. Hartel*

quiesco, quam puer hauri, adolescens confirmaui[a], uir docui[b], atque hactenus pro mea exiguitate defendi. Caeterum ob nullum commodum temporarium, nec in hominis cuiuscunque[c] gratiam, vel aduersus conscientiam (sic te mihi Deus propitium[1] semper opto) doctoris Catholici partes hucusque sustineo, aut in posterum sustinebo. Quam confessionem non aliud sane a me exigit et extorquet, nisi nominis et honoris tui ratio, nisi agnitae veritatis vis, nisi canonicae scripturae disciplina, nisi Patrum sensus atque consensus, nisi debitum fidei apud fratres testimonium, a demum nisi expectata in caelo salus, et proposita sinceris confessoribus beatitudo[2]. Quod si propter eiuscemodi confessionem contemnor, si oppugnor, si traducor, singularem agnosco et praedico gratiam tuam Deus, qui partim velis me propter iustitiam pati, quod certe beatorum[3] est, partim nolis mihi beneuolos esse illos, quod in magni lucri parte ponendum est, qui tibi amici esse non possunt, cum Ecclesiae tuae et veritati Catholicae palam aduersentur. Sed ignosce illis Pater, ignosce: quia vel nesciunt, vel scire nolunt, quae faciant[4], partim tetri Satanae imperio[d], partim falsae doctrinae praestigijs impediti. Hanc vero gratiam mihi perpetuo serues oro, vt quam tibi, quam Ecclesiae, quam veritati, sinceram constantiam et constantem sinceritatem debeo, eam tum viuens, tum moriens testatam facere non desistam, neque a charitate tua vnquam excidam[5], particeps nimirum omnium timentium te, et custodientium mandata tua[6] in sancta Romana Ecclesia, cuius demum iudicio me scriptaque omnia mea non minus libenter quam reuerenter[e] subijcio. Tuam porro immensam bonitatem pro me collaudent, atque deprecentur sancti omnes, siue quos in caelo triumphans, siue quos militans in terris Ecclesia vno et indissolubili Catholicae pacis vinculo[7] firmissime coniungit atque comprehendit. Tu et principium et finis[8] es mihi bonorum omnium: tibi ex me, per me, et de me sit laus, honor et gloria[9] sempiterna.

Quantopere haec Canisii Confessio S. Pio V. pontifici placuerit, v. supra p. 711. Mira sunt sane, quae de huius Confessionis (saepe typis exscriptae) auctore affirmare audet Dr *Rieks:* „Auch in der Lehre vom Papste stand Canisius im Widerspruche mit seinen Ordensobern und den Curialisten. Er hatte in Deutschland zuviel

a) retinui *B D.* b) *Haec 2 vv. non sunt in D.* c) cuiusquam *B D.* d) *Sequitur* incitati *in B D.* e) mea, vt libenter, ita reuerenter etiam *B D.*

[Corp. Script. Eccl. Lat. Vind. III²], Vindobonae 1871, 607. *Migne,* P. lat. III 733). In „Confessionis" recensione, quae Canisii libro „De Maria Virgine incomparabili", Ingolstadii 1577 primum edito, addita est, Canisius post „agnosco", kommate posito, haec addidit: „in qua semper, vt Augustinus praedicat, Apostolicae cathedrae viguit principatus"; quae ad verbum expressa sunt ex *S. Augustini* Epistola 43 (alias 162), c. 3, n. 7 (S. Aureli Augustini Epistulae, rec. *Al. Goldbacher* I [Corp. Script. Eccl. Lat. Vind. XXXIV], Vindobonae 1895, 90. *Migne,* P. lat. XXXIII 163).

1 Cf. 1 Rg 24, 7; 26, 11; 2 Rg 23, 17 etc. 2 Cf. Mt 10, 32; Lc 12, 8.
3 Mt 5, 10. 1 Petr 3, 14; cf. 1 Petr 4, 14. 4 Cf. Lc 13, 34.
5 Cf. Gal 5, 4; Apc 2, 5. 6 Ps 118, 63. 7 Eph 4, 3.
8 Apc 22, 13; cf. Io 8, 25. 9 Rom 16 27. 1 Tim 1, 17. Apc 5, 13.

ketzerische Luft geatmet" etc. : Petri Canisii Katechismen im Dienste konfessioneller Verhetzung, in „*Kirchliche Monatsschrift.* Organ für die Bestrebungen der positiven Union", 17. Jahrg., Gr. Lichterfelde-Berlin 1898, 105—112.

1085 sive **var. (21).** Ianuario (et proximis mensibus?) 1571.

Ex autographo vel archetypo, quod exstat Monachii in archivo ecclesiae S. Michaelis, Tom. II, p. 1004—1005.

Canisius ad Renatam Bavariae principis uxorem arcessitur.

P. Iacobus Canisius (c. 1584—1647), unus ex Petri Canisii nepotibus[1]*, qui Societatem a. 1606 ingressus, diu in collegio monacensi versatus est et complures libros asceticos et homileticos edidit (Sommervogel, Bibl. II 614—617), in opere manu scripto „Michaelium", quod a. 1642 Ebersbergae (Ebersberg, pagus prope Monachium situs) conscripsit vel absolvit, de Guilielmo V. Bavariae duce et de Petro Canisio haec, praeter alia, narravit:* Innotuit Principi Petrus, cum Augustae Vindelicorum, cathedralis ageret Ecclesiae Ecclesiasten. Vnde frequenter Fridpergum, vbi periclitata lethaliter primo puerperio Renata Princeps Gulielmi Principis coniux decumbebat[a], euocatus venit, sicut et postea Landishutum.

Petrus Canisius a. 1570 et 1571 non iam erat contionator ecclesiae cathedralis; sed Iacobus Canisius compendio quodam sermonis usus esse videtur. Certe Petrus a. 1570—1571, quamquam Dilingae sedem habebat, haud ita raro Augustae versabatur; velut 25. Decembris 1570, 23. Aprilis, 5. Maii, 2. Iunii 1571 (v. supra p. 421 439 441 443). Fridberga (Friedberg) autem, ubi Bavariae duces arcem satis munitam habebant, Augusta non abest nisi 1—2 horis. Constat quoque, Christophorum, qui ex Guilielmi et Renatae filiis primus erat, Fridbergae 23. Ianuarii 1571 natum, eadem, qua natus est, hora mortuum, in monasterio andecensi (Andechs) sepultum esse (*Mich. Masson,* Das Königshaus Bayern, genealogisch bearbeitet, München 1854, 78; *Andr. Brunner* S. J., Excubiae Tutelares, Monachii 1637, Synopsis n. LIX). Fortasse infirmitas illa Renatae una ex rationibus erat, quibus Canisius Augustae detinebatur.

1086 sive **var. (22).** M. Martio 1571.

Ex autographo. G. Ep. coll. I f. 199[a].

P. Paulus Hoffaeus Germaniae superioris praepositus provincialis Augusta 7. Aprilis 157[1] S. Francisco Borgiae Societatis praeposito generali scripsit:

Nuper accepit Dux Bauariae fortem admonitionem a Pontifice circa quandam importunitatem subditorum Archiducis Caroli: et Monachij in suspicionem venimus ac si P. Canisius vel ego eius admonitionis autores essemus: quae iccirco P. V. scribo, vt rectius isthic cauere possit cauenda.

Carolus II. archidux (de quo supra p. 366) magnopere contendebat, ut ordines Stiriae ingens illud aes alienum, quo ea terra premebatur — 1 000 000 florenum erant —, in se susciperent exsolvendum. Id igitur delecti ex ordinibus viri, quos archidux m. Ianuario 1571 congregaverat, promiserunt quidem, sed hanc condicionem

a) decubumbebat *Cod.*

[1] Petrum Canisium suum fuisse patruum Iacobus ipse testatur in * „Michaelio" I 30—34. Quare corrigenda sunt, quae scripsi *Can.* V 662[4].

(exceptis praelatis) addiderunt: Si Carolus per litteras publicas sponderet, non solum dominos equitesque in libero Confessionis augustanae exercitio mansuros (id quod Carolus promittebat), sed urbibus quoque et pagis eandem libertatem fore neque vel ministros lutheranos vel alios homines eam ob rem molestiis affectum iri. Ita vero se pacisci posse princeps negabat (*Fr. Hurter,* Ferdinand II. [cf. supra p. 476[2]] I 126—134. *Loserth,* Reformation etc. [v. supra p. 212] 158—171). Cum autem mense Martio ipsorum ordinum conventus habendus esset, et praevideri posset, eos a Carolo eadem etiam vehementius postulaturos esse, S. Pius V. Roma 2. Martii 1571 duo Brevia in Germaniam misit (quae posuit *Laderchius* l. c. in a. 1571, n. 55 56): Uno Carolum ad constantiam exhortabatur; altero eoque satis longo Albertum V. Bavariae ducem, mentione facta dispensationis matrimonii inter Mariam eius filiam et Carolum ineundi gratia paulo ante a se concessae, urgebat, ut provideret, ne quicquam eius generis ab archiduce ordinibus concederetur. „Quo quidem officio, etiam si antequam has nostras litteras acceperis, apud eumdem archiducem functus fortasse fueris; vehementer tamen cupimus, ut nostra causa eo ipso rursus fungaris: idque non solum studiose et efficaciter, sed etiam primo quoque tempore facias." Haec duci eiusque consiliariis aliquantum displicuisse videntur. Albertus enim iam die 21. Februarii 1571 Monachio eam in sententiam ad Carolum gravissimas dederat litteras, se ipsum ei in exemplum proponens, qui, iure utens per imperii leges sibi concesso, nullum in Bavaria ministrum protestantem considere pateretur neque officium ullum publicum cuiquam daret, nisi viro vere catholico (*Götz,* Beitr. V 772—773).

1087 sive **var. (23).** 24. Augusti et 6. Octobris 1571.

Ex apographis eodem fere tempore scriptis epistularum Hosii (A) et Alberti (D), quae exstant Cracoviae in bibliotheca universitatis iagellonicae, Cod. „160" fasc. 25. Eaedem epistulae (B, C) typis vulgatae sunt a Stanislao Rescio Hosii secretario, D. *Stanislai Hosii* ... Operum Tomus secundus, Coloniae 1584, 310 311. Exstat praeterea epistulae hosianae commentarium quoddam (E) manu ignota scriptum et manu Rescii sic inscriptum: „Primvm exemplvm" Cracoviae in bibliotheca universitatis iagellonicae, Cod. „60" fasc. V f. 44—50; cuius commentarii lectiones variantes non ponam nisi eas, quae ab „Hoc odium si posset" usque ad „Quod curae futurum" excl. mihi occurrerunt.

Cardinalis Hosius Bavariae duci commendat, ut Canisius ad Saxoniae principem electorem mittatur eumque ad ecclesiam reducere studeat. Dux autem respondet, eum admissum non iri; eius nomen terrorem facturum esse.

Cardinalis Stanislaus Hosius episcopus princeps varmiensis Sublaco (Subiaco) 24. Augusti 1571 Alberto V. Bavariae duci scripsit: Quod autem Euangelium a Lutheristis praedicatur, summa eius est: Odium et rebellio contra magistratus: ut ex eorum esse numero uideantur, de quibus in Canonica sua scripsit Judas Apostolus: quod carnem maculant[a], dominationem spernunt, maiestatem Blasphemant[1]. Hoc odio sic homines ab illis excaecantur, ut uerum cernere nequaquam possint. Hoc odium, si posset ex illorum[b] animis euelli, praesertim eius, de quo sermo nobis nunc est, Principis Electoris[2 c]: quem a Regno Dei minus longe abesse confiteri uidentur etiam ipsi Flacciani, cum non semel eius ministris obiiciant, quod in Papismum, hoc est, Christianismum inclinent, et ei iam fores aperuerint[3].

a) mandant *A B.* b) eorum *B.* c) *Quae sequuntur, usque ad* ut audire *excl., in E non sunt.*

[1] Iud 8. [2] Augusti, principis electoris Saxoniae.

[3] Universitatis ienensis (Jena) theologi, qui Flacianismum sive acutissimum quendam lutheranismum sequebantur (Tilmannus Heshusius, Ioannes Wigandus,

Si posset adduci princeps ille, prius ut audire tamen[a] dignaretur doctrinam, quam inauditam condemnauit: in certam spem uenirem, quod statim idolo isti[b] suo Jslebiensi[1c] nuncium remitteret: Et ad Christum in Bethleem natum, se totum conuerteret[d]: atque ita sublato odio, quo fuit per suos ministros inflammatus, ad unitatem Ecclesiae, primo quoque tempore se aggregaret. Caeterum per quem negotium hoc recte confici possit, alium non reperio, praeter Jllustrissimam Cels: Vestram: quae si mitteret ad eum aliquem, qui[e] cum eo tractaret hac de re, uel per occasionem id ipsa faceret, si quando praesentis illius potestas daretur: tantum de misericordia Dei confido, quod illis[f] tam piis conatibus minime defuturus esset. Nihil autem initio aliud quam explorandum animum illius esse censerem, an sit laturus, ut aliquis ad eum Papista mitteretur: ex quo quae sit Ecclesiae doctrina de rebus controuersis, expiscari posset. Si facile se laturum responderet: meo iudicio, Reuerendus Pater Canisius, ad eum ablegari recte posset: qui, cum non doctrina magis quam pietate sit insignis, et si quisquam alius in istis controuersiis cumprimis exercitatus: non dubito, quin et exemplo suo, et eruditione, magnum esset operae precium facturus: qua tamen de re, nisi communicato prius consilio cum Sanctissimo[g] Domino Nostro[2], statui quicquam nollem[h]. Quod curae futurum Jllustrissimo Domino meo Cardinali Augustano, sancti[i] [?] Jmperii protectori, non dubito[3]. . . . Mihi quidem in re faeliciter gerenda, minus fore[k] difficultatis uidetur, quam est multorum opinio.

Ad haec Albertus V. Monachio 6. Octobris 1571 Hosio respondit: Nihil sane ad ulteriorem hanc piam[l] ualde, Christianamque[m] Dil. vestrae cohortationem adijci nobis potuit aliud, quam non exiguus quidam mentis dolor, quod multis, imo omnibus pene rebus eiuscemodi nostra studia, arceri uidemus isto loco, ex quo tam illustris, et utilis Ecclesiae uictoria speraretur. Scripsimus ea impedimenta superioribus nostris

a) Ita *A B E. In E sequitur* prius. b) isto *A.* c) condemnauit, bona spe sum quod Jdolo isti Jslebiensi statim *E.* d) couerteret *A.* e) que *A.* f) illius *B.* g) *B perperam:* Serenissimo. h) quo suffusus hactenus fuit se ad Ecclesiae vnitatem aggregaret quod ego non uideo per quem alium recte confici possit quam per Jll. Cels. Vestram ut ipsa mitteret ad eum aliquem per quem ista recte tractari queant: quem autem alium qui magis idoneus ad eam rem esset futurus mittere possit non video quam sit Petrus Canisius uir non doctrina magis quam pietate praestans et in controuersijs quae nunc in Germania uersantur comprimis exercitatus. non dubito quin is et exemplo suo et eruditione minime uulgari magnum esset operepretium facturus qua tamen de re statui nihil uelim nisi communicato prius consilio cum S. D. Nostro. *E.* i) *B:* Sacri, *idque rectius, nisi fallor.* k) forre *A.* l) hunc pium *D.* m) Christianumque *D.*

Ioannes Fridericus Coelestinus etc.) acriter impugnabant ministros illos Augusti, qui Melanchthonismum profitebantur atque etiam, clam ipso Augusto, Calvinianismum fovebant, ut Nicolaum Selnekker et Gasparum Peucer, universitatis vitembergensis professores, Ioannem Stössel superintendentem pirnensem (Pirna), Georgium Craconem (Craco) Augusti consiliarium etc. (*Janssen* l. c. IV[15–16] 361—370; *C. W. Böttiger,* Geschichte des Kurstaates und Königreiches Sachsen II, Hamburg 1831, 27—30).

[1] Martino Luthero, Islebiae (Eisleben, nunc oppidum provinciae saxonicae regni borussici) a. 1483 nato et a. 1546 mortuo. [2] Pio V.

[3] Cardinalis Otto Truchsess episcopus augustanus et praenestinus ac germanicae nationis apud sedem apostolicam protector Romae tunc morabatur.

prolixe satis, nec dum etiam uidemus, qua ratione tentari possit faelicius quam antea, negotium illud non ita leue. Ac a nobis quidem desideratur imprimis, quod principem illum cognoscendi ex contrariis suae opinioni, scriptis, ueri, nondum ita cupidum esse intelleximus, ut oblatos saniores libros facile admittat. Penes alterum uero, quod aeque magnum est, ut uidelicet disserentem quempiam uirum doctum, et pium libenter et pacate audiat, tantum omnino difficultatis apparet, quantum est huic rei periculi ex iis, quibus inueteratae[a] iam consuetudinis, quasi quodam morbo captiuus propemodum addictus[b] est, non malus alioqui princeps, pessimorum consiliorum authoribus[1]. Quibus quidem non tam fortasse religionis odio, quam priuati, quod illis est ex direptis Ecclesiae bonis, commodi gratia, diuersum a nobis suadentibus, continget facile ut porrectas nobis principis aures (impiis quod sciunt si semel salutaribus monitis pateant, consiliis suis posthac minus pårituras) penitus obturent et auertant. Quod uel tum maxime accideret, si Doctoris Canisii, aut similis alicuius excellentis Theologi fama loca illa perterreret. Quales certe, si Principi, et aliis cordatis uiris loqui prohibeant (librorum etenim aditus facile prohibetur) magnam putant in eo sitam esse rerum suarum fiduciam: nec certe falluntur etiam.

Etiam Philippus II. Hispaniae rex putabat, Augustum haud ita difficulter ad ecclesiam catholicam reduci posse, et ducem Albanum hortabatur, ut id curaret tentandum (*Götz*, Beiträge V 718). At Augustus in comitiis quidem augustanis anni 1566 protestantes, cum catholicos „reservato ecclesiastico“ spoliare conarentur, haud serio adiuverat; idem et Calvinianos et Flacianos oderat; Alberto autem Bavariae duci aliisque principibus catholicis amicum se praebebat. Verum ita rei publicae vel potius commodi sui causa potissimum se gerebat; metuebat enim, ne principes saxones stirpis ernestinae, a quibus Mauritius ipsius frater principum electorum dignitatem variasque terras ope principum catholicorum abstulerat, eadem recuperarent. Ceteroquin lutheranus esse prorsus volebat; immo etiam Maximilianum II imperatorem litteris 25. Maii 1573 datis monuit, ut et ipse se lutheranum palam profiteretur (*Götz* l. c. 806[4]).

1088 sive **var. (24).** 1567—1571.

Ex autographo. Cod. in 16° „Diarium S. Francisci Borgiae“ f. 348ª 363ª. Ex eodem hi loci transcripti sunt in opus „Sanctus *Franciscus Borgia*“ V, Matriti 1911, 870 876—877. Priorem locum gallice vertit *Suau* l. c. 576.

Sanctus Franciscus Borgias saepe pro Canisio nominatim Deum precatur.

Exstant adhuc, in unum Codicem collecti, libelli, in quibus Sanctus Franciscus Borgias ab initio a. 1564 ad m. Februarium a. 1570 paene cotidie sua manu in suumque usum breviter notabat, quae coram Deo meditatus esset, quae coelitus intellexisset, quae a Deo petisset, quae cuius rei gratia eidem obtulisset, quae facere statuisset. De quibus

a) inuetaerate *D.* b) *Ita recte, ut omnino videtur, C;* adiectus *D.*

[1] Plurimum tunc apud Augustum valebant Gasparus Peucer et Georgius Craco; hic universitatis vitembergensis curator et Augusto valde familiaris, ille principis medicus erat. Quibus accedebat Christianus Schütz, aulae dresdensis contionator (*Janssen* l. c. IV[15—16] 368).

plura scripsit Sacchinus, Hist. S. J. III, l. 8, n. 140—148. Cf. etiam opus „Sanctus Franciscus Borgia" V XXXII—XXXIII 729—730. Ibi igitur initio m. Decembris a. 1567 praeter alia hoc significat se sibi proposuisse:

el memorial cada dia delas provincias

1 .F.[1]	12 emundo[3]
2 Roma	13 aragon
3 Toscana	14 Castilla
4 Napoles	15 Toledo
5 Sicilia	16 andaluzia
6 Lombardia	17 Portogal
7 Canisio	18 Portillo[4]
8 vinch	19 Brasil
9 Maggio[2]	20 goa
10 Flandes	21 toda[5].
11 Paris	

Et 5. Februarii 1568 notat:

Pusose la oracion sobre lo de canisio etc., y otros . hasta la Pascua, o .4. Tempora.

Ita Borgias id praestabat, quod Canisius ab initio anni 1565, quo Borgias Societatem universam regere coepit, per litteras „plurimum" et saepe ab eo petebat: Ut se suosque Deo sacrificiis sacrisque precibus commendaret (*Can.* V 16 18 33 48 54 130 157—158 191 198 etc. et supra p. 2 12 17 20 29 33 etc.).

S. Franciscum nonnunquam etiam magis singillatim pro Canisio orasse ex eodem illo Codice colligitur. Ita cum Canisius exeunte Septembri a. 1565 Roma profectus esset in Germaniam, ubi Pii IV mandatu cum compluribus principibus episcopisque acturus erat, *Borgias* „Jn die Beati Francisci 1565 4° octubre" in numero causarum Deo per preces et sacrificia singulariter commendandarum posuit „la ida de canisio" (l. c. f. 140ª 142ᵇ; cf. „Sanctus Franciscus" etc. V 796); et cum circa initium a. 1566 Canisius Augustae Vindelicorum in comitiis imperii proxime incohandis cardinalis Commendoni theologum agere iussus esset, *Borgias* 13. Februarii 1566 notavit, sacras preces Deo oblatas a se esse „por canisio" (l. c. f. 196ᵇ; cf. etiam „Sanctus Franciscus" etc.). Proximis autem annis, cum Borgias S. Pii V. mandatu Canisium adversus Centurias scribere iussisset, is etiam magis, quam antea, Borgiae preces efflagitabat; velut cum 8. Decembris 1570 ei scriberet: „Maiorem in modum rogo, commendari totum hoc institutum Deo sacrificijs P. T." (v. supra p. 419; et cf. supra p. 165). Quare satis certum est, iis quoque annis Borgiam saepe Canisii causam apud Deum egisse. Multa et magna Canisius eo tempore praestitit, divino adiutus auxilio; nec dubito equidem, quin magnam huius auxilii partem sanctissimus vir Franciscus Borgias ei impetraverit.

---

[1] i. e. Francisco (ipse S. Franciscus Borgias?).

[2] PP. Petrus Canisius, Antonius Vinck, Laurentius Magius, praepositi provinciarum Germaniae superioris, Rheni, Austriae.

[3] P. Edmundus Augerius, provincialis Aquitaniae.

[4] P. Hieronymus Portillus, Peruviae provincialis designatus.

[5] Totam Societatem significare videtur.

IX.

INDEX ALPHABETICUS EORUM,

quibus Canisius scripsit.

Numeri sunt epistularum, non paginarum.

Amulio, Marco Antonio, cardinali, episcopo reatino 1648.

Borgia, Sancto Francisco de, Societatis Iesu praeposito generali 1470 1476 1477 1481 1484 1487 1489 1493 1494 1500 1502 1510 1516 1525 1526 1535 1539 1541 1543 1546 1550 1551 1553 1562 1569 1572 1575 1579 1609 1610 1611 1615 1621 1629 1634 1644 1650 1656 1665 1673 1677 1683 1693 1709 1712 1724 1728 1732 1737.

Busaeo (Buijs). Petro, S. J., magistro coloniensi 1687 1702 1729.

Calenio, Gerwino, typographo coloniensi 1669.

Canisiae, Aegidiae, sorori, uxori Theodori van Rijswijck 1725.

Canisiae, Elisabethae, sorori, uxori Ioannis Verheyen 1725.

Canisiae, Gertrudi, sorori, uxori Cornelii Udem (?) 1725.

Canisiae, Iacobae, sorori (uxori Hermanni a Rijswijck?) 1725.

Canisiae, Wendelinae, sorori, viduae Godefridi vom Triest 1708 1725.

Canisio, Gerardo, fratri 1725.

Canisio, Ottoni, fratri 1725.

Canisio, Theodorico, S. J., fratri, rectori universitatis, collegii, convictus dilingani 1658.

Cholino, Materno, typographo coloniensi 1676.

Clayssonio, Roberto, S. J., contionatori antverpiensi 1534.

Cromero, Martino, consiliario regis Poloniae, canonico cracoviensi 1491.

Eisengrein, Martino, praeposito passaviensi et ottingano 1694.

Elderen, Guilielmo, S. J., confessario ducissae florentinae 1766.

Fabricio, Andreae, Ernesti Bavariae ducis et episcopi ratisbonensis praeceptori 1523.

Ferdinando II. archiduci, principi Tirolis etc. 1474 1660 1742 1751.

Fuggero, Georgio II, patricio augustano etc. 1584 1588.

Gallo, Thomae, S. J. 1641 1643 1647 1667.

Guilielmo (V.) Bavariae principi 1727.

Hablizel, Ioanni, O. S. B., abbati weingartensi (?) 1717.

Helenae archiducissae Austriae 1507 1532 1547.

Hoffaeo, Paulo, S. J., Germaniae superioris viceprovinciali, deinde provinciali 1568 1590 1592 1595 1628 1631 1655 1661 1666 1688 1704 1705 1710 1720 1763.

Hosio, Stanislao, cardinali, episcopo varmiensi 1492 1734 1749.

Ilsung, Maximiliano, patricio augustano 1675.

Kaniss v. „Canisiae“, „Canisio“.

Kessel, Leonardo, S. J., rectori collegii coloniensis 1509 1672 1701 1703 1730 1750.

Lanoio, Nicolao, S. J., rectori collegii oenipontani 1483 1496 1503 1516 1565 1567 1574 1628.
Leubenstain, Martino, S. J., rectori collegii ingolstadiensis 1514 1658.
Lovaniensibus Sociis 1625.

Magdalenae, Venerabili, reginae, sive archiducissae Austriae 1507 1532 1547.
Mendozae, Aloysio, S. J. 1471.
Mengino, Dominico, S. J., rectori collegii monacensis 1619 1658.
Mercuriano, Everardo, S. J., uni ex assistentibus S. Francisci Borgiae praepositi generalis 1735 1757.

Natali, Hieronymo, S. J., visitatori, S. Francisci Borgiae praepositi generalis assistenti, deinde vicario generali S. J. 1478 1508 1723 1731 1743 1748 1752 1759 1767.

Oenipontano Austriae superioris regimini 1768.

Panvinio, Onuphrio, O. Er. S. Aug. 1504.
Polanco, Ioanni de, secretario Societatis Iesu 1519 1598 1604 1632 1670 1682.
Pöreisenio, Leonardo, alumno collegii germanici 1646.

Rethio, Ioanni, S. J., regenti gymnasii trium coronarum coloniensis 1753.
Rijswijck v. „Canisiae Aegidiae", „Canisiae Iacobae".
Rocca, Francisco a, S. J. 1764.

Schorichio, Georgio, S. J., contionatori 1668.
Spaur, Elisabethae a 1589.
Spaur, Ioanni Thomae a, coadiutori episcopi brixinensis 1678.
Surio, Laurentio, Cartusiano coloniensi 1699.

Triest v. „Canisiae Wendelinae".
Truchsess de Waldburg, Ottoni, cardinali, episcopo augustano etc. 1697 1718 1733.
Turriano (Torres), Francisco, S. J. 1691.

Udem v. „Canisiae Gertrudi".

Verheyen v. „Canisiae Elisabethae".
Vinck, Antonio, S. J., provinciae rhenanae praeposito 1482 1521 1639.
Vindobonensibus Sociis 1762.

Wirsberg, Friderico de, episcopo herbipolensi, Franconiae orientalis duci 1506 1538 1700 1711.

X.

INDEX ALPHABETICUS EORUM,

qui Canisio scripserunt.

Numeri sunt epistularum, non paginarum.

Adurnius (Adorno), Franciscus, S. J., praepositus provinciae longobardicae 1518.

Amulius, Marcus Antonius, cardinalis, episcopus reatinus 1606 1622 1686.

Antonius, Franciscus, S. J., Mariae imperatricis contionator 1475.

Aretinus, Petrus, S. J., frater laicus 1517.

Bader, Georgius, S. J., rector collegii herbipolensis 1576.

Borgia, Sanctus Franciscus de, praepositus generalis Societatis Iesu 1485 1495 1497 1498 1512 1513 1524 1529 1530 1531 1533 1545 1548 1552 1554 1556 1557 1558 1559 1563 1570 1571 1573 1577 1578 1580 1581 1582 1600 1607 1608 1614 1620 1630 1635 1652 1653 1657 1671 1679 1685 1696 1706 1716 1722 1726 1736 1738.

Busaeus (Buijs), Petrus, S. J., magister coloniensis, deinde theologiae professor vindobonensis 1698 1754.

Calenius, Gerwinus, typographus coloniensis 1663.

Canisius, Theodoricus, S. J., frater, rector universitatis collegiique dilingensis 1499 1527 1583 1586 1602.

Cholinus, Maternus, typographus coloniensis 1664.

Commendonus, Ioannes Franciscus, cardinalis 1594.

Eisengrein, Martinus, praepositus passaviensis et ottinganus etc. 1692.

Ferdinandus II. archidux, princeps Tirolis etc. 1473 1638 1659.

Galli, Thomae, S. J., fratres sororesque 1636.

Gallus, Thomas, S. J. 1612 1618 1627 1640 1642 1649.

Helena archiducissa Austriae 1537 1549.

Hoffaeus, Paulus, S. J., contionator monacensis, deinde Germaniae superioris viceprovincialis et provincialis 1480 1566 1585 1587 1591 1593 1596 1616 1633 1645 1662 1689.

Hosius, Stanislaus, cardinalis, episcopus varmiensis 1561 1739 1758.

Kessel, Leonardus, S. J., rector collegii coloniensis 1486 1555 1654 1695.

Kleselius, Antonius, S. J. 1522.

Lanoius, Nicolaus, S. J., rector collegii oenipontani 1505 1515 1564 1599.

Leubenstain, Martinus, S. J., rector collegii ingolstadiensis 1472 1597.

Magdalena, Venerabilis, regina, archiducissa Austriae 1536 1549 1623 1637.

Menginus, Dominicus, S. J., rector collegii monacensis 1479 1613 1617 1626.

Natalis, Hieronymus, S. J., visitator, S. Francisci Borgiae praepositi generalis assistens, deinde vicarius generalis Societatis Iesu 1560 1715 1721 1740 1741 1745 1756 1760 1765.

Pisanus, Alphonsus, S. J., theologiae professor in universitate dilingana 1528 1544 1624 1744.

Polanco, Ioannes de, Societatis Iesu secretarius 1498 1512 1548 1558 1600 1605 1607 1608 1614 1620 1630 1652 1653 1657 1680 1685 1706 1736 1738.

Rethius, Ioannes, S. J., regens gymnasii trium coronarum coloniensis 1719 1747.

Rocca, Franciscus a, S. J. 1601 1761.

Roseffius, Gregorius, S. J., superior domus augustanae 1603.

Sanderus (Saunders), Nicolaus, theologiae professor 1681.

Spaur, Ioannes Thomas a, coadiutor episcopi brixinensis 1674.

Swagerius (Schwägerl), Conradus, S.J. 1501.

Truchsess de Waldburg, Otto, cardinalis, episcopus augustanus etc. 1690 1707 1714 1746 1755.

Turrianus (Torres), Franciscus, S. J. 1488 1684.

Vicus (Wick), Ioannes, S. J., magister dilinganus 1540 1542.

Vinck, Antonius, S. J., praepositus provinciae rhenanae 1490 1511 1651.

Wirsberg, Fridericus de, episcopus herbipolensis, Franconiae orientalis dux 1520 1713.

XI.

INDEX ALPHABETICUS NOMINUM ET RERUM HUIUS VOLUMINIS.

Numeris maioribus paginae, minoribus adnotationes significantur.
Litteris SJ etiam novicii Societatis Iesu, brevitatis gratia, significantur.
C. = Canisius, Canisii etc.; P.V. = Pius V., Pii V. etc.
581/2 = 581—582; 138/41 = 138—141; et ita semper.

Abdicatio bonorum in SJ 282 570[3].
Abiuratio haeresis 78[5] 622; et v. Conversiones.
Abstinentiae lex 444[5]; C. cum Socio contionatore in ea dispensat 737.
Achilles SJ v. Gagliardus.
Acosta, Emmanuel, SJ 420 491[9] 498.
— I., SJ LVII LVIII.
Actus academici v. Disputationes.
Adalbertus SJ v. Bauzek.
Adelgaiss, Io. 378[3].
Adiaphoristae 344 et [2].
Adler, Ionas 274 311[6] 359 380 et [2].
„Admonitor“ praepositi provincialis (Canisii et Hoffaei) 116; „admonitor“ rectoris monacensis 119[1]; „admonitoris“ officium 459[5].
Adorno v. Adurnius.
Adulatores 638/9[2].
Adurnius (Adorno), Franc., SJ 84 et [2] 94 108 178 245 608/9 734.
Adventus, vestes nigrae in caerimoniis sacris 631 690[1].
Aedificia nova, eorum forma (idea) ad praep. generalem referenda 603 et [3].
Aemylius, Georgius 743.
Agenda Salisburgensis (1557) 681[2]; „Agenda pro protestantibus austriacis 237/8 358[1].
„Agnus Dei“ (signum cereum) 374 422 715.
„Agonia Christi“ (pulsantur campanae etc.) 529.
Agricola, Ignat., SJ, errata 229[2] 573 575 739.
— Ioannes 503.
— Philipp. 501[1].
— Wolfgang. 714.
Alba Iulia (Fehérvár, Weissenburg) 343 et [1].
Alba sacerdotis 532.
Albae dux, Ferdinandus Toletanus 22 et [4] 415/6 424 750.
Albanum (Albano) episcopatus suburbicarius 413.
Alber (Aluer?), Wolfgangus de 335[6].
Albertus V. (1) Bavariae dux et Societas Iesu: Socios laudat 210 449; in eos plusculum sibi sumit 24/5 258 312 568 593 602; moneri vult, antequam professores et contionatores SJ mutentur 312 329; rogatur, ut Societati libertatem suam constare sinat 258 280 303 312; in omnibus Bavariae scholis solum C. catechismum explicari iubet 683; Franciscum Borgiam semper sibi gratificari, Petrum C. et Hoffaeum sibi adversari ait 329; a Borgia rogatur, ut ecclesiae SJ romanae stipem det 283 302/3 313 318 325/6 335 355 736; collegium germanicum iuvat 290 317 335; alumnos in eo sustentat 353[5]; P. V. rogat, ut monasterium O. Pr. augustanum Sociis det 191 et [4] 196 511; C. raro, Hoffaeum saepe ad colloquium admittit 739/40; A. et collegium dilinganum 217 312; et ingolstadiense 110 132 135/6 258 559/60; Ingolstadii cursum philosophicum et paedagogium academicum Societati tradere vult 449/50 461/8 476/8 486; A. et collegium monacense 44; et P. Georgius Schorichius contionator etc. 24 et [1] 93 96 209/11 243 283 311 313 315 593 736; et P. Martinus Stevordianus contionator 92 210/1 229 310/2 311[2] 315 327/9 388 389 et [1]; varia LIX/X 14 24 et [1] 26 82 119 122 251 258 310 313 426 559.
Albertus V. (2) Bavariae dux, varia: eius indoles 739/40; „Catholicorum Heros“ 37; „columna fidei“ 225; haereticos pellit 25 311 et [6] 748; religionis studiosus 24/5 37 238 358 380 431 435 et [3] 506 689 748; Indicem librorum prohibitorum et Catalogum librorum bonorum vulgat 275; libros pravos auferendos, bonos distribuendos curat 689/90; theologis facultates legendi libros pro-

hibitos et absolvendi ab haeresi impetrat 274; in res ecclesiasticas se ingerit 24/5; communionem sub utraque certis cum condicionibus permittit 380/1; revelationes falsas improbat 338 345/6 369; eius institutio scholastica (Schulordnung) 683; Ernestum filium (futurum episcopum) bene instituendum curat 99 104; A. et universitas ingolstadiensis 26 133[5] 135/6 312 559/62; „inspectorem“ ei creat 468[1]; fidei professionem tridentinam in eam inducit 191/2 192[1]; seminarium theologicum condere vult 381; Carolum archiducem hortatur, ne Stiriae protestantismi libertatem concedat 748; a P. V. ea de re monetur 747/8; A. et cardinalis Commendonus 225 290; et cardinalis Hosius 748/50; et cardinalis Truchsess 217 274 290 335 365/6 374/6 380 393/4; et Augustus Saxoniae elector 748/50; et Ferdinandus II. archidux 235 et [1]; et Martinus Eisengrein 370/3 468 560; et Ioannes Fugger 338 345/6; A. Augustae Vind. 506; Oeniponte 225 et [1]; eius nomen secretum 215 [8]; mater v. Iacoba; uxor v. Anna; liberi v. Ernestus, Ferdinandus, Guilielmus, Maria; contionatores aulici 380[2] et v. Adler, Lautherius, Schorichius, Via; marescalcus v. Fraunberg; cancellarius v. Eck Sim. Th.; secretarius v. Vendt; consiliarii 26 40/2 45/7 52 83 96 135/6 139 195 197 216 243 366 380 388/9 465 476/7 689; et v. Eck, S. Th.; procurator romanus v. Castellinius; varia 104 212 290 323 et [1] 359 415 417 438 et [4] 506.

Albertus, Io. 557[1].

Alberus, Ferdinand., SJ LV 578.

Alblacensis, Adrian. 663.

Albonius (d'Albon), Ant., archiep. lugdunensis 704.

Aldina typographia, veneta 707; romana v. Manutius.

Aldobrandinus, Ioann., auditor Rotae, cardin. 732/3.

Alexander SJ v. Höller, Saxo.

Alexandria 219 634 et [4].

Alexandrini philosophi 68.

Alexandrinus cardinalis v. Bonellus.

Aliprandus (Aliprandinus), Blasius 351 et [3] 604.

Aloysius SJ v. Mendoza.

Alphonsus II. Ferrariae dux 483 493 et [11]; uxor v. Barbara.

Alphonsus SJ v. Pisanus, Salmeron, Sgariglia.

Altaemps v. Sitticus.

Altare in cubiculo exstruendum 102; altaria 9 obeunt fideles 532; altaria plus 50 in templo B. M. V. ulmensi destructa 340; „Altare Canisianum“ („Canisiusaltärchen“) 651.

Altaris ornamenta 641.

Altenburgum, colloquium de religione 342[5] 498 et [4].

Altieri, Hieron. 736.

Altötting v. Ottinga Vetus.

Alva, Iulian. de, episc. brigantiensis 733 et [3].

Alvarus (Alvarez), Emm., SJ 481/2 481[8].

Ambras (arx) 213.

Ambro (Ammer) 723/31.

Ambrogavia superior (Oberammergau) 726 et [2] 731.

Ambrosius, S., ep. mediol., de primatu 745 et [14]; de baptismi ritu 745[14]; eius „Confessio“ 333; editiones antiquae 686.

— Apothecarius 22.

Amictus sacerdotis 532.

Ammer v. Ambro.

Ammergau v. Oberammergau.

Amodaeus, Curtius, SJ 283[1].

Amor turpis, remedia contra eum 717 et [1] [2].

Amort, Euseb. 127.

Amschamer, Christoph., SJ 228 et [9] 267 et [1] 292 et [2] 314.

Amulius, Marc. Ant., card. 238/9 240 252/4 270 279 281 288 301 362/3 369 374 472[1] 576/7 582/3; „administrator episcopatus reatini“ 472[1]; praeest bibliothecae vaticanae 577[1].

Anabaptistae 344 et [3]; „rex“ 344[3] 364[1]; anabaptistae habentur, qui in itineribus arma non habent 461[1].

„Anatomia Lutheris“ 35/6 39.

Ancona 187 574.

Andalusia, Socii 751.

Andechs 747.

Andreae (Schmidelinus), Iacobus 36 38 et [5] 207 et [3] 279 et [1] 427[5] 436[3] 501[4] 673/5; impudens 675; libri contra eum 101 et [5] 351[1] 436[3] 501[4].

Andreas Austriacus, card. 503.

— SJ v. Kock, Mayningensis, Scotus.

Androtius, Curtius, SJ 244/5 244[6] 264.

— Fulvius, SJ 55 et [7] 404 494 et [1] 589.

Angelo, Balduinus ab, SJ LIX 447.

Angelus tutelaris 715/6; angelus (ut videtur) C. ex vitae periculo liberat 728/31; angeli duo cum B. M. V. puellae visi 646.

Angerer, Andreas 648.

Anglus, Caspar v. Haivodus.

— Eduardus, v. Rastellus, Thorn.

— Elisäus v. Haivodus.

— Ioannes SJ v. Gibbonus, Rastellus, Wick.

— Nicolaus v. Sanderus.

— Richardus v. Story.

— Robertus v. Ardrenus.

— Vincent. v. Pouuel.

Anna, Ferd. I. imperatoris filia et Alberti V. Bavariae ducis uxor 24 96 et [4] 506; in Lotharingiam proficiscitur, comite P. Mengino 13 25/6 91; ingressus in collegium SJ ei permittitur 44.

— Iagellonia (postea regina Poloniae) 695.

Anniversarium pro parentibus C. 423 et [7].

Annulus pontificalis 649.

Antisiodorum (Auxerre), episc. v. Bourdaisière.

Antitrinitarii 343/4 343 [1] [3].

Antonio (Antonius), Franciscus, SJ LVII/IX 4/6 4[2] 237 435 589 608 689; Mariae imperatrici gratissimus 589.
Antonius, S., abbas 635 715/6 715[7].
— SJ v. Antonio Balduini, Brabantinus, Brabantus, Flander, Guisanus, Kleselius, Vinck.
Antverpia LXII; clerus civesque 411[1]; magnates hispani 384; Socii 170[3] 337 384; eorum contiones 124[2]; protestantes eorumque „Confessio" 665; libri excusi vel excudendi 23 31 78[4] 103[3] 114/5 124/6 332 377[4] 411[1] 490[6] 502[7] 664 670 672 677 679 686 694 703 706 710[1]; Museum Plantinianum 694.
Apes 638 712.
Apostatae ab ordinibus religiosis 7[2]; ap. a SJ eorumque receptores excommunicantur 297[1] 310 325; apostatae a SJ et a fide catholica (dilingani etc.) 26/7 29/31 42/3 59/62 65/8 83/4 112 124/6 147 et [8] 279 357/60 568; in carcerem coniciendi etc. 87 112 359 568; Socii eos reducere conantur 88 147 360 et v. Desertores, Kleselius; apostatae in clero 182; parochias tenentes 182.
Apostolica successio in ecclesia 550.
Apothecarius 22.
Approbatio confessariorum 47 et [2]; et v. Facultates.
Aqua benedicta 131[3] 715/6 716[2]; in potu 716; obsessi in cupis aqua benedicta impletis 346[5].
Aquae (thermae), Socii eo mittendi 246.
Aquae Helvetiae (Baden) 238.
Aquaviva, Claudius, SJ LV 586/7 688.
— Rudolphus, B., SJ 587.
Aquensis, Henr. 661.
Aquisgranum (Aachen) 679.
Aquitania, provincia SJ 751; visitatio 420[1] 425 440 487; Socii 178 188 195 417 638[1]; catecheses et catechismus 596; provincialis v. Matthaeus; procurator (1568) 590 596.
Aragonia, provincia SJ 751; procurator (1568) 590; (1571) 469[6].
Arator, Steph., SJ LIX.
Arboreus, Henric. SJ 28/9 40/2 40[2] 47 et [3] 82 116 133 et [3] 145 314 521 558/61 621 721.
Arcevia 724.
Archintus, Philipp. 78[4].
Arciero, Mich. 705.
Arcu (Arco), Prosper ab LXI/II 223[1] 237 582/3 731/3.
Arcularius, Wolfgang., SJ 134[5] 213/4 563.
Ardrenus, Robert., SJ 134 et [1].
Aretinus, Petr., SJ 10 56 et [2] 94/5 608/9.
Aretio, Paulus de, O. Cler. reg., card. 732/3.
Argenti, Mag. 731.
Argento, Alex. de 731[1].
Argentoratum (Strassburg), episc. v. Limburg; ministri protestantes 651/4 654[1]; libri excusi 652; varia 34; bibliotheca universitatis 685; episcopalis seminarii maioris 691.
Arianismus 343/4 343 [1 2 3] 344[3].
Arias Montanus, Benedict. 672.
Aristoteles 557 et [9] 696; explicatur a Sociis 113[6] 432 et [3] 562; eius interpretes caute legendi etc. 68; qua ratione sit explicandus 569 et v. Averrois.
Arius haereticus statim coërceri debuit 634 et [4].
Arma in peregrinationibus 461 et [1] 595.
Armeniacus (d'Armagnac), Georg., episc. tolosanus LIX.
Arndt, August., SJ 5.
Arnhemium (Arnhem) 424.
Arnoldt, Balthasar LVI 625 627 633 637.
Arnoldus SJ v. Conchius.
„Assessores" camerae imperialis 182/3 183[1].
Assistentes praepositi generalis 118 127 131 135 148 154 156 236 269 306 441 499 572 589/96 590[5]; eorum nomina (1568) 589.
Asten Brabantiae 86.
Astensis, Franciscus, SJ 86.
— Ioannes, SJ LVII 54[2].
Athanasius (Alexandrinus), S., epistula spuria 219.
Atheismus 704.
Atrebatum (Arras), episc. v. Richardot.
Atri v. Ioannes Hieronymus.
Audomaropolis (St-Omer), episc. v. Hamericourt.
Auer, Christoph. v. Awer.
— Lambert., SJ LVII 25 et [4] 735.
Augerius, Edmund., SJ LIX 596 663 689 704 et [1] 751.
Augia dives (Reichenau) 340.
— superior (Oberau) 731.
Augusta Vindelicorum (1) (Augsburg), dioecesis et capitulum templumque cathedrale: dioecesis dives est 200; sed male habet 412/3; longe tamen melius quam reliquae 182; eget sacerdotibus 200; card. Truchsess eam per Socios visitari cupit 398 409; C. abnuit 398; synodus dioecesana (1567) 536 554; tridentinum de matrimoniis clandestinis decretum 130; indulgentiae iubilaei 127/9; excessus cleri 378; episcopi v. Knöringen, Truchsess, Otto; C. cardinalem Truchsess hortatur, ut Roma in dioecesim revertatur 412/3; vicarius generalis 377/8 et v. Schencking; officialis 378 et v. Schencking; poenitentiarius 378 et v. Adelgaiss, Lautzler; parochi dioecesis 413; capitulum cathedrale 172 285 304 310 401/2 505/11 515/20; decreta tridentina non admittit nisi cum protestatione 181 et [4]; Sociis parum favet 217 510 516 519 542; eos incusat 401/3; a P. V. monetur, ut Sociis locum det 341[1]; cap. et universitas dilingana 200/1 515/6 518

542; pravi mores canonicorum quorundam 285 516/9; capituli nomen secretum 217 et [5] [7]; canonicorum numerus 516; domus variae capituli 516 519; decanus v. Freyberg; canonici v. Rhem, Truchsess Gebh.; procurator romanus v. Riparolus; schola cathedralis (cantorum) 516; moderator v. Holthusius; templum cathedrale 220/2 505/6; Sociorum (C. etc.) in eo contiones 34 56 127 148 151 158/9 172 252[2] 336 et [11] 363 443 505/9 522 622 700 743; valde placent 505 511 523 743; non sunt omittendae 172 510; sed libere habendae 172; capitulum Sociis dat salarium contionatoris 148[1] 510/2; quod non iam admittendum esse monent S. Franc. Borgias praep. generalis, C. etc. 56 172 507/8; Borg. postea sententiam mitigat 512.

Augusta Vindelicorum (2) (Augsburg), ecclesiae et clerus urbis (praeter capitulum templumque cathedrale): clerus urbis 223 249; capitulum collegiale S. Mauritii 249[1]; praepositus v. Rhem; canonicus v. Miller, G.; parochus, contionator v. Scheibenhart; contiones ad S. Mauritii habitae vel habendae a C. LVI 247/8 251/3 257 262 264 268 280/1 288 293/4 304 308 314 316 322 327[4] 333 345 381 522/33 621; ab aliis Sociis 226/7 243 247 249 252 257 260 264/5 268 280/1 288 303 322/3 333 358 381 523; ab externis 227 345 358 621; templum S. Ioannis Bapt., eius usus rarus 518; usus Sociis concedendus 516/9; monasterium et ecclesia S. Crucis (Canonicorum regg. S. August.) 401/2 523; ecclesia et monasterium SS. Udalrici et Afrae (O.S.B.) 220/2 249 et [1] 260[8] 401 520; ecclesia et monast. Dominicanorum 220/2; agitur de monasterio Sociis dando 172 188 191 et [4] 196 511; non datur 223 249; Dominicanae ad S. Ursulae 377/8 377[6]; homines Societatis Iesu LVII 82 127 147 164 205[1] 210 et [4] [5] 248[4] 253 257 277 285 299 303/4 307 338/9 345/8 358/9 361/5 369[1] 401/3 505/13 538 624 701; S. Stanislaus per Augustam transit 4/6 536; numerus Sociorum 505 513; aedes (truchsessianae) 506 511 516 519; sacellum domesticum (S. Georgii) 514; modus sustentandi Socios 56 118 148 172 507/13; agitur de stabili sede iis danda 509 515/20; de domo professa condenda 515 519; de collegio condendo 172 188 191 et [4] 196 223 227 243 247/9 257 259 et [1] 260 267/8 281 288 339 341[1] 345/6 348 358[7] 401/2 506 511/3 515 520 621/2 621[2] 700; sumptus impendendi 227 248/9 259 621 et [2]; nec schola nec convictus a Sociis admittendus 56; monumenta fundationis LX; contiones Sociorum v. „Augusta V. (1), templum cathedrale"; et supra „contiones ad S. Mauritii"; habendae in templo S. Crucis 523; fructus contionum 505 510/1 523; catecheses 519; conversiones ex protestantismo 221 505 508; carceres invisere non sinuntur 513; laudantur a card. Truchsess 507; catholicis gratissimi sunt 510/1 516 518; eorum amici Freyberg, Fugger, Rhem; ministri protestantes in eos invehuntur 505 523; exorcismi facti vel faciendi a Sociis 270 et [5] 218/22 289 338 346/8 365 368/9 374/6 399/401; ab aliis 221 346/7 346[5]; et v. Congregatio provincialis.

Augusta Vindelicorum (3), Augsburg, varia: imperii comitia (1566) 356 743 751; urbs 398[3] 542[3]; C. Augustam singulariter amat 505; Augustani non valde liberales 511; mendicationem prohibent 511; senatus 220/3 249 259 281 288 339 506[2] 523; numerus senatorum catholicorum 259[1] 506[2]; ratio regiminis 259[1]; patricii 369 506 511 512 et [3] 516 520; et v. Fugger; medici 220; et v. Gassarus; „hospitale civium" 221; bibliopolae 330 et [3] 342 351 429[1]; ministri lutherani et protestantes alii 221/2 338/9 346 403 505 et [4] 516 523 650 652 693[1] 699; ministrorum numerus 505 523[3]; sepulturae 339; archivum curiae episcopalis 128 181[4] 377[3] 402 506; archivum urbis 221/2; fuggericum 227 318[3] 323[1] 338; bibliotheca monasterii S. Stephani O.S.B. 709; bibliotheca urbis 221[1] 338[1].

Augustinianae moniales, Halae Tirolis 8[1]; Inzikofiae 575.

Augustiniani Canonici regulares 340; augustani (ad S. Crucis) 401/2 523 et [1]; herzogenburgenses 703; lovanienses 664; et v. Vaux.

— Eremitae, eorum privilegium communicandi cum aliis ordinibus in omnibus favoribus in posterum concedendis 594/5; eorum generalis 732; Aug. florentini 705; et v. Chariteus, Hoffmeister, Panvinius, Seripandus.

Augustinus, S., doctor ecclesiae, de compluribus libris eodem de argumento scribendis 429 et [3]; de primatu 745[15]; de „cathedra pestilentiae" 350

et [2]; de sacramentis antiquis et novis 687; de vi orationis 386 et [1]; de Sanctis 649; de adulatoribus 639 [2]; de obsessis 530; „tres sententiae" 703; „precationes" 504 [4]; operum eius editiones expurgandae 269/70 598; „Confessiones" in compendium redactae 659/60; Aug. (vel Pseudoaug.) Manuale, Meditationes, Soliloquia 102 et [6] 704; et v. Confessio Augustiniana.
Augustinus, Antonius, episc. ilerdensis 73.
Augustus Saxoniae princeps elector 38 342 [5] 470/1 471 [1] 498 et [4] 750 [1]; eius religio 750; de eo ad ecclesiam reducendo agitur 748/50; eius medicus v. Craco.
Aulae principum Sociis nocent 16 243 602 606; C. cupit Sociis cum aula bavarica nihil esse commune 94; aulae sunt sedes adulatorum 638/9; aulicae vitae praecepta tradere non vult C. 103/4.
Aurbach, Mich. 648.
Auriacus, Guil., princeps 414 [5].
Austria, indiget contionatoribus 25; in ea „idem fere status religionis, qui apud Saxones" 381.
— antica (Vorderösterreich) 492/3.
— inferior, libertas confessionis augustanae 223/6 223 [1] 358 et [1] 455 et [6] 588/9; comitia vindobonensia 223 [1].
— superior, comitia et religio 237/8 358 et [1] 588/9.
— provincia SJ LVI/LX 751; praepositus v. Magius; procurator (1568) 590; querelae de ea 25; defensio 53; visitanda 420 425 440/1 487; varia 107 172 188 195 241 280 282 293 297 304 417 469 et [7] 513 624/5 638 [1].
— Don Juan de 487 [7].
Austriacus, Andreas, card. 503.
Austriacus, Ioannes v. Ioannes Austriacus.
— (Pfaffstetter, Sagstetter), Urbanus, episc. gurcensis etc. 37 [5].
Avantianus, Andr., SJ LIX.
Ave Maria v. Salutatio angelica.
Avellana v. Collectio.
Avellaneda, Iacob., SJ LVIII/LX 435 471 [5].
Avenio (Avignon), Socii 425; archiep. v. Bordinius.
Aventinus, Io. 642 [1].
Averrois et Averroismus 60 et [4] 62 67 et [2] 68 136/7 142 569 593.
Avicenna 716 et [2].
„Avvisi" di Roma LXII 583/4.
Awer, Christoph. 648.
Ayala, Jos. de, SJ 590.
Azevedo, Ignatius de, B., SJ 261 [3].

Babembergensis v. Bebenberg.
Babou v. Bourdaisière.
Bacchanalia (Fasching) 524 526/7.
Bachelius, Ludov., SJ 735.
Backer, Augustinus de, SJ errata 663/4 706.
Backlerius v. Bachelius.
Backrod 664.
Baden (Helvetiae) 238.
Badena (Baden), princeps v. Carolus; Socii LVIII.
Bader, Georg., SJ LVII/VIII 12/4 18 27 29 33 43 55 82 88 et [2] 89 97/8 112 184/5 312 et [3] 408 537 572 735.
Baiersoyen 731.
Balduini, Antonius, SJ 82 et [5] 94 et [2] 184 [2] 213 et [1] 295 [2] 513/5 542/3 737 740/1.
Balthasar SJ v. Bavarus, Sammarayr, Zuger.
Bamberga, dioecesis 183 282 [4]; clerus militaris potius, quam ecclesiasticus 183; episc. v. Würzburg, Vitus a; urbs 431 [3].
Baptismus, ritus diversi 745 [14].
„Baptista coquus" SJ 208.
Barbara, Ferd. I. imperatoris filia et Ferrariae ducis uxor 171 410 482/3 497 599 600; eius aula 16 et [1] 171 [9] 497; confessarius et contionator v. Hermanutius.
Barchent 157 et [3].
Barcino (Barcelona) 486; bibliotheca universitatis 678 707.
Baronius, Caesar, card., Congr. Or. 579/81 580 [1].
Bartholomaeus SJ v. Bedula (Bedra), Helvetius.
Basa, Dominicus 431 [3].
Basilea, universitas v. Pantaleon; libri excusi 72 [3] [4] 220 272 [2] 273 [1] 627 665 686 742; libri editi contra SJ 114 et [3] 659 697 718.
Basilius, Magnus, S. 452.
Basse, Nicol. 713.
Bauannus, Baumannus v. Herderus.
Baumgartner, J. W. 731.
Baur, Io. 503.
Bauzanum (Bolzano) 394.
Bauzek, Adalbert., SJ 195 [4] 589.
Bavaria, quia in fide catholica constans est, in rebus et sacris et profanis longe melius se habet, quam aliae terrae 430; si non perseverabit in fide catholica, iam nihil fere in Germania catholicum erit 380; „visitationes" de religione bis quotannis habentur 25; haeretici pelluntur 25 et [1]; in usum monasteriorum Index librorum prohibitorum et catalogus bonorum excuditur 275; C. efficere studet, ut communio sub utraque tollatur 380/1; Bavariam Societati multum debere testatur Albertus V. dux 449; duces v. Albertus V., Guilielmus IV., Guilielmus (V.).
— inferior, „missiones" Sociorum 20 52 104.
Bavarus, Balthasar v. Sammarayr.
„Beatae" 215 et [5] 268.
Bebenberg, Lupoldus a 72 [4].
Bechler, Fuggerorum familiaris 286 291 365 [4].
Bedra v. Bedula.
Bedula, Barthol., SJ 734/5.
Behem, Franc. 75 [2] 503 [2].

Beichtbüchlein 503 et[7] 579/81.
Beiel v. Pelecyus.
Belgium, Socii pro eo missas et precationes offerunt 214; Socii varii LVI/LX; et v. Germania inferior.
Bellarminus, Robert., SJ, card. LIX/XI 233/4 234[1]; eius confessarius 724.
Bellerus, Ioannes 677.
— Lucas 675.
Belli impensarum tolerandarum gratia quomodo pecuniae exigi recte possint 634.
Bemmelberg, Conradinus de 738.
— Conradus de 738.
Benedictini v. Blosius, Cortesius, Dernbach, Gall, Hablizel, Hess, Köplin, Lentaillerius, Mabillonius, Perionius, Raittner, Streitl; monasteria v. Anchin (Anschain), Andechs, Augia dives, Augusta Vind. (S. Udalrici), Ebersberga, Einsiedeln, Ettal, Monachium, Ochsenhausen, Sublacum, Ulma, Weingarten; „nigri monachi S. Benedicti" 725 et[2].
Benedictiones rerum variarum 716.
Benedictus XIII., papa 535.
— XIV., papa 233/4.
— SJ v. Kirchhoff, Palmius.
Benefactores mortui precationibus etc. iuvandi 628.
Beneficia ecclesiastica, collatio 76 79; pluralitas 205 et[1].
Berckelius (Berchelius), Io., SJ 590 592.
Beretarius, Sebast., SJ 578/81.
Berg, Adam 501[4] 502[6] 683.
Bergh v. Van den Bergh.
Bergis, Maximilianus a, archiep. cameracensis 181[3] 662.
Berna (Bern), bibliotheca urbis 221[1].
Bernardini v. Cistercienses.
Bernhauser (Bernhausen ab), Anna 235/6 236[1] 346/7 363 et[1] 365 391 399 400/1 641/54; in pietate constanter perseverat 650.
Bernhauser, Georgius de 399[5] 400 644; uxores 399[5] 644.
— Ioannes Conradus de 400[2].
Berolinum (Berlin) 411[1]; bibliotheca regia 668 713.
„Bertae", nomen secretum 217 et[6] 268.
Besigheim 220[1].
Betuleius, Sixtus 743.
Beyel v. Pelecyus.
Beyer, Hartmann 693 et[1].
Beyl v. Pelecyus.
Biblia germanica, num permitti possint 271/2 271[7] 275; versiones Dietenbergeri, Eckii, Emseri 275; multa exempla per Tirolim disseminantur 503; biblia a Luthero corrupta 351 et[1]; biblia latina et vernacula habere iubentur parochi 709/10.
Bibliopola in Tirolim arcessendus, qui libros bonos disseminet 501/2.
„Bibliopola", nomen secretum 217 et[5].
Bibliotheca parochialis 662 709/10; bibliothecae monasteriorum 275.
Bibliothecae veteres: vaticana 577[1]; collegii SJ friburgensis helvet. 679; halensis 434; leodiensis 672; oenipontani 157 604; treverensis 126; urbis halensis (in Tiroli) 434.
Bidembach, Guil. 693[1] 715[1].
Bietigheim 220[1].
Biglia v. Bilia.
Bilia (Biglia), Melchior, nuntius apost. apud Max. II. 59 et[4] 237.
Billicus (Billick), Everard., O. Carm. 416.
Biruva (Birura), Iacob., SJ 116 et[6].
Bissingen, pagus et ager 738.
Blanchus, Archangelus, O. Pr., card. 732/3.
Blanckfort, Hermann. 416.
Blandrata (Biandrata), Georg. 343/4 343[1].
Blarerus 340.
Blosius, Ludovicus, O. S. B. 102 et[5] 372 et[4] 502[6].
Blyssemius, Henr., SJ. LVII/VIII 359/60 425 622.
Boehmer, H., erratum 294.
Boero, Ios., SJ 62 64 573 574[4] 575 642[4].
Boetica provincia SJ, procurator (1568) 590; (1571) 469[6].
Bohemia, a Ferdinando II. archiduce administrata 455/6; Socii LVI/LX et v. Praga.
Boldo, Franc., SJ 469[6].
Bombardae 638.
Bona ecclesiastica non debent auferri, ut belli impensae solvantur 634; auferuntur a proceribus catholicis 183; rapiuntur a protestantibus 182 et[3]; qui propter ea a reditu ad ecclesiam alieni sunt 750; restituuntur 739; applicanda seminariis clericorum 475; observandi eorum administratores elvangenses 193.
Bonacina, Martinus 130[1].
Bonaventura SJ v. Paradinas.
Bonellus, Michael, O. Pr., cardinalis 191[4] 445[1] 498[3].
Bonna (Bonn) 356.
Bononia (Bologna) LXII 187; universitas 139[1] 368[1]; Socii LXII 187 734; C. 235.
Borbonius, Car., card., archiepisc. rotomagensis LIX.
Bordesiera (Bourdaisière de la), card. 390[2].
Bordinius, Io. Franc., Congr. Or., archiepisc. avenion. 579/81 580[1].
Borgia, Ferdinandus de 486 et[7].
— Franciscus de v. Franciscus Borgias.
Borromaeus v. Carolus Borr.
Boschius, Leonardus, SJ 134[5] 562/3.
Boscius, Ioannes Lonaeus 90 et[3].
Bourbon, Ludov. de 659.
Bourdaisière (Bordesiera) de la, Philibertus, card., episc. antisiod. 582/3.
Brabantinus (Brabantus), Antonius v. Balduini.
Brabantus, Fridericus v. Delphtensis.
Brachiorum extensio in orando 646.
Braganza, episc. v. Alva.

Brandenburgum, princeps elector v. Ioannes Georgius.
Brasilia, provincia SJ 751.
Braun, Conrad. 667.
— Osc. 219.
Braunau 642.
Braunsberga (Braunsberg), collegium SJ LVII 39 679; fundatores 408[1]; contiones Sociorum 39 54 et [2] 151 406[4]; libri excusi 679.
Bravus, Alphons., SJ 283[2].
Bredenbach, Tilmannus 351[1] 502[4].
Breitenstein, Margarita de 399[5].
Brendel ab Homburg, Daniel, archiepisc. moguntinus LX 534; provinciae suae eccles. amplas facultates impetrat 78[5]; concilium trident. non promulgat 181 et [2]; contionator aulicus v. Gruterus.
Brentius (Brenz), Ioannes 38 et [5] 436[3] 629[2]; liber contra eum 101 et [6] 436[3].
Breslau v. Vratislavia.
Breviarium num recitetur, inquirendum est 77; diligenter recitandum 102; praeceptum concilii lateran. V. 102[1]; chorus 473; ab hominibus SJ privatim dicitur 571[2]; Pius V. chorum eis praescribit 571 et [2].
Brigantia, episc. v. Alva.
Bringmann, Aug., SJ v.
Brion, Franciscus 283[2].
Brisgovia (Breisgau) 493; et v. Friburgum Brisg.
Brixia (Brescia), Socii 734.
Brixina (Brixen), episc. v. Madrutius, Christoph.; coadiutor v. Spaur, Io. Thom.; episc. suffraganeus v. Aliprandus; seminarium 335[3]; liturgia a romana discrepans 627 631; contionator v. Rastperger.
Brixinensis v. Miletus.
Brochens v. Limburgius.
Broll, Io. Theodoric. 648.
Brugae (Bruges), episc. v. Driutius.
Brumenius, Thomas 703.
Brunsvicum (Braunschweig), duces v. Henricus Iulius, Iulius.
Bruntrutum (Porrentruy), collegium SJ LX.
Brunus, Conrad. 667.
— Vincent., SJ LXI.
Brus, a Muglitz, Antonius, archiepisc. pragensis 36 360.
Bruxellae 22.
Brylingeri, Nicolai, heredes 742.
Bucerus, Martinus 104 105 340 415 et [9] 436[3].
Buchinger, Mich. 503 et [2]; pretium librorum eius 503.
Budweis 499[2].
Bulach 648.
Bulla Coenae v. Coenae Bulla.
Bunderius, Ioannes, O. Pr. 460[3].
Buratus, Franc. 72[4].
Burgavia (Burgau) 493.
Burghusium (Burckhausen, Burghausen) 557[7] 642.
Burtenbach, Io. 330[3] 342 et [4].
Busaeus (Buys), Petrus, SJ 323/4 363/4 363[4] 384/7 428 434 472 et [3] 484 492 685/9; „Authoritates Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum“, quae in Canisii „Summa“ citantur, per Busaeum collectae etc. („Opus catechisticum“) 323/4 329/30 385/8 385 [2 3] 428 484 et [6] 685/9 707; germanice vertendae 387/8 472; earum compendium 388.
Buscoducensis, Theodoricus, O. Pr. 685.
Buscoducum ('s Hertogenbosch) 22 380[1] 421; episc. v. Metsius; synodus (1571) 709/10.

Cacciaguerra, Hier., Congr. Or. 677.
Caelibatus 659 693 696/7; Cromeri liber pro eo 34/5 35[1]; et v. Concubinatus.
Caerimoniae sacrae, observandae 102; episcopus, num observentur, inquirere debet 77; servandus ordo romanus, quantum consuetudo loci fert 595; dubia 30 de caerimoniis missae 521.
Caesius v. Cesius.
Caietanus v. Vio.
Calaber, Io. Bapt., SJ 209/11.
Calendarium 669/71 703 706; a Gregorio XIII. restitutum 431[3].
Calenius, Gervinus 70/2 321/2 329/31 377[5] 384 387 et [1 5] 472[1] 484 et [5] 656 685/8.
„Calix Canisianus“ 641 647 651; calices belli gratia conflari nefas est 634; calix laicorum v. Communio sub utraque.
Calviniani, Coloniae 363 364 et [1] 414/6; in bello coloniensi 380[1]; Genevae 705; in Saxonia 748[3] 750; in Transsilvania 343/4 343 [1 3]; eorum patroni 414/5 470/1; amplificantur in Germania 38 498; coërcentur Argentorati 654; in Belgio 22; eiciuntur Colonia 330 et [5] 414 et [6] 470/2 483; et v. Geusii, Hugonotti, Thorn; Doberaineri liber adversus eos 502[6].
Calvinus, Io. 26 436[3] 745.
Camera imperialis (Reichskammergericht) 182/3.
Cameracum (Cambrai), synodus provincialis 181[3]; dioecesana 662; bibliothecae parochorum 662; Socii LVII; archiepisc. v. Bergis.
Campanarum pulsatio 544 610 630 et v. Agonia, Salutatio angelica; campanae elvangenses 548.
Campanus, Io. Paul., SJ LVIII.
Campegius, Laurent., card. 75[3].
Campodunum (Campidona, Kempten), libri excusi 377[4].
„Cancellarius“ universitatis 231 et [2].
Cancri maritimi 444[5].
Candelae benedictae 716.
Candi, Paulus, SJ 244[6].
Candidus 416.
Canisia, Aegidia, uxor Iacobi C. 396 et [1].
— Aegidia, soror B. Petri C., uxor Theod. van Rijswijck 421/5.

Canisia, Elisabetha, soror B. Petri C., uxor Io. Verheyen (Verheiden) 425.
— Gertrudis (?), soror B. P. Canisii, uxor Cornelii Udem 421/5.
— Iacoba, soror B. Petri C., uxor Hermanni a Rijswijck 421/5.
— Wendelina (uxor Iacobi C.) 396 et [1].
— Wendelina (soror B. Petri C.) v. Triest, Wendelina.

Canisii, origo huius nominis 425.

Canisius, Gerardus (frater B. Petri C.) 421/5.
— Gisbertus (frater B. Petri C.) 395/8 424; familiae neerlandicae ex eo ortae 398.
— Iacobus, pater B. Petri C. 396 et [1] 422/3; eius uxores 396 et [1].
— Iacobus, nepos B. Petri C. 747 et [1].
— Otto (frater B. Petri C.) 421/5.

Canisius, Petrus (1), B., loca, quibus aliquamdiu degebat: Ancona 574; Argentoratum 34 37; Augusta Vindelicorum LVI 29 80/6 127 159 251/314 322 344/68 376/401 439/44 505/39 566/73 700; Bononia 235; Colonia 383 415 et [8 9] 416; Dilinga 5 69 84 127/44 169/74 304 314 322/37 356/9 439 468 475 533/43 574 601 655/6; Eifelstadium 185; Elvanga LVI 179/84 189/93 196 543/55; Ettal 724/31; Eystadium (Eichstätt) 45; Ferraria 244 494 497 599 600; Florentia 235 599 600; Francofurtum ad Moenum 660; Friburgum Helvetiorum LV/LVI 702; Fridberga (Bavariae) 747; Hagenoa 34; Hala (Tirolis) 19 459 496/7; Herbipolis (Würzburg) 185 196 232 408 555/6; Ingolstadium 32 40/9 312/4 320 429/30 560/4 743; Inzikofia 575; Landishutum 747; Lauretum 575/6; Moguntia (Mainz) 34 37; Monachium 2 3 13 24 30 40 48 64/8 91/117 310/3 311[6] 389 600/2; Oenipons (Innsbruck) 1/3 6/24 146/58 244/51 456/80 543/4 574 602/41; Ottinga Vetus (Altötting) 641/54; Patavium (Padova) 244/5; Praga 455/6 455[1]; Roma 201/11 236/7 576/99; Senae 292[2]; Spira 34; Tridentum 447[5]; Venetiae 235[2] 244 600; Vindobona (Wien) 25 455 et [1]; Vormatia 34; Wiltenium (Wilten) 630 637/8; Wisensteiga 379[2] 739; agitur de eo mittendo in Helvetiam 279 362/3; ituro in Suebiam austriacam 492/3.

Canisius, Petrus (2), B., et Societatis Iesu res internae: C. praepositus provincialis Germaniae superioris provinciae SJ rhenanae egregios dat sodales 735/6; cum P. Vinck provinciali rhenano controversiam habet de viaticis 97/8; et de P. Stevordiano 306; collegio herbipolensi primum rectorem et aliquot magistros mittit 108 et [4] 112; a S. Franc. Borgia praep. generali impetrat, ut vini cum aqua in mensa miscendi praecepto a P. Natale visitatore dato provinciam levet 117 151; eius consultores et admonitor 116; C. provincialis a congregatione provinciali eligitur procurator Romam mittendus 673; eligi non poterat 193/7; Romae congregationi procuratorum interest 564/77 589/96; a P. V. Sociis varias impetrat facultates 597/9; provincialis officio liberari cupit 252 277 594 734; ad tempus provinciae cura levatur, P. Hoffaeo cum viceprovincialis nomine ipsi adiuncto 118/9 124 131 138 146 148; libenter ei cedit administrationem 131 138; Franc. Borgiam rogat, ut eam proroget 190; S. Stanislaum Kostkam excipit et Romam mittit 4/6 45 63 534/6; multa praepositi provincialis negotia Theodorico fratri committere et ad querelas adversus eum excipiendas difficilem se praebere dicitur 564 740/1; queritur de eo P. Gallus 275 297 537; P. Lanoius 603/7; P. Peltanus 564; P. Schorichius 305 325; P. Stevordianus 305; alii Socii 722 740/1; provincialis pro C. nominatur P. Hoffaeus 293/4 307/8 319; C. libenter et religiose officio abit 304 309/10 314 320 322 326/8 344/5 419; abiens paenitentiam a Franc. Borgia praep. generali petit, nec tamen impetrat 310 327; H. Boehmeri erratum 294; C. „pater" provinciae Germaniae superioris et provinciarum vicinarum SJ 293/4 327 626; a S. Franc. Borgia praep. generali de provincialatu diu administrato pieque deposito valde laudatur 327/8; Hoffaeus viceprovincialis et provincialis iubetur C. de rebus officii consulere 241 257 294 328 512/3 542 563 620 626 737; Hoffaeus C. „in Domino consolari" debet et studet 448 625; Hoffaeus petit, ut C. iterum provincialis fiat 700; agitur de eo collegiorum halensis et oenipontani superintendente faciendo 622/3 626; ab illorum rectorum oboedientia eximitur 626; Hoffaeus provincialis eum in provinciam SJ austriacam transferri et duos fratres Canisios aliquando separari optat 625; fit consultor rectoris oenipontani 626; Augustae vota

sollemnia Sociorum excipit 514; et congregationi provinciali a. 1571 interest 521; Dilingae in promotione P. Haivodi orationem habet 541; et a Theodorico fratre durius haberi dicitur 542; a P. Possevino (Chariteo) laudatur 705; infirmus 356 376 444 623/4 699 700 709 711; Romae valde aegrotus 208 211 237 588 592; nimium ieiunat, laborat, vigilat 159 722; eius valetudo a superioribus curatur 159 365 486 621 682 712 714; iubetur valetudinis causa nonnunquam peregrinari 308 319 323 410 602; et Romam singulis mensibus de valetudine referre 469 482; et laborem temperare, v. Centuriae; S. Franciscus Borgias saepe pro C. nominatim orat 751.

Canisius, Petrus (3), B., et Societatis Iesu res quaedam externae: C. praepositus provincialis negotiis externorum est occupatissimus 564 740/1; Societatis libertatem in hominibus mittendis et revocandis defendit 39 312; Socios, qui monasteria visitent, dare recusat 718; Socios in templo diutius cum mulieribus loqui vetat 275; Sociis cum aula bavarica nihil commune esse cupit 94 250/1; ab Alberto V. duce raro ad colloquium admittitur 739/40; efficit, ut Ingolstadii professio fidei tridentina in universitatem inducatur 45 166 191; litem inter Socios et professores externos ortam componit 26 40/5 560/2; iussu S. Franc. Borgiae praep. generalis Oeniponte de confessariis Magdalenae et Helenae archiducissarum ac de collegio virginum domoque Societatis Halae per easdem condenda agit 6/9 14 18/20 49/50 107 111/2 149/53 155 158/66; curam collegii virginum primum censet esse recusandam 111 121 150; deinde eam cum condicionibus quibusdam admittendam curat 161 169/70; agrum bissingensem ad ecclesiam reducendum curat 738; a P. V. iubetur nomina eorum, quibus pontifex gravia in Germania negotia committere possit, investigare 176 180 188 196; relationem de Germaniae miseriis ad Franc. Borgiam mittit, qui eam P. V. tradit 180/4; queritur de C. Albertus V. dux 329; Octav. Fugger 201 211/2; P. V. Canisii aliorumque suasu congregationem „germanicam“ instituit 582/3; quae C. suasu severa quaedam consilia deponit 583; C. ad P. V. adit 236/7 597/9, et episcopis Germaniae facultates impetrat 598/9; cardinalatum deprecando defugit 731/4 736; afflictos catholicos Ulmenses iuvat 341/2; „apostolus Franconiae“ 556; cardinali Truchsess instat, ut Roma in episcopatum redeat 412/3; cardin. Commendonus preces et consilia a C. petit 226; C. episcopo herbipolensi multa proponit, quibus ipsius et conscientia et episcopatus iuventur 75/9 129/31; praecepta tradit de Ernesto Bavariae principe ad episcopatus administrationem instituendo 99/105; „Canis fidelis“ pastorum ecclesiae 731; agitur de C. in Saxoniam ad principem electorem convertendum mittendo 749/50; pacem inter nobiles componit 739; confessiones excipit 539; Augustae iussu Hoffaei provincialis virginem exorcizat 365 368 390 399/403 409; eam Ottingae Veteris a daemone liberat 400 641/54; eius legatio germanica (1565/6) 751; C. in comitiis imperii augustanis (1566) 751; et v. Contiones Canisii.

Canisius, Petrus, B., contiones, v. Contiones Canisii.

Canisius, Petrus (4), B., libri et similia ab eo scripta (edita) vel scribenda (edenda): „Beicht vnnd Communion bůchlin“ 503 679/81; primum editur inscio C. 680; „Betbuch“ 668/9 680; Catechismus (Summa, Parvus Catechismus Catholicorum, Cat. minimus) v. Catechismus; Codretti Grammatica v. paulo infra, „Principia“. „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis Liber primus“ sive de S. Ioanne Baptista et „Liber secundus“ sive de Beata Maria Virgine v. Centuriae; „Confessio“ 444 703 710/1 744/7; „Epistolae et Evangelia“ sacrorum dierum 499/503 689/90; pretium 503; „Hortulus animae“ 503 676; Martyrologium germanicum (Walasseri) 667; Notae in Evangelicas lectiones etc. 105 385[1]; Precationum libelli germanici varii 504; „Predig von den vier Sontagen im Advent“ etc. 690/1; „Principia Grammatices“ 669; In Andreae Vegae „De Iustificatione“ opus iterum edendum praefatio 484 et [5]; C. relationem de Thornaei apostasia a se scriptam mittit Antverpiam; quam excudi P. Natalis visitator vetat 124; proceres hispani et alii optant, ut C. Postillam scribat 384/5 691; cardinalis Commendonus optat, ut adversus concessionem libertatis re-

ligionis scribat 599; Hoffaeus provincialis aliique optant, ut germanicos potius facilesque libellos, quam latinos doctosque scribat 700 711; C. scripta sua omnia iudicio sedis apostolicae subicit 746; Codex epistularum eius autographarum et archetyparum LX; eius „scriptores" 167 171 184 307 614 621 623 636/7 636[10] 700/1 708 711 714 741/2; et v. Arnoldt, Guisanus, Rastellus.

Canisius, Petrus (5), B., et libri ab aliis scripti vel scribendi: C. iussu P. V. versionem germanicam Catechismi Romani a P. Hoffaeo factam recognoscit 26 48 58/9 84 94 113/4 510 655/6 667/8; rogat, ne Sociis in Germania superiore occupatissimis similis labor in posterum iniungatur 113/4; operam confert ad Cat. Rom. Dilingae latine edendum 661; P. Onuphrium Panvinium O. S. A. excitat ad scribendum pro pontifice et contra Flacium Illyricum; libros ei quaerit et ad varia eius scripta evulganda operam offert et confert 69/74 655/6; P. Francisco Turriano SJ auctor est libri „De Hierarchicis Ordinationibus" scribendi; eundem, parte aliqua signoque „SJ" omissis et dicendi modo mitigato, excudendum curat 114 199 275 337 345 683/5; Io. Schwaygero auctor est Confessionum S. Augustini in compendium redigendarum 659/60; hortatur P. Torrensem ad scribendum de primatu 714/5; et P. Roseffium ad contiones evulgandas 336 353 et [7]; et Mart. Cromerum ad ipsius opera in unum corpus colligenda 34/5; et cardinalem Hosium ad novos libros scribendos 39; institutum „scriptorum" in SJ condendum commendat 417 419 425 482 487 490; C. et „Indicae litterae" 420 481; et libri P. Alvari 481/2; Moreii 124/6 199; P. Saa 489; P. Salmeronis 481; P. Toleti 490; regimini oenipontano catalogum librorum bonorum per Tirolim disseminandorum tradit 499/504; eidem commendat, ut bibliopolam arcessat 501/3; Romam libros mittit 376/7 409; a Ferd. II. archiduce pecuniam ad libros emendos accipit 639.

Canisius, Petrus (6), B., varia: C. Romae S. Philippo Nerio eiusque discipulis familiaris est 579/81; a Surio petit relaxationem promissionis de Cartusia ingredienda ei factae 383; 5 nepotes C. Coloniae in convictu SJ 387 et [4]; „sanctus" 729; eius modestia animique demissio 116 252 304 310 314 320 326/8 344/5 418 437/41 458 527/8 539 542/3 552 558 574 580 594 627 629 632/3 720 734; oboedientia 443 448 457/8 480 623; falso dicitur apud P. V. contra Maxim. II. imperatorem machinatus esse 236/7; et ad protestantes defecisse 184/5 196 555; variis calumniis afficitur 427/8 691; daemon ei maledicit 645; conviciatur ei Iac. Andreae 673/4; Flacius Illyricus 665; Gassarus medicus augustanus 650; Heshusius 718/9; Marbach 652/4; Ruthenici (Reuss) ministri 657/8; Wigandus 697; laudatur C. a F. X. Himmelstein 556; cardinali Hosio 749; Molano 667; Pantaleone 742/3; N. Reininger 79; Io. Schwayger 660; cardinali Truchsess 554; L. Veuillot 64; Ad. Walasser 691; imago minime vera 743; inspeciosa 731.

Canisius, Theodoricus, SJ, rector universitatis et collegii SJ dilingani 10 13/4 22 26 28/30 42/3 48 55 58/62 65 83 86/9 106 108 112[4] 113 119 132 134 136/7 142 146/7 160 167 175 189 200 202/8 216 222 232 234 236 240/2 268 271 277 297 299 304 et [2] 312 319/20 356 358 391 459/60 469 521 533 534[1] 537/8 540 542 682 700/1 708/9 721; supra vires laborat 43; monetur, ut sibi parcat 88; sublevandus 268; infirmus 13 43 62 87 119 132 246 268 277 299 304 534; valetudinis gratia peregrinatur 310 319; querelae contra eum 536/7 542 564 740/1; nimis „meticulosus" 740/1; Petrum C. fratrem dure tractasse traditur 542; Petrus C., ut valetudinem magis curet, monendus per Theodoricum C. 636/7; propter apostasias aliquas afflictus a S. Franc. Borgia, Petro C., Polanco solacio afficitur 84 87 89 113 115 160; Petrus C. eum laudat 304 419; eius in rectoratu consultores 137[4] 167 536/7 542 682 740/1; eius admonitor 538 741; ipse est consultor praepositi provincialis (et praepositi viceprovincialis) 81 116 118 131/2 137 141 285 303 et [7] 308 449/50 476/8 510/2 515 573[1] 721; est eiusdem admonitor 116 459 et [5]; dicitur fere loco Petri C. provincialem agere 564; a Petro C. generali proponitur ad officium provincialis 268 277 299 304; aptus est nec tamen nominatur prov. 293; Hoffaeus provincialis optat, „ut duo patres Canisii separentur" 625; varia LV LVII/VIII 3 330/1 397

416/7 421 424 431/4 446 468 470 472 566 570/3 625.
Canones Apostolorum, P. Francisci Turriani liber pro iis 337 et [3] 345.
Canonici ecclesiarum cathedralium 180/1; multi male se gerunt 182 365 473 516/9; impediunt potius, quam adiuvant seminaria 181; corrigendi 473; minores natu instituendi ad litteras et pietatem 464 et [3] 473; canonici iuvenes in universitate studentes 464 et [3].
Canonici regulares v. Augustiniani canonici, Praemonstratenses.
„Canonistam" peritum episcopus sibi adiungere debet 76; canonistis carent episcopi Germaniae 182.
Cantorum schola cathedralis augustana 516 519; vindobonensis 683[2].
Cantus ecclesiasticus 541; diebus sacris Nativitatis 632/3; figuratus 20[1] 643; gregorianus 20[1]; cantus eccl. in universitate dilingana 399[1]; in ecclesia SJ vindobonensi 20[1]; in templo virginum halensi 9 19/20 50 et [3]; cantus in ecclesiis ingolstadiensibus 135; in sacra aede ottingana 643; populi in Bavaria 116[5]; puerorum 135 633; cantiones piae in viis et domibus 633; cantus chori Societati a Pio V. praescribitur 571 et [2]; cantus catechismi 33 [1]; et v. Te Deum.
Capella, Maximil., SJ 590 592.
Capitis nudatio 639.
Capua, Petr. Ant. de, episc. hydruntinus, nuntius apost. apud Venetos 244 et [3].
Caraffa, Anton., card. 582/3 732.
Carate v. Zárate.
Carcaeneus (Carcineus), Iodocus, SJ 735/6.
Carceres visitare non sinuntur Socii augustani 513; carceribus inclusos ad fidem instituit P. Possevinus 698; carcer in SJ 143 568 593, et v. Cubiculum.
Carinthia (Kärnten), religio 358[1] 366/7 370/3; princeps v. Carolus.
Carion, Ioannes 70[6].
Caritas frumenti 494.
Carlstein 698.
Carmelitae v. Billichus, Rubeus.
Carmina LXII 35/6 114 659 713; vita S. Stanislai carmine scripta 536; carmina Tydichii 411 et [1]; c. publica et academica 465/6; c. contumeliosa in Iesuitas 338/9 376[2].
Carolus V. imperator 340.
— IX. Galliae rex 445[1].
— archidux, princeps Stiriae, Carinthiae etc., nuptiae 476 et [2] 543 748; collegium graecense condit 469 et [7]; varia LX 8 17 19 153 161 341[1] 366/7 370/3 415 471 747/8; uxor v. Maria Bav.
— III. Lotharingiae dux 13.
— marchio Badensis 414[5].
— Borromaeus, S., card., archiep. mediol. LXI 105 168; de catechesi varia constituit 665/6; in Helvetia collegium SJ condere vult 239 362/3; partes helveticas visitat 734; Socium quendam facit vicarium foraneum et vicarium generalem 734/5.
— SJ v. Ursinus.
Carrillo, Didacus SJ 469[6].
Cartusiani 674 679; P. V. statuit, ut Socii Cartusiam petentes 5—6 menses in Societate retineantur probationis gratia 609; Socius ad eos transire vult nec tamen transit 10 56 94 608/9; Cart. colonienses v. Lanspergius, Petreius, Stratis, Surius.
Casalius, Laurentius, SJ 235 et [2] 244.
Casati, Anton., SJ 575.
Casellius 409[1].
Casimirus Palatinus Rheni 742.
Caspar SJ v. Anglus, Germanus, Haivodus, Obergasser, Zelosus.
Cassinus, Philipp., SJ 590.
Castagna, Io. Bapt., nuntius apost. 663.
Castella, provincia SJ 751; procurator (1568) 590.
Castellinius, Ioannes Paulus 353[5] 655 661 733.
Castner, Iodocus (postea SJ) 99.
Castro, Alphons. de, O. Min. 377[4].
Casus conscientiae 15 85 110 170 177 213 235/6 240 252 280 284 287 357 et [1] 360 432 et [2] 433 460[3] 505[4] 533 534[1] 536 et [1] 714; P. Toleti 490 et [3].
Casus reservati in SJ 88 139.
Catacumbae v. Coemeteria.
Catarrhus 538.
Catechesis: eius dignitas 540; cat. in Bavaria 683; dioecesi constantiensi 661/2; mediolanensi 665/6; moguntina 662[4]; provincia ecclesiastica salisburgensi 682; catechismus explicari debet noviciis et scholasticis SJ 66; catecheses habitae a C. Dilingae 539/40; habitae vel habendae ab aliis Sociis in Aquitania 596; Bavaria 683; Gallia 659; Hispania 659; Augustae Vindel. 519; in agro Bissingensi 738; Coloniae 331 363[4] 662; Dilingae 534; Herbipoli 663 672; Ingolstadii 134[5] 672[1]; Lugduni 705; Moguntiae 662[4]; Monachii 116[5] 247[1] 683; Oeniponte 15[3] 621[1] 526[5] 724; Romae 666; Rotomagi 698; Spirae 662; Taureduni (Tournon) 704; Vindobonae 663 681; disputationes (concertationes) catechisticae 662; et v. Catechismus.
Catechismus P. Edm. Augerii 596 663 689 704 et [1]; Dietenbergeri 682;

Gropperi 682; Ederi 377[5] 429[1] 679 682; Heldingii 662 682; Petri a Soto 664 668 682; Vauxii 664; Cat. parvus („Doctrina christiana") mediolanensis 666; romanus 178 666 et v. Lutherus.

Catechismus Petri Canisii: eius doctrina non differt a doctrina totius ecclesiae catholicae 428 658/9 692; est vulgatissimus et magnae auctoritatis 427 686; „catechismus caesareus" 686; approbatur a theologica facultate lovaniensi 706; laudatur a Philippo II. 706; a P. Possevino 705; in omnibus Bavariae scholis solus usurpari iubetur 683; praescribitur vel usurpatur in Aquitania 596; in provincia ecclesiastica salisburgensi 682; in archidioecesibus et dioec. buscoducensi 709 710; cameracensi 662; constantiensi 661/2; mediolanensi 665/6; passaviensi 682; in collegio SJ romano 666; praecepta ecclesiae in cat. C. 681 et [1]; Vindobonae pro eo catechismum P. Augerii in scholas inducere cogitant 663; eius exempla per Tirolim sparsa 503/4; catechismorum pretia 504; in Hispania a consilio regio constituuntur 694; versio anglica 663/6 705; cat. impugnatur 324 427 et [5] 428 686 688; maledicunt ei Iac. Andreae 674; Flacius Illyricus 665 692/3; Grypheus 698/9; Heshusius 719/20; Malescotus 659; Osiander 675/6; ministri Ruthenici (Reuss) 657/8; Wigandus 696/7; „Summae doctrinae christianae" editio princeps 426; editio pro scholis Bavariae 426 683 708; aliae editiones latinae 662/3 666 672 677/8 683 694 703 708/9; versio germanica 678 696; italica, Victoriae Farnesiae ducissae dicata 670; „Parvus Catechismus Catholicorum" anglice 663/6; latine 662 et [4] 663 666 670/2 672[1] 679 690 694/5 698/9 703; gallice 689 706; germanice 662 et [4] 663 672[1] 679; hispanice 705; italice 666 704; polonice 695; vlamice 706; catechismus minimus 662 706; germanice 668/9 671/2: epitome catechismi canisiani (cat. minimus?) trilinguis 706; cat. „in rhythmos redactus" 331; Summa ad theologos instituendos adhibita 663; „Authoritatibus" Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum in ea citatorum illustrata v. Busaeus, Petr.; et v. „Confessio" Canisii.

Catechismus Romanus, in Germania laete excipitur 661; explicandus in dioecesi buscoducensi 709/10; in archidioecesi mediolanensi 666; alibi 682; exculitur (latine) Dilingae 655/6 660/1; commendatur a C. 428/9 502; per capita distinguendus 109 121; ab episcopis legendus 76 101; iussu P. V. a P. Hoffaeo, C. iuvante, germanice vertitur 26 48 58/9 84 94 109 113/4 120/1 138 146 351 510; excuditur 667/8; C. optat, ne in posterum eiusmodi labor Sociis iniungatur 113/4; cardinalis Truchsess a P. V. iubetur versionem excudere 58/9 109 121 138 655/6 668; et commendare 138 668; Cat. Rom. Moguntiae versus esse fertur 120/1; ab Edero vertitur 58 et [2] 59; versus vel vertendus gallice 596; polonice 695; eius compendia 377 et [5] 429 et [1] 679 682.

Catharina regina Lusitaniae 261[3].

Catharina, femina augustana, obsessa 235/6 255[5] 256[2] 260 281 288/9 338/9; eius „visiones" 255/7 289 et [2] 334/5 338/9 353 358 364 et [4].

Catholicos pessima fide errores horrendos tenere scribit Marbach minister protestantium 652.

Ceneda, episc. v. Torre.

Censores morum etc. apud SJ scholasticos et novicios 66/7.

Censura librorum 678; lex concilii lateranensis 447[3]; censura in Belgio 199 706; in Germania (C. censor librorum Panvinii) 654/6; in Hispania 694; Coloniae 685; Ingolstadii 642[1]; Romae 447 654/6 678; in SJ 31/2 114/5 198 et [3] 215 et [3] 218/9 314 337 345 353 et [7] 368 373 384 409/10 481 485/6 489 491 578 587 699/700 708 710; Sociorum romanorum censura est „exquisita" 441; libri exemplum praep. generali mittendum 165; censura libri canisiani adversus Censuriatores (a Sociis et externis facta vel facienda) 437/41 439[5] 444 447 458/9 475/6 488/9 699/700 708 et [2] 710; censura tempore Theodosii II. imper. 634 et [3]; censura apud protestantes 344.

Censurae ecclesiasticae „timendae" sunt 101; a compluribus non curantur 181/3; et v. Excommunicatio.

Censuram agere magistratuum non debent subditi 639.

Census personalis 287[3]; P. V. bulla de censibus 287[3]; censuum emptio 542[2]; caeterum v. „Feneratio".

Centuriae Magdeburgenses 171 376/7 444[5]; Cent. X et XI 72 et [3]; C. Panvinium ad eas refutandas hortatur 72/3; Panvinii liber 70; variae earum refutationes 171

et ³ 409 et ¹ 425 488/9 580¹ 581; per congregationem cardinalium curatae 390 et ²; C. iussu P. V. adversus Cent. scribere vult et scribit 118/9 124 146 154 167 171 188 194 196 251/2 260 264 268 277 281 288 293/4 303 307 322/3 330/1 333/4 345 361 368/9 385 399 403 409/10 417/9 425 468/9 510 541/2 566/7 573/4 576/7 581 614 623 673 699/700 743; scriptionem aggressurus benedictionem S. P. V. pontificis et sacras preces S. Franc. Borgiae praep. gener. petit et accipit 138 141 165; denuo preces petit 331 334 345 418/9 487 493; scriptio haec ei valde difficilis est 323 334 345 418 438 441 443 458; quo facilius scribere possit, provincialatus administratione levatur, Hoffaeo primum viceprovinciali, deinde provinciali constituto 118/9 124 131 138 146 148 293/4 307/8 319; Franc. Borgias iubet eum interdum ad se referre, quomodo in scribendo progrediatur 122 146; libros emit et secum plurimos affert 138 165 624; eius adiutores 167 171 184 614 621 623 636/7 636¹⁰ 700/1 741/2; et v. Arnoldt, Guisanus, Rastellus; paene se conficit 682 699 700 708/9 711/2 714; adiutorum et typographi patientiam exercet 708 711 714; a S. Franc. Borgia et P. Natale iubetur et sibi et adiutori parcere 171 307 448 486 625 636/7 712 714; primae operis adumbrationes 701/3; „Commentariorum de Verbi Dei corruptelis" adversus Cent. Liber primus, sive de S. Ioanne Baptista 368 452/7 472 481 487 493/4 708/9; libri censura 410 475/6 481 485/6 489 491; dedicatur Ferd. II. archiduci 451/6 479/80; C. pro vitiis in scriptione commissis paenitentiam a S. Franc. Borgia petit 419 437; operis rationem ei reddit 436/7; cur saepe haereticos in eo citaverit 437; „Confessio" 444 703 710/1 744/7; quis editionis sumptus fecerit 438; P. V. permittit, ut liber sine censura Magistri Sacri Palatii et Romae et ubique vulgetur 447 710/1; eum probat et C. indulgentiam plenariam dat 437 488/9; librum laudat card. Hosius 444/8 458 488/9 710/1; laudant alii 446/48 458 487 491 710; eum breviorem esse potuisse censet Hosius 444; paratur 2ª editio 475 713¹; C. a scribendo contra Centurias cessare libenter paratus 438 441 443 700; card. Hosius instat, ut de B. Maria V. et de S. Petro scribat 446 488; C. parat librum de B. M. V. 419 437/8 469 476 480 487 490 493/4 576 637 699 700 701/3 712 714; et de S. Petro 330 et ⁶ 438 469 476 480 699/702 714; prima editio libri de B. M V. eiusque pretium 713/4; C. Friburgi Helv. librum de S. Petro typis vulgare vult 702; vult scribere de Iesu Christo 702; de SS. Paulo, Ioanne, Iacobo App. 701; Hoffaeus provincialis et alii optant, ut libros potius scribat germanicos brevesque 700 711.

Cerevisia 178.

Cervinus, Marcellus, card. (Marcellus II. papa) 71¹.

Cesius, Petrus Donatus, episc. narniensis, card. 732/3.

Chapelle v. Capella.

Chariteus, Andr., O. Er. S. Aug. 704/5.

Chemnitius, Martinus 427⁵.

Chiesa, Giovanni Paolo, card. 732.

Chilianus, S. 406 et ⁶.

Chirurgus romanus 281 et ¹⁰.

Cholinus, Maternus LVII 69 71/4 71² 166 168 330 342/4 342² 660 671 677/9 703.

Choreae 532; prohibentur 457.

Chorus, a canonicis frequentandus 473; in SJ non habetur 571²; a P. V. eidem imponitur 71 et ².

Chraas v. Crusius.

Christiana Daniae regis filia, uxor Francisci Lotharingiae ducis 13.

Christianus SJ v. Halverius, Madridius, Rivius.

Christophorus dux wurttembergensis 38 279¹.

— Palatinus Rheni 742.

— filius Guihelmi (V.) Bavariae principis 747.

— SJ v. Amschawer, Rosenberger, Saldorfensis, Ziegler.

Christus v. Iesus Christus.

Chytraeus, David 238 358¹.

Cibi benedicti 716.

Cicero 662 666 696; editiones expurgandae 270 598.

Cifrae v. Notae secretiores.

Cilicium 157.

Cingulum sacerdotis 532.

Circoux 134⁴.

Cireola (Zirl) 731.

Cistercienses (Bernardini) 674; et v. Souchier.

Cithardus v. Cythardus.

Clairvaux, abbas O. Cist. v. Souchier.

Clandestina matrimonia 78 130 et ²; ubi decretum tridentinum auctoritate civili, non episcopali promulgatum est 233/4.

Clara Vallis v. Clairvaux.

„Classis", nomen secretum 213 et ⁵.

Claudiopolis 343¹.

Clausura 44; P. V. archiducissis et ducissis monacensibus et oenipontanis ingressum collegiorum permittit 43/4 213 215 et ³; Sociis curandum, ut raro illae veniant 110 233.

Clavius (Clau), Christophorus, SJ 431 et ³.

Clavonius, Leonetus, SJ 734/5.
Clayssonius, Robertus, SJ 124/6 486.
Clemens I. (Romanus) papa 198[3].
— VII. papa 607[2].
— VIII. 535 579[2].
Clenardus, Nicol. 198[1].
Clenck, Rudolphus 467[2] 714.
Clerici regulares (Theatini) v. Aretio.
Clerus v. Ecclesiastici.
Clingius (Kling), Conradus, O. Min. 185 273 et [3] 275.
Clivensis ducatus, religio 344[3].
Clivia (Cleve) 98.
Coadiutores episcopis adiungendi 382.
— in SJ, spirituales formati 116 290; temporales formati 116 151; C. temporalium vestitus 595.
Cochlaeus, Ioannes 332.
Codonius, Georg. 30 et [2] 31 65 et [5] 719.
Codrettus v. Coudretus.
Coelestinus, Io. Frider. 748[3].
Coelibatus v. Caelibatus.
Coemeteria vetera urbis Romae 74; coemeterium elvangense 193.
Coenae Bulla 274 286; ubique vim habet 598[1]; non promulgatur 47; ubique promulgari et observari iubetur a. P. V. 188; observanda episcopis 77; Sociis 188 195; eius explicationes 218; non derogat privilegiis SJ 195; absolutio ab eius casibus v. Facultates.
Cognatio spiritualis 78.
Coli v. Scotus.
Collationes de rebus sacris („colloquia spiritualia“) in usum Sociorum inductae 513 533.
„Collecta“ (pecuniaria) pro templo SJ oenipontano 560 563/4.
„Collectio Avellana“ epistularum pontificiarum etc. 70/1 71[1] 73 654/6.
Collegia SJ, non multiplicanda 277 et [8]; eorum „Historiae“ scribendae 168; et v. Libri scholastici, Scholae.
Colloquia spiritualia 584; et v. Collationes.
Colloquium religionis altenburgense 342[5]; colloquium theologorum vitembergensium et ienensium (altenburgense?) 498 et [4]; et v. Disputatio.
Colmaria (Colmar) 503[2].
Colonia (1) Agrippina (Köln), archidioecesis et urbs (praeter Socios): archiepiscopi v. Ernestus Bav., Isenburg, Truchsess Gebh., Weda Frid., Weda Herm.; neque archiepiscopum neque suffraganeum habent 324 et [3]; spes de card. Ottone Truchsess futuro archiep. 23 80/1 85; capitulum metropol. 80/1 85 387; ecclesia metropolitana 689; Sancti urbis patroni 415 et [10] 479 et [2] 483; „sancta urbs“ 483; filia fidelis ecclesiae romanae 415 et [5]; decretum tridentinum de matrimoniis clandestinis „in plateis“ promulgatum 233/4; clerus 416; Cartusiani 383; et v. Lanspergius, Surius; Minores Conventuales 689; ecclesia S. Ursulae 21[4] 435; universitas 387 416 471 et [6] 516[6] 685 688 737; indulgentiae iubilaei 324 et [2]; senatus urbis 330 et [5] 414 et [3] 415 470 483; senatores v. Cholinus; protestantes (Geusii etc.) etc. 330 et [5] 344 363/4 364[1] 414/6 470/2 483; typographi v. Calenius, Cholinus, Quentelius; censura librorum 685; libri excusi vel excudendi 71[3] 74 78[4] 99 101[6] 103[3] 168 171[4] 273[3] 332 337[3] 351[1] 377[4 5] 387[1] 426 429[1] 432[3] 471 et [1] 484[5] 490[4] 501[2] 502[4 8] 503 656 660/1 667 671 677 685/9 703; archivum studiorum fundatorum LIV 363; bibliotheca urbana 668.
Colonia (2) Agrippina (Köln) et Societas Iesu: Colonia „Canisii pia nutrix“ 415 471; collegii initia 479; paupertas 483; dotatio 434/5 434[1] 479 483; coll. commendatur archiepiscopo per P. V. 199; per cardin. Truchsess 162/3; discipuli 434; convictus 387[4]; contiones 434; catecheses 331 363[4] 662; amici 471; aemuli 21 et [4] 516[5]; Socii sunt „magni Papistae“ 330[7]; alia LVII 21 et [4] 86 134[4] 258 266 268 288 293 299 306 312 315 323 363 et [4] 383 387/9 388[3] 414/6 414[1] 434 688.
Colonna (Columna), Marc. Ant., sen., cardin. 229.
— — iun., cardin. 655/6.
Comes lateranensis 649.
Commendonus, Io. Franc., card., in comitiis augustanis (1566) 751; legatur a P. V. 1568 ad Maximilianum II. imper. 223/6 237/8 588/9 599; Comm. et fabula de C. contra Max. II. apud P. V. machinato 237; a C. precationes sacras et consilia petit 226; ab eo librum contra concessionem protestantismi scribi cupit 599; in dioecesibus passaviensi et salisburgensi visitationes habet 682; Monachii sacram eucharistiam populo tribuit 290; archiducissis, ut collegium oenipontanum intrare possint, impetrat 44; laudat ven. Magdalenam eiusque sororem 619; est de congregatione cardinalium haereticis reducendis 390[2] 582; Centuriarum refutationem curat 390 418; de 5% definire iubetur 416/7; a P. V. 1571 legatur ad imperatorem et Poloniae regem 416/7 445[1]; laudat P. V. 224; Comm. et card. Truchsess 226 588 599 661; et Ferdinandus II. archidux

225 290 616 618; et Albertus V. Bav. dux 225 290; eius nepotes 44; alia LXI 356 382 616 618.
Communicatio privilegiorum 47[2] 195[4] 228 594/5; indulgentiae non solent in ea comprehendi 596.
Communio, libelli de ea 503 et [7] 504 679/81; comm. paschalis 192 526 544/7; comm. bis singulis mensibus sumenda 491; hebdomadaria 286; hebd. in SJ 125; in collegio germanico 286; comm. frequens 366 397 481[1] 541 579 607 716; eius fructus salutares 541; libri de ea 677; comm. in iubilaeis 457 541; palam sumitur a Ferd. II. archiduce 457; Monachii populo datur a cardinali Commendono 290; sumenda sub una specie 526/7 545/8 549 et [11] 554 719; comm. sub utraque specie 37 658; sumitur Elvangae 193 544/8 549 et [11]; Landishuti 311[5]; Ottingae Veteris 371[4]; Vindobonae 367 683[2]; quibus cum condicionibus permissa in Bavaria 380 et [3]; C. efficere studet, ut nulla ratione permittatur 380/1; obtruditur pueris symphoniacis ecclesiae cathedralis vindobonensis 683[2]; ex ea cognoscuntur maxime inimici ecclesiae 546[2]; lutherana 30/1.
Como, Socii 734; rector v. Rainaldus.
Comoediae (et tragoediae) scholasticae 313 532 563 613.
Compostella 672.
Concertationes scholasticae 103.
Conchius (Conchus), Arnoldus, SJ 734.
Concilia, eorum collectio prima 171[4]; generalia 100; eorum auctoritas 745; et v. Lateranense concilium, Tridentinum concilium.
Concilium provinciale cameracense (1565) 181[3]; moguntinum (1549) 75 et [2]; salisburgense 83[8] 335 682; ultraiectense (1565) 181[3].
Concordantiae S. Scripturae 269.
Concubinatus clericorum 7[2] 182/3 367 371[4].
Condanus (Condé), Ludov. 659.
Confessarii: episcopus sibi deligat conf. probum, cui saepe reddat conscientiae rationem 76 102; confessarios ex ordinibus Mendicantium approbatione episcoporum non indigere declarat primum P. V., deinde revocat 47[2]; conf. complures, neglectis reservationibus etc., catholicos et haereticos absolvunt 182; clerici ad confessiones excipiendas bene institui debent 77/8; „Directorium" P. Polanci 78 et [4] 178 275.
— principum: aulae eis nocent 16 602 616; a Societate non concedendi 16 94; conf. germani ex aulis italicis avocandi 16 139 599 600; id difficile est 55 172 600; avocantur 482 497 599; Socii itali pro iis dandi 482/3 497; id quoque impedire vult C. 497; Societati permitti debet, ut principibus confessarium deligat 107; conf. haud saepe ad aulam arcessendi 107 611; non donandi munusculis 107 228; aliud est principis confessionem excipi a Socio, aliud eum principis constitui confessarium ordinarium 123 265; hoc fieri non debet nisi consultis praepositis 265; illud non est recusandum 123; et v. Facultates.
Confessio peccatorum publica („Confiteor", „Offene Beicht") 643.
Confessio peccatorum sacramentalis, bona est, licet aliqui ea abutantur 553; est praecipuum remedium contra daemones 716/7; non sufficit peccata generatim tantum enunciari 78 182; conf. facienda ante Nativitatem Domini 632; conf. faciunt milites ante pugnam navalem cum Turcis 637; conf. frequens 102 396/7; hebdomadaria 286 602; generalis (de tota vita etc.) 128 329 394 505 541; apud confessarium pro lubitu eligendum 394; conf. generalem facit Io. (II.) Fugger 260[1]; conf. rarissime faciunt parochi quidam 182; conf. excipiuntur in sacristia 157; Socii ad confessiones excipiendas diligenter instituendi 721; conf. mulierum non excipiendae nisi in templo et breviter 150; omnium hominum confessiones excipiunt Socii 123; libelli de conf. rite facienda 503 et [7] 679/81; oboedientia confessarii praestanda 716; Canisii contiones de conf. 526 546/7; confessionis „formula" 662; „confessionum sedes" 157; et v. Communio, Facultates.
Confessio ex quattuor Ecclesiae Doctoribus 737.
— Ambrosiana 333.
— Augustana eiusque Apologia 657/8; Fabricii liber contra eam 99—100.
— Augustiniana 139 207 et [3] 333 377 715 et [1] 737; eius exemplum ad praep. generalem mittendum 165; libri contra eam v. Andreae, Bidembach.
— Canisii 444 703 710/1 744/7.
— Gregoriana 333.
— Hieronymiana 333 737.
— Protestantium antverpiensis 665.
— Ruthenica (Reuss) 657/9.
Confessiones protestantium variae 744.
Confirmationis sacramentum 387[3] 545/6.
Confluentes (Koblenz) 32.

Confluentinus v. Zacharias.
Confraternitas (archiconfraternitas) XII. Apostolorum romana 579[3].
— S. Michaelis noviomagensis 424; Rosarii 456 602; Sanctissimae Trinitatis romana 579[2]; variae confratt. romanae 579; et v. Oratorium.
Congregatio cardinalium infidelibus convertendis 582/3; haereticis reducendis (congr. „germanica") 582/3; ea, quae contra Centurias scribuntur, curans 390.
— generalis SJ 164 589[2] 590[5]; num cogenda a. 1568: 571/2 591 594; decreta LV.
— procuratorum SJ 151 164; quando habenda 188 589[2]; a. 1568 habita 461[1] 589/96; a. 1571 habita 425 460 469 et [6] 491 598[2].
— provincialis in SJ 164; eius „formula" 151 164 570[4]; Augustae habita a. 1568: 564/73 592/6; a. 1571: 439/40 521.
Conradus SJ v. Swagerius.
„Conscientia mille testes" 372.
Consilia (consultationes) de negotiis ecclesiasticis conferenda 77.
Consiliarii ecclesiastici in Bavaria 380/1.
Constantia (Konstanz), episc. v. Sitticus; synodus dioecesana 38 et [2] 85 et [3] 661; scholae et catecheses 661/2; capitulum cathedrale 181; ecclesia cath. 661; urbs 493 661; seminarium ibi condendum 85 238; collegium SJ LX 85[4].
Constantiniana „donatio" 72[4].
Constitutiones apostolicae 198[3].
— SJ a S. Ignatio conscriptae; cuius sit, eas declarare 194; de doctrina et virtute ad professionem sollemnem necessariis 266[7]; de tertio anno probationis 292[1]; de congregationibus provinciarum et earum procuratoribus Romam mittendis 164; de congregatione generali cogenda 590[5]; de superiorum admonitoribus 459[5]; de exhortationibus sacris ad Socios habendis 62[1]; de choro non habendo 571[2]; de concordia servanda 114[5]; de theologia scholastica et doctrina S. Thomae tenenda 137; de sententiis communibus tenendis 114[5]; de litteris a Sociis et ad Socios non mittendis insciis superioribus 61[3]; de victu 156 et [3]; de disciplina (iurisdictione etc.) scholastica 203[1] 231[2]; de scholis et promotionibus gratis habendis 38[1]; de censura et editione librorum 439[5]; de mulierum cura religiosa non suscipienda 9[1].
Consuetudo locorum, in sacris caerimoniis observanda 595.
Consultores (consiliarii) praepositi provincialis 116 477/8 567 568 593; Hoffaeus provincialis eorum opera multum utitur 465; consultores rectorum 568 593 626; ab Hoffaeo provinciali in singulis collegiis constituuntur 626; cons. quidam queritur, se ad consultationes non vocari 160 167 537; regulae consultorum 537.
Contemplativa vita 635/6; melior quam activa 636.
Contionatores providendi sunt ab episcopis 474; paenitentiam commendare, non hominum aures mulcere debent 631; eorum officium est gravissimum 627; debent saepe audiri 100/1 473; sunt rari in Austria 25; in clero Germaniae 227 381/2 516; in Societatis provincia Germaniae superioris 252 299 460; ibi parari debent 460 721; novicii ad contionandum exercitandi 620; a superioribus haud facile concedi debent principibus, urbibus etc. 299; saepe ex uno loco in alium mutandi 231; Societati haec libertas constare debet 258 280; in Germania superiore omnium molestissimi sunt superioribus 278; licentiam petere debent ab episcopis 594[4]; contiones bene parare debent 607; contionator quidam aulicus interdum observari debet 283; contionum aulicarum fructus rarus 487; Sociorum in Germania contiones laudantur a Ferdinando II. archiduce 608; a. Max. II. imper. 498[5]; a Walassero 691; salarium contionatoris v. Augusta Vind. (1); contionatoribus non licet libros haereticos legere sine facultate 274; principes protestantes eum sibi constituunt contionatorem, qui ipsis placentia dicit 344; contionatores protestantium non proferunt nisi dulcia et mollia 630/1; et v. Postillae.
Contiones Canisii 683/4 705 729; laudantur a Franc. Turriano 684; C. eas diligenter praeparat LVI 627; dictat 523/4; valde modeste dicit 527 552 627 632/3; paratum se offert ad rationem dandam auditoribus, qui ipsum adire velint 528 629; eius contionantis vox exilis ingrataque est, cum nimium ieiunat et vigilat 159 722; magno cum fructu contionatur 523 691; contiones ab eo habitae vel habendae Augustae Vindelicorum in templo cathedrali 34 127 159 252[2] 443 505/9 522 622 690/1 700 743; ad S. Mauritii LVI 247/8 251/2 257 262 264 268 280/1 288 293/4 304 308 314 316 322 327[4] 333 345 381 522/33 621 658/9; Dilingae 539/40; Eifelstadii 185; Elvangae LVI 183/4

188/93 196 544/55; in monasterio Ettal 727; Friburgi Helvetiorum LVI; apud Helvetios 279; Herbipoli 185 196 408 555; prope Herbipolim 185; Landishuti LVI; Laureti 575/6; Oeniponte in aula Ferdinandi II. archiducis LVI 443 448 458 476 480 487 490 493 543 620/41 676 693 700 714; in parochia (?) LVI; Ottingae Veteris 647; Pragae 455 et [1]; Romae 585/99; Vindobonae 455 et [1]; Wiltenii 630 637/8; eius contiones aliquot (de adventu etc.) a Walassero editae 388 et [1] 690/1.

Contiones Sociorum (excepto Canisio) habentur ubique locorum 742[1]; habitae vel habendae Augustae Vindelicorum 34 56 115 127 148 151 158/9 172 226/7 243 247/9 251/3 257 260 262 264/5 268 280/1 288 293/4 303/4 308 314 316 322/3 327[4] 333 336 et [11] 345 358 363 381 505/11 515/20 522/3 621 700; in agro bissingensi 738; Braunsbergae 39 et [2] 54 et [2] 151 406[4]; Coloniae 434; Dilingae 60/1 60[1] 85 109 115 144[1] 365 381 et [3] 541; Eifelstadii 185; Elbingae 406[4]; Ferrariae, in aula principis 172[9]; Florentiae in aula principis 172[9]; Halae Tirolis 7 9 51 153 160/1 170 223 251 278 295 299 381 499 619; in Helvetia 240 252 258 279 281; Herbipoli 28 39[1] 54 et [2] 97 112 151 295 311/2 315 388[3] 389 405/8 406[4] 407[1] 735; in pagis Herbipoli vicinis 407[1]; Ingolstadii 172/3 563 et [1]; Landishuti in aula principis et alibi 196[9] 241 243 278 290 737; Leodii 363[5]; Lugduni 705; Matriti 4[2]; Moguntiae 735; Monachii in aula et alibi 24 92 et [1] 119[1] 138 146 210/1 250 et [3] [4] 251 253 257 265/6 278 et [4] 288 295 et [2] 299 310/2 315 324/5 388/9 389[1] 600; in pagis Monachio vicinis 116[5]; Mosaetraiecti 22 et [2] 363 et [5]; Oeniponte, in aula archiducis 16[2] 247 249 262[1] 278 283 295 299 303 320/1 359 389 458 517 620/5; alibi 15[3] 16 et [2] 51/2 108 115 139 159 161 226 241 246/7 249/50 252 et [2] 258 262 et [1] 277/8 295 299 303 320/1 358/9 361 363 607/8 613/4 614[3] 636[10] 700; Pragae 622[3]; Romae 109; in aedibus pontificiis 269[1] 282 481 et [4] 491; Rotomagi 697/8; Salisburgi 93 312 315; Spirae 406[4] 735; Treveris 735; Vindobonae in aula caesarea 37[5]; alibi 4 et [2] 25 53 et [1] 108 227; contiones gallicae 196[9]; hispanicae 4 et [2]; italicae 4 53 et [1]; latinae 53[1] 144[1] 177 381 et [3].

„Contractus germanicus" 287[3]; et v. Feneratio.

„Controversiae" traduntur 432 et [2] 433 460[3]; liber controv. Bunderii 460[3]; libri germanice scripti, num permitti possint 272 275.

Conversiones: protestantium 21 et [2] 24 192[1] 221 240[1] 300 352 367 378/80 400 405/7 471 505 et [4] 508 562/3 563[1] 607 674/5; factae in agro bissingensi 738; Elvangae 183/4 188/90 554; in Helvetia 735; Lugduni 704; Rotomagi 698; in Tiroli 456 607 619; conv. monachi apostatae 705; ratio convertendi haereticos 104; conversiones impediuntur a magistratibus protestantibus 344; conversi v. Helfenstein, Kleselius, Matschberger, Rabus; agitur de Augusto Saxoniae electore convertendo 748/50; congregationes cardinalium infidelibus et haereticis convertendis institutae 582/3; bona ecclesiastica abrepta protestantibus impedimento sunt, ne convertantur 750; conversiones mulierum inhonestarum 57[1] 607 et [2].

Convictus (adulescentium studiosorum) LX; conv. augustanus a Sociis non admittendus 56; coloniensis 387[4]; dilinganus (S. Hieronymi) 6 55 89 106 113 132 164 et [1] 200 207 232 304[2] 381 398[3] 459 534 536 541; S. Stanislaus Kostka in eo probatur 6 63 64[1] 535/6; numerus convictorum 534; conv. in Helvetia instituendus 362; herbipolensis 54; ingolstadiensis 258 563; convictores extra domum cenant 258; eorum numerus 563; conv. dissolvendus est 313; agitur de novo convictu eoque theologico condendo 381 et [2]; seminarium georgianum 467 et [2]; conv. oenipontanus 218 619; vindobonensis 688; cura domestica a Sociis non suscipienda 619; Regens convictus subesse debet rectori collegii 232.

Convivia 38[1] 532; ea laete celebrari licet 528/9; celebrantur „in signum reconciliationis" 529 561; pauperes ad convivia vocandi 529; c. haberi solita die S. Martini 629; academica 131[7]; conv. profectorium in collegio germanico 56[1]; quando Socii ad ea ire possint 595 625[1]; Socio cuidam nocent 92; professores universitatis ingolstadiensis a C. ad conv. vocati 561; C. et alii a card. Delphino ad conv. vocati 584.

Copus, Alanus LVII LIX 171 et [3] 186 710 et [4].

Coqui in SJ 2 et [1] 116[6] 143[2] 157 208 214 228 267 et [3] 292 314 608/9.

Corcagia (Cork), episc. v. Tanner.

Core, Dathan, Abiron 551.

Cornelius centurio 533.

Cornelius SJ v. Sibenburger.
Coronae precatoriae (rosaria) 374 et[8] 376 421/2; et v. Rosarium.
Corrector typographiae diligentissimus 686/9.
Cortenbach (Gurtenbach), Petrus, SJ 116 et[6].
Cortesius, Gregorius, O.S.B. 332.
Cortesonius, Ioseph., SJ 317[7].
Cosimus de Medicis, Florentiae magnus dux 482[5].
Costa, Emmanuel a, SJ 420.
Costerius 686.
Costerus, Franc., SJ LVII/VIII 178 199 330[7] 594[4].
Costulus v. Stanislaus Kostka.
Coudretus, Hannibal, SJ LIX 662 669.
— Ludov., SJ 590 596.
Craco, Georg. 748[3] 750[1].
Cracovia, libri excusi 501[5] 536 694/5; bibliotheca universitatis iagell. 33 445 488 710/1 713 748; museum principis Czartoryski 31/2 695.
Craschel, Theobaldus 324[3].
Cratepoil, Petrus, O. Min. Conv. 689.
Creatio mundi, dies 545.
Credentiarius 82[8].
Creittonius, Guil., SJ LIX.
Cremona, bibliotheca seminarii maioris 707.
Cremsa (Krems) 238.
Cribellius, Alexander, card. 582/3 596.
Crispus (Kraus), Georgius, SJ 2 et[3] 15 et[3] 16 et[2] 57 et[1] 80 107 116 149 174 246 299/300 603/7 613 620 626; Crispi „ministri“ oenipontani adversus Lanoium rectorem querimoniae 155/8 613.
Croeselius, Ioannes 32.
Cromer, Martinus 33/6 415; a C. laudatur 34/5.
Crucigeri (Ordo religiosus) pragenses 670.
— nummi, valor 503.
Crusius (Kraus), Iacobus, SJ 282 et[4].
Crux Sancta, officium parvum S. Cr. 485; signum crucis 540 715/6; Salvatoris crucifixi signum 638; imagines ligno incisae 670 678 703; imago Iesu pueruli cum cruce 678.
Cubicula, eorum mutationes crebrae 157; ea verrere debent Socii 206 et[4]; cubiculo includuntur Socii de fide suspecti, sediciosi etc. 30 58/9 88 593.
Cuiavia (Kujavien), episc. v. Rosdracevius.
Culina 157 539; culinae ordo 136[4].
„Culpa“ dicitur 137 et[2] 543.
Cunibertus, S. 415 et[10].
Curia (Chur in Helvetia), episc. v. Lucius.
Currus 61.
Cursus brevior philosophiae et Theologiae 432/3 460.
— precatorius v. Officium (parvum).
Curtius SJ v. Amodaeus, Androtius.
Cusanus, Galeatius LXI/II 583/4 732/3.
— Nicol., cardin. 171[4].
Cyprianus, S., episc. carthag. 101 447; de primatu 745 et[15]; de obsessis 530/1 531[5]; editiones antiquae 686.
Cyprus insula 445[1]; Socii 244 264.
Cyrillus Hierosolymitanus, S. 101.
Cythardus, Matthias, O. Pr. 37 et[5].

Daemon, potestas in animas et corpora 525 530/1; indiculus remediorum contra eum 715/7; ei credendum non est 352/3 375/6 391/4 400; mulier ei se devovet 221; aedes infestat 434; virginem piam „visibiliter“ infestat 400 644/7; mulieres „lacerat“ et torquet 221 375 643/6; maledicit Canisio 645; B. Mariae V. 643/5; cogitur eam invocare et terram osculari 646/7; et scriptum sibi datum reddere 374/6; „nomina“ daemonum 220/1; eos ex obsessis humana virtute pelli non posse concedit Marbach minister protestantium 652; eiciuntur a Deo per Sanctos 649; daemonem eicere dicitur Ursula Fuggera 288/9; singulariter impugnat collegium dilinganum 87; ratio agendi cum eo in exorcismis, a S. Franc. Borgia praescripta 392/3 409; num liceat eum interrogare 392/3 392[3] 400/1 409 644[1]; C. eum interrogat 644/7; Iesuita aliquis daemonis speciem induisse fertur 338/9; Sociorum munus proprium est daemones ex animis pellere 393 et [1]; et v. Revelationes.
D'Alver (D'Alber?), Wolfgang. 335[6].
Damerius, Simon, SJ 27 et[5] 29 53 60 61 62 65 112 278 et[9].
Damianus, Ioannes 32.
— Petrus 32 et[3].
Danzig 411[1].
Datarius S. R. E. v. Maffaeus Petr. Ant.
Daurignac, I. M. S., errata 555 730.
Daventria (Deventer) 22 et [8].
Davidis, Franciscus 343 et[1, 3] 344.
„Davus“ 141.
De Kuyper, familia 398.
Decalogus 662.
Decani rurales 78 665.
Deckius, Petr., SJ 134[5].
Declamationes scholasticae 541.
Decumas solvendi officium sive praeceptum 681.
Delehaye, Hippol., SJ v.
Delft 143[2].
Delphinus, Zacharias, card. 583/4.
Delphius, Ioannes 416.
Delphtensis, Fridericus, SJ 143 et[2] 171 177/8 187 267 et[3] 292 314.
Demerius v. Damerius.
Denuntiatio apud officium Sacrae Inquisitionis 167.
„Der Tag, der ist so freudenreich“ etc. 633.
Dernbach, Balthasar a, O. S. B., abbas fuldensis LX.
Desertores SJ 26/7 29/31 42/3 59/62 65/8 83/4 87/8 275 278/9 357/61 740/1; excommunicantur

297 et[1]; „scandala excitant“ 336; poena divina desertori inflicta 278; et v. Apostatae, Dimissi, Gallus.

Despauterius, Io. 662 683[2].

Deventer 22 et[4].

„Dialectica“, nomen secretum 215[8].

Dietenberger, Io., O. Pr. 275 682.

Dilinga (1) (Dillingen), academia sive universitas, collegium Societatis Jesu, convictus S. Hieronymi: universitas nondum est fundata 468; dubium, num conservari possit 312; num Societas eam retineat 468; universitatis collegiique fundatio et dotatio 204 217 236 240 323 398/9 398[3] 399[1] 409 413 459 470 515/6 518 542 et[2]; de fundatione inter cardin. Truchsess et SJ convenit 240 323; fundationis litterae immutandae vel immutatae 200/1; longae 189; a pontifice confirmandae 168 189 236 409 459; quot Socii ex reditu ali possint 204; varia fundationis monumenta LX; universitatis iurisdictio 200 399 et[1]; rector v. Canisius Theodoricus; gubernator eiusque officium 200 203 236 240 399 et[1] 537; et v. Herlen, Seld; professores et magistri (de SJ) 12 47/8 60/2 60[1] 106 110 136/7 140/2 146 160 170 et[3] 178 202 206 215 221 268 305 310 368 433 458/60 533/4 536/7; medicus universitatis 22 et[8] 304[2] 310 538; typographia v. Dilinga (2); ecclesia universitati exstruenda 398[3] 470; aula (cum altari etc.) 534; officia divina 232 399[1] 534 541; sacramentorum frequentia 540/1; emittitur professio fidei tridentina 29/30; eadem pro contione explicatur 144[1]; indulgentiae iubilaei 128 541; contiones latinae 144[1] 365 381[3]; aliae, v. paulo infra; schola floret 540; universitatis disciplina 203 232 236 240/2; bona 541; punitiones 90/1 136 200 203 et[1]; difficultates variae univ. et coll. 22[8] 66 88/9 127 206 298/9 537/8; Socii alicuius Dilinga avocati discipuli omnes discessum minantur, nisi ille revocetur 146; disputationes 541; promotiones academicae 209[4] 215 228 et[1] 537 541/2 724; scholae philosophicae (tempus etc.) 58 et[4] 59 82[1] 242; vacationes 139[10]; seminarium pro scholasticis SJ instituendum 202 204/5 216 222; schola frequens est 494; discipuli nobiles 207 et[5 6]; varii 209[4] 336 et[1] 351[3] 399[2] 433 516; numerus discipulorum 534[1] 537; collegii aedificia 132 204/5 399[1] 534; supellex 204/5; sacellum 29/30 534 536; rector v. Canisius Theodoricus; minister 43 55 82[1] 88/9 106 113 164 303 307 316 537/9; et v. Bader, Pastelius; collegium a daemone singulariter impugnatur 87; ad normam collegii romani componitur 541; P. Hoffaeus provincialis collegium Augustam transferri cupit 217 222/31; precationes et flagellationes 62; Socii parum oboedientes etc. 12 27 29/31 60/2 136/7 140/4 140[4 5] 146/7 167 172 175 536/8; apostasiae a SJ et a fide 26/7 29/31 42/3 59/62 65/8 83/4 87/8 112 et[4] 124/6 147 et[8]; et v. Gallus, Swagerus; Sociorum contiones (habitae vel habendae) 60/1 60[1] 85 109 115 144[1] 365 381 539/40 738 740/1; catecheses 534 539/40 738; Socii varios libros libellosque excudendos curant 661 713 et[1]; et v. Can. Petr., libri, Torrensis, Turrianus; varia de Sociis 6 13/4 26[5] 28/9 48 56/7 61 82/4 88/9; antiquum collegii archivum LV 122 125/6 134 et[3] 160 206/7 209[4] 218 230 250[3] 253 268 298/9 357 433 et[1] 459/60 514 533/6 574 699 700/1 711 714 724 737 740/1; fratres laici 178 533 539; numerus Sociorum 533 539; antiquus Liber votorum 514; externus in collegio habitans 537; convictus S. Hieronymi 6 55 89 106 113 132 164 200 207 232 304[2] 381 398[3] 459 534 536 541; S. Stanislaus Kostka in eo probatur 6 63 64[1] 534/6; numerus convictorum 534; „pauperes clerici S. Hieronymi“ 140[5] 304[2] 534 541.

Dilinga (2) (Dillingen), varia: oppidum 203 536; „angulus“ 217; synodus dioecesana (1567) 37/8 181 et[4] 536 661; ecclesia parochialis v. Dilinga (1), contiones; arx cardinalis Truchsess 522; senatus aulicus 365; non audet apostatam punire 147[8]; typographia 70 et[1] 399 713 et[4]; a cardinali donatur universitati collegioque 332 574; libri excudendi et excusi 78[4] 207 et[3] 314 331/3 338 351[1] 388[1] 420 426 450 485 499 500 501[5] 502 et[3 6] 503 et[7] 504[4] 649 652 655/6 661 668 671/2 676/7 680 684 689/90 696 708/9 712/3 713[1] 737; bibliotheca regia 398[3] 671 701.

Dilinganus, Mauritius, SJ 178 187 et[2].

Dimissio ex SJ 12 83 97[3] 109 112/3 139 143 147 164 228/9 233 253 258/9 268 278/80 292[2] 293 296/9 302 304/5 319 360 389 407[1] 609 620 622 734/5; facultas dimittendi 109 140 567[5] 568; cum est periculum in mora 109 567[5]; maior f. danda provincialibus 67 92 567; data 592/3; suspecti de

haeresi cito dimittendi 357; dimissio ad tempus 262/3 280; propinquorum iuvandorum gratia 734/5; dimissus fit postea episcopus 97[2]; sodalis ad Cartusianos dimissus 10 56; redit 94 608/9; petentes Cartusiam 5—6 menses probandi, antequam dimittantur 609.
Dingenauer, Gallus 500 503/4.
Dionantum (Dinant), Socii LVII 117.
Dionysius Areopagita, S. 198[3].
— a Rain, O. F. Min. 37[5].
— Henricus, SJ 22 et[2] 23 363 et[5].
„Directorium" Polanci 78 et[4] 178 275 677.
Disciplinae v. Flagellationes.
Discipuli SJ non solent in Societatem admitti invitis parentibus 4—6; admittitur tamen S. Stanislaus Kostka 109 585.
Dispensationes per episcopos circumspecte faciendae 77; disp. in Societatis instituto servando haud facile fieri debent 149.
„Dispensator" 151[4] 157.
Disputationes, de rebus fidei caute instituendae 27 29 43; solorum studiorum gratia habendae 53 67 87; apud scholasticos SJ per censores observandae 66/7; disputationes scholasticae habendae vel habitae Dilingae 206 231 et[2] 541; Ingolstadii 243 556 558 560/2; Lovanii 663; Tubingae 629[2]; disputationes (concertationes) catecheticae 662; haeretici ad disputandum de religione non admittendi 349/50 349[5]; disputatio de religione in Transsilvania habita 343 et[1].
„Dissimulandum" esse interdum erratum aliquod 305.
Doberainer, Philippus 56 et[1] 91 274 402 502 et[6] 504 et[3] 677.
„Doctrina christiana" (Catechismus parvus) 178 666.
Doctrinae communes v. Sententiae.
Dola Burgundiae LXII.
Domenech, Hier., SJ LIX 178 447.
Dominicanae virgines, Augustae ad S. Ursulae 377 et[6] 378.
Dominicani 674; augustani 172 188 191 et[4] 196 223 249 511; landishutani 191[4]; monacenses 311 et[2]; noviomagi 423[7]; et v. Bonellus, Bunderius, Buscoducensis Th., Cythardus, Dietenberger, Eck Mich. (Echtz), Fabri, Granatensis Ludov., Gravius, Hentenius, Host, Lutzenburgo a, Manrique, Medina, Mensing, Pavesius, Pius V., Reschius, Soto Domin., Soto Petr., Sprenger, Suso, Taulerus, Thomas Aqu., Turrecremata, Vio; magister generalis v. Iustinianus; procurator generalis v. Blanchus.
Dominicus SJ v. Menginus.
„Domus", nomen secretum 217 et[7].
— professa SJ Augustae condenda 515 519.
Dona promittenda vel promissa pro locis sacris 641 647 651 716
Dorffen (Dorfen) 648.
Dorigny, Io., SJ 574[4]; errata 577 730.
Dorkens v. Thyraeus.
Dresda (Dresden) 750[1].
Dreyling, Io. 713.
Driutius, Rem., episc. brugensis LX 411[1].
Duacum (Douai), universitas 416; Socii LIV; canonicus v. Alblacensis.
Duhr, Bern., SJ V 340.
Durango, Dr. 694.
Dyrsius (Dirsius), Ioannes, SJ, confessarius vener. Magdalenae archiducissae 9 15[3] 80 107 111 139 149 152/5 159/62 169/70 179 228 600 603 605/6 606[1] 611 614/6 618; a Magdalena laudatur 128/9; et in ultimo morbo diligenter curatur 246; a Franc. Borgia praep. generali reprehenditur 120; contionaturus Halae 170; pie moritur 245/6; varia 15 et[3] 17 49/50 145 609.

Eber, Paul. 36.
Ebersberga (Ebersberg), monasterium O.S.B. 197[3]; dein domus SJ 747.
Ebersdorf 498[5].
Eberstein, Sibylla ab, uxor Marci Fuggeri 346/7 363 et[1] 541/54.
Ebora (Evora), Socii 170[3].
Ebrietas 554 629 638 640.
Ecclesia de v. Chiesa.
— extra eam nulla salus 550/2; eius notae 550; auctoritas 100 549/52; „ecclesiae praecepta" 662.
Ecclesiarum ornatus et mundities 473; ecclesias 9 visitant pii 532.
Ecclesiastica vita praestantior saeculari 636.
Ecclesiastici, pauci 7[2] 37 200; complures eorum sunt ignorantes 7[2] 181; et pravi 7[2] 285 365/6 378/80 554 583; et censuras neglegunt 181/2; vel nolunt reformari 38; ecclesiastici honorari debent 525; etiamsi parum probi sint 553; a laicis affliguntur et spoliantur 182/3; et v. Canonici, Concubinatus, Confessarii, Contionatores, Episcopi, Parochi, Religiosi.
Echinades insulae, victoria de Turcis 487 et[7] 490 630 637/8; pompa Oeniponte habita 629/30; Canisii contio wiltensis 630 637/8.
Echtz v. Eck, Mich.
Eck (Egg, Egk), familia nobilis Carniolae 212/3.
— Elisabetha ab 212/3 339 348/52.
— Ioannes Ioseph ab 212 352.
— (Echtz), Michael, O. Pr. 16[2].
Eckius (Eck, Mair), Ioannes 101 et[2] 275 502/3 502[7].
— (Eck), Simon Thaddaeus LVII/IX 24/6 40/2 40[4] 45 52 89 92/3 96 132

229 275 298 304 310 353[5] 372 389 et [1] 449 560 et [1] 602 et [2]; SJ amicus et patronus 92 275 298 304 313 319 449.
Eder, Georgius 57/9 58[2] 84[8] 109 et [3] 377 et [5] 415 429 et [1] 679 682 et [2].
Edmundus SJ v. Augerius, Haius, Hibernus, Tanner.
Eduardus SJ v. Rastellus, Thorn.
Egg, Egk v. Eck.
Ehinga (Ehingen) 501[4].
Ehrenberg, Rich. 85[1].
Ehrnfelder v. Ernfelder.
Eichstätt v. Eystadium.
Eifelstadium (Eifelstadt) 185.
Einsiedeln, monasterium O. S. B., bibliotheca 677.
Eisengrein, Guilielmus 409[1].
— Martinus, fit inspector (patronus) universitatis ingolstadiensis 449 468[1]; eius consiliarii 467/8 468[1]; fit comes lateranensis, accipit pontificalia 649; offertur ei episcopatus labacensis 367 370/3; cum C. litem inter universitatem et Socios componit 41/2 560/2; favet Societati 477; laudatur a Polanco SJ secretario 589; famuli eius in collegium germanicum admittuntur 32/3; varii libri ab eo editi 502 et [4] 503 641; scribunt adversus eum Marbachius 651/4; et Osiander 673/4; varia LVIII/IX 14 61 133[7] 237 275 366/7 449 462[6] 463[5] 464 et [2] 466/8 477 499[2] 563[1] 589.
Elbinga (Elbing) 406[4].
Elderen, Guilielmus, SJ 354/5 401/3; Ioannae ducissae florentinae contionator germanus 172[9]; et eiusdem confessarius 16 et [1] 139 et [3] 172; bene se gerit 55; munere liberatur 482 et [5] 492 495/7; diu confessarius Ursulae Fuggerae fuit 355; est Oeniponte LVI.
Elgardus, Nicol. LX.
Elianus, Io. Bapt., SJ 219.
Elisaeus SJ v. Anglus, Haivodus.
Elisabetha Angliae regina 224[1] 664; Osorii et Haddoni de ea libri 331/2.
— Galliae regina (uxor Caroli IX.) LIX.
Eltz, Iacobus a, archiepisc. treverensis LX 181 et [2] 331[5] 732.
Elvanga (Ellwangen) LVI 183/4 188/93 196 543/54.
Elvas (Alba, Lusitaniae) 447[5].
Elz v. Eltz.
Embrica (Emmerich), Socii 363 434 479.
Embser v. Emser.
Emericus SJ v. Forslerus.
Emmanuel SJ v. Acosta, Alvarus, Costa, Saa.
Emser, Hieronymus, eius Novum Testam. 275 502 et [2]; libri pretium 503.
Engelmaier (Englmayr), Stephanus 355 et [1].
Ensishemium, Socii LX.
Epilepsia 481.
Episcopatus diu vacare religioni est magno detrimento 382; episc. multi ab ecclesia per protestantes avelluntur 182 et [3] 382.
Episcopi Germaniae, segniores 358; multi nec theologum nec canonistam secum habent 182; consiliarios protestantes habent 182/3; multi non promulgant concilium tridentinum 181; nec habent synodos 38; nec condunt seminaria 181; nec curant confirmationem pontificiam 542; Indicem in Germania observari non posse censent 570; habeant theologos peritos 473/4; audiant contiones 473; sint Maecenates 474; et patres pauperum 475; a pontifice clementer tractentur 583; P.V. permittit, ut suas absolvendi facultates aliis delegent 598/9; rationes, quibus se suosque iuvent, propositae a C. 75/9 99/104; a P. Io. Rethio 472/5 484.
Episcopi titulares instituendi 382.
Equi 1 82[1] 187 285/6 314 364 366 461[1] 533 624 726/9; equo uti iubetur Hoffaeus provincialis 470 482.
Equites teutonici 340.
Erasmus Roterodamus 171[4] 269 273 et [1] 526[2]; eius Novum Testamentum 273 et [1] 689.
Eremitica vita 635/6.
Eremus Deiparae Matris v. Einsiedeln.
Erfordia (Erfurt) 33 273[3].
Ernestus, Alberti V. Bavariae ducis filius, episcopatus frisingensis administrator etc. 99—105 313 et [6] 367 415 435 472/5 484 et [5].
— amicus S. Stanislai (?) 534/5.
Ernfelder, Iacob., SJ 82 et [4] 86 97 108 112.
Errata voluminis Can. V. corriguntur 184[2] 747[1].
Espinosa v. Spinosa.
Estensis, Hippolytus, card. 281.
— (d' Este), Alph. v. Alphonsus II.
Estreicher, K. 695.
Ethica 462[4] 463 et [1] 505[4] 557.
Ettal, monasterium O. S. B. 724/31.
Eucharistia, et Psalmus XXXIII 685; imago sacrae hostiae ab angelis adoratae 678; euch. sacrilege tractat mulier daemoni devota 221 375; et v. Communio, Missa.
Eunomius 343 et [2].
Euripides 675.
Evangelia dierum sacrorum a C. ex sacro suggestu explicantur 524/31 626/36; explicantur ab aliis Sociis 15[3] 97[2]; Evang. et Epistolae dierum sacrorum libello vulgata 499/500 502/3 689/90; libelli pretium 503.
Everardus, Nicol. 468[1].
— SJ v. Mercurianus.
Examina ordinandorum 474; libellus 662; studiosorum in universitate

ingolstadiensi 462 et [6] 463 et [1] 464[1] 466 476 478 556/9 561; in dilingana 541; admittendorum in SJ 606; puerorum in catechesi 662 683.

Excommunicationes 597; eas timeri oportet 101; non curantur 181/2 310 542; excomm. romanas qui neglegunt, vere catholici non sunt 77; clerici excommunicati in Germania 182 205; qui statim profligari nequeunt 182; excomm. a P. V. denuntiatur Ferdinando II. archiduci 245; quando eam incurrant legentes libros prohibitos 273; absolutio ab excomm. 129/30 130[1] 425 716; et v. Facultates; „excommunicatio daemonum“ 716.

Exemptio ab oboedientia superioris proximi (immediati) in SJ 210 314 626; exemptiones capituli augustani 181[4].

Exercitationes scholasticae 103 206.

Exercitia corporalia 136 et [4] 140 206/7 206[4] 539.

— spiritualia (S. Ignatii) a Sociis peraguntur 3 30 388[3] 514 534.

Exhortationes domesticae in SJ 48 62 et [1] 177 533 562 584; exh. ab Hoffaeo provinciali Oeniponte habita 491[1]; habita a C. in collegio oenipontano 602; Canisii exh. in domibus SJ romanis 584/6; exhortatio a C. habita ad Benedictinos ettalenses 727.

Exorcismi: potestas ecclesiae a Christo data 530/1; ritus adhibiti 256 346[5] 392[2] 403 650 716[2]; S. Pii V. instructio 393/4; exorc. facti a Sociis Augustae Vindel. 210 et [5] 218/22 248[4] 255/7 260 et [8] 338 346/8 399/403 650; Halae Tirolis 434; Ottingae Veteris 651/4; Romae 374/6; non faciendi nisi monito praep. generali 210; nisi permissu provincialis et in magna necessitate 393 400; nisi valde circumspecte 256/7 289 352/3; non pertinent ad munera SJ propria 390 393 et [1]; S. Ignatius numquam exorcizasse fertur 393; S. Francisci Borgiae institutiones de exorcismis 390/3 393[1] 409; C. aliqua contra eas excipit 400/1 409; a C. daemonem per daemonem expulsum esse scribit Marbach minister protestantium 551/4; exorc. ab aliis sacerdotibus etc. facti 221 346/7 346[5] 401/3.

„Experimenta“ sive Probationes ante votorum emissionem 253 292 et [1] 514.

Expurgatio librorum, praecepta Indicis tridentini 269; praecepta Pii V. 269; facultates Sociis concessae 269/70 598; exp. multum negotii facessit 267 271; facilior efficienda 271 273 293; non facienda cum temporis iactura 293; exp. Adagiorum Erasmi 269; poetarum editiones purgatae 713[1].

„Exstases“ 255/7 256[2]; et v. Revelationes.

Eyndhouts v. Peraxylus Petr.

Eystadium (Eichstätt), episc. v. Schaumberg; seminarium (collegium willibaldinum) 181[5]; promulgatio concilii tridentini 233 et [3]; alia 714.

Faber, Petrus, Beatus, SJ 23; de haereticis diligendis et ad ecclesiam reducendis 104; collegium coloniense inchoat 479.

— Wolfgangus v. Arcularius.

Fabius, Wencesl. 695.

Fabri, Ioannes, O. P. 332 351 et [1] 377[4] 502[8] 504 et [4] 693.

Fabricius, Andreas 99/105 483.

Fabricius, Henricus 429[1].

— Reinerus, SJ 10 et [5] 45 63 et [3] 64 84 109 et [1] 209 457 466 et [6] 481[1] 514 602 713 et [1].

Fabritius (Fabricius), Henric. 678/9.

Fabula Udalriciana („Ulrichsfabel“) 693 697; fabulae de viris catholicis ad protestantes transgressis 185; de Canisio ad Lutheranos transgresso 185 555; de Iesuita Augustae in aedibus fuggericis occiso 338/9; de Sociorum romanorum divitiis 736; variae de Sociis fabulae 402 559.

„Fac totum“ 635.

Facciardus, Io. Dominicus, SJ 558 et [4] 559 et [2].

Facultates (1) sacrae et privilegia Societatis Iesu: Earum usus post concilium tridentinum 47[2] 90; cum SJ communicantur privilegia aliorum ordinum 47[2] 594/5; Mendicantium 195[4] 205[3] 228 494/6; Socii iis uti non debent nisi consulto praeposito generali 228 et [2]; participes esse possunt etiam omnium gratiarum Mendicantibus in posterum tribuendarum 594/5; omnibus Mendicantium indulgentiis a P. V. singulari ratione instruuntur 596; facultas utendi privilegiis per concilium tridentinum sublatis 47[2]; promovendi Socios ad gradus academicos 232 et [3]; dimittendi Socios v. Dimissio; dispensandi cum Sociis in ieiunio et abstinentia 276[1] 737; legendi libros haereticos 167 274 595; data tantum „ad impugnandum“ 595; potest a provinciali suspendi vel restringi 595; restringitur 167; fac. expurgandi libros Sociorum et aliorum 267 269/70 270[1] 598; contiones habendi confessionesque excipiendi sine

licentia episcopi 47 et [2] 594/5; revocata 94; Socii iubentur licentiam ab episcopis petere 594[4] 595; approbati in una dioecesi censentur in reliquis quoque approbati 595; fac. absolvendi ab omnibus peccatis 394; a casibus Bullae Coenae 188/9 194/5; ab haeresi 188/9 380[3]; a violatione iurisdictionis ecclesiasticae 194/5 597/8 598[2]; dandi indulgentiam plenariam 394; dispensandi in irregularitatibus 205 et [3] 597; in voto castitatis 394; Socii in Germania amplis indigent facultatibus 274; maxime de libris prohibitis 274; „facultates septentrionales“ 598[2]; indiculi facultatum LV.

Facultates (2) privilegiaque varia variorum: fac. amplas ad absolvendum, dispensandum etc. episcopus sibi petere debet a pontifice 78; fac. concedendi indulgentias plenarias data cardinali Truchsess 534; fac. absolvendi a casibus Bullae Coenae omnibus confessariis data tempore iubilaei 128; fac. absolvendi ab haeresi et legendi libros prohibitos compluribus theologis bavaris data 274; fac. beneficia simoniace acquisita ad tempus retinendi adulescentibus data 597; facc. Mendicantium post concilium tridentinum a P. V. „revalidantur“ 195[4]; fac. excipiendi confessiones sine approbatione episcopi 47[2] 594; Franciscanis datur fac. utendi privilegiis per concilium trident. sublatis 47[2]; et absolvendi haereticos 380[3]; fac. eligendi confessarium ad confessionem generalem et indulgentiam plenariam et dispensationem in voto castitatis 394.

Fahe, Petr., SJ 39 et [1] 54 et [2] 112 151 406 et [4].

Faido 734/5.

Famuli in fide catholica conservandi 396.

Farnesia, Victoria, ducissa urbinas 670.

Farnesius, Alexander, card. LXI 168 248 283 736.

Fatius (Fatio, Fazio), Iulius 585/7.

Fazio v. Fatius.

Febres 210 et [7].

Fehérvár 343[1].

Fell, Georg., SJ 696/7.

Feneratio (5 %) et similia dubia et „casus“ 205[1] 235 240 252 284 287 369 403/4 416/7; 5 % permittuntur a monachis monacensibus 311 et [2] 416; quos P. Stevordianus pro contione reprehendit 311 et [2]; P. V. rogatur, ut 5 % permittat 205[1]; ea prohiberi videntur 287 et [3]; responsa romana 390/1 403/4; Pii V. 410; is rem per Commendonum et Toletum definiri iubet 416/7; 7%—10% dari feruntur in terris pontificiis 287[3]; Pii V. bulla de censibus 287[3].

Ferdinandus I. imperator 3 15 175 341[1] 426 et [1] 604 608; a C. laudatur 454/5; eum amat 743; eius hortulanus oenipontanus 156.

— II. imperator 341[1].

Ferdinandus II. archidux, princeps Tirolis, Austriae anticae etc.; laudatur a C. 454/6; „columna fidei catholicae“ 225; „Catholicorum heros“ 37; religionis studiosissimus 37 358/9 373 435 et [3] 454/5 457 602 621; eius edictum „episcopale“ 457; libros pravos aufert, bonos importandos curat 499/504 689/90; „vi quadam“ suos in religione continet 456; Kleselium apostatam ad furcam quaerit 359; iubilaeum palam celebrat 612; supplicationem sollemnem pro victoria de Turcis reportata habet 629/30 637/8; confraternitatem rosarii ingreditur 456; visiones falsas improbat 369; eius dissidium cum cardinali Tridentino 225/6 225[3] 245 et [3] 264; propter quod P. V. ei excommunicationem denuntiat 245; quid Socii in ea causa praestare debeant 264; F. et contionator parochialis ecclesiae oenipontanae 50/1 161 277/8 295 299 303 305 320 614 et [3]; et Franciscani oenipontani 3 6 16[2] 98[1]; et collegium virginum halense 111/2 153 260 262 277 281 et [5] 288 295 299 303 305 318 et [6] 616/9; de SJ optime meritus 15 456; Socios valde laudat 608 616; eorum libertatem imminuit 568; „formidabilis“ 623/4; Socios in aula sua contionatores habere vult 16[2] 247 249 251 262[1] 265 295 299 303 305 320 389 458 517 543 620/3; gaudet, C. id officium suscipere 623; eius contiones ei gratae sunt 714; C. in Suebiam secum ducere vult 492/3; ei scriptorem et pecuniam ad libros emendos dat 623 625 639; C. ei librum de S. Io. Baptista dedicat 438 et [4] 450/6 479/80; Ferd. Pium V. rogat, ut monasterium Dominicanorum augustanum Sociis det 191 196 511; F. et domus SJ Halae condenda 3 8 14 17/9 111/2 260 262 277 281 et [5] 288 295 299 303 305 318 et [6] 616/9; collegium oenipontanum Halam transferre vult 6/7 14 18; alia de collegio oenipontano aliisque Sociis 3 6 14 16[2] 120 et [1] 154/5 162 167 173/5 246 250 260 262 299 303 603/11 616; Bohemiam administrat 455/6; eius nomen secretum 215[8]; uxor v. Velsera; filius v. Austria-

cus Andreas; contionatores v. Adler, Canisius P., Eck Mich., Klesellus; vicecancellarius v. Holzapfl; consiliarii 630 633/4 638/9; et v. Oenipons, camera, regimen; aulici 225 et [3] 630 638/9; architecti 630 et [10]; F. et card. Commendonus v. Commendonus; varia LIX 161 173 415 471 476 et [2] 543.
Ferdinandus, Alberti V. Bavariae ducis filius 313[6] 365.
— SJ v. Solier.
Ferentillus, Augustinus 429[1].
Fernandez, Gasp., SJ 589/90.
— de Herrera, Ioann. 694.
„Ferrare Agosto" 586 et [2].
Ferraria 354; dux v. Alphonsus II.; ducissa v. Barbara; eius confessarius v. Hermanutius; rector coll. SJ v. Androtius; C. 244 599 600; Socii 16 et [1] 244 354 404 482/3 493/4 599 600.
Ferrieres, Io. de 659.
Ferus (Wild), Io., O. Min. 272 et [2] 275.
Festi dies de praecepto, labores serviles 193.
Feucht, Iacob. 323[1] 466[5].
Ficinus, Marsilius 557 et [8].
Fiesco, Scipio, comes de 492/3 493[10].
Fischart, Ioannes 699[1].
Fischer, Christoph. 378[4].
— Ioannes 211.
Fisher, Ioannes, Beatus, card., ep. roff. 330/2 386 et [3].
Flacius Illyricus, Matthias 36 331 344 402/3 427[5] 499 665 692/3 697; omnium maxime pontifici infestus 72/3; C. Panvinium rogat, ut eum refutet 73; eius sectatores 342/4 342[5] 748 et [3] 750.
Flagellationes („disciplinae") paenitentiae causa susceptae vel iniunctae 51 62 129 137 et [2] 142; flagellat se Ioannes Fugger 260[1].
Flaminius v. Fleming.
Flander, Antonius v. Guisanus.
— Fridericus v. Delphtensis.
— Gerardus v. Geldrensis.
— Godefridus v. Hannartz.
— Petrus v. Cortenbach.
Fleischmannus, Georgius 332.
Fleming (Flaminius), Richardus, SJ 30 et [4] 56 136 et [3] 137 305 314 319 514.
Floreni, valor 503.
Florentia 354; duces v. Medicis; C. 235 599 600; Socii LXI 278 354 469 482/3 599 600; et v. Elderen; bibliotheca nationalis 671.
Florentinus, Sebast., SJ 581.
Florinus (Florenius), Paulus 240[1].
Florius, Rudolphus, SJ 283[1].
Fonisegh (?), Christoph. Guil. 335[6].
Fontidonius (Fuentidueña), Petrus de 447 et [5] 710.
„Formula Reformationis" a Carolo V. proposita 75/6 76[1].
Forolivium (Forli), Socii LXI.
Forslerus, Emericus, SJ 492 589.
Foulcrus, Io. 664.
Francia, provincia SJ 188 195 417 638[1] 751; visitatio 420[1] 425 440 487; provincialis v. Haius, Manareus; procurator (1568) 590.
Franciscani 674; P. V. usum privilegiorum a concilio tridentino abolitorum iis permittit 47[2] 594; Franc. de observantia a Maxim. II. caesare laudantur 498[5]; Franc. colonienses 689; herbipolenses 709; monacenses 311 et [2] 416 709; oenipontani 3 et [3] 6 16[2] 627; ulmenses 340; et v. Mendicantes, Castro, Clingius, Cratepoil, Ferus, Luisi, Nasus, Perettus, Rain, Schatzgerus, Titelmannus, Vega, Wild, Winzler.
Franciscus Borgias (1), S., Societatis Iesu praepositus generalis, praecepta, institutiones etc. generales: Regulas SJ recognoscit et promulgat 82 et [9]; et v. Regulae; urget, ne Societatis discipuli in eam admittantur invitis parentibus 592; a noviciis et scholasticis professionem fidei emitti iubet 53 57; statuit de delectu sententiarum theologicarum et philosophicarum 68 569; de Sociis Roma in alias regiones non mittendis, antequam viaticum iis missum sit 171 178 187; in ea lege dispensat 178; interdicit, ne Socii Romam privatas epistulas mittant nisi certis cum condicionibus 187; statuit de usu armorum in itineribus 461[1]; de familiaritate mulierum vitanda 150; instructionem de exorcismis componit 390/3 393[1] 400/1 409; monet, ne facile „revelationibus" credatur 316/7 352/3; laxam quandam „Indicis" interpretationem improbat 274; Sociis commendat, ut contra haereticos scribant neve tamen cum iis litigent 222; fovet consilium instituendi collegium scriptorum 417 425 469; in singulis collegiis librum haberi iubet, in quo collegii ortus et progressus describantur 168; Sociis impetrat facultatem absolvendi ab haeresi et aliis casibus Bullae Coenae 188/9; precationes et flagellationes praescribit 51; missas et precationes fieri iubet pro P. V. 214; pro Belgio 214; pro Gallia 187 214; adversus Turcas 638; adversus pestilentiam 417; P. Natalem constituit vicarium generalem 446 et [1]; provinciales mutat 447; P. Mercurianum suo nomine congregationi

procuratorum praeesse iubet 589; Albertus V. Bavariae dux de eo varia quaerit 736; varia LV.

Franciscus Borgias (2), S., Societatis praepositus generalis, et Socii in Germania versantes: C. optat, ut Borgias in Germaniam veniat 498; Borg., ut C. contra Centurias scribere possit, viceprovincialem ei adiungit 118/9 190; pro C. Hoffaeum nominat provincialem Germaniae superioris 293/4; ad varias Petri et Theodorici quaestiones respondet 231/4; instat, ut Socii ad confessiones excipiendas et ad contionandum bene instituantur 721; Canisio paenitentiam iniungere recusat 327; Hoffaeo viceprovinciali paenitentiam iniungit 213/4; qui Socii ad quae vota ultima admittendi sint, statuit 154/5 157 168; gradum magisterii Socio alicui dari non sinit, nisi mores emendaverit 56; rectori cuidam suavitatem in regendo commendat 107; Albertum V. Bavariae ducem rogat, ut Societati in contionatoribus magistrisque mutandis suam libertatem constare patiatur 258 280 303 312 329; Socios monasterio Dominicanorum augustano in collegium Societatis immutando operam dare vetat 172 188 196; Socios augustanos salarium contionatoris cathedralis admittere vetat 507/8 512; praeceptum mitigat 512; Societatis apostatas dilinganos reducere conatur 88; Theodoricum Canisium rectorem dilinganum solatur 88/9; admittit domum SJ halensem 170 618/9; concedit, ut, dum reginae collegii virginum halensis fundatrices vivunt, Socii virginum confessarios et contionatores agant 169/70 618/9; plura vide in v. Hala; admittit collegium herbipolense 53/4 108 173; qua ratione in universitate ingolstadiensi paedagogium et cursus philosophicus suscipi possint, explicat 449/50 461/8 477; in collegio oenipontano disciplinam religiosam singulari cura servandam esse monet 120; ut Fuggeros Augusta Romam peregrinantes Societatis sacerdos comitetur, gravate tantum et cum cautione permittit 354/5; apud P. V. efficit, ut ducissis bavaris liceat collegium Societatis monacense ingredi 44; C. et eius sodalibus pia munuscula mittit 83 et [1]; C. monet, ut de obsessis, visionibus etc. caute prudenterque indicet 256/7 289 316/7; et ut valetudini viribusque consulat 171 308 319 323; et ut interdum ad se referat, quomodo in Centuriis refutandis progrediatur 122 146; C. contra Centurias scripturus eius precibus singulariter se commendat 138 334; Albertus V. dux Borgiam semper sibi gratificari, C. vero et Hoffaeum adversari dicit 329; Borg. pro C. aliisque Sociis germanis Deum singulariter precatur 751; varia LV/XI.

Franciscus Borgias (3), S., praepositus generalis Societatis Iesu, varia: Codex meditationum et precationum eius 750/1; a P. V. impetrat, ut sibi liceat imaginem B. M. V., quam Madonna di San Luca vocant, exprimendam curare 261[3]; pro templo Societatis romano stipem apud proceres Germaniae emendicat 247/9 251 256/7 260 302/3 313 318 325/6 335 355 736; cavet, ne P. Turrianus contra protestantes mordacibus verbis scribat 115; Romae exorcismis interest 375; P. Onuphrium Panvinium O. S. Aug. in operibus edendis adiuvat 73/4 168; aegrotus 210 et [7] 240 243 254 486 589 618; convalescit 282 293 308; voti solvendi gratia Lauretum petit 308 et [4] 318; Tusculi versatur 57[1] 171 354 361; a P. V. cum card. Bonello in Hispaniam et Lusitaniam mittitur 445 et [1] 457 486 498; alia 49/51 107 152/5 158/9 161/2 169 388/9 486.

Franciscus Lotharingiae dux 13.

— de Medicis, magnus dux Florentiae 482 et [5].

— SJ v. Adurnius, Antonio, Astensis, Costerus, Franciscus Borgias, Franciscus Xaverius, Rocca, Torrensis, Turrianus.

— Xaverius, S., SJ 420.

Franck (Frank), Caspar 380 et [2] 562/3 563[1] 673/5.

Franco, Barthol. 718.

Francofurtum ad Moenum, ecclesia collegialis S. Bartholomaei, decanus v. Latomus 70; B. Mariae V. 659/60; Canonici 659/60; Socii 56 97 338; senatus urbis 376; mercatus librorum 330[3] 338 376/7 429[1] 438 485 629[2] 660 677 687 706 713; eius tempus accurate notatur 376[2]; Socii ad eum veniunt 660; ministri protestantes 693; libri excusi 629[2] 677 706 713; bibliotheca clar. Io. Janssen 669; bibl. urbis 693.

Franconia, nobilitas et clerus 384 672; monasteria 384; et v. Herbipolis.

Frascati, Socii LXI 57[1] 171 352.

Fraternitas rosarii v. Rosarium.

Frauenburgum (Frauenburg) 679; archivum episcopale 54[2].
Fraunberg, Carolus a, eiusque filius 290 et [7] 335[6].
Freundsberg, a 365[4].
Freyberg, Christoph. a 181[4] 217 et [5] 304/5 510 et [7] 513.
Friburgum Brisgoviae, professio fidei tridentina in universitate 133[6]; collegium SJ LX; bibliotheca universitatis 126 668 709.
— Helvetiorum, academia vel collegium SJ LX 238; C. LVI 702; collegii SJ bibliotheca vetus 679; bibliotheca reipublicae LIV 679.
Fridberga (Friedberg, prope Augustam Vind.) 294 296/8 302 338 747.
Fridericus II. Daniae rex 224[1].
— III. princeps elector palatinus 414[5] 470/1 471[1] 659.
— comes oettinganus 380[1].
— SJ v. Brabantus, Delphtensis, Flander.
Frisia, Socii 86.
Frisinga (Freising) 367 718; episcopus (administrator) v. Ernestus; seminarium 335[3] 718; synodus dioecesana 38[3]; visitatio monasteriorum 717/8; canonici v. Fabricius, Lautherius, Pfister.
Frobenius, Io. 273[1].
Frumentum provideri debet a magistratibus, ad famem propulsandam 634; frumenti caritas 494.
Fuchs, Ioannes 193.
Fuentidueña v. Fontidonius.
Fugger, gens patricia: religionis catholicae studiosi 85 226; Augustae Vind. collegium Societatis condere student 172 et [3] 227 243 247/9 249[1] 257 259/60 267/8 281 288 345/6 348 358[7] 512/3 515 520 621/2; rogant P. V., ut monasterium Dominicanorum augustanum in collegium SJ immutari permittat 188 191 et [4] 249; a SJ contionatorem pro templo S. Mauritii augustano petunt 226/7 243 247 249 252 257 260 264/5 268 280 314 316 322/3 323[1] 333 345 523; pietatem in familiis suis egregie colunt 291 369[1]; ex famulatu suo protestantes dimittunt 347/8; Fuggeri et 5 % aliique „casus" 85 109 205[1] 403/4 416/7; et v. Feneratio; fabula de Iesuita apud Fuggeros occiso 338/9 338[1]; laudantur a C. 85 247 288; a R. Ehrenberg 85[1]; alia 242/3 644; eorum procurator romanus v. Mayer Mich.
Fugger, Antonius (filius Georgii II.) 201[1] 211 229 236 261 281 285 359 361 490 588; ipse et Raimundus frater eius severe tractandi in collegio germanico 261; a C. commendantur Polanco Societatis secretario 236 261 285; eorum praeceptor 211.
— Elisabetha v. Nothhaft.
— Georgius (II.) LVII 1 2 113 163 177 201 211/2 220/2 227 229 282 284/6 300 306 347 588 592; abicit libros haereticos et impuros 270 289; aegrotus 1; pie moritur 358/9 358[7] 361; uxor v. Lichtenstein Urs.; filii v. Fugger Antonius, Octavianus, Philippus Eduardus, Raimundus; confessarius v. Völck Wend.; et v. Fugger.
— Hieronymus 267 323[1] 621[2]; confessarius v. Völck Wend.
— Iacobus 323[1] 338[1]: eius quaestor v. Geizkofler M.
— Ioannes (II.) ex inimico SJ fit amicissimus 248[4] 259/60 291; confessionem generalem facit 260[1]; vitam praeclare emendat 260 et [1] [8] 261 288 291; se flagellat 260[1]; fautor artium 260[1]; astrologus 334[4]: Io. et variae „visiones", exorcismi etc. 255/7 255[5] 256[2] 260 281 289 334/5 334[4] 338 345/7 352/4 358 369 374 391 394; Romam petit 345 347 354 361 364 369 374/7 393 403/4 520; redit 394 399; stipem dat pro templo SJ romano 248 et [4] 257 260 283 302/3; et pro collegio SJ augustano 248/9 621; et v. Fugger; alia de SJ 205[1] 226/7 334/5 338 345/7 352 394 403 523; Io. et principes Bavariae 338 345/6 369; Augustae contumeliis afficitur 339; iter helveticum 403; alia LVII LIX 205[1] 220 226/7 285 322 323[1] 334/5 354 416/7; uxor v. Nothhaft; confessarius v. Völck Wend.; quaestor v. Geizkofler M.
Fugger, Marcus (III.), Ottingae Veteris confessionem et communionem facit 643; vitam emendat 400; Lutheranos domi non vult alere 291; varia LVII 227 248/9 323[1] 345 363 et [1] 365 523 641/54; uxor v. Eberstein S.; quaestor v. Geizkofler M.
— Octavianus (filius Georgii II.), convictor collegii germanici 113[6] 163 177 186 201 212 284/6 731; eius votum ingrediendi in SJ 163 177 201 211/2; eo liberatur 592; ad ecclesiasticum officium se parat 113 201 212 284/6; non vult ecclesiasticus fieri 201 286; a parentibus severe tractatur 212 284; de C. aliisque Sociis queritur 201 205[1] 211/2; optime affectus erga SJ 212 286; varia LVII LX LXII 205[1] 211/2 227 255[5] 260[1] 270 334[4] 338/9 368[1] 377[6].
— Philippus Eduardus (filius Georgii II.), convictor collegii germanici 1 2; revocatur 1/2; redit 56 et [1] 91 113; varia LX LXII 111 113[6] 163 201 205[1] 210[5] 211/2 227 255[5] 260[1] 270 280[10] 285/6 291 334[4] 338/9 365[4] 368[1] 377[6] 522 731.
— Raimundus sen. 346[5].

Fugger, Raimundus (filius Georgii II.) 201 211 229 236 261 281/2 283 285 300 306 318 359 361 588; et v. Fugger, Anton.
— Sibylla v. Eberstein.
— Sidonia Isabella 163 et [8].
— Sigismundus Fridericus 499.
— Udalricus 220.
— Ursula v. Lichtenstein.
Fulda, abbas, v. Dernbach.
Fulvius SJ v. Androtius.
Fürstenberg, Ioachim ab 380[1].

Gabutius, Anton. 188.
Gagers 294[2].
Gagliardus, Achilles, SJ 60 et [7] 62.
— Ludovicus, SJ 498 et [1].
Gail, Philipp. 414[3].
Gall, Placidus, O. S. B. 724.
Gallesio v. Massarius.
Gallia, rex v. Carolus IX.; regina v. Elisabetha; nuntius apostolicus v. Torre; Societas pro Gallia missas et precationes offert 187 214; iubilaeum ad Galliam iuvandam 324[2]; Socii in Gallia LVI/X 27 196 659; et v. Aquitania, Francia, Parisii etc.
Gallus (Han, Hahn), Nicol. 36 427[5].
— Thomas, SJ 29 et [5] 30 90/1 137[4] 140 et [4] [5] 143/7 160 167 172 175 210 241 250 et [3] 252/3 252[2] 257/9 262/3 268 275/7 280 288 293/9 301/2 304/5 310 319 327 533/8 533· 534[1]; Canisium accusat apud Eckium cancellarium 275 304; apud S. Franciscum Borgiam praep. generalem 536/7; Borgias eum suaviter tractari vult 293; cardinali Truchsess numquam placuit 310; dimittitur ex SJ 319 325 336; fama mala 336; eius fratres sororesque 295/8 302 319.
Gamans, Io., SJ 574.
Gampasser, Christoph. 262 et [1].
Gamundia (Schwäbisch-Gmünd) 33.
Gandavum (Gand, Gent), libri excusi 411[1].
Gasco, Didacus 694.
— Petrus 694.
Gasparus SJ v. Caspar.
Gassarus, Achilles Pirminius 219/21 339 650.
Gastius, Matthias 694.
Gaudere in Deo iubet C. propinquos 397.
Gautier, Al. 720.
Gedanum (Danzig) 411[1].
Geizkofler, Lucas 347/8.
— Michael 348[1].
Geldrensis, Gerard., SJ 90.
Genebrardus 409[1].
Geneva (Genf) 705; „Confessio“ 744.
Gentili, Marius, SJ 283[1].
Genua, Socii LXI 178 585.
Genuensis, Iac., SJ v. Levanto.
Genuum flexio 102; ad principes honorandos 639; ad B. M. V. honorandam daemoni praecepta 646.
Georgianum seminarium ingolstadiense 467 et [2].
Georgius SJ v. Bader, Crispus, Leodiensis, Rotarius, Scherer, Schoran, Schorius, Schornius.
Gera 658.
Gerardus SJ v. Flander, Geldrensis, Lapidanus, Pastelius.
Gerau 657.
Gerbstädt 697[1].
Gereon, S., martyr 415 et [10].
— et Socii, SS., martyres 479[2].
Germania, eius miseriae religiosae et civiles 551.
— inferior (Flandria), provincia SJ LVI/X 10 11 17 195 638[1] 751; visitanda 420 et [1] 425 440/1 487; valde inops est 257; provincialis v. Angelo, Costerus; procurator (1568) 590.
— superior, provincia SJ, male habet 568; „provincia prae omnibus afflictissima“ 174; causae minoris in ea profectus 740/1; visitata a P. Hier. Natali 457; visitanda denuo 420 425 440/1 460 477 487; indiget confessariis 290 336; contionatoribus 252 299 460; sacerdotibus germanis 305 336 357 381 432; hominum numero augetur 419/20; provinciae rhenanae „potissimos“ dedit sodales 735/6; Codex fundationum eius LX; cursus breviores pro scholasticis eius 432/3 460 et [3]; elogia hominum sanctitate illustrium eius 229; provinciales v. Canisius Petr., Hoffaeus; viceprovincialis v. Hoffaeus; varia LVI/X 638[1] 751.
„Germanica libertas“ quaedem Sociis non concedenda 305; aliqua tamen „dissimulanda“ 305.
Germanica lingua exercitanda 103 105 541; germanicos, non latinos libros a Sociis scribendos esse censet Hoffaeus provincialis 218; et cf. Canisius Petr. (4).
Germanicum collegium (Romae): leges sive condiciones 32 317 et [7] 355 368[1]; ex iisdem regitur convictus dilinganus 541; disciplina severior 368[1]; „administratio claudicans“ 212; communio (et confessio) hebdomadaria 286; dotatio 290 317 335; facienda a P. V. 335; alumni ex bonis ecclesiasticis alendi 382; Albertus V. Bavariae dux collegium adiuvat et commendat 290 317 335 353[5]; sumptus pro alumnis 353[5]; rationes pecuniarum pro convictoribus expensarum 261 281; victus 201 212; convivium profectorium 56[1]; „praefectus cubiculi“ 95[1]; famulus 178; in admittendo Germani praeferuntur Anglis etc. 353; numerus alumnorum 578[1]; convictorum 578[1]; collegium „plenum“ 317; alumni et convictores a C. et aliis mittendi vel missi 32/3 64 229 240 et [1] 290 300 355 559 et [1]; alumni v. Damianus, Engelmaier, Fischer Chri-

stoph., Gibbonus, Halverius (Rivius), Herderus, Hunger, Miletus, Mörtin, Pöreisenius, Rastperger, Simon, Stotz, Vischer, Wegmann; convictores LXII 1 2 113[6] 335/6 353 355; et v. Florinus, Fugger Ant., Fugger Octav., Fugger Phil., Fugger Raim., Ilsung Frid., Ilsung Max., Truchsess Car., Truchsess Christ., Zott; alumnus ad tempus in Germaniam redire permittitur 300; alumni in Helvetiam mittendi 362; alumnus in SJ ingreditur 97; Socii in collegio LXI 95[1] 307; C. Romae collegio operam navat 678/81; rector v. Gagliardi, Rainaldi.
Germanus, Antonius v. Kleselius, Vinck.
— Caspar v. Obergasser.
— Ioannes v. Herderus.
— Leonardus v. Pöreisenius.
— Matthaeus v. Sayn.
— Theobaldus v. Stotz.
— Valentinus v. Oth.
— Vitus v. Liner.
— Wendelinus v. Völck.
Gerson, Ioann. v. Kempis.
Gerstmann, Martin. 367 372.
Geusii, Coloniae 363/4 364[1] 414/6 414'; pelluntur 330 et [5] 414 et [4] 483; eorum patroni 414/5 414[5] 470/1 471[1].
Gibbonus (Gibbons), Ioannes (postea SJ) 356/7 361.
Gillotius Campanus, Io. 686.
Giovio v. Iovius.
Girulius, Robertus, SJ 10 et [3] 11 17 55 57 80 83 108 112.
Giulii, Aeg. M., SJ 233.
Gladii in itineribus 461 et [1].
Glauchau 696.
Glocestria (Gloucester) 230.
Glorierius, Cae. 685.
Gnypheus, Ioannes 427[5] 698/9.
Goa, Socii 170[3] 751.
Gobierno, Mich., SJ 589.
Godefridus SJ v. Flander, Hannartz.
Gorheim LV/VI.
Gothein, Eberh. 4[1].
Gotthardus, Wolfgang. 557 [1] [6].
Goubau, Franc. 38[3].
Goviernus v. Gobierno.
Gradus academici, avide expetuntur 537 558; Ingolstadii etiam haereticis dantur 45/6 46[5]; doctores ingolstadienses apud catholicos facile admittuntur 46[5]; sumptus promotionum 467 558; sollemnis promotionis theologicae 243; Socii externos gratis promovere debent 41[1] 464[5] 562; gradus dantur Dilingae 537 541 724; Ingolstadii 131[7] 464 467 556/60; facultas gradus conferendi Societatis sodalibus 232 et [5]; gradus iis collati vel conferendi 12 28/9 60 176 215 228 232 242/3 265/6 291 et [2] 292 313/4 541 et [1]; gradus alicui non dandus, nisi mores emendaverit 56; alicui negandus ob defectum doctrinae et virtutis 265/6; expensae magnae non faciendae 243; et v. Professio fidei tridentina.
Graeca lingua, docetur a Sociis 62 198[1] 214 247[1] 462 465/6 559[2]; ab aliis 462 et [4] 463 et [1] 465/7.
Graecium (Graz) 367; Socii 367 469 et [7] [8].
Graitz 657.
Grammatica latina Emm. Alvari 481/2 481[8]; Hannibalis Codretti 662 669; Collegii Romani 666; Ioannis Despauterii 662 683[2]; Io. Holthusii 713[1]; Io. Lorichii 272[2]; Philippi Melanchthonis 344 683[2].
Granatense collegium SJ, rector v. Plaça.
Granatensis, Ludovicus, O. Pr. 704 et [3].
Granvella, Ant. Perenottus de, cardin., archiep. mechlin. 191 et [2] 196 201 374 390[2] 582/3.
Graves Law, Tho. 664.
Gravius, Henr., O. Pr. 688/9.
Gregoriis, Hieron. de, SJ 113[6].
Gregorius Magnus, S., Confessio 333.
— VII., S., papa; registrum epistularum eius 72 et [2] 73 384.
— XIII. papa 356 431[3] 664 733.
— SJ v. Roseffius.
Greitz, Greiz v. Graitz.
„Gremium" facultatis artium ingolstad. 556/9 561.
Griperius (Gripeius), Iodocus, SJ 323 et [2].
Gripheus, Io. 698.
Grodna 695.
Gropperus, Godefridus, „sen." 471 et [6].
— Godefridus, „iun." 471[6].
— Ioannes 416 502[8] 503 667 682; „cardinalis" 667.
Gruterus, Lambert. 660.
Gryphius, Io. 698.
„Gubernator" in universitate dilingana 200 203 241/2 241[7] 399 et [1].
Guenther, Otto 71[1].
Guilielmus IV., Bavariae dux 197[3] 430.
— (V.), filius Alberti V., Bavariae ducis, pietas et religionis studium 334 338 345/6 426; fautor SJ 313 et [6]; iter lotharingicum 13 25/6; nuptiae 94 et [3] 99 173 et [2]; dedicatur ei opus mathematicum Clavii 431 et [3]; Catechismus C. 426/31; eius aula landishutana 196[9] 243 250/1 737; uxor v. Renata; filius v. Christophorus; contionator 196[9]; et v. Schorichius; confessarius v. Schorichius; varia 311[5] 334 338 415 747.
— princeps Auriacus 414[5].
— SJ v. Elderen.
Guisanus (Guisius, Flander), Anton., SJ LVI 22[8] 52 et [1] 179 184 et [2] 435 483 514 533/4 541/2 543/53 623 636 et [10] 661 701/3 708/9 714; queritur de C. 714.
Guisius, Carolus, card., archiepisc. rhemensis, episc. metensis LIX 271 et [2].
Gulden v. Floreni.
Gurcum (Gurk), episc. v. Austriacus.
Gurtenbach v. Cortenbach.

Gutlebia, Catharina 255/6 256[3]; et cf. „Catharina".
Guttierez v. Pinedanus.

Haag, comitatus 367 563[1].
Hablizel, Io., O. S. B. 410/2.
Haddon, Gualtherus 331/2.
Hadumarius v. Lorichius.
Haeretici, eorum „Catalogi" varii 377[4]; non admittendi in aulam vel familiaritatem episcopi 100 104/5; eorum „odium quoddam" 100 104/5; eos vi coërcendos esse censet (mutata sententia) S. Augustinus 634 et [1]; idem monet C. 633/4 640; eos coërcet Theodosius I. imper. 634 et [1]; eos trucidari iubent Lutherus et Bucerus 105; Ingolstadii promoventur et promoti in aulas etc. catholicorum irrepunt 45/6 46[5]; animus doctrina solida contra haereses muniendus 100; diligendi 104; eorum absolutio 78 et [5] 79 129/30 130[1] 188/9 380[3]; invalide absoluti 129/30; haer. relapsi 79; S. Franc. Borgias et C. cavent, ne haeretici scriptis mordeantur 114/5; et v. Calviniani, Libri prohibiti, Protestantes.
Hafner, Dr 681[1].
Hagenoa (Hagenau) 34.
Haius (Hay), Edmundus, SJ LIX 27 et [4] 447 491 590.
Haivodus (Haywood), Caspar, SJ LVIII/LX 30 88 116 167 314 381 et [3] 521 533/4 533[6] 534[1] 536[1] 537 541; doctor theologiae 541 et [2]; consultor rectoris dilingani 137[4] 141 160 537 741; eius professio 144; Thornaeum apostatam reducere conatur 147.
— Elisaeus, SJ 93 et [6] 122 355.
Hala (Hall) Tirolis, urbs magna haeresique infecta 434; libri pravi 499; urbs ad fidem reducitur 619; senatus urbis 433/4; bibliotheca 434; agitur de collegio SJ oenipontano Halam transferendo 6 7 18; de noviciatu vel collegio Societatis ibi condendo 7/9 14 18/19 19[2] 111/2 150 153 195 216 250 260 262 264 277 281 et [5] 295 299 303 318[6] 612 616/9; coll. a Franc. Borgia praep. generali admittitur 170 318/9 318[6] 618/9; eius domus 434; spectra in ea 434; bibliotheca 434; hortus 19[1]; supellex 434; fundatrices 408[1]; Socii LVIII 230 432/3 478 499 et [4] 623/4 700/1; numerus Sociorum 432[2]; rector v. Rabenstein Io.; superintendens 622/3 626; cursus brevior philosophiae et theologiae, „seminarium superiorum" 432/3 432[1] [2] [3] 460 et [3] 494[4]; contiones Sociorum 7 9 51 153[1] 160/1 170 223 251 278 295 299 381 499 619; agitur de collegio virginum per Magdalenam et Helenam reginas instituendo 7 9 17/9 50 111/2 250; de eodem a Sociis regendo vel iuvando 9 16/7 50 111 150 152/3 160/2 170 246 277 281 295 299 303 318[6] 612 616/7; quid a Sociis praestari possit 51; C. et Hoffaeus S. Franc. Borgiam rogant, ut reginis gratificetur 161 169; harum condiciones admitti possunt 260 262 264 318[6]; Borgias concedit, ut Socii, dum reginae vivunt, virginum confessarios et contionatores agant 170 618/9; domus collegii 434; monasterium S. Salvatoris (virginum O. S. Aug.) 7 8 et [1] 18/9 50 et [8]; reditus 19[2].
Halberstadium (Halberstadt), episcopatus 182 et [3].
Halbpaur, Hermes, SJ 434 et [3] 505 735.
Haller, Leonardus 101[4].
Halm, Phil. M. 651.
Halver (Westphaliae) 406[5].
Halverius, Christianus, SJ 25 et [5] 97 112 185 406 et [5] 407 735.
Hamburgum (Hamburg), bibliotheca urbana 694.
Hamelmannus, Hermannus 330[7].
Hamericourt, Georg. de, episc. audomaropolitanus LIX.
Hannartz, Godefridus, SJ 116 et [6].
Harpsfeldius, Nicol. 171 et [3].
Härtelius, Melchior, SJ 578.
Hartmannus, Wolfgangus 220 339.
Hasius, Ioannes, SJ LVIII 383.
Hassia (Hessen), landgravius v. Philippus.
Hastensis v. Astensis.
Hauensteinianus comitatus 493.
Havensius, Arnold., SJ LVIII.
Hebraeus in SJ v. Zacharias.
Hebraica lingua 688.
Heerbrandus, Iac. 629[2].
Heidelberga 220; professores universitatis v. Tossanus; bibliotheca palatina 220.
Heilsberga (Heilsberg) 169; synodus 181[3].
Helding, Michael, episc. merseburgensis 500/3 501[1] 502[5] 662 et [3] 682; pretia librorum eius 503.
Helena „regina", filia Ferd. I. imperatoris, confert ad aedificia collegii oenipontani exstruenda 3; de SJ optime merita 15 149; eius confessarius v. Hetzcovaeus; ipsa eum laudat 128/9; reliqua v. in v. Magdalena venerab.
Helfenstein, Georgius ab 456[1].
— Rudolphus (V.), comes 207 et [5].
— Swicardus, comes ab 379 et [3] 607; uxor v. Zollern.
— Udalricus IV., comes 21 et [2] 207 et [5] 378/9 378[1] 674 739.
— Udalricus (V.), comes 207 et [5].
„Helffer" (adiutor parochi) 323[1].

Helianus, Victorius 431[3].
Hellu, Balthasar ab 131 295/6 406.
Helvetii catholici, academiam sive seminarium condere volunt ope SJ 238/40 252/4 279 281 288 301 362/3 374; contionatores a SJ petunt 240 252 258 279 281 288 362; agitur de C ad eos mittendo 362/3 374; helvetii milites Romae pontificis domum custodientes 109; veteres Helvetii milites optimi 533.
Helvetius, Barthol. v. Bedula.
Henricus VIII. Angliae rex 332.
— iunior, Reussius 657.
— medius, Reussius 657.
— Iulius dux brunsvicoguelpherbytanus (episcopus intrusus halberstad.) 182[3].
— SJ v. Arboreus, Blyssemius, Dionysius, Hördt, Winsenius.
Hentenius, Ioann., O. Pr. 686.
Herba, Ioannes da l' 376[2].
Herbae benedictae 716.
Herbipolis (Würzburg), episcopus v. Wirsberg; episc. auxiliaris v. Reschius; dioecesis et urbs herbip. (clerus, monasteria etc.) 27/8 28[1] 312 338 384 405/6 407[1]; consilia multa ad dioecesim recte administrandam episcopo a C. data 75/9 129/31; episc., a P. V. iussus digniores e clero, quibus pontifex honores dare et negotia committere possit, nominare id praestare non audet 180; decreti tridentini de matrimoniis clandestinis promulgatio 130; indulgentia iubilaei 129; capitulum cathedrale 407; scholasticus v. Knöringen; contiones in templo cathedrali habitae vel habendae a C. 185 555/6; ab aliis Sociis 28 39 et [1] 54 et [2] 97 112 151 295 311/2 315 388[3] 389 405/8 406[9] 407[1] 735; universitas 505[4]; monasterium FF. Minorum Conventualium 28 et [1] 53 709; collegium SJ a S. Franc. Borgia praep. gener. admittitur 13 173; fundatio et dotatio 17/8 27/8 28[1] 98 112 173 384 408; difficultates in dotatione 27/8 53/4 54[1] 98 108 et [4] 112 173; fundationis confirmatio pontificia 173; collegium incohatur 33 82 97/8 127; C. ei mittit rectorem et magistros 12/4 82 108 et [4] 112; rector 12/4 82; et v. Bader; ecclesia 672; scholae 82 184[3] 663 672; catecheses 663 672; eas timent nobiles protestantes 672; Sociorum sustentatio 405; Sociorum et discipulorum numerus 384; convictus studiosorum 54; varia de Sociis LVII/VIII 34 59 89 338 383 405/8 735; agitur de C. Herbipolim ituro 232; rumor de eo ad protestantes transgresso 185 196 555/6; amici SJ 186; monasterium S. Agnetis (Clarissarum) 28[1] 53 173 186 384; libri excusi 332; archivum curiae episcopalis 74 129; bibliotheca Minorum Conventualium 709.
Herborth, Valent., episc. premisliensis LIX.
Herderus, Ioannes 32/3.
Hergenröther, Ios., card. 4[1].
Herlen a Rosenthal, Cornelius 200 378 et [2] 537.
Hermannus SJ v. Thyraeus.
Hermanutius, Laurentius, SJ 354 et [7] 494; Barbarae ducissae ferrariensis contionator germanus 172[9]; et confessarius 16 et[1] 55 139 et [3] 172; melancholicus 404 410; eum revocare conantur superiores 482/3 492 497 599 600.
Hermes SJ v. Halbpaur.
Hernandius v. Fernandez.
Herrera 31.
's Hertogenbosch v. Buscoducum.
Herzogenburg, bibliotheca Canonicorum regularium, O. S. Aug. 703.
Heshusius, Tilemannus 27 et [1] 30/1 124/6 427[5] 718/20 748[3]; carmen contra eum 114 et [6]; Moreii liber contra eum 124/6 199; C. contra eum scribit 124; Sanderus contra eum scribere vult 199.
Hess, Gerardus, O. S. B. 410/1.
Hetzcovaeus, Paulus, SJ, confessarius Helenae reginae etc. 15[3] 107 111 139 145 149 152/5 159/62 169/70 179 228 600 605/6 611/2 614/6 619/20; laudatur 128/9 620 et [3]; aegrotat 246; Magdalenae quoque reginae confessarius fit 246; avocari nequit 410; varia 15 613 620.
Heusenstamm, Sebast. a, archiep. moguntinus 75[2].
Hibernus, Edmundus v. Tanner.
— Richardus v. Flaminius, Fleming.
— Robertus v. Rochfort.
Hieronymus, S. 101 et [1]; de haeresi cito opprimenda 634 et [4]; de primatu 745 et [13]; editiones expurgandae 269/70 598 686; romana „Confessio Hieronymiana" 333 737.
— SJ v. Natalis, Torrensis, Torres.
Hildesium (Hildesheim), episc. v. Ernestus.
Hilgers, Ios., SJ 269.
Hipler, Franc. 33 679.
Hispani magnates optant, ut C. „postillam" scribat 384/5 385[1]; Hispani Vindobonae degentes 4; hispani Socii in Germaniam ad theologiam docendam mittendi 357/8; hispani procuratores c. 1571 Romam missi 469 et [6]; turbae granatenses 283[2].
Historia ecclesiastica, a Flacio Illyrico depravata 72/3.
— ortus et progressus collegiorum scribenda 168.
„Historiam scribimus, non Panegyricum" 587.

Hodegia (Hodège) 99.
Hoffaeus, Paulus, SJ, contionator monacensis 13 14 119 et [1] 138 146; contionatur Augustae Vindelicorum 226/7 243 247 249 252 257 264/5 280 t 288 333 523; Oeniponte 226 246/7 249/50 258 262 264/5 277/8 295 299 303 321 358 361 363 700; expetitur ad contionandum Landishuti 196[9]; in Bavaria inferiore 24 52; vicerector monacensis 26 84 91; rector ingolstadiensis 135/6; num rector dilinganus nominandus? 268; ad tempus agit rectorem oenipontanum 246 248 252 260 262 264/5 277 285 288 295 303 305 308 310 321 336; bene regit 260; Germaniae superioris viceprovincialis LVII 118/9 122[2] 131 138 146 147[3] 148 160/1 163/4 167 et [4] 171/4 177 180 190 194/8 196[9] 202 204 209/23 226/9 233 240/58 285 297 300 315 735/6; provincialis LV LVIII/IX 44 265 267 277 293/4 305 307/10 313/4 318/20 325 328/9 336 345/7 358/60 388/9 405/6 565/72 689 699/700 711/2 714/5; officium bene gerit 741 744; a Franc. Borgia praep. generali reprehenditur 601; provinciae administratione liberari cupit 190 233[2] 252 294 321 743; C. aliorumque rogatu in ea confirmatur 190 196 233 264 284 287/8; petit, ut C. iterum fiat provincialis 743; eius consultores 573 et [1] 721 737; eorum opera multum utitur 465; eius admonitor 459 et [5]; et v. Canisius Theodoric.: „socius“ 466 et [3]; aliquod C. factum ipse improbat 442; Romam referre iubetur nomina eorum, quibus sedes apostolica negotia gravia committere etc. possit 176 180 188 196; aliquos Socios ante professionem ordinandos curat 213/4; rei paenitentiam petit et accipit 213/4; Halae cursus studiorum breviores et seminarium superiorum instituit 432/3; eius exhortatio domestica 491[1]; pedibus itinera facit 459 469/70; equo uti iubetur 470 482; Albertus V. Bavariae dux eum semper sibi adversari ait 329; caeteroquin ei favet 196[9] 739/40; Hoffaei sententia de Indice 274 276 286; Catechismum Romanum germanice vertit 26 48 58 et [1] 59 84 94 109 113/4 121 123/4 138 146 510 655/6 667/8; P. V. pro praemio ei dat indulgentiam plenariam 59; vitam S. Ignatii germanice vertere vult 218; fit censor contionum P. Roseffii 353; laudatur a C. 138 251 260 267 310 322 419; a Fuggeris 227; varia LV LVII 22 24 et [1] 25/6 93 95/6 110/1 120 194/5 277 279 281 et [5].
Hoffmeister, Io., O. Er. S. Aug. 185 275 502 et [1].
Hohenburg (Suebiae) 738.
Hohenems v. Sitticus.
Höhenkirchen, Wolfg. Sebast. 651.
Höller, Alexander, SJ 458 et [4] 621/5 622[3].
Holonius, Ioannes, SJ 134 et [4].
Holthusius, Io. 662 713[1].
Holzapfl, Iacobus 603 et [7].
Homerus 466.
„Honorarium“ pro auctore libri 70 656.
Horae v. Officium.
Hördt v. Winsenius.
Horning, Guil. 654[1].
Horst v. Host.
„Hortulus animae“ 102 503 676; pretium 503; „Hortuli“ varii 485 490 496.
Hortus Sociorum, debet esse amoenus 156; hortus collegii oenipontani 14 155/7; Sociorum romanorum 156; hortus dandus Sociis augustanis 516.
Hörwarth, Sibylla 346[5].
Hosius, Stanislaus, cardin., episc. varmiensis, promulgat decreta tridentina 181[3]; H. et collegium SJ braunsbergense 39 et [2] 406[4] 408[1]; Romam advenit 383; ibi Centuriatorum Magdeburg. refutationem moderatur 409[1] 489; C. librum de Io. Baptista laudat et Pio V. commendat 444/7 458 488/9 710/1; aliquid in eo notat 444; instat, ut C. de B. M. V. et de S. Petro scribat 446 488; eum ad Augustum Saxoniae electorem mitti cupit 748/50; reprehenditur, quod scribere desierit 35; eius „Confessio“ 501 et [5] 503; libellus ex eius operibus excerptus 339; C. eius opera commendat 101 et [4]; eum ad scribendum excitat 39; alia de C. 169 437 442; H. et P. Turrianus 31/2 488; varia 35 382/3 406[4] 415 667 695; eius secretarius v. Rescius Stan.
Hospitale v. Valetudinarium.
Hospites (milites etc.) excipiendi officio communi eximitur Societas per Maxim. II. 498[5].
Host (Horst) de Romberch, Io., O. P. 332.
Hostovinus, Balthasar, SJ LVII/IX.
Houweningen v. Van Houweningen.
Hoya, Ioannes ab, episc. monasteriensis 183 et [2].
Hugo, Petr., SJ 412.
Hugonotti, exercitus Pii V. contra eos missus 282/3; et v. Calviniani.
Humelius, Iacob. 714.
Hunger, Albertus 558/9 561.
Hurtadus SJ v. Perez.
Hydruntum (Otranto), episc. v. Capua.
Hymenaeus et Alexander 551.
„Hypocausta“ 534 537.

Jaccoud, Dr, I. N. XXX.
Iacoba Badensis, vidua Guilielmi IV. Bavariae ducis, mater Alberti V. 21 44 96 et [4].

Iacobaeus, Vitus 557[2] 560.
Iacobellus, Christophorus 220 403.
Iacobus maior, S., Apostolus, C. de eo scribere vult contra Centurias 701.
— SJ v. Biruva, Crusius, Ernfelder, Genuensis, Kraus, Ledesma, Leodiensis, Levanto, Pontanus, Rem, Spirensis.
Jaffé, Phil. 72[2].
Jahrbücher, Preussische xviii[1].
Jan, Matthias 648[1].
„Ianitor" 116[6].
Iansenius, Cornelius, sen. 199.
Janssen, Io., erratum 675; eius bibliotheca 669.
Iaponicae litterae 275 420 491/2 491[9] 498 502[6].
Ibn Sina (Avicenna) 716 et [2].
Ieiunia 674; per Christum Deo placent 659; ab ecclesia praecepta 524; Elvangae servanda 193; ieiunia in iubilaeo 128 457 490[5]; in exorcismis etc. 392 394 650 716; voluntaria apud patricios augustanos 291; C. nimium ieiunat 159 722; Sociorum facultas dispensandi 276[1]; dispensationes urbibus augustanae et ingolstadiensi concessae 276[1]; exceptiones pro infirmis 193.
Iena 696; theologi 342/4 342[5] 498 et [4] 696 748 et [3]; libri excusi 657 696.
„Jesuiter Wolff", Reissender 114[9].
Iesus Christus: nomen Iesu 670/1 715 et [5] 716; eius divinitas negari coepta 343 et [2]; nihil Deo gratum nisi per ipsum 658/9; C. de eo adversus Centuriatores scribere vult 702; et v. Crux, Eucharistia, Imagines, Meditationes, Officium de aet. Dei sapientia, Passio.
Ignatius de Azevedo, SJ, Beatus 261[3].
— de Loyola, S.: gratius ei est, si homo malus ex SJ egreditur, quam si bonus eam ingreditur 361; nunquam quemquam exorcizasse fertur 393; eius biographia scribitur 85; germanice vertenda 218 et [5]; imago aere expressa 354; daemones pellit 354 et [3]; Constitutiones SJ ab eo conscriptae v. Constitutiones.
Ignes ad laetitiam significandam 638.
Ignorantia excusans a censuris, peccatis etc. 597 598[1].
Jimenez, Didacus, SJ 124 168.
Illyricus v. Flacius.
Ilsung a Tratzberg, Fridericus 341[1].
— Georgius 341 et [1] 342.
— Maximilianus 340/2 340[1].
— Sigismund. SJ lvi.
Imagines, piae et sacrae 30 83[1] 376 529 534; SS. Trinitatis 669; Christi in monte olivarum 529; Christi crucifixi 638 670 678 703; Christi pueruli cum cruce 678; B. Mariae V. imagines antiquae v. Ettal, Ottinga Vetus; imago B. M. V. lignea virgini obsessae adhibetur 644/5 650/1; imagines S. Ignatii Loiolae Romae in domo SJ exprimuntur 354; imagine S. Ign. daemon arcetur 354 et [3]; imagines in Canisii catechismis et precationum libris etc. 669 670 676 678/9 689/90 694 703 712; imago Canisii „canis fidelis" 731; im. Canisii minime vera 743; im. familiae christianae 669; catholicorum, maxime C., de cultu sacrarum imaginum doctrinam protestantes quidam calumniantur 658 719; imagines probrosae 338/9 376 et [2] 691; prohibentur 376.
Imitatio Christi (Thomae a Kempis) 102 499 704; libelli pretium 504.
Immunitas ecclesiastica v. Iurisdictio.
Impedimenta matrimonii 78/9 130 et [2].
Imperatorum Epistolae v. Collectio Avellana.
Index Clementis VIII. 272[2] 273[3].
— Pauli IV. 273[1]; de typographis 269[2].
— Pii IV. sive tridentinus 272[4] 273[1] 496 et [2]; a C. commendatur 101; pro Gallia valde mitigatus esse fertur 271 et [2]; in Germania difficilis observatu dicitur 271 569/70 593; cum in Germ. observari non posse dicunt episcopi 570; Pius IV. eum in Germ. promulgari noluisse fertur 570; eum mitigari cupiunt 271; P. Pisani (cui P. Hoffaeus consentit) responsa de Indice 271/4 276 286; aliorum laxa quaedam interpretatio 274; editio Monachii facta 275; et v. Censura, Expurgatio, Facultates, Libri.
— cardinalis Quirogae 273[3].
— Sixti V. 272[2] 273[3].
Indiae 583; orientales 587.
Indicae (iaponicae etc.) litterae 275 337 et [5] 354 402 420 481 491/2 491[9] 498 502[6].
Indulgentiae, impugnantur a protestantibus 674; ind. „stationum Urbis" 173; pro die festo Conceptionis B. Mariae V. 385[1]; cum sertis (coronis) precatoriis coniunctae 374 et [8] 376; promulgatio indulgentiae 490 495; indulgentiae non solent comprehendi in „communicatione privilegiorum" 596; indulgentiae omnium ordinum Mendicantium a P. V. cum SJ communicantur 596; multas ind. Fuggeris Romam peregrinatis P. V. tribuit 374 et [8] 376; ind. plenarias fidelibus dat cardinalis Truchsess 534; ind. plenaria accipienda a confessario libere eligendo 394; P. V. P. Hoffaeo pro Catechismo Romano germanice verso ind. plenar. in vita et in morte dat 59; Canisio pro libro contra Cen-

turiatores scripto ind. plenar. dat 437 443 489; et v. Iubilaeum.
Infallibilitas Romani Pontificis 705 745/6.
Infantes a daemone obsessi 530.
„Infirmarius" 116[6] 122[4] 209 214 235[2].
Infirmi, card. Truchsess eos invisit et adiuvat 190; Socii eos curant 283[1] 607; quibus cum condicionibus diebus ieiunii carnes edere possint 193; et v. Valetudinis cura in SJ.
„Informationes" in congregatione procuratorum SJ 590/1.
Ingolstadium (Ingolstadt): universitas 433 et [1] 460; eius magna fama 558; laus a P. V. tributa 166; officia divina 131[7]; disciplina liberior 468 477/8; agitur de professione fidei tridentina inducenda 45/6 89 90 110 133 et [2] 166 191/2 511/3; P. V. permittit, ut privatim fiat 110 512; examina 462/4 466 476 478 556/60; disputationes 556 558 560/2; promotiones 131[7] 242/3 265/6 464 467 556/60 562; earum expensae 41 et [1] 464[5] 467 556/60; promoventur etiam haeretici 46; sumptus promotionis theologicae sollemnis 243; censura librorum 642[1]; professorum salaria 467/8; convivia academica 41[1] 131[7]; „onera" universitatis 131[7]; cancellarius univ. v. Schaumberg; vicecancellarius, superintendens sive inspector v. Eisengrein Mart.; „patroni" 40/2 45/7 560; senatus et rector 40/1 90 131[7] 462/3 462[6] 463[2 3] 465/6 556 559/60; praecedentia professorum 557; professores saeculares 45/6 467[2] 468 563[1] 714; aemuli Societatis 135; Socii in un. docentes 12 40/2 40[2] 45 47 132/3 139 216 et [10] 222 253/4 266 429/30 505[4] 555/62 714/5 743; lites inter un. et SJ 3 26 40/2 45 53 110 133 449 465 476 511/2 559/62; Socii laudantur a professoribus 559; in studiosis magnum profectum faciunt et magnae auctoritatis sunt 48; studiosorum paucitas 467; numerus 557/8 562/3; canonici studentes 464 et [3]; alumni et stipendiarii 464 et [2] 467 556; Itali in un. 216[10]; facultas theologica 642[1] 714/5; seminarium georgianum sive collegium novum 467 et [2]; sem. theologicum sive convictus S. Ignatii 381 et [2]; fac. iuris 46 463 466 557; medicinae 463/4 467 557; artium (philos.) 26 464[4] 465 476 478 555/62; eius statuta 556/9; eius iusiurandum 40 et [3]; agitur de cursu philosophico et paedagogio (gymnasio) universitatis per Socios administrandis 449/50 461/8 476/8 486; exemptio Sociorum ab un. iurisdictione 463 478; convictus studiosorum sub Sociorum disciplina 258 313; convictores extra domum cenant 258; numerus 563; seminarium pro fratribus scholasticis SJ condendum 202 216 222; scholae privatae SJ 48 110 123 134 et [4 5] 216 et [10] 494 562/3; earum disciplina severior 132 135; difficultates 135; agitur de iis tollendis 132 135/6 202 216 228 232 241 257/8 563; catalogus lectionum 228[7]; comoedia 563; Socii LXII 2 et [1] 28/30 32 34 36 40 48 56/7 63[3] 90 113[7] 116[6] 122/3 134 et [3] 139 204 207 216 218 229/30 242/3 253 257/8 282[4] 307 312/3 315 320 329 351[2] 408 433 et [1] 460 466 et [3] 467 555/64 621 714; numerus 494 562; superintendens 494[3] 622; rector v. Leubenstain; agitur de novo rectore creando 43 48/9 81 89 106 113 115 123/4 131/2 210 624/5 721; vicerector 521; magistri varii 12 82 106 110 123/4 312; templum 173; contiones 172/3 563; catecheses 134[5] 672[1]; conversiones 562/3 563[1]; confessiones 128 216[10]; Socii parum oboedientes 228 232 235 253/4 266; Socii a S. Franc. Borgia praep. gener. reprehenduntur 241; ab Alb. V. Bavariae duce laudantur 449; habentur auctores „Anatomiae Lutheri" 36; P. Pinedani relatio de rebus universitatis etc. 555/9; antiquus liber votorum 514; urbs 648; decretum tridentinum de matrim. clandestinis promulgatur auctoritate ducis non episcopi 233/4; iubilaei indulgentia 128; ecclesiae parochiales et parochi 131[7] 135 323[1] 366 371 466[6] 557; et v. Eisengrein Mart., Feucht, Lautherius; Franciscani v. Nasus; praefectus arcis 562; senatus urbis 557 648; libri excusi 101[4 5] 272[2] 339 351[1] 377[4] 450 499[2] 501[5] 502[4 7] 503 585/6 641/2 642[1] 669 679 696.
Inquisitores 485 678 685.
Insulae (Lille) 667.
„Interim" (lex) 273[3] 340 658.
Inutrium (Mittenwald) 731.
Inzigkofen 575 739.
Ioab dux militum 639.
Ioanna, Ferd. I. imperatoris filia et Francisci ducis florentini uxor 16 et [1] 171 et [9] 235 et [3] 482/3 495/7 599 600; confessarius et contionator v. Elderen.
Ioannes SJ v. Anglus, Astensis, Beyel, Confluentinus, Gibbonus, Holonius, Merquitius, Pelecius, Rastellus, Rethius, Saxo, Seidl,

Vegerus, Vicus, Vinck, Volckius, Wick, Zacharias, Zeydel.
Ioannes, Austriacus (Don Juan d' Austria) 283[2] 487[7] 637/8.
— Baptista, S., praecursor Domini exemplar paenitentiae 631; Canisii liber de eo v. Canisius Petr. (4); tragoedia de eo 563.
— Baptista SJ v. Calaber, Italus, Romanus.
— Casimirus Poloniae rex 5 587.
— Damascenus, S., 689.
— Evangelista, S., Apost., C. de eo scribere vult contra Centurias 701; eius virginitas 635; initium evangelii ioannei eiusque vis 715 et[6] 716.
— Georgius princeps elector brandenburgensis 470/1 471[1].
— Georgius Palatinus princeps 414[5].
— Guilielmus Saxoniae dux 342[5] 498[4].
— Hieronymus Hatriae (Atri) dux 587.
— Iacobus SJ v. Oenipontanus.
— Paulus SJ v. Oliva.
— Petrus v. Maffaeus.
— Sigismundus Zapolya princeps Transsilvaniae 343 et [1].
Iob, patriarcha 528; contiones de libro Iob LVI.
Iodocus SJ v. Carcaeneus (Krepser), Griperius.
Ioseph aegyptius, patriarcha 528 634.
Iovius, Mich. 704.
Irregulares 205 et [2]; dispensatio 79 205 et [2] [3] 425 597.
Isara (Isar) 731.
Isenburg, Salentinus ab, archiepisc. coloniensis 81 162/3 181 et [2] 199 324[3] 331 435[1].
Isidorus, S., hispalensis 171[4].
Islebia (Eisleben) 697[1] 749; liber excusus 697[1].
Itali Ingolstadii 216[10]; Vindobonae 4 53; itali Societatis homines (catalogi, superiores etc.) LXI; et v. Florentia, Lombardia, Roma etc.
Italus, Ioannes Bapt. v. Calaber.
— Laurentius v. Casalius.
Itinerarium Philippi Eduardi Fuggeri LXII.
Iubilaeum a. 1566 324[2]; a. 1567/8 127/8 129 611/2; a. 1568/9 324 et [2]; a. 1571 324[2] 394 457 490 et [5] 541 595[2]; a. 1575 et 1600 579 et [2]; pro libro contra Centuriatores scripto C. „iubilaeum" petit 443; et cf. Indulgentia.
Iudaei esse putantur Socii, cum sine armis peregrinantur 461[1].
Iudas proditor Christi 639.
Iuliano S., Ios. de, SJ 235[2].
Iulianus, magister, chirurgus romanus 281[10] 306.
Iulius II. papa 205[3].
— III. papa 194 200 571[2] 670.
— dux brunsvico-guelpherbytanus 181[3] 279[1].
Iuramenta academica Sociorum 595; iurandi temere et falso vitium et poena 401 647.
Iuris studium commendat C. 341.
Iurisdictionis ecclesiasticae violatio eiusque poena 183 195 525; eos, qui ecclesiae iuvandae caussa se in eam ingerant, absolvi posse declarat P. V. 197; et v. Monasteria, Principes.
Iustificatio, in sola ecclesia catholica 550; doctrina concilii tridentini 385 et [2] [3] 484[6]; liber Vegae 484; theologi protestantes de ea altercantur 342[5]; catechismi canisiani et omnium catholicorum doctrina de ea a protestantibus impugnatur et calumniis afficitur 657/9 673/6 692/3 715[1] 719/20.
Iustinianus, Vincent., O. Pr., cardin. 732/3.

Kannengiesser, Henr. 414[3].
Karlsburg 343 et [1].
Kellner, Barthol. 378 9 378[4].
— Guilielmus (?) 378/9 378[4].
Kempis, Thomas a, de imitatione Christi 102 499 704; pretium 504.
Kessel, Leonard., SJ LVII/LX 21/3 21[1] 80/1 162/3 258 293 315 324 329/31 363 384 387/9 388[3] 414 434 5 443 472 478/9 483/4.
Khellner, Khelner v. Kellner.
Khuen de Belasy, Io. Iac., archiepisc. salisburgensis 93 et [2] 315 499 682 732.
Kibler, Carolus 192.
Kirchberg 642.
Kirchenzeitung, Katholische (Salzburger) XVIII[1].
Kirchhoff, Benedictus, SJ 407 et [1].
Kirner, Christoph. 648.
Kitzbühel 499.
Klauber, Catharina 731.
Kleijntjens, I., SJ 425.
Kleinaw, Ioann. 720.
Klekler v. Klöckhler.
Kleselius, Antonius, SJ, contionatur Dilingae 60/1 60[1] 85 109; Oeniponte 99 112 139 161 232 3; in aula Ferdinandi II. archiducis 247 278 283 320/1 359; sollicitatur ad apostasiam 61 83; C. ei timet 247 278 320/1; eius contiones aulicae a Sociis observari debent 283; agitur de eo dimittendo 232/3; a SJ et a fide deficit 357/61; resipiscit 360 425 621/2; dimittitur ex SJ 622; agitur deinde de eo iterum constituendo contionatore Ferd. II. 621/2; varia 60/2 60[1] 87/8 160 165 167 et [4] 241 614 619.
Kling v. Clingius.
Klingenberg, Ios. 21[4].
Klöckhler (Klöckler), Christophorus 250 et [1] 456[1] 481[1] 499/500 623 et [1] 689/90.
Knab, Io. 648.
Knöringen, Henricus de, episc. august. 470.
— Ioannes Egolphus ab (postea episc. aug.) 185 et [3] 186 295/6 384 402.
Kock v. Scotus Andreas.
Koelderer, David, episc. ratisbonensis 325 682.

Königsegg (?), Christophorus Guilielmus 335[6].
Konstanz v. Constantia.
Köplin, Iacobus, O. S. B., abbas 249[1] 520[4].
Kórnik, bibliotheca comitis Zamoyski 695.
Kostka, Ioannes 4.
— Stanislaus, S., v. Stanislaus.
Krafft, Io. 648.
Kratzer, Paul 220.
Kraus v. Crispus, Crusius.
Krems 238.
Krenifs, Matthaeus 651.
Krepser v. Carcaeneus.
Kreuzer v. Crucigeri.
Kribl, Thomas 499.
Kuenburg, Mich. a, archiepisc. salisburg. 681[2].
Kufstenium (Kufstein) 499.

Labacum (Laibach), episcopatus 366/7 370/3 382; urbs 367; Socii 367.
Labores prohibiti diebus sacris 193.
Lackner v. Lakner.
Lacticinia, tempore ieiunii prohibita, dispensationes de iis concessae 276[1].
Ladislaus, Sigismundus III. Poloniae rex 586/7.
Laibach v. Labacum.
Lainius (Lainez, Laynez), Iacobus, praep. gener. SJ 105/6; autographa LXI.
Lakner, Matthias, SJ 134 et [5] 213 513/5.
Lambertus SJ v. Auer.
Lamprucker, Leonard. 648.
Lancellottus, Scipio 245[3] 583.
Landavus (Landauer), Frider. 560.
Landishutum (Landshut), aula Guilielmi principis 196[9] 278; Dominicani 191[4]; C. LVI 747; collegium SJ LX; contiones Sociorum LVI 196[9] 241 243 278 290; mire frequentatae 737; „examinationes“ de fide 311 et [6].
Landsberga (Landsberg) 230 731.
Landsbergius v. Lanspergius.
Lang, K. H. v., errata 61[1] 539.
Langenenslingen 501[1].
Lanoius, Nicolaus, SJ, rector collegii vindobonensis 175; Mariae imperatrici gratus 107 et [6]; rector collegii oenipontani 2 3 6[4] 10/1 17 44 51/2 57 80 90 99 110 134/6 140 149 154/5 161 167[4] 169 173/6 179/80 194 216/7 230 232/3 434 602/15 625[1]; eius errata (rigor etc.) 14/6 134/5 155/9 246 250 252; a Franc. Borgia praep. gener. et a C. monetur, ut suaviter suos regat 18 107 155 605/6; collegii minister querimonias adversus eum profert 155/9 613; eius merita 268; solacio affici debet 110 135; rectoratu levari vult 14/5 210[2]; levari debet 43 81 113 115 156; levari non posse videtur 55 107; levatur 210 246 250 252 264 268; Lan. et domus SJ halensis etc. 19 195; ibi exorcizat 434; consultor et admonitor novi rectoris oenip.; ab huius oboedientia exemptus 210; Franc. Borgias et C. frustra instant, ut L. a Magdalena et Helena reginis admittatur confessarius ipsarum 107 149 155 158/9 169 611/5; est visitator librorum in Tiroli 499 500 689/90; mittendus Ingolstadium 621; superintendens collegii ingolstad. 494[3]; „substitutus“ procuratoris a. 1568 Romam mittendi 195 197; procurator provinciae a. 1571 Romam missus 416 439/41 447/9 493 521 543; „senior“ provinciae 441; consultor Hoffaei viceprovincialis 573[1]; iudicando et referendo exasperat res 7[2] 103; „admonitiones“ eius 620; laudatur a C. 441; a cardinali Hosio 445; varia LVII/VIII 7[2] 147 194 210 246 274 276 319 389 440/1 440[3] 450 464 494 521 543 566/7 572/3 589 618/20 625.
Lanspergius, Io. Iustus, O. Cart. 102 et [3] 502[6] 503.
Lapidanus, Gerardus, SJ 10 et [5] 55 et [3] 59 82 98 et [1] 112.
Lateranense concilium IV., de synodis 474[2].
— V., de breviarii recitatione 102[1]; de librorum editione 447[3]; de Averroismo 60[1] 569.
Latina lingua, diligenter discenda 103; latine loqui non audet rector coll. ingolstad. 48; et v. Grammatica latina.
Latinius, Latinus 409[1] 686.
Latomus, Io. 660.
Lauinga (Lauingen) 30/1 61 65 68 88 112[4] 114 147 et [8] 718; schola latina 31; minister lutheranus v. Codonius; liber excusus 720.
Laurens (Poin), Barthol. 686/9.
Laurentius, S., martyr 585/6.
— SJ v. Casalius, Hermanutius, Italus, Magius, Romanus.
Lauretum (Loreto), sacra aedes B. Mariae V. 134[3] 575/6; et P. V. 393; peregrini germani 280 347 359 364 374 393 575/6; cardinalis Truchsess 575/6; C. ibi contionatur 575/6; „paenitentiaria“ sacrae aedis 575[2]; omnes, qui Lauretum veniunt, paenitentiae et eucharistiae sacramenta sumere affirmat C. 576; S. Franciscus Borgias eo venit voti causa persolvendi 308 et [4] 318; dona sacrae aedi data 575/6; gubernator lauretanus 575 et [4]; Socii LXI 134[3] 211 280 293 301 304/5 357 359 575/6 724 735; eorum numerus 575[2]; contiones 575/6; et v. Litaniae Lauretanae.
Lautherius, Georg. 274 311[6] 380 et [2] 501 et [4] 673/4.

Lautzler, Christoph. 378[3].
Law, Tho. Graves 664.
Lech 731.
Lechler, Martin. 677.
Lechner, Car. 3.
Lecti 206 et [4] 609/10.
Lectica 522.
Lectio ad mensam 108 136[4] 187; lectio regularum SJ 82 et [10].
Ledesma, Iacobus, SJ 31 114 208 409[1] 666.
Lentaillerius, Ioann., O.S.B., abbas aquiscinctiensis LVII/VIII.
Lentia (Linz) 237/8.
Leo X. papa 273[1].
— XIII. papa 332 587.
Leodiensis, Georgius v. Rotarius.
— Iacobus v. Biruva.
— Robertus v. Girulius.
— Simon v. Damerius.
Leodium (Lièges), episc. v. Ernestus Bav.; Socii 28 363[5]; eorum bibliotheca 672; libri excusi 664 706; bibliotheca universitatis 672.
Leon, Io. Emm. de, SJ 469[6].
Leonardus, S., abbas 430[2].
— v. Boschius, Kessel.
Leonettus SJ v. Clavonius.
Leopolis, archiepisc. v. Stomowski.
Leovardia (Leeuwarden), episc. v. Petri.
Lepanto, victoria de Turcis 487 et [7] 490 630 637/8; pompa propter eam Oeniponte habita 629/30 637/8.
Leslau, episc. v. Rosdracevius.
Leubenstain, Martinus, SJ, rector collegii ingolstadiensis 2 3 15 43 46[5] 89 131/2 131[7] 133[7] 172/3 210 229 253 266 312 314 319/20 559 563 572/3; nimis vehemens et asper 48; de C. provinciali queritur 172/3; agitur de eo a rectoratu amovendo 48/9 81 106 113 115 123 131 148 721; et de eo rectore oenipontano nominando 15 107; reprehenditur ob defectum oboedientiae 235 241; eius consultores 564; matris pauperis curam gerit 235 239/40 252; alia 116 622 et [3] 623/5.
Leuckfeld, Io. Ge. 31.
Levanto, Iacobus de, SJ 11 et [5] 20/1 45 56 63 et [2] 84 109 et [1].
Lexica 269.
Liberi in fide conservandi et imprimis ad pietatem instituendi 396/7.
Libertas Societati constare debet ad sodales mutandos etc. 39 258 280 303 312 329 381 449/50 478 568 593 602; et in universitate regendos 463 467 476/8 568 593; lib. religionis perniciosa 455; „lib. conscientiae“ falsa 704.
Libri boni, legendi 101 103 380[3]: aliis tradendi 351; aliqui a P. Possevino commendati 704; eorum catalogus in usum monasteriorum Bavariae editus 275; libri boni iussu Alberti V. et Ferdinandi II. per Bavariam et Tirolim disseminantur 499/504 689/90; bibliopola in Tirolim arcessendus 501/3; libros de eodem argumento a compluribus scribi utile est 429 et [3]; libri catholici principibus protestantibus dedicandi? 471; libri a Sociis non edendi nisi ad pietatem excitandam idonei 373; S. Franciscus Borgias praep. generalis Sociis commendat, ut contra haereticos scribant neve tamen cum iis litigent 222; Socii libros scribere debent non latine, sed germanice, neque nomine alieno vel ficto, sed suo nomine 218; et v. Censura, Scriptores.
— catenulis appensi 698.
— pravi, cavendi 101; per magistratus civiles auferendi 500; in Bavaria, Elvangae, in Tiroli auferuntur 192 499/504 689/90; combusti 499; eos comburi iubet Theodosius II. 634 et [8]; libros haereticos et impuros abicit Georgius Fuggerus 270 289; libros haereticorum cur in refutatione Centuriarum Magdeb. saepe sibi citandos esse censuerit C. 437; et v. Censura, Expurgatio, Facultates, Index.
Libri scholastici, facultas eos expurgandi 270 et [1] 598; l. schol. SJ 272[2] 432 460[3] 481[8] 534 662/3 666 683[2] 713[1]; et v. Aristoteles, Catechismus, Lombardus Petr., Thomas Aquinas.
Lichtenstein, Ursula, uxor Georgii II. Fuggeri, valde pia 2 261 285 288/9 394; B. Mariam V. valde colit 261 284 288; imaginis romanae „Madonna di S. Luca“ exemplum sibi exprimendum curat 261 281 284 318 336; Ioannem Fuggerum ad sanctam vitam excitat 261 288; daemones eiecisse fertur 288/9 289[2] 401; „filia oboediens SJ“ 248; „mater“ Sociorum 261 289; laudatur a S. Francisco Borgia 285; stipem dat pro templo SJ romano 248 et [4] 257 283 302/3; falsae „revelationes“ 288/9 289[2] 316/7 334/5 334[4] 345/7 347[3] 352/3 369 391 394; Socii pro ea Deum precantur 289 352 354 394; Romam (et Lauretum) petit 345 347 354 et [5] 355 359 361 364 369 374/7 393 403/4; apud P. V. 374/6 374[7]; instructio de puella obsessa ei a P. V. data 393/4; redit 394 399; resipiscit 394; confessarius v. Völck Wend.: in eius locum substituitur P. Roseffius 394; aegrota 1 394; pie moritur 394; varia LVII 1 2 113 163 177 220/2 229 282 284/6 300 511 588 592; et v. Fuggeri, Fugger Georgius, Ioannes, Octavianus, Philippus.
Lichus (Lech) 731.

Liebenthal (Silesiae) 622 et [2].
Limburg, Erasmus ab, episc. argentoratensis 181[3].
Limburgius, Guil., SJ 735.
Limburgum ad Laganam (Limburg a. d. Lahn), bibliotheca seminarii 677.
Lindanus, Guil., episc. ruraemundanus LX 377[4] 387 et [3] 409[1].
— Theodorus LIX.
Lindavia (Lindau) 651.
Liner, Vitus, SJ 59 et [3] 82 512 514.
Linggahöl, Mich. 625 639.
Linz 237/8.
Lipomani, Aloysii, Vitae Sanctorum 103 et [2] 472[1].
Lipsia (Leipzig), libri excusi 499[2].
Litaniae Lauretanae 485 643/5 643[4] 652/3 653[1]; Lit. omnium sanctorum 51 62 214 291 485 et [1] 595[2].
Litterae, annuae iam non a singulis domibus SJ, sed a tota provincia scribendae 521; l. testimoniales sive oboedientiae 177 211 609 734/5; l. a rectoribus aliisque Sociis ad praep. generalem dandae vel datae 590[5] 625[1]; l. „soli" inscriptae 49 et [1] 156; S. Francisci Borgiae praep. generalis litterae valde accurate componuntur 21; l. privatae a Sociis Romam non mittendae nisi certis cum condicionibus 187; l. ad Socios et a Sociis datae a superioribus videndae 61[3] 187; aperiuntur 61 95/6; l. ex aulis et in aulas principum non mittendi nisi per rectorem 150 611; l. ad mulieres v. Mulieres; l. ex missionibus v. Indicae (iaponicae etc.) litterae; ratio l. secrete scribendi et mittendi 215/6; l. per tabellarios non traditae 257; et v. Notae secretiores, Sigilla.
Livoniae princeps 698.
Lobkowitz, Waldemarus a 738[1].
Locarno, Socii 238/9 362/3.
„Locustae" S. Ioannis Baptistae 444 et [5] 712.
Loisach (Loisa) 727/8 731.
Lombardia (provincia SJ) 188 195 417 595[2] 638[1] 751; provincialis v. Adurnius; procurator (1568) 589.
Lombardus, Io. Franc. 580[2].
— Petrus 534 714.
Lonaeus v. Boscius.
Londinum (London) 332 664; libri excusi 332; museum britannicum LIV 223 588 599 663/4 679.
Longolius, Christoph. 743.
Loreto v. Lauretum.
Lorichius, Gerardus 272[2].
— Ioannes 272 et [2] 275.
— Iodocus 272[2].
— Reinhardus 272[2].
Lossius 444[5].
Lotharingia 13 22 56 /65 84 91; dux v. Carolus III; et v. Renata; Lotharingiae cardinalis v. Guisius.
Lovaniensis, Gerardus v. Pastelius.
Lovanium, universitas 85 199 273[1] 284/6 356 384 416 663 688; professio fidei tridentina in eam inducta 133 164/5; facultas theologica catechismum C. approbat 706; professores v. Hentenius, Iansenius, Molanus, Ravesteyn, Sanderus; decanus ecclesiae S. Petri v. Petri: Angli 664 et v. Thorn; Socii LVI/X 124/5 275 384 718; libri excusi 78[1] 332 372[4] 488[3] 663/4 667 686; varia 278 et [9].
Lucarnum (Locarno), Socii 238/9.
Lucas, S., Evangelista, eius virginitas 635; imago B. M. V. ab ipso, ut fertur, picta 261 et [3 4].
Lucerna (Luzern), academia vel collegium 238.
Lucius, S., Rhaetiae apostolus 430 et [1].
Ludimagistri, providendi 474; in Bavaria a duce iubentur catechismum C. explicare et pueros in ecclesiam conducere 683.
Ludovicus Bavarus imperator 724.
Ludovicus comes Ottingensis 31.
— dux wurttembergensis 675.
— SJ v. Bachelius (Backlerius), Mendoza.
Lugdunum (Lyon), archiepisc. v. Albonius; Socii 704/5; Itali eorumque contionatores 704/5; libri excusi 332 432[3] 450 490[3] 586 704 et [1]; bibliotheca publica 705.
Luisi, Fra, O. Min. 409[1].
Lupoldus v. Bebenberg.
Lusitani SJ v. Antonius Franc., Vaz; lusitanica provincia SJ 587 751; procurator (1568) 589.
Lussi (Lussy), Melchior 238/9 362.
Lutherani, in Calvinismum declinant 38 498; lutheranos consiliarios habent episcopi Germaniae 182/3; et v. Haeretici, Protestantes.
Lutherus, Martinus, de haereticis odio habendis et occidendis 105; de papa etc. occidendis 105; imagines sordidae adversus papatum 36; Biblia 351 et [1] 689; postilla 193; catechismus 657/8 683 et [2]; non docuit primus, ad saeculare quoque vitae genus homines a Deo vocari 636; „Anatomia Lutheri" 35/36; libri contra eum 101[2 4 5] 351[1] 436[3]; varia 38 499 629[2] 651 657 745 749.
Lutzenburgo, Bernardus de, O. Pr. 377[4].

Maastricht, Maestricht v. Mosaetraiectum.
Mabillonius, Io., O. S. B. 185.
Macerata, episc. v. Melchiorius.
Macherentius, Io. Theodor. SJ LVIII.
Madrid v. Matritum.
Madridius, Christoph., SJ 208 et [1] 441 677.
Madrutio (Madruzzo), Catharina a 212.
— Christophorus a, card., episc. brix. et trid. 212/3; eius coadiutor brix. v. Spaur Io. Th.

Madrutio, Ludovicus, card., episc. trident. 225[3] 245 et [3] 264 609 et [2].
— Martha ab 212.
Maecenates se praebere debent episcopi 474.
Maffaeus (Maffei), Ioannes Petrus, SJ 420 491[9].
— Petrus, Antonius, cardin. 733.
Magdalena, S., paenitens 635/6 716.
Magdalena, regina, venerabilis, filia Ferdinandi I. imperatoris, valde laudatur a cardinali Commendono 619; pauperes aegrotosque iuvat 607; mulieres haereticas et meretrices convertere studet 607; supplicationi iubilaei interest 612; Kleselium apostatam comburere vult 359; falsas „visiones“ improbat 369; se flagellat 129; nemini post Deum magis fidit quam SJ 153; S. Franciscum Borgiam pro patre spirituali habet 617; vult omnino contionatores et confessarios de SJ habere 7/9 16 19 51 153 160/1 170 223 251 278 295 299 305 381; vult cum Helena sorore collegium virginum Halae condere in eoque vivere 6/9 16/9; et v. Hala; in eodem sacra omnia per Socios administrari cupit 6/9 16/7 19/20 49 50 162 260 262 277 281 et [5] 295 299 303 305 318 et [6] 610 612 615/7 724/5; agit cum Sociis de suo, Helenae sororis, virginum halensium confessario 51 107 149 155 158/9 161/2 169 246; Dyrsium confessarium laudat 128/9; eum in extremo morbo diligentissime curat 246; a S. Franc. Borgia impetrat, ut, dum ipsa sororque Halae vivunt, Socii in collegio virginum confessarios et contionatores agant 169/70 179 618/9; de SJ optime merita 15 149 161 607; confert ad collegii oenipontani aedes amplificandas 3; vestes pelliceas mittit 605; collegio alia praestat etc. 80 120 et [1] 250 267/8 277 603/5 611/5; et v. Oenipons; a P. V. impetrat, ut sibi sororique semper liceat collegium ingredi 43/4 213 215 et [5]; Sociis curandum est, ut ea facultate quam modestissime utatur 110 233; vult collegium vel tirocinium SJ Halae condere 7/9 18/9 111/2 150 153 170 195 260 262 295 299 303 305 318 et [6] 381 612 616/9; fundatrix collegii SJ halensis 408[1] 434; sollicita de valetudine P. Hoffaei provincialis 459 482; collegio patavino dona mittit 149[3]; stipem ab eo petunt pro templo SJ romano 251 303 318; agit de confessariis Barbarae et Ioannae sororum 482/3 495/7 600; eius mulieres aulicae 52 217 et [9] 611/5; et v. Hala; aulam dissolvit 600; eius nomen secretum 213 et [4]; varia LIX 52 217[9] 251 602 623; et v. Confessarii principum.
Magdeburgum, archiepiscopatus 182.
Magi, tres reges, SS. 479[2].
Magister noviciorum 11[5] 55 94 110 601; eius socius 11[6]; rector eum adiuvat 94 123; mag. nov. monacensis v. Marius, Paradinas.
— Sacri Palatii et doctrina S. Thomae 447[3]; et censura librorum 447[3] 678; et v. Manrique.
— Sententiarum v. Lombardus.
Magistratibus et ecclesiasticis et civilibus, etiam malis, reverentia et oboedientia praestanda propter Deum 639.
Magistri (praeceptores) in SJ, eorum regulae 206; exemptiones ab ordine domestico etc. 231/2; eorum „scriptores“ 206; et v. Libri scholastici, Scholae etc.
Magius (Maggio), Laurentius, SJ (praep. provincialis Austriae) LVII/IX 4 108 172 177[2] 257 274 447 513 589 625 663 681 751; rector collegii germanici 317[7]; contionatur in aula caesarea 37[5]; amplas facultates in Germania necessarias esse affirmat 274.
Maihinga (Maihingen), bibliotheca principum de Oettingen-Wallerstein 221.
Maior, Georg. 436[3].
Mair, Michael v. Mayer.
Maldonatus, Io., SJ LIX/X.
Maleficia, remedia contra ea 716/7 717[2].
Malescot, Steph. de 114[3] 659.
„Malo nodo malus cuneus requirendus est“ 606 et [2].
„Mammelucci“ 652/3.
Manareus, Oliverius, SJ LV LIX LXI 53 et [7] 122[5] 170[3] 178.
Mancestria (Manchester) 664.
Mandelot, Franc. de 704/5.
Manilius, Gislenus 411[1].
Manrique, Io. 672.
— Thomas de, O. Pr. 269 447 et [3] 710.
Mansfeld, Agnes ab 380[1].
Mansfeldienses comites et ministri lutherani 36; ministri 427[5] 697[1] 744.
Manus sacerdotalis impositio 716.
Manutius, Paulus 686; privilegio suo typographico cedit Catechismi Romani gratia 661; eius editio Adagiorum Erasmi 269.
Marbach, Io. 651/4 654[1] 673 718.
Marburgum (Marpurgum), liber excusus 698; archivum regium 498[5].
Marcellus II. papa 71[1].
— SJ v. Vaz.
Marchdorf 410.
Marcus, papa 219.
Margarita, virgo obsessa 210 et [5] 219/22 260 et [8].
Maria, S., Dei genitrix, eius immaculata con-

ceptio 385 et [2] [3]; saepe obit loca Christi passione sacrata 532; S. Stanislaum Kostkam in coelum evocat 586; virgini nobili visa esse fertur duobus cum angelis 645/6; eadem virgo Ottingae Veteris eius intercessione per C. daemonis obsessione liberatur 641/54; miracula eius ottingana 430 et [2] 641; „appariationes“ et „revelationes“ fictae 255/7 289 et [2]; et v. Revelationes: colenda 103 526 628 716; daemon eam invocari non fert 643/4; ei maledicit 645; eam laudare cogitur 646/7; C. eius cultum ottinganum commendat 373; de ea contionatur 526 544/5; de ea librum parat adversus Centuriatores 419 437/8 446 448 458 469 476 480 487/8 493/4; Ursula Fuggera eam multum colit 261 284 288; protestantes quidam eius honorem imminuunt 526 696; eius Horae sive Officium parvum 652; emendatum etc. 485 490; statua ettalensis 724; imago lignea Ottingae Veteris virgini obsessae adhibita 644/5 650/1; S. Lucae imago B. M. V. romana eiusque exempla curante S. Francisco Borgia picta vel pingenda 261 et [3] [4] 281 284 318 336; et v. Coronae, Lauretum, Litaniae Lauretanae, Rosarium, Salutatio angelica, Salve Regina.
Maria Magdalena, S. 635/6 716.
— soror Moysis 551.
— uxor Maximiliani II. imperatoris LVIII/X; contionator v. Antonius Franc.
— Alberti V. Bavariae ducis filia, Caroli archiducis uxor 476 et [2] 748.
— puella exorcizata 221/2 235/6 255/7 339.
Mariana, Io., SJ LIX LXI.
Marianus, Christoph., SJ 505 et [4].
Marius, Michael, SJ 11[5] 94 96 116 123 145 361.
Marsilius, Ficinus (Hispanus) 557 et [8].
Martha, S. 635/6.
Martinengus, Hieron. 224[1].
Martinus, S., episc. turon. 533; abusus in eius die festo 629.
— SJ v. Leubenstain, Stevordianus.
Martyres, testes fidei catholicae 550.
Martyrologium 103; Mart. germanicum, a C. et Walassero editum 667; Mart. Usuardi 667.
Marullus, Marcus 103 et [3].
Massarius de Gallesio, Famian. 22 et [2].
Mathematica docetur in collegio romano 431[3]; in universitate ingolstadiensi 462 et [4] 463 et [1].
Matiskhoven (Mattigkofen?) 274.
Matritum (Madrid), aula Philippi II. 486 498[3]; libri excusi 481[6] 689; bibliotheca nationalis 703; bibliotheca Sancti Isidori 694.
Matschperger (Mattsperger), Daniel (postea Christophorus Marianus, SJ) 505 et [4].
— Ioannes 505 et [4].
Matthaeus (Matthieu), Claudius, SJ LIX 447.
— SJ v. Germanus, Michonis, Polonus, Sayn.
Matthias SJ v. Lakner, Viennensis.
Mattighofen (Matickhofen) 648.
Mauritius, Saxoniae elector 750.
— Dilinganus SJ 178 187 et [2].
Maximilianus II. imperator, eius religio 372/3; contionatores varii 37 et [5] 371[7]; et v. Eck Mich., Eisengrein Mart.; libertatem protestantismi concedit nobilitati Austriae inferioris et superioris 223/6 223[1] 237/8 358 et [1] 455 et [6]; a P. V. per cardin. Commendonum monitus, utrumque decipit 237/8 588/9; C. aliique Socii contra eum apud P. V. machinati esse falso dicuntur 236/7; Socios laudat et fovet 435 et [2] 498[5]; catholicos ulmenses tuetur 340/2 379; optat, ut cardin. Truchsess fiat archiepiscopus coloniensis 80/1 85; haud ita potens est 182 185; aegrotat 498 et [5]; eius aula 341 493 [10] [11]; consiliarii 25 53; nomen secretum 213[8]; varia LXI/II 8 17 19 153 161/2 217 341[1] 445[1] 471 et [3] [5] 750; orator romanus v. Arcu; procurator romanus v. Cusanus.
Mayer, Ioann. 680.
— (Mair), Michael Leonardus 201 205[1] 226/7 284 318 et [3] 336.
— Sebaldus 70 et [1] 207 et [3] 331/3 351[1] 399 et [3] 420 439[1] 475 485 502[6] 574 655/6 661 668 677 680 684 689 708 710/2 711[1].
Mayningensis, Andreas, SJ 662.
Mayor, John E. B. 332.
Mechelius (oenipontanus) 481[1].
Mechlinia (Mecheln), archiepisc. v. Granvella; mechliniense concilium provinciale (1570) 710 et [1].
Mecklenburg v. Megalopolitani.
Medicis, Cosmus de, magnus dux Florentiae 482 et [5].
— Franciscus de, dux Florentiae 482 et [5] 483; uxor v. Ioanna.
— Iulius de, card. 607[2].
Medicus consulendus in amore turpi etc. 716 et [2]; medicus universitatis dilinganae 22 et [8].
Mediolanum, archiepisc. v. Carolus Borromaeus; catechesis 665/6; Socii LXI 84 94 608/9; libri excusi 665; bibliotheca nationalis (Brera) 678 696 703.
„Medion“ 503 et [1].
Meditationes de Christo conscriptae 670/1 694/5 703; „Meditt. S. Augustini“ 704.

Megalopolitani (Mecklenburg) ministri lutherani 427[5].

Mehler, I. B. 651.

Meiningensis v. Mayningensis.

Melancholia 404.

Melanchthon, Philipp. 36 70[6] 273 et [3] 427[5] 436[3] 444[5] 629[2] 683[2]; eius discipuli 342/4 342[5] 344[2] 748 et [3]; eius libri in Saxonia concremari dicuntur 344.

Melchiorius, Hieron., episc. maceratensis 732.

Memminga (Memmingen) 398[3] 542.

Mencelius, Hier. 36.

Menchaca, Licent. 694.

Menckenius, Io. Burchard. 220 339.

Mendicantes, eorum facultates post concilium tridentinum a P. V. „revalidantur“ 195[4]; facultatem confessiones sine approbatione episcopi excipiendi P. V. iis primum dat, dein aufert 47[2]; fac. dispensandi in irregularitate 205[3]; eorum privilegia Socii habent 205[3] 228; non adhibenda nisi consulto praeposito generali 228 et [2].

Mendicat frater laicus SJ 609; mendicatio Augustae prohibita 511 et [3].

Mendoza, Aloysius (Ludovicus), SJ 1/2 2[1] 43 81 201.

— Franc. de, comes de Monteagudo LVIII/IX LXII.

— Gonzalez Petrus de, episc. salmantic. 447[5].

Menginus, Dominicus, SJ, rector collegii monacensis LVII 93 116 250[3] 258 263 266 296/8 313 315 319/20 416 521 565 572/3; bene regit 91/2; eius professio 3 vel 4 votorum 145 601; cum Anna ducissa in Lotharingiam proficiscitur 13 24/6 56 65 84 91/2; magistrum noviciorum adiuvat 123; est consultor Hoffaei viceprovincialis 573[1]; M. et P. Stevordianus 92/3 93[1]; et P. Schorichius 93 241/3 266; et confessiones Renatae ducissae 94 123; gallice ad eam contionatur 196[5]; expetitur pro aula Guilielmi principis 196[9]; in Galliam mittendus est 196 et [5]; laudatur ab Alberto V. duce 196[9]; ab Hoffaeo provinciali 601; eius errata 600/1; eius consultor et admonitor 119[1].

„Mensa prima“ 206; „secunda“ 575; lectio ad mensam 82 et [10]; et v. Victus.

Mensing, Io., O. Pr. 185.

Menzelius, Philippus 114[6] 713.

„Mercator“, nomen secretum 217 et [5].

Mercurianus, Everardus, SJ. assistens praep. generalis LVII LIX 11 57 208 235/6 240 274 290 307 417 425 440/1 486/7 589/96; visitator LIX 420 et [1] 425 487; praepositus generalis LV LIX 739.

Merlinus, Iacobus 171[4].

Merquitius, Ioannes, SJ 15 et [3] 16 et [2] 43 55 83 99 108 115 139 145 157 159 161 167 et [4] 208 217 et [9] 278 574 577 605/7 613/4 614 620/1; cum laude contionatur 16 et [2] 51.

Merseburgensis episcopus v. Helding; episcopatus 182.

Metae (Metz), episc. v. Guisius.

Metsius (de Mets), Laur., episc. buscoducensis 709/10.

Meyer v. Mayer.

Michael SJ v. Marius, Platt.

Micheli, Ioannes 237/8.

Michonis, Matthaeus, SJ 10 et [5] 12 27 29 32/3 53 60 61 64 65 108 112 208.

Miletus, Vitus 32/3.

Milites a Sociis curantur 282/3 283[1 2]; liber pius pro iis scriptus 4[2]; stipendia iis solvi debent 634; aliqui probi sanctique 533; Helvetii 533; palatii pontificii custodes 109 139; pessimi multorum militum mores 532/3; milites itinera reddunt periculosa 572; milites hospitio excipiendi officio levatur Societas per Max. II. caesarem 498[5].

Miller, Georg. 379 et [4] 648.

— (Myller), Sigismund., SJ 2 et [4].

Mindelhemium, Socii LX.

Minimi 205[3].

Ministeria domestica quaedam, a Sociis omnibus praestanda 136 et [4] 140.

Minores v. Franciscani.

Miracula adhuc fiunt in ecclesia catholica 550; in Bavaria 430 et [2].

Mirón, Iacobus (Didacus), SJ 589.

Misericordiae opera, commendantur a C. 103.

Missa, cotidie audienda 457 715; missa in honorem S. Antonii abbatis 715/6; S. Mariae Magdalenae 716; pro mortuis 674; dicenda pro obsessis etc. 260/1 281 392 715/6; caerimoniae 595; 30 dubia de caerimoniis 521; missa in aedibus ducis Bavariae 506; missae pro congregatione procuratorum SJ 590; Sociis a S. Francisco Borgia praescriptae pro Belgio 214; pro Gallia 187 214; contra Turcas 639[1]; pro Fuggeris 354; a Borgia Deo offertur pro C. contra Centuriatores scripturo 165; a protestantium ministris quibusdam afficitur contumeliis 658 698; libri de ea 502; liber Lautherii 501[4]; Turriani 684; C. exhortatio de ea 539/40; et v. Ornamenta.

Missale Brixinense 627.

Missionarii per episcopatus circummittendi 474.

„Missiones“ SJ 52; ratio eas habendi 104; miss. in Bavaria interiore 24 52 104; in Helvetia 240.

Mitra 649.

Mittenwald 731.

Mocenicus (Mocenigo) 244 et [5].

Moguntia (Mainz), archiepiscopi v. Brendel, Heusenstamm; facultas absolvendi haereticos provinciae ecclesiasticae mog. concessa 78[5]; concilium provinciale (1549) 75 et [2]; catechesis in archidioec. 662[4]; ss. reliquiae 534; collegii moguntini Socii LVII/VIII 21 34 84[3] 97 117 136[4] 406[4] 407[1] 660 662; eorum contiones 735; rector v. Auer; libri excusi 75[2] 501[1 2 5] 503 et [2] 581; bibliotheca urbis 54[1] 126.

Molanus, Io. 667.

Monacensis, Abraham v. Parstorffer.

Monachium (München) (1), et Societas Jesu: collegium (cum tirocinio) eiusque scholae 2 et [4] 63 91/6 110 116[5] 134 et [5] 198[1] 228 240 247[1] 252 272[4] 394 601 683; numerus Sociorum 601; studiosorum 602; eorum pietas 602; tragoedia ab iis acta 99 313; seminarium pro fratribus scholasticis SJ condendum 202 216 222; collegium floret 602; novicii 11[5] 19 24 26[5] 29 90 92/4 110 122 et [4] 123 125 178 204 216 218 222 282 et [4] 394; numerus 601; modus eos alendi 204 216; Socius ad mores emendandos in novitiatum remissus 90; Socius aufugit 113; ingressus in collegium S. Francisco Borgia curante ducissis a S. P. V. permittitur 44; aedificia nova 92 426; domus pro aegrotis 92; minister 94; hortulanus 92[1]; templum collegii (augustinianum) 24 295[2] 299 311[5] 325; „chorus noviciorum“ 282[4]; cardinalis Commendonus in templo communionem distribuit 290; confessarii aliqui in templo diutius cum feminis piis loquuntur 263 268 275 293; confessiones exceptae 92[1] 116[5] 119[1] 123 139 247[1] 263; numerus 601; cantus 116[5]; templum novum S. Michaelis 426; contiones in variis ecclesiis 24 92 et [1] 119[1] 138 146 210/1 250 et [3 4] 253 257 265/6 278 et [4] 288 295 et [1] 299 310/1 315 324/5 388/9 389[1] 600; catecheses 116[5] 247[1] 683; antiquus liber votorum 514; varia de Sociis LVII/VIII 24 44 63[2] 64 82 93 96 204 210/1 235[2] 253 258/9 263 275/7 290 296 298/9 304/5 310 313/5 325 380[3] 416 614 701 737 747; rector collegii v. Menginus; vicerector v. Hoffaeus; magister noviciorum v. Marius, Paradinas.

Monachium (München) (2), varia: cives de fide examinantur 311[6] 689; „Roma Bavariae“ 426; ecclesia B. Mariae V. 92[1] 211[1] 295[2]; canonicus et praepositus v. Lautherius; ecclesia S. Petri 211[1] 278[4] 295[2]; Augustinianorum v. Monachium (1); Dominicani 311 et [2]; Franciscani 311 et [2] 380[3] 416 709; nuptiae Guilielmi (V.) et Renatae Lotharingiae 94 et [3] 99; libri excusi 275 501[4] 502[6] 503 et [7] 683; archivum curiae archiepiscopalis 197[3]; regni bavarici (Reichsarchiv) 99 168 191[4] 230 274 307 336[11] 353[5] 366 370 375 378[4] 391 393 434 509 514 554 574; universitatis 556; bibliotheca regia LIV 62 70[7] 235[2] 286 336[11] 338 374[8] 420 502[4] 650 661 680 690/1 705 713; universitatis 267[1] 514 669 677 689 713; monasterii S. Bonifacii (O. S. B.) 709; Franciscanorum 709.

Monasteria, deserta 79; P. V. ea offert SJ 191[4]; mon. multa et integra in Bavaria 430; mon. vexantur a proceribus quibusdam catholicis 183; num, qui ecclesiae iuvandae causa iis se ingerunt, absolvi possint 197; dissimulandum ad tempus cum eorum praefectis etc. saecularibus 197.

Monasterium Westphalorum (Münster i. W.), dioecesis 183; episc. v. Ernestus, Hoya.

Moniales in terra protestantium ope spirituali destitutae a Socio adiuvantur 739.

Monod, Gabriel 294[1].

Mons olivarum, eius imagines figuraeque 529.

— Regalis (Monreale) Siciliae, Socii 585.

Monstrantiae v. Ostensoria.

Montalto v. Perettus.

Monteagudo v. Mendoza Franc.

Morberius, G. 706.

Moreius, Benedictus 124/6 199.

Morhart, Udalricus eiusque vidua 675.

Mörlinus, Ioachim 30 720.

Moronus, Io., cardin. LXI.

Mors, praeparatio ad eam 586.

Mortificationes v. Paenitentiae.

Mörtin, Ladisl. 353[5].

Mortui, iuvantur precationibus etc. 628/9 674; Sociorum precationes pro Sociis mortuis 585; ratio eos sepeliendi 88; mortuorum animae in corpora vivorum redire perperam dicuntur 334/5 334[4] 335[1] 346/7 346[1] 347[3] 352/3 369 374/6; aliquando visae sunt et suffragia petierunt 352.

Morus, Thomas, Beatus 230; Elisabetha soror 230.

Mosaetraiectum (Maastricht), Socii 22 et [2] 363[5].

Mosburga (Moosburg), praepositus v. Eisengrein Mart.

Muglitz v. Brus.

Muli 364.

Mulieres non debent magistras fidei agere 632; mulierum cura religiosa a Sociis non suscipienda

9 et [1] 49 et [3] 50 et [1] 51 111/2 170 278; mulierum colloquia longiora, visitationes, litterae, munuscula Sociis vitanda 150 275 278 293 596 607; quae periculum et offensionem habent 258/9 263 268 275 606/7; earum confessiones breviter audiendae 596; mulieres inhonestae convertuntur 57[1] 607 et [2]; domus sive refugia pro iis 607 et [2].
Mundities servanda in victu 156/7.
Munera Socii neque mulieribus dare neque ab iis accipere debent (nisi illae stipem dent ipsi domui SJ) 150; „munuscula pia" a S. Franc. Borgia C. eiusque sodalibus missa 83 et [1]; et v. Mulieres.
Musaeus, Simon 658.
Mutationes Sociorum 10/2 48 108 110 167 447 559 608/9; haud ita saepe faciendae 123 312 559 565 568 623/4; earum faciendarum libertatem Societati principes concedere debent 39 258 280 303 312 329 381 449/50 476/8 568 593 602.
Myller v. Miller.

Naaman syrus 533.
Nadasi, Ioannes, SJ 278[9] 609.
Naldius v. Bourdaisière.
Nappi, Hieron., SJ 229 335[6].
Narnia (Narni), episc. v. Cesius.
Nasus (Nas), Ioannes, O. Min. Obs. 351 et [1] 673/4.
Natalis (Nadal), Hieronymus, SJ visitator 22/4 168 186 188 211 235 306 409 457 505 510 513; res provinciae SJ Germaniae superioris optime novit 304; vinum in mensa aqua misceri iubet 117; scriptum quoddam Canisii excudi vetat 124; N. et Socii francofurtenses 56; et collegium herbipolense 12 14 28; et collegium oenipontanum 12; et confessarii principum 16; et „colloquium spirituale" 513; et P. Turriani liber de hierarchicis ordinationibus 114/5 198/9 198[1]; et liber a Moreio pro SJ contra Heshusium editus 124/6 198/9; se, cum ex una provincia exierit, ei iam non posse imperare queritur 108[4]; eius reditus in Germaniam 186 188; a P. V. impetrat, ut in Germania singuli canonici complures canonicatus habere possint 205[1]; eius sententia de Indice 274; eius scriptor 11[5]; vicarius generalis SJ a S. Franc. Borgia nominatur 446 et [1] 457; P. V. id confirmat 457; varia LIX/X 10 11 13 63 80 90 92 93 et [1] 96 98[1] 108 110 113 132 136[4] 139 145 147 149 151 195 445 483.
Nativitas Christi, officium nocturnum 632 640; celebranda cantionibus in templis, viis publicis, domibus 632/3; confessione et communione 632; pravae consuetudines 640/1.
Naumburgum, episcopatus 182.
Naupactus v. Lepanto.
Nausea, Frider., episc. vindob. 499/503 499[2]; pretia librorum eius 499 503.
Navis 624.
Neapolis, provincia SJ 751; provincialis v. Fatius, Salmeron; procurator (1568) 589/90; Socii 82[6] 84 178 188 195 417 585 638[1]; bibliotheca nationalis 707.
Neckar v. Nicer.
Neoburgum ad Danuvium (Neuburg a. d. Donau) 718 720.
Neuhausen, Dorothea de 399[5].
Neville Figgis, J. XXXI.
Nicaenum concilium oecumenicum I., eius canones 219.
Nicer (Neckar), vinum 605.
Nicolaus SJ v. Lanoius.
Nijmegen v. Noviomagus.
Ninguarda, Felicianus, O. P. 311[2] 315.
— Raphael 26 et [2] 560.
Nobilibus, Robertus de, cardin. 678.
Norimberga (Nürnberg) 548 675.
Northampton 26[5].
Notae secretiores (cifrae) LXII 202 213 215/7 222 268.
Nothhaft de Weissenstein, Elisabetha, uxor Ioannis Fuggeri 255 et [5] 347 et [1].
Novem ecclesias et altaria visitant pii 532.
Novicii SJ, non solent admitti invitis parentibus 4; catechismum eis explicari oportet 66; ad contionandum exercitandi 620; eorum studia litteraria 218[1] 222; aliqui magistros agunt 2 et [4]; ratio eos sustentandi 204 216; aliqui ante finem tirocinii alio mittuntur 218 et [1] 222; ubi tamen singulariter curantur 222; agitur de noviciatu Halae condendo, v. Hala; novicii monacenses v. Monachium (1); pragenses 622 et [3]; romani v. Roma (1); vindobonenses 4; et v. Magister noviciorum, Stanislaus Kostka.
Noviomagus (Nijmegen) 688/9; religio 387 et [3] 388 395[9]; confraternitas S. Michaelis 424; Dominicani 423[7]; scabini 424; propinqui C. 387/8 395/8 395[1] 421/5.
„Novissima" quatuor 717 et [1].
Nuntii apostolici 473; a principibus reiciuntur 224 et [1]; nuntius apost. frustra petit comitem de SJ 177[2].
Nuptiae, sine choreis 457.

Oberammergau 726 et [2] 731.
Oberau 731.
Obergasser, Caspar, SJ 116 et [5] 145 260[8] 626 et [5].

Oboedientia praepositis ecclesiasticis praestanda 545 551.
Obsessio corporum humanorum a Deo daemoni permittitur 530/1; eius causae 530/1 647; effectus 530; Canisii contio de obsessis etc. 525; eius indiculus remediorum obsessis adhibendorum 715/7; auxilio iis sunt imagines S. Ignatii Loiolae 354 et [3]; varii ritus in exorcizando 346/7 346[5]; obsessis credi non debet 352/3; obsessae feminae 334/5 346/8 346[5]; et v. Bernhauser, Catharina, Margarita, Maria, Susanna; obsessas mulieres liberat S. Pius V. 375[2]; obsessos liberasse fertur Ursula Fuggera 289[2] 401; Augustae multi obsessi comparent 289; obsessio animorum 530/1; peccatum quodvis grave longe peius est quam obsessio corporis 531; caeterum v. Exorcismi.
Ochsenhusa 340.
Oddi, Long. degli, SJ 574[4].
Odeltzhausen 648.
Ödt, Io. Ge. eiusque uxor LXII.
Oecolampadius, Io. 340 499.
Oenipons (Innsbruck) (1), et Societas Iesu: aedificia 3 7 80 175 277 288 613; ecclesia 3 et [4] 6 et [4] 7 15[3] 80 150 157 173/5 288 603/4 603[1] 612/3 615 626[5] 724; collectio pecuniarum pro ea 603/4; bibliotheca 157 604; cubicula 157; culina 2; victus 7 14 107 149 156/9 228 605 611/2 615; vestitus 107 157/9 605 608; hortus 14 44 155/7; scholae 2 3 6 7 10 15[3] 16/7 44 55 57 62 80 90 110 134 213[2] 216/7 234 619 620[3] 724; convictus 218 619; numerus discipulorum 16 619[3]; ratio eos puniendi 90; comoediae 613; agitur de seminario pro fratribus scholasticis SJ condendo 202 216 222; litterae fundationis collegii 608; agitur de eo Halam transferendo 6 7 14 18; rector v. Hoffaeus, Lanoius, Pastelius; agitur de novo rectore nominando 14/5 43 55 81 113 115 135 210 246 248 250 264 267/8 277 285 287/8 293 299 303 316 336 383[3] 625; de superintendente creando 14/5 622/3 626; non creatur 55 622/3; vicerector 210; minister 55 107 307 613 626; eius querelae contra rectorem 155/9; fratres laici 2 10 116[6] 143[2] 157 228 267[3] 314 605 607/9; et v. Aretinus; probati homines in coll. oenip. mittendi 110 170; disciplina religiosa singulari cura ibi servanda 120; disciplina bona 621[1]; difficultates et impedimenta 7 11/2 14/6 43 80 99 107 110 134/6 139/40 150 155/9 161 174 246 250 258 277/8 605/8 614; apostasia P. Kleselii 357/60; et v. Kleselius; collegium a C. provinciali visitatur 2 9/17 156/8 602 609/13; exhortatio domestica 491[1] 602; Magdalena et Helena reginae a P. V. impetrant, ut collegium hortumque semper ingredi possint 43/4 213 215 et [5]; curandum, ut ea facultate moderatissime utantur 110 233; catecheses 15[3] 621[1] 626[5] 724; lectio quaedam theologica 621[1]; missa 107 605; contiones Sociorum in parochia et in aula principis v. Oenipons (2); contiones halenses 170; contio wiltensis 630 637/8; conversiones mulierum haereticarum et inhonestarum 57[1] 607 et [2]; confessiones exceptae 15[3] 57 149/50 157 246 481[1] 607 611/5 724; et v. Confessarii principum, Magdalena; messis copiosa apud divites nobilesque 15; amici fautoresque 156/7 607; et v. Ferd. II. archidux, Magdalena, Zott; numerus Sociorum 113; varia de Sociis LVI 63 et [2] 82/4 82[8] 107 112 134/5 139/40 211 277/8 305 458 480 494 581 605 620 621[1] 625 735/6.
Oenipons (Innsbruck) (2), varia: urbs 3 6; unam constituit parochiam 630[1]; parochus 262 et [1]; et v. Gampasser; eius contiones 262 et [1]; ecclesia parochialis 630; contiones Sociorum in ecclesia parochiali, templo Societatis etc. (exceptis contt. aulicis) LVI 15[3] 16 et [2] 51/2 55 108 115 139 159 161 226 241 246/7 249/50 252 et [2] 258 262 et [1] 277 295 303 320/1 358/9 361 363 607/8 613/4 614[3] 636[10] 700; contiones Sociorum in aula Ferd. II. archiducis LVI 6[2] 247 249 262[1] 265 278 283 295 303 320/1 359 389 443 448 458 476 480 543 620/41 676 693 700 714; communionis frequentia 481[1]; iubilaeum (1567/8) 611/2, (1571) 457; pompa sollemnis propter Turcas victos 629/30 637/8; monasterium S. Crucis (Franciscanorum) 3 et [3] 6 16[2] 627; valetudinarium 603[1] 604; consilium aulicum 713; principis „regimen“ et „camera“ 120 et [1] 358 499/504 625 630 639; consiliarii Socios de casibus conscientiae consulunt 15; a C. laudantur 455/6; regiminis cancellarius v. Klöckhler; camerae magister v. Linggahöl; nobiles 481[1] 604 607; cives 481[1]; hortulanus Ferd. I. caesaris 156; aëris incommoditas 217 277 321 458 714; terrae motus 492; frumenti caritas 494; archivum praefecturae caesareae (k. k. Statthalterei-

Archiv) 348 479 490[5] 499 503 608 625 639 689.
Oenipontanus, Ioannes Iacobus, SJ 251.
Oettinga Bavariae 33.
Oettingensis, Leonardus v. Pörcisenius.
— Ludovicus, comes 31.
Officium divinum v. Breviarium.
— parvum B. M. V. 485 490 et [6] 496 652; eius recitandi praeceptum in SJ 496.
— S. Crucis 485; Sancti Spiritus 485: aeternae Dei Sapientiae 670/1 694/5 703.
„Ölberg" v. Mons olivarum.
Olgiatus, Ludovicus (Aloysius?) 286.
Olissipo (Lisboa), libri excusi 332.
Oliva, Io. Paulus, praepos. generalis SJ 5 587.
— Ioannes Paulus, SJ, magister 82 et [1] 216 et [10].
Oliverius SJ v. Manareus.
Olomutium (Olmütz), praepositus 367 372; Socii LVII/VIII 621.
Onuphrius v. Panvinius.
Oporinus, Ioannes 72[3].
„Oraculae vivae vocis" 570[3] 596.
Oratio v. Precatio.
— Dominica („Pater noster") 643 681 716: delet peccata minora 657; semper ei iungitur „Ave Maria" 526 681; eam recitare cogitur daemon 646.
Oratorium S. Philippi Nerii romanum 579/81 580[1] 677.
Ordinatio sacra ordinesque 76 474; professio sollemnis ex decreto P. V. Sociis ante ordinationem emittenda 122 et [5] 513/4; difficultates inde ortae 93 et [7] 290 571 595/6; ordinationes Sociorum 213/5 307 316/9 513/4; aliqui ex errore ante professionem ordinati 213/4; ordinatio Socii ad titulum patrimonii 93 122; P. Turriani liber de ordinationibus 23 31/2 683/5; et v. Turrianus Franc.
„Ordines Romani" (liturgici) 70[7].
Ordo horarum diurnus 103.
„Ordo culinae" 136[4].
„Orechovius" Cromeri 34/5 35[1].
„Organista" 648.
Orlandinus, Nicol., SJ 4[1].
Ornamenta sacerdotum 532; et v. Vestitus: templorum 20 102 149[3] 473 607 641.
Orsini v. Ursinus.
Ortrand 563[1].
Osculari septies terram cogitur daemon 647.
Osiander, Andreas 675.
— Lucas 427[5] 675/6 715[1].
Osorius, Hieron., episc. sylvensis 331/2.
Ostensoria (eucharistica etc.) 634 678.
Oth, Valentinus, SJ 134 et [2].
Otranto, episc. v. Capua.
Ottinga Suebiae (Oettingen), princeps v. Ludovicus.
— Vetus sive Bavariae (Altötting) 282 et [2] 642; praepositura 371/2; praepositus v. Eisengrein Mart., Fabricius A.; clerus et populus 371 et [4] 372/3 373[3] 648; aedes B. M. V. 373; miracula ibi patrantur 430 et [2] 641; thesaurus 651; exorcismus insignis a C. factus 641/54; Eisengreinii et aliorum libri de sacra aede 641/2 642[1] [5]; sacra omnia ottingana esse idololatriam, qua homines in tartarum pertrahantur, docet Marbachius 653.
Öttingen, Fridericus ab 380[1].
Oxonium (Oxford) 710[4]; bibliotheca bodleiana 664.
Oza 551.
Ozias rex 551.

Pacem C. inter matronam nobilem eiusque filios conciliat 739; pacis studium commendatur a C. 395 423.
Paedagogi v. Praeceptores.
Paenitentiae opera, facienda sunt 631 657; vim habent ex meritis Christi 659; P. Roseffii contiones de paen. Augustae cum magna laude habitae 336: eam Tirolensibus commendat Ferd. II. archidux 457; exercetur a proceribus augustanis 291; fit ante vota religiosa 514; iniungitur Sociis 136 137 et [2] 141/2 214 590 740; C. eam facit discessurus Dilinga 543; eam a S. Franc. Borgia praep. generali petit absoluto provincialis munere 310; pro erratis in scribendo contra Centuriatores etc. commissis 419 437; non accipit 327; nimius est in paen. agenda 159 722; quam ex rectorum consiliis moderari iubetur 159; Hoffaeus viceprovincialis a praep. generali paenitentiam petit et accipit 213/4.
Palatinatus (Pfalz), principes v. Casimirus, Christophorus, Fridericus III., Ioannes Georgius, Reichardus; p. rhenanus, religio 344[3].
Paleottus, Gabr., cardin. LXI.
Palmae benedictae 716.
Palmius, Benedictus, SJ 208 244/5 245[1] 584 et [2] 589.
Pamelius, Iac. LX 686.
Pamhawer, Albert. 648.
Panis benedictus 716.
Panni 94[2].
Panormum (Palermo), domus mulierum conversarum 607 et [2].
Pantaleon (Pantlin), Henr. 742/3; errata 743.
Panvinius, Onuphrius, O. Er. S. A. 21 69/74 166/8 384 654/6 656[1] 667.
Papa v. Pontifex.
Paradinas, Bonaventura, SJ LVII/VIII 229/30 229[2] 232 254 281/2 290 303 307 317 571[2]; laudatur a S. Franc. Borgia 601; P. Hoffaeus eum avocare vult 601.
Parasceves dies a Christianis magni faciendus 547.

Paraxilus v. Peraxylus.

Parchend (Parchet) 157 et [3].

Parentes liberos in fide catholica conservare et magis eorum salutem aeternam quam prosperitatem terrenam quaerere debent 396/7 423/4; orandum pro parentibus mortuis 423 628.

Paretarius v. Beretarius.

Parisii, Sorbonna 272[2] 273[1]; professores v. Perionius; Socii 11 27 57 170[3] 178 751; rector v. Haius Edm.; libri excusi 103[3] 171[4] 219 332 377[4] 432[3] 491[9] 502[7] 686 698 703; contra SJ 114 et [8] 659; bibliotheca nationalis 704.

Parma, Socii LXI.

Parochi, probi providendi 474; eorum confirmatio 76; instructio 77/8; bibliotheca 662 709/10; eorum aliqui sunt concubinarii 182/3; ebriosi 554; valde raro peccata confitentur 182.

„Paroxysmi“ 255/7 256[2].

Parradunum (Pfarrkirchen) 731.

Parstorffer, Abraham 32/3.

„Parva naturalia“, nomen secretum 213 et [4].

Passavia (Passau), episc. v. Trennbach; capituli cathedralis praepositus v. Eisengrein Mart.; decanus v. Schwarz; canonicus 83[8]; et v. Lautherius; seminarium 335[3].

Passio Christi, omnium passionum maxima 524; opera bona vim habent ex ea 659; pie consideratur 643; merito a Christianis deploratur 526 et [2]; a C. ex sacro suggestu enarratur LVI 524/33 547; variae rationes eam colendi 529 532; variae Christi in ea „processiones“ 525 531/2; passionis loca saepe obibat B. Maria V. 532; peregrinationes fidelium 532; et v. Vulnera.

Passionalia 499.

Pastelius, Gerardus, SJ 82 et [1] 89 106 113 132 136 et [1] 142/4 145 160 164 et [1] 178 210 262[1] 268 303 304[2] 314 537 608 621 et [1]; rector oenipontanus 316 336 358/9 358[3] 433/4 521 625 et [1] 626 636/7 712; eius consultores 626.

Patavium (Padova) LXII 187; universitas 285; Socii LXI/II 82 et [1] 87 91 108 112 149[3] 160 165 187 211 244 264; dona Magdalenae reginae 149[3]; C. 244/5; rector v. Candi; vicerector v. Androtius.

Patena 647.

„Pater noster“ v. Oratio Dominica; „P. n.“ = Serta vel grana precatoria 374 et [8] 376 421/2.

Patres Ecclesiae 100/1 324; spernuntur 343/4 343[3]; sunt testes fidei catholicae 550 745; primatus pontificii 745/6; eorum auctoritas 343/4 343[3] 452; legendi etc. 710; eorum editiones pravae et prohibitae 267; expurgantur 267 269/70; eorum sententiae, in C. Catechismo notatae, integrae ponuntur in libro „Authoritates“ etc. v. Busaeus Petr.; num germanice vertendae 387/8.

Patrini in confirmatione 545.

Patronatus ecclesiarum 195.

Patroni menstrui (SS.) 103 et [1].

Paulus, S., apostolus; C. de eo scribere vult contra Centurias 701.

— III. papa 50[1] 111 205 et [3] 297[1] 332 398[2] 571[2] 670 697.

— V. papa 392[2].

— Samosatenus 343 et [2].

— SJ v. Candi, Hetzcovaeus, Hoffaeus, Veggianus, Vizanus.

Pauperes, iuvandi per episcopos 475; in iubilaeo 128 490[5]; cum fiunt exorcismi 392; C. instat, ut iuventur 103 628 634 657 716; ut in Bacchanalibus ad convivia vocentur 529; multis modis Romae iuvantur 579/81; iuvantur a Ferd. II. archiduce et Tirolensibus 457; a patriciis augustanis 291; card. Truchsess Elvangae eorum pedes lavat iisque ad mensam ministrat 190; Socii eos curant 190 235 239/40 252/3 286 475 529 596 607; pauperibus studiosis provident 110/1 125 140[5] 304[2] 534 541.

Paupertas religiosa in SJ, eius servandae cura 41 et [1] 148/50 157 165 172 243 282 et [4] 464[5] 507/9 510/2 518/9 735 742[1].

Pavesius, Iul., O.P., archiepisc. surrentinus 733.

Pax religionis augustana 46 et [2]; violatur ab Ulmensibus 340/2.

Pedibus itinera facit P. Hoffaeus provincialis 459; ea de re monetur 469/70 482.

Pedum pontificale 649.

Pedum osculatio 543; lotio in baptismo 745[14].

Peeters v. Petreius.

Peitz, Guil., SJ 72[2].

Pelecyus (Pelecius), Ioannes, SJ 64[1] 209 et [4] 214 535.

Pellevius, Nicol., episc. senon. (Sens), cardin. 732/3.

Peltanus, Theodorus, SJ, theologiae professor ingolstadiensis 131/2; consiliarius patroni (inspectoris) universitatis 467/8 468[1]; consultor rectoris collegii 564; a rectoris oboedientia eximitur 314; agitur de eo faciendo rectore oenipontano 106 123/4 131; ingolstadiensi 131; rectoris muneri non aptus 148; eius errata 131/2 131[7] 253 266 281 314; professio sollemnis 145 314; propter errata differtur 253 266 281 292; varia LVII/X 90 et [1] 194 202 222 464 521 739.

Peraxylus, Petr., SJ 184/5 184[3] 384.

Peregrinationes et itinera: externorum peregrina-

tiones sacrae 291 674 716; in terram sanctam 532; et v. Fugger Ioannes, Lauretum, Ottinga Vetus; C. Laureti de sacrarum peregrinationum laudibus contionatur 575/6; variorum peregrinationes variae 1 2 32 82[1] 211 461 579 et [2 3 4] 593 716; Octaviani Fuggeri iter lovaniense 286; peregrinatio S. Stanislai Kostkae 4/6; peregrinationes valetudinis causa 308 310 319 323 404 410; pedibus factae ab Hoffaeo provinciali 459 469/70 482; Socius ex Germania in Italiam pedibus proficisci iussus 360; Sociis itinera difficilia sunt propter haereticos et milites 572; per. cum armis 461 et [1] 595.
Perettus de Montealto, Felix, O. M. Conv., episc. Sanctae Agathae, cardin. 732/3.
Pérez (Petrius), Hurtadus, SJ 590.
Perionius (Perion), Ioachim, O. S. B. 101 et [3].
Pernhausen v. Bernhausen.
Perrenot v. Granvella.
Perusium, Socii LXI.
Peruvia, provincia SJ 751 et [4].
Pesch, Henr., SJ 636.
Pestilentia, precationes adversus eam facere iubentur Socii 417.
Petrarcha, Franc., SJ LXI 290 596.
Petreius (Peeters), Theodorus, O. Cart. 733.
Petri, Cunerus 663.
Petricovia (Piotrcovia), synodus provincialis (1551) 501[5].
Petricovius, Andr. 536.
Petrius v. Pérez.
Petrus, S., Apostolus, eius primatus 715 et [1]; commoratio in urbe romana 331/2; C. 22 privilegia eius recenset 702; a cardin. Hosio monetur, ut de eo contra Centuriatores scribat 446; librum parat 330 et [6] 419 438 448 469 476 480 701/3; S. Petrus patronus est Coloniensium 479 et [2]; et v. Pontifex.
Petrus Faber, SJ, B. v. Faber.
— SJ v. Aretinus, Canisius, Cortenbach, Deckius, Faber, Fahe, Flander, Peraxylus, Phae, Ribadeneira.
Peucer, Casp. 748[3] 750[1].
Pentinger, Carolus (postea SJ) 335/6 335[6].
— Christophorus 335/6 335[6].
— Margarita 364 et [5].
„Pfaffi" 673.
Pfaffstetter v. Austriacus.
Pfarrkirchen 731.
Pfättisch, Io. M., O. S. B. 731.
Pfersfelder, Sebast. 380 et [2].
Pfister, Ioannes LVII 111 291 et [3] 292 314 717/8.
Pforzheim, Iacob. de 627.
Pfullendorf 323[1].
Phae v. Fahe.
„Pharetra divini amoris" 102.
Phauser, Sebastianus 104/5 348[1].
Philippus Nerius, S. 579/81 580[1] 677.
— II., Hispaniae rex 445 et [1] 677 703; in Belgio exspectatur 22 et [3]; studiosos magistrosque in Belgium revocat 415/6; catechismum C. gallice vlamiceque verti et ab omnibus Belgii contionatoribus et parochis populo explicari iubet, exclusis reliquis catechismis 706; catechismi canisiani editionem in ipsa Hispania certis cum condicionibus permittit 694; erga S. Franciscum Borgiam benevolum se praebet 486; dat privilegia typographica 125 677 703; secretarii v. Fernandez, Zayas; consilium regium 694; orator romanus v. Zuñiga.
— Hassiae landgravius 414[5].
— sacerdos v. Doberainer.
— SJ v. Widmanstadt.
Philosophia, scholae eius 58 et [4] 59 432; et v. Averrois, Thomas Aq.
Phtisis 218[3].
Piccolomini, Paul. 212 et [2].
Picturae v. Imagines.
Pinedanus (Guttierez), Alphonsus, SJ 556/9.
Pirna 748[3].
Pisanus (Pisa), Alphonsus, SJ, diligens et bene meritus 268; theologiae professor ingolstadiensis et dilinganus 131[7] 139 206 533/4 533[6] 534[1] 536 541; consultor viceprovincialis et provincialis 81 116 118 131/2 137 141 143/4 146/7 285 303 et [7] 307 449 466 et 494[4] 573[1]; „socius" Hoffaei provincialis 466 et [3]; consultor rectoris dilingani 137[4] 536/7; eius admonitor 538; in congregatione provinciali a. 1568 habita 566/73; censor libri P. Turriani 114 198[3]; valetudinis gratia Halam mittitur 478; ibi docet 494[4]; consultor et admonitor rectoris halensis 494[4]; Dilingae contionatur 381 et [3]; professionem fidei tridentinam pro contione explicat 144[1]; eius responsa de exorcismis 221; de cursu philosophico et paedagogio Ingolstadii a SJ suscipiendis 461/8 476; de Indice 271/4 286; parat editionem canonum „arabicorum" concilii nicaeni 215; varia LVII/X 29 et [5] 30/1 416/7 521 536 684 714 741.
Pius IV. papa, eius bulla de professione fidei tridentina a professoribus etc. facienda 46[4]; et v. Professio fidei; ipse (vel P. V.) Indicem pro Gallia valde mitigasse fertur 271; ferunt eum non voluisse Indicem in Germania promulgari 570; provinciae ecclesiasticae moguntinae amplam haereticos absolvendi facultatem dat 78[5]; concedit privilegia typographica 671 678; Sociis facultates sacras tribuit 195;

gratias ordinum Mendicantium cum iis communicat 596; eius biographia 73; varia 173 580[1].

Pius V. (1), S., papa, O. Pr., et Germania: synodos haberi iubet 38 et [3]; iubet Societatis provinciales investigare nomina Germanorum, quibus pontifex possit negotia gravia committere etc. 176 180 188 196; Romae congregationem cardinalium haereticis reducendis („germanicam") instituit 390[2] 582/3; haereticos suavi modo reduci vult 583; Centurias Magdeburgenses per C. aliosque refutandas curat v. Centuriae; responsa de 5 % dat 410 416/7; et v. Feneratio; Catechismum Romanum iussu suo germanice versum excudi iubet 58/9 109 113/4 121 655/6 668; et v. Catechismus Romanus; Canisii relatio de misera ecclesiarum germanicarum condicione ei per S. Franciscum Borgiam traditur 184; episcopis septentrionalibus permittit, ut suas absolvendi a casibus reservatis facultates sacerdotibus delegent 598/9; permittit, ut professio fidei tridentina in Germaniae universitatibus privatim fiat 58; ut in Germ. singuli canonici complures canonicatus habeant 205[1]; ut fideles precatorios libellos germanicos omnes retineant 485 490; ut adulescentes beneficia ecclesiastica simoniace acquisita, quoad sui iuris sint, retineant 597; ut iudices etc., qui ecclesiasticae iurisdictioni se ingerunt iuvandae ecclesiae causa, non habeantur pro excommunicatis, sed absolvi possint 197; cum praefectis saecularibus monasteriorum ad tempus dissimulandum esse declarat 197; iubet episcopum herbipolensem nomina clericorum, quibus honores tribui et negotia committi possint, mittere 180 et [3]; Maximilianum II. caesarem per cardin. Commendonum monet de libertate confessionis augustanae non concedenda 223/6 588/9; ab eo decipitur 237/8; apud Carolum archiducem et Albertum V. ducem instat, ne Stiriae libertas protestantismi concedatur 747/8; Ferdinando II. archiduci excommunicationem denuntiat, si episcopo tridentino potestatem ipsius civilem non restituat 245 et [2]; universitatem ingolstadiensem laudat 166; professionem fidei tridentinam in eam per episcopum eystettensem, C. etc. inducendam curat 155/6 191/2; optat, ut cardinalis Truchsess eligatur archiepiscopus coloniensis 80/1 85; Alberto V. Bavariae duci monasterium O. Pr. augustanum commendat 191[4]; gaudet de religione Elvangae restituta 196; Calenio coloniensi dat privilegium typographicum 685; Surium cartusianum et C. vult creare cardinales 731/4 736; Fuggeros Romae excipit et rebus sacris donat 374/6; Susannam eorum famulam exorcizat et varia de ea statuit 374/6 391 393/4; Albertus V. dux collegium germanicum ei commendat 335 et [5].

Pius V. (2), S., papa, O. Pr., et Societas Iesu: Sociis chorum imponit 571 et [1]; eos ante professionem ordinari vetat 93 et [7] 122 et [5] 213/4 571 595/6; et v. Ordinationes; timetur, ne alia onera eis imponat 571/2; valde laudat SJ 199; omnia privilegia antea data ei confirmat 195; desertores SJ excommunicat 297[1]; probat Sociorum vestitum 571[1]; et quae de cura mulierum non suscipienda apud eos statuta sunt 170; confirmat eis facultatem absolvendi haereticos 188/9; dat fac. absolvendi violatores iurisdictionis ecclesiasticae 194/5 597/8; dat varias alias facultates 597/9; et v. Facultates; Socios in una dioecesi ad confessiones approbatos vult ubique approbatos haberi 595; permittit, ut sodales Cartusiam petentes per 5—6 menses retineant 609; dat eis indulgentias „stationum" 173; et omnium ordinum Mendicantium 596; et Poenitentiariam S. Petri 440[3]; monasteria Germaniae deserta iis offert 191[4]; monasterium Dominicanorum augustanum iis dare recusat 191 et [4] 249; capitulo augustano commendat, ut iis locum det 341[1]; collegium coloniense archiepiscopo commendat 199; Socios cardinalibus ad principes legatis adiungit 445 et [1] 457; Socios cum exercitu in Galliam et cum classe in Hispaniam mittit 282/3; P. Salmeronem coram se contionari iubet 269[1] 282; Sociorum suasu congregationes cardinalium infidelibus et haereticis convertendis instituit 582/3; per Socios homines in Germania quaerit, quibus gravia negotia committere etc. possit 176 180 188 196; Catechismum Romanum per Hoffaeum et C. germanice vertendum curat, v. Catechismus Romanus; de eiusdem Catechismi versione germanica Societati magis fidit quam doctori

Edero 58/9; Centuriatores Magdeburgenses per C. refutandos curat, v. Centuriae; Canisii librum de S. Ioanne Bapt. sine censura Magistri Sacri Palatii Romae et ubique vulgari permittit 447 710/1; eiusdem C. „Confessionem" valde probat 711; Canisium vult creare cardinalem 731/4 736; C. et Hoffaeo pro libris ab iisdem editis dat indulgentias plenarias 59 437 498 et [5]; archiducissis oenipontanis et ducissis monacensibus collegiorum illorum ingressum permittit 43/4 213 215[5] 233; P. V. et Sociorum missio helvetica 362/3 374; C. Romae aliquotiens eum adit 236/7 597; Socii pro eo missas offerunt 214; C. eum laudat 38; varia LVIII LXII.

Pius V. (3), S., papa, O. Pr., varia: obsessos sanat 375[2]; eius biographia 73; S. Thomam Aquin. declarat doctorem ecclesiae 137 et [1]; Bullam Coenae ubique promulgari et observari iubet 188/9; Officium parvum B. Mariae V. reformat et vernaculis linguis edi vetat 485 490 496; ipse (vel Pius IV.) pro Gallia Indicem valde mitigasse fertur 271; a Panvinio ei dedicantur Platinae Vitae Pontificum 74; et a Surio Vitae Sanctorum 472[1]; bulla de censibus 287[3]; promulgat iubilaea (adversus Turcas etc.) 127/9 324 490[5]; parcus in indulgentiis concedendis 489[5]; victoria navalis de Turcis apud Echinadas reportata 487 et [7] 490; legationes ad principes adversus Turcas iungendos 445 et [1] 457; creationes cardinalium 731/4 736; viros doctos piosque variarum nationum vult creare cardinales 732/4; imaginis marianae S. Lucae exempla exprimi permittit etc. 261[3]; ordinibus Mendicantibus omnia privilegia ante concilium tridentinum data „revalidat" 195[4]; iis facultatem confessiones sine approbatione episcopi excipiendi primum dat, deinde subtrahit 47[2] 594/5; Franciscanis de Observantia usum privilegiorum per concilium tridentinum abrogatorum permittit 47[2] 594; eius nomen quoddam secretum 213 et [3]; secretarii v. Pogianus, Rusticutius; nuntius apud imperatorem v. Bilia; apud regem Galliae v. Torre; apud regem Poloniae v. Porticu; apud Venetos v. Capua; legatus apud imperatorem et Poloniae regem v. Commendonus.

Pius X. papa XVIII[1].

Plaça, Io., SJ 469[6].

Planck, Erhard. 648.

Plantinus, Christophorus 124/5 670 677 679 694 703 706 710[1].

Platina, Barthol. 71 et [3] 73/4 168.

Plato 557.

Platt, Michael, SJ 113 et [7].

Pluralitas beneficiorum 205 et [1] 371 et [5] 413.

Podagra 481 486.

Poenitentiaria S. Petri romana 440 et [3] 724.

Poetae (classici) purgati et excusi 713[1].

Pogianus, Iulius 121 et [3].

Poin v. Laurens.

Polancus, Ioannes de, SJ LVII/XI; cum C. Pium V. adit et gratias ab eo impetrat 596/9; Octavianum Fuggerum hortatur etc. 285/6; Ant. et Raimund. Fuggeri ei commendati 236 261 285; S. Franciscum Borgiam et card. Bonellum in Hispaniam et Lusitaniam comitatur 445; eius „Directorium" confessariorum 78 et [4] 178 275 677.

Poldt, Michael, SJ 681 683[2].

Polonia, reges v. Ioannes Casimirus, Sigismundus Augustus, Sigismundus III., Stephanus; nuntius v. Porticu; Socii LVI/X[4]; et v. Braunsberga, Stanislaus, Wujek; studiosus v. Velitius.

Polonus, Matthaeus v. Michonis.

— Stan. v. Stanislaus Kostka, Varsevitius.

Pontanus, Iacobus, SJ LVIII 535.

Pontifex Romanus, Canisii de eius primatu confessio 745/7; supremus ecclesiae doctor 353/4 488/9; infallibilis 705 745/6; eius auctoritas et ore et animo amplectenda 100; in eius oboedientia perseverandum est 422; episcopi debent cum eo „unionem debitam servare" 382; eius decreta recentia sibi comparare 76/7; in difficultatibus eum adire 475; Panvinius pro eo scribit 72/4 655/6; eius primatus non agnoscitur 30/1; eius auctoritas in Germania paene evanuit 180; etiam boni ibidem verentur eius familiaritatem profiteri 180; Lutheri imagines probrosae in eum 36; apostatae dilingani ei maledicunt 61 126; Flacii Illyrici libri contra eum 72/3 72[4]; conviciis afficitur a Gnypheo 698; a ministris Ruthenicis (Reuss) 657/9; a Wigando 696/7; ab aliis protestantibus 745; Socius aliquis minus honorifice de eo loquitur 61; Socii de eo cum summa reverentia sentire et loqui debent 137; C. et Hoffaeus instant, ut eius primatus scriptis defendatur 715; C. pro eo mori paratus 745; pontificum vitae v. Panvinius, Platina; primorum pontificum epistulae v. Pseudoisidorus; epistularum collectio avellana 70/1 73 654/6.

„Pontificalium“ usus 649.
Populus v. Völck.
Pöreisenius, Leonardus 32/3 282 300.
Porticu, Vincentius a 177 et [2] 187.
Portillus, Hieron., SJ 751[4].
Portonariis, Gaspar a 694.
Posonium (Pozsony, Pressburg) 341[2].
Possevinus, Anton., SJ LV LIX LXI 697/8 704/5.
Posta v. Tabellarii.
Postillae similesque libri Eisengreinii, Buchingeri, Heldingii, Lautherii, Nauseae etc. 499/503 499[2] 501[1 4] 502[4] 503 545 691 700 710; pretia 503; Post. polonicae 695; Postillam a C. scribi cupiunt magnates hispani 384/5 385[1]; alii 691 700.
Pounel (Povvel), Vincent., SJ 218 et [3] 257.
„Praecedentia“ inter magistros et professores 206 231.
Praecepta ecclesiae, sintne a C. primum proposita 681[1]; contiones de iis 737.
Praeceptores sive paedagogi iuvenum studiosorum 464[3] 468 473.
Praefecti cubiculorum, in convictu dilingano 207 541; „praefectus laboris“ 94[2]; „praefectus pannorum“ 94[2]; praefectus studiorum 231 et [2]; eius officium et regulae 136 206.
Praemonstratenses v. Psalmaeus, Tongerloa, Wilten.
Praeneste (Palestrina), episcopatus suburbicarius 413.
Praepositus generalis SJ, quomodo Societatis constitutiones, decreta etc. declarare possit 194; declarat decretum de procuratoribus in congregationibus provincialibus eligendis 194; gradus professorum, coadiutorum etc. distribuit 144/5 144[4] 168; et v. Aquaviva, Franciscus Borgias, Ignatius, Lainius.
„Praescriptio“ 278 et [8].
Praga 360; archiepisc. v. Brus; praepositus v. Scribonius; Socii LVII/III 359/60; frater dispensator 461[1]; scholae SJ 147; contiones C. 455 et [1]; aliorum Sociorum 622 et [3]; novicii 622[3]; Ferdinandus II. archidux 455/6; bibliotheca PP. Crucigerorum 670; universitatis 689.
Prasnicum (Prasnysz, Prassnysch) 4.
Prateolus, Gabriel 377[4].
Prato, Iacoba a 354[3].
Precatio (oratio), eius virtus 386 et [1] 674; diligenter usurpanda 102/3 105; facienda pro magistratibus 639; pro mortuis 628; cum fiunt exorcismi 392 394 716; contra Turcas 638 et [1]; preces matutinae et vespertinae 102 670/1 715; ante scholam et studia 670/1 703; Tirolensibus a Ferd. II. archiduce commendata 457; precationes Sociis praescribuntur pro P. V. 214; pro Belgio 214; pro Gallia 187 214; pro congregatione procuratorum SJ 590; pro Ursula Fuggera 289 394; adversus Turcas 638[1]; adversus pestilentiam 417; ad intentionem praepositi generalis 51; ab hoc pro paenitentia iniungitur 213/4; precationis matutinae et vespertinae tempus in SJ 609/10; preces petit C. 104 114 138 165 260/1 289 331 334 345 419 435 438.
Precatorii libelli 485 490 496 499/504 676/7; per Tirolim disseminantur 503/4; et v. Catechismus Can. et Canisius (4), Precatt. libelli.
Premislia, episc. v. Herborth.
Principes, militibus stipendia, pauperibus tempore famis frumenta providere debent 634; ab iis haereticos etiam vi coercendos esse docent S. Augustinus, C. etc. 633/4 640; principes catholici quidam ecclesias et monasteria vexant spoliantque 183 634; eorum petitiones a praeposito generali SJ haud ita facile concedi debent 568; et v. Iurisdictio, Libertas, Magistratus.
Privilegia capituli augustani 181[4]; caeterum de privilegiis sacris v. Facultates.
— typographica, pontificia 330 439[1] 472[1] 660/1 670/1 678 685/8 685[7] 707; caesarea 74 84 333 420 439[1] 472[1] 660 668 671 678 680 684/8 690 694 703 712; Philippi II. 125 677 678 694 703; Sigismundi Augusti Poloniae regis 695; veneta 670/1 678.
Probationes ante votorum emissionem v. Experimenta; tertius annus probationis in SJ 292 et [1].
Processiones sive itinera Christi in eius passione 525/6 531/2; caeterum v. Supplicationes.
Procurator generalis SJ v. Solier; regulae eius 151; procuratores provinciarum ad praepositum generalem mittendi 164 176 590[5]; ad id officium eligi non possunt provinciales 193/4 194[1] 196 576/7; pecunias, quas provinciae debent, secum afferre iubentur 176; caeterum v. Congregatio procuratorum.
Professa domus v. Domus.
Professio fidei catholicae tridentina, promulgatio bullae de ea editae 133 et [7] 191/2; prof. fit in universitatibus friburgensi, lovaniensi, vindobonensi 133[6] 164/5; in ingolstadiensi eam facere gravantur 45/7 133 et [7]; P. V., C. etc. eam ibi faciendam curant 89 110 165/6 191/2 511/2; P. V. permittit, ut in Germa-

niae universitatibus privatim fiat 58 110 512; in Italia „relaxata“ esse traditur 46; Dilingae a Sociis renovatur etc. 29/30 112 126; Ed. Thorn eam recusat 29/30 42/3; scholasticis explicanda est 66; studiosis Dilingae pro contione explicatur 144[1]; Socii eam exigere debent a scholasticis tum Societatis tum externis 53; eam in Germania et Gallia a Sociis omnibus emittendam esse censet C. 27; a noviciis in prima probatione facienda 57/8 66 87; renovanda in renovatione votorum 66 87.
Professio sollemnis in SJ, quid ad eam requiratur 266[7] 277 314 514; et v. Experimenta; prof. differtur 253 266 281 292; emittuntur professiones 3 votorum 513/5; C. etc. proponunt alios pro prof. 3 votorum, alios pro prof. 4 votorum 116 601 620; S. Franciscus Borgias praep. generalis de iis statuit 144/5 168; professus eximitur ab oboedientia vicerectoris non professi 210; varia 21 et [4] 122[5] 232 253 290 292 et [1] 300.
Promnitz, Balthasar de, episc. vratislaviensis 105.
Propinquorum curam gerunt Socii 235 239/40 252 734/5; propinquis pauperibus Societas subvenit 319; propinquorum amor immodicus 11 297 319.
Proscavia (Proskau) 680.
Protassewicz, Valerian., episc. vilnensis LIX.
Protestantes, inter se dissident 342/4 342[5] 343[3] 344[3] 498 550 745; aliqui honorem B. Mariae V. imminuunt 526; Sociis itinera facientibus pericula parant 572; pravi fructus ex protestantismo orti 100 396 422 551; eum paci publicae valde nocere affirmat C. 633 640; libri contra eum a Sociis scribendi 218; moderate tamen 222; populum magistratus impediunt, ne ad ecclesiam catholicam redeat 344; et v. Calviniani, Lutherani, Zwingliani.
Proverbia Salomonis, carmine reddita 411[1].
Provincialis praepositus, eius facultas Socios dimittendi 67 92 109 567 et [5] 568 592/3; eos ad gradus academicos promovendi 232; eligi nequit procurator Romam mittendus 193/4 194[1] 196; contionatorem ordinarium agere non debet 288 333.
Prusinowsky, Guil., episc. olomucensis LIX.
Psalmaeus (Pseaume), Nicol., O. Praem., episc. verdunensis LIX.
Psalmi poenitentiales 214.
Pseudoisidorus 171 et [4] 186 337 et [3] 345 367/8 367[1] 384 et [2] 460 et [6] 469 488 et [4] 489.
Pseudonymi libri non scribendi a Sociis 218.
Pultovia (Pultusk), Socii LVII/VIII.
Punitio discipulorum 90/1 136 200 203 et [1] 242.
Purgatio v. Expurgatio.
Purgatorium, impugnatur a protestantibus 629 et [2] 674; defenditur a C. in contione 628/9 629[2]; animae ex purg. in corpora vivorum, ut ex eo liberentur, venire perperam dicuntur 334/5 346/7 347[3]; aliquando famulis Dei visae sunt et preces petierunt 352.
Pyrringer, Wolfgang., SJ 5 37[5].
Pythagorismus 335 et [1].
Python, Petr., SJ, erratum 730.

Quentelius, Petr. 332 689; Quentelii heredes v. Calenius.
Quintilianus 372[2].
Quiroga, Caspar 273[3].

Rabenstein, Ioannes, SJ 18 28/9 55 88/9 106 113 116 132 164 et [1] 167 207 et [1] 232 et [1] 314 379 et [2] 381 432 460 et [3] 499 651 739; eius professio 145; rector collegii halensis 432 521 621 626; agrum bissingensem ad ecclesiam reducit 738.
— Maria de 651.
— Wolfgang. de, SJ 651.
Rabus, Iacobus LIX 110/1 649 654.
— Ludovicus 340/2.
Raderus, Matthaeus, SJ 260[8] 289[2] 535 578 722/31; erratum 730/1.
Rain, Dionysius a, O. F. Min. 37[5].
Rainaldus, Tarquinius, SJ 281 et [9] 734/5.
Rainerus SJ v. Fabricius.
Raitner, Io. 554.
Raittner, Christophorus, O. S. B. 410/1.
Ramus, Petrus 557 et [9].
Ranke, Leop. v. 4[1].
Rapp, Ludovicus 479.
Rapperswyl 238.
Rasperger, Christoph. 286.
Rastellus, Eduardus, SJ 307 317.
— Ioannes sen. 230.
— Ioannes, SJ 230 235[2] 254 281/2 303 307 314 317 323 334 356 361 432 460 et [3] 700/3.
Rastperger (Rasberger), Christoph. 351 et [2].
Ratio studiorum SJ 688.
Ratisbona (Regensburg), episc. v. Koelderer; poenitentiarius 325; seminarium 335[3]; Vetus Capella 325 648; capitulum S. Ioannis 325; libri excusi 72[4]; imagines probrosae 36; bibliotheca provincialis 709.
Rattenberga (Rattenberg) 499 503.
Ravensburgum (Ravensburg) 493.
Ravesteyn, Iodocus 199 665.
Recreatio, post epulas 136[4]; in horto 67; in ea non est disputandum de rebus fidei 67; collationes spirituales in ea 513.

„Rector", nomen secretum 213[8].
„Reformatio" a cardinali Campegio edita (1524) 75 et [3]; „Reformationis formula" a Carolo V. proposita 75/6 76[1].
Regens convictus rectori subesse debet 232.
Reges Magi, SS. 415 et [10] 479[2].
Regius, Urbanus 434.
Regulae SJ, a S. Franc. Borgia praep. generali recognitae, excusae, promulgatae 82 et [9]; observatio earum 584; earum lectio ad mensam 82 et [10] 108; lectio privata 569 et [5] 593; „Summarium" 108; regulae communes 49[3] 82 et [9] 108 569 et [5]; exemptio ab iis 206 231/2; regulae variorum officiorum 521 569 et [5]; collegii germanici 355 368[1]; consultorum 537; magistrorum 206; praefecti studiorum 206; rectoris 584; scholasticorum externorum 206; schol. SJ 206; visitatoris 309.
Rehlinger, Henricus 336[1].
— Ioannes Henricus 336[1].
Reichardus Palatinus Simmeranus 414[5].
Reichenau 340.
Reinerus SJ v. Fabricius.
Reininger, N. 79.
Reisacher, Sebastian. 557 et [5] [7].
Reiterus, M. 693.
Reitter, Matthaeus 32/3 64 et [4].
Relapsi 79.
Religiosi 674; conviciis afficiuntur a Wigando 696 7; vitiosi 183 498[5] 554; et v. Mendicantes, Monasteria.
Reliquiae sacrae a P. V. Fuggeris donantur 376; reliquiae S. Stanislai Kostkae 536; virginum ex societate S. Ursulae 534 574; aliae 574.
Rem, Iacobus, SJ 209 et [5] 228[1].
Renata, soror Caroli III. ducis lotharingi, uxor Guilielmi (V.) Bavariae principis 13 25/6 94 et [3] 99 173[2] 747; eius confessiones 94 123; contionator 196[9].
Renovatio studiorum, fit sub 18. Octobris 217.
Repetitiones scholasticae 58[4] 467 541.
Requesensis, Ludovicus 283[2].
Reschius (Rescius), Ant., O. Pr. 131 186 342 et [3].
Rescius, Stanislaus 169 383 488 710 748.
Reservationes papales (censurarum etc.) accurate observari debent 77 78; P. V. episcopis septentrionalibus permittit, ut suam absolvendi facultatem cum aliis communicent 598/9; reservati casus in SJ 88.
„Residentia" canonica 205[1] 475 et [1].
„Responsa" generalium (Codex) 52.
Rethius (Rhetius, Rheydt), Ioannes, SJ LVIII 21 et [4] 330 et [7] 363 414/6 434/5 470/5 483/4.
Reuss (Ruthenia, pars Thuringiae), ministri lutherani 427[5] 657/9.
Reussius, Henricus „medius" princeps 657.
— Henricus iunior princeps 657.
Revelationes falsae 288/9 289[2] 316/7 334/5 334[4] 345/8 346[5] 347[3] 352/3 358 375/6 391.
Rhedanus, Godefrid. 416.
Rhedrius, Georgius, SJ 307.
Rhem, Wolfgangus Andreas 181[4] 402 506/9 517; Augustae capitulum cathedrale regere dicitur 509; primus fuit auctor cardinali Truchsess, ut C. aliosque Socios arcesseret 509.
Rhenana provincia SJ 10/1 10[3] 17 188 195 417 638[1] 751; „potissimos" sodales a C. accepit 735/6; disciplina religiosa floret 306; hominum numero augetur 419/20; „abundat egregiis personis" 460; Germaniae superiori operarios evangelicos mittere debet 594: visitanda 420 425 440/1 487; provincialis v. Thyraeus, Vinck; procurator (1568) 590.
Rhenanus, Beatus 743.
Rhetius, Rheydt v. Rethius.
Rhödingeri Christiani heredes 696.
Rhotarius v. Rotarius.
Ribadeneira, Petrus, SJ LXI 218 et [5] 589/92.
Ribera, Ioann. de, B., archiepisc. valentinus 732.
Richardot, Franc., episc. atrebatensis (Arras) LX.
Richardus SJ v. Anglus, Fleming, Hibernus, Story.
Ried 642.
Riedmüller, Leopoldus 378[3].
Rieks 746.
Riess, Flor., SJ, erratum 575.
Riga (Livoniae) 411[1].
Rijswijck v. Van Rijswijck.
Ripalda, Hieron., SJ 590.
Riparolus, Andreas 401.
Rituale Romanum 392[2]; Rituales libri, a Panvinio collecti 70 et [7] 74.
Rivius, Christianus, SJ 25 et [5] 97 406 et [5] 407.
Robertus SJ v. Anglus, Ardrenus, Clayssonius, Girulius, Hibernus, Leodiensis, Rochfort.
Roboretum 226.
Rocca, Franciscus a, SJ 234 357 et [1] 360 492/4 722/31.
— Contrada 724.
Rochfort, Robertus, SJ 91 108 122 et [1] 207 218 737 et [1].
Rodericius, Christophorus, SJ 283 et [2].
Roffensis (Roffa, Rochester) episcopus v. Fisher.
Roma (1), curia et urbs, praeter res SJ: curia cardinalesque 168 189 473 731/4; et v. Pius V. (1); palatium pontificium (contiones in eo) 269[1] 282 491; Magister S. Palatii v. Manrique; milites helvetii palatii custodes 109 139; Poenitentiaria S. Petri 440/1 440[3] 724; basilica S. Petri 447[3]; ecclesia S. Mariae Germanorum (dell' Anima)

375; S. Mariae ad Minervam 456/7; S. Mariae Rotunda (Pantheon) 375; S. Petri ad Vincula 580; monasterium Arae Coeli (ordinis Minorum) 409[1]; Dominicani 456/7; Oratorium S. Philippi Nerii 677; ecclesiae et oratoria varia 578/80; seminarium romanum LXI 307; xenodochium SS. Trinitatis 579; valetudinaria 579/80; instituta caritatis 579; refugia mulierum conversarum 607 et [1]; confraternitas rosarii 456/7; Germani litterarum studiosi aliique 109 578/80; et v. Germanicum collegium; nobiles 579/80 580[2]; populi pictas 579/80; multiplex cura pauperum 579/81; iubilaeum contra Turcas 490[5]; Panvinii libri de stationibus et catacumbis 74; libri excusi 317[7] 431[3] 485 579[4] 677 686; archivum vaticanum 69 72[2] 660 685[7]; regni italici 228[8] 672; collegii germanici LIV; bibliotheca vaticana 69 70[5 7] 72[2] 220 256 577[1] 654; angelica 74 678; nationalis (Vittorio Emmanuele) 289[2] 535; et v. Exorcismi, Fugger Ioannes, Germanicum collegium.

Roma (2), et Societas Iesu: congregatio procuratorum SJ, habita a. 1568 589/96; a. 1571 469 et [6]; contiones coram P. V. 269[1] 282 481 et [4] 491; cura militum helvetiorum personam summi pontificis etc. custodientium 109 139; catecheses 666; iuvenes germani ex protestantismo conversi 240[1]; exorcismi 374/6 375[2]; exhortationes domesticae 584/7; disciplina religiosa 232; chorus 571[2]; promulgatio regularum 82[9]; hortus amoenus 156; inopia 171 283 736; fabula de divitiis 736; aer Sociis germanis incommodus 63; domus professa 109[1] 201[5] 208[1] 209[5] 261 281 284 571[2] 586 589; pars pro noviciis separata 209[5]; templum domus professae aedificatur 248 292[2] 736; stipem pro eius situ solvendo in Germania colligunt 247/9 248[4] 251 256/7 260 283 302/3 313 318 325/6 335 355 736; collegium romanum 113[6] 176 209 et [5] 222 235[2] 491 581 586 724 736; ecclesia 666; ratio studiorum 666; libri in collegio excusi 82[9] 178; ad collegii rom. exemplum componitur dilinganum 541; rector v. Romaeus; seminarium romanum LXI 307; collegium germanicum v. Germanicum; domus probationis ad S. Andreae 62 63[6] 64 209 et [4] 222 230 261 281 535 571[2] 585/7; magister noviciorum v. Fatius, Ruizius; et cf. Stanislaus Kostka; Socii germani 24 et [1] 57 60 65 93/6 109 161 167 et [4] 178 198[1] 201 208 209 et [4 5] 217 243 251 253 258/9 280 282 305 374/6 406[4] 409 431[3] 495 736; Socii varii LXII 20/1 27 29 30/3 53 62/4 82 et [6] 97[2 3] 108/9 112 116[6] 140/1 143[2] 161 188 230 307 352 357 374/6 390/1 403/4 416 440/2 513 569 581 584/7 688 734; catalogi LXI.

Romana provincia SJ 447 638[1] 751; provincialis v. Ruizius; procurator in congregatione 589.

Romaeus (Romei), Sebast., SJ 208 et [1].

Romanus (Elianus), Ioannes Baptista, SJ 219.

— Io. Bapt., SJ (alius ab Eliano) 82 et [2] 97 et [3].

— Laurentius v. Casalius.

Romberch v. Host.

Roothaan, Ioannes, praep. gener. SJ 62 64.

Rosarium (corona mariana), cotidie recitandum 715; a Sociis recitandum pro Belgio et Gallia 214; victoria de Turcis rosario impetrata 487[7] 638 et [1]; Rosarii confraternitas 456/7 602; Ferdinandus II. archidux ei se iungit 456; et cf. Coronae, Pater noster.

Rosdracevius (Rozdrażewski), Hieron. 367 372.

Roseffius, Gregorius, SJ, cathedralis ecclesiae augustanae contionator 115 151 158 252[2] 336 et [11] 363 700; magna cum laude dicit 336/7 505 510/1 523; C. eum hortatur ad contiones typis vulgandas 336/7 353; superior domus SJ augustanae 512 565; Augustanis valde gratus 518; confessarius Ioannis Fuggeri 334[4]; et Ursulae Fuggerae 394; agitur de eo constituendo contionatore oenipontano 252[2] 622/3 700; et confessario reginarum 162; eius professio sollemnis 116 145; infirmitas 115 151 158 522; cardinalis Truchsess eius valetudinem curat 127 522; varia LVIII/X 127 159 164 194 234 257 290 334[2 4] 354 391 512 521 624.

Rosenberger, Christoph., SJ 134[5].

Rosenblatt, Sebastianus 330[3] 342 et [4].

Rotarius, Georgius, SJ 307 316/7 539 626.

Rotenburgum ad Nicrum 493.

Roterodamus v. Erasmus.

Rotomagus (Rouen) 697/8; archiepisc. v. Borbonius; Socii 697/8.

Rottenbuch 731.

Rottweil 33.

Rovere v. Farnese.

Rovere di Trento 226.

Roveredo 226.

Rubeus, Io. Ba., O. Carm. LVIII. [447.

Ruizius, Alphonsus, SJ 229

Rufinus (Aquilei) 649.

Rumel, Dr 499.

Rumpmilch (Rumpmulich), Elias 335[6].

Ruperti villa (Rapperswyl) 238/9.
Rupertus, S. 430 et [1].
Rusbrochius, Io. 502[8].
Rusticutius, Hieron., cardin. 619 732/3.
Ruthenia v. Reuss.
Ruys de Beerenbrouck 398.

Sa (Saa), Emmanuel, SJ 31 114 208 441 444 458/9 475/6 481 485/6 489 491 710 et [5].
Sabinensis episcopatus suburbicarius 413.
Sacchi v. Platina.
Sacchinus, Franciscus, SJ 722/31; eius laudes 4[1]; errata 141 730/1.
Sacci 136[4] 137[2].
Sacramenta veteris legis 687.
Sacrarium 77.
Sacristia 77 157.
Sacro Bosco, Ioannes de 431[3].
Sagstetter v. Austriacus.
Sain v. Sayn.
Sal benedictum 716.
Salamandra 428 et [3] 429[1].
Saldorfensis, Christophorus, SJ 2 et [1] 228[9].
Salisburgum (Salzburg), archiepisc. v. Khuen, Kuenburg; et v. Rupertus; canonicus v. Fuggerus Sigism. Frid.; concilium provinciale a. 1569 83[8] 290 317 335 et [3] 367 682; seminarium 335[3]; Agenda 681[2]; catechesis 682; contiones Sociorum 313 315; P. Ninguarda O. P. 315.
Salisbury 134[3].
Salmantica (Salamanca) 447[5]; C. catechismus excusus 694; alii libri 704[3]; bibliotheca universitatis 694 713.
Salmeron, Alphonsus, SJ LXI 178 269 et [1] 282 409[1] 481 et [6] 489.
Saltationes 456 640.
Saltzer, Emmanuel 720.
Saltzhuber, Io. 648.
Salutatio angelica (Ave Maria) 526 544/5 628 643 662 681 716; eam recitare cogitur daemon 646; eius pars altera („Sancta Maria" etc.) 642[1] 681 et [2].
„Salve regina" (oratio) 526 681.
Salviatus, Io., card. 31.
Salza, Iacobus a, episc. vratislaviensis 105.
Samboritanus, Gregorius 536.
Samereyer v. Sammarayr.
Samius 340.
Sammarayr, Balthasar, SJ 147 et [3] 164 228 et [8] 241 365 374.
„Samson", tragoedia 99.
Sanchez, Thomas, SJ 130[1].
Sancta Agatha, episc. v. Perettus.
Sancti, quicquid habent, per Christum habent 658/9; per eos Deus daemones pellit 649; eorum dies festi 628; Sancti sunt colendi 103 628/9 716; eorum cultus „menstruus" 586; eorum vitae legendae 103; corpus vitarum eorum v. Lipomanus; Surii Vitae Sanctorum 386/7 387[1] 471/2 472[1] 474 et [8] 502[8]; germanice vertendae 472 484; Sanctos mordent doctores aliqui protestantes 437; Catholicorum, maxime C., de Sanctis colendis doctrinam calumniantur protestantes quidam 658/9 719/20; et v. Imagines, Reliquiae.
Sancto Germano, Franc. a, SJ 283[1].
— Iuliano, Ios. a, SJ 235[2].
Sanderus, Nicolaus 199 356 409[1] 488 et [3] 489.
Sanguineus, Laelius, SJ 283[1].
Sanguinis detractio (Aderlaß) 486; exspuitio 115 522.
Sarcerius, Erasm. 36 436[3].
Sartor in SJ 211.
„Sat cito, si sat bene" 459 et [1].
„Sathanismus" 344 371 383 454.
Saunders v. Sanderus.
Saxatellius, Robert. 575 et [4].
Saxo, Alexander, SJ 62 279.
— Balthasar v. Zuger.
— Ioannes 679; et v. Merquitius.
Saxonia, principes electores v. Augustus, Mauritius; dux v. Ioannes Guilielmus; religio 38 342/4.
Sayn, Matthaeus, SJ 59 et [2] 82.
Scabies 211.
Scarbia (Scharnitz) 731.
Schärding 642.
Scharffenberg, Stanisl. 536.
Scharnitz 731.
Schatzger, Caspar, O. Min. 275.
Schaumberg, Martin. de, episc. eystettensis 45 et [6] 46/7 89 133 et [7] 165/6 181 et [5] 191/2 192[1] 233 et [3] 512.
Scheibenhart, Simon 221 226/7 256 et [2] 323[1] 346[5].
Scheidlich, Paul. 675.
Schell, Hermannus, erratum 105/6.
Schellhass, C., erratum 377[6].
Schencking, Io. 377 et [8] 378 381.
Schenckius a Tautenburch, Fridericus, archiepisc. ultraiectensis 181[3].
Scherer, Georgius, SJ 108 et [8] 227.
Schertlin a Burtenbach, Sebast. 738 et [1].
„Schinder" 193.
Schinweiß, Ludov. 373[3] 648.
Schmidelinus v. Andreae.
Schmidt, Io. v. Fabri.
„Schola affectus" 292[1]; schola puerorum (germanica) elvangensis 192 et [2]; scholae Sociorum laudantur a Maxim. II. 498[5]; a Ferdinando II. archiduce et Tirolis principe 608; s. philosophicae quot horis habendae 58 et [4] 59; Societatis disciplini in eam non admittendi invitis parentibus 592; et v. Collegia, Libri, Punitiones, Vacationes etc.
„Scholares", nomen secretum 217 et [5].
Scholastica theologia 67/8 100 137 534 et [1]; et v. Lombardus Petr., Thomas Aq.
Scholastici fratres SJ, eorum regulae 206; P. V. „choro" eos eximit 571[2]; „approbati" 117; in singulis facultatibus professores praestantiores

audire debent 433; cursus brevior studiorum 432/3 432[1 2 3] 460 et [3]; seminaria pro iis condenda 202 204/5 216 222; catechismus iis explicari debet 66; et v. Collegia, Professio fidei, Scholastica theologia, Studia, Vota simplicia.
Schönburg (terra) 657.
— Wolfgangus de 657 696.
Schöneck (Schönegg) 398[3].
Schongau 731.
Schorichius, Georgius, SJ, Romae studet theologiae 24 et [1] 52 93 96 109 120 201 208; praefectus in collegio germanico 95[1]; Roma multum et male scribit in Germaniam 95/6 120 569[1]; epistulas multas accipit ex aula bavarica 96; de eo in Bavariam remittendo agitur 24 et [1] 93 209/11; contionator monacensis 242 250 257 265/6 311 et [5] 324/5; contionator aulicus Alberti V. ducis 380[2]; est de eiusdem consilio ecclesiastico 380 et [2]; eius iussu cives etc. de fide examinat 311 et [6] 689; eum doctorem theologiae creari cupiunt principes Bavariae et Franciscus Borgias praep. generalis 242/3 265/6 291/2 291[2] 313/4; id non convenire censent C. provincialis et Hoffaeus viceprovincialis 266 291/2; versatur Augustae 248[4] 257 334; stipem in Germania colligit pro templo SJ romano 248/9 248[4] 251 257 283 290 302/3 313 318 325/6 335 355; contionatur Landishuti in aula Guilielmi Bavariae principis etc. 241 250[4] 266 278 290 737; confessionem Guilielmi principis excipit 250/1 265 278; agitur de eo constituendo principis confessario 265; C. provincialis legem abstinentiae ei relaxat 737; Canisium increpat 324; de eo queritur 325; de superioribus queritur apud externum 305; nimis aulicus 250/1 250[4] 266 324; superioribus molestus 278 305 601/2; suaviter et cum fiducia ab eis tractari debet et tractatur 241/3 257 265/6 313 325 737; Societatem deserere nulla ratione vult 325; laudatur ab Alberto V. duce 210/1; varia LVII/X 215 et [2] 228 282 300 305 338 592/3 600 602.
Schorius (Schornius, Schoran), Georgius, SJ 320 562.
Schrörs, Henr. 69.
Schultingh, Cornel. 737.
Schütz, Christianus 750[1].
Schwaben (oppidulum bavaricum) 380 et [3].
Schwäbisch-Gmünd 33.
Schwager, Schwägerl v. Swagerius.
„Schwärmer" 546.
Schwartz, Iacob. 648.
Schwartzenberg (Schwarzenberg), comes Otto Henricus 147[3] 228 et [8]; eius uxor 96 et [5].
Schwarz, Bernard. 83[8].
Schwayger, Io. 659/60.
Schweher, Christoph. 499[2].
Schwenckfeldiani 693.
Scipio, comes 492/3.
Sconga (Schongau) 731.
Scorpiones 638.
Scotorum protestantium „Confessio" 744.
Scotus, Andreas, SJ 364 513 641.
Scribonius, Henricus 367 372.
Scriptores constituendi aliqui ex Societatis hominibus in Germania 417 419 425 441/2 460; Gallia 419 425; Polonia 419 425; eam rem fovet S. Franciscus Borgias 417 425 469; Can. 417 419 425 441 460 482 487 490; P. Natalis 417 482 490; P. Hoffaeus 417 621 623/4; sumptus necessarii 417; et Albertus V. dux 417; „sanctum institutum" 441; „collegium scriptorum" 624; C. de eo futurus 621 623/4.
Scriptores professorum 206/7.
Scriptura sacra; eius praestantia 451; editiones pravae vel dubiae 267; earum „expurgatio" 269; versio vulgata 273[1]; editio lovaniensis 686; Novum Testamentum Erasmi 273 et [1] 689; versio germanica Emseri 502 et [1]; versio polonica 695; interpretatio 343/4 343[3]; interpretatio falsa maximam affert perniciem 451; Possevini liber de ea legenda et interpretanda 704; a Centuriatoribus Magdeburgensibus pessime explicatur 451/4; commentarii P. Salmeronis 481 et [6]; P. Saa 489; explicatur in scholis 432 et [2] 433 460[3] 484 494[4] 534 et [1] 688 724; Scripturae verba in exorcismis 256 346[5]; liber exemplorum e Scr. haustorum 103[3]; et v. Biblia, Evangelia, Lutherus, Postillae, Proverbia etc.
Scutatum, eius valor 317.
Scutellae et disci 136 et [4].
Sebastianus Lusitaniae rex 445[1].
— SJ v. Romaeus.
„Secunda secundae", nomen secretum 215[8].
Seefeldia (Seefeld) 731.
Segobia (Segovia) 229.
Séguin, Eug., SJ., erratum 575.
Seguntinus (Siguenza), episcopus v. Spinosa.
Seidl (Zeydel), Ioannes, SJ 172 et [8].
Seld, Thomas 241[7].
Selnekker, Nicol. 748[3].
Seminaria clericorum, Germaniae valde necessaria 181; per episcopos condenda 474/5; qui in Germ. impediuntur a capitulis cathedralibus 181; eorum institutionem decernit provincialis synodus salisburgensis 335; seminarium romanum

307; georgianum Ingolstadii conditum 467 et [2]; conditum Eystadii 181[4]; sem. condenda Constantiae 85; Dilingae 181; Ingolstadii 381 et [2]; Brixinae, Frisingae, Passaviae, Ratisbonae, Salisburgi 335[3] 718; apud Helvetios 238/40 252/4 362/3; qua ratione SJ eorum curam suscipere possit 254[5]; sem. Frisingae instituere vel regere recusat C. provincialis 718; sem. pro scholasticis SJ v. Scholastici; et cf. Convictus, Germanicum collegium.
Senae (Siena), Socii LXI 267[1] 292[2] 314; rector v. Sgariglia; C. Senis 292[2]; vexationes daemonis imagine S. Ignatii arceutur 354 et [5].
Sens, episc. v. Pellevius.
Sententiae communes scholarum Sociis tenendae 67 68 114 et [5] 569.
Septies terram osculari cogitur daemon 647.
Septimancae v. Simancas.
Sepultura, eius modi antiqui (vestes etc.) 140[1]; Panvinii de ea liber 72[1] 74; sep. in coemeterio elvangensi 193; sep. Sociorum 88 139/40.
Seripandus, Hieron., O. Er. S. Aug., card. 31.
Serranus (Serrano), Georg., SJ 589.
Severinus, S., episc. colon. 415 et [10].
Sgariglia, Alphonsus, SJ 267 et [2] 354 et [3].
Sibenburger, Cornelius, SJ 282 et [6] 303 317 323 et [2].
Siberius, Adamus 743.
Sicilia, provincia SJ 751; provincialis v. Domenech; procurator (1568) 590; Socii 178 195 417 585 638[1].
Siebeneycher, Matthaeus 695.
Sigilla 96 216/7 568/9 593.
Sigismundus Augustus, rex Poloniae 177[2] 445[1] 695.
— III. Poloniae rex 586/7.
— SJ v. Germanus, Miller, Myller.
Sigonius 409[1].
Simancas, archivum regni hispanici 733.
Simon, Stephanus 353[5].
— SJ v. Damerius, Leodiensis.
Simonia 79; P. V. permittit, ut adolescentes beneficia simoniace acquisita retineant, quoad sui iuris sint 597.
Sirenes 638/9.
Sirletus, Guilielm., card. 447 580[2] 582/3 710.
Sitticus ab Hohenembs (Altaemps), Marcus, card., episc. constantiensis 38 et [2] 85 168 238 661/2.
Sixtus IV. papa 205[3]; de B. M. V. conceptione immaculata 385 et [2] [3].
— V. papa 272[2]; et v. Perettus.
Skarga, Petr., SJ LVIII/X.
Slomowski, Stanisl., archiepisc. leopolensis 536.
Smalcaldici articuli 658; smalcaldicum bellum 340.
Socherius v. Souchier.
Societas Iesu: si institutum suum deserit, neque sibi neque aliis utilis est 49; quo melius institutum servat, eo utilior est 107 149 162; ratio aliqua nominis Iesuitarum 742[1]; cur etiam catholici aliqui eos oderint 402; amici v. Eck Sim. Thadd., Ederus, Granvella, Gropperus Godefridus sen., Porticu, Ravesteyn, Schwartzenberg, Surius, Walasser, Zott; apologia SJ v. Moreius; Societas laudatur a S. P. V. papa 191[1]; Moreio 125; Ravesteinio professore lovaniensi 665; Walassero 691; Calvinista, catholicum se fingens, eam ingreditur v. Thorn; adversarii et calumniatores 30/1 104 114 et [8] [9] 115 278 [9] 401/2; et v. Fabulae; imagines probrosae 376 et [2]; SJ conviciis afficitur a Flacio Illyrico 665 692/3; Gnypheo 699; Heshusio 719/20; Malescotio 659; Osiandro 675; ministris Ruthenicis (Reuss) 657/8; Thornaeo 42; Westphalo 697[1]; Flacius amicos incitat, ut contra eam scribant 593; Marbachius eam diabolicam esse et omnibus odio esse debere scribit 652/4; ipsa factis magis quam verbis se defendere debet 199; eius procurator generalis v. Solier; historicus v. Sacchinus; et v. Constitutiones, Examen, Regulae etc.
Sociniani 343/4 343[1] [3].
Socius (comes) sodalium exeuntium 608; confessarii exeuntis 150 595 et [3] 596; in conviviis 595; dispensatio a regula 595 et [8]; fratres laici sacerdotes pone comitari iubentur 608.
„Socius“ provincialis 466 et [3].
Socrates (scriptor eccles.) 649.
Sodalitas v. Confraternitas.
„Soli“ 49 et [1] 156.
Solier, Ferdinandus, SJ 23 et [1] 168.
Solodorum (Solothurn), Socii LX.
Somalius, Henr. SJ LVII/LX.
Sommervogel, C., SJ, errata 663/4 671 705/6.
Sonnius, Mich. 491[9].
Sorrento, archiepisc. v. Pavesius.
Soto, Dominicus a, O. Pr. 130[1] 272[2].
— Petrus a, O. Pr. 664 682.
Souchier, Henry de, O. Cist., cardin. 732/3.
Sozomenus 649.
Spalt 714.
Spangenberg, Cyriacus 36.
Spaur, Elisabetha a 212/3 339 348/52 632.
— Ioannes Gasparus a 212/3 352.
— Ioannes Thomas a, coadiutor (dein episc.) brixinensis 212/3 339 348/52.
— Udalricus a 212.
Specht, Thomas, Dr 541[1].
Spectacula 532; et v Comoediae.

Spectra 434.
Spes, Michael, SJ 283².
Spinosa (Espinosa), cardin., episc. seguntinus 694 732.
Spira (Speyer) 679; dioecesis 33; episc. auxiliaris v. Fabritius Henr.; capitulum cathedrale 408¹; fundatores collegii SJ 408¹; Sociorum scholae 662; contiones 406⁴ 735; catecheses 662; collegii rector v. Halbpaur; Socii LVIII 34 406⁴ 414/6 414¹ 505; camera imperialis 182/3; comitia imperii 414⁵ 515 et ³.
Spirensis, Iacobus v. Ernfelder.
Spiritus Sanctus, Officium sive Horae Sp. S. 485; missae 591.
Spoleto 731¹.
Sprenger, Iac., O. Pr. 716².
Stabulorum superstitiones 640.
Stahl, Ge. Ant., episc. herbipol. 556.
St Andrae prope Brixinam 351².
Stanislaus Kostka, Sanctus, SJ 4/6 45 63/4 84 86 109 et ¹ 534/6 585/7.
— SJ v. S. Stanislaus Kostka, Polonus, Varsevitius.
Staphylus, Fridericus 502⁸ 673; C. eius libros commendat 101 et ⁵.
„Stationes“ urbis Romae 74; „Stationum indulgentiae“ 173.
Status (genus) vitae valde religiose et serio deligi debet 636; et v. Vocatio.
Stauber, A., errata 650.
Steinmetz, Io. v. Latomus.
Stephanus Bathorius, Palatinus Transsilvaniae, rex Poloniae 695.
Stetten, Paul. v. 650.
Stevordianus, Martinus, SJ, Monachii 210/1 278 et ⁴ 288 310/1 313 315 482; optime contionatur 92 et ¹ 313; monachos, quod 5 % permittant, e suggestu vituperat 311 et ²; moribus est incompositis 92 306 310/3 315; de superioribus apud externum queritur 305; clementer tractatur 93¹; a S. Francisco Borgia praep. generali ad mores emendandos etc. admonetur 122 et ⁷ 315; bonam spem praebet 329; Salisburgum ire cupit 313 315; agitur de eo mittendo Romam 229 389; Oenipontem 389; Treverim 482; Coloniam 229 258 266 268 293 299 306 312 315 327; provincialis rhenanus eum excipere gravatur 306; Coloniam venit 329 363 388 et ³; ibi bene se gerit 388³; exercitia spiritualia peragit 388; herbipolensis clerus eum expetit contionatorem 295 306 311/2 315 388/9; optime dicit 388/9 405/8; abire cupit 389; repetitur ab episcopo 405/8; redire non vult 408; bene meritus de SJ 389; laudatur ab Alberto V. Bavariae duce 210/1; de eo ex SJ dimittendo agitur 92/3 229 306 312 315 389; varia 25 et ⁵ 145 228 325 408.
Stipendia studiosorum 556.
Stiria (Steiermark), religio 358¹ 366/7 370/3 747/8; princeps v. Carolus.
Stoeckius, Herm. 53⁵ 105 595⁴.
Story (Storaeus), Richardus 134 et ³.
Stössel, Ioann. 748³.
Stotz (Stoz), Theobaldus, SJ 116 145 247 et ¹ 252 361.
Strassburg v. Argentoratum.
Stratis, Theodor. a, O. Cart. 502⁸.
Streitl, Nicolaus, O. S. B., abbas monasterii ettalensis 727 et ¹.
Strigelius 444⁵.
Studia litterarum qui nimis urgent (fratres SJ scholastici), potius ad „mortificationem“ adigendi sunt 112/3 151.
Stugartia (Stuttgart) 648 675 693; archivum regni wurttembergici 192.
Sturmius, Wenceslaus, SJ LVII.
„Subesse optabilius quam praeesse“ 419.
Sublacum (Subiaco) 445 et ² 710/1.
„Suitae“ 376².
Sulzbach (Sultzbach) 659.
„Summa Sapientia“ etc. (regulae) 108 et ⁵.
„Summarium Constitutionum“ SJ 108 et ⁵.
Sunyer (Sunerius), Franc., SJ LVII/X.
Superintendens in SJ 55 et ⁵; Ingolstadii 494³ 622; Halae et Oeniponte 622/3 626.
Superiorum seminarium 432/3.
Superstitiones in nocte Nativitatis Christi 640/1.
Supplicationes sive processiones, quando et quomodo Socii iis interesse possint 595 et ²; suppl. tempore iubilaei contra Turcas etc. 128 457 490⁵ 595² 612 638; a Ferd. II. archiduce instituuntur 457; supplicatio propter victoriam de Turcis reportatam 629/30.
Surius, Laurentius, O. Cart. 21 101⁵ 102⁴ 330 383 386/7 387¹ 471/2 472¹ 474 et ⁸ 484 502 et ⁴ ⁸ 679 685/6 743; P. V. eum creare vult cardinalem 733/4.
Susanna (Rosmann? Rostmann?) foemina obsessa etc. 210 et ⁵ 255/7 334/5 (?) 338/9 346/8 347³ 391 393/4 400; exorcizatur 210 et ⁵ 218/22 346/7; vitra vorat 218; Romam ducitur 364; ibi exorcizatur 374/6 400; liberatur a daemone 375 400; quid de ea S. Pius V. statuerit et monuerit 374/6 391 393/4.
Suso, Henricus, B., O. Pr. 502³.
Sutor 116⁶.
Sutoris, Iac. 660.
Swagerius, Conradus, SJ 65 83 et ⁸ 109 139 140 305 310 533/4 533⁶.
Sygański, Ioann., SJ 695.
Sylvester I., S., papa 72⁴.
Symbolum apostolicum 661/2 716.

Syndici v. Censores.
Synodi dioecesanae, praecepta de iis habendis 38 et [3] 79[1] 474 et [2]; eas habere plerique episcopi Germaniae cunctantur 38; syn. dioec. buscoducensis 709/10; cameracensis 662; constantiensis 38 85 661/2; dilingana (dioecesis augustanae) 37/8 536 554 661; heilsbergensis (dioec. varmiensis) 181[3]; habenda Herbipoli 79.
— generales v. Lateranense, Nicaenum, Tridentinum concilium.
Synodus provincialis v. Concilium provinciale.

Tabellarii veneti certiores sunt quam caesarei 257.
Tacchi Venturi, Petr., SJ v 244[6] 267[2].
Tanner, Edmundus, SJ LVII LIX 82 et [2] 97 et [2].
Tarquinius SJ v. Rainaldus.
Tarugi v. Taurusius.
Taulerus, Ioannes, O. Pr. 102 et [4] 503[8].
Tauredunum, catecheses Sociorum 704.
Taurinum (Torino), Socii 734.
Taurusius, Franc. M., card., Congr. Or. 579/80 580[1].
Tautenburch v. Schenckius.
„Te Deum laudamus" 630.
Temmerman, Gislenus, abbas S. Petri 411[1].
Tentationes confessario aperiendae 716.
Terrae motus 492 et [2].
Tertius annus probationis 292 et [1].
Tertullianus, de haereticis ad disputandum non admittendis 349 et [5].
Tessino 734/5.
Testamentum El. Haivodi novicii 93 122.
Theatini 584 et [3]; et v. Aretio.
Theiner, August., C. Or., erratum 211.
Theodoricus SJ v. Canisius Theod.
Theodorus SJ v. Peltanus.
Theodosius I. imperator 634 et [2].
— II. imperator 634 et [3].
Theologis peritis carent episcopi Germaniae 182.
Thermae v. Aquae.
Thomas Aquinas, Sanctus, O. P. 60 62 137 et [1] 142 447[3] 621[1]; eius oratio „Creator ineffabilis" etc. 670.
— Ioannes 694.
— SJ v. Gallus.
„Thoraces" 157 et [2].
Thorn (Thornaeus), Eduardus, SJ 26[5]; eius apostasia 26/7 29/31 42/3 53 58/61 65/6 68 83 87/9 112 et [4] 114 147 718/20; capiendus et in custodiam tradendus 53 58/9; Socii eum convertere conantur 88 147; libri de eo v. Heshusius, Moreius.
Thurston, Heribert., SJ 664.
Thyraeus, Hermannus, SJ LVII LIX 331 et [3] 441/2 447 460 480 483 735.
Tiburtius 290.
Ticinum (Tessino) 734/5.
Tiletanus v. Ravesteyn.
Tilius, Io. 219.
Timor humanus spernendus 77.
Timotheus, S., discipulus Pauli 430[1].
Tirolis, princeps v. Ferdinandus II.; religio 15 451/7 602 621 631/2; clerus 7[2]; nobilitas 457 481[1] 632; „librorum visitationes" 499/504; mulieres protestantismum propagantes 632; et v. Hala, Oenipons, Tridentum.
Titelmannus, Franciscus, O. Min. Cap. 432 et [3].
Tivoli LXII 442.
Tobenreiner v. Doberainer.
Tobias, S. 528.
Toletana provincia SJ 751; procurator eius (1568) 589; (1571) 469[6].
Toletus (Toledo), Franciscus, SJ LVIII LX 416/7 445[1] 490 et [3].
Tolosa (Toulouse), episc. v. Armeniacus; Socii 425.
Tongerloa (Tongerloo), bibliotheca abbatiae Ord. Praem. 574.
„Toni" 198[1].
Tonsura clericorum 685.
Tornacum (Tournai), Socii LVII/VIII 134[3]; refugium (domus) mulierum conversarum 607.
Torre, Michael della, episc. cenetensis, nunt. apost. in Gallia, cardin. 244 et [4] 732/3.
Torrensis, Franciscus v. Turrianus.
— (Torres), Hieronymus SJ LVII LX 45[7] 89/90 110 139 et [7] 207[3] 222 268 333 377 et [2] 416 478 486 et [4] 521 533/4 533[6] 570/2 693[1] 714/5 715[1].
Torres, Franciscus, SJ v. Turrianus.
— Hieronymus v. Torrensis.
Toscana, provincia SJ etrurica 751; iungitur romanae 447; provincialis v. Ruiz; Socii 417.
Tossanus, Dan. 675.
Tournon, catechesis in collegio SJ 704.
Traditio ecclesiastica 100; „traditiones" in SJ constitutionibus aequivalentes 309.
Tragoedia a discipulis acta 313.
Traiectum v. Mosaetraiectum, Ultraiectum.
Tramezzinus, Mich. 481[8] 670/1 677/8.
Transsilvania, religio 343/4 343[1, 8]; princeps v. Zapolya.
Trennbach, Urbanus a, episc. passaviensis 83[8] 682.
Treveri (Trier), archiepisc. v. Eltz; concilium tridentinum in urbe promulgatur 331 et [5]; capitulum metropolitanum 331[5]; Socii LVII/VIII 84[3] 356; eorum contiones 735; rector v. Thyraeus; bibliotheca collegii 126; bibliotheca urbis 126 332.
Tridentinum Concilium, theologi in eo 356; patres v. Souchier; promulgatio 569/70 593 661; a multis Germaniae episcopis non promulgatur 181; promulgatur in synodo constantiensi 181; in dilingana 37/8 181; a compluribus aliis episcopis 181[3] 569[6];

Treveris 331 et [5]; promulgandum Coloniae 331; eius decreta debent legi 75 710; excuduntur Dilingae 661; a cathedrali capitulo augustano non admittuntur nisi cum aliqua protestatione 181 et [4]; aliqua saltem decreta in episcopatu herbipolensi sunt exsequenda 78/9; concilii decreta et SJ 569/70 570[3]; doctrina de iustificatione 385 et [2 3] 484[5]; de conceptione B. Mariae V. 385 et [2 3]; decretum de synodis dioecesanis 79[1] 474 et [2]; de absolvendi facultate episcoporum 598[4]; de absolutione haereticorum 78[5]; de matrimoniis clandestinis, in dioecesibus augustana et herbipolensi promulgandum 130; promulgatum auctoritate civili non ecclesiastica Ingolstadii 233/4; Coloniae in solis plateis 233/4; et v. Professio fidei.

Tridentinus episcopatus, eius potestas civilis a Ferdinando II. archiduce occupatur 225[3] 245[3]; a P. V. defenditur 245 et [3].

Tridentum, Socii 609.

Triest, Iacobus vom 396 et [2].

— Wendelina vom, soror C. 22 et [2] 330 et [4] 395/8 396[1] 421/5.

Trivisanus, Ioann., patriarcha Venetiarum 707.

Truchsess a Waldburg, Carolus 368 et [1] 380 et [1].

— Christophorus 368 et [1] 380 et [1] 663.

— Ferdinandus 380 et [1].

— Fridericus 380 et [1].

— Gebhardus a 365/6 365[4] 379/80 380[1] 387 et [2] 516 519 663.

— Georgius IV. 207[5].

— Georgius, filius Georgii IV. 207 et [5].

— Guilielmus II. sive iunior 366 et [2] 368[1] 380[1].

Truchsess a Waldburg, Otto (1), cardinalis, episcopus augustanus etc., et Societas Iesu: fautor egregius 743; „supremus Societatis infirmarius“ 522; dioecesim per Socios visitari cupit 398 409; et universitas dilingana 200 203 236 469 515/9 542; ei medicum providet 22 et [8] 304[2]; typographiam donat 332 574; Tr. et collegii dilingani fundatio ac dotatio 204 217 236 240 459 470 515/9 542; et fundationis confirmatio pontificia 168 189 236 459; confirmatio retardatur ob litterarum fundationis longitudinem 189; Tr. collegio dat sacras reliquias 534 574; domum exstruit 534; ecclesiam aedificare vult 470; pauperes studiosos iuvat 534; parochiali ecclesiae dilinganae contionatorem petit a SJ 85 109 115; Sociis augustanis pecuniam annuam dat 56 509; iis sustentationem stabilemque habitationem comparare studet 148 506/10 520; efficere conatur, ut Augustae monasterium dominicanum in collegium Societatis immutetur 172 188 191 511; P. Roseffium aegrotantem humanissime curat 127 522; collegium coloniense archiepiscopo commendat 162/3; Tr. et Socii romani 240 257 323; lauretani 575/6; et Canisii liber contra Centuriatores 481 485 489 491; Canisio impetrat indulgentiam plenariam 489; efficit, ut C. ipsi detur comes itineris romani 573/4 582; C. ei instat, ut Roma in dioecesim redeat 412/3; varia 53 66 87 227 239/40 252 363 438/9 442 736.

Truchsess a Waldburg, Otto (2), card. episcopus augustanus etc., varia: protector nationis germanicae apud sedem apostolicam 749; catholicis Germaniae facultatem impetrat utendi Horis B. Mariae V. etc. germanicis 485 490; Alberti V. Bavariae ducis theologis facultates sacras providet 274; reginis oenipontanis impetrat facultatem ingrediendi domum hortumque Sociorum 215 et [5]; fit episcopus sabinensis et praenestinus 413; est de congregatione cardinalium haereticis reducendis instituta 390[2] 582/3; id agit, ut ipse archiepiscopus coloniensis eligatur 23 80/1 85; decreta romana saepe ad eum in Germaniam perferuntur 77; Pii V. iussu Catechismum Romanum germanice versum commendat et excudendum curat 58/9 109 121 138 655/6 668; eundem Cat. Dilingae latine evulgat 661; Tr. et Index librorum prohibitorum 271/2 490; synodum Dilingae habet 37/8; officia divina celebrat 534; indulgentias plenarias concedit 534; iubilaeum adversus Turcas promulgat 128; falsas revelationes improbat 375/6 391; Elvangae, C. iuvante, cives ad ecclesiam reducit, pauperes aegrosque iuvat 182/4 188/93 543/54; libros pravos aufert 192; protestantes emigrare iubet 554; confirmationis sacramentum administrat 546; eius mandatum de religione 192/3; Laureti pietatis exempla praebet 575/6; Romam venit 186 201 576/7; ibi exorcismo interest 375; Panvinium in libris edendis fovet iuvatque 69/74 654/6; dedicantur ei litterae Indicae 420; alumnum mittit in collegium germanicum 32/3; sollicitus est de Gebhardo nepote 365/6; perspicax in ho-

minibus iudicandis 310; aere alieno gravatur 413; Tr. et Albertus V. Bavariae dux 217 274 290 335 365/6 374/6 380 393/4: et cardinalis Commendonus 226 588 599; et Fuggeri 227 375/6 391; et cardinalis Hosius 383 711 749; et Surius 472[1]; eius nomen aliquod secretum 217[5]; secretarius v. Kellner Barth.; oeconomus dilinganus 204/5; medicus v. Massarius; frater v. Truchsess Guil.; nepotes v. Truchsess Carolus, Christophorus, Fridericus, Gebhardus; propinqui varii 207 et [5]; varia 37 85 200/1 213/5 305 310 318 337 415.
Truchsess a Waldburg, Philippus, filius Georgii IV. 207 et [5].
Tschech, D. 680.
Tubinga (Tübingen), universitas 212 279; disputatio 629[2]; praepositus v. Andreae; libri excusi 629[2] 673 675 693[1].
Tuntenhusia (Tuntenhausen) 430[2].
Turcae 445[1] 454 533; foedus contra eos 445[1]; iubilaea adversus eos promulgata 127/8 490[5] 638; Socii missas etc. pro victoria impetranda Deo offerunt 638[1]; milites cum iis pugnantes comitantur 134[3] 637; Turcas a Christianis vinci non posse aliqui opinantur 638; victi apud Echinadas insulas (Lepanto) 487 et [7] 490 630 637/8; pompa propter victoriam Oeniponte habita 629/30; Canisii contio (wiltensis) 630 637/8; Turcis a Iesuitis viam parari scribit Flacius Illyricus 692; turcicam de iustificatione doctrinam proferre dicuntur Iesuitae 657/8.
Turmair v. Aventinus.
Turnhout, Io. a 679.
Turrecremata, Io. de, O. P., cardin. 171[4].
Turrianus (Torres), Franciscus, SJ 23/4 31/2 114/5 171 et [4] 186 198 et [3] 199 207 219 275 314 331/2 337 et [2 3] 345 354 356 360 367/8 373 377 384 409[1] 460 469 488 et [4] 489 683/5; eius laudes 32; sectarios „mordet" 337.
Turrisanus, Hier. 707.
Tusculum v. Frascati.
Twickel, von, familia 398.
Tydichius, Ioachim 410/2 411[1].
Typographi, aliqui in Indice Pauli IV. proscripti 269[2]; et v. Privilegia typographica.

Ubaldinus, Urbanus, SJ 5 587.
„Ubiquitas" corporis Christi 33 et [5].
Uchiali v. Uluch Ali.
Udem, Cornelius 425; uxor v. Canisia Gertrudis.
Ulma (Ulm) 340/2 502[2]; monasteria 340; protestantes 340/2 379; Maximiliano II. caesari oboedire recusant 379.
Ulmensis, Io. v. Pelecyus.
Ultraiectum (Utrecht), concilium provinciale (1565) 181[3]; archiepisc. v. Schenckius.
Uluch Ali 637 et [3].
Ulysses 638/9.
Umbrae observatio vana 640.
„Undecim milia virginum" 534.
Unitarii 343/4 343[1 3].
„Universitas", nomen secretum 213.
Universitates, iuramenta academica Sociorum 595.
Upsala, bibliotheca universitatis 671.
Urbinum, ducissa v. Farnese Vict.
Ursinus, Carolus, SJ 40/2 40[2] 47 et [4] 58 133 et [3] 559/61.
Ursula, S., virgo et martyr 415 et [10] 479[2]; reliquiae Sociarum eius 534 574.
Uschall, Paul. 603[10].
Usuardus O. S. B. 667.
Usura v. Feneratio.
Vacationes 88 139 et [10] 534 536; scholae privatae tempore earum 536.
Val Leventina 734/5.
Valentia, archiepisc. v. Ribera.
Valentinus SJ v. Germanus, Oth.
Valesius, Dionys. 659.
Valetudinarium augustanum 221; elvangense 190.
Valetudinis cura in SJ, mutatio locorum val. gratia 86 134 147 202 209 218 277 292 304 307 310 319 410 478 721; missio in patriam 267 737; ad aquas (thermas) 246: laborum imminutio 268; domus pro aegrotis 92; commendatur cerevisia 178; Theodoricus C. a praep. generali monetur, ut laboribus parcat 88; C., nimiis poenitentiis valetudinem imminuens, rectorum in ea re consilia sequi iubetur 159; eius valetudo curatur a praepositis 171 410 418 442 448 486 636/7; quibus cordi est, ne scribendo vel se vel socios nimium fatiget 307 448 636/7; C. iubetur valetudinis causa itinera facere 308 319 323 602; singulis mensibus, quomodo valeat, Romam referre 469 482; Socius valetudinem nimium curans 147; cardinalis Truchsess „supremus infirmarius" Societatis esse vult 522; varia 14 86 122 158 178 257 267/8 292 389 404 459 et [5] 469/70 494 522 538; et v. Exercitia corporalia, Hortus, Recreatio etc.
Valkenburg, bibliotheca collegii SJ ignatiani 689 691 714; scriptorum prov. germanicae 707.
Vallibus, Laur. de, Can. reg. S. Aug. 664.
Van den Bergh, Wendelina (uxor Iacobi C.) 396 et [1] 422/3.
— der Borcht, P. 679.

Van der Meulen, Io. 667.
— Houweningen, Aegidia (mater B. Petri C.) 396 et [1] 422/3.
— Miert, L., SJ 421.
— Ortroy, Franc., SJ v.
— Rijswijck, Hermannus 425; uxor v. Canisia Iacoba.
— — Theodorus 425; uxor v. Canisia Aegidia.
— Ryckevorsel 398.
Vangrovecius, Iacob., SJ 695.
Vangrovecum 695.
Varmia, episc. v. Hosius; capitulum cathedrale 408[1]; Socii 406[4] 679; et v. Braunsberga.
Varsevitius, Stanisl., SJ LVIII/IX 5/6.
Vasa librorum 624.
Vaux (Vaulx), Laur., Can. reg. S. Aug. 664.
Vaz, Marcellus, SJ 170 et [3] 171 176/7 187 206 564/73.
Vega, Andreas de, O. Min. 484 et [5].
Vegerus, Ioannes, SJ 209 et [6].
Veggianus, Paulus, SJ 47 et [5] 48 202 216.
Velenus (Willenus), Udalricus 330/2.
Velitius, Ioannes 34.
Velsera (Welser), Philippina, uxor Ferdinandi II. archiducis 213.
Velseri (august.) 254 314.
Veltius, Gerardus 105.
Vendt (Vendius), Erasm. 449/50 465 et [4] 477.
Venetiae LXII 368; patriarcha v. Trivisanus; nuntius apost. v. Capua; senatus 670/1; privilegia eius typographica 670/1 678; Socii LXII 178 244 249 585; C. 235 244; libri excusi vel excudendi 71[3] 72 103[3] 429[1] 481[8] 656 670/1 677 678 707; veneti tabellarii certiores caesareis 257.
Venradius v. Gruterus.
Verberationes (virgae) ad daemones pellendos 346[5] 403 650; ad discipulos corrigendos 90/1.
Verdunensis, Io. v. Holonius.
Verdunum, episc. v. Psalmaeus.
Vergerius, Petrus Paulus 427[5].
Vergißmeinnicht (libellus precum) 502 et [3].
Verheyen (Verheiden), Ioannes 425; uxor v. Canisia Elisabetha.
Vermeulen (?), Io. 667.
Vermolanus (Gravius), Henr., O. Pr. 688/9.
Verona 223[1]: bibliotheca publica 707.
Vertryck 84[3].
Verwithaghen, J. 411[1].
„Vesperiae" 541.
Vestitus ecclesiasticus 366; in missa 532; niger tempore Adventus 631 690[1]; v. Sociorum 14 107 136[4] 137[2] 157 et [2] [3] 159 404 459[5] 461[1] 539 595 et [3] 601 605 620 742[1]; Iulius III. de eo 156[3]; P. V. eum probat 571[2]; vestes pelliceae 595 605; vestes fratrum laicorum 595 608; v. in sepultura 88 139/40.
Veuillot, Ludovicus 64.
„Vi quadam" Ferdinandus II. archidux suos in religionis officio continet 456.
„Via crucis" (Kreuzweg) 532.
Via, Io. a 101[4] 311[6] 380 et [2] 501[5].
Viatica Sociorum 33 254 281/2 290 296 304/5 314 317 335 360 609 623; quantum solvendum sit pro viatico 178 187; cavendum, ne collegia viaticis graventur 568; controversia de viaticis inter C. et Vinckium provinciales exorta 97/8; Roma nemo mittitur alio, nisi prius viaticum ei provisum est 171 178 187; dispensatio in ea lege 178.
Vicaeus, Vicus v. Wick.
Victorius Reatinus, Marianus 686.
Victus Sociorum 14 107 117 147 149 151 et [4] 155/7 159 459[5] 539 611/2 615 620; Iulius III. de victu SJ 156[3]; S. Ignatius de eo 156 et [3]; Socii aliqui victu non contenti 147 609.
Vidmanstadius v. Widmanstadt.
Vienna Austriae v. Vindobona.
Viennensis, Matthias v. Lakner.
Viestseki (Viestseschi), Christophorus 335[6].
Vietor v. Arcularius.
Vigiliae, nimias C. suscipit 159; iis temperare iubetur 159.
Villinga (Villingen) 493.
Villinger, Sidonia Isabella 163 et [5].
Vilna, episc. v. Protassewicz.
Vincentius Lirinensis 101.
— SJ v. Pouuel.
Vinck (Vinch), Antonius, SJ, praepositus provinciae rhenanae LVII/IX 10/1 10[3] 13 17 21 et [4] 55 97 117 131 163 167 171 178/9 187 191[4] 194[1] 199 254 295 306 315 331 362/3 388 et [3] 389 406[4] 408 414[1] 473 484 594; et collegium herbipolense 12 17/8 28 33 54 97/8 127 173 405/6; controversia cum C. 97/8.
— — Ioannes, SJ 84 et [3] 108 608/9.
Vindobona (Wien), episcopus v. Nausea; episcopatus administrator v. Austriacus Urb.; episcopatus diutissime vacat 382; ex schola ecclesiae cathedralis catechismus Lutheri et communio sub utraque tolluntur 683[2]; professio fidei tridentina in universitate 133[6]; collegium SJ LVII/VIII 4/6 20 et [1] 53 63 97 134[3] 178 227 276 288 296 304/5 492/3 589 688/9 734; templum collegii 681; rector v. Forslerus; convictus 4 688; Socii in universitate docentes 484 688; contiones Sociorum 4 25 53 et [1] 108 455 et [1]; in aula imperatoris 37[5]; Socius contionatorem aulicum Mariae imperatricis agens v. Antonio Franc.; cate-

cheses 663 681; labores immodici Sociorum 53; Socii P. Cythardo O. Pr. morienti adsunt 37[5]; novicii 4; S. Stanislaus Kostka 4 536; querelae etc. de Sociis 4 25; aula caesarea 493[11]; nuptiae Caroli archiducis 476 et [2]; senatus urbis 683[2]; Hispani et Itali 4; libri excusi 78[4] 377[4] 501[5]; varia 341[2] 345 367 371[7]; archivum aulae caesareae (k.k.Haus-, Hof- u. Staats-Archiv) LXI; bibliotheca palatina (k. k. Hofbibliothek) LXII 113[6] 336[11] 340.
Vinum, num cum aqua miscendum 117 151 et [4]; v. collegii oenipontani 605; „neccaricum" 605.
Vio, Thomas a, card., O. Pr. 460[3].
Viretus, Petr. 36.
Virgilius Maro 711.
Virginitatis votum 364[5].
Virgae v. Verberationes.
Virnich, Theresia 21[1].
Vischer, Barthol. 353[5].
„Visiones" puellarum augustanarum 255/7 358 390 642/3 645/6.
Visitatio, ab episcopo habenda 16 77 474; a cardinali Commendono in Austria habita 682; visitatio librorum iussu Ferdinandi II. archiducis in Tiroli instituta 499 689; vis. de religione bis quotannis in Bavaria habetur 25 311 et [6] 689; vis. monasterii S. Ursulae augustani 377/8; visitationis (monasteriorum, dioecesium) officio suscipiendo Socii astringi non possunt 398[2]; C. monet, ne in dioecesi augustana idem admittatur 398 409; Socios, qui monasteria visitent, dare recusat 717/8; visitatio provinciarum SJ gallicarum 420 et [1] 425 440/1; germanicarum 420 425 440 457 460 477 487; exhortatio ab Hoffaeo provinciali habita 491[1].
„Visitatoris" officium sive regulae 309; „socius" 466[3].
Vita communis religiosis servanda 107 231/2.
Vitae genus v. Status, Vocatio.
Vitemberga (Wittenberg), universitas 38 et [5] 343[1] 651; theologi 342/4 342[5] 498 et [4] 748[3].
Vitra vorantur a muliere 218.
Vitus SJ v. Liner.
Vizanus v. Veggianus.
„Vocatio" divina aliorum est ad ecclesiasticum et religiosum vitae genus, aliorum ad civile domesticumque 635; unusquisque vocationem suam sequi et in ea manere debet 635/6; et v. Status.
Völck (Volchius), Wendelinus, SJ 116 145 177 210 220 et [1] 248 267/8 277 285 287/8 291 299 303 316 345/7 358[7] 361 365 369 374 390 403 512 et [3] 513 624; eius exorcismi 210 et [5] 219/22 260[8] 346/8 390 401/3; est confessarius Fuggerorum 267 345 354[5] 358 369 et [1] 403/4 512; cum Fuggeris Romam proficiscitur 345/7 354/5 359 361 363/5 368/9 374/6 403/4; redit 394 399; iam non potest esse confessarius Fuggerorum 394; „Populus" 285.
Volckius, Ioannes, SJ 260[8].
Vormatia (Worms), C. 34.
Votum calicis sacri B. M. V. honoris causa donandi 643; vota similia 716; facultas dispensandi in voto castitatis perfectae 394; vota simplicia SJ ab aliquibus perperam explicantur 29 297/8 304 605/6 606[1]; „vota devotionis" 126 et [1 2]; votorum SJ libri antiqui 514; et v. Coadiutores, Professio.
Vratislavia (Breslau), ecclesia capitulumque cathedrale 36 367 372; cives 36; episc. v. Gerstmann; praepositus v. Rosdracevius; bibliotheca universitatis 661 691.
Vujek v. Wujek.
Vulnera Christi 533; numerus 524[1] 526[1]; quinque vulnera Chr. venerari cogitur daemon 646.

Wagrain 713.
Wągrowiec 695.
Walasser, Adam 338/9 388[1] 504 et [5] 667 690/1.
Waldburg v. Truchsess.
Waldenburg 696.
Weber, Steph. 660.
Weda, Fridericus a, archiepisc. coloniensis 22 et [1] 81.
— Hermannus a, archiepisc. colon. 104.
Wege, zu v. Via.
Wegman (Wegmann), Hector 378[4].
Weidenfeld, Winand., SJ 363.
Weingarten 410/1.
Weissenburg 343[1].
Weissenhorn (Weyssenhorn), Alexander 351[1] 669; Weissenhornii (typographi) 501[5] 642.
— (oppidum) 642.
Weissenstein v. Nothhaft.
Wells 356.
Wendelinus SJ v. Populus, Völck.
Wengen (monasterium) 340.
Wertwein, Matthias 352.
Westphalia, episcopatus ab ecclesia ablati 382.
Westphalus, Ioachim 697[1].
Wexford 122[1].
Wicelius, Georgius, sen. 272 et [2] 275.
Wick, Ioannes, SJ 12 et [1] 56 62 136/7 140/3 146/7 167 175 215 et [4] 537/8.
Widmanstadt, Philippus, SJ 28 et [3] 54 et [2] 56 113 151 679.
Wied v. Weda.
Wigandus, Ioannes 427[5] 696/7 748[3].
Wild v. Ferus.
Wildenstein (?), Christophorus 335[6].
Wilhelmsen, Io. 344[3].
Willenus (Wellenus, Velenus), Udalricus 330/2.
Willer, Georgius, sen. 330[3] 429[1] 438/9 438[5] 439[1] 503 et [7] 677 710/1 711[1] 713

Wilten, canonia praemonstratensis 630 637/8.
Wimphelingus, Iacob. 743.
Winsenius (Winsemius), Henricus, SJ 228 et [1] 434 443/4 514 539 541 676/7 738/9.
Winzler, Io., O. Min. 185.
Wirceburgum v. Herbipolis.
Wirsberg, Fridericus a, episcopus herbipolensis; eius indoles 404; iussus Romam mittere nomina ecclesiasticorum, quibus honores dari et negotia committi possent, respondere non audet 180; C. multa ei proponit ad episcopatum administrandum ipsiusque conscientiam iuvandam 75/9; et de absolutione haereticorum, iubilaeo, matrimoniis clandestinis etc. 129/31; W. et collegii SJ herbipolensis fundatio et dotatio LIX/X 13 17/8 27/8 53/4 98 112 173 383/4 404; Sociis venturis viaticum dat 33; monasterium S. Agnetis Sociis tradit 186; fundator collegii 408; Sociis confitetur 384; meliorem ab iis petit contionatorem 97 112 295/6 306 311/2 388[3] 389 405/8; W. et rumor de Canisii apostasia sparsus 185.
Wisensteiga (Wiesensteig), oppidum et comitatus 378/9 379[4] 380[2] 739; praepositura 378 et [4]; bona ecclesiastica 739; princeps v. Helfenstein.
Wispeck, Guil. 557[1].
Witgensteinius, Ludovicus, comes 675.
Wittenberg v. Vitemberga.
Witzel v. Wicelius.
Wolfgangus Palatinus princeps neoburgensis 30/1 61 147[8]; eius contionator v. Heshusius.
— SJ v. Arcularius, Faber, Pyrringer, Vietor.
Wongrowitz 695.
Wujek, Iacob., SJ 695.
Wurttemberga, duces v. Christophor., Ludovicus.
Würzburg, Vitus a, episc. bambergensis 183 et [2].
— (episcopatus et urbs) v. Herbipolis.

Xenodochium SS. Trinitatis romanum 579.

Zach, Sebast. 348.
Zacharias, Ioannes, SJ 198 et [1] 208 409.
Zamoyski, comes 695.
Zanger, Io. 427[5].
Zapolya, Ioannes Sigismundus, princeps Transsilvaniae 343 et [1].
Zárate, Alph. de, SJ 590.
Zasius, Io. Udalr. 25 et [2] 53 225[3] 366.
Zayas, Gabriel de 672.
Zellius, Matthias 743.
Zelosus, Caspar, SJ 116 et [6].
Zettel, Wolfgang. 468[1] 557[4] 560/1.
Zeydel v. Seidl.
Ziegler, Christophor., SJ 17 213 et [2] 513/5 700.
Zirl 731.
Zoannettus, Franciscus 139 et [1].
Zollern (Zolleren), Maria a 607.
Zott, Godefridus 335 et [6] 353 355 et [5] 481 487 et [6] 491 497/8.
— Sebastianus 456[1] 481 et [1] 487 et [6] 491 497/8.
Zuger, Balthasar, SJ 2/3 2[5] 59/62 65/6 68 83 87/9 112 et [4] 147 et [8].
Zúñiga, Io. de 733.
Zusmarshausen (Zusmerhausen) 247[1].
Zwilch (Zwillich) 157 et [3].
Zwingliani, Ulmae ecclesias devastant 340.
Zwinglius, Udalr. 36 436[3] 499.

«The first volume may be said to **exhaust all that has been written** so far on the subject of supernatural revelation. It is chiefly in point of completeness that it differs from the other numerous treatises on scholastic apologetic which are swarming into existence at present. Needless to say, no difficulty of modern times has failed to receive attention.»

(The Month, London.)

«. . . We unhesitatingly record it as our opinion that, provided the two remaining volumes which are in preparation attain to the very superior level already reached in the first, it will far outstrip most, if not all, competitors—it being **a truly brilliant addition to this branch of sacred science.** In practically every page we come across evidence of the distinguished Jesuit's aim, which was not to compose a mere manual, but to place at the service of professors **a veritable mine of theological lore.»** (The Dublin Review, London.)

«Questo primo volume **già dà** a conoscere che l' opera de P. Ottiger è di **genere monumentale e grandioso,** non solo per **l' ampiezza dell' opera,** ma, specialmente, per la **solidità e per il metodo** di essa....»

(La Civiltà Cattolica, Roma.)

«Método rigurosamente lógico, claridad en la exposición, encadenamiento de doctrinas y proposiciones, que las hace depender unas de otras, y todas de los primeros principios; estudio profundísimo de la materia y de los autores que la han tratado, erudición copiosa y variada: tales son las cualidades que resplandecen en el magnífico tratado. La obra del P. Ottiger merece ser leída y meditada por cuantos se dedican á la enseñanza de la Teología, y constituirá seguramente, cuando se publiquen los dos últimos volúmenes, **una de las mejores apologías del Cristianismo que se han escrito en el siglo XIX.»** (La Ciudad de Dios, Madrid.)

«Nous ne pouvons pas songer à résumer ici un ouvrage de cette ampleur, mais nous en recommandons vivement la lecture à tous ceux qui désirent un traité apologétique sérieux et approfondi sur l'Église; la richesse de la documentation, la vigueur et la lucidité de l'exposition rangent ce livre parmi les manuels les plus complets qui aient paru jusqu'ici.»

(Revue des Sciences philosophiques et théologiques, Le Saulchoir.)

«Der umfangreiche, 1062 Seiten zählende Band behandelt die Frage der Gründung und der Konstitution der Kirche, die Eigenschaften der Kirche, die Kennzeichen der Kirche. Der Hauptvorzug des großartig angelegten Werkes dürfte in der besonders gründlichen Behandlung der geschichtlichen Seite der Lehre von der Kirche liegen, welche bei diesem Traktate vor allem in Betracht kommt. Hier hat der Verfasser mit peinlicher Sorgfalt alles zusammengetragen, was irgend von Bedeutung ist, es ist kaum eine Frage, eine Schwierigkeit unberücksichtigt geblieben, wobei freilich die Einwürfe des modernen Rationalismus besonders beachtet werden. **Das Buch ist somit in dieser Beziehung eine wahre Fundgrube für den Theologen.»** (Zeitschrift für kathol. Theologie, Innsbruck.)

«Schon der gewaltige Umfang des vorliegenden Werkes beweist, daß wir keine Durchschnittsleistung vor uns haben. Aber der Größe des Umfangs entspricht auch durchaus die Gediegenheit des Inhalts. Wenn man sich durch die mehr als tausend Druckseiten hindurchgearbeitet hat, so weiß man nicht, was man mehr bewundern soll, ob die Fülle des Materials oder die erstaunliche Literaturkenntnis, die tadellose Klarheit der Disposition oder die Präzision der Beweisführung und die peinliche Genauigkeit der Zitierung.» (Allgemeines Literaturblatt, Wien.)